

Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας
Σχολή Κοινωνικών και Ανθρωπιστικών Επιστημών
Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης

Πέτρος Σκυθιώτης

**Πώς καταγράφηκε ο 20ός αιώνας στα ελληνικά σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας από
την χούντα (1967) μέχρι σήμερα (2022): ερμηνευτικά σχήματα, ιδεολογικές
κατευθύνσεις και ο μετασχηματισμός τους**

Διδακτορική Διατριβή

Φλώρινα 2023

Μέλη Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής
Επιβλέπων: Ανδρέας Π. Ανδρέου, Καθηγητής
Κωνσταντίνος Κασβίκης, Αναπληρωτής Καθηγητής
Δημήτριος Μαυροσκούφης, Ομότιμος Καθηγητής

Μέλη Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής
Γεώργιος Κόκκινος, Καθηγητής
Σοφία Ηλιάδου, Καθηγήτρια
Άγγελος Παληκίδης, Αναπληρωτής Καθηγητής
Γεώργιος Τζάρτζας, Αναπληρωτής Καθηγητής

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	8
Ευχαριστίες	12
Περίληψη	15
Λέξεις-κλειδιά.....	15
Summary	16
Keywords.....	16
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	17

Α΄. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ: ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ, ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ, ΣΧΟΛΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟ..... 22

Κεφάλαιο 1

Ιδεολογία: ιστορική αναδρομή στην έννοια και θεωρητικό πλαίσιο

1.1 Οι απαρχές της χρήσης της έννοιας της Ιδεολογίας	22
1.2 Η βασική μαρξική αντίληψη: ο «ενιαίος μαρξικός λόγος» περί Ιδεολογίας	23
1.3 Οι δομικές δυσκολίες ορισμού της Ιδεολογίας: η μετέπειτα πορεία της ως «φευγαλέα» και διεπιστημονικά αντίρροπης έννοιας	27
1.4 Περιγραφικό επίπεδο Ιδεολογίας: λειτουργίες-ιδιότητες και μορφολογικά χαρακτηριστικά των ιδεολογιών	33
1.5 Θεωρητικές παραδοχές περί Ιδεολογίας και αντίληψης της Κυρίαρχης Ιδεολογίας: τα ερμηνευτικά σχήματα ως ιδεολογικά στοιχεία	42
1.6 Η Ιδεολογία ως μέρος του Εποικοδομήματος: η θέση και οι σχέσεις της εντός της κοινωνικής ολότητας	46

Κεφάλαιο 2

Ιδεολογία και Εκπαίδευση: Σχολική Ιστορία και εγχειρίδιο Ιστορίας

2.1 Η Εκπαίδευση (και) ως Ιδεολογικός Μηχανισμός του Εποικοδομήματος	53
2.2 Ο ιδεολογικός-πολιτικός ρόλος της σχολικής Ιστορίας και η ιστορική του πορεία στην ελληνική εκπαίδευση	61
2.3 Το σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας ως θεσμικό ιδεολογικό-πολιτικό κείμενο επίσημης ιστορικής αφήγησης.....	75
2.4 Η έρευνα στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας: ιστορική αναδρομή, θέματα έρευνας και μεθοδολογικές τάσεις διεθνώς και στην Ελλάδα.....	91

Β΄. ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ..... 105

Κεφάλαιο 3

Ταυτότητα της έρευνας και μεθοδολογία

3.1 Σκοπός της Έρευνας, Στόχοι και Ερευνητικές Υποθέσεις	105
3.2 Ερευνητικά Ερωτήματα και Διάρθρωσή τους (σε Βασικά και Δευτερεύοντα).....	106
3.3 Το ζήτημα της επιλογής των δευτερευόντων ερευνητικών ερωτημάτων	107

3.4 Η επιλογή του ερευνώμενου υλικού και της εξεταζόμενης περιόδου.....	111
3.5 Τα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας του ερευνώμενου υλικού	113
3.6 Η πορεία προς το μεθοδολογικό μείγμα της έρευνας	116
3.7 Το μεθοδολογικό μείγμα της έρευνας	119
3.8 Στόχοι του μεθοδολογικού μείγματος και η ερευνητική διαδικασία που ακολουθήθηκε.....	122
3.9 Τρόπος οργάνωσης των ενοτήτων, κατηγοριών και υποκατηγοριών.....	123
3.10 Οι τελικές ενότητες και κατηγορίες της ανάλυσης	125
3.11 Ο τρόπος έκθεσης των αποτελεσμάτων.....	126

Κεφάλαιο 4

Αναλύσεις και Αποτελέσματα της έρευνας

4.1 ΑΡΧΕΣ 20^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ	128
<i>4.1.1 Ιμπεριαλισμός και Αποικιοκρατία .....</i>	<i>128</i>
Ποιοτική Ανάλυση.....	131
Συγκριτική Ανάλυση και Μετασχηματισμός των ερμηνευτικών σχημάτων.....	166
Κατανομή των ερμηνευτικών σχημάτων	170
<i>4.1.2 Μακεδονικός Αγώνας και Βαλκανικοί Πόλεμοι .....</i>	<i>173</i>
Ποιοτική Ανάλυση.....	174
Συγκριτική Ανάλυση και Μετασχηματισμός των ερμηνευτικών σχημάτων.....	214
Κατανομή των ερμηνευτικών σχημάτων	217
<i>4.1.3 Γουδί 1909.....</i>	<i>222</i>
Ποιοτική Ανάλυση.....	222
Συγκριτική Ανάλυση και Μετασχηματισμός των ερμηνευτικών σχημάτων.....	235
Κατανομή των ερμηνευτικών σχημάτων	237
4.2 Α΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ	239
<i>4.2.1 Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος (το διεθνές πλαίσιο) .....</i>	<i>239</i>
Ποιοτική Ανάλυση.....	241
Συγκριτική Ανάλυση και Μετασχηματισμός των ερμηνευτικών σχημάτων.....	267
Κατανομή των ερμηνευτικών σχημάτων	272
<i>4.2.2 Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και Ελλάδα – Εθνικός Διχασμός.....</i>	<i>276</i>
Ποιοτική Ανάλυση.....	278
Συγκριτική Ανάλυση και Μετασχηματισμός των ερμηνευτικών σχημάτων.....	314
Κατανομή των ερμηνευτικών σχημάτων	316
<i>4.2.3 Οκτωβριανή Επανάσταση .....</i>	<i>320</i>
Ποιοτική Ανάλυση.....	323
Συγκριτική Ανάλυση και Μετασχηματισμός των ερμηνευτικών σχημάτων.....	355
Κατανομή των ερμηνευτικών σχημάτων	358
<i>4.2.4 Μικρασιατική Εκστρατεία.....</i>	<i>362</i>

Ποιοτική Ανάλυση.....	365
Συγκριτική Ανάλυση και Μετασχηματισμός των ερμηνευτικών σχημάτων.....	413
Κατανομή των ερμηνευτικών σχημάτων	417
4.3 ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΣ	422
4.3.1 <i>Φασισμός – Ναζισμός</i>	422
Ποιοτική Ανάλυση.....	425
Συγκριτική Ανάλυση και Μετασχηματισμός των ερμηνευτικών σχημάτων.....	501
Κατανομή των ερμηνευτικών σχημάτων	510
4.3.2 <i>ΕΣΣΔ του μεσοπολέμου</i>	518
Ποιοτική Ανάλυση.....	519
Συγκριτική Ανάλυση και Μετασχηματισμός των ερμηνευτικών σχημάτων.....	549
Κατανομή των ερμηνευτικών σχημάτων	553
4.3.3 <i>Μεταξικό Καθεστώς</i>	556
Ποιοτική Ανάλυση.....	558
Συγκριτική Ανάλυση και Μετασχηματισμός των ερμηνευτικών σχημάτων.....	591
Κατανομή των ερμηνευτικών σχημάτων	595
4.4 Β΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ	598
4.4.1 <i>Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος (το διεθνές πλαίσιο)</i>	598
Ποιοτική Ανάλυση.....	601
Συγκριτική Ανάλυση και Μετασχηματισμός των ερμηνευτικών σχημάτων.....	684
Κατανομή των ερμηνευτικών σχημάτων	690
4.4.2 <i>Η Ελλάδα στην Δεκαετία του 1940</i>	695
Ποιοτική Ανάλυση.....	700
Συγκριτική Ανάλυση και Μετασχηματισμός των ερμηνευτικών σχημάτων.....	838
Κατανομή των ερμηνευτικών σχημάτων	852
4.5 ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΨΥΧΡΟΠΟΛΕΜΙΚΗ ΕΠΟΧΗ	863
4.5.1 <i>Μεταπολεμικός Κόσμος (το διεθνές πλαίσιο)</i>	863
Ποιοτική Ανάλυση.....	866
Συγκριτική Ανάλυση και Μετασχηματισμός των ερμηνευτικών σχημάτων.....	979
Κατανομή των ερμηνευτικών σχημάτων	988
4.5.2 <i>Η Μετεμφυλιακή, Χουντική, Μεταπολιτευτική και Ευρωενωσιακή Ελλάδα</i>	994
Ποιοτική Ανάλυση.....	996
Συγκριτική Ανάλυση και Μετασχηματισμός των ερμηνευτικών σχημάτων.....	1098
Κατανομή των ερμηνευτικών σχημάτων	1109

Κεφάλαιο 5
Σύνοψη και διαπιστώσεις

5.1 Πανόραμα ερευνητικών ερωτημάτων και ερμηνευτικών σχημάτων της εργασίας.....1118

5.2 Διαπιστώσεις και συμπεράσματα.....1139

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 1156

Πρωτογενείς πηγές (τα σχολικά εγχειρίδια της έρευνας).....1156

Βιβλιογραφικές αναφορές 1158

η διαλεκτική υποκειμένου και μέσου συγγραφής :
το συνεχές Μάης 2021 – Αύγουστος 2022
στο λάπτοπ της δωδεκαετίας : τα στοιχεία

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η επιθυμία μου να εκπονήσω διδακτορική διατριβή με θέμα «Πώς καταγράφηκε ο 20ός αιώνας στα ελληνικά σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας από την χούντα (1967) μέχρι σήμερα (2022): ερμηνευτικά σχήματα, ιδεολογικές κατευθύνσεις και ο μετασχηματισμός τους» συνδέθηκε εξ αρχής με τις μέχρι τώρα εργασίες μου και τα ερευνητικά μου ενδιαφέροντα. Το συγκεκριμένο θέμα μου προσέφερε ένα διευρυμένο και διεπιστημονικό πεδίο έρευνας που θα συνδύαζε τα ενδιαφέροντά μου και θα εκκινούσε, παράλληλα, από τον πυρήνα γνώσεων των βασικών μου σπουδών αναπτύσσοντάς τες περαιτέρω.

Οι βασικές μου σπουδές είναι τα Παιδαγωγικά. Το μεταπτυχιακό μου αφορά στις Επιστήμες της Αγωγής με κατεύθυνση τις Ανθρωπιστικές σπουδές, όπου εκπόνησα τη μεταπτυχιακή μου εργασία σχετικά με την ανίχνευση της εθνικιστικής ιδεολογίας στον ποιητικό λόγο των περιοδικών του Φίλεκπαιδευτικού Συλλόγου Φλώρινας «ο Αριστοτέλης» που κυκλοφόρησαν την περίοδο 1957-1974. Αυτή η εργασία στάθηκε και η αφορμή για να αναπτύξω περαιτέρω το ενδιαφέρον μου πάνω στην ιδεολογία και στους τρόπους με τους οποίους αυτή εκφράζεται, διαχέεται και πραγματώνεται δια μέσου των λόγων και των κειμένων.

Το κρίσιμο και προωθητικό στην μεταπτυχιακή μου εργασία ήταν το γεγονός ότι κινητοποιήθηκα να συνδυάσω και να αναπτύξω πεδία, τα οποία ήδη με ενδιέφεραν. Αυτά ήταν η μελέτη της ιδεολογίας και ο τρόπος με τον οποίο αυτή επενεργεί και εκφράζει μια κοινωνία ή μια κοινωνική ελίτ, όχι σε ένα ανιστορικό επίπεδο, αλλά ακριβώς μέσα σε μια ιστορικά προσδιορισμένη και συγκεκριμένη τοπικά κοινωνία δια μέσου της τέχνης που παράγεται, δημοσιεύεται και καταναλώνεται. Έτσι, μου δόθηκε η ευκαιρία στο θεωρητικό μέρος εκείνης της εργασίας να ερευνήσω το ιστορικό πλαίσιο της περιόδου 1957-1974 του μικροεπίπεδου (Φλώρινα) και του μεσοεπίπεδου (Ελλάδα) – αν υποθέσουμε ότι το μακροεπίπεδο είναι η Ευρώπη ή ο κόσμος. Για την καταγραφή του ιστορικού πλαισίου, μελέτησα σχετικά με τη φύση της ιστορίας ως πρακτικής, ως επιστήμης και ως φιλοσοφίας, άντλησα στοιχεία από διαφορετικά πεδία όπως την οικονομία, την δημογραφία, την γεωγραφία, την εκλογική συμπεριφορά, τις νοοτροπίες και τα συνδύασα εντός ενός μαρξιστικού θεωρητικού πλαισίου για την ανίχνευση της εθνικιστικής ιδεολογίας στα ποιήματα των περιοδικών του Φ.Σ.Φ. «ο Αριστοτέλης», διακρίνοντας τους μετασχηματισμούς της, όσον αφορά την ποσοτική ένταση και την ποιοτική διαφοροποίηση. Επίσης, στο ερευνητικό μέρος ήρθα σε επαφή, μελέτησα και χρησιμοποίησα συνδυαστικά την Ποσοτική και Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου για την ανάλυση του ερευνώμενου υλικού.

Έχοντας ως δεδομένα τα παραπάνω ερευνητικά ενδιαφέροντα που είχα και ανέπτυξα κατά τη διάρκεια της μεταπτυχιακής μου εργασίας, συνέλαβα το θέμα και τον σχεδιασμό της παρούσας διδακτορικής διατριβής ως μια τρόπον τινά προέκταση, διεύρυνση, εμβάθυνση, ανάπτυξη και αναβάθμισή τους στα εξής πεδία:

α) στην ανίχνευση της ιδεολογίας: στην διατριβή ο στόχος πλέον είναι η ανίχνευση της γενικότερης κυρίαρχης ιδεολογίας, όπου η εθνικιστική ιδεολογία αποτελεί μόνο ένα μέρος-στοιχείο στο γενικότερο μετασχηματιζόμενο μείγμα της.

Δίνεται, συνεπώς η ευκαιρία για ανίχνευση περισσότερων ιδεολογικών στοιχείων και κατευθύνσεων, οι οποίες χαρακτηρίζονται από μετασχηματισμούς και ερμηνεύονται από μια μαρξιστική οπτική ενταγμένες στο ιστορικό τους πλαίσιο (1967-2022) και τα παράγωγά τους στην οικονομία, την πολιτική, την κοινωνία, την δημογραφία, τις νοοτροπίες, τον κυρίαρχο λόγο, τον πολιτισμό κ.λπ.

β) στην μεθοδολογία: η οποία στην παρούσα διατριβή διαμορφώνεται ως ένα ιδιαίτερο μεθοδολογικό μείγμα που συνδυάζει την Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου (με ορισμένες ποσοτικές παρατηρήσεις επικουρικού χαρακτήρα) με την συγκριτική ανάλυση και επίκεντρο τα ερμηνευτικά σχήματα, τις ιδεολογικές κατευθύνσεις και τους μετασχηματισμούς τους.

γ) στην σύνδεση με την εκπαίδευση (τις βασικές σπουδές μου): στη διατριβή το ερευνώμενο υλικό, στο οποίο ανιχνεύεται η ιδεολογία, δεν είναι πλέον η ποιήση σε κάποιο περιοδικό τοπικού ενδιαφέροντος, αλλά συνδέεται άμεσα με την εκπαίδευση. Τα σχολικά εγχειρίδια των τελευταίων πενήντα χρόνων θεωρώ πως ήταν το πιο ενδιαφέρον πεδίο από όπου θα μπορούσα να ξεκινήσω μια εργασία, η οποία θα στόχευε στην ανίχνευση της ιδεολογίας. Ειδικά, τα σχολικά εγχειρίδια του μαθήματος της Ιστορίας για μένα έχουν μείζον ενδιαφέρον, αφού σε αυτά – ως συνδυαστικά ιστοριογραφικά και διδακτικά κείμενα – μπορεί να ανιχνευτεί και η διαλεκτική σχέση παρόντος-παρελθόντος ως πραγματικότητα, εμπειρία και ανασύσταση των δύο σε ένα ετεροκαθοριζόμενο δίπολο.

δ) στη σύνδεση με το γενικότερο πολιτικό ενδιαφέρον των καιρών μας: ως άτομο που ενδιαφέρεται για την πολιτική κατάσταση του παρόντος, τις ιδεολογικά φορτισμένες πολιτικές έννοιες που την περιγράφουν, τους Λόγους (Discourse) που αναπτύσσονται – και ειδικότερα μέσα στην κρίση – τις διαφορετικές πολιτικές πλευρές και τους μετασχηματισμούς τους, βρίσκω περαιτέρω ενδιαφέρον στον τρόπο με τον οποίο αυτές οι έννοιες και ιδεολογίες έχουν χρησιμοποιηθεί για να περιγράψουν, εξηγήσουν και ερμηνεύσουν το ιστορικό παρελθόν στους μαθητές. Με μια αναγωγή, θα έλεγα πως το θέμα της διατριβής αποκτά τεράστιο ενδιαφέρον για μένα στο μέτρο που εξηγεί και την πολιτική συγκυρία, αφού η ιστορική σκέψη συνδέεται με την πολιτική και κοινωνική συνείδηση και οι σύγχρονες ιδεολογικά φορτισμένες πολιτικές έννοιες εν πολλοίς είναι και ιστορικές έννοιες πολιτικής αναφοράς σε μετασχηματισμένη μορφή λόγω της ιστορικής απόστασης.

ε) στη σύνδεση με τη γενικότερη τρέχουσα επιστημονική συζήτηση: στη διατριβή εκφράζεται και το γενικότερο ενδιαφέρον που είχα από την επαφή και τη μελέτη του «πολέμου των ιστορικών» εν Ελλάδι σε σχέση με το κατά πόσο και αν πρέπει ή δεν πρέπει να αναθεωρηθούν ή να μετα-αναθεωρηθούν ερμηνείες για κρίσιμες ιστορικές περιόδους, γεγονότα και στιγμές του 20ού αιώνα όπως π.χ. ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος, η δεκαετία του 1940 για την Ελλάδα με αποκορύφωμα τον ελληνικό εμφύλιο, ο Ψυχρός Πόλεμος και σε αντιστοιχία οι ιδεολογικές τους αφετηριακές συνιστώσες από τις οποίες εκκινούν, τις οποίες εκφράζουν και το παρελθόν των οποίων υπερασπίζονται. Είναι προφανές πως αφού το παρόν και η προοπτική του μέλλοντος καθορίζει και τις ερμηνείες που προκρίνουμε για το ιστορικό παρελθόν (διαλεκτική σχέση παρόντος-παρελθόντος), σε μια ιδιαζόντως ρευστή πολιτική κατάσταση σε εγχώριο, πανευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο, η συζήτηση για το

πολιτικό παρόν και μέλλον περνά μέσα από το πολιτικό παρελθόν· οι συγκρούσεις για την πολιτική κατεύθυνση της παρατεταμένης κρισιακής συγκυρίας περνούν μέσα από τη συζήτηση για ανάλογες εμπειρίες που υπήρξαν μέσα στο ιστορικό χθες. Η σύγχρονη περίοδος καθιστά εμφανές το γεγονός πως δεν επήλθε το τέλος της ιδεολογίας, ανανεώνει το ενδιαφέρον στη διεθνή ιστοριογραφία και φέρνει στην ερευνητική επικαιρότητα νέα ενδιαφέροντα ερωτήματα που ζητούν απαντήσεις. Μέσα από αυτή την οπτική και αυτό το ενδιαφέρον εκκίνησα κι από μέρους μου για αυτό το θέμα της διατριβής που περιλαμβάνει τις οπτικές της σχολικής ιστορίας για την ιστορία του 20ού αιώνα και τις κρίσιμες καμπές της.

στ) στη σύνδεση με την ιστορία και την φιλοσοφία της Αγωγής και της Ιστοριογραφίας: το θέμα της διδακτορικής διατριβής στέκεται σε ένα ιδιάζον σταυροδρόμι αυτών των θεματικών πεδίων συνδυάζοντας τις πολλαπλές τους σχέσεις. Έτσι, αυτό μπορεί να ιδωθεί περιγραφικά ως μια σύγχρονη ιστορία της σχολικής ιστοριογραφίας στην Ελλάδα, η οποία συναρτάται με την γενική ιστορία της Αγωγής και των σκοπών της από φιλοσοφική σκοπιά, με την σύγχρονη ιστορία της ελληνικής Εκπαίδευσης και της Ελλάδας, ενώ ο συνδυασμός τους σε ένα μεγαλύτερο βάθος – και στο μέτρο που μπορούν να εξαχθούν διαπιστώσεις για την ιστοριογραφική γραφή αυτή καθαυτή – μπορεί να ιδωθεί ως μια έκφανση της φιλοσοφίας της ιστοριογραφίας με πολιτικές-ιδεολογικές προεκτάσεις και επίκεντρο την εφαρμογή της στην Εκπαίδευση της σύγχρονης Ελλάδας.

***

Τα επιμέρους ερευνητικά ενδιαφέροντα που συνάπτονται στενά με το θέμα της διατριβής και περιγράφηκαν παραπάνω, εκβάλλουν σε ευρύτερα επιστημονικά, θεωρητικά και ερευνητικά πεδία που εκκινούν από το συγκεκριμένο θέμα για να το προεκτείνουν και τα οποία συνοψίζονται στα εξής:

A) Η σύγχρονη ιστορία και ιστοριογραφία του 20ού αιώνα: οι διαφορετικές ιστορικές ερμηνείες και ιστορικά σχήματα για την ιστορία του 20ού αιώνα, οι ιδιαίτερες στιγμές – καμπές της και η αντιπαράθεσή τους· η σχέση επιστημονικής ιστοριογραφίας, πολιτικής ιδεολογίας και Δημόσιας Ιστορίας· η σχέση ρευμάτων επιστημονικής ιστοριογραφίας και ρευμάτων πολιτικής φιλοσοφίας στον 20ό αιώνα· η σχέση κυρίαρχης ιστορικής ερμηνείας και μαζικής κουλτούρας.

B) Η θεωρία, μεθοδολογία και φιλοσοφία της ιστορίας: οι διάφορες ιστοριογραφικές σχολές και ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνονται την ιστορία ως επιστήμη και ως διαδικασία-μεθοδολογία· οι τρόποι με τους οποίους συσχετίζονται οι ιστορικές ερμηνείες με την ιδιαίτερη οπτική του γεγονότος ή της μακράς διάρκειας, την ιστορική αφήγηση ή την ιστορία-πρόβλημα, τις συνέχειες και ασυνέχειες της ιστορίας, το νόημα ή την απουσία νοήματος στην ιστορία, την μικροϊστορία ή την ολιστική ιστορία· η σύνδεση της ιστορίας με γενικότερα ρεύματα σκέψης π.χ. μεταμοντερνισμός· η σύνδεση ιστορίας και κοινωνίας π.χ. με την σχολική Ιστορία ή την Δημόσια Ιστορία· η διαλεκτική παρόντος – ιστορικού παρελθόντος.

Γ) Η ιστορία των ιδεών και ιδεολογιών, η θεωρία, μορφολογία της ιδεολογίας και οι συγκεκριμένες ιδεολογίες: ο τρόπος με τον οποίο εμφανίζονται οι έννοιες και οι

πολιτικές ιδεολογίες στη νεωτερικότητα (και τη μετανεωτερικότητα) και η σύνδεσή τους με το ιστορικό περικείμενο, από το οποίο λαμβάνουν και τους μετασχηματισμούς τους· η ιδεολογία ως κατηγορία στην κοινωνική και πολιτική θεωρία· η σχέση ιδεολογίας και πραγματικότητας και οι σχετικές φιλοσοφικές θεωρίες και προσεγγίσεις-οπτικές· η θεωρία περί συγκεκριμένων ιδεολογιών, η κατανομή τους στο πολιτικό φάσμα και η μορφολογία τους π.χ. συντηρητισμός, φιλελευθερισμός, σοσιαλισμός, φασισμός, εθνικισμός κ.λπ και τα χαρακτηριστικά στοιχεία τους.

Δ) Η ιστορία της εκπαίδευσης και η ανάλυση σχολικών εγχειριδίων: ο ρόλος των σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας στην εκπαίδευση και η κριτική ανάλυσή τους· τα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας σε σχέση με το Αναλυτικό Πρόγραμμα και τη σκοποθεσία του μαθήματος της Ιστορίας· τα ιστορικά σχήματα και η ιστορική σκέψη που προωθούν στους μαθητές· η ιστορική και πολιτική συνείδηση, η εθνική και πολιτικοϊδεολογική ταυτότητα που ενσταλάζουν στους μαθητές σε σχέση με το ιστορικό πλαίσιο και την πολιτική στρατηγική.

Ε) Η ανάλυση λόγου και η κριτική θεωρία: η κριτική ανάλυση της κατασκευής, έκφρασης, διάχυσης Λόγων στην κοινωνία και της επενέργειάς τους στην πραγματικότητα· ο κυρίαρχος λόγος / κυρίαρχη ιδεολογία σε σχέση με την μαζική κουλτούρα και ο τρόπος με τον οποίο αυτά μετασχηματίζονται στο ιστορικό περικείμενο· η οικοδόμηση ιστορικής, κοινωνικής, πολιτικής συνείδησης μέσω της εσωτερίκευσης Λόγων και η συγγένειά τους με τις συγκεκριμένες ιδεολογίες ερμηνείας του παρόντος και του πρόσφατου παρελθόντος (σύγχρονη Ιστορία).

Ευχαριστίες

Ιδιαίτερες ευχαριστίες για την ανάπτυξη αυτών των ενδιαφερόντων μου και την σημαντικότερη υλική και ψυχική βοήθεια σε όλη αυτήν την προσπάθεια, από την εμπιστοσύνη για την ανάληψη του θέματος μέχρι και τον δύσκολο δρόμο για την ολοκλήρωση, θέλω να εκφράσω στον καθηγητή μου Α. Ανδρέου. Για την αμέριστη συμπαράσταση, ανταπόκριση και καθοδήγηση, για την μεγάλη εμπιστοσύνη που μου έδειξε αναθέτοντάς μου να διδάξω αυτοδύναμα τα μαθήματά του «Ιστορία και Πολιτισμός στην Εκπαίδευση» και «Ιστορία από Πηγές» στο πλαίσιο της προσφοράς του επικουρικού μου έργου στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας την περίοδο 2021-22. Η διδασκαλία θεμάτων που με απασχολούν, παράλληλα, θεωρητικά και ερευνητικά, η επαφή μου με τους φοιτητές/τριες εντός του παιδαγωγικού κλίματος αλληλεγγύης και η άψογη συνεργασία με τον καθηγητή Α. Ανδρέου μού προσέφεραν την κρίσιμη ενδυνάμωση και όρεξη για την συνέχεια, αναγκαία και απαραίτητη εν τω μέσω μιας πολύ δύσκολης χρονιάς.

Ευχαριστίες πολλές οφείλω, επίσης, στον αναπληρωτή καθηγητή Κ. Κασβίκη για την εξαιρετική και πολύ ευχάριστη συνεργασία που είχαμε στο πλαίσιο της Διδακτικής της Ιστορίας στο ίδιο τμήμα την ίδια χρονική περίοδο, μια συνεργασία που στάθηκε κι αυτή σημαντική στην έμπνευση και ενδυνάμωση για την συνέχιση της προσπάθειας εκπόνησης της διδακτορικής διατριβής. Καθώς και για την αμέριστη βοήθειά του με την υπόδειξη και παροχή χρήσιμης βιβλιογραφίας και αρχείων, την εξονυχιστική επιμέλεια με σχόλια, παρατηρήσεις και επισημάνσεις που μου προσέφερε στο κείμενο της διατριβής και την πάντα άμεση ανταπόκρισή του σε οποιοδήποτε θέμα προέκυπτε.

Ευχαριστίες, επίσης, οφείλω στον Ομότιμο, πλέον, καθηγητή Δ. Μαυροσκούφη, για την συμβολή του στην επιμέλεια του κειμένου της διατριβής και για τα εξαιρετικά του σχόλια κατά την διάρκεια της δημόσιας υποστήριξης, τα οποία νομίζω πως πάντα θα τα κρατάω εν είδει υπενθύμισης. Και κυρίως για την έμπνευση και δύναμη που μου έδωσε η θαρραλέα και σταθερή αγωνιστική του στάση, κατά την περίοδο της Κοσμητείας του, σε μια σκοτεινή εποχή που ήταν και είναι αναγκαία, αυτονόητη, αλλά και συνάμα πολύ δύσκολη η αντίσταση και η άμυνα ενάντια στην άγρια καταστολή αρχής γενομένης από το ΑΠΘ και την ξεθεμελίωση του όποιου δημοκρατικού, προοδευτικού, κοινωνικού χαρακτήρα της Τριτοβάθμιας έχει απομείνει· μια άμυνα στην οποία πρωταγωνίστησε μαζί με τα άλλα επίμονα προοδευτικά «ζιζάνια» του πανεπιστημίου που δείχνουν διαχρονικά τον δρόμο.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τα μέλη της εξεταστικής επιτροπής, τον Γιώργο Κόκκινο, τον Άγγελο Παληκίδη, την Σοφία Ηλιάδου και τον Γιώργο Τζάρτζα για τις κριτικές τους επισημάνσεις και τις γόνιμες παρατηρήσεις τους που συνέβαλαν στην διαμόρφωση του τελικού κειμένου της διατριβής, καθώς και για την ενδιαφέρουσα συζήτηση στην δημόσια υποστήριξή της που ανέδειξε ζητήματα που άπτονται των θεματικών πεδίων της και τα προεκβάλλουν δίνοντας ιδέες για την περαιτέρω ανάπτυξη των κεντρικών της σημείων και μια ευκαιρία για γενικότερο αναστοχασμό πάνω στο ίδιο το εγχείρημα της παρούσας διατριβής.

Πολλές ευχαριστίες οφείλω στους γονείς μου και την αδερφή μου για την υποστήριξή τους στις πολύχρονες σπουδές και την δυνατότητα που είχα να βγάλω αυτή την πλευρά του εαυτού μου εδώ μέσα, στην διδακτορική διατριβή μου. Ειδικότερα, στον πατέρα μου που μου καλλιέργησε το ενδιαφέρον για τα μαθήματα όλης της γενικής παιδείας και την τάση για ουσιαστική γνώση σε κάθε μαθησιακή διαδικασία, στην μητέρα μου που ακολούθησα τις σπουδές του επαγγέλματός της και στάθηκε υποστηρικτική σε όλη μου την πορεία και στην αδερφή μου που είναι πάντα τόσο γλυκιά και ενθαρρυντική σε κάθε μου βήμα.

Επίσης, σε πρόσωπα, φίλους/φίλες και συναδέλφους/ισσες που στάθηκαν πολλαπλώς και πολύμορφα σύντροφοι και αρωγοί σε αυτήν μου την προσπάθεια και που κατά την διάρκεια και τις κρίσιμες στιγμές της έδωσαν την κατάλληλη έμπνευση και οπτική – από την οποία έχουν ανάγκη όλα τα κοπιώδη μακρόχρονα εγχειρήματα – διαμορφώνοντας, συντηρώντας και αναζωογονώντας το όραμα για την ολοκλήρωσή τους. Πολλές ευχαριστίες, λοιπόν, στον Ηλία, τον Μιχάλη, τον Αλέξανδρο, τον Νότη, τον Βαγγέλη, την Στεφανία, τον Θάνο, τον Λάμπρο, τον Γιάννη, τον Μήτσο, την Κατερίνα, την Χρύσα, την Ελένη, τον Πάνο, την Αναστασία, τον Νικόλα, την Αρτέμιδα, την Χριστίνα, τον Δημήτρη, την Ματίνα, την Πασχαλίνα, την Νάνσυ, τον Άκη, τον Γιώργο, τον Αχιλλέα, τον Κώστα, την Χρυσήδα, τον Ταξιάρχη και τόσους/ες άλλους/ες. Και, φυσικά, στην υπέροχη Σοφία Αντωνακάκη. Και στις πολύτιμες ομάδες αναφοράς, εντός των οποίων φωτίζονται οι προσωπικότητες, συναναπτύσσονται στην αλληλεπίδρασή τους και παίρνουν την μορφή και το περιεχόμενό τους η μία από την άλλη: τον καλλιτεχνοπολιτικό «κύκλο» της Φλώρινας με την υπόσχεση να τον ξαναστήσουμε αλλού, την ομάδα της Θράκας με τους ποιητές/τριες της νέας γενιάς, τον Όμιλο Μαρξιστικών Ερευνών με τα μέλη του και, τέλος, την «ΧΑ.ΑΡ – Παρενέργειες» που πάντα υπερίπταται των πραγμάτων χωρίς να χρειάζεται ποτέ συστάσεις.

Οι παραπάνω είναι οι ευχαριστίες του ευεργετικού πλέγματος, ευτυχώς, πολλών εξαιρέσεων που οδήγησαν εδώ. Για να μην είμαι άδικος, όμως, οφείλω αντίστοιχες, αν όχι υπέρτερες, ευχαριστίες και στον κανόνα που αφορά την γενικότερη κατάσταση, εντός της οποίας η εκπόνηση μιας διδακτορικής διατριβής είναι το πραγματικά κρυστάλλινο δείγμα απλήρωτης, εντατικής, άνευ ωραρίου και αργίας, εργασίας που εναλλακτικά και λόγω της μακράς διάρκειας και του μη υλικού αντικρύσματος λογίζεται στον πολύ κόσμο και ως χόμπυ, λόξα ή ίσως και σύνδρομο. Ευχαριστίες, λοιπόν, στην διασάλευση της επετηρίδας στην εκπαίδευση που αντέστρεψε αντικειμενικά τον σχεδιασμό και τις προτεραιότητες, συνεπώς, σταδιακά σκοτεινίασε την περιρρέουσα ατμόσφαιρα και προκάλεσε την υπόρρητη αμφιβολία για την επιλογή μου και το ρητό αίσθημα ότι είτε αργώ, είτε κάνω λάθος, ίσως και αμετάκλητα – γιατί το διδακτορικό προφανώς δεν είναι δουλειά, αλλά παρατεταμένο φοιτητικό στην μακρά ανεργία του υποψήφιου διδάκτορα ενάντια στην οποία παλεύει κανείς να μην νιώσει λούμπεν – ενώ όλο το εξωγενές πλαίσιο συναινεί προφανώς στο αντίθετο· στην απαξιωτική αντιμετώπιση του κυνικού και αντιπνευματικού/αντιδημιουργικού πλέγματος καταστάσεων και συνθηκών – που φορτώνει πείσμα και επιμονή τον κάθε άνθρωπο που αντιστέκεται για να εστιάσει στον δικό του δρόμο· στο κλείσιμο των σχολών για δύο χρόνια που κόντεψε να μας

κάνει να ξεχάσουμε ποιοι είμαστε κλεισμένοι στα σπίτια μας δίχως κοινωνικό πεδίο μορφωτικής συνύπαρξης και αλληλεπίδρασης: στην συνεχή υποβάθμιση και απαξίωση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης – σε τέτοιο σημείο που να χαρίζει φωτεινότερες προοπτικές σε κάποιον που δεν έχει περάσει ούτε απ' έξω και θέλει να την αστυνομεύσει και να την καταστείλει, παρά σε κάποιον που έχει αφιερώσει τόσα χρόνια εντός της, την αγαπά και θέλει να την υπηρετήσει γιατί του είναι ευεργετική η επίδραση της ακαδημαϊκής ατμόσφαιρας δημιουργικότητας και ελευθερίας. Ευχαριστίες σε όλους εκείνους τους παράγοντες που η ενορχηστρωμένη δράση τους έστρωσε τον δρόμο για την αγχωτική ανησυχία υποβάλλοντας αντικειμενικά την πιθανότητα παραίτησης, αλλά παράλληλα η όψη τους, στην οποία δεν θέλω με τίποτα να μοιάσω, με έκανε να θέλω να συνεχίσω με περισσότερη δύναμη υπερβαίνοντάς τους.

Ειδικά στην ελληνική περίπτωση των τελευταίων χρόνων, αυτοί οι παράγοντες, η ατμόσφαιρα και η κατάσταση που συγκροτούν στην συνέργειά τους, προσφέρουν νομίζω το καλύτερο παράδειγμα ταπείνωσης των γραμμάτων, της μόρφωσης και του πολιτισμού, μέσα από την κοινωνικοοικονομική-ψυχολογική πίεση και την απαξίωση που χαρίζουν απλόχερα ως μάθημα σε αυτόν που αγαθώς θέλει να συνεχίσει μαζί τους. Μάλλον πρόκειται για ένα είδος άριστου ψυχολογικού πειράματος σε πραγματικές συνθήκες ή τεστ που μετράει de facto πόσο διατεθειμένος συνειδησιακά ή ηλίθιος (όπως το δει κανείς) είναι κάποιος για να αντέξει. Ας είναι ό,τι θέλει. Κόντρα και σε αυτούς τους παράγοντες, στους οποίους κατέθεσα τις οφειλόμενες ευχαριστίες, γιατί ενεργοποιούν τα βαθιά εσωτερικά κίνητρα που σου γνωρίζουν καλύτερα τον εαυτό σου, και εν είδει συντροφικής και φιλικής προειδοποίησης, αυτή η διατριβή είναι αφιερωμένη στα επόμενα παιδάκια που θα αποφασίσουν να παλέψουν με την σκόνη. Για να μην το βάλουν ποτέ κάτω όταν δεν θα παύουν στιγμή να ανησυχούν αν κάνουν το σωστό.

Γιατί δεν θα το μάθουν ποτέ μα ήδη θα το ξέρουν.

Περίληψη

Η παρούσα διδακτορική διατριβή επικεντρώνεται στην διερεύνηση, καταγραφή και σύγκριση των ερμηνευτικών σχημάτων και ιδεολογικών κατευθύνσεων στις αφηγήσεις με τις οποίες τα ελληνικά σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας από την χούντα (1967) μέχρι σήμερα (2022) κατέγραψαν στα περιεχόμενά τους την Ιστορία του 20ού αιώνα.

Με ένα μεθοδολογικό μείγμα Ποιοτικής Ανάλυσης Περιεχομένου, Συγκριτικής Ανάλυσης και ιστορικο-κριτικής προσέγγισης αναλύονται και συγκρίνονται τα σχετικά περιεχόμενα 24 ελληνικών σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας που χρησιμοποιήθηκαν σε Δημοτικό, Γυμνάσιο, Λύκειο και σε μαθήματα επιλογής την περίοδο 1967-2022, ώστε να εντοπιστούν και να καταγραφούν τα ερμηνευτικά σχήματα, οι ιδεολογικές κατευθύνσεις, οι εμφάσεις και οι αποσιωπήσεις των περιεχομένων· και έπειτα να καταγραφούν και να συγκριθούν οι μετασχηματισμοί τους ως μετασχηματισμοί του συνολικού ιστορικού αφηγήματος και ερμηνείας στον άξονα του χρόνου.

Τα αποτελέσματα επιβεβαιώνουν την θεωρητική θέση της στενής συνάρτησης του ιδεολογικοπολιτικού ρόλου της σχολικής ιστορίας με το εκάστοτε κοινωνικοϊστορικό πλαίσιο. Αναδεικνύεται, έτσι, ο ρόλος του σχολικού εγχειριδίου ως *Politicum* και οι μετασχηματισμοί που λαμβάνει σε μορφή και περιεχόμενο: η ιστορικότητά του ως κοινωνικοπολιτισμικό προϊόν-αποτύπωμα μέσα από την θεσμική ιστορικοποίηση που εκφράζει ως διαμορφωτής-εργαλείο.

Λέξεις-κλειδιά

Σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας, 20ός αιώνας, Σύγχρονη ελληνική ιστορία, Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου, Συγκριτική Ανάλυση, Ερμηνευτικά σχήματα, Ιδεολογία, Ιδεολογία και Ιστορία.

Summary

The present Ph.D. Thesis focuses on the investigation, recording and comparison of the interpretive schemes and ideological directions in the narratives with which the Greek school history textbooks recorded with their contents the History of the 20th century from the junta (1967) to the present (2022).

Using a methodological mixture of Qualitative Content Analysis, Comparative Analysis and a historical-critical approach, the relevant contents of 24 Greek school textbooks of History used in Elementary, Middle School, High School and elective courses in the period 1967-2022 are analyzed and compared, in order to distinguish and record the interpretive schemes, the ideological directions, the emphases, the concealments and the “silences” of the contents; and, after that, to record and compare their transformations as transformations of the overall historical narrative and interpretation in the axis of time.

The results confirm the theoretical position of the close correlation each time between the ideological-political role of school history and the socio-historical context. Thus, the role of a history school textbook as Politicum and the transformations it receives in form and contents are highlighted: its historicity as a socio-cultural product-imprint through the institutional historicization it expresses as a shaper-tool.

Keywords

History school textbooks, 20th century, Modern Greek history, Qualitative Content Analysis, Comparative Analysis, Interpretive schemes, Ideology, Ideology and History.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η μελέτη και κριτική ανάλυση της ιδεολογίας των σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας αποτελεί ένα διεπιστημονικό ερευνητικό πεδίο που εντάσσεται οργανικά εντός του γενικότερου πεδίου της Διδακτικής της Ιστορίας, ωστόσο αντλεί εξίσου στοιχεία από την Ιστορία της Εκπαίδευσης και της Αγωγής, της Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης, την Κοινωνική Θεωρία, την Ιστορία των Ιδεών και Ιδεολογιών, τις οποίες συνδέει με οργανικό τρόπο στην συγκεκριμένη μονάδα της έρευνάς της, το σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας. Αυτό θεωρείται βασικός φορέας της κυρίαρχης ιδεολογίας του κράτους, όπως αυτή αποτυπώνεται ως εγκεκριμένη θεσμικά για να διδαχτεί στις νέες και μελλοντικές γενιές πολιτών καλλιεργώντας την ιστορική τους αντίληψη σχετικά με τα του παρελθόντος, κάτι που συνυφαίνεται με την καλλιέργεια της ιδεολογικοπολιτικής τους ταυτότητας σχετικά με τα του μέλλοντος.

Το ιδεολογικό ερώτημα αποτελεί εναρκτήριο και βασικό ζητούμενο των ερευνών στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας διεθνώς, αρχής γενομένης από τα τέλη του 19ου αιώνα και εγχώρια, αρχής γενομένης μεμονωμένα από τον μεσοπόλεμο και ουσιαστικά από την δεκαετία του 1970. Όσον αφορά την Ελλάδα, ιδεολογικά στοιχεία ερευνώνται στα σχολικά εγχειρίδια σε σχέση με την δόμηση της εθνικής ταυτότητας (του εθνικού εαυτού) σε σχέση με τον χώρο, τον χρόνο και τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά· σε σχέση με τα στερεότυπα, τις προκαταλήψεις και τις εχθρικές εικόνες-αναπαραστάσεις για τον εθνικό Άλλο· σε σχέση με πλήθος άλλων διαστάσεων που αφορούν την καλλιέργεια ιδιαίτερων στάσεων και αντιλήψεων των μαθητών για ιστορικά, πολιτικά ή ηθικά ζητήματα. Τα σχετικά ερωτήματα και θέματα αλλάζουν σε συνάρτηση με τις αλλαγές στα ίδια τα εγχειρίδια, το ιστορικό πλαίσιο και τα νέα ερωτήματα (ή τις νέες παραδοχές) που αυτό προκαλεί για το «ποια Ιστορία αποδεχόμαστε ώστε να την διδαχθούμε (ή να διδάξουμε)», ως μέρος του ευρύτερου ερωτήματος για το «ποια Αγωγή-Παιδεία έχουμε και ποια χρειαζόμαστε». Τα νέα ερωτήματα, λοιπόν, που προκαλούν και προκαλούνται από την έρευνα των σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας εκβάλλουν προφανώς στο ευρύτερο περιβάλλον του αναστοχασμού για την πολιτική, την κοινωνία και την ιστορία, ενώ αρκετές είναι οι περιπτώσεις που ζητήματα σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας «επιλύθηκαν» στην δημόσια σφαίρα μετά από πολιτική και διεπιστημονική ιδεολογική σύγκρουση.

Έτσι, από έναν τόσο μικρό υλικό φορέα, όπως το σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας, και από έναν τόσο μικρό χώρο, όπως οι τέσσερις τοίχοι μιας σχολικής αίθουσας, μέσα στην οποία αυτό διδάσκεται, εκκινούν τόσο μεγάλα ερωτήματα και συγκρούσεις που αφορούν το σύνολο της Εκπαίδευσης και μέσω αυτού το σύνολο της κοινωνικής και πολιτικής ζωής, σχετικά με το τι είναι ή τι καθίσταται κάθε φορά ιδεολογικά κοινωνικά αποδεκτό (ή/και αναγκαίο), ώστε να διδάσκεται στο σύνολο των μαθητών/τριών Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης.

Η παρούσα διδακτορική διατριβή εκκινεί από αυτές τις σκέψεις επί του ιδεολογικού-πολιτικού ρόλου του σχολικού εγχειριδίου Ιστορίας, τον οποίο και επιζητά να διερευνήσει με εφαρμογή στα ερμηνευτικά σχήματα και τις ιδεολογικές κατευθύνσεις, με τις οποίες επενδύθηκε η καταγραφή του 20ού αιώνα στα ελληνικά σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας από την χούντα (1967) μέχρι σήμερα (2022),

επιδιώκοντας παράλληλα να διακρίνει τους γενικούς μετασχηματισμούς τους σε όλη αυτήν την ιστορική περίοδο. Για τον σκοπό αυτό μελετώνται και αναλύονται ποιοτικά και συγκριτικά τα 24 ελληνικά σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας της περιόδου 1967-2022 που έχουν περιεχόμενα για τον 20ό αιώνα. Κινείται, επίσης, στο επιστημονικό ρεύμα, τις φιλοσοφικές-θεωρητικές αντιλήψεις και το κοινωνικό πλαίσιο θέσεων του μαρξισμού, στην αυτονομία δημιουργική του διάσταση, επιδιώκοντας να συνεισφέρει στην εμβέλεια του στο επιμέρους επιστημονικό πεδίο της παρούσας εργασίας.

Η πρωτοτυπία της παρούσας εργασίας συνίσταται στην κάλυψη της ανάγκης για μια επικεντρωμένη στην συνολική αφήγηση της ιστορίας του 20ού αιώνα συγκεντρωτικής έρευνας στα ελληνικά σχολικά εγχειρίδια σε μια ευρεία χρονική περίοδο (1967-2022) με ενιαίο και πρωτότυπο μεθοδολογικό εργαλείο, καθώς αυτή λείπει από την σχετική βιβλιογραφία της ανάλυσης των σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας, την ώρα που αντίθετα, υπάρχουν συγκεντρωτικές ιστοριογραφικές μελέτες για την συνολική ελληνική ιστορία του 20ού αιώνα στην Ελλάδα (Close, 2007. Χατζηιωσήφ, 1999-2009. Clogg, 2015. Δερτιλής, 2018. Βακαλόπουλος, 2020. Λιάκος, 2021) και την αντίστοιχης περιόδου ευρωπαϊκή ή παγκόσμια (Blainey, 2008. Arrighi, 2010. Hobsbawm, 2010. Higgs, 2013. Mazower, 2014. Traverso, 2016). Ενώ, ενδιαφέρουσα, από την άποψη αυτή, θα ήταν μια αντιπαραβολή αυτών των μελετών της ακαδημαϊκής/επιστημονικής ιστοριογραφίας με την αντίστοιχη σχολική ιστοριογραφία, ώστε να διακριθούν τα στοιχεία ομοιότητας και διαφοράς, συνέχειας και ασυνέχειας στις εκατέρωθεν ιστορικοποιήσεις και μέσω αυτών να σκιαγραφηθεί η συγκεκριμένη σχέση μεταξύ ακαδημαϊκής/επιστημονικής ιστοριογραφίας (ή εκδοχών της) και σχολικής ιστορίας για τον 20ό αιώνα.

Σήμερα, προχωρώντας μέσα στον τρέχοντα αιώνα, ολοένα και γίνεται αισθητό το ότι η ιστορική εποχή αλλάζει κεφάλαιο και μετεωρίζεται δυσκολευόμενη να μπει σε ένα άλλο· είναι μια πολλαπλά κρισιακή εποχή, κατά την οποία έρχεται στο προσκήνιο περισσότερο η έννοια της ασυνέχειας και της τομής, παρά αυτή της συνέχειας και της ομαλότητας. Θεωρούμε πως αυτή είναι και η κατάλληλη χρονική στιγμή για μια καταγραφή, ανάλυση και αναστοχασμό περί του πώς καταγράφηκε ο προηγούμενος αιώνας στην σχολική ιστορία (κάτι που βρίσκεται σε σχέση σύγκλισης και απόκλισης από το πώς τελικά διδάχθηκε στην εκπαίδευση, το πώς καταγράφηκε στην ακαδημαϊκή ιστοριογραφία και το πώς παρουσιάζεται στην Δημόσια Ιστορία), ποιες ιδεολογικές παραδοχές δημιούργησε, μάς μετέφερε και μάς κληροδότησε αυτή του η καταγραφή, την ώρα που αυτές αρχίζουν εν τοις πράγμασι να αμφισβητούνται με την εμφάνιση νέων φαινομένων και (αν)ισορροπιών. Την ίδια ώρα που ο παρατεταμένος παροντισμός της μετανεωτερικής εποχής προστρέχει στην γενικευμένη έκρηξη της Ιστορίας και της Μνήμης, της μεγιστοποιημένης ζήτησης για παρελθόν, μέσω της οποίας αναδύονται παράλληλα φαινόμενα νοσταλγίας ή μετα-νοσταλγίας για μια εποχή που παρήλθε και έφερε μια άλλη, το μέλλον της οποίας φαίνεται δυσσώονο υπό το φως των παγκόσμιας κλίμακας και μείζονος σημασίας προβλημάτων που αντιμετωπίζει η ανθρωπότητα.

Έτσι, η παρούσα εργασία και έρευνα ξεκίνησε με την φιλοδοξία οι διαπιστώσεις της να είναι σε κάποιο βαθμό ικανές να μας προσφέρουν μια εικόνα για το πώς το ελληνικό κράτος κατέγραψε για να αφηγηθεί το σχολείο την πρόσφατη ιστορία σε

περίπου τρεις γενιές μαθητών/τριών (δηλαδή σχεδόν στο σύνολο του εν ζωή πληθυσμού της Ελλάδας), κάτι που θα συμβάλει και στην κατανόηση του πώς και με ποιους όρους αναγιγνώσκεται και η τρέχουσα πολιτική κατάσταση, αφού τα πολιτικά επιχειρήματα εν πολλοίς έχουν την αφετηρία τους στο παρελθόν (και ακόμα περισσότερο στο κοντινό παρελθόν, την σύγχρονη ιστορία) και τις ερμηνείες μας για αυτό. Επίσης, θα συνεισφέρει στην διεθνή έρευνα των σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας (ή και σχολικών εγχειριδίων άλλων μαθημάτων του κοινωνικού/ανθρωπιστικού πεδίου) και την συγκριτική ανάλυσή τους, όσον αφορά την σύγχρονη ιστορία του 20ού αιώνα, πάνω στις κοινές θεματικές που αυτός έχει για την ευρωπαϊκή και παγκόσμια ιστορία, πέραν δηλαδή από τα στενά πλαίσια του ελληνικού πλαισίου, μέσω της επικέντρωσης στην ποιοτική και συγκριτική ανάλυση των ερμηνευτικών σχημάτων, των ιδεολογικών κατευθύνσεων και των μετασχηματισμών τους.

Τέλος, ευελπιστούμε να προστεθεί στην γενικότερη τρέχουσα συζήτηση περί αναθεωρητισμού (ή μετα-αναθεωρητισμού) της ιστορίας και των ερμηνευτικών σχημάτων με τα οποία ιστοριοποιείται συνολικά ο 20ός αιώνας ή επιμέρους περιόδοί του, συμβάλλοντας σε ερωτήματα όπως αν, τελικά, αυτός ο (μετα)αναθεωρητισμός εν πολλοίς προϋπάρχει στα σχολικά εγχειρίδια πριν από την ακαδημαϊκή/επιστημονική ιστοριογραφία και την δημόσια σφαίρα, κατά πόσο η μία πηγή «έκκρισης» ιστορικών αφηγήσεων τροφοδοτεί την άλλη στην προσπάθεια ένα ιστορικό ερμηνευτικό σχήμα να καταστεί δημοφιλές και κυρίαρχο στην κοινωνία και πώς και μέσω ποιων οδών καθίσταται, τελικά, ένα ερμηνευτικό σχήμα κυρίαρχο κοινωνικά και ηγεμονικό ιδεολογικά εν συνόλω. Να συμβάλει, τέλος, στη γενικότερη προβληματική των πολύπλοκων σχέσεων μεταξύ επιστημονικής/ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας, σχολικής Ιστορίας και Δημόσιας Ιστορίας, οι οποίες αφορούν αντίστοιχα (ως στοιχείο και «μικρογραφία» τους) και τις ευρύτερες σχέσεις μεταξύ επιστήμης, εκπαίδευσης και ιδεολογίας· ερωτήματα, η ενδελεχής διερεύνηση των οποίων ξεφεύγει, βέβαια, από το σώμα της συγκεκριμένης διατριβής, αλλά αποτελεί επ' αφορμή αυτής, έναυσμα και πηγή περαιτέρω ενδιαφέροντος διερεύνησης, αφού άπτεται των ευρύτερων θεματικών της.

Η εργασία χωρίζεται σε δύο μέρη, τα οποία περιέχουν πέντε κεφάλαια. Το πρώτο μέρος της εργασίας είναι το *Θεωρητικό Μέρος*, το οποίο περιλαμβάνει 2 κεφάλαια, στα οποία περιέχονται 10 υποκεφάλαια.

Ακολουθεί διπλή πορεία λογικής αλληλουχίας: μια παραγωγική-καθοδική πορεία από το γενικό προς το ειδικό (από την Ιδεολογία γενικά προς το σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας ειδικά) και μια οιονεί ανοδική συνθετική πορεία (από το σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας γενικά προς την Ιδεολογία εντός του), όπου κάθε επόμενο υποκεφάλαιο συνιστά αναβαθμό της πορείας εξειδίκευσης από το γενικό προς το ειδικό και επιχειρεί να ανασυνθέσει τα δεδομένα και τις ιδέες που εκφράστηκαν στα ανωτέρω υποκεφάλαια υπό το πρίσμα του δικού του πεδίου.

Το πρώτο κεφάλαιο του Θεωρητικού Μέρους έχει τίτλο «*Ιδεολογία: ιστορική αναδρομή στην έννοια και θεωρητικό πλαίσιο*». Εκκινεί από την γέννηση της έννοιας της Ιδεολογίας στα τέλη του 18ου αιώνα (1.1) και σκιαγραφεί τους μετασχηματισμούς της έννοιας στο πέρασμά της από τον 19ο αιώνα προς τον 20ό,

από την μοντερνική εποχή προς την μετανεωτερικότητα, καθώς και τις διάφορες μορφές και προσλήψεις που εξέλαβε η έννοια υπό το ιδιαίτερο φως των πολλών επιστημονικών πεδίων που την ενέταξαν ως έννοια στις επεξεργασίες τους (1.3). Εν τω μέσω αυτής της πορείας, στεκόμαστε ιδιαίτερα σε δύο σημεία αυτής της διαδρομής της έννοιας της Ιδεολογίας: στην ενιαία μαρξική αντίληψη περί Ιδεολογίας (από φιλοσοφική και κοινωνική σκοπιά) (1.2) και στο περιγραφικό επίπεδο της ανάλυσης του M. Freedon για τους τρόπους με τους οποίους συντίθενται οι έννοιες στο εσωτερικό κάθε ιδεολογικής σύνθεσης λαμβάνοντας την πολιτική τους σημασία και χρήση εντός του ιδεολογικού πλαισίου που μετασχηματίζεται ιστορικά βρισκόμενο σε αντεπίδραση και με το εξωιδεολογικό πλαίσιο, αλλά και με τις άλλες παρακείμενες (ομοειδείς ή αντίθετες) ιδεολογίες (1.4). Παραθέτουμε, επίσης, κωδικοποιημένα το συγκεκριμένο πλαίσιο θεωρητικών παραδοχών για την Ιδεολογία, στο πλαίσιο του οποίου κινούμαστε στην παρούσα εργασία (1.5), ενώ, έπειτα, συνεχίζουμε με την οριοθέτηση του χώρου ύπαρξης και δράσης της Ιδεολογίας εντός της κοινωνικής ολότητας, όπου προνομιακό (και όχι αποκλειστικό) της πεδίο είναι, σχηματικά, αυτό του Εποικοδομήματος (1.6).

Το δεύτερο κεφάλαιο του Θεωρητικού Μέρους έχει τίτλο «*Ιδεολογία και Εκπαίδευση: Σχολική Ιστορία και εγχειρίδιο Ιστορίας*». Περνάμε πλέον στην σφαίρα της Εκπαίδευσης ως στοιχείου (και) του Εποικοδομήματος, όπου εξετάζουμε αδρομερώς ιστορικά την έννοια της Αγωγής από φιλοσοφική-κοινωνική σκοπιά και επικεντρωνόμαστε στην θεσμικά συγκροτημένη Εκπαίδευση από τον 19ο αιώνα παρακολουθώντας την σχέση της με την Ιδεολογία ως μια σχέση αμφίδρομη και μετασχηματιζόμενη εντός του ιστορικού πλαισίου των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών αναγκών που ανακύπτουν μετά την βιομηχανική επανάσταση (2.1). Βαθμιαία, από την θέση της Ιδεολογίας στην κοινωνική ολότητα και στον γενικό χώρο της Εκπαίδευσης, μεταβαίνουμε στην εξέταση της Ιδεολογίας εντός της σχολικής Ιστορίας, όπου επικεντρωνόμαστε στην ελληνική περίπτωση και τον γενικό μετασχηματισμό που έλαβε ο ιδεολογικός-πολιτικός της ρόλος από την εμφάνιση του μαθήματος ως σήμερα (2.2). Στα δύο τελευταία υποκεφάλαια, καταλήγουμε στο σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας. Επικεντρωνόμαστε, αρχικά, στον ισχυρό ιδεολογικοπολιτικό του ρόλο ως θεσμικό κείμενο επίσημης ιστορικής αφήγησης, εξετάζοντας αυτόν τον ρόλο ανοδικά από το ειδικό προς το γενικό στο πλέγμα σχέσεών του: α) εντός του σχολικού μαθήματος της Ιστορίας (και του παιδαγωγικού ζεύγους), β) εντός του Ιδεολογικού Μηχανισμού της Εκπαίδευσης, γ) εντός των διάφορων πηγών «έκκρισης» ιστορικών αφηγήσεων (επιστημονική/ακαδημαϊκή ιστοριογραφία και Δημόσια Ιστορία) και καταλήγουμε στους δ) τρόπους συνάρθρωσης αυτού του ρόλου εντός του γενικότερου πλαισίου ιδεολογίας, κοινωνίας και ιστορικής συγκυρίας, δηλαδή, εντός του πλέγματος των πολυεπίπεδων αλληλεπιδράσεων και σχέσεών του (2.3). Τέλος, παρουσιάζουμε μια συνοπτική ιστορική αναδρομή στην διεθνή και εγχώρια έρευνα των σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας, εστιάζοντας στα θέματα έρευνας και τις μεθοδολογικές τάσεις και επιχειρώντας, καταληκτικά, κάποια ερμηνευτικά σχόλια για την πορεία του γενικού μετασχηματισμού τους ως σήμερα (2.4).

Το *δεύτερο μέρος* της εργασίας είναι το *Ερευνητικό Μέρος*, το οποίο περιλαμβάνει τα υπόλοιπα 3 κεφάλαια της εργασίας.

Το *τρίτο κεφάλαιο* έχει τίτλο «*Ταυτότητα της έρευνας και μεθοδολογία*». Στα 11 υποκεφάλαια που περιέχει περιγράφονται οι σκοποί, οι στόχοι, οι ερευνητικές υποθέσεις (3.1), τα ερευνητικά ερωτήματα (3.2) και το ζήτημα της επιλογής τους (3.3), το ερευνώμενο υλικό (3.5) και το ζήτημα της επιλογής του, το αντίστοιχο της επιλογής της εξεταζόμενης περιόδου (3.4), η πορεία προς το μεθοδολογικό μείγμα (3.6), το μεθοδολογικό μείγμα της έρευνας (3.7), οι στόχοι του και η ερευνητική διαδικασία που ακολουθήθηκε (3.8), οι τελικές ενότητες και κατηγορίες της ανάλυσης (3.10) και ο τρόπος οργάνωσής τους (3.9), ενώ κλείνει με τον τρόπο έκθεσης των αποτελεσμάτων της έρευνας (3.11).

Το *τέταρτο κεφάλαιο* έχει τίτλο «*Αναλύσεις και Αποτελέσματα της έρευνας*» και αφορά την ποιοτική και συγκριτική ανάλυση και τα αποτελέσματα της έρευνας. Περιέχει πέντε υποκεφάλαια σε μια συμβατική περιοδολόγηση του 20ού αιώνα.

Το πρώτο υποκεφάλαιο αφορά τις *Αρχές του 20ού Αιώνα* (4.1) και συμπεριλαμβάνει τα εξής υπο-υποκεφάλαια: Ιμπεριαλισμός και Αποικιοκρατία (4.1.1), Μακεδονικός Αγώνας και Βαλκανικοί Πόλεμοι (4.1.2), Γουδί 1909 (4.1.3).

Το δεύτερο υποκεφάλαιο αφορά την *περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου* (4.2) και συμπεριλαμβάνει τα εξής υπο-υποκεφάλαια: Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος (διεθνές πλαίσιο) (4.2.1), Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και Ελλάδα – Εθνικός Διχασμός (4.2.2), Οκτωβριανή Επανάσταση 1917 (4.2.3), Μικρασιατική Εκστρατεία (4.2.4).

Το τρίτο υποκεφάλαιο αφορά την *περίοδο του Μεσοπολέμου* (4.3) και συμπεριλαμβάνει τα εξής υπο-υποκεφάλαια: Φασισμός-Ναζισμός (4.3.1), ΕΣΣΔ του Μεσοπολέμου (4.3.2), Μεταξικό Καθεστώς (4.3.3).

Το τέταρτο υποκεφάλαιο αφορά την *περίοδο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου* (4.4) και συμπεριλαμβάνει τα εξής υπο-υποκεφάλαια: Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος (διεθνές πλαίσιο) (4.4.1), η Ελλάδα στην Δεκαετία του 1940 (4.4.2).

Το πέμπτο υποκεφάλαιο αφορά την *Μεταπολεμική και Μεταψυχροπολεμική περίοδο* (4.5) και συμπεριλαμβάνει τα εξής υπο-υποκεφάλαια: Μεταπολεμικός Κόσμος (διεθνές πλαίσιο) (4.5.1), η Μετεμφυλιακή, Χουντική, Μεταπολιτευτική και Ευρωενωσιακή Ελλάδα (4.5.2).

Η εργασία κλείνει με το *πέμπτο κεφάλαιο* που έχει τίτλο «*Σύνοψη και διαπιστώσεις*» και περιέχει 2 υποκεφάλαια. Στο πρώτο υποκεφάλαιο γίνεται, εν είδει σύνοψης, μια συγκεντρωτική παράθεση του πανοράματος των ερευνητικών ερωτημάτων και των ερμηνευτικών σχημάτων για όλες τις κατηγορίες των αποτελεσμάτων της έρευνας (5.1). Το δεύτερο υποκεφάλαιο αφορά στις διαπιστώσεις και τα συμπεράσματα (5.2), όπου επισημαίνονται οι γενικές διαπιστώσεις της έρευνας με μια συνθετική λογική των βασικών τους σημείων, ενώ ακολουθούν κάποιες σκέψεις για την περαιτέρω ανάπτυξή της.

Τέλος, η εργασία κλείνει με την παράθεση της *βιβλιογραφίας*: των *βιβλιογραφικών αναφορών* της εργασίας και τον κατάλογο των *πρωτογενών πηγών* του ερευνώμενου υλικού.

Α΄. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ: ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ, ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ, ΣΧΟΛΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟ

Κεφάλαιο 1

Ιδεολογία: ιστορική αναδρομή στην έννοια και θεωρητικό πλαίσιο

1.1 Οι απαρχές της χρήσης της έννοιας της Ιδεολογίας

Η προϊστορία της έννοιας της Ιδεολογίας εντοπίζεται στις αρχές του 16ου αιώνα στην Θεωρία των Ειδώλων του F. Bacon, όπου τα *idola tribus* (είδωλα που σχετίζονται με το ανθρώπινο είδος-φυλή), *idola specus* (είδωλα που σχετίζονται με την ατομικότητα του κάθε ανθρώπου λόγω της ιδιοσυγκρασίας του), *idola fori* (είδωλα που σχετίζονται με τις λέξεις, την γλώσσα και την γλωσσική έκφραση των σκέψεων) και *idola theatri* (είδωλα που σχετίζονται με τις παραδόσεις, τις κοσμοαντιλήψεις και τις μεθόδους στοχασμού) αποδίδουν κλιμακωτά αναπόδραστες εσφαλμένες προσλήψεις της πραγματικότητας από το υποκείμενο, το οποίο δύναται να ανασυστήσει γνωστικά και γλωσσικά μονάχα μια παραμορφωμένη εικόνα, ένα πολλαπλό «είδωλό» της (Χρύσης, 1993: 21-22. Mannheim, 1997: 85-86). Ενώ, κατά άλλους μελετητές, ο Μακιαβέλι, επίσης στις αρχές του 16ου αιώνα, είναι αυτός ο οποίος για πρώτη φορά ασχολήθηκε άμεσα με ζητήματα που σχετίζονται με το φαινόμενο της Ιδεολογίας: ο πρώτος που εντάσσει στον στοχασμό του τα ιδεολογικά φαινόμενα χωρίς να χρησιμοποιεί τον όρο «Ιδεολογία» (Larrain, 1979: 17-19). Η Ιδεολογία, κατά αυτήν την ανάγνωση της προϊστορίας της, ξεπηδά εξαρχής από το πεδίο του πολιτικού στοχασμού, παρά από αυτό της φιλοσοφίας, αν και τα δύο αυτά πεδία δεν είχαν διαχωριστεί στο πλαίσιο του καταμερισμού εξειδικευμένης (και ξεχωριστής ή διαχωρισμένης) επιστημονικής εργασίας, με την έννοια που τα αντιλαμβανόμαστε σήμερα.

Η ιστορία της έννοιας της Ιδεολογίας με αυτόν τον όρο-λέξη ξεκινάει τυπικά το 1796 όταν πρωτοεισάγεται από τον Εγκυκλοπαιδιστή Destutt de Tracy, ο οποίος εκκινώντας από μια εμπειριστική παράδοση των Locke και Condillac προσπαθεί με τον όρο Ιδεολογία να ορίσει την επινόηση ενός νέου επιστημονικού πεδίου που θα αποτελούσε την «επιστήμη των ιδεών» (Χρύσης, 1993: 21), οριοθετώντας την σε ένα θετικιστικό πλαίσιο περιγραφής και ταξινόμησης των ιδεών σε αντιστοιχία προς τις έννοιες της φύσης των φυσικών-θετικών επιστημών. Η Ιδεολογία, κατά τον Tracy, στο γενικότερο αισιόδοξο πνεύμα του Διαφωτισμού της ανερχόμενης και ακμάζουσας αστικής τάξης, θα επρόκειτο να αποτελέσει μια «μετα-επιστήμη», μια «επιστήμη των επιστημών» που θα ήταν ικανή να εξηγήει την προέλευση όλων των άλλων επιστημών, αποτελώντας παράλληλα η ίδια μια συγκεντρωτική επιστημονική γενεαλογία της ανθρώπινης σκέψης και των ιδεών μέχρι τότε (Hawkes, 2004: 60. Heywood, 2007: 23-24). Η Ιδεολογία, ουσιαστικά, κατά το αρχικό στάδιο εισαγωγής της στο επιστημονικό γίγνεσθαι αναζητά ένα Αρχιμήδειο εξωτερικό σταθερό σημείο, από όπου θα είναι ικανή να διαγνώσει, να εντοπίσει, να περιγράψει και να ταξινομήσει τις

επιστήμες (ως ιδέες της ανθρώπινης σκέψης) αντικειμενικά και ορθολογικά κατά το θετικιστικό Paradigm (Kuhn, 2008)¹, προσπαθώντας να διαχωρίσει τον ορθολογικό πυρήνα ουσίας των ιδεών από την ανορθολογικότητα με την οποία αυτές εμφανίζονται ως ένα αταξινόμητο και χαώδες συνονθύλευμα (Mc Lellan, 1986: 1).

Η Ιδεολογία, έτσι, επινοήθηκε-γεννήθηκε για να ονομάσει ένα υπεραισιόδοξο σχέδιο εγκαίνιασης ενός συγκεντρωτικού ολοποιητικού επιστημονικού πεδίου που θα περιείχε όλα τα υπάρχοντα, στο πλαίσιο του εμπειρισμού-θετικισμού των τελών του 18^{ου} και αρχών του 19^{ου} αιώνα σε αντιπαράθεση με την μεταφυσική: οι ιδέες θα εξηγούνταν εμπειρικά μέσω των αισθήσεων και θετικιστικά μέσω του ορθού λόγου (τυπικής λογικής) και όχι αφηρημένα-μεταφυσικά, όπως εμφανίζονταν (Plamenatz, 1981: 12)². Αυτό, όμως, δεν συνέβη και ελάχιστα αυτή η αρχική σύλληψη επηρέασε την μετέπειτα πορεία της έννοιας (Heywood, 2007: 23-24).

1.2 Η βασική μαρξική αντίληψη: ο «ενιαίος μαρξικός λόγος» περί Ιδεολογίας

Η έννοια και το ζήτημα της Ιδεολογίας περνάει σε αφάνεια μετά την αρχική υπερφιλόδοξη σύλληψη του de Tracy και επανέρχεται στο επίκεντρο της φιλοσοφικής και πολιτικής σκέψης μετά από περίπου 60 χρόνια με το έργο *Η Γερμανική Ιδεολογία* (1867) των Μαρξ και Ένγκελς. Εκεί, οι κλασικοί του μαρξισμού ορίζουν επιστημολογικά-γνωσιολογικά και αρνητικά-κριτικά την Ιδεολογία ως «αντεστραμμένη συνείδηση»³ χρησιμοποιώντας την μεταφορά του σκοτεινού θαλάμου (*camera obscura*) ως εξής:

¹ Για την κορυφαία αντιπαράθεση του 20ού αιώνα, όσον αφορά την επιστημολογία, μεταξύ της κοινωνιολογικής αντίληψης αλλαγής του «επιστημονικού παραδείγματος» (paradigm) του Kuhn και της θετικιστικής εξελικτικής επιστημολογικής λογικής (ή κριτικού ορθολογισμού) του Popper βλ. το σχετικό βιβλίο του Fuller (2015), ο οποίος θεωρεί τελικό νικητή της διαμάχης τον Kuhn, ενώ για μια κριτική των επιστημολογικών θεωριών και των δύο από την σκοπιά της μαρξικής διαλεκτικής λογικής και μεθοδολογίας βλ. Πατέλης, 2009.

² Πρόκειται, θα λέγαμε, για μια – όπως σχεδιάζονταν και προοριζόταν να γίνει – ανάλογη διαδικασία της απομόνωσης και διαγραφής του «θόρυβου» από το μήνυμα, ώστε να απομείνει η πληροφορία, όπως αυτή εφαρμόζεται στην επιστήμη της Κυβερνητικής (Wiener, 1970) και την Θεωρία της Πληροφορίας (Shannon, 2006). Ομοίως, η Ιδεολογία θα διέγραφε τον «θόρυβο» των ιδεών απομονώνοντας τον σημασιολογικό πυρήνα της πληροφορίας τους· αποκαθαίροντας την κάθε ιδέα από οτιδήποτε το περιττό πάνω της που την καθιστούσε ασαφή και, συνεπώς, αταξινόμητη και μη περατή επιστημονικά κατά το θετικιστικό Παράδειγμα (Paradigm).

³ Και όχι ως «ψευδή συνείδηση», όπως παραφρασμένα συχνά αποδίδεται συλλήβδην στην μαρξική αντίληψη περί Ιδεολογίας αποδίδοντας σε αυτήν την υποστήριξη ενός μεταφυσικού διπόλου μεταξύ απόλυτου ψεύδους (ιδεολογίας) και απόλυτης αλήθειας (επιστήμης), παραγνωρίζοντας και παρακάμπτοντας, συνεπώς, τις αλληλοδιασυνδέσεις, αλληλεξαρτήσεις και αλληλεπιδράσεις ιδεολογίας και επιστήμης (ειδικά όταν πρόκειται για τις κοινωνικές επιστήμες που αφορούν το συνειδέναι του υποκειμένου)· παραγνωρίζοντας, δηλαδή, τις δυναμικές σχέσεις μεταξύ θεωρίας και πράξης, γνώσης και συνείδησης, σχετικής αλήθειας και αντικειμενικής πλάνης ιστορικά και κοινωνικοπολιτισμικά προσδιορισμένων: παραγνωρίζοντας, εν τέλει, την διαλεκτική. Θεωρούμε πως δεν πρόκειται για σχολαστικισμό να σημειώσουμε τα εξής. Ο όρος «ψευδής συνείδηση» προέρχεται από μια επιστολή του F. Engels προς τον Franz Mehring το 1893, αλλά αυτό ισχύει μερικώς, αφού σε αυτήν ο Engels

«Η παραγωγή ιδεών, αντιλήψεων, συνείδησης, συνδέεται στην αρχή άμεσα και στενά με την υλική δραστηριότητα και την υλική επικοινωνία των ανθρώπων, είναι η γλώσσα της πραγματικής ζωής. Η αντίληψη, η σκέψη, η πνευματική επικοινωνία των ανθρώπων, εμφανίζονται σ' αυτό ακόμα το στάδιο σαν άμεση απόρροια της υλικής τους συμπεριφοράς. Το ίδιο ισχύει για την πνευματική παραγωγή, όπως εκφράζεται στην γλώσσα της πολιτικής, των νόμων, της θρησκείας, της μεταφυσικής, κτλ., ενός λαού. Οι άνθρωποι είναι αυτοί που παράγουν τις αντιλήψεις τους, τις ιδέες τους κτλ. [διαγραμμένο απόσπασμα: και μάλιστα οι άνθρωποι έτσι όπως καθορίζονται από τον τρόπο παραγωγής της υλικής τους ζωής, από την υλική τους επικοινωνία και την παραπέρα ανάπτυξή της μέσα στην κοινωνική και πολιτική διάρθρωση] – αλλά οι πραγματικοί δραστήριοι άνθρωποι, έτσι όπως καθορίζονται από μian ορισμένη ανάπτυξη των παραγωγικών τους δυνάμεων και της επικοινωνίας που αντιστοιχεί σ' αυτές μέχρι τις πιο πλατιές μορφές της. Η συνείδηση δεν μπορεί να είναι ποτέ οτιδήποτε άλλο από συνειδητή ύπαρξη, και η ύπαρξη των ανθρώπων είναι η πραγματική διαδικασία της ζωής τους. Αν σε κάθε ιδεολογία οι άνθρωποι και οι περιστάσεις τους παρουσιάζονται το πάνω κάτω, όπως σε έναν σκοτεινό θάλαμο, το φαινόμενο αυτό πηγάζει ακριβώς από την ιστορική διαδικασία της ζωής τους, όπως ακριβώς η αντιστροφή των αντικειμένων πάνω στον αμφιβληστροειδή πηγάζει από την άμεσα φυσική διαδικασία της ζωής τους. [...] Ξεκινάμε από τους πραγματικούς, δραστήριους ανθρώπους και πάνω στη βάση της πραγματικής διαδικασίας της ζωής τους δείχνουμε την ανάπτυξη των ιδεολογικών αντανακλάσεων και απηχίσεων αυτής της διαδικασίας της ζωής» (Μαρξ & Ένγκελς, 1997: 66-67).

Έτσι, εισάγουν στην έννοια της Ιδεολογίας το ταξικό, κοινωνικό-πολιτικό και υλιστικό στοιχείο, ενώ συμπύκνωση των παραπάνω περί του πρωταρχικού υλικού παράγοντα αποτελεί η διατύπωση πως το *Είναι* (οι υλικές συνθήκες της ζωής)

αναφέρεται στην *διαδικασία* της ιδεολογίας που συνδέεται με ψευδή ή φαινομενικά *κίνητρα* της δράσης του υποκειμένου. Η διατύπωση είναι η εξής: «τα πραγματικά κίνητρα που κινητοποιούν [το δρών υποκείμενο] παραμένουν άγνωστα σε αυτό, διαφορετικά δεν θα υπήρχε οποιαδήποτε ιδεολογική διαδικασία. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο φαντάζεται ψευδή ή φαινομενικά κίνητρα» (Eagleton, 2018: 171). Η ιδεολογική διαδικασία, δηλαδή, πυροδοτείται από ψευδή κίνητρα που εκκινούν από μια αντεστραμμένη αντίληψη της πραγματικότητας και προέρχονται από τον φетиχισμό του εμπορεύματος, τις μυστικοποιήσεις και την αλλοτρίωση-αποξένωση που προκύπτει από την μισθωτή εργασία εντός του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και συστήματος (Μαρξ, 1975). Αυτό, διόλου, δεν σημαίνει πως η αντεστραμμένη συνείδηση δεν έχει υλικό αποτύπωμα αφού, η ιδεολογία, σύμφωνα με τον Engels στο *Αντι-Ντίρινγκ* θεωρείται πως «παράγει την πραγματικότητα, όχι από την ίδια, αλλά από την παράστασή της» (Eagleton, 2018: 172). Θεωρούμε, συνεπώς, πως η εστίαση στην αντίληψη των κλασικών του μαρξισμού περί Ιδεολογίας πρέπει να δοθεί όχι στην απολυτοποίησή της ως στατικής «ψευδούς συνείδησης», αλλά σε μια ιδεολογική *διαδικασία*, η οποία προκύπτει (ως κίνητρο δράσης) από την άμεση πρόσληψη μιας αντεστραμμένης αδιάγνωστης πραγματικότητας (η οποία παράγεται από την αλλοτρίωση, τις μυστικοποιήσεις και του φетиχισμούς που είναι συνυφασμένοι με τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής και την εκμετάλλευση της μισθωτής εργασίας) και επιστρέφει με το υλικό ιδεολογικό αποτύπωμα-επενέργειά της ξανά στην πραγματικότητα μέσω των δράσεων που αυτή πυροδοτεί ή εμπνέει στα υποκείμενα. Για την συμβολή του Ένγκελς στην περαιτέρω διασαφήνιση της μαρξικής αντίληψης της Ιδεολογίας και την υπεράσπισή της έναντι της κριτικής περί τεχνολογικού ντετερμινισμού, οικονομικού αναγωγισμού (οικονομισμού) και μηχανιστικής προσέγγισης βλ. Χρύσης, 1993: 48-60.

καθορίζει την *συνείδηση* (ιδεολογία με την ευρεία έννοια) και όχι το ανάποδο (Μαρξ & Ένγκελς, 1997: 68). Παράλληλα, συγκροτούν την έννοια της Κυρίαρχης Ιδεολογίας (κυρίαρχες ιδέες) ως την ιδεολογία της κυρίαρχης τάξης σε κάθε ιστορική εποχή. Η κυριαρχία της ιδεολογίας της εκπορεύεται από την υλική κυριαρχία της άρχουσας τάξης στην κοινωνία και έχει σκοπό να την αναπαράγει διασφαλίζοντας την καθολική συναίνεση προς τα ειδικά συμφέροντά της⁴:

«Οι ιδέες της κυρίαρχης τάξης είναι σε κάθε εποχή οι κυρίαρχες ιδέες. Με άλλα λόγια, η τάξη που είναι η κυρίαρχη υλική δύναμη της κοινωνίας, είναι ταυτόχρονα η κυρίαρχη πνευματική της δύναμη. Η τάξη που έχει στη διάθεσή της τα μέσα της υλικής παραγωγής, διαθέτει ταυτόχρονα τα μέσα της πνευματικής παραγωγής, έτσι ώστε μιλώντας γενικά, οι ιδέες αυτών που δεν έχουν τα μέσα της πνευματικής παραγωγής υποτάσσονται σ' αυτά. Οι κυρίαρχες ιδέες δεν είναι τίποτε άλλο από την ιδεατή έκφραση των κυρίαρχων υλικών σχέσεων, είναι οι κυρίαρχες υλικές σχέσεις που συλλαμβάνονται σαν ιδέες, άρα είναι η έκφραση των σχέσεων που κάνουν μια τάξη κυρίαρχη, επομένως οι ιδέες της κυριαρχίας της. [...] ... το φαινόμενο ότι κυριαρχούν όλο και πιο αφηρημένες ιδέες, δηλαδή ιδέες που όλο και περισσότερο παίρνουν την μορφή της γενικότητας. Γιατί κάθε καινούργια τάξη που μπαίνει στη θέση μιας άλλης που κυριαρχούσε πριν απ' αυτήν, είναι υποχρεωμένη, απλώς για να πραγματοποιήσει τον σκοπό της, να παρουσιάζει το συμφέρον της σαν κοινό συμφέρον όλων των μελών της κοινωνίας, ή, για να το εκφράσουμε σε ιδεατή μορφή: πρέπει να δώσει στις ιδέες της την μορφή της καθολικότητας, και να τις παρουσιάζει σαν τις μόνες λογικές και καθολικά έγκυρες» (Μαρξ & Ένγκελς, 1997: 94-95).

Ο μαρξικός ορισμός της Ιδεολογίας συνίσταται, λοιπόν, στα εξής: είναι α) μια διαδικασία «αντεστραμμένης συνείδησης», με τα χαρακτηριστικά β) της ταξικότητας (όπου Κυρίαρχη Ιδεολογία είναι η ιδεολογία της κυρίαρχης τάξης), γ) της ιστορικότητας στην εξέταση του φαινομένου (δεν είναι ανιστορικό φαινόμενο δίχως αρχή και τέλος⁵) και δ) της υλικής προέλευσης της Ιδεολογίας, η οποία τοποθετείται στο Εποικοδόμημα κάθε κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού και καθορίζεται (όχι

---

⁴ Χωρίς να διασαφηνίζεται, ωστόσο, αν και σε ποιο βαθμό η Κυρίαρχη Ιδεολογία (ή μέρος της) αποτελεί συνειδητό ψεύδος (συνειδητή παραγωγή ψευδών ιδεών) από την άρχουσα τάξη, ή αν αποτελεί και αυτή [η Κυρίαρχη Ιδεολογία] αντεστραμμένη συνείδηση ως απόρροια των υλικών συνθηκών ακόμα και της ίδιας της εξουσίας της άρχουσας τάξης. Με άλλα λόγια, κατά πόσο η Κυρίαρχη Ιδεολογία εκπορεύεται μόνο από την ταξική θέση της άρχουσας τάξης (με πολιτική λειτουργία αναπαραγωγής της εξουσίας της και διασφάλισης της καθολικότητας-συναίνεσης στα συμφέροντά της) ή αν ακόμα και αυτή η άρχουσα ταξική της θέση υπόκειται και αυτή με την σειρά της, σε τελική ανάλυση, στους ιστορικά προσδιορισμένους πνευματικούς περιορισμούς, οι οποίοι απορρέουν από τις υλικές συνθήκες των ταξικών κοινωνιών (ιστορικότητα ιδεολογίας και επιστημολογική-γνωσιολογική της θεώρηση), οι οποίες αποτελούν, κατά την μαρξική αντίληψη, την «προϊστορία» της ανθρωπότητας και όχι την «πραγματική ανθρώπινη ιστορία», όπου «η ελεύθερη ανάπτυξη του καθενός είναι προϋπόθεση για την ελεύθερη ανάπτυξη όλων» (Μαρξ & Ένγκελς, 1985).

⁵ Κάτι που συμβαίνει π.χ. στην μεταγενέστερη δομιστική-αναλυτική προσέγγιση του Αλτουσέρ (1999), όπου η Ιδεολογία αποκτά ανιστορικά χαρακτηριστικά. Για μια υπεράσπιση των αλτουσεριανών απόψεων περί Ιδεολογίας από την σκοπιά του δομιστικού/αναλυτικού μαρξισμού βλ. Φουρτούνης, 2007.

μηχανιστικά) από την υλική βάση επενεργώντας, σε κάποιο βαθμό, και η ίδια σε αυτήν.

Πάνω στο βασικό αυτό μαρξικό σχήμα/ρεύμα των Μαρξ και Ένγκελς θα αναπτυχθούν οι μετέπειτα μαρξικές αντιλήψεις περί Ιδεολογίας από μια σειρά στοχαστών, όπως τον Λένιν, τον Λούκατς και τον Γκράμσι (Χρύσης, 1993: 61-104. Eagleton, 2018: 131-224). Ήδη, από τον Λένιν η ιδεολογία θα αρχίσει να λαμβάνει μια θετική διάσταση, αφού επιχειρείται ο διαχωρισμός ανάμεσα στην αστική ιδεολογία (που είναι ουσιαστικά η Κυρίαρχη Ιδεολογία κατά τους κλασικούς του μαρξισμού) και την σοσιαλιστική ιδεολογία (ή τις επαναστατικές ιδέες που προκύπτουν από την επαναστατική επιστημονική θεωρία και συγκρούονται με τους φανακισμούς της Κυρίαρχης Ιδεολογίας κάθε εποχής), ενώ ο Λούκατς και ο Γκράμσι θα προσεγγίσουν και εκείνοι την Ιδεολογία ταξικά και ιστορικά, συνεχίζοντας την προβληματική πάνω στο ζήτημα της σχέσης επαναστατικής θεωρίας (επιστήμης) – σοσιαλιστικής ιδεολογίας (επαναστατικών ιδεών) – επαναστατικής πράξης, σε σύγκρουση με την αστική Κυρίαρχη Ιδεολογία και τους περιορισμούς των υλικών συνθηκών αναπαραγωγής της, ενώ θα αντιταχθούν και εκείνοι στην κριτική περί οικονομισμού και μηχανιστικών αντιλήψεων σχετικά με την θέση της Ιδεολογίας στην κοινωνική ολότητα και την αλληλεπίδρασή της με τις άλλες κοινωνικές σφαίρες.

Γι' αυτές τις συγκλίσεις, συνωνυμίες ή ταυτίσεις των θέσεων των Μαρξ, Ένγκελς, Λένιν, Λούκατς και Γκράμσι πάνω στα βασικά ζητήματα της Ιδεολογίας ο Χρύσης (1993) μέσα από την εμπριθή του ανάλυση θα καταλήξει πως πρόκειται για «ενιαίο μαρξικό λόγο», για ενιαία μαρξική αντίληψη περί Ιδεολογίας και κριτικής της Κυρίαρχης Ιδεολογίας, πέρα από τις επιμέρους διαφορές διατυπώσεων ή τις διαφοροποιήσεις εμφάσεων σε δευτερεύουσες πλευρές του ιδεολογικού φαινομένου. Άλλωστε, ο μαρξισμός ως η βασική αρτηρία κριτικής αντίληψης και ανάπτυξης της επιστήμης στην βάση της ιστοριοδιαλεκτικής μεθόδου ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο⁶ δεν αποτελεί κλειστό σώμα ιδεών ή δόγμα, αλλά αντίθετα, ένα πεδίο που αναπτύσσεται (και πρέπει να αναπτύσσεται) δημιουργικά ευρισκόμενο σε

---

⁶ Για μια συνοπτική παρουσίαση και ορισμό της προβληματικής Ιστορικού και Λογικού στην διαλεκτική μέθοδο βλ. το λήμμα «Ιστορικό και Λογικό» του Πατέλη (1994) στο Φιλοσοφικό Κοινωνιολογικό Λεξικό. Από μεθοδολογικής σκοπιάς, για την προβληματική της συσχέτισης Ιστορικού και Λογικού στην νοητική ανασύσταση ενός γνωστικού αντικείμενου βλ. Βαζιούλιν, 1988, ενώ για την σχέση Ιστορικού και Λογικού στο γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής, όπως αυτή αναπτύσσεται με αναβαθμούς στη σκέψη και το έργο των Χέγκελ, Μαρξ και Βαζιούλιν βλ. Νίνος, 2021. Η προβληματική του Ιστορικού και Λογικού ενυπάρχει στο θεωρητικό πλαίσιο της αντιμετώπισης της κοινωνίας ως Οργανικού Όλου και με έμφαση στην μεθοδολογία ή στην συνολική ανασύσταση ενός γνωστικού αντικείμενου με διαλεκτικό τρόπο, βλ. το λήμμα «Ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο» του Πατέλη (1994) στο Φιλοσοφικό Κοινωνιολογικό Λεξικό. Στην παρούσα εργασία, το Ιστορικό και Λογικό λαμβάνεται υπόψη οιονεί μεταφορικά στην διάρθρωση του Θεωρητικού Μέρους, στην οργάνωση-διάρθρωση των εννοιών, κατηγοριών και υποκατηγοριών της έρευνας και στην επιλογή των (δευτερευόντων) ερευνητικών ερωτημάτων που τις διαμεσολαβούν, με αναφορά σε αυτήν ακριβώς την προβληματική συσχέτισής τους, χωρίς να αντιστοιχεί κυριολεκτικά σε αυτήν, λόγω του περιοριστικού πλαισίου της ίδιας της φύσης της παρούσας έρευνας που εξετάζει μία μορφή ενιαίας κοινωνικής συνείδησης (την Ιδεολογία) σε μία σφαίρα της κοινωνίας (την Εκπαίδευση) όπως αυτή εγγράφεται σε ένα πρακτικό συστατικό της στοιχείο (τα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας).

διαλεκτική σχέση με τα κεκτημένα των επιστημών της ιστορικής εποχής του (ή της βαθμίδας ιστορικής ανάπτυξης της ανθρωπότητας) και τους όρους, τα όρια-περιορισμούς και το φάσμα δυνατοτήτων⁷ περαιτέρω ανάπτυξης που αυτά συνεπάγονται και με το βλέμμα στραμμένο προς την συνθετική διαλεκτική επιστήμη του μέλλοντος της ενοποιημένης ανθρωπότητας (Βαζιούλιν, 2013).

1.3 Οι δομικές δυσκολίες ορισμού της Ιδεολογίας: η μετέπειτα πορεία της ως «φευγαλέας» και διεπιστημονικά αντίρροπης έννοιας

Η έννοια της Ιδεολογίας μετά τον de Tracy και τους Μαρξ και Ένγκελς θα ακολουθήσει μια δαιδαλώδη πορεία λαμβάνοντας διάφορους μετασχηματισμούς στον επιστημονικό λόγο και καταλήγοντας να αποτελεί τελικά την πιο φευγαλέα έννοια σε ολόκληρο το σώμα των Κοινωνικών Επιστημών (Mc Lellan, 1986: 1) και γενικά μία από τις πιο δυσνόητες και ασαφείς έννοιες, όσον αφορά τον χαρακτήρα και τον ορισμό της. Έτσι, η δημοφιλής ρήση του Allan Griffin (1962) για την ιστορία πως «όλοι ξέρουν τι είναι η ιστορία, μέχρι να αρχίσουν να το σκέφτονται· μετά από αυτό, κανείς δεν ξέρει» (Barton & Levstik, 2004: 1) θα μπορούσε κάλλιστα να παραφραστεί για την έννοια της Ιδεολογίας. Όπως θα μπορούσε να παραφραστεί και για κάθε κεντρική έννοια των κοινωνικών επιστημών που η ερμηνεία της διεκδικείται από ανταγωνιστικά ρεύματα σκέψης: για κάθε τέτοια «συγκρουσιακή» έννοια, της οποίας το περιεχόμενο, οι ορίζουσες και οι εμφάσεις της ενσωματώνουν αναπόδραστα το ιδεολογικό στοιχείο του υποκειμένου επιδρώντας καθοριστικά στο πώς την αντιλαμβανόμαστε επιστημονικά, πέρα από την χρήση της στον καθημερινό λόγο ή την εκλαϊκευσή της στην δημόσια σφαίρα, στην οποία ειδικά η έννοια της Ιδεολογίας είναι ευρέως διαδεδομένη (Λέκκας, 1996: 13).

Ο πυρήνας της δυσκολίας του ορισμού της Ιδεολογίας έγκειται ακριβώς στο γεγονός της τοποθέτησής της ως έννοιας ακριβώς πάνω στον βασικό αρμό-σταυροδρόμι του μεγαλύτερου ζητήματος κάθε φιλοσοφίας που είναι το ζήτημα της σχέσης μεταξύ της νόησης (συνείδησης, πνεύματος) και του Είναι (πραγματικότητας, φύσης, ύλης). Αυτό το ύψιστο ζήτημα για την ιστορία της φιλοσοφικής σκέψης που διαχώρισε τα δύο βασικά ρεύματά της, τον ιδεαλισμό και τον υλισμό, έχει δύο πλευρές: α) «τι είναι το πρωταρχικό: το πνεύμα ή η ύλη», άρα δηλαδή στη σχέση

---

⁷ Ως φάσμα δυνατοτήτων μπορεί να νοηθεί η κοινωνική νομοτέλεια, η έννοια της οποίας «υποδηλώνει το σύνολο των αλληλένδετων ως προς το περιεχόμενό τους ουσιαστών συναρτήσεων και νόμων, που διασφαλίζουν ορισμένη σταθερή τάση είτε κατεύθυνση των μεταβολών ενός συστήματος» (Πατέλης, 2019: 222-225). Η έννοια της νομοτέλειας ως φάσμα δυνατοτήτων και της αιτιοκρατίας σε αυτήν την διαλεκτική θεώρηση απέχουν παρασάγγας και δεν πρέπει να συγχέονται με την κλασική μηχανικιστική αντίληψη περί αιτιότητας, καθώς «η διαλεκτικά νοούμενη αιτιοκρατία ξεετάζει ως οργανικό όλο την κάθε ιστορική εποχή και συγκυρία της κοινωνίας, ως ιστορικά αναπτυσσόμενο φάσμα δυνατοτήτων, στο οποίο σημαντικό ρόλο διαδραματίζει το τυχαίο, η ενδεχομενικότητα, οι τεθλασμένες πορείες, οι οπισθοδρομικές παλινδρομήσεις κ.λπ., απορρίπτοντας την μοιρολατρία και την τελεολογία» (Πατέλης, 2019: 220). Για μια λεπτομερέστερη διασαφήνιση των επιστημολογικών όρων της αιτιότητας, της αιτιοκρατίας, του νόμου και της νομοτέλειας βλ. Πατέλης, 2019: 219-233.

συνείδησης και ύλης ποιο είναι το πρωτεύον (το καθοριστικό) και ποιο το δευτερεύον (το καθοριζόμενο); και β) «ποια είναι η σχέση των σκέψεών μας για τον κόσμο που μας περιβάλλει με τον ίδιο αυτό κόσμο» και συνεπώς, αν μπορούμε να γνωρίσουμε την εξωτερική πραγματικότητα επακριβώς και ανεξάρτητα (χωρίς προκατάληψη) από τις πρωταρχικές μας σκέψεις-ιδέες επ' αυτής ή από την νευροφυσιολογία του ανθρώπινου εγκεφάλου (Ένγκελς, 2007: 21-23).

Από τις παραδοχές και την θέση στο βασικό αυτό φιλοσοφικό ζήτημα εκκινεί και ο μεγάλος διαχωρισμός των αντιλήψεων περί Ιδεολογίας, αφού ένας κοινά αποδεκτός ορισμός και αντίληψη περί της έννοιας της Ιδεολογίας, όπως είναι φυσικό, δεν υπάρχει (Eagleton, 2018: 37-38). Το ζήτημα διαπερνάται και καθορίζεται από το βασικό φιλοσοφικό δίπολο μεταξύ Ιδεαλισμού (πρωταρχικότητα της συνείδησης και αυτονομία των ιδεών) και Υλισμού (πρωταρχικότητα του Είναι και των υλικών συνθηκών) και τις υπό συνεχή μετασχηματισμό μορφές που αυτό λαμβάνει στην φιλοσοφική σκέψη από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα ως σήμερα, από την αυγή της νεωτερικότητας και το πέρασμα στις δεκαετίες του 1960 και 1970 στην μετανεωτερικότητα⁸.

Τα ερωτήματα που θα προκύψουν και θα τεθούν υπό συζήτηση πάνω στο αρχικό μαρξικό υπόδειγμα των Μαρξ και Ένγκελς σχετίζονται με το υποκείμενο της Ιδεολογίας, την ιστορικότητά της, τον τρόπο ένταξης της Ιδεολογίας στο ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο και την μορφή των αλληλεπιδράσεων-καθορισμών με τις άλλες κοινωνικές σφαίρες (θέση της Ιδεολογίας στην κοινωνική ολότητα και σχέσεις της με την οικονομία, την πολιτική, τον πολιτισμό, την εκπαίδευση κ.λπ.) και την σχέση της Ιδεολογίας με την επιστήμη, ενώ οι θέσεις που θα διατυπωθούν πάνω σε αυτά τα ερωτήματα διαμορφώνουν και τις διαφορετικές κατευθύνσεις προσεγγίσεων και ορισμών της Ιδεολογίας.

Έτσι, οι γενικές ορίζουσες της μαρξικής αντίληψης που εγκαινιάζουν ξανά την συζήτηση περί Ιδεολογίας⁹ θα καθορίσουν μετέπειτα το μαρξικό-μαρξιστικό ρεύμα (Χρύσης, 1993), ενώ θα τεθούν στο επίκεντρο ερμηνείας, αναθεώρησης ή πολεμικής κριτικής των μετέπειτα λειτουργιστικών, δομιστικών¹⁰, αποδομιστικών ρευμάτων¹¹ και του μεταμοντέρνου, ενώ σταδιακά από την δεκαετία του 1960 θα γίνει λόγος για το «τέλος των ιδεολογιών» λόγω της ακαμψίας τους ή της μη αναγκαιότητάς τους

---

⁸ Για μια ανάλυση του περάσματος στην μετανεωτερικότητα ή την «μεταμοντέρνα κατάσταση» βλ. το κλασικό έργο του Lyotard (1993) με πρώτη έκδοση το 1979, για τον ορισμό της ως ύστερης ή ρευστής φάσης της νεωτερικότητας («ρευστή νεωτερικότητα») βλ. Bauman, 2000, 2002, ενώ για μια κριτική στην πολιτισμική λογική της μετανεωτερικότητας σε συνάφεια με το ύστερο στάδιο της κεφαλαιοκρατίας βλ. Jameson, 1999.

⁹ Για μια αναλυτική παράθεση της μαρξικής-μαρξιστικής αντίληψης περί Ιδεολογίας με έμφαση στους μετασχηματισμούς που αυτή υφίσταται ιστορικά βλ. Larrain, 1983.

¹⁰ Όπως η θεώρηση του Αλτουσέρ, βλ. Eagleton, 2018: 66-70

¹¹ Όπου κυριαρχεί η θεώρηση του Φουκώ, βλ. Eagleton 48-50, και ειδικά για την αντίληψη περί «καθεστώτων αλήθειας», βλ. Παυλίδης, 2012: 186-187. Για θεωρήσεις που κινούνται ως ένα βαθμό στην ίδια κατεύθυνση, όπως αυτή του Ζίζεκ, βλ. Eagleton, 2018: 95-96, αυτή του Abercrombie, βλ. Eagleton, 2018: 87-90, αυτή του Habermas, βλ. Eagleton, 2018: 90-91, και αυτή του Adorno, βλ. Eagleton, 2018: 226-227.

(στο πνεύμα του αμερικανικού φιλοσοφικού ρεύματος του Πραγματισμού)¹², το «τέλος των μεγάλων αφηγήσεων» υπό το φως της μετανεωτερικότητας και του μεταμοντέρνου¹³ (Λυοτάρ, 1993), ενώ στο ίδιο πνεύμα θα προστεθεί ως επιστέγασμα η ιδέα περί «τέλους της ιστορίας» ως θρίαμβος του φιλελευθερισμού, του αστικού κράτους και της αστικού τύπου κοινοβουλευτικής δημοκρατίας υπό μία (ψευδο)νέοεγγεληνή ανάγνωση (Fukuyama, 1992)¹⁴.

Όπως είδαμε ήδη από την προϊστορία της έννοιας της Ιδεολογίας, κυρίως τα δύο αυτά πεδία, η φιλοσοφία¹⁵ και οι – με την ευρεία έννοια – πολιτικές επιστήμες¹⁶, θα αποτελέσουν και τις δύο βασικές κοιτίδες μέσα από τις οποίες θα ερμηνεύεται και θα αναλύεται το ιδεολογικό φαινόμενο από την εμφάνισή της σχετικής προβληματικής (ως προϊστορίας της Ιδεολογίας) και εφεξής. Η συμβατική διαφορά (καθώς, υπάρχουν σημεία σύγκλισης και μάλιστα μια προοδευτική πορεία σύγκλισης, ιδιαίτερα από το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα) των δύο προσεγγίσεων συνίσταται σε αδρές γραμμές, στο ότι η φιλοσοφία θα δίνει μεγαλύτερη έμφαση και βαρύτητα στα θεμέλια, την ουσία, την προέλευση, τον πυρήνα και τα «υπαρξιακά ερωτήματα» της Ιδεολογίας ως φαινομένου πρωταρχικά εντός της νόησης (επιστημολογικά-γνωσιοθεωρητικά) και έπειτα περισσότερο εντός της κοινωνίας (κοινωνιολογικά – με έμφαση στις ιδέες και το κοινωνικό πλαίσιο) ή γλωσσολογικά (εντός της γλώσσας – με έμφαση στους λόγους/discourses)¹⁷, ενώ οι πολιτικές επιστήμες θα τείνουν περισσότερο στην

¹² Όπως ανέδειξε στην ανάλυσή του ο Bell (1962), βλ. και Eagleton, 2018: 41-42, ενώ για την θεωρία των ορθολογικών επιλογών βλ. Rosenberg, 2017: 145-183.

¹³ Με θεωρήσεις όπως π.χ. αυτή του Baudrillard, βλ. Eagleton, 2018: 93.

¹⁴ Επίσης, όπως αναφέρει ο Heywood (2007: 29):

«συγγραφείς, όπως ο Popper, η Arendt, ο Talmon Crick, καθώς και οι θεωρητικοί “του τέλους της ιστορίας”, άρχισαν να χρησιμοποιούν τον όρο ιδεολογία με πολύ στενή έννοια, θεωρώντας τον φασισμό και τον κομμουνισμό ως τα κυριότερα παραδείγματα ιδεολογιών. Σύμφωνα με αυτήν τη χρήση του όρου, οι ιδεολογίες είναι “κλειστά” συστήματα σκέψης τα οποία, αξιώνοντας το μονοπώλιο της αλήθειας, δεν ανέχονται την ύπαρξη αντιτιθέμενων ιδεών και αντίπαλων πεποιθήσεων. Οι ιδεολογίες είναι λοιπόν “κοσμικές θρησκείες”. έχουν “ολοκληρωτικό” χαρακτήρα και λειτουργούν ως εργαλεία κοινωνικού ελέγχου, διασφαλίζοντας τη συμμόρφωση και την υποταγή των ανθρώπων. Ωστόσο με βάση αυτό το κριτήριο δεν αποτελούν ιδεολογίες όλα τα πολιτικά πιστεύω. Για παράδειγμα ο φιλελευθερισμός, καθώς βασίζεται στη θεμελιώδη προσήλωση στην ελευθερία, την ανεκτικότητα και την πολλαπλότητα, αποτελεί το σαφέστερο παράδειγμα ενός “ανοιχτού” συστήματος σκέψης, κατά τον Popper. Μπορεί επίσης να ανιχνευτεί μια χαρακτηριστικά συντηρητική έννοια της ιδεολογίας. Αυτή βασίζεται στην άγια δυσπιστία των συντηρητικών για όλες τις αφηρημένες αρχές και φιλοσοφίες, η οποία προέρχεται από την σκεπτικιστική στάση τους απέναντι στον ορθολογισμό και την πρόοδο».

Διακρίνεται, δηλαδή, σε διαφορετικούς συγγραφείς και υπό διαφορετικές σκοπιές αναλύσεων, ένα κοινό νήμα πολύ στενής ερμηνείας της ιδεολογίας ως «κοσμικής θρησκείας» ή «νεωτερικής μεταφυσικής» που έρχεται σε αντίθεση με τον πραγματισμό, την «ανοιχτή σκέψη» και την ορθολογική ή πρακτική ανάγνωση της πραγματικότητας. Η παραπάνω αυτή κριτική προέρχεται από φιλελεύθερες και συντηρητικές θέσεις εναντίον της έννοιας της Ιδεολογίας συνολικά.

¹⁵ Η επιστημολογική-γνωσιοθεωρητική παράδοση προσέγγισης της Ιδεολογίας, κατά Eagleton (2018: 39).

¹⁶ Η κοινωνιολογική παράδοση προσέγγισης της Ιδεολογίας, κατά Eagleton (2018: 40), βλ. και Heywood, 2006 και 2007.

¹⁷ Για την έννοια των Λόγων/Discourses που εκκινεί ουσιαστικά από μια κονστρουκτιβιστική παράδοση εντός του ιδεαλιστικού ρεύματος, αφού εστιάζει στην κατασκευή της πραγματικότητας μέσω της γλώσσας (ομιλιακών ενεργημάτων και επιτελεστικής γλώσσας), βλ. van Dijk, 1984. Wodak,

περιγραφή και την εξέταση των λειτουργιών, των συγκεκριμένων μορφών-στοιχείων των επιμέρους ιδεολογιών¹⁸ (μέσα από αναλύσεις πολιτικού λόγου κ.λπ.) και της επιρροής τους στην συγχρονία (μέσα από εφαρμοσμένες έρευνες με την βοήθεια της στατιστικής κ.λπ.) και την διαχρονία (μέσα από το εργαστήρι της Ιστορίας). Σταδιακά, δίπλα στην φιλοσοφία και τις πολιτικές επιστήμες θα προστεθεί η ψυχανάλυση¹⁹ και η γλωσσολογία²⁰. Σε αυτήν την πορεία της, η Ιδεολογία σταδιακά θα αποκτήσει τα κατ' εξοχήν διεπιστημονικά, πολυδιάστατα και πολύμορφα χαρακτηριστικά της, τόσο στον επιστημονικό λόγο²¹, όσο και στην καθημερινή χρήση της²².

Όμως, όχι μόνο οι επιμέρους επιστήμες αντιμετωπίζουν και ερμηνεύουν την Ιδεολογία μέσα από το φίλτρο του ιδιαίτερου γνωστικού τους αντικειμένου, αλλά πραγματοποιείται και η αντίστροφη διαδικασία: όπου η Ιδεολογία ή συγκεκριμένες ιδεολογίες και ιδεολογικά στοιχεία ερευνώνται στο σώμα των θεωριών και των γνώσεων που αφορούν το γνωστικό αντικείμενο κάθε επιστήμης. Πρόκειται κυρίως για Κριτικές προσεγγίσεις, οι οποίες επιχειρούν να αναστοχαστούν το οικείο γνωστικό αντικείμενο δια μέσου της κοινωνικής θεωρίας κάνοντας διαχωρισμό ανάμεσα στην ιδεολογία (ως κοινωνικά-ταξικά υπερκαθορισμένες πλάνες εντός της θεωρίας) και την επιστημονική αλήθεια υπέρ των καταπιεσμένων τάξεων και κατά της απολογητικής της εκμετάλλευσης²³.

1989. Fairclough, 1989, 1992, ενώ για το πέρασμα από τις ιδέες προς τους Λόγους βλ. Παυλίδης, 2012: 175-216, Eagleton, 2018: 47-50, 331-372 (ειδικά σ. 334-336, όπου συζητιέται η αντίληψη του «πατέρα» της ανάλυσης λόγου, του Voloshinov).

¹⁸ βλ. Heywood, 2006 και 2007.

¹⁹ βλ. Μπαζαρίδης, 2013. Eagleton, 2018: 336-341.

²⁰ Μέσω, αρχικά, της κοινωνιογλωσσολογίας βλ. Boutet, 1999. Γούτσος & Μπέλλα, 2022.

²¹ Για μια αναλυτική παρουσίαση της πορείας της έννοιας της ιδεολογίας με την παράλληλη πραγμάτευση των βασικών προβλημάτων που ανακύπτουν στην θεωρία της από την εμφάνισή της μέχρι σήμερα βλ. Χριστοδουλίδη-Μαζαράκη, 2009, ενώ για την συνύφανση της Ιδεολογίας με το ευρύτερο πεδίο των Κοινωνικών Επιστημών από μια κριτική σκοπιά βλ. τον συλλογικό τόμο του Blackburn, 1973.

²² Σημειώνουμε, εμπειρικά, πως στην καθημερινή καθομιλούμενη χρήση της η λέξη ιδεολογία χαρακτηρίζει κυρίως κίνητρα πολιτικών αποφάσεων, στάσεων ή πράξεων και έχει α) είτε θετικό πρόσημο: όταν σημαίνει μια ηθική απαρέγκλιτη στάση σύμφωνη με ένα (προσωπικό ή συλλογικό) σύστημα αξιών, η οποία αντιπαραβάλλεται σε στάση και πράξεις ευμετάβλητης χρησιμότητας· δηλώνει, δηλαδή, μια σταθερή τήρηση των λόγων μέσω των πράξεων που ανάγονται σε ένα εσωτερικευμένο σύστημα ηθικής από το υποκείμενο, β) είτε αρνητικό πρόσημο: όταν χαρακτηρίζει μια στάση ή αποφάσεις-πράξεις που, παρά τις καλές τους προθέσεις, δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, αλλά σε κάτι το νεφελώδες και αφηρημένο, σε κάτι φανταστικό· στην περίπτωση αυτή η ιδεολογία συνωνυμεί με την φορτισμένη αρνητικά στην αγοραία αντίληψη έννοια της «αφηρημένης» θεωρίας και αντιπαραβάλλεται στον άμεσο, επιτυχή και λυσιτελή πραγματισμό. Τέλος, γ) με καθαρά αρνητική χροιά χρησιμοποιούνται οι παράγωγες της ιδεολογίας λέξεις «ιδεολόγημα» ή «ιδεοληψία» για να χαρακτηρίσουν λανθασμένες αποφάσεις, πράξεις ή στάσεις που εκκινούν από μια διαστρεβλωμένη/ψευδή ανάγνωση της πραγματικότητας ως μέρος μιας ευρύτερης ιδεολογίας ή από ένα μη κατάλληλο/επιζήμιο για το «συλλογικό καλό» σύστημα αξιών που παράγει πολιτικές· δηλώνει, δηλαδή, μια επιζήμια για την κοινωνία ιδεολογικοπολιτική θέση ως εμμονή του υποκειμένου που ζημιώνει το κοινωνικό σύνολο.

²³ Από αυτήν την απόπειρα κριτικής εκκινεί εξάλλου και το βασικό έργο περί Ιδεολογίας των Μαρξ και Ένγκελς (1997) *Η γερμανική ιδεολογία για την φιλοσοφία*, το έργο του Μαρξ (2010) *Κριτική της*

Η διαδικασία αυτή συναρθρώνεται με την «γλωσσική στροφή» (linguistic turn) και φτάνει σε ένα ακρότατο όριο «υπερ-ιδεολογικοποίησης» σε μεταμοντέρνες αποδομιστικές θεωρήσεις τύπου «καθεστώτων αλήθειας» του Φουκώ, όπου η αλήθεια και η γνώση της επιστήμης βρίσκονται σε πλήρη ταύτιση με την εξουσία και την αναπαραγωγή της, η σύμφυση των οποίων πραγματώνεται εντός της γλώσσας και η οποία διαχέεται σε όλο το κοινωνικό γίγνεσθαι (Φουκώ, 1987)²⁴. Σε αυτές τις θεωρήσεις, θεωρούμε πως «το ραβδί λυγίζει από την ανάποδη», αφού η κριτική της ιδεολογίας δεν έχει πλέον ως σκοπό την κατάδειξη και κριτική των στοιχείων απολογητικής των αντίπαλων επιστημονικών ρευμάτων και θεωριών που εξωραϊζουν επιστημονικοφανή τω τρόπω την κεθεστηκυία κοινωνική κατάσταση και, αντ' αυτών, ανάδειξης της κοινωνικά-ταξικά στρατευμένης επιστημονικής αλήθειας (όπως συμβαίνει στα Κριτικά ρεύματα εντός κάθε επιστημονικού πεδίου), αλλά αποδίδει συλλήβδην ολόκληρη την επιστημονική γνώση στην υπηρεσία αναπαραγωγής της εξουσίας ταυτίζοντάς την, τρόπον τινά, με την κυρίαρχη ιδεολογία. Η ταύτιση, όμως, επιστήμης εν γένει με την Κυρίαρχη Ιδεολογία και την εξουσία, ενώ είναι γόνιμη στο μέτρο που καταδεικνύει τις στενές τους σχέσεις ασκώντας γόνιμη κριτική προς τον άκρατο τεχνοκρατισμό που συνιστά τον επιστημονικοφανή μανδύα πολιτικών αποφάσεων της εξουσίας, εντούτοις τείνει να αρνείται, σε τελική ανάλυση, τον δημιουργικό απελευθερωτικό πυρήνα της ίδιας της γνώσης μέσω της επιστήμης, την ίδια την απελευθερωτική προοπτική που συνιστούν τα καθολικά χαρακτηριστικά της επιστήμης ως πανανθρώπινης δύναμης αυτογνωσίας και στρατηγικού σχεδιασμού του μέλλοντός της²⁵.

Πολιτικής Οικονομίας για την πολιτική οικονομία, όπως και το έργο του Fine (1985) για την οικονομική θεωρία· η Κριτική Θεωρία για την κοινωνική θεωρία, την τέχνη και τον πολιτισμό· η Κριτική Παιδαγωγική για την Παιδαγωγική κ.ο.κ. Μπορεί να θεωρηθεί, αδρομερώς, πως η Κριτική προσέγγιση κάθε σχεδόν επιστημονικού κλάδου και τα αντίστοιχα έργα της δύνανται να ιδωθούν μέρος αυτής της διαδικασίας ανίχνευσης, κατάδειξης και κριτικής της κυρίαρχης ιδεολογίας εντός γνωστικών αντικειμένων, εντοπισμού της κυρίαρχης ιδεολογίας με την οποία είναι επενδεδυμένη και αξεδιάλυτη η κυρίαρχη προσέγγιση εντός του οικείου γνωστικού αντικειμένου.

²⁴ Μια χαρακτηριστική διατύπωση είναι πως «η αλήθεια δεν βρίσκεται έξω από την εξουσία, ούτε της λείπει η εξουσία [...] Η αλήθεια είναι ένα στοιχείο αυτού του κόσμου: παράγεται αποκλειστικά χάρη σε πολλαπλές μορφές καταναγκασμού. Και παράγει κανονικά αποτελέσματα εξουσίας. Κάθε κοινωνία έχει το καθεστώς αλήθειας της, τη “γενική πολιτική” της της αλήθειας: δηλαδή, τους τύπους λόγου τους οποίους δέχεται και τους κάνει να λειτουργούν σαν αληθείς». (Φουκώ, 1987: 34). Για μια κριτική σε αυτήν την θεώρηση του Φουκώ από μαρξική σκοπιά βλ. Παυλίδης, 2012: 185-192 και για μια γενικότερη ευσύνοπτη κριτική του μεταμοντέρνου ρεύματος ως «κρίση της συνείδησης» που αντανάκλα την «συνείδηση της κρίσης» βλ. Παυλίδης, 2012: 175-216.

²⁵ Το ζήτημα αυτό επανήλθε με ορμή για να αναζητήσει απαντήσεις σε επιτακτικά ερωτήματα ζωής και θανάτου επ’ αφορμή της πανδημίας Covid-19 και της διαφορετικής διαχείρισής της από τα κράτη με τις επιστημονικές επιτροπές ειδικών που συγκρότησαν και τις διαφορετικές πολιτικές αποφάσεις που πήραν. Εντός αυτής της διαδικασίας, αναδείχθηκε ο βαθιά πολιτικός χαρακτήρας της Δημόσιας Υγείας ως πεδίο που επηρεάζεται όχι άμεσα και αδιαμεσολάβητα από την επιστήμη και τα επιστημονικά δεδομένα που λειτουργούν δήθεν εν κενώ, αλλά από την διαμεσολαβημένη ερμηνεία και τα συμπεράσματα αυτών των δεδομένων εκ μέρους της κρατικής εξουσίας, οι πολιτικές της οποίας στοχεύουν στην βέλτιστη αναπαραγωγή του δεδομένου κοινωνικοοικονομικού συστήματος και άρα συνιστούν ιδεολογικές επιλογές. Για μια μελέτη των πανδημιών σε ιστορική προοπτική που αναδεικνύει ιστορικά το ζήτημα της σχέσης επιστήμης, εξουσίας και επιστημονικοφανών ταξικών

Έτσι, από το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα και ιδιαίτερα μετά την «γλωσσική στροφή» των δεκαετιών του 1960-1970 και την είσοδο στην μετανεωτερικότητα, αυτή η τάση για μετάθεση των εμφάσεων και της ανάλυσης από την Ιδεολογία προς τους Λόγους, από το νόημα των ιδεών προς την γλωσσική έκφρασή τους και τους τρόπους με τους οποίους εμπεδώνονται ως δεδομένο νόημα, φαίνεται πως γίνεται κυρίαρχη (Eagleton, 2018: 47-50, 331-372). Ενώ, στις αρχές του 21ου αιώνα πλέον, το θρυλούμενο τέλος των ιδεολογιών και της ιστορίας, όπως αυτό διακηρύχτηκε στις δεκαετίες του 1990 και του 2000, μάλλον έχει οριστικά καταρρεύσει υπό το βάρος της οικονομικής κρίσης του 2007-08 και έχει αντιστραφεί προς μια διαμετρικά αντίθετη πορεία στη σύγχρονη εποχή: καταλήγοντας στο ίδιο του το τέλος ως θεωρίας, στο «τέλος του τέλους των ιδεολογιών» (Jost, 2006).

***

Κλείνοντας αυτό το υποκεφάλαιο, επιχειρούμε μια κωδικοποιημένη αδρομερή σύνοψη των βασικών σημείων-σταθμών της πορείας της έννοιας της Ιδεολογίας στη σύνδεσή τους με επιστημονικά ρεύματα, πολιτικές ιδεολογίες και ιστορικές εποχές:

- Από τις αληθείς ιδέες με σκοπό την οργάνωσή τους ως έννοιες φυσικών επιστημών (de Tracy) (το όλον είναι ιδεολογικό ουδέτερα φορτισμένο), [θετικισμός-εμπειρισμός, σύνδεση με Διαφωτισμό]
- στις ψευδείς-αντεστραμμένες ιδέες ως απόρροια των υλικών συνθηκών και με κριτήριο την επιστημονική αλήθεια (ιδεολογικό μέρος-Εποικοδόμημα διαστρεβλωμένο από τις αλλοτριωτικές υλικές συνθήκες, Κριτική της Κυρίαρχης Ιδεολογίας από Μαρξ και Ένγκελς) [κλασική μαρξική αντίληψη, σύνδεση με κομμουνιστική ιδεολογία]
- στις ιδέες που η αλήθεια τους είναι το δίκαιο της ταξικής-κοινωνικής στράτευσης (διχοτόμηση ιδεολογικού μέρος εντός του οποίου στα συμφέροντα κάθε κοινωνικής τάξης αντιστοιχεί η δική της ιδεολογία – φορτισμένη θετικά σοσιαλιστική ιδεολογία κατά Λένιν) [ενιαία μαρξική αντίληψη, σύνδεση με κομμουνιστική ιδεολογία]
- στις ιδέες που λειτουργούν εντός του κοινωνικού πλαισίου οργανώνοντας ιδεατά την πραγματικότητα (ιδεολογικό όλον φορτισμένο ουδέτερα) [λειτουργισμός, σύνδεση με συντηρητισμό και φιλελευθερισμό]
- στις ιδέες που λειτουργούν παρελκυστικά της εμπειρικής ανάγνωσης της πραγματικότητας και των απλών, πρακτικών-εφικτών λύσεων στην πολιτική [πραγματισμός, σύνδεση με αποπολιτικοποίηση και νεοφιλελευθερισμό]
- στις ιδέες εντός κοινωνικών πρακτικών και γλώσσας που κατασκευάζουν μέσω των λόγων-ιδεών την πραγματικότητα (πρωταρχικότητα ιδεολογικού

πολιτικών βλ. Μαρκέτος, 2021, ενώ, για την συνολική επίθεση των νεοφιλελεύθερων πολιτικών στην επιστήμη με επίκεντρο την λειτουργία της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και των πανεπιστημιακών ιδρυμάτων, κάτι που αναδεικνύει τις συνέπειες καταστροφικών και αυταρχικών πολιτικών επιλογών στην επιστήμη και την ακαδημαϊκή λειτουργία φέρνοντας με έμφαση στο επίκεντρο το ερώτημα: τελικά, για ποιον δουλεύουν η επιστήμη και τα πανεπιστήμια; βλ. Giroux, 2020.

όλου αρνητικά φορτισμένου) [κοντροκτιβισμός-κοινωνικός ιδεαλισμός, σύνδεση με υπερπολιτικοποίηση]

- στις ιδέες που ταυτίζονται με την επιστήμη και την εξουσία (το όλον είναι ιδεολογία και γλώσσα αρνητικά φορτισμένες) [μεταμοντέρνο-μεταδομισμός-αποδομισμός, σύνδεση με υπερπολιτικοποίηση]
- στον τεχνοκρατισμό του «ακραίου κέντρου» και της T.I.N.A. (There Is No Alternative) όπου οι ιδέες και οι ιδεολογίες είναι εξοβελιστέες ως εκφάνσεις και μορφές του λαϊκισμού²⁶ [τεχνοκρατισμός, μεταδημοκρατία, σύνδεση με αποπολιτικοποίηση και νεοφιλελευθερισμό]

1.4 Περιγραφικό επίπεδο Ιδεολογίας: λειτουργίες-ιδιότητες και μορφολογικά χαρακτηριστικά των ιδεολογιών

Ο βαθύς πυρήνας της ουσίας της Ιδεολογίας, όπως είδαμε, αποτελεί ένα βαθιά φιλοσοφικό ζήτημα πάνω στο πρόβλημα της πρόσληψης της πραγματικότητας από το υποκείμενο μέσω ιδεών για αυτήν, και το κατά πόσο αυτή η πρόσληψη αντανακλά την πραγματικότητα, τον εσωτερικό κόσμο του υποκειμένου, τον αντεστραμμένο κόσμο των συνθηκών που βιώνει ή τον κοινωνικά οργανωμένο μύθο που έχει ανάγκη. Σε αυτό το ζήτημα τα φιλοσοφικά ρεύματα και οι επιμέρους επιστήμες που την προσεγγίζουν μέσα από τα ιδιαίτερα φίλτρα του γνωστικού τους αντικειμένου δίνουν τις δικές τους απαντήσεις, με τις αποχρώσεις της ιδιαίτερης συμβολής του κάθε στοχαστή που ανασημασιοδοτεί την έννοια.

Σε μερικούς στοχαστές, επίσης, η έννοια της Ιδεολογίας, λαμβάνει μια ευρεία (ή ολική) και μια περιορισμένη (ή μερική) διάσταση, ανάλογα με την εστίαση και προσέγγιση που επιχειρείται στο φαινόμενο. Έτσι, ο Mannheim (1997: 78-82) διακρίνει ανάμεσα σε «ολική» και «μερική» έννοια της ιδεολογίας, όπου η μερική αναφέρεται σε συγκεκριμένες ιδέες, διαστρεβλώσεις, επιχειρήματα ή, αυτό που θα λέγαμε, ιδεολογικά στοιχεία με ρητά ή άρητα εκπεφρασμένη την υπηρέτηση πολιτικών-κοινωνικοοικονομικών συμφερόντων μιας κοινωνικής ομάδας· ενώ η ολική έννοια της ιδεολογίας αναφέρεται στην ευρύτητα της «συνειδησιακής δομής», την κοσμοθεώρηση με την οποία μια ολόκληρη ιστορική εποχή ή σειρά λαών σε έγγεια γεωγραφική περιοχή προσλαμβάνουν συνειδησιακά την πραγματικότητα πέρα από τα ειδικά συμφέροντά τους²⁷. Σε αυτήν την δομική διάκριση της έννοιας της ιδεολογίας τμηματικά και κατά σύνολα, η ολική έννοια προσιδιάζει περισσότερο στην

---

²⁶ Για μια επισκόπηση των θεωριών για τον λαϊκισμό και των αναλυτικών και κριτικών προσεγγίσεων του λαϊκιστικού φαινομένου βλ. Σταυρακάκης, 2019. Ενώ, από την σκοπιά της μεθοδολογικής-θεωρητικής κατεύθυνσης της Συγκρουσιακής Πολιτικής, για μια κριτική στην έννοια του λαϊκισμού ως φενάκη βλ. Σεφεριάδης, 2021.

²⁷ Σε αυτήν την διάκριση μερικής και ολικής έννοιας της Ιδεολογίας ασκεί κριτική ο Plamenatz (1981: 27-33) υποστηρίζοντας πως η ολική έννοια της ιδεολογίας δεν μπορεί να διαχωριστεί από την μερική και πως όπου επιχειρείται αυτή η διάκριση είναι είτε δύσκολη, είτε αδύνατη, είτε εν τέλει ασήμαντη, με αποτέλεσμα σπάνια να γίνεται με τρόπο που να ανταποκρίνεται στην χρήσιμη και ουσιαστική ανάλυση του φαινομένου.

έννοια της κοινωνικής συνείδησης, συνολικής αντίληψης ή κοσμοαντίληψης και συναρτάται με κοινωνικούς-ιστορικούς προσδιορισμούς-περιορισμούς, ενώ η μερική έννοια περισσότερο σε αυτήν της συγκεκριμένης πολιτικής ιδεολογίας, του ιδεολογικού στοιχείου εντός της, της ιδεολογικοπολιτικής θέσης υπηρετήσης οικείων συμφερόντων και συναρτάται με ψυχολογικά κίνητρα (Χρύσης, 1993: 186-189)²⁸. Η ολική έννοια της ιδεολογίας, έτσι, προβάλλει ως μια ασύνειδη διαδικασία που καθορίζεται από την κοινωνία και τον πολιτισμό, εντός των ιστορικών ορίων των οποίων παράγεται και αναπαράγεται το συγκεκριμένο περιεχόμενο της συνείδησης ως καθολική κοσμοαντίληψη της εποχής ή του λαού, ενώ η μερική έννοια της ιδεολογίας είναι μια συνειδητή διαδικασία, όπου τα συγκεκριμένα συμφέροντα επενδύονται ιδεολογικά με σαφή κίνητρα και γίνονται συγκεκριμένα ως προς το πολιτικό επίδικο και εξειδικευμένα ως προς την κοινωνική κατάσταση και την ιστορική συγκυρία.

Η Ιδεολογία, κυρίως ως προς την «μερική» της έννοια, μπορεί στην επιφάνειά της να περιγραφεί εμπειρικά και «ουδέτερα»²⁹ μέσα από τις γενικές λειτουργίες που αυτή επιτελεί, τις μορφές που λαμβάνει συγκροτώντας συγκεκριμένες πολιτικές ιδεολογίες και του τρόπου που αυτές διεκδικούν να οικειοποιηθούν τις κεντρικές τους έννοιες ως δικά τους συγκροτητικά ιδεολογικά στοιχεία (Geuss, 1981: 4-11)³⁰. Η ως προς αυτήν την διάκριση που κάνει ο Heywood (2007: 21-22) ανάμεσα στην «Ιδεολογία» και τις «ιδεολογίες», όπου η «Ιδεολογία» σημαίνει έναν «τύπο πολιτικής σκέψης» που εξετάζεται συνολικά ως προς τις ορίζουσες και τον ρόλο του, ενώ οι διάφορες «ιδεολογίες» αποτελούν το συγκεκριμένο περιεχόμενο αυτού του τύπου πολιτικής σκέψης και άρα η μελέτη τους σημαίνει την μελέτη και ανάλυση του περιεχομένου των συγκεκριμένων ιδεών, δογμάτων και θεωριών που διέπουν τις συγκεκριμένες ιστορικά διαμορφωμένες

---

²⁸ Μέσα από αυτήν την ανάλυση και δομική διάκριση της έννοιας της Ιδεολογίας ο Mannheim καταλήγει στο ότι το ιδεολογικό φαινόμενο είναι καθολικό και εμποτίζει ακόμα και την θεωρία και κριτική της ιδεολογίας ως τις μέρες του π.χ. από τον μαρξισμό, ενώ για την υπέρβαση της ιδεολογίας και την ευσταθή από «μη ιδεολογική σκοπιά-έδαφος» επιστημονική κριτική της, αντιπροτείνει την «ουδέτερη» και αντικεμενική κοινωνιολογία της γνώσης βλ. και Mannheim, 1997.

²⁹ Ο όρος «ουδέτερα» χρησιμοποιείται συμβατικά. Εννοείται πως αυτός ο τρόπος προσέγγισης της Ιδεολογίας δεν νοείται εντελώς αποκομμένος από τις προσεγγίσεις των φιλοσοφικών ρευμάτων και των επιμέρους επιστημών, αλλά στο σημείο αυτό επιχειρούμε μια αφαίρεση, έτσι ώστε να εστιάσουμε στο φαινόμενο σε επίπεδο περιγραφής, λειτουργιών και μορφής. Τα θεωρητικά (της ουσίας, των θεμελίων) και περιγραφικά-εμπειρικά (της επιφάνειας, των εκφάνσεων) ζητήματα του ιδεολογικού φαινομένου λειτουργούν ενιαία, ωστόσο οι μεγαλύτερες διαφωνίες εγείρονται περισσότερο για τα πρώτα, παρά για τα δεύτερα. Με αυτόν τον τρόπο εκφράζουμε το γεγονός πως δεν συμμεριζόμαστε φιλοσοφικά την διάκριση του Mannheim και δεν την απολυτοποιούμε, παρά δεχόμαστε ορισμένες πλευρές της για να την χρησιμοποιούμε συμβατικά.

³⁰ Ο Geuss (1981: 4-11) διακρίνει ανάμεσα σε υποτιμητικό-αρνητικό, θετικό και περιγραφικό ορισμό της Ιδεολογίας. Στον υποτιμητικό-αρνητικό κατατάσσει αδρομερώς τον κλασικό μαρξικό ορισμό Κριτικής της Ιδεολογίας ως ψευδούς-αντεστραμμένης συνείδησης· στον θετικό κατατάσσει ορισμούς που εκκινούν από την αντίληψη του Λένιν και την θετικά προσδιορισμένη σοσιαλιστική ιδεολογία ως ιδεολογία που εκφράζει την ταξική συνείδηση· ενώ, στον περιγραφικό κατατάσσει τους ορισμούς της Ιδεολογίας ως συστήματα πεποιθήσεων δίχως ιστορικό-ταξικό προσδιορισμό ή αξιολογικά θετική-αρνητική φόρτιση σε σχέση με την επιστημονική αλήθεια και την πολιτική στάση των υφιστάμενων την εκμετάλλευση.

ιδεολογικές παραδόσεις και μετασχηματίζονται εντός των πλαισίων της οικείας τους ιδεολογικής μήτρας.

Υπάρχουν μια σειρά παρόμοιων περιγραφικού τύπου ορισμών της ιδεολογίας που δίνουν έμφαση στις λειτουργίες της· μετατοπίζοντας την εστίαση από αυτό που *είναι-εκφράζει* μια ιδεολογία σε αυτά που *κάνει-επιτελεί*. Ο Seliger (1976: 14) ορίζει ουδέτερα και περιγραφικά την ιδεολογία ως:

«ένα σύνολο ιδεών με το οποίο οι άνθρωποι εκθέτουν, εξηγούν και δικαιολογούν τους στόχους και τα μέσα της οργανωμένης κοινωνικής δράσης τους, ανεξαρτήτως του αν με αυτήν αποσκοπούν στο να διατηρήσουν, να τροποποιήσουν, να καταλύσουν ή να ανοικοδομήσουν μια δεδομένη κοινωνική τάξη πραγμάτων».

Σχεδόν στην ίδια περιγραφική γραμμή και ο Heywood (2007: 31) αντιλαμβάνεται την ιδεολογία ως εξής:

«Η ιδεολογία είναι ένα λίγο ή πολύ συνεκτικό σύνολο ιδεών που παρέχει τη βάση για οργανωμένη πολιτική δράση, η οποία αποσκοπεί στο να διατηρηθεί, να τροποποιηθεί ή να ανατραπεί το υφιστάμενο σύστημα εξουσίας. Όλες οι ιδεολογίες λοιπόν (α) προσφέρουν μια εξήγηση της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων, συνήθως υπό τη μορφή μιας “κοσμοθεώρησης”, (β) παρέχουν το πρότυπο ενός επιθυμητού μέλλοντος, δηλαδή, ένα όραμα της «καλής κοινωνίας», και (γ) σκιαγραφούν τον τρόπο με τον οποίο μπορεί και πρέπει να επέλθει η πολιτική αλλαγή».

Επίσης, ο Freedon (2006: 39) αναφέρει ότι:

«Η πολιτική ιδεολογία είναι ένα σύνολο ιδεών, πεποιθήσεων, απόψεων και αξιών που: (1) εμφανίζουν ένα επαναλαμβανόμενο πρότυπο (2) υιοθετούνται από σημαίνουσες ομάδες (3) ανταγωνίζονται για την παροχή και τον έλεγχο σχεδίων για τη δημόσια πολιτική (4) όλα τα παραπάνω αποσκοπούν στην αιτιολόγηση, την αμφισβήτηση ή την αλλαγή των κοινωνικών και πολιτικών διευθετήσεων ή διαδικασιών μίας πολιτικής κοινότητας».

Σε αδρές γραμμές στην ίδια αντίληψη βασίζεται και ο Λέκκας (1996: 37-43) (για να αναλύσει τα στοιχεία της εθνικιστικής ιδεολογίας από την σκοπιά της ιστορικής κοινωνιολογίας στην κλασική μελέτη του), όπου οι τρεις λειτουργίες της ιδεολογίας είναι:

α) η εξηγητική-περιγραφική λειτουργία [«Είναι»], όπου η ιδεολογία χαρτογραφεί την πραγματικότητα ως έχει και παρέχει «γνώσεις» και «οπτικές» για αυτήν στο υποκείμενο στο οποίο απευθύνεται

β) η δεοντολογική-παραγγελματική [«δέον γενέσθαι»], όπου στην περιγραφή και εξήγηση του «πώς είναι ο κόσμος» προστίθεται η αξιολογική κρίση του «πώς θα έπρεπε να είναι ο κόσμος» και

γ) η συνεκτική-παραμυθητική λειτουργία [«συλλογικό ανήκειν και οδηγός προς δράση»], όπου η ιδεολογία, στη βάση της σύνδεσης των δύο πρώτων λειτουργιών της, παρέχει πλέον συνεκτικούς ορισμούς ιδεολογικών θέσεων (ρόλων, δικαιωμάτων,

ευθυνών, υποχρεώσεων, πεπρωμένων) που συνενώνουν τα υποκείμενα και τα προτρέπουν (εγκαλούν³¹) προς συλλογική πολιτική δράση³².

Διακρίνοντας, έπειτα, ανάμεσα σε σύγχρονες-ορθολογικές και παραδοσιακές-μεταφυσικές μορφές ιδεολογίας³³ καταλήγει στον ορισμό της σύγχρονης ιδεολογίας ως:

«σύστημα ιδεών που προσφέρει στο κοινωνικό υποκείμενο αφ' ενός ερμηνείες για τον εαυτό του και την πραγματικότητα που το περιβάλλει και αφ' ετέρου κατευθύνσεις για την δέουσα συμπεριφορά και κοινωνική του πράξη μέσα σε αυτήν την πραγματικότητα» (Λέκκας, 1996: 41)³⁴.

Σχεδόν στην ίδια κατεύθυνση και ο Eagleton (2018: 102-129) καταλήγει σε 6 λειτουργίες της ιδεολογίας, ουσιαστικά ενοποιώντας ορισμένα στοιχεία των λειτουργιών των παραπάνω ορισμών τους. Έτσι, αναφέρεται στις εξής λειτουργίες: α) *ενοποιητική*, β) *προσανατολισμός στη δράση*, γ) *ορθολογικοποιητική*, δ) *νομιμοποιητική*, ε) *καθολικοποιητική*, στ) *φυσικοποιητική*. Συγκεκριμένα:

α) Η ενοποιητική λειτουργία προσδίδει «συνοχή στις ομάδες ή τις κοινωνικές τάξεις που τις υποστηρίζουν συγκρατώντας τες σε μια ενιαία, αν και εσωτερικά διαφοροποιημένη, ταυτότητα και επιτρέποντάς τους κατ' αυτόν τον τρόπο να επιβάλουν μια ορισμένη ενότητα στην κοινωνία στο σύνολό της» (Eagleton, 2018: 103).

β) Η λειτουργία του προσανατολισμού στην δράση έρχεται σε αντιπαράθεση με τα υποθετικά θεωρητικά συστήματα, όπως π.χ. τις επιστημονικές θεωρίες,

---

³¹ Η «Εγκληση» του υποκειμένου από το Υποκείμενο της Ιδεολογίας είναι κεντρική έννοια στην αντίληψη του Αλτουσέρ, ο οποίος σε μια δομιστική ανάγνωση του μαρξισμού κατασκευάζει μια υπερϊστορική οπτική της έννοιας της Ιδεολογίας μέσω της Έγκλησης βλ. Αλτουσέρ, 1999.

³² Η τρίτη αυτή λειτουργία, αν ιδωθεί από την αφαιρετική σκοπιά του μελλοντικού βάθους της έμπνευσης πολιτικού σχεδίου, των σκοπών προς τους οποίους αυτό θα συντείνει και των μέσων με τα οποία αυτό θα πραγματοποιηθεί προσιδιάζει στον σύντομο ορισμό του Wallerstein (2011: 1), ο οποίος ορίζει την ιδεολογία ως «πολιτική μεταστρατηγική», ως στρατηγική μέσω της οποίας σχεδιοποιούνται και παράγονται πολιτικές στρατηγικές.

³³ όπου οι σύγχρονες-ορθολογικές ιδεολογίες χαρακτηρίζονται από την ανάγκη να θεμελιώνουν τα περιεχόμενα και την συνάρθρωση των ιδεών τους σε θεωρίες, ενδείξεις, αποδείξεις, επιχειρήματα και ερμηνευτικά σχήματα εμπειρικού, εγκόσμιου και πάντως μη μεταφυσικού τύπου, όπως αντίθετα συνέβαινε στις παραδοσιακές-μεταφυσικές μορφές ιδεολογίας, στις οποίες ως εγγυητής και σημείο αναφοράς ήταν πάντα κάποια μορφή υπερβατικού τύπου (Λέκκας, 1996: 45).

³⁴ Παραπέμποντας σε ανάλογους ορισμούς του Halpern και της Matossian· ο Halpern αναφέρεται στην ιδεολογία ως «σαφές σύστημα των μέσων και των σκοπών μιας κοινωνίας, το οποίο λειτουργεί ως πλαίσιο ανάλυσης, έμπνευση για δράση και μέτρο επιτευγμάτων», ενώ η Matossian την αντιλαμβάνεται ως «μοντέλο ιδεών που παρέχει στους οπαδούς της α) αυτοπροσδιορισμό, β) περιγραφή της τρέχουσας κατάστασης, της ιστορίας της και όσων πρόκειται να ακολουθήσουν, γ) διάφορα προστάγματα, τα οποία “συμπεραίνονται” από τα προηγούμενα» (Λέκκας: 1996: 41-42). Ο Halpern, δηλαδή, προσθέτει τον προσδιορισμό των «μέσων» και του «μέτρου επιτευγμάτων» στις λειτουργίες του συστήματος ιδεών, ενώ η Matossian προσθέτει την έννοια της ταυτότητας και την διαχρονία-ιστορικότητα (παρελθόν-παρόν-μέλλον) στην περιγραφική-εξηγητική λειτουργία (πώς ήταν – πώς είναι – πώς θα είναι ο κόσμος αν δεν δράσουμε ή αν δράσουμε σύμφωνα με το μοντέλο ιδεών της ιδεολογίας μας).

υποστηρίζοντας πως η ιδεολογία ως σύστημα πεποιθήσεων τείνει περισσότερο στο πρώτο παρά στα δεύτερα (Eagleton, 2018: 107).

γ) Η ορθολογικοποιητική λειτουργία εκφράζει την ιδέα πως η ιδεολογία δεν εκφράζει απλώς τα κοινωνικά συμφέροντα, αλλά επιδιώκει να τους προσδώσει μια λογικοφανή ή ηθικά παραδεκτή εξήγηση εκλογικεύοντας συμπεριφορές, πράξεις, ιδέες, συναισθήματα κ.λπ., οι πραγματικές αιτίες των οποίων δεν είναι φανερές (Eagleton, 2018: 113).

δ) Η νομιμοποιητική λειτουργία συνδέεται άρρηκτα με την ορθολογικοποίηση και αναφέρεται στην «διαδικασία με την οποία μια άρχουσα δύναμη εξασφαλίζει τουλάχιστον μια σιωπηρή συναίνεση στην εξουσία της από τους υποτελείς της». Έτσι, η νομιμοποίηση σχετίζεται με την δικαιοσύνη και την αξιοπιστία των συμφερόντων που υποστηρίζει η ιδεολογία μέσω των ιδεών της, ενώ η ορθολογικοποίηση με την εγκυρότητα: και οι δύο μαζί συντείνουν στην οικοδόμηση της κυριαρχίας της συγκεκριμένης ιδεολογίας (Eagleton, 2018: 118).

ε) Η καθολικοποιητική λειτουργία είναι η τεχνική μέσω της οποίας η ιδεολογία επιτυγχάνει την διαίωση του εαυτού της μέσω της γενικής αποδοχής της: οι μερικές αξίες και τα μερικά συμφέροντα προβάλλονται και καθίστανται μέσω της καθολικοποιητικής λειτουργίας ως σαν να ήταν αξίες και συμφέροντα ολόκληρου του κοινωνικού συνόλου. Το αντίθετο θα σήμαινε την συνειδητοποίηση της αποσπασματικότητας και του ιδιοτελή χαρακτήρα της ιδεολογίας, πράγμα που θα οδηγούσε στην σύγκρουση αντί για την συναίνεση (Eagleton, 2018: 120).

στ) Η φυσικοποιητική λειτουργία αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο η ιδεολογία καθιστά τις συγκεκριμένες πεποιθήσεις της φυσικές, αυτονόητες και αυταπόδεικτες, τείνοντας να ταυτίζεται με την «κοινή λογική», την «κοινή γνώμη» ή τον «μέσο νου» μιας κοινωνίας ή ενός κοινωνικού συνόλου. Σε αυτήν την λειτουργία, η ιδεολογία εμφανίζει τον εαυτό της ως «σιαμαία» με την κοινωνική πραγματικότητα αποκρύπτοντας το γεγονός πως η κοινωνική πραγματικότητα είναι αυτή που την γέννησε. Έτσι, ελαχιστοποιείται η κριτική στην κυρίαρχη ιδεολογία, αφού οι ανταγωνιστικές ιδεολογίες εμφανίζονται σαν εκτός λογικής, εκτός του νοητού, εκτός πραγματικότητας. Αυτή η λειτουργία εκβάλλει σε έναν φαύλο κύκλο, όπου η κοινωνική πραγματικότητα και η κυρίαρχη ιδεολογία αμοιβαία, παράλληλα και αδιαχώριστα αυτοεπιβεβαιώνονται. Η ιδεολογία, έτσι, «πραγματοποιεί» την κοινωνική ζωή στα μέτρα των συμφερόντων της και παγώνει την ιστορία παρουσιάζοντάς την ως αναλλοίωτη, στατική, αυθόρμητη και αναπόφευκτη «εντός των τειχών» των αξιών και του ιδεολογικού της αφηγήματος (Eagleton, 2018: 124-125).

Η φυσικοποίηση συνδέεται με την καθολικοποίηση, αφού αυτό που θεωρείται φυσικό τείνει να θεωρείται και καθολικό, άρα και ανιστορικό: οι δύο αυτές λειτουργίες αποτελούν στην αμοιβαία συνάφειά τους μέρος της «αποϊστορικοποιητικής ορμής» της κυρίαρχης ιδεολογίας (Eagleton, 2018: 125), της τάσης που βρίσκεται στον πυρήνα κάθε ιδεολογίας που υπηρετεί το κοινωνικό status quo να αποϊστορικοποιεί τον εαυτό της και την κοινωνία στην οποία αναφέρεται, προεκβάλλοντας τις αξίες και ερμηνείες της αδιαφοροποίητα σε όλο το συνεχές παρελθόντος-παρόντος-μέλλοντος προκειμένου να τα συνενώσει στο οικείο ιδεολογικό της σύμπαν.

Αυτό που διαπερνά ως συνεκτικό νήμα τις λειτουργίες της ιδεολογίας είναι οι συγκεκριμένες ιδέες που αποτελούν το περιεχόμενό τους και ο τρόπος με τον οποίον αυτές μετασχηματίζονται ιστορικά και εντός του κοινωνικοπολιτισμικού πλαισίου μετασχηματίζοντας παράλληλα και τις σχέσεις-αλληλοσυνδέσεις τους, προσδίδοντας στις ιδεολογίες εσωτερική ρευστότητα, δηλαδή ευκαμψία, λειτουργικότητα και ικανότητα ενσωμάτωσης των αλλαγών (Freeden, 2006: 55). Η *εσωτερική ρευστότητα* κάθε ιδεολογίας είναι αυτή που επιτρέπει τον μετασχηματισμό των ιδεών της και των αλληλοσχεσών τους (ή των ερμηνειών πάνω στις βασικές ιδέες της και των αλληλοσχεσών τους) διατηρώντας την αρχική τους βάση.

Αυτό είναι κάτι που επιτρέπει τον συνολικό μετασχηματισμό της κάθε «ιδεολογικής σύνθεσης» σε συνομιλία με την παράδοσή της, το κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο, την ιστορική εποχή και τον πολιτικό στόχο/σχέδιο, χωρίς αυτή η ιδεολογία να αλλάζει κατ' όνομα. Αντ' αυτού, φαίνεται ως σαν να «αυτορυθμίζεται» και να αυτοανανεώνεται, ώστε να ανταποκρίνεται στην επιτυχή πραγμάτωση των λειτουργιών της ιδεολογίας, η οποία «ιδεολογικά» προβάλλει ως ανταπόκριση της ιδεολογίας στις νέες ανάγκες που φέρνει στο προσκήνιο το ιστορικοπολιτισμικό πλαίσιο. Η απρόσκοπτη επιτυχής λειτουργία της ιδεολογίας συνδέεται άρρηκτα με την προβολή της ως άχρονης και αναλλοίωτης, την ίδια ώρα που αυτή η ικανότητά της να προβάλλει ως άχρονη και αναλλοίωτη συναρτάται με την ικανότητά της να μετασχηματίζεται διαρκώς πάνω στην παραδοσιακή της εννοιολογική βάση ανταποκρινόμενη στις ιστορικές συγκυρίες και εποχές³⁵.

Η διαδικασία αυτή περιγράφεται στην μορφολογική ανάλυση της κάθε «ιδεολογικής σύνθεσης» (η οποία αντιμετωπίζεται ως «γλωσσικό και σημασιολογικό προϊόν») κατά τον Freedon (2006: 57, 63), ο οποίος την ονομάζει μέσω του στόχου-αποτελέσματός της ως «απασφισβήτηση»³⁶ του αμφισβητήσιμου». Σε αυτήν

---

³⁵ Συνεχίζοντας πάνω στην ίδια σκέψη θα λέγαμε πως μια συγκεκριμένη ιδεολογία μετασχηματίζεται επιτυχώς, ως προς την απρόσκοπτη λειτουργία της ως κυρίαρχης, στο μέτρο που μετασχηματίζεται με συνεχείς και μικρές αλλαγές, έτσι ώστε να μην γίνεται αντιληπτή, να μην βιώνεται άμεσα η αλλαγή της. Οι διαρκείς και ελάχιστοι μετασχηματισμοί της ιδεολογίας προσφέρουν την ανταπόκριση της ιδεολογίας στην ιστορική εποχή παράλληλα με την ψευδαίσθηση της αχρονίας της. Έτσι, επιτυγχάνεται η σημασιολογική ενοποίησή της στο ιστορικό συνεχές εν είδει ανθρώπινου οργανισμού που φαίνεται να προσαρμόζεται βιολογικά στο περιβάλλον του, ενώ αντίθετα, την ίδια ώρα προσαρμόζει κοινωνικοϊστορικά μέσω εργαλείων το περιβάλλον στις ανάγκες του. Τα «εργαλεία» αυτά, στον μετασχηματισμό της ιδεολογίας, είναι οι έννοιες που χρησιμοποιούνται ως σημασιολογικά εργαλεία επένδυσης νοήματος ως προς την κοινωνική πραγματικότητα. Τελικά, ο διαρκής και σταθερός ποσοτικά και ποιοτικά ελάχιστος μετασχηματισμός της «ιδεολογικής σύνθεσης» διασφαλίζει την παράλληλη πραγμάτωση και απόκρυψη των μέγιστων ποιοτικών μετατοπίσεών της στον ιστορικό χρόνο, με αποτέλεσμα την επιτυχή συνέχιση των λειτουργιών της με όρους σημασιολογικής συνέχειας και απόκρυψης της ιστορικότητάς της. Η «αντεστραμμένη συνείδηση» της κυρίαρχης ιδεολογίας είναι, θα λέγαμε, κυρίως και πρώτιστα η ενοποιημένα υποκειμενική πρόσληψη της ροής του ιστορικού χρόνου ως ποσοτικής ασυνέχειας του βιώματος πάνω στην ποιοτική συνέχεια του κοινωνικοπολιτισμικού γίνεσθαι.

³⁶ Ο όρος «απασφισβήτηση» αποτελεί εισαγωγή του Freedon στο πεδίο των Ideology Studies και βασικό κέντρο της μορφολογικής ανάλυσης της ιδεολογίας που εισάγει ο ίδιος για πρώτη φορά στην «εννοιολογική», όπως την ονομάζει, προσέγγιση που επιχειρεί μεταξύ ιδεολογίας και πολιτικής θεωρίας (Freedon, 1996). Ενώ, για μια σύγχρονη ανασκόπηση-χαρτογράφηση των προόδων,

διακρίνει, κατ' αρχάς, τους *λογικούς και πολιτιστικούς περιορισμούς* που διέπουν και συνιστούν τα όρια κάθε «ιδεολογικής σύνθεσης» υπό εννοιολογικό-σημασιολογικό και ιστορικό μετασχηματισμό, ορίζοντας και περιορίζοντας το πλαίσιο εντός του οποίου μια συγκεκριμένη ιδεολογία θα επενδύει με τις δικές της ιδιαίτερες σημασίες τις κεντρικές πολιτικές έννοιες σε ανταγωνισμό με τις άλλες ιδεολογίες.

Οι λογικοί περιορισμοί αναφέρονται στο πεπερασμένο φάσμα των λογικών ή ηθικών αιτιολογήσεων-συνεπαγωγών που εκκινούν από τα αφητηριακά αξιώματα-παραδοχές της κάθε ιδεολογίας. Υπό την έννοια αυτή, ορίζουν ένα ελάχιστο των λογικών αντιφάσεων που δύναται να εμπεριέχει στο εσωτερικό της κάθε ιδεολογία στην προσπάθεια της να ελέγξει την πολιτική γλώσσα, κινούμενη ανάμεσα στην *αμφισημία* και την *βεβαιότητα* ως αναπόσπαστα χαρακτηριστικά του ιδεολογικού της λόγου (Freeden, 2006: 69-71). Οι πολιτιστικοί περιορισμοί αναφέρονται στην άμεση συνάφεια των εννοιών κάθε ιδεολογίας με το πολιτισμικό πλαίσιο, εντός του οποίου λειτουργούν και αλληλεπιδρούν σημασιολογικά, ενώ αυτό το πλαίσιο αποτελεί και την συγκεκριμένη κοινωνικο-ιστορική συνθήκη έκφρασης και διάδοσης της κάθε ιδεολογίας (Freeden, 2006: 72-75).

Οι λογικοί και πολιτιστικοί περιορισμοί στην αμοιβαία συνάφειά τους ορίζουν τις διαστάσεις της κάθε ιδεολογίας. Ορίζουν, από την μία, το σημασιολογικό-εννοιολογικό πλαίσιο του συστήματος ιδεών που εγκολπώνεται κάθε φορά (άξονας) και, από την άλλη, τον συγκεκριμένο χώρο και χρόνο εντός του οποίου κοινωνικά-πολιτισμικά δύναται να μετασχηματίζεται αυτό το σύστημα ιδεών ως εννοιολογική διάταξη (ιστορικός άξονας). Και οι δύο αυτές μορφές περιορισμών σκιαγραφούν και οριοθετούν το πλαίσιο του μετασχηματισμού κάθε ιδεολογικής σύνθεσης³⁷.

Αφού ληφθούν υπόψη οι λογικοί και πολιτιστικοί περιορισμοί, στη συνέχεια η μορφολογική ανάλυση του Freedен εστιάζει στο εσωτερικό της κάθε ιδεολογικής σύνθεσης και στον τρόπο με τον οποίο συνδυάζονται μεταξύ τους οι έννοιες και οι σημασίες τους σε σχέση με το πλαίσιο στο οποίο εντάσσονται και σε συνδυασμό με τις πολιτικές έννοιες που επιχειρούν να περιγράψουν και να διασυνδέσουν (*εσωτερική δομή ιδεολογιών*)³⁸. Στην εσωτερική δομή κάθε ιδεολογίας, οι πολιτικές έννοιες που

αντιλήψεων και κατευθύνσεων στο πεδίο των Ideology Studies που αφορά τις εξελίξεις κυρίως την τελευταία τριαντακονταετία βλ. Freedен, 2021.

³⁷ «η συσσωρευμένη ιστορία των υφιστάμενων ιδεολογιών με τη δική τους σταθερή ισχύ - συντηρητισμός, φιλελευθερισμός ή σοσιαλισμός – ενθάρρυνε τα σημαντικότερα ιδεολογικά κινήματα να εστιάσουν σε συγκεκριμένο εύρος σημασιών και επιχειρημάτων, που συμπεριλήφθησαν σε μία παράδοση, παρά να εμφανιστούν με υποτυπώδη και ασυνεχή μορφή» (Freedен, 2006: 62).

³⁸ «Οι ιδεολογίες, λοιπόν, παρουσιάστηκαν από μία νέα προοπτική, η οποία προσδιόρισε ξανά τη σημασία τους. Όπως ακριβώς οι προτάσεις περιέχουν λέξεις που τελούν σε συγκεκριμένο πλαίσιο αλληλεξάρτησης, ένα πλαίσιο που μας επιτρέπει να κατανοήσουμε τις λέξεις, έτσι ακριβώς συμβαίνει και με τις ιδεολογίες. Οι ιδεολογίες περιέχουν ειδικές λέξεις, όπως ελευθερία, εξουσία, ισότητα, δικαιώματα και δημοκρατία. Αυτές οι λέξεις δηλώνουν πολιτικές έννοιες. Πράγματι, πολιτικές έννοιες όπως οι παραπάνω, συγκροτούν τις βασικές ομάδες της πολιτικής σκέψης γενικά, τόσο της πολιτικής φιλοσοφίας όσο και της ιδεολογίας. Και οι ιδεολογίες συνδυάζουν αυτές τις πολιτικές έννοιες επί τη βάση συγκεκριμένων πλαισίων» (Freedен, 2006: 63).

χρησιμοποιούνται λαμβάνουν την συγκεκριμένη σημασία τους στην διατεταγμένη αλληλοσυσχέτισή τους και εντός του ιδεολογικού πλαισίου³⁹.

Γι' αυτό και η ίδια και αυτή πολιτική έννοια μπορεί να λαμβάνει πολύ διαφορετικές σημασίες σε διαφορετικές ιδεολογίες και μάλιστα αμοιβαίως αποκλειόμενες. Αυτό επιτυγχάνεται μέσω της «απαμφισβήτησης», της ικανότητας, δηλαδή, κάθε ιδεολογίας να επενδύει με την δική της ιδιαίτερη σημασία κάθε πολιτική έννοια και συναρθρώνοντάς την με άλλες πολιτικές έννοιες (και σημασίες τους) να την καθιστά πλέον μη αμφισβητήσιμη εντός του δικού της ιδεολογικού πλαισίου (Freeden, 2006: 64-68).

Έτσι, οι πολιτικές έννοιες που χρησιμοποιεί κάθε ιδεολογία δεν έχουν εξαρχής συγκεκριμένο νόημα, παρά μονάχα φάσμα νοημάτων-σημασιών που ορίζεται από τους λογικούς και πολιτιστικούς περιορισμούς. Το συγκεκριμένο νόημα-σημασία το λαμβάνουν μονάχα εντός της κάθε ιδεολογίας: α) εσωτερικά: στην αλληλοσυσχέτιση και διάταξή τους με τις άλλες πολιτικές έννοιες εντός του οικείου ιδεολογικού πλαισίου, και β) εξωτερικά: στον αμοιβαίο αποκλεισμό και σύγκρουσή τους με τις σημασίες που λαμβάνει η ίδια πολιτική έννοια σε διαφορετικά ιδεολογικά πλαίσια-περιβάλλοντα εντός ανταγωνιστικών ιδεολογιών.

Με κεντρικό μηχανισμό αυτόν της «απαμφισβήτησης του αμφισβητήσιμου» ορίζεται, έπειτα, κατά τον Freedon (2006: 67-68): α) ο σημασιολογικός ρόλος της ιδεολογίας ως «μηχανισμός για την αντιμετώπιση της αοριστίας της σημασίας», προκειμένου να πείσει για το δίκαιο την αλήθεια, και β) ο πολιτικός ρόλος της ιδεολογίας ως «όργανο για την διαμόρφωση των συλλογικών αποφάσεων» στην βάση της απαλλαγής των πολιτικών εννοιών που χρησιμοποιεί από κάθε αμφισβήτηση. Ενώ, υπό το φως των δύο αυτών ρόλων και γύρω από τον άξονα της «απαμφισβήτησης» η ιδεολογία μπορεί να οριστεί συνδυαστικά στο επίπεδο της περιγραφής ως εξής:

«Ιδεολογία είναι μία εκτεταμένη δομική διάταξη που αποδίδει αδιαμφισβήτητες σημασίες σε ένα πλήθος αμοιβαία καθοριζόμενων πολιτικών εννοιών, προκειμένου να ανταγωνιστεί για τον έλεγχο της πολιτικής γλώσσας και για τα προγράμματα δημόσιας πολιτικής και διαμόρφωσης συλλογικών αποφάσεων [...] όποια επικρατεί και ασκεί τον [σ.σ. σημασιολογικό] έλεγχο, δύναται να καθορίζει τις πολιτικές πρακτικές» (Freedon, 2006: 67-68).

Προχωρώντας ακόμη περισσότερο στην ανάλυση του τρόπου με τον οποίο συναρθρώνονται και σημασιοδοτούνται οι έννοιες στο εσωτερικό κάθε ιδεολογίας, ο Freedon (2006: 75-82) διακρίνει τα 4 συστατικά στοιχεία που περιγράφουν την μορφολογική ζύμωση: την *εγγύτητα*, την *προτεραιότητα*, την *διαπερατότητα* και την *αναλογικότητα*. Συγκεκριμένα:

---

³⁹ «Οι ιδεολογίες είναι πολύπλοκοι συνδυασμοί και συστάδες πολιτικών εννοιών σε πλαίσια που τις υποστηρίζουν. Άρα, οι σημασίες που μεταβιβάζει μία ιδεολογία θα απεικονίζουν τις σχέσεις μεταξύ των εννοιών που αυτή εμπεριέχει. Η δικαιοσύνη θα λάβει πολύ διαφορετική σημασία αν μία ιδεολογία την τοποθετήσει εγγύτερα στην ισότητα παρά στην ιδιοκτησία» (Freedon, 2006: 64).

α) Το χαρακτηριστικό της *εγγύτητας* δείχνει ότι οι πολιτικές έννοιες δεν διαθέτουν κανένα νόημα από μόνες τους και μπορούν να γίνουν κατανοητές μόνο εντός ενός ιδιαίτερου περιβάλλοντος ιδεών και ευρύτερων αντιλήψεων. Για παράδειγμα, «εάν η ατομικότητα βρίσκεται εγγύτερα σε μία ατομιστική σύλληψη της ανθρώπινης φύσης, η οποία θεωρεί το άτομο άταρκες σε μεγάλο βαθμό, θα διαδραματίσει διαφορετικό ρόλο στη δεδομένη ιδεολογία από αυτόν που θα διαδραμάτιζε εάν η ατομικότητα ήταν εγγύτερα σε μία ιδιαίτερη κοινωνική σύλληψη της ανθρώπινης φύσης». Έτσι, οι ιδεολογίες αποτελούν τον απαραίτητο χώρο συγκεκριμένης μορφοποίησης-σημασιοδότησης των πολιτικών εννοιών μεταξύ τους και υπό ευρύτερες πολιτικές αντιλήψεις (Freeden, 2006: 75).

β) Το χαρακτηριστικό της *προτεραιότητας* ταξινομεί τις πολιτικές έννοιες εντός της ιδεολογίας σε βασικές και δευτερεύουσες, Έτσι, διαμορφώνεται ένας πυρήνας με τις βασικές πολιτικές έννοιες (και τις απασφισθητέες σημασίες τους) στις οποίες βασίζεται η ιδεολογία, ενώ γύρω από αυτόν τον πυρήνα κινούνται οι περιφερειακές-παρακείμενες πολιτικές έννοιες, οι οποίες είναι πιο συγκεκριμένες και λεπτομερείς και ωθούν τις βασικές έννοιες του πυρήνα σε συγκεκριμένη σημασιολογική κατεύθυνση περιορίζοντας και εξειδικεύοντας τις σημασίες τους. Η περίμετρος της ιδεολογίας, όπου βρίσκονται οι περιφερειακές-παρακείμενες έννοιες, τοποθετείται μεταξύ σκέψης και δράσης και «αυτό είναι το σημείο όπου οι έννοιες χάνουν την αφηρημένη τους έννοια (“ελευθερία”) και συνυφαίνονται με συγκεκριμένες πρακτικές, που εγκρίνονται ή καταδικάζονται από μία ιδεολογία (“ελεύθερη είσοδος σε μία χώρα για τους πρόσφυγες”))» (Freeden, 2006: 77). Υπό την έννοια αυτή, η περίμετρος της ιδεολογίας αποτελεί την πρακτική συγκεκριμενοποίηση του πυρήνα και τείνει να μετασχηματίζεται ευκολότερα στο μέτρο που καλείται να ανταποκριθεί στην κάθε ιστορική περίοδο και κοινωνικοοικονομική, πολιτική περίσταση. Ενώ, ο πυρήνας τείνει να μετασχηματίζεται πιο αργά και έπειτα από την ποσοτική συσσώρευση σημασιολογικής αλλαγής της ιδεολογικής περιμέτρου που τον αντανάκλα ως η συγκεκριμένη πρακτική του.

γ) Το χαρακτηριστικό της *διαπερατότητας* δείχνει ότι οι «ιδεολογίες δεν είναι αμοιβαία αποκλειόμενες ως προς τις ιδέες, τις έννοιες και τις συλλήψεις τους· μάλλον τέμνονται στα πολλαπλά σημεία επαφής τους». Αυτό σημαίνει πως «καθεμία από τις έννοιες που φιλοξενεί μία ιδεολογία φέρει μία ταξινόμηση συστατικών στο εσωτερικό της», π.χ. η έννοια της δημοκρατίας περιέχει την έννοια της ισότητας και της ελευθερίας. Αυτά τα συστατικά που συγκροτούν τις έννοιες μπορούν είτε να συνωνυμούν ως προς την διάταξη και την σημασία τους (με αποτέλεσμα, δύο διαφορετικές ιδεολογίες να περιέχουν περίπου την ίδια σημασία για μια πολιτική έννοια στη βάση των συστατικών της), είτε να διαφέρουν (με αποτέλεσμα, η ίδια πολιτική έννοια να διαφοροποιείται σε δύο διαφορετικές ιδεολογίες στη βάση της διαφορετικής διάταξης ή/και σημασίας των συστατικών που την συγκροτούν). Άρα, οι ιδεολογίες δεν είναι στεγανοποιημένα συστήματα αμοιβαίως αποκλειόμενα. Δεν συγκρούονται μόνο, αλλά επίσης τέμνονται και έχουν διαπερατά όρια μεταξύ τους, αλληλεπιδρούν και επικοινωνούν. (Freeden, 2006: 79).

δ) Το χαρακτηριστικό της *αναλογικότητας* αναφέρεται «στο σχετικό χώρο, στον οποίο κάθε ιδεολογία διαθέτει για ένα ιδιαίτερο θεματικό πλαίσιο ή συστάδα

εννοιών». Αυτό σχετίζεται με τον τρόπο που μια ιδεολογία παραθέτει επιλεκτικά τα επιχειρήματά της και αναλογικά με την ιστορική συγκυρία, ταξινομώντας τις προτεραιότητές της στη βάση του πολιτικού της σχεδίου και της βέλτιστης ιδεολογικής του προώθησης. Έτσι, κατά την διάρκεια μιας ιστορικής περιόδου, μια ιδεολογία δύναται περιστασιακά να δίνει έμφαση και προτεραιότητα σε μερικές πτυχές της, ενώ αντίθετα να υποφωτίζει άλλες καθιστώντας τις δευτερεύουσες (Freeden, 2006: 79).

Στη βάση των παραπάνω συστατικών στοιχείων των ιδεολογιών που αναδεικνύουν την προσαρμοστικότητα, την ευκαμψία και την ευελιξία τους προτείνεται μια σύνθετη συγκριτική ανάλυση των ιδεολογιών:

«Αυτές οι αναπόφευκτες διεργασίες της επιλεκτικότητας [σ.σ. της ιδεολογίας] συσχετίζονται με τα αντιληπτικά και εννοιολογικά πλαίσια που υιοθετούμε. Οι ιδεολογίες δεν αποτελούν ακριβείς αντιπροσωπεύσεις μίας ιδεατής πραγματικότητας, αλλά συμβολικές αναδημιουργίες της. Βασίζονται σε μία αντιπαραβολή κατακερματισμένων γεγονότων και ανταγωνιστικών αξιών, που επεμβαίνουν σε αυτή την πραγματικότητα. Ο χάρτης καθίσταται συχνά η ίδια η πραγματικότητα. [...] αυτή η ευελιξία ... καθιστά τις ιδεολογίες οχήματα της πολιτικής σκέψης, τα οποία είναι κατάλληλα για να στεγάσουν, να διαβιβάσουν και να προσαρμόσουν την πραγματική πολιτική σκέψη. Οι ιδεολογίες δεν μπορούν πλέον να διακριθούν βάσει της *παρουσίας* ή της *απουσίας* ορισμένων εννοιών ή ιδεών. Αντιθέτως, η βάση της σύγκρισης σχετίζεται με τη *θέση* και τη *μορφολογία* τους, τα τέσσερα συστατικά τους» (Freeden, 2006: 81-82).

Με αυτόν τον τρόπο η εστίαση μετατοπίζεται από το επιστημολογικό και κοινωνιολογικό ζήτημα της Ιδεολογίας προς την εσωτερική σημασιολογική δομή της, την μορφολογία αυτής της δομής ως σημασιολογικής και ιστορικοπολιτισμικής ιεραρχικά διατεταγμένης αλληλοσυσχέτισης εννοιών, του τρόπου με τον οποίον αυτές οι έννοιες μετασχηματίζονται ως προς τις σημασίες τους, αλληλεπιδρούν και επικοινωνούν στο εσωτερικό της ιδεολογικής δομής προκαλώντας τον μετασχηματισμό της κάθε ιδεολογίας· και παράλληλα, επιδρώντας στον τρόπο με τον οποίο ανταγωνίζονται οι συγκεκριμένες πολιτικές ιδεολογίες ως συστήματα ιδεών από την νεωτερικότητα και έπειτα για την κοινωνική επιρροή και την πολιτική κατίσχυση των φορέων που τις επεξεργάζονται και τις χρησιμοποιούν ως όχημα σχεδιασμού, εκπόνησης και εφαρμογής συγκεκριμένων πολιτικών με την ταυτόχρονη εξασφάλιση, ει δυνατόν, μεγαλύτερης κοινωνικής συναίνεσης προς αυτές.

1.5 Θεωρητικές παραδοχές περί Ιδεολογίας και αντίληψης της Κυρίαρχης Ιδεολογίας: τα ερμηνευτικά σχήματα ως ιδεολογικά στοιχεία

Στο σημείο αυτό και στη βάση της συζήτησης που προηγήθηκε, θεωρούμε αναγκαίο να συνοψίσουμε το θεωρητικό πλαίσιο αντιλήψεων και παραδοχών περί Ιδεολογίας, στο πνεύμα του οποίου κινείται η παρούσα εργασία, και τον τρόπο με τον οποίο αυτό

μεταφράζεται στην αντίληψή μας περί Κυρίαρχης Ιδεολογίας, ώστε να ληφθεί υπόψη για την συνέχεια.

Η παρούσα εργασία, λοιπόν, εκκινεί κατ' αρχάς από τις θεωρητικές παραδοχές και επεξεργασίες του «ενιαίου μαρξικού λόγου» (Χρύσης, 1993) πάνω στα κρίσιμα ζητήματα της Ιδεολογίας (ταξικότητα, ιστορικότητα, προέλευση από τις υλικές συνθήκες, σχετική αυτονομία από την οικονομική βάση διαλεκτικής σχέσης παραγωγικών σχέσεων-παραγωγικών δυνάμεων και αντίστροφη επενέργεια σε αυτές). Παράλληλα, αξιοποιεί την ανάλυση του Freedен (βλ. 1.4), συμπληρώνοντας την «βαθιά δομή» του ενιαίου μαρξικού λόγου με την ανάλυση του «μικροεπιπέδου», για τα περιγραφικά-επιφανειακά χαρακτηριστικά και λειτουργίες των ιδεολογιών, όπως αυτά εκφράζονται στην επιφάνεια και μετασχηματίζονται δομικά σε ιστορικό και πολιτισμικό πλαίσιο.

Από την μία, ο «ενιαίος μαρξικός λόγος» περί Ιδεολογίας μάς βοηθά να αντιληφθούμε τις βασικές φιλοσοφικές, επιστημολογικές και κοινωνικοοικονομικές ορίζουσες του φαινομένου της Ιδεολογίας, ως ένα φαινόμενο με ιστορικό βάθος και υλική μήτρα, ενώ από την άλλη, η ανάλυση του Freedен μάς βοηθά στην περιγραφή και εξήγηση του μορφολογικού μετασχηματισμού και αλληλεπίδρασης των συγκεκριμένων ιδεολογιών και ιδιαίτερα του ιστορικά και κοινωνικοπολιτικά προσδιορισμένου μείγματος της Κυρίαρχης Ιδεολογίας που μάς αφορά εδώ.

Συγκεκριμένα, το θεωρητικό πλαίσιο αντίληψης της Ιδεολογίας στην παρούσα εργασία συνίσταται στα εξής σημεία συνένωσης: α) της «βαθιάς δομής» της Ιδεολογίας και της «επιφάνειας» των συγκεκριμένων ιδεολογιών, β) της λογικής και ιστορικής προσέγγισης της Ιδεολογίας και των ιδεολογιών:

1. Στην «βαθιά δομή» συντάσσεται με τον «ενιαίο μαρξικό λόγο» περί Ιδεολογίας (Χρύσης, 1993), δηλαδή την γενική μαρξική αντίληψη της Ιδεολογίας και της Κριτικής της, η οποία, όπως προαναφέρθηκε (βλ. 1.3), σε σχέση με τα φιλοσοφικά, επιστημολογικά και κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά της, αδρομερώς συνίσταται στις εξής ορίζουσες: η Ιδεολογία είναι α) μια διαδικασία αντεστραμμένης συνείδησης (Μαρξ & Ένγκελς, 1997, 66-67) με τα χαρακτηριστικά β) της ταξικότητας (όπου Κυρίαρχη Ιδεολογία είναι η ιδεολογία της κυρίαρχης τάξης) (Μαρξ & Ένγκελς, 1997, 94-95), γ) της ιστορικότητας στην εξέταση του φαινομένου (δεν είναι ανιστορικό φαινόμενο δίχως αρχή και τέλος) και δ) της υλικής προέλευσής της, η οποία τοποθετείται στο Εποικοδόμημα του κεφαλαιοκρατικού κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού και καθορίζεται (όχι μηχανιστικά) από την υλική βάση επενεργώντας και η ίδια σε αυτήν, διαθέτοντας σχετική αυτονομία, ειδικά όταν αυτή η σχέση ιδωθεί στην βραχεία ή μέση διάρκεια (Χρύσης, 1993, 166-169· Μαρξ, 2010, 19-20).

Έτσι, η Ιδεολογία μπορεί να ιδωθεί ως ένα είδος συνένωσης των μορφών κοινωνικής συνείδησης (ηθικής, αισθητικής και φιλοσοφικής) και τείνει να οδηγεί σε μια συγκεκριμένη μορφοποίηση της κοινωνικής συνείδησης του ατόμου, η οποία συνιστά την ιδεολογική κατεύθυνση πολιτικοποίησής του ως μέρος της γενικότερης διαμόρφωσης των πτυχών της προσωπικότητάς του.

2. Για τον συγκεκριμένο τρόπο με τον οποίο η «βαθιά δομή» εκφράζεται στην «επιφάνεια», αξιοποιείται η περιγραφική-μορφολογική ανάλυση του Freedен (2006:

56-82, 89-92) για τις λειτουργίες-ιδιότητες και τα μορφολογικά χαρακτηριστικά των ιδεολογιών. Συγκεκριμένα, αξιοποιείται η αντίληψή του περί ιδεολογικής σύνθεσης (μείγματος), το σχήμα του περί κεντρικών και περιφερειακών εννοιών που λαμβάνουν την σημασία τους στην αμοιβαία συνάφειά τους εντός του σημασιολογικού περιβάλλοντος της ιδεολογικής σύνθεσης· τα χαρακτηριστικά της εγγύτητας, της προτεραιότητας, της διαπερατότητας και της αναλογικότητας που περιγράφουν την μορφολογική ζύμωση στο εσωτερικό και μεταξύ των ιδεολογικών συνθέσεων, και οι λογικοί και πολιτιστικοί περιορισμοί που θέτουν τα όρια αυτής της διαδικασίας μετασχηματισμού τους. Ενώ, σε αυτό το επίπεδο, ως γενική λειτουργία της κάθε ιδεολογικής σύνθεσης προβάλλει: α) η περιγραφή και εξήγηση του «είναι», β) η περιγραφή και εξήγηση του «δέοντος γενέσθαι» και γ) το κάλεσμα για πολιτική δράση, ώστε να μετασχηματιστεί η πραγματικότητα από το «είναι» προς το «δέον γενέσθαι».

Έτσι, σε σχέση με τις συγκεκριμένες ιδεολογίες, αυτές διαθέτουν μια ιεραρχική διατακτική συνάρθρωση των επιμέρους ιδεολογικών στοιχείων τους για την συγκρότηση και την αυτοδύναμη διαφοροποίησή τους, ενώ επιχειρούν την σημασιολογική προσοικείωση δημοφιλών και κοινωνικά αποδεκτών εννοιών για να επιτύχουν την «απαμφισβήτησή» τους εντός του οικείου τους ιδεολογικού πλαισίου, με στόχο την πολιτική και κοινωνική ηγεμονία.

Το σημείο αυτό είναι σημαντικό, καθώς εδώ μπορεί να γίνει η σύνδεση και η αντιστοίχιση των ιδεολογικών στοιχείων με τα ερμηνευτικά σχήματα της ιστοριογραφίας (και της σχολικής ιστορίας): ουσιαστικά, τα ερμηνευτικά σχήματα μετασχηματίζονται κι αυτά από το περιβάλλον της ιδεολογικής κατεύθυνσης της ερμηνείας ή του ιστοριογραφικού ρεύματος, σχεδόν όπως ανασηματοδοτούνται τα ιδεολογικά στοιχεία μιας ιδεολογικής σύνθεσης μέσω των κεντρικών και περιφερειακών εννοιών της, της βασικής κατεύθυνσης/φυσιογνωμίας της και του ιστορικοπολιτισμικού περιβάλλοντος. Η επιλογή και συνάρθρωση των ερμηνευτικών σχημάτων συνιστά την και γίνεται υπό το φως της κεντρικής ερμηνευτικής κατεύθυνσης της ιστοριογραφικής οπτικής, όπως η επιλογή και συνάρθρωση των ιδεολογικών στοιχείων συνιστά την και γίνεται υπό το φως του βασικού χαρακτήρα της ιδεολογικής σύνθεσης.

***

Σύμφωνα με τις παραπάνω παραδοχές του θεωρητικού πλαισίου, θεωρούμε πως στην βάση της συνένωσης των δύο αυτών σημείων (1) «βαθιάς δομής» και (2) «επιφάνειας» προκύπτει πως: α) η Ιδεολογία βρίσκεται σε διαρκή μετασχηματισμό και συνομιλία με το κοινωνικοοικονομικό σύστημα, την φιλοσοφία και τις επιστήμες (για την παραγωγή ιδεών, εννοιών ή σημασιών)· β) οι συγκεκριμένες πολιτικές ιδεολογίες (εντός της κεφαλαιοκρατικής εποχής) βρίσκονται σε διαρκή μετασχηματισμό και συνομιλία με την ιστορική εποχή (από όπου αντλούν την ανασηματοδότηση των εννοιών), τα πολιτικά επίδικα και τον πολιτισμό (για την έκφραση και χρήση των ιδεών ως ανταπόκριση σε ανάγκες δόμησης και συνένωσης συλλογικών υποκειμένων και προώθησης πολιτικών στρατηγικών).

Έτσι, οι παραπάνω διαδικασίες είναι ιστορικά και κοινωνικοπολιτισμικά προσδιορισμένες, ο μετασχηματισμός τους επισυμβαίνει και κινείται εντός πολιτισμικών και ιστορικών περιορισμών, όρων και ορίων και ανταποκρίνεται σε υλικές ανάγκες. Άρα, ο μετασχηματισμός των συγκεκριμένων ιδεολογιών ως συνόλων (συνθέσεων ή μειγμάτων) γίνεται όχι αυθαίρετα, αλλά πάντα σε αλληλεπίδραση με την ιστορική εποχή και τα πολιτικά-κοινωνικά της επίδικα, για την επίλυση των οποίων προωθείται η ιδεολογία ως όχημα κατίσχυσης των υλικών όρων και φορέων προέλευσής της στην πολιτική σύγκρουση, ώστε να υπερισχύσει με μέγιστη δυνατή συναίνεση το πολιτικό τους σχέδιο-στρατηγική.

Ειδικότερα, η Κυρίαρχη Ιδεολογία μπορεί στο πλαίσιο αυτό να ιδωθεί ως εκείνο το ιδεολογικό μείγμα της κυρίαρχης κοινωνικο-οικονομικής τάξης που γίνεται κυρίαρχο αξιοποιώντας διαφορετικές, αλλά συγγενικές, ιδεολογικές συνθέσεις που βρίσκονται σε σχέσεις συνομιλίας (σύγκρουσης και ανταλλαγής). Η Κυρίαρχη Ιδεολογία προβάλλει, συνεπώς, σε μια κοινωνία μια δεδομένη ιστορική στιγμή και τηρουμένου του πολιτικού-πολιτισμικού πλαισίου: α) *στην συγχρονία: ως ιδεολογικό «μείγμα» και συνισταμένη πολιτικών ιδεών και αντιλήψεων αστικής κατεύθυνσης· β) στην διαχρονία (ιστορική της διάσταση): ως μετασχηματιζόμενο ιδεολογικό «μείγμα» και συνισταμένη της διαλεκτικής του παρελθόντος και του μέλλοντος, των αλλαγών που έχουν επισυμβεί και των αλλαγών που πρόκειται να επισυμβούν στο πλαίσιο της κυρίαρχης πολιτικής στρατηγικής, εντός της οποίας εντάσσεται και την οποία υπηρετεί και προωθεί η Κυρίαρχη Ιδεολογία.*

Όσον αφορά την ιστορική διάσταση, η ιστορικότητα της Κυρίαρχης Ιδεολογίας συνδέεται με την ιδιότητα του πολίτη και την πολιτική των μαζών και εκφράζεται με μείγματα διαφορετικών ιδεολογικών συνθέσεων, οι οποίες δεν βρίσκονται σε σχέση ισοτιμίας, αλλά ανάλογα με την ιστορική εποχή, η μία καθίσταται κυρίαρχη πάνω στην άλλη, και νοσηματοδοτεί και κινητροδοτεί την πολιτική δράση του υποκειμένου για την αλλαγή (εκσυγχρονισμό ή οπισθοδρόμηση) ή την συντήρηση της δεδομένης κοινωνικής κατάστασης. Το ιδεολογικό πεδίο καθίσταται, έτσι, ένα διαρκώς μεταβαλλόμενο πεδίο και όσον αφορά τα *εκτατικά* όριά-σύνορά του (πόσον κόσμο, πόσους ανθρώπους αφορά) και όσον αφορά το *περιεχόμενό* του (ποια ιδεολογία κερδίζει και ποια χάνει έδαφος, πώς διαμορφώνεται το ιδεολογικό μείγμα που κατισχύει και γίνεται κυρίαρχο) και όσον αφορά τη *μορφή διάχυσής* του (μέσα από ποιες νέες διόδους, μέσα ή φορείς διοχετεύεται κάθε φορά η ιδεολογία), αλλά και την *ουσία* του (είναι πολιτική ιδεολογία ή ιδεολογία τρόπου ζωής; πόσο απομακρύνεται από την έννοια της εξουσίας ή της δημοκρατίας;). Πρόκειται για ενδιαφέροντα θεωρητικά ερωτήματα που παραμένουν, προφανώς, ανοιχτά προς διερεύνηση.

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, στα επόμενα υποκεφάλαια συζητούμε διαδοχικά σχετικά με το πώς η Κυρίαρχη Ιδεολογία ενσαρκώνεται, αποτυπώνεται και εκκρίνεται, κυρίως εντός του Εποικοδομήματος:

- α) στην Εκπαίδευση ως Ιδεολογικό Μηχανισμό του Κράτους, όπου γίνεται ιδεολογικός ανταγωνισμός υπό ευνοϊκούς όρους για την κυρίαρχη ιδεολογία
- β) στην ιστοριογραφία ως επιστήμη παραγωγής ερμηνειών περί του παρελθόντος, στην Δημόσια Ιστορία ως εκλαΐκευση της επιστήμης και πολιτική πράξη

γ) και τελικά, στην σχολική ιστορία ως συνένωση του (α) και του (β), όπως αυτή αποτυπώνεται στα σχολικά εγχειρίδια που γράφτηκαν (αλλά κυρίως εγκρίθηκαν) με την πρόθεση να διδαχθούν και να απομνημονευτεί η δηλωτική τους γνώση, την οποία και ερευνούμε ακριβώς για αυτόν τον λόγο.

1.6 Η Ιδεολογία ως μέρος του Εποικοδομήματος: η θέση και οι σχέσεις της εντός της κοινωνικής ολότητας

Έχοντας προηγουμένως εξετάσει αδρομερώς τα ζητήματα που αφορούν την φύση, τις λειτουργίες και την μορφή της Ιδεολογίας, περνάμε πλέον στα ζητήματα που αφορούν τους «τόπους» επεξεργασίας, έκκρισης, διάχυσης και διάδοσης της ιδεολογίας εντός της δεδομένης κοινωνικής συγκρότησης. Τα ζητήματα αυτά μπορούν να συνοψιστούν στο ερώτημα: μέσα από ποιες κοινωνικές σφαίρες εκκρίνεται η κυρίαρχη ιδεολογία προκειμένου να έρθει σε επαφή και να κατευθύνει ιδεολογικά τα μέλη μιας κοινωνίας; Γίνεται φανερό πως το ερώτημα αυτό συνδέεται άμεσα α) με την αντίληψη περί δομής της κοινωνίας: την αντίληψη σχετικά με την συνάρθρωση, την αλληλοσυσχέτιση, την ιεράρχηση και του τρόπου αλληλόδρασης των διάφορων κοινωνικών σφαιρών που συναποτελούν την ανθρώπινη κοινωνία· β) την θέση που καταλαμβάνει η Ιδεολογία εντός αυτής της κοινωνικής διάρθρωσης-διάταξης, από όπου παραγόμενη, εκκρινόμενη και διαδιδόμενη εκπληρώνει και πραγματώνει τον ρόλο και τις κοινωνικές της λειτουργίες.

Η κλασική μαρξική υλιστική αντίληψη περί δομής της κοινωνίας και της θέσης που καταλαμβάνει η Ιδεολογία σε αυτήν, παρατίθεται στον Πρόλογο της *Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας* (1859) από τον Μαρξ με το σχήμα Βάσης-Εποικοδομήματος. Εκεί ο Μαρξ επαναλαμβάνει την αντίληψη για την υλική ρίζα της ιδεολογίας στο πεδίο της οικονομίας-παραγωγής, των παραγωγικών σχέσεων και γενικότερα των υλικών συνθηκών ζωής στην κεφαλαιοκρατική κοινωνία⁴⁰:

---

⁴⁰ Ο Eagleton (2018: 163-167) επισημαίνει πως υπάρχουν αντικρουόμενες διατυπώσεις μεταξύ των ορισμών της Ιδεολογίας από τα πρώιμα προς τα ώριμα έργα του Μαρξ, κάτι που επηρεάζει σαφώς και τον «τόπο» έκκρισης της κυρίαρχης ιδεολογίας. Μέσα από τις έννοιες της αλλοτριώσης, του φетиχισμού του εμπορεύματος και της μυστικοποίησης ο Μαρξ αναλύει το γενικό φαινόμενο της αντιστροφής που χαρακτηρίζει εν γένει τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής και την αστική κοινωνία, πάνω στο οποίο συνυφίνεται το ιδεολογικό φαινόμενο. Έτσι, όπως παραθέτει ο Eagleton (2018: 167) σταδιακά στο μαρξικό έργο «η ιδεολογία δεν είναι πλέον ζήτημα της αστικής τάξης, αλλά της αστικής κοινωνίας» (Merham, 1972). Θεωρούμε πως αυτές οι διαφορές στις διατυπώσεις είναι σαφώς υπαρκτές, αλλά δεν χαρακτηρίζουν κάποια δυσεπίλητη πολυσημία περί Ιδεολογίας στο μαρξικό έργο. Αντίθετα, εντάσσονται στην αντικειμενικά αντιφατική πορεία της νόησης κατά την ερευνητική διαδικασία, όπου ως «αντίφαση» νοείται διαλεκτικά το σημείο επίλυσης των αντιθέσεων που οδηγεί στην περαιτέρω κλιμάκωση μιας αναπτυξιακής διαδικασίας, εν προκειμένω της επιστημονικής νόησης. Υπό αυτήν την έννοια, το πρώιμο έργο του Μαρξ δεν μπορεί να αντιπαρατεθεί στο ώριμο, καθώς αποτελούν οργανικές στιγμές και αναβαθμούς της ίδιας ερευνητικής πορείας διερεύνησης της αστικής κοινωνίας ως κοινωνικής ολότητας και παράλληλα αναβαθμούς ανάπτυξης της μαρξικής διαλεκτικής μεθόδου (Βαζιούλιν, 2021).

«Η έρευνά μου κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι νομικές σχέσεις, όπως και οι μορφές του κράτους, δεν μπορούν να κατανοηθούν ούτε από μόνες τους, ούτε από τη λεγόμενη γενική εξέλιξη του ανθρώπινου πνεύματος, αλλά αντίθετα έχουν τις ρίζες τους στις υλικές συνθήκες ζωής, των οποίων την ολότητα συνοψίζει ο Χέγκελ, κατά το πρότυπο των Άγγλων και των Γάλλων του 18ου αιώνα με την ονομασία “κοινωνία των πολιτών”. Κατέληξα, επίσης, στο συμπέρασμα ότι η ανατομία της κοινωνίας των πολιτών πρέπει να αναζητηθεί στην πολιτική οικονομία» (Μαρξ, 2010: 18-19).

Από το πρίσμα των υλικών αυτών συνθηκών, μέσα από την μελέτη της Πολιτικής Οικονομίας, παραθέτει έπειτα την αντίληψη περί δομής της κοινωνίας, όπου η Ιδεολογία τοποθετείται στο Εποικοδόμημα (ή υπερ-δομή) ως «οι συγκεκριμένες κοινωνικές μορφές συνείδησης» που αντιστοιχούν στην οικονομική βάση (παραγωγικές δυνάμεις και σχέσεις παραγωγής) της κοινωνίας:

«Τη μελέτη της πολιτικής οικονομίας την ξεκίνησα στο Παρίσι και την συνέχισα στις Βρυξέλλες, όπου είχα καταφύγει ύστερα από τη διαταγή απέλασης μου από τον κύριο Guizot. Το γενικό συμπέρασμα που μου προέκυψε και έκτοτε έγινε κτήμα μου και καθοδηγητικό νήμα στις μελέτες μου μπορεί εν συντομία να διατυπωθεί ως εξής: Στην κοινωνική παραγωγή της ζωής τους, οι άνθρωποι εισέρχονται σε σχέσεις καθορισμένες, αναγκαίες, ανεξάρτητες από τη θέληση τους, σε σχέσεις παραγωγής, οι οποίες αντιστοιχούν σε μια καθορισμένη βαθμίδα ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών τους δυνάμεων. Η ολότητα αυτών των σχέσεων παραγωγής αποτελεί την οικονομική δομή της κοινωνίας, την πραγματική βάση πάνω στην οποία υψώνεται ένα νομικό και πολιτικό εποικοδόμημα και στην οποία αντιστοιχούν συγκεκριμένες κοινωνικές μορφές συνείδησης. Ο τρόπος παραγωγής της υλικής ζωής καθορίζει γενικά την κοινωνική, πολιτική και πνευματική διαδικασία της ζωής. Δεν είναι η συνείδηση των ανθρώπων που καθορίζει το είναι τους, αλλά, αντίστροφα, το κοινωνικό τους είναι καθορίζει τη συνείδησή τους» (Μαρξ, 2010: 19).

Στο παραπάνω απόσπασμα, η συνάρθρωση των κοινωνικών σφαιρών συνιστά την κοινωνική ολότητα, εντός της οποίας αυτές διατεταγμένα αλληλεπιδρούν ανισότιμα. Η οικονομική βάση-υποδομή κατέχει πρώτιστη θέση έναντι του εποικοδομήματος-υπερδομής, αφού η αλλαγή της βάσης (μέσω της επίλυσης της αντίφασης ανάπτυξης παραγωγικών δυνάμεων και υφιστάμενων παραγωγικών σχέσεων) συνεπάγεται την αλλαγή του εποικοδομήματος και όχι το αντίστροφο:

«Σε μια ορισμένη βαθμίδα της ανάπτυξης τους, οι υλικές παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνίας έρχονται σε αντίφαση με τις υπάρχουσες σχέσεις παραγωγής ή, πράγμα που αποτελεί μόνο τη νομική έκφραση γι' αυτό, με τις σχέσεις ιδιοκτησίας μέσα στις οποίες κινούνταν μέχρι τότε. Από μορφές ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων αυτές οι σχέσεις μετατρέπονται σε δεσμά τους. Τότε επέρχεται μια εποχή κοινωνικής επανάστασης. Με την αλλαγή της οικονομικής βάσης ανατρέπεται, αργά ή γρήγορα, ολόκληρο το τεράστιο εποικοδόμημα. Κατά την εξέταση τέτοιων ανατροπών πρέπει να κάνουμε πάντα διάκριση ανάμεσα στην υλική, με ισχύ φυσικής αναγκαιότητας, ανατροπή των οικονομικών όρων της παραγωγής και τις νομικές, πολιτικές, θρησκευτικές, καλλιτεχνικές ή φιλοσοφικές, με λίγα λόγια τις ιδεολογικές μορφές με τις οποίες

αποκτούν οι άνθρωποι συνείδηση αυτής της σύγκρουσης και την φέρνουν εις πέρας. Όπως είναι αδύνατο να κρίνουμε ένα άτομο από την ιδέα που έχει το ίδιο για τον εαυτό του, έτσι είναι επίσης αδύνατο να κρίνουμε και μια τέτοια εποχή ανατροπής από τη συνείδηση που έχει η ίδια για τον εαυτό της, αλλά αντίθετα πρέπει να εξηγήσουμε τη συνείδηση αυτή από τις αντιφάσεις της υλικής ζωής, από τη σύγκρουση που υπάρχει μεταξύ των κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής» (Μαρξ, 2010: 19-20).

Συνεπώς, το εποικοδόμημα περιλαμβάνει νομικές, πολιτικές, θρησκευτικές, καλλιτεχνικές ή φιλοσοφικές ιδεολογικές μορφές, μέσα από τις οποίες οι άνθρωποι αποκτούν *συνείδηση* της σύγκρουσης που λαμβάνει χώρα στην οικονομική βάση της κοινωνίας και άρα, μέσω αυτών των ιδεολογικών μορφών επενεργούν οι ίδιοι ως πολιτικά υποκείμενα σε *εποχή κοινωνικής επανάστασης* επιλύοντας αυτήν την σύγκρουση-αντίφαση με την αλλαγή της βάσης, η οποία συνεπιφέρει αργότερα και την αλλαγή του εποικοδομήματος και των ιδεολογικών μορφών.

Η αντίληψη αυτή για την αλλαγή του *τεράστιου εποικοδομήματος* και των *ιδεολογικών μορφών* (νομικές, πολιτικές, θρησκευτικές, καλλιτεχνικές ή φιλοσοφικές) που αυτό περιλαμβάνει μόνο μέσα από και μετά την αλλαγή της οικονομικής βάσης προκάλεσε μετέπειτα την τεράστια συζήτηση περί της διακρίβωσης της συγκεκριμένης σχέσης ανάμεσα στην Βάση και το Εποικοδόμημα. Η συζήτηση αυτή περιστράφηκε γύρω από το ζήτημα των καθορισμών, δηλαδή το ερώτημα «σε ποιον βαθμό η Βάση επικαθορίζει το Εποικοδόμημα και τις ιδεολογικές μορφές;» ή αντίστροφα: «κατά πόσο το Εποικοδόμημα και οι ιδεολογικές μορφές απλώς αντανakλούν την Βάση και τίποτα παραπάνω;». Πάνω σε αυτό το ζήτημα εγείρεται και η κριτική στον μαρξισμό περί οικονομισμού, αφού το σχήμα βάσης-εποικοδομήματος «δέχτηκε πολλαπλές επιθέσεις ως κάτι το στατικό, ιεραρχικό, δυαδικό και μηχανιστικό, ακόμη και σε εκείνες τις πιο περίπλοκες περιγραφές κατά τις οποίες η υπερδομή ανταποκρίνεται διαλεκτικά έτσι ώστε να διαμορφώσει την υλική βάση» (Eagleton, 2018: 161-163).

Η σημασία της διακρίβωσης του βαθμού καθορισμού του Εποικοδομήματος και των ιδεολογικών μορφών από την οικονομική βάση συνάπτεται με την πρακτική σημασία της εμβριθούς κατανόησης της κοινωνικής διάρθρωσης, ώστε να γίνει δυνατό να εντοπιστεί ο μηχανισμός μετασχηματισμού της και άρα υπέρβασης του κεφαλαιοκρατικού σταδίου της κοινωνίας στην ιστορική της ανάπτυξη. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο και απασχόλησε τόσο πολύ την μετέπειτα μαρξιστική σκέψη: όχι ως ένα ζήτημα σχολαστικισμού ερμηνείας των «μαρξικών γραφών», αλλά ως ένα σημαντικό πρακτικό ζήτημα διαμόρφωσης της επαναστατικής θεωρίας και πράξης⁴¹.

---

⁴¹ Η κοινωνική θεωρία, άλλωστε, δεν λαμβάνει χώρα ποτέ εν κενώ. Αντιθέτως, συναρθρώνεται έμμεσα ή άμεσα και αλληλεπιδρά τόσο με τις κοινωνικές μορφές συνείδησης και αντιλήψεις της ιστορικής εποχής στην οποία εδράζεται, όσο και με την πολιτική τακτική και στρατηγική που εκπηγάει από αυτές. Πρόκειται για την διαλεκτική σχέση μεταξύ επιστήμης (κοινωνικής θεωρίας, μαρξικού έργου) και ιδεολογίας (κοινωνικής συνείδησης) ως προθάλαμου της πολιτικής πράξης, όπως αυτή μερικές φορές εργαλειακά εκπίπτει στην δικαιολόγηση πολιτικών αντιλήψεων και την εκπόνηση τακτικών σχεδίων. Υπό την έννοια αυτή, οι διάφορες ερμηνείες του μαρξισμού (αναθεωρητικές, δογματικές, δημιουργικές κ.λπ.), όπως αυτές προκύπτουν και τίθενται σε επεξεργασία από τον θεωρητικό

Κατ' αρχάς, ο Ένγκελς αναγνωρίζοντας την σημασία του ζητήματος, προσπάθησε πρώτος να το διασαφηνίσει στα πλαίσια της διαπάλης του με τους θεωρητικούς του οικονομιστικού μηχανιστικού ρεύματος ερμηνείας του μαρξικού σχήματος. Σε μια σειρά προλογήσεων έργων του Μαρξ σε επιστολές του, σε διάσπαρτες διατυπώσεις στα δικά του έργα και σε μια σειρά επιστολών προς στελέχη κυρίως της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας στα τέλη του 19^{ου} αιώνα υποστηρίζει στη βάση της διαλεκτικής μεθόδου του πως μόνο «σε τελική ανάλυση» η βάση προσδιορίζει το εποικοδόμημα και αυτό συμβαίνει μετά από μια σειρά πολιτικών, νομικών και ιδεολογικών διαμεσολαβήσεων διαφόρων επιπέδων και ποτέ αυτοματοποιημένα και μηχανιστικά. Συνεπώς, κατά τον Ένγκελς, το εποικοδόμημα και οι ιδεολογικές μορφές που αυτό συνιστά διατηρούν έναν ιστορικά προσδιορισμένο δείκτη σχετικής αυτονομίας, ο οποίος εκφράζεται πρώτον, με την αντίστροφη επένεργεια (αντεπίδραση) του εποικοδομήματος πάνω στην βάση και δεύτερον, με την διαφορικότητα των ρυθμών διαμόρφωσης, λειτουργίας και μετασχηματισμού του εποικοδομήματος σε σχέση με την βάση εντός ενός ιστορικού και κοινωνικοπολιτισμικού πλαισίου (Χρύσης, 1993: 51-55).

Υπό την έννοια αυτή, το εποικοδόμημα καθίσταται, κατά τον Ένγκελς, σαφώς ενεργή και όχι παθητική σφαίρα της κοινωνικής ολότητας, αλλά όμως δεν μπορεί να νοηθεί ως πλήρως αυτονομημένο από την υλική της βάση και τις υλικές συνθήκες πάνω στις οποίες εδράζεται. Δηλαδή, οι ιδεολογικές μορφές δεν λειτουργούν από μόνες τους εν κενώ, αλλά δεμένες και συναρτημένες προς την κοινωνική πραγματικότητα. Πάνω στην ίδια κατεύθυνση της ερμηνείας του Ένγκελς θα κινηθούν αργότερα ο Labriola και ο Plekhanov (Χρύσης, 1993: 51-60).

Η συζήτηση, όμως, θα λάβει μεγαλύτερες διαστάσεις με την έκφραση της κριτικής στάσης προς την ερμηνεία του Ένγκελς. Αναφέροντας τα βασικά σημεία της σχετικής συζήτησης πάνω σε αυτήν την μαρξική αντίληψη της δομής της κοινωνίας και του προβλήματος αλληλοσυσχέτισης των μερών της⁴², κατ' αρχάς οι θεωρητικοί της Β' Διεθνούς (κυρίως Bernstein και Kautsky) επιχείρησαν μια καθαρά στατική οικονομίστικη ανάγνωση του σχήματος, στα πλαίσια της οποίας η προτεραιότητα της Βάσης και των παραγωγικών δυνάμεων μεταφραζόταν στην αντίστοιχη συρρίκνωση του ρόλου του υποκειμένου και της ταξικής πάλης, κάτι που συνήφθη οργανικά με την αντίληψή τους περί ιστορίας ως διαδικασίας συνεχούς προόδου μέσω μεταρρυθμίσεων και άρα μη ύπαρξης αναγκαιότητας για επαναστατική διαδικασία

στοχασμό του υποκειμένου και τις προθέσεις/επιδιώξεις του, μπορούν να ιδωθούν μέσα από το πρίσμα των αντικειμενικών ορίων της εκάστοτε ιστορικής εποχής και των υποκειμενικών πολιτικών εξελίξεων-διακυβευμάτων.

⁴² Είναι προφανές πως εδώ δεν μπορεί και δεν έχει νόημα να γίνει μια εξαντλητική παράθεση της σχετικής συζήτησης γύρω από την ερμηνεία της σχέσης βάσης-εποικοδομήματος ως επικαθοριστικό στοιχείο-κλειδί της μαρξικής αντίληψης περί δομής της κοινωνίας και του μηχανισμού μετασχηματισμού της από τον έναν κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό σε άλλον – και κυρίως από την κεφαλαιοκρατική προς την σοσιαλιστική κοινωνία. Η σχετική συζήτηση γύρω από το ζήτημα παρουσιάζεται αρκετά εκτενώς από τον Χρύση (1993: 155-169), από την οποία αντλούμε τα βασικά σημεία της.

στον δρόμο για την υπέρβαση της κεφαλαιοκρατίας και τον μετασχηματισμό της σε κομμουνιστική (Bernstein, 1993. Kautsky, 1988)⁴³.

Αντίθετα, από την σκοπιά της Κριτικής Θεωρίας της σχολής της Φρανκφούρτης και της εστίασής της στα φαινόμενα του πολιτισμού και του εποικοδομήματος, ο Μαρκούζε (1986: 2-3) άσκησε κριτική στο σχήμα βάσης-εποικοδομήματος θεωρώντας το κανονιστικό και μηχανιστικό, αφού δεν λαμβάνει υπόψη του τον ρόλο του υποκειμένου, της ατομικής συνείδησης και του υποσυνείδητου, καθώς και της πολιτικής τους λειτουργίας και αυτενέργειας, με συνέπεια η ιδεολογία να ανάγεται ολοκληρωτικά στη βάση και η όλη αντίληψη περί κοινωνικής δομής να εκπίπτει σε χυδαία υλιστική.

Ο Αλτουσέρ, στην απόπειρά του να υπερασπιστεί το σχήμα έναντι της κριτικής περί μηχανιστικού οικονομισμού, το ερμηνεύει στα πλαίσια του αναλυτικού-δομιστικού μαρξισμού με την εισαγωγή της έννοιας του «επικαθορισμού» ή «υπερκαθορισμού-υπερπροσδιορισμού» του εποικοδομήματος από την βάση (Αλτουσέρ, 1978: 87-117, 200-217), στα πλαίσια της οποίας το εποικοδόμημα δεν ανάγεται πλήρως στη βάση, αλλά αντ' αυτού προσδιορίζεται «σε τελική ανάλυση», διατηρώντας όμως κάποια «σχετική αυτονομία» και «αναδρώντας» (αντεπιδρώντας) σε αυτήν (Αλτουσέρ, 1999: 75-78). Στην αντίληψη του Αλτουσέρ θα επανέλθουμε όμως αργότερα, όταν αναφερθούμε στους Ιδεολογικούς Μηχανισμούς του Κράτους.

Η συζήτηση συνεχίστηκε πάνω στο νήμα της ερμηνείας του Αλτουσέρ από θεωρητικούς του δυτικού-αναλυτικού μαρξισμού και μετα-μαρξισμού που υποστήριζαν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο την προτεραιότητα των παραγωγικών σχέσεων (σε σχέση με τις παραγωγικές δυνάμεις εντός της οικονομικής βάσης) και την σχετική (ή και πλήρη) αυτονομία της ιδεολογίας, όπως ο Πουλαντζάς, ο Balibar, οι Laclau και Mouffe, οι Hindess και Hirst, και σε θεωρητικούς που υποστήριζαν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο την προτεραιότητα των παραγωγικών δυνάμεων συνεχίζοντας την παράδοση της Β' Διεθνούς σε μια φονξιοναλιστική (λειτουργιστική) κατεύθυνση, όπως ο Cohen (Χρύσης, 1993: 161-166).

Στην ανάλυσή του ο Χρύσης (1993: 166-169) καταλήγει στον προσδιορισμό των πλαισίων και παραδοχών της αντίληψης που χαρακτηρίζει τον «ενιαίο μαρξικό λόγο» (των Μαρξ και Ένγκελς, Λένιν, Γκράμσι, Λούκατς) πάνω στο ζήτημα της σχέσης βάσης-εποικοδομήματος. Αυτή συνίσταται αδρομερώς στην υπεράσπιση του σχήματος στη βάση μιας μαρξικής διαλεκτικής αντίληψης με τις εξής διασαφηνίσεις:

α) η βάση και το εποικοδόμημα νοούνται ως δυναμικές διαδικασίες που μόνο για παιδαγωγικούς λόγους οπτικοποίησης του σχήματος αυτές παρουσιάζονται σαν να λειτουργούν στατικά,

---

⁴³ Για μια γενικότερη συζήτηση-ανασκόπηση στην αναθεωρητική πρόσληψη του ιστορικού υλισμού της σοσιαλδημοκρατίας με έμφαση σε αυτή του Bernstein, βλ. Steger, 1997. Για την κριτική της ιστορικής αντίληψης της Β' Διεθνούς από την σκοπιά υπεράσπισης του επαναστατικού προτάγματος του ιστορικού υλισμού που συνάπτεται με μια μεσσιανική αντίληψη του ιστορικού χρόνου βλ. τις περίφημες *Θέσεις για την Φιλοσοφία της Ιστορίας* του Walter Benjamin (2014), για μια πολύ σύντομη κριτική αποτίμηση αυτών βλ. Σκυθιώτης & Κάτσαρης, 2021, ενώ για μια εκτενή, εμβριθή και ολόπλευρη ανάλυση της ιστορικής αντίληψης του W. Benjamin βλ. Γκιούρας, 2012.

β) το σχήμα βάσης-εποικοδομήματος εκφράζει τον προσδιορισμό (και όχι τον επικαθορισμό) των ιδεολογικών μορφών (κράτους, δικαίου, τέχνης κ.λπ.) από την παραγωγική σφαίρα της κοινωνίας (παραγωγικές δυνάμεις-παραγωγικές σχέσεις) και την υλικότητα (κοινωνική γείωση) των ιδεών και ιδεολογιών,

γ) η σχέση εντός της βάσης, δηλαδή η σχέση μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων είναι μια σύνθετη και αντιφατική διαδικασία, η οποία προσδιορίζει την ιδεολογία όχι με την μορφή μηχανικής αιτιότητας, αλλά καθορίζοντας τα διαλεκτικά της όρια: το ιστορικά και κοινωνικοπολιτισμικά προσδιορισμένο φάσμα δυνατοτήτων μετασχηματισμού και κίνησης των ιδεολογικών μορφών,

δ) εντός αυτών των διαλεκτικών ορίων, το υποκείμενο αντιμετωπίζει την κοινωνική πραγματικότητα ως πολλαπλότητα δυνατοτήτων όχι βουλευσιαρχικά και ανιστορικά, αλλά αναπτύσσοντας την συνείδησή του στην βάση των ιστορικά προσδιορισμένων υλικών κοινωνικών συνθηκών· η ιδεολογία, έτσι, καθίσταται «η, (θεσμοποιημένη) στο πεδίο των ιδεών και των συστημάτων τους, έκφραση αυτών των πολλαπλών και συγκρουόμενων δυνατοτήτων των κοινωνικών υποκειμένων να διαμορφώνουν την ιστορία τους»,

ε) ο προσδιορισμός, σε τελική μόνο ανάλυση, της ιδεολογικής σφαίρας από την σφαίρα της παραγωγής δεν επισυμβαίνει αυτόματα, αλλά εκδηλώνεται διαμεσολαβημένα μέσα από μια σύνθετη, αργόσυρτη, αντιφατική και οπωσδήποτε μη γραμμική και μη ανακλαστική διαδικασία,

στ) οι ιδεολογικές μορφές δεν βρίσκονται απομονωμένες στο εποικοδόμημα, αλλά διαχέονται σε όλες τις κοινωνικές διαδικασίες διατηρώντας ως προνομιακό πεδίο έκφρασής τους αυτό του εποικοδομήματος· υπό την έννοια αυτή, οι κοινωνικές σφαίρες της βάσης και του εποικοδομήματος αλληλοδιαπλέκονται και δεν μπορούν να νοηθούν ως αποκομμένες και απόλυτα διακριτές μεταξύ τους: συναποτελούν μια εξελισσόμενη και αναπτυσσόμενη ιστορικά διαλεκτική σχέση που μετασχηματιζόμενη μετασχηματίζει την κοινωνική ολότητα και όχι ένα στατικό σχήμα-σχέση που παγιώνει δομιστικά ή λειτουργιστικά την κοινωνική ολότητα.

Στην κατεύθυνση περαιτέρω ανάπτυξης των παραπάνω σημείων της κλασικής μαρξικής αντίληψης μπορεί να προστεθεί και η αντίληψη της σχολής της Λογικής της Ιστορίας (Βαζιούλιν, 2013), η οποία διακρίνει τα ιστορικά όρια εφαρμογής του σχήματος βάσης-εποικοδομήματος μονάχα εντός του κεφαλαιοκρατικού κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού και ανιχνεύει, παράλληλα με την ανοδική σπειροειδή-ελικοειδή κίνηση της ιστορίας, τον αύξοντα ρόλο του υποκειμένου και της συνείδησης στην ιστορική ανάπτυξη της ανθρωπότητας. Σε αυτό το πλαίσιο, η ιδεολογία ως συνένωση των μορφών της κοινωνικής συνείδησης (ηθική, αισθητική, φιλοσοφική) στη κατεύθυνση του οδηγού πολιτικής δράσης δεν μπορεί να προεκταθεί ομοιόμορφα και άκριτα σε όλα τα ιστορικά στάδια της πορείας της ανθρωπότητας (όπως, υποδήλωνε το κλασικό μαρξικό σχήμα), αλλά αντίθετα, ο ρόλος της αυξάνει διαλεκτικά κατά τους αναβαθμούς των σταδίων στην ιστορική πορεία της ανθρωπότητας με κορύφωση κατά την περίοδο της κεφαλαιοκρατίας που χαρακτηρίζεται από την διόγκωση των MME/social media και την πολιτική των

μαζών⁴⁴. Στο μέτρο που ιστορικά αυξάνει ο ρόλος και η βαρύτητα της κοινωνικής συνείδησης, αυξάνει και η σημασία της ιδεολογίας (είτε θετικά, είτε αρνητικά προσδιορισμένης) ως η ιδιαίτερη συμπύκνωση και έκφραση αυτής της κοινωνικής συνείδησης επί των υλικών όρων ύπαρξης, αλλά αυξάνει και η επενέργεια της ιδεολογίας (και της κοινωνικής συνείδησης) επί αυτών των υλικών όρων, από τους οποίους προκύπτουν και αναφύονται τα κοινωνικά-πολιτικά επίδικα κάθε ιστορικής εποχής.

---

⁴⁴ Θεωρούμε πως σε αυτό ακριβώς το πλαίσιο κορύφωσης της πολιτικής των μαζών και ρόλου των MME/social media, που αμφότερα συνεπάγονται την διεύρυνση της λεγόμενης «δημόσιας σφαίρας», βρίσκει την πλήρη έκφρασή της η Δημόσια Ιστορία ως η πολλαπλής προέλευσης ιστοριογραφία της δημόσιας σφαίρας και για την δημόσια σφαίρα: ως εκείνο το αποκρυσταλλωμένο ιδιαίτερο πεδίο ιδεολογικής σύγκρουσης των παρηγμένων ιστορικών αφηγήσεων και ερμηνευτικών σχημάτων που συνδιαμορφώνουν την ιστορική κουλτούρα της κοινωνίας ως την διαρκώς μετασχηματιζόμενη δημόσια σχέση με το παρελθόν της υπό ιδεολογικούς/πολιτικούς/ταυτοτικούς/πολιτισμικούς όρους. Τελικά, η Δημόσια Ιστορία τείνει να είναι η συνένωση ιστοριογραφίας και ιδεολογίας: συμπυκνώνοντας μορφές και περιεχόμενα της πρώτης, τα οποία επεξεργάζεται, εκλαϊκεύει και διαχέει με τους δημόσιους τρόπους, τους συγκρουσιακούς όρους και τους πολιτικούς σκοπούς της δεύτερης.

Κεφάλαιο 2

Ιδεολογία και Εκπαίδευση: Σχολική Ιστορία και εγχειρίδιο Ιστορίας

2.1 Η Εκπαίδευση (και) ως Ιδεολογικός Μηχανισμός του Εποικοδομήματος

Η κλασική ανάλυση του Αλτουσέρ για το κράτος (1999: 82-95) ταξινομεί τον θεσμό της Εκπαίδευσης στο Εποικοδόμημα της κοινωνικής διάρθρωσης ως βασικό Ιδεολογικό Μηχανισμό του Κράτους (ΙΜΚ) που λειτουργεί συμπληρωματικά προς τους καταπιεστικούς-κατασταλτικούς μηχανισμούς του κράτους, προκειμένου με την διάχυση της κυρίαρχης ιδεολογίας να επιτύχει την ιδεολογική ηγεμονία και να αναπαράγει μέσω της κοινωνικής συναίνεσης τους όρους της παραγωγής, βασική πλευρά των οποίων αποτελούν οι σχέσεις παραγωγής. Ενώ ο βασικός καταπιεστικός μηχανισμός του κράτους (ΜΚ), στον οποίον συγκαταλέγονται «η κυβέρνηση, η διοίκηση, ο στρατός, η αστυνομία, τα δικαστήρια, οι φυλακές κ.λπ.» λειτουργεί κυρίως με βία κατέχοντας το μονοπώλιό της σε μια δεδομένη κοινωνική οργάνωση και δευτερευόντως με ιδεολογία, οι Ιδεολογικοί Μηχανισμοί του Κράτους, στους οποίους συγκαταλέγονται «ο θρησκευτικός (σύστημα διαφόρων εκκλησιών), ο σχολικός (σύστημα διαφόρων σχολείων), ο οικογενειακός, ο νομικός⁴⁵, ο πολιτικός (το πολιτικό σύστημα), ο συνδικαλιστικός, τα μέσα ενημέρωσης, ο πολιτιστικός

---

⁴⁵ Το Δίκαιο ως θεσμός, κατά την κατηγοριοποίηση του Αλτουσέρ (1999: 84), ανήκει συγχρόνως και στον κατασταλτικό-καταπιεστικό μηχανισμό του κράτους και στο σύστημα των ιδεολογικών μηχανισμών, ενώ σύμφωνα με την λογική εξέταση της δομής της κοινωνίας από τον Βαζιούλιν (2013: 246-247) η έννοια του δικαίου αποτελεί μια παράγωγη έκφανση της ηθικής μορφής κοινωνικής συνείδησης που προκύπτει, μαζί με την πολιτική, παροδικά στις ταξικές κοινωνίες ως κοινωνίες αντιτιθέμενων συμφερόντων. Για μια εκτενέστερη ανάλυση στην διττή αντίληψη του Δικαίου ως έκφραση του κοινωνικού ελέγχου που δρα μέσω βίας και ιδεολογίας βλ. Λαμπροπούλου, 1994, κυρίως το πρώτο μέρος όπου γίνεται μια ιστορική αναδρομή στη θεωρία του κοινωνικού ελέγχου και τη σύνδεσή της με το Δίκαιο, ενώ για μια κλασική μαρξιστική αντίληψη του Δικαίου βλ. Πασουκάνις, 1977, όπου, παραφράζοντας την αρχική φράση από τον Πρώτο Τόμο του *Κεφαλαίου* του Μαρξ (1976: 49) παρομοιάζει τον χαώδη κόσμο των νομικών σχέσεων που διέπουν την κεφαλαιοκρατική κοινωνία με τον αντίστοιχο κόσμο των εμπορευμάτων ισχυριζόμενος, και ασκώντας πολεμική στην Κανονιστική Σχολή, πως η εμπορευματική μορφή είναι αυτή που παράγει την νομική μορφή, η οποία αποτελεί την συγκεκριμένη δικαϊκή έκφραση των παραγωγικών και εμπορευματικών σχέσεων: «Όπως ακριβώς ο πλούτος της καπιταλιστικής κοινωνίας παίρνει τη μορφή μιας τεράστιας συσσώρευσης εμπορευμάτων, έτσι η ίδια η κοινωνία παρουσιάζεται στο σύνολό της σαν μια απέραντη αλυσίδα από νομικές σχέσεις. Η εμπορευματική ανταλλαγή προϋποθέτει την ατομικοποιημένη οικονομία. Ο δεσμός ανάμεσα στις διάφορες απομονωμένες ατομικές μονάδες της οικονομίας διατηρείται, κατά περίπτωση, με τις συμβάσεις. Η έννομη σχέση μεταξύ των υποκειμένων δεν είναι παρά η άλλη πλευρά της σχέσης μεταξύ των προϊόντων της εργασίας που έγιναν εμπορεύματα» (Πασουκάνις, 1977: 92), ενώ για την ιδιαίτερη σχέση Ιδεολογίας και Δικαίου βλ. ό.π. σ. 80-91.

(γράμματα, τέχνες, σπορ κ.λπ.)» λειτουργούν κυρίως με ιδεολογία συνδεδεμένοι μεταξύ τους στην βάση αυτής και δευτερευόντως με βία φυσική ή συμβολική.

Ωστόσο, η Εκπαίδευση-Παιδεία δεν πρέπει να ιδωθεί μονοσήμαντα στην κεφαλαιοκρατία μονάχα ως ιδεολογικός μηχανισμός που αναπαράγει μέσω της κυρίαρχης ιδεολογίας τις δεδομένες σχέσεις παραγωγής νομιμοποιώντας τις, αλλά ως κοινωνική σφαίρα με πολύ πιο διευρυμένες εκφάνσεις μέσα από την ιστορική προοπτική της. Θεωρούμενη ιστορικά-φιλοσοφικά, η Παιδεία αποτελεί βασική συνιστώσα της δομής και της ιστορίας της κοινωνίας και του πολιτισμού ως εκείνη η βασική διαδικασία μέσω της οποίας αναπαράγονται και διευρύνονται οι όροι και οι προϋποθέσεις ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και υπέρβασης των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής. Η Παιδεία, ως βασική διαδικασία διαγενεακής μεταβίβασης γνώσεων (επιστημονικών ή μη) για την φύση («ειδέναι») και την κοινωνία («συνειδέναι») και πολιτισμικών κεκτημένων της ανθρωπότητας, διαμορφώνει την κοινωνική συνείδηση θέτοντας παράλληλα και το πολιτισμικό-επιστημονικό κεκτημένο ως φάσμα δυνατοτήτων για την περαιτέρω ανάπτυξη της επιστήμης, της κοινωνίας και του πολιτισμού (Πατέλης, 2002. Δαφερμάκης, 2004⁴⁶. Πατέλης, 2008). Συνεπώς, πέρα από τις δεδομένες χειραγωγικές-ιδεολογικές λειτουργίες της ως Ιδεολογικού Μηχανισμού του Κράτους μέσω της διάχυσης, ενστάλαξης και μεταβίβασης της κυρίαρχης ιδεολογίας (ή στοιχείων της), η ίδια η ουσία της Παιδείας δεν στερείται ποτέ τις εν δυνάμει χειραφετικές και απελευθερωτικές πλευρές και προοπτικές της. Η αντιφατική αυτή ουσία και πορεία της Παιδείας (ως άμεσο μέσο κυριαρχίας και εν δυνάμει κοινωνικής απελευθέρωσης), κατά την κεφαλαιοκρατία βρίσκει την κρατικά οργανωμένη της έκφραση μέσα από τον θεσμό της Εκπαίδευσης (αλλά και τις μορφές της μη τυπικής ή άτυπης εκπαίδευσης σε αυθόρμητο επίπεδο), ο οποίος συνεχίζει να συνδέεται με την βάση της κοινωνίας (την παραγωγή-οικονομία) με διττό τρόπο σε δύο επίπεδα:

Σε ένα πρώτο επίπεδο που αφορά το περιεχόμενο της εκπαιδευτικής διαδικασίας, οι γνώσεις που παρέχονται α) έχουν ως απώτερο στόχο την μελλοντική ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, μέσω της ανάπτυξης της επιστήμης και κυρίως των θετικών-φυσικών και τεχνολογικών επιστημών· β) ενώ η κυρίαρχη ιδεολογία με την οποία επενδύονται αυτές οι γνώσεις στοχεύει στην αναπαραγωγή των σχέσεων παραγωγής

---

⁴⁶ Ο Δαφερμάκης (2004) επιχειρεί από φιλοσοφική σκοπιά μια σκιαγράφιση για ολόκληρη την ιστορική πορεία της Παιδείας σε σχέση με την θέση και τον ρόλο της στην δομή κάθε κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού, προκειμένου να διακρίνει τους ιδιαίτερους μετασχηματισμούς της και την λογική που τους διέπει ιστορικά. Σύμφωνα με αυτήν, η ουσία της Παιδείας ως (θεσμοποιημένη ή μη) διαγενεακή μεταβίβαση του πολιτισμικού κεκτημένου αποτελεί μια φυσικο-ιστορική διαδικασία αναπαραγωγής της κοινωνικής δομής που, όμως, περιέχει στα σπλάχνα της ψήγματα του εν δυνάμει μετασχηματισμού-υπέρβασής της. Κομβικό στοιχείο αυτής της αντιφατικής ουσίας της Παιδείας είναι η ίδια η φύση της ως διανοητικής-πολιτισμικής εργασίας (και διδασκόντων και διδασκόμενων) που έχει την ιδιομορφία να ενεργοποιεί αναπόδραστα την φαντασία και τις δημιουργικές δυνάμεις του ανθρώπου (Παυλίδης, 2012: 215-286). Έτσι, παρά την Κυρίαρχη Ιδεολογία, με την οποία κατά βάση επενδύεται η Εκπαίδευση (και τείνει στην ανάγνωση-εκμάθηση των πραγμάτων στατικά ως έχουν), ο δημιουργικός της πυρήνας παραμένει οιοσεί υπερβατικός της στατικής αντίληψης της πραγματικότητας και κινείται προς την κοινωνικά εν δυνάμει απελευθερωτική προοπτική.

και την ελαχιστοποίηση της μελλοντικής αμφισβήτησής τους (μέσω της νομιμοποίησης των δεδομένων σχέσεων παραγωγής κυρίως μέσα από τις κοινωνικές-ανθρωπιστικές επιστήμες, τμήμα των οποίων αποτελεί και η Ιστορία) (Μηλιός, 1984).

Σε ένα δεύτερο επίπεδο που αφορά τον σκοπό της εκπαιδευτικής διαδικασίας, τα υποκείμενα της Εκπαίδευσης μέσω αυτών των ιδεολογικά προσδιορισμένων γνώσεων που τους παρέχονται α) κοινωνικοποιούνται στη βάση του δεδομένου συστήματος παραγωγής εσωτερικεύοντας τις αποδεκτές αξίες, κανόνες, συμπεριφορές, πρότυπα, ιδέες του κ.λπ., (Νόβα-Καλτσούνη, 2010: 158-191) και β) επιλέγονται-κατανέμονται μέσω της αξιολόγησής τους στις θέσεις του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας αναπαράγοντας την ταξική κοινωνική διάρθρωση μέσω των επαγγελματικών τους προοπτικών (Νόβα-Καλτσούνη, 2010: 191-202)⁴⁷.

Η Εκπαίδευση θεσμοποιείται για πρώτη φορά από το αστικό κράτος, όταν η απλή μαθητεία του επαγγέλματος (όπως συνέβαινε μαζικά επί φεουδαρχίας) δεν ανταποκρίνεται πια στα νέα δεδομένα που προκύπτουν από την βιομηχανική επανάσταση και τα οποία γεννούν την αναγκαιότητα για μαζική εκπαίδευση του μελλοντικού εργατικού δυναμικού⁴⁸: εκπαίδευση από το κόστος της οποίας απαλλάσσεται ο κάθε κεφαλαιοκράτης και το οποίο αναλαμβάνει το αστικό κράτος

---

⁴⁷ Η Νόβα-Καλτσούνη (2010: 157-158) αναφέρεται εισαγωγικά σε 5 κοινωνικές λειτουργίες της Εκπαίδευσης: α) κοινωνικοποίηση και κοινωνική ένταξη, β) απόκτηση προσόντων, γ) νομιμοποίηση, δ) επιλογή και κατανομή επαγγελματικών/κοινωνικών ρόλων, ε) παραγωγή νέας γνώσης, οι οποίες ενυπάρχουν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο και στην λειτουργική (Durkheim) / δομολειτουργική (Parsons) προσέγγιση του κοινωνικού ρόλου της Εκπαίδευσης, η οποία αντιλαμβάνεται την σχέση μεταξύ των κοινωνικών σφαιρών-μερών ως συνεργατική και αρμονική, αλλά και στην μαρξιστική προσέγγιση που την αντιλαμβάνεται ως σχέση σύγκρουσης. Η διαφορά έγκειται κυρίως στο ότι αυτές οι κοινωνικές λειτουργίες της εκπαίδευσης λαμβάνουν άλλες ερμηνείες και εμφάνσεις εντός της θεωρητικής πλαισίωσης και των αξιακών παραδοχών από τις οποίες εκκινούν τα διάφορα ρεύματα της Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης. Αντίθετα με αυτές τις μακρο-προσεγγίσεις που κινούν την ανάλυσή τους από την κοινωνική ολότητα και το ρόλο της Εκπαίδευσης (σε αυτήν) προς το υποκείμενο της Εκπαίδευσης, οι μετέπειτα ερμηνευτικές προσεγγίσεις (που σχετίζονται με τον κονστρουκτιβισμό / εποικοδομισμό στον έναν ή τον άλλο βαθμό), όπως αυτή της Φαινομενολογίας, της Εθνομεθοδολογίας και της Συμβολικής Διάδρασης, μεταφέρουν την ανάλυση κυρίως στο μικρο-επίπεδο της εκπαιδευτικής διαδικασίας εστιάζοντας στο ιδιαίτερο νόημα που δίνουν τα ίδια υποκείμενα στην εκπαίδευσή τους και στους τρόπους με τους οποίους το καθένα δομεί και κατασκευάζει τις γνώσεις του μέσα από την εμπειρία και τις πράξεις του, όπως αυτές εκφράζονται μέσω της γλώσσας και των συμβόλων που ενεργοποιεί κατά την εκπαιδευτική διαδικασία (Νόβα-Καλτσούνη, 2010: 115-125).

⁴⁸ Η ανάγκη για μαζική και συστηματική σχολική εκπαίδευση συνδέεται με το στάδιο της βιομηχανικής παραγωγής επί κεφαλαιοκρατίας και την έναρξη της σταδιακής μετατροπής της επιστημονικής γνώσης σε παραγωγική δύναμη, μια τάση που αυξάνεται κατά τον 20ό αιώνα και τις μετέπειτα βιομηχανικές επαναστάσεις που επιστημονικοποιούν έτι περαιτέρω την παραγωγή και διανοητικοποιούν την εργασία μέσω της σταθερής και αυξανόμενης σύζευξης μεταξύ τεχνολογίας και επιστημονικής γνώσης (τεχνοεπιστήμης) στην παραγωγή. Αυτή η αυξανόμενη τάση που συνδέει την εκπαίδευση, την επιστήμη, την τεχνολογία, την παραγωγή και την εργασία διευρύνεται και εμβαθύνει σταθερά από την δεκαετία του 1970 με την ανάπτυξη και μετέπειτα έκρηξη των τεχνολογιών πληροφορικής, επικοινωνίας και αυτοματοποίησης στις ισχυρές δυτικές μητροπόλεις, κάτι που οδηγεί στα τέλη του 20ού αιώνα τις σχετικές αναλύσεις να εισάγουν – υπό το φως αυτών των εξελίξεων – την έννοια «κοινωνία της γνώσης», σε μια προσπάθεια να περιγράψουν την ανάδυση μιας νέας κοινωνίας σε μια νέα εποχή, όπου νέες ανάγκες αναδεικνύονται με κεντρικό τον ρόλο της εκπαίδευσης, της επιστημονικής γνώσης και των εργαζομένων της (Παυλίδης, 2022: 19).

ως ο συλλογικός κεφαλαιοκράτης και οργανωτής των συμφερόντων της αστικής τάξης. Ενώ η μαθητεία επί φεουδαρχίας ήταν απόλυτα συνδεδεμένη με την παραγωγή ως στοιχειώδης εκπαιδευτική διαδικασία εξ ολοκλήρου προορισμένη για συγκεκριμένο επάγγελμα, πλέον η θεσμοποιημένη μαζική Εκπαίδευση διαχωρίζεται από τον χώρο της παραγωγής για να εξυπηρετήσει τις νέες διευρυμένες ανάγκες της παραγωγής στο βιομηχανικό της στάδιο. Έτσι, η θεσμοποιημένη Εκπαίδευση συναρτάται με την ανάγκη του συνολικού κεφαλαιοκρατικού συμφέροντος για την παραγωγή μαζικού εργατικού δυναμικού που: α) θα ενσωματώνεται ομαλά στους κανόνες της νέας αστικής κοινωνίας (μέσω της υπαγωγής του στις αστικές αξίες), β) θα κατέχει τις συγκεκριμένες γνώσεις για τον επιτυχή χειρισμό των μηχανών της βιομηχανικής παραγωγής, και γ) θα κατέχει τις στοιχειώδεις γενικές γνώσεις για να μεταβαίνει ομαλά σε διαφορετικές ίδιου τύπου εργασίες εντός της γενικής βιομηχανικής παραγωγής (ταχεία εκμάθηση χειρισμού διαφορετικών μηχανών και εύκολη προσαρμογή-κινητικότητα σε διαφορετικούς βιομηχανικούς κλάδους) (Μηλιός, 1984: 13-83. Παυλίδης, 2012: 33-112).

Το πέρασμα της κοινωνίας από τις νομοκατεστημένες τάξεις επί φεουδαρχίας (βασικό χαρακτηριστικό των οποίων είναι η μη δυνατότητα κοινωνικής κινητικότητας) στις κοινωνικές τάξεις της κεφαλαιοκρατίας (που επιτρέπεται και είναι δυνατή η κοινωνική κινητικότητα στο πλαίσιο της τυπικής ισότητας), παράλληλα με τα φιλελεύθερα ιδεώδη που συνοδεύουν την ακμή της, δημιουργούν την ψευδαίσθηση της κοινωνικά-ταξικά ουδέτερης Εκπαίδευσης, της ελευθερίας του ατόμου να κινηθεί ανοδικά προς καλύτερες θέσεις του καταμερισμού εργασίας με εφόδιό του την ελεύθερη ανάπτυξη των γνωστικών του ικανοτήτων-δεξιοτήτων και την απόδειξη-αξιολόγησή τους μέσα στο θεσμό της Εκπαίδευσης (Μηλιός, 1984: 57-83). Είναι το πέρασμα από την «ελέω Θεού» (φυσική) αναπαραγωγή της κοινωνικής δομής της φεουδαρχίας, στην «πιο δίκαιη» (ιστορική) αναπαραγωγή της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας με κομβικό ρόλο αυτόν του θεσμού της Εκπαίδευσης που, κατά την φιλελεύθερη αντίληψη, αξιοκρατικά κατανέμει τα άτομα στις επαγγελματικές και κοινωνικές τους θέσεις. Σε αυτήν την αντίληψη που φέρει μαζί με την κατίσχυσή της η αστική κοινωνία, η αξιοκρατία δια της Εκπαίδευσης είναι η «λυδία λίθος» της κοινωνικής δικαιοσύνης και ισότητας στο ατομικό επίπεδο (Μηλιός, 1984: 84-104)⁴⁹.

Γι' αυτό και όσον αφορά την κατανομητική-επιλεκτική λειτουργία της Εκπαίδευσης, οι φονξιοναλιστικές προσεγγίσεις υποστηρίζουν πως εκεί βρίσκεται το κλειδί της δημοκρατικής φύσης της εκπαίδευσης κατά την κεφαλαιοκρατία, αφού μέσω των ίσων ευκαιριών παρέχεται στους εκπαιδευόμενους η ευχέρεια της ανοδικής κοινωνικής κινητικότητάς τους μέσω των «ίσων εκπαιδευτικών ευκαιριών» που τους

---

⁴⁹ Γι' αυτό εξάλλου και ένα βασικό θεωρητικό πρόβλημα της Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης, αλλά και της Φιλοσοφίας της Παιδείας, το οποίο αποτελεί πεδίο σύγκρουσης των διαφόρων επιστημονικών ρευμάτων και ιδεολογικών οπτικών είναι αυτό της σχέσης ανάμεσα στην εκπαιδευτική λειτουργία, τον καταμερισμό της εργασίας και την κοινωνική εξουσία, αλλά και της αξιολογικής κρίσης αυτής της σχέσης (δίκαιη-ομαλή ή άδικη-συγκρουσιακή): κάτι που στην προέκτασή του εκβάλλει στην αξιολόγηση της φύσης-ουσίας του ίδιου του κοινωνικοοικονομικού συστήματος (δικαίωση, νομιμοποίηση, κριτική του κ.λπ.) (Μηλιός, 1984: 10).

δίνονται προκειμένου να αναπτύξουν και να αξιοποιήσουν επαγγελματικά τις γνωστικές τους ικανότητες. Αυτή ακριβώς η παραδοχή των «ίσων ευκαιριών» δέχεται ισχυρή κριτική από τις μαρξιστικές προσεγγίσεις, οι οποίες υποστηρίζουν πως ο μηχανισμός της κοινωνικής αναπαραγωγής της ταξικής ανισότητας βρίσκεται ήδη στα θεμέλια της ταξικά διαρθρωμένης Εκπαίδευσης, η επιλεκτική-κατανομική λειτουργία της οποίας δεν ανάγεται στις γνωστικές ικανότητες του ατόμου, αφού αυτές δεν μπορούν να νοηθούν ως αποπλαισιωμένες από τις ιδιαίτερες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές συνθήκες-αφετηρίες του περιβάλλοντός του (Φραγκουδάκη, 1985). Αντίθετα, είναι η ταξικά διαρθρωμένη Εκπαίδευση με τις λειτουργίες-σκοποθεσίες της που αναπαράγει και διευρύνει τις οικονομικές, κοινωνικές, πολιτισμικές και γλωσσικές ανισότητες από τις οποίες εκκινούν και στις οποίες καταλήγουν οι μαθητές/τριες μετά την εκπαίδευσή τους (Λαμπίρη-Δημάκη & Παναγιωτόπουλος, 1995. Φραγκουδάκη, 1999. Γούναρη & Γρόλλιος, 2010. Bourdieu & Passeron, 2014). Ορισμένες πολύ περιορισμένες δυνατότητες ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας εμφανίζονται μονάχα σε φάσεις ανόδου-ανάπτυξης της κεφαλαιοκρατικής οικονομίας (αντικειμενικές ικανές ή/και αναγκαίες συνθήκες) ή/και όξυνσης της ταξικής πάλης (υποκειμενικές ικανές ή/και αναγκαίες συνθήκες): όταν η αστική τάξη έχει τα περιθώρια, αλλά και την ανάγκη να κατευθύνει τον πληθυσμό σε πρόσκαιρα καλύτερα αμειβόμενες θέσεις εργασίας (που ενσωματώνουν ανώτερα επίπεδα εκπαίδευσης), οι οποίες συνεπάγονται μια πρόσκαιρη μόνο βελτίωση του επιπέδου ζωής, μέχρι την επόμενη στασιμότητα και ύφεση του οικονομικού κύκλου ή/και ταξικής πάλης⁵⁰.

Ωστόσο, κατά την συνολική ιστορική ανάπτυξη, αλλά και την επιμέρους ανάπτυξη των σταδίων της κεφαλαιοκρατίας, κυρίαρχη είναι η τάση για ολοένα διευρυνόμενη

---

⁵⁰ Για την θεωρία των οικονομικών κύκλων της πορείας της καπιταλιστικής οικονομίας βλ. Κοντράτιεφ, 2020. Η προβληματική περί της σύνδεσης επιπέδου εκπαίδευσης, θέσεων εργασίας που αντιστοιχούν σε αυτό και βιοτικού επιπέδου των εργαζομένων στην ιστορική ανάπτυξη κάθε άλλο παρά μια μονοσήμαντα αιτιώδης γραμμική σχέση είναι. Πρόκειται, αντίθετα, για μια ουσιαδώς αντιφατική διαδικασία, η οποία σχετίζεται με την διαλεκτική σχέση απόλυτης και σχετικής εργασιακής εκμετάλλευσης (υπεραξίας), μείγματος σταθερού και μεταβλητού κεφαλαίου που χρησιμοποιείται στην παραγωγή, πολιτισμικών και ιστορικών-κοινωνικών συνθηκών που καθορίζουν την ταξική πάλη σε κάθε χώρα ή ομάδα χωρών (και το αποτέλεσμά της που αποτυπώνεται κάθε φορά στους συγκεκριμένους όρους εργασίας-εργασιακές συνθήκες) (Μαρξ, 1976) και στην πορεία ανάπτυξης της επιστήμης και της τεχνολογίας που γεννά τις διαρκώς μεταβαλλόμενες ανάγκες για εκπαίδευση και σκοπούς της εκπαίδευσης (ποσοτικά και ποιοτικά) σε κάθε αναβαθμό της ιστορικής πορείας της ανθρωπότητας και κάθε στάδιο της κεφαλαιοκρατίας. Για μια εμβριθή ανάλυση του μετασχηματισμού αυτών των σχέσεων και της έκφρασής τους στην γνώση-μόρφωση καθ' όλη την ιστορική πορεία της ανθρωπότητας από την σκοπιά της Λογικής της Ιστορίας βλ. Παυλίδης, 2012. Ενώ, για μια θεωρητική μαρξιστική ανάλυση των σχέσεων οικονομίας και εκπαίδευσης που εστιάζει κυρίως στις εκφράσεις που αυτή λαμβάνει μετά τις κοινωνικές-οικονομικές αλλαγές της δεκαετίας του 1970 (μετά την λεγόμενη «πετρελαϊκή κρίση» που αποτέλεσε ιδιαίτερη έκφραση δομικής-διαρθρωτικής καπιταλιστικής κρίσης στο μεσοδιάστημα των κρίσεων του 1929 και του 2008) και την έλευση και μετέπειτα γενικευμένη εφαρμογή του νεοφιλελεύθερου μοντέλου διαχείρισης και ιδεολογίας της οικονομίας-αγοράς με την ανάγκη για αγοραία «δια βίου εκπαίδευση» βλ. Γράβαρης, 2017, ενώ για τα όρια και τους φραγμούς που θέτει αυτή στη στενή συνάφειά της με τις ανάγκες της αγοράς και σε πλήρη αντίθεση με τις κοινωνικές ανάγκες του 21^{ου} αιώνα βλ. Σκυθιώτης, 2022.

ποιότητα και ποσότητα εκπαίδευσης, κάτι που συμβαδίζει με την άμεση σχέση επιστήμης και τεχνολογίας και την μετατροπή της επιστήμης σε άμεση παραγωγική δύναμη. Ενώ, αυτή η τάση βρίσκει την φραγή και την διαστρέβλωσή της υπό την κυριαρχία των νόμων-κριτηρίων της αγοράς και της λογικής τους που εισχωρεί στον πυρήνα της Εκπαίδευσης και της γνώσης αυτής καθαυτής, παράγοντας εμφανή κρισιακά φαινόμενα κατά την παρούσα συγκυρία της νεοφιλελεύθερης κυριαρχίας που εκφράζεται μέσα από τους ακόμα πιο εμπεδωμένους ταξικούς φραγμούς στην βασική εκπαίδευση και το φαινόμενο του ακαδημαϊκού καπιταλισμού στην Τριτοβάθμια εκπαίδευση (Παυλίδης, 2012).

Όσον αφορά την παραγωγή και διάχυση της Κυρίαρχης Ιδεολογίας στην εκπαιδευτική θεσμικότητα, η παρούσα εργασία συντάσσεται με την οπτική για την φύση και το γίνεσθαι της Κυρίαρχης Ιδεολογίας ως σύμφυτης με τον «κοινό νου»⁵¹ που αντιλαμβάνεται τις κοινωνικές σχέσεις ως δεδομένες, φυσικές, στατικές και αναλλοίωτες-αμετάβλητες. Σύμφωνα με αυτή την οπτική, η Κυρίαρχη Ιδεολογία, όπως διαχέεται στην εκπαιδευτική θεσμικότητα, συνιστά απλώς μια επεξεργασμένη μορφή των ιδεολογημάτων που ήδη ενυπάρχουν στον κοινωνικό χώρο/δημόσια σφαίρα και αυθόρμητα αναπαράγονται και στον χώρο της Εκπαίδευσης. Δεν πρόκειται, συνεπώς, για ιδεολογήματα εντελώς νέα που κατασκευάζονται και έρχονται «απ' έξω» για να επιβληθούν εκ του μη όντος στον χώρο της Εκπαίδευσης, κάτι που θα ήταν ενδεικτικό μιας μηχανιστικά κονστρουκτιβιστικής οπτικής της Κυρίαρχης Ιδεολογίας στην εκπαίδευση, μιας οπτικής που θα αντιλαμβανόταν την Κυρίαρχη Ιδεολογία ως κοινωνική κατασκευή παραβλέποντας το αυθόρμητο γενεσιουργό της υπόστρωμα (Παυλίδης, 2004).

Η Κυρίαρχη Ιδεολογία στην Εκπαίδευση, άρα, συναρθρώνεται οργανικά πάνω στο ψυχολογικό υπόστρωμα που έχει ήδη δημιουργηθεί από την άμεση εμπειρία του καθημερινού «κοινού νου» που, στη βάση της αλλοτριωμένης του σχέσης προς την πραγματικότητα, αντιλαμβάνεται ως πραγματικό μόνο το επίπεδο της επιφάνειας-αμεσότητας των πραγμάτων (τα φαινόμενα και επιφαινόμενα), δίχως να εισχωρεί στο επίπεδο της ουσίας, εκεί δηλαδή που βρίσκεται η δυναμική του μετασηματισμού τους κατά το ιστορικό τους γίνεσθαι (Βακαλιός, 1986). Υπό την έννοια αυτή, η επιτυχία της διάδοσης και επιρροής της Κυρίαρχης Ιδεολογίας συνίσταται όχι μόνο στην ένταση και έκταση έκκρισής της μέσω των Ιδεολογικών Μηχανισμών του Κράτους (Αλτουσέρ, 1999: 83), αλλά και στο «εύφορο» έδαφος των παραστάσεων του κοινού νου, στο «εύφορο» υπόστρωμα που είναι έτοιμο να την δεχτεί ως επιβεβαίωση, δικαίωση, εξειδίκευση, εξήγηση και επιστημονική (ή επιστημονικοφανή) επένδυση των όσων ήδη υποθέτει μέσα από την εμπειρία του για την στάσιμη πραγματικότητα.

---

⁵¹ Η συντομολογία του «κοινού νου» αναφέρεται αδρομερώς στην κατάσταση της συνείδησης του ανθρώπου που χαρακτηρίζεται κυρίως από την εμπλοκή του στην πρακτική της καθημερινότητας και διακατέχεται από την προσκόλληση σε φάσμα φετιχισμών, μυστικοποιήσεων και διαθλάσεων που προκύπτουν αυθόρμητα από την άμεση εμπειρία και το βίωμά του σε συνθήκες εκμετάλλευσης, αλλοτρίωσης και αποξένωσης, σε αντιπαραβολή με τον αναστοχασμό τους και την επεξεργασία τους με κριτικό επιστημονικό τρόπο.

Η Εκπαίδευση, τελικά, επιτελεί τον εξής πολλαπλό ρόλο της:

α) ως διαδικασία διαγενεακής μεταβίβασης γνώσης (που εκφράζεται στην ανάπτυξη της γνώσης, της επιστήμης-τεχνολογίας και των παραγωγικών δυνάμεων) και πολιτισμικού κεκτημένου (διατηρώντας τον δημιουργικό-απελευθερωτικό πυρήνα της)

β) ως επιλεκτικός-κατανομητικός μηχανισμός (που εκφράζεται στην αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων μέσω της αναπαραγωγής του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας)

γ) ως (θεσμοποιημένος ή μη) Ιδεολογικός Μηχανισμός (που εκφράζεται στην αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων μέσω της αναπαραγωγής του δεδομένου περιεχομένου των μορφών κοινωνικής συνείδησης απολογητικής, δικαιολόγησης, εσωτερίκευσης και εξωραϊσμού των κοινωνικών σχέσεων· κάτι που επιτυγχάνεται με την διάχυση επεξεργασμένων εκδοχών των ιδεολογικών στοιχείων και των ερμηνευτικών σχημάτων – που ενυπάρχουν και είναι συμβατά προς τον αυθόρμητο κοινό νου – για την περιγραφή και εξήγηση της πραγματικότητας και της θέσης του υποκειμένου σε αυτήν).

Όσον αφορά τον τρίτο ρόλο της Εκπαίδευσης, αυτόν του Ιδεολογικού Μηχανισμού, ένα κρίσιμο ζήτημα που ανακύπτει, και με το οποίο καταπιάστηκε η μαρξική θεωρία και οι μαρξιστικές προσεγγίσεις, είναι αυτό της πλαστικότητας ή της ακαμψίας στο εσωτερικό του μηχανισμού σχετικά με το ιδεολογικό περιεχόμενο που εκκρίνει. Με άλλα λόγια, το ζήτημα του γιατί, πώς, κατά πόσο, υπό ποιους όρους και με την εμπλοκή ποιων παραγόντων μετασχηματίζεται το ιδεολογικό περιεχόμενο εντός των Ιδεολογικών Μηχανισμών και εν προκειμένω της Εκπαίδευσης. Το ζήτημα αυτό εντάσσεται στην γενικότερη μαρξική-μαρξιστική θεωρία περί κράτους και της σχέσης της με την οικονομική βάση (τις παραγωγικές δυνάμεις και τις παραγωγικές σχέσεις) και την ταξική διάρθρωση του κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού με εστίαση στην άρχουσα κυρίαρχη τάξη, την αστική.

Σχηματικά, οι δύο απόψεις εντός της μαρξικής-μαρξιστικής θεωρίας, που φαινομενικά συγκρούονται, αλλά στην ουσία είναι συμπληρωματικές, είναι πρώτον, πως το κράτος αποτελεί εργαλείο-όργανο της αστικής τάξης (άρα, *πράγμα*) ανεξαρτήτως των υπόλοιπων κοινωνικοοικονομικών όρων και της ταξικής πάλης, και δεύτερον, πως το κράτος αποτελεί συμπύκνωση των κοινωνικών συσχετισμών (άρα, *σχέση*) και επηρεάζεται σαφώς – αν δεν αντανακλά – την ταξική πάλη και τα αποτελέσματά της. Η πρώτη αντίληψη που βλέπει το κράτος ως εργαλείο-όργανο της αστικής τάξης εκφράστηκε κυρίως στο έργο των κλασικών (Μαρξ, Έγκελς) και του Λένιν, ενώ η δεύτερη αντίληψη που βλέπει το κράτος ως αποτύπωση του συσχετισμού δύναμης απαντάται στον Πουλαντζά και τον Γκράμσι (Τζαρέλλας, 2016: 133-134).

Συντασσόμαστε με την οπτική του Τζαρέλλα (2016: 133-148), ο οποίος, στη βάση του εντοπισμού στοιχείων της κάθε άποψης στην άλλη, προτείνει μια συμπληρωματική ανάγνωση των δύο μαρξικών-μαρξιστικών οπτικών για το κράτος. Σύμφωνα με αυτήν, οι Κατασταλτικοί Μηχανισμοί του Κράτους αποτελούν τον «σκληρό πυρήνα» του και συνιστούν κυρίως την εργαλειακή του φύση ως όργανο κυριαρχίας της αστικής τάξης επί της κοινωνίας, ενώ οι Ιδεολογικοί Μηχανισμοί του

Κράτους (με βασικό αυτόν της Εκπαίδευσης) βρίσκονται στην «περιφέρεια» αυτού του «σκληρού πυρήνα» επηρεαζόμενοι από τους κοινωνικούς συσχετισμούς δύναμης, τους οποίους και αποτυπώνουν/συμπυκνώνουν στο ιδεολογικό πεδίο, στο ιδεολογικό περιεχόμενο που εκφράζουν, εκκρίνουν και διαχέουν. Ενώ, σε αυτή την θεωρία περί κράτους, κρίσιμη είναι η έννοια του ορίου: ενός ορίου που, πέρα από αυτό, το κράτος δεν μπορεί να επηρεάζεται από τους συσχετισμούς δύναμης και να τους αποτυπώνει στο εσωτερικό του, παρά να λειτουργεί ως εργαλείο-όργανο κυριαρχίας. Το όριο αυτό προσδιορίζεται κοινωνικοπολιτισμικά και ιστορικά και διαχωρίζει τις άκαμπτες από τις εύκαμπτες πλευρές του αστικού κράτους, τις πλευρές που μένουν αμετάβλητες και αναπόδραστα προσκολλημένες στο μονοπώλιο της βίας από εκείνες που υπόκεινται σε μετασχηματισμούς ανάλογα με το κοινωνικό συγκείμενο και την ιστορική συγκυρία. Ο «σκληρός πυρήνας» διασφαλίζει την συνέχεια του κράτους ως άχρονου και «απολίτικου» διαβιβαστή του συμφέροντος της άρχουσας τάξης από ιστορική περίοδο σε ιστορική περίοδο και αποτελεί την δικλείδα ασφαλείας του, ενώ οι μηχανισμοί της «περιφέρειας» αποτελούν το προνομιακό πεδίο έκφρασης των ιδεολογικοπολιτικών συσχετισμών δύναμης με εναλλαγή του μείγματος της κυρίαρχης ιδεολογίας που ανταποκρίνεται και ενσωματώνει τις κοινωνικές-ιστορικές-πολιτικές-ιδεολογικές αλλαγές, προκειμένου να επιτυγχάνει την κοινωνική συναίνεση και την πολιτική ομαλότητα.

Σχετικά με το κοινωνικο-οικονομικό και ιστορικό συγκείμενο, σε ιστορικές περιόδους που το καπιταλιστικό σύστημα λειτουργεί απρόσκοπτα και η αστική τάξη επιτυγχάνει σχετικά εύκολα την κοινωνική ειρήνη, προβάλλει στο προσκήνιο ο εύπλαστος χαρακτήρας του κράτους ως συμπύκνωση των κοινωνικών και πολιτικών-ιδεολογικών συσχετισμών αποτυπώνοντάς τους στους Ιδεολογικούς του Μηχανισμούς, όπως στην Εκπαίδευση, επιδιώκοντας περαιτέρω κοινωνική συναίνεση. Αντίθετα, σε ιστορικές περιόδους οικονομικών κρίσεων, πολέμων, πολιτικών κρίσεων, πολιτειακών κρίσεων, δικτατοριών, άλλου είδους κρίσεων κ.λπ., κατά τις οποίες αμφισβητείται (ή τείνει να αμφισβητηθεί) το καθεστώς, όταν ο ρόλος της αστικής τάξης σκληραίνει ως προς τις πολιτικές της και η ταξική πάλη οξύνεται, έρχεται στο προσκήνιο ο εργαλειακός άκαμπτος χαρακτήρας του κράτους με έμφαση στην καταστολή, κάτι που αποτυπώνεται και στο περιεχόμενο των Ιδεολογικών Μηχανισμών. Το Κράτος Έκτακτης Ανάγκης είναι ακριβώς αυτή η περίπτωση, όπου οι κρισιακές συγκυρίες ή/και η ταξική πάλη ξεπερνούν ένα αποδεκτό όριο σύγκρουσης/διαμαρτυρίας/αναταραχής (το «δομικό φράγμα» του κράτους) και η διαχείριση της κατάστασης από την αστική τάξη απαιτεί την οχύρωσή της στον «σκληρό πυρήνα» του κράτους και την καταστολή, προκειμένου να διασώσει την εξουσία και την κυριαρχία της με την αποφυγή περαιτέρω κοινωνικής όξυνσης-σύγκρουσης που ενδεχομένως να οδηγήσει σε κοινωνική εξέγερση ή δημιουργία επαναστατικής κατάστασης. Το Κράτος Έκτακτης Ανάγκης (στις διάφορες μορφές του) μπορεί να συνοψιστεί ως «απορρόφηση της περιφέρειας του κράτους από τον σκληρό πυρήνα του», δηλαδή, ως συρρίκνωση και εγκλεισμός των εύκαμπτων ιδεολογικών μερών του που αποτυπώνουν δυναμικές σχέσεις εντός της άκαμπτης κατασταλτικής φύσης που κάνουν το κράτος πράγμα-εργαλείο (Τζαρέλλας, 2016: 149-173).

Συμπερασματικά, η Εκπαίδευση ως μέρος της εύκαμπτης «περιφέρειας» του κράτους, και ανάλογα με το κοινωνικό-ιστορικό συγκείμενο και τις πολιτικές-ιδεολογικές αλλαγές που έχουν επισυμβεί, μετασχηματίζει ανά χρονικά διαστήματα το ιδεολογικό της περιεχόμενο προκειμένου είτε να συντονιστεί με τον κοινωνικό συσχετισμό δύναμης ηγεμονεύοντας και επιδιώκοντας την περαιτέρω κοινωνική συναίνεση· είτε να απαντήσει δυναμικά στον αρνητικό για αυτήν συσχετισμό δύναμης, που τείνει να ή έχει ήδη πάρει επικίνδυνη για αυτήν τροπή, με ιδεολογική καταστολή επιδιώκοντας και με αυτόν τον τρόπο την απαμφισβήτηση και επιβολή της κυριαρχίας της. Σε αυτήν την διαδικασία δυναμικό ρόλο διαδραματίζει σαφώς το εκπαιδευτικό/μαθητικό/φοιτητικό κίνημα με τις διεκδικήσεις και την πάλη του, τις εκπαιδευτικές του αντιλήψεις, τους πολιτικούς-ιδεολογικούς συσχετισμούς εντός του και τις πρακτικές του που μεταφέρει στο εσωτερικό της Εκπαίδευσης, αποτελώντας δυναμική ομάδα πίεσης που αποτυπώνεται πολύμορφα εντός του μηχανισμού της και του ιδεολογικού της περιεχομένου (Βακαλιός, 1986). Επομένως, στην ανάλυση και ερμηνεία των μετασχηματισμών του ιδεολογικού περιεχομένου του Ιδεολογικού Μηχανισμού της Εκπαίδευσης πρέπει να ληφθούν υπόψη οι παραπάνω παράγοντες-παράμετροι και οι αντίστοιχοι μετασχηματισμοί τους σε ιστορική προοπτική.

2.2 Ο ιδεολογικός-πολιτικός ρόλος της σχολικής Ιστορίας και η ιστορική του πορεία στην ελληνική εκπαίδευση

Βασικό μέσο και περιεχόμενο διά μέσου του οποίου ο Ιδεολογικός Μηχανισμός της Εκπαίδευσης επικοινωνεί, επηρεάζει και επιδρά στους αποδέκτες του (τους/τις μαθητές/τριες) αποτελούν τα διδασκόμενα μαθήματα της Πρωτοβάθμιας και της Δευτεροβάθμιας, οι στόχοι των οποίων συνάδουν με και υπακούουν στην λογική/φιλοσοφία των Αναλυτικών Προγραμμάτων και των Προγραμμάτων Σπουδών, τα οποία με στρατηγικό γενικό τρόπο καθορίζουν την συγκεκριμένη κατεύθυνση και επιμέρους στόχευση των διδακτικών αντικειμένων, των σχολικών μαθημάτων.

Η επιλογή ένταξης των γνωστικών αντικειμένων στο ελληνικό σχολείο και η μετατροπή τους σε αντικείμενα διδασκαλίας και μάθησης⁵² συναρτάται με ολόκληρο

---

⁵² Αυτή η μετατροπή ενός γνωστικού αντικείμενου (της επιστήμης) σε διδακτικό αντικείμενο (της σχολικής εκπαίδευσης) περιγράφηκε ως διαδικασία «διδακτικής μετάθεσης-μετατόπισης» από τον Chevallard (1980), κατά την οποία η διδασκαλία του αντικείμενου διαμεσολαβείται από τους εκπαιδευτικούς σκοπούς του σχολείου, στους οποίους συμπεριλαμβάνονται και οι ιδεολογικοί, με αποτέλεσμα το αντικείμενο πλέον να διδάσκεται σαφώς παραλλαγμένο από την αφετηρία του με μετασχηματισμένο το επιστημολογικό του status (Ρεπούση, 2004: 199-202. Μονιότ, 2002: 43-47). Ειδικά για το διδακτικό αντικείμενο της Ιστορίας, ο Μονιότ (2002: 47-49) αναστοχάζεται την διδακτική του μετάθεση-μετατόπιση επερωτώντας όχι μόνο τους σκοπούς της σχολικής Ιστορίας (οι οποίοι πριμοδοτούν την αφηγηματική εκτύλιξη των γεγονότων της δηλωτικής ιστορικής γνώσης σε βάρος της διαλεύκανσης-συζήτησης των όρων και διαδικασιών παραγωγής της), αλλά και τους ίδιους τους σκοπούς της επιστημονικής-ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας, οι οποίοι τείνοντας προς την διευρυνόμενη δημόσια αναγνώριση και διάχυσή της (προς την Δημόσια Ιστορία, χωρίς να την

το κοινωνικοπολιτισμικό φάσμα που προσδιορίζει τις ανάγκες που καλείται να ικανοποιήσει η Εκπαίδευση σε μια κοινωνία, κάτι που αντανάκλαται στα Συντάγματα, τα νομοσχέδια-μεταρρυθμίσεις (ή αντιμεταρρυθμίσεις) της Παιδείας, τα Αναλυτικά Προγράμματα / Προγράμματα Σπουδών και τους σκοπούς της Εκπαίδευσης-Παιδείας κάθε ιστορικής περιόδου (Πυργιωτάκης, 2009: 337-393. Μπουζάκης, 2011: 27-320, 617-696)⁵³.

Εξ αυτών, μερικά γνωστικά αντικείμενα έχουν σταθερή παρουσία στην ελληνική Εκπαίδευση ως μαθήματα, άλλα αποτελούν λιγότερο σταθερές επιλογές, ενώ για μερικά αυξομειώνεται το «κύρος» και η βαρύτητά τους σε συνάρτηση με τη σχέση τους ως προς τις Πανελλήνιες Εξετάσεις (ή τις εν γένει σχολικές εξετάσεις), στο πλαίσιο του εξετασιοκεντρικού ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, χωρίς να λείπουν οι ιδεολογικές-πολιτικές διαμάχες γύρω από αυτές τις επιλογές⁵⁴.

Εξ αρχής, λοιπόν, η επιλογή ενός γνωστικού αντικειμένου ως διδακτικού αντικειμένου στην Εκπαίδευση αποτελεί μια ιστορικά προσδιορισμένη ιδεολογική επιλογή. Έπειτα, στα πλαίσια της κατοχυρωμένης-σταθερής του επιλογής ως διδακτικού αντικειμένου, οι ιδεολογικές επιλογές πλέον αφορούν τις εσωτερικές του ορίζουσες: τους σκοπούς και τους επιμέρους στόχους, την μεθοδολογία διδασκαλίας του, την θέση και την βαρύτητά του εντός της σχολικής διάρθρωσης (διδακτικές ώρες, διδάσκοντες και την σχέση του ως προς τις Πανελλήνιες εξετάσεις), τα σχολικά εγχειρίδιά του, την διδακτική του ύλη κ.λπ.

Το γνωστικό αντικείμενο της Ιστορίας κατοχύρωσε την θέση του ως διδακτικό αντικείμενο στην ελληνική Εκπαίδευση, ήδη από τα πρώτα βήματα του νεοϊδρυμένου ελληνικού κράτους. Αρχικά, σε μια πρώιμη μορφή ως προαιρετικό μάθημα του δημοτικού σχολείου (συνδεδεμένο με την Γεωγραφία) στα 1834, στο πλαίσιο του Αλληλοδιδασκτικού Σχολείου και με χρήση ξένων μεταφρασμένων εγχειριδίων. Η σχολική Ιστορία εξ αρχής διαδραματίζει ρόλο καθαρά εθνοποιητικό (ελληνοποιητικό και ηθικοποιητικό) στα πλαίσια της πρώιμα οργανωμένης Εκπαίδευσης του

ονομάζει έτσι) υποχωρούν και αντιπαρέρχονται της αυστηρής αναστοχαστικής επιστημολογίας, εκπίπτοντας σε ανάλογα ατοπήματα με την σχολική Ιστορία.

⁵³ Για μια εισαγωγή στα γενικά και ειδικά θέματα που άπτεται η θεωρία των Αναλυτικών Προγραμμάτων σε σχέση με τους γενικότερους σκοπούς της Εκπαίδευσης και την εφαρμογή τους κατά την διδασκαλία βλ. Χατζηγεωργίου, 2012, ενώ για μια κριτική από την μαρξιστική σκοπιά της Κριτικής Παιδαγωγικής βλ. την κλασική ανάλυση του Apple (1986), όπου αναδεικνύεται ο ρόλος του σχολείου στην πολιτισμική και οικονομική αναπαραγωγή των ταξικών σχέσεων, καθώς και οι τρόποι με τους οποίους αυτή διενεργείται μέσα από την μη ουδέτερη ταξικά λογική συγκρότησης των Αναλυτικών Προγραμμάτων που διέπει την ιδεατή λειτουργία του προσδιορίζοντας την ψευδο-ουδέτερη σκοποθεσία του. Για μια αναλυτική παρουσίαση της αντιστοιχίας των πολιτικών θέσεων και του διαφορετικού θεωρητικού πλαισίου σχεδιασμού των Αναλυτικών Προγραμμάτων στο οποίο αυτές συντείνουν-εκβάλλουν βλ. Γρόλλιος, 2011, όπου παρατίθενται τα βασικά περιγράμματα της φιλελεύθερης, της ριζοσπαστικής, της ανανεωτικής και της προοδευτικής οπτικής της Εκπαίδευσης δια μέσου των Αναλυτικών Προγραμμάτων που σχεδιάστηκαν, προτάθηκαν και εφαρμόστηκαν διεθνώς κατά τον 20ό αιώνα.

⁵⁴ Μία από τις πρόσφατες, εξάλλου, σχετικές διαμάχες ήταν αυτή που ξέσπασε σχετικά με την επιλογή της Κοινωνιολογίας ή των Λατινικών για πανελλαδικώς εξεταζόμενο μάθημα, η οποία έλαβε σημαντικές πολιτικές διαστάσεις σχετικά με το ζήτημα της αναγκαιότητας των μαθημάτων, αλλά και των ιδεολογικοπολιτικών στόχων τους ως γνωστικών αντικειμένων αυτών καθ αυτών.

ελληνικού κράτους⁵⁵. Η ενοποίηση των διαστάσεων του ιστορικού χρόνου και του γεωγραφικού χώρου μέσω της Ιστορίας και της Γεωγραφίας συνιστούσαν εξ αρχής το πλαίσιο του ρόλου εθνικού φρονηματισμού-διαπαιδαγώγησης, αφού η καλλιέργεια και συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας-συνείδησης σήμαινε την ερμηνευτική ανάγνωση της εδαφικοποίησης του (εθνικού) χρόνου και της χρονικοποίησης του (εθνικού) τόπου σε μια ενιαία αφήγηση μέσω της σχολικής Ιστορίας και Γεωγραφίας (Κουλούρη, 1988: 13-88. Ζέρβας: 2018: 114-135).

Η Ιστορία αυτονομείται ως μάθημα από την Γεωγραφία στα 1880, με το πρώτο (ανεπίσημο)⁵⁶ Αναλυτικό Πρόγραμμα να εγκρίνεται το 1881, όταν και ως σκοπός της σχολικής Ιστορίας σχετικά με τους μαθητές ορίζεται η «έμπνευσις φρονήματος εθνικού και φιλοτιμίας, όπως καταστή μέλος άξιον μεγαλουργήσαντος έθνους». Κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα αποκρυσταλλώνεται έτι περαιτέρω το τρίσημο σχήμα της εθνικής συνέχειας της ελληνικής Ιστορίας αποκλείοντας καθετί το ξένο, ενώ καταργείται η αλληλοδιδασκτική μέθοδος και εφαρμόζεται πλέον συνδιδασκτική μέθοδος (Γιώτης, 2012: 20).

Το πρώτο επίσημο Αναλυτικό Πρόγραμμα για τα τετρατάξια δημοτικά σχολεία συντάσσεται μόλις στα 1894 επικυρώνοντας εμμέσως την ίδια κατεύθυνση και πνεύμα σκοπών της σχολικής Ιστορίας του 1881, αφού σε αυτό απλώς παρατίθεται η διδακτέα ύλη έμφορτη πολιτικών και στρατιωτικών γεγονότων που αφορούν το έθνος και την ιστορική του συνέχεια, χωρίς να δηλώνονται ρητά οι σκοποί (Αβδελά, 1998: 20-21. Γιώτης, 2012: 20, 43-44. Κοντοβά, 2014: 34). Εγκαινιάζεται, έτσι, με αυτόν τον τρόπο η στενή διασύνδεση μεταξύ εθνικού ρόλου της σχολικής Ιστορίας και της παραδοσιακής στρατιωτικής, πολιτικής και διπλωματικής ιστορίας των «μεγάλων ανδρών», μια βασική αρτηρία πάνω στην οποία θα πορευτεί μέχρι και πολύ αργότερα.

Η σχολική Ιστορία, στο εξής, θα κινηθεί και επίσημα στην ελληνική εκπαίδευση στα πλαίσια του εθνοποιητικού της ρόλου. Επόμενος σταθμός είναι το Αναλυτικό Πρόγραμμα του 1913 για την Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση, όπου πλέον η εκμάθηση της εθνικής ιστορίας συναρθρώνεται με την σκοποθεσία της εθνικής-κοινωνικής ενότητας και την ένταξη της ορθόδοξης πίστης ως οργανικής συνιστώσας της εθνικής

---

⁵⁵ Το οποίο ελληνικό κράτος βρίσκεται κι αυτό τότε σε φάση διαμόρφωσης της ταυτότητας και της εθνικής ιδεολογίας του, μέσα από την προσπάθεια συνταιριάσματος των διάσπαρτων κέντρων του ελληνικού καπιταλισμού (διάσπαρτου ελληνισμού) που βρίσκονται εκτός της επικράτειάς του και των «αυτόχθονων» και «ετερόχθονων» πληθυσμών εντός της δεδομένης επικράτειάς του· μια προσπάθεια που οδήγησε στην υιοθέτηση της Μεγάλης Ιδέας ως την στρατηγική πρόθεση της εξωτερικής πολιτικής του. Ως ιστορικής υφής υπόστρωμα της Μεγάλης Ιδέας λειτουργεί, θα λέγαμε, και η υιοθέτηση του τρίσημου σχήματος της ελληνικής συνέχειας, το οποίο αποτελεί ακρογωνιαίο λίθο του εθνοποιητικού ρόλου της ελληνικής σχολικής Ιστορίας, σε μια τρόπον τινά διασύνδεση της μελλοντικής εξωτερικής πολιτικής του ελληνικού κράτους και της επίσημης αφήγησης της ιστορίας του (βλ. παρακάτω 2.4 και ειδικότερα σ. 91).

⁵⁶ Αναφερόμαστε σε «ανεπίσημο» Αναλυτικό Πρόγραμμα, γιατί προκειμένου να καλυφθεί η απουσία θεσμικά συγκροτημένου Αναλυτικού Προγράμματος, υιοθετείται και εγκρίνεται ως τέτοιο το έργο του Γενικού Επιθεωρητή Δημοτικών Σχολείων Δ. Γ. Πετρίδη (1881) με τίτλο «Στοιχειώδεις πρακτικά οδηγία περί διδασκαλίας μαθημάτων εν τοις δημοτικίς σχολείοις» (Αβδελά, 1998: 19. Γιώτης, 2012: 46-47).

ταυτότητας, ταυτίζοντας την ελληνοποιημένη βυζαντινή «εθνική» ιστορία με την εκκλησιαστική ιστορία (Γιώτης, 2012: 21), αλλά και με μετάθεση του κέντρου βάρους προς την κατανόηση της σύγχρονης κατάστασης ως απόληξης, μέσα από την ενοποιημένη-εξελικτική ιστορία του έθνους και του πολιτισμού του (Κουλούρη, 1988: 44)⁵⁷.

Δεν πρέπει να θεωρηθεί αντίφαση το γεγονός πως, εντός μιας γενικότερης προοδευτικής προσπάθειας «αστικοδημοκρατικής γλωσσοεκπαιδευτικής μεταρρύθμισης»⁵⁸ (1913, 1917 με τερματισμό της το 1920) που εκπορευόταν από τον προοδευτικό Εκπαιδευτικό Όμιλο των Α. Δελμούζου, Δ. Γληνού, Μ. Τριανταφυλλίδη κ.ά και τους Φιλελεύθερους, ο σκοπός της σχολικής Ιστορίας παρέμενε στην εθνική κατεύθυνση του 19ου αιώνα και μάλιστα εντεινόμενος εγκολπώνοντας πλήρως το Βυζάντιο (ως στοιχείο εθνικής Ιστορίας) και την θρησκεία (ως στοιχείο εθνικής ταυτότητας). Αυτή η επέκταση του χαρακτήρα της εθνοποιητικής σχολικής Ιστορίας πρέπει να αναγνωστεί στο ιστορικό πλαίσιο των αρχών του 20ού αιώνα, όταν και το ελληνικό κράτος μετά το Γουδί (1909) πορευόταν προς την πλήρη αστική-καπιταλιστική του ολοκλήρωση (Μπουζάκης, 2006: 78-86). Σε αυτή την ιστορική περίοδο, η σχολική Ιστορία ενσωματώνοντας πλήρως το ρεύμα του εθνικισμού και της «εθνικής ιστοριογραφίας» συνεπικουρεί την ισχυροποίηση της νεαρής ελληνικής αστικής τάξης που επιδιώκει τον αστικό μετασχηματισμό και εκσυγχρονισμό του κράτους, κόντρα στα φεουδαρχικά-παλαιοκομματικά κατάλοιπα, καλώντας τους μαθητές να κατανοήσουν την σύγχρονη κατάσταση της Ελλάδας στη βάση της εξελικτικής ιστορικής πορείας του ελληνικού έθνους. Συνεπώς, η εξέλιξη των σκοπών της σχολικής Ιστορίας προς αυτήν την κατεύθυνση αποτελούσε κι αυτή οργανικό μέρος αυτού του εκσυγχρονισμού στο πεδίο της Εκπαίδευσης, αν και η Μεταρρύθμιση είχε ως κεντρικά (και επίμαχα, όπως αποδείχτηκε) θέματα το γλωσσικό ζήτημα, την πρακτική τεχνικοεπαγγελματική εκπαίδευση και την γενίκευση του λαϊκού-μαζικού χαρακτήρα της Πρωτοβάθμιας⁵⁹.

---

⁵⁷ Όπως σημειώνει η Κουλούρη (1988: 44) το ρεύμα του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού, που εκφράζεται μέσα από τον Εκπαιδευτικό Όμιλο στις αρχές του 20ού αιώνα, αρχικά αντιλαμβάνεται την διδασκαλία της σχολικής Ιστορίας με μια «οπισθοχωρούσα» μέθοδο στη βάση βέβαια της εξελικτικής ιδέας, κάτι που μεταφέρει την έμφαση από το παρελθόν στο παρόν του έθνους και τον σύγχρονο πολιτισμό ως αφετηρία. Αυτήν την μέθοδο εφάρμοσε ο Α. Δελμούζος στο Ανώτατο Παρθεναγωγείο Βόλου. Ωστόσο, στη συνέχεια αυτή η αντίληψη διασταυρώνεται με τον επίσημο λόγο και υπαναχωρεί, αφού στο Υπόμνημα του Εκπαιδευτικού Ομίλου προς το Κεντρικό Εποπτικό Συμβούλιο της Δημοτικής Εκπαιδευσεως το 1912 και στα *Νομοσχέδια* του 1913 ο σύγχρονος πολιτισμός είναι το κέντρο της διδασκαλίας, αλλά πλέον ως απόληξη και όχι ως αφετηρία.

⁵⁸ Ο Μπουζάκης (2003) συνοψίζει την συνολική Μεταρρύθμιση του 1913, εντός του πνεύματος της οποίας πρέπει να αναγνωστεί και το Αναλυτικό Πρόγραμμα της σχολικής Ιστορίας, με τις εξής λέξεις-κλειδιά: «νέα παιδεία: σταθερό βάθρο πολιτισμού», «άνθρωπος: μέλος ορισμένης θρησκευτικής κοινότητας και έθνους», «πολίτης: ορισμένου κράτους», «αγωγή: ηθική, εθνική και θρησκευτική», «μόρφωση: πάντων των πολιτών», «Παιδεία του λαού» και «Αγωγή πολιτών».

⁵⁹ Ο Τσουκαλάς (1987) ερμηνεύει την αποτυχία της θεμελίωσης του αστικού σχολείου κατά τον πρώτο αιώνα του ελληνικού κράτους στη βάση της εξαρτημένης και μεταπρατικής ελληνικής αστικής τάξης που δεν ήταν ικανή να λειτουργήσει αυτοδύναμα παράγοντας αυτόνομη στρατηγική για τον εαυτό της, στην οποία θα αντιστοιχούσε ένας ανάλογος θεσμός της Εκπαίδευσης. Για μια εκτενέστερη μελέτη επικεντρωμένη στον μεσοπόλεμο σχετικά με την επιδίωξη θεμελίωσης του αστικού σχολείου από τους

Το Αναλυτικό Πρόγραμμα του 1957 για το Δημοτικό, το οποίο φαίνεται ότι δεν εφαρμόστηκε (Αβδελά, 1998: 22), ήταν το πρώτο στο οποίο διαφαίνεται μια πρόωμη οργάνωση-τεχνοκρατικοποίηση του σχεδιασμού της Εκπαίδευσης, αφού είναι το πρώτο Αναλυτικό Πρόγραμμα όπου πέρα από τα περιεχόμενα και τον σκοπό του κάθε μαθήματος, δίνονταν και γενικές/ειδικές κατευθύνσεις περί της μεθόδου διδασκαλίας τους μέσω μεθοδολογικών υποδείξεων και ειδικών οδηγιών. Ωστόσο, επρόκειτο για μια μεταρρυθμιστική προσπάθεια (της περιόδου 1957-1959) με εμμονή στην παραδοσιακή-κλασικιστική κατεύθυνση της Εκπαίδευσης στο ρεύμα του εκπαιδευτικού συντηρητισμού, η οποία υποστηρίχθηκε και προτάθηκε από φορείς που είχαν αντισταθεί κατά τα παρελθόν σε κάθε προοδευτική γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση (Μπουζάκης, 2005: 47). Η Ιστορία συγκαταλεγόταν στα «πατριδογνωστικά μαθήματα» (μαζί με την Αγωγή του Πολίτου, την Πατριδογνωσία και την Γεωγραφία) διατηρώντας τον εθνοποιητικό ρόλο και τον πατριδογνωστικό χαρακτήρα της σε ένα Αναλυτικό Πρόγραμμα που, αν και δεν εφαρμόστηκε, επηρέασε βαθιά την μετέπειτα περίοδο και βρισκόταν στην ίδια κατεύθυνση σκοποθεσίας της σχολικής Ιστορίας, η οποία πλέον ταυτίζει την ιστορική συνείδηση με την εθνική (εθνικόφρονα) συνείδηση και την υπεράσπιση της μετεμφυλιακής κατάστασης (Αβδελά, 1998: 22. Γιώτης, 2012: 60-62). Σε αυτήν την ιστορική περίοδο, ο εθνοποιητικός ρόλος της σχολικής Ιστορίας έχει πλέον περάσει οριστικά στην αντιδραστική του φάση. Δεν συναρθρώνεται πλέον με την ανοδική πορεία της ελληνικής αστικής τάξης των αρχών του 20ού αιώνα και την υποστήριξη αστικοδημοκρατικών/λαϊκών αιτημάτων εκσυγχρονισμού του κράτους (όπως στο Αναλυτικό Πρόγραμμα του 1913), αλλά με την βίαιη στερέωση του αντικομμουνιστικού μετεμφυλιακού κράτους της Δεξιάς που στη βάση του πλέγματος-τριγώνου εξουσίας με το Στέμμα και τις ΗΠΑ χωρίζει τους πολίτες σε δύο κατηγορίες (εθνικόφρονες και μη, διώκοντας την Αριστερά / εαμική μερίδα) και λειτουργεί σαφώς αναχρονιστικά και κατασταλτικά⁶⁰. Σε αυτό το πλαίσιο, η καλλιέργεια της εθνικής ιστορικής συνείδησης μέσα από την σχολική Ιστορία ταυτίζεται με την επιβολή και νομιμοποίηση του καθεστώτος «καχεκτικής δημοκρατίας» των εθνικοφρόνων (Νικολακόπουλος, 2001) και του εγκληματικού αντιδημοκρατικού χαρακτήρα του Παρασυντάγματος των Α.Ν. 375/1936 και Α.Ν. 509/1947 (Αλιβιζάτος, 1995. 2012).

Μετά το σύντομο «διάλειμμα» της αποτυχημένης απόπειρας Ε. Παπανούτσου και της Ένωσης Κέντρου για μια εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στα 1964-65 με φιλελεύθερο-εκσυγχρονιστικό χαρακτήρα στην κατεύθυνση της ρήξης με την

φιλελεύθερους διανοούμενους, αλλά και την τελική «μοιραία» και «μακρόχρονη» αποτυχία τους βλ. Φραγκουδάκη, 2004.

⁶⁰ Για το τρίγωνο του πλέγματος εξουσίας (ΕΡΕ – Στέμμα – ΗΠΑ) κατά την μετεμφυλιακή περίοδο βλ. Σωτηρόπουλος, 2012, για την δυναμική σχέση και συνύπαρξη του στρατού σε αυτό το πλέγμα βλ. Χαραλάμπης, 1985, ενώ για το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο εντός του οποίου και για το οποίο λειτουργεί αυτό το πλέγμα οδεύοντας σταδιακά προς την δικτατορία των Συνταγματαρχών βλ. Σακελλαρόπουλος, 1998.

παραδοσιακή εθνικοφροσύνη⁶¹, η ίδια συντηρητική εθνικοποιητική-εθνοκεντρική κατεύθυνση του 1957 επιβεβαιώνεται και φτάνει στα ακρότατα εθνικιστικά και αντικομμουνιστικά της όρια με το χουντικό Αναλυτικό Πρόγραμμα του 1969 για το Δημοτικό και τη Μέση Εκπαίδευση. Αυτό λειτουργεί εντός της και αναπαράγει την ιδεολογική ατμόσφαιρα της Ελλάδας του «γύψου» και του δόγματος περί «ελληνοχριστιανικού πολιτισμού»⁶², στο πλαίσιο της υπερσυντηρητικής κατεύθυνσης του συνθήματος της χούντας που συνοψιζόταν στο τρίπτυχο «Πατρίς-Θρησκεία-Οικογένεια»⁶³. Το συγκεκριμένο τρίπτυχο αποτελεί την βαθιά ουσία του δικτατορικού πλαισίου, αφού συναρτά, τρόπον τινά, άμεσα και αδιαμεσολάβητα την μέριμνα του κάθε ατόμου αποκλειστικά για την οικογένειά του (ενθάρρυνση ιδιοτέλειας και ιδιώτευσης υπό τον φόβο υπόρρητης κρατικής απειλής) με την τυφλή αποδοχή της επίσημης κρατικής ιδεολογίας (παθητικοποίηση και αποπολιτικοποίηση) στο όνομα του έθνους και της θρησκείας (νομιμοποίηση της καταστολής προς υπεράσπιση της ελληνορθόδοξης ταυτότητας).

Σε αυτό το ιδεολογικό συγκείμενο πρέπει να ιδωθεί ο γενικός σκοπός του μαθήματος της Ιστορίας που επιδιώκει «να καταστήσει ικανούς τους μαθητές να κατανοούν τον ιστορικό βίον του Ελληνικού Έθνους και να αντλούν διδάγματα από την Ελληνική Ιστορία, να καλλιεργήσουν το συναίσθημα της φιλοπατρίας αυτών και να παρασκευάσουν ψυχικά και πνευματικά, ώστε να αποβούν χρήσιμα μέλη της πολιτικής και εθνικής κοινότητας των Ελλήνων», ενώ η εθνική ιστορία διδάσκεται «δια της προβολής των αξιολογικών επιτευγμάτων των προσωπικοτήτων της ιστορίας και καταλλήλων ιστορικών παραδειγμάτων [...] ήτοι φρονηματίζεται ο μαθητής» και με μεθοδικές οδηγίες, στις οποίες αναφέρονται δραστηριότητες «προς ανάπτυξιν υγιών εθνικών συναισθημάτων, ο ομαδικός εορτασμός εθνικών εορτών, η παρακολούθησις υπό των μαθητών εθνικών μνημοσύνων υπέρ πεσόντων εν πολέμω,

---

⁶¹ Στη συγκεκριμένη μεταρρύθμιση έγινε προσπάθεια η καλλιέργεια της εθνικής συνείδησης να αποσυνδεθεί από τον σωβινισμό, τον φανατισμό και την καλλιέργεια μίσους προς τους άλλους λαούς, έθνη και εθνότητες, αλλά αντίθετα, να συναφθεί με την καλλιέργεια του αισθήματος στους μαθητές «ότι είναι πολίτες του κόσμου» με την παράλληλη «εξοικείωσή τους με την αέναη προσπάθεια του ανθρώπου για μάθηση, πρόοδο και ελευθερία» στο πλαίσιο της όξυνσης της φαντασίας και κρίσης τους που έσπαζε το «μονοπώλιο» της ξερής εκμάθησης δηλωτικών γνώσεων. Αυτό απηχούσε διαμορφωμένες απόψεις του Ε. Παπανούτσου για το μάθημα της Ιστορίας, που τις εξέφρασε γράφοντας σχετικό άρθρο στο περιοδικό *Παιδεία* ήδη από το 1949 (Γιώτης, 2012: 28), ενώ η γενικότερη εκσυγχρονιστική οπτική του περί Εκπαίδευσης μπορεί να συμπεκνωθεί στην φράση του πως «από όλες τις επενδύσεις η εκπαίδευση έχει τη μεγαλύτερη και προπάντων την πιο σίγουρη απόδοση» (Μπουζάκης, 2006: 129).

⁶² Το τρίπτυχο «Πατρίς-Θρησκεία-Οικογένεια» κατοχυρώνεται ως γενικό πλαίσιο στην Εκπαίδευση και με το Σύνταγμα της Δικτατορίας του 1968, όπου ως σκοπός της Παιδείας προσδιοριζόταν η ηθική και πνευματική αγωγή και ανάπτυξη της εθνικής συνειδήσεως των νέων επί τη βάση των αξιών του ελληνικού και χριστιανικού πολιτισμού (Σύρου, 2009: 52-53).

⁶³ Το εν λόγω σύνθημα είχε μια μακρά περίοδο διαμόρφωσης ήδη από το 1880 και μέχρι την μεσοπολεμική περίοδο στο πλαίσιο της εθνικιστικής-συντηρητικής παράδοσης, βλ. Γαζή, 2011, ενώ για την πορεία ιδεολογικού μετασχηματισμού του ελληνικού συντηρητισμού από την νομιμοφροσύνη του μεσοπολέμου, με ενδιάμεσο στάδιο την μεταξική δικτατορία, προς την μεταπολεμική-μετεμφυλιακή εθνικοφροσύνη του «Πατρίς-Θρησκεία-Οικογένεια» πριν το υιοθετήσει ως βασικό ιδεολογικό της άξονα η δικτατορία των Συνταγματαρχών του 1967, βλ. Παπαδημητρίου, 2009.

η φροντίς υπό του σχολείου διά τον ευπρεπισμόν του ηρώου, συντελούν τα μέγιστα εις τον εθνικόν φρονηματισμόν των μαθητών»⁶⁴ (Σύρου, 2009: 52-55. Κοντοβά, 2014: 96-99).

Επιμέρους στόχοι αναφέρονται στην «καλλιέργεια της εθνικής συνειδήσεως, του χρέους προς το παρελθόν και της ευθύνης δια το παρόν και τη δημιουργίαν του μέλλοντος» και στην «διάπλαση χρηστών και ενθουσιωδών πολιτών», ενώ υπάρχουν αναφορές στην ιστορία των άλλων λαών (κυρίως ευρωπαϊκή) ώστε ο μαθητής να γνωρίσει την «ψυχικήν και πνευματικήν ιδιοσυστασία των», ενώ σαφώς υποκριτική είναι η αναφορά στην «καταπολέμηση της μισαλλοδοξίας και την καλλιέργεια διάθεσης διεθνούς κατανόησης και συνεργασίας». Τελικά, όπως αναφέρεται ρητά «το μάθημα της Ιστορίας καθίσταται μάθημα κατ' εξοχήν φρονηματιστικόν και ανθρωπιστικόν» (Σύρου, 2009: 52-55. Κοντοβά, 2014: 96-99).

Το Αναλυτικό Πρόγραμμα του 1977 για την Πρωτοβάθμια και την Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση εκδίδεται σταδιακά μέχρι το 1981 από το νεοσύστατο (το 1975) Κέντρο Εκπαιδευτικών Μελετών και Επιμόρφωσης (ΚΕΜΕ), ενώ ανήκει στο πλαίσιο της ψήφισης του νέου δημοκρατικού Συντάγματος του 1975⁶⁵ και της εκπαιδευτικής Μεταρρύθμισης του 1976/77. Αυτή προέρχεται από το εξευρωπαϊσμένο συντηρητικό ρεύμα και κατοχυρώνει υπερώριμα αιτήματα που ήδη είχαν διατυπωθεί από την Μεταρρύθμιση του 1913 (και του 1917), όπως η δημοτική γλώσσα και η στροφή στην πρακτική ζωή. Παρά την ενσωμάτωση στοιχείων της αποτυχημένης Μεταρρύθμισης του 1964, κατορθώνει να φτάσει σε κάποιο βαθμό προοδευτικά επίπεδα, αν και γενικά κινείται σε μια συντηρητική κατεύθυνση που συνοψίζεται στην κυριαρχία του ακμαίου ηθικού, θρησκευτικού και εθνικού στοιχείου και φρονήματος (Μπουζάκης, 2003. Μπουζάκης, 2006: 141).

Ως σκοπός της σχολικής Ιστορίας προσδιορίζεται «η κατανόηση των πολιτικών γεγονότων και πολιτιστικών στοιχείων που συνθέτουν το ιστορικό παρελθόν και παρόν του Έθνους, η ανάπτυξη του αισθήματος της φιλοπατρίας και η προετοιμασία για ενσυνείδητη και ελεύθερη συμμετοχή στη ζωή του λαού μας και της ευρύτερης κοινότητας των Εθνών». Οι γενικές οδηγίες για την διδασκαλία του μαθήματος αντιλαμβάνονται, στο πνεύμα του θετικισμού, μονοσήμαντα την «ιστορική αλήθεια» αξιώνοντας αυτή «να παρουσιάζεται στους μαθητές ανεπηρέαστη από κάθε άλλη σκοπιμότητα», ενώ προτρέπουν σε «έμφαση σε γεγονότα που επιβεβαιώνουν την ιστορική συνέχεια του Έθνους, που αναφέρονται στον πολιτισμό των Ελλήνων και που τονίζουν την αγαθή επίδραση του χριστιανισμού στην ιστορική πορεία του Έθνους», στην «έξαρση των μεγάλων ιστορικών προσωπικοτήτων και των χαρακτηριστικών περιστατικών, που μπορούν να συμβάλουν θετικά στην ηθική

---

⁶⁴ Για τέτοιου είδους δραστηριότητες που αποτελούν μια μορφή άτυπης σχολικής Ιστορίας εντός της Εκπαίδευσης και με επίκεντρο τους σχολικούς εορτασμούς των εθνικών ιστορικών επετείων της περιόδου 1924-2007 και τις αναπαραστάσεις του παρελθόντος που δομούν βλ. Γκόλια, 2008.

⁶⁵ Το οποίο κατοχυρώνει την υποχρέωση για εννιάχρονη εκπαίδευση και το δικαίωμα για δωρεάν εκπαίδευση σε όλες τις βαθμίδες, ενώ στο άρθρο 16 (παράγραφος 2) αναφέρεται πως «η παιδεία αποτελεί βασικήν αποστολήν του Κράτους, έχει δε ως σκοπόν της την ηθικήν, πνευματικήν, επαγγελματικήν και φυσικήν αγωγήν των Ελλήνων, την ανάπτυξιν της εθνικής και θρησκευτικής συνειδήσεως και την διάπλασιν αυτών ως ελεύθερων και υπεύθυνων πολιτών».

μόρφωση, στον εθνικό φρονηματισμό, στην καλλιέργεια ελεύθερου φρονήματος και στην ανάπτυξη της δημοκρατικής συνειδήσεως των μαθητών» (Γιώτης, 2012: 66-67. Κοντοβά, 2014: 101-105).

Συνοψίζοντας, το Αναλυτικό Πρόγραμμα του 1977 δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση: α) σε γεγονότα πάνω στο νήμα του τρίσημου σχήματος της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους, β) στην παγκόσμια ακτινοβολία του ελληνικού πολιτισμού υπό την επίδραση και του χριστιανισμού, γ) στην εκκλησιαστική ιστορία σε συνάρθρωση με την εθνική, δ) στην ιστορία των «μεγάλων ανδρών» με επιμονή στα σημαντικά ιστορικά πρόσωπα και την αξιολόγηση των πράξεών τους, και ε) στην μοναδικότητα της ανεπηρέαστης ιδεολογικά-πολιτικά ιστορικής αλήθειας των εγχειριδίων, τελικά αναπαράγει μια άκρως παραδοσιακή μορφή σχολικής Ιστορίας που συμβάλλει στον εθνικό, θρησκευτικό και ηθικό φρονηματισμό, ο οποίος συνδέεται (συνωνυμεί ή ταυτίζεται) διακηρυκτικά με την ανάπτυξη της δημοκρατικής συνείδησης των μαθητών, ως ένα ελάχιστο προοδευτικό βήμα-προσθήκη στους σκοπούς της σχολικής Ιστορίας στο πλαίσιο της πρόσφατης μεταδικτατορικής περιόδου. Ακριβώς και αυτή η αναφορά στην δημοκρατική συνείδηση αποκαθαίρει το υπόλοιπο σώμα σκοπών-στόχων του Αναλυτικού Προγράμματος, αφού συνολικά το μάθημα της Ιστορίας προορίζεται να κινηθεί στα αποδεκτά συντηρητικά όρια της εξεγερτικής ιδεολογικοπολιτικής ατμόσφαιρας της πρώιμης Μεταπολίτευσης.

Μετά την κυβερνητική αλλαγή του 1981 και την άνοδο του ΠΑ.Σ.Ο.Κ. στην εξουσία, επιχειρούνται ριζικές αλλαγές στον χώρο της Εκπαίδευσης με την Μεταρρύθμιση κατά την πρώτη τετραετία 1981-1985. Τα νέα στοιχεία που αυτή εισάγει είναι ο προσδιορισμός της Παιδείας ως μόρφωσης που αποτελεί «όχι μόνο επενδυτικό αγαθό» (όπως στην, επίσης, προοδευτική Μεταρρύθμιση Ε. Παπανούτσου το 1964-65) «αλλά ταυτόχρονα και αυτοσκοπό, που η κοινωνία οφείλει να μην στερήσει από κανέναν». Παράλληλα, απομειώνεται η έμφαση στον ηθικό, θρησκευτικό και εθνικό προσανατολισμό της Παιδείας, ενώ εισάγονται και πρωταγωνιστούν έννοιες που αφορούν το άτομο και την διαμόρφωση της προσωπικότητάς του μέσω της μόρφωσης. Έτσι, γίνεται λόγος για τον ολοκληρωμένο καθολικό άνθρωπο, την κοινωνικοποίησή του στα πλαίσια της αξίας του κοινωνικού ανθρωπισμού, τις διαπροσωπικές σχέσεις, την κατανόηση, την συντροφικότητα, την συνεργασία και την αλληλεγγύη, στα πλαίσια μιας δημοκρατικής, πλουραλιστικής και οικουμενικής αντίληψης για τους άλλους λαούς και πολιτισμούς, ενώ τίθεται και ο στόχος της κριτικής σκέψης στο περιβάλλον της σύγχρονης γνώσης (Μπουζάκης, 2003).

Αυτή η βασική του μεταρρυθμιστική κατεύθυνση θεωρείται πως από την μία εκσυγχρόνισε την ελληνική Εκπαίδευση ικανοποιώντας τα αιτήματα του εκπαιδευτικού (αστικού) δημοτικισμού⁶⁶ και ολοκληρώνοντας την γενική αστικοδημοκρατική μεταρρύθμιση που εκκρεμούσε από τις αρχές του 20ού αιώνα

---

⁶⁶ Η ικανοποίηση των αιτημάτων του εκπαιδευτικού (αστικού) δημοτικισμού είχε, βέβαια, ξεκινήσει ήδη με την Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση του 1976 υπό τον Γ. Ράλλη ως Υπουργό Παιδείας της Ν.Δ.. Για μια αναλυτική παρουσίαση της εν λόγω μεταρρύθμισης βλ. Πετροπούλου, 2012: 113-176, ενώ για την σχέση της με τις επόμενες εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις του 1985 και του 1997 βλ. ό.π. 263-294.

(άνοιγμα και σύνδεση του σχολείου με την ζωή, σύνδεση της εκπαίδευσης με τις κοινωνικοοικονομικές ανάγκες της παραγωγής, εκσυγχρονισμός αναλυτικών προγραμμάτων και σχολικών βιβλίων κ.λπ.), ενώ από την άλλη προχώρησε σε ριζικές θεσμικές αλλαγές (νόμος πλαίσιο για τα Α.Ε.Ι., λειτουργία πανεπιστημιακών Παιδαγωγικών Τμημάτων, σχολικός σύμβουλος, όργανα δημοκρατικού προγραμματισμού / λαϊκής συμμετοχής κ.λπ.) που η λογική τους περιείχε τα σπέρματα μιας περαιτέρω μετασχηματιστικής δημοκρατικής-σοσιαλιστικής δυναμικής (Μπουζάκης, 2006: 177).

Σε αυτό το γενικό μεταρρυθμιστικό πλαίσιο εντάσσεται το Νέο Πρόγραμμα Σπουδών του 1985 που είναι σε μορφή Curriculum, περιλαμβάνοντας σκοπούς, στόχους, περιεχόμενα-ενότητες και προτάσεις για διδακτική μεθοδολογία (μέσω και της καθιέρωσης βιβλίου δασκάλου), εισάγοντας έτσι, για πρώτη φορά, έναν τεχνοκρατικό χαρακτήρα⁶⁷. Αυτό εξειδικεύεται για την Ιστορία στην Πρωτοβάθμια στα Αναλυτικά Προγράμματα του 1987-1989 που εκδίδονταν σταδιακά ανά τάξη, ενώ για την Δευτεροβάθμια επιβεβαιώθηκαν τα δεδομένα του Αναλυτικού Προγράμματος του 1977 και σταδιακά έγιναν κάποιες αλλαγές και τροποποιήσεις μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1990⁶⁸ (Σύρου, 2009: 62. Γιώτης, 2012: 68-70. Κοντοβά, 2014: 107-109).

Η σχολική Ιστορία σε αυτήν την μεταρρυθμιστική περίοδο ισορροπεί σε μια διπλή κατεύθυνση εισαγωγής προοδευτικών στοιχείων εντός του δεδομένου συντηρητικού εθνοποιητικού πλαισίου. Έτσι, παρατηρούνται από την μία στοιχεία καλλιέργειας οικουμενικής και ιστορικής σκέψης-συνείδησης όπως η έμφαση στην ιστορική σκέψη και η εξοικείωση με τις ιστορικές μεθόδους (διάκριση ανάμεσα στα ίχνη του παρελθόντος και την ιστορική ερμηνεία τους), η σημασία της ειρήνης, της δημοκρατίας και του αμοιβαίου αλληλοσεβασμού των λαών και των πολιτισμών, ενώ από την άλλη εμμένουν τα παραδοσιακά φρονηματιστικά-εθνοποιητικά στοιχεία της φιλοπατρίας, της αδιάσπαστης ιστορικής συνέχειας του έθνους και της εστιασμένης γεγονοτολογικής-προσωποκεντρικής ιστορίας (Αβδελά, 1998: 55. Κοντοβά, 2014: 107-108).

Συνολικά, οι αλλαγές των Αναλυτικών Προγραμμάτων της σχολικής Ιστορίας (κυρίως για την Πρωτοβάθμια) της περιόδου 1983-1995 μπορούν να αποτιμηθούν ως έχουσες τον αντιφατικό χαρακτήρα που αντανακλά το γενικότερο ιστορικό πλαίσιο, εντός του οποίου σχεδιάστηκαν, εγκρίθηκαν, αλλά δεν εφαρμόστηκαν πλήρως ή εν συνόλω. Ενείχαν μια ταυτόχρονη αντίρροπη τάση προοδευτισμού και συντήρησης,

---

⁶⁷ Στο Πρόγραμμα του 1989 για την ΣΤ' Δημοτικού για πρώτη φορά εμφανίζονται με μορφή πίνακα οι διδακτικοί στόχοι και οι επιδιώξεις ξεχωριστά για κάθε ενότητα του εγχειριδίου (Γιώτης, 2012: 69).

⁶⁸ Στην Δευτεροβάθμια δεν υπήρξαν αλλαγές με την μορφή νέων Αναλυτικών Προγραμμάτων Ιστορίας (η αναδιατυπώσεών τους, όπως την περίοδο 1995-1997) σε συγκεκριμένες τάξεις, όπως συνέβη με την Πρωτοβάθμια, αλλά οι αλλαγές που αφορούσαν την Ιστορία διατυπώθηκαν εμμέσως στον Ν. 1566/1985 στον γενικό σκοπό του Γυμνασίου (άρθρο 5) και στον γενικό σκοπό του Λυκείου (άρθρο 6), άμεσα στο Ωρολόγιο και Αναλυτικό Πρόγραμμα Λυκείων Μέσης Γενικής Εκπαίδευσης (ΠΔ 479, ΦΕΚ 170/Α', 07.10.1985), ενώ εκφράστηκαν κυρίως μέσα από την ύλη των νέων σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας της των αρχών της δεκαετίας του 1980 (Αναλυτικό Πρόγραμμα 1981 με καθιέρωση των τροποποιήσεων του 1977 και Μεταρρύθμιση του 1982).

ενώ, στο βαθμό που δεν εφαρμόστηκαν πλήρως οι προοδευτικές εξαγγελίες, υποχώρησε το στοιχείο του προοδευτισμού δίνοντας την θέση του στην συντήρηση του δεδομένου πλαισίου (του 1977 κυρίως για την Δευτεροβάθμια), με μία κάποια ενίσχυση των επιστημολογικών και παιδαγωγικών τάσεων στους σκοπούς της σχολικής Ιστορίας (η οποία διεθνώς είχε περάσει στην εποχή της συγκρότησης του πεδίου της Διδακτικής της Ιστορίας, υπό την άμεση επίδραση του επιστημολογικού-ιστοριογραφικού ρεύματος της Νέας Ιστορίας (Thuillier & Tulard, 1993: 62-70) των δεκαετιών του 1960 και 1970), χωρίς όμως να ανταποκρίνεται πλήρως σε αυτούς: αρχικά ισορροπώντας, έπειτα προβάλλοντας έντονες ενστάσεις και τελικά αναστρέφοντάς τους σε μια συντηρητική αναδίπλωση (Μαυροσκούφης, 1997: 17-18. Κογκούλη, 2016: 34-36). Ο προοδευτισμός και η στροφή προς την ανθρωπιστική Παιδεία που συνόδευσε το πνεύμα και το γράμμα των εξαγγελιών του Αναλυτικού Προγράμματος του 1985 (και αποτυπώθηκε εν μέρει στα νέα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας), αν και βρισκόταν αρκετά πίσω από τις κατακτήσεις της Διδακτικής της Ιστορίας διεθνώς⁶⁹, επιχείρησε τουλάχιστον να τις παρακολουθήσει. Αναδιπλώθηκε, ωστόσο, από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 στο μέτρο που καθυστέρησε, ανασχέθηκε, περιεστάλη και εν τέλει ανεστάλη η πορεία εφαρμογής του, με την σκυτάλη να περνάει στη νέα μεταρρυθμιστική περίοδο που αρχίζει το 1998 (2001-2003).

Η επόμενη μεταρρυθμιστική περίοδος (1998-2007) ξεκινάει το 1998 όταν το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο συντάσσει το Ενιαίο Πλαίσιο Προγράμματος Σπουδών (Ε.Π.Π.Σ.) ως ένα αναλυτικό πρόγραμμα των αναλυτικών προγραμμάτων, ένα κοινό πλαίσιο στόχων διδασκαλίας σε Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, σε μια προσπάθεια να επιτευχθεί ένα πλαίσιο ομοιόμορφης συνέχειας μεταξύ των τάξεων και των βαθμίδων, με την παράλληλη άρση της αποσπασματικότητας των Αναλυτικών Προγραμμάτων κάθε τάξης. Το γενικότερο ιδεολογικό πλαίσιο της Μεταρρύθμισης χαρακτηρίζεται από την προσπάθεια συμβιβασμού των κληροδοτημένων αρχών και στόχων μιας ανθρωπιστικής Παιδείας, στους οποίους προστίθεται αυτός της διαπολιτισμικής αγωγής (σεβασμός στη διαφορά και τις πολιτισμικές ιδιαιτερότητες των ατόμων), με νέους στόχους που αναφέρονται στην μετά-Μάαστριχτ ευρωενωσιακή πορεία της Ελλάδας και σχετίζονται με την ανταγωνιστικότητα στο διεθνές περιβάλλον, την κατάρτιση (που πρωτοεμφανίζεται τότε) και την δια βίου εκπαίδευση για την νέα κοινωνία της γνώσης και της πληροφορίας (Μπουζάκης, 2003).

Οι σκοποί για το μάθημα της Ιστορίας το 1998-99 στην Δευτεροβάθμια κινούνται διακηρυκτικά και αυτοί εντός αυτού του συμβιβασμού μεταξύ έθνους και νέου ευρωενωσιακού περιβάλλοντος, μεταξύ παραδοσιακής μορφής σχολικής Ιστορίας και νεολογισμών που εντάσσονται συμπληρωματικώς. Έτσι, ενώ το μάθημα παραμένει διακηρυκτικά εθνικά φρονηματιστικό στη βάση της εθνικής ταυτότητας και του

---

⁶⁹ Για την ελληνική απόκλιση από τις διεθνείς εξελίξεις στο σαφώς διεπιστημονικό, αλλά και σχετικά αυτόνομο, γνωστικό πεδίο της Διδακτικής της Ιστορίας βλ. Κόκκινος, 1998β, όπου προτείνονται 8 λόγοι-ερμηνείες για να εξηγηθεί η δυσκολία και καθυστέρηση της ελληνικής πλευράς να υιοθετήσει τις διεθνείς κατακτήσεις.

τρίσημου σχήματος ιστορικής συνέχειας, υπάρχει και η αντιφατική επισήμανση οι διδάσκοντες να προσέχουν όταν επιχειρούν μια ιστορική εξήγηση συχνά «παγιδευμένη από αντιλήψεις μιας αλυσιδωτής ιστορικής συνέχειας». Παράλληλα, καλλιεργείται η αίσθηση του «ανήκειν» σε διατακτικά πολλαπλές νοούμενες κοινότητες (τοπική, εθνική, ευρωπαϊκή, παγκόσμια), κάτι που συνάπτεται με την δόμηση της αντίστοιχης ταυτότητας και κυρίως της διπλής εθνικής-ευρωπαϊκής, ενώ προβάλλεται, επίσης, η γνωριμία με την συμβολή και των άλλων λαών στον παγκόσμιο πολιτισμό (διαπολιτισμικότητα), αλλά και των σχέσεων που έχουν μεταξύ τους και με τον ελληνικό στην συνολική διαμόρφωση της διεθνούς ιστορίας (Σύρου, 2009: 63-69. Κοντοβά, 2014: 112-113).

Η μεταρρυθμιστική περίοδος συνεχίζεται με τον σχεδιασμό του «Διαθεματικού Ενιαίου Πλαισίου Προγράμματος Σπουδών» (Δ.Ε.Π.Π.Σ.) για την υποχρεωτική εκπαίδευση που πλαισιώνεται από το «Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών» των διακριτών μαθημάτων (Α.Π.Σ.), τα οποία σχεδιάζονται, αξιολογούνται, αναθεωρούνται και οριστικοποιούνται την περίοδο 2001-2003, ενώ η αντίστοιχη διαμόρφωση των διδακτικών πακέτων ολοκληρώνεται σταδιακά ως το 2007. Επιβεβαιώνεται η κίνηση της σχολικής Ιστορίας στην κατεύθυνση της σύνθεσης ελληνοκεντρικότητας και ευρωκεντρικότητας (ελληνικής και ευρωπαϊκής ταυτότητας), εισάγεται η Τοπική Ιστορία ως παράδειγμα διεθεματικότητας (η οποία πρωτοεισάγεται ως έννοια)⁷⁰, ενισχύεται η θέση της νεότερης και σύγχρονης Ιστορίας, η διαπολιτισμική-πολυπολιτισμική οπτική του σεβασμού των δικαιωμάτων άλλων λαών και πολιτισμών, ενώ εισάγονται διακηρυκτικά οι στόχοι της κριτικής πρόσληψης και αντιμετώπισης της Ιστορίας (ιστορία ως επιλεκτική διαδικασία ανακατασκευής του παρελθόντος μέσα από την κριτική επεξεργασία των πηγών της, καλλιέργεια ιστορικής σκέψης / ιστορικής συνείδησης) και η σύνδεσή της με την καθημερινή ζωή των μαθητών και την διάπλυσή τους ως ενεργών δημοκρατικών πολιτών (Σύρου, 2009: 69-73. Κοντοβά, 2014: 115-116).

Μια ριζική μεταρρυθμιστική απόπειρα, όσον αφορά την σχολική Ιστορία, είναι αυτή της σύνταξης και επικύρωσης των νέων Προγραμμάτων Σπουδών για το μάθημα της Ιστορίας το 2018-19, η οποία τερματίστηκε το 2021 άδοξα, αυθαίρετα και αδικαιολόγητα-ατεκμηρίωτα από την από το 2019 νέα ηγεσία του Υπουργείου Παιδείας (Ανδρικού, 2022: 40-42). Τα Νέα Προγράμματα Σπουδών Ιστορίας του 2018-19, διαπνεόμενα από τις ιδέες και τις αντιλήψεις της Νέας Ιστορίας, κινήθηκαν σε μια εντελώς νέα λογική σε σχέση με τα προγενέστερα και επιχειρούσαν να εισάγουν στην εγχώρια σχολική Ιστορία τις προοδευτικές κατακτήσεις του πεδίου της Διδακτικής Ιστορίας διεθνώς, όπως αυτή της επικέντρωσης της σκοποθεσίας του μαθήματος της Ιστορίας στην ανάπτυξη της ιστορικής σκέψης και ιστορικής

---

⁷⁰ Η Σύρου (2009: 71-72), μέσα από την σύγκριση των Αναλυτικών Προγραμμάτων της Ιστορίας για το Γυμνάσιο του 2000 και του 2002 εντοπίζει μια αναδίπλωση ως προς το στοιχείο της διαθεματικότητας, μέσα από την έλλειψη στόχων καλλιέργειας ιστορικής σκέψης-συνείδησης. Συγκεκριμένα, στο Α.Π. του 2000 υπάρχουν 8 στόχοι που σχετίζονται με την καλλιέργεια της ιστορικής σκέψης-συνείδησης (που αποτελούν το υπόστρωμα της διαθεματικότητας μέσω της διεπιστημονικότητας, άρα και της επιστημονικής αντίληψης του ίδιου του αντικείμενου της Ιστορίας) οι οποίοι δεν αναφέρονται στο αντίστοιχο Α.Π. του 2002.

συνείδησης των μαθητών. Πρωτότυπο στοιχείο ήταν αυτό της εισαγωγής Θεματικών Φακέλων με την αντίστοιχη υποβάθμιση του κεντρικού ρόλου (ως τότε και ως σήμερα) του σχολικού εγχειριδίου κατά την διδασκαλία, την μετατόπιση από την στρατιωτική-πολιτική-διπλωματική ιστορία προς την κοινωνική-οικονομική-πολιτισμική, την μετατόπιση από τον κυρίαρχο ρόλο της εθνικής ιστορίας προς μια ισορροπία μεταξύ τοπικής, εθνικής και παγκόσμιας ιστορίας μαζί με την υιοθέτηση μιας πιο συγκριτικής ιστορικής προσέγγισης για τις περιόδους της ελληνικής ιστορίας, την μετατόπιση από την γεγονοτολογική ιστορία-αφήγηση προς την θεματική ιστορία-πρόβλημα με την παράλληλη ανάδειξη των ιστορικών μεθόδων-εργαλείων και των ιστορικών εννοιών στην διδακτική πράξη, καθώς και την αντίστοιχη ριζική μετατόπιση από την τεράστια βαρύτητα της δηλωτικής γνώσης⁷¹ προς την διαδικαστική⁷² και την εννοιολογική⁷³ (Kasvikis & Kouser, 2019. Kokkinos, 2019. Vlachaki, Kokkinos & Papandreou, 2019. Palikidis, 2020).

Για την Διδακτική της Ιστορίας και το πνεύμα που έφεραν τα Προγράμματα Σπουδών για το μάθημα της Ιστορίας (2018-2019), ακριβώς η διαδικαστική (η γνώση των διαδικασιών της ιστορικής επιστήμης) και εννοιολογική γνώση (η γνώση των περιγραφικών ιστορικών εννοιών και των δομικών εννοιών της ιστορικής επιστήμης) αποτελούν την «ψυχή» του ιστορικού μαθήματος, ενώ η δηλωτική γνώση είναι το αναγκαίο υπόστρωμα πάνω στο οποίο αυτές λειτουργούν και αναπτύσσονται. Ακριβώς αυτή η ισότιμη αντιμετώπιση και η αλληλουχία-συνοχή στην επεξεργασία της δηλωτικής, της διαδικαστικής και της εννοιολογικής γνώσης είναι αυτή που καλλιεργεί ουσιαστικά και ολόπλευρα τις ικανότητες της κριτικής-ιστορικής σκέψης

---

⁷¹ Η παραδοσιακά κεντρική για το σχολικό μάθημα της Ιστορίας δηλωτική γνώση, συναπτόμενη με την σημασία του εγχειριδίου, τείνει εθιμοτυπικά να αντιμετωπίζεται από τους εκπαιδευτικούς με τις «παραδοσιακές» διαδικασίες απαγγελίας και απομνημόνευσης κατά την διδασκαλία και την αξιολόγησή της, με συνέπεια το μάθημα να απορροφάται από αυτήν και να εξαντλείται εξ ολοκλήρου σε και με αυτήν, δίχως κάποια κριτική-ιστορική επεξεργασία της, δίχως το πέρασμα και την εξοικείωση, δηλαδή, με την διαδικαστική και την εννοιολογική γνώση.

⁷² Στο πλαίσιο της Διδακτικής της Ιστορίας η μεθοδολογική/διαδικαστική γνώση συνίσταται στην καλλιέργεια και αντίληψη της ιστορικής μεθόδου, δηλαδή της διαμεσολάβησης της ιστορικής δηλωτικής γνώσης από τα τεκμήρια/ίχνη του παρελθόντος και συναρτάται από το ιστορικό ερώτημα, τις ιστορικές πηγές και την επεξεργασία τους (Ρεπούση, 2004: 295-296). Για την κατανόηση του παρελθόντος και την επεξεργασία του στην σχολική τάξη μέσα από τεκμήρια και ιστορικά ερωτήματα βλ. Husbands, 2004: 31-49.

⁷³ Η εννοιολογική γνώση συνίσταται στην καλλιέργεια και επεξεργασία των ιστορικών εννοιών που διαμεσολαβούν την αντίληψη για το ιστορικό παρελθόν και συμπυκνώνουν την νοητική αναπαράστασή του είτε με ουσιαστικό [substantive] (βασικές ιστορικές έννοιες ή έννοιες Α΄ τάξης), είτε με δομικό [structural] τρόπο (μεταϊστορικές έννοιες ή έννοιες Β΄ τάξης) (Lee, 1983). Στο πλαίσιο της παραδοσιακής μορφής/μοντέλου της διδασκαλίας της σχολικής Ιστορίας η μεθοδολογική/διαδικαστική και η εννοιολογική γνώση είτε έχουν περιθωριακή θέση, είτε δεν προσεγγίζονται καθόλου. Για τις σχέσεις δηλωτικής, μεθοδολογικής/διαδικαστικής και εννοιολογικής γνώσης με τα επιστημολογικά Παραδείγματα της ιστοριογραφίας και την αντανάκλασή τους στο παραδοσιακό, το μοντέρνο και το μεταμοντέρνο μοντέλο διδασκαλίας της Ιστορίας και την διαμόρφωση της αντίστοιχης ιστορικής αντίληψης των μαθητών/τριών βλ. Νάκου, 2000: 17-118, Husbands, 2004: 31-79.

και της ιστορικής συνείδησης στους μαθητές, ενώ συνιστά έναν τελείως διαφορετικό ρόλο, από τον «παραδοσιακό», για τον εκπαιδευτικό.

Η αυθαίρετη και αιφνίδια απόσυρση αυτών των προγραμμάτων ακολουθήθηκε από την σύνταξη Νέων Προγραμμάτων Σπουδών για την Ιστορία το 2021-22, ένα ιδιόμορφο συμπίλημα μεταξύ παραδοσιακών και νεωτερικών στοιχείων ατάκτως ερριμμένων, τα οποία ακριβώς και επειδή δεν συναρθρώνονται οργανικά μεταξύ τους με μια ολοκληρωμένη λογική συνοχή, τείνουν προς την παραδοσιακή μορφή σχολικής Ιστορίας και την αντίστοιχη βαρύτητα στην δηλωτική γνώση, την εξετασιοκεντρική λογική αξιολόγησης και τον παραδοσιακό ρόλο του εκπαιδευτικού⁷⁴. Όσον αφορά τον πολιτικό-ιδεολογικό ρόλο της σχολικής Ιστορίας, τα νέα Προγράμματα Σπουδών συνιστούν μια σαφή συντηρητική αναδίπλωση, η οποία εντέχνως πασχίζει να αποκρυφθεί πίσω από μη ουσιαστικές νεωτερικές διακηρύξεις για να σκιαγραφηθεί το δόγμα- τρίπτυχο «αριστεία, καινοτομία, εξωστρέφεια» στην γενικότερη κατεύθυνση του νεοφιλελευθερισμού που διαπνέει τα νομοσχέδια και τους νόμους-πλαίσια της κυβέρνησης για την Εκπαίδευση-Παιδεία (Βλαχάκη, 2022. Γατσωτής, 2022. Καραμανώλη, 2022. Μαυροσκούφης, 2022. Παληκίδης, 2022. Φαρδή, 2022)⁷⁵.

Καταληκτικά, η γενική σκοποθεσία του μαθήματος της σχολικής Ιστορίας, η οποία συνάπτεται και με τον ιδεολογικό-πολιτικό της ρόλο, συνίσταται, κατά τον

---

⁷⁴ Μια πρώτη κριτική των Νέων Προγραμμάτων Σπουδών του 2021 για το μάθημα της Ιστορίας πραγματοποιήθηκε εξ αρχής με παρεμβάσεις στον Τύπο, βλ. Κάτσικας, 2021. Μαυροσκούφης, 2021. Παληκίδης, 2021.

⁷⁵ Εδώ, εστιάζουμε κυρίως στον πολιτικό-ιδεολογικό ρόλο που φέρουν για την σχολική Ιστορία τα Νέα Π.Σ. του 2021. Για μια συστηματική και πολύπλευρα διεξοδική κριτική, όσον αφορά τον χαρακτήρα του μαθήματος της Ιστορίας, όπως αυτός σκιαγραφείται στα Νέα Π.Σ. βλ. το αφιέρωμα του περιοδικού της *Νέας Παιδείας* (2022: 13-95). Υπογραμμίζοντας τα βασικά του σημεία, ο Μαυροσκούφης (2022) επιχειρεί μια συνολική κριτική αποτίμηση εστιάζοντας στις πολλαπλές σκοποθετικές, εννοιολογικές, διδακτικές και μεθοδολογικές αντιφάσεις που διέπουν τα Νέα Π.Σ., στη βάση των οποίων υποστηρίζει πως «παρά τη σχετική ρητορεία, δεν ανταποκρίνονται στις αρχές των νεότερων θεωριών ούτε λαμβάνουν υπόψη τους τα πορίσματα των νεότερων εμπειρικών ερευνών ή τις συστάσεις διεθνών οργανισμών και επιστημονικών ενώσεων για την ιστορική εκπαίδευση», γι' αυτό και καταλήγει στον χαρακτηρισμό τους με τον όρο «Frankenstein Curriculum». Η Βλαχάκη (2022) εστιάζει την κριτική της στα Νέα Π.Σ. του Δημοτικού, ο Παληκίδης (2022) στα αντίστοιχα Π.Σ. του Λυκείου, ενώ ο Γατσωτής (2022) επιχειρεί μια κριτική των Νέων Π.Σ. από διεθνή σκοπιά, «η οποία εστιάζει σε πέντε σημεία: 1) τη χρήση ιστορικών εννοιών δευτέρου επιπέδου, 2) τις ικανότητες-κλειδιά της ιστορικής σκέψης, 3) τη συνύφανση δηλωτικής-διαδικαστικής γνώσης, 4) την αξιολόγηση στο μάθημα της Ιστορίας και 5) τον εθνοκεντρισμό των γνωστικών περιεχομένων». Η Φαρδή (2022) εκκινεί από την υπόθεση πως «μία βασική “δομική σύγκρουση” αρχών, αξιών και στόχων» διατρέχει τα Νέα Π.Σ., η οποία επιβεβαιώνεται με την Κριτική Ανάλυση Λόγου που επιχειρεί στην χρήση των στοιχείων της ιστορικής σκέψης εντός των Νέων Π.Σ., όπως αυτό των ιστορικών εννοιών, των κοινωνικών αναπαραστάσεων και της ιστορικής συνείδησης, καταλήγοντας πως η έννοια που υπερέχει στα Νέα Π.Σ. είναι αυτή της «εθνικής συνείδησης» έναντι της «ιστορικής σκέψης». Επίσης, η Καραμανώλη (2022) συμφωνεί στην ίδια κριτική, επισημαίνοντας παράλληλα και τις πολλαπλές αντινομίες ανάμεσα στα προσδοκώμενα αποτελέσματα και τα περιεχόμενα, ενώ καταλήγει πως τα Νέα Π.Σ. έχουν παραδοσιακό χαρακτήρα, αφού σε αυτά «υιοθετείται το παραδοσιακό και παραδειγματικό μοντέλο του Rüsen, με βασικό άξονα αναφοράς την Αρχαία Ελληνική Ιστορία και με ταυτόχρονη περιορισμένη προσέγγιση της Σύγχρονης Ελληνικής, αλλά και της Παγκόσμιας Ιστορίας».

Γιώτη (2012: 17-46), α) στην συγκρότηση εθνικής-πολιτισμικής ταυτότητας, β) στην παραδειγματική-φρονηματιστική χρήση του μαθήματος και γ) στην απόκτηση γνώσεων και ανάπτυξη δεξιοτήτων. Τα παραπάνω συνάπτονται άμεσα και μετασχηματίζονται σύμφωνα με το ιστορικό και κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο, τους γενικότερους ιδεολογικούς-πολιτικούς μετασχηματισμούς που επισυμβαίνουν στο πρόσφατο παρελθόν ή εν παραλληλία, τις επιστημολογικές-φιλοσοφικές παραδοχές των διάφορων ρευμάτων που κατισχύουν, τις επιστημονικές εξελίξεις και την εγχώρια διάχυσή τους κ.λπ.· ο μετασχηματισμός τους, συνεπώς, ο οποίος συνθέτει τον γενικότερο μετασχηματισμό του ιδεολογικού-πολιτικού ρόλου της σχολικής Ιστορίας, είναι ένα πολυπαραγοντικό ζήτημα με οικονομικές, πολιτικές, επιστημολογικές και εκπαιδευτικές διαστάσεις.

Υπό το φως αυτών και μέσα από την αδρομερή ιστορική αναδρομή που επιχειρήσαμε, μπορούμε να διακρίνουμε έναν γενικό μετασχηματισμό του ιδεολογικού-πολιτικού ρόλου της σχολικής Ιστορίας στην Ελλάδα ως εξής. Αυτός εκκινεί από τον ακραιφνή εθνικισμό (αλλά σε ιστορική συγκυρία που τον καθιστούσε προοδευτικό), ενώ συνεχίζει να κινείται μονοσήμαντα πάνω σε αυτήν την βασική αρτηρία μέχρι και την μεταπολίτευση. Σε όλο αυτό το ιστορικό διάστημα, ο εθνικισμός σταδιακά περνάει από την προοδευτική του ιστορική φάση στην αμετάκλητα αντιδραστική, ενώ φωτίζεται και διαθλάται εντός της σχολικής Ιστορίας κυρίαρχα από την (υπερ)συντηρητική-εθνικιστική πλευρά ανάγνωσης του έθνους, παρά από την φιλελεύθερη.

Από την μεταπολίτευση και έπειτα, στα πλαίσια ενός αργοπορημένου αστικοδημοκρατικού εκσυγχρονισμού, ο εθνικός-φρονηματιστικός ρόλος της σχολικής Ιστορίας κινείται αργόσυρτα και σταδιακά από την (υπερ)συντηρητική σε μια πιο φιλελεύθερη εκδοχή του, η οποία εισάγει, πάλι αργόσυρτα και σταδιακά, την ευρωπαϊκή ταυτότητα και τον κοσμοπολιτισμό ως τα νέα ιδεολογικά στοιχεία της εκσυγχρονισμένης αστικής πολιτικοποίησης μέσω της σχολικής Ιστορίας. Σε αυτήν την δεύτερη πορεία, οι ελάχιστες προσπάθειες ριζοσπαστικού προοδευτισμού είτε καταδικάστηκαν σε αποτυχία, είτε παρέμειναν ανεφάρμοστες και μονάχα σε διακηρυκτικό επίπεδο, ενώ πάντα ακολουθήθηκαν από (υπερ)συντηρητικές και τεχνοκρατικές αναδιπλώσεις, οι οποίες απορρόφησαν τα πιο «λεία» (τα λιγότερο ριζοσπαστικά) αιτήματα-στοιχεία τους σε ένα βάθος χρόνου, οικειοποιώντας τα και εντάσσοντάς τα ως υπερώριμα πλέον σε συντηρητικής αναφοράς περιβάλλοντα.

Η γενικότερη, πορεία, βέβαια, είναι αυτή του κατά διαστήματα αργοπορημένου εκσυγχρονισμού και της αντιφατικής σταδιακής φιλελευθεροποίησης (η οποία οδεύει προς νεο-φιλελευθεροποίηση;), αφού από τον ακραιφνή παραδοσιακό εθνικιστικό ιδεολογικό-πολιτικό ρόλο της σχολικής Ιστορίας κινούμαστε σταδιακά (όχι γραμμικά, αλλά σε αντιφατική ανοδική πορεία με συνεχή πισωγυρίσματα) σε όλο και πιο σύγχρονες και εκλεπτυσμένες εκδοχές αστικής πολιτικοποίησης, υπό το ιδεολογικό πλαίσιο των οποίων μεταφράζονται τα ελάχιστα ριζοσπαστικά στοιχεία που εντάσσονται στην σχολική Ιστορία με μεγάλη καθυστέρηση, όταν έχουν καταστεί ήδη υπερώριμα, συχνά απονευρωμένα από την ουσία τους και με (μισο)εξαντλημένο τον ιστορικά προοδευτικό τους ρόλο.

Η σχολική Ιστορία, συνεπώς, εντάσσεται στα κατ' εξοχήν ιδεολογικά-φρονηματιστικά μαθήματα του σχολείου αποτελώντας προνομιακό και βασικό μέσο κοινωνικοποίησης-πολιτικοποίησης των μαθητών, οι οποίοι πάνω στον καμβά εκτύλιξης των ιστορικών γεγονότων, καλούνται να παραδειγματιστούν αφομοιώνοντας τις αφηγημένες ιδέες, στάσεις, αξίες και συμπεριφορές, οι οποίες εγχαράσσουν και ενσταλάζουν την αναμενόμενη και σχολικά αποδεκτή πολιτική στάση και ταυτότητα, πόσω μάλλον όταν αυτή η διαδικασία της διδασκαλίας περνάει μέσα από την αποστήθιση των περιεχομένων του σχολικού εγχειριδίου σε ένα συγκεντρωτικό και βιβλιοκεντρικό σχολικό σύστημα (Κουλούρη, 1987. Αβδελά, 2007: 12-23).

2.3 Το σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας ως θεσμικό ιδεολογικό-πολιτικό κείμενο επίσημης ιστορικής αφήγησης

Διανύσαμε ως τώρα την πορεία από τα γενικά ζητήματα της θεωρίας, κριτικής και μορφολογίας της Ιδεολογίας προς τον θεσμό της Εκπαίδευσης (και) ως Ιδεολογικό Μηχανισμό του Κράτους και από αυτόν προς τον ιδεολογικό-πολιτικό ρόλο της σχολικής Ιστορίας και τους αδρομερείς μετασχηματισμούς που αυτός εξέλαβε στην ελληνική περίπτωση. Συνεχίζοντας αυτήν την καθοδική εσωτερική πορεία, από το γενικό προς το ειδικό, από τα έξω προς τα μέσα, φτάνουμε στην συγκεκριμένη μονάδα της παρούσας έρευνας, το σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας και τα περιεχόμενά του. Σε αυτό συμπυκνώνονται όλα τα παραπάνω. Γι' αυτό θα εξετάσουμε τώρα τα ζητήματα του σχολικού εγχειριδίου της Ιστορίας, ακολουθώντας την αντίστροφη πορεία, από το ειδικό προς το γενικό. Εστιάζοντας, δηλαδή, στο σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας και στις λειτουργίες-ρόλους του α. εντός του σχολικού μαθήματος της Ιστορίας, β. εντός του θεσμού του Ιδεολογικού Μηχανισμού της Εκπαίδευσης, γ. και μέσω αυτών στις σχέσεις και αλληλεπιδράσεις του με τις διάφορες πηγές «έκκρισης» ιστορικών αφηγήσεων (ακαδημαϊκή-επιστημονική ιστοριογραφία και Δημόσια Ιστορία) και τελικά, δ. στις σχέσεις και αλληλοεπιδράσεις του με την Ιδεολογία, το ιδεολογικοπολιτικό και κοινωνικοπολιτισμικό ιστορικό συγκείμενο εντός του οποίου χρησιμοποιείται, καταλήγοντας στην σκιαγράφηση των τρόπων με τους οποίους όλα τα παραπάνω συναρθρώνονται στα περιεχόμενά του.

α. Εντός του σχολικού μαθήματος της Ιστορίας

Το περιεχόμενο του πολιτικού-ιδεολογικού ρόλου της σχολικής Ιστορίας (και οι μετασχηματισμοί του) αποτυπώνεται με απτό και άμεσο τρόπο στο κεντρικότερο μέσο της διδασκαλίας της, το σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας, το οποίο αποτελεί διαχρονικά αναπόσπαστο κομμάτι και οδηγό στην διεξαγωγή του ιστορικού μαθήματος σε Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια εκπαίδευση (Καψάλης & Χαραλάμπους, 1995: 114-116). Καθορίζοντας σε μεγάλο βαθμό την σχολική εργασία, το σχολικό εγχειρίδιο εν γένει διαμεσολαβεί την παιδαγωγική σχέση ως το «χρηστικό» εκείνο αντικείμενο διδασκαλίας και μάθησης που προσπαθεί να

κατακτήσει το παιδαγωγικό ζεύγος εκπαιδευτικών-μαθητών (Πυργιωτάκης, 2009: 375).

Ειδικά για τους/τις Έλληνες/ίδες εκπαιδευτικούς του Δημοτικού, το σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας αποτελεί την πρωταρχική, αν όχι την μοναδική πηγή της ύλης, κάτι που συνδέεται με τις επιστημολογικές/ιστοριογραφικές προτιμήσεις τους που έχουν συντηρητικά χαρακτηριστικά και εδράζονται στον αφελή εμπειρισμό, τον εθνοκεντρισμό, τον τοπικισμό και τις συνεπακόλουθες συμβατικές δασκαλοκεντρικές επιλογές τους σχετικά με την διδασκαλία της Ιστορίας (Κόκκινος & Γατσωτής, 2008β: 424-425. Αποστολίδου, 2019: 209-210). Φαίνεται πως η πλειοψηφία των Ελλήνων/ίδων εκπαιδευτικών της Πρωτοβάθμιας ασπάζεται εθνοκεντρικές και ξενοφοβικές αντιλήψεις, νιώθει πως επωμίζεται τον ρόλο της συντήρησης της αγιογραφημένης εικόνας του έθνους, της καλλιέργειας της εθνικής ταυτότητας και των παραδοσιακών αρχών μέσα από την σχολική Ιστορία και, συνεπώς, αποδέχεται τον φρονηματιστικό της πολιτικό-ιδεολογικό ρόλο και δεν αμφισβητεί το εθνοκεντρικό περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων που εκφράζοντας είτε με παραδοσιακό, είτε με πιο μοντέρνο τρόπο ακριβώς τις ίδιες αυτές παραδοσιακές αντιλήψεις πραγματώνει κυρίαρχα αυτόν τον ρόλο (Δραγώνα, Κουζέλης & Ασκούνη, 1997. Ασκούνη, 1997. Ιγγλέση, 1997. Γατσωτής, 2004: 604. Ανδρέου & Κασβίκης, 2008. Γκόλια, 2011: 91, 288-289. Andreou & Kasvikis, 2015).

Αυτό επιβεβαιώνει τα ευρήματα πρόσφατων διεθνών ερευνών πως στον τρόπο διδασκαλίας της Ιστορίας (και στην αντιμετώπιση του σχολικού εγχειριδίου της) αντανακλώνεται όχι μόνο στοιχεία της εκπαίδευσης των εκπαιδευτικών, όπως η επιστημονική συγκρότηση στο αντικείμενο της Ιστορίας και της διδακτικής της και η γενικότερη παιδαγωγική τους κατάρτιση, αλλά και κοινωνικοϊδεολογικά στοιχεία της προσωπικότητας, όπως το κοινωνικοπολιτισμικό υπόβαθρο, η πολιτική-ιδεολογική τοποθέτηση, τα βιώματα, τα κίνητρα και οι ιδιαίτερες προτιμήσεις-αντιλήψεις τους (Κόκκινος & Γατσωτής, 2008γ: 369-371).

Η πρόσφατη έρευνα, επίσης, του Χριστόπουλου (2017: 277-281) καταλήγει στα ίδια συμπεράσματα, επιβεβαιώνοντας τόσο τις παραδοσιακές αντιλήψεις της πλειοψηφίας των Ελλήνων/ίδων εκπαιδευτικών του Δημοτικού, όσο και την επιρροή του ιδεολογικού, ηλικιακού, μορφωτικού στοιχείου στην διαμόρφωση των εκπαιδευτικών τους αντιλήψεων και πρακτικών στο μάθημα της Ιστορίας. Έτσι, οι πιο ανοιχτοί στην εφαρμογή των προοδευτικών αντιλήψεων και κατακτήσεων της Διδακτικής της Ιστορίας και στην αμφισβήτηση της αυθεντίας του σχολικού εγχειριδίου τείνουν να είναι «οι νεότεροι σε ηλικία και προϋπηρεσία εκπαιδευτικοί, όσοι είναι κάτοχοι μεταπτυχιακών σπουδών (αλλά και οι απόφοιτοι των ΠΤΔΕ σε σχέση με τους απόφοιτους των Παιδαγωγικών Ακαδημιών) και όσοι τοποθετούνται ιδεολογικά στο χώρο της κεντροαριστεράς/αριστεράς».

Γίνεται εμφανές, συνεπώς, πως η ταύτιση (ή συνωνυμία) των παραδοσιακών απόψεων/αντιλήψεων των εκπαιδευτικών με την παραδοσιακή μορφή της σχολικής Ιστορίας σχετίζεται ευθέως με την αντίληψη του σχολικού εγχειριδίου Ιστορίας ως «αυθεντίας», ακριβώς επειδή αυτό εκφράζει και την παραδοσιακή δασκαλοκεντρική μορφή του ιστορικού μαθήματος (από θέμα μορφής πληροφοριακού υλικού και διδακτικής μεθόδου), αλλά και τα παραδοσιακά φρονηματιστικά περιεχόμενα (από

άποψη ιδεολογικής-πολιτικής ψευδοουδέτερης και ψευδοαντικειμενικής διάστασης περιεχομένου της ιστορικής δηλωτικής γνώσης).

Όσον αφορά τον έτερο πόλο του παιδαγωγικού ζεύγους, τους/τις μαθητές/τριες, έρευνες δείχνουν πως αν και αυτοί/ές εκκινούν από ένα εγγενές ενδιαφέρον για την Ιστορία (Barton, 2008: 347-350), αυτό έπειτα προσκρούει στον παραδοσιακό τρόπο διδασκαλίας της σχολικής Ιστορίας, θρυμματίζεται και αντιστρέφεται με αποτέλεσμα να εκφράζουν αντιπάθεια, μειωμένο ενδιαφέρον και απώθηση προς το ιστορικό μάθημα (Angvik & Von Borries, 1997⁷⁶, Sandwell, 2006: 4. Κασίδου, 2008β). Μετά την εμπειρία τους από την παραδοσιακή μορφή διδασκαλίας της σχολικής Ιστορίας, υιοθετούν περίπου το συντηρητικό πλέγμα απόψεων, στάσεων και αντιλήψεων της πλειοψηφίας των εκπαιδευτικών: θεωρούν το σχολικό εγχειρίδιο ως την μοναδική και απόλυτη αλήθεια, εσωτερικεύουν τα μηνύματα της αρχαιολατρείας, της εθνοκεντρικότητας, των εθνικών εορτών, φυσικοποιούν την ψευδο-αντικειμενικότητα της γεγονοτολογίας και δεν έχουν αντίληψη της διαμεσολαβημένης ιστορικής ερμηνείας σε αυτήν (Bourdillon, 1994: 190. Κόκκινος κ. ά, 2005: 133-204. Κόκκινος & Γατσωτής, 2008β: 426-427), ενώ αυτές οι συντηρητικές ορίζουσες της ιστορικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα οδηγούν στην κομφορμιστική πολιτικοποίηση, την προσαρμοστικότητα και την ιδεολογική συμμόρφωση των μαθητών/τριών στις κοινωνικά επιθυμητές νόρμες (Ηλιοπούλου, 2002. Κόκκινος, 2003: 117).

Τελικά, ενσταλάζεται μια συντηρητική δογματική αντίληψη περί ιστορίας στους/στις μαθητές/τριες που συνεπικουρούμενη από την πρακτική της αποστήθισης του περιεχομένου του σχολικού εγχειριδίου από την μία φυσικοποιεί την παραδοσιακή μορφή της σχολικής Ιστορίας – ενισχύοντας τις εγγενείς δυσκολίες της εμπλοκής τους με τις μεθόδους και τα περιεχόμενα μιας σύγχρονης μορφής διδακτικής της Ιστορίας (μεθοδολογική/διαδικαστική και εννοιολογική γνώση) (Νάκου, 2006: 286) – και από την άλλη, τελικά, αντιστρέφει το ενδιαφέρον τους για την ίδια την Ιστορία (μέσω του βιώματος της διδασκαλίας της) δημιουργώντας συνθήκες μη ενδιαφέροντος και αισθήματα βαριεστημάρας, δυσφορίας, απώθησης και αποστροφής (Χριστόπουλος, 2017: 79-90).

Γίνεται εμφανές, έτσι, πως ο περιορισμένος και περιοριστικός χαρακτήρας της παραδοσιακής εθνοκεντρικής σχολικής Ιστορίας επηρεάζει και τους δύο πόλους του παιδαγωγικού ζεύγους, ενώ αντανακλάται με την σειρά του και στις απόψεις που διαμορφώνουν και εκφράζουν για το σχολικό εγχειρίδιο. Αυτό χαίρει ευρείας εμπιστοσύνης και εκτίμησης από τους περισσότερους εκπαιδευτικούς ως απαραίτητο

---

⁷⁶ Στην μεγάλη έρευνα με τίτλο «Youth and History» το 1997 έλαβαν μέρος 32.000 μαθητές/τριες από 27 χώρες. Σε αυτήν, παρατηρήθηκε πως οι μαθητές/τριες έχουν ενδιαφέρον για την Ιστορία, αλλά όχι για το ιστορικό μάθημα και εμπιστεύονται τα σχολικά εγχειρίδια πολύ ή πάρα πολύ (40%), αν και δεν τους ασκούν γοητεία όπως ο κινηματογράφος ή το μουσείο. Η εμπιστοσύνη των μαθητών/τριών στο σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας ως έγκυρη πηγή γνώσης επιβεβαιώνεται και από την έρευνα των Κόκκινου κ. ά. (2005: 133-204) σε δείγμα 651 μαθητών/τριών ΣΤ΄ Δημοτικού, ενώ μεταγενέστερη ποιοτική έρευνα με μικρό δείγμα (είκοσι δύο 15χρονων μαθητών/τριών) έδειξε πως το σχολικό εγχειρίδιο δεν ενδιέφερε τους/τις μαθητές/τριες (Apostolidou, 2012. Αποστολίδου, 2019: 211-212). Για μια συζήτηση των αποτελεσμάτων για την ελληνική συμμετοχή της έρευνας Youth and History βλ. Journal of Modern Greek Studies, Vol. 18 (2), 2000, το οποίο είναι αφιερωμένο σε αυτήν.

εργαλείο που τους χαρίζει ασφάλεια, με αποτέλεσμα στην καθημερινή πρακτική τους να το αντιμετωπίζουν ως «αυθεντία», την χρήση του ως αυτονόητη και την ενδεχόμενη απουσία του από την σχολική διδασκαλία αδιανόητη (Τσιάκαλος, 1990. Johnsen, 1993. Γατσωτής, 2004: 568. Κοντοβά, 2014: 23-24), ενώ το γεγονός πως παρέχεται δωρεάν από το κράτος και με έγκριση του κράτους προσθέτει περαιτέρω στο να θεωρείται έγκυρο και αξιόπιστο από μαθητές/τριες και εκπαιδευτικούς, κάτι που αυξάνει το κύρος του και την πρόσληψή του ως ουδέτερο κείμενο (Johnsen, 1993: 173-176. Φουντοπούλου, 1995. Μπονίδης, 2004: 1-2, με αναφορά στις έρευνες των Schüler, 1982 και Bauer, 1995).

Ιδιαίτερα όταν εφαρμόζονται πιο παραδοσιακές προσεγγίσεις στη διεξαγωγή της διδασκαλίας της Ιστορίας, το σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας συνιστά τον απόλυτο υλικό διαμεσολαβητή του διδάσκοντα προς τους μαθητές και έτσι, ταυτίζεται με την μεταφερόμενη «σωστή» και έγκυρη δηλωτική γνώση, ενώ οι προσδοκώμενοι στόχοι και η αξιολόγηση των μαθητών συνωνυμεί (ή ταυτίζεται) με την εκμάθηση, απομνημόνευση και αποστήθιση του περιεχομένου του (Αβδελά, 2007: 12-15. Κασίδου, 2008β: 534-535. Levesque, 2008: 161. Κόκκινος & Γατσωτής, 2008α). Στον βαθμό, λοιπόν, που το παραδοσιακό μοντέλο διδασκαλίας της σχολικής Ιστορίας στην Ελλάδα δεν υποχωρεί (Κόκκινος & Γατσωτής, 2008β: 437-439), αλλά αντιθέτως επιτείνεται από εξετασιοκεντρικές λογικές και αντίστοιχες εκπαιδευτικές πολιτικές, οι οποίες, προϊόντος του χρόνου, εισχωρούν σε όλο και μικρότερες τάξεις, το σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας διατηρεί και αυξάνει την μεγάλη βαρύτητα και σημασία του για το μάθημα της Ιστορίας, αλλά και κάθε άλλο σχολικό μάθημα που υπόκειται στις ίδιες συνθήκες, αυξάνοντας παράλληλα το ποσοστό συμβολής του στην διαμόρφωση συνειδήσεων (Κουλούρη, 1987).

Συνεπώς, α) το παραδοσιακό μοντέλο διδασκαλίας της σχολικής Ιστορίας, β) το «βιβλιοκεντρικό» και εξετασιοκεντρικό ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, αλλά και γ) η δύναμη της ιστορικής παράδοσης-πρακτικής (αφού το σχολικό εγχειρίδιο είναι το παλαιότερο και βασικότερο μέσο διδασκαλίας διαχρονικά) αποτελούν παράγοντες που καθιστούν το σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας, ειδικά για την ελληνική περίπτωση, τον πιο σημαίνοντα φορέα-μέσο του περιεχομένου της ως το αντικείμενο απομνημόνευσης-αποστήθισης αυτού του περιεχομένου (Καψάλης & Χαραλάμπους, 1995: 114-115. Κόκκινος, 2003: 114-115. Αβδελά, 2007: 22-23. Κόκκινος & Γατσωτής, 2008β: 437). Αυτοί οι παράγοντες δημιουργούν το πρόσφορο παραδοσιακό συντηρητικό έδαφος πάνω στο οποίο αναφέρεται ή επιβεβαιώνεται, όπως δείξαμε, η δ) αποδοχή της δύναμης του εγχειριδίου ως «βίβλου» από το παιδαγωγικό ζεύγος: η αποδοχή από την πλειοψηφία των συντηρητικών πεποιθήσεων εκπαιδευτικών, η οποία μεταφέρεται κομφορμιστικά έπειτα και στους μαθητές, παράλληλα με αισθήματα δυσφορίας.

Σε αυτό το πλαίσιο προστίθεται ως ειδικός παράγοντας αυτός ε) της μοναδικότητας του ενός σχολικού εγχειριδίου Ιστορίας (από το 1969-70 για την Πρωτοβάθμια)⁷⁷ που επιτείνει ακόμα περισσότερο το «μονοπώλιο» της γνώσης του

---

⁷⁷ Αν και από το 1937 έχει θεσπιστεί «η πολιτική του κρατικού μονοπωλίου» για τα σχολικά εγχειρίδια και συνεχίζεται ως και σήμερα (Καψάλης & Χαραλάμπους, 1995: 82-96), εντούτοις, την περίοδο

εγχειριδίου εντός της παραδοσιακής εκπαιδευτικής διαδικασίας (Καλλέ & Παληκίδης, 2015). Η κεντρικότερη σημασία του εγχειριδίου για την διδασκαλία της σχολικής Ιστορίας συνάπτεται, επίσης, και με την ευρεία μαζικότητά του, αφού αυτό αφορά και απευθύνεται σε όλους τους μαθητές της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας (και τους γονείς/κηδεμόνες τους), τους δασκάλους του Δημοτικού και τους καθηγητές που διδάσκουν Ιστορία στην Δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Η μαζικότητα των αποδεκτών του σχολικού εγχειριδίου Ιστορίας το μετατρέπει σε ένα είδος, θα λέγαμε, εξ ορισμού «best seller» βιβλίου Ιστορίας (αν και από το 1937 δεν πωλείται, αλλά διατίθεται δωρεάν): τα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας είναι τα πιο πολυδιαβασμένα βιβλία Ιστορίας διαχρονικά.

Οι γενικές λειτουργίες που επιτελεί το σχολικό εγχειρίδιο στο πλαίσιο της σχολικής διδασκαλίας είναι: α) η πληροφόρηση και η παρουσίαση της «πραγματικότητας» στον μαθητή, β) η καθοδήγηση της διδασκαλίας με τον προσδιορισμό των περιεχομένων, των μεθόδων και των μορφών, γ) η χρήση του ως μέσο σχεδιασμού και υλοποίησης της διδασκαλίας, δ) ως «σύμβολο» του βιβλίου εν γένει, η οποία μπορεί (ενδεχομένως) να ενεργοποιεί το κίνητρα των μαθητών και την αγάπη για την μάθηση, ε) ως μέσο εμπέδωσης, αξιολόγησης και ελέγχου, συμπλήρωσης των γνώσεων, στ) η κοινωνικοποίηση (Καψάλης & Χαραλάμπους, 1995: 127-147. Μπονίδης, 2004: 1-2. Κοντοβά: 2014: 24-25). Ο Μπονίδης (2004: 3, με αναφορά στον Sahr, 1979), συνοψίζει τις περιοχές και τις κατευθύνσεις επίδρασης του εγχειριδίου στον αναγνώστη/μαθητή ως εξής: το συγκεκριμένο περιβάλλον και το κοινωνικό συγκείμενο επηρεάζουν τα τυπικά χαρακτηριστικά και το περιεχόμενο του σχολικού εγχειριδίου, το οποίο καθίσταται ισχυρό μέσο επίδρασης του δέκτη/αναγνώστη όσον αφορά τις γνώσεις, τις στάσεις και την συμπεριφορά του· ειδικότερα για τις δεδομένες στάσεις των μαθητών, κάτω από την επίδραση του σχολικού εγχειριδίου αυτές μπορούν να ενισχυθούν, να εξασθενήσουν, να εξουδετερωθούν, να αλλάξουν, να αντιστραφούν ή ακόμα και να διαμορφωθούν νέες· αν και η πρωτοκαθεδρία του περιορίζεται με τη συνεχώς αυξανόμενη διάδοση των

1950-1969, στο πλαίσιο της χρήσης «βοηθητικών εγχειριδίων» χρησιμοποιήθηκε μια πληθώρα εγχειριδίων για την ΣΤ΄ Δημοτικού (Μαριόλης, 2013: 11-12, 32-33). Όπως αναφέρει η Παπακώστα (2016: 178-179) «μέχρι την ψήφιση του Ν.Δ. 749/1970, οπότε και καθιερώθηκε η δωρεάν διανομή του ενός και μοναδικού εγχειριδίου για όλες τις τάξεις του Δημοτικού, του οποίου η συγγραφή και έκδοση υπαγόταν αποκλειστικά στην αρμοδιότητα του κράτους, ίσχυε ένα μεικτό καθεστώς κρατικού μονοπωλίου για τα “σχολικά βιβλία” και ελεύθερης αγοράς για τα “βοηθητικά βιβλία”», μια «χρυσή εποχή» των βοηθητικών βιβλίων της μετεμφυλιακής περιόδου. Έτσι, «κατά τη διάρκεια των δύο μεταπολεμικών δεκαετιών πραγματοποιήθηκαν δύο διαγωνισμοί συγγραφής σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση, ο πρώτος διεξήχθη το 1950 και ο δεύτερος λίγα χρόνια αργότερα, το 1956» (Καλλέ & Παληκίδης, 2015). Για το πλαίσιο έκδοσης αναλυτικών προγραμμάτων και σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας από την ίδρυση του Οργανισμού Εκδόσεων Σχολικών Βιβλίων (1937) ως το 2002, βλ. Παληκίδης, 2009: 25-51. Επίσης, για μια λεπτομερή ιστορική αναδρομή εστιασμένη στην περίοδο 1996-2009, όσον αφορά τις διαδικασίες παραγωγής σχολικών εγχειριδίων στην Ελλάδα και την εκπαιδευτική της πολιτική για το σχολικό βιβλίο βλ. Κανέλλας, 2019. Ενώ, για μια ευρεία επισκόπηση πάνω στις πολιτικές και την κουλτούρα παραγωγής των σχολικών εγχειριδίων στο διεθνές πλαίσιο βλ. από τον συλλογικό τόμο των Apple & Christian-Smith, κυρίως τα άρθρα των Apple & Christian-Smith (1991), Apple (1991) και Altbach (1991).

τεχνολογιών της πληροφορίας και της επικοινωνίας τα τελευταία χρόνια (Μπονίδης, 2009. Κοντοβά, 2014: 23)⁷⁸.

Στη βάση των παραπάνω λειτουργιών και ομαδοποιώντας τες, το σχολικό εγχειρίδιο τελικά εκβάλλει στον και συναρθρώνει τον εξής τριπλό ρόλο: α) είναι πληροφοριακό υλικό που έχει τον ρόλο να πληροφορεί παρέχοντας γνώσεις από το οικείο του γνωστικό αντικείμενο ή την επιστήμη αναφοράς (ως *Informatorium*), β) είναι παιδαγωγικό μέσο/εργαλείο που έχει τον ρόλο να οργανώνει με κατάλληλο παιδαγωγικό τρόπο το περιεχόμενο διευκολύνοντας και συνεπικουρώντας την διδασκαλία (ως *Pedagogicum*) και γ) είναι ιδεολογικό-πολιτικό πολιτισμικό προϊόν (αλλά και εργαλείο) στο οποίο εγγράφονται ρητά ή υπόρητα πολιτικές στάσεις, αξίες, ιδεολογίες κ.λπ. (ως *Politicum*) (Μπονίδης, 2005. Pingel, 2009: 7-12. Repoussi & Tutiaux-Guillon, 2010: 156-157). Πάνω σε αυτόν τον διακριτό τριπλό ρόλο του σχολικού εγχειριδίου (Μπονίδης, 2004: 3-6 με αναφορά στον Stein, 1977) έρχεται να προστεθεί η αντίληψη του Höhne που διακρίνει έναν τέταρτο ρόλο του σχολικού εγχειριδίου πάνω στην βάση της κατασκευαστικής εσωτερικής λογικής του σχεδιασμού του υπό την πρωταρχικότητα του πολιτικού και κοινωνικοπολιτισμικού παράγοντα, αυτόν του «*konstruktorium/constructorium*». Με την ενοποίηση των τεσσάρων αυτών ρόλων το σχολικό εγχειρίδιο προβάλλει πλέον ως «*discourse arena*» (*Diskursarena*), ως μια «αρένα» Λόγων, με την οποία παρομοιάζονται οι κοινωνικές διαδικασίες διαπραγμάτευσης και σύγκρουσης στην δημόσια σφαίρα για τον σχεδιασμό, την έγκριση, την χρήση, την δημόσια υποστήριξη ή την κριτική/πολεμική ενός εγχειριδίου· με αυτήν την έννοια, όλοι οι κοινωνικοί και ιδεολογικοπολιτικοί Λόγοι της δημόσιας σφαίρας ενσωματώνονται, συμπυκνώνονται και εκφράζονται στον ενιαίο ρόλο του σχολικού εγχειριδίου (Höhne, 2002. Höhne, 2008. Fuchs, 2011: 25. Κακογιάννης, 2021: 28-29). Στην διερεύνηση των τρόπων με τους οποίους

---

⁷⁸ Εδώ εγείρεται ο προβληματισμός σχετικά με τον μετασχηματισμό της έντασης της επίδρασης του σχολικού εγχειριδίου στον μαθητή από ιστορική περίοδο σε ιστορική περίοδο, ένα ζήτημα που συνδέεται με την ανάδυση και διευρυμένη χρήση των νέων τεχνολογιών στην εκπαίδευση, αλλά και στην προσωπική καθημερινότητα του μαθητή π.χ. η παρακολούθηση διάσημων και επιδραστικών τηλεοπτικών σειρών ιστορικού περιεχομένου-θέματος ή το παιχνίδι με video games με ιστορικό θέμα-περιεχόμενο (Σαλβάνου, 2021: 170-179), το διαδικτυακό νέο πολυτροπικό και πολυμεσικό περιβάλλον πληροφόρησης του μαθητή για ζητήματα Ιστορίας και η τάση για την γενικευμένη αδιαφορία των μαθητών προς το μάθημα της Ιστορίας (Κόκκινος, 2003: 158-174). Γεγονός παραμένει πως το εγχειρίδιο επηρεάζει την στάση του μαθητή, αλλά τίθεται εν αμφιβόλω ο αποκλειστικός του χαρακτήρας. Έτσι, ο βαθμός επιρροής κυμαίνεται ιστορικά, συνάδει με τις αλλαγές που επισυμβαίνουν από περίοδο σε περίοδο και τίθεται σε διεκυστίινδα μεταξύ του συγκεντρωτικού τρόπου του ελληνικού σχολείου και της απαξίωσής του από την μία και των νέων συνθηκών πληροφόρησης από την άλλη που είτε απομειώνουν τον ρόλο του εγχειριδίου ως πηγή γνώσης σχετικοποιώντας το (κάτι που δεν συνέβαινε σε μια μη ψηφιακή εποχή), είτε αντίθετα ενισχύουν τον επίσημο χαρακτήρα αυτής της γνώσης μέσα στον ωκεανό της πληροφορίας. Υπό το φως αυτών των αλλαγών, εγείρεται το ερώτημα: πώς θα διδαχθούν οι μαθητές/τριες να διαχειρίζονται «την ιστορία που δεν διδάσκονται» (Σαλβάνου, 2021: 192-194) και πώς αυτό αλλάζει τον αναγκαίο ρόλο του σχολικού εγχειριδίου στις νέες συνθήκες από αυτόν της «αυθεντίας» σε αυτόν της επικουρίας της καλλιέργειας μεταγνωστικών ικανοτήτων ιστορικής κριτικής σκέψης. Ή, τέλος, αν το εγχειρίδιο δεν μπορεί εξ ορισμού να φέρει εις πέρας αυτόν τον ρόλο, παρά μόνο μέσω της μειωμένης παρουσίας και χρήσης του εντός της σχολικής αίθουσας και της παραχώρησης της θέσης του στους Θεματικούς Φακέλους.

πραγματώνονται, εκφράζονται και αποτυπώνονται αυτοί οι ρόλοι εστιάζει και διεξάγεται η έρευνα του σχολικού εγχειριδίου εν γένει (και του σχολικού εγχειριδίου Ιστορίας, ιδιαίτερα) από την δεκαετία του 1970 και έπειτα, κάτι στο οποίο θα επανέλθουμε αργότερα.

Εδώ ας μας επιτραπεί μια δική μας επισήμανση σχετικά με την πρωταρχικότητα του ιδεολογικοπολιτικού ρόλου του σχολικού εγχειριδίου Ιστορίας. Κατ' αρχάς, ο αρχικός τριπλός ρόλος του σχολικού εγχειριδίου (Informatorium, Pedagogicum, Politicum) είναι ενιαίος, όπως ενιαίες είναι και οι λειτουργίες που συμπεκνώνει. Θεωρούμε πως στον καθένα σχετικά αυτόνομο ρόλο του αντανakλώνται οι υπόλοιποι δύο, αν και ο πολιτικός-ιδεολογικός ρόλος, παρ' ότι είναι και αυτός σχετικά αυτόνομος, αποβαίνει, τελικά, ο καθοριστικός των υπόλοιπων δύο και τους χρωματίζει/καθορίζει ως εξής. Η γνωστική πληροφορία που μεταφέρει το σχολικό εγχειρίδιο οργανώνεται σε παιδαγωγικό περιεχόμενο για να διδαχτεί σύμφωνα με παιδαγωγικές αντιλήψεις, οι οποίες έχουν σαφές πολιτικό-ιδεολογικό πρόσημο, ενώ και η αρχική επιλογή και η διατύπωση της πληροφορίας ενσωματώνει και εκφράζει εξαρχής ιδεολογικές/πολιτικές αξίες, στάσεις, κατευθύνσεις και επιλογές. Τελικά, ακόμα και ο ρόλος του σχολικού εγχειριδίου να πληροφορεί (ως Informatorium) και να παιδαγωγεί (ως Pedagogicum) δεν είναι ουδέτερος, αλλά εκφράζει ρητά ή υπόρρητα τις κρατούσες ιδεολογικές/πολιτικές συνθήκες της εποχής του (ως Politicum προϊόν), πέρα από τις ιδεολογικές/πολιτικές στάσεις, αξίες, κατευθύνσεις που εκφράζει άμεσα ή έμμεσα στα πλαίσια του σχετικά αυτόνομου ιδεολογικού/πολιτικού του ρόλου (ως Politicum εργαλείο). Το σχολικό εγχειρίδιο, δηλαδή, έχει πρώτα από όλα ιστορικότητα την οποία εκφράζει με πολιτικό/ιδεολογικό τρόπο, και στην οποία ιστορικότητα υπάγεται και η πληροφοριακή και η παιδαγωγική του διάσταση. Στον ευρύ του ρόλο ως Politicum, στον οποίο και εστιάζει η παρούσα εργασία, θα επανέλθουμε αργότερα.

β. Εντός του Ιδεολογικού Μηχανισμού της Εκπαίδευσης

Στη βάση του τριπλού ρόλου του (ως παιδαγωγικού μέσου, πηγής πληροφόρησης και κοινωνικοποιητικού-πολιτικοποιητικού πολιτισμικού προϊόντος), το σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας, επίσης, αποτελεί τον τελευταίο αναβαθμό εξειδίκευσης των σκοπών της εκπαιδευτικής φιλοσοφίας του Ιδεολογικού Μηχανισμού της Εκπαίδευσης, αφού οι τελευταίοι αποτυπώνονται στα Αναλυτικά Προγράμματα του μαθήματος της Ιστορίας και αυτά με την σειρά τους αποτυπώνονται και εξειδικεύονται στα περιεχόμενα (και ολόκληρο το σώμα) των σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας (Καψάλης & Χαραλάμπους, 1995: 118, 171-174). Υπό την έννοια αυτή, το μοναδικό σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας για κάθε τάξη δίνει «σάρκα και οστά» στους σκοπούς και τις φιλοσοφικές παραδοχές επί του πρακτέου της σχολικής διδασκαλίας, εκφράζει με συγκεκριμένο τρόπο τις αντίστοιχες πολιτικές-ιδεολογικές επιλογές των Αναλυτικών Προγραμμάτων των τάξεων/βαθμίδων και τελικά αποτελεί την πιο άμεση αποτύπωση του πολιτικού-ιδεολογικού ρόλου της σχολικής Ιστορίας στην καθημερινή διδακτική πράξη, το «πραγματικό αναλυτικό πρόγραμμά» της στα περισσότερα σχολεία (Apple, 2008: 82).

Η κεντρική σημασία του σχολικού εγχειριδίου για την διδασκαλία και την αξιολόγηση, η αποκλειστικότητά του και η εντός του αποτύπωση της εξειδίκευσης των σκοπών του Αναλυτικού Προγράμματος το καθιστούν ένα αδιαμφισβήτητο και αυτονόητο είδος «αυθεντίας» για το σχολικό μάθημα της Ιστορίας (Καψάλης & Χαραλάμπους, 1995: 114-115), ενώ η μαζικότητα της χρήσης, απεύθυνσης και των αποδεκτών του για την εκμάθηση της επίσημης ιστορικής αφήγησης το μετατρέπουν σε βασικό ιδεολογικό/πολιτικό εργαλείο, σε έναν αποκλειστικό φορέα συμπύκνωσης της «επίσημης γνώσης» (Apple, 2008: 141-176) για την ευρεία «ιδεολογική-πολιτική νομιμοποίηση και κοινωνικοποίηση» (Μαυροσκούφης, 1997β: 40-43. Μπουζάκης & Κανταρτζή, 2019: 32-33) στα πλαίσια μιας ορισμένης «επιλεκτικής παράδοσης» (Williams, 1965: 66. Williams, 1977: 115)⁷⁹ ως *επίσημη ιστορική αφήγηση του κράτους* που αφορά, όχι μόνο άμεσα τις ευρείες κοινωνικές ομάδες (μαθητές/τριες, εκπαιδευτικούς, γονείς και κηδεμόνες κ.λπ.) που αποτελούν τους άμεσους αποδέκτες του, αλλά εμμέσως και το σύνολο της κοινωνίας, εντός της οποίας και για την οποία κανοναρχεί τον θεσμικά αποδεκτό ιστορικό κανόνα, «ρυθμίζοντας» κάθε φορά την επίσημη γνώση με μια πολιτική ηγεμονίας, συμφωνιών ή συμβιβασμών (Μαυροσκούφης, 1997β: 43. Apple, 2008: 81, 177-228).

Ιδιαίτερα για την ελληνική περίπτωση, όπου η σχολική Ιστορία, στα πλαίσια ενός συγκεντρωτικού ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, λειτουργεί παραμένοντας αυστηρά ελεγχόμενη από το κράτος και άρα το εκφράζει ολοκληρωτικά (Μαυροσκούφης, 1997β: 42. Κόκκινος, 1998α: 411. Κοντοβά, 2014: 29. Αποστολίδου, 2019: 206. Μπουζάκης & Κανταρτζή, 2019: 16), η πολιτική πράξη που αυτή συνιστά σημαίνει και την παράλληλη έγκριση ή απόδοση σεβασμού σε συγκεκριμένες πολιτικές γραμμές και ιδεολογίες (Μαυροσκούφης, 1997α: 15-16), οι οποίες, έτσι, ανυψώνονται πέραν του πολιτικού ανταγωνισμού και φυσικοποιούνται ως οι επιλεγμένα «σωστές» και συνεπώς κυρίαρχες: ως οι θεσμικά κυρίαρχες ιδεολογίες εντός της κρατικά ελεγχόμενης σχολικής Ιστορίας που αντανακλώνται από τα Αναλυτικά Προγράμματα στα σχολικά εγχειρίδια, ως οι «σωστές επίσημες γνώσεις» για την Ιστορία (Apple, 2008). Όπως είναι φυσικό, η σύναψη κυρίαρχης ιδεολογίας και σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας⁸⁰ αφήνει αρκετές και πολλαπλές

---

⁷⁹ Ειδικότερα, ο Raymond Williams (1965: 66) διακρίνει 3 επίπεδα στην κοινωνική διαδικασία συγκρότησης της κουλτούρας: α) την «ζωντανή/βιωμένη» κουλτούρα του συγκεκριμένου τόπου και χρόνου που είναι προσβάσιμη και βιώνεται πραγματικά μόνο από τους σύγχρονους της σε αυτήν, β) την «καταγεγραμμένη επίσημη» κουλτούρα που ενυπάρχει σε προϊόντα όλου του κοινωνικού/πολιτισμικού φάσματος μιας ολόκληρης ιστορικής περιόδου και γ) αυτήν που συνδέει τις δύο παραπάνω, την «βιωμένη» στο τώρα και την «καταγεγραμμένη» στο παρελθόν: την κουλτούρα «της επιλεκτικής παράδοσης». Υπό την έννοια αυτή, η «επιλεκτική παράδοση» είναι μία σκόπιμη επιλογή και συνεκδοχή στοιχείων του διαμορφωμένου παρελθόντος και του προ-διαμορφωμένου παρόντος, η οποία είναι ισχυρά λειτουργική στην διαδικασία της κοινωνικής και πολιτισμικής ερμηνείας/προσδιορισμού και αναγνώρισης/ταυτότητας (Williams, 1977: 115). Χρησιμοποιούμε εδώ αυτή την μεταφορά της «επιλεκτικής παράδοσης», ως μιας διαδικασίας που μπορεί να επεκταθεί ερμηνευτικά για να περιγράψει και την αντίστοιχη επιλογή των περιεχομένων των σχολικών εγχειριδίων, όπως σημειώνει ο Γρόλλιος (Apple, 2008: 15).

⁸⁰ Ο Μαυροσκούφης (2008: 70, με αναφορά στην Ifanti, 2000) συμπυκνώνει, μάλιστα, την ιδέα πως «τα σχολικά εγχειρίδια αποτελούν την πιο ορατή πλευρά της σχολικής ιδεολογίας, η οποία, ιδίως στο

ανεπάρκειες στα τελευταία, είτε στην βάση του επιστημονικού/γνωστικού πεδίου αναφοράς, της ιστοριογραφίας (όπως με την αποσιώπηση ή παραποίηση γεγονότων, την ελλειπτικότητα ή κατευθυνόμενη χρήση των πηγών ή της εικονογράφησης κ.λπ.) είτε στην βάση της Παιδαγωγικής/Ψυχολογίας και της μη συνάφειας-συναρμογής των εγχειριδίων με τις νέες τους ερευνητικές κατακτήσεις, είτε στην βάση της πολιτικής/ιδεολογίας (Μαυροσκούφης, 1997α: 75-110).

Σε αυτό το τελευταίο πλαίσιο, της ιδεολογίας/πολιτικής, τα ελληνικά σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας συναρμολογούνται και συνδράμουν με την επίσημη ιστορική τους αφήγηση στον διαχρονικά εθνοποιητικό ιδεολογικό-πολιτικό ρόλο του μαθήματος της Ιστορίας, περιέχοντας σωρεία εθνικιστικών στοιχείων και αφηγήσεων.

Σταθερό μοτίβο είναι η εκμάθηση του τρίσημου σχήματος (Αρχαιότητα, Βυζάντιο, νεότερος ελληνισμός και ελληνικό κράτος) περί ελληνικής εθνικής συνέχειας του Κ. Παπαρηγόπουλου (και Σ. Ζαμπέλιου) (Κόκκινος, 1998α: 349-351)⁸¹, όπως και η εκμάθηση των βασικών εθνικών μύθων που το συνοδεύουν π.χ. «κρυφό σχολειό»⁸², με συνέπεια να παρατηρείται ένα μεγάλο χάσμα μεταξύ των κατακτήσεων της επιστημονικής-ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας και της σχολικής Ιστορίας, η οποία τείνει να αναπαράγει το πνεύμα του ιστορισμού και θετικισμού⁸³ του 19ου αιώνα και τα ερμηνευτικά σχήματα της «μεγάλης εθνικής ιστοριογραφίας» που ενοποιεί τον εθνικό χρόνο επί της ίδιας εθνικής οντότητας σε μια ενιαία συνέχεια από την αρχαιότητα ως σήμερα (Κόκκινος, 1998α: 337-355, 410).

Επίσης, πολύ συχνή είναι η αναπαραγωγή και εκμάθηση μανιχαϊστικών στερεοτύπων, τα οποία από την μία συγκροτούν την οικεία εθνική ταυτότητα ως συμπαγή και ενοποιητική του οικείου εθνικού συνόλου συγκεντρώνοντας τα πάσης φύσεως θετικά χαρακτηριστικά και από την άλλη, φέρνουν αυτή την οικεία εθνική

πλαίσιο μιας ανασφαλούς κοινωνίας και ενός συγκεντρωτικού εκπαιδευτικού συστήματος – διαπίστωση που ισχύει και για την περίπτωση της Ελλάδας – συνάπτεται στενότερα με το κυρίαρχο σύστημα αξιών», αντιμετωπίζοντας, έτσι, το σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας ως την πιο ορατή πλευρά της σύζευξης σχολικής και κυρίαρχης ιδεολογίας, η διασάλευση της οποίας προκαλεί έντονες αντιδράσεις με το επικοινωνιακό πρότυπο των «ηθικών πανικών».

⁸¹ Αν και το βιβλίο *Ο Γεροστάθης ή αναμνήσεις της παιδικής μου ηλικίας* του Λέοντος Μελά που χρησιμοποιήθηκε ως αναγνωστικό Δημοτικών σχολείων σε διάσπαρτα χρονικά και χωρικά σημεία κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, όπως υποστηρίζει ο Αθανασιάδης (2015: 239-285) φαίνεται να εντάσσεται περισσότερο σε ένα δίσημο ιστορικό σχήμα εθνικής αφύπνισης (ελληνική αρχαιότητα – νέο ελληνικό κράτος), παρά στο καθιερωμένο τρίσημο, κάτι που αποτέλεσε, βέβαια, περιθωριακό φαινόμενο και μοναδική εξαίρεση για την σχολική ιστορία της Ελλάδας.

⁸² Για τις δομές της φανεράς ελληνικής Παιδείας στα «κρυφά σχολεία» την περίοδο της Οθωμανοκρατίας και για το αντίστοιχο χάσμα μεταξύ επιστημονικής και εθνικά μυθικής προσέγγισης της Ιστορίας βλ. Ανδρέου & Ηλιάδου-Τάχου, 2008 και Ανδρέου, 2003, ενώ για μια νέα διδακτική προσέγγιση του θέματος από την σκοπιά της καλλιέργειας κριτικής ιστορικής σκέψης βλ. Κόκκινος, 2006α: 137-146.

⁸³ Για τις βασικές φιλοσοφικές, μεθοδολογικές και επιστημολογικές αφετηρίες, παραδοχές και ορίζουσες του ιστορισμού που συνδέοντας τον θετικισμό (από το κυρίαρχο επιστημονικό Παράδειγμα του 19ου αιώνα) και τον εθνικισμό (από την κυρίαρχη ιδεολογία του 19ου αιώνα) κυριάρχησε κατά τον 19ο αιώνα και αμφισβητήθηκε στις αρχές του 20ού αιώνα και κυρίως μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο βλ. Κόκκινος, 1998α: 141-190, Ίγκερς, 1999: 13-18 και 39-55, Αρώνη-Τσίχλη, 2008: 143-150 και 159-178.

εικόνα σε αντιπαραβολή και αντιπαράθεση με τα υποτιμητικά στερεότυπα για την εικόνα των άλλων εθνικών συνόλων, συνήθως των γειτονικών, εναντίων των οποίων πολέμησε το οικείο έθνος κατά την ιστορική πορεία του, τα οποία παρουσιάζονται ως κατώτερα πολιτισμικά, «βαρβαρικά»-φιλοπόλεμα και διαχρονικώς εχθρικά προς το οικείο έθνος (Φραγκουδάκη & Δραγώνα, 1997. Αβδελά, 1998. Καψάλης, Σιπητάνου & Μπονίδης, 2000. Κοντοβά, 2014)⁸⁴.

Έτσι, τα σχολικά εγχειρίδια μεταφράζουν διαχρονικά τον κεντρικό τους ρόλο ως *Politica* συνεπικουρώντας στην καλλιέργεια και διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας και συνείδησης των μαθητών-μελλοντικών πολιτών, μέσα από την αφήγηση της «ενιαίας» και «συνεχούς» εθνικής ιστορίας (Αβδελά 1997α. Αβδελά 1997β. Φραγκουδάκη, 1997. Ζέρβας, 2018), τη διαιώνιση «εθνικών μύθων» που αμφισβητούνται ή καταρρίπτονται ιστοριογραφικά (Κασίδου, 2008α), τον βιογραφισμό των «εθνικών ηρώων» που παραδειγματίζουν εθνικά τους μαθητές με την εξπρεσιονιστική αφήγηση των μαχών του οικείου έθνους εναντίον των εθνικών «Άλλων» (Καψάλης, Μπονίδης & Σιπητάνου, 2000. Παπακόστα, 2016), την υποστήριξη της πολιτισμικής ανωτερότητας του οικείου έθνους (Κωνσταντινίδου, 2000) έναντι της στερεοτυπικής παρουσίασης των εθνικών «Άλλων» ως κατώτερων (Αχλός, 1983. Μήλλας, 2001. Τσιανάκας, 2006).

Όλες αυτές οι παράμετροι των «εθνικών δεξιοτήτων» που παραδοσιακά καλλιεργεί η (παραδοσιακή) σχολική Ιστορία μέσα από τα περιεχόμενα των σχολικών εγχειριδίων συγκροτούν την «ιστορία που αφηγούνται στα παιδιά σε ολόκληρο τον

---

⁸⁴ Πρόκειται, βέβαια, για μια ανάγνωση του πεδίου της Ιστορίας εν γένει ως μιας διαρκώς συνεχιζόμενης και ανανεούμενης μάχης μεταξύ των συμπαγών-«αταξικών» και άχρονων εθνών-φυλών, εθνικών-θρησκευτικών οντοτήτων ή πολιτισμών (Huntington, 2017) που εκπηγάζει από την εγγενή «θέλησή τους για δύναμη» (Nietzsche, 2014, και ο αντίλογος από μαρξιστική σκοπιά στις κεντρικές έννοιες και θεωρήσεις του Νίτσε από τον Λούκατς, 1980) και προβολή της ισχύος τους μέσω της επεκτατικής αναζήτησης ζωτικού χώρου και της διεθνούς κατίσχυσης (βλ. Κονδύλης, 1991, και επιθετική/άκαμπτη νεορεαλιστική σχολή γεωπολιτικής θεωρίας, βλ. Μακρής, 2007: 204), όπου η Γεωγραφία εμπλέκεται ως το πεδίο-χάρτης των μαχών και η Ιστορία ως το χρονολόγιο των αποτελεσμάτων των μαχών. Ενώ, η αιτιότητα για αυτήν την αέναη μάχη αναζητάται ανιστορικά και αχρονικά στην ίδια την βιολογική ή πολιτισμική υπόσταση των εθνών-φυλών ή γενικότερα της εγγενούς ανθρώπινης «φυσικής» κατάστασης, η οποία, σύμφωνα με την συντηρητική ιδεολογία, είναι εγγενώς «ατελής», ιδιοτελής και δεν συνάδει με οποιοδήποτε κατασκευασμένο, ωραιοποιημένο, αφηρημένο συλλογικό σύστημα ιδανικών και αξιών που την υπερβαίνει (Heywood, 2007: 111-164 και κυρίως 119-122). Μια τέτοια ανάγνωση της σχέσης εθνών και Ιστορίας παραπέμπει ευθέως ή εμμέσως στις θεωρητικές αφετηρίες και αναλύσεις των αρχεγονιστικών/παλαιϊστικών απόψεων για τα έθνη που συνίστανται στις εξής τάσεις: α) την κοινωνιοβιολογική (P. Van der Berghe), που εντοπίζει μια κοινή «γονιδιακή δεξαμενή», από την οποία προέρχονται τα μέλη του έθνους που έπειτα αναγνωρίζονται μεταξύ τους πολιτισμικά, β) την πολιτισμική (E. Shils, C. Geertz) που εστιάζει στα αρχέγονα αισθήματα κοινοτικής αφοσίωσης μεταξύ των μελών του έθνους που εκπορεύονται από πολιτισμικά δεδομένα της κοινωνικής συνύπαρξης όπως η φυλή, η γλώσσα, η θρησκεία, ο τόπος και το έθιμο, γ) την παλαιϊστική τάση της συνέχειας (A. Hastings, L. Greenfeld) που εντοπίζει στα έθνη το στοιχείο της αδιάκοπης και αδιατάρακτης συνέχειας από την αρχαιότητα ή, συχνότερα, από τον Μεσαίωνα κι έπειτα, δ) την παλαιϊστική τάση της επαναληπτικότητας (J. Armstrong) που υποστηρίζει την συνεχιζόμενη εξάλειψη και ανάδυση των εθνών σε διαφορετικούς τόπους και χρόνους, βλ. την χαρτογράφηση-επισκόπηση του Χατζόπουλου (2002) σχετικά με τις θεωρίες πάνω στην σχέση έθνους και εθνικισμού.

κόσμο», την ιστορία που συνιστά την πρώτη βάση ιστορικής αφήγησης πάνω στην οποία θα επικαθίσουν και θα συνδεθούν οι μετέπειτα γνώσεις, ιδέες και αναπαραστάσεις για τον κόσμο και την ιστορία του, συνιστώντας έτσι την πρώτη ύλη της διαμόρφωσης της ιδεολογικής-πολιτικής ταυτότητας των μαθητών (Ferro, 2001: 9-10): η οποία σφυρηλατείται πάνω σε ένα σύνολο διδαγμένων αναμνήσεων και αναπαραστάσεων υποκατάστατων της εμπειρίας (Mopiot, 2002: 52), οι αλλότριες σκοποί της διδασκαλίας των οποίων διαχωρίζονται από την επιστήμη της Ιστορίας και οδηγούν, στα πλαίσια της σχολικής ιστορικής εκπαίδευσης, «στην ταύτιση της ιστορίας της πατρίδας και της ιστορίας του πολιτισμού, στον οποίο ανήκει η πατρίδα, με την ιστορία που πρέπει να διδάσκεται» (Matozzi, 2006: 135). Γεμίζει, έτσι, εξ ολοκλήρου το σχολικό ιστορικό πεδίο από την ή με την εθνική αφήγηση της ιστορίας, από ή με εθνικές-πολιτικές στοχεύσεις δόμησης ταυτότητας και συνείδησης, γεμίζει – σε τελική ανάλυση – η σχολική ιστορία με πολιτική ιδεολογία σε ευθυγράμμιση με τους σκοπούς του κράτους. Η σχολική Ιστορία, έτσι, μέσω του κατ' εξοχήν *Politicum* ρόλου του σχολικού εγχειριδίου της, συνιστά μια τρόπον τινά «κοινωνική και πολιτική αγωγή» εφαρμοσμένη στο ιστορικό παρελθόν, εξοπλισμένη με την ιδιότυπη δύναμη του παραδείγματος και του συναισθήματος που παράγει η αφήγηση για την οικεία εθνική κοινότητα (Μαυροσκούφης, 1997β: 42-43).

γ. Εντός των διαφόρων πηγών «έκκρισης» ιστορικών αφηγήσεων

Είδαμε μέχρι εδώ πως το πολιτικό είναι αυτό που διατρέχει τον ρόλο της σχολικής Ιστορίας και την κύρια διάσταση του σχολικού της εγχειριδίου (ως *Politicum*) εντός ενός θεσμού της Εκπαίδευσης που έχει και ο ίδιος σαφή πολιτική-ιδεολογική διάσταση, η οποία εκπορεύεται από το κράτος με στόχο την διευρυμένη αναπαραγωγή του μέσω της επιβολής ή της συναίνεσης προς την κυρίαρχη ιδεολογία και τις πολιτικές στρατηγικές που αυτή συνιστά.

Η πλευρά της επιβολής σχετίζεται με τον κυρίαρχο συγκεντρωτικό ρόλο που κατέχει το κράτος, όσον αφορά τον σχεδιασμό της Εκπαίδευσης και των Αναλυτικών Προγραμμάτων, τις ορίζουσες της σχολικής Ιστορίας και των σχολικών εγχειριδίων της, τα περιεχόμενα των οποίων αποτελούν την επίσημη ιστορική του αφήγηση. Πρόκειται, δηλαδή, για μια εσωτερική πλευρά του κράτους που χαρακτηρίζει την λειτουργία του ως εργαλείου που παράγει πολιτικές κατέχοντας το μονοπώλιο της ιδεολογίας, την κυρίαρχη ιδεολογία.

Η πλευρά της συναίνεσης, αντίθετα, σχετίζεται με την εξωτερική πλευρά του κράτους, με την κρίση των πολιτικών που αυτό παράγει στη δημόσια σφαίρα και την επιβεβαίωση, κριτική ή αμφισβήτηση του συγκεντρωτικού του ρόλου και της κυρίαρχης ιδεολογίας που εκφράζει στον θεσμό της Εκπαίδευσης και τα Αναλυτικά Προγράμματα, στην σχολική Ιστορία και τελικά, στην επίσημη ιστορική αφήγηση μέσα στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας. Αυτή η πλευρά συνάπτεται με την αμφισβήτηση ή ώσμωση της κυρίαρχης ιδεολογίας από/με ανταγωνιστικές ιδεολογίες στην δημόσια σφαίρα.

Έτσι, η ιστορική αφήγηση των σχολικών εγχειριδίων αποτελεί πολιτική του κράτους που κρίνεται έπειτα στην δημόσια σφαίρα. Όπως υποστηρίζει ο Μαυροσκούφης (1997β: 38) όσο πιο μεγάλη είναι η ένταση και η έκταση των

πολιτικών επιρροών και παρεμβάσεων από εξωεκπαιδευτικές ομάδες (όπως η εκκλησία και παρα-θρησκευτικές οργανώσεις, συνδικάτα και κόμματα, οργανώσεις γονέων, επιστημονικά ή πολιτιστικά σωματεία και συλλόγους, συλλογικότητες κ.λπ.) τόσο μεγαλύτερος είναι και ο βαθμός πολιτικοποίησης της εκπαίδευσης εν γένει και της σχολικής Ιστορίας, είτε αυτές οι παρεμβάσεις κλίνουν προς την συναινετική, είτε προς την συγκρουσιακή κατεύθυνση. Με άλλα λόγια, η πολιτικοποιημένη και πολιτικοποιούσα ιστορική αφήγηση των εγχειριδίων γίνεται ακόμα πιο εμφανής ως τέτοια, όσο αυξάνουν στην δημόσια σφαίρα οι πολιτικές παρεμβάσεις επ' αυτής καλώντας την να εξέλθει των στενών ορίων του σχολείου και να απεκδυθεί παράλληλα την εκπαιδευτική της ψευδο-ουδετερότητα για να απαντήσει σχετικά με τον πολιτικό της ρόλο.

Εφ' όσον πρόκειται για την σχολική Ιστορία (και όχι οποιοδήποτε άλλο μάθημα), αυτή η πλευρά της που συνομιλεί με την δημόσια σφαίρα σχετίζεται με την Δημόσια Ιστορία⁸⁵ και τις πρακτικές/λογικές της, ενώ η άλλη πλευρά που συνδέεται με το οικείο γνωστικό της αντικείμενο σχετίζεται με την ακαδημαϊκή/επιστημονική ιστοριογραφία. Ο διαχωρισμός αυτός δεν είναι απόλυτος, καθώς αυτές οι τρεις εν γένει μορφές/πηγές «έκκρισης» ιστορικών αφηγήσεων αλληλοεπηρεάζονται, αλληλεπιδρούν και αλληλοδιεισδύουν η μία στην άλλη (Αθανασιάδης, 2015: 34) εκβάλλοντας από κοινού και δια μέσου των σχέσεών τους στην συνολική διαμόρφωση της ιστορικής κουλτούρας της κοινωνίας, στις πολλαπλές σχέσεις της κοινωνίας με το παρελθόν της και στους τρόπους με τους οποίους το χειρίζεται, στην κοινωνική (ανα)παραγωγή της ιστορικής εμπειρίας και την πολλαπλή αποτύπωσή της, στις πολυποικίλες σχέσεις μεταξύ πρακτικού παρελθόντος, ιστορικής μνήμης και επιρροής του ιστορικού αφηγήματος ως ιδεολογικού επιχειρήματος στο παρόν μιας κοινωνίας (Σαλβάνου, 2021: 202-205).

Ωστόσο σχηματικά μπορούμε να αντιληφθούμε την σχολική Ιστορία (και το εγχειρίδιό της ως το βασικό μέσο της) ανάμεσα από την ακαδημαϊκή/επιστημονική ιστοριογραφία και την Δημόσια Ιστορία: ως μια μορφή εκλαϊκευμένης (ανάλογα την βαθμίδα εκπαίδευσης) και αποδεκτής, κρατικά εγκεκριμένης ιστοριογραφίας ή ως μια μορφή επίσημης Δημόσιας Ιστορίας (Αθανασιάδης, 2015: 34). Μάλιστα, στον βαθμό που, προϊόντος της τεχνολογικής και επικοινωνιακής διεύρυνσης της δημόσιας σφαίρας⁸⁶, οι μηχανισμοί νοηματοδότησης του παρελθόντος εξέρχονται από την

---

⁸⁵ Ένας σύντομος και περιεκτικός ορισμός της Δημόσιας Ιστορίας (αν και έχουν προταθεί πάμπολλοι) είναι αυτός του Χ. Φλάισερ, ο οποίος πρωτοεισήγαγε τον όρο της Δημόσιας Ιστορίας στην Ελλάδα χρησιμοποιώντας τον για την μελέτη των «πολέμων της μνήμης» για τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο: «Δημόσια Ιστορία είναι ό,τι τριγύρω μας αφηγείται κάτι για το παρελθόν και ό,τι διακυβεύεται σε επίπεδο κοινής γνώμης γύρω από κρίσιμα εθνικά και πολιτικά ζητήματα του παρελθόντος» (Φλάισερ, 2008: 24). Εδώ διακρίνουμε τις δύο κρίσιμες διαστάσεις του πεδίου, από την μία την έννοια του δημόσιου χώρου που αφηγείται το παρελθόν και από την άλλη την έννοια της κρισιμότητας (κομβικότητας, συνεκτικότητας ή συγκρουσιακότητας) των ζητημάτων που αφηγείται. Συνοψίζοντάς τον, θα λέγαμε πως η Δημόσια Ιστορία ασχολείται με κρίσιμα ζητήματα του παρελθόντος, όπως αυτά προβάλλουν στην δημόσια σφαίρα, εκφράζοντας ιδεολογικές/πολιτικές προεκτάσεις και συνεπαγωγές για το παρόν και το μέλλον.

⁸⁶ Η Δημόσια Ιστορία, όπως άλλωστε φανερώνει και ο όρος, σχετίζεται άμεσα με την δημόσια σφαίρα και τις ιστορικές αφηγήσεις που παράγονται και συγκρούονται σε αυτήν εν είδει πολιτικών

μονοπωλιακή αυτοαναφορικότητα της ακαδημαϊκής/επιστημονικής ιστοριογραφίας και μεταφέρονται προς τους κώδικες και τις πρακτικές της Δημόσιας Ιστορίας που είναι σαφώς πιο προσβάσιμοι από το μαζικό κοινό (Ανδρέου, Κακουριώτης, Κόκκινος, Λεμονίδου, Παπανδρέου & Πασχαλούδη, 2015: 9), τα δύο πεδία ιστορικών αφηγήσεων τείνουν να απομακρύνονται ως προς την σχέση τους με την κοινωνία και να αναδεικνύεται έτι περαιτέρω η σχολική Ιστορία ως ο συνδετικός τους κρίκος που έχει φυσικό του χώρο εκείνη την ασαφή και αενάως μεταβαλλόμενη επικράτεια συνάντησης μεταξύ τους.

Η σχολική Ιστορία, συνεπώς, και το σχολικό της εγχειρίδιο ως ο συνδετικός κρίκος και ο χώρος ανάμεσα στις δύο εστίες παραγωγής και «έκκρισης» ιστορίας, υιοθετεί στοιχεία, ερμηνείες και μοτίβα τόσο της ακαδημαϊκής/επιστημονικής, όσο και της Δημόσιας Ιστορίας, ενσωματώνοντας παράλληλα τις μεταξύ τους ωσμώσεις. Από την μία, παρακολουθεί τις προόδους της ιστοριογραφίας ενσωματώνοντάς τις επιλεκτικά στο μέτρο που αυτές συνάδουν με την φιλοσοφία, πολιτική και ιδεολογία των Αναλυτικών Προγραμμάτων (Αθανασιάδης, 2015: 33-34), ενώ, από την άλλη, μέσα από αυτήν την διαδικασία, είτε προσπαθεί να επιλύσει ζητήματα που έχουν έρθει στο προσκήνιο της Δημόσιας Ιστορίας, είτε (άθελά της;) τα ενεργοποιεί, κυρίως όταν ακουμπάει συγκρουσιακά ζητήματα⁸⁷ της σύγχρονης Ιστορίας ή τις ευαίσθητες σχέσεις μεταξύ έθνους και ιστορίας (Λιάκος, 2011. Αθανασιάδης, 2015.

επιχειρημάτων: πρόκειται για την πιο άμεση έκφραση της ιδεολογικής χρήσης (ή κατάχρησης) της ιστορίας. Ωστόσο, είναι ένα πεδίο εν κινήσει και εν παραλληλία με την διεύρυνση, εμπάθυνση της δημόσιας σφαίρας (φυσική, έντυπη, ψηφιακή κ.λπ.) και την (ελεύθερη, υπό περιορισμούς ή λογοκρίμενη) δυνατότητα συμμετοχής σε αυτήν με τα νέα ηλεκτρονικά μέσα που φτάνουν και ως τους μαθητές (Αποστολίδου, 2019: 160). Η κίνηση που διακρίνεται προϊόντος του χρόνου είναι αυτή της μετατροπής της κοινωνίας από τον αποκλειστικό ρόλο του αποδέκτη της Δημόσιας Ιστορίας στην «παραδοσιακή» κρατικά ελεγχόμενη Δημόσια Ιστορία (όπως π.χ. με την περίπτωση των δημόσιων τόπων μνήμης, των δημόσιων μνημείων και αγαλμάτων ως «υβριδικές συγκλίσεις τέχνης, ιστορίας και πολιτικής» (Ανδρέου κ.ά., 2015: 18) που συνθέτουν την Δημόσια Ιστορία στον χώρο, βλ. Ανδρέου & Βαμβακίδου, 2006. Ανδρέου & Κασβίκης, 2015: 133-150) προς αυτόν του συνδημιουργού της μέσω και των social media ως μια οιονεί περίπτωση και «ιο-πολιτικής» (Μπιλάλης, 2015: 65-81) στην «σύγχρονη» Δημόσια Ιστορία που ολοένα και κερδίζει χώρο ως ιδιαίτερο γνωστικό αντικείμενο εντός του ευρέος επιστημονικού πεδίου των ιστορικών σπουδών. Βέβαια, η Δημόσια Ιστορία δεν σημαίνει μονοσήμαντα τον εκδημοκρατισμό της ιστορικής αφήγησης, καθώς δίνει δικαίωμα λόγου σχεδόν σε όλους, αλλά ενέχει και σοβαρούς κινδύνους διολίσθησης, για τον αναγνώστη δίχως ανεπτυγμένη κριτική ιστορική σκέψη, σε ακροδεξιά ανορθολογικά ιστορικά αφηγήματα που αναπαράγονται δίχως κριτήρια με προνομιακό χώρο το Διαδίκτυο, βλ. Βασιλείου, 2017· έναν κίνδυνο που έχει επισημάνει και ο Λιάκος (2021: 674-676) για την «ιστορία που χορεύει γυμνή στις πλατείες» και φέρνει σε αμηχανία τους ιστορικούς που βλέπουν την εγκυρότητα της ιστοριογραφίας στην θεμελίωση της ιστορικής μεθόδου να δίνει την θέση της στην απλή διάδοση του δίχως κριτήρια ιστορικού αφηγήματος στην δημόσια ψηφιακή σφαίρα. Για την εναρκτήρια προγραμματική ανίχνευση του πεδίου της Δημόσιας Ιστορίας βλ. Kelley, 1978. Στα ελληνικά, για μια πρόσφατη εισαγωγή στην Δημόσια Ιστορία βλ. Εξερζόγλου, 2020, Σαλβάνου, 2021: 77-143 και Λεμονίδου, 2015: 83-98, ενώ για την ανίχνευση των σχέσεων μεταξύ Δημόσιας Ιστορίας και ιστοριογραφίας, συλλογικής μνήμης, τέχνης, πολιτικού λόγου και εκπαίδευσης πάνω σε συγκεκριμένες περιπτώσεις βλ. τον συλλογικό τόμο Ανδρέου κ.ά., 2015. Για τις «δύσκολες σχέσεις» μεταξύ σχολικής Ιστορίας, επιστημονικής-ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας και Δημόσιας Ιστορίας βλ. Αθανασιάδης, 2015: 11-38.

⁸⁷ Για το μεγάλο θέμα της διαχείρισης των συγκρουσιακών θεμάτων και του τραύματος στην ιστορική εκπαίδευση βλ. τον συλλογικό τόμο σε επιμέλεια των Κόκκινου & Μαυροσκούφη (2018).

Αποστολίδου, 2019: 160). Τελικά, η σχολική Ιστορία επιλέγει και ενσωματώνει όσα ερμηνευτικά σχήματα μπορούν να συνταιριάξουν με το νήμα της συνεκτικής αφήγησης που αυτή κατασκευάζει κάθε φορά σύμφωνα με την κυρίαρχη ιδεολογία και τους σκοπούς του κράτους, λαμβάνοντας υπόψη τους όρους και τα όρια, τις δυνατότητες και τους περιορισμούς κάθε ιστορικής περιόδου, τόσο όσον αφορά τα δεδομένα της επιστημονικής/ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας, όσο και τα ιστορικά ζητήματα που ενεργοποιούνται και γίνονται επίμαχα στην Δημόσια Ιστορία. Έτσι, η ιστορία της σχολικής Ιστορίας γίνεται «μια ιστορία των σχέσεων μεταξύ επιστημονικής/ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας και Δημόσιας Ιστορίας, μια ιστορία των μεταβαλλόμενων ορίων της επίσημης δημόσιας Ιστορίας» (Αθανασιάδης, 2015: 33-34, 38).

Υπό την έννοια αυτή, η ιστορική αφήγηση εντός των σχολικών εγχειριδίων αποτελεί πάντα ένα επιστημονικό, ιδεολογικοπολιτικό και ιστορικό διακύβευμα (Κόκκινος, 1998α: 373-430. Ανδρέου & Κασβίκης, 2008: 123-124) που ορίζεται από μία συνθήκη ισορροπίας και εξισορρόπησης ανάμεσα: α) στις ωστώσεις μεταξύ των διαφόρων πηγών παραγωγής και διάχυσης ιστορίας (επιστημονική/ακαδημαϊκή ιστοριογραφία και Δημόσια Ιστορία), και β) στην κυρίαρχη ιδεολογία: i) την εσωτερική λογική μετασχηματισμού της υπό τους μεταβαλλόμενους σκοπούς του κράτους (σε συνέχεια και ασυνέχεια) και των πολιτικών που προωθεί σε κάθε ιστορική συγκυρία, και ii) τα εξωτερικά όρια και περιθώρια συναίνεσης, επιβολής ή σύγκρουσης που συνδιαμορφώνονται από την πολιτική της δημόσιας σφαίρας, την πολιτική πίεση κοινωνικών ομάδων, την ιδεολογική και ταξική πάλη. Αυτή η αλληλεπίδραση στο δεδομένο κοινωνικοπολιτισμικό ιστορικό πλαίσιο καθορίζει και την επιλεκτική ενσωμάτωση, τροποποίηση ή αποβολή στοιχείων από το σώμα της επίσημης ιστορικής αφήγησης, την επιλεκτική ενσωμάτωση, τροποποίηση ή αποβολή των επιμέρους ερμηνευτικών σχημάτων ή των γενικότερων ιδεολογικών κατευθύνσεων, καθώς και τους συναινετικούς ή συγκρουσιακούς τρόπους με τους οποίους αυτή πραγματοποιείται: αποφασίζει, τελικά, με αυτόν τον πολυπαραγοντικό τρόπο, τον μετασχηματισμό της επίσημης ιστορικής αφήγησης στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας.

δ. Τρόποι συνάρθρωσης του πολιτικού ρόλου του σχολικού εγχειριδίου Ιστορίας εντός της κοινωνίας, της ιδεολογίας και της ιστορικής συγκυρίας

Όπως το διατυπώνει ο Κόκκινος (2003: 119) «τελικά, η σχολική Ιστορία αποτελεί πεδίο σύγκρουσης διαφορετικών εθνικών, ταξικών και πολιτισμικών αφηγημάτων, ακριβώς επειδή το παρελθόν λειτουργεί ως επιχείρημα τόσο για τους υπερασπιστές της κρατούσας τάξης όσο και για τους επικριτές της», εκφράζοντας, δηλαδή, την ιδέα πως τα αφηγήματα για το παρελθόν παρέχουν πολιτικά επιχειρήματα για το παρόν και το μέλλον. Έτσι, τα αφηγήματα για το παρελθόν που εκφράζει με επίσημο τρόπο το κράτος μέσα από τα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας από την μία παρέχουν επιχειρήματα νομιμοποίησης του παρόντος του κράτους και της κατάστασής του (πολιτική αυτονομιμοποίηση κράτους) και από την άλλη μετατρέπουν τα πολιτικά επιχειρήματα μιας ορισμένης ιδεολογίας σε κυρίαρχα και επισήμως νομιμοποιημένα (πολιτική νομιμοποίηση κυρίαρχης ιδεολογίας).

Συνεπώς, ο κυρίαρχος ρόλος του σχολικού εγχειριδίου ως *Politicum*⁸⁸, όπως προσπαθήσαμε να δείξουμε, και οι πολλαπλοί παράγοντες (κάθετοι και οριζόντιοι, στη διαχρονία και την συγχρονία) που τον επηρεάζουν και τον συνδιαμορφώνουν, στοχεύουν πρωτίστως στην φυσικοποίηση και απαμφισβήτηση μιας ορισμένης εκδοχής αφήγησης του ιστορικού παρελθόντος, η οποία θα παρέχει τα επιχειρήματα νομιμοποίησης του πολιτικού παρόντος, φυσικοποίησης και απαμφισβήτησης της ιδεολογίας που εκφράζει. Με άλλα λόγια, ο *Politicum* ρόλος του σχολικού εγχειριδίου Ιστορίας εκβάλλει και εντάσσεται, τελικά, στην διαλεκτική σχέση παρόντος και παρελθόντος με την διαμεσολάβηση της ιστορικής ερμηνείας, του ερμηνευτικού σχήματος. Ή, όπως αναφέρει η Αδάμου-Ράση (2004) «το παρελθόν μπορεί να είναι τετελεσμένο, οι αναπαραστάσεις και οι χρήσεις του, όμως, παραμένουν πάντα ανοιχτές, αφού η γνώση του χθες μορφοποιείται πρωτίστως με βάση ερωτήματα που θέτει το σήμερα και στόχο τη νομιμοποίηση, τον καθαγιασμό της κάθε καθεστηκυίας τάξης».

Έτσι, το εγχειρίδιο ως *Politicum* στοχεύει πρώτιστα στην μετατροπή μιας συγκεκριμένης ιστορικοποίησης σε ιστορικό κανόνα που κατοχυρώνει το παρόν και προετοιμάζει το μέλλον. Με αυτόν τον τρόπο μπορούμε να αντιληφθούμε και την σύναψη μεταξύ ιστορικής αφήγησης (για το παρελθόν) και ιδεολογικής στρατηγικής (για το μέλλον) μέσα από τον συνδυαστικό κρίκο της ιστορικής ερμηνείας και ερμηνευτικού σχήματος στο παρόν. Από αυτήν την σχέση προκύπτει, επίσης, πως το σχολικό εγχειρίδιο της Ιστορίας είναι και προϊόν/αποτύπωμα/αντανάκλαση της πολιτικής και της ιδεολογίας (εφ' όσον το ίδιο έχει ιστορικότητα), αλλά και διαμορφωτής/εργαλείο/όργανο της πολιτικής και της ιδεολογίας (εφ' όσον το ίδιο παράγει ιστορικοποίηση παρέχοντας πολιτικά επιχειρήματα).

Αυτό, άλλωστε, συμπυκνώνει και ο Λε Γκοφ (1998: 211, με αναφορά στον C. Amalvi) όταν αναφέρει πως από τον 19ο αιώνα και την θεσμοθέτηση της σχολικής εκπαίδευσης που εξασφάλισε την διάδοση της ιστορικής παιδείας στις μάζες, τα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας έγιναν ένα από τα καλύτερα πεδία/παρατηρητήρια για να μελετήσει κανείς την ιστορική νοοτροπία μιας εποχής. Δηλαδή, τα σχολικά εγχειρίδια εκφράζουν την κυρίαρχη νοοτροπία της εποχής τους περιέχοντας τα αποδεκτά στερεότυπα και τις ιδέες που εγκρίνονται από τις άρχουσες τάξεις μιας κοινωνίας μια δεδομένη ιστορική περίοδο, ενώ παράλληλα εμπεριέχουν την πρόθεση και την απόβλεψη να διαμορφώσουν την νοοτροπία του μέλλοντος δια μέσου μιας μεθοδικής κοινωνικοποίησης που επιχειρούν προς τους μαθητές, τους οποίους και αντιμετωπίζουν ως μελλοντικούς ενήλικους (Κουλούρη, 1987).

Πάνω σε αυτήν ακριβώς την σχέση που συνδυάζει παρελθόν και μέλλον μέσω της ιστορικής αφήγησης των εγχειριδίων είναι που προκύπτουν και οι σφοδροί «συμβολικοί πόλεμοι για την Ιστορία και την Κουλτούρα» (Κόκκινος, 2006β) ή «οι πόλεμοι της Ιστορίας» (Λιάκος, 2011) στην δημόσια σφαίρα, το αποτέλεσμα των

---

⁸⁸ Οι Μπουζάκης & Κανταρτζή (2019: 32-33, με αναφορά στην Αδάμου, 2002) σημειώνουν, επίσης, πως η εκπαιδευτική φιλοσοφία και πολιτική που διέπει τα σχολικά βιβλία τα διαχειρίζεται κυρίως για τον κοινωνικοποιητικό τους ρόλο ως εργαλεία εθνικής και πολιτικής διαπαιδαγώγησης (ως *Politica*), παρά για τον γνωστικό (*Informatorium*) ή παιδαγωγικό (*Pedagogicum*) τους ρόλο.

οποίων ορισμένες φορές έχει οδηγήσει στην Ελλάδα σε αποσύρσεις σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας (Αθανασιάδης, 2015)⁸⁹. Θα λέγαμε, παραφράζοντας την γνωστή ρήση του Κλαούζεβιτς, πως οι συμβολικοί πόλεμοι για την (σχολική) Ιστορία (και τα εγχειρίδιά της) δεν είναι τίποτα άλλο, παρά η συνέχιση της πολιτικής με ιστορικά μέσα και δια μέσου της Ιστορίας: οι μάχες δίνονται πάνω στις ιστορικές ερμηνείες και ο πόλεμος κρίνεται με την τελική κατίσχυση του συνολικού ιστορικού αφηγήματος, αντανακλώντας όχι απαραίτητα και όχι κυρίως κάποια ιστορική εγκυρότητα, αλλά την πολιτική δύναμη της κοινωνικής ομάδας που το επιβάλλει.

Έτσι, οι διαμάχες που αφορούν την επίσημη σχολική ιστορική αφήγηση – ως διαμάχες εφαρμοσμένες στο ιστορικό παρελθόν και σε ό,τι αυτό σημαίνει για τους πολιτικούς στόχους του παρόντος και τις προοπτικές του μέλλοντος – είναι μόνο μία μορφή, μια υποπερίπτωση της συνολικής διαμάχης που αφορά τους Ιδεολογικούς περιφερειακούς Μηχανισμούς του Κράτους, ένας εκ των οποίων είναι και η Εκπαίδευση. Γι' αυτό και ο διττός ιδεολογικός-πολιτικός ρόλος του σχολικού εγχειριδίου Ιστορίας, ως αντανάκλαση της ιστορικότητας της εποχής και ως εργαλείο των ιστορικοποιήσεων του παρόντος για τα επιχειρήματα του μέλλοντος, συνάπτεται ευθέως με τον αντίστοιχο διττό ρόλο του κράτους, ως αντανάκλαση και ως εργαλείο (βλ. 2.2).

Συνοψίζοντας πάνω στον πολιτικό/ιδεολογικό ρόλο του σχολικού εγχειριδίου Ιστορίας, στον οποίο επικεντρώνεται και η παρούσα έρευνα, καταλήγουμε στο ότι αυτός: α) εκπηγάξει από την ιστορικότητα την οποία και αντανακλά, ενώ β) εκφράζεται ενεργητικά: i) και στο σχολικό μάθημα της Ιστορίας (παιδαγωγικό ζεύγος και παιδαγωγική σχέση, διδασκαλία)⁹⁰, ii) και στον θεσμό της Εκπαίδευσης (Αναλυτικά Προγράμματα)⁹¹, iii) και στην δημόσια σφαίρα παραγωγής και διάχυσης ιστορικών αφηγήσεων (επιστημονική/ακαδημαϊκή ιστοριογραφία⁹² και Δημόσια Ιστορία) και iv) στο ευρύ κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο. Όσον αφορά την ευρεία σχέση του με το τελευταίο, το σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας κατοχυρώνοντας ή «συνταγματοποιώντας» την κυρίαρχη αφήγηση του παρελθόντος και προετοιμάζοντας το μέλλον μέσα από το παρόν της ιστορικής ερμηνείας (ιστορικοποίησης) λειτουργεί ως ιδεολογικός ενδείκτης του παρόντος και τροχιοδρομική βολή του μέλλοντος. Γι' αυτό και στα πλαίσια αυτής της σχέσης αποκτά, τρόπον τινά, τις τρεις λειτουργίες της ιδεολογίας: την περιγραφή του «τι και πώς έγινε», την εξήγηση του «γιατί έγινε» και μέσω αυτών το υπόρρητο κάλεσμα για δράση προς το «τι δέον γενέσθαι» (βλ. 1.4), ενώ επίσης, όπως και η Ιδεολογία, ισορροπεί μεταξύ θεωρίας και πράξης, συναίνεσης και σύγκρουσης, εντός της γενικής διαλεκτικής σχέσης παρόντος και παρελθόντος, ιστορικότητας και ιστορικοποίησης, αποτελώντας πάντα ένα πολυπαραγοντικό διακύβευμα που μετασχηματιζόμενο μεταχηματίζει, που βρισκόμενο εν κινήσει θέτει σε κίνηση.

---

⁸⁹ Για μια λεπτομερή παρουσίαση των περιπτώσεων απόσυρσης σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας στην Ελλάδα και την ανάλυση του ιστορικού πλαισίου, των επιχειρημάτων και διακυβευμάτων της κάθε διαμάχης βλ. Αθανασιάδης, 2015.

⁹⁰ Εδώ εντάσσεται ο ρόλος του καθαρά ως *Pedagogicum*.

⁹¹ Εδώ εντάσσεται ο ρόλος του και ως *Pedagogicum* και ως *Informatorium*.

⁹² Εδώ εντάσσεται ο ρόλος του καθαρά ως *Informatorium*.

2.4 Η έρευνα στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας: ιστορική αναδρομή, θέματα έρευνας και μεθοδολογικές τάσεις διεθνώς και στην Ελλάδα

Η διεθνής έρευνα στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας είναι υπόθεση του 20ού αιώνα και συναρτήθηκε, εξ αρχής, με δύο αφετηριακές παραδοχές. Πρώτον, με την παραδοχή του ισχυρού ιδεολογικοπολιτικού του ρόλου και την συνεπαγόμενη επίδρασή του στην ιστορική συνείδηση των νέων γενιών που διαμορφωνόταν σε σωβινιστική-εθνικιστική κατεύθυνση, ανάλογη με τις αντίστοιχες, έμφορτες σωβινιστικών-εθνικιστικών στοιχείων και διδαχών, ιστορικές αφηγήσεις των σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας που διδάσκονταν στην σχολική τους ηλικία. Δεύτερον, συναρτήθηκε με την παραδοχή ότι η ιστορική αφήγηση του σχολικού εγχειριδίου Ιστορίας μιας χώρας αποτελεί την επίσημη θεσμική ιστορική αφήγηση του κράτους και συνδέεται άμεσα με το πεδίο της εξωτερικής του πολιτικής και των διεθνών του σχέσεων, πως είναι δηλαδή ένα κείμενο οιονεί διακηρυκτικό της εξωτερικής του πολιτικής και χαρακτηριστικά ενδεικτικό των εν δυνάμει τάσεών του στις διεθνείς σχέσεις.

Συνδυάζοντας και συνοψίζοντας τις δύο αυτές αφετηριακές παραδοχές της έρευνας, θα λέγαμε πως εξ αρχής η ιστορική αφήγηση των σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας που «εκκρίνεται» και εκφράζεται με θεσμικό τρόπο από το κράτος θεωρήθηκε πως: α) επηρεάζει την πολιτική-ιδεολογική ταυτότητα των επόμενων γενιών ως μελλοντικών πολιτών του κράτους και, μέσω αυτής, την σχέση τους με τους άλλους λαούς (επιρροή μαζικής πολιτικής με άμεσα εσωτερική πλευρά και έμμεσα εξωτερική) και β) τις διεθνείς σχέσεις του κράτους με άλλα κράτη και, μέσω αυτών, την προετοιμασία των λαών τους για ειρηνική ή πολεμική-εχθρική συνύπαρξη (επιρροή κρατικής εξωτερικής πολιτικής «κορυφής» με άμεσα εξωτερική πλευρά και έμμεση εσωτερικά). Δεν είναι τυχαίο που και οι δύο αυτές πλευρές σχετίζονται με την μελλοντική στρατηγική του κράτους, όπως πάντα η ιστορία συνάπτεται με το μέλλον μέσα από το παρόν της ιδιαίτερης αφήγησής της· εξ ου και η επίσημη ιστορική αφήγηση του κράτους μέσα από το σχολικό εγχειρίδιο θεωρήθηκε εξ αρχής από την σχετική έρευνα ως προπομπός και προαγγελία της μελλοντικής πολιτικής του, ως προοικονομία και προανάκρουσμα του μέλλοντος των λαών.

Κινούμενη στις ράγες αυτής της αντίληψης, η σχετική διεθνής έρευνα των σχολικών εγχειριδίων συνέλαβε την ανάγκη του ρόλου της ως ρόλο ειρηνικής παρέμβασης στα όσα αυτές οι παραδοχές σήμαιναν. Έτσι, προσανατολίστηκε στην κατάδειξη των εθνικιστικών-σωβινιστικών στοιχείων και των εχθρικών εικόνων και στερεοτύπων⁹³ προς τους εθνικούς Άλλους που καλλιεργούσαν το μίσος και την

⁹³ Οι Καψάλης & Χαράλαμπος (1995: 210-214) επιχειρούν μια εννοιολογική διασαφήνιση των όρων «στάση», «προκατάληψη» και «στερεότυπο», οι οποίες συχνά χρησιμοποιούνται ως συνώνυμα στην σχετική ορολογία. Σύμφωνα με αυτήν την διαφοροποίηση των όρων, οι στάσεις αναφέρονται σε κοινωνικά φαινόμενα και έχουν ουδέτερο πρόσημο και γενική κατεύθυνση, ενώ οι προκαταλήψεις είναι αρνητικά φορτισμένες στάσεις με ειδικότερο επίκεντρο συγκεκριμένες ομάδες ανθρώπων, για τις οποίες ο φορέας της προκατάληψης δημιουργεί στερεότυπα για να προσλάβει τα χαρακτηριστικά τους ως ενιαία, αρνητικά και παγιωμένα. Συνεπώς, η προκατάληψη ενάντια σε συγκεκριμένη ομάδα

εχθρότητα ανάμεσα στους λαούς (κυρίως γειτονικούς) και που ενέτειναν τις εχθρικές σχέσεις ή σχέσεις καχυποψίας μεταξύ των κρατών (κυρίως γειτονικών), τα οποία αμφότερα συντηρούσαν τις προϋποθέσεις ξεσπάσματος πολέμου. Η σχετική έρευνα, λοιπόν, αντιλήφθηκε την σημασία ανατροπής αυτής της κατάστασης και της αποτροπής αυτού του ενδεχόμενου με την καλλιέργεια φιλικών σχέσεων ανάμεσα στους λαούς αντί για συντήρηση της εχθρότητας· κάτι που περνούσε μέσα από την απομείωση των εθνικιστικών-σωβινιστικών στοιχείων στις ιστορικές αφηγήσεις των σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας και που οδηγούσε σε μια καλλιέργεια ιστορικής συνείδησης αλληλοσεβασμού μεταξύ των λαών, όσον αφορά την ιδιαίτερη ιστορική πορεία του καθενός, τα ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά και συμβολή του καθενός στον παγκόσμιο πολιτισμό και την καλλιέργεια μιας πολιτικής ταυτότητας προσανατολισμένης προς την ειρηνική συνύπαρξη (Μπουζάκης & Κανταρτζή, 2019: 21).

Με αυτόν τον τρόπο, η διεθνής έρευνα των σχολικών εγχειριδίων συνήφθη με την Παιδαγωγική της Ειρήνης (Καψάλης & Χαραλάμπους, 1995: 186-192. Μπονίδης, 2004: 21-31) και είχε προοδευτικό κοινωνικό πρόσημο για την ειρήνη και την φιλία των λαών, παρά την σχετικά ιδεαλιστική της αντίληψη μεγέθυνσης του ρόλου της, αφού στο πλαίσιο αυτής έτεινε να αντιλαμβάνεται τον πόλεμο και τις διεθνείς σχέσεις περισσότερο ως κάτι το βουλευσιαρχικό-υποκειμενικό που επηρεάζεται πρωτίστως από την Παιδεία, την ιστορική παιδεία και συνείδηση των νέων γενεών (και άρα, από το σχολικό μάθημα της Ιστορίας και τα αντίστοιχα σχολικά εγχειρίδια) και λιγότερο ως κάτι το πιθανοκρατικά εγγενές στο πλαίσιο των πολλαπλών ανταγωνισμών (ατομικών, ταξικών και εθνικών-ιμπεριαλιστικών) που γεννάει αντικειμενικά το παγκόσμιο κοινωνικοοικονομικό σύστημα, εντός του οποίου λειτουργούν οι διεθνείς σχέσεις και επηρεάζεται πρωτίστως από την στρατηγική των αρχουσών τάξεων εντός κάθε κράτους ή διακρατικών οργανισμών και την αντίστοιχη ταξική πάλη⁹⁴.

Επιχειρώντας μια σύντομη ιστορική αναδρομή στην διεθνή έρευνα των σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας θα συναντήσουμε αυτές τις παραμέτρους ως τα κύρια στοιχεία ενεργοποίησης του ενδιαφέροντός της και στόχευσης του αντίστοιχου προοδευτικού κοινωνικού της ρόλου. Έτσι, μεγάλο ενδιαφέρον προκάλεσαν τα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας ήδη από τα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα μέσα από πρωτοβουλίες κινήσεων στο πλαίσιο του ρεύματος της Αγωγής για την Ειρήνη που αντιπροσώπευε την φιλειρηνική διεθνιστική αντίληψη στην και για την Εκπαίδευση και Αγωγή, με μειωμένη, ωστόσο, (λόγω της γενικευμένης εθνικιστικής έξαρσης της

ανθρώπων (εθνική, εθνοτική, θρησκευτική, φυλετική, κοινωνική, πολιτική, σεξουαλικά διαφορετικώς προσανατολισμένη κ.λπ.) είναι μια ειδική αρνητική στάση επενδυμένη με και «θεμελιωμένη» σε στερεότυπα αρνητικών χαρακτηριστικών και στερεοτυπική πρόσληψη των πράξεών της, κάτι που οδηγεί, τελικά, στον έναν ή τον άλλο βαθμό στην απανθρωποποίησή της.

⁹⁴ Κάτι που επισημαίνει με έναν διαφορετικό τρόπο και η Κοντοβά (2014: 38-39) μέσα από το πρίσμα της Παιδαγωγικής της Ειρήνης, διατυπώνοντας την άποψη πως «τα σχολικά βιβλία Ιστορίας δεν είναι αποκλειστικά υπεύθυνα για τα κακώς κείμενα των κοινωνιών και πως η επιστήμη της Ιστορίας δεν μπορεί να αλλάξει εκ θεμελίων τον κόσμο», αλλά η κοινωνία, η οποία «καλείται να αποφασίσει για τις βασικές αξίες πάνω στις οποίες θέλει να οικοδομήσει το εκπαιδευτικό της σύστημα και τη συλλογική της ταυτότητα».

εποχής) επιρροή και απήχηση. Έτσι, η πρώτη προσπάθεια διατύπωσης προτάσεων για αναθεώρηση των σχολικών βιβλίων στο Α΄ Παγκόσμιο Συνέδριο Ειρήνης στο Παρίσι στα 1899, όχι απλώς δεν ευοδώθηκε, αλλά παρέμεινε περιθωριακή (Μπονίδης, 2004: 17).

Η αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για τα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας και της σημασίας τους επήλθε κυρίως μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και την τραγική εμπειρία του, όταν συναντήθηκε αντιφατικά από την μία η ανάγκη για ένα νέο ειρηνικό ξεκίνημα του κόσμου (πάνω σε φιλελεύθερες αρχές αυτοδιάθεσης των εθνών, βλ. τα 14 σημεία του Ουίλσον) και από την άλλη η συντήρηση μιας νέας πιθανότητας πολεμικής σύρραξης, στην οποία συνέβαλλαν και «οι λεγόμενοι ιδεολογικοί πόλεμοι των εγχειριδίων που έφερναν σε αντιπαράθεση την πολιτική, ηθική και πνευματική ηγεσία, καθώς και τα μέσα ενημέρωσης» (Μπονίδης, 1998. Μονιότ, 2002: 306. Μπονίδης, 2004: 3). Βασικός φορέας σε αυτήν την μεσοπολεμική περίοδο ήταν α) η Κοινωνία των Εθνών (ΚτΕ) με την Διεθνή Επιτροπή Πνευματικής Συνεργασίας, η οποία πρωταγωνίστησε σε πρωτοβουλίες για την αναθεώρηση των σχολικών βιβλίων Ιστορίας, με το πρώτο σχετικό της κείμενο, την «Απόφαση Casares» (Casares Resolution) να λαμβάνεται στα 1926 (Καψάλης & Χαραλάμπους, 1995: 186-187. Μπονίδης, 2004: 17-18). Η δεύτερη κατεύθυνση ενεργειών σχετικά με την έρευνα και αναθεώρηση των σχολικών βιβλίων, κατά τον μεσοπόλεμο, είχε επίκεντρο την Ευρώπη και ήταν β) οι μεμονωμένων χωρών προσπάθειες και μεταξύ χωρών συναντήσεις (εθνικές, διεθνικές, διμερείς ή πολυμερείς), οι οποίες παρ' όλο που είχαν σε ορισμένες περιπτώσεις κάποια θετικά αποτελέσματα, ωστόσο κινήθηκαν σε ένα προδρομικό στάδιο και διακόπηκαν από το ξέσπασμα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου (Καψάλης & Χαραλάμπους, 1995: 190-191. Μπονίδης, 2004: 19-20).

Μετά την τραγική εμπειρία και του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, το ενδιαφέρον για την έρευνα και αναθεώρηση των σχολικών βιβλίων Ιστορίας με ένα ριζικό φιλειρηνικό πνεύμα επανήλθε με ένταση στο προσκήνιο. Όπως και στον μεσοπόλεμο, έτσι και μεταπολεμικά ο βασικός φορέας είναι παγκόσμιος οργανισμός, ενώ το επίκεντρο δίνεται στην Ευρώπη, με βασική διαφορά, όμως, να είναι και ποσοτική και ποιοτική: το γεγονός, δηλαδή, ότι πλέον αυτές οι προσπάθειες εντείνονται, γίνονται πιο συντονισμένα και ευοδώνονται σε μεγαλύτερο βαθμό. Έτσι, οι βασικοί φορείς, αυτή την φορά, είναι α) ο ΟΗΕ μέσω της UNESCO, η οποία ήδη από το 1946 διατυπώνει τον σχετικό στόχο στην 1η Γενική Διάσκεψή της και το 1949 παρουσιάζει έναν κατευθυντήριο άξονα ενός «υποδειγματικού σχεδίου για την ανάλυση και βελτίωση των σχολικών βιβλίων στο πνεύμα μιας διεθνούς κατανόησης» (Μπονίδης, 2004: 21). β) το Συμβούλιο της Ευρώπης, το οποίο είχε πυκνή δραστηριότητα με διοργάνωση σχετικών συνεδρίων κυρίως κατά την δεκαετία του 1950, με ψηφίσματα κατά την δεκαετία του 1960, τα οποία κατέληξαν στην απόφαση για την σύσταση μιας επιτροπής σχολικών βιβλίων από ειδικούς το 1983, η οποία θα είχε ως στόχο την συλλογή πληροφοριών και την έρευνα των εγχειριδίων από την σκοπιά της ευρωπαϊκής διάστασης της εκπαίδευσης και την εξέταση της δυνατότητας για αναθεώρηση των εθνικιστικών στοιχείων τους (Καψάλης & Χαραλάμπους, 1995: 187-189. Μπονίδης, 2004: 27. Μπουζάκης & Κανταρτζή, 2019: 21-22). και γ) το

Ινστιτούτο Georg Eckert, το οποίο ιδρύθηκε στα 1951⁹⁵ στην Γερμανία και ανέπτυξε σημαντική δράση πάνω στην διεθνή έρευνα και βελτίωση των σχολικών βιβλίων παρακολουθώντας τις διεθνείς εξελίξεις και εναρμονιζόμενο με το ρεύμα της Παιδαγωγικής της Ειρήνης, με μεθοδολογικό πλουραλισμό, διεθνή παρουσία και συντονισμό της έρευνας, ενώ παραμένει και σήμερα η βασική μονάδα ενός διεθνούς ερευνητικού δικτύου συνεργασίας των ερευνητών του πεδίου (Frieztsche, 1992. Μπονίδης, 2014: 28-31). Τέλος, μεμονωμένα δ) πολλές χώρες σε όλη την υφήλιο έχουν ιδρύσει τα δικά τους ινστιτούτα και ιδρύματα για την έρευνα, αξιολόγηση και βελτίωση των σχολικών εγχειριδίων, παρακολουθώντας τις διεθνείς τάσεις και εξελίξεις, αλλά και μεταφράζοντάς τες υπό το πρίσμα και το φίλτρο των δικών της ιδιοτεροτήτων η καθεμία, όσον αφορά τα θέματα της έρευνας, αλλά και τα μεθοδολογικά-ερευνητικά εργαλεία που αναπτύσσει και ενθαρρύνει περισσότερο. Χώρες που έχουν αναπτύξει τέτοια δράση με ίδρυση ερευνητικών κέντρων είναι από την Ωκεανία και την Ασία: η Αυστραλία, η Ιαπωνία, η Ινδία, η Κορέα· από την Αμερική: οι ΗΠΑ και ο Καναδάς· και από την Ευρώπη: η Αυστρία, η Βρετανία, η Γαλλία, η Γερμανία που πρωτοστατεί με τρία ινστιτούτα/ερευνητικές ομάδες, η Δανία, η Νορβηγία, η Ολλανδία, η Ρωσία (και στην περίοδο της ΕΣΣΔ), η Σουηδία, η Βουλγαρία, η Τουρκία και η Ελλάδα κυρίως από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 (Μπονίδης, 2004: 33-43. Κοντοβά, 2014: 43-46).

Η έρευνα των σχολικών βιβλίων καθ' όλη αυτήν την περίοδο, από τα τέλη του 19ου και αρχές του 20ού αιώνα ως σήμερα, ως προς την μεθοδολογία, τα θέματα, αλλά και τους σκοπούς μπορεί να κατηγοριοποιηθεί σε δύο γενικές χρονικές περιόδους με την εξής περιοδολόγηση.

Α) Η πρώτη «κλασική περίοδος» εκτείνεται μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970. Σε αυτήν την περίοδο, το ενδιαφέρον για την σχετική έρευνα είδαμε πως, παρά τις αυξανόμενες προσπάθειες, ξεκινά ως περιθωριακό, σταδιακά αυξάνεται και μόνο μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο κατακτά μια ικανοποιητική θέση στις προθέσεις των κρατών. Κυριαρχεί ο πρακτικός σκοπός του εντοπισμού και της αναθεώρησης των εθνικών στερεοτύπων και της βελτίωσης των εικόνων για τους εθνικούς Άλλους σε ένα φιλειρηνικό πνεύμα Αγωγής. Τα θέματα είναι τα εθνικά στερεότυπα έναντι των Άλλων με τις συνεπαγόμενες παραχαράξεις, αλλοιώσεις και αναλήθειες της εθνικής στρατιωτικής και πολιτικής ιστορίας σε φιλοπόλεμη κατεύθυνση. Ενώ, ελλείπει μέχρι τότε συγκρότησης συγκεκριμένων ερευνητικών/μεθοδολογικών εργαλείων, εν είδει μεθόδου χρησιμοποιείται η πρακτική εμπειρική μέθοδος (απλή βιβλιοκριτική) σε ένα βιβλίο ή σε συγχρονία βιβλίων οριζόντια (και όχι στην διαχρονία και κάθετα) (Μπονίδης, 2004: 3-4).

Η τελευταία εικοσαετία αυτής της πρώτης «κλασικής περιόδου», δηλαδή από το τέλος του Β΄ Π.Π και την αρχή της δεκαετίας του 1950, μπορεί να χαρακτηριστεί ως μια μεταβατική περίοδος, κατά την διάρκεια της οποίας η σημασία του σχολικού εγχειριδίου της Ιστορίας, λόγω της αυξημένης σημασίας του ιδεολογικού του ρόλου,

---

⁹⁵ Ιδρύθηκε από τον ιστορικό Georg Eckert υπό τον τίτλο Διεθνές Ινστιτούτο Βελτίωσης Σχολικών Βιβλίων, το 1953 μετονομάστηκε σε Ινστιτούτο Διεθνούς Έρευνας Σχολικών Βιβλίων και το 1975 προστέθηκε στον ίδιο τίτλο και το όνομα του ιδρυτή του, του Georg Eckert (Μπονίδης, 2014: 28).

αρχίζει να προκαλεί διεθνώς πλήθος ερευνών που άπτονται τριών, κυρίως, ζητημάτων: το ιστορικό περιεχόμενο των εγχειριδίων, οι αξίες και οι ιδεολογίες των οποίων είναι φορείς και οι διδακτικές κατευθύνσεις και αντιλήψεις που τα διέπουν (Moniot, 2002: 307). Ενώ, οι έρευνες στρέφονται κυρίως στους πρώτους δύο σκοπούς, καθώς λαμβάνεται υπόψη στην έρευνα του ιδεολογικού περιεχομένου η διαλεκτική σχέση μορφής–περιεχομένου και ο ρητός ή υπόρητος τρόπος με τον οποίο αυτό εμφανίζεται στο σχολικό εγχειρίδιο, αφού το ένα είναι συμπληρωματικό του άλλου⁹⁶. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 αρχίζει να σημειώνεται η μετάβαση προς τη συστηματική έρευνα του σχολικού εγχειριδίου ως μέσου επικοινωνίας στο πλαίσιο μίας επιστήμης (Παιδαγωγική, Ιστορία, Κοινωνιολογία κ.λπ.) ή διεπιστημονικά και κυρίως κάτω από την επίδραση της μαρξιστικής κριτικής παράδοσης που ήταν ισχυρή εκείνη την εποχή και αντιμετώπιζε το σχολικό εγχειρίδιο ως πολιτικό προϊόν, θεωρώντας πως το περιεχόμενό του εκφράζει και διαχέει την κυρίαρχη ιδεολογία με σκοπό την αναπαραγωγή της στα μελλοντικά μέλη της κοινωνίας (Μπονίδης, 2004: 4-8).

Β) Η δεύτερη περίοδος εκτείνεται από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και συνεχίζεται μέχρι και σήμερα. Σε αυτήν την περίοδο, το ενδιαφέρον για την σχετική έρευνα, όπως είδαμε, έχει αυξηθεί κατακόρυφα σε σχέση με την πρώτη και γίνεται ευρέως αποδεκτό αποκτώντας διευρυνόμενη κοινωνική-πολιτική επιρροή, ερευνητικά κέντρα και ινστιτούτα σε πολλές χώρες με πλήθος ερευνητών και ερευνητικών ομάδων που δραστηριοποιούνται στο πεδίο. Ο σκοπός παραμένει στον βασικό του πυρήνα ο ίδιος με την πρώτη περίοδο: η καλλιέργεια του φιλειρηνικού πνεύματος και η απαλλαγή των εγχειριδίων από τις εχθρικές εικόνες για τους εθνικούς Άλλους. Ωστόσο, πλέον αυτός ο σκοπός διευρύνεται περιλαμβάνοντας όλο το φάσμα του διαφορετικού Άλλου (και όχι μόνο του εθνικά Άλλου) διευρύνοντας παράλληλα και τα θέματα της έρευνας που προσανατολίζονται σε διερεύνηση στερεοτύπων και εχθρικών εικόνων που αφορούν εθνοτικά, θρησκευτικά, φυλετικά, κοινωνικά, πολιτικά, σεξουαλικά κ.λπ. Άλλους με την παράλληλη μετάβαση από την εθνική προς την υπερεθνική ευρωπαϊκή και κοσμοπολίτικη ταυτότητα. Η έμφαση της έρευνας προσαρμόζεται και συντονίζεται πλέον με i) τα νέα συλλογικά κοινωνικά υποκείμενα που ήρθαν στο προσκήνιο μετά την δεκαετία του 1960, ii) την αναμόρφωση του παγκόσμιου πεδίου διεθνών σχέσεων μεταπολεμικά στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου και της αντίθεσης πλούσιου Βορρά (Πρώτου Κόσμου) – φτωχού Νότου και Τρίτου Κόσμου και iii) την νέα πληθυσμιακή-δημογραφική σύνθεση των ευρωπαϊκών κοινωνιών και των ΗΠΑ με την ένταξη μεγάλων πληθυσμών μεταναστών. Το εγχειρίδιο αρχίζει να αντιμετωπίζεται πλέον με πολλαπλό τρόπο ως πολιτικό μέσο φέρον ιδεολογία (Politicum) και ως παράγοντας κοινωνικοποίησης, ως πληροφοριακό υλικό (Informatorium), ως παιδαγωγικό μέσο (Pedagogicum) και προσεγγίζεται σε σχέση με την μορφή του ως τελικό προϊόν, σε σχέση με την διαδικασία παραγωγής

---

⁹⁶ Ο Moniot (2002: 308) αναφέρει σχετικά πως «άλλες αναλύσεις καταπιάνονται με τις αξίες και τις ιδεολογίες που διέπουν τα εγχειρίδια, είτε αυτές είναι εξόφθαλμες και εξυπηρετούν συγκεκριμένες σκοπιμότητες, είτε υπόρητες και έμμεσα προβαλλόμενες, είτε θεωρούνται βασικές συνιστώσες των κειμένων αυτών και χειραγωγητικές, είτε ευκαιριακές και δευτερεύουσες, αλλά αποκαλυπτικές».

του, την κοινωνική αποδοχή της χρήσης του και την πρόσληψή του από το παιδαγωγικό ζεύγος (μαθητές/τριες και εκπαιδευτικούς)⁹⁷. Όσον αφορά την μέθοδο, αρχίζει πλέον να χρησιμοποιείται σωρεία συγκεκριμένων ερευνητικών-μεθοδολογικών εργαλείων και κυριαρχεί ο μεθοδολογικός πλουραλισμός, ανάλογα με τις προτιμήσεις του ερευνητή/ερευνητικής ομάδας και την καταλληλότητα για τις συγκεκριμένες ανάγκες της κάθε έρευνας, ώστε να επιτευχθεί η όσο το δυνατόν επιτυχέστερη συνάρθρωση σκοπών, μέσων και ερευνώμενου υλικού. Έτσι, χρησιμοποιούνται ποσοτικές μέθοδοι (όπως η Ποσοτική Ανάλυση Περιεχομένου), ποιοτικές μέθοδοι (όπως η ερμηνευτική μέθοδος, η Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου) οι κριτικές εκδοχές της [όπως η Κριτική Ανάλυση Λόγου στις διάφορες προσεγγίσεις της όπως π.χ. η κοινωνιοπολιτισμική (socio-cultural) προσέγγιση του Fairclough (1992, 2003) ή η λογοϊστορική (discourse-historical) προσέγγιση της Wodak (1989, 2001) κ.λπ.] ή/και συνδυασμός των παραπάνω σε συγκεκριμένα μεθοδολογικά «μείγματα» προσαρμοσμένα στην ιδιομορφία της κάθε έρευνας. Ενώ, πέρα από το γραπτό κείμενο του εγχειριδίου, αρχίζει να ερευνάται σταδιακά και το περικείμενό του (οι εικόνες, τα χρώματα, η διάρθρωση, οι δραστηριότητες-ασκήσεις, οι πηγές, η ψηφιακή του μορφή) αντιμετωπιζόμενο πλέον (το εγχειρίδιο) ολόενα και πιο ολόπλευρα ως ένα πολυ-τροπικό κείμενο (Καψάλης & Χαραλάμπους, 1995: 190-192, 209-210. Μπονίδης, 2014: 4-12, 47-202).

Αυτή η μετάβαση από την πρώτη στην δεύτερη περίοδο ως βαθύτερη, κατά τις τελευταίες δεκαετίες, είσοδος στα διευρυμένα χαρακτηριστικά της δεύτερης επισημαίνεται και από τις Repoussi & Tutiaux-Guillon (2010: 155), οι οποίες διακρίνουν την πολύμορφη μετατόπιση της διεθνής έρευνας: από το γραπτό κείμενο του εγχειριδίου προς το πολυτροπικό κείμενο, από το σώμα του εγχειριδίου ως φορέα ιδεών προς τις χρήσεις και προσλήψεις του εγχειριδίου από εκπαιδευτικούς και μαθητές/τριες, από τον ιδεολογικοπολιτικό ρόλο του εγχειριδίου προς τον παιδαγωγικό-διδακτικό ρόλο και την προσπάθεια ενθάρρυνσης/βελτίωσης της μορφής του για υποστήριξη εργαστηριακού περιβάλλοντος μάθησης⁹⁸.

---

⁹⁷ Σύμφωνα με τον Μπονίδη (2004: 4-5) τα νέα πεδία έρευνας των σχολικών βιβλίων, όπως διαμορφώνονται στην χρονική περίοδο μετά την δεκαετία του 1970 παράλληλα με τις νέες λειτουργίες του που (συν)εξετάζονται είναι τα εξής: α) το σχολικό βιβλίο ως «informatarium», όπου το ενδιαφέρον στρέφεται στη μορφή, στη χρήση και στην καταλληλότητα του περιεχομένου, β) η πολιτική προσέγγιση που εξετάζει τη διαδικασία παραγωγής, έγκρισης και εισαγωγής του βιβλίου στην εκπαίδευση, γ) ως παράγοντας κοινωνικοποίησης των μαθητών στο περιβάλλον της μάθησης και οι δυνατότητες βελτίωσής του, δ) ως «Pedagogicum», όπου ερευνώνται τα παιδαγωγικά χαρακτηριστικά και οι διδακτικές προϋποθέσεις του σχολικού βιβλίου, ε) το σχολικό εγχειρίδιο και η κριτική κοινωνικών και πολιτικών αντιλήψεων, όπου η έρευνα εξετάζει στο περιεχόμενο του βιβλίου τις κοινωνικές και πολιτικές αντιλήψεις που απορρέουν και στόχος είναι η κριτική θεώρηση των βιβλίων σχετικά με ευρύτερα θέματα και νοηματοδοτήσεις που θυμίζουν το παρελθόν, στ) το σχολικό εγχειρίδιο και το ιδεολογικό ερώτημα, το οποίο αφορά σε εθνικά ή κρατικά ιδεολογικά μηνύματα που μεταφέρουν τα σχολικά βιβλία στους αποδέκτες τους. Εδώ, το ζήτημα προσεγγίζεται από την πλευρά δογματικών θέσεων που μεταφέρουν τα σχολικά βιβλία ή από την οπτική κάποιας πολιτικής αντιπαράθεσης στο πλαίσιο της οποίας συντάχθηκαν.

⁹⁸ Για μια σύγχρονη διεθνή επισκόπηση των τάσεων της έρευνας στα σχολικά εγχειρίδια και μια αναλυτική χαρτογράφηση του επιστημονικού-ερευνητικού πεδίου των Textbook Studies, όσον αφορά τους τομείς της ιστορίας, της θεωρίας και της μεθόδου έρευνας των σχολικών εγχειριδίων, του

Ενώ, αυτή η μετάβαση της έρευνας έχει δεχθεί κριτική, όχι κυρίως για την μετάβαση αυτή καθαυτή, αλλά για το κατά πόσο είναι ουσιαστικού χαρακτήρα τα νέα στοιχεία αυτής της μετάβασης και κατά πόσο είναι πραγματικά διαφορετικού χαρακτήρα τα νέα στοιχεία των εγχειριδίων που ερευνώνται. Έτσι, έχει ασκηθεί κριτική στο ζήτημα των ιστορικών πηγών που παρατίθενται στα βιβλία, για το γεγονός πως σε ελάχιστες περιπτώσεις τα εγχειρίδια Ιστορίας περιλαμβάνουν πολυπρισματικές πηγές, ενώ στην συντριπτική πλειοψηφία τους οι πηγές λειτουργούν απλώς επιβεβαιωτικά και ενισχυτικά της κύριας αφήγησης επικυρώνοντάς την με τον ψευδεπίγραφο τρόπο της επιπλέον χρήσης ιστορικής μεθόδου (Αποστολίδου, 2019: 210-211).

Κριτική ασκείται κυρίως και για το σημείο της πολυτροπικότητας, όπου για παράδειγμα η Κάββουρα (2011: 630) εστιάζοντας στην μορφή της ιστορικής γνώσης κάνει λόγο για «ψευδο-πολυτροπικά» εγχειρίδια Ιστορίας που, με άλλη μορφή, συνεχίζουν να επικεντρώνονται στην μεταβίβαση κλειστής δηλωτικής γνώσης (δηλαδή, με άλλη πολυτροπική μορφή συνεχίζουν, ωστόσο, στο ίδιο περιεχόμενο), ενώ η Grever (2017: 294) εστιάζει στις εθνικές αφηγήσεις, οι οποίες συνεχίζουν και να αναπαράγονται, έστω με πολυτροπική, υβριδική και δυναμική μορφή ως «συνδυασμοί λόγων», και να ερευνώνται πλέον συγκριτικά σε πολλές χώρες, εφ' όσον υπάρχουν πλέον ψηφιακά εργαλεία με νέες μεγαλύτερες δυνατότητες ευρείας κλίμακας (Αποστολίδου, 2019: 222-223).

Στην Ελλάδα, πρωτοπόρος της έρευνας των σχολικών βιβλίων ήδη από τον μεσοπόλεμο, ο μοναδικός δηλαδή που ασχολήθηκε με αυτήν κατά την πρώτη της περίοδο μέχρι (την επανέναρξή της) την δεκαετία του 1970, ήταν ο Δ. Γληνός (σε συνεργασία με τον Σ. Κουγέα) με την μελέτη τους στα 1926 με τίτλο «Έρευνα περί των ελληνικών σχολικών βιβλίων κατά και μετά τον μεγάλο Πόλεμον», όπου μελετήθηκαν 90 σχολικά βιβλία των περιόδων 1914-1917 και 1917-1926 και επισημάνθηκαν στα περιεχόμενά τους τα χαρακτηριστικά του εθνικισμού, της μισαλλοδοξίας και του μεγαλοϊδεατισμού (Ηλιού, 1993: 266. Κοντοβά, 2014: 46-47. Μπουζάκης & Κανταρτζή, 2019: 23. Γληνός & Κουγέας, 2020), ενώ αυτή η μελέτη ήρθε στο φως για πρώτη φορά από τον Φ. Ηλιού το 1993.

Μετά από αυτήν την πρώτη, αλλά «μεμονωμένη» και δίχως συνέχεια, έναρξη της έρευνας στην Ελλάδα κατά τον μεσοπόλεμο, η σχετική έρευνα θα εμφανιστεί ξανά στα τέλη της δεκαετίας του 1970 με σταδιακή της αύξηση ως σήμερα. Κατά την Αποστολίδου (2019: 212-223), αυτή η χρονική περίοδος της εγχώριας έρευνας και ανάλυσης των σχολικών εγχειριδίων μπορεί να περιοδολογηθεί με την κατηγοριοποίησή της σε δύο περιόδους: α) η πρώτη περίοδος, από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 ως και την δεκαετία του 1990 και β) η δεύτερη περίοδος, από την δεκαετία του 2000 ως σήμερα.

α) Η πρώτη περίοδος: Έτσι, με ένα μεγάλο διάλειμμα από τον μεσοπόλεμο και την μελέτη των Γληνού & Κουγέα (1926), η σχετική έρευνα επανεμφανίζεται στην Ελλάδα με την πρώτη φάση της να ξεκινά στα τέλη της δεκαετίας του 1970.

πλαίσιο παραγωγής, των περιεχομένων, της χρήσης-πρακτικής και της επιδραστικότητάς τους βλ. τον συλλογικό τόμο των Fuchs & Bock (2018).

Κάνοντας τα πρώτα της βήματα, υιοθετεί τα χαρακτηριστικά της πρώτης κλασικής περιόδου της διεθνούς έρευνας, όπως τα θέματα που σχετίζονται με το πλαίσιο της Αγωγής για την Ειρήνη (την ώρα που η δεύτερη αρχίζει να μεταβαίνει στην δεύτερη της περίοδο) με βασικό ζητούμενο να είναι η διερεύνηση της ιδεολογίας και η αναθεώρηση των στερεοτύπων και των εχθρικών αναπαραστάσεων του εθνικού Άλλου (Μπουζάκης & Κανταρτζή, 2019: 23).

Αυτή την επανέναρξη της έρευνας των σχολικών εγχειριδίων στην Ελλάδα θα σημάνει η έρευνα της Φραγκουδάκη το 1978 στα αναγνωστικά βιβλία της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης, η οποία θα ανοίξει ένα ποιοτικό μεθοδολογικό μονοπάτι και θα εγκαινιάσει την εστίαση στα θέματα του ιδεολογικού περιεχομένου για τις επόμενες έρευνες που θα ακολουθήσουν, ενώ επόμενη σημαντική μελέτη είναι αυτή του Άχλη το 1983 υπό το πρίσμα της Παιδαγωγικής της Ειρήνης για τις εικόνες του εθνικά Άλλου σε Ελλάδα και Τουρκία με την Ανάλυση Περιεχομένου εφαρμοσμένη με ποσοτικό τρόπο και συγκριτικά σε εγχειρίδια της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (Φραγκουδάκη, 1978. Άχλης, 1983. Καψάλης & Χαραλάμπους, 1995: 205-206. Μπονίδης, 2004: 39. Μπουζάκης & Κανταρτζή, 2019: 24).

Μετάπειτα, η εγχώρια έρευνα θα αναπτυχθεί περαιτέρω για την επόμενη 20ετία κινούμενη στο ίδιο σχεδόν μήκος κύματος με τον σταδιακό εμπλουτισμό της στην διερεύνηση θεμάτων αξιών, στάσεων, προκαταλήψεων κ.λπ. με βασικό επίκεντρο την έρευνα των στοιχείων ιδεολογίας και εθνοκεντρισμού. Στη πρώτη αυτή φάση, ο πληθυσμός των σχετικών ερευνών αυξάνει γρήγορα, όπως παρατηρούν οι Μπονίδης & Χοντολίδου (1997), οι οποίοι εντοπίζουν στο διάστημα 1978-1995 τριάντα δύο εργασίες ανάλυσης σχολικών βιβλίων (κυρίως ελληνικών, αλλά και κυπριακών, τουρκικών, βουλγαρικών και αλβανικών) (Μπουζάκης & Κανταρτζή, 2019: 24). Ενώ, περίπου στο ίδιο χρονικό διάστημα, την περίοδο 1979-1999 φαίνεται πως πραγματοποιήθηκαν 44 έρευνες για τα σχολικά βιβλία, όπου εξετάστηκαν, από θεματική άποψη, πάλι κυρίως «η ύπαρξη στερεοτύπων, προκαταλήψεων και εικόνων εχθρού για γειτονικούς κυρίως λαούς, τα ανθρώπινα δικαιώματα και στερεότυπα για το φύλο και οι παράμετροι “ειρήνη και συγκρούσεις” για την περιβαλλοντική εκπαίδευση» (Βαζούρα, 2014: 128, με αναφορά στο Μπονίδης, 1998: 74-75) και ο εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση και τα σχολικά εγχειρίδια, όπου ξεχωρίζει ο σχετικός συλλογικός τόμος των Φραγκουδάκη & Δραγώνα (1997). Συνοψίζοντας την ανασκόπησή της η Βαζούρα (2014: 128-132), και με αναφορά σε σημαντικές έρευνες-σταθμούς για τα σχολικά εγχειρίδια στην Ελλάδα⁹⁹, ισχυρίζεται πως οι διαπιστώσεις τους (και συνεπώς τα ερευνητικά ερωτήματα που τέθηκαν) κινούνται γύρω από τρεις θεματικές περιοχές: τις αξίες και τα πρότυπα συμπεριφοράς που προβάλλονται, τις προκαταλήψεις, τα εθνικά στερεότυπα και τις εικόνες του «εχθρού» στα βαλκανικά σχολικά βιβλία και την προβολή στρατιωτικών και πολεμικών γεγονότων. Στα τέλη αυτής της πρώτης περιόδου, όπως παρατηρούσαν οι Koulouri & Ventouras (1994), εν αντιθέσει προς το κοινωνιολογικό-ιδεολογικό και

---

⁹⁹ Οι ερευνητές στον οποίον τις έρευνες αναφέρεται κυρίως η Βαζούρα διερευνώντας τα θέματα έρευνας είναι οι εξής: Φραγκουδάκη (1978), Γεωργίου – Νίλσεν (1980), Κανταρτζή (1992), Άχλης (1983, 1996), Νταφούλης (1987), Δημάση (1990, 1996), Ευαγγέλου (2004) και Μήλλας (2001).

ιστορικό ερώτημα που πρωταγωνιστούσε στην σχετική έρευνα των σχολικών εγχειριδίων στην Ελλάδα, οι παιδαγωγικές και διδακτικές προσεγγίσεις βρίσκονταν ακόμη σε πολύ πρώιμο στάδιο διερεύνησης.

Επίσης, η πρώτη αυτή περίοδος συνοδεύτηκε από σημαντικές προσπάθειες για την ίδρυση ινστιτούτων και την συγκρότηση ερευνητικών ομάδων και κέντρων, ώστε να συνεχιστεί απρόσκοπτα η ανάπτυξη του οικείου πεδίου έρευνας στη βάση συντονισμού και σχεδίου. Έτσι, σημαντική ώθησε δόθηκε από μια σειρά πρωτοβουλίες, όπως η ίδρυση: α) της Ομάδας Γυναικείων Σπουδών το 1983, β) του Ινστιτούτου Εκπαίδευσης για την Ειρήνη¹⁰⁰, στο Τμήμα Ψυχολογίας το 1986, γ) της Μονάδας Έρευνας Σχολικού Βιβλίου (ΜΟΕΣΒΙ) το 1992, όπου λειτούργησε ένα ερευνητικό πρόγραμμα υπό την διεύθυνση του Π. Ξωχέλλη με σκοπό την «συγκρότηση αρχείου και αξιολόγηση σχολικών εγχειριδίων της υποχρεωτικής εκπαίδευσης». Η συγκεκριμένη μονάδα μετεξελίχτηκε στο Κέντρο Έρευνας Σχολικών Βιβλίων και Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης (ΚΕΣΒΙΔΕ) το 1999, που λειτουργεί στον Τομέα Παιδαγωγικής του Τμήματος Φιλοσοφίας-Παιδαγωγικής της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και το οποίο από το 2004 ως σήμερα ονομάζεται Κέντρο Έρευνας και Αξιολόγησης Σχολικών Βιβλίων και Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων (ΚΕΑΣΒΕΠ) με επιστημονικώς υπεύθυνο τον Κ. Μπονίδη (Καψάλης & Χαραλάμπους, 1995: 214-215, 222-223, 243-245. Μπονίδης, 2004: 38-41. Κοντοβά, 2014: 47. Μπουζάκης & Κανταρτζή, 2019: 26). Οι στόχοι του ΚΕΑΣΒΕΠ διακρίνονται από μια ολόπλευρη αντίληψη που προσανατολίζεται στην έρευνα των σχολικών βιβλίων, την αξιολόγηση, την μεθοδολογία, την συνεργασία με το εξωτερικό, την παρακολούθηση των εξελίξεων με διεθνή συνέδρια και επιστημονικό περιοδικό, την διάχυση της έρευνας με σεμινάρια, ημερίδες και μεταπτυχιακά προγράμματα και την αξιοποίηση της έρευνας με την παρέμβαση στην εκπαιδευτική πολιτική¹⁰¹.

---

¹⁰⁰ Το οποίο Ινστιτούτο συνεργάστηκε από τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του με την UNESCO ερευνώντας τα ελληνικά σχολικά βιβλία στο πλαίσιο της Παιδαγωγικής της Ειρήνης, της Εκπαίδευσης για την Ειρήνη και τα Δικαιώματα του Ανθρώπου. Πάνω σε αυτές τις βάσεις ιδρύθηκε και θεσμοθετήθηκε το 1997 η Έδρα UNESCO στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης με αντικείμενό της την «Εκπαίδευση στα Δικαιώματα του ανθρώπου, τη δημοκρατία και την ειρήνη». (Μπονίδης, 2004: 39. Κοντοβά, 2014: 47).

¹⁰¹ Συγκεκριμένα, όπως διαβάζουμε στον επίσημο ιστότοπο του ΚΕΑΣΒΕΠ (http://keasverconf.edlit.auth.gr/?page_id=98) οι στόχοι του είναι οι εξής: «1) Η ανάπτυξη δραστηριότητας στο σύνολο των πεδίων και των θεματικών της Έρευνας και της Αξιολόγησης των ελληνικών σχολικών βιβλίων, των προγραμμάτων σπουδών και του εκπαιδευτικού υλικού, έντυπου και ψηφιακού (π.χ. στην έρευνα της διαδικασίας συγγραφής, παραγωγής και εισαγωγής στη διδακτική πράξη, στην ανάλυσή τους ως επικοινωνιακών, πολιτικών και πληροφοριακών μέσων διδασκαλίας και μάθησης και ως πολυτροπικών κειμένων, στην έρευνα της χρήσης τους, της αποδοχής και του «κύκλου ζωής» τους), 2) η σύνθεση μεθοδολογικών εργαλείων για την έρευνα αυτή και η οργάνωση σχετικών σεμιναρίων και ημερίδων για σχεδιαστές εκπαιδευτικών προγραμμάτων, συγγραφείς σχολικών βιβλίων και εκπαιδευτικούς, 3) η σύνδεσή του και η συνεργασία με ομοειδή ινστιτούτα, ερευνητικά κέντρα, ερευνητές και ερευνήτριες διεθνώς – κυρίως από βαλκανικά κράτη – και η διεξαγωγή συγκριτικής έρευνας, 4) η σύνδεσή του με Προγράμματα Μεταπτυχιακών Σπουδών, 5) η έκδοση ψηφιακού περιοδικού, 6) η οργάνωση επιστημονικών διεθνών συνεδρίων, 7) η παραγωγή σχετικού υλικού, 8) η παρέμβαση στην εκπαιδευτική πολιτική σχετικά με τα προγράμματα σπουδών και τα σχολικά βιβλία».

Με πρωτοβουλία του ΚΕΣΒΙΔΕ που εργάζεται διαχρονικά στο ρεύμα της Παιδαγωγικής της Ειρήνης οργανώθηκε, κατά την πρώτη αυτή περίοδο, το 1995 η ημερίδα με θέμα «Σχολικά εγχειρίδια βαλκανικών χωρών», η ανάπτυξη του θέματος της οποίας κατέληξε στην διοργάνωση του διεθνούς συνεδρίου το 1998 με θέμα «Η Εικόνα του “Άλλου”/Γείτονα στα Σχολικά Βιβλία των Βαλκανικών Χωρών»¹⁰² και το διεθνές συνέδριο το 2001 με θέμα «Το σχολικό βιβλίο ως αντικείμενο έρευνας», θέτοντας στέρεες βάσεις για την περαιτέρω σύνθεση, ανάπτυξη και εξοικείωση των νεότερων ερευνητών με τα ερευνητικά-μεθοδολογικά εργαλεία του επιστημονικού πεδίου (Κοντοβά, 2014: 47. Μπουζάκης & Κανταρτζή, 2019: 26-27).

β) Η δεύτερη περίοδος: κατά την Αποστολίδου (2019: 218-223), το πνεύμα της περιοδολόγησης της οποίας ακολουθούμε για να παρουσιάσουμε τις κατακτήσεις και τις εξελίξεις της σχετικής έρευνας στην Ελλάδα, ξεκινάει από το 2000 και εκτείνεται ως και σήμερα. Βασικό χαρακτηριστικό της στοιχείο είναι μια κάποια σχετική (και όχι απόλυτη) μετατόπιση των τάσεων από την διερεύνηση της ιδεολογικής διάστασης των εγχειριδίων προς την παιδαγωγική-διδασκτική τους διάσταση. Διακρίνεται, δηλαδή, με διαφορά φάσης περίπου 25 ετών, η προσαρμογή της εγχώριας έρευνας στην αντίστοιχη μετατόπιση των τάσεων της διεθνούς έρευνας, η οποία είχε μπει στην αντίστοιχη περίοδο από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 με τάσεις μετάβασης από την έμφαση στον *Politicum* και *Informatorium* ρόλο των εγχειριδίων προς αυτόν του *Pedagogicum*. Πέρα από τον συντονισμό με τις διεθνείς εξελίξεις της σχετικής έρευνας, θεωρούμε πως αφορμή για αυτήν την οιονεί μετάβαση στάθηκε και το γεγονός πως τα νέα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας της δεκαετίας του 1990 (μετά το 1996) θεωρήθηκε πως φέρνουν έναν «νέο αέρα» σε σχέση με τα παλαιότερα, ο οποίος όμως «αέρας» έχει δεχθεί έντονη αμφισβήτηση ως προς το περιεχόμενό του για το κατά πόσο είναι νέος ή παλιός σε, απλώς, νέα μορφή (Καψάλης & Χαραλάμπους, 1995: 193-194. Μπουζάκης & Κανταρτζή, 2019: 33-34. Andreou & Kasvikis, 2015).

Έτσι, με την έντονη παραμονή του ιδεολογικού ζητήματος – το οποίο απλώς λαμβάνει νέες μορφές ακολουθώντας νέους δρόμους και ερωτήματα – στην σχετική έρευνα, αυτή η μετάβαση στα θέματα έρευνας με την αντιμετώπιση του εγχειριδίου ως παιδαγωγικού-διδασκτικού εργαλείου-μέσου είναι μόνο σχετική, αφού ο πυρήνας της διερεύνησης των ιδεολογικών-πολιτικών του στοιχείων αναπτύσσεται περαιτέρω στην δεύτερη αυτή περίοδο με πλήθος ερευνών που πλέον αξιοποιούν νέα ερευνητικά εργαλεία και μεθοδολογικά μείγματα συμπεριλαμβάνοντας και το περιεχόμενο (όπως τις εικόνες) των εγχειριδίων. Μπορούμε, χαρακτηριστικά, να αναφέρουμε μια σειρά διδακτορικών διατριβών από το 2000 και έπειτα, που ασχολούνται με: την έρευνα για την συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας στα σύγχρονα εγχειρίδια Ιστορίας με κοινωνικοψυχολογική προσέγγιση (Κωνσταντινίδου, 2000), την έρευνα στις αρχαιολογικές αφηγήσεις στο περιεχόμενο και τις εικόνες των εγχειριδίων Ιστορίας του Δημοτικού (Κασβίκης, 2004), την έρευνα για τον ρόλο της εικόνας στα σχολικά

¹⁰² Η έκδοση των πρακτικών του πραγματοποιήθηκε το 1998, υπό τον ομώνυμο τίτλο, με τις βασικές διαπιστώσεις που προέκυψαν από το συνέδριο να αφορούν κυρίως δύο παραμέτρους: α) την ύπαρξη προκαταλήψεων, εθνικών στερεοτύπων και εικόνων εχθρού στα βαλκανικά σχολικά εγχειρίδια της υποχρεωτικής εκπαίδευσης και β) την υπέρμετρη προβολή πολεμικών και στρατιωτικών γεγονότων. (Καψάλης, Μπινίδη, & Σιπητάνου, 2000. Κοντοβά, 2014: 47. Μπουζάκης & Κανταρτζή, 2019: 27).

εγχειρίδια Ιστορίας της Δευτεροβάθμιας της περιόδου 1952-2010 (Παληκίδης, 2007. 2009), την έρευνα στα σχολικά εγχειρίδια Δημοτικού και Γυμνασίου της περιόδου 1952-2010 με επίκεντρο τις αρχαιολογικές αφηγήσεις και με χρήση της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου (Παπακώστα, 2016), την συγκρότηση του μύθου του «ελληνικού» Βυζαντίου διαχρονικά (1914-2007) στα αντίστοιχα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης (Κασίδου, 2008α), την πρόταση μεθοδολογίας με αξιοποίηση της σημειωτικής για την έρευνα των πολιτισμικών στοιχείων στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας (Βαζούρα, 2014), την παράλληλη εκτεταμένη έρευνα στα αναλυτικά προγράμματα για την ανίχνευση της ιδεολογίας που διέπει την σχολική ιστορία διαχρονικά (1964-2004) (Σύρου, 2009), την έρευνα σε σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας άλλων χωρών για να εντοπιστεί η εικόνα του Άλλου (Τολούδη, 2003. Τσιανάκας, 2006. Γαλάνη, 2011.), την έρευνα για τις αναπαραστάσεις των βαλκανικών λαών στα ελληνικά εγχειρίδια Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας της περιόδου 1967-2007 (Κοντοβά, 2014), την έρευνα του μακεδονικού ζητήματος στα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας Λυκείου της Ελλάδας και της Βόρειας Μακεδονίας (π. FYROM) με συγκριτική προσέγγιση (Κακογιάννης, 2021).

Με την περαιτέρω επέκταση και εμβάθυνση της έρευνας στην κριτική των ιδεολογημάτων, των στερεοτύπων, των προκαταλήψεων στη βάση της συγκρότησης του εθνικού εαυτού και του εθνικού Άλλου διαπιστώνεται πως ο εθνικά ιδεολογικός χαρακτήρας των σχολικών βιβλίων της Ελλάδας, αλλά και των γειτονικών κρατών, επηρεάζεται από τα εθνικά ζητήματα και άλλοτε υπερτονίζει ή άλλοτε αποσιωπά συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα, προκειμένου να προσαρμοστεί το ιστορικό αφήγημα στα προσφιλή θέματα που λειτουργούν ως θεμέλια της εθνικής ταυτότητας: την εθνική ομοιογένεια και αδιάσπαστη ιστορική συνέχεια σε χώρο και χρόνο, το ηρωικό παρελθόν, την μοναδικότητα, την ανωτερότητα και το αναλλοίωτο των εθνικών πολιτισμικών χαρακτηριστικών και της κληρονομιάς και την αντίθεση αυτών με τα «κατώτερα» χαρακτηριστικά των εθνικών Άλλων, αφού η οικεία εθνική ταυτότητα (του εθνικού «εαυτού») δομείται εν πολλοίς σε αντιδιαστολή με την ετερότητα της υποτιμητικής ταυτότητας του εθνικού Άλλου, για τον οποίο καλλιεργούνται στάσεις μισαλλοδοξίας και ξενοφοβίας (Μπουζάκης & Κανταρτζή, 2019: 30-32)¹⁰³.

Πλήθος τέτοιων ερευνών αναδεικνύει, επίσης, η επισκόπηση της Κοντοβά (2014: 118-122) επικεντρώνοντας στην έρευνα των σχολικών εγχειριδίων στην Ελλάδα σε σχέση με τον βαλκάνιο εθνικό Άλλο. Ενώ, ως απόπειρα συγκεντρωτικού χαρακτήρα, η επισκόπηση των Μπουζάκη & Κανταρτζή (2019: 28-30) δείχνει, επίσης, την ευρεία και βαθιά ανάπτυξη του ερευνητικού πεδίου, κατά την τελευταία εικοσαετία, με έρευνες που προεκτείνονται στα σχολικά εγχειρίδια φρονηματιστικών μαθημάτων και πέραν της Ιστορίας (όπως της Γλώσσας και των Θρησκευτικών), στον τρόπο παρουσίασης της οικογένειας και των δύο φύλων (με την είσοδο του έμφυλου

---

¹⁰³ Για μια επισκόπηση της διεθνούς έρευνας πάνω στο ζήτημα των εικόνων του έθνους, της δόμησης εθνικής ταυτότητας και της καλλιέργειας εθνικιστικών στερεοτύπων στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας μεταπολεμικά ως τις μέρες μας (από το 1951 ως το 2017) βλ. Carrier, 2018.

ζητήματος στην σχετική έρευνα), στην εικονογράφηση τους και στα Αναλυτικά Προγράμματα / Προγράμματα Σπουδών.

Ως επιστέγασμα, αναβαθμός και περαιτέρω εφαλτήριο της προαναφερθείσας ανάπτυξης του πεδίου έρευνας εγχώρια που τεκμηρίωσε το αυξημένο ενδιαφέρον και είχε ως αφορμή την απόσυρση του σχολικού εγχειρίδιου της Ιστορίας της ΣΤ΄ Δημοτικού του 2006, μπορεί να θεωρηθεί ο συγκεντρωτικός συλλογικός τόμος σε επιμέλεια του Α. Ανδρέου (2008) για την Διδακτική της Ιστορίας στην Ελλάδα και την έρευνα στα σχολικά εγχειρίδια.

Σε αυτήν την περίοδο, όπως προαναφέρθηκε, βασικό κέντρο έρευνας των σχολικών εγχειριδίων παραμένει μέχρι και τις μέρες μας το ΚΕΑΣΒΕΠ, ενώ συνεχίστηκαν τα σχετικά συνέδρια, χαρακτηριστικότερα των οποίων ήταν: το συνέδριο του Ι.Π.Ε.Μ. (Ινστιτούτο Παιδαγωγικών Ερευνών-Μελετών) και της Δ.Ο.Ε (Διδακταλική Ομοσπονδία Ελλάδας) με θέμα τα «Νέα σχολικά βιβλία και τις εμπειρίες των εκπαιδευτικών», για το οποίο εκδόθηκε ένα συνοπτικό τεύχος με τα ευρήματα της έρευνας του Ι.Π.Ε.Μ. για τα νέα σχολικά βιβλία (Εμβαλωτής, 2009), το μεγάλο 1ο Συνέδριο του ΚΕΑΣΒΕΠ με θέμα «Έρευνα προγραμμάτων σπουδών και σχολικών βιβλίων» το 2017¹⁰⁴ και πολύ πρόσφατα το συνέδριο από το Ι.Ε.Π. (Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής) και την Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος το 2021, στα πλαίσια των εκδηλώσεων για τα 200 χρόνια από την ελληνική επανάσταση, με θέμα: «Αναζητώντας τη γνώση: Τα σχολικά εγχειρίδια στο Ελληνικό Κράτος».

Η Αποστολίδου (2019: 223) συζητώντας αυτήν την δεύτερη περίοδο αναφέρει πως, παρά τις αλλαγές στα σχολικά εγχειρίδια που έκαναν την μορφή τους πιο σύγχρονη και πολυτροπική λαμβάνοντας υπόψη πλέον τους μαθητές και τις εξελίξεις της έρευνας διεθνώς που επηρέασαν την εγχώρια και η οποία τις ακολούθησε με διαφορά φάσης περίπου 25 χρόνια, εντούτοις, αυτές οι αλλαγές δεν αφορούν σε μεγάλο βαθμό το περιεχόμενο, το οποίο συνεχίζει να παραμένει προσκολλημένο στην κλειστή δηλωτική γνώση, συνεπικουρούμενο από κλειστές ερωτήσεις, μη πολυπρισματικές πηγές και συνεπαγόμενη δυσχέρεια στην μετάβαση προς έναν διερευνητικό χαρακτήρα του μαθήματος της σχολικής Ιστορίας μέσω και του εγχειριδίου της. Ενώ, καταλήγει συνοπτικά πως η έρευνα των εγχειριδίων εμπλουτίστηκε με νέα ερωτήματα, νέες μεθόδους κριτικής διερεύνησης των εγχειριδίων ως πολυτροπικά κείμενα και έλαβε γενικά έναν πιο ολιστικό χαρακτήρα στον τρόπο που αντιλαμβάνεται το σχολικό εγχειρίδιο, δίχως να παραβλέπει την ιδεολογική διάσταση των περιεχομένων του, η οποία παραμένει έντονη και σε έναν βαθμό παραδοσιακή και παλαιά, αν και εκβάλλει σε νέες, σύγχρονες και πολυτροπικές μορφές και περιβάλλοντα που – τύποις τουλάχιστον ή διακηρυκτικώς – λαμβάνουν υπόψη τους τον μαθητή και την εκπαιδευτική διαδικασία¹⁰⁵.

¹⁰⁴ Ο επίσημος ιστότοπος του εν λόγω συνεδρίου: <http://keasvep-conf.edlit.auth.gr/>

¹⁰⁵ Για ένα πρώτο δείγμα μιας εισέτι εν εξελίξει απόπειρας συγκεντρωτικής χαρτογράφησης της έρευνας των σχολικών εγχειριδίων (όχι μόνο αυτών της Ιστορίας) στην Ελλάδα από το 1975 ως το 2020, βλ. Κανέλλας, 2022, όπου επιχειρείται μια κατηγοριοποίηση των σχετικών ερευνών του πεδίου στη βάση των εξής αξόνων: φύλο των συγγραφέων, σχολική βαθμίδα, σχολικό μάθημα / γνωστικό αντικείμενο, χρονικό εύρος και εθνική προέλευση των σχολικών εγχειριδίων που ερευνώνται και διαστάσεις/θεματικές του πεδίου που αντιπροσωπεύονται.

Συμπερασματικά και εν είδει μιας δικής μας καταληκτικής παρατήρησης, θα αναφέραμε τα εξής. Η γενική τάση μετασχηματισμού των μεθοδολογικών τάσεων και θεμάτων της έρευνας των σχολικών εγχειριδίων καθ' όλο τον 20ό αιώνα συναρθρώνεται με τις αντίστοιχες εξελίξεις: α) στην μορφή των ίδιων των σχολικών εγχειριδίων, βασική παράμετρος της εξέλιξης της οποίας είναι από την μία i) η τεχνολογική ανάπτυξη και από την άλλη ii) οι κατακτήσεις της Παιδαγωγικής και της Διδακτικής του οικείου σχολικού μαθήματος, όπως αυτές προκύπτουν διεθνώς και εν μέρει ή εν συνόλω ενσωματώνονται εγχώρια πάντα με χρονική διαφορά φάσης· β) στο περιεχόμενο των ίδιων των σχολικών εγχειριδίων, βασικός πυρήνας των οποίων παραμένει ο πολιτικός-ιδεολογικός τους ρόλος και βασική παράμετρος (υπό την οποία αυτός μετασχηματίζεται) οι ανάγκες διαμόρφωσης κατάλληλης πολιτικής ταυτότητας που γεννά το εκάστοτε παρόν και η βασική πολιτική στρατηγική του κράτους, οι οποίες αμφότερες μεταφράζονται στην ιστορία που καταγράφεται στα περιεχόμενα των εγχειριδίων.

Έτσι, θεωρούμε πως στο πλαίσιο αυτό, δεν μπορεί να αγνοηθεί το γεγονός πως η οιονεί μετάβαση από το ιδεολογικό ζήτημα των εγχειριδίων προς το παιδαγωγικό-διδακτικό διεθνώς λαμβάνει χώρα κατά την δεκαετία του 1970, η οποία αποτελεί προθάλαμο προς την μεταμοντέρνα κατάσταση και την νεοφιλελεύθερη περίοδο που αμφότερες τείνουν να συρρικνώνουν και να απονευρώνουν τα ιδεολογικά ερωτήματα· ούτε μπορεί να αγνοηθεί το γεγονός πως εγχώρια η αντίστοιχη οιονεί μετάβαση πραγματοποιείται κατά την δεκαετία του 2000, δηλαδή σε μια μη κρισιακή περίοδο ευρείας συναίνεσης προς την αστική διαχείριση, όπου η πολιτικά-κοινωνικά συναινετική ατμόσφαιρα τείνει να αποσβήνει και να απισχναίνει την ιδεολογία από το κάδρο των ερευνητικών ζητούμενων και να φωτίζει σε διαφορετική κατεύθυνση το ζήτημα της παιδαγωγικής-διδακτικής αποτελεσματικότητας των περιεχομένων της δεδομένης ιδεολογικής συναίνεσης. Στην Ελλάδα, όπως είδαμε (αλλά και εν μέρει διεθνώς), αυτή η μετάβαση επιχειρήθηκε σε μια πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά ομαλή εποχή ευρείας ευρωενωσιακής ιδεολογικής συναίνεσης, κατά την οποία άρχισε να επιχειρείται με δειλά βήματα ένα κάποιο πέρασμα από την ελληνοχριστιανική (με αντικομμουνισμό ή μη) πολιτική ταυτότητα σε μια κοσμοπολίτικη ευρωπαϊκή ταυτότητα, στο πλαίσιο της ειρήνης στα Βαλκάνια υπό τον ισχυρό οικονομικό και γεωπολιτικό ρόλο του ελληνικού κράτους σε αυτά, της μετάβασης του ελληνικού κράτους από την σχετικά αυτόνομη στρατηγική του, πάντα στο πλαίσιο της Δύσης και της ευρωατλαντικής συμμαχίας, προς την ευρωπαϊκή στρατηγική και την βαθύτερη σύνδεση του μέλλοντός του με την Ευρωπαϊκή Ένωση.

Ωστόσο, αυτή η μετάβαση δεν ολοκληρώθηκε, δεν έλαβε κυρίαρχες διαστάσεις και παραμένει ως απλή τάση μέχρι σήμερα, καθώς το ιδεολογικό ερώτημα παραμένει ζωντανό, λόγω και της ιδιόμορφης ελληνικής σύγχρονης ιστορίας κατά την οποία αυτό αντικειμενικά «πάγωσε» μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1970, αλλά και λόγω της από τα τέλη της δεκαετίας του 2000 παρατεταμένης κρισιακής συγκυρίας στη χώρα μας που ξαναφέρει το ζήτημα της ιδεολογίας στο προσκήνιο με νέα έντονα ερωτήματα που αφορούν την αυτογνωσία του ελληνικού λαού για το ποια ιστορία διδάχτηκε, με ποιο σκοπό και ποια στρατηγική για ποιο μέλλον του. Γι' αυτό και η παρούσα εργασία, επιδιώκοντας να συνεισφέρει σε αυτήν την αυτογνωσία και

τον συλλογικό αναστοχασμό, επιστρέφει σε αυτό το ιδεολογικό ερώτημα και το αναζητά σε όλη την ιστορία του 20ού αιώνα, όπως αυτή καταγράφηκε στα ελληνικά σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας από την χούντα (1967) μέχρι σήμερα (2022) με ενιαίο μεθοδολογικό εργαλείο και συγκεντρωτικό τρόπο.

Αν και το ιδεολογικό ερώτημα είναι το εναρκτήριο ερώτημα, αυτό με το οποίο άρχισε η διεθνής έρευνα των σχολικών εγχειριδίων, θεωρούμε πως ούτε παρωχημένο είναι, ούτε και πρόκειται να εκλείψει, αφού πάντα θα ενυπάρχει σε κάποιο βαθμό, έστω και σε διαφορετική μορφή ή λανθάνουσα κατάσταση, το στοιχείο της παραδειγματιστικής ιδεολογικά χρήσης της σχολικής Ιστορίας μέσω των περιεχομένων του σχολικού εγχειριδίου της. Αντ' αυτού, θεωρούμε πως θα συναντιέται και θα απαντάται ολοένα και με νέα ερωτήματα που θα γεννιούνται, όσον αφορά την ιδεολογία και τις νέες ανάγκες έρευνας της, ιδιαίτερα σε κρισιακές περιόδους, όταν και τίθενται στην ανθρωπότητα επιτακτικά ερωτήματα σχετικά με την διέξοδό της από το παρόν προς ένα καλύτερο μέλλον· ένας δρόμος που περνάει αντικειμενικά και νομοτελώς μέσα από τον αναστοχασμό της ιστορίας της και την συγκρότηση αντίστοιχου των περιστάσεων τύπου κοινωνικής και πολιτικής συνείδησης, ιστορικής αυτογνωσίας και αυτοσυνειδησίας, επιστημονικής κριτικής σκέψης και ιδεολογίας.

Β'. ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

Κεφάλαιο 3

Ταυτότητα της έρευνας και μεθοδολογία

3.1 Σκοπός της Έρευνας, Στόχοι και Ερευνητικές Υποθέσεις

Η παρούσα έρευνα αποσκοπεί στην διερεύνηση, καταγραφή και ανάδειξη των *ερμηνευτικών σχημάτων* και των *ιδεολογικών κατευθύνσεων*, των *βασικών χαρακτηριστικών* και *ιδεολογικών/ερμηνευτικών επιλογών*, των *εμφάσεων* και *αποσιωπήσεων* στις ιστορικές αφηγήσεις με τις οποίες τα ελληνικά σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας από την χούντα (1967) μέχρι σήμερα (2022) κατέγραψαν όλο τον 20ό αιώνα και στον τρόπο με τον οποίο αυτά μετασχηματίζονται κατά την εν λόγω περίοδο. Έτσι, ο *βασικός σκοπός* της είναι ακριβώς να απαντηθεί το διπλό ερώτημα του τίτλου της. Αυτός ο βασικός σκοπός αναλύεται άμεσα σε *δύο βασικούς στόχους*, από τους οποίους προκύπτουν εμμέσως άλλοι δύο: να διερευνηθεί στα ελληνικά σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας από την χούντα (1967) μέχρι σήμερα (2022): α) *το πώς καταγράφηκε* ο 20ός αιώνας (με ποιες ιδεολογικές κατευθύνσεις και επιλογές, ποια ερμηνευτικά σχήματα και πώς διαμορφώθηκε το συνολικό ιστορικό αφήγημα για κάθε ιστορικό θέμα, περίοδο ή γεγονός) και β) *πώς μετασχηματίστηκε* αυτή η καταγραφή του 20ού αιώνα κατά την εξεταζόμενη περίοδο από την χούντα (1967) μέχρι σήμερα. Να διερευνηθεί, δηλαδή, το γ) *πώς διαμορφώθηκε* η διαλεκτική σχέση ιστορικού παρελθόντος (20ός αιώνας) και παρόντος (1967-2022) στα περιεχόμενα (ερμηνευτικά σχήματα, ιδεολογικές κατευθύνσεις) των ελληνικών σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας στον βασικό τους ρόλο ως *Política* και μέσα από αυτό δ) να αναδειχθούν οι μετασχηματισμοί του μείγματος της Κυρίαρχης Ιδεολογίας, όπως αυτό εκφάνεται και εκφράζεται στα περιεχόμενα του ερευνώμενου υλικού, για την εν λόγω περίοδο. Ενώ, ως *επιμέρους στόχοι* της εργασίας μπορούν να θεωρηθούν οι βασικοί στόχοι όταν τίθενται εντός κάθε ενότητας και κατηγορίας της ανάλυσης¹⁰⁶.

Με επίκεντρο αυτόν ακριβώς τον *Politicum* ρόλο, η *βασική ερευνητική υπόθεση* από την οποία εκκινεί η παρούσα έρευνα είναι διττή και αφορά: α) την *εξεταζόμενη περίοδο χρήσης των εγχειριδίων 1967-2022* (η περίοδος που ιστορικοποιεί) και β) την *ιστορική περίοδο αναφοράς των περιεχομένων των εγχειριδίων, τον 20ό αιώνα* (την περίοδο που ιστορικοποιείται).

---

¹⁰⁶ Οι ενότητες της εργασίας είναι 5 και συντίθενται από 14 κατηγορίες (βλ. 3.9 και 3.10). Οι επιμέρους στόχοι είναι η εξειδίκευση των βασικών στόχων για καθεμία από αυτές τις 14 κατηγορίες.

Εντός του δεδομένου θεωρητικού μας πλαισίου, υποθέτουμε πως: α) αφού η *εξεταζόμενη περίοδος χρήσης των εγχειριδίων 1967-2022* χαρακτηρίζεται από έντονες ιστορικές αλλαγές/μετασχηματισμούς στην εγχώρια και διεθνή πραγματικότητα εν γένει, ανάλογες αλλαγές/μετασχηματισμοί θα υπάρχουν και στα περιεχόμενα των εγχειριδίων στη βάση της *αντικειμενικής λειτουργίας* της διαλεκτικής σχέσης ιστορικού παρελθόντος και παρόντος.

Ιδιαίτερα, με την επιλογή μας (για την ιστορική περίοδο αναφοράς των περιεχομένων των εγχειριδίων) μιας β) τόσο ρευστής και πρόσφατης ιστορικά περιόδου όπως ο 20ός αιώνας, ο οποίος: i) ήταν ο αιώνας του πρώτου σοσιαλιστικού εγχειρήματος στην ιστορία, της μαζικής εισόδου των μαζών στην πολιτική, των παγκοσμίων πολέμων και των ιδεολογιών και ii) είναι η πιο πρόσφατη περίοδος από την σύγχρονη ιστορία, υπό την έννοια ότι τα ιστορικά κληροδοτήματά της είναι ακόμα νωπά επηρεάζοντας το κάθε παρόν της εξεταζόμενης περιόδου 1967-2022 ως προϋπάρχουσα κατάσταση του, υποθέτουμε πως οι ιστορικές ερμηνείες των εγχειριδίων θα είναι ακόμα πιο ιδεολογικές και ακόμα πιο ευμετάβλητες στην λειτουργία τους ως βασικές συνιστώσες και ορίζουσες θεσμικών ιδεολογικοπολιτικών ιστορικών κειμένων, όπως τα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας.

Με αυτές τις υποθέσεις, μέσα από την καταγραφή και ανάδειξη των μετασχηματισμών του συνολικού ιστορικού αφηγήματος για τον 20ό αιώνα θα εντοπιστούν στην πράξη οι τρόποι με τους οποίους το σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας ως *Politicum* επηρεάζεται, παρακολουθεί και προανακρούει τις γενικότερες εξελίξεις του κοινωνικού πλαισίου, θα σκιαγραφηθούν οι τρόποι με τους οποίους αλληλεπιδρά και αντεπιδρά με ολόκληρο το φάσμα κοινωνικοοικονομικών, ιδεολογικοπολιτικών και επιστημολογικών (ιστοριογραφικών, παιδαγωγικών, διδακτικών) επιρροών που αποκρυσταλλώνονται βρίσκοντας την αντανάκλασή τους στα περιεχόμενα του εγχειριδίου μετασχηματίζοντάς τα. Έτσι, θα μπορέσουμε να οδηγηθούμε στην εύρεση της εφαρμοσμένης σχέσης/σύναψης μεταξύ ιστορικής αφήγησης (για το παρελθόν) και ιδεολογικής στρατηγικής (για το μέλλον) μέσα από τον συνδετικό κρίκο της θεσμικά εκπορευόμενης ιστορικής ερμηνείας και σχήματος στο κάθε παρόν και του μετασχηματισμού του. Από αυτήν την σχέση θεωρούμε πως θα καταστεί εμφανές ότι το σχολικό εγχειρίδιο της Ιστορίας είναι και προϊόν/αποτύπωμα/αντανάκλαση της πολιτικής και της ιδεολογίας (εφ' όσον το ίδιο έχει ιστορικότητα), αλλά και διαμορφωτής/εργαλείο/όργανο της πολιτικής και της ιδεολογίας (εφ' όσον το ίδιο παράγει ιστορικοποίηση παρέχοντας πολιτικά επιχειρήματα) (βλ. 2.3).

3.2 Ερευνητικά Ερωτήματα και Διάρθρωσή τους (σε Βασικά και Δευτερεύοντα)

Η διάρθρωση των ερευνητικών ερωτημάτων της παρούσας έρευνας είναι η εξής. Τα ερευνητικά ερωτήματα χωρίζονται δομικά σε α) βασικά και β) δευτερεύοντα, ενώ οι απαντήσεις σε αυτά κινούνται ανοδικά από το μέρος προς το όλον, από το ειδικό προς το γενικό: από την διερεύνηση, απάντηση και συνεξέταση των δευτερευόντων

οδηγούμεστε στην σκιαγράφηση απαντήσεων (συμπερασμάτων και διαπιστώσεων) για τα βασικά.

Συγκεκριμένα, τα *βασικά ερευνητικά ερωτήματα* εξάγονται και προκύπτουν από τον βασικό σκοπό της έρευνας και έχουν ως πεδίο αναφοράς την ολότητα των εξεταζόμενων περιόδων 1967-2022 και 20ού αιώνα. Συνοψίζονται στο γενικό ερώτημα του τίτλου: πώς καταγράφηκε ο 20ός αιώνας στα ελληνικά σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας από την χούντα (1967) μέχρι σήμερα (2022) και πώς μετασχηματίστηκε αυτή η καταγραφή του κατά την εν λόγω περίοδο;

Ενώ, αυτό το ερώτημα συμπληρώνεται από τα *ειδικότερα* που διασαφηνίζουν και διευκρινίζουν το ζήτημα της «καταγραφής»: Με ποιες ιδεολογικές κατευθύνσεις καταγράφηκε; Με ποια ερμηνευτικά σχήματα; Πώς μετασχηματίστηκαν αυτά κατά την εν λόγω περίοδο; Τελικά, το βασικό ερευνητικό ερώτημα μπορεί να διατυπωθεί και ως εξής: πώς μετασχηματίστηκε το μείγμα της κυρίαρχης ιδεολογίας, όπως αυτή αντανακλάται στον ιδεολογικοπολιτικό ρόλο του σχολικού εγχειριδίου της Ιστορίας για την ελληνική περίπτωση της περιόδου 1967-2022, όσον αφορά τις ιστορικές αφηγήσεις για τον 20ό αιώνα;

Για να απαντηθούν τα βασικά ερευνητικά ερωτήματα με έναν εναργή εποπτικό τρόπο είναι απαραίτητο να απαντηθούν πρώτα τα *δευτερεύοντα ερευνητικά ερωτήματα*, που έχουν στενότερο πεδίο αναφοράς, την κάθε κατηγορία της ανάλυσης. Έτσι, τα δευτερεύοντα ερευνητικά ερωτήματα αποτελούν ανάλυση και εξειδίκευση των βασικών ερωτημάτων εντός της κάθε ιστορικής/θεματικής κατηγορίας, λαμβάνοντας παράλληλα υπόψη τα ιδιόμορφα χαρακτηριστικά της.

Αυτά αφορούν: α) τον *εντοπισμό των συγκεκριμένων ερμηνευτικών σχημάτων* εντός της κάθε κατηγορίας, προκειμένου να εξαχθεί μια τρόπον τινά «ανατομία» (ως στατική εικόνα) της κάθε κατηγορίας, απαντώντας στο ερώτημα: «με ποια βασικά ερμηνευτικά σχήματα καταγράφηκε η συγκεκριμένη κατηγορία;», β) *την σύγκριση αυτών στον άξονα του χρόνου*, προκειμένου να εξαχθεί η πορεία του μετασχηματισμού αυτών των σχημάτων, απαντώντας στο ερώτημα: «πώς μετασχηματίστηκαν τα ερμηνευτικά σχήματα με τα οποία καταγράφηκε η συγκεκριμένη κατηγορία;»· εκβάλλοντας και τα δύο, τελικά, στο ερώτημα: «πώς μετασχηματίστηκε η γενική αφήγηση για την συγκεκριμένη κατηγορία;». Η απάντηση στο ερώτημα αυτό για την κάθε κατηγορία είναι κάθε κομμάτι από το «παζλ» της απάντησης για τα βασικά ερευνητικά ερωτήματα που αφορούν συνολικά τον 20ό αιώνα.

Τα δευτερεύοντα ερευνητικά ερωτήματα είναι πολλά και το θεωρούμε παρελκυστικό της ανάγνωσης να τα αναφέρουμε εδώ ένα ένα. Αντίθετα, διατυπώνονται στο εισαγωγικό μέρος της κάθε κατηγορίας και αποτελούν: α) τον οδηγό για τον εντοπισμό και την εξαγωγή των ερμηνευτικών σχημάτων (από τα περιεχόμενα των εγχειριδίων) και β) την βάση για την συγκριτική τους ανάλυση.

3.3 Το ζήτημα της επιλογής των δευτερευόντων ερευνητικών ερωτημάτων

Η ίδια η γενική φύση των βασικών ερευνητικών ερωτημάτων της παρούσας εργασίας εγείρει αναπόδραστα και αντικειμενικά το ζήτημα της επιλογής των δευτερευόντων ερευνητικών ερωτημάτων μέσα από την βοήθεια των οποίων θα οδηγηθούμε στην επαγωγική εξαγωγή διαπιστώσεων για τα βασικά. Το ζήτημα της επιλογής τους συνοψίζεται στο εξής ερώτημα που αφορά και την ποσότητα και την ποιότητά τους: «γιατί με αυτά τα δευτερεύοντα ερευνητικά ερωτήματα ερευνάται η κάθε συγκεκριμένη κατηγορία και όχι με άλλα και διαφορετικά;», υπό την έννοια ότι το ερώτημα «με ποια ερευνητικά ερωτήματα μπορεί να εξαχθεί μια ει δυνατόν εναργέστερη “ανατομία” καταγραφής της κάθε κατηγορίας» μπορεί να λάβει άπειρους συνδυασμούς διαφορετικών ερευνητικών ερωτημάτων.

Είναι προφανές πως το ζήτημα της επιλογής – εφόσον πρόκειται για ποιοτική, ερμηνευτική και κριτική έρευνα – επαφίεται και στις ιδιαίτερες προσλαμβάνουσες του κάθε ερευνητή, όσον αφορά την διείσδυσή του στην ουσία του σκοπού της εργασίας. Έτσι, προκύπτει η ανάγκη διασαφήνισης, εκ μέρους του ερευνητή, των λόγων επιλογής αυτών των δευτερευόντων ερωτημάτων εντός κάθε κατηγορίας. Η λογική της επιλογής τους στηρίχτηκε στα εξής κριτήρια, μέσα από τα οποία, βέβαια, προκύπτουν μοιραία και οι αντίστοιχοι περιορισμοί:

α) Να συμβάλλουν στην «ανατομία» και σύνθεση της κάθε κατηγορίας (ιστορικής / θεματικής περιόδου):

Τα επιλεγμένα ερευνητικά ερωτήματα πρέπει να συνδέονται με την ανάδειξη του γενικού αφηγήματος των περιόδων/θεματικών (κατηγοριών) και να προκύπτουν από αυτά είτε διαφορετικά ερμηνευτικά σχήματα, είτε διαφορετικές εμφάσεις και αποσιωπήσεις, και σίγουρα να συμβάλλουν στην ανίχνευση της ιδεολογικής κατεύθυνσης των εγχειριδίων. Η επιλογή τους, ανάμεσα στα πολλά και διαφορετικά ερωτήματα, να οδηγεί σε μια «ανατομία» των περιόδων-θεματικών που εξετάζονται και, έπειτα, μέσα από την σύνθεσή τους να προκύπτει η ιδεολογική κατεύθυνση των εγχειριδίων (και συνεπώς το μείγμα της κυρίαρχης ιδεολογίας) σε σχέση με την ιστορική ερμηνεία του 20ού αιώνα.

β) Να συμβάλλουν στην ανάδειξη της ουσίας της ερμηνείας (βαθιάς δομής) των αφηγήσεων των εγχειριδίων:

Τα επιλεγμένα ερευνητικά ερωτήματα πρέπει να εξετάζουν και να εισχωρούν όσο δύναται στην ουσία, στην «βαθιά δομή» της αφήγησης από την οποία προκύπτει η ερμηνεία. Να αφορούν κυρίως τα αίτια, τις ιδεολογικές σχέσεις, τους δρώντες, το αν είναι δίκαιο να γίνει κάτι ή όχι (ηθική διάσταση νομιμοποίησης), τις αξιολογικές κρίσεις, την συμβολή, τα αποτελέσματα, την κρίση γεγονότων, την ιστορική ευθύνη-υπαιτιότητα κ.λπ., ενώ σε αυτά προστίθενται και ερωτήματα που απασχολούν την Δημόσια Ιστορία και την ιστοριογραφία ως ζητήματα ιστορικής διαμάχης φορτισμένης ιδεολογικά. Συνεπώς, δεν προκρίνονται ερωτήματα που κινούνται στην επιφάνεια της ερμηνείας ή που έχουν εξεταστεί επισταμένως σε άλλες εργασίες π.χ. εικόνες των εθνικών Άλλων. Έτσι, επιλέγονται ερωτήματα που αφορούν τις ερμηνείες: αίτια-αποτελέσματα, συμβολή, αξιολογικές κρίσεις για δρώντες κ.λπ.

γ) Να σχετίζονται με την ιδεολογική φόρτιση και κατεύθυνση ή/και να έχουν εγερθεί ή να εγείρονται ακόμα ή συχνά στην δημόσια σφαίρα / δημόσιο λόγο:

Τα επιλεγμένα ερευνητικά ερωτήματα καλούνται κυρίως να εντοπίσουν ιδεολογικά ή ερμηνευτικά δίπολα από τα οποία είναι έμφορτος ο 20ός αιώνας, αλλά και η ιστοριογραφία ως κοινωνική επιστήμη που προϋποθέτει μια αφετηριακή αντίληψη περί κοινωνίας, μεθοδολογικές και φιλοσοφικές παραδοχές περί της κοινωνικής δομής, της ιστορικής κίνησης, του πρωταρχικού παράγοντα ερμηνείας, της ανίχνευσης αιτίων κ.λπ.¹⁰⁷ Έτσι, βασικά ιδεολογικά δίπολα είναι, για παράδειγμα, το «Αριστερά vs Δεξιά», το «Πρόοδος vs Συντήρηση», το «Φασισμός vs Αστική Δημοκρατία vs Κομμουνισμός», το «Βενιζελισμός vs Αντιβενιζελισμός», το «λαϊκή κυριαρχία & αυτοδιάθεση vs ιμπεριαλιστικό πλαίσιο», το «καπιταλισμός vs σοσιαλισμός/κομμουνισμός» κ.ά.. Τα ερευνητικά ερωτήματα πρέπει στο μέτρο του δυνατού να αναδεικνύουν αυτά τα δίπολα σε κάθε κατηγορία που υπάρχουν. Ως επί το πλείστον, αυτά συνδέονται και με ερωτήματα δημόσιας ιστορίας που απασχολούν ακόμα την δημόσια σφαίρα και διάλογο. Πρόκειται για διαχρονικά ερωτήματα, όπως π.χ. «Ποιος ουσιαστικά είπε το “Όχι” την 28η Οκτώβρη 1940;» που επανέρχονται με διαφορετική μορφή απάντησης σε διαφορετικά ιδεολογικά ιστορικά περιβάλλοντα, και που η αλλαγή της (μορφής) απάντησής τους επηρεάζει όσο δύναται περισσότερο το συνολικό ερμηνευτικό αφήγημα.

Για να συνδέσουμε τα τρία προηγούμενα σημεία με τα βασικά ερευνητικά ερωτήματα και τον σκοπό της έρευνας, αναφέρουμε τα εξής. Τα ιδεολογικά δίπολα ανιχνεύονται στις ερμηνείες (αίτια-αποτελέσματα, συμβολή, δρώντες κ.λπ. των ιστορικών γεγονότων), οι οποίες παραμένουν ανοιχτές και ως ερωτήματα δημόσιας ιστορίας που απασχολούν ακόμα την δημόσια σφαίρα και διάλογο, εφ' όσον και τα ιδεολογικά δίπολα αυτά (από την οπτική των οποίων εκπηγάζουν οι ερμηνείες) δεν έχουν εκλείψει ακόμα. Γι' αυτό άλλωστε επιλέχθηκε και ο 20ός αιώνας, ως εκείνη η πρόσφατη σύγχρονη ιστορία που μεταφέρει ακόμα μέσα της αυτές τις ιδεολογικές

---

¹⁰⁷ Τα ερωτήματα της Δημόσιας Ιστορίας για τον 20ό αιώνα μπορούν να ιδωθούν ως «ανοιχτά ζητήματα» όχι μόνο λόγω του εμπειρικού και του πραγματολογικού υλικού που έρχεται στο φως και αναζωπυρώνει το ενδιαφέρον (όπως π.χ. συμβαίνει στην περίπτωση εύρεσης νέων τεκμηρίων ή του «ανοίγματος» απόρρητων κρατικών αρχείων μετά την παρέλευση ενός χρονικού διαστήματος), όχι μόνο λόγω των σύγχρονων κοινωνικών και ιδεολογικοπολιτικών επίδικων της κάθε εποχής που ανατρέχει στην ιστορία για να αντλήσει τα επιχειρήματα της στρατηγικής της, αλλά και – όπως συμβαίνει σε κάθε επιστημονικό πεδίο και ιδιαίτερα σε αυτό των κοινωνικών-ανθρωπιστικών επιστημών – λόγω των διαφορετικών ιστοριογραφικών σχολών-ρευμάτων-τάσεων με τις διαφορετικές φιλοσοφικές και ιδεολογικές παραδοχές τους για την ιστορική κίνηση και την κοινωνική διάρθρωση. Για τις φιλοσοφικές παραδοχές κατά τις διάφορες εποχές και σχολές της ιστοριογραφίας σε ιστορική προοπτική βλ. Μπαγιόνας, 1980. Walsh, 1994. Λιάκος, 2007. Αρώνη-Τσίγλη, 2008. Λιάκος, 2012. Βόγλη, 2015. Για τις ιστοριογραφικές τάσεις του 20ού αιώνα εν παραλληλία και με τα ιστορικά επίδικά του βλ. Ίγκερς, 1999. Dosse, 2000. Noiriel, 2005. Traverso, 2016. Για μια σύζευξη των θεωρητικών ζητημάτων της Ιστοριογραφίας με την Κοινωνική Θεωρία και τον ρόλο του ιστορικού βλ. Μπαγιόνας, 1970. Duby, 1988. Hobsbawm, 1998. Evans, 2009. Burke, 2012. Sewell, 2013. Σεφεριάδης, 2014. Carr, 2015. Traverso, 2021. Ενώ, για ένα παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο συναρθρώνονται τα παραπάνω ζητήματα στις πολύπλοκες σχέσεις Ιστοριογραφίας, Δημόσιας Ιστορίας και ιστορικής Μνήμης για το κορυφαίο ζήτημα του Ολοκαυτώματος βλ. Κόκκινος, 2015. 2020, και για την δεκαετία του 1940 βλ. Φλάισερ, 2008. Γαρδίκια, Δρουμπούκη, Καραμανωλάκης & Ράπτης, 2015.

διαμάχες και παραμένει, έτσι, ο πιο «αναθεωρήσιμος» ιστοριογραφικά αιώνας. Από αυτά τα ιδεολογικά δίπολα προκύπτει εξάλλου και το μείγμα της κυρίαρχης ιδεολογίας στην κάθε χρονική περίοδο της εξεταζόμενης περιόδου (1967-2022), όπως αυτή εντάσσεται στα ερμηνευτικά σχήματα και τις ιδεολογικές κατευθύνσεις των αφηγήσεων-περιεχομένων των ελληνικών σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας. Γιατί, σε κάποιο βαθμό, τα ερωτήματα αυτά παραμένουν ακόμα επίκαιρα (και συνεπώς διαχρονικά), αφού η διαφορετική απάντησή τους διαφοροποιεί-μετασχηματίζει και το συνολικό αφήγημα, όσον αφορά την ιστορική ερμηνεία της βαθιάς δομής (αναφέρθηκε παραπάνω) και όχι τις «επιφανειακές» περιγραφές ή εικόνες (που κι αυτές επηρεάζουν την ερμηνεία βέβαια, αλλά παραμένουν σε ένα αισθητηριακό-αυθόρμητο επίπεδο εντυπώσεων που θεωρούμε πως είναι δευτερεύον και μονάχα βοηθητικό-επικουρικό του επιπέδου που εξετάζει η παρούσα έρευνα, το οποίο προσεγγίζει περισσότερο την φιλοσοφία της ιστορίας και τα ιδεολογικά δίπολα του 20ού αιώνα, στον ει δυνατόν συγκερασμό τους, εφαρμοσμένα στα κείμενα-περιεχόμενα των σχολικών εγχειριδίων).

δ) Να είναι οργανικά διασυνδεδεμένα μεταξύ τους αποτελώντας κομμάτια/μέρη ενός ενιαίου συνόλου:

Τα πιο επιμέρους ερωτήματα (που αφορούν εμφάσεις ή αποσιωπήσεις) πρέπει να φωτίζουν και να διασαφηνίζουν τα ερμηνευτικά σχήματα που προκύπτουν από τα κυριότερα ερωτήματα και να τα πλαισιώνουν είτε επιβεβαιώνοντάς τα, είτε διαφοροποιώντας τα (ως προς τις αποχρώσεις εντός του ίδιου ερμηνευτικού σχήματος), να αναδεικνύουν σαφέστερα τα όριά τους και το περίγραμμά τους, το κάθε ερώτημα να συμβάλλει στην καλύτερη ανάγνωση και ερμηνεία των απαντήσεων του άλλου.

ε) Να ανταποκρίνονται ποσοτικά και ποιοτικά στην έκταση και την ιδιομορφία κάθε κατηγορίας και εγχειριδίου:

Τα επιλεγμένα ερευνητικά ερωτήματα πρέπει να ανταποκρίνονται όσο γίνεται στην αχανή έκταση του ερευνώμενου υλικού (των περιεχομένων για τον 20ό αιώνα) και αναδεικνύοντας τα βασικά του ερμηνευτικά σχήματα, αλλά και μεταφέροντας μια ποσοτική εικόνα της έκτασής τους, η οποία υποδηλώνει την ένταση της ποιοτικής εικόνας, την ένταση του κάθε ερμηνευτικού σχήματος, αλλά και της ίδιας της κατηγορίας εντός των περιεχομένων κάθε εγχειριδίου.

Έτσι, τα ερευνητικά ερωτήματα προκύπτουν από έναν συνδυασμό i) εσωκειμενικών κριτηρίων, ii) ιστοριογραφικών/ιδεολογικών εξωκειμενικών κριτηρίων και iii) από την μεταξύ τους ενιαία λογική διάρθρωση. Τα εσωκειμενικά κριτήρια διασφαλίζουν την ει δυνατόν εναργέστερη κάλυψη των σχετικών περιεχομένων των σχολικών εγχειριδίων, τα εξωκειμενικά κριτήρια την ει δυνατόν συγκρισιμότητά τους στην βάση ιδεολογικών ερωτημάτων που αναδεικνύουν την ιδεολογικοπολιτική ουσία της ερμηνείας τους και τα κριτήρια εσωτερικής λογικής διάρθρωσης την ει δυνατόν κάλυψη της κάθε εξεταζόμενης κατηγορίας (θεματικής / ιστορικής περιόδου).

Επίσης, σε έναν μικρότερο βαθμό, λήφθηκε υπόψη το: στ) να μπορεί να επεκταθεί η προβληματική τους πέραν των σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας:

Η προβληματική των ερευνητικών ερωτημάτων να μπορεί να επεκταθεί στα εξής ερευνητικά πεδία:

α) Στη σχέση μεταξύ ιστορικής συνείδησης και πολιτικής σκέψης μέσω της ιστορικής αφήγησης. Ή αντίστροφα: στη σχέση μεταξύ πολιτικής συνείδησης και ιστορικής σκέψης μέσω της πολιτικής αφήγησης.

β) Στη σχέση επιστήμης, εκπαίδευσης και ιδεολογίας που μπορεί να εξειδικευτεί ως σχέση μεταξύ ιστοριογραφίας, σχολικής ιστορίας και ιδεολογίας.

γ) Στο πεδίο της συγκριτικής ανάλυσης λόγου ιστορικών αφηγήσεων που προκύπτουν από διαφορετικές εστίες «έκκρισης» ιστορίας (σχολικά εγχειρίδια, εφημερίδες και ένθετα, ηλεκτρονικός τύπος, επιστημονικά περιοδικά και βιβλία κ.λπ.) i) εντός της ίδιας εστίας «έκκρισης» σε διαφορετικό χρόνο ή/και τόπο (σύγκριση στην διαχρονία) και ii) μεταξύ διαφορετικών εστιών «έκκρισης» σε ίδιο χρόνο ή/και τόπο (σύγκριση στην συγχρονία).

3.4 Η επιλογή του ερευνώμενου υλικού και της εξεταζόμενης περιόδου

Η επιλογή του ερευνώμενου υλικού έγινε με τα εξής τρία κριτήρια:

α) Να είναι εγχειρίδια του μαθήματος της Ιστορίας: είτε Γενικής Παιδείας, είτε Μαθήματος Επιλογής, στην Πρωτοβάθμια και στην Δευτεροβάθμια εκπαίδευση, είτε στην Βασική, είτε στην Τεχνική. Συνεπώς, εγχειρίδια άλλων μαθημάτων, τα οποία ίσως περιέχουν ή κάνουν νύξεις σε θέματα της ιστορίας του 20ού αιώνα δεν συμπεριλήφθηκαν στο ερευνώμενο υλικό.

β) Να έχουν διδαχτεί (ή να επρόκειτο να διδαχτούν) κατά την εξεταζόμενη περίοδο 1967-2022¹⁰⁸, τα περισσότερα των οποίων έχουν εκδοθεί και την εν λόγω περίοδο, ενώ υπάρχουν και μερικές περιπτώσεις έκδοσης σε προγενέστερη περίοδο και επαναχρησιμοποίησής τους κατά την εξεταζόμενη περίοδο.

γ) Στα περιεχόμενά τους να περιέχεται κάτι από την ιστορία του 20ού αιώνα. Σαφές είναι πως όλα τα εγχειρίδια δεν περιέχουν όλες τις περιόδους του 20ού αιώνα: i) για λόγους αντικειμενικούς, εφ' όσον εκδίδονταν κατά την διάρκεια του

---

¹⁰⁸ Μοναδική εξαίρεση σ' αυτόν τον κανόνα αποτελεί το εγχειρίδιο «Ιστορία του νεότερου και σύγχρονου κόσμου» (2002) της συγγραφικής ομάδας του Γ. Κόκκινου για την Γ' Λυκείου που αποσύρθηκε το 2002 πριν καν φτάσει στις σχολικές τάξεις, πριν καν προλάβει να διδαχθεί έστω και μία μέρα. Η εξαίρεση αυτή θεωρήθηκε θεμιτή, καθώς το εγχειρίδιο γράφτηκε για να διδαχθεί ως μοναδικό στην Γ' Λυκείου. Συνεπώς, παρά την απόσυρσή του, σηματοδοτεί από την μεριά του αλλαγές και μετασχηματισμούς που (υπό κανονικές συνθήκες) θα συμπεριλαμβάνονταν στο ερευνώμενο υλικό που εμπίπτει στην παρούσα έρευνα και συμβάλλει στην διερεύνηση του θέματός της. Πέρα απ' αυτό, είναι ενδιαφέρον να αναδειχθούν τα περιεχόμενα του βιβλίου που αποσύρθηκε, πέρα από το επίδικο ζήτημα του χαρακτηρισμού-ερμηνείας της ΕΟΚΑ Β', το βασικό θέμα για το οποίο αποσύρθηκε. Για τα αποσυρθέντα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας διαχρονικά βλ. (όπως προαναφέρθηκε) την πολύ ενδιαφέρουσα μελέτη του Αθανασιάδη (2015), ο οποίος επικεντρώνει την έρευνά του σε όλες τις περιπτώσεις ανάλογων αποσύρσεων παρέχοντας πληροφορίες και ερμηνείες και αναδεικνύοντας παράλληλα το ιστορικό-πολιτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτές συνέβησαν.

εξεταζόμενου 20ού αιώνα και άρα τα τέλη του 20ού αιώνα αποτελούν μέλλον για μερικά από αυτά, ii) για λόγους υποκειμενικούς, όπως το ότι μερικές περιόδους του 20ού αιώνα συμπεριλήφθηκαν στην ύλη τους (γι' αυτό και επιλέχθηκαν στο ερευνώμενο υλικό), ενώ άλλες περιόδους όχι, ανάλογα με την περιοδολόγηση του κάθε εγχειριδίου, κάτι που αφορά σε μεγάλο βαθμό και τα εγχειρίδια των μαθημάτων επιλογής του Λυκείου ή Κατεύθυνσης, τα οποία κατά κανόνα ακολουθούν θεματική και όχι χρονολογική διάρθρωση στα περιεχόμενά τους.

Με βάση αυτά τα κριτήρια και κυρίως το τρίτο που ενδιαφέρει την ανάλυση των περιεχομένων, τα εγχειρίδια συγκρίνονται με βάση τις κοινές ιστορικές περιόδους του 20ού αιώνα που καλύπτουν. Έτσι, μερικές περιόδους καλύπτονται από σχεδόν όλα τα εγχειρίδια, ενώ μερικές άλλες από εμφανώς λιγότερα. Με τον τρόπο αυτό επιτυγχάνεται η κάλυψη όσων περισσότερων (ει δυνατόν, του συνόλου τους) σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας αναφέρονται σε κάτι από τον 20ό αιώνα κατά την περίοδο 1967-2022. Η σχετική ανομοιογένεια μερικών εγχειριδίων στην διάρθρωση (π.χ. εφ' όσον προοριζόταν η χρήση τους για το μάθημα της γενικής παιδείας ή για μαθήματα επιλογής) αποτελεί κι αυτή στοιχείο της ανάλυσης-σύγκρισής τους και προσδίδει πλουραλισμό και μεγαλύτερη πληρότητα στην εποπτεία της ανάλυσης των περιεχομένων.

Η επιλογή της συγκεκριμένης εξεταζόμενης περιόδου, από την έναρξη της χούντας μέχρι σήμερα, έγινε για τους εξής λόγους:

α) Το ζήτημα της ευρείας «ιδεολογικής βεντάλιας»: υποθέσαμε πως επιλέγοντας ως έναρξη της εξεταζόμενης περιόδου το έτος επιβολής της χούντας και συμπεριλαμβάνοντας στην έρευνα τα εγχειρίδια της χουντικής περιόδου θα μας έδινε ήδη ένα ακροδεξιό-φασιστικό «άκρο» των ιδεολογικών ερμηνευτικών εκδοχών της ιστορίας του 20ού αιώνα, το οποίο θα χρησίμευε ως έναρξη της καταγραφής των ερμηνευτικών σχημάτων και του τρόπου με τον οποίο μετασχηματίστηκαν από τότε περνώντας στην περίοδο της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Υπό την έννοια αυτή, και για να υπάρξει καλύτερη εποπτεία του μετασχηματισμού τους, θεωρήθηκε χρήσιμο να ξεκινήσει με την καταγραφή των ερμηνευτικών σχημάτων της χουντικής περιόδου και να εξεταστεί όλη η πορεία τους μέχρι σήμερα.

β) Το ζήτημα της μοναδικότητας στην χρήση των εγχειριδίων: θέσαμε ως έναρξη το έτος επιβολής της χούντας, για να αποφύγουμε για μεθοδολογικούς-στατιστικούς λόγους την μετεμφυλιακή-προχουντική περίοδο, όταν και χρησιμοποιήθηκε μεγάλο πλήθος βοηθητικών εγχειριδίων στην Δευτεροβάθμια. Θεωρήσαμε πως αυτό θα διασάλεψε το δείγμα της έρευνας και θα το καθιστούσε εμπροσθοβαρές και μη ομοιογενές. Αποφύγαμε, δηλαδή, το ενδεχόμενο τα εξεταζόμενα εγχειρίδια να ήταν περισσότερα για μια 15ετία απ' ό,τι για τα επόμενα 50 χρόνια, κάτι που θα καθιστούσε το δείγμα της έρευνας εμφανώς ανομοιογενές. Γι' αυτό και θέσαμε ως έναρξη το 1967, καθώς από το 1969 έχουμε την χρήση ενός μοναδικού εγχειριδίου και παράλληλη παύση των βοηθητικών.

γ) Το ζήτημα της ιστορικής τομής: η επιβολή της χούντας το 1967 (αν και ήταν σε μεγάλο βαθμό συνέχεια και προορισμός του μετεμφυλιακού κράτους) αποτελεί μια ξεκάθαρη τομή για την ελληνική ιστορία του 20ού αιώνα. Το 1967 ήταν το μοναδικό

έτος-τομή που ταίριαζε μαζί με τους άλλους λόγους που συνέτρεξαν, ώστε να καταστεί αφετηρία της εξεταζόμενης περιόδου της έρευνας.

δ) Το ζήτημα της μεσαίας διάρκειας: το γεγονός πως θέλαμε η εξεταζόμενη περίοδος της έρευνας να καταλήγει στο σήμερα και να διακρίνει συγκεντρωτικά τους μετασχηματισμούς των ερμηνευτικών σχημάτων μάς έκανε να αναζητήσουμε την έναρξή της σε ένα έτος που θα συνιστούσε η απόστασή του από το σήμερα μια αρκετά μεγάλη χρονικά περίοδο, ώστε να αποκτήσει μεγαλύτερο νόημα και ενδιαφέρον η σύγκριση. Όστε να αναλύσουμε τα ερμηνευτικά σχήματα μέσα σε ένα σεβαστό χρονικό διάστημα, για να μπορέσουν να εμφανιστούν καλύτερα οι διαδρομές των μετασχηματισμών τους μέσα σε αυτήν την μεσαία χρονική διάρκεια.

ε) Το ζήτημα της σχολικής εμπειρίας της σημερινής ελληνικής κοινωνίας με τα εγχειρίδια: επίσης, το 1967 ως έτος έναρξης συμπεριλαμβάνει μέχρι το σήμερα μια χρονική διάρκεια περίπου μισού αιώνα, η οποία ταυτίζεται με, αν όχι σχεδόν το σύνολο, το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού της ελληνικής κοινωνίας και την σχολική του εμπειρία. Με άλλα λόγια, τα εγχειρίδια που εξετάστηκαν με έτος έναρξης το 1967, είναι τα εγχειρίδια που διδάχτηκε στα σχολικά του χρόνια σχεδόν το σύνολο του σημερινού εν ζωή πληθυσμού της Ελλάδας ή συντριπτικά μεγάλο μέρος του, κάτι που μας ενδιέφερε – έστω και εμμέσως – για την κοινωνική συμβολή της έρευνας.

στ) Το ζήτημα της περιόδου αναφοράς (20ός αιώνας): τέλος, εφ' όσον ως περίοδος αναφοράς επιλέχτηκε ο 20ός αιώνας, έπρεπε η αρχή της εξεταζόμενης περιόδου να πληροί τις παραπάνω προϋποθέσεις και παράλληλα να είναι τοποθετημένη τουλάχιστον μετά τα μέσα του 20ού αιώνα, έτσι ώστε να έχει προλάβει να ιστοριοποιηθεί μεγάλο μέρος του από την σχολική ιστορία, να υπάρχουν αρκετά περιεχόμενα γι' αυτόν στα εγχειρίδια και έτσι, να είναι όσο γίνεται συγκρίσιμα τα ερμηνευτικά σχήματα μεγάλου μέρους του ερευνώμενου υλικού ως προς την περίοδο αναφοράς τους, για να είναι το δείγμα όσο γίνεται πιο ομοιογενές και συγκρίσιμο.

3.5 Τα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας του ερευνώμενου υλικού

Μονάδες του ερευνώμενου υλικού αποτελούν όλα τα ελληνικά σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας που χρησιμοποιήθηκαν σε Δημοτικό, Γυμνάσιο, Λύκειο και σε μαθήματα επιλογής την περίοδο 1967-2022 και που έχουν περιεχόμενα για τον 20ό αιώνα. Αυτά είναι 24 και είναι τα εξής, ακολουθώντας την εξής κωδικοποίηση:

ΔΗΜΟΤΙΚΟ

ΣΤ1 (1967-1969) «Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος» (1967) των Κυριαζόπουλου και Διαμαντόπουλου για την ΣΤ' Δημοτικού¹⁰⁹ που διδάχθηκε την περίοδο 1967-1969

---

¹⁰⁹ Εφεξής χάριν συντομίας θα αναφέρεται ως ΣΤ1 (1967-1969)

ΣΤ2 (1969-1973) «Ελληνική Ιστορία των νεώτερων χρόνων» (1969) του Σακκαδάκη για την ΣΤ' Δημοτικού¹¹⁰ που διδάχθηκε την περίοδο 1969-1973

ΣΤ3 (1974-1980) «Ιστορία των νεώτερων χρόνων» (1974) του Καφεντζή για την ΣΤ' Δημοτικού¹¹¹ που διδάχθηκε την περίοδο 1974-1980

ΣΤ4 (1980-1989) «Ελληνική ιστορία των νεώτερων χρόνων» (1979) των Διαμαντόπουλου και Κυριαζόπουλου για την ΣΤ' Δημοτικού¹¹² που διδάχθηκε την περίοδο 1980-1989

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) «Στα νεότερα χρόνια» της συγγραφικής ομάδας με επικεφαλής τον Ακτύπη (1989) για την ΣΤ' Δημοτικού¹¹³ που διδάχθηκε τις περιόδους 1989-2006 και 2007-2011 (με αναθεώρηση το 1997 και επανέκδοση το 2007)

ΣΤ6 (2006-2007) «Στα νεότερα και σύγχρονα χρόνια» (2006) της συγγραφικής ομάδας με επικεφαλής την Ρεπούση για την ΣΤ' Δημοτικού¹¹⁴ που διδάχθηκε την περίοδο 2006-2007 και αποσύρθηκε το 2007

ΣΤ7 (2012-2022) «Ιστορία του νεότερου και σύγχρονου κόσμου» (2012) της συγγραφικής ομάδας με επικεφαλής τον Κολιόπουλο για την ΣΤ' Δημοτικού¹¹⁵ που διδάχθηκε την περίοδο 2012-2022 [παραμένει εν χρήσει μέχρι σήμερα]

ΓΥΜΝΑΣΙΟ

Γ1 (1966-1976) «Ιστορία των νεώτερων και των νεώτατων χρόνων» (1966) των Ματαράση και Παπασταματίου για την Γ' Γυμνασίου¹¹⁶ που διδάχθηκε την περίοδο 1966-1976

Γ2 (1969) «Συνοπτική ιστορία της σύγχρονου Ελλάδος» (1969) του Δαφνή για την Γ' και ΣΤ' Γυμνασίου¹¹⁷

---

¹¹⁰ Εφεξής χάριν συντομίας θα αναφέρεται ως ΣΤ2 (1969-1973)

¹¹¹ Εφεξής χάριν συντομίας θα αναφέρεται ως ΣΤ3 (1974-1980)

¹¹² Εφεξής χάριν συντομίας θα αναφέρεται ως ΣΤ4 (1980-1989)

¹¹³ Εφεξής χάριν συντομίας θα αναφέρεται ως ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011). Η πρώτη του έκδοση θα αναφέρεται ως ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [πριν το 1997], ενώ η αναθεωρημένη έκδοσή του μετά το 1997 εφεξής θα αναφέρεται ως ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [μετά το 1997]. Σε περιπτώσεις που δεν διαφέρει η διατύπωση από την μία στην άλλη έκδοση θα σημειώνεται ή θα αναφέρεται με την πρώτη γενική του κωδικοποίηση.

¹¹⁴ Εφεξής χάριν συντομίας θα αναφέρεται ως ΣΤ6 (2006-2007)

¹¹⁵ Εφεξής χάριν συντομίας θα αναφέρεται ως ΣΤ7 (2012-2022)

¹¹⁶ Εφεξής χάριν συντομίας θα αναφέρεται ως Γ1 (1966-1976)

¹¹⁷ Εφεξής χάριν συντομίας θα αναφέρεται ως Γ2 (1969)

Γ3 (1976-1984) «Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία: από τον 15ο αιώνα μ.Χ. ως σήμερα» (1976) της Κουλικούρδη για την Γ΄ Γυμνασίου¹¹⁸ που διδάχθηκε την περίοδο 1976-1984

Γ4 (1984-1991) «Ιστορία Νεότερη-Σύγχρονη: Ελληνική-Ευρωπαϊκή και Παγκόσμια» (1984) του Κρεμμυδά για την Γ΄ Γυμνασίου¹¹⁹ που διδάχθηκε την περίοδο 1984-1991, όταν και αποσύρθηκε

Γ5 (1991-2006) «Ιστορία νεότερη και σύγχρονη» (1991) του Σφυρόερα για την Γ΄ Γυμνασίου¹²⁰ που διδάχθηκε την περίοδο 1991-2006

Γ6 (2006-2022) «Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία» (2006) των Λούβη και Ξιφαρά για την Γ΄ Γυμνασίου¹²¹ που διδάχθηκε την περίοδο 2006-2022 [παραμένει εν χρήσει μέχρι σήμερα]

ΛΥΚΕΙΟ (ΓΕΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ)

Λ1 (1967-1982) «Ιστορία Ελληνική και Ευρωπαϊκή των νέων χρόνων» των Θεοδωρίδου και Λαζάρου (1972) για την ΣΤ΄ Γυμνασίου¹²² που διδάχθηκε την περίοδο 1967-1982

Λ2 (1983-2007) «Ιστορία νεότερη και σύγχρονη» (1983) των Σκουλάτου, Δημακόπουλου και Κόνδη για την Γ΄ Λυκείου¹²³ που διδάχθηκε την περίοδο 1983-2007

Λ3 (2002) «Ιστορία του νεότερου και σύγχρονου κόσμου» (2002) της συγγραφικής ομάδας με επικεφαλής τον Κόκκινο για την Γ΄ Λυκείου¹²⁴ που αποσύρθηκε το 2002 πριν καν φτάσει στις σχολικές τάξεις

Λ4 (2007-2022) «Ιστορία του νεότερου και του σύγχρονου κόσμου (από το 1815 έως σήμερα)» (2007) της συγγραφικής ομάδας με επικεφαλής τον Κολιόπουλο για την Γ΄ Λυκείου¹²⁵ που διδάχθηκε την περίοδο 2007-2022 [παραμένει εν χρήσει μέχρι σήμερα]

ΛΥΚΕΙΟ (ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗΣ, ΔΕΣΜΗΣ, ΤΕΧΝΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ Ή ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ ΕΠΙΛΟΓΗΣ)

---

¹¹⁸ Εφεξής χάριν συντομίας θα αναφέρεται ως Γ3 (1976-1984)

¹¹⁹ Εφεξής χάριν συντομίας θα αναφέρεται ως Γ4 (1984-1991)

¹²⁰ Εφεξής χάριν συντομίας θα αναφέρεται ως Γ5 (1991-2006)

¹²¹ Εφεξής χάριν συντομίας θα αναφέρεται ως Γ6 (2006-2022)

¹²² Εφεξής χάριν συντομίας θα αναφέρεται ως Λ1 (1967-1982)

¹²³ Εφεξής χάριν συντομίας θα αναφέρεται ως Λ2 (1983-2007)

¹²⁴ Εφεξής χάριν συντομίας θα αναφέρεται ως Λ3 (2002)

¹²⁵ Εφεξής χάριν συντομίας θα αναφέρεται ως Λ4 (2007-2022)

ΚΛ1 (1973) «Ιστορία ευρωπαϊκή και ελληνική» (1973) του Καραγιάννη για την Β΄ Τάξη των κατωτέρων τεχνικών σχολών¹²⁶

ΚΛ2 (1984) «Θέματα νεότερης και σύγχρονης ιστορίας από τις πηγές» (1984) της συγγραφικής ομάδας με επικεφαλής τον Βώρο για την γ΄ και δ΄ δέσμη της Γ΄ Λυκείου¹²⁷

ΚΛ3 (1984-1989) «Ιστορία του ανθρώπινου γένους» (1984) του Σταυριανού για την Α΄ Λυκείου¹²⁸ που διδάχθηκε την περίοδο 1984-1989 και αποσύρθηκε το 1989

ΚΛ4 (1998) «Ελληνικός και Ευρωπαϊκός Πολιτισμός» (1998) της συγγραφικής ομάδας με επικεφαλής τον Λιάκο για το Μάθημα Επιλογής της Α΄ Λυκείου¹²⁹

ΚΛ5 (1998) «Θέματα Ιστορίας: το Μακεδονικό Ζήτημα, Ελληνοαλβανικές σχέσεις, Ελληνοτουρκικές σχέσεις, το Κυπριακό Ζήτημα, Ελλάδα και Ευρωπαϊκή Ένωση, ο Ελληνισμός της Διασποράς, Παρευξείνιος Ελληνισμός» (1998) των Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Κωφού, Αιλιανού, Αλεξανδρή, Κιτρομηλίδη, Ιωακειμίδα, Χασιώτη και Φωτιάδη για το Μάθημα Επιλογής της Β΄ Λυκείου¹³⁰

ΚΛ6 (1999-2022) «Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας» (1999) των Μαργαρίτη, Αζέλη, Ανδριώτη, Δετοράκη και Φωτιάδη για την θεωρητική κατεύθυνση της Γ΄ Λυκείου¹³¹ που διδάχθηκε την περίοδο 1999-2022 [παραμένει εν χρήσει μέχρι σήμερα]

ΚΛ7 (2001-2014) «Ιστορία του Νεότερου και Σύγχρονου Κόσμου από το 1453 μ.Χ. έως σήμερα» (2001-2014) της συγγραφικής ομάδας με επικεφαλής τον Κατσουλάκο για την Β΄ Τάξη 1ου Κύκλου των ΤΕΕ (και την Α΄ Τάξη των ΕΠΑΛ)¹³²

3.6 Η πορεία προς το μεθοδολογικό μείγμα της έρευνας

Πέρα από το μεθοδολογικό μείγμα, το οποίο εν τέλει επιλέχθηκε στην παρούσα εργασία και θα παρατεθεί αναλυτικά παρακάτω, θεωρούμε σημαντικό να αναφερθεί η πορεία που προηγήθηκε πριν την επιλογή του για να καταδειχθούν ακριβώς εκείνες οι δυσκολίες, τα εμπόδια, τα προσκόμματα και οι περιορισμοί που αναδείχθηκαν σε στάδια μελέτης του ερευνώμενου υλικού σε συνάρτηση πάντα με τα ερευνητικά ερωτήματα και τον σκοπό της έρευνας. Είναι σημαντική η καταγραφή αυτής της

---

¹²⁶ Εφεξής χάριν συντομίας θα αναφέρεται ως ΚΛ1 (1973)

¹²⁷ Εφεξής χάριν συντομίας θα αναφέρεται ως ΚΛ2 (1984)

¹²⁸ Εφεξής χάριν συντομίας θα αναφέρεται ως ΚΛ3 (1984-1989)

¹²⁹ Εφεξής χάριν συντομίας θα αναφέρεται ως ΚΛ4 (1998)

¹³⁰ Εφεξής χάριν συντομίας θα αναφέρεται ως ΚΛ5 (1998)

¹³¹ Εφεξής χάριν συντομίας θα αναφέρεται ως ΚΛ6 (1999-2022)

¹³² Εφεξής χάριν συντομίας θα αναφέρεται ως ΚΛ7 (2001-2014)

πορείας και για την υπόμνηση σε επόμενες ανάλογες ερευνητικές προσπάθειες, αλλά και για να αναδειχθεί ακριβώς εκείνη η αντιφατική μη γραμμική πορεία που διανύει ο ερευνητής¹³³ προκειμένου να ερευνήσει το αντικείμενο της έρευνας (το οποίο «αντίκειται», δηλαδή, στο υποκείμενο), να το αναλύσει και να οδηγηθεί σε διαπιστώσεις και συμπεράσματα. Αν δεν ληφθεί υπόψη η πορεία αυτής της διαδικασίας κι αν ο αναγνώστης δεν είναι ενήμερος γι' αυτήν, υπάρχει σαφώς ο κίνδυνος να εγερθεί το ερώτημα/ζήτημα της αυθαιρεσίας, της απολυτοποίησης και των προαποφασισμένων λύσεων, επιλογών και συμπερασμάτων.

Όπως είναι σημαντικό ο ερευνητής να αντιλαμβάνεται και να καταθέτει τους περιορισμούς της έρευνάς του, του ερευνώμενου υλικού και της μεθόδου που χρησιμοποιεί προκειμένου να μην υποπίπτει σε απολυτοποιήσεις και γενικεύσεις άνευ συγκεκριμένων όρων και ορίων, έτσι είναι σημαντικό να συνειδητοποιεί, να αναστοχάζεται και να καταθέτει την πορεία της έρευνας, τις διαδικασίες και τα προβλήματα που ανέκυψαν, καθώς και τους λόγους που τον οδήγησαν να κάνει την μία επιλογή ή την άλλη στην μέθοδό του. Έτσι, δεν θα εγείρονται ερωτήματα περί απόλυτης υποκειμενικής αυθαιρεσίας στη διερεύνηση του υλικού¹³⁴ και ο αναγνώστης θα είναι ενήμερος προκειμένου να μπορεί να αντιστοιχίσει τα αποτελέσματα και τα συμπεράσματα της έρευνας όχι μόνο με την μέθοδο, αλλά και με την πορεία που κατέληξε στην επιλογή της μεθόδου, δηλαδή με ολόκληρη την αντιφατική πορεία¹³⁵ που ακολούθησε ο ερευνητής στη γνωστική ερευνητική διαδικασία.

Η αρχική επιλογή, λοιπόν, του μεθοδολογικού μείγματος ήταν η Ανάλυση Περιεχομένου (Ποσοτική και Ποιοτική) και η Κριτική Ανάλυση Λόγου [στο παράδειγμα του Fairclough (1992, 2003)], ώστε να υπάρχει το πλεονέκτημα της πολλαπλής κάλυψης του ερευνώμενου υλικού. Αυτό συμφωνούσε με την αρχική πρόθεση του σκοπού της έρευνας, ο οποίος ήταν και παραμένει διπλός: 1. να γίνει μια όσο το δυνατόν πληρέστερη κάλυψη των όσων αναφέρουν (και όσων δεν αναφέρουν-αποσιωπούν) τα σχολικά εγχειρίδια και 2. να γίνει μια κριτική ανάλυση των

---

¹³³ Η πορεία της έρευνας ως πορεία ανάπτυξης της μεθοδολογικής και ερευνητικής διαδικασίας είναι κι αυτή (σε μετασχηματισμένη μορφή) στιγμή και μέρος των αποτελεσμάτων της και δεν μπορεί να νοείται αποκομμένη από αυτά, όπως δεν μπορεί να νοείται αποκομμένη η τελική της μορφή ως «τελικό έτοιμο προϊόν» από την πορεία που οδηγεί προς αυτήν, μια πορεία προσκρούσεων σε περιορισμούς, όρια και εμπόδια που θέτει η ίδια η φύση της έρευνας και της μεθόδου. Για την σημασία της πορείας και της διαδικασίας της ερευνητικής διαδικασίας, πέρα από την έκθεση των αποτελεσμάτων αυτής, αλλά και για την αντιφατική πορεία επιστημονικής συγκρότησης του ερευνητή βλ. Βαζιούλιν (2021), όπου αναλύεται το γίνεσθαι της επιστημονικής συγκρότησης, της μεθοδολογικής ανάπτυξης και εξέλιξης της κοινωνικής συνείδησης του Καρλ Μαρξ παράλληλα με τα έργα του.

¹³⁴ Αν και σε όλες τις ερμηνευτικές μεθόδους παραμένει πάντα ένα ποσοστό τέτοιων ζητημάτων, το οποίο είναι θεμιτό, ιδίως στις κοινωνικές-ανθρωπιστικές επιστήμες, όπου η έρευνα συναρτάται με την κοινωνική συνείδηση του ερευνητή και η οποία πόρρω απέχει από θετικιστικά υποδείγματα περί κοινωνικής (ψευδο)ουδετερότητας.

¹³⁵ Η αντιφατική πορεία και ο όρος «αντίφαση» χρησιμοποιείται με την έννοια που έχει στην διαλεκτική μέθοδο, για την οποία αντίφαση είναι η εσωτερική πηγή κάθε αναπτυξιακής διαδικασίας και κάθε κίνησης. Η «αντιφατικότητα», άρα, εδώ νοείται ως η κινητήριος δύναμη της γνωστικής-ερευνητικής διαδικασίας και δεν πρέπει να συγχέεται με το σημαινόμενο π.χ. της αλληλοαναίρεσης και της «λογικής αντίφασης» που υπάρχει συνήθως στην καθομιλουμένη.

ιδεολογικών προθέσεων και στοχεύσεων που ενυπάρχουν στα όσα γράφουν ή δεν γράφουν, σ' αυτά δηλαδή που θα προέκυπταν από την ανάλυση του ερευνώμενου υλικού για την επίτευξη του πρώτου στόχου.

Με την οπτική του αρχικού αυτού μεθοδολογικού μείγματος άρχισε η μελέτη και η διερεύνηση για να αναδειχθούν στην πορεία αυτής ορισμένα ανυπέρβλητα εμπόδια που συνεπέφεραν και την αναθεώρηση του μεθοδολογικού μείγματος. Εγέρθηκαν αρχικά δύο προβλήματα: το πρόβλημα της έλλειψης των κωδικογράφων (coders) όσον αφορά την Ανάλυση Περιεχομένου και το πρόβλημα της τεράστιας έκτασης του ερευνώμενου υλικού, προκειμένου αυτό να διερευνηθεί με μια τόσο λεπτομερή φιλολογική μέθοδο (πλην κριτική) όπως αυτή της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου, η οποία ταιριάζει καλύτερα σε περιορισμένης έκτασης ερευνώμενο υλικό και όχι για ανιχνεύσεις ομαδοποιήσεων σε ένα τεράστιας έκτασης ερευνώμενο υλικό, κάτι που χρειαζόταν και ήταν βασική προϋπόθεση για την παρούσα έρευνα.

Στο πρώτο αυτό πρακτικό πρόβλημα για την συνέχιση της έρευνας, βρέθηκε η λύση της ψηφιοποίησης ολόκληρου του ερευνώμενου υλικού, έτσι ώστε να είναι περατό από υπολογιστικό πρόγραμμα με την διαδικασία OCR¹³⁶, η οποία ήταν μια αρκετά χρονοβόρα διαδικασία. Θα ήταν δυνατό, έτσι, στην Ανάλυση Περιεχομένου να παρακαμφθούν οι κωδικογράφοι (coders), αφού θα ήταν δυνατή πλέον η αναζήτηση λέξεων και παραθεμάτων σε ολόκληρο το ερευνώμενο υλικό μέσω υπολογιστικού προγράμματος που εξασφαλίζει την αντικειμενικότητα, αντικαθιστώντας, έτσι, την ανάγκη παρουσίας κωδικογράφων. Ωστόσο, το ζήτημα της εύρεσης λέξεων μέσα από την ψηφιοποίηση λειτουργούσε μονάχα επικουρικά και ελεγκτικά του ζητήματος εύρεσης των ερμηνευτικών σχημάτων. Γι' αυτό και θεωρήθηκε απαραίτητο, στο μέρος των αποτελεσμάτων της παρούσας εργασίας, τα χωρία-αποσπάσματα, στα οποία εντοπίζονται-ανιχνεύονται τα ερμηνευτικά σχήματα, να σημειώνονται με έντονη γραφή (και όχι απλώς να παρατίθενται οι αντίστοιχες σελίδες των εγχειριδίων) εντός ενός ελάχιστου κειμενικού τους πλαισίου, ώστε να τίθενται και στην άμεση κρίση του αναγνώστη.

Παρέμενε, επίσης, το ζήτημα της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου που θα έπρεπε να εφαρμοστεί σε μια τεράστια έκταση υλικού, με αμφίβολη χρηστικότητα για τον βασικό σκοπό της έρευνας, αφού υπήρχε ο κίνδυνος να υποπέσει και να διολισθήσει η έκθεση των αποτελεσμάτων σε μια αχανή φιλολογική κριτική, προτού αναδείξει καν τις βασικές πλευρές-όψεις της κυρίαρχης ιδεολογίας των σχολικών εγχειριδίων και του τρόπου που αυτή μετασχηματίζεται στην χρονική περίοδο 1967-2022. Υπήρχε ο κίνδυνος, δηλαδή, η έκταση της έρευνας και ολόκληρης της εργασίας και να ξεφύγει πολύ παραπάνω από την παρούσα, αλλά και να μην προσεγγίσει τους σκοπούς για τους οποίους σχεδιάστηκε, να καταστεί ανεπιτυχής και ατελέσφορη.

Έπειτα από ενδελεχή, διεξοδική μελέτη και υπογράμμιση του ερευνώμενου υλικού προκειμένου να αναδειχθεί εμπειρικά και υποκειμενικά μια πρώτη εικόνα της

---

¹³⁶ Με την διαδικασία Optical Character Recognition (Οπτική Αναγνώριση Χαρακτήρων) είναι δυνατή η ακριβής αναζήτηση λέξεων ομόρριζων και παραθεμάτων με βάση αυτές σε τεράστιο υλικό αν αυτό έχει ψηφιοποιηθεί, ενώ με την χρήση άλλων πιο εξελιγμένων προγραμμάτων μπορεί να γίνει η αντίστοιχη διαδικασία με βάση το θέμα: θεματική ανάλυση δηλαδή που εν μέρει μπορεί πάλι να απαλλάξει την έρευνα από την ανάγκη για ύπαρξη coders.

κυρίαρχης ιδεολογίας, των κυρίαρχων ερμηνειών και των μετασχηματισμών τους, προέκυψε ως λύση στο δεύτερο αυτό πρόβλημα σχετικά με την χρήση της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου η αντικατάστασή της, ώστε να καταλήξουμε στο τελικό μεθοδολογικό μείγμα της έρευνας.

3.7 Το μεθοδολογικό μείγμα της έρευνας

Το τελικό μεθοδολογικό μείγμα της έρευνας επιλέχθηκε μέσα από την διαδικασία που αναφέρθηκε παραπάνω και σύμφωνα με την όσο το δυνατόν καλύτερη επίτευξη του βασικού σκοπού της έρευνας και της τεκμηρίωσής του με την έκθεση των αποτελεσμάτων της (στο στάδιο της ανάλυσης των ενοτήτων, κατηγοριών και υποκατηγοριών).

Κατ' αρχάς, στην παρούσα έρευνα οι υποκατηγορίες δεν είναι δεδομένες εκ των προτέρων. Οι υποκατηγορίες είναι τα ερμηνευτικά σχήματα που προκύπτουν μέσα και μετά από την υποβολή των ερευνητικών ερωτημάτων σε κάθε κατηγορία της ανάλυσης. Δηλαδή, τα ερευνητικά ερωτήματα παρεμβάλλονται μεταξύ κατηγοριών και υποκατηγοριών της ανάλυσης. Επομένως, όπως θα δούμε και παρακάτω πιο αναλυτικά, οι κατηγορίες προκύπτουν κυρίως από την διάρθρωση του ερευνώμενου υλικού και είναι σε ένα βαθμό δεδομένες εκ των προτέρων, ενώ οι υποκατηγορίες προκύπτουν μόνο μετά την διαμεσολάβηση των (δευτερευόντων) ερευνητικών ερωτημάτων και είναι ζητούμενες.

Προκειμένου να αντλήσουμε τα ερμηνευτικά σχήματα (δηλαδή, τις υποκατηγορίες) από το εκτεταμένο ερευνώμενο υλικό χρησιμοποιήσαμε, τελικά, ως βάση την *Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου* (Krippendorff, 1980. Μπονίδης, 2004: 82-83. Mayring, 2022: 72-96, 105-186) εντασσόμενη στο ποιοτικό παράδειγμα έρευνας των σχολικών βιβλίων (Μπονίδης, 2004: 99) για να δημιουργήσουμε πάνω σε αυτήν το δικό μας *μεθοδολογικό μείγμα*, ώστε να ανταποκρίνεται με τον καλύτερο τρόπο στην συγκεκριμένη έρευνα.

Με βάση την Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου το μεθοδολογικό μείγμα έχει τρία αλληλένδετα επίπεδα που κατευθύνονται σταδιακά από τα περιεχόμενα (τα σημαίνοντα) του ερευνώμενου υλικού προς το μεσαίο επίπεδο των ερμηνευτικών σχημάτων (ειδικά σημαινόμενα ερμηνείας) και τελικά προς το όλον της κυρίαρχης ιδεολογίας (γενικά σημαινόμενα ιδεολογίας) και τον τρόπο που αυτή μετασχηματίζεται μέσα στο ιστορικό συγκείμενο:

α. Πρώτο επίπεδο: *Ιστορική – ερμηνευτική μέθοδος* (η στατική εικόνα: τα εγχειρίδια ως πρωτογενείς πηγές)

Με αυτήν την μέθοδο αναλύθηκε το σύνολο των περιεχομένων του ερευνώμενου υλικού. Τα εγχειρίδια που αποτελούν το ερευνώμενο υλικό αντιμετωπίζονται έτσι ως πρωτογενείς ιστορικές πηγές¹³⁷ και τα περιεχόμενά τους (τα σημαίνοντα) ως φορείς

---

¹³⁷ Για μια ιστορική αναδρομή του ερωτήματος «τι αποτελεί ιστορική πηγή;» και των διαφορετικών απαντήσεων που έδωσε κάθε ιστοριογραφική σχολή σύμφωνα με την δική της επιστημολογική

των αναφορών, των νοημάτων, των ερμηνειών, των ιστορικών σχημάτων-αφηγημάτων, των αξιολογικών κρίσεων και τελικά της κυρίαρχης ιδεολογίας. Με την μέθοδο αυτή επιχειρήθηκε να έρθει στο προσκήνιο και να ανασυσταθεί (σε αφαίρεση από τις υπόλοιπες αναφορές) το πλήρες περιεχόμενο του ερευνώμενου υλικού που εμπίπτει στο θέμα της διατριβής. Σε μια ισορροπία από τη μία του θέματος της εργασίας και από την άλλη του ίδιου του περιεχομένου των εγχειριδίων, επιχειρήθηκε να αναδειχθούν τα καταγεγραμμένα, αλλά και τα (πλήρως ή μερικώς) αποσιωπημένα στο ερευνώμενο υλικό για την ιστορία του 20ού αιώνα. Άρα, με την μέθοδο αυτή δίνεται έμφαση στην περιγραφή, στην «στατική εικόνα», στην καταγραφή των περιεχομένων / φορέων της κυρίαρχης ιδεολογίας, στο ερώτημα «τι και πώς (δεν) γράφτηκε και εννοήθηκε ως ερμηνεία;».

Συνεπικουρικά της ιστορικής-ερμηνευτικής μεθόδου, και για να επιτευχθεί μεγαλύτερη γενική εποπτεία του ερευνώμενου υλικού και μεγαλύτερος βαθμός αντικειμενικής τεκμηρίωσης της έρευνας, χρησιμοποιείται και η ίδια η έκταση των αποσπασμάτων (που παρατίθενται στις Αναλύσεις και τα Αποτελέσματα της έρευνας, βλ. κεφάλαιο 4) ως ενδείκτης της ποσοτικής έντασης κάθε θεματικής κατηγορίας και κάθε ερμηνευτικού σχήματος εντός του κάθε εγχειριδίου. Καταδεικνύεται, έτσι, η ποσοτική ένταση των ερμηνευτικών σχημάτων μέσα από την, κατά προσέγγιση, έκταση που καταλαμβάνουν στα εγχειρίδια, καθώς και οι ποσοτικές εμφάσεις και «προτιμήσεις» των εγχειριδίων για κάθε θεματική κατηγορία της έρευνας, δίχως να επιχειρούμε – το επαναλαμβάνουμε – ακριβή μέτρηση αράδων/σειρών.

β. Δεύτερο επίπεδο: *Συγκριτική μέθοδος* στην ιστορική διάσταση (η δυναμική εικόνα: τα ερμηνευτικά σχήματα στη διαχρονία)

Έχοντας η ανάλυση, ήδη στο πρώτο επίπεδο, αναδείξει τι γράφει και τι δεν γράφει η κάθε μονάδα του ερευνώμενου υλικού (το κάθε εγχειρίδιο) περνάμε στο δεύτερο επίπεδο, στην συγκριτική μέθοδο στην ιστορική διάσταση (στη διαχρονία). Με την μέθοδο αυτή επιχειρήθηκε, όχι πλέον να αναδειχθεί το περιεχόμενο του ερευνώμενου υλικού (αυτό έχει γίνει στο πρώτο επίπεδο), αλλά να αναδειχθεί ο μετασχηματισμός του από εγχειρίδιο σε εγχειρίδιο στη διαχρονία, στην ιστορική διάσταση. Με την μέθοδο αυτή τίθενται σε σύγκριση τα περιεχόμενα (οι αναφορές, οι εμφάσεις, οι αποσιωπήσεις, τα ερμηνευτικά σχήματα, οι αξιολογικές κρίσεις κ.λπ.) μεταξύ τους

αντίληψη περί ιστοριογραφίας, όπως και για την κατηγοριοποίηση μεταξύ πρωτογενών και δευτερογενών πηγών βλ. Κόκκινος, 2004, όπου γίνεται αναφορά στον Magwick (1989) και στον διευρυμένο κατάλογο των πρωτογενών ιστορικών πηγών που πρότεινε σύμφωνα με το παράδειγμα της Νέας Ιστορίας. Σύμφωνα με την πιο διασταλτική έννοια, ιστορική πηγή μπορεί εν δυνάμει να αποτελέσει όχι μόνο κάθε ίχνος του ανθρώπινου πολιτισμού, αλλά και κάθε ίχνος γενικά ακόμα και εκτός της ανθρώπινης ιστορίας ή προϊστορίας, αρκεί αυτό να βρεθεί, να τοποθετηθεί σε ιστορικό πλαίσιο και να του τεθούν συγκεκριμένα ιστορικά ερωτήματα. Έτσι, η ύπαρξη του ίχνους του παρελθόντος είναι μονάχα αναγκαίος όρος για να μετατραπεί σε ιστορική πηγή, προκειμένου να τεκμηριώσει μια ιστορική έρευνα συμβάλλοντας στην ιστορική γνώση. Ικανός όρος είναι η υποβολή κατάλληλων και συμβατών ιστορικών ερωτημάτων σε/με αυτό. Για μια πιο επικεντρωμένη στις ιστορικές πηγές πραγματεία από την σκοπιά της διδακτικής μεθοδολογίας και της κριτικής αντιμετώπισης των ιστορικών πηγών ανάλογα με τη μορφή τους (γραπτές, οπτικές, μεικτές παραστατικές) βλ. Μαυροσκούφης, 2015.

στην μονάδα του χρόνου της ιστορικής περιόδου 1967-2022. Καθίσταται, έτσι, ανάγλυφο το πώς αυτά τα περιεχόμενα αλλάζουν στο πέρασμα της χρονικής περιόδου, το πώς το ιστορικό αφήγημα μετασχηματίζεται αδρομερώς στον άξονα του χρόνου. Άρα, με την μέθοδο αυτή δίνεται έμφαση στην αλλαγή της περιγραφής, στην «δυναμική εικόνα», στον μετασχηματισμό (στην ιστορική διάσταση) των περιεχομένων / φορέων της κυρίαρχης ιδεολογίας, στο ερώτημα «πώς άλλαξε-μετασχηματίστηκε αυτό που έτσι (δεν) γράφτηκε και εννοήθηκε ως ερμηνεία;».

γ. Τρίτο επίπεδο: *Μαρξιστική κριτική μέθοδος* στην ολότητα της Ιδεολογίας (η συνολική εικόνα: η κυρίαρχη ιδεολογία εν κινήσει)

Εφ' όσον μετά το πέρας των δύο πρώτων επιπέδων του μεθοδολογικού μείγματος αναδείχθηκε πρώτον, η καταγραφή των περιεχομένων και δεύτερον, ο μετασχηματισμός τους στην διαχρονία, πλέον επιχειρείται η σύνδεση και συσχέτιση αυτών ως φορέων της κυρίαρχης ιδεολογίας με το εξωκείμενό τους, δηλαδή την κοινωνία, την οικονομία, την δημόσια ιστορία, την εκπαίδευση-παιδεία, την ιστοριογραφία, τον πολιτισμό. Για αυτήν την σύνδεση είναι απαραίτητη μια μέθοδος, μια αντίληψη περί του όλου της κοινωνίας και της δομής της και εντός αυτής μια αντίληψη για το πού κατατάσσεται η κυρίαρχη ιδεολογία (η οποία ήδη ανιχνεύθηκε στο ερευνώμενο υλικό) και άρα, για τις αιτίες του μετασχηματισμού της. Παράλληλα με αυτήν την διαδικασία, υιοθετείται μια κριτική στάση απέναντι στην κυρίαρχη ιδεολογία, η οποία επιχειρεί, αφού την καταδείξει, να την εξηγήσει (βλ. Θεωρητικό Μέρος). Τα περιεχόμενα / φορείς της κυρίαρχης ιδεολογίας του ερευνώμενου υλικού αντιμετωπίζονται μ' αυτή την μέθοδο ως μόνο ένας τρόπος και τόπος «έκκρισης» της κυρίαρχης ιδεολογίας, ως μέρος και κομμάτι της σε συνάρτηση με όλο το εξωλογικό κοινωνικό και πολιτισμικό περιεχόμενο της ιστορικής περιόδου που ανήκουν. Άρα, με την μέθοδο αυτή δίνεται έμφαση στην ερμηνεία, εξήγηση και κριτική της «συνολικής εικόνας» μετασχηματισμού των περιεχομένων / φορέων της κυρίαρχης ιδεολογίας του ερευνώμενου υλικού, στο ερώτημα «γιατί άλλαξε αυτό που έτσι (δεν) γράφτηκε και εννοήθηκε ως ερμηνεία;». Αυτό το τρίτο επίπεδο του μεθοδολογικού μείγματος ενυπάρχει ως κριτικός οδηγός στο μέρος των Αναλύσεων και Αποτελεσμάτων της έρευνας (βλ. Κεφάλαιο 4), αλλά εφαρμόζεται κυρίως στο μέρος των συμπερασμάτων-διαπιστώσεων.

Με την χρήση αυτών των τριών μεθοδολογικών επιπέδων (που νοούνται ως σχετικά αυτόνομα, αλλά και ενιαία-αλληλένδετα) στο μεθοδολογικό μείγμα επιχειρείται μια πολυεπίπεδη ανάλυση-κάλυψη του ερευνώμενου υλικού.

Πρώτον, στο *μικροεπίπεδο* που είναι τα σημαίνοντα του κάθε συγκεκριμένου σχολικού εγχειριδίου της περιόδου 1967-2022 για κάθε συγκεκριμένη κατηγορία. Έπειτα, στο *μεσοεπίπεδο* που είναι το νήμα των ιστορικών ερμηνειών των σχολικών εγχειριδίων για κάθε κατηγορία και οι τρόποι με τους οποίους αυτές μετασχηματίζονται είτε αποκτώντας διαφορετικές «αποχρώσεις», είτε αλλάζοντας ριζικά από εγχειρίδιο σε εγχειρίδιο και από χρονική περίοδο σε χρονική περίοδο εντός της εξεταζόμενης περιόδου 1967-2022. Και τέλος, στο *μακροεπίπεδο* που είναι οι αιτίες μετασχηματισμού των ιστορικών ερμηνειών και αφηγημάτων (συνολικών

και γενικευμένων ερμηνειών) κάθε κατηγορίας κατά την διάρκεια της περιόδου 1967-2022. Έτσι, η εργασία οδηγείται σταδιακά από το κάθε σημαίνον κάθε σχολικού εγχειριδίου προς την τελική εξαγωγή διαπιστώσεων-συμπερασμάτων για τις όψεις και τους μετασχηματισμούς της κυρίαρχης ιδεολογίας εντός τους και σε σχέση πάντα και με το κοινωνικό συγκείμενο.

Με αυτού του είδους την μεθοδολογική ανάλυση η έμφαση δίνεται στους μετασχηματισμούς των σημειομένων, των περιεχομένων, των ερμηνειών και στην κριτική τους αντιμετώπιση κατά την διάρκεια της επιλεγμένης ιστορικής περιόδου και όχι μόνο στην στατική συνολική εικόνα τους (δηλαδή, στην απλή καταγραφή). Εφ' όσον η γενική πορεία της μεθόδου είναι από τα στατικά σημειούμενα (και σημαίνοντα) των εγχειριδίων προς την κίνηση της κυρίαρχης ιδεολογίας, συνεπάγεται και πως η έμφαση στην τελική κριτική (στα συμπεράσματα-διαπιστώσεις) δίνεται στους μετασχηματισμούς της κυρίαρχης ιδεολογίας εντός της περιόδου 1967-2022 και όχι μόνο στην γενική της εικόνα παρμένη συνολικά για την περίοδο 1967-2022.

3.8 Στόχοι του μεθοδολογικού μείγματος και η ερευνητική διαδικασία που ακολούθηθηκε

Όπως είδαμε, πρόκειται για ένα μεθοδολογικό μείγμα υβριδικό εντός του ποιοτικού παραδείγματος έρευνας σχολικών εγχειριδίων (Μπονίδης, 2004: 81-88) και της ιστορικής-συγκριτικής μεθόδου ανάλυσης (Καζαμίας, 2003. Μπουζάκης & Κανταρτζή, 2019: 49) που μπορεί να συνοψιστεί στον εξής τίτλο: *Ιδεολογικοκριτικό μοντέλο Ποιοτικής και Συγκριτικής ανάλυσης σχολικών εγχειριδίων στη βάση του ερμηνευτικού σχήματος και της ιδεολογικής κατεύθυνσης.*

Το συγκεκριμένο μεθοδολογικό μείγμα στοχεύει: α) στην προσαρμογή της μεθόδου στην μεγάλη έκταση του ερευνώμενου υλικού και β) στην τελική σύγκριση των ερμηνευτικών σχημάτων που θα προκύψουν από αυτό, ώστε να αναδειχτούν οι μετασχηματισμοί τους. Στην μετατροπή μεγάλου όγκου δεδομένων σημειόντων σε συγκρίσιμους σημασιολογικούς πυρήνες φορείς ιδεολογίας.

Υπό την έννοια αυτή, το συγκεκριμένο μεθοδολογικό μείγμα είναι *ποιοτικό, συγκριτικό και κριτικό*. Συγκρίνει τα περιεχόμενα των εγχειριδίων στη βάση κοινών ερευνητικών ερωτημάτων, προσπαθώντας να τα ομαδοποιήσει σε διαφορετικά ερμηνευτικά σχήματα (τα οποία και ανιχνεύονται μέσα από την κατανόηση λόγου, μέσα από την εξαγωγή των βασικών ιδεών στη βάση της ποιοτικής ανάλυσης), προκειμένου μετά να ερευνήσει τον μετασχηματισμό των περιεχομένων των εγχειριδίων μέσα από τον μετασχηματισμό των ερμηνευτικών σχημάτων τους. Έτσι, παράλληλα ερευνάται και το ερμηνευτικό σχήμα που περιέχει το κάθε εγχειρίδιο, αλλά και αυτά καθίστανται συγκρίσιμα μεταξύ τους. Άρα μπορεί να εξαχθεί, με όσο γίνεται πιο ασφαλή τρόπο, ο γενικός μετασχηματισμός τους.

Η διαδικασία μετατροπής των περιεχομένων των εγχειριδίων σε συγκρίσιμα μεταξύ τους ερμηνευτικά σχήματα, δίνει μεγαλύτερο βάρος στον πυρήνα ιστορικού νοήματος και ερμηνείας που μεταφέρουν, περισσότερο στο βαθύ σημειούμενο, παρά

στην (φιλολογική) ανάλυση του λεκτικού τρόπου (στα σημαίνοντα) με τον οποίο αυτό μεταφέρεται διαφορετικά κάθε φορά. Το μεθοδολογικό μείγμα στοχεύει επομένως στον βαθύ πυρήνα της ερμηνείας, όπως και αν αυτός μεταφέρεται ή εξάγεται κάθε φορά: στόχος παραμένει η ανίχνευσή του, η κατάταξή του, η τεκμηρίωση της συγκεκριμένης κατάταξής του, και τέλος, η σύγκρισή του.

Η ερευνητική διαδικασία με το συγκεκριμένο μεθοδολογικό μείγμα συνίσταται σε κυρίως *δύο αλληλένδετες διαδικασίες*:

α) Πρώτον, η συμπύκνωση των περιεχομένων εκάστου εγχειριδίου μέσα από την κατανόηση και ερμηνεία τους σε ένα (ή και περισσότερα, ανάλογα με την «θολότητα» των αναφορών) ερμηνευτικό σχήμα για κάθε ερευνητικό ερώτημα, τεκμηριώνοντας τους λόγους αυτής της επιλογής, κατάταξης, ταξινόμησης, τηρουμένων και των διαφορετικών αποχρώσεων, εκδοχών, μορφών της κάθε ερμηνείας στα πλαίσια όμως του ίδιου – αδρομερώς – ερμηνευτικού σχήματος. Αυτή είναι μια διαδικασία που επαφίεται στην Ποιοτική Ανάλυση του Περιεχομένου από την πλευρά του ερευνητή, ο οποίος μην διαθέτοντας κωδικογράφους οφείλει να παραθέτει όσο γίνεται περισσότερο από το σχετικό περιεχόμενο (και το συγκεκριμένο εντός του οποίου λειτουργεί) που τον κάνουν να κατατάσσει το κάθε εγχειρίδιο στο ένα ή το άλλο ερμηνευτικό σχήμα. Πρέπει να γίνεται, όσο δύναται, ευκρινής, αντιληπτός και επαληθεύσιμος ο λόγος κατάταξης των περιεχομένων στο ένα ή το άλλο ερμηνευτικό σχήμα, γι' αυτό και ο μεγάλος όγκος των καταγεγραμμένων αποσπασμάτων είναι σε ένα βαθμό «αναγκαίο κακό», χάριν της τεκμηρίωσης και εντιμότητας του ερευνητή που αντιλαμβάνεται τους περιορισμούς και τηρεί την διωποκειμενικότητα της μεθόδου.

β) Δεύτερον, με την παραπάνω διαδικασία τα περιεχόμενα των εγχειριδίων έχουν μετατραπεί πλέον σε συγκρίσιμα «μεγέθη», έχουν καταταχθεί σε ερμηνευτικά σχήματα, τα οποία και στη συνέχεια μπορούν να εξεταστούν ως προς τον μετασχηματισμό τους από χρονική περίοδο σε χρονική περίοδο. Προσοχή δίνεται στο γεγονός πως η κατηγοριοποίηση-ταξινόμηση στα ερμηνευτικά σχήματα είναι αδρομερής, ενώ όπου διακρίνουμε διαφορετικές αποχρώσεις εντός του καθενός τις αναφέρουμε, χωρίς να διαφοροποιούμε όμως το ερμηνευτικό σχήμα ένταξης, εφ' όσον θεωρούμε πως υπάγεται στο ίδιο.

γ) Τέλος, υπάρχει ως συνεπικουρική μια ημι-ποσοτική (εμπειρική) διάσταση: η παράθεση των αποσπασμάτων επιτρέπει να αντιληφθούμε μέσα από την έκτασή τους την σημασία που δίνεται στα εγχειρίδια σε καθένα από τα ερευνώμενα θέματα-περιόδους-κατηγορίες μέσα από το πλήθος των παραθεμάτων που εφαρμόζουν-απαντούνε στα ερευνητικά ερωτήματα που θέτουμε, εφ' όσον αυτά τα ερευνητικά ερωτήματα έχουν τις ιδιότητες που αναφέραμε παραπάνω (βλ. 3.3 για επιλογή ερευνητικών ερωτημάτων).

3.9 Τρόπος οργάνωσης των ενοτήτων, κατηγοριών και υποκατηγοριών

Η οργάνωση των ενοτήτων, κατηγοριών και υποκατηγοριών σε κάθε ανάλογη έρευνα σε περιεχόμενα ερευνώμενου υλικού (στην παρούσα περίπτωση: των σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας) είναι η πολύ σημαντική κομβική στιγμή της. Και αυτό γιατί: α) η οργάνωση των υποκατηγοριών και κατηγοριών εκφράζει σε συγκεκριμένη, επεξεργασμένη και εφαρμοσμένη μορφή τα ίδια τα ερευνητικά ερωτήματα, τους σκοπούς και τις υποθέσεις της έρευνας, εκφράζει τα ιστορικά ερωτήματα που θέτει ο ερευνητής στο ερευνώμενο υλικό, προκειμένου αυτό να μετατραπεί από ίχνος του παρελθόντος σε ιστορική πηγή και τεκμήριο, β) στην περίπτωση πολλαπλών ερευνητικών ερωτημάτων για το σύνολο ενός εκτεταμένου ερευνώμενου υλικού (όπως στην παρούσα έρευνα), η οργάνωση των κατηγοριών και υποκατηγοριών αποτελεί εκείνον τον καμβά ανάλυσης, όπου πάνω του θα σχηματιστούν όλα τα αποτελέσματά της. Υπό αυτήν την έννοια, αποτελεί τον «σκελετό» της έρευνας, το βασικό σχεδιάγραμμα κατανομής των περιεχομένων του ερευνώμενου υλικού πάνω στο οποίο και μέσω του οποίου διεξάγεται η έρευνα, με βάση το οποίο πετυχαίνει ή όχι τους σκοπούς της (Μπονίδης, 2004).

Αυτό που λήφθηκε εξ αρχής υπόψη στην παρούσα έρευνα ήταν η *διαλεκτική ερευνώμενου υλικού (εσωτερικής ήδη υπάρχουσας περιοδολόγησής του) και ερευνητικών ερωτημάτων*. Στη σχέση αυτή, αν απολυτοποιηθεί ο πρώτος πόλος (το ερευνώμενο υλικό), τότε τα ερευνητικά ερωτήματα υπερκαθορίζονται από αυτόν και η έρευνα αντικειμενικά «γέρνει» προς την παρουσίασή του. Από την άλλη, αν απολυτοποιηθούν τα ερευνητικά ερωτήματα, τότε δεν υπάρχει πλήρης εποπτεία και παρουσίαση του ερευνώμενου υλικού, παραγνωρίζεται η εσωτερική διάρθρωσή του με συνέπεια την μη εναργή συγκριτική του ανάλυση.

Στην παρούσα έρευνα επιδιώχθηκε, σύμφωνα με τον διπλό σκοπό της: α) από την μία, να παρουσιαστούν-καταγραφούν τα ερμηνευτικά σχήματα των περιεχομένων του ερευνώμενου υλικού για τον 20ό αιώνα (δίνοντας σημασία στην θέση που καταλαμβάνουν και στη διάρθρωση που έχουν εντός του) και β) από την άλλη, στη βάση αυτής της παρουσίας-καταγραφής τους, να αναζητηθούν-ερευνηθούν οι μετασχηματισμοί τους ως μετασχηματισμοί της κυρίαρχης ιδεολογίας που μεταφέρουν (στοιχείο της οποίας είναι και η ίδια η θέση που καταλαμβάνουν και η διάρθρωσή τους εντός του ερευνώμενου υλικού). Άρα, σύμφωνα με τον παραπάνω διπλό στόχο της έρευνας, δεν μπορεί να παραγνωριστεί ούτε η θέση-διάρθρωση που έχουν τα περιεχόμενα εντός του ερευνώμενου υλικού, ούτε να απολυτοποιηθεί αchronικά η αναζήτηση της κυρίαρχης ιδεολογίας εκτός αυτής της θέσης-διάρθρωσης που ήδη έχουν.

Προκειμένου να επιτευχθεί η αναγκαία ισορροπία σε αυτήν την σχέση, στην διαμόρφωση-οργάνωση των κατηγοριών και υποκατηγοριών επιλέχθηκε *μια ενιαία διπλή κατεύθυνση*:

α) Η παρακολούθηση ενός μίνιμουμ της ίδιας της περιοδολόγησής που έχουν τα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας (το ερευνώμενο υλικό), καθώς και της γεγονοτολογικής λογικής τους, προκειμένου αυτά να μπορέσουν να είναι όσο το δυνατόν πιο ομοιογενή και συγκρίσιμα (βλ. 3.7, το πρώτο και δεύτερο επίπεδο του μεθοδολογικού μείγματος). Αυτό συνιστά την ιστορική και εσωτερική (δηλαδή, με βαρύτητα στο

δεδομένο ερευνώμενο υλικό) διάσταση της οργάνωσης-διαμόρφωσης των κατηγοριών και υποκατηγοριών.

β) Η παρακολούθηση της ίδιας της κυρίαρχης ιδεολογίας, των συγκεκριμένων πολιτικών ιδεολογιών και ερμηνευτικών ιστοριογραφικών σχημάτων εν γένει, «εστία έκκρισης» της/ων οποίας/ων είναι και τα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας, προκειμένου οι κατηγοριοποιήσεις της να είναι όσο το δυνατόν πιο ομοιογενείς και συγκρίσιμες (βλ. 3.7, το τρίτο επίπεδο του μεθοδολογικού μείγματος) μέσα στα περιεχόμενα του ερευνώμενου υλικού. Αυτό συνιστά την λογική και εξωτερική (δηλαδή, με βαρύτητα στα εμπρόθετα ερευνητικά ερωτήματα σχετικά με την κυρίαρχη ιδεολογία) διάσταση της οργάνωσης-διαμόρφωσης των κατηγοριών και υποκατηγοριών.

Τέλος, θα ήταν αναγκαίο να αναφερθεί πως αυτή η τεράστια πληθώρα των κατηγοριών και υποκατηγοριών για τον 20ό αιώνα αναγκαστικά δίνει βαρύτητα στα γενικά χαρακτηριστικά των ερμηνευτικών σχημάτων και ιδεολογικών κατευθύνσεων, δίχως να μπορεί να γίνει άκρως εξαντλητική στο επίπεδο κάθε κατηγορίας, πράγμα που θα ξέφευγε κατά πολύ από την έκταση της εργασίας και τον βασικό σκοπό της που δίνει βαρύτητα στις γενικές ερμηνείες για μια τόσο εκτεταμένη χρονική περίοδο. Υπό αυτήν την έννοια, όπως προαναφέρθηκε, σε κάθε κατηγορία αναδεικνύεται εκείνο το μίνιμουμ από το οποίο μπορεί να εξαχθεί διαπίστωση όσον αφορά τα περιεχόμενα στην ερμηνευτική-ιδεολογική τους διάσταση.

Μ' αυτόν τον τρόπο, η οργάνωση των ενοτήτων, των κατηγοριών και υποκατηγοριών, και συνεπώς και η εργασία, κερδίζει σε γενική εποπτεία και κατακτά τον σκοπούμενο συγκεντρωτικό χαρακτήρα της, πλην όμως είναι περιοριστική στην εξαντλητική πολυτροπική ανάλυση της κάθε κατηγορίας. Αυτό, φυσικά, αποτελεί παρακαταθήκη και πεδίο για πληθώρα νέων ερευνών, σκοπός των οποίων θα είναι να εστιάσουν στο εσωτερικό των επιμέρους ζητημάτων με άκρως αναλυτικό τρόπο.

3.10 Οι τελικές ενότητες και κατηγορίες της ανάλυσης

Οι κατηγορίες της ανάλυσης είναι οι θεματικές/ιστορικές περίοδοι που θέσαμε ως βάση/πλαίσιο της ανάλυσης (ποιοτικής και συγκριτικής) και οι υποκατηγορίες είναι τα ερμηνευτικά σχήματα που αντλήσαμε δια μέσου των ερευνητικών ερωτημάτων που επιλέξαμε να θέσουμε στο ερευνώμενο υλικό εντός κάθε κατηγορίας (βλ. 3.3). Οι ενότητες είναι οι ευρύτερες χρονικές περίοδοι εντός των οποίων εντάσσονται οι κατηγορίες.

Πρόεκυψαν, έτσι, 5 ενότητες και εντός τους συνολικά 14 κατηγορίες, οι οποίες είναι οι εξής:

ΑΡΧΕΣ 20ού ΑΙΩΝΑ

1. Ιμπεριαλισμός και Αποικιοκρατία
2. Μακεδονικός Αγώνας και Βαλκανικοί Πόλεμοι
3. Γουδί 1909

Α΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

4. Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος (διεθνές πλαίσιο)
5. Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και Ελλάδα – Εθνικός Διχασμός
6. Οκτωβριανή Επανάσταση 1917
7. Μικρασιατική Εκστρατεία

ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΣ

8. Φασισμός–Ναζισμός
9. ΕΣΣΔ του μεσοπολέμου
10. Μεταξικό Καθεστώς

Β΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

11. Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος (διεθνές πλαίσιο)
12. Η Ελλάδα στην δεκαετία του 1940

ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΨΥΧΡΟΠΟΛΕΜΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

13. Μεταπολεμικός Κόσμος (διεθνές πλαίσιο)
14. Η Μετεμφυλιακή, Χουντική, Μεταπολιτευτική και Ευρωενωσιακή Ελλάδα

Οι υποκατηγορίες της ανάλυσης είναι τα ερμηνευτικά σχήματα και θεωρούμε πως δεν είναι ευανάγνωστο να καταγραφούν συνολικά εδώ και λόγω του πλήθους τους, αλλά και λόγω του ότι δεν μπορούν να ιδωθούν ξεκομμένα από τα ερευνητικά ερωτήματα που τέθηκαν σε κάθε κατηγορία. Γι' αυτό και, όπως και τα δευτερεύοντα ερευνητικά ερωτήματα, καταγράφονται απευθείας στο μέρος των Αποτελεσμάτων (βλ. Κεφάλαιο 4), ενώ ο αναγνώστης μπορεί να ανατρέξει και στους πίνακες κατανομής που τα συνοψίζουν στο τέλος των Αποτελεσμάτων κάθε κατηγορίας (βλ. 3.11), όπως και στο Πανόραμα που τα παρουσιάζει συγκεντρωτικά, στο τέλος της εργασίας.

3.11 Ο τρόπος έκθεσης των αποτελεσμάτων

Στη συνέχεια της εργασίας παρατίθεται η ανάλυση του ερευνώμενου υλικού με το μεθοδολογικό μείγμα που περιγράφηκε παραπάνω. Λόγω του τεράστιου όγκου του ερευνώμενου υλικού (και συνεπώς και της ανάλυσής του) και προκειμένου να αποφευχθεί ο κίνδυνος να εξωκείλει η εργασία στην εξαντλητική για τον αναγνώστη παράθεση επουσιωδών λεπτομερειών που θα επισκιάζουν την τεκμηρίωση των βασικών ευρημάτων, ο τρόπος έκθεσης των αποτελεσμάτων της ανάλυσης γίνεται ως εξής.

Σε κάθε θεματική-χρονική κατηγορία περιέχονται τέσσερα μέρη. Αρχικά, γίνεται μια εισαγωγή στο θέμα της κατηγορίας, η οποία καταλήγει στην παράθεση των ερευνητικών ερωτημάτων, με τα οποία ερευνήσαμε τα σχετικά περιεχόμενα των εγχειριδίων. Ακολουθεί η Ποιοτική Ανάλυση, όπου γίνεται καταγραφή των ερμηνευτικών σχημάτων που περιέχουν τα εγχειρίδια με χρονολογικά αύξουσα σειρά

(από τα παλαιότερα στα νεότερα εγχειρίδια) για την συγκεκριμένη κατηγορία, η ανίχνευση και ο εντοπισμός των οποίων τεκμηριώνεται με τα σχετικά παραθέματα-αποσπάσματα από τα ίδια τα εγχειρίδια. Στα εν λόγω παραθέματα-αποσπάσματα σημειώνουμε με έντονη γραφή τα σημεία που θεωρούμε πως είναι ικανοί ενδείκτες ανίχνευσης-εντοπισμού του ερμηνευτικού σχήματος και τα οποία εντάσσονται σε ένα μίνιμουμ συγκείμενο / κειμενικό πλαίσιο με κανονική (μη έντονη) γραφή.

Έπειτα, ακολουθεί η Συγκριτική Ανάλυση και ο Μετασχηματισμός των ερμηνευτικών σχημάτων. Εκεί γίνεται η σύγκριση των ερμηνευτικών σχημάτων, πάλι με χρονολογικά αύξουσα σειρά (από το πριν στο μετά), προκειμένου να αναδειχθεί το χρονολογικό νήμα ερμηνειών (δυναμική σειρά) για την συγκεκριμένη κατηγορία κατά την περίοδο 1967-2022. Μ' αυτόν τον τρόπο παράθεσης εντός κάθε θεματικής κατηγορίας εξασφαλίζεται ο διπλός στόχος με όσο γίνεται πιο ξεκάθαρο για τον αναγνώστη τρόπο: δηλαδή και η τεκμηρίωση του περιεχομένου των εγχειριδίων (η στατική εικόνα) και ο τρόπος που αυτό το περιεχόμενο μετασχηματίζεται μέσα στην εξεταζόμενη ιστορική περίοδο (η κινούμενη/μεταβαλλόμενη εικόνα σε συνέχειες και ασυνέχειες). Στην συγκριτική ανάλυση κάθε κατηγορίας γίνεται μια κριτική σύνθεση των δεδομένων των περιεχομένων και των μετασχηματισμών αυτών των περιεχομένων, ώστε να αναδειχθεί η κυρίαρχη ιδεολογία των σχολικών εγχειριδίων στα βασικότερα σημεία της, στους βασικούς μετασχηματισμούς (συνέχειες και ασυνέχειες) και τομές της για την κάθε κατηγορία, ώστε να προκύψει ει δυνατόν μια συνολική εικόνα της.

Τέλος, μετά την συγκριτική ανάλυση, στο τέλος κάθε κατηγορίας, παρατίθεται η Κατανομή των ερμηνευτικών σχημάτων. Πρόκειται για τον κατάλογο των ερευνητικών ερωτημάτων και των ερμηνευτικών σχημάτων που προέκυψαν για την κατηγορία μαζί με την χρονολογικά αύξουσα σειρά κατανομής των εγχειριδίων που τα περιέχουν, αυτή την φορά χωρίς τα συγκεκριμένα αποσπάσματά τους, ώστε να διευκολύνεται για να ανατρέχει γρήγορα ο αναγνώστης εν είδει σύνοψης. Οι κατηγορίες εντάσσονται, με χρονολογικό κριτήριο, εντός ευρύτερων χρονικών ενοτήτων παρακολουθώντας και τον αντίστοιχο τρόπο παράθεσης των περιεχομένων του ερευνώμενου υλικού.

Με την παραπάνω δομή στον τρόπο παράθεσης των αποτελεσμάτων της ανάλυσης κάθε κατηγορίας, θεωρούμε πως δημιουργούνται ισχυρά θεμέλια για να αναδειχθεί η ουσία της κυρίαρχης ιδεολογίας των σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας της περιόδου 1967-2022 για τον 20ό αιώνα και άρα, δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για να εξαχθούν έπειτα και να συζητηθούν οι γενικές διαπιστώσεις και τα συμπεράσματα της παρούσας διατριβής με κριτικό τρόπο, ώστε να ικανοποιηθεί ο βασικός ερευνητικός σκοπός της.

Κεφάλαιο 4

Αναλύσεις και Αποτελέσματα της έρευνας

4.1 ΑΡΧΕΣ 20ού ΑΙΩΝΑ

4.1.1 Ιμπεριαλισμός και Αποικιοκρατία

Η παρούσα έρευνα επικεντρώνεται στο πώς τα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας της περιόδου 1967-2022 αναγιγνώσκουν και ερμηνεύουν αξιολογικά την ιστορία του 20ού αιώνα και ό,τι αυτή εμπεριέχει και συνεπάγεται. Ωστόσο, ο 20ός αιώνας αποτελεί μονάχα μια χρονική σύμβαση, αφού γνωρίζουμε πως οι περιοδολογήσεις γίνονται με ιστορικά ερμηνευτικά εργαλεία και απαιτούν μεθοδολογία και ιστοριογραφικά κριτήρια, ενώ καμία ιστορική χρονική περίοδος δεν στέκεται ξεκομμένη από ό,τι προηγήθηκε από αυτήν, πόσω μάλλον από το πολύ πρόσφατο παρελθόν της.

Γι' αυτό και θεωρήθηκε αναγκαίο η πρώτη κατηγορία να περιλαμβάνει το άμεσο παρελθόν του 20ού αιώνα μέσω του βασικού του χαρακτηριστικού, το οποίο ήταν αφενός η νέα αποικιοκρατία (ως εξωτερική πολιτική των Μεγάλων αποικιοκρατικών Δυνάμεων της Ευρώπης) και η είσοδος της κεφαλαιοκρατίας στο στάδιο του ιμπεριαλισμού και στη δημιουργία της παγκόσμιας αγοράς, η οποία συνιστά μια ανταγωνιστικού τύπου εξωτερική ενοποίηση της ανθρωπότητας στη βάση της γενικευμένης εκτατικής κυριαρχίας των εμπορευματικών και χρηματικών σχέσεων (Μαρξ, 1976: 155-158). Αυτή η περίοδος των τελών του 19ου αιώνα και αρχών του 20ού αποτελεί την Ωραία Εποχή (την Μπελ Επόκ) της Ευρώπης (Hobsbawm, 2012. Μαργαρίτης, 2014), ενώ ταυτόχρονα προετοιμάζει τις αιτίες του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου μέσω της συσσώρευσης των αποικιακών και ιμπεριαλιστικών ανταγωνισμών μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων της Ευρώπης.

Επιπρόσθετα, οι δύο έννοιες-όροι του τίτλου της κατηγορίας, η αποικιοκρατία και ο ιμπεριαλισμός, δεν πρέπει να συγχέονται, αν και συχνά στον δημόσιο λόγο εκφέρονται ως συνώνυμες ή ταυτόσημες. Η αποικιοκρατία είναι σταθερή εξωτερική πολιτική κατάκτησης που ασκούν τα ισχυρά κράτη από την δουλοκτησία μέχρι την ώριμη κεφαλαιοκρατία και παίρνει αρκετές μορφές, μία εκ των οποίων είναι ο ιμπεριαλισμός, ο οποίος αποτελεί ιστορική εποχή και – με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά – στάδιο ανάπτυξης της κεφαλαιοκρατίας, αυτό που συνδέεται με την κυριαρχία των μονοπωλίων και το οποίο εμφανίζεται μετά το στάδιο του ελεύθερου ανταγωνισμού του 19^{ου} αιώνα (Λένιν, 1964)¹³⁸. Συνεπώς, η αποικιοκρατία

---

¹³⁸ Εδώ βέβαια, είναι χρήσιμο να αναφερθούν και κριτικές στην ανάλυση του ιμπεριαλισμού (του ιμπεριαλιστικού σταδίου της κεφαλαιοκρατίας) από τον Λένιν, όπως αυτή που επικεντρώνει στην μεθοδολογία του. Σύμφωνα με αυτήν, ο Λένιν δεν παρέχει μια ενιαία μεθοδολογία περιγραφής των

είναι όρος εξωτερικής πολιτικής και συνιστά διαχρονική τακτική αναζήτησης και κατάληψης «ζωτικού χώρου» των ισχυρών επί των αδυνάμων, ενώ ο ιμπεριαλισμός είναι όρος της πολιτικής οικονομίας της ώριμης κεφαλαιοκρατίας. Λόγω του ότι αυτά τα δύο ταυτόχρονα κυριαρχούν στις αρχές του 20ού αιώνα, τείνουν και να ταυτίζονται, μολονότι σημαίνουν διαφορετικά πράγματα.

Μία ιδεολογικά εργαλειακή πλευρά αυτής της σύγχυσης μεταξύ των όρων «ιμπεριαλισμός» και «αποικιοκρατία» ενέχει το στοιχείο της άνευ όρων και ορίων προέκτασης-προεκβολής χαρακτηριστικών της κεφαλαιοκρατίας στο σύνολο της ανθρώπινης ιστορίας. Συνέπεια αυτού είναι να μην γίνεται θεωρητική διάγνωση των σταδίων και των νέων φαινομένων της κεφαλαιοκρατίας, παρά το οτιδήποτε καινούργιο επισυμβαίνει να παρομοιάζεται με τα αντίστοιχα προηγούμενων τρόπων παραγωγής, δηλαδή να παραγνωρίζονται οι ουσιώδεις αλλαγές της κοινωνικής ανάπτυξης μέσα στην ιστορία. Ήδη, αυτή η αντίληψη συνιστά μια στατική ανάγνωση της ιστορίας που αδυνατεί να αντιληφθεί τις νομοτέλειες ανάπτυξης των νέων κοινωνικοοικονομικών φαινομένων εντός της ιστορίας και γι' αυτό και τα ανάγει σε άχρονα χαρακτηριστικά όπως π.χ. την ουσία της ανθρώπινης φύσης ως κατακτητική, άπληστη, κακή, διεφθαρμένη εξ ορισμού κ.λπ.¹³⁹. Έτσι, το επίκεντρο διαφεύγει από το κοινωνικό πεδίο, τις κοινωνικές ομάδες και τα συλλογικά συμφέροντα και στρέφεται προς το κατακερματισμένο άτομο και την ενδότερη σταθερά «κακή» ανταγωνιστική φύση του: αυτή είναι η ιδεολογική μήτρα της ιστορίας των Μεγάλων Ανδρών του ιστορικισμού-θετικισμού και της ανάγνωσης της κοινωνίας ως απλά και μόνο άθροισμα ατόμων ή οικογενειών, παραγνωρίζοντας έτσι την μετασχηματιστική δυναμική των μαζών και των κοινωνικών συλλογικοτήτων, παραγνωρίζοντας την ριζικά μετασχηματιστική δυνατότητα της ίδιας της ιστορίας και των υποκειμένων της.

Τέλος, σε αυτήν την θεώρηση, προκρίνεται η εμπειρική επιφάνεια των γεγονότων και ως κινητήριος δύναμη πρόκλησης αυτών η ατομικότητα (και δη η κακώς εννοούμενη συμφεροντολόγα ανταγωνιστική ατομικότητα), έναντι της συλλογικότητας και του οποιουδήποτε ψήγματος ενοποίησης, έστω και στη βάση κακώς εννοούμενων συμφερόντων. Υπό το πρίσμα αυτής της ανάγνωσης, οποιαδήποτε αλλαγή που προκύπτει στην ιστορία προκύπτει λόγω ατομικής δράσης των μερικών ατόμων που ουσιωδώς διαφέρουν από τα άλλα άτομα λόγω των

σταδίων της κεφαλαιοκρατίας σύμφωνα με την εσωτερική λογική ανάπτυξης της δομής τους, αλλά, αντ' αυτού, περιγράφει το νέο στάδιο εξωτερικά με μόνο εμπειρικά κριτήρια για να μπορέσει να αντιληφθεί και να αναλύσει τα πρωτοφανή νέα φαινόμενα της κεφαλαιοκρατίας της εποχής του, των αρχών του 20ού αιώνα (Λένιν, 1964: 108-111). Ενόψει και υπό το φως των νέων φαινομένων της σύγχρονης εποχής του ιμπεριαλισμού, θεωρούμε πως είναι πάντα χρήσιμη η αναστοχαστική δημιουργική ανάγνωση του Λένιν, με ταυτόχρονη κατάδειξη των αναπόδραστον ιστορικών ορίων της εποχής των αρχών του 20ού αιώνα για την σκέψη του και τον κλασικό ιστορικό υλισμό. Όρια που θα αντανάκλαστούν και στην μετέπειτα πορεία του σοσιαλιστικού εγχειρήματος της ΕΣΣΔ ενόψει των νέων δεδομένων και προβλημάτων που θα της τεθούν αντικειμενικά ως αντιφάσεις, όπως αυτό των εμπορευματικών-χρηματικών σχέσεων και της αντίθεσης εντός της εργασίας, και στην μη επίλυση των οποίων θα προσκρούσει η οικοδόμησή της μεταπολεμικά, βλ. Παυλίδης, 2017: 225-298.

¹³⁹ Η πολιτική ιδεολογία που κατ' εξοχήν θεωρεί την ανθρώπινη φύση ως κακή, άπληστη, κατακτητική σε βάρος των άλλων, ανταγωνιστική κ.λπ. και μάλιστα, ως μη δυνάμενη να μετασχηματιστεί ριζικά μέσω του Ορθού Λόγου και της κοινωνίας, είναι ο Συντηρητισμός (Heywood, 2007: 111-163).

ψυχοσωματικών και πνευματικών χαρακτηριστικών, ιδιοτήτων και ικανοτήτων της προσωπικότητάς τους. Εφ' όσον αυτά δεν υπάρχει τρόπος να αλλάξουν δομικά και μαζικά σε ευρείες ομάδες ατόμων, επομένως και η ιστορία αναγιγνώσκεται στατικά μέσω των πράξεων αυτών των εξαιρετικά διαφορετικών και αξιομνημόνευτων ατόμων, μέσω των γεγονότων που προκαλούν οι Μεγάλοι Άνδρες της Ιστορίας¹⁴⁰.

Τα ερευνητικά ερωτήματα που τίθενται στα εγχειρίδια σε αυτήν κατηγορία είναι, συνεπώς, ερωτήματα που σχετίζονται με το άμεσο παρελθόν του 20ού αιώνα και κυρίως την αποικιοκρατία και τον ιμπεριαλισμό που το χαρακτηρίζουν. Συγκεκριμένα:

1. Ποια η εννοιολογική σχέση μεταξύ ιμπεριαλισμού και αποικιοκρατίας; (γίνεται εννοιολογικός διαχωρισμός των εννοιών και σύνδεση του ιμπεριαλισμού με το καπιταλιστικό σύστημα ή όχι;)
2. Ποια τα αίτια/κίνητρα του ιμπεριαλισμού και της αποικιοκρατίας; (παρέχονται ιδεαλιστικά αίτια/κίνητρα, όπως π.χ. «εκπολιτισμός», «ένοπλη εξερεύνηση» ή υλικά κίνητρα;)
3. Ποιες οι συνέπειες του ιμπεριαλισμού και της αποικιοκρατίας για τους αποικιοκρατούμενους λαούς; (αναφέρονται οι γενοκτονίες, οι βιαιότητες και η σκλαβιά των αποικιοκρατούμενων λαών ή υιοθετείται μια απολογητική ματιά δικαιολόγησης στο πλαίσιο της υπεροχής του δυτικού κόσμου; Συνιστά μήπως «εκπολιτισμό» τους στο πλαίσιο του ευρωκεντρισμού; Η αφήγηση αναδεικνύει την βάρβαρη εκμετάλλευση ή υιοθετείται μια προσέγγιση δήθεν βοήθειας αυτών των αποικιών από την μητρόπολη προκειμένου να αναπτυχθούν;)
4. Ποιοι υποστηρίζουν την πολιτική του ιμπεριαλισμού και της αποικιοκρατίας στις αποικιοκρατικές/ιμπεριαλιστικές ευρωπαϊκές δυνάμεις; (υπάρχει συμπαγής κοινωνική βούληση στο πλαίσιο της απόλυτης εθνικής ενότητας ή η υποστήριξη αφορά μόνο τις εθνικιστικές δυνάμεις; Η αφήγηση είναι από-πολιτικοποιημένη και ψευδο-ουδέτερη ή εντάσσεται στο πλαίσιο της ανάλυσης του κόσμου υπό το πρίσμα των κοινωνικών δυνάμεων που δρουν και των συμφερόντων τους; Κατονομάζονται αυτές οι κοινωνικές δυνάμεις και γίνεται διαχωρισμός τους ή διαχέονται στο πλαίσιο της εθνικής ενότητας και των εθνών-κρατών ως ενιαίων υποκειμένων πράξεων και βούλησης;)
5. Ποιες θεωρίες συνοδεύουν τον ιμπεριαλισμό και συνδέονται με το πλαίσιο του συστήματος παραγωγής και των υλικών όρων και συμφερόντων; (αναφέρεται η ρατσιστική θεωρία και ο κοινωνικός δαρβινισμός που νομιμοποιεί ιδεολογικά τον ιμπεριαλισμό και την αποικιοκρατία; Αναφέρονται ο μαρξισμός και οι σοσιαλιστικές ιδέες ως αντιλήψεις αντίστασης σε αυτήν την πολιτική;)

---

¹⁴⁰ Για μια προσωπική συνοπτική ανάλυση (εν είδει δοκιμίου) της ηγεμονίας του ατομικού ως του πρωταρχικού παράγοντα ερμηνείας και στην συντηρητική ιστοριογραφία, αλλά και στον δημόσιο λόγο για την επικαιρότητα και τις σύγχρονες κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις με σαφείς ιδεολογικές αφετηρίες, προεκτάσεις και στοχεύσεις βλ. Σκυθιώτης, 2018.

Καμία σχετική αναφορά

Κατ' αρχάς, τα εγχειρίδια που δεν περιέχουν καμία αναφορά στην υπό εξέταση θεματική κατηγορία είναι τα εξής:

Το **ΣΤ1 (1967-1969)** λόγω του ότι τα περιεχόμενά του οργανώνονται ελληνοκεντρικά και αφορούν κυρίως την ιστορία της ελληνικής επανάστασης και του ελληνικού κράτους που προέκυψε από αυτήν.

Στο **ΣΤ2 (1969-1973)** η ύλη οργανώνεται πάλι όπως στο ΣΤ1 (1967-1969) κι έτσι δεν υπάρχει πάλι καμία αναφορά.

Στο **Γ2 (1969)** πάλι δεν υπάρχει καμία αναφορά, για άλλους λόγους όμως: τα περιεχόμενα, αν και ελληνοκεντρικά, ξεκινούν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, άρα δεν περιέχουν καθόλου τον 19^ο αιώνα και τις αρχές του 20ού αιώνα που εξετάζουμε σ' αυτήν την κατηγορία.

Στο **ΚΑ1 (1973)** υπάρχουν αναφορές στα αποικιακά κράτη στο κεφάλαιο «Ιστορία των νεώτερων ευρωπαϊκών κρατών»¹⁴², όπου πολύ αδρομερώς και μόνο περιγραφικά, χωρίς καμία διάθεση για ανάλυση ή ερμηνεία-αναζήτηση αιτιών, περιγράφονται τα αποικιακά κράτη που είχαν δημιουργηθεί την περίοδο των «Ανακαλύψεων» πριν την γαλλική επανάσταση. Δεν γίνεται, δηλαδή, διαχωρισμός μεταξύ του πρώτου αυτού αποικισμού και της περιόδου του νέου ιμπεριαλισμού (τέλη 19^{ου} αιώνα – αρχές 20ού αιώνα) που εξετάζουμε σ' αυτήν την κατηγορία, όπως δεν γίνεται και καμία αναφορά στους όρους «αποικιοκρατία» και «ιμπεριαλισμός». Στο πλαίσιο αυτό, περιγράφονται ουδέτερα σε πολύ μικρή έκταση μιας παραγράφου το καθένα, τα αποικιακά κράτη της Ισπανίας, της Γαλλίας, της Ολλανδίας, της Αγγλίας και των Η.Π.Α.¹⁴³. Έπειτα, τα περιεχόμενα επικεντρώνονται στην ιστορία του ελληνικού κράτους. Έτσι, μένει ασύνδετη η ιστορία του 20ού αιώνα με τα βασικά χαρακτηριστικά της νέας αποικιοκρατίας (η του ιμπεριαλισμού) των τελών του 19^{ου} αιώνα.

Στο **ΣΤ3 (1974-1980)** καθώς τα περιεχόμενα διαρθρώνονται γύρω από την «τουρκοκρατία», την ελληνική επανάσταση και το ελληνικό κράτος, δίχως να εξετάζουν την ευρωπαϊκή και παγκόσμια ιστορία.

Στο **ΣΤ4 (1980-1989)** δεν γίνεται καμία αναφορά, για τον ίδιο λόγο. Τα περιεχόμενα διαρθρώνονται γύρω από την «τουρκοκρατία», την ελληνική επανάσταση και το ελληνικό κράτος, δίχως να εξετάζουν την ευρωπαϊκή και παγκόσμια ιστορία.

---

¹⁴¹ Για την οπτική διευκόλυνση του αναγνώστη και για τον ταχύτερο εντοπισμό στο ξεφύλλισμα, στην Ποιοτική Ανάλυση τα ερευνητικά ερωτήματα (ή οι πλήρεις αποσιωπήσεις / «καμία αναφορά» στην σχετική θεματική) τίθενται εντός πλαισίου χρώματος σκούρας ώχρας, π.χ. [ερευνητικό ερώτημα], ενώ τα ερμηνευτικά σχήματα τίθενται εντός πλαισίου χρώματος ελαφριάς ώχρας, π.χ. [ερμηνευτικό σχήμα], κάτι που υπαινίσσεται και την υπαγωγή/παραγωγή των δευτέρων από τα πρώτα. Η ίδια λογική ακολουθείται και για την μορφή των Κατανομών των ερμηνευτικών σχημάτων, αλλά και στο Πανόραμα στο τέλος της εργασίας.

¹⁴² ΚΑ1 (1973), σ. 14-25.

¹⁴³ ΚΑ1 (1973), σ. 8, 19-21.

Στο **Λ2 (1983-2007)** δεν γίνεται αναφορά στα κληροδοτήματα του 19ου αιώνα σε ξεχωριστό κεφάλαιο, αφού τα περιεχόμενα εκκινούν από το 1909. Υπάρχει εκτεταμένη αφήγηση και ανάλυση της διαμόρφωσης της ελληνικής αστικής τάξης στο μεταίχμιο του 19ου και του 20ού αιώνα, η οποία όμως δεν εμπίπτει στην θεματική αυτής της κατηγορίας και θα αναφερθεί διεξοδικά στην κατηγορία για το Γουδί (1909), μια και το βάθος αυτής της ανάλυσης γίνεται κυρίως για να ερμηνευτούν οι μετασχηματισμοί που λαμβάνουν χώρα στις ελληνικές κοινωνικές δυνάμεις (και κυρίως στην αστική τάξη) και που οδηγούν βαθμιαία στο 1909.

Στο **ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)** δεν περιέχονται αναφορές που να εμπίπτουν στην θεματική της κατηγορίας που εξετάζουμε, καθώς τα περιεχόμενα οργανώνονται ελληνοκεντρικά με την βασική εστίαση στην ελληνική επανάσταση και στην οικοδόμηση του ελληνικού κράτους.

Στο **ΣΤ7 (2012-2022)** δεν υπάρχει ξεχωριστή υποενότητα για την παρούσα θεματική, παρά μόνο ελάχιστες αναφορές στην «ενότητα Α': οι εξελίξεις στην Ευρώπη κατά τους Νεότερους Χρόνους (μέσα 15ου – αρχές 19ου αιώνα)»¹⁴⁴, συνεπώς δεν γίνεται αναφορά σε αποικιοκρατία και ιμπεριαλισμό.

Παρατηρούμε πως τα εγχειρίδια που δεν περιέχουν την υπό εξέταση θεματική κατηγορία είναι κυρίως εγχειρίδια του Δημοτικού. Ακριβέστερα, είναι τα εγχειρίδια του Δημοτικού από το 1967 ως το 2012, με την παρένθεση του εγχειριδίου της συγγραφικής ομάδας της Μ. Ρεπούση (2006-2007) που αποσύρθηκε.

Θα εξετάσουμε τώρα τα ερμηνευτικά σχήματα της αφήγησης των υπόλοιπων εγχειριδίων που περιέχουν αναφορές στην υπό εξέταση θεματική κατηγορία. Στην πρώτη αυτή κατηγορία, ως εισαγωγική στον 20ό αιώνα που είναι το κύριο αντικείμενο της παρούσας έρευνας, δεν παραθέτουμε το σύνολο των παραθεμάτων, αφού αυτά αφορούν νοηματικά ολόκληρες ενότητες και άρα πολλές σελίδες, αλλά απλώς αναφέρουμε τις ενότητες/υποενότητες και τις συγκεκριμένες σελίδες, όπου εντοπίζονται οι συγκεκριμένες καταγραφές ερμηνειών το πνεύμα των οποίων διερευνάται για την κατανομή τους στα παρακάτω σχήματα. Υπό την έννοια αυτή, η μορφή των αποτελεσμάτων αυτής της κατηγορίας, αν και μονάχα ανεπαίσθητα, διαφέρει από τις υπόλοιπες.

1. Ποια η εννοιολογική σχέση μεταξύ ιμπεριαλισμού και αποικιοκρατίας;

Εδώ διερευνάται η διασύνδεση των εννοιών της «αποικιοκρατίας» και του «ιμπεριαλισμού». Η ανάλυση έδειξε πως στα εγχειρίδια κυριαρχούν δύο βασικά ερμηνευτικά σχήματα: α) αυτή που είτε δεν αναφέρει καθόλου την έννοια «ιμπεριαλισμός», είτε την ταυτίζει με την έννοια της «αποικιοκρατίας» (χρησιμοποιεί τις έννοιες ως ταυτόσημες), β) αυτή που συνδέει την αποικιοκρατία με την έννοια του ιμπεριαλισμού ως ταυτόχρονες αλλά διαφορετικές διαδικασίες, αφού ο

---

¹⁴⁴ ΣΤ7 (2012-2022), σ. 9-24.

ιμπεριαλισμός, και συνεπώς η νέα αποικιοκρατία, συναρτάται με το πλαίσιο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής των τελών του 19ου αιώνα και αρχών του 20ού.

α) Μόνο «αποικιοκρατία» ή ταύτιση του χαρακτήρα της με τον «ιμπεριαλισμό»

Στο **Γ1 (1966-1976)** χρησιμοποιείται μόνο ο όρος αποικιοκρατία σε ολόκληρη την ενότητα «Συνοπτική έκθεση της ιστορίας των άλλων λαών (από το 1815-1912)»¹⁴⁵.

Στο **Λ1 (1967-1982)** οι δύο έννοιες και τα παράγωγά τους ταυτίζονται στο «κεφάλαιο ΙΔ΄: Οι Ευρωπαίοι εις τας αποικίας»¹⁴⁶.

Στο **Γ3 (1976-1984)** στα περιεχόμενα που αναφέρονται μετά το 1870, αναφέρεται η αποικιακή εξάπλωση ως νέος ιμπεριαλισμός. Ωστόσο, ο νέος ιμπεριαλισμός συνωνυμεί ως όρος με την αποικιακή εξάπλωση, ενώ η διαφορά στον όρο «νέος» είναι ότι δεν περιορίζεται πλέον στα ευρωπαϊκά εδάφη, αλλά «είναι ανάγκη» να επεκταθεί στις άλλες ηπείρους:

«B. Η Ευρώπη από τό τέλος του γαλλογερμανικού πολέμου του 1870 ως τά 1914: Μετά τόν πόλεμο τού 1870-1871 έμφανίστηκαν στήν Εύρώπη δύο νέες μεγάλες δυνάμεις, ή Γερμανία και ή Ιταλία. Εκείνο πού χαρακτηρίζει τήν ιστορία αυτής τής έποχής είναι: Η αποικιακή εξάπλωση (νέος ιμπεριαλισμός). Η όλο και μεγαλύτερη βιομηχανική ανάπτυξη μεγάλωσε και τήν ανάγκη τών βιομηχανικών δυνάμεων νά βρούν πρώτες ύλες φτηνές, σιτηρά και άγορές για νά τοποθετήσουν τά προϊόντα τους. Έτσι όλες κάνουν διεθνή πολιτική. Η τάση για ίδρυση μεγάλων άποικιακών κρατών ονομάστηκε “νέος ιμπεριαλισμός”, μέ τήν έννοια ότι κανείς δέν ένδιαφερόταν πιά ν’ άποκτήσει άυτοκρατορίες (imperia) σέ εύρωπαϊκά εδάφη, αλλά στις άλλες ήπείρους. Η προσοχή τών εύρωπαϊκών δυνάμεων στράφηκε στό τέλος τού 19ου και στις άρχές του 20ού αι. περισσότερο στήν Αφρική και τήν Κίνα. Η Αφρική έξερευνήθηκε τότε ολόκληρη και χωρίστηκε σέ άποικιακά κράτη».

Γ3 (1976-1984)¹⁴⁷, σ. 267

Στο **Γ5 (1991-2006)** ο ιμπεριαλισμός δεν διαχωρίζεται ως διαδικασία από την αποικιακή εξάπλωση των κρατών στο μεγαλύτερο μέρος του κεφαλαίου «οι μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις από τα μέσα του 19ου ως τις αρχές του 20ού αιώνα»¹⁴⁸.

Στο **ΚΛ7 (2001-2014)** δεν υπάρχει αναφορά στον όρο «ιμπεριαλισμός» και τα παράγωγά του, παρά μόνο στην έννοια της «αποικιοκρατίας», για την οποία υπάρχει

¹⁴⁵ **Γ1 (1966-1976)**, σ. 163-180

¹⁴⁶ **Λ1 (1967-1982)**, σ. 145-154

¹⁴⁷ Υπενθυμίζουμε πως θεωρήθηκε απαραίτητο, στο μέρος των αποτελεσμάτων της παρούσας εργασίας, τα χωρία-αποσπάσματα, στα οποία εντοπίζονται-ανιχνεύονται τα ερμηνευτικά σχήματα, να σημειώνονται με έντονη γραφή (και όχι απλώς να παρατίθενται οι αντίστοιχες σελίδες των εγχειριδίων) εντός ενός ελάχιστου κειμενικού τους πλαισίου, ώστε να τίθενται και στην άμεση κρίση του αναγνώστη (βλ. 3.6 και 3.11).

¹⁴⁸ **Γ5 (1991-2006)**, σ. 227-233

η ξεχωριστή ενότητα «Η': Η ακμή της ευρωπαϊκής αποικιακής εξάπλωσης»¹⁴⁹, όπου δίνονται τα χαρακτηριστικά της. Ακριβέστερα, υπάρχει μία μόνο αναφορά, η οποία όμως αναφέρεται μεταφορικά στον πολιτισμό του μεσοπολέμου:

«Με το πέρασμα από το βουβό στον ομιλούντα κινηματογράφο (1929), γύρω από την έβδομη τέχνη θα στηθεί μια ολόκληρη βιομηχανία διασκέδασης. ψυχαγωγίας αλλά και ιδεολογικής χειραγώγησης και πολιτικού-πολιτισμικού ιμπεριαλισμού».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 163

Στο ΣΤ6 (2006-2007) η ιστορική περίοδος της νέας αποικιοκρατίας ή του ιμπεριαλισμού (τέλη 19ου – αρχές 20ού αιώνα) δεν εξετάζεται παρά μόνο αδρομερώς, αφού πέραν της «1^{ης} ενότητας: η Ευρώπη στα νεότερα χρόνια»¹⁵⁰, τα περιεχόμενα συναρθρώνονται γύρω από την ιστορία του ελληνικού κράτους.

Στο Λ4 (2007-2022) συγχέονται οι όροι «αποικιοκρατία» και «ιμπεριαλισμός», ακριβέστερα ο όρος «ιμπεριαλισμός» αν και συνδέεται με την οικονομία, ωστόσο δεν συνδέεται με την ανάδυση των μονοπωλίων ή το καπιταλιστικό πλαίσιο ως τέτοιο. Αυτό εκφράζεται και στην κύρια αφήγηση, αλλά και στο γλωσσάρι:

«Με ανάλογο πλούτο πρώτων υλών, αλλά χωρίς τη σύνθεση του πληθυσμού και κυρίως χωρίς τους θεσμούς των ΗΠΑ, οι χώρες της Κεντρικής και της Νότιας Αμερικής δεν αναπτύχθηκαν αναλόγως και παρουσίασαν σοβαρές υστερήσεις. Σύντομα οι χώρες αυτές περιήλθαν, όπως άλλωστε και πολλές άλλες υπανάπτυκτες χώρες του κόσμου, σε ένα καθεστώς οικονομικής κηδεμονίας που ήλεγχαν οι ΗΠΑ και οι οικονομικά ισχυρές χώρες της Ευρώπης, ιδίως η Βρετανία και η Γερμανία, οι οποίες προοδευτικά εκτόπισαν ολοσχερώς τις παλαιές αποικιοκρατικές δυνάμεις, την Ισπανία και την Πορτογαλία. Ήταν η εποχή της νέας αποικιοκρατίας, του ιμπεριαλισμού, όπως ονομάστηκε».

Λ4 (2007-2022), σ. 52

«Η περίοδος από τα μέσα του 19ου αιώνα έως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο χαρακτηρίζεται από τη δυναμική έξοδο των Ευρωπαίων στον υπανάπτυκτο οικονομικά κόσμο της Αφρικής και της Ασίας, με απώτερο σκοπό την αναζήτηση νέων αγορών και πηγών ενέργειας, αλλά και από την ακλόνητη πίστη στην ανωτερότητα του δυτικού πολιτισμού και στο χρέος εξαγωγής αξιών, θεσμών και φιλανθρωπίας. Η νέα αυτή αποικιοκρατία έμεινε γνωστή ως ιμπεριαλισμός».

Λ4 (2007-2022), σ. 53

«Αποικιοκρατία και ιμπεριαλισμός. Η νέα αποικιοκρατία, ως ιστορικό φαινόμενο που έμεινε γνωστό ως ιμπεριαλισμός (από τον λατινικό όρο “imperium”: αυτοκρατορία), διέφερε από τις προγενέστερες φάσεις του φαινομένου από την εξής άποψη: οι νέες αποικίες δε δημιουργήθηκαν από το δημογραφικό πλεόνασμα ή από ανεπιθύμητες θρησκευτικές ή άλλες ομάδες του πληθυσμού της Ευρώπης, ούτε ανέπτυξαν τους θεσμούς των μητροπόλεων της γηραιάς ηπείρου. Οι νέες αποικίες εγκαθιδρύθηκαν από χώρες της Ευρώπης και από

¹⁴⁹ ΚΛ7 (2001-2014), σ. 61-65

¹⁵⁰ ΣΤ6 (2006-2007), σ. 2-15

τις ΗΠΑ σε υπανάπτυκτες οικονομικά και ανίσχυρες στρατιωτικά περιοχές του κόσμου, ιδίως στην Αφρική, την Ασία και τον Ειρηνικό Ωκεανό, με τον εξαναγκασμό ή τη χρήση βίας, για να εξυπηρετήσουν **κυρίως οικονομικά και στρατηγικά συμφέροντα των μητροπολιτικών χωρών**».

Λ4 (2007-2022), σ. 54-55

[γλωσσάρι]

«**Ιμπεριαλισμός: Η πολιτική των ισχυρών χωρών για παγκόσμια οικονομική και εδαφική κυριαρχία.** Η λέξη προέρχεται από το ρωμαϊκό “imperium”».

Λ4 (2007-2022), σ. 243

β) Σύνδεση αποικιοκρατίας με ιμπεριαλισμό και καπιταλιστικό σύστημα

Στο Γ4 (1984-1991) γίνονται πολλές κι εκτεταμένες αναφορές στον ιμπεριαλισμό και την αποικιοκρατία, ενώ το νέο στοιχείο είναι πως επιχειρείται και η ανάλυσή τους (και όχι η επιδερμική εξωτερική περιγραφή τους) στα πλαίσια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Νέο στοιχείο είναι, επίσης, το γεγονός πως το εγχειρίδιο εστιάζει πολύ στην οικονομία και στην παραγωγή¹⁵¹ και αναλύει πως κατά την εξεταζόμενη περίοδο οι ανάγκες του μεγάλου κεφαλαίου και της βιομηχανικής ανάπτυξης οδήγησαν βαθμιαία στην ανάδειξη εταιριών, τραπεζών, χρηματιστηρίων και τελικά στην «διαμόρφωση των μονοπωλίων, των επιχειρήσεων δηλαδή που έχουν την αποκλειστικότητα της παραγωγής και της διάθεσης στην αγορά ενός προϊόντος»¹⁵². Συγκεκριμένα, εντός της κύριας αφήγησης:

«Ο 19ος αιώνας είναι ο αιώνας της ακμής του οικονομικοκοινωνικού συστήματος που το ονομάζουμε καπιταλιστικό σύστημα. Βέβαια η ανάπτυξη της βιομηχανίας, της τεχνικής και των μεταφορών και οι ριζικές αλλαγές στη γεωργία είναι τα κύρια χαρακτηριστικά αυτής της ακμής. Για να ολοκληρώσουμε όμως την εικόνα πρέπει να προσθέσουμε ότι αυτά τα κύρια χαρακτηριστικά έφεραν και άλλα, που ήταν συνέπειά τους, που θα τα δούμε πιο κάτω, και ότι η νέα αυτή συνολική πραγματικότητα διαμορφώθηκε κυρίως στην Ευρώπη και στις ΗΠΑ και δευτερευόντως σε ελάχιστες ακόμη χώρες, όπως ο Καναδάς και η Ιαπωνία, ενώ ο περισσότερος κόσμος εξακολουθούσε να παραμένει μακριά από τις εξελίξεις. Τα επακόλουθα της βιομηχανικής έκρηξης ήταν πολύ σημαντικά για ολόκληρη την οικονομία και αφορούσαν όχι πια μόνο τις αναπτυσσόμενες χώρες, αλλά ολόκληρο τον κόσμο. Γι' αυτό λέμε ότι από την εποχή αυτή ιστορικά γεγονότα και ιστορικά φαινόμενα έχουν πια μια παγκοσμιότητα, επειδή κάτι που συμβαίνει σε ένα σημείο του κόσμου μπορεί να επηρεάσει και άλλα σημεία, ακόμη και μακρινά. Αν περιοριστούμε τώρα στην οικονομία, παρατηρούμε τις ακόλουθες συνέπειες: — η πορεία προς την αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής απαιτούσε μεγάλα εργοστάσια με πολλές μηχανές και πολλούς εργάτες, απαιτούσε δηλαδή μεγάλα κεφάλαια που δεν ήταν δυνατό να τα διαθέτει ένας άνθρωπος· δημιουργήθηκαν λοιπόν οι εταιρείες — επειδή το κύκλωμα πρώτη ύλη-παραγωγή-πώληση απαιτούσε ακόμη μεγαλύτερα κεφάλαια, που ούτε οι εταιρείες ήταν σε θέση να διαθέτουν

¹⁵¹ Γ4 (1984-1991), σ. 220, όπου δίνεται πίνακας με την ποσοτική μεταβολή της παραγωγής σιταριού, πατατών, βοοειδών, μπαμπακιού, γαιάνθρακα και πετρελαίου κατά την περίοδο 1850-1914.

¹⁵² Γ4 (1984-1991), σ. 220

σε κάθε στιγμή, δημιουργήθηκε το πιστωτικό σύστημα και πολλαπλασιάστηκαν οι Τράπεζες και τα Χρηματιστήρια — η μηχανοποίηση της παραγωγής και η αύξηση της κατανάλωσης — που επίσης απαιτούσαν την επένδυση τεράστιων κεφαλαίων — έκαναν αναγκαία, αλλά και διευκόλυναν τη συνένωση πολλών επιχειρήσεων σε μία. Για παράδειγμα: μια εταιρεία που εκμεταλλευόταν ορυχεία, μια άλλη που επεξεργαζόταν τα μέταλλα και μια εταιρεία μεταφορών συνενώθηκαν σε μια μεγάλη ενιαία επιχείρηση — όλες οι παραπάνω αιτίες άνοιξαν το δρόμο για τη διαμόρφωση των μονοπωλίων, των επιχειρήσεων δηλαδή που έχουν την αποκλειστικότητα της παραγωγής και της διάθεσης στην αγορά ενός προϊόντος. Πέρα όμως απ' αυτά, το νέο οικονομικό σύστημα έκρυβε και κινδύνους: εξαιτίας της υπερπαραγωγής και του διεθνούς ανταγωνισμού για τον έλεγχο της αγοράς, άρχισαν να εμφανίζονται οι λεγόμενες οικονομικές κρίσεις, που θα γίνουν πιο βαθιές μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο».

Γ4 (1984-1991), σ. 219-220

Στο ΚΛ3 (1984-1989)¹⁵³ παρατίθεται εκτεταμένη ανάλυση για τους λόγους που ο νέος ιμπεριαλισμός των τελών του 19ου αιώνα διαφέρει από τον ιμπεριαλισμό (ως απλή αποικιοκρατία) των προγενέστερων εποχών· ο νέος ιμπεριαλισμός συνδέεται με τις ορίζουσες του καπιταλιστικού πλαισίου της ακμάζουσας βιομηχανικής επανάστασης και τις ανάγκες που προκύπτουν από αυτές για πολλαπλή εκμετάλλευση όλων των χωρών του πλανήτη (εκτατική ανάπτυξη καπιταλισμού στο ιμπεριαλιστικό του στάδιο) προκειμένου δυναμικά και ανταγωνιστικά να αναπτύσσεται η κάθε ιμπεριαλιστική δύναμη της Ευρώπης εκμεταλλεόμενη στο έπακρο τους πόρους (φυσικούς, υλικούς και ανθρώπινους) των αποικιών της με ληστρικό και δουλτικό τρόπο:

«Δ. Ο Νέος Ιμπεριαλισμός: Η κυριαρχία της Ευρώπης σε ολόκληρη την υδρόγειο κατά το τέλος του 19^{ου} αιώνα ονομάστηκε “νέος ιμπεριαλισμός”. Γιατί

¹⁵³ Το ΚΛ3 (1984-1989) ξεφεύγει από μια γεγονотоλογική παράθεση της ιστορίας, όπως και τα περισσότερα εγχειρίδια Ιστορίας μαθημάτων επιλογής ή κατεύθυνσης που εξετάζουμε εδώ. Μάλιστα, είναι το πρώτο χρονικά με το οποίο εγκαινιάζεται η μη γεγονотоλική ιστορία (αλλά όχι η επιμέρους θεματική ιστορία). Αυτό συμβαίνει γιατί αντικείμενο του ΚΛ3 (1984-1989) είναι η «Ιστορία του ανθρώπινου γένους», η οποία εξετάζεται από μια γενική σκοπιά μαρξιστικής φιλοσοφίας της Ιστορίας, κάτι που προκύπτει από τις εξής παρατηρήσεις: α) βασικό ερμηνευτικό νήμα της ιστορίας της ανθρωπότητας και των κοινωνιών είναι η διαλεκτική παραγωγικών δυνάμεων-παραγωγικών σχέσεων, η οποία συνεπάγεται τεχνολογικό άλμα/επανάσταση, το οποίο ακολουθείται με διαφορά φάσης και από κοινωνική αλλαγή/επανάσταση σε βάθος χρόνου, β) η χρονική εστίαση είναι στην βαθιά δομή και την μακρά ή μεσαία διάρκεια και όχι στα επιμέρους γεγονότα, τα οποία χρησιμοποιούνται μόνο ως παράδειγμα επιβεβαίωσης των μετασχηματισμών στην βαθιά δομή / μακρά διάρκεια, γ) υποκείμενο της ιστορίας είναι η ανθρωπότητα, της οποίας εξετάζεται η συνολική της πορεία ως γένος-είδος, και όχι τα επιμέρους έθνη ή κράτη (όπως π.χ. το ελληνικό), υπάρχει δηλαδή καθολική παγκόσμια οπτική και όχι ελληνοκεντρική ή ευρωκεντρική, δ) προτείνονται υλιστικές ερμηνείες και εξηγήσεις των ιστορικών φαινομένων και των κοινωνικών μετασχηματισμών και δεν επαφίονται στην τυχαιότητα, ε) μέσα από τις παραπάνω γενικές παρατηρήσεις προτείνεται μια «μεγάλη αφήγηση» της ιστορίας στην βάση της μαρξιστικής ιστοριογραφικής οπτικής, όπου επιχειρείται να αναδειχθούν και να εξεταστούν οι αντιφάσεις που προωθούν την ιστορική κίνηση καθολικά από την αρχή της ιστορίας ως την σύγχρονή του εποχή (αρχές δεκαετίας 1980) και έτσι πραγματοποιείται, όσον αφορά την σύγχρονη ιστορία, η πρώτη ρήξη με την παραδοσιακή γεγονотоλική ιστορία των Μεγάλων Ανδρών, ελληνοκεντρικής ή ευρωκεντρικής οπτικής.

όμως ονομάστηκε “νέος;” Με τη λέξη “ιμπεριαλισμός” εννοούμε την κυριαρχία ή τον έλεγχο, πολιτικό ή οικονομικό, άμεσο ή έμμεσο, ενός κράτους πάνω σε κάποιο άλλο. Τέτοιος ιμπεριαλισμός ανάγεται στο παρελθόν, όπως είδαμε, χιλιετηρίδες πριν, στην εποχή του Σαργκόν. Βέβαια, και οι Ρωμαίοι ήταν μεγάλοι ιμπεριαλιστές, εφόσον κατέκτησαν και κυβέρνησαν για αιώνες μεγάλα τμήματα της Ευρώπης, της Β. Αφρικής και της Μέσης Ανατολής. Έτσι ο όρος “νέος ιμπεριαλισμός” είναι δικαιολογημένος. Η επίδραση των Ευρωπαϊκών αυτοκρατοριών στο τέλος του 19ου αιώνα στις αποικίες τους ήταν εντελώς διαφορετική από την επίδραση της Ρώμης στις κτήσεις τους. Η Ρώμη εκμεταλλευόταν τις επαρχίες της με το να τις λεηλατεί και να εισπράττει φόρους υποτέλειας κυρίως παρακρατώντας μέρος της γεωργικής παραγωγής τους. Αυτή η μορφή της εκμετάλλευσης δεν προκάλεσε σοβαρή αλλαγή στην οικονομική ζωή και δομή των Ρωμαϊκών επαρχιών. Συνέχιζαν αυτές να παράγουν σχεδόν τα ίδια τρόφιμα και βιοτεχνικά προϊόντα με τις ίδιες μεθόδους όπως στο παρελθόν. **Το να συγκρίνουμε όμως μια τέτοια μορφή Ρωμαϊκού ιμπεριαλισμού με τον ιμπεριαλισμό του 19ου αιώνα είναι σαν να συγκρίνουμε ένα πρωτόγονο μεταφορικό μέσο με ένα αεριωθούμενο. Οι παλιές μορφές του ιμπεριαλισμού της Μεσοποταμίας ή της Αιγύπτου ή της Ρώμης κατέληγαν στην εκμετάλλευση χωρίς όμως οικονομική και κοινωνική αλλαγή. Η λεηλασία και οι φόροι υποτέλειας απλώς πήγαιναν στα χέρια της μιας ή της άλλης κυρίαρχης τάξης. Αντίθετα, ο νέος ιμπεριαλισμός άλλαξε εντελώς τις οικονομίες και κοινωνίες των κατακτημένων χωρών. Και το έκανε αυτό εξαιτίας του τρόπου που οι βιομηχανικές χώρες πολιτεύονταν στις αποικίες. Έτσι, αναπόφευκτα και αυτόματα διέλυαν και αναδομούσαν πανάρχαιους θεσμούς και πρακτικές εφαρμογές. [...] Ο νέος ιμπεριαλισμός όχι μόνο διέλυσε τις οικονομίες των αποικιών, αλλά και αλλοτρίωσε τους πληθυσμούς τους».**

ΚΛ3 (1984-1989), σ. 97-99

«Η Βιομηχανική Επανάσταση δημιούργησε και μια έντονη επιθυμία στους Ευρωπαίους για αποικίες που τις έβλεπαν όχι απλώς ως πηγές για την προμήθεια πρώτων υλών αλλά και ως αγορές για τη διάθεση του πλεονάσματος κεφαλαίου κι ακόμα για τη διάθεση των βιομηχανικών προϊόντων. Οι πρώτοι εργοστασιάρχες προσλάμβαναν εργάτες με πολύ χαμηλά ημερομίσθια και κέρδιζαν τεράστια ποσά. Στην αρχή χρησιμοποιούσαν τα κέρδη, για να χτίζουν κι άλλα εργοστάσια, αλλά μετά τα μέσα του 19ου αιώνα δεν χρειάζονταν πλέον νέα εργοστάσια, γιατί η παραγωγή υπερκάλυπτε τις εγχώριες ανάγκες. Κι έτσι το πρόβλημα ήταν πώς να διαθέσουν το επιπλέον κεφάλαιο και τα επιπλέον βιομηχανικά προϊόντα. Οι υπερπόντιες αποικίες ήταν μια διέξοδος. Έτσι εξηγείται γιατί η βουλμία για αποικίες υπήρξε τόσο ισχυρή στα τέλη του 19ου αιώνα. Οι εθνικιστικοί ανταγωνισμοί, εξάλλου, ώθησαν τα Ευρωπαϊκά κράτη στην υπερπόντια επέκταση. Όταν π.χ. η Βρετανία αποκτούσε μια αποικία στην Αφρική, τότε η Γαλλία, η Γερμανία, το Βέλγιο και η Ιταλία έσπευδαν να “χαράξουν” τις δικές τους αποικίες, πριν ολοκληρωθεί η Αφρικανική ήπειρος τεμαχιστεί και μοιραστεί. Έτσι ο σκοπός της κάθε Ευρωπαϊκής δύναμης ήταν “να κερδίσει μια θέση στον ήλιο”, για να χρησιμοποιήσουμε μια δημοφιλή έκφραση εκείνων των χρόνων. Για όλους αυτούς τους λόγους, οι Ευρωπαϊκές Δυνάμεις μεταξύ του 1870 και 1900 μοίρασαν τις υπερπόντιες κτήσεις ανάμεσα τους».

ΚΛ3 (1984-1989), σ. 93

«Δεν είναι, επομένως, παράδοξο ότι η Εμπορική Επανάσταση έδωσε τέτοια ώθηση στην οικονομία της Δυτικής Ευρώπης, ώστε να πυροδοτήσει τη Βιομηχανική Επανάσταση στα τέλη του 18ου αιώνα. Κι αυτό έγινε με δύο τρόπους. Ο πρώτος ήταν με την Εμπορική Επανάσταση που προμήθευσε τη Δυτική Ευρώπη με μεγάλα κεφάλαια απαραίτητα για την ανέγερση των εργοστασίων και την κατασκευή των μηχανών της Βιομηχανικής Επανάστασης. Τα κεφάλαια έρρεαν στην Ευρώπη με τη μορφή κερδών από το υπερπόντιο εμπόριο: κέρδη από το εμπόριο των δούλων, των μπαχαρικών, των γουναρικών και το εμπόριο με τις φυτείες και τις αποικίες».

ΚΛ3 (1984-1989), σ. 77

Επίσης, στο ΚΛ4 (1998) αναγνώεται ίδιου τύπου σύνδεση ιμπεριαλισμού και πλαισίου καπιταλιστικού συστήματος / τρόπου παραγωγής:

«Αλλάζοντας ο καπιταλισμός τον κόσμο, μεταμόρφωσε την Ευρώπη από την οποία ξεκίνησε. Πρώτα-πρώτα δημιουργήθηκαν όμοιοι θεσμοί σχεδόν σε όλη την ήπειρο. Η επιχείρηση, η τράπεζα, το χρηματιστήριο, οι ασφαλιστικές εταιρείες, τα χρεώγραφα και οι μετοχές, η αγορά. Έστω και αν δεν ήξερε ο ένας τη γλώσσα του άλλου, οι επιχειρηματίες, οι έμποροι, οι μηχανικοί, οι τραπεζίτες μπορούσαν να συνεννοηθούν μεταξύ τους, γιατί μιλούσαν για τα ίδια πράγματα, που λίγο-πολύ λειτουργούσαν με τον ίδιο τρόπο. Η γλώσσα της αγοράς, της επιχείρησης, της τεχνολογίας και της βιομηχανίας ήταν κοινή. Η εκμάθηση των ξένων γλωσσών θα ακολουθούσε. Το ενδιαφέρον όμως είναι ότι η γλώσσα της αγοράς ήταν κοινή όχι μόνο ανάμεσα στους Ευρωπαίους αλλά και έξω από την Ευρώπη. Ο ευρωπαϊκός πολιτισμός δεν μπορούσε να είναι ένας κλειστός πολιτισμός. Ήταν ένας δυναμικός πολιτισμός, που ανοιγόταν προς τα έξω. Ήταν ο πολιτισμός της νέας εποχής. Της νεοτερικότητας. Παρά το γεγονός όμως ότι η πραγματικότητα της νέας οικονομίας και οι μεταμορφώσεις της κοινωνίας που προκάλεσε έκαναν χειροπιαστή την ενότητα του ευρωπαϊκού χώρου, μεγάλες αντιθέσεις ακόμη διαιρούσαν τους ευρωπαϊκούς λαούς. Και πρώτα-πρώτα ο οικονομικός ανταγωνισμός. Η Γερμανία αναπτύχθηκε μετά το 1870 σε μια μεγάλη δύναμη. Τεράστιοι οικονομικοί οργανισμοί ένωναν το τραπεζικό με το βιομηχανικό κεφάλαιο και οι μεγάλες βιομηχανίες σχημάτιζαν καρτέλ και μονοπώλια. Για να προστατευθεί από τον ανταγωνισμό της Αγγλίας, η Γερμανία έκλεισε τα σύνορά της στα προϊόντα της με υψηλούς δασμούς. Επιδόθηκε κι αυτή στο κυνήγι αγορών έξω από την Ευρώπη. Τη μιμήθηκαν και οι άλλες χώρες. Τα δασμολογικά τείχη έγιναν πολιτικά τείχη και ο οικονομικός ανταγωνισμός εξελίχθηκε σε στρατιωτικό ανταγωνισμό. Παρά τη δύναμη της οικονομίας να ομογενοποιήσει την ευρωπαϊκή ήπειρο, ακόμη τη χώριζαν βαθιές αντιθέσεις».

ΚΛ4 (1998), σ. 133-134

«Ούτε η συνεργασία ανάμεσα στα εθνικά κράτη ήταν εύκολη. Υπήρχαν ανάμεσά τους περιοχές αμφισβητούμενες, που δημιουργούσαν αιτίες πολέμου. Η Γερμανία και η Γαλλία βρίσκονταν σε μόνιμη αντιπαράθεση για το ζήτημα της Αλσατίας-Λωρραίνης. Και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες οι αντιμαχόμενοι εθνικισμοί προκαλούσαν εντάσεις. Έτσι, το τελευταίο τρίτο του 19ου αιώνα και ως το 1914,

όταν ξέσπασε ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος, ήταν μια εποχή “ένοπλης ειρήνης”».

ΚΛ4 (1998), σ. 141-142

«Η πορεία της αποικιοκρατίας όμως το 19ο αιώνα ενίσχυσε τις εθνικές περιχαρακώσεις στην ίδια την Ευρώπη. Στα τέλη του αιώνα αυτού, η αρχή των εθνών παραμορφώθηκε σε εθνικισμό. Τότε, ο εθνικισμός συνδέθηκε με εκείνους που ζητούσαν αυταρχικά καθεστώτα. Δημιουργήθηκε μάλιστα η ιδέα ότι σημαντικά ευρωπαϊκά έθνη ήταν μόνο όσα μπορούσαν να ιδρύσουν αποικιακές αυτοκρατορίες. Τελικά, η αποικιοκρατία διασπούσε την ιδέα της ένταξης στην Ευρώπη. Για παράδειγμα, η Βρετανία διαχώρισε ακόμη περισσότερο τη θέση της από την υπόλοιπη Ευρώπη, αφού ήταν περισσότερο συνδεδεμένη με το Θιβέτ παρά με την ιταλική Ραβέννα. [...] Ο αποικιοκρατικός παράγοντας, ο ανταγωνισμός για τον έλεγχο και τη διατήρηση της εξουσίας στον εξω-ευρωπαϊκό χώρο, οι εθνικιστικές αντιπαραθέσεις εξάντλησαν σύντομα την ευρωπαϊκή belle époque (ωραία εποχή). Στις παραμονές του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου, ο Βρετανός υπουργός των Εξωτερικών ατένιζε σκεπτικός το φωτισμένο Λονδίνο και αναρωτιόταν: “Πότε άραγε θα ξαναδούμε τα φώτα αναμμένα;”. Για το μεγαλύτερο μέρος του 20ού αιώνα, η Ευρώπη ήταν μια σκοτεινή ήπειρος».

ΚΛ4 (1998), σ. 143-144

Στο Λ3 (2002) γίνονται πολλές αναφορές στον όρο «ιμπεριαλισμός» και «αποικιοκρατία» και τα παράγωγά τους ως χαρακτηριστικά από τα μέσα του 19ου αιώνα ως το 1914, κατά την οποία «τα ευρωπαϊκά κράτη επιβάλλουν τους τρόπους ζωής και σκέψης στον υπόλοιπο κόσμο». Γίνεται εμμέσως διαχωρισμός των δύο εννοιών-όρων, αφού ο όρος «αποικιοκρατία» χρησιμοποιείται κυρίως για να περιγράψει την συγκεκριμένη διαδικασία της κατάκτησης-επέκτασης, ενώ ο όρος «ιμπεριαλισμός» την συνολική οικονομική-πολιτική κατεύθυνση που ακολούθησαν τα κράτη «την περίοδο 1870-1914 [που] αποτελεί την χρυσή εποχή του ευρωπαϊκού ιμπεριαλισμού»¹⁵⁴:

«Η περίοδος 1870-1914 αποτελεί τη χρυσή εποχή του ευρωπαϊκού ιμπεριαλισμού. Οι ευρωπαϊκές Δυνάμεις κυριαρχούν στο μεγαλύτερο μέρος του πλανήτη δημιουργώντας μεγάλες αποικιακές αυτοκρατορίες και διεισδύοντας οικονομικά σε άλλες χώρες. [...] τεχνική υπεροχή των Ευρωπαίων και η αφθονία των κεφαλαίων, που επενδύουν στο εξωτερικό, εξασφαλίζουν την πολιτική τους επιρροή στον πλανήτη [...] Η εκβιομηχάνιση και το παγκόσμιο εμπόριο οδήγησαν στη συσσώρευση κεφαλαίου και δημιούργησαν την οικονομική βάση για την αποικιακή εξάπλωση. Συγκεκριμένα, οι αποικίες λειτουργούν: α) ως αγορές για τα βιομηχανικά προϊόντα, β) ως προμηθευτές πρώτων υλών, γ) ως χώροι που προσφέρουν ευνοϊκές δυνατότητες για την επένδυση κεφαλαίου, και δ) ως χώροι εγκατάστασης του πληθυσμού»

Λ3 (2002), σ. 96

Ενώ, επίσης, αναφέρεται πως η αποικιοκρατία συνιστά «την ενσωμάτωση ακόμα και των πιο απομακρυσμένων περιοχών στο διεθνές καπιταλιστικό σύστημα», κάτι που

¹⁵⁴ Λ3 (2002), σ. 96

οδηγεί σε συγκρότηση ισχυρών τραπεζών, στην δημιουργία της παγκόσμιας αγοράς και στις παγκόσμιες καπιταλιστικές κρίσεις¹⁵⁵:

«**Επιτρέπει** την αξιοποίηση απρόσιτων έως τότε πόρων, τη διοχέτευση προϊόντων προς κάθε κατεύθυνση σε τιμές σχετικά χαμηλές και την **ενσωμάτωση ακόμη και των πιο απομακρυσμένων περιοχών στο διεθνές καπιταλιστικό σύστημα**. [...] Γι' αυτό και **ιδρύονται νέες τράπεζες με τη σύμπραξη πολλών κεφαλαιούχων αστών, αλλά και ευγενών**. Στο δεύτερο μισό του 19ου αι. συγκροτούνται κατ' αυτό τον τρόπο ισχυροί τραπεζικοί οργανισμοί στις εκβιομηχανισμένες χώρες της Ευρώπης, οι οποίοι **συμβάλλουν καθοριστικά** στη λειτουργία και **ανάπτυξη της καπιταλιστικής οικονομίας** [...] Η βιομηχανική ανάπτυξη στο πλαίσιο του κεφαλαιοκρατικού συστήματος δεν ακολουθεί ευθύγραμμη πορεία. Αντιμετωπίζει συχνά περιοδικές κυκλικές κρίσεις, **άλλοτε μικρής διάρκειας (1846-48, 1857, 1866) και άλλοτε μεγαλύτερης διάρκειας (1873-1895)**. Είναι **“κρίσεις υπερπαραγωγής”**. Η παραγωγή αυξάνει, αλλά η αγορά αδυνατεί να απορροφήσει τα προϊόντα εξαιτίας της οικονομικής στενότητας των εργαζομένων».

Λ3 (2002), σ. 91

Στο Γ6 (2006-2022), επίσης, συνδέεται εξ αρχής η έννοια της αποικιοκρατίας με τον ιμπεριαλισμό και τον καπιταλισμό / κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής:

«**Ιμπεριαλισμός και αποικιοκρατία**: Ορισμένα από τα ευρωπαϊκά κράτη που πέτυχαν υψηλούς ρυθμούς καπιταλιστικής ανάπτυξης άρχισαν να αναζητούν, από ένα σημείο κι έπειτα, περιοχές και εκτός Ευρώπης για να τις εκμεταλλευτούν. Το φαινόμενο, σύμφυτο με την ανάπτυξη του καπιταλισμού στη συγκεκριμένη ιστορική φάση, ονομάστηκε **ιμπεριαλισμός** (από τη λατινική λέξη imperium: ισχύς, εξουσία), εκφράστηκε με την προσπάθεια απόκτησης αποικιών, την αποικιοκρατία, και εκδηλώθηκε με ένταση την περίοδο 1870-1914».

Γ6 (2006-2022), σ. 49

Επίσης, στην κατεύθυνση αναζήτησης των υλικών κινήτρων στις ιστορικές διαδικασίες δίνεται ο ορισμός του **καπιταλισμού** και αναλύεται ο βαθμιαίος σχηματισμός των **ολιγοπωλίων και των μονοπωλίων** και το ξέσπασμα των **περιοδικών οικονομικών κρίσεων** (κρίσεων «υπερπαραγωγής») από τα μέσα του 19ου αιώνα:

«Έτσι, άρχισε να διαμορφώνεται ένα δίκτυο μεταφορών και επικοινωνιών που αγκάλιαζε, βαθμιαία, **όλη τη Γη, ενσωματώνοντας συνεχώς νέες περιοχές, οι οποίες εντάσσονταν μέρα με την ημέρα στο νέο οικονομικό σύστημα**. Οικονομικός φιλελευθερισμός και καπιταλισμός: Ο νέος τρόπος οργάνωσης της οικονομίας ονομάστηκε **οικονομία της ελεύθερης αγοράς ή καπιταλισμός ή κεφαλαιοκρατία**. Ιδεολογική βάση του νέου συστήματος υπήρξε ο οικονομικός φιλελευθερισμός. Σύμφωνα με αυτόν, οι επιχειρηματίες είχαν το δικαίωμα να πράττουν ό,τι εκείνοι έκριναν αναγκαίο για να κερδίζουν. Το ατομικό συμφέρον θεωρούνταν σημαντικότερο του κοινωνικού. Η ανάγκη συγκέντρωσης τεράστιων κεφαλαίων για να ιδρυθούν μεγάλες βιομηχανίες οδήγησε στη

---

¹⁵⁵ Λ3 (2002), σ. 91, όπου ο όρος διεθνές σύστημα για τον καπιταλισμό παραπέμπει στις αναλύσεις του Wallerstein (2009, 2011) για τον καπιταλισμό ως παγκόσμιο κοσμοσύστημα και στην εκτακτική γεωγραφική του ανάπτυξη κι επιβολή σε μη καπιταλιστικά οργανωμένες κοινωνίες που συντελείται στο μεταίχμιο των δύο αιώνων.

δημιουργία εταιρειών με τη συμμετοχή πολλών κεφαλαιούχων. Το κεφάλαιο αυτών των επιχειρήσεων εκφραζόταν σε μετοχές. Ο κάθε κεφαλαιούχος, ανάλογα με το ποσοστό συμμετοχής του στην εταιρεία, είχε έναν αριθμό μετοχών. Την ίδια εποχή δημιουργήθηκαν μεγάλες τράπεζες που συγκέντρωναν κεφάλαια, τα οποία δάνειζαν σε επιχειρηματίες με τόκο. Η ανάγκη μείωσης του κόστους παραγωγής προκάλεσε συγχωνεύσεις και οδήγησε στη δημιουργία ολιγοπωλίων και μονοπωλίων, δηλαδή τεράστιων επιχειρήσεων που κατόρθωναν να επικρατήσουν μόνο αυτές στην αγορά. Παράλληλα, άρχισαν να ξεσπούν, περιοδικά, οικονομικές κρίσεις όταν η αγορά αδυνατούσε να απορροφήσει την παραγωγή. Στο πλαίσιο αυτό, άρχισε να αμφισβητείται ο απόλυτος οικονομικός φιλελευθερισμός και να συζητείται η κρατική παρέμβαση στην οικονομία».

Γ6 (2006-2022), σ. 43

2. Ποια τα αίτια/κίνητρα του ιμπεριαλισμού και της αποικιοκρατίας;

α) Επιχείρημα εκπολιτισμού (ακραία ευρωκεντρική οπτική)

Στο Λ1 (1967-1982) η διαδικασία αποικιοποίησης αναφέρεται μερικές φορές ως εξερεύνηση, εκπολιτισμός και εξευρωπαϊσμένη ανάπτυξη, όπου το σχήμα είναι πως οι αποικιοκράτες εκπολιτίζουν λαούς, οι οποίοι είναι ανεπίδεκτοι ακόμα και αυτού του αγαθού, ενώ σε σύνδεση και με την αναφορά στην «κίτρινη φυλή» στις διατυπώσεις εμφιλοχωρεί ένας σαφής ρατσισμός του μέσου όρου της εποχής ξεφεύγοντας από τον απλό ευρωκεντρισμό:

«τήν κατοχήν όλης τής Αφρικής. Είς τάς άπεράντους αύτάς εκτάσεις ώμιλείτο ή άγγλική γλώσσα, μετεδίδετο ό άγγλικός πολιτισμός, οί δέ άποικοι μετά τής γλώσσης έμάνθανον τάς πολιτικός έλευθερίας τής μητροπόλεως καί ήσαν υπερήφανοι διά τήν καταγωγήν των [...] Ούτως ή Γαλλία άπέκτησε τό δεύτερον μετά τήν Αγγλίαν αποικιακόν κράτος, ή δέ εκπολιτιστική εργασία της είς τάς άποικίας, άν καί ύπελείπετο τής Αγγλίας, ήτο αξιόλογος [...] Γάλλοι δε εξερευνηταί εισήλθον εις το εσωτερικόν της χώρας [...] Οί Ιάπωνες μόνοι έκ τής κίτρινης φυλής έφάνησαν έπίδεκτικοί άναπτύξεως, κατορθώσαντες έντός τριάκοντα μόνον έτών ν' αφομοιώσουν τά πολιτικά καί πολεμικά συστήματα τών Εύρωπαίων».

Λ1 (1967-1982), σ. 433-434

Στο Λ4 (2007-2022) πάνω στο βασικό μοτίβο του βιβλίου για τα «μερικά θετικά» που έκανε η αποικιοκρατία, γίνεται λόγος για το περιεχόμενο της πολιτικής των αποικιοκρατών στις αποικίες, από το οποίο προκύπτει ότι όχι μόνο οι αποικιοκράτες δεν εγκληματήσαν, αλλά, σε τελική ανάλυση, ωφέλησαν τους ιθαγενείς πληθυσμούς πολλαπλώς:

«Σε πολλές περιοχές του κόσμου οι δυτικοί αποικιοκράτες δημιούργησαν θεσμούς διακυβέρνησης και εθνικές ενότητες στη θέση των κατακερματισμένων γλωσσικά και θρησκευτικά ανθρώπινων συνόλων [...] Ο δυτικός άνθρωπος προσπάθησε να ενσωματώσει στον δυτικό πολιτισμό λαούς με κοινωνική οργάνωση και πολιτισμούς διαφορετικούς από τον δυτικό, να τους «προικοδοτήσει» με θεσμούς ανάλογους

προς τους δικούς του. [...] Σε πολλές αποικίες ο δυτικός άνθρωπος εξάρθρωσε παραδοσιακές κοινωνικές δομές χωρίς να δημιουργήσει στη θέση τους βιώσιμους δυτικούς θεσμούς, αλλά, παρ' όλα αυτά, κατόρθωσε να εξαλείψει θανατηφόρες επιδημίες, τη δουλεία και άλλες ενδημικές μαστίγες».

Λ4 (2007-2022), σ. 56

Ενώ, παρακάτω, γίνεται μερική αντιστροφή της αποικιακής υπερεκμετάλλευσης και αφαίμαξης υπεραξίας και πόρων, όταν αναφέρεται πως:

«Ταυτοχρόνως οι πρώτες ύλες και οι παραγωγικές δυνατότητες των αποικιών προσαρμόστηκαν έτσι, ώστε να εξυπηρετούν όχι αποκλειστικά τις ανάγκες των γηγενών κατοίκων, αλλά και τις παραγωγικές ανάγκες των μητροπολιτικών χωρών».

Λ4 (2007-2022), σ. 56

Υπονοώντας, έτσι, πως η παραγωγή ήταν κατά βάση προσανατολισμένη στις ανάγκες των αποικιών και των ιθαγενών προκειμένου να αναπτυχθούν οικονομικά, ενώ παραπροϊόν αυτής της διαδικασίας ήταν και η κάλυψη των αναγκών της μητρόπολης. Συνεπώς, δεν πρόκειται για εκμετάλλευση, παρά για (μερικώς) ανιδιοτελή συμβολή στην οικονομική τους ανάπτυξη.

β) Εστίαση σε υλικά κίνητρα ή/και «ζωτικό χώρο»: ως ανάγκη ανάπτυξης (μετριασμένη ευρωκεντρική οπτική)

Στο Γ1 (1966-1976) συναρτάται η αποικιακή επέκταση με τον ανταγωνισμό στην υποενοότητα «Αποικιακή επέκτασις: ανταγωνισμός των Μεγάλων Δυνάμεων», όπου η ευρωκεντρική οπτική επιτείνεται με το ότι γίνεται «εξάπλωσις του Δυτικού πολιτισμού εις την Ιαπωνίαν», στην Αφρική γίνεται «εξερεύνησις και αποικιακή εκμετάλλευσις» και αποτελεί «το τελευταίο αχανές οικόπεδο όπου Άγγλοι, Γάλλοι, Γερμανοί, Βέλγοι κλπ συνηνώθησαν δια να ιδρύσουν αποικίας ή να στερεώσουν σταθμούς εμπορίου»¹⁵⁶. Το μοίρασμα του κόσμου, δηλαδή, αναφέρεται ως κάτι το φυσικό που συνοδεύεται από εξάπλωση του δυτικού πολιτισμού, από πνεύμα εξερεύνησης και από συνένωση των ευρωπαϊκών λαών.

Η αποικιοκρατική οπτική του βιβλίου επιτείνεται έτι περισσότερο όταν γίνεται λόγος για τις ΗΠΑ. Για παράδειγμα, το δόγμα Μονρόε «έσωσε την Αμερική από τας επεμβάσεις των Ευρωπαίων». Πώς όμως; «Κατόπιν του διαγγέλματος αυτού αι ΗΠΑ γεύονται τα αγαθά της ειρήνης, αναλαμβάνουν την ηγεμονίαν του δυτικού ημισφαιρίου και με υπομονήν και δραστηριότητα αποικίζουν και εξημερώνουν όλας τας πέρας του Μισισσιπή αχανείς και αγρίας εκτάσεις» και «φέρουν την ζωήν και τον πολιτισμόν προς τας ακτάς του Ειρηνικού».

Επίσης, η βασική διαδικασία που περιγράφεται είναι πως «Η Ιστορία από του 19^{ου} αιώνας δεν περιορίζεται μόνον εις την Ευρώπη, αλλά εκτείνεται εις όλας τας ηπείρους. Και δεν είναι πλέον ευρωπαϊκή – γίνεται παγκόσμιος», ενώ κινητήριες δυνάμεις αυτής της διαδικασίας είναι η δημοκρατία, ο εθνικισμός και η βιομηχανική

¹⁵⁶ Γ1 (1966-1976), σ. 174-176

επανάσταση¹⁵⁷. Η βιομηχανική ανάπτυξη συναρτάται με την «αποικιακή ανάπτυξη» και μάλιστα η δεύτερη φαίνεται να αποτελεί αναγκαίο όρο της πρώτης: «[Η Γαλλία] περί τα μέσα του 19^{ου} αιώνας η βιομηχανία της είχεν αρκετά προχωρήσει, αντιμετώπισε πρόβλημα αποικιών. [Έτσι] κατέλαβον...». Το ίδιο ουδέτερο σχήμα ακολουθείται για όλες τις περιπτώσεις των ευρωπαϊκών αποικιακών δυνάμεων. Η αφηγηματική ματιά δεν εστιάζει στο εσωτερικό των αποικιών και στην εκμετάλλευση, αλλά τουναντίον εστιάζει στην ευρωπαϊκή οικονομική ανάπτυξη.

Στο **Λ1 (1967-1982)** υπάρχει εκτεταμένη περιγραφή και αφήγηση της αποικιοκρατίας, ενώ η βασική αφηγηματική γραμμή του βιβλίου δίνεται εξαρχής στην εξής παράγραφο:

«Ο νέος ιμπεριαλισμός: Από τού 1898 περίπου **τά μεγάλα έθνη αποκτούν σπουδαιότατα συμφέροντα εκτός τής Ευρώπης** και ή άποικιακή πολιτική λαμβάνει σύν τώ χρόνω μεγάλην σπουδαιότητα. Επειδή τά κράτη κατά τούς χρόνους εκείνους επανήλθον είς τό προστατευτικόν έμπόριον και αί άγοραί τής Εύρώπης έκλείσθησαν είς τήν ξένην βιομηχανία, **τά βιομηχανικά έθνη έζήτησαν διέξοδον** είς τάς όλιγότερον άνεπτυγμένας χώρας και ή κατοχή χώρας έκτος τής Εύρώπης πρός έκμετάλλευσιν παρουσιάσθη ώς **ανάγκη βιοτική διά τούς λαούς της**. Διά τούτο αί Μεγάλαι Δυνάμεις προσεπάθησαν ν' άποκτήσουν άποικιακόν κράτος, όσον τό δυνατόν εκτενές Imperium είς τήν Ασίαν, τήν Αφρικήν και τήν Ωκεανία, άφ' ότου μάλιστα ή Αμερική άπεκλείσθη είς τούς Ευρωπαίους. **Τήν προσπάθειαν ταύτην ώνόμασαν ιμπεριαλισμόν**, τήν δέ περίοδον **άπό τοϋ 1880 μέχρι του μεγάλου εύρωπαϊκού πολέμου, κατά τήν όποιαν έκδηλώνεται ζωηρότερον ή τάσις αυτή, έποχήν τοϋ νέου ιμπεριαλισμού**. Διά τοϋ ιμπεριαλισμού ή τής άποικιοκρατίας αί Δυνάμεις έξησφάλιζον νέας πλουτοπαραγωγικάς πηγάς, πρώτας υλας και άγοράς τών βιομηχανικών των προϊόντων, **ώς και έμψυχον υλικόν διά τους πολέμους των, διωχέτερον δέ είς τά άχανή έδάφη τών άποικιών των τόν πλεονάζοντα πληθυσμόν των**».

Λ1 (1967-1982), σ. 427-428

Παρατηρούμε πως ο όρος «ιμπεριαλισμός» συγγέεται εδώ με την αποικιοκρατία και την απλή επεκτατική πολιτική που συμβαίνει από την αρχαιότητα. Οι αιτίες που γίνεται αυτός ο νέος ιμπεριαλισμός ανάγονται στην φυσική αναζήτηση ζωτικού χώρου, η οποία αποτελεί «ανάγκη βιοτική για τους λαούς» των «βιομηχανικών εθνών» που «αναζητούν διέξοδο» στην «κατοχή χώρας» εκτός της επικράτειας τους. Όλη η διαδικασία περιγράφεται ως φυσική και αναγκαία για τους λαούς και τα έθνη της Ευρώπης. Η σύμφυση λαού και έθνους είναι ενδεικτική της οπτικής της εθνικής ενότητας και της γεωπολιτικής αντίληψης της ιστορίας, όπου ιστορικά υποκείμενα είναι τα κράτη ως εθνικές ολότητες, δίχως δηλαδή διαφοροποίηση στο εσωτερικό. Το βασικό συμπέρασμα που προβάλλεται ουδέτερα (χωρίς να εξηγείται το γιατί) είναι πως η οικονομική ανάπτυξη οδηγεί μοιραία και αντικειμενικά σε ιμπεριαλιστικές

---

¹⁵⁷ Γ1 (1966-1976), σ. 162-163

επεμβάσεις¹⁵⁸ και πως ο πόλεμος είναι μοιραίος λόγω των εθνικών και οικονομικών διαφορών μεταξύ των [προηγούμενως αναπτυγμένων και αποικιακών] κρατών¹⁵⁹.

Στο Γ3 (1976-1984) συνδέεται έστω και εμμέσως ο «νέος ιμπεριαλισμός» με την κατάκτηση νέων αγορών, τις «διεθνείς αγορές» όπως αναφέρεται συχνά ως έριδα των ανταγωνισμών, τις «πηγές πετρελαίου» και την ανάγκη για διοχέτευση των βιομηχανικών προϊόντων:

«Εκείνο που χαρακτηρίζει την ιστορία αυτής της εποχής [μετά το 1870-71 και μέχρι τον Α΄ Π.Π.] είναι: Η αποικιακή εξάπλωση (νέος ιμπεριαλισμός). Ή όλο και μεγαλύτερη βιομηχανική ανάπτυξη μεγάλωσε και την ανάγκη των βιομηχανικών δυνάμεων να βρουν πρώτες ύλες φτηνές, σιτηρά και αγορές για να τοποθετήσουν τα προϊόντα τους. Ετσι όλες κάνουν διεθνή πολιτική. Η τάση για ίδρυση μεγάλων αποικιακών κρατών ονομάστηκε «νέος ιμπεριαλισμός», με την έννοια ότι κανείς δεν ενδιαφερόταν πιά ν' αποκτήσει αυτοκρατορίες (imperia) σε ευρωπαϊκά εδάφη, αλλά στις άλλες ηπείρους».

Γ3 (1976-1984), σ. 267

Ωστόσο, δεν αναφέρονται τα εγκλήματα που διαπράχθηκαν εις βάρος των αποικιοκρατούμενων λαών και η αφήγηση φυσικοποιώντας την ανάγκη για πρώτες ύλες και διεθνείς αγορές, φυσικοποιεί και την διαδικασία του νέου ιμπεριαλισμού. Οι λαοί παραμένουν εκτός προσκήνιου της ιστορικής δράσης, υιοθετείται η ευρωκεντρική οπτική της αναγκαιότητας της κατάκτησης αγορών και πρώτων υλών για την βιομηχανία, ενώ ο χωρισμός του κόσμου σε αποικίες και ο διαμοιρασμός τους περιγράφεται ουδέτερα ως απότοκο των ανταγωνισμών, του «φοβερού ανταγωνισμού εξοπλισμών» που ακολούθησε και στον οποίο: «πολλοί πνευματικοί άνθρωποι και πολιτικοί δοκίμασαν να σταματήσουν [...] για την λύση των διαφορών», κάτι το οποίο δεν κατάφεραν λόγω των «όλο και οξύτερων αντιθέσεων που οδηγούσαν σταθερά προς τον πόλεμο»¹⁶⁰.

Στο Γ5 (1991-2006) ως αίτια αναφέρονται ουδέτερα οι οικονομικές ανάγκες που δημιούργησε η βιομηχανική επανάσταση:

«Οι ανάγκες που δημιούργησε η βιομηχανική επανάσταση (αναζήτηση πρώτων υλών, επέκταση αγορών για τη διάθεση των βιομηχανικών προϊόντων) υπήρξαν ο κυριότερος λόγος της αποικιακής/ιμπεριαλιστικής πολιτικής των ευρωπαϊκών δυνάμεων στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα».

Γ5 (1991-2006), σ. 230

Στο Λ4 (2007-2022) βασική αφηγηματική γραμμή του βιβλίου είναι η εξομάλυνση της προθετικότητας των ευρωπαϊκών κρατών για εκμετάλλευση και υποδούλωση του υπόλοιπου κόσμου. Για την επίτευξη αυτού του σκοπού, εισάγονται στοιχεία της

¹⁵⁸ Λ1 (1967-1982), σ. 439, όπου αναφέρεται για τις ΗΠΑ πως «εφήρμοζον πολιτικήν απομονώσεως. Αλλ' η οικονομική ανάπτυξις ωδήγησεν αυτάς εις επεμβάσεις εκτός των ορίων τους».

¹⁵⁹ Λ1 (1967-1982), σ. 443: «Υπήρχον δε βαθύτατα διαφοραί μεταξύ των κρατών, εθνικά και οικονομικά, αι οιοία ωδήγουν μοιραίως εις τον πόλεμον».

¹⁶⁰ Γ3 (1976-1984), σ. 270

ερμηνείας «εκπολιτισμού» ο οποίος αναφέρεται ως «χρέος» των πολιτισμένων δυτικών προς τον υπανάπτυκτο οικονομικά κόσμο, ενώ τα υλικά κίνητρα αναφέρονται ως «απώτερος σκοπός» και άρα, όχι βασικός και πρωταρχικός, ενώ ως ισάξιο κίνητρο παρατίθεται και η «φιλανθρωπία»:

«Η περίοδος από τα μέσα του 19ου αιώνα έως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο χαρακτηρίζεται από τη **δυναμική έξοδο των Ευρωπαίων** στον υπανάπτυκτο οικονομικά κόσμο της Αφρικής και της Ασίας, με **απώτερο σκοπό** την αναζήτηση νέων αγορών και πηγών ενέργειας, **αλλά και από την ακλόνητη πίστη στην ανωτερότητα του δυτικού πολιτισμού και στο χρέος εξαγωγής αξιών, θεσμών και φιλανθρωπίας**. Η νέα αυτή αποικιοκρατία έμεινε γνωστή ως ιμπεριαλισμός [...] η αναζήτηση αγορών και πηγών πρώτων υλών, η **ακλόνητη πίστη στην ανωτερότητα του δυτικού πολιτισμού και στο χρέος της εξαγωγής των αξιών και των θεσμών του, καθώς και η φιλανθρωπία**».

Λ4 (2007-2022), σ. 53

Στο ΣΤ7 (2012-2022) ενώ δεν γίνεται λόγος για τα υλικά κίνητρα (παρά μόνο για τα υλικά αποτελέσματα όπως π.χ. τα νέα προϊόντα που εισρέουν στην Ευρώπη από τις αποικίες), στο πλαίσιο της βιομηχανικής επανάστασης γίνεται αναφορά στον καπιταλισμό μονάχα περιγραφικά:

«**Οι Ευρωπαίοι αποκτούν νέες συνήθειες, όπως η χρήση του καπνού και του καφέ** [...] Την ίδια εποχή στο εσωτερικό της Ευρώπης **η ραγδαία ανάπτυξη του εμπορίου οδήγησε στη γέννηση του Καπιταλισμού**. Ιδρύθηκαν νέες τράπεζες καθώς και βιοτεχνικές επιχειρήσεις που **ανταγωνίζονταν** μεταξύ τους».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 17

Ενώ, στο «Γλωσσάρι», δίνεται και ο ορισμός του όρου καπιταλισμός (που χρησιμοποιήθηκε στο προηγούμενο απόσπασμα) συνηγορώντας σε μια επιδερμική και νεοκλασική-νεοφιλελεύθερη οικονομική εννοιολόγηση που αποκρύπτει την εκμετάλλευση, αλλά και τον ρόλο του κράτους που αποτελεί όργανο της κυρίαρχης τάξης και μέσο αναπαραγωγής και διεύρυνσης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής:

«**Καπιταλισμός ή Κεφαλαιοκρατία**: Πρόκειται για ένα οικονομικό σύστημα που **βασίζεται στην ανεμπόδιστη λειτουργία της αγοράς, χωρίς την παρέμβαση του κράτους**».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 18

γ) Μόνο υλικά κίνητρα (ως εκμετάλλευση-αρπαγή) και/ή αποδόμηση επιχειρήματος εκπολιτισμού (μη ευρωκεντρική οπτική)

Στο Γ4 (1984-1991), στο «Κεφάλαιο Έκτο: Η Ευρώπη του 19^{ου} αιώνα: η οργάνωση του καπιταλισμού (1800-1914)»¹⁶¹ συνδέεται η βιομηχανική επανάσταση με την αποικιακή εξάπλωση, την εκμετάλλευση των αποικιών και την όξυνση του αποικιακού ανταγωνισμού, ενώ μέσω αυτών εστιάζει και στις αλλαγές που επέρχονται στο εσωτερικό της κοινωνίας: στην «αστική τάξη της Ευρώπης που

¹⁶¹ Γ4 (1984-1991), σ. 212-243

γίνεται όλο και πιο ισχυρή», «στην εμφάνιση μιας νέας κοινωνικής τάξης, του βιομηχανικού προλεταριάτου» και «στις κοινωνικές συγκρούσεις [που] γίνονται συχνότερες και βιαιότερες»¹⁶². Η ανάλυση κατά κοινωνικές τάξεις, οι οποίες ορίζονται μέσω της θέσης τους στην παραγωγή, και η εστίαση στο εσωτερικό των κοινωνιών που δεν είναι αυτονόητα ενιαίο, αλλά αντίθετα περιλαμβάνει κοινωνικές συγκρούσεις με διαφορετικά επίδικα είναι πολύ νέο στοιχείο στην κατηγορία που εξετάζουμε.

Ακόμη, συνδέονται οι εξελίξεις στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής με τους κινδύνους των οικονομικών κρίσεων που αναφύονται στο έδαφός του. Συνδέονται, δηλαδή, οι οικονομικές κρίσεις με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής στο στάδιο του ιμπεριαλισμού:

«Πέρα όμως απ' αυτά, το **νέο οικονομικό σύστημα έκρυβε και κινδύνους**: εξαιτίας της **υπερπαραγωγής** και του διεθνούς ανταγωνισμού για τον έλεγχο της αγοράς, άρχισαν να εμφανίζονται οι λεγόμενες **οικονομικές κρίσεις**, που θα γίνουν πιο βαθιές μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο».

Γ4 (1984-1991), σ. 220

Αναφέρεται, επίσης, «η εκμετάλλευση της εργασίας των παιδιών και μάλιστα σε ανθυγιεινές συνθήκες», η οποία «είναι ένα από τα μεγαλύτερα εγκλήματα του καπιταλιστικού συστήματος». Στο πλαίσιο του καπιταλιστικού συστήματος και της ακμής του εντάσσονται όλες οι «ριζικές αλλαγές σε όλους τους τομείς του ανθρώπινου βίου»¹⁶³: οι «μεγάλες δημογραφικές μεταβολές και ο σχηματισμός των μεγάλων πόλεων»¹⁶⁴, ο θεσμός της εκπαίδευσης που καλείται να εναρμονιστεί και να προγραμματιστεί με την οικονομία-παραγωγή¹⁶⁵, η προπαγάνδα¹⁶⁶, η διαμόρφωση της ιδεολογίας από την κυρίαρχη αστική τάξη¹⁶⁷, η ανισομέρεια εντός κάθε κοινωνίας και μεταξύ των κρατών¹⁶⁸, η αναντιστοιχία μισθών και ανόδου των τιμών με συνέπεια την αθλιότητα της ζωής των εργατών¹⁶⁹, η ανεργία και η λειτουργία της στη τήρηση των χαμηλών ημερομισθίων¹⁷⁰ και η εμφάνιση της εργατικής τάξης που ήταν «κινητήρια δύναμη» των κοινωνικών συγκρούσεων και της βιομηχανικής παραγωγής, ενώ η σχέση της με την αστική τάξη ήταν σχέση εκμετάλλευσης και σύγκρουσης («οι δύο αυτές τάξεις είναι οι νέοι αντίπαλοι της νέας κοινωνίας»)¹⁷¹.

Επίσης, γίνεται οξεία κριτική σε αποικιοκρατικά προπαγανδιστικά αφηγήματα (τα οποία υπάρχουν σε άλλα εγχειρίδια) ως εξής:

«Ένας από τους βασικούς στόχους της αποικιακής εξάπλωσης των Ευρωπαίων ήταν η εκμετάλλευση των πρώτων υλών και των άλλων προϊόντων των αποικιών και η

¹⁶² Γ4 (1984-1991), σ. 212

¹⁶³ Γ4 (1984-1991), σ. 223

¹⁶⁴ Γ4 (1984-1991), σ. 221

¹⁶⁵ Γ4 (1984-1991), σ. 221

¹⁶⁶ Γ4 (1984-1991), σ. 223

¹⁶⁷ Γ4 (1984-1991), σ. 225

¹⁶⁸ Γ4 (1984-1991), σ. 222-225

¹⁶⁹ Γ4 (1984-1991), σ. 225

¹⁷⁰ Γ4 (1984-1991), σ. 226

¹⁷¹ Γ4 (1984-1991), σ. 226-228

πώληση σ' αυτές βιομηχανικών προϊόντων. Για το σκοπό αυτό ήταν απαραίτητα τα μεταφορικά μέσα. [...] Οι αποικιοκράτες ισχυρίζονταν ότι κατασκεύαζαν έργα στις αποικίες για να συμβάλουν στην ανάπτυξη και στον εκπολιτισμό τους».
Γ4 (1984-1991), σ. 233

Στο ΚΛ3 (1984-1989) υπάρχουν, επίσης, πολλές σχετικές αναφορές:

«Η Βιομηχανική Επανάσταση δημιούργησε και μια έντονη επιθυμία στους Ευρωπαίους για αποικίες που τις έβλεπαν όχι απλώς ως πηγές για την προμήθεια πρώτων υλών αλλά και ως αγορές για τη διάθεση του πλεονάσματος κεφαλαίου κι ακόμα για τη διάθεση των βιομηχανικών προϊόντων. Οι πρώτοι εργοστασιάρχες προσλάμβαναν εργάτες με πολύ χαμηλά ημερομίσθια και κέρδιζαν τεράστια ποσά. Στην αρχή χρησιμοποιούσαν τα κέρδη, για να χτίζουν κι άλλα εργοστάσια, αλλά μετά τα μέσα του 19ου αιώνα δεν χρειάζονταν πλέον νέα εργοστάσια, γιατί η παραγωγή υπερκάλυπτε τις εγχώριες ανάγκες. Κι έτσι το πρόβλημα ήταν πώς να διαθέσουν το επιπλέον κεφάλαιο και τα επιπλέον βιομηχανικά προϊόντα. Οι υπερπόντιες αποικίες ήταν μια διέξοδος. Έτσι εξηγείται γιατί η βουλιμία για αποικίες υπήρξε τόσο ισχυρή στα τέλη του 19ου αιώνα».

ΚΛ3 (1984-1989), σ. 93

«Ένα άλλο επιχείρημα υπέρ των αυτοκρατοριών ήταν οικονομικό. Ήταν η θεωρία του συγκριτικού πλεονεκτήματος. Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, οι αυτοκρατορίες έφεραν τα προϊόντα όλων των αποικιών μαζί σε μια παγκόσμια οικονομική αγορά. Κάθε αποικία συγκέντρωνε κάθε προσπάθεια της στη παραγωγή αυτών των αγαθών που ευνοούνταν περισσότερο σε αυτή. Έτσι το αποτέλεσμα ήταν μεγαλύτερη παραγωγή σε ολόκληρο τον κόσμο και μεγαλύτερα κέρδη για τον καθένα στον κόσμο. Η θεωρία φαινόταν λογική, αλλά στην εφαρμογή της τα πράγματα ήταν διαφορετικά. Οι αποικίες παρήγαν όχι όσα χρειαζόνταν αλλά όσα οι Ευρωπαίοι κύριοι τους αποφάσιζαν να πουλήσουν με το μεγαλύτερο κέρδος. Έτσι τα προϊόντα που προορίζονταν για εξαγωγή καλλιεργούνταν σε μεγάλες ποσότητες και οι Δυτικές εταιρίες πραγματοποιούσαν τεράστια κέρδη. Αλλά αυτά δεν έμεναν στις αποικίες, πήγαιναν στα αυτοκρατορικά κεφάλαια. Έτσι εξηγείται το διευρυνόμενο οικονομικό χάσμα ανάμεσα στις αυτοκρατορικές δυνάμεις και τις αποικίες ή, όπως ονομάζονται σήμερα, ανάμεσα στον Πρώτο και τον Τρίτο Κόσμο. Η διαφορά κατά μέσο όρο στο κατά κεφαλήν εισόδημα μεταξύ του Πρώτου και του Τρίτου Κόσμου ήταν σε γενικές γραμμές 3 προς 1 το 1500, και αυξήθηκε σε 5 προς 1 το 1850, σε 6 προς 1 το 1900 και σε 14 προς 1 το 1970».

ΚΛ3 (1984-1989), σ. 103-104

Και το ΚΛ4 (1998) κινείται σε ανάλογη γραμμή:

«Τον καιρό των Ανακαλύψεων, η Ευρώπη χρησιμοποίησε ως δικαιολογία για την αποικιοκρατία την ανάγκη εκχριστιανισμού των ιθαγενών. Όταν όμως αυτή η ιδέα, που άλλωστε δεν ήταν η πρωταρχική, υποχώρησε, η κατάκτηση ξένων λαών έχασε τη δικαιολόγησή της. Οι υπερπόντιες αποικίες, εξαρτήματα της οικονομίας της Δύσης, έφεραν αντιμέτωπους τους Διαφωτιστές μ' ένα σημαντικό δίλημμα σχετικά με τη νομιμότητα της αποικιοκρατίας. Η ύπαρξη

των αποικιών θεωρούνταν αναγκαία για την πρόοδο της Δύσης, για την ίδια την ολοκλήρωση του προγράμματος του Διαφωτισμού. Από την άλλη, **στηριζόταν στο θεσμό της δουλείας, ιδιαίτερα απεχθή**, επειδή ακύρωνε τη βασική αρχή του Διαφωτισμού για τη θεμελιώδη ισότητα όλων των ανθρώπων. **Καθώς οι ιθαγενείς της βόρειας Αμερικής εξοντώθηκαν από τους αποίκους, μεταφέρθηκαν αλυσοδεμένοι από την Αφρική χιλιάδες σκλάβοι, για να καλλιεργήσουν τις φυτείες. Απέναντι στο θέμα της υποδούλωσης και της εκμετάλλευσης εκείνων που στη θεωρία αποκαλούνταν “Καλύτεροι” και “αγνότεροι” λαοί, ο Διαφωτισμός κράτησε επαμφοτερίζουσα στάση».**

ΚΛ4 (1998), σ. 111-112

«Οι άνθρωποι και τα προϊόντα ταξίδευαν και μετακινούνταν. Η αγορά και η βιομηχανία της Ευρώπης ξανοίγονταν στον κόσμο. Ο κόσμος άρχισε να αναπνέει με κοινό ρυθμό. Ο φόβος από τις οικονομικές κρίσεις αντικατέστησε τον παλιό φόβο από λιμούς, λοιμούς, καταποντισμούς. Η καταστροφή της ινδικής υφαντουργίας από τον αγγλικό ανταγωνισμό στοίχισε αλλεπάλληλους λιμούς σ’ αυτή τη χώρα. Η δίψα της οικονομίας για ορυκτά και πρώτες ύλες στην Αφρική μετέτρεψε ολόκληρους λαούς σε σκλάβους».

ΚΛ4 (1998), σ. 132

Στο **ΚΛ7 (2001-2014)** οι παράγοντες που συντέλεσαν στην αποικιακή εξάπλωση ήταν η εύρεση νέων αγορών, οι ανάγκες σε πολύτιμα κι άλλα μέταλλα και πρώτες ύλες και η προβολή της στρατιωτικής και διπλωματικής ισχύος των κρατών προς το διεθνή χώρο και προς το εσωτερικό εθνικό ακροατήριο:

«Πολλοί παράγοντες συντέλεσαν στην αποικιακή πολιτική των ευρωπαϊκών δυνάμεων. Κυριότεροι από αυτούς ήταν: • Οι βιομηχανικές χώρες της Ευρώπης **αναζητούσαν νέες αγορές για την απορρόφηση των βιομηχανικών προϊόντων τους.** Έπρεπε επίσης να καλύψουν μέσω των αποικιών τις **ανάγκες τους σε πολύτιμα και άλλα μέταλλα, καθώς και σε βαμβάκι,** του οποίου η εξαγωγή στην Ευρώπη από την Αμερική μειώθηκε σημαντικά κατά την περίοδο του εμφύλιου πολέμου στη χώρα αυτή. **Η λύση που βρήκαν ήταν η επιβολή μέτρων προστατευτισμού στις αποικίες τους. Αυτό σήμαινε ότι εξανάγκαζαν τις αποικίες να εξάγουν τις πρώτες ύλες τους αποκλειστικά στη μητρόπολη και να αγοράζουν μόνο τα δικά της βιομηχανικά προϊόντα. Οι τιμές, κατά τις εμπορικές αυτές σχέσεις, ρυθμιζόνταν από τη μητροπολιτική χώρα σύμφωνα με τα συμφέροντά της.** • Τα ισχυρά ευρωπαϊκά κράτη **επιδίδωκαν την επέκταση του διεθνούς κύρους τους και την αύξηση της πολιτικής, της στρατιωτικής και της διπλωματικής τους δύναμης. Η οικοδόμηση αποικιακών αυτοκρατοριών συνέβαλε σημαντικά στην επίτευξη αυτού του στόχου και γι’ αυτό η αποικιοκρατική πολιτική έβρισκε θερμή υποστήριξη από μεγάλη μερίδα της κοινής γνώμης [...]** **Η προστασία των ιεραποστολών που διέδιδαν το χριστιανισμό σε χώρες όπου υπήρχε κίνδυνος για τη ζωή και το έργο τους αποτέλεσε μία ακόμη αφορμή αποικιοκρατικής επέκτασης. Η κοινή γνώμη στη μητροπολιτική χώρα τούς στήριζε ηθικά και αγωνιούσε για την τύχη τους. Έτσι, παρά τις αγαθές προθέσεις τους να διαδώσουν το χριστιανισμό και τον ευρωπαϊκό πολιτισμό, έγιναν συχνά το άλλοθι για στρατιωτική επέμβαση της χώρας τους στην “άγρια” περιοχή όπου επιτελούσαν το έργο τους».**

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 61-62

Η διαδικασία της εκμετάλλευσης και οικονομικής εξάρτησης της αποικίας από την μητρόπολη και οι συνθήκες ζωής και εργασίας στην αποικία δίνονται ξεκάθαρα:

«Η οικονομική ανάπτυξη μιας αποικίας ήταν απόλυτα προσανατολισμένη στην οικονομία της μητροπολιτικής χώρας και ήταν ουσιαστικά εξαρτημένη από αυτή».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 64

Επίσης, παρουσιάζεται, χωρίς να υιοθετείται, το ευρωκεντρικό επιχείρημα των αποικιοκρατών περί εκπολιτισμού ως κατά βάση εθνικιστικών αποικιοκρατικών κινήτρων πρόταγμα και άρα, εμμέσως αποδομείται ο ευρωκεντρισμός:

«Στην πολιτική τους οι αποικιοκρατικές χώρες προσπάθησαν να δώσουν ηθικό υπόβαθρο. Υποστήριξαν ότι αποτελούσε καθήκον της προηγμένης Ευρώπης να εκχριστιανίσει και να εκπολιτίσει τις περιοχές εκείνες της Γης που κατοικούνταν ακόμη από “βαρβάρους”. Η οικονομική και πολιτική διείσδυση στις αποικίες παρουσιαζόταν από τους αποικιοκράτες ως καταπολέμηση του δουλεμπορίου, της πείνας, της έλλειψης καθαριότητας και του αναλφαβητισμού. Στο βάθος βέβαια της υψηλής αυτής αποστολής υπήρχε πάντοτε και η εθνική υπερηφάνεια των Ευρωπαίων που έβλεπαν στο χάρτη τη σημαία της πατρίδας τους να κυματίζει σε τόσο απομακρυσμένες περιοχές του πλανήτη».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 65

Στο **Λ3 (2002)** αναφέρεται πως οι Ευρωπαίοι άποικοι ανέπτυξαν τον ευρωκεντρισμό, ως την «περισσότερο ή λιγότερο τονισμένη περιφρόνηση για τους άλλους πολιτισμούς» εκτιμώντας πως λόγω αυτής της ανωτερότητάς τους «έχουν να εκπληρώσουν μια “αποστολή” απέναντι στους αποικισμένους λαούς, να τους φέρουν την “πρόοδο”, να τους επιβάλλουν δηλαδή τον εκσυγχρονισμό, τις ιδέες και τα ήθη της Ευρώπης», όπου οι λέξεις-κλειδιά του ευρωκεντρικού επιχειρήματος χρησιμοποιούνται σε εισαγωγικά με διάθεση αποδόμησής του:

«Αυτός ο ευρωκεντρισμός, η περισσότερο ή λιγότερο τονισμένη περιφρόνηση για τους άλλους πολιτισμούς, δεν εμποδίζει τους Ευρωπαίους να λεηλατούν συχνά τους καλλιτεχνικούς θησαυρούς των χωρών στις οποίες διεισδύουν, για να κοσμήσουν τα μουσεία ή τις ιδιωτικές συλλογές τους. Με δεδομένη την ανωτερότητά τους, οι Ευρωπαίοι εκτιμούν ότι έχουν να εκπληρώσουν μια “αποστολή” απέναντι στους αποικισμένους λαούς, να τους φέρουν την “πρόοδο”, να τους επιβάλλουν δηλαδή τον εκσυγχρονισμό, τις ιδέες και τα ήθη της Ευρώπης, καθώς και τις αρχές και τα δόγματα της Καθολικής και της Προτεσταντικής Εκκλησίας».

Λ3 (2002), σ. 99

Στο **ΣΤ6 (2006-2007)** για την περίοδο των τελών του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού παρατίθεται το εξής απόσπασμα, όπου δίνεται το περίγραμμα της ανισομέρειας και της παγκόσμιας ιμπεριαλιστικής εκμετάλλευσης μέσω της αρπαγής και της συσσώρευσης:

«Τα ισχυρά ευρωπαϊκά κράτη εκμεταλλεύονται τον υπόλοιπο κόσμο και επεμβαίνουν στα εσωτερικά του ζητήματα. Δημιουργούν αποικίες και υπογράφουν προνομιακές συμφωνίες. Έτσι αυξάνεται ο ευρωπαϊκός πλούτος και μεγαλώνει η διαφορά ανάμεσα στην Ευρώπη και τις αποικίες της».
ΣΤ6 (2006-2007), σ. 14

Τα κίνητρά τους παρατίθενται μέσω των πηγών: η αρπαγή του πλούτου (πολύτιμων μετάλλων και εμπορευμάτων), η εξερεύνηση και η διάδοση της χριστιανικής πίστης¹⁷². Ωστόσο, δεν υπάρχει καμία αναφορά στο πλαίσιο του καπιταλιστικού συστήματος και στις εγγενείς αιτίες του οικονομικού ανταγωνισμού που αποτελούν την βασική αιτία της ιμπεριαλιστικής πολιτικής. Αυτά μονάχα υπονοούνται μέσω της καταληκτικής φράσης της ενότητας:

«παρ' όλο που ο κόσμος γίνεται πιο δίκαιος, εξακολουθούν να υπάρχουν αδικίες. Οι άνθρωποι όμως τώρα συνειδητοποιούν τις αδικίες και διεκδικούν δικαιώματα. Έτσι ξεκινούν πολλοί αγώνες που χαρακτηρίζουν το 19ο αιώνα και τις αρχές του 20ού. Αγώνες για κοινωνική δικαιοσύνη, ισότητα και ελευθερία».
ΣΤ6 (2006-2007), σ. 14

Δεν γίνεται αναφορά, όπως σε άλλα εγχειρίδια, στις νέες ιδέες του 19ου αιώνα, του μαρξισμού και του σοσιαλισμού που κυρίως εμπνέουν αυτούς τους κοινωνικούς αγώνες (κυρίως κατά τον 20ό αιώνα), ούτε στην ουσία της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης και των αντίπαλων κοινωνικών τάξεων στο εσωτερικό κάθε κεφαλαιοκρατικού κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού. Η αναφορά, συνεπώς, γίνεται κυρίως για τα αστικοδημοκρατικά αιτήματα που χαρακτηρίζουν κυρίως το πρώτο μισό του 19ου αιώνα, χωρίς βέβαια να αποτραβιούνται από την προμετωπίδα των κοινωνικών αγώνων και των εθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων ακόμα και πολύ αργότερα.

Στο Γ6 (2006-2022) στα αίτια και τα κίνητρα του ιμπεριαλισμού αναφέρονται τα ξεκάθαρα υλικά συμφέροντα: τα πολύτιμα μέταλλα, οι πρώτες ύλες, η υψηλότερη κερδοφορία των κεφαλαίων και η εύρεση νέων αγορών:

«Τα κύρια αίτια του φαινομένου εντοπίζονται στην ανάγκη των εκβιομηχανισμένων κρατών της Ευρώπης να βρουν νέες αγορές για τα βιομηχανικά προϊόντα τους, νέες πηγές πρώτων υλών (μεταλλεύματα, μαλλί, βαμβάκι) και καυσίμων (πετρέλαιο), νέες περιοχές επένδυσης των κεφαλαίων τους. Ακόμη, η απόκτηση αποικιών, εμπορικών σταθμών και βάσεων εξασφάλιζε στα ισχυρά ευρωπαϊκά κράτη τον έλεγχο των θαλασσών και τον απρόσκοπτο εφοδιασμό των πολεμικών τους πλοίων, ενώ, επιπλέον, αποτελούσε και παράγοντα ενίσχυσης του εθνικού γοήτρου. Η κοινωνική βάση της αποικιοκρατίας περιλάμβανε τόσο την αστική τάξη όσο και ευρύτερα κοινωνικά στρώματα. Η αποικιακή πολιτική υπαγορευόταν, σε μεγάλο βαθμό, από τους αστούς, που ωφελούνταν περισσότερο από αυτήν. [...]. Πρωτοπόροι της αποικιοκρατίας υπήρξαν οι εξερευνητές, οι χριστιανοί ιεραπόστολοι και οι έμποροι. Οι εξερευνητές, αναζητώντας νέες γνώσεις, ανακάλυπταν, συχνά, νέες περιοχές τις οποίες

¹⁷² ΣΤ6 (2006-2007), σ. 6

καταλάμβαναν στο όνομα της χώρας τους, επεκτείνοντας έτσι την κυριαρχία της. Οι ιεραπόστολοι, διαδίδοντας τον χριστιανισμό, προετοίμαζαν το έδαφος για μια μονιμότερη ευρωπαϊκή παρουσία. Επιπλέον, οι έμποροι, αναζητώντας νέες αγορές, λειτουργούσαν ως η εμπροσθοφυλακή των αποικιοκρατών».
Γ6 (2006-2022), σ. 49

3. Ποιες οι συνέπειες του ιμπεριαλισμού και της αποικιοκρατίας για τους αποικιοκρατούμενους λαούς;

α) Αποσιώπηση δουλείας ή έμμεση αναφορά της

Στο Γ1 (1966-1976) δεν γίνεται άμεση αναφορά στην δουλεία παρά μόνο μια φορά με έμμεση νύξη μέσω του Γλάδστον, ο οποίος «ειργάσθη δια την κατάργησιν της δουλείας εις τας αγγλικάς αποικίας»¹⁷³. Συνεχίζει λέγοντας πως «οι ερυθρόδερμοι, που ήσαν οι μόνοι κάτοικοι των περιφερειών αυτών, ανθίστανται, αλλά καταβάλλονται από τα τελειότερα όπλα και την επιτηδειότητα των αποικιστών», ενώ έπειτα από αυτό «ο πλούτος και αι ελευθερίαι των περιφερειών αυτών προσελκύουν κατά μυριάδας τους μετανάστας».

Ο αφανισμός και η γενοκτονία των Ινδιάνων περιγράφεται, δηλαδή, σχεδόν ως απελευθέρωση των περιοχών στις οποίες αυτοί κατοικούσαν προκειμένου απρόσκοπτα να «αυξάνονται οι μισθοί και αι απολαύσεις του βίου» των κατακτητών. Γίνεται μια αναφορά στον «απάνθρωπον θεσμόν της δουλείας» τον οποίο κατήργησε ο «μεγαλοφυής πρόεδρος των βορείων Λίνκολν [...] και απεκατέστησε την εθνικήν ενότητα»¹⁷⁴, σαν να επρόκειτο η δουλεία για μεμονωμένο περιστατικό σε όλη αυτήν την διαδικασία.

Στο Λ1 (1967-1982) οι ιθαγενείς που αντιστέκονται στο σκλάβωμα και την εξόντωσή τους αναφέρονται ως «φιλοπόλεμοι»¹⁷⁵, ενώ ως αντιστάθμισμα αλλού προβάλλεται πως «εσφάγησαν ιεραπόστολοι και έμποροι»¹⁷⁶ από την κινεζική εξέγερση του 1900 κατά των Ευρωπαίων.

Η δουλεία κι εδώ αναφέρεται μόνο μέσω της περιγραφής του αμερικανικού εμφύλιου πολέμου, όπου φυσικά οι νικητές αποκαθιστούν την εθνική ενότητα των ΗΠΑ κι έτσι η δουλεία αποδίδεται μονάχα σε μια ιδιομορφία, μια κακή πρακτική των ηττημένων του νότου, η οποία δεν αποτελούσε κανόνα της αποικιοκρατίας και έκτοτε εξέλειψε:

«Κατά τά επόμενα έτη αί Πολιτείαί διήλθον σοβαράν έσωτερικήν κρίσιν, διότι ύπήρχον μεγάλαι άντιθέσεις μεταξύ τών βορείων καί τών νοτίων άποικιών, αί

¹⁷³ Γ1 (1966-1976), σ. 164-166

¹⁷⁴ Γ1 (1966-1976), σ. 174-177

¹⁷⁵ Λ1 (1967-1982), σ. 428, όπου για την αποικιοποίηση της Αφρικής από την Αγγλία αναφέρεται πως: «Αλλ' η κατάληψις της ενδοχώρας προσέκρουσεν εις την αντίστασιν των φιλοπολέμων ιθαγενών».

¹⁷⁶ Λ1 (1967-1982), σ. 436

όποιαi ώξύνθησαν ιδίως έξ άφορμήσ τών δούλων. Οί βόρειοι, άγγλοσάξονες κυρίως, διαμαρτυρόμενοι τό θρήσκευμα καί φιλελεύθεροι, ήθελον τήν κατάργησιν τής δουλείας, ενώ οί νότιοι, κατά τό πλείστον λατίνοι, είχαν συμφέρον νά διατηρήσουν τούς μαύρους έν τη δουλεία, διότι κατεγίνοντο προ παντός με τήν καλλιέργειαν τής γής καί τούς έχρησιμοποίουν εις τās φυτείας των [...] Ή δουλεία κατηργήθη καί ό πόλεμος ήνωσε στενώτερον τās Πολιτείας, διότι έδειξεν ότι τά κοινά συμφέροντα ήσαν άσυγκρίτως υπέρτερα τών διαφορών».

Λ1 (1967-1982), 438-439

Στο Γ5 (1991-2006) δεν γίνεται καμία αναφορά στην δουλεία, στην σκλαβιά και στην εξόντωση των ιθαγενών στα πλαίσια της αποικιοκρατίας, ούτε και στις ρατσιστικές θεωρίες, οι οποίες τις συνοδεύουν και τις νομιμοποιούν. Οι συνθήκες ζωής στις αποικίες δίνονται μονάχα εμμέσως αναφέροντας «τις [αποτυχημένες] εξεγέρσεις που κατά καιρούς εκδηλώθηκαν από τους καταπιεσμένους πληθυσμούς»¹⁷⁷, ενώ [αναφερόμενο μεταπολεμικά] το «1970, που έχει ονομαστεί Έτος Ανεξαρτησίας, ο ευρωπαϊκός αποικισμός ανήκει στο παρελθόν και μόνο σε λίγες περιπτώσεις περιορίστηκε σε καθεστώς οικονομικής εξάρτησης»¹⁷⁸, δίχως να αναφέρεται ποιες είναι αυτές οι περιπτώσεις, τι συνέβαινε εκεί ως κανόνας και πώς έπαψε η οικονομική εξάρτηση στις υπόλοιπες περιπτώσεις.

β) Άμεση αναφορά δουλείας

Στο Γ3 (1976-1984) περιγράφεται σύντομα η «αποικιακή εξάπλωση της Αγγλίας» και στα πλαίσια του αμερικανικού εμφυλίου η «τραγικά σκληρή ζωή [...] των μαύρων σκλάβων» στις νότιες πολιτείες των ΗΠΑ, κάτι που «προκάλεσε αντίδραση και οι βόρειες πολιτείες κηρύχτηκαν κατά της δουλείας»¹⁷⁹. Ωστόσο, δεν γίνεται καμία αναφορά στην εξόντωση των Ινδιάνων.

Στο Γ4 (1984-1991) αν και αναδεικνύονται οι υλικές αιτίες της αποικιοκρατίας και του νέου ιμπεριαλισμού, εν μέρει υποβαθμίζεται ο ρόλος της δουλείας και του δουλεμπορίου σ' αυτήν την διαδικασία. Αντ' αυτού, γίνεται μια προσπάθεια να αμβλυνθεί η περιγραφή της αποικιοποίησης σε σχέση με τους ντόπιους και την υποδούλωσή/εξόντωσή τους μέσα από τον ρόλο της Καθολικής Εκκλησίας που προσπαθούσε να οικοδομήσει συναίνεση υπέρ των κατακτητών με σκοπό την ειρηνικότερη επιβολή τους:

«Η αποικιοποίηση δεν έγινε σε όλες τις περιπτώσεις ειρηνικά- στις περισσότερες η κατάκτηση έγινε ύστερα από σκληρούς πολέμους με τους ντόπιους. Στη μεγάλη αυτή επιχείρηση η καθολική εκκλησία είχε αναλάβει έναν εξαιρετικά σημαντικό ρόλο: με πολυάριθμες ιεραποστολές να διαδώσει το χριστιανισμό και να

¹⁷⁷ Γ5 (1991-2006), σ. 230

¹⁷⁸ Γ5 (1991-2006), σ. 230

¹⁷⁹ Γ3 (1976-1984), σ. 257-258

διαμορφώσει έτσι μια πνευματική συγγένεια ανάμεσα στους αποίκους και στους ντόπιους, που εξυπηρετούσε βέβαια τα συμφέροντα και την επιβολή των πρώτων». Γ4 (1984-1991), σ. 240

Στο ΚΛ3 (1984-1989) υπάρχουν πολλές σχετικές αναφορές:

«Εκεί αγόραζαν δούλους, που φόρτωναν στα πλοία του Ατλαντικού, για να δουλέψουν στις φυτείες των χωρών της Αμερικής, όπου καλλιεργούνταν ζαχαροκάλαμο, καπνό, βαμβάκι κι άλλα γεωργικά προϊόντα που τα πουλούσαν στην Ευρώπη. Μεγάλες περιουσίες αποκτήθηκαν από αυτές τις φυτείες, αφού οι δούλοι αποτελούσαν το φτηνό εργατικό δυναμικό. Η Αφρική όμως πλήρωσε ακριβά αυτόν τον εφοδιασμό με δούλους. Γύρω στα 48 εκατομμύρια δούλοι αιχμαλωτίστηκαν στο εσωτερικό της Αφρικής, αλλά μόνο το ένα τέταρτο αυτού του αριθμού, δηλ. 12 εκατομμύρια, έφθασε πράγματι στην Αμερική. Τα άλλα 36 εκατομμύρια πέθαναν, ενώ βιάζαν από το εσωτερικό προς την ακτή και όταν διέσχιζαν τον Ατλαντικό πάνω στα δουλεμπορικά καράβια. Οι συνθήκες πάνω σε αυτά τα πλοία ήταν απάνθρωπες, οι δούλοι μεταφέρονταν στοιβαγμένοι ο ένας πάνω στον άλλο. Ένας μεγάλος αριθμός χάθηκε από ασθένειες και κακομεταχείριση σε κάθε ταξίδι. [...] Αυτές οι πρώτες αποικίες ήταν η αρχή των μεγάλων Ευρωπαϊκών αποικιακών αυτοκρατοριών που κατά το 1914 κάλυπταν ολόκληρη την υδρόγειο».

ΚΛ3 (1984-1989), σ. 74

«Δεν είναι, επομένως, παράδοξο ότι η Εμπορική Επανάσταση έδωσε τέτοια ώθηση στην οικονομία της Δυτικής Ευρώπης, ώστε να πυροδοτήσει τη Βιομηχανική Επανάσταση στα τέλη του 18ου αιώνα. Κι αυτό έγινε με δύο τρόπους. Ο πρώτος ήταν με την Εμπορική Επανάσταση που προμήθευσε τη Δυτική Ευρώπη με μεγάλα κεφάλαια απαραίτητα για την ανέγερση των εργοστασίων και την κατασκευή των μηχανών της Βιομηχανικής Επανάστασης. Τα κεφάλαια έρρεαν στην Ευρώπη με τη μορφή κερδών από το υπερπόντιο εμπόριο: κέρδη από το εμπόριο των δούλων, των μπαχαρικών, των γουναρικών και το εμπόριο με τις φυτείες και τις αποικίες».

ΚΛ3 (1984-1989), σ. 77

«Μεταξύ του 1900 και 1910 σχεδόν ένα εκατομμύριο Ευρωπαίοι μετανάστευαν κάθε χρόνο σε υπερπόντιες χώρες. Στο διάστημα αυτό και για πολλά χρόνια ακόμη οι Αφρικανοί φορτώνονταν στα δουλεμπορικά πλοία για τις χώρες της Αμερικής. Παράλληλα, ισάριθμοι σχεδόν Ασιάτες εγκατέλειπαν τη πατρίδα τους, για να εργαστούν σαν μισο-σκλάβοι ή κούληδες στη Νοτιοανατολική Ασία, Αφρική και σε χώρες της Αμερικής. Το τελικό αποτέλεσμα ήταν να διαμορφωθεί ένας νέος χάρτης φυλών της υφηλίου».

ΚΛ3 (1984-1989), σ. 89

Και στο ΚΛ4 (1998) με λιγότερη έκταση:

«Η ύπαρξη των αποικιών θεωρούνταν αναγκαία για την πρόοδο της Δύσης, για την ίδια την ολοκλήρωση του προγράμματος του Διαφωτισμού. Από την άλλη, στηριζόταν στο θεσμό της δουλείας, ιδιαίτερα απεχθή, επειδή ακύρωνε τη βασική αρχή του Διαφωτισμού για τη θεμελιώδη ισότητα όλων των ανθρώπων. Καθώς οι

ιθαγενείς της βόρειας Αμερικής εξοντώθηκαν από τους αποίκους, μεταφέρθηκαν αλυσσοδεμένοι από την Αφρική χιλιάδες σκλάβοι, για να καλλιεργήσουν τις φυτείες [...] Η δίψα της οικονομίας για ορυκτά και πρώτες ύλες στην Αφρική μετέτρεψε ολόκληρους λαούς σε σκλάβους».

ΚΛ4 (1998), σ. 111-112, 132

Στο **ΚΛ7 (2001-2014)** καταγράφεται το ευρύ δουλεμπόριο στις ΗΠΑ και το καθεστώς δουλείας που σε συνδυασμό με την αφθονία των πρώτων υλών ώθησαν την οικονομία των ΗΠΑ προκειμένου αυτές να γίνουν μεγάλη δύναμη στα τέλη του 19ου αιώνα:

«Ειδικότερα οι Η.Π.Α., μετά την απόκτηση της ανεξαρτησίας τους, γνώρισαν μεγάλη οικονομική ανάπτυξη. Η σταδιακή επέκταση του κράτους έδωσε νέα ώθηση στην αξιοποίηση του γεωργικού πλούτου. Η καλλιέργεια μάλιστα του βαμβακιού και του ζαχαροκάλαμου συνδέθηκε με το δουλεμπόριο, τη μεταφορά δηλαδή μαύρων από την Αφρική για την κάλυψη των αυξανόμενων αναγκών. Η συνεχής επέκταση της καλλιέργειας του βαμβακιού καθιστούσε αναγκαία την εξεύρεση νέων εργατικών χεριών. Το 1850 τα επτά όγδοα της παγκόσμιας παραγωγής βαμβακιού παράγονταν στις νότιες πολιτείες. Έτσι ο αριθμός των δούλων μέρα με τη μέρα μεγάλωνε».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 66

ενώ για τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές αποικίες αναφέρεται πως:

«Η δουλεία επισήμως καταργήθηκε. αλλά οι συνθήκες κάτω από τις οποίες υποχρεώνονταν να εργάζονται οι ιθαγενείς ήταν ελάχιστα καλύτερες από εκείνες της δουλείας».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 64

Στο **Λ4 (2007-2022)** τα εγκλήματα που συνέβησαν στις αποικίες και η υποδούλωση των ιθαγενών τείνουν να εξομαλυνθούν και να υποβαθμιστούν εννοιολογικά-περιγραφικά με έννοιες όπως ο *εξαναγκασμός* και η *χρήση βίας*:

«Οι νέες αποικίες εγκαθιδρύθηκαν από χώρες της Ευρώπης και από τις ΗΠΑ σε υπανάπτυκτες οικονομικά και ανίσχυρες στρατιωτικά περιοχές του κόσμου, ιδίως στην Αφρική, την Ασία και τον Ειρηνικό Ωκεανό, με τον εξαναγκασμό ή τη χρήση βίας, για να εξυπηρετήσουν κυρίως οικονομικά και στρατηγικά συμφέροντα των μητροπολιτικών χωρών».

Λ4 (2007-2022), σ. 54-55

Στο **ΣΤ7 (2012-2022)** στο πλαίσιο των Ανακαλύψεων γίνεται αναφορά στην δουλεία που επέβαλαν οι άποικοι στους ιθαγενείς, ενώ με τη λέξη *συχνά* δηλώνεται η μη συστηματικότητα αυτής της συμπεριφοράς-πρακτικής καταστροφής των πολιτισμών τους και καλλιέργειας ρατσισμού και απανθρωποποίησης:

«Εκεί ήρθαν σε επαφή με τους πολιτισμούς αρχαίων λαών, όπως οι Ίνκας και οι Αζτέκοι, αλλά ελάχιστα επηρεάστηκαν από αυτούς. Συχνά οι νέοι κάτοικοι αντιμετώπισαν με περιφρόνηση τους ιθαγενείς και τους εκμεταλλεύθηκαν. Η δουλεία, ιδιαίτερα στις αποικίες, αποτέλεσε την πιο αρνητική συνέπεια των Ανακαλύψεων».

γ) Αναφορά εξόντωσης ανθρώπων και πολιτισμών

Στο ΚΛ3 (1984-1989) αναφέρεται για πρώτη φορά με μεγάλη επιμονή σε πολλά σημεία η εξόντωση ολόκληρων λαών είτε μέσω κατακτητικών πολέμων αποικιοποίησης και πρωταρχικής συσσώρευσης, είτε μέσω της μαζικότατης δουλικής εργασίας που μετέτρεψε σε σκλάβους ολόκληρους λαούς που κατοικούσαν τις μετέπειτα αποικιακές κτήσεις. Παραθέτουμε σχετικά ενδεικτικά σημεία των περιεχομένων:

«Όταν οι Δυτικό-Ευρωπαίοι άρχισαν τον υπερπόντιο επεκτατισμό τους, χρησιμοποίησαν τα ανώτερα πλοία τους καθώς και τα καλύτερα ναυτικά τους κανόνια, για να κυριαρχήσουν σε όλους τους ωκεανούς. Αυτό τους επέτρεψε να ελέγχουν το παγκόσμιο εμπόριο κι έτσι κατόρθωσαν να παίρνουν ό,τι επιθυμούσαν από κάθε ήπειρο. Όταν κατέστρεψαν τις αυτοκρατορίες των Αζτέκων και των Ίνκας στην Αμερική, απέκτησαν τεράστιες ποσότητες από χρυσό και ασήμι. Οι Ισπανοί συνέλαβαν τον ηγεμόνα των Ίνκας Αταχουάλπα και τον ανάγκασαν να πληρώσει υπέρογκα λύτρα για την ελευθερία του, χρυσά και ασημένια αντικείμενα που γέμιζαν συνολικά ένα δωμάτιο 22 επί 17 πόδια και ύψος 7 πόδια. Αφού του απέσπασαν όλα αυτά τα λάφυρα, οι Ισπανοί εξαπάτησαν τον άτυχο βασιλιά. Τον στραγγάλισαν, αφού τον βάφτισαν προηγουμένως, για να πεθάνει Χριστιανός».

ΚΛ3 (1984-1989), σ. 73

«Αφού πρώτα πήραν όλα τα πολύτιμα μέταλλα των ηγεμόνων των Αζτέκων και των Ίνκας, οι Ισπανοί ανάγκασαν τους Ινδιάνους να εργαστούν στα ορυχεία, για να βγάλουν κι άλλο χρυσό κι ασήμι. Για αιώνες τα Ισπανικά πλοία έπλεαν από το Νέο Κόσμο για την πατρίδα, φορτωμένα με Αμερικάνικους θησαυρούς. Οι Ευρωπαίοι χρησιμοποίησαν ένα μέρος των θησαυρών, για να πληρώνουν τα μπαχαρικά, τα υφάσματα και τα άλλα εμπορεύματα που αγόραζαν από την Ασία. Μια άλλη πηγή υπερπόντιου πλούτου για τους Ευρωπαίους ήταν η Αφρική. Εκεί αγόραζαν δούλους, που φόρτωναν στα πλοία του Ατλαντικού, για να δουλέψουν στις φυτείες των χωρών της Αμερικής, όπου καλλιεργούνταν ζαχαροκάλαμο, καπνό, βαμβάκι κι άλλα γεωργικά προϊόντα που τα πουλούσαν στην Ευρώπη. Μεγάλες περιουσίες αποκτήθηκαν από αυτές τις φυτείες, αφού οι δούλοι αποτελούσαν το φτηνό εργατικό δυναμικό. Η Αφρική όμως πλήρωσε ακριβά αυτόν τον εφοδιασμό με δούλους. Γύρω στα 48 εκατομμύρια δούλοι αιχμαλωτίστηκαν στο εσωτερικό της Αφρικής, αλλά μόνο το ένα τέταρτο αυτού του αριθμού, δηλ. 12 εκατομμύρια, έφθασε πράγματι στην Αμερική. Τα άλλα 36 εκατομμύρια πέθαναν, ενώ βάνιζαν από το εσωτερικό προς την ακτή και όταν διέσχιζαν τον Ατλαντικό πάνω στα δουλεμπορικά καράβια. Οι συνθήκες πάνω σε αυτά τα πλοία ήταν απάνθρωπες, οι δούλοι μεταφέρονταν στοιβαγμένοι ο ένας πάνω στον άλλο. Ένας μεγάλος αριθμός χάθηκε από ασθένειες και κακομεταχείριση σε κάθε ταξίδι. [...] Αυτές οι πρώτες αποικίες ήταν η αρχή των μεγάλων Ευρωπαϊκών αποικιακών αυτοκρατοριών που κατά το 1914 κάλυπταν ολόκληρη την υδρόγειο»..

ΚΛ3 (1984-1989), σ. 74

«Μεταξύ του 1900 και 1910 σχεδόν ένα εκατομμύριο Ευρωπαίοι μετανάστευαν κάθε χρόνο σε υπερπόντιες χώρες. Στο διάστημα αυτό και για πολλά χρόνια ακόμη οι Αφρικανοί φορτώνονταν στα δουλεμπορικά πλοία για τις χώρες της Αμερικής. Παράλληλα, ισάριθμοι σχεδόν Ασιάτες εγκατέλειπαν τη πατρίδα τους, για να εργαστούν σαν μισο-σκλάβοι ή κούληδες στη Νοτιοανατολική Ασία, Αφρική και σε χώρες της Αμερικής. Το τελικό αποτέλεσμα ήταν να διαμορφωθεί ένας νέος χάρτης φυλών της υφελίου».

ΚΛ3 (1984-1989), σ. 89

«Έτσι τώρα η Βιομηχανική Επανάσταση έδωσε συντριπτική οικονομική και στρατιωτική δύναμη στις εκβιομηχανιζόμενες χώρες. Έδωσε σ' αυτές το πλεονέκτημα της πληθυσμιακής υπεροχής, της υπεροχής σε πόρους και σε όπλα. Κινηματογραφικά έργα με θέμα την Αμερικανική Δύση έχουν δείξει πως οι Ινδιάνοι, έφιπποι και πολεμώντας με τα τομαχόκ (τσεκούρια), βέλη και τόξα, δεν είχαν καμιά ελπίδα να νικήσουν τα εκατομμύρια των Ευρωπαίων αποίκων, που μεταφέρονταν με ατμόπλοια και σιδηροδρόμους και ήταν οπλισμένοι με τουφέκια και κανόνια».

ΚΛ3 (1984-1989), σ. 92

Και στο **ΚΛ4 (1998)** υπάρχουν ανάλογες αναφορές σε μικρότερη έκταση:

«Τον καιρό των Ανακαλύψεων, η Ευρώπη χρησιμοποίησε ως δικαιολογία για την αποικιοκρατία την ανάγκη εκχριστιανισμού των ιθαγενών. Όταν όμως αυτή η ιδέα, που άλλωστε δεν ήταν η πρωταρχική, υποχώρησε, η κατάκτηση ξένων λαών έχασε τη δικαιολόγησή της. Οι υπερπόντιες αποικίες, εξαρτήματα της οικονομίας της Δύσης, έφεραν αντιμέτωπους τους Διαφωτιστές μ' ένα σημαντικό δίλημμα σχετικά με τη νομιμότητα της αποικιοκρατίας. Η ύπαρξη των αποικιών θεωρούνταν αναγκαία για την πρόοδο της Δύσης, για την ίδια την ολοκλήρωση του προγράμματος του Διαφωτισμού. Από την άλλη, στηριζόταν στο θεσμό της δουλείας, ιδιαίτερα απεχθή, επειδή ακύρωνε τη βασική αρχή του Διαφωτισμού για τη θεμελιώδη ισότητα όλων των ανθρώπων. Καθώς οι ιθαγενείς της βόρειας Αμερικής εξοντώθηκαν από τους αποίκους, μεταφέρθηκαν αλυσσοδεμένοι από την Αφρική χιλιάδες σκλάβοι, για να καλλιεργήσουν τις φυτείες. Απέναντι στο θέμα της υποδοúlωσης και της εκμετάλλευσης εκείνων που στη θεωρία αποκαλούνταν “Καλύτεροι” και “αγνότεροι” λαοί, ο Διαφωτισμός κράτησε επαμφοτερίζουσα στάση».

ΚΛ4 (1998), σ. 111-112

Στο **Λ3 (2002)** υπάρχουν εκτεταμένες αναφορές στις βιαιότητες των Ευρωπαίων αποίκων κατά των ιθαγενών κατοίκων και των πολιτισμών τους. Αναφέρονται, δίχως αμβλύσεις, τα εγκλήματα των αποικιοκρατών οι οποίοι «χωρίς τον σεβασμό των ατομικών δικαιωμάτων [...] κατέστρεψαν τις οικονομίες και τη γη τους [των ιθαγενών] με τη λεηλασία [...] παραβίαζαν την αρχή των εθνοτήτων και της εθνικής αυτοδιάθεσης έξω από την Ευρώπη». Παρατηρούμε, εδώ, δηλαδή το ακριβώς αντίθετο σχήμα από το σχήμα του «εκπολιτισμού» και της «ένοπλης εξερεύνησης» που «αναπτύσσει τους λαούς των αποικιών» που συναντούμε σε άλλα εγχειρίδια:

«Οι επιπτώσεις της αποικιοκρατίας είναι πολύπλευρες και για τις αποικιοκρατούμενες και για τις αποικιοκρατικές χώρες. Οι Ευρωπαίοι επέκτειναν στον υπόλοιπο κόσμο, προπάντων στην Αφρική, τις διοικητικές τους μεθόδους, **χωρίς το σεβασμό των ατομικών δικαιωμάτων**. Χρησιμοποίησαν την τεχνολογία τους, χωρίς να επιτρέπουν στους ίδιους να την αναπαράγουν, **κατέστρεψαν τις οικονομίες τους και τη γη τους με τη λεηλασία**. Ενώ οι Ευρωπαίοι ήταν περήφανοι για τα εθνικά τους κράτη, **παραβίαζαν την αρχή των εθνοτήτων και της εθνικής αυτοδιάθεσης έξω από την Ευρώπη** [...] Αυτός ο ευρωκεντρισμός, η περισσότερο ή λιγότερο τονισμένη περιφρόνηση για τους άλλους πολιτισμούς, δεν εμποδίζει τους Ευρωπαίους να **λεηλατούν συχνά τους καλλιτεχνικούς θησαυρούς των χωρών στις οποίες διεισδύουν**, για να κοσμήσουν τα μουσεία ή τις ιδιωτικές συλλογές τους».

Λ3 (2002), σ. 99

Ενώ, το ζήτημα της λεηλασίας και της εξόντωσης τονίζεται έτι περαιτέρω, όταν τίθεται και σε ερώτηση του εγχειριδίου:

«**Πώς αντιμετώπιζαν οι Ευρωπαίοι τους ιθαγενείς κατοίκους και πολιτισμούς;**».

Λ3 (2002), σ. 88

Στο **ΣΤ6 (2006-2007)** αναφέρεται η εκμετάλλευση των ιθαγενών πληθυσμών από τους Ευρωπαίους κατά τις Ανακαλύψεις, ενώ η συμπεριφορά των αποίκων έναντι των ιθαγενών δεν αποσιωπάται, τουναντίον παρατίθεται μέσω πηγής με ρεαλισμό:

«Οι Ανακαλύψεις αυτές έχουν σημαντικές συνέπειες για την Ευρώπη και ολόκληρο τον κόσμο. **Οι Ευρωπαίοι** ιδρύουν **αποικίες** στις νέες χώρες και **εκμεταλλεύονται τους ιθαγενείς πληθυσμούς** [...] Ενώ **οι Ινδιάνοι είχαν καλή διάθεση απέναντί τους**, οι **χριστιανοί** εισέβαλαν σ' αυτές τις χώρες **σαν λυσσασμένοι λύκοι**. Ιδού οι λόγοι για τους οποίους **σκοτώθηκαν τόσοι άνθρωποι**».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 5, 7

Στο **Γ6 (2006-2022)** το αποτέλεσμα που συνεπέφερε η αποικιοκρατία για τις αποικίες περιγράφεται ρεαλιστικά, χωρίς προσπάθεια άμβλυνσης, ως εξής:

«Οι αποικίες σφραγίστηκαν από την αποικιοκρατία. **Ο πλούτος τους λεηλατήθηκε**. Οι **λαοί τους αντιμετωπίστηκαν σαν να ήταν κατώτεροι** και μετατράπηκαν, σχεδόν, σε **δούλους**. Οι **πολιτισμοί τους υποτιμήθηκαν**. [...] Απέναντι σ' αυτή την **επέλαση**, οι λαοί των αποικιών εκδήλωσαν όλες τις αντιδράσεις, από την απόλυτη υποταγή έως την επανάσταση».

Γ6 (2006-2022), σ. 50

Η κατάκτηση της Δύσης (της αμερικανικής ενδοχώρας) αναφέρεται πως «συνοδεύτηκε από τον αφανισμό των ντόπιων Ινδιάνων», ενώ περιγράφονται τα υλικά κίνητρα του αμερικανικού εμφυλίου, όπου η επιθυμία για κατάργηση της δουλείας δεν αποδίδεται μονάχα ως ηθικά απαράδεκτη για τα ανθρωπιστικά ιδεώδη των βορείων, αλλά και στα εμπόδια που έθετε στην οικονομική τους ανάπτυξη:

«Στον νότο, οι μεγάλοι γαιοκτήμονες διατηρούσαν φυτείες στις οποίες εργάζονταν **μαύροι δούλοι**. Στον βορρά, οι αστοί θεωρούσαν ότι **η δουλεία εμπόδιζε τη βιομηχανική ανάπτυξη** (οι δούλοι δεν είχαν, στην πραγματικότητα, εισόδημα και

έτσι δεν μπορούσαν να αγοράζουν βιομηχανικά προϊόντα), **ήταν ηθικά απαράδεκτη και έπρεπε να καταργηθεί**».

Γ6 (2006-2022), σ. 53

4. Ποιοι υποστηρίζουν την πολιτική του ιμπεριαλισμού και της αποικιοκρατίας στις αποικιοκρατικές/ιμπεριαλιστικές ευρωπαϊκές δυνάμεις;

α) Γενική υποστήριξη αποικιοκρατίας (ύπαρξη εθνικής ενότητας)

Στο Γ5 (1991-2006) η αποικιακή εξάπλωση συναρτάται και με την εθνική υπερηφάνεια των λαών των ευρωπαϊκών δυνάμεων:

«Οι **αποικίες** αυτές δεν ωφελούσαν μόνο οικονομικά τις ανεπτυγμένες ευρωπαϊκές χώρες, αλλά και **αποτελούσαν απόδειξη δύναμης** των αποικιοκρατικών δυνάμεων, που **ενίσχυε την εθνική υπερηφάνεια των λαών τους**».

Γ5 (1991-2006), σ. 230

Είναι, βεβαίως, προβληματικό να αποδίδεται η ιμπεριαλιστική πολιτική των ευρωπαϊκών δυνάμεων με την συνεπαγόμενη επίδειξη ισχύος στην ανάγκη εθνικής υπερηφάνειας των λαών, αφού προϋποθέτει ότι οι λαοί εμφορούνται εξ ορισμού από εθνικιστικά αισθήματα και ανάγκη καταπίεσης άλλων λαών. Τείνει, δηλαδή, να αποδοθεί η αποικιοκρατική εξάπλωση στην ικανοποίηση της θέλησης των οικείων λαών και της ανάγκης τους για εθνική υπερηφάνεια, κάτι που συμβαίνει μόνο σε περιπτώσεις όπου η κυρίαρχη εθνικιστική ιδεολογία έχει διαποτίσει τις μάζες. Είναι μια ερμηνεία που εν μέρει εκκινεί με παραδοχή την εθνική ενότητα και την συνενοχή των κοινωνιών-λαών για τους κατακτητικούς πολέμους των ελίτ και των κρατών τους, ειδικά σε μια περίοδο που η πολιτική των μαζών δεν έχει κάνει ακόμα την ισχυρή εμφάνισή της.

Στο Λ4 (2007-2022) δηλώνεται σαφώς πως υπήρχε *λαϊκή υποστήριξη* στο εσωτερικό των κρατών και η αποικιοποίηση αποτελούσε *εθνικό στόχο*, ο οποίος έπαιρνε τη μορφή *μεσσιανισμού* και *εθνικής αποστολής*. Ο μετριασμός αυτής της καθολικής υποστήριξης επιχειρείται μέσω της πηγής «Η κριτική του ιμπεριαλισμού», όπου αναφέρεται πως «δεν υποστήριζαν όλοι οι διανοούμενοι του δυτικού κόσμου την αποικιοκρατία»¹⁸⁰. Νέο στοιχείο εδώ είναι ότι παρομοιάζεται αυτή η διαδικασία εθνικής έξαρσης και αποικιοποίησης με την αλυτρωτική πολιτική της Ελλάδας και το όραμα της Μεγάλης Ιδέας εκκινούμενο κι αυτό (όπως και η αποικιοκρατία) από κατ' αρχήν πολιτιστικά και διαφωτιστικά κίνητρα που αποδίδονται όχι σε εθνικιστικές τάσεις εντός της κοινωνίας (έστω και δημοφιλείς), αλλά σε ολόκληρο το σώμα της κοινωνίας, το οποίο νοείται ως ιδεολογικά συμπαγές-ομοιογενές:

«**Αποικιοκρατία και εθνικισμός**. Η εξυπηρέτηση οικονομικών και στρατηγικών συμφερόντων δεν ήταν ωστόσο το μοναδικό κίνητρο, όπως προαναφέρθηκε. **Η απόκτηση αποικιών σε υπανάπτυκτες και εν πολλοίς άγνωστες περιοχές του κόσμου υπήρξε εθνική επιδίωξη, που απέκτησε λαϊκή υποστήριξη**. Οι αποικίες

¹⁸⁰ Λ4 (2007-2022), σ. 56

στον υπανάπτυκτο και αναξιοπαθόντα κόσμο της Αφρικής και της Ασίας έφτασαν να θεωρούνται επιβράβευση των δυνατοτήτων και της ισχύος μιας χώρας της Ευρώπης και στόχος εθνικός. **Η αποικιοκρατία ήταν άρρηκτα και οργανικά συνδεδεμένη με τον εθνικισμό, ενώ στον πυρήνα της υπήρχε το στοιχείο του μεσσιανισμού* και της εθνικής αποστολής.** Οι Βρετανοί αναφέρονταν στο “**χρέος του λευκού ανθρώπου**” (the white man’s burden), οι Γάλλοι στην “**πολιτιστική τους αποστολή**” (mission civilisatrice). Ακολούθησαν οι Γερμανοί και οι Βέλγοι με ανάλογες αναφορές. **Στοιχεία της ίδιας εθνικής έξαρσης** διακρίνονται και στο **όραμα των Ελλήνων** αυτής της εποχής, το όραμα της Ελλάδας από την οποία **ανέμεναν να “φωτίσει” ως φωτοβόλος “φάρος” και να απελευθερώσει την “καθ’ ημάς Ανατολή”**».

Λ4 (2007-2022), σ. 56

β) Εθνικιστική υποστήριξη αποικιοκρατίας (ή ύπαρξη κοινωνικών τάξεων, ιδεολογικής σύγκρουσης και αντίπαλων κοινωνικών συμφερόντων)

Στο **Λ3 (2002)** αναφέρεται η ιδεολογία του (επιθετικού) πολεμοχαρούς εθνικισμού που συνοδεύει την υποστήριξη της αποικιοκρατίας:

«η σύγκρουση των ιμπεριαλισμών οξύνει την εθνικιστική αντιπαράθεση στην Ευρώπη και ενισχύει τις πολεμοχαρείς δυνάμεις στο εσωτερικό της»:

Λ3 (2002), σ. 89

Διαχωρίζονται, έτσι, οι δυνάμεις στο εσωτερικό της κάθε κοινωνίας (και δεν υπάρχει παραδοχή της εθνικής ενότητας) λόγω του ίδιου του ιμπεριαλιστικού ανταγωνισμού των κρατών τους που επεκτείνεται σε όλο τον κόσμο. Επιπλέον, αναφέρεται ως στήριγμα του ιμπεριαλισμού ο (επιθετικός) εθνικισμός, που ως κυρίαρχη ιδεολογία διαποτίζει όλο και ευρύτερες μάζες, και αποτελεί έτσι την καλύτερη συνταγή των ελίτ στην αντιμετώπιση και πρόληψη των κοινωνικών συγκρούσεων στο εσωτερικό των ευρωπαϊκών κρατών:

«Σε όλες τις αποικιοκρατικές χώρες, η ιμπεριαλιστική πολιτική υποστηρίζεται από ευρύτατα κοινωνικά στρώματα, που διακρίνονται από εθνικιστικές βάσεις. Οι ευρωπαϊκοί λαοί βλέπουν στην αποικιακή εξάπλωση έναν τρόπο για να επιβεβαιώσουν τη δύναμή τους και την ευφυΐα τους, να δικαιολογήσουν την εθνική τους υπερηφάνεια και να δώσουν διέξοδο στην επιθυμία τους για δράση».

Λ3 (2002), σ. 97

Ενώ, περιγράφονται, από την άλλη μεριά, με την «μαζική ένδεια του βιομηχανικού προλεταριάτου» λόγω του ότι «η προσφορά εργατικών χεριών ξεπερνά τη ζήτηση»¹⁸¹, οι άθλιες συνθήκες κατοικίας των εργατών, η μαζική ανεργία, οι οικονομικές κρίσεις «υπερπαραγωγής» «στο πλαίσιο του κεφαλαιοκρατικού συστήματος»¹⁸² και «η παιδική εργασία που τον 19ο αιώνα παίρνει τρομακτικές διαστάσεις [με] πάνω από 12 ώρες βαριά εργασία κάτω από τη γη ακόμα και για

¹⁸¹ Λ3 (2002), σ. 89

¹⁸² Λ3 (2002), 92-95, όπου περιγράφεται το «κοινωνικό ζήτημα» της «άθλιας οικονομικής και κοινωνικής θέσης της πολυπληθούς βιομηχανικής εργατικής τάξης».

παιδιά 5 χρονών»¹⁸³. Νέο στοιχείο, επίσης, είναι ότι αφιερώνεται μια υποενότητα στο γυναικείο ζήτημα της νομικής και πολιτικής χειραφέτησης και στο γυναικείο κίνημα, κάτι που δεν συμβαίνει στα προγενέστερα εγχειρίδια¹⁸⁴. [Ανάλογη αναφορά στις γυναίκες έχουμε και στο ΣΤ6 (2006-2007) όπου παρά την τόσο μικρή έκταση που καταλαμβάνει η ιστορία της Ευρώπης και του κόσμου από τον 15ο ως τον 19ο αιώνα, γίνεται ευρεία αναφορά στις γυναίκες μέσω των πηγών για την «Διακήρυξη των δικαιωμάτων της γυναίκας και της πολίτισσας»¹⁸⁵].

Στο Γ6 (2006-2022) ως κοινωνική βάση της αποικιοκρατίας αναφέρεται η *αστική τάξη* κάθε ευρωπαϊκής δύναμης η οποία την *υπαγορεύει* καθώς ωφελείται, ενώ στο βαθμό που ωφελούνται και *ευρύτερα κοινωνικά στρώματα* την υποστηρίζουν και αυτά με συνέπεια το *μεγάλο εθνικιστικό κύμα του τέλους του 19ου αιώνα*:

«Η κοινωνική βάση της αποικιοκρατίας περιλάμβανε τόσο την αστική τάξη όσο και ευρύτερα κοινωνικά στρώματα. Η αποικιακή πολιτική υπαγορευόταν, σε μεγάλο βαθμό, από τους αστούς, που ωφελούνταν περισσότερο από αυτήν. Υποστηριζόταν, όμως, και από άλλες κοινωνικές ομάδες, καθώς πολλοί έβλεπαν την οικονομική και κοινωνική τους θέση να ενισχύεται ως αποτέλεσμα της αποικιακής επέκτασης. Παράλληλα, η κατάκτηση αποικιών επιβεβαίωνε την “ανωτερότητα” των κατακτητών ενισχύοντας την εθνική τους αυταρέσκεια».

Γ6 (2006-2022), σ. 49

[πηγή]

«2. Η κοινωνική βάση της αποικιοκρατίας: Σε όλες τις αποικιοκρατικές χώρες, οι πολιτικοί άνδρες και οι ομάδες πίεσης μιμεριαλιστικού προσανατολισμού βρήκαν στήριξη σε ισχυρά ρεύματα της κοινής γνώμης, που απέρρεαν από το μεγάλο εθνικιστικό κύμα του τέλους του 19ου αιώνα. Πράγματι, για πολλούς Ευρωπαίους η αποικιοκρατία επιβεβαιώνει τη δύναμη και το πνεύμα του λαού τους και δίνει διέξοδο στην επιθυμία τους για ισχύ.

S. Berstein & P. Milza, *Ιστορία της Ευρώπης*, μτφρ. Α.Κ. Δημητρακόπουλος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, τόμ. 2, σ. 176».

Γ6 (2006-2022), σ. 49

Στο Λ4 (2007-2022) γίνονται μετριασμένες έμμεσες αναφορές στην κοινωνική διάρθρωση, αφού στα περιεχόμενα του βιβλίου αναφέρονται πολύ αδρομερώς και μέσω πηγών (όχι δηλαδή ενταγμένες στην κύρια αφήγηση) και οι αρνητικές πλευρές της καπιταλιστικής ανάπτυξης π.χ. η παιδική εργασία¹⁸⁶ Αναφέρονται, επίσης, αδρομερώς και μέσω πηγών η ανάδυση του συνδικαλιστικού και γυναικείου κινήματος¹⁸⁷ και στην εισαγωγική σύνοψη του κεφαλαίου η σύγκρουση της αστικής με την εργατική τάξη¹⁸⁸ δίχως να περιγράφεται ο μηχανισμός της εκμετάλλευσης της

---

¹⁸³ Λ3 (2002), σ. 94-95

¹⁸⁴ Λ3 (2002), σ. 93-94

¹⁸⁵ ΣΤ6 (2006-2007), σ. 13

¹⁸⁶ Λ4 (2007-2022), σ. 41.

¹⁸⁷ Λ4 (2007-2022), σ. 42-43

¹⁸⁸ Λ4 (2007-2022), σ. 9

μίας από την άλλη και η ιδεολογική ουσία της σύγκρουσης. Ωστόσο, στη βάση αυτών των σημείων που κάνουν νύξη στις εσωτερικές κοινωνικές διαφοροποιήσεις των ευρωπαϊκών χωρών θεωρούμε πως (μόνο αρκετά εμμέσως) η αποικιοκρατία δεν αποδίδεται συλλήβδην σε όλη την κοινωνία.

5. Ποιες θεωρίες συνοδεύουν τον ιμπεριαλισμό και συνδέονται με το πλαίσιο του συστήματος παραγωγής και των υλικών όρων και συμφερόντων;

α) ρατσιστική θεωρία και κοινωνικός δαρβινισμός (ως υποστηρικτική)

Το **ΚΛ3 (1984-1989)** είναι το πρώτο εγχειρίδιο που φέρνει στο προσκήνιο την ρατσιστική θεωρία που δικαιολογούσε την αποικιοκρατία:

«Γ. Από τον Ιμπεριαλισμό στην Αποικιακή Αντίσταση: Όταν οι Δυτικοευρωπαίοι εδραίωσαν σε όλο τον κόσμο τις αυτοκρατορίες τους στο τέλος του 19ου αιώνα, είχαν πολλά επιχειρήματα που δικαιολογούσαν γιατί έπρεπε εκείνοι να κυβερνήσουν την μεγάλη πλειονότητα των ανθρώπων. Ένα επιχειρήμα ήταν ρατσιστικό: ο “λευκός άνθρωπος” ήταν γενετικά ανώτερος κι επομένως γεννημένος να κυβερνά τις κατώτερες φυλές. Ο Βρετανός ιμπεριαλιστής στη Νότια Αφρική Σέσιλ Ρόουντς (Cecil Rhodes) τοποθετήθηκε για το ρατσισμό λέγοντας: “Είμαστε η ανώτερη φυλή στον κόσμο, κι όσο περισσότερα μέρη του κόσμου κυβερνάμε τόσο το καλύτερο για την ανθρώπινη φυλή”. Είδαμε στο Κεφάλαιο II ότι οι επιστήμονες απορρίπτουν τέτοιο ρατσιστικό δόγμα σαν απόλυτη ανοησία. Εντούτοις το επιχειρήμα αυτό έπιανε τόπο εκείνη την εποχή, γιατί δικαιολογούσε τη δημιουργία των Ευρωπαϊκών αυτοκρατοριών».

ΚΛ3 (1984-1989), σ. 103

Στο **ΚΛ4 (1998)** σε πολλά σημεία και με επιμονή επιχειρείται η σύνδεση της αποικιοκρατίας με τις ρατσιστικές θεωρίες και τον κοινωνικό δαρβινισμό που συνόδευαν την νομιμοποίησή της και την αντιφατικότητά τους με τα προτάγματα του Διαφωτισμού και του κοινωνικού φιλελευθερισμού, σε ένα γενικότερο πλαίσιο ανάλυσης της αλληλοδιαπλοκής μεταξύ θεωρίας, επιστήμης και εξουσίας (ειδικότερα καπιταλιστικής εξουσίας στο στάδιο της ακμής της):

«Οι αντιπαραθέσεις στο εσωτερικό της Ευρώπης όμως δεν εμπόδιζαν μια ολοένα και μεγαλύτερη επέκταση έξω απ’ αυτήν. Τότε ήταν επίσης η εποχή της αποικιοκρατίας και, παρά τις αντιθέσεις τους, οι Ευρωπαίοι διέθεταν ισχυρή αυτοπεποίθηση και αυτοσυνειδησία, όταν επρόκειτο για τον εξω-ευρωπαϊκό κόσμο. **Αν στην Ευρώπη οι διαφορές ανάμεσα στους Γάλλους, τους Άγγλους και τους Γερμανούς φαίνονταν τεράστιες, για τους Αφρικανούς οι διαφορές στις αποικιοκρατικές μεθόδους ήταν ελάχιστες. Οι Ευρωπαίοι επέκτειναν εκεί τις διοικητικές τους μεθόδους, χωρίς τις εγγυήσεις των ατομικών δικαιωμάτων, χρησιμοποίησαν την τεχνολογία τους, χωρίς να επιτρέπουν στους ίδιους τους αποικιοκρατούμενους να την αναπαράγουν, κατέστρεψαν τις οικονομίες τους και τη γη τους λεηλατώντας την.** Ενώ οι Ευρωπαίοι ήταν περήφανοι για τα εθνικά τους κράτη, παραβίαζαν την αρχή των εθνοτήτων και της εθνικής αυτοδιάθεσης έξω από την Ευρώπη. Θεωρούσαν ότι οι λαοί της Ασίας και της Αφρικής δεν ήταν ακόμη ώριμοι για

να σχηματίσουν έθνη και να αυτοκυβερνηθούν. Ενώ οι Ευρωπαίοι ανήκαν σε έθνη, θεωρούσαν ότι οι εξωευρωπαϊκοί λαοί ανήκαν σε φυλές. Η αίσθηση της ευρωπαϊκής ανωτερότητας ξεπερνούσε τις εθνικές διενέξεις και γινόταν σημαντικό στοιχείο της ευρωπαϊκής αυτοσυνειδησίας. Αυτή η αίσθηση ανωτερότητας, στα τέλη του περασμένου και τις αρχές του αιώνα, απέκτησε και μια ψευτοεπιστημονική δικαιολόγηση. Τάχατες η ανωτερότητα των Ευρωπαίων οφειλόταν στο ότι η λευκή φυλή ήταν βιολογικά ανώτερη από τις άλλες. Αυτή είναι η θεωρία του βιολογικού ρατσισμού. Η λέξη “ρατσισμός” πρωτοεμφανίστηκε εκείνα τα χρόνια και σήμαινε το διαχωρισμό σε ανώτερες και κατώτερες φυλές (ράτσες)».

ΚΛ4 (1998), σ. 142-143

«Δεν είναι τυχαίο ότι η έννοια “Πολιτισμός” χρησιμοποιούνταν σπανιότατα στον πληθυντικό αριθμό, αφού συνδεόταν κυρίως με τον επιθετικό προσδιορισμό “ευρωπαϊκός”. Στον αντίποδα του “ευρωπαϊκού πολιτισμού” στεκόταν η “Πρωτόγονη κουλτούρα”. Το 1904, μια ομάδα γυναικών της φυλής Σαμόα επιδεικνυόταν στο κοινό μέσα στα κλουβιά του ζωολογικού κήπου του Αμβούργου. Οι αίθουσες με τον πολιτισμό της Αφρικής (κάτω από τη Σαχάρα) ή της Ωκεανίας και του Αμαζονίου ανήκαν στα μουσεία φυσικής ιστορίας και όχι στα μουσεία της τέχνης και του πολιτισμού. Ας συνοψίσουμε εδώ: Σ’ ό,τι αφορά τον τρόπο που οι Ευρωπαίοι αντιλαμβάνονταν τον εαυτό τους, η αποικιοκρατία ενίσχυσε την ευρωπαϊκή ταυτότητα, αποδίδοντάς της μια ανωτερότητα. Συχνά το αίσθημα της ανωτερότητας δύσκολα μπορούσε να ξεχωριστεί από τη βιολογική υποτίμηση των άλλων. Με το τέλος του 19ου αιώνα τελειώνει μια εποχή για την Ευρώπη. Η μακρά πορεία της ευρωπαϊκής αυτοσυνειδησίας πέρασε από πολλούς και διαφορετικούς δρόμους και συνδύασε πολλά και πολλές φορές αντιφατικά μεταξύ τους στοιχεία».

ΚΛ4 (1998), σ. 143

«Σχετίζεται η επιστήμη με την κοινωνία, και πώς; Μια τέτοια σχέση δεν είναι ξένη στις ευρωπαϊκές κοινωνίες του 19ου αιώνα. Η πρόοδος αποτελεί βασική έννοια του λεξιλογίου τους, και η πίστη σ’ ένα ανοικτό και προβλέψιμο μέλλον βασική πεποίθησή τους. Δεν είναι επομένως τυχαίο ότι η επιστημονική εκδοχή της έννοιας της προόδου, η θεωρία της εξέλιξης, διατυπώθηκε εκείνη την εποχή. Ούτε είναι τυχαίο ότι η θεωρία, παρά τις μεγάλες αντιδράσεις που ξεσήκωσε, έγινε γρήγορα κτήμα της κυρίαρχης αστικής τάξης. Η θεωρία της επιβίωσης του ικανότερου ήταν εύκολα αντιληπτή από τη δυτική κοινωνία, καθώς έμοιαζε ιδιαίτερα με τον ανταγωνισμό της φιλελεύθερης οικονομίας. Επίσης τεκμηρίωνε επιστημονικά την ανισότητα μεταξύ των ανθρώπων, καθώς μπορούσε πλέον να υποστηριχθεί ότι στον αγώνα της ζωής επιβίωναν οι ικανότεροι, αυτοί που ήταν καλύτερα εφοδιασμένοι από τη φύση. Διατυπώθηκε έτσι ο κοινωνικός δαρβινισμός, η αντανάκλαση της βιολογικής θεωρίας στην κοινωνική ζωή. Ο κοινωνικός δαρβινισμός θεώρησε ότι οι φτωχοί ήταν βιολογικά κατώτεροι, γι’ αυτό δεν μπόρεσαν να αντεπεξέλθουν στις κοινωνικές συνθήκες του ανταγωνισμού. Αντίστοιχα οι πλούσιοι ήταν βιολογικά ανώτεροι, δηλαδή καλύτερα προσαρμοσμένοι στις συνθήκες και γι’ αυτό μπορούσαν να κατακτήσουν τα αγαθά του δυτικού πολιτισμού. Η χρήση της επιστημονικής θεωρίας για την τεκμηρίωση της κοινωνικής ανισότητας βρήκε εφαρμογή και μέσα

από μια άλλη επιστήμη, χαρακτηριστική του αιώνα, την ανθρωπολογία. Η ανθρωπολογία ως επιστήμη προήλθε από τη μελέτη της ζωής και των συνηθειών των “υπανάπτυκτων” λαών στους οποίους κυριάρχησε ο δυτικός πολιτισμός. Μέσα στο ευρύτερο κλίμα της θεωρίας της εξέλιξης, η ανθρωπολογία διατύπωσε τη θεωρία των σταδίων του πολιτισμού. Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, υπάρχουν διάφορα στάδια εξέλιξης του ανθρώπινου πολιτισμού, τα οποία ταυτίζονται με τα στάδια του ανθρώπινου οργανισμού: παιδική ηλικία, εφηβεία, ακμή και φθορά. Ο ευρωπαϊκός πολιτισμός θεωρήθηκε ως ο ανώτερος πολιτισμός σύμφωνα με τα κριτήρια που ο ίδιος έθεσε για την ανωτερότητα: την τεχνολογική εξέλιξη, τη στρατιωτική δύναμη και την οικονομική κυριαρχία. **Στη συνέχεια, οι άλλοι πολιτισμοί, που δεν είχαν αναπτύξει αυτά τα κριτήρια, θεωρήθηκαν “Πρωτόγονοι” και τοποθετήθηκαν στο πρώιμο στάδιο του πολιτισμού, αυτό της παιδικής ηλικίας. Όπως το παιδί έχει ανάγκη από την κηδεμονία των ενηλίκων για να ωριμάσει, έτσι και οι “πρωτόγονοι” πολιτισμοί θεωρήθηκε ότι είχαν ανάγκη από τη δυτική κηδεμονία για να εξελιχθούν. Με αυτόν τον τρόπο, η ανθρωπολογία δικαιολόγησε την πολιτική και οικονομική κυριαρχία του ευρωπαϊκού πολιτισμού στις αποικίες.** Οι εξελικτικές θεωρίες στο σύνολό τους ανέδειξαν σε κύρια μέθοδό τους την ταξινόμηση των ανθρώπων σε διάφορες κλίμακες του πολιτισμού. **Αυτές οι θεωρίες στήριζαν τις ρατσιστικές αντιλήψεις που άνησαν την ίδια εποχή και στρέφονταν τόσο εναντίον άλλων φυλών όσο και των πιο αδύνατων κοινωνικά στρωμάτων. Ένα ακραίο για μας σήμερα παράδειγμα, αλλά απολύτως “επιστημονικό” για τους ανθρώπους της εποχής, ήταν η ταξινόμηση των ανθρώπων με βάση φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά. Η ποινική ανθρωπολογία δεχόταν ότι η εγκληματικότητα οφειλόταν σε βιολογικά χαρακτηριστικά των ανθρώπων.** Μετρώντας τα κρανία των ανθρώπων τους κατέτασσε σε διάφορα είδη που αντιστοιχούσαν σε τύπους εγκληματιών. **Η μέθοδος αυτή βρήκε μεγάλη απήχηση εκείνη την εποχή και πολλά εγκληματολογικά συγγράμματα προσπάθησαν να τεκμηριώσουν το βιολογικό καθορισμό των ανθρώπων.** Πρόκειται για ένα καλό παράδειγμα για την κατάχρηση της επιστημονικής αυθεντίας και την πίστη στην επιστημονική βεβαιότητα, η οποία έτσι και αλλιώς άρχισε να κλονίζεται προς το τέλος του αιώνα».

ΚΛ4 (1998), σ. 153-155

Στο **ΚΛ7 (2001-2014)** γίνεται μια νύξη στην επιρροή από την θεωρία του Δαρβίνου και εμμέσως στην ρατσιστική θεωρία του κοινωνικού δαρβινισμού:

«Στην περίπτωση της Αγγλίας εξάλλου η αποικιοκρατία είχε ταυτιστεί με τον αγώνα για τη ζωή, στον οποίο αναδεικνύεται νικητής ο πιο άξιος και ο πιο ικανός. Η επιρροή από τη θεωρία του Δαρβίνου για την τελική επικράτηση και επιβίωση του ισχυρότερου είδους ήταν έντονη».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 62

Στο **Λ3 (2002)** αναφέρονται οι θεωρίες κοινωνικού δαρβινισμού και ρατσισμού που συνόδευαν τα αποικιοκρατικά εγκλήματα ως νομιμοποίησή τους και οι οποίες υποστήριζαν πως:

«ο ανταγωνισμός για την επιβίωση συμβαίνει και στην κοινωνία, όπως για παράδειγμα φανερώνει η υπεροχή του δυτικού πολιτισμού απέναντι στους άλλους πολιτισμούς, της λευκής φυλής απέναντι στη μαύρη φυλή, των πλουσίων απέναντι

στους φτωχούς. Έτσι τεκμηρίωναν με επιστημονικά δήθεν επιχειρήματα την κοινωνική ανισότητα».

Λ3 (2002), σ. 133

«Ενώ οι Ευρωπαίοι ανήκαν σε έθνη, θεωρούσαν ότι οι εξωευρωπαϊκοί λαοί ανήκαν σε φυλές. Αυτή η αίσθηση ανωτερότητας απέκτησε στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αι. μια ψευδοεπιστημονική δικαιολόγηση. Υποστηρίχθηκε δηλαδή ότι η ανωτερότητα των Ευρωπαίων οφειλόταν στο γεγονός ότι η λευκή φυλή ήταν βιολογικά ανώτερη από τις άλλες. Πρόκειται για τη θεωρία του βιολογικού ρατσισμού, ο οποίος διέκρινε τους ανθρώπους σε ανώτερες και κατώτερες φυλές».

Λ3 (2002), σ. 99

Συνδέεται ξεκάθαρα, δηλαδή, η αποικιοκρατία με την θεωρία του βιολογικού-φυλετικού και πολιτισμικού ρατσισμού στα πλαίσια της αποικιοκρατικής οπτικής και της ευρωκεντρικής ανωτερότητας. Καταδεικνύεται έτσι, πράγμα εξαιρετικό, η τότε θεώρηση και απολογητική της κοινωνικής ανισότητας στη βάση του ανταγωνισμού όλων εναντίον όλων με ζωώδη στοιχεία, μια ιδέα η οποία κρατά κι επαναλαμβάνεται μέχρι και τις μέρες μας και αποτελεί τη βάση και την αφετηρία κάθε ρατσιστικής και φασιστικής αντίληψης.

Στο ΣΤ6 (2006-2007) περιφραστικά δίνεται το ιδεολογικό πλαίσιο του ρατσισμού και της απανθρωποποίησης των αποικιοκρατούμενων λαών προκειμένου να νομιμοποιηθεί αυτή η άγρια λεηλασία:

«όλοι όσοι ήρθαν πίστεψαν ότι, καθώς επρόκειτο για λαούς άπιστων, νομιμοποιούνταν να τους σκοτώσουν ή να τους αιχμαλωτίσουν, να τους πάρουν τα αγαθά τους, χωρίς να νοιάζονται καθόλου και να έχουν τύψεις συνείδησης για τέτοια πράγματα. [...] οι ίδιοι αυτοί άπιστοι ήταν τα πιο γλυκά και ειρηνικά πλάσματα του κόσμου, χωρίς καθόλου όπλα»

Βαρθολομαίος ντε Λας Κάζας, Πολύ σύντομη αναφορά στην καταστροφή των Δυτικών Ινδιών, 1552».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 7

β) σοσιαλισμός και μαρξισμός (ως αντίσταση)

Τα εγχειρίδια που εντάσσονται εδώ μόνο εμμέσως αναφέρουν την μαρξική και σοσιαλιστική θεωρία ως αντίλογο στην εθνικιστική έξαρση των ρατσιστικών θεωριών που συνοδεύουν την αποικιοκρατία-ιμπεριαλισμό στα τέλη του 19ου αιώνα. Συγκεκριμένα:

Στο Γ4 (1984-1991) αναφέρονται οι νέες κοινωνικές και πολιτικές θεωρίες που κλήθηκαν να δώσουν διέξοδο από αυτήν την κατάσταση, ο σοσιαλισμός και ο συνδικαλισμός¹⁸⁹, ενώ για τον σοσιαλισμό παρατίθεται ο εξής σκοπός: «να οργανωθεί μια κοινωνία χωρίς τάξεις, όπου ολόκληρος ο πλούτος θα ανήκε σε όλους και θα

¹⁸⁹ Γ4 (1984-1991), σ. 227

κατανεμόταν δίκαια σε όλους (αταξική κοινωνία, σοσιαλισμός)»¹⁹⁰, καθώς «μέσα σ' αυτό το πλαίσιο συνθηκών εργασίας και ζωής γινόταν φανερό ότι κάποιοι γίνονταν πλούσιοι από την εργασία κάποιων άλλων» (εμμέσως αναφέρεται η έννοια της υπεραξίας)¹⁹¹. Εμμέσως μπορεί να θεωρηθεί ως απάντηση εναντίωσης στην αποικιοκρατία.

Στο **Γ5 (1991-2006)** αναφέρονται και οι νέες οικονομικές-κοινωνικές θεωρίες του 19ου αιώνα ως απάντηση στην «αστική τάξη [που ισχυροποιήθηκε από την βιομηχανική επανάσταση], η οποία κυριάρχησε βαθμιαία στην οικονομική και πολιτική ζωή»¹⁹², όπου σημαντική θέση καταλαμβάνει η γέννηση του σοσιαλισμού ως θεωρία «για την οργάνωση της κοινωνίας σε δικαιότερες βάσεις, που θα περιόριζαν ή θα απέκλειαν την εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο»¹⁹³. Η γέννηση της θεωρίας του σοσιαλισμού και του μαρξισμού συνδέεται και αποτελεί το στήριγμα της ανάπτυξης του εργατικού κινήματος από το τέλος του 19ου αιώνα¹⁹⁴. Εμμέσως μπορεί να θεωρηθεί και αυτό ως απάντηση στην αποικιοκρατία.

Στο **Λ3 (2002)**, στα πλαίσια των ιδεών που αναδεικνύονται στα τέλη του 19ου και αρχές του 20ού αιώνα στο «Κεφάλαιο 3: Τα πεδία του στοχασμού, της τέχνης και της επιστήμης», αναφέρεται και ο μαρξισμός ως «πολιτικό δόγμα εκατοντάδων εκατομμυρίων ανθρώπων σε όλα τα μήκη και πλάτη του πλανήτη»¹⁹⁵, όπου βέβαια ο χαρακτηρισμός «δόγμα» αντί για «θεωρία» συλλήβδην για τον μαρξισμό (και όχι κάποιες στατικές και δογματικές αντιλήψεις περί του οποίου) δηλώνει έναν έμμεσο αρνητικό χρωματισμό, αν και από την άλλη δηλώνεται η τεράστια επιρροή του στους λαούς κατά την διάρκεια του 20ού αιώνα. Αναλύονται εκτεταμένα οι ιδέες του Μαρξ για την διαλεκτική μέθοδο, τον ιστορικό υλισμό, και την αλλοτρίωση¹⁹⁶, πλην όμως δεν υπάρχει αναφορά στη θεωρία της υπεραξίας που αποτελεί τη βάση της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης. Ωστόσο, εμμέσως μπορούμε να θεωρήσουμε πως στέκεται αντίβαρο στις υποστηρικτικές θεωρίες της αποικιακής-ιμπεριαλιστικής εκμετάλλευσης.

Στο **Γ6 (2006-2022)** παρουσιάζεται η εσωτερική ταξική διάρθρωση των *κοινωνικών σχηματισμών*, η ανάπτυξη του *εργατικού και συνδικαλιστικού κινήματος* με την συμβολή και των θέσεων του *μαρξισμού* και το *κίνημα για την χειραφέτηση της*

---

¹⁹⁰ Γ4 (1984-1991), σ. 229

¹⁹¹ Γ4 (1984-1991), σ. 227

¹⁹² Γ5 (1991-2006), σ. 232

¹⁹³ Γ5 (1991-2006), σ. 233-234, όπου περιγράφεται και η βασική υλιστική αντίληψη της ιστορίας για τον μαρξισμό μέσω της αναφοράς στον Μαρξ και στον Ένγκελς «που υποστήριξαν ότι η **κινητήρια δύναμη της ιστορίας της ανθρωπότητας είναι η πάλη των τάξεων**, η πάλη ανάμεσα σε **εκμεταλλευτές και εκμεταλλεζόμενους**».

¹⁹⁴ Γ5 (1991-2006), σ. 235

¹⁹⁵ Λ3 (2002), σ. 114

¹⁹⁶ Λ3 (2002), σ. 112-113

γυναίκας¹⁹⁷. Κι εδώ, μόνο εμμέσως μπορούμε να θεωρήσουμε πως συνδέεται με τον αντίλογο στον ιμπεριαλισμό-αποικιοκρατία.

Συγκριτική Ανάλυση και Μετασχηματισμός των ερμηνευτικών σχημάτων

Μετά από την καταγραφή των παραθεμάτων στα ερμηνευτικά σχήματα κάθε ερευνητικού ερωτήματος που θέσαμε για την θεματική κατηγορία του «Ιμπεριαλισμού και της Αποικιοκρατίας», θα προχωρήσουμε στην συγκριτική τους ανάλυση, ώστε να αναδειχθούν οι μετασχηματισμοί τους για την εξεταζόμενη περίοδο 1967-2022. Μέσα από την εικόνα του πώς διομορφώνονται τα ερμηνευτικά σχήματα για κάθε ερευνητικό ερώτημα θα αναδειχθεί η συνολική εικόνα για το πώς διαμορφώνεται το γενικό αφήγημα της κατηγορίας στα σχολικά εγχειρίδια όλης της εξεταζόμενης περιόδου και στο πώς αυτό μετασχηματίζεται στις διάφορες χρονικές περιόδους εντός της¹⁹⁸.

Πριν περάσουμε, ωστόσο, στην συγκριτική ανάλυση των ερμηνευτικών σχημάτων που ανιχνεύθηκαν, θεωρούμε εισαγωγικά χρήσιμο και ενισχυτικό της κατανόησης του μετασχηματισμού τους, να παραθέσουμε τις συνολικές παρατηρήσεις για κάθε εγχειρίδιο που αναφέρεται επαρκώς στην παρούσα θεματική κατηγορία. Συγκεκριμένα:

Στο **Γ1 (1966-1976)** ανιχνεύεται ένα συνολικό αφηγηματικό σχήμα που ομνύοντας στις Μεγάλες Δυνάμεις της Ευρώπης και τις ΗΠΑ υιοθετεί πλήρως την ευρωκεντρική αποικιοκρατική οπτική των ελίτ τους που παρουσιάζουν τις βαρβαρότητες στις αποικίες ως «εκπολιτισμό» και «ανάγκη κατάληψης ζωτικού χώρου», που αποκρύπτει την μαζική γενοκτονία των Ινδιάνων, που αποκρύπτει την δουλεία και την εμφανίζει εμμέσως αναφέροντας προσφιλείς ηγέτες που ζητούν να καταργηθεί και που δικαιολογεί την αποικιοκρατία ως κάτι το φυσικό, ως κάτι σχεδόν το προοδευτικό για όλους. Καμία σύνδεση δεν γίνεται με τις ρατσιστικές θεωρίες που συνοδεύουν αυτήν την απανθρωποποίηση των αποικιοκρατούμενων λαών προκειμένου να είναι δικαιολογημένη η εξόντωση και το σκλάβωμά τους και καμία αναφορά στο πλαίσιο της κεφαλαιοκρατίας και του ιμπεριαλισμού που προκαλεί τους αποικιακούς ανταγωνισμούς και την δουλεία-δουλεμπόριο σ' αυτό το κυνήγι της απόλυτης αφαίμαξης υπεραξίας, πόρων και ανθρώπινων υπάρξεων και ζωών από τις αποικίες.

Στο **Α1 (1967-1982)** συνολικά υιοθετείται μια «ρεαλιστική» (με την έννοια της RealPolitik) γεωπολιτική αποικιοκρατική ανάλυση με υποκείμενα τα έθνη και δη τα ευρωπαϊκά, αποτυπώνεται μια αστική ευρωκεντρική ανάγνωση της αποικιοκρατίας ως αναγκαίας διαδικασίας για τους ευρωπαϊκούς, αλλά εν μέρει και για τους αποικιοκρατούμενους λαούς (αφού αυτή – αποκρύπτοντας τις βιαιότητες, την δουλεία και την εξόντωση που υπέστησαν – προωθεί τον εκπολιτισμό και την ανάπτυξή τους) και τέλος, δεν αποδίδεται καμία δύναμη στους λαούς να αποτρέψουν τους

---

¹⁹⁷ Γ6 (2006-2022), σ. 43-45

¹⁹⁸ Το σημείο αυτό το επισημαίνουμε, προς υπενθύμιση και διευκόλυνση του αναγνώστη, σε κάθε εισαγωγή Συγκριτικής Ανάλυσης και στις υπόλοιπες κατηγορίες.

εξοπλιστικούς ανταγωνισμούς και τον πόλεμο στον οποίο οδηγούν, ο οποίος θεωρείται μοιραίος, κάτι σαν φυσικό φαινόμενο που προετοιμάζεται χωρίς υποκείμενο. Είναι μια ανάγνωση μοιρολατρική της ιστορίας από την σκοπιά των ελίτ που, κυριαρχώντας στο κράτος, μετατρέπουν τα δικά τους συμφέροντα ως συλλογικά-εθνικά, στα πλαίσια της εθνικής ενότητας που οικοδομεί η κυρίαρχη ιδεολογία.

Στο **Γ4 (1984-1991)** παρατηρούμε για πρώτη φορά σ' αυτό το εγχειρίδιο τόσους πολλούς όρους, αναλύσεις και εννοιολογήσεις της μαρξιστικής ιστορίας και αντίληψης που εκκινούν από τις υλικές συνθήκες ζωής και εργασίας και εστιάζουν στην εσωτερική διαστρωμάτωση κάθε κοινωνίας, τις κοινωνικές τάξεις και τα διαφορετικά συμφέροντα που έχουν κι επιδιώκουν. Γίνεται απόπειρα, δηλαδή, συγγραφής του εγχειριδίου στα πλαίσια του ιστορικού υλισμού στον έναν ή τον άλλο βαθμό.

Στο **Γ5 (1991-2006)**, για την θεματική της παρούσας κατηγορίας, υπάρχει η τάση σύνδεσης των ιστορικών γεγονότων-διαδικασιών με τους υλικούς εμπράγματους όρους της οικονομίας-παραγωγής, ωστόσο υπάρχει και η τάση να μην προχωράει σε βάθος αυτή η ανάλυση και να αποκρύπτονται οι βιαιότητες, ώστε τρόπον τινά να αμβλύνεται η περιγραφή-αφήγηση.

Στο **Λ3 (2002)**, συνοπτικά, δεν γίνεται προσπάθεια άμβλυνσης των εγκλημάτων της αποικιοκρατίας και του ιμπεριαλισμού, δίνεται το ιδεολογικό ρατσιστικό πλαίσιο μέσα στο οποίο νομιμοποιούνται αυτές οι διαδικασίες που τροφοδοτούν τον εθνικισμό και τον μιλιταρισμό στα πλαίσια των ιμπεριαλιστικών ανταγωνισμών, αποδομείται το επιχείρημα του «εκπολιτισμού» ενώ παράλληλα αναδεικνύονται οι φρικτές συνθήκες ζωής στο εσωτερικό των ευρωπαϊκών κρατών για τους εργαζόμενους, τα παιδιά και τις γυναίκες.

Στο **Γ6 (2006-2022)** περιγράφονται δίχως πρόθεση άμβλυνσης τα υλικά κίνητρα της αποικιοκρατίας (η υποδουλωτική εκμετάλλευση πόρων και ανθρώπων) και τα εγκλήματα της, αποδομώντας την ευρωκεντρική οπτική και την παραδοχή της εθνικής ενότητας στη βάση της ανάλυσης του τρόπου παραγωγής και των κυρίαρχων κοινωνικών τάξεων, τα συμφέροντα των οποίων πρωτίστως υπηρετούν αυτές οι διαδικασίες, ενώ μέσω της κυρίαρχης ιδεολογίας (π.χ. του εθνικισμού) και των υλικών προνομίων επιχειρούνται αυτά να παρουσιαστούν και να νομιμοποιηθούν ως καθολικά-εθνικά συμφέροντα και στοχεύσεις.

Στο **Λ4 (2007-2022)** παρατηρούμε μια μετριασμένη και ραφιναρισμένη ευρωκεντρική οπτική: εξομαλύνοντας και θέτοντας σε δευτερεύουσα σημασία την εκμετάλλευση και την υποδούλωση που σήμαινε η αποικιοκρατία, αντ' αυτών σε πρωτεύουσα θέση προβάλλονται τα θετικά στοιχεία της. Το ίδιο κάνει και με τα κίνητρα της αποικιοκρατίας: θέτοντας σε απώτερο σκοπό την εκμετάλλευση, προβάλλει αντ' αυτής ως άμεσο το ηθικά καλό κίνητρο του εκπολιτισμού.

Τέλος, στο **ΣΤ7 (2012-2022)**, αν και η αναφορά δεν γίνεται στην περίοδο του ιμπεριαλισμού, αλλά των Ανακαλύψεων και είναι αρκετά περιορισμένη, πρόκειται για μια αρκετά μετριαστική της πραγματικότητας αφηγηματική γραμμή που αναφέρει αδρομερώς μερικά στοιχεία, παραβλέποντας σωρεία άλλων.

Προχωράμε, τώρα, στην καθαυτή συγκριτική ανάλυση. Κατ' αρχάς, στα εγχειρίδια του Δημοτικού η συγκεκριμένη θεματική δεν υπάρχει στο συντριπτικό τους σύνολο και όπου εντοπίσαμε αναφορές, αυτές γίνονται για την περίοδο των Ανακαλύψεων και όχι γι' αυτήν του ιμπεριαλισμού των τελών του 19ου και αρχών του 20ού αιώνα. Παρ' όλα αυτά (σταθμίζοντας τις ομοιότητες, αλλά και τις διαφορές των περιόδων) καταγράφηκαν και λήφθηκαν υπόψη κυρίως για την επιβεβαίωση ή την διαφοροποίηση των ερμηνευτικών σχημάτων των εγχειριδίων των άλλων βαθμίδων που αναφέρονται στην εξεταζόμενη περίοδο και θεματική.

Τα περιεχόμενα της παρούσας θεματικής αναλύθηκαν σύμφωνα με τους εξής άξονες-ερευνητικά ερωτήματα: (1) την σχέση αποικιοκρατίας και ιμπεριαλισμού, (2) το αν τα βασικά αίτια ήταν ο εκπολιτισμός ή η εκμετάλλευση, (3) το αν και σε ποιο βαθμό αναφέρονται η δουλεία και η εξόντωση, (4) το ποιος υποστήριζε την αποικιοκρατία στο εσωτερικό των αποικιοκρατικών χωρών και (5) το αν αναφέρονται οι θεωρίες που την υποστήριζαν ή που την αντιστρατεύονταν.

Σχετικά με το 1ο ερευνητικό ερώτημα, αυτό που σχετικά κυριαρχεί καθ' όλη την περίοδο 1967-2022 είναι ότι είτε (α) δεν αναφέρεται καν ο όρος «ιμπεριαλισμός», είτε συγχέεται και ταυτίζεται ή συνωνυμεί με την έννοια της «αποικιοκρατίας» χωρίς να διαχωρίζονται και χωρίς να συνδέονται με την λειτουργία του οικονομικού συστήματος της κεφαλαιοκρατίας. Αυτό υπάρχει σε 7 εγχειρίδια καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο με μοναδική «διακοπή» το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 ξεκινάει η προσπάθεια (β) να συνδεθεί η έννοια του «ιμπεριαλισμού» με το κεφαλαιοκρατικό σύστημα παραγωγής και τις ανισομερείες του σε παγκόσμια κλίμακα. Αυτό ανιχνεύεται σε 5 εγχειρίδια: σε 2 εγχειρίδια που χρησιμοποιήθηκαν το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980, κατά την δεκαετία του 1990 αυτή η προσπάθεια ανακόπτεται και έπειτα στη δεκαετία του 2000 επανεντάσσεται αυτό το σχήμα αρχικά με το αποσυρθέν εγχειρίδιο του Λυκείου κι έπειτα στο εν χρήσει εγχειρίδιο του Γυμνασίου.

Σχετικά με το 2ο ερευνητικό ερώτημα, το (α) επιχείρημα της γενικότερης αναζήτησης «ζωτικού χώρου» που συνδυάζεται με την ανάγκη ανάπτυξης των αποικιοκρατικών δυνάμεων στον έναν ή τον άλλο βαθμό, στην μία ή την άλλη απόχρωση υπάρχει σε 6 εγχειρίδια και διατρέχει σχεδόν όλη την εξεταζόμενη περίοδο, με μοναδική διακοπή το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980. Αυτές οι αποχρώσεις ποικίλλουν από μια καθαρά ευρωκεντρική οπτική (με έμφαση στον ζωτικό χώρο) μέχρι μια πιο μετριασμένη (με έμφαση στα υλικά κίνητρα, αλλά χωρίς αναφορά στην εκμετάλλευση), αν και η τελευταία προβάλλει περισσότερο ως ουδέτερη και αντικειμενικά ρεαλιστική αφήγηση.

Παράλληλα με αυτή την λίγο ή πολύ ευρωκεντρική «ουδέτερη» αφήγηση, συνυπάρχουν άλλες δύο ερμηνείες. Αρχικά και μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980 προβάλλεται στο εγχειρίδιο του Λυκείου (β) το επιχείρημα του εκπολιτισμού, που συνιστά ακραίο ευρωκεντρισμό και απολογητική της αποικιοκρατίας,. Στα μέσα της δεκαετίας του 1980 εμφανίζεται και αμέσως κυριαρχεί καθαρά το σχήμα περί (γ) άγριας εκμετάλλευσης των αποικιών και/ή αποδόμηση του ευρωκεντρισμού και του επιχειρήματος του εκπολιτισμού, το οποίο υπάρχει σε 7 εγχειρίδια ως τις μέρες μας.

Τέλος, το επιχείρημα του εκπολιτισμού επιστρέφει μετά τα μέσα της δεκαετίας του 2000 σε μια πιο ραφιναρισμένη εκδοχή ως κατάσταση αμοιβαίας ωφέλειας και ανάπτυξης (win-win) μεταξύ αποίκων και αποικιοκρατούμενων πάλι στο εγχειρίδιο του Λυκείου.

Σχετικά με το 3ο ερευνητικό ερώτημα η (α) δουλεία και οι άθλιες συνθήκες ζωής στις αποικίες αποσιωπούνται μέχρι την Μεταπολίτευση (σε 2 εγχειρίδια) και με διακοπή κυρίως την δεκαετία του 1980 αυτή η αποσιώπηση επιστρέφει μερικώς ως μερική αποσιώπηση στις δεκαετίες του 1990 και του 2000 (σε 1 εγχειρίδιο).

Σημείο τομής είναι η Μεταπολίτευση, όταν και σταδιακά και βαθμιαία αρχίζει να (β) αναφέρεται η δουλεία και οι άθλιες συνθήκες ζωής στις αποικίες. Αυτό το σχήμα αρχίζει σιγά σιγά και καθιερώνεται και γίνεται κυρίαρχο υπάρχοντας σε 7 εγχειρίδια από την Μεταπολίτευση ως σήμερα.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και μετά γίνονται προσπάθειες μέσα από εγχειρίδια μαθημάτων επιλογής του Λυκείου να εισαχθεί και η (γ) αναφορά στην εξόντωση ανθρώπων και πολιτισμών κατά την περίοδο της αποικιοκρατίας, χωρίς όμως αυτές οι αναφορές να αποκτούν τον όρο «γεννοκτονία» ή κάτι συναφές. Αυτό το σχήμα υπάρχει από το 1984 ως σήμερα σε 5 εγχειρίδια, ωστόσο αρχίζει να υπάρχει σε εγχειρίδια της Γενικής Παιδείας μονάχα από τις αρχές της δεκαετίας του 2000 (στο αποσυρθέν του Λυκείου) και ουσιαστικά από τα μέσα της δεκαετίας του 2000.

Από την δεκαετία του 1990 και ως τα μέσα της δεκαετίας του 2000 συνυπάρχει το ευρύ φάσμα από την μερική αποσιώπηση μέχρι την πλήρη αναφορά της βιαιότητας και της εξόντωσης, ενώ από τότε και ως τις μέρες μας η μερική αποσιώπηση παύει και συνυπάρχουν σχεδόν ισόποσα οι άμεσες αναφορές στην δουλεία με αυτές που αναδεικνύουν την εξόντωση ολόκληρων λαών και πολιτισμών στις αποικίες.

Σχετικά με το 4ο ερευνητικό ερώτημα μέχρι και το τέλος της δεκαετίας του 1980, στα εγχειρίδια που αναφέρουν την αποικιοκρατία, δεν υπάρχει ξεχωριστή αναφορά στο εσωτερικό των κοινωνιών των αποικιοκρατικών χωρών για το αν υπάρχει λαϊκή στήριξη ή εθνικιστική [μη αναφορά]. Σε αρκετές περιπτώσεις (κυρίως μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980) αυτό εξηγείται από το γεγονός πως τα εγχειρίδια υιοθετούν κυρίως μια γεωπολιτική οπτική, όπου υποκείμενα είναι τα έθνη-κράτη ως ομοιογενή και συμπαγή και άρα είναι επόμενο πως η εθνική ενότητα θεωρείται δεδομένη και αυτονόητη χωρίς, έτσι, να υπάρχει καμία πρόθεση να αναλυθεί εσωτερικά η κοινωνία.

Έπειτα, από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 και μέχρι σήμερα εμφανίζονται οι (α) αναφορές στην γενική λαϊκή υποστήριξη (εθνική ενότητα υπέρ της αποικιοκρατίας) σε 2 εγχειρίδια, ενώ από τη δεκαετία του 2000 και μέχρι σήμερα αυτές συνυπάρχουν με (β) αναφορές που διαχωρίζουν-περιορίζουν την στήριξη αυτή στο εθνικιστικό πλην μαζικό ρεύμα, οι οποίες ανιχνεύονται σε 3 εγχειρίδια εκ των οποίων το ένα είναι το αποσυρθέν του Λυκείου του 2002 και τα άλλα 2 είναι τα εν χρήσει της Δευτεροβάθμιας.

Σχετικά με το 5ο ερευνητικό ερώτημα δεν υπάρχει καμία σχετική αναφορά μέχρι και την δεκαετία του 1970. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 εισάγονται: πρώτον, (α) αναφορές στην θεωρία του σοσιαλισμού και του μαρξισμού (αλλά μόνο εμμέσως ως αντίθετες στην αποικιοκρατία και τον ιμπεριαλισμό), οι οποίες συνεχίζονται

αδιάλειπτα ως σήμερα σε 4 εγχειρίδια: δεύτερον, (β) αναφορές στις θεωρίες του κοινωνικού δαρβινισμού και του ρατσισμού που συνόδευαν και νομιμοποιούσαν τα εγκλήματα της αποικιοκρατίας, οι οποίες υπάρχουν σε 5 εγχειρίδια μέχρι σήμερα. Ωστόσο, αυτές οι τελευταίες παραμένουν κυρίως σε εγχειρίδια μαθημάτων επιλογής του Λυκείου (συγκεκριμένα, στα 3 από τα 5). Ίσως επειδή στα εγχειρίδια της Γενικής Παιδείας η αναφορά στις ρατσιστικές θεωρίες τείνει να περιοριστεί μόνο στο φαινόμενο του φασισμού-ναζισμού κατά τον μεσοπόλεμο και να αποδοθεί σε αυτό ως ιδιαιτερότητα, δίχως να επεκτείνεται στο ευρωπαϊκό παρελθόν των αρχών του 20ού αιώνα, όταν και αποτελούσε γενικευμένης διάδοσης κυρίαρχο ιδεολόγημα των αποικιοκρατών.

Συνοπτικά-συνολικά και συνδυάζοντας τις βασικές γραμμές της οπτικής περί αποικιοκρατίας και ιμπεριαλισμού, διακρίνεται ο εξής γενικός μετασχηματισμός. Αρχικά και μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980 υπάρχει μια γενικά ευρωκεντρική-αποικιοκρατική οπτική μέσω της αποσιώπησης των εγκλημάτων της αποικιοκρατίας και του επιχειρήματος του εκπολιτισμού. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και ως τις μέρες μας αυτή η ευρωκεντρική οπτική αίρεται άρδην και αποδομείται-καταδεικνύεται στη βάση της εισαγωγής αναφορών (άμεσων και έμμεσων) στην δουλεία και στην εξόντωση ολόκληρων λαών και πολιτισμών των αποικιοκρατούμενων περιοχών, για να επιστρέψει ξανά ως μετριασμένη ευρωκεντρική οπτική από τα μέσα της δεκαετίας του 2000, συνυπάρχοντας με όλα τα προαναφερόμενα στοιχεία ολόενα και αυξανόμενης αναφοράς στις βιαιότητες-βαρβαρότητες των αποίκων, αλλά όχι απαραίτητα συνδεδεμένα με τις ρατσιστικές θεωρίες του κοινωνικού δαρβινισμού και με αναφορές στο εσωτερικό των ευρωπαϊκών κοινωνιών.

Κατανομή των ερμηνευτικών σχημάτων

Ιμπεριαλισμός και Αποικιοκρατία

Καμία σχετική αναφορά

ΣΤ1 (1967-1969)

ΣΤ2 (1969-1973)

Γ2 (1969)

ΚΛ1 (1973)

ΣΤ3 (1974-1980)

ΣΤ4 (1980-1989)

Λ2 (1983-2007)

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)

ΣΤ7 (2012-2022)

1. Ποια η εννοιολογική σχέση μεταξύ ιμπεριαλισμού και αποικιοκρατίας;

α) Μόνο «αποικιοκρατία» ή ταύτιση του χαρακτήρα της με τον «ιμπεριαλισμό»

Γ1 (1966-1976)

Λ1 (1967-1982)

Γ3 (1976-1984)
Γ5 (1991-2006)
ΚΛ7 (2001-2014)
ΣΤ6 (2006-2007)
Λ4 (2007-2022)

β) Σύνδεση αποικιοκρατίας με ιμπεριαλισμό και καπιταλιστικό σύστημα

Γ4 (1984-1991)
ΚΛ3 (1984-1989)
ΚΛ4 (1998)
Λ3 (2002)
Γ6 (2006-2022)

2. Ποια τα αίτια/κίνητρα του ιμπεριαλισμού και της αποικιοκρατίας;

α) Επιχείρημα εκπολιτισμού (ακραία ευρωκεντρική οπτική)

Λ1 (1967-1982)
Λ4 (2007-2022)

β) Εστίαση σε υλικά κίνητρα ή/και «ζωτικό χώρο»: ως ανάγκη ανάπτυξης (μετριασμένη ευρωκεντρική οπτική)

Γ1 (1966-1976)
Λ1 (1967-1982)
Γ3 (1976-1984)
Γ5 (1991-2006)
Λ4 (2007-2022)
ΣΤ7 (2012-2022)

γ) Μόνο υλικά κίνητρα (ως εκμετάλλευση-αρπαγή) και/ή αποδόμηση επιχειρήματος εκπολιτισμού (μη ευρωκεντρική οπτική)

Γ4 (1984-1991)
ΚΛ3 (1984-1989)
ΚΛ4 (1998)
ΚΛ7 (2001-2014)
Λ3 (2002)
ΣΤ6 (2006-2007)
Γ6 (2006-2022)

3. Ποιες οι συνέπειες του ιμπεριαλισμού και της αποικιοκρατίας για τους αποικιοκρατούμενους λαούς;

α) Αποσιώπηση δουλείας ή έμμεση αναφορά της

Γ1 (1966-1976)
Λ1 (1967-1982)
Γ5 (1991-2006)

β) Άμεση αναφορά δουλείας

Γ3 (1976-1984)
Γ4 (1984-1991)

ΚΛ3 (1984-1989)
ΚΛ4 (1998)
ΚΛ7 (2001-2014)
Λ4 (2007-2022)
ΣΤ7 (2012-2022)

γ) Αναφορά εξόντωσης ανθρώπων και πολιτισμών

ΚΛ3 (1984-1989)
ΚΛ4 (1998)
Λ3 (2002)
ΣΤ6 (2006-2007)
Γ6 (2006-2022)

4. Ποιοι υποστηρίζουν την πολιτική του ιμπεριαλισμού και της αποικιοκρατίας στις αποικιοκρατικές/ιμπεριαλιστικές ευρωπαϊκές δυνάμεις;

α) Γενική υποστήριξη αποικιοκρατίας (ύπαρξη εθνικής ενότητας)

Γ5 (1991-2006)
Λ4 (2007-2022)

β) Εθνικιστική υποστήριξη αποικιοκρατίας (ή ύπαρξη κοινωνικών τάξεων και αντίπαλων κοινωνικών συμφερόντων)

Λ3 (2002)
Γ6 (2006-2022)
Λ4 (2007-2022)

5. Ποιες θεωρίες συνοδεύουν τον ιμπεριαλισμό και συνδέονται με το πλαίσιο του συστήματος παραγωγής και των υλικών όρων και συμφερόντων;

α) ρατσιστική θεωρία και κοινωνικός δαρβινισμός (ως υποστηρικτική)

ΚΛ3 (1984-1989)
ΚΛ4 (1998)
ΚΛ7 (2001-2014)
Λ3 (2002)
ΣΤ6 (2006-2007)

β) σοσιαλισμός και μαρξισμός (ως αντίσταση)

Γ4 (1984-1991)
Γ5 (1991-2006)
Λ3 (2002)
Γ6 (2006-2022)

4.1.2 Μακεδονικός Αγώνας και Βαλκανικοί Πόλεμοι

Στην παρούσα κατηγορία συνεξετάζεται ο μακεδονικός αγώνας (1904-1908) με τους βαλκανικούς πολέμους (1912-1913), καθώς και οι δύο περίοδοι αφορούν την ίδια πορεία κλιμάκωσης των εθνικιστικών ιδεολογικών συγκρούσεων του ελληνικού κράτους και των πολεμικών συγκρούσεων του στρατού με τα αντίστοιχα βαλκανικά, κυρίως για την περιοχή της Μακεδονίας. Η διεκδίκηση της Μακεδονίας, συνεπώς, είναι το βασικότερο θέμα που ενδιαφέρει στην παρούσα κατηγορία και όχι η εικόνα των βαλκάνιων Άλλων στα ελληνικά σχολικά εγχειρίδια, το οποίο θα ήταν κάτι που θα ξέφευγε κατά πολύ από τα όρια αυτής της εργασίας και ούτως ή άλλως είναι ένα θέμα που έχει διερευνηθεί αρκετά αναλυτικά και διεξοδικά σε άλλες διδακτορικές εργασίες, βιβλία και συλλογικούς τόμους (Καψάλης, Μπονίδης & Σιπητάνου, 1998. Κοντοβά, 2014). Τα υπόλοιπα θέματα-άξονες συναρθρώνονται γύρω από την διαδικασία διεκδίκησης της Μακεδονίας και αφορούν το ποιος προκαλεί την σύγκρουση και με ποιον τρόπο, αν ο αλυτρωτισμός τελικά αποσβήνεται με την επέκταση του ελληνικού χώρου και πληθυσμού και ποιος θεσμός (βασιλιάς – πρωθυπουργός) συμβάλλει περισσότερο και πιστώνεται αυτή την ελληνική νίκη.

Συγκεκριμένα, η παρούσα κατηγορία επικεντρώνεται και διερευνά τα περιεχόμενα με τα εξής ερευνητικά ερωτήματα/άξονες:

1. Ποιος διεκδικεί εδάφη στη Μακεδονία; (οπτική διεκδίκησης και επεκτατισμού)
  2. Πώς διεκδικεί η Βουλγαρία εδάφη στη Μακεδονία; (βαθμός πρόκλησης και έντασης)
  3. Σε ποιον ανήκει «δικαιωματικά» η Μακεδονία, ποια είναι η Μακεδονία (διαχρονικά-ιστορικά ελληνικός χώρος ή η διοικητική περιοχή της οθωμανικής περιόδου) και ποια η πληθυσμιακή σύνθεσή της στις αρχές του 20ού αιώνα; (βαθμός τεκμηρίωσης εθνικών δίκαιων, επιχείρημα αρχαιότητας ή σύγχρονης πληθυσμιακής σύνθεσης)
  4. Πόσο ικανοποιητική ήταν η συνθήκη του Βουκουρεστίου για την Ελλάδα; (βαθμός επίτευξης ελληνικών στόχων, βαθμός δικαιοσύνης και αλυτρωτισμού που «παράγεται»/συνεπάγεται για την Ελλάδα από την συνθήκη)
  5. Ποιος θεσμός πιστώνεται περισσότερο την ελληνική νίκη στους βαλκανικούς πολέμους; (βαθμός προβολής εθνικής ενότητας και αξιολογικών κρίσεων για βασιλιά [Γεώργιο Α΄ και Κωνσταντίνο Α΄] και Βενιζέλο, δηλαδή για τους βασικούς πόλους του πολιτεύματος)
    - 5α. πώς αξιολογείται ο ρόλος και η συμβολή του βασιλιά στους πολέμους (Γεωργίου Α΄ και Κωνσταντίνου Α΄);
    - 5β. πώς αξιολογείται ο ρόλος και η συμβολή του Βενιζέλου στους πολέμους και στην προετοιμασία τους;
- [Το 5α και το 5β ερώτημα συνυπολογίζονται, συντίθενται και αντιπαραβάλλονται, προκειμένου να δύνανται να εξαχθούν διαπιστώσεις για το 5ο ερώτημα που είναι το συνδυαστικό τους].

Ποιοτική Ανάλυση

1. Ποιος διεκδικεί εδάφη στη Μακεδονία;

α) Εστίαση στην βουλγαρική επεκτατικότητα και απληστία - Η Ελλάδα σε αυτονόητη άμυνα και ανάγκη προστασίας κι απελευθέρωσης πληθυσμών

Σε μια σειρά εγχειριδίων η Βουλγαρία ορίζεται ως η αποκλειστική πλευρά που διεκδικεί με άπληστο τρόπο την επέκτασή της στον χώρο της Μακεδονίας:

«Τό φερμάνιον τούτο ώριζεν ακόμη στι εις τήν Βουλγαρικήν Εξαρχίαν ήδύνατο νά υπαχθή καί κάθε πόλις ή χωρίον, αρκεί νά εξήτουν τούτο τά δυο τρίτα τών κατοίκων των· διά τούτο ήρχισεν υπό τών Βουλγάρων ό αγών προς τούς εκεί Έλληνας, διά νά τούς εξαναγκάσουν νά προσέρχονται εις τήν Εξαρχίαν. Οι Βούλγαροι ομως δεν ήρκέσθησαν εις αυτό. [...] στηριζόμενοι καί εις τήν Ρωσικήν ύποστήριξιν, ήθέλησαν νά δημιουργήσουν εις τήν Βαλκανικήν ενα μεγάλο Βουλγαρικών κράτος, εις τό όποιον νά περιλάβουν τήν Θράκην καί τήν Μακεδονίαν».

ΣΤ1 (1967-1969), σ. 144

«Τήν αιτίαν έδωσαν οί Βούλγαροι, οί οποίοι ήθελον νά πάρουν τό μεγαλύτερον μέρος από τά άπελευθερωθέντα εδάφη. Τήν Θεσσαλονίκην από τούς Έλληνας καί τό Μοναστήριον από τούς Σέρβους».

ΣΤ1 (1967-1969), σ. 150

«Οί Βούλγαροι, μέ τήν δικαιολογίαν ότι έβάστασαν τό μεγαλύτερον βάρος τού πολέμου, ήσαν άπληστοι. Αί άξιώσεις των έναντι τών Ελλήνων καί Σέρβων ήσαν παράλογοι καί άγεφύρωτοι».

ΣΤ2 (1969-1973), σ.150

«Οί Βούλγαροι, ενώ ακόμη διήρκει ό πόλεμος, είχαν έκδηλώσει τās ύπούλους διαθέσεις των εις μέν τούς Έλληνας».

Γ1 (1966-1976), σ. 200

«ό έξωθεν προσηλυτισμός δεν ήργησε ν' άνάψη τό μίσος μεταξύ τών φυλών τής Μακεδονίας καί νά φέρη μάχαιραν μεταξύ αυτών. Οι Βούλγαροι, έπικουρούμενοι από τήν ρωσικήν πανσλαβιστικήν κίνησιν, διά παντός μέσου έπεδίωκον νά εξεγείρουν τούς βουλγαροφώνους χωρικούς τής Μακεδονίας».

Λ1 (1967-1982), σ. 399

«Οί Βούλγαροι δεν είχαν λησμονήσει ότι είναι ή ισχυρά φυλή, ή κατ' αυτούς προωρισμένη νά κυριαρχήση τής Βαλκανικής. Όθεν διέδιδον ότι αυτοί είχαν σηκώσει τό βάρος τού πολέμου. [...] Διά τούτο οί Βούλγαροι ήσαν άμετροι εις τās άπαιτήσεις καί αθάραις εις τούς τρόπους».

Λ1 (1967-1982), σ. 417

«Τούς πληθυσμούς αυτούς τής Μακεδονίας θέλησαν οί Βούλγαροι να τους εξαναγκάσουν ν' άποσχιστούν από τό Πατριαρχείο και ν' άναγνωρίσουν τόν Έξαρχο τών Βουλγάρων [...] νά ένισχύσουν τούς βουλγαρόφωνους πληθυσμούς, **γιά νά γίνη ή Μακεδονία βουλγαρική**, όταν ή Τουρκία θά άναγκαζόταν ν' άποσυρθή από κεί».
ΣΤ3 (1974-1980), σ. 110-112

«Λίγους μήνες υστέρτα από τόν πόλεμο μέ τούς Τούρκους οί σύμμαχοι φιλονίκησαν μεταξύ τους. **Τήν άφορμή τήν έδωσαν οί Βούλγαροι μέ τήν άπληστία τους**. Ήθελαν νά πάρουν τό μεγαλύτερο μέρος από τά εδάφη που άπελευθερώθηκαν. Ζητούσαν τή Θεσσαλονίκη από τούς Έλληνες και τό Μοναστήρι από τούς Σέρβους. Έπειτα από τήν παράλογη αυτή άξίωση τών Βουλγάρων».
ΣΤ4 (1980-1989), σ. 168

«Ο Β' Βαλκανικός πόλεμος. Μετά τη συνθήκη του Λονδίνου οι βαλκανικοί σύμμαχοι προσπάθησαν να καθορίσουν τα σύνορα των περιοχών που είχαν καταλάβει. **Η Βουλγαρία αξίωσε να περιέλθει υπό την κατοχή της η Θράκη και η Ανατ. Μακεδονία μαζί με την Θεσσαλονίκη και το Μοναστήρι**. Η ελληνική κυβέρνηση κατάλαβε ότι δεν υπήρχε ελπίδα συνεννόησης με τους **Βούλγαρους, οι οποίοι ονειρεύονταν τη μεγάλη Βουλγαρία** της συνθήκης του Αγίου Στεφάνου».
Λ2 (1983-2007)¹⁹⁹, σ. 45

«**Βουλγαρίας**, η οποία διεκδικούσε το μεγαλύτερο μέρος της Μακεδονίας και άρχισε πρώτη τον πόλεμο».
Γ4 (1984-1991), σ. 311

«Οι **Βούλγαροι** ήθελαν την **αυτονομία της Μακεδονίας**, για να μπορέσουν ύστερα να πετύχουν την **προσάρτησή της** [...] Οι Έλληνες της Μακεδονίας και της ελεύθερης Ελλάδας αντιμετώπισαν αποτελεσματικά τη **βουλγαρική απειλή** [...] Αυτοί ήταν οι Μακεδονομάχοι, που πολέμησαν για την **προστασία** της Μακεδονίας [...] Έτσι ναυάγησε η **προσπάθεια των Βουλγάρων να αλλοιώσουν την εθνική συνείδηση των κατοίκων της Μακεδονίας**, που **απελευθερώθηκε από τον ελληνικό στρατό** στους Βαλκανικούς πολέμους (1912-1913)».
ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011), σ. 229-230 (Δεν υπάρχει διαφορά στην διατύπωση στην αναθεώρηση μετά το 1997, σ. 191-192)

«Η **Βουλγαρία** όμως δεν έμεινε **ικανοποιημένη από τα εδάφη που πήρε**, γι' αυτό ήρθε σε σύγκρουση με τους πρώην συμμάχους της (Έλληνες και Σέρβους)».
ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011), σ. 233 (Δεν υπάρχει διαφορά στην διατύπωση στην αναθεώρηση μετά το 1997, σ. 195)

«Βούλγαροι εθνικιστές σχεδίαζαν τη **δημιουργία αυτόνομης Μακεδονίας**, με **απώτερο σκοπό την ενσωμάτωσή της στο βουλγαρικό κράτος**».
Γ5 (1991-2006), σ. 273

---

¹⁹⁹ Το **Λ2 (1983-2007)** δεν περιέχει αναφορές στον μακεδονικό αγώνα, καθώς η αφήγησή του ξεκινάει από το 1909 και άρα, εδώ τοποθετούμε τις αναφορές που σχετίζονται με τους βαλκανικούς πολέμους.

«Οι Βούλγαροι διεκδικούσαν τις περιοχές της Θράκης και της Μακεδονίας μέχρι το Μοναστήρι, παραγνωρίζοντας την ελληνικότητα των περιοχών αυτών».

Γ5 (1991-2006), σ. 288

«Μετά την ίδρυση του ανεξάρτητου Νεοελληνικού Κράτους (1830) και των δύο άλλων χριστιανικών βαλκανικών ηγεμονιών (Σερβίας, 1829, και Βουλγαρίας, 1878) εκδηλώθηκε έντονος ανταγωνισμός ανάμεσά τους, κυρίως ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Βουλγαρία για την απελευθέρωση των μακεδονικών εδαφών από τον οθωμανικό ζυγό. Ταυτόχρονα, όχι μόνο η Μακεδονία αλλά και ολόκληρη η Οθωμανική Αυτοκρατορία έγιναν πεδίο ανταγωνισμού των συμφερόντων των Μεγάλων Δυνάμεων της Ευρώπης. Ολο το πλέγμα αυτών των ανταγωνισμών, (εθνικών, εδαφικών, οικονομικών, διπλωματικών, στρατιωτικών) κατά το 19ο αι. και τις αρχές του 20ού, έγινε γνωστό ως Μακεδονικό Ζήτημα και εντάσσεται μέσα στα πλαίσια του γενικότερου Ανατολικού Ζητήματος. Το Μακεδονικό Ζήτημα έγινε ιδιαίτερα περίπλοκο για ποικίλους λόγους: - Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, που κατείχε τη Μακεδονία ως το 1913, έδειχνε συμπτώματα παρακμής και διάλυσης. - Οι γειτονικοί Βαλκανικοί λαοί επιδίωκαν την εθνική τους ολοκλήρωση και όλοι με διάφορα επιχειρήματα, βάσιμα ή όχι, διεκδικούσαν μικρότερο ή μεγαλύτερο τμήμα της Μακεδονίας ως χώρο ιστορικά ή πληθυσμιακά δικό τους. - Μέσα στο μακεδονικό χώρο είχαν συντελεστεί εθνολογικές μεταβολές στους αιώνες της Οθωμανικής κατάκτησης και ομιλούνταν οι γλώσσες όλων των βαλκανικών λαών, ώστε να επιτείνεται η σύγχυση ως προς την εθνική ταυτότητα των κατοίκων».

ΚΛ5 (1998), σ. 41

α. **Στάδιο 1ο:** Η προσπάθεια του Ελληνισμού, από το 1830 μέχρι τους Βαλκανικούς Πολέμους 1912-1913, να ελευθερωθεί η Μακεδονία και να αποτελέσει τμήμα του ελεύθερου ελληνικού κράτους.

β. **Στάδιο 2ο:** Η ελληνο-σλαβική (κυρίως ελληνο-βουλγαρική) σύγκρουση για τη διαδοχή της οθωμανικής εξουσίας στα μακεδονικά εδάφη εμφανίζεται μέσα στη δεκαετία 1860-70 και φτάνει ως τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913), όταν η Μακεδονία απελευθερώνεται από την οθωμανική κυριαρχία.

γ. **Στάδιο 3ο:** Οι προσπάθειες της Βουλγαρίας για την ανατροπή των συνθηκών που είχαν σφραγίσει οι Βαλκανικοί Πόλεμοι (1912-13) και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος (1914-1918). Πρόκειται για ενέργειες που αποσκοπούν στην κατάκτηση εδαφών που ανήκαν πλέον σε γειτονικά κράτη, και εκτείνονται χρονικά ως το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1939-1945).

δ. **Στάδιο 4ο:** Η επιδίωξη των Γιουγκοσλάβων να θέσουν υπό τον έλεγχο τους ολόκληρο τον ευρύτερο γεωγραφικά, μακεδονικό χώρο. Γι' αυτό στο νότιο τμήμα της χώρας τους ιδρύουν ένα ομόσπονδο κράτος, τη «Σοσιαλιστική Δημοκρατία της Μακεδονίας» (Σ.Δ.Μ.), αναγνωρίζουν τους σλάβους κατοίκους της ως χωριστή «μακεδονική» εθνότητα και με διάφορους τρόπους επιδιώκουν να προσαρτήσουν την Ελληνική Μακεδονία και την περιοχή Πιρίν της Βουλγαρίας. Με τον τρόπο αυτό επιδίωκαν όχι μόνο να εξασφαλίσουν τον έλεγχο στην δική τους περιοχή και στον πληθυσμό της, αλλά να βάλουν τις βάσεις για τη διεκδίκηση των μακεδονικών εδαφών της Ελλάδας καθώς και της ελληνικής ιστορικής και πολιτιστικής

κληρονομιάς στη Μακεδονία. Μετά την κατάρρευση της Γιουγκοσλαβικής Ομοσπονδίας το 1991 η Σ.Δ.Μ. ανακηρύσσεται ως πλήρες ανεξάρτητο κράτος με το όνομα “Δημοκρατία της Μακεδονίας”. **Η Ελλάδα εύλογα αντιτίθεται στην ονομασία αυτήν που υποδηλώνει διεκδικήσεις σε ολόκληρο το γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας και βέβαια και την Ελληνική Μακεδονία. Επιπλέον, με την οικειοποίηση του μακεδονικού ονόματος επιδιώκεται η μονοπώλησή του, ώστε καθετί το μακεδονικό να θεωρείται ότι δικαιωματικά ανήκει στο σλαβικό αυτό κράτος και στο λαό του. Έτσι όμως αρχίζει μια επικίνδυνη διαδικασία υπαρφαγής της ελληνικής ιστορικής και πολιτιστικής κληρονομιάς στη Μακεδονία».**

ΚΛ5 (1998), σ. 42

«Η κατάσταση επιδεινώθηκε για τους Μακεδόνες (και γενικότερα για την Ελλάδα) από το 1878, όταν εμφανίστηκαν άλλοι ανταπαιτητές, που διεκδικούσαν τα μακεδονικά εδάφη για λογαριασμό τους. Ιδιαίτερα διεκδικητικοί, υπήρξαν τότε οι Βούλγαροι και σε μικρότερη κλίμακα οι Σέρβοι, κυρίως στις βορειότερες περιοχές (Χάρτης του 1878). Από την πλευρά της η οθωμανική εξουσία εφάρμοζε τακτική φθοράς των αντιμαχομένων. έτσι ο Ελληνισμός αναγκαζόταν να διεξάγει διμέτωπο αγώνα για την απελευθέρωση της Μακεδονίας: από τη μια μεριά ενάντια στον Οθωμανό κυριάρχη και από την άλλη κατά του Βούλγαρου διεκδικητή [...] πριν φτάσουν στην αίσια έκβαση του 1913, οι Μακεδόνες (και μαζί τους ο υπόλοιπος Ελληνισμός) γνώρισαν περίοδο έντονου ελληνοβουλγαρικού ανταγωνισμού στο έδαφος της Μακεδονίας».

ΚΛ5 (1998), σ. 43-44

«Οι Βούλγαροι επιχείρησαν να προσελκύσουν χριστιανικούς πληθυσμούς στην Εξαρχία υπολογίζοντας ότι η εκκλησιαστική ένταξη θα ήταν προστάδιο για εθνικό προσηλυτισμό. Προς την ίδια κατεύθυνση κινήθηκαν με την ίδρυση βουλγαρικών σχολείων. Επειδή στις προσπάθειές τους συναντούσαν την αντίσταση του πληθυσμού (όχι μόνο των ελληνοφώνων αλλά και των βλαχοφώνων και των σλαβοφώνων χριστιανών που είχαν ζήσει αιώνες υπό τη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου), άρχισαν να οργανώνουν ένοπλα τμήματα για να σύρουν βίαια τον πληθυσμό υπέρ των βουλγαρικών απόψεων».

ΚΛ5 (1998), σ. 47

«Η Βουλγαρία [...] έστρεψε το ενδιαφέρον της και προς την Μακεδονία. Βουλγαρικό σώματα (κομιτατζήδες) εισήλθαν στο έδαφος της και προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να μεταβάλουν το φρόνημα των κατοίκων».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 55

«Εναντίον των έως τότε συμμάχων τους, των Βουλγάρων, επειδή οι τελευταίοι πρόβαλλαν υπερβολικές εδαφικές αξιώσεις».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 89

«Μετά την Ελληνική Επανάσταση, και έτος το 1870 περίπου, οι Έλληνες είχαν σαφή την αίσθηση της υπεροχής απέναντι στους άλλους λαούς της Βαλκανικής. αφού πρώτοι αυτοί δημιούργησαν ανεξάρτητο κράτος Εξάλλου και οι άλλοι λαοί της περιοχής τους έβλεπαν ως το πιο ανεπτυγμένο έθνος και οτιδήποτε ελληνικό

θεωρούσαν πως ήταν. κατά τεκμήριο, και ανώτερο. Προς κατάπληξη των Ελλήνων όμως οι Βούλγαροι όχι μόνο αμφισβητούσαν τον ηγεμονικό ρόλο τους στη Βαλκανική αλλά και διεκδικούσαν εδάφη που γι' αυτούς ήταν δεδομένο ότι τους ανήκαν. Έτσι οι Βούλγαροι που δέχονταν ποικιλότητα την επίδραση του ελληνικού πολιτισμού, μετατρέπονταν σε αντίπαλο».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 85-86

«Οι Βούλγαροι ανέπτυξαν το εθνικό τους κίνημα με σχετική καθυστέρηση. Με την υποστήριξη των Πανσλαβιστών* της Ρωσίας οι Βούλγαροι εξασφάλισαν την αναγνώριση από τον Οθωμανό σουλτάνο, το 1870, χωριστής εθνικής Εκκλησίας από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, της Εξαρχίας, ήλθαν δε σε ρήξη τόσο με το Πατριαρχείο όσο και με τους Έλληνες, επειδή διεκδικούσαν ως βουλγαρικές τις μητροπόλεις της Μακεδονίας και της Θράκης, τις ιστορικές ελληνικές χώρες, στις οποίες κατοικούσαν Έλληνες, Σλάβοι, Βούλγαροι, Τούρκοι, Αλβανοί και Εβραίοι και οι οποίες ανήκαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου».

Λ4 (2007-2022), σ. 63

«οι Βούλγαροι διεκδικούσαν εδάφη τα οποία οι γείτονές τους διεκδικούσαν ήδη ως πατρογονική κληρονομιά. Ακολούθησε οξύς ανταγωνισμός των Βουλγάρων με τους Σέρβους για τις μεταξύ των δύο χωρών τουρκικές επαρχίες και με τους Έλληνες για το μέλλον των τουρκικών επαρχιών που αποτελούσαν τη Μακεδονία».

Λ4 (2007-2022), σ. 65-66

β) Εστίαση στους βαλκανικούς εθνικισμούς, αλυτρωτισμούς και επεκτατισμούς (ουδέτερη γεωπολιτική ανάλυση διεθνών σχέσεων)

«Όλα τὰ βαλκανικά κράτη επιδίωκαν νά ἐπεκτείνουν τὰ σύνορά τους στά εδάφη πού κατείχε ή Τουρκία. Επειδή όμως συχνά διεκδικούσαν τις ίδιες περιοχές, ήρθαν σέ σύγκρουση, όχι μόνο μέ τούς Τούρκους, αλλά καί μεταξύ τους».

Γ3 (1976-1984), σ. 286

[λεζάντες]

«Ο αξιωματικός του ελληνικού στρατού, Παύλος Μελάς, αναδείχθηκε σε ήρωα της ελληνικής διεκδίκησης της Μακεδονίας. Λαϊκή λιθογραφία της εποχής αφιερωμένη στο θάνατο του Μελά [...] Στους εθνικούς ανταγωνισμούς στα Βαλκάνια, η διαμάχη μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων για τη Μακεδονία έλαβε μεγάλες διαστάσεις. Στη φωτογραφία, το στρατιωτικό σώμα του Κωνσταντίνου Μαζαράκη στο Βέρμιο. (Αθήνα, συλλογή Ιωάννη Μαζαράκη)».

ΚΛ4 (1998), σ. 141-142

Στο Λ3 (2002) γενικά υπάρχει μια εκτεταμένη γεωπολιτική ανάλυση των διεθνών σχέσεων, μέρος των οποίων αποτελεί και η Ελλάδα που διεκδικεί κι αυτή ως απόλυτα ενταγμένη στην ευρωρωσική σφαίρα διεκδίκησης ισχύος στη βαλκανική και στη Μεσόγειο, Μ. Ασία και Μ. Ανατολή. Δεν αποκόβεται το μακεδονικό από τους ευρείς

ανταγωνισμούς των Μ. Δυνάμεων και άρα, στη Μακεδονία διεκδικούν όλοι οι εθνικισμοί όσα περισσότερα γίνεται στο πλαίσιο της προστασίας τους (ως κρατών-προτεκτοράτων) από τις Μ. Δυνάμεις. Οι βαλκανικοί αλυτρωτισμοί, ουσιαστικά, αποτελούν «αντιγραφή» των μεγάλων ευρωπαϊκών ιμπεριαλισμών των αρχών του 20ού αιώνα²⁰⁰. Συνδέεται έτσι και το μακεδονικό ζήτημα με τις αιτίες του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου:

«Ο ανταγωνισμός μεταξύ των χριστιανικών εθνοτήτων στη Μακεδονία [...] η γενική εφόρμηση των χριστιανικών εθνοτήτων της Βαλκανικής κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας [...] καθώς ανταγωνίζονταν σε βάρος της ακεραιότητας του “μεγάλου ασθενούς”».

Λ3 (2002), σ. 105-107

«Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι των ετών 1912-13 αποτέλεσαν μία ακόμη φάση του Ανατολικού Ζητήματος. Η επικείμενη κατάρρευση του “μεγάλου ασθενούς” δεν στάθηκε δυνατό να αποτραπεί. Οι ανταγωνισμοί των ευρωπαϊκών Δυνάμεων, σε συνδυασμό με τις διεκδικήσεις των χριστιανικών εθνοτήτων της Χερσονήσου του Αίμου, οδήγησαν σε πρώτη φάση στο διαμελισμό του μεγαλύτερου μέρους των ευρωπαϊκών κτήσεων της Πύλης, στη συνέχεια στη σύγκρουση μεταξύ των βαλκάνιων συμμάχων για τη διανομή των διαφιλονικούμενων εδαφών [...] Η συγκυρία επέσπευσε τη σύγκρουση των βαλκανικών εθνικισμών [...] υλοποίηση των αλυτρωτικών στόχων των βαλκανικών κρατών σε βάρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας [...] οι ανταγωνισμοί μεταξύ των βαλκανικών εθνοτήτων για τη διανομή της κληρονομιάς του “μεγάλου ασθενούς” οδήγησαν σε νέο γύρο συγκρούσεων, το Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο»

Λ3 (2002), σ. 138-139

«Στις αρχές της δεκαετίας του 1910 αρχίζει μια προσπάθεια συνεννόησης ανάμεσα στα βαλκανικά κράτη. Στόχος τους είναι να διεκδικήσουν τα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη Βαλκανική χερσόνησο. [...] Έτσι, ξεσπά ο Β΄ Βαλκανικός πόλεμος. Αυτή τη φορά, η Βουλγαρία είναι αντιμέτωπη στη συμμαχία Ελλάδας-Σερβίας».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 94

«Οι σχέσεις της Ελλάδας με τους γύρω της λαούς και τις ευρωπαϊκές Δυνάμεις καθορίζονται στη διάρκεια του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα από τον αλυτρωτισμό. Η προσάρτηση των περιοχών που κατοικούνται από ελληνικούς πληθυσμούς και η απελευθέρωση των αλύτρωτων Ελλήνων διαμορφώνει την ελληνική εξωτερική πολιτική. Η εξάρτηση όμως του ελληνικού κράτους από τις Μεγάλες Δυνάμεις, απαιτεί τη συναίνεση και την υποστήριξή τους για τη λύση του αλυτρωτικού ζητήματος. Αυτό ισχύει όχι μόνον για την Ελλάδα αλλά και για τα υπόλοιπα βαλκανικά έθνη. [...] Ο ελληνικός αλυτρωτισμός είναι έτσι μέρος του συνολικού Ανατολικού Ζητήματος. Όσο ο 19ος αιώνας πλησιάζει προς το τέλος του, οι ελληνικές διεκδικήσεις έρχονται αντιμέτωπες με διεκδικήσεις άλλων βαλκανικών λαών. Οι εθνικοί αυτοί ανταγωνισμοί δυσκολεύουν ακόμα περισσότερο την ελληνική εξωτερική πολιτική».

---

²⁰⁰ Λ3 (2002), σ. 106-107

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 74

[πηγή]

«Ι. Εθνικά σύνορα και Αλυτρωτισμός: Λοιπόν **πολλοί λαοί βρίσκονται γύρω μας. Κι επειδή ξέρουν πως η Τουρκία γρήγορα θ' αναγκασθεί να φύγει [...] όλοι αυτοί οι λαοί κυττάζουν ποιος να πρωταρπάξει τους τόπους που φεύγοντας θ' αφήσουν οι Τούρκοι. Και οι τόποι αυτοί είναι η Ήπειρος, η Μακεδονία, η Θράκη, η Αλβανία και η παλιά Σερβία.** Από τους τόπους αυτούς οι τρεις πρώτοι είναι ελληνικοί» Ίων Δραγούμης, Προκήρυξη στους σκλαβωμένους και στους ελευθερωμένους Έλληνες, 1908»

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 72

«Η ιστορία των Βαλκανίων κατά τον 19ο αιώνα σφραγίστηκε από την ανάδυση των **αλληλοσυγκρουόμενων βαλκανικών εθνικών επιδιώξεων.** [...] Μακεδονικό ζήτημα και μακεδονικός αγώνας: Ο αγώνας για τον έλεγχο της Μακεδονίας, που ήταν τότε τμήμα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, ονομάστηκε **μακεδονικό ζήτημα.** Έλληνες, Βούλγαροι και Σέρβοι διεκδίκησαν, με βάση τις δικές τους εθνικές επιδιώξεις ο καθένας, την ενσωμάτωση ολόκληρης ή ενός τμήματος της Μακεδονίας».

Γ6 (2006-2022), σ. 66-67

γ) Εστίαση στο ότι η Ελλάδα διεκδικεί κι αυτή μέσω της Μεγάλης Ιδέας (και ελληνικός επεκτατισμός)

Σε ορισμένα εγχειρίδια γίνεται αναφορά και στην ελληνική ενεργητική πρόθεση για επέκταση στον χώρο της Μακεδονίας στην βάση της Μεγάλης Ιδέας:

«μακεδονικός αγώνας του 1904-1905 [...] που **έθεταν το ζήτημα της ενσωμάτωσης στο ελληνικό κράτος** των περιοχών που ακόμη δεν είχαν απελευθερωθεί, **έτρεφαν την εθνική ιδεολογία** και προκαλούσαν αναταραχή στους νέους κυρίως αξιωματικούς που έβλεπαν ότι η αναχρονιστική οργάνωση και ο κακός εξοπλισμός του στρατού ήταν εμπόδια για την **εκπλήρωση των εθνικών πόθων**».

Γ4 (1984-1991), σ. 250

«Για έναν ολόκληρο αιώνα, από την έναρξη του πολέμου της ανεξαρτησίας το 1821 ως το τέλος των βαλκανικών πολέμων το 1913, ο **ελληνισμός αγωνιζόταν για την ανεξαρτησία και την εθνική του ολοκλήρωση** [...] οι διεκδικήσεις όμως πάνω στη **Μακεδονία δεν έπαψαν.** Όλη αυτή η κίνηση για την εθνική ολοκλήρωση στηριζόταν βέβαια σε μια **συγκεκριμένη ιδεολογία, την ιδεολογία της Μεγάλης Ιδέας-** την εμπνεύστηκε ο Ι. Κωλέττης λίγο μετά το 1840 και υποδήλωνε την επιθυμία για απελευθέρωση όλων των Ελλήνων από τον τουρκικό ζυγό και για τη **δημιουργία μιας μεγάλης Ελλάδας.** Στην πραγματικότητα επρόκειτο για μια **ιδέα χωρίς πραγματικό πολιτικό περιεχόμενο,** που συχνά χρησιμοποιήθηκε απερίσκεπτα, κυρίως από τον Όθωνα, **για να διοχετεύσει στα εθνικά ζητήματα τη λαϊκή δυσαρέσκεια για τα εσωτερικά προβλήματα και τελικά έφερε εθνικές καταστροφές,** όπως τη μικρασιατική καταστροφή».

Γ4 (1984-1991), σ. 257-259

«**Η προσάρτηση των εδαφών αυτών, στα οποία κατοικούν και άλλοι πληθυσμοί που δεν είναι ελληνικοί, προκαλεί ανταγωνισμούς.** Οι Μεγάλες Δυνάμεις, από τις οποίες το ελληνικό κράτος είναι πολιτικά και οικονομικά εξαρτημένο, έχουν αποφασιστικό ρόλο στη ρύθμιση των εθνικών ζητημάτων. Παρά τις δυσκολίες, οι Έλληνες προσπαθούν να επιτύχουν τον εθνικό τους στόχο με δυο βασικά τρόπους: α. Με τη διάδοση των ελληνικών γραμμάτων και την ενίσχυση της ελληνικότητας των περιοχών που παραμένουν αλύτρωτες. β. Με την προσφυγή στα όπλα. **Εξεγέρσεις και επαναστάσεις** μαρτυρούν την επιθυμία των Ελλήνων να διεκδικήσουν την ένταξή τους στο ελληνικό εθνικό κράτος»
ΣΤ6 (2006-2007), σ. 71

«Οι σχέσεις της Ελλάδας με τους γύρω της λαούς και τις ευρωπαϊκές Δυνάμεις καθορίζονται στη διάρκεια του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα από τον **αλυτρωτισμό.** Η προσάρτηση των περιοχών που κατοικούνται από ελληνικούς πληθυσμούς και η **απελευθέρωση** των αλύτρωτων Ελλήνων **διαμορφώνει την ελληνική εξωτερική πολιτική.** Η εξάρτηση όμως του ελληνικού κράτους από τις **Μεγάλες Δυνάμεις,** απαιτεί τη συναίνεση και την υποστήριξή τους για τη λύση του αλυτρωτικού ζητήματος. **Αυτό ισχύει όχι μόνον για την Ελλάδα αλλά και για τα υπόλοιπα βαλκανικά έθνη.** [...] Ο ελληνικός αλυτρωτισμός είναι έτσι μέρος του συνολικού **Ανατολικού Ζητήματος.** Όσο ο 19ος αιώνας πλησιάζει προς το τέλος του, οι ελληνικές διεκδικήσεις έρχονται αντιμέτωπες με διεκδικήσεις άλλων **βαλκανικών λαών.** Οι **εθνικοί** αυτοί **ανταγωνισμοί** δυσκολεύουν ακόμα περισσότερο την ελληνική εξωτερική πολιτική».
ΣΤ6 (2006-2007), σ. 74

«Οι υποστηρικτές **μάάλιστα της απελευθέρωσης των αλύτρωτων ιστορικών ελληνικών χωρών,** οι οποίοι αποτελούσαν την πιο δυναμική πολιτική μερίδα των διάφορων πολιτικών σχηματισμών και οι **οποίοι ουσιαστικά ήλεγχαν την πολιτική ζωή του τόπου και την κοινή γνώμη του,** έκριναν πως ο εκσυγχρονισμός και η οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας δεν ήταν εφικτοί στόχοι χωρίς την προηγούμενη **επέκταση της εθνικής επικράτειας:** εξαρτούσαν δηλαδή τον εκσυγχρονισμό και την ανάπτυξη από την απελευθέρωση και την **ενσωμάτωση των αλύτρωτων ιστορικών χωρών** στο ελληνικό κράτος».
Λ4 (2007-2022), σ. 60

2. Πώς διεκδικεί η Βουλγαρία εδάφη στη Μακεδονία;

α) με μέσο πίεσης κυρίως ιδεολογικό και πολιτισμικό (εκπαιδευτικό, θρησκευτικό)

«Οι Βούλγαροι [...] Αρχισαν τότε να στέλνουν στη Μακεδονία αντάρτες (κομιτατζήδες) και πράκτορες, που **πίεζαν** τους κατοίκους, ιδίως τους ιερείς και τους δασκάλους, να δηλώσουν ότι ήταν εξαρχηκοί, ότι δηλαδή ανήκαν στην ανεξάρτητη βουλγαρική εκκλησία. Οι Έλληνες της Μακεδονίας και της ελεύθερης Ελλάδας αντιμετώπισαν αποτελεσματικά τη βουλγαρική απειλή [...] Αυτοί ήταν οι Μακεδονομάχοι, που πολέμησαν για την **προστασία** της Μακεδονίας [...] Έτσι

ναυάγησε η προσπάθεια των Βουλγάρων να αλλοιώσουν την εθνική συνείδηση των κατοίκων της Μακεδονίας, που απελευθερώθηκε από τον ελληνικό στρατό στους Βαλκανικούς πολέμους (1912-1913)».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011), σ. 229-230 (Δεν υπάρχει διαφορά στην διατύπωση στην αναθεώρηση μετά το 1997, σ. 191-192)

Στο ΚΛ7 (2001-2014), σ. 85, δίνεται μέσω πηγής το εξής:

«Να πώς ο Ίων Δραγούμης δίνει τη διαφορά μεταξύ Τούρκων και Βουλγάρων (και όσων διεκδικούσαν τη Μακεδονία) ως αντιπάλων των Ελλήνων, σε προκήρυξη προς τους σκλαβωμένους και τους ελευθερωμένους Έλληνες (Κωνσταντινούπολη 1908): “Αυτοί (οι Τούρκοι) τουλάχιστο δε θέλησαν ή δεν κατάφεραν ποτέ να μας πάρουν τη θρησκεία, τη γλώσσα, τον εθνισμό μας. Ενώ οι άλλοι λαοί που μας περιτριγυρίζουν και το θέλουν και το καταφέρνουν”».

«[Οι Βούλγαροι] Στην προσπάθειά τους μάλιστα να εμφανιστούν αυτοί ως το πιο προηγμένο κράτος χρησιμοποίησαν διάφορα μέσα: την ενίσχυση της εθνικής τους συνείδησης την προβολή της πολιτιστικής τους ταυτότητας και τα στοιχεία εκείνα που τους διέκριναν από τους Έλληνες. Όπως ήταν επόμενο, τα παραπάνω ενισχύθηκαν από τη συστηματική προπαγάνδα τη διεκδίκηση, και τη σύγκρουση. [...] Ο Μακεδονικός Αγώνας δείχνει πόσο φοβερή ήταν η αντιπαράθεση και πόσο έντονα είχαν συνειδητοποιήσει οι Έλληνες το μέγεθος του κινδύνου από το βουλγαρικό εθνικισμό».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 85-86

Στο Λ3 (2002) στην κύρια αφήγηση:

«Στο μακεδονικό μέτωπο, όμως, οι ισορροπίες ανατρέπονταν σε βάρος του Ελληνισμού. Η προσάρτηση της Α. Ρωμυλίας το 1885 κατέστησε εμφανή τη βουλγαρική απειλή για το μέλλον των ελληνικών πληθυσμών της τουρκοκρατούμενης Μακεδονίας [...] Στη Μακεδονία οι Βούλγαροι πέτυχαν σταδιακά, χάρη στην προπαγάνδα των Εξαρχικών και την πίεση των ένοπλων κομιτατζήδων, να διεισδύσουν σε πολλές περιοχές εκτοπίζοντας το ελληνικό στοιχείο».

Λ3 (2002), σ. 105-107

Στο Γ6 (2006-2022) και στην κύρια αφήγηση και μέσα από πηγές δίνεται η προσπάθεια επιρροής των πληθυσμών της Μακεδονίας και από την βουλγαρική, αλλά και την ελληνική πλευρά, εστιάζοντας κυρίως στην εκπαιδευτική-ιδεολογική και την οικονομική της διάσταση:

«Η σύγκρουση εκδηλώθηκε αρχικά ως αγώνας για τον έλεγχο της εκπαίδευσης και της θρησκευτικής συνείδησης των κατοίκων. Σύντομα, όμως, πήρε ένοπλη μορφή».

Γ6 (2006-2022), σ. 66-67

[πηγές]

«“Να συσταθώσι Διδασκαλεία έχοντα ειδικόν προορισμόν να καταρτίζωσι διδασκάλους πατριώτας, ικανούς να εργασθώσιν εν Μακεδονία υπέρ των εθνικών συμφερόντων”».

Απόσπασμα έκθεσης του ελληνικού προξενείου Θεσσαλονίκης, 1892. Πηγή: Ι. Κολιόπουλος, “Η θέση των Ελλήνων στη Μακεδονία από το 1881 ως το 1896”, Ιστορία του ελληνικού έθνους, Εκδοτική Αθηνών, τόμ. ΙΔ΄, σ. 216».

Γ6 (2006-2022), σ. 67

και

«“Αδιάκοπη και μια από τις κυριώτερες φροντίδες της “Ο.[ργάνωσης] Θ.[εσσαλονίκης]” ήταν ο οικονομικός κατά των Βουλγάρων πόλεμος. [...] να μην αγοράζει κανείς Έλληνα καταναλωτή από σχισματικούς και να μη χρησιμοποιή Βουλγάρους επαγγελματίες”. Αθ. Σουλιώτης-Νικολαΐδης, Ο Μακεδονικός Αγών. Η “Οργάνωσις Θεσσαλονίκης” 1906-1908. Απομνημονεύματα, Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ, 1993, σ. 47-48».

Γ6 (2006-2022), σ. 67

«Μακεδονικός Αγώνας ονομάζεται η **ένοπλη σύγκρουση Ελλήνων και Βουλγάρων ανταρτών στο χώρο της Μακεδονίας** την περίοδο 1904-1908 [...] Στη Μακεδονία η κατάσταση ήταν πιο δύσκολη. Η αναμέτρηση μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων που διεκδικούσαν την περιοχή [...] γύρω κυρίως από τα σχολεία και τις εκκλησίες των μακεδονικών χωριών δόθηκε ένας **σκληρός αγώνας** ανάμεσα στις δύο χώρες για επικράτηση. **Οι Βούλγαροι** άρχιζαν να στέλνουν αντάρτες (κομιτατζήδες), που πίεζαν τους κατοίκους να δηλώσουν ότι ανήκαν στην ανεξάρτητη βουλγαρική εκκλησία (Εξαρχία). Η βουλγαρική δραστηριότητα οδήγησε την Ελλάδα σε ενεργητικότερη ανάμιξη στις μακεδονικές υποθέσεις».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 178-179

β) με μέσο πίεσης κυρίως την τρομοκρατία (βία, αρπαγές, δολοφονίες κ.λπ.)

Σε μια σωρεία εγχειριδίων η εστίαση δίνεται κυρίως στην τρομοκρατία και τα συνεπαγόμενά της ως τα πρωταγωνιστικά μέσα πίεσης των πληθυσμών της Μακεδονίας:

«Τό Κομιτάτον εξώπλιζε συμμορίας κομιτατζήδων, αι όποιαί εισέβαλον εις τήν Μακεδονίαν καί **προσεπάθουν διά τής τρομοκρατίας, των δολοφονιών και τής καταστροφής** νά εξαφανίσουν τό Ελληνικόν στοιχείον από τήν Μακεδονίαν [...] Τό εργον τών Ελλήνων ήτο δύσκολον, διότι είχον νά πολεμήσουν όχι μόνον μέ τούς Βουλγάρους κομιτατζήδες, αλλά καί εναντίον τού Τουρκικού στρατού, ο όποιος κατεδίωκε σκληρώς τά Ελληνικά σώματα».

ΣΤ1 (1967-1969), σ. 145

«Όνειρο τών Βουλγάρων πολιτικών ήτο πώς νά δημιουργήσουν μεγάλην Βουλγαρίαν [...] οί Βούλγαροι έστειλαν εις τήν Μακεδονίαν συμμορίας από Βουλγάρους κομιτατζήδες (άντάρτες), οί όποιοι **έτρομοκράτουν** τον πληθυσμόν τής υπαίθρου. **Έφόνευον** τούς ιερείς, τούς διδασκάλους, τούς προκρίτους».

ΣΤ2 (1969-1973), σ.142

«οί βόρειοι γείτονες της Ελλάδος, έκτιζον εις τά μέρη αυτά εκκλησίας καί σχολεία καί **έξηγόραζον μέ χρήμα τάς ασταθείς συνειδήσεις**. Ιδιαίτέρως ή θρασύτης τών

Βουλγάρου άπεκορυφώθη [...] έπροξένουν καταστροφάς και ήνάγκαζον διά της βίας και του τρόμου τούς σλαβοφώνους Έλληνας να προσέρχωνται εις τήν Εξαρχίαν»

Γ1 (1966-1976), σ. 192-193

«**Οι Βούλγαροι** [...] Κατ' άρχάς διεξήγον ειρηνικότερον τον άγώνα [...] εισήλασαν εις την Μακεδονίαν εύθύς μετά τό 1900 άγριοι κομιτατζήδες, οί όποιοι [...] **έλήστευον και έδολοφόνουν δι' όλων τών μέσων**. Προ πάντων όμως κατεδίωκον τούς ελληνας διδασκάλους, Ιερείς και ιατρούς, κατέστρεφον τά έλληνικά σχολεία και τάς εκκλησίας και **έφόνευον** τούς ελληνας προκρίτους. Οί Μακεδόνες έτήρουν παθητικήν στάσιν»

Λ1 (1967-1982), σ. 399-400

«ό μακεδονικός αγών ό όποιος διεξήχθη κατά τά έτη 1903 - 1904 εναντίον τών Βουλγάρων άτάκτων (κομιτατζήδων) ο: όποίοι εισήρχοντο εις το μακεδονικόν έδαφος και μέ τήν ανοχήν τών Τούρκων προέβαινον εις **διωγμούς** εις βάρος τών Ελλήνων, **μέ τον σκοπόν νά έξοντώσουν τό εκεί ελληνικόν στοιχείον**»

ΚΛ1 (1973), σ. 76

«Άρχισαν λοιπόν **άγριον προσηλυτισμόν** μέσα στή Μακεδονία, ίδρυσαν σχολεία και προσπαθούσαν μέ κάθε τρόπο νά προσεταιριστούν τούς Μακεδόνες. Στην άρχή προσπαθούσαν νά έπιτύχουν τό σκοπό τους μόνο μέ τή **προπαγάνδα**. Όταν όμως οί Έλληνες έχασαν τόν πόλεμο τού 1897, οί Βούλγαροι άποθρασύνθησαν κι έστειλαν στή Μακεδονία, πού κατείχαν ακόμα οί Τούρκοι, κομιτατζήδες πού **λήστευαν** τούς Έλληνες και **δολοφονούσαν** τούς προεστούς και ιδιαίτερα τούς ιερείς και τούς δασκάλους. **Έπεδίωξαν νά έξαφανίσουν τούς Έλληνες από τή Μακεδονία**»

ΣΤ3 (1974-1980), σ. 110-112

Η μεγαλύτερη αντίθεση παρουσιάστηκε μεταξύ Βουλγάρων και Ελλήνων, όταν τό έθνικιστικό κόμμα τής Βουλγαρίας θέλοντας να ανακτηση τα σύνορα του Άγ. Στεφάνου άρχισε νά **προσηλυτίζη** τά σλαβόφωνα έλληνικά χωριά τής Μακεδονίας στή βουλγαρική έξαρχία. Επειδή **δέν τό κατόρθωναν μέ ειρηνικό τρόπο οί Βούλγαροι** όργάνωσαν ένοπλες συμμορίες (κομιτατζήδες) πού έμπαιναν στά χωριά, **σκότωναν** και **βασάνιζαν** όσους άντιδρούσαν, για νά άναγκάσουν τούς κατοίκους νά ύποταχτούν».

Γ3 (1976-1984), σ. 286

«Τό κομιτάτο αυτό εξόπλιζε συμμορίες κομιτατζήδων (κακοποιών Βουλγάρων), πού κατέβαιναν στή Μακεδονία και προσπαθούσαν νά έκβουλγαρίσουν τόν πληθυσμό. Στην άρχή προσπαθούσαν νά πετύχουν τούτο μέ τήν **προπαγάνδα**. Αργότερα όμως άρχισε ή **τρομοκρατία**: **δολοφονούσαν** τούς προεστούς και ιδιαίτερα τούς ιερείς και τούς δασκάλους, **πυρπολούσαν** τά σχολεία και **κατέστρεφαν** ολόκληρα χωριά, για νά **έξαφανίσουν τό ελληνικό στοιχείο** από τή Μακεδονία».

ΣΤ4 (1980-1989), σ. 162

«Στο διάστημα 1897-1904 υπολογίζεται ότι στα βιλαέτια* της Θεσσαλονίκης και τον Μοναστηριού **εκατοντάδες Έλληνες υπήρξαν θύματα των Βουλγάρων**

κομιτατζήδων, πολλά χωριά είχαν καταστραφεί, και είχαν λεηλατηθεί εκκλησίες που αρνούσαν να υπαχθούν στην “Εξαρχία”».

Γ5 (1991-2006), σ. 273

«ρύθμιση αυτή έφερε τα τότε βόρεια σύνορα του ελληνικού κράτους σε άμεση γειτνίαση με τη Μακεδονία, μία ευνοϊκή ρύθμιση για τις παραπέρα εξελίξεις. **Γιατί μέσα στην αλύτρωτη ακόμη Μακεδονία η αντιπαράθεση Ελλήνων-Βουλγάρων (κυρίως στη μεσαία ζώνη) επρόκειτο να πάρει σκληρή μορφή. Οι Βούλγαροι επιχείρησαν να προσελκύσουν χριστιανικούς πληθυσμούς στην Εξαρχία υπολογίζοντας ότι η εκκλησιαστική ένταξη θα ήταν προστάδιο για εθνικό προσηλυτισμό. Προς την ίδια κατεύθυνση κινήθηκαν με την ίδρυση βουλγαρικών σχολείων. Επειδή στις προσπάθειές τους συναντούσαν την αντίσταση του πληθυσμού (όχι μόνο των ελληνοφώνων αλλά και των βλαχοφώνων και των σλαβοφώνων χριστιανών που είχαν ζήσει αιώνες υπό τη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου), άρχισαν να οργανώνουν ένοπλα τμήματα για να σύρουν βίαια τον πληθυσμό υπέρ των βουλγαρικών απόψεων. Ο Ελληνισμός της Μακεδονίας κινδύνευε. Ιδιαίτερος στόχος ήταν οι δάσκαλοι, οι ιερωμένοι και οι προσετοί. Η ελληνική αντίδραση εκδηλώθηκε με καθυστέρηση, εξαιτίας άλλων περισπασμών, αλλά με τρόπο πρακτικό και δυναμικό: αρχικά με την επέκταση της ελληνικής εκπαίδευσης. Αργότερα ένοπλα τμήματα άρχισαν να διεισδύουν στη Μακεδονία, για να τονώσουν το φρόνημα και την αντίσταση των απειλού-μενων Ελλήνων. Ο Μακεδονικός Αγώνας έπαιρνε ένοπλη μορφή (1904-1908), κάτω από τα βλέμματα της οθωμανικής εξουσίας. Ο θάνατος του νέου Έλληνα αξιωματικού, του Παύλου Μελά (τον Οκτώβρη του 1904), που είχε σταλεί στη Δ. Μακεδονία ως Γενικός Αρχηγός των ελληνικών αντάρτικων σωμάτων, ώθησε τους Έλληνες σε πιο πεισματική αντιπαράθεση προς τις βουλγαρικές ένοπλες ομάδες (κομιτατζήδες). [..] Δάσκαλοι και ιερωμένοι πέρασαν από τον αρχικό φόβο στη δυναμική δραστηριότητα, παρ’ όλο που αυτοί αποτελούσαν τον κύριο στόχο των βουλγαρικών ένοπλων ομάδων»**

ΚΛ5 (1998), σ. 47-48

«**Η αναγκαστική μετανάστευση στην Ελλάδα το 1906 ήταν συνέπεια των βιαιοπραγιών των Βουλγάρων, εξαιτίας του ανταγωνισμού Ελλάδας-Βουλγαρίας για επικράτηση στην υπό οθωμανική κυριαρχία Μακεδονία (Μακεδονικός Αγώνας)**».

ΚΛ6 (1999-2022), σ. 137

«**Στόχος τους όταν να προετοιμάσουν το έδαφος για αυτονόμηση αρχικά και ενσωμάτωση αργότερα της Μακεδονίας στο βουλγαρικό κράτος. [..] Στο πλαίσιο αυτής της πολιτικής ασκήθηκαν πιέσεις σε ιερείς και δασκάλους, προκειμένου να προσχωρήσουν στην ανεξάρτητη Βουλγαρική Εκκλησία. Τις πιέσεις ακολούθησαν βίαιες ενέργειες, τρομοκράτηση του πληθυσμού, δολοφονίες**».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 55

«**Η σύγκρουση εκδηλώθηκε αρχικά ως αγώνας για τον έλεγχο της εκπαίδευσης και της θρησκευτικής συνείδησης των κατοίκων. Σύντομα, όμως, πήρε ένοπλη μορφή [..] Στα 1896-1897 έφτασαν στη Μακεδονία οι πρώτες ελληνικές ένοπλες ομάδες και άρχισαν να εμπλέκονται σε συγκρούσεις με ομάδες κομιτατζήδων**».

Γ6 (2006-2022), σ. 66-68

«Ο ανταγωνισμός των Βουλγάρων με τους Έλληνες εκδηλώθηκε με την **προσπάθεια των Βουλγάρων να ελέγξουν**, με φιλικά προσκείμενους προς αυτούς ιερείς και δασκάλους, τις εκκλησίες και τα σχολεία στις πόλεις και στα χωριά της Μακεδονίας [...] Ήταν ο «Μακεδονικός Αγώνας», ένας **σκληρός πόλεμος ανταρτών Ελλήνων και Βουλγάρων**, οι οποίοι πολεμούσαν αλλήλους, καθώς και εναντίον των Τούρκων, όταν δεν μπορούσαν να αποφύγουν τη σύγκρουση με τις τουρκικές δυνάμεις. Ο σκληρός αγώνας στη Μακεδονία και για τη Μακεδονία **δοκίμασε** επί πέντε σχεδόν χρόνια (1904-1908) **την αντοχή των γηγενών**, που έπρεπε να επιλέξουν στρατόπεδο. **Πολλοί Έλληνες έπεσαν θύματα των Βουλγάρων και πολλοί Βούλγαροι θύματα των Ελλήνων** [...] που έδωσαν τη ζωή τους στη Μακεδονία [...] ήρωες του ελληνικού αγώνα στη μαρτυρική χώρα. Οι Βούλγαροι είχαν ανάλογους ήρωες».

Λ4 (2007-2022), σ. 65-66

Στην πηγή «1. Οι Έλληνες της Μακεδονίας» του ΣΤ7 (2012-2022) αναφέρεται το εξής:

[πηγή]

«“Παρ’ όλες τις δυσμενείς αυτές συνθήκες, **παρ’ όλες τις εκατοντάδες θυμάτων, ο Ελληνισμός διατηρούσε ακόμη το ψυχικό του σθένος**. Η δύναμη αυτή του Μακεδονικού Ελληνισμού δεν άργησε να μετατρέψει την παθητική στάση σε αμυντική”

Αλεξάνδρου Δ. Ζάννα, “Ο Μακεδονικός Αγών. Αναμνήσεις”, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου (επιμ.), Ο Μακεδονικός Αγώνας. Απομνημονεύματα, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 73».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 180

3. Σε ποιον ανήκει «δικαιωματικά» η Μακεδονία, ποια είναι η Μακεδονία και ποια η πληθυσμιακή σύνθεσή της στις αρχές του 20ού αιώνα;

α) Επιχείρημα διαχρονικής και αδιαμφισβήτητης ελληνικότητας Μακεδονίας (είτε ως συμπαγής πληθυσμιακά ελληνική περιοχή, είτε ως πατρογονικό ελληνικό έδαφος από την αρχαιότητα)

«Οι Βούλγαροι όμως δεν ήρκεσθησαν εις αυτό. [...] στηριζόμενοι καί εις τήν Ρωσικήν ύποστήριξιν, ήθέλησαν νά δημιουργήσουν εις τήν Βαλκανικήν ένα μεγάλο Βουλγαρικόν κράτος, εις τό όποιον νά περιλάβουν τήν **Θράκην καί τήν Μακεδονίαν, αι όποίαι ήσαν ανέκαθεν χώραι ελληνικαί καί ό πληθυσμός των παρέμενεν Ελληνικώτατος**».

ΣΤ1 (1967-1969), σ. 144

«τό Βουλγαρικόν Κομιτάτον, μέ τό μαχαίρι καί τό χρυσάφι, θέλει νά κάμη τήν **Μακεδονίαν νά παύση νά είναι ελληνική**».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 142

«**Η Μακεδονία από τήν αρχαίαν εποχήν ήτο, όπως έμάθομεν, χώρα ελληνική**. Κατά τήν μεσαιωνικήν όμως εποχήν είχαν εγκατασταθή εις τά βόρεια καί δυτικά

εδάφη της και **Σλάβοι**. Αυτοί μετά την τουρκικήν κατάκτησιν διετήρησαν την γλώσσαν των εις τας ιδιωτικάς σχέσεις, *ἀλλά δεν ἐξεχώριζον τούς εαυτούς των ἀπό τούς Έλληνας*, διότι ὡς ορθόδοξοι ὑπῆγοντο εἰς το Πατριαρχεῖον καί εἰς τον δημόσιον βίον μετεχειρίζοντο τήν ἑλληνικήν γλώσσαν [...] οἱ Έλληνες, θέλοντες νά διασώσουν τά ἀπαράγραπτα ιστορικά δίκαιά των εἰς την Μακεδονίαν».

Γ1 (1966-1976), σ. 192-193

«Ο μακεδονικός αγών εἶχεν θετικά αποτελέσματα και οἱ Έλληνες της Μακεδονίας ἀπηλλάγησαν ἀπό την βουλγαρικήν τρομοκρατία».

ΚΛ1 (1973), σ. 76

«θέλησαν νά δημιουργήσουν στή Βαλκανική ενα μεγάλο Βουλγαρικό κράτος, στό ὅποιο νά περιλάβουν **τή Θράκη καί τή Μακεδονία**, πού ἦταν ἀνεκαθεν χώρες ἑλληνικές καί ὁ πληθυσμός τους ἦταν καθαρά ἑλληνικός».

ΣΤ4 (1980-1989), σ. 162

«Ο Μακεδονικός αγώνας (1904-1908), δηλαδή **ο αγώνας για την προστασία της Μακεδονίας**, ἦταν η τελευταία και πιο κρίσιμη φάση της προσπάθειας των Ελλήνων να ἀπελευθερώσουν την περιοχή [...] **Η Μακεδονία ὅμως, ὅπως και ἄλλες ἑλληνικές περιοχές**, δεν αποτέλεσαν μέρος του ελεύθερου ἑλληνικού κράτους που δημιουργήθηκε το 1830. Δεν ἔπαψαν ὅμως οἱ ὑπόδουλοι Έλληνες των περιοχών αὐτῶν να ἐπιδιώκουν την ελευθερία και την ἑνώσή τους με την Ελλάδα. [...] Αὐτοί ἦταν οἱ Μακεδονομάχοι, που πολέμησαν για την **προστασία της Μακεδονίας** [...] Έτσι **ναυάγησε η προσπάθεια των Βουλγάρων να αλλοιώσουν την εθνική συνείδηση των κατοίκων της Μακεδονίας**, που ἀπελευθερώθηκε ἀπό τον ἑλληνικό στρατό στους Βαλκανικούς πολέμους (1912-1913)».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011), σ. 229-230 (Δεν ὑπάρχει διαφορά στην διατύπωση στην ἀναθεώρηση μετά το 1997, σ. 191-192)

«σκοπό την προστασία του Ἑλληνισμοῦ ὄχι μόνο στη Μακεδονία, ἀλλά και στη Θράκη, την Ἡπειρο και την Ἀλβανία. Συγχρόνως η εταιρεία «Ἑλληνισμός» ἄρχισε ἐκστρατεία διαφώτισης της ευρωπαϊκῆς κοινῆς γνώμης για τα **ἀπαράγραπτα δίκαια του Ἑλληνισμοῦ στις περιοχές αὐτές** [...] Ο κίνδυνος ἐκβουλγαρισμοῦ της Μακεδονίας εἶχε ἀποτραπεί και ο δρόμος για την **ἀπελευθέρωση των βόρειων ἑλληνικῶν περιοχῶν** εἶχε ἀνοίξει μέσα στις παρακάτω εὐνοϊκές για τον Ἑλληνισμό περιστάσεις».

Γ5 (1991-2006), σ. 274-275

«Οἱ Βούλγαροι διεκδικούσαν τις περιοχές της Θράκης και της **Μακεδονίας** μέχρι το Μοναστήρι, **παραγνορίζοντας την ἑλληνικότητα των περιοχῶν αὐτῶν**».

Γ5 (1991-2006), σ. 288

Στο **ΚΛ5 (1998)** το συγκεκριμένο ἐρμηνευτικό σχῆμα διατρέχει ὅλη την ἐνότητα που εἶναι ἀφιερωμένη στο Μακεδονικό Ζήτημα (το ὁποῖο καταγράφει ἀπό την ἀρχαιότητα ὡς τα τέλη της δεκαετίας του 1990), με συνέπεια να ὑπάρχουν πάμπολλες ἀναφορές:

«**Η καταγωγή των Μακεδόνων: Ιστορική παράδοση και γλώσσα: Κατά την αρχαιότητα δε διατυπώθηκε από κανέναν αμφισβήτηση για την ελληνικότητα των Μακεδόνων.** Συγγραφείς όπως ο Ησίοδος (7ο αι.), ο Ηρόδοτος και ο Ελλάνικος (5ο αι.) συνδέουν γενεαλογικά τους Μακεδόνες με χους Δωριείς ή τους Αιολείς, δηλαδή άλλες ελληνικές φυλές, που είχαν κινηθεί σε νοτιότερα διαμερίσματα του ελληνικού χώρου. Ο Ηρόδοτος αναφέρει μαρτυρίες των ιστορικών χρόνων για την ελληνικότητα των Μακεδόνων, μάλλον ταύτιση των Μακεδόνων με τους άλλους Έλληνες. Γράφει μάλιστα με τρόπο κατηγορηματικό και αποδεικτικό [...] **Νεότεροι ερευνητές αμφισβήτησαν την ελληνικότητα των Μακεδόνων** ξεκινώντας από το γεγονός ότι ο αρχαίος ρήτορας Δημοσθένης - σε καιρούς που ο Φίλιππος Β΄ της Μακεδονίας άπλωνε την εξουσία του στα μακεδονικά παράλια και απειλούσε τα συμφέροντα των Αθηναίων - **αποκαλούσε το Φίλιππο βάρβαρο.** Αλλά τέτοιου είδους χαρακτηρισμοί είναι πολύ γνωστό φαινόμενο στην πολιτική ιστορία όλων των χωρών και πολύ συχνό ειδικά στην ελληνική ιστορία [...] **Μερικοί άλλοι ερευνητές προσπάθησαν να υποστηρίξουν ότι δήθεν ήταν ελληνικής καταγωγής οι βασιλείς της Μακεδονίας και η ιθύνουσα τάξη (οι ευγενείς), ενώ ο λαός είχε άλλη καταγωγή: ιλλυρική, λόγου χάρη, ή θρακική.** Τέτοια θεωρία είναι ακόμη πιο αβάσιμη, ατεκμηρίωτη [...] **Η πιο σαφής απάντηση σε όλες αυτές τις αθεμελιώτες θεωρίες έρχεται από μια επιστολή του Αλέξανδρου Γ΄ προς το Δαρείο (όταν πια προέλαυνε νικηφόρα μέσα στο περσικό κράτος):** “Οι πρόγονοι σας εκστράτευσαν στη Μακεδονία και την υπόλοιπη Ελλάδα (εννοεί Μαρδόνιο-Ξέρξη) και μας κακοποίησαν χωρίς να έχουν αδικηθεί πιο μπροστά από μας. Εγώ λοιπόν, αφού ανέλαβα την ηγεμονία των Ελλήνων, επιθυμώντας να τιμωρήσω τους Πέρσες για τα τότε κακουργήματά τους εκστρατεύω τώρα...”. Είναι φανερό ότι στη σκέψη του οι έννοιες Μακεδονία-Ελλάδα έχουν σχέση υπαλληλίας, η πρώτη υπάγεται στο εύρος της δεύτερης. Αν αλήθευε κάτι από τα παραπάνω (περί μη Ελληνικής ταυτότητας των Μακεδόνων, λαού και βασιλέων) θα έπρεπε κάπου κάποτε - στις μύριες περιπτώσεις, όπου συναντιούνται και συζητούν, συνεργάζονται, συγκρούονται, συνεκστρατεύουν Μακεδόνες και άλλοι Έλληνες - να εμφανιστεί ένα επεισόδιο ασυνεννοησίας γλωσσικής, κάποια ανάγκη διερμηνείας. Αντίθετα, πάμπολλα είναι τα παραδείγματα άμεσης επικοινωνίας και συνεννόησης [...] Τον καιρό που ο Δημοσθένης κεραυνοβολούσε από την Πνύκα το Φίλιππο ως βάρβαρο, δεν είπε ποτέ κανένα υπαινιγμό για τη γλώσσα του ίδιου ή των υπηκόων του [...] **Και το γλωσσικό υλικό που σώζεται από την αρχαία μακεδονική γλώσσα – μια διάλεκτο - επιβεβαιώνει αυτή τη γλωσσική συγγένεια Μακεδόνων και λοιπών Ελλήνων.** Οτι το υλικό αυτό είναι περιορισμένο εξηγείται από το γεγονός ότι οι Μακεδόνες εντάχθηκαν αργά στον πολύ προοδευμένο Ελληνισμό του νότου [...] **Από το πενιχρό γλωσσικό υλικό που σώζεται εύκολο είναι το συμπέρασμα ότι πρόκειται για λεξιλόγιο ελληνικό [...]** Οι σχέσεις τους με τους Έλληνες του νότου (Αθηναίους, Θηβαίους) και με τους Έλληνες αποίκους της Χαλκιδικής ήταν συνήθως εχθρικές, όπως θα δούμε πιο κάτω. **Ποιος ζήλος θα τους έκανε να πάρουν ονόματα ελληνικά, αν δεν ήταν γνήσιοι Έλληνες;».**

ΚΛ5 (1998), σ. 11-14, 23

«**Οι σλαβικές επιδρομές προκάλεσαν μεγάλες καταστροφές κυρίως στον αγροτικό πληθυσμό της Βαλκανικής. Μετά το 558 οι Σλάβοι υποτάχθηκαν στους Αβάρους, λαό τουρκικό με πολιτική και στρατιωτική οργάνωση, που**

χρησιμοποίησαν τα πλήθη των Σλάβων στις επιδρομές τους εναντίον της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. [...] Αυτή η βαθμιαία ερήμωση της υπαίθρου θα διευκολύνει τη διείσδυση και εγκατάσταση των Σλάβων στη Βαλκανική. [...] Τότε στον ελληνικό χώρο, δημιουργήθηκαν νησίδες, οι λεγόμενες Σκλαβηνίες, Σλάβων ανάμεσα σε ελληνικούς πληθυσμούς. Οι πρώτες Σκλαβηνίες δημιουργήθηκαν στη Δυτική Μακεδονία, στη Θεσσαλία και ίσως στην Ήπειρο [...] Οι Σκλαβηνίες δεν αποτελούσαν ενιαίο σύνολο, ούτε είχαν ενιαία οργάνωση, όπως επιχειρούν να τις παρουσιάσουν οι ιστορικοί των Σκοπίων Δεν υπάρχουν τέτοιες ενδείξεις στις πηγές. Δε φαίνονται πουθενά να ενεργούν ως συγκροτημένο σύνολο εναντίον του Βυζαντίου. Άλλωστε εγκαταστάθηκαν σε μεγάλες μεταξύ τους αποστάσεις (από το Μοναστήρι, σημ. Βιτόλια, και τις εκβολές του Αλιάκμονα ως τις εκβολές του Νέστου). [...] Ο ειδικός σλαβολόγος μελετητής Max Wasmer καταγράφει συνολικά 730 σλαβικά τοπωνύμια στη Μακεδονία (2120 σε όλη την Ελλάδα), που δεν ανάγονται όμως όλα στους μέσους χρόνους, μικρό ποσοστό σε σύγκριση προς ένα σύνολο χιλιάδων ελληνικών τοπωνυμίων. Τις πρώτες δεκαετίες της εγκατάστασής τους οι Σλάβοι επιδίδονταν σε επιδρομές και λεηλασίες. Ακόμη και η Θεσσαλονίκη, όπου είχαν καταφύγει πολλοί κάτοικοι της υπαίθρου για λόγους προστασίας, δέχτηκε επανειλημμένα επιθέσεις τους (κάποτε σε συνδυασμό με τους Αβάρους)»

ΚΛ5 (1998), σ. 23, 26

«Μετά από έναν αιώνα επιδρομών και εχθροπραξιών οι νέοι έποικοι προσπάθησαν να ριζώσουν και να βρουν τρόπους επιβίωσης μονιμότερους και βεβαιότερους. Αρχισαν να ασχολούνται με τη γεωργία και την κτηνοτροφία από τα μέσα κίβλας του 7ου αιώνα (περίπτωση των Δρογουβιτών της Μακεδονίας, των Βελεγεζιτών της Θεσσαλίας). Και είναι αξιοσημείωτο ότι δεν έχουν βρεθεί ως τώρα ίχνη του υλικού πολιτισμού των Σλάβων εποίκων στη Μακεδονία. [...] Αλλά τέτοια ευρήματα δεν έχουμε ούτε από τη Μακεδονία (Σκλαβηνίες), ούτε από τη νότια Σερβία. Αυτό υποδηλώνει ότι οι έποικοι γρήγορα αποδέχτηκαν τον τρόπο ζωής των ντόπιων. Και αυτό με τη σειρά του υποδηλώνει ότι υπήρχαν ντόπιοι, που επηρέασαν και αφομοίωσαν πολιτιστικά τους νεοφερμένους πληθυσμούς των Σλάβων [...] Οι ιστορικοί των Σκοπίων παρερμηνεύοντας τα γεγονότα αυτά υποστηρίζουν ότι το κράτος του Σαμουήλ ήταν «μακεδονικό» και οι “Σλάβοι-Μακεδόνες” ήταν το κυρίαρχο εθνικό στοιχείο στο κράτος του Σαμουήλ. Για την επιστημονική ιστορία, που υπηρετεί την αλήθεια χωρίς πολιτικές σκοπιμότητες, το κράτος του Σαμουήλ ήταν βουλγαρικό, ο ίδιος στέφθηκε “βασιλεύς των Βουλγάρων” και ο επίσης σκληρός αντίπαλος του επονομάστηκε “Βουλγαροκτόνος”, όχι Μακεδονοκτόνος, όπως παρατηρούν και οι Βούλγαροι ιστορικοί. Και Σλάβοι ιστορικοί θεωρούν βουλγαρικό το κράτος του Σαμουήλ».

ΚΛ5 (1998), σ. 27, 31

«φτάνουμε στο συμπέρασμα ότι η συμβολή των Ελλήνων της Μακεδονίας - των Μακεδόνων - στην προετοιμασία και στην πραγματοποίηση του Αγώνα της Ανεξαρτησίας δεν υπολείπεται σε τίποτα συγκρινόμενη προς την προσφορά των άλλων Ελλήνων. Μάλιστα, η Μακεδονία κατά το 1821-22 έπαιξε το ρόλο ελληνικής προφυλακής-προμαχόνα και θυσίας και αναχαίτισε δυνάμεις του κατακτητή, ωσότου να στεριώσει η Επανάσταση στη Ρούμελη και στο Μοριά. Βέβαια η συμμετοχή των

Μακεδόνων στον Αγώνα του '21 είχε τις συνέπειές της: μεγάλης έκτασης σφαγές και αποκεφαλισμό της ηγεσίας του Ελληνισμού στη Μακεδονία, φυγή ενός μέρους του πληθυσμού προς νότο (και έπειτα προώθηση σλαβικών πληθυσμών στο κενό που έμενε) οικονομικό μοίρασμα και μεταφορά της οικονομικής δραστηριότητας σε άλλα χέρια (κυρίως Εβραίων). Αλλά έμεινε ακοίμητη η προσδοκία και η φροντίδα για τη λευτεριά».

ΚΛ5 (1998), σ. 43

Και τελικά, το επιχείρημα συνοψίζεται στα εξής²⁰¹:

«Η Μακεδονία κατά τη μέση και την ύστερη Βυζαντινή εποχή: Παρά τις εθνολογικές περιπέτειες που προαναφέραμε δε διακόπηκε η ιστορική συνέχεια του Ελληνισμού στη Μακεδονία. Γιατί: - Οι Σλάβοι απωθήθηκαν ή αφομοιώθηκαν πολιτισμικά - Οι Βούλγαροι αποκρούστηκαν. Ιδιαίτερα η Θεσσαλονίκη παρέμενε πάντα ένα μεγάλο κέντρο διοικητικό, οικονομικό και πνευματικό».

ΚΛ5 (1998), σ. 35

Τέλος, στο **Λ4 (2007-2022)**:

«Η εθνική προτεραιότητα της απελευθέρωσης των “αλύτρωτων” ιστορικών χωρών [...] διεκδικούσαν ως βουλγαρικές τις μητροπόλεις της Μακεδονίας και της Θράκης, τις ιστορικές ελληνικές χώρες».

Λ4 (2007-2022), σ. 60, 63

β) Αναφορά άλλων πληθυσμών στην Μακεδονία, αλλά με πλειοψηφικό το ελληνικό στοιχείο

«Κατά τούς αυτούς χρόνους ή Μακεδονία απέβαινε θέατρον άγριωτάτου ανταγωνισμού, διότι Έλληνες, Βούλγαροι καί Σέρβοι προσέβλεπον εις αυτήν ώς εις τό στάδιον έδαφικής έπεκτάσεως. Τό άνηρότερον και σημαντικώτερον μέρος τών κατοίκων αυτής ήσαν γνήσιοι "Έλληνες. Αλλ' ύπήρχον καί βουλγαρόφωνοι χωρικοί εις τά βόρεια τής χώρας, όλιγώτεροι Σέρβοι εις τά βορειοδυτικά καί ολίγοι Κουτσόβλαχοι, διεσπαρμένοι εις τά ορεινά ιδίως διαμερίσματα [...] καί δεν είχον συνείδησιν ότι διέφερον έθνικώς από τούς Έλληνες».

Λ1 (1967-1982), σ. 399

«Τά παλαιότερα χρόνια όλιο οί χριστιανοί τής Βαλκανικής χερσονήσου άνήκαν στό Οικουμενικό Πατριαρχείο τής Κωνσταντινουπόλεως. Οί Βούλγαροι θέλοντας νά γίνουν άνεξάρτητο κράτος, ίδρυσαν μέ τή βοήθεια των Ρώσων και τών Τούρκων ιδιαίτερη εκκλησιαστική άρχή πού ονομάστηκε βουλγαρική Εξαρχία. Στή Μακεδονία ό περισσότερος και ό καλύτερος πληθυσμός ήταν ελληνικός. Υπήρχαν όμως και οί βουλγαρόφωνοι χωρικοί στά βόρεια μέρη καί Σέρβοι και λίγοι Κουτσόβλαχοι».

²⁰¹ ενώ, όπως θα δούμε στην σχετική κατηγορία παρακάτω στην ίδια ενότητα του ίδιου εγχειριδίου **ΚΛ5 (1998)**, επιχειρείται και το αντίστροφο: να αποδομηθεί επισταμένως η αντίπαλη ιστορική αφήγηση και να δοθεί πλήρης ηθική νομιμοποίηση στα ελληνικά συλλαλητήρια των αρχών της δεκαετίας του 1990 για το Μακεδονικό.

«**Η Μακεδονία την εποχή της Οθωμανικής Κυριαρχίας (1430-1912):** Κατά την περίοδο αυτή (περίπου μισή χιλιετία) συντελέστηκαν μεγάλες εθνολογικές ανακατατάξεις και δημογραφικές μεταβολές στο μακεδονικό έδαφος. Συγκεκριμένα: - Αμέσως μετά την κατάκτηση εγκαταστάθηκαν στη Μακεδονία πολυάριθμοι Τούρκοι κυρίως στα ευφορότερα εδάφη. - Παράλληλα, πολλοί Έλληνες - κυρίως η πνευματική ηγεσία και οι πιο ευκατάστατοι - έφυγαν προς την Ιταλία ή μετακινήθηκαν προς φραγκοκρατούμενες ελληνικές περιοχές, αναζητώντας καλύτερες συνθήκες ζωής. - Πολύ περισσότεροι ήταν εκείνοι που μετακινήθηκαν μέσα στο μακεδονικό έδαφος από τα πεδινά προς τα ορεινά, όπου η φτωχότερη οικονομία δεν προσέλκυε το ενδιαφέρον του κατακτητή και οι Έλληνες ζούσαν εκεί πιο ελεύθεροι. Έτσι δημιουργήθηκαν νέοι οικισμοί όπως η Σιάτιστα στη Δυτ. Μακεδονία. Αυτή η **εσωτερική μετανάστευση** είχε δύο αγαθές πλευρές: οι πληθυσμοί έμειναν στην πατρίδα και στις νέες κατοικίες τους, όπου έδειξαν περισσή φιλοπονία και ανέπτυξαν κλίμα ελευθερίας. - Από το 17ο αιώνα, οπότε αρχίζει η μεγάλη οικονομική και πνευματική ανάπτυξη του Ελληνισμού, **άρχισε νέα μετανάστευση των Ελλήνων, για εμπορική κυρίως δραστηριότητα, προς τις βορειότερες περιοχές** της Βαλκανικής και επίσης προς την Αυστρία, Ουγγαρία, Νότια Ρωσία, βόρεια Αδριατική (Τεργέστη, Βενετία), κεντρική Ευρώπη, Βόρεια Ιταλία (π.χ. Πάντοβα). Εκεί οι Έλληνες ίδρυσαν **παραιοκίες**, όπου διατήρησαν ζωηρή ανάμνηση της Πατρίδας και εργάστηκαν αργότερα για την απελευθέρωσή της. - Την ίδια εποχή που Έλληνες της Μακεδονίας κινούνταν προς βορρά, Σλάβοι των Βαλκανίων, κυρίως Βούλγαροι, εργάτες και γεωργοί, κινήθηκαν προς νότο. Έτσι επήλθαν εθνολογικές ανακατατάξεις στο μακεδονικό έδαφος, οι οποίες επρόκειτο να έχουν δυσμενείς επιπλοκές αιώνες αργότερα, όταν οι Βαλκανικοί λαοί θα διεκδικούσαν την ελευθερία τους. Αυτές οι περιορισμένες εγκαταστάσεις ξένων ομάδων έδωσαν αφορμή, ώστε σε εποχές έξαρσης του εθνικισμού να προβληθούν αξιώσεις εδαφικές και αμφισβητήσεις εθνολογικές, που έθιγαν τον Ελληνισμό της Μακεδονίας».

ΚΑ5 (1998), σ. 33

«**Στάδιο 2ο: Ο ελληνοβουλγαρικός ανταγωνισμός για τη διαδοχή των Οθωμανών στη Μακεδονία (1870-1913):** Για να γίνει κατανοητό το “δεύτερο” Μακεδονικό ζήτημα είναι ανάγκη να αποσαφηνιστούν μερικές έννοιες και μερικά στοιχεία. Την εποχή του ελληνοβουλγαρικού ανταγωνισμού, η Μακεδονία θεωρούνταν ως χώρος πολύ ευρύτερος από τα όρια της αρχαίας Μακεδονίας - δηλ. του βασιλείου του Φιλίππου Β΄, πατέρα του Μεγάλου Αλεξάνδρου. **Οριζόταν: ανατολικά** από το όρος Ροδόπη, και τον ρου του Νέστου, προς τα νότια από το Αιγαίο και τη Θεσσαλία, προς τα δυτικά από την οροσειρά της Πίνδου, τα σημερινά σύνορα της Αλβανίας και τις λίμνες Πρέσπες και Αχρίδα, προς βορρά από τα όρη Σαρ (Σκάρδος)-Τσέρνα Γκόρα (που βρίσκονται λίγο βορειότερα από τα Σκόπια) - Πιρίν (που βρίσκονται στη σημερινή ΝΔ. Βουλγαρία). Μέσα σ’ αυτόν τον ευρύτερο γεωγραφικά μακεδονικό χώρο ο πληθυσμός ήταν μουσουλμανικός κατά το 1/3 και χριστιανικός κατά τα 2/3. Με τους μουσουλμάνους προσμετρούνταν και πολλοί εξισλαμισμένοι, κυρίως Αλβανοί, που όμως από τα τέλη του 19ου αιώνα διαφοροποιούνται εθνικά από τους μουσουλμάνους Τούρκους. Οι χριστιανοί αποτελούσαν το υπόδουλο στοιχείο και εμφανίζονταν ως ενιαία χριστιανική

κοινότητα, ως τη στιγμή που άρχισε ο εθνικός ανταγωνισμός των γειτονικών βαλκανικών λαών για τη διαδοχή της παρακμάζουσας οθωμανικής εξουσίας (μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο αλλά ιδιαίτερα από το 1870 και ύστερα). **Με κριτήριο τη γλώσσα, που δεν προσδιόριζε κατ' ανάγκη και την εθνική συνείδηση των πληθυσμών, διακρίνουμε την εποχή εκείνη τρεις ζώνες του χριστιανικού πληθυσμού (από νότο προς βορρά):** - Νότια ζώνη (που καλύπτει πέραν του 50 % της σημερινής ελληνικής Μακεδονίας), με συμπαγή ελληνόφωνο χριστιανικό πληθυσμό και αρκετές δεκάδες χιλιάδες Εβραίους στα αστικά κέντρα, ιδιαίτερα στη Θεσσαλονίκη. - Μεσαία ζώνη (που καλύπτει το υπόλοιπο της ελληνικής Μακεδονίας και το νότιο τμήμα της πρώην γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας), όπου ζούσαν ανάμεικτοι πληθυσμοί σλαβόφωνοι, ελληνόφωνοι, αρβανιτόφωνοι, βλαχόφωνοι. (Βλαχόφωνοι υπήρχαν και στη νότια ζώνη). - Βόρεια (που περιλαμβάνει τα δύο τρίτα της πρώην γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας και τη σημερινή βουλγαρική επαρχία του Μπλαγκόεβγκραδ (Μακεδονία του Πιρίν), με πληθυσμό κυρίως σλαβόφωνο. **Σε σχέση με αυτήν την εικόνα (γλωσσική και θρησκευτική) οι Έλληνες αρχικά οραματιζόνταν τα μελλοντικά σύνορά τους ως το όρος Σαρ, δηλ. βορείως της πόλης των Σκοπίων. Όταν όμως άρχισε ή μάλλον οξύνθηκε η σύγκρουση με τους Βουλγάρους, περιόρισαν τις διεκδικήσεις τους στη νότια και μεσαία ζώνη. Μέσα σε αυτά τα όρια οι Έλληνες είχαν δύο ισχυρά επιχειρήματα: ενοϊκή πληθυσμιακή σύνθεση και περίπου αντιστοιχία του διεκδικούμενου χώρου προς τα όρια του Αρχαίου Μακεδονικού Κράτους.** Από την πλευρά τους: οι Σέρβοι διεκδικούσαν τη βόρεια ζώνη και μέρος της μεσαίας, οι Αλβανοί τις δυτικές επαρχίες, οι Βούλγαροι εποφθαλμιούσαν σχεδόν το σύνολο, αφήνοντας για τους Έλληνες μόνο τη Χαλκιδική και τις επαρχίες Σερβίων, Κοζάνης, Γρεβενών. Η αντιπαράθεση εθνικών επιδιώξεων στο μακεδονικό χώρο κράτησε πάνω από 40 χρόνια (1878-1913) και αναπτύχθηκε κυρίως ανάμεσα σε Έλληνες-Βουλγάρους-Σέρβους. Οι Αλβανοί μουσουλμάνοι αποτελούσαν μέρος της οθωμανικής εξουσίας. Για ένα διάστημα επιχείρησαν να αναμιχθούν στη διεκδίκηση μερίδας και οι Ρουμάνοι προβάλλοντας γλωσσική συγγένεια με τους Έλληνες Βλάχους της Μακεδονίας-Ηπείρου-Θεσσαλίας. Απέτυχαν, γιατί η γλωσσική συγγένεια που επικαλούνταν σημαίνει μόνο παράλληλες ρωμαίο-λατινικές επιδράσεις σε λαούς διαφορετικούς».

ΚΛ5 (1998), σ. 44-46

«Σημαντικότερες ήταν οι επιπτώσεις από την άφιξη των προσφύγων στην εθνολογική σύσταση του πληθυσμού της Ελλάδας. Το 1920 η Ελλάδα είχε 20% μη Έλληνες ορθόδοξους, ενώ το 1928 μόλις 6%. Ο ελληνικός πληθυσμός της Δυτικής Θράκης και της Ηπείρου αυξήθηκε, ενώ η Κρήτη, η Λέσβος και η Λήμνος εξελληνίστηκαν πλήρως. Η κυριότερη όμως μεταβολή στην εθνολογική σύσταση λόγω της εγκατάστασης των προσφύγων συνέβη στη Μακεδονία. Το ποσοστό των μη Ελλήνων ορθοδόξων που ήταν 48% το 1920, έπεσε στο 12% το 1928. Η ενίσχυση του ελληνικού χαρακτήρα της Μακεδονίας είχε μεγάλη σημασία για τη διατήρηση της εδαφικής ακεραιότητας της Ελλάδας. Εξάλλου, αραιοκατοικημένες περιοχές της Βόρειας Ελλάδας, κάποιες από αυτές παραμεθόριες, εποίκιστηκαν από πρόσφυγες. Με τον τρόπο αυτό κατοχυρώθηκαν οι νέες περιοχές που ενώθηκαν με την Ελλάδα μετά τους Βαλκανικούς πολέμους και ενσωματώθηκαν στον εθνικό κορμό».

ΚΛ6 (1999-2022), σ. 167

«Προς κατάπληξη των Ελλήνων όμως οι Βούλγαροι όχι μόνο αμφισβητούσαν τον ηγεμονικό ρόλο τους στη Βαλκανική αλλά και διεκδικούσαν εδάφη που γι' αυτούς ήταν δεδομένο ότι τους ανήκαν [...] Ο ανταγωνισμός για επικράτηση στην τουρκοκρατούμενη Μακεδονία πήρε γρήγορα μεγάλες διαστάσεις **Ο κίνδυνος από τη βουλγαρική απειλή συνήγειρε τον ελληνισμό** Η ελληνική κυβέρνηση, η εκκλησία πολλοί σύλλογοι **συμπαραστάθηκαν στους Έλληνες της Μακεδονίας**».
ΚΛ7 (2001-2014), σ. 85, 55

«συνθήκη του Αγίου Στεφάνου (Φεβρουάριος 1878). Κύριος όρος της ήταν η δημιουργία της αυτόνομης ηγεμονίας της Βουλγαρίας, της «Μεγάλης Βουλγαρίας» όπως ονομάστηκε, που περιλάμβανε πολλές περιοχές με πυκνή ελληνική παρουσία. Με τις αποφάσεις του Αγίου Στεφάνου, υπονομεύονταν τόσο οι ελληνικές επιδιώξεις όσο και τα αγγλικά συμφέροντα στην περιοχή [...] **Η Μακεδονία**, η Θράκη και η Ήπειρος παρέμειναν στην Οθωμανική αυτοκρατορία [...] **Ο αγώνας για τον έλεγχο της Μακεδονίας**, που ήταν τότε τμήμα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, ονομάστηκε μακεδονικό ζήτημα. **Έλληνες, Βούλγαροι και Σέρβοι διεκδίκησαν, με βάση τις δικές τους εθνικές επιδιώξεις ο καθένας**, την ενσωμάτωση ολόκληρης ή ενός τμήματος της Μακεδονίας».
Γ6 (2006-2022), σ. 67

γ) Αναφορά άλλων πληθυσμών στην Μακεδονία χωρίς άλλη εθνική συνείδηση πέραν της ελληνικής

«Κατά τούς αυτούς χρόνους ή Μακεδονία απέβαινε θέατρον άγριωτάτου ανταγωνισμού, διότι Έλληνες, Βούλγαροι καί Σέρβοι προσέβλεπον εις αυτήν ως εις τό στάδιον έδαφικής επέκτασεως. **Τό άνηρότερον και σημαντικώτερον μέρος τών κατοίκων αυτής ήσάν γνήσιοι "Έλληνες. Άλλ' ύπήρχον καί βουλγαρόφωνοι χωρικοί εις τά βόρεια τής χώρας, ολιγώτεροι Σέρβοι εις τά βορειοδυτικά καί ολίγοι Κουτσόβλαχοι, διεσπαρμένοι εις τά ορεινά ιδίως διαμερίσματα [...] καί δεν είχαν συνείδησιν ότι διέφερον έθνικώς από τούς Έλληνες**».
Λ1 (1967-1982), σ. 399

«Όλα τά βαλκανικά κράτη επιδίωκαν νά επέκτεινουν τά σύνορά τους στά έδάφη πού κατείχε ή Τουρκία. Επειδή όμως συχνά διεκδικούσαν τις ίδιες περιοχές, ήρθαν σέ σύγκρουση, όχι μόνο μέ τούς Τούρκους, αλλά καί μεταξύ τους. [...] **σλαβόφωνα ελληνικά χωριά τής Μακεδονίας**».
Γ3 (1976-1984), σ. 286

«Όλο το πλέγμα αυτών των ανταγωνισμών, (εθνικών, εδαφικών, οικονομικών, διπλωματικών, στρατιωτικών) κατά το 19ο αι. και τις αρχές του 20ού, έγινε γνωστό ως **Μακεδονικό Ζήτημα** και εντάσσεται μέσα στα πλαίσια του γενικότερου **Ανατολικού Ζητήματος**. Το Μακεδονικό Ζήτημα έγινε ιδιαίτερα περίπλοκο για ποικίλους λόγους: - Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, που κατείχε τη Μακεδονία ως το 1913, έδειχνε συμπτώματα παρακμής και διάλυσης. - Οι γειτονικοί Βαλκανικοί λαοί επιδίωκαν την εθνική τους ολοκλήρωση και όλοι με διάφορα επιχειρήματα, βάσιμα ή όχι, διεκδικούσαν μικρότερο ή μεγαλύτερο

τμήμα της Μακεδονίας ως χώρο ιστορικά ή πληθυσμιακά δικό τους. - Μέσα στο μακεδονικό χώρο είχαν συντελεστεί εθνολογικές μεταβολές στους αιώνες της Οθωμανικής κατάκτησης και ομιλούνταν οι γλώσσες όλων των βαλκανικών λαών, ώστε να επιτείνεται η σύγχυση ως προς την εθνική ταυτότητα των κατοίκων».

ΚΛ5 (1998), σ. 41

Στο ΚΛ7 (2001-2014), δίνεται μέσω πηγής το εξής:

[πηγή]

«Να πώς ο Ίων Δραγούμης δίνει τη διαφορά μεταξύ Τούρκων και Βουλγάρων (και όσων διεκδικούσαν τη Μακεδονία) ως αντιπάλων των Ελλήνων, σε προκήρυξη προς τους σκλαβωμένους και τους ελευθερωμένους Έλληνες (Κωνσταντινούπολη 1908): «Αυτοί (οι Τούρκοι) τουλάχιστο δε θέλησαν ή δεν κατάφεραν ποτέ να μας πάρουν τη θρησκεία, τη γλώσσα, τον εθνισμό μας. Ενώ οι άλλοι λαοί που μας περιτριγυρίζουν και το θέλουν και το καταφέρνουν»».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 85

Στο ΣΤ7 (2012-2022) δεν υπάρχει σχετικό παράθεμα στην βασική αφήγηση, παρά μόνο μέσω πηγής επιχειρείται να δοθεί έμμεσα η ιδέα πως οι ορθόδοξοι (το θρήσκευμα) πληθυσμοί της Μακεδονίας ταυτίζονται με τους Έλληνες (την εθνική συνείδηση) πληθυσμούς:

[πηγή]

« “3. Επιστολή του Βασίλη Αγοραστού στον Ίωνα Δραγούμη σχετικά με τον θάνατο του Παύλου Μελά, Μοναστήρι, 20 Οκτωβρίου 1904»: «επ’ αυτού πάντες εστηρίζομεν τας ελπίδας ημών περί ευτυχέστερου μέλλοντος της ατυχούς ταύτης χώρας, διότι προς αυτόν, ως τον μόνον λυτρωτήν, εστράφησαν οι οφθαλμοί πάντων των ορθοδόξων”».

Ναταλίας Π. Μελά, Παύλος Μελάς, Αθήνα-Γιάννινα 1992, Β΄ έκδοση, σ. 317»

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 180

δ) Αναφορά διαφορετικών εθνοτήτων και αλυτρωτισμών στην Μακεδονία ισότιμα ως «μωσαϊκό»

Στο Γ4 (1984-1991) δεν αναφέρονται παρά μόνο λίγα πράγματα για τον μακεδονικό αγώνα ως μέρος της πορείας πραγμάτωσης της Μεγάλης Ιδέας στην οποία και ασκείται κριτική ως κενή περιεχομένου (καθώς εξωτερικεύει και εξάγει εσωτερικά προβλήματα του κράτους για διασκέδαση των εντυπώσεων και για εσωτερική κατανάλωση), άρα μπορούμε να υποθέσουμε πως έμμεσα υπονοείται η ύπαρξη άλλων εθνοτήτων στην Μακεδονία και μάλιστα σε ισότιμη βάση:

«θα δημιουργούσε αλληπάλληλες αντιδράσεις στο εσωτερικό της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, όπου υπήρχαν κι άλλες αλύτρωτες εθνότητες. Τις αντιδράσεις αυτές δεν ήταν εύκολο να ελέγξουν. [...] Η ελληνική κυβέρνηση δεν ήταν δυνατό να παραβλέψει τα κυριαρχικά δικαιώματα της Ελλάδας στο μακεδονικό και θρακικό χώρο. Είχε αρχίσει να γίνεται σαφές ότι το θέμα των τουρκικών εδαφών στην Ευρώπη θα λυνόταν με τα όπλα. Μια ενδεχόμενη νίκη των Σερβοβουλγάρων θα τους έδινε το δικαίωμα να διαμοιραστούν τα εδάφη αυτά. Εξάλλου η ρωσική

επέμβαση στο βαλκανικό χώρο ενοχλούσε τους Αγγλους και τους Γάλλους. Με την παρότρυνση της Αγγλίας και για να μη μείνει έξω από ένα μελλοντικό εδαφικό διακανονισμό της περιοχής, η Ελλάδα υπογράφει (Μάιος 1912) **αμυντική συμμαχία με τη Βουλγαρία**, η οποία ακολουθείται από την υπογραφή στρατιωτικής συμφωνίας αλληλοϋποστήριξης σε περίπτωση πολέμου με την Τουρκία [...] Η Ελλάδα, αναδιοργανωμένη, με ισχυρό στρατό, ήταν έτοιμη να αρχίσει τον **αγώνα για την απελευθέρωση του αλτρώτου Ελληνισμού**».

Λ2 (1983-2007), σ. 34-37

«Παράλληλα όμως δημιουργείται και το **πρόβλημα της αφομοίωσης των Νέων Χωρών. Η Παλαιά Ελλάδα είχε απόλυτη εθνική ομοιογένεια. Οι Νέες Χώρες (Κρήτη, Ήπειρος, Μακεδονία) κατοικούνται και από άλλες εθνότητες (Τούρκους, Βούλγαρους, Αλβανούς Εβραίους), οι οποίες παραμένουν επιφυλακτικές απέναντι στο ελληνικό κράτος**».

Λ2 (1983-2007), σ. 49

Στο Λ3 (2002), η εθνολογική σύνθεση της Μακεδονίας δίνεται μέσω πηγής:

[πηγή]

«**Η Μακεδονία έμοιαζε με σταυροδρόμι, στο οποίο διαφορετικές εθνότητες συμπορεύονταν. Δεν ήταν όμως χωνευτήρι, διότι οι επιγαμίες με “ξένους” αποτελούσαν σπάνιο φαινόμενο. Οι σύννοικοι πληθυσμοί, αν και διαφορετικοί, είχαν διατηρήσει τα ιδιαίτερα εθνικά χαρακτηριστικά τους για αιώνες. Το πάγωμα των εντάσεων μεταξύ διαφορετικών εθνοτήτων εξηγεί την εξαιρετική ποικιλία λαών που συνυπήρχαν σε τόσο μικρό τόπο... Οι διακρίσεις γίνονταν με βάση τη θρησκεία μάλλον, παρά τη γλώσσα ή την εθνικότητα... Η κατάσταση άλλαξε δραστικά, όταν το κύμα του εθνικισμού έφτασε στα Βαλκάνια από τη Δύση και τα νεότευκτα βαλκανικά κράτη άρχισαν να εποφθαλμιούν τα μακεδονικά εδάφη...**»

Πηγή: Λ. Σ. Σταυριανός, Τα Βαλκάνια από το 1453, Νέα Υόρκη, 1958, σ. 517-519».

Λ3 (2002), σ. 107

Ενώ η θέση για την αρμονική συνύπαρξη των λαών της Μακεδονίας κατά των εθνικισμών που αναπτύσσονται και των αλυτρωτισμών δίνεται πάλι μέσω πηγής:

[πηγή]

«**Όσο ο πόλεμος αποκαλύπτει το βαλκανικό “κομπούζιο”, τόσο ανοίγει το δρόμο στο μοναδικό πρόγραμμα συγκατοίκησης ανάμεσα στα έθνη της χερσονήσου**»

Πηγή: Λέον Τρότσκι, Τα Βαλκάνια και οι Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-13, Αθήνα 1993, σ. 518».

Λ3 (2002), σ. 142

Στο ΣΤ6 (2006-2007), με την πηγή 5.17 δίνεται με αριθμούς η πληθυσμιακή σύνθεση της Θεσσαλονίκης σύμφωνα με την απογραφή του 1913:

[πηγή]

«**Πληθυσμός της Θεσσαλονίκης σύμφωνα με την απογραφή του 1913 Εβραίοι 61.439 38,9%, Μουσουλμάνοι 45.889 29,1%, Έλληνες 39.956 25,3% , Άλλοι 10.605 6,7% , Σύνολο 157.889 100%**»

Πηγή: Ρακτιβάν Κ., Έγγραφα και σημεία εκ της πρώτης ελληνικής διοικήσεως της Μακεδονίας (1912-13)». **ΣΤ6 (2006-2007)**, σ. 96

Και στην κύρια αφήγηση:

«**Οι ελληνικοί πληθυσμοί είναι αλλού αμιγείς και αλλού διάσπαρτοι** σε μεγάλο μέρος της οθωμανικής επικράτειας. Η προσάρτηση των **εδαφών αυτών, στα οποία κατοικούν και άλλοι πληθυσμοί που δεν είναι ελληνικοί**, προκαλεί ανταγωνισμούς».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 71

«Κάνουν επίσης πιο σύνθετο το διαμελισμό των βαλκανικών οθωμανικών εδαφών, καθώς **στα εδάφη αυτά κατοικούν διαφορετικές εθνότητες. Κάθε μια από αυτές τις εθνότητες διεκδικεί για λογαριασμό της τα εδάφη αυτά**».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 74

Ενώ η πηγή 4.14 αναφέρει, επίσης:

[πηγή]

«Ο Χαρίλαος Τρικούπης αναφέρει (1880): όταν έλθη ο μέγας πόλεμος **η Μακεδονία θα γίνη ελληνική ή βουλγαρική κατά τον νικήσαντα. Αν την λάβωσιν οι Βούλγαροι** δεν αμφιβάλω ότι θα είναι ικανοί να εκσλαβίσωσι τον πληθυσμόν μέχρι των θεσσαλικών συνόρων. **Αν ημείς την λάβωμεν, θα τους κάνωμεν όλους Ελληνας**».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 73

Υπάρχουν, ακόμα, αρκετές πηγές που δείχνουν την πληθυσμιακή σύνθεση της Θεσσαλίας το 1881 (4.11), την διοικητική διαίρεση του γεωγραφικού χώρου της Μακεδονίας κατά την οθωμανική περίοδο (4.12) και η 4.13:

[πηγή]

«Πηγή 4.13: πίνακας που δείχνει τον αριθμό των σχολείων (κατά εθνικότητα) στα βιλαέτια Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου και τον αριθμό των μαθητών που φοιτούν σε αυτά το 1903: **“Σχολεία στα βιλαέτια Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου, 1903: ελληνικά 998, βουλγαρικά 561, ρουμανικά 49, σερβικά 53 Αριθμός μαθητών & μαθητριών που φοιτούν στα σχολεία, 1903: ελληνικά 59.640, βουλγαρικά 18.311, ρουμανικά 2002, σερβικά 1674**» Πηγή: Instituto Geografico de Agostini”».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 72

Σε όλα σχεδόν τα σχετικά παραθέματα του **Λ4 (2007-2022)** γίνεται ο διαχωρισμός από την μία της ιστορικής διάστασης της Μακεδονίας ως «ιστορική ελληνική χώρα» και από την άλλη, της σύγχρονης πληθυσμιακής και γεωπολιτικής διάστασής της ως μωσαϊκό εθνοτήτων και πεδίο σύγκρουσης εθνικισμών και αλυτρωτισμών των γειτονικών κρατών. Οπότε, τα ίδια τα παραθέματα, μπορούν να ενταχθούν εν μέρει (σύμφωνα με το πρώτο σκέλος τους) και στο πρώτο ερμηνευτικό σχήμα:

«**η Ελλάδα δεν είχε ακόμη απελευθερώσει με τις δυνάμεις της τα “αλύτρωτα” μέρη του έθνους**, την Ήπειρο, τη Μακεδονία, τη Θράκη, την Κρήτη και τα νησιά του Αιγαίου [...] **Η εθνική προτεραιότητα της απελευθέρωσης των “αλύτρωτων” ιστορικών χωρών**, η οποία αποτελούσε ύψιστο εθνικό συμφέρον, επισκίαζε όλες τις

άλλες προτεραιότητες που απαιτούσε ο εκσυγχρονισμός του κράτους και της κοινωνίας»²⁰².

Λ4 (2007-2022), σ. 60

«διεκδικούσαν ως βουλγαρικές τις μητροπόλεις της **Μακεδονίας** και της Θράκης, τις **ιστορικές ελληνικές χώρες**, στις οποίες **κατοικούσαν Έλληνες, Σλάβοι, Βούλγαροι, Τούρκοι, Αλβανοί και Εβραίοι**».

Λ4 (2007-2022), σ. 63

«Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου, την οποία επέβαλαν οι Ρώσοι στους Τούρκους, οι Βούλγαροι εξασφάλισαν προς στιγμήν τη «Μεγάλη Βουλγαρία» που οραματίζονταν και που περιλάμβανε, εκτός της σημερινής Βουλγαρίας, ολόκληρη σχεδόν την ελληνική Μακεδονία και την Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας, καθώς και τη Δυτική και την Ανατολική Θράκη. **Το όραμα της «Μεγάλης Βουλγαρίας» ανησυχούσε στο εξής σοβαρά**, εκτός φυσικά από τους **Οθωμανούς Τούρκους**, τους **Έλληνες**, τους **Σέρβους** και τους **Ρουμάνους**, επειδή οι Βούλγαροι **διεκδικούσαν εδάφη τα οποία οι γείτονές τους διεκδικούσαν ήδη ως πατρογονική κληρονομιά**».

Λ4 (2007-2022), σ. 65

«το ελληνικό κράτος βρέθηκε αντιμέτωπο με το **έργο της αφομοίωσης των Νέων Χωρών**. **Οι μουσουλμανικοί και σλαβικοί πληθυσμοί**, που κατείχαν τις περισσότερες καλλιεργήσιμες γαίες, και **η ισχυρή εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης**, που έλεγχε, σε μεγάλο βαθμό, την οικονομική ζωή της πόλης, αντιμετώπισαν τις ελληνικές αρχές, τουλάχιστον στην αρχή, με κάποια δυσπιστία».

Γ6 (2006-2022), σ. 88

Ενώ υπάρχει και μια πηγή αφιερωμένη στο θέμα της πρόθεσης της ισότιμης αντιμετώπισης με σκοπό την ειρηνική συνύπαρξη των διαφορετικών εθνοτήτων-μειονοτήτων στις Νέες Χώρες και του σεβασμού της ισονομίας τους:

[πηγή]

«**Η οργάνωση της ελληνικής διοίκησης της Μακεδονίας**: Ο Κωνσταντίνος Ρακτιβάν διορίστηκε από τον Ελευθέριο Βενιζέλο, τον Οκτώβριο του **1912**, προσωρινός διοικητής των εδαφών που είχε καταλάβει έως τότε ο ελληνικός στρατός. Σε συνέντευξή του παρουσίασε τις βάσεις στις οποίες θα στηριζόταν η οργάνωση της ελληνικής διοίκησης [...] **Να προσενεχθώ [σ.σ. συμπεριφερθώ] προς πάσας τας εθνικότητας εν ισότητι και δικαιοσύνη, να σεβασθώ τα δικαιώματα των ατόμων και να εργασθώ διά την ευημέρειαν όλων των κατοίκων της χώρας ταύτης αδιακρίτως**. Αύται εισίν άλλως τε και αι γενικαί αρχαί, αίτινες κρατούσι και καθοδηγούσι την διοίκησιν εν Ελλάδι, ώστε πάντα ταύτα δεν είναι δι' εμέ νέα. Οι Ισραηλίται της Ελλάδος δύνανται να μαρτυρήσωσι περί τούτου [...]».

²⁰² Το παράθεμα εντάσσεται σε αυτό το ερμηνευτικό σχήμα, καθώς η λέξη «αλύτρωτος» χρησιμοποιείται σε εισαγωγικά, χωρίς δηλαδή να υιοθετείται από την οπτική του βιβλίου, καθώς και επίσης γίνεται κριτική στην Μεγάλη Ιδέα και στον αλυτρωτισμό που αυτή εξέφραζε ως παρελκυστικά προς την πορεία και τον στόχο εκσυγχρονισμού του ελληνικού κράτους.

Κ. Ρακτιβάν, Έγγραφα και σημειώσεις εκ της πρώτης Ελληνικής Διοικήσεως της Μακεδονίας (1912-1913), επιμ. Κ.Θ. Δημαράς, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1951, σ. 39-43».

Γ6 (2006-2022), σ. 88

4. Πόσο ικανοποιητική ήταν η συνθήκη του Βουκουρεστίου για την Ελλάδα; (βαθμός επίτευξης ελληνικών στόχων)

α) Αναφορά (είτε εθνικά φορτισμένη, είτε ουδέτερη) στις ακόμη αλύτρωτες ελληνικές περιοχές που προέκυψαν από την συνθήκη του Βουκουρεστίου

«Διά τής συνθήκης αυτής ή Ελλάς ελαβε τήν ανταμοιβήν, ή οποία ήξιζεν εις τās θυσίας, τās οποίας υπέστη κατά τούς δυο Βαλκανικούς πολέμους, και εις τον ήρωϊσμόν τών τέκνων της. Έπήρε τήν Ήπειρον και ολόκληρον τήν Νότιον Μακεδονίαν μέχρι τοῦ Νέστου και τής Ροδόπης. Ἡ Ελλάς χάρις εις τούς νικηφόρους αυτούς πολέμους ἀπλευθέρωσε πολλά από τά υπόδουλα τέκνα της, ἐδιπλασιάσθη εις έκτασιν και εγινε και πάλιν σεβαστή και ένδοξος εις όλον τον κόσμον».

ΣΤ1 (1967-1969), σ. 151

«Είς τό Βουκουρέστιον υπεγράφη ή συνθήκη (28 Ιουλίου). Σύμφωνα μέ αυτήν ή Βουλγαρία παρεχώρησε εις τήν Ρουμανίαν τήν Δοβρουτσάν, εις τήν Σερβίαν **πολλά εδάφη τής Μακεδονίας**, εις τήν Τουρκίαν τήν Ανατολικήν Θράκην. Τέλος εις τήν **Ελλάδα τήν Ανατολικήν Μακεδονίαν**. [...] Ἡ Ελλάς ἐδιπλασιάσθη. Περιέλαβεν εις τούς κόλπους της **τās περισσότερας χώρας**».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 150-151

«Κατά τά μέσα Ιουλίου 1913 συνήλθε μία διάσκεψη στό Βουκουρέστι γιά νά λύση τά βαλκανικά ζητήματα. Ἡ Βουλγαρία ἀπαιτούσε στο Βουκουρέστι διέξοδο στό Αιγαίο και τό λιμάνι τής Καβάλας. Ἡ Ρουμανία όμως ἀπειλησε νά καταλάβη τή Σόφια και οί Βούλγαροι ἀναγκάστηκαν νά υποχωρήσουν. **Οί Έλληνες πήραν τήν Α. Μακεδονία μέ σύνορο τόν Νέστο**. Οί Βούλγαροι τή Δ. Θράκη και τό λιμάνι τής Αλεξανδρούπολης. Οί Ρουμάνοι κατέλαβαν τή Δοβρουτσά και οί Τούρκοι πήραν τήν Α. Θράκη. Οι δυνάμεις παραχώρησαν στήν Ελλάδα τά νησιά τού Αιγαίου, έκτάς από τή Λήμνο και τήν Τένεδο. Μέ τήν έπιμονή τής Αύστρίας, πού ένδιαφερόταν γιά τήν είσοδο τής Αδριατικής, ιδρύθηκε ανεξάρτητο **άλβανικό κράτος, πού περιέλαβε και τά ελληνικά εδάφη τής Β. Ηπειρου**. **Οί Έλληνες Βορειοηπειρώτες άντέδρασαν** και οί δυνάμεις τούς παραχώρησαν έλευθερίες στή λατρεία, τή γλώσσα και τήν εκπαίδευση. Αλλά **αυτά δέν ικανοποιούσαν τόν έλληνισμό τής Β. Ηπειρου, πού ήθελε νά ένωθή μέ τήν Ελλάδα**. [...] στάθηκε γιά τούς Έλληνες μά εποχή ένθουσιασμού, αυτοπεποίθησης και δημιουργικής δράσης. Ἡ Ελλάδα είχε διπλασιασθή σέ έκταση και ήταν εθνικά ένωμένη».

Γ3 (1976-1984), σ. 293-294

«τότε ή Βουλγαρία ἀναγκάστηκε νά ζητήσει τήν κατάπαυση τού πολέμου. Ἡ ειρήνη υπογράφηκε στό Βουκουρέστι στις 28 Ιουλίου 1913. Ἡ Ελλάδα έφτασε ως τόν ποταμό Νέστο και τό όρος Μπέλες. Τότε παραχωρήθηκαν στήν Ελλάδα τά νησιά τού

Αιγαίου και τό υπόλοιπο τής Ηπείρου. Ήταν τότε ή εύτυχέστερη εποχή τής νεώτερης ελληνικής ιστορίας. Τό έθνος ένωμένο **πραγματοποίησε ένα μεγάλο μέρος από τούς έθνικούς του πόθους**».

ΣΤ3 (1974-1980), σ. 116-117

«Ο πόλεμος σταμάτησε και στις 28 Ιουλίου 1913 ύπογράφηκε ή Συνθήκη του Βουκουρεστίου. Μέ τή συνθήκη αυτή ή Ελλάδα πήρε τήν υπόλοιπη Ήπειρο τήν Ανατολική Μακεδονία ως τό Νέστο και τή Ροδόπη και τά νησιά του Αιγαίου Πελάγους. Μέ τούς παραπάνω νικηφόρους **πολέμους ή Ελλάδα άπελευθέρωσε πολλά υπόδουλα εδάφη της**, διαπλασιάστηκε σέ έκταση και έγινε ένδοξη και σεβαστή σέ όλο τόν κόσμο».

ΣΤ4 (1980-1989), σ. 170

«Η συνθήκη του Βουκουρεστίου (28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1913) [...] Με τους βαλκανικούς πολέμους η επιφάνεια του ελληνικού εδάφους και ο πληθυσμός του διπλασιάζονται (από 63.211 τετραγωνικά χιλιόμετρα σε 120.308 και από 2.631.952 κατοίκους σε 4.718.221). Το γεγονός αυτό είχε πολλαπλές συνέπειες. Στον εθνικό κορμό προστίθενται νέα κέντρα (Θεσσαλονίκη, Ιωάννινα, Καβάλα, Μυτιλήνη, Χίος Ηράκλειο) με εύρωστη οικονομική ζωή και πνευματική παράδοση. Η εδαφική καχεξία που είχε σαν επακόλουθο την οικονομική υπανάπτυξη παύει να υπάρχει. Νέα πλούσια εδάφη προστίθενται με ποικίλες πλουτοπαραγωγικές πηγές. Πριν, η γεωργική οικονομία εξαρτιόταν κυρίως από την παραγωγή της σταφίδας. Τώρα προστίθεται η καπνοκαλλιέργεια του βορρά, η ελαιοπαραγωγή των νησιών, η δασοκομία της Μακεδονίας, η κτηνοτροφία της Ηπείρου. **Η εσωτερική αγορά διευρύνεται, γεγονός που θα εννοήσει τη βιομηχανική ανάπτυξη και παραγωγή**, η οποία θα αυξηθεί για να ικανοποιήσει τις ανάγκες ενός συνεχώς αυξανόμενου πληθυσμού. **Η αστική τάξη**, με την προσάρτηση των νέων οικονομικών κέντρων, ενδυναμώνεται. [...] Υπάρχει ακόμα και το πρόβλημα της μεγάλης γαιοκτησίας η οποία κυριαρχεί στη Μακεδονία και στην Ήπειρο όπως και στη Θεσσαλία), σε αντίθεση με την Παλαιά Ελλάδα. [...] **Το τέλος των βαλκανικών πολέμων και η υπογραφή των συνθηκών δεν επέφεραν και τη λύση όλων των εθνικών ζητημάτων**. Στο ανατολικό Αιγαίο, η Τουρκία δεν δεχόταν την παραχώρηση των νησιών στην Ελλάδα [...] Στη **Β. Ήπειρο** η κατάσταση παρέμεινε συγκεχυμένη [...] Τόσο το πρόβλημα της ανεξαρτησίας της Αλβανίας όσο και το πρόβλημα της Β. Ηπείρου παρέμεναν άλυτα».

Λ2 (1983-2007), σ. 48-51

«Οι Έλληνες σημείωσαν επιτυχίες εναντίον των Βουλγάρων και πήραν την Ανατολική Μακεδονία, ενώ οι Βούλγαροι κράτησαν τη Δυτική Θράκη. Η Β. Ήπειρος με την επιμονή των Μεγάλων δυνάμεων παραχωρήθηκε στην Αλβανία, που τότε δημιουργήθηκε ως κράτος. **Η Ελλάδα με τους νικηφόρους Βαλκανικούς πολέμους πέτυχε να περιλάβει στα σύνορά της το μεγαλύτερο μέρος των αλύτρωτων περιοχών** (Ήπειρο, Μακεδονία, νησιά Ανατολικού Αιγαίου και Κρήτη), διπλασιάζοντας έτσι την έκτασή της».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011), σ. 233 (Δεν υπάρχει διαφορά στην διατύπωση στην αναθεώρηση μετά το 1997, σ. 195)

«Η Συνθήκη Ειρήνης του Βουκουρεστίου (28 Ιουλίου 1913) [...] Λίγους μήνες αργότερα στη Φλωρεντία (4 Δεκεμβρίου 1913) καθορίστηκαν τα νότια σύνορα της Αλβανίας, στην οποία παραχωρήθηκε ολόκληρη η Βόρειος Ήπειρος, που είχε απελευθερωθεί κατά τον πρώτο βαλκανικό πόλεμο από τον ελληνικό στρατό. Τα σύνορα τού ελληνικού κράτους επεκτάθηκαν ως τη λίμνη της Πρέσπας, την κορυφογραμμή του βουνού Μπέλες και τον ποταμό Νέστο, η επιφάνειά του διπλασιάστηκε (από 63 χιλιάδες τετραγωνικά χιλιόμετρα έφτασε τα 120 χιλιάδες τετραγωνικά χιλιόμετρα) και οι κάτοικοι από 2.600.000 αυξήθηκαν σε 4.700.000. [...] Η Ελλάδα υποχρεώθηκε να αποσύρει από την Βόρειο Ήπειρο τον ελληνικό στρατό και τα νησιά Ίμβρος και Τένεδος παρέμειναν στην Τουρκία. **Παρά το διπλασιασμό της έκτασης του ελληνικού κράτους, που οφείλεται στις νίκες του ελληνικού στρατού και στους διπλωματικούς χειρισμούς του Ελευθέριου Βενιζέλου και των συνεργατών του, ελληνικά εδάφη (η Βόρειος Ήπειρος, η Θράκη, η Ίμβρος, η Τένεδος και τα Δωδεκάνησα) εξακολουθούσαν να παραμένουν υπό ξένη κυριαρχία».**

Γ5 (1991-2006), σ. 290-291

«Η νότια περιοχή και μέρος της μεσαιάς που περιήλθαν στην Ελλάδα αντιστοιχούσαν, περίπου, προς τα όρια της λεγόμενης ιστορικής Μακεδονίας των κλασικών χρόνων. Στα σερβικά εδάφη περιλαμβάνονταν και κάποιοι θύλακες μερικών δεκάδων χιλιομέτρων που ανήκαν στην ιστορική Μακεδονία. Ωστόσο, ελληνικοί πληθυσμοί είχαν παραμείνει στην άλλη πλευρά των συνόρων του 1913, καθώς και μουσουλμανικοί και σλαβικοί πληθυσμοί μέσα στα ελληνικά εδάφη [...] Αν και με τη συνθήκη του Βουκουρεστίου (Αύγουστος 1913) η Ελλάδα έπαιρνε και εδάφη βόρεια της Κορυτσάς, οι Δυνάμεις παραχωρούσαν τη Βόρεια Ήπειρο στο ανεξάρτητο αλβανικό κράτος, που οι ίδιες είχαν δημιουργήσει με ειδικό πρωτόκολλο. Τα σύνορα θα καθορίζονταν με βάση τη γλώσσα που μιλούσαν οι οικογένειες. Η πρόταση του Βενιζέλου για δημοψήφισμα απορρίφθηκε. Η επιτροπή που ανέλαβε το έργο βρέθηκε σε αδιέξοδο. **Αντί όμως οι Δυνάμεις να θεσπίσουν άλλα κριτήρια, αποφάσισαν αυθαίρετα να παραχωρηθεί όλη η Β. Ήπειρος στην Αλβανία (Πρωτόκολλο Φλωρεντίας, Δεκέμβριος 1913).** Λίγο αργότερα, με διακοίνωση που επέδωσαν στην Ελλάδα (Φεβρουάριος 1914), ανακοίνωσαν ότι θα της παραχωρούσαν τα νησιά του Αιγαίου που είχε απελευθερώσει ο ελληνικός στρατός, μόλις θα απέσυρε τα στρατεύματά της από “τα εδάφη που παραχωρούνταν στην Αλβανία με το Πρωτόκολλο της Φλωρεντίας”. **Η ελληνική κυβέρνηση αναγκάστηκε να υποκύψει και να δεχθεί την απόφασή τους. Στην αδικία αυτή αντέδρασαν δυναμικά οι ίδιοι οι Βορειοηπειρώτες».**

ΚΛ5 (1998), σ. 50, 75

«Τα ελληνοβουλγαρικά σύνορα καθορίστηκαν με τη συνθήκη του Βουκουρεστίου. **Ολόκληρη η Ανατολική Μακεδονία δόθηκε στην Ελλάδα** ενώ οι Βούλγαροι κράτησαν τη Δυτική Θράκη. Η Βόρεια Ήπειρος, με την επιμονή των Μεγάλων Δυνάμεων, παραχωρήθηκε στην Αλβανία, που τότε δημιουργήθηκε ως κράτος [...] **το ελληνικό κράτος διπλασίασε σχεδόν την έκτασή του, περικλείοντας στα σύνορά του πολλές από τις αλύτρωτες περιοχές (Ήπειρο, Μακεδονία, Κρήτη και τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου).** Αλλά και ο πληθυσμός της χώρας αυξήθηκε θεαματικά».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 187

β) Ουδέτερη περιγραφή των νέων συνόρων χωρίς καμία αξιολόγηση

«Πραγματικώς τήν 17ην Ιουλίου συνήλθον εις τό Βουκουρέστιον οί πρωθυπουργοί Ελλάδος (Βενιζέλος), Σερβίας και Ρουμανίας μέ άντιπροσώπους τής Βουλγαρίας και υπέγραψαν ειρήνην. Συμφώνως μέ τούς όρους τής συνθήκης αύτής οί Ρουμάνοι έλαβον τήν νότιον Δομβρουτσάν. Οί Σέρβοι έπεξέτειναν τά βόρεια σύνορά των εις βάρος της Βουλγαρίας. **Η Ελλάς έλαβε τας Σέρρας, Δράμαν, Καβάλλαν και έφερε τά σύνορά της μέχρι του όρους Μπέλες και του ποταμού Νέστου**».

Γ1 (1966-1976), σ. 202

«ή Αύστρία και ή Ρωσία είχαν ύποστηρίξει τήν Βουλγαρίαν. **Ή Ελλάς διά τής συνθήκης του Βουκουρεστίου (28 Ιουλίου 1913) έκέρδησε τήν ΄Ανατολ. Μακεδονίαν, ως σύνορον δέ ταύτης μετά τής Βουλγαρίας προς ΄Ανατολάς ώρίσθη ό ρους του ποταμού Νέστου**».

Λ1 (1967-1982), σ. 419

«Η έπελθούσα τελικώς συμφωνία προέβλεπε ότι **τά σύνορα Ελλάδος — Βουλγαρίας θά ήτο ή γραμμή του Νέστου ποταμού**».

ΚΛ1 (1973), σ. 82

γ) Εστίαση μόνο στα κέρδη και την ικανοποίηση της Ελλάδας από την συνθήκη του Βουκουρεστίου

«**Την επιτυχία στις εθνικές διεκδικήσεις (Βαλκανικοί πόλεμοι) [..] Οι Βαλκανικοί πόλεμοι (1912-1913) [..] Με τη συνθήκη του Λονδίνου (30 Μαΐου 1913) όλα τα δυτικά από τον Έβρο εδάφη παραχωρήθηκαν στους νικητές, οι οποίοι όμως τα διένειμαν, αφού πρώτα πολέμησαν μεταξύ τους: στην πραγματικότητα Έλληνες και Σέρβοι πολέμησαν εναντίον της Βουλγαρίας, η οποία διεκδικούσε το μεγαλύτερο μέρος της Μακεδονίας και άρχισε πρώτη τον πόλεμο. Η ήττα της Βουλγαρίας επικυρώθηκε με τη συνθήκη του Βουκουρεστίου (10 Αυγούστου 1913)**».

Γ4 (1984-1991), σ. 308-311

«**Πάντως, η συνθήκη του Βουκουρεστίου (καλοκαίρι του 1913) επιδίκαζε στην Ελλάδα τη νότια ζώνη του διαφιλονικούμενου χώρου και τη μισή περίπου από τη μεσαία ζώνη. Τα υπόλοιπα εδάφη του ευρύτερου μακεδονικού χώρου περιέρχονταν στη Σερβία και τη Βουλγαρία.** Συγκεκριμένα, η διαφιλονικούμενη περιοχή – μετά από ορισμένες μικρές τροποποιήσεις που έγιναν το 1919, με τη λήξη του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου – κατανεμήθηκε ως εξής:

Ελλάδα	34.603 τ.χ., ποσοστό 51,57%
Γιουγκοσλαβία	25.774 τ.χ., » 38,32%
Βουλγαρία	6.789 τ.χ., » 10,11%
Σύνολο	67.166 τ.χ., » 100%

Η ρύθμιση αυτή μπορεί να θεωρηθεί ότι ήταν ιστορικά η πιο δίκαιη:

- Η οθωμανική κυριαρχία στο μακεδονικό χώρο καταλύθηκε.

- **Οι κατεзоχήν σλαβικές περιοχές της βόρειας και εν μέρει της μεσαίας ζώνης περιήλθαν στις δύο σλαβικές χώρες-Σερβία και Βουλγαρία- αν και η μεταξύ τους**

κατανομή φαίνεται ότι ήταν αντίστροφη προς τις εθνικές προτιμήσεις των πληθυσμών.

- Η νότια περιοχή και μέρος της μεσαιάς που περιήλθαν στην Ελλάδα αντιστοιχούσαν, περίπου, προς τα όρια της λεγόμενης ιστορικής Μακεδονίας των κλασικών χρόνων. Στα σερβικά εδάφη περιλαμβάνονταν και κάποιοι θύλακες μερικών δεκάδων χιλιομέτρων που ανήκαν στην ιστορική Μακεδονία. Ωστόσο, ελληνικοί πληθυσμοί είχαν παραμείνει στην άλλη πλευρά των συνόρων του 1913, καθώς και μουσουλμανικοί και σλαβικοί πληθυσμοί μέσα στα ελληνικά εδάφη».

ΚΛ5 (1998), σ. 50

«Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου και άλλες διεθνείς συνθήκες (1913- 14) καθόρισαν τελικά το εδαφικό καθεστώς στη Βαλκανική. **Κερδισμένες βγήκαν η Ελλάδα (διπλασιάστηκε εδαφικά)**, το Μαυροβούνιο, η Ρουμανία και η Σερβία. Χαμένες η Βουλγαρία και η Τουρκία. Επιπλέον ένα νέο κράτος δημιουργήθηκε στη Βαλκανική, η Αλβανία».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 89

«Οι ελληνικές δυνάμεις, μετά τις σφοδρές και πολύνεκρες μάχες του Κιλκίς-Λαχανά και της Δοϊράνης, προήλασαν νικηφόρα στην Α. Μακεδονία και τη Δ. Θράκη. [...] Η ανακωχή βρήκε τον ελληνικό στρατό να μάχεται στα στενά της Κρέσνας, έχοντας πλέον φτάσει στα όρια της αυτοχΐας του. Με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου τον Ιούλιο του 1913 καθορίστηκαν τα σύνορα της ηττημένης Βουλγαρίας με τη Σερβία, την Ελλάδα και τη Ρουμανία. Με τη Συνθήκη της Κωνσταντινουπόλεως το Σεπτέμβριο του ίδιου έτους τα τουρκοβουλγαρικά σύνορα. Τα νότια σύνορα του νεοϊδρυθέντος αλβανικού κράτους καθορίστηκαν με το Πρωτόκολλο της Φλωρεντίας το Δεκέμβριο του 1913. Η Β. Ήπειρος παραχωρήθηκε στην Αλβανία, ενώ η Ελλάδα πήρε ως αντάλλαγμα, με απόφαση των Μεγάλων Δυνάμεων το Φεβρουάριο του 1914, όλα τα υπό ελληνική κατοχή νησιά του Αιγαίου εκτός από την Ίμβρο, την Τένεδο και το Καστελλόριζο. [...] **Η νέα κατάσταση, όπως διαμορφώθηκε με τη λήξη των Βαλκανικών Πολέμων, για ορισμένες από τις χώρες της χερσονήσου, όπως τη Σερβία, τη Ρουμανία, την Ελλάδα και το Μαυροβούνιο, κρινόταν ικανοποιητική σε γενικές γραμμές και παρά τις εκκρεμότητες ως προς τον ακριβή διακανονισμό των συνόρων [...] Στην Ελλάδα επικρατούσε ανησυχία σχετικά με τη διαφύλαξη ή την ολοκλήρωση των πρόσφατων κατακτήσεων».**

Λ3 (2002), σ. 139-141

«Η οριστική ρύθμιση των συνόρων των βαλκανικών κρατών γίνεται με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου, μετά το τέλος του πολέμου. Τα βαλκανικά κράτη με τους δύο πολέμους κερδίζουν σημαντικά εδάφη και επεκτείνουν τα σύνορά τους. **Η Ελλάδα σχεδόν διπλασιάζει την έκτασή της, με την προσάρτηση της υπόλοιπης Ηπείρου, της Μακεδονίας, της Κρήτης και των νησιών του ανατολικού Αιγαίου».**

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 94

Ενώ, επίσης, στις σ. 95-96 του **ΣΤ6 (2006-2007)** υπάρχουν πηγές και ερωτήσεις που επικεντρώνουν στην εδαφική και πληθυσμιακή επέκταση της Ελλάδας που προέκυψε από τους βαλκανικούς πολέμους και την συνθήκη του Βουκουρεστίου.

«Οι βαλκανικοί πόλεμοι τερματίστηκαν με τη συνθήκη του Βουκουρεστίου (28 Ιουλίου 1913). Με αυτή, η Ελλάδα εξασφάλισε το μεγαλύτερο μέρος της Μακεδονίας, τη νότια Ήπειρο, σημαντικά νησιά στο Β. και Α. Αιγαίο (Θάσος, Σαμοθράκη, Λήμνος, Λέσβος, Χίος, Σάμος, Ικαρία) και την Κρήτη. Τα εδάφη αυτά ονομάστηκαν Νέες Χώρες (Παλαιά Ελλάδα: η ελληνική επικράτεια πριν από τους βαλκανικούς πολέμους). Σε δέκα μόλις μήνες η Ελλάδα διπλασίασε σχεδόν τα εδάφη της (από 63.211 τ.χμ. σε 120.308 τ.χμ.) και τον πληθυσμό της (από 2.631.952 σε 4.718.221 κατοίκους). Οι Νέες Χώρες διέθεταν θετικές προοπτικές. Πόλεις όπως η Θεσσαλονίκη, τα Ιωάννινα, η Καβάλα, η Μυτιλήνη, η Χίος και το Ηράκλειο της Κρήτης αποτελούσαν ήδη ακμαία οικονομικά κέντρα».

Γ6 (2006-2022), σ. 88

«Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου (28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1913) καθόρισε τα σύνορα της Βουλγαρίας με την Ελλάδα, τη Σερβία και τη Ρουμανία. Η Ελλάδα διπλασίασε σχεδόν τα εδάφη και τον πληθυσμό της. [...] Η ομώνυμη Συνθήκη Ειρήνης, που υπογράφηκε στο Βουκουρέστι την 28η Ιουλίου/10η Αυγούστου 1913, κατακύρωσε την Καβάλα και την περιοχή της στην Ελλάδα, στη δε Σερβία και τη Ρουμανία τις περιοχές που είχαν κατακτήσει στον πόλεμο κατά της Βουλγαρίας, ο οποίος έμεινε γνωστός ως Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος».

Λ4 (2007-2022), σ. 71-73

5. Ποιος θεσμός πιστώνεται περισσότερο την ελληνική νίκη στους βαλκανικούς πολέμους;

α) Έμφαση στην θετική συμβολή της βασιλείας στους βαλκανικούς πολέμους (περισσότερες και θετικότερες αναφορές σε βασιλιάδες παρά στον Βενιζέλο)

Στο ΣΤ1 (1967-1969):

«Ο Γεώργιος εβασίλευσε 50 έτη και κατώρθωσε με την μεγάλην του ευστροφίαν και την σύνεσίν του να αντιμετωπίση πολλάς δυσκόλους εθνικάς περιστάσεις».

ΣΤ1 (1967-1969), σ. 142.

«Εις τον πόλεμον αυτόν ό Ελληνικός στρατός, υπό τήν αρχιστρατηγίαν τού τότε διαδόχου Κωνσταντίνου, επολέμησε μέ άφθαστον ήρωισμόν καί εκίνησε τον θαυμασμόν του κόσμου ολοκλήρου», σ. 148.

«Τότε ο Κωνσταντίνος μέ δύο μεραρχίας ήλθεν εις τήν Ήπειρον καί ανέλαβε προσωπικώς τον αγώνα. Μέ τήν εξαιρετικήν στρατηγικήν του τέχνην κατέλαβε [...] εις τον στρατηλάτην Κωνσταντίνον».

ΣΤ1 (1967-1969), σ. 149.

«Ο Βενιζέλος ως Πρωθυπουργός και Υπουργός των Στρατιωτικών ειργάσθη με δραστηριότητα και επέτυχε μέσα εις ολίγα έτη να διοργανώση τελείως το Κράτος και να δημιουργήση ισχυράς στρατιωτικάς δυνάμεις».

ΣΤ1 (1967-1969), σ. 147-148.

ενώ δεν υπάρχει καμία αναφορά στον Βενιζέλο κατά την διάρκεια των βαλκανικών πολέμων και υποβαθμίζεται ο ρόλος του.

Στο **ΣΤ2 (1969-1973)** σε όλες τις μάχες των βαλκανικών πολέμων αναφέρονται ο Γεώργιος και ο Κωνσταντίνος:

«Ο βασιλεύς Γεώργιος είχε εγκατασταθή εις Θεσσαλονίκην. Τήν 5ην Μαρτίου 1913, ενώ εξήλθεν εις περίπατον, έδολοφονήθη. Ο δολοφόνος ήτο όργανον ξένης προπαγάνδας, συνελήφθη καί ήτύοκτόνησε. **Τό θλιβερόν άγγελμα κατέθλιψεν όλους τους Έλληνας**».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 149

«Οί Έλληνες ήγωνίσθησαν μέ φανατισμόν καί αφάνταστον ήρωϊσμόν μέ επί κεφαλής τόν βασιλέα Κωνσταντίνον [...] Ο Κωνσταντίνος κατεδίωξε τούς ύποχωρούντας εχθρούς καί **κατέλαβε τήν Καστοριάν**».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 147-150

«Μέ έκλογάς ανέλαβε τήν εξουσίαν ό Βενιζέλος (Μάρτιος 1912) καί ήρchiσε **μεγάλην δράσιν εις όλους τούς τομείς, ιδιαιτέρως δε εις τον στρατόν και στόλον**. Ξέναι άποστολαί έκλήθησαν εις τήν 1 Ελλάδα, ήγοράσθησαν νέα πλοία καί μεταξύ αύτών τό θωρηκτόν «Α β έ ρ ω φ». Γενικώς δε ή **Ελλάς εύρέθη παρεσκευασιαένη, όσον ποτέ άλλοτε**».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 144

ενώ για την διάρκεια των βαλκανικών πολέμων ο Βενιζέλος αναφέρεται μόνο στο τέλος μέσω της σύμπνοιάς του με τον Κωνσταντίνο:

«Αυτούς τούς πλουσίους καρπούς απέδωσεν ή επανάστασις του 1909 άφ' ενός καί ή **πλήρης σύμπνοια μεταξύ Βασιλέως - Βενιζέλου άφ' ετέρου**», **ΣΤ2 (1969-1973)**, σ. 151

Στο **Γ1 (1966-1976)**:

«παρεδόθη εις τον **άρχιστράτηγον τών Ελλήνων Διάδοχον Κωνσταντίνον**. Ο βασιλεύς Γεώργιος είσήλθε μέ τά νικηφόρα στρατεύματα μας εις τήν πρωτεύουσαν τής Μακεδονίας καί **έγκατεστάθη εκεί ως άγρυπνος φρουρός του πατρίου έδάφους [...]** ό Διάδοχος, ό όποιος ανέλαβε τήν γενικήν διοίκησιν τών επιχειρήσεων. **Εμψυχωθείς τότε ό ταλαιπωρημένος στρατός μας έξαπέλυσεν αιφνιδιαστικήν επίθεσιν**».

Γ1 (1966-1976), σ. 198

«Από τάς έκλογάς του Μαρτίου 1912 εξήλθε πανίσχυρον τό κόμμα τών Φιλελευθέρων του **Έλευθ. Βενιζέλου**. Η νέα κυβέρνησις έμεινεν εις τήν έξουσίαν τρία έτη καί παρουσίασε άξιόλογον νομοθετικήν καί διοικητικήν δράσιν. **Πρώτη φροντίς ήτο νά αύξήση τήν δύναμιν του στρατού καί του στόλου καί νά καλέση ξένας άποστολάς διά τήν όργάνωσιν καί έντατικήν έκγύμνασιν τών ένοπλων δυνάμεων τής χώρας**. Επίσης **παρήγγειλεν όπλα καί νέα πολεμικά σκάφη** καί ήσχολήθη μέ τήν άνασυγκρότησιν όλων τών κλάδων τής διοικήσεως. Μέ τήν **δημιουργικήν αύτήν πνοήν τό άποκαρδιωμένον άπό τήν ήτταν του 97 έθνος ήρchiσε νά άναζωογονήται καί νά αποκτά αύτοπεποίθησιν**. Συγχρόνως δέ ό νέος

πρωθυπουργός, με τήν διπλωματικήν ικανότητα πού τον διέκρινε, είργασθη διά νά επίτυχη συμμαχίαν μέ τά άλλα Βαλκανικά κράτη έναντίον τής Τουρκίας».
Γ1 (1966-1976), σ. 196

ενώ για την διάρκεια των βαλκανικών πολέμων ο Βενιζέλος αναφέρεται μόνο ως παρών στην συνθήκη του Βουκουρεστίου:

«Πραγματικώς τήν 17ην Ιουλίου συνήλθον εἰς τό Βουκουρέστιον οἱ πρωθυπουργοί Ἑλλάδος (Βενιζέλος), Σερβίας καί Ρουμανίας μέ ἀντιπροσώπους τής Βουλγαρίας καί υπέγραψαν εἰρήνην».
Γ1 (1966-1976), σ. 202

Στο ΣΤ3 (1974-1980)²⁰³:

«Ὁ ἑλληνικός στρατός μέ ἀρχιστράτηγο τό διάδοχο Κωνσταντίνο μπήκε στό **τουρκικό ἔδαφος**. Κυρίευσε τήν Ελασσόνα, τά στενά τοῦ Σαρανταπόρου. τά Σέρβια, τήν Κοζάνη, τή Βέροια καί τό Αμύνταιο [...] στήν πρωτεύουσα τής Μακεδονίας, τή Θεσσαλονίκη. **Ὁ Γεώργιος ὁ Α ἔσπευσε ἀμέσως ἐκεῖ, γιά νά τήν προφυλάξῃ ἀπό τις ἀρπακτικές διαθέσεις τών Βουλγάρων [...] ὁ στρατηλάτης Κωνσταντίνος, διάδοχος τότε τοῦ ἑλληνικοῦ θρόνου καί ἀρχιστράτηγος [...] ἓνα μεγάλο πένθος ἦρθε νά σκιάσῃ τή χαρά τών Ἑλλήνων.** Στις 5 Μαρτίου 1913 ἓνας ἀνισόρροπος Ἕλληνας, ὁ Αλέξανδρος Σχινάς, δολοφόνησε στή Θεσσαλονίκη τό βασιλιά Γεώργιο. **Ὁ θάνατος τοῦ συνετοῦ καί ἀγαπητοῦ ἡγεμόνα πού βασίλευσε στήν Ἑλλάδα μισόν αἰῶνα καταλύπησε τούς Ἕλληνας.**
ΣΤ3 (1974-1980), σ. 113-115

«**Ελευθέριο Βενιζέλο, πού ἐργάστηκε γιά τήν ἀναδιοργάνωση καί τήν ἀνόρθωση τοῦ κράτους, ὅπως ἐπεδίωκε ὁ Στρατιωτικός Σύνδεσμος**».
ΣΤ3 (1974-1980), σ. 113

ενώ δεν υπάρχει κάποια αναφορά στον Βενιζέλο για την διάρκεια των βαλκανικών πολέμων.

β) Ἐμφαση στην συνεργασία των δύο θεσμών στους βαλκανικούς πολέμους και την εθνική ενότητα (ισοδύναμες αναφορές σε βασιλιάδες και Βενιζέλο)

Στο Λ1 (1967-1982):

«Ἄλλ' ἐν τῷ μέσῳ τοῦ θριάμβου **θλιβερά τραγωδία κατέθλιψε τούς Ἕλληνας.** Ὁ βασιλεύς Γεώργιος παρέμενεν ὡς φρουρός ἐν Θεσσαλονίκη [...] ἑλληνας, χαρακτηρισθεῖς ὡς ἀνισόρροπος, ἐφόνευσεν αὐτόν πυροβολήσας ἐκ τοῦ πλησίον. **Τήν μεγάλην ἐθνικήν συμφοράν, τόν Θάνατον τοῦ λαοφιλοῦς βασιλέως Γεωργίου, ἔμετρίασεν ἡ ἀνοδος εἰς τόν Θρόνον τοῦ διαδόχου Κωνσταντίνου. Τό ὄνομα τοῦ νέου βασιλέως, προσφιλέως, διότι υπενθύμιζε τόν ἀρρηκτον δεσμόν τοῦ ἔθνους μέ τήν βυζαντινήν αὐτοκρατορίαν**».
Λ1 (1967-1982), σ. 415

²⁰³ Ὑπ' ὄψιν πως στο ΣΤ3 (1974-1980) ἡ περιοδολόγηση τοῦ βιβλίου γιά τήν ἑλληνική ἱστορία γίνεται κατά τις περιόδους βασιλείας τοῦ κάθε βασιλιά, κάτι πού εἶναι χαρακτηριστικά ἐνδεικτικό τής γενικότερης ἐρμηνευτικῆς οπτικῆς τοῦ.

«Μετά τήν ειρήνην τού Βουκουρεστίου **ó ελληνικός στρατός, εχων επί κεφαλής τόν δαφνοστεφή βασιλέα του Κωνσταντίνου**, επανήλθεν έν θριάμβω είς τás Αθήνας, δπου **ó λαός έπεφύλαξεν είς τούς νικητάς άποθρευτικήν υποδοχήν. 'Ο βασιλεύς Κωνσταντίνος διά διαγγέλματος του εξέφρασε τόν ενθουσιασμόν του διά τás άρετάς τού ελληνος στρατιώτου** καί είς αυτόν απέδιδε τόν διπλασιασμόν τού κράτους. “Η Ελλάς, **ώς έτόνιζεν**, είχε καταστή σεβαστή είς τούς φίλους καί φοβερά είς τούς εχθρούς”».

Λ1 (1967-1982), σ. 421

«Ήδη **ó Βενιζέλος είχε στρέψει όλην τήν προσοχήν του προς τήν άναδιοργάνωσιν τής κρατικής μηχανής καί τήν πολεμικήν παρασκευήν τής χώρας διά τής ένισχύσεως τών ενόπλων δυνάμεων**. Έκλήθησαν ξέναι άποστολαί, Γαλλική διά τον στρατόν καί Αγγλική διά τό ναυτικό, ήγοράσθησαν όπλα και πλοία, παρελήφθη δέ τό παραγγελθέν παλαιότερον θωρηκτόν «Άβέρωφ». **Ή αριθμητική τέλος δύναμις του στρατού έδιπλασιάσθη**. Ούτω τό Έθνος εξη μίαν νέαν εποχήν, **είχε δέ άποκτήσει θάρρος καί αύτοπεποίθησιν**».

Λ1 (1967-1982), σ. 408-406

«Είναι γεγονός ότι ή Ελλάς μετά δυσκολίας έγένετο δεκτή είς τήν συμμαχίαν, διότι οί Βούλγαροι άφ' ενός μεν δεν έθεώρουν ταύτην ύπολογίσιμον παράγοντα, άγνοούντες τήν έπελθοῦσαν μεταβολήν, άφ' ετέρου δε δεν έπεθύμουν νά τήν ίδουν μεγενθυνομένην. **Έν τέλει ó Βενιζέλος τό κατώρθωσε τολμήσας νά δεχθή**, όπως είς τήν συνθήκην συμμαχίας μετά τής Βουλγαρίας ούδεις λόγος γίνη περί τής διανομής τών έκ τοῦ πολέμου κερδών [...] έβάδιζε δρομαίως προς τήν Θεσσαλονίκην. Τούτο κατέστη έγκαίρως γνωστόν εις τήν Έλληνικήν Κυβέρνησιν καί **ó Βενιζέλος, κατόπιν άγωνιώδους προσπαθείας, έπέτυχε νά στρέψη τás ελληνικάς δυνάμεις προς άνατολάς, διά νά προλάβη τήν ύπ' αύτών κατάληψιν τής Μακεδονικής πρωτευούσης**».

Λ1 (1967-1982), σ. 410-411

«Η μεταβάσα είς Βουκουρέστιον διά τήν συζήτησιν τών όρων τής ειρήνης ελληνική αντιπροσωπεία υπό τόν πρωθυπουργόν Βενιζέλον κατά πρότασιν τοῦ Βασιλέως Κωνσταντίνου δεν έδέχθη τήν ανακωχήν, καίτοι **ó Βενιζέλος έφοβείτο ότι ή Ελλάς έκινδύνευε νά θεωρηθή αδιάλλακτος καί ν' άπομονωθή κατά τήν διπλωματικήν μάχην [...] ó δε Βενιζέλος έχειρίσθη μετά περισσής δεξιότητος τό ζήτημα [...]** Τούτο **άπετέλεσε προσωπικήν έπιτυχίαν τού Βενιζέλου**, διά τήν όποιαν **ó Κωνσταντίνος τού εξέφρασε κατόπιν τήν εύγνωμοσύνην του**».

Λ1 (1967-1982), σ. 419

Στο ΚΛ1 (1973):

«**Ο Γεώργιος είχε άντιληφθή τόν εύέξαπτον χαρακτήρα του ελληνικού λαού καί έπολιτεύθη μέ μεγάλην έπιτυχίαν**, ή δέ βασιλεία του ύπήρξεν ή μακροτέρα έξ όλων των βασιλέων τής Ελλάδος».

ΚΛ1 (1973), σ. 75

«Είς τήν ιστορικήν πόλιν του Ἑλληνικοῦ βορρά εισηλθεν θριαμβευτής ο βασιλεύς Γεώργιος ὁ Α΄ καί ο ἀρχιστράτηγος του ἑλληνικοῦ στρατοῦ καί διάδοχος τότε του θρόνου Κων/νος».

ΚΛ1 (1973), σ. 79

«Βενιζέλου, ὁ ὅποιος ἀπό τῆς πρώτης στιγμῆς τῆς ἀφίξεώς του ἐκ τῆς Κρήτης εδειξεν τά μεγάλα ἡγετικά του προσόντα, ὡς καί τήν πολιτικήν του ευθυκρισίαν».

ΚΛ1 (1973), σ. 78

«συνήλθον εἰς τό Βουκουρέστιον οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν ἐμπολέμων, οἱ ὅποιοι συνεφώνησαν κατόπιν πολλῶν διαπραγματεύσεων καί τῆς απειλῆς ἐκ μέρους του πρωθυπουργοῦ τῆς Ἑλλάδος Ελ. Βενιζέλου ὅτι θά συνέχιση τον πόλεμον, εἴν οἱ Βούλγαροι δέν περιώριζαν τάς απαιτήσεις των [...] Οὕτω διά τῶν δύο βαλκανικῶν πολέμων ὑπό τήν μεγαλοφυή καθοδήγησίν του Ἐλευθ. Βενιζέλου, ἡ Ἑλλάς ἐδιπλασιάσθη».

ΚΛ1 (1973), σ. 82

Στο ΣΤ4 (1980-1989):

«ὁ ἐλληνικός στρατός, μέ ἀρχιστράτηγο τό διάδοχο Κωνσταντίνο καί με ἐμπνευσμένο Πρωθυπουργό τόν Ελευθ. Βενιζέλο πέρασε μέ ἀκράτητο ενθουσιασμό».

ΣΤ4 (1980-1989), σ. 166

«Ὁ Βενιζέλος ἐργάστηκε πολύ δραστήρια καί πέτυχε μέσα σέ δύο χρόνια νά διοργανώσει τέλεια τό Κράτος καί νά δημιουργήσῃ ἰσχυρό στρατό, ὅπως ἐπιδίωκε ὁ Στρατωτικός Σύνδεσμος».

ΣΤ4 (1980-1989), σ. 165

Στο ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011):

«Ὁ ἐλληνικός στρατός με ἀρχηγό το διάδοχο Κωνσταντίνο κινήθηκε πρὸς [...] ὁ ἐλληνικός στρατός μῆκε στην πόλη, ὅπου καὶ ἐγκαταστάθηκε ὁ βασιλιάς Γεώργιος Α΄, γιὰ νὰ δείξει τὴ σπουδαιότητα που εἶχε γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἢ Θεσσαλονίκη. [...] Στὸ θρόνο τὸν διαδέχτηκε ὁ Κωνσταντῖνος, ὁ ὁποῖος στο μεταξύ, ὡς ἀρχιστράτηγος, εἶχε καταλάβει».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011), σ. 233 (Δεν ὑπάρχει διαφορὰ στην διατύπωση στην ἀναθεώρηση μετὰ το 1997, σ. 195)

«Ἡ ὁμοφυχία, ὁ ενθουσιασμός, ἡ ἀποφασιστικότητα καὶ ἡ γενναιότητα του ἐλληνικοῦ λαοῦ, σε συνδυασμό με τὶς ἰκανότητες των ἡγετῶν του (Βενιζέλου - Κωνσταντῖνου) εἶχαν φέρει θαυμαστά ἀποτελέσματα».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011), σ. 233 (Δεν ὑπάρχει διαφορὰ στην διατύπωση στην ἀναθεώρηση μετὰ το 1997, σ. 195)

«Με τὴ διακυβέρνηση του Βενιζέλου ἡ Ἑλλάδα ἀνασυγκροτήθηκε. Ἰδιαιτέρη ἦταν ἡ φροντίδα του γιὰ τὴν ὁργάνωση καὶ τὸν ἐξοπλισμό του στρατοῦ [...] Ὁ

πρωθυπουργός της Ελλάδας Ελευθέριος **Βενιζέλος** είχε ενδιαφερθεί ιδιαίτερα για την **καλή οργάνωση και τον εξοπλισμό των ενόπλων δυνάμεων**». **ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)**, σ. 223, 233 (Δεν υπάρχει διαφορά στην διατύπωση στην αναθεώρηση μετά το 1997, σ. 186, 195)

Στο **ΚΛ5 (1998)**:

«**Βασικά στοιχεία της ελληνικής επιτυχίας στους Βαλκανικούς πολέμους ήταν η εθνική ομοψυχία και ο πόθος για την εδαφική ολοκλήρωση του Ελληνικού Έθνους**. Με τη συνθήκη των Σεβρών (1920) το όνειρο της Μεγάλης Ελλάδας φαινόταν ότι θα έπαιρνε σάρκα και οστά. Ο Εθνικός όμως διχασμός, ένας αλόγιστος ανταγωνισμός των οπαδών του Βενιζέλου και του βασιλιά Κωνσταντίνου...».
ΚΛ5 (1998), σ. 97

Στο **Λ4 (2007-2022)**, η σύγκρουση Βενιζέλου-Κωνσταντίνου για το ζήτημα της προέλασης προς την Θεσσαλονίκη, γίνεται απλώς «προτροπή» του πρώτου προς τον δεύτερο:
«**Ο αρχιστράτηγος και διάδοχος του ελληνικού θρόνου Κωνσταντίνος προήλασε ταχύτατα**, ύστερα από **προτροπή του Βενιζέλου**, κατά της Θεσσαλονίκης».
Λ4 (2007-2022), σ. 69

«[Ο **Βενιζέλος**] προσκάλεσε στρατιωτικές αποστολές από την Γαλλία και την Αγγλία για τον **εκσυγχρονισμό του στρατού και του στόλου** αντιστοίχως».
Λ4 (2007-2022), σ. 62

Στο **ΣΤ7 (2012-2022)** επιχειρείται να δοθεί μια καλή εικόνα του Κωνσταντίνου και να αναφερθεί η σχέση του με τον Βενιζέλο ως σχέση αρμονικής συνύπαρξης και συνεργασίας:

«Για να μην καταλάβουν οι Βούλγαροι τη Θεσσαλονίκη, ο ελληνικός στρατός, **με εντολή του πρωθυπουργού Βενιζέλου**, στράφηκε αμέσως προς την πρωτεύουσα της Μακεδονίας [...] Με **αρχιστράτηγο τον διάδοχο του θρόνου Κωνσταντίνο** [...] ο διάδοχος **Κωνσταντίνος** και τμήματα του ελληνικού στρατού **μπήκαν στην πόλη και έγιναν δεκτοί με ενθουσιασμό** [...] Οι συντονισμένες προσπάθειες και η **συνεργασία του πρωθυπουργού Βενιζέλου με τον αρχιστράτηγο Κωνσταντίνο** είχαν καρποφορήσει».
ΣΤ7 (2012-2022), σ. 187

[πηγή]

«Η απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης» δίνεται η εξής περιγραφή: “**έφιπποι προπορεύονταν του στρατού ο βασιλιάς Γεώργιος, ο Διάδοχος και το Επιτελείο**. Ο κόσμος που είχε ξεχυθή στους δρόμους ζητωκραύγαζε έξαλλος και πολλά μάτια δάκρυσαν από συγκίνηση”.

Αλεξάνδρου Δ. Ζάννα, “Ο Μακεδονικός Αγών. Αναμνήσεις”, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου (επιμ.), Ο Μακεδονικός Αγώνας. Απομνημονεύματα, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 163».
ΣΤ7 (2012-2022), σ. 188

ενώ στον Βενιζέλο αποδίδεται η καλή στρατιωτική προετοιμασία της χώρας:

«Ο Βενιζέλος έφτασε στην Αθήνα αποφασισμένος να εκσυγχρονίσει τη χώρα αλλά και να εργαστεί για την ένωση των αλύτρωτων περιοχών με την Ελλάδα, φροντίζοντας για την καλή οργάνωση και τον εξοπλισμό του στρατεύματος».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 183

γ) Έμφαση στην θετική συμβολή του Βενιζέλου στους βαλκανικούς πολέμους (περισσότερες και θετικότερες αναφορές σε Βενιζέλο παρά σε βασιλιάδες ή/και κριτική της βασιλείας)

Το Γ3 (1976-1984) δεν έχει σχεδόν καμία αναφορά για τους βασιλιάδες πέρα από τυπικές, ουδέτερες και ελάχιστες π.χ.:

«Τό μεγαλύτερο μέρος του ελληνικού στρατού (7 μεραρχίες) με **άρχιστράτηγο τόν διάδοχο Κωνσταντίνο**».

Γ3 (1976-1984), σ. 289

ενώ, ούτε για τον Βενιζέλο υπάρχουν αναφορές για την διάρκεια των βαλκανικών πολέμων, παρά μόνο για την προετοιμασία της χώρας:

«τό κόμμα τών φιλελευθέρων, πού **ίδρυσε ο Βενιζέλος, καί όπου είχε περιλάβει νέα, δυναμικά καί προοδευτικά στοιχεία**. Καί τότε μέσα σέ ελάχιστο χρονικό διάστημα ή Ελλάδα **άλλαξε όψη: ή κρατική μηχανή άναδιαρθρώθηκε, ό στρατός οργανώθηκε καί γυμνάστηκε άπό εύρωπαϊους έκπαιδευτές, άγοράστηκε τό πρώτο ελληνικό θωρηκτό, ό “Αβέρωφ”**. [...] Ο Ελευθέριος Βενιζέλος για νά λύση τό έθνικό πρόβλημα [...] Στή βαλκανική συνεννόηση συνέβαλε άποφασιστικά καί **ό μεγάλος Έλληνας πολιτικός Ελευθέριος Βενιζέλος**».

Γ3 (1976-1984), σ. 288-289

Στο Λ2 (1983-2007) αναφέρεται η ενσωμάτωση του Βενιζέλου και η προσπάθεια τήρησης πολιτικών ισορροπιών, ώστε να ενοποιηθούν τα αντίθετα συμφέροντα στην κατεύθυνση αστικοποίησης του κράτους και ενότητας της ελληνικής αστικής τάξης. Για τους βασιλιάδες δεν υπάρχουν παρά ελάχιστες αναφορές που περιγράφουν κυρίως την σύγκρουσή τους με τον Βενιζέλο:

«ο **Ελ. Βενιζέλος αναθέτει πάλι τη διοίκηση του ελληνικού στρατού στο διάδοχο Κωνσταντίνο**. Η απόφαση αυτή θα έχει σημαντικές συνέπειες για τις μετέπειτα εξελίξεις στην πολιτική κατάσταση της χώρας, αφού **ο Κωνσταντίνος θα γίνει πόλος συσπείρωσης μιας μερίδας αξιωματικών, οι οποίοι αναζητούσαν την πηγή της εξουσίας όχι στο πρόσωπο του υπεύθυνου και εκλεγμένου πρωθυπουργού της χώρας αλλά στο πρόσωπο του Κωνσταντίνου**».

Λ2 (1983-2007), σ. 27-29

«Κάτω από την απειλή να καταληφθεί η Θεσσαλονίκη από τους Βούλγαρους και να δημιουργηθούν έτσι τετελεσμένα γεγονότα, **η κυβέρνηση δίνει την εντολή προς την ηγεσία του ελληνικού στρατού να επιταχυνθεί η πορεία προς την πόλη. Αντίθετα, ο διάδοχος Κωνσταντίνος ήθελε να κινηθεί ο στρατός προς το Μοναστήρι**, όπου το ελληνικό εμπόριο ανθούσε. Γύρω από το θέμα αυτό **εκδηλώνεται η πρώτη φανερή σύγκρουση μεταξύ Κωνσταντίνου και Βενιζέλου**. Τελικά η Θεσσαλονίκη

απελευθερώθηκε στις 27 Οκτωβρίου/9 Νοεμβρίου 1912 ύστερα από την **αποφασιστική στάση που έδειξε ο πρωθυπουργός Ελ. Βενιζέλος απέναντι στον Κωνσταντίνο**».

Λ2 (1983-2007), σ. 38-41

«Παράλληλα γίνεται **προσπάθεια να αναδιοργανωθεί και να ενισχυθεί ο στρατός. Για τον εφοδιασμό του στρατεύματος με σύγχρονο και επαρκή οπλισμό και τη στελέχωσή του με ικανούς στρατιωτικούς** είχαν εργασθεί ικανοποιητικά και οι προηγούμενες κυβερνήσεις, κυρίως η κυβέρνηση του Γ. Θεοτόκη. **Ο Βενιζέλος μετακαλεί γάλλους εκπαιδευτές για το στρατό και άγγλους για το ναυτικό, παρά την αντίδραση των ανακτόρων που προτιμούσαν γερμανούς εκπαιδευτές**».

Λ2 (1983-2007), σ. 27

Το **Γ4 (1984-1991)** είναι το πρώτο εγχειρίδιο όπου δεν υπάρχει καμία αναφορά στους βασιλιάδες. Γενικά, έχει πολύ λίγες αναφορές σε πρόσωπα, καθώς εξοβελίζει την ιστορία των μεγάλων ανδρών και αντ' αυτής προτάσσει την ιστορία των κοινωνικών ομάδων και την επικέντρωση στις κοινωνικές δομές. Ενώ, για τον Βενιζέλο αναφέρεται αδρομερώς το εξής:

«Ο **Ελευθέριος Βενιζέλος ήταν ο πολιτικός που κυριάρχησε στις πολιτικές εξελίξεις από το 1910 έως το 1935**, κλήθηκε να οργανώσει ένα σύγχρονο αστικό κράτος και με την **επιδέξια εξωτερική πολιτική του πέτυχε να λύσει** στο μεγαλύτερο μέρος του το πρόβλημα της απελευθέρωσης των ελληνικών περιοχών που εξακολουθούσαν να είναι υπόδουλες στους Τούρκους».

Γ4 (1984-1991), σ. 309

Στο **Γ5 (1991-2006)** δεν υπάρχει σχεδόν καμία αναφορά σε Γεώργιο και Κωνσταντίνο, παρά μόνο για το ζήτημα της κατάληψης της Θεσσαλονίκης και την λάθος τακτική επιλογή του Κωνσταντίνου σε σχέση με τον Βενιζέλο:

«**Οι όροι που έθετε απορρίφθηκαν από το διάδοχο Κωνσταντίνο, αρχιστράτηγο του ελληνικού στρατού**. Επειδή όμως η πιθανότητα να καταληφθεί η Θεσσαλονίκη από τους Βουλγάρους ήταν απειλητική, **ο Βενιζέλος έδωσε εντολή στον Κωνσταντίνο να αποδεχθεί τους όρους για την παράδοσή της και να επιταχύνει την προέλαση προς την πόλη**».

Γ5 (1991-2006), σ. 281-282

Ενώ για τον Βενιζέλο υπάρχουν υμνητικές αναφορές για την προετοιμασία της χώρας:

«**Ο Βενιζέλος αφιέρωσε όλες του τις δυνάμεις για την πολεμική προετοιμασία της χώρας και για την ανασυγκρότηση και εκπαίδευση του στρατού και του στόλου με Γάλλους και Άγγλους αξιωματικούς**».

Γ5 (1991-2006), σ. 278

Αλλά και ο Βενιζέλος καρπώνεται σχεδόν εξ ολοκλήρου τις ελληνικές νίκες στους βαλκανικούς πολέμους και τον διπλασιασμό της Ελλάδας:

«διπλασιασμό της έκτασης του ελληνικού κράτους, που οφείλεται στις νίκες του ελληνικού στρατού και στους διπλωματικούς χειρισμούς του Ελευθέριου Βενιζέλου και των συνεργατών του».

Γ5 (1991-2006), σ. 291

Στο ΚΛ6 (1999-2022):

«Στην περίοδο 1910-1922, κατά την οποία η Ελλάδα βρισκόταν σε συνεχή πολεμική ετοιμότητα, εμφανίστηκε μια νέα πολιτική αντίληψη, που εκφράστηκε με τον Ελευθέριο Βενιζέλο και ονομάστηκε συνοπτικά “βενιζελισμός”. Είναι δύσκολο να ορίσουμε με λίγα λόγια τι ακριβώς ήταν αυτή η πολιτική, στον οικονομικό όμως τομέα φαίνεται ότι ο βενιζελισμός θεωρούσε το ελληνικό κράτος ως μοχλό έκφρασης και ανάπτυξης του ελληνισμού. Το ελληνικό κράτος δηλαδή έπρεπε να επιδιώξει την ενσωμάτωση του εκτός συνόρων ελληνισμού και, με ενιαία εθνική και κρατική υπόσταση, να διεκδικήσει τη θέση του στον τότε σύγχρονο κόσμο. Αυτό προϋπέθετε όχι μόνο θεσμικό εκσυγχρονισμό, που θα καθιστούσε το κράτος αποτελεσματικό και αξιόπιστο, αλλά και γενικότερη προσήλωση στην ιδέα της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων του έθνους. Ο Βενιζέλος δεν ήταν μόνος στη διαδικασία διαμόρφωσης και υλοποίησης των νέων επιλογών. Συσπείρωσε γύρω του μια δραστήρια αστική τάξη που εξακολουθούσε ακόμα να πλουτίζει σε όλη τη λεκάνη της ανατολικής Μεσογείου και που φιλοδοξούσε να κυριαρχήσει και πολιτικά στο χώρο όπου άπλωνε τις οικονομικές της δραστηριότητες. Κατά την περίοδο αυτή, υπήρχε ακόμα ισχυρή ελληνική οικονομική παρουσία στα λιμάνια της Νότιας Ρωσίας, στη λεκάνη του Δούναβη και το εσωτερικό της Ρουμανίας, στον Πόντο και τα μικρασιατικά παράλια, στην Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη, τη Θεσσαλονίκη, την Αίγυπτο, το Σουδάν, την Αλεξάνδρεια. Όλος αυτός ο πλούτος μπορούσε να διασφαλιστεί μόνο μέσα από τη δημιουργία ενός ισχυρού εθνικού κέντρου, μιας περιφερειακής δύναμης ικανής να παρεμβαίνει και να προστατεύει τα συμφέροντα των πολιτών της. Επρόκειτο για ένα αίτημα αρκετά κρίσιμο, σε μια εποχή κατά την οποία πολλά εθνικιστικά κινήματα έκαναν αισθητή την παρουσία τους. Για τους λόγους αυτούς η Μεγάλη Ιδέα και οι προϋποθέσεις της –ο εκσυγχρονισμός του κράτους– αποτέλεσαν ισχυρά ιδεολογικά, πολιτικά και οικονομικά ερείσματα για τη διεκδίκηση της Μεγάλης Ελλάδας με πιθανότητες επιτυχίας. Χαρακτηριστικό είναι ότι στα χρόνια αυτά της μεγάλης προσπάθειας οι προϋπολογισμοί του κράτους ήταν συνήθως πλεονασματικοί [...] Το κόστος των Βαλκανικών πολέμων ήταν σημαντικό, δεν κλόνισε όμως την εθνική οικονομία, όπως συνέβαινε με τις στρατιωτικές κινητοποιήσεις του 19ου αιώνα. Επιπλέον, στην περίπτωση αυτή, η Ελλάδα βγήκε ιδιαίτερα κερδισμένη από τον πόλεμο. Ενσωμάτωσε πλούσιες περιοχές (Ηπειρο, Δυτική και Κεντρική Μακεδονία, Νησιά του Αιγαίου, Κρήτη) και εκατομμύρια νέους κατοίκους. Τα εδάφη της αυξήθηκαν κατά 70% περίπου (από 65.000 σε 108.800 τετρ. χλμ.) και ο πληθυσμός της κατά 80% (από 2.700.000 σε 4.800.000 κατοίκους). Το κυριότερο όμως ήταν οι νέες οικονομικές προοπτικές. Τα νεοαποκτηθέντα εδάφη ήταν ως επί το πλείστον πεδινά και αρδευόμενα, πράγμα που δημιουργούσε άριστες προοπτικές για τη γεωργική παραγωγή [...] Οπωσδήποτε όμως, η Ελλάδα έγινε υπολογίσιμη πλέον δύναμη και η εμπιστοσύνη που ενέπνεε στις αγορές χρήματος και πιστώσεων αυξήθηκε σημαντικά».

ΚΛ6 (1999-2022), σ. 48-49

Στο **ΚΛ7 (2001-2014)** δεν υπάρχει καμία αναφορά στους βασιλιάδες (παρά μόνο σε μια πηγή-φωτογραφία στα ερείπια της Ακρόπολης της Καβάλας, σ. 89) και καμία αναφορά στους διπλωματικούς χειρισμούς Βενιζέλου κατά την διάρκεια των βαλκανικών πολέμων. Ωστόσο, υπάρχουν αναφορές στη γενικότερη προετοιμασία της Ελλάδας υπό την ηγεσία του Βενιζέλου και στην «αλλαγή του κλίματος» που η πρωθυπουργία του σήμανε:

«με σύνθημα την εξυγίανση της πολιτικής ζωής και την **ανασυγκρότηση των ενόπλων δυνάμεων κάλεσε τον Ελευθέριο Βενιζέλο** να αναλάβει ης πολιτικές τύχες της Ελλάδος. Τα δύο αυτά δεδομένα δηλαδή ο χαρακτήρας της παρέμβασης του Στρατιωτικού Συνδέσμου και **η πολιτική παρουσία του Βενιζέλου. οδήγησαν σε συσπείρωση τις δυνάμεις του έθνους και σε ευέλικτη εξωτερική πολιτική**».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 87

Στο **Λ3 (2002)** πάλι η μοναδική αναφορά στους βασιλιάδες γίνεται στο πλαίσιο της λανθασμένης τακτικής του και της σύγκρουσής του με τον Βενιζέλο:

«Ο ελληνικός στρατός, με επικεφαλής το διάδοχο **Κωνσταντίνο**, [...] **Παρά την αντίθετη άποψη του αρχιστράτηγο, που προτιμούσε να κινηθεί ο στρατός προς το Μοναστήρι, ο πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος, επέβαλε τελικά τη γνώμη του** και ο ελληνικός στρατός εισήλθε πρώτος στη Θεσσαλονίκη, ενώ οι Βούλγαροι βρίσκονταν “προ των πυλών” της πόλης».

Λ3 (2002), σ. 138-139

«Η αναδιοργανωμένη **πολιτική ηγεσία [Βενιζέλου]** κατάφερε στο εσωτερικό μέτωπο να διευκολύνει τον **αστικό μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας**, ενώ **στο εξωτερικό να εκμεταλλευτεί τις διεθνείς συγκυρίες για να διευρύνει τα όρια του ελληνικού κράτους** [...] η Ελλάδα κατάφερε να εκμεταλλευθεί τη διεθνή **συγκυρία υπό την ηγεσία του Ελευθερίου Βενιζέλου** και να **μετατραπεί από “ασήμαντη ποσότητα” σε υπολογίσιμο παράγοντα** στα Βαλκάνια και την Α. Μεσόγειο».

Λ3 (2002), σ. 137-138

Στο **ΣΤ6 (2006-2007)** δεν γίνεται καμία αναφορά σε βασιλιάδες πέρα από την πηγή-εικόνα 5.15 της σ. 96 «Η παράδοση της Θεσσαλονίκης από τον Οθωμανό Διοικητή στο διάδοχο Κωνσταντίνο, αρχηγό του ελληνικού στρατού. Λαϊκή λιθογραφία της εποχής» και την συνοπτική αρνητική αποτίμηση για τον Γεώργιο Α΄ στην κύρια αφήγηση ως εξής:

«ο **βασιλιάς Γεώργιος ο Α΄** συνεχίζει να **παρεμβαίνει και να εμποδίζει τη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος**».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 68

ενώ δεν υπάρχει αναφορά στον Βενιζέλο για την διάρκεια των βαλκανικών πολέμων, παρά μόνο για την προετοιμασία:

«Ο **Ε. Βενιζέλος** ξεκινά ένα **πολύπλευρο έργο** με στόχο να εκσυγχρονίσει την Ελλάδα. Προσπαθεί να τη φέρει κοντά στα πρότυπα των αναπτυγμένων ευρωπαϊκών

κρατών. Αναδιοργανώνει το στρατό και τον εκπαιδεύει με τους πιο σύγχρονους τρόπους».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 91

Στο Γ6 (2006-2022), πάλι ο Κωνσταντίνος αναφέρεται στα πλαίσια της σύγκρουσής του με τον Βενιζέλο και της λανθασμένης τακτικής του:

«Ο ελληνικός στρατός, με **αρχιστράτηγο τον διάδοχο Κωνσταντίνο**, προέλασε στη Μακεδονία καταλαμβάνοντας πολλές περιοχές. [...] Μπροστά στο σοβαρό ενδεχόμενο να καταληφθεί η Θεσσαλονίκη από βουλγαρικές δυνάμεις, πράγμα που θα δημιουργούσε εξαιρετικά αρνητικά δεδομένα για την Ελλάδα, **ο Βενιζέλος διέταξε τον διάδοχο Κωνσταντίνο να κινηθεί ταχύτατα προς τη Θεσσαλονίκη. Πράγματι, και παρά τις αντιρρήσεις του Κωνσταντίνου**».

Γ6 (2006-2022), σ. 85

Ενώ, αντίθετα, περιγράφεται και αναλύεται η συμβιβαστική πολιτική που ακολούθησε ο Βενιζέλος σε σχέση με τον Κωνσταντίνο:

«Παράλληλα, **ο Βενιζέλος ασχολήθηκε με την αναδιοργάνωση των ενόπλων δυνάμεων**, φρόντισε να αποκτήσει ισχυρή επιρροή στο στράτευμα και επιδίωξε την αξιοποίηση όλων των αξιωματικών. Στο πλαίσιο αυτό, **επανέφερε στην ηγεσία του στρατού τον διάδοχο Κωνσταντίνο, επιλογή που προκάλεσε αντιδράσεις ανάμεσα στους βενιζελικούς**. Όλες οι παραπάνω βενιζελικές πολιτικές πρωτοβουλίες συνδέονταν στενά με την εκτίμηση του Βενιζέλου ότι η Ελλάδα σύντομα θα έπρεπε να πάρει μέρος σε πόλεμο για να επιτύχει τους εθνικούς της στόχους. Υπό αυτό το πρίσμα πρέπει να ερμηνευθούν **η συμβιβαστική στάση του απέναντι στη μοναρχία, τα μέτρα που προώθησε υπέρ των ασθενέστερων κοινωνικών τάξεων και η στρατιωτική ανασυγκρότηση της χώρας**».

Γ6 (2006-2022), σ. 84

Επίσης, για τον πρωταγωνιστικό ρόλο του Βενιζέλου στην ελληνική επιτυχία των βαλκανικών πολέμων αφιερώνεται ολόκληρη πηγή στη σ. 86:

«**2. Ο πρωταγωνιστικός ρόλος του Ελευθέριου Βενιζέλου στις επιτυχίες των βαλκανικών πολέμων**. Παρά την καθοριστικής σημασίας συμβολή των ενόπλων δυνάμεων [...] καμία από τις πλευρές της ελληνικής επιτυχίας δεν θα ήταν εξασφαλισμένη, πολλώ δε μάλλον αυτονόητη, χωρίς τη **σταθερή πολιτική κατεύθυνση που είχε χαράξει και τους άκρως επιδέξιους διπλωματικούς χειρισμούς που προέκρινε, σε κάθε κρίσιμη καμπή των εξελίξεων, ο Ελευθέριος Βενιζέλος**. Προκειμένου να αποφύγει η χώρα το μοιραίο βήμα που θα μπορούσε να την οδηγήσει από το θρίαμβο στην καταστροφή —όπως συνέβη στην περίπτωση της Βουλγαρίας—, ο Βενιζέλος χρειάστηκε να δώσει σειρά μαχών [...] τόσο με τον επικεφαλής του «στρατιωτικού κόμματος» (και του μιλιταριστικού αντικοινοβουλευτικού πνεύματος) που δεν ήταν άλλος από τον εξαιρετικά δημοφιλή στους στρατιώτες του διάδοχο Κωνσταντίνο [...], όσο και με την ποικίλων καταβολών και αποχρώσεων εθνικιστική αντιπολίτευση, που έσπευσε να συνταχθεί με τον Αρχηγό του στρατού».

Γ. Γιαννούλπουλος, «Εξωτερική πολιτική», Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Βιβλιόγραμμα, Αθήνα 1990, τόμ. Α2, σ. 121-122».

Γ6 (2006-2022), σ. 86

Συγκριτική Ανάλυση και Μετασχηματισμός των ερμηνευτικών σχημάτων

Μετά την καταγραφή των παραθεμάτων στα ερμηνευτικά σχήματα κάθε ερευνητικού ερωτήματος που θέσαμε για την θεματική κατηγορία του Μακεδονικού Αγώνα και των Βαλκανικών Πολέμων προχωράμε τώρα στην συγκριτική τους ανάλυση, ώστε να αναδειχθούν οι μετασχηματισμοί τους για την εξεταζόμενη περίοδο 1967-2022. Μέσα από την εικόνα του πώς διομορφώνονται τα ερμηνευτικά σχήματα για κάθε ερευνητικό ερώτημα θα αναδειχθεί η συνολική εικόνα για το πώς διαμορφώνεται το γενικό αφήγημα της κατηγορίας στα σχολικά εγχειρίδια όλης της εξεταζόμενης περιόδου και στο πώς αυτό μετασχηματίζεται στις διάφορες χρονικές περιόδους εντός της.

Για τον 1ο άξονα/ερευνητικό ερώτημα «ποιος διεκδικεί εδάφη στη Μακεδονία; (οπτική διεκδίκησης και επεκτατισμού)» το ερμηνευτικό σχήμα που κυριαρχεί απόλυτα από την χούντα μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970 είναι αυτό που (α) εστιάζει μονοσήμαντα στην βουλγαρική επεκτατικότητα και απληστία με την Ελλάδα να βρίσκεται σε θέση άμυνας και ανάγκη προστασίας των περιοχών που διεκδικούνται. Αυτό υπάρχει καθ' όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου (1967-2022), σε 13 εγχειρίδια, κυριαρχεί απόλυτα μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970, όταν και αρχίζει να μειώνεται σχετικά η έντασή του, αν και κυριαρχεί πάλι στην συνύπαρξή του με τα υπόλοιπα δύο ερμηνευτικά σχήματα.

Το 1976 εμφανίζεται (εμμέσως και όχι σε καθαρή μορφή) στο εγχειρίδιο του Γυμνασίου η ανάγνωση πως (β) όλα τα βαλκανικά κράτη εποφθαλμιούν την περιοχή της οθωμανικής (ακόμα) Μακεδονίας, το οποίο έκτοτε εμφανίζεται συνολικά σε 5 εγχειρίδια. Μετά την εμφάνισή του, εκλείπει από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και εμφανίζεται ξανά στα τέλη της δεκαετίας του 1990, όταν και η ανάγνωση αυτή γίνεται ακόμα πιο ξεκάθαρη πως στο χώρο της Μακεδονίας δραστηριοποιούνται όλοι οι βαλκανικοί εθνικισμοί με στόχους αλυτρωτισμού και όχι μόνο ο βουλγαρικός.

Το 1984 εμφανίζεται στο εγχειρίδιο του Γυμνασίου το ερμηνευτικό σχήμα πως (γ) και ο ελληνικός εθνικισμός έχει στόχους επεκτατισμού και αλυτρωτικές βλέψεις εκείνη την περίοδο στην Μακεδονία και μάλιστα γίνεται κριτική σε αυτήν την ελληνική Μεγάλη Ιδέα ως κενή πραγματικού πολιτικού περιεχομένου. Αυτή η ανάγνωση εμφανίζεται έκτοτε συνολικά σε 3 εγχειρίδια. Μετά από την πρώτη εμφάνισή της που διαρκεί ως τις αρχές της δεκαετίας του 1990 (όταν και ο φορέας της αποσύρεται), εκλείπει και επιστρέφει ξανά από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 και ως τις μέρες μας, συνυπάρχοντας ως το πιο ανίσχυρο σε σχέση με τα προηγούμενα δύο.

Για τον 2ο άξονα/ερευνητικό ερώτημα «πώς διεκδικεί εδάφη η Βουλγαρία στη Μακεδονία; (βαθμός πρόκλησης και έντασης)», από την αρχή της εξεταζόμενης περιόδου (1967) μέχρι και την δεκαετία του 1980 κυριαρχεί απόλυτα και μονοσήμαντα το ερμηνευτικό σχήμα της (α) βουλγαρικής πίεσης στην Μακεδονία με εστίαση στην βία, τα εγκλήματα και την πάσης φύσεως τρομοκρατία (δολοφονίες,

σφαγές, καταστροφές κ.λπ.), το οποίο υπάρχει συνολικά σε 15 εγχειρίδια όλης της εξεταζόμενης περιόδου.

Μονάχα από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 συνυπάρχει με την (β) εστίαση κυρίως στην πολιτισμική πίεση, εκπαιδευτική/θρησκευτική και ιδεολογική εκ μέρους των Βουλγάρων προκειμένου να μεταβληθεί η εθνική συνείδηση των πληθυσμών της Μακεδονίας, κάτι που σε ορισμένες περιπτώσεις έρχεται σε αντιδιαστολή με την απώλεια πίεσης των Οθωμανών πάνω στις μακεδονικές περιοχές σε θέματα γλώσσας και εθνικής ταυτότητας/συνείδησης. Σε αυτό κυρίως εστιάζουν 5 εγχειρίδια από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 ως σήμερα.

Το δεύτερο αυτό σχήμα της πολιτισμικής πίεσης, στην παράλληλη συνύπαρξη με το πρώτο (της βίας και τρομοκρατίας) μπορεί να ερμηνευθεί με δύο τρόπους. Είτε ότι μετριάζει το αφήγημα της βίας στο πλαίσιο της λήθης και της ειρηνικής συνύπαρξης των γειτονικών λαών/χωρών, είτε ότι απλώς εντείνει και συμπληρώνει το πρώτο ως ο βασικός σκοπός της: ότι, δηλαδή, μέσω και βίας και πολιτισμικής πίεσης ο στόχος της Βουλγαρίας είναι ο εκμηδενισμός της ελληνικής εθνικής συνείδησης των πληθυσμών της Μακεδονίας και σε περιπτώσεις πληθυσμών που δεν είναι εφικτό αυτό, τότε επιλέγεται η φυσική τους εξόντωση.

Για τον 3ο άξονα/ερευνητικό ερώτημα «σε ποιον ανήκει “δικαιωματικά” η Μακεδονία (βαθμός τεκμηρίωσης εθνικών δίκαιων, επιχείρημα αρχαιότητας ή σύγχρονης πληθυσμιακής σύνθεσης)» εντοπίστηκαν τέσσερα ερμηνευτικά σχήματα. Αυτό που αναφέρει το (α) επιχείρημα της διαχρονικής ελληνικότητας της Μακεδονίας διατρέχει όλη την εξεταζόμενη περίοδο (1967-2022) υπάρχοντας σε 9 εγχειρίδια με κύριο σημείο έντασής του μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και τις αρχές της δεκαετίας του 1990.

Το παραπάνω βασικό ερμηνευτικό σχήμα συνυπάρχει από το 1967 με άλλα δύο. Αυτό που κάνει (β) αναφορά σε άλλους πληθυσμούς στη Μακεδονία με το ελληνικό στοιχείο, ωστόσο, να είναι το πλειοψηφικό (το οποίο υπάρχει συνολικά σε 6 εγχειρίδια: από το 1967 ως τις αρχές του 1980 και ξαναεμφανίζεται από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 ως τις μέρες μας) και αυτό που (γ) αναφέρει άλλους πληθυσμούς στην Μακεδονία που δεν είχαν, όμως, διαφορετική εθνική συνείδηση από την ελληνική (το οποίο υπάρχει σε 5 εγχειρίδια: από το 1967 ως τις αρχές του 1980 και εμφανίζεται ξανά από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 ως σήμερα). Παρατηρούμε πως τα δύο αυτά σχήματα δεν υπάρχουν σχεδόν καθόλου κατά την δεκαετία του 1990, αφού μονάχα στα τέλη της επανεμφανίζονται μέσα από εγχειρίδια μαθημάτων επιλογής (και Κατεύθυνσης στην περίπτωση του Γ' σχήματος) του Λυκείου.

Το τελευταίο ερμηνευτικό σχήμα αναφέρει πως (δ) η Μακεδονία είναι πολυεθνικός χώρος όπου συνυπάρχουν ως «μωσαϊκό» διαφορετικοί πληθυσμοί και εθνότητες, εξ ου και οι διαφορετικοί βαλκανικοί αλτρωτισμοί την διεκδικούν είτε ολόκληρη ή μέρος της. Αυτό υπάρχει συνολικά σε 6 εγχειρίδια. Αρχικά εμφανίζεται με ένταση στα μέσα της δεκαετίας του 1980, από τις αρχές της επόμενης δεκαετίας γίνεται σαφώς ανίσχυρο και ξαναεντείνεται κυρίως από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 και ως τις μέρες μας.

Για τον 4ο άξονα/ερευνητικό ερώτημα «πόσο ικανοποιητική ήταν η συνθήκη του Βουκουρεστίου για την Ελλάδα; (βαθμός δικαιοσύνης και αλτρωτισμού που

παράγεται για την Ελλάδα)» το βασικό ερμηνευτικό σχήμα είναι πως (α) ήταν μεν ικανοποιητική για την Ελλάδα, ωστόσο άφηνε μερικές αλύτρωτες περιοχές εκτός ελληνικού κράτους. Αυτό διατρέχει όλη την εξεταζόμενη περίοδο σε 13 εγχειρίδια, ωστόσο διακρίνονται δύο αποχρώσεις του με σημείο αλλαγής περίπου τα μέσα της δεκαετίας του 1980. Από το 1967 μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980 (α1) η αναφορά στις αλύτρωτες περιοχές γίνεται με λίγο πολύ εθνικά φορτισμένη περιγραφή και είναι κάτι που παραπέμπει στο γεγονός πως εν μέρει η οπτική τους υιοθετεί τον «αδικαίωτο» ελληνικό αλυτρωτισμό της συνθήκης του Βουκουρεστίου. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και μετά (α2) η αναφορά στον αλυτρωτισμό γίνεται με μια ουδέτερη απόχρωση που αποστασιοποιείται από αυτόν και απλώς τον αναφέρει ως γεγονός για την κυρίαρχη γνώμη και αντίληψη του ελληνικού κράτους του 1913.

Το παραπάνω βασικό σχήμα συνυπάρχει μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1980 με περιεχόμενα σε 3 εγχειρίδια όπου (β) τα νέα σύνορα δίνονται εντελώς ουδέτερα, χωρίς καμία αξιολογική ή ερμηνευτική προσθήκη. Ενώ από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 συνυπάρχει με περιεχόμενα που δίνουν (γ) έμφαση μόνο στα οφέλη/κέρδη που αποκόμισε η Ελλάδα και στην ικανοποίησή της από την συνθήκη του Βουκουρεστίου, χωρίς να γίνεται αναφορά στον αλυτρωτισμό. Αυτά υπάρχουν συνολικά σε 7 εγχειρίδια και μετά την αρχική τους εμφάνιση, εκλείπουν σχεδόν όλη την δεκαετία του 1990 και ξαναεμφανίζονται από τα τέλη της και τις αρχές της δεκαετίας του 2000 (μέσω εγχειριδίου μαθήματος επιλογής του Λυκείου και του αποσυρθέντος εγχειριδίου του Λυκείου), ενώ αποκτούν ένταση μόνο από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 μέχρι σήμερα.

Για τον 5ο άξονα/ερευνητικό ερώτημα «ποιος θεσμός πιστώνεται περισσότερο την ελληνική νίκη στους βαλκανικούς πολέμους; (βαθμός προβολής εθνικής ενότητας και αξιολογικών κρίσεων για βασιλιά [Γεώργιο Α΄ και Κωνσταντίνο Α΄] και Βενιζέλο, δηλαδή εμμέσως για τους βασικούς πόλους του πολιτεύματος)» διακρίνουμε τρεις βασικές ερμηνευτικές εμφάνσεις στα περιεχόμενα που έχουν κάπως πιο ξεκάθαρες χρονικές τομές.

Η πρώτη (α) εστιάζει περισσότερο στη συμβολή της βασιλείας (Γεωργίου Α΄ και Κωνσταντίνου Α΄) στην ελληνική νίκη στους βαλκανικούς πολέμους. Αυτή εμφανίζεται σε 4 εγχειρίδια με αρκετή ένταση από το 1967 και μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1980, όταν και παύει οριστικά.

Η δεύτερη (β) εστιάζει εξίσου και στη βασιλεία και στον Βενιζέλο προβάλλοντας την ιδέα της εθνικής ενότητας των δύο θεσμών και της συνεργασίας τους. Αυτή διατρέχει σχεδόν όλη την εξεταζόμενη περίοδο (1967-2022) και χρονικά ομοιόμορφα ανιχνεύεται σε 7 εγχειρίδια.

Η τρίτη (γ) εστιάζει περισσότερο έως ολοκληρωτικά στη συμβολή του Βενιζέλου κάνοντας παράλληλα σε αρκετές περιπτώσεις κριτική στον ρόλο της βασιλείας ως εμπόδιο στην βενιζελική διαχείριση και τακτική των βαλκανικών πολέμων. Εμφανίζεται από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και κυριαρχεί στον έναν ή στον άλλο βαθμό με την παρουσία της σε 9 εγχειρίδια μέχρι τις μέρες μας. Η έντασή της είναι πολύ μεγαλύτερη από ότι η αντίστοιχη της δεύτερης, κατά την περίοδο που αυτές οι δύο συνυπάρχουν (μέσα δεκαετίας 1970 ως σήμερα).

Συνοπτικά και συνδυάζοντας τα αρκετά ερμηνευτικά σχήματα των περιεχομένων για τον Μακεδονικό Αγώνα και τους Βαλκανικούς Πολέμους, διακρίνεται ο εξής πολύ γενικός μετασχηματισμός. Από το 1967 και μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1970 κυριαρχεί περισσότερο η υιοθέτηση του αλυτρωτισμού, η βουλγαρική διεκδίκηση στην Μακεδονία που συνοδεύεται από εγκλήματα και σφαγές, η διαχρονική ελληνικότητα της Μακεδονίας και η μεγαλύτερη συμβολή της βασιλείας στην ελληνική νίκη.

Από την δεκαετία του 1980 και μετά, ο αλυτρωτισμός αναφέρεται ουδέτερα και ενίοτε γίνεται κριτική σε αυτόν, η διεκδίκηση στη Μακεδονία γίνεται από όλα τα βαλκανικά κράτη (και από το ελληνικό με την ελληνική Μεγάλη Ιδέα) στους πληθυσμούς της Μακεδονίας οι οποίοι δεν είναι αμιγώς ελληνικοί, ενώ οι νίκες πιστώνονται στον Βενιζέλο με παράλληλη κριτική στο ρόλο της βασιλείας.

Τέλος, από την δεκαετία του 1990 εντείνεται η αναφορά της πολιτισμικής πίεσης των Βουλγάρων στη Μακεδονία για τον εκμηδενισμό της ελληνικής συνείδησης των πληθυσμών, ενώ μόνο την δεκαετία του 1990 τονίζεται περισσότερο η αποκλειστική βουλγαρική διεκδίκηση στη Μακεδονία και επιστρέφει με ένταση η έμφαση στην διαχρονική ελληνικότητα της Μακεδονίας.

Κατανομή των ερμηνευτικών σχημάτων

Μακεδονικός Αγώνας και Βαλκανικοί Πόλεμοι

1. Ποιος διεκδικεί εδάφη στην Μακεδονία;

α) Εστίαση στην βουλγαρική επεκτατικότητα και απληστία - Η Ελλάδα σε αυτονόητη άμυνα και ανάγκη προστασίας κι απελευθέρωσης πληθυσμών

ΣΤ1 (1967-1969)

ΣΤ2 (1969-1973)

Γ1 (1966-1976)

Λ1 (1967-1982)

ΣΤ3 (1974-1980)

ΣΤ4 (1980-1989)

Λ2 (1983-2007)

Γ4 (1984-1991)

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) (Δεν υπάρχει διαφορά στην διατύπωση στην αναθεώρηση μετά το 1997)

Γ5 (1991-2006)

ΚΛ5 (1998)

ΚΛ7 (2001-2014)

Λ4 (2007-2022)

β) Εστίαση στους βαλκανικούς εθνικισμούς, αλυτρωτισμούς και επεκτατισμούς (ουδέτερη γεωπολιτική ανάλυση διεθνών σχέσεων)

Γ3 (1976-1984)

ΚΛ4 (1998)
Λ3 (2002)
ΣΤ6 (2006-2007)
Γ6 (2006-2022)

γ) Εστίαση στο ότι η Ελλάδα διεκδικεί κι αυτή μέσω της Μεγάλης Ιδέας (και ελληνικός επεκτατισμός)

Γ4 (1984-1991)
ΣΤ6 (2006-2007)
Λ4 (2007-2022)

2. Πώς διεκδικεί η Βουλγαρία εδάφη στη Μακεδονία;

α) με μέσο πίεσης κυρίως ιδεολογικό και πολιτισμικό (εκπαιδευτικό, θρησκευτικό)

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) (Δεν υπάρχει διαφορά στην διατύπωση στην αναθεώρηση μετά το 1997)
ΚΛ7 (2001-2014)
Λ3 (2002)
Γ6 (2006-2022)
ΣΤ7 (2012-2022)

β) με μέσο πίεσης κυρίως την τρομοκρατία (βία, αρπαγές, δολοφονίες κ.λπ.)

ΣΤ1 (1967-1969)
ΣΤ2 (1969-1973)
Γ1 (1966-1976)
Λ1 (1967-1982)
ΚΛ1 (1973)
ΣΤ3 (1974-1980)
Γ3 (1976-1984)
ΣΤ4 (1980-1989)
Γ5 (1991-2006)
ΚΛ5 (1998)
ΚΛ6 (1999-2022)
ΚΛ7 (2001-2014)
Γ6 (2006-2022)
Λ4 (2007-2022)
ΣΤ7 (2012-2022)

3. Σε ποιον ανήκει «δικαιωματικά» η Μακεδονία, ποια είναι η Μακεδονία και ποια η πληθυσμιακή σύνθεσή της στις αρχές του 20ού αιώνα;

α) Επιχείρημα διαχρονικής και αδιαμφισβήτητης ελληνικότητας Μακεδονίας (είτε ως συμπαγής πληθυσμιακά ελληνική περιοχή, είτε ως πατρογονικό ελληνικό έδαφος από την αρχαιότητα)

ΣΤ1 (1967-1969)
ΣΤ2 (1969-1973)
Γ1 (1966-1976)
ΚΛ1 (1973)

ΣΤ4 (1980-1989)

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) (Δεν υπάρχει διαφορά στην διατύπωση στην αναθεώρηση μετά το 1997, σ. 191-192)

Γ5 (1991-2006)

ΚΛ5 (1998)

Λ4 (2007-2022)

β) Αναφορά άλλων πληθυσμών στην Μακεδονία, αλλά με πλειοψηφικό το ελληνικό στοιχείο

Λ1 (1967-1982)

ΣΤ3 (1974-1980)

ΚΛ5 (1998)

ΚΛ6 (1999-2022)

ΚΛ7 (2001-2014)

Γ6 (2006-2022)

γ) Αναφορά άλλων πληθυσμών στην Μακεδονία χωρίς άλλη εθνική συνείδηση πέραν της ελληνικής

Λ1 (1967-1982)

Γ3 (1976-1984)

ΚΛ5 (1998)

ΚΛ7 (2001-2014)

ΣΤ7 (2012-2022)

δ) Αναφορά διαφορετικών εθνοτήτων και αλυτρωτισμών στην Μακεδονία ισότιμα ως «μωσαϊκό»

Γ4 (1984-1991)

Λ2 (1983-2007)

Λ3 (2002)

ΣΤ6 (2006-2007)

Γ6 (2006-2022)

Λ4 (2007-2022)

4. Πόσο ικανοποιητική ήταν η συνθήκη του Βουκουρεστίου για την Ελλάδα; (βαθμός επίτευξης ελληνικών στόχων)

α) Αναφορά (είτε εθνικά φορτισμένη, είτε ουδέτερη) στις ακόμη αλύτρωτες ελληνικές περιοχές που προέκυψαν από την συνθήκη του Βουκουρεστίου

ΣΤ1 (1967-1969)

ΣΤ2 (1969-1973)

Γ3 (1976-1984)

ΣΤ3 (1974-1980)

ΣΤ4 (1980-1989)

Λ2 (1983-2007)

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) (Δεν υπάρχει διαφορά στην διατύπωση στην αναθεώρηση μετά το 1997)

Γ5 (1991-2006)

ΚΛ5 (1998)

ΣΤ7 (2012-2022)

β) Ουδέτερη περιγραφή των νέων συνόρων χωρίς καμία αξιολόγηση

Γ1 (1966-1976)

Λ1 (1967-1982)

ΚΛ1 (1973)

γ) Εστίαση μόνο στα κέρδη και την ικανοποίηση της Ελλάδας από την συνθήκη του Βουκουρεστίου

Γ4 (1984-1991)

ΚΛ5 (1998)

ΚΛ7 (2001-2014)

Λ3 (2002)

ΣΤ6 (2006-2007)

Γ6 (2006-2022)

Λ4 (2007-2022)

5. Ποιος θεσμός πιστώνεται περισσότερο την ελληνική νίκη στους βαλκανικούς πολέμους;

α) Έμφαση στην θετική συμβολή της βασιλείας στους βαλκανικούς πολέμους (περισσότερες και θετικότερες αναφορές σε βασιλιάδες παρά στον Βενιζέλο)

ΣΤ1 (1967-1969)

ΣΤ2 (1969-1973)

Γ1 (1966-1976)

ΣΤ3 (1974-1980)

β) Έμφαση στην συνεργασία των δύο θεσμών στους βαλκανικούς πολέμους και την εθνική ενότητα (ισοδύναμες αναφορές σε βασιλιάδες και Βενιζέλο)

Λ1 (1967-1982)

ΚΛ1 (1973)

ΣΤ4 (1980-1989)

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) (Δεν υπάρχει διαφορά στην διατύπωση στην αναθεώρηση μετά το 1997, σ. 195)

ΚΛ5 (1998)

Λ4 (2007-2022)

ΣΤ7 (2012-2022)

γ) Έμφαση στην θετική συμβολή του Βενιζέλου στους βαλκανικούς πολέμους (περισσότερες και θετικότερες αναφορές σε Βενιζέλο παρά σε βασιλιάδες ή/και κριτική της βασιλείας)

Γ3 (1976-1984)

Λ2 (1983-2007)

Γ4 (1984-1991)

Γ5 (1991-2006)

ΚΛ6 (1999-2022)

ΚΛ7 (2001-2014)

Λ3 (2002)
ΣΤ6 (2006-2007)
Γ6 (2006-2022)

4.1.3 Γουδί 1909

Η παρούσα κατηγορία επικεντρώνεται και αναζητά τις ερμηνείες που δίνονται στο ερευνώμενο υλικό για τα γεγονότα στο Γουδί το 1909. Τα γεγονότα στο Γουδί, κατά μια ορισμένη περιοδολόγηση, αποτελούν την τομή-αφετηρία της εισόδου της Ελλάδας στον 20ό αιώνα και κατά αυτή την έννοια θα μπορούσαν να αποτελούν και την πρώτη κατηγορία της διατριβής. Στην παρούσα κατηγορία διερευνάται η βαρύτητα που καταλαμβάνουν στα σχολικά εγχειρίδια, οι ερμηνείες για την φύση-χαρακτήρα τους, τα αίτιά τους και οι εκτιμήσεις-αναλύσεις για το ποιες κοινωνικές δυνάμεις εξέφρασαν. Συγκεκριμένα, τίθενται τα εξής ερευνητικά ερωτήματα:

1. Τι ήταν τα γεγονότα στο Γουδί το 1909; (χαρακτήρας/φύση τους) (τι ήταν; επανάσταση, εξέγερση ή απλώς κίνημα; Αποτελούν τομή της ελληνικής ιστορίας για τον 20ό αιώνα; Είναι μεγάλη η σημασία τους;)
2. Γιατί έγιναν (αίτια) και ποιους εξέφρασαν (συγκεκριμένες κοινωνικές δυνάμεις ή συνολικά το ελληνικό έθνος);

Ποιοτική Ανάλυση

1. Τι ήταν τα γεγονότα στο Γουδί το 1909; (χαρακτήρας/φύση τους)

Η «επανάσταση» διαχωρίζεται από τον όρο «κίνημα», ειδικά για τα γεγονότα στο Γουδί το 1909, υπό την έννοια ότι στρατιωτικά κινήματα υπήρξαν αρκετά στην σύγχρονη ελληνική ιστορία του 20ού αιώνα, με τα περισσότερα εξ αυτών να αποτελούν τον κανόνα παρά την εξαίρεση κατά τον μεσοπόλεμο. Ουσιαστικά, η περιγραφή του γεγονότος με τον όρο «κίνημα» το ομαδοποιεί με αυτά ως «ακόμη ένα στρατιωτικό κίνημα», ενώ ο όρος «επανάσταση» ή «εξέγερση» (ακόμα και με τον προσδιοριστικό όρο «στρατιωτική») το ξεχωρίζει από αυτά και το αναβαθμίζει ριζικά ως προς την σημαντικότητά του, ως κάτι το ανώτερο και το διαφορετικό, ως γεγονός-τομή.

α) Επανάσταση/εξέγερση (αυξημένη σημαντικότητα / τομή στην σύγχρονη ελληνική ιστορία ή/και επεξήγηση)

Σε μια σειρά εγχειριδίων, τα γεγονότα στο Γουδί (1909) αναφέρονται ως επανάσταση και οι πρωταγωνιστές τους ως επαναστάτες:

«Η **επανάσταση** του 1909 εις το Γουδί [...] Η **επανάστασις** επεκράτησεν. Η τότε Κυβέρνησις παρητήθη και έσχηματίσθη νέα, ή οποία ήρχισεν αμέσως νά αναδιοργανώνη τό κράτος τον στρατόν και τον στόλον. Τέλος ό Στρατιωτικός Σύνδεσμος εκάλεσεν από τήν Κρήτην, ως πολιτικόν σύμβουλον, τον Ελευθέριον Βενιζέλον».

ΣΤ1 (1967-1969), σ. 146-147

«**Η επανάστασις** του Γουδί (1909). [...] Η κυβέρνησις δεν εδέχετο τα αιτήματα. Δι αυτό τήν νύκτα τής 14-15 Αύγουστου 500 αξιωματικοί, υπό τήν αρχηγίαν τού συνταγματάρχου Ζορμπα, **έλαβον τά όπλα και έστρατοπέδευσαν** εις τήν θέσιν Γουδί (έξω τών Αθηνών). Κατόπιν **έγιναν κύριοι τής καταστάσεως και ανέθεσαν τήν κυβέρνησιν** εις τον Κυριακούλην Μαυρομιχάλην».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 143-144

Στο **Γ1 (1966-1976)**, παράλληλα με τον όρο «επανάσταση» και σε αντιστοιχία (συνωνυμία ή ταυτοσημία) με αυτόν, εισάγεται ο όρος «πραξικόπημα», ενώ η χρήση του εγχειριδίου κατά την χουντική περίοδο μπορεί να μας αποκαλύψει το γιατί:

«**Η επανάστασις** εις το Γουδί (Αύγουστος 1909) [...] προέβησαν τήν 15ην Αύγουστου εις **πραξικόπημα**. Συνεκεντρώθησαν εις τό Γουδί μέ άρχηγόν τον συνταγματάρχην Ζορμπάν και έζήτησαν από τον βασιλέα τήν αναδιοργάνωσιν του στρατού και άλλας κοινωνικάς και πολιτικάς μεταρρυθμίσεις».

Γ1 (1966-1976), σ. 194-195

«**Η στρατιωτική επανάστασις** του 1909 [...] Ό Δημ. Ράλλης, μετά τινας προστριβάς προς τούς **έπαναστάτας**, ήναγκάσθη νά παραιτηθή [...] Αλλ' η **επανάστασις** κατετρίβετο εις λόγους μάλλον».

Λ1 (1967-1982), σ. 406-407

Ο ορισμός των γεγονότων στο Γουδί ως «επανάσταση» ή ως «στρατιωτική επανάσταση» επαναλαμβάνεται πανομοιότυπα στα εγχειρίδια:

ΚΛ1 (1973)²⁰⁴,

ΣΤ3 (1974-1980)²⁰⁵,

Γ3 (1976-1984)²⁰⁶,

ΣΤ4 (1980-1989)²⁰⁷,

ενώ στο **Γ4 (1984-1991)** συνυπάρχει με τον όρο «(στρατιωτική) εξέγερση»:

«**στρατιωτική εξέγερση** με κέντρο τους στρατώνες στο Γουδί (**Επανάσταση του 1909**) που ζήτησε επιτακτικά από το βασιλιά και τις κυβερνήσεις να πάρουν μέτρα θετικά για την αναδιοργάνωση του κράτους γενικά και του στρατού ειδικά».

Γ4 (1984-1991), σ. 251

Στο **Λ2 (1983-2007)** χρησιμοποιείται πάλι ο όρος «η επανάσταση του 1909» (σ. 7), η οποία πλέον συνυπάρχει με τον όρο «κίνημα»:

«ογκώδες συλλαλητήριο για να υποστηριχθεί **το κίνημα του Στρατιωτικού Συνδέσμου**».

Λ2 (1983-2007), σ. 20

---

²⁰⁴ **ΚΛ1 (1973)**, σ. 76-77

²⁰⁵ **ΣΤ3 (1974-1980)**, σ. 112-114

²⁰⁶ **Γ3 (1976-1984)**, σ. 287

²⁰⁷ **ΣΤ4 (1980-1989)**, σ. 165

Αυτό που εξάγεται από αυτή την διπλή χρήση των όρων «επανάσταση» και «κίνημα» θεωρούμε πως είναι το εξής: για τα γεγονότα του 1909 εν γένει και για τον μετασχηματισμό που σηματοδότησαν στο ελληνικό κράτος χρησιμοποιείται ο όρος «επανάσταση», ενώ για την συγκεκριμένη πρωτοβουλία του Στρατιωτικού Συνδέσμου χρησιμοποιείται ο όρος «κίνημα».

Στο **ΚΛ6 (1999-2022)** στην θεματική ενότητα της «Πολιτικής» το Γουδί εννοιολογείται ως στρατιωτικό κίνημα, αλλά ερμηνεύεται ως μια τομή στην ελληνική σύγχρονη Ιστορία που επιφέρει ριζικές αλλαγές, γι' αυτό και το τοποθετούμε στο παρόν ερμηνευτικό σχήμα:

«Το 1909 συντελείται μια τομή στην πολιτική ιστορία της Ελλάδας γενικότερα, και των πολιτικών κομμάτων ειδικότερα. Στις 15 Αυγούστου 1909 εκδηλώθηκε κίνημα στο Γουδί, το οποίο έγινε από τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο, μια μυστική ένωση στρατιωτικών, με αιτήματα που αφορούσαν μεταρρυθμίσεις στο στρατό, τη διοίκηση, τη δικαιοσύνη, την εκπαίδευση και τη δημοσιονομική πολιτική. Ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος δεν εγκαθίδρυσε δικτατορία, αλλά προώθησε τα αιτήματά του μέσω της Βουλής. Με αφορμή το κίνημα, έγινε στις 14 Σεπτεμβρίου μεγάλη διαδήλωση των επαγγελματικών σωματείων της πρωτεύουσας. Οι διαδηλωτές υποστήριζαν το διάβημα του Στρατιωτικού Συνδέσμου και υπέβαλαν ψήφισμα στο παλάτι με το οποίο ζητούσαν την επίλυση σειράς οικονομικών αιτημάτων. Υπό την πίεση του Συνδέσμου η Βουλή ψήφισε, χωρίς ιδιαίτερη προετοιμασία και συζήτηση, μεγάλο αριθμό νόμων, που επέφεραν ριζικές αλλαγές. Το Φεβρουάριο του 1910 η Βουλή αποφάσισε την αναθεώρηση ορισμένων άρθρων του συντάγματος. Έτσι προκηρύχθηκαν εκλογές, από τις οποίες προήλθε αναθεωρητική βουλή. Στις 15 Μαρτίου 1910 ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος διαλύθηκε έχοντας επιτύχει τις επιδιώξεις του».

ΚΛ6 (1999-2022), σ. 86-88

«Λίγους μήνες μετά την ανάληψη της προεδρίας της Κρητικής Κυβέρνησης από τον Ελ. Βενιζέλο, ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος που έλεγχε τα ελληνικά πολιτικά πράγματα μετά την επανάσταση στο Γουδί (1909), τον κάλεσε στην Αθήνα να αναλάβει την πρωθυπουργία της Ελλάδας (Σεπτέμβριος 1910)».

ΚΛ6 (1999-2022), σ. 219

Στο **ΣΤ7 (2012-2022)** δεν υπάρχει εκτενής αναφορά στο Γουδί και αναφέρεται κυρίως ως η προϋπάρχουσα κατάσταση της έλευσης Βενιζέλου. Ωστόσο, στην λίγη αυτή έκταση που καταλαμβάνει, συνυπάρχει ο όρος «κίνημα» με τον όρο «επανάσταση» ως εξής:

«Τον Αύγουστο του 1909 αξιωματικοί του στρατού ξεσηκώθηκαν εναντίον του βασιλιά ζητώντας αλλαγές σε διάφορους τομείς. Το κίνημα στο Γουδί, όπως αποκαλείται η παραπάνω ενέργεια [...] αξιωματικοί του στρατού, πολλοί οπλίτες, καθώς και αρκετοί πολίτες [...] απογοητευμένοι από τη χρόνια οικονομική κρίση, τον ατυχή για την Ελλάδα πόλεμο του 1897 και την πολιτική αστάθεια, κήρυξαν επανάσταση».

ΣΤ7 (2007-2012), σ 182-183

β) Απλώς κίνημα (μειωμένη σημαντικότητα / δεν είναι τομή στην σύγχρονη ελληνική ιστορία)

Σε μια σειρά εγχειριδίων (κυρίως μεταγενέστερα) εμφανίζεται για τα γεγονότα στο Γουδί (1909) κυρίως ο όρος «κίνημα» και όχι ο όρος «επανάσταση» ή «εξέγερση»:

«Η αγανάκτηση αυτή οδήγησε σε **κίνημα των αξιωματικών** στο Γουδί (1909), που ανάγκασε την κυβέρνηση να παραιτηθεί».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011), σ. 223 (Δεν υπάρχει διαφορά στην διατύπωση στην αναθεώρηση μετά το 1997, σ. 185-186)

«Το **κίνημα** στο Γουδί (1909) [...] διαδήλωση που πραγματοποιήθηκε το Σεπτέμβριο του 1909 στο πεδίο του Άρεως στην Αθήνα, για να γιορτασθεί η επικράτηση **του κινήματος** στο Γουδί [...] την ικανοποίηση του ελληνικού στρατού και του λαού για την επιτυχία **του κινήματος** στο Γουδί [...] η ηγεσία του **κινήματος** δεν είχε πείρα σε πολιτικά θέματα».

Γ5 (1991-2006), σ. 276-277

«οδήγησε σε δυναμική ενέργεια στο **κίνημα στο Γουδί (1909)**, με την οποία άλλαξε το πολιτικό σκηνικό. Ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος, η οργάνωση που πραγματοποίησε **το κίνημα**».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 87

Στο **Λ3 (2002)** περιγράφεται ως «στρατιωτικό κίνημα» που προκύπτει από μία συνωμοτική κίνηση, ενώ δίπλα και παράλληλα με αυτό «κυοφορείτο μια κοινωνική εξέγερση»:

«Η αποτυχία των υπεύθυνων πολιτικών αρχηγών να χειριστούν τα προβλήματα της χώρας, άνοιξε το δρόμο στις **συνωμοτικές κινήσεις**: Πραγματικά, η μεγάλη διαδήλωση στην πρωτεύουσα το Σεπτέμβριο του 1909 απέδειξε ότι — δίπλα στο **στρατιωτικό κίνημα**— κυοφορείτο **μία κοινωνική εξέγερση**».

Λ3 (2002), σ. 137

Στο **ΣΤ6 (2006-2007)** ο όρος «κίνημα» είναι ο γενικός-ενοσιολογικός και η «στρατιωτική εξέγερση» ο ειδικός-περιγραφικός:

«**Κίνημα** στο Γουδί: **στρατιωτική εξέγερση** που γίνεται το 1909 με στόχο την εξυγίανση και τη δημοκρατικότερη διακυβέρνηση της χώρας».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 68

«Το **κίνημα** στο Γουδί (1909) [...] προχώρησε στις 15 Αυγούστου 1909, στην εκδήλωση κινήματος με κέντρο το στρατόπεδο στο Γουδί».

Γ6 (2006-2022), σ. 82-83

Στο **Λ4 (2007-2022)** ορίζεται ως «κίνημα», αν και δεν υπάρχει άμεση περιγραφή του, παρά μόνο έμμεση μέσα από την έλευση του Βενιζέλου, ενώ η έκταση που

καταλαμβάνει είναι από τις πιο περιορισμένες σε σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας της Δευτεροβάθμιας και γενικότερα:

«Ο Βενιζέλος προσκλήθηκε από την ηγεσία του *Στρατιωτικού Συνδέσμου* —που είχε ηγηθεί το 1909 του *Κινήματος στο Γουδί* — από την Κρήτη στην Αθήνα ως εκπρόσωπος του Συνδέσμου».

Λ4 (2007-2022), σ. 61

2. Γιατί έγιναν (αίτια) και ποιους εξέφρασαν (συγκεκριμένες κοινωνικές δυνάμεις ή συνολικά το ελληνικό έθνος);

α) Κυρίως εθνική ταπείνωση και αγανάκτηση στρατού και λαού

Στα παρακάτω εγχειρίδια προβάλλεται ως κύρια αιτία αυτή της εθνικής ταπείνωσης, της πληγωμένης εθνικής φιλοτιμίας και της αγανάκτησης για την κατάσταση στο στράτευμα και την ουδετερότητα της ελληνικής κυβέρνησης που δείχνει ανίσχυρη απέναντι στο κίνημα των Νεότουρκων, η οποία οδηγεί σε ένα είδος ένωσης Αξιωματικών και πολιτών, ένα είδος ένωσης στρατού και λαού ενάντια στο ελληνικό πολιτικό σύστημα:

«Η **ταπείνωση**, τήν οποίαν υπέστη ή Ελλάς από τούς Νεοτούρκους, επλήγωσε τήν **Εθνικήν φιλοτιμίαν** καί εκαμε τον Ελληνικόν λαόν νά **αγανακτήσει** [...]. Παραλλήλους προς τον **λαόν** ηγανάκτησαν καί οί **αξιωματικοί**, οί οποίοι εσχημάτισαν τον **Στρατιωτικόν Σύνδεσμον** με σκοπόν νά αλλάξουν τήν κατάστασιν και νά δημιουργήσουν τήν Ελλάδα ισχυράν».

ΣΤ1 (1967-1969), σ. 146-147

«Τήν **επανάστασιν του στρατού** επεδοκίμασεν ό **Ελληνικός λαός** και μέ συλλαλητήρια εξήτησε τήν διόρθωσιν τής καταστάσεως».

ΣΤ1 (1967-1969), σ. 147-148

«Όλα αυτά **επλήγωσαν τήν εθνικήν φιλοτιμίαν** τών **Ελλήνων** καί ιδιαιτέρως τών **άξιωματικών**. Ιδρύθη τότε ό «Στρατιωτικός Σύνδεσμος», ό όποιος εξήτησεν από τήν κυβέρνησιν νά αναδιοργανώσει τον στρατόν καί τον στόλον».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 143-144

«Η άνικανότης τών πολιτικών τής χώρας νά αντιδράσουν μέ σθένος εις τούς ισχυρούς άντικτύπους, πού είχε διά τον Ελληνισμόν ή επανάστασις τών Νεοτούρκων, επλήγωσε βαθύτατα τήν **φιλοτιμίαν** τών **άξιωματικών** καί, τής **δημοσίας γνώμης** καί έδημιούργησε μίαν **δυσφορίαν διά τήν κακήν πορείαν**, πού είχαν λάβει τά έθνικά μας ζητήματα [...] Τό **πραξικόπημα** **ύπεστήριξε καί ό λαός** διά συλλαλητηρίων, μέ τά όποια εξήτει νέον Σύνταγμα».

Γ1 (1966-1976), σ. 194-195

«[Η τακτική τής Τουρκίας στή Μακεδονία νά βοηθει τούς κομιτατζήδες έναντίον των Ελλήνων καί ή παραμονή τής Κρήτης κάτω από τόν τουρκικό ζυγό] **πλήγωσαν τήν εθνική φιλοτιμία των Ελλήνων**. Γι' αυτό οί **άξιωματικοί** συγκρότησαν τό Στρατιωτικό Σύνδεσμο καί τή νύχτα στίς 14 μέ 15 Αύγουστου 1909 επαναστάτησαν.

Έχοντας μαζί τους και πολλούς πολίτες πήραν τά όπλα και στρατοπεύδευσαν στό Γουδί [...] **έβρισκε σύμφωνο τό σύνολο των Ελλήνων** και γι' αυτό **τήν επανάσταση** **τήν έπιδοκίμασε ό έλληνικός λαός** μέ μεγάλο συλλαλητήριο».

ΣΤ4 (1980-1989), σ. 165

«[Αυτήν την αναστάτωση στην Τουρκία εκμεταλλεύτηκε η Κρήτη (1908), που επαναστάτησε πάλι .και κήρυξε την ένωση με την Ελλάδα. Η κυβέρνηση, φοβούμενη μήπως επαναληφθούν τα γεγονότα του 1897, τήρησε ουδέτερη στάση]. Έτσι **μεγάλωσε η λαϊκή αγανάκτηση**, που υπήρχε εκείνη την εποχή, εξαιτίας της γενικότερης κατάστασης. Η αγανάκτηση αυτή οδήγησε σε **κίνημα** των αξιωματικών στο Γουδί (1909), που **ανάγκασε την κυβέρνηση να παραιτηθεί** [...] Είδαμε στο κείμενο ότι το κίνημα των αξιωματικών στο Γουδί (1909) έγινε γιατί υπήρχε **λαϊκή αγανάκτηση**».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011), σ. 223, 226 (Δεν υπάρχει διαφορά στην διατύπωση στην αναθεώρηση μετά το 1997, σ. 185-186)

Στο **Λ4 (2007-2022)** συνδέεται ευθέως η εθνική ταπείνωση του 1897 με το κίνημα στο Γουδί το 1909 μέσω πηγής (και όχι μέσω της βασικής αφήγησης που είναι πολύ περιορισμένη για το Γουδί και αναφέρεται μόνο εμμέσως για να περιγραφεί η έλευση του Βενιζέλου):

[πηγή]

«**Το 1897 είχε ως συνέπεια να αρχίσει το σώμα των αξιωματικών την άσκηση κριτικής στη μοναρχία**, και ιδιαίτερα στον διάδοχο Κωνσταντίνο, αρχιστράτηγο του κακοσχεδιασμένου αυτού πολέμου. Ένα μεγάλο μέρος της σφοδρής **αντιβασιλικής κριτικής εκδηλώθηκε πολλά χρόνια μετά από το ίδιο το γεγονός, από αξιωματικούς** οι οποίοι στο μεταξύ είχαν ταχθεί με τον αντίπαλο του Κωνσταντίνου, Ελευθέριο Βενιζέλο»

Θ. Βερέμης, Ο στρατός στην ελληνική πολιτική, Κούριερ Εκδοτική, Αθήνα 2000, σ. 79-80».

Λ4 (2007-2022), σ. 62

β) Κυρίως εκσυγχρονισμός-εξυγίανση του κράτους και του πολιτικού βίου ως εθνικό-λαϊκό-πανελλήνιο αίτημα

Στο **Λ1 (1967-1982)** η εθνική ταπείνωση και αγανάκτηση λαού και στρατού συνδέεται με το αίτημα του υγιέστερου πολιτικού βίου εναντίον της φαυλότητας και της συναλλαγής που επικρατούσαν στην εσωτερική πολιτική κατάσταση μέχρι το 1909, ενώ επαναλαμβάνεται σε πολλά σημεία η ιδέα της «εκκαθάρισης» και της «εξυγίανσης» από τα «διεφθαρμένα στοιχεία», κάτι με το οποίο «αντιδρούσε ο παλαιός πολιτικός κόσμος»²⁰⁸:

«Αί **ταπεινώσεις**, τās όποιας είχεν ύποστή ή Ελλάς από τού 1897, είχαν πράγματι πληγώσει τήν **εθνικήν φιλοτιμίαν**. Έσχηματίσθη ή γνώμη, ότι αίτια τής καταστάσεως ήτο ή **περί τά μικρά κατατριβομένη εσωτερική πολιτική τής χώρας**. Διά τούτο ώς μόνη **σωτηρία** έκρίνετο ή **έπικράτησις υγιεστέρου πολιτικού βίου**

²⁰⁸ **Λ1 (1967-1982)**, σ. 406-407

καί ή κατάπαυσις τής συναλλαγής καί τής φαυλότητος. Ιδίως έξωγκώθη τό ύπέρ άνορθώσεως ρεύμα [...] Ό λαός τής πρωτευούσης καί τών έπαρχιών διά πολυπληθών συλλαλητηρίων ύπεστήριξε τό πρόγραμμα του Συνδέσμου [...] συνεκροτούντο κολοσσιαίοι διαδηλώσεις ύπέρ τής άνορθώσεως».
Λ1 (1967-1982), σ. 406-407

Στο ΚΛ1 (1973) δεν περιγράφονται τα γεγονότα, αλλά δίνονται εκ του αποτελέσματός τους:

«Η στρατιωτική επανάστασις του 1909 [...] διά τής οποίας έτέθησαν αί βάσεις τής **άναδιοργανώσεως του έλληνικού κράτους** [κατάφερε να φέρει] τήν **άνανέωσιν εις τήν πολιτικήν ζωήν τής χώρας**».
ΚΛ1 (1973), σ. 76-77

Και στο ΣΤ3 (1974-1980) συνδέεται η λαϊκή-εθνική αγανάκτηση για τα εθνικά θέματα με την ανάγκη εξυγίανσης και ανόρθωσης του κράτους ως λαϊκό-εθνικό αίτημα που εκφράζει ο στρατός:

«Η επανάστασις τού 1909. [Ο άτυχής πόλεμος τού 1897] πλήγωσε τήν **έθνική φιλοτιμία** τών Ελλήνων. Πολλοί άπ' αυτούς έβλεπαν μέ λύπη τους ότι ή **εσωτερική κατάστασις τού κράτους** δέν ήταν τόσο καλή καί ότι ήταν **ανάγκη νά επικρατήση ύγιέστερος πολιτικός βίος** καί πρώτα άπ' όλα **νά οργανωθή καλύτερα τό κράτος** [...] Όλα αυτά γέννησαν στό λαό τήν έπιθυμία τής **άνορθώσεως** τού κράτους. Γι' αυτό τό Μάιο τού 1909 συγκροτήθηκε ό Στρατιωτικός Σύνδεσμος μέ σκοπό νά επιβάλη τό έργο τής άνορθώσεως».
ΣΤ3 (1974-1980), σ. 112-114

Ενώ, στο Γ3 (1976-1984) αποσυνδέεται το στρατιωτικό αίτημα από τον λαό και ο λαός δεν αναφέρεται ως υποστηρικτής:

«Η **άγανάκτηση** έκδηλώθηκε πιό πολύ άνάμεσα στους **άξιωματικούς** του έλληνικού στρατού, πού άρχισαν νά άπαιτούν ριζικές μεταρρυθμίσεις, **άναδιοργάνωσις τής κρατικής μηχανής** καί **σοβαρότερη άντιμετώπισις τών έθνικών ζητημάτων**. Οί άξιωματικοί όργάνωσαν μία επαναστατική ομάδα πού όνομάστηκε “Στρατιωτικός Σύνδεσμος”».
Γ3 (1976-1984), σ. 287

«[Από τον πόλεμο του 1897 ως το 1909, **η πολιτική αστάθεια** και η **αποδιοργάνωσις του κράτους** ήταν τα κύρια χαρακτηριστικά της δημόσιας ζωής. Οι έντεκα κυβερνήσεις που σχηματίστηκαν στην περίοδο αυτή δεν είχαν τη δύναμη να αντιμετωπίσουν τα σοβαρά προβλήματα της χώρας, και γενική ήταν η **απογοήτευσις και η δυσφορία της κοινής γνώμης**]. Το **πανελλήνιο αίτημα** για **άνανέωσις της πολιτικής ζωής** εκφράστηκε από μια ομάδα κατώτερων αξιωματικών, που το Μάιο του 1909 σχημάτισαν το “Στρατιωτικό Σύνδεσμο”. Σκοπός του «Συνδέσμου» ήταν η **άναδιοργάνωσις** του στρατού και του στόλου, η απομάκρυνση του διαδόχου του Θρόνου και των πριγκίπων από στρατιωτικές θέσεις, η **εισαγωγή μεταρρυθμίσεων** στη διοίκηση, στην οικονομία, στη δικαιοσύνη και στην εκπαίδευση [...] την ικανοποίηση του έλληνικού στρατού και του λαού για την επιτυχία **του κινήματος** στο Γουδί, που **πατάσσει τό “τέρας” του παλαιοκομματισμού**».

Γ5 (1991-2006), σ. 276-277

Στο ΚΛ6 (1999-2022) αναφέρεται η δυσφορία των αστών από την κατάσταση του ελληνικού κράτους στα τέλη του 19ου και αρχές του 20ού αιώνα, κάτι που βαθμιαία τους οδηγεί σε δυναμικές κινήσεις και στην υποστήριξη του Στρατιωτικού Συνδέσμου, που εκφράζει και τα αιτήματά τους. Ωστόσο, αναφέρονται επίσης και τα μαζικά λαϊκά στρώματα που συνεισφέρουν δυναμικά με κινητοποιήσεις και διαδηλώσεις και εκφράζονται και αυτά με τα αιτήματα του στρατιωτικού κινήματος, με αποτέλεσμα το κίνημα στο Γουδί να φαίνεται πως εκφράζει όλο το έθνος/λαό και όχι κυρίως την αστική τάξη, αν και από αυτήν ξεκινά:

«Αστοί και διανοούμενοι απογοητεύονταν όλο και περισσότερο από τη γενικότερη κατάσταση και την αναποτελεσματικότητα του κράτους, το οποίο χαρακτηριζόταν από μια βραδυκίνητη γραφειοκρατία. Δεν έβλεπαν την επιθυμητή οικονομική ανάπτυξη, ενώ διαπίστωναν ότι μεγάλωνε η απόσταση από τα ευρωπαϊκά κράτη. Ανάλογη δυσαρέσκεια επικρατούσε και σε μεγάλο μέρος των μικροκαλλιεργητών. Οι αξιωματικοί του στρατού ήταν επίσης δυσαρεστημένοι, καθώς εκτιμούσαν ότι λόγω οικονομικής αδυναμίας ο στρατός θα ήταν αναποτελεσματικός σε περίπτωση πολέμου. Όλα αυτά οδήγησαν σε κρίση της εμπιστοσύνης προς τα κόμματα συλλήβδην, οι άνθρωποι πίστευαν ότι οι θεσμοί και τα κόμματα δεν ήταν ικανά να υλοποιήσουν τις επιθυμίες τους. [...] Το μοναδικό νέο πολιτικό στοιχείο έως το 1909 ήταν η εμφάνιση της κοινοβουλευτικής ομάδας των Ιαπώνων, πολιτικού μορφώματος υπό τον Δημήτριο Γούναρη, που ιδρύθηκε το 1906. Επίκεντρο της κριτικής του ήταν η αδυναμία του πολιτικού συστήματος να προσαρμοστεί στις εξελίξεις της κοινωνίας. Η ομάδα δεν μπόρεσε να επιβιώσει και διαλύθηκε το 1908. Εν τω μεταξύ οι συντεχνίες και οι εργατικές ενώσεις έκαναν διαδηλώσεις ζητώντας φορολογικές ελαφρύνσεις και περιορισμό της γραφειοκρατίας. Το 1909 συντελείται μια τομή στην πολιτική ιστορία της Ελλάδας γενικότερα, και των πολιτικών κομμάτων ειδικότερα. Στις 15 Αυγούστου 1909 εκδηλώθηκε κίνημα στο Γουδί, το οποίο έγινε από τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο, μια μυστική ένωση στρατιωτικών, με αιτήματα που αφορούσαν μεταρρυθμίσεις στο στρατό, τη διοίκηση, τη δικαιοσύνη, την εκπαίδευση και τη δημοσιονομική πολιτική. Ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος δεν εγκαθίδρυσε δικτατορία, αλλά προώθησε τα αιτήματά του μέσω της Βουλής. Με αφορμή το κίνημα, έγινε στις 14 Σεπτεμβρίου μεγάλη διαδήλωση των επαγγελματιών σωματείων της πρωτεύουσας. Οι διαδηλωτές υποστήριξαν το διάβημα του Στρατιωτικού Συνδέσμου και υπέβαλαν ψήφισμα στο παλάτι με το οποίο ζητούσαν την επίλυση σειράς οικονομικών αιτημάτων».

ΚΛ6 (1999-2022), σ. 84-88

Στο ΚΛ7 (2001-2014) πέραν της κύριας αφήγησης δίνεται και ως πηγή ένα εξώφυλλο εφημερίδας που αναγράφει: «Η πρώτη νίκη κατά της φαυλοκρατίας»:

«Στην Ελλάδα η κατάσταση που είχε δημιουργηθεί κατά το τέλος του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα (χρεοκοπία πόλεμος 1897, πολιτική Ανακτόρων) οδήγησε σε δυναμική ενέργεια στο κίνημα στο Γουδί (1909). με την οποία άλλαξε το πολιτικό σκηνικό. Ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος, η οργάνωση που πραγματοποίησε το κίνημα εκφράζοντας τη λαϊκή δυσαρέσκεια με σύνθημα την εξυγίανση της πολιτικής ζωής και την ανασυγκρότηση των ενόπλων δυνάμεων [...] οδήγησαν σε συσπείρωση τις δυνάμεις του έθνους και σε ευέλικτη εξωτερική πολιτική».

Στο **Λ3 (2002)** συνδυάζεται η στρατιωτική κίνηση κατά της εθνικής ταπείνωσης με την λαϊκή γενικευμένη αγανάκτηση που αναπτύσσεται παράλληλα και στην οποία αναζητά κοινωνικά ερείσματα. Η τελευταία περιορίζεται και δεν φτάνει στο αποκορύφωμά της, αρχικά από την συντηρητικότητα των κινηματιών και έπειτα από την διάθεση συμβιβασμού του Βενιζέλου:

«Η αποτυχία των υπεύθυνων πολιτικών αρχηγών να χειριστούν τα προβλήματα της χώρας, άνοιξε το δρόμο στις συνωμοτικές κινήσεις: Ο «Στρατιωτικός Σύνδεσμος, [...] συγκέντρωσε ένα **πλήθος δυσαρεστημένων αξιωματικών, οπλιτών και πολιτών** τη 15η Αυγούστου του 1909 στο Γουδί. **Οι στρατιωτικοί είχαν κινηθεί “κατά της απαίσιας συναλλαγής”, ενάντια δηλαδή στο πολιτικό κατεστημένο, το οποίο θεωρούσαν υπεύθυνο για την εθνική ταπείνωση.** [...] Επιθυμούσαν να βγάλουν τη χώρα από το αδιέξοδο της στρατιωτικής αδυναμίας και της διοικητικής παράλυσης [...] **Επέλεξαν να συμμαχήσουν με τις λαϊκές τάξεις υιοθετώντας, με αρκετή ασάφεια, κάποια από τα λαϊκά αιτήματα στο μεταρρυθμιστικό τους πρόγραμμα.** Πραγματικά, η μεγάλη διαδήλωση στην πρωτεύουσα το Σεπτέμβριο του 1909 απέδειξε ότι — δίπλα στο στρατιωτικό κίνημα— κυοφορείτο μία κοινωνική εξέγερση, της οποίας φορείς μπορούσαν να αποβούν οι **δυσαρεστημένοι μικροαστοί, εργάτες, άνεργοι, φοιτητές και ριζοσπάστες διανοούμενοι** [...] Την εκδήλωσή της, όμως, **απέτρεψαν** αρχικά ο **συντηρητισμός των κινηματιών** και στη συνέχεια οι χειρισμοί του **Ελευθερίου Βενιζέλου, που απάμβλωνε τη ριζοσπαστικότητα των αιτημάτων**».

Λ3 (2002), σ. 137

Στο **ΣΤ6 (2006-2007)** το Γουδί εντάσσεται σε μια πορεία εκδημοκρατισμού του κράτους και του πολιτεύματος που διατρέχει τον 19ο αιώνα για την Ελλάδα. Το 1909 αποτελεί την κορύφωσή του, όπως δείχνει και η χρονογραμμή (σ. 68), και το γλωσσάρι:

«Κίνημα στο Γουδί: στρατιωτική εξέγερση που γίνεται το 1909 με **στόχο την εξυγίανση και τη δημοκρατικότερη διακυβέρνηση της χώρας**».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 68

αλλά και το απόσπασμα στην κύρια αφήγηση:

«Στις αρχές του 20ού αιώνα, **μετά από τις κινητοποιήσεις του 1909**, το **Σύνταγμα** τροποποιείται και γίνεται **πιο δημοκρατικό**. **Τερματίζεται έτσι μια μακρά περίοδος αγώνων για τον εκδημοκρατισμό του πολιτεύματος**».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 68

Στο **Γ6 (2006-2022)** αναφέρεται πως το κίνημα στο Γουδί μέσα από τα αόριστα και θολά αιτήματά του (πέραν των στρατιωτικής φύσης συγκεκριμένων αιτημάτων) βοήθησε ώστε να λειτουργήσει ως καταλύτης για την έκφραση των γενικότερων λαϊκών αιτημάτων:

«η **αδυναμία της πολιτικής ηγεσίας** να διαχειριστεί αποτελεσματικά τις **εθνικές διεκδικήσεις** [...] Έτσι, επικρατούσε **πολιτική αστάθεια**, καθώς κυβερνήσεις σύντομης θητείας διαδέχονταν η μία την άλλη χωρίς καμιά να φαίνεται ικανή να

αντιμετωπίσει τα κρίσιμα προβλήματα της χώρας. Η **δυσαρέσκεια ήταν διάχυτη στην ελληνική κοινωνία**. Στο πλαίσιο αυτό, **μειωνόταν διαρκώς το κύρος των πολιτικών και της μοναρχίας** [...] Ο Σύνδεσμος ζητούσε, κυρίως, την **αναδιοργάνωση των ενόπλων δυνάμεων** [...] Παράλληλα, η ηγεσία του κινήματος διατύπωσε και κάποια γενικότερα, **αν και θολά, αιτήματα** που αφορούσαν **μεταρρυθμίσεις στη διοίκηση του κράτους, στην οικονομία, στη δικαιοσύνη και στην εκπαίδευση** [...] Το γεγονός ότι **οι μη στρατιωτικοί στόχοι του κινήματος ήταν γενικοί και αόριστοι** δεν εμπόδισε την υιοθέτηση τους από την **ελληνική κοινωνία**. Αντιθέτως, μάλλον συνέβαλε στο να λειτουργήσει το **κίνημα του 1909 ως καταλύτης** που προκάλεσε μια **έκρηξη γενικότερων λαϊκών αιτημάτων**, τα οποία στρέφονταν **κατά της “συναλλαγής”** και συνοψίζονταν στο **αόριστο αλλά σίγουρα επιτακτικό αίτημα της “Ανόρθωσης” του κράτους**».

Γ6 (2006-2022), σ. 82-83

Κι επίσης δίνεται η πηγή 1 με τίτλο: «Ορισμένα από τα αιτήματα του Στρατιωτικού Συνδέσμου», όπου αναφέρονται αιτήματα σχετικά με την Διοίκηση, την Δικαιοσύνη, την Εκπαίδευση, την οικονομική ανόρθωση, στην στρατιωτική προπαρασκευή της χώρας, ενώ στρέφεται ενάντια στους επαχθείς φόρους και την απαίσια συναλλαγή²⁰⁹. και η πηγή 2 με τίτλο «Η λαϊκή υποστήριξη προς τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο», η οποία αναφέρει πως:

«Πλέον των εβδομήκοντα χιλιάδων πολιτών **πάσης τάξεως και πάσης ηλικίας συνεκεντρώθησαν** [...] **καταδικάζον την συναλλαγή και μέλλον να οδηγήσει εις την ανόρθωσιν της διοικήσεως**».

Γ6 (2006-2022), σ. 83

Στο **Λ4 (2007-2022)** αναφέρεται μόνο εμμέσως (και όχι στην κύρια αφήγηση που είναι πολύ περιορισμένη), μέσω λεζάντας που συνοδεύει μια εικόνα πως:

«απεικονίζει συμβολικά την **Ελλάδα να πατάσει το “τέρας” της παλαιοκομματικής συναλλαγής**. Το **Κίνημα στο Γουδί** της 15ης Αυγούστου 1909 **θεωρήθηκε** από σημαντικό τμήμα της ελληνικής κοινής γνώμης ως **η απαρχή για την αναγέννηση της Ελλάδας**».

Λ4 (2007-2022), σ. 62

Επίσης, στο **ΣΤ7 (2012-2022)** συνδέεται πάλι με το αίτημα του γενικότερου εκδημοκρατισμού, πέρα από το στενά στρατιωτικό αίτημα:

«**αξιωματικοί του στρατού, πολλοί οπλίτες, καθώς και αρκετοί πολίτες** [...] **απογοητευμένοι από τη χρόνια οικονομική κρίση, τον ατύχη για την Ελλάδα πόλεμο του 1897 και την πολιτική αστάθεια**, κήρυξαν επανάσταση [...] Οι επαναστάτες με το κίνημά τους ζητούσαν την **κατάργηση της βασιλείας ή την αντικατάσταση του βασιλιά, βελτίωση του Συντάγματος** καθώς και διάφορες **αλλαγές στο στράτευμα**».

ΣΤ7 (2012-2022), σ 183

---

²⁰⁹ Γ6 (2006-2022), σ. 82

γ) Εκσυγχρονισμός κράτους σε σύνδεση με ελληνική αστική τάξη (ως αστικό αίτημα)

Για πρώτη φορά στο **Λ2 (1983-2007)** υπάρχει η πιο διεξοδική ανάλυση με οικονομικά στοιχεία και κοινωνικές περιγραφές των ιδεολογικοπολιτικών εξελίξεων που οδηγούν στο 1909, το οποίο αποτελεί το αποκορύφωμα της μετάβασης που πραγματοποιεί το ελληνικό κράτος και η ελληνική αστική τάξη ως κυρίαρχη στο μεταίχμιο του 19ου και 20ού αιώνα. Συγκεκριμένα, στο κεφάλαιο «Κ' Η Ελλάδα από το 1909 ως το 1914: πορεία προς τον αστικό μετασχηματισμό και την εδαφική επέκταση» δίνεται ήδη το περίγραμμα της περιοδολόγησης και ερμηνείας ως μια πορεία προς τον αστικό μετασχηματισμό του κράτους που εκφράζεται με την:

«επανάσταση του 1909 [που] με της προοδευτικούς και ανανεωτικούς της στόχους που αποβλέπουν στην απαλλαγή της χώρας από την υпанάπτυξη και τον παλαιοκομματισμό...».

Λ2 (1983-2007), σ. 7

ενώ στην ενότητα «1. Η ελληνική κοινωνία στο μεταίχμιο δύο αιώνων»²¹⁰ παρατίθενται ποικίλλες πηγές και πίνακες που αναδεικνύουν την κατάσταση της ελληνικής κοινωνίας (ταξικά, οικονομικά, κοινωνικά, δημογραφικά κ.λπ.) στα τέλη του 19ου και 20ού αιώνα. Η βασική διαπίστωση που προκύπτει από την παράθεση αυτών των στοιχείων είναι πως στην Ελλάδα διατηρούνται ακόμα ισχυρές προκαπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, έτσι ώστε να εντείνουν την δεδομένη υпанάπτυξη και να κάνουν εντός αυτού του πλαισίου την αναδυόμενη ελληνική αστική τάξη να ασφυκτιά και να αναζητά ριζοσπαστικές λύσεις υπέρβασής τους:

«Η ανάπτυξη αυτή μπορεί βέβαια να είναι θεαματική σε σύγκριση με το παρελθόν – που ήταν σχεδόν ανύπαρκτη- **δεν μπορούμε όμως να ισχυριστούμε ότι η Ελλάδα είχε περάσει στο στάδιο του βιομηχανικού καπιταλισμού**, αφού οι περισσότερες βιομηχανίες δεν ήταν παρά μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις. **Βρισκόμαστε ακόμη στην αρχή, σ' ένα μεταβατικό στάδιο που θα συνεχιστεί για αρκετά χρόνια [..] Συμπερασματικά η Ελλάδα, παρόλη την προσπάθεια των δύο τελευταίων δεκαετιών του 19^{ου} αι. και των αρχών του 20^{ου}, παρέμενε χώρα αγροτική και η οικονομία της διακρινόταν από έναν έντονο μεταπρατικό χαρακτήρα*** όπου κυριαρχούσαν, σε μεγάλο βαθμό, οι προκαπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Ο μεταπρατικός χαρακτήρας και η βραδεία ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας **δεν συνέβαλαν** στη διαμόρφωση σαφών κοινωνικών στρωμάτων, τα οποία θα μπορούσαν να προωθήσουν και να εκφράσουν **οργανωμένα τα συμφέροντά τους μέσα από την κρατική συγκρότηση της έγινε στη Δ. Ευρώπη [..]** Η ελληνική αστική τάξη ποτέ μέχρι τότε δε φιλοδόξησε να μεταβληθεί σε βιομηχανική αστική τάξη και να προωθήσει, **διεκδικώντας την εξουσία**, εκείνες της διαρθρωτικές αλλαγές που είχε ανάγκη η ελληνική οικονομία για να βγει από την υпанάπτυξη».

Λ2 (1983-2007), σ. 10-11

²¹⁰ **Λ2 (1983-2007)**, σ. 7-20

Αυτή η κατάσταση στη σφαίρα της οικονομικής (ανα)παραγωγής και της κοινωνικής διάρθρωσης (του «ελληνικού κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού» συνολικά²¹¹) αντανακλάται και στο πολιτικό επίπεδο, όπου κυριαρχεί η παραδοσιακή ολιγαρχία έναντι της αστικής τάξης:

«εξελίξεις και στο πολιτικό επίπεδο. Εδώ κυριαρχούν τα *ανάκτορα* και η *παραδοσιακή ολιγαρχία* που προέρχεται από της παλιές οικογένειες των *κοτζαμπάσηδων* και των *φαναριωτών*. Η παραδοσιακή ολιγαρχία, αφού απέτυχε να διατηρήσει την τοπική πολιτική αυτονομία της απέναντι στο κράτος, *προσπάθησε και πέτυχε να ισχυροποιήσει τη θέση της μέσα στον κρατικό μηχανισμό, να τον ελέγξει και να τον μονοπωλήσει* με την ανοχή των αστών».

Λ2 (1983-2007), σ. 11

Ενώ, μέσω πηγής αναφέρεται αυτή η αλλαγή που συντελείται στην συνείδηση της ελληνικής αστικής τάξης, η οποία αντιλαμβάνεται πλέον την ανάγκη να επικρατήσει στο πολιτικό πεδίο προκειμένου να υπηρετήσει απρόσκοπτα τα συμφέροντά της ως τάξη:

[πηγή]

«*Η συνείδησις της οικονομικής αυθυπαρξίας των αστών*, η συμβαδίζουσα πνευματική των πρόοδος δημιουργούν την *θέλησιν της πολιτικής επικρατήσεως*. Κίνησις αυτόματος: *δια ταύτης θα υπηρετηθούν αποτελεσματικώς τα συμφέροντα της τάξεως*”.

Γ. Βεντήρη, *Η Ελλάς του 1910-1920*, τόμ. Α'. σ. 25-26, (έκδ.1970)».

Λ2 (1983-2007), σ. 16

Παράλληλα με αυτήν την πορεία αυτοσυνειδησίας της αστικής τάξης αναδεικνύονται και οι σύμμαχες προς αυτήν κοινωνικές δυνάμεις των μεσοστρωμάτων, τα αιτήματα και οι ανάγκες των οποίων συντάσσονται με τα αντίστοιχα της αστικής τάξης ενάντια στην παραδοσιακή ολιγαρχία και το παλαιό πολιτικό σύστημα:

«Οι σταδιακές αλλαγές της δομής της ελληνικής οικονομίας κατά τη διάρκεια της *τριακονταετίας 1880-1910* δημιούργησαν μια νέα κοινωνική πραγματικότητα. *Αρχίζουν να εμφανίζονται τα μεσαία στρώματα της αστικής τάξης, ελεύθεροι επαγγελματίες, βιοτέχνες, έμποροι κ.ά.* Τα κοινωνικά αυτά στρώματα *δυσανασχετούσαν με το νομικό και πολιτικό πλαίσιο που ευνοούσε την οικονομική και την πολιτική ολιγαρχία*».

Λ2 (1983-2007), σ. 16

Κοινός εκφραστής όλων αυτών των μετασχηματισμών που επισυμβαίνουν στο οικονομικό και κοινωνικό πεδίο και δεν έχουν αντανακλαστεί ακόμα στο πολιτικό, είναι ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος, ο οποίος βρίσκει την ευρεία κοινωνική υποστήριξη

---

²¹¹ Μια ανάλογη ερμηνεία ορισμού του 1909 ως τομή στην ελληνική ιστορία (και πιο συγκεκριμένα στο ελληνικό αστικό κράτος και στον «ελληνικό κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό») δίνει και ο Μηλιός (2000), ο οποίος θέτει το 1909 ως σημείο μετάβασης από τον ελληνικό καπιταλισμό της απόλυτης υπεραξίας προς τον ελληνικό καπιταλισμό της σχετικής υπεραξίας, συνδυάζοντας κι αυτός αυτή την μετάβαση με την ολοένα και πιο συνειδητοποιούμενη ανάγκη (από μέρους της αστικής τάξης) αστικού εκσυγχρονισμού του ελληνικού κράτους για την αντιστροφή της υπανάπτυξης.

και την αντίδραση μόνο της παλιάς ολιγαρχίας, των παλαιών πολιτικών κομμάτων και των ξένων Δυνάμεων:

«Αυτή την ανυπαρξία των πολιτικών μεταρρυθμιστικών φορέων αναλαμβάνει να αναπληρώσει το κίνημα του “Στρατιωτικού Συνδέσμου”. Και είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι το κίνημα του Συνδέσμου υποστηρίζεται με ενθουσιασμό και από της αγρότες και από τα μεσαία και μικροαστικά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας [...]. **Οι αντιδράσεις των κομμάτων κατά του κινήματος του Συνδέσμου ήταν έντονες.** Ανησυχία είχαν εκδηλώσει και **τα ανάκτορα** καθώς και οι ξένες Δυνάμεις για την τύχη του θρόνου»

Λ2 (1983-2007), σ. 17-20

Συνοπτικά, στο ερμηνευτικό σχήμα του **Λ2 (1983-2007)** το κίνημα στο Γουδί (το οποίο καταλαμβάνει αρκετή έκταση σε πολλές σελίδες) συνιστά μια μορφή αστικοδημοκρατικής επανάστασης στην Ελλάδα, όχι εθνικοαπελευθερωτική (σαν αυτή του 1821) αλλά εσωτερική, που κατευθύνεται προς το κράτος και το μετασχηματίζει σε πλήρως αστικό. Σε αυτήν την πορεία ριζικού (ή αστικού επαναστατικού) μετασχηματισμού πρωταγωνιστεί η ελληνική αστική τάξη που πλέον θέλει να εκφράσει την οικονομική της ισχύ και στο πολιτικό πεδίο, έτσι ώστε να εκπληρωθεί μια σειρά στόχων: να εκσυγχρονιστεί και να σταθεροποιηθεί το κράτος, να αντιστραφεί η υπανάπτυξη με την εξάλειψη των προκαπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής που συντηρούσαν τα παλαιά κόμματα μέσω των πελατειακών σχέσεων και να τεθούν καπιταλιστικοί κανόνες εξορθολογισμού της ελληνικής παραγωγής-οικονομίας. Πρόκειται, ουσιαστικά, για την πολιτική επικράτηση της ελληνικής αστικής τάξης που πραγματοποιείται τελικά το 1909 μέσω του στρατού και του Στρατιωτικού Συνδέσμου. Σε αυτήν την πορεία προς την επικράτηση της προοδευτικής αστικής τάξης (σ’ εκείνη την ιστορική περίοδο και βαθμίδα ανάπτυξης της ελληνικής κοινωνίας) σύμμαχα είναι ευρεία κοινωνικά στρώματα (μεσαία τάξη, μικροαστοί, αγρότες), ενώ φορέας της αντίδρασης και της συντήρησης είναι η παλιά ολιγαρχία και το παλαιό πολιτικό σύστημα που υπηρετούσε τα συμφέροντά της.

Ενώ, επίσης, για πρώτη φορά στο **Γ4 (1984-1991)** η ερμηνεία των γεγονότων στο Γουδί τείνει να επεκταθεί και να ενσωματώσει το παρελθόν της κρίσης του πολιτικού συστήματος στην Ελλάδα των αρχών του 20ού αιώνα σε συνάρτηση και με την ελληνική αστική τάξη που εμφανίζει τάσεις ισχυροποίησης. Δηλώνεται, δηλαδή, η αναντιστοιχία μεταξύ του πεπαλαιωμένου και παρωχημένου πολιτικού συστήματος και της αναπτυσσόμενης ελληνικής αστικής τάξης ως πρόβλημα εκσυγχρονισμού του κράτους που απαιτούσε εύρεση λύσεων για την αντιμετώπιση των νέων προκλήσεων εκείνης της εποχής:

«Στα πολύ τελευταία χρόνια του 19^{ου} και κυρίως στην πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα τον ήρεμο πολιτικό βίο διαδέχτηκε η πολιτική αναταραχή. Ήταν μια περίοδος έντονων πολιτικών αγώνων και βαθιάς πολιτικής κρίσης που δεν προέρχονταν από κακή λειτουργία του πολιτεύματος και των θεσμών, αλλά από τα πολλά και ποικίλα προβλήματα που είχαν συσσωρευθεί και για τα οποία τα πολιτικά κόμματα δεν μπορούσαν να βρουν λύση. **Πιο συγκεκριμένα: η νέα αστική**

τάξη είχε ανδρωθεί μέσα από την οικονομική ανάπτυξη και είχε αποκτήσει μια ιδεολογία που δεν εκφραζόταν στα υπάρχοντα πολιτικά σχήματα».
Γ4 (1984-1991), σ. 249-250

Ενώ, συνεχίζει κάνοντας πιο συγκεκριμένο τον στόχο και το αστικό πολιτικό αίτημα των αρχών του 20ού αιώνα που βρήκε την έκφρασή του στα γεγονότα στο Γουδί και στην στρατιωτική πρωτοβουλία για κινητοποίηση:

«Για όλα αυτά υπεύθυνες θεωρούνταν οι κυβερνήσεις και τα κόμματα που δεν μπορούσαν να λάβουν κανένα ριζικό μέτρο για τη θεραπεία των προβλημάτων. Ενώ οι διαδηλώσεις και οι συγκρούσεις των δρόμων με διάφορες αφορμές έγιναν συνηθισμένη κατάσταση, **η ανάγκη να αντικατασταθεί ο «παλαιοκομματικός» πολιτικός κόσμος και να ληφθούν μέτρα για τον εκσυγχρονισμό** της οικονομίας, της κοινωνίας και του στρατού γινόταν όλο και περισσότερο επιτακτική. **Γενικό αίτημα ήταν η οργάνωση της σύγχρονου αστικού κράτους** που θα ήταν σύμφωνο με τη νέα κοινωνική και ιδεολογική πραγματικότητα και **θα έδινε λύση στα επείγοντα οικονομικά, κοινωνικά και εθνικά προβλήματα...** [...] **η ελληνική πολιτεία έμενε αδρανής. Τελικά τη λύση έδωσε ο στρατός [...] οι επαναστάτες αξιωματικοί “κατάργησαν” τον παλιό πολιτικό κόσμο».**
Γ4 (1984-1991), σ. 250-252

Συγκριτική Ανάλυση και Μετασχηματισμός των ερμηνευτικών σχημάτων

Μετά από την καταγραφή των παραθεμάτων στα ερμηνευτικά σχήματα κάθε ερευνητικού ερωτήματος που θέσαμε για την θεματική κατηγορία που αφορά τα γεγονότα στο Γουδί το 1909, θα προχωρήσουμε στην συγκριτική τους ανάλυση, ώστε να αναδειχθούν οι μετασχηματισμοί τους για την εξεταζόμενη περίοδο 1967-2022. Μέσα από την εικόνα του πώς διομορφώνονται τα ερμηνευτικά σχήματα για κάθε ερευνητικό ερώτημα θα αναδειχθεί η συνολική εικόνα για το πώς διαμορφώνεται το γενικό αφήγημα της κατηγορίας στα σχολικά εγχειρίδια όλης της εξεταζόμενης περιόδου και στο πώς αυτό μετασχηματίζεται στις διάφορες χρονικές περιόδους εντός της.

Σχετικά με το 1ο ερευνητικό ερώτημα, ο όρος (α) «επανάσταση» ή «εξέγερση» περιγράφει τα γεγονότα στο Γουδί σε 12 εγχειρίδια όλης της εξεταζόμενης περιόδου, ενώ ο όρος (β) «κίνημα» τα περιγράφει σε 7 εγχειρίδια αρχής γενομένης από τα τέλη της δεκαετίας του 1980, όταν και εμφανίζεται, και ως σήμερα. Προκύπτει πως για την περίοδο 1967-2022, αρχικά τα γεγονότα στο Γουδί περιγράφονται (α) με τον όρο «επανάσταση» ή τον όρο «εξέγερση» και σταδιακά από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 παραχωρούν τη θέση τους στον (β) όρο «κίνημα», χωρίς να λείπουν περιπτώσεις που χρησιμοποιούνται και οι δύο όροι, είτε στην πρώτη περίοδο (πριν το 1989) που κυριαρχεί ο όρος «επανάσταση», είτε στην δεύτερη περίοδο (μετά το 1989) που κυριαρχεί ο όρος «κίνημα».

Σχετικά με το 2ο ερευνητικό ερώτημα που αφορούσε τις αιτίες και στις κοινωνικές δυνάμεις που εξέφρασε διακρίνεται ένας ανάλογος μετασχηματισμός, ενώ συνεξετάζοντας τις «απαντήσεις» των εγχειριδίων σε αυτό το ερώτημα με τις

αντίστοιχες του πρώτου ερωτήματος, μπορούμε να διακρίνουμε τρεις γενικότερες ιδεολογικές κατευθύνσεις ερμηνείας των γεγονότων στο Γουδί, τις οποίες και παραθέτουμε απευθείας ενιαία για να γίνουν πιο κατανοητές μαζί με τις χρονικές περιόδους και τους μετασχηματισμούς τους:

[1η ιδεολογική κατεύθυνση ερμηνείας]

Αρχικά και μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980 κυριαρχεί (α) η αιτία της εθνικής ταπείνωσης και της αγανάκτησης στρατού και λαού που πυροδοτεί τα γεγονότα. Συνολικά, αυτό το σχήμα περιέχεται σε 6 εγχειρίδια σχεδόν σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο, με κύρια ένταση όμως μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970.

Σε συνδυασμό με τον όρο «επανάσταση» που χρησιμοποιείται εκείνη την περίοδο, μπορούμε να διαπιστώσουμε πως το γενικότερο ερμηνευτικό σχήμα της πρώτης αυτής περιόδου είναι το εξής: η επανάσταση του στρατού που εκφράζει τον λαό ενάντια στην φαυλότητα των πολιτικών κομμάτων και εκπηγάει από την γενική αυθόρμητη αγανάκτηση στρατού και λαού σε σχέση με τα εθνικά θέματα και την πληγωμένη εθνική υπερηφάνεια / εθνική ταπείνωση. Η βασική αντίθεση εδώ είναι: «στρατός και λαός vs φαύλο πολιτικό σύστημα» με επίδικο την εθνική υπερηφάνεια και τα εθνικά θέματα. Είναι ένα σχήμα που σαφώς παραπέμπει στην βασική προπαγάνδα πολιτικής αυτονομιοποίησης της χούντας του 1967.

[2η ιδεολογική κατεύθυνση ερμηνείας]

Έπειτα, από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και μετά, και υπό την επίδραση μιας μαρξιστικής ιστοριογραφίας, (β) οι αιτίες εστιάζονται περισσότερο στις κοινωνικές τάξεις κι επιχειρείται μια ταξική-κοινωνική ανάλυση των γεγονότων με αναφορές στην οικονομία, όπου, πλέον προβάλλεται ως αιτία η ανάγκη μετασχηματισμού και εκσυγχρονισμού του κράτους από την αναδυόμενη και αναπτυσσόμενη ελληνική αστική τάξη που επιδιώκει να επικρατήσει πολιτικά και να οικοδομήσει το δικό της αστικό κράτος ενάντια στην παραδοσιακή ολιγαρχία και το παλιό πολιτικό σύστημα που την εκφράζει. Αυτό το σχήμα υπάρχει στα 2 εγχειρίδια της Δευτεροβάθμιας που εισήχθησαν το 1983-84 και έχει κύρια ένταση, προφανώς, στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980.

Παράλληλα, από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 αρχίζει να εισάγεται ο όρος «κίνημα» που αφορά την ειδική πρωτοβουλία του στρατού (αφού η επανάσταση είναι ευρεία κοινωνική διαδικασία που εξ ορισμού δεν μπορεί να κάνει εν κενώ ο στρατός εκφράζοντας απλώς τον εαυτό του) και συνυπάρχει με τον όρο «επανάσταση» που αναφέρεται στην γενικότερη διαδικασία ισχυροποίησης της ελληνικής αστικής τάξης που κορυφώνεται στα γεγονότα του 1909 και επιδιώκει την πολιτική της επικράτηση μέσω της αστικοποίησης και εκσυγχρονισμού του κράτους. Η βασική αντίθεση εδώ είναι: «ελληνική αστική τάξη και σύμμαχα κοινωνικά στρώματα vs παραδοσιακή ολιγαρχία και παλιό πολιτικό της σύστημα» με βασικό επίδικο την οικονομία/παραγωγή και την κυριαρχία στο κράτος και την στρατηγική του κατεύθυνση.

[3η ιδεολογική κατεύθυνση ερμηνείας]

Τέλος, υπάρχει μια τρίτη κατεύθυνση που διαχέεται σχεδόν σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο, άλλοτε εντονότερα κι άλλοτε πιο ανεπαίσθητα, είναι συμβιβαστική των δύο πρώτων, όσον αφορά το ερμηνευτικό της σχήμα, και τείνει να κυριαρχεί με διαφορετικές αποχρώσεις από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 και μετά, όποτε δηλαδή και ξεθυμαίνει η 2η κατεύθυνση. Η 3η κατεύθυνση εστιάζει σε πολλαπλές αιτίες, δίχως να απολυτοποιεί την εθνική ταπείνωση, ούτε την πρόθεση πολιτικής επικράτησης της ελληνικής αστικής τάξης. Αντ' αυτών, (γ) προβάλλει την ανάγκη εκσυγχρονισμού του κράτους και εξυγίανσης του πολιτικού βίου ως παλλαϊκό γενικό αίτημα. Αυτό το γενικό σχήμα υπάρχει σε 12 εγχειρίδια σχεδόν όλης της εξεταζόμενης περιόδου, με μοναδική εξαίρεση το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980 (όταν και, όπως είδαμε, κυριαρχούσε η 2η κατεύθυνση ερμηνείας) με κύρια ένταση και κυριαρχία από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 μέχρι σήμερα, όταν και οι δύο πρώτες κατευθύνσεις γίνονται εμφανώς πολύ πιο ανίσχυρες.

Αυτή η βασική ερμηνεία της 3ης κατεύθυνσης έχει αρκετές αποχρώσεις που μετασχηματίζονται σε όλη την περίοδο 1967-2022. Έτσι, το βασικό σχήμα της συνδυάζεται αρχικά με την εθνική ταπείνωση και προβάλλεται περισσότερο ο ρόλος του στρατού (1η απόχρωση, μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980).

Έπειτα, προβάλλεται περισσότερο ο ρόλος του λαού και της παράλληλης κοινωνικής εξέγερσης, ενώ ο στρατός παίρνει τον ρόλο του απλού εκφραστή ως «κορυφή του παγόβουνου» της κοινωνικής διεργασίας, τον ρόλο του καταλύτη των εξελίξεων (2η απόχρωση, από την δεκαετία του 1980 και μετά).

Τέλος, η αφήγηση είτε απλώς εντάσσει το Γουδί σε μια γενική πορεία εκδημοκρατισμού, είτε τα ίδια τα γεγονότα υποβιβάζονται ως απλώς προϋπάρχουσα κατάσταση της έλευσης Βενιζέλου που εξαιρείται και σε αυτή πλέον επικεντρώνεται η αφήγηση (3η απόχρωση, από τα μέσα της δεκαετίας του 2000).

Κατανομή των ερμηνευτικών σχημάτων

Γουδί 1909

1. Τι ήταν τα γεγονότα στο Γουδί το 1909; (χαρακτήρας / φύση τους)

α) Επανάσταση/εξέγερση (αυξημένη σημαντικότητα / τομή στην σύγχρονη ελληνική ιστορία ή/και επεξήγηση)

ΣΤ1 (1967-1969)

ΣΤ2 (1969-1973)

Γ1 (1966-1976)

Λ1 (1967-1982)

ΚΛ1 (1973)

ΣΤ3 (1974-1980)

Γ3 (1976-1984)

ΣΤ4 (1980-1989)

Γ4 (1984-1991)

Λ2 (1983-2007)

ΚΛ6 (1999-2022)
ΣΤ7 (2012-2022)

β) Απλώς κίνημα (μειωμένη σημαντικότητα / δεν είναι τομή στην σύγχρονη ελληνική ιστορία)

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) (Δεν υπάρχει διαφορά στην διατύπωση στην αναθεώρηση μετά το 1997)
Γ5 (1991-2006)
ΚΛ7 (2001-2014)
Λ3 (2002)
ΣΤ6 (2006-2007)
Γ6 (2006-2022)
Λ4 (2007-2022)

2. Γιατί έγιναν (αίτια) και ποιους εξέφρασαν (συγκεκριμένες κοινωνικές δυνάμεις ή συνολικά το ελληνικό έθνος);

α) Κυρίως εθνική ταπείνωση και αγανάκτηση στρατού και λαού

ΣΤ1 (1967-1969)
ΣΤ2 (1969-1973)
Γ1 (1966-1976),
ΣΤ4 (1980-1989)
ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) (Δεν υπάρχει διαφορά στην διατύπωση στην αναθεώρηση μετά το 1997)
Λ4 (2007-2022)

β) Κυρίως εκσυγχρονισμός-εξυγίανση του κράτους και του πολιτικού βίου ως εθνικό-λαϊκό-πανελλήνιο αίτημα

Λ1 (1967-1982)
ΚΛ1 (1973)
ΣΤ3 (1974-1980)
Γ3 (1976-1984)
Γ5 (1991-2006)
ΚΛ6 (1999-2022)
ΚΛ7 (2001-2014)
Λ3 (2002)
ΣΤ6 (2006-2007)
Γ6 (2006-2022)
Λ4 (2007-2022)
ΣΤ7 (2012-2022)

γ) Εκσυγχρονισμός κράτους σε σύνδεση με ελληνική αστική τάξη (ως αστικό αίτημα)

Λ2 (1983-2007)
Γ4 (1984-1991)

4.2 Α΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

4.2.1 Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος (το διεθνές πλαίσιο)

Στην παρούσα κατηγορία εξετάζεται η θεματική του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, χωρίς να περιλαμβάνονται οι αναφορές στην αμφιταλάντευση για την εμπλοκή της Ελλάδας σε αυτόν, κάτι που θα εξεταστεί στην επόμενη κατηγορία που ασχολείται κεντρικά με αυτό το ζήτημα του Εθνικού Διχασμού και της Ελλάδας σε σχέση με τον Α΄ Π.Π..

Ο Α΄ Π.Π., ως ο πρώτος ολοκληρωτικός και παγκόσμιος πόλεμος, συνιστά την πρώτη τομή της ιστορίας του 20ού αιώνα. Είναι η εποχή του ξαφνικού τέλους της Μπελ Επόκ της Ευρώπης και της αρχής της βύθισής της στην διεθνή κατανομή της παγκόσμιας ισχύος, ακριβώς την ώρα που ήταν στην κορυφή της μέσω του αποκορυφώματος του ιμπεριαλισμού και της παγκόσμιας εκμετάλλευσης στα 1914. Το ευρωπαϊκό σύστημα δυνάμεων εισέρχεται στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο σχεδόν «υπνοβατώντας» (Clark, 2014) χωρίς να αντιλαμβάνεται πού μπορεί αυτός να καταλήξει, ενώ κατά την διάρκειά του δημιουργούνται καταστάσεις, ιδέες και πρακτικές που θα αποκρυσταλλωθούν στο τέλος του δίνοντας σχεδόν έναν ριζικά διαφορετικό κόσμο: έναν κόσμο των εθνών-κρατών και της αρχής της αυτοδιάθεσης με το παράλληλο τέλος των εναπομεινασών αυτοκρατοριών, έναν κόσμο των ψυχικών ατομικών και συλλογικών πολιτικών τραυμάτων που γεννάει η εμπειρία των χαρακωμάτων, έναν κόσμο της μαζικής πολιτικής με την ταυτόχρονη κατακόρυφη ανάδυση των ρόλων των πολιτικών ιδεολογιών, έναν κόσμο που στο τέλος του γεννάει επαναστάσεις και λίγα χρόνια αργότερα τον φασισμό και τον ναζισμό στην προσπάθεια διαχείρισης της ήττας από τις αστικές τάξεις των ηττημένων κρατών και ως αντίδοτο στο ανερχόμενο και δυναμικό εργατικό και κομμουνιστικό κίνημα των χωρών τους.

Συνολικά, ο Α΄ Π.Π. συνιστά εκείνη την εναρκτήρια τομή που αλλάζει την ποιότητα του ιστορικού χρόνου και σημαίνει την μετάβαση σ' έναν καινούριο αιώνα, τον 20ό αιώνα της Εποχής των Άκρων (Hobsbawm, 2010). Αυτά που θα μπορούσε κάποιος να ερευνήσει σχετικά με τον Α΄ Π.Π. είναι πάρα πολλά ανάλογα πού και πόσο θα επιλέξει να εστιάσει, ωστόσο στην παρούσα έκταση που καταλαμβάνει η εργασία, αυτά που θεωρήσαμε σημαντικό να ερευνηθούν είναι αυτά που δίνουν την ιδεολογική συνισταμένη της ιστορικής του ανάλυσης και οπτικής. Έτσι, η αρχή γίνεται με τα αίτια του πολέμου που αναφέρονται στα εγχειρίδια (το πώς αρχίζει ο πόλεμος), συνεχίζουμε με το εσωτερικό των εμπόλεμων κοινωνιών κατά την διάρκειά του (αν θέλουν οι άνθρωποι τον πόλεμο και τι σημαίνει για αυτούς η συνέχισή του, τι ωθεί τους λαούς στο σφαγείο του Α΄ Π.Π.), την συνθήκη των Βερσαλλιών σε σχέση με την ηττημένη Γερμανία και γενικότερα (αν περιγράφονται οι όροι ειρήνης και αν αξιολογούνται ως θετικοί ή ως προετοιμασία του νέου πολέμου, του Β΄ Π.Π.) και τέλος, τις επαναστάσεις που ξέσπασαν στην Ευρώπη στο τέλος του Α΄ Π.Π. (εκτός της Οκτωβριανής που εξετάζεται ξεχωριστά).

Συγκεκριμένα, η παρούσα κατηγορία επικεντρώνεται και διερευνά τα σχετικά περιεχόμενα των εγχειριδίων σύμφωνα με τα εξής ερευνητικά ερωτήματα/άξονες:

1. Ποια είναι τα αίτια του Α΄ Π.Π.; (ιμπεριαλιστικοί ανταγωνισμοί ή ευθύνεται κυρίως η Γερμανία, βάθος αιτιών ή επιφανειακότητα αφορμών). Από αυτόν τον άξονα φαίνεται κατά πόσο στην ιστορική οπτική των εγχειριδίων ο πόλεμος προκύπτει ως κάτι το τυχαίο και φυσικό, το οποίο καθορίζεται το πολύ από την αφορμή του ή αν ο πόλεμος αποτελεί κάτι το αντικειμενικό στις ταξικές κοινωνίες που προκύπτει από την βαθιά δομή των οικονομικών και γεωπολιτικών ανταγωνισμών των κυρίαρχων τάξεων. Επίσης, η ανάδειξη των αιτιών επεκτείνεται νοηματικά και στη σημασία, στο νόημα και στο επίδικο των θυσιών των ευρωπαϊκών λαών με τα εκατομμύρια θύματα κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο: για ποιο λόγο δηλαδή έγιναν όλες αυτές οι πρωτοφανείς στην ιστορία των πολέμων θυσίες και τι τις προκάλεσε;

2. Μοναδικότητα Α΄ Π.Π. και εσωτερικό των κοινωνιών των εμπόλεμων χωρών (βαθμός συστράτευσης: εθνικιστική προπαγάνδα και σωβινισμός-μιλιταρισμός ή υπάρχει αντιπολεμικό κίνημα-μήνυμα και από ποιους; Αναφέρεται η διαμάχη εντός των κομμουνιστικών-σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων και η στάση της Β΄ Διεθνούς;). Από αυτόν τον άξονα φαίνεται το κατά πόσο η ιστορική οπτική των εγχειριδίων ενδιαφέρεται να εστιάσει στις ανταγωνιστικές τάσεις και τις κοινωνικές ομάδες στο εσωτερικό των κοινωνιών ή αν τα έθνη-κράτη αντιμετωπίζονται ως ιστορικά υποκείμενα ενιαία και συμπαγή που καθορίζονται είτε από τους ηγέτες τους (πολιτικούς ή στρατιωτικούς) είτε από την κυρίαρχη ιδεολογία π.χ. τον εθνικισμό. Επίσης, το κατά πόσο ο πόλεμος είναι αναπόφευκτος, εφ' όσον οι άρχουσες τάξεις αποφασίζουν για την διεξαγωγή του, ή αν η στάση των λαών είναι σημαντική κι όχι απύσαστα σ' αυτήν την διαδικασία. Αν οι λαοί ή κοινωνικοπολιτικές μερίδες τους έχουν λόγο και δύναμη να ακυρώσουν τη διεξαγωγή του αναπτύσσοντας φιλειρηνικό κίνημα-πρόταγμα, αν οι λαοί έχουν τη δυνατότητα να αντισταθούν στη σφαγή μεταξύ τους.

3. Συνθήκη των Βερσαλλιών και Γερμανία (βαθμός κατά τον οποίο συνιστούν όρους προετοιμασίας νέου πολέμου, του Β΄ Π.Π.). Από αυτόν τον άξονα φαίνεται η αξιολογική κρίση για τους όρους που επιβλήθηκαν στην Γερμανία μεσοπολεμικά και έτσι εξάγεται εμμέσως ο βαθμός στον οποίο η ιστορική οπτική των εγχειριδίων τείνει να συνδέσει τον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο με τα φαινόμενα του μεσοπολέμου στη Γερμανία και με τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο σε μια εν γένει κοινή ιστορική ενότητα αιτιών και αποτελεσμάτων. Επίσης, ενισχύεται (προσθετικά στον άξονα Α.) η διερεύνηση της στάσης των εγχειριδίων για την ευθύνη του πολέμου: αν τη φέρει μια χώρα (η Γερμανία) ή αν προκύπτει νομοτελώς από τους γενικότερους ενδοϊμπεριαλιστικούς ανταγωνισμούς, οι οποίοι δεν επιλύονται πολιτικά-ειρηνικά.

4. Καταγράφονται οι επαναστάσεις που ξέσπασαν στην Ευρώπη μετά το τέλος του Α΄ Π.Π. και ποιος ο χαρακτήρας τους; Αν ναι, με ποιον τρόπο και με ποιες αξιολογικές κρίσεις; Από αυτόν τον άξονα φαίνεται αν τα εγχειρίδια αποσιωπούν ή αναδεικνύουν τις επαναστάσεις που έγιναν στην Ευρώπη στο τέλος του Α΄ Π.Π., τον χαρακτήρα τους και μέσω αυτού κατά πόσο εστιάζουν στην ιστορία των κοινωνικών και κομμουνιστικών κινήσεων, στην ιστορία των – έστω περιορισμένων και ηττημένων – επαναστάσεων και εξεγέρσεων στην Ευρώπη.

Πέρα από τα παραπάνω ερευνητικά ερωτήματα-άξονες, στο τέλος της κατηγορίας καταγράφονται και ορισμένα ερμηνευτικά στοιχεία / εμφάσεις που συναντούμε στα εγχειρίδια για τον Α΄ Π.Π. και προβάλλουν ως εξαίρεση, γι' αυτό και δεν ταξινομήθηκαν στα δεδομένα ερμηνευτικά σχήματα, αλλά αναφέρονται συνεπικουρικά για την ανάδειξη της συνολικής αφήγησης.

Ποιοτική Ανάλυση

1. Ποια είναι τα αίτια του Α΄ Π.Π.; [βάθος ανάλυσης των αιτίων του ή/και ποιος ευθύνεται; Προκαλεί ένας (η Γερμανία) ή όλοι μαζί;]

α) Καθόλου αίτια ή μόνο η αφορμή-δολοφονία

Σε μια σειρά εγχειριδίων μέχρι την δεκαετία του 1990 είτε δεν αναφέρονται καθόλου τα αίτια και η αφορμή του Α΄ Π.Π., είτε αντί για αίτιο αναφέρεται μονάχα η αφορμή του:

«Η Ελλάς μετά τούς Βαλκανικούς πολέμους επεδόθη μέ μεγάλην προθυμίαν και ζήλον εις τήν διοργάνωσιν των νέων εδαφών και εις τήν γενικήν ανόρθωσίν της. Δέν επρόλαβεν όμως νά χαρή τούς καρπούς των μεγάλων θυσιών της καί τά αγαθά τής ειρήνης, διότι τον **Αύγουστον του 1914 εξερράγη νέος πόλεμος**».

ΣΤ1 (1967-1969), σ. 152

«**Ο μεγάλος αυτός πόλεμος εξερράγη όταν** εις τό Σεράγεβον τής Βοσνίας **έδολοφονήθη** ό διάδοχος του αυστριακού θρόνου Φερδινάρδος καί ή σύζυγός του. [...] Η Αυστρία έθεώρησε υπεύθυνον τήν Σερβίαν καί τής έκήρυξεν τον πόλεμον. [...] Έφ' όσον ό **σπινθήρ είχεν ανάψει** εισήλθον κατόπιν εις τον πόλεμον [...] Πρό του πολέμου ύπήρχον εις τήν Ευρώπην δύο συνασπισμοί στρατιωτικού χαρακτήρος: ή τριπλή συνεννόησις (Αντάντ) εις τήν οποίαν συμμετείχαν ή Γαλλία, ή Αγγλία καί ή Ρωσία, ή τριπλή συμμαχία εις τήν οποίαν συμμετείχεν ή Γερμανία, ή Αυστρία καί ή Ιταλία. Οί συνασπισμοί ούτοι συνεκρούσθησαν μέ τήν έναρξιν του πολέμου».

ΚΛ1 (1973),σ. 82-83

«Ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος στά 1914. Οί μεγάλες Δυνάμεις τής Εύρώπης είχαν χωριστή σέ δυό αντίπαλες μερίδες. Από τό ένα μέρος ήταν ή Γερμανία, ή Αυστρία και ή Ιταλία και από τό άλλο ή Αγγλία, ή Γαλλία και ή Ρωσία. **Είχαν αντίθετα συμφέροντα καί ό πόλεμος φαινόταν αναπόφευκτος, όταν θά παρουσιαζόταν άφορμή.** Και ή άφορμή δέ βράδυνε νά δοθή».

ΣΤ3 (1974-1980), σ. 117

«**Οί μεγάλες Δυνάμεις τής Ευρώπης είχαν χωριστεί σέ δυό μεγάλες αντίπαλες παρατάξεις.** Από τή μιá μεριά ήταν ή Αγγλία, ή Γαλλία καί ή Ρωσία (τριπλή Συνεννόηση) καί από τήν άλλη ή Γερμανία, ή Αυστρία καί ή Ιταλία. **Καί ζητούσαν άφορμή, για νά κηρύξουν τόν πόλεμο.** Η άφορμή δέ βράδυνε νά δοθεί».

ΣΤ4 (1980-1989), σ. 171

β) Όλοι, αλλά περισσότερο η Γερμανία – βασική αλλά μη μονομερής ευθύνη

«Τά αίτια. Οί Βαλκανικοί πόλεμοι έφανερώσαν τας διαφοράς μεταξύ τών διαφόρων κρατών τής Εύρώπης [...] Ἡ Αύστρουγγαρία είδεν, ότι έματαιώθη τό όνειρό ν της νά καταλάβη τήν θεσ/νίκην. Ἐπί πλέον δέ οί Σλαύοι ύπήκοοί της άνεθάρρησαν τώρα, διότι έμεγάλωσεν ή Σερβία. Ἡθέλησε λοιπόν νά τήν ταπεινώση. Ἡ Ρωσία ήθελε νά συντρίψη τήν Τουρκίαν, αλλά τήν Τουρκίαν ύπεστήριζεν ή Αύστρία καί εκείνην ή Γερμανία. Ἡ Αγγλία είχε μεγάλον οικονομικόν άνταγωνισμόν μέ τήν Γερμανίαν, ή όποία έξ άλλου ήπειλει νά κατακτήση τόν κόσμον. Αύτήν δέ πάλιν ήθελε νά έκδικηθή καί ή Γαλλία, διότι τήν είχε ταπεινώσει εις προηγούμενον πόλεμον. Όλα αύτά τά ζητήματα δέν ήτο δυνατόν νά τακτοποιηθούν. Δι' αύτό ό πόλεμος ήτο αναπόφευκτος».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 151

Στο Γ2 (1969) οι αιτίες του Α΄ Π.Π. δεν εισχωρούν στην ανάλυση των οικονομικών ανταγωνισμών των Μ. Δυνάμεων της εποχής ως ιμπεριαλιστικών δυνάμεων, ούτε περιορίζονται στην αφορμή. Αντ' αυτών, αποδίδονται σε ένα κλίμα φόβου και καχυποψίας της μίας προς την άλλη χώρα που σε σύνδεση με τους κακούς διπλωματικούς-πολιτικούς χειρισμούς της πρώτης βδομάδας μετά την 28η Ιούλη και με την βαρύτερη ευθύνη να φέρει αναμφισβήτητα η Αυστροουγγαρία (και κατ' επέκταση και η Γερμανία που ανήκει στο ίδιο στρατόπεδο):

«Ἡ εϋθύνη διά τήν εναρξιν τών έχθροπραξιών έβάρυνεν άναμφισβητήτως τήν Αύστρουγγαρίαν [...] Ἡ επέκτασις, όμως, τών έχθροπραξιών προήλθεν έκ του γεγονότος ότι αί άλλαι μεγάλαι δυνάμεις τής εποχής, χωρίς νά άναμετρήσουν τούς κινδύνους μιας γενικωτέρας έμπλοκής, έπέδειξαν άσύγγνωστον σπουδήν εις τήν λήψιν στρατιωτικών μέτρων. Ἡλπίζεν έκάστη έξ αύτών, ότι αί άλλαι θά ήσαν πλέον σώφρονες καί ότι θά συγκατένευον εις ήθικήν μείωσίν των, προκειμένου ν' άποφύγουν τόν πόλεμον. [...] Οί κακοί, έν τούτοις, χειρισμοί τής έβδομάδος 28 Ιουλίου - 4 Αύγουστου 1914, δεν θά ήσαν, ίσως, αρκετοί διά νά οδηγήσουν εις παγκόσμιον εμπλοκήν, εάν κλίμα καχυποψίας δεν έσκίαζε τας σχέσεις των μεγάλων δυνάμεων».

Γ2 (1969), σ. 9-10

«Ἡ νίκη της Γερμανίας στο γαλλογερμανικό πόλεμο του 1870 και η ραγδαία οικονομική ανάπτυξη της στις επόμενες δεκαετίες δημιούργησαν νέους συσχετισμούς στην ευρωπαϊκή ισορροπία. Ἡ γερμανική πολιτική και εμπορική διεϊσδυση, τόσο στη νοτιοανατολική Ευρώπη όσο και στην Αφρική και στην Ασία, έπληττε τα συμφέροντα της Βρεταννικής αυτοκρατορίας, που κυριαρχούσε ως τότε στη διεθνή οικονομική ζωή. Ἡ θεαματική πρόοδος της γερμανικής πολεμικής βιομηχανίας, έξ άλλου, ενίσχυε τις ανησυχίες των άλλων χωρών και τα σύννεφα μιας πιθανής πολεμικής καταιγίδας συσσωρεύονταν πάνω από την Ευρώπη: η γαλλορωσική συμμαχία του 1893 και η αγγλογαλλική συμφωνία του 1904 απέβλεπαν στη δημιουργία φραγμού στη γερμανική επεκτατική πολιτική. Την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα τα μέτρα που εφάρμοσε η Γερμανία στην κατεχόμενη από το 1871 Αλσατία προκάλεσαν την αντίδραση του γαλλικού λαού και πολλαπλασιάστηκαν τα κρούσματα αντίστασης των Αλσατών. Την ίδια περίοδο

επιδεινώθηκαν οι ρωσοαυστριακές σχέσεις εξαιτίας της προσάρτησης της Βοσνίας και της Ερζεγοβίνης στην Αυστρία (1908). Παράλληλα **η εθνικιστική κίνηση είχε κορυφωθεί στις Βαλκανικές χώρες** [...] Το νέο καθεστώς που δημιουργήθηκε στα **Βαλκάνια** μετά την τουρκική ήττα, **ανέτρεπε τα γερμανικά και τα αυστριακά σχέδια για τη διείσδυση στις περιοχές αυτές**. Μολονότι η Ευρώπη βρισκόταν στα πρόθυρα πολέμου, οι μεγάλες Δυνάμεις τήρησαν απόσταση από τη βαλκανική αναμέτρηση. **Η αφορμή του πολέμου δόθηκε ένα χρόνο μετά τη συνθήκη του Βουκουρεστίου**».

Γ5 (1991-2006), σ. 301-302

«**Στις αρχές του 20ού αιώνα, αυξάνεται ο οικονομικός ανταγωνισμός** ανάμεσα στις Μεγάλες Δυνάμεις. **Η οικονομική πολιτική της Γερμανίας συγκρούεται με τα συμφέροντα άλλων χωρών**, όπως είναι η Αγγλία και η Γαλλία. Έτσι σχηματίζονται δυο συμμαχίες: η Αντάντ και οι Κεντρικές Δυνάμεις. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος ξεσπά ανάμεσά τους το 1914».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 97

«**Στις αρχές του 20ού αιώνα αυξήθηκε ο ανταγωνισμός** ανάμεσα στις Μεγάλες Δυνάμεις. **Τα οικονομικά συμφέροντα της Γερμανίας την έφεραν αντιμέτωπη με άλλες χώρες**, όπως η Αγγλία και η Γαλλία. Ο **έλεγχος του διεθνούς εμπορίου και η κυριαρχία στα Βαλκάνια** ήταν δύο από τις **αιτίες** που οδήγησαν στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, το καλοκαίρι του 1914».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 191

γ) Όλοι εξίσου (ουδέτερη γεωπολιτική οπτική, χωρίς αναφορά σε ιμπεριαλισμό)

«**Τά αίτια** που ώδηγησαν την ανθρωπότητα εις την τραγωδίαν του 1914 υπήρξαν πολλά. Έξ αυτών σπουδαιότερα θεωρούνται τας εξής : 1) **ή ραγδαία εξέλιξις τής Γερμανίας εις μεγάλην δύναμιν**, ή οποία **ανέτρεψε τήν ισοροπίαν τών δυνάμεων** τής Ευρώπης καί **έκράτει τούς γείτονάς της εις διαρκή άνησυχίαν**, 2) **ή δίψα τών Γάλλων προς έκδίκησιν (revanche)** διά νά **άποπλύνουν τήν ήτταν τού 1871**, 3) **ό οξύς άγγλογερμανικός άνταγωνισμός** εις τήν θάλασσαν, τό εξωτερικόν έμπόριον καί τας αποικίας, 4) **αί άοκνοι ένεργειαι τών Πανσλαβιστών νά άποσπάσουν από τήν Αύστρίαν σλαβικάς έθνότητας**. **Τά αίτια αυτά καθώς καί άλλαι άντιθέσεις μεταξύ τών μεγάλων Δυνάμεων υπήρχον από άρκετών δεκαετιών**. Τέλος ή **αφορμή** τής συρράξεως δεν ήργησε νά παρουσιασθή».

Γ1 (1966-1976), σ. 207

«**Στις αρχές του 20ου αιώνα οι χώρες της Ευρώπης, που είχαν αναπτύξει μεγάλη βιομηχανία, ιδιαίτερα η Αγγλία και η Γερμανία, ήρθαν αντιμέτωπες**. Αιτία ήταν, κυρίως, η προσπάθειά τους να **εξασφαλίσουν περισσότερες πρώτες ύλες για τα εργοστάσιά τους και νέες αγορές για τα προϊόντα τους**. Αντιμέτωπα ακόμα ήρθαν και άλλα κράτη της Ευρώπης, που είχαν μεταξύ τους **εδαφικές διαφορές**. Έτσι διαμορφώθηκαν δύο αντίπαλα στρατόπεδα [...] Η σύγκρουση ήταν αναπόφευκτη. Η αφορμή δεν άργησε να δοθεί».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011), σ. 249 (ίδια διατύπωση και μετά την Αναθεώρηση του 1997, σ. 207)

Στο Λ4 (2007-2022) υπάρχει αμυδρά και μόνο έμμεσα το γενικό πλαίσιο του ερμηνευτικού σχήματος των παγκόσμιων συμφερόντων που έχουν οι χώρες και των δικών τους λόγων για να αρχίσει πόλεμο η καθεμία:

«Ο παγκόσμιος χαρακτήρας των συμφερόντων των μεγάλων δυνάμεων της Ευρώπης, σε συνδυασμό με τον συνασπισμό των δυνάμεων αυτών σε δύο αντιμαχόμενα στρατόπεδα, την *Τριπλή Συμμαχία* (Γερμανία, Αυστρία, Ιταλία) και την *Τριπλή Συνεννόηση* (Βρετανία, Γαλλία, Ρωσία), σήμαινε γενίκευση κάθε τοπικής κρίσης, σε οποιοδήποτε μέρος του κόσμου».

Λ4 (2007-2022), σ. 75

Το βάρος των αιτιών του Α΄ Π.Π. ρίχνεται περισσότερο σε δευτερεύοντα στοιχεία, όπως το διπλωματικό έλλειμμα της διαχείρισης των διακρατικών κρίσεων, επικεντρώνοντας ουσιαστικά στην αφορμή του πολέμου:

«Ο πόλεμος ξέσπασε, αφού ναυάγησαν οι προσπάθειες των διπλωματών να αποτρέψουν την ένοπλη αναμέτρηση [...] Το γεγονός ότι η δολοφονία ενός Αψβούργου πρίγκιπα οδήγησε στην έκρηξη ευρωπαϊκού πολέμου φανερώνει μια βασική αδυναμία της ευρωπαϊκής κοινωνίας της εποχής, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά την οργάνωση των διακρατικών σχέσεων και των συνακόλουθων πολεμικών μηχανισμών».

Λ4 (2007-2022), σ. 75-76

Ωστόσο, εδώ διακρίνεται μια ιδιαίτερη απόχρωση: ως αιτία εμφανίζεται και ένα είδος αποτυχημένου εκπολιτισμού που μαζί με τα φαινόμενα βίας και πολιτικών αναταραχών στις μη αναπτυγμένες χώρες τείνουν να αποσταθεροποιούν ολόκληρο το πλαίσιο των ευρωπαϊκών αξιών και του αστικού ευρωπαϊκού πολιτισμού. Αυτό το σχήμα ουσιαστικά αποτελεί μια νύξη στην «παρακμή του αστικού πολιτισμού» (Κονδύλης, 2007), μόνο που εδώ αυτή προκύπτει από την περιφέρεια, από «τις παρυφές του αστικού ευρωπαϊκού πολιτισμού». Πρόκειται για ένα σχήμα της εξής βασικής αντίθεσης «αστικός ευρωπαϊκός πολιτισμός και παραδοσιακός φιλελευθερισμός vs βία και πολιτική αναταραχή αμφισβήτησης των πρώτων», από το οποίο προκύπτει η παραφθορά του πρώτου ακόμα και στις μητροπόλεις· αυτή η κατάπτωση του φιλελεύθερων αξιών του ευρωπαϊκού πλαισίου συγκρότησής του είναι που, όπως αναφέρεται, οδηγεί την Ευρώπη στον Α΄ Π.Π.:

«η ραγδαία εκβιομηχάνιση και οικονομική ανάπτυξη γενικά, καθώς και η συνακόλουθη ταχεία απορρόφηση μεγάλων ανθρώπινων μαζών στις πόλεις διατάραξαν την παραδοσιακή οργάνωση των κοινωνικών σχέσεων και αποδέσμευσαν πολλά άτομα από τους παραδοσιακούς περιορισμούς και από αναστολές, με συνέπεια να αναπτυχθούν στο απρόσωπο πλαίσιο της πόλης διάφοροι αποσταθεροποιητικοί παράγοντες, όπως μια γενική ανησυχία, ανατρεπτικές οργανώσεις και κινήματα και σποραδικές εκδηλώσεις βίας. Τέτοια φαινόμενα ήταν πιο συνηθισμένα στην περιφέρεια της Ευρώπης και στις παρυφές του αστικού ευρωπαϊκού πολιτισμού: στην Ιρλανδία, στην Πορτογαλία, στην Ισπανία, στην Ιταλία, στις βαλκανικές χώρες και στην Ανατολική Ευρώπη».

Λ4 (2007-2022), σ. 76

Το ίδιο μοτίβο αναπαράγεται και όταν αναφέρονται τα αποτελέσματα του πολέμου ως μια καταβράθρωση των μέχρι τότε ακλόνητων ευρωπαϊκών-δυτικών φιλελεύθερων αξιών και πολιτισμού:

«Δυσκολότερο να υπολογιστεί είναι το **ηθικό τίμημα του πολέμου**. Η προβολή της νίκης ως υπέρτατου σκοπού που δικαιολογεί όλα τα μέσα **υποβίβασε τις βασικές αξίες του δυτικού πολιτισμού**. Ο πόλεμος **εξασθένησε και υπονόμεισε θεσμούς και αξίες, όπως την κοινοβουλευτική δημοκρατία, τα φιλελεύθερα ιδεώδη και την ελεύθερη οικονομία, και εισήγαγε ή επέτεινε άλλους θεσμούς, όπως τον κρατικό παρεμβατισμό στην οικονομία και την παρέμβαση των στρατιωτικών στην πολιτική**».

Λ4 (2007-2022), σ. 81

δ) Ιμπεριαλιστικοί ανταγωνισμοί – βαθιά αίτια

Πρώτη νύξη, αρκετά σύντομη και σχετικά ελλιπής, στα βαθιά αίτια των ευρωπαϊκών ανταγωνισμών γίνεται στην αρχή της Μεταπολίτευσης στο Γ3 (1976-1984):

«**Στις αρχές του 20ού αί. ή Εύρωπη κυριαρχούσε σέ όλόκληρο τόν κόσμο**. Όλες οι χώρες εκτός από τις Η.Π.Α. και την Ιαπωνία ήταν **έξαρτημένες ή ήμειξαρτημένες πολιτικά και οικονομικά από τις εύρωπαϊκές δυνάμεις**. Η **εύρωπαϊκή βιομηχανία είχε κατακτήσει τήν παγκόσμια αγορά** και ή εύρωπαϊκή διανόηση και επιστήμη είχε **έπιβληθή σ' όλο τόν κόσμο**. Όμως **τά εύρωπαϊκά κράτη δέν κατόρθωσαν νά διατηρήσουν αυτή τήν κυριαρχία**. Οί εύρωπαϊκές **άντιθέσεις προκάλεσαν τόν Α' παγκόσμιο πόλεμο**, πού άλλαξε σέ πολλά σημεία τή μορφή του κόσμου και δημιούργησε τεράστια προβλήματα: **έκλόνησε τήν εύρωπαϊκή κυριαρχία και οίκονομία**, είχε περί τά 8.700.000 νεκρούς, και κατέστρεψε τήν εύρωπαϊκή νεότητα τής έποχής».

Γ3 (1976-1984), σ. 296

Στις αρχές-μέσα της δεκαετίας του 1980 εμφανίζονται μαζικά στα εγχειρίδια πολύ πιο συγκεκριμένες και εκτεταμένες αναφορές στα βαθιά αίτια των ιμπεριαλιστικών ανταγωνισμών των αποικιοκρατικών μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων στον δρόμο προς το ξέσπασμα του Α' Π.Π., αρχής γενομένης από το Λ2 (1983-2007):

«**Η κυριότερη αιτία της έκρηξης του Πρώτου Παγκοσμίου πολέμου ήταν η διαμάχη των μεγάλων εκβιομηχανιομένων ευρωπαϊκών κρατών για την επέκταση των ζωνών της οικονομικής και πολιτικής επιρροής τους στον υπόλοιπο υπανάπτυκτο κόσμο (Ασία – Αφρική)**. Οι εσωτερικές αγορές των χωρών αυτών δεν μπορούσαν πλέον να απορροφήσουν την **συνεχώς αυξανόμενη βιομηχανική παραγωγή** και το υπέδαφος τους ήταν φτωχό σε **νέες πρώτες ύλες (πετρέλαιο)**. **Κάθε μεγάλη δύναμη προσπαθεί να εκτοπίσει την άλλη από τις αποικίες της ή τις ζώνες επιρροής της**, για να εξασφαλίσει η ίδια τα αναγκαία προϊόντα για τη λειτουργία των βιομηχανιών της και να **διευρύνει τη διακίνηση του εμπορίου της**. Οι **μεγάλες εθνικές τράπεζες** επιδιώκουν να επενδύσουν όσο το δυνατό μεγαλύτερα **κεφάλαια** σε χώρες υπανάπτυκτες ή ελαφρά εκβιομηχανισμένες, για να τις **ελέγχουν** ακολούθως **οικονομικά και πολιτικά** [...] **σε όλη την έκταση των αποικιών τα μεγάλα οικονομικά συγκροτήματα, που επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό την πολιτική των χωρών τους, βρίσκονται αντιμέτωπα**».

Στο Γ4 (1984-1991) η Γερμανία συνιστά την αναθεωρητική δύναμη του Α΄ Π.Π. που διεκδικεί από τις κατεστημένες δυνάμεις στο πλαίσιο, όμως, του γενικού ιμπεριαλιστικού πλαισίου²¹²:

«Στις παραμονές του 1914 η οικονομική ανάπτυξη αρκετών χωρών δημιούργησε το πρόβλημα της εξεύρεσης αγορών. Οι αγορές όμως (είτε αποικίες ήταν, είτε ανεξάρτητα κράτη) ελέγχονταν από τις παλιές οικονομικά ισχυρές χώρες και δεν υπήρχε διαθέσιμος χώρος για άλλες. Το πρόβλημα ήταν πολύ οξύ για τη Γερμανία, που είχε αναπτύξει τη βιομηχανία μηχανών και χημικών προϊόντων, καθώς και τη μεταλλουργία, και αναζητούσε χώρες όπου θα έβρισκε πρώτες ύλες και όπου, κυρίως, θα πουλούσε τα βιομηχανικά προϊόντα της. Στην αναζήτησή της όμως αυτή αναγκαστικά ερχόταν σε σύγκρουση με την Αγγλία και τη Γαλλία που από αιώνες είχαν τον έλεγχο περιοχών όπως η Μεσόγειος, η Τουρκία και η ανατολική Ευρώπη. Στην πραγματικότητα η Γερμανία γνώρισε μια ξαφνική υπερπαραγωγή και μια τεράστια αύξηση του πληθυσμού της, αλλά δεν είχε δυνατότητα “εξαγωγής” τους, τη στιγμή που άλλες χώρες, και κυρίως η Αγγλία και η Γαλλία, έλυναν με σχετική ευκολία τα ανάλογα δικά τους προβλήματα. Έτσι, άρχισε να διεκδικεί χώρους. Αυτό, δηλαδή η διεκδίκηση χώρων, είναι η αρχή του ιμπεριαλισμού».

Γ4 (1984-1991), σ. 263-264

«Αίτια του πολέμου 1914-1918. Ο αποικιακός ανταγωνισμός των ευρωπαϊκών χωρών που είχε κλιμακωθεί τις δυο τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα και είχε καταλήξει στη διανομή ολόκληρου του πλανήτη, οξύνθηκε επικίνδυνα στις αρχές του 20ού αιώνα. Πήρε τη μορφή όχι μόνο εδαφικών διεκδικήσεων αλλά και πολύμορφης οικονομικής διείσδυσης από τις βιομηχανικές προς τις οικονομικά ασθενείς και εξαρτημένες χώρες. Οικονομική διείσδυση σήμαινε λογουχάρη: δανεισμό με όρους οικονομικής υποδούλωσης του δανειζόμενου στο δανειστή, εκτέλεση μεγάλων δημόσιων έργων, που για πολύ καιρό θα τα εκμεταλλευόταν ο χρηματοδότης, προνομιακή εκμετάλλευση πλουτοπαραγωγικών πηγών της εξαρτημένης χώρας από εταιρείες της δανειστριάς χώρας. Και φυσικά η οικονομική διείσδυση μιας μεγάλης δύναμης αποτελούσε απειλή -πολλαπλή- για τα συμφέροντα κάποιας άλλης. [...] Έτσι κορυφωνόταν ο αποικιακός ανταγωνισμός κυρίως ανάμεσα στις χώρες που είχαν αποικίες και προνόμια (όπως λ.χ. η Αγγλία, η Γαλλία, η Αυστρία είχαν τις “διομολογήσεις” στην Οθωμανική Αυτοκρατορία) και τις άλλες που διεκδικούσαν ανάλογη μερίδα, γιατί τους ήταν αναγκαία για τη βιομηχανική τους ανάπτυξη. Μέσα σ’ αυτό το κλίμα οικονομικού ανταγωνισμού δημιουργήθηκαν συμμαχίες [...] Και επιδόθηκαν οι δυο συνασπισμοί σε πυρετώδεις εξοπλισμούς. Οι φιλειρηνικές φωνές δεν εισακούονταν πια και μια αφορμή πολέμου δεν ήταν δύσκολο να βρεθεί: μια δολοφονία στο Σεράγεβο τον Ιούνιο του 1914... [...] οι επιμέρους διπλωματικές προσπάθειες των ενδιαφερόμενων μερών και οι πολεμικές προσπάθειες, που δεν ερμηνεύονται παρά μόνο ως προέκταση του διπλωματικού αγώνα και των οικονομικών ανταγωνισμών [...] η μνεία των παρεμβάσεων

²¹² Γι’ αυτό και κατατάσσουμε το συγκεκριμένο παράθεμα σ’ αυτό το ερμηνευτικό σχήμα του ιμπεριαλισμού και των βαθιών αιτιών και όχι στο ερμηνευτικό σχήμα που «όλες οι χώρες προκαλούν με προεξάρχουσα την Γερμανία», καθώς εκεί δεν γίνεται λόγος για ιμπεριαλιστικό σύστημα και συμφέροντα όπως αγορές, πρώτες ύλες κ.λπ.

μεγάλων εκπροσώπων του κεφαλαίου (κυρίως Αγγλων, Γάλλων, Αμερικάνων) στα διπλωματικά παρασκήνια η παρασιώπηση αυτή αναπληρώνεται με τη σαφή ερμηνεία των επίσημων διπλωματικών γεγονότων, που **εκφράζουν απερίφραστα οικονομικές διεκδικήσεις».**

ΚΛ2 (1984), σ. 283-287

Στο **ΚΛ3 (1984-1989)** περιγράφεται εκτεταμένα το γενικό ιμπεριαλιστικό πλαίσιο οικονομικών/αποικιακών ανταγωνισμών των τελών του 19ου αιώνα που μετατρέπονται στις αρχές του 20ού αιώνα σε στρατιωτικούς ανταγωνισμούς και βαθμιαία οδηγούν προς την σύγκρουση των ευρωπαϊκών δυνάμεων στον Α΄ Π.Π.:

«Η Βιομηχανική Επανάσταση επέφερε θεμελιακές αλλαγές στη ζωή όχι μόνο των Δυτικοευρωπαίων αλλά και όλων των ανθρώπων του κόσμου. Ο λόγος είναι ότι η Βιομηχανική Επανάσταση έδωσε στην Ευρώπη την οικονομική και στρατιωτική δύναμη να επεκταθεί και να κυριαρχήσει σε ολόκληρη τη γη με άμεσο ή έμμεσο τρόπο. Οι Ευρωπαίοι απόκτησαν τον έλεγχο στις υπερπόντιες χώρες για τον ίδιο λόγο που χιλιάδες χρόνια πριν οι γεωργοί κέρδισαν τον έλεγχο στους κυνηγότοπους. Η Γεωργική Επανάσταση έδωσε ώθηση στο δημογραφικό πρόβλημα των γεωργών και βοήθησαν'αναπτύξουντους πόρους σε σύγκριση με τους κυνηγούς κατορθώνοντας να τους εκτοπίσουν από τη γη τους».

ΚΛ3 (1984-1989), σ. 92

«Η Βιομηχανική Επανάσταση δημιούργησε και μια έντονη επιθυμία στους Ευρωπαίους για αποικίες που τις έβλεπαν όχι απλώς ως πηγές για την προμήθεια πρώτων υλών αλλά και ως αγορές για τη διάθεση του πλεονάσματος κεφαλαίου κι ακόμα για τη διάθεση των βιομηχανικών προϊόντων. Οι πρώτοι εργοστασιάρχες προσλάμβαναν εργάτες με πολύ χαμηλά ημερομίσθια και κέρδιζαν τεράστια ποσά. Στην αρχή χρησιμοποιούσαν τα κέρδη, για να χτίζουν κι άλλα εργοστάσια, αλλά μετά τα μέσα του 19ου αιώνα δεν χρειάζονταν πλέον νέα εργοστάσια, γιατί η παραγωγή υπερκάλυπτε τις εγχώριες ανάγκες. Κι έτσι το πρόβλημα ήταν πώς να διαθέσουν το επιπλέον κεφάλαιο και τα επιπλέον βιομηχανικά προϊόντα. Οι υπερπόντιες αποικίες ήταν μια διέξοδος. Έτσι εξηγείται γιατί η βουλμία για αποικίες υπήρξε τόσο ισχυρή στα τέλη του 19ου αιώνα. Οι εθνικιστικοί ανταγωνισμοί, εξάλλου, ώθησαν τα Ευρωπαϊκά κράτη στην υπερπόντια επέκταση. Όταν π.χ. η Βρετανία αποκτούσε μια αποικία στην Αφρική, τότε η Γαλλία, η Γερμανία, το Βέλγιο και η Ιταλία έσπευδαν να “χαράξουν” τις δικές τους αποικίες, πριν ολόκληρη η Αφρικανική ήπειρος τεμαχιστεί και μοιραστεί. Έτσι ο σκοπός της κάθε Ευρωπαϊκής δύναμης ήταν “να κερδίσει μια θέση στον ήλιο”, για να χρησιμοποιήσουμε μια δημοφιλή έκφραση εκείνων των χρόνων. Για όλους αυτούς τους λόγους, οι Ευρωπαϊκές Δυνάμεις μεταξύ του 1870 και 1900 μοίρασαν τις υπερπόντιες κτήσεις ανάμεσα τους. Ο έλεγχός τους σ’ αυτές τις απέραντες περιοχές έπαιρνε τρεις μορφές. Η πρώτη ήταν δημογραφική ή βιολογική».

ΚΛ3 (1984-1989), σ. 93

«Η δεύτερη μορφή του Ευρωπαϊκού ελέγχου στις υπερπόντιες χώρες ήταν η πολιτική προσάρτηση. Αυτό έγινε σε περιοχές, όπως ήταν η Ασία και η Αφρική, όπου οι ντόπιοι υπερείχαν αριθμητικά, ώστε δεν ήταν δυνατό να παραμεριστούν

ή να εξαλειφθούν. Έτσι οι Ευρωπαίοι εδώ χρησιμοποίησαν την ανώτερη στρατιωτική τους δύναμη, για να καταλάβουν αυτές τις χώρες και να τις προσαρτήσουν ως αποικίες. Αυτό έγινε σε τόσο μεγάλη κλίμακα, ώστε κατέληξε στη μεγαλύτερη αρπαγή της γης σε ολόκληρη την ιστορία του κόσμου. Έτσι στις τελευταίες τρεις δεκαετίες του 19ου αιώνα, η Βρετανία πρόσθεσε 4^{1/2} εκατομμύρια τετραγωνικά μίλια και 66 εκατομμύρια άτομα στην αυτοκρατορία της. Η Γαλλία πρόσθεσε 3^{1/2} εκατομμύρια τετραγωνικά μίλια και 26 εκατομμύρια άτομα· η Γερμανία ένα εκατομμύριο τετραγωνικά μίλια και 13 εκατομμύρια άτομα κι ακόμη το μικρό Βέλγιο κατάφερε να προσαρτήσει 900.000 τετραγωνικά μίλια και 8^{1/2} εκατομμύρια άτομα. Αυτές οι κατακτήσεις, αφού προστέθηκαν στις προηγούμενες αποικίες, διαμόρφωσαν τις παράξενες Ευρωπαϊκές αυτοκρατορίες [...] Οι εκβιομηχανισμένες Ευρωπαϊκές Δυνάμεις όχι μόνο κατείχαν τώρα απόλυτα τις απέραντες αποικίες που καταγράφονται στον παραπάνω πίνακα, αλλά και κυριαρχούσαν σε άλλες μεγάλες περιοχές με τη μορφή ενός συστήματος μισοαποικιακού. Αυτές οι μισοαποικίες ήταν οικονομικά και στρατιωτικά ανίσχυρες χώρες, που για τον ένα ή τον άλλο λόγο δεν είχαν στην πραγματικότητα προσαρτηθεί στις αποικιοκρατικές δυνάμεις. Τέτοιες ήταν η Κίνα, η Περσία και η Οθωμανική αυτοκρατορία. Όλες ήταν ανεξάρτητες, αλλά στην πράξη οι Ευρωπαϊκές δυνάμεις επιβάλλονταν σ' αυτές και τις εκμεταλλεύονταν με διάφορους άμεσους και έμμεσους τρόπους».

ΚΛ3 (1984-1989), σ. 93-95

«Αυτές οι πρώτες αποικίες ήταν η αρχή των μεγάλων Ευρωπαϊκών αποικιακών αυτοκρατοριών που κατά το 1914 κάλυπταν ολόκληρη την υδρόγειο. [...] Το συμπέρασμα είναι ότι με τους τρεις τρόπους που αναλύσαμε η Ευρώπη είχε γίνει ο κυρίαρχος του κόσμου κατά το 1914. Ποτέ πριν στην Ιστορία μια χερσόνησος της Ευρωασιατικής γαιομάζας δεν είχε γίνει, όπως τώρα, το κέντρο της παγκόσμιας δύναμης. Ήταν μια παράξενη ανισορροπία που δεν μπορούσε φυσικά να διαρκέσει για πολύ. Μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο οι Ευρωπαϊκές αποικιακές αυτοκρατορίες άρχισαν να διαλύονται και μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η διάλυση τους αυτή ολοκληρώθηκε [...] Δ. Ο Νέος Ιμπεριαλισμός: Η κυριαρχία της Ευρώπης σε ολόκληρη την υδρόγειο κατά το τέλος του 19^{ου} αιώνα ονομάστηκε “νέος ιμπεριαλισμός”. Γιατί όμως ονομάστηκε “νέος;” Με τη λέξη “ιμπεριαλισμός” εννοούμε την κυριαρχία ή τον έλεγχο, πολιτικό ή οικονομικό, άμεσο ή έμμεσο, ενός κράτους πάνω σε κάποιο άλλο».

ΚΛ3 (1984-1989), σ. 74, 97

Στο ΚΛ4 (1998), επίσης, αναζητούνται τα βαθιά αίτια των ιμπεριαλιστικών ανταγωνισμών:

«Αλλάζοντας ο καπιταλισμός τον κόσμο, μεταμόρφωσε την Ευρώπη από την οποία ξεκίνησε. Πρώτα-πρώτα δημιουργήθηκαν όμοιοι θεσμοί σχεδόν σε όλη την ήπειρο. Η επιχείρηση, η τράπεζα, το χρηματιστήριο, οι ασφαλιστικές εταιρείες, τα χρεώγραφα και οι μετοχές, η αγορά. Έστω και αν δεν ήξερε ο ένας τη γλώσσα του άλλου, οι επιχειρηματίες, οι έμποροι, οι μηχανικοί, οι τραπεζίτες μπορούσαν να συνεννοηθούν μεταξύ τους, γιατί μιλούσαν για τα ίδια πράγματα, που λίγο-πολύ λειτουργούσαν με τον ίδιο τρόπο. Η γλώσσα της αγοράς, της επιχείρησης, της τεχνολογίας και της βιομηχανίας ήταν κοινή. Η εκμάθηση των

ξένων γλωσσών θα ακολουθούσε. Το ενδιαφέρον όμως είναι ότι η γλώσσα της αγοράς ήταν κοινή όχι μόνο ανάμεσα στους Ευρωπαίους αλλά και έξω από την Ευρώπη. Ο ευρωπαϊκός πολιτισμός δεν μπορούσε να είναι ένας κλειστός πολιτισμός. Ήταν ένας δυναμικός πολιτισμός, που ανοιγόταν προς τα έξω. Ήταν ο πολιτισμός της νέας εποχής. Της νεοτερικότητας. **Παρά το γεγονός όμως ότι η πραγματικότητα της νέας οικονομίας και οι μεταμορφώσεις της κοινωνίας που προκάλεσε έκαναν χειροπιαστή την ενότητα του ευρωπαϊκού χώρου, μεγάλες αντιθέσεις ακόμη διαιρούσαν τους ευρωπαϊκούς λαούς. Και πρώτα-πρώτα ο οικονομικός ανταγωνισμός. Η Γερμανία αναπτύχθηκε μετά το 1870 σε μια μεγάλη δύναμη. Τεράστιοι οικονομικοί οργανισμοί ένωναν το τραπεζικό με το βιομηχανικό κεφάλαιο και οι μεγάλες βιομηχανίες σχημάτιζαν καρτέλ και μονοπώλια. Για να προστατευθεί από τον ανταγωνισμό της Αγγλίας, η Γερμανία έκλεισε τα σύνορά της στα προϊόντα της με υψηλούς δασμούς. Επιδόθηκε κι αυτή στο κυνήγι αγορών έξω από την Ευρώπη. Τη μιμήθηκαν και οι άλλες χώρες. Τα δασμολογικά τείχη έγιναν πολιτικά τείχη και ο οικονομικός ανταγωνισμός εξελίχτηκε σε στρατιωτικό ανταγωνισμό. Παρά τη δύναμη της οικονομίας να ομογενοποιήσει την ευρωπαϊκή ήπειρο, ακόμη τη χώριζαν βαθιές αντιθέσεις».**

ΚΛ4 (1998), σ. 133-134

«Ούτε η συνεργασία ανάμεσα στα εθνικά κράτη ήταν εύκολη. Υπήρχαν ανάμεσά τους περιοχές αμφισβητούμενες, που δημιουργούσαν αιτίες πολέμου. Η Γερμανία και η Γαλλία βρίσκονταν σε μόνιμη αντιπαράθεση για το ζήτημα της Αλσατίας-Λωρραίνης. Και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες οι αντιμαχόμενοι εθνικισμοί προκαλούσαν εντάσεις. Έτσι, το τελευταίο τρίτο του 19ου αιώνα και ως το 1914, όταν ξέσπασε ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος, ήταν μια εποχή “ένοπλης ειρήνης”».

ΚΛ4 (1998), σ. 141-142

«Η πορεία της αποικιοκρατίας όμως το 19ο αιώνα ενίσχυσε τις εθνικές περιχαράκώσεις στην ίδια την Ευρώπη. Στα τέλη του αιώνα αυτού, η αρχή των εθνών παραμορφώθηκε σε εθνικισμό. Τότε, ο εθνικισμός συνδέθηκε με εκείνους που ζητούσαν αυταρχικά καθεστώτα. Δημιουργήθηκε μάλιστα η ιδέα ότι σημαντικά ευρωπαϊκά έθνη ήσαν μόνο όσα μπορούσαν να ιδρύσουν αποικιακές αυτοκρατορίες. Τελικά, η αποικιοκρατία διασπούσε την ιδέα της ένταξης στην Ευρώπη. Για παράδειγμα, η Βρετανία διαχώρισε ακόμη περισσότερο τη θέση της από την υπόλοιπη Ευρώπη, αφού ήταν περισσότερο συνδεδεμένη με το Θιβέτ παρά με την ιταλική Ραβέννα. [...] Ο αποικιοκρατικός παράγοντας, ο ανταγωνισμός για τον έλεγχο και τη διατήρηση της εξουσίας στον εξω-ευρωπαϊκό χώρο, οι εθνικιστικές αντιπαραθέσεις εξάντλησαν σύντομα την ευρωπαϊκή belle epoque (ωραία εποχή). Στις παραμονές του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου, ο Βρετανός υπουργός των Εξωτερικών ατένιζε σκεπτικός το φωτισμένο Λονδίνο και αναρωτιόταν: “Πότε άραγε θα ξαναδούμε τα φώτα αναμμένα;”. Για το μεγαλύτερο μέρος του 20ού αιώνα, η Ευρώπη ήταν μια σκοτεινή ήπειρος».

ΚΛ4 (1998), σ. 143-144

«Γιατί η ανθρωπότητα μπήκε στην πρωτοφανή σύγκρουση του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου; Αν αντίκριζε κάποιος την Ευρώπη από μια άλλη ήπειρο, θα σχημάτιζε την εντύπωση ότι αποτελούσε ένα συμπαγές σύνολο. Η ευρωπαϊκότητα κυριαρχούσε παγκόσμια σε όλους τους τομείς: στην παραγωγή, τη διοίκηση, τον πολιτισμό. Αν

την έβλεπε όμως “από μέσα”, θα διαπίστωνε τις **τεράστιες διαφορές**. Αυτές τροφοδοτούσαν τον ανταγωνισμό: **ανταγωνισμό για την κατάκτηση των αγορών, την εξεύρεση πρώτων υλών, την ανάπτυξη της βιομηχανίας, την ίδρυση επιχειρήσεων, την ανάπτυξη της τεχνολογίας: ανταγωνισμό για τον έλεγχο των αποικιών, των χερσαίων και θαλάσσιων δρόμων, για τη στρατιωτική ισχύ και τους εξοπλισμούς**. Αν στα παραπάνω προσθέσουμε και την **κυρίαρχη για την εποχή ιδέα ότι ο πόλεμος λύνει προβλήματα**, θα έχουμε μια γενική εικόνα για τους λόγους που προκάλεσαν τη φοβερή αυτή σύγκρουση. Η Ευρώπη ήταν έτοιμη να πολεμήσει. Αρκούσε μόνο μια αφορμή».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 93

Το ίδιο μοτίβο ερμηνείας ακολουθείται και στο **Λ3 (2002)**: η Γερμανία συνιστά την απειλητική αναθεωρητική δύναμη για το παγιωμένο σύστημα των ευρωπαϊκών αποικιοκρατικών δυνάμεων σε ένα πλαίσιο γενικευμένων ιμπεριαλιστικών ανταγωνισμών, όπου ο ένας συνασπισμός θέλει να διατηρήσει τα κεκτημένα και να τα επεκτείνει και ο άλλος να τα διεκδικήσει απ’ την αρχή:

«Ο **σημαντικότερος παράγοντας**, ο οποίος – σε συνδυασμό με τους υπόλοιπους – άνοιξε το δρόμο στην αποσταθεροποίηση, ήταν η **ανατροπή της ισορροπίας δυνάμεων μεταξύ των μεγάλων ευρωπαϊκών κρατών μετά την εντυπωσιακή άνοδο της Γερμανικής Αυτοκρατορίας**. Τη γερμανική στρατιωτική και οικονομική πρόκληση **εξέλαβαν ως απειλή** τόσο η **Βρετανία**, η οποία αγωνιούσε να **διατηρήσει τη ναυτική της υπεροχή**, όσο και η **Γαλλία**, που εμφορείτο από πνεύμα “**ρεβανσισμού**” (αντεκδίκησης) μετά την ήττα της στο γαλλοπρωσικό πόλεμο του 1870-71. [...] Η αντιπαράθεση των δύο συνασπισμών **εξετράπη τελικά σε ένοπλη σύρραξη** υπό τη επίδραση ενός **συνόλου παραγόντων**: α) **Εκτεινόταν, χάρη και στη συνδρομή των ιμπεριαλιστικών δικτύων, σε όλο τον πλανήτη**, πράγμα που σήμαινε ότι κάθε τοπική κρίση μπορούσε να καταλήξει σε γενικευμένη σύρραξη [...] β) **Οι κυβερνήσεις είχαν επιδοθεί σε ανταγωνισμό εξοπλισμών και στρατιωτικών προετοιμασιών**, δύσκολα αναστρέψιμων από κάποιο σημείο και μετά, διότι καμία πολιτική ηγεσία δεν αναλάμβανε την ευθύνη να κάνει πρώτη το βήμα προς την ειρήνη, δίνοντας έτσι στους αντιπάλους της το προβάδισμα στις στρατιωτικές κινήσεις [...] γ) **Οι οικονομικοί ανταγωνισμοί διαπλέκονταν στενά με τις πολιτικοστρατιωτικές σκοπιμότητες** προκαλώντας ένταση στις διεθνείς σχέσεις, ιδιαίτερα **μεταξύ των χωρών που είχαν ιμπεριαλιστικά συμφέροντα** [...] οι **αποικιακοί ανταγωνισμοί**, για εξεύρεση αγορών και πρώτων υλών, απέκτησαν καίρια στρατηγική σημασία. Ήταν η **ιμπεριαλιστική πολιτική του κάιζερ Γουλιέλμου Β΄** “για μια θέση στον ήλιο” [...] δ) **Η έξαρση των εθνικιστικών αισθημάτων**, ο εθνικιστικός “**πυρετός**”, εντάθηκε σε βαθμό πολεμικής ψύχωσης».

Λ3 (2002), σ. 143-145

«**Τα αίτια**: Η έκρηξη του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου ήταν αποτέλεσμα της ταυτόχρονης δράσης τριών κυρίως παραγόντων: του ιμπεριαλισμού, του εθνικισμού και του милитарισμού. **Ο ιμπεριαλισμός (η πολιτική επέκτασης των βιομηχανικά αναπτυγμένων κρατών σε βάρος άλλων κρατών) υπήρξε η κυριότερη αιτία του πολέμου**. Καταλυτικός παράγοντας στάθηκε η **επιθετική προσπάθεια της ταχύτατα αναπτυσσόμενης Γερμανίας** να καλύψει τις ανάγκες της σε πρώτες ύλες, καύσιμα και αγορές μέσω της αναδιανομής του παγκόσμιου πλούτου και των αποικιών. Η

πολιτική αυτή την έφερε γρήγορα αντιμέτωπη με τη Βρετανία και τη Γαλλία, τις χώρες που έλεγχαν τότε τις περισσότερες και πλουσιότερες αποικίες. Ο **εθνικισμός** έπαιξε ουσιαστικό ρόλο στην ωρίμανση των συνθηκών που οδήγησαν στον πόλεμο. Σε μια Ευρώπη όπου οι πολιτικές αποφάσεις είχαν πάψει πλέον να αφορούν μόνο τους ηγέτες, οι συμπεριφορές των λαών είχαν βαρύτητα. Βεβαίως, **εκτός από κάποιους φανατικούς, οι λαοί της Ευρώπης δεν επιθυμούσαν τον πόλεμο.** Δεν ήταν, ωστόσο, και διατεθειμένοι να καταπνίξουν τα εθνικά τους αισθήματα για να διατηρηθεί η ειρήνη. Ο **μιλιταρισμός** (ο υπερτονισμός των στρατιωτικών αξιών) ενισχύοταν διαρκώς, επιταχύνοντας την πορεία προς τον πόλεμο. **Η ανάπτυξη της γερμανικής πολεμικής βιομηχανίας και η στρατιωτική ενίσχυση της Γερμανίας ώθησαν και τις άλλες ευρωπαϊκές Δυνάμεις στην κλιμάκωση των στρατιωτικών εξοπλισμών.** Παράλληλα, όλο και πιο πολλές φωνές τόνιζαν τη σημασία και την αξία του πολέμου ως μέσου επίλυσης των διεθνών διαφορών».

Γ6 (2006-2022), σ. 89

Ενώ για κάθε αίτιο που αναφέρεται στο Γ6 (2006-2022) στην βασική του αφήγηση και καταγράψαμε παραπάνω, παρατίθεται και ανάλογη πηγή (σ. 89). Συγκεκριμένα, για τον ιμπεριαλισμό παρατίθεται η εξής πηγή:

[πηγή]

«1. Τα αίτια του πολέμου: ο ιμπεριαλισμός: Το βιομηχανικό δυναμικό κάθε έθνους αναγκάζεται να παράγει, να υπερπαράγει. Αυτή την υπερπαραγωγή πρέπει να τη διαθέσουμε. Κι έτσι ριχνόμαστε στις παγκόσμιες αγορές ενώ κλείνουμε τη δική μας αγορά με προστατευτικά μέτρα. [...] Έτσι με φυσική νομοτέλεια, η μία χώρα βαδίζει εναντίον της άλλης, συγκρούεται μαζί της. Ποια θα εξασφαλίσει την οριστική υπεροχή των εθνικών βιομηχανικών της προϊόντων και με ποιο τρόπο; [...] Μήπως με πόλεμο; Η Αγγλία και η Γερμανία αλληλοϋποβλέπονται: ο πόλεμος είναι η μόνη τους λύση”.

Α. Μερχέμ, *Η εργατική ζωή*, 1911».

Γ6 (2006-2022), σ. 89

2. Μοναδικότητα Α΄ Π.Π. και εσωτερικό των κοινωνιών (αντιπολεμική κοινωνική αντίθεση, εθνικιστική-μιλιταριστική προπαγάνδα, πλήρης εθνικιστική συστράτευση, κ.λπ.)

α) Αναφορές σε μοναδικότητα πολέμου μέχρι τότε ή και σε ολοκληρωτικό πόλεμο (που στρέφεται και εναντίον των κοινωνιών και των αμάχων)

Σε μια σειρά εγχειριδίων γίνεται αναφορά στην μοναδικότητα του Α΄ Π.Π. μέχρι τότε, όσον αφορά τα ολοκληρωτικά χαρακτηριστικά του που εμπλέκουν ολόκληρες τις κοινωνίες των δυνάμεων που ενεπλάκησαν σ’ αυτόν:

«Ο πόλεμος αυτός διήρκεσε 4 έτη (1914—1918) και ήτο ο μεγαλύτερος και ο καταστρεπτικότερος από όλους τους πολέμους, πού έγιναν έως τότε. Εκατομμύρια ανθρώπων εφονεύθησαν, νέα και καταστρεπτικά πολεμικά μέσα εχρησιμοποιήθησαν και μεγάλα έργα πολιτισμού κατεστράφησαν».

ΣΤ1 (1967-1969), σ. 152

«Είς ούδένα άλλον πόλεμον μέχρι τούδε ήτο τόσον ολοκληρωτική ή συμμετοχή τών πληθυσμών τών μαχομένων καί τών άμάχων. Χιλιάδες γυναικών προσέφερον τάς έλευθέρας ώρας των έργαζόμεναι είς τά νοσοκομεία ή άλλας βοηθητικάς υπηρεσίας, διά νά μή απασχολούνται οί άνδρες. Οί γεωργοί και τά έργοστάσια είργάζοντο συνεχώς διά τήν παρασκευήν τών αναγκαίων είς τούς μαχομένους. Είς τά στρατόπεδα καί τά χαρακώματα οί άσθενείς καί οί τραυματία ειχον πάσαν δυνατήν υγειονομικήν περίθαλψιν».

Γ1 (1966-1976), σ. 212-213

«ό πρώτος παγκόσμιος πόλεμος ύπήρξε μεγάλος καί περισσότερον άξιομνημόνευτος από κάθε προηγούμενον, διότι άνέτρεψε τήν ύπάρχουσαν ισορροπίαν δυνάμεων καί κατέστησε δυνατήν τήν έπιβολήν τής κομμουνιστικής δικτατορίας είς τήν Ρωσίαν».

Γ2 (1969), σ. 7

«Ο πόλεμος αυτός τερματίζει απότομα τον κόσμο του 19ου αιώνα και αποτελεί το προύλαιο των κοσμογονικών μεταβολών του 20ου. Ο Πρώτος Παγκόσμιος πόλεμος μεταμόρφωσε ριζικά τις χώρες που έλαβαν μέρος σ' αυτόν. Άμεσα ή έμμεσα ο πόλεμος χτύπησε πολυάριθμες χώρες. Ανέτρεψε καθεστώτα, καταβαράθρωσε οικονομίες, μετέβαλε κοινωνίες, διαφοροποίησε την παγκόσμια ισορροπία των δυνάμεων, επηρέασε τα πνεύματα των πολιτών, την πορεία των ιδεών. Ο πόλεμος και η νίκη των δυτικών συμμάχων μεταβάλλουν ριζικά όχι μόνο το χάρτη ενός μέρους του κόσμου αλλά και ολόκληρη τη φυσιογνωμία του».

Λ2 (1983-2007), σ. 52

«Πέρα όμως από τις τεράστιες υλικές ζημιές ο πόλεμος αυτός είχε και ηθικές επιπτώσεις στη ζωή των ανθρώπων. Όπως είπαμε και πιο πάνω, ήταν η πρώτη φορά που σε έναν πόλεμο χρησιμοποιήθηκε η ψυχολογική βία για να σπάσουν τα νεύρα του αντιπάλου· ήταν και αυτό μια γερμανική εφεύρεση. Αυτά κυρίως στο μέτωπο· στα μετόπισθεν, στον άμαχο πληθυσμό, οι σωροί των νεκρών και των τραυματιών, που κάθε λίγο μεταφέρονταν, προκαλούσαν τρόμο. Όλοι οι Ευρωπαίοι βγήκαν απ' αυτό τον πόλεμο ψυχικά τραυματισμένοι. Ο απολογισμός ενός πολέμου οφείλει να λαμβάνει υπόψη και την οικονομία: ακόμη και οι νικητές βγήκαν από τον πόλεμο χρεωμένοι. Χρεωμένοι στις Η.Π.Α., που γι' αυτό, αλλά και γιατί δεν είχαν σοβαρές υλικές ζημιές, πρόβαλαν πια ως η οικονομικά πιο εύρωστη δύναμη του κόσμου».

Γ4 (1984-1991), σ. 269-270

«Ο πόλεμος πήρε γρήγορα μεγάλες διαστάσεις· υπολογίζεται ότι άμεσα ή έμμεσα επηρεάστηκαν οι μισοί κάτοικοι του πλανήτη».

ΚΛ2 (1984), σ. 284

«Ποτέ στην ιστορία του κόσμου δεν αντιπαρατάχθηκαν τόσο πολλές στρατιωτικές δυνάμεις. Δέκα εκατομμύρια περίπου άντρες βρέθηκαν στην αρχή του πολέμου σε δυο μέτωπα: στο δυτικό και στο ανατολικό».

Γ5 (1991-2006), σ. 302

«Για πρώτη φορά στην ιστορία το επίθετο παγκόσμιος αναγνωρίζεται ως προσδιοριστικό ενός πολέμου και καθιερώνεται. [...] όλος ο πλανήτης ή παίρνει μέρος στον πόλεμο ή υφίσταται τις συνέπειές του· ευρωπαϊκά πλοία δίνουν ναυμαχίες στον Ατλαντικό, ενώ Αυστραλοί, Αμερικανοί και Ασιάτες πολεμούν στην Ευρώπη. **Οι πολεμικοί ανταποκριτές σκορπίζονται σε όλο τον κόσμο:** η δημοσιογραφική πένα των πολεμικών ανταποκριτών φέρνει στα σπίτια των ανθρώπων ποικίλες πληροφορίες για τον πλανήτη μας. **Ο πόλεμος “μίκρυνε” τον κόσμο».**

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 92

Τέλος, στο **Λ3 (2002)** δίνονται όλες οι αλλαγές που συνιστά για τα κράτη, την οικονομία, την κοινωνία και την εργασία ο Α΄ Π.Π. ως ο πρώτος ολοκληρωτικός πόλεμος:

«Η Ευρώπη είχε εμπλακεί σε έναν πρωτόγνωρο πόλεμο. Κάθε χώρα κινητοποιούσε όλες τις δυνάμεις της στην πολεμική προσπάθεια και θεωρούσε νόμιμο στόχο όχι μόνο το στρατό, αλλά και την οικονομική υποδομή του εχθρού. **Η διάκριση μεταξύ στρατιωτικών και αμάχων ξεθώριασε.** Για να πληγεί το ηθικό του εχθρού και να ενισχυθεί η αντοχή της χώρας, παντού **οργανώθηκαν υπηρεσίες προπαγάνδας.** Η πολεμική προσπάθεια δεν μπορούσε παρά να οργανωθεί από το κράτος, το οποίο τότε **γιγαντώθηκε και άρχισε να επεμβαίνει σε κάθε όψη της ζωής και της κοινωνικής οργάνωσης.** Βασική κληρονομιά του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου στον 20ό αι. ήταν λοιπόν **το παρεμβατικό κράτος».**

Λ3 (2002), σ. 148-149

β) Αναφορά σε εθνικιστική προπαγάνδα, αντιπολεμικό κίνημα-μήνυμα Σοβιετικών, σε κομμουνιστικά-σοσιαλδημοκρατικά κόμματα ή σε Β΄ Διεθνή

«Οί συνασπισμοί, οί όλο καί μεγαλύτεροι έξοπλισμοί καί οί **έθνικιστικές προπαγάνδες, πού όξυναν τά μίσση ανάμεσα στους λαούς,** όδήγησαν μοιραία στήν παγκόσμια σύγκρουση [...] **Οί διάφορες προπαγάνδες ξεσήκωναν τά σωβινιστικά αισθήματα τών λαών.** Οί Γερμανοί ήθελαν νά δημιουργήσουν μιά μεγάλη Γερμανία καί νά **έπιβληθοῦν παγκόσμια.** Οί Γάλλοι νά **έλευθερώσουν τήν Αλσατία καί τή Λωρραίνη καί νά έκδικηθοῦν τήν ταπείνωση του 1870.** Καί **όλοι πίστευαν πώς ό πόλεμος θά έλυνε όλα τά προβλήματα, πώς ήταν αναγκαίος, καί πώς θά ήταν σύντομος καί εύκολος** [...] η απόφαση τών κυβερνήσεων γιά πόλεμο στηρίχτηκε καί στήν πολεμική διάθεση τών λαών. **Ελάχιστοι προσπάθησαν νά αντίδράσουν στό φιλοπόλεμο ρεύμα καί οί φωνές τους δέν άκούστηκαν».**

Γ3 (1976-1984), σ. 296-298

Στο **Λ2 (1983-2007)** υπάρχει τεράστια πληθώρα αναφορών στην εθνικιστική προπαγάνδα των κυβερνήσεων πριν και κατά την διεξαγωγή του πολέμου, στο αντιπολεμικό μήνυμα κοινωνικών ομάδων (εργατικό-συνδικαλιστικό κίνημα, κομμουνιστικά κόμματα κ.λπ.) και στο εσωτερικό των κοινωνιών που βιώνουν τις συνέπειες του πολέμου:

«**Στη Γερμανία, η οποία μαστίζεται από την πείνα, μόνο μια μειοψηφία σοσιαλιστών, οι σπαρτακιστές, έχουν ταχθεί υπέρ της ειρήνης** αλλά η επιρροή τους είναι περιορισμένη και ο αρχηγός τους Καρλ Λίμπνεχτ βρίσκεται στη φυλακή. Στην πραγματικότητα οι στρατιωτικοί διοικούσαν τη Γερμανία. Δυσκολότερη ήταν η κατάσταση στην **Αυστροουγγαρία όπου οι εθνικές μειονότητες εξεγείρονται** και εξαναγκάζουν τον αυτοκράτορα να έλθει σε διαπραγματεύσεις μαζί τους. Στο στρατόπεδο των **δυτικών συμμάχων έντονες κοινωνικές διαμάχες σημειώνονται**, που οφείλονται στις δυσκολίες του επισιτισμού, στην ιλιγγιώδη άνοδο των τιμών και στο πάγωμα των μισθών. **Στη Γαλλία οι σοσιαλιστές και πολλοί μετριοπαθείς πολιτικοί απαιτούν τη σύναψη ειρήνης**. Κυρίως όμως η κρίση προσλαμβάνει ένα δραματικό χαρακτήρα στις **τάξεις του στρατού με τις εξεγέρσεις που σημειώθηκαν** την άνοιξη του 1917 και οφείλονταν, κυρίως, στην κόπωση των πολεμιστών».
Λ2 (1983-2007), σ. 64-65

Η εθνικιστική προπαγάνδα και το αντιπολεμικό μήνυμα της φρίκης του πολέμου για τους λαούς που σφάζονται για τα μπερλιαλιστικά οικονομικά συμφέροντα των αστικών τους τάξεων καταγράφεται σχεδόν σε κάθε σελίδα της σχετικής ενότητας του εγχειριδίου **Λ2 (1983-2007)** στις εξής πολυάριθμες πηγές, κάτι το οποίο αποτελούσε πρωτοτυπία για τα εγχειρίδια μέχρι τότε: στη σ. 52 «καμιά κυβερνητική αφίσα ή προπαγάνδα δεν θα αναφερθεί ποτέ σε τέτοιες σκηνές», στη σ. 53 «η ανησυχία των γαλλικών συνδικάτων», στις σ. 53-55 «μια απεικόνιση του γερμανικού στρατοκρατικού (μιλιταριστικού) πνεύματος», στις σ. 56-57 οι εικονιστικές πηγές των προπαγανδιστικών αφισών και σκηνών, στις σ. 58-59 «ένας πολεμιστής δίνει τις εντυπώσεις του από τον πόλεμο ελιγμών (1914)», στη σ. 60 «η ζωή στα χαρακώματα», στη σ. 62 «ο Άνθρωπος εναντίον της βαρβαρότητας», στη σ. 63 οι εικονιστικές πηγές της φρίκης του πολέμου, στις σ. 64-65 «οι εξεγέρσεις στις τάξεις του γαλλικού στρατού στα 1917», στη σ. 67 οι πίνακες των ανθρώπινων απωλειών και των πολεμικών χρεών των εμπλεκόμενων χωρών και στη σ. 67 «μια σπαρακτική κραυγή της γενιάς του πολέμου».

«**Οι φιλειρηνικές φωνές δεν εισακούονταν πια και μια αφορμή πολέμου δεν ήταν δύσκολο να βρεθεί:** μια δολοφονία στο Σεράγεβο τον Ιούνιο του 1914 [...] Για άλλους λόγους άλλοι λαοί συγκινούνταν πιο πολύ από τις διακηρύξεις των ηγετών της **ρωσικής Επανάστασης που καταδίκασαν συλλήβδην τον πόλεμο ως προϊόν άδικου ανταγωνισμού και επιδίωκαν ειρήνευση** χωρίς εδαφικές προσαρτήσεις και χωρίς ανταλλάγματα [...] **Οι προσδοκίες για έναν κόσμο ειρηνικό αποδεικνύονταν στην πράξη ανίσχυρες μπροστά στη βουλιμία των εθνικισμών και των οικονομικών υπολογισμών**».
ΚΛ2 (1984), σ. 284-286

«**Οι σοσιαλιστές, παρά το γεγονός ότι χρησιμοποιούσαν το έργο του Μαρξ ως πηγή έμπνευσης, λίγα σημεία από τις θεωρίες του χρησιμοποίησαν. Με τον καιρό, όταν τα σοσιαλιστικά κόμματα έγιναν μεγάλα κόμματα με πολλούς βουλευτές, έδρασαν, χωρίς να αμφισβητούν ριζικά το πολιτικό καθεστώς των χωρών τους, και συγκέντρωσαν τις προσπάθειές τους στον εκδημοκρατισμό του πολιτικού συστήματος και τις κοινωνικές μεταρρυθμίσεις. Βέβαια, δεν συμφωνούσαν όλοι**

οι σοσιαλιστές με αυτή την πολιτική κατεύθυνση. Στο τέλος του περασμένου αιώνα τους ταλάνισε το ερώτημα που έθεσε η Ρόζα Λούξεμπουργκ: “Μεταρρύθμιση ή Επανάσταση”; **Κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου το σοσιαλιστικό κίνημα διασπάστηκε και κάθε σοσιαλιστικό κόμμα υποστήριξε την κυβέρνησή του. Σοσιαλιστές πολέμησαν εναντίον σοσιαλιστών.** Τα ειρηνιστικά κηρύγματα του Ζαν Ζωρές, που δολοφονήθηκε λίγο πριν ξεσπάσει ο πόλεμος, ξεχάστηκαν».

ΚΛ4 (1998), σ. 148

Στο **ΚΛ7 (2001-2014)** δεν καταδεικνύεται η εθνικιστική милитарιστική προπαγάνδα, ωστόσο το αντιπολεμικό μήνυμα δίνεται μέσα από τις πολλές αναφορές στην φρίκη του πολέμου, κυρίως για το δυτικό μέτωπο μέσα από τις πηγές των σ. 93 και 97 (αποσπάσματα από το «Ουδέν νεώτερον από το δυτικό μέτωπο» του Ρεμάρκ) και από αποσπάσματα εντός της κύριας αφήγησης που αναπαριστούν εικονιστικά την κατάσταση του πολέμου στο δυτικό μέτωπο:

«Το **Δυτικό** ξεκινούσε από τη Μάγχι κι έφτανε έως την Ελβετία. Γάλλοι κρατούσαν τη μια γραμμή με τα ατέλειωτα χαρακώματα και οχυρά· την άλλη κρατούσαν οι Γερμανοί με τα ίδια χαρακτηριστικά. **Εδώ ο πόλεμος έγινε τρόπος ζωής αλλά και τοπίο θανάτου** για τους στρατιώτες. **Σάκοι άμμου, συρματοπλέγματα, όπλα και πυρομαχικά, τρόφιμα και ποντίκια, ψείρες και ρουχισμός, πολεμιστές και πτώματα νεκρών του πολέμου, σιωπή και φωνές πόνου, γράμμα της μάνας και κροτάλισμα πολυβόλων, απόγνωση και θάρρος** συνέθεταν το σκηνικό του πολέμου στο φονικό Δυτικό Μέτωπο».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 94

Στο **Λ3 (2002)** δίνονται δείγματα της милитарιστικής εθνικιστικής προπαγάνδας μέσω εικόνων-αφισών (στη σ. 144 «η милитарιστική προπαγάνδα) και μέσω γραπτών πηγών στις σ. 147-148 («πώς γίνονται οι επιθέσεις στα χαρακώματα», «πώς αμύνονταν στο Βερντέν», «στο βομβαρδισμό (μαρτυρία ενός θεολόγου, που τελικά σώθηκε)», «στα χαρακώματα (μαρτυρία ενός γιατρού)», «επίθεση (μαρτυρία ενός Βρετανού αξιωματικού)», ενώ με την εικονιστική πηγή της σ. 157 δίνεται η φρίκη του πολέμου μέσα από τον θάνατο πολλών παιδιών από αστία. Μέσα από αυτές τις εικονιστικές και γραπτές πηγές και μαρτυρίες καταδεικνύεται η φρίκη του πολέμου και η προπαγάνδα και επιχειρείται μέσω αυτού να εξαχθεί το αντιπολεμικό και φιλειρηνικό μήνυμα.

Στο **ΣΤ6 (2006-2007)** δίνεται το αντιπολεμικό μήνυμα μέσα από την πολλαπλή περιγραφή της φρίκης του πολέμου από τις πηγές (εικονιστικές, λογοτεχνικές-γραπτές και πίνακες). Συγκεκριμένα, όλες οι πηγές της σχετικής ενότητας για τον Α΄ Π.Π. (οι πηγές 5.21, 5.22, 5.23 και 5.24 της σ. 98) είναι αφιερωμένες σε αυτή την θεματική, ενώ υπάρχει μια σύντομη φράση στην, έτσι κι αλλιώς, ήδη περιορισμένη αφήγηση του βιβλίου:

«Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος [...] Στη διάρκειά του **χάνονται πολλές ανθρώπινες ζωές και γίνονται σημαντικές καταστροφές**».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 97

Και στο Γ6 (2006-2022) στην κύρια αφήγηση:

«Ο **εθνικισμός** έπαιξε ουσιαστικό ρόλο στην ωρίμανση των συνθηκών που οδήγησαν στον πόλεμο. Σε μια Ευρώπη όπου οι πολιτικές αποφάσεις είχαν πάψει πλέον να αφορούν μόνο τους ηγέτες, οι συμπεριφορές των λαών είχαν βαρύτητα. Βεβαίως, **εκτός από κάποιους φανατικούς, οι λαοί της Ευρώπης δεν επιθυμούσαν τον πόλεμο**. Δεν ήταν, ωστόσο, και διατεθειμένοι να καταπνίξουν τα εθνικά τους αισθήματα για να διατηρηθεί η ειρήνη. Ο **μιλιταρισμός (ο υπερτονισμός των στρατιωτικών αξιών)** ενισχυόταν διαρκώς, επιταχύνοντας την πορεία προς τον πόλεμο [...] Το 1917 άρχισαν να **αποκαλύπτονται οι κοινωνικές διεργασίες που είχε πυροδοτήσει ο πόλεμος**. Στη Γαλλία, όπου είχε αναπτυχθεί ένα ισχυρό αντιπολεμικό κίνημα με σοσιαλιστική ιδεολογία, **εκδηλώθηκαν ανταρσίες στο μέτωπο που καταπνίγηκαν με εκτελέσεις δεκάδων Γάλλων στρατιωτών**».

Γ6 (2006-2022), σ. 89, 91

γ) Καμία αναφορά στο εσωτερικό των κοινωνιών

Στα εξής εγχειρίδια δεν γίνεται καμία αναφορά στο εσωτερικό των κοινωνιών των εμπλεκόμενων στον Α΄ Π.Π. χωρών:

Στο ΣΤ1 (1967-1969),

στο Γ1 (1966-1976) γίνεται αναφορά σε ολοκληρωτικό πόλεμο (που περιλαμβάνει τις κοινωνίες και τους αμάχους), αλλά δεν γίνεται αναφορά στο εσωτερικό δυναμικό των κοινωνιών,

στο ΣΤ2 (1969-1973),

στο Γ2 (1969),

στο ΚΑ1 (1973), επίσης, δεν γίνεται καμία αναφορά στο εσωτερικό των κοινωνιών, αντιθέτως γίνεται ευρεία μνημόνευση των *σημαντικότερων προσωπικοτήτων* κατά τον Α΄ Π.Π.²¹³. Και στα:

ΣΤ3 (1974-1980),

ΣΤ4 (1980-1989),

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011),

Γ5 (1991-2006),

ΚΑ7 (2001-2014),

ΣΤ6 (2006-2007),

ΣΤ7 (2012-2022),

²¹³ «Αί σημαντικότεροι προσωπικότητες κατά τον πόλεμον αυτόν, από τής πλευράς τής Γερμανίας ήσαν πρώτον: ό αυτοκράτωρ Κάϊζερ Γουλιέλμος, ο Καγκελάριος Μπέτμαν Χόλβεγκ, καί οί στρατιωτικοί ήγέται Μόλτκε, Χίντεμπουργκ, Λούντετορφ, Μάκενζεν, Φάλκενχάιν, Φόν Κλούκ κ.λ.π. Από τής πλευράς τής Γαλλίας οί πολιτικοί ήγέται της Αριστ. Μπριάν, Γεώργ. Κλεμανσώ, Ραϋμ. Πουανκαρέ καί οί στρατηγοί Ζόφρ, Φός, Πεταίν. Από πλευράς τής Αγγλίας ο Λόυδ Τζώρτζ καί οί στρατηγοί Κίτσενερ, Φρέντζ, Άλεμπυ, Τζέλλικο (ναύαρχος), Χαίηγκ. Σημαντικόν ρόλον εΐς τήν εξέλιξιν τών γεγονότων τού πολέμου επαιξε ή συμμετοχή τών ΗΠΑ καί ή προσωπικότης τού προέδρου αυτής Ούίλσον», ΚΑ1 (1973), σ. 83-84

ενώ, στο **Λ4 (2007-2022)** δεν υπάρχει σχεδόν καμία αναφορά στο εσωτερικό των κοινωνιών στην βασική αφήγηση, παρά μόνο μία αναφορά σε πηγή (σ. 77) που αναφέρει την πλήρη εθνικιστική-μιλιταριστική συστράτευση.

δ) Πλήρης συστράτευση εθνικιστική-μιλιταριστική

Στο **Γ4 (1984-1991)** οι εθνικισμοί αναδύονται προ της έναρξης του Α΄ Π.Π. όχι με ευθύνη των κυβερνήσεων και της προπαγάνδας τους, αλλά σχεδόν αυθόρμητα: η ευθύνη που υπονοείται πως βαρύνει τις κυβερνήσεις και τα κόμματα, συνεπώς, είναι πως δεν κάνουν κάτι για να αποτρέψουν αυτό το κύμα ανάπτυξης των εθνικισμών. Δεν το δημιουργούν και δεν το κατασκευάζουν, αλλά το βρίσκουν έτοιμο και δεν το αντιπαλεύουν, όπως ίσως θα όφειλαν. Αυτό το εθνικιστικό κύμα και οι ελπίδες για την αίσια και σύντομη έκβαση του πολέμου χαρακτηρίζει κυρίως τις μεγαλοαστικές τάξεις, χωρίς να αναφέρεται όμως κάποια αντίθετη γνώμη ή φωνή από τις υποτελείς τάξεις. Γι' αυτό και θεωρούμε πως εδώ υπονοείται το σχήμα της (σχεδόν) πλήρους συστράτευσης των λαών με τον εθνικισμό και την οπτική των μεγαλοαστικών τάξεων:

«Η προοπτική του διαφαινόμενου πολέμου έκανε να βγουν στην επιφάνεια παλιές εθνικές διαφορές και να **αναδυθούν παλιοί και νέοι εθνικισμοί**. [...] Με τον πόλεμο αυτό παρατηρήθηκε κάτι περίεργο, αλλά όχι ανεξήγητο: **η επιστράτευση και η κήρυξη του πολέμου δημιούργησαν έναν ενθουσιασμό**, που οφειλόταν σε δυο λόγους: στην **ελπίδα ότι θα εκπληρώνονταν κάποιοι εθνικοί πόθοι** και στην πεποίθηση πως με την τελειότητα των όπλων και την κινητοποίηση τεράστιου έμπυχου δυναμικού ο νικητής θα αναδεικνυόταν μέσα σε μερικές εβδομάδες και έτσι ο πόλεμος θα τελείωνε. **Θα ήταν επομένως, για ένα μέρος της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης, ιδιαίτερα της μεγαλοαστικής, ένας σύντομος πόλεμος που θα διέκοπτε την πεζή καθημερινότητα** και θα έδινε την ευκαιρία για ηρωισμούς. Όπως θα δούμε, ήταν μια **αυταπάτη, που οι κυβερνήσεις δε φρόντισαν να εξαλείψουν** και που είχε σοβαρές επιπτώσεις στην ψυχολογία των ανθρώπων. Πάντως, ένα από τα **κύρια χαρακτηριστικά αυτού του πολέμου ήταν ο έντονος εθνικισμός**, η αντίληψη δηλαδή ότι το γειτονικό έθνος είναι καταρχήν εχθρικό».

Γ4 (1984-1991), σ. 264-266

«Κατ' αυτό τον τρόπο, αντί να γίνεται συζήτηση σχετικά με το πώς θα αποφευγόταν ο πόλεμος, γινόταν σχετικά με το πότε θα ήταν η καταλληλότερη στιγμή για να επιχειρηθεί η εξουδετέρωση του αντιπάλου. **Ο μιλιταρισμός επέβαλε σταδιακά τη λογική του** [...] **Η έξαρση των εθνικιστικών αισθημάτων, ο εθνικιστικός “πυρετός”, εντάθηκε σε βαθμό πολεμικής ψύχωσης**. Χαρακτηριστική ήταν η **ενθουσιώδης υποδοχή που επεφύλαξαν τα πλήθη πολλών ευρωπαϊκών μεγαλουπόλεων στην είδηση της κήρυξης του πολέμου**. Πολλοί είδαν τον πόλεμο ως διέξοδο από το κοινωνικό περιθώριο, στο οποίο είχαν αποκλειστεί, άλλοι ως διαφυγή από την πεζή καθημερινότητα και οι περισσότεροι ως ένα δίκαιο και αναπόφευκτο ένοπλο αγώνα, που θα κατέληγε σύντομα στην αποκατάσταση της ειρήνης. [...] **Εξίσου χαρακτηριστική για την έκταση των πατριωτικών αισθημάτων ήταν και η στάση των Ευρωπαίων σοσιαλιστών της εποχής**. Ενώ το 1907, στο Συνέδριο της Στουτγκάρδης, είχαν ορκιστεί “πόλεμο στον πόλεμο”, όταν ο

τελευταίος ξέσπασε, η Σοσιαλιστική Διεθνής αναλώθηκε σε ψηφίσματα και ατελείωτες συζητήσεις. Η πρόταση για την κήρυξη γενικής απεργίας στις εμπόλεμες χώρες για τη ματαίωση του πολέμου δεν υιοθετήθηκε. **Επιπλέον, τα σοσιαλιστικά κόμματα των εμπόλεμων χωρών αποδέχτηκαν την αρχή της εθνικής άμυνας και υποστήριξαν, στη μεγάλη τους πλειοψηφία, τις κυβερνήσεις των χωρών τους. Τα διεθνιστικά ιδεώδη είχαν υπερκεραστεί από τα πατριωτικά αισθήματα [...] Η συνεργασία των συνδικάτων έγινε απαραίτητη στην πολεμική προσπάθεια.** Αλλά και η σύνθεση του εργατικού δυναμικού άλλαξε. Βγαίνοντας από το νοικοκυριό για πρώτη φορά, οι γυναίκες ανέλαβαν κρίσιμους τομείς της παραγωγής και άρχισαν μαζικά να διεκδικούν ίσα δικαιώματα. Πόσο μάλλον, αφού εντάχθηκαν στην αστυνομία και τα βοηθητικά στρατιωτικά σώματα».

Λ3 (2002), σ. 144-148

Ενώ η ίδια καταγραφή τονίζεται και επεξηγείται περισσότερο στην πηγή των σ. 145-146:

[πηγή]

«Τον Αύγουστο του 1914, η εργατική τάξη των περισσότερων ευρωπαϊκών χωρών αποκάλυψε τον πατριωτισμό της: η κήρυξη του πολέμου χαιρετίστηκε με λαϊκές εκδηλώσεις ενθουσιασμού στους δρόμους του Λονδίνου, του Παρισιού, του Βερολίνου, της Βιέννης και της Πετρούπολης. Με τη μοναδική εξαίρεση των κομμάτων της Σερβίας και της Ρωσίας, η επίσημη γραμμή που υιοθετήθηκε από τα διάφορα σοσιαλιστικά κινήματα ήταν εκείνη της υποστήριξης των πολεμικών προσπαθειών των αντίστοιχων κυβερνήσεών τους [...] το εργατικό κίνημα είχε πουλήσει την επαναστατική του ψυχή αντί πινακίου ρεφορμιστικής φακής”.

Πηγή: Dick Geary, *Το ευρωπαϊκό εργατικό κίνημα 1848-1939*, Θεσσαλονίκη 1988, σ.134».

Λ3 (2002), σ. 145-146

Στο Λ4 (2007-2022) η μόνη αναφορά στο εσωτερικό των κοινωνιών στην κατεύθυνση της πλήρους εθνικιστικής-μιλιταριστικής συστράτευσης γίνεται μέσω πηγής, και όχι μέσα στην κύρια αφήγηση:

[πηγή]

«Ο ενθουσιασμός των νέων για τη συμμετοχή τους στον πόλεμο: “Για τους Γάλλους, Άγγλους ή Γερμανούς πολεμιστές δεν υπήρχε αμφιβολία: ο πόλεμος είχε σκοπό την προστασία των πραγματικών συμφερόντων του έθνους. Είχε όμως και μια άλλη σημασία: το 1914 οι στρατιώτες φεύγοντας για τον πόλεμο είχαν βρει ένα ιδεώδες που αντικαθιστούσε, κατά κάποιον τρόπο, τους επαναστατικούς τους πόθους. Αυτό αφορούσε κυρίως τους πιο δυστυχείς και τους λιγότερο συνειδητοποιημένους, που, παραγκωνισμένοι στο περιθώριο της κοινωνίας, αποκαθίστανται τώρα χάρη στον πόλεμο, ξεφεύγοντας όμως έτσι από τις επαναστατικές τους θέσεις [...]. Οι νέοι φεύγουν για τον πόλεμο σαν σε περιπέτεια, ευτυχείς που αλλάζουν ζωή, που ταξιδεύουν, έχοντας όλοι εκπληρώσει το καθήκον και σίγουροι ότι θα ξαναγυρίσουν σύντομα στεφανωμένοι με τις δάφνες της νίκης. Συνεπώς από το 1914 έως το 1918 ο πόλεμος, χωρίς να δημιουργεί την αίσθηση του εξαναγκασμού, θα απελευθερώσει ζωτική ενέργεια και θα γίνει αποδεκτός με ενθουσιασμό από την πλειοψηφία των ανδρών σε μάχιμη ηλικία. Αρκεί να δει

κανείς τη συμπεριφορά των στρατευμένων που φεύγουν για τον πόλεμο: **όλοι βρίσκονται σε εγρήγορση, Γάλλοι, Γερμανοί, Άγγλοι**”.

Μαρκ Φερό, *Ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος, 1914-1918*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1993, σ. 28-29».

Λ4 (2007-2022), σ. 77

3. Συνθήκη Βερσαλλιών και Γερμανία

α) Καμία περιγραφή των όρων

«Τέλος οι Γερμανοί και οι σύμμαχοί των ενικήθησαν. **Ηναγκάστησαν να ζητήσουν ειρήνην και να δεχθούν τους όρους της συνθήκης των Βερσαλλιών** (Νοέμβριος 1918)».

ΣΤ1 (1967-1969), σ. 152

Στο ΣΤ3 (1974-1980) δεν γίνεται καμία αναφορά στην συνθήκη των Βερσαλλιών.

«Ο πόλεμος αυτός κράτησε 4 χρόνια (1914-1918). Στο τέλος οί Γερμανοί καί οί σύμμαχοί τους νικήθηκαν καί **αναγκάστηκαν νά ζητήσουν ειρήνη καί νά δεχτούν τούς όρους τής Συνθήκης τών Βερσαλλιών** (Νοέμβριος 1918)».

ΣΤ4 (1980-1989), σ. 171-172

Ούτε στο ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) γίνεται αναφορά, παρά μόνο στη συμφωνία των Σεβρών και στη νίκη της Αντάντ:

«Ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος, που είχε σκορπίσει αμέτρητες συμφορές τελείωσε το Νοέμβρη του 1918 με νίκη των δυνάμεων της Αντάντ [...] Με τη λήξη του πολέμου, η Ελλάδα πήρε από τη Βουλγαρία τη Δ. Θράκη και με τη **συνθήκη των Σεβρών** πήρε από την Τουρκία την Ανατολική Θράκη, ως έξω από την Κωνσταντινούπολη, καθώς και τα νησιά Ίμβρο και Τένεδο και την περιοχή της Σμύρνης».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011), σ. 249-250 (ίδια διατύπωση και μετά την Αναθεώρηση του 1997, σ. 207-208)

«Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος λήγει στα τέλη του 1918 με **νίκη των Δυνάμεων της Αντάντ**».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 97

β) Απλή ουδέτερη περιγραφή των όρων ειρήνης

«Οί κυριώτεροι όροι τής συνθήκης αυτής είναι οί εξής: 1) Η Γαλλία επανέκτη τήν Αλσατιάν καί τήν Λωρραίνην. 2) Αί γερμανικάί άποικίαί διεμοιράζοντο μεταξύ τών νικητών. 3) Η Γερμανία υπεχρεώθη εἰς τήν πληρωμήν άποζημιώσεων εἰς τās χώρας, αἱ όποιαί έδοκιμάσθησαν άπό τās εἰσβολάς της. Επίσης εἰς παράδοσιν του έμπορικού καί πολεμικού της στόλου καί εἰς τήν μείωσιν του στρατού της εἰς 100.000. 4) Ιδρύετο άνεξάρτητον πολωνικόν κράτος, εἰς τό όποιον παρεχωρείτο διάδρομος μέσω τών γερμανικών εδαφών, διά νά έχη άπ' εϋθείας έξοδον εἰς τήν Βαλτικὴν θάλασσαν.

5) Παρεχωρούντο γερμανικά εδάφη τής Άνω Σιλεσίας προς ιδρυσιν ανεξαρτήτου Τσεχοσλοβακίας».

Γ1 (1966-1976), σ. 218

«Υπεγράφη ουτω ή ειρήνη τών Βερσαλλιών (Ιούνιος 1919). Μέ αυτήν ή Γερμανία έχασεν όλες τās άποικίας της, διάφορα εδάφη και ύπεχρεώθη νά πληρώση τεράστια ποσά διά πολεμικάς επανορθώσεις κλπ».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 156

«Τόν Νοέμβριον τοῦ 1918 οί Γερμανοί υπέγραψαν μέσα εἰς ένα σιδηροδρομικόν ὄχημα τήν παράδοσιν τής Γερμανίας. Κατόπιν συνήλθεν εἰς τās Βερσαλλίας συνέδριον τών νικητριών δυνάμεων τό ὅποιον ἔλαβεν αποφάσεις διά τήν κατάστασιν, ή ὅποια θά ἐπεκράτει εἰς τήν Ευρώπην καί τόν κόσμον μετά τό τέλος του πολέμου. Εκ του πολέμου διελύθη ή Αύστροουγκρική μοναρχία, ιδρύθη Πολωνικόν κράτος, ιδρύθη ἑνωμένον κράτος υπό το ὄνομα Τσεχοσλοβακία, ἔτριπλασιάσθη ή Σερβία, ή ὅποια κατόπιν τής προσαρτήσεως εἰς αυτήν τών επαρχιών Βοσνίας, Ερζεγοβίνης, Κροατίας ὠνομάσθη Νοτιοσλαβία, ιδρύθη ουγγρικόν κράτος καί ἀφηθέθησαν ἀπό τήν Γερμανίαν ἀνατολικά κυρίως περιοχαί καί ή περιοχή Αλσατίας καί Λωρραίνης. Η τελευταία ἐοόθη εἰς τήν Γαλλίαν, ἀπό τήν ὁποίαν ἀφηρέθη προ 50 ἐτών. [...] Η περιοχή Κοινηξβέργης ἔχωρίσθη ἀπό τήν υπόλοιπον Γερμανίαν διά διαδρόμου, του λεγομένου διαδρόμου τοῦ Δάντσιχ πρὸς τον σκοπόν ὅπως ἔχη ή Πολωνία διέξοδον πρὸς τήν θάλασσαν· ὁ διάδρομος αὐτός του Δάντσιχ ἀπετέλεσε μίαν ἀπό τās μεγάλας ἀφορμάς του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου»²¹⁴.

ΚΛ1 (1973), σ. 84

«Με τη συνθήκη των Βερσαλιών (1919), που ρύθμιζε την τύχη της Γερμανίας, έγιναν οι εξής ρυθμίσεις: 1. Η Γαλλία πήρε από τη Γερμανία την Αλσατία και τη Λορένη 2. Μικρές γερμανικές περιοχές δόθηκαν στη Δανία και στο Βέλγιο 3. Τα ανατολικά σύνορα της Γερμανίας διαλύθηκαν και γερμανικά εδάφη περιλήφθηκαν στα νέα κράτη που δημιουργήθηκαν εκεί (Πολωνία, Λετονία, Λιθουανία, Εσθονία) 4. Η Γερμανία έχασε όλες τις αποικίες της και υποχρεώθηκε να παραδώσει σημαντικό μέρος από τα εμπορικά πλοία της στους νικητές και να του αποζημιώσει για τις υλικές ζημιές που είχαν υποστεί».

Γ4 (1984-1991), σ. 267

«Τον Ιούνιο του ίδιου χρόνου υπογράφηκε με τη Γερμανία η Συνθήκη των Βερσαλιών. Σύμφωνα με τη συνθήκη αυτή στη Γαλλία αποδόθηκαν η Αλσατία και η Λωραίνη, που είχαν καταληφθεί από τους Γερμανούς το 1870, και η Πολωνία αναγνωρίστηκε ανεξάρτητο κράτος, εκατόν τριάντα χρόνια ύστερα απ τους διαμελισμούς. Η Γερμανία υποχρεώθηκε να εγκαταλείψει όλες τις αποικίες της, να καταβάλει βαρύτερες πολεμικές επανορθώσεις (240 δισεκατομμύρια χρυσά μάρκα) και να αναγνωρίσει την περιοχή της Ρηνανίας ως αποστρατιωτικοποιημένη ζώνη υπό την εποπτεία της Κοινωνίας των Εθνών.

²¹⁴ Το παράθεμα εντάσσεται εντός αυτού του ερμηνευτικού σχήματος καθώς η περίπτωση του διαδρόμου του Ντάντσιχ αναφέρεται ως μόνο αφορμή του Β΄ Π.Π., ενώ δεν αναφέρονται καθόλου αίτια που προκύπτουν από τον Α΄ Π.Π. όπως π.χ. οι τεράστιες πολεμικές αποζημιώσεις που κλήθηκε να πληρώσει η Γερμανία.

Υποχρεώθηκε επίσης να **περιορίσει το στρατό της** σε 100 χιλιάδες, χωρίς σύγχρονα πολεμικά μέσα και αεροπορία, και το ναυτικό της σε μερικά πλοία επιφανείας χωρίς υποβρύχια. **Η συνθήκη του Μπρεστ-Λιτόφσκ με τη Ρωσία θεωρήθηκε άκυρη ως προς τα κέρδη της Γερμανίας».**

Γ5 (1991-2006), σ. 312-313

«Οι Κεντρικές Δυνάμεις ηττήθηκαν και συνθηκολόγησαν το 1918. **Η Γερμανία υποχρεώθηκε να πληρώσει αποζημιώσεις, ενώ έχασε και πολλά εδάφη».**

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 191

γ) Αρνητική αξιολόγηση της συνθήκης – δυσβάσταχτοι όροι και προετοιμασία νέου πολέμου

«Οί νικηταί εύρεθησαν ενώπιον δυσχερεστάτων προβλημάτων. Τά σπουδαιότερα, εκείνα τά όποια θά έπηρέασουν τήν μεταγενεστέραν εξέλιξιν τής Γαλλίας καί Μ. Βρεταννίας, ήσαν τά προκύψαντα έκ τής οίκονομικής έξαντλήσεως τών δύο δυνάμεων. **Ή γαλλική κυβέρνησις έπεζήτησε νά θεραπεύση τό κακόν διά του έξαναγκασμου τών ήττημένων, όπως πληρώσουν όλα τά βάρη του πολέμου. Αί έπανορθώσεις, τάς όποίας ύπεχρεώθησαν νά καταβάλλουν, θά άποτελέση μίαν άπό τάς αίτίας του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου [...]** Το αποτέλεσμα ήτο νά προκόψουν έκ τής συνελθούσης τόν Ιανουάριον 1919 είς Παρισίους διασκεψεως, είς τήν όποίαν μετέσχε προσωπικώς, **συνθήκαι είρήνης, τάς όποίας, τελικώς, δέν έσεβάσθησαν ούτε οί ήττημένοι, ούτε αί Ήνωμένοι Πολιτείας».**

Γ2 (1969), σ. 21-22

«Οι νικημένοι δέν παραβρέθηκαν στις συνεννοήσεις. Υποχρεώθηκαν νά ύπογράψουν τήν ειρήνη μέ τούς όρους πού καθόρισαν οί νικητές. Γενικά έπικρατούσε μιά **άτμόσφαιρα θολή άπό τήν άγανάκτηση** για τίς πολεμικές καταστροφές, για τίς όποιες θεωρούσαν **ύπεύθυνους τούς νικημένους, άπό μιά τάση για άντεκδίκηση καί για όσο γινόταν περισσότερα ώφελήματα [...]** **Ή Γερμανία καταδικάστηκε σέ τεράστιες πολεμικές έπανορθώσεις σέ είδη καί χρήμα.** **Ή συνθήκη τών Βερσαλλιών, πού οί άντιπρόσωποι τής Γερμανίας ύποχρεώθηκαν νά ύπογράψουν χωρίς συζήτηση, θεωρήθηκε έξοντωτική για τόν γερμανικό λαό καί του δημιούργησε ένα μόνιμο αίσθημα πικρίας [...]** Οί συνθήκες πού έκλεισαν τόν Α΄ παγκόσμιο πόλεμο δέν **ίκανοποίησαν κανένα καί δέ θεωρήθηκαν πώς δημιουργούν μιά μόνιμη κατάσταση στην Εύρώπη. Πολλά κράτη ήταν δυσαρεστημένα [...]** Οί δυσαρέσκειες αυτές άνάμεσα στους συμμάχους **έδιναν τήν εύκαιρία στους νικημένους νά έπωφεληθούν»²¹⁵.**

Γ3 (1976-1984), σ. 302-306

«Οι δυτικοί σύμμαχοι είχαν νικήσει, αλλά **με τι τίμημα!** Εκατομμύρια νεκροί, εκατομμύρια τραυματίες και ακρωτηριασμένοι, ανεξακρίβωτος αριθμός θυμάτων

²¹⁵ Στο Γ3 (1976-1984) υπάρχει αντιδιαστολή άνάμεσα στις ευρωπαϊκές δυνάμεις και τις ΗΠΑ του προέδρου Ουίλσον σχετικά με την σκοποθεσία της συνθήκης των Βερσαλλιών και την διαχείρισή της. Έτσι, περιγράφεται το φιλειρηνικό πνεύμα του Ουίλσον σε αντιδιαστολή με την τάση για άντεκδίκηση των ευρωπαϊκών νικητριών δυνάμεων που εφάρμοσαν RealPolitik πάνω στους ηττημένους, παρακάμπτοντας κρυφά και παραβλέποντας τεχνηέντως τις απόψεις του Ουίλσον (σ. 303).

ανάμεσα στον άμαχο πληθυσμό κατά τη διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων από τις αδέσποτες οβίδες, τις επιδημίες και την πείνα. Στον οικονομικό τομέα η **Ευρώπη εξέρχεται καταστρεμμένη** από τον πόλεμο. Η **καπιταλιστική Ευρώπη** του 19ου αιώνα, δανειστής ολόκληρου του κόσμου, είναι **τώρα χρεωμένη στις Ενωμένες Πολιτείες και οι δημόσιες οικονομίες των κρατών της είναι κλονισμένες**. [...] **δύο βασικές αρχές κυριαρχούν στις συνθήκες που θέτουν τέρμα στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο: η ελευθερία των λαών για αυτοδιάθεση, γεγονός που οδηγεί στη δημιουργία νέων κρατών και η στρατηγική ασφάλεια των νικητών σε συνδυασμό με οικονομικά πλεονεκτήματα. Αυτές οι δύο αρχές συμφωνούν μεταξύ τους. Τα γεγονότα θα απαντήσουν πως όχι.** [...] Η **Γερμανία** υποχρεώθηκε να **αφοπλιστεί**, να **παραχωρήσει** όλες τις αποικίες της, να αναγνωρίσει τις περιοχές της Ρηνανίας και του Σάαρ ως αποστρατικοποιημένες ζώνες και να πληρώσει **βαριές επανορθώσεις στους νικητές** [...] Όλες αυτές οι περιοχές περιλαμβάνουν συμπαγείς γερμανικές μειονότητες, **πολύ λίγο πρόθυμες να δεχτούν τη νέα κατάσταση** [...] Όλες αυτές οι νέες χώρες είναι **πολιτικά και οικονομικά ασταθείς**. Οι μειοψηφίες που περικλείουν, ανικανοποίητες, χωρίς πολιτική ωριμότητα, εμπορούμενες από έντονο εθνικισμό, αποτελούν **ένα συνεχή παράγοντα αστάθειας**».

Λ2 (1983-2007), σ. 66-71

«Οι **συνθήκες που υπογράφηκαν το 1919** ήταν λίγο ή πολύ **εξοντωτικές** για τους νικημένους [...] **Δυσβάσταχτες πολεμικές αποζημιώσεις, διανομή των αποικιών των ηττημένων, αφαίρεση εδαφών** ήταν μερικές από τις νέες ρυθμίσεις που επιβλήθηκαν το 1919. **Με τέτοιες μεθόδους οι νικητές κατέστρεφαν ουσιαστικά τη δυνατότητα οικονομικής ανόρθωσης όλης της Ευρώπης και δημιουργούσαν τις προϋποθέσεις για νέο πόλεμο. Οι προσδοκίες για έναν κόσμο ειρηνικό αποδεικνύονταν στην πράξη ανίσχυρες μπροστά στη βουλμία των εθνικισμών και των οικονομικών υπολογισμών**».

ΚΛ2 (1984), σ. 285-286

«Η αποφυγή ενός νέου πολέμου ήταν στις προθέσεις όχι μόνο των λαών αλλά και των νικητριών χωρών. Αυτό όμως έκλεινε μέσα του και **το σπέρμα ενός νέου πολέμου. Ηττημένοι που τους επιβλήθηκαν όροι εξοντωτικοί και αποκλείονταν από τα νέα δεδομένα τα οποία πλέον διαμορφώνονταν, πριόνιζαν σιγά-σιγά το νέο κορμό του δέντρου της ειρήνης**».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 98

«Οι **ηττημένες χώρες απλώς παρακολούθησαν το Συνέδριο**, όταν οι νικητές επρόκειτο να τους γνωστοποιήσουν το κείμενο της συνθήκης που τις αφορούσε, **γεγονός που θεωρήθηκε ιδιαίτερα ταπεινωτικό από τις ηττημένες χώρες**. [...] θεώρησαν ότι υποχρεώθηκαν να δεχθούν έναν προκαθορισμένο και “καθ’ υπαγόρευσιν” διακανονισμό και **επιδίωξαν την αναθεώρηση των συνθηκών της ειρήνης** [...] **το τελικό ποσό που επέβαλε η ειδική επιτροπή ήταν υπερβολικά υψηλό, 132 δισεκατομμύρια χρυσά μάρκα (= 33 δισεκατομμύρια δολάρια)**. Επιπλέον, με το άρθρο 231 (την περίφημη ρήτρα της “ενοχής για τον πόλεμο”), οι νικητρίες δυνάμεις θεώρησαν **υπεύθυνη για τον πόλεμο και τις συνέπειες του τη Γερμανία και τις συμμάχους της**. Βασισμένες σε αυτή τη ρήτρα **απαίτησαν την επ’ αόριστον καταβολή πολεμικών επανορθώσεων**. Οι όροι της συνθήκης μόλις έγιναν γνωστοί **έθιξαν το εθνικό αίσθημα του γερμανικού λαού και προκάλεσαν έντονες**

αντιδράσεις. [...] Το σοκ που προκάλεσε η συνθήκη, ωστόσο, είχε ως συνέπεια την απόρριψή της από την πλειονότητα των Γερμανών και, αργότερα, σε συνδυασμό με τον ανεξέλεγκτο πληθωρισμό, ενίσχυσε τις ακραίες εθνικιστικές τάσεις και συνέβαλε καθοριστικά στην ενίσχυση του ναζιστικού κόμματος».

Λ3 (2002), σ. 156-158

«Οι ηττημένοι, οι ουδέτεροι και η Σοβιετική Ένωση δεν κλήθηκαν. Οι αποφάσεις καθορίστηκαν από την ανάγκη αναδιαμόρφωσης του πολιτικού χάρτη της Ευρώπης, την επιδίωξη της Γαλλίας να εξουθενώσει τη Γερμανία και την επιθυμία των Δυνάμεων να εγκλωβίσουν το νέο σοβιετικό καθεστώς της Ρωσίας [...] Η συνθήκη των Βερσαλιών (Ιούνιος 1919) υποχρέωνε τη Γερμανία να παραχωρήσει εδάφη της στη Γαλλία, στο Βέλγιο, στη Δανία και στις νεοσύστατες Πολωνία, Τσεχοσλοβακία και Λιθουανία, να αναγνωρίσει τη Ρηνανία και το Σάαρ (γερμανικές περιοχές στα γαλλογερμανικά σύνορα) ως αποστρατιωτικοποιημένη ζώνη, να πληρώσει βαριές πολεμικές αποζημιώσεις, να εγκαταλείψει τις αποικίες της και τα εδάφη που είχε κερδίσει από τη Ρωσία με τη συνθήκη του Μπρεστ-Λιτόφσκ και να περιορίσει στο ελάχιστο τις ένοπλες δυνάμεις της, ουσιαστικά να αφοπλιστεί. [...] μετά το τέλος του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου οι νικήτριες χώρες της Αντάντ επέβαλαν στους ηττημένους εξοντωτικούς όρους, υπονομεύοντας, έτσι, την ειρήνη».

Γ6 (2006-2022), σ. 97-99

«Η Γερμανία, ειδικά, είχε πρόσθετους λόγους να επιθυμεί την αναθεώρηση ή και την κατάργηση της συνθήκης ειρήνης που είχε υποχρεωθεί να υπογράψει, επειδή, εκτός από την απώλεια εδαφών, την πολεμική αποζημίωση και την αποστρατικοποίηση της Ρηνανίας, υποχρεώθηκε να διαλύσει την πολεμική της μηχανή και να διατηρεί περιορισμένες μόνο στρατιωτικές δυνάμεις. Ο αφοπλισμός της Γερμανίας, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η χώρα καταδικάστηκε επίσημα ως υπεύθυνη για τον πόλεμο και για τις συνακόλουθες καταστροφές, προσέβαλε τους Γερμανούς και εννόησε την ανάπτυξη ακραίων εθνικιστικών κινημάτων, με πρώτο και κύριο το ναζιστικό, που υπονόμισαν τη Γερμανική Δημοκρατία της Βαϊμάρης και οδήγησαν τελικά στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο».

Λ4 (2007-2022), σ. 86-87

4. Επαναστάσεις στην Ευρώπη μετά τον Α΄ Π.Π. και χαρακτήρας τους

[αναφέρονται²¹⁶; πώς κι από ποιους καταστέλλονται; ποιες οι συνέπειές τους και οι συνδέσεις τους με τα μετέπειτα φασιστικά καθεστώτα;]

α) Καμία αναφορά

ΣΤ1 (1967-1969)

ΚΛ1 (1973)

ΣΤ3 (1974-1980)

ΣΤ4 (1980-1989)

²¹⁶ Εκτός της Οκτωβριανής επανάστασης που, λόγω της σπουδαιότητάς της, καθώς και της διάρθρωσης της ύλης των περισσότερων εγχειριδίων, εξετάζεται ξεχωριστά στην επόμενη κατηγορία.

Στο ΚΛ2 (1984) δεν υπάρχει καμία σχετική αναφορά, όμως ασχολείται θεματικά με τον Α΄ Π.Π. κυρίως ως προϋπάρχον ιστορικό πλαίσιο για τον Μικρασιατικό Πόλεμο. Στο Γ4 (1984-1991) δεν γίνεται καμία αναφορά· πράγμα περίεργο και αναπάντεχο αφού το βιβλίο γράφεται από μία μαρξιστική ιστοριογραφική οπτική. Επίσης, καμία σχετική αναφορά δεν υπάρχει στα:

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)

ΣΤ6 (2006-2007)

ΣΤ7 (2012-2022)

β) Αόριστες ελλιπείς αναφορές – χωρίς να προσδιορίζεται το είδος/χαρακτήρας των επαναστάσεων

«Ήτο φανερόν πλέον ότι ή Γερμανία είχε μείνει μόνη καί δεν άντειχε περισσότερον. Τέσσαρα έτη ταλαιπωριών ειχον κάμψει τό φρόνημα καί τήν μαχητικότητα του γερμανικού λαού. Επαναστάσεις έξεδηλώθησαν, έκ τών όποιων ή σοβαρώτερα εις τον ναύσταθμον τού Κιέλου, ενώ ό Κάιζερ κατέφυγεν άναξιοπρεπώς εις Ολλανδίαν».

Γ1 (1966-1976), σ. 217

«Εις τήν Γερμανίαν έσημειώθησαν επαναστάσεις καί τήν 11ην Ν/βρίου 1918 υπεγράφη ανακωχή εις τό στρατηγείον του Φόζ».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 155

«Οί Γερμανοί προσπάθησαν νά συνεχίσουν τόν πόλεμο, **άλλά έσωτερικές παραχές** ανάγκασαν τόν Γουλιέλμο Β΄ νά παραιτηθή καί νά καταφύγη στην Ολλανδία. Τόν Νοέμβριο 1918 **άνακηρύχτηκε ή δημοκρατία στη Γερμανία** καί έγινε άνακωχή».

Γ3 (1976-1984), σ. 302

«ο γερμανικός λαός έδειχνε πια συμπτώματα κόπωσης. Τον Οκτώβριο τα πληρώματα του στόλου στο Κιέλο στασίασαν και ακολούθησαν εξεγέρσεις σε άλλες πόλεις και μέσα στο Βερολίνο (1 Νοεμβρίου). Ο Κάιζερ Γουλιέλμος Β΄ εγκατέλειψε το θρόνο και κατέφυγε στην Ολλανδία και στις 11 Νοεμβρίου η κυβέρνηση του σοσιαλδημοκράτη Έμπερτ υπόγραψε ανακωχή».

Γ5 (1991-2006), σ. 305

«Οι νικητές χρεοκόπησαν και εξαντλήθηκαν. Σε κάποιες από τις ηττημένες χώρες ήρθε η επανάσταση. Ο χάρτης της Ευρώπης ξανασχεδιάστηκε».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 98

γ) Συγκεκριμένες αναφορές (και) στον χαρακτήρα των επαναστάσεων

«Η ήττα είχε βαρυτάτας συνεπείας επί τής τύχης τών Κεντρικών Αύτοκρατοριών καί τών Συμμάχων των. Ήδη, προ τής άνακωχής, **επαναστατικάί εκδηλώσεις** καί άττοσυνθετικά φαινόμενα έσημειώθησαν. [...] Είς τήν Βιέννην έγινε άπόπειρα καταλήψεως τής έξουσίας υπό τών κομμουνιστών. Εύτυχώς, **άπέτυχεν**. Είς τήν Βουδαπέστην, όμως, **άνάλογος άπόπειρα έπέτυχεν**. Η Ούγγαρία επί ώρισμένους

μήνας του 1919 **έγνώρισε τά δεινά του υπό τόν Μπέλα Κούν κομμουνιστικού καθεστώτος**. Έπαναστατικάί έκδηλώσεις έσημειώθησαν καί είς **Γερμανίαν**. Ήρχισαν μέ τήν εξέγερσιν τών πληρωμάτων του γερμανικού στόλου είς Κίελον, τήν 3ην Νοεμβρίου 1918, καί ώλοκληρώθησαν μέ τήν **επανάστασιν του Βερολίνου**, τήν 9ην Νοεμβρίου. **Η μοναρχία άνετράπη καί άνεκηρύχθη δημοκρατία**. Ο Αύτοκράτωρ Γουλιέλμος Β΄ κατέφυγεν είς Ολλανδίαν, όπου παρέμεινε μέχρι του θανάτου του (1941). **Απόπειρα όμως τών κομμουνιστών νά καταλάβουν την έξουσίαν συνεντρίβη**».

Γ2 (1969), σ. 19-20

Στο **Λ2 (1983-2007)** υπάρχουν εκτεταμένες και αναλυτικές αναφορές (στο επίπεδο της συγκεκριμένης εξιστόρησης) στο ζέσπασμα των ευρωπαϊκών επαναστάσεων στο τέλος του Α΄ Π.Π. Στην περιγραφή αυτών αφιερώνονται περίπου 3-4 σελίδες (σ. 140-143) με την βασική ερμηνεία τους να είναι πως αυτές ξεσπούν με αντικειμενικούς όρους-αίτια τα ανθρώπινα θύματα και την βαθιά οικονομική και κοινωνική ανισότητα που ο πόλεμος επιδεινώνει και υποκειμενικό παράγοντα-αίτιο την δράση της Γ΄ Διεθνούς και το παράδειγμα της Οκτωβριανής επανάστασης. Δεν καταγράφουμε τις αναφορές στις επαναστάσεις σε Γερμανία και την Ουγγαρία (καθώς γίνεται όλη τους η εξιστόρηση από υποστηρικτική σκοπιά και είναι αρκετά μακροσκελής), ωστόσο καταγράφουμε τις αναφορές που γίνονται στο επαναστατικό κύμα που ξεσπά ακόμα και στις νικήτριες χώρες του Α΄ Π.Π., κάτι το οποίο αποτελούσε εξόχως νέο στοιχείο για τα εγχειρίδια μέχρι τότε:

«Η Ευρώπη εξέρχεται από τον πόλεμο καταστρεμμένη και χρεωμένη. Ο πληθωρισμός και η ακρίβεια προϊόντων βασικής κατανάλωσης καθιστούν **δύσκολη τη ζωή της εργατικής τάξης**. Εάν οι πολεμικές ανάγκες είχαν ευνοήσει μερικούς νεόπλουτους, **οι εργάτες, οι μικροϋπάλληλοι, οι συνταξιούχοι και οι φτωχοί χωρικοί υποφέρουν από το χάσμα που ανοίγεται** ανάμεσα στις τιμές, οι οποίες αυξάνουν ταχύτατα, ενώ τα εισοδήματα παραμένουν στάσιμα ή μειώνονται. Ακόμη ο πόλεμος είχε εξάψει τους **πόθους των ανθρώπων για ισότητα και είχε γεννηθεί ένα βαθύ μίσος για τις συντηρητικές δυνάμεις, δυναστείες, μεγαλοαστική τάξη, στρατιωτικούς κύκλους, που τις θεωρούσαν υπεύθυνες για την παγκόσμια σύρραξη**. Η **Τρίτη Διεθνής**, που ιδρύθηκε στη Μόσχα το Μάρτιο του 1919, θα προσπαθήσει να εκμεταλλευτεί αυτή την κατάσταση και **να συντονίσει τις δυσαρέσκειες των λαών**. Στη **Γερμανία** [...] Στην **Ουγγαρία** [...] Στις νικήτριες χώρες του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου η **επαναστατική πίεση** εκδηλώνεται με **ισχυρό απεργιακό κύμα** που πλήττει τη **Μεγάλη Βρετανία** (σιδηροδρομικοί, ανθρακωρύχοι), τη **Γαλλία** (άνοιξη 1919 και 1920) και την **Ιταλία**. Ιδιαίτερα στην Ιταλία οι απεργίες στη διάρκεια του καλοκαιριού του 1920 **παίρνουν χαρακτήρα καθαρά επαναστατικό**».

Λ2 (1983-2007), σ. 140-142

«Τα πνεύματα στην εποχή ανάμεσα στους δύο πολέμους ήταν οξυμμένα και οι αντιπαραθέσεις βίαιες. Στο τέλος του **Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου είχαν ξεσπάσει κοινωνικές επαναστάσεις**. Στη **Ρωσία**, τη χώρα της απολυταρχίας, η **επανάσταση επικράτησε** χάρη σ' ένα πειθαρχημένο κόμμα με αρχηγό τον Λένιν. Πολλοί την συνέκριναν με τη Γαλλική Επανάσταση, ως την αρχή μιας νέας εποχής,

και τα μηνύματά της βρήκαν αποδέκτες σ' ολόκληρο τον κόσμο, όπου οργανώθηκαν κομμουνιστικά κόμματα. Στη Γερμανία ξέσπασε επανάσταση. Το ίδιο και στην Ουγγαρία. Επαναστατικές απεργίες και διαδηλώσεις, σ' όλες σχεδόν τις ευρωπαϊκές πόλεις, φούντωναν τις ελπίδες, αύξαναν όμως και τους φόβους για μια επικείμενη παγκόσμια ανατροπή της κοινωνικής τάξης».

ΚΛ4 (1998), σ. 183-184

«Η σφαγή και οι θυσίες του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου παντού προκάλεσαν αναβρασμό στον πληθυσμό. Σε όλες τις ηττημένες χώρες ξέσπασαν επαναστάσεις [...] Στα τελη εκείνης της χρονιάς και τους πρώτους μήνες της επόμενης, κύματα απεργιών, συμβουλευτικών οργανώσεων, ανταρσιών κι εξεγέρσεων συγκλόνισαν από άκρη σε άκρη ολόκληρη την ήπειρο. Στην ηττημένη Βουλγαρία δημοκρατικά κυριάρχησε το ριζοσπαστικό καθεστώς του αγροτιστή Σταμπολίσκου. Είχε την υποστήριξη της συντριπτικής πλειοψηφίας, ήταν φιλειρηνικό, κατήγγειλε τα όνειρα της Μεγάλης Βουλγαρίας και εγκαινίασε σημαντικές πολιτικές και κοινωνικές μεταρρυθμίσεις. Ανατράπηκε το καλοκαίρι του 1922 με στρατιωτικό πραξικόπημα, που οργάνωσε ένας συνασπισμός μοναρχικών, αλτρωτιστών και σοσιαλδημοκρατών! Χιλιάδες αγροτιστές δολοφονήθηκαν τότε, μεταξύ τους και ο ίδιος ο πρωθυπουργός. Στη Γερμανία αλλεπάλληλες εξεγέρσεις ανέτρεψαν τη μοναρχία, αλλά τελικά οι επαναστάτες Σπαρτακιστές ηττήθηκαν από μια πρόσκαιρη συμμαχία ακροδεξιών και σοσιαλδημοκρατών. Οι ηγέτες τους, Ρόζα Λούξεμπουργκ και Καρλ Λίμπκνεχτ, δολοφονήθηκαν άγρια, όπως και πολλοί άλλοι διανοούμενοι και συνδικαλιστές. Η Φινλανδία ερημώθηκε από έναν αίματηρό πόλεμο μεταξύ αριστεράς και δεξιάς. Στην Ουγγαρία, τέλος, σε άλλη μία δηλαδή από τις ηττημένες χώρες, επιβίωσε μερικούς μήνες η σοβιετική δημοκρατία του Μπέλα Κούν. Την κατέλυσε η εισβολή του ρουμανικού στρατού, ο οποίος επανέφερε την κυριαρχία των γαιοκτημόνων. Το φιλομοναρχικό καθεστώς του Ναυάρχου Χόρτυ, μισαλλόδοξο και αντικοινοβουλευτικό».

Λ3 (2002), σ. 149-152

«Στη Γερμανία ξέσπασε σοσιαλιστική επανάσταση που ανέτρεψε τον κάιζερ (: αυτοκράτορας) Γουλιέλμο Β΄ και έφερε στην εξουσία το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα [...] Στη Γερμανία, μετά από εξεγέρσεις (1918-1919) που οδήγησαν στην κατάργηση της μοναρχίας, οι σπαρτακιστές, ριζοσπάστες σοσιαλιστές, οργάνωσαν επανάσταση (Οκτώβριος 1918), αλλά τελικά ηττήθηκαν. Στην Ουγγαρία εκδηλώθηκε επανάσταση (1919) και επικράτησε για λίγο σοβιετικό καθεστώς, που, όμως, ανατράπηκε. Στις νικήτριες χώρες της Αντάντ (Βρετανία, Γαλλία, Ιταλία) εκδηλώθηκαν μεγάλες απεργίες. Τότε άρχισαν να δημιουργούνται στην Ευρώπη τα πρώτα κομμουνιστικά κόμματα. Τα κόμματα αυτά εμπνέονταν από την οκτωβριανή επανάσταση και μάχονταν για την αναμόρφωση της κοινωνίας όχι μέσα από μεταρρυθμίσεις αλλά με επανάσταση».

Γ6 (2006-2022), σ. 91-96

Ενώ στο Λ4 (2007-2022) οι «εξεγέρσεις-επανάστασεις» ως όροι παραλείπονται και αναφέρονται ως «αναστατώσεις» υπό την έννοια ότι προκαλούν σοβαρή ανησυχία στον κόσμο γενικά:

«Τέλειωσε έτσι ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος ύστερα από τεράστιες καταστροφές και μεγάλες πολιτικές και κοινωνικές αναστατώσεις [...] Η εκδήλωση δύο κομμουνιστικών επαναστατικών κινήματων, των Σπαρτακιστών στη Γερμανία, τον Ιανουάριο του 1919, και του Μπέλα Κουν (Bela Kun) στην Ουγγαρία, την άνοιξη του ίδιου έτους, προξένησε σοβαρές ανησυχίες σε έναν κόσμο που παρακολουθούσε με αγωνία την εμφύλια σύρραξη στη Ρωσία».

Λ4 (2007-2022), σ. 80, 96

Συγκριτική Ανάλυση και Μετασχηματισμός των ερμηνευτικών σχημάτων

Μετά από την καταγραφή των παραθεμάτων στα ερμηνευτικά σχήματα κάθε ερευνητικού ερωτήματος που θέσαμε για την θεματική κατηγορία του Α΄ Π.Π. (στο διεθνές πλαίσιο, εκτός της εμπλοκής της Ελλάδας), θα προχωρήσουμε στην συγκριτική τους ανάλυση, ώστε να αναδειχθούν οι μετασχηματισμοί τους για την εξεταζόμενη περίοδο 1967-2022. Μέσα από την εικόνα του πώς διομορφώνονται τα ερμηνευτικά σχήματα για κάθε ερευνητικό ερώτημα θα αναδειχθεί η συνολική εικόνα για το πώς διαμορφώνεται το γενικό αφήγημα της κατηγορίας στα σχολικά εγχειρίδια όλης της εξεταζόμενης περιόδου και στο πώς αυτό μετασχηματίζεται στις διάφορες χρονικές περιόδους εντός της.

Προτού, ωστόσο, προχωρήσουμε στην καθαυτή συγκριτική ανάλυση, θεωρούμε χρήσιμο και ενισχυτικό αυτής να παρουσιάσουμε ορισμένες εμπειρικές γενικές επιστημάνσεις του τρόπου με τον οποίο προσεγγίζουν τα εγχειρίδια την περίοδο, παραθέτοντας παράλληλα και ορισμένα ενδιαφέροντα σημεία τους που δεν συμπεριλήφθηκαν στα βασικά ερμηνευτικά σχήματα, αλλά λειτουργούν συμπληρωματικά. Συγκεκριμένα:

Στο Γ1 (1966-1976) γίνεται εξαιρετική υμνολογία στον πρόεδρο Ουίλσον ως φιλειρηνιστή και ανθρωπιστή, στα ιδανικά του οποίου οφείλεται η ίδρυση της Κοινωνίας των Εθνών που «αποτελεί εξέλιξιν των αρχαίων ελληνικών Αμφικτυονιών και των “Κοινών των Ελλήνων”», ενώ επίσης «ίδρυσε τον Διεθνή Οργανισμόν εργασίας δια την προστασίαν των εργατών όλου του Κόσμου»²¹⁷, την ίδια ώρα που δεν γίνεται καμία αναφορά στις ενώσεις των εργατικών-σοσιαλδημοκρατικών-κομμουνιστικών κομμάτων, όπως στην Β΄ Διεθνή.

Στο Γ2 (1969) υπάρχει το εξής πολύ ενδιαφέρον σχήμα (από την άποψη της κυρίαρχης ιδεολογίας και του ωμού αντικομμουνισμού που εκφράζει). Ο Α΄ Π.Π. παρομοιάζεται με τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, στον οποίο οι Έλληνες πολεμούν μεταξύ τους και η κίνηση αυτή συνταράσσει τους βαρβάρους, οι οποίοι βλέπουν τους Έλληνες να εξασθενούν συνολικά μέσα από αυτόν τον μεταξύ τους πόλεμο και το εκμεταλλεύονται. Ο Α΄ Π.Π. παρουσιάζεται λοιπόν σαν τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, όπου στην θέση των αρχαίων Ελλήνων βρίσκονται οι Ευρωπαίοι που πολεμούν μεταξύ τους και ο πόλεμος αυτός συνταράσσει τους βάρβαρους στην θέση των οποίων βρίσκονται οι μπολσεβίκοι-κομμουνιστές, οι οποίοι βρίσκουν την

---

²¹⁷ Γ1 (1966-1976), σ. 219

ευκαιρία να εκμεταλλευτούν την συνολική εξασθένηση των Ευρωπαίων²¹⁸. Καταλήγει με το πολύ ενδιαφέρον, επίσης, συμπέρασμα για την σχέση του Α΄ Π.Π. και της οκτωβριανής επανάστασης, για την ιστορία πριν το 1914 και μετά απ' αυτό:

«Μέχρι το 1914, ή Εύρωπη έκυριάρχει τού κόσμου και ό έλληνοχριστιανικός πολιτισμός άπετέλει μοναδικόν οδηγόν τής άνθρωπότητος. Έπρεπε νά σβήσουν τά φώτα, διά νά ήμπορέση μία άσήμαντος μειονοψηφία νά έπιβάλη είς έκατομμύρια άνθρώπων ενα σύστημα άρνήσεως του άνθρώπου και νά συνεχίξη έπιδιώκουσα την έπέκτασίν του έφ' όλοκλήρου του πλανήτου. Ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος δεν έτάραξεν, άπλώς, τους βαρβάρους. Τους προήγαγεν είς δέσποτας μεγάλου τμήματος του πλανήτου».

Γ2 (1969), σ. 7-8

Στα βιβλία του Δημοτικού δεν γίνονται αναφορές στην πορεία του Α΄ Π.Π. και στις ευρωπαϊκές μάχες, μέτωπα και εξελίξεις πέρα από την αρχή του και την εμπλοκή της Ελλάδας σε αυτόν, ούτε υπάρχει κάποια αναφορά στα συγκεκριμένα αποτελέσματα που είχε αυτός (συνθήκες ειρήνης, νέα κατάσταση Ευρώπης και κόσμου κ.λπ.) πέρα από αυτά που αφορούσαν στενά την Ελλάδα και την εδαφική της επέκταση. Στα βιβλία του Δημοτικού γενικά υπάρχει αλλού λιγότερο κι αλλού περισσότερο στενή ελληνοκεντρική οπτική για τον Α΄ Π.Π.: αναφέρονται μόνο όσα αφορούν και την Ελλάδα.

Στο ΚΑ2 (1984) για πρώτη φορά δίνονται τα οικονομικά κίνητρα πίσω από την διακήρυξη των 14 σημείων του Ουίλσον, κάτι το οποίο αποδίδεται σε άλλα εγχειρίδια σε καθαρά φιλειρηνικά και ανθρωπιστικά ιδεώδη. Αντίθετα, εδώ επιχειρείται να αποκαλυφθεί η κυρίαρχη ιδεολογία πίσω απ' αυτήν την κίνηση, η οποία προϋπάρχει της διακήρυξης των 14 σημείων και προωθεί την οικονομική στρατηγική που ευνοεί τον καπιταλιστικά-ιμπεριαλιστικά ισχυρότερο «παίκτη» της παγκόσμιας σκακιέρας: υπό αυτήν την έννοια εδώ έχουμε μια ευθεία κριτική στις ΗΠΑ:

«οι Ηνωμένες Πολιτείες ενδιαφέρονταν κυρίως για το “άνοιγμα” των αγορών, για ελεύθερο ανταγωνισμό, που ευνοεί συνήθως τους ισχυρούς, ενώ προβάλλεται συνήθως με το αθώο και γοητευτικό έμβλημα του οικονομικού φιλελευθερισμού, που εύλογα συγκινεί όλους [...] Ένα μέρος της δικαιολόγησης του πολέμου ήταν οι διακηρύξεις αρχών που θα επικρατούσαν στον αιματοβαμμένο πλανήτη τον καιρό της ειρήνης. Σαν βάλσαμο παρηγοριάς έγιναν δεκτά από πολλούς Ευρωπαίους τα 14 σημεία της διακήρυξης του αμερικανού προέδρου W. Wilson το Γενάρη του 1918. Ανάμεσα σε άλλα υποσχόταν: ελευθερία των θαλασσών, αυτοδιάθεση των λαών, κατάργηση της μυστικής διπλωματίας, διεθνή διαιτησία και άλλα αγαθά για το μεταπολεμικό κόσμο. Για άλλους λόγους άλλοι λαοί συγκινούνταν πιο πολύ από τις διακηρύξεις των ηγετών της ρωσικής Επανάστασης».

ΚΑ2 (1984), σ. 283-285

Στο Α2 (1983-2007) οι κυρίαρχες ερμηνείες εντάσσονται στο πλαίσιο της μαρξιστικής ιστοριογραφίας και εκπηγάζουν από το οικονομικό πλαίσιο και την σφαίρα παραγωγής και κυκλοφορίας του κεφαλαίου στην κατεύθυνση της «θεωρίας

---

²¹⁸ Γ2 (1969), σ. 7-8

της εξάρτησης» στην ιμπεριαλιστική αλυσίδα. Εξ αυτού, υπάρχει συνεχώς μέριμνα για επισήμανση των οικονομικών αντιθέσεων αναπτυγμένων-υπανάπτυκτων και εκβιομηχανισμένων-αγροτικών χωρών, ένας διαχωρισμός που προσιδιάζει στην μαρξιστική τάση ανάλυσης «αναπτυγμένης εκβιομηχανισμένης μητρόπολης vs υπανάπτυκτης αγροτικής περιφέρειας». Υπάρχει για πρώτη φορά στα εγχειρίδια τόση μεγάλη πληθώρα αναφορών από τη μία στο αντιπολεμικό μήνυμα και κίνημα μερίδας των λαών (εργατών, συνδικαλιστικών, κομμουνιστών κ.λπ.) και από την άλλη στην επισήμανση της εθνικιστικής και μιλιταριστικής προπαγάνδας των κυρίαρχων τάξεων για την συμμετοχή των υποτελών τάξεων στον Α΄ Π.Π..

Στο Γ4 (1984-1991), αν και αναφέρεται ως νέο στοιχείο του πολέμου η χρήση της ψυχολογικής βίας, της κατατρομοκράτησης των κοινωνιών και των ψυχολογικών επιπτώσεων που είχε στις κοινωνίες μετά το τέλος του πολέμου, εντούτοις δεν γίνεται καμία αναφορά στις ευρωπαϊκές επαναστάσεις που ξεσπούν στο τέλος του Α΄ Π.Π., ούτε στην προπαγάνδα των κυβερνήσεων που καλλιεργεί τον εθνικισμό και τον μιλιταρισμό, ούτε στις – ισχνές έστω – αντιπολεμικές φωνές του εργατικού-συνδικαλιστικού και κομμουνιστικού κινήματος των εμπόλεμων χωρών.

Στο Α3 (2002) γίνεται ευθεία κριτική στο πνεύμα των 14 σημείων των Ουίλσων επιχειρώντας να αποκαλυφθεί η ιμπεριαλιστική και αντικομμουνιστική του στόχευση σε μια πιο ραφιναρισμένη εκδοχή μέσω των «Έντολών», ενώ αναφέρονται αναλυτικά και διεξοδικά τα κίνητρα των νικήτριων χωρών για οικονομική ιμπεριαλιστική κατίσχυση:

«Η επικράτηση του **επαναστατικού καθεστώτος των Μπολσεβίκων στη Ρωσία** [...] λειτουργούσε ως **πόλος έλξης για τα διάφορα επαναστατικά κινήματα στην Ευρώπη**, ήταν επίσης ένα από τα **σοβαρότερα προβλήματα**, στα οποία έπρεπε να δοθεί ικανοποιητική **απάντηση, που θα “προστάτευε” τις αστικές κυβερνήσεις της Ευρώπης** [...] οι νικήτριες δυνάμεις, στις συνθήκες ειρήνης που συνήψαν, προσπάθησαν να εφαρμόσουν την **αρχή της αυτοδιάθεσης των εθνών σε συνδυασμό με τη διασφάλιση από τον “κίνδυνο” του Μπολσεβικισμού**. Κατά την επαναχάραξη του χάρτη της Ευρώπης επιδίωξαν αφενός να απομονώσουν την επαναστατική Ρωσία, **ευνοώντας τη δημιουργία μιας “ασπίδας” από αντικομμουνιστικά κράτη**».

Α3 (2002), σ. 156

Περνάμε τώρα στην καθαυτή συγκριτική ανάλυση των ερμηνευτικών σχημάτων που εντοπίστηκαν εξετάζοντάς τα στον άξονα του χρόνου.

Όσον αφορά το 1ο ερευνητικό ερώτημα που αφορούσε τα αίτια του Α΄ Π.Π. ανιχνεύθηκαν 4 ερμηνευτικά σχήματα. Κατ' αρχάς, (α) καμία αναφορά σε αίτια με παράλληλη αναφορά μόνο στην αφορμή του Α΄ Π.Π. ή γενικά στο «ξέσπασμα» εκ του μηδενός δεν υπάρχει από το 1967 μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1980 σε 4 εγχειρίδια, εκ των οποίων τα 3 είναι όλα του Δημοτικού αυτής της περιόδου.

Στα εγχειρίδια που αναφέρουν τα αίτια του Α΄ Π.Π. πέρα από την αφορμή διακρίθηκαν 3 ερμηνευτικά σχήματα. Αυτό που περιγράφει πως (β) όλες οι χώρες προκαλούν την ένταση, αλλά περισσότερο προκαλεί η Γερμανία και συνεπώς φέρει την βασική, αλλά μη αποκλειστική και μονομερή ευθύνη, το οποίο υπάρχει συνολικά

σε 5 εγχειρίδια: εκτείνεται από το 1967 μέχρι το τέλος της χούντας και μετά επιστρέφει από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 μέχρι σήμερα.

Παράλληλα με αυτό, «τρέχει» το δεύτερο σχήμα που υποστηρίζει πως (γ) όλες οι μεγάλες δυνάμεις εξίσου προκαλούν τον οικονομικό, στρατιωτικό ανταγωνισμό, όλες διεκδικούν και προκαλούν την ένταση και το ξέσπασμα του πολέμου [«ουδέτερη» γεωπολιτική οπτική]. Αυτό υπάρχει σε 3 εγχειρίδια και καλύπτει χρονικά την ίδια περίοδο με το σχήμα (β): από το 1967 μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και μετά επιστρέφει από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 μέχρι σήμερα. Ως μια ιδιαίτερη απόχρωση αυτού του σχήματος, αφού κινείται στην ίδια λογική, μπορεί να θεωρηθεί αυτή που διακρίνεται στο εν χρήσει εγχειρίδιο του Λυκείου από το 2007, όπου για τα αίτια του Α΄ Π.Π. εισάγεται το σχήμα αντίθεσης μεταξύ ευρωπαϊκών αξιών και πολιτισμού έναντι σε φαινόμενα βίας, πολιτικής αναταραχής και γενικότερης αποσταθεροποίησης του φιλελεύθερου status quo που η ποσοτική τους συσσώρευση οδηγεί σταδιακά στο ξέσπασμα του πολέμου.

Το τρίτο ερμηνευτικό σχήμα διαχωρίζεται από τα πρώτα δύο, καθώς αυτό (δ) εντάσσει τα αίτια του Α΄ Π.Π. (είτε προκαλούν όλες οι χώρες εξίσου, είτε κυρίως η Γερμανία) στο πλαίσιο του γενικευμένου ιμπεριαλιστικού πλαισίου και όχι μόνο στο πλαίσιο ενός αόριστου γεωπολιτικού ή οικονομικού ανταγωνισμού. Αυτό υπάρχει, στον έναν ή τον άλλο βαθμό, σε 9 εγχειρίδια. Χρονικά, εμφανίζεται από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 (όταν και σταματάνε τα πρώτα δύο), κυριαρχεί κυρίως την δεκαετία του 1980 και συνεχίζεται μέχρι σήμερα εξασθενημένο, καθώς από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 μέχρι σήμερα συνυπάρχει με τα άλλα δύο ερμηνευτικά σχήματα.

Όσον αφορά το 2ο ερευνητικό ερώτημα, το πρώτο σκέλος αφορούσε (α) τα χαρακτηριστικά μοναδικότητας του πολέμου μέχρι εκείνη την εποχή. Σχετικές αναφορές υπάρχουν σε 9 εγχειρίδια καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο και κυρίως μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 2000, ωστόσο διακρίνονται ποιοτικά και ερμηνευτικά διαφορετικές εμφάνσεις. Μέχρι τις αρχές του 1970, η έμφαση δίνεται είτε στον (i) τεράστιο αριθμό των θυμάτων, είτε στο ότι αυτός (ii) προξένησε την γέννηση της «απειλής» του κομμουνισμού και του μπολσεβικισμού. Μετά, μέχρι τα μέσα του 1970 η έμφαση δίνεται στην (iii) συμμετοχή των κοινωνιών σε αυτόν και στη μη διάκριση μεταξύ μαχόμενων στρατών και αμάχων πληθυσμών, ενώ από την δεκαετία του 1980 μέχρι το 2007 αναφέρεται (iv) η πληθώρα των ριζικών αλλαγών που επέφερε ο Α΄ Π.Π. σε όλο το κοινωνικοπολιτικό, οικονομικό, γεωπολιτικό και ψυχολογικό-ανθρωπολογικό φάσμα, περιγράφοντας ουσιαστικά έναν τελείως διαφορετικό κόσμο από το 1918 και μετά, εξαιτίας του Α΄ Π.Π. Τέλος, από το 2007 μέχρι σήμερα η έμφαση επιστρέφει ξανά στον (i + iii) αριθμό των θυμάτων και των χωρών που ενεπλάκησαν, σε εμπειρικά-περιγραφικά στοιχεία δηλαδή, δίχως να εισχωρούν στην ανάλυση της ουσίας των μετασχηματισμών που προκαλεί σε όλο το φάσμα ο Α΄ Π.Π..

Στο δεύτερο σκέλος που αφορούσε το εσωτερικό των κοινωνιών των εμπόλεμων χωρών, δεν γίνεται (β) καμία αναφορά συνολικά σε 13 εγχειρίδια: συγκεκριμένα, σε όλα τα εγχειρίδια του Δημοτικού της εξεταζόμενης περιόδου 1967-2022, σε αυτά του Γυμνασίου των περιόδων 1966-1976 και 1991-2006 και στο εν χρήσει του Λυκείου

από το 2007. Δηλαδή, καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο γίνονται αναφορές στο εσωτερικό των κοινωνιών κυρίως στα εγχειρίδια του Λυκείου, και για την περίοδο από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1990 σε όλα της Δευτεροβάθμιας (δηλαδή και του Γυμνασίου και του Λυκείου).

Περνάμε σε αυτά που περιέχουν σχετικές αναφορές στο εσωτερικό των κοινωνιών, τα οποία είναι συνολικά 10.

Αναφορές στην (γ) εθνικιστική-μιλιταριστική προπαγάνδα των κυβερνήσεων των εμπόλεμων χωρών και στην αντιπολεμική αντίθεση μερίδας των κοινωνιών περιέχονται σε 8 εγχειρίδια. Χρονικά, εκτείνονται από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 2000 με τις περισσότερες και πιο έντονες να ξεκινούν από το 1983. Από αυτές τις αναφορές εννοείται πως εξάγεται το αντιπολεμικό μήνυμα, ενώ η απόχρωση του (i) αντιπολεμικού μηνύματος μόνο μέσω της φρίκης του πολέμου (και όχι μέσω της εθνικιστικής προπαγάνδας ή των αντιπολεμικών φωνών στο εσωτερικό των κοινωνιών) υπάρχει από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 μέχρι σήμερα. Αναφορές στην (δ) πλήρη εθνικιστική-μιλιταριστική συστράτευση των κοινωνιών στα πλαίσια του Α' Π.Π. (δίχως να υπάρχει, δηλαδή, κάποια αντίθεση στην προοπτική και την διεξαγωγή του) υπάρχουν σε 3 εγχειρίδια στις εξής περιόδους. Την περίοδο 1984-1991, όπου γίνεται κριτική στις κυβερνήσεις που δεν απέτρεψαν την αυθόρμητη εθνικιστική έξαρση των κοινωνιών. Το 2002 (στο εγχειρίδιο του Λυκείου που, όμως, αποσύρθηκε πριν καν διδαχθεί), όπου γίνεται κριτική στην στάση της Β' Διεθνούς που συντάχθηκε πίσω από τις αστικές τάξεις των ευρωπαϊκών δυνάμεων. Την περίοδο από το 2007 ως σήμερα, όπου όμως αυτές οι αναφορές γίνονται μονάχα μέσω πηγής (και όχι στην κύρια αφήγηση, όπου και δεν υπάρχει αναφορά στο εσωτερικό των κοινωνιών), η οποία αναφέρει την γενική εθνικιστική-μιλιταριστική έξαρση των απλών πολιτών, δίχως να γίνεται κάποιου είδους κριτική.

Όσον αφορά το 3ο ερευνητικό ερώτημα για την συνθήκη των Βερσαλιών και τους όρους που αφορούσαν την ηττημένη Γερμανία, πρώτον, (α) δεν υπάρχει καμία περιγραφή των όρων. σχεδόν καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 2010 και αποκλειστικά σε 5 εγχειρίδια του Δημοτικού.

Δεύτερον, (β) υπάρχει απλώς ουδέτερη περιγραφή των όρων χωρίς κάποια αξιολόγηση-αποτίμησή τους σε 6 εγχειρίδια, πάλι σχεδόν καθ' όλη την περίοδο 1967-2022, με εξαίρεση μόνο την περίοδο 1976-1984. Όσον αφορά την ποσότητά-έντασή τους, αυτές οι αναφορές είναι ελαφρώς ανίσχυρες σε σχέση με τις αναφορές στις οποίες γίνεται (γ) περιγραφή των όρων με παράλληλη αρνητική αξιολόγησή τους ως εξουθενωτικών της Γερμανίας και μοχλών της νέας πολεμικής έντασης. Αυτές οι αναφορές υπάρχουν σε 8 εγχειρίδια όλης της εξεταζόμενης περιόδου, με αποκλειστικό πεδίο τους τα εγχειρίδια της Δευτεροβάθμιας (Γενικής Παιδείας και μαθημάτων επιλογής).

Όσον αφορά το 4ο ερευνητικό ερώτημα για τις ευρωπαϊκές επαναστάσεις που ξεσπούν στο τέλος του Α' Π.Π., δεν υπάρχει (α) καμία αναφορά συνολικά σε 9 εγχειρίδια: σε 6 εγχειρίδια του Δημοτικού όλης της περιόδου και σε άλλα 3 της Δευτεροβάθμιας από την Μεταπολίτευση ως τις αρχές της δεκαετίας του 1990.

(β) Ελλιπείς και αόριστες αναφορές (δίχως, δηλαδή, να αναφέρεται ο χαρακτήρας τους ως εργατικές, κομμουνιστικές ή σοσιαλιστικές), υπάρχουν σε 5 εγχειρίδια κατά την περίοδο 1967-2006, με εξαίρεση το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980. Αντίθετα, (γ) συγκεκριμένες αναφορές στον χαρακτήρα τους ως εργατικές, κομμουνιστικές ή σοσιαλιστικές υπάρχουν σε 6 εγχειρίδια από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 μέχρι σήμερα με τις εξής επισημάνσεις: σε εγχειρίδιο Δευτεροβάθμιας του 1969 υπάρχουν αναφορές στα πλαίσια (i) ωμού αντικομμουνισμού (με την ιδεολογική του κατεύθυνση και οπτική να συνοψίζεται στο ότι «ευτυχώς αυτές ηττήθηκαν και η Ευρώπη γλίτωσε από την κομμουνιστική απειλή»), ενώ από το 2007 μέχρι σήμερα υπάρχει σε αντίστοιχο εγχειρίδιο η οπτική της (ii) ημι-αρνητικής φόρτισης ως προς την διεξαγωγή τους (ότι, δηλαδή, «προκάλεσαν ανησυχίες-αναταραχές» στους Ευρωπαίους). Ενώ, στο εγχειρίδιο του Λυκείου της περιόδου 1983-2007 εντοπίζονται οι πιο εκτεταμένες αναφορές στον κομμουνιστικό χαρακτήρα των επαναστάσεων, όπου υπάρχει (iii) πλήρης εξιστόρησή-αφήγησή τους με λεπτομέρειες και υπό υποστηρικτική οπτική.

Τέλος, μέσα από τις γενικές εμπειρικές παρατηρήσεις πάνω στην οπτική των εγχειριδίων μπορεί να προστεθεί και η εξής σημείωση, όσον αφορά τα 14 σημεία του Ουίλσον και την πολιτική των ΗΠΑ σε εγχειρίδια που περιέχουν κάποιου είδους αξιολόγησή της. Εδώ παρατηρήθηκε η εξής αντίθεση: μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970 οι αξιολογήσεις αυτές είναι πολύ θετικές και συνοδεύονται είτε από υμνολογία στο φιλειρηνικό πνεύμα του Ουίλσον και τα υψηλά ιδανικά του, είτε από αντικομμουνισμό· αντίθετα, ευθεία κριτική στην πολιτική των ΗΠΑ και των 14 σημείων ως εντασσόμενων στο πλαίσιο της αντικομμουνιστικής γεωπολιτικής στρατηγικής των ΗΠΑ εμφανίζεται από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 2000, όταν και αυτή η κριτική παύει πια να υπάρχει στα εγχειρίδια.

Κατανομή των ερμηνευτικών σχημάτων

Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος (το διεθνές πλαίσιο)

1. Ποια είναι τα αίτια του Α΄ Π.Π.; [βάθος ανάλυσης των αιτιών του ή/και ποιος ευθύνεται; Προκαλεί ένας (η Γερμανία) ή όλοι μαζί;]

α) Καθόλου αίτια ή μόνο η αφορμή-δολοφονία

ΣΤ1 (1967-1969)

ΚΛ1 (1973)

ΣΤ3 (1974-1980)

ΣΤ4 (1980-1989)

β) Όλοι, αλλά περισσότερο η Γερμανία – βασική αλλά μη μονομερής ευθύνη

ΣΤ2 (1969-1973)

Γ2 (1969)

Γ5 (1991-2006)

ΣΤ6 (2006-2007)
ΣΤ7 (2012-2022)

γ) Όλοι εξίσου (ουδέτερη γεωπολιτική οπτική, χωρίς αναφορά σε ιμπεριαλισμό)

Γ1 (1966-1976)

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) (ίδια διατύπωση και μετά την Αναθεώρηση του 1997)

Λ4 (2007-2022) [με ιδιαίτερη απόχρωση: σχήμα αντίθεσης μεταξύ ευρωπαϊκών αξιών και πολιτισμού έναντι σε φαινόμενα βίας, πολιτικής αναταραχής και γενικότερης αποσταθεροποίησης του φιλελεύθερου status quo]

δ) Ιμπεριαλιστικοί ανταγωνισμοί – βαθιά αίτια

Γ3 (1976-1984)

Λ2 (1983-2007)

Γ4 (1984-1991)

ΚΛ2 (1984)

ΚΛ3 (1984-1989)

ΚΛ4 (1998)

ΚΛ7 (2001-2014)

Λ3 (2002)

Γ6 (2006-2022)

2. Μοναδικότητα Α΄ Π.Π. και εσωτερικό των κοινωνιών (αντιπολεμική κοινωνική αντίθεση, εθνικιστική-μιλιταριστική προπαγάνδα, πλήρης εθνικιστική συστράτευση, κ.λπ.)

α) Αναφορές σε μοναδικότητα πολέμου μέχρι τότε ή και σε ολοκληρωτικό πόλεμο (που στρέφεται και εναντίον των κοινωνιών και των αμάχων)

ΣΤ1 (1967-1969)

Γ1 (1966-1976)

Γ2 (1969)

Λ2 (1983-2007)

Γ4 (1984-1991)

ΚΛ2 (1984)

Γ5 (1991-2006)

ΚΛ7 (2001-2014)

Λ3 (2002)

β) Αναφορά σε εθνικιστική προπαγάνδα, αντιπολεμικό κίνημα-μήνυμα Σοβιετικών, σε κομμουνιστικά-σοσιαλδημοκρατικά κόμματα ή σε Β΄ Διεθνή

Γ3 (1976-1984)

Λ2 (1983-2007)

ΚΛ2 (1984)

ΚΛ4 (1998)

ΚΛ7 (2001-2014)

Λ3 (2002)

ΣΤ6 (2006-2007)

Γ6 (2006-2022)

γ) Καμία αναφορά στο εσωτερικό των κοινωνιών

ΣΤ1 (1967-1969)

ΣΤ2 (1969-1973)

Γ1 (1966-1976)

Γ2 (1969)

ΚΛ1 (1973) [αντιθέτως γίνεται ευρεία μνημόνευση των *σημαντικότερων προσωπικοτήτων* κατά τον Α΄ Π.Π.]

ΣΤ3 (1974-1980)

ΣΤ4 (1980-1989)

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)

Γ5 (1991-2006)

ΚΛ7 (2001-2014)

ΣΤ6 (2006-2007)

ΣΤ7 (2012-2022)

Λ4 (2007-2022) [μόνο μία αναφορά σε πηγή που παραπέμπει σε πλήρη εθνικιστική-μιλταριστική κοινωνική συστράτευση].

δ) Πλήρης συστράτευση εθνικιστική-μιλταριστική

Γ4 (1984-1991)

Λ3 (2002)

Λ4 (2007-2022)

3. Συνθήκη των Βερσαλλιών και Γερμανία

α) Καμία περιγραφή των όρων

ΣΤ1 (1967-1969)

ΣΤ3 (1974-1980)

ΣΤ4 (1980-1989)

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)

ΣΤ6 (2006-2007)

β) Απλή ουδέτερη περιγραφή των όρων ειρήνης

Γ1 (1966-1976)

ΣΤ2 (1969-1973)

ΚΛ1 (1973)

Γ4 (1984-1991)

Γ5 (1991-2006)

ΣΤ7 (2012-2022)

γ) Αρνητική αξιολόγηση της συνθήκης – δυσβάσταχτοι όροι και προετοιμασία νέου πολέμου

Γ2 (1969)

Γ3 (1976-1984)

Λ2 (1983-2007)

ΚΛ2 (1984)

ΚΛ7 (2001-2014)
Λ3 (2002)
Γ6 (2006-2022)
Λ4 (2007-2022)

4. Επαναστάσεις στην Ευρώπη μετά τον Α΄ Π.Π. και χαρακτήρας τους

α) Καμία αναφορά

ΣΤ1 (1967-1969)
ΚΛ1 (1973)
ΣΤ3 (1974-1980)
ΣΤ4 (1980-1989)
ΚΛ2 (1984) [όμως ασχολείται θεματικά με τον Α΄ Π.Π. κυρίως ως προϋπάρχον ιστορικό πλαίσιο για τον Μικρασιατικό Πόλεμο].
Γ4 (1984-1991)
ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)
ΣΤ6 (2006-2007)
ΣΤ7 (2012-2022)

β) Αόριστες ελλιπείς αναφορές – χωρίς να προσδιορίζεται το είδος/χαρακτήρας των επαναστάσεων

Γ1 (1966-1976)
ΣΤ2 (1969-1973)
Γ3 (1976-1984)
Γ5 (1991-2006)
ΚΛ7 (2001-2014)

γ) Συγκεκριμένες αναφορές (και) στον χαρακτήρα των επαναστάσεων

Γ2 (1969)
Λ2 (1983-2007)
ΚΛ4 (1998)
Λ3 (2002)
Γ6 (2006-2022)
Λ4 (2007-2022)

4.2.2 Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και Ελλάδα – Εθνικός Διχασμός

Στην παρούσα κατηγορία εξετάζεται η συμμετοχή της Ελλάδας στον Α΄ Π.Π. και κυρίως η σφοδρή εσωτερική σύγκρουση που την χαρακτηρίζει, ο Εθνικός Διχασμός²¹⁹. Ο Εθνικός Διχασμός μεταξύ βενιζελικών και φιλοβασιλικών αποτελεί την πρώτη μεγάλη διαιρετική τομή της ελληνικής ιστορίας του 20ού αιώνα, ενώ το βάθος του ιδεολογικοπολιτικού ρήγματος το οποίο ανοίγει θα συνεχιστεί μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1940, χαρακτηρίζοντας απόλυτα και βάζοντας την σφραγίδα του στην πολιτική ζωή του ελληνικού μεσοπολέμου.

Ο Εθνικός Διχασμός είναι η πρώτη εκείνη βαθιά ιδεολογική διαιρετική τομή που έχει ως άμεσο παρελθόν του το κίνημα του 1909 και το αίτημα εκσυγχρονισμού-φιλελευθεροποίησης του ελληνικού κράτους, ενώ ως κατάληξή του έχει τον διαβιβασμό της σκυτάλης στον διχασμό μεταξύ εαμικού και αντιεαμικού μετώπου, κάτι που εξετάζεται σε επόμενη κατηγορία. Επίσης, κατά την διάρκεια του Εθνικού Διχασμού έχουμε πολλά τραυματικά γεγονότα, όπως την πρώτη ανοιχτή ωμή ξένη επέμβαση στα εσωτερικά της Ελλάδας και στην εθνική κυριαρχία της από την Αντάντ που προκάλεσε θύματα και καταστροφές, τις εκατέρωθεν διώξεις μεταξύ βενιζελικών και βασιλικών, ακόμα και απόπειρες δολοφονίας επιτυχημένες ή μη.

Από την σκοπιά αυτή, ο Εθνικός Διχασμός αποτελεί παράλληλα συνέχεια και τομή στην ελληνική ιστορία του 20ού αιώνα. Συνέχεια, γιατί κρίνονται ζητήματα τα οποία προϋπάρχουν, αλλά κατά την διάρκεια του εθνικού διχασμού κορυφώνονται και απαιτούν επίλυση έστω και σφοδρά συγκρουσιακή, όπως τα αστικοδημοκρατικά αιτήματα του κινήματος του 1909, τα εθνικιστικά, αντίστοιχα, αιτήματα της πραγμάτωσης της Μεγάλης Ιδέας και η στρατηγική επιλογή της ένταξης της χώρας σε σφαίρα επιρροής των ισχυρών δυνάμεων, η επιλογή δηλαδή της στρατηγικής για την εξωτερική πολιτική. Και τομή, γιατί διανοίγεται, πλέον και μέσω του αίματος, ένα βαθύ και αγεφύρωτο ιδεολογικό και πολιτικό χάσμα στην ελληνική κοινωνία, ακριβώς πάνω σ' αυτήν την κορύφωση των πολλαπλών ζητημάτων που διακυβεύονται και απαιτούν επίλυση, με συνέπεια να πολωθούν στο έπακρο οι διαφορές μέσα στην ελληνική κοινωνία και να αρχίσει η ανατροφοδοτούμενη σύγκρουση, με τα ζητήματα αυτά να λειτουργούν συνεχώς ως καταλύτης και πυροκροτητής.

Στα σχολικά εγχειρίδια, κατ' αρχάς, διερευνάται το αν αναφέρεται ο Εθνικός Διχασμός ως τέτοιος ή όχι (αν υπάρχει πλήρης αποσιώπηση). Όσον αφορά αυτά τα εγχειρίδια στα οποία αναφέρεται ο Εθνικός Διχασμός, η έρευνα και η καταγραφή των ερμηνευτικών σχημάτων εστιάζει στους εξής άξονες-ερευνητικά ερωτήματα:

---

²¹⁹ Για μια σύντομη ανάλυση και επισκόπηση του ζητήματος του Εθνικού Διχασμού στα ελληνικά σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας από την δεκαετία του 1930 ως σήμερα βλ. και Σακκά, 2018, όπου για την ανάλυση χρησιμοποιούνται τα αναλυτικά εργαλεία του Jörn Rüsen, δηλαδή η τυπολογία της ιστορικής συνείδησης μέσα από τα αντίστοιχα μοντέλα ιστορικής εκπαίδευσης: το παραδοσιακό, το παραδειγματικό, το κριτικό και το γενετικό.

1. Γιατί έγινε ο Εθνικός Διχασμός (αίτια) και ποιους εξέφραζε (κοινωνικές δυνάμεις); Εδώ επιχειρείται να αναδειχθεί ο βαθμός εστίασης που περιέχει η ανάλυση των σχολικών εγχειριδίων σχετικά με την αρχή του εθνικού διχασμού και το βαθύ κοινωνικό δυναμικό που αυτός εκφράζει. Έτσι, μερικά εγχειρίδια εστιάζουν μόνο και αποκλειστικά στην πολιτική διαφωνία της κορυφής μεταξύ Βενιζέλου και Κωνσταντίνου, ενώ άλλα προχωρούν στην ανάδειξη των κοινωνικών δυνάμεων που στηρίζουν τα δύο πρόσωπα και τις παρατάξεις, τις οικονομικές, ιδεολογικές και τοπικιστικές συνεπαγωγές που έχει το δίλημμα της πολιτικής κορυφής σχετικά με την συμμετοχή ή όχι της Ελλάδας στον Α΄ Π.Π. με την μεριά της Αντάντ.

2. Ποιος κυρίως προκάλεσε τον Εθνικό Διχασμό; (υπαιτιότητα) και 3. Ποια πλευρά είχε δίκιο σχετικά με τα διακυβεύματα του Εθνικού Διχασμού και ποια άδικο; Από την εξαγωγή των ερμηνευτικών σχημάτων συνδυαστικά μέσα από αυτά τα δύο ερευνητικά ερωτήματα διακρίνεται προς τα που γέρνει αξιολογικά η «ζυγαριά» της αφήγησης των σχολικών εγχειριδίων σχετικά με το βασικό επίδικο του Εθνικού Διχασμού και των προσώπων του Βενιζέλου και του Κωνσταντίνου που συγκρούονται σ' αυτόν. Έτσι, μία αφήγηση μπορεί να επιρρίπτει την ευθύνη της πρόκλησης του Εθνικού Διχασμού στον Βενιζέλο και να κρίνει ως σωστότερη την στάση που τήρησε ο Κωνσταντίνος, ενώ άλλες να κρίνουν ως ορθή την στάση του Βενιζέλου να συνταχθεί με το επαναστατικό κίνημα, λόγω της αδιάλλακτης στάσης του Κωνσταντίνου που εξώθησε τα πράγματα στην πλήρη σύγκρουση και στον μη αναστρέψιμο διχασμό. Άλλη αφήγηση μπορεί να εμφανίζεται πιο αποστασιοποιημένη εξετάζοντας τις αιτίες και την υπαιτιότητα, ή άλλη μπορεί να εστιάζει στον ρόλο των επεμβάσεων των ξένων δυνάμεων (Αντάντ και Κεντρικών Αυτοκρατοριών και συμμάχων τους) ως εκείνο το στοιχείο που προκαλεί κυρίως τον Εθνικό Διχασμό. Μέσα από την συνδυαστική εξέταση αυτών των δύο ερωτημάτων (του 2ου και του 3ου) εξάγεται κυρίως το κατά πόσο φιλοβενιζελική είναι η αφήγηση και τι θέση παίρνει σχετικά με την εμπλοκή των ξένων δυνάμεων στα εσωτερικά της χώρας, πάντα στα πλαίσια του κυρίαρχου επίδικου ερμηνείας και αξιολόγησης, του Εθνικού Διχασμού.

4. Υπάρχουν αναφορές σε τραυματικά γεγονότα του Εθνικού Διχασμού και σε ποια εξ αυτών; Τον Εθνικό Διχασμό χαρακτηρίζουν – πέρα από το κυρίαρχο δίλημμα και των προσώπων, παρατάξεων, ιδεολογιών και κοινωνικών ομάδων που το εκφράζουν – τα τραυματικά συγκρουσιακά γεγονότα που έγιναν κατά την διάρκειά του και αφορούσαν τον αποκλεισμό και τον βομβαρδισμό της Αθήνας και του Πειραιά από την Αντάντ με την πρόκληση πολλών θυμάτων και μέσω της πείνας, την ωμή επέμβαση της Αντάντ και τις μάχες μεταξύ αυτής και των βασιλικών στην Αθήνα, τις μάχες, τα πογκρόμ, τις διώξεις και τις δολοφονίες μεταξύ βενιζελικών και βασιλικών σε διαφορετικές χρονικές περιόδους κ.λπ. Η καταγραφή αυτών των γεγονότων αμαυρώνει την ιδέα της εθνικής ενότητας και ομοψυχίας που παραδοσιακά περιέχουν και μεταδίδουν ως αξία τα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας, καθώς και την ιδέα της αगाστής σχεδόν ισότιμης διαχρονικής συνεργασίας και συμμαχίας μεταξύ Ελλάδας και Αντάντ (Δύσης). Γι' αυτό και θέτοντας αυτόν τον ερευνητικό άξονα επιχειρούμε να διακρίνουμε και να αναδείξουμε τον βαθμό στον οποίο γίνεται αποσιώπηση αυτών

των γεγονότων στα εγχειρίδια, με ποια επιλεκτικότητα και με ποια πρόθεση κατά την εξεταζόμενη χρονική περίοδο.

Ποιοτική Ανάλυση

Καμία αναφορά σε Διχασμό (άμβλυνση ή/και αποσιώπηση)

«Η Ελλάς κατ' άρχάς έμεινε ουδέτερα, βραδύτερον όμως έλαβε μέρος εις αυτόν ως σύμμαχος τής τριπλής Συνεννόησεως, επομένως ως αντίπαλος τής Τουρκίας και τής Βουλγαρίας [...] Τά Ελληνικά στρατεύματα ηνωμένα με Αγγλικά και Γαλλικά, τά οποία είχαν αποβιβασθή εις τήν Θεσσαλονίκην, επολέμησαν με ηρωισμόν εναντίον των συνηνωμένων δυνάμεων Γερμανών, Βουλγάρων και Τούρκων και συνετέλεσαν άποτελεσματικώς διά τήν κατάρρευσιν τού εχθρικού μετώπου».
ΣΤ1 (1967-1969), σ. 152

Στο ΣΤ4 (1980-1989) συναντάται εισέτι η πιο φιλοβενιζελική καταγραφή των γεγονότων, όπου η ελλειπτικότητα της σε αναφορές δημιουργεί το εξής σχήμα: Εθνικός Διχασμός δεν υπάρχει, η Ελλάδα (όχι οι Σύμμαχοι, ούτε οι φιλοβενιζελικοί) διώχνει τον Κωνσταντίνο για να πραγματώσει την εθνική ιδέα στο πλευρό της Αντάντ. Η βασιλική αντιβενιζελική μερίδα του διχασμού, δηλαδή, τίθεται οιονεί εκτός του ενωμένου υπό τον Βενιζέλο ελληνικού έθνους:

«Η Ελλάδα στην άρχή έμεινε ουδέτερη. Αργότερα όμως, όταν η Βουλγαρία και ή Τουρκία βγήκαν στον πόλεμο με τό μέρος τής Γερμανίας και ή Βουλγαρία επιτέθηκε κατά τής Μακεδονίας, ή Ελλάδα βγήκε από τήν ουδετερότητα και έλαβε μέρος στον πόλεμο αυτό ως σύμμαχος τής τριπλής Συνεννόησεως, εδιώξε τό βασιλιά Κωνσταντίνο ως γερμανόφιλο κι άνέβασε στο θρόνο τό γιό του Αλέξανδρο. Ο ελληνικός στρατός ενωμένος με τά Αγγλικά και Γαλλικά στρατεύματα πολέμησε με ήρωισμό εναντίον των εχθρικών στρατευμάτων και βοήθησε άποτελεσματικά στην κατάρρευση του εχθρού».
ΣΤ4 (1980-1989), σ. 171

Ωστόσο, το συγκεκριμένο απόσπασμα πέρα από άλλες αποσιωπήσεις (Νοεμβριανών και εκατέρωθεν διώξεων, επίθεσης Αντάντ σε Αθήνα-Πειραιά κ.λπ.), φτάνει στο σημείο να αποσιωπήσει και τον ίδιο τον Εθνικό Διχασμό.

1. Γιατί έγινε ο Εθνικός Διχασμός (αίτια) και ποιους εξέφραζε (κοινωνικές δυνάμεις);

α) Μόνο διαφωνία κορυφής για τον πόλεμο

«Η έμμονή τής χώρας μας εις τήν ουδετερότητα δυσηρέστησε τούς συμμάχους, οί όποιοι μετά τήν συντριβήν τής Σερβίας, επειδή εύρέθησαν εις δύσκολον θέσιν εις τό μέτωπον τής Θεσσαλονίκης, υπεύθυνον τής καταστάσεως έθεώρησαν τον βασιλέα Κωνσταντίνον και έλαβον εχθρικήν θέσιν εναντίον τής Ελλάδος. Έτσι με

τήν στάσιν αὐτήν τῶν συμμάχων ἢ διαφωνία τοῦ Βενιζέλου μέ τον βασιλέα ἐγένεν ἀγεφύρωτος καί εἶχεν ὡς συνέπειαν καί τον διχασμόν ολοκλήρου του ἑλληνικοῦ λαοῦ».

Γ1 (1966-1976), σ. 211

«Ἡ Ἑλλάς εἰς τόν Παγκόσμιον πόλεμον. Ἡ Ἑλλάς εἶχε παραμείνει οὐδέτερα καί δεν ἐσπευσε νά βοηθήσῃ τήν Σερβίαν, μέ τήν ὅποιαν συνεδέετο δι ἀμυντικῆς συνθήκης. Τούτο ἢ Ἄντάντ τό ἐθεώρησεν ὡς εχθρικήν στάσιν καί ἐχαρακτήρισε τόν βασιλέα Κωνσταντίνον ὡς ὄργανον τῶν Γερμανῶν. Ὁ Βενιζέλος ἀντιθέτως ἠθέλε τήν ἐξοδον τῆς Ἑλλάδος εἰς πόλεμον παρά τό πλευρόν τῆς Ἀντάντ. Ἡ χώρα διηρέθη εἰς δύο παρατάξεις : εἰς Βασιλικούς καί εἰς Βενιζελικούς».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 153

Στο Γ2 (1969) ἐνῶ περιγράφονται με αρκετές λεπτομέρειες τα γεγονότα του διαχασμοῦ, ἐντούτοις ἀπουσιάζει ἡ ἀναφορά ἢ νύξη στον διχασμό του ἑλληνικοῦ λαοῦ, ὅτι αὐτή ἡ διαφωνία δηλαδή ἀγκάλιασε μεγάλες μερίδες τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας πέραν τῶν πολιτικῶν κορυφῶν τῶν παρατάξεων καί του πολιτικού-πολιτειακοῦ συστήματος. Ἡ μόνη ἐμμεση ἀναφορά στην ἑλληνική κοινωνία καί τον λαό γίνεται μέσω του πολιτικοῦ διλήμματος που ἀφορούσε τις παρατάξεις, πάντα ὁμως με τήν πρόθεση νά μην ἀναφερθεῖ ὅτι ἡ πολιτική αὐτή σύγκρουση μετατράπηκε καί σε κοινωνική σύγκρουση:

«Ὡς ἐπρεπε νά ἀναμένεται, ἡ ἀποχή τῶν Φιλελευθέρων ἐκ τῶν ἐκλογῶν ἔφερε μεγαλυτέραν ἐντασιν εἰς τάς σχέσεις μεταξύ τῶν κεκηρυγμένων ὑπέρ τῆς οὐδέτερότητος καί τῶν ὑποστηριζόντων τήν ἐξοδον εἰς τόν πόλεμον παρά τό πλευρόν τῆς Ἀντάντ».

Γ2 (1969), σ. 13

«ἐπήλθεν ὀξυτάτη διαφωνία μεταξύ πρωθυπουργοῦ καί βασιλέως, ἡ ὁποία τελικῶς ὠδήγησε εἰς τον εθνικόν διχασμόν. Ὁ εθνικός διχασμός ἐξεδηλώθη μέ πολιτικάς κρίσεις καί ἐσωτερικάς ταραχάς καί ἐπεμβάσεις τῶν μεγάλων δυνάμεων εἰς τά ἐσωτερικά τῆς Ἑλλάδος».

ΚΑ1 (1973), σ. 85

Το σχῆμα του Ἐθνικοῦ Διχασμοῦ ὡς νά ἐκπηγάξει ἀπό τήν πολιτική κορυφή καί νά ἀγκαλιάζει προς τα κάτω ὅλο τον λαό διχάζοντάς τον, στο ΣΤ3 (1974-1980) ἀντιστρέφεται. Ἐδώ, ἡ διχογνωμία ξεκινάει ἀπό τα κάτω καί σταδιακά φτάνει ὡς τήν πολιτική κορυφή, ὅπου καί βρίσκει τήν πολιτική τῆς ἐκφραση καί ἀποκρυστάλλωση σε δύο μερίδες γνώμης σχετικά με τήν συμμετοχή στον Α΄ Π.Π.. Πάλι, ὁμως, ἡ διαφωνία, καί ἀρα καί ὁ Διχασμός, ἀφορᾶ ἀποκλειστικά τήν ἀπόφαση, μεταξύ τῶν πολιτικῶν κορυφῶν, για τήν συμμετοχή (ἢ μη συμμετοχή) τῆς Ἑλλάδας στον πόλεμο:

«Σιγά σιγά ὁμως ἀρχισαν νά σχηματίζονται δύο γνώμες στό λαό. Ἄλλοι ἠθέλαν νά μείνῃ ἡ Ἑλλάδα οὐδέτερη, γιά νά συνέλθῃ ἀπό τις ζημίες τοῦ προηγουμένου πολέμου, καί ἄλλοι ἠθέλαν νά βγῆ στόν πόλεμο μέ τό μέρος τῶν Ἀγγλογάλλων, ἀφοῦ μέ τό μέρος τῶν Γερμανῶν ἦταν οἱ Τούρκοι καί οἱ Βούλγαροι, ἐχθροί καί οἱ δύο ἀσπονδοί τῶν ἑλληνικῶν διεκδικήσεων. Ἀρχηγός τῶν φίλων τῆς

ουδέτερότητας ήταν ο Κωνσταντίνος και άρχηγός των φίλων της εξόδου στον πόλεμο με το μέρος των Άγγλογάλλων ήταν ο Ελευθέριος Βενιζέλος». ΣΤ3 (1974-1980), σ. 117

«Ο Βενιζέλος, πού ήταν τότε πρωθυπουργός είχε τη γνώμη ότι έπρεπε ή Ελλάδα νά πάρη μέρος στον πόλεμο με την Entente, πού υποσχόταν έδαφικά ανταλλάγματα στη Θράκη και τη Μ. Ασία. Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος όμως ήταν υπέρ των Γερμανών και επέμενε στην ουδέτερότητα. Ο Βενιζέλος αναγκάστηκε νά παραιτηθή και ή κοινή γνώμη διχάστηκε. Νέες έκλογές έφεραν πάλι στην άρχη τό Βενιζέλο, αλλά ο Κωνσταντίνος επέμενε στην άποψη του και ή κυβέρνηση παραιτήθηκε γιά δεύτερη φορά. Ή αντίθεση ανάμεσα στον Βενιζέλο και στον βασιλέα Κωνσταντίνο άρχισε νά παίρνη τις διαστάσεις έθνικου διχασμού». Γ3 (1976-1984), σ. 300

«Η Ελλάδα την εποχή αυτή έζησε στιγμές αγωνίας και ταραχής. Ο Βενιζέλος πίστευε πως η θέση της Ελλάδας ήταν στο πλευρό της Αντάντ, γιατί έτσι θα εξυπηρετούνταν καλύτερα τα συμφέροντα των υπόδουλων Ελλήνων. Οι περισσότεροι απ' αυτούς ζούσαν σε εδάφη της Τουρκίας, η οποία είχε συμμαχήσει με τις Κεντρικές αυτοκρατορίες. Αντίθετος με την πολιτική τού πρωθυπουργού ήταν ο βασιλιάς Κωνσταντίνος, που πίστευε στη νίκη της Γερμανίας και επέμενε να μείνει η Ελλάδα ουδέτερη. Η διαφωνία αυτή είχε ως αποτέλεσμα να αρχίσουν στο εσωτερικό της χώρας φοβερές διαμάχες, που δίχασαν τον ελληνικό λαό». ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011), σ. 207, (και πριν το 1997 η ίδια διατύπωση, σ. 249)

«Με την κήρυξη του πολέμου επικρατούσε αρχικά στην ελληνική πολιτική ηγεσία η άποψη ότι η χώρα έπρεπε να παραμείνει ουδέτερη· θα βοηθούσε τη Σερβία μόνο σε περίπτωση επίθεσης της Βουλγαρίας εναντίον της. Μετά τη γενίκευσή του όμως ο Βενιζέλος υποστήριξε ότι τα συμφέροντα της Ελλάδας υπαγόρευαν να ταχθεί με το μέρος της Αντάντ, επειδή η Αγγλία, ακόμα και σε περίπτωση γερμανικής νίκης, θα εξακολουθούσε να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην Εγγύς Ανατολή* και, ειδικότερα, στην ανατολική Μεσόγειο. Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος, αντίθετα, που η γυναίκα του Σοφία ήταν αδελφή του Κάιζερ Γουλιέλμου Β', καθώς και το περιβάλλον του, βέβαιοι για τη νίκη της πανίσχυρης τότε Γερμανίας, είχαν τη γνώμη ότι η Ελλάδα έπρεπε να τηρήσει “διαρκή ουδέτερότητα”». Γ5 (1991-2006), σ. 306

«Έναυσμα του εθνικού διχασμού ήταν η διαφορά εκτιμήσεων μεταξύ του βασιλιά Κωνσταντίνου και του πρωθυπουργού Ελ. Βενιζέλου σχετικά με τη στάση της Ελλάδας στον πόλεμο. Ο Κωνσταντίνος υποστήριζε την ουδέτερότητα, που όμως ευνοούσε τις Κεντρικές Δυνάμεις, ο Βενιζέλος την είσοδο στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ [...] Η αδυναμία γεφύρωσης του χάσματος μεταξύ των δύο ανδρών οδήγησε στη μεταξύ τους σύγκρουση και σε πολιτική αστάθεια». ΚΛ7 (2001-2014), σ. 94-95

«Από τα βαλκανικά κράτη, η Τουρκία και η Βουλγαρία προσχωρούν στις Κεντρικές Δυνάμεις. Στην Ελλάδα διαμορφώνονται δύο στάσεις. Ο πρωθυπουργός Ε.

Βενιζέλος υποστηρίζει τη συμμετοχή της Ελλάδας με το μέρος της Αντάντ, προσβλέποντας σε οφέλη από τη νίκη της στον πόλεμο. Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος υποστηρίζει μια ουδέτερη στάση, χωρίς συμμετοχή στον πόλεμο, στάση που ευνοεί περισσότερο τις Κεντρικές Δυνάμεις. Αυτή η κατάσταση διχάζει τον ελληνικό λαό».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 97

Στο **Λ4 (2007-2022)** υπάρχει πάλι μόνο η πολιτική διαφωνία κορυφής σχετικά με την συμμετοχή στον πόλεμο, ενώ νέο στοιχείο είναι η απόδοση των απόψεων του Βενιζέλου στην πίστη του στις φιλελεύθερες αξίες, οι οποίες θεωρείται πως συνέδεαν την Ελλάδα με την Αντάντ. Επιχειρείται, δηλαδή, μια στροφή (στον έναν ή τον άλλο βαθμό) προς τον ιδεαλισμό για την τεκμηρίωση της φιλελεύθερης συμμαχίας, την ώρα που αγνοούνται και παραλείπονται τα κοινωνικά-οικονομικά και γεωπολιτικά κίνητρα των ιδεολογικοπολιτικών στάσεων των πρωταγωνιστών του διχασμού:

«Ο Βενιζέλος έκρινε πως η νέα κατάσταση επέβαλλε στην Ελλάδα να διατελεί σε επιφυλακή, εν αναμονή προτάσεων από την Τριπλή Συνεννόηση για την έξοδο της από την ουδετερότητα, στο πλευρό της Αγγλίας και της Γαλλίας, δηλαδή των δυνάμεων τις οποίες θεωρούσε ότι θα υπερίσχυαν στον πόλεμο. Εξάλλου, με τις χώρες αυτές την Ελλάδα συνέδεε και η πίστη στις φιλελεύθερες δημοκρατικές αρχές. Αντιθέτως, ο υπουργός Εξωτερικών Γεώργιος Στρέιτ, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος και το Γενικό Επιτελείο έκριναν ότι η Ελλάδα θα έπρεπε να τηρήσει “διαρκή ουδετερότητα”, κατά τον Στρέιτ, επειδή θεωρούσαν ότι η ουδετερότητα ήταν απαραίτητη στη χώρα, ύστερα από την πρόσφατη πολεμική περιπέτεια και την εδαφική επέκτασή της».

Λ4 (2007-2022), σ. 82

Ενώ, στην μοναδική γραπτή πηγή (η οποία είναι δευτερογενής) που υπάρχει για την συγκεκριμένη ενότητα, επιχειρείται ακριβώς η αποδόμηση των κοινωνικοοικονομικών συνεπαγωγών που λειτουργούσαν στο βάθος του διχασμού. Επιχειρείται να υποβαθμιστεί ο ρόλος τους και, αντ’ αυτού, να αναδειχθεί η ιστορική προσωπικότητα των Μεγάλων Ανδρών (Κωνσταντίνου και Βενιζέλου), οι οποίοι αν και επηρεάζονται από το ιστορικό πλαίσιο και τον κοινωνικό περίγυρο, εντούτοις λειτουργούν σύμφωνα με τις δικές τους πνευματικές δυνάμεις ο καθένας, με μοναδικό γνώμονα το εθνικό συμφέρον. Στο πλαίσιο αυτό, γίνεται μομφή στον Κωνσταντίνο, ο οποίος με τις πράξεις του πολιτικοποιεί υπέρ του δεόντος και ως μη όφειλε την διαμάχη· μια διαμάχη με μοναδικό γνώμονα το ενιαίο εθνικό συμφέρον:

«Διάσταση απόψεων μεταξύ Κωνσταντίνου και Βενιζέλου: Η βασική διάσταση με αντικείμενο τον εξωτερικό προσανατολισμό της χώρας θα ήταν δύσκολο να χαρακτηριστεί σαν επιφανόμενο της βαθύτερης αντιθέσεως δύο ριζικά διάφορων πολιτικοκοινωνικών μερίδων, των ανδρούμενων φιλελευθέρων αστών και του παλαιού “συντηρητικού κατεστημένου”. Έστω κι αν η στάση του Βενιζέλου ή του Κωνσταντίνου ήταν, ως έναν τουλάχιστον βαθμό, συναρτημένη με τη συναισθηματική κλίση ή την ιδεολογική συγγένεια προς τη μία ή την άλλη από τις εμπόλεμες παρατάξεις, το βασικό κίνητρο στην επιλογή τους ήταν η καλύτερη εξυπηρέτηση του εθνικού συμφέροντος — όπως διαγραφόταν μέσα από την ειδικότερη αντίληψή τους για τη βαθύτερη σημασία και την πιθανή έκβαση της

παγκόσμιας διαμάχης [...] **Η πόλωση των πολιτικών δυνάμεων και του εκλογικού σώματος γύρω από τους δύο φορείς της αντιθέσεως ήταν αναπόφευκτη, αφότου ιδίως ο Κωνσταντίνος, με την επίμονη αντίδραση στην παρεμβατική πολιτική των Φιλελευθέρων, συντελούσε στην πολιτικοποίηση — με τη στενότερη έννοια του όρου — της αντιγνωμίας του με τον υπεύθυνο πρωθυπουργό**

Κ. Σβολόπουλος, Η ελληνική εξωτερική πολιτική, τ. Α΄, Εστία, Αθήνα 20017, σ. 111-112».

Λ4 (2007-2022), σ. 82

«Στην Ελλάδα διαμορφώθηκαν δύο απόψεις. Ο πρωθυπουργός της χώρας **Ελευθέριος Βενιζέλος**, πιστεύοντας στην τελική νίκη των Συμμάχων, υποστήριζε τη συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ. Αντίθετα, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος θεωρούσε ότι η Ελλάδα έπρεπε να κρατήσει **ουδετερότητα**, η οποία όμως ευνοούσε περισσότερο τις Κεντρικές Δυνάμεις. Η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων παρατήθηκε και η χώρα διχάστηκε. Ήταν η εποχή που ονομάστηκε «**Εθνικός Διχασμός**»».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 191

β) Και διαφωνία κορυφής και οικονομικές-κοινωνικές αιτίες (αναφέρονται) και ποιους εκφράζει η κάθε παράταξη

Στο Λ2 (1983-2007) για πρώτη φορά μέχρι τότε στα σχολικά εγχειρίδια η πολιτική διαφωνία κορυφής Βενιζέλου-Κωνσταντίνου σχετικά με τη συμμετοχή ή την ουδετερότητα της Ελλάδας στον Α΄ Π.Π. γειώνεται κοινωνικά και αναφέρονται οι κοινωνικές τάξεις-ομάδες που εκφράζουν οι δύο πλευρές, τις στρατηγικές στοχεύσεις και συμφέροντα των οποίων προωθούν και υπηρετούν με την στάση τους Βενιζέλος και Κωνσταντίνος:

«**Αμέσως μετά την έκρηξη του πολέμου στην Ελλάδα παρουσιάστηκε διαφορά απόψεων ανάμεσα στο βασιλιά Κωνσταντίνο και στην κυβέρνηση του Ελ. Βενιζέλου, σχετικά με τη στάση που έπρεπε να τηρηθεί.** Ο πρωθυπουργός έκλινε προς την πλευρά των δυτικών συμμάχων και επιθυμούσε την έξοδο της Ελλάδας στον πόλεμο με το μέρος της Αντάντ. Πίστευε ότι η Ελλάδα, χώρα ναυτική, έπρεπε να βασιστεί στις δυτικές δυνάμεις και κυρίως στην Αγγλία για να προωθήσει τα εθνικά της συμφέροντα: **την εποχή εκείνη τα συμφέροντα της Αγγλίας και της Ελλάδας στην Εγγύς Ανατολή συνέπιπταν.** Η Αγγλία είχε ανάγκη από ένα σταθερό σύμμαχο στην περιοχή αυτή για να μπορέσει να διασφαλίσει τις οικονομικές, στρατιωτικές και πολιτικές της επιδιώξεις. Αυτός ο σύμμαχος έπρεπε να είναι, κατά τον Βενιζέλο, η Ελλάδα. Εάν νικούσαν οι δυνάμεις της Αντάντ θα προέκυπτε το θέμα του διαμελισμού της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η Ελλάδα, ως σύμμαχος της Αντάντ, θα είχε να ωφεληθεί αρκετά όπως το έδειχναν και οι προτάσεις της Αγγλίας. Πίστευε ο πρωθυπουργός ότι με τον πόλεμο αυτό δινόταν ίσως η τελευταία ευκαιρία στην Ελλάδα για να πραγματοποιήσει την εθνική της ολοκλήρωση. Γι αυτό ο Βενιζέλος δε δίστασε να προτείνει την παραχώρηση της Καβάλας στους Βούλγαρους, εάν αυτοί συμμετείχαν στον πόλεμο στο πλευρό των δυτικών συμμάχων, με αντάλλαγμα εδάφη της Μ. Ασίας. **Οι απόψεις του Βενιζέλου εκφράζουν και τις τάσεις της εθνικής αστικής τάξης,** η οποία με την προσάρτηση των Νέων Χωρών, μετά το τέλος των Βαλκανικών πολέμων, είχε ενισχυθεί

σημαντικά. Μία επέκταση της Ελλάδας στα δυτικά παράλια της Μ. Ασίας, όπου υπήρχαν πόλεις που έσφυζαν από οικονομική ζωή, όχι μόνο θα βοηθούσε την εθνική ολοκλήρωση αλλά θα έδινε νέα ώθηση για τη δημιουργία μιας δυναμικής αστικής τάξης και ενός ρωμαλέου εθνικού αστικού κράτους. Η εσωτερική αγορά θά διευρυνόταν ακόμη περισσότερο και θα εμπλουτιζόταν με ανθρώπους που γνώριζαν τους κανόνες του εμπορίου και των βιομηχανικών επενδύσεων. Κυρίως οι αστοί των παροικιών είχαν ανάγκη από ένα εκτεταμένο και οργανωμένο εθνικό κέντρο, θα τους παρέιχε όλα τα εχέγγυα για επενδυτική δραστηριότητα. Εξάλλου, τόσο η εμπορευματική όσο και η βιομηχανική αστική τάξη είχαν έντονους δεσμούς εξάρτησης από το δυτικό κεφάλαιο και κυρίως το αγγλικό. Αντίθετα, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος έτρεφε έντονα φιλογερμανικά αισθήματα (η σύζυγός του, βασίλισσα Σοφία, ήταν αδελφή του Κάιζερ της Γερμανίας Γουλιέλμου του Β'), θαύμαζε το γερμανικό στρατοκρατικό πνεύμα και πίστευε στη νίκη της Γερμανίας. Για το λόγο αυτό και επειδή δεν μπορούσε να ωθήσει την Ελλάδα στο ίδιο στρατόπεδο με την Τουρκία, διακήρυττε την ανάγκη τήρησης αυστηρής ουδετερότητας. Τις απόψεις του και τα αισθήματά του συμεριζόνταν το Γενικό Επιτελείο και η παλαιά ολιγαρχία, την οποία ενοχλούσε η ανοδική πορεία των αστικών φιλελεύθερων δυνάμεων που αναπτύσσονταν στην Ελλάδα με τη βοήθεια και των ελλήνων αστών των Νέων Χωρών. Γύρω από τα ανάκτορα και τα παλαιά κόμματα συσπειρώθηκε και ένα μεγάλο μέρος μικροαστών (μικροεμπόρων, μικροβιοτεχνών) που φοβόταν τον οικονομικό ανταγωνισμό που είχε προκύψει από την προσάρτηση στην Παλαιά Ελλάδα νέων εύρωστων εμπορικών κέντρων».

Λ2 (1983-2007), σ. 74-78

Στο Γ4 (1984-1991) δεν αναφέρεται ο ταξικός προσδιορισμός των κοινωνικών ομάδων-στρωμάτων που εκφράζει η κάθε παράταξη στον Εθνικό Διχασμό, όπως στο Λ2 (1983-2007), αλλά αυτές προσδιορίζονται πολιτικά-ιδεολογικά, χωρίς να περιορίζεται η αναφορά της σύγκρουσης μονάχα στην πολιτική κορυφή Βενιζέλου-Κωνσταντίνου:

«Ο Πρώτος Παγκόσμιος πόλεμος προκάλεσε στην Ελλάδα σοβαρή πολιτική κρίση που έσβησε τον ενθουσιασμό από τις επιτυχίες στους Βαλκανικούς πολέμους: ο Βενιζέλος πίστευε ότι το συμφέρον της χώρας ήταν να ταχθεί στο πλευρό της Αντάντ, από τη στιγμή μάλιστα που η Τουρκία και η Βουλγαρία είχαν ενταχθεί στο αντίπαλο στρατόπεδο. Ο παλιός πολιτικός κόσμος όμως και τα Ανάκτορα θαύμαζαν τη Γερμανία, πίστευαν στη νίκη της και επιθυμούσαν τη συμμαχία της Ελλάδας με τις Κεντρικές Αυτοκρατορίες. Καθώς καμιά παράταξη δεν υποχωρούσε, επήλθε τελικά σύγκρουση Βασιλιά-Πρωθυπουργού, που είναι γνωστή με την ονομασία Διχασμός [...]. Η πολιτική κρίση που άρχισε το 1909 συνεχίστηκε με το Διχασμό, που εκδηλώθηκε για το ζήτημα της συμμετοχής της Ελλάδας στον Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο. Ο Διχασμός εγκαινίασε μια μακρά περίοδο σύγκρουσης της βασιλικής δυναστείας με το φιλελεύθερο πολιτικό κόσμο, που εξέφραζε τις προοδευτικές δυνάμεις της ελληνικής κοινωνίας [...]. Σχετικά με την ιδεολογία, η περίοδος από το τέλος του 19ου αιώνα ως το Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο ήταν μια περίοδος έντονων αντιπαραθέσεων και συγκρούσεων. Πριν από το 1909, στο κίνημα του δημοτικισμού συμπυκνωνόταν όλη η φιλελεύθερη ιδεολογία και γι' αυτό ο δημοτικισμός (η γενική απαίτηση για καθιέρωση της δημοτικής

γλώσσας) ήταν πρόκληση για το κοινωνικό και πολιτικό κατεστημένο. **Μετά το έτος αυτό ο βενιζελισμός απορρόφησε και εξέφρασε κάθε φιλελεύθερη ιδεολογία».**
Γ4 (1984-1991), σ. 311-312, 315-317

Στο ΚΛ6 (1999-2022), στην θεματική ενότητα για την «Πολιτική» γίνεται στις σ. 89-94 μια εκτεταμένη κοινωνική «γείωση» των ιδεολογικών διαφορών των κομμάτων και παρατάξεων που συμμετέχουν στον Εθνικό Διχασμό, ο οποίος έτσι φαίνεται να έχει μονάχα ως αφορμή και καταλύτη την διχογνωμία για την συμμετοχή ή όχι της Ελλάδας στον Α΄ Π.Π., αλλά βαθύτερες ρίζες και αιτίες στην αμέσως προηγούμενη ιστορική περίοδο και στην βαθιά σύγκρουση των κοινωνικών ομάδων εντός της ελληνικής κοινωνίας. Για τους βενιζελικούς αναφέρεται η εξής κοινωνική στήριξη και αντίστοιχη πολιτική στόχευση:

«Οι εκσυγχρονιστές συσπειρώθηκαν γύρω από το πρόσωπο του κρητικού ηγέτη Ελευθερίου Βενιζέλου, [...] έκανε προγραμματικές δηλώσεις, με τις οποίες υποστήριξε μετριοπαθείς μεταρρυθμίσεις. Στόχευε σε εκσυγχρονισμό του πολιτικού συστήματος, με την εξισορρόπηση των συμφερόντων όλων των κοινωνικών στρωμάτων. Βασικές θέσεις του προγράμματός του ήταν η κοινωνική γαλήνη, η ελάφρυνση των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, ο εκσυγχρονισμός του κρατικού μηχανισμού, με σκοπό την αποτελεσματικότερη λειτουργία του, και στρατιωτικοί εξοπλισμοί για την πραγματοποίηση των εθνικών διεκδικήσεων».

ΚΛ6 (1999-2022), σ. 89-90

Αντίστοιχα, για τους αντιβενιζελικούς:

«Ως αντιβενιζελικά θεωρούνταν τα κόμματα της αντιπολίτευσης. Παρά τις διαφορές που υπήρχαν ανάμεσά τους, τα ένωνε ένας συντηρητικός προσανατολισμός. Πάντως, δεν ήθελαν να επιστρέψουν στην προ του 1909 εποχή. Επομένως, ως προς αυτό δεν διέφεραν κατ' αρχήν από τους Φιλελευθέρους. Διέφεραν όμως στο εύρος των σχεδιαζόμενων μεταρρυθμίσεων και στις μεθόδους άσκησης της πολιτικής. Οι Αντιβενιζελικοί απεχθάνονταν τη διαρκή παρέμβαση του κράτους, επειδή, εκτός των άλλων, αυτή θα είχε ως αποτέλεσμα την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας. Δεν είχαν μακροπρόθεσμη πολιτική, αντίθετα, επικέντρωναν την προσοχή τους στην επίλυση επίκαιρων προβλημάτων. Τα αντιβενιζελικά κόμματα εξελίχθηκαν σε κόμματα υπεράσπισης των συμφερόντων που κινδύνευαν από την πολιτική των Φιλελευθέρων. Η σύγκρουση με τους Φιλελευθέρους τα οδηγούσε σε διαρκώς συντηρητικότερες θέσεις. Από τα αντιβενιζελικά κόμματα, πιο αδιάλλακτα ήταν τα κόμματα του Δημητρίου Ράλλη και του Κυριακούλη Μαυρομιγάλη, ενώ το κόμμα του Γεωργίου Θεοτόκη ήταν πιο διαλλακτικό. Το ραλλικό κόμμα ήταν αντίθετο προς τον εκσυγχρονισμό. Ήταν κατά της ισχυρής εκτελεστικής εξουσίας, όπως αυτή διαμορφώθηκε κατά τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και όπως το απαιτούσε η μεταρρυθμιστική πολιτική των Φιλελευθέρων. Υποστήριζε ότι το Κοινοβούλιο έπρεπε να έχει ισχυρή θέση στο πολιτικό σύστημα. Στο πρόσωπο του βασιλιά, όμως, έβλεπε το σύμβολο της εθνικής ενότητας που ξεπερνούσε τα σύνορα της χώρας. Απευθυνόταν κατά κύριο λόγο στα μεσαία και κατώτερα στρώματα των πόλεων καθώς και στους μικροκαλλιεργητές, δεδομένου ότι η οικονομική πολιτική των Φιλελευθέρων έδειχνε να ευνοεί, κυρίως, τα ανώτερα αστικά στρώματα. Ζητούσε ενίσχυση της

παραγωγής και αύξηση των θέσεων εργασίας, ώστε με την οικονομική ανάπτυξη να εξευρεθούν χρήματα για εξοπλισμούς, να καταπολεμηθεί η διαφθορά και η πατρωνία των κομμάτων».

ΚΛ6 (1999-2022), σ. 92

Και για την Αριστερά:

«Τα αριστερά κόμματα αρχικά ήταν ομάδες με σοσιαλιστικές ιδέες, συνήθως ξένες προς την κοινωνική βάση στην οποία ήθελαν να απευθυνθούν, και αντιμετώπιζαν δυσκολίες συνεννόησης και κομματικής συσπείρωσης. Σοβαρότερη από όλες αυτές τις ομάδες ήταν η Κοινωνιολογική Εταιρεία, η οποία ξεκίνησε από μερικούς διανοούμενους ως αριστερός μεταρρυθμιστικός σύνδεσμος, με στόχο να προπαγανδίσει πολιτικές θέσεις και στη συνέχεια να ιδρύσει κόμμα. **Επιζητούσε για όλα τα μέλη της κοινωνίας ισότητα ευκαιριών, κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής και διανομή των αγαθών ανάλογα με τις ανάγκες καθενός, πράγμα που θα μπορούσε να υλοποιηθεί με τη σταδιακή αναμόρφωση της οικονομίας και τη συνταγματική μεταβολή.** Για να επιτευχθούν αυτοί οι στόχοι έπρεπε να οργανωθούν οι εργάτες σε επαγγελματικές ενώσεις και να ιδρύσουν κόμμα. Πράγματι, στα μέσα του 1910 οι Κοινωνιολόγοι ίδρυσαν το Λαϊκό Κόμμα, με αρχηγό τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου. **Βασικές προγραμματικές δηλώσεις του ήταν η αναμόρφωση του πολιτικού συστήματος και η επιβολή αρχών κοινωνικής δικαιοσύνης.** Στις δεύτερες εκλογές του 1910 εξελέγησαν 7 υποψήφιοι».

ΚΛ6 (1999-2022), σ. 93

Ενώ, καταλήγει πως πάνω σε αυτό το συγκρουσιακό κοινωνικό υπόστρωμα, η διχογνωμία της κορυφής επ' αφορμή του Α΄ Π.Π. αποτελεί μόνο την «αφορμή» και τον επιταχυντή-καταλύτη του διχασμού, ο οποίος εδράζεται σε βαθύτερα αίτια:

«**Μέχρι το 1915 οι δύο ισχυρές προσωπικότητες δεν ήρθαν σε σύγκρουση. Τα κόμματα της αντιπολίτευσης αναγνώριζαν στον βασιλιά το δικαίωμα να επιβάλλει τη δική του άποψη για την εξωτερική πολιτική, παραβλέποντας ότι κάτι τέτοιο ήταν αντισυνταγματικό.** Αυτό ενίσχυσε τους εχθρούς της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, προ πάντων έναν κύκλο αντιδημοκρατικών αξιωματικών [...] **Με αφορμή τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, εκφράστηκαν διαφορετικές απόψεις ως προς τη σκοπιμότητα ή μη της συμμετοχής της Ελλάδας στον πόλεμο. Οι Φιλελεύθεροι τάσσονταν υπέρ της συμμετοχής στον πόλεμο, στο πλευρό της Αντάντ, επειδή προσδοκούσαν ότι με αυτόν τον τρόπο η Ελλάδα θα είχε εδαφικά οφέλη.** Ο βασιλιάς και το Γενικό Επιτελείο είχαν διαφορετική εκτίμηση. Θεωρούσαν ανεύθυνη τη θέση των Φιλελευθέρων, εκτιμώντας ότι η έκβαση του πολέμου ήταν αβέβαιη και θα μπορούσαν να νικήσουν οι Κεντρικές δυνάμεις. Δεδομένης της κυριαρχίας της Αγγλίας στην ανατολική Μεσόγειο, και παρά τους δεσμούς του με τη Γερμανία, ο Κωνσταντίνος δεν μπορούσε να ζητήσει συμμετοχή στον πόλεμο στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων, γι' αυτό έλαβε θέση υπέρ της ουδετερότητας της Ελλάδας. **Η εμμονή του Κωνσταντίνου στη θέση αυτή, τον οδήγησε να δράσει με τρόπο που υπέσκαπτε τα θεμέλια του πολιτικού συστήματος. Ο βασιλιάς ανέπτυξε μυστική διπλωματία εν αγνοία της κυβέρνησης, καταφεύγοντας ακόμη και σε παράνομα**

μέσα (π.χ. παράδοση απόρρητων διπλωματικών εγγράφων στους Γερμανούς). Το 1915 προκάλεσε δύο φορές την παραίτηση της κυβέρνησης».
ΚΛ6 (1999-2022), σ. 94

Στο **Λ3 (2002)** η διευρυμένη διάσταση του Εθνικού Διχασμού ως κοινωνικοπολιτική σύγκρουση που αγκαλιάζει πολλαπλά επίπεδα της ελληνικής κοινωνίας, πολιτικής, οικονομίας και ιδεολογίας δίνεται ήδη από τον τίτλο της ενότητας (σ. 153), για να εξειδικευτεί εντός της με πολλαπλές αναφορές που αναλύουν όλες τις εκφάνσεις αυτής της σύγκρουσης. Κατ' αρχάς, δίνεται η παμβαλκανική διάσταση των διχαστικών συγκρούσεων σχετικά με την εξωτερική πολιτική των βαλκανικών κρατών και την ταλάντευσή τους στα πλαίσια του Α΄ Π.Π., πράγμα που σημαίνει πως ο Εθνικός Διχασμός δεν ήταν κάποια ιδιαιτερότητα της ελληνικής περίπτωσης:

«Τα χρόνια που η Ευρώπη σπαρασσόταν από τον πόλεμο, **στην Ελλάδα ξέσπασε μία εσωτερική ρήξη με ταξικές και ιδεολογικοπολιτικές καταβολές. Ξεκίνησε από τη διαφωνία των ηγετών για τη στάση που όφειλε η χώρα να τηρήσει στον ευρωπαϊκό πόλεμο.** Επρεπε, άραγε, να συμπαραταχθεί με την Αντάντ, όπως αξίωνε ο πρωθυπουργός Βενιζέλος, ή αντιθέτως να μείνει ουδέτερη, όπως ήθελαν ο βασιλιάς Κωνσταντίνος, αλλά και ο γαμπρός του Γουλιέλμος, ο αυτοκράτορας της Γερμανίας; Η σύγκρουση για τις στρατηγικές κατευθύνσεις της εξωτερικής πολιτικής επιτεινόταν μάλιστα από την **εσωτερική σύγκρουση, μεταξύ των κυρίαρχων Φιλελευθέρων και των παλαιών προσωποπαγών κομμάτων,** τα οποία αναζητούσαν την κατάλληλη ευκαιρία για να ανατρέψουν τον Βενιζέλο. Πρέπει πρώτα-πρώτα να σημειώσουμε πως η **σύγκρουση για την εξωτερική πολιτική,** μολονότι μόνο στην Ελλάδα οδήγησε σε διάσπαση του κράτους και σε πόλεμο μεταξύ των πολιτικών μερίδων, **ήταν φαινόμενο παμβαλκανικό».**

Λ3 (2002), σ. 153

Επίσης, δίνεται το παρελθόν της ιδεολογικοπολιτικής σύγκρουσης Βενιζέλου-Κωνσταντίνου που κλιμακώνεται σταδιακά και κορυφώνεται τελικά στον Εθνικό Διχασμό:

«Εδώ λοιπόν θα ανασκοπήσουμε συνοπτικά τα κυριότερα στιγμιότυπα της διαμάχης, η οποία έμεινε γνωστή ως Εθνικός Διχασμός. **Ο φιλελεύθερος Βενιζέλος είχε αντιταχθεί στη βασιλική οικογένεια από την εποχή που πολιτευόταν στην Κρήτη.** Όταν ήρθε στο ελληνικό βασίλειο, **το 1910,** συνεννοήθηκε με τον βασιλιά Γεώργιο, αλλά **όχι και με τον αδιάλλακτο διάδοχο Κωνσταντίνο.** **Στους Βαλκανικούς Πολέμους συγκρούστηκε ξανά με τον τελευταίο,** ο οποίος στέφθηκε βασιλιάς το 1913. Η **οριστική ρήξη** μεταξύ τους ήρθε όταν ξέσπασε ο ευρωπαϊκός πόλεμος».

Λ3 (2002), σ. 153

Ενώ, παρακάτω, αναφέρονται αναλυτικά οι κοινωνικές-οικονομικές, τοπικιστικές και ιδεολογικές διαστάσεις του Εθνικού Διχασμού:

«Καθώς κάθε παράταξη κινητοποιούσε τους οπαδούς της για να κερδίσει τον έλεγχο του κρατικού μηχανισμού και της κοινής γνώμης, **ο Διχασμός εξαπλώθηκε προς τη μάζα του λαού.** Το φιλοβασιλικό Γενικό Επιτελείο χρησιμοποίησε τη γενική επιστράτευση για να **καλλιεργήσει αντιβενιζελικά αισθήματα στο μάχιμο τμήμα**

του πληθυσμού. Βοηθήθηκε μάλιστα από τον αποκλεισμό που επέβαλε η Αντάντ, ο οποίος προκάλεσε πολλούς θανάτους από πείνα. Από την άλλη μεριά, ένα μεγάλο μέρος του λαού, που φοβόταν πως η βασιλική πολιτική θα οδηγούσε στην καταστροφή το ελληνικό στοιχείο της Μακεδονίας, της Θράκης και της Μικράς Ασίας, υποστήριζε τους Φιλελευθέρους Μολονότι, λοιπόν, ξεκίνησε από την πολιτική ελίτ, η σύγκρουση παρέσυρε ολόκληρο τον ελληνικό λαό και εντέλει προσέλαβε διαστάσεις κοινωνικές. Τα δύο αντίπαλα στρατόπεδα προέκριναν διαφορετικά κοινωνικά συμφέροντα. Οι Φιλελεύθεροι υπόσχονταν διανομή των τυφλικιών στους πολυάριθμους ακτήμονες, ενώ οι μοναρχικοί συντάχθηκαν με τους λίγους, αλλά πολιτικά και οικονομικά ισχυρούς γαιοκτήμονες. Ο Βενιζέλος προώθησε τον κρατικό παρεμβατισμό στις εργασιακές σχέσεις, ο οποίος συνεπαγόταν και κάποιες παραχωρήσεις στους εργάτες, ενώ τα παλαιά κόμματα συνήθως προτιμούσαν την καταστολή. Μια άλλη διάσταση της σύγκρουσης ήταν η τοπικιστική. Εστίες των οπαδών του Βενιζέλου ήταν η Κρήτη και τα νησιά του Α. Αιγαίου, καθώς και η Μακεδονία και η Θράκη, με άλλα λόγια οι “Νέες Χώρες”. Οι οπαδοί των παλαιών κομμάτων και του βασιλιά εντοπίζονταν κυρίως στην Παλαιά Ελλάδα (δηλαδή στην προ του 1912 Ελλάδα): κυρίως στην Πελοπόννησο, τα Ιόνια, τις Κυκλάδες. Τέλος, τον Βενιζέλο έτειναν να υποστηρίζουν οι πρόσφυγες, οι οποίοι από το 1914 είχαν διασπαρεί σε ολόκληρη την επικράτεια, ενώ οι γηγενείς όλων των περιοχών συντάσσονταν μάλλον με τον βασιλιά. Επίσης ο Διχασμός συνοδεύτηκε από ιδεολογικές διαφοροποιήσεις. Οι Φιλελεύθεροι, μολονότι κυβέρνησαν σχεδόν δικτατορικά από το 1917 έως το 1920, μακροπρόθεσμα τάσσονταν υπέρ του κράτους δικαίου και της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Πολλοί μάλιστα, με σημαντικότερο μεταξύ τους τον μεταρρυθμιστή σοσιαλιστή Αλέξανδρο Παπαναστασίου, αγωνίζονταν για την αβασίλευτη δημοκρατία. Οι μοναρχικοί αφετέρου έρρεπαν προς απολυταρχικές και αυταρχικές θεωρίες. Διακήρυσσαν πως ο βασιλιάς αντλούσε τα δικαιώματά του όχι από το λαό, αλλά από τον Θεό. Εντέλει, όχι μόνο κυβέρνησαν αυταρχικά από το 1920 έως το 1922, αλλά και στέγασαν φασιστικών τάσεων κινήματα. Το ανάθεμα κατά του Βενιζέλου, στο οποίο προχώρησε η επίσημη Εκκλησία το 1916, σηματοδοτούσε μια άλλη όψη της σύγκρουσης. Οι δύο παρατάξεις διαφοροποιήθηκαν επίσης στον τομέα της Παιδείας και κατεξοχήν στο φλέγον γλωσσικό ζήτημα: ο Βενιζέλος, εκσυγχρονίζοντας το σχολικό σύστημα, προώθησε τον εκπαιδευτικό δημοτικισμό, ενώ τα παλαιά κόμματα γενικώς υποστήριζαν την καθαρεύουσα και ξεπερασμένες διδακτικές μεθόδους. Σε άλλα ζητήματα πάντως οι διαχωριστικές γραμμές δεν ήταν σαφείς. Παράδειγμα, τα δικαιώματα των γυναικών: υπέρμαχοι, όπως και πολέμοί τους, βρίσκονταν και στα δύο στρατόπεδα».

Λ3 (2002), σ. 153-155

Το Γ6 (2006-2022) είναι το πρώτο και μοναδικό εγχειρίδιο που χρησιμοποιεί την έννοια του «εμφυλίου» για να χαρακτηρίσει τον Εθνικό Διχασμό:

«Η πολιτική κρίση, που εκδηλώθηκε για πρώτη φορά με ένταση τον Φεβρουάριο του 1915 με τη μορφή διαφωνίας ανάμεσα στον πρωθυπουργό Βενιζέλο και τον βασιλιά Κωνσταντίνο, κλιμακωνόταν διαρκώς και είχε ως αποτέλεσμα, το καλοκαίρι του 1916, να διαμορφωθούν στην Ελλάδα δύο αντίπαλα κέντρα εξουσίας. Το φαινόμενο ονομάστηκε Εθνικός Διχασμός, αποτυπώθηκε γεωγραφικά στη διάσπαση σε “κράτος των Αθηνών” υπό τον Κωνσταντίνο και “κράτος της Θεσσαλονίκης”

υπό τον Βενιζέλο και υπήρξε, ουσιαστικά, η πρώτη εμφύλια σύγκρουση στην Ελλάδα του 20ού αιώνα».

Γ6 (2006-2022), σ. 93

Ενώ, αναφέρει αναλυτικά τα κοινωνικά στηρίγματα της κάθε παράταξης του διχασμού και τα βαθύτερα κοινωνικοοικονομικά συμφέροντα που υπηρετούσαν οι πολιτικές κορυφές του, μέσω της διαφωνίας για την στρατηγική της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδας στο πλαίσιο του Α΄ Π.Π.:

«Ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος δίχασε την ελληνική ηγεσία και κοινωνία. **Η θέση του Βενιζέλου:** Ο πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος, που θεωρούσε ότι οι Αγγλογάλλοι θα επικρατούσαν, έκρινε ότι η Ελλάδα θα έπρεπε να συμμαχήσει με την Αντάντ για να διαφυλάξει τα κέρδη της από τους βαλκανικούς πολέμους αλλά και να διευρύνει τα σύνορά της. **Η θέση αυτή υποστηριζόταν από με-γάλα τμήματα των λαϊκών τάξεων, που εμπνέονταν από τη Μεγάλη Ιδέα, αλλά και από τη μεγαλοαστική τάξη, ιδίως της Διασποράς, που προσδοκούσε να ενταχθεί σε μια μεγάλη και ισχυρή Ελλάδα.** **Η θέση του Κωνσταντίνου:** Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος ήθελε την Ελλάδα σύμμαχο των Κεντρικών Δυνάμεων. Επειδή, όμως, η Οθωμανική αυτοκρατορία και η Βουλγαρία είχαν ήδη ταχθεί στο πλευρό της Γερμανίας, ο βασιλιάς υποστήριζε, σε συνεννόηση με τον Γερμανό αυτοκράτορα, τη «διαρκή ουδετερότητα» με το επιχείρημα ότι έτσι η Ελλάδα θα προστατευόταν από τον πόλεμο. Ήταν η πιο φιλική προς τη Γερμανία πολιτική που μπορούσε να ακολουθήσει η Ελλάδα. **Οι απόψεις του Κωνσταντίνου έβρισκαν απήχηση σε μικροαστικά στρώματα που είχαν θορυβηθεί από την προοπτική ένταξης στο ελληνικό κράτος του ισχυρού εξωελλαδικού ελληνικού κεφαλαίου, το οποίο δύσκολα θα μπορούσαν να ανταγωνιστούν. Επίσης, οι βασιλικές θέσεις έβρισκαν σύμφωνα και τμήματα των λαϊκών τάξεων, που, λίγο μετά τους βαλκανικούς πολέμους, δεν επιθυμούσαν να πολεμήσουν και πάλι».**

Γ6 (2006-2022), σ. 92

2. Ποιος κυρίως προκάλεσε τον Εθνικό Διχασμό; (υπαιτιότητα)

α) Η στάση του Βενιζέλου – που κλιμάκωσε την διαφωνία

«Η νέα κυβέρνηση όμως άνετράπη μετά ένα μήνα, διότι ή φιλελεύθερα εις τήν Βουλήν πλειονοψηφία έθεώρησεν ότι έθίγη από τήν στάσιν του υπουργού τών Στρατιωτικών, ύποστρατήγου Ι. Γιαννακίτσα, κατά τήν διάρκειαν σημειωθέντος έν τή Βουλή έπεισοδίου. [...] Ως έπρεπε νά άναμένεται, ή άποχή τών Φιλελευθέρων έκ τών έκλογών έφερε μεγαλυτέραν έντασιν εις τάς σχέσεις μεταξύ τών κεκηρυγμένων ύπέρ τής ουδετερότητος καί τών ύποστηριζόντων τήν έξοδον εις τόν πόλεμον παρά τό πλευρόν τής Αντάντ».

Γ2 (1969), σ. 12-13

β) Η στάση του Κωνσταντίνου – ήταν λανθασμένη/άδικη/εχθρική ενέργεια η ουδετερότητα

«Ο βασιλεύς Κωνσταντίνος και ο πρωθυπουργός Έλ. Βενιζέλος συνεργάζοντο αρμονικώτατα διά την αντιμετώπισιν των εθνικών υποθέσεων. Όταν όμως ήρχισεν ο πόλεμος και ιδίως όταν ο τότε υπουργός των ναυτικών της Αγγλίας Ουίνστον Τσόρτσιλ πρότεινε την απόβασιν εις την χερσόνησον της Καλλιπόλεως προκειμένου να σταλούν ενισχύσεις εις τούς σκληρώς πιεζομένους Ρώσους, ως επίσης και όταν ή Σερβία υπέστη επίθεσιν και έπρεπε βάσει τής αμοιβαίας αμυντικής συμφωνίας ή Ελλάς να τήν βοηθήσει, επήλθεν όξυτάτη διαφωνία μεταξύ πρωθυπουργού και βασιλέως, ή οποία τελικώς ώδήγησε εις τον εθνικόν διχασμόν».

ΚΛ1 (1973), σ. 84-85

«Τό έθνος διαιρέθηκε σέ δύο άντιμαχόμενες μερίδες. Οί οπαδοί τής ουδέτερότητας κατηγορούσαν τό Βενιζέλο πώς θέλει να ρίξει τή χώρα σ' επικίνδυνη περιπέτεια. Οί οπαδοί του Βενιζέλου κατηγορούσαν τόν βασιλιά για γερμανόφιλο. Όταν όμως ο γερμανοβουλγαρικός στρατός μπήκε στην Ανατολική Μακεδονία και αιχμαλώτισε ελληνικά στρατεύματα, ο Ελευθέριος Βενιζέλος ήλθε στη Θεσσαλονίκη, έκαμε επαναστατική Κυβέρνηση τό 1917, κήρυξε έπιστράτευση και προσχώρησε στη συμμαχία των Άγγλογάλλων».

ΣΤ3 (1974-1980), σ. 117-118

«Ο Βενιζέλος, πού ήταν τότε πρωθυπουργός είχε τή γνώμη ότι έπρεπε ή Ελλάδα να πάρη μέρος στον πόλεμο μέ τήν Entente, πού ύποσχόταν έδαφικά άνταλλάγματα στη Θράκη και τή Μ. Ασία. Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος όμως ήταν υπέρ των Γερμανών και επέμενε στην ουδέτερότητα. Ο Βενιζέλος αναγκάστηκε να παραιτηθή και ή κοινή γνώμη διχάστηκε. Νέες εκλογές έφεραν πάλι στην άρχή τό Βενιζέλο, αλλά ο Κωνσταντίνος επέμενε στην άποψη του και ή κυβέρνηση παραιτήθηκε για δεύτερη φορά. Η άντίθεση άνάμεσα στον Βενιζέλο και στον βασιλέα Κωνσταντίνο άρχισε να παίρνη τις διαστάσεις έθνικου διχασμού. Οί έπιχειρήσεις των Άγγλογάλλων στα Δαρδανέλλια έγιναν χωρίς τήν ελληνική συμμετοχή και κατέληξαν σέ άποτυχία. Αποτέλεσμα ήταν να βγή ή Βουλγαρία στον πόλεμό υπέρ των Γερμανών, να συντριβή ή Σερβία και να μείνη ή Ρωσία άβοήθητη [...] τά γερμανοβουλγαρικά στρατεύματα πέρασαν τά ελληνικά σύνορα και κατέβηκαν στην Καβάλα. Η Ελλάδα έξακολουθούσε να μένη ουδέτερη, χωρίς να κάνη στην πραγματικότητα καμιά πολιτική [...] Ο Βενιζέλος μή μπορώντας να επιβάλη μέ πολιτικά μέσα τις άπόψεις του έκανε πραξικοπηματικά επαναστατική κυβέρνηση στη Θεσσαλονίκη και πήρε μέρος στον πόλεμο».

Γ3 (1976-1984), σ. 299-300

«ή Ελλάδα βγήκε από τήν ουδέτερότητα και έλαβε μέρος στον πόλεμο αυτό ως σύμμαχος τής τριπλής Συνεννοήσεως, έδιωξε τό βασιλιά Κωνσταντίνο ως γερμανόφιλο».

ΣΤ4 (1980-1989), σ. 171

«Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος [...] η επιμονή του να καθορίζει αυτός, και όχι η εκλεγμένη κυβέρνηση, την εξωτερική πολιτική της χώρας, τον οδήγησε σε ανοικτή σύγκρουση με τον πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο. Ο Εθνικός Διχασμός που προκάλεσε. επρόκειτο να επηρεάσει, ως ένα μεγάλο βαθμό, τις

μετέπειτα εξελίξεις, που οδήγησαν στη μικρασιατική καταστροφή [...] όταν οι δυτικοί σύμμαχοι άρχισαν τις επιχειρήσεις στη χερσόνησο της Καλλίπολης εναντίον της Τουρκίας (Φεβρουάριος 1915), **ο Βενιζέλος επέμενε ότι έπρεπε να λάβουν μέρος στην επίθεση αυτή και ελληνικά στρατεύματα. Η άρνηση του βασιλιά οδήγησε τον πρωθυπουργό σε παραίτηση** (21 Φεβρουαρίου/5 Μαρτίου 1915). Ο βασιλιάς διόρισε υπηρειακή κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον *Δημήτριο Γούναρη* (1867-1922), κυριότερο εκπρόσωπο της αντιβενιζελικής παράταξης, δίνοντάς του εντολή να διενεργήσει εκλογές. **Στις εκλογές ο Βενιζέλος κερδίζει πάλι την πλειοψηφία και ορκίζεται πρωθυπουργός.** Κατά τη διάρκεια της νέας πρωθυπουργίας του Ελ. Βενιζέλου, η Βουλγαρία κήρυξε επιστράτευση για να επιτεθεί εναντίον της Σερβίας. **Η Σερβία και η Ελλάδα συνδέονταν με αμυντική συμφωνία αμοιβαίας υποστήριξης. Ο πρωθυπουργός, με αφορμή την επικείμενη επίθεση εναντίον της Σερβίας, κήρυξε και στην Ελλάδα επιστράτευση. Ο βασιλιάς αρνήθηκε να υπογράψει το σχετικό διάταγμα και ο Ελ. Βενιζέλος αναγκάζεται να παραιτηθεί για δεύτερη φορά** (22 Σεπτεμβρίου/5 Οκτωβρίου 1915). Μετά την παραίτησή του διορίζεται από το βασιλιά κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον *Αλέξανδρο Ζαΐμη* (1855-1936), η οποία όμως καταληφίζεται από τη Βουλή. **Νέα βασιλική κυβέρνηση διορίζεται με πρωθυπουργό τον *Στέφανο Σκουλούδη, τραπεζίτη.* Η κυβέρνηση αυτή διαλύει τη Βουλή και κυβερνά κατά τρόπο δικτατορικό, σύμφωνα με τις εντολές του βασιλιά [...]. Οι Βούλγαροι εισβάλλουν στην Ανατ. Μακεδονία και αρχίζουν να εκδιώκουν τον ελληνικό πληθυσμό, ενώ οι Ιταλοί, που έχουν συμμαχήσει με την Αντάντ, καταλαμβάνουν τη Β. Ήπειρο. Ό,τι είχε κερδίσει η Ελλάδα με τους δύο Βαλκανικούς πολέμους κινδύνευε να χαθεί. Υπό την πίεση των γεγονότων αυτών στις 17/30 Αυγούστου 1916 εκδηλώνεται από φιλοβενιζελικούς αξιωματικούς στη Θεσσαλονίκη το κίνημα της *Εθνικής Άμυνας* [...] το Δ' σώμα στρατού στην Καβάλα παραδίδεται στους Γερμανούς και μεταφέρεται αιχμάλωτο στη Γερμανία. Η κυβέρνηση των Αθηνών είχε δώσει εντολή να μη προβάλλονται εμπόδια στις επιχειρήσεις των βουλγαρικών και γερμανικών στρατευμάτων στην Ανατ. Μακεδονία. Έτσι η Καβάλα, χωρίς αντίσταση, παραδόθηκε στους Βούλγαρους (30 Αυγούστου/12 Σεπτεμβρίου 1916)».**
Λ2 (1983-2007), σ. 74, 78-80

«Η είσοδος της Τουρκίας στον πόλεμο στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων (Οκτώβριο 1914) και η επίθεση των συμμάχων εναντίον της με την επιχείρηση των Δαρδανελίων **δικαίωσαν την πολιτική του Βενιζέλου, ο Κωνσταντίνος όμως ήταν ανυποχώρητος στην άποψή του. Ο Βενιζέλος παραιτήθηκε** – όταν όμως, **στις εκλογές που έγιναν (31 Μαΐου 1915) από την υπηρειακή κυβέρνηση του *Δημητρίου Γούναρη* κέρδισε πάλι την πλειοψηφία,** δεν άφηγε καμιά αμφιβολία ότι θα κηρύξει επιστράτευση απαντώντας στην επιστράτευση της Βουλγαρίας. **Η νέα παραίτηση του Βενιζέλου (Οκτώβριος 1915), μετά την άρνηση του Κωνσταντίνου να υπογράψει το σχετικό διάταγμα,** δημιούργησε ένταση στις σχέσεις των δύο ανδρών, και υπήρξε η αφετηρία του εθνικού διχασμού».

Γ5 (1991-2006), σ. 307

«Με αφορμή τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο, εκφράστηκαν διαφορετικές απόψεις ως προς τη σκοπιμότητα ή μη της συμμετοχής της Ελλάδας στον πόλεμο. **Οι Φιλελεύθεροι τάσσονταν υπέρ της συμμετοχής στον πόλεμο, στο πλευρό της Αντάντ, επειδή προσδοκούσαν ότι με αυτόν τον τρόπο η Ελλάδα θα είχε εδαφικά**

οφέλη. Ο βασιλιάς και το Γενικό Επιτελείο είχαν διαφορετική εκτίμηση. Θεωρούσαν ανεύθυνη τη θέση των Φιλελευθέρων, εκτιμώντας ότι η έκβαση του πολέμου ήταν αβέβαιη και θα μπορούσαν να νικήσουν οι Κεντρικές δυνάμεις. Δεδομένης της κυριαρχίας της Αγγλίας στην ανατολική Μεσόγειο, και παρά τους δεσμούς του με τη Γερμανία, **ο Κωνσταντίνος δεν μπορούσε να ζητήσει συμμετοχή στον πόλεμο στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων, γι' αυτό έλαβε θέση υπέρ της ουδετερότητας της Ελλάδας. Η εμμονή του Κωνσταντίνου στη θέση αυτή, τον οδήγησε να δράσει με τρόπο που υπέσκαπτε τα θεμέλια του πολιτικού συστήματος. Ο βασιλιάς ανέπτυξε μυστική διπλωματία εν αγνοία της κυβέρνησης, καταφεύγοντας ακόμη και σε παράνομα μέσα (π.χ. παράδοση απόρρητων διπλωματικών εγγράφων στους Γερμανούς). Το 1915 προκάλεσε δύο φορές την παραίτηση της κυβέρνησης [...] Ο εθνικός διχασμός έφτασε στο αποκορύφωμά του με την απόπειρα δολοφονίας του Βενιζέλου και τη δολοφονία του Ίωνος Δραγούμη, το 1920».**

ΚΛ6 (1999-2022), σ. 94, 96

«Η αδυναμία γεφύρωσης του χάσματος μεταξύ των δύο ανδρών οδήγησε στη μεταξύ τους σύγκρουση και σε πολιτική αστάθεια. **Ο Βενιζέλος παραιτήθηκε από την πρωθυπουργία, αλλά κέρδισε τις νέες εκλογές και ξανασχημάτισε κυβέρνηση.** Όταν η Βουλγαρία επιτέθηκε εναντίον της Σερβίας, **ο Βενιζέλος επανήλθε στο αίτημά του να μην παραμείνει ουδέτερη η Ελλάδα και να υπερασπιστεί τη Σερβία, αλλά εξαναγκάστηκε από το βασιλιά σε νέα παραίτηση.** Τα πράγματα όμως δεν επρόκειτο να μείνουν εδώ. **Οι γερμανοβουλγαρικές δυνάμεις εισέβαλαν στη Μακεδονία και ο βουλγαρικός στρατός κατέλαβε το μεγαλύτερο μέρος της (1916) χωρίς ελληνική αντίσταση. Ο Βενιζέλος τέθηκε επικεφαλής του κινήματος βενιζελικών αξιωματικών στη Θεσσαλονίκη, όπου και σχημάτισε κυβέρνηση [...]** Έτσι η Ελλάδα είχε δύο κυβερνήσεις, μία της Αθήνας και μία της Θεσσαλονίκης· η διαίρεση είχε ολοκληρωθεί».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 95-96

«**Ο Βενιζέλος ήθελε να τιμήσει τη συνθήκη συμμαχίας που είχε πρόσφατα υπογράψει η Ελλάδα με τη Σερβία, ενώ ο Κωνσταντίνος, με διάφορες προφάσεις, απέκλειε την είσοδο της χώρας στον πόλεμο. Εξανάγκασε τον Βενιζέλο σε παραίτηση** όταν ματαίωσε, το Φεβρουάριο του 1915, την ελληνική συμμετοχή στην Εκστρατεία των Δαρδανελλίων στο πλευρό της Αντάντ. **Οι Φιλελεύθεροι κέρδισαν τις εκλογές του επόμενου Μαΐου, αλλά ο βασιλιάς κράτησε στην κυβέρνηση τον αντίπαλό τους Δημήτριο Γούναρη.** Ο Βενιζέλος επέστρεψε στην πρωθυπουργία μόνο στα μέσα Αυγούστου, αλλά **ένα μήνα αργότερα ο Κωνσταντίνος τον ανάγκασε ξανά να παραιτηθεί [...]** **Κατακραυγή κατά της αντιβενιζελικής κυβέρνησης και του θρόνου προκάλεσε η παράδοση του οχυρού Ρούπελ και της Καβάλας στις γερμανικές και βουλγαρικές δυνάμεις (Μάιος και Αύγουστος του 1916).** Έτσι άνοιξε ο δρόμος για τη δημιουργία, τον Αύγουστο του 1916, δύο χωριστών κρατών, του γερμανόφιλου Κράτους των Αθηνών αφενός, που αποτελούσε συνέχεια του ελληνικού βασιλείου, και της Προσωρινής Κυβέρνησης αφετέρου. Την τελευταία εγκατέστησε στη Θεσσαλονίκη, με την υποστήριξη των Συμμάχων, το στρατιωτικό Κίνημα της Εθνικής Αμύνης, το οποίο σύντομα έλεγξε το μεγαλύτερο μέρος των Νέων Χωρών (δηλαδή, των εδαφών που

αποκτήθηκαν μετά το 1912). Στα μέσα Σεπτεμβρίου ο Βενιζέλος, δραπετεύοντας από την Αθήνα, τέθηκε επικεφαλής του επαναστατικού κινήματος».
Λ3 (2002), 153-154

Στο Λ4 (2007-2022) μέσα από πολλαπλές αναφορές είναι ξεκάθαρη η ευθύνη που αποδίδεται στη στάση του Κωνσταντίνου, ενώ το νέο στοιχείο είναι ότι γίνεται λόγος για *συνταγματική εκτροπή* με υπαιτιότητα του Κωνσταντίνου που αναγκάζει τον Βενιζέλο να επαναστατήσει:

«Ο Κωνσταντίνος δεν αποδέχτηκε την πρόταση του πρωθυπουργού και ο Βενιζέλος ήταν αναγκασμένος να παραιτηθεί. [...] Οι εκλογές του Μαΐου του 1915 έδωσαν και πάλι τη νίκη στον Βενιζέλο και ανανέωσαν τη λαϊκή εντολή να χειριστεί αυτός τις τύχες της χώρας. Η άρνηση πλέον του Κωνσταντίνου να επιτρέψει στον εκλεγμένο πρωθυπουργό να εφαρμόσει την πολιτική που ενέκρινε ο λαός και ο εξαναγκασμός του σε νέα παραίτηση αποτελούσαν συνταγματική εκτροπή. Οι εκλογές του Δεκεμβρίου του 1915, από τις οποίες απέσχε το Κόμμα των Φιλελευθέρων του Βενιζέλου, επιβεβαίωσαν το ρήγμα στην πολιτική ζωή της Ελλάδας, το οποίο σύντομα έγινε χάσμα αγεφύρωτο. Ο Βενιζέλος κατήγγειλε τον Κωνσταντίνο για ωμή παραβίαση του Συντάγματος, ενώ την εθνική αντιπροσωπεία που προήλθε από τις εκλογές τη θεώρησε αντισυνταγματική. Στο εξής και έως την εκθρόνιση του Κωνσταντίνου, το 1917, την Ελλάδα ουσιαστικά κυβερνούσαν ο βασιλιάς και οι σύμβουλοί του, με τη συναίνεση μιας εθνικής αντιπροσωπείας που εκπροσωπούσε μέρος μόνο του λαού. Ο Βενιζέλος, αντιμέτωπος με την κατάφορη παραβίαση του Συντάγματος, οδηγήθηκε στην επανάσταση».

Λ4 (2007-2022), σ. 82-83

γ) Οι Μεγάλες Δυνάμεις – θεώρησαν εχθρική ενέργεια την ουδετερότητα

«Η έμμονή της χώρας μας εις τήν ουδετερότητα δυσηρέστησε τούς συμμάχους, οί όποιοι μετά τήν συντριβήν της Σερβίας, επειδή εύρέθησαν εις δύσκολον θέσιν εις τό μέτωπον της Θεσσαλονίκης, υπεύθυνον της καταστάσεως έθεώρησαν τον βασιλέα Κωνσταντίνον καί ελαβον εχθρικήν θέσιν έναντίον της Ελλάδος. Έτσι μέ τήν στάσιν αυτήν τών συμμάχων ή διαφωνία του Βενιζέλου μέ τον βασιλέα έγινε άγεφύρωτος καί ειχεν ως συνέπειαν καί τον διχασμό ν ολοκλήρου του έλληνικού λαού».

Γ1 (1966-1976), σ. 211

«Η Ελλάς εις τόν Παγκόσμιον πόλεμον. Η Έλλάς είχε παραμείνει ούδετέρα καί δεν έσπευσε νά βοηθήση τήν Σερβίαν, μέ τήν όποιαν συνεδέετο δι άμυντικής συνθήκης. Τούτο ή Άντάντ τό έθεώρησεν ως εχθρικήν στάσιν καί έχαρακτήρισε τόν βασιλέα Κωνσταντίνον ως όργανον τών Γερμανών».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 153

«Η παρουσία τών στρατευμάτων της Άντάντ εις Μακεδονίαν δέν ήτο δυνατόν παρά νά προκαλέση, άργά ή γρήγορα, αντίδρασιν τών Κεντρικών Αύτοκρατοριών. Πράγματι, τά τέλη Μαΐου 1916, οί Γερμανοί έξήτησαν τήν παράδοσιν του όχυροϋ Ρούπελ, προστατεύοντος τήν όμόνυμον στενωπόν. Η

έλληνική κυβέρνηση διεμαρτυρήθη έντόνως διά τήν γερμανικήν ενέργειαν, αλλά δέν ήθέλησε νά έλθη εἰς ρήξιν με τήν Γερμανίαν καί δι' αὐτό συνεφώνησεν εἰς τήν παράδοσιν. Τήν ἐν προκειμένῳ ἑλληνικήν στάσιν ἡ Αντάντ ἐθεώρησεν ὡς μή φιλικήν καί δι' αὐτό τήν 21ην Ιουνίου ἐξήτησε τήν παραίτησιν τῆς κυβερνήσεως Στ. Σκουλούδη, τήν ἀποστράτευσιν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ καί τήν διενέργειαν νέων ἐκλογῶν [...] Τά γεγονότα τῆς Μακεδονίας εἶχον ὡς ἀμεσον συνέπειαν τήν ματαίωσιν τῶν ἐκλογῶν, κατόπιν ἀξιώσεως τῶν Γάλλων, φοβηθέντων ὅτι τό κόμμα τῶν Φιλελευθέρων, τό μόνον τό ὅποιον ἐθεώρουν ὡς φιλικόν, δέν θά ἐκέρδιζε τήν πλειονοψηφίαν [...] Νέα ὑπηρεσιακή κυβέρνησις, ὑπό τον καθηγητήν τοῦ Πανεπιστημίου Σπυρίδωνα Λάμπρον, ἐσχηματίσθη τās ἀρχάς Ὀκτωβρίου, ἡ ὁποία εὔρεθη ἐνώπιον σειράς ἀξιώσεων τῶν Γάλλων, ἐνεργούντων ὡς ἐντολοδόχων καί τῶν ἄλλων δυνάμεων».

Γ2 (1969), σ. 13-14

δ) Κανείς και ὅλοι – προέκυψε συνδυαστικά

«Ο Πρῶτος Παγκόσμιος πόλεμος προκάλεσε στην Ελλάδα σοβαρή πολιτική κρίση που ἐσβησε τον ενθουσιασμό ἀπό τις ἐπιτυχίες στους Βαλκανικούς πολέμους: ο Βενιζέλος πίστευε ὅτι το συμφέρον τῆς χώρας ἦταν να ταχθεῖ στο πλευρό τῆς Αντάντ, ἀπό τῆ στιγμή μάλιστα που ἡ Τουρκία καί ἡ Βουλγαρία εἶχαν ἐνταχθεῖ στο ἀντίπαλο στρατόπεδο. Ο παλιός πολιτικός κόσμος ὁμως καί τα Ἀνάκτορα θαύμαζαν τῆ Γερμανία, πίστευαν στη νίκη τῆς καί ἐπιθυμοῦσαν τῆ συμμαχία τῆς Ἑλλάδας με τις Κεντρικές Αυτοκρατορίες. Καθώς καμιά παράταξη δέν υποχωροῦσε, ἐπῆλθε τελικά σύγκρουση Βασιλιά-Πρωθυπουργού, που εἶναι γνωστή με τῆν ονομασία Διχασμός».

Γ4 (1984-1991), σ. 311-312

Στο ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) ὑπάρχει μια διαφοροποίηση στις ἀναφορές στα συγκεκριμένα γεγονότα, καθὼς ἡ ἀφήγησή τους ἀλλάζει μετὰ τῆν ἀναθεώρηση του 1997 καί γίνεται ἀκόμα πιο περιορισμένη. Ωστόσο, καί στις δύο περιπτώσεις δέν ἀποδίδεται κάπου συγκεκριμένα ο Ἐθνικός Διχασμός, ἀλλά προκύπτει συνδυαστικά με ἀποκορύφωμα τῆν δημιουργία τῆς ἐπαναστατικῆς κυβερνήσεως ἀπό τον Βενιζέλο, χωρὶς ὁμως αὐτή να ἀναφέρεται με ἀρνητικό ἀξιολογικά τρόπο:

«Ο Βενιζέλος πίστευε πως ἡ θέση τῆς Ἑλλάδας ἦταν στο πλευρό τῆς Αντάντ, γιατί ἐτσι θα ἐξυπηρετοῦνταν καλύτερα τα συμφέροντα τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων. Οἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτοῦς ζοῦσαν σε ἐδάφη τῆς Τουρκίας, ἡ ὁποία εἶχε συμμαχήσει με τις Κεντρικές αυτοκρατορίες. Ἀντίθετος με τῆν πολιτική τοῦ πρωθυπουργοῦ ἦταν ο βασιλιάς Κωνσταντῖνος, που πίστευε στη νίκη τῆς Γερμανίας καί ἐπέμενε να μείνει ἡ Ἑλλάδα ουδέτερη. Ἡ διαφωνία αὐτή εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα να ἀρχίσουν στο ἐσωτερικό τῆς χώρας φοβερές διαμάχες, που δίχασαν τον ἑλληνικό λαό. Οἱ δυνάμεις τῆς Αντάντ στο μεταξύ κατέλαβαν τῆ Θεσσαλονίκη, για να διευκολύνουν τις στρατιωτικές τους ἐπιχειρήσεις, ἐνὼ ἡ Βουλγαρία, σύμμαχος τῆς Γερμανίας, εἰσέβαλε στην Ἀνατολική Μακεδονία. Ο Βενιζέλος, μπροστά σ' αὐτὴν τῆν κατάσταση, πῆγε στη Θεσσαλονίκη καί σχημάτισε ἐπαναστατικὴ κυβέρνηση. Ο ἔθνικός διχασμός εἶχε φτάσει στο ἀποκορύφωμά του. Ἐπιστράτευσε τους Ἑλληνας τῆς Βόρειας Ἑλλάδας καί κήρυξε τον πόλεμο ἐναντίον

της Βουλγαρίας. Ο Κωνσταντίνος αναγκάστηκε τελικά να παραιτηθεί και να εγκαταλείψει τη χώρα».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [πριν το 1997], σ. 249

Μετά την αναθεώρηση του 1997 το απόσπασμα περιορίζεται και – ενώ αναφέρεται στον διχασμό του ελληνικού λαού – δεν αναφέρεται στην κατάληψη της Θεσσαλονίκης από την Αντάντ, στην εισβολή βουλγαρικών στρατευμάτων στην Ανατολική Μακεδονία και στην δημιουργία επαναστατικής κυβέρνησης από τον Βενιζέλο. Καταλήγει κατευθείαν (χωρίς να αναφέρει αιτίες) στο ότι η Ελλάδα μπήκε στον πόλεμο ως σύμμαχος της Αντάντ και ότι ο Κωνσταντίνος αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την χώρα:

«Ο Βενιζέλος πίστευε πως η θέση της Ελλάδας ήταν στο πλευρό της Αντάντ, γιατί έτσι θα εξυπηρετούνταν καλύτερα τα συμφέροντα των υπόδουλων Ελλήνων. Οι περισσότεροι απ' αυτούς ζούσαν σε εδάφη της Τουρκίας, η οποία είχε συμμαχήσει με τις Κεντρικές αυτοκρατορίες. Αντίθετος με την πολιτική τού πρωθυπουργού ήταν ο βασιλιάς Κωνσταντίνος, που πίστευε στη νίκη της Γερμανίας και επέμενε να μείνει η Ελλάδα ουδέτερη. **Η διαφωνία αυτή είχε ως αποτέλεσμα να αρχίσουν στο εσωτερικό της χώρας φοβερές διαμάχες, που δίχασαν τον ελληνικό λαό. Τελικά η Ελλάδα μπήκε στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ - ο Κωνσταντίνος αναγκάστηκε να παραιτηθεί και να εγκαταλείψει τη χώρα».**

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [μετά το 1997], σ. 207

«Από τα βαλκανικά κράτη, η Τουρκία και η Βουλγαρία προσχωρούν στις Κεντρικές Δυνάμεις. **Στην Ελλάδα διαμορφώνονται δύο στάσεις. Ο πρωθυπουργός Ε. Βενιζέλος υποστηρίζει τη συμμετοχή της Ελλάδας με το μέρος της Αντάντ, προσβλέποντας σε οφέλη από τη νίκη της στον πόλεμο. Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος υποστηρίζει μια ουδέτερη στάση, χωρίς συμμετοχή στον πόλεμο, στάση που ευνοεί περισσότερο τις Κεντρικές Δυνάμεις. Αυτή η κατάσταση διχάζει τον ελληνικό λαό.** Η Ελλάδα τελικά προσχωρεί στον πόλεμο το 1917, στο πλευρό της Αντάντ. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος λήγει στα τέλη του 1918 με νίκη των Δυνάμεων της Αντάντ».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 97

Στο **Γ6 (2006-2022)** περιγράφεται αναλυτικά η σταδιακή κλιμάκωση της πορείας προς τον διχασμό, στην οποία συνέβαλλαν πολλαπλοί παράγοντες, χωρίς να αποδίδεται κάπου η μεγαλύτερη ευθύνη-συμβολή σε αυτήν την πορεία γενικευμένης σύγκρουσης. Θεωρούμε, ωστόσο, πως το πνεύμα του αποσπάσματος αποδίδει την μικρότερη ευθύνη στις ενέργειες του Βενιζέλου και τις μεγαλύτερες στον Κωνσταντίνο και στις ξένες δυνάμεις (Γερμανία-Βουλγαρία και Αντάντ) σε μια πορεία σύγκρουσης που, όμως, αλληλοτροφοδοτείται και γενικεύεται πολυπαραγοντικά, καταλήγοντας στην αποκρυστάλλωσή της δια του Εθνικού Διχασμού με την ύπαρξη δύο ελληνικών κρατών, από τις πράξεις όλων των μερών:

«**Η σύγκρουση Βενιζέλου-Κωνσταντίνου:** Όταν η Αντάντ επιχείρησε να καταλάβει τα Δαρδανέλια (Φεβρουάριος 1915), ο Βενιζέλος έκρινε ότι η Ελλάδα θα έπρεπε να πάρει μέρος στην προσπάθειά της. **Η άρνηση του Κωνσταντίνου οδήγησε τον πρωθυπουργό σε παραίτηση.** Στις εκλογές που ακολούθησαν (Μάιος 1915) ο

Βενιζέλος αναδείχτηκε νικητής. Όταν, όμως, κήρυξε την Ελλάδα σε επιστράτευση, ο βασιλιάς διαφώνησε και πάλι και τότε ο Βενιζέλος παραιτήθηκε για δεύτερη φορά. Ακολούθησαν νέες εκλογές (Δεκέμβριος 1915) από τις οποίες οι Φιλελεύθεροι απείχαν. Έτσι, η νέα κυβέρνηση που προέκυψε ήταν απολύτως πιστή στα Ανάκτορα. Η εμπλοκή της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο: Παράλληλα, όπως είδαμε στην προηγούμενη ενότητα, η Αντάντ, για να αντιμετωπίσει τη συνεχώς ενισχυόμενη γερμανική επιρροή στα Βαλκάνια, αποβίβασε στρατεύματα στη Θεσσαλονίκη (Οκτώβριος 1915). Η Σερβία δέχτηκε και βουλγαρική επίθεση, κατέρρευσε και τα σερβικά στρατεύματα μεταφέρθηκαν στη Μακεδονία. Λίγο αργότερα, γερμανικά και βουλγαρικά στρατεύματα εισέβαλαν στην Α. Μακεδονία (Μάιος 1916). Οι ελληνικές δυνάμεις δεν αντέδρασαν, καθώς εφάρμοζαν τις εντολές του Κωνσταντίνου περί “ουδετερότητας”. Έτσι, το Δ΄ Σώμα Στρατού διατάχτηκε να παραδοθεί δίχως να αντισταθεί, αιχμαλωτίστηκε και μεταφέρθηκε στη Γερμανία. Οι Επίστρατοι και το κίνημα της Εθνικής Άμυνας: Μετά από αυτά, η Αντάντ απαίτησε από τον βασιλιά (Ιούνιος 1916) τον αποπλισμό των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων που ήταν υπό τις διαταγές του. Εκείνος αποδέχτηκε το αίτημα, αλλά, συγχρόνως, έδωσε εντολή οι έφεδροι που απολύονταν να οργανώνονται σε συνδέσμους. Έτσι δημιουργήθηκαν οι Επίστρατοι, μια φιλοβασιλική παραστρατιωτική οργάνωση με περίπου 200.000 μέλη. Σχεδόν παράλληλα, βενιζελικοί δημιούργησαν στη Μακεδονία μια οργάνωση, την *Εθνική Άμυνα*, και πραγματοποίησαν κίνημα στη Θεσσαλονίκη (17 Αυγούστου 1916) ζητώντας τη συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ. Η Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης: Μπροστά σε αυτές τις εξελίξεις, ο Βενιζέλος εγκατέστησε Προσωρινή Κυβέρνηση στη Θεσσαλονίκη και διέταξε επιστράτευση ώστε ελληνικά στρατεύματα να πολεμήσουν στο πλευρό της Αντάντ. Ο Εθνικός Διχασμός: Έτσι, η πολιτική κρίση, που εκδηλώθηκε για πρώτη φορά με ένταση τον Φεβρουάριο του 1915 με τη μορφή διαφωνίας ανάμεσα στον πρωθυπουργό Βενιζέλο και τον βασιλιά Κωνσταντίνο, κλιμακωνόταν διαρκώς και είχε ως αποτέλεσμα, το καλοκαίρι του 1916, να διαμορφωθούν στην Ελλάδα δύο αντίπαλα κέντρα εξουσίας. Το φαινόμενο ονομάστηκε *Εθνικός Διχασμός*, αποτυπώθηκε γεωγραφικά στη διάσπαση σε “κράτος των Αθηνών” υπό τον Κωνσταντίνο και “κράτος της Θεσσαλονίκης” υπό τον Βενιζέλο και υπήρξε, ουσιαστικά, η πρώτη εμφύλια σύγκρουση στην Ελλάδα του 20ού αιώνα» Γ6 (2006-2022), σ. 92-93

Πάλι στο ΣΤ7 (2012-2022) δεν αποδίδεται κάπου η υπαιτιότητα για τον Εθνικό Διχασμό, παρά παρατίθενται χρονικά τα γεγονότα των διάφορων δρώντων που οδηγούν σταδιακά σε αυτόν:

«ο βασιλιάς Κωνσταντίνος θεωρούσε ότι η Ελλάδα έπρεπε να κρατήσει ουδετερότητα, η οποία όμως ευνοούσε περισσότερο τις Κεντρικές Δυνάμεις. Η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων παραιτήθηκε και η χώρα διχάστηκε. Ήταν η εποχή που ονομάστηκε “Εθνικός Διχασμός”. Το φθινόπωρο του 1915 συμμαχικές δυνάμεις αποβιβάστηκαν στη Θεσσαλονίκη. Επίσης, το Μάιο του 1916 οι Γερμανοί και οι σύμμαχοί τους Βούλγαροι εισέβαλαν στην Ανατολική Μακεδονία. Τότε πολιτικοί του κόμματος των Φιλελευθέρων καθώς και αρκετοί

απογοητευμένοι αξιωματικοί και στρατιώτες επαναστάτησαν και στη Θεσσαλονίκη ανέλαβε την εξουσία η βενιζελική «Επιτροπή Εθνικής Άμυνας»». ΣΤ7 (2012-2022), σ. 191

3. Ποια πλευρά είχε δίκιο σχετικά με τα διακυβεύματα του Εθνικού Διχασμού και ποια άδικο;

α) Θετικότερες αναφορές στην στάση Κωνσταντίνου (και/ή κριτική στη στάση Βενιζέλου/Φιλελεύθερων)

«Η Ελλάς, παρ' όλων ότι συνεδέετο διά τής από 1ης Ιουνίου 1913 συνθήκης συμμαχίας με τήν Σερβίαν, εδήλωσεν ότι θά παρέμενεν ουδέτερα. Διότι εκρινεν, όρθώς, ότι ό συμμαχικός όρος τήν εδέσμευεν διά περίπτωσιν βαλκανικού καί όχι έξωβαλκανικού πολέμου [...] υπό τόν Ελευθέριον Βενιζέλον κυβέρνησις τών Φιλελευθέρων άπεφάσισεν, όπως ή χώρα μας έγκαταλείψη τήν ουδετερότητα καί μετάσχη τής έπιχειρήσεως. Άλλά ή στρατιωτική ήγεσία έχαρακτήρισε τήν όλην υπόθεσιν άσύμφορον. Κατόπιν τούτου, ό Βασιλεύς Κωνσταντίνος ήρνήθη νά δώση τήν συγκατάθεσίν του, όποτε ή κυβέρνησις παρητήθη».

Γ2 (1969), σ. 11

β) Έμμεσες θετικότερες αναφορές στη στάση Βενιζέλου και στην Εθνική Άμυνα (και/ή κριτική στη στάση Κωνσταντίνου/βασιλικών)

Στο ΣΤ3 (1974-1980) αναφέρεται εκ του αποτελέσματος ως πιο σωστή η γνώμη και η στάση του Βενιζέλου, ενώ και το σημείο της οριστικής ρήξης είναι η στιγμή της αιχμαλωσίας ελληνικών στρατευμάτων από τον γερμανοβουλγαρικό στρατό· άρα εδώ γίνεται έμμεση κριτική στην ουδετερόφιλη πλην φιλογερμανική γνώμη-στάση του Κωνσταντίνου:

«Τό έθνος διαιρέθηκε σέ δύο άντιμαχόμενες μερίδες. Οί οπαδοί τής ουδετερότητας κατηγορούσαν τό Βενιζέλο πώς θέλει νά ρίξη τή χώρα σ' έπικίνδونه περιπέτεια. Οί οπαδοί τού Βενιζέλου κατηγορούσαν τόν βασιλιά γιά γερμανόφιλο. Όταν όμως ό γερμανοβουλγαρικός στρατός μπήκε στην Ανατολική Μακεδονία κι αιχμαλώτισε έλληνικά στρατεύματα, ό Ελευθέριος Βενιζέλος ήλθε στή Θεσσαλονίκη, έκαμε επαναστατική Κυβέρνηση τό 1917, κήρυξε έπιστράτευση καί προσχώρησε στή συμμαχία τών Άγγλογάλλων [...] Ο έλληνικός στρατός πολέμησε γενναία στό πλευρό τών συμμάχων καί, όταν ή νίκη στεφάνωσε τά συμμαχικά όπλα, τό Συνέδριο τής Ειρήνης παραχώρησε στην Ελλάδα, γιά άμοιβή τών θυσιών της, τή Θράκη ως τά περίχωρα τής Κωνσταντινουπόλεως καί τό νομό (Βιλαέτιο) Σμύρνης στή Μικρά Άσία».

ΣΤ3 (1974-1980), σ. 117-118

Στο Γ4 (1984-1991) υπάρχουν μόνο έμμεσες αναφορές στην στάση του Βενιζέλου ως θετική. Στο παρακάτω απόσπασμα, υποβαθμίζεται η ωμή επέμβαση της Αντάντ και η πρόκληση στην εθνική κυριαρχία της Ελλάδας. Τα τραυματικά συγκρουσιακά επεισόδια του Διχασμού καταλαμβάνουν πολύ μικρή έκταση, ενώ όλα οδηγούν στο

ότι η Ελλάδα τελικά βγήκε κερδισμένη από τον πόλεμο. Υπονοώντας, έτσι, μόνο έμμεσα όμως, πως ήταν σωστή η στάση του Βενιζέλου και άξιζε παρά το ό,τι τραυματικό και να προηγήθηκε:

«Όταν οι χώρες της Αντάντ μετέφεραν συμμαχικό στρατό για να δημιουργήσει το μέτωπο της Μακεδονίας και ο γαλλικός στρατός κατέλαβε τον Πειραιά, ο Βενιζέλος, μαζί με το ναύαρχο Κουντουριώτη και το στρατηγό Δαγκλή, σχημάτισε προσωρινή κυβέρνηση στη Θεσσαλονίκη, την οποία αναγνώρισαν οι Σύμμαχοι ως τη μόνη νόμιμη κυβέρνηση· ο βασιλιάς Κωνσταντίνος αναγκάστηκε να παραιτηθεί και να παραχωρήσει τη θέση του στο δεύτερο γιο του Αλέξανδρο. Η Ελλάδα, ύστερα απ' αυτές τις εξελίξεις, μπήκε επίσημα στον πόλεμο το 1917 με το μέρος της Αντάντ και βγήκε απ' αυτόν κερδισμένη».

Γ4 (1984-1991), σ. 312

Επίσης, έμμεση αρνητική αναφορά θα μπορούσε να θεωρηθεί το γεγονός πως αναφέρεται ότι ο Κωνσταντίνος δεν ήταν ουδετερόφιλος (όπως εμφανιζόταν), αλλά ήθελε την στρατιωτική σύμπραξη της Ελλάδας με το μέρος των Κεντρικών Αυτοκρατοριών (και της Γερμανίας):

«Ο παλιός πολιτικός κόσμος όμως και τα Ανάκτορα θαύμαζαν τη Γερμανία, πίστευαν στη νίκη της και επιθυμούσαν τη συμμαχία της Ελλάδας με τις Κεντρικές Αυτοκρατορίες».

Γ4 (1984-1991), σ. 311-312

Επίσης, για την ευρύτερη περίοδο 1909-1935, στην οποία εντάσσεται και ο Εθνικός Διχασμός, υπάρχουν σαφείς φιλοβενιζελικές αναφορές. Έτσι, για την κοινωνική-οικονομική πορεία της χώρας αυτή την περίοδο, παράλληλα με την φιλελευθεροποίησή της υπό τον Βενιζέλο, αναφέρονται τα εξής:

«Από το 1909, που έγινε η επανάσταση στο Γουδί και ο Βενιζέλος ανέλαβε τον εκσυγχρονισμό του κράτους, ως το 1935 η εξέλιξη της ελληνικής κοινωνίας ήταν γρήγορη και οι πολιτικές συγκρούσεις οξύτερες. Οι πόλεμοι από το 1912 ως το 1922 ανέκοψαν την οικονομική ανάπτυξη, η οποία όμως συνεχίστηκε κατόπιν κυρίως με ξένα κεφάλαια, που επενδύθηκαν στη βιομηχανία. Η βιομηχανική ανάπτυξη διευκολύνθηκε και από τη μεγάλη προσφορά φτηνής εργατικής δύναμης, εξαιτίας του τεράστιου αριθμού των προσφύγων. Παράλληλα, με τον αγροτικό νόμο του 1917 και με άλλους μεταγενέστερους, απαλλοτριώθηκαν οι μεγάλες γαιοκτησίες και μοιράστηκαν στους ακτήμονες. Διαμορφώθηκε έτσι ένα νέο κοινωνικό στρώμα, των μικρών και μεσαίων ιδιοκτητών γης. Οι εξελίξεις στον οικονομικό και κοινωνικό τομέα, καθώς και τα προβλήματα που δημιουργήθηκαν από το δεκάχρονο πόλεμο, είχαν σημαντικές επιπτώσεις στην οργάνωση του κράτους και στη διαμόρφωση της πολιτικής. Ο Βενιζέλος αναθεώρησε το Σύνταγμα του 1864 - το νέο Σύνταγμα τέθηκε σε ισχύ το 1911- για να διευρύνει τις ατομικές ελευθερίες, να καθιερώσει τη μονιμότητα των δημοσίων υπαλλήλων, να αναδιοργανώσει τον κρατικό μηχανισμό και τις ένοπλες δυνάμεις και να θέσει τελικά τις βάσεις ενός κράτους δικαίου, όπως ήταν το αίτημα της αστικής τάξης και της επανάστασης του 1909».

Γ4 (1984-1991), σ. 314-315

Ωστόσο, με μια στενότερη καταγραφή σχετικά με την απόδοση δικαίου στις πράξεις-στάσεις Βενιζέλου και Κωνσταντίνου κατά την διάρκεια του Εθνικού Διχασμού, το **Γ4 (1984-1991)** θα μπορούσε να τοποθετηθεί στο ερμηνευτικό σχήμα της «καμίας θέσης και αξιολογικής κρίσης για το ποιος είχε δίκιο». Γι' αυτό και κατατάσσουμε το απόσπασμα του συγκεκριμένου εγχειριδίου και εκεί.

Στο **Λ3 (2002)** η μόνη έμμεση αναφορά που δικαιώνει την στάση του Βενιζέλου είναι αυτή:

«Οι **Φιλελεύθεροι** θα κυβερνήσουν, μέχρι το 1920, σχεδόν δικτατορικά Εκκαθαρίζουν το στρατό και τις δημόσιες υπηρεσίες από χιλιάδες κωνσταντινικούς, δικάζουν τους βασιλικούς υπουργούς και εξορίζουν εκατοντάδες αντιπάλους τους. Επιπλέον, για να ανακτήσουν τη λαϊκή υποστήριξη, προωθούν μια σειρά σημαντικών κοινωνικών μεταρρυθμίσεων. **Αλλιώς δεν θα μπορούσαν να πετύχουν τον βασικό σκοπό τους, που ήταν η ουσιαστική συμμετοχή ελληνικών δυνάμεων στον ευρωπαϊκό πόλεμο, ώστε η Ελλάδα να έχει λόγο στις ειρηνευτικές διασκέψεις**».
Λ3 (2002), σ. 154

Γενικότερα, όμως, και ενώ διακρίνεται μια φιλοβενιζελική τάση στην αφήγηση, αυτή δεν αφορά το στενό επίδικο του Εθνικού Διχασμού (την συμμετοχή στον Α΄ Π.Π. και το αποτέλεσμα του), αλλά την γενικότερη κοινωνικοοικονομική πολιτική των Φιλελεύθερων συγκριτικά με την αντιβενιζελική παράταξη και όλα αυτά από μία προοδευτική οπτική που αξιολογεί-κρίνει με κριτήριο το ποια πολιτική δύναμη προωθεί τις κοινωνικές μεταρρυθμίσεις, τον πολιτικό εκδημοκρατισμό και την πρόοδο των ιδεολογικών αντιλήψεων:

«**Οποίες και αν ήταν οι εξωτερικές επιτυχίες του Βενιζέλου**, οι οποίες κορυφώθηκαν με τη Συνθήκη των Σεβρών το καλοκαίρι του 1920, **ο λαός βίωσε τα χρόνια αυτά ως περίοδο κακοδιοίκησης, στερήσεων και αυθαιρεσίας. Ο πόλεμος ποτέ δεν έγινε δημοφιλής** και η αποστολή ελληνικών δυνάμεων στην Ουκρανία και τη Μικρά Ασία, το 1919, προκάλεσε αντικρουόμενα αισθήματα [...] **Ο Βενιζέλος προώθησε τον κρατικό παρεμβατισμό στις εργασιακές σχέσεις, ο οποίος συνεπαγόταν και κάποιες παραχωρήσεις στους εργάτες, ενώ τα παλαιά κόμματα συνήθως προτιμούσαν την καταστολή [...]** Οι Φιλελεύθεροι, μολονότι κυβέρνησαν σχεδόν δικτατορικά από το 1917 έως το 1920, μακροπρόθεσμα **τάσσονταν υπέρ του κράτους δικαίου και της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας**. Πολλοί μάλιστα, με σημαντικότερο μεταξύ τους τον μεταρρυθμιστή σοσιαλιστή Αλέξανδρο Παπαναστασίου, **αγωνίζονταν για την αβασίλευτη δημοκρατία. Οι μοναρχικοί αφετέρου έρρεπαν προς απολυταρχικές και αυταρχικές θεωρίες**. Διακήρυσσαν πως ο βασιλιάς αντλούσε τα δικαιώματά του όχι από το λαό, αλλά από τον Θεό [...] Εντέλει, **όχι μόνο κυβέρνησαν αυταρχικά από το 1920 έως το 1922, αλλά και στέγασαν φασιστικών τάσεων κινήματα**».

Λ3 (2002), σ. 154-155

Στο **ΣΤ6 (2006-2007)** το απόσπασμα που αφορά τον Εθνικό Διχασμό είναι πολύ περιορισμένο, ωστόσο έμμεσα και μέσω κυρίως του αποτελέσματος γίνονται θετικές αναφορές στη στάση του Βενιζέλου:

«Από τα βαλκανικά κράτη, η Τουρκία και η Βουλγαρία προσχωρούν στις Κεντρικές Δυνάμεις. Στην Ελλάδα διαμορφώνονται δύο στάσεις. Ο πρωθυπουργός Ε. Βενιζέλος υποστηρίζει τη συμμετοχή της Ελλάδας με το μέρος της Αντάντ, προσβλέποντας σε οφέλη από τη νίκη της στον πόλεμο. Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος υποστηρίζει μια ουδέτερη στάση, χωρίς συμμετοχή στον πόλεμο, στάση που ευνοεί περισσότερο τις Κεντρικές Δυνάμεις. Αυτή η κατάσταση διχάζει τον ελληνικό λαό. Η Ελλάδα τελικά προσχωρεί στον πόλεμο το 1917, στο πλευρό της Αντάντ. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος λήγει στα τέλη του 1918 με νίκη των Δυνάμεων της Αντάντ».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 97

Ενώ, με βάση την εικονιστική πηγή 5.25 της σ. 99 με την λεζάντα «Στο Συνέδριο της Ειρήνης στο Παρίσι (1919), καθορίζονται τα νέα σύνορα των ευρωπαϊκών κρατών. Στο Συνέδριο συμμετέχει και ο Πρωθυπουργός της Ελλάδας Ε. Βενιζέλος» προτείνεται προς συζήτηση η ερώτηση: «Συζητώ για τη σημασία της συμμετοχής του Έλληνα Πρωθυπουργού στο Συνέδριο της Ειρήνης». Τέλος, ολόκληρη η σ. 99 με τις πηγές της έχει τον τίτλο «οι ελληνικές εδαφικές διεκδικήσεις στο Συνέδριο της Ειρήνης», κάτι που σαφώς υπαινίσσεται και παραπέμπει στην επιτυχή εξωτερική πολιτική του Βενιζέλου.

Στο ΣΤ7 (2012-2022) υπάρχουν έμμεσες θετικές αναφορές στην πολιτική οπτική του Βενιζέλου σχετικά με τον Α΄ Π.Π. και την συμβολή της Ελλάδας στην Αντάντ. Αυτό γίνεται μέσα από την εκτεταμένη περιγραφή της αναγκαιότητας να συμμαχήσει η Ελλάδα με την Αντάντ λόγω του γειτονικού εχθρικού περιβάλλοντος που είχε διαμορφωθεί και έθετε σε αμφισβήτηση τα εδαφικά οφέλη που αποκόμισε από τους βαλκανικούς πολέμους. Ενώ, στο τέλος τονίζεται πάλι η εδαφική επέκταση της Ελλάδας μέσα από την συμμετοχή της στον Α΄ Π.Π.:

«Η Ελλάδα το 1913 διπλάσιασε σχεδόν τα εδάφη της αλλά και τον πληθυσμό της. Δημιουργήθηκαν όμως νέα προβλήματα, καθώς τα εκτεταμένα σύνορα της χώρας ήταν δύσκολο να φυλαχθούν αποτελεσματικά, το οδικό δίκτυο ήταν περιορισμένο και δυσκόλευε τη μετακίνηση των στρατιωτών στη Μακεδονία ενώ και οι αποθήκες πολεμικού υλικού δεν επαρκούσαν. Αλλά και τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου δεν είχαν ακόμη κατοχυρωθεί στην Ελλάδα ούτε είχαν οριστεί τα σύνορα της Αλβανίας, για την οποία ενδιαφερόταν κυρίως η Ιταλία. Κύριος αντίπαλος της χώρας μας λογιζόταν η ηττημένη Βουλγαρία, γι' αυτό στα ελληνοβουλγαρικά σύνορα ο στρατός άρχισε να κατασκευάζει οχυρά [...] Από τα Βαλκανικά κράτη, η Τουρκία και η Βουλγαρία εντάχθηκαν στις Κεντρικές Δυνάμεις ενώ η Σερβία, το Μαυροβούνιο και η Ρουμανία προσχώρησαν στις δυνάμεις της Αντάντ. Στην Ελλάδα διαμορφώθηκαν δύο απόψεις. Ο πρωθυπουργός της χώρας Ελευθέριος Βενιζέλος, πιστεύοντας στην τελική νίκη των Συμμάχων, υποστήριζε τη συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ. Αντίθετα, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος θεωρούσε ότι η Ελλάδα έπρεπε να κρατήσει ουδετερότητα, η οποία όμως ευνοούσε περισσότερο τις Κεντρικές Δυνάμεις [...] Η Ελλάδα πέρασε το 1917 επίσημα στο στρατόπεδο των Συμμάχων. Ακολούθησαν σκληρές μάχες εναντίον των Γερμανών και των Βουλγάρων, στις οποίες συμμετείχαν και Έλληνες στρατιώτες. Οι Κεντρικές Δυνάμεις ηττήθηκαν

και *συνθηκολόγησαν* το 1918. Η Γερμανία υποχρεώθηκε να πληρώσει αποζημιώσεις, ενώ έχασε και πολλά εδάφη. **Μετά τη λήξη του πολέμου η Ελλάδα είχε σημαντικά οφέλη: Με τη Συνθήκη των Σεβρών** (10 Αυγούστου 1920) κατοχύρωσε τα νησιά του Αιγαίου, με εξαίρεση τα Δωδεκάνησα, κέρδισε τη Δυτική και την Ανατολική Θράκη (εκτός από την Κωνσταντινούπολη) και ανέλαβε για πέντε χρόνια τη διοίκηση στην περιοχή της *Σμύρνης*».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 190-191

γ) Άμεσες θετικότερες αναφορές στην στάση Βενιζέλου και στην Εθνική Άμυνα (και/ή κριτική στη στάση Κωνσταντίνου/βασιλικών)

Σε μια σειρά εγχειριδίων οι θετικότερες αναφορές στον Βενιζέλο προσανατολίζονται και εστιάζουν στην αποκατάσταση της εθνικής ενότητας από αυτόν και στην εδαφική επέκταση της Ελλάδας υπό την ηγεσία, τις επιλογές και τους χειρισμούς του:

«Τον Μάιο του 1916 οί Βούλγαροι, έπωφεληθέντες του διχασμού τών Ελλήνων, κατέλαβον τήν ανατολικήν Μακεδονίαν καί άργότερον μέρος τής δυτικής Μακεδονίας [...] οί πληθυσμοί της έγνώρισαν φρικώδεις διωγμούς, σφαγάς καί λεηλασίας έκ μέρους τών Βουλγάρων. **Ή κατάστασης αύτή έπλήγωσε τήν έθνικήν φιλοτιμίαν πολλών Ελλήνων άξιωματικών, οί όποιοι ώργανώθησαν εις τήν κίνησιν “Εθνικής Ήμόνης” μέ έδραν τήν Θεσσαλονίκην [...] Πρόγραμμά της έταξε νά έπιτύχη τήν πλήρη εθνικήν ενότητα καί νά συνεργασθή μέ τούς Συμμάχους διά τήν διεκδίκησιν τών έθνικών δικαίων [...]** Μετά δύο εβδομάδας ό Βενιζέλος κατήλθεν εις τας Αθήνας καί έτσι ή Ελλάς ηνωμένη τώρα υπό τον νέον βασιλέα καί τον πρωθυπουργόν του, έπεδίωξε νά διεκδικήση μέ τήν λόγην τών τέκνων της τά *άπαράγραπτα δίκαιά της*».

Γ1 (1966-1976), σ. 211-212

«Ο Βενιζέλος έγκατεστάθη εις τας Αθήνας, **άποκατέστησε τήν ενότητα του διχασμένου κράτους** καί ώργάνωσε τήν χώραν διά τόν πόλεμον παρά τό πλευρόν τών Συμμάχων».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 154

«όταν ή Σερβία υπέστη επίθεσιν καί έπρεπε βάσει τής αμοιβαίας αμυντικής συμφωνίας ή Ελλάς νά τήν βοηθήση, έπήλθεν όξυτάτη διαφωνία μεταξύ πρωθυπουργού καί βασιλέως, ή οποία τελικώς ώδήγησε εις τον εθνικόν διχασμόν [...] Ο αγών εις τό βαλκανικόν μέτωπον είχεν αισίαν εκβασιν διά τήν Άντάντ καί τήν Ελλάδα καί ή τελική νίκη εις τον πόλεμον **έδωσεν τήν ευκαιρίαν εις τήν Ελλάδα νά ίδη πραγματοποιούμενα τά όνειρά της** εις μέγαν βαθμόν. Η μεγαλοφυής διπλωματία του Έλ. Βενιζέλου έφερεν τούς μεγάλους καρπούς της».

ΚΑ1 (1973), σ. 85

«Ο Βενιζέλος μή μπορώντας νά έπιβάλη μέ πολιτικά μέσα τίς άπόψεις του έκανε πραξικοπηματικά έπαναστατική κυβέρνηση στή Θεσσαλονίκη καί πήρε μέρος στόν πόλεμο. [...] Ο Βενιζέλος ήρθε στήν Αθήνα, έγινε πρωθυπουργός, καί ή Ελλάδα κήρυξε τόν πόλεμο στους Γερμανοαυστριακούς, Βουλγάρους καί Τούρκους (1917) [...] Ή συνθήκη τών Σεβρών υπήρξε μιά μεγάλη έπιτυχία τής πολιτικής

τού Ελευθερίου Βενιζέλου, πού κατόρθωσε νά πραγματοποιήση κατά τό μεγαλύτερο μέρος τό όνειρο τής μεγάλης ιδέας». Γ3 (1976-1984), σ. 300-301, 306

Στο ΣΤ4 (1980-1989), όπως προαναφέρθηκε, συναντάται εισέτι η πιο φιλοβενιζελική καταγραφή των γεγονότων, όπου η ελλειπτικότητα τους σε αναφορές δημιουργεί το εξής σχήμα: Εθνικός Διχασμός δεν υπάρχει, η Ελλάδα (όχι οι Σύμμαχοι, ούτε οι φιλοβενιζελικοί) είναι ενωμένη υπό τον Βενιζέλο και διώχνει τον Κωνσταντίνο για να πραγματώσει την εθνική ιδέα στο πλευρό της Αντάντ. Η βασιλική αντιβενιζελική μερίδα του διχασμού, δηλαδή, τίθεται οιονεί εκτός του ενωμένου υπό τον Βενιζέλο ελληνικού έθνους:

«**Η Ελλάδα στην άρχή εμεινε ουδέτερη.** Αργότερα όμως, όταν η Βουλγαρία και ή Τουρκία βγήκαν στόν πόλεμο μέ τό μέρος τής Γερμανίας και ή Βουλγαρία επιτέθηκε κατά τής Μακεδονίας, ή **Ελλάδα βγήκε από τήν ουδετερότητα και ελαβε μέρος στόν πόλεμο αυτό ως σύμμαχος τής τριπλής Συνεννόσεως, εδωξε τό βασιλιά Κωνσταντίνο ως γερμανόφιλο** κι ανέβασε στό θρόνο τό γιό του Αλέξανδρο. **Ο ελληνικός στρατός ενωμένος μέ τά Αγγλικά και Γαλλικά στρατεύματα πολέμησε μέ ήρωισμό** εναντίον των εχθρικών στρατευμάτων και βοήθησε άποτελεσματικά στην κατάρρευση του εχθρού».

ΣΤ4 (1980-1989), σ. 171

Ωστόσο, το συγκεκριμένο απόσπασμα πέρα από άλλες αποσιωπήσεις (Νοεμβριανών και εκατέρωθεν διώξεων, επίθεσης Αντάντ σε Αθήνα-Πειραιά κ.λπ.), φτάνει στο σημείο να αποσιωπήσει και τον ίδιο τον Εθνικό Διχασμό.

Στο Λ2 (1983-2007), επίσης, υπάρχουν άμεσες θετικότερες αναφορές στον Βενιζέλο και στην εξωτερική πολιτική του:

«**Οι Βούλγαροι εισβάλλουν στην Ανατ. Μακεδονία και αρχίζουν να εκδιώκουν τον ελληνικό πληθυσμό,** ενώ οι Ιταλοί, που έχουν συμμαχήσει με την Αντάντ, καταλαμβάνουν τη Β. Ήπειρο. **Ό,τι είχε κερδίσει η Ελλάδα με τους δύο Βαλκανικούς πολέμους κινδύνευε να χαθεί. Υπό την πίεση των γεγονότων αυτών στις 17/30 Αυγούστου 1916 εκδηλώνεται από φιλοβενιζελικούς αξιωματικούς στη Θεσσαλονίκη το κίνημα της Εθνικής Άμυνας** [...] το Δ' σώμα στρατού στην Καβάλα παραδίδεται στους Γερμανούς και μεταφέρεται αιχμάλωτο στη Γερμανία. **Η κυβέρνηση των Αθηνών είχε δώσει εντολή να μη προβάλλονται εμπόδια στις επιχειρήσεις των βουλγαρικών και γερμανικών στρατευμάτων στην Ανατ. Μακεδονία.** Έτσι η Καβάλα, χωρίς αντίσταση, παραδόθηκε στους Βούλγαρους (30 Αυγούστου/12 Σεπτεμβρίου 1916) [...] Μετά την εκδήλωση του κινήματος της Εθνικής Άμυνας, **ο Βενιζέλος εγκαταλείπει την Αθήνα και πηγαίνει στα Χανιά, όπου σχηματίζει Προσωρινή Κυβέρνηση.** Η κυβέρνηση αυτή εγκαθίσταται στη Θεσσαλονίκη (26 Σεπτεμβρίου/4 Οκτωβρίου 1916), **αποφασίζει να διενεργηθεί στρατολογία σε μεγάλη κλίμακα και οργανώνει ένοπλες στρατιωτικές ελληνικές δυνάμεις** που θα ενταχθούν στις συμμαχικές και θα πολεμήσουν μαζί τους στο μακεδονικό μέτωπο. **Ο εθνικός διχασμός ήταν πια γεγονός** [...] **Η κυβέρνηση του Ελ. Βενιζέλου, με γενική επιστράτευση, κατορθώνει να συγκεντρώσει 300.000 στρατιώτες** που εντάσσονται, κατά το μεγαλύτερο μέρος τους, στο στράτευμα των

Αγγλογάλλων που πολεμούσε στη Μακεδονία. Και το 1918 το ελληνικό στρατιωτικό σώμα θριαμβεύει [...] Η εξωτερική πολιτική του Βενιζέλου θριαμβεύει. Δύο συνθήκες μετά την λήξη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου επισφραγίζουν τον ελληνικό θρίαμβο [...] Τα αντιβενιζελικά κόμματα εκμεταλλεύονται τη δικαιολογημένη δυσφορία του λαού για τη συνεχιζόμενη επιστράτευση και τους φόβους του για ένα νέο πόλεμο με την Τουρκία. Ο Βενιζέλος προσπάθησε να αντιδράσει τονίζοντας στις προεκλογικές ομιλίες του ότι ο εθνικός θρίαμβος ήταν δεδομένος και η επιστράτευση δικαιολογημένη [...] Λαϊκή αφίσα του 1920 που εικονίζει την εφήμερη Ελλάδα “των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών” και το δημιουργό της Ελευθέριο Βενιζέλο. Η “Μεγάλη Ιδέα” έχει γίνει σχεδόν πραγματικότητα!».

Λ2 (1983-2007), σ. 80, 83-86

«Η είσοδος της Τουρκίας στον πόλεμο στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων (Οκτώβριο 1914) και η επίθεση των συμμάχων εναντίον της με την επιχείρηση των Δαρδανελίων δικαίωσαν την πολιτική του Βενιζέλου, ο Κωνσταντίνος όμως ήταν ανυποχώρητος στην άποψή του [...] Βουλγαρικά και γερμανικά στρατεύματα κατέλαβαν το οχυρό Ρούπελ (Μάιος 1916) και εισέβαλαν στην ανατολική Μακεδονία. Επειδή η εμμονή του Κωνσταντίνου στην ουδετερότητα συνεχιζόταν, τον Αύγουστο του 1916 έγινε στρατιωτικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη με στόχο την έξοδο της Ελλάδας στον πόλεμο. Σχηματίστηκε προσωρινή κυβέρνηση με επικεφαλής το Βενιζέλο, το ναύαρχο Παύλο Κονντογριώτη και το στρατηγό Παναγιώτη Δαγκλή. [...] Η κυβέρνηση Βενιζέλου εγκαταστάθηκε στην Αθήνα και κήρυξε τον πόλεμο εναντίον των Κεντρικών Δυνάμεων. Έτσι η Ελλάδα ενώθηκε και πάλι διοικητικά. Ο ελληνικός στρατός πήρε μέρος στις επιχειρήσεις των συμμάχων στο βαλκανικό μέτωπο και το Μάιο του 1918 πραγματοποίησε θριαμβευτική νίκη εναντίον των Βουλγάρων στο Σκρα, δυτικά του ποταμού Αξιού. Ο αγγλογαλλικός στόλος κατέλαβε την Κωνσταντινούπολη και στην πόλη εγκαταστάθηκε τμήμα ελληνικού στρατού, ενώ ο ελληνικός στόλος με το θωρηκτό “Αβέρωφ” αγκυροβόλησε στο Βόσπορο».

Γ5 (1991-2006), σ. 307-308

«Η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων οδήγησε την Ελλάδα στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ, αποσκοπώντας, όπως προαναφέρθηκε, στην ικανοποίηση εθνικών διεκδικήσεων. Οι Αντιβενιζελικοί διαφωνούσαν και παρακολουθούσαν με δυσαρέσκεια τις εξελίξεις, καθώς τάσσονταν υπέρ της διατήρησης των εκτός Ελλάδος ελληνικών πληθυσμών και υπέρ της ευκαιριακής προσάρτησης εδαφών χωρίς κίνδυνο. Ο εθνικός διχασμός έφτασε στο αποκορύφωμά του με την απόπειρα δολοφονίας του Βενιζέλου και τη δολοφονία του Ίωνος Δραγούμη, το 1920. [...] Η Συνθήκη των Σεβρών (10 Αυγούστου 1920) αποτέλεσε τη μεγαλύτερη διπλωματική επιτυχία της Ελλάδας και δικαίωσε την τολμηρή πολιτική του Βενιζέλου. Η μικρή Ελλάδα των παραμονών των Βαλκανικών πολέμων γίνεται με την υπογραφή της Συνθήκης “η Ελλάδα των δύο Ηπείρων και των πέντε Θαλασσών”. Το όραμα της Μεγάλης Ιδέας φαίνεται να γίνεται απτή πραγματικότητα. Οι Φιλελεύθεροι προκήρυξαν εκλογές για αναθεωρητική εθνοσυνέλευση, με στόχο να νομιμοποιήσουν τις μέχρι τότε ενέργειές τους και να

περιορίσουν τις αρμοδιότητες του βασιλιά. **Η συνασπισμένη αντιπολίτευση, όμως, απροσδόκητα κέρδισε τις εκλογές».**

ΚΛ6 (1999-2022), σ. 96

«Ο Κωνσταντίνος υποστήριζε την ουδετερότητα, που όμως ευνοούσε τις Κεντρικές Δυνάμεις, ο Βενιζέλος την είσοδο στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ. **Κύρια επιχειρήματα του πρωθυπουργού ήταν τα εξής: την Ελλάδα δεν τη συνέφερε η ήττα της Σερβίας, που είχε ταχθεί στο πλευρό της δυτικής συμμαχίας. Ύστερα η προστασία των διωκόμενων Ελλήνων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και οι ελληνικές διεκδικήσεις σ' αυτήν μπορούσαν να ικανοποιηθούν, μόνο αν η Ελλάδα συμμαχούσε με τους Δυτικούς. Θετικότερα εκτιμούσε ο Βενιζέλος το γεγονός ότι τα αγγλικά συμφέροντα συνέπιπταν τότε με τα ελληνικά. Σε κάθε περίπτωση πάντως έβλεπε νίκη των δυνάμεων της Αντάντ, κυρίως επειδή πλεονεκτούσαν στη θάλασσα. Και ο βασιλιάς ήθελε να βρεθεί η Ελλάδα κατά το τέλος του πολέμου με τους νικητές. Μόνο που θεωρούσε εξίσου πιθανή, αν όχι πιθανότερη, τη νίκη των Κεντρικών Δυνάμεων. Δεν μπορούσε όμως να ζητήσει ανοιχτά να συμπολεμήσει η Ελλάδα με αυτούς, επειδή φοβόταν την αντίδραση της Αγγλίας. Έτσι τάχτηκε υπέρ της ουδετερότητας. [...] Από το 1917 έως το τέλος περίπου του 1920 τις τύχες της Ελλάδας θα κατευθύνει ο Βενιζέλος. Η Ελλάδα παίζει ρόλο πλέον στις εξελίξεις του πολέμου με την επίσημη είσοδό της σ' αυτόν».**

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 94-96

«**Η ουδετερότητα της Ελλάδας έγινε ακόμη πιο επικίνδυνη για τη χώρα, όταν τον Φεβρουάριο του 1915 η αγγλική κυβέρνηση, εν όψει της επιχείρησης κατά των Στενών που προετοίμαζε, πρότεινε στην Ελλάδα να συμμετάσχει στην επιχείρηση με αντάλλαγμα “σπουδαίες” εδαφικές παραχωρήσεις στα παράλια της Μικράς Ασίας. Η προσφορά ήταν άκρως δελεαστική για την ελληνική κυβέρνηση. Αποτελούσε συνάμα η αγγλική πρόταση προειδοποίηση ότι η Αγγλία δε θα ανεχόταν την Ελλάδα ουδέτερη από τη στιγμή που θα έθετε σε εφαρμογή την επιχείρηση για την εκπόρθηση των Στενών. [...] Τη στάση του Βενιζέλου ενίσχυσαν αφενός οι εκπρόσωποι της Γαλλίας και της Αγγλίας, οι οποίες με τη συγκατάθεση της ελληνικής κυβέρνησης είχαν ήδη αποστείλει στρατεύματα στη Θεσσαλονίκη, και αφετέρου συνεργάτες και υποστηρικτές του στη Θεσσαλονίκη, οι οποίοι εύλογα ανησυχούσαν για την τύχη των Ελλήνων της Μακεδονίας, σε περίπτωση που εισέβαλλαν στην περιοχή βουλγαρικά στρατεύματα, και οι οποίοι συνέστησαν την Επιτροπή Εθνικής Άμυνας. Πράγματι, η κατάληψη του οχυρού Ρούπελ από βουλγαρικές δυνάμεις τον Μάιο του 1916 έδωσε το δικαίωμα, από τη μία πλευρά, στον Βενιζέλο να καταγγείλει τον Κωνσταντίνο και την κυβέρνησή του ότι δεν ήταν σε θέση να προστατεύσουν τη χώρα [...] Οι βουλγαρικές στρατιωτικές αρχές έσπευσαν να εξαπολύσουν διωγμό εναντίον των Ελλήνων, με σκοπό την εκδίωξη του ελληνικού πληθυσμού [...] Ο Βενιζέλος δίσταζε να ηγηθεί του κινήματος, επειδή απέβλεπε στην εθνική ενότητα, προκειμένου να αντιμετωπίσει η χώρα τη βουλγαρική απειλή, αλλά υποχρεώθηκε από τα πράγματα να αναλάβει την ηγεσία του, για να επισπεύσει την έξοδο της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό της Συνεννόησης [...] Η Ελλάδα παρέμενε βαθύτατα διχασμένη και οι ένοπλες δυνάμεις της ήταν βαρύτερα τραυματισμένες από την παρατεταμένη κρίση, τις αποστρατείες και τις διώξεις. Κατόρθωσε όμως η κυβέρνηση του Βενιζέλου να σχηματίσει —από τα συντρίμια του νικηφόρου στρατού των Βαλκανικών**

Πολέμων— αξιόμαχες μονάδες, οι οποίες διακρίθηκαν στο μακεδονικό μέτωπο, συνέβαλαν αποφασιστικά στη νίκη των συμμάχων της Συνεννόησης στο μέτωπο αυτό και αποκατέστησαν το τραυματισμένο κύρος των ενόπλων δυνάμεων της χώρας. Χωρίς τη συμβολή αυτή στα πεδία των μαχών δε θα ήταν δυνατή η συμμετοχή της Ελλάδας στην τράπεζα των διαπραγματεύσεων μεταξύ των νικητών για τη ρύθμιση των διάφορων ζητημάτων μεταξύ των δύο εμπόλεμων συνασπισμών».

Λ4 (2007-2022), σ. 82-84

δ) Καμία θέση και αξιολογική κρίση για το ποιος είχε δίκιο

«Όταν οι χώρες της Αντάντ μετέφεραν συμμαχικό στρατό για να δημιουργήσει το μέτωπο της Μακεδονίας και ο γαλλικός στρατός κατέλαβε τον Πειραιά, ο Βενιζέλος, μαζί με το ναύαρχο Κουντουριώτη και το στρατηγό Δαγκλή, σχημάτισε προσωρινή κυβέρνηση στη Θεσσαλονίκη, την οποία αναγνώρισαν οι Σύμμαχοι ως τη μόνη νόμιμη κυβέρνηση· ο βασιλιάς Κωνσταντίνος αναγκάστηκε να παραιτηθεί και να παραχωρήσει τη θέση του στο δεύτερο γιο του Αλέξανδρο. Η Ελλάδα, ύστερα απ' αυτές τις εξελίξεις, μπήκε επίσημα στον πόλεμο το 1917 με το μέρος της Αντάντ και βγήκε απ' αυτόν κερδισμένη».

Γ4 (1984-1991), σ. 312

«Ο Βενιζέλος πίστευε πως η θέση της Ελλάδας ήταν στο πλευρό της Αντάντ, γιατί έτσι θα εξυπηρετούνταν καλύτερα τα συμφέροντα των υπόδουλων Ελλήνων. Οι περισσότεροι απ' αυτούς ζούσαν σε εδάφη της Τουρκίας, η οποία είχε συμμαχήσει με τις Κεντρικές αυτοκρατορίες. Αντίθετος με την πολιτική τού πρωθυπουργού ήταν ο βασιλιάς Κωνσταντίνος, που πίστευε στη νίκη της Γερμανίας και επέμενε να μείνει η Ελλάδα ουδέτερη. Η διαφωνία αυτή είχε ως αποτέλεσμα να αρχίσουν στο εσωτερικό της χώρας φοβερές διαμάχες, που δίχασαν τον ελληνικό λαό. Οι δυνάμεις της Αντάντ στο μεταξύ κατέλαβαν τη Θεσσαλονίκη, για να διευκολύνουν τις στρατιωτικές τους επιχειρήσεις, ενώ η Βουλγαρία, σύμμαχος της Γερμανίας, εισέβαλε στην Ανατολική Μακεδονία. Ο Βενιζέλος, μπροστά σ' αυτήν την κατάσταση, πήγε στη Θεσσαλονίκη και σχημάτισε επαναστατική κυβέρνηση. Ο εθνικός διχασμός είχε φτάσει στο αποκορύφωμά του. Επιστράτευσε τους Έλληνες της Βόρειας Ελλάδας και κήρυξε τον πόλεμο εναντίον της Βουλγαρίας. Ο Κωνσταντίνος αναγκάστηκε τελικά να παραιτηθεί και να εγκαταλείψει τη χώρα».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [πριν το 1997], σ. 249 (δεν υπάρχει ουσιαστική διαφοροποίηση στην Αναθεώρηση μετά το 1997, σ. 207)

Και στο Γ6 (2006-2022) δεν επιχειρείται να παρθεί θέση σχετικά με το ποιος είχε δίκιο στον Εθνικό Διχασμό, ενώ η αφήγηση είναι αποστασιοποιημένη και αποφεύγει αξιολογικές κρίσεις στον Κωνσταντίνο και τον Βενιζέλο, εστιάζοντας κυρίως στην λογική ακολουθία ετεροπροσδιοριζόμενης κλιμάκωσης που συνιστούν τα γεγονότα και χωρίς να εστιάζει στο αποτέλεσμα των εδαφικών οφελών που αποκόμισε η Ελλάδα από την επικράτηση του Βενιζέλου και την εμπλοκή της στον πόλεμο:

«Ο πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος, που θεωρούσε ότι οι Αγγλογάλλοι θα επικρατούσαν, έκρινε ότι η Ελλάδα θα έπρεπε να συμμαχήσει με την Αντάντ για

να διαφυλάξει τα κέρδη της από τους βαλκανικούς πολέμους αλλά και να διευρύνει τα σύνορά της. Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος ήθελε την Ελλάδα σύμμαχο των Κεντρικών Δυνάμεων. Επειδή, όμως, η Οθωμανική αυτοκρατορία και η Βουλγαρία είχαν ήδη ταχθεί στο πλευρό της Γερμανίας, ο βασιλιάς υποστήριξε, σε συνεννόηση με τον Γερμανό αυτοκράτορα, τη “διαρκή ουδετερότητα” με το επιχείρημα ότι έτσι η Ελλάδα θα προστατευόταν από τον πόλεμο. Ήταν η πιο φιλική προς τη Γερμανία πολιτική που μπορούσε να ακολουθήσει η Ελλάδα [...] Επίσης, οι βασιλικές θέσεις έβρισκαν σύμφωνα και τμήματα των λαϊκών τάξεων, που, λίγο μετά τους βαλκανικούς πολέμους, δεν επιθυμούσαν να πολεμήσουν και πάλι [...] Η σύγκρουση Βενιζέλου-Κωνσταντίνου: Όταν η Αντάντ επιχείρησε να καταλάβει τα Δαρδανέλια (Φεβρουάριος 1915), ο Βενιζέλος έκρινε ότι η Ελλάδα θα έπρεπε να πάρει μέρος στην προσπάθειά της. Η άρνηση του Κωνσταντίνου οδήγησε τον πρωθυπουργό σε παραίτηση. Στις εκλογές που ακολούθησαν (Μάιος 1915) ο Βενιζέλος αναδείχτηκε νικητής. Όταν, όμως, κήρυξε την Ελλάδα σε επιστράτευση, ο βασιλιάς διαφώνησε και πάλι και τότε ο Βενιζέλος παραιτήθηκε για δεύτερη φορά. Ακολούθησαν νέες εκλογές (Δεκέμβριος 1915) από τις οποίες οι Φιλελεύθεροι απείχαν. Έτσι, η νέα κυβέρνηση που προέκυψε ήταν απολύτως πιστή στα Ανάκτορα [...] Λίγο αργότερα, γερμανικά και βουλγαρικά στρατεύματα εισέβαλαν στην Α. Μακεδονία (Μάιος 1916). Οι ελληνικές δυνάμεις δεν αντέδρασαν, καθώς εφάρμοζαν τις εντολές του Κωνσταντίνου περί “ουδετερότητας”. Έτσι, το Δ΄ Σώμα Στρατού διατάχτηκε να παραδοθεί δίχως να αντισταθεί, αιχμαλωτίστηκε και μεταφέρθηκε στη Γερμανία. [...] Ο Εθνικός Διχασμός: Έτσι, η πολιτική κρίση, που εκδηλώθηκε για πρώτη φορά με ένταση τον Φεβρουάριο του 1915 με τη μορφή διαφωνίας ανάμεσα στον πρωθυπουργό Βενιζέλο και τον βασιλιά Κωνσταντίνο, κλιμακωνόταν διαρκώς και είχε ως αποτέλεσμα, το καλοκαίρι του 1916, να διαμορφωθούν στην Ελλάδα δύο αντίπαλα κέντρα εξουσίας. Το φαινόμενο ονομάστηκε *Εθνικός Διχασμός*, αποτυπώθηκε γεωγραφικά στη διάσπαση σε “κράτος των Αθηνών” υπό τον Κωνσταντίνο και “κράτος της Θεσσαλονίκης” υπό τον Βενιζέλο και υπήρξε, ουσιαστικά, η πρώτη εμφύλια σύγκρουση στην Ελλάδα του 20ού αιώνα. [...] Ο Βενιζέλος ήρθε στην Αθήνα, σχημάτισε νέα κυβέρνηση και κήρυξε τον πόλεμο στις Κεντρικές Δυνάμεις. Ελληνικά στρατεύματα πήραν μέρος, στο πλευρό των δυνάμεων της Αντάντ, στις τελευταίες μάχες που έγιναν στη Μακεδονία (1918)».

Γ6 (2006-2022), σ. 92-93

4. Υπάρχουν αναφορές σε τραυματικά γεγονότα του Εθνικού Διχασμού και σε ποια εξ αυτών;

α) Καμία – ούτε καν οι «πιέσεις» της Αντάντ

Στο ΣΤ4 (1980-1989) γίνεται αποσιώπηση ακόμα και των πιέσεων της Αντάντ· η ίδια η Ελλάδα ενωμένη (κι όχι η παρέμβαση-πίεση των Συμμάχων ή η φιλοβενιζελική μερίδα) διώχνει τον Κωνσταντίνο:

«Η Ελλάδα στήν άρχή εμεινε ουδέτερη. Αργότερα όμως, όταν η Βουλγαρία και η Τουρκία βγήκαν στον πόλεμο με τό μέρος τής Γερμανίας και ή Βουλγαρία επιτέθηκε κατά τής Μακεδονίας, ή Ελλάδα βγήκε από τήν ουδετερότητα και έλαβε μέρος

στόν πόλεμο αυτό ως σύμμαχος τής τριπλής Συνεννοήσεως, εδιώξε τό βασιλιά Κωνσταντίνο ως γερμανόφιλο κι ανέβασε στό θρόνο τό γιό του Αλέξανδρο».
ΣΤ4 (1980-1989), σ. 171

Στο ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) μετά την αναθεώρηση του 1997 ακόμα και το απόσπασμα που υπάρχει πριν την αναθεώρηση και αναφέρει γενικά για πιέσεις εξαφανίζεται και το εγχειρίδιο πλέον – ενώ αναφέρεται στον διχασμό του ελληνικού λαού – δεν αναφέρεται στην κατάληψη της Θεσσαλονίκης από την Αντάντ, στην εισβολή βουλγαρικών στρατευμάτων στην Ανατολική Μακεδονία και στην δημιουργία επαναστατικής κυβέρνησης από τον Βενιζέλο. Καταλήγει κατευθείαν (χωρίς να αναφέρει αιτίες) στο ότι η Ελλάδα μπήκε στον πόλεμο ως σύμμαχος της Αντάντ και ότι ο Κωνσταντίνος αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την χώρα. Γίνεται, δηλαδή, ολική αποσιώπηση όχι μόνο των τραυματικών γεγονότων (κάτι που γίνεται και πριν το 1997), αλλά ακόμα και των πιέσεων. Και όχι μόνο αυτό, αλλά αποσιωπούνται ακόμα και τα πιο βασικά γεγονότα, όπως η δημιουργία της επαναστατικής κυβέρνησης Βενιζέλου:

«Η διαφωνία αυτή είχε ως αποτέλεσμα να αρχίσουν στο εσωτερικό της χώρας φοβερές διαμάχες, που δίχασαν τον ελληνικό λαό. **Τελικά η Ελλάδα μπήκε στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ - ο Κωνσταντίνος αναγκάστηκε να παραιτηθεί και να εγκαταλείψει τη χώρα».**

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [μετά το 1997], σ. 207

Το ίδιο συμβαίνει και στο ΣΤ6 (2006-2007), όπου υπάρχει καίριο χρονικό-νοηματικό χάσμα μεταξύ του διχασμού και του πώς ο Βενιζέλος καταφέρνει τελικά να επικρατήσει και να βάλει την Ελλάδα στον πόλεμο με το μέρος της Αντάντ:

«Από τα βαλκανικά κράτη, η Τουρκία και η Βουλγαρία προσχωρούν στις Κεντρικές Δυνάμεις. **Στην Ελλάδα διαμορφώνονται δύο στάσεις.** Ο πρωθυπουργός Ε. Βενιζέλος υποστηρίζει τη συμμετοχή της Ελλάδας με το μέρος της Αντάντ, προσβλέποντας σε οφέλη από τη νίκη της στον πόλεμο. Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος υποστηρίζει μια ουδέτερη στάση, χωρίς συμμετοχή στον πόλεμο, στάση που ευνοεί περισσότερο τις Κεντρικές Δυνάμεις. **Αυτή η κατάσταση διχάζει τον ελληνικό λαό. Η Ελλάδα τελικά προσχωρεί στον πόλεμο το 1917, στο πλευρό της Αντάντ.** Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος λήγει στα τέλη του 1918 με νίκη των Δυνάμεων της Αντάντ».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 97

β) Απλές «πιέσεις» και παρεμβάσεις των δυνάμεων της Αντάντ (μερική αποσιώπηση)

«Οί Σύμμαχοι ήσκησαν ισχυράν πίεσιν εις τήν κυβέρνησιν τών Αθηνών. Ο βασιλεύς Κωνσταντίνος παρητήθη καί εγινε βασιλεύς ό υιός του Αλέξανδρος (1917)».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 154

«Ο εθνικός διχασμός έξεδηλώθη μέ πολιτικός κρίσεις καί έσωτερικός ταραχάς καί επεμβάσεις τών μεγάλων δυνάμεων εις τά εσωτερικά τής Ελλάδος. Τελικός τό έτος 1917 έξεθρονίσθη ό Βασιλεύς Κων/νος κατόπιν παρεμβάσεως τής

Γαλλίας: βασιλεύς εγινεν ό δευτερότοκος υιός του Αλέξανδρος καί πρωθυπουργός ο Έλ. Βενιζέλος».

ΚΛ1 (1973), σ. 85

«ο Κωνσταντίνος εξαναγκάστηκε από τους συμμάχους νά φύγη στό έξωτερικό και στό θρόνο ανέβηκε ό δευτερότοκος γυιός τού Κωνσταντίνου Αλέξανδρος».

ΣΤ3 (1974-1980), σ. 118

«Οί Αγγλογάλλοι απέκλεισαν τά έλληνικά λιμάνια καί ύποχρέωσαν τόν βασιλιά Κωνσταντίνο νά παραιτηθή αφήνοντας στό θρόνο τόν δεύτερο γιο του Αλέξανδρο (Μάρτιος 1917) καί νά φύγη από τήν Ελλάδα».

Γ3 (1976-1984), σ. 300

Στο Γ4 (1984-1991), ενώ υπάρχει η αναφορά στο ότι «ο γαλλικός στρατός κατέλαβε τον Πειραιά», ωστόσο δεν γίνεται αναφορά στην πείνα, στους βομβαρδισμούς, στις μάχες και στις διώξεις που συνοδεύουν αυτή την κατάληψη. Η γενικότερη πρόθεση είναι μην δοθεί καθόλου βαρύτητα σε αυτά τα γεγονότα, τα οποία περιγράφονται πολύ γρήγορα (σε 2-3 σειρές) ως ενδιάμεσες εξελίξεις που οδηγούν την Ελλάδα στην είσοδό της στον πόλεμο. Γι' αυτό και κατατάσσουμε το συγκεκριμένο απόσπασμα σ' αυτό το ερμηνευτικό σχήμα των «πιέσεων» της Αντάντ προς την Ελλάδα:

«Όταν οι χώρες της Αντάντ μετέφεραν συμμαχικό στρατό για να δημιουργήσει το μέτωπο της Μακεδονίας και ο γαλλικός στρατός κατέλαβε τον Πειραιά, ο Βενιζέλος, μαζί με το ναύαρχο Κουντουριώτη και το στρατηγό Δαγκλή, σχημάτισε προσωρινή κυβέρνηση στη Θεσσαλονίκη, την οποία αναγνώρισαν οι Σύμμαχοι ως τη μόνη νόμιμη κυβέρνηση· ο βασιλιάς Κωνσταντίνος αναγκάστηκε να παραιτηθεί και να παραχωρήσει τη θέση του στο δεύτερο γιο του Αλέξανδρο. Η Ελλάδα, ύστερα απ' αυτές τις εξελίξεις, μήκε επίσημα στον πόλεμο το 1917 με το μέρος της Αντάντ και βγήκε απ' αυτόν κερδισμένη».

Γ4 (1984-1991), σ. 312

Στο ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) υπάρχει μια διαφοροποίηση στις αναφορές στα συγκεκριμένα γεγονότα, καθώς η αφήγησή τους αλλάζει ριζικά μετά την αναθεώρηση του 1997. Πριν το 1997, υπάρχει αναφορά απλώς σε πιέσεις δίχως να αναφέρεται ο αποκλεισμός, η πείνα, οι βομβαρδισμοί, οι μάχες, οι εκατέρωθεν διώξεις κ.λπ.:

«Η διαφωνία αυτή είχε ως αποτέλεσμα να αρχίσουν στο εσωτερικό της χώρας φοβερές διαμάχες, που δίχασαν τον ελληνικό λαό. Οι δυνάμεις της Αντάντ στο μεταξύ κατέλαβαν τη Θεσσαλονίκη, για να διευκολύνουν τις στρατιωτικές τους επιχειρήσεις, ενώ η Βουλγαρία, σύμμαχος της Γερμανίας, εισέβαλε στην Ανατολική Μακεδονία. Ο Βενιζέλος, μπροστά σ' αυτήν την κατάσταση, πήγε στη Θεσσαλονίκη και σχημάτισε επαναστατική κυβέρνηση. Ο εθνικός διχασμός είχε φτάσει στο αποκορύφωμά του. Επιστράτευσε τους Έλληνες της Βόρειας Ελλάδας και κήρυξε τον πόλεμο εναντίον της Βουλγαρίας. Ο Κωνσταντίνος αναγκάστηκε τελικά να παραιτηθεί και να εγκαταλείψει τη χώρα».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [πριν το 1997], σ. 249

«Η Ελλάδα χωρίστηκε στο “Κράτος των Αθηνών” και στο “Κράτος της Θεσσαλονίκης”. Η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης τάχθηκε αμέσως στο πλευρό της Αντάντ. **Η κρίση στις σχέσεις των δύο κυβερνήσεων και οι πιέσεις της Αγγλίας και της Γαλλίας στην κυβέρνηση της Αθήνας οδήγησαν στην παραίτηση του Κωνσταντίνου, που έφυγε από την Ελλάδα**, αφήνοντας το θρόνο στο δευτερότοκο γιο του Αλέξανδρο (Ιούνιος 1917)».

Γ5 (1991-2006), σ. 308

«Στις 26 Σεπτεμβρίου ο Βενιζέλος συγκρότησε δική του κυβέρνηση στη Θεσσαλονίκη. **Οι συγκρούσεις πήραν σταδιακά διαστάσεις εμφυλίου πολέμου. Οι Αντιβενιζελικοί άσκησαν τρομοκρατία στους αντιπάλους, ενώ ο Βενιζέλος κήρυξε έκπτωτο το βασιλιά, ο οποίος υπό την πίεση της Αντάντ εγκατέλειψε το θρόνο και τη χώρα. Οι Φιλελεύθεροι ανέλαβαν στην Αθήνα τη διακυβέρνηση και κήρυξαν τη χώρα σε κατάσταση πολιορκίας. Ο εθνικός διχασμός εξαπλώθηκε στο στράτευμα**, καθώς ευνοήθηκαν οι αξιωματικοί της οργάνωσης “Εθνική Άμυνα” εις βάρος άλλων».

ΚΛ6 (1999-2022), σ. 95

«Ο Βενιζέλος τέθηκε επικεφαλής του κινήματος βενιζελικών αξιωματικών στη Θεσσαλονίκη, όπου και σχημάτισε κυβέρνηση. **Έτσι η Ελλάδα είχε δύο κυβερνήσεις, μία της Αθήνας και μία της Θεσσαλονίκης· η διαίρεση είχε ολοκληρωθεί. Τερματίστηκε, όταν η Αντάντ εξανάγκασε το βασιλιά Κωνσταντίνο να φύγει από την Ελλάδα**. Από το 1917 έως το τέλος περίπου του 1920 τις τύχες της Ελλάδας θα κατευθύνει ο Βενιζέλος».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 95-96

«Τότε πολιτικοί του κόμματος των Φιλελευθέρων καθώς και αρκετοί απογοητευμένοι αξιωματικοί και στρατιώτες επαναστάτησαν και στη Θεσσαλονίκη ανέλαβε την εξουσία η βενιζελική “Επιτροπή Εθνικής Άμυνας”. **Οι αγγλικές και οι γαλλικές πιέσεις προς την κυβέρνηση των Αθηνών να εγκαταλείψει την ουδετερότητα εντάθηκαν. Τελικά ο βασιλιάς εκθρονίστηκε και εγκατέλειψε τη χώρα**. Η Ελλάδα πέρασε το 1917 επίσημα στο στρατόπεδο των Συμμάχων».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 191

γ) Οικονομική εκμετάλλευση της Ελλάδας από τους Συμμάχους

Θυμίζουμε πως το **ΚΛ6 (1999-2022)** αποτελεί ένα εγχειρίδιο που δεν ακολουθεί την γεγονοτολογική διαδοχική διάρθρωση, όπως η πλειοψηφία των εγχειριδίων που εξετάζουμε. Έτσι, όταν αναφέρεται η περίοδος του Α΄ Π.Π., στην θεματική ενότητα για την «Οικονομία», γίνεται λόγος για την οικονομική εκμετάλλευση της Ελλάδας από τους Συμμάχους:

«Η συμμετοχή της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο έγινε κάτω από δύσκολες και περίπλοκες συνθήκες. Η σύγκρουση του παλατιού με τον Βενιζέλο, ο Διχασμός, όπως ονομάστηκε, η άσκοπη και δαπανηρή επιστράτευση του 1915, η δημιουργία της κυβέρνησης της Εθνικής Άμυνας στη Θεσσαλονίκη και η διάσπαση της χώρας σε δύο ουσιαστικά κράτη, **ο συμμαχικός αποκλεισμός και οι συγκρούσεις, είχαν οπωσδήποτε μεγάλο οικονομικό και κοινωνικό κόστος και υπονόμισαν πολλά**

από τα κεκτημένα της προηγούμενης περιόδου. Όταν, με την επέμβαση των Συμμάχων, ενοποιήθηκε το 1917 η χώρα υπό τον Βενιζέλο, στάθηκε αδύνατο να αναλάβει, χωρίς εξωτερική αρωγή, το κόστος της συμμετοχής στον πόλεμο. Οι Σύμμαχοι προχώρησαν τότε σ' έναν ιδιόμορφο δανεισμό της χώρας, που θα είχε οδυνηρές συνέπειες στο μέλλον. Η Γαλλία, η Μεγάλη Βρετανία και οι ΗΠΑ ενέκριναν κατ' αρχήν μεγάλα δάνεια προς την Ελλάδα: 12.000.000 λίρες Αγγλίας, 300.000.000 γαλλικά φράγκα και 50.000.000 δολάρια ΗΠΑ. Ο δανεισμός ήταν όμως θεωρητικός. Το ποσό αυτά δεν εκταμιεύτηκαν ούτε δόθηκαν στην Ελλάδα. Θεωρήθηκαν κάλυμμα για την έκδοση πρόσθετου χαρτονομίσματος, με το οποίο η κυβέρνηση Βενιζέλου θα χρηματοδοτούσε την πολεμική της προσπάθεια. Ένα είδος αποθέματος, δηλαδή, σε χρυσό και σε συνάλλαγμα, που δεν βρισκόταν όμως υπό τον έλεγχο της χώρας. [...] Οι συνέπειες αυτής της ιδιόμορφης νομισματικής ισορροπίας δεν άργησαν να φανούν [...] Οι Σύμμαχοι, σε αντίποινα, έσπευσαν να αποσύρουν την κάλυψη του χαρτονομίσματος και έτσι, ένα σημαντικό τμήμα της νομισματικής κυκλοφορίας βρέθηκε χωρίς αντίκρυσμα. Επιπλέον, από το 1918 και μετά, ο κρατικός ισολογισμός έκλεινε με παθητικό, ενώ ταυτόχρονα η παρουσία στη Μικρά Ασία εξελίχθηκε σε σκληρό και δαπανηρό πόλεμο. Το Μάρτιο του 1922 τα δημοσιονομικά δεδομένα έφτασαν σε πλήρες αδιέξοδο, το οποίο αντιμετωπίστηκε με έναν απρόσμενο τρόπο. Λίγους μήνες πριν από την κατάρρευση του Ελληνικού Μετώπου στη Μικρά Ασία, η Κυβέρνηση προέβη σε ένα πρωτότυπο εσωτερικό αναγκαστικό δάνειο, με διχοτόμηση του χαρτονομίσματος. Το αριστερό τμήμα εξακολουθούσε να κυκλοφορεί στο 50% της αναγραφόμενης αξίας, ενώ το δεξιό ανταλλάχθηκε με ομολογίες του Δημοσίου. Η επιχείρηση στέφθηκε από επιτυχία, το κράτος απέκτησε 1.200.000.000 δραχμές και το πείραμα επαναλήφθηκε το 1926. Φυσικά, ο νομισματικός αυτός ελιγμός δεν στάθηκε ικανός να προλάβει τη Μικρασιατική καταστροφή και τις βαρύτερες συνέπειές της».

ΚΛ6 (1999-2022), σ. 50-51

δ) Αναφορά και της πρόκλησης πείνας, θανάτων ή/και βομβαρδισμών από Αντάντ

«Έτσι ή Ελλάς από του Σεπτεμβρίου του 1916 έχει χωρισθή εις τό κράτος τών Αθηνών καί εις το κράτος τής Θεσσαλονίκης. Τότε οί Σύμμαχοι, διά νά εξαναγκάσουν τον βασιλέα εις παραίτησιν, ενήργησαν θαλάσσιον αποκλεισμόν καί μέ τήν πείναν καί άλλας ταπεινώσεις του κράτους τών Αθηνών υπεχρεώθη ό Κωνσταντίνος νά απέλθη μετά του διαδόχου Γεωργίου εις τήν Ελβετίαν (Ι Ιουνίου 1917)».

Γ1 (1966-1976), σ. 212

«Επί κεφαλής τών γαλλικών ναυτικών δυνάμεων ήτο ό ναύαρχος Λουδοβίκος Νταρτίζ ντί Φουρνέ, ό όποιος, άφού ήξίωσε και επέτυχε τήν παράδοσιν του στόλου τών έλληνικών έλαφρών πολεμικών σκαφών, προέβη, έν συνεχεία εις πράξεις καταλυτικής τής έλληνικής κυριαρχίας. Έθεσεν υπό τόν έλεγχόν του τόν Πειραιά και τόν Ναύσταθμον, έξεδίωξεν έξ Αθηνών τους πρεσβευτάς Γερμανίας, Αύστρουγγαρίας, Βουλγαρίας, Τουρκίας, καί, τέλος, έζήτησεν τόν περιορισμόν τών

έλληνικών στρατιωτικών δυνάμεων εις Πελοπόννησον καί τήν παράδοσιν τού μεγίστου μέρους τού πυροβολικού καί τών έλαφρών όπλων. Επειδή ή κυβέρνησις Λάμπρου έδίσταζε νά ικανοποιήση, έν τό συνόλω της, τήν άξίωσιν περί παραδόσεως τού όπλισμού, ό Γάλλος ναύαρχος άπεβίβασε τήν 1ην Δεκεμβρίου 1916 (18ην Νοεμβρίου κατά τό παλαιόν ήμερο- λόγιον, έξ ου και τά γεγονότα άπεκλήθησαν Νοεμβριανά), άγγλογαλλικά ναυτικά άγήματα, επί τώ σκοπφ καταλήψεως έπικαίρων σημείων τής έλληνικής πρωτεούσης. Αι στρατιωτικάί, όμως, δυνάμεις τών 'Αθηνών άντέταξαν άμυναν καί καθήλωσαν τά άγήματα, τά όποια ύπέστησαν άρκετάς άπωλείας. Κατόπιν τούτου, ό Γάλλος ναύαρχος, ό όποιος είχεν έγκατασταθή εις τό Ζάππειον Μέγαρον, διέταξε τά πολεμικά σκάφη του νά βομβαρδίσουν τήν ελληνικήν πρωτεύουσαν. 'Αρκεταί βολαί έπεσαν εις τήν περίξ τού 'Αρδηττού περιοχήν καί άλλαι έντός τού βασιλικού κήπου [...] έπιβολήν ναυτικού άποκλεισμού τής Ελλάδος, μέ συνέπειαν νά ύποστή ό έλληνικός λαός σοβαράς έπισιτιστικάς στερήσεις. 'Ο άποκλεισμός διετηρήθη καί μετά τήν ίκανοποίησιν τών νέων άξιώσεων τής Αντάντ [...]. Η μορφή τής πιέσεως δέν ήτο προσδιορισμένη, έλλείπει όμοφωνίας. 'Αλλ' ή Γαλλία άνέλαβε πρωτοβουλίαν καί έφερε τους συμμάχους της προ τετελεσμένου γεγονότος. 'Υπό τήν άπειλήν καταλήψεως τών Αθηνών έξηνάγκασε τήν 12ην Ιουνίου 1917 τόν Βασιλέα Κωνσταντίνον νά έγκαταλείψη, μετά του διαδόχου Γεωργίου καί τής βασιλικής οικογενείας, τήν Ελλάδα».

Γ2 (1969), σ. 15-16

«Ο γάλλος ναύαρχος Φουρνιέ, αρχηγός του γαλλικού στόλου που ναυλοχούσε στο Κερατσίνι, απαιτούσε την παράδοση στους συμμάχους των ελληνικών αντιτορπιλικών, των σιδηροδρόμων και του λιμανιού του Πειραιά. Η κυβέρνηση της Αθήνας αρνήθηκε και ο Φουρνιέ καταλαμβάνει τον Πειραιά και στέλνει στρατιωτικό άγημα εναντίον της Αθήνας. Στρατός και τμήματα οπλισμένων πολιτών πιστών στο βασιλιά, οι “επίστρατοι”, αντιπαρατάσσονται στους Γάλλους γύρω από το μνημείο του Φιλοπάππου. Σαν αντίποινα, ο γαλλικός στόλος βομβαρδίζει από το Φάληρο τα βασιλικά ανάκτορα (Νοέμβριος 1916). Οι Αγγλογάλλοι επιβάλλουν αυστηρό άποκλεισμό στην Παλαιά Ελλάδα και απαιτούν την αποχώρηση όλων των ελληνικών στρατευμάτων στην Πελοπόννησο [...] [από πηγή: Ο άποκλεισμός συνεχίζετο και μάλιστα στενωτάτος. Στάρι υπήρχεν ελάχιστο, όσον δηλαδή παρήγετο στο τόπο, το όποιον μάλιστα παρέμενεν εις την ύπαιθρον και δεν έφθανε στας πόλεις. Τό κάρβουνο είχε λείψει εντελώς. Αι στερήσεις ήσαν απερίγραπτοι. Το πράγμα έφθανε μέχρις αφαντάστου σκληρότητας] [...] Και ενώ τον πρώτο καιρό η πλειοψηφία του ελληνικού λαού ήταν με το μέρος της Αντάντ, η άσχημη συμπεριφορά των συμμαχικών στρατευμάτων απέναντι στους κατοίκους της Μακεδονίας, οι ελλείψεις σε τρόφιμα από τις οποίες υπέφερε ο λαός της Παλαιάς Ελλάδας εξαιτίας του άποκλεισμού, η απόβαση των γαλλικών στρατευμάτων στον Πειραιά και οι όροι που έθεταν οι Αγγλογάλλοι, είχαν θίξει το εθνικό συναίσθημα των Ελλήνων και ένα μεγάλο μέρος της κοινής γνώμης είχε στραφεί εναντίον των δυτικών συμμάχων [...] Τέλος, οι Αγγλογάλλοι αποφάσισαν να εκδιώξουν τον Κωνσταντίνο. 'Υστερα από τελεσίγραφο των συμμάχων ο βασιλιάς αναγκάζεται να παραιτηθεί και στις 2/15 Ιουνίου 1917 εγκαταλείπει την Ελλάδα, αφήνοντας το θρόνο στο δευτερότοκο γιό του Αλέξανδρο».

Λ2 (1983-2007), σ. 81-82

ε) Αναφορά μόνο διώξεων «επίστρατων» και βασιλικών εναντίον των βενιζελικών

Στο Λ4 (2007-2022) ο αποκλεισμός και η πείνα που προκάλεσε η Αντάντ αναφέρονται μόνο μέσω της άρσης τους. Αναφέρονται οι μάχες στις οποίες ενεπλάκησαν οι Γάλλοι με το κράτος των Αθηνών, εντούτοις όλα αυτά δικαιολογούνται λόγω της κωλυσιοεργίας του Κωνσταντίνου που αθετεί τα υπεσχημένα προς την Αντάντ, στην οποία δεν αποδίδεται ωμή επέμβαση στην ελληνική κυριαρχία. Αντιθέτως, ο Βενιζέλος προβάλλει ως ο απόλυτος εγγυητής της εθνικής ενότητας που αποκαθιστά την ενότητα του ελληνικού στρατού, χωρίς να αποδίδονται οι διώξεις και οι εξορίες στην βενιζελική παράταξη (αποσιώπηση):

«Ο Βενιζέλος δίσταζε να ηγηθεί του κινήματος, επειδή απέβλεπε στην εθνική ενότητα, προκειμένου να αντιμετωπίσει η χώρα τη βουλγαρική απειλή, αλλά υποχρεώθηκε από τα πράγματα να αναλάβει την ηγεσία του, για να επισπεύσει την έξοδο της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό της Συνεννόησης. Η απουσία ωστόσο ομοφωνίας μεταξύ των συμμάχων της Συνεννόησης έδινε τη δυνατότητα στον Κωνσταντίνο και την κυβέρνησή του να αποδέχονται τα διάφορα αιτήματά τους και στη συνέχεια να κωλυσιοεργούν ή και να αθετούν τα υπεσχημένα. Συνέπεια αυτής της τακτικής ήταν τα “Νοεμβριανά” του 1916, αιματηρές συγκρούσεις μεταξύ μονάδων πιστών στην κυβέρνηση της Αθήνας και αγημάτων που είχαν αποβιβάσει οι Γάλλοι, για να παραλάβουν πολεμικό υλικό που είχε συμφωνήσει να παραδώσει η κυβέρνηση. Οι συγκρούσεις αυτές, αλλά και τα σοβαρότατα έκτροπα και οι διώξεις που ακολούθησαν εναντίον βενιζελικών στην ελληνική πρωτεύουσα, με πρωταγωνιστές τους αντιβενιζελικούς “Επίστρατους”, είχαν ως συνέπεια τη σκλήρυνση της θέσης της Γαλλίας έναντι του Κωνσταντίνου και την εκθρόνισή του. Η εκθρόνιση του Κωνσταντίνου και η είσοδος της Ελλάδας στον πόλεμο: Την πρωτοβουλία της εκθρόνισης ανέλαβε εν τέλει η Γαλλία, με τη συναίνεση της Αγγλίας και της Ιταλίας. Στις 29 Μαΐου/11 Ιουνίου 1917 ειδικός εκπρόσωπος της Γαλλίας επέδωσε στην ελληνική κυβέρνηση τελεσίγραφο με το οποίο απαιτούσε την παραίτηση του Κωνσταντίνου, που απομακρύνθηκε από τον θρόνο της Ελλάδας αυθημερόν, χωρίς να παραιτηθεί από τα δικαιώματά του. Την επομένη, 30 Μαΐου/12 Ιουνίου, αναγορεύτηκε βασιλιάς της Ελλάδας ο δευτερότοκος γιος του Αλέξανδρος. Οι εκπρόσωποι της Γαλλίας και της Αγγλίας έσπευσαν τότε να άρουν τον αποκλεισμό της χώρας και να διευκολύνουν την προώθηση σιτηρών στην ελληνική πρωτεύουσα. Ακολούθησε ο σχηματισμός νέας κυβέρνησης από τον Βενιζέλο, η οποία έσπευσε να κηρύξει τον πόλεμο εναντίον της Γερμανίας και των συμμάχων της. [...] Η Ελλάδα παρέμενε βαθύτατα διχασμένη και οι ένοπλες δυνάμεις της ήταν βαρύτατα τραυματισμένες από την παρατεταμένη κρίση, τις αποστρατείες και τις διώξεις. Κατόρθωσε όμως η κυβέρνηση του Βενιζέλου να σχηματίσει —από τα συντρίμια του νικηφόρου στρατού των Βαλκανικών Πολέμων— αξιόμαχες μονάδες, οι οποίες διακρίθηκαν στο μακεδονικό μέτωπο, συνέβαλαν αποφασιστικά στη νίκη των συμμάχων της Συνεννόησης στο μέτωπο αυτό και αποκατέστησαν το τραυματισμένο κύρος των ενόπλων δυνάμεων της χώρας».

Λ4 (2007-2022), σ. 84

στ) Αναφορά στις εκατέρωθεν διώξεις και των δύο παρατάξεων

«Στους κρίσιμους εκείνους μήνες, πλήρης κυβερνητική αναρχία επικρατούσε στη βασιλική Ελλάδα και ο ελληνικός λαός είχε εμπλακεί στη δίνη ενός τρομερού διχασμού. Διαδηλώσεις και αντιδιαδηλώσεις συγκλόνιζαν την Αθήνα και το αμοιβαίο μίσος έθραυε κάθε εθνικό συνεκτικό δεσμό ανάμεσα στους πολίτες. Οι βενιζελικοί διώκονται απηνώς. [...] Στρατός και τμήματα οπλισμένων πολιτών πιστών στο βασιλιά, οι “επίστρατοι” [...] Πρώτη ενέργεια της νέας κυβέρνησης ήταν η ταυτόχρονη κήρυξη του πολέμου κατά της Γερμανίας και της Βουλγαρίας. Συγχρόνως προβαίνει σε εκκαθάριση της κρατικής μηχανής και του στρατεύματος από τα φιλοβασιλικά στοιχεία. Τη φορά αυτή οι διωγμοί είχαν ως στόχο τους αντιβενιζελικούς [...] Οι εχθροί του Ελευθερίου Βενιζέλου, μετά την υπογραφή της συνθήκης των Σεβρών, οργάνωσαν εναντίον του μια δολοφονική απόπειρα στο σταθμό της “Λυών” στο Παρίσι. Η απόπειρα προκάλεσε θλιβερή εντύπωση στην Ευρώπη και αληθινή θύελλα στην Ελλάδα· νέες διώξεις βασιλικών πραγματοποιούνται στην Αθήνα [...] Οι οπαδοί όμως του Κωνσταντίνου, με αρχηγό τον Δ. Γούναρη, αντιδρούν βίαια προτείνοντας ως μόνη λύση το δημοψήφισμα, για να λύσει ο λαός το πρόβλημα του μελλοντικού βασιλιά. Μέσα σε αυτή την τεταμένη ατμόσφαιρα προκηρύσσονται εκλογές».

Λ2 (1983-2007), σ. 81-86

Στο ΚΛ6 (1999-2022) αναφέρονται οι εκατέρωθεν γενικευμένες συγκρούσεις και απόπειρες δολοφονίας / δολοφονίες μεταξύ των δύο παρατάξεων, ωστόσο «τρομοκρατία» φαίνεται να ασκείται μόνο από τους αντιβενιζελικούς έναντι των βενιζελικών, ενώ οι βενιζελικοί απλώς ασκούν πιέσεις με την αρωγή της Αντάντ. Παρά ταύτα που φαίνεται να δίνουν μια καλύτερη εικόνα στους βενιζελικούς, στο απόσπασμα αναφέρεται ρητά πως οι δύο παρατάξεις «διέφεραν όλο και λιγότερο μεταξύ τους στην πολιτική πρακτική», γι’ αυτό και το κατατάσσουμε εδώ με την υποσημείωση πως κινείται σε αυτήν την γκριζα γραμμή μεταξύ της «εκατέρωθεν αναφοράς» και της σκληρότερης κριτικής προς τους αντιβενιζελικούς για βία και τρομοκρατία:

«Στις εκλογές που προκηρύχθηκαν μετά τη δεύτερη παραίτηση του Βενιζέλου, δεν συμμετείχαν οι Φιλελεύθεροι, καθώς θεωρούσαν την ενέργεια του βασιλιά ως παραβίαση του συντάγματος. Εκδηλώσεις βίας και φανατισμού δημιούργησαν χάσμα ανάμεσα στις δύο παρατάξεις και κυριάρχησε το μίσος. Όποιος ήταν κατά του πολέμου, κινούσε αμέσως την υποψία στους Βενιζελικούς, ότι ήταν κατά της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, κατά των εθνικών συμφερόντων. Οι Αντιβενιζελικοί έβλεπαν στο πρόσωπο των Βενιζελικών βίαιους πράκτορες της Αντάντ, που μάχονταν τον βασιλιά, κατέστρεφαν την ενότητα του έθνους και έθεταν σε κίνδυνο το κράτος. Τα δύο κόμματα διέφεραν όλο και λιγότερο μεταξύ τους στην πολιτική πρακτική και την προπαγάνδα, παράλληλα όμως όλο και περισσότερο ενισχυόταν ο διπολισμός. Στα μέσα του 1916 το Κοινοβούλιο χάθηκε ουσιαστικά από το προσκήνιο. Το κλίμα της εποχής επέτρεψε να συμμετάσχουν στη διαμάχη και στρατιωτικοί, οι οποίοι δημιούργησαν δύο οργανώσεις αντίθετες μεταξύ τους, ανάλογα με το αν τα συμφέροντα κάθε ομάδας εξυπηρετούνταν από τον πόλεμο ή την ουδετερότητα. Στις 26 Σεπτεμβρίου ο

Βενιζέλος συγκρότησε δική του κυβέρνηση στη Θεσσαλονίκη. **Οι συγκρούσεις πήραν σταδιακά διαστάσεις εμφυλίου πολέμου. Οι Αντιβενιζελικοί άσκησαν τρομοκρατία στους αντιπάλους, ενώ ο Βενιζέλος κήρυξε έκπτωτο το βασιλιά, ο οποίος υπό την πίεση της Αντάντ εγκατέλειψε το θρόνο και τη χώρα. Οι Φιλελεύθεροι ανέλαβαν στην Αθήνα τη διακυβέρνηση και κήρυξαν τη χώρα σε κατάσταση πολιορκίας. Ο εθνικός διχασμός εξαπλώθηκε στο στράτευμα, καθώς ευνοήθηκαν οι αξιωματικοί της οργάνωσης “Εθνική Άμυνα” εις βάρος άλλων. Η κυβέρνηση παρέτεινε τη θητεία της Βουλής, παρά την πίεση που ασκούσαν τα κόμματα της αντιπολίτευσης. Η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων οδήγησε την Ελλάδα στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ, αποσκοπώντας, όπως προαναφέρθηκε, στην ικανοποίηση εθνικών διεκδικήσεων. Οι Αντιβενιζελικοί διαφωνούσαν και παρακολουθούσαν με δυσαρέσκεια τις εξελίξεις, καθώς τάσσονταν υπέρ της διατήρησης των εκτός Ελλάδος ελληνικών πληθυσμών και υπέρ της ευκαιριακής προσάρτησης εδαφών χωρίς κίνδυνο. Ο εθνικός διχασμός έφτασε στο αποκορύφωμά του με την απόπειρα δολοφονίας του Βενιζέλου και τη δολοφονία του Ίωνος Δραγούμη, το 1920».**

ΚΛ6 (1999-2022), σ. 94-96

«Βοηθήθηκε μάλιστα από τον αποκλεισμό που επέβαλε η Αντάντ, ο οποίος προκάλεσε πολλούς θανάτους από πείνα [...] Συγχρόνως, στο Κράτος των Αθηνών εξαπολύθηκαν διωγμοί κατά των οπαδών του, οι οποίοι κορυφώθηκαν στα αιματηρά Νοεμβριανά. Πρωταγωνιστές τους ήταν τόσο οι επίσημες αρχές όσο και οι παρακρατικοί Επίστρατοι* (Επίστρατοι: πολιτικοί και στρατιωτικοί οπαδοί του Κωνσταντίνου που, κατά την περίοδο του Εθνικού Διχασμού, διακρίθηκαν για τις βίαιες ενέργειές τους σε βάρος των Βενιζελικών). Τα δύο κράτη ενώνονται ξανά μόνο το Μάιο του 1917, όταν οι Σύμμαχοι εκθρονίζουν τον Κωνσταντίνο. Τον διαδέχεται ο γιος του Αλέξανδρος και τον επόμενο μήνα η Κυβέρνηση Βενιζέλου εγκαθίσταται στην Αθήνα. **Οι Φιλελεύθεροι θα κυβερνήσουν, μέχρι το 1920, σχεδόν δικτατορικά. Εκκαθαρίζουν το στρατό και τις δημόσιες υπηρεσίες από χιλιάδες κωνσταντινικούς, δικάζουν τους βασιλικούς υπουργούς και εξορίζουν εκατοντάδες αντιπάλους τους [...] κατέστειλαν σκληρά τις ανταρσίες φιλοβασιλικών μονάδων του στρατού.** Όποιες και αν ήταν οι εξωτερικές επιτυχίες του Βενιζέλου, οι οποίες κορυφώθηκαν με τη Συνθήκη των Σεβρών το καλοκαίρι του 1920, **ο λαός βίωσε τα χρόνια αυτά ως περίοδο κακοδιοίκησης, στερήσεων και αυθαιρεσίας [...]** Τα πάθη άναψαν ακόμη περισσότερο το καλοκαίρι του 1920, όταν δύο μοναρχικοί αποπειράθηκαν να δολοφονήσουν τον Βενιζέλο και οι οπαδοί του σε αντίποινα σκότωσαν τον Ίωνα Δραγούμη. Οι αντιβενιζελικοί αναδείχθηκαν νικητές στις εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920 και επανέφεραν το βασιλιά Κωνσταντίνο, αποξενώνοντας έτσι τους Συμμάχους. **Άρχισαν ξανά τα αντίποινα με εκτεταμένες διώξεις εναντίον των βενιζελικών και των αριστερών αυτή τη φορά [...]** Το ανάθεμα κατά του Βενιζέλου, στο οποίο προχώρησε η επίσημη Εκκλησία το 1916, σηματοδοτούσε μια άλλη όψη της σύγκρουσης».

Λ3 (2002), σ. 153-155

«**Οι Επίστρατοι και το κίνημα της Εθνικής Άμυνας: Μετά από αυτά, η Αντάντ απαίτησε από τον βασιλιά (Ιούνιος 1916) τον αφοπλισμό των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων που ήταν υπό τις διαταγές του. Εκείνος αποδέχτηκε το αίτημα, αλλά, συγχρόνως, έδωσε εντολή οι έφεδροι που απολύονταν να οργανώνονται σε**

συνδέσμους. Έτσι δημιουργήθηκαν οι Επίστρατοι, μια φιλοβασιλική παραστρατιωτική οργάνωση με περίπου 200.000 μέλη. Η δυναμική επέμβαση της Αντάντ και η έξωση του Κωνσταντίνου: Σε αυτό το πλαίσιο, η Αντάντ επιδίωξε να καταλάβει την Αθήνα, αλλά τα συμμαχικά στρατεύματα που κινήθηκαν από τον Πειραιά προς την πρωτεύουσα αποκρούστηκαν από δυνάμεις πιστές στον βασιλιά. Τον Νοέμβριο του 1916, το “κράτος των Αθηνών” εξαπέλυσε διώξεις σε βάρος βενιζελικών με τουλάχιστον 35 νεκρούς (Νοεμβριανά). Παράλληλα, η Αντάντ κατέλαβε τον Πειραιά, επιβάλλοντας αυστηρό αποκλεισμό στη “βασιλική” Ελλάδα, και αξίωσε την απομάκρυνση του Κωνσταντίνου, ο οποίος εξαναγκάστηκε να εγκαταλείψει τη χώρα (2/15 Ιουνίου 1917). Στον θρόνο άφησε τον γιο του Αλέξανδρο, δίχως, ωστόσο, ο ίδιος να παραιτηθεί [...] ο Βενιζέλος επανέφερε τη Βουλή που είχε εκλεγεί τον Μάιο του 1915, η οποία λόγω της «νεκρανάστασης» της ονομάστηκε *Βουλή των Λαζάρων*. Παράλληλα, απολύθηκαν χιλιάδες δημόσιοι υπάλληλοι και στρατιωτικοί που θεωρήθηκαν φιλοβασιλικοί. Κάποιοι άλλοι εκτοπίστηκαν και ανάμεσα σε αυτούς αρκετά στελέχη της βασιλικής παράταξης που εξορίστηκαν σ’ ένα γαλλικό νησί, την Κορσική».

Γ6 (2006-2022), σ. 92-93

Συγκριτική Ανάλυση και Μετασχηματισμός των ερμηνευτικών σχημάτων

Μετά από την καταγραφή των παραθεμάτων στα ερμηνευτικά σχήματα κάθε ερευνητικού ερωτήματος που θέσαμε για την θεματική κατηγορία της Ελλάδας στον Α΄ Π.Π. και του Εθνικού Διχασμού της, θα προχωρήσουμε στην συγκριτική τους ανάλυση, ώστε να αναδειχθούν οι μετασχηματισμοί τους για την εξεταζόμενη περίοδο 1967-2022. Μέσα από την εικόνα του πώς διομορφώνονται τα ερμηνευτικά σχήματα για κάθε ερευνητικό ερώτημα θα αναδειχθεί η συνολική εικόνα για το πώς διαμορφώνεται το γενικό αφήγημα της κατηγορίας στα σχολικά εγχειρίδια όλης της εξεταζόμενης περιόδου και στο πώς αυτό μετασχηματίζεται στις διάφορες χρονικές περιόδους εντός της.

Κατ’ αρχάς, υπάρχουν δύο εγχειρίδια που δεν αναφέρουν τον Εθνικό Διχασμό (πλήρης αποσιώπηση). Αυτά είναι: ένα εντός της χουντικής περιόδου (την περίοδο 1967-1969) και ένα (των ίδιων συγγραφέων) που χρησιμοποιείται όλη την δεκαετία του 1980. Το τελευταίο, μάλιστα, περιέχει μία εκ των φιλοβενιζελικότερων αφηγήσεων, στην οποία η ίδια η Ελλάδα διώχνει τον Κωνσταντίνο, κάτι το οποίο (εφ’ όσον δεν έχει αναφερθεί ο Εθνικός Διχασμός) είναι σαν να θέτει την μία μερίδα του Διχασμού εκτός έθνους.

Όσον αφορά το 1ο ερευνητικό ερώτημα που αφορούσε το γιατί έγινε ο Εθνικός Διχασμός και ποιους εξέφραζε, ανιχνεύθηκαν 2 επίπεδα ανάλυσης. Αυτό που κυριαρχεί συντριπτικά είναι αυτό που αναλύει τον διχασμό ως (α) μόνο μία πολιτική διαφωνία κορυφής, που αν και επηρεάζει όλο τον λαό, δεν αναφέρει ποια τμήματά του η κάθε άποψη και γιατί. Δεν αναφέρεται ο τρόπος με τον οποίο το βασικό επίδικο διχάζει τον λαό και αντιστρόφως, δεν αναφέρονται ποιες μερίδες του λαού στηρίζουν τις δύο πλευρές και ο τρόπος με τον οποίο αυτές πλέον επηρεάζουν τις εξελίξεις και τα πολιτικά διλήμματα εισχωρώντας οι ίδιες αυτές μάζες στην πολιτική και

σχηματίζοντας πολιτικές συσσωματώσεις αντιλήψεων, ιδεολογιών, στάσεων και συμφερόντων. Πρόκειται για ένα σχήμα αυτοαναφορικό της πολιτικής σκηνής που αναπαράγει ουσιαστικά μια ιστορία των Μεγάλων Ανδρών. Τα εγχειρίδια που περιέχουν μόνο αυτό το επίπεδο ανάλυσης είναι συντριπτικά τα περισσότερα, συγκεκριμένα είναι 12, διατρέχουν όλη την εξεταζόμενη περίοδο και αποτελούν τον κανόνα στον οποίο μόνο ως εξαίρεση εμφανίζεται το δεύτερο επίπεδο ανάλυσης.

Το δεύτερο επίπεδο ανάλυσης που προχωρά σε βάθος και αναφέρει τις (β) κοινωνικοοικονομικές συνισταμένες του Εθνικού Διχασμού εμφανίζεται σε 5 εγχειρίδια. Για πρώτη φορά εμφανίζεται το 1983 στο εγχειρίδιο του Λυκείου (1983-2007) και παράλληλα σε αυτό του Γυμνασίου έναν χρόνο αργότερα, με συνέπεια μέχρι το 1991 (όποτε και αποσύρεται το τελευταίο) αυτό το επίπεδο ανάλυσης να κυριαρχεί απόλυτα σε όλη την Δευτεροβάθμια για όλο το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980. Έπειτα, επανεμφανίζεται στο εν χρήσει εγχειρίδιο της Κατεύθυνσης του Λυκείου από το 1999 και στο αποσυρθέν βιβλίο του Λυκείου του 2002 το οποίο αποσύρθηκε πριν διδαχθεί, ενώ, τέλος, υπάρχει στο εν χρήσει εγχειρίδιο του Γυμνασίου από το 2006. Συνοπτικά, με αρχή εμφάνισης το 1983, το δεύτερο επίπεδο ανάλυσης υπάρχει μέχρι σήμερα, αλλά μονάχα ως εξαίρεση στον κανόνα του πρώτου επιπέδου που εστιάζει αποκλειστικά στην πολιτική διαφωνία κορυφής για να αφηγηθεί και να ερμηνεύσει αιτιωδώς τον Εθνικό Διχασμό.

Όσον αφορά το 2ο ερευνητικό ερώτημα που αφορούσε το ποιος προκάλεσε τον Εθνικό Διχασμό (αίτια και υπαιτιότητα), ανιχνεύθηκαν 4 ερμηνευτικά σχήματα αιτιολόγησης. Το πιο ανίσχυρο, που αποτελεί ελάχιστη εξαίρεση και υπάρχει μόνο σε ένα εγχειρίδιο του 1969, είναι αυτό που θεωρεί (α) υπεύθυνο τον Βενιζέλο. Το δεύτερο πιο ανίσχυρο ερμηνευτικό σχήμα είναι αυτό που θεωρεί (β) υπεύθυνη την Αντάντ, η οποία εξέλαβε (μη δικαιολογημένα) ως εχθρική την ουδετερότητα του Κωνσταντίνου. Αυτό υπάρχει από το 1967 ως το 1976 σε 3 εγχειρίδια. Περίπου την χρονική στιγμή που εκλείπει αυτό το δεύτερο (που θεωρεί υπεύθυνη την Αντάντ) εμφανίζονται τα υπόλοιπα δύο σχήματα και συνυπάρχουν ως τις μέρες μας. Κυρίαρχο είναι αυτό που θεωρεί (γ) στον ένα ή τον άλλο βαθμό υπεύθυνο τον Κωνσταντίνο· εμφανίζεται στο τέλος της χούντας και κυριαρχεί μέχρι τις μέρες μας στην πλειονότητα των εγχειριδίων, συγκεκριμένα σε 10, χωρίς χρονικά κενά. Πιο ανίσχυρο είναι αυτό που αιτιολογεί τον Εθνικό Διχασμό ως κάτι που (δ) προέκυψε συνδυαστικά χωρίς βασικό υπαίτιο· αυτό εμφανίζεται το 1984 και υπάρχει μέχρι το τέλος της εξεταζόμενης περιόδου σε 5 εγχειρίδια με πιο μεγάλη ένταση να εμφανίζει από το 2006 και ως τις μέρες μας.

Όσον αφορά το 3ο ερευνητικό ερώτημα που αφορούσε τις αξιολογικές κρίσεις περί του ποιος είχε τελικά δίκιο σ' αυτήν την πολιτική διαμάχη του Εθνικού Διχασμού, ανιχνεύθηκαν 4 κατευθύνσεις αξιολογικών κρίσεων. Η συντριπτικά ανίσχυρη είναι αυτή που (α) δικαιώνει τον Κωνσταντίνο και υπάρχει μόνο σε ένα εγχειρίδιο του 1969. Απο κει και πέρα, η κατεύθυνση που συντριπτικά κυριαρχεί για όλη την εξεταζόμενη περίοδο χωρίς χρονικά κενά είναι αυτή που (β) με άμεσες αναφορές δικαιώνει τον Βενιζέλο, η οποία ανιχνεύεται σε 10 εγχειρίδια, ενώ η συμπληρωματική της, αυτή που (γ) με έμμεσες αναφορές δικαιώνει τον Βενιζέλο είναι πιο ανίσχυρη, εμφανίζεται σε 5 εγχειρίδια: από το 1974 ως το 1991 και μετά

ξανά από τις αρχές και τα μέσα της δεκαετίας του 2000 ως τις μέρες μας. Τέλος, αυτή που (δ) δεν παίρνει καμία θέση εμφανίζεται το 1984 και υπάρχει ανίσχυρη σε 3 εγχειρίδια μέχρι σήμερα.

Συνδυαστικά για τους ερμηνευτικούς άξονες του 2ου και του 3ου ερευνητικού ερωτήματος ο μετασχηματισμός που παρατηρείται είναι ο εξής. Κατ' αρχάς, σχεδόν κανένα εγχειρίδιο δεν έχει φιλοβασιλική αφήγηση (με εξαίρεση ένα της χουντικής περιόδου). Η φιλοβενιζελική (άμεση ή έμμεση) αφήγηση κυριαρχεί καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο, ενώ η απόλυτη κυριαρχία της «σπάει» και μετριάζεται κάπως από το 1984 και μετά, όταν και συνυπάρχει με μία αποστασιοποιημένη ουδέτερη αφήγηση που είναι ανίσχυρη και μόνο από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 διεκδικεί μεγαλύτερο χώρο σε σχέση με την καθαρά φιλοβενιζελική.

Όσον αφορά το 4ο ερευνητικό ερώτημα που αφορούσε τα τραυματικά συγκρουσιακά γεγονότα του Εθνικού Διχασμού και τους βαθμούς αποσιώπησής τους (ή μη απόκρυψής τους) που υπάρχουν στα περιεχόμενα για τον Εθνικό Διχασμό, τα σχολικά εγχειρίδια μπορούν να χωριστούν-ομαδοποιηθούν σε 2 κατηγορίες: αυτά που έχουν την κατεύθυνση της (α) αποσιώπησης (και που είναι τα συντριπτικά περισσότερα) και αυτά που έχουν την κατεύθυνση της (β) μη απόκρυψης (και είναι πολύ λιγότερα). Συγκεκριμένα, ανιχνεύθηκαν τα εξής.

Από τα σχολικά εγχειρίδια με την (α) κατεύθυνση της αποσιώπησης, τα συντριπτικά περισσότερα, συγκεκριμένα τα 10, με χρήση τους καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο, αναφέρουν (i) απλές «πιέσεις» της Αντάντ (μερική αποσιώπηση) προς τον Κωνσταντίνο, ενώ μερικά (ii) δεν κάνουν λόγο ακόμα και για απλές «πιέσεις» της Αντάντ (πλήρης αποσιώπηση): αυτά είναι 3 εγχειρίδια με περίοδο χρήσης ολόκληρη την δεκαετία του 1980 και από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 ως τα μέσα αυτής του 2000.

Από τα σχολικά εγχειρίδια με την (β) κατεύθυνση της μη απόκρυψης σταδιακά διακρίνονται στα εξής: 3 εγχειρίδια που αναφέρουν (i) (μόνο) τα προκληθέντα άμεσα από την Αντάντ τραυματικά γεγονότα (αποκλεισμός, πείνα, βομβαρδισμοί, θάνατοι) και χρησιμοποιούνται την περίοδο 1966-1976 και 1983-2007. Ενώ, ένα εγχειρίδιο (το εν χρήσει από το 1999 της Κατεύθυνσης του Λυκείου) αναφέρει (ii) την άγρια οικονομική εκμετάλλευση της Ελλάδας από την Αντάντ.

Πέρα από τα της Αντάντ, σχετικά με τις εσωτερικές συγκρούσεις βενιζελικών-βασιλικών, ένα εγχειρίδιο, το εν χρήσει του Λυκείου από το 2007, αναφέρει (iii) και τις διώξεις των βασιλικών εναντίον των βενιζελικών (και όχι εκατέρωθεν): ενώ, 4 εγχειρίδια, από το 1983 ως τις μέρες μας, επιχειρούν να μην αποσιωπήσουν κανένα από τα τραυματικά γεγονότα ανφέροντας (iv) και τις εκατέρωθεν διώξεις βενιζελικών και βασιλικών.

Κατανομή των ερμηνευτικών σχημάτων

Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και Ελλάδα – Εθνικός Διχασμός

Καμία αναφορά σε Διχασμό (άμβλυνση ή/και αποσιώπηση)

ΣΤ1 (1967-1969)
ΣΤ4 (1980-1989)

1. Γιατί έγινε ο Εθνικός Διχασμός (αίτια) και ποιους εξέφραζε (κοινωνικές δυνάμεις);

α) Μόνο διαφωνία κορυφής για τον πόλεμο

Γ1 (1966-1976)
ΣΤ2 (1969-1973)
Γ2 (1969)
ΚΛ1 (1973)
ΣΤ3 (1974-1980)
Γ3 (1976-1984)
ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) (και πριν την Αναθεώρηση του 1997 η ίδια διατύπωση)
Γ5 (1991-2006)
ΚΛ7 (2001-2014)
ΣΤ6 (2006-2007)
Λ4 (2007-2022)
ΣΤ7 (2012-2022)

β) Και διαφωνία κορυφής και οικονομικές-κοινωνικές αιτίες (αναφέρονται) και ποιους εκφράζει η κάθε παράταξη

Λ2 (1983-2007)
Γ4 (1984-1991)
ΚΛ6 (1999-2022)
Λ3 (2002)
Γ6 (2006-2022)

2. Ποιος κυρίως προκάλεσε τον Εθνικό Διχασμό; (υπαιτιότητα)

α) Η στάση του Βενιζέλου – που κλιμάκωσε την διαφωνία

Γ2 (1969)

β) Η στάση του Κωνσταντίνου – ήταν λανθασμένη/άδικη/εχθρική ενέργεια η ουδετερότητα

ΚΛ1 (1973)
ΣΤ3 (1974-1980)
Γ3 (1976-1984)
ΣΤ4 (1980-1989)
Λ2 (1983-2007)
Γ5 (1991-2006)
ΚΛ6 (1999-2022)
ΚΛ7 (2001-2014)
Λ3 (2002)
Λ4 (2007-2022)

γ) Οι Μεγάλες Δυνάμεις – θεώρησαν εχθρική ενέργεια την ουδετερότητα

Γ1 (1966-1976)
ΣΤ2 (1969-1973)

Γ2 (1969)

δ) Κανείς και όλοι – προέκυψε συνδυαστικά

Γ4 (1984-1991)

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)

ΣΤ6 (2006-2007)

Γ6 (2006-2022)

ΣΤ7 (2012-2022)

3. Ποια πλευρά είχε δίκιο σχετικά με τα διακυβεύματα του Εθνικού Διχασμού και ποια άδικο;

α) Θετικότερες αναφορές στην στάση Κωνσταντίνου (και/ή κριτική στη στάση Βενιζέλου/Φιλελεύθερων)

Γ2 (1969)

β) Έμμεσες θετικότερες αναφορές στη στάση Βενιζέλου και στην Εθνική Άμυνα (και/ή κριτική στη στάση Κωνσταντίνου/βασιλικών)

ΣΤ3 (1974-1980)

Γ4 (1984-1991)

Λ3 (2002)

ΣΤ6 (2006-2007)

ΣΤ7 (2012-2022)

γ) Άμεσες θετικότερες αναφορές στην στάση Βενιζέλου και στην Εθνική Άμυνα (και/ή κριτική στη στάση Κωνσταντίνου/βασιλικών)

Γ1 (1966-1976)

ΣΤ2 (1969-1973)

ΚΛ1 (1973)

Γ3 (1976-1984)

ΣΤ4 (1980-1989)

Λ2 (1983-2007)

Γ5 (1991-2006)

ΚΛ6 (1999-2022)

ΚΛ7 (2001-2014)

Λ4 (2007-2022)

δ) Καμία θέση και αξιολογική κρίση για το ποιος είχε δίκιο

Γ4 (1984-1991)

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) (δεν υπάρχει ουσιαστική διαφοροποίηση στην Αναθεώρηση μετά το 1997)

Γ6 (2006-2022)

4. Υπάρχουν αναφορές σε τραυματικά γεγονότα του Εθνικού Διχασμού και σε ποια εξ αυτών;

α) Καμία – ούτε καν οι «πιέσεις» της Αντάντ

ΣΤ4 (1980-1989)

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [μετά το 1997]

ΣΤ6 (2006-2007)

β) Απλές «πιέσεις» και παρεμβάσεις των δυνάμεων της Αντάντ (μερική αποσιώπηση)

ΣΤ2 (1969-1973)

ΚΛ1 (1973)

ΣΤ3 (1974-1980)

Γ3 (1976-1984)

Γ4 (1984-1991)

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [πριν το 1997]

Γ5 (1991-2006)

ΚΛ6 (1999-2022)

ΚΛ7 (2001-2014)

ΣΤ7 (2012-2022)

γ) Οικονομική εκμετάλλευση της Ελλάδας από τους Συμμάχους

ΚΛ6 (1999-2022)

δ) Αναφορά και της πρόκλησης πείνας, θανάτων ή/και βομβαρδισμών από Αντάντ

Γ1 (1966-1976)

Γ2 (1969)

Λ2 (1983-2007)

ε) Αναφορά μόνο διώξεων «επίστρατων» και βασιλικών εναντίον των βενιζελικών

Λ4 (2007-2022)

στ) Αναφορά στις εκατέρωθεν διώξεις και των δύο παρατάξεων

Λ2 (1983-2007)

ΚΛ6 (1999-2022)

Λ3 (2002)

Γ6 (2006-2022)

4.2.3 Οκτωβριανή Επανάσταση

Στην παρούσα κατηγορία εξετάζεται το γεγονός της σοσιαλιστικής οκτωβριανής επανάστασης του 1917, οι συνθήκες που την προετοιμάζουν, οι αντικειμενικοί και υποκειμενικοί παράγοντες που επενεργούν στο να ξεσπάσει, καθώς και τα χρόνια αμέσως μετά την επικράτησή της με τον ρωσικό εμφύλιο πόλεμο και την ιμπεριαλιστική στρατιωτική επέμβαση βοήθειας προς τους αντεπαναστάτες (με την συμμετοχή και ελληνικών στρατευμάτων) που τελικά ηττήθηκε από τους μπολσεβίκους και την νέα επαναστατική σοσιαλιστική εξουσία.

Η οκτωβριανή επανάσταση αποτελεί βασικό γεγονός και την πραγματική ριζική τομή του 20ού αιώνα, καθώς συνιστά την δημιουργία του πρώτου σοσιαλιστικού κράτους (που προέκυψε από αυτήν) στην παγκόσμια ιστορία, της ΕΣΣΔ, και η οποία αμφισβήτησε ευθέως την αστική εξουσία και τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής προσπαθώντας να τον υπερβεί με την οικοδόμηση του σοσιαλισμού (σοσιαλιστικού τρόπου παραγωγής)²²⁰. Επίσης, η παρουσία της ΕΣΣΔ ως πρωτοπόρου επικαθοριστικού παράγοντα ολόκληρου του σοσιαλιστικού μπλοκ δυνάμεων χαρακτηρίζει σχεδόν όλο τον 20ό αιώνα, καθώς γύρω από αυτήν την γεωπολιτική, ιδεολογική, φιλοσοφική και κοινωνικοπολιτική αναμέτρηση του καπιταλιστικού (δυτικού) και σοσιαλιστικού (ανατολικού) κόσμου περιστρέφονται τα περισσότερα ιστορικά γεγονότα, ζητήματα και μετασχηματισμοί της παγκόσμιας ιστορίας του 20ού αιώνα. Αυτός είναι και ο λόγος που η ιστορία της ΕΣΣΔ (με ληξιαρχική πράξη το 1917 με την οκτωβριανή επανάσταση – αν και δεν ιδρύθηκε τότε) έχει δώσει την βασική περιοδολόγηση στον Σύντομο Εικοστό Αιώνα της Εποχής των Άκρων (Hobsbawm, 2010) που αρχίζει με τις άμεσες προϋποθέσεις του ξεσπάσματος της οκτωβριανής επανάστασης, την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου το 1914 και τελειώνει με την ανατροπή της ΕΣΣΔ και την επικράτηση της αντεπανάστασης των αστικών δυνάμεων το 1991.

Από την σκοπιά αυτή, στην παρούσα κατηγορία διερευνάται μια σειρά ζητημάτων σχετικά με αυτή την θεματική της οκτωβριανής επανάστασης που είναι κομβικά, ώστε να κατανοηθεί ο τρόπος με τον οποίο αυτή καταγράφεται στα σχολικά εγχειρίδια και τα ερμηνευτικά σχήματα που αυτά προτείνουν για ορισμένες καίριες πλευρές της. Κατ' αρχάς, διερευνάται το αν αναφέρεται η οκτωβριανή επανάσταση ή όχι (πλήρης αποσιώπηση) στα σχολικά εγχειρίδια. Όσον αφορά αυτά τα εγχειρίδια που αναφέρεται η οκτωβριανή επανάσταση, η έρευνα και η καταγραφή των ερμηνευτικών σχημάτων εστιάζει στους εξής θεματικούς άξονες-ερευνητικά ερωτήματα:

---

²²⁰ Το κατά πόσο το κατάφερε ή όχι να οικοδομήσει τον σοσιαλισμό και σε ποιο βαθμό είναι θέμα που μας απασχολεί σε επόμενη κατηγορία της παρούσας διατριβής, η οποία αφορά την πολιτική της ΕΣΣΔ του μεσοπολέμου στον δρόμο για τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αλλά και μεταπολεμικά. Στην παρούσα κατηγορία, εστιάζουμε στην οκτωβριανή επανάσταση, στο ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο πραγματοποιείται και στον εμφύλιο που ακολουθεί αμέσως μετά· στα πρώτα πρώτα χρόνια, δηλαδή, της πορείας προς την οριστική επικράτησή της.

1. Ποιος ερμηνευτικός όρος χρησιμοποιείται για να περιγράψει το γεγονός; (επανάσταση, πραξικόπημα, απλά ανάληψη εξουσίας κ.λπ.) Ο όρος που χρησιμοποιείται για να περιγράψει το γεγονός παράλληλα δίνει το βασικό στίγμα και τον πρωταρχικό πυρήνα ερμηνείας που προτείνει το εγχειρίδιο για αυτό. Είναι πολύ διαφορετικό να αναφέρεται ως «επανάσταση» (κάτι που σημαίνει μια κοινωνική διαδικασία που επιφέρει μια ριζική κοινωνική αλλαγή με επαναστατικό τρόπο) από το να αναφέρεται ως «απλά ανάληψη εξουσίας» (που σημαίνει μια απλή εναλλαγή της εξουσίας από ένα κόμμα σε ένα άλλο, στα πλαίσια του ενός και του αυτού παραδείγματος διακυβέρνησης, οικονομικής εξουσίας, τρόπου παραγωγής και κοινωνικής πολιτικής) μέχρι το να αναφέρεται ως «πραξικόπημα» (που σημαίνει την αυθαίρετη και αυταρχική κατάληψη της εξουσίας από μια μερίδα ανθρώπων που δεν εκφράζουν καμιά κοινωνική ομάδα – πόσω μάλλον την πλειοψηφία της – και δεν έχουν καμιά κοινωνική στήριξη πέραν των εαυτών τους και των στενών συμφερόντων που υπηρετούν και εκφράζουν) ή ως «επιβολή» που υποδηλώνει τον άνωθεν καταναγκασμό με την βία και χωρίς συναίνεση-υποστήριξη. Έτσι, ο αρχικός όρος που χρησιμοποιείται από τα εγχειρίδια είναι βασικό στοιχείο της συνολικής αφήγησης, καθώς καθορίζει σε μεγάλο βαθμό από την αρχή το φάσμα των ερμηνειών της.

2. Η οκτωβριανή επανάσταση ερμηνεύεται περισσότερο σε σχέση με τον Α΄ Π.Π. (ως παραπροϊόν του) ή με την παγκόσμια ιστορία (ως τομή); Εδώ διερευνάται το κατά πόσο η οκτωβριανή επανάσταση όχι απλώς συνδέεται με τον Α΄ Π.Π. (κάτι το οποίο είναι αυταπόδεικτο, αφού ένα από τα βασικά αιτήματα των επαναστατών ήταν η άμεση σύναψη ειρήνης και ο τερματισμός της συμμετοχής της Ρωσίας στον πόλεμο), αλλά κατά πόσο το πλαίσιο του Α΄ Π.Π. υπερκαθορίζει την οκτωβριανή επανάσταση αυτή καθαυτή ως γεγονός, αν αποτελεί δηλαδή απλώς μια «ουρά» του. Με άλλα λόγια, κατά πόσο η οκτωβριανή επανάσταση αποτελεί κοσμοϊστορικό γεγονός-τομή στην ιστορία της ανθρωπότητας (και όχι μόνο στη σύγχρονη του 20ού αιώνα) αφού για πρώτη φορά τίθεται σε εφαρμογή η κατεύθυνση-στόχευση για μια νέου τύπου κοινωνικοοικονομική οργάνωση και τρόπο παραγωγής ή κατά πόσο αποτελεί απλώς ένα παραπροϊόν του Α΄ Π.Π. που απλώς βοηθάει την Γερμανία να απεμπλακεί με εύκολη νίκη από το ανατολικό μέτωπο και να στραφεί ακόμα πιο δυναμικά προς το δυτικό κατά της Αντάντ. Εννοείται πως το πρώτο ερμηνευτικό σχήμα αναβαθμίζει την οκτωβριανή επανάσταση ως γεγονός, ενώ το δεύτερο την υποβαθμίζει. Ακόμα, διερευνάται το κατά πόσο η επανάσταση αποτέλεσε αντιπολεμικό παράδειγμα για τους υπόλοιπους λαούς που ενεπλάκησαν στον Α΄ Π.Π. κι αν είχε δικαίωμα να αιτείται ο ρωσικός λαός την ειρήνευση με οποιουδήποτε όρους προκειμένου να πάψουν οι συμφορές του και μέσω της κοινωνικής επαναστατικής αλλαγής να οικοδομήσει την δική του σοσιαλιστική εξουσία.

3. Γιατί έγινε η οκτωβριανή επανάσταση; (αίτια). Εδώ διερευνάται ακόμα ένα στοιχείο του βασικού πυρήνα της ερμηνείας για την οκτωβριανή επανάσταση, αφού γίνεται λόγος για τα αίτια, για τις αιτίες και τα κίνητρα που οδηγούν τους πρωταγωνιστές στην επανάσταση. Μερικά εγχειρίδια δεν αναφέρουν καθόλου αίτια, παρά μόνο τα γεγονότα ως να προκύπτουν από μόνα τους δίχως σύνδεση με το προϋπάρχουν ιστορικό πλαίσιο· μερικά αναφέρουν ως μοναδική ή κυρίαρχη

υπερκαθορίζουσα αιτία αυτή του Α΄ Π.Π. και του γενικού αιτήματος άμεσης ειρήνευσης και ανακωχής, πάνω στην οποία «πάτησαν» (ή/και εκμεταλλεύτηκαν) οι μπολσεβίκοι για να καταλάβουν την εξουσία επαναστατικά, ενώ μερικά άλλα εστιάζουν και στις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν στην τσαρική Ρωσία από τις αρχές του 20ού αιώνα και οι οποίες επιφέρουν μια σειρά απεργιών, διαδηλώσεων, εξεγέρσεων και τελικά επαναστάσεων με αποκορύφωμα την οκτωβριανή επανάσταση το 1917. Η διαφορετική εστίαση σε διαφορετικές αιτίες κινείται από την άμεση επιφάνεια των πραγμάτων και των γεγονότων (με αποκορύφωμα την ολική παράκαμψη των αιτιών με την μη αναφορά τους) μέχρι την αναζήτηση των βαθιών εκείνων ιστορικών και κοινωνικοοικονομικών διεργασιών που οδηγούν και κινητροδοτούν τα επαναστατικά εγχειρήματα και δη τα επιτυχημένα. Στο δίπολο αυτό, η αναφορά των άμεσων ορατών αιτιών (όπως π.χ. του αιτήματος της άμεσης ανακωχής) κινείται ιδεολογικά ενδιάμεσα, καθώς φωτίζει μια μερική αιτία και είναι ίδιον ενός λίγο πολύ εμπειρικού ιστοριογραφικού παραδείγματος που εστιάζει στο απτό, το άμεσο και το επιφανειακό μετατρέποντάς το σε κυρίαρχο.

4. Ποιος έκανε την οκτωβριανή επανάσταση; (εξέφραζε τον λαό; την ήθελε και την υποστήριζε ή όχι;). Εδώ διερευνάται ο βαθμός κοινωνικής βάσης και υποστήριξης που είχε η οκτωβριανή επανάσταση, καθώς και ποιο ήταν το υποκειμενικό της, ποιοι ήταν δηλαδή οι επαναστάτες. Το φάσμα των ερμηνευτικών σχημάτων ποικίλλει. Σε μερικά εγχειρίδια υποστηρίζεται πως η οκτωβριανή επανάσταση υπήρξε πραξικοπηματικό γεγονός, συνιστούσε μια πραξικοπηματική κατάληψη της εξουσίας από τους μπολσεβίκους, οι οποίοι δεν εξέφραζαν κανέναν πέρα από τον εαυτό τους και άρα επρόκειτο για ένα κομμουνιστικό-μπολσεβικό πραξικόπημα που στερούνταν οποιασδήποτε κοινωνικής βάσης, έκφρασης και υποστήριξης. Άλλα εγχειρίδια εστιάζουν μόνο στον υποκειμενικό παράγοντα: στον ρόλο του Λένιν και των μπολσεβίκων και την ικανότητά τους να φέρουν εις πέρας την επανάσταση, χωρίς να γίνεται αναφορά όμως στο αν εκφράζουν κάποια μερίδα της ρωσικής κοινωνίας ή πόσο ευρεία είναι αυτή. Πρόκειται, ουσιαστικά, για ένα λίγο πολύ ιστοριογραφικό παράδειγμα ιστορίας των Μεγάλων Ανδρών που δεν εμβαθύνει στους κοινωνικούς παράγοντες της ιστορικής κίνησης, παρά μόνο στο υποκειμενικό στοιχείο της άμεσης επιτέλεσης. Ενώ, άλλα εγχειρίδια εμβαθύνουν σε αυτές τις κοινωνικές μάζες που είτε προετοιμάζουν πολλαπλώς τον τρόπο, είτε συμμετέχουν, είτε υποστηρίζουν την οκτωβριανή επανάσταση και άρα, σε αυτά γίνεται αναφορά στον ρωσικό λαό, στα σοβιέτ, στις απεργίες, στις διαδηλώσεις και γενικά στα γεγονότα ταξικής πάλης και κοινωνικής-κινηματικής ζύμωσης που προηγούνται της οκτωβριανής επανάστασης και στην κοινωνική υποστήριξη που αυτή είχε. Εδώ πρόκειται για ένα λίγο πολύ μαρξιστικό ιστοριογραφικό παράδειγμα, όπου οι μεγάλες κοινωνικές μάζες και οι κοινωνικές τάξεις είναι αυτές που κινούν την ιστορία μέσα από την ταξική πάλη, όσο αδιόρατη κι αν είναι αυτή στην αμεσότητα της επιφάνειας των γεγονότων.

5. Για τον ρωσικό εμφύλιο που ακολούθησε (αξιολογικές κρίσεις για Λευκούς, ξένη στρατιωτική επέμβαση και συμμετοχή Ελλάδας σ' αυτήν). Σ' αυτόν τον άξονα διερευνάται το ζήτημα του ρωσικού εμφυλίου που ακολούθησε μετά την οκτωβριανή

επανάσταση, της ξένης επέμβασης που συνέδραμε τους αντεπαναστάτες Λευκούς με σκοπό να καταστείλει την νέα επαναστατική εξουσία και τους λόγους συμμετοχής της Ελλάδας σε αυτήν. Εδώ ανιχνεύεται στα σχολικά εγχειρίδια ένα ερμηνευτικό φάσμα, το οποίο ποικίλει από την πιο αντικομμουνιστική εκδοχή (της αυτονόητης συμβολής της Ελλάδας σε μια εκστρατεία που καλώς γίνεται, αφού οι ευρωπαϊκές δυνάμεις οφείλουν να συνδράμουν σε όσους αμύνονται και αντιστέκονται κατά της κομμουνιστικής απειλής) μέχρι την πιο φιλοκομμουνιστική εκδοχή (όπου η εκστρατεία ενίσχυσης των αντεπαναστατικών στοιχείων αναφέρεται ως ωμή ιμπεριαλιστική ξένη επέμβαση στα εσωτερικά κυρίαρχης χώρας και λαού και άρα, ως επιθετική κίνηση από την μεριά του αστικού μπλοκ των ευρωπαϊκών δυνάμεων). Τέλος, σε μερικά εγχειρίδια απλώς δεν αναφέρεται καν ο ρωσικός εμφύλιος και συνεπώς αποσιωπάται και η ξένη επέμβαση ή/και η μόχλευσή του. Σε άλλα εγχειρίδια, ενώ αυτά τα δύο αναφέρονται, εντούτοις δεν αναφέρεται η συμμετοχή του ελληνικού στρατιωτικού εκστρατευτικού σώματος.

Ποιοτική Ανάλυση

Καμία αναφορά (πλήρης αποσιώπηση)

ΣΤ1 (1967-1969)

ΣΤ3 (1974-1980)

ΣΤ4 (1980-1989)

ΣΤ6 (2006-2007)

1. Ποιος ερμηνευτικός όρος χρησιμοποιείται για να περιγράψει το γεγονός;²²¹

α) Πραξικόπημα

«Αλλά, την 7ην Νοεμβρίου 1917, (25 Οκτωβρίου, κατά τό παλαιόν ήμερολόγιον, τό όποιον ίσχυεν είς Ρωσίαν, έξ ού καί ή νέα επανάστασις ώνομάσθη **Οκτωβριανή**), **κομμουνιστικόν πραξικόπημα κατέλυσε τήν δημοκρατίαν καί έγκαθίδρυσε τήν κομμουνιστικήν δικτατορίαν**, υπό τήν όποιαν εύρίσκεται και σήμερον ή Ρωσία».

Γ2 (1969), σ. 20

β) Επιβολή του σοσιαλισμού από μπολσεβίκους (έννοια της «επιβολής» ή «με τη βία»)

Το ΚΛ7 (2001-2014) δεν χρησιμοποιεί τον όρο «σοσιαλιστική», ωστόσο περιφραστικά τον περιγράφει δίνοντας τον ουσιαστικό χαρακτήρα της οκτωβριανής επανάστασης. Ενδιαφέρον έχει, όμως, η χρήση της λέξης «επιβολής» για το

²²¹ Εννοούμε τον όρο που χρησιμοποιείται στην κύρια αφήγηση μαζί με την ερμηνεία του γεγονότος και όχι το πώς τιτλοφορείται η αντίστοιχη ενότητα/υποενότητα/κεφάλαιο ή κομμάτι των εγχειριδίων, κάτι το οποίο μπορεί, σε μερικές περιπτώσεις, να είναι ξεκομμένο από την αφήγηση και την ερμηνεία.

κομμουνιστικό καθεστώς που εγκαθιδρύεται. Η έννοια της «επιβολής» παραπέμπει σε κάτι που προκύπτει «από τα πάνω» και αναγκαστικά και, έτσι, μετριάζει την λαϊκή υποστήριξη και συμμετοχή:

«Όταν ξέσπασε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος (1914), οι λαοί της Ευρώπης είχαν την προσδοκία μιας αλλαγής που θα ερχόταν με το τέλος του. Πολλοί οραματίζονταν έναν άλλο κόσμο, γι' αυτό και είδαν στον πόλεμο το στάδιο μετάβασης σ' αυτόν. Στο χώρο της πολιτικής την αντίληψη αυτή εξέφραζαν τα διάφορα σοσιαλιστικά κόμματα ή κινήματα. Πολιτικός στόχος τους ήταν η δημιουργία μιας κοινωνίας όπου δε θα είχε θέση η εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο. Την αρχή για μια σειρά από επαναστάσεις που συγκλόνησαν τον κόσμο κατά τον 20ό αιώνα έκανε η Οκτωβριανή επανάσταση των Μπολσεβίκων στη Ρωσία (1917). Ο τρόπος που οργανώθηκε και το καθεστώς που επέβαλε (κομμουνιστικό) αποτέλεσαν αργότερα το πρότυπο για το ένα τρίτο, περίπου, του πλανήτη».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 99

«Η Οκτωβριανή Επανάσταση και η εγκαθίδρυση του κομμουνιστικού καθεστώτος. Τον Νοέμβριο (Οκτώβριο με το παλαιό ημερολόγιο) οι Μπολσεβίκοι ανέτρεψαν με τη βία την κυβέρνηση και κατέλαβαν την εξουσία».

Λ4 (2007-2022), σ. 95

«Η Οκτωβριανή Επανάσταση: Στη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου εκδηλώθηκε και η Ρωσική ή αλλιώς Οκτωβριανή Επανάσταση, που επέβαλε στη χώρα κομμουνιστικό καθεστώς, υπό την ηγεσία του Βλαντιμίρ Λένιν. Τη νύχτα της 25ης Οκτωβρίου 1917 Ρώσοι επαναστάτες, οι Μπολσεβίκοι, κατέλαβαν τα χειμερινά ανάκτορα στην Αγία Πετρούπολη. Ήταν το τέλος της αυτοκρατορικής εποχής και η αφετηρία της δημιουργίας της Σοβιετικής Ένωσης των Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 192

γ) Επανάσταση

«Τήν Ρωσίαν έκυβερνα τότε ό τσάρος Νικόλαός ο Β΄, ο όποιος άνετράπη τελικώς από δύο επαναστάσεις το έτος 1917, ή δευτέρα των οποίων ήτο ή επανάστασις τών Μπολσεβίκων διά τής όποιας έπεκράτησεν ο κομμουνισμός είς τήν Ρωσίαν. Η επανάστασις αύτή προετοιμάσθη καί έξετελέσθη υπό τήν ηγεσίαν του Λένιν καί του Τρότσκυ, καθήρεσεν δέ τόν Τσάρον Νικόλαον, ο όποιος έξετελέσθη μαζί μέ τήν οικογενειάν του».

ΚΛ1 (1973), σ. 84

«Μια νέα επανάσταση (Οκτώβριος 1917) έφερε στην εξουσία τους μπολσεβίκους, με αρχηγό τον Λένιν».

Γ3 (1976-1984), σ. 301

«Ο μεγάλος διχασμός όμως του σοσιαλιστικού κινήματος προήλθε μετά το 1917, όταν επικράτησε η Ρωσική Επανάσταση. Δημιουργήθηκε ένα νέο επαναστατικό ρεύμα, το κομμουνιστικό. Οι κομμουνιστές επιδίωκαν τη ριζική κοινωνική ανατροπή, η οποία θα κατέληγε στη “δικτατορία του προλεταριάτου”

(εργατικής τάξης). [...] Στη Ρωσία, τη χώρα της απολυταρχίας, η επανάσταση επικράτησε χάρη σ' ένα πειθαρχημένο κόμμα με αρχηγό τον Λένιν. Πολλοί την συνέκριναν με τη Γαλλική Επανάσταση, ως την αρχή μιας νέας εποχής, και τα μηνύματά της βρήκαν αποδέκτες σ' ολόκληρο τον κόσμο, όπου οργανώθηκαν κομμουνιστικά κόμματα. Στη Γερμανία ξέσπασε επανάσταση. Το ίδιο και στην Ουγγαρία. Επαναστατικές απεργίες και διαδηλώσεις, σ' όλες σχεδόν τις ευρωπαϊκές πόλεις, φούντωναν τις ελπίδες, αύξαναν όμως και τους φόβους για μια επικείμενη παγκόσμια ανατροπή της κοινωνικής τάξης».

ΚΛ4 (1998), σ. 148, 183-184

«Οι Μπολσεβίκοι καταλαμβάνουν την εξουσία μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση [...] Η σφαγή και οι θυσίες του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου παντού προκάλεσαν αναβρασμό στον πληθυσμό. Σε όλες τις ηττημένες χώρες ξέσπασαν επαναστάσεις. Η πρώτη μεγάλη επανάσταση, ωστόσο, έπληξε τον αδύνατο κρίκο της Αντάντ».

Λ3 (2002), σ. 150

i) Οκτωβριανή

«ό Λένιν μέ τόν Τρότσκι έκαμαν τήν λεγομένη Όκτωβριανή επανάστασιν (1917)».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 155

ii) Σοσιαλιστική

«Όλα αυτά θα διευκολύνουν το πέρασμα από την αστική δημοκρατική επανάσταση στην εργατική και σοσιαλιστική επανάσταση [...] η επικράτηση της σοσιαλιστικής επανάστασης ήταν πια γεγονός».

Λ2 (1983-2007), σ. 122-123, 136

Στο Γ4 (1984-1991) αναφέρεται ως οκτωβριανή επανάσταση, με την επεξήγηση ότι καταλήγει στη δημιουργία σοσιαλιστικού κράτους. Άρα, ο όρος χρησιμοποιείται εναλλακτικά ερμηνευοντάς την ως σοσιαλιστικού χαρακτήρα επανάσταση, ως σοσιαλιστική:

«οδήγησε στην Οκτωβριανή Επανάσταση (Οκτώβριος 1917), η οποία κατέληξε στη δημιουργία του πρώτου σοσιαλιστικού κράτους στον κόσμο υπό την ηγεσία του Λένιν».

Γ4 (1984-1991), σ. 271

«Στη διάρκεια των αιματηρών συγκρούσεων του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου εκδηλώθηκε και η μεγάλη Ρωσική επανάσταση (1917), που ανέτρεψε το καθεστώς του τσάρου και εγκαθίδρυσε το πρώτο σοσιαλιστικό κράτος. Η ατομική ιδιοκτησία καταργήθηκε και όλη η γη, τα εργοστάσια, τα μεταλλεία κτλ. περιήλθαν στο κράτος».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011), σ. 250 (ίδια διατύπωση μετά την Αναθεώρηση του 1997, σ. 207-208)

«Η ανικανότητα και η διαφθορά του καθεστώτος θεμελίωσαν την ιδέα της λαϊκής επανάστασης για μια ριζική κοινωνική μεταρρύθμιση [...] Ο Λένιν, από τη

Φινλανδία που βρισκόταν, γύρισε στην Πετρούπολη (μέσα Οκτωβρίου) και **οργάνωσε την επανάσταση**, που ξέσπασε στις 25 Οκτωβρίου και επικράτησε αμέσως».

Γ5 (1991-2006), σ. 310-311

Ενώ, εδώ δεν αναφέρονται τα κοινωνικά-οικονομικά μέτρα που πήρε η νέα επαναστατική εξουσία, παρά μόνο η με βαρύτατους όρους υπογραφή συνθήκης ειρήνης με την Γερμανία:

«**Η Οκτωβριανή επανάσταση** προχώρησε στη λήψη μέτρων για την αναδιοργάνωση του κράτους και στις 3 Μαρτίου 1918 υπογράφηκε συνθήκη ειρήνης με τη Γερμανία στο *Μπρεστ-Λιτόφσκ* (νοτιοδυτική Ρωσία) με σκληρούς όρους για τη Ρωσία»

Γ5 (1991-2006), σ. 311

«**Η σοσιαλιστική οκτωβριανή επανάσταση** του 1917 [...] Η φιλελεύθερη ρώσικη κυβέρνηση, που θέλησε να συνεχίσει τον πόλεμο, ανατράπηκε από **νέα σοσιαλιστική επανάσταση** τον Οκτώβριο του 1917. **Η σοσιαλιστική Ρωσία**»

Γ6 (2006-2022), σ. 91, 94

δ) Ανάλυση εξουσίας (απλή εναλλαγή)

«Νέαι όμως ήτται του ρωσικού στρατού και η χαώδης έσωτερική κατάσταση συνετέλεσαν εις **ανάτροπήν του Κερένσκυ** (7 Νοεμβρίου 1917) και εις τήν **ανάληψιν τής εξουσίας από τούς “μπολσεβίκους”** (κομμουνιστάς) με **άρχηγόν τον Λένιν**».

Γ1 (1966-1976), σ. 215

2. Η οκτωβριανή επανάσταση ερμηνεύεται περισσότερο σε σχέση με τον Α΄ Π.Π. (ως παραπροϊόν του) ή με την παγκόσμια ιστορία (ως τομή);

α) Ως παραπροϊόν του Α΄ Π.Π. βοηθώντας ακούσια ή εκκούσια, άμεσα ή έμμεσα την Γερμανία

«Οί ήγέται τών επαναστατών **έθεώρησαν άσκοπον τήν περαιτέρω αιματοχυσίαν** και τον Μάρτιον τοῦ 1918 **έσυνθηκολόγησαν** με τούς Γερμανούς (συνθήκη Μπρέστ-Λιτόφσκ). **Η νίκη τών Γερμανών εις τό ανατολικόν μέτωπον εφάινετο πλήρης**».

Γ1 (1966-1976), σ. 215

«Οκτωβριανήν επανάστασιν (1917). **Υπέγραψαν χωριστήν ειρήνην με τήν Γερμανίαν με εξευτελιστικούς όρους**. Τήν Ρωσίαν ήκολούθησε και ή Ρουμανία. **Οντω τά γερμανικά στρατεύματα ήλευθερώθησαν από τό Ανατολικόν μέτωπον και ένίσχυσαν τό Δυτικόν**. Τό 1918 οί Γερμανοί έκαμαν πρωτοφανείς επιθέσεις με **τεραστίας μάζας στρατού**. Διέσπασαν τό μέτωπον και έπροχώρησαν προς Παρισίους, τούς όποιους και έβομβάρδισαν από απόστασιν 120 χλμ. με τά περίφημα πυροβόλα Βέρθα».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 155

«Στά 1917 ή άμυνα στό ανατολικό μέτωπο κάμφθηκε μέ τήν ρωσική επανάσταση [...] Οί Γερμανοί έπωφελήθηκαν, έκαναν μεγάλη επίθεση στή Ρωσία και ή κομμουνιστική κυβέρνηση υπέγραψε χωριστή ειρήνη (Brest-Litovsk, Μάρτιος 1917), παρέδωσε στους Γερμανούς τή Φιλανδία, τά βαλτικά κράτη, τήν Πολωνία και άναγνώρισε τήν άνεξαρτησία τής Ούκρανίας. Έτσι ή Ρωσία έχασε τό 1/3 από τόν πληθυσμό και τά 3/4 από τά μεταλλεία και άνθρακωρυχεία της».

Γ3 (1976-1984), σ. 301

«Το ανατολικό μέτωπο κατέρρευσε από τη στιγμή που επικράτησαν στη Ρωσία με την Οκτωβριανή Επανάσταση οι μπολσεβίκοι (1917-18) [...] λίγο ή πολύ εξοντωτικές για τους νικημένους, όπως ήταν και η συνθήκη του Brest-Litovsk, που είχαν υπαγορεύσει οι Γερμανοί στους Μπολσεβίκους τον προηγούμενο χρόνο»

ΚΛ2 (1984)²²², σ. 284-286

Στο Γ5 (1991-2006) δεν αναφέρεται άμεσα η βοήθεια προς την Γερμανία, άλλα έμμεσα, καθώς το ξέσπασμα της οκτωβριανής επανάστασης επηρεάζει αρνητικά την Αντάντ εν αντιθέσει προς την θετική επίδραση που έχει η είσοδος των ΗΠΑ στον πόλεμο [υιοθέτηση οπτικής Αντάντ και φιλελεύθερου ευρωπαϊκού δυτικού κόσμου]:

«Το 1917 την πορεία των επιχειρήσεων επηρέασε αρνητικά για την Αντάντ η Ρωσική επανάσταση, που αποδέσμευσε μεγάλο μέρος των γερμανικών δυνάμεων από το ανατολικό μέτωπο. Θετική επίδραση για την Αντάντ είχε η κήρυξη του πολέμου εναντίον της Γερμανίας από τις Ηνωμένες Πολιτείες και η ενίσχυση έτσι των συμμάχων με οικονομικούς πόρους, με πολεμικό υλικό και με στρατό».

Γ5 (1991-2006), σ. 304

Στο ΚΛ7 (2001-2014) δίνεται μια αντεστραμμένη διατύπωση αυτού του σχήματος. Κατ' αυτήν, δεν προκάλεσε η οκτωβριανή επανάσταση την ειρήνευση με οποιουσδήποτε όρους και την έξοδο της Ρωσίας από τον Α΄ Π.Π. ως ηττημένης με βαρύτατους όρους, αλλά αντίστροφα: η ήττα της Ρωσίας στο ανατολικό μέτωπο ήταν που επέφερε την οκτωβριανή επανάσταση. Η αιτιακή σχέση που προκύπτει από το παρακάτω απόσπασμα είναι η εξής: η Γερμανία νικάει στο ανατολικό μέτωπο την Ρωσία, άρα η Γερμανία προκαλεί (άθελά της) την οκτωβριανή επανάσταση:

«Στο Ανατολικό Μέτωπο η τσαρική Ρωσία όχι μόνο δεν κατόρθωσε να εισβάλει δυτικά, αλλά απεγνωσμένα προσπαθούσε να ανακόψει τη γερμανική προέλαση προς τα ανατολικά. Η ολοκληρωτική νίκη των Γερμανών δεν έβγαλε τη Ρωσία από τον πόλεμο μόνο· επέφερε και την αλλαγή του πολιτικού καθεστώτος της (1917-18) [...] Η Οκτωβριανή Επανάσταση εκδηλώθηκε όταν η Ρωσία είχε ουσιαστικά συντριβεί από τη Γερμανία».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 94, 99

²²² Υπ' όψιν, όμως, πως στο ΚΛ2 (1984) οι αναφορές που γίνονται στην οκτωβριανή επανάσταση και στον Α΄ Π.Π. είναι εντός του εκτεταμένου θεματικού κεφαλαίου για τον μικρασιατικό πόλεμο και άρα, οι όποιες αναφορές γίνονται αποσπασματικά και με σκοπό την αδρομερή σκιαγράφηση του προϋπάρχοντος ιστορικού πλαισίου. Το ίδιο να ληφθεί υπόψη και για τις υπόλοιπες αναφορές του ΚΛ2 (1984) σ' αυτήν την κατηγορία.

Στο **Λ4 (2007-2022)** υπάρχει μια ελλιπής αναφορά η οποία παραπέμπει μόνο στον Α΄ Π.Π. και στο αίτημα για ειρήνευση λόγω *εξάντλησης των αντοχών της Ρωσίας*. Άρα, οι διεργασίες στην ρωσική κοινωνία ξεκινούν το 1917 (χωρίς βαθύ ιστορικό πλαίσιο) και υπερκαθορίζονται γύρω απ' το ζήτημα του πολέμου:

«Στις αρχές του 1917 η αντοχή της Ρωσίας είχε εξαντληθεί. Ογκώδεις διαδηλώσεις **δυσανεστημένων πολιτών** στην Πετρούπολη, καθώς και **εκτεταμένες ανταρσίες στον στρατό** οδήγησαν στην πτώση της μοναρχίας και στην **ανάληψη της εξουσίας από προσωρινή κυβέρνηση, με επικεφαλής τον Αλέξανδρο Κερένσκι**, τον Μάρτιο (ν.η.) του ίδιου χρόνου. [...] Με στόχο την εκτόνωση της κατάστασης η **κυβέρνηση** προωθούσε ορισμένες μεταρρυθμίσεις, **επέμεινε όμως στη συνέχιση του πολέμου** και διακήρυξε ότι μία και αδιαίρετη ήταν η Ρωσία, αποκλείοντας οποιοσδήποτε παραχωρήσεις προς τις διάφορες εθνότητες. **Η πολιτική αυτή εννοούσε τη θέση της πλειονότητας των σοσιαλιστών, των Μπολσεβίκων, οι οποίοι απαιτούσαν την άμεση κατάπαυση των εχθροπραξιών, την ελευθερία των εθνοτήτων, την εθνικοποίηση των γαιών, των μεγάλων επιχειρήσεων και των τραπεζών, καθώς και τον έλεγχο της βιομηχανικής παραγωγής από τους εργάτες**».
Λ4 (2007-2022), σ. 94

«**Η Οκτωβριανή Επανάσταση: Στη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου εκδηλώθηκε και η Ρωσική ή αλλιώς Οκτωβριανή Επανάσταση, που επέβαλε στη χώρα κομμουνιστικό καθεστώς, υπό την ηγεσία του Βλαντιμίρ Λένιν. Τη νύχτα της 25ης Οκτωβρίου 1917 Ρώσοι επαναστάτες, οι Μπολσεβίκοι, κατέλαβαν τα χειμερινά ανάκτορα στην Αγία Πετρούπολη. Ήταν το τέλος της αυτοκρατορικής εποχής και η αφετηρία της δημιουργίας της Σοβιετικής Ένωσης των Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών**».
ΣΤ7 (2012-2022), σ. 192

β) Ήταν αντιπολεμικό παράδειγμα

Ενώ σε άλλα εγχειρίδια η σύναψη ειρήνης με την συνθήκη του Μπρεστ-Λιτόφσκ συναρτάται-συνδέεται περισσότερο ή αποκλειστικά με την απελευθέρωση του ανατολικού μετώπου και την ώθηση της Γερμανίας προς τα δυτικά (και άρα, εμμέσως υπονοείται πως η οκτωβριανή επανάσταση και η σοσιαλιστική εξουσία την υποβοήθησαν), στο **Λ2 (1983-2007)** η αφήγηση εστιάζει κυρίως στις εσωτερικές κοινωνικοοικονομικές αιτίες της ρωσικής κοινωνίας και στο βαρύ τίμημα θυμάτων που πλήρωνε ο ρώσικος λαός με την συμμετοχή στον πόλεμο, από τα οποία και προκύπτει το λαϊκό του αίτημα για άμεση σύναψη ειρήνης υπό οποιουδήποτε όρους. Φωτίζονται, για πρώτη φορά, εκτεταμένα όλες τις συνθήκες που επικρατούν στο εσωτερικό της ρωσικής κοινωνίας τη στιγμή που το αίτημα άμεσης ειρήνευσης γίνεται παλλαϊκό:

«**Η Ρωσία σε πλήρη επαναστατικό αναβρασμό (βλέπε επόμενο κεφάλαιο) ζητεί ανακωχή με τις Κεντρικές Δυνάμεις (3 Δεκεμβρίου), η οποία θα καταλήξει στη χωριστή συνθήκη ειρήνης του Μπρεστ Λιτόφσκ (3 Μαρτίου 1918) [...] Ο πόλεμος του 1914, ξαφνικά, αυξάνει τις δυσκολίες του τσαρικού καθεστώτος. Ο πόλεμος αυτός θα επιτρέψει να τεθούν σε κίνηση όλες οι δυνάμεις που υπήρχαν και που έτειναν στην αποσύνθεση της αυτοκρατορίας: η ανήσυχη αστική τάξη, οι εργάτες,**

θύματα της εκμετάλλευσης, οι ακτήμονες και εξαθλιωμένοι αγρότες, οι καταπιεζόμενοι λαοί (Πολωνοί, Λετονοί, φινλανδοί, Ουκρανοί, Γεωργιανοί, Αρμένιοι). Όλες οι δυνάμεις θα ριχτούν στην έφοδο κατά της εξουσίας και γι' αυτό η αυτοκρατορία, δεκάδες χρόνια διαβρωμένη από μέσα, θα γκρεμιστεί απότομα. **Ο πόλεμος ήταν μια σκληρή δοκιμασία που η αυτοκρατορία δεν μπορούσε να την αντέξει.** Η Ρωσία, το 1914, δεν είχε ακόμη πετύχει μια τέτοια οικονομική ανάπτυξη, η οποία θα της επέτρεπε να αντιμετωπίσει τις τεράστιες ανάγκες ενός μηχανοποιημένου πολέμου με μεγάλη διάρκεια. Επειδή δεν υπήρχαν εργατικά χέρια (13 εκατομμύρια επιστρατευμένοι) και μεταφορικά μέσα, **η παραγωγή δεν μπορεί να διατηρηθεί στα επίπεδα του 1913 και να προμηθεύσει στο στρατό επαρκείς ποσότητες νέων όπλων, πυρομαχικών και τροφίμων που του ήταν απαραίτητες.** Η έλλειψη καταναλωτικών αγαθών και οι ανάγκες της πολεμικής μηχανής προκαλούν ραγδαία άνοδο των τιμών, δυσανάλογη σε σχέση με την αύξηση των αμοιβών. Αυτός ο καλπάζων πληθωρισμός έχει ως επακόλουθο το ξέσπασμα ενός κύματος απεργιών. **Τέλος η στρατιωτική κατάσταση, το 1916, αποβαίνει καταστροφική για τη Ρωσία. Οι ρώσοι στρατιώτες, χωρίς όπλα και πυρομαχικά, κακοδιοικούμενοι και πεινασμένοι, ρίχνονται σε επιθέσεις φονικές (ως τις αρχές του 1917 έχουμε 3 εκατομμύρια νεκρούς).** Γι' αυτούς τους λόγους το ηθικό των ανδρών είναι πεσμένο. Τα κρούσματα λιποταξίας πολλαπλασιάζονται. Πολλοί αυτοτραυματίζονται για να αποφύγουν τη στράτευση. **Όλοι σχεδόν απαιτούν την υπογραφή ειρήνης, με οποιουδήποτε όρους, που θα τερμάτιζε τις συμφορές τους».**

Λ2 (1983-2007), σ. 64, 127-129

Ενώ, επίσης, εξάιρεται το γεγονός πως αυτοί που εκφράζουν το παλλαϊκό αίτημα της άμεσης ανακωχής στο πολιτικό πεδίο είναι μονάχα το κόμμα των Μπολσεβίκων και ο Τρότσκι. Έμμεσα δηλώνεται, έτσι, πως η επανάσταση που ακολουθεί εκ μέρους των μπολσεβίκων εκφράζει την κοινωνική πλειοψηφία του ρωσικού λαού:

«Με εξαίρεση τους Μπολσεβίκους, όλα τα άλλα πολιτικά κόμματα είχαν υποστηρίξει τη θέση της ρωσικής κυβέρνησης στον πόλεμο. Μόνο ως άτομο ο Τρότσκι πήρε θέση κατά του πολέμου».

Λ2 (1983-2007), σ. 129

«Η σφαγή και οι θυσίες του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου παντού προκάλεσαν αναβρασμό στον πληθυσμό. Σε όλες τις ηττημένες χώρες ξέσπασαν επαναστάσεις. Η πρώτη μεγάλη επανάσταση, ωστόσο, έπληξε τον αδύνατο κρίκο της Αντάντ [...]. Ο στρατός επίσης μετατράπηκε σε εστία αντιφρονούντων. Οι φρικτές συνθήκες διαβίωσης, η αμείλικτη πειθαρχία και η απουσία κινήτρων για να πολεμήσουν οι επίστρατοι υπονόμειαν ραγδαία το ηθικό τους. Δεν ανησυχούσαν για το ποιος θα κυβερνούσε τις άγνωστες περιοχές, όπου τους οδηγούσαν για να θυσιαστούν μαζικά, αλλά για το τι θα απογίνονταν οι οικογένειές τους, που είχαν αφήσει απροστάτευτες στο χωριό. Συνάμα, για πρώτη φορά μάθαιναν το χειρισμό των όπλων και την αξία της οργάνωσης. Θα ήταν πολύ δύσκολο, όταν θα επέστρεφαν στα σπίτια τους, να δεχθούν ξανά το ζυγό των τσιφλικάδων [...]. Η κυρίαρχη αριθμητικά ομάδα, οι χωρικοί, ήθελε ειρήνη (δεκαπέντε εκατομμύρια παιδιά της ήταν επιστρατευμένα)».

Λ3 (2002), σ. 149-150

Στο Γ6 (2006-2022) αναφέρεται όλη η αντιπολεμική αντίληψη των μπολσεβίκων και η επιχειρηματολογία της εξόδου της χώρας τους από τον Α΄ Π.Π, αν και αυτή συνεπαγόταν την απώλεια πολλών εδαφών:

«Οι μπολσεβίκοι θεωρούσαν ότι η νέα σοσιαλιστική Ρωσία δεν είχε θέση στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, αφενός γιατί εκτιμούσαν ότι αυτός ήταν ιμπεριαλιστικός και από τις δύο πλευρές και αφετέρου επειδή έκριναν ότι όλες οι διαθέσιμες δυνάμεις θα έπρεπε να αφοσιωθούν στην ανασυγκρότηση της χώρας. Έτσι, η νέα κυβέρνηση απέσυρε τη Ρωσία από την Αντάντ υπογράφοντας με τη Γερμανία τη συνθήκη ειρήνης του Μπρεστ-Λιτόφσκ (3 Μαρτίου 1918), με την οποία σταματούσε ο γερμανορωσικός πόλεμος αλλά η Ρωσία υποχρεωνόταν να παραχωρήσει πολλά εδάφη της στη Γερμανία».

Γ6 (2006-2022), σ. 95

Στο Λ4 (2007-2022) βρίσκουμε για πρώτη φορά ένα αντεστραμμένο ερμηνευτικό σχήμα του αντιπολεμικού παραδείγματος και της ειρήνευσης των μπολσεβίκων ως θέμα αρχών σε έναν ιμπεριαλιστικό πόλεμο όπως ήταν ο Α΄ Π.Π. σύμφωνα με την ανάλυσή τους. Σύμφωνα με αυτό, για το θέμα της ανακωχής οι μπολσεβίκοι αν και το διακήρυσσαν και αποτελούσε πανρωσικό αίτημα, ταλαντεύονταν μέχρι και την τελευταία στιγμή σχετικά με την εφαρμογή του, την οποία και αποφάσισε τελικά η συγκυρία της ταχείας γερμανικής προέλασης τον χειμώνα του 1917-18:

«Η επαναστατική ηγεσία ωστόσο ήταν διχασμένη στο ζήτημα του πολέμου. Ο Λένιν ευνοούσε την ειρήνη για λόγους εσωτερικούς, κυρίως για να διευκολυνθεί η ανασυγκρότηση του κρατικού μηχανισμού. Ο Νικόλαος Μπουχάριν, αντίθετα, υποστήριζε τη συνέχιση του πολέμου. Ο Λέον Τρότσκι εκπροσωπούσε μια συμβιβαστική λύση: όχι την ειρήνη αλλά τη διακοπή του πολέμου. Στο τέλος όμως τη στάση της επαναστατικής ηγεσίας διαμόρφωσε πάνω απ' όλα η ανάγκη της στιγμής και συγκεκριμένα η ραγδαία προέλαση των Γερμανών τον χειμώνα του 1917-1918. Τον Μάρτιο του 1918 η επαναστατική κυβέρνηση της Ρωσίας δέχτηκε τους γερμανικούς όρους και υπέγραψε τη Συνθήκη του Μπρεστ-Λιτόφσκ, με την οποία η Ρωσία εγκατέλειπε στη Γερμανία την Πολωνία, την Ουκρανία, τη Λιθουανία και τις επαρχίες της Βαλτικής, και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία την περιοχή του Καυκάσου».

Λ4 (2007-2022), σ. 95

γ) Μοναδικότητά της ή/και τομή για την παγκόσμια ιστορία (αυξημένη σημαντικότητα για τον κόσμο)

Για πρώτη φορά στο Λ2 (1983-2007) αναφέρεται η σημασία της οκτωβριανής επανάστασης για την παγκόσμια ιστορία και η μεγάλη τομή που συνιστά ειδικότερα για την ιστορία του 20ού αιώνα:

«Η Ρωσική Επανάσταση του 1917 αποτελεί αναμφίβολα, για τις συνέπειές της σ' ολόκληρο τον κόσμο, το κορυφαίο γεγονός του 20ου αιώνα [...] Μετά τη Ρωσική Επανάσταση ο κόσμος χωρίζεται σε δύο στρατόπεδα, το κομμουνιστικό και το αντικομμουνιστικό. Για πρώτη φορά στην Ιστορία ένα ιδεολογικό χάσμα χωρίζει όλους τους ανθρώπους του πλανήτη μας [...] Είναι αναντίρρητο πως η ρωσική

επανάσταση είναι ένα από τα μεγαλύτερα γεγονότα στην παγκόσμια ιστορία και η άνοδος των Μπολσεβίκων στην εξουσία ένα φαινόμενο παγκόσμιας σημασίας [...] Μια καινούρια κοινωνία γεννήθηκε. Μετά τον πόλεμο, πολλές άλλες χώρες θα γίνουν σοσιαλιστικές. Από πολλές απόψεις ο κόσμος άλλαξε ριζικά απ' το 1917 και χάρη στο 1917».

Λ2 (1983-2007), σ. 120, 150-151

Στο **Γ4 (1984-1991)** η οκτωβριανή επανάσταση αναφέρεται εμμέσως ως γεγονός-τομή, αφού η μοναδικότητά της συνοψίζεται στην δημιουργία του πρώτου σοσιαλιστικού κράτους στον κόσμο (και συνεπώς στην ιστορία):

«οδήγησε στην Οκτωβριανή Επανάσταση (Οκτώβριος 1917), η οποία κατέληξε στη δημιουργία του πρώτου σοσιαλιστικού κράτους στον κόσμο υπό την ηγεσία του Λένιν».

Γ4 (1984-1991), σ. 271

Το ίδιο σχήμα ακολουθείται με εξίσου ευσύνοπτο τρόπο και στο **ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)**:

«Στη διάρκεια των αιματηρών συγκρούσεων του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου εκδηλώθηκε και η μεγάλη Ρωσική επανάσταση (1917), που ανέτρεψε το καθεστώς του τσάρου και εγκαθίδρυσε το πρώτο σοσιαλιστικό κράτος. Η ατομική ιδιοκτησία καταργήθηκε και όλη η γη, τα εργοστάσια, τα μεταλλεία κτλ. περιήλθαν στο κράτος».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011), σ. 250 (ίδια διατύπωση μετά την Αναθεώρηση του 1997, σ. 207-208)

«Στη Ρωσία, τη χώρα της απολυταρχίας, η επανάσταση επικράτησε χάρη σ' ένα πειθαρχημένο κόμμα με αρχηγό τον Λένιν. Πολλοί την συνέκριναν με τη Γαλλική Επανάσταση, ως την αρχή μιας νέας εποχής, και τα μηνύματά της βρήκαν αποδέκτες σ' ολόκληρο τον κόσμο, όπου οργανώθηκαν κομμουνιστικά κόμματα. Στη Γερμανία ξέσπασε επανάσταση. Το ίδιο και στην Ουγγαρία. Επαναστατικές απεργίες και διαδηλώσεις, σ' όλες σχεδόν τις ευρωπαϊκές πόλεις, φούντωναν τις ελπίδες, αύξαναν όμως και τους φόβους για μια επικείμενη παγκόσμια ανατροπή της κοινωνικής τάξης [...] Στα σχέδια αναδιοργάνωσης του κόσμου, μερικοί από τους ηγέτες των επαναστατών, όπως ο Τρότσκι, μίλησαν για τις “ενωμένες σοσιαλιστικές πολιτείες της Ευρώπης”. Ο στόχος τους όμως ήταν η παγκόσμια επανάσταση».

ΚΛ4 (1998), σ. 183-184

Στο **ΚΛ7 (2001-2014)** από τη μία εξαιρείται η τεράστια επιρροή που είχε η ακτινοβολία της οκτωβριανής επανάστασης σε μεγάλες μάζες του παγκόσμιου πληθυσμού (της παγκόσμιας εργατικής τάξης) που ελπίζουν και επιθυμούν να ακολουθήσουν το παράδειγμά της, κι από την άλλη υπογραμμίζεται η μεγάλη ανησυχία που προκλήθηκε στις κυρίαρχες αστικές τάξεις των καπιταλιστικών χωρών σχετικά με αυτό το ενδεχόμενο:

«Την αρχή για μια σειρά από επαναστάσεις που συγκλόνισαν τον κόσμο κατά τον 20ό αιώνα έκανε η Οκτωβριανή επανάσταση των Μπολσεβίκων στη Ρωσία

(1917). Ο τρόπος που οργανώθηκε και το καθεστώς που επέβαλε (κομμουνιστικό) αποτέλεσαν αργότερα το πρότυπο για το ένα τρίτο, περίπου, του πλανήτη [...] Η άμεση απήχηση της ρωσικής επανάστασης ήταν συγκλονιστική. Από την Καραϊβική έως την Απω Ανατολή έβαλε τη σφραγίδα της σε οργανώσεις, κινήματα, κόμματα. Άνθρωποι χωρίς πολιτική παιδεία, χειρώνακτες με στενότατο ορίζοντα δράσης οραματίζονταν ότι μετατρέπονται σε δημιουργούς της ιστορίας. Ο κόσμος τους μεγάλωνε εκπληκτικά. Ο στόχος των μπολσεβίκων, να γίνει η επανάστασή τους η αρχή μιας παγκόσμιας ανατροπής που θα έφερνε στην εξουσία τους προλετάριους, φαινόταν να πραγματώνεται [...] Στόχος των καπιταλιστικών χωρών ήταν να υπονομεύσουν το νέο καθεστώς στη Ρωσία και στη συνέχεια να το ανατρέψουν».

ΚΑ7 (2001-2014), σ. 99-101

Σχεδόν με τον ίδιο τρόπο δίνεται η μοναδικότητα της οκτωβριανής επανάστασης και στο Λ3 (2002): μέσω της μεγάλης επιρροής που έχει για τα επαναστατικά κινήματα σε όλη την Ευρώπη και την ανάγκη απάντησης από την μεριά του αστικού κόσμου. Επίσης, ορίζεται η οκτωβριανή επανάσταση ως εν δυνάμει αφετηριακό σημείο μιας παγκόσμιας επανάστασης που με οδηγό την κομμουνιστική ιδεολογία αναπτερώνει τις ελπίδες της παγκόσμιας εργατικής τάξης για κατάργηση της εκμετάλλευσης. Άρα, συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε πως για το Λ3 (2002) η μοναδικότητα της οκτωβριανής επανάστασης συνίσταται στις ελπίδες που γέννησε στην παγκόσμια εργατική τάξη και στον παράλληλο φόβο που προκάλεσε στις αστικές τάξεις:

«Η επικράτηση του επαναστατικού καθεστώτος των Μπολσεβίκων στη Ρωσία [...] λειτουργούσε ως πόλος έλξης για τα διάφορα επαναστατικά κινήματα στην Ευρώπη, ήταν επίσης ένα από τα σοβαρότερα προβλήματα, στα οποία έπρεπε να δοθεί ικανοποιητική απάντηση, που θα “προστάτευε” τις αστικές κυβερνήσεις της Ευρώπης [...] οι νικήτριες δυνάμεις, στις συνθήκες ειρήνης που συνήψαν, προσπάθησαν να εφαρμόσουν την αρχή της αυτοδιάθεσης των εθνών σε συνδυασμό με τη διασφάλιση από τον “κίνδυνο” του Μπολσεβικισμού. Κατά την επαναχάραξη του χάρτη της Ευρώπης επιδίωξαν αφενός να απομονώσουν την επαναστατική Ρωσία, ευνοώντας τη δημιουργία μιας “ασπίδας” από αντικομμουνιστικά κράτη [...] Η Ρωσική Επανάσταση φαινόταν ότι μπορούσε να είναι η αρχή μιας παγκόσμιας επανάστασης. Η επικράτηση των Μπολσεβίκων στη Ρωσία και η κομμουνιστική ιδεολογία αναπτέρωσαν τις ελπίδες της εργατικής τάξης και γέμισαν φόβο τις κυρίαρχες τάξεις».

Λ3 (2002), σ. 156, 171

Και το Γ6 (2006-2022) επικεντρώνεται στην μεγάλη επιρροή που είχε και την ελπίδα που έφερε η οκτωβριανή επανάσταση για τα λαϊκά στρώματα σε όλη την Ευρώπη, την ώθηση που τους έδωσε για οργάνωση και πάλη ενάντια στην καπιταλιστική εκμετάλλευση και για αγώνα σύμφωνα με το όραμα για μια νέα κοινωνία και έναν πιο δίκαιο κόσμο. Συναρτά, έτσι άμεσα την οκτωβριανή επανάσταση με το κύμα των ευρωπαϊκών επαναστάσεων (στις ηττημένες χώρες) και των οξυμένων εργατικών διεκδικήσεων (στις νικήτριες χώρες) μετά τον Α΄ Π.Π., ενώ ένα νέο στοιχείο είναι ότι γίνεται λόγος για την επιρροή που είχε και στην Ελλάδα με την ίδρυση του ΣΕΚΕ (που μετονομάστηκε σε ΚΚΕ):

«Λίγο αργότερα το κράτος πήρε τη μορφή ομοσπονδίας και ονομάστηκε Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών (ΕΣΣΔ) ή Σοβιετική Ένωση, όπως καθιερώθηκε να λέγεται. Αυτό ήταν το πρώτο σοσιαλιστικό κράτος του κόσμου [...] Η οκτωβριανή επανάσταση στη Ρωσία ενίσχυσε την κινητικότητα στις γραμμές των λαϊκών τάξεων σε πολλές χώρες της Ευρώπης, ιδίως στις ηττημένες του πολέμου [...] Στη Γερμανία, μετά από εξεγέρσεις (1918-1919) που οδήγησαν στην κατάργηση της μοναρχίας, οι σπαρτακιστές, ριζοσπάστες σοσιαλιστές, οργάνωσαν επανάσταση (Οκτώβριος 1918), αλλά τελικά ηττήθηκαν. Στην Ουγγαρία εκδηλώθηκε επανάσταση (1919) και επικράτησε για λίγο σοβιετικό καθεστώς, που, όμως, ανατράπηκε. Στις νικήτριες χώρες της Αντάντ (Βρετανία, Γαλλία, Ιταλία) εκδηλώθηκαν μεγάλες απεργίες. Τότε άρχισαν να δημιουργούνται στην Ευρώπη τα πρώτα κομμουνιστικά κόμματα. Τα κόμματα αυτά εμπνέονταν από την οκτωβριανή επανάσταση και μάχονταν για την αναμόρφωση της κοινωνίας όχι μέσα από μεταρρυθμίσεις αλλά με επανάσταση. Ένα από αυτά ήταν και το Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδας (ΣΕΚΕ), που ιδρύθηκε το 1918 και μετονομάστηκε αργότερα σε Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας».

Γ6 (2006-2022), σ. 95-96

3. Γιατί έγινε η οκτωβριανή επανάσταση; (αίτια)

α) Καθόλου αίτια – απλά προέκυψε

«Άλλ' ό,τι κυρίως, προεκάλει βαθυτάτας άνησυχίας διά τας μελλοντικές εξέλιξεις τής ανθρωπότητος ήτο ή έπελθοῦσα εἰς Ρωσίαν μεταβολή. Μετά τήν άνατροπήν τής μοναρχίας έγκαθιδρύθη προσωρινόν δημοκρατικόν καθεστώς, μέ κυριαρχούσαν μορφήν τον Αλέξανδρον Κερένσκυ, τό όποιον συνέχισε τήν μετά τών Δυτικών Δυνάμεων συνεργασία. Άλλά, τήν 7ην Νοεμβρίου 1917, (25 Οκτωβρίου, κατά τό παλαιόν ήμερολόγιον, τό όποιον ίσχυεν εἰς Ρωσίαν, έξ οῦ καί ή νέα επανάστασις ώνομάσθη Οκτωβριανή), κομμουνιστικόν πραξικόπημα κατέλυσε τήν δημοκρατίαν καί έγκαθίδρυσε τήν κομμουνιστικήν δικτατορίαν, υπό τήν όποιαν εύρίσκεται και σήμερον ή Ρωσία».

Γ2 (1969), σ. 20

«Τήν Ρωσίαν έκυβέρνα τότε ό τσάρος Νικόλαός ο Β΄, ο όποιος άνετράπη τελικώς άπό δύο επαναστάσεις το έτος 1917, ή δευτέρα των οποίων ήτο ή επανάστασις τών Μπολσεβίκων διά τής όποιας έπεκράτησεν ο κομμουνισμός εἰς τήν Ρωσίαν. Η επανάστασις αύτή προετοιμάσθη καί έξετελέσθη υπό τήν ηγεσίαν του Λένιν καί του Τρότσκυ, καθήρεσεν δέ τόν Τσάρον Νικόλαον, ο οποῖος έξετελέσθη μαζί μέ τήν οικογενειάν του».

ΚΛ1 (1973), σ. 84

Στο ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) είναι τόσο μικρό το απόσπασμα που καταλαμβάνει η αναφορά της οκτωβριανής επανάστασης, όπου πάλι δεν αναφέρονται αίτια, απλώς ότι ξεσπά κατά την διάρκεια του Α΄ Π.Π.:

«Στη διάρκεια των αιματηρών συγκρούσεων του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου εκδηλώθηκε και η μεγάλη *Ρωσική επανάσταση (1917)*, που ανέτρεψε το καθεστώς του τσάρου και εγκαθίδρυσε το πρώτο σοσιαλιστικό κράτος. Η ατομική ιδιοκτησία καταργήθηκε και όλη η γη, τα εργοστάσια, τα μεταλλεία κτλ. περιήλθαν στο κράτος».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011), σ. 250 (ίδια διατύπωση μετά την Αναθεώρηση του 1997, σ. 207-208)

«**Η Οκτωβριανή Επανάσταση: Στη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου εκδηλώθηκε και η Ρωσική ή αλλιώς Οκτωβριανή Επανάσταση, που επέβαλε στη χώρα κομμουνιστικό καθεστώς, υπό την ηγεσία του Βλαντιμίρ Λένιν.** Τη νύχτα της 25ης Οκτωβρίου 1917 Ρώσοι επαναστάτες, οι Μπολσεβίκοι, κατέλαβαν τα χειμερινά ανάκτορα στην Αγία Πετρούπολη. Ήταν το τέλος της αυτοκρατορικής εποχής και η αφετηρία της δημιουργίας της Σοβιετικής Ένωσης των Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 192

β) Εστίαση κυρίως σε αίτημα άμεσης ανακωχής και ειρήνης λόγω απωλειών στον Α΄ Π.Π.

«Το ήθικόν του ρωσικού λαού είχε καταπέσει, διότι τρία έτη πολέμου είχαν αποστραγγίσει τήν ενεργητικότητα καί τούς οικονομικούς πόρους τής Ρωσίας. Τήν άνοιξιν τοῦ 1917 ὁ ρωσικός λαός, πού ειχεν άγανακτήσει διά τās τεραστίας άπωλείας εἰς τά μέτωπα (περί τά 8 εκατομμύρια νεκροί καί τραυματίαι) καί διά τήν έλλειψιν τροφών καί έφοδίων, έξέσπασεν εἰς έπανάστασιν, ή οποία κατέληξεν εἰς άνατροπήν του τσάρου».

Γ1 (1966-1976), σ. 215

«Η Ρωσική έπανάστασις. Μέ τās μεγάλας αποτυχίας των οί Ρώσοι έθυσίασαν περι τά δύο εκατομμύρια στρατιωτών. Η δυσφορία κατά του τσάρου ηύξήθη καί ὁ Λένιν μέ τόν Τρότσκι έκαμαν τήν λεγομένην Οκτωβριανήν έπανάστασιν (1917). Υπέγραψαν χωριστήν ειρήνην μέ τήν Γερμανίαν μέ εξευτελιστικούς όρους».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 155

«Οί Ρώσοι ήταν δυσαρεστημένοι από τήν έσωτερική κακοδιοίκηση καί τις μεγάλες άπώλειες στόν πόλεμο. Οί έπιχειρήσεις του 1916 είχαν κοστίσει 2 εκ. περίπου στρατιώτες καί 90 χιλ. Άξιωματικούς [...] Ο Κερένσκυ δήλωσε ότι θά συνέχιση τόν πόλεμο, αλλά δέ μπόρεσε ν' αντιμετώπιση τά έσωτερικά καί έξωτερικά προβλήματα. Μιά νέα έπανάσταση (Οκτώβριος 1917) έφερε στήν έξουσία τούς μπολσεβίκους, μέ άρχηγό τόν Λένιν».

Γ3 (1976-1984), σ. 301

Στο Λ4 (2007-2022) υπάρχει μια ελλιπής αναφορά, η οποία παραπέμπει μόνο στον Α΄ Π.Π. και στο αίτημα για ειρήνευση λόγω *εξάντλησης των αντοχών της Ρωσίας*. Άρα, οι διεργασίες στην ρωσική κοινωνία ξεκινούν το 1917 (χωρίς βαθύ ιστορικό πλαίσιο) και υπερκαθορίζονται γύρω απ' το ζήτημα του πολέμου, χωρίς να γίνεται λόγος για προϋπάρχουσες συνθήκες διαβίωσης, εργασίας κ.λπ., χωρίς καν να γίνεται λόγος για

κοινωνικές τάξεις που συμμετέχουν στις διαδηλώσεις (οι απεργίες δεν αναφέρονται), παρά μόνο για *δυσανεστημένους πολίτες*:

«Στις αρχές του 1917 η αντοχή της Ρωσίας είχε εξαντληθεί. Ογκώδεις διαδηλώσεις *δυσανεστημένων πολιτών* στην Πετρούπολη, καθώς και *εκτεταμένες ανταρσίες στον στρατό* οδήγησαν στην πτώση της μοναρχίας και στην *ανάληψη της εξουσίας από προσωρινή κυβέρνηση, με επικεφαλής τον Αλέξανδρο Κερένσκυ*, τον Μάρτιο (ν.η.) του ίδιου χρόνου. [...] Με στόχο την εκτόνωση της κατάστασης η *κυβέρνηση* προωθούσε ορισμένες μεταρρυθμίσεις, *επέμεινε όμως στη συνέχιση του πολέμου* και διακήρυξε ότι μία και αδιαίρετη ήταν η Ρωσία, αποκλείοντας οποιοσδήποτε παραχωρήσεις προς τις διάφορες εθνότητες. *Η πολιτική αυτή εννοούσε τη θέση της πλειονότητας των σοσιαλιστών, των Μπολσεβίκων*, οι οποίοι *απαιτούσαν την άμεση κατάπαυση των εχθροπραξιών, την ελευθερία των εθνότητων, την εθνικοποίηση των γαιών, των μεγάλων επιχειρήσεων και των τραπεζών, καθώς και τον έλεγχο της βιομηχανικής παραγωγής από τους εργάτες*».

Λ4 (2007-2022), σ. 94

Ενώ, και η ανταπόκριση των μπολσεβίκων σ' αυτό το λαϊκό αίτημα της άμεσης ανακωχής από θέση εξουσίας πλέον, δεν αποτελεί θέμα αρχών (της μη συμμετοχής σε έναν ιμπεριαλιστικό πόλεμο), αλλά υπερκαθορίζεται από την συγκυρία και τους τακτικισμούς στον δρόμο για την εγκαθίδρυση ενός αυταρχικού κομμουνιστικού καθεστώτος, το οποίο συναντώντας αντιδράσεις ολοένα και σκληραίνει τη στάση του:

«Από τις πρώτες πράξεις των Μπολσεβίκων ήταν η καταγγελία των συνθηκών που είχε συνάψει έως τότε η κυβέρνηση της Ρωσίας και η πρόταση άμεσης ανακωχής. Η επαναστατική ηγεσία *ωστόσο ήταν διχασμένη στο ζήτημα του πολέμου*. Ο Λένιν *εννοούσε την ειρήνη για λόγους εσωτερικούς*, κυρίως για να διευκολυνθεί η ανασυγκρότηση του κρατικού μηχανισμού. Ο Νικόλαος Μπουχάριν, *αντίθετα, υποστήριζε τη συνέχιση του πολέμου*. Ο Λέον Τρότσκι *εκπροσωπούσε μια συμβιβαστική λύση: όχι την ειρήνη αλλά τη διακοπή του πολέμου*. Στο τέλος όμως *τη στάση της επαναστατικής ηγεσίας διαμόρφωσε πάνω απ' όλα η ανάγκη της στιγμής και συγκεκριμένα η ραγδαία προέλαση των Γερμανών τον χειμώνα του 1917-1918*. Τον Μάρτιο του 1918 η επαναστατική κυβέρνηση της Ρωσίας δέχτηκε τους γερμανικούς όρους και υπέγραψε τη Συνθήκη του Μπρεστ-Λιτόφσκ [...] Οι μέθοδοι που χρησιμοποίησαν οι ηγέτες της Ρωσικής Επανάστασης, *σύμφωνες με την κομμουνιστική ιδεολογία, δε σημείωσαν την επιθυμητή επιτυχία*. Η επαναστατική ηγεσία *είχε υποσχεθεί την ειρήνη, τη διανομή των γαιών και την αυτοδιάθεση των λαών της προεπαναστατικής Ρωσικής Αυτοκρατορίας, χωρίς όμως να είναι τελικά διατεθειμένη να συμβάλει στον διαμελισμό της χώρας*. Προκειμένου να *αντιμετωπιστούν οι αντιδράσεις που εκδηλώθηκαν — κατά μείζονα μάλιστα λόγο αφότου η Ρωσία έγινε πεδίο εμφύλιων συγκρούσεων και εξωτερικών επεμβάσεων από τους πρώην συμμάχους της — το επαναστατικό καθεστώς σκλήρυνε τη στάση του*».

Λ4 (2007-2022), σ. 95

γ) Εστίαση και σε κοινωνικοοικονομικούς λόγους (βαθιές αιτίες) πέρα από το αίτημα άμεσης ανακωχής

Στο **Λ2 (1983-2007)** για πρώτη φορά φωτίζονται οι βαθιές οικονομικές-κοινωνικές αιτίες που οδηγούν από τα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα την Ρωσία στις κοινωνικές εξεγέρσεις και επαναστάσεις που ξεσπούν και οι οποίες κορυφώνονται-κλιμακώνονται με την οκτωβριανή σοσιαλιστική επανάσταση. Οι αναφορές στην κατάσταση της ρωσικής κοινωνίας, επιχειρώντας μια ανάλυση-ανατομίας της, είναι διάσπαρτες στο εκτεταμένο κεφάλαιο της αφήγησης της οκτωβριανής επανάστασης (σ. 120-143), ωστόσο η μεγάλη τους συγκέντρωση βρίσκεται στις πρώτες τρεις σελίδες του κεφαλαίου (σ. 121-123), δηλώνοντας έτσι εξ αρχής το βασικό ερμηνευτικό σχήμα του εγχειριδίου που είναι η αντίχνευση των κοινωνικοοικονομικών αιτιών και η απόδοση του γεγονότος κυρίως σε αυτά:

«Η ρωσική κοινωνία, την αυγή του 20ου αιώνα, απέχει πολύ από το κλίμα που ο Μαρξ θεωρούσε αναγκαίο για την έκρηξη μιας προλεταριακής επανάστασης (προχωρημένη εκβιομηχάνιση, πολυάριθμη εργατική τάξη). Σ' αυτή την απέραντη αυτοκρατορία με τα 174 εκατομμύρια κατοίκους, το 85% περίπου του πληθυσμού μένει στην ύπαιθρο και το 80% του ενεργού πληθυσμού απασχολείται στην αγροτική παραγωγή. **Η ρωσική γεωργία παραμένει φτωχή. Οι καλλιέργειες έχουν χαμηλή παραγωγικότητα, η τεχνική είναι καθυστερημένη.** Δεν υπάρχουν αγροτικές μηχανές, αλλά και το απλό άροτρο είναι πολυτέλεια. Κυριαρχεί το πρωτόγονο ξύλινο αλέτρι. **Η κατανάλωση παραμένει περιορισμένη** και έτσι υπήρχαν περισσεύματα για εξαγωγή. **Οι ρώσοι αγρότες υποφέρουν τρομερά από έλλειψη γης. Το 40% του εδάφους ανήκει στους ευγενείς.** Οι αγρότες κατείχαν ένα πολύ μικρό μέρος του εδάφους και για να ανταποκριθούν στις ανάγκες τους ήταν υποχρεωμένοι να δουλεύουν στα κτήματα των ευγενών. [...] Γενικά η ζωή των χωρικών ήταν άθλια. **Η τροφή ήταν πενιχρότατη:** βραστές πατάτες, σούπα, λάχανο, λίγο ψωμί και τσάι. Το κρέας ήταν σπάνιο. Τα σπίτια ήταν ξύλινα, οι περίφημες "ίζμπες" που συνήθως είχαν όλο κι όλο ένα δωμάτιο κοινό. **Στον υποσιτισμό έρχονταν να προστεθούν οι διάφορες επιδημίες και η παιδική θνησιμότητα έφτανε στα 30%.** Στην αθλιότητα αυτή πρέπει να προσθέσουμε και την **πολιτισμική καθυστέρηση.** Από τον πληθυσμό της υπαίθρου τα 90% δεν ήξεραν γραφή και ανάγνωση [...] το μισό του ενεργού πληθυσμού της ανήκει στο βιομηχανικό προλεταριάτο. Το γεγονός αυτό θα βαρύνει σημαντικά στην εξέλιξη των γεγονότων. Η ζωή του ρώσου εργάτη είναι το ίδιο άθλια όσο και του αγρότη. Δωδεκάωρη καθημερινή εργασία, χαμηλό ημερομίσθιο, ανυπαρξία νομοθεσίας για την προστασία των εργατών από τις ασθένειες και τα ατυχήματα, ανυπαρξία ασφάλειας γήρατος, άθλιες συνθήκες ζωής, κατοικίας, διατροφής και υγιεινής: όλα αυτά τα στοιχεία συνθέτουν το πλαίσιο μέσα στο οποίο κινείται ο ρώσος εργάτης. **Αυτές ακριβώς οι συνθήκες τον κάνουν να είναι ευαίσθητος δέκτης των διάφορων σοσιαλιστικών ιδεών που οι προπαγανδιστές διέδιδαν στους τόπους εργασίας [...] η αστική τάξη δε συμμετέχει στην άσκηση της εξουσίας. Αυτή η έλλειψη πολιτικής πείρας εξηγεί τις δυσκολίες της στην προσπάθειά της να τιθασεύσει την επανάσταση.** Δεν κατέχει την τεχνική της εξουσίας και δε θα προλάβει να τη μάθει. Τελικά τόσο από ποσοτική όσο και από ποιοτική άποψη η ρωσική αστική τάξη παίζει έναν περιορισμένο ρόλο. **Όλα αυτά θα διευκολύνουν το πέρασμα από την αστική δημοκρατική επανάσταση στην εργατική και σοσιαλιστική επανάσταση».**

Λ2 (1983-2007), σ. 121-123

Στο Γ4 (1984-1991), επίσης, προκρίνονται οι βαθιές κοινωνικοοικονομικές αιτίες και αντιθέσεις που ποσοτικά συσσωρεύονται από τα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα στην τσαρική Ρωσία και προετοιμάζουν αντικειμενικά την ποιοτική αλλαγή με την οκτωβριανή επανάσταση, ενώ ο Α΄ Π.Π. αποτελεί μόνο τον καταλύτη και τον επιταχυντή των εξελίξεων, χωρίς να συνιστά την κυρίαρχη αιτία:

«Στη διάρκεια του Πρώτου Παγκόσμιου πολέμου οι κοινωνικές, εθνικές και πολιτικές αντιθέσεις, που από χρόνια συντάραζαν τη Ρωσική Αυτοκρατορία, οξύνθηκαν, με αποτέλεσμα την έκρηξη μιας επανάστασης [...] η Ρωσική Αυτοκρατορία μαστιζόταν από χρόνια προβλήματα που η αδυναμία για εξεύρεση της λύσης τους οδηγούσε σε πολιτικό και κοινωνικό αδιέξοδο: η αγροτική μεταρρύθμιση που επιχειρήθηκε στις αρχές του εικοστού αιώνα έφερε υπερσυγκομιδές, από τις οποίες όμως ωφελήθηκαν οι μεγαλογαιοκτήμονες (Κουλάκοι) και όχι οι φτωχοί αγρότες (Μουζίκoi). Στη Ρωσική Αυτοκρατορία ζούσαν πολλές εθνότητες, με ιστορικό παρελθόν και με έντονη την επιθυμία της εθνικής ανεξαρτησίας. Στις εθνότητες αυτές (Πολωνοί, Φινλανδοί, μουσουλμάνοι, Καυκάσιοι κ.ά.) το τσαρικό καθεστώς είχε επιβάλει τη “ρωσοποίηση”, μέσω της Ορθοδοξίας και της παιδείας, πράγμα που προκαλούσε σοβαρές αντιδράσεις. Η ρωσική κοινωνία των αρχών του 20ού αιώνα ήταν ένα καζάνι σε βρασμό, έτοιμο να εκραγεί: μετά την κατάργηση της δουλείας, το 1861, πολλοί ευγενείς αναγκάστηκαν να πουλήσουν μέρος της ιδιόκτητης γης τους, επειδή δεν είχαν δούλους για να την καλλιεργούν τη γη αυτή όμως μόνο οι κουλάκοι μπορούσαν να την αγοράσουν και έτσι οι πρώην δούλοι σχημάτισαν τις στρατιές των μουζίκων που εργάζονταν με πολύ μικρή αμοιβή στα χτήματα των κουλάκων και ζούσαν άθλια- τα 4/5 του πληθυσμού έπρεπε να ζει από την εργασία στους αγρούς, τους οποίους κατείχαν λίγοι κουλάκοι· ο κουλάκος για το μουζικό ήταν εχθρός· σιγά σιγά οι εξεγέρσεις των μουζίκων έγιναν μόνιμη κατάσταση και έτσι οι διακηρύξεις για δήμευση της γης έβρισκαν ανταπόκριση: εξίσου άθλια ήταν και η κατάσταση του βιομηχανικού προλεταριάτου: πολύ χαμηλά ημερομίσθια, που εξανεμίζονταν από την ύψωση του τιμάρθιμου, περιορισμένη νομική προστασία, συχνά εργατικά ατυχήματα, με αποτέλεσμα όλων αυτών τις αδιάκοπες απεργίες που καταστέλλονταν με όλο και πιο βίαιο τρόπο Μέσα στο γενικά παραγμένο κοινωνικό και πολιτικό κλίμα η πολιτική εξουσία, αντί να αναζητεί λύσεις των τεράστιων προβλημάτων, απλώς γινόταν όλο και πιο αυταρχική και εφάρμοζε όλο και πιο σκληρά μέτρα. Ο Πρώτος Παγκόσμιος πόλεμος τόνισε και όξυνε στο έπακρο τα προβλήματα αυτά και γιατί αποδείχτηκε πως το κράτος δεν ήταν καθόλου προετοιμασμένο για πόλεμο. Αποδεικνυόταν δηλαδή ότι το τσαρικό καθεστώς ενδιαφερόταν να οργανώσει τους μηχανισμούς της κοινωνικής καταπίεσης, αλλά όχι την άμυνα της χώρας, με αποτέλεσμα τις αποτυχίες στο μέτωπο των επιχειρήσεων και την κατάρρευση της οικονομίας. Από τις αρχές του 1917, καθώς στα προηγούμενα χρόνια τα εργοστάσια δεν είχαν λειτουργήσει καλά, γιατί δεν υπήρχε ζήτηση, και η αγροτική παραγωγή είχε μειωθεί, εξαιτίας της κατάληψης εύφορων εδαφών από τον εχθρό, η κατάσταση των λαϊκών στρωμάτων ήταν άθλια. Τα τρόφιμα εξαφανίζονταν και γίνονταν πανάκριβα: στην πρωτεύουσα Πετρούπολη (σημερινό Λένινγκραντ) μέσα σε μερικές εβδομάδες οι τιμές τους αυξήθηκαν κατά 300% -600%».

Γ4 (1984-1991), σ. 271-273

Και στο Γ5 (1991-2006) αναφέρονται οι κοινωνικοοικονομικές συνθήκες που επιδεινώνονται και αποτελούν αντικειμενικό όρο για το ξέσπασμα της οκτωβριανής επανάστασης:

«Βαθιά κοινωνική και πολιτική κρίση μάστιζε τη Ρωσία στις αρχές του 20ού αιώνα. Οι συνθήκες ζωής των αγροτών, που αποτελούσαν το 80% του πληθυσμού, ήταν άθλιες. Το μεγαλύτερο μέρος της γης ανήκε στους μεγαλογαιοκτήμονες (κουλάκους) και οι χωρικοί (μουζίκοι) αντιμετώπιζαν σε πολλές περιπτώσεις το φάσμα της πείνας. Η σταθερή εξέλιξη που σημειώθηκε στη ρωσική οικονομία στην περίοδο αυτή, όχι μόνο δεν εξαφάνισε την κοινωνική ανισότητα, αλλά έκαμε μεγαλύτερο το χάσμα μεταξύ της ρωσικής αριστοκρατίας και των εργατών-αγροτών [...] Η είσοδος της Ρωσίας στον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο επιδείνωσε τα εσωτερικά προβλήματα της χώρας. Η επιστράτευση δεκατριών εκατομμυρίων Ρώσων στέρησε τα εργοστάσια από εργατικά χέρια, η αγροτική παραγωγή μειώθηκε και οι τιμές των καταναλωτικών αγαθών αυξάνονταν συνεχώς. Οι απώλειες του ρωσικού στρατού στις φονικές μάχες ήταν τεράστιες (ξεπέρασαν τα δυο εκατομμύρια) και ο εφοδιασμός τους σε τρόφιμα και πυρομαχικά πενιχρός. Στα μετόπισθεν η εξαθλίωση του πληθυσμού είχε φτάσει σε εκρηκτικό σημείο [...] δεν μπόρεσε όμως να σταματήσει την οικονομική κατάρρευση [...] είχε στόχο τη μεταβίβαση της εξουσίας στα Σοβιέτ, τη διανομή της γης στους αγρότες και την έξοδο της Ρωσίας από τον πόλεμο».

Γ5 (1991-2006), σ. 309-310

«Η τσαρική Ρωσία δεν είχε παρακολουθήσει τις μεγάλες μεταβολές που είχε φέρει στην υπόλοιπη Ευρώπη η βιομηχανική επανάσταση. Φτώχεια, αμάθεια, διεφθαρμένη διοίκηση, εκμετάλλευση επικρατούσαν στη χώρα. Ακόμη και υπολείμματα δουλοπαροικίας εξακολουθούσαν να υπάρχουν. Τις αναριθμητές σκόρπιες φωνές διαμαρτυρίας, που κατέληγαν στο αίτημα “ψωμί, καλύτερες συνθήκες εργασίας, γη για καλλιέργεια”, τις ένωσαν οι μπολσεβίκοι, με ηγέτη το Λένιν, και τις μετέτρεψαν σε εξουσία».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 99

Και στο Λ3 (2002) αναφέρονται οι πολλαπλές κοινωνικοοικονομικές αιτίες που επικρατούν στη Ρωσία πριν την οκτωβριανή επανάσταση και οδηγούν σταδιακά σε αυτήν ως αντικειμενικοί όροι του συγκεκριμένου ιστορικού πλαισίου των αρχών του 20ού αιώνα, με τον Α΄ Π.Π. να λειτουργεί ως καταλύτης αυτών των μακρόχρονων βαθιών διεργασιών:

«Όταν εξερράγη ο πόλεμος, η Ρωσία γνώριζε γοργές κοινωνικές ανακατατάξεις. Οικονομικά ήταν πολύ καθυστερημένη σε σχέση με τις δυτικές χώρες. Η πόλωση μεταξύ των κοινωνικών τάξεων ήταν ακραία (στην ύπαιθρο μάλιστα επιβίωναν έντονα υπολείμματα της φεουδαρχίας) και το καθεστώς ήταν απολυταρχικό. Η πραγματική εξουσία βρισκόταν στα χέρια μιας μικρής ομάδας αριστοκρατών και αυλικών του τσάρου. Οι αστοί δεν είχαν πολιτική αντιπροσώπευση, αλλά ταλαντεύονταν μεταξύ της υποταγής στον αυταρχικό τσαρισμό και της ελπίδας να δημιουργήσουν μια δυτικού τύπου κοινοβουλευτική δημοκρατία. Οι εργάτες ήταν σχετικά ολιγάριθμοι, αλλά είχαν πολιτικό βάρος, επειδή ήταν συγκεντρωμένοι στις μεγάλες πόλεις, στις οποίες επίσης γίνονταν οι πολιτικές ζυμώσεις. Η συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού (περίπου το 85%) ήταν αγρότες

διάσπαρτοι στην αγανή ύπαιθρο, οι οποίοι ήθελαν κυρίως να μοιραστούν τη γη των γαιοκτημόνων. Τα ανθρώπινα δικαιώματα ήταν ανύπαρκτα και η μυστική αστυνομία πανταχού παρούσα [...] Με την έναρξη του πολέμου η οικονομία αποδιοργανώθηκε. Η επιστράτευση άφησε χωρίς εργατικά χέρια τη γεωργία όσο και τη βιομηχανία, ενώ οι μεταφορές παρέλυσαν. Τα καύσιμα σπάνιζαν. Τα εργοστάσια έκλειναν το ένα μετά το άλλο, η αγροτική παραγωγή κατέρρευσε και στις πόλεις άρχισε να εξαπλώνεται η πείνα, ενώ άλλα μέρη βούλιαζαν κάτω από βουνά σιτηρών και τροφίμων που δεν μπορούσαν να μεταφερθούν πουθενά. Όταν έκλεισαν τα Δαρδανέλλια για το ρωσικό εμπόριο, έπαψαν να έρχονται και ανταλλακτικά για τα μηχανήματα, που σε μεγάλο μέρος κατασκευάζονταν στο εξωτερικό. Οι φόροι υψώθηκαν και το ρούβλι πήρε την κατιούσα. Οι μισθοί δεν έφταναν πια για την επιβίωση [...] Οι φρικτές συνθήκες διαβίωσης, η αμείλικτη πειθαρχία και η απουσία κινήτρων για να πολεμήσουν οι επίστρατοι υπονόμευαν ραγδαία το ηθικό τους. Δεν ανησυχούσαν για το ποιος θα κυβερνούσε τις άγνωστες περιοχές, όπου τους οδηγούσαν για να θυσιαστούν μαζικά, αλλά για το τι θα απογίνονταν οι οικογένειές τους, που είχαν αφήσει απροστάτευτες στο χωριό. Συνάμα, για πρώτη φορά μάθαιναν το χειρισμό των όπλων και την αξία της οργάνωσης. Θα ήταν πολύ δύσκολο, όταν θα επέστρεφαν στα σπίτια τους, να δεχθούν ξανά το ζυγό των τσιφλικάδων».

Λ3 (2002), σ. 150

«Στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα το 85% περίπου του πληθυσμού της Ρωσίας ήταν αγρότες. Τα μεγαλύτερα και πιο εύφορα κτήματα ανήκαν σε μεγάλους γαιοκτήμονες, ενώ οι καλλιεργητές ζούσαν σε άθλιες συνθήκες. Οι εξεγέρσεις ήταν συχνές και το αίτημα για αναδιανομή (αναδιανομή) της γης είχε πολλούς υποστηρικτές. Παράλληλα, σε ορισμένες περιοχές της Ρωσίας σημειωνόταν αξιόλογη βιομηχανική ανάπτυξη. Οι εργάτες ζούσαν εξίσου άθλια με τους αγρότες. Έτσι, ήταν συχνές και οι εργατικές εξεγέρσεις, που συνήθως καταστέλλονταν με αιματηρό τρόπο. Η κοινωνική ένταση κλιμακώθηκε μετά την ήττα της Ρωσίας στον ρωσοϊαπωνικό πόλεμο του 1904-1905. Επανάσταση που ξέσπασε το 1905 ανάγκασε τον τσάρο Νικόλαο Β΄, που κυβερνούσε τη χώρα απολυταρχικά, να δεχθεί την εκλογή ενός νομοθετικού σώματος (δούμα) θεσπίζοντας, έτσι, τη συνταγματική μοναρχία στη Ρωσία. Λίγο αργότερα, νέα επανάσταση στη Μόσχα πνίγηκε στο αίμα (1905-1906). Η έκρηξη του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου επιδείνωσε την κατάσταση. Η επιστράτευση εκατομμυρίων Ρώσων παρέλυσε την οικονομία, κάνοντας τις συνθήκες ζωής των λαϊκών τάξεων αληθινά τραγικές. Την ίδια στιγμή, ο ρωσικός στρατός αντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα στα πεδία των μαχών»

Γ6 (2006-2022), σ. 93-94

4. Ποιος έκανε την οκτωβριανή επανάσταση; (εξέφραζε τον λαό; την ήθελε, την υποστήριζε;)

α) Πραξικόπημα-κίνημα των μπολσεβίκων

«Αλλά, τήν 7ην Νοεμβρίου 1917, (25 Οκτωβρίου, κατά τό παλαιόν ήμερολόγιον, τό όποιον ίσχυεν είς Ρωσίαν, έξ ου καί ή νέα επανάστασις ώνομάσθη Οκτωβριανή), **κομμουνιστικόν πραξικόπημα κατέλυσε τήν δημοκρατίαν** καί έγκαθίδρυσε τήν κομμουνιστικήν δικτατορίαν, υπό τήν όποιαν εύρίσκεται και σήμερον ή Ρωσία».

Γ2 (1969), σ. 20

β) Εστίαση σε ικανότητα-επιδεξιότητα Λένιν και μπολσεβίκων

Στο Γ1 (1966-1976) οι αναφορές στον ρωσικό λαό γίνονται μόνο σε σχέση με την αστική επανάσταση του Φλεβάρη του 1917, ενώ η επανάσταση του Οκτώβρη αποτελεί απλώς *ανάληψη εξουσίας* από τους μπολσεβίκους και τον Λένιν. Ουσιαστικά, εκπίπτει ακόμα και ο όρος επανάσταση, ο οποίος αναφέρεται μόνο σε αυτήν του Φλεβάρη και όχι σε αυτήν του Οκτώβρη:

«Το ήθικόν τού ρωσικού λαού είχε καταπέσει, διότι τρία έτη πολέμου είχαν άποστραγγίσει τήν ενεργητικότητα καί τούς οικονομικούς πόρους τής Ρωσίας. **Τήν άνοιξιν του 1917 ό ρωσικός λαός**, πού ειχεν άγανακτήσει διά τās τεραστίας άπωλείας είς τά μέτωπα (περί τά 8 εκατομμύρια νεκροί καί τραυματίαι) καί διά τήν έλλειψιν τροφών καί έφοδίων, **έξεσπασεν είς επανάστασιν**, ή οποία κατέληξεν είς άνατροπήν του τσάρου [...] Νέαι όμως ήτται τού ρωσικού στρατού καί ή χαώδης έσωτερική κατάστασις συνετέλεσαν είς **άνατροπήν του Κερένσκυ** (7 Νοεμβρίου 1917) καί είς τήν **ανάληψιν τής εξουσίας άπο τούς «μπολσεβίκους» (κομμουνιστάς) μέ άρχηγόν τον Λένιν**».

Γ1 (1966-1976), σ. 215

«ό Λένιν μέ τόν Τρότσκι έκαμαν τήν λεγομένην Οκτωβριανήν επανάστασιν (1917)».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 155

«Τήν Ρωσίαν έκυβέρνα τότε ό τσάρος Νικόλαός ο Β΄, ο όποιος άνετράπη τελικώς άπό δύο επαναστάσεις το έτος 1917, ή δευτέρα των οποίων ήτο ή **επανάστασις τών Μπολσεβίκων** διά τής όποιας έπεκράτησεν ο κομμουνισμός είς τήν Ρωσίαν. **Η επανάστασις αυτή προετοιμάσθη καί έξετελέσθη υπό τήν ηγεσίαν του Λένιν καί του Τρότσκυ**, καθήρσεν δέ τόν Τσάρον Νικόλαον, ο όποιός έξετελέσθη μαζί μέ τήν οικογενειάν του».

ΚΛ1 (1973), σ. 84

Στο Γ3 (1976-1984) πάλι οι δυνάμεις που εκφράζουν τον λαό πέραν των μπολσεβίκων (στρατός, βουλευτές) αναφέρονται ως κινητήριοι μοχλοί για την αστική επανάσταση του Φλεβάρη, αλλά όχι για την οκτωβριανή, όπου εκεί αναφέρονται μόνο οι μπολσεβίκοι και ο Λένιν:

«**Οί βουλευτές τότε επαναστάτησαν και ό στρατός ένώθηκε μαζί τους**. Ο τσάρος άναγκάστηκε νά παραιτηθή, έγινε **κυβέρνηση** άπό φιλελευθέρους και κατόπιν άπό σοσιαλιστές, μέ πρόεδρο τόν Κερένσκυ. Μία νέα επανάσταση (Οκτώβριος 1917) έφερε στην έξουσία τούς μπολσεβίκους, μέ άρχηγό τόν Λένιν».

Γ3 (1976-1984), σ. 301

«Στη Ρωσία, τη χώρα της απολυταρχίας, η επανάσταση επικράτησε χάρις σ' ένα πειθαρχημένο κόμμα με αρχηγό τον Λένιν. Πολλοί την συνέκριναν με τη Γαλλική Επανάσταση, ως την αρχή μιας νέας εποχής, και τα μηνύματά της βρήκαν αποδέκτες σ' ολόκληρο τον κόσμο, όπου οργανώθηκαν κομμουνιστικά κόμματα».
ΚΛ4 (1998), σ. 183-184

Στο Λ4 (2007-2022) ο όρος που χρησιμοποιείται είναι η «επανάσταση» που «εγκαθιδρύει κομμουνιστικό καθεστώς», άρα πρόκειται για σοσιαλιστική επανάσταση. Ωστόσο, απ' την αφήγηση απουσιάζει η επιρροή των μπολσεβίκων στις λαϊκές μάζες και η κοινωνική τους στήριξη. Αναφέρονται μεν τα σοβιέτ και η αυξανόμενη τους δύναμη, ωστόσο δεν αναφέρεται ποιος έχει την επιρροή σε αυτά, τι εκφράζουν και τι αιτήματα έχουν. Επίσης, οποιαδήποτε αύξηση της επιρροής των μπολσεβίκων δεν συναρτάται με τα αιτήματα των σοβιέτ και της μεγάλης πλειοψηφίας των Ρώσων, αλλά με την πολιτική τακτική της κυβέρνησης του Κερένσκυ, η οποία *ευνοούσε τη θέση της πλειονότητας των σοσιαλιστών, των Μπολσεβίκων.*

Στο απόσπασμα που ανοίγει την ενότητα και δίνει το ιστορικό πλαίσιο της οκτωβριανής επανάστασης ουσιαστικά απουσιάζουν τα αίτια, ενώ υπάρχει μια ελλιπής αναφορά η οποία παραπέμπει μόνο στον Α' Π.Π. και στο αίτημα για ειρήνευση λόγω *εξάντλησης των αντοχών της Ρωσίας*, η οποία και δημιουργεί *δυσανεστημένους πολίτες:*

«Στις αρχές του 1917 η αντοχή της Ρωσίας είχε εξαντληθεί. Ογκώδεις διαδηλώσεις **δυσανεστημένων πολιτών** στην Πετρούπολη, καθώς και **εκτεταμένες ανταρσίες στον στρατό** οδήγησαν στην πτώση της μοναρχίας και στην **ανάληψη της εξουσίας από προσωρινή κυβέρνηση, με επικεφαλής τον Αλέξανδρο Κερένσκυ**, τον Μάρτιο (ν.η.) του ίδιου χρόνου. Επρόκειτο στην πράξη για ένα δυαδικό καθεστώς: από τη μια μεριά βρισκόταν **η προσωρινή κυβέρνηση, που εκπροσωπούσε τους φιλελεύθερους αστούς, αλλά δε διέθετε σημαντική δύναμη, και από την άλλη βρισκόταν οι συνελεύσεις (σοβιέτ*) των εργατών και των στρατιωτών, των οποίων η δύναμη και η επιρροή αυξάνονταν συνεχώς και έθεταν υπό αμφισβήτηση τη νομιμότητα της κυβέρνησης** [...] Με στόχο την εκτόνωση της κατάστασης η **κυβέρνηση προωθούσε ορισμένες μεταρρυθμίσεις, επέμεινε όμως στη συνέχιση του πολέμου** και διακήρυξε ότι μία και αδιαίρετη ήταν η Ρωσία, αποκλείοντας οποιεσδήποτε παραχωρήσεις προς τις διάφορες εθνότητες. **Η πολιτική αυτή ευνοούσε τη θέση της πλειονότητας των σοσιαλιστών, των Μπολσεβίκων**, οι οποίοι απαιτούσαν την άμεση κατάπαυση των εχθροπραξιών, την ελευθερία των εθνοτήτων, την εθνικοποίηση των γαιών, των μεγάλων επιχειρήσεων και των τραπεζών, καθώς και τον έλεγχο της βιομηχανικής παραγωγής από τους εργάτες».

Λ4 (2007-2022), σ. 94

Με τα παραπάνω ως δεδομένα, η περιγραφή του γεγονότος της επανάστασης πάλι αποκλείει κάθε αναφορά στον λαό. Αναφέρεται μόνο στους μπολσεβίκους, οι οποίοι *με τη βία* ανατρέπουν την κυβέρνηση και καταλαμβάνουν την εξουσία. Πρόκειται ουσιαστικά για ένα σχήμα, το οποίο ανακατεύει τα ερμηνευτικά στοιχεία εκλεκτικίστικα δίνοντας αλλού την εντύπωση ότι πρόκειται για επανάσταση λαϊκή,

αλλού ότι αυτή οφείλεται στην (νόμιμη ή μη νόμιμη) βία των μπολσεβίκων κι αλλού ότι αυτή θα μπορούσε να παρομοιαστεί και με πραξικοπηματική διαδικασία, αφού (ίσως) δεν έχει τη λαϊκή στήριξη και συμμετοχή και παρ' όλα αυτά ανατρέπει μια νόμιμη κυβέρνηση. Ωστόσο, επειδή αυτά που κυριαρχούν στην αφήγηση είναι η δράση των μπολσεβίκων (η εκμετάλλευση των πολιτικών ευκαιριών που δίνει η τακτική της προσωρινής κυβέρνησης για να βελτιώσουν τη θέση τους, ώστε να καταλάβουν με τη βία την εξουσία), γι' αυτό και κατατάσσουμε σχηματικά εδώ το απόσπασμα έχοντας υπόψη, όμως, τις παραπάνω διευκρινήσεις:

«Η Οκτωβριανή Επανάσταση και η εγκαθίδρυση του κομμουνιστικού καθεστώτος. Τον Νοέμβριο (Οκτώβριο με το παλαιό ημερολόγιο) **οι Μπολσεβίκοι ανέτρεψαν με τη βία την κυβέρνηση και κατέλαβαν την εξουσία**».

Λ4 (2007-2022), σ. 95

Επίσης, αναφέρει αδρομερώς τα μέτρα που έλαβε η νέα επαναστατική εξουσία, εστιάζοντας στο θέμα του πολέμου (για το οποίο αναφέρει ότι υπήρχε διχογνωμία σχετικά με την επιδίωξη ανακωχής, άρα δεν ήταν θέμα αρχών των κομμουνιστών η ειρήνευση, αλλά εργαλειακή-οπορτουνιστική θέση πραγματισμού-τακτικισμού) και μην κάνοντας λόγο για το αν είχαν υποστήριξη και ποιους ωφέλησαν αυτά τα μέτρα, παρά μόνο για το ποιες αντιδράσεις προξένησαν (και πάλι μην αναφέροντας τον λόγο αυτών των αντιδράσεων και από πού προέρχονταν):

«Από τις **πρώτες πράξεις των Μπολσεβίκων** ήταν η καταγγελία των συνθηκών που είχε συνάψει έως τότε η κυβέρνηση της Ρωσίας και η **πρόταση άμεσης ανακωχής**. Η επαναστατική ηγεσία **ωστόσο ήταν διχασμένη στο ζήτημα του πολέμου**. Ο Λένιν ευνοούσε την ειρήνη για λόγους εσωτερικούς, κυρίως για να διευκολυνθεί η ανασυγκρότηση του κρατικού μηχανισμού. Ο Νικόλαος Μπουχάριν, αντίθετα, υποστήριζε τη συνέχιση του πολέμου. Ο Λέον Τρότσκι εκπροσωπούσε μια συμβιβαστική λύση: όχι την ειρήνη αλλά τη διακοπή του πολέμου. **Στο τέλος όμως τη στάση της επαναστατικής ηγεσίας διαμόρφωσε πάνω απ' όλα η ανάγκη της στιγμής και συγκεκριμένα η ραγδαία προέλαση των Γερμανών τον χειμώνα του 1917-1918**. Τον Μάρτιο του 1918 η επαναστατική κυβέρνηση της Ρωσίας δέχτηκε τους γερμανικούς όρους και υπέγραψε τη Συνθήκη του Μπρεστ-Λιτόφσκ [...]. **Οι μέθοδοι που χρησιμοποίησαν οι ηγέτες της Ρωσικής Επανάστασης, σύμφωνες με την κομμουνιστική ιδεολογία, δε σημείωσαν την επιθυμητή επιτυχία. Η επαναστατική ηγεσία είχε υποσχεθεί την ειρήνη, τη διανομή των γαιών και την αυτοδιάθεση των λαών της προεπαναστατικής Ρωσικής Αυτοκρατορίας, χωρίς όμως να είναι τελικά διατεθειμένη να συμβάλει στον διαμελισμό της χώρας. Προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι αντιδράσεις που εκδηλώθηκαν — κατά μείζονα μάλιστα λόγο αφότου η Ρωσία έγινε πεδίο εμφύλιων συγκρούσεων και εξωτερικών επεμβάσεων από τους πρώην συμμάχους της — το επαναστατικό καθεστώς σκλήρυνε τη στάση του**».

Λ4 (2007-2022), σ. 95

Ενώ, δεδομένου ότι πριν την επανάσταση δεν αναφέρεται κάποια ξεκάθαρη κοινωνική υποστήριξη και ότι την επόμενη μέρα της επανάστασης αναφέρονται αόριστα *αντιδράσεις*, με την οριστική επικράτηση των μπολσεβίκων αναφέρεται η *μη εκπροσώπηση των κοινωνικών ομάδων* μέσα από την *κατάργηση των πολιτικών*

κομμάτων που εξέφραζαν αυτές τις ομάδες: πάντα σε ένα πλαίσιο απροσδιοριστίας, δίχως να αναφέρεται, δηλαδή, ποιες κοινωνικές ομάδες είναι αυτές, πόσο ογκώδεις είναι, τι εκφράζουν, τι αιτήματα έχουν κ.λπ.). Και μάλιστα, αυτό δεν αποδίδεται όπως το θέμα της ανακωχής σε τακτικισμούς της συγκυρίας, αλλά σε θέμα αρχών της κομμουνιστικής θεωρίας, αφού αποδίδεται στον Λένιν ως θεωρητικό της επανάστασης:

«Ως θεωρητικός της Ρωσικής Επανάστασης, ο Βλαδίμηρος Ουλιάνοφ (Λένιν), εν όψει των κινδύνων που απειλούσαν την επανάσταση, καθόρισε την τακτική που προσφερόταν για την εξουδετέρωσή τους. Τα πολιτικά κόμματα, που αντανάκλυσαν τις διάφορες κοινωνικές τάξεις και τα συμφέροντά τους, δεν είχαν πια θέση στη διακυβέρνηση της χώρας και καταργήθηκαν, με εξαίρεση το Κομμουνιστικό Κόμμα, που τέθηκε και αυτό υπό την πολιτική κηδεμονία της κομμουνιστικής επαναστατικής ηγεσίας».

Λ4 (2007-2022), σ. 95

Τέλος, η αφήγηση σημειώνει το μέτρο των μπολσεβίκων να μεταφέρουν την πρωτεύουσα από την Πετρούπολη στη Μόσχα ως μια συμβολική κίνηση, μια κίνηση που συμβόλιζε την στροφή της Ρωσίας από την Ευρώπη προς την Ασία. Εδώ έχουμε ένα πολύ νέο στοιχείο στην αφήγηση της οκτωβριανής επανάστασης στα εγχειρίδια: ένα ερμηνευτικό σχήμα που υπογραμμίζει την απεμπόλιση των ευρωπαϊκών αξιών από τους μπολσεβίκους και την υιοθέτηση ενός ασιατικού δρόμου, που στα πλαίσια της ευρωκεντρικής οριενταλιστικής οπτικής, κατατάσσει την ΕΣΣΔ ως κάτι το ξένο προς τις ευρωπαϊκές αξίες του ανθρωπισμού και του πολιτισμού, η υμνολογία (και ο εκλεκτικισμός) των οποίων διατρέχει όλο το εγχειρίδιο. Το σχήμα αυτό μπορεί συνοπτικά να εκφραστεί ως εξής: η Ρωσία από το 1917 και μετά, υπό το κομμουνιστικό καθεστώς των μπολσεβίκων παύει να είναι (ή να ανήκει στην) Ευρώπη και να συμμερίζεται τις ευρωπαϊκές ανθρωπιστικές αξίες του δυτικού πολιτισμού, ο οποίος είναι το ανώτερο παράδειγμα όλων των άλλων. Αντ' αυτού μετατρέπεται στο αντίθετό της υιοθετώντας, αντίστοιχα, τις αντίθετες αξίες προς τις ευρωπαϊκές:

«Κατά τη διάρκεια της τελευταίας γερμανικής επίθεσης η επαναστατική κυβέρνηση μετέθεσε την πρωτεύουσα του κράτους από την Πετρούπολη στη Μόσχα, ενέργεια την οποία επέβαλλαν οι περιστάσεις, αλλά και η οποία συμβόλιζε τη στροφή της Ρωσίας από την Ευρώπη στην Ασία».

Λ4 (2007-2022), σ. 95

«Η Οκτωβριανή Επανάσταση: Στη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου εκδηλώθηκε και η Ρωσική ή αλλιώς Οκτωβριανή Επανάσταση, που επέβαλε στη χώρα κομμουνιστικό καθεστώς, υπό την ηγεσία του Βλαντιμίρ Λένιν. Τη νύχτα της 25ης Οκτωβρίου 1917 Ρώσοι επαναστάτες, οι Μπολσεβίκοι, κατέλαβαν τα χειμερινά ανάκτορα στην Αγία Πετρούπολη. Ήταν το τέλος της αυτοκρατορικής εποχής και η αφετηρία της δημιουργίας της Σοβιετικής Ενωσης των Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 192

γ) Αναφορές σε λαό και σοβιέτ (επανάσταση σοσιαλιστική υποστηριζόμενη από τις λαϊκές μάζες)

Στο **Λ2 (1983-2007)** γίνεται για πρώτη φορά ξεκάθαρη αναφορά στις ευρείες λαϊκές μάζες των εργατών και αγροτών που συναινούν στην οκτωβριανή επανάσταση με πολλαπλούς τρόπους: φωτίζοντας τις κοινωνικές αιτίες που κινούν την επαναστατική ριζική αλλαγή, με αναφορές στην παλλαϊκότητα των αιτημάτων που εκφράζουν οι μπλοσεβίκοι έχοντάς τα ως πολιτική προμετωπίδα, αλλά και με άμεσες αναφορές στην ευρεία πολιτική υποστήριξη των μπολσεβίκων από την ρωσική κοινωνία (και για την επανάσταση του Φλεβάρη και για την οκτωβριανή):

«**Αυτές ακριβώς οι συνθήκες τον κάνουν να είναι ευαίσθητος δέκτης των διάφορων σοσιαλιστικών ιδεών που οι προπαγανδιστές διέδιδαν στους τόπους εργασίας [...]** Για πρώτη φορά **ευρύτατες λαϊκές μάζες, στις οποίες η επιρροή των σοσιαλιστών είναι έντονη, παίρνουν μέρος στον αγώνα κατά του τσαρικού καθεστώτος.** [...] Στο εσωτερικό της Ρωσίας η τσαρική τρομοκρατία δεν καταφέρνει να σπάσει **το επαναστατικό κίνημα.** Ο αριθμός των απεργών φτάνει **το εκατομμύριο** στη διάρκεια του 1912 και σε **1.272.000** το 1913. [...] Όλοι σχεδόν απαιτούν την υπογραφή ειρήνης, με οποιουδήποτε όρους, που θα τερμάτιζε τις συμφορές τους. **Με εξαίρεση τους Μπολσεβίκους, όλα τα άλλα πολιτικά κόμματα είχαν υποστηρίξει τη θέση της ρωσικής κυβέρνησης στον πόλεμο** [...] Οι ψίθυροι για ετοιμαζόμενο στρατιωτικό πραξικόπημα και η έλλειψη τροφίμων προκαλούν, από τον Ιανουάριο του 1917, απεργίες και διαδηλώσεις σε όλες τις μεγάλες πόλεις. **Οι Μπολσεβίκοι βρίσκονται στην πρωτοπορεία. Στα μέσα Φεβρουάριου οι διαδηλώσεις και οι απεργίες παίρνουν καθαρά επαναστατικό χαρακτήρα.** Στις 26 και 27 Φεβρουάριου (παλιό ημερολόγιο, 10-11 Μαρτίου νέο ημερολόγιο) οι επαναστάτες γίνονται κύριοι της Πετρούπολης και στις 28 ένα μέρος του στρατού ενώνεται μαζί τους. **Ενώ συμβούλια εργατών και στρατιωτών, τα Σοβιέτ, σχηματίζονται στις πόλεις, ο τσάρος Νικόλαος ο Β΄, έχοντας χάσει την υποστήριξη των στρατιωτικών ηγετών, αναγκάζεται να παραιτηθεί στις 2/15 Μαρτίου [...]** ποιος καθοδηγούσε αυτή την επανάσταση; **Από την άποψη των κοινωνικών δυνάμεων, δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ο αποφασιστικός ρόλος των εργατών.** Αυτοί ήταν η σιδερένια γροθιά της επανάστασης. [...] Από την αστική επανάσταση, στην **προλεταριακή επανάσταση. Εργατική διαδήλωση στους δρόμους της Πετρούπολης κάτω από τα εμβλήματα του κόμματος των Μπολσεβίκων** τον Ιούνιο του 1917. [...] Μπολσεβίκους να αναπτυχθούν περισσότερο και να αυξήσουν την επιρροή τους στις **λαϊκές μάζες. Στα μέσα του 1917 το κόμμα αριθμεί 100.000 μέλη και ουσιαστικά κυριαρχεί στα περισσότερα Σοβιέτ.** [...] Οι **λαϊκές κινητοποιήσεις** ενίσχυσαν το κόμμα των Μπολσεβίκων, που **τώρα μεταβάλλεται σε πρωταγωνιστή των πολιτικών πραγμάτων.** [...] Τη νύχτα της 25ης Οκτωβρίου (6 Νοεμβρίου) οι **ερυθροφρουροί και οι στρατιώτες που είχαν συνταχτεί με τους Μπολσεβίκους** γίνονται κύριοι όλων των στρατηγικών σημείων της Πετρούπολης, χωρίς να συναντήσουν αντίσταση. Την άλλη μέρα, 26 Οκτωβρίου (7 Νοεμβρίου) καταλαμβάνονται από τους Επαναστάτες τα χειμερινά ανάκτορα, έδρα της κυβέρνησης. Ενώ ο Κερένσκι καταφεύγει στο εξωτερικό, **η συνέλευση των Σοβιέτ, που σ' αυτήν έχουν την πλειοψηφία οι Μπολσεβίκοι, ανακηρύσσεται σε νόμιμη εξουσία** και ονομάζει ένα συμβούλιο αντιπροσώπων του λαού, που θα κυβερνούσε στο όνομά της. [...] Η **κατάληψη της εξουσίας από τους Μπολσεβίκους: Μια**

επιτυχημένη ενέργεια που υποστηρίζεται από τις μάζες αλλά που οργανώνεται από επαγγελματίες της επανάστασης».
Λ2 (1983-2007), σ. 122, 126-127, 129-132, 135

Ενώ, παρακάτω αναφέρεται και η πραγματοποίηση των λαϊκών αιτημάτων από την επαναστατική εξουσία, κάτι που εμμέσως τονίζει την αυθεντικότητά της ως προϊόν της κοινωνικής υποστήριξης που είχε η οκτωβριανή επανάσταση:

«Η νέα κυβέρνηση παίρνει αμέσως μια σειρά από επαναστατικά μέτρα που σκόπευαν να φέρουν κοντά στο νέο καθεστώς μεγάλες λαϊκές μάζες. Τα μέτρα αυτά, που δημοσιεύτηκ αν στα λεγόμενα “Νοεμβριανά διατάγματα”, έδιναν ριζοσπαστικές λύσεις στα προβλήματα του πολέμου, της διανομής των κτημάτων στους χωρικούς, της εθνικοποίησης των βιομηχανικών επιχειρήσεων και της ισότητας των διαφόρων εθνοτήτων της παλιάς ρωσικής αυτοκρατορίας στο πλαίσιο του νέου καθεστώτος. Με τα διατάγματα αυτά συνάπτεται αμέσως ειρήνη με τις Κεντρικές Δυνάμεις (Ειρήνη του Μπρεστ-Λιτόφσκ, 3 Μαρτίου 1918), οι αγροί των ευγενών και τα εκκλησιαστικά κτήματα εθνικοποιούνται χωρίς αποζημίωση ή προθεσμία και δίνονται αμέσως στους ακτήμονες χωρικούς. Οι βιομηχανικές επιχειρήσεις εθνικοποιούνται και τη διοίκησή τους αναλαμβάνουν τα τοπικά εργατικά Σοβιέτ. Οι διάφορες εθνότητες που ζούσαν στην αχανή ρωσική αυτοκρατορία αποκτούν πλήρη ισότητα και το νέο καθεστώς προχωρεί στην ίδρυση ενός πολυεθνικού κράτους».

Λ2 (1983-2007), σ. 136

Το Γ4 (1984-1991), έχοντας αναφέρει προηγουμένως (σ. 271-273) τις άθλιες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν για ευρεία κοινωνικά στρώματα στην προεπαναστατική τσαρική Ρωσία (και άρα, το ευρύ κοινωνικό έρεισμα των μπολσεβίκικων αιτημάτων/προταγμάτων), αναφέρει επίσης την κορύφωση της ταξικής πάλης μέσω απεργιών, διαδηλώσεων και εξεγέρσεων, την ύπαρξη των σοβιέτ και την υποστήριξη που έβρισκαν τα αιτήματα των μπολσεβίκων στην ρωσική κοινωνία, κάτι που οδήγησε στην αύξηση της πολιτικής επιρροής τους στις κοινωνικές μάζες και στην υποστήριξη/συμμετοχή τους στην οκτωβριανή επανάσταση:

«Στις 23 Φεβρουαρίου 1917 κηρύχτηκε μια απεργία που πολύ σύντομα γενικεύτηκε και αγκάλιασε ολόκληρο σχεδόν το ρωσικό λαό, από τους αστούς ως τους λιποτάκτες του πολέμου. Οι απεργοί οργάνωσαν μια Προσωρινή Επιτροπή και ταυτόχρονα οργανώθηκαν Τοπικά Συμβούλια (Σοβιέτ). Στο τέλος Φεβρουαρίου οι λαϊκές εξεγέρσεις διαδέχονταν η μια την άλλη: στις 6 Μαρτίου ο τσάρος παραιτήθηκε και σχηματίστηκε κυβέρνηση από φιλελεύθερους μεγαλοαστούς, η οποία έδωσε αμνηστία, παραχώρησε ατομικές ελευθερίες, προετοίμασε τη σύγκληση Συντακτικής Συνέλευσης, επέτρεψε τη λειτουργία των Σοβιέτ, αλλά δεν έκανε τίποτα για τη βελτίωση της κατάστασης των εξαθλιωμένων μαζών. Με την αμνηστία επέστρεψε στην Πετρούπολη ο Λένιν, που ήταν ηγέτης της αδιάλλακτης πτέρυγας του σοσιαλδημοκρατικού κόμματος (Μπολσεβίκοι). Οι εξεγέρσεις ξανάρχισαν πολύ σύντομα και μέσα σε ένα καθαρά επαναστατικό κλίμα εξαιτίας της εξαθλίωσης των μαζών. Καθώς η μια εξέγερση διαδεχόταν την άλλη, το οικονομικό και κοινωνικό σύστημα έδειχνε να εξαρθρώνεται. Ακριβώς τη στιγμή που η επαναστατικότητα των μαζών

κορυφώνονταν και ο Λένιν άρχιζε να αναδεικνύεται σε φυσικό ηγέτη της επανάστασης, οι πιστοί στο τσαρικό καθεστώς αξιωματικοί επιχειρήσαν στρατιωτικό πραξικόπημα (25 Αυγούστου 1917), το οποίο απέτυχε, γιατί συνάντησε την ένοπλη αντίσταση των Μπολσεβίκων. Ύστερα από προετοιμασία και ενώ το κράτος έμοιαζε να μη διαθέτει καμιά δύναμη, στις 24 Οκτωβρίου 1917 (6 Νοεμβρίου) οι “Ερυθροφρουροί” κατέλαβαν όλα τα στρατηγικά σημεία της πρωτεύουσας και η κυβέρνηση εξαφανίστηκε - η εξουσία ήταν πια στα χέρια των Μπολσεβίκων, οι οποίοι την επομένη (25 Οκτωβρίου /7 Νοεμβρίου), σχημάτισαν ένα Συμβούλιο των Αντιπροσώπων του Λαού, υπό την προεδρία του Λένιν».

Γ4 (1984-1991), σ. 273-274

Επίσης, όπως και στο Λ2 (1983-2007), και στο Γ4 (1984-1991) δίνονται συνοπτικά τα πρώτα μέτρα που εφάρμοσε η νέα επαναστατική εξουσία και τα οποία βρίσκονταν σε συμφωνία με τις προεπαναστατικές διακηρύξεις και τα λαϊκά αιτήματα:

«Η νέα εξουσία εδραιώθηκε σύντομα και έλαβε μέτρα για την αναδιοργάνωση του κράτους:

- οι βιομηχανικές επιχειρήσεις τέθηκαν υπό τον έλεγχο των εργατών
- οι μεγάλες ατομικές γαιοκτησίες και τα εκκλησιαστικά κτήματα δημεύθηκαν και δόθηκαν στις αγροτικές επιτροπές που είχαν σχηματιστεί στις επαρχίες
- οι εθνικές μειονότητες έλαβαν το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης
- εθνικοποιήθηκαν οι τράπεζες, τα μεταφορικά μέσα και τα μεγάλα εργοστάσια-
- άρχισαν διαπραγματεύσεις με τη Γερμανία για την υπογραφή ειρήνης».

Γ4 (1984-1991), σ. 274

Στο ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) είναι τόσο μικρό το απόσπασμα που καταλαμβάνει η αναφορά της οκτωβριανής επανάστασης, που δεν αναφέρονται οι κοινωνικές δυνάμεις που εκφράζουν οι μπολσεβίκοι, ωστόσο μπορεί με μια αρκετά διασταλτική έννοια να καταταχθεί εν μέρει σε αυτό το ερμηνευτικό σχήμα, λόγω της αναφοράς στα πρώτα φιλολαϊκά μέτρα που έλαβε η επαναστατική νέα εξουσία (υπονοώντας, ίσως εμμέσως, πως εξέφραζε τον ρωσικό λαό):

«Στη διάρκεια των αιματηρών συγκρούσεων του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου εκδηλώθηκε και η μεγάλη Ρωσική επανάσταση (1917), που ανέτρεψε το καθεστώς του τσάρου και εγκαθίδρυσε το πρώτο σοσιαλιστικό κράτος. Η ατομική ιδιοκτησία καταργήθηκε και όλη η γη, τα εργοστάσια, τα μεταλλεία κτλ. περιήλθαν στο κράτος».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011), σ. 250 (ίδια διατύπωση μετά την αναθεώρηση του 1997, σ. 207-208)

Ωστόσο, πέρα από αυτό, το ευσύνοπτο του αποσπάσματος (5 σειρές), για την γενικότερη περιγραφή ολόκληρης της οκτωβριανής επανάστασης αφήνει πολλές απορίες σχετικά με το τι είναι σοσιαλιστικό κράτος, πώς προέκυψε, γιατί πήρε αυτά τα μέτρα που πήρε, ποιοι τα ζητούσαν και υπό ποιες συνθήκες, ποιες ήταν οι κοινωνικές τάξεις που βρίσκονταν αντιμέτωπες κ.λπ., με συνέπεια να είναι αρκετά

θολό ως προς την ερμηνεία που προτείνει και να χαρακτηρίζεται από πολλές ασάφειες. Γι' αυτό και το εντάσσουμε σ' αυτό το ερμηνευτικό σχήμα μόνο διασταλτικά και έχοντας υπόψη τους παραπάνω περιορισμούς.

Στο **Γ5 (1991-2006)** πάλι υπάρχουν αρκετά σημεία που αναφέρουν την οξυμένη ταξική πάλη στη Ρωσία στις αρχές του 20ού αιώνα και την αυξημένη κοινωνική υποστήριξη που έλαβαν οι Μπολσεβίκοι στην πορεία τους προς την πραγματοποίηση της οκτωβριανής επανάστασης:

«Σε πολλές πόλεις οργανώθηκαν διαδηλώσεις και εξεγέρσεις με οικονομικά και πολιτικά αιτήματα το 1905 και το 1906, που, παρά την καταστολή τους από το στρατό, αποτέλεσαν τη “γενική δοκιμή της επανάστασης” [...] θεμελίωσαν την ιδέα της λαϊκής επανάστασης για μια ριζική κοινωνική μεταρρύθμιση. Από το Δεκέμβριο του 1916 οι εκδηλώσεις διαμαρτυρίας έγιναν συχνότερες και το **Φεβρουάριο του 1917 πήραν επαναστατικό χαρακτήρα** στις μεγάλες πόλεις με συμμετοχή και στρατιωτικών μονάδων [...] είχε **στόχο τη μεταβίβαση της εξουσίας στα Σοβιέτ, τη διανομή της γης στους αγρότες και την έξοδο της Ρωσίας από τον πόλεμο**. Η παρουσία του Λένιν στη Ρωσία ενίσχυσε την κίνηση των **Μπολσεβίκων**, που από το **Μάιο του 1917 κυριάρχησαν στις εργατικές οργανώσεις** [...] οι **Μπολσεβίκοι αύξησαν τη δύναμή τους και την επιρροή τους στις λαϊκές μάζες**».
Γ5 (1991-2006), σ. 309-311

«**Πολλοί οραματίζονταν έναν άλλο κόσμο** [...] Στο χώρο της πολιτικής την αντίληψη αυτή εξέφραζαν τα διάφορα σοσιαλιστικά κόμματα ή κινήματα. Πολιτικός στόχος τους ήταν η δημιουργία μιας κοινωνίας όπου δε θα είχε θέση η εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο. Την αρχή για μια σειρά από επαναστάσεις που συγκλόνισαν τον κόσμο κατά τον 20ό αιώνα έκανε η **Οκτωβριανή επανάσταση των Μπολσεβίκων στη Ρωσία (1917)** [...] Τις **αναρίθμητες σκόρπιες φωνές διαμαρτυρίας**, που κατέληγαν στο αίτημα “**ψωμί, καλύτερες συνθήκες εργασίας, γη για καλλιέργεια**”, τις ένωσαν οι μπολσεβίκοι, με ηγέτη το Λένιν, και τις μετέτρεψαν σε εξουσία [...] Η άμεση απήχηση της ρωσικής επανάστασης ήταν συγκλονιστική. Από την **Καραϊβική έως την Απω Ανατολή έβαλε τη σφραγίδα της σε οργανώσεις, κινήματα, κόμματα**. Άνθρωποι χωρίς πολιτική παιδεία, χειρώνακιες με στενότατο ορίζοντα δράσης οραματίζονταν ότι μετατρέπονται σε δημιουργούς της ιστορίας. Ο κόσμος τους μεγάλωνε εκπληκτικά. Ο στόχος των μπολσεβίκων, να γίνει η επανάστασή τους η αρχή μιας παγκόσμιας ανατροπής που θα έφερνε στην εξουσία τους προλετάριους, φαινόταν να πραγματώνεται».
ΚΛ7 (2001-2014), σ. 99

Ωστόσο, στο **ΚΛ7 (2001-2014)**, αν και αναφέρεται η λαϊκή υποστήριξη στην οκτωβριανή επανάσταση και στους μπολσεβίκους, ενδιαφέρον έχει η χρήση της λέξης «επιβολής» για το κομμουνιστικό καθεστώς που εγκαθιδρύεται μετά από αυτήν. Η έννοια της «επιβολής» παραπέμπει σε κάτι που προκύπτει «από τα πάνω» και αναγκαστικά και, έτσι, μετριάξει την λαϊκή υποστήριξη και συμμετοχή, ενώ διασταλτικά μπορεί να παραπέμπει ακόμα και σε πραξικοπηματικές διαδικασίες δίχως την κοινωνική στήριξη, συμμετοχή ή τουλάχιστον συναίνεση:

«Την αρχή για μια σειρά από επαναστάσεις που συγκλόνισαν τον κόσμο κατά τον 20ό αιώνα έκανε η Οκτωβριανή επανάσταση των Μπολσεβίκων στη Ρωσία (1917). Ο τρόπος που οργανώθηκε και το καθεστώς που επέβαλε (κομμουνιστικό) αποτέλεσαν αργότερα το πρότυπο για το ένα τρίτο, περίπου, του πλανήτη».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 99

Πρόκειται, θεωρούμε, για μια αφηγηματική γραμμή που τείνει να διαχωρίσει κατά το μάλλον ή ήττον τα άμεσα αιτήματα της οκτωβριανής επανάστασης από τον κομμουνιστικό μετασχηματισμό της πρώην τσαρικής χώρας-κοινωνίας· οιονεί διαχωρίζοντας, δηλαδή, την διαδικασία της οκτωβριανής επανάστασης (που είχε ρητώς την κοινωνική στήριξη) από την ΕΣΣΔ του μεσοπολέμου (που πιθανώς επιβλήθηκε με την μορφή αυτή «από τα πάνω» και χωρίς την κοινωνική στήριξη).

«Το 1915 ξέσπασε το πρώτο απεργιακό κύμα και η βίαιη καταστολή του απλώς χειροτέρευσε τον αναβρασμό [...] Συνάμα, για πρώτη φορά μάθαιναν το χειρισμό των όπλων και την αξία της οργάνωσης. Θα ήταν πολύ δύσκολο, όταν θα επέστρεφαν στα σπίτια τους, να δεχθούν ξανά το ζυγό των τσιφλικιάδων [...] Στα τέλη του 1916 και ακόμη περισσότερο στις αρχές του επόμενου χρόνου, οι πόλεις συγκλονίστηκαν από μαζικές απεργίες με αιτήματα πολιτικά όσο και οικονομικά. Το Μάρτιο ο τσάρος έστειλε το στρατό να καταστείλει τους ταραξίες στην πρωτεύουσα Πετρούπολη: εκείνος ενώθηκε με τους εξεγερμένους. Σκότωσαν όσους αξιωματικούς αντιστέκονταν και μοίρασαν όπλα στο λαό. Στις 13 Μαρτίου ο τσάρος Νικόλαος, εγκαταλελειμμένος από όλους, παρατήθηκε. Ανακηρύχθηκε η αβασίλευτη δημοκρατία. Η επαρχία απλώς ακολούθησε την πρωτεύουσα. Για την ανατροπή της μοναρχίας, την οποία κανένας μαζικός φορέας δεν υπερασπίστηκε, χρειάστηκαν λιγότεροι από διάκοσιοι νεκροί. Την εξουσία μοιράστηκαν η μεταρρυθμιστικών τάσεων Προσωρινή Κυβέρνηση και τα ριζοσπαστικά εργοστασιακά συμβούλια (στα ρωσικά, “σοβιέτ”), τα οποία ξεφύτρωναν τώρα παντού, ακολουθώντας το σοβιέτ της Πετρούπολης. Στο τελευταίο πρωταγωνιστούσαν οι μπολσεβίκοι. [...] Η κυρίαρχη αριθμητικά ομάδα, οι χωρικοί, ήθελε ειρήνη (δεκαπέντε εκατομμύρια παιδιά της ήταν επιστρατευμένα) και διανομή των μεγάλων κτημάτων. Ακόμη μεγαλύτερη πολιτική βαρύτητα, όμως, είχαν οι εργάτες, οι οποίοι, προσπαθώντας να επιβιώσουν, με τα σοβιέτ είχαν αναλάβει το συντονισμό της παραγωγής και τη διεύθυνση των εργοστασίων στις πόλεις. Με ανάλογα όργανα έλεγχαν τους σιδηροδρόμους και τις τηλεπικοινωνίες, τα νεύρα δηλαδή του απέραντου κράτους, και είχαν διαβρώσει σε σημαντικό βαθμό το στρατό, τη μόνη δύναμη που ήταν ικανή να φράξει το δρόμο στην επανάσταση. [...] Ο δρόμος άνοιξε τότε για την επικράτηση των μπολσεβίκων. Συσπείρωσαν γύρω τους τις αριστερές πτέρυγες των υπόλοιπων σοσιαλιστικών κομμάτων κι επικράτησαν στην Πανρωσική Συνδιάσκεψη των Σοβιέτ. Στις πόλεις που παρέλυναν από απεργίες καταλάμβαναν τα διοικητικά κέντρα, τις τηλεπικοινωνίες και τα εργοστάσια. Συνάμα οι αγρότες καταλάμβαναν τη γη κι έδωχαν ή σκότωναν τους κτηματίες. Άστοχη και αναποτελεσματική αποδείχτηκε η προσπάθεια της κυβέρνησης να τούς αντιμετωπίσει με την καταστολή. Στις 7 Νοεμβρίου οι μπολσεβίκοι κατέλαβαν, σχεδόν χωρίς αντίσταση, την κεντρική εξουσία στην Πετρούπολη. Κηρύσσοντας αμέσως την ειρήνη και την παραχώρηση της γης στους αγρότες εξασφάλισαν την

υποστήριξη της συντριπτικής πλειοψηφίας στην ύπαιθρο. Εθνικοποιώντας τις τράπεζες κατέλαβαν επίσης τα νευραλγικά κέντρα της οικονομίας των πόλεων. Μέσα σε τρεις μήνες απέκτησαν τον έλεγχο της απέραντης χώρας».
Λ3 (2002), σ. 150-151

Στο Γ6 (2006-2022) αναφέρεται η σταδιακή άυξηση της λαϊκής υποστήριξης στους μπολσεβίκους στο μέτρο που επιδεινώνονται τα προβλήματα της χώρας και που τα αιτήματα του ρωσικού λαού βρίσκουν την πολιτική τους έκφραση στους μπολσεβίκους:

«οργανώθηκαν τα σοβιέτ, συμβούλια εργατών και στρατιωτών που ανέλαβαν την εξουσία στην πρωτεύουσα Πετρούπολη, στη Μόσχα και σε άλλες μεγάλες πόλεις. Στην πραγματικότητα, η εξουσία μοιραζόταν ανάμεσα στην προσωρινή κυβέρνηση και τα σοβιέτ. [...] Η προσωρινή κυβέρνηση αναγνώρισε κάποια ατομικά δικαιώματα, νομιμοποίησε τα σοβιέτ και προετοίμασε τη σύγκληση συνέλευσης για την κατάρτιση συντάγματος. Αρνήθηκε, ωστόσο, να ικανοποιήσει τα λαϊκά αιτήματα για απόσυρση της Ρωσίας από τον πόλεμο και αναδασμό της γης. Έτσι, η λαϊκή δυσαρέσκεια ενισχύθηκε. οι Ρώσοι κομμουνιστές, οι μπολσεβίκοι, με επικεφαλής τον ηγέτη τους Βλαντιμίρ Ίλιτ Ουλιάνοφ, γνωστό ως Λένιν, υποστήριζαν ότι έπρεπε να καταργηθεί η φιλελεύθερη προσωρινή κυβέρνηση, όλη η εξουσία να περάσει στα σοβιέτ, η γη να μοιραστεί στους αγρότες και η Ρωσία να αποσυρθεί αμέσως από τον πόλεμο [...] Καθώς τα προβλήματα οξύνονταν, οι μπολσεβίκοι κατάφεραν να κυριαρχήσουν, από τον Μάιο του 1917, στα σοβιέτ. Ιδιαίτερα ενισχυμένοι πλέον οργάνωσαν νέα επανάσταση στην Πετρούπολη (25 προς 26 Οκτωβρίου 1917), που επικράτησε και έμεινε γνωστή ως οκτωβριανή επανάσταση».
Γ6 (2006-2022), σ. 94-95

Ενώ, επίσης, αναφέρεται και η ικανοποίηση των λαϊκών αιτημάτων από την νέα σοσιαλιστική εξουσία:

«Αμέσως μετά την επικράτηση της επανάστασης, η νέα επαναστατική κυβέρνηση, με πρόεδρο τον Λένιν, αφαίρεσε από τους ιδιοκτήτες τους και έθεσε υπό τον έλεγχό της όλες τις μεγάλες οικονομικές μονάδες (μεγάλα αγροκτήματα, εργοστάσια, τράπεζες, μεταφορικά μέσα κ.ά.), ανέθεσε τη διοίκηση των εργοστασίων στα σοβιέτ των εργατών και των μεγάλων αγροκτημάτων στα σοβιέτ των αγροτών και αναγνώρισε το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης στις διάφορες εθνότητες της χώρας. Οι μπολσεβίκοι θεωρούσαν ότι η νέα σοσιαλιστική Ρωσία δεν είχε θέση στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, αφενός γιατί εκτιμούσαν ότι αυτός ήταν ιμπεριαλιστικός και από τις δύο πλευρές και αφετέρου επειδή έκριναν ότι όλες οι διαθέσιμες δυνάμεις θα έπρεπε να αφοσιωθούν στην ανασυγκρότηση της χώρας. Έτσι, η νέα κυβέρνηση απέσυρε τη Ρωσία από την Αντάντ υπογράφοντας με τη Γερμανία τη συνθήκη ειρήνης του Μπρεστ-Λιτόφσκ (3 Μαρτίου 1918), με την οποία σταματούσε ο γερμανορωσικός πόλεμος αλλά η Ρωσία υποχρεωνόταν να παραχωρήσει πολλά εδάφη της στη Γερμανία».
Γ6 (2006-2022), σ. 95

5. Για τον ρωσικό εμφύλιο που ακολούθησε (αξιολογικές κρίσεις για Λευκούς, ξένη στρατιωτική επέμβαση και συμμετοχή Ελλάδας σ' αυτήν)

Καμία αναφορά

Δεν υπάρχει αναφορά στον ρωσικό εμφύλιο πόλεμο στα εξής εγχειρίδια:

ΣΤ2 (1969-1973)

ΚΛ1 (1973)

Γ3 (1976-1984)

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)

Στο **ΚΛ7 (2001-2014)** δεν αναφέρεται η ιμπεριαλιστική εκστρατεία, αν και αναφέρεται ο βασικός στόχος των καπιταλιστικών χωρών σχετικά με την νέα επαναστατική εξουσία που πραγματοποίησε την οκτωβριανή επανάσταση:

«**Στόχος των καπιταλιστικών χωρών ήταν να υπονομεύσουν το νέο καθεστώς στη Ρωσία και στη συνέχεια να το ανατρέψουν**».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 100-101

Στο **Λ3 (2002)** η αναφορά στον ρωσικό εμφύλιο πόλεμο, στην συγκεκριμένη ενότητα, γίνεται μόνο μέσω μιας φράσης στο χρονολόγιο της σ. 149 όπου καταγράφεται το αποτέλεσμα του, χωρίς όμως να υπάρχει κάποια επεξήγηση στην κύρια αφήγηση, ούτε κάποια νύξη στην ιμπεριαλιστική εκστρατεία βοήθειας των Λευκών και ανατροπής των μπολσεβίκων:

«1920: **Οι Κόκκινοι νικάνε τους Λευκούς στο Ρωσικό Εμφύλιο Πόλεμο**».

Λ3 (2002), σ. 149

Αυτό είναι αρκετά παράξενο, υπό την έννοια ότι στο συγκεκριμένο εγχειρίδιο υπάρχουν εκτεταμένες αναφορές στον φόβο που προκάλεσε στις ευρωπαϊκές δυνάμεις η επικράτηση της οκτωβριανής επανάστασης και στην προσπάθεια απομόνωσης της ΕΣΣΔ με την δημιουργία μιας *ασπίδας από αντικομμουνιστικά κράτη-καθεστώτα* στον άμεσο περίγυρό της (βλ. σ. 156) με απτό παράδειγμα τις επηρεασμένες από την οκτωβριανή επανάσταση επαναστάσεις που ξέσπασαν στην Ευρώπη μετά το τέλος του Α΄ Π.Π. (βλ. σ. 152). Υπάρχει, ωστόσο, σχετική αναφορά στην ενότητα για τον Εθνικό Διχασμό, όπου η ελληνική συμμετοχή αναφέρεται, αλλά όχι ο στόχος και ο χαρακτήρας της εκστρατείας:

«Ο πόλεμος ποτέ δεν έγινε δημοφιλής και η αποστολή ελληνικών δυνάμεων στην **Ουκρανία και τη Μικρά Ασία, το 1919, προκάλεσε αντικρουόμενα αισθήματα**».

Λ3 (2002), σ. 154

Τέλος, ο ρωσικός εμφύλιος απουσιάζει και από το **ΣΤ7 (2012-2022)**.

α) αναφορά εκστρατείας ως συμβολή στην αντίσταση των Λευκών

«Μετά την συνθήκη του Μπρέστ Λιτόφσκ οι Σύμμαχοι έθεώρησαν τούς Ρώσους ως έχθρους των. Έστειλαν μάλιστα ολίγα έλληνογαλλικά στρατεύματα εις τήν Ούκρανίαν, διά νά βοηθήσουν εκείνους πού άνθίσταντο έναντίον τών

μπολσεβίκων αυτό όμως ενίσχυσε τους κομμουνιστές ήγέτας, διότι τους έδωσε το έπιχείρημα ότι προήσπιζον τήν χώραν των από ξένην εισβολήν».

Γ1 (1966-1976), σ. 224

«Η κομμουνιστική κυβέρνησις, αποβλέπουσα εις έδραίωσιν τής θέσεώς της, δεδομένου ότι εις όλην σχεδόν τήν χώραν έξεδηλώθησαν άντικομμουνιστικά κινήματα, υπέγραψε συνθήκην ειρήνης (του Μπρέστλιτόφσκ) μετά τής Γερμανίας και Αύστρουγγαρίας τήν 3ην Μαρτίου 1918. Απερίσπαστος, έν συνεχεία, έπεδόθη εις τήν καταστολήν των άντικομμουνιστικών κινήμάτων. Ή Αντάντ και οι σύμμαχοί της άπεφάσισαν, μετά τήν λήξιν του πολέμου, νά έλθουν εις βοήθειαν των άντικομμουνιστικών δυνάμεων».

Γ2 (1969), σ. 20

Στο Λ4 (2007-2022) δεν προσδιορίζεται ο λόγος της ξένης επέμβασης και του εμφυλίου πολέμου, παρά μόνο μέσω των αντιδράσεων που εκφράστηκαν στην μπολσεβίκικη πολιτική και της ανάγκης αντιμετώπισής τους από τη νέα επαναστατική εξουσία. Ενώ, η εστίαση δίνεται στο γεγονός ότι μέσα από αυτή την διαδικασία οι μπολσεβίκοι σκλήρυναν τη στάση τους και εγκαθίδρυσαν ένα μονοκομματικό αυταρχικό αντιδημοκρατικό καθεστώς. Το παρακάτω απόσπασμα είναι αρκετά θολό και ασαφές στην δομή της αιτιότητας που προτείνει, καθώς αρκετά τα αφήνει δίχως αιτιακή σχέση, παρά μόνο με περιγραφική-γεγονοτολογική και χρονολογικά δεδομένη. Εντούτοις, το κατατάσσουμε εδώ σύμφωνα με το παραπάνω σκεπτικό της μη εστίασης στο γιατί έγινε ο εμφύλιος στη Ρωσία, αλλά στο ότι κατέληξε στην αυταρχικότητα του μπολσεβίκικου καθεστώτος, κάτι που παραπέμπει στο ότι εμμέσως δικαιολογείται και η εκστρατεία ως νόμιμη άμυνα του δυτικού κόσμου για την υπεράσπιση της δημοκρατίας και των φιλελεύθερων αξιών:

«Οι μέθοδοι που χρησιμοποίησαν οι ηγέτες της Ρωσικής Επανάστασης, σύμφωνες με την κομμουνιστική ιδεολογία, δε σημείωσαν την επιθυμητή επιτυχία. Η επαναστατική ηγεσία είχε υποσχεθεί την ειρήνη, τη διανομή των γαιών και την αυτοδιάθεση των λαών της προεπαναστατικής Ρωσικής Αυτοκρατορίας, χωρίς όμως να είναι τελικά διατεθειμένη να συμβάλει στον διαμελισμό της χώρας. Προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι αντιδράσεις που εκδηλώθηκαν — κατά μείζονα μάλιστα λόγο αφότου η Ρωσία έγινε πεδίο εμφύλιων συγκρούσεων και εξωτερικών επεμβάσεων από τους πρώην συμμάχους της — το επαναστατικό καθεστώς σκλήρυνε τη στάση του. Ως θεωρητικός της Ρωσικής Επανάστασης, ο Βλαδίμηρος Ουλιάνοφ (Λένιν), εν όψει των κινδύνων που απειλούσαν την επανάσταση, καθόρισε την τακτική που προσφερόταν για την εξουδετέρωσή τους. Τα πολιτικά κόμματα, που αντανάκλούσαν τις διάφορες κοινωνικές τάξεις και τα συμφέροντά τους, δεν είχαν πια θέση στη διακυβέρνηση της χώρας και καταργήθηκαν, με εξαίρεση το Κομμουνιστικό Κόμμα, που τέθηκε και αυτό υπό την πολιτική κηδεμονία της κομμουνιστικής επαναστατικής ηγεσίας».

Λ4 (2007-2022), σ. 95

Ουσιαστικά, πρόκειται για μια πιο ραφιναρισμένη και μετριασμένη απόχρωση-εκδοχή του ίδιου ερμηνευτικού σχήματος της «αντίστασης και της νόμιμης άμυνας»

στην οποία συνδράμουν οι δυτικοί, να μην ως ξένη επέμβαση, αλλά με δημοκρατικό σκοπό.

β) αναφορά εκστρατείας ως μόχλευση/υποδαύλιση του εμφυλίου από τις δυτικές δυνάμεις

Στο Γ5 (1991-2006) εμμέσως υπονοείται η υποδαύλιση/μόχλευση του ρωσικού εμφυλίου πολέμου από τις δυτικές δυνάμεις, καθώς αναφέρεται πρώτα η εκστρατεία τους για την ανατροπή του καθεστώτος και έπειτα ο εμφύλιος: σαν, δηλαδή, έστω και χρονικά ο εμφύλιος να ακολουθεί την επέμβαση των δυτικών δυνάμεων, σαν η επέμβαση των δυτικών δυνάμεων να προκαλεί τον ρωσικό εμφύλιο. Επίσης, δεν αναφέρεται ξεκάθαρα ο λόγος που ήθελαν οι δυτικές δυνάμεις να ανατρέψουν το σοσιαλιστικό καθεστώς που εγκαθίδρυσε η οκτωβριανή επανάσταση μέχρι του σημείου να πραγματοποιήσουν στρατιωτική επέμβαση, ειδικά στο τέλος του Α΄ Π.Π. με τα εκατομμύρια θύματα που προκάλεσε. Γι' αυτό και κατατάσσουμε το απόσπασμα σ' αυτό το σχήμα διασταλτικά, αφού και η περιορισμένη έκταση του αποσπάσματος-αναφοράς το καθιστά αρκετά ασαφές:

«Η αποστολή εκστρατευτικών σωμάτων από τις δυτικές Δυνάμεις (1918-1921) για την ανατροπή το νέου καθεστώτος δεν είχε αποτέλεσμα, ο εμφύλιος όμως πόλεμος, που συνεχίστηκε τρία χρόνια, ως το 1921, έληξε με την οριστική επικράτηση των Μπολσεβίκων, αλλά και με τρομακτικές απώλειες σε ανθρώπινα θύματα (ένα εκατομμύριο νεκροί)».

Γ5 (1991-2006), σ. 311-312

γ) αναφορά εκστρατείας (ως ωμή και άδικη ιμπεριαλιστική παρέμβαση) στην ΕΣΣΔ για την ανατροπή της

«θυμίζουμε ότι οι Αγγλογάλοι είχαν οργανώσει το 1919 και την ουκρανική εκστρατεία, για να ενισχύσουν εκεί τις αντεπαναστατικές, αντισοβιετικές δυνάμεις [...] οι Μπολσεβίκοι [...] Μα, κι αυτοί έκαναν τη δική τους εξωτερική πολιτική. Και δεν είχαν λόγους να ευνοούν τους Έλληνες, που συνεκστράτευαν με τους ιμπεριαλιστές το 1919 στην Ουκρανία».

ΚΛ2 (1984), σ. 304, 403

«Οι πλούσιοι χωρικοί, οι κουλάκοι, κρύβουν τα τρόφιμα για να τα πουλήσουν στη μαύρη αγορά. Οι κάτοικοι των πόλεων πεινούν. Η «λευκή τρομοκρατία» προετοίμαζε την αντεπανάσταση και το νέο καθεστώς, εάν ήθελε να επιζήσει, έπρεπε να την αντιμετωπίσει. Ο εμφύλιος πόλεμος και η ξένη επέμβαση: Οι σύμμαχοι, Γάλλοι, Άγγλοι και Ιάπωνες, επειδή φοβόντουσαν μια ενδεχόμενη διάδοση των ιδεών των Μπολσεβίκων στις ευρωπαϊκές και ασιατικές χώρες και ενδιαφέρονταν για τη διατήρηση της ρωσικής αγοράς, αποφασίζουν να επέμβουν ανοιχτά στα εσωτερικά της Ρωσίας και στέλνουν εκστρατευτικά σώματα (Αύγουστος 1918), (οι Γάλλοι στην Οδησσό, οι Άγγλοι στο Μουρμάνσκ και στον Αρχάγγελο και οι Ιάπωνες στο Βλαδιβοστόκ). Σκοπός αυτών των εκστρατευτικών σωμάτων ήταν η ενίσχυση των διαφόρων αντεπαναστατικών κινημάτων που είχαν εκδηλωθεί σε αρκετά σημεία της Ρωσίας».

Λ2 (1983-2007), σ. 136, 139-140

«η εδραίωση της εξουσίας των Μπολσεβίκων δεν ήταν εύκολη υπόθεση. Η αντιμετώπιση των αντιπάλων και της ξένης επέμβασης έθεσε σε κίνδυνο την επανάσταση, ο εμφύλιος πόλεμος που ακολούθησε ήταν ιδιαίτερα σκληρός και τα μέτρα για ανόρθωση της οικονομίας δεν ήταν δυνατό να αποδώσουν αμέσως».

Γ4 (1984-1991), σ. 274

Ενώ στην πηγή της σ. 275 αναφέρεται το εξής:

[πηγή]

«Όταν οι Μπολσεβίκοι υπέγραψαν ταπεινωτική ειρήνη με τη Γερμανία και έλαβαν τα πρώτα σοσιαλιστικά μέτρα, πρώην τσαρικοί αξιωματικοί οργάνωσαν Αντεπανάσταση, που έφερε σε δύσκολη θέση το νέο καθεστώς, αφού ο αντεπαναστατικός στρατός κατέλαβε το μεγαλύτερο μέρος της χώρας. Με τη λήξη του Πρώτου Παγκόσμιου πολέμου, Αγγλία και Γαλλία επέμβηκαν στρατιωτικά υπέρ της Αντεπανάστασης. Το καθεστώς των Μπολσεβίκων έλαβε μέτρα που θύμιζαν την τρομοκρατία στη Γαλλική Επανάσταση».

Γ4 (1984-1991), σ. 275

Βέβαια, στο Γ4 (1984-1991) δεν αναφέρεται η συμμετοχή της Ελλάδας σε αυτήν την ιμπεριαλιστική επέμβαση στον ρωσικό εμφύλιο πόλεμο, όπως γίνεται σε άλλα εγχειρίδια· πράγμα περίεργο για την συνολικά προοδευτική οπτική του βιβλίου και την τάση του για μη αποσιωπήσεις.

«Ο εμφύλιος πόλεμος και η ξένη επέμβαση: Λίγο αργότερα ξέσπασε εμφύλιος πόλεμος ανάμεσα στους οπαδούς του τσάρου και τους υποστηρικτές της επανάστασης. Οι χώρες της Αντάντ, ανάμεσά τους και η Ελλάδα, συμμετείχαν στον πόλεμο υποστηρίζοντας τους τσαρικούς (εκστρατεία στην Ουκρανία). Οι συγκρούσεις έληξαν το 1921, με την επικράτηση των μπολσεβίκων. [...] επιθυμία των Δυνάμεων να εγκλωβίσουν το νέο σοβιετικό καθεστώς της Ρωσίας».

Γ6 (2006-2022), σ. 95, 97

δ) αναφέρεται η συμμετοχή της Ελλάδας και πώς (για ποιο λόγο έγινε);

δ1) Για βοήθεια και άμυνα έναντι της κομμουνιστικής απειλής:

«Μετά την συνθήκη του Μπρέστ Λιτόφσκ οι Σύμμαχοι έθεώρησαν τούς Ρώσους ως έχθρους των. Έστειλαν μάλιστα ολίγα έλληνογαλλικά στρατεύματα εις τήν Ούκρανίαν, διά νά βοηθήσουν εκείνους πού άνθίσταντο έναντίον τών μπολσεβίκων αυτό όμως ένίσχυσε τούς κομμουνιστάς ήγέτας, διότι τούς έδωσε τό έπιχείρημα διτ προήσπιζον τήν χώραν των από ξένην εισβολήν [...] Ολίγους μήνας μετά την κατάπαυσιν τών έχθροπραξιών οί Σύμμαχοι, μέ γαλλικήν πρωτοβουλίαν, άνέλαβον έκστρατείαν κατά τών Μπολσεβίκων εις Ούκρανίαν, οπού ειχον έκραγή άντεπαναστατικά κινήματα υπό τήν άρχηγίαν του τσαρικού άξιωματικού Ντενίκιν. 'Η χώρα μας ως ύποστάσα ολίγας θυσίας προσεκλήθη από τούς Συμμάχους νά στείλη έν σώμα στρατού εις ένίσχυσιν του μετώπου τής

Ουκρανίας. Πράγματι τον Ιανουάριον του 1919 ο πρωθυπουργός **Βενιζέλος** έστειλεν εκεί δύο έκλεκτάς μεραρχίας. **Ὁ στρατός μας έπολέμησε γενναίως επί τρίμηνον εἰς Ὀδησσόν, Χέρσωνα καί Σεβαστούπολιν καί μετά τήν επικράτησιν τών Μπολσεβίκων επέστρεψεν εἰς Ελλάδα».**

Γ1 (1966-1976), σ. 224, 229-230

«Ἡ Ἀντάντ καί οἱ σύμμαχοί της ἀπεφάσισαν, μετά τήν λήξιν τοῦ πολέμου, νά ἔλθουν εἰς βοήθειαν τών ἀντικομμουνιστικῶν δυνάμεων. Ἡ Ἑλλάς ἐκλήθη νά μετάσχη τῆς εκστρατείας. Τάς ἀρχάς του 1919, **σῶμα ἑλληνικοῦ στρατοῦ (υποστράτηγος Νίδερ Κων.)** ἐκ δύο μεραρχιῶν ἀπεστάλη, μετά γαλλικῶν δυνάμεων, εἰς **Ουκρανίαν».**

Γ2 (1969), σ. 20

δ2) Για παροχή ανταλλαγμάτων και επίτευξη εϋνοιας από Μ. Δυνάμεις:

«**Συμμετοχή ελληνικής στρατιωτικῆς δυνάμης στην ουκρανική εκστρατεία, που ὀργάνωσαν οἱ ἀγγλογάλλοι ἐναντία στην επικράτηση τῶν Μπολσεβίκων, το 1919 [...] ελληνική μεραρχία** εἶχε συμπράξει με τοὺς ἀγγλογάλλους στην ἀντισοβιετικὴ τοὺς εκστρατεία στην Ουκρανία το 1919 [...] Ἕλληνες, που συνεκστράτευσαν με τοὺς ἰμπεριαλιστὲς το 1919 στην Ουκρανία».

ΚΛ2 (1984), σ. 351, 357, 361, 403

«Προηγουμένως **ἡ κυβέρνηση Βενιζέλου, για να επιτύχει τὴν εϋνοϊκὴν στάση τῶν δυτικῶν συμμάχων** ἀπέναντι στα ἑλληνικά αιτήματα που ἀφορούσαν τὴ Μ. Ἀσία καὶ τὴ Θράκη, εἶχε δεχτὴ νὰ στείλει ἑλληνικὸ στρατὸ στην εκστρατεία που ἔκαναν οἱ δυτικοὶ στην Ουκρανία ἐναντίον τοῦ νέου σοβιετικοῦ καθεστώτος (Φεβρουάριος-Μάρτιος 1919). Ἡ ἐνέργεια αὐτὴ τῆς ἑλληνικῆς κυβέρνησης προδιέθεσε **δυσμενῶς τοὺς Σοβιετικοὺς** ἀπέναντι στοὺς Ἕλληνες τῆς Ν. Ρωσίας καὶ στην παρουσία ἑλληνικῶν στρατευμάτων στη Μ. Ἀσία».

Λ2 (1983-2007), σ. 92-95

«**Ὁ ἐμφύλιος πόλεμος καὶ ἡ ξένη ἐπέμβαση:** Λίγο ἀργότερα **ξέσπασε ἐμφύλιος πόλεμος** ἀνάμεσα στοὺς ὀπαδοὺς τοῦ τσάρου καὶ τοὺς ὑποστηρικτὲς τῆς ἐπανάστασης. **Οἱ χώρες τῆς Ἀντάντ, ἀνάμεσά τοὺς καὶ ἡ Ελλάδα, συμμετείχαν στον πόλεμο ὑποστηρίζοντας τοὺς τσαρικοὺς (εκστρατεία στην Ουκρανία).** Οἱ συγκρούσεις ἔληξαν το 1921, με τὴν επικράτηση τῶν μπολσεβίκων [...] **ὁ Βενιζέλος, θέλοντας να ὑποστηρίξει τις παραπάνω διεκδικήσεις, έστειλε ἑλληνικὸ στρατὸ στην εκστρατεία τῆς Ἀντάντ ἐναντίον τῶν μπολσεβίκων».**

Γ6 (2006-2022), σ. 95, 100

Στο **Λ4 (2007-2022)** αναφέρεται ἡ ἑλληνικὴ συμμετοχὴ στην ἰμπεριαλιστικὴ εκστρατεία ὡς ὅρος για τὴν *ενίσχυση τῆς διαπραγματευτικῆς σχέσης τῆς χώρας*, ἐνῶ ἀντιθέτως ἡ ἐστίαση δίνεται στην *οργὴ τῶν μπολσεβίκων ἐναντίον τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων τῆς νότιας Ρωσίας* με συνέπεια *πολλοὶ Ἕλληνες να πέσουν θύματα τῶν μπολσεβίκων*. Πρόκειται ἐδῶ για ἓνα σχῆμα, δηλαδή, το ὁποῖο ἀναφέρει τὴν ἑλληνικὴ συμμετοχὴ στην εκστρατεία χωρὶς να ἐστιάζει σ' αὐτήν, ἀλλὰ στα ὑποτιθέμενα ἀντίποινα λόγω αὐτῆς ἀπὸ τὴν μεριά τῶν μπολσεβίκων [ἀντικομμουνιστικὴ ὀπτική:

θύματα Έλληνες από τους κομμουνιστές χωρίς προσδιορισμό των αιτιών και της συγκεκριμένης ιστορικής συνθήκης-πλαίσου]:

«Για την ενίσχυση της διαπραγματευτικής θέσης της χώρας ο Βενιζέλος έθεσε στη διάθεση της Γαλλίας και της Αγγλίας το Α΄ Σώμα Στρατού (δύο από τις τρεις μεραρχίες του), για να λάβει μέρος στον πόλεμο κατά των Μπολσεβίκων στην Ουκρανία τους πρώτους μήνες του 1919. Η ελληνική συμμετοχή στη συμμαχική εκστρατεία εναντίον των Μπολσεβίκων έστρεψε την οργή των τελευταίων εναντίον των ελληνικών κοινοτήτων της νότιας Ρωσίας, οι οποίες πλήρωσαν βαρύτατο τίμημα: πολλοί Έλληνες έπεσαν θύματα των Μπολσεβίκων, ενώ πολλοί περισσότεροι κατέφυγαν πρόσφυγες στην Ελλάδα και στον Πόντο».
Λ4 (2007-2022), σ. 88-89

Συγκριτική Ανάλυση και Μετασχηματισμός των ερμηνευτικών σχημάτων

Μετά από την καταγραφή των παραθεμάτων στα ερμηνευτικά σχήματα κάθε ερευνητικού ερωτήματος που θέσαμε για την θεματική κατηγορία της Οκτωβριανής Επανάστασης, προχωράμε τώρα στην συγκριτική τους ανάλυση, ώστε να αναδειχθούν οι μετασχηματισμοί τους για την εξεταζόμενη περίοδο 1967-2022. Μέσα από την εικόνα του πώς διομορφώνονται τα ερμηνευτικά σχήματα για κάθε ερευνητικό ερώτημα θα αναδειχθεί η συνολική εικόνα για το πώς διαμορφώνεται το γενικό αφήγημα της κατηγορίας στα σχολικά εγχειρίδια όλης της εξεταζόμενης περιόδου και στο πώς αυτό μετασχηματίζεται στις διάφορες χρονικές περιόδους εντός της.

Κατ' αρχάς, υπάρχουν εγχειρίδια που δεν αναφέρουν τίποτα για την οκτωβριανή επανάσταση (πλήρης αποσιώπηση). Αυτά είναι σχεδόν τα μισά εγχειρίδια του Δημοτικού, ενώ και τα υπόλοιπα αναφέρουν την οκτωβριανή επανάσταση στο περιθώριο: είτε σε λίγες σειρές στην κύρια αφήγηση, είτε εκτός κύριας αφήγησης και μονάχα σε πηγή ή μικρό προαιρετικό παράθεμα. Η πλήρης αποσιώπηση στα βιβλία του Δημοτικού γίνεται κατά τις χρονικές περιόδους 1967-1969, 1974-1989 και 2006-2007. Δηλαδή, η οκτωβριανή επανάσταση αποτελεί περιεχόμενο για τα εγχειρίδια του Δημοτικού κυρίως από την δεκαετία του 1990 και μετά, ενώ πιο πριν κυρίως απουσιάζει.

Όσον αφορά το 1ο ερευνητικό ερώτημα, που αφορούσε τον όρο-ερμηνεία που χρησιμοποιείται για την οκτωβριανή επανάσταση, ο όρος (α) «πραξικόπημα» χρησιμοποιείται ξεκάθαρα μόνο εντός της χουντικής περιόδου, σε ένα εγχειρίδιο του 1969. Σε ένα, επίσης, εγχειρίδιο της περιόδου 1966-1976 αναφέρεται ως (β) «ανάληψη της εξουσίας» (απλή εναλλαγή εξουσίας).

Στα υπόλοιπα εγχειρίδια της περιόδου 1967-2022 που αναφέρονται στην οκτωβριανή επανάσταση (11) χρησιμοποιείται ο όρος (γ) «επανάσταση» με τα προσδιοριστικά του: είτε «ρωσική», είτε «οκτωβριανή», είτε «σοσιαλιστική», που όμως σε όλα κυρίως από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και μετά δηλώνεται με τον ένα τρόπο (στον προσδιοριστικό όρο της επανάστασης) ή τον άλλο (από το πλαίσιο) ο χαρακτηρισμός της ως σοσιαλιστική-κομμουνιστική.

Ωστόσο, ορισμένα εγχειρίδια που ανήκουν σε αυτό το κυρίαρχο ερμηνευτικό σχήμα της αναφοράς της οκτωβριανής επανάστασης ως σοσιαλιστικής διαφέρουν από τον κανόνα ως προς το ότι υπερτονίζουν στην αφήγησή τους την έννοια της «επιβολής δια της βίας» του σοσιαλιστικού κράτους ή του κομμουνιστικού καθεστώτος μετά την οκτωβριανή επανάσταση. Ουσιαστικά, δεν διαφωνούν στο σοσιαλιστικό περιεχόμενο της επανάστασης, αλλά τονίζουν την έννοια της επιβολής και της βίας είναι σαν να ερμηνεύουν την επανάσταση και τον σοσιαλισμό ως κάτι το οποίο γίνεται καταναγκαστικά «από τα πάνω» δίχως τη λαϊκή συμμετοχή ή υποστήριξη και δίχως να εκφράζει τα λαϊκά συμφέροντα και αιτήματα, ως ξένο και αλλότριο προς αυτά. Τα εγχειρίδια στα οποία βρίσκεται αυτή η ερμηνευτική απόχρωση (εντός του ορισμού της επανάστασης ως σοσιαλιστικής) είναι 3 και η χρήση τους εκτείνεται από τη δεκαετία του 2000 και μετά, ενώ κυριαρχούν στα εν χρήσει εγχειρίδια από το 2007 και μετά, στα δύο εγχειρίδια δηλαδή του ίδιου επικεφαλής της συγγραφικής ομάδας.

Όσον αφορά το 2ο ερευνητικό ερώτημα που αφορούσε τη σχέση της οκτωβριανής επανάστασης με τον Α΄ Π.Π. και το θέμα της ανακωχής-ειρήνευσης διακρίνουμε δύο ερμηνευτικά σχήματα. Το ένα αναφέρει έμμεσα ή έμμεσα πως (α) το ξέσπασμα της οκτωβριανής επανάστασης είναι παραπροϊόν-ουρά του Α΄ Π.Π.: αυτό υπάρχει σε 8 εγχειρίδια και διατρέχει όλη σχεδόν την περίοδο 1967-2022 με ισχνότερη παρουσία του την δεκαετία του 1980, ενώ μια ακραία απόχρωση αυτού του σχήματος πως «το ξέσπασμα της οκτωβριανής επανάστασης απλώς και μόνο βοηθά την Γερμανία στον Α΄ Π.Π.» υπάρχει κυρίως μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970.

Το άλλο ερμηνευτικό σχήμα που τονίζει το (β) αντιπολεμικό φιλειρηνικό παράδειγμα της οκτωβριανής επανάστασης εμφανίζεται από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και υπάρχει σε 3 εγχειρίδια μέχρι σήμερα, με μειωμένη ένταση όμως σε σχέση με το πρώτο σχήμα που κυριαρχεί, ενώ στο εν χρήσει από το 2007 εγχειρίδιο του Λυκείου διακρίνεται ένα αντεστραμμένο σχήμα πως οι Μπολσεβίκοι ουσιαστικά ήθελαν κατά βάση την συνέχιση της εμπλοκής της Ρωσίας στον Α΄ Π.Π. και μόνο μετά, ως απότοκο της τετελεσμένης αρνητικής έκβασης του πολέμου, την επανάσταση.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 εμφανίζεται, επίσης, και η (γ) μοναδικότητα της οκτωβριανής επανάστασης που υπάρχει σε 7 εγχειρίδια με διαφορετική αιτιολογία: κυριαρχεί η αιτιολογία της (i) δημιουργίας του πρώτου σοσιαλιστικού κράτους στον κόσμο, ακολουθεί αυτή της (ii) μεγάλης επιρροής που είχε και της ελπίδας που έφερε για τους λαούς και τις εργατικές τάξεις, ενώ πιο ισχνή είναι αυτή της (iii) μεγάλης τομής που άνοιξε με πολλαπλό τρόπο στην ιστορία του 20ού αιώνα και της ανθρωπότητας.

Όσον αφορά το 3ο ερευνητικό ερώτημα που αφορούσε τα αίτια της οκτωβριανής επανάστασης (το γιατί έγινε), διακρίνονται τρία ερμηνευτικά σχήματα. Κατ' αρχάς, υπάρχουν 4 εγχειρίδια τα οποία δεν αναφέρουν (α) καθόλου αίτια, απλά περιγράφουν το ξέσπασμα της επανάστασης σχεδόν εκ του μηδενός. Αυτά είναι κυρίως την περίοδο της χούντας και μετά ξανά τα αίτια δεν αναφέρονται σε διάσπαρτα εγχειρίδια από τη δεκαετία του 1990 και ως σήμερα.

Το δεύτερο ερμηνευτικό σχήμα που τονίζει ως (β) αίτιο το αίτημα της ανακωχής στον Α΄ Π.Π. υπάρχει, επίσης, σε 4 εγχειρίδια, κυριαρχεί την περίοδο από το 1967 μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και επανεμφανίζεται σε μια μετριασμένη εκδοχή ξανά το 2007 στο εν χρήσει εγχειρίδιο του Λυκείου.

Το τρίτο σχήμα που τονίζει κυρίως τα (γ) κοινωνικοοικονομικά αίτια του ξεσπάσματος της οκτωβριανής επανάστασης εμφανίζεται όταν παύει το δεύτερο σχήμα, στα μέσα της δεκαετίας του 1980, και κυριαρχεί ως τα μέσα της δεκαετίας του 2000, βρισκόμενο συνολικά σε 6 εγχειρίδια. Ενώ, τέλος, από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 και μετά συνυπάρχουν, χωρίς κανένα να κυριαρχεί, και τα τρία προαναφερθέντα σχήματα: αυτό των καθόλου αιτίων, αυτό του βασικού αιτίου της ανακωχής λόγω του Α΄ Π.Π. και αυτό των βασικών κοινωνικοοικονομικών αιτίων.

Το ίδιο χρονικό μοτίβο στον μετασχηματισμό και την εναλλαγή των ερμηνευτικών σχημάτων εμφανίζεται και όσον αφορά το θέμα του 4ου ερευνητικού ερωτήματος που αφορούσε τον βαθμό της λαϊκής συμμετοχής-υποστήριξης που είχε η οκτωβριανή επανάσταση. Κατ' αρχάς, ένα πολύ περιθωριακό ερμηνευτικό σχήμα που αναφέρει την οκτωβριανή επανάσταση ως (α) πραξικόπημα υπάρχει σε ένα εγχειρίδιο της χούντας. Από κει και πέρα υπάρχουν δύο κυρίαρχα ερμηνευτικά σχήματα.

Το πρώτο, που την αποδίδει κυρίως στην (β) ικανότητα-επιδεξιότητα του Λένιν και των μπολσεβίκων βρίσκεται συνολικά σε 7 εγχειρίδια και κυριαρχεί κυρίως από το 1967 ως τα μέσα της δεκαετίας του 1980. Το δεύτερο, που εστιάζει στη (γ) λαϊκή συμμετοχή που είχαν οι μπολσεβίκοι και στην ευρεία υποστήριξη κοινωνικών στρωμάτων (αγροτών, εργατών κ.λπ), εμφανίζεται εκεί που τελειώνει προσωρινά το πρώτο, από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και κυριαρχεί ως τα μέσα της δεκαετίας του 2000, βρισκόμενο συνολικά κι αυτό σε 7 εγχειρίδια. Από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 και μετά συνυπάρχουν και τα δύο προαναφερθέντα σχήματα με το πρώτο (αυτό που τονίζει την ικανότητα μπολσεβίκων και Λένιν θέτοντας, παράλληλα, στο περιθώριο την λαϊκή υποστήριξη και συμμετοχή) να είναι ισχυρότερο.

Όσον αφορά το 5ο ερευνητικό ερώτημα που αφορούσε τον ρωσικό εμφύλιο και την ξένη επέμβαση που ακολούθησε την οκτωβριανή επανάσταση, κατ' αρχάς στα μισά (7) περίπου εγχειρίδια που αναφέρονται στην οκτωβριανή επανάσταση δεν υπάρχει καμία αναφορά (αποσιώπηση). Στα υπόλοιπα μισά εγχειρίδια που έχουν αναφορές διακρίθηκαν τρία ερμηνευτικά σχήματα.

Αυτό που αναφέρει την (α) ξένη επέμβαση ως σύμπραξη και συνδρομή των δυτικών σε όσους αμύνονταν-αντιστέκονταν έναντι της κομμουνιστικής απειλής κυριαρχεί από το 1967 ως τα μέσα της δεκαετίας του 1970 σε 2 εγχειρίδια, ενώ μια πιο μετριασμένη-ραφιναρισμένη απόχρωσή του εμφανίζεται ξανά από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 στον εν χρήσει από το 2007 εγχειρίδιο του Λυκείου. Το σχήμα που κάπως θολά συνοψίζει την (β) ξένη επέμβαση μόνο στην μόχλευση του ρωσικού εμφυλίου από τις δυτικές δυνάμεις υπάρχει σε ένα εγχειρίδιο Γυμνασίου που χρησιμοποιήθηκε από τις αρχές του 1990 ως τα μέσα της δεκαετίας του 2000. Το τρίτο ερμηνευτικό σχήμα που κάνει λόγο έμμεσα ή άμεσα για (γ) στρατιωτική ενίσχυση των αντεπαναστατικών δυνάμεων με ιμπεριαλιστικό σκοπό, υπάρχει συνολικά σε 4 εγχειρίδια: εμφανίζεται από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 με μεγάλη

ένταση μέχρι τις αρχές του 1990 και υπάρχει, αλλά με ολοένα και πιο απομειούμενη ένταση, μέχρι σήμερα.

Όσον αφορά την (δ) ελληνική συμμετοχή στην ξένη επέμβαση, αυτή αναφέρεται σε 6 εγχειρίδια Δευτεροβάθμιας, ενώ στα υπόλοιπα (και σε όλα της Πρωτοβάθμιας) αποσιωπάται. Δηλαδή, περίπου το 1/3 των εγχειριδίων που αναφέρονται στην ξένη επέμβαση δεν αναφέρονται στην ελληνική συμμετοχή σε αυτήν (αποσιώπηση). Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970, η ελληνική συμμετοχή αναφέρεται σε 2 εγχειρίδια, όπου ερμηνεύεται ως (i) σύμπραξη-βοήθεια στην άμυνα έναντι της κομμουνιστικής απειλής, ενώ από την δεκαετία του 1980 και ως σήμερα αναφέρεται σε 4 εγχειρίδια και ερμηνεύεται κυρίως ως σύμπραξη για την (ii) παροχή ανταλλαγμάτων μέσω της εύνοιας των Μ. Δυνάμεων. Και στις δύο περιπτώσεις, η κατεύθυνση αξιολογικής ερμηνείας της είναι εξαιρετικά ή ελαφρώς θετική.

Κατανομή των ερμηνευτικών σχημάτων

Οκτωβριανή Επανάσταση 1917

Καμία αναφορά (πλήρης αποσιώπηση)

ΣΤ1 (1967-1969)

ΣΤ3 (1974-1980)

ΣΤ4 (1980-1989)

ΣΤ6 (2006-2007)

1. Ποιος ερμηνευτικός όρος χρησιμοποιείται για να περιγράψει το γεγονός;

α) Πραξικόπημα

Γ2 (1969)

β) Επιβολή του σοσιαλισμού από μπολσεβίκους (έννοια της «επιβολής» ή «με τη βία»)

ΚΛ7 (2001-2014)

Λ4 (2007-2022)

ΣΤ7 (2012-2022)

γ) Επανάσταση

ΚΛ1 (1973)

Γ3 (1976-1984)

ΚΛ4 (1998)

Λ3 (2002)

ι) Οκτωβριανή

ΣΤ2 (1969-1973)

ii) Σοσιαλιστική

Λ2 (1983-2007)

Γ4 (1984-1991)

Γ4 (1984-1991)

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) (ίδια διατύπωση μετά την Αναθεώρηση του 1997, σ. 207-208)

Γ5 (1991-2006)

Γ6 (2006-2022)

δ) Ανάλυση εξουσίας (απλή εναλλαγή)

Γ1 (1966-1976)

2. Η οκτωβριανή επανάσταση ερμηνεύεται περισσότερο σε σχέση με τον Α΄ Π.Π. (ως παραπροϊόν του) ή με την παγκόσμια ιστορία (ως τομή);

α) Ως παραπροϊόν του Α΄ Π.Π. βοηθώντας ακούσια ή εκκούσια, άμεσα ή έμμεσα την Γερμανία

Γ1 (1966-1976)

ΣΤ2 (1969-1973)

Γ3 (1976-1984)

ΚΛ2 (1984)

Γ5 (1991-2006)

ΚΛ7 (2001-2014)

Λ4 (2007-2022)

ΣΤ7 (2012-2022)

β) Ήταν αντιπολεμικό παράδειγμα

Λ2 (1983-2007)

Λ3 (2002)

Γ6 (2006-2022)

Λ4 (2007-2022) [αντεστραμμένο σχήμα αυτού – οι Μπολσεβίκοι ήθελαν να συνεχίσουν τον Α΄ Π.Π.]

γ) Μοναδικότητά της ή/και τομή για την παγκόσμια ιστορία (αυξημένη σημαντικότητα για τον κόσμο)

Λ2 (1983-2007)

Γ4 (1984-1991)

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011):

ΚΛ4 (1998)

ΚΛ7 (2001-2014)

Λ3 (2002)

Γ6 (2006-2022)

3. Γιατί έγινε η οκτωβριανή επανάσταση; (αίτια)

α) Καθόλου αίτια – απλά προέκυψε

Γ2 (1969)

ΚΛ1 (1973)

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)

ΣΤ7 (2012-2022)

β) Εστίαση κυρίως σε αίτημα άμεσης ανακωχής και ειρήνης λόγω απωλειών στον Α΄ Π.Π.

Γ1 (1966-1976)
ΣΤ2 (1969-1973)
Γ3 (1976-1984)
Λ4 (2007-2022)

γ) Εστίαση και σε κοινωνικοοικονομικούς λόγους (βαθείς αιτίες) πέρα από το αίτημα άμεσης ανακωχής

Λ2 (1983-2007)
Γ4 (1984-1991)
Γ5 (1991-2006)
ΚΛ7 (2001-2014)
Λ3 (2002)
Γ6 (2006-2022)

4. Ποιος έκανε την οκτωβριανή επανάσταση; (εξέφραζε τον λαό; την ήθελε, την υποστήριζε;)

α) Πραξικόπημα-κίνημα των μπολσεβίκων

Γ2 (1969)

β) Εστίαση σε ικανότητα-επιδεξιότητα Λένιν και μπολσεβίκων

Γ1 (1966-1976)
ΣΤ2 (1969-1973)
ΚΛ1 (1973)
Γ3 (1976-1984)
ΚΛ4 (1998)
Λ4 (2007-2022)
ΣΤ7 (2012-2022)

γ) Αναφορές σε λαό και σοβιέτ (επανάσταση σοσιαλιστική υποστηριζόμενη από τις λαϊκές μάζες)

Λ2 (1983-2007)
Γ4 (1984-1991)
ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) (ίδια διατύπωση μετά την Αναθεώρηση του 1997)
Γ5 (1991-2006)
ΚΛ7 (2001-2014)
Λ3 (2002)
Γ6 (2006-2022)

5. Για τον ρωσικό εμφύλιο που ακολούθησε (αξιολογικές κρίσεις για Λευκούς, ξένη στρατιωτική επέμβαση και συμμετοχή Ελλάδας σ' αυτήν)

Καμία αναφορά

ΣΤ2 (1969-1973)
ΚΛ1 (1973)
Γ3 (1976-1984)

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)
ΚΛ7 (2001-2014)
Λ3 (2002)
ΣΤ7 (2012-2022)

α) αναφορά εκστρατείας ως συμβολή στην αντίσταση των Λευκών

Γ1 (1966-1976)
Γ2 (1969)
Λ4 (2007-2022)

β) αναφορά εκστρατείας ως μόχλευση/υποδαύλιση του εμφυλίου από τις δυτικές δυνάμεις

Γ5 (1991-2006)

γ) αναφορά εκστρατείας (ως ωμή και άδικη ιμπεριαλιστική παρέμβαση) στην ΕΣΣΔ για την ανατροπή της

ΚΛ2 (1984)
Λ2 (1983-2007)
Γ4 (1984-1991)
Γ6 (2006-2022)

δ) αναφέρεται η συμμετοχή της Ελλάδας και πώς (για ποιο λόγο έγινε);

δ1) Για βοήθεια και άμυνα έναντι της κομμουνιστικής απειλής:

Γ1 (1966-1976)
Γ2 (1969)

δ2) Για παροχή ανταλλαγμάτων και επίτευξη εϋνοιας από Μ. Δυνάμεις:

ΚΛ2 (1984)
Λ2 (1983-2007)
Γ6 (2006-2022)
Λ4 (2007-2022)

4.2.4 Μικρασιατική Εκστρατεία

Η θεματική της παρούσας κατηγορίας είναι η μικρασιατική εκστρατεία (ή μικρασιατικός πόλεμος) και η μικρασιατική καταστροφή που ακολούθησε. Πρόκειται για ένα κομβικό γεγονός της ελληνικής ιστορίας, όχι μόνο του 20ού αιώνα, αλλά και για την συνολική ιστορία των περίπου 200 ετών του σύγχρονου ελληνικού κράτους. Με την μικρασιατική καταστροφή του 1922, για πρώτη φορά στην ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας το ελληνικό έθνος και το ελληνικό κράτος ταυτίζονται στην ίδια επικράτεια (Μαργαρίτης, 2019. 2022), καθώς χάνονται οριστικά οι αλτρωτικές βλέψεις της Μεγάλης Ιδέας προς Ανατολάς που συνυπήρχαν με τα οράματα περί κατάληψης της Κωνσταντινούπολης στο γνωστό τρίσημο σχήμα της ελληνικής εθνορομαντικής ιστοριογραφίας.

Η μικρασιατική εκστρατεία στη «μεγάλη εικόνα» της αποτελεί «ουρά» του Α΄ Π.Π. στο νοτιοανατολικό τμήμα της Ευρώπης, της Μικράς Ασίας και της Μέσης Ανατολής, καθώς ακόμα και μέσα στον πόλεμο, αλλά κυρίως μετά από την νίκη της Αντάντ, οι νικήτριες δυνάμεις επιδίδονται σε έναν περισσότερο διπλωματικό και πολιτικό παρά στρατιωτικό αγώνα για την αναδιανομή ισχύος, επιρροής και οικονομικών συμφερόντων στην εν λόγω περιοχή, μέρος των οποίων διεκδικεί και η Ελλάδα (επιθετικά-αλτρωτικά), αλλά και η αναδυόμενη κεμαλική Τουρκία (αμυντικά ως διάδοχη κατάσταση της οθωμανικής αυτοκρατορίας).

Για την περίπτωση της Ελλάδας, στενότερα, η μικρασιατική εκστρατεία συνδέεται με τα εδαφικά οφέλη που φαίνεται να αποκομίζει από την συμμετοχή της στον Α΄ Π.Π. στο πλευρό της Αντάντ, κι ενώ έχει προηγηθεί ο Εθνικός Διχασμός, η κατάληξη του οποίου οδήγησε στην (ανισότιμη) συμμαχία με την Αντάντ στη βάση ανταλλαγμάτων. Η συνθήκη των Σεβρών (1920) που προκύπτει στο τέλος του Α΄ Π.Π. αποτελεί «στα χαρτιά» την πιο μεγάλη επέκταση στην ιστορία του σύγχρονου ελληνικού κράτους, οπότε το ερώτημα «τι έγινε και χάθηκε αυτή η επέκταση;» είναι βασικό και στην σχολική, αλλά και στην Δημόσια ιστορία· όπως, επίσης, απασχολεί και το ερώτημα του «πώς οδηγηθήκαμε στην συνθήκη της Λωζάνης (1923) ;», μια που αυτή η συνθήκη είναι που περιγράφει ακόμα, έναν αιώνα αργότερα, τα σύνορα των δύο κρατών Ελλάδας και Τουρκίας, αν και προσφάτως γίνονται προσπάθειες αναθεώρησης στο πλαίσιο της νέας γεωπολιτικής πραγματικότητας και της ανακατανομής ισχύος που διαμορφώνεται μετά την οικονομική κρίση του 2007-08.

Το ενδιαφέρον για την μικρασιατική καταστροφή αυξήθηκε την τελευταία δεκαετία, όσον αφορά την σχολική ιστορία, αλλά και τους τρόπους που αυτή γίνεται αντικείμενο σύγκρουσης στη δημόσια πολιτική και δημοσιογραφική σφαίρα, με την περίπτωση της απόσυρσης του σχολικού εγχειριδίου της συγγραφικής ομάδας της Μ. Ρεπούση [ΣΤ6 (2006-2007)] που είχε ως αφορμή την ανώδυνη περιγραφή των βαρβαροτήτων της τουρκικής πλευράς έναντι των Ελλήνων της Σμύρνης κατά την μικρασιατική καταστροφή και την πυρπόληση της Σμύρνης. Ωστόσο, στην παρούσα κατηγορία δεν θα ασχοληθούμε με τις περιγραφές της καταστροφής, καθώς αυτές είναι θέμα εργασιών που ασχολούνται κυρίως με τις «εικόνες» των άλλων λαών στα σχολικά βιβλία της ιστορίας, και κυρίως των γειτονικών· έχουν μελετηθεί

επισταμένως, ενώ ο «πόλεμος για την ιστορία» και η συζήτηση που άνοιξε στη δημόσια σφαίρα εκείνη την εποχή (προς υπεράσπιση ή καταδίκη του συγκεκριμένου εγχειριδίου) έδωσε αρκετά σχετικά δεδομένα.

Συνεπώς, υπό την οπτική της ανίχνευσης των ερμηνευτικών σχημάτων που περιέχουν και προτείνουν τα εγχειρίδια σχετικά με την μικρασιατική εκστρατεία, επικεντρωνόμαστε στους εξής ερευνητικούς-θεματικούς άξονες και ερευνητικά ερωτήματα, προσπαθώντας να κάνουμε μια ανατομία των βασικών αρμών πάνω στους οποίους στήνονται οι επιμέρους περιγραφές των γεγονότων (είτε ανώδυνες και εξωραϊσμένες, είτε πιο ωμές και ρεαλιστικές).

1. Ποιος ο χαρακτήρας της μικρασιατικής εκστρατείας (τα κίνητρα); Είναι σημαντικό να διασαφηνιστεί ο χαρακτήρας της μικρασιατικής εκστρατείας από την πλευρά της Ελλάδας, εφ' όσον και τότε αυτό ήταν το δίλημμα που κυριαρχούσε με κορύφωση τις εκλογές του 1920, όπου η φιλοβασιλική παράταξη διακήρυττε την μη συνέχιση του πολέμου, η βενιζελική είχε στα «χέρια» της την συνθήκη των Σεβρών εν αναμονή της επιβολής της υπό των ελληνικών όπλων, ενώ οι κομμουνιστές ανέλυναν την μικρασιατική εκστρατεία ως ιμπεριαλιστική και άδικη και ζητούσαν κι αυτοί την άμεση ειρήνευση. Ο τρόπος που αναλύουν τα σχολικά εγχειρίδια τον χαρακτήρα της μικρασιατικής εκστρατείας φανερώνει και την οπτική τους περί του γενικότερου πλαισίου εντός του οποίου αυτή εντάσσεται, καθώς και την ανάγνωση τους περί ολοκλήρωσης της ελληνικής μεγάλης ιδέας ή της ειρηνικής συνύπαρξης των λαών χωρίς αλυτρωτισμούς.

2. Ποιος ο ρόλος-στάση των Μεγάλων Δυνάμεων; Εδώ διερευνάται η στάση των Μεγάλων Δυνάμεων στην αρχή, στην πορεία και στο τέλος της μικρασιατικής εκστρατείας, με περισσότερη έμφαση να δίνεται στους λόγους της αλλαγής στάσης τους και στην στάση που κράτησαν κατά την καταστροφή της Σμύρνης. Εδώ ανιχνεύονται, επίσης, μερικές ή πλήρεις αποσιωπήσεις ανάλογα με την σχέση που επιθυμεί να έχει κάθε φορά η επίσημη ιστορική αφήγηση με τις Μεγάλες Δυνάμεις και τις δυνάμεις της μνήμης ή της λήθης που αφήνει να επενεργούν κάθε φορά σχετικά με το πώς το ελληνικό κράτος συνεργάστηκε, προδόθηκε ή ήρθε σε σύγκρουση με αυτές και με τι όρους (ισότιμους-«εταίρου» ή ανισότιμους-«εξάρτησης»).

3. Ποιος ευθύνεται για την μικρασιατική καταστροφή (αίτια καταστροφής και ευθύνες/υπαιτιότητα); Εδώ ανιχνεύονται και αναδεικνύονται τα σημεία των σχολικών εγχειριδίων που υποδεικνύουν τις αιτίες που οδήγησαν στην καταστροφή, ενώ όταν αυτές αφορούν κυρίως υποκειμενικούς παράγοντες, τις ευθύνες που αναλογούν και σε ποια πλευρά. Αυτό το ερώτημα, ουσιαστικά, καθώς βρίσκεται στο τέλος, στην κατάληξη την μικρασιατικής εκστρατείας, αποτελεί έναν ιδιότυπο αναστοχασμό που μοιραία οδηγεί στον απολογισμό ολόκληρης της πορείας προς την καταστροφή και συνοψίζει την ανάλυση όλης της εκστρατείας σχετικά με τους δρώντες και τους αντικειμενικούς παράγοντες του ιστορικού, γεωπολιτικού και ιμπεριαλιστικού πλαισίου. Από το ερώτημα αυτό εξάγεται η βασική κατεύθυνση της αφήγησης του κάθε εγχειριδίου σχετικά με την καταστροφή των Ελλήνων της Μ. Ασίας που αποτέλεσε συνάμα και την κατάρρευση του στρατηγικού σχεδίου της ελληνικής αστικής τάξης, τον οραματισμό και την πραγμάτωση της Μεγάλης Ιδέας.

4. Δίκαιη ή άδικη η Δίκη των Έξι; Το ερώτημα αυτό συναρτάται άμεσα με το 3ο ερώτημα που αφορά τις αιτίες και τους υπεύθυνους της μικρασιατικής καταστροφής και λειτουργεί συμπληρωματικά και προς επίρρωση αυτού, ενώ αυτονομείται σχετικά στον βαθμό που αυτό συνδέεται με τις περαιτέρω συγκρούσεις και αντεκδικήσεις βενιζελικών και φιλοβασιλικών στον ελληνικό μεσοπόλεμο και στο βάθεμα του Εθνικού Διχασμού.

5. Αναφορές σε εγκλήματα του ελληνικού στρατού. Αυτό το ερώτημα αποτελεί το αντίστροφο των περιγραφών των ωμοτήτων των Τούρκων κατά των Ελλήνων. Οι αναφορές στις βιαιότητες του ελληνικού στρατού κατά την μικρασιατική εκστρατεία εμφανίζει τον βαθμό στον οποίο το κάθε εγχειρίδιο θέλει να καθαγιάσει τις πράξεις του οικείου έθνους (του εθνικού Εμείς) την ώρα που υπερτονίζει ή μετριάξει τις βιαιότητες των εθνικών Άλλων. Συνιστά, παράλληλα κι έναν βαθμό πρωτογενούς αντικειμενικότητας που οφείλει να έχει κάθε ιστορική αφήγηση, όσον αφορά τουλάχιστον την μη μονομερή και μονόπλευρη καταγραφή των «άσχημων» στιγμών. Εξάλλου, το ελάχιστο αντιπολεμικό μήνυμα που οφείλει να εξάγεται από την σχολική ιστορία στα πλαίσια της επιδίωξης της ειρηνικής συνύπαρξης των λαών, συνεπάγεται όχι μόνο την μη καλλιέργεια του εθνικού μίσους, το οποίο οικοδομείται, συντηρείται και αναπαράγεται με την «κατανάλωση» μονομερών εθνικών (ή εθνικιστικών) αφηγήσεων και ηρωικών περιγραφών, αλλά και την αμφοτέρη ανάδειξη των ωμοτήτων που συμβαίνουν σε έναν πόλεμο (και όχι τον εξωραϊσμό τους είτε μέσω της αποσιώπησης, είτε μέσω των μετριασμένων περιγραφών). Έτσι ώστε να αποτελεί για τους μαθητές αφενός παράδειγμα προς αποφυγή, αφετέρου πλήρη συνείδηση της έννοιας, η σύλληψη των πραγματικών διαστάσεων της οποίας να φωτίζει την αντίθετη κατεύθυνση, την ειρηνική και την οικοδόμηση της φιλίας των λαών, ακριβώς μέσω της μνήμης και της ιστορικής ανάλυσης τέτοιων τραυματικών γεγονότων και όχι μέσω της εξωραϊσμένης ιστορικής λήθης και της μονομερούς ανάλυσης-περιγραφής.

6. Αναφορές στην στάση της ΕΣΣΔ και των Ελλήνων κομμουνιστών (ΣΕΚΕ). Στα πλαίσια της ύπαρξης γενικότερων αντικομμουνιστικών αφηγήσεων στα σχολικά εγχειρίδια διερευνάται και το εξής ερώτημα που αφορά τους κομμουνιστές και την στάση τους στην μικρασιατική εκστρατεία. Είναι γνωστό το αφήγημα της κυρίαρχης ιδεολογίας στα πλαίσια του ακραίου αντικομμουνισμού πως οι Έλληνες κομμουνιστές διατηρούν έναν διαχρονικά προδοτικό ρόλο στην εθνική ιστορία, έναν προδοτικό ρόλο που εκπηγάει από την διασύνδεσή τους με τις άλλες κομμουνιστικές χώρες, τα συμφέροντα των οποίων και εξυπηρετούν αντί των εθνικών. Ενώ, τα παραπάνω λαμβάνουν ακόμα μεγαλύτερες διαστάσεις, όταν η ιστορική αφήγηση αφορά μεγάλες εθνικές τραγωδίες εκ των οποίων σαφώς η μεγαλύτερη για την Ελλάδα του 20ού αιώνα ήταν η μικρασιατική καταστροφή. Εδώ, διερευνώνται, λοιπόν, τέτοιες σχετικές αναφορές σχετικά με την στάση της ΕΣΣΔ και του ΣΕΚΕ αναφορικά με την μικρασιατική εκστρατεία, τον ελληνικό στρατό και την κεμαλική Τουρκία.

Ποιοτική Ανάλυση

1. Ποιος ο χαρακτήρας της μικρασιατικής εκστρατείας (τα κίνητρα);

α) Επιβολή των εθνικών δικαίων και των Συνθηκών ή/και εφαρμογή των υποσχέσεων των Μ. Δυνάμεων (ή/και ευέλικτη έξυπνη εξωτερική πολιτική Βενιζέλου που εκμεταλλεύεται καταστάσεις)

«Τήν 15 Μαΐου 1919 τά Ελληνικά στρατεύματα άπεβιβάσθησαν εΐς τήν Μ. Άσίαν και κατέλαβον τήν Σμύρνην μέ τήν περιοχήν της κατόπιν εντολής του Ανώτατου Συμμαχικού Συμβουλίου. Τήν κατάληψιν τών μερών αυτών επεκύρωσεν ή συνθήκη τών Σεβρών. Τήν συνθήκη όμως τών Σεβρών δεν άνεγνώρισεν ό Τούρκος ανώτερος αξιωματικός Μουσταφά Κεμάλ».

ΣΤ1 (1967-1969), σ. 153

«Μέ τήν συνθήκην τών Σεβρών ή Τουρκία έπρεπε νά παραδώση εΐς τήν Ελλάδα τήν Άνατ. Θράκην μέχρι Κων/πόλεως και περιοχήν τής Σμύρνης. Άλλα δέ κράτη άλλας περιοχάς. Τήν στιγμήν όμως, κατά τήν όποιαν οί αντιπρόσωποι τής Τουρκίας υπέγραφον την συνθήκην, έγινε επανάστασις εΐς τήν Τουρκίαν και έσχηματίσθη κυβέρνησις υπό τόν Κεμάλ. [...] Η κατάληψις τής Σμύρνης (2-5-1919) υπήρξε συγκινητική. Ο Μητροπολίτης Χρυσόστομος, επί κεφαλής του κλήρου και του λαού, υπεδέχθη τούς θρυλικούς εϋζώνους. Έν συνεχεία κατελήφθη τό Αΐδίνιον, ή Πέργαμος κλπ. Παντού όμως έδημιουργούντο μικροσυμπλοκαί μέ άτάκτους Τούρκους. Αυται έλαβον μεγαλυτέραν έκτασιν εΐς τό Αΐδίνιον. Ήδη έδόθη ή άδεια εΐς τό ελληνικόν στρατόν νά καταλάβη τήν Δυτ. Θράκην, αργότερον δέ νά προέλαση προς τήν Άνατ. Θράκην (Ιούνιος 1920). Κατελήφθη ή Άδριανούπολις και ολόκληρος ή Άνατ. Θράκη. Ο Βενιζέλος έκόμιζεν εΐς τήν Ελλάδα τήν υπογραφήν τής συνθήκης τών Σεβρών, ή όποία ήτο ή λαμπρότερα από όσας υπέγραψαν οί "Έλληνες από τής εποχής τής ανεξαρτησίας των».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 156-158

«Μετά τήν λήξιν του πολέμου ή πατρις μας ηϋξησε τά έθνικά της εδάφη από τά 121.000 τετρ. χιλιομ. τών βαλκανικών πολέμων εΐς 150.833 τ.χ. τής συνθήκης τών Σεβρών επί πλέον έδΐδετο ύπόσχεσις τής Αγγλίας ότι θά μάς παρεχωρούντο τά Δωδεκάνησα και ή Βόρειος Ήπειρος [...] Εΐς τά βλέμματα τών συμμάχων ή Ελλάς έφαΐνετο λίαν σταθερός παράγων διά νά στερεωθή ή ευρωπαϊκή τάξις. Τότε ό Βενιζέλος, έπωφεληθείς τουρκικών διώξεων και σφαγών εΐς Πέργαμον και Αΐδίνιον, άπέσπασεν εντολήν τών συμμάχων προς άπόβασιν εΐς Σμύρνην, όπου άπεβιβάσθη ή Ι Μεραρχία τήν 2/15 Μαΐου 1919 και προέβη εΐς τήν κατοχήν τής πόλεως μετά τής ένδοχώρας της».

Γ1 (1966-1976), σ. 229-230

«Τήν 15ην Μαΐου 1919, ή 1η ελληνική μεραρχία, υπό τόν συνταγματάρχη Νικ. Ζαφειριού, άπεβιβάσθη εΐς Σμύρνην διά νά άπελευθερώση τήν πόλιν και τήν ένδοχώραν της. Η άποβίβασις έγινε κατόπιν εντολής του Ανωτάτου Συμμαχικού Συμβουλίου. (Άπετελείτο έκ του Προέδρου τών Η.Π.Α. Ουΐλσον, του πρωθυπουργού τής Μ. Βρεταννίας Δαυΐδ Λούδ Τζώρτζ, του πρωθυπουργού Γαλλίας

Γεωργίου Κλεμανσώ, ό όποιος ήτο καί Πρόεδρος, τοῦ πρωθυπουργοῦ τῆς Ἰταλίας Βίκτορος Ὀρλάντο). [...] Διά νά ἐξουδετερωθῆ ἡ ἰταλική ἀπειλή καί διά νά τηρηθῆ **υπόσχεσις τήν όποιαν εἶχεν άποσπάσει ό Ἐλ. Βενιζέλος, άρχηγός τῆς ἑλληνικῆς άντιπροσωπειας εἰς τήν διάσκεψιν τῆς ειρήνης, Οὔϊλσον, Λόυδ Τζώρτζ καί Κλεμανσώ, ἔδωσαν τήν έντολήν καταλήψεως τῆς Σμύρνης υπό του ἑλληνικοῦ στρατοῦ. Η άπελευθέρωσις τῆς Σμύρνης καί τῆς περιοχῆς τῆς, όπου ἐπλεόναζε τό ἑλληνικόν στοιχείον [...]** Ἐκ τών διεκδικουμένων περιοχών, τό μέν βιλαέτιον Σμύρνης (άπό του 1871 πρωτεύουσα του βιλαετίου ήτο ἡ Σμύρνη καί διχί τό Ἄϊδίνιον), ἐξαιρουμένου του σαντζακίου Ντενιζλή, εἶχε **πληθυσμόν κατά πλειονοψηφίαν ἑλληνικόν. Εἰδικώς, εἰς τό σαντζάκιον Σμύρνης ὑπήρχον 449.044 Ἕλληνες καί 219.494 Τούρκοι, ένώ εἰς τόν καζάν τῆς Σμύρνης, δηλαδή εἰς τήν πόλιν τῆς Σμύρνης μετά τών περιχώρων τῆς, ό αριθμός τών Ἑλλήνων άνήρχετο εἰς 243.879, τών Τούρκων εἰς 96.250 καί τών άλλων ἔθνοτήτων, χριστιανών κατά τό πλεῖστον, εἰς 76.365. Τό σύνολον τών Ἑλλήνων εἰς όλόκληρον τήν διεκδικουμένην περιοχῆν άνήρχετο εἰς 818.221.** Ἄς προστεθῆ ότι εἰς τήν ὑπόλοιπον Μ. Ἀσίαν ὑπήρχον **άκόμη 875.779 Ἕλληνες, εκ τών όποιων 353.533 εἰς τό βιλαέτιον Τραπεζούντος, οἱ όποιοι προεβλέπετο διτθά ένσωματοῦντο εἰς τό ὑπό ἴδρυσιν Κράτος τῆς Ἀρμενίας. Τέλος εἰς τήν Θράκην, δυτικῆν καί άνατολικῆν, συμπεριλαμβανομένης καί τῆς Κωνσταντινουπόλεως εὑρίσκοντο 730.822 Ἕλληνες. Σύνολον, δηλαδή, του ὑποδούλου εἰς τήν Ὀθωμανικῆν αυτοκρατορίαν ἑλληνισμοῦ, κατά τό 1919, 2.424.822 [...]** ἡ Ἑλλάς ἐνήργει ως ἐντολοδόχος των Μεγάλων Δυνάμεων, **δεν ἠμπορούσε να δράσει ἐλευθέρως»**

Γ2 (1969), σ. 22-24, 26

«Διά τῆς συνθήκης τών Σεβρών (Γαλλικῆς πόλεως, πλησίον τών Παρισίων) **ἔδόθησαν εἰς τήν Ελλάδα ἡ Θράκη (δυτικῆ καί ανατολικῆ) πλὴν τῆς Κων** πόλεως, ἡ **περιοχῆ τῆς Σμύρνης μέχρι Ἄϊδίνιου. Ἡ Ἑλλάς δηλ. ἐπέξετάθη εἰς τήν Μικράν Ἀσίαν καί οἱ ὑπόδουλοι Ἕλληνες τῆς Ἀσίας εἶδον τό φῶς τῆς ἔλευθερίας [...]** Ὃταν ὑπεγράφη ἡ συνθήκη τών Σεβρών **ο ἑλληνικός στρατός ἔλαβεν τήν έντολήν νά καταλάβῃ τά ἐπιδικασθέντα εἰς τήν Ελλάδα ἐδάφη».**

ΚΛ1 (1973), σ. 85

«τό Συνέδριο τῆς Ειρήνης **παραχώρησε στήν Ελλάδα, γιά άμοιβή τών θυσιών τῆς, τῆ Θράκη ὡς τά περιχώρα τῆς Κωνσταντινουπόλεως καί τό νομό (Βιλαέτιο) Σμύρνης στή Μικρά Ἀσία. Οἱ Ἕλληνες ἔστειλαν στρατό καί πήραν τά μέρη αὐτά.** Τόν Ιούλιο τοῦ 1920 ὑπογράφηκε ἡ συνθήκη τών Σεβρών. γ) Ἡ μικρασιατικῆ καταστροφή στά 1922. Στήν Τουρκία ό Μουσταφά Κεμάλ, ένας Τούρκος άξιωματικός, στασίασε καί δήλωσε πῶς δέν άναγνώριζε τήν συνθήκη τών Σεβρών. Πολλοί Τούρκοι τόν άκολούθησαν καί ἡ **Ἑλλάδα ὑποχρεώθηκε νά ἐπιβάλλῃ μέ τά όπλα στοῦς Τούρκους τῆ συνθήκη. Ἐτσι άρχισε ἡ μικρασιατικῆ ἐκστρατεία τών Ἑλλήνων».**

ΣΤ3 (1974-1980), σ. 118

«Ἡ συνθήκη τών Σεβρών ὑπῆρξε **μιά μεγάλη ἔπιτυχία τῆς πολιτικῆς τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, πού κατόρθωσε νά πραγματοποιήσῃ κατά τό μεγαλύτερο μέρος τό όνειρο τῆς μεγάλης ιδέας. Οἱ Ἕλληνες δέν κατόρθωσαν νά ἔλευθερώσουν τῆ Β. Ἠπειρο, τά Δωδεκάνησα, τήν Κύπρο, αλλά πήραν τῆ Θράκη, τῆ**

Μικρασιατική παραλία τής Σμύρνης, και ό έλληνικός στόλος, μέσα στην άνείπωτη συγκίνηση του έλληνισμού τής Πόλης, ήρθε ν' άγκυροβολήση στον Κεράτιο κόλπο».

Γ3 (1976-1984), σ. 306

«Στίς 15 Μαΐου 1919 Ελληνικά στρατεύματα μέ έντολή τών Μεγάλων Δυνάμεων αποβιβάστηκαν στη Μ. Ασία και κατέλαβαν τή Σμύρνη μέ τήν περιοχή της. Τήν ενέργεια αυτή τής Ελλάδας επικύρωσε κατόπιν ή συνθήκη τών Σεβρών. Τή Συνθήκη τών Σεβρών όμως δέν τήν άναγνώρισε ό Τούρκος άνώτερος άξιωματικός Ατατούρκ Μουσταφά Κεμάλ. Αύτός έπαναστάτησε, άνέλαβε τήν Κυβέρνηση τής χώρας του μέ πρωτεύουσα τήν Άγκυρα και άρχισε τόν πόλεμο κατά τών Ελλήνων. Ή Ελλάδα τότε υποχρεώθηκε νά επιβάλει μέ τά όπλα τή Συνθήκη τών Σεβρών. Έτσι εγινε ή Μικρασιατική έκστρατεία».

ΣΤ4 (1980-1989), σ. 172

Στο **ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)** υπάρχει διαφοροποίηση στο κεφάλαιο που αφορά τον μικρασιατικό πόλεμο πριν την αναθεώρηση του 1997 και μετά. Διαφοροποίηση υπάρχει και στην κύρια αφήγηση, την οποία θα δούμε αναλυτικά πως κατανέμεται στα ερμηνευτικά σχήματα σύμφωνα με τα ερευνητικά ερωτήματα/θεματικούς άξονες που θέσαμε για την διερεύνηση της συγκεκριμένης θεματικής, αλλά διαφοροποίηση υπάρχει ακόμα και στους τίτλους. Πριν την αναθεώρηση του 1997 το σχετικό κεφάλαιο τιτλοφορείται ως «Μικρασιατική καταστροφή, η τραγωδία του νέου ελληνισμού²²³», ενώ μετά την αναθεώρηση του 1997 έχει τίτλο «Ο μικρασιατικός πόλεμος²²⁴». Στην πρώτη περίπτωση η βαρύτητα δίνεται στην καταστροφή και έμμεσα στην εχθρική εικόνα των Τούρκων και την αντίστοιχη τραγική των Ελλήνων προσφύγων, ενώ στην δεύτερη η έμφαση δίνεται στην καθαυτή διαδικασία του πολέμου.

Όσον αφορά τον χαρακτήρα της ελληνικής εκστρατείας στην Μικρά Ασία οι αφηγήσεις δεν διαφοροποιούνται στο βασικό τους ερμηνευτικό σχήμα, παρά μόνο σε αποχρώσεις του. Στην πρώτη αφήγηση αναφέρεται άμεσα πως ο ελληνικός στρατός προχώρησε πέρα από τα συμφωνηθέντα και τις περιοχές με τον ελληνικό πληθυσμό (υπονοείται, δηλαδή, έμμεσα πως ήταν επεκτατικός πόλεμος), αλλά η ενέργεια αυτή δικαιολογείται λόγω της σύμφωνης γνώμης των συμμάχων:

«Μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου οι σύμμαχοι, Άγγλοι, Γάλλοι και Ιταλοί, μοίρασαν μεταξύ τους το μεγαλύτερο μέρος της παλιάς Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ο ελληνικός στρατός, μετά από σύμφωνη γνώμη των Μεγάλων Δυνάμεων, αποβιβάστηκε (Μάιος 1919) στη Μ. Ασία και κατέλαβε τη Σμύρνη που είχε παραχωρηθεί στην Ελλάδα και όπου οι Έλληνες κάτοικοι αποτελούσαν το πιο σημαντικό τμήμα του πληθυσμού, και ήταν περισσότεροι από τους Τούρκους. Δε σταμάτησε όμως εκεί, αλλά προχώρησε στο εσωτερικό της Μ. Ασίας. Στην ενέργεια αυτή ήταν σύμφωνοι και οι σύμμαχοι, γιατί μπορούσαν έτσι ανενόχλητοι να κρατούν τα τουρκικά εδάφη που είχαν πάρει».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [πριν το 1997], σ. 261

²²³ ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [πριν το 1997], σ. 261

²²⁴ ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [μετά το 1997], σ. 221

Στην δεύτερη αφήγηση, ενώ αναφέρεται γενικά το κινητήριο όραμα της Μεγάλης Ιδέας, εντούτοις η μικρασιατική εκστρατεία νομιμοποιείται ως απάντηση στους διωγμούς των ελληνικών πληθυσμών από τους Τούρκους στο εσωτερικό της Μ. Ασίας, τους οποίους ο ελληνικός στρατός καλείται να προστατέψει γι' αυτό και προχωρά και επεκτείνεται στη Μ. Ασία πέρα από τις περιοχές που είχαν συμφωνηθεί:

«Ανάμεσα στους νικημένους του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου ήταν και η Οθωμανική αυτοκρατορία, σύμμαχος των Κεντρικών δυνάμεων. Οι νικήτριες δυνάμεις της Αντάντ έστειλαν στρατό και κατέλαβε πολλές περιοχές της. **Ο ελληνικός στρατός απελευθέρωσε την περιοχή της Σμύρνης που το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού της ήταν Έλληνες. Ο Ελληνισμός πίστεψε τότε πως ήρθε η ώρα να πραγματοποιηθεί το όραμα της Μεγάλης ιδέας.** Στο μεταξύ υπογράφηκε η Συνθήκη των Σεβρών (1920). Οι Τούρκοι όμως δυσαρεστήθηκαν από τους όρους της. Με αρχηγό το Μουσταφά Κεμάλ (Ατατούρκ) οργάνωσαν αντίσταση εναντίον των ξένων στρατευμάτων και **άρχισαν διωγμούς εναντίον των ελληνικών πληθυσμών. Ο ελληνικός στρατός για να τους προστατέψει προχώρησε στο εσωτερικό της Μ. Ασίας.**»

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [μετά το 1997], σ. 221

Στο Γ5 (1991-2006) πέρα από το ερμηνευτικό σχήμα της επιβολής των εθνικών δικαίων στην οποία απέβλεπε η μικρασιατική εκστρατεία, δίνεται και η εθνολογική σύνθεση της ευρύτερης περιοχής της Σμύρνης. Σε σχέση με τους σκοπούς των Συμμάχων αναφέρονται γενικά *βλέψεις* που είχαν στην περιοχή, ενώ από την αφήγηση εξάγεται η εντύπωση πως ο ελληνικός στρατός κατά την μικρασιατική εκστρατεία διεξάγει έναν κατά βάση αμυντικό πόλεμο προστασίας των Ελλήνων του εσωτερικού της Μ. Ασίας:

«Το Μάιο του 1919, **ύστερα από απόφαση του Ανώτατου Συμβουλίου της Ειρήνης**, που το αποτελούσαν οι αντιπρόσωποι της Αγγλίας, της Γαλλίας, και των Ηνωμένων Πολιτειών (ο Ιταλός αντιπρόσωπος απουσίαζε), **τμήμα ελληνικού στρατού αποβιβάστηκε στη Σμύρνη για να προστατεύσει τους χριστιανικούς πληθυσμούς της περιοχής** ως την υπογραφή της τελικής συνθήκης ειρήνης με την Τουρκία. Το γεγονός αυτό έγινε δεκτό από ολόκληρο τον Ελληνισμό με πανηγυρικό ενθουσιασμό και **θεωρήθηκε προάγγελος της απελευθέρωσης της Ιωνίας.** Στη Σμύρνη και στην περιοχή της ζούσαν **555 χιλιάδες Έλληνες, 310 χιλιάδες Τούρκοι και 100 χιλιάδες από άλλες εθνότητες.** [...] Η *απόβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη* και οι *βλέψεις των άλλων συμμάχων στα μικρασιατικά εδάφη* προκάλεσαν αμέσως την **τουρκική αντίδραση**, που στράφηκε κυρίως **εναντίον των Ελλήνων του εσωτερικού της Μικράς Ασίας.**»

Γ5 (1991-2006), σ. 316-317

Στο Λ4 (2007-2022) η αφήγηση δεν είναι ξεκάθαρη σχετικά με τον χαρακτήρα της μικρασιατικής εκστρατείας, καθώς από την μία αναφέρεται ο όρος *διεκδικήσεις*, ενώ από την άλλη υιοθετείται μια οιονεί ελληνοκεντρική οπτική που αναγιγνώσκει αυτές τις διεκδικήσεις όχι ως εφαρμογή επεκτατικής πολιτικής, αλλά ως προσπάθεια απελευθέρωσης. Υπάρχουν, δε, ορισμένες φράσεις-κλειδιά που σημειώνονται στο παρακάτω απόσπασμα, μέσω των οποίων θεωρούμε πως τείνει προς το ερμηνευτικό

σχήμα της επιβολής των εθνικών δικαιών μέσω της τήρησης των συμφωνιών με τους Συμμάχους, ενώ σε όλη αυτή την διαδικασία εξαιρείται, στο εγχειρίδιο, η εξαιρετική διπλωματική ικανότητα και οι χειρισμοί του Βενιζέλου:

«Οι ελληνικές διεκδικήσεις μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Στο Συνέδριο Ειρήνης στο Παρίσι έγινε εξαρχής φανερό ότι η **προάσπιση των εθνικών συμφερόντων της Ελλάδας** ήταν άκρως δυσχερής επιχείρηση [...] **αποσόβησαν το ενδεχόμενο να απολέσει η Ελλάδα κεκτημένα ήδη εδάφη και εξασφάλισαν κάθε άλλο παρά ευκαταφρόνητα νέα εδάφη.** Οι εθνικές διεκδικήσεις της Ελλάδας, όπως υποβλήθηκαν επισήμως από τον Βενιζέλο τον Δεκέμβριο του 1918 στο Συνέδριο στο Παρίσι, περιλάμβαναν τη Βόρεια Ήπειρο, τη Θράκη, τα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας και τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου πλην των Δωδεκανήσων, **στηρίζονταν δε στην εθνολογική σύνθεση του πληθυσμού τους.** [...] Η συμμαχική εντολή για την απόβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη και η έκβαση του πολέμου. **Ο Βενιζέλος επιδίωξε και εξασφάλισε, σε μια άκρως ευνοϊκή για τη χώρα διεθνή συγκυρία, τη συμμαχική εντολή για την κατάληψη από την Ελλάδα της Σμύρνης και του βλαετίου του Αϊδινίου, προκειμένου να διατηρήσει την τάξη, που είχε διασαλευτεί, σε μια περιοχή με συμπαγή ελληνικό πληθυσμό και να προλάβει τυχόν κατάληψή της από την Ιταλία,** η οποία ήταν φανερό πως επιδίωκε να θέσει τους συμμάχους της προ τετελεσμένων γεγονότων. Η συμμαχική εντολή του Μαΐου του 1919 προς την Ελλάδα ήταν πάντως προσωρινής ισχύος, αφού την οριστική τύχη της Σμύρνης και της ενδοχώρας της θα έκρινε δημοψήφισμα των κατοίκων ύστερα από πέντε χρόνια ελληνικής διοίκησης».

Λ4 (2007-2022), σ. 88-90

Ενώ, στο εγχειρίδιο του ίδιου επικεφαλής της συγγραφικής ομάδας για το Δημοτικό, στο ΣΤ7 (2012-2022), το ερμηνευτικό σχήμα της επιβολής των εθνικών δικαιών, της απελευθέρωσης και της προστασίας μέσω της επέκτασης είναι πολύ πιο ξεκάθαρο:

«Μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου η Ελλάδα, ως νικήτρια χώρα, απέστειλε στρατό στη Μικρά Ασία. Το όνειρο της απελευθέρωσης των αλύτρωτων αδελφών της περιοχής φάνηκε προς στιγμή να πραγματοποιείται. Όμως σύντομα οι ελπίδες διαψεύστηκαν [...] Προκειμένου να προστατευθούν οι ελληνικοί πληθυσμοί και να αντιμετωπιστούν οι τουρκικές επιθέσεις, η γραμμή κατοχής αποφασίστηκε να επεκταθεί. Προκρίθηκε, λοιπόν, από το ελληνικό Στρατηγείο η κατάληψη των σημαντικών κέντρων Αφίων Καραχισάρ και Εσκή Σεχίρ, που απέιχαν περισσότερο από 300 χιλιόμετρα από τη βάση της Σμύρνης [...] Η ανάγκη καταδίωξης και οριστικής εξολόθρευσής τους ανάγκασε τον ελληνικό στρατό να περάσει τον ποταμό Σαγγάριο και την Αλμυρά έρημο».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 194-195

β) Αλυτρωτισμός, Μεγάλη Ιδέα αλλά και οικονομικά συμφέροντα και μικροϊμπεριαλισμός - μεγαλοϊδεατισμός Ελλάδας στο πλαίσιο του γενικότερου ιμπεριαλισμού

Στο Λ2 (1983-2007) οι μυστικές συνθήκες των Μ. Δυνάμεων κατά την διάρκεια του Α΄ Π.Π. χαρακτηρίζονται ως *αποικιακού χαρακτήρα*, άρα τίθεται εξαρχής το ιμπεριαλιστικό πλαίσιο του πολέμου· εντούτοις, δεν υπάρχει ο ίδιος χαρακτηρισμός

για την συνθήκη των Σεβρών που αφορά την ελληνική επέκταση στη Μ. Ασία, η οποία εν πολλοίς αποδίδεται στην ικανότητα του Ε. Βενιζέλου και στα ανταλλάγματα που αποκομίζει η δικής του έμπνευσης εξωτερική πολιτική της Ελλάδας από την Entente. Επίσης, αναφέρεται ως λανθασμένη πολιτική επιλογή η απομάκρυνσή του με τις εκλογές του 1920 στην κρίσιμη χρονική περίοδο όπου υπήρχε η αναγκαιότητα να εφαρμοστεί η συνθήκη των Σεβρών. Είναι κάπως διαφορετικό το ερμηνευτικό σχήμα του εγχειριδίου, ωστόσο επειδή αναφέρεται ο αποικιακός χαρακτήρας της εξωτερικής πολιτικής των Μ. Δυνάμεων (ο οποίος αντανάκλαται στις Συνθήκες), ως αντιπρόσωπος των οποίων ενεργεί η Ελλάδα στην περιοχή της Μ. Ασίας, γι' αυτό και το κατατάσσουμε στο παρόν ερμηνευτικό σχήμα:

«Ο Βενιζέλος προσπάθησε να αντιδράσει τονίζοντας στις προεκλογικές ομιλίες του ότι ο **εθνικός θρίαμβος ήταν δεδομένος** και η επιστράτευση δικαιολογημένη [...] Σε μια κρίσιμη στιγμή για την Ελλάδα, όταν θα έπρεπε να υλοποιηθούν οι αποφάσεις της συνθήκης των Σεβρών, ο Βενιζέλος τίθεται στο περιθώριο και ο ασυμπαθής για την Αντάντ βασιλιάς αποκαθίσταται στο θρόνο [...] Κατά τη διάρκεια του πολέμου, μεταξύ των δυνάμεων της Αντάντ, είχαν υπογράψει μυστικές συμφωνίες για τον καθορισμό των ζωνών επιρροής στη Μέση Ανατολή [...] Οι συνθήκες αυτές, που είχαν καθαρά αποικιακό χαρακτήρα, αναθεωρήθηκαν αργότερα από τις νεότερες συνθήκες ειρήνης, χωρίς όμως να θιχθεί το πνεύμα που τις διακατείχει. [...] Το Συμβούλιο της Ειρήνης, πριν από την υπογραφή της συνθήκης των Σεβρών, παρά την αντίδραση της Ιταλίας, η οποία επικαλέστηκε τη συνθήκη της Μωριέννης, ανέθεσε στην Ελλάδα την προσωρινή διοίκηση της περιοχής της Σμύρνης. Προηγουμένως η κυβέρνηση Βενιζέλου, για να επιτύχει την ευνοϊκή στάση των δυτικών συμμάχων απέναντι στα ελληνικά αιτήματα που αφορούσαν τη Μ. Ασία και τη Θράκη, είχε δεχτεί να στείλει ελληνικό στρατό στην εκστρατεία που έκαναν οι δυτικοί στην Ουκρανία εναντίον του νέου σοβιετικού καθεστώτος (Φεβρουάριος - Μάρτιος 1919). [...] Αρχές Μαΐου (2 /1 5 Μαΐου 1919) ελληνικά στρατιωτικά αγήματα αποβιβάζονται στη Σμύρνη και προκαλούν κύμα ενθουσιασμού στον ελληνικό πληθυσμό· εξάπτουν όμως συγχρόνως και το φανατισμό των Τούρκων. Ο Βενιζέλος, μετά την αποβίβαση των ελληνικών στρατευμάτων, κατορθώνει να διευρύνει την εντολή και έτσι επεκτείνεται η ελληνική διοίκηση σε ολόκληρη σχεδόν την περιοχή Αϊδινίου. Η επέκταση αυτή προκαλεί την έντονη αντίδραση του τουρκικού στοιχείου. Η κατοχή μιας περιοχής, που στην ενδοχώρα της κυριαρχούσαν οι Τούρκοι, ήταν εγχείρημα δυσχερέστατο για τον ελληνικό στρατό, ο οποίος βρισκόταν μακριά από τα κέντρα εφοδιασμού του και δε διέθετε τον αναγκαίο εξοπλισμό. [...] Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ζητεί από τους συμμάχους την άδεια να επιτεθεί κατά των κεμαλικών θέσεων, σε περιοχές που βρίσκονταν έξω από την ελληνική δικαιοδοσία και συγχρόνως απαιτεί οικονομική ενίσχυση. Οι σύμμαχοι δίνουν την άδεια, αλλά υπογραμμίζουν ότι η Ελλάδα θα ενεργήσει με δική της ευθύνη και σε καμιά περίπτωση οι σύμμαχοι δε θα εμπλακούν σε πολεμικές επιχειρήσεις. Έτσι η Ελλάδα αναγκάζεται να εκκαθαρίσει μόνη της την κατάσταση. Η προέλαση του ελληνικού στρατού έγινε με μεγάλη επιτυχία ως την Προύσα και οι δυνάμεις του Κεμάλ υποχώρησαν προς τη Νικομήδεια».

Λ2 (1983-2007), σ. 86, 92-96

Κατ' αρχάς, στο ΚΛ2 (1984) το θέμα του μικρασιατικού πολέμου καταλαμβάνει ολόκληρο ξεχωριστό θεματικό κεφάλαιο, και μάλιστα πολύ εκτεταμένο, με συνέπεια να υπάρχει πληθώρα αναφορών που εφαρμόζουν σε όλους τους ερευνητικούς άξονες που τέθηκαν για την συγκεκριμένη θεματική κατηγορία. Συγκεκριμένα, το «Έβδομο Κεφάλαιο: Ο Μικρασιατικός Πόλεμος 1918-1923» καταλαμβάνει περίπου 150 σελίδες (τις σ. 277-428), όσο περίπου δηλαδή ένα τυπικής έκτασης σχολικό εγχειρίδιο ιστορίας. Από αυτήν την τόσο μεγάλη έκταση και την πληθώρα αναφορών, προσπαθούμε να καταγράψουμε τα βασικότερα παραθέματα-σημεία που φωτίζουν τα ερμηνευτικά του σχήματα, ενώ για τα υπόλοιπα αποσπάσματα που θεωρούμε δευτερεύοντα (αλλά που εφαρμόζουν στο προτεινόμενο σχήμα) παραπέμπουμε στις σελίδες όπου βρίσκονται.

Το ΚΛ2 (1984), λοιπόν, εντάσσεται στα εγχειρίδια όπου για πρώτη φορά γίνεται λόγος και για τις οικονομικές επιδιώξεις της Ελλάδας στην μικρασιατική εκστρατεία, στο πλαίσιο των γενικευμένων ιμπεριαλιστικών αντιθέσεων και συγκρούσεων συμφερόντων των νικητριών Μεγάλων ευρωπαϊκών Δυνάμεων του Α΄ Π.Π.:

«Παράλληλα με το φονικό πόλεμο στα διάφορα μέτωπα διεξαγόταν αδυσώπητος διπλωματικός αγώνας για την εξασφάλιση των μεγαλύτερων δυνατών κερδών (εδαφικών και -κυρίως- οικονομικών), όταν θα τέλειωναν οι εχθροπραξίες. Λογούχαρη, οι χώρες της Αντάντ κατά τη διάρκεια του πολέμου - και ειδικότερα όταν είχαν ανάγκη να πείσουν την Ιταλία να συμπράξει μαζί τους - έκαναν μια σειρά μυστικές συμφωνίες (1915-17), που απόβλεπαν και σε άλλες διευθετήσεις και στη “δίκαιη” διανομή των εδαφών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Όταν προσήλθε και η Ελλάδα στη συμμαχία της Αντάντ (το 1917), είχε βέβαια ιστορικά αμάχητες εθνικές διεκδικήσεις στη δυτική Μικρασία, όπου ζούσαν συμπαγείς ελληνικοί πληθυσμοί από χιλιετίες. Επειδή όμως την περιοχή την είχαν προδιανείμει σε σφαίρες επιρροής οι μεγάλοι Σύμμαχοι (Αγγλοι, Γάλλοι, Ρώσοι, Ιταλοί), η Ελλάδα ήταν αναγκασμένη να αρκестεί σε γενικές υποσχέσεις, να υπολογίζει στην καλή θέληση και κυρίως να προσφέρει καλές υπηρεσίες. Χρειαζόταν πραγματικά πολλή τόλμη και περισσότερη αισιοδοξία και αυτοπεποίθηση, που διέθετε τότε η ελληνική πολιτική ηγεσία, για να στηρίζει τις ελπίδες της σε τέτοιες συμμαχίες αυτή ήταν η πραγματικότητα. Η Ελλάδα θα διατύπωνε τις διεκδικήσεις της ύστερα από τον πόλεμο, λαβαίνοντας βέβαια υπόψη και τις απαιτήσεις των άλλων, των μεγάλων συμμάχων. Αυτή ήταν η πιο κρίσιμη φάση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής που επηρεαζόταν εύλογα από τη Μεγάλη Ιδέα [...] Μέσα στα πλαίσια αυτού του γενικότερου πολέμου για τη διανομή της οθωμανικής αυτοκρατορίας εντάσσεται η προσπάθεια των Ελλήνων να καταλάβουν τη δυτική πλευρά της Μικρασίας για να ελευθερώσουν πολλές εκατοντάδες χιλιάδες αλύτρωτους αδελφούς και να ενοποιήσουν οικονομικά τις δυο πλευρές του Αιγαίου. Αυτή η μικρασιατική εκστρατεία (Μάης 1919 - Σεπτ. 1922) δεν μπορεί να κατανοηθεί αποκομμένη από τον ευρύτερο ανταγωνισμό που προδιαγράψαμε [...] Οι διεκδικήσεις όλων είχαν χαρακτήρα οικονομικό, αποικιακό: έλεγχο των Στενών, ζώνες οικονομικής επιρροής, εκμετάλλευση υπεδάφους... Μόνο η Ελλάδα είχε τότε δικαιώματα βασισμένα στη μακροαίωνα παρουσία ελληνικού πληθυσμού ειδικά στις δυτικές και βόρειες ακτές της Μικρασίας».

ΚΛ2 (1984), σ. 284-287, 298

Ενώ για έναν ξεκάθαρο ορισμό του χαρακτήρα και των κινήτρων του μικρασιατικού πολέμου, αναφέρεται ο διττός χαρακτήρας του, αλλά και τα μεγάλα οικονομικά-ιμπεριαλιστικά συμφέροντα που αναμειγνύονται και μοχλεύουν την εξέλιξη και έκβασή του:

«Ο Μικρασιατικός πόλεμος (1919-22) δεν ήταν κυρίως ούτε ήταν μόνο ελληνοτουρκικός: ήταν κυριότατα πόλεμος των δυνάμεων της Αντάντ για τη διασφάλιση των συμφερόντων τους στη Μικρασία και γενικότερα στην Εγγύς και Μέση Ανατολή. [...] Οι Έλληνες πρωταγωνίστησαν στον πόλεμο αυτό για να υπηρετήσουν τη δική τους εθνική πολιτική, αλλά φάνηκε τελικά ότι εξυπηρέτησαν τα συμφέροντα άλλων. Ο Μικρασιατικός πόλεμος ήταν εθνικός για τους Έλληνες και τους Τούρκους, αποικιακός ή νεοαποικιακός για τους Συμμάχους της Entente. Όταν χρησιμοποιούμε εδώ τον όρο εθνικός πόλεμος, δεχόμαστε ότι ένα κύριο κίνητρο δράσης για τους δύο εμπόλεμους ήταν η απελευθέρωση αλύτρωτων αδελφών ή πάτριων εδαφών, όπως κάθε πλευρά έβλεπε τη διαφιλονικούμενη “ζώνη” και τους πληθυσμούς της. Η αποδοχή του χαρακτηρισμού αυτού δεν αποκλείει άλλα κίνητρα, ότι λ.χ. κάθε πλευρά έβλεπε την εδαφική αντιδικία από τη σκοπιά της οικονομικής δραστηριότητας, της παραγωγής, του εμπορίου [...] Η ανάμιξη μεγάλων οικονομικών παραγόντων στις αποφάσεις των κυβερνήσεων (Αγγλων, Γάλλων, Αμερικανών, Ελλήνων) [...] Ότι η οικονομική ενοποίηση των δύο πλευρών του Αιγαίου εξυπηρέτούσε τις επιδιώξεις της ελληνικής αστικής τάξης ήταν πραγματικά ένα, κίνητρο δράσης και πολιτικής απόφασης. Αλλά δεν ήταν το μόνο, ούτε ήταν καθοριστικό για τη σύμπραξη των λαϊκών τάξεων».

ΚΛ2 (1984), σ. 397-398, 400

Στο **Γ4 (1984-1991)** γίνεται λόγος για την ελληνική Μεγάλη Ιδέα που ενυπάρχει και ωθεί την ελληνική εξωτερική πολιτική προς την επέκταση στη Μικρά Ασία, ενώ αυτή είναι μοιραίο να συγκρουστεί με την αντίστοιχη τουρκική-κεμαλική. Πρόκειται, δηλαδή, για έναν αναπόφευκτο πόλεμο των εθνικισμών και των Μεγάλων Ιδεών:

«Οι ελληνικές επιτυχίες στους δύο Βαλκανικούς πολέμους και η απελευθέρωση μεγάλων τμημάτων του ελληνισμού, σε συνδυασμό με το ότι και άλλα τμήματα εξακολουθούσαν να μένουν κάτω από ξένο ζυγό, κυρίως τον τουρκικό (Θράκη, Ίμβρος, Τένεδος κτλ.), έτρεφε το μεγαλοϊδεατισμό, στην πιο ουτοπική έκφρασή του, δηλαδή αυτήν που απέβλεπε στην ανασύσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Τώρα όμως, κυρίως σχετικά με την κατάσταση του μικρασιατικού ελληνισμού, έχει προστεθεί ένα νέο στοιχείο, δηλαδή η ανάπτυξη του τουρκικού εθνικισμού, κατά κάποιον τρόπο η τουρκική Μεγάλη Ιδέα, που ενισχύθηκε μετά την πολιτική επικράτηση των Νεοτούρκων το 1908. Τα αιτήματα των δύο “εθνικών ιδεών”, της ελληνικής και της τουρκικής, ήταν, την ώρα που άρχιζε ο Πρώτος Παγκόσμιος πόλεμος, ακριβώς αντίθετα, πράγμα που έκανε τη μεταξύ τους σύγκρουση περίπου αναπόφευκτη».

Γ4 (1984-1991), σ. 344-345²²⁵

---

²²⁵ Να σημειωθεί πως όπως αναφέρεται σε υποσημείωση στη σ. 330: «Το ενδέκατο κεφάλαιο [που περιλαμβάνει τις σ. 330-354 και τιτλοφορείται «Ο Μικρασιατικός Ελληνισμός»] προστέθηκε δύο

Ενώ, η απόβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη, συμβολίζει ακριβώς αυτήν την πραγμάτωση της ελληνικής Μεγάλης Ιδέας, παράλληλα με την ουσιαστική διάλυση της οθωμανικής αυτοκρατορίας και τον διαμελισμό της, κάτι που πυροδότησε έτι περαιτέρω τον τουρκικό εθνικισμό (κεμαλισμό) προκειμένου να αντιδράσει:

«Πράγματι, **στα πλαίσια της ικανοποίησης από τους Συμμάχους, νικητές του Πολέμου, του ελληνικού αιτήματος για εθνική ολοκλήρωση και ενόψει της εφαρμογής της πολιτικής τους, κατά κύριο λόγο της Αγγλίας, για διαμελισμό της Τουρκίας**, στις αρχές του 1919 ελληνικός στρατός αποβιβάστηκε στη Σμύρνη και κατέλαβε και την περιοχή της. Φυσικά έγινε δεκτός με μεγάλο ενθουσιασμό από τον ελληνισμό της περιοχής. **Η απόβαση αυτή συμβόλιζε και για τον ελλαδικό και για το μικρασιατικό ελληνισμό την τελική φάση ενσωμάτωσης ολόκληρου του ελληνισμού στα όρια της ίδιας Επικράτειας και μαζί ως πραγμάτωση της Μεγάλης Ιδέας**. Ο ελληνικός στρατός Κατοχής, που ενεργούσε βέβαια σύμφωνα με τις αποφάσεις των Συμμάχων, προσπάθησε και ως ένα βαθμό πέτυχε να διοικήσει την περιοχή Σμύρνης με πνεύμα ισονομίας και ισοπολιτείας. Η **Συνθήκη των Σεβρών (10 Αυγ. 1920)**, την οποία αναγκάστηκε να υπογράψει και η τουρκική κυβέρνηση, στην πραγματικότητα **διέλυε την Οθωμανική Αυτοκρατορία· ταυτόχρονα ικανοποιούσε μεγάλο μέρος από τα εθνικά αιτήματα των Ελλήνων**». Γ4 (1984-1991), σ. 346-347

Στο **ΚΑ7 (2001-2014)** ο μικρασιατικός πόλεμος είναι μέρος του γενικότερου σχεδίου της Αντάντ για διαμελισμό και διαμοιρασμό των εδαφών της οθωμανικής αυτοκρατορίας· ένα σχέδιο στο οποίο συμμετέχει και η Ελλάδα ως «εταίρος» (τα εισαγωγικά είναι του εγχειριδίου που εννοούν πως η Ελλάδα ήταν τύποις εταίρος, ουσιαστικά όμως εντελώς ανισότιμη σε σχέση με τις άλλες δυνάμεις της Αντάντ). Στο εγχειρίδιο δεν αναφέρεται η λέξη «ιμπεριαλισμός», ενώ η επέκταση του ελληνικού στρατού δικαιολογείται για στρατηγικούς λόγους κάλυψης και καλύτερης ασφάλισης της ζώνης κατοχής. Ωστόσο, επειδή η ελληνοτουρκική σύγκρουση του μικρασιατικού πολέμου συνδέεται άμεσα με τον γενικότερο γεωπολιτικό σχεδιασμό των δυνάμεων της Αντάντ στην περιοχή (μέρος των οποίων αποτελούν και οι ελληνικές διεκδικήσεις), γι' αυτό και το ταξινομούμε σ' αυτό το ερμηνευτικό σχήμα και όχι σε αυτό της καθαρής επιβολής και εφαρμογής των εθνικών δικαίων:

«**Ο Μικρασιατικός Πόλεμος είναι μια προέκταση, η “ουρά” θα λέγαμε, του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου**. Η οριστική συνθήκη με την Οθωμανική Αυτοκρατορία υπογράφηκε το 1923. Όσα λοιπόν διαδραματίστηκαν **στην προσπάθεια των δυνάμεων της Αντάντ να επιβάλουν τη θέλησή τους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία**, και στην αντίδραση της τελευταίας οριοθετούν το Μικρασιατικό Πόλεμο (1918-1923). **Ο στενότερος κύκλος αυτού του πολέμου είναι η ελληνοτουρκική σύγκρουση**, που άρχισε το 1919 και τελείωσε το 1922 [...] **Το τέλος του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου (1918) βρήκε την Ελλάδα “εταίρο” στα σχέδια της Αντάντ για διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας**. Ο Ελ. Βενιζέλος

χρόνια μετά την πρώτη έκδοση του βιβλίου [δηλαδή, το 1986], σύμφωνα με την υπ' αριθμ. Φ.211.12/6 4 /Γ2 / 3878 /1 6.10.1986 Υπουργική Απόφαση».

υπέβαλε υπόμνημα με τις ελληνικές διεκδικήσεις στο συμβούλιο των νικητών, το οποίο επρόκειτο να καθορίσει το νέο χάρτη στα Βαλκάνια και την Εγγύς Ανατολή. Αυτό έδωσε εντολή στην ελληνική κυβέρνηση να επιβάλει κατοχή στην περιοχή της Σμύρνης, με στόχο την επιβολή της τάξης σ' αυτή. Σε εκτέλεση αυτής της εντολής ελληνικός στρατός αποβιβάστηκε στη Σμύρνη (Μάιος 1919). [...] Ο ελληνικός στρατός μετέφερε ολόένα και μακρύτερα από τη Σμύρνη τη γραμμή του μετώπου, για να ασφαλίσει τη ζώνη κατοχής. Έτσι όμως εμπλεκόταν ουσιαστικά σε έναν πόλεμο με μέτωπο τεράστιας έκτασης».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 103-105

Στο **Λ3 (2002)** η μικρασιατική εκστρατεία αποτελεί μέρος της πολιτικής της πραγμάτωσης της ελληνικής Μεγάλης Ιδέας. Αποτελεί πολιτική αλυτρωτισμού και εθνικών διεκδικήσεων στην Μικρά Ασία, η οποία προβάλλεται με το εθνολογικό και πολιτισμικό επιχείρημα υπεροχής του ελληνισμού στις διεκδικούμενες περιοχές:

«Για την Ελλάδα ο πόλεμος συνεχίστηκε στη Μικρά Ασία μέχρι το 1923. Η δυναμική προβολή των ελληνικών διεκδικήσεων στα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας και κυρίως στην περιοχή της Σμύρνης, στηρίχθηκε στο επιχείρημα της εθνολογικής και πολιτισμικής υπεροχής του Ελληνισμού στα εδάφη αυτά [...] Για την Ελλάδα η Μικρασιατική Εκστρατεία αποτέλεσε την τελευταία πράξη των πολεμικών και διπλωματικών ενεργειών του Βενιζέλου για την πραγμάτωση της Μεγάλης Ιδέας. Η σύμπτωση των συμφερόντων του βρετανικού ιμπεριαλισμού με τις ελληνικές επιδιώξεις στη συγκεκριμένη συγκυρία παρείχε στην Ελλάδα την ευκαιρία για την απελευθέρωση των αλύτρωτων Ελλήνων και την εδαφική επέκταση του ελληνικού κράτους στη Μικρά Ασία. Ο Βενιζέλος, ακολουθώντας από τους Βαλκανικούς Πολέμους και εξής με συνέπεια και ρεαλισμό μια πολιτική αλυτρωτισμού, η οποία είχε εθνολογική βάση, εκμεταλλεύτηκε το 1919 τις ευνοϊκές διεθνείς συγκυρίες, που φαινόταν ότι πρόσφεραν στη χώρα μία από τις καλύτερες ευκαιρίες για την εθνική της ολοκλήρωση [...] Η κατάληψη της περιοχής γύρω από τη Σμύρνη απέβλεπε στην τήρηση της τάξης και την προστασία των χριστιανικών πληθυσμών μέχρι την υπογραφή της τελικής ειρήνης. Η ελληνική κατοχή επεκτάθηκε μέχρι το καλοκαίρι του 1920 πέραν της αρχικής ζώνης της Σμύρνης, προς βορράν μέχρι την Πάνορμο, ανατολικά έως τη Φιλαδέλφεια και προς νότον μέχρι το Αϊδίνι».

Λ3 (2002), σ. 160-162

Στο **ΣΤ6 (2006-2007)** πάλι η εκστρατεία της Ελλάδας στη Μ. Ασία συνδέεται με την πολιτική των Μ. Δυνάμεων της Αντάντ περισσότερο, παρά με την επιβολή των εθνικών της δικαίων, αν και υπάρχει πάντα η εθνολογική βάση των διεκδικήσεων:

«Με το τέλος του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου το μέλλον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είναι αβέβαιο. Οι δυνάμεις της Αντάντ προσανατολίζονται στη δημιουργία μιας μικρής εδαφικά Τουρκίας. Τα μικρασιατικά παράλια τα διεκδικούν η Γαλλία και η Ιταλία αλλά και η Ελλάδα, με το μεγάλο αριθμό Ελλήνων που ζουν κυρίως στην περιοχή της Σμύρνης. Τελικά, η Ελλάδα παίρνει εντολή να στείλει στρατό στη Σμύρνη. Στη Συνθήκη των Σεβρών (1920) κερδίζει τη διοίκηση της περιοχής μέχρις ότου οι κάτοικοί της αποφασίσουν αν θα ενωθούν με την Ελλάδα».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 100

Στο Γ6 (2006-2022) υπάρχει πληθώρα αναφορών, όπου οι βλέψεις της Ελλάδας στη Μ. Ασία αναφέρονται ως *διεκδικήσεις*, οι οποίες υποστηρίζονται στο γενικό πλαίσιο διεκδικήσεων και σχεδιασμών της Αντάντ για τα εδάφη της οθωμανικής αυτοκρατορίας, ενώ καταγράφεται και το διπλωματικό παρασκήνιο παροχής ανταλλαγμάτων και συμμαχιών-αντιθέσεων που χαρακτηρίζουν τα συμφέροντα των δυνάμεων της Αντάντ και αυτά της Ελλάδας. Ουσιαστικά, η Ελλάδα λειτουργεί ως ο αντιπρόσωπος (proxy) των Βρετανών στην περιοχή και η Βρετανία, μέχρι ενός χρονικού σημείου, ως η προστάτιδα της Ελλάδας στην προσπάθεια επίτευξης των διεκδικήσεών της:

«Μετά τη συνθηκολόγηση του σουλτάνου (Οκτώβριος 1918), **δυνάμεις της Αντάντ κατέλαβαν νευραλγικά σημεία στην Οθωμανική αυτοκρατορία θέτοντας τη χώρα υπό κατοχή. Ελληνικές δυνάμεις συμμετείχαν στην κατάληψη της Κωνσταντινούπολης, εκφράζοντας, και με αυτό τον τρόπο, τις ελληνικές διεκδικήσεις.** Παράλληλα, ο **Βενιζέλος** έστειλε στο συνέδριο του Παρισιού υπόμνημα (Δεκέμβριος 1918) με το οποίο **διεκδικούσε μια ευρύτατη ζώνη εδαφών στη δυτική Μικρά Ασία** με κέντρο τη Σμύρνη, την Α. Θράκη μέχρι τα πρόθυρα της Κωνσταντινούπολης και τα νησιά Ίμβρο και Τένεδο στην είσοδο των Στενών. Επιπλέον, ο **Βενιζέλος, θέλοντας να υποστηρίξει τις παραπάνω διεκδικήσεις, έστειλε ελληνικό στρατό στην εκστρατεία της Αντάντ εναντίον των μπολσεβίκων [...] η στρατιωτική παρουσία της Ελλάδας, χώρας που αποτελούσε στενό σύμμαχο της Βρετανίας, στη Μικρά Ασία θα αναχαίτιζε τις ιταλικές επιδιώξεις στην περιοχή και θα παρείχε στήριξη στις μικρές βρετανικές δυνάμεις που βρίσκονταν στα Στενά. Έτσι, η Βρετανία υποστήριξε τα ελληνικά αιτήματα [...]** Ο ελληνικός στρατός κατέλαβε αρχικά τα εδάφη της Μικράς Ασίας για τα οποία είχε εντολή από την Αντάντ. Λίγο αργότερα, ο Βενιζέλος έλαβε από το συνέδριο του Παρισιού **άδεια επέκτασης της ελληνικής ζώνης κατοχής. Έτσι, ο ελληνικός στρατός, αφού κατέλαβε, την άνοιξη του 1920, την Α. Θράκη, προέλασε, το καλοκαίρι του 1920, σε βάθος 100-150 χλμ. Καταλαμβάνοντας μια ζώνη εδαφών στη Μ. Ασία κατά πολύ μεγαλύτερη από αυτή που όριζε η συνθήκη των Σεβρών** (είχε υπογραφεί λίγο νωρίτερα)»

Γ6 (2006-2022), σ. 100-101, 105

2. Ποιος ο ρόλος-στάση των Μεγάλων Δυνάμεων;

α) Μη αναφορά της αλλαγής στάσης – καμία ανάμειξη (ελληνοτουρκική υπόθεση μόνο)

ΣΤ1 (1967-1969)

β) Καμία αιτιολόγηση/ερμηνεία της αλλαγής στάσης

Στο Γ5 (1991-2006) αν και αναφέρεται η επάνοδος του Κωνσταντίνου ως *πρόσχημα* για την αλλαγή στάσης των Μεγάλων Δυνάμεων στο μικρασιατικό ζήτημα, εντούτοις δεν αναφέρεται κάποια άλλη αιτία αντί αυτού του προσχήματος, παρά γενικά *βλέψεις*

που έχουν στην περιοχή, χωρίς αυτές να προσδιορίζονται και χωρίς να βρίσκονται σε λογική σειρά αλληλουχίας μέσα στην αφήγηση (αναφέρονται σε άλλη σελίδα, στην αρχή του κεφαλαίου). Αλλά και η αναφορά στις Μεγάλες Δυνάμεις είναι ελάχιστη σε σχέση με την έκταση του σχετικού κεφαλαίου, χωρίς συγκεκριμένες αναφορές στην βοήθεια προς τον Κεμάλ και στους λόγους που τις οδήγησαν σε αυτήν την στάση, χωρίς αναφορές στην παρουσία τους στον λιμένα της Σμύρνης όταν αυτή καιγόταν και χωρίς αναφορά στην μη βοήθειά τους στον πληθυσμό που πάλευε να διαφύγει για να σωθεί:

«Η απόβαση τον ελληνικού στρατού στη Σμύρνη και οι βλέψεις των άλλων συμμάχων στα μικρασιατικά εδάφη [...] Η ελληνική κυβέρνηση, με σύμφωνη γνώμη των συμμάχων, ενίσχυσε το στρατό της Μικράς Ασίας. Όταν όμως ο Βενιζέλος ζήτησε την έγκρισή τους για να αναλάβει πολεμική δράση εναντίον του κεμαλικού στρατού, που βρισκόταν κοντά στην περιοχή που η διοίκησή της είχε ανατεθεί στην Ελλάδα, οι σύμμαχοι δήλωσαν ότι δε θα εμπλακούν σε πολεμικές επιχειρήσεις και την ευθύνη για την ενέργεια αυτή θα αναλάμβανε η Ελλάδα [...] (Κεμάλ) συνθήκες ειρήνης και οικονομικής συνεργασίας με την Ιταλία και τη Γαλλία. Η επιστροφή του βασιλιά Κωνσταντίνου στο θρόνο, ύστερα από δημοψήφισμα που διενεργήθηκε από τη νέα, φιλοβασιλική, κυβέρνηση, προκάλεσε τη διαμαρτυρία των δυνάμεων της Αντάντ, που χρησιμοποίησαν ως πρόσχημα την επάνοδο του Κωνσταντίνου, για να εγκαταλείψουν την Ελλάδα αβοήθητη στο μέτωπο [...] Ελλάδας, απομονωμένης, χωρίς καμιά υποστήριξη από τους πρώην συμμάχους της».

Γ5 (1991-2006), σ. 317, 320, 322

Στο ΚΑ7 (2001-2014) η αφήγηση είναι κάπως διαφορούμενη σε σχέση με το αν οι σύμμαχοι άλλαξαν στάση χωρίς αιτιολογία ή αν άλλαξαν στάση λόγω της επανόδου του Κωνσταντίνου, καθώς αναφέρονται και τα δύο. Ωστόσο, επειδή η αλλαγή στάσης των συμμάχων αναφέρεται σε προηγούμενο σημείο μέσα στην αφήγηση (χωρίς αιτιολογία, παρά μόνο με την επισήμανση του παράδοξου πως παρ' ότι ήταν εταίροι των Ελλήνων στην Αντάντ) ταξινομούμε το εγχειρίδιο σε αυτό το σχήμα θεωρώντας πως οι εκλογές του 1920 που αναφέρονται ως καθοριστικές, απλώς διευκόλυναν την εύρεση προσχημάτων για να γίνει η αλλαγή στάσης των συμμάχων ακόμα πιο ξεκάθαρη κι ευθεία έναντι της Ελλάδας. Από αυτήν την αλλαγή στάσης η αφήγηση εξαιρεί τους Βρετανούς, την στάση των οποίων και δεν αναφέρει, παρά μόνο των Γάλλων και των Ιταλών (και των Σοβιετικών):

«Οι Ιταλοί, παρ' ότι εταίροι των Ελλήνων στην Αντάντ, προσέφεραν σχεδόν φανερή υποστήριξη στους κεμαλικούς [...] Σύμμαχοι των Ελλήνων, κυρίως Ιταλοί και Γάλλοι, την επομένη της υπογραφής της συνθήκης σκέπτονταν πώς θα την ανατρέψουν. Το κίνημα του Κεμάλ άρχισε να ενισχύεται ακόμη και από εκείνους οι οποίοι αρχικά το εχθρεύονταν. [...] Το εκλογικό αποτέλεσμα στην Ελλάδα καθόρισε αποφασιστικά την εξέλιξη και την κατάληξη του πολέμου. Η νέα κυβέρνηση αγνόησε την προειδοποίηση - απειλή των συμμάχων της Ελλάδας να μην επιστρέψει στο θρόνο ο εξόριστος βασιλιάς Κωνσταντίνος [...] Οι Γάλλοι και οι Ιταλοί βρήκαν την αφορμή να αποδεσμευτούν πλήρως από τη Συνθήκη των Σεβρών - εξάλλου το πρώτο που τους ενδιέφερε ήταν να διασφαλίσουν τα

συμφέροντά τους στην Τουρκία. Έτσι προχώρησαν σε συμφωνία με τον Κεμάλ (Μάρτιος 1921) και απέσυραν τις δυνάμεις τους από τη Μικρά Ασία»
ΚΛ7 (2001-2014), σ. 105

Ενώ προς επίρρωσιν αυτών, υπάρχει και η εξής ερώτηση στη σ. 109 που επισημαίνει την αντιφατικότητα αυτής της αλλαγής στάσης ψάχνοντας για την αιτιολόγησή της ως ανοιχτό ερώτημα, μάλλον ακριβώς επειδή ακριβώς δεν εξάγεται ξεκάθαρα από την κύρια αφήγηση του εγχειριδίου:

«3. Αφού ολοκληρώσετε τη μελέτη της ενότητας “Ο Μικρασιατικός Πόλεμος”, καταγράψτε όσα στοιχεία (γεγονότα, πράξεις, αποφάσεις) σας φαίνονται εκ πρώτης όψεως αντιφατικά. Στη συνέχεια δοκιμάστε να βρείτε μια όσο γίνεται πειστικότερη ιστορική εξήγηση γι’ αυτά».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 109

«Τελικά, η Ελλάδα παίρνει εντολή να στείλει στρατό στη Σμύρνη. Στη Συνθήκη των Σεβρών (1920) κερδίζει τη διοίκηση της περιοχής μέχρις ότου οι κάτοικοί της αποφασίσουν αν θα ενωθούν με την Ελλάδα. Η συμφωνία των Συμμάχων για την κατάληψη και τη διοίκηση της Σμύρνης από τους Έλληνες αποδεικνύεται προσωρινή. Οι σύμμαχοι διχάζονται ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία. Η Γαλλία και η Ιταλία προσανατολίζονται σταδιακά στην υποστήριξη της Τουρκίας, ενώ η θέση της Ελλάδας αποδυναμώνεται».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 100

γ) Αναφορά αλλαγής στάσης λόγω γενικά αντιθέσεων και συμφερόντων

«Όμως έσωτερικές και έξωτερικές δυσμενείς συνθήκες δέν άργησαν νά καταστρέφουν γιά πάντα τό μεγάλο όνειρο του έλληνισμού. Εσωτερικά σκίαζε τά πολιτικά πράγματα ό διχασμός. Τό Νοέμβριο του 1920 ό Ελευθέριος Βενιζέλος έχασε τις έκλογές καί τόν Δεκέμβριο ξαναγύρισε στην Ελλάδα ό βασιλιάς Κωνσταντίνος. [...] Ό Κεμάλ πήρε τήν έξουσία. Οί εύρωπαϊκές άντιθέσεις έξυπηρέτησαν τό κίνημα τού Κεμάλ. Οί Ρώσοι τόν ύποστηριξαν. Οί Γάλλοι παραιτήθηκαν από τήν Κιλικία, πράγμα πού έξασθένησε τή θέση τού έλληνικού στρατού τής Σμύρνης. Επειδή ό σουλτάνος δέν μπορούσε νά άντιδράση οί Άγγλοι παρακίνησαν τούς Έλληνες νά πολεμήσουν τόν Κεμάλ»

Γ3 (1976-1984), σ. 306

«Το πολιτικό γεγονός που λειτούργησε ως ταφόπετρα του ποντιακού ζητήματος ήταν η συνθήκη φιλίας και συνεργασίας που υπογράφηκε το Μάρτιο του 1921 ανάμεσα στους Μπολσεβίκους και τον Κεμάλ. Η συνθήκη αυτή έδωσε στον αδύναμο ως τότε Κεμάλ την οικονομική, στρατιωτική και ηθική δυνατότητα να συνεχίσει τις επιχειρήσεις του κατά των Ποντίων και, ακόμη, να εμφανιστεί στη Συνδιάσκεψη του Λονδίνου με υπερβολικές απαιτήσεις, που λόγω της ιστορικής συγκυρίας δεν απορρίφθηκαν από τις νικήτριες Δυνάμεις, παρά το γεγονός ότι ήταν σύμμαχοι με τους Έλληνες. Παρά το αρνητικό κλίμα που δημιουργήθηκε, ο ποντιακός ελληνισμός δεν πτοήθηκε. [...] Η τελευταία προσπάθεια ποντοαρμενικής συνεργασίας άρχισε καθυστερημένα στις αρχές του 1922, όταν πια τα συμφέροντα των Μεγάλων Δυνάμεων είχαν αλλάξει πλευρά. Εκμεταλλευόμενος την ευνοϊκή

συγκυρία ο Κεμάλ πασάς, με τη φανερή υποστήριξη των μπολσεβίκων, της Ιταλίας, της Γαλλίας και τη σιωπηρή σύμπραξη της Αγγλίας, άρχισε την αντεπίθεση που έφερε και την κατάρρευση του μετώπου».

ΚΛ6 (1999-2022), σ. 251-253

Ενώ, μόνο ως αφορμή ερμηνεύεται η επάνοδος του Βασιλιά και όχι ως αιτία:

«Οι εθνικές βλέψεις των Ελλήνων της Μικράς Ασίας φάνηκε ότι γίνονταν πραγματικότητα. Ελληνικός στρατός αποβιβάστηκε στη Σμύρνη στις 15 Μαΐου 1919. Σύντομα η ελληνική παρουσία επεκτάθηκε και σε άλλες περιοχές, γύρω από την κατεχόμενη ζώνη. Τον Ιούλιο του 1920 υπογράφηκε η Συνθήκη των Σεβρών, που μεταξύ άλλων όριζε ότι η περιοχή της Σμύρνης θα βρισκόταν υπό ελληνική διοίκηση και κατοχή για πέντε χρόνια. Ύστερα από την περίοδο αυτή θα μπορούσαν οι κάτοικοι με δημοψήφισμα να αποφασίσουν την προσάρτηση της περιοχής στην Ελλάδα. Το Νοέμβριο του ίδιου χρόνου το κόμμα των Φιλελευθέρων ηττήθηκε στις εκλογές και ο βασιλιάς Κωνσταντίνος επέστρεψε στην Ελλάδα. Αυτό έδωσε την αφορμή στους Συμμάχους να εκφράσουν καθαρότερα την αλλαγή της στάσης τους απέναντι στην Ελλάδα. Συγχρόνως το εθνικό κίνημα των Τούρκων με επικεφαλής τον Μουσταφά Κεμάλ γινόταν διαρκώς ισχυρότερο τόσο στο εξωτερικό όσο και στο εσωτερικό της Τουρκίας. Ο μικρασιατικός πόλεμος έληξε τον Αύγουστο του 1922 με ήττα και υποχώρηση του ελληνικού στρατού. Χιλιάδες πρόσφυγες, ακολουθώντας το στρατό, άρχισαν να φτάνουν στην Ελλάδα».

ΚΛ6 (1999-2022), σ. 144

Στο Λ4 (2007-2022) αν και αναφέρονται εξ' αρχής τα συμφέροντα και οι αντιθέσεις των δυνάμεων της Αντάντ τις οποίες και εκμεταλλεύεται ο Βενιζέλος, εντούτοις δεν αναφέρεται η αλλαγή στάσης τους, πόσω μάλλον οι λόγοι που έγινε αυτή. Στην αφήγηση, δίνεται κάπως απότομα η ελληνική ήττα και στην επόμενη παράγραφο απαριθμούνται απλώς τα γεγονότα που μεσολάβησαν δίχως να αποδίδεται κάποια αιτιακή σχέση και δίχως να εξηγείται αν επηρέασαν ή όχι και πώς την στάση των συμμάχων που στήριζαν εξ' αρχής την ελληνική επέκταση:

«Οι δυσχέρειες της Ελλάδας προήλθαν από την Ιταλία κυρίως, αλλά και από τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, για τον λόγο ότι η μεν Ιταλία προωθούσε τις επιδιώξεις της στην περιοχή διά της Αλβανίας, οι δε ΗΠΑ διά της Τουρκίας. Στο Συμβούλιο των Συμμάχων (Αγγλία, Γαλλία, ΗΠΑ, Ιταλία και Ιαπωνία) η Ελλάδα μπορούσε να βασίζεται μόνο στην υποστήριξη της Αγγλίας και της Γαλλίας, ενόσω τα συμφέροντα αυτών των δύο δυνάμεων συνέπιπταν με τα δικά της. Ευνοϊκές συγκυρίες, όπως η απουσία της Ρωσίας, την οποία οι Μπολσεβίκοι επαναστάτες είχαν προς στιγμήν απομακρύνει από τις εξελίξεις στη Νοτιοανατολική Ευρώπη και την Εγγύς Ανατολή, και η επιθυμία της Αγγλίας και της Γαλλίας να περιορίσουν τις βλέψεις της Ιταλίας μέσω των διεκδικήσεων της Ελλάδας [...] Ο Βενιζέλος επιδίωξε και εξασφάλισε, σε μια άκρως ευνοϊκή για τη χώρα διεθνή συγκυρία, τη συμμαχική εντολή για την κατάληψη από την Ελλάδα της Σμύρνης και του βιλαετίου του Αϊδινίου, προκειμένου να διατηρήσει την τάξη, που είχε διασταλευτεί, σε μια περιοχή με συμπαγή ελληνικό πληθυσμό και να προλάβει τυχόν κατάληψή της από την Ιταλία, η οποία ήταν φανερό πως επιδίωκε να θέσει τους συμμάχους της προ τετελεσμένων γεγονότων [...] Η ήττα της Ελλάδας στον ελληνοτουρκικό πόλεμο που ακολούθησε και η ουσιαστική διάλυση της

νικήτριας συμμαχίας του Παγκόσμιου Πολέμου οδήγησαν στη Συνθήκη της Λωζάννης του 1923, η οποία αντανakλούσε τον νέο συσχετισμό ισχύος στην περιοχή. **Είχαν μεσολαβήσει η εκλογική ήττα του Βενιζέλου στις εκλογές της 1ης/14ης Νοεμβρίου 1920 και η επάνοδος του Κωνσταντίνου στον θρόνο της Ελλάδας, η επέκταση του ελληνικού μετώπου στη Μικρά Ασία και η διάσπασή του από τα τουρκικά στρατεύματα τον Αύγουστο του 1922»**

Λ4 (2007-2022), σ. 88-91

δ) Αναφορά αλλαγής στάσης (δικαιολόγησή της λόγω επανόδου Κωνσταντίνου)

«Η σχηματισθείσα υπό τον Δημ. Ράλλην κυβέρνηση διεξήγαγεν άμέσως δημοψήφισμα, διά του οποίου **ο λαός απέφάνθη υπέρ τής επαναφοράς του βασιλέως Κωνσταντίνου. Ο εξόριστος βασιλεύς επέστρεψεν εις τον θρόνον του γενόμενος ένθουσιωδώς δεκτός (6-12-20), αλλά οί σύμμαχοι διεμαρτυρήθησαν διά τήν παλινόρθωσιν. Ή κυβέρνηση απήντησεν ότι “αυτό απέφασισεν ο λαός”** [...] Η νέα κυβέρνηση μέ πρωθυπουργόν τον Ν. Καλογερόπονλον και σύμπραξιν τού Δ. Γούναρη, ενώ τό κεμαλικόν κίνημα ήδη άπετέλει πληγήν εις τά πλευρά τής Ελλάδος, **δέν επέδίωξε συνεννόησιν μέ τον Κεμάλ, αλλά έπροτίμησε νά ζητήσει από τούς συμμάχους έλευθερίαν δράσεως προς καταστολήν του κινήματος. Έπί τών ελληνικών επιδιώξεων σοβαρά προσκόμματα προέβαλλον οί Ιταλοί, οί όποιοι φοβούμενοι, μήπως ή Ελλάς άποβή ισχυρά δύναμις εις τήν Μεσόγειον, όπου έστρεφον τάς βλέψεις των, μετήρχοντο έξ άντιζηλίας παν μέσον προς ματαίωσιν τών ελληνικών σχεδίων. Ή Γαλλία έξ άλλου, έκδικουμένη τήν επάνοδον του Κωνσταντίνου, ένεφανίζετο έχθρική προς ήμάς, ενώ προς τούς Τούρκους παρείχεν αφειδώς έφόδια. Αλλά και οί Ρώσοι διέθεσαν άφθονον πολεμικόν υλικόν προς ένίσχυσιν του Κεμάλ, του οποίου αί δυνάμεις κατά τον Απρίλιον του 1921 έφθασαν τάς 88.000 ένοπλων άνδρών και 250 πυροβόλα».**

Γ1 (1966-1976), 230-231

«Μετά τάς εκλογάς έγινε τυπικόν δημοψήφισμα και **ο βασιλεύς Κωνσταντίνος επέστρεψεν εις τάς Αθήνας (6 Δ βρίου 1920). Τήν εποχήν αυτήν ούδείς εκ τών συμμάχων είχε συμφέρον νά βοηθήση τήν Ελλάδα. Οί Ιταλοί είχαν ανησυχήσει από τήν δημιουργουμένην Μεγάλην Ελλάδα. Οί Γάλλοι είχαν οικονομικά συμφέροντα μέ τήν παλαιάν Τουρκίαν. Οί Άγγλοι έφοβούντο τήν αντίδρασιν τών μουσουλμάνων τών Ινδιών από τόν διαμελισμόν τής Τουρκίας. Όλοι έθεώρουν τήν επάνοδον τού βασιλέως Κωνσταντίνου ως στροφήν προς τήν Γερμανίαν. Οί Ρώσοι και οί Γάλλοι ήρχισαν νά προσφέρουν έπισήμως όπλα προς τόν Κεμάλ. Είς τάς άρχάς τού 1921 μετέβη ο Κωνσταντίνος εις Σύμωρνην διά νά τόνωση τό ήθικόν τού άγώνος. Άλλ' ήδη ή κατάστασις δέν ήτο εύνοϊκή. Τό έθνος δέν έμάχετο πλέον ήνωμένον. Ο ίδιος ο βασιλεύς δέν ήτο ο στρατηλάτης τού ένδοξου 1912 - 1913».**

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 158

«**Η προελθούσα εκ τών εκλογών κυβέρνηση του Δημ. Ράλλη, προέβη εις τήν διενέργειαν δημοψηφίσματος, τήν 5ην Δεκεμβρίου 1920, διά τού οποίου ο ελληνικός λαός θά άπεφαινέτο υπέρ ή εναντίον τής επανόδου του βασιλέως Κωνσταντίνου εις τόν θρόνον. Τό αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος ένεφάνιζε τόν ελληνικόν λαόν ως όμοφώνως ταχθέντα υπέρ τής επανόδου. [...] Έν τώ μεταξύ, ή**

Μ. Βρεταννία καί ή Γαλλία είχαν ειδοποιήσει τήν κυβέρνησιν Ράλλη ότι, εάν επανήρχετο ό Βασιλεύς Κωνσταντίνος, θά έπαυον νά θεωροϋν τήν Ελλάδα ως σύμμαχον χώραν. Ή δήλωσις, ίσως, έστερείτο άξίας, από άπόψεως παρεχομένης ή παρεσχεθησομένης οίκονομικής βοήθείας. Απετέλει, όμως, βαρύ διπλωματικόν πλήγμα. Ένεφανίζετο ή Ελλάς ως στερουμένη συμμάχων. Θά ήτο, ως έκ τούτου, σκόπιμον, ή νέα κυβέρνησις νά αναθεωρήσῃ τήν χαραχθείσαν υπό του Έλ. Βενιζέλου πολιτικήν, εις τήν όποίαν, άλλωστε, ή στηρίζουσα αύτήν πλειονοψηφία δέν έπίστευεν. Αντιθέτως, όλαι αί μετаноεμβριαναι κυβερνήσεις (Δημ. Ράλλη, Νικ. Καλογεροπούλου, Δημ. Γούναρη, Νικ. Στράτου καί Π. Πρωτοπαπαδάκη) ένέμειναν εις τήν ν λόγω πολιτικήν καί ήθέλησαν νά επιβάλλουν τήν εφαρμογήν τών όρων τής συνθήκης τών Σεβρών δι' εύρυτάτης έκτάσεως στρατιωτικών έπιχειρήσεων, άφου προηγουμένως άντικατεστάθησαν ό Λ. Παρασκευόπουλος, διά του άντιστρατήγου Άναστ. Παπούλα, ως καί οί πλειστοί τών διοικητών μεγάλων μονάδων».

Γ2 (1969), σ. 28

«Ο ελληνικός στρατός κατά τās πρώτας μάχας είχαν λαμπράς επιτυχίας καί προήλασεν εις τό εσωτερικόν τής Μικρας Άσίας, ενώ εις τήν Ελλάδα κατά τās εκλογάς τής 20 Νοεμβρίου κατεψηφίσθη ό Έλ. Βενιζέλος καί επανήλθεν εις τήν Ελλάδα ό μέχρι τότε εξόριστος Βασιλεύς Κων/νος. Τήν έξουσίαν ανέλαβεν νέα κυβέρνησις εις τήν όποιαν μετείχον ό Δημ. Γούναρης, Στράτος, Πρωτοπαπαδάκης, Θεοτόκης, Μπαλντατζής. Τελικώς ό ελληνικός στρατός, μετά από λαμπράς επιτυχίας, ήναγκάσθη, καί, λόγω τής έχθρικής στάσεως τών μεγάλων δυνάμεων καί λόγω τών πολιτικών σφαλμάτων από τής πλευράς τών Ελλήνων πολιτικών, νά άποχωρήσῃ από τήν Μικράν Ασίαν».

ΚΛ1 (1973), σ. 86

«στις εκλογές τής 1ης Νοεμβρίου τού 1920 νίκησε τό Λαϊκό κόμμα καί ή κυβέρνησις τού Βενιζέλου έφυγε από τήν έξουσία. Οί αντίπαλοι τού Βενιζέλου ξανάφεραν στό θρόνον τό Βασιλιά Κωνσταντίνο, γιατί ό Αλέξανδρος είχε στό μεταξύ πεθάνει. Τήν επάνοδο τού Κωνσταντίνου δέν ήθελαν οί σύμμαχοι καί άλλαξαν πολιτική. Αρχισαν νά βοηθούν τόν Κεμάλ».

ΣΤ3 (1974-1980), σ. 119

«Η θέση του ελληνικού στρατού ήταν από τήν άρχή δύσκολη. Έγινε όμως ακόμα δυσκολότερη μετά τίς εκλογές τής 1 Νοεμβρίου 1920. Στίς εκλογές αυτές έχασε ό Βενιζέλος καί τήν έξουσία τήν πήρε τό Λαϊκό Κόμμα. Η νέα Κυβέρνησις ξανάφερε στό θρόνον τό βασιλιά Κωνσταντίνο, γιατί στο μεταξύ ειχε πεθάνει ό Αλέξανδρος. Οί σύμμαχοι δυσαρεστήθηκαν από τήν επάνοδο του Κωνσταντίνου καί άλλαξαν πολιτική. Αρχισαν νά βοηθούν φανερά τόν Κεμάλ».

ΣΤ4 (1980-1989), σ. 172

Στο **ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)** υπάρχει διαφοροποίηση στην αφήγησις σχετικά με την αλλαγή στάσης των συμμάχων, ωστόσο αυτή η διαφοροποίηση συνιστά μονάχα μια διαφορετική απόχρωση εντός του ίδιου ερμηνευτικού σχήματος και όχι αλλαγή του. Στην αφήγησις πριν την αναθεώρησις του 1997 η επάνοδος του Κωνσταντίνου στο θρόνον αποτελεί την αφορμή για την αλλαγή στάσης των

συμμάχων, αλλά χωρίς να αναφέρεται κάποια εναλλακτική αιτία, όπως τα οικονομικά τους συμφέροντα ή ο ανταγωνισμός τους προς την ελληνική επέκταση κ.λπ. Έτσι, αφήνεται να εννοηθεί πως αφορμή και αιτία τουλάχιστον συνωνυμούν αν δεν ταυτίζονται:

«Οι Μεγάλες Δυνάμεις που είχαν συνεργαστεί με το Βενιζέλο, δυσαρεστήθηκαν με την επάνοδο του Κωνσταντίνου. Βρήκαν μάλιστα αυτό για αφορμή να εγκαταλείψουν την Ελλάδα αβοήθητη στη Μ. Ασία. Κι όχι μόνο αυτό· οι Γάλλοι και οι Ιταλοί άρχισαν να υποστηρίζουν ανοιχτά τον Κεμάλ, αρχηγό της τουρκικής εθνικής αντίστασης [...] Οι Τούρκοι, ενισχυμένοι με τον οπλισμό των Γάλλων και των Ιταλών, εξαπέλυσαν μεγάλη επίθεση εναντίον των Ελλήνων»
ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [πριν το 1997], σ. 261

Ενώ στην αφήγηση μετά την αναθεώρηση του 1997 η έννοια της «αφορμής» εγκαταλείπεται εντελώς και αφήνεται να εννοηθεί πως η επάνοδος του Κωνσταντίνου είναι η αιτία της αλλαγής στάσης:

«έφεραν πίσω το βασιλιά Κωνσταντίνο, γεγονός που δυσαρέστησε τους συμμάχους παράλληλα συνέχισαν τον πόλεμο και προχώρησαν πολύ πιο πέρα απ' ό,τι όριζε η συνθήκη των Σεβρών. Η κατάσταση στη Μικρά Ασία είχε ήδη αλλάξει. Οι σύμμαχοι εγκατέλειψαν τα εδάφη που είχαν καταλάβει. Άρχισαν μάλιστα να υποστηρίζουν τους Τούρκους και να τους εφοδιάζουν με πολεμοφόδια
ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [μετά το 1997], σ. 221

«Το Νοέμβριο του 1920 ο Βενιζέλος έχασε τις εκλογές. Την εξουσία ανέλαβαν οι πολιτικοί του αντίπαλοι, οι οποίοι επανέφεραν στο θρόνο το βασιλιά Κωνσταντίνο, προκαλώντας με την ενέργειά τους αυτή τη δυσαρέσκεια των Άγγλων και των Γάλλων [...] Ο Κεμάλ, διατηρώντας επαφές με τους Ιταλούς και τους Γάλλους, από τα λιμάνια των οποίων προμηθευόταν όπλα και πυρομαχικά, οργάνωσε αντίσταση εναντίον του ελληνικού στρατού. Η κατάσταση στη Μικρά Ασία σταδιακά άλλαξε, καθώς οι περισσότεροι Σύμμαχοι άρχισαν να εγκαταλείπουν τα εδάφη που κατείχαν».
ΣΤ7 (2012-2022), σ. 195

ε) Αναφορά αλλαγής στάσης ή/και κριτική (ανάλυση των ιμπεριαλιστικών οικονομικών τους συμφερόντων στην περιοχή, θύμα των οποίων έπεσε και η Ελλάδα)

Για την αρχική απόφαση των συμμάχων να δώσουν το έναυσμα στην Ελλάδα να καταλάβει την περιοχή της Σμύρνης, το ΚΛ2 (1984) αναφέρει τα εξής:

«Για την ικανοποίηση των ελληνικών αιτημάτων - όσων σχετίζονταν με εδάφη που ως τότε ανήκαν στην οθωμανική αυτοκρατορία - έπρεπε να λαμβάνονται υπόψη ορισμένοι αντικειμενικοί παράγοντες και να υπερνικηθούν ορατές δυσχέρειες. Συγκεκριμένα: [...] Η μικρασιατική ζώνη, που διεκδικούσε ο Βενιζέλος και η πολύ πιο περιορισμένη που υπόσχονταν οι Σύμμαχοι θα αφαιρούσε από το οποιοδήποτε μελλοντικό τουρκικό κράτος την επικοινωνία με το Αιγαίο ή με ένα κεντρικό τμήμα του [...] Επιπλέον, την ίδια περίπου περιοχή τη διεκδικούσαν ως σφαίρα επιρροής οι Ιταλοί τους την είχαν υποσχεθεί τον καιρό

του πολέμου οι άλλοι εταίροι, οι Αγγλογάλοι. Και πράγματι αποβιβάστηκαν ιταλικές δυνάμεις στην Αττάλεια (νότια πλευρά της Μικρασίας) και όδευαν όπως είδαμε προς τα βορειοδυτικά, προς το Αϊδίνι και τη Σμύρνη. **Οι άλλοι Σύμμαχοι δεν ευνοούσαν - καθέννας για τους λόγους του - αυτή την καθαρά αποικιακή πολιτική των Ιταλών και σε μια συνεδρίαση του Συμβουλίου των Τεσσάρων Μεγάλων,** όπου παρευρίσκονταν οι τρεις (Αγγλος, Γάλλος, Αμερικανός) και απουσίαζε ο Ιταλός συνάδελφός τους, τέλη του Απρίλη του 1919, **αποφάσισαν να δώσουν στην Ελλάδα την άδεια να καταλάβει στρατιωτικά την περιοχή της Σμύρνης (από Σμύρνη ως Αϊβαλί, με κάποια ενδοχώρα, συνολική έκταση 17.000 περίπου τ. χιλ.),** για την τήρηση της τάξης και την προστασία των μειονοτικών πληθυσμών, **ώσπου να υπογράψει η τελική συνθήκη ειρήνης με την Τουρκία. Έτσι, με την παρουσία του ελληνικού στρατού, θα πίεζαν τους Τούρκους και θα αναχαίτιζαν τους Ιταλούς».**

ΚΛ2 (1984), σ. 300-301

Ενώ για τους παράγοντες που επηρέασαν την αλλαγή στάσης των Μεγάλων Δυνάμεων σε σχέση με την Ελλάδα κατά την διάρκεια της μικρασιατικής εκστρατείας-πολέμου, αναφέρονται τα εξής:

«Και τότε παρατηρήθηκε το παράδοξο οι δημιουργοί της συνθήκης αυτής να μεθοδεύσουν διάφορες λύσεις αναθεώρησης (με οικονομικά ανταλλάγματα πάντα), ενώ ο ελληνικός στρατός αγωνιζόταν μόνος στο μικρασιατικό μέτωπο για την επιβολή των όρων της συνθήκης για λογαριασμό της Entente. Τέτοια παράδοξα δε σπανίζουν στη διεθνή διπλωματία, αλλά η ερμηνεία τους συνήθως φαίνεται εύκολη εκ των υστέρων. Στη συγκεκριμένη πάντως περίπτωση φαίνεται ότι οι διάφορες επιλογές των εταίρων επηρεάστηκαν από διάφορους παράγοντες φαινομενικά άσχετους μεταξύ τους αλλά ορατούς:

- από τις μεταξύ τους αντιθέσεις (οι Αγγλοι διεκδικούσαν τη μερίδα του λέοντα, οι Γάλλοι και οι Ιταλοί τους υπόβλεπαν)
- από τη σταθερή προτεραιότητα των οικονομικών συμφερόντων έναντι οποιωνδήποτε αρχών συνέπειας ή δικαιοσύνης
- από το μόνιμο φόβο των δυνάμεων της Entente ότι μπορούσαν να βελτιωθούν οι σχέσεις Τουρκίας-Σοβιετικής Ένωσης σε βαθμό ειδυλλίου
- από την ευκαιριακή εκμετάλλευση αυτού του φόβου εκ μέρους του Κεμάλ και των επιτελών του».

ΚΛ2 (1984), σ. 318

Ενώ, προς επίρρωση αυτού του ερμηνευτικού σχήματος της οπτικής του ιμπεριαλιστικού πλαισίου αντιθεσεων, το **ΚΛ2 (1984)** αποδομεί και το απλοϊκό σχήμα της αλλαγής στάσης των Μεγάλων Δυνάμεων σε σχέση με τις ελληνικές διεκδικήσεις με την αιτιολόγηση της επιστροφής του Κωνσταντίνου και της φιλοβασιλικής πολιτικής παράταξης στην εξουσία. Αυτό αναφέρεται μονάχα ως *πρόσχημα* επικάλυψης των βαθιών οικονομικών αιτίων και ανταγωνισμών που είχαν στην περιοχή και στην οποία η Ελλάδα με τον βαρύ φόρο αίματος που σήμαινε η μικρασιατική εκστρατεία λειτουργούσε για αυτές ως «χρήσιμος ηλίθιος»:

«Επίσης, με ένα πρωτοφανέρωτο σε παμπηφία (σχεδόν) δημογήφισμα έφεραν πίσω θριαμβευτικά τον εξόριστο βασιλιά κι έδωσαν έτσι το πρόσχημα στους Συμμάχους να εγκαταλείψουν την Ελλάδα στρατιωτικά, διπλωματικά και

οικονομικά μόνη στο μικρασιατικό μέτωπο, που η συντήρησή του εξυπηρετούσε κι εκείνους για την άσκηση διπλωματικής πίεσης στον Κεμάλ με κόστος σε αίμα ελληνικό. Συνέβη μάλιστα και να ενισχύουν τον αντίπαλο με πράξεις ή παραλείψεις τους».

ΚΛ2 (1984), σ. 332

Οι υπόλοιπες αρκετές αναφορές του **ΚΛ2 (1984)** στον ρόλο των Μεγάλων Δυνάμεων σε σχέση με τον μικρασιατικό πόλεμο και τις αιτίες της αρχικής ευνοϊκής στάσης που κράτησαν και της βαθμιαίας μεταστροφής της, σχετίζονται πάλι με τα οικονομικά τους συμφέροντα. Η μόνιμη επωδός του εγχειριδίου είναι η υπενθύμιση του γεωπολιτικού ιμπεριαλιστικού πλαισίου, εντός του οποίου λαμβάνει χώρα η μικρασιατική εκστρατεία ως μέρος του μεγάλου διπλωματικού παιχνιδιού των Μεγάλων Δυνάμεων σε σχέση με τις σφαίρες επιρροής τους στα εδάφη της πρώην Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της εξυπηρέτησης των οικονομικών συμφερόντων τους σε σύμπραξη με την αναδύομενη κεμαλική Τουρκία. Έτσι, γίνεται λόγος για το *αποικιακό-νεοαποικιακό πνεύμα που θριάμβευσε* στην συνθήκη των Σεβρών (σ. 320-321)· για τις *οικονομικές συμφωνίες Γάλλων και Ιταλών από τον Μάρτη του 1921 με τον Κεμάλ σε αντάλλαγμα παροχής έμμεσης στρατιωτικής βοήθειας* και για την *ενεργητικά ουδέτερόφιλη* στάση του Κεμάλ ως «επιτήδειου ουδέτερου» (σ. 332-333, 339-340)· για την ιμπεριαλιστική κυνικότητα στο πνεύμα της οικονομικής εξάρτησης που χαρακτηρίζει την διαπραγμάτευση της τελικής συνθήκης ειρήνευσης για την Ελλάδα από τις Μεγάλες Δυνάμεις, χωρίς την παρουσία της Ελλάδας (σ. 380)· τέλος, παρατίθενται οι χάρτες των ζωνών κατοχής και επιρροής για όλη την Μέση Ανατολή που είχαν προβλεφθεί και αποφασιστεί σε μυστικές συμφωνίες μεταξύ των Συμμάχων από το 1915 ως το 1918 (σ. 429).

Στο **Λ2 (1983-2007)** η πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα στις εκλογές του 1920 αναφέρεται ως *πρόσχημα* για την αλλαγή στάσης των συμμάχων, ενώ καταγράφονται αναλυτικά οι οικονομικοί λόγοι μεταστροφής τους και τα συμφέροντα κάθε δύναμης που συνηγορούσαν και έτειναν προς την υποστήριξη του Κεμάλ έναντι της Ελλάδας:

«Η κυβερνητική αλλαγή στην Ελλάδα και η επάνοδος του Κωνσταντίνου στο θρόνο δημιουργεί νέα περιπλοκή στο μικρασιατικό πρόβλημα. **Οι δυτικοί σύμμαχοι, ιδίως οι Γάλλοι, άρχισαν να μεταβάλλουν την πολιτική τους απέναντι στην Ελλάδα με το πρόσχημα έλλειψης εμπιστοσύνης στο πρόσωπο του Κωνσταντίνου.** Η γαλλική πολιτική στρέφεται προς τον Κεμάλ για διάφορους λόγους: η Γαλλία βρίσκεται σε οξύτατο οικονομικό ανταγωνισμό προς την Αγγλία στην Εγγύς Ανατολή και επιδιώκει να αυξήσει την επιρροή της στην περιοχή [...] η Γαλλία βλέπει με δυσπιστία την παρουσία των ελληνικών δυνάμεων στη Μ. Ασία, που τις θεωρεί ως εντολοδόχους της αγγλικής πολιτικής στην περιοχή αυτή. Έτσι, για να διασφαλίσει τα οικονομικά της συμφέροντα στην Τουρκία, υπογράφει με το κεμαλικό καθεστώς το *Σύμφωνο της Άγκυρας* (Οκτώβριος 1921). Με τη συμφωνία αυτή παραχωρεί στον Κεμάλ την Κιλικία, που την κατείχε από το τέλος του πολέμου, με αντάλλαγμα διάφορα οικονομικά προνόμια στα εδάφη της Τουρκίας, την πώληση όπλων στον κεμαλικό στρατό και την αποστολή γάλλων εκπαιδευτών για την αναδιοργάνωση της τουρκικής αστυνομίας. Την ίδια πολιτική

ακολουθεί και η Ιταλία, που αποσπά οικονομικές παραχωρήσεις στην περιοχή της Αττάλειας, ενώ εφοδιάζει με οπλισμό τους Τούρκους. Οι οικονομικοί κύκλοι του Λονδίνου ανησυχούν για τις εξελίξεις αυτές και αρχίζουν να προσανατολίζονται και αυτοί προς το κεμαλικό καθεστώς, επιθυμώντας να διασφαλίσουν την παρουσία τους σε μία μελλοντική υπανάπτυκτη κεμαλική Τουρκία. Η αγγλική όμως κυβέρνηση δε στρέφεται ανοιχτά υπέρ της Τουρκίας και θεωρητικά υποστηρίζει τις ελληνικές θέσεις, χωρίς όμως να παρέχει κάποια οικονομική ή στρατιωτική βοήθεια στις ελληνικές δυνάμεις της Μ. Ασίας. Δε δέχεται να αποχωρήσουν οι Έλληνες από τη Μ. Ασία, γιατί φοβάται ότι η αποχώρησή τους θα αποδεσμεύσει τον κεμαλικό στρατό, ο οποίος θα στραφεί εναντίον των ισχνών αγγλικών δυνάμεων που είχαν υπό τον έλεγχό τους τα Στενά. Και η κατοχή των Στενών ήταν ζωτικής σημασίας για την προώθηση της αγγλικής πολιτικής στην περιοχή της Εγγύς Ανατολής [...] Υπό την επίδραση όλων αυτών των εξελίξεων **οι δυτικές Δυνάμεις ευνοούν τον Κεμάλ και το κίνημά του επιδιώκοντας να το αποσπάσουν προς το μέρος τους, η κάθε μια για τα δικά της συμφέροντα».**

Λ2 (1983-2007), σ. 96-98

Επίσης, στην εκτεταμένη πηγή των σ. 96-98 γίνεται ευρεία αναφορά στην στάση των Μεγάλων Δυνάμεων που υπαγορευόταν από τα οικονομικά τους συμφέροντα, ενώ καταλήγει με την εξής διαπίστωση:

«Έκουσίως λοιπόν η Γαλλία και η Ιταλία, ακουσίως η Μεγάλη Βρετανία και οι Ηνωμένοι Πολιτείες της Αμερικής, άφησαν να υπονομευθή η εις την Μικρόν Ασίαν ελληνική εγκατάστασις και έκαμον μοιραίαν την κατάρρευσίν της».

Κωνσταντίνου Σακελλαρόπουλου. *Η σκιά της Δύσεως*, σ. 124-125. (Β' έκδοση, 1961)».

Λ2 (1983-2007), σ. 98

Ενώ, γίνεται σαφής κριτική στην άποψη πως οι Μεγάλες Δυνάμεις άλλαξαν τη στάση τους μόνο και μόνο λόγω της επανόδου του Κωνσταντίνου, μια άποψη που παραγνωρίζει τις βαθιές οικονομικές αιτίες που εκπηγάζουν από το μπερλιαριστικό πλαίσιο των συμφερόντων στην περιοχή:

«Ο Αλ. Παπαναστασίου, που είναι ο συντάκτης του “Δημοκρατικού Μανιφέστου”, αποδίδει την κακή τροπή της μικρασιατικής εκστρατείας μόνο στην εχθρότητα των Συμμάχων απέναντι στο πρόσωπο του βασιλιά Κωνσταντίνου. Παραβλέπει τον μπερλιαριστικό ανταγωνισμό Γαλλίας - Αγγλίας στην περιοχή της Μέσης Ανατολής και την εχθρότητα της Ιταλίας σε κάθε ελληνική επέκταση».

Λ2 (1983-2007), σ. 101

Στο Γ4 (1984-1991) διακρίνεται μια παραλλαγή αυτού του σχήματος, στο οποίο οι Σύμμαχοι αλλάζουν στάση επειδή διαβλέπουν την νίκη του Κεμάλ έναντι του ελληνικού στρατού, αλλά και επειδή ο ελληνικός στρατός προχωρά πέρα από την περιοχή που του είχε παραχωρηθεί από τις Μεγάλες Δυνάμεις. Αντιδρούν, δηλαδή, στον μικροϊμπεριαλισμό-επεκτατισμό της Ελλάδας, ο οποίος ερχόταν σε αντίθεση με τα δικά τους μπερλιαριστικά συμφέροντα στην περιοχή:

«Στις επιχειρήσεις εναντίον του κεμαλικού στρατού στη Μικρά Ασία η Ελλάδα είχε την υποστήριξη της Αγγλίας μόνο, γιατί, όταν άρχισε η επιχείρηση του ελληνικού

στρατού έξω από την περιοχή που είχε παραχωρηθεί στην Ελλάδα, με στόχο την κατάληψη της Άγκυρας, οι χώρες που είχαν συμφέροντα στη Μικρά Ασία, όπως η Γαλλία και η Ιταλία, αντιλήφθηκαν ότι η εκστρατεία του ελληνικού στρατού δεν αποσκοπούσε μόνο στην υπεράσπιση της περιοχής της Σμύρνης· έβλεπαν επίσης ότι η ελληνική εκστρατεία δεν είχε πολλές πιθανότητες για επιτυχία, και γι' αυτό τήρησαν μια πολιτική ευνοϊκή προς τον Κεμάλ, ο οποίος στο μεταξύ είχε εξασφαλίσει την υποστήριξη της ΕΣΣΔ και μπορούσε να ισχυριστεί ότι πολεμούσε για την εθνική ανεξαρτησία της χώρας του εναντίον της ελληνικής κατακτητικής επιδρομής. [...] Εντούτοις, μετά τις εκλογές και τη νίκη τους, συνέχισαν τον πόλεμο, χωρίς μάλιστα την υποστήριξη της Αγγλίας, η οποία με πρόσημα την επάνοδο του Κωνσταντίνου, στην πραγματικότητα όμως επειδή διέβλεπε τη νίκη του Κεμάλ, εγκατέλειψε την Ελλάδα. [...] Ο Κεμάλ λοιπόν υπέγραψε, το Φεβρουάριο του 1921, Συνθήκη φιλίας και συνεργασίας με τη Σοβιετική Ένωση, πράγμα που θορύβησε τους Συμμάχους, και Συνθήκες ειρήνης και οικονομικής συνεργασίας με τη Γαλλία και την Ιταλία. Η Γαλλία μάλιστα παρέδωσε στον Κεμάλ άφθονο πολεμικό υλικό έναντι οικονομικών ανταλλαγμάτων, καθώς και την περιοχή της Κιλικίας, την οποία είχε καταλάβει γαλλικός στρατός [...] η διπλωματική θέση της Ελλάδας συνεχώς εξασθενούσε».

Γ4 (1984-1991), σ. 313-314, 348

Στο Λ3 (2002) υπάρχουν πολλαπλές αναφορές στο γεωπολιτικό παίγνιο ιμπεριαλισμού στα πλαίσια του οποίου λαμβάνει χώρα η μικρασιατική εκστρατεία ως εγχείρημα του Βενιζέλου για την τελική πραγμάτωση της ελληνικής Μεγάλης Ιδέας και την επέκταση του ελληνικού κράτους με την παράλληλη απελευθέρωση ελληνικών πληθυσμών, αλλά και την διεκδίκηση περιοχών χωρίς συμπαγείς ελληνικούς πληθυσμούς. Μέσα σε αυτό το ιμπεριαλιστικό πλαίσιο συμφερόντων που καθορίζουν τις ευμετάβλητες συμμαχίες και αντιθέσεις, η επάνοδος του Κωνσταντίνου απλώς διευκολύνει και νομιμοποιεί διπλωματικά τις Μεγάλες Δυνάμεις να αλλάξουν την στάση τους έναντι της Ελλάδας, μια αλλαγή στάσης που υπαγορεύτηκε από γενικότερα γεωπολιτικά-οικονομικά αίτια και όχι από την σχέση φιλίας ή εχθρότητας με τον καθεστωτικό προσανατολισμό της κυβέρνησης της Ελλάδας:

«Η ελληνοτουρκική σύγκρουση της περιόδου 1919-1923 δεν ήταν, ωστόσο, ένα διμερές ζήτημα μεταξύ των δύο χωρών. Είχε άμεση σχέση με την πολιτική των νικητριών Δυνάμεων της Αντάντ απέναντι στην καταρρέουσα Οθωμανική Αυτοκρατορία. [...] Ο οξύς ανταγωνισμός μεταξύ των συμμαχικών δυνάμεων για ολοένα μεγαλύτερη διεύθυνση και επικράτηση στην περιοχή οδήγησε στην υπογραφή μυστικών συμφωνιών κατά τη διάρκεια του πολέμου, με τις οποίες καθορίζονταν εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ζώνες διοίκησης και σφαίρες επιρροή για κάθε Δύναμη [...] Το 1919 η επιθυμία της βρετανικής διπλωματίας να αναχαιτίσει τα επεκτατικά σχέδια της Ιταλίας στην κεντρική και νότια ακτή της Μικράς Ασίας, με την παρουσία της φιλικά διατεθειμένης προς αυτήν Ελλάδας [...] συνδέεται με την πρόταση του Λούδ Τζωρτζ στο Συμβούλιο των Συμμάχων να αποσταλεί ελληνικός στρατός στη Σμύρνη για να προστατεύσει το χριστιανικό πληθυσμό [...] Η σύμπτωση των συμφερόντων του βρετανικού ιμπεριαλισμού με τις ελληνικές επιδιώξεις στη συγκεκριμένη συγκυρία [...] Οι

Γάλλοι [...] το Μάιο υπέγραψαν εικοσαήμερη ανακωχή με την προσωρινή κυβέρνηση της Αγκυρας με την προσδοκία να κερδίσουν σημαντικές οικονομικές παροχές σε αντάλλαγμα για την ανοχή τους [...] Η Βρετανία [...] την ενδιέφερε [...] να κρατά τους Τούρκους απασχολημένους στη Μικρά Ασία, ώστε να μη στρέψουν την προσοχή τους και τις δυνάμεις τους ενάντια στο νεοδημιουργημένο βασίλειο του Ιράκ, το οποίο τελούσε υπό βρετανική κηδεμονία, θέτοντας έτσι σε κίνδυνο τα ζωτικά συμφέροντα της Βρετανίας στην περιοχή αυτή [...] διαφωνίες μεταξύ των Συμμάχων και τις αλληλοσυγκρουόμενες επιδιώξεις τους [...] Στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1920 το κόμμα των Φιλελευθέρων ηττήθηκε και ο Βενιζέλος εγκατέλειψε τη χώρα. Την εξουσία ανέλαβε το Λαϊκό Κόμμα με πρωθυπουργό τον Δημήτριο Γούναρη και ο βασιλιάς Κωνσταντίνος επέστρεψε στην Ελλάδα. Τα γεγονότα αυτά διευκόλυναν τους Συμμάχους να αλλάξουν τη στάση τους απέναντι στην Ελλάδα. [...] Η Διασυμμαχική Συνδιάσκεψη απέτυχε να καταλήξει σε μια συμβιβαστική λύση, η οποία θα οδηγούσε σε μια διπλωματική επίλυση της κρίσης. Κατέληξε, ωστόσο, στη γαλλο-κεμαλική και ιταλο-κεμαλική προσέγγιση, η οποία οδήγησε τους Συμμάχους στην υιοθέτηση νέας στάσης απέναντι στο τουρκικό εθνικιστικό κίνημα. Ο Κεμάλ, συγχρόνως με τις επίσημες διαβουλεύσεις, είχε μυστικές επαφές με την Ιταλία και τη Γαλλία. [...] Η Μικρασιατική Εκστρατεία αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της τελευταίας φάσης του Ανατολικού Ζητήματος [...] ήταν μέρος του διεθνούς ανταγωνισμού στην περιοχή».

Λ3 (2002), σ. 160-165

Στο Γ6 (2006-2022) δίνεται το πλαίσιο των διεκδικήσεων, των συμφερόντων και των αντιθέσεων που αυτά δημιουργούσαν μεταξύ των δυνάμεων της Αντάντ, ενώ η αλλαγή στάσης τους συναρτάται εντός αυτού του πλαισίου και με την εκτίμησή τους για την τελική νίκη του κεμαλικού στρατού έναντι του ελληνικού. Με δεδομένα αυτά, οι δυνάμεις της Αντάντ σπεύδουν να απαγκιστρωθούν από τον μικρασιατικό πόλεμο με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη διασφάλιση των συμφερόντων και των προνομίων τους αφήνοντας διπλωματικά και στρατιωτικά απομονωμένη την Ελλάδα:

«Μετά τη συνθηκολόγηση του σουλτάνου (Οκτώβριος 1918), δυνάμεις της Αντάντ κατέλαβαν νευραλγικά σημεία στην Οθωμανική αυτοκρατορία θέτοντας τη χώρα υπό κατοχή [...] Στη συγκεκριμένη συγκυρία η στρατιωτική παρουσία της Ελλάδας, χώρας που αποτελούσε στενό σύμμαχο της Βρετανίας, στη Μικρά Ασία θα αναχαιτίζε τις ιταλικές επιδιώξεις στην περιοχή και θα παρείχε στήριξη στις μικρές βρετανικές δυνάμεις που βρίσκονταν στα Στενά. Έτσι, η Βρετανία υποστήριξε τα ελληνικά αιτήματα [...] Οι Ιταλοί, που είχαν καταλάβει εδάφη νότια της ελληνικής ζώνης, δυσαρεστήθηκαν, καθώς διεκδικούσαν και εκείνοι τη Σμύρνη. Σε αρκετές περιπτώσεις οι τουρκικές επιθέσεις εναντίον των ελληνικών δυνάμεων προέρχονταν από περιοχές που ήταν υπό ιταλική διοίκηση [...] Οι ελληνικές επιτυχίες διευκόλυναν την Αντάντ να επιβάλει στον σουλτάνο τη συνθήκη των Σεβρών (καλοκαίρι 1920). Όμως, η απόλυτη απόρριψη της συνθήκης από τον Κεμάλ σε συνδυασμό με την ενίσχυση του τουρκικού εθνικού κινήματος αντίστασης έκαναν τους συμμάχους επιφυλακτικούς σχετικά με το κατά πόσο ο ελληνικός στρατός θα μπορούσε να επιβληθεί [...] οι Δυνάμεις της Αντάντ είχαν αρχίσει να επανεξετάζουν τη στάση τους διαβλέποντας τη δυνατότητα του κεμαλικού κινήματος να είναι ο νικητής της σύγκρουσης. Η επιστροφή του

Κωνσταντίνου, πολέμιου της Αντάντ στα χρόνια του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου, λειτούργησε ως πρόφαση για τις Δυνάμεις, ιδίως για τη Γαλλία και την Ιταλία, ώστε να αναθεωρήσουν τη στάση τους απέναντι στην Ελλάδα. Έτσι, ο Κεμάλ, αφού υπέγραψε συμφωνία συνεργασίας με τη Σοβιετική Ένωση (Μάρτιος 1921), προχώρησε στην υπογραφή σειράς συμφωνιών με τη Γαλλία (Μάρτιος και Οκτώβριος 1921) και την Ιταλία (Μάρτιος 1921) που προέβλεπαν την αποχώρηση των στρατευμάτων τους από τη Μικρά Ασία με αντάλλαγμα την παραχώρηση προνομίων και διευκολύνσεων από την κεμαλική Τουρκία. Μετά απ' αυτά, οι ελληνικές προσπάθειες είχαν πλέον μόνο την αγγλική στήριξη, και αυτή σε διπλωματικό, κυρίως, επίπεδο».

Γ6 (2006-2022), σ. 100-101, 105-106

στ) Παρουσία των Μ. Δυνάμεων κατά την πυρπόληση της Σμύρνης

στ1) Βοηθούν τους Έλληνες

«Τά πολεμικά καί άλλα σκάφη τών συμμάχων, τά εύρισκόμενα εἰς τόν λιμένα τῆς Σμύρνης, ἐβοήθησαν εἰς τήν διαφυγὴν πολλῶν Ἑλλήνων, οἱ ὅποιοι ἄλλως θά ἐνεκλείοντο εἰς τὰ “στρατόπεδα τών ταγματῶν ἐργασίας”, τά προοριζόμενα διὰ τήν συγκέντρωσιν Χριστιανῶν, ἢ θά ἐξετελούντο».

Γ2 (1969), σ. 42

στ2) ΔΕΝ βοηθούν τους Έλληνες

Το ΚΛ2 (1984) είναι, επίσης, από τα πρώτα εγχειρίδια που αναδεικνύουν και στην βασική τους αφήγηση, αλλά και μέσω πηγών, την πλήρη απάθεια των στόλων των Μεγάλων Δυνάμεων μπρος στην καταστροφή της Σμύρνης, ενώ παράλληλα καταδεικνύεται και η απόκρυψη-αποσιώπηση αυτών των γεγονότων από άλλες ιστοριογραφικές αφηγήσεις:

«Μυριάδες ἄλλοι εἶχαν φύγει πρὸς τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου καὶ τὴν ηπειρωτικὴ Ἑλλάδα με ὅ,τι μέσο εὕρισκαν, πρὶν καὶ μετὰ τὴν κατάρρευση τοῦ μετώπου. Στὴν προκουμαία τῆς Σμύρνης ἐκτυλίχθησαν σκηνές ἀλλοφροσύνης, καθὼς συνέρρεαν ἐκεῖ πλήθη γιὰ νὰ βρῶν δρόμο σωτηρίας, ἀλλὰ τοὺς προλάβαινε ἡ σφαγὴ. Μπροστά σ' αὐτὴ τὴν τραγωδίαν ἔμειναν ἀσυγκίνητοι μόνον οἱ ἐπίσημοι σύμμαχοι. [Καὶ ἡ διαπίστωση αὐτὴ δε γράφεται παρὰ μετὰ τὴν πρόθεση νὰ ἀναζητήσουμε ἐρμηνεῖα. Γιὰ αὐτὴ τὴν ἐπίσημη ἀναληθυσίαν;] [...] Οἱ Σύμμαχοι, καὶ ἰδιαιτέρως οἱ Ἄγγλοι, ἐπέδειξαν, κατὰ τὰς τραγικὰς ἐκεῖνας στιγμὰς, ἀνήκουστον ἀναισθησίαν. Τὰ πληρώματα τῶν ἐν Σμύρνη ναυλοχούντων πολεμικῶν τῶν ἀπέκοπτον τὰς χεῖρας καὶ ἐθράνον τὰς κεφαλὰς τῶν δυστυχῶν ἐκεῖνων Ἑλλήνων, πού ἐνόμισαν ὅτι ἤμπορούσαν, ἀποφεύγοντες τὴν τουρκικὴν μάχαιραν, νὰ εὕρουν καὶ ἄσυλον καὶ προσωρινὴν φιλοξενίαν εἰς τὰ πολεμικὰ σκάφη. Ἐστρεψαν, μάλιστα, καὶ τοὺς προβολεῖς τῶν πλοίων τῶν ἐπὶ τῆς προκουμαίας τῆς Σμύρνης, διὰ νὰ ἀπολαύσουν τὸ μακάβριον καὶ ἀνατριχιαστικὸν θέαμα τῆς ομαδικῆς σφαγῆς τῶν Ἑλλήνων. Καὶ ὅμως θὰ ἤρκουν τότε ἐλάχιστοι κανονιοβολισμοὶ τῶν ἀγγλικῶν πλοίων, διὰ νὰ σωθῆ τουλάχιστον ἡ πόλις καὶ διὰ νὰ προληφθῶναι αἱ σφαγαὶ καὶ τὰ μαρτύρια τοῦ πληθυσμοῦ τῆς, ὡς καὶ τοῦ εἰς αὐτὴν καταφυγόντος ἐλληνικοῦ μικρασιατικοῦ πληθυσμοῦ. Ἀφ' ἐτέρου οἱ Γάλλοι, εἰς τὰ Μουδανιά, ἐρρίψαν ζεματιστὸ νερὸ εἰς

όσους απειράθισαν να ανέβουν επί των πλοίων των! Τέλος ο Αμερικανός πρόξενος εν Σμύρνη, όταν επήγε τότε εις γεύμα όπου ήτο προσκεκλημένος και ο Γάλλος πρόξενος, τον ήκουσε να δικαιολογή με απερίγραπτον κυνισμόν την επιβράδυνσιν της αφίξεώς του: **η λέμβος που τον έφερεν από το γαλλικόν πλοίον, προσέκρουσεν εις πτώματα Ελληνίδων γυναικών που έπλεον εις την παραλίαν!**²²⁶ [...] Η πυρπόληση της Σμύρνης και οι σφαγές και βαρύτατες βιαιοπραγίες σε βάρος των χριστιανών κατοίκων της (Αρμένιων και Ελλήνων) κατά το έτος 1922 έγιναν δυνατά εξαιτίας της αμοιβαίας αντιζηλίας και των αλληλοσυγκρουόμενων εμπορικών συμφερόντων μερικών Χριστιανικών Δυνάμεων και χάρη στην πραγματική βοήθεια, ηθική και υλική, που μερικές απ' αυτές πρόσφεραν στους Τούρκους. Οι Τούρκοι διέπραξαν (όσα διέπραξαν)... έχοντας πλήρη συνείδηση ότι δε θα συναντούσαν καμιά αντίδραση, ούτε καν επίκριση, εκ μέρους των Ηνωμένων Πολιτειών. Και αυτή την πεποίθησιν τους την έδωσε μια θορυβώδης τουρκόφιλη και αντιχριστιανική προπαγάνδα που διενεργήθηκε μέσα στον αμερικανικό τύπο από μερικούς που εποφθαλμιούν παραχωρήσεις και από άλλους συγγραφείς με ιδιαίτερα συμφέροντα... Η απόκρυψη των πράξεων που έχουν ανιστορηθεί στα παραπάνω κεφάλαια (σφαγές, πυρπολήσεις και άλλες βιαιότητες) ή η παραπλανητική παρουσιάσθη τους με την πρόθεσιν να επιτύχει κανείς υλικά ωφελήματα ή να περισώσει την περιουσίαν του, φανερώνει ένα πολύ χαμηλό ηθικό επίπεδο που εμπνέεται από το πνεύμα της εποχής αυτής της εμπορικής συμφεροντολογίας...²²⁷».

ΚΛ2 (1984), σ. 342, 370-371

«οι δυνάμεις του Κεμάλ μπαίνουν στη Σμύρνη στις 27 Αυγούστου/8 Σεπτεμβρίου 1922. Την είσοδό τους ακολουθεί πυρπόληση της πόλης και σφαγή των κατοίκων μπροστά στα απαθή βλέμματα των ξένων στρατιωτών, Γάλλων, Άγγλων, Αμερικανών και Ιταλών».

Λ2 (1983-2007), σ. 103

Και επίσης, στην πηγή της σ. 108 «Ζήσε, κόρη μου, για τα άλλα σου παιδιά» αναφέρεται πως:

[πηγή]

«“Οι Γάλλοι δείξαν βρωμερή στάση. Όσοι κατάφερναν να σκαρφαλώσουν στα καράβια τους, τους ρίχναν πίσω στη θάλασσα. Και παλικάρια, πιο πολύ τα παλικάρια ξανάριχναν στο νερό. Σαν τους βλέπαν να ζυγώνουν τους πετούσαν ζεματιστό νερό για να μην μπορέσουν ν' ανέβουν”.

Η Έξοδος, τ. Α', (Μαρτυρία Άννας Καραπέτσου)».

Λ2 (1983-2007), σ. 108

²²⁶ Από την πηγή 18 των σ. 370-371 με τίτλο «Οι σύμμαχοι την ώρα της μικρασιατικής τραγωδίας» που προέρχεται από το Π. Καρολίδου, συμπλήρωμα εις την «Ιστορίαν του Ελληνικού Έθνους», Κ. Παπαρρηγοπούλου, έκδ. Ελευθερουδάκη, σ. 328

²²⁷ Από την πηγή 19 της σ. 371 με τίτλο «Ο Αμερικανός πρόξενος στη Σμύρνη Horton, αυτόπτης μάρτυρας της σφαγής και γνώστης των οικονομικών-διπλωματικών παρασκηνίων της τραγωδίας, έγραψε σχετικά:» που προέρχεται από το βιβλίο: George Horton, Η κατάρα της Ασίας, μετάφραση Γεωργίου Α. Τσελίκα, Αθήνα 1980, σ. 192, έκδοση των σωματείων: «Εστία Νέας Σμύρνης», «Ένωσις Σμυρναίων» και «Θρακικό Κέντρο» (κάποιες φραστικές - γραμματικές τροποποιήσεις οφείλονται στον συγγραφέα του εγχειριδίου).

Και στην πηγή της σ. 110 με τίτλο «Θεέ μου κοιτάζετε τη μαούνα»:

[πηγή]

«“Οι ξένοι κάνουν ακόμα μιαν επαισχυντη πράξη. Τα καράβια τους σαλπάρουν, χωρίς να σώσουν από του χάρου τα δόντια τους δύστυχους χριστιανούς, που πηδάνε στο νερό παρακαλώντας, καλώντας “βοήθεια! βοήθεια!”

Θ. Πετσάλη-Διομήδη, *Σελίδες Τραγωδίας*, περιοδικό Νέα Εστία, *Μνήμη Μικράς Ασίας*, Χριστούγεννα 1972 (Τεύχος 1091), σ. 50».

Λ2 (1983-2007), σ. 110

3. Ποιος ευθύνεται για την μικρασιατική καταστροφή (αίτια καταστροφής και ευθύνες/υπαιτιότητα)

α) Ουδέτερα ή στρατιωτικά-στρατηγικά σφάλματα (π.χ. στον υπολογισμό των δυνάμεων και αντοχών του ελληνικού στρατού, στην λήψη σωστών στρατιωτικών-στρατηγικών αποφάσεων κ.λπ.)

«Ο Ελληνικός στρατός επολέμησε και πάλιν μέ ηρωισμόν καί έπροχώρησε νικητής μέχρι του Σαγγαρίου ποταμού. **Κουρασμένος** όμως από τον παρατεταμένον πόλεμον και χωρίς εφόδια δεν ήδυνήθη νά συντρίψη τον Τουρκικόν στρατόν και ήναγκάσθη νά ύποχωρήση εις τήν ώχυρωμένην γραμμήν Έσκι Σεχίρ—Άφιόν Καραχισάρ. Τον Αύγουστον του 1922 οι Τούρκοι εξ απέλυσαν γενικήν επίθεσιν. Ο ελληνικός στρατός δέν ήδυνήθη νά συγκράτηση τήν μεγάλην ορμήν τών Τούρκων και ύπεχώρησε».

ΣΤ1 (1967-1969), σ. 153

«Τά αίτια τά όποια ώδήγησαν εις τήν έγκατάλειψιν τής Μ. Ασίας, ήμπορούν νά συνοψισθούν ώς ακόλουθως : 1) Τό μειωμένον ήθικόν τού στρατού. Η μακρά άδράνεια, ό ελλιπής εφοδιασμός, όφειλόμενος εις τάς δυσχερείς οικονομικάς συνθήκας τής χώρας μας, ή επί πολλά ετη παραμονή έν επιστρατεύσει τών παλαιότερων κλάσεων, ή κομμουνιστική ύπονόμευσις καί ή προπαγάνδα τών εις Κωνσταντινούπολιν συγκεντρωθέντων άξιωματικών τής “Άμόνης”, επηρέασαν δυσμενώς τήν μαχητικήν διάθεσιν τών πολεμιστών. Είς όλα αυτά πρέπει νά προστεθή καί ή άψυχολόγητος κίνησις, ή άρξαμένη από του Ίανουαρίου 1922, περί άυτόνομήσεως τμήματος τής κατεχομένης περιοχής. Έδημιουργήθη ούτω ή έντύπωσις ότι ή περαιτέρω συνέχισις τού πολέμου έστερείτο νοήματος. 2) Η μεγίστη άνάπτυξις του μετώπου. Ήως έκ τούτου δέν ήτο δυνατή ή εις βάθος όργάνωσις άμόνης, έλλείπει επαρκών δυνάμεων. Επί πλέον δέν επέτρεψε τήν ταχεία μεταφοράν μονάδων έκ του μή άπειλουμένου εις άπειλούμενον σημείον τού μετώπου, ούτε τήν δημιουργίαν στρατηγικής εφεδρείας ικανής νά επέμβη πρός συγκράτησιν τής γραμμής, εναντίον τής όποίας έξεδηλώθη ή εχθρική ενέργεια. Δι’ αυτό, έκ τών 12 μεραρχιών μόνον 3 άντιμετώπισαν τήν κεμαλικήν επίθεσιν».

Γ2 (1969), σ. 42

β) Κυρίως οι Μεγάλες Δυνάμεις

«Αλλά οί σύμμαχοι, καί περισσότερο οί Γάλλοι καί οί Ιταλοί, ένίσχυσαν τόσο τόν Κεμάλ, ώστε τόν Αύγουστο τού 1922 έκαμε γενική επίθεση και ανάγκασε τόν άποκαμωμένον έλληνικό στρατό νά υποχωρήσει. Τότε άκολούθησε ή μικρασιατική καταστροφή».

ΣΤ3 (1974-1980), σ. 119-120

«Κουρασμένος όμως ό στρατός μας από τόν τριετή πόλεμο καί χωρίς εφόδια δέν μπόρεσε νά συντρίψει τό στρατό του Κεμάλ καί αναγκάστηκε νά υποχωρήσει στην όχυρωμένη γραμμή Έσκι Σεχίρ-Αφιόν Καραχισάρ. Τόν Αύγουστο του 1922 ό Κεμάλ, ένισχυμένος καί από τους συμμάχους, έξαπέλυσε γενική επίθεση. Ό στρατός μας δέν μπόρεσε νά συγκροτήσει τή μεγάλη όρμή των Τούρκων. Νικήθηκε καί μέσα στη μεγάλη σύγχυση άρχισε νά φεύγει μέ άταξία προς τή θάλασσα».

ΣΤ4 (1980-1989), σ. 173

γ) Και οι χειρισμοί/επιλογές/έξωτερική πολιτική της αντιβενιζελικής παράταξης (έμμεσα ή άμεσα) με δεδομένο το πλαίσιο

Στο **Λ2 (1983-2007)** υπάρχουν εκτεταμένες αναφορές στην εχθρική στάση των Συμμάχων λόγω των οικονομικών τους συμφερόντων στην περιοχή:

«Υπό την επίδραση όλων αυτών των εξελίξεων οι δυτικές Δυνάμεις ευνοούν τον Κεμάλ και το κίνημά του επιδιώκοντας να το αποσπάσουν προς το μέρος τους, η κάθε μια για τα δικά της συμφέροντα [...] Εκουσίως λοιπόν η Γαλλία και η Ιταλία, ακουσίως η Μεγάλη Βρετανία και αι Ηνωμένοι Πολιτείαί της Αμερικής, άφησαν να υπονομευθή η εις την Μικρόν Ασίαν ελληνική εγκατάστασις και έκαμον μοιραίαν την κατάρρευσίν της [Κωνσταντίνου Σακελλαρόπουλου. *Η σκιά της Δύσεως*, σ. 124-125. (Β' έκδοση, 1961)]».

Λ2 (1983-2007), σ. 98

Ωστόσο, αυτό εμμέσως θεωρείται ως το δεδομένο πλαίσιο μέσα στο οποίο καλείται να ασκήσει έξωτερική πολιτική και να πάρει σωστές αποφάσεις σχετικά με την εκστρατεία η αντιβενιζελική παράταξη. Στις επιλογές αυτές και στους κυβερνητικούς χειρισμούς της εκστρατείας δίνεται η μεγαλύτερη βαρύτητα και ασκείται δριμεία κριτική από το εγχειρίδιο, γι' αυτό και το κατατάσσουμε σ' αυτό το ερμηνευτικό σχήμα, όπου και η στάση των Μεγάλων Δυνάμεων, αλλά πολύ περισσότερο η αντριβενιζελική παράταξη (που όφειλε να λάβει υπόψη της αυτή την εχθρική στάση) ευθύνεται κυρίως για την μικρασιατική καταστροφή:

«Ενώ οι αντίπαλοι του Βενιζέλου, όταν βρίσκονταν στην αντιπολίτευση, τον κατηγορούσαν ότι είχε ρίξει την Ελλάδα στη μικρασιατική περιπέτεια, όταν ανάκτησαν την εξουσία, αντί να αποκηρύξουν τα γενόμενα και να καλέσουν την Τουρκία σε διαπραγματεύσεις για έναν έντιμο συμβιβασμό, απεναντίας άρχισαν να ενεργούν πιο δραστήρια από τους αντιπάλους τους για τη συνέχιση και επιτυχία της εκστρατείας. Η κυβέρνηση του Δημ. Γούναρη, αν και γνωρίζει ότι κανείς δεν προτίθεται να βοηθήσει τον ελληνικό αγώνα στη Μ. Ασία, κλιμακώνει τις επιχειρήσεις. Οι λόγοι της απόφασης αυτής είναι περισσότερο ψυχολογικοί. Ο ελληνικός λαός θα θεωρούσε προδοσία κάθε παραίτηση από το όραμα της “Μεγάλης

Ιδέας”. Είναι όμως γεγονός ότι καμία παράταξη δεν τον είχε ενημερώσει για τις εξελίξεις στα διπλωματικά παρασκήνια. Είναι επίσης γεγονός ότι **ο λαός είχε ψηφίσει (στις εκλογές της 1 Νοέμβρη 1920) αποχώρηση από τη Μικρασία [..] Τη στιγμή αυτή της κυβερνητικής παράλυσης και της διπλωματικής απομόνωσης της Ελλάδας** επιλέγει ο Κεμάλ για να εξαπολύσει επίθεση κατά των ελληνικών θέσεων (13/26 Αυγούστου 1922) στην περιοχή του Αφίων Καραχισάρ. Από το ρήγμα που δημιουργείται διοχετεύεται ο κύριος όγκος των τουρκικών δυνάμεων που κατευθύνεται προς τη Σμύρνη. Επειδή **το σχέδιο άμυνας ήταν ανεπαρκές**, ο ελληνικός στρατός υποχωρεί με άτακτη φυγή προς τα παράλια».

Λ2 (1983-2007), σ. 98, 101

Ενώ, κατακρίνεται και αυτή καθαυτή η εκλογή των αντιβενιζελικών δυνάμεων το 1920, η οποία στηρίχτηκε σε προεκλογικές ψευδείς υποσχέσεις περί ειρήνευσης, αλλά και η επιστροφή του Κωνσταντίνου σ’ εκείνη την κρίσιμη στιγμή. Διαμορφώνεται, έτσι, μια φιλοβενιζελική αφήγηση, όπου υπονοείται πως με τον Βενιζέλο πρωθυπουργό και την ικανότητά του στην εξωτερική πολιτική (και με την εξασφάλιση της εύνοιας των Συμμάχων) πιθανόν να μην είχε γίνει η μικρασιατική καταστροφή:

«Μέσα σε αυτή την τεταμένη ατμόσφαιρα προκηρύσσονται εκλογές για νέα Βουλή (1/14 Νοεμβρίου 1920). **Τα αντιβενιζελικά κόμματα εκμεταλλεύονται τη δικαιολογημένη δυσφορία του λαού για τη συνεχιζόμενη επιστράτευση** και τους φόβους του για ένα νέο πόλεμο με την Τουρκία. **Ο Βενιζέλος προσπάθησε να αντιδράσει** τονίζοντας στις προεκλογικές ομιλίες του ότι ο εθνικός θρίαμβος ήταν δεδομένος και η επιστράτευση δικαιολογημένη [..] **Σε μια κρίσιμη στιγμή για την Ελλάδα, όταν θα έπρεπε να υλοποιηθούν οι αποφάσεις της συνθήκης των Σεβρών, ο Βενιζέλος τίθεται στο περιθώριο και ο ασυμπαθής για την Αντάντ βασιλιάς αποκαθίσταται στο θρόνο».**

Λ2 (1983-2007), σ. 86

Και στο Γ4 (1984-1991) η ευθύνη της ήττας και της καταστροφής βαραίνει την αντιβενιζελική παράταξη που δεν ικανοποίησε, ως όφειλε, τις προεκλογικές τις διακηρύξεις για σταμάτημα του πολέμου και ενώ γνώριζε πως ήταν διπλωματικά απομονωμένη, εντούτοις επέλεξε να συνεχίσει την εκστρατεία παρά τις δυσμενείς συνθήκες για τον ελληνικό στρατό, κάτι που συνιστά τυχοδιωκτισμό, ο οποίος επέφερε μοιραία την καταστροφή:

«**Στην πιο κρίσιμη φάση της ελληνικής επιχείρησης**, τη στιγμή δηλαδή που γίνονταν οι προετοιμασίες για τη μεγάλη εκστρατεία προς την Άγκυρα, **στην Ελλάδα έγιναν εκλογές (Νοέμβριος 1920), που τις έχασε ο Βενιζέλος, και στη συνέχεια δημοψήφισμα, με το οποίο επανήλθε ο Κωνσταντίνος στο θρόνο. Οι αντίπαλοι του Βενιζέλου, για να κερδίσουν τις εκλογές, είχαν χρησιμοποιήσει για κύριο σύνθημα τη διακοπή του πολέμου, ένα σύνθημα που έβρισκε απήχηση, γιατί ο λαός είχε κουραστεί ύστερα από οκτάχρονη πολεμική προσπάθεια. Εντούτοις, μετά τις εκλογές και τη νίκη τους, συνέχισαν τον πόλεμο, χωρίς μάλιστα την υποστήριξη της Αγγλίας**, η οποία με πρόσχημα την επάνοδο του Κωνσταντίνου, στην πραγματικότητα όμως επειδή διέβλεπε τη νίκη του Κεμάλ, **εγκατέλειψε την Ελλάδα. Κάτω απ’ αυτές τις συνθήκες, ο ελληνικός στρατός, ταλαιπωρημένος**

από τις κακουχίες, χωρίς δυνατότητα ανανέωσης σε έμπυχο υλικό και χωρίς ικανοποιητικό ανεφοδιασμό σε όπλα και εφόδια και με κακή ψυχολογική κατάσταση, **οδηγήθηκε στην ήττα από τον όλο και πιο ισχυρό κεμαλικό στρατό, ο οποίος πολεμούσε για εθνική ανεξαρτησία και για δημοκρατία».**

Γ4 (1984-1991), σ. 314

Στο ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) υπάρχει ελαφρά διαφοροποίηση της αφήγησης σχετικά με τις ευθύνες της μικρασιατικής καταστροφής πριν και μετά την αναθεώρηση του 1997, χωρίς ωστόσο να αλλάζει το ερμηνευτικό σχήμα, το οποίο επιρρίπτει ευθύνες και στους χειρισμούς της αντιβενιζελικής παράταξης που συνέχισε την εκστρατεία έτι περαιτέρω, ενώ ο ελληνικός λαός και στρατός είχαν κουραστεί, η Ελλάδα βρισκόταν διπλωματικά απομονωμένη και ο Κεμάλ ενισχυμένος με τα συμμαχικά όπλα. Ορίζοντας, επίσης, την ήττα του Βενιζέλου στις εκλογές του 1920 ως *κρίσιμη στιγμή* αφήνεται να εννοηθεί πως με τον Βενιζέλο πρωθυπουργό τα πράγματα ίσως να μην οδηγούνταν στην καταστροφή: άρα, και δια αυτού επιτείνεται η ευθύνη της αντιβενιζελικής παράταξης και των χειρισμών-επιλογών της εξωτερικής πολιτικής της. Επίσης, και οι δύο αφηγήσεις αναφέρουν ως αιτία την αλλαγή στάσης των συμμάχων (διπλωματική απομόνωση της Ελλάδας και βοήθεια προς τον Κεμάλ) και την κόπωση του ελληνικού στρατού, ωστόσο αυτά θεωρούνται ως δεδομένα στις επιλογές που έγιναν από την ελληνική πλευρά. Στο εγχειρίδιο πριν το 1997 αναφέρεται ξεκάθαρα η ευθύνη στην αντιβενιζελική παράταξη, ενώ στο αναθεωρημένο εγχειρίδιο μετά το 1997 αναφέρονται πέρα από τους αντιπάλους του Βενιζέλου, γενικότερα οι *πολιτικές διαμάχες* που συνεχίζονταν στο εσωτερικό της Ελλάδας. Το ερμηνευτικό σχήμα, όμως και των δύο, πέρα απ' αυτές τις διαφορές στις διατυπώσεις, δεν διαφοροποιείται ουσιωδώς:

«Στην κρίσιμη αυτή στιγμή στην Ελλάδα έγιναν εκλογές, στις οποίες ο Βενιζέλος έχασε. Ο λαός είχε κουραστεί από τους συνεχείς πολέμους και οι αντίπαλοι του Βενιζέλου είχαν αφήσει να εννοηθεί ότι θα σταματούσαν τον πόλεμο. Μετά όμως τη νίκη τους στις εκλογές, έφεραν πίσω το βασιλιά Κωνσταντίνο και συνέχισαν τον πόλεμο [...] οι Γάλλοι και οι Ιταλοί άρχισαν να υποστηρίζουν ανοιχτά τον Κεμάλ [...] οι Τούρκοι, ενισχυμένοι με τον οπλισμό των Γάλλων και των Ιταλών, εξαπέλυσαν μεγάλη επίθεση εναντίον των Ελλήνων [...] Οι αντίπαλοι του Ελευθερίου Βενιζέλου, προεκλογικά, άφηναν να εννοηθεί ότι θα σταματήσουν τον πόλεμο. Μετά τις εκλογές όμως όχι μόνο τον συνέχισαν, αλλά και προχώρησαν βαθύτερα στη Μικρά Ασία. Ποιες συνέπειες είχε αυτό για την Μικρασιατική εκστρατεία;».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [πριν το 1997], σ. 261, 264

«Ψυχή της μικρασιατικής εκστρατείας ήταν ο τότε πρωθυπουργός της Ελλάδας Ελευθέριος Βενιζέλος. Το 1920 όμως έχασε τις εκλογές σε μια πολύ κρίσιμη στιγμή για το έθνος. Οι αντίπαλοί του είχαν αφήσει να εννοηθεί ότι θα σταματούσαν τον πόλεμο. Όταν όμως έγιναν κυβέρνηση συνέχισαν τον πόλεμο και προχώρησαν πολύ πιο πέρα απ' ό,τι όριζε η συνθήκη των Σεβρών. Η κατάσταση στη Μικρά Ασία είχε ήδη αλλάξει. Οι σύμμαχοι εγκατέλειψαν τα εδάφη που είχαν καταλάβει. Αρχισαν μάλιστα να υποστηρίζουν τους Τούρκους και να τους εφοδιάζουν με πολεμοφόδια. Στην Ελλάδα οι πολιτικές διαμάχες

συνεχίζονταν, ενώ ο στρατός, παρ' όλα αυτά, συνέχισε να προχωρεί νικηφόρα στο εσωτερικό της Μ. Ασίας. Έφτασε σχεδόν ως την Άγκυρα, όπου ήταν το ορμητήριο του Κεμάλ. Δεν μπόρεσε όμως να επιτύχει αποφασιστική νίκη. **Ο εφοδιασμός ήταν δύσκολος και ο στρατός κουρασμένος από τους συνεχείς πολέμους**. Έτσι αναγκάστηκε να γυρίσει πίσω και να οχυρωθεί σε μια αμυντική γραμμή (Εσκή Σεχίρ - Κιουτάχεια - Αφιόν Καραχισάρ). Εκεί δέχτηκε επίθεση από το στρατό του Κεμάλ (14 Αυγούστου 1922). Οι Τούρκοι κατάφεραν να διασπάσουν το ελληνικό μέτωπο και ο ελληνικός στρατός άρχισε να υποχωρεί προς τα δυτικά παράλια».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [μετά το 1997], σ. 221

Στο **ΣΤ6 (2006-2007)** αν και δεν κατονομάζεται η αντιβενιζελική παράταξη, ούτε αναφέρεται η κυβερνητική αλλαγή μετά τις εκλογές του 1920, εντούτοις προκρίνεται ως αιτία της μικρασιατικής καταστροφής η απόφαση της ελληνικής πλευράς να συνεχίσει τις πολεμικές επιχειρήσεις παρά το δεδομένο πλαίσιο αλλαγής στάσης των συμμάχων:

«**Η συμφωνία των Συμμάχων για την κατάληψη και τη διοίκηση της Σμύρνης από τους Έλληνες αποδεικνύεται προσωρινή**. Οι σύμμαχοι **διχάζονται** ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία. **Η Γαλλία και η Ιταλία προσανατολίζονται σταδιακά στην υποστήριξη της Τουρκίας**, ενώ η θέση της Ελλάδας **αποδυναμώνεται**. **Η ελληνική πλευρά αποφασίζει, παρά τις παραπάνω εξελίξεις, να προχωρήσει τις πολεμικές επιχειρήσεις στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας**. Το καλοκαίρι του 1921 ο ελληνικός στρατός **επιτίθεται** με στόχο την κατάληψη της Άγκυρας. **Η πορεία του όμως ανακόπτεται** στο Σαγγάριο ποταμό, χωρίς να πετύχει το στόχο του».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 100

Και στο **Γ6 (2006-2022)** αν και πάλι δεν υπάρχει ξεκάθαρος απολογισμός των αιτιών και της βαρύτητάς τους, εντούτοις από την αφήγηση εξάγεται πως η αντιβενιζελική παράταξη εγκλωβίζεται σε μια εκστρατεία μέσα από τις δικές της λανθασμένες επιλογές και εκτιμήσεις, αν και γνωρίζει το εξαιρετικά δυσχερές διεθνές πλαίσιο και την εχθρική του στάση έναντι της ελληνικής επέκτασης. Πέραν της κύριας αφήγησης, αυτό το ερμηνευτικό σχήμα υποστηρίζεται και με βάση την επιλογή των δύο πηγών του εγχειριδίου, όπου η μία αναφέρεται στην παράβλεψη της κόπωσης και της ικανότητας του στρατού από τους ηγέτες του λόγω τήρησης καθεστωτικών-πολιτικών ισορροπιών και η άλλη στην απόφαση για την συνέχιση του πολέμου από την φιλοβασιλική παράταξη ασκώντας της κριτική. Παραθέτουμε πρώτα τα αποσπάσματα της κύριας αφήγησης και μετά τις δύο πηγές που στηρίζουν το ερμηνευτικό σχήμα:

«**ένα σημαντικό τμήμα της ελληνικής κοινωνίας είχε κουραστεί από την πολεμική προσπάθεια** που είχε ξεκινήσει χρόνια πριν με τους βαλκανικούς πολέμους [...] Παράλληλα, οι **Δυνάμεις της Αντάντ είχαν αρχίσει να επανεξετάζουν τη στάση τους** διαβλέποντας τη δυνατότητα του κεμαλικού κινήματος να είναι ο νικητής της σύγκρουσης. **Η επιστροφή του Κωνσταντίνου**, πολέμιου της Αντάντ στα χρόνια του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου, **λειτούργησε ως πρόφαση για τις Δυνάμεις, ιδίως για τη Γαλλία και την Ιταλία**, ώστε να αναθεωρήσουν τη στάση τους απέναντι στην Ελλάδα [...] **Μετά απ' αυτά, οι ελληνικές προσπάθειες είχαν πλέον μόνο την αγγλική στήριξη**, και αυτή σε διπλωματικό, κυρίως, επίπεδο. [...] **Η νέα φιλοβασιλική κυβέρνηση δεν τήρησε την προεκλογική της υπόσχεση για**

τερματισμό του πολέμου. Ο Κωνσταντίνος και η νέα πολιτική ηγεσία πίστευαν ότι η νίκη ήταν κοντά και γι' αυτό αποφάσισαν να συνεχίσουν τον πόλεμο. Μάλιστα, ο Κωνσταντίνος πήγε ο ίδιος στη Μικρά Ασία. Το καλοκαίρι του 1921, τα ελληνικά στρατεύματα πραγματοποίησαν μεγάλη επίθεση, που κόστισε χιλιάδες νεκρούς και τραυματίες, φτάνοντας μέχρι τον ποταμό Σαγγάριο, λίγα χιλιόμετρα πριν την Άγκυρα [...] Όμως, οι όροι του παιχνιδιού είχαν αντιστραφεί. Ο Κεμάλ, ενισχυμένος οικονομικά, διπλωματικά και στρατιωτικά, εμφανιζόταν αδιάλλακτος. Την ίδια στιγμή στην Αθήνα ενισχύονταν οι αντιπολιτευτικές φωνές (ο Αλ. Παπαναστασίου και έξι συνεργάτες του δημοσίευσαν, τον Μάρτιο του 1922, το *Δημοκρατικό Μανιφέστο*, στο οποίο ασκούσαν κριτική στις βασιλικές επιλογές) και οξυνόταν η οικονομική κρίση. Σε αυτές τις συνθήκες, οι κυβερνήσεις της Αθήνας αναζητούσαν στο εξωτερικό διπλωματική και οικονομική στήριξη, αλλά δίχως αποτέλεσμα».

Γ6 (2006-2022), σ. 105-107

[πηγή]

«1. Η απόφαση για συνέχιση του πολέμου μετά τον Νοέμβριο του 1920: Αν η επιστροφή του Κωνσταντίνου και οι μεταβολές στον κρατικό μηχανισμό ικανοποιούσαν δύο από τα αιτήματα που εμπειρείχε η λαϊκή ετυμηγορία της 1ης Νοεμβρίου, αγνοήθηκε εντελώς το βαθύτερο νόημά της, δηλ. η άρνηση του πολέμου και η προσδοκία της αποστράτευσης. Η αντιβενιζελική ηγεσία χειρίστηκε το μικρασιατικό ζήτημα σαν να μην υπήρχε άλλη επιλογή από τη συνέχιση και την κλιμάκωση της εκστρατείας. Παγιδεύθηκαν έτσι σε ένα αλτρωτικό εγχείρημα, που τους ήταν ξένο.

Γ. Μαυρογορδάτος, «Οι πολιτικές εξελίξεις», *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, τόμ. 6ος, σ. 27-28».

Γ6 (2006-2022), σ. 105

[πηγή]

«2. Ο ελληνικός στρατός μετά την εκστρατεία στον ποταμό Σαγγάριο: Υπολογίσθηκε ότι η πέραν του Σαγγάριου προσπάθεια είχε μειώσει κατά 50% τη μαχητική δύναμη της (ελληνικής) Στρατιάς! [...] Σε μέτωπο 700 χιλιομέτρων οι αμυντικές δυνατότητες του καταπονημένου αυτού στρατού δεν παρείχαν καμία εμπιστοσύνη και μόνον η ρητορεία των ηγητόρων, οι οποίοι είχαν συνδέσει την κριτική και την έκφραση γνώμης με τις καθεστωτικές ισορροπίες της χώρας, διέβλεπε ελπίδες επιτυχίας στη συνέχιση του πολέμου.

Γ. Μαργαρίτης, «Οι πόλεμοι», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, τόμ. Α2, σ. 182».

Γ6 (2006-2022), σ. 106

Στο Λ4 (2007-2022) δεν είναι καθόλου ξεκάθαρο πού αποδίδονται τα αίτια της μικρασιατικής καταστροφής, καθώς τα γεγονότα που μεσολαμβάν από την ελληνική κατάληψη της Σμύρνης μέχρι την ελληνική ήττα και την καταστροφή απλώς απαριθμούνται σαν σε χρονολόγιο δίχως να δίνεται σε κάποιο ιδιαίτερη βαρύτητα ώστε να αναλυθεί περαιτέρω και δίχως να σημειώνεται κάποια αιτιακή σχέση έστω και επιδερμική. Ωστόσο, με μια αρκετά διασταλτική ανάγνωση της αφήγησης, αυτά που επιλέγεται να αναφερθούν ως γεγονότα που μεσολαμβάν από τον ελληνικό

θρίαμβο ως την ήττα είναι αυτά που σχετίζονται με την επάνοδο του Κωνσταντίνου, γι' αυτό και κατατάσσουμε το εγχειρίδιο σε αυτό το ερμηνευτικό σχήμα λαμβάνοντας υπόψη τις παραπάνω επισημάνσεις:

«Η ήττα της Ελλάδας στον ελληνοτουρκικό πόλεμο που ακολούθησε και η ουσιαστική διάλυση της νικήτριας συμμαχίας του Παγκόσμιου Πολέμου οδήγησαν στη Συνθήκη της Λωζάννης του 1923, η οποία αντανάκλούσε τον νέο συσχετισμό ισχύος στην περιοχή. Είχαν μεσολαβήσει η εκλογική ήττα του Βενιζέλου στις εκλογές της 1ης/14ης Νοεμβρίου 1920 και η επάνοδος του Κωνσταντίνου στον θρόνο της Ελλάδας, η επέκταση του ελληνικού μετώπου στη Μικρά Ασία και η διάσπασή του από τα τουρκικά στρατεύματα τον Αύγουστο του 1922. Την ήττα και την υποχώρηση του ελληνικού στρατού ακολούθησαν η πυρπόληση της Σμύρνης τον ίδιο μήνα από τους Τούρκους και ο απηνής διωγμός των Ελλήνων της Μικράς Ασίας, του Πόντου και της Ανατολικής Θράκης».

Λ4 (2007-2022), σ. 91

Ενώ, στο **ΣΤ7 (2012-2022)** του ίδιου επικεφαλής της συγγραφικής ομάδας το ερμηνευτικό σχήμα της υπαιτιότητας της αντιβενιζελικής παράταξης και των χειρισμών της είναι πολύ πιο ξεκάθαρο:

«Το Νοέμβριο του 1920 ο Βενιζέλος έχασε τις εκλογές. Την εξουσία ανέλαβαν οι πολιτικοί του αντίπαλοι, οι οποίοι επανέφεραν στο θρόνο το βασιλιά Κωνσταντίνο, προκαλώντας με την ενέργειά τους αυτή τη δυσαρέσκεια των Άγγλων και των Γάλλων. Επίσης συνέχισαν τον πόλεμο, αντικαθιστώντας την ηγεσία του στρατεύματος».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 195

δ) Όλα μαζί – ισότιμα και ισομερώς πολυπαραγοντικό ζήτημα (Εθνικός Διχασμός και Μ. Δυνάμεις)

«Τό όνειρον τών οπαδών τής “Μεγάλης Ιδέας” είχε γίνει σχεδόν πραγματικότης καί ή Ελλάς “άπέβη κράτος επί τών δύο ήπειρων καί τών πέντε θαλασσών”. Ήτο ή μεγαλυτέρα έκτασις πού έλαβεν ή χώρα μας κατά τά τελευταία έτη. Από τον έπάρατον όμως διχασμόν καί τας διαφωνίας τών Συμμάχων πολύ ένωρίς τας έχασαμεν, όπως θά ιστορήσωμεν κατωτέρω [...] Η κατάσταση ήτο ήδη άπελπιστική: στρατιωτικώς καί οίκονομικώς ή Ελλάς ειχεν έγκαταλειφθή μόνη, ενώ οί Τούρκοι συνεχώς άνεφωδιάζοντο υπό τών συμμάχων, τό δέ χειρότερον ήτο ότι ό διχασμός τών Ελλήνων παρέλυε τήν διάθεσιν προς λήψιν θαρραλέων άποφάσεων, έφ’ όσον υπήρχεν ακόμη καιρός».

Γ1 (1966-1976), σ. 229, 231

«Οί άγώνες εκείνοι του στρατού μας ήσαν από τους λαμπρότερους μετά τήν άπελευθέρωσιν. Ήτο μία άληθής εποποιία. Αλλά ή Μ. Άσία δέν είχε τέλος. Μόνοι, διχασμένοι καί άβοήθητοι οί Έλληνες ήτο αδύνατον νά έπιτύχουν [...] Τό έθνος μας ύφίστατο τήν καταστρεπτικήν εσωτερικήν διάβρωσιν. Οί Έλληνες στρατιώται έπολέμουν από του 1912 καί είχαν κουρασθή».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 159

«Ο ελληνικός στρατός κατά τās πρώτας μάχας είχαν λαμπράς επιτυχίας και προήλασεν είς τό εσωτερικόν τής Μικρας Ἀσίας, ενώ είς τήν Ελλάδα κατά τās έκλογάς τής 20 Νοεμβρίου κατεψηφίσθη ό Έλ. Βενιζέλος και έπανήλθεν είς τήν Ελλάδα ό μέχρι τότε εξόριστος Βασιλεύς Κων/νος. Τήν έξουσίαν ανέλαβεν νέα κυβέρνησις είς τήν όποιαν μετείχον ό Δημ. Γούναρης, Στράτος, Πρωτοπαπαδάκης, Θεοτόκης, Μπαλντατζής. Τελικώς ό ελληνικός στρατός, μετά από λαμπράς επιτυχίας, ήναγκάσθη, και, λόγω τής έχθρικής στάσεως τών μεγάλων δυνάμεων και λόγω τών πολιτικών σφαλμάτων από τής πλευράς τών Ελλήνων πολιτικών, νά αποχωρήση από τήν Μικράν Ασίαν».

ΚΑ1 (1973), σ. 86

«Όμως έσωτερικές και έξωτερικές δυσμενείς συνθήκες δέν άργησαν νά καταστρέφουν για πάντα τό μεγάλο όνειρο του έλληνισμού. Εσωτερικά σκίαζε τά πολιτικά πράγματα ό διχασμός. Τό Νοέμβριο του 1920 ό Ελευθέριος Βενιζέλος έχασε τις έκλογές και τόν Δεκέμβριο ξαναγύρισε στην Ελλάδα ό βασιλιάς Κωνσταντίνος [...] Οί εύρωπαϊκές αντιθέσεις έξυπηρέτησαν τό κίνημα του Κεμάλ. Οί Ρώσοι τόν ύποστήριξαν. Οί Γ άλλοι παραιτήθηκαν από τήν Κιλικία, πράγμα που έξασθένησε τή θέση του έλληνικού στρατού τής Σμύρνης. Επειδή ό σουλτάνος δέν μπορούσε νά άντιδράση οί Άγγλοι παρακίνησαν τούς Έλληνες νά πολεμήσουν τόν Κεμάλ [...] Ο διχασμός βάραινε πάνω στις πολεμικές έπιχειρήσεις. Κινδυνεύοντας νά κυκλωθούν από τούς Τούρκους άναγκάστηκαν νά ύποχωρήσουν. Οί Τούρκοι τούς καταδίωξαν και τούς έπετέθησαν κοντά στο Ἄφιόν Καρά Χισσάρ (Αύγουστος 1922). Ἡ μάχη δέν οργανώθηκε καλά, ό ελληνικός στρατός νικήθηκε και τό μέτωπο κατέρρευσε».

Γ3 (1976-1984), σ. 306-307

Στο Γ5 (1991-2006) διακρίνονται περισσότερο ως αιτίες (εμμέσως, δέν κατονομάζονται άμεσα) η αλλαγή στάσης των Συμμάχων (χωρίς να αιτιολογείται αυτή), το εσωτερικό πρόβλημα του Εθνικού Διχασμού της Ελλάδας και ο χειρισμός των στρατιωτικών επιχειρήσεων, παρά οι ενέργειες της φιλοβασιλικής κυβέρνησης, για την οποία αναφέρεται μόνο πως δέν κράτησε την ύπόσχεσή της για σταμάτημα του πολέμου, αν και αυτός έβαινε αισίως για τον ελληνικό στρατό μέχρι και μετά την κυβερνητική αλλαγή:

«Ο ελληνικός στρατός προχώρησε ως τον Αύγουστο του 1920 πέρα από τη γραμμή που όρισε η συνθήκη των Σεβρών και η γενίκευση της σύγκρουσης με τον Κεμάλ, που είχε ενισχύσει τη θέση του διπλωματικά και στρατιωτικά, ήταν αναπόφευκτη: το Μάρτιο του 1920 είχε υπογράψει συνθήκη φιλίας και συνεργασίας με τη νεαρή Σοβιετική Ένωση και συνθήκες ειρήνης και οικονομικής συνεργασίας με την Ιταλία και τη Γαλλία. Αντίθετα, στην Ελλάδα η πολιτική κρίση ήταν έντονη και ο ελληνικός λαός ήταν διχασμένος σε “φιλοβασιλικούς” και “Βενιζελικούς”. Η δολοφονική απόπειρα εναντίον του Βενιζέλου στη Γαλλία, λίγο μετά την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών, είχε οξύνει τις αντιθέσεις [...] Η επιστροφή του βασιλιά Κωνσταντίνου στο θρόνο, ύστερα από δημοψήφισμα που διενεργήθηκε από η νέα, φιλοβασιλική, κυβέρνηση, προκάλεσε τη διαμαρτυρία των δυνάμεων της Αντάντ, που χρησιμοποίησαν ως πρόσχημα την επάνοδο του Κωνσταντίνου, για να εγκαταλείψουν την Ελλάδα αβοήθητη στο μέτωπο. Η νέα κυβέρνηση, παρά το γεγονός ότι στον προεκλογικό αγώνα είχε καταδικάσει την έξωτερική

πολιτική του Βενιζέλου, συνέχισε τις επιχειρήσεις στη Μικρά Ασία. Ο ελληνικός στρατός προχώρησε από νίκη σε νίκη εναντίον του τουρκικού, που, παρά την πεισματική αντίστασή του, υποχωρούσε. Το πρόβλημα όμως του ανεφοδιασμού του στα βάθη της Μικράς Ασίας (οι Έλληνες είχαν πλησιάσει στην Άγκυρα) ήταν τεράστιο και η οικονομική εξάντληση της Ελλάδας, απομονωμένης, χωρίς καμιά υποστήριξη από τους πρώην συμμάχους της, τραγική».

Γ5 (1991-2006), σ. 320-322

«Βασικά στοιχεία της ελληνικής επιτυχίας στους Βαλκανικούς πολέμους ήταν η εθνική ομοψυχία και ο πόθος για την εδαφική ολοκλήρωση του Ελληνικού Έθνους. Με τη συνθήκη των Σεβρών (1920) το όνειρο της Μεγάλης Ελλάδας φαινόταν ότι θα έπαιρνε σάρκα και οστά. **Ο Εθνικός όμως διχασμός, ένας αλόγιστος ανταγωνισμός των οπαδών του Βενιζέλου και του βασιλιά Κωνσταντίνου, σε συνάρτηση με τις αντιδράσεις των ευρωπαϊκών Δυνάμεων, που δεν επιθυμούσαν, για διάφορους λόγους την επικράτηση μιας Μεγάλης Ελλάδας στην Ανατολική Μεσόγειο, οδήγησαν στη μικρασιατική καταστροφή».**

ΚΑ5 (1998), σ. 97

Στο **ΚΑ7 (2001-2014)** οι αιτίες της μικρασιατικής καταστροφής αναφέρονται πρωτίστως στην αλλαγή στάσης των συμμάχων που συνεπαγόταν την διπλωματική απομόνωση της αβοήθητης Ελλάδας στην Μ. Ασία με την παράλληλη ενίσχυση του κεμαλικού στρατού. Σημασία μεγάλη αποδίδεται και στην ήττα του Βενιζέλου στις εκλογές του 1920 που σήμαινε το «σπάσιμο» στη συνέχεια των επιτυχών διπλωματικών χειρισμών μέχρι τότε και στις αστοχίες στους χειρισμούς της νέας κυβέρνησης, προϊόν κι αυτή του Εθνικού Διχασμού, η οποία πέραν των άλλων διευκόλυνε και ακριβώς την πρώτιστη αιτία της ήττας, την αλλαγή στάσης των Μ. Δυνάμεων:

«**Ο Ελ. Βενιζέλος έχασε τις εκλογές λίγο μετά την υπογραφή της συνθήκης (Νοέμβριος 1920) και η συνέχεια στους διπλωματικούς χειρισμούς έλειψε [...]. Το εκλογικό αποτέλεσμα στην Ελλάδα καθόρισε αποφασιστικά την εξέλιξη και την κατάληξη του πολέμου. Η νέα κυβέρνηση αγνόησε την προειδοποίηση - απειλή των συμμάχων της Ελλάδας να μην επιστρέψει στο θρόνο ο εξόριστος βασιλιάς Κωνσταντίνος. Ο Κωνσταντίνος επανήλθε με δημοψήφισμα “θριαμβευτικά”. Το μικρασιατικό μέτωπο αποδυναμώθηκε με την απομάκρυνση ή την παραίτηση βενιζελικών αξιωματικών. Οι Γάλλοι και οι Ιταλοί βρήκαν την αφορμή να αποδεσμευτούν πλήρως από τη Συνθήκη των Σεβρών [...]. Οι Έλληνες, από την αρχή είχαν ουσιαστικά αναλάβει το βάρος του Μικρασιατικού Πολέμου, αφέθηκαν να αντιμετωπίσουν μόνοι τους τον κεμαλικό στρατό, ο οποίος είχε ανεξάντλητες εφεδρείες και πολλαπλή διεθνή υποστήριξη, ενώ οι ίδιοι είχαν υπερβεί τα όριά τους [...]. Η διπλωματική απομόνωση της Ελλάδας, η αδυναμία των μετανοεμβριανών κυβερνήσεων να διαπραγματευτούν όρους που θα διασφάλιζαν τα ελληνικά συμφέροντα, η απουσία στοιχειωδών μέτρων άμυνας στο μέτωπο του πολέμου, ο εκβιασμός της Ελλάδας από τους συμμάχους της και από την άλλη μεριά η ενίσχυση του κεμαλικού στρατού επέφεραν την ολοκληρωτική ήττα».**

ΚΑ7 (2001-2014), σ. 105-107

ε) Οι Μεγάλες Δυνάμεις, αλλά με αναφορά στο ιμπεριαλιστικό πλαίσιο ανταγωνισμού τους

Στο ΚΑ2 (1984) η ανάλυση των αιτιών της καταστροφής απασχολεί – θα λέγαμε – σχεδόν όλο το πολύ εκτεταμένο μέρος του κεφαλαίου που αφιερώνεται σ’ αυτήν την θεματική. Γι’ αυτό και από όλες αυτές τις αναφορές, προσπαθούμε να σκιαγραφήσουμε – τεκμηριώνοντας πάντα με παραθέματα – το ερμηνευτικό νήμα που το χαρακτηρίζει, κάνοντας στο τέλος μια ανασκόπηση και έναν γενικό απολογισμό των ισχυρισμών του. Κατ’ αρχάς, όλη η αφήγηση του μικρασιατικού πολέμου τίθεται στο ευρύτερο πλαίσιο του γεωπολιτικού-ιμπεριαλιστικού ανταγωνισμού των Μεγάλων Δυνάμεων για την περιοχή της Μικράς Ασίας και της Μέσης Ανατολής, κάτι το οποίο αρχίζει ήδη από τα χρόνια του Α΄ Π.Π, ενώ η πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα αντιμετωπίζεται μονάχα ως μια βολική αφορμή αλλαγής στάσης των Μ. Δυνάμεων, ως ένα φτηνό επιχείρημα που νομιμοποιεί την αλλαγή της στάσης τους:

«Επίσης, με ένα πρωτοφανέρωτο σε παμπηφία (σχεδόν) δημοψήφισμα έφεραν πίσω θριαμβευτικά τον εξόριστο βασιλιά κι έδωσαν έτσι το πρόσχημα στους Συμμάχους να εγκαταλείψουν την Ελλάδα στρατιωτικά, διπλωματικά και οικονομικά μόνη στο μικρασιατικό μέτωπο, που η συντήρησή του εξυπηρετούσε κι εκείνους για την άσκηση διπλωματικής πίεσης στον Κεμάλ με κόστος σε αίμα ελληνικό. Συνέβη μάλιστα και να ενισχύουν τον αντίπαλο με πράξεις ή παραλείψεις τους».

ΚΑ2 (1984), σ. 332

Και ενώ υπάρχει μια αναφορά στον ζημιογόνο για την ελληνική εξωτερική πολιτική της περιόδου Εθνικό Διχασμό, αυτός δεν συσχετίζεται άμεσα με το αποτέλεσμα του μικρασιατικού πολέμου, ενώ λαμβάνοντας υπόψη την πληθώρα των αναφορών στην ανάλυση του ιμπεριαλιστικού-γεωπολιτικού πλαισίου και τον υπερκαθορισμό Ελλάδας (αλλά και Τουρκίας) απ’ αυτό, δεν μπορούμε παρά να κατατάξουμε το ΚΑ2 (1984) σ’ αυτό το ερμηνευτικό σχήμα:

«Έτσι εκρηκτική και ευμετάβολη ήταν -προς ζημία της χώρας- η πολιτική μας ζωή [...] Η Ενωμένη Αντιπολίτευση λοιπόν εύρισκε πολύ πρόσφορο έδαφος κριτικής για το παρελθόν και υπόσχεσης για το μέλλον. Άφηνε να κυκλοφορεί και η ελπίδα ότι θα τερμάτιζε γρήγορα τον πόλεμο και θα γύριζαν πίσω οι στρατευμένοι από το μέτωπο· η προσδοκία αυτή είχε απήχηση εύλογη στην εκλογική απόφαση γονέων, αδελφών και άλλων προσφιλών προσώπων των στρατιωτών. (Η μεγάλη μάζα των ψηφοφόρων επηρεάζεται συχνά από τα μικρά και ορατά ζητήματα της προσωπικής ζωής και παραβλέπει τα μεγάλα και γενικά και δυσθεώρητα οράματα της κοινωνίας όλης ή της ηγεσίας της). Και παρ’ όλες τις ευοίωνες προβλέψεις των επιτελών του Κόμματος των Φιλελευθέρων ο θριαμβευτής των Σεβρών, που είχε διακριθεί στο διεθνή διπλωματικό στίβο, έχασε τις εκλογές στη χώρα του».

ΚΑ2 (1984), σ. 327-329

Αναφέρεται, αντιθέτως, πως όποια προσπάθεια και να επιχειρήσει η νέα κυβέρνηση για την βελτίωση των διπλωματικών της σχέσεων με την Αντάντ, η επιλογή στρατοπέδου των Μ. Δυνάμεων ήταν ήδη ειλημμένη βάσει των οικονομικών συμφερόντων τους και των γεωπολιτικών στρατηγικών τους βλέψεων, αφήνοντας την Ελλάδα να χειραγωγείται παίζοντας τον ρόλο του «χρήσιμου ηλίθιου»:

«Οι απεγνωσμένες προσπάθειες της νέας κυβέρνησης (πρώτα του Δ. Ράλλη, έπειτα του Ν. Στράτου και ύστερα του Δ. Γούναρη) να επιτύχει πιο ευνοϊκό κλίμα, διπλωματικό και οικονομικό, από την πλευρά της Επίοπίο έμειναν άκαρπες. Οι Δυνάμεις, οι Σύμμαχοί μας, δε συγκινούνταν, γιατί έβλεπαν αλλιώς τα συμφέροντά τους. (Η διπλωματία, όπως και η γεωγραφία, δεν έχει αισθήματα). Το Φεβρουάριο μάλιστα του 1921 καλούσαν τον Κεμάλ - χωριστά από το Σουλτάνο- να στείλει αντιπρόσωπο στη συνδιάσκεψη που οργάνωσαν στο Λονδίνο για επίλυση του μικρασιατικού ζητήματος· έτσι όμως αναγνώριζαν de facto το εθνικό-πολιτικό κίνημα του Κεμάλ. Ωστόσο τους ήταν χρήσιμο, για τους δικούς τους χειρισμούς, η Ελλάδα να συνεχίζει την πολεμική προσπάθεια, με τις δικές της δυνάμεις, για να απασχολεί τον τούρκικο εθνικισμό. Φθορά βέβαιη και για τους δύο “σύνοικους” λαούς, κέρδος για τους ξένους διαιτητές. Αργότερα οι Σύμμαχοι θα προσφέρουν και τη μεσολάβησή τους για την ειρήνευση στο μικρασιατικό μέτωπο, αλλά πάντα σε βάρος των ελληνικών διεκδικήσεων και προσδοκιών».

ΚΛ2 (1984), σ. 332

Εξάλλου, τα παραπάνω δίνονται και ακόμα πιο ξεκάθαρα, όταν και επιχειρείται να απαντηθεί το ερώτημα *«Ήταν αναπόφευκτη η τραγωδία; και ποιος φταίει;»* (σ. 399), όπου, αφού προηγουμένως έχει αναφέρει ορισμένες προβαλλόμενες ως αιτίες για να τις ασκήσει κριτική και να τις χαρακτηρίσει μονόπλευρες, καταλήγει στο συμπέρασμα πως:

«το πρώτο αίτιο: η αναδιανομή συμφερόντων στην περιοχή που εκτείνεται από τα Στενά του Βοσπόρου ως τον Περσικό Κόλπο και την Ερυθρά Θάλασσα. Μέσα στη δίνη της αναδιανομής αυτής μια δυναμική ελληνική παρουσία στις δύο πλευρές του Αιγαίου ήταν κάρφος για όλους σχεδόν τους ενδιαφερόμενους· και ήταν λογικό από την πλευρά τους να συνεργήσουν, για να αποτρέψουν έναν τέτοιο κίνδυνο. Βοηθήσαν και οι Έλληνες με σφάλματα, παραλείψεις και πολιτικές αντιδικίες, κυρίως από τις εκλογές του Νοέμβρη και ύστερα. [...] Η Ελλάδα είχε το πλεονέκτημα να συνδέει την τύχη της εκείνη τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο με τις νικήτριες του πολέμου δυνάμεις της Αντάντ. Προβάλλοντας όμως τις νόμιμες διεκδικήσεις της μέσα από τη συμμαχία της με τους νικητές, στήριζε ταυτόχρονα την πολιτική εκείνων των μεγάλων δυνάμεων, που προωθούσαν τα δικά τους συμφέροντα. Γι’ αυτή τη συνέργειαν η ευθύνη βαρύνει σχεδόν όλο τον Ελληνισμό. Δώσαμε στους Συμμάχους τη δυνατότητα να μας “αξιοποιήσουν” με κνισμό και να μας αφήσουν στην τραγωδία. Είμαστε θύματα της γεωγραφίας μας και της κρίσης της αποικιοκρατίας αλλά και της πολιτικής μας. Η κρίση του 1918-23 στην περιοχή μας εμφανίζεται ιστορικά αναγκαία· η καταστροφή όμως - ή κάποια άλλη έκβαση - ήταν ζήτημα χειρισμών. Για τους χειρισμούς οι ευθύνες ανήκουν στους ανθρώπους».

ΚΛ2 (1984), σ. 403-404

Συμπερασματικά, το **ΚΛ2 (1984)**, ειδικά με τις τελευταίες σειρές του παραπάνω αποσπάσματος εισέρχεται στο πεδίο της φιλοσοφίας της ιστορίας στην γενικότερη θεματική-προβληματική της υποκειμενικής και αντικειμενικής αιτιότητας στην ιστορία· ενώ με την βοήθεια αυτής, επιχειρεί να προσαρμόσει τα συμπεράσματά του για την συνολική αφήγηση της μικρασιατικής εκστρατείας αναζητώντας τα βασικά και τα δευτερεύοντα αίτια. Από όλα αυτά τα αποσπάσματα που αναφέρθηκαν διαπιστώνονται τα εξής. Στον μικρασιατικό πόλεμο και στην έκβασή του (την μικρασιατική καταστροφή) το πρωταρχικό και βασικό αίτιο είναι το ιμπεριαλιστικό-νεοαποικιοκρατικό πλαίσιο αναδιανομής των σφαιρών επιρροής των χωρών της Αντάντ στον γενικότερο χώρο της Μέσης Ανατολής μετά την λήξη του Α΄ Π.Π (αντικειμενικός παράγοντας). Στην δίνη αυτού του πλαισίου ανταγωνισμών περιπλέκεται για τα δικά της αστικά-εθνικά συμφέροντα και η Ελλάδα, αλλά με περιορισμένο περιθώριο χειρισμών εντός του δοσμένου πλαισίου (υποκειμενικός παράγοντας). Και έτσι, ενώ ασκείται κριτική και στους κακούς χειρισμούς της ελληνικής πολιτικής – ιδιαίτερα της φιλοβασιλικής παράταξης – εντούτοις, αναγνωρίζεται ο εγγενώς περιορισμένος και περιοριστικός χαρακτήρας αυτών των χειρισμών, που μόνο λίγα πράγματα θα μπορούσαν να επηρεάσουν από την στιγμή που η Ελλάδα εντάχθηκε σε αυτό το γεωπολιτικό παίγνιο των Μ. Δυνάμεων. Πρόκειται για μια αντιιμπεριαλιστική, εθνικοαπελευθερωτική, αντιαποικιοκρατική και υλιστική οπτική ανάγνωση και ερμηνεία της ιστορικής περιόδου 1918-1923, η οποία εστιάζει στον αντικειμενικό παράγοντα του ιμπεριαλισμού, στην ισχύ των ιμπεριαλιστικών δυνάμεων και στην εξάρτηση των υπανάπτυκτων χωρών απ' αυτές και στην εξωτερική, αλλά και στην εσωτερική τους πολιτική, η οποία μπορεί μόνο να προσλάβει το επίπεδο της τακτικής και όχι της στρατηγικής, η οποία ανήκει εξ ορισμού στους «μεγάλους».

Στο **Λ3 (2002)** αν και αναφέρονται οι λανθασμένοι χειρισμοί της αντιβενιζελικής παράταξης και λαμβάνονται υπόψη οι εσωτερικοί πολιτικοί παράγοντες σε Ελλάδα και Τουρκία για την έκβαση του πολέμου, ωστόσο αυτό που προκρίνεται ως βασικό είναι το ευρύτερο διεθνές γεωπολιτικό ιμπεριαλιστικό πλαίσιο των ανταγωνισμών των Μεγάλων Δυνάμεων στην περιοχή και μάλιστα στο ιστορικό του βάθος, κάτι που είναι γνωστό ως Ανατολικό Ζήτημα. Η μικρασιατική εκστρατεία ερμηνεύεται ως η τελευταία φάση αυτού του Ανατολικού Ζητήματος, η οποία ταυτίζεται με την απόπειρα ολοκλήρωσης της ελληνικής Μεγάλης Ιδέας με την επέκταση του ελληνικού κράτους δια μέσου της αλυτρωτικής εξωτερικής πολιτικής· κάτι που δεν στάθηκε δυνατό όχι εξαιτίας των κυβερνητικών χειρισμών (που έπαιξαν όμως κάποιον δευτερεύοντα ρόλο), αλλά της δυναμικής του γενικότερου ιμπεριαλιστικού παιγνίου και του ιστορικού του βάθους στην περιοχή:

«Η ελληνοτουρκική σύγκρουση της περιόδου 1919-1923 δεν ήταν, ωστόσο, ένα διμερές ζήτημα μεταξύ των δύο χωρών. Είχε άμεση σχέση με την πολιτική των νικητριών Δυνάμεων της Αντάντ απέναντι στην καταρρέουσα Οθωμανική Αυτοκρατορία [...] η εμπλοκή της χώρας σε μια περιπέτεια, που φάνηκε από νωρίς ότι ήταν δυσανάλογη με τις δυνατότητες και την αντοχή της και κυρίως εξαρτιόταν από παράγοντες, που είχαν σχέση με τις εσωτερικές εξελίξεις τόσο στην Τουρκία

όσο και στην Ελλάδα, αλλά και με την πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων στην περιοχή, όπως θα αναλύσουμε στη συνέχεια, έμελλε να έχει τραγική κατάληξη [...] Ο αυτοεξόριστος Βενιζέλος είχε προτείνει ήδη από τον Ιανουάριο του 1921 σύμπυξη του μικρασιατικού μέτωπου και αναζήτηση διπλωματικής λύσης. **Παρόλα αυτά, τον Ιούλιο του 1921, υπό την ηγεσία του ίδιου του Κωνσταντίνου, αποφασίστηκε επίθεση του ελληνικού στρατού και προώθηση στο εσωτερικό της Τουρκίας.** Στις αρχές, όμως, του Σεπτεμβρίου ο ελληνικός στρατός, εξαντλημένος μετά από δέκα χρόνια συνεχών πολεμικών επιχειρήσεων, ανασυντάχθηκε στη γραμμή Εσκή Σεχίρ-Κιουτάχεια-Αφιόν Καραχισάρ. **Η αδιέξοδη κατάσταση** που δημιουργήθηκε στο μικρασιατικό μέτωπο και η διαφαινόμενη ήττα [...] **Η Μικρασιατική Εκστρατεία αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της τελευταίας φάσης του Ανατολικού Ζητήματος.** Η ατυχής έκβαση των στρατιωτικών επιχειρήσεων στο μικρασιατικό μέτωπο δεν είναι δυνατό να αποδοθεί αποκλειστικά στην κυβερνητική μεταβολή στην Ελλάδα μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1920, παρόλο που η στάση της νέας ελληνικής κυβέρνησης και οι άστοχοι χειρισμοί της απομόνωσαν διπλωματικά την Ελλάδα και έθεσαν σε κίνδυνο την ζωή των Μικρασιατών Ελλήνων. Η Μικρασιατική Εκστρατεία και η τραγική της κατάληξη όμως δεν ήταν μία διμερής ελληνοτουρκική αντιπαράθεση, ούτε επηρεάστηκε αποκλειστικά από τους χειρισμούς της αντιβενιζελικής παράταξης, που βρισκόταν στην εξουσία. Αντίθετα, ήταν μέρος του διεθνούς ανταγωνισμού στην περιοχή [...] Η Συνθήκη της Λωζάννης σήμανε και τυπικά την εγκατάλειψη της Μεγάλης Ιδέας από την ελληνική εξωτερική πολιτική και το τέλος του Ανατολικού Ζητήματος όσον αφορά στις βλέψεις των Μεγάλων Δυνάμεων και τα σχέδιά τους για διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας».

Λ3 (2002), σ. 160-166

στ) Η ελληνική Μεγάλη Ιδέα

Στο Γ4 (1984-1991) πέρα από τις υπόλοιπες αιτίες, αναδεικνύεται ως βαθιά αιτία της μικρασιατικής καταστροφής η Μεγάλη Ιδέα, η οποία αποτελούσε πάγια στρατηγική της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής ως το 1922. Αναφέρεται πως ενώ από τη μία η Μεγάλη Ιδέα κρατούσε σε εγρήγορση τον αλύτρωτο ελληνισμό, από την άλλη η πίστη στην επανάκτηση των εδαφών της *βυζαντινής αυτοκρατορίας* δημιουργούσε μια τραγική *ψευδαίσθηση*, η οποία οδήγησε στην αδιέξοδη πολιτική της ελληνικής επέκτασης προς την Μικρασία, όπου δεν υπήρχαν συμπαγείς ελληνικοί πληθυσμοί, με μοιραίο αποτέλεσμα την καταστροφή και του μικρασιατικού ελληνισμού και της Μεγάλης Ιδέας:

«Σ' αυτό έτεινε και σημαντικό μέρος της εξωτερικής πολιτικής του. Δεν ήταν μόνον ηθικό και εθνικό το χρέος να απελευθερωθούν οι υπόδουλοι Έλληνες, αλλά και πολιτικό, να δημιουργηθεί δηλαδή μια κρατική οντότητα που να ταυτίζεται λίγο-πολύ με τις διαστάσεις του έθνους, συμπεριλαμβάνοντας τους χώρους όπου οι ελληνικοί πληθυσμοί ήταν συμπαγείς. Η πολιτική αυτή εκφράστηκε με τη Μεγάλη Ιδέα που γεννήθηκε στη δεκαετία του 1840, προσέλαβε ποικίλες μορφές και πέθανε μαζί με τον ξεριζωμό του μικρασιατικού ελληνισμού. Αυτή η τελευταία παρατήρηση μάς αποκαλύπτει και το ένδυσμά της: η ανασύσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας διατηρούσε βέβαια σε εθνική εγρήγορση τον αλύτρωτο ελληνισμό, συμβάλλοντας ιδιαίτερα στη διατήρηση

του μικρασιατικού, ταυτόχρονα όμως ήταν μια ουτοπική πολιτική, η οποία σε κρίσιμες στιγμές αποδείχτηκε επιζήμια για το μικρασιατικό ελληνισμό. Βέβαια, σε ολόκληρο σχεδόν το 19ο αιώνα ο ελληνισμός της Μικράς Ασίας, δεν ταλαιπωρήθηκε πολύ, επειδή η Οθωμανική Αυτοκρατορία βυθιζόταν σε γενική κρίση και είχε να αντιμετωπίσει το συνεχή εδαφικό ακρωτηριασμό της· **το ότι όμως ο μεγαλοϊδεατισμός θεωρούσε το μικρασιατικό χώρο ως αλύτρωτο, χωρίς να λαμβάνει υπόψη ότι ο εκεί ελληνισμός ήταν μια μειονότητα, δημιουργούσε μια τεράστια και επιζήμια εθνική ψευδαίσθηση. Τα γεγονότα που ακολούθησαν το απέδειξαν».**

Γ4 (1984-1991), σ. 340-341

4. Δίκαιη ή άδικη η Δίκη των Έξι;

α) Δεν αναφέρεται

«Η μεγάλη αυτή Εθνική συμφορά πλήγωσε την φιλοτιμίαν του Έθνους και του στρατού. Πολλοί αξιωματικοί τότε μέ αρχηγούς τούς Ν. Πλαστήραν και Στυλ. Γονατάν επαναστάτησαν. Οί επαναστάται μέ τούς στρατιώτας των ήλθον εις τάς Ἀθήνας τον Σεπτέμβριον του 1922, ήνάγκασαν τον Βασιλέα Κωνσταντίνον νά παραιτηθή και διέλυσαν την Βουλήν. Είς τον θρόνον ανέβη ο πρωτότοκος υιός του Γεώργιος Β΄ και σχηματίσθη Ἐπαναστατική Κυβέρνησις».

ΣΤ1 (1967-1969), σ. 153

Επίσης, δεν αναφέρεται στα εγχειρίδια:

Γ2 (1969)

ΣΤ3 (1974-1980)

ΣΤ6 (2006-2007)

ΣΤ7 (2012-2022)

«Η μεγάλη αυτή εθνική συμφορά, πού μάς είναι γνωστή ως ή “Μικρασιατική καταστροφή”, πλήγωσε τή φιλοτιμία του Έθνους και του στρατού. Πολλοί άξιωματικοί τότε μέ άρχηγούς τούς Ν. Πλαστήρα και Στυλ. Γονατά επαναστάτησαν. Ανάγκασαν τό βασιλιά Κωνσταντίνο νά παραιτηθεί και διέλυσαν τή βουλή. Στο θρόνο ανέβηκε ο πρωτότοκος γιός του Γεώργιος Β΄ και σχηματίστηκε Επαναστατική Κυβέρνηση»

ΣΤ4 (1980-1989), σ. 174

β) Μάλλον δίκαιη

«Η κατάρρευσις του μετώπου ώδήγησεν εις την επανάστασιν του στρατού, ο οποίος επέτυχεν νά άποχωρήσιν συντεταγμένως και νά καταφύγη εις Χίον και Λέσβον. Ηγέται της ήσαν ο Πλαστήρας, ο Γονατάς και ο Φωκάς. Ο βασιλεύς Κωνσταντίνος παρητήθη, άνεχώρησεν εις τό εξωτερικόν (29 Δ/βρίου 1922) και άπεβίωσεν. Μέ έκτακτον στρατοδικεϊον κατεδικάσθησαν εις θάνατον και έξετελέσθησαν οί πολιτικοί ήγέται, ως πρωταίτιοι τής ήττης».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 159

γ) Σύνδεση με Διχασμό και κινήματα μεσοπολέμου

«Εκ τών πρώτων φροντίδων τής κυβερνήσεως αυτής ήτο ή τιμωρία τών θεωρηθέντων ύπευθύνων τής καταστροφής, πέντε πολιτικών και του αρχιστρατήγου. Οί “Έξ” κατεδικάστησαν εις θάνατον υπό έκτάκτου στρατοδικείου και έξετελέσθησαν εις τό Γουδί (15-11-1922). Η θανάτωσίς αυτή ώξυνε τά πάθη και έμεγάλωσε τον διχασμόν, ό όποιος θά έπιφέρει άργότερον αλλεπάλληλα κινήματα και τάσιν προς ανωμάλους λύσεις εις τήν πολιτικήν ζωήν τής χώρας».
Γ1 (1966-1976), σ. 233

«Αί συνέπειαι τής πράξεως εκείνης ύπήρξαν έπόδυνοι διά τήν Ελλάδα. Ό διχασμός τού Έθνους διετηρήθη επί μακράν σειράν έτών, ένώ, χωρίς τόν τυφελισμόν τών Έξ, τόν όποιον ή άπόστασις τού χρόνου παρουσιάζει ώς μή άνταποκρινόμενον ούτε εις άμεσον σκοπιμότητα, θά ήτο δυνατόν νά άποκατασταθή ή όμαλότης εις τήν πολιτικήν ζωήν».
Γ2 (1969), σ. 52

«Άμέσως μετά τήν καταστροφή, τά λείψανα του στρατού έπαναστάτησαν μέ άρχηγούς τόν Στ. Γόνατά, Νικ. Πλαστήρα και Δημ. Φωκά και ύποχρέωσαν τόν βασιλιά Κωνσταντίνο Α΄ νά παραιτηθή και νά φύγη από τήν Ελλάδα. Έγινε βασιλιάς ό γιός του Γεώργιος Β΄ (1922). Η έπαναστατική κυβέρνηση έπερασε από στρατοδικείο τόν Δημ. Γούναρη και τούς ύπουργούς τής μικρασιατικής έκστρατείας ώς ύπεύθυνους τής καταστροφής. Καταδικάστηκαν σέ θάνατο και εκτελέστηκαν (Νοέμβριος 1922). Η καταδίκη τους όξυνε άκόμα περισσότερο τά πάθη και βάρυνε για πολλά χρόνια τήν πολιτική ζωή τού τόπου».
Γ3 (1976-1984), σ. 313-314

Στο ΚΛ6 (1999-2022) η Δίκη των Έξι συνδέεται με την οξυμένη πολιτική κατάσταση που στρατιωτικοποιείται κατά την διάρκεια του Εθνικού Διχασμού και εκτείνεται σε όλη την δεκαετία του 1910. Το παρακάτω απόσπασμα αναφέρεται και περιγράφει την κατάσταση μέχρι πριν το μεταξικό καθεστώς, η οποία σταθερά και βαθμιαία απαξιώνει το πολιτικό σύστημα και το οδηγεί σε πολιτική/ηθική χρεοκοπία:

«Οι έκρυθμες καταστάσεις προκάλεσαν κρίση νομιμότητας του κοινοβουλευτικού συστήματος. Οι ρίζες της βρίσκονταν στο διχασμό της δεκαετίας 1910-20, κορυφώθηκε όμως η κρίση αυτή την επόμενη περίοδο, οπότε υπονομεύθηκε η εμπιστοσύνη στην αποτελεσματικότητα του πολιτικού συστήματος, η οποία αποτελεί θεμέλιο της νομιμότητας στις σύγχρονες κοινωνίες. Δύο στοιχεία καθόρισαν τη φυσιογνωμία της πολιτικής ζωής αυτής της περιόδου: η διαρκής παρέμβαση των στρατιωτικών στην πολιτική και η χρήση βίας στην άσκηση πολιτικής. Οι αξιωματικοί διεκδικούσαν τον πρώτο λόγο σε θέματα εσωτερικής πολιτικής, καθώς θεωρούσαν το στρατό ως υπερκομματικό φορέα εξουσίας. Ένιωθαν δυσαρέσκεια για τις διαφοροποιήσεις στο κοινωνικό επίπεδο, απεχθάνονταν τον πολιτικό τρόπο αντιμετώπισης και διευθέτησης των κοινωνικών συγκρούσεων, τις διαπραγματεύσεις και τους συμβιβασμούς, που θεωρούσαν συνώνυμα της διαφθοράς και της έλλειψης αρχών. Άμέσως μετά την ήττα στη μικρασιατική εκστρατεία, επενέβησαν στην πολιτική ζωή αξιωματικοί που ηγούνταν στρατιωτικών σωμάτων τα οποία επέστρεφαν από το μέτωπο (Ν.

Πλαστήρας, Στ. Γονατάς, κ.λπ.). Αυτό που όξυνε την πολιτική κατάσταση ήταν η δίκη και καταδίκη σε θάνατο πέντε κορυφαίων πολιτικών της αντιβενιζελικής παράταξης και του αρχηγού του στρατού της Μ. Ασίας, με την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας».

ΚΛ6 (1999-2022), σ. 100-101

«Τα πάθη του εθνικού Διχασμού αναζωπυρώνονται κυρίως μετά την εκτέλεση των έξι πολιτικών και στρατιωτικών αντιπάλων του Βενιζέλου, το 1922. Μετά το 1922 έντονες ήταν οι πολιτικές συζητήσεις για την απόδοση των ευθυνών για την στρατιωτική ήττα, τη συντριβή των εθνικών ιδανικών, την πλημμυρίδα των εξαθλιωμένων προσφύγων, που υπενθύμιζαν σε όλους την Καταστροφή και το τέλος μιας εποχής. Η παραίτηση του Κωνσταντίνου και η εκτέλεση των Έξι δεν αρκούσαν για την εκτόνωση του κλίματος. Η θέση της Επανάστασης απειλούνταν από πολλούς δυσαρεστημένους και φιλόδοξους αξιωματικούς στο στρατό, που πίστευαν ότι ο ίδιος ο θεσμός της μοναρχίας έπρεπε να καταργηθεί για να αποδοθεί δικαιοσύνη και να απαλλαγεί η χώρα από τους υπαίτιους της εθνικής συμφοράς».

Λ3 (2002), σ. 179

δ) Ουδέτερη περιγραφή

«έξερράγη στρατιωτική επανάσταση στρεφόμενη εναντίον του βασιλέως και της κυβερνήσεως ή όποια εθεωρείτο και ή υπεύθυνος της καταστροφής. Αρχηγός της επαναστάσεως ήτο ο συνταγματάρχης Νικ. Πλαστήρας, ο όποιος ειχεν ιδιαίτερος διακριθή, ως πολεμιστής εις τήν Μικρασιατικήν εκστρατείαν. Οί πολιτικοί ήγγεται, οί όποιοι έθεωρήθησαν υπεύθυνοι τής καταστροφής έδικάσθησαν υπό έκτάκτου στρατοδικείου και καταδικασθέντες εις θάνατον έξετελέσθησαν».

ΚΛ1 (1973), σ. 86

«Η κατάληξη της Μικρασιατικής Εκστρατείας δεν άφησε ανεπηρέαστη την πολιτική ζωή της χώρας. Ο επαναστατημένος στρατός και στόλος άνέτρεψε το κωνσταντινικό καθεστώς (Σεπτέμβριος 1922) και “έγραψε” ένα διαφορετικό επίλογο στον πόλεμο, τη δίκη των έξι· έξι ηγετικά στελέχη του προαναφερθέντος καθεστώτος καταδικάστηκαν σε θάνατο».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 107

«Η επαναστατική κυβέρνηση σύστησε έκτακτο στρατοδικείο προκειμένου να καταλογιστούν ευθύνες για την ήττα στη Μικρά Ασία. Σε αυτό παραπέμφθηκαν οκτώ κορυφαία στελέχη (πρωθυπουργοί, υπουργοί, στρατιωτικοί ηγέτες) της βασιλικής παράταξης: Δ. Γούναρης, Ν. Στράτος, Π. Πρωτοπαπαδάκης, Γ. Μπαλατζής, Ν. Θεοτόκης, Γ. Χατζανέστης, Μ. Γούδας και Ξ. Στρατηγός. Τον Νοέμβριο του 1922 καταδικάστηκαν σε θάνατο και εκτελέστηκαν οι έξι πρώτοι· αυτή ήταν η “δίκη των έξι”».

Γ6 (2006-2022), σ. 108-109

«Η εθνική αυτή συμφορά προκάλεσε εσωτερική κρίση στην Ελλάδα. Τον Σεπτέμβριο του 1922 εκδηλώθηκε κίνημα αξιωματικών του στρατού υπό τον Νικόλαο Πλαστήρα. Οι κινηματίες υποχρέωσαν τον Κωνσταντίνο να αποχωρήσει

οριστικά από την Ελλάδα (στον θρόνο ανήλθε ο γιος του Γεώργιος) και **παρέπεμψαν σε δίκη, με την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας, έξι στελέχη της βασιλικής παράταξης, τα οποία και εκτελέστηκαν τον Νοέμβριο του ίδιου έτους**».

Λ4 (2007-2022), σ. 91

ε) Άδίκη – βαλβίδα εκτόνωσης – αναφορά των αντιδράσεων

«Η καταδίκη και εκτέλεσις τών πέντε πολιτικών και τού άρχιστρατήγου άπετέλεσε **βαρύτατον σφάλμα τής Έπαναστάσεως. Είς τήν άγγλικήν Βουλήν, ή πράξις έχαρκτηρίσθη ως “βάρβαρος”. Τόν ίδιον χαρακτηρισμόν έπεφύλαξεν ό διεθνής τύπος. Ο έλληνικός λαός, κατά τήν μεγίστην πλειονοψηφίαν, τήν άπεδοκίμασε. Ούδείς, ούτε ή Έπανάστασις, έπίστευεν ότι ήσαν ένοχοι. Ο Έλ. Βενιζέλος δημοσίως θά παραδεχθή, τάς άρχάς τού 1929, ότι είς ούδέν έπταισαν και ότι τήν τρομεράν τιμωρίαν των ούδέν όμαλόν καθεστώς θά ήδύνατο νά διανοηθή. Ο Θ. Πάγκαλος ώμολόγησε, τό 1949, ότι ύπήρξαν “άναγκαία θύματα”**».

Γ2 (1969), σ. 52

«Η μικρασιατική καταστροφή δημιούργησε έκρυθμη κατάσταση στην Ελλάδα. Μέσα στη γενική σύγχυση και **για να αποφευχθεί γενικότερη λαϊκή εξέγερση με απρόβλεπτες εξελίξεις, τα στρατιωτικά τμήματα που είχαν καταφύγει στη Χίο και στη Λέσβο επαναστάτησαν εναντίον του Κωνσταντινικού καθεστώτος [...]** σύσταση στρατοδικείου για να **δικάσει τους, κατά τη γνώμη των στρατιωτικών, υπεύθυνους της μικρασιατικής καταστροφής**. Το έκτακτο στρατοδικείο, με πρόεδρο τον υποστράτηγο Αλέξανδρο Οθωναίο, καταδίκασε στις 15/28 Νοεμβρίου 1922 σε θάνατο τους πολιτικούς Δημήτριο Γούναρη, Πέτρο Πρωτοπαπαδάκη, Νικόλαο Στράτο, Γεώργιο Μπαλτατζή, Νικόλαο Θεοτόκη και το στρατηγό Γεώργιο Χατζηανέστη. **Η εκτέλεση έγινε την ίδια μέρα και προκάλεσε βαθιά συγκίνηση και αντιδράσεις τόσο στο εξωτερικό όσο και στο εσωτερικό. Ο ίδιος ο Βενιζέλος προσπάθησε με τηλεγράφημά του από το εξωτερικό να ματαιώσει την εκτέλεση**».

Λ2 (1983-2007), σ. 111-112

«Μετά τη Μικρασιατική καταστροφή και το κίνημα του Πλαστήρα, έξι πολιτικοί και ανώτατοι στρατιωτικοί, που **θεωρήθηκαν υπεύθυνοι καταδικάστηκαν σε θάνατο (δίκη των εξ) και εκτελέστηκαν**· το τηλεγράφημα του Βενιζέλου έφτασε μετά την εκτέλεση. **Η δίκη και η εκτέλεση δεν έπεισαν ότι τιμωρήθηκαν οι πραγματικοί υπεύθυνοι**».

Γ4 (1984-1991), σ. 313

«Στις 14 Σεπτεμβρίου διατάχτηκε η σύλληψη των πολιτικών και των στρατιωτικών που **θεωρήθηκαν υπεύθυνοι για την καταστροφή**. Ύστερα από ολιγοήμερη δίκη (31 Οκτωβρίου-15 Νοεμβρίου) καταδικάστηκαν σε θάνατο έξι (*Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης, Δημ. Γούναρης, Νικ. Στράτος, Νικ. Θεοτόκης, Γ. Μπαλτατζής, Γ. Χατζηανέστης*) και εκτελέστηκαν λίγες ώρες μετά την απόφαση του Έκτακτου Στρατοδικείου. **Η εκτέλεσή τους, που ο Βενιζέλος από το Παρίσι που βρισκόταν, προσπάθησε με τηλεγράφημά του να ματαιώσει, προκάλεσε αντίδραση στο εξωτερικό και στο εσωτερικό [...]** [λεζάντα στην εικονιστική πηγή της σ. 326]: Συνεδρίαση του Έκτακτου Στρατοδικείου στη “Δίκη των Έξι” μετά τη Μικρασιατική

καταστροφή. Το 1929 ο Ελ. Βενιζέλος έγραφε στον Παν. Τσαλδάρη, αρχηγό του Λαϊκού Κόμματος: **“Οσονδήποτε βαρεία και αν ήτο η ευθύνη αυτών δια την ακολουθηθείσαν πολιτικήν, ουδείς ηδύνατο υπό ομαλές περιστάσεις να σκεφθή, ότι το σφάλμα αυτών ηδύνατο να τιμωρηθή δια της τρομερός ποιότης του θανάτου”**».

Γ5 (1991-2006), σ. 325-326

«Αμέσως μετά την ήττα στη μικρασιατική εκστρατεία, επενέβησαν στην πολιτική ζωή αξιωματικοί που ηγούνταν στρατιωτικών σωμάτων τα οποία επέστρεφαν από το μέτωπο (Ν. Πλαστήρας, Στ. Γονατάς, κ.λπ.). Αυτό που όξυνε την πολιτική κατάσταση ήταν η δίκη και καταδίκη σε θάνατο πέντε κορυφαίων πολιτικών της αντιβενιζελικής παράταξης και του αρχηγού του στρατού της Μ. Ασίας, με την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας. Η κατηγορία ήταν αβάσιμη, αλλά οι κατηγορούμενοι εκτελέστηκαν, προκειμένου να κατευναστούν οι πρόσφυγες και ο στρατός. Το τηλεγράφημα του Βενιζέλου, το οποίο έμμεσα συνιστούσε τη ματαίωση των εκτελέσεων, έφθασε πολύ αργά, αν και δεν είναι βέβαιο ότι μια έγκαιρη παρέμβαση του Βενιζέλου θα είχε αποτέλεσμα».

ΚΛ6 (1999-2022), σ. 101-102

[πηγή]

«**“Η ΚΑΤΑΔΙΚΗ ΤΩΝ ΕΞ**: Για την απόφαση του Στρατοδικείου, ωστόσο, δεν υπήρχαν πολλές αμφιβολίες ούτε πριν από την έναρξη της δίκης ούτε κατά τη διάρκειά της. **Παρά τις αναμφισβήτητες ευθύνες των κατηγορουμένων για τη Μικρασιατική καταστροφή, η παραπομπή τους με το συγκεκριμένο κατηγορητήριο και η καταδίκη τους, με βάση το κατηγορητήριο αυτό, υπήρξαν πράξεις σκοπιμότητας: “εθνικής σκοπιμότητας”** όπως, πολύ εύστοχα, παραδέχτηκε αργότερα ο Πάγκαλος όσο και οι περισσότεροι πρωταγωνιστές, δευτερογωνιστές ή μελετητές των γεγονότων της εποχής εκείνης. Το κατηγορητήριο... παρέμεινε και ουσιαστικά αστήρικτο μετά την ολοκλήρωση της ακροαματικής διαδικασίας, εφόσον από κανένα στοιχείο της διαδικασίας αυτής δεν προέκυψε η έννοια του δόλου των κατηγορουμένων. Χωρίς όμως το δικαιοδικό μύθο της “εσχάτης προδοσίας” των διαχειριστών της εξουσίας κατά τη διετία 1920-22 και την αποκλειστική τους ευθύνη για την καταστροφή δεν ήταν δυνατόν να δοθεί απάντηση στο ερώτημα “τις πταίει”, στο οποίο κατέληγε το πόρισμα της ανακριτικής επιτροπής [...]”

Ιωάννης Γιαννουλόπουλος: ΙΕΕ, ΙΕ', σ. 257-258».

ΚΛ6 (1999-2022), σ. 102-103

Στο Λ3 (2002) η εκτέλεση των Έξι συνδέεται με την αναζωπύρωση του Εθνικού Διχασμού κατά τον μεσοπόλεμο, η οποία βρήκε την έκφρασή της στα αλληπάλληλα στρατιωτικά κινήματα πριν το μεταξικό καθεστώς, καθώς και με την απόπειρα για εκτόνωση του εντεταμένου κλίματος μετά από αυτήν. Όλα αυτά συνέτειναν στην προσπάθεια οριστικής απόδοσης ευθυνών για την μικρασιατική καταστροφή, η οποία προκάλεσε βαθιά τραυματική και καταστροφική ρωγμή για την μετέπειτα κατάσταση του ελληνικού κράτους και την απόπειρα πολιτικής διαχείρισής της:

«**Τα πάθη του εθνικού Διχασμού αναζωπυρώνονται κυρίως μετά την εκτέλεση των έξι πολιτικών και στρατιωτικών αντιπάλων του Βενιζέλου, το 1922. Μετά το**

1922 έντονες ήταν οι πολιτικές συζητήσεις για την **απόδοση των ευθυνών για την στρατιωτική ήττα**, τη συντριβή των εθνικών ιδανικών, την πλημμυρίδα των εξαθλιωμένων προσφύγων, που υπενθύμιζαν σε όλους την Καταστροφή και το τέλος μιας εποχής. Η παραίτηση του Κωνσταντίνου και η **εκτέλεση των Έξι δεν αρκούσαν για την εκτόνωση του κλίματος**. Η θέση της Επανάστασης απειλούνταν από πολλούς δυσαρεστημένους και φιλόδοξους **αξιωματικούς στο στρατό, που πίστευαν ότι ο ίδιος ο θεσμός της μοναρχίας έπρεπε να καταργηθεί για να αποδοθεί δικαιοσύνη και να απαλλαγεί η χώρα από τους υπαίτιους της εθνικής συμφοράς».**

Λ3 (2002), σ. 179

στ) Ιστορικά αναγκαία «κάθαρση»

«**Η “δίκη των έξι”** (όπως επικράτησε να λέγεται η δίκη των οκτώ, που απ’ αυτούς οι έξι εκτελέστηκαν), **η καταδίκη, η άμεση εκτέλεσή τους – παρόλες τις παρεμβάσεις που έγιναν για αποτροπή της αιματηρής κάθαρσης - προκάλεσε πολλά σχόλια και ποικίλες ερμηνείες και έγινε πρόσχημα για αντιδικίες αργότερα.** [Πάντως τα ιστορικά περιστατικά είναι **σωστό να κρίνονται με κριτήρια τον τόπο, το χρόνο και τις συνθήκες, όπου έλαβαν χώρα]. Το κατηγορητήριο (έσχατη προδοσία) θα μπορούσε να θεωρηθεί τυπικά αβάσιμο, γιατί η Μικρασία, όπου συντελέστηκε το έγκλημα, δεν ήταν έδαφος επίσημα ελληνικό· ήταν όμως υπό ελληνική διοίκηση σύμφωνα με διεθνή συνθήκη (των Σεβρών). Θα μπορούσε να κριθεί και ουσιαστικά αβάσιμο το κατηγορητήριο, γιατί δεν αποδείχτηκε ο δόλος των κατηγορουμένων με την ακροαματική διαδικασία στη δίκη. Η ουσία όμως ήταν η εξής: συντελέστηκε μια τραγωδία με μυριάδες θύματα: νεκρούς, τραυματίες, ατιμασμένους, ξεσπιτωμένους, πένητες, πρόσφυγες από πράξεις ή παραλείψεις των κατηγορουμένων. Έμεναν αναπάντητα μερικά ερωτήματα, όπως: γιατί ακολούθησαν την πολιτική που είχαν καταδικάσει ως τις εκλογές του 1920· γιατί αποφάσισαν προέλαση αντίθετα με τις υποδείξεις υπεύθυνων στρατιωτικών επιτελών γιατί έδειξαν τόση “αφοσίωση” στο θρόνο κι έδωσαν έτσι πρόσχημα στους Συμμάχους της Αντάντ να άρουν εύσημα τη συμπαράσταση και τις υποχρεώσεις τους απέναντι σε σύμμαχη χώρα... Για το μέγεθος της συμφοράς υπαινιγμοί μόνο έγιναν· εδώ σημειώνουμε όμως ότι η **λαϊκή κατακραυγή, η προσφυγιά και η οργή του στρατού - που ήταν στην εξουσία - απαιτούσαν από την κυβέρνηση αιματηρή κάθαρση, για να αποφευχθούν πιο ριζικές εξελίξεις κι έγινε η “κάθαρση” αφετηρία νέων αγεφύρωτων δυσχερειών στην εσωτερική πολιτική ζωή της χώρας».****

ΚΛ2 (1984), σ. 377-380

5. Αναφορές σε εγκλήματα ελληνικού στρατού

«Μετά τās συναντήσεις αυτές, αί δύο αντιπροσωπεΐαι έζήτησαν, όπως συνέλθη είς συνεδρίασιν ή διάσκεψις, τήν 26ην Μαΐου. Κατ’ αυτήν, εύρέθη τρόπος διευθετήσεως τής διαφοράς. **Ή Ελλάς άνεγνώριζε τήν υποχρέωσίν της όπως έπανορθώση τās προξενηθείσας έν Ανατολία (Μ. Ασία) ζημίας έκ πράξεων του ελληνικού στρατού ή τής ελληνικής διοικήσεως άντιθέτων πρός τούς νόμους του πολέμου.** Άλλ’ ή Τουρκία, λαμβάνουσα ύπ’ όψιν τήν οικονομικήν κατάστασιν τής Ελλάδος, τήν

προκληθείσαν έκ τής παρατάσεως τού πολέμου καί τών συνεπειών αούτού, παρητείτο όριστικώς πάσης άπαιτήσεως περί έπανορθώσεων [...] Η λύσις ήτο εύνοϊκή διά τήν Ελλάδα, άν ληφθή ύπ' όψιν ότι έπιτροπή του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού είχε διατυπώσει ότι 180.000 Μωαμεθανοί τής Μ. Ασίας έπλήγησαν έξ άδικαιολογήτων ένεργειών του έλληνικού στρατού».

Γ2 (1969), σ. 48

«Τα “έκτροπα” του ελληνικού στρατού. Εδώ, σίγουρα θα προβάλει το ερώτημα: **Οι Έλληνες δεν προέβαιναν σε παρόμοιες ή ανάλογες ανήκουστες πράξεις; Η απάντηση είναι: Ναι, προέβαιναν. Αλλά όχι με σκοπό γενοκτονίας, ούτε με σύστημα. Μόνο κατ' εξαίρεση. Τα κρούσματα ήταν μονωμένα και παρουσιάζονταν όχι έπειτα από ανώτερη διαταγή, αλλά από πρωτοβουλία κατώτερων οργάνων, φαντάρων, υπαξιωματικών και σπάνια αξιωματικών.** Υπήρχαν μονάδες του στρατού που σ' όλη τη διάρκεια της κατοχής της Μικράς Ασίας δεν παρουσίασαν κανένα κρούσμα βαρβαρότητας, έστω και σαν αντεκδίκηση ωμοτήτων που διέπραξαν οι τσέτες σε βάρος Ελλήνων φαντάρων ή ελληνικών πληθυσμών [...] **ΕΞΑΔΑΚΤΥΛΟΣ: Σφάζομεν. Βέβαια, θέλομεν και πρέπει να τους εξοντώσωμεν. Ο Τούρκος δεν εννοεί αλλιώς. Αν ο Εξαδάκτυλος ήταν συνήγορος των ωμοτήτων και του “οφθαλμόν αντί οφθαλμού”, δε σημαίνει ότι την άποψη του συμμερίζονταν όλοι οι Έλληνες πολιτικοί και στρατιωτικοί ηγέτες.** Είδαμε ότι ο Βενιζέλος, στο περίφημο διάγγελμά του προς τους Έλληνες της Ιωνίας συνιστούσε την εκδήλωση αδελφικών αισθημάτων προς τους “συνοίκους πληθυσμούς” και διακήρυσσε ότι “η ελληνική ελευθερία θα φέρη προς όλους, ανεξαρτήτως φυλής και θρησκείας, την ισότητα και τη δικαιοσύνη” [...] ο Έλληνας στρατιωτικός διοικητής είχε υποδείξει στους στρατιώτες του και τους άλλους Έλληνες της περιοχής να αποφεύγουν κάθε προκλητική ενέργεια και είχε βεβαιώσει όλο το “σύννοικο” πληθυσμό ότι σκοπός του ελληνικού στρατού ήταν να τηρηθεί η τάξη και να περιφρουρηθεί η ασφάλεια για όλους, ανεξάρτητα από φυλή ή θρήσκευμα. **Τα έκτροπα που σημειώθηκαν τις πρώτες μέρες και οι συμπλοκές που ακολούθησαν (π.χ. στο Αϊδίνιο και στην Πέργαμο) ίσως ήταν και σκόπιμα σκηνοθετημένα για να προκαλέσουν από την αρχή έξαψη των πνευμάτων, ένταση στις σχέσεις Ελλήνων και Τούρκων και δυσμενή σχόλια σε βάρος της Ελλάδας στο εξωτερικό.** Σε ορισμένες περιπτώσεις - στις νότιες παρυφές της ελληνικής ζώνης κατοχής, όπου γειτνίαζε με την ιταλική - επισημάνθηκε **συνέργεια ή ανοχή των ιταλικών δυνάμεων, που είχαν ενοχληθεί από την ελληνική παρουσία στη Σμύρνη και την περιοχή της.** Πάντως για τα “έκτροπα” η ευθύνη φαίνεται ότι βάρυνε όλες τις πλευρές. Διεθνής Επιτροπή, που συγκροτήθηκε για να ερευνήσει το ζήτημα, με το πόρισμά της, στο τέλος του 1919, καταλόγισε **βαριές ευθύνες και στην ελληνική πλευρά. Ελληνικοί πληθυσμοί που είχαν υποφέρει από τους Τούρκους αιώνες, ιδιαίτερα από τους Νεότουρκους την τελευταία δεκαετία, ήταν πιθανό να παρασυρθούν σε κάποια ανταπόδοση, όταν ένιωσαν ισχυροί με την παρουσία του ελληνικού στρατού κατοχής το Μάη του 1919.** Ο πρωθυπουργός Βενιζέλος ανήσυχος παρακολουθούσε τις εξελίξεις αυτές και συνιστούσε ψυχραιμία στις ελληνικές αρχές και αυστηρότητα άκρα στον καταλογισμό ευθυνών».

ΚΛ2 (1984), σ. 312, 336

Στο Λ4 (2007-2022) αν και δεν υπάρχει αναφορά στην κύρια αφήγηση, ωστόσο μετριασμένες αναφορές σε βιαιότητες του ελληνικού στρατού αναφέρονται σε πηγή, σε αντίστοιξη με τις εκτεταμένες περιγραφές των τούρκικων βιαιοτήτων έναντι των Ελλήνων κατά την διάρκεια του πολέμου, των εκκαθαρίσεων και της μικρασιατικής καταστροφής:

«Αφήγηση Έλληνα στρατιώτη που συμμετείχε στον Μικρασιατικό Πόλεμο: Οι Έλληνες τώρα ξέρ'ς... Οι Έλληνες πολύ βαρβαρία δείξαμε. Μέχρι άλλος έκανε χωράφι, πήνε [κάποιος] Έλληνας και του σκότωνε του βόδι, να το πάρει να φάμε κρέας. Αυτό ήταν σαν λυπηρό. Άλλοι πηγαίνουν στα τζαμιά να κάνουν το θρήσκευμα το δικό τους και οι δικοί μας πηγαίνουν από κάτω με διάφορα, τα λάστιχα, με αυτά, τους κατέβαζαν κάτ' να μην φωνάζουν τον Αλλάχ, δεν τους άφηναν [να κάνουν] όπως συνήθως οι Τούρκοι. Ασχημα βέβαια αυτά, δεν μας αρέσουν αυτά, αλλά στρατός, ασκέρι, δεν παραξηγάγαν κι αυτοί. Λέγαν “Γκιουνάν ασκέρ, σεϊτάν ασκέρ”, δηλαδή “των δαιμόνων στρατιώτες”.

Θ.Α. Νημάς, “Ο περιπετειώδης βίος του εκ Πλατάνου Τρικάλων στρατιώτη Κων/νου Τσόγια (1894-1987)”, Τρικαλινά, 23 (2003), σ. 140».

Λ4 (2007-2022), σ. 91

6. Αναφορές στην στάση της ΕΣΣΔ και των Ελλήνων κομμουνιστών (ΣΕΚΕ)

Στην στάση της ΕΣΣΔ

α) Αρνητικά

«Ευνοϊκές συγκυρίες, όπως η απουσία της Ρωσίας, την οποία οι Μπολσεβίκοι επαναστάτες είχαν προς στιγμήν απομακρύνει από τις εξελίξεις στη Νοτιοανατολική Ευρώπη και την Εγγύς Ανατολή [...] Για την ενίσχυση της διαπραγματευτικής θέσης της χώρας ο Βενιζέλος έθεσε στη διάθεση της Γαλλίας και της Αγγλίας το Α΄ Σώμα Στρατού (δύο από τις τρεις μεραρχίες του), για να λάβει μέρος στον πόλεμο κατά των Μπολσεβίκων στην Ουκρανία τους πρώτους μήνες του 1919. Η ελληνική συμμετοχή στη συμμαχική εκστρατεία εναντίον των Μπολσεβίκων έστρεψε την οργή των τελευταίων εναντίον των ελληνικών κοινοτήτων της νότιας Ρωσίας, οι οποίες πλήρωσαν βαρύτατο τίμημα: πολλοί Έλληνες έπεσαν θύματα των Μπολσεβίκων, ενώ πολλοί περισσότεροι κατέφυγαν πρόσφυγες στην Ελλάδα και στον Πόντο».

Λ4 (2007-2022), σ. 88-89

β) Ουδέτερα

«αί κεμαλικαί δυνάμεις ηύξανον, χάρις εις έκτεταμένον λαθρεμπόριον όπλων διενεργούμενον υπό τών Γάλλων καί Ιταλών, καί τήν βοήθειαν τήν όποιαν ήρχισαν νά λαμβάνουν από τήν Σοβιετικήν Ένωσιν, ή όποία υπέγραψε καί συνθήκην συμμαχίας μέ τόν Κεμάλ (16 Μαρτίου 1921)».

Γ2 (1969), σ. 25

«Κεμάλ [...] το Μάρτιο του 1920 είχε υπογράψει **συνθήκη φιλίας και συνεργασίας** με τη νεαρή Σοβιετική Ένωση».
Γ5 (1991-2006), σ. 320

«**Υποστήριξη** όμως **τεχνική και οικονομική** προσέφεραν στον Κεμάλ και οι **Σοβιετικοί**».
ΚΛ7 (2001-2014), σ. 105

«ο **Κεμάλ**, αφού υπέγραψε **συμφωνία συνεργασίας με τη Σοβιετική Ένωση** (Μάρτιος 1921)»
Γ6 (2006-2022), σ. 106

«**Η κατάσταση στη Μικρά Ασία σταδιακά άλλαζε, καθώς οι περισσότεροι Σύμμαχοι άρχισαν να εγκαταλείπουν τα εδάφη που κατείχαν. Αλλά και οι Σοβιετικοί άρχισαν να υποστηρίζουν τον Κεμάλ**».
ΣΤ7 (2012-2022), σ. 195

γ) Με δικαιολόγηση ιμπεριαλιστικού πλαισίου

Στο **ΚΛ2 (1984)** αναφέρονται για την στάση της ΕΣΣΔ τα εξής:

«η σκιά του νέου καθεστώτος, που έτεινε να εγκαθιδρυθεί στην τσαρική Ρωσία και ήταν για πολλούς λόγους **πρόθυμο** να υποστηρίζει τους Τούρκους εθνικιστές **ενάντια σε όλους τους παλαιούς και νέους αποικιοκράτες** [...] Τον ίδιο καιρό **οι ηγέτες της επαναστατημένης Ρωσίας διακήρυχναν για λόγους ιδεολογίας και ανάγκης** [...] Επιδίωξαν αργότερα ειρήνευση με την επαναστατική κυβέρνηση της Τουρκίας (1920) και **βοήθησαν τον Κεμάλ στον αγώνα του ενάντια στους ξένους αποικιοκράτες** [...] Η επαφή ανάμεσα στα δυο καθεστάτα, τη **Σοβιετική Ένωση και την κεμαλική Τουρκία**, είχε αρχίσει από τον Απρίλη του 1920. Μολονότι **οι κύριες επιδιώξεις τους διέφεραν -κοινωνική μεταβολή για το πρώτο, εθνική αποκατάσταση για το δεύτερο- είχαν όμως ένα κοινό σημείο: αντιμετώπιζαν τους δυτικούς ως εισβολείς αποικιοκράτες** (θυμίζουμε ότι **οι Αγγλογάλοι είχαν οργανώσει το 1919 και την ουκρανική εκστρατεία, για να ενισχύσουν εκεί τις αντεπαναστατικές, αντισοβιετικές δυνάμεις**). Με ειδική λοιπόν συμφωνία η σοβιετική πλευρά παραχωρούσε και στρατιωτικά υλικά στον Κεμάλ. Οι επαφές συνεχίστηκαν και βελτιώθηκαν ύστερα από τη συνθήκη του Alexandropol. Στις 3/16 του Μάρτη του 1921 **υπόγραψαν σύμφωνο φιλίας, που άνοιγε το δρόμο για μια πιο στενή τεχνικοοικονομική βοήθεια προς την Τουρκία του Κεμάλ. Μια τέτοια προοπτική θορύβησε τις δυνάμεις της Αντάντ, που έσπευσαν να φανούν πιο διαλλακτικές και να υιοθετήσουν προτάσεις για μια αναθεώρηση της συνθήκης των Σεβρών ευνοϊκή για τη νέα Τουρκία, προκειμένου να προλάβουν περισσότερη διείσδυση της Σοβιετικής Ένωσης** [...] Τότε εκδηλώθηκε και μια **μεσολαβητική προσπάθεια για τη διάσωση του άμαχου πληθυσμού (των Ελλήνων της Μικρασίας) από τη Σοβιετική Ένωση**. Σοβιετικός απεσταλμένος έφτασε στην Αθήνα -μ ε πολωνικό διαβατήριο- κι επιδίωξε επαφή με την ηγεσία του Κομμουνιστικού Κόμματος (τότε ακόμα Σοσιαλιστικού Κόμματος Ελλάδας). **Το αντάλλαγμα που ζητούσε για τη σοβιετική μεσολάβηση ήταν: η ελληνική κυβέρνηση να αναγνωρίσει de facto (ως πραγματικότητα στη διεθνή πολιτική κατάσταση) τη σοβιετική κυβέρνηση** [...] **Τέταρτη εκδοχή: φταίνε οι**

Μπολσεβίκοι, που βοήθησαν τον Κεμάλ. Μα, κι αυτοί έκαναν τη δική τους εξωτερική πολιτική. Και δεν είχαν λόγους να ευνοούν τους Έλληνες, που συνεκστράτευσαν με τους ιμπεριαλιστές το 1919 στην Ουκρανία».

ΚΛ2 (1984), σ. 286, 295, 304, 361, 403

Στο **Λ2 (1983-2007)** για την φιλοκεμαλική στάση της ΕΣΣΔ αναφέρονται τα εξής:

«Η Σοβιετική Ένωση είναι κι αυτή αντίθετη με τη στρατιωτική επέμβαση στη Μ. Ασία, την οποία θεωρεί ως πόλεμο επεκτατικό υποκινούμενο από τις δυτικές ιμπεριαλιστικές καπιταλιστικές δυνάμεις. Ένα άλλο στοιχείο εξάλλου που φόβιζε όλους τους δυτικούς ήταν οι επαφές του κεμαλικού καθεστώτος με το σοβιετικό. Μεταξύ της Σοβιετικής Ένωσης και του καθεστώτος του Κεμάλ είχε υπογράψει Σύμφωνο Φιλίας (Μάρτιος 1920), το οποίο διακανόνιζε το καθεστώς των Στενών χωρίς να λαμβάνει υπόψη του τους δυτικούς και πρόβλεπε οικονομικοτεχνική βοήθεια εκ μέρους της Σοβιετικής Ένωσης προς την κεμαλική Τουρκία. Η προσέγγιση Κεμάλ – Σοβιετικών θα μπορούσε να έχει και ιδεολογικές επιπτώσεις στο κεμαλικό κίνημα. Εάν αυτό συνέβαινε, η δυτική οικονομική διείσδυση στην Τουρκία θα ήταν προβληματική».

Λ2 (1983-2007), σ. 97-98

«Κεμάλ, ο οποίος στο μεταξύ είχε εξασφαλίσει την υποστήριξη της ΕΣΣΔ και μπορούσε να ισχυριστεί ότι πολεμούσε για την εθνική ανεξαρτησία της χώρας του εναντίον της ελληνικής κατακτητικής επιδρομής [...] Ο Κεμάλ λοιπόν υπέγραψε, το Φεβρουάριο του 1921, Συνθήκη φιλίας και συνεργασίας με τη Σοβιετική Ένωση, πράγμα που θορόβησε τους Συμμάχους».

Γ4 (1984-1991), σ. 313-314, 348

Επίσης, στο **Λ3 (2002)** για την ΕΣΣΔ αναφέρεται πως ευθυγραμμιζόταν ο στόχος της απόκρουσης των συμμάχων από την περιοχή της Μικράς Ασίας με το κίνημα του Κεμάλ:

«προσέγγιση με τους εθνικιστές της Άγκυρας, όπως και η Σοβιετική Ένωση, που επιθυμούσε, επίσης, την όσο το δυνατόν ταχύτερη απομάκρυνση των Συμμάχων από τη Μικρά Ασία [...] Ο Κεμάλ είχε ήδη από το Μάρτιο του 1921 υπογράψει με τους Σοβιετικούς τη Συνθήκη της Μόσχας με την οποία εξασφάλισε τα ανατολικά σύνορα της Τουρκίας και την παροχή πολεμικού υλικού».

Λ3 (2002), σ. 162, 165

Στην στάση των Ελλήνων κομμουνιστών

α) με αντικομμουνισμό

Στο **Γ2 (1969)** αναφέρεται ο προδοτικός και υπονομευτικός ρόλος των Ελλήνων κομμουνιστών σε σχέση με την διεξαγωγή της μικρασιατικής εκστρατείας:

«Φυσικά, οι κομμουνιστάι τής Ελλάδος, πιστοί έκτελεσταί τών σοβιετικών εντολών, ανέλαβον νά ύπονομεύσουν τό φρόνημα τοῦ έλληνικού στρατού καί λαού [...] ή κομμουνιστική ύπονόμευσις καί ή προπαγάνδα τών εἰς Κωνσταντινούπολιν συγκεντρωθέντων άξιωματικών τής “Άμόνης”, επηρέασαν

δυσμενώς τήν μαχητικήν διάθεσιν τών πολεμιστών [...] Από τής πρώτης στιγμής, οί Έλληνες Κομμουνισταί ανέπτυξαν άντεθνικήν δράσιν. Κατά τήν διάρκειαν του πολέμου εις Μικράν Ασίαν προσεπάθησαν νά διαβρώσουν τό ήθικόν του μαχομένου στρατού».

Γ2 (1969), σ. 25, 43, 131

β) με δικαιολόγηση

Για την στάση των Ελλήνων κομμουνιστών στο ΚΛ2 (1984) αναφέρονται τα εξής:

«Μόνο οι κομμουνιστές - ολιγάριθμοι άλλωστε εκείνη την εποχή - είχαν δηλώσει ιδεολογική αντίθεση προς ένα πόλεμο κατακτητικό, όπως χαρακτήριζαν τη μικρασιατική εκστρατεία. Είχαν εξάλλου δυσαρεστηθεί από τη συμμετοχή ελληνικής στρατιωτικής δύναμης στην ουκρανική εκστρατεία, που οργάνωσαν οι αγγλογάλλοι ενάντια στην επικράτηση των Μπολσεβίκων, το 1919 [...] Συναφής με την προηγούμενη εκδοχή: φταίνε οι Έλληνες κομμουνιστές, που καλλιέργησαν στο μέτωπο κλίμα ηττοπάθειας και φυγής. Είναι αλήθεια ότι εκδήλωσαν οι κομμουνιστές ιδεολογική αντίθεση για τη μικρασιατική εκστρατεία· τη θεώρησαν πράξη ιμπεριαλιστική, όπως και την ουκρανική εκστρατεία. Αλλά τότε η εκλογική τους δύναμη ήταν ασήμαντη και η επιρροή τους περιορισμένη. Και - όπως παρακολουθήσαμε βήμα με βήμα - η πραγματική αποδυνάμωση και η κατάρρευση του ελληνικού μετώπου ήταν αποτέλεσμα πράξεων και παραλείψεων της επίσημης ελληνικής ηγεσίας, κυρίως της πολιτικής, που αποφάσισε λ.χ. στην Κιουτάχειο (Ιούλιο 1921) προέλαση προς Άγκυρα, χωρίς να υπάρχουν οι προϋποθέσεις και χωρίς να υπάρχει η ελπίδα να φτάσει η επιχείρηση στην πραγμάτωση του αντικειμενικού στόχου».

ΚΛ2 (1984), σ. 351-357, 403

Στο Λ2 (1983-2007), ενώ δεν υπάρχει κάποια αναφορά στην κύρια αφήγηση, στη σ. 100 παρατίθεται η πηγή με τίτλο «η άποψη του νεοϊδρυμένου Κομμουνιστικού Κόμματος»:

«...“**Η κυβέρνηση**, η οποία εσχηματίσθη μετά την ανατροπήν του βενιζελικού καθεστώτος... εδήλωσεν ότι αναλαμβάνει να συνεχίση την πολιτικήν της ανατραπείσης προκατόχου κυβερνήσεως και μάλιστα ότι θα υπερθεματίση εκείνους εις επίδειξιν πολεμικού μένους. **Η πολιτική αυτή ανταποκρίνεται προς τα συμφέροντα ωρισμένων κύκλων πολιτικών και άλλων επιχειρηματιών της πολιτικής και κεφαλαιοκρατικών κύκλων**, οι οποίοι επείγονται να συναγωνισθούν το βενιζελικόν κόμμα εις την πολεμικήν και τυχοδιωκτικήν του πολιτικήν και να αναγνωρισθούν αυτοί ως οι εγκυρότεροι πράκτορες των ατλαντικών συμφερόντων εν Ελλάδι”.

Ανακοίνωση της Κεντρικής Επιτροπής του Κ.Κ.Ε. (14 Νοεμβρίου 1920)».

Λ2 (1983-2007), σ. 100

Στο Λ3 (2002) δεν γίνεται ευθεία αναφορά στην στάση των Ελλήνων κομμουνιστών, αλλά μέσω ερώτησης τίθεται έμμεσα η άποψή τους για την μικρασιατική εκστρατεία, καλώντας ουσιαστικά τους μαθητές να την συζητήσουν ως ανοιχτό ερώτημα για να κρίνουν τον χαρακτήρα της μικρασιατικής εκστρατείας:

«Σας φαίνεται δίκαιος ο χαρακτηρισμός “ιμπεριαλιστική πολιτική”, όσον αφορά στην αποστολή ελληνικού εκστρατευτικού σώματος στη Σμύρνη το Μάιο του 1919;».

Λ3 (2002), σ. 170

Συγκριτική Ανάλυση και Μετασχηματισμός των ερμηνευτικών σχημάτων

Μετά από την καταγραφή των παραθεμάτων στα ερμηνευτικά σχήματα κάθε ερευνητικού ερωτήματος που θέσαμε για την θεματική κατηγορία της Μικρασιατικής Εκστρατείας, θα προχωρήσουμε στην συγκριτική τους ανάλυση, ώστε να αναδειχθούν οι μετασχηματισμοί τους για την εξεταζόμενη περίοδο 1967-2022. Μέσα από την εικόνα του πώς διομορφώνονται τα ερμηνευτικά σχήματα για κάθε ερευνητικό ερώτημα θα αναδειχθεί η συνολική εικόνα για το πώς διαμορφώνεται το γενικό αφήγημα της κατηγορίας στα σχολικά εγχειρίδια όλης της εξεταζόμενης περιόδου και στο πώς αυτό μετασχηματίζεται στις διάφορες χρονικές περιόδους εντός της.

Η παρούσα θεματική κατηγορία επιχειρήθηκε να καλυφθεί (παρά το πολύ εκτεταμένο εύρος της στα σχολικά εγχειρίδια λόγω και της τεράστιας σημασίας της για την ελληνική ιστορία του 20ού αιώνα) με έξι ερευνητικά ερωτήματα προκειμένου να εξαχθούν τα ερμηνευτικά σχήματα που προτείνονται (κυρίως υπόρρητα) στα σχολικά εγχειρίδια, ενώ ο συνδυασμός τους (και κυρίως των τριών πρώτων ερευνητικών ερωτημάτων) θα είναι σε θέση να μας δώσει μια όσο γίνεται πιο σαφή και κατατοπιστική εικόνα για το ποιο είναι το συνολικό αφήγημά τους για την μικρασιατική εκστρατεία-πόλεμο και καταστροφή.

Για το 1ο ερευνητικό ερώτημα που αφορούσε τον γενικότερο χαρακτήρα της μικρασιατικής εκστρατείας και τα κίνητρά της εντοπίστηκαν κυρίως δύο βασικά ερμηνευτικά σχήματα (εντός των οποίων υπάρχουν βέβαια και αποχρώσεις). Κυρίαρχο ερμηνευτικό σχήμα είναι αυτό που χαρακτηρίζει την μικρασιατική εκστρατεία ως μια (α) προσπάθεια επιβολής των εθνικών δικαιών μέσω της εφαρμογής των δίκαιων διεθνών συνθηκών ή/και εφαρμογή των υποσχέσεων των Μ. Δυνάμεων ή/και ευέλικτη έξυπνη εξωτερική πολιτική Βενιζέλου που εκμεταλλεύεται καταστάσεις. Αυτό υπάρχει στην συντριπτική πλειοψηφία των σχολικών εγχειριδίων (συγκεκριμένα, σε 12) της εξεταζόμενης περιόδου. Κυριαρχεί απόλυτα μέχρι το 1983-1984, όταν και εμφανίζεται το δεύτερο ερμηνευτικό σχήμα. Σχετικά μειωμένη ισχύ έχει μόνο κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980, ενώ από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 μέχρι σήμερα κυριαρχεί πάνω στο δεύτερο.

Το δεύτερο ερμηνευτικό σχήμα είναι αυτό που (β) εντάσσει την μικρασιατική εκστρατεία σε ένα ιμπεριαλιστικό πλαίσιο υλοποίησής της ως διεκδίκηση πραγμάτωσης της ελληνικής Μεγάλης Ιδέας, το οποίο υπάρχει συνολικά σε 7 εγχειρίδια. Αυτό εμφανίζεται το 1983-1984 και έχει αρκετή ένταση μέχρι το 1991 καθώς υπάρχει και στα δύο εγχειρίδια της Δευτεροβάθμιας και σε εγχειρίδιο μαθήματος επιλογής του Λυκείου, όπου η μικρασιατική εκστρατεία αναλύεται εκτεταμένα σε δική της θεματική ενότητα περιέχοντας αυτό το ερμηνευτικό σχήμα.

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 σχεδόν εξαφανίζεται (υπάρχει μόνο στο μακρόχρονο βιβλίο του Λυκείου που καλύπτει την περίοδο 1983-2007) και επανέρχεται από τις αρχές της δεκαετίας του 2000 μέχρι σήμερα, με πολύ πιο μειωμένη ισχύ σε σχέση και με το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980, αλλά και σε σχέση με το κυρίαρχο πρώτο ερμηνευτικό σχήμα. Αξίζει να σημειωθεί ότι 3 από τα 7 εγχειρίδια που περιέχουν αυτό το σχήμα αποσύρθηκαν, αν και για άλλους λόγους.

Για το 2ο ερευνητικό ερώτημα που αφορούσε τον ρόλο και την στάση των Μεγάλων Δυνάμεων της Αντάντ εντοπίστηκαν 4 ερμηνευτικά σχήματα. Κατ' αρχάς, καμία αναφορά στον ρόλο και την στάση των Μ. Δυνάμεων δεν γίνεται μόνο σε ένα εγχειρίδιο της περιόδου 1967-1969. Το κυρίαρχο ερμηνευτικό σχήμα είναι αυτό που δικαιολογεί την αλλαγή στάσης των Μ. Δυνάμεων (α) λόγω της επανόδου του Κωνσταντίνου. Αυτό υπάρχει στα περισσότερα εγχειρίδια (συγκεκριμένα, σε 8) καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο χωρίς διακοπές, ωστόσο η περίοδος μεγαλύτερης έντασής του είναι αυτή από το 1967 μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1980, όταν και αρχίζει να μετριάζεται σταδιακά η ισχύς του στην ύπαρξή του μέχρι σήμερα.

Δεύτερο σε ισχύ ερμηνευτικό σχήμα είναι αυτό που επιχειρεί να (β) συναρτήσει την αλλαγή της στάσης των Μ. Δυνάμεων με το ιμπεριαλιστικό πλαίσιο συμφερόντων τους. Αυτό υπάρχει συνολικά σε 5 εγχειρίδια, εμφανίζεται το 1984 με αρκετή ισχύ μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1990 όταν και εξαφανίζεται. Εμφανίζεται πάλι στο αποσυρθέν εγχειρίδιο Λυκείου του 2002 και στο εν χρήσει εγχειρίδιο του Γυμνασίου από το 2006, ουσιαστικά δηλαδή με πολύ μειωμένη ισχύ σε σχέση με πριν.

Πέρα από αυτά τα δύο σχήματα, υπάρχουν άλλα δύο πολύ πιο ανίσχυρα σε σχέση με τα δύο πρώτα. Αυτό που (γ) αιτιολογεί την αλλαγή στάσης λόγω γενικά και αόριστα συμφερόντων ή αντιθέσεων: υπάρχει σε 3 εγχειρίδια, ένα που χρησιμοποιείται την περίοδο 1976-84, το εν χρήσει Κατεύθυνσης του Λυκείου από το 1999 και το εν χρήσει του Λυκείου από το 2007. Και τέλος, (δ) καμία αιτιολόγηση της αλλαγής στάσης, αν και αυτή αναφέρεται, εντοπίζεται σε 3 εγχειρίδια από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 ως το 2007.

Επίσης, ένα υποερώτημα του 2ου ερευνητικού ερωτήματος ήταν αυτό που αφορούσε το αν αναφέρεται η παρουσία των στόλων των Μ. Δυνάμεων κατά την μικρασιατική καταστροφή και ποια στάση είχαν έναντι των Ελλήνων της Σμύρνης που πάλευαν να διαφύγουν για να σωθούν. Η παρουσία τους αναφέρεται μόνο σε 3 εγχειρίδια: σε ένα του 1967-69 όπου αναφέρεται πως (ε) βοηθούν τους Έλληνες και σε δύο από το 1984 ως το 2007, όπου αναφέρεται πως (στ) δεν βοηθούν τους Έλληνες και παρακολουθούν με απάθεια την σφαγή τους. Ουσιαστικά, δηλαδή, υπάρχει μια σχεδόν πλήρης αποσιώπηση αυτού του γεγονότος, κυρίως λόγω της δυνατής εικόνας που αυτό μεταφέρει και η οποία είναι αντίθετη στην εικόνα που επιχειρεί να περάσει η κυρίαρχη ιδεολογία σχετικά με τους διαχρονικά μεγάλους συμμάχους της Ελλάδας.

Συνολικά, δηλαδή, για το 2ο ερευνητικό ερώτημα αν επιχειρούσαμε μια συμπύκνωση, ώστε να διακρίνουμε τις βασικές γραμμές κίνησης του μετασχηματισμού των ερμηνευτικών σχημάτων του, θα λέγαμε πως το (α) κυριαρχεί σχεδόν απόλυτα μέχρι το 1984, από όταν και αρχίζει να συνυπάρχει μαζί με τα

υπόλοιπα, και κυρίως το (β) που εμφανίζεται τότε με ένταση, περιορίζοντας την ισχύ του (α). Ενώ από την δεκαετία του 1990 διακρίνεται, μαζί με τα προηγούμενα δεδομένα, και μια τάση αποϊδεολογικοποίησης του ρόλου των Μ. Δυνάμεων με το να μην αναφέρονται καθόλου αιτίες ή να αναφέροντα αόριστα-απροσδιόριστα, παράλληλα και με την διαχρονική αποσιώπηση της απάθειας της Αντάντ μπροστά στην σφαγή των Ελλήνων της Σμύρνης.

Για το 3ο ερευνητικό ερώτημα που αφορούσε τα αίτια και τις ευθύνες της μικρασιατικής καταστροφής εντοπίστηκαν 6 ερμηνευτικά σχήματα εκ των οποίων τα 2 είναι τα ισχυρότερα. Συγκεκριμένα, το σχήμα που εντοπίζει τις αιτίες στην (α) αλλαγή στάσης των δυνάμεων της Αντάντ και στον Εθνικό Διχασμό στο εσωτερικό της χώρας μαζί υπάρχει σε 7 εγχειρίδια από το 1969 μέχρι το 2006 με «διάλειμμα» το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980, ενώ συνεχίζεται ως σήμερα στο εν χρήσει από το 1999 εγχειρίδιο Κατεύθυνσης του Λυκείου.

Παράλληλα με αυτό που είναι το επικρατέστερο εκείνη την περίοδο, συνυπάρχουν άλλα 2 ερμηνευτικά σχήματα που είναι, όμως, ανίσχυρα και περιθωριακά: αυτό που αποδίδει τις αιτίες (β) μόνο σε στρατιωτικά-στρατηγικά σφάλματα, το οποίο υπάρχει σε 2 εγχειρίδια που χρησιμοποιούνται την περίοδο της χούντας και αυτό που αποδίδει ως αιτία (γ) μόνο την αλλαγή στάσης των Μ. Δυνάμεων, το οποίο υπάρχει επίσης σε 2 εγχειρίδια της μεταπολίτευσης από το 1974 ως τα τέλη της δεκαετίας του 1980.

Στα προαναφερθέντα τρία ερμηνευτικά σχήματα, με κυρίαρχο το πρώτο, προστίθενται από το 1983-84 άλλα 3 ερμηνευτικά σχήματα εκ των οποίων κυρίαρχο είναι αυτό που για πρώτη φορά αποδίδει τις αιτίες της καταστροφής και (δ) στους χειρισμούς/επιλογές/πολιτική της αντιβενιζελικής παράταξης σε αντιπαράβολη με τα αντίστοιχα του Βενιζέλου. Αυτό το σχήμα είναι σαφώς κυρίαρχο από την εμφάνισή του το 1983 και μετά (φτάνοντας ως τις μέρες μας), παίρνοντας την σκυτάλη από το πρώτο ερμηνευτικό σχήμα που αναφέραμε, και υπάρχει συνολικά σε 7 εγχειρίδια.

Παράλληλα με αυτό, συνυπάρχουν άλλα 2 πολύ πιο ανίσχυρα ερμηνευτικά σχήματα: αυτό που αποδίδει τις αιτίες (ε) στην στάση των Μ. Δυνάμεων αλλά εντός του γενικότερου ιμπεριαλιστικού πλαισίου (εμφανίζεται το 1984 στο εγχειρίδιο του μαθήματος επιλογής και το 2002 στο αποσυρθέν πριν διδαχθεί εγχειρίδιο του Λυκείου) και αυτό που αποδίδει τις αιτίες στο (στ) γενικότερο αδιέξοδο που οδηγούσε η αλυτρωτική στρατηγική και ιδεολογία της ελληνικής Μεγάλης Ιδέας, το οποίο υπάρχει σε ένα εγχειρίδιο, αυτό του Γυμνασίου από το 1984 ως το 1991 όταν και αποσύρθηκε.

Συνολικά για το 3ο ερευνητικό ερώτημα διακρίνεται ένα ξεκάθαρο σημείο τομής, το 1983-84, όταν και αλλάζει η κυριαρχία όχι μόνο του βασικού ερμηνευτικού σχήματος, αλλά και των ανίσχυρων συνοδευτικών σχημάτων. Τα 3 ερμηνευτικά σχήματα που υπάρχουν πριν το 1983-84 αντικαθίστανται από τα επόμενα 3, ενώ το κυρίαρχο της πρώτης περιόδου διατηρείται (αλλά όχι ως κυρίαρχο πλέον) και απλώς συνυπάρχει στη σκιά του επόμενου κυρίαρχου ερμηνευτικού σχήματος μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 2000, όταν και εξαφανίζεται.

Το 4ο ερευνητικό ερώτημα αφορούσε τις αναφορές στη δίκη των Έξι, που συνδέεται με την κρίση των εγχειριδίων περί της τότε απόδοσης ευθυνών για την μικρασιατική καταστροφή. Κατ' αρχάς, η δίκη των Έξι δεν αναφέρεται

(αποσιώπηση) σε 4 εγχειρίδια της περιόδου 1969-1989 και 2 της περιόδου 2006-2022. Άρα, σε αυτές τις περιόδους υπάρχει σε κάποιο βαθμό αποσιώπηση, ενώ την περίοδο 1980-2006 δεν υπάρχει, μιας και η δίκη των Έξι αναφέρεται σε όλα τα εγχειρίδια.

Από κει και πέρα, εντοπίστηκαν 5 ερμηνευτικά σχήματα. Σε ένα εγχειρίδιο της χούντας (1969-1973) υπάρχει η κατεύθυνση της ανάγνωσης της δίκης των Έξι ως (α) (μάλλον) δίκαιης, αλλά αυτό το ερμηνευτικό σχήμα δεν συνεχίζεται μετέπειτα. (β) Ουδέτερη περιγραφή-αναφορά της δίκης έχουμε σε 4 εγχειρίδια χωρισμένα σε δύο περιόδους: το 1973 και μετέπειτα από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 ως σήμερα. Ανάγνωση της δίκης ως (γ) (μάλλον) άδικης με την απόχρωση ότι επρόκειτο μάλλον για βαλβίδα εκτόνωσης του κλίματος έχουμε σε 6 εγχειρίδια: ένα της χουντικής περιόδου, 4 από το 1983 ως τα μέσα της δεκαετίας του 2000 και ένα που είναι εν χρήσει από το 1999 (το Κατεύθυνσης του Λυκείου). Στο εγχειρίδιο του μαθήματος επιλογής του 1984 διακρίνουμε μια ακόμα απόχρωση αυτού του ερμηνευτικού σχήματος, ότι η δίκη των Έξι ήταν (δ) ιστορικά αναγκαία «κάθαρση». Τέλος, η δίκη των Έξι (ε) συνδέεται με την αναζωπύρωση του Εθνικού Διχασμού και τα στρατιωτικά κινήματα του ελληνικού μεσοπολέμου σε 5 εγχειρίδια: 3 από το 1967 ως το 1984, στο αποσυρθέν εγχειρίδιο του Λυκείου του 2002 και στο εν χρήσει της Κατεύθυνσης του Λυκείου από το 1999.

Συνολικά για το 4ο ερευνητικό ερώτημα προκύπτει ο εξής γενικός μετασχηματισμός των ερμηνευτικών σχημάτων και της έντασής τους: από το «μάλλον δίκαιη» της περιόδου της χούντας περνάμε στη «σύνδεση με τον μεσοπόλεμο» από την μεταπολίτευση ως τα μέσα της δεκαετίας του 1980, ύστερα στο «μάλλον άδικη/βαλβίδα εκτόνωσης» ή «ιστορικά αναγκαία κάθαρση» από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 ως τα μέσα της δεκαετίας του 2000, όταν και περνάμε έπειτα στην «ουδέτερη περιγραφή» ως τις μέρες μας.

Το 5ο ερευνητικό ερώτημα διερευνούσε αν υπάρχουν αναφορές σε εγκλήματα/ωμότητες/βιαιότητες του ελληνικού στρατού στα πλαίσια της μικρασιατικής εκστρατείας και πώς αναφέρονται αυτές. Τέτοιες αναφορές ανιχνεύθηκαν μόνο σε 3 εγχειρίδια. Σε ένα της περιόδου της χούντας, όπου (α) δεν περιγράφονται αλλά αναφέρονται ως αναγνωρισμένα μετέπειτα από την ελληνική κυβέρνηση στα πλαίσια των διαπραγματεύσεων της με την Τουρκία, ενώ αναφέρεται επίσης η έκθεση του Ερυθρού Σταυρού. Στο εγχειρίδιο του μαθήματος επιλογής του 1984 όπου υπάρχουν εκτεταμένες αναφορές στο ότι αυτά ήταν (β) αποτέλεσμα μεμονωμένων πράξεων και όχι συστηματικά με σκοπό την γενοκτονία ή την εθνοκάθαρση (σε αντιπαραβολή με αυτά των Τούρκων δηλαδή). Και στο εγχειρίδιο του Λυκείου από το 2007 ως τις μέρες μας, όπου (γ) αναφέρονται μέσα από μία πηγή που βρίσκεται ανάμεσα σε πλειάδα πηγών που αναφέρουν τα αντίστοιχα εγκλήματα του τουρκικού στρατού ή όχλου έναντι των Ελλήνων. Στα υπόλοιπα εγχειρίδια της εξεταζόμενης περιόδου 1967-2022 δεν βρίσκουμε καμία αναφορά.

Το 6ο ερευνητικό ερώτημα αφορούσε δύο σκέλη: τις αναφορές στην στάση/οπτική/ενέργειες της ΕΣΣΔ και των Ελλήνων κομμουνιστών σχετικά με την μικρασιατική εκστρατεία.

Για το πρώτο σκέλος, την (α) στάση της ΕΣΣΔ, εντοπίστηκαν κυρίως δύο κατευθύνσεις αναφορών: η (i) ουδέτερη που υπάρχει σε 5 εγχειρίδια: σε ένα εγχειρίδιο της χούντας και μετά επανέρχεται από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 ως σήμερα σε άλλα 4 εγχειρίδια· και αυτή που (ii) δικαιολογεί τη στάση της ΕΣΣΔ ως αντιιμπεριαλιστική κατά των δυνάμεων της Αντάντ, η οποία υπάρχει σε 4 εγχειρίδια. Αυτή εμφανίζεται το 1983-84 και διαρκεί μέχρι περίπου τα μέσα της δεκαετίας του 2000. Με κύρια χρονική περίοδο έντασης, όμως, ουσιαστικά μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1990, μια και μετά απλώς υπάρχει στο μακροχρόνιο εγχειρίδιο του Λυκείου (της περιόδου 1983-2007) και στο αποσυρθέν εγχειρίδιο του Λυκείου του 2002.

Πέρα απ' αυτές τις δύο κύριες κατευθύνσεις, εντοπίστηκαν και (iii) αρνητικές αναφορές σε εγκλήματα των Σοβιετικών έναντι των Ελλήνων στο εν χρήσει από το 2007 εγχειρίδιο του Λυκείου, αλλά στα πλαίσια της ελληνικής συμμετοχής στην εκστρατεία έναντι της επαναστατημένης Ρωσίας και όχι σε σχέση με την μικρασιατική εκστρατεία. Το αναφέρουμε όμως (και) σε αυτήν την κατηγορία, μια και αυτή η αναφορά υπάρχει στο κεφάλαιο του εγχειριδίου για την μικρασιατική εκστρατεία και έστω και ως παρέκβαση επηρεάζει την κύρια αφήγηση των σχετικών γεγονότων²²⁸.

Για το δεύτερο σκέλος, την (β) στάση/οπτική/ενέργειες των Ελλήνων κομμουνιστών, υπάρχουν αναφορές σε 4 εγχειρίδια της εξεταζόμενης περιόδου με δύο κατευθύνσεις: αυτή του (i) ωμού αντικομμουνισμού και του προδοτικού/υπονομευτικού ρόλου των Ελλήνων κομμουνιστών που υπάρχει σε ένα εγχειρίδιο της χούντας και αυτή που (ii) δικαιολογεί την στάση τους με αναφορά στην εκ μέρους τους οπτική/ανάλυση της μικρασιατικής εκστρατείας ως επεκτατικού πολέμου, η οποία υπάρχει με εκταταμένη αναφορά στο εγχειρίδιο του μαθήματος επιλογής του 1984, μέσω πηγών και ερωτήσεων σε αυτό του Λυκείου της περιόδου 1983-2007 και στο αντίστοιχο αποσυρθέν του 2002.

Συνολικά, δηλαδή, για το 6ο ερευνητικό ερώτημα διακρίνεται ο εξής γενικός μετασχηματισμός στην κατεύθυνση των αναφορών στην στάση/οπτική/ενέργειες της ΕΣΣΔ και των Ελλήνων κομμουνιστών: την περίοδο της χούντας υπάρχει αντικομμουνισμός· με τομή το 1983-84 επιχειρείται να δικαιολογηθεί η στάση των κομμουνιστών με αναφορά στο ιμπεριαλιστικό πλαίσιο, ενώ από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 είτε γίνεται πλήρης αποσιώπηση, είτε απλώς ουδέτερες αναφορές (μόνο στην στάση της ΕΣΣΔ).

Κατανομή των ερμηνευτικών σχημάτων

Μικρασιατική Εκστρατεία

1. Ποιος ο χαρακτήρας της μικρασιατικής εκστρατείας (τα κίνητρα);

²²⁸ Ανάλογες αναφορές υπάρχουν και σε άλλα εγχειρίδια, όπως θα δούμε παρακάτω στην κατηγορία για την ΕΣΣΔ του μεσοπολέμου, ωστόσο αυτή αναφέρεται εδώ επειδή εντάσσεται στην αντίστοιχη ενότητα του εγχειριδίου για την Μικρασιατική Εκστρατεία.

α) Επιβολή των εθνικών δικαίων και των Συνθηκών ή/και εφαρμογή των υποσχέσεων των Μ. Δυνάμεων (ή/και ευέλικτη έξυπνη εξωτερική πολιτική Βενιζέλου που εκμεταλλεύεται καταστάσεις)

ΣΤ1 (1967-1969)

ΣΤ2 (1969-1973)

Γ1 (1966-1976)

Γ2 (1969)

ΚΛ1 (1973)

ΣΤ3 (1974-1980)

Γ3 (1976-1984)

ΣΤ4 (1980-1989)

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)

Γ5 (1991-2006)

Λ4 (2007-2022)

ΣΤ7 (2012-2022)

β) Αλυτρωτισμός, Μεγάλη Ιδέα αλλά και οικονομικά συμφέροντα και μικροϊμπεριαλισμός - μεγαλοϊδεατισμός Ελλάδας στο πλαίσιο του γενικότερου ιμπεριαλισμού

Λ2 (1983-2007)

ΚΛ2 (1984)

Γ4 (1984-1991)

ΚΛ7 (2001-2014)

Λ3 (2002)

ΣΤ6 (2006-2007)

Γ6 (2006-2022)

2. Ποιος ο ρόλος-στάση των Μεγάλων Δυνάμεων;

α) Μη αναφορά της αλλαγής στάσης – καμία ανάμειξη (ελληνοτουρκική υπόθεση μόνο)

ΣΤ1 (1967-1969)

β) Καμία αιτιολόγηση/ερμηνεία της αλλαγής στάσης

Γ5 (1991-2006)

ΚΛ7 (2001-2014)

ΣΤ6 (2006-2007)

γ) Αναφορά αλλαγής στάσης λόγω γενικά αντιθέσεων και συμφερόντων

Γ3 (1976-1984)

ΚΛ6 (1999-2022)

Λ4 (2007-2022)

δ) Αναφορά αλλαγής στάσης (δικαιολόγησή της λόγω επανόδου Κωνσταντίνου)

Γ1 (1966-1976)

ΣΤ2 (1969-1973)

Γ2 (1969)

ΚΛ1 (1973)
ΣΤ3 (1974-1980)
ΣΤ4 (1980-1989)
ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)
ΣΤ7 (2012-2022)

ε) Αναφορά αλλαγής στάσης ή/και κριτική (ανάλυση των ιμπεριαλιστικών οικονομικών τους συμφερόντων στην περιοχή, θύμα των οποίων έπεσε και η Ελλάδα)

ΚΛ2 (1984)
Λ2 (1983-2007)
Γ4 (1984-1991)
Λ3 (2002)
Γ6 (2006-2022)

στ) Παρουσία των Μ. Δυνάμεων κατά την πυρπόληση της Σμύρνης

στ1) Βοηθούν τους Έλληνες

Γ2 (1969)

στ2) ΔΕΝ βοηθούν τους Έλληνες

ΚΛ2 (1984)

Λ2 (1983-2007)

3. Ποιος ευθύνεται για την μικρασιατική καταστροφή (αίτια καταστροφής και ευθύνες/υπαιτιότητα);

α) Ουδέτερα ή στρατιωτικά-στρατηγικά σφάλματα (π.χ. στον υπολογισμό των δυνάμεων και αντοχών του ελληνικού στρατού, στην λήψη σωστών στρατιωτικών-στρατηγικών αποφάσεων κ.λπ.)

ΣΤ1 (1967-1969)
Γ2 (1969)

β) Κυρίως οι Μεγάλες Δυνάμεις

ΣΤ3 (1974-1980)
ΣΤ4 (1980-1989)

γ) Και οι χειρισμοί/επιλογές/εξωτερική πολιτική της αντιβενιζελικής παράταξης (έμμεσα ή άμεσα) με δεδομένο το πλαίσιο

Λ2 (1983-2007)
Γ4 (1984-1991)
ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)
ΣΤ6 (2006-2007)
Γ6 (2006-2022)
Λ4 (2007-2022)
ΣΤ7 (2012-2022)

δ) Όλα μαζί – ισότιμα και ισομερώς πολυπαραγοντικό ζήτημα (Εθνικός Διχασμός και Μ. Δυνάμεις)

Γ1 (1966-1976)
ΣΤ2 (1969-1973)
ΚΛ1 (1973)
Γ3 (1976-1984)
Γ5 (1991-2006)
ΚΛ5 (1998)
ΚΛ7 (2001-2014)

ε) Οι Μεγάλες Δυνάμεις, αλλά με αναφορά στο ιμπεριαλιστικό πλαίσιο ανταγωνισμού τους

ΚΛ2 (1984)
Λ3 (2002)

στ) Η ελληνική Μεγάλη Ιδέα

Γ4 (1984-1991)

4. Δίκαιη ή άδικη η Δίκη των Έξι;

α) Δεν αναφέρεται

ΣΤ1 (1967-1969)
Γ2 (1969)
ΣΤ3 (1974-1980)
ΣΤ4 (1980-1989)
ΣΤ6 (2006-2007)
ΣΤ7 (2012-2022)

β) Μάλλον δίκαιη

ΣΤ2 (1969-1973)

γ) Σύνδεση με Διχασμό και κινήματα μεσοπολέμου

Γ1 (1966-1976)
Γ2 (1969)
Γ3 (1976-1984)
ΚΛ6 (1999-2022)
Λ3 (2002)

δ) Ουδέτερη περιγραφή

ΚΛ1 (1973)
ΚΛ7 (2001-2014)
Γ6 (2006-2022)
Λ4 (2007-2022)

ε) Άδικη – βαλβίδα εκτόνωσης – αναφορά των αντιδράσεων

Γ2 (1969)
Λ2 (1983-2007)
Γ4 (1984-1991)
Γ5 (1991-2006)

ΚΛ6 (1999-2022)
Λ3 (2002)

στ) Ιστορικά αναγκαία «κάθαρση»

ΚΛ2 (1984)

5. Αναφορές σε εγκλήματα ελληνικού στρατού

Γ2 (1969)
ΚΛ2 (1984)
Λ4 (2007-2022)

6. Αναφορές στην στάση της ΕΣΣΔ και των Ελλήνων κομμουνιστών (ΣΕΚΕ)

Στην στάση της ΕΣΣΔ

α) Αρνητικά

Λ4 (2007-2022)

β) Ουδέτερα

Γ2 (1969)
Γ5 (1991-2006)
ΚΛ7 (2001-2014)
Γ6 (2006-2022)
ΣΤ7 (2012-2022)

γ) Με δικαιολόγηση ιμπεριαλιστικού πλαισίου

ΚΛ2 (1984)
Λ2 (1983-2007)
Γ4 (1984-1991)
Λ3 (2002)

Στην στάση των Ελλήνων κομμουνιστών

α) με αντικομμουνισμό

Γ2 (1969)

β) με δικαιολόγηση

ΚΛ2 (1984)
Λ2 (1983-2007)
Λ3 (2002)

4.3 ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΣ

4.3.1 Φασισμός – Ναζισμός

Η παρούσα κατηγορία, με την οποία αρχίζει η ενότητα του μεσοπολέμου, έχει ως θέμα της τον φασισμό και τον ναζισμό, οι οποίοι αναπτύχθηκαν στην Ευρώπη μετά το τέλος του Α΄ Π.Π. και η πορεία τους συνδέθηκε με την πορεία προς το ξέσπασμα του Β΄ Π.Π., στον οποίο και πρωταγωνίστησαν αναλαμβάνοντας το μεγάλο πολιτικό σχέδιο επαναφοράς του ευρωπαϊκού καπιταλισμού στην πρώτη θέση παγκοσμίως, η οποία είχε χαθεί με την εμπλοκή των ευρωπαϊκών δυνάμεων στον Α΄ Π.Π. το 1914. Σ' αυτήν την κατηγορία εξετάζονται τα περιεχόμενα των εγχειριδίων που αφορούν την περιγραφή του φασιστικού-ναζιστικού φαινομένου σε πολλαπλές πτυχές του (βλ. παρακάτω τα ερευνητικά ερωτήματα) πριν το ξέσπασμα του Β΄ Π.Π., ενώ άλλες πλευρές του που αφορούν κυρίως την εκτύλιξη του Β΄ Π.Π. θα εξεταστούν με ερευνητικά ερωτήματα στην κατηγορία του διεθνούς πλαισίου του Β΄ Π.Π. (βλ. 4.4.1).

Το θέμα του φασισμού-ναζισμού είναι τεράστιο από όποια σκοπιά κι αν το προσεγγίσει κανείς. Πρώτον, είναι βασικό ερευνητικό πεδίο και της ιστοριογραφίας και των πολιτικών επιστημών, καταλαμβάνοντας το ξεχωριστό πεδίο των fascist studies. Ειδικότερα, το ζήτημα της ιστοριογραφικής καταγραφής του φασισμού-ναζισμού αποτελεί πάντα ένα επίδικο μεταξύ ιστορικών με διαφορετική οπτική και πολιτική θέση πάνω στο ζήτημα, ενώ η αναθεώρηση και η σχετικοποίηση του φασιστικού-ναζιστικού φαινομένου μέσα από την αναθεώρηση της ιστορίας του Β΄ Π.Π. (και των πολιτικών φαινομένων του μεσοπολέμου) και την σχετικοποίηση ή Άρνηση του Ολοκαυτώματος έχει προκαλέσει μεταπολεμικά τους λεγόμενους «πολέμους των ιστορικών», θέτοντας με τον πιο συγκρουσιακό τρόπο το θέμα στο πεδίο της επιστημονικής/ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας, αλλά και σε αυτό της Δημόσιας Ιστορίας²²⁹.

Δεύτερον, το θέμα του φασισμού-ναζισμού είναι πάντα ένα επίκαιρο θέμα, αφού η χώρα μας γνώρισε την τρομακτική άνοδο των νεοναζί της Χρυσής Αυγής την δεκαετία του 2010, ενώ στην Ευρώπη, αλλά και σε όλο τον κόσμο παρατηρείται ανάλογη άνοδος νεοφασιστικών κινημάτων/κομμάτων, ορισμένα εκ των οποίων στέκονται απροκάλυπτα στο θέμα του φασισμού-ναζισμού διεκδικώντας το ως άμεσο πολιτικό παρελθόν τους φέροντας τα σύμβολά του, κάνοντας τους χαιρετισμούς του, αναπαράγοντας την εσωτερική ιεραρχική δομή του κ.λπ..

Τρίτον, στην ιδεολογική-θεωρησιακή του προσέγγιση το ζήτημα του φασισμού-ναζισμού έχει σχετικοποιηθεί με τον πιο θεσμικό τρόπο (μέσα από κείμενα-ψηφίσματα και αποφάσεις της Ε.Ε., όπως αυτή του 2006, ή μέσα από νομοθεσίες

²²⁹ Για μια ιστορική αναδρομή/επισκόπηση πάνω στο ζήτημα του ιστορικού αναθεωρητισμού και της άρνησης του Ολοκαυτώματος, ως ακραίας του έκφρασης, στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία μεταπολεμικά βλ. Κόκκινος, 2013. Ενώ, για μια επισκόπηση της γενικότερης ιστοριογραφίας (και βιβλιογραφίας που αφορά τις ευρύτερες πολιτισμικές σπουδές) του Ναζισμού και των ερμηνευτικών σχημάτων με τα οποία ιστοριοποιήθηκε και αναλύθηκε κατά περιόδους βλ. Μπογιατζής, 2013.

κρατών-μελών της, όπως αυτών της Βαλτικής) με το ζήτημα του κομμουνισμού (αρχικά ως σταλινισμού) αναπαράγοντας και διαδίδοντας την λεγόμενη Θεωρία των Δύο Άκρων, την παρομοίωση έως του σημείου εξίσωσης ή και σύμπτυξης φασισμού-ναζισμού και κομμουνισμού υπό τον όρο του Ολοκληρωτισμού (ως ολοκληρωτικών καθεστώτων) σε αντιπαραβολή με τα φιλελεύθερα αστικά δημοκρατικά πολιτικά συστήματα και πολιτεύματα. Το ζήτημα θεωρούμε πως συνίσταται στην εκάστοτε στρατηγική των κυρίαρχων θεσμών και στην ιδεολογική επεξεργασία αυτής που βρίσκει πάντα εφαρμογή και επιχειρήματα στο ιστορικό παρελθόν προκειμένου, δια της (μετα)αναθεώρησής του, να προετοιμάσει τις παρούσες και μελλοντικές πολιτικές στοχεύσεις.

Η επεξεργασμένη αυτή εκδοχή της θεωρίας των δύο άκρων, η οποία κερδίζει έδαφος μέσω της εντεινόμενης θεσμικής διάχυσής της τις τελευταίες δεκαετίες, εντοπίζει εξωτερικά χαρακτηριστικά στον φασισμό-ναζισμό (φασιστικά καθεστώτα) και τον κομμουνισμό (κομμουνιστικά καθεστώτα), τους οποίους και παρομοιάζει-εξισώνει ιδεολογικά και ιστορικά (στην ακραία εκδοχή τους ταυτίζει ή εμφανίζει τον κομμουνισμό ως χειρότερο και πιο επικίνδυνο) αποσυνδέοντάς τους από το κοινωνικό τους περιεχόμενο, τις θεωρητικές τους παραδοχές-ορίζουσες και την πολιτική τους στρατηγική. Σε αυτό το σχήμα, το ιδεολογικό ζητούμενο-στόχος είναι να τεθεί ο φιλελευθερισμός και οι εκδοχές του (σοσιαλδημοκρατικός φιλελευθερισμός, συντηρητικός φιλελευθερισμός, νεοφιλελευθερισμός, σοσιαλδημοκρατικός ακόμα και ο νεο-συντηρητισμός ή η ακροδεξιά/alt-right) στο επίκεντρο του πολιτικού φάσματος ως φυσικοποιημένες και αυτονόητες πολιτικές επιλογές και παράλληλα να τεθεί στο περιθώριο της κοινωνικής, πολιτικής και ιδεολογικής συνείδησης ο κομμουνισμός-σοσιαλισμός, ο «ριζοσπαστισμός». Είναι ένα σχήμα που υπάρχει και αναπαράγεται από την ψυχροπολεμική εποχή και εντείνεται όσο η πραγματικότητα των καπιταλιστικών κρίσεων και της νεοφιλελεύθερης διαχείρισης-συναίνεσης (ως T.I.N.A.) αφήνουν τα σημάδια τους στην κοινωνία και την πολιτική σκηνή κάθε χώρας, προκαλώντας είτε την ανάπτυξη του κομμουνιστικού-εργατικού αντικαπιταλιστικού κινήματος, είτε την γενική κρίση αντιπροσώπευσης και πολιτικής ενσωμάτωσης-διαχείρισης (κρίση πολιτικού συστήματος).

Από τα παραπάνω, γίνεται φανερό πως το ζήτημα του φασισμού-ναζισμού είναι πάντα ένα επίκαιρο και σημαντικό θέμα που καθόρισε ιδεολογικά τον 20ό αιώνα με τα ιδεολογικά στοιχεία του να αναβιώνουν ως «ουρές» του στις μέρες μας. Για τον 20ό αιώνα ο φασισμός-ναζισμός αποτέλεσε και ιδεολογική πρωτοτυπία και πρωτότυπη πολιτική πρακτική²³⁰, αφού αυτές δεν υπήρχαν στον 19ο αιώνα. Προκάλεσε και καθόρισε με την παρουσία του τον μεγαλύτερο πόλεμο μέχρι τώρα (τον Β΄ Π.Π.) και προκάλεσε τα μεγαλύτερα εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας και μάλιστα με βιομηχανικό τρόπο, όπως το Ολοκαύτωμα των Εβραίων.

---

²³⁰ Για την εξέλιξη των φασιστικών-ναζιστικών κινήματων και την ανάλυση-ανατομία τους και του φασιστικού φαινομένου περισσότερο ως πολιτική πρακτική (ως πολιτική τεχνολογία κυριαρχίας που έχει ως πρωτότυπο στοιχείο την ύπαρξη κινήματος και την ευελιξία) παρά ως ιδεολογία (στη βάση κάποιου σταθερού ιδεότυπου φασιστικών ιδεολογικών θέσεων) από μια ιστορική προοπτική για τον 20ό αιώνα και τα τέλη του 19ου, βλ. Paxton, 2006.

Πέρα από την επικαιρότητα και την σημασία του φασισμού-ναζισμού για την ιστοριογραφία, την Δημόσια Ιστορία, την πολιτική επιστήμη και την πολιτική σκηνή και κοινωνία εν γένει, πρόκειται για ένα τεράστιο ζήτημα σχετικά με τις θεματικές που μπορεί να ερευνήσει κάποιος, ειδικότερα (και όσον αφορά την παρούσα εργασία) την ανίχνευσή του στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας για την ανάδειξη των ερμηνευτικών σχημάτων με τα οποία το κατέγραψαν στα περιεχόμενά τους²³¹. Το θέμα είναι τόσο τεράστιο που θα μπορούσε να αποτελεί αυτοτελές ζήτημα ξεχωριστής διδακτορικής διατριβής. Ωστόσο, επειδή η παρούσα εργασία ασχολείται με την ιστορία του 20ού αιώνα και την ιδεολογία που μεταφέρουν τα ερμηνευτικά του σχήματα, δεν θα μπορούσε παρά το ζήτημα του φασισμού-ναζισμού να βρίσκεται στο κέντρο της και, συνεπώς, να αντιμετωπίζεται με αρκετή λεπτομέρεια καταγραφής και να καταλαμβάνει μεγάλη έκταση, όση αναλογεί στη μεγάλη ιδεολογική και ιστορική του σημασία.

Έχοντας υπόψη τα παραπάνω, λοιπόν, για την κατηγορία του φασισμού-ναζισμού τέθηκαν τα εξής ερευνητικά ερωτήματα/θεματικοί άξονες, προκειμένου να εντοπιστούν τα ερμηνευτικά σχήματα του ερευνώμενου υλικού και να αποκομιστεί-εξαχθεί μια όσο γίνεται πιο σαφής και λεπτομερής εικόνα για τον τρόπο με τον οποίο αναγιγνώσκεται, ερμηνεύεται και καταγράφεται το ζήτημα του φασισμού-ναζισμού συνολικά για την εξεταζόμενη περίοδο:

1. Τι είναι φασισμός-ναζισμός; (ορισμός και χαρακτηριστικά)
2. Τι έκαναν τα φασιστικά-ναζιστικά καθεστώτα (τι πολιτική εφάρμοσαν);
3. Ποιες θεωρίες συνοδεύουν τον φασισμό-ναζισμό (και αντίστοιχα, σε ποιες θεωρίες στηρίζεται και διαχέει);
4. Ποια ήταν τα αίτια γέννησης του φασισμού-ναζισμού;
5. Σε ποιες χώρες επικράτησαν φασιστικά καθεστώτα μεσοπολεμικά; (Στην Ιταλία και την Γερμανία ή/και Ισπανία ή σχεδόν σε όλη την Ευρώπη;)
6. Πώς ήρθε στην εξουσία ο ναζισμός-φασισμός (για Ιταλία και Γερμανία);
7. Ποια η σχέση του φασισμού-ναζισμού με άλλες ιδεολογίες και καθεστώτα (φιλελευθερισμό και κομμουνισμό) και ποια η σχέση του με τις κοινωνικές τάξεις (κεφάλαιο, μικροαστοί, εργατική τάξη κ.λπ.);
8. Ποιος ο χαρακτήρας και η στόχευση του Συμφώνου Αντικομιντέρν;

Μέσα από τα παραπάνω ερωτήματα, τα οποία είναι ποσοτικά αρκετά για την θεματική και την έκταση αυτής της εργασίας, επιχειρείται να διερευνηθούν κρίσιμες πλευρές του φασιστικού-ναζιστικού φαινομένου και να σχηματιστεί ένα είδος της ανατομίας του, η σύνθεση των μερών της οποίας θα είναι σε θέση να μας παρέχει μια συνολική σφαιρική εικόνα των σχετικών περιεχομένων των εγχειριδίων.

---

²³¹ Για μια έρευνα επικεντρωμένη στο ζήτημα του ναζισμού και του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και στην παρουσίαση/καταγραφή του στα εν χρήσει (το 2022) σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας της ΣΤ΄ Δημοτικού, της Γ΄ Γυμνασίου και της Γ΄ Λυκείου βλ. Παληκίδης, 2013, όπου διερευνάται και το ζήτημα της «επικαιροποίησης», δηλαδή, ο βαθμός στον οποίον τα εν χρήσει σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας ανταποκρίνονται (ή δεν ανταποκρίνονται) σε σύγχρονους, σχετικά με τον ναζισμό, προβληματισμούς των μαθητών και της ελληνικής κοινωνίας, ενώ τίθεται και το ζήτημα του τρόπου παρουσίας του Ολοκαυτώματος.

Συγκεκριμένα, τα ερευνητικά ερωτήματα καλύπτουν ένα φάσμα κατευθύνσεων, όπως την καθαρά ιδεολογική-θεωρησιακή: με αυτό του ορισμού (τι είναι;) και αυτό των ιδεολογικών χαρακτηριστικών του (εναντίον και υπέρ ποιων ιδεολογιών και βασιζόμενο σε ποιες θεωρίες); την ιστορική-ιστοριογραφική: πώς γεννήθηκε, πώς ήρθε στην εξουσία και σε ποιες χώρες, τι πολιτική εφάρμοσε, τι εξωτερική στρατηγική επεδίωξε· και την κοινωνική-πολιτική: ποιες κοινωνικές ομάδες το στήριξαν, εναντίον ποιων στράφηκε και για ποιους λόγους.

Ποιοτική Ανάλυση

Καμία αναφορά

Στο **ΣΤ3 (1974-1980)** δεν γίνεται καμία αναφορά σε φασισμό-ναζισμό και στις εξελίξεις κατά τον ευρωπαϊκό μεσοπόλεμο γενικά. Η πρώτη αναφορά γίνεται για τις συμμαχίες στις αρχές του Β΄ Π.Π., όπου (πέραν της αποσιώπησης της ΕΣΣΔ) δεν αναφέρεται πάλι ο ναζιστικός χαρακτήρας της Γερμανίας και ο φασιστικός της Ιταλίας. Ωστόσο, εμμέσως δίνεται κατά ποιων είναι εναντίον ο Άξονας (και το σύμφωνο Αντικομιντέρν). Το συγκεκριμένο απόσπασμα εντάσσεται στο 8ο ερευνητικό ερώτημα που αφορά τον χαρακτήρα του Συμφώνου Αντικομιντέρν, καθώς αναφέρεται έμμεσα. Το «καμία αναφορά», ωστόσο, ισχύει για το ΣΤ3 (1974-1980), αφού δεν υπάρχει πουθενά ο όρος φασισμός-ναζισμός ή έστω η ελάχιστη αναφορά στο ναζιστικό-φασιστικό φαινόμενο:

«Πάλι ό κόσμος είχε διαιρεθή σέ δύο αντίπαλα στρατόπεδα. Από τό ένα μέρος ή **Γερμανία, ή Ιταλία καί ή Ιαπωνία** καί από τό άλλο ή Αγγλία, ή Γαλλία καί ή Πολωνία. Στό **συνασπισμό τής Γερμανίας** προσχώρησε άργότερα καί ή **Βουλγαρία**».

ΣΤ3 (1974-1980), σ. 121

Και το **ΣΤ4 (1980-1989)** αναφέρεται μόνο στην αρχή του Β΄ Π.Π. χωρίς να αναφέρεται ο όρος φασισμός-ναζισμός:

«Τό Σεπτέμβριο του 1939 **οι Γερμανοί μέ αρχηγό (φύρερ) τόν Άδόλφο Χίτλερ** κήρυξαν τόν πόλεμο κατά τής Πολωνίας [...] Όμως τήν εποχή εκείνη **κυβερνούσε τήν Ιταλία ό δικτάτορας Μπενίτο Μουσολίνι**, πού ονειρευόταν νά κατακτήσει τίς χώρες τής Άνατολ. Μεσογείου καί νά ιδρύσει μιá μεγάλη Ιταλική αυτοκρατορία».

ΣΤ4 (1980-1989), σ. 175

1. Τι είναι φασισμός-ναζισμός; (ορισμός και χαρακτηριστικά)

α) Κανονική/απλή διακυβέρνηση (χωρίς κάποιο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό)

«Η Γερμανία μετά τήν συνθήκην τών Βερσαλλιών ήρχισε νά εργάζεται έντατικώς, διά νά γίνη καί πάλιν δύναμις πανίσχυρος καί να επιβάλη τον παγγερμανισμόν. **Τό 1933 άνέλαβε τήν διακυβέρνησιν της ο αρχηγός τών Έθνικοσοσιαλιστών**

Αδόλφος Χίτλερ. Μέ την δραστηριότητα του Χίτλερ ή Γερμανία έγινε μία από τās ισχυροτέρας δυνάμεις του κόσμου». **ΣΤ1 (1967-1969)**, σ. 154

β) Δικτατορική διακυβέρνηση – δικτατορικά κράτη

«Είς τήν Ιταλίαν κατέλαβε τήν άρχήν (1923) ό Μουσσολίνι, ό όποιός έκυβέρνα δικτατορικώς ώς άρχηγός του κράτους (Ντούτσε) καί μέ ιδίότυπον όργάνωσιν, τόν Φασισμόν. Η Γερμανία άνεκηρύχθη δημοκρατία. Η πικρία διά τήν ήταν καί οί βαρύτατοι όροι τής συνθήκης τών Βερσαλλιών άπετέλεσαν άντικείμενον πολιτικής έκμεταλλεύσεως. Ούτως ένισχύθη ό εθνικοσοσιαλισμός μέ άρχηγόν (Φύρερ) τόν Χίτλερ, ό όποιός τελικώς (1933) έκυβέρνησε δικτατορικώς τήν χώραν. Είς τήν Ισπανίαν έγέγοντο έσωτερικαί αναστατώσεις καί εμφύλιοι πόλεμοι μέ άποτέλεσμα τήν άνοδον τού Φράνκο (1936-37) καί τήν διακυβέρνησιν τής χώρας δικτατορικώς. Τά δικτατορικά κράτη καθίσταντο διαρκώς ισχυρότερα καί άπειλητικώτερα καί ή Κ.Τ.Ε. άπεδείχθη άνίσχυρος νά έπιβληθή». **ΣΤ2 (1969-1973)**, σ. 162-163

«Η ασταθής έσωτερική πολιτική κατάστασις τής Γερμανίας έφερεν εις τήν εξουσίαν το 1933 τόν άρχηγόν του Έθνικοσοσιαλιστικού κόμματος Αδόλφον Χίτλερ. Ο Χίτλερ όταν άνέλαβεν τήν εξουσίαν έκήρυξεν τήν δικτατορίαν [...] ο δικτάτωρ της Ιταλίας Μουσσολίνι». **ΚΑ1 (1973)**, σ. 87

«Την κατάσταση εκμεταλλεύτηκαν τότε κάποιοι φιλόδοξοι που, υποσχόμενοι κοινωνική τάξη και ευημερία, κατάφεραν να επιβάλουν δικτατορικά καθεστώτα. Στην Ιταλία επικράτησε ο ιδρυτής του φασιστικού κόμματος Μπενίτο Μουσσολίνι και στη Γερμανία ο αρχηγός του ναζιστικού κόμματος Αδόλφος Χίτλερ». **ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)**, σ. 229 (Δεν υπάρχει διαφορά στην διατύπωση και πριν την Αναθεώρηση του 1997, σ. 267)²³²

Στο **ΣΤ7 (2012-2022)** δεν υπάρχει κάποιο απόσπασμα-χωρίο όπου να αναφέρονται τα χαρακτηριστικά του φασισμού-ναζισμού, καθώς η ύλη του εγχειριδίου είναι οργανωμένη εθνοκεντρικά και στην ενότητα του μεσοπολέμου υπάρχουν ελάχιστες αναφορές στις ευρωπαϊκές εξελίξεις, οι οποίες επικεντρώνονται κυρίως στα πριν της επικράτησης του φασισμού-ναζισμού που προβάλλει απλώς ως δικτατορική διακυβέρνηση. Το απόσπασμα που ακολουθεί είναι από την ενότητα για τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο:

«Στη διάρκεια του Μεσοπολέμου πολλά δημοκρατικά πολιτεύματα κατέρρευσαν και τα διαδέχθηκαν δικτατορίες. Στη Γερμανία το 1933 πήρε την εξουσία ο αρχηγός του ναζιστικού κόμματος Αδόλφος Χίτλερ, που υποσχόταν να ξανακάνει

²³² Στα αποτελέσματα της παρούσας κατηγορίας χρησιμοποιούνται προς τεκμηρίωση των αποσπασμάτων οι σελίδες του **ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)** μετά την Αναθεώρηση του 1997, ενώ – χάριν συντομίας – όπου δεν επισημαίνεται διαφορά στις διατυπώσεις των δύο εκδοχών του εγχειριδίου, σημαίνει πως αυτή είναι η ίδια.

τη χώρα υπολογίσιμη δύναμη από τους αντιπάλους της. Από το 1922 στην Ιταλία είχε επικρατήσει ο ιδρυτής του φασιστικού κόμματος, Μπενίτο Μουσολίνι». ΣΤ7 (2012-2022), σ. 204-205

γ) Κάτι παραπάνω από απλή δικτατορία (ολοκληρωτισμός, ολοκληρωτικό πολίτευμα)

«Ο φασισμός είναι ένα πολίτευμα ολοκληρωτικών συντηρητικών αρχών αντίθετον του κομμουνισμού. Οί οπαδοί του ονομάζονται φασίσται από την λατινική λέξιν fascis (δέση ράβδων μετά πελέκεως), πού έσυμβόλιζεν είς τούς αρχαίους Ρωμαίους τήν έξουσίαν».

Γ1 (1966-1976), σ. 225

«Τό φασιστικό κόμμα ιδρύθηκε από τόν Μπενίτο Μουσολίνι (1883-1945) και οργανώθηκε στρατιωτικά· έβαλε τήν πολιτική σκοπιμότητα στή θέση τής ήθικης και προσπάθησε νά έπιβληθή μέ κάθε τρόπο. Ο Μουσολίνι έγινε πρωθυπουργός, και στά 1925 κατάργησε τό κοινοβουλευτικό σύστημα και έπέβαλε φασιστική δικτατορία στην Ιταλία. Διέλυσε τά κόμματα- τό φασιστικό κόμμα συγκέντρωσε όλη τήν έξουσία· όργάνωσε τή νεολαία, πού έπρεπε νά θαυμάζει τόν duce (άρχηγό)· διηύθυνε τήν παιδεία και τις επαγγελματικές οργανώσεις. Διακηρύσσοντας ότι κάνει σοσιαλιστική πολιτική ό Μουσολίνι προγραμμάτισε δημόσια έργα, και φρόντιζε γιά τήν κοινωνική ασφάλιση και τήν ψυχαγωγία τών εργατών, πάντα μέσα στά πλαίσια τού φασιστικού κόμματος. Κατάργησε (όπως όλα τά ολοκληρωτικά πολιτεύματα) τίς άτομικές ελευθερίες και τήν ελευθερία του τύπου και έγκαινίασε ιμπεριαλιστική πολιτική στό έξωτερικό (κατέλαβε τήν Αιθιοπία και τήν Αλβανία) βαυκαλίζοντας τόν ιταλικό λαό μέ τήν υπόσχεση πώς θά άναστήση τό ρωμαϊκό κράτος και θά κυριαρχήση στή Μεσόγειο (mare nostrum). Μέσα στό πρόγραμμά του ό Μουσολίνι περιέλαβε άργότερα και τήν επέκταση πρós τήν Ελλάδα [...]. Ο άρχηγός τών ναζί, Άδόλφος Χίτλερ, πού κατόρθωσε νά κυριαρχήση στό κόμμα παραγκωνίζοντας τούς μετριοπαθείς, έγινε καγκελλάριος (πρωθυπουργός) στά 1933. Αμέσως έπέβαλε δικτατορία και διέλυσε όλα τά κόμματα [...]. Δέν πιστεύει πώς ό λαός είναι άξιος νά ρυθμίση τήν τύχη του, αλλά παραδέχεται τήν παντοδυναμία του κράτους, πού τό ταυτίζει μέ τό ναζιστικό κόμμα. Τό κράτος δέν έχει προορισμό νά ύπηρετή τόν πολίτη, αλλά ό λαός όφείλει νά συνεργάζεται στην πραγμάτωση τών σκοπών του κράτους και νά ύπακούη τυφλά. Από τά 1933 άρχισε ό διωγμός τών Εβραίων. Από τά 1935 τούς όδηγούσαν σέ στρατόπεδα συγκεντρώσεως. Έξι έκατομμύρια Εβραίοι στάθηκαν τά θύματα τής σωβινιστικής πολιτικής του ναζιστικού κόμματος».

Γ3 (1976-1984), σ. 311-312

«μια φασιστική οργάνωση με αρχηγό το Μπενίτο Μουσολίνι και με αντικομμουνιστικά, εθνικιστικά και φιλολαϊκά συνθήματα κέρδιζε έδαφος, έγινε ισχυρό κόμμα και το 1924 κατέλαβε την εξουσία και επέβαλε δικτατορικό καθεστώς [...]. [Ο Χίτλερ] κατέλαβε περίπου νόμιμα την εξουσία το 1933 και εγκαθίδρυσε δικτατορικό καθεστώς, επιβάλλοντας, και αυτός, την “τάξη” δια της βίας [...] ο φασισμός του Μουσολίνι και ο ναζισμός του Χίτλερ χρησιμέυσαν

ως πρότυπα για την εγκαθίδρυση και την οργάνωση φασιστικών-ολοκληρωτικών καθεστώτων και σε άλλες χώρες της Ευρώπης».
Γ4 (1984-1991), σ. 280-282

«Η χιτλερική ιδεολογία της ιεράρχησης των φυλών κάλυπτε τα μαζικά εγκλήματα των Γερμανών που ήταν πρωτοφανή στην ιστορία του ανθρώπου - στο πλαίσιο της “φυλετικής ιδεολογίας”, οι Εβραίοι είχαν καταταγεί ως ο υπ’ αριθμόν ένα κίνδυνος για τον κόσμο και είχε προγραμματιστεί η βιολογική εξαφάνισή τους».
Γ4 (1984-1991), σ. 282, 290

Και στην πηγή της σ. 281, όπου αναφέρεται η φυλετική αντίληψη περί έθνους που οδηγεί σε αυτά τα εγκλήματα παραπέμποντας στο ότι ο φασισμός-ναζισμός είναι κάτι παραπάνω από απλό δικτατορικό καθεστώς:

[πηγή]

«4. Πολίτης είναι μόνον όποιος είναι Γερμανός· και Γερμανός είναι μόνον οποιός έχει γερμανικό αίμα, ανεξάρτητα από το θρήσκευμά του. Επομένως, κανένας Εβραίος δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι αποτελεί μέρος του γερμανικού λαού”.

Από το Πρόγραμμα του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος της Γερμανίας που δημοσιεύτηκε το 1920»

Γ4 (1984-1991), σ. 281

Αν και στο Γ4 (1984-1991) αναφέρονται στοιχεία όπως ο αντικομμουνιστικός χαρακτήρας των φασιστικών-ναζιστικών καθεστώτων, η οικονομική κρίση και η διάδοση των κομμουνιστικών ιδεών στις λαούς τους με την παράλληλη όξυνση της ταξικής πάλης και των κοινωνικών συγκρούσεων και η απάντηση της αστικής τάξης με την στήριξη του φασισμού-ναζισμού, εντούτοις δεν καταγράφεται κάπου άμεσα η σύνδεσή του με το καπιταλιστικό σύστημα, όπως π.χ. στο Λ2 (1983-2007), όπως θα δούμε παρακάτω. Γι’ αυτό και το τοποθετούμε σ’ αυτό το ερμηνευτικό σχήμα με την υποσημείωση πως έμμεσα θα μπορούσε να ταξινομηθεί και στο ερμηνευτικό σχήμα σύνδεσης του φασισμού-ναζισμού με τον καπιταλισμό.

«Μπενίτο Μουσολίνι και ίδρυσε μια φασιστική οργάνωση (1919) με φιλολαϊκά και-εθνικιστικά συνθήματα [...] επέβαλε στη χώρα δικτατορικό καθεστώς. Στο εσωτερικό εξουδετέρωσε κάθε αντίσταση με αυστηρή λογοκρισία στον τύπο, με φυλακίσεις και εξορίες, και ίδρυσε την οργάνωση της φασιστικής νεολαίας (Μπαλίλα) που είχε ως σύνθημά της τις λέξεις “υπακοή, πίστη, αγώνας”. Στην εξωτερική του πολιτική έθεσε ως στόχο την αναβίωση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας στη Μεσόγειο [...] Οι ρατσιστικές και ιμπεριαλιστικές αντιλήψεις του “Ναζισμού” -όπως είναι γενικότερα γνωστή η χιτλερική ιδεολογία-εφαρμόστηκαν με σκληρότητα. Οι αντίπαλοι του ναζισμού στο εσωτερικό, κυρίως οι Εβραίοι, εξοντώθηκαν, και τα ES-ES (“ομάδες προστασίας”) κατά τη διάρκεια του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου σκόρπισαν τη φρίκη στους λαούς που υποτάχτηκαν στον χιτλερισμό».

Γ5 (1991-2006), σ. 332-334

«Στη Γερμανία και την Ιταλία εκείνα τα στρώματα που τρομοκρατήθηκαν από την επανάσταση, γρήγορα έγιναν βορά στις δημαγωγικές ορέξεις του Χίτλερ και του Μουσσολίνι. Ο φόβος είναι κακός σύμβουλος. Από τα βάθη του λαϊκού υποσυνείδητου βγήκαν καταστροφικές τάσεις. **Οι Εβραίοι, οι πολιτικοί αντίπαλοι, οι μειοψηφίες έγιναν στόχος μιας οργανωμένης καταδίωξης. Τα ιδεώδη του Διαφωτισμού, η ανεξιθρησκία, τα φυσικά δικαιώματα, ο πολιτικός ορθολογισμός αντικαταστάθηκαν από τη φυλετική υπεροψία (η άρεια φυλή), από τη λατρεία του αρχηγού (του Φύρερ και του Ντούτσε), από τη δικτατορία. Ο ναζισμός και ο φασισμός, με τους μιμητές τους σε όλη σχεδόν την Ευρώπη, άρχισαν να συσσωρεύουν νέα σύννεφα πολέμου πάνω από την γηραιά ήπειρο. Είναι ενδιαφέρον ότι και ο ναζισμός πρόβαλε μια εκδοχή της ευρωπαϊκής ιδέας. Ο πόλεμος εναντίον των συμμαχικών στρατευμάτων (αμερικανικών, ρωσικών και αγγλικών) παρουσιάστηκε από την προπαγάνδα τους ως πόλεμος εναντίον εχθρικών προς την Ευρώπη δυνάμεων. Για τους ναζί, η Ευρώπη δεν ήταν ο πολιτισμός της και οι πολιτικές της παραδόσεις, αλλά μια Ευρώπη της ξανθής φυλής και της φυλετικής καθαρότητας. Η εξόντωση όλων των Εβραίων της Ευρώπης, των Τσιγγάνων και εκατομμυρίων ανθρώπων σλαβικής καταγωγής, αυτό το σχέδιο υπηρέτούσε, την εκκαθάριση της Ευρώπης από τα “ξένα”, μη ευρωπαϊκά στοιχεία. Η ιδέα της Ευρώπης απέκτησε και την εφιαλτική της σκιά;».**
ΚΛ4 (1998), σ. 184-185

«**Ο φασισμός οφείλει την ονομασία του στο κίνημα του Μουσσολίνι στην Ιταλία. Τη μεγάλη διάδοσή του όμως τη χρωστάει στην επικράτηση του Χίτλερ στη Γερμανία. Πώς αναγνωρίζονταν τα φασιστικά καθεστώτα και πώς διακρίνονταν από τα άλλα; Αυτά εχθρεύονταν ό,τι είχε κληροδοτήσει στην ανθρωπότητα ο Διαφωτισμός: τη δημοκρατία, την ατομική ελευθερία, την ανοχή, τον ορθό λόγο. Πρόβαλλαν την καθαρότητα της φυλής. Μισούσαν όσους είχαν διαφορετικές ιδέες. Θεοποιούσαν τους ηγέτες τους. Κινητοποιούσαν τις μάζες. Χρωμάτιζαν με λαϊκά στοιχεία τις εκδηλώσεις τους. Καλλιεργούσαν στους αδικημένους της κοινωνίας την αίσθηση πως μόνο αυτά μπορούσαν να τους ανοίξουν διάπλατα το δρόμο, για να αποκτήσουν δύναμη. Οι περισσότεροι δικτάτορες, έχοντας λαϊκή προέλευση, ήξεραν να εκμεταλλεύονται αυτά τα στοιχεία [...] Εκμηδενίστηκαν τα ανθρώπινα δικαιώματα, η διαφορετικότητα, η ανοχή. Ανακόπηκε η ανθρώπινη πρόοδος».**
ΚΛ7 (2001-2014), σ. 111-112

Στο ΣΤ6 (2006-2007) η περιγραφή του «τι είναι φασισμός-ναζισμός» δεν δίνεται στην κύρια αφήγηση, παρά μόνο σε λεζάντες επεξήγησης για το φασιστικό και το ναζιστικό κόμμα. Στις λεζάντες αυτές δίνονται τα στοιχεία του φασισμού που είναι κάτι παραπάνω από απλή δικτατορία, εφ' όσον αναφέρεται σε εξολόθρευση ολόκληρης κοινωνικής ομάδας, των Εβραίων, χωρίς όμως να αναφέρεται η έννοια του «ρατσισμού-φυλετισμού»:

«**ναζιστικό κόμμα:** το κόμμα, που ιδρύει, το 1919, ο Α. Χίτλερ και κατέχει την εξουσία στη Γερμανία από το 1933 ως το 1945. Σταδιακά καταργεί τις δημοκρατικές ελευθερίες, διαλύει τα κόμματα, δολοφονεί τους πολιτικούς του αντιπάλους και εξολοθρεύει τους Εβραίους [...] **φασιστικό κόμμα:** το κόμμα που

ιδρύει ο Μ. Μουσολίνι στην Ιταλία, το 1919. Όταν αναλαμβάνει την εξουσία το 1922 καταλύει τους δημοκρατικούς θεσμούς και περιορίζει τα ατομικά δικαιώματα». ΣΤ6 (2006-2007), σ. 106

Στο Γ6 (2006-2022) ο φασισμός αναφέρεται ως πρόταση οικονομικής και κοινωνικής αναδιοργάνωσης (σ. 116), ενώ παρουσιάζεται ως κάτι που συνιστά όχι απλά μια δικτατορία, αλλά ένα ολοκληρωτικό κράτος με πανίσχυρες εξουσίες επί των πολιτών και επί των ελευθεριών και δικαιωμάτων τους:

«Το φασιστικό κράτος επιδίωκε τον απόλυτο έλεγχο (ολοκληρωτικό κράτος). Επικεφαλής ήταν ο ντούτσε (ηγέτης), όπως ονομάστηκε ο Μουσολίνι. Το μόνο νόμιμο κόμμα ήταν το φασιστικό, ενώ οι πιο επικίνδυνοι πολιτικοί φυλακίστηκαν ή δολοφονήθηκαν. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στη χειραγώγηση της νεολαίας τόσο με τον έλεγχο της εκπαίδευσης όσο και με την υποχρεωτική ένταξη στη φασιστική νεολαία. Οι επαγγελματικές ενώσεις και τα εργατικά συνδικάτα αντικαταστάθηκαν από συντεχνίες ελεγχόμενες από το φασιστικό κόμμα. Επιπλέον, μέσω του Τύπου, του ραδιοφώνου και του αθλητισμού το καθεστώς προπαγάνδιζε επιθετικά τα φασιστικά ιδεώδη [...] Εφαρμόζοντας επιθετική ρατσιστική πολιτική, οι ναζί περιόρισαν ή εξόντωσαν όλους όσους ήταν διαφορετικοί (πολιτικοί αντίπαλοι, τσιγγάνοι, ομοφυλόφιλοι)».

Γ6 (2006-2022), σ. 116-117

«Η άλλη πρόταση, με αφετηρία διαφορετική, αλλά αντίθετη και αυτή στις θεμελιακές αρχές του φιλελευθερισμού, είχε διατυπωθεί από τον Μπενίτο Μουσολίνι, εμπνευστή της φασιστικής ιδεολογίας: έξαρση του εθνικισμού, διεκδίκηση στο όνομα του “δικαιώματος” των Ιταλών να δημιουργήσουν ισχυρό κράτος· έξαρση της δύναμης και της βίας ως παραγώγων της πολιτικής· επίκληση συνθημάτων υπέρ της κοινωνικής ισότητας — κατά παραφθορά του σοσιαλιστικού δόγματος [...] Η βαθμιαία ταύτιση κόμματος και κράτους θα απολήξει στην ολοκληρωτική κατάλυση των δημοκρατικών θεσμών και στη δημιουργία ενός προτύπου για τους οπαδούς του αυταρχισμού [...] Η αποτελεσματικότητα της προπαγάνδας υπέρ του νέου καθεστώτος (κύριος υπεύθυνος στον τομέα αυτόν ήταν ο Γκέμπελς), η αποτελεσματική αντιμετώπιση των προβλημάτων της οικονομίας, η δραστική μείωση της ανεργίας και η βίαιη καταστολή κάθε αντίδρασης (αρχηγός της Γκεστάπο και των Ες-Ες ήταν ο Χίμλερ) προσφέρονται για να εξηγήσουν την ολοκληρωτική επικράτηση του ναζισμού στη Γερμανία».

Λ4 (2007-2022), σ. 100, 104

δ) ΚΑΙ σύνδεση με καπιταλισμό και αναφορά πολλαπλών πτυχών του ναζιστικού-φασιστικού καθεστώτος (εσωτερική τρομοκρατία και διώξεις, προπαγάνδα, οικονομία προετοιμασίας επεκτατικού πολέμου κ.λπ.)

Στο Λ2 (1983-2007) συνδέεται η ανάλυση του φασιστικού-ναζιστικού φαινομένου με το στάδιο στο οποίο βρίσκεται από τις αρχές του 20ού αιώνα το καπιταλιστικό σύστημα, τον ιμπεριαλισμό, στο οποίο κυριαρχούν τα μονοπώλια (μονοπωλιακός καπιταλισμός). Και μάλιστα, οι αναφορές αυτές δεν είναι επιδερμικές, αλλά υπάρχει μεγάλη σπουδή στο να τεκμηριωθεί αυτό το επιχείρημα της κύριας αφήγησης με

πολλές πηγές και πίνακες. Το γεγονός ότι το κεφάλαιο του εγχειριδίου για τον μεσοπόλεμο ξεκινάει σκιαγραφώντας με μεγάλη επιμονή το οικονομικό πλαίσιο του για να το γειώσει έπειτα στις κοινωνικές, πολιτικές και ιδεολογικές εξελίξεις-μετασχηματισμούς φτάνοντας στην ανάδειξη του φασισμού ως το νέο φαινόμενο της εποχής, είναι σαφές γνώρισμα μιας μαρξιστικής ιστοριογραφικής οπτικής:

«κατά τη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών του 20ου αιώνα, ο φιλελεύθερος ανταγωνιστικός καπιταλισμός παραχωρεί τη θέση του στο μονοπωλιακό καπιταλισμό. Έτσι, όταν στα 1929, ξεσπά η οικονομική κρίση στο χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης, οι Ενωμένες Πολιτείες αντιμετωπίζουν τρομακτικές οικονομικές δυσκολίες που αστραπιαία επηρεάζουν και τις υπόλοιπες βιομηχανικές χώρες του κόσμου. Η κρίση εκδηλώνεται με χρεωκοπίες επιχειρήσεων, κλείσιμο εργοστασίων, ανεργία. Για να δώσουν διέξοδο στην κρίση, τα κράτη αναγκάζονται να επέμβουν στην οικονομική ζωή για να βοηθήσουν τις επιχειρήσεις να αναρρώσουν. Κάτω από αυτές τις συνθήκες δημιουργείται ένα νέο είδος καπιταλισμού, στη διαμόρφωση του οποίου το κράτος διαδραματίζει ενεργό ρόλο. Συγχρόνως τα αστικά δημοκρατικά καθεστάτα αντιμετωπίζουν δυσχέρειες που οφείλονται στον πόλεμο και στην οικονομική κρίση. Απειλούνται από τους οπαδούς των μοναρχικών και ολοκληρωτικών συστημάτων αλλά και από ένα νέο κίνημα που επιδιώκει να παρασύρει τις μάζες και να τις στρέψει εναντίον των δημοκρατικών καθεστώτων, το φασισμό».

Λ2 (1983-2007), σ. 152

Στο ξεκίνημα του κεφαλαίου, στις σ. 152-168 αναφέρονται και αναλύονται όλες οι οικονομικές εξελίξεις πριν από την κρίση του 1929, η κρίση του 1929 και οι κοινωνικές επιπτώσεις της, πριν μεταβεί στο άλλο υποκεφάλαιο για να αναλύσει τις πολιτικές εξελίξεις. Το βασικό επιχείρημα αυτών των σελίδων ανάλυσης του οικονομικού πλαισίου, μέσα στο οποίο αναφέρεται και η *αλλοτρίωση* του ανθρώπου (με την μαρξιστική έννοια του όρου) που οδηγεί στον εκφασισμό, είναι πως ο καπιταλισμός μεταβαίνει από το φιλελεύθερο ανταγωνιστικό στάδιο στο μονοπωλιακό, ενώ όλα τα επιφαινόμενα είναι συνοδευτικές επιπτώσεις αυτής της μετάβασης του συστήματος που τίθεται, έτσι, στο κέντρο ως η βασική ιστορική αλλαγή, στην οποία και υπάγονται οι υπόλοιπες:

«Όλες αυτές οι οικονομικές μεταβολές που είναι συνέπεια της μετάβασης από το φιλελεύθερο ανταγωνιστικό καπιταλισμό στο μονοπωλιακό, δε γίνονται ομαλά. Η μετάβαση αυτή χαρακτηρίζεται από μια οικονομική και κοινωνική κρίση η οποία θα πλήξει, όπως θα δούμε, την αστική τάξη, και η οποία θα έχει άμεσο αντίκτυπο στην πολιτική κατάσταση της εποχής αυτής».

Λ2 (1983-2007), σ. 159

Ενώ, στο πλαίσιο αυτής της ανάλυσης, παρακάτω δίνεται και ο ορισμός του φασισμού ως νέο είδος δικτατορίας που συνιστά παράλληλα νέα ιδεολογία και παράγει κίνημα:

«Κυρίως όμως τα αστικά δημοκρατικά πολιτεύματα απειλούνται από ένα νέο τύπο δικτατορίας, το φασισμό. Σε αντίθεση με τις υπόλοιπες δικτατορίες, δεν έχουν ιδεολογικό υπόβαθρο, ο φασισμός έχει ιδεολογία. Ο φασισμός κηρύσσει την πλήρη υποταγή του ατόμου και των αξιών του στο πανίσχυρο φασιστικό

Κράτος, του οποίου η εξουσία είναι αλάνθαστη και αδιαμφισβήτητη [...] **Ο φασισμός, ως κίνημα**, δημιουργείται από τον ιταλό Μπενίτο Μουσολίνι (Benito Mussolini, 1883-1945), παλιό στέλεχος του ιταλικού σοσιαλιστικού κόμματος. Όπως και τα άλλα **ολοκληρωτικά κινήματα** έτσι και **ο φασισμός μάχεται συγχρόνως και τα αστικά δημοκρατικά πολιτεύματα και τον κομμουνισμό. Θέλει όμως να τα πολεμήσει με τη βία παρασύροντας, με ακραία εθνικιστικά και “αντικαπιταλιστικά” συνθήματα, τις λαϊκές μάζες.** Παράλληλα, επιδιώκει να θεμελιώσει ένα **δικτατορικό καθεστώς που θα μετέβαλε την Ιταλία σε δύναμη ισχυρή, κυρίαρχη**, ικανή να διαδραματίσει πρωτεύοντα ρόλο στις ευρωπαϊκές υποθέσεις».

Λ2 (1983-2007), σ. 173

Γενικά, στο **Λ2 (1983-2007)**, όπου η ανάλυση του φασισμού-ναζισμού είναι πολύ εκτεταμένη επιδιώκοντας να φωτίσει πολλαπλές πλευρές του φαινομένου και να εισχωρήσει σε βάθος, διακρίνεται μια σταθερή επιμονή στις οικονομικές αιτίες ανάδειξης του και έπειτα στις κοινωνικές, ιδεολογικές και πολιτικές συνεπαγωγές τους. Η ανάλυση επιμένει στην σαθρή οικονομική βάση του μεσοπολέμου με τα δάνεια και τα χρέη, την κρίση του 1929 και την κοινωνική κρίση που προκάλεσε· έπειτα περνάει στις πολιτικές και ιδεολογικές εξελίξεις με τις οποίες μεταφράστηκε στο επίπεδο των πολιτικών συστημάτων και των κινήματων, όπως και αυτό του φασισμού, και πάντα έχει ως βάση (ανάλυσης) τις κοινωνικές τάξεις και το εσωτερικό των κοινωνιών [μαρξιστική ιστοριογραφική οπτική].

Και στο **Λ3 (2002)** αναφέρονται με μεγάλη σπουδή κι επιμονή όλα τα χαρακτηριστικά των φασιστικών-ναζιστικών κρατών και της φασιστικής-ναζιστικής ιδεολογίας, ενώ το φασιστικό-ναζιστικό φαινόμενο συνδέεται με το καπιταλιστικό πλαίσιο και, ειδικότερα, με την καπιταλιστική κρίση του 1929 και της απάντησης του οικονομικού εθνικισμού και της οικονομίας πολέμου από την πλευρά των πιο χρωμένων ευρωπαϊκών κρατών. Κατ' αρχάς, δίνονται τα χαρακτηριστικά των φασισμών στην κύρια αφήγηση και οι διαφορές από τα υπόλοιπα συντηρητικά και εθνικιστικά κόμματα, που ήταν κυρίως η χρήση φασιστικού κινήματος, το οποίο θα ήταν και το κοινωνικό έρεισμα της μετέπειτα παντοδυναμίας του φασιστικού κράτους και της (παρα)κρατικής τρομοκρατίας:

«Κοινά χαρακτηριστικά όλων των φασισμών ήταν ο εθνικισμός, η εξιδανίκευση της βίας, της ιεραρχίας και του χαρισματικού ηγέτη, η άρνηση των δημοκρατικών θεσμών, η κήρυξη πολέμου στους σοσιαλιστές και τους φιλελεύθερους και η δαιμονοποίηση των Εβραίων, των Ρομά (τσιγγάνων) και κάθε άλλης ανεπιθύμητης μειονότητας. Ωστόσο, τις ίδιες τάσεις συμμαρζίζονταν και άλλα συντηρητικά κινήματα. **Η διαφορά του φασισμού από τα τελευταία ήταν πως χρησιμοποίησε μια σύγχρονη μορφή πολιτικής οργάνωσης, δηλαδή τη μαζική οργάνωση, για να επιβάλει τους συντηρητικούς στόχους του. Κινητοποιούσε τις μάζες εκθειάζοντας το συντεχνιακό κράτος, όπου οι παραγωγικές ομάδες θα συνεργάζονταν αντί να συγκρούονται μεταξύ τους, όπως τα μέλη του ανθρώπινου σώματος. Οι επιθυμίες, οι ανάγκες και τα συμφέροντα του ατόμου έπρεπε να υποταχθούν στο κρατικό συμφέρον.** Πρόβαλλε, λοιπόν, μια **οργανική αντίληψη της κοινωνίας**, η οποία παρέβλεπε το γεγονός ότι η κοινωνία

συγκροτείται από άτομα προικισμένα με αυτοσυνείδηση και κρίση. Εντέλει, συγκρουόταν με την πίστη στην πρωταρχική αξία του ατόμου, που διαπότισε την ευρωπαϊκή πολιτική θεωρία από το Διαφωτισμό και μετά».

Λ3 (2002), σ. 188

Ενώ, περίπου τα ίδια χαρακτηριστικά αναφέρονται συμμαζεμένα και κωδικοποιημένα σε πλαίσιο που παρεμβάλλεται στην κύρια αφήγηση προκειμένου να τονιστούν ακόμα περισσότερο:

«Τα ιδιαίτερα γνωρίσματα της φασιστικής και της ναζιστικής ιδεολογίας:

- Απηχούν **μαζικά πολιτικά κινήματα.**
- **Ολοκληρωτισμός.**
- **Λατρεία του χαρισματικού αρχηγού.**
- Ερμηνεία της Ιστορίας με βάση τη **διάκριση ανώτερων και κατώτερων φυλών και πολιτισμών.**
- **Αντισημιτισμός.**
- **Ανποκομμουνισμός.**
- **Εθνικισμός - Εμμονή στην έννοια του βιολογικού - πολιτισμικού και όχι του πολιτικού έθνους.**
- **Λατρεία του κράτους.**
- Συντεχνιακή οργάνωση της κοινωνίας (= **κορπορατισμός**) με σκοπό την κοινωνική ειρήνη.
- **Μιλитарισμός.**
- **Αντικαπιταλιστική προπαγάνδα** (στα αρχικά τουλάχιστον στάδια).
- Εχθρότητα προς τη θρησκεία (= **αντικληρικαλισμός**).
- **Μίσος εναντίον των διανοουμένων.**
- Έμφαση στην **παραδοσιακή δομή της οικογένειας.**
- Το **σχολείο** χρησιμοποιείται ως **μηχανισμός εγχάραξης της ολοκληρωτικής ιδεολογίας.**
- Βασίζονται και απηχούν τις **στάσεις ζωής της μικροαστικής και της αγροτικής κυρίως τάξης.**
- **Αντιδραστικός εκσυγχρονισμός:** η αποσυσχέτιση των τεχνολογικών επιτευγμάτων και του οικονομικού εκσυγχρονισμού από το φιλελευθερισμό, που λειτούργησε ιστορικά ως πεδίο ανάδυσής τους.
- Κομβική σημασία της έννοιας του **ζωτικού χώρου (= Lebensraum)**».

Λ3 (2002), σ. 190

Επίσης, στην ανάλυση γίνεται και η σύνδεση του φασισμού-ναζισμού με το καπιταλιστικό πλαίσιο της οικονομικής κρίσης, των κοινωνικών-οικονομικών συνεπειών της και της πολιτικής στρατηγικής που επέλεξε το κεφάλαιο για να την επιλύσει, δια του φασισμού και της κρατικά οργανωμένης οικονομίας πολέμου που δημιούργησε, προκειμένου να επιτύχει την «κοινωνική ειρήνη» για την καλύτερη προετοιμασία του ιμπεριαλιστικού πολέμου:

«ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος επηρέασε καίρια τη λειτουργία των ευρωπαϊκών οικονομιών. Οι κλασικοί κανόνες του καπιταλισμού, δηλαδή το ελεύθερο εμπόριο και ο κανόνας χρυσού, εγκαταλείφθηκαν. Τα ευρωπαϊκά εμπορικά δίκτυα διαλύθηκαν και οι υπερπόντιοι ανταγωνιστές βρήκαν ευκαιρία να βελτιώσουν τη θέση τους στον παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας. Οι μισθοί στα ευρωπαϊκά κράτη ανέβηκαν, καθώς οι εργαζόμενοι απέκτησαν συνείδηση της δύναμής τους, τα συνδικάτα ενισχύθηκαν, και η Σοβιετική Ένωση όχι μόνον έπαψε να συμμετέχει στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα αλλά και αρνήθηκε να πληρώσει τα χρέη του τσαρικού καθεστώτος [...] η ανάκαμψη της Ευρώπης σε μεγάλο βαθμό εξαρτιόταν από την προθυμία της μεγαλύτερης πιστώτριας της, δηλαδή των Η.Π.Α., να συνεχίσει να της παρέχει δάνεια. Ενώσω η ευρωπαϊκή οικονομία ανέκαμπε, δηλαδή έως το 1929, η χρηματοπιστωτική διεύθυνση των Αμερικανών στη Δ. και Κ. Ευρώπη, ακόμη και στην Ελλάδα, ήταν χωρίς προηγούμενο. Τη δεκαετία του 1920 η οικονομική μεγέθυνση βοηθούσε να εκτονωθεί κάπως η εντεινόμενη σύγκρουση μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας. Και αυτή στηριζόταν, ωστόσο, στις εγγενώς ασταθείς διεθνείς ροές κεφαλαίων. Το 1928 οι επενδυτές μετέφεραν τα κεφάλαιά τους στις Η.Π.Α., για να επωφεληθούν από την άνοδο του αμερικανικού χρηματιστηρίου. Τον επόμενο χρόνο, όμως, το χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης κατέρρευσε (το “Κραχ της Wall Street”). Οι τράπεζες άρχισαν να κλείνουν η μία μετά την άλλη, πρώτα στην Αμερική και έπειτα και στην Ευρώπη. Έως το 1931 η κρίση είχε επεκταθεί σε όλο τον κόσμο. Με ραγδαίο ρυθμό, σε ολόκληρο τον κόσμο οι νομισματικές ισοτιμίες ανατράπηκαν. Η παραγωγή μειωνόταν επειδή δεν υπήρχε ζήτηση. Η ζήτηση υποχωρούσε, επειδή ολόένα και περισσότεροι εργαζόμενοι απολύονταν. Η ανεργία έφτασε το 23% του εργατικού δυναμικού στη Βρετανία, το 27% στις Η.Π.Α. και το 44% στη Γερμανία. [...] Οι αντιδράσεις των κυβερνήσεων και των τραπεζιτών επιδείνωσαν ακόμη περισσότερο την κρίση. Αρνούνταν να λάβουν μέτρα κατά της ανεργίας και προσπαθούσαν να μειώσουν τους μισθούς των εργαζομένων και τα επιδόματα ανεργίας, ώστε να “επιστρέψει η εμπιστοσύνη των επενδυτών”. Οργάνωναν διεθνείς διασκέψεις για την αντιμετώπιση της κρίσης, αλλά χωρίς αποτέλεσμα. Έτσι η μία μετά την άλλη οι χώρες, εγκαταλείποντας το ελεύθερο εμπόριο και τον κανόνα χρυσού, στρέφονταν στον οικονομικό εθνικισμό, ο οποίος ήταν αλληλένδετος με την κρατική παρέμβαση στην οικονομία [...] του Μουσσολίνι (- και, μετά το 1933, του Χίτλερ) έδιναν προτεραιότητα στην αύξηση της παραγωγής και στην καταπολέμηση της ανεργίας [...] Στην Ιταλία η αύξηση της παραγωγής διοχετεύθηκε κυρίως στις πολεμικές περιπέτειες στην Αιθιοπία και τη Σομαλία, ενώ στη Γερμανία οι πόροι αναλώθηκαν για τη γιγάντωση του στρατού ενόψει νέων πολέμων».

Λ3 (2002), σ. 186-187

2. Τι έκαναν τα φασιστικά-ναζιστικά καθεστώτα (τι πολιτική εφάρμοσαν);

α) Έκαναν την χώρα τους ισχυρή δύναμη

«Η Γερμανία μετά την συνθήκη των Βερσαλλιών ήρchiσε νά εργάζεται έντατικώς, διά νά γίνη καιάλιν δύναμις πανίσχυρος και να επιβάλη τον

παγερμανισμόν. Τό 1933 ανέλαβε τήν διακυβέρνησιν της ο αρχηγός τών Έθνικοσοσιαλιστών Άδόλφος Χίτλερ. **Μέ τήν δραστηριότητα του Χίτλερ ή Γερμανία εγινε μία από τάς ισχυροτέρας δυνάμεις του κόσμου».**
ΣΤ1 (1967-1969), σ. 154

«Ο Χίτλερ όταν ανέλαβεν τήν εξουσίαν ἐκήρυξεν τήν δικτατορίαν καί κατεδίωξεν τούς φιλελευθέρους, ἐπέδόθη δε εις τήν **ἀναδιοργάνωσιν τής γερμανικής οικονομίας, καί τήν συγκρότησιν καλώς οργανωμένου καί γυμνασμένου γερμανικού στρατού».**
ΚΛ1 (1973), σ. 87

«**Στη διάρκεια του Μεσοπολέμου πολλά δημοκρατικά πολιτεύματα κατέρρευσαν και τα διαδέχθηκαν δικτατορίες. Στη Γερμανία το 1933 πήρε την εξουσία ο αρχηγός του ναζιστικού κόμματος Άδόλφος Χίτλερ, που υποσχόταν να ξανακάνει τη χώρα υπολογίσιμη δύναμη από τους αντιπάλους της».**
ΣΤ7 (2012-2022), σ. 204

β) Αναφορά της κοινωνικής πολιτικής (και της κριτικής της)

Στο **Γ3 (1976-1984)** αναφέρεται η κοινωνική πολιτική του Μουσολίνι, ενώ η έμμεση κριτική που γίνεται είναι ότι αυτή γινόταν εντός των πλαισίων του φασιστικού κόμματος (κάτι που δεν συνιστά, θεωρούμε, ουσιαστική κριτική):

«**Διακηρύσσοντας ότι κάνει σοσιαλιστική πολιτική ο Μουσολίνι προγραμμάτισε δημόσια έργα, καί φρόντιζε για τήν κοινωνική ασφάλιση καί τήν ψυχαγωγία τών εργατών, πάντα μέσα στά πλαίσια τού φασιστικού κόμματος».**
Γ3 (1976-1984), σ. 311

Στο **Λ2 (1983-2007)** αναφέρεται η ψευδεπίγραφη κοινωνική πολιτική και της ασκείται κριτική στη βάση της συνεργασίας του φασισμού με το μονοπωλιακό κεφάλαιο και την οικονομία πολέμου από την οποία αυτό κερδίζει και αποβλέπει σε κέρδη:

«Ο Χίτλερ (και γενικότερα ο φασισμός) **αντιτίθεται στην πάλη των τάξεων**, γιατί τη θεωρεί παράγοντα εξασθένησης της Γερμανίας. Με βάση την ιδέα του αυτή δημιουργεί ένα **“Μέτωπο εργασίας”** το οποίο περιλαμβάνει εργάτες και εργοδότες. Η πολιτική αυτή είναι αποτέλεσμα της συνεργασίας του φασισμού με το μονοπωλιακό κεφάλαιο, το οποίο φοβάται την ταξική πάλη που οδηγεί σε κοινωνικές διεκδικήσεις και μεταρρυθμίσεις. **Ο Χίτλερ προσπαθεί να πετύχει την αυτάρκεια της Γερμανίας σε πρώτες ύλες.** Η κατασκευή όσο το δυνατό μεγαλύτερου αριθμού προϊόντων που θα μπορούσαν να αντικαταστήσουν τις πρώτες ύλες και ιδιαίτερα το πετρέλαιο και το καουτσούκ (ersatz), **περιορίζει τις εισαγωγές.** Ακολουθώς **θέτει ολόκληρη τη γερμανική βιομηχανία σε πολεμική ετοιμότητα** και προικοδοτεί το στρατό με μια αξιόλογη αεροπορία και με μηχανοκίνητες μονάδες. **Με την παραγωγή πολεμικών προϊόντων εξασφαλίζει τη λειτουργία της γερμανικής βιομηχανίας και πλήττει αποτελεσματικά την ανεργία».**
Λ2 (1983-2007), σ. 188

«Η οικονομική κρίση ανάγκασε τις χώρες με ελεύθερη οικονομία να λάβουν μέτρα προστασίας της οικονομίας τους αλλά και μέτρα κοινωνικού χαρακτήρα (π.χ. εξάλειψη ανεργίας)».

ΚΑ7 (2001-2014), σ. 111

Στο Λ3 (2002) αναφέρεται η κοινωνική πολιτική των Ναζί μέσω της οικονομίας πολέμου που μείωσε την ανεργία κι εξασφάλισε την υποστήριξη στον Χίτλερ από ευρεία κοινωνικά στρώματα:

«Εντούτοις, οι Γερμανοί συνέχισαν να υποστηρίζουν τον Χίτλερ. Σημαντικός λόγος ήταν ότι εγκατέλειψε την ορθόδοξη οικονομική πολιτική και μείωσε την ανεργία χάρη σε ένα εκτεταμένο πρόγραμμα στρατιωτικών εξοπλισμών και δημόσιων έργων».

Λ3 (2002), σ. 189-190

Ενώ ακολουθεί κριτικός απολογισμός και της «φούσκας» αυτής της ναζιστικής οικονομίας και του κράτους που απεδείχθη μόνο προσωρινά επιτυχημένη και τελικώς αναποτελεσματική:

«Παρ' όλη τη φασιστική ρητορεία, το φασιστικό (όπως και το ναζιστικό) κράτος αποδείχτηκε αναποτελεσματικό. Στην Ιταλία όσο και στη Γερμανία, και πολύ περισσότερο στα υπόλοιπα φασιστικά ή φασίζοντα καθεστώτα, ο οικονομικός σχεδιασμός έπασχε, οι γραφειοκρατικές υπηρεσίες βρίσκονταν σε αδιάκοπο πόλεμο μεταξύ τους, η καταστολή συγκάλυπτε, αλλά δεν έλυne τα καθημερινά προβλήματα. Όταν δοκιμάστηκαν στην πράξη, δηλαδή στον πόλεμο, η φασιστική και η ναζιστική οικονομία ηττήθηκαν».

Λ3 (2002), σ. 188

«Η αποτελεσματικότητα της προπαγάνδας υπέρ του νέου καθεστώτος (κύριος υπεύθυνος στον τομέα αυτόν ήταν ο Γκέμπελς), η αποτελεσματική αντιμετώπιση των προβλημάτων της οικονομίας, η δραστική μείωση της ανεργίας και η βίαιη καταστολή κάθε αντίδρασης (αρχηγός της Γκεστάπο και των Ες-Ες ήταν ο Χίμλερ) προσφέρονται για να εξηγήσουν την ολοκληρωτική επικράτηση του ναζισμού στη Γερμανία».

Λ4 (2007-2022), σ. 104

γ) Μόνο αναφορές σε εξωτερική επιθετική πολιτική

Στο ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) υπάρχει αναφορά σε αυτό το ερευνητικό ερώτημα μόνο μετά την αναθεώρηση του 1997 και η οποία αφορά μόνο την εξωτερική πολιτική. Για την εσωτερική πολιτική των φασιστικών-ναζιστικών καθεστώτων δεν αναφέρεται τίποτα άλλο και στις δύο εκδοχές του εγχειριδίου, πέραν του ότι αυτές ήταν δικτατορίες:

«Στη Γερμανία, ειδικότερα, το ναζιστικό κόμμα του Χίτλερ, συνεχώς επιδίωκε να “ξεπλύνει” την ντροπή του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου και να κυριαρχήσει στον κόσμο».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [μετά το 1997], σ. 235

«Στη διάρκεια του Μεσοπολέμου πολλά δημοκρατικά πολιτεύματα κατέρρευσαν και τα διαδέχθηκαν δικτατορίες. Στη Γερμανία το 1933 πήρε την εξουσία ο αρχηγός του ναζιστικού κόμματος **Αδόλφος Χίτλερ**, που υποσχόταν να ξανακάνει τη χώρα υπολογίσιμη δύναμη από τους αντιπάλους της. Από το 1922 στην Ιταλία είχε επικρατήσει ο ιδρυτής του φασιστικού κόμματος, **Μπενίτο Μουσολίνι**. Το 1936 η Ιταλία συμμάχησε με τη Γερμανία (άξονας Ρώμης-Βερολίνου), στην προσπάθειά της να κυριαρχήσει στη Μεσόγειο και στα Βαλκάνια, επαναφέροντας την ένταση και τους φόβους ενός νέου πολέμου πάνω από την Ευρώπη. Οι φόβοι δεν άργησαν να επαληθευτούν».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 204-205

δ) Μόνο αναφορές στην εσωτερική πολιτική διώξεων

«Κύριος πλέον της Γερμανίας **άνετρεψε τό δημοκρατικόν πολίτευμα καί διέλυσεν όλα τά κόμματα· κατόπιν επέβαλε λογοκρισίαν εις τον τύπον καί τό ραδιόφωνον καί έλεγχον καί εις αύτήν τήν διδασκαλίαν τών σχολείων τέλος κατεδίωξε τούς Εβραίους, διά νά επιτύχη τήν κάθαρσιν της γερμανικής φυλής».**

Γ1 (1966-1976), σ. 227

ε) Πολλαπλές φασιστικές ενέργειες σε εσωτερικό και εξωτερικό

«Τό φασιστικό κόμμα ιδρύθηκε από τόν **Μπενίτο Μουσολίνι** (1883-1945) και **οργανώθηκε στρατιωτικά**: έβαλε τήν πολιτική σκοπιμότητα στή θέση τής ήθικης καί προσπάθησε νά επιβληθή μέ κάθε τρόπο. Ο Μουσολίνι έγινε πρωθυπουργός, καί στά 1925 κατέργησε τό κοινοβουλευτικό σύστημα καί **επέβαλε φασιστική δικτατορία στην Ιταλία**. Διέλυσε τά κόμματα- τό φασιστικό κόμμα συγκέντρωσε όλη τήν εξουσία· **οργάνωσε τή νεολαία, πού έπρεπε νά θαυμάζη τόν duce (άρχηγό)**: διηύθυνε τήν παιδεία και τις επαγγελματικές οργανώσεις. [...] Κατέργησε (όπως όλα τά ολοκληρωτικά πολιτεύματα) τίς άτομικές ελευθερίες και τήν ελευθερία του τύπου καί **έγκαινίασε ιμπεριαλιστική πολιτική στό έξωτερικό** [...] Ο **άρχηγός τών ναζί, Αδόλφος Χίτλερ**, πού κατόρθωσε νά κυριαρχήσει στό κόμμα παραγκωνίζοντας τούς μετριοπαθείς, έγινε καγκελλάριος (πρωθυπουργός) στά 1933. **Αμέσως επέβαλε δικτατορία καί διέλυσε όλα τά κόμματα** [...] Από τά 1933 άρχισε ό διωγμός τών Εβραίων. Από τά 1935 τούς **όδηγούσαν σέ στρατόπεδα συγκεντρώσεως**. Έξι εκατομμύρια Εβραίοι στάθηκαν **τά θύματα τής σωβινιστικής πολιτικής του ναζιστικού κόμματος**».

Γ3 (1976-1984), σ. 311-312

«Στη Γερμανία και την Ιταλία εκείνα τα στρώματα που τρομοκρατήθηκαν από την επανάσταση, γρήγορα έγιναν βορά στις δημαγωγικές ορέξεις του Χίτλερ και του Μουσολίνι. Ο φόβος είναι κακός σύμβουλος. Από τα βάθη του λαϊκού υποσυνείδητου βγήκαν καταστροφικές τάσεις. **Οι Εβραίοι, οι πολιτικοί αντίπαλοι, οι μειοψηφίες έγιναν στόχος μιας οργανωμένης καταδίωξης**. Τα ιδεώδη του Διαφωτισμού, η ανεξιθρησκία, τα φυσικά δικαιώματα, ο πολιτικός ορθολογισμός αντικαταστάθηκαν από τη φυλετική υπεροψία (η άρεια φυλή), από τη λατρεία του αρχηγού (του Φύρερ και του Ντούτσε), από τη δικτατορία. Ο ναζισμός και ο φασισμός, με τους μιμητές τους σε όλη σχεδόν την Ευρώπη,

άρχισαν να συσσωρεύουν νέα σύννεφα πολέμου πάνω από την γηραιά ήπειρο. Είναι ενδιαφέρον ότι και ο ναζισμός πρόβαλε μια εκδοχή της ευρωπαϊκής ιδέας. **Ο πόλεμος εναντίον των συμμαχικών στρατευμάτων (αμερικανικών, ρωσικών και αγγλικών) παρουσιάστηκε από την προπαγάνδα τους ως πόλεμος εναντίον εχθρικών προς την Ευρώπη δυνάμεων.** Για τους ναζί, η Ευρώπη δεν ήταν ο πολιτισμός της και οι πολιτικές της παραδόσεις, αλλά μια Ευρώπη της ξανθής φυλής και της φυλετικής καθαρότητας. **Η εξόντωση όλων των Εβραίων της Ευρώπης, των Τσιγγάνων και εκατομμυρίων ανθρώπων σλαβικής καταγωγής, αυτό το σχέδιο υπηρετούσε, την εκκαθάριση της Ευρώπης από τα “ξένα”, μη ευρωπαϊκά στοιχεία.** Η ιδέα της Ευρώπης απέκτησε και την εφιαλτική της σκιά:».

ΚΛ4 (1998), σ. 184-185

«**ναζιστικό κόμμα:** το κόμμα, που ιδρύει, το 1919, ο Α. Χίτλερ και κατέχει την εξουσία στη Γερμανία από το 1933 ως το 1945. Σταδιακά **καταργεί τις δημοκρατικές ελευθερίες, διαλύει τα κόμματα, δολοφονεί τους πολιτικούς του αντιπάλους και εξολοθρεύει τους Εβραίους** [...] **φασιστικό κόμμα:** το κόμμα που ιδρύει ο Μ. Μουσολίνι στην Ιταλία, το 1919. Όταν αναλαμβάνει την εξουσία το 1922 **καταλύει τους δημοκρατικούς θεσμούς και περιορίζει τα ατομικά δικαιώματα** [...] Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, η ναζιστική κυβέρνηση της Γερμανίας και η φασιστική κυβέρνηση της Ιταλίας **δημιουργούν απειλητική κατάσταση στην Ευρώπη.** Καταλύουν το δημοκρατικό πολίτευμα και **προχωρούν σε βίαιες προσαρτήσεις ξένων εδαφών**».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 106, 109

στ) Απόπειρα πλήρους σκιαγράφησης και ανάλυσης του φασιστικού κράτους

Στο **Λ2 (1983-2007)** περιγράφονται τα πολλαπλά μέτωπα στρατηγικής της φασιστικής-ναζιστικής πολιτικής: η εύννοια προς το κεφάλαιο με την παράλληλη καταδίωξη και το τσάκισμα του εργατικού-λαϊκού και κομμουνιστικού κινήματος, η εκδίωξη και η θανάτωση μέσω του ρατσιστικού επιχειρήματος, η προετοιμασία επεκτατικού ιμπεριαλιστικού πολέμου με παράλληλη οργάνωση της οικονομίας πολέμου, η ολοκληρωτική προπαγάνδα παράλληλα με την τρομοκρατία και την λογοκρισία για οτιδήποτε το διαφορετικό πέραν του φασιστικού-ναζιστικού λόγου και πρακτικής: σε τελική ανάλυση, η παντοκρατορία του φασισμού-ναζισμού σε κάθε έκφραση της κοινωνικής ζωής και του κράτους στην υπηρεσία του κεφαλαίου και των ιμπεριαλιστικών στρατηγικών του σχεδιασμών-στοχεύσεων για την ριζική αναβάθμισή του μετά την καταστροφή του στο τέλος του Α΄ Π.Π..

Για την οικονομική πολιτική κεφαλαιακής πρωταρχικής συσσώρευσης (αρπάγματος) του φασισμού-ναζισμού που ευνοούσε την συγκέντρωση και συγκεντροποίηση του κεφαλαίου για την συγκρότηση ισχυρότερων μονοπωλίων αναφέρονται τα εξής:

«**Στα δικτατορικά καθεστώτα** (Ιταλία ή Γερμανία Μετά το 1932), το κράτος ελέγχει ολόκληρη την οικονομική ζωή και προσπαθεί να κάνει τη χώρα *αυτάρκη* (να εκμηδενίσει δηλαδή τις εισαγωγές από το *εξωτερικό*), **εξάπτοντας ταυτόχρονα εθνικιστικά συναισθήματα.** Ευνοούν τη συγκέντρωση των βιομηχανιών και τη δημιουργία μεγάλων βιομηχανικών επιχειρήσεων. Για το λόγο αυτό οι

μεγαλοαστοί συνεργάζονται και στηρίζουν αυτά τα καθεστώτα. Για να πετύχουν την οικονομική ανάκαμψη τα καθεστώτα αυτά παραγγέλλουν τεράστιες ποσότητες όπλων στις πολεμικές βιομηχανίες. Αυτός ο επανεξοπλισμός, που παρατηρείται σ' όλες τις χώρες, δημιουργεί νέες εντάσεις και κάνει να πλανιέται η απειλή ενός νέου πολέμου».

Λ2 (1983-2007), σ. 167-168

Για την ψευδεπίγραφη αντικαπιταλιστική προπαγάνδα του φασισμού-ναζισμού και τον πρωτεύοντα ρόλο της βίας των παραστρατιωτικών οργανώσεων που τρομοκρατούν με κρατική εντολή και κάλυψη:

«ο φασισμός μάχεται συγχρόνως και τα αστικά δημοκρατικά πολιτεύματα και τον κομμουνισμό. Θέλει όμως να τα πολεμήσει με τη βία παρασύροντας, με ακραία εθνικιστικά και “αντικαπιταλιστικά” συνθήματα, τις λαϊκές μάζες. Παράλληλα, επιδιώκει να θεμελιώσει ένα δικτατορικό καθεστώς που θα μετέβαλε την Ιταλία σε δύναμη ισχυρή, κυρίαρχη, ικανή να διαδραματίσει πρωτεύοντα ρόλο στις ευρωπαϊκές υποθέσεις [...] Για να εγκαθιδρύσει τη δικτατορία, και ο Χίτλερ στηρίζεται στη βία· οργανώνει ομάδες κρούσης (“*Τάγματα εφόδου*”, από τα οποία θα προέλθουν αργότερα τα περιβόητα *ES-ES*, “*Ομάδες προστασίας*”), που αποτελούνται κυρίως από ναζιστές, πρώην αξιωματικούς, οι οποίοι δε δέχονταν τους όρους της συνθήκης των Βερσαλλιών».

Λ2 (1983-2007), σ. 173, 178

Για την εσωτερική διάρθρωση του καθεστώτος στο πολίτευμα, την εργασία (κορπορατισμός) και την παιδεία με πρωτεύοντα ρόλο στην προπαγάνδα του καθεστώτος και ειδικά στη νεολαία:

«Η φασιστική δικτατορία. Στην αρχή ο Μουσολίνι διατηρεί το κοινοβουλευτικό πλαίσιο του κράτους. Αργότερα, με τη βοήθεια παρακρατικών φασιστικών στρατιωτικών ομάδων, εξουδετερώνει με τη βία τους πολιτικούς του αντιπάλους και δολοφονεί το σοσιαλιστή ηγέτη *Ματεότι*. Από το 1926 εγκαθιδρύει δικτατορία. Η εκτελεστική εξουσία ελέγχει τη νομοθετική και οι δήμαρχοι, που άλλοτε ήταν αιρετοί, διορίζονται τώρα από το κράτος. Έτσι ελέγχεται κάθε τοπική δραστηριότητα. Επιβάλλεται αυστηρή λογοκρισία και όλα τα θεμελιώδη πολιτικά δικαιώματα καταργούνται. Το 1927, με τον εργατικό καταστατικό χάρτη, τα επαγγελματικά και εργατικά συνδικάτα διαλύονται και αντικαθίστανται από μικτά συμβούλια εργοδοτών και εργαζομένων που ελέγχονται από το κράτος. Η τυφλή υπακοή στο καθεστώς απαιτείται από όλους και επίσημα συνθήματα διακηρύττουν: “πίστη, υπακοή, αγώνα” και “ο αρχηγός έχει πάντα δίκιο”. Αυτή η πνευματική αποβλάκωση επιδρά κυρίως στη νεολαία. Οι νέοι, οργανωμένοι στη φασιστική νεολαία (*balilla*) και στα εργατικά κέντρα φασιστικής αγωγής (*dopolavoro*), υφίστανται μια αληθινή πλύση εγκεφάλου. Το φασιστικό καθεστώς, παρά τα ορισμένα έργα βιτρίνας, οδηγεί την Ιταλία σε πνευματική νέκρωση. Πριν από τον Χίτλερ, αλλά σε μικρότερη κλίμακα, ο Μουσολίνι, με μεγαλειώδεις λαϊκές συγκεντρώσεις θέλησε να δείξει στον κόσμο ότι το καθεστώς του είχε τη δυνατότητα να κινητοποιεί τις μάζες. Κάθε χρόνο, η επέτειος της “πορείας προς τη Ρώμη” συγκέντρωνε δεκάδες χιλιάδες Ιταλούς στην ιταλική πρωτεύουσα [...] “Ένας λαός, ένα κράτος, ένας αρχηγός”. Η πρώτη ενέργεια του Χίτλερ ως προέδρου ήταν να καταστήσει το ναζιστικό κόμμα το μόνο νόμιμο πολιτικό σχηματισμό του

κράτους. Από τις τάξεις του πρέπει να προέρχονται όλοι οι πολιτικοί άνδρες και οι κρατικοί λειτουργοί. Η μυστική αστυνομία *Γκεστάπο* εξουδετερώνει με φριχτά ηθικά και φυσικά βασανιστήρια τους αντίθετους στο χιτλερισμό. Η νεολαία, οργανωμένη σε παραστρατιωτικούς οργανισμούς, εκπαιδεύεται στη λατρεία του αρχηγού, του Φύρερ. Η χιτλερική Γερμανία δημιουργεί ένα είδος μυστικισμού γύρω από την εργασία, τη νεότητα και τα εθνικά πεπρωμένα ώστε οι άνθρωποι να μη σκέπτονται τίποτε άλλο. Τεράστιες συγκεντρώσεις πλήθους αποτελούν το μέσο της μυστικιστικής επιβολής. Εξυμνείται ο Βάγκνερ, επειδή ύμνησε τις αρχαίες γερμανικές θεότητες και εξιδανικεύεται η Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία του Γερμανικού Έθνους, ως η εικόνα και το πρότυπο της μεγάλης Γερμανίας. Έτσι γεννιέται μια καινούργια θρησκεία με τους ήρωές της, τη λατρεία του αρχηγού και ακόμη με το θεμελιώδες δόγμα της, το ρατσισμό, στο όνομα του οποίου εκατομμύρια Εβραίοι μαρτύρησαν και δολοφονήθηκαν στα στρατόπεδα συγκέντρωσης».

Λ2 (1983-2007), σ. 183-184

Για την στοχοποίηση των εσωτερικών εχθρών μέσω του ρατσισμού και της ναζιστικής ιδεολογίας που στρεφόταν έναντι της Αριστεράς και του λαϊκού κινήματος, αλλά και όλων των πολιτικών αντιπάλων:

«α) **Ρατσισμός:** Πινακίδα που απαγορεύει την είσοδο σε κάποιο χώρο στους Εβραίους. “Προσοχή Εβραίοι! Απαγορεύεται η επίσκεψη!”. β) **Εβραίοι συλλαμβάνονται για να σταλούν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης.** Υπολογίζεται ότι στα στρατόπεδα αυτά βρήκαν το θάνατο 6.000.000 περίπου Εβραίοι. γ) **Από το 1934 οι ναζί έστελναν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης όλους τους πολιτικούς τους αντιπάλους.** Στη φωτογραφία προσκλητήριο κρατουμένων. δ) **Ναζιστική αφίσα που καλεί σε επαγρύπνηση τη νεολαία.** “Έξω όλοι οι ταραξίες! Ενότητα της νεολαίας μέσα στη χιτλερική νεολαία!”».

Λ2 (1983-2007), σ. 186-187

Για την εξωτερική επεκτατική πολιτική και τους ιμπεριαλιστικούς πολεμικούς σχεδιασμούς:

«Αργότερα ο Μουσολίνι βλέπει στην αποικιακή εξάπλωση τη λύση του οξύτατου ιταλικού δημογραφικού προβλήματος [...] Το 1936, ζώντας μέσα σε φαντασιώσεις, ανακηρύσσει τη “Νέα Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία”. Για να πραγματοποιήσει τα μεγαλεπήβολα σχέδιά του θα στραφεί προς τη Γερμανία [...] Χρόνο με χρόνο, η εξωτερική πολιτική του Χίτλερ κονιορτοποιεί τους όρους της συνθήκης των Βερσαλλιών. Το 1934, παρά τους όρους της συνθήκης, η Γερμανία εξοπλίζεται. Το 1935, μετά από δημοψήφισμα, ο Χίτλερ προσαρτά την περιοχή του Σάαρ, η οποία ως τότε βρισκόταν κάτω από μεσεγγύηση των δυτικών συμμάχων. Συγχρόνως ο γερμανικός στρατός ανασυγκροτείται και ενισχύεται με έναν αξιόλογο στόλο».

Λ2 (1983-2007), σ. 184, 188

Τέλος, στις σ. 185-188 υπάρχει πλειάδα πηγών (γραφτών και εικονιστικών που δείχνουν προπαγανδιστικές αφίσες και πινακίδες ρατσιστικές έναντι των Εβραίων) που συνοδεύουν τα σημεία της κύριας αφήγησης. Ενδεικτικά, αναφέρουμε μόνο τους τίτλους για να μην γίνει έτι περαιτέρω μακροσκελής η αναφορά μας στο Λ2 (1983-

2007): «Η προσωπολατρία στο φασισμό», «Η προπαγάνδα, κύριο στήριγμα της χιτλερικής δικτατορίας», «Οι αρχές της ναζιστικής προπαγάνδας», «Πώς θέλει ο Χίτλερ τη διαπαιδαγώγηση των νέων», «Φασισμός και πόλεμος».

Στο Γ4 (1984-1991) η έμφαση της αφήγησης δίνεται περισσότερο στο πώς ανεβαίνει στην εξουσία ο φασισμός-ναζισμός και τι υπόσχεται σε ποιους και λιγότερο στο τι κάνει αφού έχει ανέβει στην εξουσία· περισσότερο στο πριν, παρά στο μετά. Με συνέπεια, οι αναφορές που θα ενέπιπταν σε αυτό το ερευνητικό ερώτημα να είναι λίγες με την στενή έννοια του «τι κάνει ο φασισμός-ναζισμός». Γι' αυτό και συνάγουμε τις αναφορές αυτής της θεματικής μέσα από τις αναφορές στο «τι υπόσχεται» ή «τι θέλουν όσοι τον υποστηρίζουν» και τα οποία (γνωρίζουμε) ότι δεν διαψεύστηκαν εν πολλοίς στην πορεία. Ωστόσο, και λαμβάνοντας υπόψη αυτόν τον περιορισμό που έχει η ίδια η αφήγηση, η οποία αφήνει πολλά να εννοηθούν μέσα από τα συμφραζόμενα της ανάδειξης του φασισμού-ναζισμού στην εξουσία, το Γ4 (1984-1991) δίνει το περίγραμμα των πολλαπλών φασιστικών ενεργειών, όπως της επεκτατικής ιμπεριαλιστικής πολιτικής, της καταδίωξης κοινωνικών-εθνοτικών ομάδων μέσω του φυλετισμού, της καταστολής του εργατικού-κομμουνιστικού κινήματος και της ολοκληρωτικής προπαγάνδας-λογοκρισίας και κατάργησης των ελευθεριών. Στις πηγές της σ. 281 καταγράφεται το πρόγραμμα των ίδιων των φασιστών-ναζιστών για το τι πρόκειται να κάνουν (και τελικά έκαναν). Συγκεκριμένα, υπάρχουν αναφορές για την παντοδυναμία του φασιστικού κράτους:

«Ο φασισμός θέλει κράτος ισχυρό και οργανωμένο και συγχρόνως στηρίζεται σε πλατιά λαϊκή βάση. Το φασιστικό κράτος πήρε στα χέρια του την οικονομία και, με τους συνεταιριστικούς, κοινωνικούς και μορφωτικούς θεσμούς που δημιούργησε, η έννοια του κράτους φτάνει ως τις εσχατιές της χώρας και μέσα στο κράτος διακινούνται, πλαισιωμένες από τις αντίστοιχες οργανώσεις τους, όλες οι πολιτικές, οικονομικές και πνευματικές δυνάμεις του έθνους.

Από το Πρόγραμμα του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος της Γερμανίας που δημοσιεύτηκε το 1920».

Γ4 (1984-1991), σ. 281

Για την επιθετική ιμπεριαλιστική πολιτική εμμέσως η έννοια του «ζωτικού χώρου» (Lebensraum):

«3 Διεκδικούμε εδάφη -αποικίες – για τη διατροφή του λαού μας και για την εγκατάσταση του πληθυσμού που πλεονάζει.

Από το Πρόγραμμα του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος της Γερμανίας που δημοσιεύτηκε το 1920».

Γ4 (1984-1991), σ. 281

Για τον αποκλεισμό εθνοτικών-θρησκευτικών ομάδων από την κατηγορία του πολίτη με την φυλετική-βιολογική κατηγοριοποίησή τους ως κατώτερων, την στοχοποίηση και την εξόντωσή τους:

«4. Πολίτης είναι μόνον όποιος είναι Γερμανός· και Γερμανός είναι μόνον όποιος έχει γερμανικό αίμα, ανεξάρτητα από το θρήσκευμά του. Επομένως, κανένας Εβραίος δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι αποτελεί μέρος του γερμανικού λαού [Από

το Πρόγραμμα του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος της Γερμανίας που δημοσιεύτηκε το 1920] [...] Η χιτλερική ιδεολογία της ιεράρχησης των φυλών κάλυπτε τα μαζικά εγκλήματα των Γερμανών που ήταν πρωτοφανή στην ιστορία του ανθρώπου - στο πλαίσιο της “φυλετικής ιδεολογίας”, οι Εβραίοι είχαν καταταγεί ως ο υπ’ αριθμόν ένα κίνδυνος για τον κόσμο και είχε προγραμματιστεί η βιολογική εξαφάνισή τους».

Γ4 (1984-1991), σ. 281, 290

Για την λογοκρισία και την φίμωση της ελεύθερης έκφρασης:

«23. Απαιτούμε να παταχθούν από το νόμο το συνειδητό πολιτικό ψεύδος και η προπαγάνδισή του από τον τύπο... Η κυκλοφορία των εφημερίδων που αντιστρατεύονται το κοινό συμφέρον πρέπει να απαγορευθεί.

Από το Πρόγραμμα του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος της Γερμανίας που δημοσιεύτηκε το 1920».

Γ4 (1984-1991), σ. 281

Για την βασική στρατηγική τσακίσματος του «εσωτερικού εχθρού», του λαϊκού-εργατικού και κομμουνιστικού κινήματος, την επιβολή της «ησυχίας» στο εσωτερικό μέτωπο (πάγωμα και εκμηδένιση εσωτερικών εντάσεων) με στόχο την καλύτερη ιδεολογική συσπείρωση και κατεύθυνση των δυνάμεων του έθνους για τον πόλεμο:

«[Ο Χίτλερ] υποσχόμενος να επιβάλει την τάξη στο εσωτερικό της χώρας και να ανορθώσει το γόητρο της Γερμανίας στο εξωτερικό [...] καθεστώς του Μουσολίνι, όπως και των παρόμοιων καθεστώτων του μεσοπόλεμου, ήταν τα μικρομεσαία κοινωνικά στρώματα και οι μεγαλοεπιχειρηματίες, που είχαν υποστεί τις συνέπειες των οικονομικών αλλαγών, αισθάνονταν ανασφάλεια μέσα στην κοινωνική αναταραχή και επιθυμούσαν την “ησυχία” και το εθνικό μεγαλείο».

Γ4 (1984-1991), σ. 280-281

Και στο Γ5 (1991-2006) αναφέρονται οι πολλαπλές φασιστικές ενέργειες σε εσωτερικό και εξωτερικό μέτωπο. Για την Ιταλία:

«Το 1924 έριξε το προσωπείο και επέβαλε στη χώρα δικτατορικό καθεστώς. Στο εσωτερικό εξουδετέρωσε κάθε αντίσταση με αυστηρή λογοκρισία στον τύπο, με φυλακίσεις και εξορίες, και ίδρυσε την οργάνωση της φασιστικής νεολαίας (Μπαλίλα) που είχε ως σύνθημά της τις λέξεις “υπακοή, πίστη, αγώνας”. Στην εξωτερική του πολιτική έθεσε ως στόχο την αναβίωση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας στη Μεσόγειο (Mare Nostrum: η θάλασσά μας) και διέθεσε τεράστια ποσά για τον εξοπλισμό της Ιταλίας. [...] Όραμα του Ιταλού δικτάτορα ήταν η ανασύσταση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας».

Γ5 (1991-2006), σ. 332-333

Και για την Γερμανία:

«Στόχος του Χίτλερ ήταν η αναβίωση του “Παγγερμανισμού” (η ένωση όλων των Γερμανών της Ευρώπης σε ένα κράτος) και ο αγώνας μέχρις εσχάτων εναντίον των Εβραίων και εναντίον των κομμουνιστών. Οι ρατσιστικές και ιμπεριαλιστικές αντιλήψεις του “Ναζισμού” - όπως είναι γενικότερα γνωστή η χιτλερική ιδεολογία - εφαρμόστηκαν με σκληρότητα. Οι αντίπαλοι του ναζισμού στο εσωτερικό, κυρίως οι Εβραίοι, εξοντώθηκαν, και τα ΕΣ-ΕΣ (“ομάδες προστασίας”) κατά τη

διάρκεια του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου σκόρπισαν τη φρίκη στους λαούς που υποτάχτηκαν στον χιτλερισμό [...] ενίσχυαν την πιθανότητα μιας **πολεμικής αναμέτρησης, που συστηματικά την προετοίμαζε ο Γερμανός δικτάτορας**. Στο βιβλίο του “Ο αγώνας μου”, που δημοσιεύθηκε το 1925 ονόμαζε τη Γαλλία “*αμείλικτο και θανάσιμο εχθρό τον γερμανικού λαού*” και αποκάλυπτε ότι η **εξωτερική του πολιτική είχε ως στόχο την απόκτηση “ζωτικού χώρου”**».

Γ5 (1991-2006), σ. 334, 339

«Πώς αναγνωρίζονταν **τα φασιστικά καθεστώτα** και πώς διακρίνονταν από τα άλλα; Αυτά **εχθρεύονταν** ό,τι είχε κληροδοτήσει στην ανθρωπότητα ο **Διαφωτισμός: τη δημοκρατία, την ατομική ελευθερία, την ανοχή, τον ορθό λόγο. Πρόβαλλαν την καθαρότητα της φυλής. Μισούσαν όσους είχαν διαφορετικές ιδέες. Θεοποιούσαν τους ηγέτες τους. Κινητοποιούσαν τις μάζες. Χρωμάτιζαν με λαϊκά στοιχεία τις εκδηλώσεις τους. Καλλιεργούσαν** στους αδικημένους της κοινωνίας **την αίσθηση πως μόνο αυτά μπορούσαν να τους ανοίξουν διάπλατα το δρόμο, για να αποκτήσουν δύναμη**. Οι περισσότεροι δικτάτορες, έχοντας λαϊκή προέλευση, ήξεραν να εκμεταλλεύονται αυτά τα στοιχεία. [...] Ο φασισμός, όπου επικράτησε, νόμιμα ή βίαια, **ισοπέδωσε κάθε διαφορετική φωνή. Εκμηδενίστηκαν τα ανθρώπινα δικαιώματα, η διαφορετικότητα, η ανοχή. Ανακόπηκε η ανθρώπινη πρόοδος** [...] Η επικράτηση των ανελεύθερων καθεστώτων **οδηγούσε αναπόφευκτα στον πόλεμο**. Η Γερμανία, η Ιταλία και η Ιαπωνία μετά το 1930 **εκδήλωσαν στην πράξη την επεκτατική βουλή τους**».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 111-112, 119

Στο **Λ3 (2002)** υπάρχει εκτεταμένη καταγραφή και ολόπλευρη σκιαγράφηση των ενεργειών και των πολιτικών των φασιστικών-ναζιστικών κρατών στο εσωτερικό και στο εξωτερικό μέτωπο. Για την οργάνωση της οικονομίας πολέμου και την προετοιμασία της ιμπεριαλιστικής εξωτερικής πολιτικής:

«του Μουσσολίνι (-και, μετά το 1933, του Χίτλερ) έδιναν προτεραιότητα στην αύξηση της παραγωγής και στην καταπολέμηση της ανεργίας [...] **Στην Ιταλία η αύξηση της παραγωγής διοχετεύθηκε κυρίως στις πολεμικές περιπέτειες στην Αιθιοπία και τη Σομαλία, ενώ στη Γερμανία οι πόροι αναλώθηκαν για τη γιγάντωση του στρατού ενόψει νέων πολέμων**».

Λ3 (2002), σ. 187

Για την καταδίωξη των Εβραίων, των Ρομά, των αριστερών και των φιλελεύθερων, την λογοκρισία, την προπαγάνδα, την κατάργηση των ελευθεριών και την πολιτική πρακτική των δολοφονιών των πολιτικών αντιπάλων (αλλά και αντίζηλων συμμάχων) και την οργάνωση του συντεχνιακού κράτους της επιβεβλημένης, με κρατική και παρακρατική τρομοκρατία, «κοινωνικής ειρήνης»:

«Ο **φασισμός** γεννήθηκε στην Ιταλία, στη διάρκεια του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου. Εμπνευστής και πρωτεργάτης του ήταν ο τέως σοσιαλιστής Μπενίτο Μουσσολίνι. Στις αρχές του 1921, και ενώ η **Ιταλία συνταρασσόταν από εργατικές κινητοποιήσεις, οργάνωσε τοπικές παραστρατιωτικές ομάδες, οι οποίες καταδίωκαν τους αριστερούς και τους φιλελεύθερους** [...] [Ο Μουσσολίνι] βαθμιαία εκείνος κατέλυσε τους δημοκρατικούς θεσμούς, περιόρισε την ελευθεροτυπία, συστηματοποίησε τη δίωξη των αριστερών, διέλυσε το κοινοβούλιο και δολοφόνησε

το σοσιαλιστή ηγέτη Ματτεόττι. Το φθινόπωρο του 1926 είχε θέσει υπό τον ολοκληρωτικό του έλεγχο την Ιταλία [...] ο ίδιος ο Χίτλερ., ο οποίος πάντως δημιούργησε το πιο ολοκληρωτικό κράτος απ' όλα, την εθνικοσοσιαλιστική Γερμανία ή Τρίτο Ράιχ (1933-1945)».

Λ3 (2002), σ. 188

«Κοινά χαρακτηριστικά όλων των φασισμών ήταν ο εθνικισμός, η εξιδανίκευση της βίας, της ιεραρχίας και του χαρισματικού ηγέτη, η άρνηση των δημοκρατικών θεσμών, η κήρυξη πολέμου στους σοσιαλιστές και τους φιλελεύθερους και η δαιμονοποίηση των Εβραίων, των Ρομά (τσιγγάνων) και κάθε άλλης ανεπιθύμητης μειονότητας. [...] Κινητοποιούσε τις μάζες εκθειάζοντας το συντεχνιακό κράτος, όπου οι παραγωγικές ομάδες θα συνεργάζονταν αντί να συγκρούονται μεταξύ τους, όπως τα μέλη του ανθρώπινου σώματος. Οι επιθυμίες, οι ανάγκες και τα συμφέροντα του ατόμου έπρεπε να υποταχθούν στο κρατικό συμφέρον. Πρόβαλλε, λοιπόν, μια οργανική αντίληψη της κοινωνίας [...] Αμέσως έθεσε σε εφαρμογή το πρόγραμμά του. Μέσα σε ένα χρόνο κατέργησε τις δημοκρατικές και τις συνδικαλιστικές ελευθερίες. Διέλυσε πρώτα τα σοσιαλιστικά και έπειτα όλα τα άλλα κόμματα, έπληξε σκληρά τους αριστερούς και εξαπέλυσε αμείλικτο διωγμό κατά των Εβραίων, ενώ στις 29-30 Ιουνίου 1934 εκκαθάρισε το ίδιο του το κόμμα από όσους αμφισβητούσαν την εξουσία του διαλύοντας τα Τάγματα Εφόδου (S.A.) και δολοφονώντας επίλεκτα στελέχη της αριστερής πτέρυγας, όπως οι Strasser και Rohm. Η δολοφονία θεωρήθηκε θεμιτός τρόπος αντιμετώπισης των πολιτικών αντιπάλων, ενώ η λεηλασία των εβραϊκών περιουσιών επαινούσαν ως έμπρακτη απόδειξη εθνικοφοροσύνης. Άρχισαν να κατασκευάζονται στρατόπεδα συγκέντρωσης που γέμιζαν με αντιφρονούντες, ενώ τα Ες Ες, που ελέγχονταν κατευθείαν από τον φύρερ (ηγέτη), έγιναν κράτος εν κράτει. Ο κρατικός μηχανισμός, αφού εκκαθαρίστηκε από τους λίγους αριστερούς, έγινε πειθήνιο όργανο των ναζιστών, ενώ ακόμη και οι Εκκλησίες δεν αντιτάχθηκαν στα σκοταδιστικά και ρατσιστικά μέτρα της νέας εξουσίας. Οι γάμοι και ακόμη και οι κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των “αρίων” και των “κατώτερων φυλών” απαγορεύτηκαν και η ισονομία καταργήθηκε. Οι Εβραίοι διώχτηκαν από το κράτος και από τα ελεύθερα επαγγέλματα και σύντομα αποκλείστηκαν εντελώς από την κοινωνική ζωή. Μόνον οι πιο τυχεροί πρόλαβαν να μεταναστεύσουν: οι υπόλοιποι έμελλε να χαθούν στο Ολοκαύτωμα (=Shoah)».

Λ3 (2002), σ. 188-189

«ένοπλες ομάδες φασιστών, με την οικονομική ενίσχυση μεγαλογαιοκτημόνων και βιομηχάνων, άρχισαν να τρομοκρατούν και να δολοφονούν κομμουνιστές, σοσιαλιστές και συνδικαλιστές, ενώ ο Μουσολίνι προπαγάνδιζε την ανάγκη επιβολής δικτατορίας [...] Το φασιστικό κράτος επιδίωκε τον απόλυτο έλεγχο (ολοκληρωτικό κράτος). Επικεφαλής ήταν ο ντούτσε (ηγέτης), όπως ονομάστηκε ο Μουσολίνι. Το μόνο νόμιμο κόμμα ήταν το φασιστικό, ενώ οι πιο επικίνδunami πολιτικοί φυλακίστηκαν ή δολοφονήθηκαν. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στη χειραγώγηση της νεολαίας τόσο με τον έλεγχο της εκπαίδευσης όσο και με την υποχρεωτική ένταξη στη φασιστική νεολαία. Οι επαγγελματικές ενώσεις και τα εργατικά συνδικάτα αντικαταστάθηκαν από συντεχνίες ελεγχόμενες από το φασιστικό κόμμα. Επιπλέον, μέσω του Τύπου, του ραδιοφώνου και του αθλητισμού το καθεστώς προπαγάνδιζε επιθετικά τα φασιστικά ιδεώδη [...]

Παράλληλα, οι ναζί διέλυσαν όλα τα πολιτικά κόμματα, εκτός από το ναζιστικό. Όπως ακριβώς στην Ιταλία, η νεολαία χειραγωγούνταν και η προπαγάνδα οργιάζε. Επιπλέον, οι ναζί οργάνωναν συγκεντρώσεις εκατομμυρίων ανθρώπων για να φανατίσουν τον γερμανικό λαό. Τα βιβλία που δεν ήταν αρεστά καίγονταν δημοσίως και πολλοί διανοούμενοι υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν τη Γερμανία (π.χ. Αϊνστάιν, Μπρεχτ κ.ά.). Εφαρμόζοντας επιθετική ρατσιστική πολιτική, οι ναζί περιόρισαν ή εξόντωσαν όλους όσους ήταν διαφορετικοί (πολιτικοί αντίπαλοι, τσιγγάνοι, ομοφυλόφιλοι). Με ιδιαίτερη επιθετικότητα αντιμετωπίστηκαν οι Εβραίοι, οι οποίοι υποχρεώθηκαν να κυκλοφορούν φορώντας ένα κίτρινο άστρο [...] [η λεξάντα της εικονιστικής πηγής στη σ. 117]: 2. Ξανθά Γερμανόπουλα εμφανίζονται να χαίρονται καθώς Εβραίοπουλα μαζί με τον δάσκαλό τους (αποδίδονται σαν καρικατούρες) διώχονται από σχολείο (εικόνα από σχολικό βιβλίο της ναζιστικής Γερμανίας)».

Γ6 (2006-2022), σ. 116-117

«Η άσκηση βίας κατά των αντιφρονούντων από ένστολους οπαδούς του κόμματος, με την ανοχή των κρατικών οργάνων, συνέπεσε με τη συγκατάβαση, αρχικά, των μετριοπαθών πολιτικών σχηματισμών στο όνομα της κοινής αντίθεσης στον κομμουνισμό. Ο Χίτλερ, έχοντας ανακηρυχθεί, χάρη στη χρήση ανάλογων μεθόδων, “καγκελάριος”, κατήγγησε μετά και από δημοψήφισμα, το 1934, τη δημοκρατία και αυτοαναγορεύθηκε πρόεδρος του Ράιχ —ενός γερμανικού κράτους ενιαίου πλέον και όχι ομοσπονδιακού— συγκεντρώνοντας όλες τις εξουσίες και καταπνίγοντας κάθε εκδήλωση εσωτερικής ιδεολογικής διαφοροποίησης [...] Η αποτελεσματικότητα της προπαγάνδας υπέρ του νέου καθεστώτος (κύριος υπεύθυνος στον τομέα αυτόν ήταν ο Γκέμπελς), η αποτελεσματική αντιμετώπιση των προβλημάτων της οικονομίας, η δραστική μείωση της ανεργίας και η βίαιη καταστολή κάθε αντίδρασης (αρχηγός της Γκεστάπο και των Ες-Ες ήταν ο Χίμλερ) προσφέρονται για να εξηγήσουν την ολοκληρωτική επικράτηση του ναζισμού στη Γερμανία. Κατά τα επόμενα έτη εντούτοις θα αποδειχτεί ότι η επικράτηση αυτή αποτέλεσε κίνδυνο όχι μόνο για τη δημοκρατία, αλλά και για την παγκόσμια ειρήνη. Οι Γερμανοί, ως καθαρόαιμοι “Άρειοι”, κατά το σύγγραμμα του Χίτλερ *Ο Αγών μου* (*Mein Kampf*, 1924), όφειλαν να συνενώσουν όλους τους λαούς που μιλούσαν την ίδια γλώσσα και είχαν το ίδιο αίμα και να επεκτείνουν την κυριαρχία τους προς τα ανατολικά, προκειμένου να εξασφαλίσουν τον απαραίτητο για την επιβίωσή τους “ζωτικό χώρο” (*Lebensraum*)».

Λ4 (2007-2022), σ. 104-105

3. Ποιες θεωρίες συνοδεύουν τον φασισμό-ναζισμό (και αντίστοιχα, σε ποιες θεωρίες στηρίζεται και διαχέει);

α) Κυρίως Μόνο Παγγερμανισμός

«Η Γερμανία μετά την συνθήκη των Βερσαλλιών ήρchiσε να εργάζεται έντατικώς, διά να γίνη και πάλιν δύναμις πανίσχυρος και να επιβάλη τον παγγερμανισμόν. Τό 1933 ανέλαβε την διακυβέρνησιν της ο αρχηγός των Έθνικοσοσιαλιστών

Αδόλφος Χίτλερ. Μέ την δραστηριότητα του Χίτλερ ή Γερμανία έγινε μία από τās ισχυροτέρας δυνάμεις του κόσμου».

ΣΤ1 (1967-1969), σ. 154

«Ο Αδόλφος Χίτλερ (1889-1945) ήτο Αύστριακός, αλλά από τήν παιδικήν του ήλικίαν έζησεν εις τήν Γερμανίαν. Έκει είχε γαλουχηθή μέ τās ιδέας του Παγγερμανισμού καί είχε αγαπήσει τούς άνδρας εκείνους, πού είργάσθησαν διά τήν ένωσιν καί τό μεγαλείον τής Γερμανίας. Πριν άνέλθη εις τήν εξουσίαν, είχε γράψει ένα περίεργον βιβλίον “ό Αγών μου”, όπου εξέθετε τās ιδέας του διά τήν υπεροχήν του γερμανικού λαού άπέναντι τών άλλων²³³».

Γ1 (1966-1976), σ. 226

β) Κυρίως Ρατσισμός – Φυλετισμός (καθαρό αίμα κ.λπ.) (εσωτερικό)

Στο Γ6 (2006-2022) επιχειρείται να αναδειχθούν πολλαπλές πλευρές της φασιστικής ιδεολογίας, κυρίως όμως μέσω των πράξεων των καθεστώτων κι όχι των θεωριών-αντιλήψεων που είχαν, στις οποίες δεν υπάρχει ξεκάθαρη αναφορά. Η έμφαση κυρίως δίνεται στον ρατσισμό-φυλετισμό, τις πολιτικές διώξεις και τους κοινωνικούς αποκλεισμούς, την προπαγάνδα, τον κορπορατισμό και την παντοδυναμία του φασιστικού-ναζιστικού κράτους κι όχι στην εγγενώς ιμπεριαλιστική πολεμική τάση τους. Επιχειρείται, δηλαδή, να αναφερθούν πολλαπλά φασιστικά γνωρίσματα που εκπηγάζουν από την ρατσιστική αντίληψη, αλλά μόνο για το εσωτερικό των κοινωνιών και την εσωτερική οργάνωση του κράτους κι όχι για την εξωτερική του πολιτική:

«επιθετική εθνικιστική ρητορεία που εξυπηρετούσε και πολιτικούς στόχους αυτών των καθεστώτων. (Έτσι, για παράδειγμα, σύμφωνα με την προπαγάνδα των ναζί, κύριοι υπεύθυνοι για την οικονομική κρίση ήταν οι Εβραίοι) [...] [πηγή 1. Ο Μουσολίνι παρουσιάζει το πολιτικό του όραμα, τον φασισμό] [...] Η πειθαρχία πρέπει να γίνεται αποδεκτή. Όταν δεν γίνεται αποδεκτή πρέπει να επιβάλλεται. [...] Ο Φασισμός απορρίπτει στη Δημοκρατία το κατά συνθήκη ψεύδος της πολιτικής ισότητας, το πνεύμα της συλλογικής ανευθυνότητας και το μύθο της ευτυχίας και της προόδου επ' άοριστον [...] Το φασιστικό κράτος επιδίωκε τον απόλυτο έλεγχο (ολοκληρωτικό κράτος). Επικεφαλής ήταν ο ντούτσε (ηγέτης), όπως ονομάστηκε ο Μουσολίνι. Το μόνο νόμιμο κόμμα ήταν το φασιστικό, ενώ οι πιο επικίνδunami πολιτικοί φυλακίστηκαν ή δολοφονήθηκαν. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στη χειραγώγηση της νεολαίας τόσο με τον έλεγχο της εκπαίδευσης όσο και με την υποχρεωτική ένταξη στη φασιστική νεολαία. Οι επαγγελματικές ενώσεις και τα εργατικά συνδικάτα αντικαταστάθηκαν από συντεχνίες ελεγχόμενες από το φασιστικό κόμμα. Επιπλέον, μέσω του Τύπου, του ραδιοφώνου και του αθλητισμού το καθεστώς προπαγάνδιζε επιθετικά τα φασιστικά ιδεώδη [...] Εφαρμόζοντας επιθετική ρατσιστική πολιτική, οι ναζί περιόρισαν ή εξόντωσαν όλους όσοι ήταν διαφορετικοί (πολιτικοί αντίπαλοι, τσιγγάνοι, ομοφυλόφιλοι).

²³³ Αν και αναφέρεται στην υπεροχή του γερμανικού λαού απέναντι στους άλλους, εντούτοις δεν αναφέρει τον κρίσιμο όρο της «φυλής», ούτε τους όρους «ρατσισμός» ή «φυλετισμός», γι' αυτό και κατατάσσουμε το απόσπασμα εδώ θεωρώντας πως είναι επεξήγηση του Παγγερμανισμού που αναφέρεται στην ίδια παράγραφο ακριβώς παραπάνω.

Με ιδιαίτερη επιθετικότητα αντιμετωπίστηκαν οι Εβραίοι, οι οποίοι υποχρεώθηκαν να κυκλοφορούν φορώντας ένα κίτρινο άστρο [...] [η λεζάντα της εικονιστικής πηγής στη σ. 117]: 2. Ξανθά Γερμανόπουλα εμφανίζονται να χαίρονται καθώς Εβραιόπουλα μαζί με τον δάσκαλό τους (αποδίδονται σαν καρικατούρες) διώχονται από σχολείο (εικόνα από σχολικό βιβλίο της ναζιστικής Γερμανίας)».

Γ6 (2006-2022), σ. 115-117

γ) Κυρίως Ρατσισμός-Φυλετισμός και Ιμπεριαλισμός (εσωτερικό και εξωτερικό)

Στο Γ3 (1976-1984) αναφέρεται για πρώτη φορά η ρατσιστική-φυλετική αντίληψη του φασισμού-ναζισμού και το ιμπεριαλιστικό του όραμα:

«έγκαινιάσε ιμπεριαλιστική πολιτική στό εξωτερικό (κατέλαβε την Αιθιοπία και την Αλβανία) βαυκαλίζοντας τόν ιταλικό λαό με την υπόσχεση πώς θά άναστήση τό ρωμαϊκό κράτος και θά κυριαρχήση στή Μεσόγειο (mare nostrum) [...] Ο Χίτλερ έκθέτει στό βιβλίο του “Ο άγώνας μου” τις πολιτικές του θεωρίες, πού είναι ένας συμφυρμός από τις θεωρίες τού Έγγελου γιά τόν προορισμό του κράτους και τό κήρυγμα του Νίτσε γιά τόν “υπεράνθρωπο”: Θεωρεί ξεπερασμένο και άκατάλληλο τό κοινοβουλευτικό σύστημα. Δέν πιστεύει πώς ό λαός είναι άξιος νά ρυθμίξη τήν τύχη του, αλλά παραδέχεται τήν παντοδυναμία του κράτους, πού τό ταυτίζει με τό ναζιστικό κόμμα. Τό κράτος δέν έχει προορισμό νά ύπηρετή τόν πολίτη, αλλά ό λαός όφείλει νά συνεργάζεται στήν πραγμάτωση τών σκοπών του κράτους και νά ύπακούη τυφλά. Ο άρχηγός του κράτους είναι ό “υπεράνθρωπος”, πού πρέπει νά του άποδίδεται λατρεία και άπεριόριστη άφοσίωση. Η γερμανική φυλή είναι άνώτερη, προορισμένη νά κυριαρχήση στόν κόσμο, αλλά γι’ αυτό πρέπει νά ξεκαθαριστή από τις κατώτερες φυλές, πού τή μολύνουν, και ιδίως από τούς Εβραίους».

Γ3 (1976-1984), σ. 311-312

Οι θεωρίες που συνοδεύουν και χαρακτηρίζουν την φασιστική ιδεολογία δίνονται και πρωτογενώς στο Α2 (1983-2007) μέσα από τα γραπτά των ίδιων των φασιστών-ναζιστών. Έτσι, στην πηγή των σ. 173-174 με τίτλο «Η φασιστική ιδεολογία» υπάρχει εκτενές απόσπασμα από τις «αρχές του φασισμού (1930)» του ίδιου του Μουσολίνι, ενώ στην πηγή της σ. 177 με τίτλο «μερικά αποσπάσματα από το πρόγραμμα του ναζιστικού κόμματος», καταγράφεται πρωτογενώς ο ρατσισμός και ο ιμπεριαλισμός του ναζιστικού πολιτικού προγράμματος και προτάγματος:

«3. Απαιτούμε γαίες και έδαφος για να θρέψουμε το λαό μας και για να εγκαταστήσουμε το περίσσειμα του πληθυσμού μας. 4. Πολίτες του γερμανικού κράτους μπορούν να είναι μόνο αυτοί που ανήκουν στην ίδια φυλή. Επομένως ο Εβραίος δεν μπορεί να γίνει γερμανός πολίτης. 5. Όποιος δεν είναι γερμανός πολίτης δεν μπορεί να ζήσει στη Γερμανία παρά ως ξένος και θα υπόκειται στους νόμους που ρυθμίζουν την τύχη των ξένων. 6. Το δικαίωμα της διακυβέρνησης του κράτους και της ψήφισης των νόμων πρέπει, δικαιωματικά, να ανήκει σε γερμανούς πολίτες. Απαιτούμε όλες οι δημόσιες υπηρεσίες να επανδρώνονται από γερμανούς πολίτες. 7. Απαιτούμε το κράτος να απασχοληθεί πρωταρχικά με τη βελτίωση του

βιοτικού επιπέδου του λαού. Εάν δεν είναι δυνατόν να τραφεί όλος ο λαός, **τότε όλοι οι ξένοι πρέπει να διωχτούν από τη Γερμανία.**

Από το βιβλίο του Π. Μίλζα. Φασισμός και αντιδραστικές ιδεολογίες στην Ευρώπη (1969)».

Λ2 (1983-2007), σ. 177

Υπάρχει στην κύρια αφήγηση η αναφορά στον ρατσισμό-φυλετισμό, τον ιμπεριαλισμό και τον οργανικό τρόπο διασύνδεσης αυτών των δύο στην φασιστική-ναζιστική αντίληψη:

«Το 1919 ο Αδόλφος Χίτλερ (Adolf Hitler, 1889-1945), ιδρύει το **εθνικοσοσιαλιστικό ή ναζιστικό κόμμα, που έχει ιδεολογία παραπλήσια με τη φασιστική. Οι ναζί είναι ρατσιστές, δηλαδή γι' αυτούς όλες οι ανθρώπινες φυλές δεν είναι ίσες. Σύμφωνα με τη θεωρία τους υπάρχει μια ανώτερη φυλή η Αρεία, στην οποία ανήκουν οι Γερμανοί και φυλές κατώτερες, όπως η Εβραϊκή. Κατά τον Χίτλερ, για να ξαναβρεί η ταπεινωμένη από τον πόλεμο του 1914-1918 Γερμανία το παλιό της μεγαλείο, έπρεπε να επικρατήσει σ' αυτήν ένα δικτατορικό πολίτευμα, το οποίο θα την **απάλλαξε από τους Εβραίους** και θα προσέφερε στους Αρείους έναν ανώτερο τρόπο ζωής. Μόνο με αυτόν τον τρόπο η χώρα θα αντιμετώπιζε τις δυσκολίες της και ενισχυμένη εσωτερικά, θα μπορούσε να καταγγείλει τη συνθήκη των Βερσαλλιών και να επεκτείνει τα σύνορά της κατακτώντας άλλους κατώτερους λαούς».**

Λ2 (1983-2007), σ. 177-178

«Η χιτλερική Γερμανία δημιουργεί ένα είδος μυστικισμού γύρω από την εργασία, τη νεότητα και τα εθνικά πεπρωμένα ώστε οι άνθρωποι να μη σκέπτονται τίποτε άλλο. Τεράστιες συγκεντρώσεις πλήθους αποτελούν το μέσο της μυστικιστικής επιβολής. **Εξυμνείται ο Βάγκνερ, επειδή ύμνησε τις αρχαίες γερμανικές θεότητες** και εξιδανικεύεται η Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία του Γερμανικού Έθνους, ως η εικόνα και το πρότυπο της μεγάλης Γερμανίας. Έτσι γεννιέται **μια καινούργια θρησκεία με τους ήρωές της, τη λατρεία του αρχηγού και ακόμη με το θεμελιώδες δόγμα της, το ρατσισμό**, στο όνομα του οποίου εκατομμύρια Εβραίοι μαρτύρησαν και δολοφονήθηκαν στα στρατόπεδα συγκέντρωσης».

Λ2 (1983-2007), σ. 184

Ενώ, η πιο διεξοδική ανάλυση της αναγκαίας συσχέτισης της ναζιστικής φυλετικής θεωρίας και της πρακτικής του φασιστικού-ναζιστικού κράτους με τον ιμπεριαλιστικό πόλεμο δίνεται στην πηγή των σ. 187-188 με τίτλο «Φασισμός και πόλεμος»:

[πηγή]

«**“Ο φασισμός γεννά τον πόλεμο. Ο πόλεμος πηγάζει από τη φασιστική θεωρία και από τις δυνάμεις που αυτή αποδεσμεύει, από τα συναισθήματα που συνεχώς επικαλείται.** Εξυψώνοντας την περιπέτεια, προδιαθέτει τα πνεύματα να επιθυμούν τον πόλεμο. **Το φασιστικό καθεστώς επωμίζεται μια τεράστια στρατιωτική προσπάθεια. Οι κρατικοί προϋπολογισμοί προσανατολίζονται αποκλειστικά προς τις στρατιωτικές δαπάνες.** Ολόκληρο το έθνος βρίσκεται υπό τα όπλα [...] Ο ιταλικός φασισμός και ο γερμανικός εθνικοσοσιαλισμός **στρέφουν ολόκληρη την οικονομική δραστηριότητα στην προετοιμασία του πολέμου** [...] Τέλος, ο φασισμός έχει ανάγκη τον πόλεμο για να δικαιώνεται. Είναι γι' αυτόν μια

δογματική αναγκαιότητα. Δεν μπορείς ατιμώρητα να υποδαυλίζεις τα πάθη χωρίς, σε λίγα χρόνια, να τους προσφέρεις ένα συγκεκριμένο στόχο που θα αποτελεί την επιβράβευση της προσπάθειάς τους. **Οι κατακτήσεις, οι προσαρτήσεις, οι νίκες είναι το αναγκαίο αντίβαρο για τις καταπιέσεις, τις στερήσεις και τις προσπάθειες που έχουν επιβληθεί”.**

Ρενέ Ρεμόν, Ο 20ος αιώνας. Από το 1914 έως τις μέρες μας (1974)».

Λ2 (1983-2007), σ. 187-188

Στο Γ4 (1984-1991) εξάιρεται στην κύρια αφήγηση η πρωτεύουσα θέση που έχει ο ρατσισμός στην φασιστική ιδεολογία και πρακτική, ενώ έμμεσα αναφέρεται η ιμπεριαλιστική τάση μέσα από την επιθυμία *εθνικού μεγαλείου* των μικρομεσαίων και των μεγαλοαστικών τάξεων που στήριζαν τον φασισμό-ναζισμό:

«Το κοινωνικό στήριγμα του **καθεστώτος του Μουσολίνι**, όπως και των παρόμοιων καθεστώτων του μεσοπόλεμου, ήταν τα μικρομεσαία κοινωνικά στρώματα και οι μεγαλοεπιχειρηματίες ... **επιθυμούσαν την “ησυχία” και το εθνικό μεγαλείο** [...] **Ο Αδόλφος Χίτλερ**, που είχε από το 1923 διατυπώσει τις **απόψεις του για τη διαφορά ανάμεσα στις φυλές (ρατσισμός)** με το περιβόητο βιβλίο του “Ο Αγώνας μου” (Mein Kampf) [...] **Η χιτλερική ιδεολογία της ιεράρχησης των φυλών κάλυπτε τα μαζικά εγκλήματα των Γερμανών** που ήταν πρωτοφανή στην ιστορία του ανθρώπου - **στο πλαίσιο της “φυλετικής ιδεολογίας”, οι Εβραίοι είχαν καταταγεί ως ο υπ’ αριθμόν ένα κίνδυνος για τον κόσμο και είχε προγραμματιστεί η βιολογική εξαφάνισή τους** [...] ».

Γ4 (1984-1991), σ. 280-282, 290

Και στην πηγή της σ. 281, όπου αναφέρεται η φυλετική αντίληψη περί έθνους και η εγγενής τάση ιμπεριαλισμού, όπως διατυπώθηκε ξεκάθαρα στο πολιτικό πρόγραμμα του ναζιστικού κόμματος:

[πηγή]

«2. ...απαιτούμε την κατάργηση των συνθηκών των Βερσαλλιών και του Αγίου Γερμανού. 3 **Διεκδικούμε εδάφη -αποικίες** – για την διατροφή του λαού μας και για την εγκατάσταση του πληθυσμού που πλεονάζει 4. **Πολίτης είναι μόνον όποιος είναι Γερμανός**· και **Γερμανός είναι μόνον οποιός έχει γερμανικό αίμα**, ανεξάρτητα από το θρήσκευμά του. Επομένως, κανένας Εβραίος δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι αποτελεί μέρος του γερμανικού λαού.

Από το Πρόγραμμα του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος της Γερμανίας που δημοσιεύτηκε το 1920»

Γ4 (1984-1991), σ. 281

Η ίδια οργανική διασύνδεση ρατσισμού-φυλετισμού και ιμπεριαλισμού στην φασιστική-ναζιστική αντίληψη καταγράφεται και στο Γ5 (1991-2006) σε μικρότερη, όμως, έκταση ανάλυσης:

«**Στόχος του Χίτλερ** ήταν η αναβίωση του “**Παγγερμανισμού**” (η ένωση όλων των Γερμανών της Ευρώπης σε ένα κράτος) και ο **αγώνας μέχρι εσχάτων εναντίον των Εβραίων και εναντίον των κομμουνιστών. Οι ρατσιστικές και ιμπεριαλιστικές αντιλήψεις του “Ναζισμού”** - όπως είναι γενικότερα γνωστή η **χιτλερική ιδεολογία** - **εφαρμόστηκαν με σκληρότητα. Οι αντίπαλοι του ναζισμού στο εσωτερικό, κυρίως οι Εβραίοι, εξοντώθηκαν, και τα ES-ES (“ομάδες προστασίας”)**

κατά τη διάρκεια του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου σκόρπισαν τη φρίκη στους λαούς που υποτάχτηκαν στον χιτλερισμό. [...] Ο αντιεβραϊκός ρατσισμός που αναπτύχθηκε στη χιτλερική Γερμανία είχε ως αποτέλεσμα την εξόντωση εκατοντάδων χιλιάδων Εβραίων».

Γ5 (1991-2006), σ. 334

«Οι Εβραίοι, οι πολιτικοί αντίπαλοι, οι μειοψηφίες έγιναν στόχος μιας οργανωμένης καταδίωξης. Τα ιδεώδη του Διαφωτισμού, η ανεξιθρησκία, τα φυσικά δικαιώματα, ο πολιτικός ορθολογισμός αντικαταστάθηκαν από τη φυλετική υπεροψία (η άρεια φυλή), από τη λατρεία του αρχηγού (του Φύρερ και του Ντούτσε), από τη δικτατορία. Ο ναζισμός και ο φασισμός, με τους μιμητές τους σε όλη σχεδόν την Ευρώπη, άρχισαν να συσσωρεύουν νέα σύννεφα πολέμου πάνω από την γηραιά ήπειρο. Είναι ενδιαφέρον ότι και ο ναζισμός πρόβαλε μια εκδοχή της ευρωπαϊκής ιδέας. Ο πόλεμος εναντίον των συμμαχικών στρατευμάτων (αμερικανικών, ρωσικών και αγγλικών) παρουσιάστηκε από την προπαγάνδα τους ως πόλεμος εναντίον εχθρικών προς την Ευρώπη δυνάμεων. Για τους ναζί, η Ευρώπη δεν ήταν ο πολιτισμός της και οι πολιτικές της παραδόσεις, αλλά μια Ευρώπη της ξανθής φυλής και της φυλετικής καθαρότητας. Η εξόντωση όλων των Εβραίων της Ευρώπης, των Τσιγγάνων και εκατομμυρίων ανθρώπων σλαβικής καταγωγής, αυτό το σχέδιο υπηρετούσε, την εκκαθάριση της Ευρώπης από τα “ξένα”, μη ευρωπαϊκά στοιχεία. Η ιδέα της Ευρώπης απέκτησε και την εφιαλτική της σκιά;».

ΚΛ4 (1998), σ. 184-185

δ) Κυρίως εστίαση σε εκμηδένιση ατομικών δικαιωμάτων μπροστά στο έθνος-φυλή και υπακοή-πειθαρχία

Στο ΚΛ7 (2001-2014) η εστίαση γίνεται περισσότερο στον εκμηδενισμό των ατομικών δικαιωμάτων μπροστά στην αντίληψη του φασισμού-ναζισμού για την κυριαρχία του έθνους-φυλής και την υπακοή-πειθαρχία του ατόμου στα τελευταία που μυστικοποιούνται μέσω των μαζικών λατρευτικών εκδηλώσεων και του κινήματος και φυσικοποιούνται μέσω της προπαγάνδας:

«Πώς αναγνωρίζονταν τα φασιστικά καθεστώτα και πώς διακρίνονταν από τα άλλα; Αυτά εχθρεύονταν ό,τι είχε κληροδοτήσει στην ανθρωπότητα ο Διαφωτισμός: τη δημοκρατία, την ατομική ελευθερία, την ανοχή, τον ορθό λόγο. Πρόβαλλαν την καθαρότητα της φυλής. Μισούσαν όσους είχαν διαφορετικές ιδέες. Θεοποιούσαν τους ηγέτες τους. Κινητοποιούσαν τις μάζες. Χρωμάτιζαν με λαϊκά στοιχεία τις εκδηλώσεις τους. Καλλιεργούσαν στους αδικημένους της κοινωνίας την αίσθηση πως μόνο αυτά μπορούσαν να τους ανοίξουν διάπλατα το δρόμο, για να αποκτήσουν δύναμη. Οι περισσότεροι δικτάτορες, έχοντας λαϊκή προέλευση, ήξεραν να εκμεταλλεύονται αυτά τα στοιχεία [...] Ο φασισμός καλλιεργούσε το μύθο του ήρωα [...] Ο φασισμός, όπου επικράτησε, νόμιμα ή βίαια, ισοπέδωσε κάθε διαφορετική φωνή. Εκμηδενίστηκαν τα ανθρώπινα δικαιώματα, η διαφορετικότητα, η ανοχή. Ανακόπηκε η ανθρώπινη πρόοδος [...] Η επικράτηση των ανελεύθερων καθεστώτων οδήγούσε αναπόφευκτα στον πόλεμο. Η Γερμανία, η Ιταλία και η Ιαπωνία μετά το 1930 εκδήλωσαν στην πράξη την επεκτατική βουλιμία τους».

Και στην πηγή της σ. 112:

[πηγή]

«Τα γνωρίσματα του φασισμού κατά τον Felipe Fernandez – Armesto: “Ο φασισμός τοποθετεί σε ανώτερη μοίρα την ομάδα από το άτομο, την τάξη από την ελευθερία, τη συνοχή από την ιδιαιτερότητα, την εκδίκηση από τη συγγνώμη, την παντοδυναμία του ισχυρού από την άμυνα του αδύναμου [.....], τον εντοπίζουμε εκ των αποτελεσμάτων του, από τον κρύο ιδρώτα που προκαλεί ο φόβος, από το χνάρι που αφήνει η μπότα”».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 112

[πηγή]

«Ο φασισμός: Ο φασισμός αποτελούσε άρνηση του φιλελευθερισμού, της δημοκρατίας και του σοσιαλισμού. Κατά τον Μουσολίνι και τον βασικό θεωρητικό του ιταλικού φασισμού Τζεντίλε (Giovanni Gentile), τα συστήματα αυτά θυσιάζουν τα ιδεώδη της κοινότητας και του έθνους στο όνομα μιας ελευθερίας που ευνοεί τον κατακερματισμό της κοινότητας και την ανάπτυξη του ατομικισμού και του υλισμού. Ο φασισμός, αντίθετα, κατοχυρώνει την ελευθερία διά του αυταρχισμού και ευνοεί τον ηρωισμό και την ανωτερότητα διά της πειθαρχίας και της θυσίας. Επρόκειτο, βέβαια, για θέσεις που δεν συμβιβάζονταν με την κοινή λογική ούτε μπορούν ν’ αποδειχθούν. Ο φασισμός όμως, κατά τους θεωρητικούς του, ήταν εχθρός του ορθολογισμού. “Κράτος”, “ισχύς”, “θάρρος”, “αίμα”, “θυσία”, “πειθαρχία”, “νίκη” και “θέληση” ήσαν οι προσφιλείς έννοιες των θεωρητικών του φασισμού. Κατά τον [Μπενεντέτο] Κρότσε, τον μεγάλο Ιταλό στοχαστή της περιόδου αυτής, επρόκειτο για ακατανόητο και παράδοξο μίγμα προτροπών, στείρες ανατάσεις προς έναν πολιτισμό χωρίς θεμέλια, μυστικιστική αποχώνωση και κυνισμό.

Ι.Σ. Κολιόπουλος, Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία, 1789-1945, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 344-345».

Λ4 (2007-2022), σ. 100

ε) Αναφορά πολλαπλών στοιχείων (απόπειρα πλήρους ανάλυσης) της φασιστικής-ναζιστικής ιδεολογίας

«Κοινά χαρακτηριστικά όλων των φασισμών ήταν ο εθνικισμός, η εξιδανίκευση της βίας, της ιεραρχίας και του χαρισματικού ηγέτη, η άρνηση των δημοκρατικών θεσμών, η κήρυξη πολέμου στους σοσιαλιστές και τους φιλελεύθερους και η δαιμονοποίηση των Εβραίων, των Ρομά (τσιγγάνων) και κάθε άλλης ανεπιθύμητης μειονότητας. Ωστόσο, τις ίδιες τάσεις συμερίζονταν και άλλα συντηρητικά κινήματα. Η διαφορά του φασισμού από τα τελευταία ήταν πως χρησιμοποίησε μια σύγχρονη μορφή πολιτικής οργάνωσης, δηλαδή τη μαζική οργάνωση, για να επιβάλει τους συντηρητικούς στόχους του. Κινητοποιούσε τις μάζες εκθειάζοντας το συντεχνιακό κράτος, όπου οι παραγωγικές ομάδες θα συνεργάζονταν αντί να συγκρούονται μεταξύ τους, όπως τα μέλη του ανθρώπινου σώματος. Οι επιθυμίες, οι ανάγκες και τα συμφέροντα του ατόμου έπρεπε να υποταχθούν στο κρατικό συμφέρον. Πρόβαλλε, λοιπόν, μια

οργανική αντίληψη της κοινωνίας, η οποία παρέβλεπε το γεγονός ότι η κοινωνία συγκροτείται από άτομα προικισμένα με αυτοσυνείδηση και κρίση. Εντέλει, συγκρούσαν με την πίστη στην πρωταρχική αξία του ατόμου, που διαπότισε την ευρωπαϊκή πολιτική θεωρία από το Διαφωτισμό και μετά».

Λ3 (2002), σ. 188

Ενώ, περίπου τα ίδια χαρακτηριστικά, όπως καταγράφηκε και παραπάνω, αναφέρονται συμμαζεμένα και κωδικοποιημένα σε πλαίσιο που παρεμβάλλεται στην κύρια αφήγηση προκειμένου να τονιστούν ακόμα περισσότερο:

«Τα ιδιαίτερα γνωρίσματα της φασιστικής και της ναζιστικής ιδεολογίας:

- Απηχούν **μαζικά πολιτικά κινήματα**.
- **Ολοκληρωτισμός**.
- **Λατρεία του χαρισματικού αρχηγού**.
- Ερμηνεία της Ιστορίας με βάση τη **διάκριση ανώτερων και κατώτερων φυλών και πολιτισμών**.
- **Αντισημιτισμός**.
- **Ανποκομμουνισμός**.
- **Εθνικισμός - Εμμονή στην έννοια του βιολογικού - πολιτισμικού και όχι του πολιτικού έθνους**.
- **Λατρεία του κράτους**.
- Συντεχνιακή οργάνωση της κοινωνίας (= **κορπορατισμός**) με σκοπό την κοινωνική ειρήνη.
- **Μιλитарισμός**.
- **Αντικαπιταλιστική προπαγάνδα** (στα αρχικά τουλάχιστον στάδια).
- Εχθρότητα προς τη θρησκεία (= **αντικληρικαλισμός**).
- **Μίσος εναντίον των διανοουμένων**.
- Έμφαση στην **παραδοσιακή δομή της οικογένειας**.
- Το **σχολείο** χρησιμοποιείται ως **μηχανισμός εγχάραξης της ολοκληρωτικής ιδεολογίας**.
- Βασίζονται και απηχούν τις **στάσεις ζωής της μικροαστικής και της αγροτικής κυρίως τάξης**.
- **Αντιδραστικός εκσυγχρονισμός**: η αποσυσχέτιση των τεχνολογικών επιτευγμάτων και του οικονομικού εκσυγχρονισμού από το φιλελευθερισμό, που λειτούργησε ιστορικά ως πεδίο ανάδυσής τους.
- Κομβική σημασία της έννοιας του **ζωτικού χώρου (= Lebensraum)**».

Λ3 (2002), σ. 190

4. Ποια ήταν τα αίτια γέννησης του φασισμού-ναζισμού;

Αντικειμενικοί λόγοι

A. Πολιτικοί-κοινωνικοί λόγοι

α) γενικά κι αόριστα πολιτική αστάθεια-αναταραχή

«**Η ήττα τής Γερμανίας δεν έθιξε μόνον τήν εθνικήν φιλοτιμίαν και τήν πατριωτικήν υπερηφάνειαν τών Γερμανών, αλλά έδημιούργησεν πάμπολλα οικονομικά προβλήματα εις τήν Γερμανίαν. Η ασταθής εσωτερική πολιτική κατάστασις τής Γερμανίας έφερεν εις τήν εξουσίαν το 1933 τόν άρχηγόν του Έθνικοσοσιαλιστικού κόμματος Άδόλφον Χίτλερ**».

ΚΛ1 (1973), σ. 87

«**Η Ιταλία μετά τόν Α΄ παγκόσμιο πόλεμο ήταν δυσαρεστημένη, επειδή δέν πήρε τό Φιούμε και τις δαλματικές χώρες. Ο πληθωρισμός και ή οικονομική κρίση κατέστρεψαν τις μεσαίες τάξεις, πού στήριζαν τό κοινοβουλευτικό πολίτευμα, ενώ οι κοινωνικές ταραχές προκαλούσαν τήν άνησυχία τών συντηρητικών. Αύτά έδωσαν τήν εύκαιρία στόν φασισμό νά έπιβληθή [...] Η γερμανική δημοκρατία, πού ιδρύθηκε μετά τόν πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, δέ μπόρεσε νά έπιβίωσι. Η άγανάκτηση από τήν ταπεινωτική συνθήκη τών Βερσαλλιών και ή φοβερή οικονομική κρίση ενίσχυσαν τά άκραιοτά κόμματα, δεξιά και άριστερά, και έδωσαν τήν εύκαιρία στό ναζιστικό κόμμα νά έπιβληθή**».

Γ3 (1976-1984), σ. 311

Στο **Γ5 (1991-2006)** υπάρχουν πολλαπλές αναφορές στην εσωτερική πολιτική κρίση και αναταραχή που επικρατούν πριν την άνοδο του φασισμού-ναζισμού στην εξουσία, την οποία και εκμεταλλεύεται με την υπόσχεση της καταστολής της. Γενικά για την κατάσταση σε όλη την Ευρώπη αναφέρεται το εξής:

«**Οι δημοκρατικές χώρες της Ευρώπης κλυδωνίστηκαν από την ένταση των κοινωνικών προβλημάτων που δημιούργησε ο πόλεμος και την ένταση αυτή εκμεταλλεύτηκαν κάποιοι ασήμαντοι μέχρι τότε πολιτικοί για να επιβάλουν δικτατορικά καθεστώτα**».

Γ5 (1991-2006), σ. 330, 332-333

Και συγκεκριμένα για την κοινωνική-πολιτική ενταταμένη κατάσταση σε Ιταλία και Γερμανία:

«**Στην Ιταλία, που ο πληθυσμός της σε μεγάλο ποσοστό ήταν αγροτικός, η οικονομική κρίση, που εκδηλώθηκε αμέσως μετά τον πόλεμο, συνοδεύτηκε από πολιτική αστάθεια και από το 1919 ως το 1922 πέντε κυβερνήσεις διαδέχτηκαν η μια την άλλη. Τη δυσαρέσκεια των λαϊκών μαζών εκμεταλλεύτηκε ο Μπενίτο Μουσολίνι και ίδρυσε μια φασιστική οργάνωση (1919) με φιλολαϊκά και εθνικιστικά συνθήματα [...] Στη Γερμανία η οικονομική κρίση ήταν οξύτερη εξαιτίας των καταστροφών του πολέμου και των πολεμικών επανορθώσεων που ήταν υποχρεωμένη η χώρα να καταβάλει στους νικητές. Η Συνθήκη των Βερσαλλιών με τους βαρύτερους όρους της είχε προκαλέσει την αγανάκτηση των πολιτικών κύκλων και του λαού. Το δημοκρατικό καθεστώς, που είχε εγκαθιδρυθεί μετά τη φυγή του Κάιζερ Γουλιέλμου Β΄ στην Ολλανδία (η “Δημοκρατία της Βαϊμάρης”), αντιμετώπιζε όχι μόνο την εξωτερική πίεση, αλλά και συνεχείς κοινωνικές ταραχές**».

Γ5 (1991-2006), σ. 332-333

«Η διεθνής οικονομική κρίση επηρεάζει και την κοινωνία. Μεγάλος αριθμός εργατών και υπαλλήλων μένει άνεργος και οι περισσότεροι πολίτες αντιδρούν με πορείες, διαδηλώσεις και απεργίες. Πολλά δημοκρατικά πολιτεύματα, κάτω απ' αυτήν την πίεση, σταδιακά καταρρέουν. Τα διαδέχονται δικτατορίες. Στην Ιταλία, το φασιστικό κόμμα και στη Γερμανία, το ναζιστικό κόμμα καταλαμβάνουν την εξουσία».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 106

β) Ως απάντηση στο κομμουνιστικό-εργατικό κίνημα

«Είς τήν εσωτερικήν πολιτικήν εμφανίζονται άνωμαλίας ένεκα τής μεγάλης αναπτύξεως του κομμουνισμού, ό όποιος ελέγχει τά εργατικά καί υπαλληλικά σωματεία καί επιδιώκει νά καταλάβη τήν εξουσίαν διά τής έπαναστάσεως. Τότε, έπωφεληθείς τής έκρύθμου αυτής καταστάσεως, ό Μπενίτο Μοναολίνι εισηγήθεν είς τήν Ρώμην επί κεφαλής τών “μελανοχιτώνων” του τήν 28ην 'Οκτωβρίου 1922 καί έπέβαλε τον φασισμόν είς όλην τήν Ιταλίαν [...] Μετά τήν κατάλυσιν τού μοναρχικού πολιτεύματος είς τήν Γερμανίαν έπεβλήθη δημοκρατία. Τά πρώτα βήματα τής νεαρής δημοκρατίας ήσαν δύσκολα, διότι αί μεταπολεμικά κυβερνήσεις είχον νά αντιμετωπίσουν δύσκολα προβλήματα: τήν άνασυγκρότησιν τής χώρας, τήν οποίαν συνεκλόνηζον άπεργίαι καί κινήματα».

Γ1 (1966-1976), σ. 225

«Η οικονομική κρίση στην Εύρώπη, ή άνοδος του τιμάριθμου καί ή άπογοήτευση προκάλεσαν ταραχές. Οί κομμουνιστικές ιδέες, μετά τήν έπικράτηση του κομμουνισμού στη Ρωσία, άρχισαν νά διαδίδονται. Σ' όλα τά κράτη σχηματίστηκαν κομμουνιστικά κόμματα. Οί ταραχές καί ό φόβος γιά έπικράτηση του κομμουνισμού έσπρωξαν τούς συντηρητικούς προς τά δικτατορικά καθεστώτα. Η πρώτη δικτατορία έπεβλήθη στην Ούγγαρία στά 1920. Μετά τό 1920 τά έπαναστατικά κύματα περιορίστηκαν καί ή Εύρώπη άρχισε ν' άναδιοργανώνεται. Τά εύρωπαϊκά ζητήματα τακτοποιήθηκαν μέ διεθνείς συμφωνίες. Αλλά ή μεγάλη οικονομική κρίση του 1929 χειροτέρεψε πάλι τήν κατάσταση».

Γ3 (1976-1984), σ. 308

Στο Α2 (1983-2007) για τις συγκεκριμένες πολιτικές αιτίες με βάση το ιστορικό υπόβαθρο στην Ιταλία και την Γερμανία αναφέρονται τα εξής:

«Οι συνθήκες που επικρατούν στην Ιταλία ευνοούν την άνοδο του φασισμού. Στα 1919 η Ιταλία διέρχεται δύσκολες στιγμές. Η χώρα κλυδωνίζεται από κοινωνικές συγκρούσεις: καταλήψεις εργοστασίων, βίαιη καταπάτηση των μεγάλων κτημάτων, συνεχείς απεργίες που αποβλέπουν στην αποκατάσταση της οικονομικής δύναμης των λαϊκών τάξεων. Η κοινωνική κρίση στην Ιταλία έχει αφετηρία την αδυναμία της αστικής τάξης της χώρας να δημιουργήσει σταθερό αστικό καθεστώς και σταθερή καπιταλιστική οικονομία. [...] Από τα παραπάνω κατανοούμε ότι το αστικό καθεστώς στην Ιταλία δεν είχε γερές ρίζες. Έτσι πλήττεται πολύ πιο εύκολα και από την οικονομική και την ιδεολογική κρίση. Το εργατικό κίνημα εξαιτίας των εσωτερικών του διενέξεων (αντιθέσεις

σοσιαλδημοκρατών - κομμουνιστών) αδυνατεί να επέμβει. **Μέσα σε ένα κλίμα κοινωνικής και ιδεολογικής αστάθειας, τα συντηρητικότερα στοιχεία, φοβούμενα μήπως από την κρίση αυτή επωφεληθούν οι κομμουνιστές, αρχίζουν να οργανώνονται. Αυτή τη στιγμή διαλέγει ο Μουσολίνι για να δράσει. [...] Και στη Γερμανία η αστική τάξη δεν μπόρεσε να παίξει το ρόλο που έπαιξε σε άλλες αναπτυγμένες χώρες (Γαλλία, Αγγλία, Ενωμένες Πολιτείες). Η μετάβαση από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό και το αστικό καθεστώς δεν έγινε ύστερα από μια αστική δημοκρατική επανάσταση - παρόλο που η αστική τάξη της Γερμανίας ήταν προηγμένη - αλλά επιβλήθηκε εκ των άνω με την πολιτική του Βίσμαρκ για ενοποίηση της Γερμανίας υπό την καθοδήγηση της αστικής τάξης. Το αναπτυγμένο εργατικό κίνημα που είχε η Γερμανία - εξαιτίας της προχωρημένης εκβιομηχάνισής της - φόβιζε την αστική τάξη. Το γεγονός αυτό την οδήγησε σε συμμαχία με τους ευγενείς μεγαλοκτηματίες για να μπορέσει να συγκροτήσει την πολιτική εξουσία».**

Λ2 (1983-2007), σ. 173-176

Στο Γ4 (1984-1991) αναφέρεται σε αρκετά σημεία ο διάχυτος φόβος των ευρωπαϊκών χωρών για τον κομμουνισμό και την ΕΣΣΔ και η προσπάθεια προπαγάνδας εναντίον της με στόχο την ενστάλαξη του αντικομμουνισμού (που αναφέρεται ως στοιχείο του φασισμού-ναζισμού) στις λαϊκές μάζες. Συγκεκριμένα, για την Γερμανία και την Ιταλία:

«ο Χίτλερ, εκμεταλλεόμενος την κομμουνιστοφοβία του Προέδρου και υποσχόμενος να επιβάλει την τάξη στο εσωτερικό της χώρας και να ανορθώσει το γόητρο της Γερμανίας στο εξωτερικό, τον έπεισε να του αναθέσει την πρωθυπουργία [...] στη Γερμανία τα προβλήματα ήταν και διαφορετικά και οξύτερα ... πρόοδος του σοσιαλισμού μετά την οικονομική κρίση [...] Ο Αδόλφος Χίτλερ ... κατέλαβε περίπου νόμιμα την εξουσία το 1933 και εγκαθίδρυσε δικτατορικό καθεστώς, επιβάλλοντας, και αυτός, την “τάξη” δια της βίας [...] από το 1920 στη βόρεια Ιταλία ξέσπασαν συνεχείς απεργίες. Η κυβέρνηση δεν έπαιρνε αυστηρά μέτρα και προκαλούσε τη δυσαρέσκεια της οικονομικής ολιγαρχίας. Στη νότια Ιταλία οι αγρότες ζητούσαν διανομή των μεγάλων κτημάτων. Μέσα σ’ αυτό το κλίμα της κοινωνικής δυσαρέσκειας και αναστάτωσης μια φασιστική οργάνωση με αρχηγό το Μπενίτο Μουσολίνι και με αντικομμουνιστικά, εθνικιστικά και φιλολαϊκά συνθήματα κέρδιζε έδαφος, έγινε ισχυρό κόμμα και το 1924 κατέλαβε την εξουσία και επέβαλε δικτατορικό καθεστώς».

Γ4 (1984-1991), σ. 280-282

Αλλά και για την γενική πολιτική κατεύθυνση των ευρωπαϊκών καπιταλιστικών κρατών κατά τον μεσοπόλεμο και τις αλλαγές που επισυμβαίνουν στην διάρκειά του και κυρίως μετά την οικονομική κρίση του 1929:

«Μια άλλη μεγάλη αλλαγή μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο ήταν το νέο καθεστώς και το νέο κράτος της ΕΣΣΔ. Η αλλαγή αυτή έκανε τους σφοδρά ανταγωνιζόμενους μεγάλους να βρουν ένα κοινό σημείο επαφής και να συνάψουν μια συνθήκη μεταξύ τους (Αγγλία, Γαλλία, Γερμανία, Ιταλία). Όλα αυτά έδειχναν μια ανασφάλεια και ταυτόχρονα μια επιθετικότητα. Η ΕΣΣΔ θεώρησε τη συμφωνία αυτή των μεγάλων της Ευρώπης ως Ιερή Συμμαχία εναντίον της. Από την άλλη μεριά οι “μεγάλοι” έβρισκαν πολύ βολικό να διοχετεύσουν ένα μέρος της

λαϊκής αγανάκτησης από την οικονομική κρίση εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης, που την εμφάνιζαν ως εχθρό της δημοκρατίας και της ατομικής ιδιοκτησίας [...] όλοι μαζί όφειλαν να αντιμετωπίσουν την οικονομική κρίση και τις κοινωνικές συνέπειές της και φοβούνταν την ΕΣΣΔ».

Γ4 (1984-1991), σ. 278-279

«Ένα σύμπτωμα της οικονομικής κρίσης και της ανεργίας, κυρίως στο βιομηχανικό τομέα: γενική απεργία του 1926 στην Αγγλία· ήταν μόνον η αρχή· η αναταραχή θα προσλάβει πολύ σύντομα τεράστιες διαστάσεις· η Ρωσική Επανάσταση στέλνει πια έντονα το μήνυμά της στις κοινωνικές κινητοποιήσεις».

Γ4 (1984-1991), σ. 276

«Η κακή αυτή οικονομική κατάσταση προκάλεσε κοινωνική αναστάτωση που εκδηλωνόταν με πορείες, διαδηλώσεις, απεργίες κτλ. Οι αντιθέσεις και η αναταραχή μεγάλωναν, καθώς οι λαοί επηρεασμένοι από τις ιδέες της ρωσικής επανάστασης για ισότητα και δικαιοσύνη, διεκδικούσαν περισσότερα δικαιώματα [...] Την κατάσταση εκμεταλλεύτηκαν τότε κάποιοι φιλόδοξοι που, υποσχόμενοι κοινωνική τάξη και ευημερία, κατάφεραν να επιβάλουν δικτατορικά καθεστώτα».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011), σ. 229

«Στη Γερμανία και την Ιταλία εκείνα τα στρώματα που τρομοκρατήθηκαν από την επανάσταση, γρήγορα έγιναν βορά στις δημαγωγικές ορέξεις του Χίτλερ και του Μουσσολίνι. Ο φόβος είναι κακός σύμβουλος. Από τα βάθη του λαϊκού υποσυνείδητου βγήκαν καταστροφικές τάσεις. [...] Είναι ενδιαφέρον ότι και ο ναζισμός πρόβαλε μια εκδοχή της ευρωπαϊκής ιδέας. Ο πόλεμος εναντίον των συμμαχικών στρατευμάτων (αμερικανικών, ρωσικών και αγγλικών) παρουσιάστηκε από την προπαγάνδα τους ως πόλεμος εναντίον εχθρικών προς την Ευρώπη δυνάμεων».

ΚΛ4 (1998), σ. 184

«Η επικράτηση των Μπολσεβίκων στη Ρωσία και η κομμουνιστική ιδεολογία αναπτέρωσαν τις ελπίδες της εργατικής τάξης και γέμισαν φόβο τις κυρίαρχες τάξεις [...] οι Αγγλοι και οι Γάλλοι δεν εμπιστεύτηκαν ποτέ τους Σοβιετικούς, που τους θεωρούσαν υπεύθυνους για τη δράση των εργατικών συνδικάτων στις ευρωπαϊκές χώρες [...] Ο φασισμός γεννήθηκε στην Ιταλία, στη διάρκεια του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου. Εμπνευστής και πρωτεργάτης του ήταν ο τέως σοσιαλιστής Μπενίτο Μουσσολίνι. Στις αρχές του 1921, και ενώ η Ιταλία συνταρασσόταν από εργατικές κινητοποιήσεις, οργάνωσε τοπικές παραστρατιωτικές ομάδες, οι οποίες καταδίωκαν τους αριστερούς και τους φιλελεύθερους».

Λ3 (2002), σ. 171, 173, 188

Ενώ για πρώτη φορά στο Λ3 (2002) αναφέρεται ξεκάθαρα η ανοχή από το κράτος στο φασιστικό-ναζιστικό κόμμα και κίνημα:

«Το κράτος αντιμετώπιζε τους ακροδεξιούς πολύ ευμενέστερα απ' ό,τι τους κομμουνιστές: ένα χρόνο μετά το πραξικόπημα ο Χίτλερ είχε αποφυλακιστεί. Αναδιοργάνωσε το κόμμα του, συμμαχισε με άλλες συντηρητικές δυνάμεις και

άρχισε να οργανώνει παραστρατιωτικές ομάδες, που τρομοκρατούσαν πόλεις και χωριά».

Λ3 (2002), σ. 189

Στο Γ6 (2006-2022) αναφέρεται συγκεκριμένα για την Ιταλία και το πολιτικό κλίμα που επικρατούσε πριν και κατά την άνοδο του φασισμού το εξής:

«Ο φασισμός στην Ιταλία Σε συνθήκες οξύτατης οικονομικής και κοινωνικής κρίσης ιδρύθηκε το 1921 στην Ιταλία το *Εθνικό Φασιστικό* (από τη λατινική λέξη *fascio*: δέσμη, σύμβολο εξουσίας στην αρχαία Ρώμη) *Κόμμα* του Μπενίτο Μουσολίνι, το οποίο με εθνικιστικά και αντικαπιταλιστικά συνθήματα προσπαθούσε να προσελκύσει τους δυσαρεστημένους. Παράλληλα, ένοπλες ομάδες φασιστών, με την οικονομική ενίσχυση μεγαλοβιομηχανιών και βιομηχάνων, άρχισαν να τρομοκρατούν και να δολοφονούν κομμουνιστές, σοσιαλιστές και συνδικαλιστές, ενώ ο Μουσολίνι προπαγάνδιζε την ανάγκη επιβολής δικτατορίας».

Γ6 (2006-2022), σ. 116

Και αντίστοιχα για την Γερμανία:

«Ο ναζισμός στη Γερμανία. Στη μεσοπολεμική Γερμανία, διάφορες οργανώσεις υποστήριζαν την αντικατάσταση της δημοκρατίας από μια “Νέα Τάξη”, όπου οι Γερμανοί θα είχαν την πιο σεβαστή θέση. Μια από αυτές ήταν και το *Εθνικοσοσιαλιστικό Γερμανικό Εργατικό Κόμμα* (ναζιστικό κόμμα), που είχε ιδρυθεί το 1919 [...] το ναζιστικό κόμμα ισχυροποιήθηκε την ίδια στιγμή που ενισχυόταν και το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας. Σε αυτές τις συνθήκες, μια μερίδα ισχυρών Γερμανών κεφαλαιούχων αποφάσισε να υποστηρίξει τον Χίτλερ, για να αντιμετωπίσει τους κομμουνιστές, ελπίζοντας ότι αργότερα θα απαλασσόταν εύκολα από αυτόν».

Γ6 (2006-2022), σ. 118

γ) Κρίση φιλελευθερισμού-δημοκρατίας

Στο Λ2 (1983-2007) περιγράφεται η κρίση του αστικού δημοκρατικού πολιτεύματος (και όχι γενικά του δημοκρατικού) ήδη από τον τίτλο της ενότητας στη σ. 169, ενώ υπάρχουν πολλές επεξηγηματικές αναφορές αυτής της κρίσης:

«Συγχρόνως τα αστικά δημοκρατικά καθεστώτα αντιμετωπίζουν δυσχέρειες που οφείλονται στον πόλεμο και στην οικονομική κρίση. Απειλούνται από τους οπαδούς των μοναρχικών και ολοκληρωτικών συστημάτων αλλά και από ένα νέο κίνημα που επιδιώκει να παρασύρει τις μάζες και να τις στρέψει εναντίον των δημοκρατικών καθεστώτων, το φασισμό».

Λ2 (1983-2007), σ. 152

«Σοβαρότερα ακόμη είναι τα εσωτερικά προβλήματα των αστικών δημοκρατιών. Οι πολεμικές καταστροφές και οι μεταπολεμικές οικονομικές κρίσεις δημιουργούν έντονες δυσαρέσκειες. Οι εργάτες είναι δυσαρεστημένοι γιατί, μετά από τις πολεμικές δοκιμασίες, αντιμετωπίζουν ανεργία και έντονο πληθωρισμό. Η μεσαία τάξη βρίσκεται σε απόγνωση γιατί, με τον πληθωρισμό, βλέπει τις οικονομίες της να εξανεμίζονται. [...] Όλοι θεωρούν τις κυβερνήσεις υπεύθυνες για τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν. Συνήθως τις κατηγορούν ότι αλλάζουν συχνά και ότι είναι

ανίκανες να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις των καιρών [...] Έτσι, με το τέλος του πολέμου, πολυάριθμοι εχθροί απειλούν τα αστικά δημοκρατικά πολιτεύματα. Από το ένα μέρος οι κομμουνιστές, οι οποίοι επιθυμούν να επαναλάβουν το ρωσικό εγχείρημα του 1917 στην αστική Ευρώπη, πολλαπλασιάζουν την πίεσή τους επάνω στο αστικό καθεστώς με απεργίες στη Γαλλία, στην Αγγλία και κυρίως στη Β. Ιταλία. Από το άλλο μέρος οι οπαδοί των ολοκληρωτικών καθεστώτων επιδιώκουν να ανατρέψουν τα αστικά δημοκρατικά πολιτεύματα, εκεί όπου ήταν περισσότερο ασθενή [...] Παντού όπου τα αστικά δημοκρατικά πολιτεύματα δεν είχαν γερές ρίζες άρχισαν να καταρρέουν και να παραχωρούν τη θέση τους σε δικτατορίες που τις στήριζαν ο στρατός, η εκκλησία, οι γαιοκτήμονες και οι μεγάλοι επιχειρηματικοί κύκλοι».

Λ2 (1983-2007), σ. 171-172

«οικονομία και η πολιτική. Οι ανατροπές που σημειώθηκαν σ' αυτούς τους δύο τομείς υπήρξαν συνταρακτικές και ανέτρεψαν ό,τι άργά αλλά συστηματικά έκτιζε ο άνθρωπος για δύο τουλάχιστον αιώνες. Επήλθε η οικονομική κατάρρευση και η πτώση του φιλελευθερισμού. [...] Επάνω σ' αυτή την απαισιοδοξία και την ανασφάλεια ήταν εύκολο να γιγαντωθούν θεωρίες της “πυγμής”. [...] Τα κράτη διαλύονταν. Οι συντηρητικοί φοβισμένοι συντάχθηκαν με τα φασιστικά κόμματα. Έτρεξαν όμως στις τάξεις τους και πολεμιστές του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου [...] Η αποτυχία του οικονομικού φιλελευθερισμού παρέσυρε στην πτώση και το δίδυμο αδελφό του, τον πολιτικό φιλελευθερισμό».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 110-112

Στο Γ6 (2006-2022) δίνεται, επίσης, το βασικό σχήμα της κατάπτωσης του πολιτικού φιλελευθερισμού στην συνείδηση των ευρωπαϊκών λαών, λόγω και της οικονομικής κρίσης, που οδηγεί στην αναζήτηση λύσεων από τα αριστερά με την ανάπτυξη του εργατικού-λαϊκού κινήματος και την αύξηση της επιρροής των κομμουνιστικών ιδεών της ΕΣΣΔ και, παράλληλα, από τα δεξιά μέσω της ανόδου του φασισμού-ναζισμού:

«Επίσης, στη διάρκεια του πολέμου δημιουργήθηκε το πρώτο σοσιαλιστικό κράτος. Αν και η νεαρή Σοβιετική Ένωση ήταν ακόμη αδύναμη, συνιστούσε, ωστόσο, ένα εναλλακτικό πρότυπο οργάνωσης της κοινωνίας που ασκούσε, τα πρώτα εκείνα χρόνια, ισχυρή έλξη σε πολλούς από τους απογοητευμένους πολίτες της Ευρώπης. Τέλος, ο πόλεμος έπληξε το κύρος του φιλελεύθερου αστικού κράτους που σε λίγο θα δεχόταν σφοδρή κριτική τόσο από τα αριστερά, με την άνοδο του κομμουνισμού, όσο και από τα δεξιά, με την ενίσχυση αυταρχικών εθνικιστικών και φασιστικών τάσεων που κατηγορούσαν τον κοινοβουλευτισμό ότι αδυνατούσε να υπερασπιστεί τα εθνικά συμφέροντα [...] Η κρίση του Μεσοπολέμου, εκτός από οικονομική, ήταν και πολιτική-ιδεολογική, καθώς πολλοί άνθρωποι αμφισβητούσαν τη δυνατότητα των φιλελεύθερων δημοκρατιών να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα. Στο πλαίσιο αυτό, δύο διαμετρικά αντίθετες προτάσεις οικονομικής και κοινωνικής αναδιοργάνωσης αποκτούσαν όλο και μεγαλύτερη υποστήριξη και ανταγωνίζονταν για την επικράτηση: ο κομμουνισμός και ο φασισμός».

Γ6 (2006-2022), σ. 111-112, 116

Και στο **Λ4 (2007-2022)**, τέλος, προκρίνεται το σχήμα του πανταχόθεν βαλλόμενου προτύπου της φιλελεύθερης δημοκρατίας, χωρίς όμως το προσδιοριστικό «αστικής», όπως γίνεται σε προγενέστερα εγχειρίδια:

«Στο πλαίσιο εντούτοις της διασφάλισης των συνθηκών ειρήνης και σταθερότητας πιστευόταν ότι θα ήταν δυνατόν να αντιμετωπιστούν και τα προβλήματα αυτά με μεθόδους δημοκρατικές. Οι προκλήσεις κατά της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και του φιλελευθερισμού: Μια πειστική, πράγματι, απάντηση από τα δημοκρατικά κράτη της Ευρώπης στα ανοιχτά κοινωνικά προβλήματα ήταν αναγκαία, κατά μείζονα λόγο σε μια εποχή που είχαν ήδη διατυπωθεί δύο διαφορετικές προτάσεις, εμπνευσμένες από τα αυταρχικά καθεστώτα που είχαν μόλις επικρατήσει στη Σοβιετική Ένωση και την Ιταλία, έστω και σε περιορισμένη αρχικά κλίμακα [...] Η άνοδος των φασιστών στην εξουσία συνδέεται άμεσα με την ανησυχία που είχε προκαλέσει σε ισχυρή μερίδα της κοινής γνώμης η αίσθηση, αφενός, ότι η Ιταλία είχε αδικηθεί από τους νικητές συμμάχους μετά τη λήξη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου και ο φόβος, αφετέρου, μήπως διαταραχτεί η κοινωνική τάξη από τις ταραχές και τις απεργίες που είχαν ξεσπάσει».

Λ4 (2007-2022), σ. 99-100

«Οι κοινωνικές συνέπειες υπήρξαν δραματικές: το 1932 καταγράφηκαν πάνω από τριάντα εκατομμύρια άνεργοι παγκοσμίως — πέντε εκατομμύρια μόνο στη Γερμανία! Ισχυρό υπήρξε το πλήγμα που δεχόταν, γενικότερα, το φιλελεύθερο δημοκρατικό πρότυπο στο πεδίο της οικονομίας και, κατ' επέκταση, η προοπτική της ευημερίας που ήδη διαφαινόταν. Πράγματι, η κοινοβουλευτική δημοκρατία, η οποία κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1920 φαινόταν ότι είχε κυριαρχήσει στο διεθνές στερέωμα, δεχόταν την αυστηρή κριτική των εχθρών της. Η σταλινική Ρωσία και η φασιστική Ιταλία στο εξωτερικό, αλλά και οι οπαδοί τους στο εσωτερικό των δημοκρατικών χωρών της Ευρώπης ενθαρρύνονταν και ενισχύονταν στην αντίθεσή τους κατά του φιλελευθερισμού. Κατ' εξοχήν χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση της Γερμανίας, όπου το Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα του Αδόλφου Χίτλερ»

Λ4 (2007-2022), σ. 104

B. Οικονομικοί λόγοι

α) έμμεση σύνδεση με κρίση 1929

«Η κρίση επεκτάθηκε στην Ευρώπη, από την οποία αποσύρθηκαν αμερικανικά κεφάλαια. Στη Γερμανία, που στηριζόταν κυρίως στα αμερικανικά δάνεια, η οικονομική κατάσταση επιδεινώθηκε [...] Η ανεργία πήρε παντού απειλητικές διαστάσεις [...] Στην Ιταλία, που ο πληθυσμός της σε μεγάλο ποσοστό ήταν αγροτικός, η οικονομική κρίση, που εκδηλώθηκε αμέσως μετά τον πόλεμο [...] Στη Γερμανία η οικονομική κρίση ήταν οξύτερη».

Γ5 (1991-2006), σ. 332-333

«Μετά το τέλος του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, ο κόσμος προσπαθεί να ξαναβρεί τους φυσιολογικούς ρυθμούς ζωής. Οι οικονομίες των βιομηχανικών χωρών σταδιακά

βελτιώνονται. Τα εργοστάσια προχωρούν σε μαζική παραγωγή προϊόντων. **Οι τεράστιες όμως ποσότητες βιομηχανικών προϊόντων δεν μπορούν να απορροφηθούν στις αγορές. Όταν το 1929 ξεσπά μεγάλη οικονομική κρίση στις Η.Π.Α., η κατάσταση επηρεάζει και τις υπόλοιπες χώρες του κόσμου. Η διεθνής οικονομική κρίση επηρεάζει και την κοινωνία. Μεγάλος αριθμός εργατών και υπαλλήλων μένει άνεργος και οι περισσότεροι πολίτες αντιδρούν με πορείες, διαδηλώσεις και απεργίες. Πολλά δημοκρατικά πολιτεύματα, κάτω απ' αυτήν την πίεση, σταδιακά καταρρέουν. Τα διαδέχονται δικτατορίες. Στην Ιταλία, το φασιστικό κόμμα και στη Γερμανία, το ναζιστικό κόμμα καταλαμβάνουν την εξουσία».**

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 106

Στο ΣΤ7 (2012-2022) υπάρχει η αναφορά στην οικονομική κρίση του 1929 μόνο μέσα από την πηγή της σ. 202 με τίτλο «Η διεθνής οικονομική κρίση του 1929» κι όχι στην κύρια αφήγηση. Έτσι, το περιεχόμενο της πηγής προβάλλει ως ξεκομμένο από τα τεκταινόμενα στην Ευρώπη του μεσοπολέμου, δεν συνδέεται με την άνοδο του φασισμού-ναζισμού, παρά μόνο σταματάει στο επακόλουθο της κοινωνικής έντασης ως συνέπεια της οικονομικής κρίσης:

[πηγή]

«Το 1929 ξέσπασε μεγάλη οικονομική κρίση στις ΗΠΑ, που επηρέασε για αρκετά χρόνια τις περισσότερες χώρες του κόσμου. Η κατάρρευση του χρηματιστηρίου της Νέας Υόρκης αποτέλεσε την πιο εμφανή εκδήλωση του προβλήματος. Η διεθνής κρίση του 1929 είχε σοβαρές κοινωνικές και πολιτικές συνέπειες. Πολλοί εργάτες και υπάλληλοι έχασαν τη δουλειά τους. Η ραγδαία αύξηση της ανεργίας προκάλεσε κοινωνική αναταραχή, η οποία εκφράστηκε με πορείες, διαδηλώσεις και απεργίες».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 202

β) άμεση σύνδεση με κρίση 1929

«Όταν όμως λόγω τής οικονομικής κρίσεως χειροτέρευσαν, ό γερμανικός λαός απέδωσε τούτο εις τό δημοκρατικόν πολίτευμα καί έστράφη προς νέαν ήγεσίαν. Τής καταστάσεως αυτής έπωφελήθη ό Χίτλερ καί οί οπαδοί του, οί όποιοι διεκήρυσσον ότι αύτοί ήσαν οί μόνοι ίκανοί νά άπαλλάξουν τήν Γερμανίαν από τά δεινά της».

Γ1 (1966-1976), σ. 226

«Η Ιταλία μετά τόν Α΄ παγκόσμιο πόλεμο ήταν δυσαρεστημένη, έπειδή δέν πήρε τό Φιούμε καί τις δαλματικές χώρες. Ο πληθωρισμός και ή οικονομική κρίση κατέστρεψαν τις μεσαίες τάξεις, πού στηρίζαν τό κοινοβουλευτικό πολίτευμα, ενώ οι κοινωνικές ταραχές προκαλούσαν τήν άνησυχία τών συντηρητικών. Αύτά έδωσαν τήν εύκαιρία στόν φασισμό νά έπιβληθή [...] Η γερμανική δημοκρατία, πού ιδρύθηκε μετά τόν πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, δέ μπόρεσε νά έπιβιώση. Η άγανάκτηση από τήν ταπεινωτική συνθήκη τών Βερσαλλιών καί ή φοβερή οικονομική κρίση ένίσχυσαν τά άκράια κόμματα, δεξιά καί άριστερά, καί έδωσαν τήν εύκαιρία στό ναζιστικό κόμμα νά έπιβληθή».

Γ3 (1976-1984), σ. 311

«Το διάστημα από το τέλος του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου (1918) ως την έναρξη του Δευτέρου (1939) ονομάζεται **Μεσοπόλεμος**. Σ' αυτά τα χρόνια έγιναν σημαντικά γεγονότα, που προκάλεσαν αλλαγές σε πολλές χώρες και στην Ελλάδα. Οι χώρες βγήκαν από τον πόλεμο με τεράστιες καταστροφές και πολλές ανάγκες. Οι άνθρωποι, για να καλυτερέψουν τη ζωή τους, αύξησαν την παραγωγή. Μολονότι λοιπόν υπήρχε αφθονία προϊόντων, αυτοί που τα χρειάζονταν δεν είχαν χρήματα να τα αγοράσουν. Έτσι, τα προϊόντα έμεναν απούλητα, τα εργοστάσια άρχισαν να κλείνουν και εκατομμύρια εργαζόμενοι έμειναν άνεργοι. Η κακή αυτή οικονομική κατάσταση προκάλεσε κοινωνική αναστάτωση που εκδηλωνόταν με πορείες, διαδηλώσεις, απεργίες κτλ [...] Την κατάσταση εκμεταλλεύτηκαν τότε κάποιοι φιλόδοξοι που, υποσχόμενοι κοινωνική τάξη και ευημερία, κατάφεραν να επιβάλουν δικτατορικά καθεστώτα».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011), σ. 229

Στο ΚΛ6 (1999-2022), στην θεματική ενότητα για την «Οικονομία», γίνεται λόγος για την άμεση επίδραση της οικονομικής κρίσης στην ανάδυση φασιστικών κινήσεων και κρατών στην Ευρώπη του μεσοπολέμου:

«Η κρίση του 1932: Η παγκόσμια οικονομική κρίση έφτασε στην Ελλάδα σε μία εποχή “ευημερίας” [...] Οι πιο σημαντικές επιπτώσεις, όμως, αυτών των εξελίξεων βρίσκονταν στο πολιτικό πεδίο. Τα ισχυρά συγκεντρωτικά κράτη που αναδείχθηκαν μέσα απ' αυτές τις διαδικασίες, προκαλούσαν την ανάδειξη και την κυριαρχία ολοκληρωτικών κινήσεων και καθεστώτων σε πολλά ευρωπαϊκά κράτη. Καθώς προχωρούσε η δεκαετία της κρίσης, η δεκαετία του 1930, ολοένα και περισσότερα κράτη αποκτούσαν δικτατορικά ή φασιστικά καθεστώτα».

ΚΛ6 (1999-2022), σ. 54

«εκδηλώνονταν και οι αρνητικοί κραδασμοί που προκαλούσαν αφενός η νομισματική ρευστότητα στην Κεντρική και την Ανατολική Ευρώπη και αφετέρου οι πιέσεις για την αποπληρωμή των πολεμικών χρεών και των πολεμικών αποζημιώσεων τις οποίες όφειλαν να καταβάλουν οι ηττημένοι στους νικητές. Επιπλέον, με την πάροδο των ετών αναφαινόταν ολοένα και περισσότερο τα προβλήματα που συνάπτονταν με τις νέες οικονομικές εξελίξεις στην Ευρώπη: πρώτον, η δυσχέρεια στην εξεύρεση αγορών για τα βιομηχανικά αγαθά που παράγονταν με αυξημένους ρυθμούς και, δεύτερον, η δυσπραγία του αγροτικού κόσμου εξαιτίας της μείωσης των τιμών των αγροτικών προϊόντων».

Λ4 (2007-2022), σ. 99

γ) Εξήγηση του μηχανισμού οικονομική κρίση-άνοδος φασισμού

Στο Λ2 (1983-2007) υπάρχουν πολλαπλές αναφορές στην οικονομική κρίση του 1929, ενώ από την έντασή τους αναδεικνύεται σε κυρίαρχη αιτία γέννησης του φασισμού-ναζισμού, πάντα σύμφωνα με την ιστοριογραφική αντίληψη, που διαπερνά το εγχειρίδιο, σύμφωνα με την οποία οι οικονομικοί λόγοι και το πλαίσιο του συστήματος παραγωγής υπερκαθορίζουν τις εξελίξεις-μετασχηματισμούς στην

κοινωνία, την πολιτική και την ιδεολογία. Έτσι, στις σ. 152-159 αναφέρονται ως γενικότερο πλαίσιο οι οικονομικές αλλαγές που συνεπαγόταν το πέρασμα στο νέο στάδιο του καπιταλισμού, το μονοπωλιακό, ενώ στις σ. 161-166 περιγράφεται η οικονομική κρίση του 1929 ως κρίση υπερπαραγωγής-υποκατανάλωσης, άρα ως δομική καπιταλιστική κρίση, με τις κοινωνικές επιπτώσεις που επέφερε πλήττοντας έντονα την Γερμανία:

«Η διεθνής κρίση: Από τις Ενωμένες Πολιτείες η κρίση επεκτείνεται σε ολόκληρο τον κόσμο. Οι αμερικανικές τράπεζες, που είχαν δανείσει χρήματα στις άλλες χώρες, επιδιώκουν να επαναπατρίσουν τα κεφάλαιά τους για να αντιμετωπίσουν τις οικονομικές δυσκολίες τους. Έτσι προκαλούν χρεωκοπία στις γερμανικές και αυστριακές τράπεζες που στηρίζονται κυρίως στον αμερικανικό δανεισμό. Η ευρωπαϊκή ευημερία είχε κλονιστεί. Εκείνη που θίγεται περισσότερο είναι η Γερμανία, η οποία είχε σημειώσει αξιόλογη βιομηχανική ανάπτυξη χάρη στα αμερικανικά κεφάλαια».

Λ2 (1983-2007), σ. 162

Ενώ, παρακάτω, αναφέρονται οι συγκεκριμένες συνέπειες αυτής της κρίσης για τις τάξεις της εσωτερικής διαστρωμάτωσης της γερμανικής και της ιταλικής κοινωνίας και όσων πολλών ακόμα εκφασίζονται στη διάρκεια του μεσοπολέμου. Οι βασικές συνέπειες είναι ότι η αστική τάξη συγκεντρώνει και συγκεντροποιεί τον πλούτο και ισχυροποιείται, τα μεσαία στρώματα προλεταριοποιούνται, τα μικροαστικά απειλούνται με προλεταριοποίηση και η εργατική τάξη πιέζεται στα όρια της διαβίωσης:

«Μία από τις κυριότερες συνέπειες της οικονομικής αυτής κρίσης είναι η ακόμη μεγαλύτερη κεφαλαιοκρατική συγκέντρωση, η οποία και επαύξησε το ρόλο των τραπεζών στην οικονομική ζωή. Τα μεγάλα βιομηχανικά συγκροτήματα βρήκαν την ευκαιρία και εξαγόρασαν τις μικρότερες επιχειρήσεις που χρεοκόπησαν ή που δεν μπορούσαν να ανταπεξέλθουν στην κρίση. Το ίδιο συμβαίνει και στον τραπεζικό τομέα. Πολλοί αγρότες και κάτοικοι μικρών πόλεων συρρέουν στα μεγάλα αστικά κέντρα με την ελπίδα να βρουν εργασία. Ο πληθυσμός των αστικών κέντρων αυξάνεται και δημιουργούνται πρόσθετα κοινωνικά προβλήματα. Η διάρθρωση της αστικής κοινωνίας διαταράσσεται. Τα μεσαία αστικά στρώματα, με τη χρεωκοπία των επιχειρήσεών τους, χάνουν την οικονομική τους υπόσταση και προλεταριοποιούνται. Η οικονομική κρίση αρχίζει να μεταμορφώνεται σε ιδεολογική. Μια δυσπιστία προς το αστικό δημοκρατικό πολίτευμα, τη φιλελεύθερη οικονομία, την κοινωνία της βιομηχανικής ανάπτυξης, αρχίζει να εκδηλώνεται στην Ευρώπη. Με την εξαφάνιση των μεσαίων το κοινωνικό σώμα έχασε την “ελαστικότητά” του: ανάμεσα στους μεγαλοαστούς, που τώρα κυριαρχούν, και στην εργατική τάξη δεν παρεμβάλλονται παρά μόνο οι μικροαστοί. Η μικροαστική όμως τάξη διακρίνεται από ιδεολογική αστάθεια, η οποία δε θα επιτρέψει στο αστικό δημοκρατικό πολίτευμα να λειτουργήσει ομαλά. Η οικονομική κρίση εξανεμίζει τις ελπίδες των μικροαστών για κοινωνική ανέλιξη. Ο φόβος της προλεταριοποίησης σε συνδυασμό με την έλλειψη ιδεολογικού προσανατολισμού, ωθούν τα μικροαστικά στρώματα προς την υποστήριξη εθνικιστικών και ολοκληρωτικών πολιτικών λύσεων, έξω από το πλαίσιο του αστικού δημοκρατικού πολιτεύματος. Σε χώρες στις οποίες το αστικό

δημοκρατικό πολίτευμα δεν έχει ακόμη εδραιωθεί (όπως η Γερμανία, η Ιταλία, η Ισπανία κ.ά.), η μεγαλοαστική τάξη φοβούμενη τις κοινωνικές συνέπειες της αναταραχής που προέρχεται από τα πενόμενα κατώτερα στρώματα και εκμεταλλευόμενη την ανησυχία των μικροαστών, θα υποστηρίξει ολοκληρωτικές πολιτικές λύσεις για να ξεπεραστεί η οικονομική και κοινωνική κρίση».

Λ2 (1983-2007), σ. 164-166

Για τις συγκεκριμένες οικονομικές αιτίες στην Ιταλία και την Γερμανία που συναρτώνται με την οικονομική κρίση αναφέρονται τα εξής:

«Τα κεφάλαια [στην Ιταλία] που κινούν την οικονομία είναι κυρίως ξένα (γαλλικά, αγγλικά, γερμανικά). Έτσι δημιουργείται μια πρόωρη συγκέντρωση μονοπωλιακού κεφαλαίου (αυτοκινητοβιομηχανία Fiat, χαλυβουργία Terni), ενώ ακόμη η χώρα δεν έχει περάσει από ένα ολοκληρωμένο στάδιο φιλελεύθερου καπιταλιστικού ανταγωνισμού με αποτέλεσμα και το ιταλικό κεφάλαιο και το κράτος να είναι χρεωμένα στο εξωτερικό. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η οικονομική κρίση γίνεται εντονότερη στην Ιταλία. Την ίδια εποχή στη χώρα κυριαρχούν τα εργαστήρια και οι βιοτεχνίες, που αρχίζουν να πλήττονται από το μονοπωλιακό κεφάλαιο. Στο πολιτικό επίπεδο, η αστική τάξη δεν κατέλαβε μόνη της την εξουσία. Εξωθήθηκε κατά κάποιον τρόπο από την πολιτική του Καβούρ, που επιδίωκε την εθνική ενοποίηση της Ιταλίας υπό την ηγεμονία της αστικής τάξης. Παράλληλα υπάρχει το πρόβλημα του βιομηχανοποιημένου βορρά, με την ανερχόμενη αστική τάξη, και του φεουδαρχικού νότου, όπου επικρατούν οι μεγαλογαιοκτήμονες. Έτσι η αστική τάξη του βορρά για να μπορέσει να κατακτήσει την πολιτική εξουσία στηρίχτηκε στους μεγαλογαιοκτήμονες του νότου. Το αντίτιμο αυτής της πολιτικής υποστήριξης ήταν να μην προχωρήσει στην αγροτική μεταρρύθμιση, γεγονός που δημιουργούσε έντονες αντιδράσεις στους αγρότες [...] Η οικονομική κρίση του 1919 την πλήττει [την Γερμανία] περισσότερο από τις άλλες χώρες. Βέβαια η οικονομία κατορθώνει να ορθοποδήσει, παρουσιάζει όμως αρκετά ρήγματα. Το πέρασμα στο μονοπωλιακό καπιταλισμό συνοδεύεται από μια ανισομερή ανάπτυξη μεταξύ βιομηχανίας και γεωργίας. [...] Ανέχεια των αγροτών, ανεργία των εργατών, αύξηση της επιρροής του μονοπωλιακού κεφαλαίου στην οικονομική ζωή με τις συνακόλουθες κοινωνικές επιπτώσεις, μια αστική τάξη που χειραγωγείται σε μεγάλο βαθμό από τους μεγαλογαιοκτήμονες ευγενείς που κατείχαν θέσεις κλειδιά στο γερμανικό στρατό, με λίγα λόγια αδυναμία ανάπτυξης ενός ομαλού καπιταλιστικού συστήματος και μιας σταθερής αστικής κοινωνίας· αυτά είναι τα εκρηκτικά προβλήματα της γερμανικής κοινωνίας στα χρόνια του μεσοπολέμου μέσα από τα οποία θα ξεπηδήσει ο Χίτλερ και ο εθνικοσοσιαλισμός (ναζισμός)».

Λ2 (1983-2007), σ. 173-176

«όλοι μαζί [νικητές και νικημένοι του Α΄ Π.Π.] όφειλαν να αντιμετωπίσουν την οικονομική κρίση και τις κοινωνικές συνέπειές της και φοβούνταν την ΕΣΣΔ [...] Η περίοδος του μεσοπολέμου είναι γεμάτη αναστατώσεις και ανακατατάξεις και στην κοινωνία και στη σκέψη των ανθρώπων. Η τεράστια οικονομική ανάπτυξη και η τρομακτική οικονομική κρίση, τα τραύματα που είχε αφήσει ο πόλεμος, η κατάληψη της εξουσίας από τους εργάτες και τους αγρότες στη Ρωσία, η αύξηση της διαφοράς ανάμεσα στους πλούσιους και στους φτωχούς, η ανεργία, ο νέος ρόλος

του κράτους και η γενικότερη ανασφάλεια των ανθρώπων, ιδιαίτερα μετά το 1930, ανέτρεψαν την κοινωνική κατάσταση: έντονοι κοινωνικοί αγώνες και έλλειψη “κοινωνικής τάξης” με απεργίες και συγκρούσεις, διάδοση των σοσιαλιστικών ιδεών και ανάπτυξη του εθνικιστικού πνεύματος, ήταν τα κυριότερα από τα νέα χαρακτηριστικά της ευρωπαϊκής κοινωνίας. Ο συνδυασμός των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών προβλημάτων οδήγησε στην άνοδο του φασισμού».

Γ4 (1984-1991), σ. 279-280

Ενώ, για την Γερμανία αναφέρεται συγκεκριμένα πως:

«στη Γερμανία τα προβλήματα ήταν και διαφορετικά και οξύτερα: εδαφικός περιορισμός, οξεία οικονομική κρίση, μετάπτωση ευρύτατων κοινωνικών στρωμάτων από την κατάσταση του μικρομεσαίου αστού στην κατάσταση του προλετάριου, οικονομική αιμορραγία από τις πολεμικές αποζημιώσεις που έπρεπε να καταβάλλονται στους νικητές του πολέμου, εθνική ταπείνωση, πρόοδος του σοσιαλισμού μετά την οικονομική κρίση».

Γ4 (1984-1991), σ. 281-282

«Η 29η Οκτωβρίου 1929 υπήρξε η πιο μαύρη μέρα του χρηματιστηρίου της Νέας Υόρκης [...] Η πτώση συνεχίστηκε έως το 1932 (90%). Πρόκειται για το γνωστό κραχ. Η μητρόπολη του καπιταλισμού κατέρρευσε οικονομικά συμπαρασύροντας τις οικονομίες όλων σχεδόν των χωρών του πλανήτη. Η βιομηχανική παραγωγή έπαθε καθίζηση. Οι τιμές των προϊόντων έπεσαν κατακόρυφα. Οι χώρες που στήριζαν την οικονομία τους στην πρωτογενή παραγωγή και οι καλλιεργητές προϊόντων που απορροφούσε η αγορά καταστράφηκαν οικονομικά. Εκτός όμως από τους παραγωγούς η κρίση έπληξε και τη μισθωτή εργασία. Η ανεργία αυξήθηκε κατακόρυφα. Κι αν ο καλλιεργητής της γης μπορούσε να επιβιώσει, ο μισθωτός εργάτης στις βιομηχανικά ανεπτυγμένες χώρες δεν είχε αυτή τη δυνατότητα. Το κράτος πρόνοιας άλλωστε βρισκόταν στα σπάργαλα. Η οικονομική κρίση ανάγκασε τις χώρες με ελεύθερη οικονομία να λάβουν μέτρα προστασίας της οικονομίας τους αλλά και μέτρα κοινωνικού χαρακτήρα (π.χ. εξάλειψη ανεργίας). Άμεσες ωστόσο ήταν οι συνέπειες της οικονομικής κρίσης όσον αφορά τον πολίτη· η εμπιστοσύνη στις δυνάμεις του, ότι στα ερείπια του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου μπορούσε να χτίσει έναν κόσμο ευημερίας, κλονίστηκε. Επάνω σ’ αυτή την απαισιοδοξία και την ανασφάλεια ήταν εύκολο να γιγαντωθούν θεωρίες της “πυγμής” [...] Την άνοδο του φασισμού συνολικά δεν την κατανοεί κανείς, αν την αποσυνδέσει από την παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929-32. Η αποτυχία του οικονομικού φιλελευθερισμού παρέσυρε στην πτώση και το δίδυμο αδελφό του, τον πολιτικό φιλελευθερισμό».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 111-112

«Τις συνέπειες της σύρραξης και του πληθωρισμού τις υπέστησαν, ωστόσο, κυρίως τα μεσαία στρώματα, οι μισθωτοί, οι μικροεισοδηματίες και επαγγελματίες, οι οποίοι ξέπεσαν οικονομικά και κοινωνικά, “προλεταριοποιήθηκαν” και, αφού θεώρησαν το φιλελεύθερο κράτος υπεύθυνο, το αποκήρυξαν και στράφηκαν σε ακραία σχήματα [...] Η διεθνής οικονομική κρίση μετά το 1929 τερμάτισε την περίοδο της αισιοδοξίας για αποτελεσματική λειτουργία της ΚτΕ και συνέβαλε στην παρακμή της. Τα κοινωνικά προβλήματα, η

ανεργία, η μείωση των εισοδημάτων και η πτώση του βιοτικού επιπέδου στις περισσότερες χώρες ευνόησαν την άνοδο στην εξουσία αυταρχικών και φασιστικών καθεστώτων στην Ιαπωνία και τη Γερμανία. Οι χώρες αυτές, μαζί με την Ιταλία του Μουσολίνι [...] αναστολή κάθε οικονομικής δραστηριότητας στην κατεχόμενη ζώνη και με την έκδοση πληθωριστικού χαρτονομίσματος, η οποία προκάλεσε ουσιαστικά την εκμηδένιση της αγοραστικής αξίας του μάρκου. **Οι επιπτώσεις της οικονομικής αυτής πολιτικής ήταν καταστροφικές για ένα μεγάλο τμήμα της γερμανικής μεσαίας τάξης, που έχασε κάθε εμπιστοσύνη στη Δημοκρατία της Βαϊμάρης και εξοικειώθηκε με την ιδέα αυταρχικών λύσεων [...]** η χρεοκοπία του αμερικανικού χρηματιστηρίου της Ουόλ Στρητ (Wall Street) εγκαίνιασε μια περίοδο παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, η οποία είχε καταστροφικές συνέπειες για την Ευρώπη και αποκάλυψε πόσο σαθρά ήταν τα θεμέλια της ευρωπαϊκής σταθερότητας. Όταν η οικονομική ευημερία πάνω στην οποία στηρίχθηκε η ομαλή διεθνής συνεργασία εξανεμίστηκε, ο εθνικισμός και τα αυταρχικά καθεστώτα εμφανίστηκαν απειλητικά στον ορίζοντα της Ευρώπης. Στη Γερμανία η οξύτητα της οικονομικής κρίσης άνοιξε το δρόμο για την άνοδο και επικράτηση του Ναζισμού [...] οι Ναζί μετά τις εκλογές απέκτησαν 100 θέσεις στο Γερμανικό Κοινοβούλιο. Το 1932 περισσότεροι από έξι εκατομμύρια Γερμανοί ήταν άνεργοι».

Λ3 (2002), σ. 172-173, 175, 177

«Η οικονομική κρίση του 1930-31 ενίσχυσε το ναζιστικό κόμμα και το 1933, μόλις η απήχησή του στις μάζες είχε αρχίσει να μειώνεται, ο Χίτλερ έγινε πρωθυπουργός της Γερμανίας».

Λ3 (2002), σ. 189

Και οι στατιστικοί πίνακες 1 και 2 στη σ. 190 του Λ3 (2002) που δείχνουν τις δημόσιες επενδύσεις στη Γερμανία (1928-1938) και τους μισθούς, το κόστος ζωής και την ανεργία (1932-1939), τονίζουν με αριθμητικά στοιχεία ακριβώς αυτές τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης του 1929 στην άνοδο του ναζιστικού κινήματος-κόμματος.

«Σε κοινωνικό επίπεδο, ο πόλεμος προκάλεσε βαθιές μεταβολές. Ο μεγάλος χαμένος ήταν τα μεσαία στρώματα (μισθωτοί, μικρομεσαίοι επιχειρηματίες, ελεύθεροι επαγγελματίες), τα οποία σε πολλές περιπτώσεις καταστράφηκαν οικονομικά. [...] Το φαινόμενο ονομάστηκε *κραχ* και ήταν η αρχή μιας οικονομικής κρίσης που εξαπλώθηκε ραγδαία σχεδόν σε ολόκληρο τον κόσμο. Σε διάστημα λίγων εβδομάδων είχαν χαθεί πολλές περιουσίες. Επιχειρήσεις έκλεισαν, χιλιάδες επιχειρηματίες καταστράφηκαν και εκατομμύρια εργαζόμενοι έμειναν άνεργοι. Το 1931 η οικονομία των ΗΠΑ είχε σχεδόν καταρρεύσει. Την ίδια στιγμή, ωστόσο, μεγάλες επιχειρήσεις, που άντεξαν στην κρίση, εξαγόραζαν μικρότερες επιχειρήσεις. Έτσι, συγκεντρωνόταν η οικονομική ισχύς και σχηματίζονταν πανίσχυρα οικονομικά συγκροτήματα. Η επέκταση της κρίσης – Η Μεγάλη Ύφεση: Η κρίση επεκτάθηκε γρήγορα και στην Ευρώπη, όπου είχαν επενδυθεί αμερικανικά κεφάλαια με τη μορφή δανείων. Η απόφαση των αμερικανικών τραπεζών να αποσύρουν τα δάνεια αυτά κλόνησε την ευρωπαϊκή οικονομία. Το πλήγμα ήταν ισχυρό, ιδίως για τη Γερμανία, που είχε στηρίξει τη μεταπολεμική

ανασυγκρότησή της σε αμερικανικά κεφάλαια [...] Η κρίση του 1929 επηρέασε, αν και σε διαφορετικό βαθμό, όλες τις κοινωνίες του δυτικού κόσμου. Ένα τμήμα των ανώτερων τάξεων ισχυροποιήθηκε, καθώς κατάφερε, εξαγοράζοντας επιχειρήσεις στα πρόθυρα της κατάρρευσης, να ενισχύσει σημαντικά την οικονομική και κοινωνική του θέση. Ωστόσο, για όλους τους άλλους οι εξελίξεις υπήρξαν αρνητικές. Οι αγρότες είδαν τα προϊόντα τους να μένουν απούλητα και τα εισοδήματά τους να εξανεμίζονται. Οι βιομηχανικοί εργάτες και οι εμποροϋπάλληλοι βρέθηκαν αντιμέτωποι με μειώσεις των μισθών τους, περιορισμό των ωρών εργασίας και απολύσεις. Οι μικρομεσαίοι επιχειρηματίες υποχρεώθηκαν να πουλήσουν ή να κλείσουν τις επιχειρήσεις τους και οι δημόσιοι υπάλληλοι να αποδεχτούν δραστικές μειώσεις των μισθών τους. Ένα κύμα εξαθλίωσης κάλυψε τις ΗΠΑ, την Ευρώπη και πολλές άλλες χώρες του δυτικού κόσμου προκαλώντας έντονες —και συχνά βίαιες— διαμαρτυρίες».

Γ6 (2006-2022), σ. 111-114

«Αντιμέτωπες με τα σοβαρά κοινωνικά συμπτώματα της κρίσης, οι κυβερνήσεις στη Δύση αναζήτησαν λύσεις. Καθώς ο οικονομικός φιλελευθερισμός (ελεύθερος οικονομικός ανταγωνισμός, απουσία κρατικής παρέμβασης, ελεύθερη διαμόρφωση τιμών και αμοιβών) φαινόταν ανίκανος να προσφέρει θεραπεία, όλο και πιο πολλοί πίστευαν ότι το κράτος θα έπρεπε να επέμβει [...] Έτσι, στην Ευρώπη των αρχών της δεκαετίας του 1930 κυριαρχούσε πλέον όχι η αμιγώς φιλελεύθερη αλλά η, ως ένα βαθμό, “διευθυνόμενη οικονομία”. Ιδιαίτερες περιπτώσεις, ανάμεσα στις χώρες του δυτικού κόσμου, υπήρξαν η Ιταλία και η Γερμανία. Μετά την επικράτηση του φασισμού στην πρώτη και του ναζισμού στη δεύτερη, οι κυβερνήσεις των κρατών αυτών ακολούθησαν ακραία πολιτική αυτάρκειας προκειμένου να αντιμετωπίσει την κρίση. Μάλιστα, η πολιτική αυτή συνοδεύονταν από μια επιθετική εθνικιστική ρητορεία που εξυπηρετούσε και πολιτικούς στόχους αυτών των καθεστώτων. (Έτσι, για παράδειγμα, σύμφωνα με την προπαγάνδα των ναζί, κύριοι υπεύθυνοι για την οικονομική κρίση ήταν οι Εβραίοι)».

Γ6 (2006-2022), σ. 114-115

Και, επίσης, στην πηγή της σ. 117 του Γ6 (2006-2022), όπου συνδέεται η οικονομική κρίση με την άνοδο του φασισμού μέσα από τα μάτια ενός Γερμανού εργάτη που εξηγεί τους λόγους για τους οποίους έγινε μέλος του ναζιστικού κόμματος: επειδή δήθεν έφταιγαν για την οικονομική κρίση οι Εβραίοι και οι κομμουνιστές. Έτσι, η πηγή αναφέροντας ένα τέτοιο αντιπαράδειγμα βοηθά να αντιληφθεί ο/η μαθητής/τρια μέσα από την ενσυναίσθηση τους επικίνδυνους τρόπους με τους οποίους μπορεί να λειτουργήσει η προπαγάνδα και το πολιτικό αδιέξοδο σε καιρούς οικονομικής κρίσης:

«2. Η κρίση ωθεί έναν Γερμανό εργάτη στο ναζιστικό κόμμα του Χίτλερ: Χιλιάδες εργοστάσια έκλεισαν τις πόρτες τους. Η πείνα ήταν ο καθημερινός σύντροφος του Γερμανού εργαζομένου. Επιπλέον, υπήρχε η τεχνητή έλλειψη, την οποία δημιούργησαν οι Εβραίοι και η οποία ανάγκαζε τους εργαζομένους να τρέχουν [...] παρακαλώντας τους αγρότες για λίγη τροφή [...]. Η κυβέρνηση πήρε μέτρα ενάντια στο λαό, έτσι ώστε ένας έντιμος εργαζόμενος έπρεπε να καταφύγει στην κλοπή για να βρει τροφή [...]. Όλοι οι συμπολίτες μου, με την εξαίρεση των κομμουνιστών, ποθούσαν να έρθουν καλύτερες μέρες. Όσο για μένα, όπως και

πολλοί άλλοι, είχα χάσει ό,τι είχα και δεν είχα μέσα σ' αυτές τις αντίξοες οικονομικές συνθήκες. Και έτσι, στις αρχές του 1930, εντάχθηκα στο Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα [το ναζιστικό κόμμα του Χίτλερ].

Ian Kershaw, *Χίτλερ 1936-1945: Νέμεσις*, μτφρ. Γρ. Ν. Κονδύλης, Scripta, Αθήνα 2001, σ. 357».

Γ6 (2006-2022), σ. 117

Στο Λ4 (2007-2022) επιχειρείται, πάλι, να εξηγηθούν οι μηχανισμοί της άμεσης σύνδεσης της οικονομικής κρίσης του 1929 με την άνοδο του φασισμού-ναζισμού κατά τον μεσοπόλεμο, αν και αυτή η εξήγηση διαφέρει ως προς το επίκεντρό της, το οποίο δεν εστιάζει στην οικονομία της αγοράς τόσο, παρά στον αντίκτυπό της στο ιδεολογικό-πολιτικό πεδίο του φιλελευθερισμού ως αυτονόητου κέντρου για τις δημοκρατίες και την δυτική Ευρώπη και της «αναπάντεχης» αμφισβήτησής του:

«**Η εκδήλωση και οι συνέπειες της κρίσης (1929-1932)**. Η μεγάλη οικονομική κρίση των ετών 1929-1932 είχε ως αφετηρία την αιφνίδια ραγδαία πτώση των τιμών στο χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης. Άμεσες επιπτώσεις της ήταν οι διαδοχικές τραπεζικές πτωχεύσεις αρχικά στις Ηνωμένες Πολιτείες, **η απόσυρση των αμερικανικών κεφαλαίων από την Ευρώπη και ιδιαίτερα από τη Γερμανία, η μείωση της βιομηχανικής παραγωγής και των εμπορικών συναλλαγών σε παγκόσμια κλίμακα, καθώς και η αποδιοργάνωση του διεθνούς νομισματικού συστήματος με την υποτίμηση και της αγγλικής λίρας το 1931**. Οι κοινωνικές συνέπειες υπήρξαν δραματικές: **το 1932 καταγράφηκαν πάνω από τριάντα εκατομμύρια άνεργοι παγκοσμίως — πέντε εκατομμύρια μόνο στη Γερμανία!** Ισχυρό υπήρξε το πλήγμα που δεχόταν, γενικότερα, το φιλελεύθερο δημοκρατικό πρότυπο στο πεδίο της οικονομίας και, κατ' επέκταση, η προοπτική της ευημερίας που ήδη διαφαινόταν. Πράγματι, η κοινοβουλευτική δημοκρατία, η οποία κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1920 φαινόταν ότι είχε κυριαρχήσει στο διεθνές στερέωμα, δεχόταν την αυστηρή κριτική των εχθρών της. Η σταλινική Ρωσία και η φασιστική Ιταλία στο εξωτερικό, αλλά και οι οπαδοί τους στο εσωτερικό των δημοκρατικών χωρών της Ευρώπης ενθαρρύνονταν και ενισχύονταν στην αντίθεσή τους κατά του φιλελευθερισμού. Κατ' εξοχήν χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση της Γερμανίας, όπου το Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα του Αδόλφου Χίτλερ».

Λ4 (2007-2022), σ. 104

δ) Σύνδεση (άμεση ή έμμεση) ανόδου φασισμού με λειτουργία καπιταλιστικού-ιμπεριαλιστικού πλαισίου αγοράς

Το Λ2 (1983-2007) είναι το πρώτο εγχειρίδιο όπου η γέννηση του φασισμού-ναζισμού συναρτάται με το καπιταλιστικό σύστημα εν γένει και ειδικότερα με το πέρασμα του καπιταλιστικού συστήματος σε νέο στάδιο, το οποίο επηρεάζει το εσωτερικό των αστικών δημοκρατικών καθεστώτων με την απειλή του φασισμού:

«κατά τη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών του 20ου αιώνα, ο φιλελεύθερος ανταγωνιστικός καπιταλισμός παραχωρεί τη θέση του στο μονοπωλιακό καπιταλισμό. Έτσι, όταν στα 1929, ξεσπά η οικονομική κρίση στο χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης, οι Ενωμένες Πολιτείες αντιμετωπίζουν τρομακτικές οικονομικές

δυσκολίες που αστραπιαία επηρεάζουν και τις υπόλοιπες βιομηχανικές χώρες του κόσμου. Η κρίση εκδηλώνεται με χρεωκοπίες επιχειρήσεων, κλείσιμο εργοστασίων, ανεργία. Για να δώσουν διέξοδο στην κρίση, τα κράτη αναγκάζονται να επέμβουν στην οικονομική ζωή για να βοηθήσουν τις επιχειρήσεις να αναρρώσουν. Κάτω από αυτές τις συνθήκες δημιουργείται ένα νέο είδος καπιταλισμού, στη διαμόρφωση του οποίου το κράτος διαδραματίζει ενεργό ρόλο [...] Συγχρόνως τα αστικά δημοκρατικά καθεστώτα αντιμετωπίζουν δυσχέρειες που οφείλονται στον πόλεμο και στην οικονομική κρίση. Απειλούνται από τους οπαδούς των μοναρχικών και ολοκληρωτικών συστημάτων αλλά και από ένα νέο κίνημα που επιδιώκει να παρασύρει τις μάζες και να τις στρέψει εναντίον των δημοκρατικών καθεστώτων, το φασισμό».

Λ2 (1983-2007), σ. 152

Στο Λ3 (2002) γίνεται, επίσης, σύνδεση της γέννησης του φασιστικού-ναζιστικού φαινομένου με την γενικότερη λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος στην ιδιαίτερη φάση απορρύθμισης/κρίσης που αυτό βρισκόταν μετά την οικονομική κρίση του 1929 και την καπιταλιστική «ανάγκη» βίαιου ξεπεράσματος/υπέρβασης και επίλυσης της κρίσης δια της οικονομίας πολέμου και της στρατιωτικής ιμπεριαλιστικής στόχευσης:

«ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος επηρέασε καίρια τη λειτουργία των ευρωπαϊκών οικονομιών. Οι κλασικοί κανόνες του καπιταλισμού, δηλαδή το ελεύθερο εμπόριο και ο κανόνας χρυσού, εγκαταλείφθηκαν. Τα ευρωπαϊκά εμπορικά δίκτυα διαλύθηκαν και οι υπερπόντιοι ανταγωνιστές βρήκαν ευκαιρία να βελτιώσουν τη θέση τους στον παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας. Οι μισθοί στα ευρωπαϊκά κράτη ανέβηκαν, καθώς οι εργαζόμενοι απέκτησαν συνείδηση της δύναμής τους, τα συνδικάτα ενισχύθηκαν, και η Σοβιετική Ένωση όχι μόνον έπαψε να συμμετέχει στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα αλλά και αρνήθηκε να πληρώσει τα χρέη του τσαρικού καθεστώτος [...] η ανάκαμψη της Ευρώπης σε μεγάλο βαθμό εξαρτιόταν από την προθυμία της μεγαλύτερης πιστώτριας της, δηλαδή των Η.Π.Α., να συνεχίσει να της παρέχει δάνεια. Ενώσω η ευρωπαϊκή οικονομία ανέκαμπε, δηλαδή έως το 1929, η χρηματοπιστωτική διείσδυση των Αμερικανών στη Δ. και Κ. Ευρώπη, ακόμη και στην Ελλάδα, ήταν χωρίς προηγούμενο. Τη δεκαετία του 1920 η οικονομική μεγέθυνση βοηθούσε να εκτονωθεί κάπως η εντεινόμενη σύγκρουση μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας. Και αυτή στηριζόταν, ωστόσο, στις εγγενώς ασταθείς διεθνείς ροές κεφαλαίων. Το 1928 οι επενδυτές μετέφεραν τα κεφάλαιά τους στις Η.Π.Α., για να επωφεληθούν από την άνοδο του αμερικανικού χρηματιστηρίου. Τον επόμενο χρόνο, όμως, το χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης κατέρρευσε (το “Κραχ της Wall Street”). Οι τράπεζες άρχισαν να κλείνουν η μία μετά την άλλη, πρώτα στην Αμερική και έπειτα και στην Ευρώπη. Έως το 1931 η κρίση είχε επεκταθεί σε όλο τον κόσμο. Με ραγδαίο ρυθμό, σε ολόκληρο τον κόσμο οι νομισματικές ισοτιμίες ανατράπηκαν. Η παραγωγή μειωνόταν επειδή δεν υπήρχε ζήτηση. Η ζήτηση υποχωρούσε, επειδή ολόένα και περισσότεροι εργαζόμενοι απολύονταν. Η ανεργία έφτασε το 23% του εργατικού δυναμικού στη Βρετανία, το 27% στις Η.Π.Α. και το 44% στη Γερμανία. [...] Οι αντιδράσεις των κυβερνήσεων και των τραπεζιτών επιδείνωσαν ακόμη περισσότερο την κρίση. Αρνούσαν να λάβουν μέτρα κατά της ανεργίας και προσπαθούσαν να μειώσουν τους μισθούς των εργαζομένων και τα επιδόματα

ανεργίας, ώστε να “επιστρέφει η εμπιστοσύνη των επενδυτών”. Οργάνωναν διεθνείς διασκέψεις για την αντιμετώπιση της κρίσης, αλλά χωρίς αποτέλεσμα. Έτσι η μία μετά την άλλη οι χώρες, εγκαταλείποντας το ελεύθερο εμπόριο και τον κανόνα χρυσού, στρέφονταν στον οικονομικό εθνικισμό, ο οποίος ήταν αλληλένδετος με την κρατική παρέμβαση στην οικονομία [...] του Μουσσολίνι (-και, μετά το 1933, του Χίτλερ) έδιναν προτεραιότητα στην αύξηση της παραγωγής και στην καταπολέμηση της ανεργίας [...] Στην Ιταλία η αύξηση της παραγωγής διοχετεύθηκε κυρίως στις πολεμικές περιπέτειες στην Αιθιοπία και τη Σομαλία, ενώ στη Γερμανία οι πόροι αναλώθηκαν για τη γιγάντωση του στρατού ενόψει νέων πολέμων».

Λ3 (2002), σ. 186-187

Και στο Γ6 (2006-2022) συνδέεται, μόνο εμμέσως όμως, η άνοδος του φασισμού-ναζισμού με το καπιταλιστικό πλαίσιο. Μόνο εμμέσως, γιατί δεν αναφέρεται ο όρος «καπιταλισμός», όμως αναφέρονται οι οικονομικοί μηχανισμοί του, οι οποίοι για να επιλύσουν την οικονομική κρίση του 1929 είχαν την τάση να οδηγούν σε συγκέντρωση και συγκεντροποίηση του κεφαλαίου και σε δημιουργία ισχυρότερων μονοπωλίων, σε πτώχευση των περισσότερων μικροεπιχειρηματιών και στην οικονομική ανέχεια και εξαθλίωση (μέσω και της ανεργίας) πολύ μεγάλων τμημάτων του λαού, με την παράλληλη προπαγάνδισή πως για την κρίση φταίνει οι Εβραίοι αντί για το καπιταλιστικό σύστημα. Γι’ αυτό και το κατατάσσουμε σ’ αυτό το ερμηνευτικό σχήμα έχοντας υπόψη τον περιορισμό πως ανήκει σε αυτό μόνο εμμέσως και επιφανειακά:

«**Η έκρηξη της οικονομικής κρίσης του 1929** Η διεθνής διπλωματική προσέγγιση στηρίχτηκε, όπως ήδη είπαμε, στην οικονομική ευημερία που σημειωνόταν από τις αρχές της δεκαετίας του 1920 στον δυτικό κόσμο. **Χώρα-καθρέφτης αυτού του “οικονομικού θαύματος” ήταν οι ΗΠΑ, όπου την περίοδο 1921-1929 τόσο η βιομηχανική παραγωγή όσο και το μέσο εισόδημα διπλασιάστηκαν.** Η γενικότερη αισιοδοξία που επικρατούσε στις ΗΠΑ εκφράστηκε με τη συνεχή άνοδο των τιμών των μετοχών στο χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης. **Το φθινόπωρο του 1929, ωστόσο, μεγάλοι επενδυτές, θέλοντας να εισπράξουν μέρος από τα κέρδη τους, άρχισαν να πουλούν μετοχές. Γρήγορα επικράτησε πανικός, κυρίως ανάμεσα στους μικροεπενδυτές, που έσπευσαν να πουλήσουν τις μετοχές τους.** Αποτέλεσμα ήταν η γενική κατάρρευση των τιμών στο χρηματιστήριο, η οποία ξεκίνησε στις 24 Οκτωβρίου του 1929, τη «Μαύρη Πέμπτη». **Το φαινόμενο ονομάστηκε κραχ και ήταν η αρχή μιας οικονομικής κρίσης που εξαπλώθηκε ραγδαία σχεδόν σε ολόκληρο τον κόσμο. Σε διάστημα λίγων εβδομάδων είχαν χαθεί πολλές περιουσίες. Επιχειρήσεις έκλεισαν, χιλιάδες επιχειρηματίες καταστράφηκαν και εκατομμύρια εργαζόμενοι έμειναν άνεργοι.** Το 1931 η οικονομία των ΗΠΑ είχε σχεδόν καταρρεύσει. **Την ίδια στιγμή, ωστόσο, μεγάλες επιχειρήσεις, που άντεξαν στην κρίση, εξαγόραζαν μικρότερες επιχειρήσεις.** Έτσι, συγκεντρωνόταν η οικονομική ισχύς και σχηματίζονταν πανίσχυρα οικονομικά συγκροτήματα. [...] Η κρίση του 1929 επηρέασε, αν και σε διαφορετικό βαθμό, όλες τις κοινωνίες του δυτικού κόσμου. Ένα τμήμα των ανώτερων τάξεων ισχυροποιήθηκε, καθώς κατάφερε, εξαγοράζοντας επιχειρήσεις στα πρόθυρα της κατάρρευσης, να ενισχύσει σημαντικά την οικονομική και κοινωνική του θέση. **Ωστόσο, για όλους τους άλλους οι εξελίξεις υπήρξαν αρνητικές [...]** Οι αγρότες είδαν τα προϊόντα τους

να μένουν απούλητα και τα εισοδήματά τους να εξανεμίζονται. Οι **βιομηχανικοί εργάτες** και οι **εμποροϋπάλληλοι** βρέθηκαν αντιμέτωποι με μειώσεις των μισθών τους, περιορισμό των ωρών εργασίας και απολύσεις. Οι **μικρομεσαίοι επιχειρηματίες** υποχρεώθηκαν να πουλήσουν ή να κλείσουν τις επιχειρήσεις τους και οι **δημόσιοι υπάλληλοι** να αποδεχτούν δραστικές μειώσεις των μισθών τους. Ένα κύμα **εξαθλίωσης** κάλυψε τις ΗΠΑ, την **Ευρώπη** και πολλές άλλες χώρες του δυτικού κόσμου **προκαλώντας έντονες —και συχνά βίαιες— διαμαρτυρίες**. Αντιμέτωπες με τα **σοβαρά κοινωνικά συμπτώματα της κρίσης**, οι κυβερνήσεις στη **Δύση αναζήτησαν λύσεις**. Καθώς ο οικονομικός φιλελευθερισμός (ελεύθερος οικονομικός ανταγωνισμός, απουσία κρατικής παρέμβασης, ελεύθερη διαμόρφωση τιμών και αμοιβών) φαινόταν **ανίκανος να προσφέρει θεραπεία**, όλο και πιο πολλοί πίστευαν ότι **το κράτος θα έπρεπε να επέμβει** [...] Έτσι, στην **Ευρώπη των αρχών της δεκαετίας του 1930** κυριαρχούσε πλέον όχι η αμιγώς φιλελεύθερη αλλά η, ως ένα βαθμό, “**διευθυνόμενη οικονομία**”. **Ιδιαίτερες περιπτώσεις**, ανάμεσα στις χώρες του δυτικού κόσμου, υπήρξαν η **Ιταλία και η Γερμανία**. **Μετά την επικράτηση του φασισμού στην πρώτη και του ναζισμού στη δεύτερη**, οι κυβερνήσεις των κρατών αυτών **ακολούθησαν ακραία πολιτική αυτάρκειας προκειμένου να αντιμετωπίσει την κρίση**. Μάλιστα, η πολιτική αυτή συνοδευόταν από μια επιθετική εθνικιστική ρητορεία που εξυπηρετούσε και πολιτικούς στόχους αυτών των καθεστώτων. (Έτσι, για παράδειγμα, **σύμφωνα με την προπαγάνδα των ναζί, κύριοι υπεύθυνοι για την οικονομική κρίση ήταν οι Εβραίοι**)».

Γ6 (2006-2022), σ. 112-115

Λόγοι ιστορικής ή εθνικής ιδιομορφίας

Γ. Γερμανική ιδιαιτερότητα

α) Ιδιαίτεροι ιστορικοί λόγοι Γερμανίας (εθνολογικοί, ιδεολογικοί και πολιτισμικοί κυρίως)

Στο **Λ3 (2002)** για πρώτη φορά αναφέρεται (χωρίς απαραίτητα να υιοθετείται) η αιτία της «**γερμανικής ιστορικής-πολιτισμικής ιδιαιτερότητας**» για την γέννηση του **ναζιστικού φαινομένου**: παράλληλα βέβαια με την άλλη ιστοριογραφική άποψη των συγκεκριμένων κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών συνθηκών που γέννησαν τον **ναζισμό** στη Γερμανία του μεσοπολέμου, χωρίς αναφορά σε κάποια ιστορική ιδιομορφία-ιδιαιτερότητά της:

«**Ερμηνείες του ναζιστικού φαινομένου**: Δύο είναι οι βασικές ερμηνευτικές τάσεις που έχουν καταγραφεί στην ιστοριογραφία αναφορικά με το ναζιστικό φαινόμενο:

α) Η **πρώτη τάση** θεωρεί ότι η (δια η “**παθολογία της γερμανικής ιστορίας**” οδηγεί **αναπόφευκτα** στην **κυριαρχία του ναζισμού**, στο **Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο** και στη **γενοκτονία των Εβραίων** και όσων άλλων θεωρούνταν από τους ναζί “**υπάνθρωποι**” ή “**εχθροί του κράτους**”.

β) Η δεύτερη τάση προσεγγίζει το ναζισμό ως συνέπεια των συγκεκριμένων πολιτικών, στρατιωτικών, κοινωνικών, οικονομικών και ιδεολογικών γνωρισμάτων, που εμφανίζονται στη Γερμανία στη διάρκεια του Μεσοπολέμου».

Λ3 (2002), σ. 189

β) Συνθήκη Βερσαλλιών ή/και γεωπολιτικοί λόγοι

«Η Γερμανία μετά την συνθήκη των Βερσαλλιών ήρchiσε να εργάζεται έντατικώς, διά να γίνη και πάλιν δύναμις πανίσχυρος και να επιβάλη τον παγγερμανισμόν. Τό 1933 ανέλαβε τήν διακυβέρνησιν της ο αρχηγός των Έθνικοσοσιαλιστών Άδόλφος Χίτλερ. Μέ τήν δραστηριότητα του Χίτλερ ή Γερμανία έγινε μία από τας ισχυροτέρας δυνάμεις του κόσμου».

ΣΤ1 (1967-1969), σ. 154

«Η Γερμανία άνεκηρύχθη δημοκρατία. Ή πικρία διά τήν ήταν και οι βαρύτατοι όροι τής συνθήκης των Βερσαλλιών άπετέλεσαν άντικείμενον πολιτικής έκμεταλλεύσεως. Ούτως ένισχύθη ό εθνικοσοσιαλισμός μέ άρχηγόν (Φύρερ) τόν Χίτλερ, ό όποιος τελικώς (1933) έκυβέρνησε δικτατορικώς τήν χώραν».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 162-163

«Η Ιταλία μετά τόν Α΄ παγκόσμιο πόλεμο ήταν δυσαρεστημένη, έπειδή δέν πήρε τό Φιούμε και τις δαλματικές χώρες. Ο πληθωρισμός και ή οικονομική κρίση κατέστρεψαν τις μεσαίες τάξεις, πού στήριζαν τό κοινοβουλευτικό πολίτευμα, ενώ οι κοινωνικές ταραχές προκαλούσαν τήν άνησυχία των συντηρητικών. Αύτά έδωσαν τήν εύκαιρία στόν φασισμό να έπιβληθή [...] Η γερμανική δημοκρατία, πού ιδρύθηκε μετά τόν πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, δέ μπόρεσε να έπιβώση. Ή άγανάκτηση από τήν ταπεινωτική συνθήκη των Βερσαλλιών και ή φοβερή οικονομική κρίση ένίσχυσαν τά άκραιο κόμματα, δεξιά και άριστερά, και έδωσαν τήν εύκαιρία στό ναζιστικό κόμμα να έπιβληθή».

Γ3 (1976-1984), σ. 311

«Οι ταπεινωτικοί όροι που είχαν επιβάλει στη Γερμανία οι νικητές του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου, ήταν ένας ακόμα λόγος για αναταραχή σ΄ αυτή τη χώρα».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011), σ. 229

«Στη Γερμανία η οικονομική κρίση ήταν οξύτερη εξαιτίας των καταστροφών του πολέμου και των πολεμικών επανορθώσεων που ήταν υποχρεωμένη η χώρα να καταβάλει στους νικητές. Η Συνθήκη των Βερσαλλιών με τους βαρύτατους όρους της είχε προκαλέσει την αγανάκτηση των πολιτικών κύκλων και του λαού [...] οι ταπεινώσεις που επέβαλε η συνθήκη των Βερσαλλιών στην ηττημένη Γερμανία είχαν ως αποτέλεσμα την έξαρση του γερμανικού εθνικισμού, που ενισχύθηκε με την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία (1933)».

Γ5 (1991-2006), σ. 333, 338

«Αν σταθούμε στην περίπτωση της Γερμανίας, θα διαπιστώσουμε ότι η επικράτηση του φασισμού σ΄ αυτήν οφείλεται κυρίως στους βαρύτατους, προσβλητικούς όρους που της επέβαλαν οι νικητές του πολέμου και στη φτώχεια που επικράτησε».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 112

«η εθνικιστική ρητορική του [Χίτλερ], που απάλλαξε τους στρατιωτικούς από την ντροπή της ήττας [...] Τους ναζιστές έτρεφε η αγανάκτηση που προκάλεσαν οι επαχθείς συνθήκες ειρήνης και τους υποστήριξε ο ίδιος ο Λούντεντορφ, ο επικεφαλής του γερμανικού στρατού στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο».

Λ3 (2002), σ. 189

«Η Γερμανία, ειδικά, είχε πρόσθετους λόγους να επιθυμεί την αναθεώρηση ή και την κατάργηση της συνθήκης ειρήνης που είχε υποχρεωθεί να υπογράψει, επειδή, εκτός από την απώλεια εδαφών, την πολεμική αποζημίωση και την αποστρατικοποίηση της Ρηνανίας, υποχρεώθηκε να διαλύσει την πολεμική της μηχανή και να διατηρεί περιορισμένες μόνο στρατιωτικές δυνάμεις. Ο αφοπλισμός της Γερμανίας, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η χώρα καταδικάστηκε επίσημα ως υπεύθυνη για τον πόλεμο και για τις συνακόλουθες καταστροφές, προσέβαλε τους Γερμανούς και ενόησε την ανάπτυξη ακραίων εθνικιστικών κινήματων, με πρώτο και κύριο το ναζιστικό, που υπονόμευσαν τη Γερμανική Δημοκρατία της Βαϊμάρης και οδήγησαν τελικά στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο [...] Η άνοδος των φασιστών στην εξουσία συνδέεται άμεσα με την ανησυχία που είχε προκαλέσει σε ισχυρή μερίδα της κοινής γνώμης η αίσθηση, αφενός, ότι η Ιταλία είχε αδικηθεί από τους νικητές συμμάχους μετά τη λήξη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου και ο φόβος, αφετέρου, μήπως διαταραχτεί η κοινωνική τάξη από τις ταραχές και τις απεργίες που είχαν ξεσπάσει».

Λ4 (2007-2022), σ. 86-87, 100

5. Σε ποιες χώρες επικράτησαν φασιστικά καθεστώτα μεσοπολεμικά; (Στην Ιταλία και την Γερμανία ή/και Ισπανία ή σχεδόν σε όλη την Ευρώπη;)

α) Μόνο στην Γερμανία

«Η Γερμανία μετά την συνθήκη των Βερσαλλιών ήρchiσε νά εργάζεται έντατικώς, διά νά γίνη καί πάλιν δύναμις πανίσχυρος καί να επιβάλη τον παγγερμανισμόν. Τό 1933 ανέλαβε τήν διακυβέρνησιν της ο αρχηγός τών Έθνικοσοσιαλιστών Άδόλφος Χίτλερ. Μέ τήν δραστηριότητα του Χίτλερ ή Γερμανία έγινε μία από τας ισχυροτέρας δυνάμεις του κόσμου».

ΣΤ1 (1967-1969), σ. 154

«Η ασταθής εσωτερική πολιτική κατάσταση τής Γερμανίας έφερεν εις τήν εξουσίαν το 1933 τόν άρχηγόν τοῦ Έθνικοσοσιαλιστικοῦ κόμματος Άδόλφον Χίτλερ».

ΚΛ1 (1973), σ. 87

β) Στην Γερμανία και την Ιταλία (ή/και στην Ισπανία)

«ό Μπενίτο Μουσολίνι είσήλθεν εις τήν Ρώμην επί κεφαλής τών “μελανοχιτώνων” του τήν 28ην Ὀκτωβρίου 1922 καί επέβαλε τον φασισμόν εις δλην τήν Ιταλίαν [...] κατά τον έμφύλιον πόλεμον τών Ισπανών (1936-38) έβοήθησε τον στρατηγόν

Φράνκο, ώστε να επιβληθεί φασισμός και εις την Ισπανίαν [...] καταστάσεως αυτής έπωφελήθη ο Χίτλερ και οι οπαδοί του, οι όποιοι διεκήρυσσον ότι αυτοί ήσαν οι μόνοι ίκανοί να απαλλάξουν την Γερμανίαν από τά δεινά της. Έκαλούντο Έθνικοσοσιαλισταί, αλλά χάριν συντομίας ανεφέροντο ως “Ναζί”».

Γ1 (1966-1976), σ. 225-226

«Είς την Ιταλίαν κατέλαβε την άρχήν (1923) ό Μουσσολίνι, ό όποιος έκυβέρνα δικτατορικώς ως άρχηγός του κράτους (Ντούτσε) και μέ ιδίotypον όργάνωσιν, τόν Φασισμόν. Η Γερμανία άνεκηρύχθη δημοκρατία. Η πικρία διά την ήταν και οι βαρύτατοι όροι τής συνθήκης τών Βερσαλλιών άπετέλεσαν άντικείμενον πολιτικής έκμεταλλεύσεως. Ούτως ένισχύθη ό εθνικοσοσιαλισμός μέ άρχηγόν (Φύρερ) τόν Χίτλερ, ό όποιος τελικώς (1933) έκυβέρνησε δικτατορικώς την χώραν. Είς την Ισπανίαν έγέγοντο έσωτερικά αναστατώσεις και εμφύλιοι πόλεμοι μέ άποτέλεσμα την άνοδον τού Φράνκο (1936-37) και την διακυβέρνησιν τής χώρας δικτατορικώς».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 163

Στο **Γ3 (1976-1984)** αναφέρονται ως ολοκληρωτικά καθεστώτα στον τίτλο της ενότητας το ιταλικό και το γερμανικό, χωρίς να αναφέρεται κάποιο άλλο στην Ευρώπη που προσομοιάζει σε αυτά:

«Η επικράτηση των ολοκληρωτικών καθεστώτων στη Δ. Ευρώπη. Ο ιταλικός φασισμός [...] ο εθνικοσοσιαλισμός (ναζισμός) στη Γερμανία».

Γ3 (1976-1984), 311

ενώ για την Ισπανία υπάρχει το εξής πολύ ενδιαφέρον απόσπασμα όπου ουσιαστικά ο Φράνκο όχι μόνο δεν κατονομάζεται ως φασίστας, αλλά τα στρατεύματά του ονομάζονται επαναστατικά και στρέφονται εναντίον της επιβολής της Αριστεράς (των κυβερνητικών):

«Στά 1936 έπεβλήθη στην Ισπανία ή άριστερά. Άλλά ό κλήρος, ή ισπανική άριστοκρατία κι ένα μέρος του στρατού άντιδρούσαν. Τόν Ιούλιο 1936 μιά όμάδα άξιωματικών μέ έπικεφαλής τόν στρατηγό Φράνκο έκαναν κίνημα στό Μαρόκο. Τά επαναστατικά στρατεύματα πέρασαν και κατέλαβαν ένα μέρος τής Ισπανίας. Οι κυβερνητικοί όργάνωσαν την άντίσταση και άρχισε ένας σκληρός εμφύλιος πόλεμος. Οι εύρωπαϊκές δυνάμεις Άγγλία-Γαλλία κράτησαν ουδετερότητα, αλλά ό Χίτλερ και ό Μουσολίνι ύποστήριζαν μέ κάθε μέσον τόν Φράνκο και βρήκαν την εύκαιρία να δοκιμάσουν στην Ισπανία τά νέα όπλα τους. Έτσι οι κυβερνητικοί νικήθηκαν και άναγκάστηκαν να καταφύγουν στη Γαλλία».

Γ3 (1976-1984), σ. 319-320

Στο **ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)** το ζήτημα του σε πόσες χώρες είχαν επικρατήσει δικτατορικά καθεστώτα (σαν τα φασιστικά) απαντάται με αοριστία και στις δύο αφηγήσεις πριν και μετά την αναθεώρηση του 1997, κάνοντας λόγο για «πολλά». Ωστόσο, στην μία αφήγηση, δίνεται η εξής επεξήγηση των «πολλών», γι' αυτό και το κατατάσσουμε σ' αυτό το ερμηνευτικό σχήμα:

«Σε πολλές χώρες, όπως στη Γερμανία, την Ιταλία, την Ισπανία, την Ελλάδα, επιβλήθηκε δικτατορικό καθεστώς».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [μετά το 1997], σ. 235

«σε πολλά κράτη είχαν επικρατήσει δικτατορικά καθεστώτα».
ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [πριν το 1997], σ. 273

Παρόμοια αοριστία-απροσδιοριστία υπάρχει και στο **ΚΛ7 (2001-2014)**, όπου ενώ αναφέρεται ότι η Ιταλία και η Γερμανία δεν ήταν οι μόνες φασιστικές-ναζιστικές χώρες στην Ευρώπη του μεσοπολέμου, αλλά *φύτρωσαν σαν μανιτάρια κι [άλλα] ανελεύθερα καθεστώτα*, εντόντοις δεν αναφέρεται συγκεκριμένα σε ποιες χώρες κυριάρχησαν αυτά ή στον αριθμό τους. Γι' αυτό και πάλι δια της απόπου απαγωγής το κατατάσσουμε σε αυτό το ερμηνευτικό σχήμα, όπου υπονοείται πως δεν ήταν μόνο η Γερμανία, η Ιταλία ή/και η Ισπανία, αλλά ούτε και σχεδόν όλη η Ευρώπη:

«Στη διάρκεια του **Μεσοπολέμου ανελεύθερα καθεστώτα φύτρωσαν σαν μανιτάρια**, με αποκορύφωμα το φασιστικό καθεστώς στην Ιταλία και το ναζιστικό στη Γερμανία».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 111

Στο **ΣΤ6 (2006-2007)** οι χώρες που έχουν φασιστικό-ναζιστικό καθεστώς κατά τον μεσοπόλεμο δίνονται μέσω του «Χάρτη της Ευρώπης στο Μεσοπόλεμο» και της ερώτησης στη σ. 106: «Παρατηρώ το χάρτη και αναφέρω τα κράτη με φασιστικό, ναζιστικό ή δικτατορικό καθεστώς. [5.50]», όπου τα φασιστικά-ναζιστικά καθεστώτα, όπως σημειώνονται στον χάρτη, είναι η Γερμανία, η Αυστρία και η Ιταλία, ενώ ως απλώς δικτατορικά εμφανίζονται η Εσθονία, η Λιθουανία, η Λετονία, η Πολωνία, η Ρουμανία, η Ουγγαρία, η Βουλγαρία, η Γιουγκοσλαβία, η Αλβανία, η Ελλάδα, η Τουρκία, η Πορτογαλία και η Ισπανία.

Στο **Λ4 (2007-2022)** μόνο η Ιταλία και η Γερμανία αναφέρονται στις σ. 97-100, 104-105. Ενώ, ούτε καν ο Φράνκο δεν αναφέρεται ως φασίστας, αλλά ως «πραξικοπηματίας» (στην λεζάντα της εικονιστικής πηγής στη σ. 112).

Στο **ΣΤ7 (2012-2022)** στην ενότητα για τον Μεσοπόλεμο υπάρχει πλήρης εθνοκεντρική οπτική. Η μόνη αναφορά στα της Ευρώπης και στην άνοδο του φασισμού-ναζισμού είναι αυτές οι 2-3 σειρές, όπου πάλι αναφέρονται μόνο η Ιταλία και η Γερμανία:

«**Με την άνοδο του φασιστικού κόμματος στην Ιταλία και του ναζιστικού κόμματος στη Γερμανία** φάνηκαν και πάλι τα σύννεφα του πολέμου πάνω από την Ευρώπη».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 201

γ) Σχεδόν σε όλη την Ευρώπη

Το **Λ2 (1983-2007)** είναι το πρώτο εγχειρίδιο στο οποίο αναφέρεται ξεκάθαρα η τεράστια επιρροή και γοητεία που άσκησε το φασιστικό-ναζιστικό καθεστώς σε όλη την Ευρώπη (και την Λατινική Αμερική), με πολλές χώρες της οποίας να ακολουθούν-μιμούνται το παράδειγμα της Ιταλίας και της Γερμανίας:

«Παντού όπου τα αστικά δημοκρατικά πολιτεύματα δεν είχαν γερές ρίζες άρχισαν να καταρρέουν και να παραχωρούν τη θέση τους σε δικτατορίες που τις στήριζαν ο στρατός, η εκκλησία, οι γαιοκτήμονες και οι μεγάλοι επιχειρηματικοί κύκλοι. Αυτό συνέβη στην Ουγγαρία με το ναύαρχο Χόρτυ (1920), στην Πολωνία με το στρατηγό Πίλσούντσκι (1926) και στην Πορτογαλία με τον Σαλαζάρ (1935) [...] Στην Κεντρική Ευρώπη, στα Βαλκάνια και τη Ν. Αμερική, τα αστικά δημοκρατικά πολιτεύματα καταρρέουν και αντικαθίστανται από φασιστικά καθεστώτα: Αυστρία (1934), Γιουγκοσλαβία (1934), Βουλγαρία (1935), Ελλάδα (1936), Ισπανία (1939) [...] Στην Ισπανία η νίκη του Λαϊκού Μετώπου (1931) προκαλεί τη δυναμική αντίδραση της δεξιάς, η οποία κυριαρχείται από φασιστικά στοιχεία [...] Το 1939 ο Φράνκο επικρατεί και επιβάλλει στην Ισπανία στυγνό φασιστικό καθεστώς».

Λ2 (1983-2007), σ. 172, 179, 181

Ενώ, επίσης, για τις ευρωπαϊκές χώρες στις οποίες τελικά δεν επικράτησαν φασιστικά καθεστώτα, απαριθμούνται τα φασιστικά κόμματα που εμφανίστηκαν εκείνη την περίοδο και επηρέασαν μεγάλο κομμάτι των κοινωνιών τους:

«Οι νίκες του Χίτλερ και του Μουσολίνι είχαν ως άμεσο αποτέλεσμα τη δημιουργία φασιστικών κομμάτων σε όλες τις χώρες της Ευρώπης. Ακόμη και σε χώρες με μακρά κοινοβουλευτική παράδοση εμφανίζονται φασιστικές κινήσεις οι οποίες απειλούν τη δημοκρατία. Η Νορβηγία, με το κόμμα ενός πρώην αξιωματικού, του Κουίσλιγκ (Quisling) αντιμετωπίζει τη φασιστική απειλή· το ίδιο και το Βέλγιο με το “βασιλικό κίνημα”. Στην Αγγλία δρα η “Ένωση των βρετανών φασιστών”, ενώ στη Γαλλία ιδρύονται πολλές φασιστικές ομάδες. [...] [Στη Γαλλία] Τα δεξιά κόμματα και οι βιομηχανικοί μονοπωλιακοί κύκλοι μάχονται με σφοδρότητα εναντίον της ανορθωτικής προσπάθειας της κυβέρνησης Μπλουμ και τελικά την αναγκάζουν να παραιτηθεί τον Ιούνιο του 1937».

Λ2 (1983-2007), σ. 178-181

Προς επίρρωση της κύριας αφήγησης, στη σ. 182 δίνεται χάρτης με τα καθεστώτα της Ευρώπης το 1939, όπου η λεζάντα του είναι αρκετά εύγλωττη για το μέγεθος της επιρροής του φασισμού-ναζισμού σε όλη την Ευρώπη:

«Η Ευρώπη το 1939. Ανάμεσα στο κύμα των δικτατορικών καθεστώτων, τα δημοκρατικά κράτη βρίσκονται σε θέση καθαρά αμυντική».

Λ2 (1983-2007), σ. 182

Επίσης, στο Γ4 (1984-1991) αναφέρεται ο μεγάλος αριθμός των ευρωπαϊκών χωρών που ακολούθησαν το μοντέλο του φασιστικού-ναζιστικού καθεστώτος εγκαθιδρύοντάς το και οι ίδιες:

«ο φασισμός του Μουσολίνι και ο ναζισμός του Χίτλερ χρησιμεύσαν ως πρότυπα για την εγκαθίδρυση και την οργάνωση φασιστικών-ολοκληρωτικών καθεστώτων και σε άλλες χώρες της Ευρώπης (Ισπανία, Πορτογαλία, Αυστρία, Γιουγκοσλαβία, Ελλάδα, Βουλγαρία, Ρουμανία, Πολωνία, Λιθουανία)».

Γ4 (1984-1991), σ. 282

«Τα φιλοφασιστικά και φιλοναζιστικά στοιχεία, μέσα σε ανάλογες περιστάσεις, επικράτησαν, ενισχυμένα από την Γερμανία και την Ιταλία, στην Ισπανία. Ύστερα

από εμφύλιο πόλεμο τριών χρόνων (1936-1939) ο στρατηγός Φράνκο επέβαλε στη χώρα δικτατορία. **Δικτατορικά καθεστώτα εγκαθιδρύθηκαν την ίδια περίοδο και στην Πορτογαλία, και σε χώρες της κεντρικής και νοτιοανατολικής Ευρώπης».**
Γ5 (1991-2006), σ. 334

«Ο ναζισμός και ο φασισμός, με τους μιμητές τους σε όλη σχεδόν την Ευρώπη, άρχισαν να συσσωρεύουν νέα σύννεφα πολέμου πάνω από την γηραιά ήπειρο. Είναι ενδιαφέρον ότι και ο ναζισμός πρόβαλε μια εκδοχή της ευρωπαϊκής ιδέας. Ο πόλεμος εναντίον των συμμαχικών στρατευμάτων (αμερικανικών, ρωσικών και αγγλικών) παρουσιάστηκε από την προπαγάνδα τους ως πόλεμος εναντίον εχθρικών προς την Ευρώπη δυνάμεων. Για τους ναζί, η Ευρώπη δεν ήταν ο πολιτισμός της και οι πολιτικές της παραδόσεις, αλλά μια Ευρώπη της ξανθής φυλής και της φυλετικής καθαρότητας. Η εξόντωση όλων των Εβραίων της Ευρώπης, των Τσιγγάνων και εκατομμυρίων ανθρώπων σλαβικής καταγωγής, αυτό το σχέδιο υπηρετούσε, την εκκαθάριση της Ευρώπης από τα “ξένα”, μη ευρωπαϊκά στοιχεία. Η ιδέα της Ευρώπης απέκτησε και την εφιαλτική της σκιά;».
ΚΛ4 (1998), σ. 184-185

«Σε ολόκληρο το βαλκανικό χώρο ήταν κυρίαρχη μια επαναστατική ατμόσφαιρα αμέσως μετά τον πόλεμο. Εκτός από τα φιλελεύθερα κόμματα, οι σοσιαλιστές, τα αγροτικά κόμματα και οι κομμουνιστές είχαν αρχίσει να ασκούν ιδεολογική επίδραση σε μεγάλα τμήματα του πληθυσμού [...] Το επαναστατικό κλίμα, ωστόσο, δεν μπόρεσε να διαρκέσει για πολύ. Σταδιακά τα αριστερά κόμματα θεωρήθηκαν επικίνδυνα, τέθηκαν εκτός νόμου και δικτατορικά καθεστώτα επιβλήθηκαν παντού. Ο αγροτιστής πρωθυπουργός Σταμπουλίσκι δολοφονήθηκε το 1923 και στη Βουλγαρία επιβλήθηκε ένα ακροδεξιό καθεστώς, που κατέληξε σε βασιλική δικτατορία. Στην Ελλάδα το 1935 επιβλήθηκε ξανά η μοναρχία και τον επόμενο χρόνο ο Μεταξάς επέβαλε δικτατορία. Στη Γιουγκοσλαβία ο Στέφαν Ράντιτς δολοφονήθηκε το 1928 και ο βασιλιάς Αλέξανδρος τον επόμενο χρόνο επέβαλε προσωπική δικτατορία. Στη Ρουμανία το 1930 ο Μάνιου αναγκάστηκε να παραιτηθεί αφήνοντας την εξουσία στο βασιλιά Κάρολο, που σύντομα εγκαθίδρυσε ένα κορπορατιστικό καθεστώς».
Λ3 (2002), σ. 178

«Τον Μουσσολίνι μιμήθηκαν πολλοί επίδοξοι δικτάτορες σε όλη την Ευρώπη».
Λ3 (2002), σ. 188

Ενώ αναφέρονται και οι διαφορές των ανατολικών και βαλκανικών δικτατορικών-φασιστικών καθεστώτων από τα φασιστικά-ναζιστικά καθεστώτα της Ιταλίας και της Γερμανίας:

«Τα δικτατορικά καθεστώτα που επιβλήθηκαν στα βαλκανικά κράτη διέφεραν από τα καθεστώτα της Φασιστικής Ιταλίας και της Ναζιστικής Γερμανίας. Πρώτα απ’ όλα, κανένα από τα βαλκανικά καθεστώτα δεν είχε την υποστήριξη των μαζών και κανένα τους δεν είχε ιδεολογία ή πρόγραμμα που θα μπορούσε να βρει απήχηση και να προσελκύσει τις μάζες. Η συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού δεν επηρεάστηκε από τους δικτάτορες».
Λ3 (2002), σ. 178

Προς επίρρωσιν των παραπάνω παρατίθεται και η γραπτή πηγή της σ. 178:

[πηγή]

«Οι δικτατορίες στις ανατολικές χώρες ποτέ δεν στηρίχτηκαν σε μεγάλα τμήματα των μαζών. Οι χωρικοί ειδικά έβλεπαν με τον πύρο σκεπτικισμό του αγρότη τις στολές, τις παρελάσεις και τις φανφάρες αυτών των επίδοξων δημαγωγών. Οι δικτατορίες στις ανατολικές χώρες δεν ήταν ποτέ τίποτε παραπάνω από γραφειοκρατικά και στρατιωτικά καθεστώτα, εύθραυστα όσο και ανίκανα και καταθλιπτικά.

Πηγή: D. Mitrany, Marx Against the Peasant: A study in Social Dogmatism, Chapel Hill, N. C. 1951, σ. 122. Το παραθέτει ο L. S. Stavrianos, The Balkans since 1953, New York 1961, σ. 613».

Λ3 (2002), σ. 178

«Φασισμός και δημοκρατία στην υπόλοιπη Ευρώπη: Μέχρι τα τέλη του Μεσοπολέμου επιβλήθηκαν καθεστώτα φασιστικού τύπου σε Ισπανία, Πορτογαλία, Αυστρία, Γιουγκοσλαβία, Ελλάδα, Βουλγαρία, Ρουμανία, Πολωνία και Λιθουανία»

Γ6 (2006-2022), σ. 117

6. Πώς ήρθε στην εξουσία ο ναζισμός-φασισμός (για Ιταλία και Γερμανία);

α) Δεν αναφέρεται συγκεκριμένη διαδικασία / αόριστα «ανάληψη ή κατάληψη αρχής ή εξουσίας»

«Η Γερμανία μετά την συνθήκη των Βερσαλλιών ήρchiσε νά εργάζεται έντατικώς, διά νά γίνη καί πάλιν δύναμις πανίσχυρος καί να επιβάλη τον παγγερμανισμόν. **Τό 1933 ανέλαβε την διακυβέρνησιν της ο αρχηγός των Έθνικοσοσιαλιστών Αδόλφος Χίτλερ.** Μέ την δραστηριότητα του Χίτλερ ή Γερμανία έγινε μία από τάς ισχυροτέρας δυνάμεις του κόσμου».

ΣΤ1 (1967-1969), σ. 154

«Είς την Ιταλίαν κατέλαβε την άρχήν (1923) ό Μουσσολίνι, ό όποιος έκυβέρνα δικτατορικώς ώς άρχηγός του κράτους (Ντούτσε) καί μέ ιδιότυπον όργάνωσιν, τόν Φασισμόν. Ή Γερμανία άνεκηρύχθη δημοκρατία. Ή πικρία διά την ήταν καί οί βαρύτατοι όροι τής συνθήκης των Βερσαλλιών άπετέλεσαν άντικείμενον πολιτικής έκμεταλλεύσεως. Ούτως ένισχύθη ό εθνικοσοσιαλισμός μέ άρχηγόν (Φύρερ) τόν Χίτλερ, ό όποιος τελικώς (1933) έκυβέρνησε δικτατορικώς την χώραν».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 163

«Η Ιταλική κυβέρνησις (άπό τής 28ης Οκτωβρίου 1922 είχαν έγκαθιδρυθη είς Ιταλίαν τό φασιστικόν καθεστώσ του Μπενίτο Μουσσολίνι) [...] άπό τής 30ής Ίανουαρίου 1933 είχαν άνέλθει είς την έξουσίαν ό ΄Αδόλφος Χίτλερ καί τό υπό την αρχηγίαν του Έθνικοσοσιαλιστικόν Κόμμα. Ναζί άπεκλήθησαν οί όπαδοί του κόμματος καί Ναζισμός ή φιλοσοφία των έκ λέξεως σχηματισθείσης έκ τής πρώτης συλλαβής τής λέξεως NATIONAL καί τής δευτέρας τής λέξεως SOZIALISTISCHE.

«Η πλήρης έπωνυμία του κόμματος ήτο Έθνικοσοσιαλιστικόν Γερμανικόν Εργατικόν Κόμμα».

Γ2 (1969)²³⁴, σ. 55, 87-88

«Η ασταθής εσωτερική πολιτική κατάσταση τής Γερμανίας έφερεν εις τήν εξουσίαν το 1933 τόν άρχηγόν τοϋ Έθνικοσοσιαλιστικοϋ κόμματος Άδόλφον Χίτλερ».

ΚΛ1 (1973), σ. 87

«Τό φασιστικό κόμμα Ιδρύθηκε από τόν Μπενίτο Μουσολίνι (1883-1945) και οργανώθηκε στρατιωτικά· έβαλε τήν πολιτική σκοπιμότητα στή θέση τής ήθικης και προσπάθησε νά επιβληθή μέ κάθε τρόπο. Ο Μουσολίνι έγινε πρωθυπουργός, και στά 1925 κατέργησε τό κοινοβουλευτικό σύστημα και επέβαλε φασιστική δικτατορία στήν Ιταλία».

Γ3 (1976-1984), σ. 311

«μια φασιστική οργάνωση με αρχηγό το Μπενίτο Μουσολίνι και με αντικομμουνιστικά, εθνικιστικά και φιλολαϊκά συνθήματα κέρδιζε έδαφος, έγινε ισχυρό κόμμα και το 1924 κατέλαβε την εξουσία και επέβαλε δικτατορικό καθεστώς».

Γ4 (1984-1991), σ. 280

«Την κατάσταση εκμεταλλεύτηκαν τότε κάποιοι φιλόδοξοι που, υποσχόμενοι κοινωνική τάξη και ευημερία, κατάφεραν να επιβάλουν δικτατορικά καθεστώτα. Στην Ιταλία επικράτησε ο ιδρυτής του φασιστικού κόμματος Μπενίτο Μουσολίνι και στη Γερμανία ο αρχηγός του ναζιστικού κόμματος Άδόλφος Χίτλερ, που υποσχόταν να κάνει τη Γερμανία μεγάλη δύναμη».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011), σ. 229

«Στη Γερμανία και την Ιταλία εκείνα τα στρώματα που τρομοκρατήθηκαν από την επανάσταση, γρήγορα έγιναν βορά στις δημαγωγικές ορέξεις του Χίτλερ και του Μουσολίνι. Ο φόβος είναι κακός σύμβουλος. Από τα βάθη του λαϊκού υποσυνείδητου βγήκαν καταστροφικές τάσεις».

ΚΛ4 (1998), σ. 184

«Στη διάρκεια του Μεσοπολέμου ανελεύθερα καθεστώτα φύτρωσαν σαν μανιτάρια, με αποκορύφωμα το φασιστικό καθεστώς στην Ιταλία και το ναζιστικό στη Γερμανία».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 111

«Πολλά δημοκρατικά πολιτεύματα, κάτω απ' αυτήν την πίεση, σταδιακά καταρρέουν. Τα διαδέχονται δικτατορίες. Στην Ιταλία, το φασιστικό κόμμα και

---

²³⁴ Να σημειωθεί πως το Γ2 (1969) αν και είναι ογκοδέστατο εγχειρίδιο και η ύλη του αφορά αποκλειστικά τον 20ό αιώνα, εντούτοις είναι οργανωμένη μόνο ελληνοκεντρικά και τα περιεχόμενά του αφορούν μόνο ό,τι έχει σχέση με την Ελλάδα. Γι' αυτό και η θεματική του φασισμού-ναζισμού και του μεσοπολέμου πέραν της Ελλάδας λείπει εντελώς. Τα λιγοστά αποσπάσματα που αφορούν τον φασισμό-ναζισμό και παραθέτω στην παρούσα κατηγορία εντοπίζονται σκόρπια σε άλλες ενότητες του εγχειριδίου.

στη Γερμανία, το ναζιστικό κόμμα καταλαμβάνουν την εξουσία [...] ναζιστικό κόμμα: το κόμμα, που ιδρύει, το 1919, ο Α. Χίτλερ και κατέχει την εξουσία στη Γερμανία από το 1933 ως το 1945 [...] φασιστικό κόμμα: το κόμμα που ιδρύει ο Μ. Μουσολίνι στην Ιταλία, το 1919. Όταν αναλαμβάνει την εξουσία το 1922».
ΣΤ6 (2006-2007), σ. 106

«Μπενίτο Μουσολίνι, εμπνευστή της φασιστικής ιδεολογίας [...] Η άνοδος των φασιστών στην εξουσία συνδέεται άμεσα με την ανησυχία που είχε προκαλέσει σε ισχυρή μερίδα ης κοινής γνώμης η αίσθηση, αφενός, ότι η Ιταλία είχε αδικηθεί από τους νικητές συμμάχους μετά τη λήξη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου και ο φόβος, αφετέρου, μήπως διαταραχτεί η κοινωνική τάξη από τις ταραχές και τις απεργίες που είχαν ξεσπάσει. Η βαθμιαία ταύτιση κόμματος και κράτους θα απολήξει στην ολοκληρωτική κατάλυση των δημοκρατικών θεσμών και στη δημιουργία ενός προτύπου για τους οπαδούς του αυταρχισμού».
Λ4 (2007-2022), σ. 100

«Με την άνοδο του φασιστικού κόμματος στην Ιταλία και του ναζιστικού κόμματος στη Γερμανία φάνηκαν και πάλι τα σύννεφα του πολέμου πάνω από την Ευρώπη [...] Στη διάρκεια του Μεσοπολέμου πολλά δημοκρατικά πολιτεύματα κατέρρευσαν και τα διαδέχθηκαν δικτατορίες. Στη Γερμανία το 1933 πήρε την εξουσία ο αρχηγός του ναζιστικού κόμματος Αδόλφος Χίτλερ [...] Από το 1922 στην Ιταλία είχε επικρατήσει ο ιδρυτής του φασιστικού κόμματος, Μπενίτο Μουσολίνι».
ΣΤ7 (2012-2022), σ. 201, 204

β) Με εκλογές καθαρές (με καθαρά δημοκρατική διαδικασία)

«γρήγορα έγινε αγαπητός εις τούς άποκαρδιωμένους από τήν ήτταν Γερμανούς και έθεωρήθη ως νέος άπόστολος του Παγγερμανισμού. Άφού έγινε καγκελλάριος τό 1933 ό Χίτλερ, κατώρθωσε, μετά τον θάνατον του προέδρου της δημοκρατίας Χίντεμπουργκ, νά έκλεγή ό ίδιος πρόεδρος και νά συγκεντρώσει εις χείρας του όλας τās εξουσίας (1934). Κύριος πλέον τής Γερμανίας άνέτρεψε τό δημοκρατικόν πολίτευμα και διέλυσεν όλα τά κόμματα».
Γ1 (1966-1976), σ. 226-227

Στο Γ5 (1991-2006) υπονοείται πως ο Χίτλερ έγινε Καγκελάριος μέσα από εκλογές καθαρές με την απλή αύξηση των οπαδών του²³⁵:

«Το εθνικιστικό κίνημα υποδαυλιζόταν από το “Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα” που είχε ιδρύσει ο Αδόλφος Χίτλερ το 1919 και που η αύξηση των οπαδών του το έφερε στην εξουσία το 1933. Ο Χίτλερ έγινε Καγκελάριος και τον επόμενο χρόνο, μετά το θάνατο του προέδρου της Γερμανικής Δημοκρατίας στρατάρχη Χίντεμπουργκ, ανέλαβε και το αξίωμα αυτό με τον τίτλο του Φύρερ (αρχηγού, ηγέτη)».

²³⁵ Αντίθετα, για την άνοδο του Μουσολίνι στην εξουσία, στο Γ5 (1991-2006) αναφέρεται ξεκάθαρα η *ανάθεση*: το συγκεκριμένο απόσπασμα υπάρχει στο αντίστοιχο ερμηνευτικό σχήμα. Είναι από τις αντιφάσεις των αφηγήσεων των εγχειριδίων που επισημάναμε και προηγουμένως και, έτσι συνεπώς, σε τέτοιες περιπτώσεις, τοποθετούμε τα εγχειρίδια αυτά σε περισσότερα του ενός ερμηνευτικά σχήματα.

γ) Με βία, τρομοκρατία, διώξεις ή διενέργεια εκλογών σε τέτοιες συνθήκες

Το Γ3 (1976-1984), αν και δεν αναφέρεται στο πώς έγινε Καγκελλάριος ο Χίτλερ, αναφέρεται στην τρομοκρατία με την οποία επιβλήθηκε στον γερμανικό λαό ο ναζισμός προκειμένου να ανακηρυχθεί ο Χίτλερ σε φύρερ. Εφ' όσον αναφέρεται, (έστω και όχι στην αρχική του άνοδο) η τρομοκρατία και η μη συναίνεση του γερμανικού λαού στην επικράτηση του ναζισμού, κατατάσσουμε το απόσπασμα σε αυτό το ερμηνευτικό σχήμα:

«Ο άρχηγός των ναζί, Άδόλφος Χίτλερ, πού κατόρθωσε νά κυριαρχήση στό κόμμα παραγκωνίζοντας τούς μετριοπαθείς, έγινε καγκελλάριος (πρωθυπουργός) στά 1933. Αμέσως επέβαλε δικτατορία καί διέλυσε όλα τά κόμματα. Μετά τόν θάνατο τού προέδρου τής γερμανικής δημοκρατίας στρατάρχη Χίντεμπουργ ένωσε στόπρόσωπό του τό άξίωμα τού προέδρου τής δημοκρατίας και του πρωθυπουργού καί πήρε τόν τίτλο reichs-fürer (άρχηγός του κράτους). Ο λαός, κάτω από τήν τρομοκρατία του ναζισμού, επικύρωσε μέ δημοψήφισμα αυτές τις ένέργειες».

Γ3 (1976-1984), σ. 311-312

«Το κράτος αντιμετώπιζε τους ακροδεξιούς πολύ ευμενέστερα απ' ό,τι τους κομμουνιστές: ένα χρόνο μετά το πραξικόπημα ο Χίτλερ είχε αποφυλακιστεί. Αναδιοργάνωσε το κόμμα του, συμάχησε με άλλες συντηρητικές δυνάμεις και άρχισε να οργανώνει παραστρατιωτικές ομάδες, που τρομοκρατούσαν πόλεις και χωριά [...] Η οικονομική κρίση του 1930-31 ενίσχυσε το ναζιστικό κόμμα και το 1933, μολονότι η απήγησή του στις μάζες είχε αρχίσει να μειώνεται, ο Χίτλερ έγινε πρωθυπουργός της Γερμανίας [...] Στη χώρα δεν είχε απομείνει πολιτική ή ιδεολογική αντιπολίτευση. Πάρα πολλοί Γερμανοί είχαν ενστερνιστεί τις θεωρίες περί φυλετικής ανωτερότητας των αρίων και αδημονούσαν να οικειοποιηθούν τις θέσεις και τις περιουσίες των Εβραίων. Οι σοσιαλιστές και οι κομμουνιστές βρίσκονταν στη φυλακή».

Λ3 (2002), σ. 189-190

«Στις εκλογές του 1932 οι ναζί συγκέντρωσαν το 37,4% των ψήφων και τον Ιανουάριο του 1933 ο Χίτλερ έγινε καγκελάριος (πρωθυπουργός) της Γερμανίας. Λίγο αργότερα οι ναζί πυρπόλησαν τη γερμανική Βουλή (Ράιχσταγκ) αποδίδοντας το γεγονός στους κομμουνιστές. Αμέσως προχώρησαν σε συλλήψεις χιλιάδων κομμουνιστών και σοσιαλιστών, ενώ το Ράιχσταγκ έθεσε εκτός νόμου όλους τους κομμουνιστές βουλευτές και παραχώρησε στον Χίτλερ απόλυτες εξουσίες για τέσσερα χρόνια. Λίγο αργότερα, ο Χίτλερ ανέλαβε και τη θέση του αρχηγού του κράτους και ονομάστηκε φύρερ (οδηγός, ηγέτης)».

Γ6 (2006-2022), σ. 117

«Ο Αδόλφος Χίτλερ (1889-1945), καγκελάριος της Γερμανίας από το 1933, με τον πρόεδρο της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, στρατάρχη Πάουλ φον Χίντενμπουργκ (1847-1934). Ο τελευταίος συναίνεσε στην ανάληψη της αρχής από τους εθνικοσοσιαλιστές, παρά τις αρχικές του αντιρρήσεις [...] χαρακτηριστική ήταν η

περίπτωση της Γερμανίας, όπου το Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα του Αδόλφου Χίτλερ, το οποίο στις εκλογές του 1928 είχε συγκεντρώσει μόλις το 2,6% των ψήφων, αυξάνει εντυπωσιακά τη δύναμή του μετά την εκδήλωση της διεθνούς οικονομικής κρίσης και τις επιπτώσεις της στη Γερμανία, για να φθάσει το 44% στις εκλογές του Μαρτίου 1933· οπωσδήποτε όμως, προκειμένου να καταλάβει την εξουσία, δε θα αρκεστεί στη χρήση μεθόδων δημοκρατικών. Η άσκηση βίας κατά των αντιφρονούντων από ένστολους οπαδούς του κόμματος, με την ανοχή των κρατικών οργάνων, συνέπεσε με τη συγκατάβαση, αρχικά, των μετριοπαθών πολιτικών σχηματισμών στο όνομα της κοινής αντίθεσης στον κομμουνισμό. Ο Χίτλερ, έχοντας ανακηρυχθεί, χάρη στη χρήση ανάλογων μεθόδων, “καγκελάριος”, κατήργησε μετά και από δημοψήφισμα, το 1934, τη δημοκρατία και αυτοαναγορεύθηκε πρόεδρος του Ράιχ —ενός γερμανικού κράτους ενιαίου πλέον και όχι ομοσπονδιακού— συγκεντρώνοντας όλες τις εξουσίες και καταπνίγοντας κάθε εκδήλωση εσωτερικής ιδεολογικής διαφοροποίησης».

Λ4 (2007-2022), σ. 100, 104

δ) Με ανάθεση – παράδοση εξουσίας από αστικό πολιτικό σύστημα

Στο Λ2 (1983-2007) ξεκαθαρίζεται για πρώτη φορά πως ο Μουσολίνι πήρε την εξουσία έπειτα από ανάθεση από το αστικό πολιτικό σύστημα και όχι από την «πορεία προς την Ρώμη», η οποία χαρακτηρίζεται ως *πυροτέχνημα* και ότι συνιστούσε μοναχά μέσο πίεσης. Το ίδιο και για τον Χίτλερ, για τον οποίο αναφέρεται πως *δεν είχε την απόλυτη πλειοψηφία* (παρά την βία, την τρομοκρατία και τις διώξεις από τους ναζιστές και τις παραστρατιωτικές τους ομάδες και παρά την υποστήριξη από το μεγάλο κεφάλαιο) και πως *ονομάστηκε νομότυπα καγκελάριος* πριν γίνει Φύρερ:

«Οκτώβριος 1922: τριγυρισμένος από τους επιτελείς του, ο Μουσολίνι αρχίζει την “πορεία προς τη Ρώμη”. Η πορεία αυτή δεν ήταν παρά ένα πυροτέχνημα. Ο Μουσολίνι δε σκέπτεται ακόμη να ανατρέψει τη νόμιμη εξουσία με τη βία, αλλά κυρίως να τρομοκρατήσει το βασιλιά Βίκτωρα Εμμανουήλ και να τον αναγκάσει να του αναθέσει το σχηματισμό κυβέρνησης [...] Τον Οκτώβριο του 1922 ο Μουσολίνι επιχειρεί την “πορεία προς τη Ρώμη”. Τρομοκρατημένος ο βασιλιάς Βίκτωρ Εμμανουήλ τον ονομάζει πρωθυπουργό. Για πρώτη φορά στην Ιστορία μια φασιστική δικτατορία αντικαθιστά ένα δημοκρατικό πολίτευμα».

Λ2 (1983-2007), σ. 174-175

«Στην πρώτη εμφάνιση του ναζιστικού κόμματος στις εκλογές του 1923 ο Χίτλερ αποτυγχάνει να εκλεγεί βουλευτής. Η προσωρινή ανάκαμψη της γερμανικής οικονομίας, που παρατηρείται από το 1925, συντελεί στο να λησμονηθεί ο Χίτλερ και το πρόγραμμά του. Όμως, από το 1929 η οικονομική κατάσταση χειροτερεύει ξανά. Η εντυπωσιακή ανεργία δημιουργεί κοινωνικές καταστάσεις ευνοϊκές για μεσιανικά κινήματα. Έτσι στις εκλογές του 1930, το χιτλερικό κόμμα αποσπά 4 εκατομμύρια ψηφοφόρους και 107 έδρες στην ομοσπονδιακή γερμανική βουλή (Ράιχσταχ-Reichstag). Στις εκλογές του 1932 αποσπά 13.700.000 ψηφοφόρους και 240 έδρες. Από αυτή τη στιγμή ο Χίτλερ υποστηρίζεται ανοιχτά πια από τους στρατοκρατικούς κύκλους και το μεγάλο κεφάλαιο. Ο επιθετικός του εθνικισμός γοητεύει τους πρώτους και καθησυχάζει τους μεγαλοβιομήχανους για την τύχη της βαριάς γερμανικής βιομηχανίας. Το 1933 ο Χίτλερ ονομάζεται νομότυπα

καγκελάριος (πρωθυπουργός) και το 1934, μετά το θάνατο του προέδρου της γερμανικής δημοκρατίας Χίντεμπουργκ, γίνεται πρόεδρος και αρχηγός (Φύρερ, Führer) του τρίτου γερμανικού ράιχ (Reich). Η γερμανική δημοκρατία είχε πεθάνει και την είχε αντικαταστήσει το ναζιστικό καθεστώς [...] Το 1933, εποχή της μεγάλης οικονομικής κρίσης, το Εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα του Α. Χίτλερ είναι το πρώτο κόμμα στο γερμανικό κοινοβούλιο, χωρίς όμως να διαθέτει την απόλυτη πλειοψηφία».

Λ2 (1983-2007), σ. 178

Για την Ιταλία, πολλά στοιχεία για την τρομοκρατία με την οποία ανέβηκε το φασιστικό κίνημα στον δρόμο προς την εξουσία υπάρχουν στην πηγή της σ. 175 με τίτλο «οι μέθοδοι του φασισμού», ενώ, αντίστοιχα για την Γερμανία, αναφέρεται πάλι σε λεζάντα πηγής (εικονιστικής) η προβοκάτσια του Χίτλερ εναντίον των κομμουνιστών και οι μετέπειτα διώξεις ενόψει και των εκλογών:

«Η πυρπόληση του Ράιχσταχ (γερμανική Βουλή). Τον Οκτώβριο του 1933 μια πυρκαγιά κατέστρεψε το μέγαρο του γερμανικού κοινοβουλίου. Ο Χίτλερ κατηγορήσε τους κομμουνιστές ως αίτιους της πυρκαγιάς και εξαπέλυσε διωγμό εναντίον τους. Αργότερα αποδείχτηκε ότι η πυρκαγιά ήταν έργο του ίδιου του Χίτλερ (προβοκάτσια)».

Λ2 (1983-2007), σ. 177

Στο **Γ4 (1984-1991)** γίνεται ξεκάθαρα λόγος για την *ανάθεση* της εξουσίας στον Χίτλερ στην λεζάντα της εικονιστικής πηγής της σ. 280:

«Ο Πρόεδρος της Γερμανικής Δημοκρατίας Χίντεμπουργκ και ο Αδόλφος Χίτλερ. Το κόμμα του Χίτλερ είχε πάρει στις εκλογές του 1932 το 33% των ψήφων. Εντούτοις ο Χίτλερ, εκμεταλλευόμενος την κομμουνιστοφοβία του Προέδρου και υποσχόμενος να επιβάλει την τάξη στο εσωτερικό της χώρας και να ανορθώσει το γόητρο της Γερμανίας στο εξωτερικό, τον έπεισε να του αναθέσει την πρωθυπουργία».

Γ4 (1984-1991), σ. 280

Να σημειωθεί, όμως, πως για τον Μουσολίνι και το φασιστικό καθεστώς στην Ιταλία δεν αναφέρεται ξεκάθαρα ο τρόπος με τον οποίο ήρθε στην εξουσία²³⁶. Ωστόσο, επειδή για την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία η έννοια της *ανάθεσης* είναι ξεκάθαρη, τοποθετούμε το **Γ4 (1984-1991)** (και) σε αυτό το ερμηνευτικό σχήμα.

«Στις 28 Οκτωβρίου 1922 με εκατό χιλιάδες ένοπλους οπαδούς του πραγματοποίησε “Πορεία προς τη Ρώμη”, και, μετά την παραίτηση του πρωθυπουργού Φάκτα, ο βασιλιάς Βίκτωρ Εμμανουήλ Γ΄ ανέθεσε στο Μουσολίνι το σχηματισμό κυβέρνησης».

Γ5 (1991-2006), σ. 332

---

²³⁶ Το συγκεκριμένο απόσπασμα υπάρχει στο αντίστοιχο ερμηνευτικό σχήμα του ίδιου ερευνητικού ερωτήματος.

«Ακόμη και ο κρατικός μηχανισμός ενθάρρυνε τη βίαιη δράση των “μελανοχιτώνων”, και τον Οκτώβριο του 1922 ο βασιλιάς ανέθεσε την πρωθυπουργία στον Μουσολίνι».

Λ3 (2002), σ. 188

«Στα τέλη Οκτωβρίου του 1922, ο Μουσολίνι και μερικές χιλιάδες οπαδοί του πραγματοποίησαν τη λεγόμενη “πορεία προς τη Ρώμη”, μια παρωδία λαϊκής επανάστασης. Ο βασιλιάς Βίκτωρ Εμμανουήλ Γ΄, αντί άλλης αντίδρασης, όρισε πρωθυπουργό τον Μουσολίνι, που κατάφερε, στα τέλη του 1926, να είναι, πλέον, απόλυτος κύριος της κατάστασης».

Γ6 (2006-2022), σ. 116

7. Ποια η σχέση του φασισμού-ναζισμού με άλλες ιδεολογίες και καθεστώτα (φιλελευθερισμό και κομμουνισμό) και ποια η σχέση του με τις κοινωνικές τάξεις (κεφάλαιο, μικροαστοί, εργατική τάξη κ.λπ.);

α) Εχθρός κομμουνισμού – αντικομμουνιστικός φασισμός (ο φασισμός ως ακραία εκδοχή συντηρητισμού)

Στο Γ1 (1966-1976) αναγνωρίζεται το γεγονός πως ο φασισμός είναι εχθρός και αντίθετος του κομμουνισμού, ενώ η έννοια του ολοκληρωτισμού χαρακτηρίζει μόνο τις αρχές-ορίζουσες του φασισμού:

«Ο φασισμός είναι ένα πολίτευμα ολοκληρωτικών συντηρητικών αρχών αντίθετον τού κομμουνισμού. Οί οπαδοί του ονομάζονται φασίσται από τήν λατινικήν λέξιν *fascis* (δέσμη ράβδων μετά πελέκεως), πού έσυμβόλιζεν είς τούς αρχαίους Ρωμαίους τήν έξουσίαν».

Γ1 (1966-1976)²³⁷, σ. 225

Στο Γ3 (1976-1984) ο φόβος του κομμουνισμού (που είναι εχθρός) ωθεί τους συντηρητικούς-δεξιούς προς την επιβολή των δικτατορικών καθεστώτων στην Ευρώπη του μεσοπολέμου:

«Οί ταραχές καί ό φόβος γιά έπικράτηση του κομμουνισμού έσπρωξαν τούς συντηρητικούς πρός τά δικτατορικά καθεστώτα. Ή πρώτη δικτατορία έπεβλήθη στήν Ούγγαρία στά 1920. Μετά τό 1920 τά έπαναστατικά κύματα περιορίστηκαν καί ή Εύρώπη άρχισε ν’ άναδιοργανώνεται. Τά εύρωπαϊκά ζητήματα τακτοποιήθηκαν μέ διεθνείς συμφωνίες. Αλλά ή μεγάλη οικονομική κρίση του 1929 χειροτέρεψε πάλι τήν κατάσταση».

²³⁷ Σημειώνεται πως σε άλλα σημεία του Γ1 (1966-1976) χρησιμοποιούνται άλλες εννοιολογικές συνδέσεις μεταξύ φασισμού, φιλελευθερισμού και κομμουνισμού, οι οποίες αναφέρονται και αυτές στα αντίστοιχα ερμηνευτικά σχήματα και ερευνητικά ερωτήματα. Θυμίζουμε πως η «θολότητα» μερικών αφηγήσεων των εγχειριδίων είναι ακριβώς αυτή η αντιφατικότητά τους, κατά την οποία μπορεί να αναφέρεται κάτι, ενώ σε άλλο σημείο στην ίδια αφήγηση υπόρρητα να δηλώνεται ή (συν)υποδηλώνεται το ακριβώς αντίθετο ή κάτι παρεμφερές. Στην παρούσα έρευνα, η αντιφατικότητα αυτή διερευνάται και αναδεικνύεται με το να σημειώνονται όλα τα ερμηνευτικά σχήματα που περιέχει η κάθε αφήγηση σε σχέση με τα ερευνητικά ερωτήματα που της τίθενται.

Γ3 (1976-1984), σ. 308

Στο Γ4 (1984-1991) αναφέρεται ο διάχυτος αντικομμουνισμός των ευρωπαϊκών κρατών του μεσοπολέμου που αναζητούν λύσεις και για την υπέρβαση της οικονομικής κρίσης και, παράλληλα, για την ελαχιστοποίηση της επιρροής της ΕΣΣΔ στους πληττόμενους λαούς τους:

«οι “μεγάλοι” έβρισκαν πολύ βολικό να διοχετεύσουν ένα μέρος της λαϊκής αγανάκτησης από την οικονομική κρίση εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης, που την εμφάνιζαν ως εχθρό της δημοκρατίας και της ατομικής ιδιοκτησίας [...] όλοι μαζί όφειλαν να αντιμετωπίσουν την οικονομική κρίση και τις κοινωνικές συνέπειές της και φοβούνταν την ΕΣΣΔ».

Γ4 (1984-1991), σ. 278-279

Ενώ, για τον αντικομμουνιστικό χαρακτήρα της φασιστικής Ιταλίας και την ναζιστικής Γερμανίας αναφέρονται τα εξής:

«ο Χίτλερ, εκμεταλλευόμενος την κομμουνιστοφοβία του Προέδρου και υποσχόμενος να επιβάλει την τάξη στο εσωτερικό της χώρας και να ανορθώσει το γόητρο της Γερμανίας στο εξωτερικό, τον έπεισε να του αναθέσει την πρωθυπουργία [...] μια φασιστική οργάνωση με αρχηγό το Μπενίτο Μουσολίνι και με αντικομμουνιστικά, εθνικιστικά και φιλολαϊκά συνθήματα [...] στη Γερμανία τα προβλήματα ήταν και διαφορετικά και οξύτερα ... πρόδος του σοσιαλισμού μετά την οικονομική κρίση [...] κατασταλτικά μέτρα, που τα φασιστικά καθεστώτα τους επέβαλλαν στην κοινωνία, κηρύσσοντας ότι ο “κομμουνιστικός κίνδυνος” ήταν πολύ μεγάλος».

Γ4 (1984-1991), σ. 280-282, 284

«Στόχος του Χίτλερ ήταν η αναβίωση του “Παγγερμανισμού” (η ένωση όλων των Γερμανών της Ευρώπης σε ένα κράτος) και ο αγώνας μέχρις εσχάτων εναντίον των Εβραίων και εναντίον των κομμουνιστών».

Γ5 (1991-2006), σ. 334

«Η άσκηση βίας κατά των αντιφρονούντων από ένστολους οπαδούς του κόμματος, με την ανοχή των κρατικών οργάνων, συνέπεσε με τη συγκατάβαση, αρχικά, των μετριοπαθών πολιτικών σχηματισμών στο όνομα της κοινής αντίθεσης στον κομμουνισμό. Ο Χίτλερ, έχοντας ανακηρυχθεί, χάρη στη χρήση ανάλογων μεθόδων, “καγκελάριος”».

Λ4 (2007-2022), σ. 104

β) Εχθρός και κομμουνισμού και φιλελευθερισμού (Διαφωτισμός vs Αντι-Διαφωτισμός)

Στο Λ2 (1983-2007) ο φασισμός, ως ο νέος τύπος δικτατορίας που συνοδεύεται από την δική του ιδεολογία και κίνημα, είναι εχθρός και του κομμουνισμού και των αστικών δημοκρατικών πολιτευμάτων, εκ των οποίων εχθρεύεται κυρίως (πέρα από τα κομμουνιστικά) τα αριστερά-προοδευτικά κόμματα. Επίσης, η έννοια του

ολοκληρωτισμού ταυτίζεται με τα φασιστικά-ναζιστικά καθεστώτα και έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τα κομμουνιστικά-σοσιαλιστικά:

«Οι κίνδυνοι για τα αστικά δημοκρατικά πολιτεύματα. Έτσι, με το τέλος του πολέμου, **πολύαριθμοι εχθροί απειλούν τα αστικά δημοκρατικά πολιτεύματα. Από το ένα μέρος οι κομμουνιστές**, οι οποίοι επιθυμούν να επαναλάβουν το ρωσικό εγχείρημα του 1917 στην αστική Ευρώπη, **πολλαπλασιάζουν την πίεσή τους επάνω στο αστικό καθεστώς με απεργίες στη Γαλλία, στην Αγγλία και κυρίως στη Β. Ιταλία. Από το άλλο μέρος οι οπαδοί των ολοκληρωτικών καθεστώτων επιδιώκουν να ανατρέψουν τα αστικά δημοκρατικά πολιτεύματα** εκεί όπου ήταν περισσότερο ασθενή».

Λ2 (1983-2007), σ. 172

«Κυρίως όμως **τα αστικά δημοκρατικά πολιτεύματα απειλούνται από ένα νέο τύπο δικτατορίας, το φασισμό. Σε αντίθεση με τις υπόλοιπες δικτατορίες, δεν έχουν ιδεολογικό υπόβαθρο, ο φασισμός έχει ιδεολογία.** Ο φασισμός κηρύσσει την πλήρη υποταγή του ατόμου και των αξιών του στο πανίσχυρο φασιστικό Κράτος, του οποίου η εξουσία είναι αλάνθαστη και αδιαμφισβήτητη».

Λ2 (1983-2007), σ. 173

«Όπως και τα άλλα ολοκληρωτικά κινήματα έτσι και ο φασισμός μάχεται συγχρόνως και τα αστικά δημοκρατικά πολιτεύματα και τον κομμουνισμό. Θέλει όμως να τα πολεμήσει με τη βία παρασύροντας, με ακραία εθνικιστικά και “αντικαπιταλιστικά” συνθήματα, τις λαϊκές μάζες».

Λ2 (1983-2007), σ. 173

«Το Μάρτιο του 1919, με άλλους 150, [ο Μουσολίνι] ιδρύει το φασιστικό κόμμα (Fascio), το οποίο ως πρωταρχικό στόχο θέτει την τρομοκρατήση των κομμουνιστών, των σοσιαλιστών, των συνδικαλιστικών στελεχών και των πολιτικών των δημοκρατικών κομμάτων».

Λ2 (1983-2007), σ. 175

«Στη Γερμανία και την Ιταλία εκείνα τα στρώματα που τρομοκρατήθηκαν από την επανάσταση, γρήγορα έγιναν βορά στις δημαγωγικές ορέξεις του Χίτλερ και του Μουσολίνι. Ο φόβος είναι κακός σύμβουλος. Από τα βάθη του λαϊκού υποσυνείδητου βγήκαν καταστροφικές τάσεις. Οι Εβραίοι, οι πολιτικοί αντίπαλοι, οι μειοψηφίες έγιναν στόχος μιας οργανωμένης καταδίωξης. Τα ιδεώδη του Διαφωτισμού, η ανεξιθρησκία, τα φυσικά δικαιώματα, ο πολιτικός ορθολογισμός αντικαταστάθηκαν από τη φυλετική υπεροψία (η άρεια φυλή), από τη λατρεία του αρχηγού (του Φύρερ και του Ντούτσε), από τη δικτατορία. Ο ναζισμός και ο φασισμός, με τους μιμητές τους σε όλη σχεδόν την Ευρώπη, άρχισαν να συσσωρεύουν νέα σύννεφα πολέμου πάνω από την γηραιά ήπειρο. Είναι ενδιαφέρον ότι και ο ναζισμός πρόβαλε μια εκδοχή της ευρωπαϊκής ιδέας. Ο πόλεμος εναντίον των συμμαχικών στρατευμάτων (αμερικανικών, ρωσικών και αγγλικών) παρουσιάστηκε από την προπαγάνδα τους ως πόλεμος εναντίον εχθρικών προς την Ευρώπη δυνάμεων. Για τους ναζί, η Ευρώπη δεν ήταν ο πολιτισμός της και οι πολιτικές της παραδόσεις, αλλά μια Ευρώπη της ξανθής φυλής και της φυλετικής καθαρότητας. Η εξόντωση όλων των Εβραίων της

Ευρώπης, των Τσιγγάνων και εκατομμυρίων ανθρώπων σλαβικής καταγωγής, αυτό το σχέδιο υπηρετούσε, την εκκαθάριση της Ευρώπης από τα “ξένα”, μη ευρωπαϊκά στοιχεία. Η ιδέα της Ευρώπης απέκτησε και την εφιαλτική της σκιά;».
ΚΛ4 (1998), σ. 184-185

«Ο φασισμός γεννήθηκε στην Ιταλία, στη διάρκεια του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου. Εμπνευστής και πρωτεργάτης του ήταν ο τέως σοσιαλιστής Μπενίτο Μουσολίνι. Στις αρχές του 1921, και ενώ η Ιταλία συνταρασσόταν από εργατικές κινητοποιήσεις, οργάνωσε τοπικές παραστρατιωτικές ομάδες, οι οποίες καταδίωκαν τους αριστερούς και τους φιλελεύθερους [...] Κοινά χαρακτηριστικά όλων των φασισμών ήταν ο εθνικισμός, η εξιδανίκευση της βίας, της ιεραρχίας και του χαρισματικού ηγέτη, η άρνηση των δημοκρατικών θεσμών, η κήρυξη πολέμου στους σοσιαλιστές και τους φιλελεύθερους και η δαμινοποίηση των Εβραίων, των Ρομά (τσιγγάνων) και κάθε άλλης ανεπιθύμητης μειονότητας. Ωστόσο, τις ίδιες τάσεις συμμερίζονταν και άλλα συντηρητικά κινήματα. Η διαφορά του φασισμού από τα τελευταία ήταν πως χρησιμοποίησε μια σύγχρονη μορφή πολιτικής οργάνωσης, δηλαδή τη μαζική οργάνωση, για να επιβάλει τους συντηρητικούς στόχους του. Κινητοποιούσε τις μάζες εκθειάζοντας το συντεχνιακό κράτος [...] Στη χώρα [Γερμανία] δεν είχε απομείνει πολιτική ή ιδεολογική αντιπολίτευση ... οι σοσιαλιστές και οι κομμουνιστές βρίσκονταν στη φυλακή».
Λ3 (2002), σ. 188, 190

«Η κρίση του Μεσοπολέμου, εκτός από οικονομική, ήταν και πολιτική-ιδεολογική, καθώς πολλοί άνθρωποι αμφισβητούσαν τη δυνατότητα των φιλελεύθερων δημοκρατιών να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα. Στο πλαίσιο αυτό, δύο διαμετρικά αντίθετες προτάσεις οικονομικής και κοινωνικής αναδιοργάνωσης αποκτούσαν όλο και μεγαλύτερη υποστήριξη και ανταγωνίζονταν για την επικράτηση: ο κομμουνισμός και ο φασισμός [...] ένοπλες ομάδες φασιστών, με την οικονομική ενίσχυση μεγαλογαιοκτημόνων και βιομηχάνων, άρχισαν να τρομοκρατούν και να δολοφονούν κομμουνιστές, σοσιαλιστές και συνδικαλιστές, ενώ ο Μουσολίνι προπαγάνδιζε την ανάγκη επιβολής δικτατορίας [...] το ναζιστικό κόμμα ισχυροποιήθηκε την ίδια στιγμή που ενισχύονταν και το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας. Σε αυτές τις συνθήκες, μια μερίδα ισχυρών Γερμανών κεφαλαιούχων αποφάσισε να υποστηρίξει τον Χίτλερ, για να αντιμετωπίσει τους κομμουνιστές, [...] προχώρησαν σε συλλήψεις χιλιάδων κομμουνιστών και σοσιαλιστών, ενώ το Ράιχσταγκ έθεσε εκτός νόμου όλους τους κομμουνιστές βουλευτές και παραχώρησε στον Χίτλερ απόλυτες εξουσίες για τέσσερα χρόνια».
Γ6 (2006-2022), σ. 116-117

«Ο φασισμός: Ο φασισμός αποτελούσε άρνηση του φιλελευθερισμού, της δημοκρατίας και του σοσιαλισμού. Κατά τον Μουσολίνι και τον βασικό θεωρητικό του ιταλικού φασισμού Τζεντίλε (Giovanni Gentile), τα συστήματα αυτά θυσιάζουν τα ιδεώδη της κοινότητας και του έθνους στο όνομα μιας ελευθερίας που ευνοεί τον κατακερματισμό της κοινότητας και την ανάπτυξη του ατομικισμού και του υλισμού.

Ι.Σ. Κολιόπουλος, Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία, 1789-1945, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 344-345».

Λ4 (2007-2022), σ. 100

γ) Παρόμοιος με κομμουνισμό (Θεωρία Δύο Άκρων) και εχθρός φιλελευθερισμού [φιλελευθερισμός vs ολοκληρωτισμός]

Στο Γ1 (1966-1976), στο προοίμιο της ενότητας για τον μεσοπόλεμο, περνάει εμμέσως η Θεωρία των Δύο Άκρων μέσω της κοινής αναφοράς φασιστικών και κομμουνιστικών καθεστώτων ως γεννήματα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου που αποτελούν διεθνή προβλήματα. Μάλιστα, τα φασιστικά-ναζιστικά καθεστάτα περιγράφονται με πιο απαλά χαρακτηριστικά, ενώ αναφέρονται μονάχα ως δικτατορικά:

«Η εικοσαετία πού περικλείεται μεταξύ των δύο παγκοσμίων πολέμων εχει όνομασθή περίοδος του μεσοπολέμου [...] ό πόλεμος καί αί ές αύτού συνθήκαι δέν κατώρθισαν νά δώσουν λύσιν είς όλα τά **διεθνή προβλήματα, άλλα έγένησαν καί άλλα**, τά όποια συντόμως θά οδηγήσουν τήν ανθρωπότητα είς νέαν αιματοχυσίαν [...] **Τό δεύτερον ήτο ή δημιουργία είς τήν Ρωσίαν κομμουνιστικού καθεστώτος**, τό όποιον παρεκίνει τούς έργάτας τών άλλων κρατών νά ανατρέψουν βιαίως τό άστικόν καθεστώς πού έπεκράτει είς τās χώρας των καί νά έπιβάλουν κομμουνισμόν [...] **Σοβαριότερα τέλος άνωμαλία έδημιουργήθη έκ τής έμφανίσεως δικτατορικών καθεστώτων**, τά όποια ήρνούντο νά εφαρμόσουν τās συνθήκας καί νά σεβασθούν τās άποφάσεις τής Κ.Τ.Ε.».

Γ1 (1966-1976), σ. 220

Στο ΣΤ2 (1969-1973) στην αφήγηση μπαίνουν στη σειρά τα φασιστικά-ναζιστικά καθεστάτα και τα κομμουνιστικά, υπονοώντας κάποια σύνδεση μεταξύ τους, ενώ ως αποτέλεσμα και των δύο προβάλλει το να κυβερνιούνται οι χώρες τους δικτατορικώς. Μάλιστα, η περιγραφή για τα κομμουνιστικά καθεστάτα είναι ακόμα πιο βίαιη, αφού αναφέρονται τρόμος και σφαγές. Έτσι, εισάγεται σαφώς η θεωρία των δύο άκρων με, μάλιστα, ορισμό ως χειρότερου είδους ολοκληρωτισμό τον κομμουνισμό-σοσιαλισμό:

«**Η μετά τόν Α΄ Παγκόσμιον πόλεμον περίοδος δέν ύπήρξεν ειρηνική, ούτε ευτυχής διά τήν ανθρωπότητα.** Έξ άλλου συνέβησαν τεράστιαι μεταβολαί, όχι μόνον είς τά σύνορα, άλλα καί είς τόν τρόπον τής διακυβερνήσεως τών λαών. **Είς τήν Ρωσίαν έπεβλήθη από τό 1918 ό κομμουνισμός μέ τούς Λένιν καί Στάλιν.** Ο τελευταίος μάλιστα εκυβέρνα δικτατορικώς μέ τόν τρόπον καί τήν σφαγήν τών αντιπάλων του. **Είς τήν Ιταλίαν κατέλαβε τήν άρχήν (1923) ό Μουσσολίνι, ό όποιος εκυβέρνα δικτατορικώς ως άρχηγός του κράτους (Ντούτσε) καί μέ ιδιότυπον όργάνωσιν, τόν Φασισμόν.** Η Γερμανία άνεκηρύχθη δημοκρατία. Η πικρία διά τήν ήταν καί οί βαρύτατοι όροι τής συνθήκης τών Βερσαλλιών άπετέλεσαν άντικείμενον πολιτικής έκμεταλλεύσεως. Ούτως **ένισχύθη ό εθνικοσοσιαλισμός μέ άρχηγόν (Φύρερ) τόν Χίτλερ, ό όποιος τελικώς (1933) εκυβέρνησε δικτατορικώς τήν χώραν.** Είς τήν **Ισπανίαν έγένηντο έσωτερικαί αναστατάσεις καί εμφύλιοι πόλεμοι μέ αποτέλεσμα τήν άνοδον τού Φράνκο (1936-37) καί τήν διακυβέρνησιν τής χώρας δικτατορικώς.** **Τά δικτατορικά κράτη καθίσταντο διαρκώς ισχυρότερα καί άπειλητικότερα** καί ή Κ.Τ.Ε. άπεδείχθη άνίσχυρος νά έπιβληθή».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 162-163

Το **ΚΛ1 (1973)** αποτελεί μια εξαίρεση στην ιδεολογική κατεύθυνση αυτού του ερμηνευτικού σχήματος, αφού αναφέρεται μόνο η εχθρότητα του φασισμού-ναζισμού προς τους φιλελεύθερους (αποσιωπώντας αυτήν προς τους κομμουνιστές), ενώ η εχθρότητα των κομμουνιστών προς τους φιλελεύθερους απορρέει από την γενικότερη αντικομμουνιστική κατεύθυνση του εγχειριδίου· συνεπώς, συνάγουμε πως εμμέσως πρόκειται για μια «ελαφρά» έμμεση απόχρωση του ερμηνευτικού σχήματος της θεωρίας των δύο άκρων:

«Ο Χίτλερ όταν ανέλαβεν τήν εξουσίαν εκήρυξεν τήν δικτατορίαν καί κατεδίωξεν τούς φιλελευθέρους».

ΚΛ1 (1973), σ. 87

«Χαρακτηριστικό της Ευρώπης είναι ο πλουραλισμός και η ποικιλομορφία των ιδεών. Έτσι, παράλληλα με το σεβασμό και την ελευθερία του ατόμου καλλιέργησε τον ολοκληρωτισμό, το φασισμό και τον κομμουνισμό. Φρόντισε τη δημοκρατία, αλλά γνώρισε και τα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Υπήρξε, κατά συνέπεια, ένας χώρος “δημιουργικής αντίφασης”. [...] Κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου (1919-39) έγιναν ορισμένες προσπάθειες για την Ενοποίηση (Διακήρυξη του Γάλλου πρωθυπουργού Μπριαν, αγγλικό Κίνημα για ομοσπονδιακή Ένωση) χωρίς κανένα πρακτικό αποτέλεσμα. Αντίθετα, εμφανίστηκαν ιδεολογίες που “νομιμοποίησαν” την ισχυροποίηση και την παρουσία του κράτους σ’ όλες τις εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής (φασισμός, κομμουνισμός)».

ΚΛ5 (1998), σ. 159

Και στο **Λ4 (2007-2022)** ο φιλελευθερισμός και η κοινοβουλευτική δημοκρατία βάλλονται από κομμουνιστές και φασίστες-ναζιστές, οι οποίοι αμφότεροι εχθρεύονται το κράτος δικαίου και υπό την έννοια αυτή ερμηνεύεται ότι συγγενεύουν ιδεολογικά στη βάση της αυταρχικότητάς τους, των εγγενών χαρακτηριστικών τους και του κοινού τους εχθρού:

«Οι προκλήσεις κατά της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και του φιλελευθερισμού. Μια πειστική, πράγματι, απάντηση από τα δημοκρατικά κράτη της Ευρώπης στα ανοιχτά κοινωνικά προβλήματα ήταν αναγκαία, κατά μείζονα λόγο σε μια εποχή που είχαν ήδη διατυπωθεί δύο διαφορετικές προτάσεις, εμπνευσμένες από τα αυταρχικά καθεστώτα που είχαν μόλις επικρατήσει στη Σοβιετική Ένωση και την Ιταλία, έστω και σε περιορισμένη αρχικά κλίμακα [...] Η άλλη πρόταση, με αφετηρία διαφορετική, αλλά αντίθετη και αυτή στις θεμελιακές αρχές του φιλελευθερισμού, είχε διατυπωθεί από τον Μπενίτο Μουσολίνι [...] Πράγματι, η κοινοβουλευτική δημοκρατία, η οποία κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1920 φαινόταν ότι είχε κυριαρχήσει στο διεθνές στερέωμα, δεχόταν την αυστηρή κριτική των εχθρών της. Η σταλινική Ρωσία και η φασιστική Ιταλία στο εξωτερικό, αλλά και οι οπαδοί τους στο εσωτερικό των δημοκρατικών χωρών της Ευρώπης ενθαρρύνονταν και ενισχύονταν στην αντίθεσή τους κατά του φιλελευθερισμού. Κατ’ εξοχήν χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση της Γερμανίας, όπου το Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα του Αδόλφου Χίτλερ [...] η Ιαπωνία αρχικά και η ναζιστική Γερμανία στη συνέχεια εγκαινιάζαν την εκστρατεία κατά του διεθνούς κράτους δικαίου».

Λ4 (2007-2022), σ. 99-100, 104-105

δ) Ομοιότητες (στην πρακτική και την καταστολή) και διαφορές (στην ιδεολογική αφετηρία, τις αξίες και τον σκοπό) όσον αφορά την σταλινική περίοδο: αναφορά κοινής εχθρότητας φασισμού-ναζισμού και κομμουνισμού εναντίον φιλελευθερισμού (χωρίς όμως να παρομοιάζονται-ταυτίζονται καταστατικά)

Το **Λ2 (1983-2007)** είναι το πρώτο εγχειρίδιο που κάνει ένα βήμα πίσω από την ξεκάθαρη θεωρία των δύο άκρων και την μετριάζει κάπως αναφέροντας πως κομμουνισμός και φασισμός-ναζισμός απλώς αντιτίθενται και οι δύο στον φιλελευθερισμό των αστικών δημοκρατιών και τον απειλούν κατά την διάρκεια του μεσοπολέμου, χωρίς να γίνεται κάποια άλλη σύνδεση μεταξύ τους:

«Έτσι, με το τέλος του πολέμου, πολυάριθμοι εχθροί απειλούν τα αστικά δημοκρατικά πολιτεύματα. Από το ένα μέρος οι κομμουνιστές, οι οποίοι επιθυμούν να επαναλάβουν το ρωσικό εγχείρημα του 1917 στην αστική Ευρώπη, πολλαπλασιάζουν την πίεσή τους επάνω στο αστικό καθεστώς με απεργίες στη Γαλλία, στην Αγγλία και κυρίως στη Β. Ιταλία. Από το άλλο μέρος οι οπαδοί των ολοκληρωτικών καθεστώτων επιδιώκουν να ανατρέψουν τα αστικά δημοκρατικά πολιτεύματα, εκεί όπου ήταν περισσότερο ασθενή».

Λ2 (1983-2007), σ. 172

Το **Λ3 (2002)** για πρώτη φορά θέτει ευθέως και εντός της κύριας αφήγησης το ερώτημα, επιχειρεί να το απαντήσει σε συγκεκριμένη υποενότητα και να αναμετρηθεί σε εμπειρικό και θεωρητικό επίπεδο με την θεωρία των δύο άκρων: αν ο ναζισμός-φασισμός και ο κομμουνισμός μοιάζουν ή όχι, μέχρι ποιου σημείου και στην βάση ποιων χαρακτηριστικών τους και γιατί, καταλήγοντας συμπερασματικά σε μια υποστήριξη των μετριασμένων, εκλεπτυσμένων και μετριοπαθών πλευρών της, όσον αφορά τον εντοπισμό των ομοιοτήτων των δύο καθεστώτων και σε μια καταγγελία και ανασκευή της, όσον αφορά τον εντοπισμό των διαφορών τους. Η ανάλυση του εγχειριδίου, ωστόσο, δεν εστιάζει στη διαφορετική ουσία των δύο συστημάτων, στον ρόλο της οικονομίας-τρόπου παραγωγής και της αντίθεσης κεφαλαίου-εργασίας, παρά εστιάζει στις επιφανειακές ομοιότητες του κράτους και του αυταρχικού πολιτικού συστήματος διακυβέρνησης, καθώς και στις ιδεολογικές αφετηρίες και φιλοσοφικές παραδοχές από τις οποίες απορρέουν. Μοιάζει, έτσι, τρόπον τινά, να τείνει να απαντήσει σε δύο επίπεδα: στο επίπεδο της πολιτικής ιστορίας (πρακτική των δύο καθεστώτων, με εστίαση στην σταλινική περίοδο) και σε αυτό της πολιτικής φιλοσοφίας (φιλοσοφικές παραδοχές και κοινωνικές αξίες των δύο ιδεολογιών, με εστίαση στον σοσιαλισμό-κομμουνισμό). Σε όλη την υποενότητα των σ. 190-193 διακρίνονται πολλές συγκλίσεις αλλά και αποκλίσεις, ενώ η αφήγηση υιοθετεί την σκοπιά της προοδευτικής φιλελεύθερης ιδεολογίας, μια αντίληψη που συγγενεύει αρκετά με τις αντίστοιχες σχετικές αναλύσεις της Arendt (1988) για τον Ολοκληρωτισμό (ή το Ολοκληρωτικό Σύστημα) και την αντίθεσή του προς τις αξίες της φιλελεύθερης δημοκρατίας.

Όσον αφορά τον οικονομικό τομέα και τον τρόπο-σύστημα παραγωγής, η αφήγηση εστιάζει επιφανειακά στην κοινή μεγάλη κρατική παρέμβαση στην οικονομία εντοπίζοντας εκεί την ομοιότητα-σύγκλιση και όχι στην διαφορά-απόκλιση, στο γεγονός δηλαδή ότι στο ναζιστικό (και φασιστικό) καθεστώς υπήρχε καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, και μάλιστα ιδιαίτερα επιθετικός έναντι της εργασίας, με μεγάλη παρέμβαση του καπιταλιστικού κράτους λόγω οικονομίας πολέμου και ανάγκης αναδιανομής του εισοδήματος υπέρ των γερμανικών μονοπωλίων που προετοίμαζαν και διεξήγαγαν τον πόλεμο· ενώ, αντίθετα, στο σοβιετικό καθεστώς επί Στάλιν υπήρχε σοσιαλιστικός τρόπος παραγωγής (ή απόπειρα προς αυτόν στην βάση των πεντάχρονων πλάνων) και απόπειρα-τάση για κεντρικό σχεδιασμό του κράτους και της οικονομίας εγγενώς και για την προετοιμασία και διεξαγωγή ενός αντιφασιστικού αμυντικού πολέμου:

«Η χρεοκοπία, ωστόσο, του οικονομικού φιλελευθερισμού, ευνόησε κυρίως τη ριζοσπαστική αριστερά και την αυταρχική δεξιά. Πράγματι, τόσο το σοβιετικό καθεστώς όσο κι εκείνο του Μουσσολίνι (-και, μετά το 1933, του Χίτλερ) έδιναν προτεραιότητα στην αύξηση της παραγωγής και στην καταπολέμηση της ανεργίας. Ωστόσο, σε αυτά τα μη δημοκρατικά καθεστώτα η οικονομική ζήτηση δεν προερχόταν από τους πολίτες».

Λ3 (2002), σ. 187

Στη συνέχεια τίθεται ευθέως το ερώτημα σχετικά με την θεωρία των δύο άκρων και το κατά πόσο έμοιαζαν τα φασιστικά-ναζιστικά και το σοβιετικό καθεστώς κατά την σταλινική περίοδο στην βάση των ιδιαίτερα αυταρχικών χαρακτηριστικών του (σταλινισμός). Επειδή για πρώτη φορά τίθεται ευθέως το ερώτημα σε σχολικό εγχειρίδιο παραθέτουμε, παρά το μάκρος της, ολόκληρη την απάντηση που δίνεται και η οποία είναι η εξής:

«Έμοιαζαν λοιπόν τα καθεστώτα του Χίτλερ (1933-45) και του Στάλιν (1928-53), και αν ναι, σε ποιο βαθμό και σε ποια σημεία; Αφετηρία των συλλογισμών μας είναι πως τα δυο αυτά καθεστώτα διέφεραν οπωσδήποτε από το (κυρίαρχο έως τότε) ιδεατό πρότυπο της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Όσον αφορά στην ιδεολογία τους, αμφότερα επαγγέλλονταν θεωρητικές αρχές αντίθετες προς εκείνες του πολιτικού φιλελευθερισμού. Στην πράξη, πάλι, αντιστρατεύτηκαν τις φιλελεύθερες μεθόδους συγκεντρώνοντας την εξουσία στα χέρια ανεξέλεγκτων ηγεσιών και καταργώντας το κράτος δικαίου (δηλαδή τον περιορισμό της κρατικής δράσης στο πλαίσιο δεδομένων δικαϊκών κανόνων). Επιχείρησαν να ελέγξουν μονοπωλιακά την εκπαίδευση, την ενημέρωση και τον πολιτισμό, ασκώντας πανίσχυρες πιέσεις στον κρατικό μηχανισμό και εντέλει τρομοκρατώντας τους πολίτες με μαζικές διώξεις και θανατώσεις. Ωστόσο, έμοιαζαν πράγματι μεταξύ τους τα δύο αυτά καθεστώτα; Από την άποψη της ιδεολογίας, πρώτα-πρώτα, έμοιαζαν ως προς το ότι έβλεπαν τον κόσμο σαν μια σύγκρουση μεταξύ δυνάμεων του καλού και του κακού. Εντούτοις, εντάσσονταν σε ριζικά διαφορετικές ιδεολογικές παραδόσεις. Η σταλινική ιδεολογία στηριζόταν σε ιδέες αντλημένες από το έργο του Μαρξ και του Λένιν, που είχαν καταβολές στον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό. Αναφερόταν σε ολόκληρη την ανθρωπότητα και (θεωρητικά) σκοπό είχε να ολοκληρώσει το έργο που είχε ξεκινήσει η Γαλλική Επανάσταση. Ασκούσε κριτική στο καπιταλιστικό σύστημα και

απέβλεπε στη σοσιαλιστική επανάσταση, η οποία θα τερμάτιζε την εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο. Υποσχόταν μάλιστα μια μελλοντική κοινωνία, όπου το κράτος, καθώς και κάθε μορφή καταπίεσης, θα εξαφανίζονταν: για χάρη της καταδίωκε τους “εχθρούς της προόδου”, οι οποίοι υπονόμειαν το πρώτο σοσιαλιστικό κράτος του κόσμου. **Η ναζιστική ιδεολογία, από την άλλη πλευρά, αντλούσε από την παράδοση όχι του Διαφωτισμού, αλλά του Αντιδιαφωτισμού,** του πολιτικού ρομαντισμού και της συντηρητικής αντεπανάστασης, η οποία αναπτύχθηκε το 19ο αι. ως συντηρητική κριτική στη δημοκρατία και το σοσιαλισμό. Αναφερόταν στις αξίες της παράδοσης και της έμφυτης υπεροχής του γερμανικού έθνους και κατάγγελλε ως εχθρούς τους φιλελεύθερους και τους σοσιαλιστές. **Το όραμά της για την ανθρωπότητα δεν ήταν εξισωτικό, αλλά ιεραρχικό.** Κεντρική της έννοια ήταν η ανώτερη Αρια Φυλή, η οποία ήταν προορισμένη να επικρατήσει, μέσω του αδιάκοπου πολέμου με όλες τις υπόλοιπες φυλές και εξοντώνοντας τους Εβραίους, που “νόθευαν” το αίμα της. Επικεφαλής της Αριας Φυλής ήταν το γερμανικό έθνος και στην κορυφή του τελευταίου η μοίρα είχε θέσει τον φύρερ, δηλαδή τον ίδιο τον Αδόλφο Χίτλερ, στον οποίο όλοι όφειλαν τυφλή υπακοή. Η γυναίκα θεωρούνταν κατώτερη από τον άνδρα και προορισμός της ήταν η ανατροφή των παιδιών. Αξίζει να επισημάνουμε ότι **η χαρισματική ηγεσία του αρχηγού συναντάται και στο σταλινισμό.** Ο ναζισμός πίστευε απολύτως στην ιδεολογία του και την εφάρμοζε πάντοτε, στο μέτρο του δυνατού, με ωμή ακρίβεια. Για παράδειγμα, έως την τελευταία στιγμή του πολέμου, μέσα στα ερείπια της Γερμανίας και στο χάος της συμμαχικής εισβολής, συνέχισε τη μεθοδική εξολόθρευση των Εβραίων. **Ο σταλινισμός, απεναντίας, ενώ δεν έπαψε να επικαλείται τις αξίες του κομμουνισμού και το όνομα του Μαρξ και του Λένιν, πρακτικά απομακρυνόταν ολοένα και περισσότερο από αυτές, ώσπου τις μετέτρεψε σε απλά ευχολόγια, που συγκάλυπταν πολύ διαφορετικές προτεραιότητες.** Το χάσμα ανάμεσα στη ρητορεία και στην πραγματικότητα μεγάλωνε διαρκώς: για παράδειγμα, η Ε.Σ.Σ.Δ. του Στάλιν, που οραματιζόταν το “μαρασμό του κράτους”, μεταμορφώθηκε στο πιο παντοδύναμο κράτος που είχε γνωρίσει έως τότε ο κόσμος. **Υπολογίζεται πως οι ναζιστές θανάτωσαν, πέρα από έναν ανυπολόγιστο αριθμό Σοβιετικών αιχμαλώτων, περί τα επτά εκατομμύρια αμάχους, από τα οποία τα έξι ήταν Εβραίοι.** Σύμφωνα με τα νεότερα στοιχεία, ο σταλινισμός είχε περίπου έντεκα εκατομμύρια θύματα (εξαιρούμενων των Γερμανών αιχμαλώτων). Σχεδόν ένα εκατομμύριο εκτελέστηκαν από τη μυστική αστυνομία, δύο έως τρία εκατομμύρια βρήκαν πρόωρο θάνατο από τις κακουχίες των φυλακών και των στρατοπέδων συγκέντρωσης και περίπου επτά εκατομμύρια ζωές κόστισε ο λιμός του 1932-33, τον οποίο η σοβιετική κυβέρνηση μπορούσε εν μέρει τουλάχιστον να αποτρέψει. **Τα θύματα του Στάλιν προέρχονταν από όλες τις κοινωνικές και εθνοτικές ομάδες της Ε.Σ.Σ.Δ. και σε μεγάλο βαθμό επιλέγονταν τυχαία, ενώ πολλά ανήκαν στο ίδιο το κομμουνιστικό κόμμα.** **Το γενικό συμπέρασμά μας, λοιπόν, μπορεί να είναι ότι σημαντικό δεν είναι τόσο να μετρήσουμε ποιο ολοκληρωτικό καθεστώς εξολόθρευσε περισσότερους ανθρώπους, αλλά να διακριβώσουμε ποιο ακριβώς ήταν το έγκλημα του καθενός.** **Οι ναζιστές υιοθέτησαν μια ιδεολογία τερατώδη και δεν δίσταζαν να την εφαρμόσουν στην πράξη, ενώ οι σταλινικοί επικαλούνταν τα ανώτερα ανθρωπιστικά ιδεώδη, αλλά στην πράξη δεν δίστασαν να τα καταπατήσουν με τον πιο κραυγαλέο τρόπο.** **Οι συγκλίσεις, που επισημίναμε, των δύο καθεστώτων, δεν σημαίνουν και ταύτιση.** Πρόκειται για τις δύο βασικές μορφές που πήρε ο ολοκληρωτισμός. Ένα φαινόμενο που χαρακτηρίζει την ιστορία του

20ού αιώνα και μελετήθηκε από τους ιστορικούς και τους άλλους κοινωνικούς επιστήμονες μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και επίσης μετά την κατάρρευση του σοβιετικού συνασπισμού (1989-1991). Αν και **αρκετοί ιστορικοί δεν θεωρούν τη σύγκριση αυτή θεμιτή, κυρίως επειδή οδηγεί στη σχετικοποίηση των ναζιστικών θηριωδιών και στην αποενοχοποίηση των υπευθύνων, ωστόσο, η ανάδειξη των συγκλίσεων και των αποκλίσεων των δύο καθεστώτων επιτρέπει τη σφαιρική προσέγγισή τους, θωρακίζοντας, ταυτόχρονα, τη δημοκρατία από την επιχειρηματολογία και τις πρακτικές των πολιτικών αντιπάλων της».**

Λ3 (2002), σ. 191-193

Από το παραπάνω απόσπασμα προκύπτει από την μία εντοπισμός ομοιοτήτων (στις οποίες βασίζεται η θεωρία των δύο άκρων για να γενικεύσει προς την καταστατική εξίσωση φασισμού-ναζισμού και κομμουνισμού-σταλινισμού), αλλά από την άλλη με τον εντοπισμό καταστατικών διαφορών, που διαχωρίζουν τον ιδεότυπο των δύο καθεστώτων, το εγχειρίδιο αποπειράται να ανασκευάσει την θεωρία των δύο άκρων. Ο εντοπισμός των επιφανειακών συγκλίσεων των δύο καθεστώτων εστιάζει στενά στην πρακτική της σταλινικής περιόδου ως παραφθορά των αξιών της κομμουνιστικής ιδεολογίας και του μαρξισμού και όχι ως πραγμάτωσή τους, όπως υποστηρίζει η θεωρία των δύο άκρων. Έχοντας υπόψη την παραπάνω σημείωση, αυτές οι ομοιότητες υποστηρίζονται εν μέρει γι' αυτήν την στενή ιστορικά και θεματικά περίοδο (την περίοδο του σταλινισμού), δίχως να επεκτείνονται για ολόκληρη την περίοδο της ΕΣΣΔ και δίχως να δαιμονοποιείται το σοσιαλιστικό, κομμουνιστικό και μαρξιστικό πρόταγμα, το οποίο, αντίθετα, φαίνεται να υποστηρίζεται από το εγχειρίδιο, στο βαθμό που αυτό συνοδεύεται από κοινωνικά και ατομικά δικαιώματα, από ελευθερίες και δημοκρατικές διαδικασίες και όχι από διόγκωση του κράτους και κρατική καταστολή, μια αντίληψη που κινείται τρόπον τινά στο πνεύμα των ιδεών του «ουτοπικού σοσιαλισμού» (έως και του κλασικού μαρξισμού) ασκώντας κριτική στην σταλινική περίοδο από την σκοπιά τους.

Συγκεκριμένα, στο εγχειρίδιο γίνεται αποδοχή ορισμένων στοιχείων και εμπειρικών πλευρών της θεωρίας των δύο άκρων στον βαθμό που αναφέρεται πως τα δύο καθεστώτα έχουν πολλές ομοιότητες (στη βάση της διαφοράς και των δύο από τα φιλελεύθερα αστικά καθεστώτα και της δημοκρατίας εν γένει) στο θέμα των θυμάτων, της λογοκρισίας, της τρομοκρατίας και γενικότερα της παντοδυναμίας του κράτους που υπερκαθοριζόταν από την ηγεσία και παντοκρατορία του κόμματος.

Ενώ, έπειτα, η θεωρία των δύο άκρων ανασκευάζεται στον βαθμό που αυτές οι ομοιότητες ανάγονται στο θέμα της ιδεολογίας και της εφαρμογής της: για τα φασιστικά-ναζιστικά καθεστώτα αναφέρεται πως εφάρμοσαν κατά γράμμα την ιδεολογία τους, η οποία κατάγεται και κατατάσσεται στο ρεύμα του Αντιδιαφωτισμού [ταύτιση λειτουργίας-πρακτικής καθεστώτος και ιδεολογίας καθεστώτος], ενώ για το σοβιετικό-σταλινικό καθεστώς αναφέρεται πως εφάρμοσε το διαμετρικά αντίθετο πρόγραμμα από την ιδεολογία του, η οποία κατάγεται και κατατάσσεται στο ρεύμα του Διαφωτισμού, όπως και η φιλελεύθερη [αντίθεση λειτουργίας-πρακτικής καθεστώτος και ιδεολογίας καθεστώτος].

Συνεπώς, στη βάση των παραπάνω διασαφηνίσεων, η διαπίστωση που προκύπτει για την γενική ιδεολογική κατεύθυνση του εγχειριδίου είναι πως εκφράζεται ένας δυϊσμός μεταξύ θεωρίας και πράξης, μεταξύ ιδεολογίας και πρακτικής, μεταξύ φιλοσοφικών αξιών και παραφθοράς τους στην ιστορική εμπειρία. Έτσι, ορισμένες εμπειρικές πλευρές και σημεία της θεωρίας των δύο άκρων εντοπίζονται στο **Λ3 (2002)** σχετικά με την λειτουργία και την πρακτική των δύο καθεστώτων, ενώ, αντίθετα, αντικρούονται σχετικά με την ιδεολογία, την φιλοσοφική αφετηρία και τον σκοπό τους. Η πρακτική των φασιστικών-ναζιστικών καθεστώτων ταυτίζεται με τα οράματα του φασισμού-ναζισμού, ενώ αντίθετα, η πρακτική της σταλινικής περιόδου θεωρείται εκ διαμέτρου αντίθετη από τις σοσιαλιστικές-κομμουνιστικές αξίες και αντιλήψεις, ύβρις και πλήρης παραφθορά της ιδεολογικής της αφετηρίας, του μαρξισμού. Δηλαδή, επιφανειακά στοιχεία της θεωρίας των δύο άκρων γίνονται παραδεκτά για τα φασιστικά-ναζιστικά και το σταλινικό καθεστώς, όσον αφορά την ομοιότητα στην πρακτική τους ως κράτη (αντιφιλελευθερισμός και ολοκληρωτικός αυταρχισμός, κρατική παρέμβαση στην οικονομία, ταύτιση κόμματος και κράτους κ.λπ.), ενώ η θεωρία των δύο άκρων εν συνόλω ανασκευάζεται για την φασιστική-ναζιστική και κομμουνιστική ιδεολογία και για την ΕΣΣΔ συνολικά, όπου εκεί επιχειρείται μια υπεράσπιση των σοσιαλιστικών ιδεών και του μαρξισμού, η οποία εγγράφεται σε μια αριστερή και (ουτοπικά) φιλοσοσιαλιστική δημοκρατική ιδεολογική κατεύθυνση.

Στο **Γ6 (2006-2022)** υπάρχει πάλι μια έμμεση νύξη στη θεωρία των δύο άκρων, χωρίς να υποστηρίζεται ευθέως. Αναφέρεται η κατάπτωση του πολιτικού και οικονομικού φιλελευθερισμού κατά την διάρκεια του μεσοπολέμου και η εμφάνιση δύο εχθρών του ως δύο εναλλακτικών λύσεων, του φασισμού και του κομμουνισμού, που όμως και αυτοί ήταν διαμετρικά αντίθετοι. Έτσι, από την μία εμφανίζονται αμοιβαία φασισμός και κομμουνισμός να είναι εχθροί του φιλελευθερισμού (εστιάζοντας στην πολιτική του κράτους και όχι στο οικονομικό σύστημα), αλλά από την άλλη διαχωρίζονται (από την σχεδόν ταύτισή τους που υποστηρίζει η θεωρία των δύο άκρων), αφού αναφέρεται πως είναι διαμετρικά αντίθετες προτάσεις οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης:

«Επίσης, στη διάρκεια του πολέμου δημιουργήθηκε το πρώτο σοσιαλιστικό κράτος. Αν και η νεαρή Σοβιετική Ένωση ήταν ακόμη αδύναμη, συνιστούσε, ωστόσο, ένα εναλλακτικό πρότυπο οργάνωσης της κοινωνίας που ασκούσε, τα πρώτα εκείνα χρόνια, ισχυρή έλξη σε πολλούς από τους απογοητευμένους πολίτες της Ευρώπης. Τέλος, ο πόλεμος έπληξε το κύρος του φιλελεύθερου αστικού κράτους που σε λίγο θα δεχόταν σφοδρή κριτική τόσο από τα αριστερά, με την άνοδο του κομμουνισμού, όσο και από τα δεξιά, με την ενίσχυση αυταρχικών εθνικιστικών και φασιστικών τάσεων που κατηγορούσαν τον κοινοβουλευτισμό ότι αδυνατούσε να υπερασπιστεί τα εθνικά συμφέροντα [...] Η κρίση του Μεσοπολέμου, εκτός από οικονομική, ήταν και πολιτική-ιδεολογική, καθώς πολλοί άνθρωποι αμφισβητούσαν τη δυνατότητα των φιλελεύθερων δημοκρατιών να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα. Στο πλαίσιο αυτό, δύο διαμετρικά αντίθετες προτάσεις οικονομικής και κοινωνικής αναδιοργάνωσης

αποκτούσαν όλο και μεγαλύτερη υποστήριξη και ανταγωνίζονταν για την επικράτηση: ο κομμουνισμός και ο φασισμός».
Γ6 (2006-2022), σ. 111-112, 116

ε) Στήριξη από κεφάλαιο – αστική τάξη

Το Λ2 (1983-2007) είναι το πρώτο εγχειρίδιο που κάνει αναφορά γενικά στην σύνδεση του φασισμού με το εσωτερικό της κοινωνίας κατά κοινωνικές τάξεις και αναλύει ποια κοινωνική στήριξη είχε ο φασισμός-ναζισμός, από ποιες κοινωνικές ομάδες και γιατί. Στην ανάλυση αυτή υπάρχουν πολλαπλές αναφορές στην στήριξη του φασισμού-ναζισμού από το μεγάλο κεφάλαιο και την αστική τάξη (βιομήχανους, μεγαλογαιοκτήμονες, τραπεζίτες), από τους μικροαστούς²³⁸ (που λόγω της απειλής προλεταριοποίησής τους αμφιταλαντεύονται ιδεολογικά-πολιτικά και γίνονται άθυρμα της εθνικιστικής προπαγάνδας και των αστών), ενώ ιδεολογικά στηρίζεται από τους ήδη συντηρητικούς-δεξιούς κύκλους:

«Σε χώρες στις οποίες το αστικό δημοκρατικό πολίτευμα δεν έχει ακόμη εδραιωθεί (όπως η Γερμανία, η Ιταλία, η Ισπανία κ.ά.), η μεγαλοαστική τάξη φοβούμενη τις κοινωνικές συνέπειες της αναταραχής που προέρχεται από τα πενόμενα κατώτερα στρώματα και εκμεταλλευόμενη την ανησυχία των μικροαστών, θα υποστηρίξει ολοκληρωτικές πολιτικές λύσεις για να ξεπεραστεί η οικονομική και κοινωνική κρίση».

Λ2 (1983-2007), σ. 164-166

«Στα δικτατορικά καθεστώτα (Ιταλία ή Γερμανία μετά το 1932), το κράτος ελέγχει ολόκληρη την οικονομική ζωή και προσπαθεί να κάνει τη χώρα *αυτάρκη* (να εκμηδενίσει δηλαδή τις εισαγωγές από το *εξωτερικό*), εξάπτοντας ταυτόχρονα εθνικιστικά συναισθήματα. Ευνοούν τη συγκέντρωση των βιομηχανιών και τη δημιουργία μεγάλων βιομηχανικών επιχειρήσεων. Για το λόγο αυτό οι μεγαλοαστοί συνεργάζονται και στηρίζουν αυτά τα καθεστώτα».

Λ2 (1983-2007), σ. 167

«οι οπαδοί των ολοκληρωτικών καθεστώτων επιδιώκουν να ανατρέψουν τα αστικά δημοκρατικά πολιτεύματα, εκεί όπου ήταν περισσότερο ασθενή. Στη Γερμανία, η νεαρή δημοκρατία απειλείται από τους οπαδούς της μοναρχίας οι οποίοι, έχοντας την υποστήριξη των ισχυρών οικονομικών κύκλων, επιχείρησαν δύο φορές να την ανατρέψουν (1920 και 1929)».

Λ2 (1983-2007), σ. 172

«Για την άνοδο του Μουσολίνι στην εξουσία πιέζουν οι βιομηχανικοί κύκλοι, που δεν ξεχνούν τις καταλήψεις των εργοστασίων, οι μεγάλοι γαιοκτήμονες, οι οποίοι είναι αντίθετοι στις αγροτικές μεταρρυθμίσεις, η Εκκλησία, η οποία αντιπαθεί τις υλιστικές ιδέες και τους κομμουνιστές και οι μικροαστοί, από φόβο προς το εργατικό προλεταριάτο».

Λ2 (1983-2007), σ. 175

²³⁸ Οι συγκεκριμένες αναφορές για την στήριξη των μικροαστών στον φασισμό-ναζισμό υπάρχουν στο επόμενο ερμηνευτικό σχήμα αυτού του ερευνητικού ερωτήματος.

«**Και στη Γερμανία η αστική τάξη** δεν μπόρεσε να παίξει το ρόλο που έπαιξε σε άλλες αναπτυγμένες χώρες (Γαλλία, Αγγλία, Ενωμένες Πολιτείες). Η μετάβαση από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό και το αστικό καθεστώς δεν έγινε ύστερα από μια αστική δημοκρατική επανάσταση - παρόλο που η αστική τάξη της Γερμανίας ήταν προηγμένη - αλλά επιβλήθηκε εκ των άνω με την πολιτική του Βίσμαρκ για ενοποίηση της Γερμανίας υπό την καθοδήγηση της αστικής τάξης. **Το αναπτυγμένο εργατικό κίνημα που είχε η Γερμανία - εξαιτίας της προχωρημένης εκβιομηχάνισής της - φόβιζε την αστική τάξη. Το γεγονός αυτό την οδήγησε σε συμμαχία με τους ευγενείς μεγαλοκτηματίες για να μπορέσει να συγκροτήσει την πολιτική εξουσία.** Η Γερμανία ήδη πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο ήταν μια μεγάλη βιομηχανική δύναμη. Το γερμανικό μονοπωλιακό κεφάλαιο ήταν από τα ισχυρότερα στην παγκόσμια αγορά. Μετά όμως από τον πόλεμο η Γερμανία αναγκάζεται να πληρώνει πολεμικές αποζημιώσεις. Έτσι από πιστωτής μεταβάλλεται σε οφειλέτη και για να πετύχει την οικονομική της ανάπτυξη υποχρεώνεται να δανειστεί κεφάλαια (κυρίως από τις Ε.Π.Α.). Η οικονομική κρίση του 1919 την πλήττει περισσότερο από τις άλλες χώρες. Βέβαια η οικονομία κατορθώνει να ορθοποδήσει, παρουσιάζει όμως αρκετά ρήγματα. **Το πέρασμα στο μονοπωλιακό καπιταλισμό συνοδεύεται από μια ανισομερή ανάπτυξη μεταξύ βιομηχανίας και γεωργίας.** Παρουσιάζεται μια σημαντική πτώση στις τιμές των γεωργικών προϊόντων, η οποία συμπιέζει τη γερμανική εσωτερική αγορά, αφού οι αγρότες δε διαθέτουν μεγάλη αγοραστική δύναμη. **Το μονοπωλιακό κεφάλαιο αντιδρά** σε κάθε σκέψη για αύξηση των τιμών των γεωργικών προϊόντων επειδή θα αναγκαζόταν να αυξήσει τους μισθούς των εργατών. Ανέχεια των αγροτών, ανεργία των εργατών, **αύξηση της επιρροής του μονοπωλιακού κεφαλαίου στην οικονομική ζωή με τις συνακόλουθες κοινωνικές επιπτώσεις, μια αστική τάξη που χειραγωγείται σε μεγάλο βαθμό από τους μεγαλογαιοκτήμονες ευγενείς που κατείχαν θέσεις κλειδιά στο γερμανικό στρατό, με λίγα λόγια αδυναμία ανάπτυξης ενός ομαλού καπιταλιστικού συστήματος και μιας σταθερής αστικής κοινωνίας· αυτά είναι τα εκρηκτικά προβλήματα** της γερμανικής κοινωνίας στα χρόνια του μεσοπολέμου **μέσα από τα οποία θα ξεπηδήσει ο Χίτλερ και ο εθνικοσοσιαλισμός (ναζισμός).** **Και εδώ η εργατική τάξη εξαιτίας της απειρίας της και των εσωτερικών διενέξεων αδυνατεί να επέμβει».**

Λ2 (1983-2007), σ. 175-177

«Στις εκλογές του 1932 αποσπά 13.700.000 ψηφοφόρους και 240 έδρες. **Από αυτή τη στιγμή ο Χίτλερ υποστηρίζεται ανοιχτά πια από τους στρατοκρατικούς κύκλους και το μεγάλο κεφάλαιο.** Ο επιθετικός του εθνικισμός γοητεύει τους πρώτους και **καθησυχάζει τους μεγαλοβιομήχανους για την τύχη της βαριάς γερμανικής βιομηχανίας».**

Λ2 (1983-2007), σ. 178

«**Ο Χίτλερ (και γενικότερα ο φασισμός) αντιτίθεται στην πάλη των τάξεων,** γιατί τη θεωρεί παράγοντα εξασθένησης της Γερμανίας. Με βάση την ιδέα του αυτή δημιουργεί ένα **“Μέτωπο εργασίας”** το οποίο περιλαμβάνει εργάτες και εργοδότες. Η πολιτική αυτή είναι αποτέλεσμα της **συνεργασίας του φασισμού με το μονοπωλιακό κεφάλαιο, το οποίο φοβάται την ταξική πάλη** που οδηγεί σε κοινωνικές διεκδικήσεις και μεταρρυθμίσεις».

Ενώ, πέραν της κύριας αφήγησης και των πολλαπλών αναφορών στη σχέση κεφαλαίου και φασισμού-ναζισμού, δίνεται και η πηγή της σ. 178-179 με τον ξεκάθαρο τίτλο **«Το γερμανικό κεφάλαιο υποστηρίζει το ναζιστικό κόμμα»:**

«Προσέφερα προσωπικά ένα συνολικό ποσό ενός εκατομμυρίου μάρκων στο ναζιστικό κόμμα... Αυτό έγινε κατά τη διάρκεια των τελευταίων χρόνων, πριν από την ανάληψη της εξουσίας από τους Ναζί· τότε τα μεγάλα βιομηχανικά συγκροτήματα είχαν αρχίσει τις προσφορές τους [...] Περίπου η βαριά γερμανική βιομηχανία έθετε στη διάθεση των εθνικοσοσιαλιστών το ποσό των δύο εκατομμυρίων μάρκων το χρόνο.

Φριτς Τύσεν, *Πλήρωσα τον Χίτλερ* (1941)».

Λ2 (1983-2007), σ. 178-179

«Το κοινωνικό στήριγμα του καθεστώτος του Μουσολίνι, όπως και των παρόμοιων καθεστώτων του μεσοπόλεμου, ήταν τα μικρομεσαία κοινωνικά στρώματα και οι μεγαλοεπιχειρηματίες, που είχαν υποστεί τις συνέπειες των οικονομικών αλλαγών, αισθάνονταν ανασφάλεια μέσα στην κοινωνική αναταραχή και επιθυμούσαν την “ησυχία” και το εθνικό μεγαλείο».

Γ4 (1984-1991), σ. 280-281

«[Ο Μουσολίνι] Εκμεταλλεύτηκε την επιθυμία των αστών να εξασφαλίσουν σταθερότητα ακόμη και με θυσία της δημοκρατίας, καθώς και τον εθνικιστικό αναβρασμό [...] [Ο Χίτλερ] Σιγά-σιγά εξασφάλισε την υποστήριξη σημαντικών βιομηχάνων και χρηματιστών και άρχισε να έχει εκλογικές επιτυχίες, ενώ οι αντίπαλοί του παρέμεναν διαιρεμένοι».

Λ3 (2002), σ. 188-189

«ένοπλες ομάδες φασιστών, με την οικονομική ενίσχυση μεγαλογαιοκτημόνων και βιομηχάνων, άρχισαν να τρομοκρατούν και να δολοφονούν κομμουνιστές, σοσιαλιστές και συνδικαλιστές, ενώ ο Μουσολίνι προπαγάνδιζε την ανάγκη επιβολής δικτατορίας [...] το ναζιστικό κόμμα ισχυροποιήθηκε την ίδια στιγμή που ενισχυόταν και το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας. Σε αυτές τις συνθήκες, μια μερίδα ισχυρών Γερμανών κεφαλαιούχων αποφάσισε να υποστηρίξει τον Χίτλερ, για να αντιμετωπίσει τους κομμουνιστές».

Γ6 (2006-2022), σ. 116-117

στ) Στήριξη από μικροαστούς / μεσαία στρώματα

«Η διάθροση της αστικής κοινωνίας διαταράσσεται. Τα μεσαία αστικά στρώματα, με τη χρεοκοπία των επιχειρήσεών τους, χάνουν την οικονομική τους υπόσταση και προλεταριοποιούνται. Η οικονομική κρίση αρχίζει να μεταμορφώνεται σε ιδεολογική. Μια δυσπιστία προς το αστικό δημοκρατικό πολίτευμα, τη φιλελεύθερη οικονομία, την κοινωνία της βιομηχανικής ανάπτυξης, αρχίζει να εκδηλώνεται στην Ευρώπη. **Με την εξαφάνιση των μεσαίων το κοινωνικό σώμα έχασε την “ελαστικότητα” του: ανάμεσα στους μεγαλοαστούς, που τώρα κυριαρχούν, και στην εργατική τάξη δεν παρεμβάλλονται παρά μόνο οι μικροαστοί. Η**

μικροαστική όμως τάξη διακρίνεται από ιδεολογική αστάθεια, η οποία δε θα επιτρέψει στο αστικό δημοκρατικό πολίτευμα να λειτουργήσει ομαλά. **Η οικονομική κρίση εξανεμίζει τις ελπίδες των μικροαστών για κοινωνική ανέλιξη. Ο φόβος της προλεταριοποίησης σε συνδυασμό με την έλλειψη ιδεολογικού προσανατολισμού, ωθούν τα μικροαστικά στρώματα προς την υποστήριξη εθνικιστικών και ολοκληρωτικών πολιτικών λύσεων, έξω από το πλαίσιο του αστικού δημοκρατικού πολιτεύματος».**

Λ2 (1983-2007), σ. 164

«Το κοινωνικό στήριγμα του καθεστώτος του Μουσολίνι, όπως και των παρόμοιων καθεστώτων του μεσοπόλεμου, ήταν τα μικρομεσαία κοινωνικά στρώματα και οι μεγαλοεπιχειρηματίες, που είχαν υποστεί τις συνέπειες των οικονομικών αλλαγών, αισθάνονταν ανασφάλεια μέσα στην κοινωνική αναταραχή και επιθυμούσαν την “ησυχία” και το εθνικό μεγαλείο».

Γ4 (1984-1991), σ. 280-281

«η εθνικιστική ρητορική του, που απάλλασσε τους στατιωτικούς από την ντροπή της ήττας και κατηγορούσε τους πολιτικούς και τους Εβραίους πως “μαχαίρωσαν πισώπλατα” τη Γερμανία, βρήκε απήχηση μεταξύ των μελών των παραστρατιωτικών οργανώσεων, των απογοητευμένων απόστρατων και των μικροαστών, που είχαν καταστραφεί από την οικονομική κρίση».

Λ3 (2002), σ. 189

ζ) Στήριξη από όλους, όλες τις πληττόμενες κοινωνικές τάξεις (γενικά από λαό – και από εργάτες-αγρότες)

Η γενικότερη κοινωνική στήριξη του φασισμού-ναζισμού αναφέρεται για πρώτη φορά στο **ΚΛ7 (2001-2014)**:

«Τα μέλη ή οι υποστηρικτές των καθεστώτων αυτών προέρχονταν από όλες τις κοινωνικές τάξεις: επιχειρηματίες, εργάτες, διανοούμενοι, υπάλληλοι, αξιωματικοί, στρατιώτες».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 112

Το **Λ3 (2002)** επίσης είναι από τα πρώτα εγχειρίδια που αναφέρονται ξεκάθαρα σε υποστήριξη του φασισμού-ναζισμού (και των διάφορων δικτατορικών φασιστικών καθεστώτων της Ευρώπης) από την εργατική τάξη και τα λαϊκά στρώματα των αγροτών-εργατών. Βέβαια, σημειώνεται πως αυτό είχε γίνει έπειτα από τις διώξεις των πολιτικών αντιπάλων και την έλλειψη αντιπολιτευτικών φωνών. Στην κύρια αφήγηση αναφέρονται τα εξής:

«Στη χώρα δεν είχε απομείνει πολιτική ή ιδεολογική αντιπολίτευση. Πάρα πολλοί Γερμανοί είχαν ενστερνιστεί τις θεωρίες περί φυλετικής ανωτερότητας των αρίων και αδημονούσαν να οικειοποιηθούν τις θέσεις και τις περιουσίες των Εβραίων. Οι σοσιαλιστές και οι κομμουνιστές βρίσκονταν στη φυλακή. Πολλούς εντυπωσίασαν και οι αρχικές εξωτερικές επιτυχίες του ναζιστικού καθεστώτος, που δεν έκρυβε την πρόθεση του να κυριαρχήσει στα γειτονικά κράτη και να εκμεταλλευτεί όσες “κατώτερες φυλές” δεν έκρινε σκόπιμο να εξοντώσει. Με το

πέρασμα του χρόνου, και μέχρι την κατάρρευσή του στον πόλεμο, το χιτλερικό κράτος γινόταν όλο και πιο ολοκληρωτικό».

Λ3 (2002), σ. 190

Αλλά και μέσω της ερώτησης στη σ. 192:

«Να εξηγήσετε τα αίτια της λαϊκής απήχησης των ολοκληρωτικών καθεστώτων στην Ευρώπη του Μεσοπολέμου. 5. Με βάση τον παρακάτω πίνακα να δείξετε με ποια στοιχεία μπορεί να τεκμηριωθεί; α) η πόλωση του γερμανικού πολιτικού συστήματος στη διάρκεια του Μεσοπολέμου, και β) ο προσανατολισμός της πλειοψηφίας του γερμανικού λαού σε λύσεις που αντιβαίνουν στον κοινοβουλευτισμό».

Λ3 (2002), σ. 192

Ενώ, ο πίνακας, στον οποίο αναφέρεται η παραπάνω ερώτηση, παρουσιάζει τα εξής:

«Για το Γερμανικό Εθνικο-σοσιαλιστικό Κόμμα των Εργατών (NSDAP) – NAZI: Ταξική υποστήριξη: -Απόστρατοι -Άνεργοι -Μεσαία και ανώτερα στρώματα - Ομάδες της εργατικής και της αγροτικής τάξης».

Λ3 (2002), σ. 192

Το **Γ6 (2006-2022)** αναφέρει την γενική στήριξη του ναζιστικού κόμματος από όλες τις πληττόμενες από τις κοινωνικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης κοινωνικές τάξεις, χωρίς, ωστόσο, να εντάσσει ξεκάθαρα μέσα σε αυτές και την εργατική τάξη:

«το Εθνικοσοσιαλιστικό Γερμανικό Εργατικό Κόμμα (ναζιστικό κόμμα), που είχε ιδρυθεί το 1919. Ένα από τα πρώτα μέλη του ήταν και ο άσημος τότε Αδόλφος Χίτλερ. Κερδίζοντας οπαδούς από τα κοινωνικά στρώματα που είχαν πληγεί περισσότερο (αγρότες, μικροαστοί, άνεργοι), το ναζιστικό κόμμα ισχυροποιήθηκε την ίδια στιγμή που ενισχυόταν και το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας».

Γ6 (2006-2022), σ. 117

8. Ποιος ο χαρακτήρας και η στόχευση του Συμφώνου Αντικομιντέρν;

Δεν αναφέρεται

Στο **ΚΛ7 (2001-2014)** δεν αναφέρεται καθόλου το σύμφωνο Αντικομιντέρν, αλλά συναρθρώνεται με την μη αναφορά του αντικομμουνιστικού χαρακτήρα του φασισμού-ναζισμού και στην κύρια αφήγηση.

Και στο **Λ3 (2002)** δεν αναφέρεται καθόλου το σύμφωνο Αντικομιντέρν. Το γεγονός αυτό θεωρούμε πως είναι αρκετά οξύμωρο και παράδοξο, καθώς στο συγκεκριμένο εγχειρίδιο γίνεται μια από τις πιο εμβριθείς και εκτεταμένες αναλύσεις του φασιστικού-ναζιστικού φαινομένου με σκοπό την ολόπλευρή του κάλυψη και ανάλυση.

α) Ουδέτερη περιγραφή

«Ο Χίτλερ με τον Μουσολίνι συνεδέθησαν στενώς με τον Άξονα (Βερολίνου – Ρώμης), παραλλήλως δε ο Χίτλερ υπέγραψε σύμφωνον συνεργασίας με την Ιαπωνίαν».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 163

«Ο άξων, δηλ. η συμμαχία Βερολίνου – Ρώμης».

ΚΛ1 (1973), σ. 88

«Στά 1936 ή Γερμανία, πού ήταν ώς τότε διπλωματικά άπομονωμένη, έπέτυχε τή συμμαχία τής Ιταλίας και Ιαπωνίας. Έτσι σχηματίστηκε ό άξονας Βερολίνου-Ρώμης-Τόκιο και ό Χίτλερ πήρε θάρρος γιά ν' άρχιση τις προκλήσεις».

Γ3 (1976-1984), σ. 320

Στο ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) υπάρχει διαφορά στην αφήγηση πριν και μετά την αναθεώρηση του 1997, ωστόσο το ερμηνευτικό σχήμα δεν αλλάζει παρά μόνο η διατύπωση. Δεν αναφέρεται ποιος ήταν ο χαρακτήρας του Συμφώνου ανάμεσα στον Χίτλερ και τον Μουσολίνι, ούτε αναφέρεται το όνομα του Συμφώνου (που συνδέεται με τον ιδεολογικό χαρακτήρα του):

«Οι δύο δικτάτορες Χίτλερ και Μουσολίνι, σύμμαχοι από το 1936, με διάφορα προσχήματα άρχισαν να καταλαμβάνουν ορισμένες περιοχές στην Ευρώπη και αλλού».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [πριν το 1997], σ. 273

«Από το 1936 ο Χίτλερ συμμάχησε με τον ηγέτη της φασιστικής Ιταλίας Μουσολίνι (Άξονας Βερολίνου - Ρώμης) και από κοινού άρχισαν να εφαρμόζουν επιθετική πολιτική απέναντι σε άλλες χώρες».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [μετά το 1997], σ. 235

«Η συμμαχία του [Χίτλερ] με τη φασιστική Ιταλία (1936) που είναι γνωστή ως “άξονας Βερολίνου-Ρώμης”».

Γ5 (1991-2006), σ. 338

«η Γερμανία ... Η Ιταλία [...] Οι δυο Δυνάμεις συμμαχούν και σχηματίζουν τον Άξονα».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 109

Στο Λ4 (2007-2022) η αναφορά στο Σύμφωνο Αντικομιντέρν δεν υπάρχει στην κύρια αφήγηση, παρά μόνο δίνεται σε πηγή μέσα από τα ίδια τα λόγια του Μουσολίνι, ο οποίος χαρακτηρίζει το Σύμφωνο και τον Άξονα ως *εγχείρημα συνεργασίας και ειρήνης των ευρωπαϊκών κρατών*. Με τον τρόπο αυτό, η περιγραφή δεν είναι απλώς ουδέτερη, αλλά και συσκοτιστική για τον ουσιαστικό ιδεολογικό χαρακτήρα του Συμφώνου Αντικομιντέρν:

«Ο Μουσολίνι “βαφτίζει” Άξονα τη συμμαχία Βερολίνου-Ρώμης (1936): “Αυτή η κατακόρυφη γραμμή ανάμεσα στη Ρώμη και το Βερολίνο δεν είναι διαχωριστική αλλά μάλλον ένας Άξονας γύρω από τον οποίο όλα τα ευρωπαϊκά κράτη, εμπνεόμενα από τη θέληση για συνεργασία και ειρήνη, μπορούν επίσης να

συνεργαστούν [...]. Με τη συμφωνία της 11ης Ιουλίου εξαλείφθηκε οποιοδήποτε στοιχείο διαφωνίας μεταξύ Ρώμης και Βερολίνου».

Μπενίτο Μουσολίνι, ομιλία στο Μιλάνο την 1η Νοεμβρίου 1936, στο M.G. Cohen and J. Major, *History in Quotations*, Cassel, London 2004, σ. 819:8».

Λ4 (2007-2022), σ. 112

Και στο ΣΤ7 (2012-2022) του ίδιου επικεφαλής της συγγραφικής ομάδας:

«Από το 1922 στην Ιταλία είχε επικρατήσει ο ιδρυτής του φασιστικού κόμματος, Μπενίτο Μουσολίνι. Το 1936 η Ιταλία συμμάχησε με τη Γερμανία (άξονας Ρώμης-Βερολίνου), στην προσπάθειά της να κυριαρχήσει στη Μεσόγειο και στα Βαλκάνια, επαναφέροντας την ένταση και τους φόβους ενός νέου πολέμου πάνω από την Ευρώπη. Οι φόβοι δεν άργησαν να επαληθευτούν».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 204-205

β) Κυρίως κατά των δυτικοευρωπαϊκών φιλελεύθερων δυνάμεων

«Επειδή εις τās έπεκτατικές επιδιώξεις του συναντούσε τās αντίδράσεις τής Γαλλίας και Αγγλίας, ήνώθη με τον κυρίαρχον τής Γερμανίας Χίτλερ και έσχημάτισαν τον “άξονα Βερολίνου – Ρώμης”, ό οποίος διηρύνθη τό 1937 με τήν συμμετοχήν τής Ιαπωνίας και συντόμως θά φέρη άνατροπήν τής ισορροπίας τών Δυνάμεων [...] Τό 1937 υπό τό πρόσχημα καταπολεμήσεως του κομμουνισμού, ή Ιαπωνία προσεχώρησεν εις τον άξονα Βερολίνου - Ρώμης».

Γ1 (1966-1976), σ. 225, 228

«Πάλι ό κόσμος είχε διαιρεθή σε δύο αντίπαλα στρατόπεδα. Από τό ένα μέρος ή Γερμανία, ή Ιταλία και ή Ιαπωνία και από τό άλλο ή Αγγλία, ή Γαλλία και ή Πολωνία. Στο συνασπισμό τής Γερμανίας προσχώρησε άργότερα και ή Βουλγαρία».

ΣΤ3 (1974-1980), σ. 121

«η Ιαπωνία αρχικά και η ναζιστική Γερμανία στη συνέχεια εγκαινίαζαν την εκστρατεία κατά του διεθνούς κράτους δικαίου».

Λ4 (2007-2022), 105

γ) Αντικομμουνιστικός χαρακτήρας

«τήν 25ην Νοεμβρίου 1936, ή Γερμανία και ή Ιαπωνία υπέγραψαν τό έναντίον τής Γ΄ Διεθνούς ή Κόμμιντερν σύμφωνον, εις τό όποίον άργότερον προσεχώρησαν όλαι αι δορυφόροι χώραι τής ναζιστικής Γερμανίας. Τό σύμφωνον είχε καθαρώς άντικομμουνιστικόν χαρακτήρα και έστρέφετο σαφώς κατά τής Σοβιετικής Ένωσεως, όπου ή έδρα τής Γ΄ Διεθνούς. Πρέπει, επίσης, νά υπομνησθή ότι ή σοβιετική κυβέρνησις δέν έπαυε νά εκδηλώνη έχθρικός διαθέσεις κατά του έθνικοσοσιαλιστικού καθεστώτος, τό όποιον κατήγγελλεν ως τό πλέον τυραννικόν έξ όσων έγνώριζεν ή άνθρωπότης».

Γ2 (1969), σ. 88-89

«Η αδυναμία της Κοινωνίας των Εθνών και η αναποφασιστικότητα των δημοκρατικών κρατών ενθαρρύνουν τα φασιστικά καθεστώτα. Το 1936 η

Γερμανία πλησιάζει την Ιταλία. Και οι δύο βοηθούν το στρατηγό Φράνκο, που μάχεται εναντίον της νόμιμης δημοκρατικής ισπανικής κυβέρνησης. Η προσέγγιση αυτή είχε ως αποτέλεσμα τη **σύναψη συνθήκης συμμαχίας ανάμεσα στα δύο δικτατορικά καθεστώτα. Ο Άξονας Ρώμης-Βερολίνου** ήταν πια μια πραγματικότητα. Αργότερα **η Γερμανία και η Ιταλία υπογράφουν με την Ιαπωνία το Αντιδιεθνιστικό Σύμφωνο, που σα σκοπό είχε τον αγώνα κατά του κομμουνισμού και την υποστήριξη των φασιστικών καθεστώτων.** Από τη στιγμή αυτή οι επιδείξεις ισχύος των κρατών του Άξονα πολλαπλασιάζονται. Στην Ευρώπη η στάση του Χίτλερ γίνεται καθαρά προκλητική».

Λ2 (1983-2007), σ. 236

«Την ίδια χρονιά **η Γερμανία υπέγραψε συνθήκες συμμαχίας με την Ιταλία και με την Ιαπωνία** και σχηματίστηκε έτσι ο **επιθετικός στρατοκρατικός άξονας Βερολίνου-Ρώμης-Τόκιο.** Οι χώρες αυτές κάλυπταν **την επιθετικότητά τους,** καθώς και **τα κατασταλτικά μέτρα, που τα φασιστικά καθεστώτα τους επέβαλλαν στην κοινωνία, κηρύσσοντας ότι ο “κομμουνιστικός κίνδυνος” ήταν πολύ μεγάλος.**»

Γ4 (1984-1991), σ. 284

«Ακριβώς την ίδια εποχή, **Χίτλερ και Μουσολίνι σύναψαν συμμαχία που έγινε γνωστή ως Άξονας Ρώμης-Βερολίνου (1936).** Ακολούθησε η υπογραφή του **Αντιδιεθνιστικού Συμφώνου από τη Γερμανία, την Ιταλία και την Ιαπωνία, το οποίο στόχευε στην καταπολέμηση του κομμουνισμού και στην υποστήριξη του φασισμού σε παγκόσμιο επίπεδο.**»

Γ6 (2006-2022), σ. 123

Συγκριτική Ανάλυση και Μετασχηματισμός των ερμηνευτικών σχημάτων

Μετά από την καταγραφή των παραθεμάτων στα ερμηνευτικά σχήματα κάθε ερευνητικού ερωτήματος που θέσαμε για την θεματική κατηγορία του Φασισμού-Ναζισμού, προχωράμε στην συγκριτική τους ανάλυση, ώστε να αναδειχθούν οι μετασχηματισμοί τους για την εξεταζόμενη περίοδο 1967-2022. Μέσα από την εικόνα του πώς διομορφώνονται τα ερμηνευτικά σχήματα για κάθε ερευνητικό ερώτημα θα αναδειχθεί η συνολική εικόνα για το πώς διαμορφώνεται το γενικό ερμηνευτικό σχήμα της αντιμετώπισης του φασισμού-ναζισμού στα σχολικά εγχειρίδια όλης της εξεταζόμενης περιόδου και στο πώς αυτό μετασχηματίζεται στις διάφορες χρονικές περιόδους εντός της.

Επιχειρούμε, παράλληλα, μια διασταλτική-σχηματική περιοδολόγησή τους, καθώς τα ερμηνευτικά σχήματα σε συγκεκριμένες περιπτώσεις εξαφανίζονται δια παντός από τα περιεχόμενα, ενώ σε άλλες παραμένουν σε μικρότερη ή μεγαλύτερη ένταση με αλεπάλληλες επικαλύψεις και συνυπάρξεις με άλλα ερμηνευτικά σχήματα ισχυρότερα ή πιο ανίσχυρα. Επίσης, σε μερικά ερευνητικά ερωτήματα το ζητούμενο δεν ήταν να εντοπιστεί το ερμηνευτικό σχήμα, αλλά η έμφαση των αναφορών κυρίως στην ποσοτική τους διάσταση, η οποία και επηρεάζει την γενικότερη ερμηνεία. Ωστόσο, χάριν ευκολίας της εννοιολόγησης, αναφέρουμε κι αυτές τις περιπτώσεις ως «ερμηνευτικά σχήματα», αφού το ζητούμενο παραμένει το ίδιο: να ανιχνευθεί το

κυρίαρχο ερμηνευτικό αφήγημα για το θέμα του φασισμού-ναζισμού μέσα από τα επιμέρους ερμηνευτικά του σχήματα και τις επιμέρους εμφάσεις (ή αποσιωπήσεις) που περιέχονται στα εγχειρίδια.

Η θεματική του φασισμού-ναζισμού, λοιπόν, θεωρούμενη ως κομβική κατηγορία για την παρούσα εργασία, επιχειρήθηκε να καλυφθεί μέσα από 8 ερευνητικά ερωτήματα που στοχεύουν στην ανάδειξη διαφορετικών πτυχών του φασιστικού-ναζιστικού φαινομένου, ώστε να σχηματιστεί ει δυνατόν σφαιρική εικόνα για τον τρόπο με τον οποίο αυτό καταγράφεται στα περιεχόμενα του ερευνώμενου υλικού. Έτσι, τέθηκαν ερωτήματα ιστοριογραφικής, κοινωνιολογικής, οικονομικής και ιδεολογικής-φιλοσοφικής φύσης πάνω στο φαινόμενο, τα ερμηνευτικά σχήματα των απαντήσεων των οποίων πολλές φορές βρίσκονται σε συμφωνία (και άρα, κάποιο/α ερώτημα/τα σ' αυτήν την περίπτωση αποτελεί/ούν και δείκτη/ες επαλήθευσης κάποιου/ων άλλου/ων), ενώ μερικές φορές αντιφάσκουν μεταξύ τους δημιουργώντας μια σύγχυση για την «καθαρότητα» του ερμηνευτικού σχήματος και άρα, σε αυτές τις περιπτώσεις μπορούμε ίσως να μιλάμε για ερμηνευτικό μείγμα σχημάτων, όπως αυτό σχηματίζεται από τις αντιφάσκουσες πλευρές των απαντήσεων που δίνουν τα περιεχόμενα στα ερευνητικά μας ερωτήματα.

Κατ' αρχάς, από τα εγχειρίδια που καλύπτουν την περίοδο του μεσοπολέμου και αναφέρονται στα ευρωπαϊκά τεκταινόμενα, ο όρος «φασισμός/ναζισμός» (και τα παράγωγά τους) δεν υπάρχει καθόλου (πλήρης αποσιώπηση) σε 2 εγχειρίδια του Δημοτικού της περιόδου της Μεταπολίτευσης, από το 1974 ως το 1989.

Το 1ο ερευνητικό ερώτημα αφορούσε το τι είναι ο φασισμός-ναζισμός (ορισμό, ποια είναι τα είσοδιά του γνωρίσματα και τα χαρακτηριστικά-ιδιότητές του). Πρόκειται, ουσιαστικά, για ένα αρκετά γενικό ερώτημα μια και η πλειονότητα των εγχειριδίων δεν παραθέτει κάποιον ορισμό του φασισμού-ναζισμού, παρά μόνο τους τρόπους με τους οποίους αυτός εκφάίνεται και γίνεται αντιληπτός προκειμένου να χαρακτηριστούν τα καθεστώτα του μεσοπολέμου ως φασιστικά-ναζιστικά. Παρά την γενικότητα του ερωτήματος, επιλέχθηκε να εφαρμοστεί στα εγχειρίδια, ακριβώς λόγω του ότι μας δίνει μια αρχική γενική εικόνα για το τι υποστηρίζουν τα εγχειρίδια, μια εικόνα που θα ξεκαθαρίσει και θα εξειδικευτεί και με τα ερμηνευτικά σχήματα που προέκυψαν από τα υπόλοιπα ερευνητικά ερωτήματα.

Για το 1ο ερευνητικό ερώτημα, λοιπόν, εντοπίστηκαν 4 ερμηνευτικά σχήματα. Το κυρίαρχο ερμηνευτικό σχήμα είναι αυτό που ορίζει τον φασισμό-ναζισμό ως (α) ένα ολοκληρωτικό σύστημα δικτατορικής διακυβέρνησης, ως κάτι που είναι πιο σφοδρό, αυταρχικό, βίαιο και ανελεύθερο από μια απλή δικτατορία. Αυτό το ερμηνευτικό σχήμα υπάρχει στα περισσότερα εγχειρίδια (συγκεκριμένα, σε 9) και διατρέχει όλη την εξεταζόμενη περίοδο σχεδόν ισόποσα, με την περίοδο μεγαλύτερης έντασής του να είναι από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 ως τις μέρες μας.

Παράλληλα με αυτό, συνυπάρχουν άλλα 3 ερμηνευτικά σχήματα. Το ένα είναι απόλυτα μειοψηφικό, αφού εντοπίζεται μόνο σε ένα εγχειρίδιο της χούντας και ορίζει τον φασισμό-ναζισμό ως (β) μια κανονική απλή διακυβέρνηση, χωρίς κάποιο άλλο ιδιαίτερο διαφοροποιό χαρακτηριστικό του. Το άλλο ερμηνευτικό σχήμα αντιμετωπίζει τον φασισμό-ναζισμό ως (γ) μια απλή δικτατορική διακυβέρνηση δίχως να τον διαφοροποιεί από αυτή και περιέχεται σε 4 εγχειρίδια, τα 2 εκ των οποίων

στην περίοδο της χούντας, ενώ μετά ξαναεμφανίζεται από το 1989 ως τις μέρες μας σε άλλα 2 εγχειρίδια του Δημοτικού. Το τελευταίο ερμηνευτικό σχήμα ορίζει τον φασισμό ως κάτι παραπάνω από μια απλή δικτατορία αναδεικνύοντας τις ολοκληρωτικές πτυχές του (όπως το κυρίαρχο ερμηνευτικό σχήμα), αλλά διαφοροποιείται από αυτό κατά το ότι (δ) συνδέεται η εμφάνισή του και η λειτουργία του με το ευρύτερο καπιταλιστικό πλαίσιο. Αυτό το σχήμα υπάρχει κυρίως σε 2 εγχειρίδια του Λυκείου (της περιόδου 1983-2007) και του 2002 που αποσύρθηκε πριν καν διδαχθεί, ενώ έμμεσα και σε μη καθαρή μορφή μπορεί να εντοπιστεί και στο εγχειρίδιο του Γυμνασίου της περιόδου 1984-1991. Άρα, κύριο χρονικό πεδίο εμφάνισής του είναι το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980, ενώ συνεχίζει να υπάρχει ως αρκετά ανίσχυρο μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 2000, όταν και εξαφανίζεται οριστικά.

Συνολικά, για το 1ο ερευνητικό ερώτημα διακρίνεται η διαχρονικότητα στον ορισμό του φασισμού-ναζισμού ως ένα ολοκληρωτικό σύστημα δικτατορικής διακυβέρνησης (κυρίαρχο ερμηνευτικό σχήμα) για όλη την εξεταζόμενη περίοδο, για την οποία περίοδο όμως υπάρχουν αυξομειώσεις και «σκαμπανεβάσματα» στην έντασή του, αφού αυτό συνυπάρχει με άλλα ερμηνευτικά σχήματα. Έτσι, κατά την περίοδο της χούντας κυριαρχούν τα ερμηνευτικά σχήματα που ορίζουν τον φασισμό-ναζισμό ως κανονική διακυβέρνηση ή ως απλή δικτατορική διακυβέρνηση, από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και ως τις αρχές της δεκαετίας του 1990 κυριαρχεί η σύνδεσή του με το καπιταλιστικό πλαίσιο και από τότε ως τις μέρες μας συνυπάρχει ισότιμα με την ερμηνεία της απλής δικτατορικής διακυβέρνησης, ενώ από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 και μετά, το τελευταίο κυριαρχεί σε ένταση.

Το 2ο ερευνητικό ερώτημα αφορούσε το τι έκανε ο φασισμός-ναζισμός και τα φασιστικά-ναζιστικά καθεστώτα (τι πολιτική εφάρμοσαν). Κι αυτό ως αρχικό ερευνητικό ερώτημα (μαζί με το 1ο) χαρακτηρίζεται από αρκετή γενικότητα, ωστόσο αυτή είναι εσκεμμένη για να αναδειχθεί το πλήθος των αναφορών για τις ενέργειες του φασισμού-ναζισμού στα εγχειρίδια, οι βασικές εμφάνσεις και η γενική κατεύθυνση-πρόθεση αυτών των αναφορών. Έτσι, εδώ μπορούμε να μιλάμε, αντί για ερμηνευτικά σχήματα, για κατευθύνσεις στα περιεχόμενα των εγχειριδίων σχετικά με το θέμα της πολιτικής που εφάρμοσαν τα φασιστικά-ναζιστικά καθεστώτα.

Σχετικά με αυτό το ερώτημα, λοιπόν, εντοπίστηκαν 6 βασικές κατευθύνσεις στο ερευνώμενο υλικό, ενώ ένα σημείο τομής-αλλαγής αυτών των κατευθύνσεων είναι το 1983-1984. Έτσι, για την περίοδο της χούντας σε 2 εγχειρίδια κυριαρχεί η κατεύθυνση πως τα φασιστικά-ναζιστικά καθεστώτα (α) απλώς έκαναν την χώρα στην οποία επικράτησαν ισχυρή δύναμη, η οποία ξαναεμφανίζεται στο εγχειρίδιο του Δημοτικού (ελλείπει άλλων αναφορών) από το 2012 και μετά. Παράλληλα με αυτό, συνυπάρχει κατά την χουντική περίοδο σε ένα εγχειρίδιο η (β) εστίαση μόνο στην εσωτερική πολιτική διώξεων, ενώ από την χούντα και μέχρι το 1984 εντοπίζεται σε 2 εγχειρίδια η κατεύθυνση της (γ) αναφοράς πολλών φασιστικών ενεργειών (και στο εσωτερικό και στο εξωτερικό), η οποία ξαναεμφανίζεται σε εγχειρίδιο μαθήματος επιλογής του Λυκείου το 1998 και (ελλείπει άλλων αναφορών, πάλι) στο αποσυρθέν εγχειρίδιο του Δημοτικού της περιόδου 2006-2007.

Το 1983-1984 εμφανίζεται η κυρίαρχη κατεύθυνση από τότε κι ως τις μέρες μας, αυτή που αποπειράται να κάνει (δ) πλήρη αναφορά των ενεργειών και πλήρη σκιαγράφηση-ανάλυση των φασιστικών-ναζιστικών καθεστώτων. Ουσιαστικά, αυτή η κατεύθυνση διαφέρει από την (γ) ποσοτικά στο πλήθος των αναφορών για τα φασιστικά-ναζιστικά καθεστώτα και ποιοτικά στο ότι αναφέρει περισσότερες πλευρές των φασιστικών-ναζιστικών ενεργειών των κρατών επιδιώκοντας να τα καταγράψει όσο πιο σφαιρικά και με όσο πιο βάθος γίνεται. Η (δ) κατεύθυνση κυριαρχεί απόλυτα από το 1983-84 και μετά ενυπάρχοντας σε 6 εγχειρίδια ως τις μέρες μας σχεδόν ισόποσα εντός αυτής της περιόδου.

Από το 1997 μέχρι τις μέρες μας εμφανίζεται σε 2 εγχειρίδια και η κατεύθυνση (ε) αναφοράς μόνο των ενεργειών προς το εξωτερικό (εξωτερική πολιτική) των φασιστικών-ναζιστικών καθεστώτων. Τέλος, υπάρχει η κατεύθυνση αναφοράς της (στ) κοινωνικής πολιτικής των φασιστικών-ναζιστικών καθεστώτων (φιλοκοινωνικά μέτρα και αντιμετώπιση οικονομικών-κοινωνικών προβλημάτων) και της κριτικής της. Αυτή, υπάρχει από το 1976 ως τις μέρες μας σε 5 εγχειρίδια καλύπτοντας την περίοδο σχεδόν ισόποσα, αλλά διαφέρει ποιοτικά η κριτική που γίνεται σε αυτήν την κοινωνική πολιτική. Έτσι, από το 1976 ως το 1984 (i) η κριτική είναι πως αυτή η πολιτική γίνεται μόνο στα πλαίσια του φασιστικού-ναζιστικού κόμματος. Την περίοδο 1983-2007 σε 2 εγχειρίδια (το ένα αποσυρθέν πριν καν διδαχθεί) (ii) η κριτική είναι πως αυτή ήταν ψευδεπίγραφη στη βάση της οικονομίας πολέμου που οικοδομήθηκε για την εξασφάλιση υπερκερδοφορίας για το μεγάλο κεφάλαιο και την επίτευξη των ιμπεριαλιστικών σκοπών του. Ενώ, από το 2007 και ως τις μέρες μας (iii) η κριτική είναι πως αυτή, αν και έλυσε τα κοινωνικά-οικονομικά προβλήματα, συνοδευόταν από προπαγάνδα και βίαιη καταστολή των αντιδράσεων.

Συνολικά, για το 2ο ερευνητικό ερώτημα ο γενικός μετασχηματισμός των κατευθύνσεων των αναφορών για τις ενέργειες των φασιστικών-ναζιστικών καθεστώτων είναι ο εξής. Στην περίοδο της χούντας συνυπάρχει η κατεύθυνση της απλής ισχυροποίησης των κρατών στα οποία επικράτησαν φασιστικά-ναζιστικά καθεστώτα, αυτή των εσωτερικών διώξεων και αυτή της αναφοράς πολλαπλών ενεργειών σε εσωτερικό και εξωτερικό, η οποία συνεχίζει μέχρι το 1984. Στην μεσοπερίοδο 1983-2007 και ως τις μέρες μας κυριαρχεί η κατεύθυνση της πλήρους σκιαγράφησης-ανάλυσης των ενεργειών τους, συνυπάρχοντας από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 με αυτή της αναφοράς μόνο στην εξωτερική πολιτική και αυτή της αναφοράς πολλαπλών φασιστικών ενεργειών σε εσωτερικό και εξωτερικό. Ενώ, από το 2007 και μετά συνυπάρχει και με την κατεύθυνση της ισχυροποίησης των κρατών στα οποία επικράτησε ο φασισμός-ναζισμός και αυτή της αναφοράς μόνο στην εξωτερική τους πολιτική.

Το 3ο ερευνητικό ερώτημα αφορούσε την φασιστική-ναζιστική ιδεολογία και τις θεωρίες που τη συνοδεύουν. Εδώ εντοπίστηκαν 5 ερμηνευτικά σχήματα στα περιεχόμενα των εγχειριδίων. Πριν από το 1976 κυριαρχεί το ερμηνευτικό σχήμα που αναφέρει μόνο τον (α) Παγγερμανισμό ως θεωρία που συνοδεύει τον φασισμό-ναζισμό και το οποίο εντοπίζεται σε 2 εγχειρίδια. Μετά το 1976 κυρίαρχο είναι το ερμηνευτικό σχήμα που (β) αναφέρει τον ρατσισμό-φυλετισμό και την εγγενή τάση του ιμπεριαλισμού (επιδίωξη κατακτητικού πολέμου), το οποίο υπάρχει σε 5

εγχειρίδια από το 1976 ως το 2006. Μετά το 2006 και ως τις μέρες μας συνυπάρχει το ερμηνευτικό σχήμα που (γ) εστιάζει μόνο στον ρατσισμό-φυλετισμό (και όχι στον ιμπεριαλισμό) με αυτό που (δ) εστιάζει στην εκμηδένιση των ατομικών δικαιωμάτων και του ατόμου γενικά σε σχέση με το σύνολο (έθνος-φυλή). Το (γ) εντοπίζεται μόνο σε 1 εγχειρίδιο και εμφανίζεται το 2006, ενώ το (δ) σε 2 και έχει εμφανιστεί ήδη από το 2001. Τέλος, στο αποσυρθέν εγχειρίδιο του Λυκείου του 2002 εντοπίζεται το ερμηνευτικό σχήμα που (ε) αποπειράται να αναλύσει πλήρως την φασιστική-ναζιστική ιδεολογία αναφέροντας όλα τα συστατικά της στοιχία.

Συνολικά, για το 3ο ερώτημα θα λέγαμε πως ο γενικός μετασχηματισμός ακολουθεί την ίδια αυξομειωτική τάση και ταιριάζει με το 2ο ερευνητικό ερώτημα. Μέχρι το 1976 στα περιεχόμενα αναφέρεται μόνο ο Παγερμανισμός. Μετά το 1976 και μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 2000 τα περιεχόμενα εμπλουτίζονται με αναφορές στον ρατσισμό-φυλετισμό και τον ιμπεριαλισμό, φτάνοντας σε ένα αποκορύφωμα το 2002 με την απόπειρα πλήρους σφαιρικής ανάλυσης της φασιστικής-ναζιστικής ιδεολογίας. Από τότε και ως τις μέρες μας, ο ιμπεριαλισμός ως εγγενής τάση του φασισμού-ναζισμού παραβλέπεται από τα περιεχόμενα και απομένουν μόνο οι αναφορές στον ρατσισμό-φυλετισμό, ενώ εμφανίζεται και κερδίζει έδαφος η εστίαση στο στοιχείο της κατάπνιξης της ατομικότητας και των ατομικών δικαιωμάτων στο όνομα της φυλής ή του έθνους.

Το 4ο ερευνητικό ερώτημα αφορούσε τις αιτίες γέννησης-εμφάνισης του φασισμού-ναζισμού στον μεσοπόλεμο. Εδώ εντοπίστηκαν 4 βασικά ερμηνευτικά σχήματα εκ των οποίων τα 2, επειδή καλύπτουν μαζικά και κυρίαρχα όλη την εξεταζόμενη περίοδο, αναλύονται σε επιμέρους αποχρώσεις τους, προκειμένου να αναδειχθεί το διαφορετικό της εστίασης της ερμηνείας κάθε φορά. Αυτά τα 2 είναι τα εξής: αυτό που αναφέρει πολιτικές-κοινωνικές αιτίες και αυτό που αναφέρει οικονομικές αιτίες.

Αυτό που αναφέρει (α) πολιτικές-κοινωνικές αιτίες καλύπτει, όπως προαναφέραμε, όλη την εξεταζόμενη περίοδο 1967-2022 και εντοπίζεται σε 13 εγχειρίδια. Εντός αυτού του ερμηνευτικού σχήματος των πολιτικών αιτίων εντοπίστηκε ένας βασικός διαχωρισμός τους σε 3 κατευθύνσεις, οι οποίες σε μερικές περιπτώσεις (συγκεκριμένα, σε τρεις) συνυπάρχουν δύο μαζί στο ίδιο εγχειρίδιο.

Η πρώτη αναφέρει (i) γενικώς πολιτική αναταραχή-αστάθεια πριν την γέννηση του φασισμού: υπάρχει σε 3 εγχειρίδια, σε ένα της χούντας (1973) και σε άλλα δύο που χρησιμοποιήθηκαν την περίοδο 1991-2007. Η δεύτερη, που είναι και η κυρίαρχη εκδοχή των πολιτικών αιτίων γέννησης του φασισμού, αναφέρει (ii) την άνοδο του κομμουνιστικού-εργατικού κινήματος και την άξηση της επιρροής των κομμουνιστικών ιδεών: αυτή υπάρχει σε 8 εγχειρίδια που καλύπτουν σχεδόν όλη την εξεταζόμενη περίοδο με κύρια περίοδο έντασής της από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του μέχρι το 2011. Η τρίτη εκδοχή αναφέρει (iii) την γενικότερη κρίση του πολιτικού φιλελευθερισμού και της κοινοβουλευτικής (αστικής) δημοκρατίας: αυτή υπάρχει σε 4 εγχειρίδια από το 1983 και μετά με κύριο πεδίο έντασής της από το 2006 ως τις μέρες μας, όταν και μετατρέπεται σε κυρίαρχη.

Το ερμηνευτικό σχήμα (β) που αναφέρει τα οικονομικά αίτια και την σχέση της οικονομικής κρίσης του 1929 με την άνοδο του φασισμού-ναζισμού, καλύπτει επίσης

όλη την εξεταζόμενη περίοδο 1967-2022 και εντοπίζεται, επίσης, σε 13 εγχειρίδια. Εντός αυτού του ερμηνευτικού σχήματος των οικονομικών αιτίων και της συνάρτησης οικονομικής κρίσης του 1929 και ανόδου φασισμού-ναζισμού εντοπίστηκε ένας βασικός διαχωρισμός σε 4 εκδοχές αιτιολόγησης, η οποία ακολουθεί συσσωρευτική λογική από την πιο αόριστη και έμμεση σύνδεση προς την πιο άμεση και επεξηγηματική-αναλυτική.

Η πρώτη (i) συνδέει μόνο έμμεσα την οικονομική κρίση του 1929 με την άνοδο του φασισμού-ναζισμού: αυτή υπάρχει σε 3 εγχειρίδια από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 ως τις μέρες μας. Η δεύτερη (ii) συνδέει άμεσα την οικονομική κρίση του 1929 με την άνοδο του φασισμού-ναζισμού: αυτή υπάρχει διάσπαρτη σε 5 εγχειρίδια σχεδόν καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο (με μόνη διακοπή το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980). Η τρίτη (iii) προσπαθεί να εξηγήσει τους μηχανισμούς της άμεσης σύνδεσης της οικονομικής κρίσης του 1929 με την άνοδο του φασισμού-ναζισμού: αυτή υπάρχει συνολικά σε 6 εγχειρίδια: από το 1983 ως το 1991 και έπειτα από τις αρχές της δεκαετίας του 2000 ως τις μέρες μας. Η τέταρτη (iv) συνδέει έμμεσα ή άμεσα (πέρα από την οικονομική κρίση του 1929) το καπιταλιστικό-ιμπεριαλιστικό πλαίσιο με την άνοδο του φασισμού-ναζισμού: αυτή υπάρχει σε 3 εγχειρίδια από το 1983 ως τις μέρες μας με την πιο καθαρή άμεση μορφή αυτής της απόχρωσης να υπάρχει μέχρι το 2002, ενώ μετά ξεθυμαίνει και ανιχνεύεται μόνο έμμεσα.

Το τρίτο ερμηνευτικό σχήμα που (γ) εστιάζει στις συνθήκες-όρους του Α' Π.Π. και στην επεκτατική γεωπολιτική στόχευση της Ιταλίας και της Γερμανίας ως τα βασικά αίτια της ανόδου του φασισμού-ναζισμού εντοπίζεται σε 8 εγχειρίδια και καλύπτει όλη την εξεταζόμενη περίοδο (με μόνες μικρές διακοπές τα πρώτα τρία χρόνια της μεταπολίτευσης και το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980).

Το τέταρτο ερμηνευτικό σχήμα (δ) απλώς αναφέρει, χωρίς απαραίτητα να υιοθετεί, την θεωρία περί ευνοϊκών συνθηκών ανάδυσης του ναζισμού λόγω της γερμανικής πολιτισμικής-ιστορικής ιδιαιτερότητας-ιδιομορφίας και υπάρχει μόνο στο αποσυρθέν εγχειρίδιο του Λυκείου του 2002, στα πλαίσια της αποπειράς του για ολόπλευρη και διεξοδική κάλυψη του ζητήματος του φασισμού-ναζισμού εν συνόλω.

Συνολικά, για το 4ο ερευνητικό ερώτημα μπορούμε να εξάγουμε-σημειώσουμε, πέρα από την παραπάνω λεπτομερή ανάλυση των μετασηματισμών, τις εξής πολύ γενικές διαπιστώσεις. Προκρίνονται τα πολιτικά-κοινωνικά και τα οικονομικά αίτια με βραχεία κεφαλή έναντι του αιτίου των δυσβάσταχτων όρων του Α' Π.Π. και της «ανάγκης» για άρση τους και ρεβανσισμό με επεκτατική επιθετική πολιτική. Στα πολιτικά αίτια κυριαρχεί κυρίως (με αυξομειώσεις) το θέμα της ανόδου του κομμουνιστικού-εργατικού κινήματος ως αιτία ανόδου του φασισμού-ναζισμού, ενώ στα οικονομικά αίτια το θέμα της οικονομικής κρίσης του 1929, το οποίο επιχειρείται να εξηγηθεί ή να συναρτηθεί με το γενικότερο καπιταλιστικό πλαίσιο μόνο μετά το 1983. Ενώ, για αμφότερα τα πολιτικά και τα οικονομικά αίτια παρατηρείται μια «αναδίπλωση» από τις αρχές της δεκαετίας του 1990: για τα μεν πολιτικά αίτια με την αύξηση των αναφορών περί αόριστης πολιτικής αστάθειας (μερική αποσιώπηση / απροσδιοριστία) και της γενικής κρίσης του πολιτικού φιλελεύθερου-δημοκρατικού προτύπου· για τα δε οικονομικά με την εμφάνιση της έμμεσης μόνο σύνδεσης της

κρίσης του 1929 με την άνοδο του φασισμού-ναζισμού ή της έμφασης στο πλήγμα που δέχτηκε ο πολιτικός φιλελευθερισμός ως εξήγηση του μηχανισμού σύνδεσης της κρίσης του 1929 με την άνοδο του φασισμού-ναζισμού.

Το 5ο ερευνητικό ερώτημα αφορούσε το σε πόσες χώρες επικράτησαν φασιστικά-ναζιστικά καθεστώτα κατά τον μεσοπόλεμο ή εναλλακτικά, πόσα από τα δικτατορικά καθεστώτα που επικράτησαν στην Ευρώπη κατά τον μεσοπόλεμο χαρακτηρίζονται φασιστικά. Εδώ εντοπίστηκαν 3 ερμηνευτικά σχήματα που ακολουθούν την ίδια συσσωρευτική πορεία απόκρυψης ή μη αναφορών, όπως και σε άλλα ερευνητικά ερωτήματα. Το πρώτο είναι αυτό που αναφέρει (α) μόνο την Γερμανία ως χώρα που είχε φασιστικό-ναζιστικό καθεστώς και υπάρχει μόνο σε 2 εγχειρίδια κατά την περίοδο της χούντας. Το κυρίαρχο ερμηνευτικό σχήμα είναι το δεύτερο που αναφέρει (β) την Ιταλία και την Γερμανία (ή/και την Ισπανία) ως χώρες που είχαν φασιστικά-ναζιστικά καθεστώτα κατά τον μεσοπόλεμο. Αυτό το σχήμα διατρέχει όλη την εξεταζόμενη περίοδο (με μοναδική «διακοπή» το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980) και εντοπίζεται σε 8 εγχειρίδια. Το τρίτο σχήμα είναι αυτό που αναφέρει πως (γ) σχεδόν όλες ή οι περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες είχαν φασιστικά-ναζιστικά καθεστώτα κατά τον μεσοπόλεμο. Αυτό το σχήμα εμφανίζεται το 1983 και με βασική περίοδο έντασής του το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980 εξακολουθεί να υπάρχει μέχρι σήμερα ως πιο ανίσχυρο, σε σχέση με το (β) συνολικά σε 6 εγχειρίδια.

Συνολικά, για το 5ο ερευνητικό ερώτημα ο γενικός μετασχηματισμός που παρατηρείται κατά την εξεταζόμενη χρονική περίοδο ακολουθεί την συσσωρευτική πορεία με την πάροδο του χρόνου. Καθ' όλη την περίοδο προκρίνεται η άποψη πως Ιταλία και Γερμανία (ή/και Ισπανία) είχαν φασιστικά-ναζιστικά καθεστώτα, ενώ κατά την περίοδο της χούντας αυτό περιορίζεται μόνο στη Γερμανία και από το 1983 και μετά σχεδόν όλη ή οι περισσότερες χώρες της Ευρώπης, χωρίς όμως αυτό το τελευταίο σχήμα να μετατρέπεται ποτέ σε κυρίαρχο.

Το 6ο ερευνητικό ερώτημα αφορούσε τον τρόπο με τον οποίο ανέβηκε στην εξουσία ο φασισμός-ναζισμός, το πώς ήρθαν στην εξουσία ο Μουσολίνι και ο Χίτλερ σε Ιταλία και Γερμανία αντίστοιχα. Να σημειωθεί πως μερικά εγχειρίδια εμπεριέχουν δύο ερμηνευτικά σχήματα (και όχι μόνο ένα) υιοθετώντας άλλο ερμηνευτικό σχήμα για την άνοδο του Μουσολίνι στην εξουσία κι άλλο για την άνοδο του Χίτλερ. Εδώ εντοπίστηκαν 4 ερμηνευτικά σχήματα εκ των οποίων το ένα είναι τόσο κυρίαρχο, ώστε έχει την ίδια ένταση όσο τα άλλα 3 μαζί. Συγκεκριμένα, σε 12 εγχειρίδια (α) η άνοδος του φασισμού-ναζισμού στην εξουσία περιγράφεται με αόριστο τρόπο, χωρίς να δίνεται το πλαίσιο ή η συγκεκριμένη διαδικασία (μερική αποσιώπηση). Αυτού του είδους οι αναφορές διατρέχουν όλη την εξεταζόμενη περίοδο και είναι οι απόλυτα κυρίαρχες σε σχέση με αυτό το ερευνητικό ερώτημα. Από κει και πέρα, τα περιεχόμενα των υπόλοιπων 11 εγχειριδίων διαχωρίζονται σε 3 ερμηνευτικά σχήματα. Το πρώτο αναφέρει πως (β) η άνοδος του φασισμού-ναζισμού στην εξουσία έγινε με δημοκρατικές διαδικασίες (καθαρές εκλογές) και υπάρχει σε 2 εγχειρίδια των περιόδων 1966-1976 και 1991-2006. Το δεύτερο αναφέρει πως (γ) η άνοδος του φασισμού-ναζισμού στην εξουσία έγινε με (ή μέσα σε περιβάλλον) βίας, τρομοκρατίας και διώξεων. Αυτό υπάρχει σε 4 εγχειρίδια των περιόδων 1976-1984, 2002 (αλλά δεν διδάχθηκε καν το συγκεκριμένο εγχειρίδιο) και με μεγαλύτερη

ένταση από το 2006 ως σήμερα. Το τελευταίο αναφέρει πως (δ) η άνοδος του φασισμού-ναζισμού στην εξουσία έγινε με ανάθεση από το πολιτικό/πολιτειακό σύστημα. Αυτό το ερμηνευτικό σχήμα εντοπίζεται σε 5 εγχειρίδια από το 1983 ως σήμερα ανελλιπώς, ενώ με μεγαλύτερη ένταση υπάρχει στα εγχειρίδια του δεύτερου μισού της δεκαετίας του 1980.

Συνολικά, για το 6ο ερευνητικό ερώτημα, κατ' αρχάς, απόλυτα κυρίαρχη σε όλη την περίοδο είναι η μερική αποσιώπηση (απροσδιοριστία) του τρόπου με τον οποίο ήρθαν στην εξουσία τα φασιστικά-ναζιστικά κόμματα. Από τα εγχειρίδια που εμπεριέχουν κάποιον συγκεκριμένο προσδιορισμό αυτού του τρόπου ανόδου στην εξουσία παρατηρείται ο εξής γενικός μετασχηματισμός. Από την χούντα μέχρι το 1976 αναφέρεται η «δημοκρατική διαδικασία των καθαρών εκλογών» κι από το 1976 ως το 1983 το «περιβάλλον βίας, τρομοκρατίας και διώξεων». Από το 1983 και ως σήμερα αναφέρεται κυρίως η «ανάθεση της εξουσίας από το πολιτικό/πολιτειακό σύστημα», το οποίο συνυπάρχει την περίοδο 1991-2006 με την «δημοκρατική διαδικασία των καθαρών εκλογών», ενώ από το 2006 χάνει την ισχύ του και κυρίαρχο γίνεται το σχήμα του «περιβάλλοντος βίας, τρομοκρατίας και διώξεων».

Το 7ο ερευνητικό ερώτημα αφορούσε τις σχέσεις του φασισμού-ναζισμού με ιδεολογίες και κοινωνικές τάξεις· συγκεκριμένα, περιελάμβανε δύο σκέλη/πτυχές που αφορούσαν αφενός (Α) την σχέση του φασισμού-ναζισμού με τις άλλες ιδεολογίες-συστήματα (φιλελευθερισμό και κομμουνισμό) και αφετέρου (Β) την υποστήριξη του φασισμού-ναζισμού από τις κοινωνικές τάξεις των χωρών στις οποίες επικράτησε.

Όσον αφορά το (Α) σκέλος ανιχνεύθηκαν 4 ερμηνευτικά σχήματα σχέσης του φασισμού-ναζισμού με τον φιλελευθερισμό και τον κομμουνισμό, ενώ σε μερικά εγχειρίδια σε διαφορετικά σημεία-χωρία τους συνυπάρχουν πάνω από ένα ερμηνευτικά σχήματα, τα οποία όλα λήφθηκαν υπόψη στην καταγραφή και ανάλυση. Το πρώτο ερμηνευτικό σχήμα αναφέρει (α) τον φασισμό-ναζισμό ως εχθρό του κομμουνισμού [αντικομμουνιστικός χαρακτήρας φασισμού-ναζισμού]. Αυτό εντοπίζεται σε 5 εγχειρίδια διάσπαρτα καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο χωρίς να υπάρχει κάποια διακοπή. Το δεύτερο ερμηνευτικό σχήμα αναφέρει (β) τον φασισμό-ναζισμό ως εχθρό εξίσου και του κομμουνισμού και του φιλελευθερισμού [αντικομμουνιστικός και αντιφιλελεύθερος ή αντι-Διαφωτιστικός χαρακτήρας φασισμού-ναζισμού]. Αυτό εντοπίζεται σε 5 εγχειρίδια από το 1983, όταν και εμφανίζεται, ως τις μέρες μας, ενώ από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 και μετά αυξάνει σε ένταση σε σχέση με το (α).

Τα υπόλοιπα δύο ερμηνευτικά σχήματα εξάγονται από το (β) ερμηνευτικό σχήμα της δεδομένης εχθρότητας του φασισμού-ναζισμού προς τον φιλελευθερισμό και την εξετάζουν σε σχέση με την εχθρότητα του κομμουνισμού προς τον φιλελευθερισμό και άρα, τον βαθμό κατά τον οποίο μοιάζουν (συνωνυμούν ή ταυτίζονται) φασισμός-ναζισμός και κομμουνισμός. Με αυτό τον τρόπο ελέγχεται ο βαθμός αναπαραγωγής της θεωρίας των δύο άκρων στα εγχειρίδια της εξεταζόμενης περιόδου. Από εδώ, λοιπόν, προέκυψαν δύο ερμηνευτικά σχήματα. Το ένα (γ) αναπαράγει άμεσα σε καθαρή μορφή την θεωρία των δύο άκρων [αντικομμουνιστική εκδοχή-μορφή] και εντοπίζεται σε 4 εγχειρίδια: υπάρχει με ένταση την περίοδο από την χούντα μέχρι το 1976, όταν και διακόπτεται, και ξαναεμφανίζεται μετά πάλι σε εγχειρίδιο μαθήματος

επιλογής του Λυκείου στα τέλη της δεκαετίας του 1990 και στο εν χρήσει εγχειρίδιο του Λυκείου από το 2007. Το άλλο ερμηνευτικό σχήμα (δ) εντοπίζει ομοιότητες (στην πρακτική και την καταστολή) και διαφορές (στην ιδεολογική αφητηρία, τις αξίες και τον σκοπό) όσον αφορά την σταλινική περίοδο, με αναφορά της κοινής εχθρότητας φασισμού-ναζισμού και κομμουνισμού εναντίον φιλελευθερισμού (χωρίς όμως να παρομοιάζονται-ταυτίζονται), ενώ μπορεί να ειπωθεί πως σχεδόν αναπαράγει έμμεσα μια μετριοπαθή και διαφορετική μορφή της θεωρίας των δύο άκρων (ή ορισμένων πλευρών-στοιχείων της, αλλά όχι εν συνόλω) από αριστερή ουτοπικά φιλοσοσιαλιστική σκοπιά. Αυτό εμφανίζεται το 1983 και συνεχίζει ανελλιπώς ως τις μέρες μας σε 3 εγχειρίδια. Η θεωρία των δύο άκρων, δηλαδή, εν συνόλω ή στη βάση ορισμένων πλευρών-στοιχείων της, σε άμεση ή έμμεση, σε καθαρή ή μετριοπαθή-μετριασμένη μορφή, μπορεί με μια διασταλτική έννοια-ερμηνεία να ειπωθεί πως υπάρχει σε 7 εγχειρίδια καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο με μόνη διακοπή-εξαίρεση τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης 1976-1983.

Συνολικά, για το (Α) σκέλος του 7ου ερευνητικού ερωτήματος παρατηρείται ο εξής γενικός μετασηματισμός. Ο αντικομμουνιστικός χαρακτήρας του φασισμού-ναζισμού και η θεωρία των δύο άκρων ή πλευρών-στοιχείων της (σε καθαρή ή πλημμελή μορφή) συνυπάρχουν σχεδόν²³⁹ καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο, ενώ από το 1983 και μετά εμφανίζεται η αμοιβαία εχθρότητα του φασισμού-ναζισμού σε κομμουνισμό και φιλελευθερισμό. Για την θεωρία των δύο άκρων, αυτή αναπαράγεται με ένταση τις περιόδους 1967-1976 (αποκλειστικά σε καθαρή μορφή) και 2006 ως σήμερα, ενώ από το 1983 και μετά, επιχειρείται μια «αναδίπλωσή» της με την υιοθέτηση μόνο ορισμένων στοιχείων της σε μια πιο μετριοπαθή φιλοσοσιαλιστική εκδοχή-μορφή της για να συνυπάρξει με την καθαρή αντικομμουνιστική μορφή της ξανά από το 2007 και μετά.

Όσον αφορά το (Β) σκέλος ανιχνεύθηκαν 3 ερμηνευτικά σχήματα υποστήριξης του φασισμού-ναζισμού από τις κοινωνικές τάξεις των χωρών στις οποίες επικράτησε. Κατ' αρχάς, μέχρι το 1983 δεν υπάρχει καμία αναφορά στο ποιες κοινωνικές τάξεις υποστήριζαν ή ποιος γενικά υποστήριξε τον φασισμό-ναζισμό. Από το 1983 και μετά υπάρχουν αναφορές, οι οποίες κατανέμονται στα εξής 3 ερμηνευτικά σχήματα, λαμβάνοντας υπόψη τις περιπτώσεις όπου παραπάνω από ένα ερμηνευτικά σχήματα συνυπάρχουν στα περιεχόμενα του ίδιου εγχειριδίου. Το πρώτο αναφέρει (α) την υποστήριξη του φασισμού-ναζισμού από το μεγάλο καφάλαιο και την αστική τάξη/μεγαλοαστούς (ή μερίδα τους) και υπάρχει σε 4 εγχειρίδια από το 1983 ως σήμερα, με πιο μεγάλη ένταση να εμφανίζει κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980. Το δεύτερο αναφέρει (β) την υποστήριξη του φασισμού-ναζισμού από τους μικροαστούς (μεσαία και μικροαστικά στρώματα) και υπάρχει σε 3 εγχειρίδια από το 1983 ως το 2007 με πιο μεγάλη ένταση πάλι κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980. Το τρίτο αναφέρει (γ) την ευρεία υποστήριξη του φασισμού-ναζισμού από σχεδόν όλες τις κοινωνικές τάξεις (γενικά από τον λαό) και υπάρχει σε 3 εγχειρίδια από το 2002 ως σήμερα.

---

²³⁹ «Σχεδόν», γιατί η θεωρία των δύο άκρων, όπως προαναφέρθηκε – ακόμα και με την διασταλτική έννοια/ερμηνεία της – δεν εντοπίζεται την περίοδο 1976-1983.

Συνολικά, για το (B) σκέλος του 7ου ερευνητικού ερωτήματος παρατηρείται ο εξής γενικός μετασχηματισμός. Μέχρι το 1983 εκλείπουν εντελώς αναφορές σε συγκεκριμένη κοινωνική στήριξη του φασισμού-ναζισμού. Από το 1983 ως το 2002 οι αναφορές αφορούν αποκλειστικά την υποστήριξη του από το κεφάλαιο ή/και τους μικροαστούς, ενώ από το 2002 συνυπάρχουν με τις αναφορές στην ευρεία υποστήριξη του από σχεδόν όλα τα κοινωνικά στρώματα και γενικά τον λαό.

Το 8ο ερευνητικό ερώτημα αφορούσε τον χαρακτήρα του Συμφώνου Αντικομιντέρν. Να σημειωθεί πως μόνο περίπου τα 2/3 των εγχειριδίων το καταγράφουν, από τις αναφορές των οποίων εντοπίστηκαν 3 ερμηνευτικά σχήματα. Το πρώτο (α) κάνει μόνο ουδέτερη αναφορά στο Σύμφωνο χωρίς να αναφέρει τον χαρακτήρα του ή κάποιον προσδιορισμό του και υπάρχει στα περισσότερα εγχειρίδια: συγκεκριμένα, σε 7 εγχειρίδια που καλύπτουν όλη την εξεταζόμενη περίοδο με εξαίρεση-διακοπή το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980. Το δεύτερο αναφέρει πως (β) το Σύμφωνο ήταν κατά των δυτικών φιλελεύθερων-δημοκρατικών χωρών και υπάρχει σε 3 εγχειρίδια από την χούντα μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1980 και ξανά μετά από το 2007 ως σήμερα. Το τρίτο ερμηνευτικό σχήμα αναφέρει (γ) τον αντικομμουνιστικό χαρακτήρα του Συμφώνου και υπάρχει σε 4 εγχειρίδια: ένα της περιόδου της χούντας και μετά ξανά από το 1983 και ως τις μέρες μας με κύρια περίοδο έντασης το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980.

Συνολικά, για το 8ο ερώτημα παρατηρείται ο εξής γενικός μετασχηματισμός. Κατ' αρχάς, κυριαρχεί απόλυτα είτε η μη αναφορά του, είτε η απροσδιοριστία του χαρακτήρα του καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο. Από κει και πέρα, από την χούντα μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980 κυριαρχεί ο αντιφιλελεύθερος-αντιδημοκρατικός χαρακτήρας του (κατά των δυτικών δυνάμεων), από το 1983 εμφανίζεται και κυριαρχεί ο αντικομμουνιστικός του χαρακτήρας, ενώ από το 2007 και ως τις μέρες μας αυτά τα δύο ερμηνευτικά σχήματα συνυπάρχουν ισόποσα.

Κατανομή των ερμηνευτικών σχημάτων

Φασισμός – Ναζισμός

Καμία αναφορά

ΣΤ3 (1974-1980)

ΣΤ4 (1980-1989)

1. Τι είναι φασισμός-ναζισμός; (ορισμός και χαρακτηριστικά)

α) Κανονική/απλή διακυβέρνηση (χωρίς κάποιο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό)

ΣΤ1 (1967-1969)

β) Δικτατορική διακυβέρνηση – δικτατορικά κράτη

ΣΤ2 (1969-1973)

ΚΛ1 (1973)

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)

ΣΤ7 (2012-2022)

γ) Κάτι παραπάνω από απλή δικτατορία (ολοκληρωτισμός, ολοκληρωτικό πολίτευμα)

Γ1 (1966-1976)
Γ3 (1976-1984)
Γ4 (1984-1991)
Γ5 (1991-2006)
ΚΛ4 (1998)
ΚΛ7 (2001-2014)
ΣΤ6 (2006-2007)
Γ6 (2006-2022)
Λ4 (2007-2022)

δ) ΚΑΙ σύνδεση με καπιταλισμό και αναφορά πολλαπλών πτυχών του ναζιστικού-φασιστικού καθεστώτος (εσωτερική τρομοκρατία και διώξεις, προπαγάνδα, οικονομία προετοιμασίας επεκτατικού πολέμου κ.λπ.)

Λ2 (1983-2007)
Λ3 (2002)

2. Τι έκαναν τα φασιστικά-ναζιστικά καθεστώτα (τι πολιτική εφάρμοσαν);

α) Έκαναν την χώρα τους ισχυρή δύναμη

ΣΤ1 (1967-1969)
ΚΛ1 (1973)
ΣΤ7 (2012-2022)

β) Αναφορά της κοινωνικής πολιτικής (και της κριτικής της)

Γ3 (1976-1984)
Λ2 (1983-2007)
ΚΛ7 (2001-2014)
Λ3 (2002)
Λ4 (2007-2022)

γ) Μόνο αναφορές σε εξωτερική επιθετική πολιτική

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [μετά το 1997]
ΣΤ7 (2012-2022)

δ) Μόνο αναφορές στην εσωτερική πολιτική διώξεων

Γ1 (1966-1976)

ε) Πολλαπλές φασιστικές ενέργειες σε εσωτερικό και εξωτερικό

Γ1 (1966-1976)
Γ3 (1976-1984)
ΚΛ4 (1998)
ΣΤ6 (2006-2007)

στ) Απόπειρα πλήρους σκιαγράφησης και ανάλυσης του φασιστικού κράτους

Λ2 (1983-2007)
Γ4 (1984-1991)
Γ5 (1991-2006)
Λ3 (2002)
Γ6 (2006-2022)
Λ4 (2007-2022)

3. Ποιες θεωρίες συνοδεύουν τον φασισμό-ναζισμό (και αντίστοιχα, σε ποιες θεωρίες στηρίζεται και διαχέει);

α) Κυρίως Μόνο Παγερμανισμός

ΣΤ1 (1967-1969)
Γ1 (1966-1976)

β) Κυρίως Ρατσισμός – Φυλετισμός (καθαρό αίμα κ.λπ.) (εσωτερικό)

Γ6 (2006-2022)

γ) Κυρίως Ρατσισμός-Φυλετισμός και Ιμπεριαλισμός (εσωτερικό και εξωτερικό)

Γ3 (1976-1984)
Λ2 (1983-2007)
Γ4 (1984-1991)
Γ5 (1991-2006)
ΚΛ4 (1998)

δ) Κυρίως εστίαση σε εκμηδένιση ατομικών δικαιωμάτων μπροστά στο έθνος-φυλή και υπακοή-πειθαρχία

ΚΛ7 (2001-2014)

ε) Αναφορά πολλαπλών στοιχείων (απόπειρα πλήρους ανάλυσης) της φασιστικής-ναζιστικής ιδεολογίας

Λ3 (2002)

4. Ποια ήταν τα αίτια γέννησης του φασισμού-ναζισμού;

Αντικειμενικοί λόγοι

Α. Πολιτικοί-κοινωνικοί λόγοι

α) γενικά κι αόριστα πολιτική αστάθεια-αναταραχή

ΚΛ1 (1973)
Γ3 (1976-1984)
Γ5 (1991-2006)
ΣΤ6 (2006-2007)

β) ως απάντηση στο κομμουνιστικό-εργατικό κίνημα

Γ1 (1966-1976)
Γ3 (1976-1984)
Λ2 (1983-2007)
Γ4 (1984-1991)

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)

ΚΛ4 (1998)

Λ3 (2002) [όπου για πρώτη φορά αναφέρεται ξεκάθαρα η ανοχή από το κράτος στο φασιστικό-ναζιστικό κόμμα και κίνημα]

Γ6 (2006-2022)

γ) κρίση φιλελευθερισμού-δημοκρατίας

Λ2 (1983-2007)

ΚΛ7 (2001-2014)

Γ6 (2006-2022)

Λ4 (2007-2022)

B. Οικονομικοί λόγοι

α) έμμεση σύνδεση με κρίση 1929

Γ5 (1991-2006)

ΣΤ6 (2006-2007)

ΣΤ7 (2012-2022)

β) άμεση σύνδεση με κρίση 1929

Γ1 (1966-1976)

Γ3 (1976-1984)

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)

ΚΛ6 (1999-2022)

Λ4 (2007-2022)

γ) Εξήγηση του μηχανισμού οικονομική κρίση-άνοδος φασισμού

Λ2 (1983-2007)

Γ4 (1984-1991)

ΚΛ7 (2001-2014)

Λ3 (2002)

Γ6 (2006-2022)

Λ4 (2007-2022)

δ) Σύνδεση (άμεση ή έμμεση) ανόδου φασισμού με λειτουργία καπιταλιστικού-ιμπεριαλιστικού πλαισίου αγοράς

Λ2 (1983-2007)

Λ3 (2002)

Γ6 (2006-2022)

Λόγοι ιστορικής ή εθνικής ιδιομορφίας

Γ. Γερμανική ιδιαιτερότητα

α) Ιδιαίτεροι ιστορικοί λόγοι Γερμανίας (εθνολογικοί, ιδεολογικοί και πολιτισμικοί κυρίως)

Λ3 (2002)

β) Συνθήκη Βερσαλλιών ή/και γεωπολιτικοί λόγοι

ΣΤ1 (1967-1969)
ΣΤ2 (1969-1973)
Γ3 (1976-1984)
ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)
Γ5 (1991-2006)
ΚΛ7 (2001-2014)
Λ3 (2002)
Λ4 (2007-2022)

5. Σε ποιες χώρες επικράτησαν φασιστικά καθεστώτα μεσοπολεμικά; (Στην Ιταλία και την Γερμανία ή/και Ισπανία ή σχεδόν σε όλη την Ευρώπη;)

α) Μόνο στην Γερμανία

ΣΤ1 (1967-1969)
ΚΛ1 (1973)

β) Στην Γερμανία και την Ιταλία (ή/και την Ισπανία)

Γ1 (1966-1976)
ΣΤ2 (1969-1973)
Γ3 (1976-1984)
ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)
ΚΛ7 (2001-2014)
ΣΤ6 (2006-2007)
Λ4 (2007-2022)
ΣΤ7 (2012-2022)

γ) Σχεδόν σε όλη την Ευρώπη

Λ2 (1983-2007)
Γ4 (1984-1991)
Γ5 (1991-2006)
ΚΛ4 (1998)
Λ3 (2002)
Γ6 (2006-2022)

6. Πώς ήρθε στην εξουσία ο ναζισμός-φασισμός (για Ιταλία και Γερμανία);

α) Δεν αναφέρεται συγκεκριμένη διαδικασία / αόριστα «ανάληψη ή κατάληψη αρχής ή εξουσίας»

ΣΤ1 (1967-1969)
ΣΤ2 (1969-1973)
Γ2 (1969)
ΚΛ1 (1973)
Γ3 (1976-1984)
Γ4 (1984-1991)
ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)
ΚΛ4 (1998)
ΚΛ7 (2001-2014)
ΣΤ6 (2006-2007)

Λ4 (2007-2022)
ΣΤ7 (2012-2022)

β) Με εκλογές καθαρές (με καθαρά δημοκρατική διαδικασία)

Γ1 (1966-1976)
Γ5 (1991-2006)

γ) Με βία, τρομοκρατία, διώξεις ή διενέργεια εκλογών σε τέτοιες συνθήκες

Γ3 (1976-1984)
Λ3 (2002)
Γ6 (2006-2022)
Λ4 (2007-2022)

δ) Με ανάθεση – παράδοση εξουσίας από αστικό πολιτικό σύστημα

Λ2 (1983-2007)
Γ4 (1984-1991)
Γ5 (1991-2006)
Λ3 (2002)
Γ6 (2006-2022)

7. Ποια η σχέση του φασισμού-ναζισμού με άλλες ιδεολογίες και καθεστώτα (φιλελευθερισμό και κομμουνισμό) και ποια η σχέση του με τις κοινωνικές τάξεις (κεφάλαιο, μικροαστοί, εργατική τάξη κ.λπ.);

α) Εχθρός κομμουνισμού – αντικομμουνιστικός φασισμός (ο φασισμός ως ακραία εκδοχή συντηρητισμού)

Γ1 (1966-1976)
Γ3 (1976-1984)
Γ4 (1984-1991)
Γ5 (1991-2006)
Λ4 (2007-2022)

β) Εχθρός και κομμουνισμού και φιλελευθερισμού (Διαφωτισμός vs Αντι-Διαφωτισμός)

Λ2 (1983-2007)
ΚΛ4 (1998)
Λ3 (2002)
Γ6 (2006-2022)
Λ4 (2007-2022)

γ) Παρόμοιος με κομμουνισμό (Θεωρία Δύο Άκρων) και εχθρός φιλελευθερισμού [φιλελευθερισμός vs ολοκληρωτισμός]

Γ1 (1966-1976)
ΣΤ2 (1969-1973)
ΚΛ5 (1998)
Λ4 (2007-2022)

δ) Ομοιότητες (στην πρακτική και την καταστολή) και διαφορές (στην ιδεολογική αφετηρία, τις αξίες και τον σκοπό) όσον αφορά την σταλινική περίοδο: αναφορά κοινής εχθρότητας φασισμού-ναζισμού και κομμουνισμού εναντίον φιλελευθερισμού (χωρίς όμως να παρομοιάζονται-ταυτίζονται καταστατικά)

Λ2 (1983-2007)

Λ3 (2002)

Γ6 (2006-2022)

ε) Στήριξη από κεφάλαιο – αστική τάξη

Λ2 (1983-2007)

Γ4 (1984-1991)

Λ3 (2002)

Γ6 (2006-2022)

στ) Στήριξη από μικροαστούς / μεσαία στρώματα

Λ2 (1983-2007)

Γ4 (1984-1991)

Λ3 (2002)

ζ) Στήριξη από όλους, όλες τις πληττόμενες κοινωνικές τάξεις (γενικά από λαό – και από εργάτες-αγρότες)

Λ3 (2002)

Γ6 (2006-2022)

8. Ποιος ο χαρακτήρας και η στόχευση του Συμφώνου Αντικομμιντέρν;

Δεν αναφέρεται

ΚΛ7 (2001-2014)

Λ3 (2002)

α) Ουδέτερη περιγραφή

ΣΤ2 (1969-1973)

ΚΛ1 (1973)

Γ3 (1976-1984)

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)

Γ5 (1991-2006)

ΣΤ6 (2006-2007)

Λ4 (2007-2022)

ΣΤ7 (2012-2022)

β) Κυρίως κατά των δυτικοευρωπαϊκών φιλελεύθερων δυνάμεων

Γ1 (1966-1976)

ΣΤ3 (1974-1980)

Λ4 (2007-2022)

γ) Αντικομμουνιστικός χαρακτήρας

Г2 (1969)
Λ2 (1983-2007)
Г4 (1984-1991)
Г6 (2006-2022)

4.3.2 ΕΣΣΔ του μεσοπολέμου

Στην παρούσα κατηγορία επικεντρωνόμαστε στην ΕΣΣΔ της μεσοπολεμικής περιόδου (1922-1939) του «σοσιαλισμού σε μία μόνη χώρα» (Ελλενστέιν, 1976: 195-424), την περίοδο που εκτείνεται από την λήξη του ρωσικού εμφυλίου πολέμου μέχρι πριν από το ξέσπασμα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Πρόκειται για την περίοδο κατά την οποία η οκτωβριανή επανάσταση έχει επικρατήσει ενάντια σε εσωτερικούς και εξωτερικούς εχθρούς και προσπαθεί να αντιμετωπίσει τα προβλήματα που προκύπτουν κατά την σοσιαλιστική οικοδόμηση, σε ένα διεθνές πλαίσιο οικονομικής κρίσης, ανάδυσης του φασισμού-ναζισμού και πορείας προς τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (Carr, 2016).

Χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου του πρώτου σοσιαλιστικού εγχειρήματος (η εγχειρήματος «πρώιμου σοσιαλισμού») είναι η «αντίφαση μεταξύ της κοινωνικής ιδιοκτησίας επί των μέσων παραγωγής και της ανωριμότητας του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής» (Βαζιούλιν, 2013: 375), από την οποία προκύπτει η παλινδρόμηση μεταξύ τάσης για ανάπτυξη των σοσιαλιστικών σχέσεων και ανάγκης για διατήρηση των εμπορευματικών-χρηματικών σχέσεων, η αντίθεση εντός της εργασίας μεταξύ χειρωνακτικής και πνευματικής εργασίας που γεννάει αναπόδραστα τα φαινόμενα της γραφειοκρατίας, της κρατικής εξουσίας και καταστολής. Υπό το πρίσμα αυτό μπορεί να εξεταστεί η περίοδος του μεσοπολέμου στην ΕΣΣΔ: ως μια μετάβαση από την Νέα Οικονομική Πολιτική (ΝΕΠ) (1921-1928) στην σχεδιασμένη οικονομία με τα δύο Πεντάχρονα Πλάνα που σήμαιναν την εκβιομηχάνιση και την κολλεκτιβοποίηση (1928-1937) και τα φαινόμενα κατάκτησης κοινωνικών και εθνικών δικαιωμάτων, αλλά και άγριας καταστολής και βίας που προκύπτουν σε μια αντιφατική εσωτερικά χώρα, σε ένα εχθρικό διεθνές πλαίσιο και σε μια περίοδο μετά από ιμπεριαλιστική εισβολή και εμφύλιο [περίοδος «πολεμικού κομμουνισμού»: 1918-1921 (Καρρ, 1978: 195-340)] και καθ' οδόν προς την προετοιμασία για τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (Παυλίδης, 2017: 115-169). Ενώ, η βασική κριτική αυτής της περιόδου συνοψίζεται στην συμπερίληψη των εκτεταμένων φαινομένων κρατικής και κομματικής-γραφειοκρατικής εξουσίας, βίας και καταστολής υπό τον όρο «σταλινισμός», ο οποίος αντιμετωπίζεται ως μια μορφή ολοκληρωτισμού του 20ού αιώνα (Mazower, 2004: 243-275), κάτι που εξετάστηκε και στην προηγούμενη κατηγορία (βλ. 4.3.1).

Σε αυτό το πλαίσιο εξετάζονται τα περιεχόμενα των εγχειριδίων και οι αναφορές τους στην ΕΣΣΔ του μεσοπολέμου με τα εξής ερευνητικά ερωτήματα που επιχειρούν μια ανατομία των συνολικών τους αφηγήσεων:

1. Τι καθεστώς ήταν η ΕΣΣΔ; (ορισμός/όρος που χρησιμοποιείται, αναφέρεται ή επεξηγείται το διαφορετικό σύστημα παραγωγής που θέλει να οικοδομήσει;)
2. Ποια τα αρνητικά χαρακτηριστικά της όσον αφορά τις πολιτικές της και την γενικότερη λειτουργία της στο εσωτερικό της;
3. Ποια τα θετικά χαρακτηριστικά της όσον αφορά τις πολιτικές της και την γενικότερη λειτουργία της στο εσωτερικό της;

[από τον επιμέρους συνδυασμό των ερευνητικών ερωτημάτων 2 και 3 εξάγεται και διαπιστώνεται η θετική/υποστηρικτική ή αρνητική/κατακριτική ιδεολογική κατεύθυνση των εγχειριδίων όσον αφορά το εσωτερικό της ΕΣΣΔ του μεσοπολέμου]

4. Ποια ήταν η στρατηγική στόχευση της ΕΣΣΔ όσον αφορά το εξωτερικό της περιβάλλον και ποια η σχέση/επίδρασή της με/στους λαούς του κόσμου; (θετική η παρουσία της ή αρνητική;)

Μέσα από τα παραπάνω ερευνητικά ερωτήματα επιχειρείται να καλυφθεί ένα ευρύ φάσμα των αναφορών που αφορούν την ΕΣΣΔ του μεσοπολέμου, έτσι ώστε να εξαχθεί όσο γίνεται μια εναργέστερη εικόνα για αυτήν μέσα από τα περιεχόμενα της σχολικής ιστορίας για την εξεταζόμενη περίοδο. Κατ' αρχάς, επιχειρείται να ανιχνευτεί η γενικότερη εικόνα του καθεστώτος της ΕΣΣΔ μέσα από την ορολογία που χρησιμοποιείται για να προσδιοριστεί· έπειτα στρεφόμαστε στην ανίχνευση των θετικών και αρνητικών χαρακτηριστικών και εμφάσεων που δίνονται για την εσωτερική της λειτουργία, την ιδεολογία και τις εφαρμοσμένες πολιτικές της· ενώ, τέλος, αναζητούμε τα ερμηνευτικά σχήματα που προτείνονται σχετικά με την στρατηγική της ΕΣΣΔ σε σχέση με το εξωτερικό της, με τις διεθνείς σχέσεις της με τα δυτικά φιλελεύθερα και φασιστικά/ναζιστικά κράτη, τους λαούς του κόσμου και τα σοσιαλιστικά/κομμουνιστικά κόμματα. Μέσα από τα ερμηνευτικά σχήματα που εξάγονται από τους τέσσερις αυτούς άξονες / ερευνητικά ερωτήματα και τους μετασχηματισμούς τους θα είμαστε σε θέση να αντιληφθούμε το γενικό ιδεολογικό πλαίσιο του τρόπου αντιμετώπισης της ΕΣΣΔ του μεσοπολέμου από την ελληνική σχολική ιστορία της περιόδου 1967-2022 και τις συνέχειες και ασυνέχειες που αυτό εμφανίζει, κάτι που θα αναλυθεί στο τέλος της κατηγορίας, στην συγκριτική ανάλυση.

Ποιοτική Ανάλυση

Καμία αναφορά

ΣΤ1 (1967-1969)

Λ1 (1967-1982)

ΚΛ1 (1973)

ΣΤ3 (1974-1980)

ΣΤ4 (1980-1989)

ΚΛ2 (1984)

ΚΛ3 (1984-1989)

ΣΤ6 (2006-2007)

1. Τι καθεστώς ήταν η ΕΣΣΔ; (ορισμός/όρος που χρησιμοποιείται, αναφέρεται ή επεξηγείται το διαφορετικό σύστημα παραγωγής που θέλει να οικοδομήσει;)

α) Ουδέτερη περιγραφή ή αοριστία – δεν υπάρχει άμεση επεξήγηση περί του τι είναι

Στο **Γ5 (1991-2006)** δεν υπάρχει καμία επεξήγηση περί του τι καθεστώς ήταν η Σοβιετική Ένωση, ενώ είναι το πρώτο εγχειρίδιο όπου υπάρχει αυτή η ξεκάθαρη ουδετερότητα στην αρχική περιγραφή του καθεστώτος που προέκυψε από την οκτωβριανή επανάσταση:

«υπό την προεδρία του Λένιν **σχηματίστηκε το “Συμβούλιο των αντιπροσώπων του λαού” (κυβέρνηση)** με υπουργό των εξωτερικών τον **Γρότσκι** και υπουργό των Εθνοτήτων το **Στάλιν** [...] Η Οκτωβριανή επανάσταση προχώρησε στη **λήψη μέτρων για την αναδιοργάνωση του κράτους** και στις 3 Μαρτίου 1918 υπογράφηκε συνθήκη ειρήνης με τη Γερμανία στο *Μπρεστ-Λιτόφσκ* (νοτιοδυτική Ρωσία) με σκληρούς όρους για τη Ρωσία. **Τον Ιούλιο ιδρύθηκε ομόσπονδη σοσιαλιστική δημοκρατία με το όνομα “Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών”**.

Γ5 (1991-2006), σ. 311

Στο **ΚΛ7 (2001-2014)**, ενώ υπάρχουν αρκετές αναφορές στον τρόπο λειτουργίας της ΕΣΣΔ, εντούτοις καμία απ’ αυτές δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί με ασφάλεια για να χαρακτηρίσει την φύση του *κομμουνιστικού καθεστώτος*. Στον αρχικό ορισμό που δίνει το εγχειρίδιο η *επιβολή του κομμουνιστικού καθεστώτος* μένει χωρίς περαιτέρω επεξήγηση, γι’ αυτό και κατατάσσουμε το συγκεκριμένο απόσπασμα εδώ:

«Την αρχή για μια σειρά από επαναστάσεις που συγκλόνισαν τον κόσμο κατά τον 20ό αιώνα έκανε η Οκτωβριανή επανάσταση των Μπολσεβίκων στη Ρωσία (1917). **Ο τρόπος που οργανώθηκε και το καθεστώς που επέβαλε (κομμουνιστικό)**».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 99

Στο **ΣΤ7 (2012-2022)** μοναδική αναφορά στην οκτωβριανή επανάσταση (και όχι στην ΕΣΣΔ του μεσοπολέμου, η οποία απουσιάζει παντελώς από τα περιεχόμενα) αποτελεί το παρακάτω απόσπασμα, που δεν είναι στην κύρια αφήγηση, αλλά στο περαιτέρω πληροφοριακό υλικό ως «Ματιά στο παρελθόν»:

«Η Οκτωβριανή Επανάσταση. Στη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου εκδηλώθηκε και η Ρωσική ή αλλιώς **Οκτωβριανή Επανάσταση**, που **επέβαλε στη χώρα κομμουνιστικό καθεστώς**, υπό την ηγεσία του Βλαντιμίρ Λένιν. Τη νύχτα της 25ης Οκτωβρίου 1917 Ρώσοι επαναστάτες, οι Μπολσεβίκοι, κατέλαβαν τα χειμερινά ανάκτορα στην Αγία Πετρούπολη. Ήταν το τέλος της αυτοκρατορικής εποχής και η **αφετηρία της δημιουργίας της Σοβιετικής Ένωσης των Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών**».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 192

β) Αυταρχικό / ανελεύθερο / μη δημοκρατικό / δικτατορικό

«Είς την Ρωσίαν **έπεβλήθη από τό 1918 ό κομμουνισμός** μέ τούς Λένιν καί Στάλιν. **Ό τελευταίος μάλιστα εκυβέρνα δικτατορικώς μέ τόν τρόπον καί τήν σφαγήν τών αντιπάλων του**».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 163

«Τό πολίτευμά των ὀργανώθη κατά τό συμπολιτειακόν σύστημα και λέγεται *Σοβιέτ*, δηλ. συμβούλιον πού ἀντιπροσωπεύει τήν τάξιν τῶν ἐργατῶν, τῶν στρατιωτικῶν καί τῶν χωρικῶν. Τά τοπικά σοβιέτ ἐκλέγουν ἀντιπροσώπους διά τήν κεντρικήν ἀρχήν, τήν ΕΣΣΔ, δηλαδή τήν "Ἐνωσιν Σοβιετικῶν Σοσιαλιστικῶν Δημοκρατιῶν. Τοιαῦται δημοκραταίαι εἶναι ἡ τῆς Οὐκρανίας, Λευκορωσίας, Σιβηρίας, κλ., αἱ ὁποῖαι ἔχουν χωριστάς κυβερνήσεις. **Μέχρι του 1924 τήν Ρωσσίαν ἐκυβέρνησεν ὡς ἀπόλυτος κύριος ὅλων τῶν Σοβιέτ ὁ Λένιν [..] Κατόπιν ἡ ἐξουσία περιήλθεν εἰς χεῖρας τοῦ ἰσχυροῦ ἡγέτου τῶν Σοβιέτ Ἰωσήφ Στάλιν».**

Γ1 (1966-1976), σ. 224

«κομμουνιστικόν πραξικόπημα κατέλυσε τήν δημοκρατίαν καί ἐγκαθίδρυσεν τήν **κομμουνιστικήν δικτατορίαν, ὑπό τήν ὅποιαν εὑρίσκεται και σήμερον ἡ Ρωσία».**

Γ2 (1969), σ. 20

«οἱ μπολσεβίκοι (**Ρώσοι κομμουνιστές**) κατέλαβαν τήν ἐξουσία. Συνέλαβαν καί ἀργότερα ἐξετέλεσαν τόν τσάρο καί τήν οἰκογένειά του, ὀργάνωσαν μιᾶ **ἐπαναστατική κυβέρνηση** (συμβούλιο τῶν ἐπιτρόπων του λαοῦ) μέ ἐπικεφαλῆς τόν Λένιν καί ἀφοῦ ὑπέγραψαν ἀνακωχή μέ τοὺς Γερμανοὺς, **διαμόρφωσαν τό ρωσικόν κράτος κατά τό μαρξιστικόν σύστημα, προσαρμόζοντάς το στις ρωσικές συνθήκες.** Ἡ κυβέρνηση **κατάργησε τά πολιτικά κόμματα, ἐκτός ἀπό τό κομμουνιστικόν, καί ἐπέβαλε τή δικτατορία τοῦ προλεταριάτου συντρίβοντας κάθε ἀπόπειρα γιά ἀντίδραση».**

Γ3 (1976-1984), σ. 310

«Στα σχέδια ἀναδιοργάνωσης του κόσμου, μερικοὶ ἀπό τοὺς ἡγέτες τῶν ἐπαναστατῶν, ὅπως ὁ Τρότσκι, μίλησαν γιά τις “ἐνωμένες σοσιαλιστικὲς πολιτείες τῆς Ἐυρώπης”. Ὁ στόχος τοὺς ὅμως ἦταν ἡ παγκόσμια ἐπανάσταση. Ἀλλά στη δεκαετία του 1920 ἡ ἐπανάσταση ἔμεινε σε μιᾶ μόνη χώρα, τὴ Σοβιετικὴ Ἐνωσιν. **Κλεισμένη στον εαυτὸ τῆς, ἔχοντας να ἀντιμετωπίσει ἕναν ἐχθρικό περίγυρο και τὴν τεράστια καθυστέρηση, ἐκφυλίστηκε στο δικτατορικό καθεστῶς του Στάλιν. Ἐως τὴ δεκαετία του 1980, σ’ αὐτὸ τὸ μέρος τῆς Ἐυρώπης δὲν ἴσχυαν οὔτε ἡ ἀνεκτικότητα οὔτε τὰ ἀτομικά δικαιώματα οὔτε ὁ πλουραλισμός. Ὅλα αὐτὰ θεωροῦνταν “ἀστικὲς ἰδέες” και ἀπορρίπτονταν συλλήβδην».**

ΚΛ4 (1998), σ. 184

γ) Ολοκληρωτικὸ καθεστῶς

Στο Λ3 (2002) γιά πρώτη φορά χρονικά στα ἐλληνικά σχολικά ἐγχειρίδια Ἱστορίας ορίζεται και κατατάσσεται τὸ σοβιετικὸ καθεστῶς του μεσοπολέμου (δηλαδή, τῆς περιόδου του Στάλιν) ὡς ολοκληρωτικὸ, ἐνῶ ἐπιχειρεῖται και ἡ ἐκτεταμένη σύγκρισή του με τὰ φασιστικά-ναζιστικά καθεστῶτα, προκειμένου να ἀναδειχθοῦν οἱ ἀποκλίσεις και οἱ συγκλίσεις τοὺς²⁴⁰:

²⁴⁰ Γιά τὴν θεωρία τῶν δύο ἄκρων (ἐμμεση και ἀμεση) στα περιεχόμενα τῶν ἐλληνικῶν σχολικῶν ἐγχειριδίων Ἱστορίας βλ. τὴν κατηγορία «Φασισμός-Ναζισμός» (4.3.1), ὅπου ἐπιχειρεῖται ἐκτεταμένη ἀνάλυση.

«οι σταλινικοί επικαλούνταν τα ανώτερα ανθρωπιστικά ιδεώδη, αλλά στην πράξη δεν δίστασαν να τα καταπατήσουν με τον πιο κραυγαλέο τρόπο. [...] Πρόκειται για τις δύο βασικές μορφές που πήρε ο ολοκληρωτισμός. Ένα φαινόμενο που χαρακτηρίζει την ιστορία του 20ού αιώνα και μελετήθηκε από τους ιστορικούς και τους άλλους κοινωνικούς επιστήμονες μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και επίσης μετά την κατάρρευση του σοβιετικού συνασπισμού (1989-1991). Αν και αρκετοί ιστορικοί δεν θεωρούν τη σύγκριση αυτή θεμιτή, κυρίως επειδή οδηγεί στη σχετικοποίηση των ναζιστικών θηριωδιών και στην αποενοχοποίηση των υπευθύνων, ωστόσο, η ανάδειξη των συγκλίσεων και των αποκλίσεων των δύο καθεστώτων επιτρέπει τη σφαιρική προσέγγισή τους, θωρακίζοντας, ταυτόχρονα, τη δημοκρατία από την επιχειρηματολογία και τις πρακτικές των πολιτικών αντιπάλων της».

Λ3 (2002), σ. 193

Στο **Λ4 (2007-2022)** ο ορισμός του χαρακτήρα της ΕΣΣΔ είναι δύσκολο να εξακριβωθεί σε καθαρή μορφή, καθώς παρατηρείται η εξής αντίφαση. Από τη μία δηλώνεται εξαρχής πως πρόκειται για αυταρχικό καθεστώς, εντούτοις οι περιγραφές που δίνονται γι' αυτήν διάσπαρτα στο σώμα των περιεχομένων καθιστούν αρκετά εμφανές πως πρόκειται για ολοκληρωτικό καθεστώς, εντός της λειτουργίας του οποίου η αυταρχική άσκηση της εξουσίας αποτελεί μονάχα ένα μέρος του. Αυτό δηλώνεται, εξάλλου, και στο *γλωσσάριο ειδικών όρων* στο τέλος του εγχειριδίου σχετικά με τον όρο *ολοκληρωτικό κράτος*, ενώ σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις αναφοράς της η ΕΣΣΔ μπαίνει στην ίδια μοίρα (από διαφορετική αφετηρία) με την φασιστική Ιταλία του μεσοπολέμου, βάσει του ότι και οι δύο είναι κατά του φιλελευθερισμού των δυτικών κρατών, παραπέμποντας στο γνωστό σχήμα περί ολοκληρωτισμού, φασιστικού και κομμουνιστικού τύπου και μορφής.

Καταλήγοντας, θα λέγαμε πως στα περιεχόμενα του εγχειριδίου ο χαρακτήρας της ΕΣΣΔ του μεσοπολέμου αναφέρεται *τυπικά* μεν ως αυταρχικό κράτος, αλλά *ουσιαστικά* περιγράφεται και ορίζεται ως ολοκληρωτικό καθεστώς. Γι' αυτούς τους λόγους και κατατάσσουμε το Λ4 (2007-2022) σ' αυτό το ερμηνευτικό σχήμα αντί για αυτό του απλώς αυταρχικού, ανελεύθερου, δικτατορικού καθεστώτος:

«Οι προκλήσεις κατά της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και του φιλελευθερισμού. Μια πειστική, πράγματι, απάντηση από τα δημοκρατικά κράτη της Ευρώπης στα ανοιχτά κοινωνικά προβλήματα ήταν αναγκαία, κατά μείζονα λόγο σε μια εποχή που είχαν ήδη διατυπωθεί δύο διαφορετικές προτάσεις, εμπνευσμένες από τα αυταρχικά καθεστώτα που είχαν μόλις επικρατήσει στη Σοβιετική Ένωση και την Ιταλία [...] Η σταλινική Ρωσία και η φασιστική Ιταλία στο εξωτερικό, αλλά και οι οπαδοί τους στο εσωτερικό των δημοκρατικών χωρών της Ευρώπης ενθαρρύνονταν και ενισχύονταν στην αντίθεσή τους κατά του φιλελευθερισμού [...] “Αυθόρμητες” επευφημίες στον ηγέτη. “Γινόταν μια τιμητική εκδήλωση για τον Σύντροφο Στάλιν. Ασφαλώς όλοι σηκώθηκαν για 3 λεπτά, 4 λεπτά οι θυελλώδεις επευφημίες συνεχίζονταν... Ποιος τολμούσε να είναι ο πρώτος που θα σταματούσε; Εξάλλου, άνδρες της μυστικής αστυνομίας στέκονταν στην αίθουσα περιμένοντας να δουν ποιος εγκαταλείπει πρώτος! Μετά από 11 λεπτά ο διευθυντής [του εργοστασίου] κάθισε... Σαν ένας άνθρωπος όλοι οι υπόλοιποι σταμάτησαν και κάθισαν κι αυτοί. Είχαν σωθεί! Έτσι βέβαια ανακάλυπταν ποιοι ήταν οι

ανεξάρτητοι άνθρωποι. Και έτσι τους εξόντωναν. Την ίδια νύχτα ο διευθυντής του εργοστασίου συνελήφθη...” [πηγή: Αλεξάντρ Σολζενίτσιν, *Το Αρχιπέλαγος Γκουλάγκ*, Πάπυρος, Αθήνα 1974] [...] η εξουσία περιήλθε στην ομοσπονδιακή κυβέρνηση και το Κομμουνιστικό Κόμμα που ελεγχόταν από τους Ρώσους και που ήταν το μόνο αναγνωρισμένο πολιτικό κόμμα στη Σοβιετική Ένωση. Το Κομμουνιστικό Κόμμα ήταν ο ουσιαστικός ιστός της εξουσίας που εξασφάλιζε τον απόλυτο έλεγχο της αχανούς χώρας από μία ομάδα ισχυρών, με επικεφαλής τον γενικό γραμματέα του κόμματος [...] *Αποσταλινοποίηση*: Συστηματική διαδικασία εξάλειψης του αυταρχισμού και της προσωπολατρίας επί Νικίτα Χρουστσόφ (1954-1968)» [γλωσσάριο ειδικών όρων] [...] *Ολοκληρωτικό κράτος (totalitarian regime)*: Το πρότυπο κρατικής οργάνωσης που επικράτησε στην Ευρώπη κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου σε διάφορες παραλλαγές. Κύρια χαρακτηριστικά του ήταν η αυταρχική άσκηση της εξουσίας, η μαζοποίηση του ατόμου και η προσωπολατρία του ηγέτη [από γλωσσάριο ειδικών όρων]». Λ4 (2007-2022), σ. 99, 104, 96, 241, 245

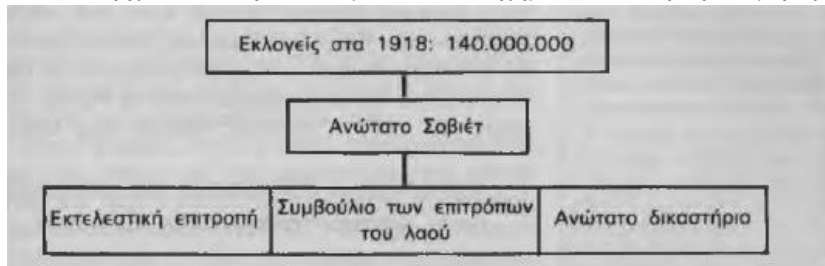
δ) Σοσιαλιστικό / κομμουνιστικό / λαϊκή δημοκρατία και με επεξήγηση των δημοκρατικών διαδικασιών ή/και του διαφορετικού τρόπου / συστήματος παραγωγής

Στο Λ2 (1983-2007) για πρώτη φορά περιγράφεται η δομή εξουσίας του σοβιετικού κράτους:

«Συγχρόνως το Πανρωσικό συνέδριο των Σοβιέτ που συνήλθε τον Ιούλιο του 1918 ψήφισε Σύνταγμα, του οποίου τα βασικά στοιχεία απορρέουν από τους κυριότερους θεσμούς που είχαν θεσπιστεί με τα “Νοεμβριανά Διατάγματα”. Με το σύνταγμα του 1918 ιδρύεται ομόσπονδη σοσιαλιστική δημοκρατία, η οποία επίσημα ονομάζεται “Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών” (ΕΣΣΔ). Την ανώτατη εξουσία, σύμφωνα με το σύνταγμα, ασκεί το Ανώτατο Σοβιέτ, που εκλέγεται με καθολική ψηφοφορία. Το Ανώτατο Σοβιέτ εκλέγει τα κυβερνητικά όργανα, δηλαδή την Εκτελεστική Επιτροπή και το Συμβούλιο των Επιτρόπων του λαού (κυβέρνηση). Ακόμη ορίζει τα μέλη του ανωτάτου δικαστηρίου».

Λ2 (1983-2007), σ. 138-139

Ενώ, υπάρχει πίνακας που συμπυκνώνει σχηματικά αυτή την δομή εξουσίας:

Λ2 (1983-2007), σ. 139

Επίσης, δίνονται και μέσω πηγής τα άρθρα του σοβιετικού Συντάγματος που σκιαγραφούν τα χαρακτηριστικά του σοσιαλιστικού-κομμουνιστικού συστήματος ως αντίθετα από και ενάντια σε αυτά των καπιταλιστικών χωρών:

«“Αποσπάσματα από το σύνταγμα του 1918 με το οποίο ιδρύεται η «Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών”. ΜΕΡΟΣ Ι. Άρθρο 1. Η Ρωσία ανακηρύσσεται Δημοκρατία των Σοβιέτ των εργατών, στρατιωτών και αγροτών βουλευτών. Όλη η κεντρική και τοπική εξουσία ανήκει στα Σοβιέτ. [...] ΜΕΡΟΣ ΙΙ. Άρθρο 3. Έχοντας ως κύριο σκοπό την κατάργηση κάθε εκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο, την πλήρη εξάλειψη του χωρισμού της κοινωνίας σε τάξεις την αμείλικτη εξόντωση των εκμεταλλευτών, την εγκαθίδρυση της σοσιαλιστικής οργάνωσης της κοινωνίας και τη νίκη του σοσιαλισμού σ’ όλες τις χώρες το 3ο Πανρωσικό Συνέδριο των Σοβιέτ των εργαζόμενων, αγροτών και στρατιωτών βουλευτών αποφασίζει: α) Για να πραγματοποιηθεί η **κοινωνικοποίηση της γης, η ατομική ιδιοκτησία στη γη καταργείται. Όλη η γη θεωρείται ιδιοκτησία ολόκληρου του έθνους** [...] β) Τα δάση, το υπέδαφος και τα νερά που έχουν εθνική σημασία, καθώς και η κινητή και ακίνητη περιουσία των πρότυπων αγροκτημάτων και των αγροτικών ιδρυμάτων **γίνονται εθνική ιδιοκτησία**. γ) Ως πρώτο βήμα για να περάσουν οι φάμπρικες, τα εργοστάσια, τα μεταλλεία, οι σιδηρόδρομοι και τα άλλα μέσα παραγωγής και μεταφορών στην ιδιοκτησία της εργατοαγροτικής δημοκρατίας των Σοβιέτ, επικυρώνεται **ο σοβιετικός νόμος για τον εργατικό έλεγχο και για το ανώτατο συμβούλιο εθνικής οικονομίας για να εξασφαλιστεί η εξουσία των εργαζομένων πάνω στους εκμεταλλευτές** δ) Ο σοβιετικός νόμος για την **ακύρωση των δανείων** που είχαν συνάψει οι κυβερνήσεις του τσάρου, των μεγαλοτσιφλικάδων και της αστικής τάξης [...] ε) **Το πέρας των τραπεζών στην ιδιοκτησία του εργατοαγροτικού Κράτους** είναι ένας από τους όρους για την απελευθέρωση των εργαζομένων μαζών από το ζυγό του κεφαλαίου”. Αναφέρεται από τον Ζ. Έλλενστέιν, *Ιστορία της Σοβιετικής Ένωσης*, Α΄ σελ. 164-165».

Λ2 (1983-2007), σ. 138

Ενώ, γίνεται σαφές το στίγμα της γέννησης μιας νέας κοινωνίας ριζικά διαφορετικής από τις προηγούμενες, μια κοινωνίας που οικοδομεί τον σοσιαλισμό με κατ’ αρχήν διεθνιστική οπτική και που γι’ αυτόν τον λόγο δέχεται την επίθεση του καπιταλιστικού κόσμου:

«Η σοβιετική εξουσία έχει θριαμβεύσει στρατιωτικά και πολιτικά, αλλά **απομένει να οικοδομηθεί ο σοσιαλισμός. Η αποτυχία των επαναστάσεων στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες υποχρεώνει τη Σοβιετική Ένωση να οικοδομήσει το σοσιαλισμό σε μια μόνη χώρα**. Παρά τις δυσκολίες που υπήρχαν στο ξεκίνημα και παρά την **εχθρική στάση του καπιταλιστικού κόσμου** [...] **Μια καινούρια κοινωνία γεννήθηκε**. Μετά τον πόλεμο, πολλές άλλες χώρες θα γίνουν σοσιαλιστικές. Από πολλές απόψεις **ο κόσμος άλλαξε ριζικά απ’ το 1917 και χάρη στο 1917**».

Λ2 (1983-2007), σ. 151

Στο Γ4 (1984-1991) ο ορισμός του κράτους της ΕΣΣΔ ως σοσιαλιστικού δίνεται στην αρχή της ενότητας:

«**δημιουργία του πρώτου σοσιαλιστικού κράτους στον κόσμο υπό την ηγεσία του Λένιν**».

Γ4 (1984-1991), σ. 271

ενώ, τα σοσιαλιστικά χαρακτηριστικά της νέας εξουσίας περιγράφονται εμμέσως μέσα από τα μέτρα που αυτή λαμβάνει αμέσως μετά την επικράτησή της:

«η εξουσία ήταν πια στα χέρια των Μπολσεβίκων, οι οποίοι την επομένη (25 Οκτωβρίου /7 Νοεμβρίου), σχημάτισαν ένα Συμβούλιο των Αντιπροσώπων του Λαού, υπό την προεδρία του Λένιν. Η νέα εξουσία εδραιώθηκε σύντομα και έλαβε μέτρα για την αναδιοργάνωση του κράτους: — οι βιομηχανικές επιχειρήσεις τέθηκαν υπό τον έλεγχο των εργατών· — οι μεγάλες ατομικές γαιοκτησίες και τα εκκλησιαστικά κτήματα δημεύθηκαν και δόθηκαν στις αγροτικές επιτροπές που είχαν σχηματιστεί στις επαρχίες· — οι εθνικές μειονότητες έλαβαν το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης· — εθνικοποιήθηκαν οι τράπεζες, τα μεταφορικά μέσα και τα μεγάλα εργοστάσια· — άρχισαν διαπραγματεύσεις με τη Γερμανία για την υπογραφή ειρήνης».

Γ4 (1984-1991), σ. 274

Στο **ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)** αναφέρεται ως χαρακτηριστικό του σοσιαλιστικού κράτους της ΕΣΣΔ το γεγονός της κρατικοποίησης-κοινωνικοποίησης των νευραλγικών τομέων της οικονομίας-παραγωγής της επικράτειάς της:

«η Ρωσική επανάσταση (1917), που ανέτρεψε το καθεστώς του τσάρου και εγκαθίδρυσε το πρώτο σοσιαλιστικό κράτος. Η ατομική ιδιοκτησία καταργήθηκε και όλη η γη, τα εργοστάσια, τα μεταλλεία κτλ. περιήλθαν στο κράτος».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011), σ. 207-208²⁴¹

Αυτό το απόσπασμα αποτελεί και τη μοναδική αναφορά του εγχειριδίου στην πολιτική της ΕΣΣΔ. Δεν είναι καθόλου ξεκάθαρο αν αυτή η μαζική κρατικοποίηση αντιμετωπίζεται ως θετικό ή αρνητικό χαρακτηριστικό. Λόγω αυτής της ουδετερότητας της μοναδικής περιγραφής για την ΕΣΣΔ του μεσοπολέμου, θα ήταν ακροβασία να καταταχθεί το **ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)** σε οποιοδήποτε από τα ερμηνευτικά σχήματα του 2ου και του 3ου ερευνητικού ερωτήματος, δηλαδή, των αρνητικών και των θετικών χαρακτηριστικών όσον αφορά το εσωτερικό της.

«Η ίδρυση της Σοβιετικής Ένωσης Λίγο αργότερα το κράτος πήρε τη μορφή ομοσπονδίας και ονομάστηκε Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών (ΕΣΣΔ) ή Σοβιετική Ένωση, όπως καθιερώθηκε να λέγεται. Αυτό ήταν το πρώτο σοσιαλιστικό κράτος του κόσμου [...] Αν και η νεαρή Σοβιετική Ένωση ήταν ακόμη αδύναμη, συνιστούσε, ωστόσο, ένα εναλλακτικό πρότυπο οργάνωσης της κοινωνίας».

Γ6 (2006-2022), σ. 95, 111

2. Ποια τα αρνητικά χαρακτηριστικά της όσον αφορά τις πολιτικές της και την γενικότερη λειτουργία της στο εσωτερικό της;

²⁴¹ Χρησιμοποιούνται οι σελίδες της αναθεώρησης μετά το 1997, δεν υπάρχει όμως διαφορά στο περιεχόμενο σε σχέση με την προηγούμενη εκδοχή του εγχειριδίου.

α) Κατάργηση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας (αφήγηση από σκοπιά υπέρ της ιδιωτικής ιδιοκτησίας)

«**έπέβαλε τή δικτατορία τού προλεταριάτου** συντρίβοντας κάθε απόπειρα για αντίδραση. Έδήμευσε τήν ιδιοκτησία καί κρατικοποίησε τά μέσα παραγωγής». Γ3 (1976-1984), σ. 310

Στην λεζάντα της σ. 101, όπου επεξηγείται η έννοια της *κολλεκτιβοποίησης* το ΚΛ7 (2001-2014) αποδίδει σε αυτήν και στην κρατικοποίηση της γης έμμεσα αρνητική χροιά:

«**Κολλεκτιβοποίηση** ήταν η πολιτική που εφαρμόστηκε στη Σοβιετική Ένωση κυρίως μετά το 1930. Κύριο γνώρισμά της ήταν το ότι **οι αγρότες έπαψαν να έχουν το δικό τους νοικοκυριό** και έγιναν μέλη μεγάλων συλλογικών νοικοκυριών, των Κολχόζ. Το Κολχόζ κατέληξε να γίνει κρατική επιχείρηση. Έτσι το κράτος έλεγχε και τη γη».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 101

«Στο όνομα της πειθαρχίας και της ενότητας του Κομμουνιστικού Κόμματος, ο Στάλιν θα επιχειρήσει, μετά τον θάνατο του Λένιν (1924), την **οικοδόμηση του σοσιαλισμού “σε μία μόνο χώρα”**, την ΕΣΣΔ, υπό τη δική του συγκεντρωτική εξουσία. Προκειμένου μάλιστα να επισπεύσει την πορεία προς τον σοσιαλισμό, θα επιβάλει την κρατικοποίηση της καλλιεργήσιμης γης και την επιτάχυνση της εκβιομηχάνισης στο πλαίσιο μιας αυστηρά προγραμματισμένης οικονομίας υπό τον πλήρη έλεγχο του κράτους».

Λ4 (2007-2022), σ. 99-100

Ενώ, υπό το φως του παραπάνω αποσπάσματος που κλίνει προς μια θέση υπέρ της ατομικής ιδιοκτησίας και κατά της κατάργησής της χάριν ενός παντοδύναμου κρατικού μηχανισμού, πρέπει, θεωρούμε, να ιδωθεί και η παρακάτω πηγή που παρατίθεται ουδέτερα μεν, συμπληρώνοντας την κύρια αφήγηση δε:

[πηγή]

«**Από τις “θέσεις του Απρίλη”**, πρόγραμμα που επεξεργάστηκε ο Λένιν με προοπτική την κατάληψη της εξουσίας από τους Μπολσεβίκους “[...] 2. Η ιδιαιτερότητα της ρωσικής πραγματικότητας είναι η μετάβαση από την πρώτη φάση της επανάστασης, που έδωσε την εξουσία στην αστική τάξη, εξαιτίας του ανεπαρκούς βαθμού συνειδητοποίησης και οργάνωσης του προλεταριάτου, στη δεύτερη φάση, που θα δώσει την εξουσία στο προλεταριάτο. [...] 5. **Όχι κοινοβουλευτική δημοκρατία, αλλά δημοκρατία των Σοβιέτ. Κατάργηση της αστυνομίας, του στρατού και του υπαλληλικού σώματος (δηλαδή αντικατάσταση του μόνιμου στρατού με τον “εν όπλοις” λαό). Εκλεξιμότητα και ανακλητό όλων των δημοσίων υπαλλήλων. 6. [...] Δήμευση όλων των ιδιοκτησιών των μεγάλων γαιοκτημόνων. Εθνικοποίηση όλης της γης: η γη τίθεται στη διάθεση των τοπικών Σοβιέτ [...] 7. Άμεση συγχώνευση όλων των τραπεζών σε μία εθνική τράπεζα υπό τον έλεγχο του Σοβιέτ [...]**”.

Θάνος Βερέμης – Βασίλης Κρεμμυδάς, *Ο σύγχρονος κόσμος*, Γνώση, Αθήνα 1982, σ. 110».

Λ4 (2007-2022), σ. 95

β) Προσωπολατρία

Σε μια σειρά εγχειριδίων γίνεται εστίαση στην προσωπολατρία που προωθούσε το κομμουνιστικό καθεστώς κατά τον μεσοπόλεμο υπέρ του ηγέτη του, του Ι. Στάλιν:

«Όμως αυτές οι μεταβολές συνοδεύονται με την εδραίωση ενός προσωποπαγούς καθεστώτος. Ο Στάλιν, ο οποίος από το 1929 έχει συγκεντρώσει στα χέρια του όλες τις εξουσίες, δεν ανέχεται και την πιο δειλή αντιπολίτευση, έστω και αν οι φορείς της είναι γνήσιοι Μπολσεβίκοι. Η *προσωπολατρία*, η οποία αρχίζει να καλλιεργείται αυτή την εποχή, ενισχύεται από την ύπαρξη μιας πανίσχυρης γραφειοκρατίας. Αυτή η κατάσταση θεωρείται από πολλά μέλη του κόμματος ως *κατάφωρη διαστρέβλωση των αρχών του λενινισμού*».

Λ2 (1983-2007), σ. 149-150

«Παράλληλα, σχεδόν όλες οι εξουσίες συγκεντρώθηκαν στην κορυφή της κρατικής ηγεσίας. [...] Έτσι, το κομμουνιστικό κόμμα μετατράπηκε βαθμιαία σ' ένα συγκεντρωτικό μηχανισμό που απλώς υλοποιούσε τις αποφάσεις και λάτρευε τον ηγέτη του (*προσωπολατρία*). Τα φαινόμενα αυτά, που αποτελούσαν σαφώς στρεβλώσεις των θεωρητικών αρχών του μαρξισμού, έγιναν γνωστά αργότερα ως *σταλινισμός*».

Γ6 (2006-2022), σ. 116

«“Αυθόρμητες” επευφημίες στον ηγέτη. “Γινόταν μια τιμητική εκδήλωση για τον Σύντροφο Στάλιν. Ασφαλώς όλοι σηκώθηκαν για 3 λεπτά, 4 λεπτά οι θυελλώδεις επευφημίες συνεχίζονταν... Ποιος τολμούσε να είναι ο πρώτος που θα σταματούσε; Εξάλλου, άνδρες της μυστικής αστυνομίας στέκονταν στην αίθουσα περιμένοντας να δουν ποιος εγκαταλείπει πρώτος! Μετά από 11 λεπτά ο διευθυντής [του εργοστασίου] κάθισε... Σαν ένας άνθρωπος όλοι οι υπόλοιποι σταμάτησαν και κάθισαν κι αυτοί. Είχαν σωθεί! Έτσι βέβαια ανακάλυπταν ποιοι ήταν οι ανεξάρτητοι άνθρωποι. Και έτσι τους εξόντωναν. Την ίδια νύχτα ο διευθυντής του εργοστασίου συνελήφθη...” Αλεξάντρ Σολζενίτσιν, *Το Αρχιπέλαγος Γκουλάγκ, Πάπυρος, Αθήνα 1974*» [πηγή] [...] *Αποσταλινοποίηση*: Συστηματική διαδικασία εξάλειψης του αυταρχισμού και της προσωπολατρίας επί Νικίτα Χρουστσόφ (1954-1968) [γλωσσάριο ειδικών όρων]».

Λ4 (2007-2022), σ. 96, 241

γ) Λογοκρισία και παντοκρατορία του κομμουνιστικού κόμματος

Άλλα εγχειρίδια εστιάζουν στην πλήρη λογοκρισία που επέβαλε το κομμουνιστικό κόμμα και στον κεντρικό αποκλειστικό ρόλο που κατείχε στην ΕΣΣΔ και που καθιστούσε την λειτουργία του μιας μορφής παντοκρατορία στο σοβιετικό κράτος:

«Η κυβέρνηση κατέργησε τά πολιτικά κόμματα, έκτός από τό κομμουνιστικό, καί επέβαλε τή δικτατορία τού προλεταριάτου συντρίβοντας κάθε απόπειρα για αντίδραση [...] Η πολιτική, κοινωνική, οικονομική καί πνευματική ζωή στή Ρωσία ρυθμίστηκε αποκλειστικά σύμφωνα μέ τις άρχές του κομμουνιστικού κόμματος».

Γ3 (1976-1984), σ. 310-311

«Ο “σταλινισμός” χαρακτηρίζεται ακόμη από μια τάση απόλυτης επιβολής του κράτους και του κόμματος στη ζωή και σε όλες τις ενέργειες των σοβιετικών πολιτών. Η τέχνη και η φιλολογία οφείλουν να κατευθύνονται από τις αρχές του “σοσιαλιστικού ρεαλισμού”, γεγονός που καταλήγει, συχνά, στη δημιουργία έργων τα οποία χαρακτηρίζει ο ακαδημαϊσμός».

Λ2 (1983-2007), σ. 150

«Ο μεγάλος διχασμός όμως του σοσιαλιστικού κινήματος προήλθε μετά το 1917, όταν επικράτησε η Ρωσική Επανάσταση. Δημιουργήθηκε ένα νέο επαναστατικό ρεύμα, το κομμουνιστικό. Οι κομμουνιστές επιδίωκαν τη ριζική κοινωνική ανατροπή, η οποία θα κατέληγε στη “δικτατορία του προλεταριάτου” (εργατικής τάξης). Βέβαια, όπως έχει ειπωθεί, η δικτατορία του προλεταριάτου αντικαταστάθηκε από τη δικτατορία του κόμματος, και εκείνη από τη δικτατορία της Κεντρικής Επιτροπής, που κατέληξε στη δικτατορία του Γενικού Γραμματέα, εκεί όπου τα κομμουνιστικά κόμματα κατέλαβαν την εξουσία».

ΚΛ4 (1998), σ. 148

«Όπως η οικονομία, έτσι και η πολιτική ελεγχόταν πλήρως από το κράτος. Η περιορισμένη οργάνωση των μπολσεβίκων μεταβλήθηκε σταδιακά (μετά το 1917) σε έναν τεράστιο κομματικό μηχανισμό, με εκατομμύρια επαγγελματικά στελέχη. Το ένα και μοναδικό κόμμα ταυτίστηκε με το κράτος. Λαός, κράτος, κόμμα θεωρούνταν ένα και το αυτό. Έτσι ήταν αδιανόητο να αμφιβάλλουν για την ορθότητα των αποφάσεων του κόμματος, όπως αδιανόητη ήταν και η απεργία. Αυτά λογίζονταν ως προδοσία της επανάστασης. Με την πάροδο του χρόνου επικράτησε ο σταλινισμός· οι αποφάσεις που λαμβάνονταν σε ανώτατο επίπεδο ήταν θέσφατα. Κάθε διαφορετική άποψη εκμηδενίστηκε, κάθε αντίπαλη φωνή σίγησε».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 101-102

«τα καθεστώτα του Χίτλερ (1933-45) και του Στάλιν (1928-53) [...] συγκεντρώνοντας την εξουσία στα χέρια ανεξέλεγκτων ηγεσιών και καταργώντας το κράτος δικαίου (δηλαδή τον περιορισμό της κρατικής δράσης στο πλαίσιο δεδομένων δικαιοκικών κανόνων). Επιχείρησαν να ελέγξουν μονοπωλιακά την εκπαίδευση, την ενημέρωση και τον πολιτισμό, ασκώντας πανίσχυρες πιέσεις στον κρατικό μηχανισμό [...] Ο σταλινισμός, απεναντίας, ενώ δεν έπαψε να επικαλείται τις αξίες του κομμουνισμού και το όνομα του Μαρξ και του Λένιν, πρακτικά απομακρυνόταν ολοένα και περισσότερο από αυτές, ώσπου τις μετέτρεψε σε απλά ευχολόγια, που συγκάλυπταν πολύ διαφορετικές προτεραιότητες. Το χάσμα ανάμεσα στη ρητορεία και στην πραγματικότητα μεγάλωνε διαρκώς: για παράδειγμα, η Ε.Σ.Σ.Δ. του Στάλιν, που οραματιζόταν το “μαρασμό του κράτους”, μεταμορφώθηκε στο πιο παντοδύναμο κράτος που είχε γνωρίσει έως τότε ο κόσμος».

Λ3 (2002), σ. 191-192

«Παράλληλα, σχεδόν όλες οι εξουσίες συγκεντρώθηκαν στην κορυφή της κρατικής ηγεσίας. [...] Έτσι, το κομμουνιστικό κόμμα μετατράπηκε βαθμιαία σ' ένα συγκεντρωτικό μηχανισμό που απλώς υλοποιούσε τις αποφάσεις και λάτρευε τον ηγέτη του (προσωπολατρία). Τα φαινόμενα αυτά, που αποτελούσαν σαφώς στρεβλώσεις των θεωρητικών αρχών του μαρξισμού, έγιναν γνωστά αργότερα ως **σταλινισμός**».

Γ6 (2006-2022), σ. 116

«Οι μέθοδοι που χρησιμοποίησαν οι ηγέτες της Ρωσικής Επανάστασης, σύμφωνες με την κομμουνιστική ιδεολογία, δε σημείωσαν την επιθυμητή επιτυχία. Η επαναστατική ηγεσία είχε υποσχεθεί την ειρήνη, τη διανομή των γαιών και την αυτοδιάθεση των λαών της προεπαναστατικής Ρωσικής Αυτοκρατορίας, χωρίς όμως να είναι τελικά διατεθειμένη να συμβάλει στον διαμελισμό της χώρας. Προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι αντιδράσεις που εκδηλώθηκαν —κατά μείζονα μάλιστα λόγο αφότου η Ρωσία έγινε πεδίο εμφύλιων συγκρούσεων και εξωτερικών επεμβάσεων από τους πρώην συμμάχους της— **το επαναστατικό καθεστώς σκλήρυνε τη στάση του**. Ως θεωρητικός της Ρωσικής Επανάστασης, ο Βλαδίσμηρος Ουλιάνοφ (Λένιν), εν όψει των κινδύνων που απειλούσαν την επανάσταση, καθόρισε την τακτική που προσφερόταν για την εξουδετέρωσή τους. Τα πολιτικά κόμματα, που αντανάκλουν τις διάφορες κοινωνικές τάξεις και τα συμφέροντά τους, δεν είχαν πια θέση στη διακυβέρνηση της χώρας και καταργήθηκαν, με εξαίρεση το Κομμουνιστικό Κόμμα, που τέθηκε και αυτό υπό την πολιτική κηδεμονία της κομμουνιστικής επαναστατικής ηγεσίας».

Λ4 (2007-2022), σ. 95

«Η ίδρυση και η οργάνωση της ΕΣΣΔ. Στη μητρόπολη της διεθνούς κομμουνιστικής επανάστασης ιδρύθηκε το 1922, μετά τον τερματισμό του Εμφύλιου Πολέμου, η **Ένωση των Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών**, η οποία περιλάμβανε αρχικά τέσσερις δημοκρατίες, τη Ρωσία, την Ουκρανία, τη Λευκορωσία και την Υπερκαυκασία, δηλαδή τις χώρες της προεπαναστατικής Ρωσικής Αυτοκρατορίας. Η νέα κρατική ενότητα συνδύαζε την αρχή της αυτονομίας των εθνότητων με αυτήν του διεθνισμού: οι χώρες-μέλη της Σοβιετικής Ένωσης ήταν κατά το Σύνταγμα του 1924 αυτόνομες αλλά στο πλαίσιο μιας ομοσπονδίας. Στην αρχική Ένωση θα μπορούσαν να προστεθούν νέες χώρες ή να αποσχιστούν από αυτήν όσες έκριναν ότι η Ένωση δεν τις εξυπηρετούσε. **Η αρχή της οικειοθελούς αποδέσμευσης των χωρών-μελών δεν εφαρμόστηκε ποτέ, επειδή δε δόθηκε ποτέ μια τέτοια ευκαιρία**. Η ομοσπονδιακή δομή και η κατοχύρωση του δικαιώματος των εθνότητων να διατηρούν και να καλλιεργούν τα ιδιαίτερα πολιτιστικά τους χαρακτηριστικά ευνόησαν την ανάπτυξη της εθνικής υπερηφάνειας καθενός από την πανσπερμία των λαών που είχαν υποστεί στο παρελθόν τις συνέπειες του εκρωσισμού. Την υπερηφάνεια αυτή ευνόησε και η συμμετοχή —θεωρητικά επί ίσοις όροις— σε ένα μεγάλο και ισχυρό κράτος. **Το τίμημα της συμμετοχής όμως ήταν μεγάλο, επειδή η εξουσία περιήλθε στην ομοσπονδιακή κυβέρνηση και το Κομμουνιστικό Κόμμα που ελεγχόταν από τους Ρώσους και που ήταν το μόνο αναγνωρισμένο πολιτικό κόμμα στη Σοβιετική Ένωση. Το Κομμουνιστικό Κόμμα ήταν ο ουσιαστικός ιστός της εξουσίας που εξασφάλιζε τον απόλυτο έλεγχο της αχανούς χώρας από μία ομάδα ισχυρών, με επικεφαλής τον γενικό γραμματέα του κόμματος**».

δ) σταλινική και κομμουνιστική-ερυθρά τρομοκρατία (διώξεις, φυλακίσεις, εκτελέσεις, Γκούλαγκ κ.λπ)

«Είς τήν Ρωσίαν **έπεβλήθη από τό 1918 ό κομμουνισμός** μέ τούς Λένιν καί Στάλιν. Ό τελευταίος μάλιστα εκυβέρνα δικτατορικώς μέ τόν **τρόμον καί τήν σφαγήν τών αντιπάλων του**».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 163

«οί Ρώσοι επαναστάται αντιμετώπιζον δυσκολίας διά νά σταθεροποιηθούν εις τήν εξουσίαν. Διά τούτο **έπέβαλον τήν “Ερυθράν Τρομοκρατίαν”**, κατά τό πρότυπον τής γαλλικής επαναστάσεως. **Πας διαφωνών προς τήν νέαν πολιτικήν διέτρεχε τον κίνδυνον νά έξορισθή ή νά έκτελεσθή**».

Γ1 (1966-1976), σ. 224

«Ο Στάλιν, ο οποίος από το 1929 έχει συγκεντρώσει στα χέρια του όλες τις εξουσίες, δεν ανέχεται και την πιο δειλή αντιπολίτευση, έστω και αν οι φορείς της είναι γνήσιοι Μπολσεβίκοι [...] Αυτή η κατάσταση θεωρείται από πολλά μέλη του κόμματος ως **κατάφορη διαστρέβλωση των αρχών του λενινισμού**. Πολλοί Μπολσεβίκοι αντιδρούν. Αλλά, επειδή τους είναι αδύνατο να εκφράσουν ελεύθερα τις διαφωνίες τους για τις σταλινικές μεθόδους, αρχίζουν να αντιδρούν συνωμοτικά. Η δολοφονία του Κίρωφ, έμπιστου φίλου του Στάλιν (1935), γίνεται αφορμή για να εξαπολυθεί **κύμα βίας και τρομοκρατίας το οποίο επιτρέπει στον Στάλιν να απαλλαγεί από τους κυριότερους αντιπάλους του. Ομαδικές συλλήψεις και μαζικές δίκες ακολουθούν**. Παλιοί σύντροφοι του Λένιν, όπως ο Ζινόβιεφ και ο Καμένεφ, ανώτατοι κρατικοί λειτουργοί, **μέλη της κεντρικής επιτροπής του κόμματος πέφτουν θύματα των εκκαθαρίσεων, οι οποίες, στα 1957²⁴², περιλαμβάνουν και στελέχη του Κόκκινου Στρατού**».

Λ2 (1983-2007), σ. 149-150

Στο Γ5 (1991-2006) τα αρνητικά χαρακτηριστικά της ΕΣΣΔ του μεσοπολέμου δίνονται και στην κύρια αφήγηση:

«Μετά τον θάνατο του Λένιν (1924) τον διαδέχτηκε ο Στάλιν που **αντιμετώπισε τους αντιπάλους του με διώξεις, έξορίες, φυλακίσεις και εκτελέσεις**».

Γ5 (1991-2006), σ. 312

αλλά και στην λεζάντα της φωτογραφίας του Στάλιν της σ. 311 με πρόσθετη πληροφορία πως αυτά αποκαλύφθηκαν μετέπειτα και κυρίως στην τελευταία περίοδο της ΕΣΣΔ:

«Ο **Ιωσήφ Βησαριόνοβιτς Στάλιν** (1879-1953) υπήρξε από τους πρωταγωνιστές της εξέγερσης του 1905 και της επανάστασης του 1917. Το 1922 έγινε γραμματέας τον κομμουνιστικού κόμματος και τη θέση αυτή διατήρησε ως το θάνατό τον. Το 1941 ονομάστηκε “πρόεδρος των επιτρόπων του λαού” και το 1942 στρατάρχης. Η

²⁴² Έτσι αναγράφεται στο εγχειρίδιο. Θεωρούμε πως πρόκειται για τυπογραφικό λάθος και πως οι συγγραφείς εννοούν «1937» αντί για «1957».

σκληρή στάση που τήρησε εναντίον των αντιπάλων του (διώξεις, φυλακίσεις, εκτελέσεις) αποκαλύφθηκε μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, κυρίως στην περίοδο του Γενικού Γραμματέα του Κομμουνιστικού Κόμματος Μιχαήλ Γκορμπατσώφ (1985-1991)».

Γ5 (1991-2006), σ. 311

«Ο μεγάλος διχασμός όμως του σοσιαλιστικού κινήματος προήλθε μετά το 1917, όταν επικράτησε η Ρωσική Επανάσταση. Δημιουργήθηκε ένα νέο επαναστατικό ρεύμα, το κομμουνιστικό. Οι κομμουνιστές επιδίωκαν τη ριζική κοινωνική ανατροπή, η οποία θα κατέληγε στη “δικτατορία του προλεταριάτου” (εργατικής τάξης). Βέβαια, όπως έχει ειπωθεί, η δικτατορία του προλεταριάτου αντικαταστάθηκε από τη δικτατορία του κόμματος, και εκείνη από τη δικτατορία της Κεντρικής Επιτροπής, που κατέληξε στη δικτατορία του Γενικού Γραμματέα, εκεί όπου τα κομμουνιστικά κόμματα κατέλαβαν την εξουσία. Με την ιστορία του κομμουνιστικού κινήματος συνδέεται μια εποχή μεγάλων προσδοκιών αλλά και απογοητεύσεων, ηρωισμών αλλά και αιματηρών κατασταλτικών μεθόδων. Οι κομμουνιστές συχνά υπήρξαν θύματα αυτών των μεθόδων, όπως και οι δημιουργοί τους. Η ιστορία, άλλωστε, δεν είναι η ομαλή εξέλιξη από τη μια κατάκτηση του πνεύματος στην άλλη, αλλά και ιστορία της τραγωδίας των ανθρώπινων κοινωνιών, των αντιφατικών τους στάσεων, των αντιθέσεων που δημιουργούν οι διαφορετικές επιλογές. Είναι ακόμη και η ιστορία των αντιθέσεων ανάμεσα στους σκοπούς και τα μέσα που χρησιμοποιούνται για την επίτευξή τους. Στην ιστορία αυτή πλέκεται η τραγωδία κάθε ατόμου, κάθε οικογένειας. Με τη μεγάλη ιστορία δηλαδή πλέκονται οι μικρές ανθρώπινες ιστορίες, εκείνες που ακούμε να διηγούνται οι μεγαλύτεροι».

ΚΛ4 (1998), σ. 148-149

«Στα σχέδια αναδιοργάνωσης του κόσμου, μερικοί από τους ηγέτες των επαναστατών, όπως ο Τρότσκι, μίλησαν για τις “ενωμένες σοσιαλιστικές πολιτείες της Ευρώπης”. Ο στόχος τους όμως ήταν η παγκόσμια επανάσταση. Αλλά στη δεκαετία του 1920 η επανάσταση έμεινε σε μια μόνη χώρα, τη Σοβιετική Ένωση. Κλεισμένη στον εαυτό της, έχοντας να αντιμετωπίσει έναν εχθρικό περίγυρο και την τεράστια καθυστέρηση, εκφυλίστηκε στο δικτατορικό καθεστώς του Στάλιν. Έως τη δεκαετία του 1980, σ’ αυτό το μέρος της Ευρώπης δεν ίσχυαν ούτε η ανεκτικότητα ούτε τα ατομικά δικαιώματα ούτε ο πλουραλισμός. Όλα αυτά θεωρούνταν “αστικές ιδέες” και απορρίπτονταν συλλήβδην».

ΚΛ4 (1998), σ. 184

[Γλωσσάρι]

«Πογκρόμ: ρωσική λέξη που προέρχεται από τη λέξη “καταστροφή”. Οργανωμένες μαζικές διώξεις και σφαγές, αρχικά των Εβραίων της Ρωσίας. Με την εδραίωση του σταλινισμού στη Σοβιετική Ένωση, ο όρος εδραιώθηκε διεθνώς με τη σημασία του μαζικού και οργανωμένου διωγμού αντιφρονούντων από πλευράς της κρατικής εξουσίας».

ΚΛ4 (1998), σ. 190

«Συνεχίστηκε όμως η Οδύσσεια όσων έμειναν στη Σοβιετική Ένωση πια, που ανέρχονταν ίσως σε ένα σύνολο πάνω από 300.000 ψυχές. Πρώτα ο αγώνας της επιβίωσης μέσα σε συνθήκες εμφύλιου πολέμου εκεί (1917-1921). Ύστερα η περιπέτεια της κολλεκτιβοποίησης που έπληττε κυρίως το γεωργικό πληθυσμό. Παρ' όλες όμως τις αντιξοότητες διατηρούσαν την ελληνικότητα τους οι εκεί απόδημοι Έλληνες με σχολεία, ελληνόφωνο τύπο, πολιτιστικές δραστηριότητες, ντόπια φιλολογική παραγωγή (κυρίως στην ποντιακή διάλεκτο). Νέες περιπέτειες άρχισαν από το 1937-38: κλείσιμο των ελληνικών εκπαιδευτηρίων και των εφημερίδων, επιβολή της ρωσικής γλώσσας, εκτοπισμοί από Ουκρανία-Κριμαία-Κουμπάν προς τις κεντροασιατικές σοβιετικές δημοκρατίες και τη Σιβηρία. Όπως ήταν επόμενο μειώνονταν διαρκώς η ελληνομάθεια των Ελλήνων και κατά την απογραφή του 1970 μόνο το 39,3% των Ελλήνων δήλωσε ως εθνική γλωσσά την ελληνική».

ΚΛ5 (1998), σ. 192

«Διαφορετικό χαρακτήρα είχαν οι διώξεις που ασκήθηκαν σε βάρος του ελληνικού στοιχείου (και άλλων μειονοτήτων) στη Ρουμανία και στη Σοβιετική Ένωση. Στην πρώτη περίπτωση η εθνοποίηση των περιουσιών που επέβαλε το κομμουνιστικό καθεστώς υποχρέωσε περίπου 50.000 ομογενείς να εγκαταλείψουν ομαδικά τη χώρα, αφήνοντας πίσω τους και υπερήλικα μέλη των οικογενειών τους και νεότερα που είχαν ενσωματωθεί στη ρουμανική κοινωνία (με γάμους, σπουδές, επαγγελματικές και άλλες σχέσεις). Οι Έλληνες της Σοβιετικής Ένωσης γνώρισαν περισσότερες περιπλοκές: από τα παράλια του Εύξεινου Πόντου και από τη Γεωργία χιλιάδες ομογενείς εκτοπίζονταν προς τις κεντροασιατικές Δημοκρατίες (Ουζμπεκιστάν και Καζακιστάν) στα πλαίσια βίαιου εποικισμού σε περιοχές όπου πλειοψηφούσαν μουσουλμανικοί και τουρκογενείς πληθυσμοί. Αυτή η βίαιη πρακτική σταμάτησε μόνο κατά τη φάση αποσταλινοποίησης της πολιτικής ζωής στη Σοβιετική Ένωση, μετά το 1956· τότε επιτράπηκε στους βίαια εκτοπισμένους να επιστρέψουν στις προηγούμενες εστίες τους».

ΚΛ5 (1998), σ. 199

«Οι μετακινήσεις, τέλος, του ελληνικού στοιχείου από τις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης προς την Ελλάδα συνδέονται όχι μόνο με το φόβο μιας δυσοίωνης παλινδρόμησης σε τραυματικές καταστάσεις του παρελθόντος (σαν τους καταστροφικούς για τις ελληνικές κοινότητες της Κριμαίας και του Καυκάσου εκτοπισμούς κατά τις δίσεκτες σταλινικές δεκαετίες του 1930 και του 1940)».

ΚΛ5 (1998), σ. 206

«Ωστόσο, η οδύσσεια του παρευξείνιου ελληνισμού δεν σταματά στη μικρασιατική καταστροφή. Συνεχίστηκε αμέσως μετά τον εμφύλιο πόλεμο της Ρωσίας κατά τον οποίο χάθηκαν άδικα δεκάδες χιλιάδες Έλληνες. Σύμφωνα με τη γενική απογραφή του 1928, κατά τη δεκαετία αυτή εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα 58.500 Έλληνες της Ρωσίας. Ήδη από το 1918, όπως προαναφέραμε, κατοικούσαν περισσότεροι από 750.000 Πόντιοι στις περιοχές του Καυκάσου, του Αντικαυκάσου, της Μεσημβρινής Ρωσίας και της Ουκρανίας. Κατά την περίοδο των σταλινικών διώξεων (1937-1939) περίπου 20.000 Έλληνες εκδιώχθηκαν από τη Σοβιετική Ένωση προς την

Ελλάδα, πέρα από τα δεκάδες χιλιάδες θύματα στους τόπους των εκτοπίσεων, στο Καζακστάν, το Ουσμπεκιστάν, την Κιργισία, τις στέπες και στις άλλες αφιλόξενες περιοχές της Σοβιετικής Ένωσης. Άλλοι 13.500 πήραν επίσης το δρόμο της προσφυγιάς το 1965».

ΚΛ6 (1999-2022), σ. 257

Στο Λ3 (2002) υπάρχει εκτεταμένη καταγραφή και ανάλυση των *θυμάτων της σταλινικής περιόδου* και του *τρόπου εξόντωσής τους*, ενώ επιχειρείται για πρώτη φορά και ο αριθμητικός υπολογισμός τους:

«Με αμείλικτη πυγμή ο Στάλιν έσπασε την αντίσταση των αγροτών, επιβάλλοντας την κολλεκτιβοποίηση της γεωργίας, και εφάρμοσε τον κεντρικό οικονομικό σχεδιασμό, ο οποίος μετέφερε ραγδαία πόρους από τον γεωργικό στον βιομηχανικό τομέα. Ενώ ο λιμός έπληττε τις επαρχίες που αντιστέκονταν, σε άλλες περιοχές, πόλεις ολόκληρες ξεπηδούσαν από το πουθενά και η βιομηχανική παραγωγή πολλαπλασιαζόταν. Ένας νέος κι εξαιρετικά εκτεταμένος κρατικός μηχανισμός γεννήθηκε σχεδόν εκ του μηδενός. Στο μεταξύ εκατομμύρια αντιφρονούντων στέλνονταν σε στρατόπεδα καταναγκαστικής εργασίας και η πρώτη γενιά των μπολσεβίκων αποδεκατιζόταν από τις εκκαθαρίσεις. Η εσωκομματική δημοκρατία καταργήθηκε, ενώ από το 1935 έως το 1939 εκατομμύρια Σοβιετικοί πέρασαν από τα χέρια της παντοδύναμης μυστικής αστυνομίας και εκατοντάδες χιλιάδες εκτελέστηκαν. Πραγματική λαϊκή υποστήριξη δεν απέκτησε το καθεστώς παρά μόνο μετά τη γερμανική επίθεση [...] Η σταλινική ιδεολογία [...] Υποσχόταν μάλιστα μια μελλοντική κοινωνία, όπου το κράτος, καθώς και κάθε μορφή καταπίεσης, θα εξαφανίζονταν: για χάρη της καταδίωκε τους “εχθρούς της προόδου”, οι οποίοι υπονόμευαν το πρώτο σοσιαλιστικό κράτος του κόσμου [...] *τα καθεστώτα του Χίτλερ (1933-45) και του Στάλιν (1928-53)* [...] συγκεντρώνοντας την εξουσία στα χέρια ανεξέλεγκτων ηγεσιών εντέλει τρομοκρατώντας τους πολίτες με μαζικές διώξεις και θανατώσεις [...] ο σταλινισμός είχε περίπου έντεκα εκατομμύρια θύματα (εξαιρούμενων των Γερμανών αιχμαλώτων). Σχεδόν ένα εκατομμύριο εκτελέστηκαν από τη μυστική αστυνομία, δύο έως τρία εκατομμύρια βρήκαν πρόωρο θάνατο από τις κακουχίες των φυλακών και των στρατοπέδων συγκέντρωσης και περίπου επτά εκατομμύρια ζωές κόστισε ο λιμός του 1932-33, τον οποίο η σοβιετική κυβέρνηση μπορούσε εν μέρει τουλάχιστον να αποτρέψει. Τα θύματα του Στάλιν προέρχονταν από όλες τις κοινωνικές και εθνοτικές* ομάδες της Ε.Σ.Σ.Δ. και σε μεγάλο βαθμό επιλέγονταν τυχαία, ενώ πολλά ανήκαν στο ίδιο το κομμουνιστικό κόμμα».

Λ3 (2002), σ. 190-192

«Παράλληλα, σχεδόν όλες οι εξουσίες συγκεντρώθηκαν στην κορυφή της κρατικής ηγεσίας. Όσοι κρινόταν ότι μπορούσαν να απειλήσουν το καθεστώς διώκονταν ανελέητα. Την περίοδο 1936-1938 εκτελέστηκαν ως υπονομευτές του καθεστώτος, μετά από δίκες-παρωδίες, οι περισσότεροι από τους μπολσεβίκους ηγέτες που είχαν πάρει μέρος στην επανάσταση του 1917».

Γ6 (2006-2022), σ. 116

Στο Λ4 (2007-2022) η τρομοκρατία και εξόντωση δίνεται έμμεσα από πηγή που περιγράφει μια σκηνή επιβεβλημένης προσωπολατρίας, η αντίσταση στην οποία θα συνεπίφερε την διώξη ως κάτι το αυτονόητο και εσωτερικευμένο στις πρακτικές της ΕΣΣΔ της εποχής του Στάλιν:

[πηγή]

«“Αυθόρμητες” επευφημίες στον ηγέτη. “Γινόταν μια τιμητική εκδήλωση για τον Σύντροφο Στάλιν. Ασφαλώς όλοι σηκώθηκαν για 3 λεπτά, 4 λεπτά οι θυελλώδεις επευφημίες συνεχίζονταν... Ποιος τολμούσε να είναι ο πρώτος που θα σταματούσε; Εξάλλου, άνδρες της μυστικής αστυνομίας στέκονταν στην αίθουσα περιμένοντας να δουν ποιος εγκαταλείπει πρώτος! Μετά από 11 λεπτά ο διευθυντής [του εργοστασίου] κάθισε... Σαν ένας άνθρωπος όλοι οι υπόλοιποι σταμάτησαν και κάθισαν κι αυτοί. Είχαν σωθεί! Έτσι βέβαια ανακάλυπταν ποιοι ήταν οι ανεξάρτητοι άνθρωποι. Και έτσι τους εξόντωναν. Την ίδια νύχτα ο διευθυντής του εργοστασίου συνελήφθη...”

Αλεξάντρ Σολζενίτσιν, *Το Αρχιπέλαγος Γκουλάγκ*, Πάπυρος, Αθήνα 1974».

Λ4 (2007-2022), σ. 96

Επίσης, στην κύρια αφήγηση, μέσα από τις διώξεις των Ελλήνων της νότιας Ρωσίας:

«Για την ενίσχυση της διαπραγματευτικής θέσης της χώρας ο Βενιζέλος έθεσε στη διάθεση της Γαλλίας και της Αγγλίας το Α΄ Σώμα Στρατού (δύο από τις τρεις μεραρχίες του), για να λάβει μέρος στον πόλεμο κατά των Μπολσεβίκων στην Ουκρανία τους πρώτους μήνες του 1919. Η ελληνική συμμετοχή στη συμμαχική εκστρατεία εναντίον των Μπολσεβίκων έστρεψε την οργή των τελευταίων εναντίον των ελληνικών κοινοτήτων της νότιας Ρωσίας, οι οποίες πλήρωσαν βαρύτατο τίμημα: πολλοί Έλληνες έπεσαν θύματα των Μπολσεβίκων, ενώ πολλοί περισσότεροι κατέφυγαν πρόσφυγες στην Ελλάδα και στον Πόντο».

Λ4 (2007-2022), σ. 88-89

Και συνεχίζεται μέσα από τα σύντομα βιογραφικά που ως λεζάντες περιγράφουν τις εικόνες βασικών πρωταγωνιστών της ΕΣΣΔ:

[λεζάντα εικόνας]

«Ο Λέον Τρότσκι (1879- 1940) οργάνωσε τον Κόκκινο Στρατό, που επέτρεψε στους Μπολσεβίκους να διατηρήσουν την εξουσία κατά τον τριετή Εμφύλιο Πόλεμο (1918-1921). Το 1929 εξορίστηκε από το σοβιετικό καθεστώς, ενώ το 1940 δολοφονήθηκε στο Μεξικό από Σοβιετικό πράκτορα».

Λ4 (2007-2022), σ. 95

[λεζάντα εικόνας]

«Ο Νικολάι Μπουχάριν (1888-1938) υπήρξε εσωκομματικός αντίπαλος του Στάλιν και εισηγητής αρχών της ελεύθερης αγοράς στην κομμουνιστική οικονομία. Εκτελέστηκε το 1938 για προδοσία από το σταλινικό καθεστώς».

Λ4 (2007-2022), σ. 95

[λεζάντα εικόνας]

«Ο Ιωσήφ Βησσαριόνοβιτς Τζουγκασβίλι (1879-1953), γνωστός με το ψευδώνυμο Στάλιν («Χαλύβδινος»), διατέλεσε γενικός γραμματέας του Κομμουνιστικού Κόμματος της Σοβιετικής Ένωσης από το 1923 έως τον θάνατό του. Στάθηκε ανελέητος με την

εσωτερική αντιπολίτευση, ενώ επέβαλε ταχύτατο εκσυγχρονισμό της αγροτικής ΕΣΣΔ, ώστε να αντιμετωπίσει τις εχθρικές χώρες».

Λ4 (2007-2022), σ. 96

ε) μετριασμός των αρνητικών χαρακτηριστικών που αναφέρονται ως ιστορικά εξηγήσιμα ή/και αναγκαία για την διαφύλαξη της επανάστασης

Στο Λ2 (1983-2007) για πρώτη φορά επιχειρείται να δοθεί ιστορική εξήγηση στα αναφερόμενα ως αρνητικά χαρακτηριστικά της εσωτερικής πολιτικής της ΕΣΣΔ του μεσοπολέμου· έτσι, αυτά δεν εκπορεύονται από κάποια ιδεολογική φύση των μπολσεβίκων, αλλά γεννιούνται και εκδηλώνονται μέσα στην πολεμική ιστορική συγκυρία και τους υπαρξιακούς κινδύνους που αντιμετωπίζει η οκτωβριανή επανάσταση αμέσως μετά την επικράτησή της και που δυσχεραίνουν την ομαλή ειρηνική εδραίωσή της:

«Στα 1921 το μπολσεβίκικο καθεστώς έχει απόλυτα κυριαρχήσει. Ο τριετής αδυσώπητος αγώνας εναντίον των αντεπαναστατικών στοιχείων και της ξένης επέμβασης είχε οδηγήσει σε μια σκλήρυνση του καθεστώτος. Η σκλήρυνση αυτή εκδηλώνεται ιδιαίτερα με την ανάπτυξη της μυστικής αστυνομίας και με την καταδίωξη κάθε αντιφρονούντος. Αυτός ο “Εμπόλεμος κομμουνισμός”, η “κόκκινη τρομοκρατία” είχε σώσει την επανάσταση. Όταν απομακρύνθηκε ο κίνδυνος επικράτησης των αντεπαναστατικών στοιχείων, μια βαθιά επιθυμία για φιλελευθεροποίηση άρχισε να εκδηλώνεται [...] Ο Λένιν παραδέχεται ότι οι σκληρές μέθοδοι του “πολεμικού κομμουνισμού” δεν μπορούν να διατηρηθούν μετά την αποκατάσταση της ειρήνης [...] οι τοπικές επιτροπές ασφάλειας της Τσέκας καταργούνται και αντικαθίστανται από μια κεντρική υπηρεσία ασφάλειας, τη Γκετεού, η οποία ελέγχεται από την κυβέρνηση [...] Συγχρόνως ο Στάλιν θέλει να διαμορφώσει μία νέα αταξική κοινωνία, η οποία θα αντικαθιστούσε αυτή που υπήρχε ως τότε. Αυτό θα το πετύχαινε με την εξουδετέρωση των υπολειμμάτων της παλιάς ιθύνουσας τάξης και των νέων αστικών στρωμάτων που είχε δημιουργήσει η ΝΕΠ και παράλληλα με την, κατά το δυνατόν, ταυτόσημη ανάπτυξη της νοοτροπίας των εργατών και των χωρικών».

Λ2 (1983-2007), σ. 143-146, 148

Το Λ2 (1983-2007), θεωρούμενο συνολικά, περιέχει σε αναφορές του σχεδόν όλα τα αρνητικά χαρακτηριστικά της ΕΣΣΔ του μεσοπολέμου (και που υπάρχουν στα προηγούμενα ερμηνευτικά σχήματα). Ωστόσο, η τελική αποτίμηση του εγχειριδίου είναι, πως παρ’ όλα τα προβλήματα του σταλινισμού της δεκαετίας του 1930, η νέα σοσιαλιστική κοινωνία κατάφερε να γεννηθεί και να βελτιώσει τις ζωές των δεκάδων λαών που την συναποτελούσαν. Η τελική αποτίμηση, δηλαδή, είναι θετική αντιμετωπίζοντας τα αρνητικά φαινόμενα ως ιστορικά εξηγήσιμα στην περίοδο του σταλινισμού, η οποία αποτελεί παρένθεση για την ΕΣΣΔ και όχι τον κανόνα ή εγγενές χαρακτηριστικό της:

«Όμως, στις παραμονές του πολέμου, το καθεστώς έχει απόλυτα εδραιωθεί. Η αναμφισβήτητη υλική ανάπτυξη και η προσήλωση προς τη σοσιαλιστική πατρίδα ενός λαού που, σε γενικές γραμμές, αγνοεί -Τις υπερβολές του Στάλιν, εξηγούν επαρκώς την αποφασιστικότητα με την οποία οι Σοβιετικοί θα

υπερασπίσουν το έδαφος της χώρας τους από τις πρώτες ώρες της γερμανικής εισβολής [...] Η κολεκτιβοποίηση της γης προσκρούει σε πολλές δυσκολίες, που οφείλονται τόσο στον πολύπλοκο χαρακτήρα των αγροτικών προβλημάτων, όσο και στην αντίσταση των κουλάκων και ενός μεγάλου αριθμού μεσαίων αγροτών. Στη δεκαετία του 1930 εμφανίζεται μια ολόκληρη σειρά από αρνητικά φαινόμενα, που τα δημιούργησε ο σταλινισμός. Όμως, παρά τα προβλήματα, ο σοσιαλισμός στη Σοβιετική Ένωση, στις παραμονές του μεγάλου πολέμου έχει αλλάξει βαθιά τη ζωή δεκάδων λαών που αποτελούσαν την παλιά τσαρική Ρωσία. Η Σοβιετική Ένωση έγινε η δεύτερη βιομηχανική δύναμη στον κόσμο. Μια καινούρια κοινωνία γεννήθηκε».

Λ2 (1983-2007), σ. 150-151

Στο **Γ4 (1984-1991)** δεν αναφέρεται κανένα αρνητικό χαρακτηριστικό της ΕΣΣΔ του μεσοπολέμου, ούτε καν για την περίοδο του Στάλιν. Πολύ οριακά και σαφώς συνοδευόμενο από ιστορική εξήγηση-δικαιολόγηση θα μπορούσε να ενταχθεί εδώ αυτό το απόσπασμα, όπου γίνεται λόγος για λήψη μέτρων τρομοκρατίας μέσα από παρομοίωση-σύγκριση και χωρίς κάποια συγκεκριμένη αναφορά. Το απόσπασμα αυτό δεν βρίσκεται στην κύρια αφήγηση, αλλά στη λεζάντα του χάρτη στη σ. 275:

«Όταν οι Μπολσεβίκοι υπέγραψαν ταπεινωτική ειρήνη με τη Γερμανία και έλαβαν τα πρώτα σοσιαλιστικά μέτρα, πρώην τσαρικοί αξιωματικοί οργάνωσαν Αντεπανάσταση, του έφερε σε δύσκολη θέση το νέο καθεστώς, αφού ο αντεπαναστατικός στρατός κατέλαβε το μεγαλύτερο μέρος της χώρας. Με τη λήξη του Πρώτου Παγκόσμιου πολέμου. Αγγλία και Γαλλία επέμβηκαν στρατιωτικά υπέρ της Αντεπανάστασης. Το καθεστώς των Μπολσεβίκων έλαβε μέτρα που θύμιζαν την τρομοκρατία στη Γαλλική Επανάσταση».

Γ4 (1984-1991), σ. 275

«Στα σχέδια αναδιοργάνωσης του κόσμου, μερικοί από τους ηγέτες των επαναστατών, όπως ο Τρότσκι, μίλησαν για τις “ενωμένες σοσιαλιστικές πολιτείες της Ευρώπης”. Ο στόχος τους όμως ήταν η παγκόσμια επανάσταση. Αλλά στη δεκαετία του 1920 η επανάσταση έμεινε σε μια μόνη χώρα, τη Σοβιετική Ένωση. Κλεισμένη στον εαυτό της, έχοντας να αντιμετωπίσει έναν εχθρικό περίγυρο και την τεράστια καθυστέρηση, εκφυλίστηκε στο δικτατορικό καθεστώς του Στάλιν. Έως τη δεκαετία του 1980, σ’ αυτό το μέρος της Ευρώπης δεν ίσχυαν ούτε η ανεκτικότητα ούτε τα ατομικά δικαιώματα ούτε ο πλουραλισμός. Όλα αυτά θεωρούνταν “αστικές ιδέες” και απορρίπτονταν συλλήβδην».

ΚΛ4 (1998), σ. 184

«Η Σοβιετική Ένωση την εποχή του Στάλιν. Μετά τον θάνατο του Λένιν (1924), ηγέτης της Σοβιετικής Ένωσης αναδείχθηκε ο Στάλιν, που διατήρησε την εξουσία έως τον θάνατό του (1953). Εφαρμόζοντας μια αυστηρά ελεγχόμενη οικονομική πολιτική που έδινε έμφαση στην εκβιομηχάνιση, η Σοβιετική Ένωση μετατράπηκε, την περίοδο 1928-1941, σε αναπτυγμένη βιομηχανικά χώρα. Για να επιτευχθεί αυτό, ωστόσο, χρησιμοποιήθηκαν συχνά βίαιες μέθοδοι (εκτοπίσεις, δήμευση της γης των εύπορων αγροτών, διώξεις) με μεγάλο κοινωνικό κόστος».

Γ6 (2006-2022), σ. 116

3. Ποια τα θετικά χαρακτηριστικά της όσον αφορά τις πολιτικές της και την γενικότερη λειτουργία της στο εσωτερικό της;

α) Ανάπτυξη της χώρας (ουδέτερα) από την σκοπιά της κρατικής πολιτικής

«Μέχρι του 1924 τήν Ρωσσίαν έκυβέρνησεν ώς απόλυτος κύριος όλων τών Σοβιέτ ό Λένιν ό όποιος εϊργάσθη κυρίως διά τήν όργάνωσιν καί τήν έπιβίωσιν τοῦ νέου συστήματος. Κατόπιν ή έξουσία περιήλθεν εις χεϊρας τοῦ ίσχυροῦ ήγέτου τών Σοβιέτ Ιωσήφ Στάλιν, ό όποιος άφωσιώθη κυρίως εις τήν ανάπτυξιν τής γεωργίας, τήν δημιουργίαν βαρείας βιομηχανίας και εις τήν άνασγκρότησιν τοῦ Έρυθρού Σταυρού²⁴³».

Γ1 (1966-1976), σ. 224

«Στά 1922 οι νότιες καί άνατολικές άσιατικές χώρες (Ούκρανία, Λευκορωσία, Καυκασία, κεντροασιατικές περιοχές) ένώθησαν μέ τήν κυρίως Ρωσία σέ μία όμοσπονδία (Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών) πράγμα πού έδωσε στό ρωσικό κράτος πολύ μεγάλη έκταση. Ό Λένιν καί οι διάδοχοί του έστρεψαν τήν προσοχή τους στή γρήγορη έκβιομηχάνιση τής χώρας καί τήν έπραγματοποίησαν μέ μία σειρά από πενταετή σχέδια».

Γ3 (1976-1984), σ. 310

«Η πραγματοποίηση της νέας οικονομικής πολιτικής άρχισε αμέσως. Η οικονομική ελευθερία αποκαταστάθηκε στη γεωργία και στο μικροεμπόριο. Οι αγγαρείες καταργούνται και διατηρείται μόνο ο φόρος σε είδος. Στη βιομηχανία, οι μικρές επιχειρήσεις, που απασχολούσαν κάτω από 20 εργάτες, παραδίδονται στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Συγχρόνως, κάτω από κρατική εποπτεία, αναπτύσσεται ο κρατικοποιημένος τομέας. Τα μέσα μεταφοράς, οι τράπεζες, το εξωτερικό εμπόριο και κυρίως η βαριά βιομηχανία, τομείς που αποτελούσαν περιουσία του σοσιαλιστικού κράτους, δέχονται αξιόλογη οικονομική κρατική ενίσχυση για να αναπτυχτούν και εκσυγχρονιστούν. Ιδιαίτερη φροντίδα καταβάλλεται για την ανάπτυξη του εξηλεκτρισμού της χώρας. Τα εργοστάσια σχηματίζουν κρατικά τραστ και αυτοδιοικούνται. Τα ευνοϊκά αποτελέσματα δεν άργησαν να φανούν. Η ανάκαμψη ήταν ιδιαίτερα αισθητή στη γεωργία και στη βιομηχανία. Από το 1923 ο επισιτισμός των πόλεων διεξάγεται κανονικά. Ανάμεσα στα 1921-1927 η παραγωγή άνθρακα τριπλασιάζεται, η παραγωγή πετρελαίου διπλασιάζεται και η παραγωγή χάλυβα επταπλασιάζεται».

Λ2 (1983-2007), σ. 146

«Παρά τις δυσκολίες που υπήρχαν στο ξεκίνημα και παρά την εχθρική στάση του καπιταλιστικού κόσμου η οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη στη Σοβιετική Ένωση αποτελούν πραγματικότητα. Το 1927, χάρη στη ΝΕΠ, η παραγωγή φτάνει στο επίπεδο του 1913. Το 1941, χάρη στα πενταετή σχέδια, η βιομηχανική παραγωγή είναι 4 φορές μεγαλύτερη απ' ό τι το 1927».

²⁴³ Έτσι αναγράφεται στο εγχειρίδιο. Εκτιμούμε πως πρόκειται για τυπογραφικό λάθος κι οι συγγραφείς εννοούν «Έρυθρού Στρατού» αντί για «Έρυθρού Σταυρού».

Στο Γ5 (1991-2006) η μοναδική αναφορά σε κάτι θετικό για την πολιτική ΕΣΣΔ είναι η ασφαλώς πολύ ασαφής, αόριστη και ουδέτερη φράση περί *αναδιοργάνωσης του κράτους*, κάτι το οποίο δεν σημαίνει καν ανάπτυξη από ουδέτερη και μη κοινωνική σκοπιά, ενώ αναφέρεται για το αμέσως επόμενο χρονικό διάστημα από το 1917 κι όχι για την περίοδο του μεσοπολέμου:

«**Η Οκτωβριανή επανάσταση προχώρησε στη λήψη μέτρων για την αναδιοργάνωση του κράτους** και στις 3 Μαρτίου 1918 υπογράφηκε συνθήκη ειρήνης με τη Γερμανία στο *Μπρεστ-Λιτόφσκ* (νοτιοδυτική Ρωσία) με σκληρούς όρους για τη Ρωσία. **Τον Ιούλιο ιδρύθηκε ομόσπονδη σοσιαλιστική δημοκρατία με το όνομα “Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών”**».

Γ5 (1991-2006), σ. 311

«**Κύριος στόχος των μπολσεβίκων ήταν να οδηγήσουν τη Ρωσία από την καθυστέρηση στην πρόοδο. Προτεραιότητα είχε η εξασφάλιση των στοιχειωδέστερων όρων διαβίωσης. Η οικονομική ανάπτυξη της Σοβιετικής Ρωσίας υπήρξε αυτοδύναμη και ανεξάρτητη από την παγκόσμια οικονομία. Το κράτος σχεδίαζε, κατηύθυνε και έλεγχε την οικονομία με συγκεντρωτικό τρόπο. Η ατομική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής καταργήθηκε: οι επιχειρήσεις έγιναν κρατικές και διευθύνονταν από κρατικούς υπαλλήλους. Η αγροτική πολιτική βασίστηκε στην υποχρεωτική “κολεκτιβοποίηση”. Το βάρος της ανάπτυξης ρίχτηκε στην εκβιομηχάνιση και μάλιστα στη βαριά βιομηχανία. Η παραγωγή και η διακίνηση καταναλωτικών αγαθών περιορίστηκαν στο ελάχιστο**».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 101

Στο Λ4 (2007-2022) μία από τις λιγιστές αναφορές σε θετικά χαρακτηριστικά της ΕΣΣΔ του μεσοπολέμου βρίσκεται σε λεζάντα εικόνας και είναι αυτή του *ταχύτατου εκσυγχρονισμού* της, ο οποίος όμως συνοδεύεται από την πρακτική της επιβολής και γίνεται με σκοπό την αντιμετώπιση του εχθρικού περιγύρου και όχι καθαρά χάριν του λαού και της ευημερίας του:

[λεζάντα εικόνας]

«*Ο Ιωσήφ Βησσαριόνοβιτς Τζουγκασβίλι (1879-1953), γνωστός με το ψευδώνυμο Στάλιν («Χαλύβδινος»), διατέλεσε γενικός γραμματέας του Κομμουνιστικού Κόμματος της Σοβιετικής Ένωσης από το 1923 έως τον θάνατό του. Στάθηκε ανελέητος με την εσωτερική αντιπολίτευση, ενώ επέβαλε ταχύτατο εκσυγχρονισμό της αγροτικής ΕΣΣΔ, ώστε να αντιμετωπίσει τις εχθρικές χώρες*».

Λ4 (2007-2022), σ. 96

β) κοινωνικές ή/και εθνοτικές κατακτήσεις (από την σκοπιά του λαού και των εθνοτήτων)

Στο Λ2 (1983-2007) αναφέρονται και περιγράφονται με αναλυτικό τρόπο στην κύρια αφήγηση οι κοινωνικές και εθνοτικές κατακτήσεις που φέρνει μαζί της η εγκαθίδρυση του σοσιαλιστικού-κομμουνιστικού συστήματος στην Ρωσία και μετέπειτα στην ΕΣΣΔ:

«Η νέα κυβέρνηση παίρνει αμέσως μια σειρά από επαναστατικά μέτρα που σκόπευαν να φέρουν κοντά στο νέο καθεστώς μεγάλες λαϊκές μάζες. Τα μέτρα αυτά, που δημοσιεύτηκαν στα λεγόμενα “*Νοεμβριανά διατάγματα*”, έδιναν ριζοσπαστικές λύσεις στα προβλήματα του πολέμου, της διανομής των κτημάτων στους χωρικούς, της εθνικοποίησης των βιομηχανικών επιχειρήσεων και της ισότητας των διαφόρων εθνοτήτων της παλιάς ρωσικής αυτοκρατορίας στο πλαίσιο του νέου καθεστώτος. Με τα διατάγματα αυτά **συνάπτεται αμέσως ειρήνη με τις Κεντρικές Δυνάμεις (*Ειρήνη του Μπρεστ-Λιτόφσκ*, 3 Μαρτίου 1918), οι αγροί των ευγενών και τα εκκλησιαστικά κτήματα εθνικοποιούνται χωρίς αποζημίωση ή προθεσμία και δίνονται αμέσως στους ακτήμονες χωρικούς. Οι βιομηχανικές επιχειρήσεις εθνικοποιούνται και τη διοίκησή τους αναλαμβάνουν τα τοπικά εργατικά Σοβιέτ. Οι διάφορες εθνότητες που ζούσαν στην αχανή ρωσική αυτοκρατορία αποκτούν πλήρη ισότητα και το νέο καθεστώς προχωρεί στην ίδρυση ενός πολυεθνικού κράτους [...]. Η ανεργία εξαλείφεται και το βιοτικό επίπεδο βελτιώνεται αισθητά».**

Λ2 (1983-2007), σ. 136, 146

Ενώ στη σ. 138 μέσω πηγής αναφέρονται τα βασικά άρθρα του νέου επαναστατικού σοβιετικού Συντάγματος μέσω των οποίων κατοχυρώνονται οι λαϊκές και κοινωνικές κατακτήσεις:

[πηγή]

«**Αποσπάσματα από το σύνταγμα του 1918 με το οποίο ιδρύεται η «Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών».** ΜΕΡΟΣ Ι. Άρθρο 1. **Η Ρωσία ανακηρύσσεται Δημοκρατία των Σοβιέτ των εργατών, στρατιωτών και αγροτών βουλευτών. Όλη η κεντρική και τοπική εξουσία ανήκει στα Σοβιέτ.** Άρθρο 2. Η Δημοκρατία των Σοβιέτ της Ρωσίας συγκροτείται με βάση την **ελεύθερη ένωση ελεύθερων εθνών** και αποτελεί την Ομοσπονδία των Εθνικών Σοβιετικών Δημοκρατιών. ΜΕΡΟΣ ΙΙ. Άρθρο 3. Έχοντας ως κύριο σκοπό **την κατάργηση κάθε εκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο, την πλήρη εξάλειψη του χωρισμού της κοινωνίας σε τάξεις την αμείλικτη εξόντωση των εκμεταλλευτών, την εγκαθίδρυση της σοσιαλιστικής οργάνωσης της κοινωνίας και τη νίκη του σοσιαλισμού σ’ όλες τις χώρες** το 3ο Πανρωσικό Συνέδριο των Σοβιέτ των εργαζόμενων, αγροτών και στρατιωτών βουλευτών αποφασίζει: α) Για να πραγματοποιηθεί η **κοινωνικοποίηση της γης, η ατομική ιδιοκτησία στη γη καταργείται. Όλη η γη θεωρείται ιδιοκτησία ολόκληρου του έθνους και παραδίδεται χωρίς καμιά αποζημίωση στον εργαζόμενο λαό,** στη βάση της ισότητας στη χρήση της γης. β) Τα δάση, το υπέδαφος και τα νερά που έχουν εθνική σημασία, καθώς και η κινητή και ακίνητη περιουσία των πρότυπων αγροκτημάτων και των αγροτικών ιδρυμάτων **γίνονται εθνική ιδιοκτησία.** γ) Ως πρώτο βήμα για να περάσουν οι φάμπρικες, τα εργοστάσια, τα μεταλλεία, οι σιδηρόδρομοι και τα άλλα μέσα παραγωγής και μεταφορών στην ιδιοκτησία της εργατοαγροτικής δημοκρατίας των Σοβιέτ, επικυρώνεται **ο σοβιετικός νόμος για τον εργατικό έλεγχο και για το ανώτατο συμβούλιο εθνικής οικονομίας για να εξασφαλιστεί η εξουσία των εργαζομένων πάνω στους εκμεταλλευτές** δ) Ο σοβιετικός νόμος για την **ακύρωση των δανείων** που είχαν συνάψει οι κυβερνήσεις του τσάρου, των μεγαλοτσιφλικάδων και της αστικής τάξης αποτελεί το πρώτο χτύπημα που καταφέρθηκε στο διεθνές χρηματιστικό τραπεζικό κεφάλαιο. ε) **Το πέρασμα των**

τραπεζών στην ιδιοκτησία του εργατοαγροτικού Κράτους είναι ένας από τους όρους για την απελευθέρωση των εργαζομένων μαζών από το ζυγό του κεφαλαίου, στ) Για να εξαλειφθούν τα παρασιτικά στρώματα της κοινωνίας καθιερώνεται η γενική υποχρεωτική εργασία. ζ) Για να εξασφαλιστεί όλη η εξουσία στις εργαζόμενες μάζες και για να εκλείψει κάθε δυνατότητα παλινρόθωσης της εξουσίας των εκμεταλλευτών, θεσπίζεται με νόμο ο εξοπλισμός των εργατών και αγροτών, η συγκρότηση του εργατοαγροτικού σοσιαλιστικού Κόκκινου Στρατού και ο πλήρης αφοπλισμός των κυρίαρχων τάξεων”.

Αναφέρεται από τον Ζ. Ελλενστέιν, *Ιστορία της Σοβιετικής Ένωσης*, Α΄ σελ. 164-165».

Λ2 (1983-2007), σ. 138

Επίσης, μέσω της πηγής στη σ. 137 δίνεται αναλυτικά το περίγραμμα και οι βασικές κατευθύνσεις της σοβιετικής κρατικής πολιτικής για τις εθνότητες που συναποτελούσαν την ΕΣΣΔ:

[πηγή]

«Στις 15 Νοεμβρίου το Συμβούλιο των Επιτρόπων του λαού δημοσιεύει τη **“Διακήρυξη για τα δικαιώματα των λαών της Ρωσίας”**: “Την εποχή του τσαρισμού, το καθεστώς υποδαύλιζε τα μίση και διέγειρε τον ένα λαό εναντίον του άλλου. Τα αποτελέσματα αυτής της πολιτικής είναι γνωστά: σφαγές και πογκρόμ από τη μια μεριά, υποδούλωση των λαών από την άλλη. Σήμερα δεν μπορεί να υπάρξει επάνοδος σ’ αυτή την επονείδιστη πολιτική, η οποία πρέπει να αντικατασταθεί με μια **πολιτική συσπείρωσης των λαών της Ρωσίας σε βάση εθελοντική και ισότιμη...** Εκφράζοντας τη θέληση των συμβουλίων των Σοβιέτ, **το Συμβούλιο των Επιτρόπων του λαού αποφάσισε** να καθοδηγείται, σχετικά με το ζήτημα των εθνότητων, από τις παρακάτω αρχές: 1. **Ισοτιμία και κυριαρχικά δικαιώματα για όλους τους λαούς της Ρωσίας.** 2. **Δικαίωμα όλων των λαών της Ρωσίας για αυτοδιάθεση ως τον αποχωρισμό και το σχηματισμό ανεξάρτητου κράτους.** 3. **Κατάργηση όλων των προνομίων και των εθνικών ή θρησκευτικών περιορισμών.** 4. **Ελεύθερη ανάπτυξη των εθνικών μειονοτήτων και των εθνικών ομάδων που κατοικούν στο ρωσικό έδαφος”.**

Ερ. ντε Βάιντελ, Ιστορία των Σοβιέτ».

Λ2 (1983-2007), σ. 137

«Το πρώτο πενταετές σχέδιο (1928-1932) έθεσε δύο βασικούς στόχους: να εξαλείψει τον ιδιωτικό τομέα που δημιούργησε η ΝΕΠ και να θέσει τις βάσεις μιας αληθινής σοσιαλιστικής οικονομίας. Το δεύτερο πενταετές πρόγραμμα (1933-1937) ρίχνει το βάρος στη βαριά βιομηχανία. Ένα τρίτο πρόγραμμα που θα εξασφάλιζε **“τη σταδιακή μετάβαση από το σοσιαλισμό στον κομμουνισμό”** άρχισε να εφαρμόζεται το 1939 αλλά ο πόλεμος το διέκοψε. Τη στιγμή του πολέμου η Σοβιετική Ένωση, μετά από τα δύο πενταετή προγράμματα είναι η Τρίτη βιομηχανική δύναμη στον κόσμο, μετά τις Ενωμένες Πολιτείες και τη Γερμανία. Τότε η τεράστια προσπάθεια τεχνικής και ανθρώπινης κινητοποίησης στο πλαίσιο διαδοχικών προγραμμάτων ανάπτυξης αρχίζει να αποδίδει καρπούς. Η ανεργία εξουδετερώνεται και τα δελτία τροφίμων καταργούνται. Το εθνικό εισόδημα και οι αμοιβές των εργατών αυξάνουν κανονικά· το ίδιο και η βοήθεια

του κράτους προς τους αγρότες ενώ καθιερώνεται η επτάωρη ημερησία εργασία σε πολλούς βιομηχανικούς τομείς. Αρχίζει να σχηματίζεται μία σοβιετική κοινωνία σχετικά ομοιογενής. Οι περιορισμοί στο κληρονομικό δικαίωμα εμποδίζουν τις κοινωνικές ομάδες να μεταβάλλονται σε τάξεις και οι διαφορές στις αμοιβές εξαλείφονται με ένα φορολογικό σύστημα που πλήττει ιδιαίτερα τους υψηλόμισθους. Από το άλλο μέρος η θεαματική ανάπτυξη της εκπαίδευσης σε όλα τα επίπεδα ευνοεί την παροχή ίσων ευκαιριών κατά την εκκίνηση [...] Ταυτόχρονα εξαλείφεται ο αναλφαβητισμός στις νέες γενεές και η πολιτισμική ανάπτυξη εδραιώνεται σε όλους τους τομείς [...] Η Σοβιετική Ένωση έγινε η δεύτερη βιομηχανική δύναμη στον κόσμο. Μια καινούρια κοινωνία γεννήθηκε».

Λ2 (1983-2007), σ. 149, 151

«η εξουσία ήταν πια στα χέρια των Μπολσεβίκων, οι οποίοι την επομένη (25 Οκτωβρίου /7 Νοεμβρίου), **σχημάτισαν ένα Συμβούλιο των Αντιπροσώπων του Λαού**, υπό την προεδρία του Λένιν. Η νέα εξουσία εδραιώθηκε σύντομα και έλαβε μέτρα για την αναδιοργάνωση του κράτους: — οι βιομηχανικές επιχειρήσεις τέθηκαν υπό τον έλεγχο των εργατών· — οι μεγάλες ατομικές γαιοκτησίες και τα εκκλησιαστικά κτήματα δημεύθηκαν και δόθηκαν στις αγροτικές επιτροπές που είχαν σχηματιστεί στις επαρχίες· — οι εθνικές μειονότητες έλαβαν το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης· — εθνικοποιήθηκαν οι τράπεζες, τα μεταφορικά μέσα και τα μεγάλα εργοστάσια· — άρχισαν διαπραγματεύσεις με τη Γερμανία για την υπογραφή ειρήνης [...] **Βέβαια, η εδραίωση της εξουσίας των Μπολσεβίκων δεν ήταν εύκολη υπόθεση**. Η αντιμετώπιση των αντιπάλων και της ξένης επέμβασης έθεσε σε κίνδυνο την επανάσταση, ο εμφύλιος πόλεμος που ακολούθησε ήταν ιδιαίτερα σκληρός και **τα μέτρα για ανόρθωση της οικονομίας δεν ήταν δυνατό να αποδώσουν αμέσως**».

Γ4 (1984-1991), σ. 274

«**Η εξασφάλιση εργασίας, τροφής, στέγασης, παιδείας, ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης αποτέλεσε βασικό άξονα της πολιτικής στη χώρα**».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 101

Στο Λ3 (2002) τα μόνα μέτρα του σοβιετικού κράτους προς όφελος της κοινωνίας που αναφέρονται είναι αυτά που πάρθηκαν από τους μπολσεβίκους αμέσως μετά την επικράτηση της οκτωβριανής επανάστασης, ενώ δεν υπάρχουν καθόλου αναφορές για τις κοινωνικές-εθνοτικές κατακτήσεις που πραγματοποιήθηκαν κατά την διάρκεια του μεσοπολέμου:

«Στις 7 Νοεμβρίου **οι μπολσεβίκοι κατέλαβαν, σχεδόν χωρίς αντίσταση, την κεντρική εξουσία στην Πετρούπολη. Κηρύσσοντας αμέσως την ειρήνη και την παραχώρηση της γης στους αγρότες εξασφάλισαν την υποστήριξη της συντριπτικής πλειοψηφίας στην ύπαιθρο. Εθνικοποιώντας τις τράπεζες κατέλαβαν επίσης τα νευραλγικά κέντρα της οικονομίας των πόλεων. Μέσα σε τρεις μήνες απέκτησαν τον έλεγχο της απέραντης χώρας**».

Λ3 (2002), σ. 151

Στο Γ6 (2006-2022) υπάρχουν πολλές αναφορές στις κοινωνικές και εθνοτικές κατακτήσεις του σοβιετικού λαού μέσα από την νικηφόρο οκτωβριανή επανάσταση και τις πολιτικές της νέας επαναστατικής εξουσίας. Στην κύρια αφήγηση:

«Αμέσως μετά την επικράτηση της επανάστασης, η νέα επαναστατική κυβέρνηση, με πρόεδρο τον Λένιν, **αφαίρεσε από τους ιδιοκτήτες τους και έθεσε υπό τον έλεγχό της όλες τις μεγάλες οικονομικές μονάδες (μεγάλα αγροκτήματα, εργοστάσια, τράπεζες, μεταφορικά μέσα κ.ά.), ανέθεσε τη διοίκηση των εργοστασίων στα σοβιέτ των εργατών και των μεγάλων αγροκτημάτων στα σοβιέτ των αγροτών και αναγνώρισε το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης στις διάφορες εθνότητες της χώρας.** Οι μπολσεβίκοι θεωρούσαν ότι η νέα σοσιαλιστική Ρωσία δεν είχε θέση στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, αφενός γιατί εκτιμούσαν ότι αυτός ήταν ιμπεριαλιστικός και από τις δύο πλευρές και αφετέρου επειδή έκριναν ότι όλες οι διαθέσιμες δυνάμεις θα έπρεπε να αφοσιωθούν στην ανασυγκρότηση της χώρας. Έτσι, η νέα κυβέρνηση απέσυρε τη Ρωσία από την Αντάντ υπογράφοντας με τη Γερμανία τη συνθήκη ειρήνης του Μπρεστ-Λιτόφσκ (3Μαρτίου 1918), με την οποία σταματούσε ο γερμανορωσικός πόλεμος αλλά η Ρωσία υποχρεωνόταν να παραχωρήσει πολλά εδάφη της στη Γερμανία».

Γ6 (2006-2022), σ. 95

Αλλά και μέσα από τρεις πηγές που περιγράφουν τα νέα μέτρα της σοσιαλιστικής-κομμουνιστικής κυβέρνησης του Λένιν μέσα από την *πρώτη ομιλία του στο σοβιέτ της Πετρούπολης*, από το *διάταγμα για τη γη* και το *διάταγμα για την κατάργηση των τάξεων και των πολιτικών διακρίσεων*:

[πηγή]

«1. Η *πρώτη επίσημη ομιλία του Λένιν στο σοβιέτ της Πετρούπολης*. Σύντροφοι, η **εργατοαγροτική επανάσταση, για την αναγκαιότητα της οποίας μιλούσαν συνεχώς οι μπολσεβίκοι, νίκησε [...]. Ένα από τα άμεσα καθήκοντά μας είναι η ανάγκη να τερματίσουμε αμέσως τον πόλεμο [...]. Η δίκαιη, άμεση ειρήνη, που θα προτείνουμε θα βρει παντού θερμή απήχηση στις διεθνείς προλεταριακές μάζες [...]. Θα κερδίσουμε την εμπιστοσύνη των αγροτών μ' ένα διάταγμα, που θα καταργήσει την τσιφλικιάδικη ιδιοκτησία [...]. Θα εγκαθιδρύσουμε πραγματικό εργατικό έλεγχο στην παραγωγή [...].**

Β.Ι. Λένιν, *Απαντα*, μτφρ. Π. Μαυρομάτης, Σύγχρονη Εποχή, τόμ. 26, σ. 220-221».

Γ6 (2006-2022), σ. 95

[πηγή]

«2. *Διάταγμα για τη γη (5 Νοεμβρίου 1917)*. Το δεύτερο Πανρωσικό συνέδριο των Σοβιέτ **κατάργησε την τσιφλικιάδικη ιδιοκτησία στη γη.** Το διάταγμα για τη γη έχει ήδη εκδοθεί από τη σημερινή Προσωρινή εργατοαγροτική κυβέρνηση. **Με βάση το διάταγμα αυτό όλη η γη των τσιφλικιάδων περνάει ολοκληρωτικά στα χέρια των Σοβιέτ των αγροτών βουλευτών.**

Ο Πρόεδρος του Συμβουλίου των Επιτρόπων του Λαού, Β. Ουλιάνοφ (Λένιν).

Τζ. Ριντ, *Δέκα μέρες που συγκλόνισαν τον κόσμο*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1985, σ. 461».

Γ6 (2006-2022), σ. 95

[πηγή]

«3. Διάταγμα για την κατάργηση των τάξεων και των πολιτικών διακρίσεων (1917). 1. Όλες οι τάξεις κι οι ταξικές διαιρέσεις των πολιτών, τα ταξικά προνόμια κι οι περιορισμοί [...] καθώς επίσης κι όλες οι πολιτικές διακρίσεις καταργούνται. 2. Όλες οι ονομασίες (ευγενής, έμπορος, μικροαστός, αγρότης κ.λπ. οι τίτλοι, πρίγκιπας, κόμης κ.λπ.) και οι ονομασίες των πολιτικών διακρίσεων καταργούνται και καθιερώνεται μια γενική για όλο τον πληθυσμό της Ρωσίας ονομασία: πολίτης της Ρωσικής Δημοκρατίας. 3. Η παρουσία των ταξικών ιδρυμάτων των ευγενών μπαίνει αμέσως στη διάθεση των αντίστοιχων αγροτικών σοβιέτ. [...].

Ο Πρόεδρος του Συμβουλίου των Επιτρόπων του Λαού, Β. Ουλιάνοφ (Λένιν).

Τζ. Ριντ, *Δέκα μέρες που συγκλόνησαν τον κόσμο*, Σύγχρονη Εποχή,

Αθήνα 1985, σ. 437».

Γ6 (2006-2022), σ. 96

Αντίθετα, στο Λ4 (2007-2022) δεν γίνεται καμία αναφορά στις κοινωνικές κατακτήσεις του σοβιετικού λαού μέσα από την σοσιαλιστική εξουσία και τα εφαρμοσμένα μέτρα της. Ενώ, οι αναφορές σε εθνοτικές κατακτήσεις συναρτώνται με το μεγάλο τίμημα που πλήρωσαν οι εθνότητες για την ανάπτυξη της εθνικής τους υπερηφάνειας και αυτό ήταν η παντοκρατορία του κομμουνιστικού κόμματος. Έτσι, βέβαια, εγείρεται το ερώτημα του κατά πόσο οι εθνοτικές κατακτήσεις υπερκαθορίζονται και ουσιαστικά εξουδετερώνονται μέσα στην αφήγηση και άρα, αν ουσιαστικά δεν καταγράφονται και ερμηνεύονται ως τέτοιες. Παρ'όλα αυτά και έχοντας υπόψη τα παραπάνω, τοποθετούμε το απόσπασμα σε αυτό το ερμηνευτικό σχήμα, αφού ικανοποιεί εν μέρει τον όρο της αναφοράς των εθνοτικών κατακτήσεων:

«**Η ίδρυση και η οργάνωση της ΕΣΣΔ.** Στη μητρόπολη της διεθνούς κομμουνιστικής επανάστασης ιδρύθηκε το 1922, μετά τον τερματισμό του Εμφύλιου Πολέμου, η Ένωση των Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών, η οποία περιλάμβανε αρχικά τέσσερις δημοκρατίες, τη Ρωσία, την Ουκρανία, τη Λευκορωσία και την Υπερκαυκασία, δηλαδή τις χώρες της προεπαναστατικής Ρωσικής Αυτοκρατορίας. **Η νέα κρατική ενότητα συνδύαζε την αρχή της αυτονομίας των εθνότητων με αυτήν του διεθνισμού: οι χώρες-μέλη της Σοβιετικής Ένωσης ήταν κατά το Σύνταγμα του 1924 αυτόνομες αλλά στο πλαίσιο μιας ομοσπονδίας.** Στην αρχική Ένωση θα μπορούσαν να προστεθούν νέες χώρες ή να αποσχιστούν από αυτήν όσες έκριναν ότι η Ένωση δεν τις εξυπηρετούσε. **Η αρχή της οικειοθελούς αποδέσμευσης των χωρών-μελών δεν εφαρμόστηκε ποτέ, επειδή δε δόθηκε ποτέ μια τέτοια ευκαιρία.** Η ομοσπονδιακή δομή και η κατοχύρωση του δικαιώματος των εθνότητων να διατηρούν και να καλλιεργούν τα ιδιαίτερα πολιτιστικά τους χαρακτηριστικά ενόησαν την ανάπτυξη της εθνικής υπερηφάνειας καθενός από την πανσπερμία των λαών που είχαν υποστεί στο παρελθόν τις συνέπειες του εκρωσισμού. Την υπερηφάνεια αυτή ενόησε και η συμμετοχή —θεωρητικά επί ίσοις όροις— σε ένα μεγάλο και ισχυρό κράτος. **Το τίμημα της συμμετοχής όμως ήταν μεγάλο, επειδή η εξουσία περιήλθε στην ομοσπονδιακή κυβέρνηση και το Κομμουνιστικό Κόμμα που ελεγχόταν από τους Ρώσους και που ήταν το μόνο αναγνωρισμένο πολιτικό κόμμα στη Σοβιετική Ένωση.** Το Κομμουνιστικό Κόμμα ήταν ο ουσιαστικός ιστός της εξουσίας που εξασφάλιζε τον απόλυτο έλεγχο της αχανούς χώρας από μία ομάδα ισχυρών, με επικεφαλής τον γενικό γραμματέα του κόμματος».

4. Ποια ήταν η στρατηγική στόχευση της ΕΣΣΔ όσον αφορά το εξωτερικό της περιβάλλον και ποια η σχέση/επίδρασή της με/στους λαούς του κόσμου; (θετική ή παρουσία της ή αρνητική;)

α) Να κατακτήσει τον κόσμο – να επιβάλει κομμουνισμό – ίδιο με ιμπεριαλισμό (αρνητική κατεύθυνση)

Σε μια σειρά εγχειριδίων η εμφάνιση και εγκαθίδρυση της ΕΣΣΔ προβάλλει εχθρικά για τις χώρες στον περίγυρό της μέσα λόγω του στόχου της να επιβάλλει τον κομμουνισμό διεθνώς, κάτι το οποίο εκλαμβάνεται αρνητικά:

«δημιουργία εις τήν Ρωσίαν κομμουνιστικού καθεστώτος, τό όποιον παρεκίνει τούς έργάτας τών άλλων κρατών νά ανατρέψουν βιαίως τό άστικόν καθεστώσ πού έπεκράτει εις τάς χώρας των καί νά επιβάλουν κομμουνισμόν [...]. Υψηλά εις τήν Βαλτικήν θάλασσαν τά 4 λεγάμενα Βαλτικά κράτη τής Φινλανδίας, Εσθονίας, Λεττονίας καί Λιθουανίας, επωφελούμενα τής ρωσικής έπαναστάσεως άπεσπάθησαν από τήν Ρωσίαν. Οί μπολσεβίκοι δέν ήθέλησαν νά τά αναγνωρίσουν καί εισέβαλον μέ ισχυράς δυνάμεις στρατού· τά μικρά όμως αυτά κράτη άλλοτε μέ τήν βοήθειαν τής Γερμανίας καί άλλοτε μέ τήν συνδρομήν τών Συμμάχων τούς απέκρουσαν καί άνεγνωρίστησαν διά τής συνθήκης τών Βερσαλλιών ως άνεξάρτητοι δημοκρατία. Νοτίως τών Βαλτικών κρατών έδημιουργήθη ή άνεξάρτητος Πολωνική δημοκρατία. Τό κράτος αυτό έσχηματίσθη από τά παλαιά πολωνικά εδάφη πού ειχον καταληφθή τό 1795 από τούς Πρώσους, τούς Ρώσους καί τούς Αύστριακούς. Καί έδώ οί μπολσεβίκοι ήθέλησαν νά επιβάλουν τον κομμουνισμόν εισέβαλον λοιπόν εις τήν Πολωνίαν καί έφθασαν μέχρι τής Βαρσοβίας· μέ τήν βοήθειαν όμως τών συμμάχων (ιδιαιτέρως τής Γαλλίας) οί Πολωνοί άγωνιζόμενοι ήρωικώς τούς ένίκησαν καί τούς έξεδίωξαν. Πρός διατήρησιν τής άνεξαρτησίας της από τούς ισχυρούς γείτονάς της ή Πολωνία συνεδέθη από τότε διά συμμαχίας μέ τήν Αγγλίαν, τήν Γαλλίαν καί τήν Ρουμανίαν [...]. Εις τό έξωτερικόν ή Σοβιετική Κυβέρνησις δέν είχε πολλούς φίλους. Κατ' άρχάς αί άλλαι κυβερνήσεις δέν ήθελον νά τήν αναγνωρίσουν. Αργότερον όμως, όταν οί κομμουνισταί ήρχισαν νά όμιλοϋν όλιγώτερον περί άνατροπής τών άστικών καθεστώτων εις τάς άλλας χώρας, ή σοβιετική Ρωσία έπέτυχε τήν άναγνώρισίν της καί έγινε δεκτή καί εις τήν Κ.Τ.Ε.» Γ1 (1966-1976), σ. 220-221, 224

«Άλλ' ό,τι, κυρίως, προεκάλει βαθυτάτας άνησυχίας διά τάς μελλοντικές έξελίξεις τής άνθρωπότητος ήτο ή έπελθοϋσα εις Ρωσίαν μεταβολή [...]. Αί συνέπειαι τής κομμουνιστικής έπικρατήσεως εις Ρωσίαν έγιναν ευθύς άμέσως αισθηταί. Η προσπάθεια διά τήν επιβολήν του κομμουνισμού εις όλον τόν κόσμο, διά τής δράσεως τών κομμουνιστικών κομμάτων, τής όργανώσεως έξεγέρσεων καί τής έκμεταλλεύσεως τών δημοκρατικών έλευθεριών προς διάβρωσιν τών άστικών καθεστώτων, κατέστη παγία πολιτική τής Ένώσεως Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών, ως έκτοτε άπεκλήθη τό ρωσικόν κράτος».

«Μετά τις ανταλλαγές πληθυσμών, στη Δυτική Μακεδονία κυρίως είχαν απομείνει μερικές δεκάδες χιλιάδες σλαβόφωνου πληθυσμού. Απ' αυτούς ένα σημαντικό μέρος διατηρούσε ελληνική συνείδηση όπως αυτή είχε εκδηλωθεί ενεργά κατά τη διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα. Υπήρχε όμως και ένα ποσοστό που είχε βουλγαρική συνείδηση ή απλώς φιλοσλαβική. Επρόκειτο δηλαδή για μια μικρή πληθυσμιακή νησίδα σε σύνολο περίπου 1.500.000 Ελλήνων κατοίκων που ήταν τότε ο πληθυσμός της ελληνικής Μακεδονίας. Μια τέτοια εικόνα πληθυσμιακής σύνθεσης του ελληνικού χώρου δεν άφηνε περιθώρια διεκδικήσεων από την πλευρά των Βουλγάρων ή οποιουδήποτε άλλου. Όμως φαίνεται ότι **το όραμα της Μεγάλης Βουλγαρίας της ανεκπλήρωτης συνθήκης του Αγίου Στεφάνου (1878), παρέμενε ισχυρό σε σημαντικό τμήμα του πολιτικού κόσμου της τότε Βουλγαρίας. Επιπλέον, οι πρόσφυγες που είχαν φτάσει στη Βουλγαρία από Ελλάδα και Σερβία έκλειναν προς μία πολιτική αλυτρωτική, που την υιοθετούσαν όλα τα κόμματα, και το κομμουνιστικό κόμμα (ΚΚΒ), με μια τροποποιημένη μορφή. Οι κομμουνιστές υποστήριζαν το σχέδιο μιας Βαλκανικής Κομμουνιστικής Ομοσπονδίας (Β.Κ.Ο.), όπου ο ευρύτερος γεωγραφικός χώρος της Μακεδονίας (όλα δηλ. τα εδάφη που είχαν περιέλθει το 1913 στην Ελλάδα, Σερβία και Βουλγαρία) θα αποτελούσε ένα ενιαίο κράτος, στην ουσία όμως ένα δεύτερο βουλγαρικό κομμουνιστικό κράτος. Την πολιτική αυτήν την επέβαλε η Σοβιετική Ένωση και την ακολούθησαν όλα τα βαλκανικά κομμουνιστικά κόμματα. Πάντως, τον καιρό του Μεσοπολέμου (1919-39) τέτοιες επιδιώξεις δεν μπορούσαν να ευοδωθούν. Γι' αυτό και η πολιτική αυτή εγκαταλείφθηκε το 1935».**

ΚΑ5 (1998), σ. 51-52

«Η ίδρυση της Τρίτης Διεθνούς. Από τις πρώτες πράξεις του επαναστατικού καθεστώτος στη Ρωσία ήταν η **ίδρυση διεθνούς οργάνωσης όλων των κομμουνιστικών κομμάτων. Ήταν η Τρίτη Διεθνής ή Κομμουνιστική Διεθνής.** Ιδρύθηκε τον Μάρτιο του 1919 για την προαγωγή της διεθνούς επανάστασης εναντίον του καπιταλισμού* και των αστικών καθεστώτων και για τη στήριξη του νέου κομμουνιστικού καθεστώτος στη Ρωσία. Η εκδήλωση δύο κομμουνιστικών επαναστατικών κινημάτων, των *Σπαρτακιστών* στη Γερμανία, τον Ιανουάριο του 1919, και του *Μπέλα Κουν* (Bela Kun) στην Ουγγαρία, την άνοιξη του ίδιου έτους, **προξένησε σοβαρές ανησυχίες σε έναν κόσμο που παρακολουθούσε με αγωνία την εμφύλια σύρραξη στη Ρωσία.** Η Κομμουνιστική Διεθνής άλλαξε μορφή και επιδιώξεις, όταν η εξουσία στη Σοβιετική Ένωση πέρασε από τον *Λένιν* στον *Στάλιν*. **Στόχος** απότερος της Διεθνούς **παρέμεινε βέβαια η προαγωγή της επανάστασης σε όλο τον κόσμο·** ωστόσο, **οι άμεσες επιδιώξεις και οι ενέργειες των μελών-κομμάτων κατευθύνονταν σε μεγάλο βαθμό από τη Σοβιετική Ένωση με στόχο την πρόκληση αποσταθεροποιητικών καταστάσεων στις χώρες με αστικά καθεστώτα.** Ο βίος της Διεθνούς των κομμουνιστών **τερματίστηκε** κατά τη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου (1943), όταν η Σοβιετική Ένωση αισθάνθηκε την **ανάγκη να προβεί σε μια χειρονομία καλής θέλησης προς τις συμμάχους της, Βρετανία και ΗΠΑ [...]** Οι προκλήσεις **κατά της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και του φιλελευθερισμού.** Μια πειστική, πράγματι, απάντηση από τα δημοκρατικά

κράτη της Ευρώπης στα ανοιχτά κοινωνικά προβλήματα ήταν αναγκαία, κατά μείζονα λόγο σε μια εποχή που είχαν ήδη διατυπωθεί δύο διαφορετικές προτάσεις, εμπνευσμένες από τα αυταρχικά καθεστώτα που είχαν μόλις επικρατήσει στη Σοβιετική Ένωση και την Ιταλία, έστω και σε περιορισμένη αρχικά κλίμακα. [...] Η σταλινική Ρωσία και η φασιστική Ιταλία στο εξωτερικό, αλλά και οι οπαδοί τους στο εσωτερικό των δημοκρατικών χωρών της Ευρώπης ενθαρρύνονταν και ενισχύονταν στην αντίθεσή τους κατά του φιλελευθερισμού». Λ4 (2007-2022), σ. 96, 99, 104

β) Να βοηθήσει-απελευθερώσει τον κόσμο δίνοντας ελπίδα στους λαούς (θετική κατεύθυνση)

Στο Λ2 (1983-2007) δίνεται για πρώτη φορά θετική κατεύθυνση στην ύπαρξη της Σοβιετικής Ένωσης, όσον αφορά τα όσα αυτή σημαίνει για τους λαούς του κόσμου και κυρίως της Ευρώπης, των οποίων η θέση έχει κατακρημνιστεί και επιδεινωθεί έτι περαιτέρω μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο:

«ο πόλεμος είχε εξάψει τους πόθους των ανθρώπων για ισότητα και είχε γεννηθεί ένα βαθύ μίσος για τις συντηρητικές δυνάμεις, δυναστείες, μεγαλοαστική τάξη, στρατιωτικούς κύκλους, που τις θεωρούσαν υπεύθυνες για την παγκόσμια σύρραξη. Η Τρίτη Διεθνής, που ιδρύθηκε στη Μόσχα το Μάρτιο του 1919, θα προσπαθήσει να εκμεταλλευτεί αυτή την κατάσταση και να συντονίσει τις δυσαρέσκειες των λαών. [...] Οι ιθύνοντες της Τρίτης Διεθνούς αρχίζουν να πιστεύουν στη δυνατότητα μιας “παγκόσμιας επανάστασης”. Σε όλες τις χώρες ευνοούν τη δημιουργία μικρών πυρήνων από μαχητικά στελέχη, τα οποία θα είναι έτοιμα, στην κατάλληλη στιγμή, να αναλάβουν επαναστατική δράση. Έτσι σχηματίζονται τα Κομμουνιστικά κόμματα τα οποία, στις βιομηχανικές χώρες, προέρχονται από αποσχίσεις από τα μεγάλα σοσιαλιστικά - εργατικά κόμματα [...] Μια καινούρια κοινωνία γεννήθηκε. Μετά τον πόλεμο, πολλές άλλες χώρες θα γίνουν σοσιαλιστικές. Από πολλές απόψεις ο κόσμος άλλαξε ριζικά απ’ το 1917 και χάρη στο 1917».

Λ2 (1983-2007), σ. 140-143, 151

Στο Γ4 (1984-1991) υπάρχουν πολλές αναφορές στις οποίες αντιστρέφεται πλήρως το ερμηνευτικό σχήμα των πρώτων χρονικά εγχειριδίων (από την χούντα μέχρι τις αρχές της δεκαετίας 1980) πως η ύπαρξη της ΕΣΣΔ αποτελεί γενική απειλή για τον κόσμο. Αντ’ αυτού, το νέο αυτό ερμηνευτικό σχήμα προτείνει πως η ύπαρξη της ΕΣΣΔ φοβίζει τις ελίτ των καπιταλιστικών-ιμπεριαλιστικών κρατών, γι’ αυτό και οργανώνουν επίθεση εναντίον της. Ουσιαστικά, δηλαδή, η ύπαρξη των ελίτ των καπιταλιστικών-ιμπεριαλιστικών κρατών αποτελεί απειλή για την ύπαρξη της ΕΣΣΔ, η οποία εκδηλώνεται και εμπράγματα, και όχι το αντίστροφο:

«Με τη λήξη του Πρώτου Παγκόσμιου πολέμου Αγγλία και Γαλλία επέμβηκαν στρατιωτικά υπέρ της Αντεπανάστασης [...] Μια άλλη μεγάλη αλλαγή μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο ήταν το νέο καθεστώς και το νέο κράτος της ΕΣΣΔ. Η αλλαγή αυτή έκανε τους σφοδρά ανταγωνιζόμενους μεγάλους να βρουν ένα κοινό σημείο επαφής και να συνάψουν μια συνθήκη μεταξύ τους (Αγγλία, Γαλλία, Γερμανία, Ιταλία). Όλα αυτά έδειχναν μια ανασφάλεια και ταυτόχρονα μια

επιθετικότητα. Η ΕΣΣΔ θεώρησε τη συμφωνία αυτή των μεγάλων της Ευρώπης ως Ιερή Συμμαχία εναντίον της. Από την άλλη μεριά οι “μεγάλοι” έβρισκαν πολύ βολικό να διοχετεύσουν ένα μέρος της λαϊκής αγανάκτησης από την οικονομική κρίση εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης, που την εμφάνιζαν ως εχθρό της δημοκρατίας και της ατομικής ιδιοκτησίας [...] στη διάρκεια του μεσοπολέμου οι σχέσεις ανάμεσα στα ευρωπαϊκά κράτη ήταν πολύ εύθραυστες: οι νικητές του Πρώτου πολέμου προσπαθούσαν να διασφαλίσουν τα πλεονεκτήματα της νίκης τους και οι νικημένοι να ανατρέψουν τις συνέπειες της ήττας τους· όλοι μαζί όφειλαν να αντιμετωπίσουν την οικονομική κρίση και τις κοινωνικές συνέπειές της και φοβούνταν την ΕΣΣΔ».

Γ4 (1984-1991), σ. 274, 278-279

Ενώ, αναφέρεται και η μη αναγνώριση του κράτους της ΕΣΣΔ από τα μεγάλα δυτικά κράτη ως δείγμα του υπονομευτικού τρόπου αντιμετώπισής της από το διεθνές αστικό περιβάλλον:

«Μόλις το 1924, και ενώ τον Ιανουάριο του ίδιου έτους ο Λένιν είχε πεθάνει, σχηματίστηκε η ομοσπονδία κρατών με το όνομα *ΕΣΣΔ* και εγκρίθηκε το *Σύνταγμά της*· από τότε άρχισε και η αναγνώριση του νέου κράτους από τις περισσότερες μεγάλες δυνάμεις, πράγμα που επέτρεψε στο νέο κράτος να πάρει μια θέση στην κοινότητα των εθνών».

Γ4 (1984-1991), σ. 274

Στο ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) δεν γίνεται αναφορά στην εξωτερική πολιτική της ΕΣΣΔ, ωστόσο υπάρχει αναφορά στην θετική πρόσληψη των ιδεών της εκ μέρους των λαών, γι' αυτό και με μια διασταλτικότητα κατατάσσουμε το παρακάτω απόσπασμα εδώ:

«οι λαοί, επηρεασμένοι από τις ιδέες της ρωσικής επανάστασης για ισότητα και δικαιοσύνη, διεκδικούσαν περισσότερα δικαιώματα».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011), σ. 229²⁴⁴

«Στη Ρωσία, τη χώρα της απολυταρχίας, η επανάσταση επικράτησε χάρη σ' ένα πειθαρχημένο κόμμα με αρχηγό τον Λένιν. Πολλοί την συνέκριναν με τη Γαλλική Επανάσταση, ως την αρχή μιας νέας εποχής, και τα μηνύματά της βρήκαν αποδέκτες σ' ολόκληρο τον κόσμο, όπου οργανώθηκαν κομμουνιστικά κόμματα. Στη Γερμανία ξέσπασε επανάσταση. Το ίδιο και στην Ουγγαρία. Επαναστατικές απεργίες και διαδηλώσεις, σ' όλες σχεδόν τις ευρωπαϊκές πόλεις, φούντωναν τις ελπίδες, αύξαναν όμως και τους φόβους για μια επικείμενη παγκόσμια ανατροπή της κοινωνικής τάξης [...] Στα σχέδια αναδιοργάνωσης του κόσμου, μερικοί από τους ηγέτες των επαναστατών, όπως ο Τρότσκι, μίλησαν για τις “ενομένες σοσιαλιστικές πολιτείες της Ευρώπης”. Ο στόχος τους όμως ήταν η παγκόσμια επανάσταση. Αλλά στη δεκαετία του 1920 η επανάσταση έμεινε σε μια μόνη χώρα, τη Σοβιετική Ένωση. Κλεισμένη στον εαυτό της, έχοντας να αντιμετωπίσει έναν εχθρικό περίγυρο και την τεράστια καθυστέρηση, εκφυλίστηκε στο δικτατορικό καθεστώς του Στάλιν. Έως τη δεκαετία του 1980, σ' αυτό το μέρος

²⁴⁴ Χρησιμοποιούνται οι σελίδες της αναθεώρησης μετά το 1997, δεν υπάρχει όμως διαφορά στο περιεχόμενο σε σχέση με την προηγούμενη εκδοχή του εγχειριδίου.

της Ευρώπης δεν ίσχυαν ούτε η ανεκτικότητα ούτε τα ατομικά δικαιώματα ούτε ο πλουραλισμός. Όλα αυτά θεωρούνταν “αστικές ιδέες” και απορρίπτονταν συλλήβδην».

ΚΛ4 (1998), σ. 183-184

«Η άμεση απήχηση της ρωσικής επανάστασης ήταν συγκλονιστική. Από την Καραϊβική έως την Απω Ανατολή έβαλε τη σφραγίδα της σε οργανώσεις, κινήματα, κόμματα. Άνθρωποι χωρίς πολιτική παιδεία, χειρώνακτες με στενότητα ορίζοντα δράσης οραματίζονταν ότι μετατρέπονται σε δημιουργούς της ιστορίας. Ο κόσμος τους μεγάλωνε εκπληκτικά. Ο στόχος των μπολσεβίκων, να γίνει η επανάστασή τους η αρχή μιας παγκόσμιας ανατροπής που θα έφερνε στην εξουσία τους προλετάριους, φαινόταν να πραγματώνεται. Όμως αυτό δε συνέβη. Έως το 1945 το ρωσικό καθεστώς παρέμεινε μοναδικό στον κόσμο· για τρεις δεκαετίες η παγκόσμια επανάσταση δεν ερχόταν. Η Σοβιετική Ένωση απομονώθηκε από τον υπόλοιπο κόσμο. Στόχος των καπιταλιστικών χωρών ήταν να υπονομεύσουν το νέο καθεστώς στη Ρωσία και στη συνέχεια να το ανατρέψουν. Από την άλλη μεριά, η Σοβιετική Ένωση αξίωνε να κατευθύνει τα επαναστατικά κινήματα, αποκλείοντας τους διαφωνούντες. Έτσι διασπάστηκε το διεθνές επαναστατικό κίνημα».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 100-101

Στο **Λ3 (2002)** αναφέρεται έμμεσα πως η ύπαρξη της νεοσύστατης Σοβιετικής Ένωσης δίνει ελπίδα στους λαούς και έναυσμα για κοινωνικές διεκδικήσεις και ταξικό αγώνα αυθόρμητα και όχι ως συνειδητή εξωτερική στρατηγική της (όπως αναφέρεται ότι υποστήριζε ο Τρότσκι), κάτι το οποίο, όμως, τερματίζεται οριστικά στην σταλινική περίοδο, κατά την οποία η Σοβιετική Ένωση εφαρμόζει πλήρη εσωστρέφεια σύμφωνα με το *επιβληθέν δόγμα του απόλυτα κυρίαρχου Στάλιν*:

«Η επιρροή της Ρωσικής Επανάστασης: Η Ρωσική Επανάσταση πάντως επηρέασε την υπόλοιπη Ευρώπη λιγότερο απ’ όσο αναμενόταν το 1918. Στα τέλη εκείνης της χρονιάς και τους πρώτους μήνες της επόμενης, κύματα απεργιών, συμβουλευτικών οργανώσεων, ανταρσιών κι εξεγέρσεων συγκλόνισαν από άκρη σε άκρη ολόκληρη την ήπειρο [...] στη Ρωσία είχε ήδη συγκεντρώσει την εξουσία στα χέρια του ο Ιωσήφ Στάλιν, που είχε παραγκωνίσει τους υπόλοιπους ηγέτες των μπολσεβίκων μετά το θάνατο του Λένιν (1924). Ως το 1929 συγκέντρωσε τις κυριότερες εξουσίες μας²⁴⁵ και επέβαλε το δόγμα του “σοσιαλισμού σε μία μόνο χώρα”. Σκοπός πλέον της Ε.Σ.Σ.Δ. δεν θα ήταν να διαδώσει την παγκόσμια επανάσταση, όπως πίστευε ο Λέων Τρότσκι (που είχε ήδη εξοριστεί από τη χώρα), αλλά να αξιοποιήσει τους τεράστιους φυσικούς πόρους της, ώστε να μετατραπεί σε μια ισχυρή και ανεπτυγμένη βιομηχανική κοινωνία».

Λ3 (2002), σ. 152, 190-191

Στο **Γ6 (2006-2022)** υπάρχουν πάμπολλες αναφορές στην διεθνή επιρροή της Σοβιετικής Ένωσης και των σοσιαλιστικών-κομμουνιστικών ιδεών που αυτή πρέσβευε, η πρόσληψη των οποίων δημιουργούσε άνοδο και αισιοδοξία για την

---

²⁴⁵ Το “μας” θεωρώ πως πρόκειται για τυπογραφικό λάθος του εγχειριδίου, αφού δεν ταιριάζει νοηματικά. Ίσως στη θέση του θα μπορούσε να μπει το “μιας”, ίσως και τίποτα.

ταξική πάλη στην Ευρώπη μέσα και από το νικηφόρο από παράδειγμά τους στη Ρωσία:

«**Η επίδραση της οκτωβριανής επανάστασης στην Ευρώπη** Η οκτωβριανή επανάσταση στη Ρωσία ενίσχυσε την κινητικότητα στις γραμμές των λαϊκών τάξεων σε πολλές χώρες της Ευρώπης, ιδίως στις ηττημένες του πολέμου. Σε αυτό συνέβαλε και η ίδρυση στη Μόσχα το 1919 της *Γ' Διεθνούς ή Κομμουνιστικής Διεθνούς ή Κομιντέρν*, μιας διεθνούς οργάνωσης στην οποία εντάχθηκαν όλα τα κομμουνιστικά κόμματα με σκοπό την αποτελεσματικότερη οργάνωση της δράσης τους [...] Τα κόμματα αυτά εμπνέονταν από την οκτωβριανή επανάσταση και μάχονταν για την αναμόρφωση της κοινωνίας όχι μέσα από μεταρρυθμίσεις αλλά με επανάσταση. Ένα από αυτά ήταν και το *Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδας (ΣΕΚΕ)*, που ιδρύθηκε το 1918 και μετονομάστηκε αργότερα σε *Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας*».

Γ6 (2006-2022), σ. 95-96

«**Είτε επρόκειτο για το “δικαίωμα της αυτοδιάθεσης των λαών”** είτε για τις αντιιμπεριαλιστικές θέσεις των σοσιαλιστών και των κομμουνιστών, οι ιδέες αυτές ενίσχυσαν κινήματα ανεξαρτητοποίησης στις αποικίες κατά τον Μεσοπόλεμο. Επίσης, στη διάρκεια του πολέμου δημιουργήθηκε το πρώτο σοσιαλιστικό κράτος. Αν και η νεαρή Σοβιετική Ένωση ήταν ακόμη αδύναμη, συνιστούσε, ωστόσο, ένα εναλλακτικό πρότυπο οργάνωσης της κοινωνίας που ασκούσε, τα πρώτα εκείνα χρόνια, ισχυρή έλξη σε πολλούς από τους απογοητευμένους πολίτες της Ευρώπης».

Γ6 (2006-2022), σ. 111

Συγκριτική Ανάλυση και Μετασχηματισμός των ερμηνευτικών σχημάτων

Μετά από την καταγραφή των παραθεμάτων στα ερμηνευτικά σχήματα κάθε ερευνητικού ερωτήματος που θέσαμε για την θεματική κατηγορία της ΕΣΣΔ του μεσοπολέμου προχωράμε στην συγκριτική τους ανάλυση, ώστε να αναδειχθούν οι μετασχηματισμοί τους για την εξεταζόμενη περίοδο 1967-2022. Μέσα από την εικόνα του πώς διομορφώνονται τα ερμηνευτικά σχήματα για κάθε ερευνητικό ερώτημα θα αναδειχθεί η συνολική εικόνα για το πώς διαμορφώνεται το γενικό ερμηνευτικό σχήμα της αντιμετώπισης της ΕΣΣΔ του μεσοπολέμου στα σχολικά εγχειρίδια όλης της εξεταζόμενης περιόδου και στο πώς αυτό μετασχηματίζεται στις διάφορες χρονικές περιόδους εντός της.

Μια πρώτη εμπειρικού είδους παρατήρηση που σχετίζεται με την ποσοτική κάλυψη του θέματος είναι πως η ΕΣΣΔ του μεσοπολέμου ως θέμα δεν καλύπτει πολλές σελίδες των σχολικών εγχειριδίων, συγκριτικά παραδείγματος χάρι με το θέμα του φασισμού-ναζισμού του μεσοπολέμου, ενώ σε μερικά εγχειρίδια του Δημοτικού αγνοείται εντελώς ή οι πληροφορίες που δίνονται είναι πολύ σύντομες και αποσπασματικές.

Λαμβάνοντας αυτό το γεγονός υπόψη μέσα από την πρωταρχική ενδελεχή ανάγνωση του σώματος των εξεταζόμενων εγχειριδίων και με την πρόθεση να

εξάγουμε όσο το δυνατόν μια εναργέστερη εικόνα της καταγραφής και ερμηνείας της παρούσας θεματικής κατηγορίας, καταλήξαμε σε 4 ερευνητικά ερωτήματα σχετικά με την φύση της ΕΣΣΔ του μεσοπολέμου, τα θετικά και αρνητικά χαρακτηριστικά της όσο αφορά το εσωτερικό της και του τρόπου που επηρέασε τον κόσμο με την εξωτερική πολιτική της, είτε με στρατηγική πρόθεσή της, είτε με την αυθόρμητη πρόσληψη της επικράτησής της από τους λαούς στον περίγυρό της.

Η κατηγοριοποίηση των «απαντήσεων» που δίνουν τα περιεχόμενα των ερευνώμενων εγχειριδίων στα ιστορικά αυτά ερωτήματα, με την παράλληλη εξαγωγή των ερμηνευτικών σχημάτων τους, θεωρούμε πως δίνουν μια αρκετά καλή εικόνα της ιδεολογικής κατεύθυνσης που περιέχουν, έστω και υπόρρητα, και του τρόπου με τον οποίον αυτή αλλάζει κατά την διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου, έστω και αν αυτή διαχέεται σε συνέχειες και ασυνέχειες του ιστορικού αφηγήματος, χωρίς να γίνονται ξεκάθαρες οι τομές της αλλαγής της, παρά μόνο στην προοπτική της. Ας τα δούμε, όμως, συγκεκριμένα.

Κατ' αρχάς, τα σχολικά εγχειρίδια που δεν περιέχουν καμία αναφορά στην ΕΣΣΔ του μεσοπολέμου είναι 8 (4 του Δημοτικού, 1 του Λυκείου και 3 μαθήματος επιλογής) και καλύπτουν σχεδόν όλη την περίοδο από το 1967 μέχρι το 1989 (με εξαίρεση την διετία 1970-1972), ενώ από κει και πέρα ξανά δεν υπάρχουν αναφορές μονάχα την περίοδο 2006-2007. Σε όλες τις άλλες περιόδους, υπάρχουν σε κάποιο εν χρήσει εγχειρίδιο έστω και ελάχιστες αναφορές για την ΕΣΣΔ του μεσοπολέμου και κυρίως από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 και ως σήμερα.

Το 1ο ερευνητικό ερώτημα αφορούσε την φύση και τον ορισμό του καθεστώτος της ΕΣΣΔ και αναζητήθηκε η όσο πιο συγκεκριμένη απάντηση γινόταν στο πολύ ευρύ ερώτημα του τι ήταν ουσιαστικά η ΕΣΣΔ του μεσοπολέμου ως σύστημα διακυβέρνησης, ως τρόπος παραγωγής, ως κρατική λειτουργία, ως καθεστώς κ.λπ. Ενώ, σε αυτήν την διερεύνηση σημαντική κρίθηκε και η επιλογή της εστίασης και των εμφάσεων κάθε εγχειριδίου, προκειμένου να χαρακτηριστεί η φύση του θέματος. Ουσιαστικά, η ευρύτητα του ερωτήματος αυτού επιχειρεί να εξάγει είτε μια πρώτη εικόνα χαρακτηρισμού της ΕΣΣΔ του μεσοπολέμου, σε όσα εγχειρίδια αυτή δίνεται με άμεσο τρόπο εν είδει ορισμού, είτε μια γενικότερη «ατμόσφαιρα» και κατεύθυνση σύγκλισης των συνολικών αναφορών των εγχειριδίων επί του θέματος.

Εδώ ανιχνεύτηκαν 4 ερμηνευτικά σχήματα. Χρονικά πρώτο είναι το σχήμα που ορίζει την ΕΣΣΔ του μεσοπολέμου ως (α) αυταρχικό / ανελεύθερο / δικτατορικό / μη δημοκρατικό καθεστώς, το οποίο βρίσκεται σε 5 εγχειρίδια: τα 4 εκ των οποίων καλύπτουν χωρίς διακοπή την περίοδο 1967-1984 με κύρια περίοδο έντασής του την τελευταία τετραετία της χούντας, ενώ επανέρχεται σε ένα εγχειρίδιο μαθήματος επιλογής το 1998. Από το 1984, όταν και προσωρινά εκπνέει το (α) σχήμα, αναδύεται ένα ριζικά διαφορετικό ερμηνευτικό σχήμα που την ορίζει ως (β) σοσιαλιστικό / κομμουνιστικό καθεστώς με επαρκή επεξήγηση της διαφορετικότητας του συστήματός της. Αυτό βρίσκεται σε 4 εγχειρίδια και καλύπτει χωρίς διακοπές την περίοδο 1983 μέχρι σήμερα. Κύρια περίοδος έντασής του είναι η δεκαετία του 1980, ενώ από τις αρχές του 1990 και μέχρι το 2006 το σχήμα αυτό δίνεται μονάχα έμμεσα. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, επίσης, εμφανίζεται και η (γ) ουδέτερη περιγραφή / αοριστία σε 3 εγχειρίδια μέχρι σήμερα με «διακοπή» την περίοδο 2007-

2011. Τέλος, το ερμηνευτικό σχήμα ερμηνείας της ως (δ) ολοκληρωτικό καθεστώς εμφανίζεται το 2002 στο αποσυρθέν εγχειρίδιο του Λυκείου και μετά ξανά στο εν χρήσει εγχειρίδιο του Λυκείου από το 2007.

Συνολικά για το 1ο ερευνητικό ερώτημα παρατηρούμε πως ξεκάθαρο σημείο τομής αποτελεί το 1983-1984, που διαχωρίζει σχεδόν οριστικά το (α) [αυταρχικό / ανελεύθερο / δικτατορικό / μη δημοκρατικό καθεστώς] με το (β) [σοσιαλιστικό / κομμουνιστικό καθεστώς με επαρκή επεξήγηση της διαφορετικότητας του συστήματός της] ερμηνευτικό σχήμα, ενώ η αοριστία-ουδετερότητα εισάγεται στις αρχές τις δεκαετίας του 1990 και το σχήμα περί ολοκληρωτισμού στις αρχές της δεκαετίας του 2000 με πραγματική χρήση του, όμως, από το 2007 και έπειτα.

Το 2ο ερευνητικό ερώτημα αφορούσε τα αρνητικά χαρακτηριστικά της ΕΣΣΔ του μεσοπολέμου, όπου και διακρίθηκε ο μεγαλύτερος πλουραλισμός με την ανίχνευση 5 ερμηνευτικών σχημάτων. Τα δύο κυρίαρχα ερμηνευτικά σχήματα είναι αυτό της (α) σταλινικής / κομμουνιστικής τρομοκρατίας με διώξεις, φυλακίσεις, εκτελέσεις κ.λπ. και αυτό της (β) γενικής λογοκρισίας με παντοκρατορία του κομμουνιστικού κόμματος. Το (α) υπάρχει σε 10 εγχειρίδια σχεδόν όλης της εξεταζόμενης περιόδου (εκτός της περιόδου 1977-1982) με κύρια περίοδο έντασής του την τελευταία περίοδο της χούντας (1969-1973) και την πιο πρόσφατη περίοδο από το 2007 μέχρι σήμερα σε εν χρήσει εγχειρίδια, αν και αρχίζει να εντείνεται ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 σε εγχειρίδια μαθημάτων επιλογής. Το (β) εμφανίζεται το 1976 και υπάρχει κι αυτό αδιάλειπτα μέχρι σήμερα σε 7 εγχειρίδια, με κύρια περίοδο έντασής του από τις αρχές της δεκαετίας του 2000 και κυρίως από τα μέσα της μέχρι σήμερα. Από το 1976, επίσης, εμφανίζεται το τρίτο ερμηνευτικό σχήμα (γ) περί κατάργησης της ιδιωτικής ιδιοκτησίας ως κάτι το αρνητικό, το οποίο υπάρχει σε 3 εγχειρίδια των περιόδων 1976-1984, 2001-2014, 2007-2022. Επόμενο χρονικό σημείο εμφάνισης νέων ερμηνευτικών σχημάτων είναι το 1983, όταν και εμφανίζεται αυτό της (δ) προσωπολατρίας σε 3 εγχειρίδια από το 1983 μέχρι σήμερα με κύρια περίοδο έντασης από το 2007 σε εν χρήσει εγχειρίδια και αυτό που (ε) μετριάζει τα αρνητικά χαρακτηριστικά ως ιστορικά εξηγήσιμα ή/και αναγκαία για την διαφύλαξη της επανάστασης, το οποίο υπάρχει αδιάλειπτα από το 1983 μέχρι σήμερα σε 4 εγχειρίδια με κύρια περίοδο έντασης από το 1983 μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1990.

Συνολικά για το 2ο ερευνητικό ερώτημα υπερισχύουν κατά κράτος και σχεδόν ισόποσα τα ερμηνευτικά σχήματα (α) [σταλινική / κομμουνιστική τρομοκρατία με διώξεις, φυλακίσεις, εκτελέσεις κ.λπ.] καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο και (β) [γενική λογοκρισία με παντοκρατορία του κομμουνιστικού κόμματος] από το 1976 ως σήμερα. Από κει και πέρα, τα δύο αυτά κυρίαρχα ερμηνευτικά σχήματα συνυπάρχουν τις περιόδους 1976-1984 και 2007-2022 με πιο ανίσχυρα ποσοτικά ερμηνευτικά σχήματα: με το (γ) [περί κατάργησης της ιδιωτικής ιδιοκτησίας ως κάτι το αρνητικό], με το (ε) [μετριασμός των αρνητικών χαρακτηριστικών ως ιστορικά εξηγήσιμα ή/και αναγκαία για την διαφύλαξη της επανάστασης] κυρίως την δεκαετία του 1980 και το (δ) [προσωπολατρία] από το 2007 ως σήμερα.

Το 3ο ερευνητικό ερώτημα αφορούσε τα θετικά χαρακτηριστικά της ΕΣΣΔ του μεσοπολέμου. Εδώ ανιχνεύθηκαν 2 ερμηνευτικά σχήματα που σχετίζονται με την οπτική κατεύθυνση του εγχειριδίου σχετικά με το αν θέτει την ιστορική σκοπιά του

από το μέρος του κράτους (από τα πάνω και ουδέτερα) ή από το μέρος του λαού και των εθνοτήτων (από τα κάτω). Το ερμηνευτικό σχήμα περί (α) ανάπτυξης της ΕΣΣΔ ουδέτερα από την σκοπιά του κράτους υπάρχει σε 6 εγχειρίδια καλύπτοντας όλη την εξεταζόμενη περίοδο με κύριο πεδίο έντασής του από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 ως σήμερα, ενώ αυτό που αναφέρει (β) κοινωνικές ή/και εθνοτικές κατακτήσεις από την σκοπιά του λαού ή/και των εθνοτήτων υπάρχει πάλι σε 6 εγχειρίδια, με την διαφορά πως αυτό εμφανίζεται για πρώτη φορά το 1983 και έχει κυρίως περίοδο έντασης μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1990, ενώ από το 2007 και ως σήμερα αναφέρονται σε πιο μειωμένη ένταση κυρίως οι εθνοτικές κατακτήσεις.

Συνολικά για το 3ο ερευνητικό ερώτημα διακρίνεται ξεκάθαρο σημείο τομής το 1983, όταν και εμφανίζεται το (β) σχήμα [κοινωνικές ή/και εθνοτικές κατακτήσεις από την σκοπιά του λαού ή/και των εθνοτήτων] που η έντασή του υπερσχύει μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1990. Πριν από το 1983 υπάρχει αποκλειστικά μόνο το (α) [ανάπτυξη της ΕΣΣΔ ουδέτερα από την σκοπιά του κράτους], το οποίο ξανά από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 και ως σήμερα γίνεται κυρίαρχο στην συνύπαρξή του με το (β).

Το 4ο ερευνητικό ερώτημα αφορούσε την εξωτερική στρατηγική της ΕΣΣΔ του μεσοπολέμου (την πρόθεση ή/και την επιρροή της σε σχέση με τον περίγυρό της). Εδώ κατηγοριοποιήθηκαν τα περιεχόμενα, πάλι, σε δύο ερμηνευτικά σχήματα σχετικά με την θετική / μάλλον θετική ή την αρνητική / μάλλον αρνητική κατεύθυνση της οπτικής του εγχειριδίου. Το ερμηνευτικό σχήμα που αναφέρει πως (α) [η ΕΣΣΔ θέλει να κατακτήσει τον κόσμο και να επιβάλλει κομμουνισμό ή/και η παρουσία της έχει αρνητικό αντίκτυπο] ανιχνεύεται σε 4 εγχειρίδια των περιόδων 1967-1976 και 1998-2022 με κύρια έντασή του την περίοδο της χούντας και από το 2007 ως σήμερα. Ενώ αυτό που συνοψίζεται στο ότι (β) [η ΕΣΣΔ θέλει να βοηθήσει τους λαούς δίνοντάς τους ελπίδα ή/και η παρουσία της έχει θετικό αντίκτυπο] εμφανίζεται σε 7 εγχειρίδια σχεδόν όλης της εξεταζόμενης περιόδου με κύρια έντασή του το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980. Να σημειωθεί, βέβαια, πως για την περίοδο από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 2000 το ερμηνευτικό σχήμα αυτό δεν διακρίνεται παρά μόνο πολύ έμμεσα· πρόκειται, δηλαδή για μια σχεδόν δεκαετία που θα μπορούσε να θεωρηθεί και ουδέτερη η κατεύθυνση σε σχέση με αυτό το ερμηνευτικό σχήμα.

Συνολικά για το 4ο ερευνητικό ερώτημα διακρίνονται σχεδόν ξεκάθαρες οι περίοδοι υπερίσχυσης των δύο ερμηνευτικών σχημάτων-κατευθύνσεων που ανιχνεύθηκαν. Χρονολογικά, αρχικά υπάρχει μόνο η αρνητική κατεύθυνση μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970· κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980 εμφανίζεται και αμέσως υπερσχύει η θετική κατεύθυνση, η οποία «ξεθυμαίνει» και μετριάζεται φτάνοντας μέχρι και την ουδετερότητα από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 2000· ενώ, τέλος, από τις αρχές και κυρίως τα μέσα της δεκαετίας του 2000 και μέχρι σήμερα η θετική και η αρνητική κατεύθυνση συνυπάρχουν ισόποσα.

Κατανομή των ερμηνευτικών σχημάτων

ΕΣΣΔ του Μεσοπολέμου

Καμία αναφορά

ΣΤ1 (1967-1969)

Λ1 (1967-1982)

ΚΛ1 (1973)

ΣΤ3 (1974-1980)

ΣΤ4 (1980-1989)

ΚΛ2 (1984)

ΚΛ3 (1984-1989)

ΣΤ6 (2006-2007)

1. Τι καθεστώς ήταν η ΕΣΣΔ; (ορισμός/όρος που χρησιμοποιείται, αναφέρεται ή επεξηγείται το διαφορετικό σύστημα παραγωγής που θέλει να οικοδομήσει;)

α) Ουδέτερη περιγραφή ή αοριστία – δεν υπάρχει άμεση επεξήγηση περί του τι είναι

Γ5 (1991-2006)

ΚΛ7 (2001-2014)

ΣΤ7 (2012-2022)

β) Αυταρχικό / ανελεύθερο / μη δημοκρατικό / δικτατορικό

ΣΤ2 (1969-1973)

Γ1 (1966-1976)

Γ2 (1969)

Γ3 (1976-1984)

ΚΛ4 (1998)

γ) Ολοκληρωτικό καθεστώς

Λ3 (2002)

Λ4 (2007-2022)

δ) Σοσιαλιστικό / κομμουνιστικό / λαϊκή δημοκρατία και με επεξήγηση των δημοκρατικών διαδικασιών ή/και του διαφορετικού τρόπου / συστήματος παραγωγής

Λ2 (1983-2007)

Γ4 (1984-1991)

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) (Δεν υπάρχει διαφορά στην διατύπωση πριν και μετά την αναθεώρηση του 1997)

Γ6 (2006-2022)

2. Ποια τα αρνητικά χαρακτηριστικά της όσον αφορά τις πολιτικές της και την γενικότερη λειτουργία της στο εσωτερικό της;

α) Κατάργηση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας (αφήγηση από σκοπιά υπέρ της ιδιωτικής ιδιοκτησίας)

Γ3 (1976-1984)
ΚΛ7 (2001-2014)
Λ4 (2007-2022)

β) Προσωπολατρία

Λ2 (1983-2007)
Γ6 (2006-2022)
Λ4 (2007-2022)

γ) Λογοκρισία και παντοκρατορία του κομμουνιστικού κόμματος

Γ3 (1976-1984)
Λ2 (1983-2007)
ΚΛ4 (1998)
ΚΛ7 (2001-2014)
Λ3 (2002)
Γ6 (2006-2022)
Λ4 (2007-2022)

δ) σταλινική και κομμουνιστική-ερυθρά τρομοκρατία (διώξεις, φυλακίσεις, εκτελέσεις, Γκούλαγκ κ.λπ)

ΣΤ2 (1969-1973)
Γ1 (1966-1976)
Λ2 (1983-2007)
Γ5 (1991-2006)
ΚΛ4 (1998)
ΚΛ5 (1998)
ΚΛ6 (1999-2022)
Λ3 (2002)
Γ6 (2006-2022)
Λ4 (2007-2022)

ε) μετριασμός των αρνητικών χαρακτηριστικών που αναφέρονται ως ιστορικά εξηγήσιμα ή/και αναγκαία για την διαφύλαξη της επανάστασης

Λ2 (1983-2007)
Γ4 (1984-1991)
ΚΛ4 (1998)
Γ6 (2006-2022)

3. Ποια τα θετικά χαρακτηριστικά της όσον αφορά τις πολιτικές της και την γενικότερη λειτουργία της στο εσωτερικό της;

α) Ανάπτυξη της χώρας (ουδέτερα) από την σκοπιά της κρατικής πολιτικής

Γ1 (1966-1976)
Γ3 (1976-1984)
Λ2 (1983-2007)
Γ5 (1991-2006)
ΚΛ7 (2001-2014)
Λ4 (2007-2022)

β) κοινωνικές ή/και εθνοτικές κατακτήσεις (από την σκοπιά του λαού και των εθνοτήτων)

Λ2 (1983-2007)

Γ4 (1984-1991)

ΚΛ7 (2001-2014)

Λ3 (2002)

Γ6 (2006-2022)

Λ4 (2007-2022) [αν και δεν γίνεται καμία αναφορά στις κοινωνικές κατακτήσεις του σοβιετικού λαού μέσα από την σοσιαλιστική εξουσία και τα εφαρμοσμένα μέτρα της]

4. Ποια ήταν η στρατηγική στόχευση της ΕΣΣΔ όσον αφορά το εξωτερικό της περιβάλλον και ποια η σχέση/επίδρασή της με/στους λαούς του κόσμου; (θετική η παρουσία της ή αρνητική;)

α) Να κατακτήσει τον κόσμο – να επιβάλει κομμουνισμό – ίδιο με ιμπεριαλισμό (αρνητική κατεύθυνση)

Γ1 (1966-1976)

Γ2 (1969)

ΚΛ5 (1998)

Λ4 (2007-2022)

β) Να βοηθήσει-απελευθερώσει τον κόσμο δίνοντας ελπίδα στους λαούς (θετική κατεύθυνση)

Λ2 (1983-2007)

Γ4 (1984-1991)

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [με την διασταλτική έννοια] (δεν υπάρχει διαφορά στην διατύπωση πριν και μετά την αναθεώρηση του 1997)

ΚΛ4 (1998)

ΚΛ7 (2001-2014)

Λ3 (2002)

Γ6 (2006-2022)

4.3.3 *Μεταξικό Καθεστώς*

Η παρούσα κατηγορία αναφέρεται στο μεταξικό καθεστώς της 4ης Αυγούστου 1936 διερευνώντας πτυχές του στα περιεχόμενα των ελληνικών σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας της περιόδου 1967-2022. Το μεταξικό καθεστώς αποτελεί την τελική κατάληξη της περιόδου του ελληνικού μεσοπολέμου, όπου κυριαρχεί το ζήτημα της αποκατάστασης των προσφύγων και τα αλληπάλληλα στρατιωτικά κινήματα στο γενικότερο πλαίσιο του Εθνικού Διχασμού που κορυφώνεται με τις δύο πλευρές να αναπαράγονται αντιπαρατιθέμενες με πολιτικά και κυρίως στρατιωτικά-κινηματικά μέσα.

Επιλέξαμε, έτσι, να μην διερευνήσουμε τα περιεχόμενα που αναφέρονται στον ελληνικό μεσοπόλεμο για δύο λόγους: πρώτον, ο Εθνικός Διχασμός που πρωταγωνιστεί στο γενικότερο πλαίσιο τότε καταλαμβάνει ήδη στην παρούσα εργασία την δική του κατηγορία στην ενότητα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου· δεύτερον, λόγω του σχετικά μειωμένου ιδεολογικού ενδιαφέροντος και έκτασης των ίδιων των αφηγήσεων, αφού αυτές αναφέρονται αδρομερώς κυρίως στα γεγονότα των στρατιωτικών κινήματων και εκλείπουν συγκρουσιακά θέματα που θα διαφοροποιούνταν ριζικώς ιδεολογικά από αφήγηση σε αφήγηση. Βέβαια, το θέμα της αναφοράς ή όχι του «Ιδιώνυμου» ή των συγκρούσεων, της μη ομαλής – σε πολλές περιπτώσεις – συνύπαρξης γηγενών πληθυσμών και μικρασιατών προσφύγων, της εγκαθίδρυσης της πρώτης ελληνικής αβασίλευτης δημοκρατίας και της επανόδου του βασιλιά είναι ασφαλώς ζητήματα που προκαλούν το ενδιαφέρον. Ωστόσο, η έκταση της παρούσας εργασίας και η ευρύτητα των γεγονότων και περιόδων που συμπεριλαμβάνει λειτουργούν, εξάλλου, αντιστρόφως ανάλογα με το βάθος της ανάλυσης που επιχειρείται σε κάθε θεματική κατηγορία. Γι' αυτό και λόγω αυτών των περιορισμών, επιλέξαμε από την περίοδο του ελληνικού μεσοπολέμου να επικεντρωθούμε στην κατάληξή του που αποτελεί παράλληλα και τον προθάλαμο εισόδου στην δεκαετία του 1940, το μεταξικό δικτατορικό καθεστώς της 4ης Αυγούστου.

Η επιβολή του μεταξικού καθεστώτος αποτελεί την αρχή του τέλους στο βαθύ ρήγμα του Εθνικού Διχασμού μεταξύ βενιζελικών και βασιλικών (αν και οι ουρές του φτάνουν μέχρι πολύ αργότερα), ενώ το τέλος του μεταξικού καθεστώτος συμπίπτει με την έναρξη της Κατοχής, την Αντίσταση και τον Εμφύλιο που εισάγουν μια εντελώς νέα περίοδο στην ελληνική ιστορία, όπου η ιδεολογική ατμόσφαιρα πλέον αρχίζει να μετασχηματίζεται παράλληλα με τα πρακτικά επίδικα και διακυβεύματα που έχουν αλλάξει κατά πολύ σε σχέση με τον Εθνικό Διχασμό. Δεν είναι πλέον ο Εθνικός Διχασμός το ιδεολογικό ρήγμα στην ελληνική κοινωνία και πολιτική, αλλά το δίπολο Αριστεράς και Δεξιάς, εαμικού κινήματος και αντιεαμικών κυβερνητικών και ξένων δυνάμεων που δίνουν τον τόνο της νέας ιδεολογικοπολιτικής εποχής στα πλαίσια της δεκαετίας του 1940, της αντιφασιστικής συμμαχίας και της μετέπειτα έναρξης του Ψυχρού Πολέμου.

Επίσης, ένας άλλος λόγος επικέντρωσής μας στο μεταξικό καθεστώς (από την περίοδο του ελληνικού μεσοπολέμου) είναι το γεγονός πως οι πρακτικές και οι

πολιτικές του έχουν απασχολήσει κατά καιρούς με έντονο τρόπο την Δημόσια Ιστορία, κυρίως κατά την δεκαετία του 2010, προκαλώντας – κατά τη γνώμη μας – έναν μαζικό ιδεολογικό μετασχηματισμό του αφηγήματος στην κατεύθυνση της άμβλυνσης και της νομιμοποίησης του Μεταξά στην συλλογική μνήμη ως δικτάτορα μεν, ικανού κυβερνήτη με φιλολαϊκό πρόσημο δε²⁴⁶.

Ο παρατηρούμενος αυτός ιδεολογικός μετασχηματισμός που συντελείται στον δημόσιο λόγο με την μετριοπαθή και βαθμιαία ηθική πολιτική νομιμοποίηση του Μεταξά και την πρόκληση διαλόγων Δημόσιας Ιστορίας σχετικά με τον χαρακτήρα, τις πρακτικές και τις πολιτικές του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου, είναι ακριβώς και ο λόγος που προκαλεί και το δικό μας ενδιαφέρον να ασχοληθούμε με τα περιεχόμενα των εγχειριδίων σχετικά με αυτή την θεματική.

Επιχειρώντας, λοιπόν, να καλύψουμε όσο γίνεται εναργέστερα τα περιεχόμενα των εγχειριδίων σχετικά με το μεταξικό καθεστώς, έτσι ώστε να εξάγουμε μια «ανατομία» περί του πώς αυτός περιγράφεται, καταγράφεται, ερμηνεύεται και μετασχηματίζεται κατά την εξεταζόμενη χρονική περίοδο, καταλήξαμε σε 3 ερευνητικά ερωτήματα:

1. Πώς πήρε την εξουσία ο Μεταξάς και γιατί; (εμπλέκεται το αστικό κράτος και το πολιτικό-πολιτειακό σύστημα σε αυτή την ανάληψη εξουσίας ή γίνεται εντελώς πραξικοπηματικά εν αγνοία του και σε αντίθεση με αυτό; Παίζουν ρόλο τα πολύνεκρα γεγονότα της απεργίας του Μάη του 1936 και η άνοδος του εργατικού κινήματος στην απόφαση οριστικής καταστολής του μέσα και από την επιβολή της δικτατορίας Μεταξά;).

2. Τι ήταν το μεταξικό καθεστώς (χαρακτήρας του); (φασιστική δικτατορία, απλώς δικτατορία, δοτό στον βασιλιά καθεστώς κ.λπ. και προς τα πού συντείνουν οι ενέργειες του Μεταξά σε σχέση με το καθεστώς που επιθυμεί να εγκαθιδρύσει;).

3. Ποια ήταν η εσωτερική πολιτική του μεταξικού καθεστώτος; Κοινωνική φιλεργατική πολιτική (κυρίως σε αυτήν την πτυχή βασίζεται και η βαθμιαία νομιμοποίηση του μεταξικού καθεστώτος στον δημόσιο λόγο, όπως προαναφέραμε εισαγωγικά) ή αντικομμουνισμός και διώξεις;

Με τα παραπάνω ερωτήματα εξετάζονται οι πτυχές που θεωρούμε κρίσιμες προκειμένου να αναδειχθεί το γενικό περίγραμμα του αφηγήματος περί μεταξικού καθεστώτος. Κατ' αρχάς, με την εξέταση της αρχικής επιβολής του και του πώς προέκυψε, αναζητείται ο ρόλος του αστικού πολιτικού-πολιτειακού συστήματος και ο βαθμός συμμετοχής και συναίνεσής του στην άνοδο του Μεταξά στην εξουσία, καθώς και ο ρόλος της προηγούμενης πρόσφατης ανάτασης του εργατικού κινήματος. Περνώντας στην καθαυτή μεταξική περίοδο, αναζητούνται τα ερμηνευτικά σχήματα περί της φύσης και του ορισμού του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου μέσα από τους χαρακτηρισμούς των εγχειριδίων. Τέλος, ο «φακός» μας στρέφεται στις πρακτικές και τις πολιτικές που εφαρμόζει στο εσωτερικό: στις αναφορές και τις εμφάσεις ή αποσιωπήσεις που περιέχονται στα εγχειρίδια σχετικά

---

²⁴⁶ Δεν περιορίζεται, βέβαια, μόνο σε αυτά η προσπάθεια ηθικής αποκατάστασης του Μεταξά στη συλλογική μνήμη και τον δημόσιο διάλογο για ιστορικά θέματα (ως ζήτημα Δημόσιας Ιστορίας), αλλά πολλές φορές αυτή η άποψη αφορμάται από το «Όχι» του Μεταξά και την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου, το οποίο θα εξεταστεί σε επόμενη θεματική κατηγορία για την Ελλάδα στην δεκαετία του 1940 (βλ. 4.4.2).

με το αν ο Μεταξάς είχε φιλεργατική-φιλολαϊκή κοινωνική πολιτική και για ποιο λόγο και σχετικά με τον αντικομμουνισμό που επέδειξε μέσα και από τις διώξεις, εξορίες, φυλακίσεις και βασανισμούς των κομμουνιστών κ.λπ.. Μέσα από την αντιπαράθεση και σύγκριση των αναφορών στο τελευταίο ερώτημα προκύπτει και επί του συγκεκριμένου η ιδεολογική ιστοριογραφική επιλογή κάθε εγχειριδίου σε σχέση με την γενικότερη εσωτερική πολιτική του μεταξικού καθεστώτος, κάτι που με τη σειρά του φωτίζει ακόμα καλύτερα και τον αρχικό ορισμό της φύσης/χαρακτήρα του, αλλά και τον τρόπο και τις αιτίες ανόδου του στην εξουσία.

Ποιοτική Ανάλυση

1. Πώς πήρε την εξουσία ο Μεταξάς και γιατί;

α) Φόβος από την άνοδο του λαϊκού κινήματος και κομμουνιστικός κίνδυνος (δικαιολόγηση-απολογητική, αντιμετώπιση του κινδύνου)

Σε εγχειρίδια της χουντικής περιόδου, λόγω της προφανούς ιδεολογικής συγγένειας και φύσης των καθεστώτων, η άνοδος του Μεταξά στην εξουσία προβάλλει ως επιβεβλημένη και σωτήρια λόγω της ανόδου του λαϊκού κινήματος και της γενικότερης κομμουνιστικής απειλής που αυτή η άνοδος σήμαινε από την σκοπιά της αστικής εξουσίας:

«Ο Γεώργιος ως βασιλεύς όλων τών Ελλήνων έχορήγησε γενικήν άμνηστείαν. Ουτω άπεκατεστάθησαν αί σχέσεις μεταξύ βασιλέως καί τών πολιτικών κομμάτων καί έν συνεχεία διενεργήθησαν έκλογαί μέ τό αναλογικόν σύστημα. Αποτέλεσμα τού συστήματος ήτο ή εμφάνισις είς τήν Βουλήν πολλών κομμάτων, μεταξύ τών όποιών καί τό κομμουνιστικόν. Η οικονομική άθλιότης, ιδίως είς τό προσφυγικόν στοιχείον, έδιδε τροφήν είς τήν κομμουνιστικήν προπαγάνδαν. Η άσυνεννοησία τού πολιτικού κόσμου ένίσχυε τούς στρατιωτικούς δι' ένα κίνημα. Ο θάνατος τών εμπείρων πολιτικών (Βενιζέλου, Κονδύλη, Δεμερτζή, Π. Τσαλδάρη) καί ή γενική διεθνής κατάστασις ώδήγησαν τόν Ιωάννην Μεταξάν νά κηρύξη τήν δικτατορίαν (4 Αύγούστου 1936)».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 162

«Αί έκλογαί τής 26ης Ιανουαρίου 1936 ούτε είς ένα κόμμα, ούτε είς μίαν έκ τών δύο παρατάξεων έδωσαν πλειονοψηφίαν. [...] Έχρειάζοντο αί 15 έδραι τών κομμουνιστών διά νά σχημοπτισθή πλειονοψηφία. Υπό τοιούτους όρους, μόνη δυνατή λύσις, διά τόν σχηματισμόν κυβερνήσεως, ήτο ή συνεργασία τών δύο μεγάλων κομμάτων [...] άμφοτέρα τά μεγάλα κόμματα άπεδύθησαν είς τήν προσπάθειαν προσελκύσεως τών κομμουνιστών. Επιτυχίαν πρός τήν κατεύθυνσιν αυτήν έσημείωσεν ό Θεμ. Σοφούλης [...] Τήν 19^{ην} Φεβρουάριου 1936 υπέγραψε μυστικήν συμφωνίαν μέ τόν άρχηγόν τής κοινοβουλευτικής ομάδος τού Κ.Κ.Ε. Σκλάβαιναν, ή όποία παρέμεινε γνωστή ως “σύμφωνον Σοφούλη – Σκλάβαινα”. Δι' αυτής ό άρχηγός τών φιλελευθέρων ύπέσχετο, έφ' όσον θά έσχημάτιζε κυβέρνησιν, νά χορηγήση άμνηστίαν είς διωκομένους ή καταδικασθέντας

κομμουνιστάς και νά εξασφαλίση διά τό μέλλον, τό άκαταδίωκτον αυτών. Χάρις εις τό έν λόγω σύμφωνον, ό Θεμ. Σοφούλης, έξελέγη τήν 6ην Μαρτίου, Πρόεδρος τής Βουλής [...] Ολίγας ήμέρας άργότερον, τήν 8ην, 9ην και 10ην Μαΐου, έσημειώθησαν σοβαράι ταραχαί εις Θεσσαλονίκην, κατά τής όποιας τά θύματα άνήλθον εις 12 νεκρούς και ύπέρ διακοσίους τραυματίας. Έχρειάσθη ή μεταφορά στρατιωτικών μονάδων έκ Λαρίσης και ό κατάπλους μονάδων τού στόλου διά ν' άποκατασταθή ή τάξις. Η κυβέρνησις έχαρακτήρισε τάς ταραχάς ως "γενικήν δοκιμήν κομμουνιστικής έπαναστάσεως". [...] Κατά τούς μήνας Ιούνιον και Ιούλιον συντηρήθη κλίμα άναταραχής εις όλόκληρον τήν χώραν. Λήγοντος δέ τοϋ Ιουλίου άνεκοινώθη υπό τών συνδικαλιστικών όργανώσεων, άπόφασις περί κηρύξεως γενικής άπεργίας τήν 5ην Αύγουστου. Γενική άπεργία ίσοδυνάμει πρός κήρυξιν έπαναστάσεως. Η κυβέρνησις, σταθμίσασα και τήν σοβαρότητα τής διεθνούς καταστάσεως, (έκλογική νίκη τού Λαϊκού Μετώπου εις τήν Γαλλίαν* έμφύλιος πόλεμος εις Ισπανίαν, παραβίασις τής συνθήκης τών Βερσαλλιών υπό του Χίτλερ, διά τής εισόδου γερμανικών στρατευμάτων εις τήν άποστρατιωτικοποιημένην ζώνην τής Ρηνανίας, προσάρτησις τής Αιθιοπίας εις τήν Ιταλίαν), άπεφάσισε νά άντιδράση. Τήν έσπέραν τής 4ης Αύγουστου έδημοσιεύοντο δύο Βασιλικά Διατάγματα : Διά τού πρώτου άνεστάλη ή ίσχύς τών περί άτομικών ελευθεριών διατάξεων τού Συντάγματος, ενώ διά τού δευτέρου διελύετο ή Γ' Αναθεωρητική Βουλή, χωρίς και νά προσδιορίζεται ήμερομηνία διεξαγωγής νέων εκλογών. Αυτό έσήμαινεν ότι ή κυβέρνησις άνελάμβανε τήν αποκλειστικήν εύθύνην διακυβερνήσεως τής χώρας».

Γ2 (1969), σ. 80-83

β) Φόβος από την άνοδο του λαϊκού κινήματος – κομμουνιστικός κίνδυνος (κατάδειξη-αποκάλυψη)

Το Γ4 (1984-1991) είναι το πρώτο χρονικά εγχειρίδιο που καταδεικνύει, έστω και έμμεσα, το γεγονός πως η δικτατορία του Μεταξά επιβλήθηκε λόγω και του φόβου-απειλής που συνιστούσε για τον αστικό κόσμο η – με συγκρουσιακές διαθέσεις και μορφές πάλης – ταχεία ανάδυση του εργατικού-λαϊκού κινήματος και η αυξανόμενη επιρροή των σοσιαλιστικών ιδεών. Βέβαια, αναφέρεται πως αυτή ήταν ακριβώς και η κυνική δικαιολόγηση της επιβολής της 4ης Αυγούστου από μεριάς των πρωτεργατών της, σε μια εποχή όπου δεν υπήρχε ανάγκη ούτε καν επιφαινόμενης νομιμοποίησης στο δημόσιο λόγο για την κατάλυση της λειτουργίας της αστικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας²⁴⁷:

²⁴⁷ Και στο Λ2 (1983-2007) αναφέρεται με εκτενείς περιγραφές το γενικότερο κλίμα ανάδυσης του εργατικού-λαϊκού κινήματος που εμφορείται από σοσιαλιστικές ιδέες ως βασική συνιστώσα της προϋπάρχουσας κατάστασης πριν την 4η Αυγούστου 1936, ωστόσο η αφήγησή του μετέπειτα αντιμετωπίζει ξεκάθαρα αυτό το κλίμα ως κάτι το φυσικό και σύνηθες στην Ευρώπη του μεσοπολέμου, που άρα δεν αποτελούσε αιτία επιβολής δικτατορίας, αλλά μονάχα αστήρικτο επιχείρημα του μεταξικού καθεστώτος: «Τα ανάκτορα και ο Ιωάννης Μεταξάς προσπαθούν να δικαιολογήσουν την κήρυξη της δικτατορίας με δυο επιχειρήματα. Το πρώτο είναι ότι η χώρα βρισκόταν σε κατάσταση αναρχίας, την οποία θα εκμεταλλευόταν το Κ.Κ.Ε. για να οργανώσει επανάσταση και να καταλάβει την εξουσία. [...] Και τα δυο επιχειρήματα ήταν αστήρικτα: Οι άπεργίες ήταν κάτι το φυσικό σε όλες τις δημοκρατικές χώρες της Ευρώπης και αν κάποιος

«1. Η δικτατορία Μεταξά: μετά από μακρά πολιτική κρίση, το 1935 ο πολιτικός κόσμος της χώρας -συντηρητικός και φιλελεύθερος-, βλέποντας ότι δεν μπορεί να βρει διέξοδο, στο πολιτικό χάος συμφώνησε στην επαναφορά της βασιλείας. Το πολιτικό χάος όμως ήταν η μια όψη της γενικής κρίσης, στην οποία είχε βυθιστεί η χώρα - η άλλη ήταν η έντονη κοινωνική αναταραχή που εκδηλωνόταν με εργατικές απεργίες, με αγροτικά συλλαλητήρια και με αιματηρές συγκρούσεις στους δρόμους ανάμεσα σε διαδηλωτές και τη αστυνομία. Μέσα σ' αυτό το κοινωνικό και πολιτικό κλίμα οι σοσιαλιστικές ιδέες ευνοούνταν και το εργατικό κίνημα αποκτούσε σοβαρό κοινωνικό ρόλο. Παράλληλα, σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες, όπως είδαμε (Κεφ. Όγδοο. Β'), τα φασιστικά καθεστώτα εδραιώνονταν. Μέσα στο γενικό αυτό κλίμα οι εκλογές του Ιανουαρίου 1936 δεν έδωσαν σε κανένα κόμμα την απόλυτη πλειοψηφία. Τότε ο βασιλιάς Γεώργιος Β', χωρίς σοβαρή αντίδραση από τα μεγάλα πολιτικά κόμματα, δέχτηκε την υπόδειξη του στρατηγού Ι. Μεταξά και κήρυξε δικτατορία. Την προεδρία της δικτατορικής κυβέρνησης ανέθεσε στον ίδιο τον Ι. Μεταξά (4 Αυγούστου 1936), που ήταν αρχηγός ενός πολύ μικρού κόμματος. Ως δικαιολογία για την επιβολή της δικτατορίας προβλήθηκε η ανάγκη για αποκατάσταση της "τάξης" και του ομαλού κοινωνικού βίου, που είχαν διαταραχτεί από τις συνεχιζόμενες απεργίες και τα συλλαλητήρια, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των υποστηρικτών της δικτατορίας».

Γ4 (1984-1991), σ. 319-320

[εισαγωγικό κείμενο ενότητας]

«Οι έντονες κοινωνικές συγκρούσεις στις αρχές της δεκαετίας του 1930 έδωσαν την ευκαιρία στις ακραίες συντηρητικές κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις να επιβάλλουν τη δικτατορία Μεταξά (1936), με την οποία ο νέος ελληνισμός εισήλθε σε μια από τις κρίσιμότερες περιόδους της ιστορίας του».

Γ4 (1984-1991), σ. 308

«Το κομμουνιστικό κόμμα με 15 έδρες έπαιξε ρυθμιστικό ρόλο στη Βουλή. [...] ενημέρωσαν το βασιλιά δια του υπουργού των Στρατιωτικών Υποθέσεων της προσωρινής κυβέρνησης, Αλέξανδρο Παπάγο, ότι εκπρόσωποι και των δύο κομμάτων είχαν αρχίσει μυστικές διαπραγματεύσεις με τους κομμουνιστές και ήταν πιθανό να σχηματιστεί κυβέρνηση η οποία θα στηριζόταν στις ψήφους των κομμουνιστών, κάτι που ο στρατός δεν επρόκειτο να επιτρέψει. Προκάλεσαν έτσι την αντικατάσταση του Παπάγου από τον Ιωάννη Μεταξά, γνωστό για τα φιλοβασιλικά του αισθήματα και τη στενή του συνεργασία με τον Κωνσταντίνο. [...] αδυναμία του πολιτικού κόσμου. Την ίδια χρονιά οι αντιπροσωπευτικοί θεσμοί καταργήθηκαν και ο Ιωάννης Μεταξάς επέβαλε τη Δικτατορία της 4ης Αυγούστου υπό την καθοδήγηση του βασιλιά και με την ανοχή του αγγλικού παράγοντα [...] ολοένα αυξανόμενη αυταρχικότητα του κράτους και η παράλληλη ανικανότητά του να επιλύσει τα οξύτατα κοινωνικά προβλήματα, θα μεγαλώσουν τη δυσαρέσκεια των εργαζομένων και των συνδικαλιστικών τους οργάνων, που θα γίνονται όλο και εχθρικότερα απέναντι στο κράτος. Στη δεκαετία αυτή

ωθούσε στην αιματοχυσία την εποχή εκείνη, ήταν ο ίδιος ο Μεταξάς, που στις 8-9 Μαΐου έδωσε εντολή να χτυπήσουν άοπλους εργάτες στη Θεσσαλονίκη», Λ2 (1983-2007), σ. 223. Γι' αυτό και λόγω αυτής της ξεκάθαρης διατύπωσης δεν το εντάσσουμε στο παρόν ερμηνευτικό σχήμα.

αυξάνονται εντυπωσιακά οι διαμαρτυρίες, οι διαδηλώσεις και οι απεργιακοί αγώνες».

Λ3 (2002), σ. 182, 184

Το ΣΤ6 (2006-2007) περιέχει αρκετά ελλειπτικές αναφορές σχετικά με την διαδικασία και τα αίτια της ανόδου του Μεταξά στην εξουσία με την επιβολή της δικτατορίας του, ενώ δεν περιέχει καμία αναφορά για την ίδια την μεταξική περίοδο. Ωστόσο, όσον αφορά την διαδικασία ανόδου, αυτά που παρουσιάζονται ως προϋπάρχουσα κατάσταση αφορούν την ραγδαία άνοδο του εργατικού-λαϊκού κινήματος και την όξυνση της ταξικής πάλης που λαμβάνει συγκρουσιακά χαρακτηριστικά, ενώ σε αυτήν ακριβώς την θεματική αφιερώνονται και οι πολλές πηγές, το πληροφοριακό υλικό και οι ερωτήσεις της σ. 108. Γι' αυτό τον λόγο κατατάσσουμε το παρακάτω απόσπασμα σ' αυτό το ερμηνευτικό σχήμα και λαμβάνοντας υπόψη τους περιορισμούς, με βασικό αυτόν της μη ευθείας συνάρτησης και αιτιότητας, παρά μόνο χρονολογικής, που αποτελεί όμως παράλληλα και θέμα επιλογής:

«**Η Ελλάδα κατά το Μεσοπόλεμο**, την περίοδο δηλ. μεταξύ του πρώτου και του δεύτερου Παγκόσμιου πολέμου, **αντιμετωπίζει διάφορα εσωτερικά ζητήματα** αλλά επηρεάζεται και από τις διεθνείς εξελίξεις. Η χώρα διανύει μια περίοδο μεγάλης βιομηχανικής ανάπτυξης, κυρίως με ξένες επενδύσεις. Με εξωτερικούς δανεισμούς και βαριά φορολογία γίνεται προσπάθεια να αντιμετωπιστούν τα οικονομικά προβλήματα. **Οι συνθήκες διαβίωσης για το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού είναι δύσκολες. Η ανεργία, τα χαμηλά ημερομίσθια, οι ανυπόφορες συνθήκες εργασίας και η έλλειψη ασφάλισης έχουν ως αποτέλεσμα μεγάλες απεργιακές κινητοποιήσεις από τους εργαζόμενους. Μέσα σ' αυτό το κλίμα ξεσπούν κυβερνητικές κρίσεις και εκδηλώνονται στρατιωτικά πραξικοπήματα. Το 1936, ο Ιωάννης Μεταξάς καταλύει το Σύνταγμα και επιβάλλει δικτατορία».**

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 106

[πληροφοριακό υλικό, πηγές και ερωτήσεις]

«**Π. Το εργατικό κίνημα: Εργατικές κινητοποιήσεις στο Μεσοπόλεμο: 1920: απεργία σιδηροδρομικών, 1923: απεργίες σε όλη τη χώρα, πανελλαδική γενική απεργία τον Αύγουστο, 1924: αιματηρά επεισόδια σε βάρος απεργών, 1925: απεργία σιδηροδρομικών, εργατών ηλεκτρισμού - αερίοφωτος και ναυτεργατών, 1928: αιματηρή καταστολή (βίαιος τερματισμός) της απεργίας των καπνεργατών στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, 1929: απεργία εργατών φωταερίου, 1934: απεργία σιδηροδρομικών, 1936: αιματηρά επεισόδια σε βάρος απεργών στη Θεσσαλονίκη, το Βόλο και την Καλαμάτα, πανελλαδική γενική απεργία το Μάιο [..] Με ποιο τρόπο διεκδικούν οι εργαζόμενοι τα αιτήματά τους κατά το Μεσοπόλεμο; [..] ΞΑΝΘΗ. Μάρτιος, (του ανταποκριτού μας). - Φρικτές είναι οι συνθήκες κάτω από τις οποίες εργάζονται οι εργάτες στο εργοστάσιο (τσιγάρων) Αρδίτη και αληθινά άθλιες είναι των εργατριών και μικρών παιδιών. Κοριτσάκια 10-14 χρονών εργάζονται για 8-12 δραχ. Την ημέρα. Η κατάσταση αυτή καθώς και η συστηματική άρνηση του εργοστασιάρχη να δεχτεί οποιοδήποτε αίτημα των εργατών του εργοστασίου του, ανάγκασε τους τελευταίους να απεργήσουν. [Εφ. Ριζοσπάσης (27-28.3.1927)] [..] Ποιες είναι οι συνθήκες εργασίας στο εργοστάσιο**

Αρδίτη και με ποιον τρόπο αντιδρούν οι εργαζόμενοι και οι εργαζόμενες σ' αυτές; [...] Ποια σκηνή από τη διαδήλωση απεργών στη Θεσσαλονίκη, το 1936, αποτυπώνεται στη φωτογραφία; [...] Ποια είναι τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του Μεσοπολέμου; Με ποιους τρόπους αγωνίζονται οι άνθρωποι για τα δικαιώματά τους;».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 108

«Μετά την παλινόρθωση Μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα, ο Γεώργιος Β΄ παραμέρισε τον Κονδύλη και χορήγησε αμνηστία στους πολιτικούς που είχαν κατηγορηθεί για το κίνημα του 1935. Στις εκλογές που έγιναν το 1936, βασιλικοί και βενιζελικοί αναδείχθηκαν ισοδύναμοι, με αποτέλεσμα το ΚΚΕ, που είχε εκλέξει 15 βουλευτές, να παίζει ρόλο ρυθμιστή. Τότε ο Γεώργιος Β΄ διόρισε πρωθυπουργό τον γνωστό για τις αντιδημοκρατικές του ιδέες Ιωάννη Μεταξά. Η πρωθυπουργοποίησή του αλλά και η όξυνση της οικονομικής κρίσης προκάλεσαν έντονες αντιδράσεις, με αποκορύφωμα τις αιματηρές διαδηλώσεις της Θεσσαλονίκης τον Μάιο του 1936. Με πρόσχημα τα γεγονότα αυτά και επικαλούμενοι “κομμουνιστικό κίνδυνο”, ο Γεώργιος Β΄ και ο Μεταξάς κήρυξαν δικτατορία στις 4 Αυγούστου 1936, παραμονή εικοσιτετράωρης γενικής απεργίας».

Γ6 (2006-2022), σ. 119

[πηγή]

«3. Οι αντικοινοβουλευτικές απόψεις του Ιωάννη Μεταξά [...] Συνεπώς δι' ημάς τους Έλληνας, το πρόβλημα δεν είναι πώς θα μείνωμεν εις τον κοινοβουλευτισμόν, αλλά διά ποίας θύρας θα εξέλθωμεν εξ αυτού. Διά της θύρας του κομμουνισμού ή διά της θύρας του εθνικού κράτους [...]».

Συνέντευξη στην εφημερίδα *Καθημερινή*, 6 Ιανουαρίου 1934. Πηγή: Σπ. Λιναρδάτος, *Η 4η Αυγούστου* (1967), σ. 11».

Γ6 (2006-2022), σ. 120

γ) Με ανάθεση/συγκατάθεση από τον βασιλιά

«Ο Γεώργιος ανέθεσε τήν διακυβέρνησιν τής Χώρας εις τον Ιωάννη Μεταξάν, ο οποίος εκυβέρνησε δικτατορικώς, δηλ. χωρίς Βουλήν, μέχρι του θανάτου του, ο όποιος συνέβη κατά τήν διάρκειαν του Έλληνοϊταλικού πολέμου».

ΣΤ1 (1967-1969), σ. 154

«τό 1935 ό βασιλιάς Γεώργιος ό Β΄ ξαναγύρισε. έπειτα από δημοψήφισμα, στό θρόνο του. Μέ τήν έγκρισή του, στις 4 Αύγουστου τού 1936 ό Ιωάννης Μεταξάς κατάργησε τις κοινοβουλευτικές και συνταγματικές έλευθερίες τού λαού και κήρυξε δικτατορία».

ΣΤ3 (1974-1980), σ. 120-121

«Μέσα στο γενικό αυτό κλίμα οι εκλογές του Ιανουαρίου 1936 δεν έδωσαν σε κανένα κόμμα την απόλυτη πλειοψηφία. Τότε ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄, χωρίς σοβαρή αντίδραση από τα μεγάλα πολιτικά κόμματα, δέχτηκε την υπόδειξη του στρατηγού Ι. Μεταξά και κήρυξε δικτατορία. Την προεδρία της δικτατορικής

κυβέρνησης ανέθεσε στον ίδιο τον **I. Μεταξά** (4 Αυγούστου 1936), που ήταν αρχηγός ενός πολύ μικρού κόμματος».

Γ4 (1984-1991), σ. 320

[λεζάντα εικόνας]

«**Ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄**, γιος του Κωνσταντίνου, ανέβηκε στο θρόνο με το νόθο δημοψήφισμα του 1935· ήταν ο πρωταγωνιστής της επιβολής της φασιστικής δικτατορίας Μεταξά (1936) και από τα πιο μισητά μέλη της βασιλικής δυναστείας· πέθανε στη διάρκεια του Εμφύλιου πολέμου, το 1947».

Γ4 (1984-1991), σ. 316

«**Κατά το Μεσοπόλεμο επικράτησε στην Ελλάδα πολιτική αστάθεια** με εξαίρεση την τετραετία κατά την οποία τη διακυβέρνηση της χώρας είχε ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Οι κυβερνήσεις δεν έμεναν για πολύ στην εξουσία και τα πάθη δεν έλεγαν να σταματήσουν. Την κατάσταση αυτή εκμεταλλεύτηκαν οι φιλοβασιλικοί και κατάφεραν να ξαναφέρουν το βασιλιά *Γεώργιο Β΄*. Ο βασιλιάς ανέθεσε την πρωθυπουργία στον *Ιωάννη Μεταξά*, ο οποίος στις 4 Αυγούστου 1936 επέβαλε δικτατορία».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011), σ. 230²⁴⁸

Στο Γ5 (1991-2006) μόνο έμμεσα παρουσιάζεται η ανάθεση της εξουσίας στον Μεταξά από τον βασιλιά, μέσα από την διατύπωση ως *συγκατάθεση στο δικτατορικό καθεστώς*:

«**Στις 4 Αυγούστου 1936 ο Ιωάννης Μεταξάς**, με τη δικαιολογία της αποτροπής του κομμουνιστικού κινδύνου, κήρυξε δικτατορία και με το καθεστώς αυτό βρήκε την Ελλάδα ο ελληνοϊταλικός πόλεμος (1940-1941) [...] *Ιωάννης Μεταξάς (1871-1941)*, στρατιωτικός και πολιτικός. Αρχηγός του “Κόμματος των Ελευθεροφρόνων”, *ανέλαβε την πρωθυπουργία τον Απρίλιο του 1936 και στις 4 Αυγούστου του ίδιου χρόνου εγκαθίδρυσε δικτατορικό καθεστώς με συγκατάθεση του βασιλιά Γεώργιου Β΄* [λεζάντα]».

Γ5 (1991-2006), σ. 337

«Οι πιο σημαντικές επιπτώσεις, όμως, αυτών των εξελίξεων βρίσκονταν στο πολιτικό πεδίο. Τα ισχυρά συγκεντρωτικά κράτη που αναδείχθηκαν μέσα απ’ αυτές τις διαδικασίες, προκαλούσαν την ανάδειξη και την κυριαρχία ολοκληρωτικών κινημάτων και καθεστώτων σε πολλά ευρωπαϊκά κράτη. Καθώς προχωρούσε η δεκαετία της κρίσης, η δεκαετία του 1930, ολοένα και περισσότερα κράτη αποκτούσαν δικτατορικά ή φασιστικά καθεστώτα. Η Ελλάδα δεν ξέφυγε από το γενικό κανόνα. **Στις 4 Αυγούστου του 1936 ο Ιωάννης Μεταξάς, με την ανοχή του παλατιού, προχώρησε στην κατάλυση του κοινοβουλευτικού καθεστώτος και στην επιβολή δικτατορίας** [...] Έτσι, **την 4η Αυγούστου 1936**, με την προσυπογραφή των περισσότερων υπουργών και με την πρόφαση του κομμουνιστικού κινδύνου λόγω επικείμενης 24ωρης πανελλαδικής απεργίας, ο

---

²⁴⁸ Από την αναθεωρημένη έκδοση του εγχειριδίου μετά το 1997. Η διατύπωση στην έκδοχή πριν το 1997 είναι ακριβώς η ίδια (σ. 268). Το ίδιο ισχύει και για τα υπόλοιπα αποσπάσματα του ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) γι’ αυτήν την κατηγορία.

Μεταξάς, με τη σύμφωνη γνώμη του βασιλιά, ανέστειλε την ισχύ βασικών άρθρων του συντάγματος και διέλυσε τη Βουλή».
ΚΛ6 (1999-2022), σ. 54, 109-110

«Προς το τέλος όμως της τετραετίας οξύνθηκε η αντιπαλότητα μεταξύ των Φιλελευθέρων και των αντιπάλων τους και ακολούθησε νέα περίοδος πολιτικής αρρυθμίας (κινήματα, απόπειρα πολιτικής δολοφονίας, διώξεις). Η απόσταση μεταξύ των κομμάτων όλο και μεγάλωνε. Μεγάλωναν όμως και τα δεινά. Η στρατιωτική επέμβαση των βασιλοφρόνων έφερε πίσω στην Ελλάδα το βασιλιά Γεώργιο Β΄ με νόθο δημοψήφισμα (97%). Το δημοκρατικό πολίτευμα υπονομεύτηκε από το βασιλιά, από τα κόμματα κι από όσους το εχθρεύονταν λόγω ιδεολογίας ή συμφέροντος. Τα μεγάλα κόμματα δεν κατέληξαν σε πολιτική συμφωνία κι έτσι άνοιξε ο δρόμος για να αναλάβει την πρωθυπουργία ο Ιωάννης Μεταξάς (27 Απριλίου 1936), αρχηγός κόμματος με έξι βουλευτές. Ο Μεταξάς, που δεν έκρυβε την απέχθειά του προς τη δημοκρατία, με πρόσχημα τον “κομμουνιστικό κίνδυνο” κατέλυσε, με την έγκριση του βασιλιά, το δημοκρατικό κοινοβουλευτικό πολίτευμα (4 Αυγούστου 1936). Το μεταξικό καθεστώς επιβίωσε έως τον Ιανουάριο του 1941».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 114

«Μετά την παλινόρθωση Μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα, ο Γεώργιος Β΄ παραμέρισε τον Κονδύλη και χορήγησε αμνηστία στους πολιτικούς που είχαν κατηγορηθεί για το κίνημα του 1935. Στις εκλογές που έγιναν το 1936, βασιλικοί και βενιζελικοί αναδείχθηκαν ισοδύναμοι, με αποτέλεσμα το ΚΚΕ, που είχε εκλέξει 15 βουλευτές, να παίζει ρόλο ρυθμιστή. Τότε ο Γεώργιος Β΄ διόρισε πρωθυπουργό τον γνωστό για τις αντιδημοκρατικές του ιδέες Ιωάννη Μεταξά. Η πρωθυπουργοποίησή του αλλά και η όξυνση της οικονομικής κρίσης προκάλεσαν έντονες αντιδράσεις, με αποκορύφωμα τις αιματηρές διαδηλώσεις της Θεσσαλονίκης τον Μάιο του 1936. Με πρόσχημα τα γεγονότα αυτά και επικαλούμενοι “κομμουνιστικό κίνδυνο”, ο Γεώργιος Β΄ και ο Μεταξάς κήρυξαν δικτατορία στις 4 Αυγούστου 1936, παραμονή εικοσιτετράωρης γενικής απεργίας».

Γ6 (2006-2022), σ. 119

[λεζάντα]

«Η ισοψηφισή όμως των δύο μεγάλων κομμάτων, Λαϊκού και Φιλελευθέρων, στις εκλογές του Ιανουαρίου 1936 και η αδυναμία τους στη συνέχεια να συνεργαστούν οδήγησαν, σε εποχή γενικότερης κρίσης του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος, στην εγκαθίδρυση —με συνέργεια του βασιλιά— του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου 1936 [...] Ο Ιωάννης Μεταξάς (1871-1941) επέβαλε δικτατορικό καθεστώς την 4η Αυγούστου του 1936, επηρεασμένος από τα φασιστικά καθεστώτα και με τη συναίνεση του Βασιλιά Γεωργίου του Β΄».

Λ4 (2007-2022), σ. 106-107

«Στις 4 Αυγούστου του 1936 ο Μεταξάς, στον οποίο είχε αναθέσει την πρωθυπουργία ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄, διέλυσε τη Βουλή και επέβαλε δικτατορία».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 201

δ) Με ανάθεση από τον βασιλιά, συγκατάθεση από Αγγλία και αστική τάξη και σε ΑΝΤΙΘΕΣΗ και ΕΝΑΝΤΙΑ στα κόμματα και τον λαό

Το **Λ2 (1983-2007)** εισάγει για πρώτη φορά ένα νέο ερμηνευτικό σχήμα για την διαδικασία και τις αιτίες ανόδου του Μεταξά στην εξουσία και επιβολής της δικτατορίας του. Κατ' αρχάς, αποκρούει το επιχείρημα του κομμουνιστικού κινδύνου και της ασυνεννοησίας των κομμάτων· ένα επιχείρημα απολογητικής της μεταξικής δικτατορίας που εμφάνιζε τον εαυτό της ως σωτήρα, αλλά και επιχείρημα που υιοθετείται αυτούσιο από προγενέστερα σχολικά εγχειρίδια:

«Η Επιβολή της δικτατορίας: Τα ανάκτορα και ο Ιωάννης Μεταξάς προσπαθούν να δικαιολογήσουν την κήρυξη της δικτατορίας με δυο επιχειρήματα. Το πρώτο είναι ότι η χώρα βρισκόταν σε κατάσταση αναρχίας, την οποία θα εκμεταλλευόταν το Κ.Κ.Ε. για να οργανώσει επανάσταση και να καταλάβει την εξουσία. Το δεύτερο ήταν ότι τα πολιτικά κόμματα είχαν χρεοκοπήσει και ήταν ανίκανα να κυβερνήσουν τη χώρα. Και τα δυο επιχειρήματα ήταν αστήρικτα: Οι απεργίες ήταν κάτι το φυσικό σε όλες τις δημοκρατικές χώρες της Ευρώπης και αν κάποιος ωθούσε στην αιματοχυσία την εποχή εκείνη, ήταν ο ίδιος ο Μεταξάς, που στις 8-9 Μαΐου έδωσε εντολή να χτυπήσουν άοπλους εργάτες στη Θεσσαλονίκη. Όσο για το δεύτερο επιχείρημα, χωρίς να αμφισβητούνται οι ευθύνες των πολιτικών κομμάτων που δεν μπόρεσαν να ασκήσουν μια δημοκρατική πολιτική και να συνεργαστούν για τη δημιουργία ενός τείχους κατά του φασισμού, είναι χαρακτηριστικό ότι η δικτατορία επιβλήθηκε τη στιγμή που τα δύο μεγάλα κόμματα είχαν συμφωνήσει να σχηματίσουν κυβέρνηση».

Λ2 (1983-2007), σ. 223, 225

Στη συνέχεια, καταδεικνύει τον βασιλιά ως τον κύριο ενορχηστρωτή και αυτουργό της ανόδου του Μεταξά στην εξουσία σε αντίθεση με τα πολιτικά κόμματα και τον δημοκρατικό Τύπο, την στιγμή μάλιστα που αρχίζει να αναδύεται και να διαμορφώνεται μια συμφωνία για συγκυβέρνηση:

«Αμέσως ο βασιλιάς, χωρίς να συμβουλευτεί ούτε τους αρχηγούς των κομμάτων ούτε τη Βουλή, όρκισε το ίδιο απόγευμα πρωθυπουργό τον Ιωάννη Μεταξά, στον οποίο η Βουλή παρέχει ψήφο εμπιστοσύνης (27 Απριλίου σχεδόν ομόφωνα από τα δύο μεγάλα κόμματα) [...] Η αδράνεια των δύο κομμάτων ενθαρρύνει τον Μεταξά που προχωρεί αποκάλυπτα, με τη βοήθεια των ανακτόρων και με τη συγκατάθεση της Αγγλίας, στην προπαρασκευή της δικτατορίας. Πλαισιώνει όλες τις μεγάλες στρατιωτικές μονάδες με στρατιωτικούς γνωστούς για την αφοσίωσή τους [...] στο βασιλιά και αντικαθιστά όλους τους νομάρχες με ανθρώπους της απόλυτης εμπιστοσύνης του. Η προσπάθεια για εγκαθίδρυση μεταξικού κράτους προκαλεί έντονες ανησυχίες στην κοινή γνώμη και όλες οι δημοκρατικές εφημερίδες επισείουν την απειλή κήρυξης δικτατορίας. Μπροστά στην απαίτηση της κοινής γνώμης τα κόμματα των Λαϊκών και των Φιλελευθέρων προχωρούν σε ένα προσχέδιο συμφωνίας για σχηματισμό κυβέρνησης συνασπισμού. Όμως είναι αργά. Στις 4 Αυγούστου ο Μεταξάς, σε συμφωνία με το βασιλιά, καταργεί το Σύνταγμα και επιβάλλει δικτατορία».

Λ2 (1983-2007), σ. 219-221

[Λεξάντα]

«Οι δύο πρωταγωνιστές της εκτροπής της 4ης Αυγούστου, ο βασιλιάς Γεώργιος ο Β΄ και ο Ιωάννης Μεταξάς».

Λ2 (1983-2007), σ. 221

[πηγή]

«Πολιτικοί αρχηγοί και κόμματα στηλιτεύουν τη δικτατορία της 4ης Αυγούστου».

Λ2 (1983-2007), σ. 225

Αναφέρονται με γλαφυρό τρόπο μέσω πηγής τα απολύτως φιλοβασιλικά αισθήματα του Μεταξά και η αφοσίωση του στον Θρόνο:

[πηγή]

«Τα φιλοβασιλικά αισθήματα του Ιωάννη Μεταξά: “...Είμαι στρατιώτης και ευγενής και θέτω εις την υπηρεσίαν του Βασιλέως μου το ξίφος μου... Μου είναι αδιάφορον αν ο Βασιλεύς είναι καλός ή κακός, επιβλαβής ή ωφέλιμος δεν εξετάζω αν αι πράξεις του προξενούν καλόν ή κακόν εις το έθνος· τον ακολουθώ τυφλώς εις ό,τι θέλει· η θέλησίς του είναι δι’ εμέ νόμος... Ανήκω εις την αριστοκρατίαν εκείνην ήτις επολέμησεν ήδη υπέρ του Βασιλέως της και υπέρ του Κράτους πολύ πριν ή γεννηθή η νέα Ελλάς”».

Ιωάννη Μεταξά, *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, τόμ. 2ος σ. 461.

Λ2 (1983-2007), σ. 215

Ενώ, το εντελώς νέο στοιχείο αυτού του ερμηνευτικού σχήματος είναι ότι τίθεται στο προσκήνιο ο εξωτερικός παράγοντας: η αγγλική υποστήριξη του Μεταξά· αλλά και τα εσωτερικά κοινωνικά του στηρίγματα: η μερίδα της μεγαλοαστικής τάξης που διαβλέπει στην επιβολή της δικτατορίας μια ευκαιρία για σταθεροποίηση και επέκταση της κερδοφορίας της μέσα από την απόλυτη καταστολή του εργατικού-λαϊκού κινήματος και κάθε υποψίας διεκδικήσεων:

«Τα στηρίγματα του δικτατορικού καθεστώτος: Οι Άγγλοι, ο βασιλιάς Γεώργιος ο Β΄, ένα τμήμα της ελληνικής μεγαλοαστικής τάξης και ο Μεταξάς είναι οι αρχιτέκτονες της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου. Οι Άγγλοι επιθυμούσαν να προσθέσουν την Ελλάδα στην αλυσίδα των πιστών σ’ αυτούς καθεστώτων που θα τους εξασφάλιζε την κυριαρχία στην ανατολική λεκάνη της Μεσογείου. Η Αγγλία, 15 ημέρες μετά την κήρυξη της δικτατορίας, παρέχει την επίσημη κύρωση στο νέο καθεστώς με την πραγματοποίηση επίσημης επίσκεψης του βασιλιά Εδουάρδου του Η΄ στην Ελλάδα. Ο βασιλιάς της Αγγλίας, στην επίσκεψή του αυτή, δέχεται επίσημα τον Μεταξά και συνομιλεί μαζί του επί δύο ώρες. Η υποστήριξη αυτή της αγγλικής κυβέρνησης προς τον Μεταξά δε θα του λείψει ποτέ κατά τα τεσσεράμισι χρόνια της δικτατορίας του. Για την αγγλική κυβέρνηση, η άνευ όρων αφοσίωση του Μεταξά στον Γεώργιο το Β΄ ήταν αρκετή για να τον δεχτεί. Γιατί, για την Αγγλία, η θέση του ελληνικού καθεστώτος ήταν σαφής: ένας φανατικά αγγλόφιλος βασιλιάς κυβερνούσε με την υποστήριξη του στρατού ο οποίος, μετά την αποβολή των βενιζελικών από τις τάξεις του, ήταν, στη μεγάλη του πλειονότητα, προσωπικά αφοσιωμένος σ’ αυτόν. Ο Γεώργιος ο Β΄ είχε εκλέξει τον Μεταξά, παρά τη γερμανοφιλία του, γιατί ε γνώριζε ότι θα τον είχε υποχείριο. Μπορούσε να τον αντικαταστήσει σε κάθε στιγμή, αλλά τον διατηρούσε γιατί

εγνώριζε ότι ήταν ο μόνος άνθρωπος που του ήταν αφοσιωμένος και αποστρεφόταν τον κοινοβουλευτισμό. Ορισμένοι κύκλοι της ελληνικής μεγαλοαστικής τάξης, οι οποίοι έβλεπαν με καχυποψία την ανάπτυξη του εργατικού κινήματος και αντιμετώπιζαν με εχθρότητα κάθε τάση για αυξήσεις και μείωση των κερδών τους, βοήθησαν αποφασιστικά τον Μεταξά στην κατάλυση των δημοκρατικών θεσμών. Τέλος ο ίδιος ο Μεταξάς δεν είχε κρύψει ποτέ την περιφρόνησή του προς τους κοινοβουλευτικούς θεσμούς και την εύνοιά του προς δικτατορικές λύσεις. **Οι πεποιθήσεις αυτές του Μεταξά έκαναν τους Άγγλους, τα ανάκτορα και τους κύκλους της ολιγαρχίας να στραφούν προς αυτόν. Στη δεδομένη ιστορική στιγμή ήταν ο κατάλληλος άνθρωπος για να εξυπηρετήσει τα συμφέροντά τους».**

Λ2 (1983-2007), σ. 222-223

[πηγή]

«**Η αγγλική υποστήριξη προς το καθεστώς της 4ης Αυγούστου:** (Στις 27 Αυγούστου ο Μεταξάς τηλεγραφεί από την Αθήνα στο βασιλιά Γεώργιο τον Β΄ που βρίσκεται στην Κέρκυρα). “Αυτού Μεγαλειότης Βασιλεύς Αγγλίας με εδέχθη απόψε εις ακρόασιν. Η Αυτού Μεγαλειότης επέδειξε το μέγιστον ενδιαφέρον του και απόλυτον ευμένειαν δια τα εν Ελλάδι. Συνωμιλήσαμεν δια την παλαιόν φιλίαν μεταξύ Ελλάδος και Αγγλίας ήτις διεβεβαίωσα την Α.Μ. ότι θα διαρκέση πάντοτε. Η συνομιλία εγένετο παρουσία του πρέσβεως (της Αγγλίας) και κατά την επιθυμίαν του βασιλέως, γερμανιστί”.

Ιωάννη Μεταξά, *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, τ. 4ος, σ. 246».

Λ2 (1983-2007), σ. 222

[πηγή]

«**(Ο υπουργός των εξωτερικών της Αγγλίας Αντονυ Ήντεν, σε συζήτηση στη βουλή των Κοινοτήτων (28 Απριλίου 1937) υποστηρίζει απροκάλυπτα το καθεστώς Μεταξά).** “Είμαι ευτυχής δια την ευκαιρίαν που μου παρέχεται όπως διαβεβαιώσω την Βουλήν ότι, συμφώνως προς την εκ παραδόσεως φιλίαν που συνδέει την χώραν αυτήν με την Ελλάδα, η πολιτική της Κυβερνήσεως της Α.Μ. είναι πλήρως ενοϊκή έναντι του ελληνικού λαού και της Κυβερνήσεώς του. *Βουλευτής Μάντερ:* Ο εντιμότατος φίλος μου δύναται ταυτοχρόνως να υπογραμμίση ότι οι καλύτεροι φίλοι μας εις τον κόσμον είναι αι Δημοκραταίαι; *Ήντεν:* Διεκηρύξαμεν πάντοτε ότι δεν είμεθα διατεθειμένοι να θεμελιώσωμεν την εξωτερικήν πολιτικήν μας επί αντιπάλων ιδεολογιών”.

Από τα επίσημα πρακτικά της βουλής των Κοινοτήτων. Η αναφορά στο βιβλίο του Δ. Κιτσίκη, *Η Ελλάς της 4ης Αυγούστου και αι μεγάλοι δυνάμεις*, σ. 33».

Λ2 (1983-2007), σ. 222-223

[πηγή]

«**(Την ημέρα του θανάτου του Μεταξά (29 Ιανουαρίου 1941) ο Ήντεν γράφει στο προσωπικό του ημερολόγιο).** “29 Ιανουαρίου... **Ο Μεταξάς απέθανε· σκληρόν πλήγμα.** Μία μικρά χώρα όπως η Ελλάς δεν δύναται να αναδείξει δύο άνδρας της ολκής αυτής εντός της ίδιας γενεάς και ο πολιτικός χώρος είναι αραιοκατωκημένος”.

Άντονυ Ήντεν, *Αναμνήσεις. Η δοκιμασία της δύναμης*, Φεβρουάριος 1938-Αύγουστος 1945. Η αναφορά στο βιβλίο του Δ. Κιτσίκη, *Η Ελλάδα της 4ης Αυγούστου και οι μεγάλοι δυνάμεις*, σ. 33».

Λ2 (1983-2007), σ. 223

Τελικά, η αφήγηση του Λ2 (1983-2007) μέσα από τα πολλά και εκτεταμένα αποσπάσματά της συντείνει στο ότι η επιβολή του μεταξικού καθεστώτος ήταν θέμα μιας συγκυρίας που εξυπηρετούσε πολλαπλούς παράγοντες: τον βασιλιά, την Αγγλία και την μεγαλοαστική τάξη της χώρας, ενώ κόντρα σε αυτήν την «λύση» ήταν εξαρχής τα πολιτικά κόμματα και ο λαός.

Στο Λ3 (2002) υπάρχει παρόμοια ερμηνεία των αιτιών, της διαδικασίας και των κοινωνικών στηριγμάτων και των εξωτερικών παραγόντων της ανόδου και παραμονής του Μεταξά στην εξουσία. Διαφέρει από το Λ2 (1983-2007) στο σημείο όπου γίνεται λόγος για την διατήρηση της εξουσίας από τον Μεταξά *με την ανοχή των πολιτικών κομμάτων*. Ωστόσο, όσον αφορά το ζήτημα της πορείας προς την επιβολή της μεταξικής δοκτατορίας, γίνονται κι εδώ αναφορές στην αντίθεση των πολιτικών κομμάτων που συμφωνούν για επικείμενη κοινοβουλευτική συνεργασία τους και προκαλούν παράλληλα την λαϊκή επαγρύπνιση και κινητοποίηση:

«Η όξυνση των οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων στην τριετία που το Λαϊκό Κόμμα είχε την εξουσία και ο φόβος για την εγκαθίδρυση φιλοφασιστικού καθεστώτος σε περίπτωση επανόδου του βασιλιά είχαν ενισχύσει την κινητοποίηση των λαϊκών μαζών υπέρ της Δημοκρατίας. Ο στρατός, όμως, κατόρθωσε να καταστείλει τις ταραχές που εκδηλώθηκαν σε πολλά γεωγραφικά διαμερίσματα — τη Μακεδονία, την Πελοπόννησο και την Κρήτη— επειδή ήταν χρονικά ασυντόνιστες και έλειπε η πολιτική ηγεσία, που θα τους έδινε συνοχή και αποτελεσματικότητα. Ο βασιλιάς, για να μειώσει την επιρροή του Κουνδύλη, εξήγγειλε εκλογές για τον Ιανουάριο του 1936. Το Λαϊκό Κόμμα του Τσαλδάρη μαζί με το συνασπισμό των αντιβενιζελικών παρατάξεων εξασφάλισαν 143 έδρες και οι βενιζελικοί 141. Το κομμουνιστικό κόμμα με 15 έδρες έπαιζε ρυθμιστικό ρόλο στη Βουλή. Ο Θεμιστοκλής Σοφούλης, αρχηγός των Φιλελευθέρων, επιδίωξε να προσεγγίσει το κόμμα του Τσαλδάρη, για να σχηματιστεί κυβέρνηση συνασπισμού των δύο πρώτων κομμάτων, και δήλωσε ότι για τους Φιλελεύθερους δεν υφίστατο πλέον καθεστωτικό ζήτημα. Η έντονη αντίδραση, όμως, ανώτερων αντιβενιζελικών αξιωματικών στο στρατό, οι οποίοι ήταν αποφασισμένοι να εμποδίσουν με κάθε τρόπο την αποκατάσταση των βενιζελικών συναδέλφων τους, ματαίωσε τις προσπάθειες για κυβέρνηση συνασπισμού. [...] Η οριστική αποχώρηση από την πολιτική σκηνή του Βενιζέλου, αλλά και των υπολοίπων προσωπικοτήτων, που έπαιζαν πρωταγωνιστικό ρόλο στην πολιτική ζωή της Ελλάδας τουλάχιστον για μία 25ετία, αποκάλυψε σύντομα την αδυναμία του πολιτικού κόσμου. Την ίδια χρονιά οι αντιπροσωπευτικοί θεσμοί καταργήθηκαν και ο Ιωάννης Μεταξάς επέβαλε τη Δικτατορία της 4ης Αυγούστου, υπό την καθοδήγηση του βασιλιά και με την ανοχή του αγγλικού παράγοντα. Ο Μεταξάς είχε ακραίες αντιδημοκρατικές αντιλήψεις, οι οποίες δεν βοηθούσαν τη δημοτικότητά του - ελάχιστους ψήφους συγκέντρωνε στις εκλογές. Διατήρησε, ωστόσο, την εξουσία από το 1936 έως το 1941 χάρη στην υποστήριξη

του Γεωργίου και του στρατού, με τη συνεργασία μεγάλου μέρους της οικονομικής ελίτ και την ανοχή των πολιτικών κομμάτων».

Λ3 (2002), σ. 182

ε) Ανώμαλη πολιτική κατάσταση/αδυναμία συνεννόησης του πολιτικού /πολιτειακού συστήματος, το οποίο ΟΜΩΣ ΔΕΝ ΣΥΝΑΙΝΕΙ/ΣΥΜΜΕΤΕΧΕΙ στην άνοδο του Μεταξά στην εξουσία

Στο ΣΤ2 (1969-1973) παρουσιάζεται η άνοδος του Μεταξά ως φυσιολογική και προκύψασα από την ασυνεννοησία των κομμάτων, ιδίως όταν η εκπροσώπηση αυτών των κομμάτων στην Βουλή ήταν κατακερματισμένη, λόγω της διενέργειας των εκλογών με το αναλογικό σύστημα, ενώ στο φόντο υπάρχει και το «φάντασμα» της ανόδου της κομμουνιστικής επιρροής. Η περιγραφή αυτή μάς θυμίζει την ερμηνεία της δικαιολόγησης επιβολής της χούντας των Συνταγματαρχών το 1967, πόσω μάλλον που το συγκεκριμένο εγχειρίδιο ανήκει σε αυτήν την περίοδο χρονικά και άρα αναπαράγει μια προεκβολή των δύο διαδικασιών ως παράδειγμα που ρίχνει την ευθύνη στα πολιτικά κόμματα και στην μη επίτευξη ενότητάς τους:

«Ο Γεώργιος ως βασιλεύς όλων τών Ελλήνων έχορήγησε γενικήν άμνηστειάν. Ουτω άπεκατεστάθησαν αί σχέσεις μεταξύ βασιλέως καί τών πολιτικών κομμάτων καί έν συνεχεία διενεργήθησαν έκλογαί μέ τό αναλογικόν σύστημα. Αποτέλεσμα τού συστήματος ήτο ή έμφάνισις είς τήν Βουλήν πολλών κομμάτων, μεταξύ τών όποιών καί τό κομμουνιστικόν. Ή οικονομική άθλιότης, ιδίως είς τό προσφυγικόν στοιχείον, έδιδε τροφήν είς τήν κομμουνιστικήν προπαγάνδαν. Ή άσυνεννοησία τού πολιτικού κόσμου ένίσχυε τούς στρατιωτικούς δι' ένα κίνημα. Ο θάνατος τών εμπειρών πολιτικών (Βενιζέλου, Κονδύλη, Δεμερτζή, Π. Τσαλδάρη) καί ή γενική διεθνής κατάσταση ώδήγησαν τόν Ιωάννην Μεταξάν νά κηρύξη τήν δικτατορίαν (4 Αύγούστου 1936)».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 162

Παρόμοια αφήγηση συναντούμε και στο Γ1 (1966-1976):

«Επηκολούθησαν έκλογαί (26-1-36), αλλά δέν έφεραν τήν άναμενομένην γαλήνην τού τόπου ούτε καί τήν είσοδον τής χώρας είς τήν πολιτικήν όμαλότητα. Τό Φιλελεύθερον κόμμα έλαβε μικράν πλειοψηφίαν καί δέν ήδύνατο νά σχηματίση κυβέρνησιν διά τούτο ό άρχηγός του Θεμ. Σοφούλης έζήτησε ψήφον άνοχής του Κομμουνιστικού Κόμματος, ενώ καί τών άλλων κομμάτων αί διαθέσεις δέν έξησφάλιζον ούτε ίσχυράν ούτε άπλώς δυναμένην νά ύπάρξη Κυβέρνησιν· διά τον λόγον αυτόν ό προεδρεύων τής κυβερνήσεως Ιωάννης Μεταξάς — έπειδή έν τώ μεταξύ ειχεν άποθάνει ό Δεμερτζής — άπεφάσισε νά διαλύση τήν Βουλήν (4 Αύγούστου 1936) καί νά διοικήση δικτατορικώς».

Γ1 (1966-1976), σ. 236

Στο ΚΑ1 (1973) υπάρχει σαφής ελλειπτικότητα της αφήγησης όσον αφορά την διαδικασία ανόδου του Μεταξά στην εξουσία. Ωστόσο, γίνεται αναφορά, έστω και τηλεγραφικώς, σε μια ανώμαλη και ταραχώδη πολιτική προϋπάρχουσα κατάσταση στην οποία έθεσε τέλος ο Μεταξάς επιβάλλοντας δικτατορία:

«Μετά ταύτα ή Ελλάς διήλθεν ταραχώδη πολιτικόν βίον με άλλαγας πολιτευμάτων καί συχνάς άλλαγας κυβερνήσεων. Τελικώς έπεβλήθη ή δικτατορία του Ιωάννου Μεταξά (1936-1940)».

ΚΛ1 (1973), σ. 86-87

«Στά 1933 έπικράτησε τό λαϊκό κόμμα. Μιά άπόπειρα κινήματος από δημοκρατικούς αξιωματικούς απέτυχε καί ό Βενιζέλος, πού τό είχε ύποστηρίξει, έφυγε στό Παρίσι, όπου άργότερα πέθανε (18 Μαρτίου 1936). Λίγο μετά τήν άποτυχία του κινήματος ξαναγόρισε με δημοψήφισμα ό Γεώργιος Β΄. Από τή μόνιμη αυτή κυβερνητική κρίση και τις άντιθέσεις τών κομμάτων, έπωφελήθηκε ό Ίω. Μεταξάς και επέβαλε δικτατορία (4 Αύγούστου 1936)».

Γ3 (1976-1984), σ. 314

«Η ισοπήφιση όμως των δύο μεγάλων κομμάτων, Λαϊκού και Φιλελευθέρων, στις εκλογές του Ιανουαρίου 1936 και η αδυναμία τους στη συνέχεια να συνεργαστούν οδήγησαν, σε εποχή γενικότερης κρίσης του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος, στην εγκαθίδρυση —με συνέργεια του βασιλιά— του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου 1936».

Λ4 (2007-2022), σ. 106

«Κατά τον Μεσοπόλεμο η Ελλάδα ταλανιζόταν από εσωτερική πολιτική αστάθεια. Τα πολιτικά κόμματα εναλλάσσονταν συχνά στην εξουσία, ενώ δεν έλειψαν και τα πραξικοπήματα που οργάνωναν αξιωματικοί του στρατού. Με την άνοδο του φασιστικού κόμματος στην Ιταλία καί του ναζιστικού κόμματος στη Γερμανία φάνηκαν και πάλι τα σύννεφα του πολέμου πάνω από την Ευρώπη. Καθώς τα πολιτικά κόμματα έριζαν μεταξύ τους και στη χώρα επικρατούσε κοινωνική αναταραχή που εκφραζόταν με πορείες, διαδηλώσεις και απεργίες, ανέλαβε την εξουσία ο υπουργός των Στρατιωτικών Ιωάννης Μεταξάς. Στις 4 Αυγούστου του 1936 ο Μεταξάς, στον οποίο είχε αναθέσει την πρωθυπουργία ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄, διέλυσε τη Βουλή και επέβαλε δικτατορία».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 201

στ) Πλήρης ασυνεννοησία και χρεοκοπία του πολιτικού συστήματος που συναινεί και αναθέτει (μαζί με τον βασιλιά) την διακυβέρνηση στον Μεταξά [Ανώμαλη πολιτική κατάσταση / αδυναμία συνεννόησης του πολιτικού / πολιτειακού συστήματος, το οποίο ΣΥΝΑΙΝΕΙ/ΣΥΜΜΕΤΕΧΕΙ στην άνοδο του Μεταξά στην εξουσία]

Στο ΚΛ6 (1999-2022) έχουμε ένα ερμηνευτικό σχήμα, όπου η βαθμιαία απαξίωση του πολιτικού συστήματος κατά τον μεσοπόλεμο, το οδηγεί σε ένα ακρότατο όριο ασυνεννοησίας και έλλειψης ισορροπίας στο εσωτερικό του, παράλληλα με την πλήρη πολιτική του χρεοκοπία προς την κοινωνία. Πάνω σε αυτό το υπόστρωμα, συναινεί μαζί με τις ευλογίες του βασιλιά στην ανάθεση της εξουσίας στον Μεταξά, ενώ η άνοδος του εργατικού κινήματος με την όξυνση των μορφών πάλης δεν αποτελεί πραγματική απειλή και αιτία, αλλά μόνο μια πρόφαση για την επιβολή του μεταξικού καθεστώτος. Αυτό εκφράζεται στην κύρια αφήγηση σε δύο σημεία:

«Η διαρκής υποβάθμιση του βιοτικού επιπέδου ευρέων τμημάτων του πληθυσμού επηρέασε την εξέλιξη των κομμάτων κατά την περίοδο αυτή. Όταν σταμάτησε να βρίσκεται η εξωτερική πολιτική στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος, ήλθαν εντονότερα στο προσκήνιο οι συγκρούσεις συμφερόντων οικονομικού και κοινωνικού χαρακτήρα. Σε πολλούς ανθρώπους (ανεξαρτήτως πολιτικής τοποθέτησης) επήλθε κόπωση από τη μόνιμη πολιτική αστάθεια και από τη διαρκή όξυνση που καλλιεργούσαν τα κομματικά επιτελεία και τα πραξικοπήματα αξιωματικών. Σ' αυτήν προστέθηκε η δυσαρέσκεια για τις διαμάχες συμφερόντων πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής υφής, καθώς και για την πληθώρα των διαφορετικών πολιτικών ιδεολογιών. Έτσι, ο Μεταξάς δεν χρειάστηκε να ασκήσει βία για να επιβάλει, το 1936, τη δικτατορία του. Οι έκρυθμες καταστάσεις προκάλεσαν κρίση νομιμότητας του κοινοβουλευτικού συστήματος. Οι ρίζες της βρίσκονταν στο διχασμό της δεκαετίας 1910-20, κορυφώθηκε όμως η κρίση αυτή την επόμενη περίοδο, οπότε υπονομεύθηκε η εμπιστοσύνη στην αποτελεσματικότητα του πολιτικού συστήματος».

ΚΛ6 (1999-2022), σ. 99-100

«Το δημοψήφισμα της 3ης Νοεμβρίου 1935 έδωσε τέλος στην αβασίλευτη δημοκρατία με ποσοστό 97,6%, προϊόν πρωτόγνωρης νοθείας και τρομοκρατίας. Μετά την άφιξη του βασιλιά, το καθεστώς του Κονδύλη αποσύρθηκε από την εξουσία. Ο Γεώργιος Β΄, έχοντας την υποστήριξη των βασιλικών αξιωματικών, ακολούθησε προσωπική πολιτική. Διέλυσε την Εθνοσυνέλευση και προκήρυξε εκλογές για τις 26 Ιανουαρίου 1936. Στη νέα Βουλή, οι Αντιβενιζελικοί είχαν μία έδρα περισσότερη από τους αντιπάλους τους και κανείς δεν μπορούσε να σχηματίσει κυβέρνηση. Στις 27 Απριλίου, επειδή τα μεγάλα κόμματα αδυνατούσαν να συνεννοηθούν για το σχηματισμό κυβέρνησης, καθώς το Κομμουνιστικό Κόμμα δεν ήθελε να υποστηρίξει κυβέρνηση Φιλελευθέρων, έδωσαν ψήφο εμπιστοσύνης στον Ι. Μεταξά, ο οποίος είχε πάρει μόλις το 4% των ψήφων στις εκλογές. Ο δρόμος για την υλοποίηση των δικτατορικών σχεδίων του Μεταξά ήταν πλέον ανοιχτός. Έτσι, την 4η Αυγούστου 1936, με την προσυπογραφή των περισσότερων υπουργών και με την πρόφαση του κομμουνιστικού κινδύνου λόγω επικείμενης 24ωρης πανελλαδικής απεργίας, ο Μεταξάς, με τη σύμφωνη γνώμη του βασιλιά, ανέστειλε την ισχύ βασικών άρθρων του συντάγματος και διέλυσε τη Βουλή. Ο Μεταξάς ήταν σε όλη του τη σταδιοδρομία εχθρός του κοινοβουλευτισμού και υποστηρικτής αυταρχικών μεθόδων στην πολιτική. Όταν του δόθηκε η ευκαιρία, έκανε πράξη τις θεωρίες του. Η δικτατορία του Μεταξά έβαλε τέλος στη Δημοκρατία του Μεσοπολέμου και σε μία ολόκληρη εποχή της πολιτικής ιστορίας της Ελλάδας».

ΚΛ6 (1999-2022), σ. 108-110

Και σε πηγές για την αυτοκριτική των πολιτικών και την χρεοκοπία του κοινοβουλευτισμού:

[πηγή]

«Η αυτοκριτική των πολιτικών: “Μέσα εις την ατμόσφαιραν η οποία περιβάλλει την ζωή μας, εισπνέομεν όλοι, χωρίς να το καταλάβωμεν, μίαν γενναίαν δόσιν υποκρισίας. Κοπτόμεθα πάντες και εκτραγωδούμεν τον κίνδυνον τον απώτερον του κομμουνισμού, διά να καλύψωμεν τον κίνδυνον τον οποίον ημείς οι ίδιοι

δημιουργούμεν, οι προστάται δήθεν και υπερασπισταί του αστικού καθεστώτος. Τα μίση μας, αι ασχημίας, η εμπάθεια η οποία έχει αποκορυφώσει τον διχασμόν του Έθνους και δημιουργήσει τον κίνδυνον, ένα κίνδυνον σύροντα το Έθνος εις την πλήρη καταστροφήν και την τελείαν αποσύνθεσίν του, αυτός είναι ο προσεχής, ο ορατός, ο απτός κίνδυνος. Και η καταφρόνησις προς πάσαν ηθικήν αξίαν και προς πάσαν ηθικήν έννοιαν έχει κλονίσει πλέον τα θεμέλια του κοινωνικού καθεστώτος, ώστε να μη υπολείπεται πλέον εις τους ενδεχομένους ανατροπείς του κοινωνικού καθεστώτος βαρύν το έργον”.

Αγόρευση του προέδρου της βουλής Θ. Σοφούλη, στη συνεδρίαση της 24 4-1936. Ιωάννης Κολιόπουλος, ΙΕΕ, ΙΕ΄, σ. 377».

ΚΛ6 (1999-2022), σ. 109

[πηγή]

«Η χρεοκοπία του κοινοβουλευτισμού: “Χθες ακόμη εις μίαν μακράν και ολονύκτιον συνεδρίασιν ηναγκάσθημεν να κηρύξωμεν την χρεωκοπίαν του λεγομένου Κοινοβουλευτισμού. Είδομεν το θέαμα ενός κόμματος, το οποίον ο λαός επλούτισεν με 120 βουλευτάς και ενός άλλου με 80 και ενός άλλου με 40 να μη δύναται κανέν εξ αυτών αλλ’ ούτε, δυστυχώς, όλα μαζί να δώσωμεν Κυβέρνησιν εις τον τόπον. Και εκαλέσαμεν τον αξιότιμον Αρχηγόν των Ελευθεροφρόνων. Αρχηγόν κατά πάντα βεβαίως άξιον τιμής και δια το ένδοξον παρελθόν και δια το τίμιον παρόν και δια το εύελπι μέλλον, αλλά Αρχηγόν εξ συναδέλφων εις την Βουλήν ταύτην και κατεθέσαμεν εις τους πόδας αυτού, άλλοι την εμπιστοσύνην μας δια διαμαρτυριών, όπως προσφυσέστατα παρετηρήθη, και άλλοι την ανοχήν μας μετά χειροκροτημάτων. Και 240 Ναι, τα οποία εξεφώνησαν εις την αίθουσαν ημών εις την ψήφον εμπιστοσύνης, ήσαν 240 υπογραφαί κάτωθι της τρομεράς διαπιστώσεως ότι εχρεωκοπήσαμεν ως Κοινοβουλευτισμός, εξεπέσαμεν ως Συνέλευσις, εχάσαμεν την συνείδησιν του προορισμού μας ως Εθνική Κυριαρχία. Και έτι πλέον κ. Βουλευταί. Εχάσαμεν ίσως και τον ψυχικόν σύνδεσμον προς τον λαόν, τον οποίον ενετάλημεν να διακυβερνήσωμεν.”

Αγόρευση του βουλευτή του Λαϊκού Κόμματος Β. Στεφανόπουλου, στη συνεδρίαση της 29-4-1936 της Βουλής. Ιωάννης Κολιόπουλος, ΙΕΕ, ΙΕ΄, σ. 378».

ΚΛ6 (1999-2022), σ. 109-110

ζ) **Ανώμαλη πολιτική κατάσταση/αδυναμία συνεννόησης του πολιτικού /πολιτειακού συστήματος που ΑΝΑΘΕΤΕΙ ΔΙΚΑΙΟΛΟΓΗΜΕΝΑ την εξουσία στον Μεταξά**

Το Γ2 (1969) καταγράφει από μία φιλομεταξική και αντικομμουνιστική σκοπιά όλη την κοινοβουλευτική πορεία και τα παρασκήνια που οδηγούν τον Μεταξά στην εξουσία με πολλές λεπτομέρειες, οι οποίες καλύπτουν περίπου 4 σελίδες, γι’ αυτό και περιορίζουμε το απόσπασμα στα βασικά χαρακτηριστικά του σημεία:

«Αί έκλογαί τής 26ης Ιανουαρίου 1936 ούτε εις ένα κόμμα, ούτε εις μίαν έκ τών δύο παρατάξεων έδωσαν πλειονοψηφίαν [...] Έχρειάζοντο αί 15 έδραι τών κομμουνιστών διά νά σχηματισθή πλειονοψηφία. Υπό τοιούτους όρους, μόνη δυνατή λύσις, διά τόν σχηματισμόν κυβερνήσεως, ήτο ή συνεργασία τών δύο μεγάλων κομμάτων [...] Παρά την έκκλησιν του Βασιλέως καί τας διεξαχθείσας

διαπραγματεύσεις, ή λύσις αυτή δέν έπετεύχθη. Ίσως, διότι άμφότερα τά μεγάλα κόμματα άπεδύθησαν εις τήν προσπάθειαν προσελκύσεως τών κομμουνιστών. Επιτυχίαν πρós τήν κατεύθυνσιν αυτήν έσημείωσεν ό Θεμ. Σοφούλης [...] Τήν 19^η Φεβρουάριου 1936 υπέγραψε μυστικήν συμφωνίαν μέ τόν άρχηγόν τής κοινοβουλευτικής ομάδος τού Κ.Κ.Ε. Σκλάβαιναν, ή όποία παρέμεινε γνωστή ώς “σύμφωνον Σοφούλη – Σκλάβαινα”. Δι’ αυτής ό άρχηγός τών φιλελευθέρων υπέσχετο, έφ’ όσον θά έσχημάτιζε κυβέρνησιν, νά χορηγήση άμνηστίαν εις διωκομένους ή καταδικασθέντας κομμουνιστάς και νά εξασφαλίση διά τό μέλλον, τό άκαταδίωκτον αυτών. Χάρις εις τό έν λόγω σύμφωνον, ό Θεμ. Σοφούλης, έξέλεγε τήν 6ην Μαρτίου, Πρόεδρος τής Βουλής [...]. Δύο έβδομάδας μετά τήν κηδείαν τού Έλ. Βενιζέλου, άπέθνησεν έκ συγκοπής τής καρδιάς ό Κ. Δεμερτζής, εις ήλικίαν 60 έτών. Αμέσως, ό Βασιλεύς διώρισεν ώς πρωθυπουργόν τόν Ιωάννην Μεταξά. Η ύπ’ αυτόν κυβέρνησις ένεφανίσθη εις τήν Βουλήν τά τέλη Απριλίου. Εκτός έλαχίστου αριθμοϋ βουλευτών, μεταξύ τών όποίων ήσαν και οί κομμουνισταί, οί υπόλοιποι (241) έψήφισαν υπέρ αυτής. Συγχρόνως, ή Βουλή άπεφάσισε νά διακόψη τας έργασίας της μέχρι τών άρχών Οκτωβρίου και έξουσιοδότησε τήν κυβέρνησιν όπως έκδίδη Νομοθετικά Διατάγματα. [...] Η κυβέρνησις, σταθμίσασα και τήν σοβαρότητα τής διεθνούς καταστάσεως, (έκλογική νίκη τού Λαϊκοϋ Μετώπου εις τήν Γαλλίαν έμφύλιος πόλεμος εις Ισπανίαν, παραβίασις τής συνθήκης τών Βερσαλλιών υπό του Χίτλερ, διά τής εισόδου γερμανικών στρατευμάτων εις τήν άποστρατιωτικοποιημένην ζώνην τής Ρηνανίας, προσάρτησις τής Αιθιοπίας εις τήν Ιταλίαν), άπεφάσισε νά αντίδρσση. Τήν έσπέραν τής 4ης Αύγουστου έδημοσιεύοντο δύο Βασιλικά Διατάγματα : Διά τού πρώτου άνεστάλη ή ισχύς τών περι άτομικών ελευθεριών διατάξεων τού Συντάγματος, ενώ διά τού δευτέρου διελύετο ή Γ’ Αναθεωρητική Βουλή, χωρίς και νά προσδιορίζεται ήμερομηνία διεξαγωγής νέων εκλογών. Αυτό έσήμαιεν ότι ή κυβέρνησις άνελάμβανε τήν αποκλειστικήν εύθύνην διακυβερνήσεως τής χώρας».

Γ2 (1969), σ. 80-83

«Τό 1935 ξαναγύρισε στην Ελλάδα ό βασιλιάς Γεώργιος ό Β΄ μέ δημοψήφισμα του ελληνικού λαού. Επειδή όμως τά πολιτικά κόμματα δέ συμφωνούσαν νά κυβερνήσουν μέ ομόνοια τή χώρα ό Γεώργιος άνέθεσε τό σχηματισμό Κυβερνήσεως στον Ιωάννη Μεταξά, πού κυβέρνησε τόν τόπο δικτατορικά, δηλαδή χωρίς Βουλή, ώς τό θάνατό του, πού συνέβηκε στή διάρκεια του Έλληνοϊταλικού πολέμου».

ΣΤ4 (1980-1989), σ. 174

2. Τι ήταν το μεταξικό καθεστώς (χαρακτήρας του);

α) Δικτατορία με λαϊκή ή/και πολιτική υποστήριξη

Στο Γ2 (1969) αναφέρεται η λαϊκή υποστήριξη της 4ης Αυγούστου, παράλληλα με την συναίνεση των δύο μεγάλων αστικών κομμάτων από μία σκοπιά υπέρ της αναγκαιότητας ανάληψης της εξουσίας από τον Μεταξά και της εγκαθίδρυσης δικτατορίας. Ενδιαφέρον, επίσης, προκαλεί το γεγονός πως αν και περιγράφεται

περιφραστικά, εντούτοις ο χαρακτηρισμός «δικτατορία» ή «δικτατορικό» για το μεταξικό καθεστώς δεν αναφέρεται πουθενά στις μακροσκελείς περιγραφές των πολλών (περίπου 6) σελίδων που ασχολούνται σε αυτό:

«Τὴν ἑσπέραν τῆς 4ης Αὐγούστου ἐδημοσιεύοντο δύο Βασιλικά Διατάγματα : Διὰ τοῦ πρώτου ἀνεστάλη ἡ ἰσχὺς τῶν περὶ ἀτομικῶν ἐλευθεριῶν διατάξεων τοῦ Συντάγματος, ἐνῶ διὰ τοῦ δευτέρου διελύετο ἡ Γ΄ Αναθεωρητικὴ Βουλὴ, χωρὶς καὶ νὰ προσδιορίζεται ἡμερομηνία διεξαγωγῆς νέων ἐκλογῶν. Αὐτὸ ἐσήμαινεν ὅτι ἡ κυβέρνησις ἀνελάμβανε τὴν ἀποκλειστικὴν εὐθὺνὴν διακυβερνήσεως τῆς χώρας. [...] Ἡθέλησεν, οὕτω, ὁ Μεταξᾶς νὰ ἀποδείξῃ ὅτι τὸ νέον καθεστὸς δὲν ἀνεξίτηται τὰ στηρίγματά του εἰς τὴν μίαν μόνον ἐκ τῶν δύο παλαιῶν παρατάξεων. Ἡ δημιουργηθεῖσα ἀπὸ τῆς 4ης Αὐγούστου 1936 πολιτικὴ κατάστασις συνήντησε τὴν ἀντίδρασιν μερίδος τοῦ πολιτικοῦ κόσμου, ὁ ὅποιος καὶ ἐπεχείρησε νὰ τὴν ἀνατρέψῃ διὰ στρατιωτικῶν κινήματων. Ἐπέτυχε, μάλιστα, καὶ μίαν ἐπαναστατικὴν ἐκδήλωσιν εἰς Κρήτην, Ἰούλιον 1938, ἡ ὁποία ὅμως κατεστάλη εὐχερῶς. Δὲν συνήντησε τὴν ἀντίδρασιν τῶν λαϊκῶν μαζῶν. Ἀντιθέτως, ἐπεδείχθη παρ' αὐτῶν κατανόησις τῆς ἀναγκαιότητος προσωρινῆς ἀναστολῆς τοῦ συνταγματικοῦ πολιτικοῦ βίου. Ὅταν δὲ ὁ Μεταξᾶς ἀπέκρουσε τὴν ἰταλικὴν εἰσβολήν, ομόθυμος ὑπῆρξε πρὸς αὐτόν ἡ λαϊκὴ συμπαράστασις. [...] Ἡ ἡγεσία τῶν δύο μεγάλων κομμάτων υἰοθέτησε, μάλλον, στάσιν ἀναμονῆς. Ἀπέβλεπεν εἰς ἐνέργειαν τοῦ Βασιλέως πρὸς ἀποκατάστασιν τῶν κοινοβουλευτικῶν θεσμῶν. Καί, κατὰ βῆθος, ἐπίστευεν ὅτι ἡ ἀναστολή τῶν συνταγματικῶν ἐλευθεριῶν, δι' ὠρισμένον διάστημα, ἀπετέλει ἀπαραίτητον προϋπόθεσιν κατασιγᾶσεως τῶν παθῶν, τὰ ὁποία εἶχε προκαλέσει ἡ ἀπὸ τοῦ 1915 μέχρι 1935 ἐξέλιξις τῆς πολιτικῆς καταστάσεως».

Γ2 (1969), σ. 83-84

β) Απλή δικτατορία

«Ἡ δικτατορία τῆς 4ης Αὐγούστου (1936) [...] ὁ προεδρεύων τῆς κυβερνήσεως Ἰωάννης Μεταξᾶς — ἐπειδὴ ἐν τῷ μεταξύ εἶχεν ἀποθάνει ὁ Δεμερτζῆς — ἀπεφάσισε νὰ διαλύσῃ τὴν Βουλὴν (4 Αὐγούστου 1936) καὶ νὰ διοικήσῃ δικτατορικῶς. Ἡ δικτατορικὴ κυβέρνησις κατήργησε μερικὰς θεμελιώδεις διατάξεις τοῦ Συντάγματος».

Γ1 (1966-1976), σ. 236

«Ὁ Γεώργιος ἀνέθεσε τὴν διακυβέρνησιν τῆς Χώρας εἰς τὸν Ἰωάννη Μεταξᾶν, ὁ ὁποῖος ἐκυβέρνησε δικτατορικῶς, δηλ. χωρὶς Βουλὴν, μέχρι τοῦ θανάτου του, ὁ ὁποῖος συνέβη κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Ἑλληνοϊταλικοῦ πολέμου».

ΣΤ1 (1967-1969), σ. 154

«2. Ἡ δικτατορία Μεταξᾶ [...] ὠδήγησαν τὸν Ἰωάννη Μεταξᾶν νὰ κηρύξῃ τὴν δικτατορίαν (4 Αὐγούστου 1936)».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 162

«Μετὰ ταῦτα ἡ Ἑλλὰς διήλθεν ταραχώδη πολιτικὸν βίον με ἀλλαγὰς πολιτευμάτων καὶ συχνὰς ἀλλαγὰς κυβερνήσεων. Τελικῶς ἐπεβλήθη ἡ δικτατορία τοῦ Ἰωάννου Μεταξᾶ (1936-1940)».

ΚΛ1 (1973), σ. 86-87

«τό 1935 ο βασιλιάς Γεώργιος ο Β΄ ξαναγύρισε. έπειτα από δημοψήφισμα, στο θρόνο του. Μέ την έγκρισή του, στις 4 Αύγουστου τού 1936 ο Ιωάννης Μεταξάς κατάργησε τις κοινοβουλευτικές και συνταγματικές έλευθερίες τού λαού και κήρυξε δικτατορία».

ΣΤ3 (1974-1980), σ. 120-121

«Έπειδή όμως τά πολιτικά κόμματα δέ συμφωνούσαν νά κυβερνήσουν μέ ομόνοια τή χώρα ο Γεώργιος ανέθεσε τό σχηματισμό Κυβερνήσεως στον Ιωάννη Μεταξά, πού κυβέρνησε τόν τόπο δικτατορικά, δηλαδή χωρίς Βουλή, ως τό θάνατό του, πού συνέβηκε στή διάρκεια του Έλληνοϊταλικού πολέμου».

ΣΤ4 (1980-1989), σ. 174

«Την κατάσταση αυτή εκμεταλλεύτηκαν οι φιλοβασιλικοί και κατάφεραν να ξαναφέρουν το βασιλιά Γεώργιο Β΄. Ο βασιλιάς ανέθεσε την πρωθυπουργία στον Ιωάννη Μεταξά, ο οποίος στις 4 Αυγούστου 1936 επέβαλε δικτατορία».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011), σ. 230

Στο **Γ5 (1991-2006)**, ενώ περιγράφονται τα χαρακτηριστικά του μεταξικού καθεστώτος που σε άλλα εγχειρίδια ερμηνεύονται ως φασιστικά, εντούτοις εδώ αναφέρονται απλώς ως δικτατορικά· ενώ, ακόμα και το καθεστώς Μουσολίνι στην Ιταλία αναφέρεται ως απλώς δικτατορικό και όχι ως φασιστικό:

«Στις 4 Αυγούστου 1936 ο Ιωάννης Μεταξάς, με τη δικαιολογία της αποτροπής του κομμουνιστικού κινδύνου, κήρυξε δικτατορία [...] Ο Μεταξάς διέλυσε αμέσως τα κόμματα και επέβαλε αυστηρή λογοκρισία στον τύπο, που υποχρεώθηκε να παρουσιάζει με εγκωμιαστικά άρθρα το έργο του. Φυλάκισε και εξόρισε όχι μόνο τους κομμουνιστές, αλλά και όσους ήταν ύποπτοι για αντιδικτατορική δράση. Αρχηγοί και πολλά στελέχη των κομμάτων εξορίστηκαν επίσης. Ίδρυσε, σύμφωνα με το πρότυπο της δικτατορικής Ιταλίας, την Εθνική Οργάνωση Νεολαίας (ΕΟΝ) για να δημιουργήσει στελέχη αφοσιωμένα στο καθεστώς [...] Η εκκαθάριση του στρατού από τους δημοκρατικούς αξιωματικούς και ο ασφυκτικός έλεγχος της δημόσιας ζωής δεν επέτρεψαν αντιδικτατορικές εκδηλώσεις, εκτός από σπάνιες περιπτώσεις, αλλά το φιλελεύθερο και δημοκρατικό φρόνημα του μεγαλύτερου μέρους του ελληνικού λαού παρέμεινε υψηλό, μολοντί ανεκδήλωτο».

Γ5 (1991-2006), σ. 337

«Το 1936, ο Ιωάννης Μεταξάς καταλύει το Σύνταγμα και επιβάλλει δικτατορία».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 106

Στο **Λ4 (2007-2022)** το μεταξικό καθεστώς καταγράφεται στην αφήγηση, σε λεζάντες και σε ερωτήσεις ως απλή δικτατορία και αυταρχικό καθεστώς:

«Ο Ιωάννης Μεταξάς θα καταλύσει τους δημοκρατικούς θεσμούς και θα κυβερνήσει έκτοτε, ως δικτάτορας, μέχρι τον θάνατό του. Η ελληνική κοινή γνώμη, εμποτισμένη στην πλειονότητά της από αρχές φιλελεύθερες, υπήρξε οπωσδήποτε αντίθετη στην ιδεολογία του αυταρχικού καθεστώτος. Η επικράτηση εντούτοις παρόμοιας υφής αυταρχικών καθεστώτων στο

μεγαλύτερο τμήμα της Κεντρικής και της Ανατολικής Ευρώπης και η ισχύοντα των μέσων στήριξης —εσωτερικών και εξωτερικών— μιας ενδεχόμενης αντίδρασης, σε συνδυασμό και με τον θάνατο των σημαντικότερων πολιτικών ηγετών της περιόδου μεταξύ των δύο πολέμων (Βενιζέλου, Τσαλδάρη, Παπαναστασίου και Μιχαλακόπουλου), συντέλεσαν ώστε η αντίθεση αυτή να μην οδηγήσει στην πτώση της **δικτατορίας**».

Λ4 (2007-2022), σ. 106-107

[λεζάντα]

«**Προπαγανδιστικές φωτογραφίες** του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου, που απεικονίζουν παρέλαση της **ΕΟΝ (Εθνικής Οργάνωσης Νεολαίας), οργάνωσης του μεταξικού καθεστώτος**».

Λ4 (2007-2022), σ. 108

[ερωτήσεις]

«1. Πώς η εσωτερική και η διεθνής συγκυρία διευκόλυνε την επικράτηση του **δικτατορικού καθεστώτος της 4ης Αυγούστου**;».

Λ4 (2007-2022), σ. 108

Και, ενώ στην παρακάτω πηγή αναφέρονται αρκετά εξωτερικά χαρακτηριστικά φασιστικού καθεστώτος, εντούτοις ο όρος «φασιστικό» δεν υπάρχει. Αντ' αυτού, επιχειρείται η αντιπαραβολή του μεταξικού καθεστώτος με τα *ολοκληρωτικά* καθεστώτα. Σε αυτήν την σύγκριση, μάλιστα, το μεταξικό καθεστώς καταγράφεται ως *σχετικά ήπιο* και μη ολοκληρωτικό, αφού *ο Μεταξάς δεν δημιούργησε ένα μονοκομματικό κράτος*, ενώ *το πιο ανησυχητικό στοιχείο του καθεστώτος* φαίνεται να είναι το *γελοίο* της προπαγάνδας του. Εμμέσως, δε, επιχειρείται και η σύγκριση του μεταξικού καθεστώτος με την ΕΣΣΔ, πάντα στο βασικό ερμηνευτικό σχήμα του εγχειριδίου που έχει ως κεντρικό άξονα ιδεολογικής ανάλυσης την αντίθεση «ολοκληρωτισμός (φασισμός-ναζισμός και κομμουνισμός) vs φιλελευθερισμός (δυτικές αστικές κοινοβουλευτικές δημοκρατίες)»:

[πηγή]

«**Το καθεστώς της 4ης Αυγούστου ενθαρρύνει τη λατρεία του ηγέτη**: “Το καθεστώς της 4ης Αυγούστου του Μεταξά ήταν διαβόητο στους Έλληνες για μια **καταπιεστική πολιτική, που περιλάμβανε λογοκρισία, μυστικές παρακολουθήσεις της αστυνομίας, απαγόρευση απεργιών και δημόσιων συγκεντρώσεων — όλα στοιχεία ολοκληρωτισμού. Ωστόσο ο Μεταξάς δεν δημιούργησε ένα μονοκομματικό κράτος. Το καθεστώς της 4ης Αυγούστου ήταν κατά κύριο λόγο σχετικά ήπιο, πιο κοντά στο ιταλικό —εγώ θα έλεγα στο πορτογαλικό— παρά στο γερμανικό μοντέλο. [...] Ίσως το πιο ανησυχητικό στοιχείο του καθεστώτος ήταν το πρόγραμμα καθοδήγησης και προπαγάνδας, οι μαζικές παρελάσεις της Εθνικής Οργάνωσης Νεολαίας με το σύνθημα περί “Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού” και η προώθηση της λατρείας της προσωπικότητας του Μεταξά, που ήταν τώρα ο “Πρώτος Εργάτης”, ο “Πρώτος Αγρότης”, ο “Πρώτος Αγωνιστής” κτλ. Ή μήπως ο Μεταξάς είχε ένα αρρωστημένο χιούμορ ή μια οξύτατη αίσθηση του γελοίου;”**».

Παναγιώτης Γ. Βατικιώτης, *Μια πολιτική βιογραφία του Ιωάννη Μεταξά*, Ευρασία, Αθήνα 2005, σ. 300-301».

Λ4 (2007-2022), σ. 107

«Στις 4 Αυγούστου του 1936 ο Μεταξάς, στον οποίο είχε αναθέσει την πρωθυπουργία ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄, διέλυσε τη Βουλή και επέβαλε δικτατορία».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 201

γ) Φασιστική / φασιστικού τύπου δικτατορία ή προσπάθεια για φασιστικοποίηση

Το Γ3 (1976-1984) είναι το πρώτο χρονικά εγχειρίδιο που κάνει έστω και μια μικρή νύξη στην προσπάθεια του καθεστώτος Μεταξά να οργανωθεί φασιστικά, ώστε να αποκτήσει μαζική βάση και κίνημα κοινωνικού ερείσματος, δηλαδή να μετατραπεί σε μια φασιστική ή φασιστικού τύπου δικτατορία. Η νύξη του σε φασιστικό χαρακτηριστικό που επιχειρείται να καλλιεργηθεί επί δικτατορίας Μεταξά είναι αυτό της μαζικής οργάνωσης της νεολαίας (το όνομά της, Ε.Ο.Ν., παραλείπεται στο απόσπασμα):

«Από τή μόνιμη αυτή κυβερνητική κρίση και τις αντιθέσεις τών κομμάτων, έπωφελήθηκε ο Ίω. Μεταξάς και επέβαλε δικτατορία (4 Αύγουστου 1936). Ο Μεταξάς κατάργησε τήν έλευθεροτυπία, διέλυσε τά κόμματα και όργάνωσε τή νεολαία κατά τά φασιστικά πρότυπα».

Γ3 (1976-1984), σ. 314

Το Λ2 (1983-2007) περιέχει τις περισσότερες αναφορές στα φασιστικά χαρακτηριστικά της δικτατορίας του Μεταξά, ερμηνεύοντας την 4η Αυγούστου όχι απλώς ως ένα δικτατορικό καθεστώς που προσπαθεί να γίνει φασιστικό, αλλά ως ένα καθαρά φασιστικό καθεστώς, παρόμοιο με αυτά των Μουσολίνι και Χίτλερ:

[λεζάντα]

«Ιωάννης Μεταξάς (1871-1941). Στρατιωτικός και πολιτικός. Οι συντηρητικές πολιτικές αντιλήψεις του τον οδήγησαν σε ανοικτή σύγκρουση με τις δημοκρατικές δυνάμεις. Οπαδός του ολοκληρωτισμού, με τη δικτατορία της 4ης Αυγούστου επιδιώκει να εγκαθιδρύσει στην Ελλάδα καθεστώς φασιστικού τύπου».

Λ2 (1983-2007), σ. 219

«Στις 4 Αυγούστου ο Μεταξάς, σε συμφωνία με το βασιλιά, καταργεί το Σύνταγμα και επιβάλλει δικτατορία. Η δικτατορία του Μεταξά ανακόπτει την πολιτική εξέλιξη της Ελλάδας και την οδηγεί στα διοικητικά συστήματα των ολοκληρωτικών κρατών της Ευρώπης».

Λ2 (1983-2007), σ. 221

λΛεζάντα]

«Τελετή κατά τη διάσκεψη των ηγετικών στελεχών της Ε.Ο.Ν. Ύμνος και φασιστικός χαιρετισμός προς τον Ιωάννη Μεταξά».

Λ2 (1983-2007), σ. 223

[Πηγή]

«Το κάψιμο των βιβλίων: Μια από τις πρώτες πράξεις της 4ης Αυγούστου ήταν το **κάψιμο των προοδευτικών βιβλίων** που κατασχέθηκαν από τα βιβλιοπωλεία, πρακτορεία και σπίτια συλληφθέντων. Ανάμεσα στα βιβλία που κάηκαν, εκτός από τα καθαρά μαρξιστικά, ήταν τα έργα του Χάινε, του Μπέρναρ Σω, του Φρόνιτ, του Γκόρκι, του Ντοστογιέφσκι, του Τολ-στόι, του Γκαίτε, του Δαρβίνου, του Παπαδιαμάντη και του Καρκαβίτσα. **Στα πρότυπα των χιτλερικών καλούσαν το λαό να παρακολουθήσει τις βαρβαρικές αυτές εκδηλώσεις.** Έτσι στις εφημερίδες της 16 Αυγούστου 1937 διαβάζουμε. “Η εθνική φοιτητική νεολαία Πειραιώς προβαίνουσα εις την εξαφάνισιν δια πυρός ολοκλήρου σειράς κομμουνιστικών εντύπων την προσεχή Κυριακήν... και ώραν 8μ.μ. και εν τη πλατεία Πασαλιμανίου Πειραιώς **προσκαλεί άποντας τους εθνικόφρονες νέους,** όπως προσέλθουν εν τη πλατεία Τερψιθέας 7 μ.μ. ίνα εν σώματι μεταβούν και συμμετάσχουν εις την τελετήν”.

Αναφέρεται στο βιβλίο του Σπ. Λιναρδάτου, *Η 4η Αυγούστου*, σ. 74».

Λ2 (1983-2007), σ. 224-225

«ο Ιωάννης Μεταξάς απόβλεπε στη μονιμότητα και απόκλειε σαφώς την επιστροφή στον κοινοβουλευτισμό. Ο Μεταξάς, από την πρώτη στιγμή, προσπαθεί να οργανώσει ένα **αστυνομικό κράτος. Αναδιοργανώνει πλήρως τη διάρθρωση της αστυνομίας και των υπηρεσιών ασφαλείας σύμφωνα με τα φασιστικά πρότυπα.** Επιβάλλει **αυστηρή λογοκρισία** στον τύπο και βυθίζει τη χώρα σε έναν **πρωτοφανή σκοταδισμό.** Με τη δημιουργία στρατοπέδων συγκέντρωσης, με την κατάργηση των πολιτικών ελευθεριών, με τη συστηματική καταδίωξη όλων των διαφωνούντων ο Μεταξάς προσπαθεί να καταπνίξει κάθε αντιπολιτευτική κίνηση. Συγχρόνως, **το καθεστώς χρησιμοποιεί, για την απόκτηση γοήτρου στο εσωτερικό, όλο το κλασικό οπλοστάσιο των ολοκληρωτικών κυβερνήσεων. Ένας τεράστιος μηχανισμός —οργανώσεις νεολαίας, ραδιόφωνο, τύπος και εντυπωσιακοί δημόσιοι εορτασμοί— υμνούν τις αρετές του καθεστώτος και τον αρχηγό του».**

Λ2 (1983-2007), σ. 225-226

[πηγή]

«Ο Ιωάννης Μεταξάς σκιαγραφεί το καθεστώς του. “...Η Ελλάς έγινε από της 4ης Αυγούστου **Κράτος αντικομμουνιστικό. Κράτος αντικοινοβουλευτικό. Κράτος ολοκληρωτικό. Κράτος με βάσι αγροτική και εργατική, και κατά συνέπειαν αντιπλουτοκρατικό.** Δεν είχε βέβαια κόμμα ιδιαίτερο να κυβερνά. Αλλά κόμμα ήτανε όλος ο Λαός, εκτός από τους αδιόρθωτους κομμουνιστάς και τους αντιδραστικούς παλαιοκομματικούς. Επομένως, **αν ο Χίτλερ και ο Μουσολίνι αγωνιζόντανε πραγματικά για την ιδεολογία που υψώσανε για σημαία, έπρεπε να υποστηρίζουν παντού την Ελλάδα με όλη τους τη δύναμη...**”

Ιωάννη Μεταξά, *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, τ. Δ' σελ. 553».

Και με βάση την παραπάνω πηγή ακολουθεί η ερώτηση του βιβλίου:

«**Παρατηρήστε στο κείμενο αυτό την ανάμειξη των λαϊκιστικών και των ολοκληρωτικών στοιχείων και τη βαθιά ιδεολογική συγγένεια του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου με το φασισμό και το ναζισμό».**

Λ2 (1983-2007), σ. 226-227

«γ. **Η ιδεολογία της 4ης Αυγούστου:** [...] Τη διατύπωση της θεωρίας για τον Τρίτο Ελληνικό Πολιτισμό ακολούθησε μια αληθινή πλημμυρίδα από συνθηματολογίες σοβινιστικού περιεχομένου που δεν κατόρθωναν να κρύψουν την αληθινή και μόνη ιδεολογία του καθεστώτος, τη φασιστική. Γιατί το καθεστώς της 4ης Αυγούστου είχε όλα τα εσωτερικά (καταπίεση των εργαζομένων, κατάλυση των δημοκρατικών ελευθεριών, προπαγάνδα κατά του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος) αλλά και τα εξωτερικά γνωρίσματα των φασιστικών καθεστώτων (προβολή της σοφίας του αρχηγού, ακατάσχετη πατριδοκαπηλεία, ρωμαϊκός χαιρετισμός, κ.λπ.). Όμως το κορυφαίο τεκμήριο για το φασιστικό υπόβαθρο της 4ης Αυγούστου αποτελεί η προσπάθεια του Μεταξά να οργανώσει υποχρεωτικά ολόκληρη την ελληνική νεολαία, από 8 έως 20 ετών, σε μια παραστρατιωτική οργάνωση, την “*Εθνική Οργάνωση Νεολαίας-Ε.Ο.Ν.*”. Η Ε.Ο.Ν. ιδρύεται τυπικά στις 5 Σεπτεμβρίου 1936 αλλά η σύσσωμη αντίδραση του ελληνικού λαού ήταν τέτοια ώστε χρειάστηκε να περάσει ένας χρόνος για να γίνει η ορκωμοσία του πρώτου τμήματός της. Η δικτατορία, για να προσελκύσει τους νέους, χρησιμοποιεί κάθε μέσο όπως υλικές παροχές, **υπόθαλψη ταπεινών ενστίκτων και εκμετάλλευση της κάθε νεανικής ματαιοδοξίας**».

Λ2 (1983-2007), σ. 226, 228

«**Η κυβέρνηση Μεταξά** έκανε συλλήψεις, εκτοπίσεις και βασανιστήρια δημοκρατικών πολιτών, **οργάνωσε φασιστική νεολαία** και στερέωσε το βασιλικό θρόνο».

Γ4 (1984-1991), σ. 320

[λεζάντα]

«*Ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄, γιος του Κωνσταντίνου, ανέβηκε στο θρόνο με το νόθο δημοψήφισμα του 1935· ήταν ο πρωταγωνιστής της επιβολής της φασιστικής δικτατορίας Μεταξά (1936) και από τα πιο μισητά μέλη της βασιλικής δυναστείας· πέθανε στη διάρκεια του Εμφύλιου πολέμου, το 1947*».

Γ4 (1984-1991), σ. 316

«Η παγκόσμια οικονομική κρίση έφτασε στην Ελλάδα σε μια εποχή “ευημερίας” [...] Οι πιο σημαντικές επιπτώσεις, όμως, αυτών των εξελίξεων βρίσκονταν στο πολιτικό πεδίο. Τα ισχυρά συγκεντρωτικά κράτη που αναδείχθηκαν μέσα απ’ αυτές τις διαδικασίες, προκαλούσαν την ανάδειξη και την **κυριαρχία ολοκληρωτικών κινήματων και καθεστώτων σε πολλά ευρωπαϊκά κράτη. Καθώς προχωρούσε η δεκαετία της κρίσης, η δεκαετία του 1930, ολοένα και περισσότερα κράτη αποκτούσαν δικτατορικά ή φασιστικά καθεστώτα. Η Ελλάδα δεν ξέφυγε από το γενικό κανόνα. Στις 4 Αυγούστου του 1936 ο Ιωάννης Μεταξάς, με την ανοχή του παλατιού, προχώρησε στην κατάλυση του κοινοβουλευτικού καθεστώτος και στην επιβολή δικτατορίας**».

ΚΛ6 (1999-2022), σ. 54

«Ο Μεταξάς ήταν σε όλη του τη σταδιοδρομία εχθρός του κοινοβουλευτισμού και υποστηρικτής αυταρχικών μεθόδων στην πολιτική. Όταν του δόθηκε η ευκαιρία, έκανε πράξη τις θεωρίες του. Η δικτατορία του Μεταξά έβαλε τέλος στη Δημοκρατία του Μεσοπολέμου και σε μία ολόκληρη εποχή της πολιτικής ιστορίας της Ελλάδας. [...] **Το καθεστώς του Μεταξά** κυβέρνησε απολυταρχικά. **Στην ουσία υπήρξε ένα**

αστυνομικό καθεστώς με φασιστικές τάσεις, δεν πρόφθασε όμως να αλώσει τον κρατικό μηχανισμό ολοκληρωτικά, όπως έγινε στην περίπτωση της Γερμανίας και της Ιταλίας. Αντιμέτωπος τους αντιπάλους του, ιδιαίτερα τους κομμουνιστές, τους οποίους προσπάθησε να εξοντώσει, με φυλακίσεις και εκτοπίσεις. Απαγόρευσε, μεταξύ άλλων, την ελευθερία του λόγου και την ελευθερία του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι».

ΚΛ6 (1999-2022), σ. 110-111

«Το μεταξικό καθεστώς επιβίωσε έως τον Ιανουάριο του 1941. Πρότυπά του ήταν το φασιστικό καθεστώς στην Ιταλία και το ναζιστικό στη Γερμανία. Τα κύρια χαρακτηριστικά τους, που επισημάναμε πιο πάνω, ήταν και δικά του γνωρίσματα. Το στίγμα του έδιναν προπάντων η “Εθνική Οργάνωση Νέων” (ΕΟΝ) και ο “Τρίτος Ελληνικός Πολιτισμός”. Είχε όμως και αποκλίσεις από αυτά. Η εδραϊωσή του πραγματοποιήθηκε με μέτρα αντιδημοκρατικά και ανελεύθερα: εκτοπίσεις αντιφρονούντων, φυλακίσεις, δηλώσεις μετανοίας, έλεγχο κάθε πολιτικής εκδήλωσης, κατάργηση της ελευθερίας του Τύπου, κατάργηση άρθρων του Συντάγματος [...] Η επικράτηση άλλωστε των ανελεύθερων καθεστώτων στην Ευρώπη ευνοούσε πολλαπλά το μεταξικό καθεστώς. Έτσι οι αντιδράσεις εναντίον του δεν είχαν αποτέλεσμα».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 114-115

[λεζάντα]

«Με την ίδρυση της Ε.Ο.Ν. το μεταξικό καθεστώς απέβλεπε στη δημιουργία μελλοντικού πολιτικού στηρίγματός του. Ο “Τρίτος Ελληνικός Πολιτισμός” αποτελούσε την “πολιτική ιδεολογία του καθεστώτος”. Πρότυπά της ήταν η Σπάρτη (πειθαρχημένη ελευθερία) η Μακεδονία του Φιλίππου και Αλεξάνδρου (ηγετική προσωπικότητα) και το Βυζάντιο (θρησκευτικότητα)».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 114

«Ο Μεταξάς είχε ακραίες αντιδημοκρατικές αντιλήψεις, οι οποίες δεν βοηθούσαν τη δημοτικότητα του - ελάχιστους ψήφους συγκέντρωνε στις εκλογές. [...] Δήλωνε πως θα κυβερνούσε την Ελλάδα και μάλιστα θα έχτιζε τον “Τρίτο Ελληνικό Πολιτισμό” σύμφωνα με τα πρότυπα της κεμαλικής Τουρκίας, της φασιστικής Ιταλίας και της χιτλερικής Γερμανίας».

Λ3 (2002), σ. 182

Στο Γ6 (2006-2022) αναφέρεται ξεκάθαρα η πρόθεση για φασιστικοποίηση της μεταξικής δικτατορίας, η οποία όμως, παρά τις οργανωμένες προσπάθειές της, δεν καταφέρνει να αποκτήσει λαϊκό έρεισμα με την δημιουργία φασιστικού μαζικού κινήματος. Λόγω των αναφορών στην προσπάθεια εκφασισμού του λαού και του κράτους στα πρότυπα της φασιστικής Ιταλίας και της ναζιστικής Γερμανίας και παρά τις διαφορές-αποκλίσεις του με αυτά, κατατάσσουμε το απόσπασμα σ’ αυτό το ερμηνευτικό σχήμα:

«Η δικτατορία της 4ης Αυγούστου (1936): Όνειρο του Ι. Μεταξά ήταν η δημιουργία στην Ελλάδα ενός καθεστώτος κατά τα πρότυπα της φασιστικής Ιταλίας και της ναζιστικής Γερμανίας. Όμως, μαζικό φασιστικό κόμμα στην Ελλάδα δεν υπήρχε. Ο δικτάτορας δοκίμασε να αναπληρώσει το κενό με τη

δημιουργία της *Εθνικής Οργάνωσης Νεολαίας (ΕΟΝ)*, αλλά ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος διέκοψε την προσπάθειά του. [...] Το καθεστώς της 4ης Αυγούστου, ωστόσο, **δεν απέκτησε ποτέ ισχυρή κοινωνική στήριξη. Υπό την έννοια αυτή διέφερε από τον φασισμό και από τον ναζισμό.** Ο Μεταξάς περιορίστηκε στην οργάνωση ενός αυταρχικού κράτους που καταδίωξε τους αντιπάλους του, ιδίως τους κομμουνιστές». Γ6 (2006-2022), σ. 119-120

[ασκήσεις-δραστηριότητες]

«2. Ποια κύρια διαφορά παρουσίαζε η δικτατορία της 4ης Αυγούστου από τον ιταλικό φασισμό και τον γερμανικό ναζισμό;».

Γ6 (2006-2022), σ. 120

δ) Δοτό στο βασιλιά καθεστώς (ουσιαστικά ο βασιλιάς κυβερνάει και ο Μεταξάς είναι αχυράνθρωπός του)

Στο **Λ2 (1983-2007)** υπάρχουν πολλές αναφορές στον βασικό και επιτελικό ρόλο που παίζει ο βασιλιάς στην ανάδειξη του Μεταξά στην εξουσία. Ωστόσο, στην παρακάτω αναφορά γίνεται ακόμη πιο σαφής η ερμηνευτική αντίληψη σύμφωνα με την οποία ο Μεταξάς, και κατά συνέπεια το δικτατορικό καθεστώς του, είναι ένα δοτό στον βασιλιά καθεστώς· ουσιαστικά, ο βασιλιάς είναι αυτός που κυβερνά με την βοήθεια «αχυρανθρώπων» του, όπως στη συγκεκριμένη περίπτωση ο Μεταξάς, ο οποίος είναι ανακλητός για την βαθιά εξουσία του στέμματος. Το σχήμα αυτό δίνεται στην αφήγηση του εγχειριδίου μέσα από την παράθεση της ψυχρής κυνικής αντίληψης της Αγγλίας για την φύση του μεταξικού καθεστώτος:

«η άνευ όρων αφοσίωση του Μεταξά στον Γεώργιο το Β΄ ήταν αρκετή για να τον δεχτεί. Γιατί, για την Αγγλία, η θέση του ελληνικού καθεστώτος ήταν σαφής: ένας φανατικά αγγλόφιλος βασιλιάς κυβερνούσε με την υποστήριξη του στρατού ο οποίος, μετά την αποβολή των βενιζελικών από τις τάξεις του, ήταν, στη μεγάλη του πλειονότητα, προσωπικά αφοσιωμένος σ' αυτόν. Ο Γεώργιος ο Β΄ είχε εκλέξει τον Μεταξά, παρά τη γερμανοφιλία του, γιατί εγνώριζε ότι θα τον είχε υποχείριο. Μπορούσε να τον αντικαταστήσει σε κάθε στιγμή, αλλά τον διατηρούσε γιατί εγνώριζε ότι ήταν ο μόνος άνθρωπος που του ήταν αφοσιωμένος και αποστρεφόταν τον κοινοβουλευτισμό».

Λ2 (1983-2007), σ. 222

3. Ποια ήταν η εσωτερική πολιτική του μεταξικού καθεστώτος: Κοινωνική φιλεργατική πολιτική ή Αντικομμουνισμός και διώξεις;

α) Ανάπτυξη χώρας ή/και κοινωνική φιλεργατική πολιτική

«Η δικτατορική κυβέρνηση κατήργησε μερικές θεμελιώδεις διατάξεις του Συντάγματος [...] Παραλλήλως ο Μεταξάς ηύξησε τούς μισθούς και τά ήμερομίσθια και μέ τήν ίδρυσιν του θεσμού τών Κοινωνικών Ασφαλίσεων (Δεκέμβριος 1937) έκέρδισε τās συμπαθείας τών έργατοῦπαλλήλων».

Γ1 (1966-1976), σ. 236-237

«Ο Ιωάννης Μεταξάς εφήρμοσε κοινωνικήν πολιτικήν, απέβλεπεν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς χώρας καὶ εἰς τὴν πολεμικὴν προπαρασκευὴν αὐτῆς».
ΣΤ2 (1969-1973), σ. 162

«Τὸ καθεστῶς τῆς 4ης Αὐγούστου ἠκολούθησε φιλεργατικὴν καὶ φιλαγροτικὴν πολιτικήν, λαβὸν πλείστα ὑπὲρ τῶν ἐργατῶν καὶ τῶν ἀγροτῶν μέτρα. Ὁ θεσμὸς τῶν συλλογικῶν συμβάσεων ἐργασίας, ἡ κατοχύρωσις τῆς κοινωνικῆς ἀσφαλίσεως καὶ ἡ ρύθμισις τῶν ἀγροτικῶν χρεῶν ὑπῆρξαν τὰ οὐσιαστικότερα ἐκ τῶν μέτρων αὐτῶν. Επέτυχε τὴν ἐκ νέου σταθεροποίησιν τῆς δραχμῆς, παρ' ὅλον ὅτι τὸ 1934 ὑπετιμήθη τὸ δολλάριον καὶ τὸ 1938 τὸ γαλλικὸν φράγκον, ἠύξησε τὰς ἐξαγωγὰς, διὰ τῆς ἀναπτύξεως τῶν ἀνταλλαγῶν ἐμπορευμάτων, ἐνίσχυσε τὴν γεωργίαν, ἐπὶ τῷ σκοπῷ ἀποκτήσεως αὐταρκείας ἐν ὄψει πολεμικῆς συρράξεως καὶ ὑπεβοήθησε τὴν βιομηχανικὴν ἀνάπτυξιν. Οὕτω, τὸ 1938, ἀποκατεστάθη τὸ ἐθνικὸν εἰσόδημα εἰς τὰ ἐπίπεδα τοῦ 1928. Ἦτο τοῦτο σημαντικὸν ἐπίτευγμα, ἐάν ληφθῆ ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ διεθνὴς οἰκονομία ἐξηκολούθει νὰ ὑφίσταται τὸν ἀντίκτυπον τῆς ἀπὸ τοῦ 1929 οἴκου νομικῆς κρίσεως καὶ τὴν ἐπίδρασιν ἐκ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν μεγάλων δυνάμεων εἰς τὸν τομέα τῶν πολεμικῶν ἐξοπλισμῶν».

Γ2 (1969), σ. 84

«Ο Μεταξάς [...] ἔλαβε μέτρα, με τα οποία ἐπιδίωκε νὰ ἀποκτήσει λαϊκὸ ἐρεισμα (Ἴδρυμα Κοινωνικῶν Ασφαλίσεων – ΙΚΑ – διαγραφή ἀγροτικῶν χρεῶν)».

Γ5 (1991-2006), σ. 337

Στο Γ6 (2006-2022) αναφέρεται ἡ πρόθεσις τοῦ μεταξικοῦ καθεστώτος νὰ προσεταιριστεῖ τὸν λαὸ με τὴν λήψην κοινωνικῶν μέτρων καὶ τὴν συστηματικὴν προπαγάνδα, προκειμένου νὰ ἀποκτήσει ἐρεισμα καὶ νὰ οἰκοδομήσῃ ἓνα φασιστικὸ κίνημα, κάτι που δὲν το καταφέρνει. Παρὰ τὴν διαφορετικὴ ἐρμηνευτικὴ ἀπόχρωσις που υποδηλώνει ἡ πρόθεσις προσεταιρισμοῦ καὶ εκφασισμοῦ που αναφέρεται στο ἀπόσπασμα, τα κοινωνικὰ μέτρα ἀποδίδονται σε ἐνέργειες τοῦ Μεταξά, γι' αὐτὸ καὶ κατάσσουμε τὸ ἀπόσπασμα σ' αὐτὸ το ἐρμηνευτικὸ σχῆμα, λαμβάνοντας ὑπόψη τὴν παραπάνω διασαφήνισις τῆς διαφορετικῆς πρόθεσις:

«Παράλληλα, προσπάθησε νὰ προσεταιριστεῖ τοὺς αγρότες καὶ τοὺς ἐργάτες τόσο με συστηματικὴν προπαγάνδα ὅσο καὶ με τὴν λήψην ὀρισμένων κοινωνικῶν μέτρων [ρύθμισις ἀγροτικῶν χρεῶν, λειτουργία τοῦ Ἰδρύματος Κοινωνικῶν Ασφαλίσεων (ΙΚΑ)]. Το καθεστῶς τῆς 4ης Αὐγούστου, ὡστόσο, δὲν ἀπέκτησε ποτὲ ἰσχυρὴ κοινωνικὴ στήριξις. Ὑπὸ τὴν ἐννοια αὐτὴ διέφερε ἀπὸ τὸν φασισμό καὶ ἀπὸ τὸν ναζισμό».

Γ6 (2006-2022), σ. 120

Στο Λ4 (2007-2022), ἀντίθετα, ἡ αναφορὰ τῆς λήψης κοινωνικῶν-ἐργατικῶν μέτρων ἀπὸ τὸ μεταξικὸ καθεστῶς εἶναι εμφανὴς καὶ ἐξαιρεταί, μάλιστα, ἀκόμα περισσότερο, ἀφοῦ αὐτὴ ἐρμηνεύεται καὶ ὡς πρωτοφανὴς γιὰ τα πολιτικὰ πράγματα τῆς χώρας μέχρι τότε:

«Ο αντίκτυπος της διεθνούς κρίσης στην κοινωνία και την οικονομία. Προτού οι επιπτώσεις της διεθνούς κρίσης γίνουν αισθητές στο πολιτικό πεδίο, εκδηλώθηκαν στο πεδίο της οικονομίας, ως αποτέλεσμα και της **υπερχρέωσης της Ελλάδας στο εξωτερικό. Η αυξημένη φορολόγηση και τα έκτακτα κυβερνητικά μέτρα δε θα αποτρέψουν τη χρεοκοπία, το 1932.** Η κίνηση του εμπορίου, παρά τη νέα ανάκαμψή του στη διάρκεια της δεκαετίας του 1930, παρουσίασε αισθητή κάμψη έναντι της προηγούμενης δεκαετίας, ενώ η ανάπτυξη της βιομηχανίας και της ναυτιλίας δέχτηκε επίσης τον αντίκτυπο της υποτίμησης του νομίσματος και της χαμηλής αγοραστικής δύναμης των καταναλωτών. **Η αναντιστοιχία, πράγματι, μεταξύ των δεικτών αφενός της βιομηχανίας και της ναυτιλίας και αφετέρου του εισοδήματος των εργαζομένων προκάλεσε ζωνιές εντάσεις. Η λήψη, για πρώτη φορά, σοβαρών μέτρων στον τομέα της κοινωνικής ασφάλισης —όπως ιδιαίτερα η σύσταση του ΙΚΑ, το 1937— προσφερόταν για να αμβλύνει την κοινωνική αντίδραση, χωρίς όμως να μπορέσει να την εξαλείψει».**
Λ4 (2007-2022), σ. 107

Τα στοιχεία κοινωνικής και φιλολαϊκής πολιτικής του μεταξικού καθεστώτος εξάγονται και μέσω πηγής:

[πηγή]

«“Το καθεστώς της 4ης Αυγούστου του Μεταξά [...] Το καθεστώς έχτισε σχολεία, εξέτασε και επανεξέτασε προγράμματα κοινωνικής ασφάλισης, από το 1940 υιοθέτησε έναν νέο αστικό κώδικα και ενθάρρυνε την καθιέρωση της δημοτικής [...]”.

Παναγιώτης Γ. Βατικιώτης, Μια πολιτική βιογραφία του Ιωάννη Μεταξά, Ευρασία, Αθήνα 2005, σ. 300-301».

Λ4 (2007-2022), σ. 107

«Ο Μεταξάς [...] προσπάθησε, χωρίς ουσιαστικό αποτέλεσμα, να προσεγγίσει τους αγρότες και τους εργάτες με διάφορα κοινωνικά μέτρα».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 201

β) Αντιλαϊκή πολιτική / ψευδεπίγραφη κοινωνική/φιλεργατική πολιτική

Το Λ2 (1983-2007) είναι το πρώτο εγχειρίδιο που όχι μόνο δεν συντάσσεται με το ερμηνευτικό σχήμα της οικονομικής ανάπτυξης ή/και κοινωνικής πολιτικής που σήμαινε για την Ελλάδα το καθεστώς Μεταξά, αλλά, αντίθετα, παραθέτει στοιχεία για να τεκμηριώσει την αντίθετη θέση. Ότι, δηλαδή, το καθεστώς Μεταξά δεν βελτίωσε καθόλου ή και δυσχέρανε το βιοτικό επίπεδο των λαϊκών (εργατικών και αγροτικών) στρωμάτων, ευνόησε προκλητικά το μεγάλο και το ξένο κεφάλαιο, καταδίκασε την χώρα σε υπανάπτυξη μην αλλάζοντας τον παραγωγικό προσανατολισμό της προς την βιομηχανία, ενώ την ίδια στιγμή προπαγάνδιζε ακριβώς τα αντίθετα στο πλαίσιο της ιδεολογικής χειραγώγησης φασιστικού τύπου που επιχειρούσε:

«δ. Εσωτερική-οικονομική πολιτική: Πλήρης ασάφεια χαρακτηρίζει την εσωτερική πολιτική του Ιωάννη Μεταξά. Το πρόγραμμά του δεν ήταν παρά ένα **συνονθύλευμα από ηθικολογίες, ολοκληρωτικά στοιχεία, λαϊκισμό και χονδροειδή σωβινισμό.**

Επιδιώκοντας να αποκτήσει λαϊκό έρεισμα, εφάρμοσε μέτρα κοινωνικής πολιτικής (Ίδρυση του “Ίδρύματος Κοινωνικών Ασφαλίσεων” 1937, παγίωση του θεσμού των συλλογικών συμβάσεων εργασίας, δικαίωμα αδείας δύο εβδομάδων στους εργαζόμενους). Συγχρόνως η μεγάλη άνοδος των τιμών εξουδετέρωσε, στο μεγαλύτερο βαθμό, την ονομαστική αύξηση μισθών και ημερομισθίων. Ενώ η αύξηση των ονομαστικών μισθών και ημερομισθίων κατά τα έτη 1935-1940 υπολογίζεται σε 50%, η αύξηση των πραγματικών αποδοχών των εργαζομένων, εάν ληφθεί υπόψη ο πληθωρισμός, δε φτάνει ούτε το 5%. Η ανεργία όχι μόνο δεν είχε εξαλειφθεί, αλλά σε ορισμένους κλάδους, όπως στους ναυτεργάτες, παρουσίασε αύξηση. Οι αγρότες, στη συντριπτική τους πλειοψηφία, βρίσκονταν σε εξαθλίωση. Η Αγροτική Τράπεζα απόφευγε να χορηγεί μεσοπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα δάνεια, που δημιουργούν τις δυνατότητες για την πραγματοποίηση εγγειοβελτιωτικών και άλλων έργων και ακολουθούσε ένα τοκογλυφικό πιστωτικό σύστημα που συνέθλιβε τους αγρότες. Ο μέσος όρος του αγροτικού εισοδήματος υπολογίστηκε για το 1936 σε 21.000 δραχμές το χρόνο, ενώ τα έξοδα για τη συντήρηση μιας αγροτικής οικογένειας ήταν 28.000 το χρόνο. Από υπεύθυνες έρευνες που έγιναν κατά την περίοδο της δικτατορίας διαπιστώθηκε ότι ένα ποσοστό 30% του ελληνικού πληθυσμού υποσιτιζόταν. Η δημοσιονομική πολιτική της 4ης Αυγούστου ήταν επίσης σαφώς αντιλαϊκή. Η φορολογία όξυνε την ανισότητα στην κατανομή του εθνικού εισοδήματος. Ενώ στο μεγάλο κεφάλαιο προσφέρονταν συνεχώς φορολογικές διευκολύνσεις οι οποίες δικαιολογούνταν από το καθεστώς ως “μείωσις των φορολογικών βαρών, άτινα πλήττουν την εθνικήν παραγωγήν”, στα ευρύτερα στρώματα του λαού επιβάλλονταν νέοι φόροι όπως ο “επί τριετίαν προσωρινός φόρος επί της γεωργικής παραγωγής προς αντιμετώπισιν των δαπανών εθνικής αμύνης”, ο “φόρος πολυτελείας”, ο “φόρος καταναλώσεως καπνού” κ.λπ. Αντίθετα, η τετραετία της δικτατορίας ήταν χρυσή εποχή για το μεγάλο κεφάλαιο. Η αδυναμία των εργαζομένων, στο πλαίσιο του δικτατορικού καθεστώτος, να προβάλουν τις διεκδικήσεις τους, η δασμολογική προστασία και η ευνοϊκή διεθνής οικονομική συγκυρία βοήθησαν στη σημαντική αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής. Τα διάφορα μεγάλα πιστωτικά και βιομηχανικά συγκροτήματα της χώρας καθώς και οι εφοπλιστές αποκόμισαν τεράστια κέρδη. Ουσιαστικά καμιά διαρθρωτική αλλαγή στη δομή της ελληνικής οικονομίας δεν πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου. Αντίθετα, ο προσανατολισμός της έμεινε ο ίδιος και τα χαρακτηριστικά της, ως οικονομίας εξαρτημένης, ενισχύθηκαν. Τις πιο γερές θέσεις στην ελληνική οικονομία τις κρατούσε το ξένο κεφάλαιο. Οι μεταλλευτικές επιχειρήσεις, οι επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας, ο έλεγχος των δημοσίων οικονομικών βρίσκονταν στα χέρια των ξένων. Σε ελληνικά χέρια βρισκόταν η ελαφριά βιομηχανία που στηριζόταν στον προστατευτισμό και τη μονοπωλιακή εκμετάλλευση της εσωτερικής αγοράς. Το καθεστώς της 4ης Αυγούστου δεν πίστευε ότι η Ελλάδα θα μπορούσε να αναπτύξει βαριά βιομηχανία που αποτελεί τη βάση για τη δημιουργία μιας πραγματικά ανεξάρτητης και ισχυρής οικονομίας. Ο Μεταξάς και οι θεωρητικοί του καθεστώτος του έβλεπαν ότι η “μοίρα” της Ελλάδας ήταν να είναι πάντα χώρα υπανάπτυκτη, γεωργική, εξαρτημένη από τις ισχυρές καπιταλιστικές δυνάμεις. Γενικά η 4η Αυγούστου, παρά τις μεγαλοστομίες της για “εθνικήν ανογέννησιν” καταδίκασε την Ελλάδα στην καθυστέρηση. Στα 1939 η γεωργία, η κτηνοτροφία, τα δάση, η αλιεία, η Θήρα, τα μεταλλεύματα και οι αλυκές, δηλαδή η πρωτογενής

παραγωγή, απέδιδαν το 45% του εθνικού εισοδήματος, ενώ η βιομηχανία μόνο το 11%».

Λ2 (1983-2007), σ. 229-231

Ενώ, προς επίρρωση των στοιχείων της αφήγησης παρατίθενται και συναφείς πηγές και πίνακες στις σ. 229-231 για την διατροφή του πληθυσμού, το εισόδημα του Έλληνα, το εισόδημα κατά οικογένειες και την κατανομή του εθνικού εισοδήματος για το 1938.

«Η κυβέρνηση Μεταξά [...] Η οικονομική πολιτική της απέβλεπε στην ενίσχυση του μεγάλου κεφαλαίου και όχι στην αύξηση του εθνικού εισοδήματος και του εισοδήματος των εργαζομένων, που και τα δυο μειώθηκαν».

Γ4 (1984-1991), σ. 320

Στο Λ3 (2002) δεν αναφέρεται άμεσα η αντιλαϊκή πολιτική του καθεστώτος Μεταξά και δεν υπάρχουν καθόλου άμεσες αναφορές στην οικονομική, κοινωνική και δημοσιονομική πολιτική της μεταξικής περιόδου. Ωστόσο, υπάρχουν αναφορές που αντικρούουν το επιχείρημα περί μεταξικών φιλοκοινωνικών και φιλεργατικών πολιτικών: αυτές αναφέρονται στο Λ3 (2002) ως προϊόν μακροχρόνιων εργατικών-συνδικαλιστικών αγώνων και οξυμένης ταξικής πάλης από το κίνημα του μεσοπολέμου, ενώ μάλιστα πραγματοποιούνται (ολόκληρες ή μεγάλο μέρος τους) πριν την επιβολή της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου 1936:

«Μετά το 1930 οι συνέπειες της οικονομικής κρίσης, το “ιδιώνυμο”, που περιόρισε δραστικά τις συνδικαλιστικές ελευθερίες και τα ατομικά δικαιώματα των εργαζομένων, η διάλυση συνδικαλιστικών οργανώσεων και ομοσπονδιών, η ολοένα αυξανόμενη αυταρχικότητα του κράτους και η παράλληλη ανικανότητά του να επιλύσει τα οξύτερα κοινωνικά προβλήματα, θα μεγαλώσουν τη δυσαρέσκεια των εργαζομένων και των συνδικαλιστικών τους οργάνων, που θα γίνονται όλο και εχθρικότερα απέναντι στο κράτος. Στη δεκαετία αυτή αυξάνονται εντυπωσιακά οι διαμαρτυρίες, οι διαδηλώσεις και οι απεργιακοί αγώνες, που τελικά επιτάχυναν τη λήψη μέτρων κοινωνικής πολιτικής. Την περίοδο 1932-36 ρυθμίστηκαν πολλά ζητήματα των ταμείων ανεργίας και των ασφαλίσεων υγείας και γήρατος. Πολλά ασφαλιστικά ταμεία, τα οποία τετραπλασιάστηκαν σχεδόν σε αριθμό, συγχωνεύτηκαν στο ΙΚΑ το 1937, όταν ολοκληρώθηκε η διαδικασία που είχε ξεκινήσει ο Παπαναστασίου από το 1932 για την ίδρυση ενός ενιαίου συστήματος υποχρεωτικής κοινωνικής ασφάλισης. Το 1935 έγιναν, επίσης, τρεις σημαντικές ρυθμίσεις στον τομέα της εργασίας, οι οποίες, επίσης, είχαν δρομολογηθεί από τους Φιλελευθέρους: 1) ψηφίστηκε η καθιέρωση του οκτώωρου στην εργασία, 2) υπογράφηκαν οι πρώτες εθνικές συλλογικές συμβάσεις εργασίας, και 3) αναγνωρίστηκε η έννοια του κατώτατου ορίου αμοιβής της εργασίας. Τα μέτρα αυτά, που εν μέρει ανταποκρίνονταν στα αιτήματα των εργαζομένων για κοινωνική εξασφάλιση, διεύρυναν το πεδίο των παρεμβάσεων του κράτους».

Λ3 (2002), σ. 183-184

γ) Στρατιωτική ή/και διπλωματική προπαρασκευή (επιτυχής)

Σε μια σειρά εγχειριδίων γίνεται αναφορά και δίνεται έμφαση από θετική σκοπιά στην στρατιωτική ή/και διπλωματική προπαρασκευή της χώρας από τον Μεταξά ενόψει και του Β΄ Π.Π.:

«**Η δικτατορική κυβέρνηση** κατήργησε μερικές θεμελιώδεις διατάξεις του Συντάγματος [...] έστρεψε τήν προσοχήν της εις τήν συγκρότησίν τών ενόπλων δυνάμεων και έλαβεν ιδιαίτερος δραστήρια μέτρα προς όχύρωσίν τών βορείων συνόρων μας. Περισσότερον όμως ενίσχυσε τήν θέσιν του εις την εξουσίαν ή ανθελληνική πολιτική τής Ιταλίας εις τά Δωδεκάνησα και τήν Αλβανίαν και τά άπειλητικά σύννεφα πού έκάλυπτον ήδη τον διεθνή ορίζοντα λόγω τής έπερχομένης καταγίδος του Β΄ παγκοσμίου πολέμου».

Γ1 (1966-1976), σ. 236-237

«**Ο Ιωάννης Μεταξάς** εφήρμοσε κοινωνικήν πολιτικήν, **άπέβλεπεν** εις τήν ανάπτυξιν τής χώρας και εις τήν **πολεμικήν προπαρασκευήν** αυτής».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 162

«Παραλλήλως, **ήσυχλήθη με τήν πολεμικήν παρασκευήν τής χώρας**. Κυριωτέρα συμβολή του υπήρξεν ή κατασκευή τών επί τής έλληνοβουλγαρικής μεθορίου **όχυρωματικών έργων**, εις τά όποία **εδόθη ή ονομασία “γραμμή Μεταξά”**, και τών **οχυρών τής παρακτίου άμύνης**, διά τών όποιων **έπροστατεύοντο σημαντικά στρατηγικά σημεία τών θαλασσιών έπικοινωνιών**. Διά τών **όχυρώσεων** αυτών **έκαλύπτετο ή συγκέντρωσή τών στρατιωτικών μονάδων**, εις περίπτωσιν **αίφνιδιαστικής έπιθέσεως από πλευράς Βουλγαρίας**. Μετά τήν κατάληψιν τής Αλβανίας υπό τών Ιταλών, **κατεσκευάσθησαν όχυρωματικά εργα και έναντι τής έλληνοαλβανικής μεθορίου**. Έπι πλέον, προέβη εις τήν **άγοράν αντιαεροπορικού πυροβολικού και άντιαρματικών όπλων**, εις **ένίσχυσιν τού στόλου διά δύο ισχυρών άντιτορπιλικών**, εις **άγοράν άριθμού άεροπλάνων και εις όργάνωσιν έγχωρίου πολεμικής βιομηχανίας**. Έάν ληφθή υπ’ όψιν τό περιορισμένον τών οικονομικών πόρων τής χώρας και τό δυσχερές τής προμήθειας πολεμικού ύλικού έκ τών άνεπτυγμένων βιομηχανικώς χωρών, **θά πρέπει νά θεωρηθή ότι τό καθεστώς τής 4ης Αύγούστου έπραξε ό,τι ήτο δυνατόν. Ο Ι. Μεταξάς δέν παρέλειψε νά προετοιμάση και διπλωματικώς τήν χώραν**, εστω και άν ή μετά ταύτα **έξέλιξις τής διεθνούς καταστάσεως δέν κατέστησε άξιοποιήσιμον τήν εις τόν τομέα αυτόν προσπάθειάν του**. Ήδη, από τού Μαΐου 1936, **έπέτυχεν όπως οί έταίροι τού Βαλκανικού Συμφώνου άποδεχθούν τήν προσχώρησιν τής Βαλκανικής Συνεννοήσεως**, ως **άπεκλήθη ή συμμαχία τών τεσσάρων, “εις κάθε γαλλοβρεταννικήν συνεργασίαν”** [...] Θά ήτο δυνατόν νά χαρακτηρισθή ως άποτυχία του Μεταξά, ό όποιος διηύθυνε τό υπουργείον Εξωτερικών, ή **άδυναμία του νά δεσμεύση τήν Τουρκίαν**. **Άλλ’ ή άρνησις τής τελευταίας νά τηρήση τάς έκ τής άγγλο-γαλλο-τουρκικής συνθήκης συμμαχίας του Όκτωβρίου 1939 υποχρεώσεις τής, απέδειξεν ότι πολιτική τής Άγκυρας ήτο ή πάση θυσία τήρησις ούδετερότητος**. Υπό τοιούτους όρους και δεδομένου ότι και του Μεταξά ή **πολιτική απέβλεπεν εις άποφυγήν έμπλοκής τής Ελλάδος εις τόν πόλεμον**, **θά πρέπει νά θεωρηθή ότι ένήργησε συμφώνως πρός τόν γενικόν έξωτερικόν προσανατολισμόν του**».

Γ2 (1969), σ. 84-86

«Όταν, το 1936, ανέλαβε ο Μεταξάς τη διακυβέρνηση της χώρας, η πιθανότητα μιας πανευρωπαϊκής σύρραξης είχε ενισχυθεί και τα διλήμματα σχετικά με τον διπλωματικό προσανατολισμό της Ελλάδας ήταν μεγαλύτερα. Η εμμονή της ελληνικής κυβέρνησης στην πολιτική της μη ανάμειξης στην εντεινόμενη διαμάχη μεταξύ των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων δε θα αποτρέψει την επιλογή μιας έκδηλα φιλικής στάσης προς το Λονδίνο. Προς την κατεύθυνση αυτή την ωθούσε η αίσθηση ότι τα πάγια εθνικά συμφέροντα θα ήταν δυνατόν να εξυπηρετηθούν καλύτερα μέσω της επιλογής αυτής, αλλά και η ισχυρή επιρροή του αγγλόφιλου Γεωργίου Β΄ στη διαμόρφωση της εξωτερικής πολιτικής της. Υπό τις συνθήκες αυτές η Ελλάδα θα αποφύγει ενσυνείδητα —μόνη κατά την περίοδο αυτή μεταξύ των κρατών της Ανατολικής Ευρώπης— τον ασφυκτικό οικονομικό και, κατ' επέκταση, πολιτικό εναγκαλισμό της χιτλερικής Γερμανίας».

Λ4 (2007-2022), σ. 108

[λεζάντα]

«Ο Ιωάννης Μεταξάς (1871-1941) επέβαλε δικτατορικό καθεστώς την 4η Αυγούστου του 1936, επηρεασμένος από τα φασιστικά καθεστώτα και με τη συναίνεση του Βασιλιά Γεωργίου του Β΄. Σε διεθνές επίπεδο, προσέδεσε την Ελλάδα στο άρμα της φιλοαγγλικής επιρροής και ηγήθηκε της ελληνικής αντίστασης στην ιταλική εισβολή έως τον θάνατό του, τον Ιανουάριο του 1941».

Λ4 (2007-2022), σ. 107

«Ο Μεταξάς [...] Ως έμπειρος στρατιωτικός, φρόντισε να προετοιμάσει τη χώρα για τον πόλεμο που ερχόταν. Παράλληλα, ενώ επικαλούνταν την ουδετερότητα, ακολούθησε σταθερή πολιτική φιλίας με τη Βρετανία, τη μεγαλύτερη ναυτική δύναμη της εποχής».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 201

δ) Στρατιωτική ή/και διπλωματική προπαρασκευή (ουδέτερη / κριτική)

Το Λ2 (1983-2007) είναι το πρώτο χρονικά εγχειρίδιο που δεν συντάσσεται με την υμνολογία στο πρόσωπο του Μεταξά και των χειρισμών του όσον αφορά την στρατιωτική και διπλωματική προπαρασκευή της χώρας εν όψει του πολέμου που γινόταν σταδιακά φανερό πως ερχόταν. Αντ' αυτού, κρατάει μια ουδέτερη έως κριτική στάση μέσα από την γεωπολιτική ανάλυση των διεθνών σχέσεων που επιχειρεί και εξηγεί γιατί ο Μεταξάς αρχικά τήρησε ουδέτερη στάση, ενώ στη συνέχεια στράφηκε ανοιχτά προς την Αγγλία:

«ε. Εξωτερική πολιτική: Σε όλη τη διάρκεια της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου η κυβέρνηση Μεταξά προσπάθησε να διατηρήσει μια ισορροπία απέναντι στην Αγγλία και τη Γερμανία. Όταν ο Μεταξάς εγκαθιδρύει τη δικτατορία του, τόσο η αγγλική όσο και η γερμανική κυβέρνηση διάκινται ευμενώς απέναντι του. Ποιαν όμως από τις δύο θα ικανοποιήσει; Καθώς ο βασιλιάς Γεώργιος ο Β΄ ήταν αναμφισβήτητα αγγλόφιλος, ο Μεταξάς φοβάται ότι μια ανοιχτή εκδήλωσή του υπέρ της Γερμανίας θα επέφερε την πτώση του. Από το άλλο μέρος ο Μεταξάς

γνωρίζει ότι οι γερμανόφιλοι ήταν μειονότητα στην Ελλάδα. Η πραγματικότητα αυτή τον οδηγεί στην εκλογή της πολιτικής της ουδετερότητας. Η ελληνική ουδετερότητα εξυπηρετούσε τη Γερμανία που στο χώρο της Βαλκανικής, προσπαθούσε κυρίως να αποτρέψει το σχηματισμό ενός πολιτικού και στρατιωτικού συνασπισμού που θα συνδεόταν με την Αγγλία και θα συνέτεινε στην κύκλωσή της. Το ίδιο όμως εξυπηρετούσε και την Αγγλία, η οποία, μη έχοντας την οικονομική δυνατότητα να στηρίξει απόλυτα την Ελλάδα, προτιμά να την βλέπει ουδέτερη. Την ελληνική ουδετερότητα εμποδίζει η μεσογειακή πολιτική της φασιστικής Ιταλίας που, μαζί με τη Βουλγαρία που πάντα ζητούσε έξοδο στο Αιγαίο, απειλούσε κατά τρόπο άμεσο την ασφάλεια της χώρας. Η σύναψη συμμαχίας μεταξύ Ιταλίας και Γερμανίας και η δήλωση του Χίτλερ ότι η Ιταλία έχει το δικό της ζωτικό χώρο, στον οποίο είναι ελεύθερη να δρα, **αναγκάζει τον Μεταξά να στραφεί περισσότερο προς την Αγγλία** και να προσπαθήσει να τη χρησιμοποιήσει ως αντίβαρο στον ιταλικό επεκτατισμό. **Το πρώτο ουσιαστικό βήμα για προσέγγιση ανάμεσα στην Ελλάδα και στην Αγγλία που, κατά κάποιο τρόπο, σήμαινε εγκατάλειψη της ουδετερότητας, πραγματοποιείται από την κυβέρνηση Μεταξά** όταν η Ιταλία κατέλαβε την Αλβανία στις 7 Απριλίου 1939. Η ελληνική κυβέρνηση, έχοντας πληροφορίες ότι οι Ιταλοί είχαν την πρόθεση να καταλάβουν την Κέρκυρα, ειδοποίησε αμέσως την αγγλική κυβέρνηση ότι ήταν αποφασισμένη να αντισταθεί με τα όπλα σε μια ενδεχόμενη ιταλική επίθεση και ζητούσε την αγγλική συμπαράσταση. Στις 13 Απριλίου 1939 ο Μεταξάς **δεχόταν εγγύηση για βοήθεια από την Αγγλία και τη Γαλλία σε περίπτωση επίθεσης των Ιταλών εναντίον της Ελλάδας**. Στο βαλκανικό χώρο η διπλωματική δραστηριότητα της κυβέρνησης Μεταξά εκδηλώθηκε με τη βελτίωση των σχέσεων της Ελλάδας με την Τουρκία και με ένα γενικό προσανατολισμό προς τις βαλκανικές χώρες. Όταν ξέσπασε ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος ο Μεταξάς, εξ αιτίας του ιταλικού επεκτατισμού, **παρόλο που επιθυμούσε την ουδετερότητα, είχε ελάχιστες δυνατότητες ελιγμών**».

Λ2 (1983-2007), σ. 231-233

«**Η Ελλάδα προσανατολίστηκε σταθερά προς την Αγγλία, ακόμη και την περίοδο του Μεταξά**».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 117

«Τέλος, σε ό,τι αφορά τη διεθνή θέση της Ελλάδας, **ο Μεταξάς, κάτω από την καθοριστική επιρροή του βασιλιά Γεώργιου Β΄, προσανατολίστηκε εξαρχής προς τη Μ. Βρετανία**, εκτιμώντας ότι σε περίπτωση πολέμου αυτή θα ήταν ο νικητής».

Γ6 (2006-2022), σ. 120

ε) Αντικομμουνισμός και διώξεις (δικαιολόγηση και απολογητική, ως αντιμετώπιση του κινδύνου)

«**Η δικτατορική κυβέρνησις κατήργησε μερικές θεμελιώδεις διατάξεις του Συντάγματος καί, αφού κατέστησεν άκινδύνους διά τήν χώραν τούς κομμουνιστάς καί τούς άντιφρονούντας**»

Γ1 (1966-1976), σ. 236

«Το Κ.Κ.Ε. και η προδοτική δραστηριότης του [...] Τό καθεστώς τής 4ης Αύγούστου επέτυχε τήν πλήρη εξάρθρωσιν τού Κ.Κ.Ε. "Όλα τά ήγετικά στελέχη, συμπεριλαμβανομένου καί τού διορισθέντος υπό τών Σοβιετικών, τό 1931, άρχηγού του Ν. Ζαχαριάδη, συνελήφθησαν. Πλείστα, ώς καί χιλιάδες μελών του ή συμπαθούντων πρός αυτό, υπέγραψαν δηλώσεις μετανοίας, διά τών όποιων άπεκήρυσσον τάς κομμουνιστικάς άρχάς καί έχαρακτήριζον τήν δραστηριότητα του κόμματος ώς αντεθνικήν».

Γ2 (1969), σ. 130, 132-133

στ) Αντικομμουνισμός και διώξεις (κατάδειξη και αποκάλυψη)

«Η ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Μεταξά, προκαλεί αντιδράσεις σε ευρύτατα στρώματα του λαού. Στις 29 Απριλίου οι καπνεργάτες της Θεσσαλονίκης κατέρχονται σε απεργία η οποία, στις 6 Μαΐου μεταβάλλεται σε πανεργατική. Η κυβέρνηση την καταστέλλει με βία. 30 εργάτες νεκροί· περισσότεροι από 300 τραυματίες. Ο Μεταξάς εκμεταλλεύεται την ευκαιρία: εκατοντάδες ηγέτες των εργατών συλλαμβάνονται και εξορίζονται. Κάτω από την επίδραση της αγανάκτησης ολόκληρου του ελληνικού λαού για τη δολοφονία των εργαζομένων της Θεσσαλονίκης».

Λ2 (1983-2007), σ. 220

«Ο Μεταξάς, από την πρώτη στιγμή, προσπαθεί να οργανώσει ένα αστυνομικό κράτος. Αναδιοργανώνει πλήρως τη διάρθρωση της αστυνομίας και των υπηρεσιών ασφαλείας σύμφωνα με τα φασιστικά πρότυπα. Επιβάλλει αυστηρή λογοκρισία στον τύπο και βυθίζει τη χώρα σε έναν πρωτοφανή σκοταδισμό. Με τη δημιουργία στρατοπέδων συγκέντρωσης, με την κατάργηση των πολιτικών ελευθεριών, με τη συστηματική καταδίωξη όλων των διαφωνούντων ο Μεταξάς προσπαθεί να καταπνίξει κάθε αντιπολιτευτική κίνηση».

Λ2 (1983-2007), σ. 225-226

[πηγή]

«Ο Ιωάννης Μεταξάς, στην εισηγητική του έκθεση που συνοδεύει το πρώτο διάταγμα για αναστολή των διατάξεων του Συντάγματος, γράφει: [...] "η χώρα ευρίσκεται εις έκρυθμον κατάστασιν και εις τας παραμονάς ανατρεπτικής στασιαστικής κινήσεως. Η κατάσταση αυτή προέρχεται εκ της οσημέραι ογκουμένης κομμουνιστικής προπαγάνδας, ήτις αφού προ πολλού εισεχώρησεν επικινδύνως εις την υπαλληλίαν απειλούσα να παραλύση την κρατικήν μηχανήν κατά την στιγμήν της αποφασιστικής στασιαστικής εξορμήσεως, κατεργάζεται ήδη την διείσδυσίν της και μεταξύ των ενόπλων δυνάμεων του Έθνους, καλλιεργούσα το πνεύμα της αναρχίας μεταξύ των οπλιτών των στρατών της ξηράς, της θαλάσσης και του αέρος. Ήδη ο κομμουνισμός, επωφελούμενος και της πολιτικής αναρχίας την οποίαν εδημιούργησαν αι αθεράπευτοι έριδες των πολυαριθμων αναρχουμένων πολιτικών κομμάτων, καθώς επίσης επωφελούμενος και της αχαλινώτου δημαγωγικής και αποσυνθετικής αρθρογραφίας μεγίστης μερίδος του τύπου επίστευσεν ότι επέστη η στιγμή της ανατροπής του κοινωνικού καθεστώτος και της αποσυνθέσεως της ελληνικής κοινωνίας».

Το κείμενο στο βιβλίο του Σπ. Λιναρδάτου, *Η 4η Αυγούστου*, σ. 34-35».

Λ2 (1983-2007), σ. 224

[πηγή]

«Το κάψιμο των βιβλίων: Μια από τις πρώτες πράξεις της 4ης Αυγούστου ήταν το **κάψιμο των προοδευτικών βιβλίων που κατασχέθηκαν από τα βιβλιοπωλεία, πρακτορεία και σπίτια συλληφθέντων. Ανάμεσα στα βιβλία που κάηκαν, εκτός από τα καθαρά μαρξιστικά**, ήταν τα έργα του Χάινε. του Μπέρναρ Σω, του Φρόνιτ, του Γκόρκι. του Ντοστογιέφσκι. του Τολστόι, του Γκαίτε, του Δαρβίνου, του Παπαδιαμάντη και του Καρκαβίτσα.

Αναφέρεται στο βιβλίο του Σπ. Λιναρδάτου, *Η 4η Αυγούστου*, σ. 74».

Λ2 (1983-2007), σ. 224-225

[πηγή]

«Ο **Ιωάννης Μεταξάς σκιαγραφεί το καθεστώς του**. “...Η Ελλάς έγινε από της 4ης Αυγούστου **Κράτος αντικομμουνιστικό. Κράτος αντικοινοβουλευτικό. Κράτος ολοκληρωτικό**. Κράτος με βάσι αγροτική και εργατική, και κατά συνέπειαν αντιπλουτοκρατικό. Δεν είχε βέβαια κόμμα ιδιαίτερο να κυβερνά. Αλλά κόμμα ήτανε όλος ο Λαός, εκτός από τους αδιόρθωτους κομμουνιστάς και τους αντιδραστικούς παλαιοκομματικούς [...]”.

Ιωάννη Μεταξά, *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, τ. Δ' σελ. 553».

Λ2 (1983-2007), σ. 226

«Μέσα σ' αυτό το κοινωνικό και πολιτικό κλίμα **οι σοσιαλιστικές ιδέες ευνοούνταν και το εργατικό κίνημα αποκτούσε σοβαρό κοινωνικό ρόλο**. [...] Η κυβέρνηση Μεταξά έκανε συλλήψεις, εκτοπίσεις και βασανιστήρια δημοκρατικών πολιτών, οργάνωσε φασιστική νεολαία και στερέωσε το βασιλικό θρόνο».

Γ4 (1984-1991), σ. 320

«Ο Μεταξάς [...] Φυλάκισε και εξόρισε όχι μόνο τους κομμουνιστές, αλλά και όσους ήταν ύποπτοι για αντιδικτατορική δράση. Αρχηγοί και πολλά στελέχη των κομμάτων εξορίστηκαν επίσης [...] Η εκκαθάριση του στρατού από τους δημοκρατικούς αξιωματικούς και ο ασφυκτικός έλεγχος της δημόσιας ζωής».

Γ5 (1991-2006), σ. 337

«Το καθεστώς του Μεταξά κυβέρνησε απολυταρχικά. Στην ουσία υπήρξε ένα **αστυνομικό καθεστώς με φασιστικές τάσεις**, δεν πρόφθασε όμως να αλώσει τον κρατικό μηχανισμό ολοκληρωτικά, όπως έγινε στην περίπτωση της Γερμανίας και της Ιταλίας. Αντιμετώπισε τους αντιπάλους του, ιδιαίτερα τους κομμουνιστές, τους οποίους προσπάθησε να εξοντώσει, με φυλακίσεις και εκτοπίσεις. Απαγόρευσε, μεταξύ άλλων, την ελευθερία του λόγου και την ελευθερία του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι».

ΚΛ6 (1999-2022), σ. 111

«Το μεταξικό καθεστώς επιβίωσε έως τον Ιανουάριο του 1941. [...] Η **εδραιώσή του πραγματοποιήθηκε με μέτρα αντιδημοκρατικά και ανελεύθερα: εκτοπίσεις αντιφρονούντων, φυλακίσεις, δηλώσεις μετανοίας, έλεγχο κάθε πολιτικής εκδήλωσης, κατάργηση της ελευθερίας του Τύπου, κατάργηση άρθρων του Συντάγματος**».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 114-115

«Ολόκληρος σχεδόν ο γραφειοκρατικός μηχανισμός του καθεστώτος που επέβαλαν οι Γερμανοί, περιλαμβανόμενης της δικαιοσύνης, αλλά και των σωμάτων ασφαλείας, αποτελούσε συνέχεια της μεταξικής εποχής. Μάλιστα, τα ίδια άτομα και οι ίδιες κινήσεις, που υπήρξαν θύματα του αστυνομικού κράτους του Μεταξά, έγιναν τώρα στόχοι των τρομοκρατικών συμμοριών των δোসιλόγων (Γιάννης Ιατρίδης).»

Λ3 (2002), σ. 202

«Ο Μεταξάς περιορίστηκε στην οργάνωση ενός αυταρχικού κράτους που καταδίωξε τους αντιπάλους του, ιδίως τους κομμουνιστές [...]. Οι κατακτητές διόρισαν κυβέρνηση από Έλληνες συνεργάτες τους (δωσίλογοι) με πρωθυπουργό τον Γ. Τσολάκογλου, η οποία βασίστηκε, όσον αφορά τα πρόσωπα, στο καθεστώς Μεταξά».

Γ6 (2006-2022), σ. 120, 132

Στο ΣΤ7 (2012-2022) αναφέρονται – έστω και με μια σύντομη φράση – οι πολιτικές διώξεις του μεταξικού καθεστώτος, αν και παραλείπεται (και) ο αντικομμουνιστικός τους χαρακτήρας. Βέβαια, στο σύγχρονό του Λ4 (2007-2022) του ίδιου επικεφαλής της συγγραφικής ομάδας δεν υπάρχουν καθόλου αναφορές σε πολιτικές διώξεις, πόσω μάλλον στον αντικομμουνιστικό χαρακτήρα τους:

«Ο Μεταξάς άσκησε διώξεις εναντίον των πολιτικών του αντιπάλων».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 201

Συγκριτική Ανάλυση και Μετασχηματισμός των ερμηνευτικών σχημάτων

Μετά από την καταγραφή των παραθεμάτων στα ερμηνευτικά σχήματα κάθε ερευνητικού ερωτήματος που θέσαμε για την θεματική κατηγορία του Μεταξικού Καθεστώτος προχωράμε στην συγκριτική τους ανάλυση, ώστε να αναδειχθούν οι μετασχηματισμοί τους για την εξεταζόμενη περίοδο 1967-2022. Μέσα από την εικόνα του πώς διομορφώνονται τα ερμηνευτικά σχήματα για κάθε ερευνητικό ερώτημα θα αναδειχθεί η συνολική εικόνα για το πώς διαμορφώνεται το γενικό ερμηνευτικό σχήμα της αντιμετώπισης του μεταξικού καθεστώτος στα σχολικά εγχειρίδια όλης της εξεταζόμενης περιόδου και στο πώς αυτό μετασχηματίζεται στις διάφορες χρονικές περιόδους εντός της.

Μια πρώτη παρατήρηση που εξάγεται εμπειρικά από την ενδελεχή μελέτη των εγχειριδίων, πριν ακόμα από την διενέργεια του σταδίου της ανάλυσής τους, είναι πως η θεματική του μεταξικού καθεστώτος υπάρχει σε μικρό ή μεγάλο βαθμό σε όλα σχεδόν τα εγχειρίδια. Είναι θέμα, συνεπώς, που δεν γίνεται να παρακαμφθεί από την διάρθρωση των περιεχομένων της σχολικής ιστορίας, όπως αυτά αποτυπώνονται στα σχολικά εγχειρίδια διαχρονικά· εν αντιθέσει, για παράδειγμα, με θεματικές της υπόλοιπης περιόδου του ελληνικού μεσοπολέμου για τις οποίες σε μερικά εγχειρίδια (κυρίως χαμηλότερων τάξεων, Δημοτικού και Γυμνασίου) δεν αντιστοιχεί ούτε μία

αναφορά. Η μεταξική περίοδος – όχι στην ολότητά της, αλλά σε όψεις της, η ανάδειξη των οποίων προκύπτει από επιλογές των εγχειριδίων – δεν γίνεται να λείπει.

Εν πολλοίς σε αυτό το γεγονός οφείλεται και η δική μας επιλογή να επικεντρωθούμε σε αυτήν την περίοδο από τον ελληνικό μεσοπόλεμο, η οποία καθίσταται τόσο σημαντική, παρά την σχετικά σύντομη χρονική περίοδο που καταλαμβάνει εντός του. Έχοντας, λοιπόν, αυτό το γεγονός υπόψη, μέσα από την πρωταρχική ενδελεχή ανάγνωση του σώματος των εξεταζόμενων εγχειριδίων και με την πρόθεση να εξάγουμε όσο το δυνατόν μια εναργέστερη εικόνα της καταγραφής και ερμηνείας της παρούσας θεματικής κατηγορίας, καταλήξαμε σε 3 ερευνητικά ερωτήματα σχετικά με τα αίτια και την διαδικασία ανόδου του Μεταξά στην εξουσία, την φύση-ορισμό του μεταξικού καθεστώτος και την εσωτερική πολιτική του²⁴⁹. Συγκεκριμένα:

Το 1ο ερευνητικό ερώτημα αφορούσε τα αίτια και την διαδικασία ανόδου του Μεταξά στην εξουσία με την επιβολή της δικτατορίας. Εδώ η «βεντάλια» των απαντήσεων μέσα από την ανάλυση των περιεχομένων ανοίγει αρκετά, καθώς προκύπτουν 7 ερμηνευτικά σχήματα.

Κατ' αρχάς, κυρίαρχο είναι το σχήμα, στο οποίο αναφέρεται πως ο Μεταξάς παίρνει την εξουσία (α) απλώς με ανάθεση / συγκατάθεση από τον βασιλιά, το οποίο εντοπίζεται σε 10 εγχειρίδια που καλύπτουν σχεδόν όλη την εξεταζόμενη περίοδο (εκτός της περιόδου 1970-1973), με περιόδους κύριας έντασής του να είναι από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 μέχρι σήμερα. Μια επαυξημένη εκδοχή αυτού του σχήματος, το οποίο δεν περιορίζεται στο (α) και αναφέρει στοιχεία διαφωτιστικά επιπλέον παραγόντων που παίζουν ρόλο, είναι αυτό που ο Μεταξάς παίρνει την εξουσία (β) με ανάθεση / συγκατάθεση από τον βασιλιά, την Αγγλία και την αστική τάξη κόντρα στη βούληση των πολιτικών κομμάτων και του λαού. Αυτό εντοπίζεται σε 2 εγχειρίδια του Λυκείου, σε αυτό που χρησιμοποιήθηκε από το 1983 ως το 2007 και στο αποσυρθέν του 2002.

Από τα υπόλοιπα 5 ερμηνευτικά σχήματα, τα 4 χωρίζονται νοηματικά σε ζευγάρια, ώστε να αναδειχθούν οι εμφανώς αντικρουόμενες αφηγήσεις τους.

Το πρώτο ζευγάρι είναι αυτό που εμπλέκει τον παράγοντα του φόβου από τον «κομμουνιστικό κίνδυνο» και την απειλή που συνιστούσε η απότομη άνοδος του λαϊκού-εργατικού κινήματος κατά τον μεσοπόλεμο. Αυτόν τον παράγοντα, το ερμηνευτικό σχήμα (γ) τον αναφέρει ως δικαιολόγηση της επιβολής του μεταξικού καθεστώτος για την αντιμετώπιση του κινδύνου [απολογητική και αντικομμουνισμός], το οποίο και εντοπίζεται σε 2 εγχειρίδια της χουντικής περιόδου. Αντίθετα, το σχήμα (δ) τον αναφέρει ως κατάδειξη-αποκάλυψη του αντικομμουνισμού και της αυταρχικότητας που οδήγησαν στην επιβολή του

---

²⁴⁹ Μπορεί να ξενίσει τον αναγνώστη η κατηγοριοποίηση των διπλωματικών χειρισμών και ενεργειών του μεταξικού καθεστώτος στην εσωτερική πολιτική, ωστόσο οι λόγοι αυτής της επιλογής είναι πως πρώτον, στην ανάλυση η διπλωματική πολιτική του Μεταξά αντιμετωπίζεται ως προετοιμασία της χώρας για τον πόλεμο που επίκειται και δεύτερον, επειδή επιλέξαμε να μην δοθεί ισόποσο βάρος σε εσωτερική και εξωτερική πολιτική, αφού αυτό θα υποδήλωνε μια τέτοια κατηγοριοποίηση, αλλά κυρίως στην εσωτερική πολιτική, τμήμα της οποίας είναι και η διπλωματία ως εσωτερική στρατιωτική προετοιμασία της χώρας διαμεσολαβημένη από τις εξωτερικές της σχέσεις.

μεταξικού καθεστώτος, το οποίο και εντοπίζεται σε 4 εγχειρίδια από το 1983 και μετά: συγκεκριμένα, σε ένα μέχρι το 1991, σε δύο συντόμως αποσυρθέντα της δεκαετίας του 2000 και ύστερα ξανά σε άλλο ένα από το 2006 ως σήμερα.

Το δεύτερο ζευγάρι είναι αυτό που εμπλέκει κάπως αόριστα την προϋπάρχουσα ανώμαλη πολιτική κατάσταση και την αδυναμία συνεννόησης του πολιτικού / πολιτειακού συστήματος. Εκεί που διαφέρουν είναι πως κατά το (ε) το πολιτικό / πολιτειακό σύστημα δίνει δικαιολογημένα την εξουσία στον Μεταξά, ενώ κατά το (στ) το πολιτικό σύστημα δεν συναινεί και δεν συμμετέχει στην άνοδο του Μεταξά στην εξουσία. Το (ε) εντοπίζεται σε 2 εγχειρίδια: ένα της χουντικής περιόδου και ένα του Δημοτικού ολόκληρης της δεκαετίας του 1980, ενώ το (στ) σε 6 εγχειρίδια: 4 εξ αυτών την περίοδο 1967-1984 (με κύρια ένταση την περίοδο της χούντας) και 2 εξ αυτών από το 2007 ως σήμερα.

Μια παραλλαγή των παραπάνω δύο σχημάτων είναι αυτό το ερμηνευτικό σχήμα, κατά το οποίο (ζ) υπάρχει πλήρης ασυνεννοησία και χρεοκοπία του πολιτικού συστήματος που συναινεί και αναθέτει (μαζί με τον βασιλιά) την διακυβέρνηση στον Μεταξά [το πολιτικό σύστημα συναινεί/συμμετέχει στην άνοδο του Μεταξά στην εξουσία, λόγω της αδυναμίας/χρεοκοπίας του], το οποίο υπάρχει μόνο στο εν χρήσει από το 1999 εγχειρίδιο Κατεύθυνσης του Λυκείου. Το (ζ) διαφέρει ως προς το (ε) στο ότι αυτό έχει αρνητική αξιολόγηση για την συναίνεση του πολιτικού συστήματος στην άνοδο του Μεταξά στην εξουσία, ενώ το (ε) έχει θετική ή/και ουδέτερη/απροσδιόριστη. Και διαφέρει ως προς το (στ) στο ότι αυτό καταδεικνύει την συναίνεση/συμμετοχή του πολιτικού συστήματος, ενώ το (στ) στον έναν ή τον άλλο βαθμό την αρνείται.

Συνολικά για το 1ο ερευνητικό ερώτημα η εξαγωγή τόσων ερμηνευτικών σχημάτων καθιστά δύσκολη την ακριβολογική και παράλληλα γενική παρουσίαση του μετασχηματισμού τους. Ωστόσο, στοχεύοντας περισσότερο σε μια γενικευτική σύνοψη διακρίνουμε τα εξής. Για όλη σχεδόν την εξεταζόμενη περίοδο 1967-2022 η ανάθεση/συγκατάθεση του βασιλιά προς τον Μεταξά είναι κυρίαρχη, ενώ η αναφορά στην αστική τάξη και την Αγγλία αποτελεί ελάχιστη εξαίρεση από το 1983 ως το 2007. Η αναφορά στον φόβο της κομμουνιστικής απειλής και της ανόδου του εργατικού-λαϊκού κινήματος γίνεται απολογητικά την περίοδο της χούντας, ενώ αποκαλυπτικά από το 1983 και μετά· σε λίγα εγχειρίδια και στις δύο περιπτώσεις. Τέλος, η αναφορά στην αόριστα ανώμαλη πολιτική κατάσταση και την αδυναμία συνεννόησης των κομμάτων γίνεται σε σαφώς περισσότερα εγχειρίδια: σε λίγα εξ αυτών (από την χούντα μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1980) το πολιτικό σύστημα λόγω της αδυναμίας συνεννόησής του δίνει δικαιολογημένα την εξουσία στον Μεταξά· στα περισσότερα εξ αυτών (από την χούντα μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και από το 2007 ως σήμερα) το πολιτικό σύστημα δεν συναινεί και δεν συμμετέχει στην μεταβίβαση της εξουσίας στον Μεταξά· ενώ σε μονάχα ένα εγχειρίδιο από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 και ως σήμερα καταδεικνύεται με αρνητική φόρτιση η συμμετοχή/συναίνεση του πολιτικού συστήματος – λόγω της χρεοκοπίας/αδυναμίας του – στην άνοδο του Μεταξά στην εξουσία.

Το 2ο ερευνητικό ερώτημα αφορούσε την φύση και τον ορισμό του μεταξικού καθεστώτος. Εδώ ανιχνεύθηκαν 4 ερμηνευτικά σχήματα αρκετά διακριτά μεταξύ τους

και στην χρονολογική τους κατανομή. Το απόλυτα κυρίαρχο σχήμα είναι αυτό που ορίζει την φύση του μεταξικού καθεστώτος ως (α) απλή δικτατορία, το οποίο εντοπίζεται σε 11 εγχειρίδια όλη της εξεταζόμενης περιόδου, με ισόποση ένταση σχεδόν σε όλη, εκτός της δεκαετίας του 1980. Από κει και πέρα, σε ένα εγχειρίδιο της χουντικής περιόδου το μεταξικό καθεστώς είναι (β) δικτατορία με λαϊκή/πολιτική υποστήριξη. Το μεταξικό καθεστώς χαρακτηρίζεται ως (γ) φασιστική δικτατορία / με προσπάθεια για φασιστικοποίηση σε 7 εγχειρίδια από το 1976 ως σήμερα, με κύρια ένταση το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980. Ενώ, τέλος, το ένα εξ αυτών που χρησιμοποιείται την περίοδο 1983-2007 ερμηνεύει το μεταξικό καθεστώς πέρα από φασιστική δικτατορία και ως (δ) απόλυτα δοτό στον βασιλιά καθεστώς, όπου ουσιαστικά ο βασιλιάς ουσιαστικά αποφασίζει και κυβερνάει δια του Μεταξά.

Το 3ο ερευνητικό ερώτημα αφορούσε την εσωτερική πολιτική του μεταξικού καθεστώτος. Εδώ ανιχνεύθηκαν, όπως και στο 1ο ερώτημα, 6 ερμηνευτικά σχήματα, τα οποία νοηματικά κατηγοριοποιούνται ανά ζευγάρια.

Το πρώτο ζευγάρι αφορά την οικονομική και κοινωνική πολιτική. Το σχήμα (α) αναφέρει την οικονομική ανάπτυξη της χώρας ή/και την κοινωνική/φιλεργατική πολιτική του Μεταξά και εντοπίζεται σε 8 εγχειρίδια: 3 εξ αυτών χρησιμοποιούνται κατά την χουντική περίοδο και 5 εξ αυτών από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 και μετά (με κύρια ένταση από το 2007 ως σήμερα). Αντίθετα, η πολιτική του Μεταξά αναφέρεται στο σχήμα (β) ως αντιλαϊκή/αντεργατική ή ως ψευδεπίγραφα κοινωνική/φιλεργατική, το οποίο εντοπίζεται σε 3 εγχειρίδια από το 1983 ως το 2007, με κύρια ένταση το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980.

Το δεύτερο ζευγάρι αφορά την στρατιωτική/διπλωματική προπαρασκευή της χώρας. Το σχήμα (γ) την αντιμετωπίζει ως επιτυχή και εντοπίζεται σε 5 εγχειρίδια: 3 εξ αυτών χρησιμοποιούνται από την χούντα μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και 2 εξ αυτών από το 2007 ως σήμερα. Αντίθετα, το σχήμα (δ) την αντιμετωπίζει ουδέτερα ή κριτικά και βρίσκεται σε 3 εγχειρίδια από το 1983 ως σήμερα.

Το τρίτο ζευγάρι αφορά τον αντικομμουνισμό και τις διώξεις του μεταξικού καθεστώτος. Το σχήμα (ε) τα αναφέρει απολογητικά ως δικαιολογημένη αντιμετώπιση του κομμουνιστικού κινδύνου: αυτό υπάρχει σε 2 εγχειρίδια που χρησιμοποιούνται την χουντική περίοδο και μέχρι το 1976. Το σχήμα (στ) τα αναφέρει ως κατάδειξη και αποκάλυψη: αυτό υπάρχει σε 8 εγχειρίδια από το 1983 ως σήμερα, ενώ η έντασή του διαχέεται σχεδόν ισόποσα.

Συνολικά για το 3ο ερευνητικό ερώτημα υπάρχει πάλι η ανάγκη γενίκευσης των βασικών μετασχηματισμών που διαλαμβάνουν τα περιεχόμενα. Το χρονικό σημείο τομής-αλλαγής των ερμηνειών που διακρίνεται είναι το 1983: από το 1983 και μετά εμφανίζονται οι αναφορές στην αντιλαϊκή/αντεργατική πολιτική, η κριτική/ουδέτερη στάση προς την στρατιωτική/διπλωματική προπαρασκευή και οι αναφορές στον αντικομμουνισμό και τις διώξεις με πρόθεση αποκάλυψης και κατάδειξης. Στον αντίποδα, τα αντίθετα ερμηνευτικά σχήματα κατανέμονται σε δύο περιόδους: στην χουντική και από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 και μετά, με κύρια ένταση από το 2007 ως σήμερα. Συγκεκριμένα, η απολογητική του αντικομμουνισμού και η δικαιολόγηση των διώξεων γίνεται μονάχα στην χούντα, οι αναφορές σε οικονομική ανάπτυξη ή /και φιλεργατική κοινωνική πολιτική γίνονται στην χούντα και από τις

αρχές της δεκαετίας του 1990 με κύρια ένταση από το 2007 ως σήμερα, ενώ οι αναφορές σε επιτυχή στρατιωτική/διπλωματική προπαρασκευή γίνονται στην χούντα και από το 2007 ως σήμερα.

Κατανομή των ερμηνευτικών σχημάτων

Μεταξικό Καθεστώς

1. Πώς πήρε την εξουσία ο Μεταξάς και γιατί;

α) Φόβος από την άνοδο του λαϊκού κινήματος και κομμουνιστικός κίνδυνος (δικαιολόγηση-απολογητική, αντιμετώπιση του κινδύνου)

ΣΤ2 (1969-1973)

Γ2 (1969)

β) Φόβος από την άνοδο του λαϊκού κινήματος – κομμουνιστικός κίνδυνος (κατάδειξη-αποκάλυψη)

Γ4 (1984-1991)

Λ3 (2002)

ΣΤ6 (2006-2007)

Γ6 (2006-2022)

γ) Με ανάθεση/συγκατάθεση από τον βασιλιά

ΣΤ1 (1967-1969)

ΣΤ3 (1974-1980)

Γ4 (1984-1991)

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) (δεν υπάρχει διαφορά διατύπωσης πριν και μετά την αναθεώρηση του 1997. Το ίδιο ισχύει και για τα υπόλοιπα αποσπάσματα του εγχειριδίου γι' αυτήν την κατηγορία)

Γ5 (1991-2006)

ΚΛ6 (1999-2022)

ΚΛ7 (2001-2014)

Γ6 (2006-2022)

Λ4 (2007-2022)

ΣΤ7 (2012-2022)

δ) Με ανάθεση από τον βασιλιά, συγκατάθεση από Αγγλία και αστική τάξη και σε ΑΝΤΙΘΕΣΗ και ΕΝΑΝΤΙΑ στα κόμματα και τον λαό

Λ2 (1983-2007)

Λ3 (2002)

ε) Ανώμαλη πολιτική κατάσταση/αδυναμία συνεννόησης του πολιτικού /πολιτειακού συστήματος, το οποίο ΟΜΩΣ ΔΕΝ ΣΥΝΑΙΝΕΙ/ΣΥΜΜΕΤΕΧΕΙ στην άνοδο του Μεταξά στην εξουσία

Γ1 (1966-1976)

ΣΤ2 (1969-1973)

ΚΛ1 (1973)
Γ3 (1976-1984)
Λ4 (2007-2022)
ΣΤ7 (2012-2022)

στ) Πλήρης ασυνεννοησία και χρεοκοπία του πολιτικού συστήματος που συναινεί και αναθέτει (μαζί με τον βασιλιά) την διακυβέρνηση στον Μεταξά [Ανώμαλη πολιτική κατάσταση / αδυναμία συνεννόησης του πολιτικού / πολιτειακού συστήματος, το οποίο ΣΥΝΑΙΝΕΙ/ΣΥΜΜΕΤΕΧΕΙ στην άνοδο του Μεταξά στην εξουσία]

ΚΛ6 (1999-2022)

ζ) Ανώμαλη πολιτική κατάσταση/αδυναμία συνεννόησης του πολιτικού /πολιτειακού συστήματος που ΑΝΑΘΕΤΕΙ ΔΙΚΑΙΟΛΟΓΗΜΕΝΑ την εξουσία στον Μεταξά

Γ2 (1969)
ΣΤ4 (1980-1989)

2. Τι ήταν το μεταξικό καθεστώς (χαρακτήρας του);

α) Δικτατορία με λαϊκή ή/και πολιτική υποστήριξη

Γ2 (1969)

β) Απλή δικτατορία

Γ1 (1966-1976)
ΣΤ1 (1967-1969)
ΣΤ2 (1969-1973)
ΚΛ1 (1973)
ΣΤ3 (1974-1980)
ΣΤ4 (1980-1989)
ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)
Γ5 (1991-2006)
ΣΤ6 (2006-2007)
Λ4 (2007-2022)
ΣΤ7 (2012-2022)

γ) Φασιστική / φασιστικού τύπου δικτατορία ή προσπάθεια για φασιστικοποίηση

Γ3 (1976-1984)
Λ2 (1983-2007)
Γ4 (1984-1991)
ΚΛ6 (1999-2022)
ΚΛ7 (2001-2014)
Λ3 (2002)
Γ6 (2006-2022)

δ) Δοτό στο βασιλιά καθεστώς (ουσιαστικά ο βασιλιάς κυβερνάει και ο Μεταξάς είναι αχυράνθρωπός του)

Λ2 (1983-2007)

3. Ποια ήταν η εσωτερική πολιτική του μεταξικού καθεστώτος: Κοινωνική φιλεργατική πολιτική ή Αντικομμουνισμός και διώξεις;

α) Ανάπτυξη χώρας ή/και κοινωνική φιλεργατική πολιτική

Γ1 (1966-1976)

ΣΤ2 (1969-1973)

Γ2 (1969)

Γ5 (1991-2006)

Γ6 (2006-2022)

Λ4 (2007-2022)

ΣΤ7 (2012-2022)

β) Αντιστασιακή πολιτική / ψευδεπίγραφη κοινωνική/φιλεργατική πολιτική

Λ2 (1983-2007)

Γ4 (1984-1991)

Λ3 (2002)

γ) Στρατιωτική ή/και διπλωματική προπαρασκευή (επιτυχής)

Γ1 (1966-1976)

ΣΤ2 (1969-1973)

Γ2 (1969)

Λ4 (2007-2022)

ΣΤ7 (2012-2022)

δ) Στρατιωτική ή/και διπλωματική προπαρασκευή (ουδέτερη / κριτική)

Λ2 (1983-2007)

ΚΛ7 (2001-2014)

Γ6 (2006-2022)

ε) Αντικομμουνισμός και διώξεις (δικαιολόγηση και απολογητική, ως αντιμετώπιση του κινδύνου)

Γ1 (1966-1976)

Γ2 (1969)

στ) Αντικομμουνισμός και διώξεις (κατάδειξη και αποκάλυψη)

Λ2 (1983-2007)

Γ4 (1984-1991)

Γ5 (1991-2006)

ΚΛ6 (1999-2022)

ΚΛ7 (2001-2014)

Λ3 (2002)

Γ6 (2006-2022)

ΣΤ7 (2012-2022)

4.4 Β΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

4.4.1 Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος (το διεθνές πλαίσιο)

Η θεματική ενότητα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και της δεκαετίας του 1940 εισάγεται με την παρούσα κατηγορία, η οποία διερευνά πτυχές και ερωτήματα σχετικά με την διεξαγωγή του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, πέραν της ελληνικής συμμετοχής και των εσωτερικών της Ελλάδας την ίδια περίοδο, κάτι που θα διερευνηθεί ξεχωριστά στην έτερη θεματική κατηγορία της παρούσας χρονικής ενότητας.

Ο Β΄ Π.Π. αποτελεί τεράστιας σημασίας γεγονός του 20ού αιώνα από πολλές απόψεις. Κατ' αρχάς, επηρέασε πολλαπλά την μετέπειτα εξέλιξη σχεδόν όλων των πτυχών της σύγχρονης ιστορίας φτάνοντας σε αρκετές περιπτώσεις ακόμα και μέχρι το σήμερα, μετά από περίπου επτά δεκαετίες. Πρόκειται για τον φονικότερο και τον πιο ολοκληρωτικό πόλεμο που γνώρισε ποτέ η ανθρωπότητα. Τα ανθρώπινα θύματα, οι υλικές καταστροφές, αλλά, κυρίως, τα εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας που συνέβησαν κατά την διάρκειά του ξεπέρασαν την μέχρι τότε όχι μόνο ανθρώπινη εμπειρία, αλλά και φαντασία, με ανεπανάληπτες κορυφές των οποίων να είναι το Ολοκαύτωμα και η ρίψη της ατομικής βόμβας.

Επίσης, σε διαφορά με τον Α΄ Π.Π. που αποτελούσε έναν καθαρά ιμπεριαλιστικό πόλεμο μεταξύ αυτοκρατοριών και εθνικών αστικών κρατών δυτικού τύπου, στον Β΄ Π.Π. εμπλέκονται κράτη που φέρουν νέες ιδεολογίες, κοσμοθεωρήσεις, αξίες και κοινωνικές οργανώσεις στον παγκόσμιο χάρτη. Μάλιστα, αυτό ακριβώς το ζήτημα των ιδεολογικών συγγενειών και των πολιτικοστρατιωτικών συμμαχιών των διαφόρων δυνάμεων είναι μέγιστης σημασίας και αφορά πρώτιστα την μετέπειτα διαφορετική ιδεολογική σκοπιά ανάγνωσης του Β΄ Π.Π. και της διαμόρφωσης-κατασκευής των ιστορικών ερμηνευτικών σχημάτων περί αυτού. Επίσης, δεν είναι τυχαίο πως διάσημες επιφανείς περιπτώσεις ιστορικού (μετα)αναθεωρητισμού και «πολέμων των ιστορικών» εκκίνησαν και εκκινούν συνήθως ακριβώς από εκείνες τις σκοτεινές πτυχές της ιστορίας του Β΄ Π.Π. που περιλαμβάνουν εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας.

Στη βάση αυτής της ιδεολογικής διαμάχης που παίρνει στον Β΄ Π.Π. στρατιωτική-πολεμική έκφραση τεράστιας ισχύος διαμορφώνεται και ο νέος κανόνας των διεθνών σχέσεων, ο γεωπολιτικός χάρτης συσχετισμών ισχύος μεταξύ των κρατών, αφού το τέλος του πολέμου χαρακτηρίζεται από αλλαγές συνόρων, αλλαγές καθεστώτων, επαναστάσεις, την έναρξη των αντιαποικιακού αγώνα με μεγαλύτερη ένταση και την κατάσταση Ψυχρού Πολέμου που φτάνει μέχρι την ανατροπή του σοβιετικού καθεστώτος στην ΕΣΣΔ και την απόλυτη κανοναρχία του διεθνούς πλαισίου από τις ΗΠΑ και τις δυνάμεις του φιλελευθερισμού και της κεφαλαιοκρατίας στις αρχές της δεκαετίας του 1990.

Από αρκετές απόψεις, δηλαδή, ο Β΄ Π.Π. και οι διάφορες υφής «ουρές» του μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1940 συνιστούν ένα ολοποιητικό υπερ-γεγονός, μια

κυρίαρχα καθοριστική περίοδο ολόκληρου του υπόλοιπου αιώνα μην αφήνοντας ανεπηρέαστο κανένα σημείο του πλανήτη και καμία έκφανση της πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής ζωής, όπως και της φιλοσοφικής σκέψης, της καλλιτεχνικής δημιουργίας και της ιδεολογικής οπτικής. Είναι ένα γεγονός-τομή που διαμορφώνει καθοριστικά τον μεταπολεμικό κόσμο, υπό την έννοια ότι μετά το πέρας του επικρατεί η ισορροπία του τρόμου της ατομικής βόμβας, η ενοχική ατμόσφαιρα των ναζιστικών εγκλημάτων και της αντιφασιστικής λαϊκής καταδίκης, η πολλαπλή ενίσχυση της ΕΣΣΔ ως αντίβαρο στις ΗΠΑ και της κομμουνιστικής ιδεολογίας ως φόβητρο του ιμπεριαλιστικού κανόνα. Όλα αυτά μαζί με την εμπειρία του πολέμου ενισχύουν την θέληση των λαών του λεγόμενου Τρίτου Κόσμου για αντιιμπεριαλιστικό εθνοαπελευθερωτικό αγώνα και των λαών του υπόλοιπου κόσμου για ταξικές διεκδικήσεις, κοινωνικές κατακτήσεις και εκδημοκρατισμό, ενώ παράλληλα οι δυτικές άρχουσες τάξεις υποχρεώνονται σε σειρά από παραχωρήσεις, πολιτικές αναδιπλώσεις και αναζήτηση νέων συναινέσεων στη βάση ενός νέου κοινωνικού συμβολαίου απότοκου της δεκαετίας του 1940 και του Β΄ Π.Π.. Τα προαναφερθέντα, αν και ανήκουν περιοδολογικά-ιστοριογραφικά στην μεταπολεμική εποχή και θα αναλυθούν διεξοδικότερα παρακάτω, αναφέρονται ωστόσο και εδώ για τον λόγο πως έλκουν τις ρίζες τους ακριβώς από τις παγκόσμιας εμβέλειας και βάθους εξελίξεις που πυροδοτεί η αρχή, η εκτύλιξη και η έκβαση του Β΄ Π.Π. που μας απασχολεί σ' αυτήν την κατηγορία.

Ένα τέτοιας σημασίας γεγονός όπως ο Β΄ Π.Π., τα κληροδοτήματα του οποίου συνυπάρχουν στον σημερινό κόσμο παράλληλα με τις νέες εξελίξεις, δεν θα μπορούσε να μην απασχολεί και την δημόσια ιστορία. Μάλιστα, διακρίνεται όχι μόνο το έντονο ενδιαφέρον της δημόσιας ιστορίας για τον Β΄ Π.Π. και την δεκαετία του 1940 εν γένει, αλλά και η ίδια η τάση γέννησης των νέων ιδεολογικοπολιτικών στοιχείων του σημερινού κόσμου θεωρούμε πως συναρτάται άμεσα ή έμμεσα και με την ιδεολογική ιστοριογραφική «μάχη» για την κατίσχυση του ενός ή του άλλου ερμηνευτικού σχήματος, για την επανατοποθέτηση του ιστοριογραφικού κανόνα, για την επανασηματοδότηση των γεγονότων και των εμφάσεων σχετικά με την καταγραφή του Β΄ Π.Π.. Στον βαθμό που το παρόν (επανα)ρευστοποιείται σχετικά με την παγκόσμια (ανα)κατανομή ισχύος, η ιστορία του Β΄ Π.Π. ως η ιστορία του αμέσως προηγούμενου μεγάλου πολέμου που περιέχει ιδεολογικά στοιχεία του παρόντος θα ρευστοποιείται και θα επανερμηνεύεται κι αυτή με στόχο την εργαλειοποίησή της ως αναγκαία και απαραίτητη στιγμή της νομιμοποίησης των νέων πολιτικών (ή/και στρατιωτικών) στρατηγικών.

Τα παραπάνω στοιχεία δεν μπορούν παρά να εντάσσονται είτε δια της έμφασης είτε δια της αποσιώπησης, σχετικής ή ολικής, και στην σχολική ιστορία μέσα από το σώμα των εγχειριδίων. Σε αυτήν την κατηγορία προσπαθούμε μέσω της επιλογής των ερευνητικών ερωτημάτων να εξάγουμε από τα περιεχόμενα των σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας της εξεταζόμενης περιόδου εκείνα τα ερευνητικά σχήματα που θα συνιστούν μία ει δυνατόν πληρέστερη, γενικότερη και συνολική εικόνα περί της ιστορικής καταγραφής του Β΄ Π.Π. σε αυτά, υπό την έννοια πως η ενδεδειγμένη καταγραφή και κατηγοριοποίηση όλων των περιεχομένων για τον Β΄ Π.Π. θα ήταν αδύνατη.

Έτσι, τα ερευνητικά ερωτήματα που επιλέξαμε κινούνται στην λογική, κατ' αρχάς, της ανάδειξης των προϋποθέσεων έναρξης του πολέμου, των αιτιών του, διερευνώντας παράλληλα και το ποιες συμμαχίες θεωρούν (τα περιεχόμενα των εγχειριδίων) πως ενυπάρχουν σε αυτήν την έναρξη. Έπειτα, διερευνάται αυτός καθαυτός ο πόλεμος από την σκοπιά του ποια πλευρά συμβάλλει περισσότερο στην τελική νικητήρια έκβαση στρατιωτικά και μέσω των θυμάτων της²⁵⁰. Μετά, στρεφόμεστε στην τελική φάση του πολέμου που συνιστά την αρχή του μεταπολεμικού κόσμου, διερευνώντας τα περιεχόμενα ως προς την καταγραφή και ερμηνεία των εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας, το Ολοκαύτωμα και την ρίψη της ατομικής βόμβας.

Συγκεκριμένα, τα ερευνητικά ερωτήματα διαμορφώθηκαν ως εξής:

1. Ποια τα αίτια και η πορεία προς τον Β΄ Π.Π. και ποιες οι συμμαχίες που συγκροτούνται, μεταξύ ποιων δυνάμεων και γιατί; [Ποια τα αίτια και η πορεία προς τον Β΄ Π.Π., πώς η προϋπάρχουσα κατάσταση (προϋποθέσεις) του μεσοπολέμου οδηγεί στο ξέσπασμά του και ποιες είναι οι στρατιωτικές-ιδεολογικές συμμαχίες που συγκροτούνται στο ξεκίνημα (και στην εξέλιξή του) και γιατί;]. Το μεγάλο αυτό γενικό ερώτημα θα εξαχθεί συνθετικά από τα επιμέρους ερωτήματα που αφορούν:

Α) την στάση της Δύσης (δυτικών δυνάμεων) απέναντι στην φασιστική-ναζιστική απειλή (συμφωνία Μονάχου και κατευνασμός, στάση ΗΠΑ κ.λπ.)

Β) την στάση της ΕΣΣΔ απέναντι στην φασιστική-ναζιστική απειλή (πρωτοβουλίες για αντιφασιστική συμμαχία, τακτική Λαϊκών Μετώπων κατά τον μεσοπόλεμο, συνθήκη Μολότοφ-Ρίμπεντροπ, τότε και γιατί μπαίνει στον Β΄ Π.Π. κ.λπ.)

Γ) τον κύριο στόχο-εχθρό της ναζιστικής Γερμανίας στην αναζήτηση ζωτικού χώρου και στην προετοιμασία του πολέμου (η Δύση, η ΕΣΣΔ ή όλοι;).

2. Ποια πλευρά συμβάλλει περισσότερο στο τελικό αποτέλεσμα στρατιωτικά (αποφασιστικές μάχες και κρίσιμες καμπές) ή/και μέσω των θυμάτων της;

3. Πώς κρίνεται το Ολοκαύτωμα και ποιος ο χαρακτήρας του;

4. Πώς κρίνεται η ρίψη της ατομικής βόμβας και ποια η αιτιολογία της χρήσης της;

Τέλος, θεωρούμε πως η διαμορφωμένη διεθνής κατάσταση στο τέλος του Β΄ Π.Π. ταιριάζει νοηματικά καλύτερα να μην εξεταστεί εδώ. Αντ' αυτού, όσον αφορά τις διεθνείς εξελίξεις διαμόρφωσης του νέου παγκόσμιου πεδίου ισχύος και επιρροής θα εξεταστεί στην ενότητα του μεταπολεμικού κόσμου και όσο αφορά/επηρεάζει την ελληνική ιστορία της δεκαετίας του 1940 θα εξεταστεί στην επόμενη κατηγορία της παρούσας ενότητας.

---

²⁵⁰ Όπως προαναφέρθηκε, για μια έρευνα επικεντρωμένη στο ζήτημα του ναζισμού και του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και στην παρουσίαση/καταγραφή του στα εν χρήσει (το 2022) σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας της ΣΤ΄ Δημοτικού, της Γ΄ Γυμνασίου και της Γ΄ Λυκείου βλ. Παληκίδης, 2013, όπου διερευνάται και το ζήτημα της αναπαραγωγής των ιστορικών μύθων αντίστασης στο Ναζισμό, οι οποίοι κατασκευάστηκαν, ελέω πολιτικού κενού, στην μεταπολεμική Ευρώπη για την ομαλότερη διαχείριση της μετα-μνήμης του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, καθώς και το ζήτημα του τρόπου παρουσίασης του Ολοκαυτώματος.

Ποιοτική Ανάλυση

1. Ποια τα αίτια και η πορεία προς τον Β΄ Π.Π. και ποιες οι συμμαχίες που συγκροτούνται, μεταξύ ποιων δυνάμεων και γιατί;

A) Στάση της Δύσης (δυτικών δυνάμεων)

α) ενεργή αντίσταση στον ναζισμό (με ή χωρίς κατευνασμό)

Στο Γ1 (1966-1976) γίνεται αναφορά στον κατευνασμό, όμως αυτός εντάσσεται στο σχήμα της αντίστασης της Δύσης ενάντια στην φασιστική απειλή, χωρίς να του γίνεται κάποιου είδους κριτική. Στα παρακάτω αποσπάσματα γίνεται μια απόπειρα απολογητικής και δικαιολόγησης της κατευναστικής τακτικής που αποδίδεται από την μία στην επιθετική ορμητικότητα του Άξονα και από την άλλη στην αδυναμία των δυτικών δυνάμεων εκείνη την χρονική στιγμή να αντιτάξουν το οτιδήποτε άλλο:

«Ένεκα τής αγγλικής πολιτικής “κατευνασμού” προς τούς δικτάτορας, ό ήγέτης τών Ναζιστών ένθαρρυνθείς δέν έβράδυνε νά άπαιτήση περισσότερο, μέ τήν πεποίθησιν ότι ούδείς θά τού έναντιωθή. Έπιδιώκων καί προς άνατολάς έπέκτασιν τής Γερμανίας δημιουργεί ζήτημα “προστασίας τών δίωκομένων γερμανικών μειονοτήτων” εις τήν Σουδητιάν τής Τσεχοσλοβακίας. Διά νά προλάβουν τήν χιτλερικήν άπειλήν οί πρωθυπουργοί τής Αγγλίας καί Γαλλίας Τσάμπερλαιν καί Νταλαντιέ δέν έδίστασαν νά τον συναντήσουν εις Μόναχον, παρόντος καί τού Μουσολίνι, καί νά ικανοποιήσουν τάς τελεσιγραφικάς αξιώσεις του: συγκατετέθησαν δηλ. νά κολοβωθή ή σύμμαχος των Τσεχοσλοβακία κατά τό έν τρίτον του εδάφους της μετά του άναλόγου πληθυσμού της, ένώ άνεγνώρισαν καί εις τούς δύο δικτάτορας τά ήδη κεκτημένα. Κατά τήν δραματικήν εκείνην συνάντησιν του Μονάχου (29 Σεπτεμβρίου 1938) έπεκράτησεν ή άκαμπτος θέλησις τών Χίτλερ καί Μουσολίνι. Ούτοι είχον πλέον πεισθή ότι ήδύναντο νά προχωρήσουν άπό τής μιας άυθαίρεσίας εις τήν άλλην, άφού αί άλλαι, εύρωπαϊκαί χώραι, δέν είχον τήν δύναμιν νά τούς εμποδίσουν. [...] Εις νέος πόλεμος, γνωστός ως Β΄ παγκόσμιος πόλεμος, ήτο έτοιμος νά ξεσπάσ ή εις τήν Εύρώπην. Η βρετανική κυβέρνησις διά νά τον άποτρέψη, ύπεσχέθη διά στόματος τού πρωθυπουργού της τήν βοήθειάν της προς τήν Πολωνίαν, Ελλάδα καί Ρουμανίαν έν περιπτώσει άπειλής τής άνεξαρτησίας των, ή δέ Γαλλία έτάχθη άλληλέγγυος τής Αγγλίας. Αλλά ό Χίτλερ μέ πάσαν μυστικότητα έσπευδε νά συνάψη μέ τον Στάλιν δεκαετές σύμφωνον μή έπιθέσεως μεταξύ Γερμανίας καί Ρωσίας (23 Αύγουστου), προς μεγάλην κατάπληξιν των εύρωπαϊκών λαών. Έτσι λοιπόν άπεκαλύπτετο ότι ή κατά τού κομμουνισμού έχθρότης τού Χίτλερ δέν ήτο ειλικρινής. Μέ αυτά τά τοπικής μορφής πραξικοπήματα τό “τρίγωνον” των ολοκληρωτικών κρατών δημιουργεί διεθνείς έντάσεις, πού θά οδηγήσουν μοιραίως εις τήν έπέκτασιν των έχθροπραξιών επί παγκοσμίου έπιπέδου [...] Δύο ιδεολογίαι συγκρούονται εις τον πόλεμον αυτόν, ό ολοκληρωτισμός έναντίον τής δημοκρατίας. Αί φασιστικάί Δυνάμεις διά τής ωμής βίας καί των τεραστίων έξοπλισμών έπεδίωξαν καί παρέσυραν εις τήν λαίλαπα του πολέμου τάς

Δημοκρατίας τής Δύσεως, αί όποίαί είχαν μείνει όπίσω εις πολεμικήν προπαρασκευήν».

Γ1 (1966-1976), σ. 238-240

«ο δεύτερος Παγκόσμιος πόλεμος, κατά πολύ φοβερώτερος και καταστρεπτικώτερος από τόν πρώτον. Είς τον πόλεμον αυτόν ελαβον μέρος ως σύμμαχοι τής Γερμανίας ή Ιταλία, ή Ιαπωνία, ή Βουλγαρία και ή Ρουμανία. Αντίπαλοι τής Γερμανίας ήσαν οί Άγγλοι και οι Γάλλοι. Ή Ρωσία εις τήν αρχήν του πολέμου παρέμεινεν ουδετέρα και έτήρησε στάσιν φιλικήν έναντι της Γερμανίας».

ΣΤ1 (1967-1969), σ. 154-155

«1. Τά αίτια: Ή μετά τόν Α΄ Παγκόσμιον πόλεμον περίοδος δέν υπήρξεν ειρηνική, ούτε ευτυχής διά τήν άνθρωπότητα. Έξ άλλου συνέβησαν τεράστια μεταβολαί, όχι μόνον εις τά σύνορα, αλλά και εις τόν τρόπον τής διακυβερνήσεως τών λαών. Είς τήν Ρωσίαν έπεβλήθη από τό 1918 ό κομμουνισμός μέ τούς Λένιν και Στάλιν. Ό τελευταίος μάλιστα εκυβέρνα δικτατορικώς μέ τόν τρόπον και τήν σφαγήν τών αντιπάλων του. Είς τήν Ιταλίαν κατέλαβε τήν άρχήν (1923) ό Μουσσολίνι, ό όποιος εκυβέρνα δικτατορικώς ως άρχηγός του κράτους (Ντούτσε) και μέ ιδιότυπον όργάνωσιν, τόν Φασισμόν. Ή Γερμανία άνεκηρύχθη δημοκρατία. Ή πικρία διά τήν ήτταν και οί βαρύτατοι όροι τής συνθήκης τών Βερσαλλιών άπετέλεσαν άντικείμενον πολιτικής εκμεταλλεύσεως. Ούτως ένισχύθη ό εθνικοσοσιαλισμός μέ άρχηγόν (Φύρερ) τόν Χίτλερ, ό όποιος τελικώς (1933) εκυβέρνησε δικτατορικώς τήν χώραν. Είς τήν Ισπανίαν έγέγοντο έσωτερικά αναστατώσεις και εμφύλιοι πόλεμοι μέ άποτέλεσμα τήν άνοδον τού Φράνκο (1936-37) και τήν διακυβέρνησιν τής χώρας δικτατορικώς. Τά δικτατορικά κράτη καθίσταντο διαρκώς ισχυρότερα και άπειλητικώτερα και ή Κ.Τ.Ε. άπεδείχθη άνίσχυρος νά έπιβληθή. Ό Χίτλερ μέ τόν Μουσσολίνι συνεδέθησαν στενωώς μέ τόν Άξονα (Βερολίνου - Ρώμης), παραλλήλως δέ ό Χίτλερ υπέγραψε σύμφωνον συνεργασίας μέ τήν Ιαπωνίαν. Τό 1938 προσήρτησε τήν Αύστρίαν και κατόπιν τήν Τσεχοσλοβακίαν. Τό 1939 ό Μουσσολίνι κατέλαβεν αιφνιδιαστικούς τήν Αλβανίαν. Περί τά τέλη Αύγούστου ό Χίτλερ έπετέθη κατά τής Πολωνίας, όποτε ή Αγγλία και ή Γαλλία του εκήρυξαν τόν πόλεμον (3 Σ/βρίου 1939)».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 162-164

Το Γ2 (1969) περιέχει εκτενή περιγραφή του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και της δεκαετίας του 1940 (πάνω από 100 σελίδες) με πολλές λεπτομέρειες στρατιωτικής και διπλωματικής ιστορίας, κυρίως όμως όσον αφορά την εμπλοκή της Ελλάδας σε αυτόν. Η αφήγηση περί του κυρίου μέρους του πολέμου – δυτικού και ανατολικού μετώπου στην Ευρώπη και των επιχειρήσεων σε Αφρική, Ασία και Ειρηνικό – εντάσσεται ως παρέκβαση στην βασική ελληνοκεντρική αφήγηση. Έτσι, τα αποσπάσματα των περιεχομένων που αφορούν αυτήν την κατηγορία βρίσκονται διάσπαρτα σε όλο αυτό το σχετικό κεφάλαιο του εγχειριδίου. Αυτά τα αναφέρουμε ως εισαγωγικά για την αντιμετώπισή του στην παρούσα κατηγορία της έρευνας.

Συγκεκριμένα και για το παρόν ερευνητικό ερώτημα, στο Γ2 (1969) γίνεται καταγραφή των επιθετικών ενεργειών όλων των δυνάμεων του Άξονα που οδηγούν

βαθμιαία στο ξέσπασμα του Β' Π.Π.. Από την άλλη, ο κατευνασμός των δυτικών δυνάμεων κρίνεται ως ενέργεια που είχε σκοπό την αποτροπή και άρα φορτίζεται σαφώς θετικά ως αποτυχημένος μεν, αλλά ως πράξη έμπρακτης ειλικρινούς αντίστασης δε:

«**Η εισβολή των γερμανικών στρατευμάτων εις Πολωνίαν, τήν 1ην Σεπτεμβρίου 1939, είχαν ως άμεσον συνέπειαν τήν υπό τής Μ. Βρεταννίας και Γαλλίας κήρυξιν πολέμου κατά τής Γερμανίας τήν 3ην Σεπτεμβρίου.** Και από τής ημέρας αυτής θεωρείται ότι ήρχισεν ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος. **Είχον, έν τούτοις, προηγηθή άλλαι επιθέσεις, αί όποιαι κατέληξαν εις ύποδούλωσιν κρατών ή ούσιαστικήν έξουδετέρωσιν των. Ή ιταλική κατά τής Αιθιοπίας, τόν Οκτώβριον 1935, πού ώδήγησεν εις τήν ένσωμάτωσιν τής χώρας αυτής εις τήν έπ' εύκαιρίας ίδρυθείσαν ιταλικήν αύτοκρατορίαν. Η ιαπωνική κατά τής Κίνας, τό θέρος 1937, πού κατέληξεν εις τήν υπό των Ιαπώνων κατάληψιν μεγάλου μέρους κινεζικού έδάφους, των πλέον σημαντικών πόλεων και λιμένων και τού συγκοινωνιακού δικτύου. Ή γερμανική κατά τής Αύστρίας, Μάρτιον 1938, μέ άποτέλεσμα τήν ένσωμάτωσιν τής τελευταίας εις τό Γερμανικόν Ράϊχ, και κατά τής Τσεχοσλοβακίας, Μάρτιον 1939, ή όποια έφερε τήν κατάλυσιν τής άνεξαρτησίας της και τήν δημιουργίαν του προτεκτοράτου τής Βοημίας και Μοραβίας. Τέλος, ή ιταλική κατά τής Αλβανίας, τήν 7ην Απριλίου 1939, άπολήξασα εις τήν ανακήρυξιν τού βασιλέως τής Ιταλίας και Αύτοκράτορος τής Αίθιοπίας και ως βασιλέως τής Αλβανίας. **Θά ήμπορούσε, κατά συνέπειαν, νά είχαν έκραγή γενικότερος πόλεμος, πολύ ένωρίτερον. 'Αλλ' αί δύο άπομείνας δυνάμεις τής 'Αντάντ, Μ. Βρεταννία και Γαλλία, ούτε συνεφώνουν επί τού τρόπου άντιμετωπίσεως των έπιθετικών έξορμήσεων τής φασιστικής Ιταλίας και τής ναζιστικής Γερμανίας [...] ούτε ήσθάνοντο έπαρκώς παρεσκευασμένοι, διπλωματικώς και στρατιωτικώς, διά πολεμικήν έμπλοκήν. Μόνον όταν ο Χίτλερ, παραβιάζων τήν συμφωνίαν του Μονάχου (30 Σεπτεμβρίου 1938), τήν όποιαν αί δύο δυτικά Δυνάμεις υπέγραψαν μετ' αύτου διά νά σώσουν τήν άνεξαρτησίαν τής Τσεχοσλοβακίας, κατέλαβε τήν χώραν αύτήν, διεπίστωσαν ότι ήσαν ύποχρεωμένοι νά άπαντήσουν ένόπλως εις κάθε νέαν άπόπειραν ναζιστικής έπεκτάσεως. [...] Ή βρεταννογαλλική έγγύησις, δέν έσωσε τήν Πολωνίαν».****

Γ2 (1969), σ. 93

Επίσης, αναφέρεται πως η Δύση παίρνει την πρωτοβουλία για σύμπτυξη αντιφασιστικής συμμαχίας με σκοπό τον τερματισμό του πολέμου, κάτι για το οποίο η ΕΣΣΔ λειτουργεί παρελκυστικά. Στην αφήγηση του Γ2 (1969) ο απόλυτα ενεργός αντιφασιστικός πόλος είναι η Δύση, ενώ η ΕΣΣΔ από την άλλη μεριά παίζει έναν (τουλάχιστον) διπλό ρόλο αντιδρώντας τακτικίστικα στις εξελίξεις, με τη θέση της να φαίνεται πως βρίσκεται πιο κοντά στον Άξονα, παρά στην Δύση:

«έλεγχον τής βρεταννικής κυβερνήσεως. Τής τελευταίας δέ αποκλειστικός στόχος ήτο ή νικηφόρος έκβασις τού πολέμου. Διά νά έπιτύχη τούτο έχρειάζετο συμάχους. Ο πρώτος ο οποίος τής προσεφέρθη, μετά τήν κατάληψιν τής χώρας μας, ήτο ή Σοβ. Ένωσις. Η συμμαχία μέ τήν κομμουνιστικήν χώραν, μοναδικήν τότε εις ολόκληρον τόν κόσμον, ήλλαξε τήν μορφήν τού πολέμου. Ή είσοδος, τήν 7ην Δεκεμβρίου 1941, κατόπιν τής έναντίον του Πήρλ - Χάρμπουρ ιαπωνικής επίθεσεως, των Ηνωμ. Πολιτειών εις τόν πόλεμον, προσέθεσε νέα προβλήματα. Ολόκληρος ο πλανήτης μετεβλήθη εις τεράστιον θέατρον πολέμου, εις τό όποιον

συνεπλέκοντο αί μεγαλύτεραι δυνάμεις, τὰς ὁποίας ἐγνώρισε ποτέ ἡ ἀνθρωπότης. Ἐκαστος δὲ τῶν ἐμπλακέντων ἐπεδίωκεν ἰδίους σκοπούς, οἱ ὅποιοι ὄχι μόνον δὲν συνέπιπτον μέ τους σκοπούς τῶν συμμάχων του, ἀλλὰ σαφῶς εὐρίσκοντο εἰς ἀντίθεσιν. Ἐπὶ πλέον, δὲν υπήρχε κοινὴ ἡγεσία, οὔτε εἰς τὴν μίαν, οὔτε εἰς τὴν ἄλλην τῶν ἐμπολέμων παρατάξεων. Ὁ Χίτλερ κατηύθυνε τὰς ἐπιχειρήσεις εἰς τὰ εὐρωπαϊκὰ μέτωπα, οἱ Ἰάπωνες εἰς τὸν Εἰρηνικὸν καὶ τὴν Ἀσίαν. Ὁ Στάλιν οὐδεμίαν ἀνάμιξιν ἐπέτρεπε τῶν συμμάχων του εἰς τὸ ἀνατολικὸν μέτωπον, ἐνῶ δὲν ἐπαυε νὰ ἀξιῶνῃ τὴν εἰς ὅλον ἐν μεγαλυτέρας ποσότητος χορήγησιν εἰς αὐτὸν πολεμικοῦ ὑλικοῦ καὶ τὴν δημιουργίαν ἀγγλοαμερικανικοῦ μετώπου εἰς τὴν Δυτ. Εὐρώπην, ὥστε ὁ Χίτλερ νὰ ὑποχρεωθῇ νὰ ἀποσύρῃ δυνάμεις ἐκ τοῦ ἀνατολικοῦ μετώπου. Ὅλοι αἱ ἀπόπειραι τῶν Ἀγγλοαμερικανῶν νὰ ἐπιτύχουν συνεννόησιν μέ τους Σοβιετικούς, διὰ τὸν συντονισμόν πολιτικῆς καὶ ἐπιχειρήσεων, ἀπέληξαν εἰς διαρκεῖς πρὸς τὸν Στάλιν ὑποχωρήσεις. Ἀκόμη καὶ ὅταν αἱ Ἡνωμ. Πολιτεῖαι ἐπέτυχον νὰ φθάσουν τὸ μέγιστον τῆς πολεμικῆς προσπάθειάς των, δὲν ἐκρίνον σκόπιμον νὰ ἐλθουν εἰς σύγκρουσιν μέ τὸν Στάλιν, ἐκ τοῦ φόβου συνάψεως ὑπὸ τούτου χωριστῆς εἰρήνης μέ τὴν Γερμανίαν. Πρέπει νὰ προστεθῇ ὅτι ἡ Σοβ. Ἐνωσις ἐκήρυξε τὸν πόλεμον κατὰ τῆς Ἰαπωνίας, ὀλίγας ἡμέρας πρὶν ἢ ἡ χώρα αὐτὴ συνθηκολογήσῃ. Ἀλλ' αὐτὴ ἡ ἐνέργεια τῆς ἐπέτρεψε νὰ καταλάβῃ τὴν Μαντζουρίαν καὶ τὴν Β. Κορέαν».

Γ2 (1969), σ. 127-128

Το ἴδιο σχῆμα επαναλαμβάνεται στο **ΣΤ3 (1974-1980)**, ὅπου το ἐνάντιο στρατόπεδο στον Ἄξονα εἶναι ἀποκλειστικὰ αὐτὸ τῆς Δύσης, το ὁποῖο (εμμέσως) φαίνεται νὰ υφίσταται καὶ μόνον του τὴν ἐπιλογή αὐτῆς τῆς ἐναντίωσης ἀπὸ τὴν σκληρότητα του ναζισμοῦ:

«Πάλι ὁ κόσμος εἶχε διαιρεθῆ σὲ δύο ἀντίπαλα στρατόπεδα. Ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ἡ Γερμανία, ἡ Ἰταλία καὶ ἡ Ἰαπωνία καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο ἡ Ἀγγλία, ἡ Γαλλία καὶ ἡ Πολωνία. Στὸ συνασπισμὸ τῆς Γερμανίας προσχώρησε ἀργότερα καὶ ἡ Βουλγαρία. Ἐτσι ἀρχισεν ὁ δεῦτερος παγκόσμιος πόλεμος τὸ 1939. Τὸν πόλεμον αὐτὸ τὸν προκάλεσε ἡ Γερμανία καὶ σ' αὐτὸν πήραν μέρος σχεδὸν ὅλα τὰ κράτη. [...] Οἱ Γερμανοὶ ἐδειξαν μεγάλη σκληρότητα στὴ διεξαγωγή τοῦ πολέμου. Ἐκατομμύρια ἀμάχων βρῆκαν τὸ θάνατο σὲ στρατόπεδα συγκεντρώσεως ἢ ἀπὸ πείνα. Ἐκατομμύρια νεκρῶν στά μέτωπα τοῦ πολέμου καὶ στὴ θάλασσα».

ΣΤ3 (1974-1980), σ. 121

Στο **ΣΤ4 (1980-1989)** πάλι ὡς τα βασικὰ ἀντίπαλα στρατόπεδα τοῦ Β' Π.Π. αναφέρονται ἡ Δύση καὶ ὁ Ἄξονας· με τὴν Δύση νὰ βοηθᾷ ἐνεργᾶ τὴν Πολωνία καὶ κατ' ἐπέκτασιν τὶς χώρες ποὺ ἀπειλοῦνται ἀπὸ τὴν ἐπιθετικὴ ἐπεκτατικὴ πολιτικὴ τοῦ Ἄξονα:

«Τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1939 οἱ Γερμανοὶ μέ ἀρχηγό (φύρερ) τὸν Ἀδόλφο Χίτλερ κήρυξαν τὸν πόλεμον κατὰ τῆς Πολωνίας. Τὴ βοήθεια τῆς Πολωνίας ἀνέλαβαν ἡ Ἀγγλία καὶ ἡ Γαλλία. Ἐτσι ξέσπασε ἡ θύελλα ἐνός νέου πολέμου, πού πολὺ σύντομα ἐγινε παγκόσμιος. Ὁ δεῦτερος παγκόσμιος αὐτὸς πόλεμος (1939-1945) [...] τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη κυβερνοῦσε τὴν Ἰταλία ὁ δικτάτορας Μπενίτο Μουσολίνι, πού ονειρευόταν νὰ κατακτήσῃ τὶς χώρες τῆς Ἀνατολ. Μεσογείου καὶ νὰ ἰδρύσῃ μιά μεγάλη Ἰταλικὴ αυτοκρατορία. Γι' αὐτὸ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1939 κατέλαβε τὴν Ἀλβανία. Ἀπὸ τὸ 1940, πού μῆκε στὸν πόλεμον σάν σύμμαχος τῆς Γερμανίας».

ΣΤ4 (1980-1989), σ. 175

«Οι δύο δικτάτορες Χίτλερ και Μουσολίνι, σύμμαχοι από το 1936, με διάφορα προσχήματα άρχισαν να καταλαμβάνουν ορισμένες περιοχές στην Ευρώπη και αλλού. **Η κατάσταση αυτή οδήγησε την Αγγλία και τη Γαλλία να συμμαχήσουν και να διακηρύξουν ότι θα βοηθούσαν όποιο κράτος θα αντιμετώπιζε κίνδυνο από την Γερμανία ή την Ιταλία. Στη συμμαχία Αγγλίας – Γαλλίας προστέθηκαν αργότερα η Ρωσία και οι Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής**, ενώ στο συνασπισμό Γερμανίας – Ιταλίας, που είχε ονομαστεί Άξονας Βερολίνου – Ρώμης, προστέθηκε και η Ιαπωνία».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [πριν το 1997], σ. 273

«Από το 1936 ο Χίτλερ συμάχησε με τον ηγέτη της φασιστικής Ιταλίας Μουσολίνι (Άξονας Βερολίνου - Ρώμης) και από κοινού άρχισαν να εφαρμόζουν επιθετική πολιτική απέναντι σε άλλες χώρες. Η πολιτική αυτή κορυφώθηκε το Σεπτέμβριο του 1939, όταν ο γερμανικός στρατός έκανε **εισβολή στην Πολωνία, που την ασφάλειά της είχε εγγυηθεί η Αγγλία**. Τα γεγονότα ακολούθησαν με ραγδαίο ρυθμό. Πολλές χώρες της Ευρώπης, με πρώτες την Αγγλία και τη Γαλλία, κήρυξαν πόλεμο στις δυνάμεις του Άξονα. [...] Το Δεκέμβρη του ίδιου χρόνου η Ιαπωνία, σύμμαχος της Γερμανίας, βομβάρδισε απρόκλητα τον αμερικανικό στόλο στη Χαβάη. Τότε μπήκε στον πόλεμο και η Αμερική (Η.Π.Α.) και ο πόλεμος έγινε παγκόσμιος [...] Η συμμετοχή των υπερδυνάμεων Αμερικής και Ρωσίας στο πλευρό των Συμμάχων σήμανε την αρχή του τέλους για το γερμανικό στρατό, που ως τότε προχωρούσε νικηφόρα σε όλα σχεδόν τα μέτωπα και είχε υποτάξει μεγάλο μέρος της Ευρώπης».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [μετά το 1997], σ. 235

Στο Γ5 (1991-2006), επίσης, στην κύρια αφήγηση εξαιρείται η στάση αντίστασης των δυτικών δυνάμεων στις επεκτατικές διαθέσεις του Χίτλερ, ενώ η Συμφωνία του Μονάχου αναφέρεται μονάχα σε λεζάντα, χωρίς να γίνεται κάποια κριτική σε αυτήν σχετικά με την εύνοια και επιτάχυνση του πολέμου που επέφερε, παρά μόνο αναφέρεται το γεγονός πως αποδείχθηκε λίγο αργότερα ότι ήταν ανεδαφική:

«Η συμμαχία του με τη φασιστική Ιταλία (1936) που είναι γνωστή ως “άξονας Βερολίνου-Ρώμης”, και η οχύρωση των γαλλογερμανικών συνόρων στην περίοδο 1936-1939 (γραμμή Ζήγκφριντ*) που αποτελούσε απάντηση στην αντίστοιχη γαλλική (γραμμή Μαζινό), ενίσχυαν την πιθανότητα μιας πολεμικής αναμέτρησης, που συστηματικά την προετοίμαζε ο Γερμανός δικτάτορας. Στο βιβλίο του “Ο αγώνας μου”, που δημοσιεύθηκε το 1925 ονόμαζε τη Γαλλία “αμείλικτο και θανάσιμο εχθρό τον γερμανικού λαού” και αποκάλυπτε ότι η εξωτερική του πολιτική είχε ως στόχο την απόκτηση “ζωτικού χώρου” [...] γερμανικός στρατός εισέβαλε στην Πολωνία Η ενέργεια αυτή υπήρξε η αφορμή του πολέμου Στις 3 Σεπτεμβρίου η Αγγλία και η Γαλλία, σύμμαχοι της Πολωνίας, κήρυξαν τον πόλεμο εναντίον της Γερμανίας. Στο πλευρό τους τάχθηκαν αμέσως και άλλες χώρες της “Βρετανικής κοινοπολιτείας” (Αυστραλία, Νέα Ζηλανδία, Καναδάς)».

Γ5 (1991-2006), σ. 339-340

[λεζάντα]

«Η Συμφωνία του Μονάχου μεταξύ Γερμανίας, Μεγάλης Βρετανίας, Γαλλίας και Ιταλίας υπογράφηκε (30 Σεπτεμβρίου 1938) μετά την εκδήλωση των κατακτητικών βλέψεων του Χίτλερ (ενσωμάτωση της Αυστρίας στη Γερμανία, σχέδια κατάληψης της Τσεχοσλοβακίας). Υπήρξε μια ανεδαφική προσπάθεια των Δυτικών δυνάμεων για να αποτραπεί ο πόλεμος, όπως αποδείχτηκε λίγο αργότερα».

Γ5 (1991-2006), σ. 339

Ενώ, στο ΣΤ6 (2006-2007) παραλείπεται εντελώς η προϋπάρχουσα κατάσταση κατευνασμού και υπογραφής Συμφώνων κι έτσι η στάση της Δύσης ξεκινάει με την έμπρακτη εναντίωσή της στον Άξονα ως το βασικό αντίπαλο στρατόπεδο:

«Ο Α. Χίτλερ, το 1938, αναγκάζει την Αυστρία να ενωθεί με τη Γερμανία, ενώ το 1939 η Γερμανία εισβάλλει στην Τσεχοσλοβακία. Η Ιταλία, με ηγέτη τον Μ. Μουσολίνι, καταλαμβάνει την Αλβανία, το 1939. Οι δυο Δυνάμεις συμμαχούν και σχηματίζουν τον Άξονα. Η Γαλλία και η Αγγλία αντιδρούν και σχηματίζουν τη δική τους συμμαχία για να αντιμετωπίσουν τις Δυνάμεις του Άξονα. Με την εισβολή των Γερμανών στην Πολωνία, το 1939, ξεκινά ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος στην Ευρώπη».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 109

Κατ' αρχάς, στο Λ4 (2007-2022) η Δύση εμφανίζεται κατά τον μεσοπόλεμο να βάλλεται και από τις φασιστικές-ναζιστικές δυνάμεις, αλλά και από την σοσιαλιστική-κομμουνιστική Σοβιετική Ένωση, οι οποίες αναγιγνώσκονται ως δύο προτάσεις που συνωνυμούν ιδεολογικά (υπό την ομπρέλα του ολοκληρωτισμού), αλλά και στην πρακτική εχθρικότητά τους κατά του φιλελευθερισμού και των δυτικών αστικών κοινοβουλευτικών δημοκρατιών· φαίνεται, δηλαδή, να έχουν κοινό αναθεωρητικό στόχο πριν την έναρξη του Β΄ Π.Π. στον οποίο οι δυτικές δημοκρατίες βρίσκονται εξ ορισμού σε θέση άμυνας, υπεράσπισης και αντίστασης:

«Οι προκλήσεις κατά της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και του φιλελευθερισμού. Μια πειστική, πράγματι, απάντηση από τα δημοκρατικά κράτη της Ευρώπης στα ανοιχτά κοινωνικά προβλήματα ήταν αναγκαία, κατά μείζονα λόγο σε μια εποχή που είχαν ήδη διατυπωθεί δύο διαφορετικές προτάσεις, εμπνευσμένες από τα αυταρχικά καθεστώτα που είχαν μόλις επικρατήσει στη Σοβιετική Ένωση και την Ιταλία, έστω και σε περιορισμένη αρχικά κλίμακα. [...] Η άλλη πρόταση, με αφετηρία διαφορετική, αλλά αντίθετη και αυτή στις θεμελιακές αρχές του φιλελευθερισμού, είχε διατυπωθεί από τον Μπενίτο Μουσολίνι, εμπνευστή της φασιστικής ιδεολογίας [...] Πράγματι, η κοινοβουλευτική δημοκρατία, η οποία κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1920 φαινόταν ότι είχε κυριαρχήσει στο διεθνές στερέωμα, δεχόταν την αυστηρή κριτική των εχθρών της. Η σταλινική Ρωσία και η φασιστική Ιταλία στο εξωτερικό, αλλά και οι οπαδοί τους στο εσωτερικό των δημοκρατικών χωρών της Ευρώπης ενθαρρύνονταν και ενισχύονταν στην αντίθεσή τους κατά του φιλελευθερισμού».

Λ4 (2007-2022), σ. 99-100, 104

Ο κατευνασμός αναφέρεται ως μια προσπάθεια να διατηρηθεί η ειρήνη στην Ευρώπη, σύμφωνα και με την θέληση των λαών των δυτικών χωρών, ενώ σε αυτόν γίνεται μονάχα επιδερμική κριτική ως αποτυχημένη τακτική που οφείλεται περισσότερο στην εκβιαστική πολιτική του ναζισμού, παρά στις επιλογές της Δύσης, η οποία είναι ενδοτική μέχρι ενός σημείου, ενώ πέραν αυτού – όταν ο Χίτλερ δεν τηρεί τα συμπεφωνημένα – κηρύσσει τον πόλεμο. Ο κατευνασμός, σύμφωνα με αυτήν την αφηγηματική σκοπιά, προβάλλει ως μέρος της αντίστασης και της φιλειρηνικής πολιτικής της Δύσης. Περισσότερο αποδίδονται καλές προθέσεις σε αυτόν, παρά του ασκείται κριτική:

«Η έκρηξη του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου αποτέλεσε απόρροια της εκβιαστικής τακτικής που άσκησε η ναζιστική Γερμανία απέναντι στις συμμαχικές κυβερνήσεις, οι οποίες φάνηκαν ενδοτικές, προκειμένου να διατηρηθεί η ειρήνη [...] Οι δραματικές αυτές εξελίξεις συντελέστηκαν χωρίς να αντιδράσει αποτελεσματικά η γαλλική ή η βρετανική κυβέρνηση. Οι πρωθυπουργοί των δύο συμμαχικών χωρών, Νταλαντιέ και Τσάμπερλαιν, έχοντας υιοθετήσει την πολιτική του “κατευνασμού” (appeasement)* απέναντι στον αντίπαλο, θα αποδεχτούν, μάλιστα, στις 29 Σεπτεμβρίου 1938, κατά την τετραμερή Συνδιάσκεψη του Μονάχου (Μ. Βρετανία, Γαλλία, Ιταλία, Γερμανία), την απαίτηση του Χίτλερ να προσαρτήσει τα εδάφη της Τσεχοσλοβακίας που κατοικούνταν στην πλειονότητά τους από τους Σουδήτες* — γερμανικής καταγωγής. Εξασφαλίστηκε “η ειρήνη για εκατό χρόνια”, δήλωνε ο Άγγλος πρωθυπουργός, πιστεύοντας ότι, και ύστερα από αυτή την υποχώρηση, είχαν ικανοποιηθεί όλες οι αξιώσεις του Χίτλερ. Όταν όμως στις 15 Μαρτίου 1939 ο Χίτλερ, καταπατώντας τις υποσχέσεις του, καταλύσει πραξικοπηματικά την ανεξαρτησία ολόκληρης της Τσεχοσλοβακίας, ο Τσάμπερλαιν θα δηλώσει ότι κάθε παραπέρα διαπραγμάτευση με τον Χίτλερ είναι “αδύνατη”. Η έκρηξη του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου ήταν πλέον εγγύς [...] Είναι μάλιστα εύλογο να υποτεθεί ότι, αν δεν είχε εκδηλωθεί η άτεγκτη επιθετική βούληση της χιτλερικής Γερμανίας, οι κυβερνήσεις της δημοκρατικής Ευρώπης, υπό την επίδραση και της κοινής γνώμης, θα είχαν αποφύγει την προσφυγή σε νέο γενικευμένο πόλεμο κατά τη διάρκεια μίας και μόνο τριακονταετίας».

Λ4 (2007-2022), σ. 111-114

[λεζάντα]

«Με τη Συμφωνία του Μονάχου (30 Σεπτεμβρίου 1938) η Γερμανία προσάρτησε τη Σουδητία, περιοχή της Τσεχοσλοβακίας με ισχυρή πληθυσμιακή παρουσία του γερμανικού στοιχείου. Στη συμφωνία συμμετείχαν η Γερμανία, η Ιταλία, η Μεγάλη Βρετανία και η Γαλλία, ενώ από τις διαβουλεύσεις αποκλείστηκε η ΕΣΣΔ. Η συμφωνία υπήρξε επιτυχία του Άξονα και αύξησε το γόητρο του Χίτλερ, που διεύρυνε τα γερμανικά σύνορα, και του Μουσολίνι, ο οποίος ανέλαβε ρόλο διαμεσολαβητή. Στην Αγγλία η Συμφωνία χαιρετίστηκε ως διπλωματική επιτυχία που διασφάλιζε την ειρήνη».

Λ4 (2007-2022), σ. 112

Ομοίως, στο ΣΤ7 (2012-2022) η στάση της Δύσης είναι η διαχρονική αντίσταση, ενώ ο κατευνασμός δεν αναφέρεται καθόλου:

«Ο Χίτλερ ανάγκασε την Αυστρία να ενωθεί με τη Γερμανία ενώ τον επόμενο χρόνο εισέβαλε στην Τσεχοσλοβακία [...] Το 1939 ξέσπασε ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, όταν ο γερμανικός στρατός εισέβαλε στη γειτονική Πολωνία, που την ασφάλειά της είχε εγγυηθεί η Αγγλία. Πολλές χώρες της Ευρώπης, με πρώτες την Αγγλία και τη Γαλλία, κήρυξαν πόλεμο στις δυνάμεις του Άξονα, σχηματίζοντας τη δική τους συμμαχία. Ο πόλεμος γρήγορα επεκτάθηκε κι έγινε παγκόσμιος. Με τον Άξονα συμάχησε η Ιαπωνία, ενώ με τους Συμμάχους συντάχθηκε η Ρωσία και κατόπιν οι ΗΠΑ».
ΣΤ7 (2012-2022), σ. 205

β) κριτική στον κατευνασμό της Δύσης – προωθεί την ναζιστική απειλή και οδηγεί στο ξέσπασμα του πολέμου

Στο Γ3 (1976-1984) για πρώτη φορά δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα στην περιγραφή της τακτικής του κατευνασμού εκ μέρους των δυτικών δυνάμεων ως μια τακτική που αντί να αποτρέπει, αντίθετα ενθαρρύνει τις προκλήσεις των φασιστικών-ναζιστικών κρατών κατά την δεκαετία του 1930, οι οποίες θα οδηγήσουν βαθμιαία στο ξέσπασμα του Β΄ Π.Π. Σε αυτήν την περιγραφή γίνεται μια αόριστη αναφορά σε πρωτοβουλία της Δύσης για προσπάθειες σύμπτυξης συμμαχίας με την ΕΣΣΔ, οι οποίες ήταν χρονοβόρες και ατελέσφορες, χωρίς να εξηγείται το γιατί και με υπαιτιότητα ποιας πλευράς. Θα μπορούσε, βέβαια, να υποτεθεί πως αυτό το ερμηνευτικό σχήμα αποδίδει τον κατευνασμό στο ναυάγιο σύμπτυξης της αντιφασιστικής συμμαχίας και άρα η κριτική του στρέφεται δια αυτού εμμέσως προς τις παρελκυστικές ενέργειες της ΕΣΣΔ. Ωστόσο, εφ' όσον περιέχεται κάποιου είδους κριτική στον κατευνασμό (έστω και αυτήν) κατατάσσουμε το συγκεκριμένο εγχειρίδιο εδώ:

«Η διεθνής κατάσταση από τα 1933-1939: Τό χρονικό αυτό διάστημα καλύπτεται από τις διαρκείς προκλήσεις τών φασιστικών κρατών και τή διστακτική στάση τών δυτικών δυνάμεων, πού ήλπιζαν μέ τις υποχωρήσεις νά διατηρήσουν τήν ειρήνη».

Γ3 (1976-1984), σ. 319

«Ο Μουσολίνι έπωφελήθηκε από μικροεπεισόδια στα σύνορα Έρυθραίας-Αίθιοπίας για νά κηρύξη τόν πόλεμο τής Αβησσυνίας. Ο αυτοκράτορας Χαϊλέ Σελασιέ κατέφυγε στην Κ.Τ.Ε., αλλά οι δυτικές δυνάμεις απέφυγαν νά πάρουν άυστηρά μέτρα έναντίον τής Ιταλίας, για νά μήν τήν στρέψουν πρός τή Γερμανία. Έτσι οι κυρώσεις ήταν άσήμαντες· ή Αγγλία δέν έκλεισε τό Σουέζ στη μεταφορά όπλων και ή Αμερική έψοδίαζε τήν Ιταλία μέ πετρέλαιο».

Γ3 (1976-1984), σ. 319

«Οί εύρωπαϊκές δυνάμεις Άγγλία-Γαλλία κράτησαν ουδετερότητα, αλλά ό Χίτλερ και ό Μουσολίνι ύποστήριξαν μέ κάθε μέσον τόν Φράνκο και βρήκαν τήν εύκαιρία νά δοκιμάσουν στην Ισπανία τά νέα όπλα τους».

Γ3 (1976-1984), σ. 320

«Κατά τά 1938 ό Χίτλερ προσάρτησε τήν Αύστρια, χωρίς ή Εύρώπη ν' άντιδράση. Ύστερα άρχισε ν' άπαιτή τήν ένωση τών Σουδιτών, δηλαδή τήν περιοχή

της Τσεχοσλοβακίας, όπου κατοικούσαν Γερμανοί. **Οι** ευρωπαϊκές δυνάμεις πρότειναν διάσκεψη, που έγινε στο Μόναχο τον Σεπτέμβριο του 1938. Πήραν μέρος ο πρωθυπουργός της Αγγλίας Τσάμπερλαιν, της Γαλλίας Νταλαντιέ, ο Χίτλερ και ο Μουσολίνι. **Ο Χίτλερ κατόρθωσε να επιβάλει τις απόψεις του και αυτό τον έπεισε για την αδυναμία των δυτικών δυνάμεων, Οί** Άγγλοι και οί Γάλλοι θεώρησαν τη διάσκεψη μεγάλη επιτυχία για την εξασφάλιση της ειρήνης, όμως ο Χίτλερ κατέλαβε σε λίγο και την περιοχή των Σουδιτών και ολοκλήρη την Τσεχοσλοβακία. **Η κατάληψη της Τσεχοσλοβακίας έπεισε τις δυτικές δυνάμεις ότι ο πόλεμος ήταν αναπόφευκτος. Προσπάθησαν να οργανώσουν συμμαχίες και να εξασφαλίσουν τα κράτη που κινδύνευαν. Η Αγγλία και η Γαλλία συμμάχησαν με την Πολωνία και έγγυήθηκαν την άκεραιότητα της Ελλάδας και Ρουμανίας. Έγιναν προσπάθειες και για συμμαχία με την Ρωσία. Ένώ όμως οί διαπραγματεύσεις έχρόνιζαν και δέν είχαν καταλήξει σε αποτέλεσμα, οί Γερμανοί κατόρθωσαν να υπογράψουν σχέδιο μή επιθέσεως με τούς Ρώσους. Αυτό διευκόλυνε τούς Γερμανούς να άρχίσουν τον πόλεμο στη Δύση. Ο Στάλιν πήρε τό δικαίωμα να ανακαταλάβει τά έδάφη που είχε παραχωρήσει ή Ρωσία με τη Συνθήκη του Brest Litowsk (1918). Λίγο άργότερα, τον Σεπτέμβριο του 1939, ο Χίτλερ έπετέθη στην Πολωνία, από την όποιαν άπαιτούσε τό λιμάνι και τον διάδρομο του Ντάντσιχ. Ήλπιζε πώς οί Ευρωπαίοι δέν θά κινηθούν, αλλά στις 3 Σεπτεμβρίου ή Αγγλία και ή Γαλλία του κήρυξαν τον πόλεμο».**
Γ3 (1976-1984), σ. 320

Στο **Λ2 (1983-2007)** συναντούμε για πρώτη φορά ξεκάθαρη κριτική στην τακτική του κατευνασμού ως τακτική ενθάρρυνσης των φασιστικών-ναζιστικών κρατών στην πορεία τους προς την πρόκληση του Β΄ Π.Π.:

«Η πρώτη εκδήλωση της νέας έντασης εμφανίζεται στην Άπω Ανατολή. Το 1931 η Ιαπωνία, επειδή δεν μπορεί να διαθέσει τα προϊόντα της στις ξένες αγορές εξαιτίας των υψηλών δασμών, για να βρει υποχρεωτική αγορά, επιτίθεται εναντίον της κινεζικής επαρχίας της Μαντζουρίας. **Η Κοινωνία των Εθνών, η οποία δεν τολμά να καταδικάσει την Ιαπωνία και να ζητήσει από τα μέλη της να λάβουν μέτρα εναντίον της, αποδεικνύεται ανίσχυρη να εκπληρώσει τον προορισμό της. Το Μάρτιο του 1933 η Ιαπωνία εγκαταλείπει την Κοινωνία των Εθνών και έτσι ο διεθνής αυτός οργανισμός δέχεται το πρώτο πλήγμα. Η άνοδος του Χίτλερ στην εξουσία επιτείνει την κρίση. Τον Οκτώβριο του 1933 η νέα γερμανική κυβέρνηση εγκαταλείπει τη διάσκεψη για τον αποπλισμό και στις αρχές του επόμενου χρόνου (1934) εγκαταλείπει και την Κοινωνία των Εθνών. Τέλος, η υποχρεωτική στρατιωτική θητεία, παρά τη ρητή απαγόρευση της συνθήκης των Βερσαλλιών, επανέρχεται στη Γερμανία (1935). Το 1935 ο Μουσολίνι αρχίζει την επίθεση κατά της Αιθιοπίας, την οποία θέλει να καταστήσει ιταλική αποικία. Αυτή τη φορά η Κοινωνία των Εθνών καταδικάζει την ενέργεια του ιταλού δικτάτορα και απαγορεύει στα μέλη της να παρέχουν στην Ιταλία τα αναγκαία εφόδια για τη διεξαγωγή του πολέμου, δηλαδή σίδηρο, άνθρακες, πετρέλαιο. Αλλά η απόφαση αυτή ψηφίστηκε αργά, δεν εφαρμόστηκε καλά και τελικά ανακλήθηκε το 1936. Αυτό δεν εμπόδισε τον Μουσολίνι, αφού έγινε κύριος της Αιθιοπίας, να εγκαταλείψει με τη σειρά του την Κοινωνία των Εθνών. Ανίκανος να εξασφαλίσει την ειρήνη, ο διεθνής αυτός οργανισμός φαίνεται καταδικασμένος. [...] Η αδυναμία της Κοινωνίας των Εθνών και η αναποφασιστικότητα των**

δημοκρατικών κρατών ενθαρρύνουν τα φασιστικά καθεστώτα.[..] Μπροστά στην αντίσταση της Γαλλίας και της Αγγλίας, που επιθυμούν να υπερασπιστούν την Τσεχοσλοβακία, ο Χίτλερ συναντά **στο Μόναχο**, στις 30 Σεπτεμβρίου του 1938, τους πρωθυπουργούς της Γαλλίας και της Αγγλίας Νταλαντιέ (Eduard Daladier 1884-1964) και Τσάμπερλαιν (Neville Chamberlain 1869-1940). **Εκεί, με την απειλή ενός άμεσου πολέμου, τους εξαναγκάζει να εγκαταλείψουν την Τσεχοσλοβακία. Για μια ακόμη φορά οι δυτικές δημοκρατίες υποχωρούσαν μπροστά στην αποφασιστικότητα των φασιστικών χωρών».**

Λ2 (1983-2007), σ. 235-237

«Τα γερμανικά πραξικοπήματα του 1939 δημιούργησαν τη βεβαιότητα στη Γαλλία και στην Αγγλία ότι η υποχωρητικότητά τους ήταν μια ενθάρρυνση για τα φασιστικά κράτη. Έτσι, για να σταματήσουν τον Χίτλερ, διακήρυξαν ότι θα υπερασπίζονταν με τα όπλα κάθε κράτος που θα δεχόταν επίθεση ή απειλή από τη Γερμανία και την Ιταλία. Η διακήρυξη αυτή σκόπευε κυρίως στο να θέσει τέρμα στις βλέψεις του Χίτλερ προς την Πολωνία».

Λ2 (1983-2007), σ. 238

Στο **Γ4 (1984-1991)** η εστίαση στρέφεται πάλι στην τακτική του κατευνασμού, η οποία ερμηνεύεται ως *ουτοπική και καταστρεπτική* που τρέφει την πολεμική διάθεση του φασισμού-ναζισμού με την παραχώρηση (*δωσίματος*) της Τσεχοσλοβακίας σε αυτόν:

«Πρέπει να σημειωθεί ότι οι χώρες αυτές είχαν γίνει πλήρως στρατοκρατικές πολύ πριν από την έναρξη του πολέμου και ότι οι νικητές του Πρώτου πολέμου, κυρίως η Αγγλία και η Γαλλία επέμεναν στη διατήρηση μιας ειρήνης που ήταν στην πραγματικότητα ανύπαρκτη

[..] ενώ ο Άγγλος πρωθυπουργός Τσάμπερλεν επέμενε στον “ειρηνισμό” του και δεν έπαιρνε μέτρα για τον εξοπλισμό της Αγγλίας, ο Χίτλερ συνέχιζε την εφαρμογή των σχεδίων του: το 1938 κατέλαβε την Αυστρία και την Τσεχοσλοβακία. Ο Τσάμπερλεν παρέσυρε και τη Γαλλία να συμφωνήσει στην παραχώρηση της Τσεχοσλοβακίας στο Χίτλερ».

Γ4 (1984-1991), σ. 284-285

[λεζάντα]

«Τσάμπερλεν και Μουσολίνι: ο Άγγλος πρωθυπουργός υποστήριζε με πάθος την ειρήνη. Προσπάθησε να αποτρέψει τον πόλεμο κάνοντας ακόμη και υποχωρήσεις. Η πολιτική του ήταν ουτοπική και καταστρεπτική γιατί έδειχνε την αδυναμία των αντιπάλων του Χίτλερ και του Μουσολίνι και έτρεφε την επιθετικότητά τους».

Γ4 (1984-1991), σ. 285

[λεζάντα]

«Το 1938 στο Μόναχο: Τσάμπερλεν, Νταλαντιέ (πρωθυπουργός της Γαλλίας), Χίτλερ, Μουσολίνι. Οι τρεις επέτρεψαν στο Χίτλερ να προσαρτήσει την Τσεχοσλοβακία. Επιστρέφοντας στο Παρίσι ο Νταλαντιέ έγινε με ενθουσιασμό δεκτός: οι Γάλλοι επιθυμούσαν ειρήνη και πίστεψαν πως ο πρωθυπουργός τους, “δίνοντας” την Τσεχοσλοβακία στο Χίτλερ, τους εξασφάλιζε αυτή την ειρήνη».

Στο ΚΛ7 (2001-2014) συναντούμε μία ακόμα πιο ξεκάθαρη εκδοχή-απόχρωση αυτού του ερμηνευτικού σχήματος με την ευθεία κριτική που γίνεται στην στάση κατευνασμού των δυτικών δυνάμεων ως παράγοντα υποβοήθησης και διευκόλυνσης της επεκτατικότητας του φασισμού-ναζισμού:

«Η Γερμανία, η Ιταλία και η Ιαπωνία μετά το 1930 εκδήλωσαν στην πράξη την επεκτατική βουλιμία τους. **Η κατάκτηση χωρών από αυτές υπήρξε αποτέλεσμα όχι μόνο της πολεμικής δύναμής τους αλλά και της υποχωρητικότητας των άλλων χωρών. Το μέτωπο εναντίον του φασισμού δεν ήταν εύκολο να συγκροτηθεί. Οι εξαντλημένες από τον πόλεμο δυνάμεις (Αγγλία, Γαλλία) ήταν διστακτικές. Το 1938 οι Δυτικοί υπέγραψαν συμφωνία με το Χίτλερ στο Μόναχο, που ταυτίστηκε με ταπεινωτική υποχώρηση. [...] Η πολιτική της υποχώρησης απέναντι στην επεκτατική ναζιστική βουλιμία είχε όμως και όρια, που ο Χίτλερ δεν τα υπολόγισε. Έτσι, όταν τα γερμανικά στρατεύματα εισέβαλαν στην Πολωνία, οι χώρες της Δύσης κήρυξαν τον πόλεμο στη Γερμανία (Σεπτέμβριος 1939). [...] Η Γερμανία, εκμεταλλεζόμενη τη στάση αναμονής των Αγγλογάλλων, κατέκτησε έως το Μάιο του 1940 διαδοχικά την Πολωνία, τη Φινλανδία και τη Νορβηγία».**
ΚΛ7 (2001-2014), σ. 119

Εισαγωγικά για το Λ3 (2002), θα λέγαμε πως βασικό «παράδοξο» του αποτελεί το γεγονός πως ενώ υπάρχει στις σ. 171-177 εκτεταμένη περιγραφή και ανάλυση της λειτουργίας της ΚτΕ και των συνθηκών που συνάπτονται μεταξύ των χωρών κατά τον μεσοπόλεμο (Συνθήκες Λοκάρνο, Σύμφωνο Κέλογκ-Μπριάν), ωστόσο αυτή η ανάλυση της πορείας προς τον Β΄ Π.Π. δεν συμπεριλαμβάνει τα δύο Σύμφωνα αμέσως πριν την έκρηξή του, την Συμφωνία του Μονάχου και το Σύμφωνο Μολότωφ-Ρίμπεντροπ, τα οποία και αναφέρονται μονάχα ουδέτερα στο χρονολόγιο²⁵¹, χωρίς κάποιον περαιτέρω σχολιασμό ή/και ανάλυσή τους στην κύρια αφήγηση, από την οποία και απουσιάζουν παντελώς. Έτσι, η αφήγηση για το ξέσπασμα του Β΄ Π.Π. αρχίζει με την εισβολή της Γερμανίας στην Πολωνία, χωρίς να περιγράφεται η αμέσως προϋπάρχουσα κατάσταση²⁵², η οποία ανιχνεύεται σε αποσπάσματα στα κεφάλαια που αφορούν τον μεσοπόλεμο και όχι τον Β΄ Π.Π.

²⁵¹ «**ΠΡΟΣ ΤΟ Β΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ**: 1931: Η Ιαπωνία εισβάλλει στη Μαντσουρία. 1933: Ο Αδόλφος Χίτλερ αποσύρει τη Γερμανία από την Κοινωνία των Εθνών και τη Διάσκεψη για τον αποπλισμό. 1935: Ο Χίτλερ καταγγέλλει τους όρους αφοπλισμού της Συνθήκης των Βερσαλλιών. Η Ιταλία εισβάλλει στην Αιθιοπία. 1936: Γερμανικά στρατεύματα εισέρχονται στη Ρηνανία. Ο ισπανικός Εμφύλιος Πόλεμος αρχίζει. **Γερμανία και Ιταλία σχηματίζουν τον Άξονα Ρώμης-Βερολίνου.** 1937: Η Ιαπωνία επιτίθεται στην Κίνα. 1938: Η Γερμανία προσαρτά την Αυστρία. **Η Διάσκεψη του Μονάχου αποδίδει τη Σουδητία στη Γερμανία.** 1939: Ο Χίτλερ διαλύει την Τσεχοσλοβακία. Βρετανικές και γαλλικές εγγυήσεις για βοήθεια στην Πολωνία. **Γερμανία και Ιταλία υπογράφουν το “Χαλύβδινο Σύμφωνο”.** **Γερμανία και Σοβιετική Ένωση υπογράφουν σύμφωνο μη επίθεσης.** Η Γερμανία εισβάλλει στην Πολωνία», Λ3 (2002), σ. 194

²⁵² «Στο κεφάλαιο αυτό θα εξετάσουμε την ταραγμένη δεκαετία του 1940-1950, η έκβαση της οποίας καθόρισε την ιστορία της Ευρώπης και του κόσμου ολόκληρου τα επόμενα σαράντα χρόνια. **Η αφήγησή μας ξεκινά από την 1η Σεπτεμβρίου του 1939**, που ο Χίτλερ εισέβαλε στην Πολωνία. Δύο ημέρες αργότερα οι Βρετανοί και οι Γάλλοι κήρυξαν πόλεμο στη Γερμανία. Βαθμιαία ο Άξονας των

Σύμφωνα με αυτά, υπάρχει κριτική στην τακτική κατευνασμού της Αγγλίας κυρίως κατά τον μεσοπόλεμο σε σχέση με την επιθετική προκλητική εξωτερική πολιτική της Ιταλίας, χωρίς να γίνεται αναφορά όμως στην πορεία προς την Συμφωνία του Μονάχου και στα αποτελέσματά της:

«Η εισβολή της Ιταλίας στην Αβυσσηνία τον Οκτώβριο του 1935 ήταν άλλο ένα ισχυρό πλήγμα στο διεθνή οργανισμό. **Η καταδίκη της εισβολής από την ΚτΕ και οι οικονομικές κυρώσεις που επιβλήθηκαν στην Ιταλία για ορισμένα μόνο προϊόντα δεν απέτρεψαν τον Μουσσολίνι από το να ολοκληρώσει την κατοχή της Αβυσσηνίας μέχρι την άνοιξη του 1936. Επιπλέον, οι χλιαρές κυρώσεις — οι οποίες καταργήθηκαν σύντομα— και η ανεκτική στάση των Αγγλογάλλων, που προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να συγκρατήσουν την Ιταλία στην ΚτΕ, ώστε να την έχουν με το μέρος τους απέναντι στον πραγματικό κίνδυνο, τη Γερμανία, έφεραν το αντίθετο αποτέλεσμα. Ο Μουσσολίνι άρχισε πλέον ανοικτά να προσεγγίζει τον Χίτλερ και η απειλή του πολέμου έγινε αισθητή. Η εμπιστοσύνη των μικρών κρατών στην ΚτΕ είχε κλονιστεί ανεπανόρθωτα μαζί με το κύρος του οργανισμού».**
Λ3 (2002), σ. 174

«**Την Αγγλία ενδιέφερε η διατήρηση της ειρήνης και σταθερότητας στην Ευρώπη**, ενώ τη Γαλλία απασχολούσε το ζήτημα της ασφάλειας, το οποίο συνδεόταν με την καταβολή των πολεμικών επανορθώσεων εκ μέρους της Γερμανίας».
Λ3 (2002), σ. 174

«**Η Γαλλία, η πρώτη δύναμη μεταπολεμικά στον ηπειρωτικό ευρωπαϊκό χώρο, κατέβαλε κάθε προσπάθεια για να εμποδίσει την ανασυγκρότηση της Γερμανίας**, που θα απειλούσε τα συμφέροντα και την ασφάλεια της ίδιας».
Λ3 (2002), σ. 175

«**Η Αγγλία ακολούθησε πολιτική ουδετερότητας στο πλαίσιο της ΚτΕ, αποβλέποντας στη διατήρηση του status quo και της ειρήνης στη βαλκανική χερσόνησο, αλλά και στην ενίσχυση του κυριαρχικού ρόλου της στη Μεσόγειο και τη Μ. Ανατολή. Ωστόσο, η αγγλική διπλωματία απέφυγε να διαταράξει τις σχέσεις της με την επεκτατικών τάσεων Ιταλία του Μουσσολίνι**, τόσο κατά το λεγόμενο “Επεισόδιο της Κέρκυρας” (1923), όσο και το 1926, όταν με το ιταλοαλβανικό Σύμφωνο των Τιράνων η Ιταλία κατόρθωσε να δημιουργήσει μια βάση στα Βαλκάνια».
Λ3 (2002), σ. 184

Στο Γ6 (2006-2022) γίνεται οξεία κριτική στη στάση κατευνασμού από πλευράς των δυτικών δυνάμεων που *θυσιάζουν* την Τσεχοσλοβακία: αυτή η κριτική καλύπτεται πολλαπλά όχι μόνο στην κύρια αφήγηση, αλλά και μέσω πηγής και λεζάντας, ενώ το

Δυνάμεων που ήταν δυσαρεστημένες από τις συνθήκες ειρήνης του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, δηλαδή της Γερμανίας, της Ιταλίας και της Ιαπωνίας, αντιπαρατέθηκε στους Συμμάχους, που ήταν αρχικά η Βρετανία και η Γαλλία και αργότερα κυρίως η Βρετανία Ηνωμένες Πολιτείες και η Σοβιετική Ένωση. **Βασική αιτία της σύρραξης ήταν η επιθετικότητα Άξονα.** Η παγκόσμια και πρωτόγνωρη σύγκρουση έληξε με την ολοσχερή επικράτηση Συμμάχων», Λ3 (2002), σ. 194

ζήτημα της ερμηνείας αυτού του κατευνασμού πρωταγωνιστεί και στις δύο προτεινόμενες ερωτήσεις του εγχειριδίου:

«Η Βρετανία και η Γαλλία, ωστόσο, αποφάσισαν να ακολουθήσουν “πολιτική κατευνασμού”, δηλαδή να υποχωρήσουν στις γερμανικές απαιτήσεις. Έτσι, στις 29-30 Σεπτεμβρίου 1938 οι πρωθυπουργοί της Βρετανίας Τσάμπερλαιν και της Γαλλίας Νταλαντιέ υπέγραψαν με τους Χίτλερ και Μουσολίνι τη *συμφωνία του Μονάχου*, με την οποία η Βρετανία και η Γαλλία αποδέχονταν την προσάρτηση της Δ. Τσεχοσλοβακίας (Βοημίας) στη Γερμανία. Ενθαρρυμένος από την επιτυχία του ο Χίτλερ, προχώρησε αμέσως μετά στη διάλυση της Τσεχοσλοβακίας. Το 1939 η Βοημία προσαρτήθηκε από τη ναζιστική Γερμανία και η Σλοβακία (Α. Τσεχοσλοβακία) ανακηρύχθηκε ανεξάρτητη αλλά υπό γερμανική “προστασία” (γερμανικό προτεκτοράτο)».

Γ6 (2006-2022), σ. 123-124

[πηγή]

«1. Αγγλικοί πανηγυρισμοί μετά τη συμφωνία του Μονάχου: Ας έχετε ήσυχη τη συνείδησή σας. Ας ευχαριστείτε τον Θεό. Ο λαός της Μεγάλης Βρετανίας και τα παιδιά σας είναι ασφαλείς. Οι άντρες σας και οι γιοι σας δεν θα πάνε στον πόλεμο. Η ειρήνη είναι μια νίκη για ολόκληρη την ανθρωπότητα. Αν πρέπει να υπάρχει κάποιος νικητής, ας επιλέξουμε τον Τσάμπερλαιν. Λόγω των επιτυχιών του πρωθυπουργού, εκατομμύρια οικογένειες και καρδιές είναι ανακουφισμένες και ευτυχισμένες. Του αξίζουν, λοιπόν, συγχαρητήρια. Και τώρα ας επιστρέψουμε στις δουλειές μας. Αρκετά μας ταλαιπώρησαν και μας σύγχυσαν οι απειλές που πλανιόνταν όλο αυτό τον καιρό πάνω από την ήπειρό μας.

Εφημερίδα *Daily Express*, 30 Σεπτεμβρίου 1938. Πηγή: www.spartacus.schoolnet.co.uk/».

Γ6 (2006-2022), σ. 124

[λεζάντα]

«3. Ενθουσιασμένοι Λονδρέζοι επευφημούν τον Τσάμπερλαιν (διακρίνεται στο παράθυρο πάνω δεξιά) μετά την υπογραφή της συμφωνίας του Μονάχου. Πολλοί στην Αγγλία —και όχι μόνο— πίστευαν ότι θυσιάζοντας την Τσεχοσλοβακία είχε εξασφαλιστεί η ειρήνη».

Γ6 (2006-2022), σ. 124

[ασκήσεις-δραστηριότητες]

«1. Να παρουσιάσετε το περιεχόμενο των όρων “Άξονας Ρώμης-Βερολίνου” και “πολιτική κατευνασμού” [..] 2. Αφού μελετήσετε την πηγή 1 και την εικόνα 2, να δοκιμάσετε να ρημεύσετε την «πολιτική κατευνασμού» που ακολούθησαν η Μ. Βρετανία και η Γαλλία απέναντι στη ναζιστική Γερμανία».

Γ6 (2006-2022), σ. 125

γ) Κατευνασμός με βαθύτερο στόχο τον αντικομμουνισμό και την επίθεση της Γερμανίας στην ΕΣΣΔ (για να στραφεί η Γερμανία προς την ΕΣΣΔ για «ζωτικό χώρο»)

Το Γ6 (2006-2022) είναι το πρώτο και το μοναδικό εγχειρίδιο που προχωράει πέρα από την κριτική του κατευνασμού σε διαφορετική ερμηνεία της στόχευσης και της στρατηγικής αυτής της κατευναστικής πολιτικής εκ μέρους των δυτικών δυνάμεων. Τα υπόλοιπα εγχειρίδια που περιέχουν κριτική (οξεία ή ελαφρά) στον κατευνασμό, ερμηνεύουν παράλληλα αυτήν την τακτική ως προσπάθεια για διατήρηση της ειρήνης μεν αποτυχημένη δε. Αποδίδουν δηλαδή στις δυτικές δυνάμεις αγαθά ειρηνικά κίνητρα και όχι κάποιου είδους επιβούλευση. Αντίθετα, το Γ6 (2006-2022) είναι το μοναδικό που ερμηνεύει την πολιτική κατευνασμού ως μια συνειδητή προσπάθεια των δυτικών δυνάμεων ώστε να ευνοηθεί και να στραφεί ο Άξονας εναντίον της ΕΣΣΔ και εναντίον της κομμουνιστικής επιρροής στην Ευρώπη εν γένει, κάτι που συναρτάται και με τον διάχυτο και σε έξαρση αντικομμουνισμό των ευρωπαϊκών χωρών του μεσοπολέμου στο εσωτερικό και εξωτερικό τους μέτωπο:

«Στο πλαίσιο αυτό, τα αίτια του Β΄ Παγκόσμιου πολέμου πρέπει να αναζητηθούν: [...] στον φόβο των δυτικών Δυνάμεων απέναντι στη Σοβιετική Ένωση, που τις έκανε να αντιμετωπίζουν για πολύ καιρό με αδράνεια, αν όχι με ικανοποίηση, την επιθετικότητα της ναζιστικής Γερμανίας, ελπίζοντας ότι θα μπορούσαν να τη χρησιμοποιήσουν ως ανάχωμα που θα εμποδίζε την εξάπλωση της σοβιετικής επιρροής στην Ευρώπη».

Γ6 (2006-2022), σ. 125

B) Στάση της ΕΣΣΔ

α) Καμία αναφορά

ΣΤ6 (2006-2007)

ΣΤ7 (2012-2022)

β) Σύμφωνο φιλίας με τους Ναζί ή/και διαμοιρασμός Πολωνίας για εδαφικά οφέλη (ή ευνοϊκή ουδετερότητα)

Στο Γ1 (1966-1976) πάμπολλες είναι οι αναφορές περί συμμαχίας και φιλίας (έστω και αρχικά) μεταξύ Γερμανών Ναζί και Σοβιετικών, η οποία συνάπτεται με μια ουσιαστική ιδεολογική συγγένεια, αυτήν του ολοκληρωτισμού, ενώ η αντιπαλότητά τους ερμηνεύεται ως φαινομενολογική και ψευδεπίγραφη. Σε αυτές τις δυνάμεις που εκπροσωπούν τον ολοκληρωτισμό αντιτίθεται μονάχα ο δημοκρατικός κόσμος των δυτικών χωρών:

«Εις νέος πόλεμος, γνωστός ως Β΄ παγκόσμιος πόλεμος, ήτο έτοιμος νά ξεσπάσῃ εἰς τὴν Εὐρώπην. Ἡ βρεταννικὴ κυβέρνησις διὰ νά τον ἀποτρέψῃ, ὑπεσχέθη διὰ στόματος τοῦ πρωθυπουργοῦ τῆς τὴν βοήθειάν τῆς πρὸς τὴν Πολωνίαν, Ελλάδα καὶ Ρουμανίαν ἐν περιπτώσει ἀπειλῆς τῆς ἀνεξαρτησίας των, ἡ δὲ Γαλλία ἐτάχθη ἀλληλέγγυος τῆς Ἀγγλίας. Ἀλλὰ ὁ Χίτλερ μὲ πάσαν μυστικότητα ἐσπευδε νά συνάψῃ μὲ τον Στάλιν δεκαετῆς σύμφωνον μὴ ἐπιθέσεως μεταξύ Γερμανίας καὶ Ρωσίας (23 Αὐγούστου), πρὸς μεγάλην κατάπληξιν τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν. Ἐτσι λοιπὸν ἀπεκαλύπτετο ὅτι ἡ κατὰ τοῦ κομμουνισμοῦ ἐχθρότης τοῦ Χίτλερ δὲν ἦτο

ειλικρινής. Μέ αυτά τά τοπικής μορφής πραξικοπήματα τό “**τρίγωνον**” τών ολοκληρωτικών κρατών δημιουργεί διεθνείς εντάσεις, πού θά οδηγήσουν μοιραίως εις τήν επέκτασιν τών έχθροπραξιών επί παγκοσμίου επίπεδου [...] Δύο ιδεολογίαι συγκρούονται εις τον πόλεμον αυτόν, ό ολοκληρωτισμός έναντίον τής δημοκρατίας. Αί φασιστικάί Δυνάμεις διά τής ωμής βίας καί τών τεραστίων έξοπλισμών επεδίωξαν καί παρέσυραν εις τήν λαίλαπα του πολέμου τās Δημοκρατίας τής Δύσεως, αί όποίαι είχαν μείνει όπίσω εις πολεμικήν προπαρασκευήν [...] Μετ’ ολίγας ήμέρας τήν συμφοράν τής ήρωικής χώρας συνεπλήρωσαν οί Ρώσοι, όταν εισέβαλον από ανατολών. Τήν 29ην Σεπτεμβρίου ή εθνικό - σοσιαλιστική Γερμανία καί ή σοβιετική Ρωσία έμοιράζοντο φιλικώς μεταξύ των τήν πλουσίαν λείαν έκ του άτυχούς θύματός των [...] [Ο Χίτλερ] ήρχισε τήν 22αν Ιουνίου 1944, προς γενικήν κατάπληξιν, άστραπιαίον πόλεμον κατά τής έως τότε συμμάχου του Ρωσίας».

Γ1 (1966-1976), σ. 239-241, 255

«ο δεύτερος Παγκόσμιος πόλεμος, κατά πολύ φοβερότερος καί καταστρεπτικώτερος από τόν πρώτον. Είς τον πόλεμον αυτόν ελαβον μέρος ως σύμμαχοι τής Γερμανίας ή Ιταλία, ή Ιαπωνία, ή Βουλγαρία καί ή Ρουμανία. Αντίπαλοι τής Γερμανίας ήσαν οί Άγγλοι καί οι Γάλλοι. Ή Ρωσία εις τήν αρχήν του πολέμου παρέμεινεν ουδετέρα καί έτήρησε στάσιν φιλικήν έναντι της Γερμανίας».

ΣΤ1 (1967-1969), σ. 154-155

«2. Αί έχθροπραξίαι. Ή Γερμανία είχαν υπογράψει σύμφωνον φιλίας και μη έπιθέσεως μετά τής Σοβιετικής Ένώσεως. Ούτως εξαπέλυσεν όλας τās πολεμικάς δυνάμεις της κατά τής Πολωνίας, τήν οποίαν καί διέλυσεν. Είς τά Γαλλογερμανικά σύνορα ήρχισαν άμέσως αί έχθροπραξίαι, αλλά ταύτα έπροστατεύοντο από ισχυρότατα φρουριακά συγκροτήματα».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 164

Στο Γ2 (1969) η Δύση πρωταγωνιστεί στην αποτροπή του Άξονα, σε αντίθεση με την ΕΣΣΔ που, παρά τις κατά τον μεσοπόλεμο διακηρύξεις της, βοηθάει και στέκεται φιλικά προς την Γερμανία αποκομίζοντας και η ίδια εδάφη, άρα κινούμενη και αυτή ρεβανσιστικά-αναθεωρητικά τροφοδοτώντας τον πόλεμο. Έτσι, η μετέπειτα ναζιστική επίθεση στην ΕΣΣΔ ερμηνεύεται ως τρόπον τινά τακτικός ελιγμός του Χίτλερ και αυθόρμητη απόφαση της στιγμής για την Γερμανία μετά την ήττα της στη μάχη της Αγγλίας και όχι ως ένας εκ των προτέρων στρατηγικός της στόχος. Ως στρατηγικός στόχος του Άξονα τίθεται η εναντίωση στις ισχυρές δημοκρατίες της δυτικής Ευρώπης:

«Η ναζιστική κυβέρνησις, εις μίαν άπότομον στροφήν τής όλης πολιτικής της, ή όποία ευρεν άμεσον άνταπόκρισιν εις Μόσχαν, υπέγραψε, τήν 23ην Αύγουστου, σύμφωνον μη έπιθέσεως μέ τήν Σοβιετικήν Ένωσιν, πραγματοποιήσασαν έπίσης στροφήν 180 μοιρών, τό γνωστόν ως σύμφωνον Ρίμπεντροπ - Μολότωφ, έκ τών όνομάτων τών ύπογραψάντων αυτό ύπουργών τών έξωτερικών τών δύο χωρών. Διά νά κατανοηθή ή έκατέρωθεν στροφή πρέπει νά ύπομνησθή ότι, τήν 25ην Νοεμβρίου 1936, ή Γερμανία καί ή Ιαπωνία υπέγραψαν τό έναντίον τής Γ΄ Διεθνούς ή Κόμμιντερν σύμφωνον, εις τό όποιον άργότερον προσεχώρησαν όλοι αί δορυφόροι

χώραι τής ναζιστικής Γερμανίας. Τό σύμφωνον είχε καθαρώς άντικομμουνιστικόν χαρακτήρα καί έστρέφετο σαφώς κατά τής Σοβιετικής Ένώσεως, όπου ή έδρα τής Γ' Διεθνούς. Πρέπει, επίσης, νά ύπομνησθή ότι ή σοβιετική κυβέρνησις δέν έπαυε νά έκδηλώνη έχθρικάς διαθέσεις κατά του έθνικοσοσιαλιστικού καθεστώτος, τό όποιον κατήγγελλεν ως τό πλέον τυραννικόν έξ όσων έγνώριζεν ή άνθρωπότης. **Η στροφή έπραματοποιήθη όταν ό Χίτλερ διεπίστωσεν ότι οί Σοβιετικοί ήσαν έτοιμοι νά τόν αφήσουν νά κινηθη έλευθέρως έναντι ώρισμένων άνταλλαγμάτων. Τά άνταλλάγματα ήσαν ό τέταρτος διαμελισμός τής Πολωνίας, ή έγκατάλειψις τών τεσσάρων βαλτικών κρατών, Φινλανδίας, Εσθονίας, Λεττονίας καί Λιθουανίας, εις τό έλεος του Στάλιν καί ή άναγνώρισις εις αυτόν του δικαιώματος άνακαταλήψεως τής Βεσσαραβίας. Περί του διαμελισμού καί τών άνταλλαγμάτων γίνεται σαφής λόγος εις τό σύμφωνον γερμανοσοβιετικής φιλίας τής 28ης Σεπτεμβρίου 1939. Ας προστεθη ότι, συγχρόνως, ή Σοβιετική Ένωσις ανέλαμβάνε τήν ύποχρέωσιν νά προμηθεύη εις τήν Γερμανίαν έφόδια, άπαραίτητα διά τήν πολεμικήν προσπάθειάν της, έναντι βιομηχανικών προϊόντων. Παρείχε, δηλαδή, πλήρη στήριξιν εις τήν έπιθετικήν έξόρμησιν του Χίτλερ. Άπηλλαγμένος ούτος του άγχους του πολέμου εις δύο μέτωπα, άγχους τό όποιον έβασάνιζεν από τής πρό του Πρώτου Παγκοσμίου πολέμου έποχής τό Γερμανικόν Έπιτελείον, ήσυχολήθη, μετά τήν έντός τεσσάρων έβδομάδων έξουδετέρωσιν τής Πολωνίας, έπιτευχθείσαν καί χάρις εις τήν ένεργόν βοήθειαν τών σοβιετικών στρατευμάτων, εισελθόντων εις τό έδαφος Της τήν 17ην Σεπτεμβρίου, μέ τήν προετοιμασίαν του διά τήν έπίθεσιν κατά τών Γαλλοβρεταννών».**

Γ2 (1969), σ. 87-89

«[...] Έν τω μεταξύ, ή Σοβιετική Ένωσις άφού, μετά τρίμηνον πόλεμον, (Δεκέμβριος 1939 - Φεβρουάριος 1940), **έπέτυχε νά άποσπάση τήν Καρελίαν καί τό Πέτσαμο από τήν Φινλανδίαν, τά τέλη Ιουνίου απέσπασε τήν Βεσσαραβίαν καί τήν Βουκοβίναν από τήν Ρουμανίαν καί τόν Ιούλιον προέβη εις τήν ένσωμάτωσιν τής Λιθουανίας, τής Λεττονίας καί Εσθονίας. Αμέσως κατόπιν, ό Άξων ύπεχρέωσε τήν Ρουμανίαν νά έκχωρήση τήν Τρανσυλβανίαν εις τήν Ούγγαρίαν καί τήν Δοβρουτσάν εις τήν Βουλγαρίαν. Όλοι αύταί αί έξελίξεις δέν ώδήγουν εις τερματισμόν του πολέμου. Ό Άξων ώφειλε νά αναλάβη νέας πρωτοβουλίας. Ό Χίτλερ, πρός στιγμήν, έσκέφθη νά δράση εις Μεσόγειον, άφού κατελάμβανε τό Γιβραλτάρ. Η άρνησις του στρατηγού Φράνκο, άρχηγού του Ισπανικού κράτους, νά συμπράξη εις τό έγχείρημα, ύπεχρέωσε τόν Γερμανόν δικτάτορα νά άλλάξη σχέδια. Θα έπιτεθή κατά τής Σοβ. Ένώσεως. Ό Μουσσολίνι, από τής ιδικής του πλευράς, δέν ήμπορούσε νά μείνη άδρανής. Η Αίγυπτος δέν έφαινετο εύκολος λεία. Άντιθέτως έπίστευεν ότι τοιαύτη ήτο ή Ελλάδα [...] Ό Χίτλερ, άφ' ής διεπίστωσε τό άδύνατον τής είσβολής εις τάς βρεταννικάς νήσους, ήρχισε νά μελετά άλλα σχέδια δράσεως. Εκείνο τό όποιον του ήρρεσεν ιδιαίτέρως ήτο τό παρ' αυτού του ίδιου συλληφθέν, τής έπιθέσεως δηλαδή κατά τής Σοβ. Ένώσεως».**

Γ2 (1969), σ. 93, 107

Ενώ, επίσης, η ΕΣΣΔ και ο Στάλιν αντιμετώπιζουν ιδιοτελώς και καχύποπτα την αντιφασιστική συμμαχία (για την σύμπτυξη της οποίας την πρωτοβουλία την παίρνει

η Δύση) και λειτουργούν παρελκυστικά στην σύμπτυξή της, διεκδικώντας μονάχα τα δικά τους οφέλη:

«έλεγχον τής βρετανικής κυβερνήσεως. Τής τελευταίας δέ αποκλειστικός στόχος ήτο ή νικηφόρος έκβασις τού πολέμου. Διά νά επιτύχη τούτο έχρειάζετο συμμάχους. Ο πρώτος ό οποίος τής προσεφέρθη, μετά τήν κατάληψιν τής χώρας μας, ήτο ή Σοβ. Ένωσις. Η συμμαχία μέ τήν κομμουνιστικήν χώραν, μοναδικήν τότε είς ολόκληρον τόν κόσμον, ήλλαξε τήν μορφήν τού πολέμου. Η είσοδος, τήν 7ην Δεκεμβρίου 1941, κατόπιν τής έναντίον του Πήρλ - Χάρμπορ ιαπωνικής επίθεσεως, τών Ηνωμ. Πολιτειών είς τόν πόλεμον, προσέθεσε νέα προβλήματα. Ολόκληρος ό πλανήτης μετεβλήθη είς τεράστιον θέατρον πολέμου, είς τό όποιον συνεπλέκοντο αί μεγαλύτεραι δυνάμεις, τας όποιας έγνώρισε ποτέ ή άνθρωπότης. Έκαστος δέ τών έμπλακέντων έπεδίωκεν ίδιους σκοπούς, οί όποιοι όχι μόνον δέν συνέπιπτον μέ τους σκοπούς τών συμμάχων του, αλλά σαφώς εύρίσκοντο είς αντίθεσιν. Έπί πλέον, δέν υπήρχε κοινή ήγεσία, ούτε είς τήν μίαν, ούτε είς τήν άλλην τών έμπολέμων παρατάξεων. Ο Χίτλερ κατηύθυνε τας έπιχειρήσεις είς τά εύρωπαϊκά μέτωπα, οί Ιάπωνες είς τόν Ειρηνικόν και τήν Άσίαν. Ο Στάλιν ούδεμίαν ανάμιξιν επέτρεπε τών συμμάχων του είς τό ανατολικόν μέτωπον, ενώ δέν έπαυε νά άξιώνη τήν είς όλονέν μεγαλυτέρας ποσότητας χορήγησιν είς αυτόν πολεμικού ύλικού και τήν δημιουργίαν άγγλοαμερικανικού μετώπου είς τήν Δυτ. Εύρώπην, ώστε ό Χίτλερ νά υποχρεωθή νά άποσύρη δυνάμεις έκ τού ανατολικού μετώπου. Όλοι αί άπόπειραι τών Άγγλοαμερικανών νά επιτύχουν συνεννόησιν μέ τούς Σοβιετικούς, διά τόν συντονισμόν πολιτικής και έπιχειρήσεων, απέληξαν είς διαρκείς πρόσ τόν Στάλιν υποχωρήσεις. Άκόμη και όταν αί Ηνωμ. Πολιτεΐαι έπέτυχον νά φθάσουν τό μέγιστον τής πολεμικής προσπαθείας των, δέν έκρινον σκόπιμον νά έλθουν είς σύγκρουσιν μέ τόν Στάλιν, έκ τού φόβου συνάψεως υπό τούτου χωριστής ειρήνης μέ τήν Γερμανίαν. Πρέπει νά προστεθή ότι ή Σοβ. Ένωσις εκήρυξε τόν πόλεμον κατά τής Ιαπωνίας, ολίγας ήμέρας πριν ή χώρα αύτή συνθηκολογήση. Άλλ' αύτή ή ένέργεια τής επέτρεψε νά καταλάβη τήν Μαντζουρίαν και τήν Β. Κορέαν».

Γ2 (1969), σ. 127-128

Στο Α2 (1983-2007) το Σύμφωνο Μολότωφ-Ρίμπεντροπ αναφέρεται ως *σύμφωνο μη επίθεσης* και όχι φιλίας ή συμμαχίας, ωστόσο το σχετικό απόσπασμα μάλλον συντείνει στη δεύτερη ανάγνωση, καθώς γίνεται λόγος για *ενίσχυση* του Χίτλερ και για *διαμοιρασμό* της Πολωνίας και των κρατών της ανατολικής Ευρώπης ανάμεσα σε Γερμανία και ΕΣΣΔ, χωρίς να αναφέρεται κάποιος αμυντικός σκοπός προετοιμασίας της ΕΣΣΔ πίσω απ' αυτήν την Συμφωνία, παρά μόνο η πρόθεση κατάληψης εδαφών εκ μέρους της:

«Από το μέρος του ο Χίτλερ δεν παραμένει αδρανής. Για να αποφύγει, σε περίπτωση πολέμου, τη σύγκρουση σε δύο μέτωπα, υπογράφει τον Αύγουστο του 1939 συνθήκη με τη Σοβιετική Ένωση, (Σύμφωνο Μολότωφ-Ρίμπεντροπ, από τα ονόματα των υπουργών εξωτερικών που το υπέγραψαν). Σύμφωνα με τη συνθήκη αυτή τα συμβαλλόμενα κράτη αναλαμβάνουν την υποχρέωση να μην εμπλακούν σε πόλεμο και συμφωνούν στο διαμελισμό των διαφόρων κρατών της Ανατολικής Ευρώπης (Πολωνία-Λιθουανία-Εσθονία-Λετονία). Ενισχυμένος μετά την υπογραφή του γερμανο-σοβιετικού συμφώνου, ο Χίτλερ απαιτεί από την Πολωνία την εκχώρηση στη Γερμανία του διαδρόμου του Ντάντστικ Μπροστά στην

πολωνική άρνηση ο γερμανικός στρατός εισβάλλει στην Πολωνία την 1η Σεπτεμβρίου 1939. **Στις 3 Σεπτεμβρίου, πιστές στη διακήρυξή τους, η Γαλλία και η Αγγλία κηρύσσουν τον πόλεμο στη Γερμανία.** Είκοσι χρόνια μετά τη συνθήκη των Βερσαλλιών η Ευρώπη γνωρίζει μια νέα πολεμική σύγκρουση [...] Λιγότερο από ένας μήνας χρειάστηκε στον Χίτλερ για να συντρίψει τον πολωνικό στρατό, που ήταν πολύ κατώτερος από το γερμανικό. **Συγχρόνως ο σοβιετικός στρατός κτυπά την Πολωνία από τα ανατολικά της σύνορα.** Στα τέλη του Σεπτεμβρίου **οι Γερμανοί και οι Σοβιετικοί διαμοιράζουν την Πολωνία».**

Λ2 (1983-2007), σ. 238-239

Στο **Γ5 (1991-2006)** αν και το Σύμφωνο Μολότοφ-Ρίμπεντροπ αναφέρεται ως «μη επίθεσης» και όχι «φιλίας» ή «συμμαχίας», ωστόσο υπονοεί και παραπέμπει προς τα δεύτερα σημειώματα, εφ' όσον κάνει λόγο για την μυστική συνθήκη διαμοιρασμού και αμοιβαίας προσάρτησης περιοχών της Πολωνίας μεταξύ Γερμανίας και ΕΣΣΔ:

«Το “σύμφωνο μη επίθεσης” με τη Σοβιετική Ένωση (23 Αυγούστου 1939) και η μυστική συνθήκη που το συνόδευε άφηνε ανοιχτό το δρόμο στα κατακτητικά σχέδια του Χίτλερ προς την κεντρική Ευρώπη και την 1η Σεπτεμβρίου 1939 γερμανικός στρατός εισέβαλε στην Πολωνία. Η ενέργεια αυτή υπήρξε η αφορμή του πολέμου [...] Στο τέλος Σεπτεμβρίου η Πολωνία είχε καταληφθεί εκτός από το ανατολικό τμήμα της που το κατέλαβαν οι Ρώσοι και το προσάρτησαν στις σοβιετικές δημοκρατίες της Λευκορωσίας και της Ουκρανίας, κατά τη συμφωνία της 23ης Αυγούστου».

Γ5 (1991-2006), σ. 339-340

Στο **ΚΛ7 (2001-2014)** αναφέρεται ως *σύμφωνο φιλίας*, το οποίο περιλάμβανε και *προσαρτήσεις* εδαφών από την ΕΣΣΔ, η οποία εμφανίζεται, έτσι, ως να αρχίζει συνεργατικά τον Β' Π.Π. από κοινού με την ναζιστική Γερμανία:

«Για το μέσο πολίτη όμως άγγιζε τα όρια του παράλογου το Σύμφωνο που υπέγραψε η ναζιστική Γερμανία με την κομμουνιστική Ρωσία. [...] Η Σοβιετική Ένωση εισέβαλε και αυτή στην Πολωνία και αργότερα στη Φινλανδία και κατέλαβε μεγάλες περιοχές των δύο χωρών. [...] Η Σοβιετική Ένωση, που είχε συνάψει, όπως προαναφέραμε, σύμφωνο φιλίας με τη Γερμανία και νέα συμφωνία το 1941, προσάρτησε, πλην των πολωνικών και των φινλανδικών εδαφών, την Εσθονία, τη Λιθουανία, τη Λετονία και τμήματα της Ρουμανίας. Συνεπώς έλεγχε όλη την ανατολική γραμμή, από το βορρά έως τα Βαλκάνια. Η Γερμανία, αφού ολοκλήρωσε νικηφόρα και τη βαλκανική επιχείρηση, στράφηκε εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης (Ιούνιος 1941)».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 119-121

Στο **Λ3 (2002)** απουσιάζει από την κύρια αφήγηση το Σύμφωνο Μολότοφ-Ρίμπεντροπ. Αναφορά σ' αυτό γίνεται μονάχα στο χρονολόγιο της σ. 194 ως «σύμφωνο μη επίθεσης», ωστόσο στην αφήγηση υπονοείται ο διαμοιρασμός της Πολωνίας από Γερμανία και ΕΣΣΔ, χωρίς περαιτέρω αιτιολογήσεις και διαφορετικές σκοπιμότητες και στρατηγικούς στόχους της μίας ή/και της άλλης πλευράς:

«Ο γερμανικός στρατός εισέβαλε στην Πολωνία την 1η Σεπτεμβρίου του 1939 και πριν λήξει ο μήνας είχε καταλάβει το δυτικό τμήμα της (ενώ το υπόλοιπο κατέλαβε ο στρατός του Στάλιν)».

Λ3 (2002), σ. 194

Στο Λ4 (2007-2022) αν και το Σύμφωνο Μολότοφ-Ρίμπεντροπ αναφέρεται ουδέτερα ως *σύμφωνο μη επίθεσης*, ωστόσο υπάρχουν αρκετές διατυπώσεις στην αφήγηση που το προσδιορίζουν περισσότερο ως κάτι που επιβεβαιώνει και σφραγίζει μια φιλική σχέση μεταξύ των δύο χωρών και ηγετών. Κατ' αρχάς, υπάρχει η ξεκάθαρη διατύπωση της ύπαρξης φιλικών σχέσεων μεταξύ Χίτλερ και Στάλιν:

«ο Χίτλερ, διαρρηγνύοντας τις φιλικές έως τότε σχέσεις του με τον Στάλιν, είχε καταρτίσει, όπως είδαμε προηγουμένως, το σχέδιο “Μπαρμπαρόσα” για την εισβολή στη Σοβιετική Ένωση στα μέσα Μαΐου του 1941».

Λ4 (2007-2022), σ. 120

Η στάση της ΕΣΣΔ αναφέρεται ως ευνοϊκή για την επιθετική πολιτική του Χίτλερ. Επίσης, γίνεται λόγος για συμφωνημένο διαμελισμό και διαμοιρασμό των εδαφών της Πολωνίας, χωρίς να διαχωρίζονται οι στόχοι των δύο πλευρών, σαν να είναι κοινοί και για τις δύο επιθετικές δυνάμεις:

«Ο Γερμανός όμως δικτάτορας ενέμεινε, ανυποχώρητα, στις θέσεις του. Ενισχύθηκε εξάλλου στην επιλογή του υπέρ του πολέμου και από την υπογραφή, στις 24 Αυγούστου 1939, της Συνθήκης μη Επίθεσης με τη Σοβιετική Ένωση (Σύμφωνο Μολότοφ-Ρίμπεντροπ), η οποία συνοδευόταν και από μυστικό πρωτόκολλο με αναφορά στο ενδεχόμενο διαμελισμού της Πολωνίας [...] Η Πολωνία καταλήφθηκε από τα γερμανικά στρατεύματα σε διάστημα ελάχιστων εβδομάδων. Συγχρόνως εισέβαλαν από τα ανατολικά σύνορά της και οι Σοβιετικοί, διανέμοντας από κοινού με τη ναζιστική Γερμανία τα εδάφη της».

Λ4 (2007-2022), σ. 112, 115

Ενώ, η ίδια αφήγηση προϋπάρχει ήδη για την φύση των δύο καθεστώτων και κατά την περίοδο του μεσοπολέμου, όπου περιγράφονται και τα δύο ως εχθρικά στην κοινοβουλευτική αστική δυτική δημοκρατία και τον φιλελευθερισμό, δίχως να δίνονται επαρκείς προσδιορισμοί των διαφορετικών στόχων, σκοπών και ιδεολογικών αφετηριών τους. Η αφήγηση που αφορά το ξέσπασμα του Β΄ Π.Π. απλώς ακολουθεί το νήμα της επιθετικής διάθεσης των δύο χωρών κατά της Δύσης ήδη από την μεσοπολεμική περίοδο, και άρα προβάλλει ως επιβεβαιωτική αυτών ακριβώς των εκπεφρασμένων διαθέσεων και προθέσεων τους για αναθεωρητική εξωτερική πολιτική:

«Οι προκλήσεις κατά της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και του φιλελευθερισμού. Μια πειστική, πράγματι, απάντηση από τα δημοκρατικά κράτη της Ευρώπης στα ανοιχτά κοινωνικά προβλήματα ήταν αναγκαία, κατά μείζονα λόγο σε μια εποχή που είχαν ήδη διατυπωθεί δύο διαφορετικές προτάσεις, εμπνευσμένες από τα αυταρχικά καθεστώτα που είχαν μόλις επικρατήσει στη Σοβιετική Ένωση και την Ιταλία, έστω και σε περιορισμένη αρχικά κλίμακα. [...] Η άλλη πρόταση, με αφετηρία διαφορετική, αλλά αντίθετη και αυτή στις θεμελιακές αρχές του φιλελευθερισμού, είχε διατυπωθεί από τον Μπενίτο

Μουσολίνι, εμπνευστή της φασιστικής ιδεολογίας [...] Πράγματι, η κοινοβουλευτική δημοκρατία, η οποία κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1920 φαινόταν ότι είχε κυριαρχήσει στο διεθνές στερέωμα, δεχόταν την αυστηρή κριτική των εχθρών της. Η σταλινική Ρωσία και η φασιστική Ιταλία στο εξωτερικό, αλλά και οι οπαδοί τους στο εσωτερικό των δημοκρατικών χωρών της Ευρώπης ενθαρρύνονταν και ενισχύονταν στην αντίθεσή τους κατά του φιλελευθερισμού» Λ4 (2007-2022), σ. 99-100, 104

γ) Σύμφωνο μη επίθεσης – ουδετερότητα περιγραφής/ερμηνείας

Στο Γ3 (1976-1984) οι δύο βασικές συμμαχίες που έρχονται αντιμέτωπες στον Β΄ Π.Π. είναι από τη μία ο Άξονας και από την άλλη οι δυτικές δυνάμεις. Η ΕΣΣΔ προσκαλείται σε συμμαχία από την Δύση, αλλά αυτή δεν ευδοκώνεται (χωρίς να εξηγείται και να αποδίδεται η υπαιτιότητα) κι έτσι στρέφεται προς την Συμφωνία Ρίμπεντροπ-Μολότωφ, η οποία για πρώτη φορά ορίζεται ως συμφωνία μη επίθεσης και όχι συμμαχίας ή φιλίας με τον Χίτλερ· περιλαμβάνοντας όμως και για την ΕΣΣΔ εδαφικά οφέλη. Κάποια στιγμή αργότερα η ΕΣΣΔ στρέφεται κατά της Γερμανίας, με τον λόγο να περιορίζεται στην στενή τακτική εξέλιξης του πολέμου (η *κάθοδος του γερμανικού στρατού στα Βαλκάνια ανησύχησε τη Ρωσία και προκάλεσε τη σύγκρουση μεταξύ Γερμανών-Ρώσων*). Τελικά, η ΕΣΣΔ φαίνεται πως δεν συμμετέχει σε κάποια σταθερή συμμαχία με ιδεολογικούς στρατηγικούς όρους, αλλά λειτουργεί κατ' αρχάς ουδέτερα και εμπλέκεται αργότερα μονάχα τακτικά σύμφωνα με την τρέχουσα εξέλιξη του πολέμου και τα δικά της συμφέροντα και όχι από κάποιο στρατηγικό αντιφασιστικό ιδεώδες:

«Στά 1936 ή Γερμανία, πού ήταν ως τότε διπλωματικά άπομονωμένη, πέτυχε τή συμμαχία τής Ιταλίας και Ιαπωνίας. Έτσι σχηματίστηκε ό άξονας Βερολίνου-Ρώμης-Τόκιο και ό Χίτλερ πήρε θάρρος γιά ν' άρχιση τις προκλήσεις».

Γ3 (1976-1984), σ. 320

«Η κατάληψη τής Τσεχοσλοβακίας έπεισε τις δυτικές δυνάμεις ότι ό πόλεμος ήταν άναπόφευκτος. Προσπάθησαν νά οργανώσουν συμμαχίες καί νά έξασφαλίσουν τά κράτη πού κινδύνευαν. Ή Αγγλία καί ή Γαλλία συμμάχησαν μέ τήν Πολωνία καί έγγυήθηκαν τήν άκεραιότητα τής Ελλάδας καί Ρουμανίας. Έγιναν προσπάθειες καί γιά συμμαχία μέ τήν Ρωσία. Ένώ όμως οί διαπραγματεύσεις έχρόνιζαν καί δέν είχαν καταλήξει σέ άποτέλεσμα, οί Γερμανοί κατόρθωσαν νά ύπογράψουν σχέδιο μή επίθεσεως μέ τούς Ρώσους. Αυτό διευκόλυνε τούς Γερμανούς νά άρχισουν τόν πόλεμο στή Δύση. Ό Στάλιν πήρε τό δικαίωμα νά άνακαταλάβη τά έδάφη πού είχε παραχωρήσει ή Ρωσία μέ τή Συνθήκη τού Brest Litowsk (1918). Λίγο άργότερα, τόν Σεπτέμβριο του 1939, ό Χίτλερ έπετέθη στήν Πολωνία, άπό τήν όποιαν άπαιτούσε τό λιμάνι καί τόν διάδρομο του Ντάντσιχ. Ήλπιζε πώς οί Εύρωπαίοι δέν θά κινηθούν, αλλά στις 3 Σεπτεμβρίου ή Αγγλία καί ή Γαλλία του κήρυξαν τόν πόλεμο».

Γ3 (1976-1984), σ. 320

«Η *κάθοδος* τού γερμανικού στρατού στά Βαλκάνια καί ή κατάληψη τής Βουλγαρίας-Σερβίας άνησύχησε τή Ρωσία καί προκάλεσε σύγκρουση μεταξύ

Γερμανών-Ρώσων. Τόν Ιούνιο τού 1941 τά γερμανικά στρατεύματα έκαναν επίθεση-άστραπή στά ρωσικά εδάφη καί προχώρησαν στό έσωτερικό καταστρέφοντας τή χώρα».

Γ3 (1976-1984), σ. 323

Στο **Γ4 (1984-1991)** αναφέρεται ως *συμφωνία-έκπληξη* και διασυνδέεται νοηματικά ως κρίκος με τις διάφορες συνθήκες μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών κατά τον μεσοπόλεμο και την συχνή εναλλαγή τους, χωρίς να υπάρχει καμία άλλη περιγραφή της σκοπιμότητας από πλευράς ΕΣΣΔ, η οποία έπειτα συγκαταλέγεται στο μέρος του αντίπαλου στον Άξονα στρατοπέδου:

«το 1935 η Αγγλία, η Γαλλία και η Ιταλία υπόγραψαν μια συμφωνία για τη δημιουργία ενιαίου μετώπου μεταξύ τους, ένα χρόνο αργότερα η Ιταλία υπόγραψε συμφωνία συμμαχίας με τη Γερμανία (Άξονας Ρώμης- Βερολίνου) και ανέτρεψε την προηγούμενη ισορροπία· το ίδιο συνέβη και με τη **συμφωνία-έκπληξη ανάμεσα στη Γερμανία του Χίτλερ και στη Σοβιετική Ένωση του Στάλιν (1939)**, λίγο πριν από την έναρξη του Δεύτερου Παγκόσμιου πολέμου».

Γ4 (1984-1991), σ. 279

«**2. Αντίπαλοι και έκταση· ο ολοκληρωτικός πόλεμος:** Το ένα από τα δυο στρατόπεδα του πολέμου μας είναι ήδη γνωστό· ήταν ο Άξονας (Γερμανία, Ιταλία, Ιαπωνία), ο οποίος στην εξέλιξη των πολεμικών γεγονότων προσέλαβε και άλλες διαστάσεις. Το άλλο στρατόπεδο διαμορφωνόταν σχεδόν αυτόματα από τους στόχους που είχαν οι χώρες του Άξονα. Πάντως το κεντρικό μέτωπο το αποτέλεσαν αρχικά η Γαλλία και η Αγγλία, στις οποίες σύντομα προστέθηκαν οι ΗΠΑ και ή ΕΣΣΔ και άλλες χώρες. Το στρατόπεδο αυτό ονομαζόταν οι Σύμμαχοι. Ο Δεύτερος Παγκόσμιος πόλεμος κάλυψε μια πολύ μεγάλη έκταση: την Ευρώπη, τμήμα της Αφρικής, τμήμα της Ασίας και όλες σχεδόν τις θάλασσες».

Γ4 (1984-1991), σ. 286

«**Στη συμμαχία Αγγλίας – Γαλλίας προστέθηκαν αργότερα η Ρωσία και οι Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής,** ενώ στο συνασπισμό Γερμανίας – Ιταλίας, που είχε ονομαστεί Άξονας Βερολίνου – Ρώμης, προστέθηκε και η Ιαπωνία [...] Αμέσως μετά η Γερμανία εισέβαλε στη Ρωσία, παρά το Σύμφωνο μη επίθεσης που υπήρχε μεταξύ τους».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [πριν το 1997], σ. 273

«Πολλές χώρες της Ευρώπης, με πρώτες την Αγγλία και τη Γαλλία, κήρυξαν πόλεμο στις δυνάμεις του Άξονα. **Το 1941 ο Χίτλερ έκανε εισβολή στη Σοβιετική Ένωση, παρόλο που είχε υπογράψει μαζί της σύμφωνο μη επίθεσης [...]** Η συμμετοχή των υπερδυνάμεων Αμερικής και Ρωσίας στο πλευρό των Συμμάχων σήμανε την αρχή του τέλους για το γερμανικό στρατό, που ως τότε προχωρούσε νικηφόρα σε όλα σχεδόν τα μέτωπα και είχε υποτάξει μεγάλο μέρος της Ευρώπης».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [μετά το 1997], σ. 235

δ) Σύμφωνο μη επίθεσης – τακτική κίνηση της ΕΣΣΔ για να κερδίσει χρόνο ώστε να προετοιμαστεί για τον πόλεμο (τακτικισμός)

Το Γ6 (2006-2022) είναι το μοναδικό εγχειρίδιο, όπου γίνεται λόγος ξεκάθαρα για πρωτοβουλία της Γερμανίας σχετικά με το Σύμφωνο Μολότοφ-Ρίμπεντροπ, ενώ (έστω και μέσω πηγής) εκφράζεται η επιδίωξη της ΕΣΣΔ μέσα από την υπογραφή της σε αυτό να κερδίσει χρόνο ώστε να προετοιμαστεί καλύτερα για τον επερχόμενο πόλεμο. Ότι επρόκειτο, δηλαδή, για μια τακτική κίνηση και όχι για κάτι το ουδέτερο, πόσω μάλλον για μια στρατηγική συμμαχία στη βάση δήθεν ιδεολογικών συγκλίσεων στο πλαίσιο του ολοκληρωτισμού. Οι πηγές αυτές τίθενται στο επίκεντρο και μέσω της προτεινόμενης ερώτησης του εγχειριδίου σχετικά με την ερμηνεία των κινήτρων Γερμανίας και ΕΣΣΔ για την υπογραφή του συμφώνου. Γι' αυτό και κατατάσσουμε το συγκεκριμένο εγχειρίδιο σε αυτό το διαφορετικό ερμηνευτικό σχήμα:

«Τον Αύγουστο του 1939, ο Χίτλερ, εκμεταλλευόμενος το ότι Βρετανία, Γαλλία και Σοβιετική Ένωση απέτυχαν να συμφωνήσουν σε μια κοινή στάση απέναντί του και θέλοντας να εξασφαλίσει ότι η Γερμανία δεν θα δεχόταν επίθεση από τα ανατολικά, προχώρησε στην υπογραφή συμφώνου μη επίθεσης με τη Σοβιετική Ένωση (Σύμφωνο Ρίμπεντροπ- Μολότοφ, από τα ονόματα των υπουργών Εξωτερικών των δύο χωρών). Επιπλέον, οι δύο χώρες συμφώνησαν ότι σε περίπτωση πολέμου εναντίον της Πολωνίας θα μοιράζονταν εδάφη της».

Γ6 (2006-2022), σ. 125

[πηγή]

«2. Δύο σχόλια για το σύμφωνο Ρίμπεντροπ-Μολότοφ α. Σχόλιο του Ρίμπεντροπ, υπουργού Εξωτερικών της Γερμανίας Το να επιδιώξουμε τη συνεννόηση με τη Ρωσία ήταν μια δική μου ιδέα [...] επειδή σκόπευα να δημιουργήσω ένα αντίβαρο στη Δύση αλλά και επειδή ήθελα να εξασφαλίσω τη ρωσική ουδετερότητα σε περίπτωση γερmano-πολωνικής σύγκρουσης. [...] Ο Στάλιν μίλησε συνοπτικά, με ακρίβεια, χωρίς πολλά λόγια. Αλλά τα όσα είπε ήταν σαφή και πεντακάθαρα δείχνοντας ότι κι εκείνος επιθυμούσε τη συνεννόηση και τη διευθέτηση με τη Γερμανία. Ο Στάλιν είπε χαρακτηριστικά ότι, αν και για πολλά χρόνια είχαμε ανάμεσά μας «χυμένους κάδους βρομιάς», τώρα δεν υπήρχε κανένας λόγος για τον οποίο δεν θα έπρεπε να ξεπεράσουμε αυτή την αντιδικία μας.

Joachim von Ribbentrop, *Memoirs* (1953).

Πηγή: www.spartacus.schoolnet.co.uk/».

Γ6 (2006-2022), σ. 125

[πηγή]

«β. Σχόλιο του Χρουντσιόφ, στενού συνεργάτη του Σοβιετικού ηγέτη Στάλιν: Ο Νικότα Χρουντσιόφ, διάδοχος του Στάλιν στην ηγεσία της Σοβιετικής Ένωσης (1953-1964), συμμετείχε το 1939 στις συζητήσεις για την υπογραφή του συμφώνου Ρίμπεντροπ-Μολότοφ. «Πιστεύω ότι το σύμφωνο Ρίμπεντροπ-Μολότοφ του 1939 ήταν ιστορικά αναπόφευκτο, δεδομένων των συνθηκών της εποχής, και ότι, σε τελική ανάλυση, υπήρξε χρήσιμο για τη Σοβιετική Ένωση. Ήταν όπως ένα τέχνασμα στο σκάκι: αν δεν είχαμε κάνει αυτή την κίνηση, ο πόλεμος θα είχε αρχίσει νωρίτερα, πράγμα που θα είχε πολλά μειονεκτήματα για μας. Ήταν πολύ δύσκολο για μας —ως κομμουνιστές, ως αντιφασίστες— να δεχτούμε την ιδέα της συμμαχίας με τη Γερμανία. Ήταν αρκετά δύσκολο για μας να δεχτούμε το παράδοξο οι ίδιοι. Από την πλευρά τους, οι Γερμανοί χρησιμοποίησαν, επίσης, τη συνθήκη ως ελιγμό για να κερδίσουν χρόνο. Η πρόθεσή τους ήταν να διαιρέσουν και

να νικήσουν τα έθνη που είχαν συμμαχήσει εναντίον της Γερμανίας στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο και τα οποία θα μπορούσαν και πάλι να συμμαχήσουν εναντίον της. [...] Η συνθήκη που υπέγραψε με μας ήταν μια προσπάθεια να περιορίσει τον επερχόμενο πόλεμο σε ένα μέτωπο”.

N. Khrushchev, *Remembers* (1971).

Πηγή: www.spartacus.schoolnet.co.uk/»

Γ6 (2006-2022), σ. 125

[άσκηση-δραστηριότητα]

«3. Αφού μελετήσετε τις πηγές 2α και 2β, να καταγράψετε και να σχολιάσετε σε σύντομο κείμενο τα κίνητρα που ώθησαν Γερμανία και Σοβιετική Ένωση στην υπογραφή του συμφώνου Ρίμπεντροπ-Μολότοφ».

Γ6 (2006-2022), σ. 125

ε) Τακτική Λαϊκών Μετώπων ενάντια στην φασιστική απειλή

Στο Γ2 (1969) αναφέρονται οι ενέργειες της ΕΣΣΔ και της Κομμουνιστικής Διεθνούς για την σύμπτυξη αντιφασιστικού μετώπου ενόψει της φασιστικής-ναζιστικής ιμπεριαλιστικής απειλής, ωστόσο αυτές οι αναφορές είναι αρνητικά φορτισμένες και εντασσόμενες σε υποενοότητα που τιτλοφορείται με τον εύλωτο τίτλο «Το Κ.Κ.Ε. και η προδοτική δραστηριότης του». Άρα, εντάσσουμε το απόσπασμα εδώ λαμβάνοντας υπόψη την παραπάνω πολύ αρνητικά φορτισμένη κατεύθυνση, η οποία και το υπερκαθορίζει:

«Μεταβολή εις τήν τακτικήν του Κ.Κ.Ε. έσημειώθη μετά τας αποφάσεις του 7ου Συνεδρίου τής Κ.Δ. (Αύγουστος 1935). Η Σοβιετική Ένωσις, μετά τήν άνοδον του Χίτλερ εις τήν έξουσίαν, είχε τόν φόβον ότι θά τής έπετίθετο ή ή Ιαπωνία ή ή Γερμανία ή από κοινού άμφοτεροι αί έν λόγω δυνάμεις. Ησθάνθη τήν ανάγκην νά προέλθη εις συνεννοήσεις μέ δυνάμεις έξ εκείνων τας όποιας έχαρα- κτήριζεν “ίμπεριαλιστικός” και νά έπιβάλη νέαν πορείαν εις τά Κ.Κ. Αφού τόν Δεκέμβριον 1934 υπέγραψε σύμφωνον φιλίας μέ τήν Γαλλίαν, έκάλεσε, διά τών άποφάσεων τού 7ου Συνεδρίου, τά Κ.Κ. νά συνεργασθούν μέ άστικά κόμματα εις έκλογικούς αγώνας (δημιουργία τών άποκληθέντων “λαϊκών μετώπων”) και νά υποστηρίξουν τήν πολεμικήν προσπάθειαν τών μικρών χωρών, αί όποιαί θά ύφίσταντο “Ιμπεριαλιστικήν” έπίθεσιν. Τό νόημα τών άποφάσεων αύτών έδόθη κατά τήν διάρκειαν τού Συνεδρίου μέ τήν υπογράμμισιν ότι “ή πάλη έναντίον τού ιμπεριαλιστικού πολέμου, προ και μετά τήν έκρηξίν του, θά διεξάγεται μέ σκοπόν τήν υπεράσπισιν τής Σοβιετικής Ένώσεως”».

Γ2 (1969), σ. 131-132

Το Α2 (1983-2007) είναι το πρώτο εγχειρίδιο που αναφέρει με θετική κατεύθυνση τις προσπάθειες της ΕΣΣΔ και της Γ΄ Διεθνούς προκειμένου να σχηματιστεί ένα μέτωπο εναντίον του φασισμού και του ναζισμού σε κάθε χώρα στα πρόθυρα του Β΄ Π.Π. και κατά την διάρκεια των προκλήσεων των φασιστικών-ναζιστικών κρατών την δεκαετία του 1930:

«Στην Αγγλία, η σοβαρότητα της κρίσης ωθεί τα πολιτικά κόμματα να λησμονήσουν τις διαφορές τους και να σχηματίσουν κυβερνήσεις εθνικής ενότητας, στις οποίες

συντηρητικοί, φιλελεύθεροι και εργατικοί συνεργάζονται. Η πολιτική ζωή στην Αγγλία εισέρχεται σε μια περίοδο νάρκης και ο μόνος στόχος των κυβερνήσεων είναι η προσπάθεια για αποφυγή κάθε πολεμικής περιπέτειας με οποιοδήποτε τίμημα. **Στη Γαλλία και την Ισπανία η κατάσταση εξελίσσεται διαφορετικά.** Ως το 1934 μοναδικός στόχος όλων των κομμουνιστικών κομμάτων της Ευρώπης ήταν η προετοιμασία και η επικράτηση της επανάστασης. Γι' αυτό μάχονταν και εναντίον των αστών και εναντίον των σοσιαλιστικών κομμάτων. **Η άποψη που επικρατούσε στην Τρίτη Διεθνή** ήταν ότι ο φασισμός αποτελούσε την τελευταία κρίση του καπιταλισμού και του ιμπεριαλισμού. Μετά την κρίση αυτή το αστικό καπιταλιστικό καθεστώς θα κατέρρεε και θα το διαδεχόταν το κομμουνιστικό. **Η άνοδος όμως του Χίτλερ στην εξουσία και ο διωγμός των γερμανών κομμουνιστών συντελούν σε μια στροφή της πολιτικής των κομμουνιστικών κομμάτων.** Το 1934 η Τρίτη Διεθνή αλλάζει τακτική και συμβουλεύει τα κομμουνιστικά κόμματα να εγκαταλείψουν προσωρινά τους επαναστατικούς στόχους τους και να συνεργαστούν με τους σοσιαλιστές και με το άλλα μετριοπαθή αστικά κόμματα στο πλαίσιο “Λαϊκών Μετώπων”, για να αγωνιστούν κατά του φασισμού. Για πρώτη φορά το 1936, κυβερνήσεις που προέρχονται από τα Λαϊκά Μέτωπα σχηματίζονται στη Γαλλία και στην Ισπανία [...] Τέλος, για να αντιμετωπίσει η Γαλλία μια ενδεχόμενη ναζιστική επίθεση, αρχίζει να την εξοπλίζει».

Λ2 (1983-2007), σ. 179-180

[λεζάντα]

«Το εξώφυλλο του εκλογικού προγράμματος του γαλλικού Λαϊκού Μετώπου: “Το Λαϊκό Μέτωπο εναντίον της αθλιότητας, του φασισμού, του πολέμου· για το ψωμί, την ειρήνη, την ελευθερία” (1936)».

Λ2 (1983-2007), σ. 180

Στο Γ4 (1984-1991) υπάρχει η αναφορά σε Λαϊκά Μέτωπα ως απάντηση στην φασιστική-ναζιστική απειλή κατά τον μεσοπόλεμο από τα αριστερά (και τα φιλελεύθερα) κόμματα, χωρίς όμως να αναφέρεται σε ποιον οφείλεται αυτή η πρωτοβουλία, δηλαδή στην ΕΣΣΔ και την Γ' Διεθνή:

«Πρέπει να σημειωθεί ότι σε ευρωπαϊκές χώρες (Γαλλία, Ισπανία) παρατηρήθηκε και μια αντίθετη πολιτική εξέλιξη: σύμπληξη Λαϊκών Μετώπων από αριστερά και φιλελεύθερα κόμματα που κέρδισαν τις εκλογές, αλλά που σύντομα έχασαν την εξουσία από συντηρητικά κόμματα (Γαλλία) ή από την εγκαθίδρυση φασιστικού καθεστώτος ύστερα από εμφύλιο πόλεμο (Ισπανία)».

Γ4 (1984-1991), σ. 282

Εμμέσως, όμως μπορούμε να συνδέσουμε το παραπάνω και με την περιγραφόμενη εχθρότητα των φασιστικών-ναζιστικών κρατών κατά της ΕΣΣΔ και της αυξημένης ιδεολογικής επιρροής που αυτή σημείωνε στους ευρωπαϊκούς λαούς κατά τον μεσοπόλεμο με την μεγάλη διάδοση των κομμουνιστικών ιδεών και την ενίσχυση των σοσιαλιστικών-κομμουνιστικών κομμάτων, κάτι που συνοψίζεται και στο σύνθημα-φόβο αυτών των κρατών για την «απειλή του κομμουνιστικού κινδύνου»:

«1. Αιτίες και προοίμια: Το τέλος του Πρώτου Παγκόσμιου πολέμου και οι ρυθμίσεις που επέβαλαν οι νικητές του εμπεριείχαν μερικές από τις αιτίες του Δεύτερου Παγκόσμιου πολέμου. Η εδαφική συρρίκνωση και οι οικονομικές

κυρώσεις που επιβλήθηκαν στη Γερμανία προκάλεσαν σιγά σιγά έξαρση του εθνικισμού και επιθυμία για εκδίκηση. Παράλληλα, η εκρηκτική οικονομική ανάπτυξη αύξησε τον ανταγωνισμό για τον έλεγχο των αγορών ανάμεσα στους πρώην μεγάλους και η οικονομική κρίση που μεσολάβησε έθρεψε τους κοινωνικούς αγώνες που ενισχύονταν και από τη Σοβιετική Ένωση. Σ' αυτές τις αιτίες πρέπει να προστεθούν: η ανάπτυξη της πολεμικής βιομηχανίας και η εντατικοποίηση των εξοπλισμών, το πρόβλημα της ανεργίας, που με τον πόλεμο θα λυνόταν ως ένα σημαντικό βαθμό, η ανάπτυξη της Σοβιετικής Ένωσης και η αύξηση της ιδεολογικής επιρροής της στις άλλες χώρες της Ευρώπης και η επιτακτική ανάγκη για ανεύρεση πρώτων υλών. Όλα αυτά είναι βέβαια αιτίες που διαμορφώθηκαν στο χώρο των φασιστικών καθεστώτων της Γερμανίας, της Ιταλίας και της Ιαπωνίας [..] Την ίδια χρονιά η Γερμανία υπέγραψε συνθήκες συμμαχίας με την Ιταλία και με την Ιαπωνία και σχηματίστηκε έτσι ο επιθετικός στρατοκρατικός άξονας Βερολίνου-Ρώμης-Τόκιο. Οι χώρες αυτές κάλυπταν την επιθετικότητά τους, καθώς και τα κατασταλτικά μέτρα, που τα φασιστικά καθεστώτα τους επέβαλλαν στην κοινωνία, κηρύσσοντας ότι ο «κομμουνιστικός κίνδυνος» ήταν πολύ μεγάλος».

Γ4 (1984-1991), σ. 283-284

Ομοίως και στο Γ6 (2006-2022) γίνεται λόγος για τα Λαϊκά Μέτωπα, χωρίς όμως να αναφέρεται η πρωτοβουλία της ΕΣΣΔ και της Γ' Διεθνούς για τον σχηματισμό τους ως απάντηση-άμυνα στη εντεινόμενη φασιστική απειλή κατά τον μεσοπόλεμο:

«Φασισμός και δημοκρατία στην υπόλοιπη Ευρώπη: Μέχρι τα τέλη του Μεσοπολέμου επιβλήθηκαν καθεστώτα φασιστικού τύπου σε Ισπανία, Πορτογαλία, Αυστρία, Γιουγκοσλαβία, Ελλάδα, Βουλγαρία, Ρουμανία, Πολωνία και Λιθουανία. Ως αντίδραση δημιουργήθηκαν σε ορισμένες ευρωπαϊκές χώρες συμμαχίες φιλελεύθερων και αριστερών κομμάτων, τα λαϊκά μέτωπα. Κυβερνήσεις λαϊκών μετώπων επικράτησαν για λίγο στη Γαλλία και στην Ισπανία, αλλά έχασαν την εξουσία, στην πρώτη μετά από εκλογές και στη δεύτερη μετά από εμφύλιο πόλεμο με τους φασίστες του στρατηγού Φράνκο (1936-1939) [..]».

Γ6 (2006-2022), σ. 117

«Τον ίδιο χρόνο, Γερμανία και Ιταλία συμμετείχαν στον εμφύλιο πόλεμο της Ισπανίας (1936-1939) βοηθώντας τον φασίστα στρατηγό Φράνκο να νικήσει τις δυνάμεις της νόμιμης δημοκρατικής κυβέρνησης της χώρας. Ακριβώς την ίδια εποχή, Χίτλερ και Μουσολίνι σύναψαν συμμαχία που έγινε γνωστή ως Άξονας Ρώμης-Βερολίνου (1936). Ακολούθησε η υπογραφή του Αντιδιεθνιστικού Συμφώνου από τη Γερμανία, την Ιταλία και την Ιαπωνία, το οποίο στόχευε στην καταπολέμηση του κομμουνισμού και στην υποστήριξη του φασισμού σε παγκόσμιο επίπεδο».

Γ6 (2006-2022), σ. 123

Στο Λ4 (2007-2022) ενώ η Γ' Διεθνής και ο πρωταγωνιστικός ρόλος της ΕΣΣΔ σε αυτήν αναφέρεται στην αφήγηση του μεσοπολέμου, εντούτοις η στοχοθεσία της αφορά μόνο την πρόκληση αποσταθεροποιητικών καταστάσεων στις χώρες με αστικά καθεστώτα, ενώ δεν γίνεται καθόλου λόγος για την αντιφασιστική της πολιτική

στόχευση, η οποία την στρέφει και προς την υιοθέτηση της τακτικής των Λαϊκών Μετώπων. Υπό την έννοια αυτή, εδώ έχουμε μια μορφή αποσιώπησης, αφού το πλαίσιο της συγκεκριμένης θεματικής των Λαϊκών Μετώπων υπάρχει στην αφήγηση, χωρίς όμως να γίνεται λόγος για το επίδικο. Μάλιστα, η αποσιώπηση εντείνεται ακόμα περισσότερο όταν αναφέρεται πως ο τερματισμός του βίου της Γ' Διεθνούς προκύπτει ως ανάγκη της ΕΣΣΔ να προβεί σε μια πράξη καλής θέλησης προς την Δύση εν μέσω του Β' Π.Π., επιβεβαιώνοντας ουσιαστικά την εχθρότητά της μόνο ενάντια στην Δύση, αφού πουθενά αλλού δεν αναφέρεται η αντιφασιστική επιδίωξη της ΕΣΣΔ, πόσω μάλλον η ιδεολογική της αφετηρία:

«**Η ίδρυση της Τρίτης Διεθνούς.** Από τις πρώτες πράξεις του επαναστατικού καθεστώτος στη Ρωσία ήταν η ίδρυση διεθνούς οργάνωσης όλων των κομμουνιστικών κομμάτων. Ήταν η *Τρίτη Διεθνής ή Κομμουνιστική Διεθνής. Ιδρύθηκε τον Μάρτιο του 1919* για την προαγωγή της διεθνούς επανάστασης εναντίον του καπιταλισμού* και των αστικών καθεστώτων και για τη στήριξη του νέου κομμουνιστικού καθεστώτος στη Ρωσία. Η εκδήλωση δύο κομμουνιστικών επαναστατικών κινήματων, των Σπαρτακιστών στη Γερμανία, τον Ιανουάριο του 1919, και του Μπέλα Κουν (Bela Kun) στην Ουγγαρία, την άνοιξη του ίδιου έτους, προξένησε σοβαρές ανησυχίες σε έναν κόσμο που παρακολουθούσε με αγωνία την εμφύλια σύρραξη στη Ρωσία. **Η Κομμουνιστική Διεθνής άλλαξε μορφή και επιδιώξεις, όταν η εξουσία στη Σοβιετική Ένωση πέρασε από τον Λένιν στον Στάλιν. Στόχος απώτερος της Διεθνούς παρέμεινε βέβαια η προαγωγή της επανάστασης σε όλο τον κόσμο· ωστόσο, οι άμεσες επιδιώξεις και οι ενέργειες των μελών-κομμάτων κατευθύνονταν σε μεγάλο βαθμό από τη Σοβιετική Ένωση με στόχο την πρόκληση αποσταθεροποιητικών καταστάσεων στις χώρες με αστικά καθεστώτα. Ο βίος της Διεθνούς των κομμουνιστών τερματίστηκε κατά τη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου (1943), όταν η Σοβιετική Ένωση αισθάνθηκε την ανάγκη να προβεί σε μια χειρονομία καλής θέλησης προς τις συμμάχους της, Βρετανία και ΗΠΑ».**

Λ4 (2007-2022), σ. 96

στ) Πρωτοβουλίες-έκκληση της ΕΣΣΔ για σύμπτυξη αντιφασιστικής συμμαχίας με την Δύση

Για πρώτη φορά στο **Γ1 (1966-1976)** υπάρχει σχετικό απόσπασμα που αναφέρει τις πρωτοβουλίες της ΕΣΣΔ για άνοιγμα του δυτικού μετώπου από την Δύση στην προσπάθεια καταπολέμησης της φασιστικής-ναζιστικής απειλής. Ωστόσο, εν τω μέσω της όλης αφήγησης του εγχειριδίου, αυτό προβάλλει μάλλον ως κάτι το αρνητικό με την λέξη *ανακούφιση*, σαν η ΕΣΣΔ δηλαδή να προστρέχει σε βοήθεια την οποία και δεν αξίζει:

«**Τό 1943 οί Τσώρτσιλ καί Ρούζβελτ, αφού συνήντησαν τόν Τσάγκ - Κάι - Σέκ** εἰς Κάιρον, μετέβησαν ἐκεῖθεν ἀεροπορικῶς εἰς Τεχεράνην πρὸς σύσκεψιν μέ τόν **Στάλιν**. Οὗτος, διὰ νά ἀνακουφίσῃ τήν Ρωσίαν ἀπὸ τήν γερμανικὴν πίεσιν, ἐζήτησεν ἀπὸ τοὺς ἄλλους δύο τήν ταχείαν δημιουργίαν ἑνὸς δευτέρου μετώπου εἰς τήν δυτικὴν Εὐρώπην».

Γ1 (1966-1976), σ. 258

Στο Γ2 (1969) έχουμε μια ανάλογη αφήγηση πλήρους αντιστροφής, όπου οι εκκλήσεις της ΕΣΣΔ για το άνοιγμα του δυτικού μετώπου και τον συντονισμό των προσπαθειών εναντίον του φασιστικού Άξονα ερμηνεύεται ως ιδιοτελής κίνηση και αξίωση της ΕΣΣΔ που καταλήγει σε παραχωρήσεις από την πλευρά των Δυτικών, οι οποίοι εν μέσω της σφοδρής σύγκρουσης Γερμανίας-ΕΣΣΔ φοβούνται την κρυφή ατζέντα της ΕΣΣΔ και έτσι, μέσω υποχωρήσεων επιχειρούν να την κατευνάσουν:

«Ο Στάλιν ούδεμίαν ανάμιξιν επέτρεπε τών συμμάχων του εις τό ανατολικόν μέτωπον, ενώ δέν έπαυε νά αξιώνη τήν εις όλονέν μεγαλυτέρας ποσότητας χορήγησιν εις αυτόν πολεμικού ύλικού και τήν δημιουργίαν άγγλοαμερικανικού μετώπου εις τήν Δυτ. Εύρώπην, ώστε ό Χίτλερ νά ύποχρεωθή νά άποσύρη δυνάμεις έκ τού άνατολικού μετώπου. Όλοι αι άπόπειραι τών Άγγλοαμερικανών νά έπιτύχουν συνεννόησιν μέ τούς Σοβιετικούς, διά τόν συντονισμόν πολιτικής και έπιχειρήσεων, απέληξαν εις διαρκείς πρόσ τόν Στάλιν ύποχωρήσεις. Ακόμη και όταν αι Ηνωμ. Πολιτεΐαι έπέτυχον νά φθάσουν τό μέγιστον τής πολεμικής προσπαθείας των, δέν έκρινον σκόπιμον νά έλθουν εις σύγκρουσιν μέ τόν Στάλιν, έκ τού φόβου συνάψεως υπό τούτου χωριστής ειρήνης μέ τήν Γερμανίαν».

Γ2 (1969), σ. 128

Στο Α2 (1983-2007) αλλάζει για πρώτη φορά η αξιολογική ερμηνεία αν και περιγράφεται με την ίδια ακριβώς λέξη [όπως και στο Γ1(1966-1976)], με την λέξη *ανακούφιση*. Αλλά αυτή βρίσκεται σε εντελώς διαφορετικό κειμενικό πλαίσιο και αφήγηση, όπου τονίζεται περισσότερο το γεγονός πως η ΕΣΣΔ επιζητά τον συντονισμό των ενεργειών των αντιφασιστικών δυνάμεων για την ήττα του Άξονα:

«Αρχικά οι συνδιασκέψεις ανωτάτου επιπέδου (Ουάσιγκτον, Ιανουάριος 1941 και κυρίως Καζαμπλάνκα, Φεβρουάριος 1943) περιορίζονται μεταξύ Ενωμένων Πολιτειών και Αγγλίας και καθορίζουν τον τρόπο διεξαγωγής του πολέμου. Στην πρώτη αυτή περίοδο η Σοβιετική Ένωση δε λαμβάνει μέρος στις διασκέψεις, όμως ο Στάλιν πιέζει διπλωματικά τους δυτικούς συμμάχους του να δημιουργήσουν ένα νέο μέτωπο στην Ευρώπη, το οποίο θα ανακούφιζε τη Σοβιετική Ένωση».

Α2 (1983-2007), σ. 264

Στο ΚΑ7 (2001-2014) γίνεται λόγος για αδυναμία σύμπτυξης αντιφασιστικού μετώπου και αμέσως παρακάτω αναφέρεται η αδύναμη διστακτική στάση των δυτικών δυνάμεων, ενώ η ΕΣΣΔ δεν αναφέρεται. Συνεπώς, μόνο εμμέσως μπορούμε να τοποθετήσουμε αυτό το απόσπασμα εδώ, αφού υπάγεται μόνο υπαινικτικά σε αυτό το ερμηνευτικό σχήμα:

«Η κατάκτηση χωρών από αυτές υπήρξε αποτέλεσμα όχι μόνο της πολεμικής δύναμής τους αλλά και της υποχωρητικότητας των άλλων χωρών. Το μέτωπο εναντίον του φασισμού δεν ήταν εύκολο να συγκροτηθεί. Οι εξαντλημένες από τον πόλεμο δυνάμεις (Αγγλία, Γαλλία) ήταν διστακτικές. Το 1938 οι Δυτικοί υπέγραψαν συμφωνία με το Χίτλερ στο Μόναχο, που ταυτίστηκε με ταπεινωτική υποχώρηση».

ΚΑ7 (2001-2014), σ. 119

Στο **Λ3 (2002)** γίνεται μία, μόνο έμμεση βέβαια, νύξη στις προσπάθειες της Σοβιετικής Ένωσης να βάλει εμπόδιο στην ανάπτυξη του φασισμού-ναζισμού μέσα από κάποια συνεργασία με την Αγγλία και την Γαλλία, οι οποίες από τη μεριά τους, βλέποντας καχύποπτα και εχθρικά την ιδεολογική επιρροή του κομμουνισμού, την υπονόμεισαν:

«Η Ρωσική Επανάσταση φαινόταν ότι μπορούσε να είναι η αρχή μιας παγκόσμιας επανάστασης. Η επικράτηση των Μπολσεβίκων στη Ρωσία και η κομμουνιστική ιδεολογία αναπτέρωσαν τις ελπίδες της εργατικής τάξης και γέμισαν φόβο τις κυρίαρχες τάξεις. [...] Η Σοβιετική Ένωση, που χαρακτήριζε την ΚτΕ “ιερά συμμαχία της μπουρζουαζίας για την καταπίεση της προλεταριακής Επανάστασης”, έγινε μέλος της ΚτΕ μετά την αποχώρηση της Γερμανίας, αλλά το γεγονός ότι οι Άγγλοι και οι Γάλλοι δεν εμπιστεύτηκαν ποτέ τους Σοβιετικούς, που τους θεωρούσαν υπεύθυνους για τη δράση των εργατικών συνδικάτων στις ευρωπαϊκές χώρες, υπονόμεισε κάθε ειλικρινή προσπάθεια για συνεργασία».

Λ3 (2002), σ. 171-173

Ομοίως και στο **Γ6 (2006-2022)**, όπου μόνο έμμεσα διαφαίνεται πως οι δυτικές δυνάμεις τωπιλίζουν και υπονομεύουν την προσπάθεια σύμπτυξης αντιφασιστικής συμμαχίας πριν το ξέσπασμα του πολέμου. Αυτό ερμηνεύεται ως γεγονός όχι λόγω ασυνεννοησίας ή χρονοτριβής (όπως σε άλλα εγχειρίδια), αλλά λόγω του αντικομμουνισμού στην εσωτερική και την εξωτερική πολιτική στρατηγική της Δύσης:

«Τον Αύγουστο του 1939, ο Χίτλερ, εκμεταλλευόμενος το ότι Βρετανία, Γαλλία και Σοβιετική Ένωση απέτυχαν να συμφωνήσουν σε μια κοινή στάση απέναντί του και θέλοντας να εξασφαλίσει ότι η Γερμανία δεν θα δεχόταν επίθεση από τα ανατολικά, προχώρησε στην υπογραφή συμφώνου μη επίθεσης με τη Σοβιετική Ένωση (Σύμφωνο Ρίμπεντροπ-Μολότοφ [...] στον φόβο των δυτικών Δυνάμεων απέναντι στη Σοβιετική Ένωση, που τις έκανε να αντιμετωπίζουν για πολύ καιρό με αδράνεια, αν όχι με ικανοποίηση, την επιθετικότητα της ναζιστικής Γερμανίας, ελπίζοντας ότι θα μπορούσαν να τη χρησιμοποιήσουν ως ανάχωμα που θα εμπόδιζε την εξάπλωση της σοβιετικής επιρροής στην Ευρώπη».

Γ6 (2006-2022), σ. 125

Στο **Λ4 (2007-2022)** έχουμε μια περίπτωση αποσιώπησης όχι μόνο των πρωτοβουλιών της ΕΣΣΔ για σύμπτυξη αντιφασιστικής συμμαχίας με την Δύση και τους φιλελεύθερους, αλλά και της ίδιας της αντιφασιστικής επιδίωξης της ΕΣΣΔ. Στο απόσπασμα που αφορά την περιγραφή της φύσης και των σκοπών της Γ΄ Διεθνούς κατά τον μεσοπόλεμο αναφέρεται μόνο η εχθρότητά της ενάντια στην Δύση και τον φιλελευθερισμό, ενώ αποσιωπάται πλήρως η εχθρότητά της ενάντια στον φασισμό-ναζισμό. Η μονόπλευρη αντίθεσή της απέναντι στην Δύση και όχι απέναντι στον φασισμό-ναζισμό εντείνεται ακόμα περισσότερο στην αφήγηση όταν γίνεται λόγος για τον τερματισμό του βίου της Γ΄ Διεθνούς. Εκεί, αναφέρεται πως αυτό έγινε όταν η Σοβιετική Ένωση αισθάνθηκε την ανάγκη να προβεί σε μια χειρονομία καλής θέλησης προς τις συμμάχους της, την Βρετανία και τις ΗΠΑ, και άρα προβάλλει σαν

μέχρι τότε η ΕΣΣΔ να τηρεί εχθρική στάση μόνο προς αυτές, και μάλιστα σε προχωρημένη φάση του Β΄ Π.Π., το 1943:

«Η ίδρυση της Τρίτης Διεθνούς. Από τις πρώτες πράξεις του επαναστατικού καθεστώτος στη Ρωσία ήταν η ίδρυση διεθνούς οργάνωσης όλων των κομμουνιστικών κομμάτων. Ήταν η *Τρίτη Διεθνής* ή *Κομμουνιστική Διεθνής*. Ιδρύθηκε τον Μάρτιο του 1919 για την προαγωγή της διεθνούς επανάστασης εναντίον του καπιταλισμού* και των αστικών καθεστώτων και για τη στήριξη του νέου κομμουνιστικού καθεστώτος στη Ρωσία. Η εκδήλωση δύο κομμουνιστικών επαναστατικών κινήματων, των Σπαρτακιστών στη Γερμανία, τον Ιανουάριο του 1919, και του Μπέλα Κουν (Bela Kun) στην Ουγγαρία, την άνοιξη του ίδιου έτους, προξένησε σοβαρές ανησυχίες σε έναν κόσμο που παρακολουθούσε με αγωνία την εμφύλια σύρραξη στη Ρωσία. Η Κομμουνιστική Διεθνής άλλαξε μορφή και επιδιώξεις, όταν η εξουσία στη Σοβιετική Ένωση πέρασε από τον Λένιν στον Στάλιν. Στόχος απώτερος της Διεθνούς παρέμεινε βέβαια η προαγωγή της επανάστασης σε όλο τον κόσμο· ωστόσο, οι άμεσες επιδιώξεις και οι ενέργειες των μελών-κομμάτων κατευθύνονταν σε μεγάλο βαθμό από τη Σοβιετική Ένωση με στόχο την πρόκληση αποσταθεροποιητικών καταστάσεων στις χώρες με αστικά καθεστώτα. Ο βίος της Διεθνούς των κομμουνιστών τερματίστηκε κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου (1943), όταν η Σοβιετική Ένωση αισθάνθηκε την ανάγκη να προβεί σε μια χειρονομία καλής θέλησης προς τις συμμάχους της, Βρετανία και ΗΠΑ».

Λ4 (2007-2022), σ. 96

Γ) Κύριος στόχος–εχθρός της ναζιστικής Γερμανίας

α) η Δύση κυρίως – Ολοκληρωτικός χαρακτήρας Άξονα κατά της δημοκρατίας

«Η Γερμανία μετά την συνθήκη των Βερσαλλιών ήρchiσε νά εργάζεται έντατικώς, διά νά γίνη καί πάλιν δύναμις πανίσχυρος καί νά επιβάλη τον παγγερμανισμόν. Τό 1933 ανέλαβε τήν διακυβέρνησιν της ο αρχηγός των Έθνικοσοσιαλιστών Αδόλφος Χίτλερ. Μέ τήν δραστηριότητα του Χίτλερ ή Γερμανία εγινε μία από τās ισχυροτέρας δυνάμεις του κόσμου. Ό Χίτλερ, μέ τήν ελπίδα ότι θά κατώρθωνε νά πραγματοποιήση τό παγγερμανικόν όνειρον, επετέθη κατά τής Πολωνίας τήν 1 Σεπτεμβρίου 1939. Κατ' αυτόν τον τρόπον ήρchiσεν ο δεύτερος Παγκόσμιος πόλεμος, κατά πολύ φοβερότερος καί καταστρεπτικώτερος από τόν πρώτον. Είς τον πόλεμον αυτόν ελαβον μέρος ως σύμμαχοι τής Γερμανίας ή Ιταλία, ή Ιαπωνία, ή Βουλγαρία καί ή Ρουμανία. Αντίπαλοι τής Γερμανίας ήσαν οί Άγγλοι καί οι Γάλλοι. Ή Ρωσία είς τήν αρχήν του πολέμου παρέμεινεν ουδετέρα καί έτήρησε στάσιν φιλικήν έναντι της Γερμανίας».

ΣΤ1 (1967-1969), σ. 154-155

Στο ΣΤ2 (1969-1973) τα αίτια του Β΄ Π.Π. αναζητούνται σε όλη την περίοδο του μεσοπολέμου και στην αποσκίρτηση κρατών από τον τρόπο διακυβέρνησης των δυτικών αστικών δημοκρατιών. Έτσι, συμψηφίζονται ο φασισμός, ο ναζισμός και ο κομμουνισμός στο σύνολο των τρομοκρατικών δικτατορικών καθεστώτων που προκύπτουν στον μεσοπόλεμο και διάκεινται επιθετικά, με κύριο εκφραστή αυτών

τον Άξονα και την ΕΣΣΔ που τηρεί (αρχικά) φιλική στάση, εν αντιθέσει με τον δυτικό κόσμο, την Αγγλία και την Γαλλία. Το σχήμα που προκύπτει από αυτήν την αφήγηση είναι πως ο φασισμός-ναζισμός ως τμήμα του ολοκληρωτισμού επιτίθεται κατά της δυτικής δημοκρατίας, ενώ ο σοσιαλισμός-κομμουνισμός, ως το άλλο τμήμα του ολοκληρωτισμού, τηρεί ευνοϊκά ουδέτερη ή φιλική στάση:

«1. Τά αίτια: Ἡ μετά τόν Α΄ Παγκόσμιον πόλεμον περίοδος δέν υπήρξεν ειρηνική, ούτε ευτυχής διά τήν ἀνθρωπότητα. Ἐξ ἄλλου συνέβησαν τεράστια μεταβολαί, ὄχι μόνον εἰς τά σύνορα, ἀλλά καί εἰς τόν τρόπον τῆς διακυβερνήσεως τών λαών. Εἰς τήν Ρωσίαν ἐπεβλήθη ἀπό τό 1918 ὁ κομμουνισμός μέ τούς Λένιν καί Στάλιν. Ὁ τελευταῖος μάλιστα ἐκυβέρνησε δικτατορικῶς μέ τόν τρόπον καί τήν σφαγήν τών ἀντιπάλων του. Εἰς τήν Ἰταλίαν κατέλαβε τήν ἀρχήν (1923) ὁ Μουσσολίνι, ὁ ὅποιος ἐκυβέρνησε δικτατορικῶς ὡς ἀρχηγός του κράτους (Ντούτσε) καί μέ ἰδιότυπον ὄργανωσιν, τόν Φασισμόν. Ἡ Γερμανία ἀνεκηρύχθη δημοκρατία. Ἡ πικρία διά τήν ἦταν καί οἱ βαρῦτατοι ὅροι τῆς συνθήκης τών Βερσαλλιών ἀπετέλεσαν ἀντικείμενον πολιτικῆς ἐκμεταλλεύσεως. Οὕτως ἐνισχύθη ὁ ἐθνικοσοσιαλισμός μέ ἀρχηγόν (Φύρερ) τόν Χίτλερ, ὁ ὅποιος τελικῶς (1933) ἐκυβέρνησε δικτατορικῶς τήν χώραν. Εἰς τήν Ἰσπανίαν ἐγένοντο ἐσωτερικαί ἀναστατώσεις καί ἐμφύλιοι πόλεμοι μέ ἀποτέλεσμα τήν ἀνοδον τοῦ Φράνκο (1936-37) καί τήν διακυβέρνησιν τῆς χώρας δικτατορικῶς. Τά δικτατορικά κράτη καθίσταντο διαρκῶς ἰσχυρότερα καί ἀπειλητικώτερα καί ἡ Κ.Τ.Ε. ἀπεδείχθη ἀνίσχυρος νά ἐπιβληθῆ. Ὁ Χίτλερ μέ τόν Μουσσολίνι συνεδέθησαν στενωῶς μέ τόν Άξονα (Βερολίνου - Ρώμης), παραλλήλως δέ ὁ Χίτλερ υπέγραψε σύμφωνον συνεργασίας μέ τήν Ἰαπωνίαν. Τό 1938 προσήρτησε τήν Αὐστρίαν καί κατόπιν τήν Τσεχοσλοβακίαν. Τό 1939 ὁ Μουσσολίνι κατέλαβεν αἰφνιδιαστικούς τήν Ἀλβανίαν. Περί τά τέλη Αὐγούστου ὁ Χίτλερ ἐπετέθη κατά τῆς Πολωνίας, ὅποτε ἡ Αγγλία καί ἡ Γαλλία του ἐκήρυξαν τόν πόλεμον (3 Σ/βρίου 1939) [...] Ἡ Γερμανία εἶχεν υπογράψει σύμφωνον φιλίας καί μῆ ἐπιθέσεως μετά τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως. Οὕτως ἐξαπέλυσεν ὅλας τάς πολεμικάς δυνάμεις τῆς κατά τῆς Πολωνίας, τήν ὁποίαν καί διέλυσεν. Εἰς τά Γαλλογερμανικά σύνορα ἤρχισαν ἀμέσως αἱ ἐχθροπραξίαι, ἀλλά ταῦτα ἐπροστατεύοντο ἀπό ἰσχυρότατα φρουριακά συγκροτήματα».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 162-164

Παρόμοιο ερμηνευτικό σχήμα συναντούμε στο Γ1 (1966-1976), όπου ναι μεν οι αρχικές ρεβανσιστικές βλέψεις και επιθετικές ενέργειες ανήκουν στις τρεις χώρες του Άξονα (Γερμανία, Ιταλία, Ιαπωνία), ωστόσο στην συμμαχία αυτή μπαίνει και η ΕΣΣΔ, ενώ ως διαχωριστική γραμμή των δυνάμεων που ενεπλάκησαν προκρίνεται αυτή του διπόλου «Ολοκληρωτισμός (μαζί με την ΕΣΣΔ) vs Δημοκρατία (δυτικών χωρών)»:

«Ἡ ἐπικράτησις ὁμως εἰς τήν Ἰταλίαν του φασισμού, ὁ ὅποιος ἐξήτει νά ἐπανιδρύσῃ τήν ρωμαϊκῆν αὐτοκρατορίαν, καθὼς καί τά συνεχῆ ἀπό του 1931 πραξικοπήματα τών Ἰαπώνων εἰς Μαντζουρίαν καί Κίναν ἐδημιούργουν ἀλλεπαλλήλους κρίσεις τῆς Κ.Τ.Ε. Ἀλλά τά νέφη ἐπυκνώθησαν εἰς τον εὐρωπαϊκόν ορίζοντα μέ τήν ἐμφάνισιν τών χιτλερικών ἀστραπών, αἱ ὁποῖαι προεμήνυον σοβαρωτέραν ἀπειλήν. Ὁ Χίτλερ ἀπό τῆς ἀνόδου του εἰς τήν ἐξουσίαν ἐπέδίωξε νά καταστήσῃ τήν Γερμανίαν τόσον ἰσχυράν, ὥστε καμμία χώρα νά μῆ τολμήσῃ νά τήν ἀντιμετωπίσῃ μόνη. Ἰσχυρίζετο φανερά ὅτι ἡ συνθήκη τών Βερσαλλιών

ήτο θηλειά εις τον λαμόν του γερμανικού λαού και έπρεπε να κοπή [...] Έτσι λοιπόν άπεκαλύπτετο ότι ή κατά τού κομμουνισμού έχθρότης τού Χίτλερ δέν ήτο ειλικρινής. Μέ αυτά τά τοπικής μορφής πραξικοπήματα τό “τρίγωνον” τών ολοκληρωτικών κρατών δημιουργεί διεθνείς έντάσεις, πού θά οδηγήσουν μοιραίως εις τήν επέκτασιν τών έχθροπραξιών επί παγκοσμίου επίπεδου [...] Ούτε ή συνθήκη τών Βερσαλλιών, ούτε ή Κ.Τ.Ε. επέτυχον να έπιβάλουν τήν ειρήνην. Ή μέν πρώτη, διότι δέν απέφυγε τάς αδικίας, ή δε δευτέρα, διότι δέν ήδύνατο να έπιβληθή επί τών ισχυρών. [...] Δύο ιδεολογίαί συγκρούονται εις τον πόλεμον αυτόν, ό ολοκληρωτισμός έναντίον τής δημοκρατίας. Αί φασίστικάί Δυνάμεις διά τής ωμής βίας και τών τεραστίων έξοπλισμών έπεδίωξαν και παρέσυραν εις τήν λαίλαπα του πολέμου τάς Δημοκρατίας τής Δύσεως, αί όποίαί είχαν μείνει όπίσω εις πολεμικήν προπαρασκευήν».

Γ1 (1966-1976), σ. 237-240

Στο Γ2 (1969) ως ο μόνος ουσιαστικός αντίπαλος του Άξονα προβάλλουν οι δυτικές δυνάμεις και κυρίως η Αγγλία. Περιγράφεται η φιλική στάση, η βοήθεια και η συνεργασία της ΕΣΣΔ με τους Ναζί στα αρχικά στάδια του πολέμου, από την οποία η ΕΣΣΔ φαίνεται να καρπώνεται εδάφη με ιμπεριαλιστική επεκτατική στόχευση ανάλογη του Άξονα. Έτσι, η τελική επίθεση του Άξονα προς την ΕΣΣΔ ερμηνεύεται ως απόφαση της στιγμής για τον Χίτλερ, μετά την ανεπιτυχή μάχη της Αγγλίας, και όχι ως εκ των προτέρων στρατηγικός στόχος. Διαφαίνεται, έτσι, πως η βασική διαχωριστική γραμμή του Β΄ Π.Π. είναι αυτή ανάμεσα στις δυτικές δημοκρατίες και στον φασισμό-ναζισμό και κομμουνισμό που εκπροσωπούν αντίστοιχα ο Άξονας και η ΕΣΣΔ, οι οποίοι συμμαχούν στα πλαίσια της RealPolitik για την αμοιβαία εδαφική τους επέκταση:

«Η ναζιστική κυβέρνηση, εις μίαν άπότομον στροφήν τής όλης πολιτικής της, ή όποία εύρεν άμεσον άνταπόκρισιν εις Μόσχαν, υπέγραψε, τήν 23ην Αύγουστου, σύμφωνον μή έπιθέσεως μέ τήν Σοβιετικήν Ένωσιν, πραγματοποιήσασαν έπίσης στροφήν 180 μοιρών, τό γνωστόν ως σύμφωνον Ρίμπεντροπ - Μολότωφ, εκ τών όνομάτων τών ύπογραψάντων αυτό ύπουργών τών έξωτερικών τών δύο χωρών. Διά να κατανοηθή ή έκατέρωθεν στροφή πρέπει να ύπομνησθή ότι, τήν 25ην Νοεμβρίου 1936, ή Γερμανία και ή Ιαπωνία υπέγραψαν τό έναντίον τής Γ΄ Διεθνούς ή Κόμμιντερν σύμφωνον, εις τό όποιον άργότερον προσεχώρησαν όλαι αί δορυφόροι χώραι τής ναζιστικής Γερμανίας. Τό σύμφωνον είχε καθαρώς άντικομμουνιστικόν χαρακτήρα και έστρέφετο σαφώς κατά τής Σοβιετικής Ένώσεως, όπου ή έδρα τής Γ΄ Διεθνούς. Πρέπει, έπίσης, να ύπομνησθή ότι ή σοβιετική κυβέρνηση δέν έπαυε να έκδηλώνη έχθρικάς διαθέσεις κατά του έθνικοσοσιαλιστικού καθεστώτος, τό όποιον κατήγγελλεν ως τό πλέον τυραννικόν έξ όσων έ γνώριζεν ή άνθρωπότης. Ή στροφή έπραγματοποιήθη όταν ό Χίτλερ διεπίστωσεν ότι οί Σοβιετικοί ήσαν έτοιμοι να τόν αφήσουν να κινηθη έλευθέρως έναντι ώρισμένων άνταλλαγμάτων. Τά άνταλλάγματα ήσαν ό τέταρτος διαμελισμός τής Πολωνίας, ή έγκατάλειψις τών τεσσάρων βαλτικών κρατών, Φινλανδίας, Εσθονίας, Λεττονίας και Λιθουανίας, εις τό έλεος του Στάλιν και ή αναγνώρισις εις αυτόν τού δικαιώματος άνακαταλήψεως τής Βεσσαραβίας. Περί τού διαμελισμού και τών άνταλλαγμάτων γίνεται σαφής λόγος εις τό σύμφωνον γερμανοσοβιετικής φιλίας τής 28ης Σεπτεμβρίου 1939. Ας προστεθη ότι, συγχρόνως, ή Σοβιετική Ένωσις ανέλάμβανε τήν ύποχρέωσιν να προμηθεύη εις τήν Γερμανίαν έφόδια,

άπαραίτητα διά τήν πολεμικήν προσπάθειάν της, έναντι βιομηχανικών προϊόντων. Παρείχε, δηλαδή, πλήρη στήριξιν εἰς τήν ἐπιθετικήν ἐξόρμησιν τοῦ Χίτλερ. Ἐπιπλέον οὗτος τοῦ ἀγχοῦς τοῦ πολέμου εἰς δύο μέτωπα, ἀγχοῦς τό ὅποιον ἐβασάνιζεν ἀπό τῆς πρό του Πρώτου Παγκοσμίου πολέμου ἐποχῆς τό Γερμανικόν Ἐπιτελεῖον, ἡσχολήθη, μετά τήν ἐντός τεσσάρων ἐβδομάδων ἐξουδετέρωσιν τῆς Πολωνίας, **ἐπιτευχθεῖσαν καί χάρις εἰς τήν ἐνεργόν βοήθειαν τῶν σοβιετικῶν στρατευμάτων, εἰσελθόντων εἰς τό ἔδαφος τῆς τήν 17ην Σεπτεμβρίου, μέ τήν προετοιμασίαν του διά τήν ἐπίθεσιν κατά τῶν Γαλλοβρετανῶν.** Ἦτο ἕτοιμος τήν ἀνοίξιν τοῦ 1940. Ἦρχισε τήν νέαν ἐξόρμησιν του μέ τήν κατάληψιν τῆς Νορβηγίας καί Δανίας (Ἀπρίλιος)».

Γ2 (1969), σ. 87-89

Βέβαια, πέρα ἀπό τήν ἀρχική συμμαχία τῆς ΕΣΣΔ με τόν Ἄξονα καί τήν μετέπειτα συμμαχία τῶν δυτικῶν δυνάμεων με τήν ΕΣΣΔ ἐναντίον τοῦ Ἄξονα, στο **Γ2 (1969)** αὕτη ἡ μεταστροφή ἐρμηνεύεται ὡς ἕνας πόλεμος «ὄλων ἐναντίον ὄλων». Ἡ σταθερή ἀντίθεση εἶναι αὕτη τοῦ φασιστικοῦ-ναζιστικοῦ Ἄξονα ἐναντίον τῶν δυτικῶν δημοκρατιῶν, ἐνῶ ἡ ΕΣΣΔ σκοπεύει μόνο στήν δική της ὠφέλεια δίχως ἰδεολογικοπολιτικούς προσδιορισμούς καί ἠθικές ἰδεολογικές σταθερές:

«Ἐν τῷ μεταξύ, ἡ **Σοβιετική Ἐνωσις ἀφού,** μετά τρίμηνον πόλεμον, (Δεκέμβριος 1939 - Φεβρουάριος 1940), **ἐπέτυχεν νά ἀποσπάσῃ τήν Καρελίαν καί τό Πέτσαμο ἀπό τήν Φινλανδίαν, τά τέλη Ἰουνίου ἀπέσπασε τήν Βεσσαραβίαν καί τήν Βουκοβίαν ἀπό τήν Ρουμανίαν καί τόν Ἰούλιον προέβη εἰς τήν ἐνσωμάτωσιν τῆς Λιθουανίας, τῆς Λεττονίας καί Εσθονίας.** Ἀμέσως κατόπιν, ὁ Ἄξων ὑπεχρέωσε τήν Ρουμανίαν νά ἐκχωρήσῃ τήν Τρανσυλβανίαν εἰς τήν Οὐγγαρίαν καί τήν Δοβρουτσάν εἰς τήν Βουλγαρίαν. **Ὅλοι αὐταί αἱ ἐξελιξείσθαι δέν ὠδήγουν εἰς τερματισμόν τοῦ πολέμου. Ὁ Ἄξων ὠφείλει νά ἀναλάβῃ νέας πρωτοβουλίας.** Ὁ Χίτλερ, πρὸς στιγμὴν, ἐσκέφθη νά δράσῃ εἰς Μεσόγειον, ἀφού κατελάμβανε τό Γιβραλτάρ. Ἡ ἀρνήσις τοῦ στρατηγοῦ Φράνκο, ἀρχηγοῦ τοῦ Ἰσπανικοῦ κράτους, νά συμπράξῃ εἰς τό ἐγχείρημα, **ὑπεχρέωσε τόν Γερμανόν δικτάτορα νά ἀλλάξῃ σχέδια. Θά ἐπιτεθῇ κατά τῆς Σοβ. Ἐνώσεως. Ὁ Μουσσολίνι, ἀπό τῆς ἰδικῆς του πλευρᾶς, δέν ἤμπορούσε νά μείνῃ ἀδρανῆς.** Ἡ Αἴγυπτος δέν ἐφαίνετο εὐκόλος λεία. Ἐναντίως ἐπίστευεν ὅτι τοιαύτη ἦτο ἡ Ἑλλάς».

Γ2 (1969), σ. 93

Στο **ΣΤ3 (1974-1980)** ἡ Δύση εἶναι ὁ ἀποκλειστικὸς ἀντίπαλος τοῦ Ἄξονα, ἡ ΕΣΣΔ ἀπουσιάζει παντελῶς, ἐνῶ γι' αὐτόν ἀκριβῶς τὸν λόγο ὅλες οἱ ἀπώλειες τοῦ πολέμου ἀποδίδονται ἐμμέσως στή Δύση:

«**Πάλι ὁ κόσμος εἶχε διαιρεθῆ σέ δύο ἀντίπαλα στρατόπεδα. Ἀπό τό ἕνα μέρος ἡ Γερμανία, ἡ Ἰταλία καί ἡ Ἰαπωνία καί ἀπό τό ἄλλο ἡ Ἀγγλία, ἡ Γαλλία καί ἡ Πολωνία.** Στό συνασπισμό τῆς Γερμανίας προσχώρησε ἀργότερα καί ἡ Βουλγαρία. Ἐτσι ἀρχισεν ὁ δεῦτερος παγκόσμιος πόλεμος τό 1939. Τόν πόλεμον αὐτό τόν προκάλεσε ἡ Γερμανία καί σ' αὐτόν πήραν μέρος σχεδόν ὅλα τά κράτη. [...] Οἱ Γερμανοὶ ἐδειξαν μεγάλη σκληρότητα στή διεξαγωγή τοῦ πολέμου. Ἐκατομμύρια ἀμάχων βρήκαν τό θάνατο σέ στρατόπεδα συγκεντρώσεως ἢ ἀπό πείνα. Ἐκατομμύρια νεκρῶν στά μέτωπα τοῦ πολέμου καί στή θάλασσα».

ΣΤ3 (1974-1980), σ. 121

Στο Γ3 (1976-1984) οι δύο βασικές συμμαχίες που έρχονται αντιμέτωπες στον Β΄ Π.Π. είναι από τη μία ο Άξονας και από την άλλη οι δυτικές δυνάμεις, ενώ η ΕΣΣΔ φαίνεται πως δεν συμμετέχει σε κάποια σταθερή συμμαχία με ιδεολογικούς στρατηγικούς όρους, αλλά λειτουργεί μονάχα τακτικά σύμφωνα με την εξέλιξη του πολέμου. Έτσι, προκύπτει πως ο κύριος στόχος-αντίπαλος του Άξονα είναι η Δύση:

«Η διεθνής κατάσταση από τα 1933-1939: Τό χρονικό αυτό διάστημα καλύπτεται από τις διαρκείς προκλήσεις τών φασιστικών κρατών και τή διστακτική στάση τών δυτικών δυνάμεων, πού ήλπιζαν μέ τις υποχωρήσεις νά διατηρήσουν τήν ειρήνη».

Γ3 (1976-1984), σ. 319

«Η κατάληψη τής Τσεχοσλοβακίας έπεισε τις δυτικές δυνάμεις ότι ό πόλεμος ήταν αναπόφευκτος. Προσπάθησαν νά οργανώσουν συμμαχίες και νά εξασφαλίσουν τά κράτη πού κινδύνευαν. Ή Αγγλία και ή Γαλλία συμμάχησαν μέ τήν Πολωνία και έγγυήθηκαν τήν άκεραιότητα τής Ελλάδας και Ρουμανίας. Ήγιναν προσπάθειες και για συμμαχία μέ τήν Ρωσία. Ένώ όμως οί διαπραγματεύσεις έχρόνιζαν και δέν είχαν καταλήξει σέ άποτέλεσμα, οί Γερμανοί κατόρθωσαν νά υπογράψουν σχέδιο μή επιθέσεως μέ τούς Ρώσους. Αυτό διευκόλυνε τούς Γερμανούς νά άρχίσουν τόν πόλεμο στή Δύση. Ό Στάλιν πήρε τό δικαίωμα νά ανακαταλάβη τά έδάφη πού είχε παραχωρήσει ή Ρωσία μέ τή Συνθήκη τού Brest Litovsk (1918). Λίγο άργότερα, τόν Σεπτέμβριο του 1939, ό Χίτλερ έπετέθη στήν Πολωνία, από τήν όποιαν άπαιτούσε τό λιμάνι και τόν διάδρομο του Ντάντσιχ. Ήλπιζε πώς οί Εύρωπαίοι δέν θά κινηθούν, αλλά στις 3 Σεπτεμβρίου ή Αγγλία και ή Γαλλία του κήρυξαν τόν πόλεμο».

Γ3 (1976-1984), σ. 320

Στο ΣΤ4 (1980-1989) πάλι ως βασικός αντίπαλος του Άξονα αναφέρεται η Δύση, η οποία του στέκεται εμπόδιο στην κατάληψη ζωτικού χώρου βοηθώντας τις χώρες στις οποίες αυτός επιτίθεται:

«Τό Σεπτέμβριο του 1939 οι Γερμανοί μέ αρχηγό (φύρερ) τόν Άδόλφο Χίτλερ κήρυξαν τόν πόλεμο κατά τής Πολωνίας. Τή βοήθεια τής Πολωνίας άνέλαβαν ή Αγγλία και ή Γαλλία. Έτσι ξέσπασε ή θύελλα ενός νέου πολέμου, πού πολύ σύντομα εγινε παγκόσμιος. Ό δεύτερος παγκόσμιος αυτός πόλεμος (1939-1945) [...] τήν εποχή εκείνη κυβερνούσε τήν Ιταλία ό δικτάτορας Μπενίτο Μουσολίνι, πού ονειρευόταν νά κατακτήσει τίς χώρες τής Άνατολ. Μεσογείου και νά ιδρύσει μιá μεγάλη Ιταλική αυτοκρατορία. Γι' αυτό τόν Απρίλιο του 1939 κατέλαβε τήν Αλβανία. Από τό 1940, πού μπήκε στόν πόλεμο σάν σύμμαχος τής Γερμανίας».

ΣΤ4 (1980-1989), σ. 175

Στο Λ2 (1983-2007) αναφέρεται, πάλι, η Δύση (και κυρίως η Αγγλία) ως ο βασικός αντίπαλος-εχθρός του Άξονα. Αυτή η ανάγνωση συνυπάρχει και με την εχθρότητα του Άξονα εναντίον της ΕΣΣΔ, η οποία, όμως, ξεκινά από τον αντικομμουνιστικό χαρακτήρα της Συμφωνίας Αντικομιντέρν του Άξονα, αλλά έμπρακτα και πολεμικά προκύπτει μεταγενέστερα και μόνο μετά την αποτυχία επίτευξης αποφασιστικής νίκης επί της Αγγλίας. Θα μπορούσε, επομένως, το Λ2 (1983-2007) να καταταχθεί συνολικά στο ερμηνευτικό σχήμα της «ίσης αντιπαλότητας του Άξονα προς την Δύση

και την ΕΣΣΔ», ωστόσο λόγω της ποσότητας των αναφορών στη Δύση και συνεπώς της βαρύτητας που αυτές κατέχουν στη συνολική αφήγηση του εγχειριδίου επιλέγουμε να το κατατάξουμε εδώ, λαμβάνοντας υπόψη τους παραπάνω περιορισμούς και ενδοιασμούς:

«Ανάμεσα στο 1931 και 1939 τα φασιστικά κράτη, η Γερμανία, η Ιταλία και η Ιαπωνία πολλαπλασιάζουν τις δυναμικές προσαρτήσεις ξένων εδαφών. Αποφασισμένες να τα σταματήσουν, η Γαλλία και η Αγγλία κηρύσσουν τον πόλεμο στη Γερμανία, όταν αυτή επιτέθηκε κατά της Πολωνίας (Σεπτέμβριος 1939). Αυτό ήταν η αρχή του “πολέμου αστραπή” στην Ευρώπη: με μια σειρά από κεραυνοβόλες νίκες ο Χίτλερ κατακτά το μεγαλύτερο τμήμα της Ευρώπης και μετά επιτίθεται και κατά της Σοβιετικής Ένωσης».

Λ2 (1983-2007), σ. 234

«Η αδυναμία της Κοινωνίας των Εθνών και η αναποφασιστικότητα των δημοκρατικών κρατών ενθαρρύνουν τα φασιστικά καθεστώτα.[...] Μπροστά στην αντίσταση της Γαλλίας και της Αγγλίας, που επιθυμούν να υπερασπιστούν την Τσεχοσλοβακία, ο Χίτλερ συναντά στο Μόναχο, στις 30 Σεπτεμβρίου του 1938, τους πρωθυπουργούς της Γαλλίας και της Αγγλίας Νταλαντιέ (Eduard Daladier 1884-1964) και Τσάμπερλαιν (Neville Chamberlain 1869-1940). Εκεί, με την απειλή ενός άμεσου πολέμου, τους εξαναγκάζει να εγκαταλείψουν την Τσεχοσλοβακία. Για μια ακόμη φορά οι δυτικές δημοκρατίες υποχωρούσαν μπροστά στην αποφασιστικότητα των φασιστικών χωρών».

Λ2 (1983-2007), σ. 237

«Με τη σειρά του ο Μουσολίνι, τον Απρίλιο του 1939, καταλαμβάνει την Αλβανία ενώ η Ιαπωνία από το 1937, είχε εμπλακεί σε πόλεμο με την Κίνα [...] Τα γερμανικά πραξικοπήματα του 1939 δημιούργησαν τη βεβαιότητα στη Γαλλία και στην Αγγλία ότι η υποχωρητικότητα τους ήταν μια ενθάρρυνση για τα φασιστικά κράτη. Έτσι, για να σταματήσουν τον Χίτλερ, διακήρυξαν ότι θα υπερασπίζονταν με τα όπλα κάθε κράτος που θα δεχόταν επίθεση ή απειλή από τη Γερμανία και την Ιταλία. Η διακήρυξη αυτή σκόπευε κυρίως στο να θέσει τέρμα στις βλέψεις του Χίτλερ προς την Πολωνία [...] Μπροστά στην πολωνική άρνηση ο γερμανικός στρατός εισβάλλει στην Πολωνία την 1η Σεπτεμβρίου 1939. Στις 3 Σεπτεμβρίου, πιστές στη διακήρυξή τους, η Γαλλία και η Αγγλία κηρύσσουν τον πόλεμο στη Γερμανία. Είκοσι χρόνια μετά τη συνθήκη των Βερσαλλιών η Ευρώπη γνωρίζει μια νέα πολεμική σύγκρουση».

Λ2 (1983-2007), σ. 237-238

«Στο μεταξύ η Γαλλία, μέχρι την άνοιξη του 1940, αρκείται στην αμυντική στρατηγική και τα γαλλικά στρατεύματα δεν αναλαμβάνουν καμιά πρωτοβουλία στα δυτικά σύνορα της Γερμανίας. [...] Η Αγγλία μένει μόνη για να αντιμετωπίσει τη Γερμανία. Ο Χίτλερ σκέπτεται να επιχειρήσει απόβαση στα βρετανικά νησιά. Για να πραγματοποιήσει όμως το σχέδιό του αυτό, πρέπει πρώτα να καταστρέψει τη βρετανική αεροπορία, η οποία θα μπορούσε να πλήξει το γερμανικό στόλο. Έτσι ο Χίτλερ αρχίζει τη λεγόμενη “μάχη της Αγγλίας”, δηλαδή τον εντατικό και συνεχή βομβαρδισμό του αγγλικού εδάφους. Στόχος αυτής της επιχείρησης δεν ήταν μόνο η καταστροφή της αγγλικής αεροπορίας αλλά και η τρομοκράτηση του

πληθυσμού και η εξάρθρωση της αγγλικής βιομηχανίας. Από τον Αύγουστο ως τον Οκτώβριο του 1940 χιλιάδες τόνοι βομβών πλήττουν την Αγγλία αλλά μετά από έκκληση του πρωθυπουργού Ουίνστον Τσώρτσιλ (Winston Churchill 1874-1965) ο πληθυσμός παραμένει ατάραχος. Η αγγλική αεροπορία προξενεί τρομερές απώλειες στους Γερμανούς και ο Χίτλερ αναγκάζεται τελικά να εγκαταλείψει τα σχέδιά του για απόβαση. Η Αγγλία έχει σωθεί αλλά προς το παρόν είναι ανίκανη να πλήξει αποτελεσματικά τη Γερμανία».

Λ2 (1983-2007), σ. 239-240

Στις περιγραφές της στρατηγικής «ζωτικού χώρου» του Χίτλερ στο Γ5 (1991-2006) δίνεται σαφώς η κατεύθυνση πως αυτή στοχεύει προς τα δυτικά και κυρίως προς την Γαλλία. Τα αμοιβαία οχρωματικά έργα δείχνουν από την μία την πρόθεση των Ναζί και από την άλλη την προετοιμασία των δυτικών, ενώ αντίθετα η ΕΣΣΔ εμφανίζεται ως να μην κάνει καμία πολεμική προετοιμασία:

«Η συμμαχία του με τη φασιστική Ιταλία (1936) που είναι γνωστή ως “άξονας Βερολίνου-Ρώμης”, και η οχύρωση των γαλλογερμανικών συνόρων στην περίοδο 1936-1939 (γραμμή Ζήγκφριντ) που αποτελούσε απάντηση στην αντίστοιχη γαλλική (γραμμή Μαζινό), ενίσχυαν την πιθανότητα μιας πολεμικής αναμέτρησης, που συστηματικά την προετοίμαζε ο Γερμανός δικτάτορας. Στο βιβλίο του “Ο αγώνας μου”, που δημοσιεύθηκε το 1925 ονόμαζε τη Γαλλία “αμείλικτο και θανάσιμο εχθρό τον γερμανικού λαού” και αποκάλυπτε ότι η εξωτερική του πολιτική είχε ως στόχο την απόκτηση “ζωτικού χώρου”. Εφαρμόζοντας το σχέδιό του ενσωμάτωσε στο γερμανικό κράτος την Αυστρία (1938) και κατέλαβε την Τσεχοσλοβακία (1939). Το “σύμφωνο μη επίθεσης” με τη Σοβιετική Ένωση (23 Αυγούστου 1939) και η μυστική συνθήκη που το συνόδευε άφηνε ανοιχτό το δρόμο στα κατακτητικά σχέδια του Χίτλερ προς την κεντρική Ευρώπη και την 1η Σεπτεμβρίου 1939 γερμανικός στρατός εισέβαλε στην Πολωνία. Η ενέργεια αυτή υπήρξε η αφορμή του πολέμου. Στις 3 Σεπτεμβρίου η Αγγλία και η Γαλλία, σύμμαχοι της Πολωνίας, κήρυξαν τον πόλεμο εναντίον της Γερμανίας. Στο πλευρό τους τάχθηκαν αμέσως και άλλες χώρες της “Βρετανικής κοινοπολιτείας” (Αυστραλία, Νέα Ζηλανδία, Καναδάς)».

Γ5 (1991-2006), σ. 338-340

Στο Λ4 (2007-2022) πάγια διακηρυγμένη τακτική των φασιστικών-ναζιστικών καθεστώτων και κρατών είναι η εχθρότητα έναντι της Δύσης και του φιλελευθερισμού, κάτι που συμμερίζονται από κοινού με την σοσιαλιστική-κομμουνιστική Σοβιετική Ένωση:

«Οι προκλήσεις κατά της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και του φιλελευθερισμού. Μια πειστική, πράγματι, απάντηση από τα δημοκρατικά κράτη της Ευρώπης στα ανοιχτά κοινωνικά προβλήματα ήταν αναγκαία, κατά μείζονα λόγο σε μια εποχή που είχαν ήδη διατυπωθεί δύο διαφορετικές προτάσεις, εμπνευσμένες από τα αυταρχικά καθεστώτα που είχαν μόλις επικρατήσει στη Σοβιετική Ένωση και την Ιταλία, έστω και σε περιορισμένη αρχικά κλίμακα. [...] Η άλλη πρόταση, με αφετηρία διαφορετική, αλλά αντίθετη και αυτή στις θεμελιακές αρχές του φιλελευθερισμού, είχε διατυπωθεί από τον Μπενίτο Μουσολίνι, εμπνευστή της φασιστικής ιδεολογίας [...] Πράγματι, η κοινοβουλευτική δημοκρατία, η οποία κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1920 φαινόταν ότι είχε

κυριαρχήσει στο διεθνές στερέωμα, δεχόταν την αυστηρή κριτική των εχθρών της. Η σταλινική Ρωσία και η φασιστική Ιταλία στο εξωτερικό, αλλά και οι οπαδοί τους στο εσωτερικό των δημοκρατικών χωρών της Ευρώπης ενθαρρύνονταν και ενισχύονταν στην αντίθεσή τους κατά του φιλελευθερισμού». Λ4 (2007-2022), σ. 99-100, 104

Η συμφωνία του Άξονα, το Σύμφωνο Αντικομμιντέρν, δεν υπάρχει στην κύρια αφήγηση, παρά μόνο δίνεται μέσω πηγής, η οποία περισσότερο συσκοτίζει τα πράγματα παρά τα διαλευκάνει σχετικά με την στόχευσή του και τα χαρακτηριστικά του. Έτσι, αντί να προσδιορίζεται έστω και στο ελάχιστο ο (ομώνυμος) αντικομμουνιστικός χαρακτήρας του, τουναντίον εμφανίζεται μέσα από τα λόγια του Μουσολίνι, ως ένα σύμφωνο συμμαχίας με στόχο την ένωση των ευρωπαϊκών κρατών στη βάση των αξιών της *ειρήνης και της συνεργασίας*. Με αυτήν την επιλογή πηγής, την ώρα μάλιστα που απουσιάζει από την κύρια αφήγηση ο ορισμός του χαρακτήρα του Άξονα, αυτός προβάλλει ως να προτίθεται να ενοποιήσει την ευρωπαϊκή ήπειρο υπό την κυριαρχία του στη βάση της ειρήνης και της συνεργασίας. Επίσης, φαίνεται εμμέσως πως ο Άξονας στρέφεται μόνο εναντίον της Δύσης (αφού η ΕΣΣΔ σε όλο το σώμα του βιβλίου δεν ανήκει στην Ευρώπη):

[πηγή]

«Ο Μουσολίνι “βαφτίζει” Άξονα τη συμμαχία Βερολίνου-Ρώμης (1936): Αυτή η κατακόρυφη γραμμή ανάμεσα στη Ρώμη και το Βερολίνο δεν είναι διαχωριστική αλλά μάλλον ένας Άξονας γύρω από τον οποίο όλα τα ευρωπαϊκά κράτη, εμπνεόμενα από τη θέληση για συνεργασία και ειρήνη, μπορούν επίσης να συνεργαστούν [...]. Με τη συμφωνία της 11ης Ιουλίου εξαλείφθηκε οποιοδήποτε στοιχείο διαφωνίας μεταξύ Ρώμης και Βερολίνου”.

Μπενίτο Μουσολίνι, ομιλία στο Μιλάνο την 1η Νοεμβρίου 1936, στο M.G. Cohen and J. Major, *History in Quotations*, Cassel, London 2004, σ. 819:8».

Λ4 (2007-2022), σ. 112

Στην ίδια λογική, όλες οι επιθετικές ενέργειες των δυνάμεων του Άξονα, στρέφονται κατά του διεθνούς κράτους δικαίου και της δημοκρατίας [εδώ εννοείται η αστική κοινοβουλευτική δημοκρατία της Δύσης, αφού η ΕΣΣΔ δεν έχει δημοκρατία], άρα αποδίδονται εν γένει κατά του δυτικού συστήματος και, σε τελική ανάλυση, κυρίως ή μόνο κατά των δυτικών χωρών:

«ολοκληρωτική επικράτηση του ναζισμού στη Γερμανία. Κατά τα επόμενα έτη εντούτοις θα αποδειχτεί ότι η επικράτηση αυτή αποτελούσε κίνδυνο όχι μόνο για τη δημοκρατία, αλλά και για την παγκόσμια ειρήνη. Οι Γερμανοί, ως καθαρόαιμοι “Άρειοι”, κατά το σύγγραμμα του Χίτλερ *Ο Αγών μου (Mein Kampf, 1924)*, όφειλαν να συνενώσουν όλους τους λαούς που μιλούσαν την ίδια γλώσσα και είχαν το ίδιο αίμα και να επεκτείνουν την κυριαρχία τους προς τα ανατολικά, προκειμένου να εξασφαλίσουν τον απαραίτητο για την επιβίωσή τους “ζωτικό χώρο” (*Lebensraum*)*. Υπό την πίεση των γεγονότων αυτών η ΚΤΕ εξασθενεί δραματικά και τελικά καταρρέει. Το σύστημα της “συλλογικής ασφάλειας”, το οποίο προοριζόταν να εγγυηθεί τη διατήρηση της ειρήνης, αποδεικνύεται ανίσχυρο να αναχαιτίσει τις εκβιαστικές πρωτοβουλίες των ισχυρών αυταρχικών δυνάμεων στην ευρύτερη έκταση του πλανήτη. Το 1931 αδυνατεί να αποτρέψει την

κατάληψη της Μαντζουρίας και τη μετατροπή της σε προτεκτοράτο* της Ιαπωνίας. Η ματαίωση, κατά τα αμέσως επόμενα έτη, των σχεδίων της ΚΤΕ για έναν γενικό αφοπλισμό συντελεί στην παραπέρα υποβάθμισή της. **Η προκλητική εξάλλου εισβολή στην ανίσχυρη Αιθιοπία** δε θα επισύρει τις προβλεπόμενες κυρώσεις κατά του επιτιθέμενου — της φασιστικής Ιταλίας. Ήδη, αποχωρώντας από τους κόλπους της ΚΤΕ, **η Ιαπωνία αρχικά και η ναζιστική Γερμανία στη συνέχεια εγκαινιάζαν την εκστρατεία κατά του διεθνούς κράτους δικαίου**, η οποία και θα οδηγήσει αναπόφευκτα στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο».

Λ4 (2007-2022), σ. 104-105

Ενώ, τέλος, η αναζήτηση «ζωτικού χώρου» προς την ΕΣΣΔ εξυπηρετεί περισσότερο *προπαγανδιστικά συνθήματα*, παρά πραγματικές αντικομμουνιστικές αρχές και στρατηγικές του φασιστικού-ναζιστικού Άξονα. Συνδυαζόμενο αυτό και με το γεγονός πως στο συγκεκριμένο εγχειρίδιο δεν αναφέρεται καθόλου ο αντιδιεθνιστικός-αντικομμουνιστικός χαρακτήρας του ομώνυμου Συμφώνου Αντικομιντέρν, στην συνολική αφήγηση αφήνεται να εννοηθεί πως ο αντικομμουνισμός του φασισμού-ναζισμού δεν ήταν τίποτα παραπάνω από προπαγάνδα (με την έννοια του ψεύδους) που έπρεπε με κάποιον τρόπο εν τέλει να υλοποιηθεί:

«**Η γερμανική εισβολή στη Σοβιετική Ένωση**. Στις 22 Ιουνίου 1941 τα γερμανικά στρατεύματα εισέβαλαν στη Ρωσία, **καταπατώντας το Σύμφωνο Μολότοφ-Ρίμπεντροπ (1939)**. Η επιχείρηση εκτελέστηκε σε εφαρμογή του σχεδίου “Μπαρμπαρόσα”, που είχε καταρτιστεί από τον Χίτλερ τον Δεκέμβριο ήδη του 1940. **Η επιθετική αυτή πρωτοβουλία αντανάκλασε την αντίληψη για την ανάγκη εξασφάλισης “ζωτικού χώρου”**, εξυπηρετούσε όμως και τα προπαγανδιστικά συνθήματα του ναζιστικού καθεστώτος **κατά του διεθνούς κομμουνισμού**».

Λ4 (2007-2022), σ. 117

β) η ΕΣΣΔ κυρίως – αντικομμουνιστικός χαρακτήρας Άξονα (ή ΚΑΙ η ΕΣΣΔ)

Στο Λ2 (1983-2007) για πρώτη φορά αναφέρεται, έστω και εμμέσως, ο ουσιαστικός [και όχι «υποκριτικός», όπως π.χ. γίνεται στο Γ2 (1969)] αντικομμουνιστικός χαρακτήρας του συμφώνου του Άξονα και, άρα, ο ουσιαστικός αντικομμουνιστικός χαρακτήρας της φασιστικής-ναζιστικής εκστρατείας προκλήσεων και στρατιωτικών επιθέσεων πριν και κατά την διάρκεια του Β΄ Π.Π.. Βέβαια, αυτά τα ψήγματα αυτής της ερμηνείας δεν αποτυπώνουν το συνολικό ερμηνευτικό σχήμα του εγχειριδίου για τα αίτια και τις συμμαχίες του Β΄ Π.Π., αλλά συνυπάρχουν παράλληλα με διαφορετικά περιεχόμενα που περιγράφουν και την Δύση ως βασικό εχθρό-αντίπαλο του Άξονα. Γι’ αυτό και σε σχέση με αυτά τα ζητήματα το συγκεκριμένο εγχειρίδιο δεν μπορεί να καταταχθεί μονοσήμαντα σε ένα μόνο ερμηνευτικό σχήμα:

«**Ο Άξονας Ρώμης-Βερολίνου** ήταν πια μια πραγματικότητα. Αργότερα **η Γερμανία και η Ιταλία υπογράφουν με την Ιαπωνία το Αντιδιεθνιστικό Σύμφωνο**, που σα σκοπό είχε τον αγώνα κατά του κομμουνισμού και την υποστήριξη των φασιστικών καθεστώτων. **Από τη στιγμή αυτή οι επιδείξεις ισχύος των κρατών του Άξονα πολλαπλασιάζονται**. Στην Ευρώπη η στάση του Χίτλερ γίνεται καθαρά προκλητική».

Λ2 (1983-2007), σ. 236

«Αρχικά οι συνδιασκέψεις ανωτάτου επιπέδου (Ουάσιγκτον, Ιανουάριος 1941 και κυρίως Καζαμπλάνκα, Φεβρουάριος 1943) περιορίζονται μεταξύ Ενωμένων Πολιτειών και Αγγλίας και καθορίζουν τον τρόπο διεξαγωγής του πολέμου. Στην πρώτη αυτή περίοδο η Σοβιετική Ένωση δε λαμβάνει μέρος στις διασκέψεις, όμως ο Στάλιν πιέζει διπλωματικά τους δυτικούς συμμάχους του να δημιουργήσουν ένα νέο μέτωπο στην Ευρώπη, το οποίο θα ανακούφιζε τη Σοβιετική Ένωση».

Λ2 (1983-2007), σ. 264

«Μετά τη συντριβή της Γιουγκοσλαβίας και της Ελλάδας και την προσχώρηση στον Άξονα της Ρουμανίας και της Βουλγαρίας, το μόνο κράτος της Ευρώπης που θα μπορούσε να θεωρηθεί σαν εμπόδιο στα σχέδια του Χίτλερ, εκτός από την Αγγλία, ήταν η Σοβιετική Ένωση. Αυτή, μετά το σύμφωνο με τον Χίτλερ, έχει προσαρτήσει τις βαλτικές χώρες και μεγάλο τμήμα της Πολωνίας, ακόμη δε μερικές επαρχίες της Φινλανδίας και της Ρουμανίας. Αλλά μετά τη χιτλερική διείσδυση στα Βαλκάνια την άνοιξη του 1941 η Σοβιετική Ένωση αρχίζει να ανησυχεί και οι σχέσεις της με τη Γερμανία χειροτερεύουν. Τον Ιούνιο του 1941 τα γερμανικά στρατεύματα εισβάλλουν στη Σοβιετική Ένωση».

Λ2 (1983-2007), σ. 259

Το Γ4 (1984-1991) είναι το πρώτο εγχειρίδιο στο οποίο εισάγεται μια νέα πιο προωθημένη απόχρωση αυτού του ερμηνευτικού σχήματος με την περιγραφή της ΕΣΣΔ ως κοινού ιμπεριαλιστικού στόχου κατά τον μεσοπόλεμο των μετέπειτα αντίπαλων δυνάμεων στον Β΄ Π.Π., δηλαδή και του διακηρυγμένα αντικομμουνιστικού φασιστικού-ναζιστικού Άξονα, αλλά επιπροσθέτως και των δυτικών δυνάμεων που βλέπουν την ΕΣΣΔ ως ιμπεριαλιστικό στόχο. Μάλιστα, αυτό το ερμηνευτικό σχήμα κατέχει πολύ μεγάλη έκταση στην κύρια αφήγηση του πολέμου με πολλαπλές αναφορές που το περιγράφουν και το εξηγούν:

«Μια άλλη μεγάλη αλλαγή μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο ήταν το νέο καθεστώς και το νέο κράτος της ΕΣΣΔ. Η αλλαγή αυτή έκανε τους σφοδρά ανταγωνιζόμενους μεγάλους να βρουν ένα κοινό σημείο επαφής και να συνάψουν μια συνθήκη μεταξύ τους (Αγγλία, Γαλλία, Γερμανία, Ιταλία). Όλα αυτά έδειχναν μια ανασφάλεια και ταυτόχρονα μια επιθετικότητα. Η ΕΣΣΔ θεώρησε τη συμφωνία αυτή των μεγάλων της Ευρώπης ως Ιερή Συμμαχία εναντίον της. Από την άλλη μεριά οι “μεγάλοι” έβρισκαν πολύ βολικό να διοχετεύσουν ένα μέρος της λαϊκής αγανάκτησης από την οικονομική κρίση εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης, που την εμφάνιζαν ως εχθρό της δημοκρατίας και της ατομικής ιδιοκτησίας. [...] Ενώ, το 1935 η Αγγλία, η Γαλλία και η Ιταλία υπόγραψαν μια συμφωνία για τη δημιουργία ενιαίου μετώπου μεταξύ τους, ένα χρόνο αργότερα η Ιταλία υπόγραψε συμφωνία συμμαχίας με τη Γερμανία (Άξονας Ρώμης- Βερολίνου) και ανέτρεψε την προηγούμενη ισορροπία· το ίδιο συνέβη και με τη συμφωνία-έκπληξη ανάμεσα στη Γερμανία του Χίτλερ και στη Σοβιετική Ένωση του Στάλιν (1939), λίγο πριν από την έναρξη του Δεύτερου Παγκόσμιου πολέμου. Γενικά, στη διάρκεια του μεσοπολέμου οι σχέσεις ανάμεσα στα ευρωπαϊκά κράτη ήταν πολύ εύθραυστες: οι νικητές του Πρώτου πολέμου προσπαθούσαν να διασφαλίσουν τα πλεονεκτήματα της νίκης τους και οι

νικημένοι να ανατρέψουν τις συνέπειες της ήττας τους· όλοι μαζί όφειλαν να αντιμετωπίσουν την οικονομική κρίση και τις κοινωνικές συνέπειές της και φοβούνταν την ΕΣΣΔ».

Γ4 (1984-1991), σ. 278-279

«1. Αιτίες και προοίμια: Το τέλος του Πρώτου Παγκόσμιου πολέμου και οι ρυθμίσεις που επέβαλαν οι νικητές του εμπεριείχαν μερικές από τις αιτίες του Δεύτερου Παγκόσμιου πολέμου. Η εδαφική συρρίκνωση και οι οικονομικές κυρώσεις που επιβλήθηκαν στη Γερμανία προκάλεσαν σιγά σιγά έξαρση του εθνικισμού και επιθυμία για εκδίκηση. Παράλληλα, η εκρηκτική οικονομική ανάπτυξη αύξησε τον ανταγωνισμό για τον έλεγχο των αγορών ανάμεσα στους πρώην μεγάλους και η οικονομική κρίση που μεσολάβησε έθρεψε τους κοινωνικούς αγώνες που ενισχύονταν και από τη Σοβιετική Ένωση. Σ' αυτές τις αιτίες πρέπει να προστεθούν: η ανάπτυξη της πολεμικής βιομηχανίας και η εντατικοποίηση των εξοπλισμών, το πρόβλημα της ανεργίας, που με τον πόλεμο θα λυνόταν ως ένα σημαντικό βαθμό, η ανάπτυξη της Σοβιετικής Ένωσης και η αύξηση της ιδεολογικής επιρροής της στις άλλες χώρες της Ευρώπης και η επιτακτική ανάγκη για ανεύρεση πρώτων υλών. Όλα αυτά είναι βέβαια αιτίες που διαμορφώθηκαν στο χώρο των φασιστικών καθεστώτων της Γερμανίας, της Ιταλίας και της Ιαπωνίας. Πρέπει να σημειωθεί ότι οι χώρες αυτές είχαν γίνει πλήρως στρατοκρατικές πολύ πριν από την έναρξη του πολέμου και ότι οι νικητές του Πρώτου πολέμου, κυρίως η Αγγλία και η Γαλλία επέμεναν στη διατήρηση μιας ειρήνης που ήταν στην πραγματικότητα ανύπαρκτη. Ο Δεύτερος Παγκόσμιος πόλεμος άρχισε το Σεπτέμβριο του 1939 και τελείωσε τον ίδιο μήνα του 1945. Όμως οι πολεμικές πράξεις που τον προανέγγελλαν και που έδειχναν καθαρά τις προθέσεις της Γερμανίας, της Ιταλίας και της Ιαπωνίας άρχισαν αρκετά πριν. Το 1936, περιέργως την ίδια χρονιά και οι τρεις, άρχισαν πολεμικές επιχειρήσεις για κατάκτηση εδαφών: η Γερμανία προώθησε στρατεύματα στη Ρηνανία, που ήταν αποστρατιωτικοποιημένη, η Ιταλία άρχισε την επιχείρηση για την κατάληψη της Αβυσηνίας (σημ. Αιθιοπία) και η Ιαπωνία άρχισε τον Κινεζοϊαπωνικό πόλεμο (1936-1939). Την ίδια χρονιά η Γερμανία υπέγραψε συνθήκες συμμαχίας με την Ιταλία και με την Ιαπωνία και σχηματίστηκε έτσι ο επιθετικός στρατοκρατικός άξονας Βερολίνου-Ρώμης-Τόκιο. Οι χώρες αυτές κάλυπταν την επιθετικότητά τους, καθώς και τα κατασταλτικά μέτρα, που τα φασιστικά καθεστώτα τους επέβαλλαν στην κοινωνία, κηρύσσοντας ότι ο “κομμουνιστικός κίνδυνος” ήταν πολύ μεγάλος».

Γ4 (1984-1991), σ. 283-284

Στο **Γ6 (2006-2022)** αναφέρεται ξεκάθαρα πως ο στόχος του Άξονα είναι από τη μία η υποστήριξη του φασισμού και από την άλλη η καταπολέμηση του κομμουνισμού σε παγκόσμιο επίπεδο κι ότι η προώθηση αυτής της πολιτικής σε εσωτερικό και εξωτερικό είναι οι λόγοι σύμπτυξης της συμμαχίας μεταξύ των φασιστικών-ναζιστικών κρατών, κάτι που προτείνεται προς παρουσίαση-συζήτηση και σε σχετική ερώτηση του εγχειριδίου:

«Τον ίδιο χρόνο, Γερμανία και Ιταλία συμμετείχαν στον εμφύλιο πόλεμο της Ισπανίας (1936-1939) βοηθώντας τον φασίστα στρατηγό Φράνκο να νικήσει τις δυνάμεις της νόμιμης δημοκρατικής κυβέρνησης της χώρας [...] Ακριβώς την ίδια

εποχή, Χίτλερ και Μουσολίνι σύναψαν συμμαχία που έγινε γνωστή ως *Άξονας Ρώμης-Βερολίνου* (1936). Ακολούθησε η υπογραφή του *Αντιδιεθνιστικού Συμφώνου* από τη Γερμανία, την Ιταλία και την Ιαπωνία, το οποίο στόχευε στην καταπολέμηση του κομμουνισμού και στην υποστήριξη του φασισμού σε παγκόσμιο επίπεδο».

Γ6 (2006-2022), σ. 123

[ασκήσεις-δραστηριότητες]

«1. Να παρουσιάσετε το περιεχόμενο των όρων “Άξονας Ρώμης-Βερολίνου” και “πολιτική κατευνασμού”».

Γ6 (2006-2022), σ. 125

γ) όλοι / απουσία συγκεκριμένου κύριου αντιπάλου (ή εναντίον όλων ισόποσα-ισομερώς) – αναζήτηση ζωτικού χώρου προς όλες τις κατευθύνσεις

«Πράγματι μετά από είκοσι έτη ακριβώς εξερρηγνύετο ο Β΄ παγκόσμιος πόλεμος. Ή ήττα τής Γερμανίας δεν έθιξε μόνον τήν εθνικήν φιλοτιμίαν καί τήν πατριωτικήν υπερηφάνειαν τών Γερμανών, αλλά έδημιούργησεν πάμπολλα οικονομικά προβλήματα εις τήν Γερμανίαν. Η ασταθής εσωτερική πολιτική κατάστασις τής Γερμανίας έφευρ εις τήν εξουσίαν το 1933 τόν άρχηγόν του Έθνικοσοσιαλιστικού κόμματος Άδόλφον Χίτλερ. Ο Χίτλερ όταν ανέλαβεν τήν εξουσίαν εκήρυξεν τήν δικτατορίαν καί κατεδίωξεν τούς φιλελευθέρους, έπεδόθη δε εις τήν άναδιοργάνωσιν τής γερμανικής οικονομίας, καί τήν συγκρότησιν καλώς οργανωμένου καί γυμνασμένου γερμανικού στρατού. Έκήρυξεν επίσης άκυρον τήν συνθήκην τών Βερσαλλιών καί έπέτυχεν νά ενσωμάτωσιν εις τήν Γερμανίαν πραξικοπηματικώς τήν Αυστριάν καί τήν Σουδητιάν (περιοχήν τής Τσεχοσλοβακίας) . Τέλος τήν 1ην Σεπτεμβρίου του 1939 εισέβαλιν διά τών όπλων εις τήν Πολωνίαν. Τήν ημέραν εκείνην ήρχισεν ο Β΄ παγκόσμιος πόλεμος [...] διά νά έχη μερίδαν εις τήν διανομήν τών λαφύρων πού θά επραγματοποιεί ο άξων, δηλ. ή συμμαχία Βερολίνου — Ρώμης».

ΚΛ1 (1973), σ. 87-88

«2. Αντίπαλοι και έκτασι· ο ολοκληρωτικός πόλεμος: Το ένα από τα δυο στρατόπεδα του πολέμου μας είναι ήδη γνωστό· ήταν ο Άξονας (Γερμανία, Ιταλία, Ιαπωνία), ο οποίος στην εξέλιξη των πολεμικών γεγονότων προσέλαβε και άλλες διαστάσεις. Το άλλο στρατόπεδο διαμορφωνόταν σχεδόν αυτόματα από τους στόχους που είχαν οι χώρες του Άξονα. Πάντως το κεντρικό μέτωπο το αποτέλεσαν αρχικά η Γαλλία και η Αγγλία, στις οποίες σύντομα προστέθηκαν οι ΗΠΑ και ή ΕΣΣΔ και άλλες χώρες. Το στρατόπεδο αυτό ονομαζόταν οι Σύμμαχοι. Ο Δεύτερος Παγκόσμιος πόλεμος κάλυψε μια πολύ μεγάλη έκταση: την Ευρώπη, τμήμα της Αφρικής, τμήμα της Ασίας και όλες σχεδόν τις θάλασσες».

Γ4 (1984-1991), σ. 286

«Η Γερμανία ήθελε να απαλλαγεί από τους σκληρούς όρους που της είχαν επιβληθεί μετά την ήττα της στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Η οικονομική κατάσταση ολοένα χειροτέρευε και οι εξοπλισμοί συνεχώς μεγάλωναν, ενώ σε πολλά κράτη είχαν επικρατήσει δικτατορικά καθεστώτα. Όλα αυτά έδειχναν ότι ένας νέος

μεγάλος πόλεμος ήταν έτοιμος να ξεσπάσει [...] **Οι δύο δικτάτορες Χίτλερ και Μουσολίνι, σύμμαχοι από το 1936**, με διάφορα προσχήματα **άρχισαν να καταλαμβάνουν ορισμένες περιοχές στην Ευρώπη και αλλού** [...] **Η Γερμανία, που είχε προκαλέσει τον πόλεμο, πλήρωσε πολύ σκληρά**».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [πριν το 1997], σ. 273-274

«Στα χρόνια που ακολούθησαν τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο ο κόσμος έζησε μια μεγάλη οικονομική κρίση. Η κρίση αυτή είχε σοβαρές κοινωνικές και πολιτικές συνέπειες. Σε πολλές χώρες, όπως στη Γερμανία, την Ιταλία, την Ισπανία, την Ελλάδα, επιβλήθηκε δικτατορικό καθεστώς. **Στη Γερμανία, ειδικότερα, το ναζιστικό κόμμα του Χίτλερ, συνεχώς επιδίωκε να “ξεπλύνει” την ντροπή του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου και να κυριαρχήσει στον κόσμο** [...] **Από το 1936 ο Χίτλερ συμάχησε με τον ηγέτη της φασιστικής Ιταλίας Μουσολίνι (Αξονας Βερολίνου - Ρώμης) και από κοινού άρχισαν να εφαρμόζουν επιθετική πολιτική απέναντι σε άλλες χώρες. Η πολιτική αυτή κορυφώθηκε το Σεπτέμβριο του 1939, όταν ο γερμανικός στρατός έκανε εισβολή στην Πολωνία, που την ασφάλειά της είχε εγγυηθεί η Αγγλία**».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [μετά το 1997], σ. 235

«**Ο ναζισμός και ο φασισμός, με τους μιμητές τους σε όλη σχεδόν την Ευρώπη, άρχισαν να συσσωρεύουν νέα σύννεφα πολέμου πάνω από την γηραιά ήπειρο. Είναι ενδιαφέρον ότι και ο ναζισμός πρόβαλε μια εκδοχή της ευρωπαϊκής ιδέας. Ο πόλεμος εναντίον των συμμαχικών στρατευμάτων (αμερικανικών, ρωσικών και αγγλικών) παρουσιάστηκε από την προπαγάνδα τους ως πόλεμος εναντίον εχθρικών προς την Ευρώπη δυνάμεων. Για τους ναζί, η Ευρώπη δεν ήταν ο πολιτισμός της και οι πολιτικές της παραδόσεις, αλλά μια Ευρώπη της ξανθής φυλής και της φυλετικής καθαρότητας. Η εξόντωση όλων των Εβραίων της Ευρώπης, των Τσιγγάνων και εκατομμυρίων ανθρώπων σλαβικής καταγωγής, αυτό το σχέδιο υπηρετούσε, την εκκαθάριση της Ευρώπης από τα “ξένα”, μη ευρωπαϊκά στοιχεία. Η ιδέα της Ευρώπης απέκτησε και την εφιαλτική της σκιά;**».

ΚΛ4 (1998), σ. 184-185

«**Μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τα όσα συνέβησαν στο Μεσοπόλεμο, ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος δεν αποτελούσε έκπληξη για εκείνους οι οποίοι έζησαν αυτή την περίοδο. Η επικράτηση των ανελεύθερων καθεστώτων οδηγούσε αναπόφευκτα στον πόλεμο. Η Γερμανία, η Ιταλία και η Ιαπωνία μετά το 1930 εκδήλωσαν στην πράξη την επεκτατική βουλιμία τους. Η κατάκτηση χωρών από αυτές υπήρξε αποτέλεσμα όχι μόνο της πολεμικής δύναμής τους αλλά και της υποχωρητικότητας των άλλων χωρών. Το μέτωπο εναντίον του φασισμού δεν ήταν εύκολο να συγκροτηθεί**».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 119

Στο **Λ3 (2002)** αναλύεται το σχέδιο για ναζιστική κυριαρχία και επιβολή πάνω σε όλους τους ευρωπαϊκούς λαούς σύμφωνα με τις ρατσιστικές φυλετικές θεωρίες του ναζισμού και το γεωπολιτικό δόγμα της αναζήτησης «ζωτικού χώρου» προς πάσα κατεύθυνση:

«αρχικές εξωτερικές επιτυχίες του ναζιστικού καθεστώτος, που δεν έκρυβε την πρόθεση του να κυριαρχήσει στα γειτονικά κράτη και να εκμεταλλευτεί όσες “κατώτερες φυλές” δεν έκρινε σκόπιμο να εξοντώσει [...] Από τη σκοπιά της ναζιστικής ιδεολογίας, που κυριαρχούσε στη Γερμανία, ο πόλεμος δεν είχε απλώς τους παραδοσιακούς στόχους των εδαφικών προσαρτήσεων. Σκοπός του ήταν να εκπληρώσει το ιδεολογικό σχέδιο της Νέας Τάξης Πραγμάτων. Σύμφωνα με αυτό η Ευρώπη θα κυβερνούσε τον κόσμο, η Γερμανία την Ευρώπη και οι ναζιστές με επικεφαλής τον Χίτλερ τη Γερμανία. Για τους ναζιστές, η Γερμανία χρειαζόταν ζωτικό χώρο για να αναπτυχθεί, τον οποίο έπρεπε να αφαιρέσει από τους δήθεν κατώτερους γείτονές της. Θα οργάνωνε ιεραρχικά τα υπόλοιπα έθνη, σε βαθμίδες συγγένειας προς τους Γερμανούς. Υπήκοοι δεύτερης κατηγορίας του Ράιχ θα γίνονταν οι υπόλοιποι “τεύτονες”. Οι λατινόφωνοι λαοί (Γάλλοι, Ιταλοί, Ρουμάνοι), όπως και οι Έλληνες, θα αναλάμβαναν τριτεύοντες οικονομικούς ρόλους: κάθε περιοχή θα εξειδικευόταν στην παραγωγή των προϊόντων που χρειαζόταν η Γερμανία. Θα τους μετέτρεπαν σε σκλάβους ανίκανους να ξεγεραθούν, στερώντας τους κάθε δυνατότητα μόρφωσης: “Πρέπει να ξέρουν απλώς να διαβάζουν τα οδικά σήματα”, έλεγε παραστατικά ο Χίτλερ, “ώστε να μην πέφτουν επάνω ΣΤ’ αυτοκίνητά μας”. Άλλους, όπως τους Εβραίους και τους Ρομά (τσιγγάνους) απλώς θα τους εξόντωναν. Τέλος, θα αποδεκάτιζαν τους Σλάβους, όπως είχαν κάνει οι Αμερικανοί τους Ερυθρόδερμους, για να αποσπάσουν τα εύφορα εδάφη τους. Όλους αυτούς τους χαρακτήριζαν υπάνθρωπους (Untermenschen). Κατά τη διάρκεια του πολέμου έθεσαν σε εφαρμογή αυτές τις αντιλήψεις, εξοντώνοντας εκατομμύρια αθώους. Αποκορύφωμά τους ήταν το Ολοκαύτωμα».

Λ3 (2002), σ. 190, 197

«Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, η ναζιστική κυβέρνηση της Γερμανίας και η φασιστική κυβέρνηση της Ιταλίας δημιουργούν απειλητική κατάσταση στην Ευρώπη. Καταλύουν το δημοκρατικό πολίτευμα και προχωρούν σε βίαιες προσαρτήσεις ξένων εδαφών. Ο Α. Χίτλερ, το 1938, αναγκάζει την Αυστρία να ενωθεί με τη Γερμανία, ενώ το 1939 η Γερμανία εισβάλλει στην Τσεχοσλοβακία. Η Ιταλία, με ηγέτη τον Μ. Μουσολίνι, καταλαμβάνει την Αλβανία, το 1939. Οι δυο Δυνάμεις συμμαχούν και σχηματίζουν τον Άξονα».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 109

«Στη διάρκεια του Μεσοπολέμου πολλά δημοκρατικά πολιτεύματα κατέρρευσαν και τα διαδέχθηκαν δικτατορίες. Στη Γερμανία το 1933 πήρε την εξουσία ο αρχηγός του ναζιστικού κόμματος Αδόλφος Χίτλερ, που υποσχόταν να ξανακάνει τη χώρα υπολογίσιμη δύναμη από τους αντιπάλους της. Από το 1922 στην Ιταλία είχε επικρατήσει ο ιδρυτής του φασιστικού κόμματος, Μπενίτο Μουσολίνι. Το 1936 η Ιταλία συμμάχησε με τη Γερμανία (άξονας Ρώμης-Βερολίνου), στην προσπάθειά της να κυριαρχήσει στη Μεσόγειο και στα Βαλκάνια, επαναφέροντας την ένταση και τους φόβους ενός νέου πολέμου πάνω από την Ευρώπη. Οι φόβοι δεν άργησαν να επαληθευτούν. Ο Χίτλερ ανάγκασε την Αυστρία να ενωθεί με τη Γερμανία ενώ τον επόμενο χρόνο εισέβαλε στην Τσεχοσλοβακία. Παράλληλα ο ιταλικός στρατός κατέλαβε το 1939 την Αλβανία, κρούοντας το καμπανάκι του κινδύνου για την Ελλάδα».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 204-205

2. Ποια πλευρά συμβάλλει περισσότερο στο τελικό αποτέλεσμα στρατιωτικά (αποφασιστικές μάχες και κρίσιμες καμπές) ή/και μέσω των θυμάτων της;

α) Όλοι (σχεδόν) ισόποσα-ισότιμα-ισοδύναμα

«Οί Γερμανοί, αφού ενικήθησαν εις τήν Γαλλίαν από τούς Άγγλοαμερικανούς καί εις τήν Ανατολικήν Ευρώπην από τούς Ρώσους [...] Μετά τήν τελικήν συντριβήν των Γερμανών καί τό τέλος του πολέμου (Μάιος 1945)».

ΣΤ1 (1967-1969), σ. 157-158

Στο Γ3 (1976-1984) για πρώτη φορά αναφέρεται πως η ΕΣΣΔ είχε τα περισσότερα θύματα στον Β΄ Π.Π. (αυτό γίνεται στην αρχή του κεφαλαίου για τον μεταπολεμικό κόσμο, όπου γίνεται απολογισμός του Β΄ Π.Π.), ωστόσο αυτό συνάπτεται παράλληλα με την ερμηνεία πως είδε τον πόλεμο ως ευκαιρία για επέκταση και απόκτηση δύναμης: άρα, στο συγκεκριμένο απόσπασμα φαίνεται περισσότερο να τίθενται σε ζυγαριά τα συν και τα πλην της ΕΣΣΔ από την εμπλοκή της στον Β΄ Π.Π., παρά η συμβολή της στην αντιφασιστική νίκη. Επίσης, σύμφωνα με την περιγραφή των μαχών του Β΄ Π.Π. φαίνεται να υπάρχει ισότιμη συμβολή της Δύσης και της ΕΣΣΔ στον πόλεμο και την τελική νίκη:

«**Η άντεπίθεση τών συμμάχων (1942-1945):** Άπό τό φθινόπωρο τού 1942 ή κατάσταση για τούς Γερμανούς άλλαξε. **Οί Ρώσοι τούς σταμάτησαν στόν Καύκασο, κέρδισαν μιά μεγάλη νίκη στό Στάλινγκραντ (Φεβρουάριος 1942) καί άρχισαν άντεπίθεση έλευθερώνοντας τά ρωσικά έδάφη.** Στις εύρωπαϊκές χώρες όργανώθηκαν ομάδες άντιστάσεως πού προκαλοϋσαν μεγάλες φθορές στούς Γερμανούς. **Στήν Άπω Ανατολή άρχισε ή άντεπίθεση κατά τών Ιαπώνων καί ή άνακατάληψη τών νησιών. Οί Αμερικανοί έκαναν άεροδρόμια στό νησιά πού κατελάμβαναν καί σφυροκοπούσαν τις ιαπωνικές βάσεις καί τά έργοστάσια.** Τό καλοκαίρι τού 1944 σχηματίστηκαν δύο νέα μέτωπα: **Τά άγγλοαμερικανικά στρατεύματα έκαναν απόβαση στή Νορμανδία καί προχώρησαν πρός τή Γερμανία καί Γαλλία, ενώ άλλος στρατός, άφού απέκρουσε τούς Γερμανούς στήν Αφρική, πέρασε στήν Ιταλία.** Ο Μουσολίνι συνελήφθη στή Β. Ιταλία καί θανατώθηκε άπό Ιταλούς άντάρτες. **Τά ρωσικά στρατεύματα άπελευθέρωσαν τις βαλκανικές χώρες καί οι Άγγλοι έκαναν απόβαση στήν Ελλάδα (Οκτώβριος 1944).** Ο Χίτλερ συνέχιζε τόν πόλεμο έλπίζοντας σέ νέα όπλα, πού έτοίμαζαν Γερμανοί έπιστήμονες, **άλλά οί Ρώσοι κατέλαβαν τήν Πολωνία, μπήκαν στή Γερμανία καί πλησίασαν στό Βερολίνο.** Τότε άναγκάστηκε ν' αύτοκτονήση (Απρίλιος 1945)».

Γ3 (1976-1984), σ. 323-324

«**Η Αμερική έμεινε άθικτη άπό τις καταστροφές του πολέμου,** ξεπέρασε τήν οικονομική κρίση του 1929, άνάπτυξε σέ τεράστια κλίμακα τή βιομηχανία της καί συγκέντρωσε τεράστια κεφάλαια. **Ή Ρωσία είχε πάθει φοβερές καταστροφές καί είχε τά περισσότερα ανθρώπινα θύματα (είκοσι έκατομμύρια νεκρούς)** ήταν όμως μιά άπέραντη χώρα μέ πολύ μεγάλες οικονομικές δυνατότητες. **Ο πόλεμος τής έδωσε τήν εύκαιρία νά έπεκταθή πρός τήν Άπω Ανατολή και πρός τήν κεντρική Εύρώπη.**».

Το ΣΤ4 (1980-1989) στα πλαίσια της ελληνοκεντρικής του αφήγησης αναφέρει μόνο τις μάχες στις οποίες παίρνουν μέρος ελληνικά στρατεύματα. Τονίζει τη σημασία τους, χωρίς όμως να τις χαρακτηρίζει ως σημεία καμπής, κάτι που εμμέσως γίνεται για την ελληνική αντίσταση στην γερμανική εισβολή και την καθυστέρηση της επιχείρησης Μπαρμπαρόσα. Άρα, η αφήγηση εξαιρεί κυρίως την σημασία της ελληνικής συμβολής, ενώ στο δίπολο Δύσης και ΕΣΣΔ στέκεται (σχεδόν) ουδέτερα:

«Όσος στρατός, ναυτικό και αεροπορία σώθηκαν, πήγαν **στή Μέση Ανατολή και συνέχισαν τόν άγώνα στό πλευρό τών συμμάχων μας ως τήν τελική νίκη. Ο πόλεμος κατά τής Ελλάδας και ή αντίσταση τής Κρήτης άπασχόλησαν τούς Γερμανούς ως τό τέλος Μαΐου 1941. Τούτο είχε σπουδαιότατη σημασία για τήν έκβαση τού πολέμου, γιατί ανάγκασε τό Χίτλερ νά καθυστερήσει τόν πόλεμο κατά τής Ρωσίας. Τόν άρχισε στις 22 Ιουνίου 1941 κι ετσι δέν πρόλαβε νά καταλάβει τή Μόσχα πρίν άρχίσει ό βαρύς ρωσικός χειμώνας [...] στην Αίγυπτο και συμπλήρωσαν τίς εκεί ενοπλες δυνάμεις. Έτσι σχηματίστηκαν οί έλληνικές ταξιαρχίες, πού δόξασαν τά έλληνικά όπλα μέ τά ηρωικά κατορθώματά τους στό Έλ - Αλαμείν τής Αφρικής, στό Ρίμινι τής Ιταλίας και σέ πολλές συγκρούσεις στό θάλασσα [...] Τό 1943 οί Ιταλοί άναγκάστηκαν νά συνθηκολογήσουν κάτω άπό τά σκληρά χτυπήματα τών συμμάχων σέ όλα τά μέτωπα [...] Μετά τήν οριστική συντριβή των Γερμανών και τό τέλος τού πολέμου (Αύγουστος 1945) [...] πολέμησε μέ κάθε τρόπο τόν κατακτητή και βοήθησε στόν πόλεμο τούς συμμάχους μας (Αγγλους-Άμερικανούς και Ρώσους)».**

ΣΤ4 (1980-1989), σ. 179-185

Στο Λ2 (1983-2007) βρίσκουμε μια ενδιάμεση αποτίμηση μεταξύ της εξισορροπημένης συμβολής του δυτικού κόσμου και της ΕΣΣΔ στη νίκη κατά του Άξονα και της μέγιστης συμβολής της Δύσης σε αυτόν με έμμεσο τρόπο. Συγκεκριμένα, στην βασική αφήγηση των κυριότερων μαχών του πολέμου αποδίδεται μεγάλη σημασία και σε αυτές του ανατολικού μετώπου, αλλά και στις αντίστοιχες του δυτικού. Βέβαια, ως αποφασιστικό και κρίσιμο σημείο καμπής της εξέλιξης του πολέμου ορίζεται η είσοδος των ΗΠΑ σε αυτόν από την πλευρά των συμμάχων:

«**Η μεταβολή της πορείας του πολέμου αρχίζει με την είσοδο των Ενωμένων Πολιτειών στη σύρραξη.** Στις 7 Δεκεμβρίου του 1941 οι Ιάπωνες σύμμαχοι του Χίτλερ καταστρέφουν τον αμερικανικό στόλο στο Περλ Χάρμπορ (Pearl - Harbor). Η επίθεση αυτή ωθεί τον πρόεδρο των Ενωμένων Πολιτειών Φραγκλίνο Ρούσβελτ (F. Roosevelt, 1882-1944) να κηρύξει άμέσως τον πόλεμο στις δυνάμεις του Άξονα. Η συνοπτική **εξιστόρηση των κυριοτέρων γεγονότων στη νέα φάση του πολέμου μας δείχνει την αλλαγή της κατάστασης στο στρατιωτικό τομέα.** 1942: Στην Αφρική το περίφημο γερμανικό σώμα Afrika Korps αναχαιτίζεται από τον άγγλο στρατηγό Μοντγκόμερυ (Sir Bernard Law Montgomery 1887-1976) στο **Ελ-Αλαμείν** (Νοέμβριος 1942). Με τα αγγλικά στρατεύματα στη μάχη του Ελ-Αλαμείν συμπολέμησαν και ελληνικά στρατιωτικά σώματα που είχαν συγκροτηθεί στην Αίγυπτο από φυγάδες έλληνες αξιωματικούς και οπλίτες μετά την κατάληψη της χώρας από τους Γερμανούς. Ακολουθεί απόβαση των συμμαχικών στρατευμάτων στο Μαρόκο και στην Αλγερία, με τελικό αντικειμενικό σκοπό την εισβολή στην

Ιταλία. **Αρχίζει η σοβιετική αντεπίθεση.** 1943: Φεβρουάριος. Ένα τμήμα του γερμανικού στρατού έχει κυκλωθεί στο Στάλινγκραντ από τα σοβιετικά στρατεύματα. Τελικά αναγκάζεται να παραδοθεί. **Μετά την ήττα στο Στάλινγκραντ (300.000 νεκροί, τραυματίες και αγνοούμενοι), οι Γερμανοί υποχωρούν σε όλο το μήκος του γερμανοσοβιετικού μετώπου.** Ιούνιος: Οι Γερμανοί του εκστρατευτικού σώματος της Αφρικής παραδίδονται στην Τύνιδα. Ιούλιος: **Οι σύμμαχοι αποβιβάζονται στη Σικελία.** Ο Βασιλιάς της Ιταλίας Βίκτωρ Εμμανουήλ ο Β΄ αναγκάζει τον Μουσολίνι σε παραίτηση και αργότερα τον συλλαμβάνει. Η νέα ιταλική κυβέρνηση υπογράφει ανακωχή το Σεπτέμβριο, εγκαταλείπει τον Αξονα και τάσσεται στο πλευρό των συμμάχων. Ο Χίτλερ στέλνει αμέσως στρατεύματα στην Ιταλία σταματούν τους συμμάχους στα νότια της Ρώμης. Ακόμη, με μια τολμηρή ενέργεια, ο γερμανικός στρατός ελευθερώνει τον Μουσολίνι. Ο Χίτλερ ιδρύει στη βόρεια Ιταλία φασιστικό κράτος και τοποθετεί ως αρχηγό του τον Μουσολίνι. Σε όλες τις χώρες της Ευρώπης η αντίσταση κατά των Γερμανών κορυφώνεται. Στην αντίσταση αυτή η Ελλάδα βρίσκεται στην πρωτοπορία. 1944: 6 Ιουνίου. **Οι Αγγλοαμερικανοί, κάτω από την αρχηγία του στρατηγού Αϊζενχάουερ (Dwight-David Eisenhower 1890-1969) κατορθώνουν να αποβιβάσουν στις νορμανδικές ακτές της βόρειας Γαλλίας.** Για μερικές εβδομάδες συγκρατούνται από μια ενεργητική αντίσταση των Γερμανών αλλά, στα τέλη του Ιουλίου, τα αμερικανικά άρματα διασπούν το γερμανικό φράγμα και αρχίζουν την απελευθέρωση της Γαλλίας. Στις 26 Αυγούστου το Παρίσι ελευθερώνεται. **Στο διάστημα ανάμεσα Σεπτέμβριο-Δεκέμβριο οι Αγγλοαμερικανοί έχουν φτάσει στον Ρήνο ενώ ο σοβιετικός στρατός προελαύνοντας εισδύει στο γερμανικό έδαφος.** Τον Οκτώβριο του 1944, η γρήγορη προέλαση του σοβιετικού στρατού στα Βαλκάνια υποχρεώνει τους Γερμανούς να αποσυρθούν από την Ελλάδα. Στις 12 Οκτωβρίου η Αθήνα και ο Πειραιάς απελευθερώνονται. 1945: Ο χρόνος αυτός σημειώνει την οριστική κατάρρευση της απόπειρας του Χίτλερ να κυριαρχήσει στην Ευρώπη. Στις 13 Απριλίου **οι σοβιετικοί καταλαμβάνουν τη Βιέννη ενώ οι Αγγλοαμερικανοί έχουν φτάσει στον Έλβα.** Στις 25 Απριλίου **οι Αγγλοαμερικανοί ενώνονται με τους Σοβιετικούς στον Έλβα. Από τη στιγμή αυτή αρχίζει η μάχη του Βερολίνου.** Ο Χίτλερ αυτοκτονεί και ο διάδοχός του ναύαρχος Νταινιτς (Doenitz), στις 5 Μαΐου, ζητεί από τους συμμάχους συνθηκολόγηση. Το κείμενο της συνθηκολόγησης υπογράφηκε από το γερμανό στρατηγό Κέιτελ στο Βερολίνο στις 8 Μαΐου: *δεν περιλάμβανε παρά έναν ουσιαστικό όρο, παράδοση άνευ όρων».*

Λ2 (1983-2007), σ. 261-264

«οι χρονιές 1942-1943 σημειώνουν μια στροφή στη στρατιωτική κατάσταση. **Οι Ρώσοι κτυπούν τους Γερμανούς στο Στάλινγκραντ και αρχίζουν τη μεγάλη τους αντεπίθεση. Οι Γερμανοί συντρίβονται στην Αφρική. Οι Αμερικανοί σταματούν την ιαπωνική προέλαση στον Ειρηνικό και αρχίζουν να ανακαταλαμβάνουν τα νησιά.** Η αντίσταση φουντώνει σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες. **Η συμμαχική απόβαση στην Ευρώπη, στην Ιταλία (Ιούλιος 1943), προκαλεί την πτώση του Μουσολίνι. Η απόβαση στη Νορμανδία (Ιούνιος 1944) έχει σαν αποτέλεσμα την απελευθέρωση της Γαλλίας. [...] Στις 8 Μαΐου 1945 η Γερμανία, κατακτημένη από τους συμμάχους, παραδίδεται. Η Ιαπωνία, με τη σειρά της, αναγκάζεται να παραδοθεί τον Αύγουστο του 1945 μετά την καταστροφή των πόλεων Ναγκασάκι και Χιροσίμα από τις ατομικές βόμβες».**

Λ2 (1983-2007), σ. 234-235

Για το ανατολικό μέτωπο και την ΕΣΣΔ παρατίθεται η πηγή της σ. 260, η οποία περιέχει εύγλωττες περιγραφές της φρίκης του και του ηρωισμού που επέδειξε ο σοβιετικός στρατός και λαός στην υπεράσπιση της πόλης και της χώρας έναντι του ναζισμού:

[Πηγή]

«Η κόλαση του Στάλινγκραντ: Οι κομμουνιστές και τα μέλη της Κομσομόλ, οι εργάτες οι σιδηροδρομικοί, οι ναυτικοί και οι φοιτητές υπεράσπισαν την πόλη τους. Ενώ οι γραμμές του μετώπου διέρχονταν ήδη μέσα από την πόλη, ενώ τα εργοστάσια πλήττονταν από το πυροβολικό και την εχθρική αεροπορία, οι εργάτες επισκεύαζαν τα καταστρεμμένα άρματα και κατασκεύαζαν καινούρια. Στις 13 Σεπτεμβρίου 1942 τα τμήματα της 6ης γερμανικής στρατιάς άρχισαν τη γενική επίθεση εναντίον του Στάλινγκραντ. Σφοδρές μάχες διεξήχθησαν στους δρόμους της πόλης. Οι ηρωικοί υπερασπιστές της πολέμησαν με αφάνταστη γενναιότητα για να κρατήσουν τον κάθε δρόμο, το κάθε σπίτι.

Σωλάντζ, *Ιστορία της Ε.Σ.Σ.Δ.*»

Λ2 (1983-2007), σ. 260

Επίσης, σε μια παρεκβολή-αποστροφή της αφήγησης αναφέρονται οι εκκλήσεις του Στάλιν για άνοιγμα δυτικού μετώπου στην Ευρώπη, ωστόσο αυτές προβάλλουν κάπως αποκομμένες από τα υπόλοιπα περιεχόμενα, αφού δεν συνδυάζονται με την προπολεμική αντίστοιχη έκκληση και πρωτοβουλία για σύμπτυξη αντιφασιστικού μετώπου, ούτε και με το γεγονός πως η ΕΣΣΔ επωμίζεται την μάχη κατά του κύριου όγκου των ναζιστικών στρατευμάτων, έχοντας παράλληλα τα περισσότερα θύματα από αυτόν και προκαλώντας τα περισσότερα θύματα σε αυτόν. Στον μετριασμό αυτόν προστίθεται και η καθυστέρηση που προκάλεσε ο ελληνικός στρατός στην έναρξη της επιχείρησης Μπαρμπαρόσα:

«Αρχικά οι συνδιασκέψεις ανωτάτου επιπέδου (Ουάσιγκτον, Ιανουάριος 1941 και κυρίως Καζαμπλάνκα, Φεβρουάριος 1943) περιορίζονται μεταξύ Ενωμένων Πολιτειών και Αγγλίας και καθορίζουν τον τρόπο διεξαγωγής του πολέμου. Στην πρώτη αυτή περίοδο η Σοβιετική Ένωση δε λαμβάνει μέρος στις διασκέψεις, όμως ο Στάλιν πιέζει διπλωματικά τους δυτικούς συμμάχους του να δημιουργήσουν ένα νέο μέτωπο στην Ευρώπη, το οποίο θα ανακούφιζε τη Σοβιετική Ένωση».

Λ2 (1983-2007), σ. 264

«Η συμβολή στη συμμαχική νίκη της ελληνικής αντίστασης κατά της ιταλογερμανικής εισβολής αναγνωρίζεται γενικά. Οι ελληνικές επιτυχίες στην Αλβανία συνιστούν την πρώτη νίκη των συμμάχων, τη στιγμή που ο Άξονας φαινόταν πανίσχυρος, ενθαρρύνουν τους άλλους διστακτικούς λαούς, καταστρέφουν το γόητρο του Μουσολίνι και επηρεάζουν ακόμη περισσότερο τη στάση του αμερικανικού λαού. Η αντίσταση στην Κρήτη προκαλεί την καταστροφή εκλεκτών γερμανικών δυνάμεων και ο Χίτλερ αναγκάζεται να αναβάλει για ζωτικό χρονικό διάστημα την επίθεση κατά της Σοβιετικής Ένωσης».

Λ2 (1983-2007), σ. 256-259

Τέλος, η εν κατακλείδι αποτίμηση του **Λ2 (1983-2007)** για την συμβολή των δυνάμεων στη νίκη κατά του Άξονα φαίνεται να είναι μάλλον η εξίσωση, γι' αυτό και – παρά τις διαφορετικές αποχρώσεις που παίρνει η αφήγηση σε διάφορα σημεία της – κατατάσσουμε το συγκεκριμένο εγχειρίδιο σε αυτό το ερμηνευτικό σχήμα:

«τις τρεις κυριότερες δυνάμεις που είχαν συντελέσει στη συντριβή του Άξονα (Μεγάλη Βρετανία-Ενωμένες Πολιτείες-Σοβιετική Ένωση)».

Λ2 (1983-2007), σ. 266

Στο **ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)** [και πριν και μετά την αναθεώρηση του 1997] συναντούμε το ίδιο ερμηνευτικό σχήμα της ισόποσης και ισότιμης συμβολής των δύο πλευρών. Ωστόσο, πουθενά δεν συνδέεται αυτή η συμβολή με την ΕΣΣΔ, αλλά με την Ρωσία, με το όνομα δηλαδή που είχε η χώρα κατά την περίοδο συγγραφής και χρήσης του εγχειριδίου:

«Ο βαρύς ρωσικός χειμώνας και η γενναία αντίσταση του ρωσικού στρατού ανάγκασαν τον Χίτλερ να υποχωρήσει από τη Ρωσία, αφού έπαθε μεγάλη πανωλεθρία. Οι Άγγλοι με τους συμμάχους τους κατάφεραν να νικήσουν στην Βόρεια Αφρική [...] Αγγλοαμερικανικός στρατός αποβιβάστηκε στην Ευρώπη κι άρχισε να προχωρεί προς τη Γερμανία, ενώ το ίδιο έκαναν από την άλλη πλευρά οι Ρώσοι. Οι σύμμαχοι, ελευθερώνοντας τη μια χώρα μετά την άλλη, συναντήθηκαν έξω από το Βερολίνο (Μάιος 1945). Ο Χίτλερ αυτοκτόνησε και η Γερμανία παραδόθηκε “άνευ όρων”».

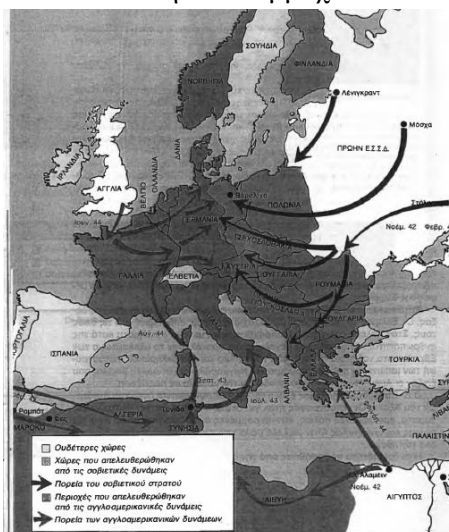
ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [πριν το 1997], σ. 273

«Η συμμετοχή των υπερδυνάμεων Αμερικής και Ρωσίας στο πλευρό των Συμμάχων σήμανε την αρχή του τέλους για το γερμανικό στρατό, που ως τότε προχωρούσε νικηφόρα σε όλα σχεδόν τα μέτωπα και είχε υποτάξει μεγάλο μέρος της Ευρώπης».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [μετά το 1997], σ. 235

[Χάρτης]

«Η αντεπίθεση των συμμαχικών δυνάμεων»

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [πριν το 1997], σ. 236

και ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [μετά το 1997], σ. 275

Στο Γ5 (1991-2006) θα λέγαμε πως οι αναφορές σε σχέση με το μερίδιο της συμβολής των Συμμάχων στην αντιφασιστική νίκη επιμερίζονται σχετικά ισόποσα σε δυτικές δυνάμεις και ΕΣΣΔ. Οι πιο χαρακτηριστικές αναφορές αφορούν την Δύση, όπως οι παρακάτω:

[λεζάντα]

«**Ουϊνστον Τσώρτσιλ** (1874-1965), πρωθυπουργός της Αγγλίας στην περίοδο του πολέμου (1940-1945), **ένας από τους αρχιτέκτονες της συμμαχικής νίκης**».

Γ5 (1991-2006), σ. 340

[λεζάντα]

«**Η συμμαχική απόβαση στη Νορμανδία (Ιούνιος 1944) υπήρξε καθοριστική για τη νίκη των Συμμάχων στην Ευρώπη**».

Γ5 (1991-2006), σ. 344

«Μετά την κατάρρευση του γαλλικού μετώπου **μόνος αντίπαλος του Άξονα ήταν η Αγγλία**. Αγγλικό εκστρατευτικό σώμα [...] είχε αποδείξει τη μαχητικότητά της στη μάχη της Δουνκέρκης. **Η “μάχη της Αγγλίας”** (επιχείρηση “Θαλάσσιος λέων”) άρχισε με σφοδρούς βομβαρδισμούς εναντίον του [...]. **Η αγγλική αεροπορική αντεπίθεση, η ψυχραιμία του αγγλικού λαού και η αποφασιστικότητα της κυβέρνησης εθνικής ενότητας με πρωθυπουργό τον Ουϊνστον Τσώρτσιλ υποχρέωσαν το γερμανικό επιτελείο να εγκαταλείψει τα σχέδια για απόβαση στην Αγγλία και να στραφεί προς την ανατολική και τη νότια Ευρώπη**. Στόχος του Χίτλερ στην περίπτωση αυτή ήταν **η Σοβιετική Ένωση που παρέμενε ακόμη ουδέτερη**».

Γ5 (1991-2006), σ. 341-342

«**Οι επιχειρήσεις στην Αφρική**. [...] **Τα συμμαχικά στρατεύματα (βρετανικά, αμερικανικά και μονάδες από άλλες- χώρες, ανάμεσα τους και ελληνικές) αντιμετώπισαν με επιτυχία τις επιθέσεις των Ιταλών και των Γερμανών που με επικεφαλής το στρατηγό Ρόμελ είχαν σταλεί στην Αφρική, και το καλοκαίρι του 1943 η νίκη των συμμάχων είχε ως αποτέλεσμα την αιχμαλωσία του “αφρικανικού σώματος” (Africa corpus)**. [...] **Οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής είχαν τηρήσει ουδετερότητα τα δυο πρώτα χρόνια του πολέμου**. Όταν όμως η Ιαπωνία επιτέθηκε εναντίον του αμερικανικού στόλου στο Περλ Χάρμπορ* (7 Δεκεμβρίου 1941), ο πρόεδρος των Ηνωμένων Πολιτειών Φρανκλίνος Ρούσβελτ κήρυξε τον πόλεμο εναντίον των δυνάμεων του Άξονα, με τις οποίες είχε συμμαχήσει η Ιαπωνία. **Οι επιχειρήσεις των Αμερικανών (κυρίως ναυτικές και αεροπορικές) συνεχίστηκαν με επιτυχία στην περιοχή αυτή του Ειρηνικού ωκεανού και έληξαν ένα χρόνο μετά τη συνθηκολόγηση της Γερμανίας**».

Γ5 (1991-2006), σ. 342-344

Ωστόσο, υπάρχουν και αναφορές που αφορούν την συμβολή της ΕΣΣΔ, όπως ο πίνακας των θυμάτων του Β΄ Π.Π., η μάχη του Στάλινγκραντ και η πολιορκία του Λένινγκραντ:

«**Στις 22 Ιουνίου ο γερμανικός στρατός εισέβαλε στη Σοβιετική Ένωση χωρίς προηγούμενη κήρυξη πολέμου και παρά την ηρωική προσπάθεια του ρωσικού**

στρατού να αναχαιτίσει τον εισβολέα [...] **Η μάχη του Στάλινγκραντ**, που είχε πολιορκηθεί επί πέντε μήνες (Σεπτέμβριος 1942-Φεβρουάριος 1943) **υπήρξε μοιραία για τους Γερμανούς** (300 χιλιάδες νεκροί, τραυματίες και αιχμάλωτοι) **και η υποχώρησή τους σε όλο το μήκος του μετώπου δημιούργησε νέα τροπή στην πορεία του πολέμου».**

Γ5 (1991-2006), σ. 342

[λεζάντα]

«**Το Λένινγκραντ φλεγόμενο στη διάρκεια γερμανικού βομβαρδισμού. Η πολιορκία της πόλης από τα χιτλερικά και τα φινλανδικά στρατεύματα άρχισε στο τέλος Αυγούστου 1941 και κράτησε 900 μέρες. Από την πείνα, το ψύχος και τους βομβαρδισμούς πέθαναν 600 χιλιάδες κάτοικοι της πόλης».**

Γ5 (1991-2006), σ. 343

[πίνακας θυμάτων]

Οι απώλειες σε ένοπλες δυνάμεις και σε άμαχο πληθυσμό κατά τη διάρκεια του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου.	
Συνολικά:	40 εκατομμύρια νεκροί (12 εκατομμύρια περίπου σε γερμανικά στρατόπεδα συγκέντρωσης)
Βέλγιο:	88.000
Γαλλία:	535.000
Γερμανία:	6.000.000
Γιουγκοσλαβία:	1.600.000
Ηνωμένες Πολιτείες:	400.000
Ιαπωνία:	2.000.000
Ιταλία:	460.000
Καναδάς:	40.000
Ολλανδία:	210.000
Πολωνία:	6.000.000
Ρουμανία:	460.000
Σοβιετική Ένωση	20.000.000
Ελλάδα: περίπου	560.000
Αναλυτικότερα:	
Απώλειες ελληνοϊταλικού και ελληνογερμανικού πολέμου:	23.000
Θύματα αμάχου πληθυσμού από βομβαρδισμούς:	7.000
Εκτελεσθέντες από Γερμανούς και Ιταλούς:	30.000
Εκτελεσθέντες από Βουλγάρους:	40.000
Απώλειες στον αγώνα Εθνικής Αντίστασης:	50.000
Απώλειες ελληνικών δυνάμεων Μέσης Ανατολής:	1.100
Απώλειες ναυτικών επιχειρήσεων και ανδρών εμπορικής ναυτιλίας:	3.500
Εκτελέσεις και θάνατοι Εβραίων σε στρατόπεδα συγκέντρωσης:	60.000
Θάνατοι από πείνα και στέρησης:	260.000
Νεκροί εμφυλίου πολέμου:	40.000

Γ5 (1991-2006), σ. 348

Ενώ, η συνθηκολόγηση της Γερμανίας και το τέλος του πολέμου στην Ευρώπη περιγράφεται μέσα από την κοινή ισόποση προσπάθεια και προέλαση των συμμαχικών δυνάμεων, δυτικών και σοβιετικών:

«Προς το τέλος του πολέμου. Τον Ιούλιο του 1943 οι σύμμαχοι από τη βόρεια Αφρική αποβιβάστηκαν στην Ιταλία και η νικηφόρα προέλασή τους σήμανε το τέλος του καθεστώτος του Μουσολίνι, ο οποίος καθαιρέθηκε με απόφαση του “Μεγάλου Φασιστικού Συμβουλίου”. Ο στρατάρχης Μπαντόλιο, που ανέλαβε την πρωθυπουργία, υπέγραψε ανακωχή και τάχτηκε στο πλευρό των συμμάχων (Σεπτέμβριος 1943), ενώ ο Μουσολίνι ενισχυμένος με γερμανικές δυνάμεις συνέχιζε την απελπισμένη πια αντίσταση στη βόρεια Ιταλία. Τον Ιούνιο του 1944 ισχυρές δυνάμεις Άγγλων και Αμερικανών υπό την ηγεσία του αμερικανού στρατηγού Αϊζενχάουερ πραγματοποίησαν απόβαση στη Νορμανδία (βόρεια Γαλλία) και το Σεπτέμβριο είχε ελευθερωθεί όλη σχεδόν η Γαλλία, καθώς και το Βέλγιο, το Λουξεμβούργο και η Ολλανδία. Τον Ιούνιο επίσης του 1944 άρχισε η μεγάλη επίθεση του ρωσικού στρατού σε όλο το μήκος του μετώπου και η προέλασή του προς τις κατεχόμενες από τους Γερμανούς χώρες της Βαλκανικής και της κεντρικής Ευρώπης υποχρέωσε το γερμανικό στρατό να αποσυρθεί. Στις 12 Οκτωβρίου αγγλικές δυνάμεις από τη βόρεια Αφρική αποβιβάστηκαν στην Ελλάδα και στις 18 Οκτωβρίου ήρθε στην Αθήνα η εξόριστη στη Μέση Ανατολή κυβέρνηση (βλέπε επόμενο κεφάλαιο). Η γερμανική αντίσταση κατέρρευσε παντού και την άνοιξη του 1945 οι Αμερικανοί, οι Άγγλοι και οι Γάλλοι από τα δυτικά και οι Ρώσοι από τα ανατολικά είχαν πλησιάσει το Βερολίνο που το κατέλαβε ο ρωσικός στρατός στις 2 Μαΐου 1945. Ο Χίτλερ αυτοκτόνησε και η Γερμανία συνθηκολόγησε άνευ όρων».

Γ5 (1991-2006), σ. 345

β) Δυτικός κόσμος/Αγγλία-Γαλλία-ΗΠΑ

Η διατύπωση που υπάρχει στο **ΣΤ2 (1969-1973)** σχετικά με την συνθηκολόγηση των Γερμανών υπονοεί πως οι δυτικές δυνάμεις είναι που την προκαλούν με την απόβαση στη Νορμανδία, ενώ η ΕΣΣΔ απλώς συνεπικουρεί στην προσπάθεια νικώντας τους Γερμανούς στο ανατολικό μέτωπο:

«Ο Γερμανικός στρατός ήττάται παντού. Οί Ρώσοι πλησιάζουν προς τό Βερολίνο και οι Άγγλοαμερικανοί επιτυγχάνουν επιβλητική απόβαση εις τήν Γαλλίαν. Από εκεί σφυροκοπούν τούς Γερμανούς και τούς αναγκάζουν νά συνθηκολογήσουν (1945), ενώ ό Χίτλερ ηύτοκτόνησεν».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 165

Στο **Γ1 (1966-1976)** υπάρχει εκτεταμένη αφήγηση των γεγονότων του Β΄ Π.Π. και η έμφαση δίνεται κυρίως στις μάχες και στα θύματα των χωρών του δυτικού κόσμου, οι οποίες φαίνεται ουσιαστικά πως σχεδόν μόνες τους κερδίζουν τον πόλεμο, ενώ η ΕΣΣΔ προβάλλει συνεπικουρικά όχι ως πραγματική νικήτρια, αλλά ως ευκαιριακή και επιτήδεια σύμμαχος που προσπαθεί να επωφεληθεί γεωπολιτικά από τις θυσίες των Συμμάχων, προκειμένου υπό καλύτερους όρους και θέσεις την επόμενη μέρα του πολέμου να προωθήσει τον κομμουνισμό. Σχεδόν απουσιάζει η επέλαση των Σοβιετικών προς το Βερολίνο, τα θύματά τους, ενώ η συμβολή τους με την νίκη στο Στάλινγκραντ μετριάζεται από την βοήθεια του δυτικού κόσμου με την αποστολή πολεμικού υλικού και εφοδίων και με την εκ μέρους τους αγκίστρωση των ναζιστικών στρατευμάτων στα Βαλκάνια και την Ιταλία:

«Καί οί Ρώσοι διά του “κλεφτοπολέμου τών Κοζάκων” ἐγγώριζον νά ενοχλοῦν εἰς τά ἀσθενή του σημεία τό ἐκτεταμένον ἐπί ἑκατοντάδων μιλιῶν γερμανικόν μέτωπον. Ἐντός ολίγου ἡ ἀγγλική ἀεροπορία ἤρχισεν ἀγριούς νυκτερινούς βομβαρδισμούς ἐναντίον τών κυριωτέρων κέντρων τῆς Γερμανίας. Παραλλήλως ὁλονέν καί περισσότερον πολεμικόν υλικόν ἐξ Ἀμερικής καί Ἀγγλίας κατέφθανεν εἰς ρωσικάς βάσεις ἀνεφοδιασμοῦ, πρὸς ἀνακούφισιν τών μαχομένων Ρώσων [...] Αἱ ἀπώλειαι υπῆρξαν ἐκατέρωθεν τεράστια. Ἡ “μάχη του Στάλινγκραντ” ἀποτελεῖ ἀξιωματικόν σταθμόν εἰς τὴν ἐξέλιξιν του πολέμου: οἱ Ρώσοι ἀναθαρρήσαντες ἀνέκτησαν ἐκτοτε μέρος τοῦ ἔθνικου τῶν ἐδάφους· τό 1944 δι’ ἰσχυρῶν ἀντεπιθέσεων αἱ δυνάμεις τοῦ στρατάρχου Ζούκωφ ἀπόθησαν τοὺς εἰσβολεῖς μέχρι τῆς Πολωνίας. Καθ’ ὅλον ὅμως αὐτόν τόν χρόνον οἱ Γερμανοὶ ἦσαν ὑποχρεωμένοι νά διατηροῦν εἰς τὰ Βαλκάνια καί τὴν Ἰταλίαν στρατεύματα, τὰ ὅποια θά ἠδύναντο ὑπὸ ἄλλας περιστάσεις νά χρησιμοποιήσουν εἰς τό ἀχανές ρωσικόν μέτωπον [...] Κατὰ τὰς ἡμέρας ἐκεῖνας ἡ ρωσική κυβέρνησις ἐπρόλαβε νά κηρύξῃ τὸν πόλεμον κατὰ τῆς Ἰαπωνίας, διὰ νά ἔχη δικαίωμα συμμετοχῆς εἰς τὴν ρύθμισιν ζητημάτων τῆς Ἰστανουλάς».

Γ1 (1966-1976), σ. 255-256, 261

Ἀντ’ αὐτῶν, ὡς κρίσιμες αποφασιστικὲς καμπές (καὶ ὄχι ἀπλᾶ ἀξιωματικόν) του Β’ Π.Π. ὀρίζονται ἡ μάχη τῆς Ἀγγλίας, ἡ μάχη του Ἐλ Ἀλαμίν καὶ ἡ ἀπόβαση στη Νορμανδία, μάχες στὶς ὁποῖες, δηλαδὴ, πρωταγωνιστοῦν οἱ δυτικὲς δυνάμεις, οἱ ὁποῖες παράλληλα εἶναι ἐπιφορτισμέναι καὶ με τὴν συνεχή συμβολή-βοήθειά τους πρὸς τὴν ΕΣΣΔ:

«Ἡ “μάχη τῆς Ἀγγλίας” ἠνάγκασε τοὺς ἡγέτας τῶν Ναζιστῶν νά διστάσουν διὰ τὴν ἀπόβασιν εἰς τὰς Βρετανικὰς νήσους - καὶ ἀπαξ τὴν ἀνεβαλον, δὲν ἠδυνήθησαν πλέον νά τὴν πραγματοποιήσουν. Διὰ τὸν λόγον αὐτόν ἡ μάχη ἐκεῖνη θεωρεῖται ἀπὸ τὰς πλέον ἀποφασιστικὰς φάσεις διὰ τὴν τελικὴν ἐκβασιν τοῦ πολέμου [...] Ἡ “μάχη του Ἐλ – Ἀλαμίν” ἀποτελεῖ κρίσιμον καμπὴν τοῦ δευτέρου παγκοσμίου πολέμου, διότι ἐματαιώσε τὰ σχέδια τοῦ “ἄξονος” νά καταλάβῃ τὴν Αἴγυπτον καὶ νά γίνῃ κύριος τῶν πετρελαίων τοῦ περσικοῦ κόλπου, ἀπὸ ὅπου κυρίως ἀνεφοδιάζετο ἡ Ρωσία ὑπὸ τῶν συμμάχων [...] Τὴν 6ην Ἰουνίου 1944, ἐνῶ ἡ θύελλα ἐμαίνετο ὑπεράνω τῆς Μάγχης, μίᾳ τεραστία ναυτικῆς δυνάμει τῶν συμμάχων ἐνεφανίζετο εἰς τὰς ἀκτὰς τῆς βορείου Γαλλίας. Ἀναρίθμητα σκάφη ὑπὸ τὴν προστασίαν ἑνὸς φοβεροῦ στόλου καὶ ὑπὸ τὴν σκέπην χιλιάδων ἀεροπλάνων ἀπεβίβασαν ἰσχυρῶς ἐξοπλισμένα ἀγγλοαμερικανικά στρατεύματα. Ἡ ἀνωτάτη διοίκησις εἶχεν ἀνατεθῆ εἰς τὸν στρατηγόν Αἰζενχάονερ (μὲ ὑπαρχηγόν τὸν Μοντγκόμερι). Ἡ μεγαλυτέρα εἰς τὴν παγκόσμιον ἱστορίαν ἀποβατικὴ ἐπιχείρησις ἤρχισεν εἰς τὴν Νορμανδίαν καὶ ἐκρίνεν ὀριστικῶς τὴν τύχην τοῦ Β’ παγκοσμίου πολέμου. [...] Ἐν τῷ μεταξύ σημεία ἐξεγέρσεων παρουσιάζονται εἰς τὰ μικρὰ ὑποτεταγμένα ἔθνη. Πρῶτη ἀπεσπάρθη τὸν Αὐγούστον 1944 καὶ υπέγραψεν ἀνακωχὴν με τοὺς Ρώσους ἡ Ρουμανία. Τὸν Σεπτέμβριον ἠκολούθησαν ἡ Φινλανδία καὶ Βουλγαρία. Ἡ Ουγγαρία δὲν ἐπρόφθασε, διότι ρωσικά στρατεύματα εἰσέβαλον εἰς τὴν χώραν. Κατὰ τοὺς πρώτους μῆνας τοῦ 1945 ρωσικαὶ δυνάμεις τοῦ Ζούκωφ προήλαυνον διὰ τῆς Πολωνίας πρὸς τὴν καρδίαν τῆς Γερμανίας. Περὶ τὰ μέσα Μαρτίου ὁ κρότος τῶν ρωσικῶν πυροβόλων ἠκούετο εἰς τὴν γερμανικὴν πρωτεύουσαν, ἐνῶ οἱ Ἀγγλοαμερικανοὶ ἐσπευδαν πρὸς τὸ κέντρον. Ὁ Χίτλερ ἠτύκονησεν ἐντὸς τῆς κονιορτοποιηθείσης ἀπὸ τοὺς Ρώσους

“καγκελλαρίας” (Απρίλιος 1945), καθ’ ον χρόνον καί ὁ στρατάρχης Κόνιεφ ἀπηλευθέρωσε τήν Βιέννην. **Ὁ Γερμανός ναύαρχος Ντένιτς ἀνέλαβε νά παραδώσῃ εἰς τοὺς συμμάχους ἀνευ ὀρων ὅτι ἀπέμεινεν ἀπὸ τὸ κράτος τοῦ Γ’ Ράιχ. Ἡ 9η Μαΐου ὀνομάσθη “Ἡμέρα τῆς Νίκης εἰς τήν Εὐρώπην” [..] Ὁ Οὐίνστον Τσώρτσιλ, “ὁ πατήρ τῆς Νίκης” εἰς τὸν τρομερὸν αὐτὸν ἀγῶνα».**
Γ1 (1966-1976), σ. 244-245, 254, 259-261

Το Γ2 (1969) μέσα ἀπὸ τα διάσπαρτα ἀποσπάσματά του εἶναι φανερό πως μεγιστοποιεῖ τὴν συμβολή των δυτικῶν δυνάμεων στὴν συντριβὴ τοῦ Ἄξονα, ἐνὼ ελαχιστοποιεῖ αὐτὴν τῆς ΕΣΣΔ. Μέσα καὶ ἀπὸ τὴν βασικὴ του ἀφηγηματικὴ γραμμὴ, πως δηλαδὴ ἡ ΕΣΣΔ ἀποτελεῖ ἕνα μονάχα ευκαιριακὸ σύμμαχο τῆς Δύσης ἐναντὶ τοῦ Ἄξονα, δίνεται καὶ σὲ αὐτὸ τὸ ἐρμηνευτικὸ σχῆμα τὸ στίγμα τῆς μέγιστης συμβολῆς τῆς Δύσης στὴ νίκη, σύμφωνα με τὸ ὁποῖο ἡ ΕΣΣΔ συμβάλλει ελάχιστα, ἀπρόθυμα, χωρὶς ἠθικὲς-ιδεολογικὲς δεσμεύσεις ἐναντὶ στο φασισμό καὶ γιὰ τὴν ἰδιοτελὴ δική της ἐπεκτατικὴ στρατηγικὴ γεωπολιτικὴ στόχευση προσβλέποντας πάντα στὴν ἐπόμενη μέρα με τὴν Δύση ὡς βασικὸ ἐχθρὸ τῆς. Σύμφωνα, με τὰ παραπάνω, τονίζονται ὡς σημαντικὲς, ἀποφασιστικὲς καὶ κρίσιμες μόνο οἱ μάχες τῆς Δύσης ἐναντὶ τοῦ Ἄξονα:

«τὴν 8ην βρετανικὴν στρατιάν, τῆς ὁποίας διοικητὴς ἦτο ὁ ἀντιστράτηγος τότε καὶ μετέπειτα στρατάρχης Μοντγκόμερυ, τὰ τέλη Αὐγούστου 1942. **Μετέσχε τόσον εἰς τὴν ἀπόκρουσιν τῆς τελευταίας ἰταλογερμανικῆς ἐπιθέσεως, ἢ ὁποία ἀπέβλεπεν εἰς τὴν κατάληψιν τῆς Αἰγύπτου, ὅσον καὶ εἰς τὴν ἐπίθεσιν ἢ ὁποία ἀπέληξεν εἰς τὴν συντριβὴν τῆς στρατιᾶς τοῦ Ρόμμελ.** Ἐξ ἄλλου, ὁ Ἱερὸς Λόχος μετέσχε τῶν ἐκκαθαριστικῶν ἐπιχειρήσεων εἰς Τυνησίαν, τὴν ἀνοίξιν τοῦ 1943 [..] **Τὸ 1943 ὑπήρξε τὸ ἔτος κατὰ τὸ ὁποῖον ἐσημειώθη ἡ ἀποφασιστικὴ ὑπὲρ τῶν συμμάχων στροφὴ τοῦ πολέμου. Μετὰ τὴν μάχην τοῦ Ἄλαμείν (23.10-4.11.1942), ὅπου ἡ 8η βρετανικὴ στρατιὰ τοῦ στρατάρχου Μοντγκόμερυ συνέτριψε τὴν μικτὴν γερμανοἰταλικὴν στρατιάν τοῦ στρατάρχου Ρόμμελ, καὶ τὴν ἀπόβασιν ἀμερικανοβρετανικῶν δυνάμεων ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Ἀϊζενχάουερ (8 Νοεμβρίου 1942) εἰς Μαρόκον καὶ Ἀλγερίαν, ἢ Θέσις τῶν Γερμανοἰταλῶν εἰς Βόρειον Ἀφρικὴν κατέστη κρίσιμος. Τὰ τέλη Ἰανουαρίου 1943 εἶχον περιορισθῆ εἰς τμῆμα τῆς Τύνιδος. Τὰς ἀρχὰς Μαΐου ἠναγκάσθησαν νά παραδοθῶν. **Εἰς τὸ ἀνατολικὸν μέτωπον, ἐξ ἄλλου, ὅτι ἀπέμεινεν ἐκ τῆς κυκλωθείσης εἰς τὸ Στάλινγκράντ 6^{ης} γερμανικῆς στρατιᾶς τοῦ στρατάρχου φὸν Πάουλους, παρεδόθη τὰς ἀρχὰς Φεβρουάριου. Περὶ τὰ τέλη Μαΐου ἦτο φανερόν ὅτι οἱ Ἀμερικανοβρεταννοὶ ἦσαν ἐτοιμοὶ διὰ μεγάλην ἀποβατικὴν ἐπιχείρησιν εἰς Εὐρώπην. [..] Οἱ κομμουνισταὶ ἦσαν ὑποχρεωμένοι νά συνεργασθῶν. Ἐνδεχομένη ἀντίδρασις Θά ὠδήγει εἰς πλήρη ἐξουδετέρωσιν τῶν εἰς περίπτωσιν συμμαχικῆς ἀποβάσεως. Ἡ ἐκπόρθησις τοῦ φρουρίου Εὐρώπην ἤρχισεν ἐκ Σικελίας τὴν 10ην Ἰουλίου».****

Γ2 (1969), σ. 142, 144-145

«**Ἡ ἀρνήσις τῆς Μ. Βρεταννίας νά προσέλθῃ, μετὰ τὴν γαλλικὴν ἀνακωχὴν, εἰς διαπραγματεύσεις, διὰ τὸν τερματισμὸν τοῦ πολέμου, προεκάλεσεν ἀμήχανον ἐκπληξιν εἰς τοὺς ἐταίρους τοῦ Ἄξονος.** Ὄταν ἡ ἐκπληξις παρήλθεν, ὁ Χίτλερ ἀπεφάσισε νά ἐπιχειρήσῃ ἀπόβασιν εἰς τὴν Ἀγγλίαν, ὃ δὲ Μουσσολίνι ν’ ἀναλάβῃ προσπάθειαν ἐκδιώξεως τῶν Βρεταννῶν ἐκ τῆς περιοχῆς τῆς διώρυγος τοῦ Σουέζ καὶ τῶν συνορευουσῶν πρὸς τὴν Αἰθιοπίαν ἀγγλικῶν ἀποικίων. **Ἐάν ἡ Μ. Βρεταννία**

ήττάτο, τὰ ἀπομείναντα ἐλεύθερα εὐρωπαϊκὰ κράτη, ὑπελόγιζον οἱ δύο δικτάτορες, θά ὑπετάσσοντο. Ἄλλ' ἡ ἐξέλιξις τῶν ἐπιχειρήσεων ἀπέδειξεν ὅτι ἠπατώντο εἰς τὴν ἐκτίμησιν τῶν δυνατοτήτων τῆς βρεταννικῆς Ἀντιστάσεως. Ἡ ἐξαπολυθείσα, τὰς ἀρχὰς Αὐγούστου, γερμανικὴ ἀεροπορικὴ ἐπίθεσις, ἐπὶ τῷ σκοπῷ καταστροφῆς τῆς βρεταννικῆς ἀεροπορικῆς δυνάμεως, ἀπαραιτήτου προϋποθέσεως διὰ τὴν ἀπόβασιν, ἀπεκρούσθη. Ἡ **“μάχη τῆς Ἀγγλίας”**, ὡς ἀπεκλήθη ἡ φάσις αὐτῆ τοῦ ἀεροπορικοῦ πολέμου, ἐκερδήθη ὑπὸ τῶν Βρεταννῶν Ἀεροπόρων, διὰ τοὺς ὁποίους ὁ Βρεταννὸς πρωθυπουργὸς Οὕϊνστον Τσώρτσιλ εἶπε τὸ περίφημον **“οὐδέποτε τόσον πολλοὶ ὀφείλουσι τόσον πολλὰ εἰς τόσον ὀλίγους”**».

Γ2 (1969), σ. 92

«Αἱ ἐξελίξεις εἰς Ἰταλίαν ὑπήρξαν ραγδαίαι καὶ ἀπρόβλεπτοι. Μετὰ τὴν ἐπιτυχή ἀμερικανοβρεταννικὴν ἀπόβασιν εἰς Σικελίαν, ὁ Μουσσολίνι ἀνετράπη τὴν 25ην Ἰουλίου ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Φασιστικοῦ Συμβουλίου, τῶν κυριωτέρων δηλαδὴ συνεργατῶν του, καὶ ἐφυλακίσθη.[..] Τὴν ἰδίαν ἡμέραν δύο βρεταννικαὶ μεραρχίαι εἰσήρχοντο εἰς τὴν ἰταλικὴν χερσόνησον διὰ τοῦ Ρέτζιο τῆς Καλαβρίας. [...] Τὴν ἐπαύριον, ἡ 5ῃ ἀμερικανικὴ στρατιὰ ἀπεβιβάζετο εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Σαλέρνο, ἐνῶ βρεταννικαὶ δυνάμεις κατελάμβανον τὸν Τάραντα [...] Ὅταν ὁμως τὸ θέρος τοῦ 1944 ἐπραγματοποιήθη ἡ συμμαχικὴ ἀπόβασις εἰς Νόρμανδιαν καὶ ἤρχισεν ἡ κατάρρευσις τοῦ γερμανικοῦ μετώπου εἰς Ρωσσίαν».

Γ2 (1969), σ. 157, 207

Ἐχοντας ἀποδώσει τις σημαντικότερες μάχες στη Δύση, ἡ περιγραφή του τέλους τοῦ πολέμου στο Βερολίνο καὶ ὁ ἀπολογισμὸς τῶν καταστροφῶν καὶ τῶν θυμάτων γίνεται με ψευδο-ουδετερότητα δίχως νὰ προκρίνεται κάποια πλευρά (καὶ χωρὶς νὰ γίνεται μνεῖα, ἔστω καὶ ἐμμεση, στο Ολοκαύτωμα):

«μετὰ 18 τὴν αυτοκτονίαν τοῦ Χίτλερ εἰς τὸ ὑπόγειον τῆς Καγκελλαρίας τοῦ Ράιχ. Πρὶν δὲ συμπληρῶση μῆνα εἰς τὴν ἀσκησιν τῶν νέων καθηκόντων του, ἡ Γερμανία παρεδίδετο ἀνευ ὀρων (8 Μαΐου). Ὁ πόλεμος εἰς τὴν Ἑυρώπην εἶχε λήξει, ἀφου διήρκεσε 5 ἔτη, 8 μῆνας καὶ 8 ἡμέρας. Εἶχε προκαλέσει τὴν ἐρήμωσιν τοῦ μεγαλυτέρου μέρους τῆς εὐρωπαϊκῆς ἡπείρου καὶ ἑκατομμύρια θυμάτων. Εἶχε νεκρώσει τὴν οἰκονομίαν τῆς καὶ ὑπέβαλεν εἰς ἀφαντάστους στερήσεις τοὺς εὐρωπαϊκοὺς λαοὺς. Εἶχεν ἀποδιοργανώσει τοὺς κρατικούς μηχανισμοὺς ὅλων τῶν ἐμπλακείων εἰς τὸν πόλεμον εὐρωπαϊκῶν χωρῶν».

Γ2 (1969), σ. 192

Τέλος, σύμφωνα με τὴν γενικότερη ἐλληνοκεντρικὴ ὀπτικὴ ἀφήγησις τοῦ εγχειριδίου δίνεται πολὺ μεγάλη βαρύτητα στὴν συμβολὴ τῆς Ἑλλάδας, ἡ ὁποία τοποθετεῖται μὲν πρὶο κάτω ἀπὸ τὴν συμβολὴ τῆς Δύσης, ἀλλὰ σαφῶς πρὶο πάνω ἀπὸ αὐτὴν τῆς ΕΣΣΔ. Το τελικὸ συμπέρασμα εἶναι πρὶο κυρίως ἡ Δύση με τὴν μεγάλη βοήθεια τῆς Ἑλλάδας νικοῦν τὸν Ἄξονα ἔχοντας ὡς ευκαιριακὴ σύμμαχο τὴν ΕΣΣΔ, τὴν ὁποία βοηθοῦν με κάθε τρόπο προκειμένου νὰ μὴ ξαναταχθεῖ με τὴν ἀντίπαλη πλευρά:

«Ἡ ἀξία τῆς ἐλληνικῆς συμβολῆς. [...] Ἡ μάχη τῆς Ἑλλάδος πρέπει νὰ ἐνταχθῆ εἰς τὰς ἀποφασιστικὰς φάσεις τοῦ δευτέρου παγκοσμίου πολέμου. Πρῶτον, διότι ἀπεκάλυψε τὸ τρωτὸν σημεῖον τοῦ Ἄξονος. Ἡ ἀποκάλυψις αὐτῆ ἐπέτρεψεν εἰς τοὺς Βρεταννοὺς νὰ ἀναλάβουν ἐπιθετικὰς ἐπιχειρήσεις εἰς Λιβύην καὶ Ἀνατολικὴν Ἀφρικὴν καὶ, ἐντὸς ἐξ μηνῶν, νὰ ἐκμηδενίσουν τὰς εἰς τὰς δύο

αυτάς περιοχάς Ιταλικάς στρατιάς, νά ανακαταλάβουν τήν βρεταννικήν Σομαλίαν, νά απελευθερώσουν τήν Αιθιοπίαν, νά γίνουν κύριοι τῆς Ερυθραίας. Ἐπέτρεψεν, ἐπί πλέον, εἰς τό κοινόν ἀμερικανοβρεταννικόν στρατηγεῖον νά ἐπιλέξῃ τήν Ἰταλίαν, τό 1943, ὡς τό ἔδαφος εἰς τό ὅποιον θά ἐγίνετο ἡ πρώτη προσπάθεια ἀπελευθερώσεως τῆς Εὐρώπης. Ἐδημιούργησεν, ἐξ ἄλλου, εἰς τόν Χίτλερ σοβαρά προβλήματα. Αἱ δοθεῖσαι δέ ὑπ' αὐτοῦ λύσεις ἀπετέλεσαν μίαν ἀπό τὰς αἰτίας τῆς τελικῆς συντριβῆς του. Ἡ ἐκστρατεία εἰς τὰ Βαλκάνια, πρὸς διάσωσιν τῆς Ἰταλίας, τόν ὑπεχρέωσε νά ἀναβάλῃ τήν κατά τῆς Σοβ. Ἐνώσεως ἐπίθεσιν του ἐπὶ 37 ἡμέρας, νά διαθέσῃ μονάδας του, ἐκ τῶν καλλιτέρων, εἰς Κρήτην, νά ἀποστεύλῃ στρατεύματα εἰς Λιβύην καί ἀεροπορίαν εἰς Ἰταλίαν. Ἐάν ὁ θρύλος τόν ὅποιον εἶχε καλλιεργήσει ὁ Μουσσολίνι, περὶ τῆς στρατιωτικῆς ἰσχύος τῆς χώρας του, δέν εἶχε καταρρεύσει εἰς τήν Πίνδον, τίποτε ἐξ ὅλων αὐτῶν δέν θά συνέβαινεν. Αὐτά διὰ τήν γενικωτέραν στρατηγικὴν τοῦ πολέμου».

Γ2 (1969), σ. 125

«Ἐν τῷ μεταξύ ὁ Χίτλερ εἶχεν διατάξει ἀπὸ τήν ἀρχὴν τοῦ 1940 ἀεροπορικὰς ἐπιδρομὰς ἐναντίον τῆς Ἀγγλίας διὰ νά κάμψῃ τό ἠθικόν του ἀγγλικοῦ λαοῦ, ἀλλὰ δέν ἐπεχείρησαν τὴν φημολογουμένην ἀπόβασιν ἐναντίον τῆς Ἀγγλίας. Παραλλήλως διεξήχθη καί σκληρότατος ἀγὼν κατὰ θάλασσαν. Ναυμαχίαι συνήφθησαν εἰς τήν Μεσόγειον, τὴν Βόρειον Θάλασσον καὶ τό Ἀτλαντικόν Ὠκεανόν. [...] Τὸν Ἰούνιον τοῦ 1941 ὁ Χίτλερ διέταξεν τὴν εἰσβολὴν εἰς τὴν Ρωσίαν. Ὁ γερμανικὸς στρατός εἶχεν κατορθώσει νά εἰσδύσῃ βαθύτατα ἐντὸς τοῦ ρωσικοῦ ἐδάφους, ἀλλὰ οἱ Ρῶσοι κατῴρθωσαν τελικῶς νά ἀποθήσουν τοὺς Γερμανοὺς ἀπὸ τὰ ἐδάφη τους. Εἰς τὴν μάχην τοῦ Στάλινγκραντ οἱ Ρῶσοι ἐπολέμησαν μὲ μεγάλο πείσμα ἐναντίον τῶν Γερμανῶν. Τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1942 εἰσήλθεν εἰς τὸν πόλεμον ἡ Ἀμερικὴ. Μετὰ σκληροτάτους ἀγῶνας εἰς πολλὰ μέτωπα οἱ σύμμαχοι ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Ἀμερικανοῦ στρατηγοῦ Ἀϊζενχάουερ ἐπραγματοποίησαν τὴν μεγάλην ἀπόβασιν τῆς Νορμανδίας. Ἡ ἀπόβασις τῆς Νορμανδίας ὑπῆρξεν τὸ πλέον ἀποφασιστικόν γεγονός τοῦ πολέμου. Μετ' ὀλίγον ἀπελευθερώθη ἡ Γαλλία καί τὰ ἀμερικανικά στρατεύματα, μαζί μὲ ἀγγλικά καὶ γαλλικά, εἰσήλθον τελικῶς εἰς τὴν Γερμανίαν. Παραλλήλως ἀπὸ τό ἀνατολικόν μέτωπον προήλυνον πρὸς τὴν Γερμανίαν οἱ Ρῶσοι. Τὸν Ἰούλιον τοῦ 1945 ὁ πόλεμος ἐτελείωσεν, ἡ Γερμανία ἐσυνθηκολόγησεν καὶ πάλιν καὶ διηρέθη εἰς 4 ζῶνας κατοχῆς. Ἐν τῷ μεταξύ εἰς τὴν ἀπὸ Ἀνατολὴν ἢ Ἰαπωνία ἐπολέμει ἐναντίον τῆς Ἀμερικῆς. Μετὰ σκληροὺς ἀγῶνας κατὰ ξηρὰν καὶ κατὰ θάλασσαν τοὺς ὁποίους διηύθυνεν ἀπὸ πλευρὰς Ἀμερικανῶν ὁ στρατηγὸς Μάκ Ἀρθουρ».

ΚΛ1 (1973), σ. 87-90

Στο ΣΤ3 (1974-1980) αναφέρεται ὡς κοινὴ νίκη τῶν Ρώσων καὶ τῶν δυτικῶν δυνάμεων, ὡστόσο ὡς ἀποφασιστικὴ καμπὴ τοῦ πολέμου κρίνεται ἡ εἰσοδος τῶν ΗΠΑ στὸν πόλεμον στὸ πλευρὸ τῶν Συμμάχων:

«Ἡ ἑλληνικὴ ἀντίστασις στὴ γερμανικὴ εἰσβολὴ καθυστέρησε τὴν ἐπίθεσιν τῶν Γερμανῶν κατὰ τῆς Ρωσίας καὶ ἔδωσε καιρὸ στοὺς Ρώσους ν' ἀμυνθοῦν καὶ νά ἀποκρούσουν τὸν ἐχθρό. Μὲ τὴν εἰσοδοὺ τῆς Ἀμερικῆς στὸν πόλεμον μὲ τό μέρος τῶν Ἀγγλων καὶ τῶν Ρώσων, οἱ Γερμανοὶ ἀρχισαν νά κάμπτονται καὶ τελικὰ νικῆθηκαν ἀπὸ τοὺς Ρώσους στὸ ἀνατολικὸ μέτωπον καὶ ἀπὸ τοὺς συμμάχους σ' ὅλα τὰ ἄλλα μέτωπα τοῦ πολέμου. [...]».

Στο ΚΛ7 (2001-2014) το μεγαλύτερο μέρος της αφήγησης αφορά τις μάχες και τις ενέργειες των δυτικών. Η οριστική ήττα του Άξονα αναφέρεται ως προϊόν συνεργασίας, όμως ως σημείο καμπής του πολέμου επιλέγεται η απόβαση στη Σικελία. Τα θύματα και οι καταστροφές του πολέμου αναφέρονται ουδέτερα για όλες τις χώρες, χωρίς να γίνεται ποσοτικός διαχωρισμός ανά χώρα:

«Η υπεροχή της αγγλικής αεροπορίας απέτρεψε σε σημαντικό βαθμό την απόβαση γερμανικών στρατιωτικών δυνάμεων στην Αγγλία. Το κέντρο βάρους των χειρσαίων πολεμικών επιχειρήσεων μετέφεραν οι Γερμανοί στα Βαλκάνια και ανατολικά. [...] Η ταχεία προέλαση των Γερμανών έως τα προάστια της Μόσχας δεν είχε όμως το τελικό αποτέλεσμα που ανέμεναν η άμυνα των Ρώσων και ο βαρύς ρωσικός χειμώνας καθήλωσαν τις γερμανικές δυνάμεις. Στην πόλη - σύμβολο, το Στάλινγκραντ (Νοέμβριος 1942), οι Ρώσοι κέρδισαν μια από τις πιο μεγάλες μάχες. Η άλλη δύναμη του Άξονα, η Ιαπωνία, επιδίωκε να κυριαρχήσει στο Νότιο Ειρηνικό. Αυτό είχε δύο σοβαρές συνέπειες για τις εξελίξεις του πολέμου. Από τη μία στέρησε τη Γερμανία από τη βοήθεια που περίμενε στη σύγκρουσή της με τη Σοβιετική Ένωση και από την άλλη προκάλεσε την έξοδο των Η.Π.Α. στον πόλεμο μετά την επίθεση της Ιαπωνίας εναντίον της ναυτικής βάσης τους στο Περλ Χάρμπορ (Δεκέμβριος 1941). Στην Αφρική, όπου η Γερμανία μετέφερε τον πόλεμο, η σύγκρουση ανέδειξε την ιδιομορφία του πολέμου ανάλογα με τις τοπικές συνθήκες. Τον Οκτώβριο του 1942 η ήττα των Γερμανών στο Ελ Αλαμείν έδειχνε το δρόμο της κατοπινής νίκης των Συμμάχων. Το επόμενο έτος οι γερμανικές και οι ιταλικές δυνάμεις παραδόθηκαν. Το αφρικανικό όνειρο των Ιταλών έσβησε. Οι Σύμμαχοι αποβιβάστηκαν στη Σικελία (Ιούλιος 1943) και οι Ιταλοί συνθηκολόγησαν. Η πλάστιγγα του πολέμου είχε γείρει πλέον υπέρ των Συμμάχων. Οι πηγές δύναμης των Γερμανών στέρευαν. Η εξάντληση των πόρων των κατακτημένων χωρών της Ευρώπης ενίσχυε την αντίσταση εναντίον τους. Η οριστική ήττα τους όμως χρειάστηκε την ταυτόχρονη προσβολή τους από τα δυτικά και τα ανατολικά. Η τεράστια αρμάδα των Συμμάχων έκανε απόβαση στη Νορμανδία (Ιούνιος 1944). Απελευθερώθηκε το Παρίσι, επανακαταλήφθηκε το Βέλγιο. Προχωρώντας ανατολικά οι Αμερικανοί συνάντησαν στον ποταμό Έλβα τους Ρώσους (Απρίλιος 1945), που είχαν αναλάβει μεγάλη αντεπίθεση από τα ανατολικά. Ο Χίτλερ αυτοκτόνησε στο καταφύγιό του. Ήδη είχε εκτελεστεί ο Μουσσολίνι από Ιταλούς αντάρτες».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 121-122

«Όλοι οι πόλεμοι έφεραν καταστροφές. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος όμως προκάλεσε τις μεγαλύτερες. Οι απώλειες σε ανθρώπινες ζωές υπήρξαν ανυπολόγιστες. Ορισμένες χώρες έχασαν έως και το 20% του πληθυσμού τους. Οι απώλειες αυτές δεν περιορίζονταν μόνο στο μάχιμο πληθυσμό, αλλά εκτεινόταν και στον άμαχο».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 122

Στο Λ4 (2007-2022) το μερίδιο του λέοντος στη συμβολή στην νίκη εναντίον του Άξονα λαμβάνουν οι δυτικές δυνάμεις. Κατ' αρχάς, σημείο καμπής ορίζεται η είσοδος των ΗΠΑ στον πόλεμο και η απόβαση των Συμμάχων στην Σικελία, ενώ οι

περισσότερες αναφορές σε ενέργειες (αλλά και θύματα) αφορούν την Δύση. Για την συμβολή της ΕΣΣΔ αναφέρεται πως η μάχη του Στάλινγκραντ ήταν αποφασιστικής σημασίας:

«Κατά την πρώτη φάση του πολέμου τα γερμανικά στρατεύματα σημείωσαν αλλεπάλληλες νίκες και επεξέτειναν τον έλεγχο της ναζιστικής Γερμανίας απ' άκρου εις άκρον της ηπειρωτικής Ευρώπης. **Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις θα σημειώσουν εντούτοις νέα τροπή μετά τη γερμανική εισβολή στη Σοβιετική Ένωση, τον Ιούνιο του 1941, και την αιφνιδιαστική ιαπωνική επίθεση κατά του Περγλ Χάρμπορ, τον Δεκέμβριο, οπότε και θα οδηγηθούν οι Ηνωμένες Πολιτείες στον πολεμικό αγώνα. Η συμμαχική αντεπίθεση θα οδηγήσει, μετά το 1943, στην κάμψη της Γερμανίας και, τελικά, στη συνθηκολόγησή της, τον Μάιο του 1945».**
Λ4 (2007-2022), σ. 111

«**Ο νέος πρωθυπουργός, Ουίνστον Τσόρτσιλ, διακήρυξε την απόφασή του να μην υποκύψει στη ναζιστική λαίλαπα.** Πράγματι, κατά τη “μάχη της Αγγλίας”, που θα διεξαχθεί από τον Αύγουστο έως τον Νοέμβριο του 1940, οι Βρετανοί θα επικρατήσουν: τόσο οι πιλότοι της Βασιλικής Αεροπορίας (RAF) όσο και ο βρετανικός λαός στο σύνολό του, επιδεικνύοντας θάρρος, μαχητικότητα και ψυχραιμία, αντιστάθηκαν στις θυελλώδεις αεροπορικές επιθέσεις της “Λουφτβάφε”* και ματαίωσαν τα σχέδια του Βερολίνου για απόβαση».
Λ4 (2007-2022), σ. 116

«**Η έλευση όμως του χειμώνα και η ολοένα και περισσότερο σθεναρή αντίσταση των Σοβιετικών θα ανακόψει τη νικηφόρα πορεία τους.** Την άνοιξη εξάλλου του 1942 τα γερμανικά στρατεύματα θα στραφούν και νοτιοανατολικά, προσβάλλοντας την πόλη του Στάλινγκραντ, όπου όμως προσέκρουσαν στην ισχυρή αντίσταση των Σοβιετικών».
Λ4 (2007-2022), σ. 117

«**Η ήττα των δυνάμεων του Άξονα στη Σοβιετική Ένωση και στο αφρικανικό μέτωπο.** Το φθινόπωρο του 1942 ανακόπτεται η νικηφόρα πορεία των δυνάμεων του Άξονα και από την άνοιξη του 1943 ο ρους των επιχειρήσεων αντιστρέφεται προς όφελος των Συμμάχων. Αρχικά, τον Σεπτέμβριο του 1942, οι Γερμανοί καθηλώνονται στην πόλη του Στάλινγκραντ, όπου και έμελλε να διεξαχθεί μία από τις πιο πολυαίμακτες, αλλά και αποφασιστικές σε σημασία μάχες του πολέμου. Στη Βόρεια Αφρική οι Βρετανοί και οι σύμμαχοί τους —ανάμεσά τους και οι Έλληνες— κατήγαγαν σημαντικό πλήγμα κατά του Ρόμελ στο *Ελ Αλαμείν*. Στον Ειρηνικό, τέλος, οι Αμερικανοί κατορθώνουν να αναχαιτίσουν οριστικά τους Ιάπωνες. **Ήδη, στις αρχές του 1943, στο Στάλινγκραντ η νίκη θα στέψει τα σοβιετικά όπλα και η Βέρμαχτ θα γνωρίσει την πρώτη οδυνηρή ήττα,** ενώ η αγγλοαμερικανική απόβαση στο Μαρόκο και την Αλγερία θα απολήξει, τον Μάιο, στην εκδίωξη των γερμανοϊταλικών στρατευμάτων από το αφρικανικό έδαφος. Κατά την ίδια περίοδο θα εκδηλωθούν η νικηφόρα αμερικανική αντεπίθεση στον Ειρηνικό και η απώθηση έκτοτε των Ιαπώνων, από νησί σε νησί, ολοένα και δυτικότερα. Η αντεπίθεση των Συμμάχων. **Η εξέλιξη, έκτοτε, των πολεμικών επιχειρήσεων θα οδηγήσει σταδιακά στην ολοκληρωτική ήττα και, συνακόλουθα, στη διαδοχική συνθηκολόγηση της χιτλερικής Γερμανίας και της Ιαπωνίας. Προς την κατεύθυνση**

αυτή, η πρώτη πράξη συντελέστηκε στις 10 Ιουλίου του 1943, όταν οι Σύμμαχοι αποβιβάστηκαν στη Σικελία».
Λ4 (2007-2022), σ. 126

«Στο ανατολικό μέτωπο οι Σοβιετικοί, αφού αποκρούσουν μία ύστατη αντεπίθεση, το καλοκαίρι του 1943, θα απωθήσουν τους Γερμανούς από τα εδάφη τους και, **μετά το καλοκαίρι του 1944, θα εισβάλουν νικηφόρα στην Ανατολική Ευρώπη. Κατά την ίδια εποχή οι εξελίξεις στο δυτικό μέτωπο σφραγίζονταν από την απόβαση των Συμμάχων στη Νορμανδία, στις 6 Ιουνίου του 1944, σε εφαρμογή του σχεδίου “Overlord”.** Οι Σύμμαχοι, παρά τις μεγάλες απώλειές τους, θα αγκιστρωθούν αρχικά στις γαλλικές ακτές και θα συνεχίσουν έκτοτε νικηφόρα την πορεία τους έως το Παρίσι, που θα απελευθερωθεί στις 25 Αυγούστου. **Η όλη επιχείρηση συνέπεσε με την ένταση της δράσης της γαλλικής αντίστασης, υπό τον στρατηγό Ντε Γκολ, η οποία εκδηλώθηκε και με την εξέγερση στη γαλλική πρωτεύουσα λίγες ημέρες πριν από την είσοδο των Συμμάχων».**
Λ4 (2007-2022), σ. 127

«Τον Μάρτιο του 1945 τα αγγλοαμερικανικά στρατεύματα διάβαιναν τον Ρήνο, ενώ από την Ανατολική Ευρώπη οι Σοβιετικοί εφορούσαν ακάθεκτοι προς την κατεύθυνση του Βερολίνου. Η συνάντηση δυτικών και Σοβιετικών συμμάχων πραγματοποιήθηκε στον ποταμό Έλβα στις 26 Απριλίου 1945. Η παράδοση της Γερμανίας και της Ιαπωνίας. Στις 30 Απριλίου, ενώ ο κλοιός ήδη σφίγγει γύρω από το κέντρο της γερμανικής πρωτεύουσας, ο Χίτλερ θα αυτοκτονήσει λίγες ώρες πριν από την παράδοση της πόλης στους Συμμάχους. Η συνθηκολόγηση άνευ όρων της Γερμανίας υπογράφηκε στις 8 Μαΐου 1945 από τον στρατηγό Γιοντλ στη Reims — τελετή που επαναλήφθηκε την επομένη στο Βερολίνο, παρουσία του Ρώσου αρχιστράτηγου Ζούκοφ».
Λ4 (2007-2022), σ. 127-128

Ενώ, το παρακάτω ερώτημα καθίσταται ακόμα πιο σημαντικό και τονίζεται στις αντίστοιχες δραστηριότητες του εγχειριδίου, όπου καλείται να δοθεί απάντηση προφανώς μέσα από την αναζήτηση στις ιδιαίτερες διατυπώσεις και εμφάσεις που περιέχει η ίδια η αφήγηση του εγχειριδίου αλλά και η επιλογή-κατανομή των πηγών:

[ερώτηση]

«1. Ποιοι ήταν οι κυριότεροι σταθμοί στην αναστροφή της νικηφόρας προέλασης των δυνάμεων του Άξονα έως την τελική συνθηκολόγηση;».
Λ4 (2007-2022), σ. 128

Επίσης, ως πολύ σημαντική και καθοριστική στιγμή του πολέμου ερμηνεύεται ο «Χάρτης του Ατλαντικού» μεταξύ ΗΠΑ και Μεγάλης Βρετανίας. Η συμμαχία αυτή μεταξύ των δυνάμεων της Δύσης εξαιρείται τόσο, ώστε σχεδόν μετά βίας μπορεί να εννοηθεί και να βγει το συμπέρασμα εντός της αφήγησης πως και η ΕΣΣΔ αποτελεί σύμμαχο εναντίον του Άξονα. Ο «Χάρτης του Ατλαντικού» επεξηγείται ακόμη περισσότερο και μέσω πηγής όπου η Δύση μέσω του Ρούσβελτ και του Τσώρτσιλ φαίνεται να συντονίζει τα μέσα διά την κατοχύρωσιν της ασφαλείας των δύο χωρών των έναντι της χιτλερικής και γερμανικής επιθέσεως και των κινδύνων οι οποίοι

δημιουργούνται εκ ταύτης δι' όλους τους λαούς, να πρωτοστατεί στην αντίσταση όλων των λαών, δηλαδή, συντονίζοντάς τους και κανοναρχώντας στο διεθνές πλαίσιο της μελλοντικής απελευθέρωσής τους μέσω των αρχών που συμφωνούνται και κατατίθενται για λογαριασμό τους. Σε τελική ανάλυση, η συνεργασία και συμμαχία Ευρώπης και ΗΠΑ είναι αυτή που εξαιρείται στο εγχειρίδιο υπεράνω οποιασδήποτε άλλης ή άλλου γεγονότος, και αποτιμάται ως η απόλυτα καθοριστική για την τελική νίκη εναντίον του Άξονα:

«Ο πρόεδρος Φρανκλίνος Ρούζβελτ δεν απέκρυπτε τη συμπάθειά του έναντι των δυτικών Συμμάχων —ιδιαίτερα όσων η παρουσία προσφερόταν για να ενισχύσει την ασφάλεια των Ηνωμένων Πολιτειών— και, τον Αύγουστο του 1941, είχε συνυπογράψει από κοινού με τον Τσόρτσιλ τον Χάρτη του Ατλαντικού, όπου διακηρύσσονταν πανηγυρικά οι δημοκρατικές αρχές που θα έπρεπε να διέπουν τη διεθνή ζωή».

Λ4 (2007-2022), σ. 117

[πηγή]

«Ο Χάρτης του Ατλαντικού: “Ο Πρόεδρος των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής και ο Πρωθυπουργός κ. Τσόρτσιλ, εκπροσωπών την Κυβέρνηση της Α. Μεγαλειότητας του Ηνωμένου Βασιλείου, συνελθόντες προς τον σκοπόν να εξεύρουν και συντονίσουν τα μέσα διά την κατοχύρωσιν της ασφαλείας των δύο χωρών των έναντι της χιτλερικής και γερμανικής επιθέσεως και των κινδύνων οι οποίοι δημιουργούνται εκ ταύτης δι' όλους τους λαούς, θεωρούν ορθόν να καταστήσουν γνωστές ωρισμένας αρχάς, τας οποίας αμφότεροι αποδέχονται ως κανόνας διά τον καθορισμόν της πολιτικής των και επί των οποίων στηρίζουν τας ελπίδας των διά την επίτευξιν ενός καλύτερου μέλλοντος διά τον κόσμον ολόκληρον. [...]”.

Winston S. Churchill, «Απομνημονεύματα του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου», τ. Γ': Η μεγάλη συμμαχία, βιβλίο πρώτο: Η εισβολή εις την Ρωσίαν, μτφρ. Μαρία Μακκά, Φιλοσοφική και Ιστορική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, χ.χ., σ. 52-53. 117».

Λ4 (2007-2022), σ. 117-118

Αντιθέτως, για την ΕΣΣΔ υπάρχει μια μικρής έκτασης πηγή-μαρτυρία για το πολιορκημένο Λένινγκραντ, όπου τονίζεται κυρίως η ένδεια και η κακουχία των σοβιετικών δυνάμεων και των αμάχων:

[πηγή]

«Μαρτυρία από το πολιορκημένο από τους Γερμανούς Λένινγκραντ:

“Ο νεκροθάλαμος του νοσοκομείου είναι γεμάτος. Όχι μόνο δεν επαρκούν τα ελάχιστα φορτηγά για να μεταφέρουν τους νεκρούς στο κοιμητήριο, αλλά, ακόμη πιο σημαντικό, δεν υπάρχει αρκετή βενζίνη για να βάλουμε στα φορτηγά και —το κυριότερο— δεν έχει απομείνει δύναμη στους ζωντανούς για να θάψουν τους νεκρούς”.

Από το Ημερολόγιο του Λένινγκραντ της Βέρας Ινμπέρ, καταχώριση 26 Δεκεμβρίου 1941. Τον χειμώνα του 1941-42 περί το ένα εκατομμύριο κατοίκων της πόλης πέθανε από την πείνα ή από τις γερμανικές επιθέσεις. *History in Quotations*, όπ.π., σ. 853:7».

Λ4 (2007-2022), σ. 118

Παρατίθεται η εικόνα της ύψωσης της σοβιετικής σημαίας στο Ράιχσταγκ, ενώ μόνο στην λεζάντα (και όχι στην κύρια αφήγηση) αναφέρεται πως ο σοβιετικός στρατός κατέλαβε το Βερολίνο. Θυμίζουμε πως στην κύρια αφήγηση η συνθηκολόγηση άνευ όρων της Γερμανίας υπογράφηκε στις 8 Μαΐου 1945 από τον στρατηγό Γιοντλ στη Reims — τελετή που επαναλήφθηκε την επομένη στο Βερολίνο, παρουσία του Ρώσου αρχιστράτηγου Ζούκοφ (σ. 128), δίνοντας έτσι με αυτήν την διατύπωση την εντύπωση πως οι σοβιετικοί έρχονται κατόπιν εορτής, τυπικά και τελετουργικά, ενώ έχει ήδη ουσιαστικά τελεστεί και υπογραφεί η λήξη του πολέμου υπέρ των δυτικών συμμάχων:

[λεζάντα]

«Σοβιετικοί στρατιώτες υψώνουν τη σημαία της ΕΣΣΔ στην κορυφή του Ράιχσταγκ. Τον Μάιο του 1945 ο σοβιετικός στρατός κατέλαβε το Βερολίνο, αναγκάζοντας τη Γερμανία σε άνευ όρων συνθηκολόγηση».

Λ4 (2007-2022), σ. 127

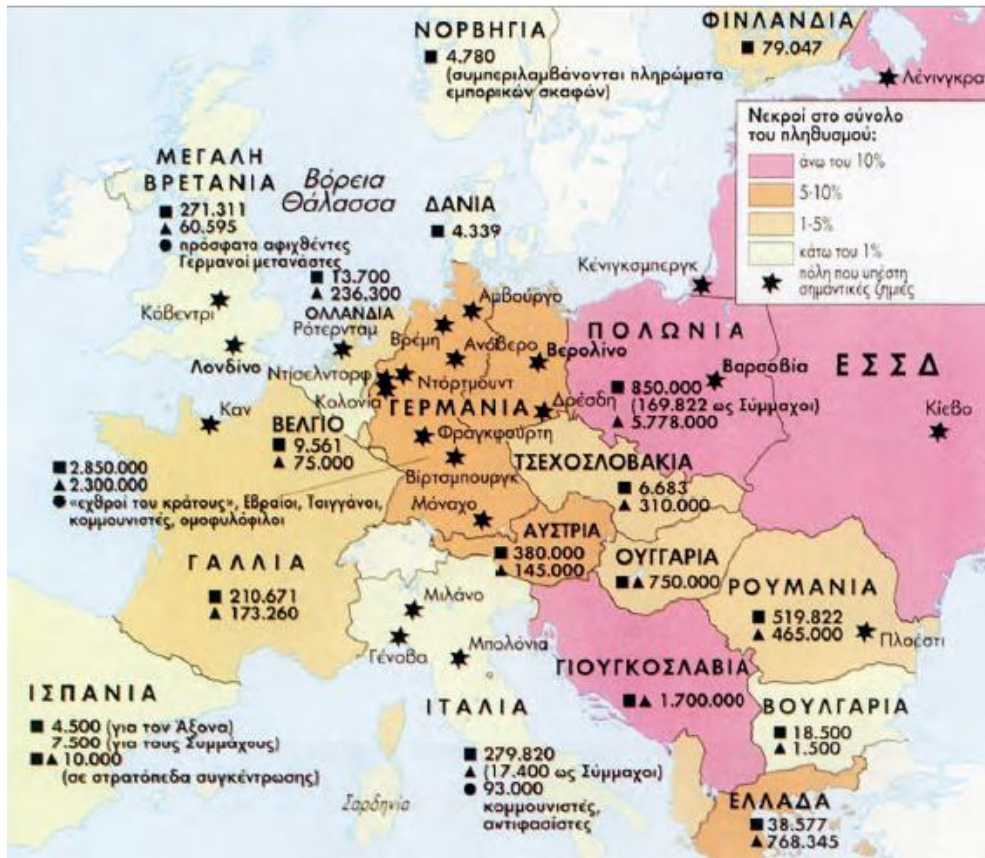
Παράλληλα, αποσιωπούνται εντελώς τα θύματα και οι υλικές καταστροφές της ΕΣΣΔ, την ίδια ώρα που εξαίρονται π.χ. αυτά της Ευρώπης γενικά ή της Ασίας. Γενικώς, πάγια τακτική του εγχειριδίου σε αυτήν την ενότητα είναι οι ενέργειες, τα θύματα ή οι συμμαχίες να αποδίδονται στην Ευρώπη κι έτσι εντέχνως να αποκρύπτεται η συμβολή της ΕΣΣΔ, αφού ευλόγως αναρωτιέται ο αναγνώστης αν αυτή ανήκει ή όχι σε αυτήν, στην οποία όμως Ευρώπη ανήκει κατεξοχήν η Δύση:

«Οι συνέπειες του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου για την ανθρωπότητα. Γενικότερα, ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος προκάλεσε τεράστιες ανθρώπινες και υλικές απώλειες σε κλίμακα παγκόσμια — κυρίως όμως στην Ευρώπη. Σε τριάντα έξι εκατομμύρια ανέρχονται οι νεκροί στη γηραιά ήπειρο — πολλοί από τους οποίους προέρχονταν, για πρώτη φορά, από τους αμάχους. Πόλεις και οικισμοί, λιμάνια, επικοινωνιακοί κόμβοι και πλουτοπαραγωγικές πηγές καταστράφηκαν. Η σκληρή δοκιμασία και αυτών των νικητών μετέβαλε τη διεθνή οικονομική ισορροπία προς όφελος των χωρών που βρίσκονταν μακριά από το πεδίο των επιχειρήσεων — κατ' εξοχήν των ΗΠΑ. Και οι λαοί της Άπω Ανατολής όμως πλήρωσαν βαρύ φόρο αίματος και υλικών καταστροφών: εκατομμύρια Κινέζοι και Ιάπωνες συγκαταλέγονται μεταξύ των νεκρών».

Λ4 (2007-2022), σ. 132

Τέλος, παρατίθεται χάρτης των θυμάτων του Β΄ Π.Π. για την Ευρώπη, όπου εντοπίζεται το εξής παράδοξο: ενώ ο χάρτης περιλαμβάνει την ΕΣΣΔ ως χώρο και ονομασία, ωστόσο παραλείπεται εντελώς ο αριθμός των θυμάτων της. Πρόκειται για μια από τις εντονότερες και πιο εξόφθαλμες αποσιωπήσεις που συναντούμε για την κατηγορία στο συγκεκριμένο εγχειρίδιο, αλλά και γενικότερα:

[χάρτης και λεζάντα]

«Χάρτης που παρουσιάζει τις απώλειες του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου. Το κόστος του πολέμου ήταν ασύλληπτα μεγάλο και δεν μπορεί να υπολογιστεί με ακρίβεια. Πολλοί από τους νεκρούς ήταν άμαχοι: θύματα γενοκτονίας, πείνας, βομβαρδισμών, εκτελέσεων. Η Ελλάδα είχε ιδιαίτερα υψηλές απώλειες αναλογικά με τον πληθυσμό της. Τα σύμβολα αναφέρονται σε στρατιώτες, ενώ τα σύμβολα αναφέρονται σε αμάχους».

Λ4 (2007-2022), σ. 133

Διαπιστωτικά, το γενικό ερμηνευτικό σχήμα του Λ4 (2007-2022) μέσα από τις πολλαπλές αναφορές του για την διαμάχη και την συμβολή των δυνάμεων στην νίκη κατά του Άξονα καταλήγει να συνίσταται στο εξής: αντιμέτωπες είναι η δημοκρατική Ευρώπη (σε σημαντική συμμαχία με τις ΗΠΑ) και ο φασιστικός-ναζιστικός Άξονας, ο οποίος δεν είναι αντικομμουνιστικός, ενώ η ΕΣΣΔ είναι μετέωρη έως φιλική προς τους ναζί – εφ’ όσον είναι ολοκληρωτικό καθεστώς – και τακτικά περνάει στην πλευρά των δυτικών Συμμάχων επειδή ο Χίτλερ αθετεί το Σύμφωνο Μολότοφ-Ρίμπεντροπ και την φιλική του σχέση προς τον Στάλιν και της επιτίθεται. Η μέγιστη συμβολή της Δύσης είναι αναμφισβήτητη και στηρίζεται και σε θέματα αρχών, μαχών και θυμάτων. Το αντίστοιχο δεν ισχύει για την ΕΣΣΔ, ή ισχύει σε έναν πολύ ελάχιστο βαθμό που μπροστά στην έκταση και ένταση των αναφορών για την Δύση φαντάζει αμελητέος και προβάλλει ως εξαίρεση αφού δεν «δένεται» με το κυρίαρχο ερμηνευτικό νήμα της αφήγησης.

Όπως και σε άλλα εγχειρίδια με ελληνοκεντρικό χαρακτήρα, έτσι και στο ΣΤ7 (2012-2022) η αφήγηση των διεθνών γεγονότων είναι ελλιπής και αφήνει εκτενή κενά, κάτι

που συμβαίνει και στην περίπτωση του Β΄ Π.Π., όπου αντιμετωπίζεται κυρίως από την σκοπιά των ελληνικών πραγμάτων. Στην πολύ μικρή αναφορά στη συμβολή των άλλων χωρών, ωστόσο, πρωταγωνιστεί η Δύση (συγκεκριμένα, η Βρετανία), ενώ δεν αναφέρεται ούτε μια μάχη της ΕΣΣΔ, αναφέρεται απλώς το ότι αυτή συμμαχεί με την Δύση, η οποία έχει την πρωτοβουλία της εναντίωσης στον Άξονα. Για τους παραπάνω λόγους κατατάσσουμε το συγκεκριμένο εγχειρίδιο εδώ:

«Η αποτυχία των Ιταλών να κατακτήσουν την Ελλάδα τροποποίησε τα σχέδια των συμμάχων τους Γερμανών, οι οποίοι την άνοιξη του 1940 είχαν ήδη κυριεύσει τη Γαλλία και σχεδίαζαν να επιτεθούν στη Σοβιετική Ένωση. Ωστόσο, **η ανάγκη να προστατευτούν οι γερμανικές στρατιωτικές μονάδες από βομβαρδισμούς της βρετανικής κυρίως αεροπορίας, που στάθμευε στα Βαλκάνια, επέβαλε τη στροφή του ενδιαφέροντος τους προς τα εκεί [...]** Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος τερματίστηκε το 1945, με **νίκη των συμμαχικών δυνάμεων**».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 209

γ) ΕΣΣΔ

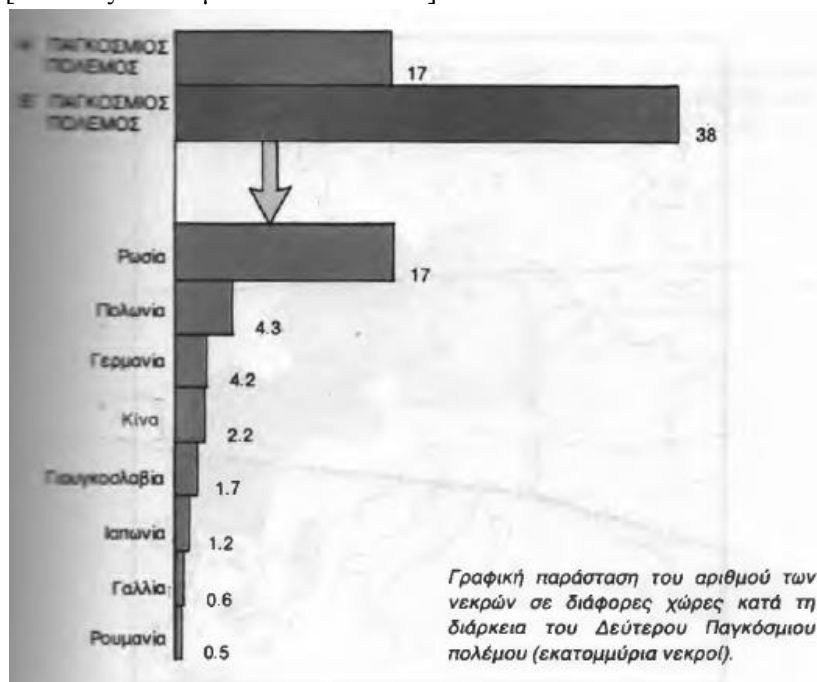
Στο Γ4 (1984-1991) γίνεται λόγος για την κοινή αντιμετώπιση του Άξονα από την Δύση και την ΕΣΣΔ, όμως είναι το πρώτο εγχειρίδιο όπου ξεκάθαρα εξαιρείται η μεγαλύτερη συμβολή της ΕΣΣΔ και μέσω αποφασιστικών μαχών-κρίσιμων καμπών που έδωσε και μέσω των θυμάτων της, ενώ από την άλλη πλευρά αναφέρεται πως οι ΗΠΑ *αναγκάζονται* να μπουνε καθυστερημένα στον πόλεμο τηρώντας μέχρι εκείνη τη στιγμή αποστάσεις από την σύγκρουση και όντας, σε μικρό ή μεγάλο βαθμό, επωφελοόμενες οικονομικά από αυτήν:

«η Αγγλία έμεινε να τον αντιμετωπίσει μόνη. Τον Αύγουστο του 1940 ο Χίτλερ άρχισε να οργανώνει απόβαση στην Αγγλία. Οι Άγγλοι όμως, έχοντας κατασκευάσει αεροπλάνα υψηλής τεχνολογίας και αποτελεσματικά ραντάρ, νίκησαν τους Γερμανούς σε τρομερές αερομαχίες πάνω από τη χώρα τους και αυτή ήταν η πρώτη συμμαχική νίκη (Οκτώβριος 1940). [...] Το γερμανικό σχέδιο για κατάληψη μέρους της ΕΣΣΔ τέθηκε τελικά σε εφαρμογή τον Ιούνιο του 1941 και ενώ **η συνθήκη φιλίας** ανάμεσα στις δύο χώρες τυπικά εξακολουθούσε να ισχύει. **Η εκστρατεία εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης ήταν η μεγαλύτερη επιχείρηση που οργάνωσε ο Χίτλερ· εκεί έριξε τις περισσότερες και πιο ισχυρές δυνάμεις του και υπολόγιζε σε έξι μήνες να έχει ολοκληρώσει το σκοπό του, που ήταν η παράδοση της Σοβιετικής Ένωσης.** Και πράγματι στην αρχή η προέλαση του γερμανικού στρατού ήταν εντυπωσιακή σε ταχύτητα. Ο τελικός στόχος όμως δεν επιτεύχθηκε. Οι γερμανικές στρατιές βρέθηκαν γρήγορα εμπρός σε μια **ηρωική και καλά οργανωμένη άμυνα του Κόκκινου Στρατού και του ρωσικού λαού** και καθηλώθηκαν έναν ολόκληρο χειμώνα. Η συντήρηση των στρατιών αυτών ήταν η οικονομική καταστροφή του Χίτλερ. **Η μάχη του Στάλινγκραντ ήταν από τις πιο ηρωικές και πιο αποφασιστικές ολόκληρου του πολέμου. Η καθυστέρηση των ΗΠΑ να μπουν στον πόλεμο δημιούργησε δυσχέρειες στους “Συμμάχους”, που πια δεν ήταν άλλοι από την Αγγλία.** Τελικά, μια αεροπορική επίθεση εναντίον της αμερικανικής, στρατιωτικής βάσης του Περγλ Χάρμπορ **ανάγκασε τις ΗΠΑ να μπουν στον πόλεμο (Δεκέμβριος 1941) εναντίον των δυνάμεων του Άξονα.** Στο τέλος του 1942 και στις αρχές του 1943, ο πόλεμος ή οι αντίχτυποί του είχαν φτάσει

σε όλα σχεδόν τα σημεία της γης. Ταυτόχρονα όμως άρχισε να διαφαίνεται η ήττα των δυνάμεων του Άξονα. Από το Μάιο του 1943 **οι συμμαχικοί στρατοί άρχισαν, με συντονισμένα σχέδια, να απελευθερώνουν τις χώρες που είχαν καταληφθεί από τους Γερμανούς, τους Ιταλούς και τους Ιάπωνες.** Επρόκειτο για μια γιγαντιαία επιχείρηση που είχε πολλά μέτωπα και κράτησε περίπου δυο χρόνια, ώσπου, λίγο πριν **τα αμερικανικά και τα σοβιετικά στρατεύματα μπουν στο Βερολίνο,** ο Χίτλερ αυτοκτόνησε (29 Απριλίου 1945) και λίγες μέρες αργότερα (7 Μαΐου) ο Γερμανός στρατηγός Γιοντλ υπέγραψε την **άνευ όρων παράδοση της Γερμανίας στους Άγγλους, τους Αμερικανούς και τους Ρώσους».**

Γ4 (1984-1991), σ. 287-289

[Πίνακας των θυμάτων του Β΄ Π.Π.]

Γ4 (1984-1991), σ. 291

«Ένα από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά αυτού του πολέμου ήταν ότι **τα θύματα στον άμαχο πληθυσμό ήταν πολύ περισσότερα απ' αυτά των μαχών (με εξαίρεση τη Σοβιετική Ένωση).** Αυτό οφειλόταν σε δυο λόγους: στην ευρεία χρήση των μηχανών (βομβαρδισμοί π.χ.) που προκαλούσαν καταστροφές και έξω από το πεδίο της μάχης, και στην **εγκληματικότητα του ναζισμού που δε σεβόταν τον άμαχο πληθυσμό ή που οργάνωνε ομαδικές σφαγές αμάχων και καταστροφές κατοικημένων χώρων εκεί, που εκδηλωνόταν αντίσταση, όπως λ.χ. στη χώρα μας. Οι αριθμοί των νεκρών είναι ανατριχιαστικοί: Σοβιετική Ένωση 17.000.000, Πολωνία 4.300.000, Γερμανία 4.200.000 και η μικρή Γιουγκοσλαβία 1.700.000...».**

Γ4 (1984-1991), σ. 291-292

[λεζάντα]

«Αριστερά: γερμανική αφίσα: “η νίκη είναι δική μας”. Δεξιά: σμήνος τελειοποιημένων αγγλικών αεροπλάνων απ' αυτά που χρησιμοποιήθηκαν στη **“μάχη της Αγγλίας”**, όπως έχει ονομαστεί η φοβερή σύγκρουση που απέτρεψε τη

γερμανική απόβαση στην Αγγλία και έδειξε ότι ο Χίτλερ δεν ήταν παντοδύναμος».

Γ4 (1984-1991), σ. 287

Στο Λ3 (2002) αναδεικνύεται εξαρχής η ιδεολογική διάσταση του πολέμου, η οποία συνίσταται στον διαχωρισμό μεταξύ από την μία των Συμμάχων (Δύσης και ΕΣΣΔ) ως κληρονόμων του Διαφωτισμού και από την άλλη του Άξονα ως πολέμιου του Διαφωτισμού. Στην αφήγηση υπάρχει σαφώς η συμβολή της Δύσης στη νίκη εναντίον του Άξονα:

«χαρακτηριστικό του πολέμου, η ιδεολογική διάστασή του. Συγκρούστηκαν οι κληρονόμοι του Διαφωτισμού (οι οποίοι εκτείνονταν από τους φιλελεύθερους και τους οπαδούς του κοινωνικού κράτους έως τους μαρξιστές και τους κομμουνιστές), με τους αντιπάλους του Διαφωτισμού».

Λ3 (2002), σ. 197

«Αυτή είναι η Μάχη της Αγγλίας. Παρά τις εκατόμβες των θυμάτων και τις τεράστιες καταστροφές, το ηθικό των Βρετανών δεν κάμπτεται».

Λ3 (2002), σ. 195

«Στην Αίγυπτο ο Άξονας ηττάται στο Ελ Αλαμείν και την άνοιξη του 1943 διώχεται από την Αφρική. Ακολουθεί η αγγλοαμερικανική απόβαση στη Σικελία, τον Ιούλιο. [...] Τον ίδιο μήνα οι Σύμμαχοι δημιουργούν και τρίτο ευρωπαϊκό μέτωπο, με την επιτυχημένη Απόβαση στη Νορμανδία, τη μεγαλύτερη αποβατική επιχείρηση όλων των εποχών. Τώρα πια ούτε η ενδοχώρα του Ράιχ δεν είναι άτρωτη. Με τους στρατηγικούς βομβαρδισμούς η βρετανική και η αμερικανική αεροπορία ισοπεδώνουν τη μία μετά την άλλη τις γερμανικές πόλεις. Έως το φθινόπωρο οι Γερμανοί έχουν εκκενώσει τη Γαλλία, ενώ και στο Ανατολικό Μέτωπο καταδιώκονται παντού από τον Κόκκινο Στρατό».

Λ3 (2002), σ. 195-196

«Η τελευταία πράξη του ευρωπαϊκού δράματος παίζεται την άνοιξη του 1945. [...] Τον Απρίλιο οι Σοβιετικοί περικυκλώνουν τη γερμανική πρωτεύουσα. Ο Χίτλερ αυτοκτονεί στο καταφύγιό του δύο ημέρες προτού πέσει το Βερολίνο, όπου οι ναζί αντιστέκονται μέχρις εσχάτων (2 Μαΐου). Στις 8 Μαΐου του 1945 οι Γερμανοί συνθηκολογούν άνευ όρων».

Λ3 (2002), σ. 196

Ωστόσο, εξαιρείται περισσότερο η αντεπίθεση της ΕΣΣΔ ως αποφασιστική καμπή-στροφή για την έκβαση του πολέμου, ενώ μέσα από την καταγραφή (και στην κύρια αφήγηση, αλλά και σε πίνακες) των στρατιωτικών απωλειών, των απωλειών αμάχων και των υλικών καταστροφών σε κάθε χώρα, γίνεται εμφανής η μεγαλύτερη συμβολή της ΕΣΣΔ μέσα και από το συντριπτικά βαρύτερο τίμημα που πλήρωσε για την τελική αντιφασιστική νίκη:

«Έχοντας έτσι εξασφαλίσει τα νότα του (αλλά και έχοντας χάσει έναν πολύτιμο μήνα στη βαλκανική εκστρατεία), τον Ιούνιο ο Χίτλερ επιτίθεται στην ΕΣΣΔ. Σκοπός του, να τη συντρίψει πριν πέσει ο χειμώνας. [...] Ο βαρύς ρωσικός χειμώνας, όμως, οι

τεράστιες αποστάσεις και η απεγνωσμένη αντίσταση των Σοβιετικών μετατρέπουν τον κεραυνοβόλο πόλεμο σε πόλεμο φθοράς, στον οποίο οι Γερμανοί βρίσκονται σε μειονεκτική θέση. [...] **Η επιτυχημένη ρωσική αντεπίθεση, την άνοιξη του 1943, αλλάζει την πορεία του πολέμου. Έως τις αρχές του 1944 οι ναζιστές έχουν οπισθοχωρήσει περίπου στην αρχική μεθόριο. Οι απώλειές τους είναι τεράστιες».**

Λ3 (2002), σ. 195

«Πόσα ήταν τα θύματα του πολέμου; Κανείς δεν ξέρει. Αντίθετα από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, τώρα οι αντίπαλοι εξόντωναν στρατιώτες και αμάχους αδιακρίτως χωρίς κανείς να μετρά τις απώλειες. **Υπολογίζεται πως οι χώρες που επλήγησαν περισσότερο, η ΕΣΣΔ, η Πολωνία και η Γιουγκοσλαβία έχασαν μεταξύ του 10% και του 20% του συνολικού πληθυσμού τους. Οι δυνάμεις του Άξονα μεταξύ του 4% και του 6% και η Γαλλία και η Αγγλία περί το 1%. Επίσης καταστράφηκαν οι παραγωγικοί πόροι και η οικονομική υποδομή: σε ποσοστό 25% στην Ε.Σ.Σ.Δ., 13% στη Γερμανία, 7% στη Γαλλία και 3% στη Βρετανία, ενώ οι Η.Π.Α., οι οποίες ούτε πόλεμο ούτε βομβαρδισμούς γνώρισαν στο έδαφός τους, βγήκαν εξαιρετικά ωφελημένες».**

Λ3 (2002), σ. 196-197

«**Στρατιωτικές απώλειες** στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου

Σύμμαχοι:

Σοβιετική Ένωση 9.000.000

Γιουγκοσλαβία 305.000

Βρετανία 265.000

Γαλλία 214.000

Πολωνία 124.000

Ελλάδα 89.000

Βέλγιο 12.000

Τσεχοσλοβακία 10.000

Άξονας:

Γερμανία 3 500 000

Ρουμανία 300.000

Ιταλία 243.000

Ουγγαρία 200 000

Φινλανδία 82.000

Βουλγαρία 10 000

Απώλειες αμάχων στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου

Σύμμαχοι:

Σοβιετική Ένωση 19.000.000

Πολωνία 6.000.000

Γιουγκοσλαβία 1.200.000

Γαλλία 350.000

Ελλάδα 325.000

Τσεχοσλοβακία 215.000

Ολλανδία 200.000
Βρετανία 93.000
Βέλγιο 76.000

Άξονας:

Γερμανία 780.000
Ουγγαρία 290.000
Ρουμανία 200.000
Ιταλία 153.000
Βουλγαρία 10.000
Φινλανδία 2.000

Πηγή: Norman Davies, *Europe A History*, Pimlico, London 1997, σ. 1328»
Λ3 (2002), σ. 200

Το ΣΤ6 (2006-2007) αν και στην – έτσι κι αλλιώς ελλειπτική σε όλα τα κεφάλαια – περιγραφή του στην κύρια αφήγηση δεν ξεχωρίζει κάποια ιδιαίτερη συμβολή της μίας ή της άλλης πλευράς, όπως φαίνεται στο εξής απόσπασμα:

«Με τον Άξονα συμμαχεί και η Ιαπωνία, ενώ με τις Συμμαχικές αγγλογαλλικές Δυνάμεις συντάσσονται, κατά την εξέλιξη του πολέμου, η Ρωσία και οι Η.Π.Α.. Ο πόλεμος γίνεται γρήγορα παγκόσμιος. [...] Ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος τελειώνει το 1945, με νίκη των Συμμαχικών Δυνάμεων».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 109

ωστόσο, παραθέτει τον ίδιο πίνακα θυμάτων-απωλειών με το Λ3 (2002), ενώ αναδεικνύει το θέμα με την ερώτηση σχετικά με την χώρα που είχε τα περισσότερα θύματα από τον Β΄ Π.Π.. Εμμέσως, δηλαδή, παραπέμπει στην μεγαλύτερη συμβολή της ΕΣΣΔ μέσω του βαρύτερου φόρου αίματος που πλήρωσε για την επίτευξη της νίκης, γι' αυτό και το κατατάσσουμε εδώ έχοντας υπόψη αυτήν την διασαφήνιση:

[ερώτηση και πίνακας]

«**Αναφέρω τις ανθρώπινες απώλειες για κάθε χώρα, κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκόσμιου πολέμου [5.65]**».

5.65		
Ανθρώπινες απώλειες στο Β' Παγκόσμιο πόλεμο		
χώρες	απώλειες στρατιωτών	απώλειες αμάκων
Σύμμαχοι		
Σοβιετική Ένωση	9.000.000	19.000.000
Πολωνία	124.000	6.000.000
Γιουγκοσλαβία	305.000	1.200.000
Γαλλία	214.000	350.000
Ελλάδα	89.000	325.000
Τσεχοσλοβακία	10.000	215.000
Ολλανδία		200.000
Βρετανία	265.000	93.000
Βέλγιο	12.000	76.000
Άξονας		
Γερμανία	3.500.000	780.000
Ουγγαρία	200.000	290.000
Ρουμανία	300.000	200.000
Ιταλία	243.000	153.000
Βουλγαρία	10.000	10.000
Φινλανδία	82.000	2.000

Πηγή: Davies N., *Europe. A History*, Pimlico, Λονδίνο 1997, σ. 1328

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 111

Στο Γ6 (2006-2022) γίνονται αναφορές στη συμβολή και των δύο πλευρών, ωστόσο από τις διατυπώσεις θεωρούμε πως δίνεται περισσότερο η εικόνα πως η ΕΣΣΔ επωμίζεται το μεγαλύτερο βάρος του πολέμου και άρα έχει και την μεγαλύτερη συμβολή στην νίκη. Αυτό αφορά και τις μάχες, όπου η αρχή του τέλους της χιτλερικής Γερμανίας τοποθετείται στη μάχη του Στάλινγκραντ, παρά στην απόβαση στη Νορμανδία:

«Η γερμανική αεροπορία βομβάρδισε μαζικά το Λονδίνο και άλλες αγγλικές πόλεις (Αύγουστος-Οκτώβριος 1940) προετοιμάζοντας μεγάλη απόβαση στο νησί. Όμως, ο βρετανικός λαός με επικεφαλής τον πρωθυπουργό του **Ουίνστον Τσόρτσιλ, που ονομάστηκε αργότερα “πατέρας της νίκης”**, δεν κάμφθηκε (μάχη της Αγγλίας) [...] Η γερμανική επίθεση στη Σοβιετική Ένωση Τον Ιούνιο του 1941, γερμανικές δυνάμεις επιτέθηκαν στη Σοβιετική Ένωση φτάνοντας σε λίγες εβδομάδες στα περίχωρα του Λένινγκραντ (σημερινή Αγία Πετρούπολη) και της πρωτεύουσας Μόσχας, δίχως, όμως, να καταφέρουν να καταλάβουν τις δύο πόλεις. Ο βαρύς χειμώνας που ακολούθησε ήταν εξουθενωτικός για τα γερμανικά στρατεύματα. Ωστόσο, νέα γερμανική επίθεση εκδηλώθηκε την άνοιξη του 1942. **Στην καθοριστική μάχη του Στάλινγκραντ (Σεπτέμβριος 1942-Φεβρουάριος 1943), οι Γερμανοί είχαν πάνω από 300.000 νεκρούς, τραυματίες και αιχμαλώτους και τελικά ηττήθηκαν από τον σοβιετικό στρατό. Έτσι, άρχισαν να υποχωρούν σε όλο το μήκος του μετώπου. Ήταν η αρχή του τέλους για τη χιτλερική Γερμανία.** [...] Στο μέτωπο που διαμορφώθηκε στη Β. Αφρική, γερμανικά και ιταλικά στρατεύματα συγκρούστηκαν με συμμαχικές δυνάμεις (στις οποίες συμπεριλαμβάνονταν και ελληνικές μονάδες). Τελικά, μετά από πολύμηνες μάχες (Φεβρουάριος 1941-Μάιος 1943) οι σύμμαχοι επικράτησαν».

Γ6 (2006-2022), σ. 127

«Στις 6 Ιουνίου 1944 ισχυρές συμμαχικές δυνάμεις υπό την ηγεσία του Αμερικανού στρατηγού Αϊζενχάουερ πραγματοποίησαν μία από τις μεγαλύτερες επιχειρήσεις του Β΄ Παγκόσμιου πολέμου, την **απόβαση στις ακτές της Νορμανδίας (ΒΔ Γαλλία)**. Παρά την αντίσταση των γερμανικών δυνάμεων, οι σύμμαχοι κατόρθωσαν μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1944 να έχουν απελευθερώσει τη Γαλλία, το Βέλγιο, το Λουξεμβούργο και την Ολλανδία. **Παράλληλα, στα ανατολικά είχε ξεκινήσει, από τον Ιούνιο του 1944, μεγάλη σοβιετική αντεπίθεση. Τα γερμανικά στρατεύματα των Βαλκανίων και της κεντρικής Ευρώπης, προκειμένου να μην εγκλωβιστούν, άρχισαν να υποχωρούν. Στις αρχές Μαΐου 1945 αμερικανικά, αγγλικά και γαλλικά στρατεύματα από τα δυτικά και σοβιετικά από τα ανατολικά βρίσκονταν έξω από το Βερολίνο. Ο Χίτλερ αυτοκτόνησε και η Γερμανία συνθηκολόγησε. Λίγο νωρίτερα είχε συλληφθεί και εκτελεστεί στην Ιταλία ο Μουσολίνι από Ιταλούς αντιστασιακούς».**

Γ6 (2006-2022), σ. 128-129

Ενώ, για πρώτη φορά υπάρχει σε εγχειρίδιο η φωτογραφία που αποτελεί έκτοτε σύμβολο της Αντιφασιστικής Νίκης των Λαών, με την αντίστοιχη λεζάντα:

[λεζάντα]

«4. Σοβιετικός στρατιώτης υψώνει την κόκκινη σημαία στο Βερολίνο. Η είσοδος σοβιετικών στρατευμάτων στη γερμανική πρωτεύουσα, στις 2 Μαΐου 1945, σήμανε την ουσιαστική λήξη του πολέμου».

Γ6 (2006-2022), σ. 129

Επίσης, γίνεται ξεκάθαρο πως το μεγαλύτερο βάρος του Β΄ Π.Π. σε απώλειες, θύματα και υλικές καταστροφές το είχε η Σοβιετική Ένωση, ενώ γίνεται έμμεση αντιπαραβολή με τις ΗΠΑ, για τις οποίες η αφήγηση αναφέρει ότι αυξάνουν την ισχύ τους αρχίζοντας να δανείζουν τις κατεστραμμένες χώρες της Ευρώπης:

«Οι επιπτώσεις του Β΄ Παγκόσμιου πολέμου έγιναν πιο αισθητές στην Ευρώπη. Οι ανθρώπινες απώλειες: Οι ανθρώπινες απώλειες ήταν θεαματικά περισσότερες από κάθε άλλο πόλεμο. Από τα περίπου 50.000.000 νεκρών και αγνοουμένων, τα 35.000.000 ήταν Ευρωπαίοι· τέσσερις φορές περισσότεροι απ' όσους χάθηκαν στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο! **Τεράστιος ήταν ο αριθμός των αμάχων θυμάτων. Μόνο η Σοβιετική Ένωση έχασε πάνω 20.000.000 ανθρώπους (το 10% του πληθυσμού της!), από τους οποίους σχεδόν το 60% ήταν άμαχοι.** Η Ελλάδα υπολογίζεται ότι έχασε συνολικά περίπου 500.000 ανθρώπους (ενόπλους και αμάχους). Οι υλικές καταστροφές: Η Ευρώπη ήταν ένας σωρός από ερείπια. **Στη Σοβιετική Ένωση είχαν καταστραφεί 6.000.000 σπίτια**, στην Πολωνία το 80% της βιομηχανίας, στη Γαλλία είχαν υποστεί σοβαρές ζημιές σχεδόν όλα τα λιμάνια και μεγάλο μέρος του συγκοινωνιακού και σιδηροδρομικού δικτύου, στην Ελλάδα είχαν καεί περίπου 160.000 κτίρια και είχαν πυρποληθεί 1.700 χωριά. Πόλεις όπως το Βερολίνο, το Λένινγκραντ (σημερινή Αγία Πετρούπολη), η Δρέσδη, η Χιροσίμα, το Ναγκασάκι και εκατοντάδες άλλες είχαν ισοπεδωθεί. Η συνολική βιομηχανική παραγωγή της Ευρώπης έφτανε στα τέλη του Β΄ Παγκόσμιου πολέμου μόλις το 50% της προπολεμικής. Η Ελλάδα είχε χάσει σχεδόν το 75% της εμπορικής της ναυτιλίας. **Τα περισσότερα κράτη είχαν δανειστεί για να προετοιμαστούν για τον πόλεμο και τώρα υποχρεώνονταν να το ξανακάνουν για να αρχίσουν την ανοικοδόμηση. Το μεγαλύτερο μέρος των δανείων προερχόταν από τις ΗΠΑ».**

Γ6 (2006-2022), σ. 135

3. Πώς κρίνεται το Ολοκαύτωμα και ποιος ο χαρακτήρας του;

α) Δεν αναφέρεται

ΣΤ1 (1967-1969)

Γ1 (1966-1976)

Γ2 (1969)

ΚΑ1 (1973)

ΣΤ4 (1980-1989)

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [πριν το 1997]

α) Περιφραστική και επιδερμική αναφορά του χωρίς την έννοια και σχολιασμό (ουδέτερα), μη ορισμός του ως έγκλημα κατά της ανθρωπότητας

Στο **ΣΤ2 (1969-1973)** αναφέρεται περιφραστικά η συστηματική εξόντωση των Εβραίων στον τελικό απολογισμό των θυμάτων από τον Β΄ Π.Π., χωρίς να γίνεται κάποια νύξη στην μοναδικότητα αυτής της συστηματικής εξόντωσης, η οποία και εξάλλου δεν αναφέρεται με τον όρο Ολοκαύτωμα:

«Ο μέγας πόλεμος έληξεν. Ἡ Εὐρώπη ἦτο πλήρης έρειπίων. **Εκατομμύρια άνθρωποι έφονεύθησαν εἰς τὰ μέτωπα καί τό εσωτερικόν.** Άλλοι έμειναν ανάπηροι. **Οἱ Εβραῖοι υπέστησαν συστηματικήν εξόντωσιν υπό τών Γερμανών.** Άλλ' ἡ ύλική βία δέν ἡδυνήθη νά εξαφανίσῃ τήν ἠθικήν δύναμιν. Παρ' ὅλας τὰς θυσίας, παρ' ὅλα τὰ θύματα εἰς τό τέλος νικήτρια υπήρξεν ἡ δεύτερα».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 165

«**Οἱ Γερμανοί έδειξαν μεγάλη σκληρότητα** στή διεξαγωγή τού πολέμου. **Εκατομμύρια άμάχων βρήκαν τό θάνατο σέ στρατόπεδα συγκεντρώσεως ἢ άπό πείνα.** Εκατομμύρια νεκρών στά μέτωπα τού πολέμου καί στή θάλασσα».

ΣΤ3 (1974-1980), σ. 121

«Κατά τή διάρκεια του πολέμου **οἱ φοβερές μετακινήσεις τών Εβραίων καί τών όμήρων, πού οἱ ναζί οδηγούσαν στά στρατόπεδα συγκεντρώσεως καί στά κρεματόρια, δημιούργησαν 12 έκατομμύρια θύματα**».

Γ3 (1976-1984), σ. 325

γ) Ναζιστικό έγκλημα κατά της ανθρωπότητας (σύνδεση με μοναδικότητα ἢ/και με φυλετική ιδεολογία) – πλήθος αναφορών

Στο **Λ2 (1983-2007)**, μέσα και από την κύρια αφήγηση αλλά και σε πλήθος πηγών και λεζάντων, για πρώτη φορά περιγράφεται τόσο λεπτομερώς το έγκλημα των στρατοπέδων εξόντωσης και συνδέεται τόσο ξεκάθαρα με το ναζιστικό καθεστώς και την βαρβαρότητα που εκπηγάει από την φύση/χαρακτήρα και ιδεολογία του. Καταδεικνύεται για πρώτη φορά πως το Ολοκαύτωμα δεν ήταν ένα έγκλημα σαν όλα τα άλλα, αλλά μοναδικό στην ιστορία της ανθρωπότητας, για την περιγραφή και αποτίμηση του οποίου δημιουργήθηκε και ο όρος «έγκλημα πολέμου» και «έγκλημα κατά της ανθρωπότητας»:

«Όλοι οι εχθροί των φασιστικών και δικτατορικών καθεστώτων φυλακίζονται· αργότερα οι Γερμανοί με βασανιστήρια, εκτελέσεις, βίαιες μεταφορές στη Γερμανία, προσπαθούν να συντρίψουν όλους αυτούς που αντιστέκονται στη γερμανική κατοχή. **Άλλά κυρίως η “Νέα Τάξη” εκδηλώνεται με μια τρομακτική καταδίωξη των Εβραίων. Από το 1942 αρχίζει μια αληθινή γενοκτονία κατά των Εβραίων, γιατί ο τελικός σκοπός του Χίτλερ ήταν η ολοκληρωτική εξαφάνισή τους. Τα στρατόπεδα συγκέντρωσης του Άουσβιτς, του Νταχάου και του Μαουτχάουζεν με τα εκατομμύρια των νεκρών αποτελούν μνημεία της ναζιστικής βαρβαρότητας**».

Λ2 (1983-2007), σ. 261

«Ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος είχε τελειώσει. Στοιχίσε στην ανθρωπότητα περίπου 60.000.000 νεκρούς και την καταστροφή ολόκληρων περιοχών. Η αγριότητά του συγκλόνησε τον κόσμο και στα **1946 διεθνές στρατιωτικό δικαστήριο, που**

συνεδρίασε στην Νυρεμβέργη, καταδίκασε σε θάνατο τους κύριους γερμανούς αξιωματούχους, που κρίθηκαν ένοχοι “εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας”. Έτσι, στην διεθνή νομολογία ένας νέος όρος εισάγεται, ο όρος του εγκληματία πολέμου».

Λ2 (1983-2007), σ. 265

[λεζάντα]

«Η φρίκη του ναζισμού. Κρατούμενοι του στρατοπέδου Αούσβιτς, μετά την απελευθέρωσή τους».

Λ2 (1983-2007), σ. 234

«η καταδίωξη και μετά η ολοκληρωτική εξόντωση των Εβραίων».

Λ2 (1983-2007), σ. 234

[πηγή]

«Η φρίκη του Ναζισμού. Ο διοικητής του στρατοπέδου του Αούσβιτς μιλάει για το έργο του: Είμαι 46 χρόνων και είμαι μέλος των SS από το 1934. Από το 1934 είμαι επίσης μέλος της ομάδας “Νεκροκεφαλές”. Από το 1934, χωρίς καμιά διακοπή, υπηρέτησα στις διοικητικές υπηρεσίες των στρατοπέδων συγκέντρωσης... Υπήρξα διοικητής του Αούσβιτς ως τις 31 Δεκεμβρίου 1944 και υπολογίζω ότι περίπου 2.500.000 κρατούμενοι εξοντώθηκαν με το γκάζι στους ειδικούς κλιβάνους. Συγχρόνως 500.000 κρατούμενοι πέθαναν από την πείνα και από διάφορες ασθένειες. Συνολικά 3.000.000 άνθρωποι χάθηκαν στο Αούσβιτς. Αυτός ο αριθμός αντιπροσωπεύει περίπου το 70-80% όλων των κρατουμένων που πέρασαν από κει. Αυτοί που επέζησαν χρησιμοποιήθηκαν σε καταναγκαστικά έργα μέσα στα όρια του στρατοπέδου. Ανάμεσα στα θύματα ήταν περίπου 100.000 γερμανοί Εβραίοι και ένας μεγάλος αριθμός από Εβραίους της Ολλανδίας της Γαλλίας του Βελγίου, της Πολωνίας, της Τσεχοσλοβακίας της Ουγγαρίας και της Ελλάδας.

Λ. Πολλιακόφ και Ζ. Βουλφ, *Το 3ο Ράιχ και οι Εβραίοι*.

Λ2 (1983-2007), σ. 260

[λεζάντα]

«Διάδρομος θαλάμου αερίων στο ναζιστικό στρατόπεδο συγκέντρωσης του Μπουχενβαλτ. Στους θαλάμους αυτούς θανατώθηκαν χιλιάδες κρατούμενοι».

Λ2 (1983-2007), σ. 261

Η ίδια κατεύθυνση ερμηνείας και περιγραφών υπάρχει και στο Γ4 (1984-1991):

«Για να αντιμετωπίσει τις αντιστάσεις, η χιτλερική Γερμανία χρησιμοποίησε κυρίως αθέμιτα και ανήθικα μέσα: διωγμοί, φόνοι και συλλήψεις άμαχων πληθυσμών, εγκλεισμός σε απάνθρωπα στρατόπεδα συγκέντρωσης, επιστημονικά οργανωμένα βασανιστήρια και θανάτωση στα απάνθρωπα κρεματόρια. Η χιτλερική ιδεολογία της ιεράρχησης των φυλών κάλυπτε τα μαζικά εγκλήματα των Γερμανών που ήταν πρωτοφανή στην ιστορία του ανθρώπου- στο πλαίσιο της “φυλετικής ιδεολογίας”, οι Εβραίοι είχαν καταταγεί ως ο υπ’ αριθμόν ένα κίνδυνος για τον κόσμο και είχε προγραμματιστεί η βιολογική εξαφάνισή τους. Στη διάρκεια του πολέμου οι Ναζί, με συστηματικό τρόπο, εξόντωσαν πάνω από

5.000.000 Εβραίους. Η οργανωμένη αυτή επιχείρηση εναντίον των Εβραίων απόβλεπε και στην εκτόνωση του γερμανικού λαού, που είχε και ο ίδιος υποστεί τις συνέπειες, ηθικές και υλικές, του απάνθρωπου ολοκληρωτικού πολέμου και της άγριας και εγκληματικής τακτικής του ναζισμού, που αποτελεί στίγμα στην ιστορία της ανθρωπότητας».

Γ4 (1984-1991), σ. 290

[λεζάντα]

«Κρατούμενοι του στρατοπέδου του Άουσβιτς: η χιτλερική Γερμανία χρησιμοποίησε τα πιο φρικαλέα και απάνθρωπα μέσα για να εξοντώσει τους ανθρώπους».

Γ4 (1984-1991), σ. 290

Στο ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) υπάρχει αναφορά στο ναζιστικό έγκλημα του Ολοκαυτώματος μετά την αναθεώρηση του 1997, ενώ στην προηγούμενη εκδοχή του εγχειρίδιου (πριν το 1997) η αναφορά στο Ολοκαύτωμα απουσιάζει παντελώς:

«Στον πόλεμο όμως αυτό διαπράχθηκαν και μεγάλα εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας. Ανάμεσά τους μεγάλη φρίκη προκάλεσαν το ολοκαύτωμα των Εβραίων στα ναζιστικά στρατόπεδα του Χίτλερ [...] Εκατομμύρια θύματα, ερειπωμένες πόλεις, κατεστραμμένες οικονομίες και βαθύ αίσθημα φρίκης και απελπισίας ήταν μερικές μόνο από τις συνέπειες του πολέμου για όλο τον κόσμο».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [μετά το 1997], σ. 235

«Στόχος του Χίτλερ ήταν η αναβίωση του “Παγγερμανισμού” (η ένωση όλων των Γερμανών της Ευρώπης σε ένα κράτος) και ο αγώνας μέχρις εσχάτων εναντίον των Εβραίων και εναντίον των κομμουνιστών. Οι ρατσιστικές* και ιμπεριαλιστικές αντιλήψεις του “Ναζισμού”* - όπως είναι γενικότερα γνωστή η χιτλερική ιδεολογία-εφαρμόστηκαν με σκληρότητα. Οι αντίπαλοι του ναζισμού στο εσωτερικό, κυρίως οι Εβραίοι, εξοντώθηκαν».

Γ5 (1991-2006), σ. 334

[λεζάντα]

«Στη Γερμανική πόλη Νυρεμβέργη Διεθνές Δικαστήριο με δικαστές Άγγλους, Αμερικανούς, Ρώσους και Γάλλους δίκασε (Νοέμβριος-Οκτώβριος 1946) τους ανώτατους αξιωματούχους του ναζιστικού καθεστώτος ως εγκληματίες πολέμου [...] συστηματική δίωξη και εξόντωση των Εβραίων και άλλων ομήρων στα “στρατόπεδα συγκέντρωσης”».

Γ5 (1991-2006), σ. 347-348

«Οι Εβραίοι, οι πολιτικοί αντίπαλοι, οι μειοψηφίες έγιναν στόχος μιας οργανωμένης καταδίωξης. Τα ιδεώδη του Διαφωτισμού, η ανεξιθρησκία, τα φυσικά δικαιώματα, ο πολιτικός ορθολογισμός αντικαταστάθηκαν από τη φυλετική υπεροψία (η άρεια φυλή), από τη λατρεία του αρχηγού (του Φύρερ και του Ντούτσε), από τη δικτατορία. [...] Για τους ναζί, η Ευρώπη δεν ήταν ο πολιτισμός της και οι πολιτικές της παραδόσεις, αλλά μια Ευρώπη της ξανθής φυλής και της φυλετικής καθαρότητας. Η εξόντωση όλων των Εβραίων της

Ευρώπης, των Τσιγγάνων και εκατομμυρίων ανθρώπων σλαβικής καταγωγής, αυτό το σχέδιο υπηρετούσε, την εκκαθάριση της Ευρώπης από τα “ξένα”, μη ευρωπαϊκά στοιχεία. Η ιδέα της Ευρώπης απέκτησε και την εφιαλτική της σκιά;».
ΚΛ4 (1998), σ. 184-185

«Κάθε περιορισμός που επέβαλε η ηθική και το “δίκαιο του πολέμου” έπαψε να υφίσταται. Κορύφωση της βαρβαρότητας αποτέλεσε η σχεδιασμένη συστηματική εξόντωση σε στρατόπεδα συγκέντρωσης ολόκληρων πληθυσμών (Εβραίων, Τσιγγάνων) στο όνομα της φυλετικής καθαρότητας. Δεκάδες εκατομμύρια ξεριζώθηκαν από τις εστίες τους».
ΚΛ7 (2001-2014), σ. 122

Το Λ3 (2002) είναι το πρώτο εγχειρίδιο στο οποίο γίνεται μια τόσο εκτεταμένη περιγραφή, εξήγηση και βαθιά ανάλυση των αιτιών, των πρακτικών και των ιδεολογικών ριζών του Ολοκαυτώματος στη βάση της ναζιστικής ιδεολογίας, η οποία κατατάσσεται στο ιδεολογικό ρεύμα-Παράδειγμα του Αντιδιαφωτισμού. Η εκτεταμένη αυτή ανάλυση υπάρχει και στην κύρια αφήγηση:

«έως την τελευταία στιγμή του πολέμου, μέσα στα ερείπια της Γερμανίας και στο χάος της συμμαχικής εισβολής, συνέχισε τη μεθοδική εξολόθρευση των Εβραίων [...] Υπολογίζεται πως οι ναζιστές θανάτωσαν, πέρα από έναν ανυπολόγιστο αριθμό Σοβιετικών αιχμαλώτων, περί τα επτά εκατομμύρια αμάχους, από τα οποία τα έξι ήταν Εβραίοι».
Λ3 (2002), σ. 192

«Από τη σκοπιά της ναζιστικής ιδεολογίας, που κυριαρχούσε στη Γερμανία, ο πόλεμος δεν είχε απλώς τους παραδοσιακούς στόχους των εδαφικών προσαρτήσεων. Σκοπός του ήταν να εκπληρώσει το ιδεολογικό σχέδιο της Νέας Τάξης Πραγμάτων. [...] Θα οργάνωνε ιεραρχικά το υπόλοιπα έθνη, σε βαθμίδες συγγένειας προς τους Γερμανούς. [...] Άλλους, όπως τους Εβραίους και τους Ρομά (τσιγγάνους) απλώς θα τους εξόντωναν. Τέλος, θα αποδεκάτιζαν τους Σλάβους, όπως είχαν κάνει οι Αμερικανοί τους Ερυθρόδερμους, για να αποσπάσουν τα εύφορα εδάφη τους. Όλους αυτούς τους χαρακτήριζαν υπάνθρωπους (Untermenschen). Κατά τη διάρκεια του πολέμου έθεσαν σε εφαρμογή αυτές τις αντιλήψεις, εξοντώνοντας εκατομμύρια αθώους. Αποκορύφωμά τους ήταν το Ολοκαύτωμα».
Λ3 (2002), σ. 197

Αλλά, κυρίως, στον εντυπωσιακό όγκο των πηγών που παρατίθενται σχετικά με τον εγκληματικό ναζιστικό χαρακτήρα του Ολοκαυτώματος. Στις σ. 197 ως 200 εντάσσονται στο «Ένθετο 1» 8 κείμενα-πηγές σχετικά με το Ολοκαύτωμα. Το ένα προέρχεται από το βιβλίο του Γκολντχάγκεν «Πρόθυμοι δήμιοι: Οι εκτελεστές του Χίτλερ. Οι καθημερινοί Γερμανοί και το Ολοκαύτωμα», το κείμενο 2 είναι ένα απόσπασμα ποιήματος του Πάουλ Τσέλαν, τα κείμενα 3, 4, 5 και 6 είναι προφορικές μαρτυρίες Εβραίων της Θεσσαλονίκης για το Ολοκαύτωμα από το ομώνυμο βιβλίο της Έρρικα Κούνιο Αμαρίλι, το κείμενο 7 αναφέρεται στην «τελική λύση του εβραϊκού ζητήματος» μέσα από τα λόγια του Ρούντολφ Ες, ενώ το κείμενο 8 προέρχεται από μαρτυρία του Ιάκωβου Καμπανέλλη.

Τέλος, παρατίθεται πίνακας με τον αριθμό των θυμάτων του Ολοκαυτώματος:
«ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΑΠΩΛΕΙΕΣ ΣΤΟ Β΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ

Πίνακας 1

Η Γενοκτονία - Το Ολοκαύτωμα των Εβραίων:

Πολωνία 3.000.000

Σοβιετική Ένωση 2.000.000

Γερμανία & Αυστρία 240000

Ουγγαρία 300.000

Ρουμανία 300.000

Ολλανδία 110.000

Τσεχοσλοβακία 95.000

Γαλλία 65.000

Ελλάδα 60.000

Γιουγκοσλαβία 60.000

Βέλγιο 28.000

Ιταλία 10.000

Λουξεμβούργο 3.000

Νορβηγία 1.000.

Πηγή: Norman Davies, *Europe A History*, Pimlico, London 1997, σ. 1328».

Λ3 (2002), σ. 200

ενώ απεικονίζεται με χάρτη και το εκτεταμένο δίκτυο ναζιστικών στρατοπέδων συγκέντρωσης και εξόντωσης που μαρτυρά και τον οργανωμένο βιομηχανικό τρόπο θανάτωσης:

«Στρατόπεδα συγκέντρωσης

Πηγή: Serge Bernstein – Pierre Milza, *Histoire Terminales*, Hatie, Paris, 1998».

Λ3 (2002), σ. 198

«Στα στρατόπεδα συγκέντρωσης και στα πεδία των μαχών χάνουν τη ζωή τους εκατομμύρια άνθρωποι. Μεγάλες καταστροφές προκαλούνται [...] το Ολοκαύτωμα των Εβραίων αποτελούν από τις τραγικότερες στιγμές αυτού του πολέμου [...] [γλωσσάριο] στρατόπεδα συγκέντρωσης: χώροι αναγκαστικής εργασίας και εκτέλεσης ανθρώπων κατά τη διάρκεια του ναζιστικού καθεστώτος [...] Ολοκαύτωμα: ο αφανισμός μεγάλου αριθμού ανθρώπων. Εδώ, η εξόντωση του

Εβραίων από το ναζιστικό καθεστώς [...] [λεζάντα] Πολωνοί Εβραίοι της Βαρσοβίας οδηγούνται από Γερμανούς στρατιώτες σε στρατόπεδο συγκέντρωσης (1943)».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 109, 111

Ομοίως, στο Γ6 (2006-2022) υπάρχουν πολλαπλές αναφορές στο ναζιστικό έγκλημα κατά της ανθρωπότητας, ενώ για πρώτη φορά αναφέρονται και τα φρικιαστικά ιατρικά πειράματα των Ναζί:

«**Η κατακτημένη Ευρώπη οργανώθηκε σύμφωνα με τις αρχές του ναζισμού και τα συμφέροντα της χιτλερικής Γερμανίας.** Οι οικονομικοί πόροι των κατακτημένων χωρών δεσμεύτηκαν και οι λαοί τους υπέστησαν συστηματική προπαγάνδα προκειμένου να αναγνωρίσουν την “ανωτερότητα” της ναζιστικής Γερμανίας. **Στις περιπτώσεις που δεν φάνηκαν πρόθυμοι να υποταχθούν, αντιμετωπίστηκαν με βιαιότητα, βασανιστήρια και μαζικές εκτελέσεις. Κοινός παρονομαστής οι διώξεις εναντίον των Εβραίων και των Ρομά (τσιγγάνοι), που εξοντώθηκαν μαζικά.** Ως αντίδραση γεννήθηκαν κινήματα αντίστασης που αμφισβήτησαν, συχνά ένοπλα, την κυριαρχία των κατακτητών [...] Η ηθική καταρράκωση [...] Ο πόλεμος συνοδεύτηκε από ανήκουστες θηριωδίες, μαζικές εκτελέσεις αμάχων, βιασμούς και λεηλασίες, που έγιναν από όλες τις πλευρές. Αναμφίβολα, όμως, **τα πρωτεία της φρίκης πρέπει να αποδοθούν στη ναζιστική Γερμανία: τα στρατόπεδα εξόντωσης, οι θάλαμοι αερίων, τα φρικιαστικά πειράματα των ναζί “γιατρών του θανάτου” σε αιχμαλώτους, τα βασανιστήρια και οι μαζικές εκτελέσεις αμάχων ως αντίποινα και η γενοκτονία των Εβραίων θα αποτελούν για πάντα σύμβολα του απόλυτου εγκλήματος σε βάρος του ανθρώπου**».

Γ6 (2006-2022), σ. 127, 135-136

Ενώ, το μέγεθος της φρίκης της διαδικασίας βιομηχανικής εξόντωσης ανθρώπων στα ναζιστικά στρατόπεδα θανάτου δίνεται γλαφυρά και σοκαριστικά μέσα από πηγή-μαρτυρία δύο επιζησάντων:

[πηγή]

«**1. Πεθαίνοντας στο Άουσβιτς: το Ολοκαύτωμα των Εβραίων:** Οι Ρούντολφ Βρυπα και Άλφρεντ Βέτσερ δραπέτευσαν, τον Απρίλιο του 1944, από το στρατόπεδο συγκεντρώσεως του Άουσβιτς. Δύο μήνες αργότερα δημοσίευσαν ένα κείμενο (*Vrba-Wetzler Report*) στο οποίο περιέγραφαν με λεπτομέρειες τη ζωή στο στρατόπεδο. Το κρεματόριο περιλαμβάνει ένα μεγάλο θάλαμο, ένα θάλαμο αερίων και ένα φούρνο. Οι άνθρωποι συγκεντρώνονται στον μεγάλο θάλαμο, που χωρά περίπου 2.000 άτομα. Εκεί υποχρεώνονται να βγάλουν τα ρούχα τους και δίνεται σε όλους ένα κομμάτι σαπουνι και μια πετσέτα σαν να πήγαιναν για λουτρό. Κατόπιν συγκεντρώνονται όλοι στον θάλαμο αερίων, που σφραγίζεται ερμητικά. Τότε άνδρες των SS, που φορούν μάσκες αερίων, διοχετεύουν στην αίθουσα αέριο από τρία ειδικά ανοίγματα. Μετά από τρία λεπτά όλοι είναι νεκροί. Τα άψυχα σώματα μεταφέρονται, στη συνέχεια, στο φούρνο με κάρα για να καούν.

Πηγή: www.spartacus.schoolnet.co.uk/».

Γ6 (2006-2022), σ. 127

Στο **Λ4 (2007-2022)** στο Ολοκαύτωμα αφιερώνεται ειδική υποενότητα που εκτείνεται σε 5 σελίδες και έχει τον τίτλο «Τα εγκλήματα πολέμου κατά της ανθρωπότητας – Το Ολοκαύτωμα» (σ. 129-133), όπου η κύρια αφήγηση, αλλά και μια πλειάδα πηγών, γραπτών και εικονιστικών, λεζαντών και ερωτήσεων συντείνουν στην περιγραφή της ναζιστικής φύσης του Ολοκαυτώματος:

«για τη διάπραξη εγκλημάτων πολέμου κατά παράβαση των κανόνων που οφείλουν να διέπουν τη συμπεριφορά των εμπολέμων· τρίτον, για τη διάπραξη εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας. Η ευθύνη για τις παραβάσεις αυτές βάρυνε κυρίως τη γερμανική πλευρά. Στο πλαίσιο αυτό εντάχθηκε η διεξαγωγή της δίκης της Νυρεμβέργης, μεταξύ Ιανουαρίου και Οκτωβρίου 1946, και της καταδίκης σε θάνατο των ηγετικών στελεχών, πολιτικών και στρατιωτικών, της χιτλερικής Γερμανίας. Παράλληλα, όργανα διεθνή, αλλά και εθνικά, επέβαλαν κυρώσεις σε βάρος εκατοντάδων υπευθύνων για καταστροφές και βιαιότητες που είχαν διαπραχθεί στη διάρκεια του πολέμου. Το έγκλημα της γενοκτονίας των Εβραίων. Ως μείζον έγκλημα κατά της ανθρωπότητας χαρακτηρίστηκε η προσπάθεια γενοκτονίας των Εβραίων. Υπό δίκτυο στη Γερμανία από το 1933, οι τελευταίοι αυτοί είδαν τη θέση τους βαθμιαία να επιδεινώνεται, ενόσω οι ναζί επεξέτειναν την κυριαρχία τους στην Ευρώπη — ιδιαίτερα την Ανατολική. Η κατάληψη της Πολωνίας είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία του γκέτο* της Βαρσοβίας, όπου συνωστίστηκαν, υπό περιορισμό, 500.000 Εβραίοι. Μετά την εισβολή στη Ρωσία επιχειρήθηκε η καθολική πλέον εξόντωσή τους στην Ευρώπη. Προκειμένου να επιτευχθεί η “τελική λύση” του προβλήματος, το οποίο, κατά τους ναζί, προκαλούσε η εκτεταμένη διεθνής παρουσία του εβραϊκού στοιχείου, επινοήθηκαν και εφαρμόστηκαν από τον Χίτλερ και τους συνεργάτες του εφιαλτικές πρακτικές, πρωτοφανέστες στην παγκόσμια ιστορία: φυσική εξόντωση μετά από επώδυνη παραμονή σε γκέτο ή σε στρατόπεδα συγκέντρωσης, μαζικές εκτελέσεις, χρήση δηλητηριωδών αερίων —όπως το “Τσικλόν Β”— προκειμένου να προκληθεί μαζικά ο θάνατος. Σε εκατομμύρια αριθμούνται τα θύματα της πρωτοφανούς αυτής τραγωδίας — μόνο από την Ελλάδα πάνω από 70.000. Στρατόπεδα όπως του Άουσβιτς, της Τρεμπλίνκα, του Νταχάου, του Μπέλζετς ή του Σόμπιμπορ έχουν γίνει συνώνυμα απανθρωπίας και τρόμου».

Λ4 (2007-2022), σ. 129-131

Ενώ, η πηγή της σ. 132 καταδεικνύει την ιστορική μοναδικότητα του Ολοκαυτώματος με την οποία τελειώνει ο ευρωπαϊκός πολιτισμός και προτείνει εγρήγορση των πολιτών για να μην επαναληφθεί:

[πηγή]

«Το Ολοκαύτωμα και οι ευθύνες των απλών πολιτών: “Τι έχουμε τώρα να πούμε στα παιδιά μας; Θα θυμηθώ τα λόγια της Λιλής Ζωγράφου, η οποία στο έργο της “Μικαέλ” γράφει: “Όταν βλέπω έναν Εβραίο, εγώ που έρχομαι από το άλλο στρατόπεδο, από αυτούς δηλαδή που επέτρεψαν και που οδήγησαν στο Άουσβιτς, δεν έχω ούτε λόγια ούτε πια έρεισμα για την περηφάνια μου”. Αυτά είναι τα λόγια που μπορούμε να πούμε στα παιδιά μας εμείς που ερχόμαστε από το άλλο στρατόπεδο. Γιατί η Σοά [: η εβραϊκή λέξη για το Ολοκαύτωμα] δεν είναι κάτι που αφορά μόνο τους Εβραίους. Η εβραιοκτονία είναι το τέλος του ευρωπαϊκού πολιτισμού και του ευρωπαϊκού πνεύματος έτσι όπως έζησε αιώνες

και αιώνες τώρα. Απέραντη η φρίκη, αμέτρητη η οδύνη και ακόμα πιο απέραντη η αισχύνη. Και ας μη βρίσκουμε δικαιολογίες ή αιτιάσεις για έναν καλύτερο ύπνο. Άλλοι λέγοντας ότι υπάρχουνε οι Χίτλερ [...] άλλοι αρνούμενοι την εβραιοκτονία και άλλοι μιλώντας δεξιά κι αριστερά για γενοκτονίες, χωρίς να ξέρουν ότι η γενοκτονία, η Σοά των Εβραίων, είναι μοναδική· και είναι μοναδική για έναν μονάχα λόγο, γιατί για πρώτη φορά στην ιστορία ο άνθρωπος αρνήθηκε στον συνάνθρωπό του, όχι την ιδιότητα να είναι Εβραίος, την ιδιότητα να είναι άνθρωπος. Αυτό έγινε μία φορά μόνο στην ιστορία και δεν πρέπει ποτέ να ξαναγίνει. Ας γρηγορούμε όμως, ας γρηγορούμε και ας μην ξεχάσουμε αυτό που ένας Γερμανός πάστορας έγραψε λίγο πριν πεθάνει, γιατί και ο Μπρεχτ το είπε: η κοιλία της φρίκης είναι έτοιμη να παιδογονήσει και πάλι. Ο πάστορας είπε ότι, όταν ήρθανε να πιάσουν τον γείτονά μου που ήταν Εβραίος, δε διαμαρτυρήθηκα, αφού δεν ήμουν Εβραίος. Όταν ήρθανε να πιάσουνε και τον άλλο μου γείτονα που ήτανε κομμουνιστής, δε διαμαρτυρήθηκα, αφού δεν ήμουν κομμουνιστής. Όταν λίγο πιο μακριά πιάσανε και κάτι καθολικούς Γερμανούς, δε διαμαρτυρήθηκα, αφού δεν ήμουν καθολικός. Όταν όμως ήρθαν να πιάσουν εμένα, δε βρέθηκε πια κανείς να διαμαρτυρηθεί! Αυτό δεν πρέπει ποτέ να το ξεχνάμε, γιατί για ποιον χτυπά η καμπάνα, χτυπά για τον καθένα μας και για όλους”.

Ελένη Αρβελέρ, «Ημέρα Μνήμης», Χρονικά, έκδοση του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου της Ελ λάδος, τ. ΚΘ', τεύχ. 201, Ιανουάριος Φεβρουάριος 2006, σ. 66-67».

Λ4 (2007-2022), σ. 132

Οι άλλες δύο πηγές αφορούν τους Έλληνες Εβραίους. Η μία είναι μαρτυρία από τις συνθήκες στο Άουσβιτς και η άλλη είναι περιγραφή της σύλληψης, εκτόπισης και εξόντωσης των Εβραίων της Θεσσαλονίκης:

[πηγή]

«Μαρτυρία ενός Έλληνα Εβραίου από τη Θεσσαλονίκη που επέζησε από το Άουσβιτς

“Μετά την άφιξή μας στο στρατόπεδο και την εξαφάνιση της γυναίκας μου και των γονιών μου, η μουσική ήταν αυτή που βοήθησε να μη βουλιάξω στην απελπισία. Γιατί ένας άνθρωπος απελπισμένος είναι ήδη ένας άνθρωπος νεκρός. Η μουσική μου επέτρεψε να υποφέρω το ανυπόφορο, αυτή την ανείπωτη φρίκη που ένιωσα από την πρώτη κιόλας στιγμή που μπήκα στο στρατόπεδο και έμαθα για την τύχη των δικών μου. Τα περισσότερα μέλη της οικογένειάς μου είχαν χαθεί [...]. Τότε, παρά τον πόνο που αισθανόμουν, κατάφερα να διατηρήσω το ηθικό μου, κι αυτό χάρη στη μουσική. Μου είχαν πάρει το βιολί μου, όμως μου είχαν δώσει σχεδόν αμέσως ένα άλλο. Εκείνη την πρώτη μέρα, ήταν σαν να είχα δεχτεί ένα χτύπημα στο κεφάλι. Όμως, ακόμη και σ’ εκείνη την κατάσταση, μου ζήτησαν να παίξω μουσική. Και έπαιξα. Το πρώτο αίσθημα απελπισίας που με είχε πλημμυρίσει μεταμορφώθηκε σε αίσθημα ελπίδας χάρη στα προφητικά εκείνα λόγια του Blockaster, το πρώτο βράδυ που έφτασα στο μπλοκ: “Ελπίζω ότι δε θα πεθάνεις εδώ μέσα”.

Ιάκωβος Στρούμσα, *Διάλεξα τη ζωή. Από τη Θεσσαλονίκη στο Άουσβιτς*, Ίδρυμα ΕΤΣ ΑΧΑΪΜ/εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 55-56».

Λ4 (2007-2022), σ. 129

[πηγή]

«**Η τύχη των Εβραίων της Θεσσαλονίκης**“: Οι Γερμανοί είχαν ζητήσει από τον Αρχιραβίνο της Κοινότητας, Τσβι Κόρετς, να τους παραδώσει κατάλογο με τα ονόματα όλων των μελών της Εβραϊκής Κοινότητας και εκείνος, πιθανώς ελπίζοντας ότι αυτό θα τους κατευνάσει, τον παρέδωσε. Το σκηνικό για τα όσα θα επακολουθούσαν ήταν τώρα έτοιμο: Το Σάββατο, 14 Μαρτίου του 1943 [...], **2.800 άτομα περίπου συνελήφθησαν και την επόμενη ημέρα εκτοπίστηκαν με τρένο στην Πολωνία, στοιβαγμένοι σε βαγόνια μεταφοράς ζώων, υπό αθλιότατες συνθήκες. Οι ναζί κατέτρεχαν κυρίως τα μικρά παιδιά, αφού ο σχεδιασμός τους προέβλεπε να εμποδιστεί η συνέχεια του εβραϊκού λαού. Είναι γνωστές, από περιγραφές των ελάχιστων επιζώντων, οι εικόνες των υπερπλήρων βαγονιών, με 70-75 άτομα το καθένα, χωρίς καν χώρο να καθίσουν, με ένα βαρέλι νερό για τη διαδρομή και ένα για τις φυσικές τους ανάγκες, και όλ’ αυτά για ταξίδι που διαρκούσε τουλάχιστον τέσσερις μέρες. Πολλοί πέθαναν στη διαδρομή και τα πτώματα απλώς πετάγονταν στην άκρη της γραμμής, όποτε υπήρχε στάση. Οι Έλληνες σιδηροδρομικοί υπάλληλοι ταράχτηκαν από τα όσα είδαν, και φήμες για εξόντωση των Εβραίων άρχισαν να διαρρέουν. Ήταν όμως ήδη πολύ αργά, η παγίδα είχε κλείσει: μέχρι τις 2 Αυγούστου 1943, σε συνολικά 19 σιδηροδρομικές αποστολές, 56.000 περίπου Εβραίοι της Θεσσαλονίκης εκτοπίστηκαν. Προορισμός για τους περισσότερους ήταν το στρατόπεδο του Άουσβιτς-Μπίρκεναου. Από αυτούς δε θα ξαναγύριζαν παρά μόνο περί τους 1.950. Η Ισραηλιτική Κοινότητα της Θεσσαλονίκης δε θα ήταν ποτέ πια η ίδια [...]**”.

Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο της Ελλάδος, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων, Αθήνα 2006, σ. 46».

Λ4 (2007-2022), σ. 129

[λεζάντα]

«**Στη δίκη της Νυρεμβέργης (Ιανουάριος-Οκτώβριος 1946) καταδικάστηκαν σε θάνατο ή φυλάκιση υψηλόβαθμοι Γερμανοί αξιωματούχοι για: α) εγκλήματα κατά της ειρήνης, β) σχεδίαση, έναρξη και διεξαγωγή επιθετικών πολέμων, γ) εγκλήματα πολέμου και δ) εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας**».

Λ4 (2007-2022), σ. 129

[λεζάντα]

«**Φωτογραφία από το γερμανικό στρατόπεδο συγκέντρωσης του Άουσβιτς της σημερινής Πολωνίας, όπου εξοντώθηκαν πολυάριθμοι Εβραίοι και Τσιγγάνοι. Στην είσοδο του στρατοπέδου διακρίνεται η επιγραφή “Arbeit macht frei” (“η εργασία απελευθερώνει”)**».

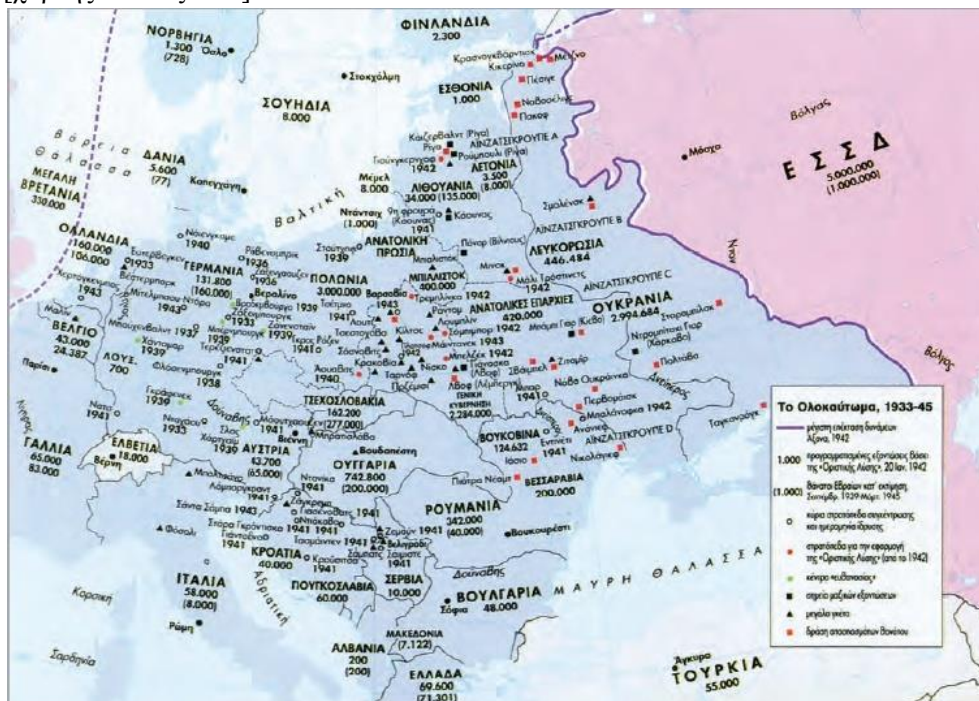
Λ4 (2007-2022), σ. 130

[Ερωτήσεις]

«1. Ο όρος “γενοκτονία” (genocide) χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά το 1944 προκειμένου να περιγράψει την εξόντωση των Εβραίων από τους ναζί. Σήμερα ο όρος αυτός χρησιμοποιείται και για άλλα εγκλήματα στην ιστορία της ανθρωπότητας. Μπορείτε να αναφέρετε παραδείγματα;».

Ενώ, παρατίθεται και χάρτης με τα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης και εξόντωσης στην Ευρώπη:

[χάρτης και λεζάντα]

«Χάρτης των κυριότερων ναζιστικών στρατοπέδων συγκέντρωσης στη Γερμανία και την κατεχόμενη Ευρώπη, όπου θανατώθηκαν εκατομμύρια κρατούμενοι. Ο χάρτης αναπαριστά την πολιτική δομή της Ευρώπης που είχαν επιβάλει κατά τη διάρκεια της κυριαρχίας τους οι κατακτητές».

Επίσης, στο ΣΤ7 (2012-2022) αναφέρεται ο ναζιστικός και εγκληματικός χαρακτήρας του Ολοκαυτώματος:

«Οι καταστροφές ήταν για όλους ανυπολόγιστες. Προκλήθηκαν μεγάλες υλικές ζημιές ενώ εκατομμύρια άνθρωποι έχασαν τη ζωή τους. Από τις τραγικότερες στιγμές του πολέμου, το *Ολοκαύτωμα των Εβραίων στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης* [...] προκάλεσαν φρίκη και συγκλόνισαν την ανθρωπότητα».

[γλωσσάρι]

«**Ολοκαύτωμα:** Η εξόντωση μεγάλου αριθμού ανθρώπων.

Στρατόπεδα συγκέντρωσης: Χώροι αναγκαστικής εργασίας και εκτέλεσης αιχμαλώτων».

[Ματιά στο παρελθόν]

«**Το Ολοκαύτωμα των Εβραίων:** Στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου η ναζιστική Γερμανία έβαλε σε εφαρμογή το περίφημο σχέδιο της "τελικής λύσης", τον αφανισμό δηλαδή των Εβραίων. Στα στρατόπεδα συγκέντρωσης στο

Αουσβιτς (φωτ. δίπλα), στο Νταχάου και αλλού συγκεντρώθηκαν εκατοντάδες χιλιάδες Εβραίοι απ' όλη την Ευρώπη, με σκοπό να εξοντωθούν. Ανάμεσά τους και χιλιάδες Εβραίοι της Ελλάδας (φωτ. κάτω). Το **Ολοκαύτωμα των Εβραίων ανήκει στα τραγικότερα συμβάντα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου**».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 210

4. Πώς κρίνεται η ρίψη της ατομικής βόμβας και ποια η αιτιολογία της χρήσης της;

α) Δεν αναφέρεται

ΣΤ1 (1967-1969)

ΣΤ3 (1974-1980)

ΣΤ4 (1980-1989)

β) Αναγκαία η ρίψη/δικαιολόγηση για την συνθηκολόγηση της Ιαπωνίας

«Τήν 6ην Αυγούστου έρρίφθη ατομική βόμβα κατά τής ιαπωνικής πόλεως Χιροσίμα καί ολίγον άργότερον εΐς τό Ναγκασάκι, όπου έπροξενήθησαν τρομεραί καταστροφαι· τότε ή ιαπωνική κυβέρνησις ήναγκάσθη νά συνθηκολογήση».

Γ1 (1966-1976), σ. 260

«Οί Αμερικανοί ρίπτουν εΐς τήν Ιαπωνίαν τήν άτομικήν βόμβαν καί τήν ύποχρεώνουν νά ζητήση ειρήνην».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 165

«Τέσσαρας ημέρας μετά τήν λήξιν τής διασκέψεως ή πρώτη άτομική βόμβα έρρίπτετο επί τής ιαπωνικής πόλεως Χιροσίμα καί τρεις ημέρας άργότερον ή δευτέρα επί τής Ναγκασάκι. Τήν εΐς τήν έρημον τής Νεβάδας έπιτυχή δοκιμήν τής άτομικής βόμβας έπληροφορήθη ό Τρούμαν τήν 17ην Ιουλίου εΐς τό Βερολίνον. Άπεφάσισε, μετά ώριμον σκέψιν, νά χρησιμοποιήση τό τρομερόν αυτό όπλον, διά νά έξαναγκάση τήν Ιαπωνίαν εΐς συνθηκολόγησιν. Πράγματι, τήν 2αν Σεπτεμβρίου ύπεγράφη εΐς τόν κόλπον τού Τόκιο επί τού άμερικανικού Θωρηκτού “Μισσούρι”, ή άνευ όρων παράδοσις τής Ιαπωνίας. Ο΄ Ιάπων Αυτοκράτωρ έτέθη άπό τής στιγμής εκείνης ύπό τας διαταγάς τού στρατηγού Μάκ Άρθουρ, άνωτάτου διοικητού τών εΐς τόν Ειρηνικόν άμερικανικών δυνάμεων. Ο πόλεμος εΐς τήν Άπω Ανατολήν έληγεν, άφού διήρκεσε 3 ετη, 8 μήνας καί 26 ημέρας. Η άνθρωπότης ήμπορούσε νά άποβλέψη εΐς τήν ειρήνην. Θα άπεδεικνύετο συντόμως ότι ή ειρήνη αυτή έπεφύλασσε πολλάς έκπλήξεις».

Γ2 (1969), σ. 193

«Έν τώ μεταξύ εΐς τήν άπω Ανατολήν ή Ιαπωνία έπολέμει εναντίον τής Αμερικής. Μετά σκληρούς άγώνας κατά ξηράν καί κατά θάλασσαν τούς όποιους διηθύθουν άπό πλευράς Αμερικανών ο στρατηγός Μάκ Άρθουρ, οί Αμερικανοί έρριψαν εΐς τας πόλεις Χιροσίμα καί Ναγκασάκι άτομικάς βόμβας. Πανικόβλητος ή Ιαπωνία έσπευσε νά παραδοθή».

ΚΛ1 (1973), σ. 90

«Η Ιαπωνία συνέχισε με πείσμα μόνη της τον πόλεμο. Οι Αμερικανοί βομβάρδισαν τις ιαπωνικές πόλεις Χιροσίμα και Ναγκασάκι με την ατομική βόμβα, ένα νέο τρομερό όπλο. Ο βομβαρδισμός αυτός προκάλεσε φοβερές καταστροφές και η Ιαπωνία αναγκάστηκε να παραδοθεί κι αυτή “άνευ όρων”».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [πριν το 1997], σ. 274

Στο Λ4 (2007-2022) η κύρια αφήγηση επικεντρώνεται στην εξήγηση της αναγκαιότητας της ρίψης της ατομικής βόμβας, σύμφωνα με την οποία οι Αμερικανοί την επιλέγουν ως λύση, προκειμένου να αποφύγουν το ανθρώπινο κόστος συνέχισης του πολέμου με την Ιαπωνία για τον εξαναγκασμό της σε συνθηκολόγηση. Η αποτίμηση της απόφασης αυτής των ΗΠΑ φτάνει να χαρακτηριστεί ως *αμφιλεγόμενη ιστορικά*, δίχως κάποια άλλη κριτική:

«Τον Σεπτέμβριο θα ακολουθήσει η συνθηκολόγηση της Ιαπωνίας, αφού όμως προηγηθεί η ρίψη της ατομικής βόμβας στη Χιροσίμα και το Ναγκασάκι [...] Η συνθηκολόγηση με τον άλλο ισχυρό εταίρο του Άξονα, την Ιαπωνία, επιτεύχθηκε λίγο αργότερα, στις 2 Σεπτεμβρίου 1945. Παρά τις στρατιωτικές επιτυχίες των Αμερικανών στον Ειρηνικό, οι Ιάπωνες διακήρυσσαν την απόφαση να πολεμήσουν μέχρι εσχάτων εναντίον τους — αν χρειαζόταν, και στο έδαφος της χώρας τους. Οι Αμερικανοί, προκειμένου να αποφύγουν το ανθρώπινο κόστος αυτής της επιχείρησης, αποφάσισαν να κάνουν χρήση της ατομικής βόμβας — στις 6 Αυγούστου στη Χιροσίμα και στις 9 Αυγούστου στο Ναγκασάκι. Με την αμφιλεγόμενη ιστορικά αμερικανική αυτή ενέργεια ένα νέο κεφάλαιο ανοιγόταν στην ιστορία της ανθρωπότητας».

Λ4 (2007-2022), σ. 111, 128

[λεζάντα]

«Στις 6 Αυγούστου 1945 οι Αμερικανοί ρίχνουν την πρώτη ατομική βόμβα στη Χιροσίμα, κέντρο της πολεμικής βιομηχανίας των Ιαπώνων, ενώ τρεις ημέρες αργότερα δεύτερη ατομική βόμβα πλήττει το λιμάνι του Ναγκασάκι. **Μπροστά στον κίνδυνο της ολοκληρωτικής καταστροφής η Ιαπωνία παραδίδεται άνευ όρων».**

Λ4 (2007-2022), σ. 128

[ερωτήσεις]

«2. **Γιατί χαρακτηρίζεται ως “αμφιλεγόμενη” ιστορικά η απόφαση των ΗΠΑ να ρίξουν ατομικές βόμβες στην Ιαπωνία;** Πώς κρίνετε εσείς την απόφαση αυτή, έχοντας υπόψη και το σχετικό παράθεμα του Ρεϋμόν Καρτιέ;».

Λ4 (2007-2022), σ. 128

Επίσης, σε πηγή του εγχειριδίου καταγράφεται η σύμφωνη γνώμη του Τσώρτσιλ στην χρήση της ατομικής βόμβας και η προειδοποίηση προς τους Ιάπωνες, έτσι ώστε να αποκαθαρθεί το γεγονός της απόφασης για την ρίψη της από την εγκληματικότητα της στη βάση των θυμάτων και των μακρόχρονων συνεπειών που συνεπίφερε:

[πηγή]

«**Μυστική συμφωνία Τσώρτσιλ-Ρούζβελτ για την ατομική βόμβα (18-9-1944):** “Όταν η “βόμβα” τελικά ετοιμαστεί, θα μπορούσε ίσως, μετά από ώριμη σκέψη,

να χρησιμοποιηθεί κατά των Ιαπώνων, που θα πρέπει να προειδοποιηθούν ότι αυτός ο βομβαρδισμός θα επαναλαμβάνεται, ώσπου να παραδοθούν”.

Η προειδοποίηση αυτή εξαγγέλθηκε στη Διακήρυξη του Πότσνταμ, στις 26 Ιουλίου 1945. *History in Quotations*, όπ.π., σ. 857».

Λ4 (2007-2022), σ. 127

[πηγή]

«Αντιδράσεις για τη ρίψη της ατομικής βόμβας στη Χιροσίμα: “Ο Τρούμαν βρίσκεται στη θάλασσα, επάνω στο καταδρομικό “Αουγκούστα”. [...] Την προηγούμενη είχε δώσει από τον θάλαμο επιχειρήσεων του “Αουγκούστα” τη διαταγή να χρησιμοποιηθεί η ατομική βόμβα. [...] Εκεί ακριβώς ένας υπασπιστής τού φέρνει το τηλεγράφημα που αναγγέλλει την έκρηξη της Χιροσίμα: “Αποτελέσματα επιτυχή από κάθε άποψη. Ορατά αποτελέσματα ανώτερα παντός πειράματος”. Στα “Απομνημονεύματά” του ο Τρούμαν θα δώσει πανηγυρικό τόνο στις αντιδράσεις του. Στην πραγματικότητα, πετά από χαρά. “Παιδιά, τους ρίξαμε μία βόμβα που ισοδυναμεί με 20.000 τόνους νιτρογλυκερίνης!”. Οι ναύτες ξεσπούν σε επευφημίες. Ο έλεγχος της συνειδήσεως, το άλγος και οι τύψεις που αναμιγνύονται με τον θρίαμβο είναι μια πλαστή ιστορική αναπαράσταση. Είναι αλήθεια ότι μερικοί άνθρωποι, ανάμεσα σ’ αυτούς και ο Αϊζενχάουερ, επέκριναν αυθόρμητα τη χρησιμοποίηση της βόμβας, θεωρώντας πως δεν ήταν απαραίτητη για να γονατίσει η Ιαπωνία. Αλλά η τεράστια πλειοψηφία δε βλέπει στην εμφάνιση του νέου όπλου, παρά το γρήγορο τέλος του πολέμου και την οικονομία αίματος που εξασφαλίζει. Εξάλλου, εκείνοι που την κατηγορούσαν, γιατί έπεσε στη Χιροσίμα, θα την επευφημούσαν αν έπεφτε στο Βερολίνο”.

Ρεϋμόν Καρτιέ, *Ιστορία του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου*, τ. Β΄ 1942-1945, Πάπυρος, Αθήνα 1995, σ. 564-565».

Λ4 (2007-2022), σ. 127-128

Οι συνέπειες, οι καταστροφές και τα θύματα δεν αναφέρονται καθόλου σε κύρια αφήγηση, πηγές και λεζάντες, παρά μόνο σε μια ερώτηση του βιβλίου, όπου ζητείται να αναζητηθούν πληροφορίες από τους/τις μαθητές/τριες σχετικά με αυτά· πληροφορίες, όμως, που δεν υπάρχουν καθόλου στα ίδια τα περιεχόμενα του εγχειριδίου:

[Ερωτήσεις]

«2. Να αναζητήσετε στο διαδίκτυο στοιχεία για το πυρηνικό ολοκαύτωμα της Ιαπωνίας και για τις επιπτώσεις του στις μεταγενέστερες γενιές των περιοχών που επλήγησαν».

Λ4 (2007-2022), σ. 133

γ) Φρίκη αλλά και αναγκαιότητα για τερματισμό πολέμου (αναγκαίο κακό)

«Στήν Ασία συνεχίζονταν οί επιχειρήσεις. Στό μεταξύ οί έρευνες γιά τή διάσπαση του άτόμου είχαν προχωρήσει καί κατασκευάστηκε ή πρώτη άτομική βόμβα. Ο πρόεδρος Τρούμαν, πού διαδέχτηκε τόν Ρούσβελτ, έδωσε διαταγή νά ρίξουν δύο άτομικές βόμβες στήν Ιαπωνία, στό Ναγκασάκι καί στή Χιροσίμα. Η καταστροφή ήταν κάτι τό τρομακτικό: 150 χιλ. θύματα, και όσοι έζησαν

σημαδεύτηκαν για πάντα από τη ραδιενέργεια. Ή Ιαπωνία αναγκάστηκε να ζητήσει ειρήνη (Αύγουστος 1945)».
Γ3 (1976-1984), σ 324

«**Η Ιαπωνία**, με τη σειρά της, αναγκάζεται να παραδοθεί τον Αύγουστο του 1945 μετά την καταστροφή των πόλεων Ναγκασάκι και Χιροσίμα από τις ατομικές βόμβες [...] Στις 6 Αυγούστου οι Αμερικανοί, για να αναγκάσουν την Ιαπωνία να παραδοθεί, ρίχνουν την πρώτη ατομική βόμβα στη Χιροσίμα. Σε μερικά δευτερόλεπτα το κέντρο της πόλης σωριάζεται σε ερείπια και 200.000 άνθρωποι βρίσκουν το θάνατο. Στις 9 Αυγούστου μια δεύτερη βόμβα πλήττει το λιμάνι του Ναγκασάκι. Μπροστά στον κίνδυνο ολικής καταστροφής της χώρας η Ιαπωνία παραδίδεται άνευ όρων στις 10 Αυγούστου».
Λ2 (1983-2007), σ. 234-235, 264

[πηγή]

«**Χιροσίμα (6 Αυγούστου 1945)**: ...Ξαφνικά μια εκτυφλωτική λάμψη μ' έκανε να τιναχτώ, το σπίτι μπροστά μας άρχισε να τρέμει και, σε μερικά λεπτά, σωριαζόταν σε ερείπια μέσα σ' ένα σύννεφο από σκόνη. Γύρω μας κι άλλα κτίρια κατέρρεαν σαν τραπουλόχαρτα. Φλόγες ξεπήδησαν από τα χαλάσματα κι άρχισαν να φουντώνουν με τη βοήθεια ενός ανέμου που γινόταν όλο και σφοδρότερος... Είδα να παρελαύνουν από μπροστά μου ανθρώπινες σκιές, που έμοιαζαν με λιτανεία φαντασμάτων. Μερικές απ' αυτές φαίνονταν να υποφέρουν από πόνους φρικτούς και βιάδιζαν με τα χέρια τεντωμένα. Αυτές οι μορφές μου προξένησαν ιδιαίτερη περιέργεια. Τέλος κατάλαβα ότι ήταν άνθρωποι φρικιαστικά καμένοι που ήθελαν να αποφύγουν την οδυνηρή επαφή των χεριών τους με τα πληγωμένα πλευρά τους... Οι σιωπηλοί δρόμοι ήταν γεμάτοι από πτώματα. Η Χιροσίμα δεν ήταν πια μια πόλη, αλλά μια φλογισμένη έρημος.
Μισιχίκο Χασίγια, *Ημερολόγιο της Χιροσίμα*».
Λ2 (1983-2007), σ. 264

[λεζάντα]

«Ένα τρομακτικό όπλο: η ατομική βόμβα».
Λ2 (1983-2007), σ. 265

«**Η Ιαπωνία**, που παρά την ήττα της Γερμανίας συνέχιζε τον πόλεμο, αναγκάστηκε να συνθηκολογήσει μόνο όταν οι ατομικές βόμβες που έριξαν οι Αμερικανοί στη Χιροσίμα (6 Αυγούστου) και στο Ναγκασάκι (9 Αυγούστου) κατέστρεψαν τις δυο αυτές πυκνοκατοικημένες πόλεις: τριακόσιες χιλιάδες νεκροί και εκατοντάδες χιλιάδες ανάπηροι ήταν ο μακάβριος απολογισμός της τελευταίας αυτής επιχείρησης του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου».
Γ5 (1991-2006), σ. 346

«**Η Γερμανία παραδόθηκε** (Μάιος 1945), απέμενε όμως η Ιαπωνία. Η συνθηκολόγησή της ήρθε μετά το συγκλονιστικότερο γεγονός του Β' Παγκοσμίου Πολέμου: τη ρίψη της ατομικής βόμβας στη Χιροσίμα και στο Ναγκασάκι. Μαζί της έφερε και το τέλος του πολέμου. [...] Από την άλλη μεριά η

χρήση της πυρηνικής ενέργειας άνοιξε τεράστια πληγή, που ακόμη δε λείει να κλείσει».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 122

«Οι καταστροφές ήταν για όλους ανυπολόγιστες. Προκλήθηκαν μεγάλες υλικές ζημιές ενώ εκατομμύρια άνθρωποι έχασαν τη ζωή τους. Από τις τραγικότερες στιγμές του πολέμου, το *Ολοκαύτωμα* των Εβραίων στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης και η ρίψη ατομικής βόμβας στις ιαπωνικές πόλεις *Ναγκασάκι* και *Χιροσίμα* από τους Αμερικανούς για να εξαναγκάσουν την *Ιαπωνία* να παραδοθεί, προκάλεσαν φρίκη και συγκλόνισαν την ανθρωπότητα».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 209

δ) Εστίαση στην φρίκη / έγκλημα κατά της ανθρωπότητας

«Η τελευταία πράξη του πολέμου παίχτηκε με ανατριχιαστικό τρόπο λίγο αργότερα: στις 6 Αυγούστου 1945 οι Αμερικανοί χτύπησαν με την πρώτη ατομική βόμβα τη Χιροσίμα και έτσι τελείωσε ο πόλεμος. Στις καρδιές των ανθρώπων όμως η χαρά για τη λήξη του πολέμου σκιάστηκε από το “μανιτάρι” που σχημάτισε η έκρηξη της πρώτης ατομικής βόμβας [...] Η ατομική βόμβα που έπεσε στη Χιροσίμα προκάλεσε το θάνατο 80.000 ατόμων στη Χιροσίμα εξακολουθούν να γεννιούνται παιδιά ελαττωματικά».

Γ4 (1984-1991), σ. 289-292

Το ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011), στην αναθεώρησή του μετά το 1997, είναι το πρώτο εγχειρίδιο που αναφέρει ρητά πως η ρίψη της ατομικής βόμβας ήταν έγκλημα κατά της ανθρωπότητας, ίσης αξίας με το Ολοκαύτωμα. Γι' αυτόν τον λόγο και δίνοντας το βάρος σε αυτήν την πρώτη χρονικά διατύπωση κατατάσσουμε το συγκεκριμένο εγχειρίδιο εδώ και όχι στο προηγούμενο ερμηνευτικό σχήμα, αν και υποστηρίζεται πως η ρίψη έγινε για να εξαναγκάσουν την *Ιαπωνία* σε παράδοση. Η εστίαση του αποσπάσματος, ωστόσο, θεωρούμε πως στρέφεται στον εγκληματικό χαρακτήρα της ρίψης και την φρίκη που προκάλεσε, παρά στην αναγκαιότητα:

«Στον πόλεμο όμως αυτό διαπράχθηκαν και μεγάλα εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας. Ανάμεσά τους μεγάλη φρίκη προκάλεσαν το ολοκαύτωμα των Εβραίων στα ναζιστικά στρατόπεδα του Χίτλερ και η ολοκληρωτική καταστροφή των ιαπωνικών πόλεων *Χιροσίμα* και *Ναγκασάκι* από ατομικές βόμβες που έριξαν οι Αμερικανοί για να εξαναγκάσουν την *Ιαπωνία* σε παράδοση [...] βαθύ αίσθημα φρίκης και απελπισίας ήταν μερικές μόνο από τις συνέπειες του πολέμου για όλο τον κόσμο».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [μετά το 1997], σ. 235

Το Λ3 (2002) εστιάζει εξ ολοκλήρου στην φρίκη της ρίψης της ατομικής βόμβας. Επίσης, είναι το μοναδικό εγχειρίδιο που συνδέει την απόφαση για την ρίψη της με την επιδίωξη τρομοκράτησης της ΕΣΣΔ, για την οποία, όπως αναφέρεται, υπήρχαν εξάλλου και έτοιμα σχέδια ατομικού βομβαρδισμού της από τις ΗΠΑ. Υπό την έννοια αυτή, η ρίψη της ατομικής βόμβας προκαλεί σκόπιμα την αχρείαστη φρίκη

στα πλαίσια της επίδειξης ισχύος και πολιτικής πυγμής από την μεριά των ΗΠΑ στην έναρξη του Ψυχρού Πολέμου:

«Τα αμερικανικά βομβαρδιστικά **ισοπεδώνουν τη μία μετά την άλλη τις ιαπωνικές πόλεις. Στις 6 Αυγούστου η πρώτη ατομική βόμβα πέφτει στη Χιροσίμα, ενώ στις 9 η επόμενη καταστρέφει το Ναγκασάκι. Στις 2 Σεπτεμβρίου οι Ιάπωνες παραδίδονται άνευ όρων [..] Κορύφωση του ολοκληρωτικού πολέμου ήταν η χρήση της ατομικής βόμβας. Εξ ορισμού αυτό το όπλο, που έγινε ένα από τα σύμβολα της εποχής μας, δεν κάνει διάκριση μεταξύ στρατιωτών και αμάχων. Σημαδεύει μάλιστα, προκαλώντας φρικτές μεταλλάξεις σε όσους επιζήσουν, και τις μελλοντικές γενιές [..] Αμέσως μετά τη λήξη του πολέμου, όμως, οι ΗΠΑ** τήρησαν επιθετική στάση. **Κρίσιμη από αυτή την άποψη ήταν η αντικατάσταση του διαλλακτικού προέδρου Ρούζβελτ από τον Τρούμαν, ο οποίος επέλεξε την πολιτική πυγμή. Διατάζοντας να ριχτούν οι ατομικές βόμβες στην Ιαπωνία ήθελε να φοβίσει τους Σοβιετικούς, και λίγες εβδομάδες μετά τη λήξη του πολέμου το επιτελείο του ετοίμασε σχέδια για τον ατομικό βομβαρδισμό είκοσι μεγάλων σοβιετικών πόλεων».**

Λ3 (2002), σ. 196, 220

«**Η ρίψη της ατομικής βόμβας στη Χιροσίμα και το Ναγκασάκι [..] αποτελούν από τις τραγικότερες στιγμές αυτού του πολέμου [..] [λεζάντα] Η κατεστραμμένη πόλη της Χιροσίμα, μετά τη ρίψη της πρώτης ατομικής βόμβας (6.8.1945) [..] [ερώτηση] Συζητώ για τις συνέπειες των βομβαρδισμών στη ζωή των κατοίκων του Βερολίνου και της Χιροσίμα; [5.66] & [5.67]».**

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 109, 111

Στο Γ6 (2006-2022) η ρίψη της ατομικής βόμβας συναρτάται με το τυπικό τέλος του πολέμου (και όχι με το ουσιαστικό), ενώ μέσα από την έντονη περιγραφή των συνεπειών και την παράθεση της εικόνας της κατεστραμμένης Χιροσίμα, θεωρούμε πως η πλάστιγγα της ερμηνείας, εστίασης και έμφασης του εγχειριδίου γέρνει υπέρ του τονισμού της φρίκης του γεγονότος, παρά της αναγκαιότητάς του:

«Στην Άπω Ανατολή, **ωστόσο, η Ιαπωνία συνέχιζε τον πόλεμο. Τότε οι ΗΠΑ αποφάσισαν να βομβαρδίσουν τις ιαπωνικές πόλεις Χιροσίμα και Ναγκασάκι με ένα νέο όπλο, την ατομική βόμβα. Οι δύο πόλεις ισοπεδώθηκαν στην κυριολεξία και τριακόσιες χιλιάδες άμαχοι σκοτώθηκαν ή έμειναν ανάπηροι. Λίγο αργότερα η Ιαπωνία συνθηκολόγησε και ο πόλεμος τελείωσε και τυπικά».**

Γ6 (2006-2022), σ. 129

[εικόνα και λεζάντα]

«2. Η ιαπωνική πόλη Χιροσίμα μετά τη ρίψη της ατομικής βόμβας».

Γ6 (2006-2022), σ. 136

Συγκριτική Ανάλυση και Μετασχηματισμός των ερμηνευτικών σχημάτων

Μέσα από την παραπάνω αρκετά εκτενή καταγραφή των παραθεμάτων των υπό εξέταση εγχειριδίων επιχειρήθηκε να εξαχθεί επαρκής απάντηση στα ερευνητικά ερωτήματα που τέθηκαν στην κατηγορία του Β΄ Π.Π. (του διεθνούς του πλαισίου και εκτός της εμπλοκής της Ελλάδας). Προχωράμε τώρα στην συγκριτική τους ανάλυση προκειμένου να διακρίνουμε τους χρονικούς μετασχηματισμούς που εμφανίζουν τα ερμηνευτικά σχήματα κατά την εξεταζόμενη περίοδο 1967-2022, ώστε να αναδειχθεί μια συνολική εικόνα του πώς τελικά μετασχηματίζεται χρονικά το συνολικό αφήγημα για αυτή την κατηγορία εν γένει.

Υπενθυμίζουμε πως επιλέξαμε να θέσουμε τα συγκεκριμένα ερευνητικά ερωτήματα με την πρόθεση να έχουμε μία όσο το δυνατόν εναργέστερη εικόνα του συνολικού αφηγήματος, με την παραδοχή πως δεν δύνανται ούτε να το καλύψουν ολόπλευρα, αλλά ούτε και να το εξαντλήσουν θεματικά. Αυτή, βέβαια, είναι μια γενική παραδοχή και κατάδειξη των περιορισμών της παρούσας εργασίας, όπου επιχειρείται να συγκεραστεί από την μία το πλήθος και η έκταση του ερευνώμενου υλικού για την κάλυψη μεγάλης χρονικής περιόδου (20ός αιώνας) και από την άλλη η ανάδειξη των συγκεκριμένων ερμηνευτικών σχημάτων για την εξαγωγή των ιδεολογικών κατευθύνσεων που ενέχουν τα περιεχόμενά τους με την παράλληλη εξέταση του μετασχηματισμού τους. Αυτή η ανάγκη υπενθύμισης του σκοπού και των περιορισμών αναδύεται περισσότερο σε μεγάλες-εκτενείς θεματικές κατηγορίες, όπως η συγκεκριμένη (και αυτές που ακολουθούν), όπου επιχειρείται η εύρεση μιας ισορροπίας ανάμεσα στην λεπτομέρεια και την γενική εικόνα. Κάτι που αντανάκλαται πρώτιστα και στην επιλογή των ερευνητικών ερωτημάτων (βλ. 3.3), αλλά και στην καταγραφή των παραθεμάτων-αποσπασμάτων των εγχειριδίων με την συμπερίληψη του όσο γίνεται πιο αναγκαίου κειμενικού τους πλαισίου.

Στη βάση των παραπάνω, στα περισσότερα εκ των ερευνητικών ερωτημάτων που θέσαμε αναδεικνύεται το στοιχείο και της συνέχειας (στην περίπτωση κυρίαρχων ερμηνευτικών σχημάτων που υπάρχουν καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο), αλλά και εκείνο της τομής και ασυνέχειας (σε περιπτώσεις που εισάγονται νέα ερμηνευτικά σχήματα και σε βραχύ ή μακρύτερο χρονικό διάστημα κυριαρχούν αντικαθιστώντας τα προγενέστερα ή υπερισχύοντας πάνω τους). Ας τα δούμε, όμως, συγκεκριμένα.

Το 1ο ερευνητικό ερώτημα αφορούσε τα αίτια και την πορεία προς τον Β΄ Π.Π. σε παραλληλία με τις συμμαχίες που συνάπτονται σε αυτήν την πορεία. Λόγω της γενικότητας αυτού του ερωτήματος που διερευνά σχεδόν όλη την προϋπάρχουσα γεωπολιτική κατάσταση του μεσοπολέμου στην Ευρώπη, το 1ο ερώτημα επιμερίστηκε σε 3 υποερωτήματα που αντιστοιχούν στις 3 κύριες δυνάμεις που ενεπλάκησαν στον Β΄ Π.Π., την Δύση (Μ. Βρετανία, Γαλλία και ΗΠΑ κυρίως), την ΕΣΣΔ και τον Άξονα και των πράξεών τους (διπλωματικών ή/και στρατιωτικών), των στρατηγικών και των ιδεολογικών αρχών που έχουν κατά την πορεία προς το

ξέσπασμα του Β΄ Π.Π. σε σχέση με τις άλλες εμπλεκόμενες δυνάμεις: με λίγα λόγια, την στάση που αυτές τηρούν πριν και προς το ξέσπασμα του πολέμου.

Το 1α ερώτημα, συνεπώς, αφορούσε την στάση της Δύσης. Εδώ ανιχνεύτηκαν 3 ερμηνευτικά σχήματα. Το απολύτως κυρίαρχο είναι αυτό που αναφέρει την (α) παντί τρόπω αντίσταση στον ναζισμό (είτε με κατευνασμό ή χωρίς), το οποίο περιέχεται σε 11 εγχειρίδια καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο 1967-2022 με ακόμη περισσότερη ένταση όμως κατά την χουντική περίοδο και ως τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και μετά από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 και ως τις μέρες μας. Η εναλλακτική αυτού του ερμηνευτικού σχήματος είναι αυτό που (β) ασκεί κριτική στην τακτική κατευνασμού της Δύσης ως παράγοντα που οδηγεί στον Β΄ Π.Π.. Αυτό εμφανίζεται αρχικά το 1976, όμως αρκετά έμμεσα και με αστερίσκους²⁵³. Το 1983 αυτό το ερμηνευτικό σχήμα εμφανίζεται σε πιο καθαρή μορφή και συνεχίζεται ως σήμερα σε 5 εγχειρίδια, με κύρια ένταση μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1990. Ένα τρίτο ερμηνευτικό σχήμα, στο οποίο (γ) η τακτική κατευνασμού έχει ως βαθύτερο στόχο να ωθηθεί η Γερμανία να επιτεθεί στην ΕΣΣΔ υπάρχει μόνο από το 2006 στο εν χρήσει εγχειρίδιο του Γυμνασίου.

Το 1β ερώτημα αφορούσε την στάση της ΕΣΣΔ. Αυτή δεν αναφέρεται καθόλου σε 2 εγχειρίδια του Δημοτικού από το 2006 ως σήμερα. Στα υπόλοιπα γίνεται έστω και μία νύξη από την οποία μπορούμε να εξαγάγουμε την παρακάτω κατηγοριοποίηση σε 5 ερμηνευτικά σχήματα / κατευθύνσεις αναφορών.

Από αυτά, τα 3 πρώτα εστιάζουν στις αναφορές και την ερμηνεία-σκοποθεσία του Συμφώνου Ρίμπεντροπ-Μολότωφ. Το κυρίαρχο είναι αυτό που αναφέρει την (α) αρχική ύπαρξη φιλικής ή συμμαχικής στάσης της ΕΣΣΔ προς τον Άξονα ή/και του αμοιβαίου διαμελισμού της Πολωνίας, το οποίο υπάρχει σε 9 εγχειρίδια καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο και με κύρια ένταση κατά την χουντική περίοδο μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 ως τις μέρες μας. Το δεύτερο και εξαιρετικά ανίσχυρο ερμηνευτικό σχήμα (β) αναφέρει ουδέτερα το Σύμφωνο Ρίμπεντροπ-Μολότωφ ως μη επίθεσης (και όχι συμμαχίας/φιλίας ΕΣΣΔ-Γερμανίας ή αμοιβαίου διαμελισμού της Πολωνίας). Αυτό εμφανίζεται εμμέσως πάλι το 1976²⁵⁴, όμως ουσιαστικά και καθαρότερα διακρίνεται από το 1984 μέχρι το 2011 σε 2 εγχειρίδια. Στο τρίτο και ακόμα πιο ανίσχυρο ερμηνευτικό σχήμα, το Σύμφωνο Ρίμπεντροπ-Μολότωφ αναφέρεται (γ) ως όχι μόνο Σύμφωνο απλώς μη επίθεσης,

---

²⁵³ «Αρκετά έμμεσα και με αστερίσκους», υπό την έννοια πως η κριτική του εγχειριδίου του 1976 στον κατευνασμό της Δύσης υποδεικνύει την ΕΣΣΔ ως την βασική αυτοργό και υπεύθυνη αυτού του κατευνασμού, αφού και της αποδίδεται παρελκυστική τακτική στην σύμπτυξη αντιφασιστικής συμμαχίας με την Δύση. Άρα, η Δύση εξαναγκάζεται εν πολλοίς στην ακολούθηση κατευναστικής πολιτικής προς τον Χίτλερ λόγω του ασφυκτικού πλαισίου που της θέτει η ΕΣΣΔ. Πρόκειται, δηλαδή, για μια έμμεση κριτική, διαφορετική των άλλων εγχειριδίων και άρα, συνιστά μια απόχρωση αυτού του ερμηνευτικού σχήματος.

²⁵⁴ «Εμμέσως» και όχι ουσιαστικά, γιατί ενώ στο εγχειρίδιο του 1976 για πρώτη φορά το Σύμφωνο Ρίμπεντροπ-Μολότωφ αναφέρεται ως συμφωνία μη επίθεσης και όχι συμμαχίας ή φιλίας, αναφέρεται παράλληλα πως προκύπτουν για την ΕΣΣΔ εδαφικά οφέλη (υπονοώντας επεκτατική πολιτική αντίστοιχη της Γερμανίας). Υπό την έννοια αυτή, αλλοιώνεται η «ουδετερότητα» που είναι το ζητούμενο ερμηνευτικός πυρήνας αυτού του ερμηνευτικού σχήματος και άρα, στο εγχειρίδιο του 1976 περιέχεται μια έμμεση γκρίζα απόχρωσή του.

αλλά και ως τακτική κίνηση από την μεριά της ΕΣΣΔ για την εξασφάλιση χρόνου για την προετοιμασία του πολέμου με τον Άξονα, το οποίο υπάρχει μόνο στο εν χρήσει εγχειρίδιο του Γυμνασίου από το 2006.

Τα υπόλοιπα 2 ερμηνευτικά σχήματα αφορούν την στάση της ΕΣΣΔ ενάντια στην φασιστική απειλή κατά τον μεσοπόλεμο και την αντίστοιχη προς την Δύση. Το (δ) αναφέρει την τακτική των Λαϊκών Μετώπων ενάντια στην φασιστική απειλή και εμφανίζεται σε 3 εγχειρίδια από το 1983 μέχρι σήμερα με κύρια ένταση στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980. Σημαντικό είναι να αναφερθεί πως τα Λαϊκά Μέτωπα του μεσοπολέμου αναφέρονται και σε ένα εγχειρίδιο της χουντικής περιόδου, αλλά με αρνητική αντικομμουνιστική κατεύθυνση και όχι ως ενάντια στη φασιστική απειλή, αλλά στη Δύση· στο από το 2007 εν χρήσει εγχειρίδιο του Λυκείου η ύπαρξή τους αποσιωπάται, αν και τα περιεχόμενά του άπτονται ζητημάτων εξωτερικής πολιτικής της ΕΣΣΔ και της Γ' Διεθνούς κατά τον μεσοπόλεμο. Τέλος, ανάλογη κατάσταση αποσιώπησης από το συγκεκριμένο εγχειρίδιο έχουμε και για το ερμηνευτικό σχήμα (ε), στο οποίο περιέχονται οι αναφορές στην έκκληση της ΕΣΣΔ για σύμπτυξη αντιφασιστικής συμμαχίας. Αυτό εμφανίζεται τυπικά (με αρνητική κατεύθυνση και κειμενικό πλαίσιο) ήδη από την χουντική περίοδο, αλλά ουσιαστικά το 1983 (με θετική κατεύθυνση) και υπάρχει ως σήμερα σε 2 εγχειρίδια, ενώ έμμεσα ή πολύ έμμεσα²⁵⁵ το περιέχουν άλλα 2 εγχειρίδια της δεκαετίας του 2000.

Το 1γ ερώτημα αφορούσε την στάση του Άξονα. Το απόλυτα κυρίαρχο ερμηνευτικό σχήμα αναφέρει πως (α) κύριος στόχος του Άξονα ήταν η Δύση (δυτικές δυνάμεις) ή/και ο φιλελευθερισμός / δυτική αστική δημοκρατία εν γένει, το οποίο υπάρχει καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο σε 10 εγχειρίδια. Αυτό που αναφέρει (β) κυρίως τον αντικομμουνισμό του Άξονα ή/και την ΕΣΣΔ ως τον βασικό του στόχο υπάρχει σε 3 εγχειρίδια από το 1983²⁵⁶ ως σήμερα με κύρια ένταση του στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980. Τέλος, αυτό που αναφέρει πως (γ) ο Άξονας αναζητά «ζωτικό χώρο» έχοντας επιθετική πολιτική εξίσου προς όλες τις δυνάμεις και κατευθύνσεις, υπάρχει σε 6 εγχειρίδια από το 1989 ως σήμερα και καθίσταται ελαφρώς κυρίαρχο σε αυτήν την περίοδο, σε σχέση με τα προηγούμενα δύο.

Συνολικά, για το 1ο ερώτημα και στη βάση των 3 υποερωτημάτων που θέσαμε μπορούμε να διακρίνουμε τον εξής αδρομερή μετασχηματισμό σχετικά με την πορεία προς τον Β' Π.Π. και των συμμαχιών που διαμορφώνονται πριν από αυτόν και κατά την διάρκειά του. Το βασικό κυρίαρχο αφήγημα σχεδόν σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο είναι πως ο Άξονας έχει ως στόχο κυρίως την Δύση και τον φιλελευθερισμό / αστική δημοκρατία και η ΕΣΣΔ αρχικά συμμαχεί με αυτόν ή τηρεί φιλική στάση.

---

²⁵⁵ Πρόκειται για περιπτώσεις αποχρώσεων των συγκεκριμένων αναφορών, ώστε να μην είναι δυνατόν να κατηγοριοποιηθούν ξεκάθαρα σε αυτό το ερμηνευτικό σχήμα / κατεύθυνση αναφορών, παρά μόνο έμμεσα.

²⁵⁶ Στο μακρόβιο εγχειρίδιο του Λυκείου από το 1983 ως το 2007 υπάρχει έμμεσα, αφού αναφέρεται μεν για πρώτη φορά ο αντικομμουνιστικός χαρακτήρας του Συμφώνου Αντικομμιντέρν, αλλά στην βάση του πλήθους και της ποσότητας των αναφορών του φαίνεται περισσότερο η Δύση να είναι ο βασικός στόχος του Άξονα, παρά η ΕΣΣΔ. Γι' αυτό και το συγκεκριμένο εγχειρίδιο έχει καταταχθεί και στο (α) ερμηνευτικό σχήμα.

Στα περιθώρια του παραπάνω βασικού αφηγήματος διακρίνεται ως ένα πρώτο σημείο τομής το 1983, όταν και εισάγεται η κριτική στον κατευνασμό της Δύσης (ως παράγοντα που ευνοεί τα επιθετικά σχέδια του Άξονα) και η αναφορά στην αντιφασιστική στάση της ΕΣΣΔ (με την ερμηνεία του Συμφώνου Ρίμπεντροπ-Μολότωφ ως απλώς μη επίθεσης, την αναφορά στην αντιφασιστική τακτική των Λαϊκών Μετώπων του μεσοπολέμου και την έκκληση για αντιφασιστική συμμαχία), παράλληλα με τον αντικομμουνιστικό χαρακτήρα ή/και στρατηγική του Άξονα.

Ένα άλλο σημείο μετασχηματισμού είναι οι αρχές της δεκαετίας του 1990, όταν και «ουδετεροποιείται» αρκετά ο Άξονας ως προς τους επιθετικούς του στόχους, χωρίς να στρέφεται κυρίως προς την Δύση, αλλά με την παράλληλη απαλοιφή του αντικομμουνιστικού του χαρακτήρα από τις σχετικές αναφορές. Διακρίνεται, δηλαδή, μια τάση ουδετεροποίησης των ιδεολογικών χαρακτηριστικών του Β΄ Π.Π., η οποία συνυπάρχει με το βασικό κυρίαρχο αφήγημα «φιλελεύθερη-δημοκρατική Δύση vs ολοκληρωτικός Άξονας (με την ΕΣΣΔ σε συμμαχικό ή γκρίζο ρόλο)», όπως προαναφέρθηκε.

Διατηρουμένων των παραπάνω στοιχείων, από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 και ως σήμερα διακρίνεται μια διχοτομία του αφηγήματος σε ερμηνευτικά σχήματα που περιέχουν άκρως αντίθετα στοιχεία και ερμηνευτικούς πυρήνες. Από την μία εισάγονται πιο προωθημένα-προοδευτικά ερμηνευτικά στοιχεία όπως ότι το Σύμφωνο Ρίμπεντροπ-Μολότωφ από την σκοπιά της ΕΣΣΔ στόχευε στην εξασφάλιση χρόνου για την προετοιμασία του πολέμου με τον Άξονα και το ότι η τακτική κατευνασμού της Δύσης είχε ως απώτερο στόχο την επίθεση του Άξονα στην ΕΣΣΔ. Αυτά περιέχονται σε ένα μόνο εγχειρίδιο, το εν χρήσει του Γυμνασίου από το 2006.

Από την άλλη, συμβαίνει το ακριβώς αντίθετο σε περισσότερα εγχειρίδια (Δημοτικού και Λυκείου), όπου και επανέρχονται εξόφθαλμες αποσιωπήσεις σχετικά με την αντιφασιστική στάση της ΕΣΣΔ κατά τον μεσοπόλεμο και επιχειρείται μια αναδίπλωση ξανά και με μεγαλύτερη ένταση (σε σχέση με το εγγύς παρελθόν) προς την θεωρία των δύο άκρων και του ολοκληρωτισμού με την παράλληλη εξύμνηση της Δύσης.

Τα ερμηνευτικά σχήματα που προέκυψαν από το 1ο ερευνητικό ερώτημα (όπως αυτό επιμερίστηκε σε τρία μερικότερα ερωτήματα) και οι μετασχηματισμοί τους μπορούν να συνεξεταστούν, να παραλληλιστούν και να επισυναπτούν με τα αντίστοιχα του 2ου ερευνητικού ερωτήματος που αφορά την εξέλιξη του Β΄ Π.Π. και την συμβολή των δυνάμεων στην νίκη κατά του Άξονα μέσα από τις μάχες, τα θύματά τους ή οτιδήποτε άλλο φωτίζει αυτή τους την συμβολή. Εδώ οι κατευθύνσεις που εξήχθησαν μέσα από φράσεις-κλειδιά και το πλήθος των αναφορών (ή των αποσιωπήσεων) των εγχειριδίων ήταν 3. Η κυρίαρχη κατεύθυνση είναι αυτή που υποστηρίζει πως (α) η Δύση είχε μεγαλύτερη συμβολή στη νίκη, η οποία ανιχνεύεται σε 8 εγχειρίδια τα οποία χρησιμοποιούνται σε δύο χρονικές περιόδους: κυριαρχεί από την χουντική περίοδο και μέχρι το 1980, μετά εγκαταλείπεται παντελώς για σχεδόν δύομισή δεκαετίες και επανέρχεται από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 και με περισσότερη ένταση από τις αρχές της δεκαετίας του 2010 ως σήμερα. Λίγο πιο ανίσχυρη είναι η κατεύθυνση που υποστηρίζει πως (β) Δύση και ΕΣΣΔ είχαν (σχεδόν) ισόποση-ισάξια-μοιρασμένη συμβολή στη νίκη (ή δεν αναφέρεται ποια

πλευρά είχε μεγαλύτερη συμβολή) [εξισορρόπηση-ουδετερότητα], η οποία ανιχνεύεται σε 6 εγχειρίδια: σε 1 της χουντικής περιόδου, μετά επανέρχεται το 1976 για να συνεχίσει σε 5 εγχειρίδια μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 2010, όταν και πλέον εγκαταλείπεται. Σε αυτήν την δεύτερη περίοδο (1976-2011) η (β) κατεύθυνση κυριαρχεί καλύπτοντας το κενό της (α). Η πιο ανίσχυρη είναι η τρίτη κατεύθυνση που υποστηρίζει πως (γ) η ΕΣΣΔ είχε μεγαλύτερη συμβολή στη νίκη, η οποία ανιχνεύεται σε 4 εγχειρίδια σε 2 χρονικές περιόδους. Κατ' αρχάς εμφανίζεται σε 1 το 1984 μέχρι το 1991, όταν και το συγκεκριμένο εγχειρίδιο αποσύρεται. Έπειτα, εμφανίζεται ξανά το 2002 και το 2006 σε 2 συντόμως πάλι αποσυρθέντα εγχειρίδια. Ενώ, σήμερα υπάρχει στο εν χρήσει εγχειρίδιο του Γυμνασίου από το 2006.

Συνολικά για το 2ο ερευνητικό ερώτημα ο μετασχηματισμός που παρατηρείται είναι ο εξής. Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1980 κυριαρχεί απόλυτα η κατεύθυνση της μέγιστης συμβολής της Δύσης. Από τότε και μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 2000 κυριαρχεί η κατεύθυνση της ισότιμης συμβολής Δύσης και ΕΣΣΔ (εξισορρόπηση-ουδετερότητα). Και από τότε ως σήμερα ξανακυριαρχεί η κατεύθυνση της μέγιστης συμβολής της Δύσης. Στο περιθώριο αυτών συνυπάρχει ως ανίσχυρη η κατεύθυνση της μέγιστης συμβολής της ΕΣΣΔ κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980 και από τις αρχές της δεκαετίας του 2000 τυπικά, αλλά ουσιαστικά από τα μέσα της ως σήμερα²⁵⁷.

Το 3ο ερευνητικό ερώτημα αφορούσε τις περιγραφές και τους προσδιορισμούς του Ολοκαυτώματος. Εισαγωγικά για αυτό το ερώτημα, θα θέλαμε να αναφέρουμε δύο παρατηρήσεις που δεν συμπεριλήφθηκαν στις κατευθύνσεις αναφορών που διερευνήθηκαν, αλλά εξάγονται εμπειρικά από τα καταγεγραμμένα αποσπάσματα.

Πρώτον, όπου γίνεται λόγος για Ολοκαύτωμα, αυτό δεν αφορά παρά μόνο τους Εβραίους, ενώ οι άλλες κοινωνικές-εθνοτικές-πολιτικές ομάδες που συμπεριλήφθηκαν σε αυτό (σε πολύ μικρότερο βαθμό βεβαίως) δεν αναφέρονται. Δεν αναφέρονται, για παράδειγμα, πουθενά τα άτομα με αναπηρίες και οι κομμουνιστές, ενώ οι Ρομά αρχίζουν να αναφέρονται μόνο από τις αρχές της δεκαετίας του 2000.

Δεύτερον, το Ολοκαύτωμα πουθενά δεν συνδέεται με το όφελος που είχε το γερμανικό βιομηχανικό κεφάλαιο από αυτό (μέσω της δουλκής εργασίας) και τις αμερικανικές εταιρείες που το συνεπικούρησαν. Πουθενά το Ολοκαύτωμα δεν συνδέεται με την δουλκή μέχρις εξόντωσης εργασία των μελλοθάντων κρατουμένων και πουθενά δεν συναρτάται με το καπιταλιστικό πλαίσιο εν γένει, την διαδικασία πρωταρχικής συσσώρευσης και τα υπερκέρδη που σήμαινε.

Πέρα από αυτά, από το συγκεκριμένο ερευνητικό ερώτημα για τις περιγραφές και τους προσδιορισμούς του Ολοκαυτώματος εξήχθησαν 3 ερμηνευτικά σχήματα. Αρχικά, (α) το Ολοκαύτωμα δεν αναφέρεται (αποσιώπηση) σε 6 εγχειρίδια: απουσιάζει σε 4 κατά την περίοδο της χούντας (σχεδόν σε όλα) και μετά από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 ως τα τέλη της δεκαετίας του 1990 απουσιάζει σε 2

---

²⁵⁷ «Τυπικά» γιατί το εγχειρίδιο του Λυκείου του 2002 που την περιέχει αποσύρθηκε πριν καν φτάσει στις σχολικές τάξεις, ενώ το εγχειρίδιο του Δημοτικού του 2006 διδάχθηκε μόλις ένα έτος προτού αποσυρθεί κι αυτό. «Ουσιαστικά», μετά το 2000 η κατεύθυνση αυτή διδάχθηκε μόνο μέσω του εγχειριδίου του Γυμνασίου του 2006 που χρησιμοποιείται μέχρι σήμερα.

εγχειρίδια του Δημοτικού. Συνεπώς, μονάχα από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 και μετά το Ολοκαύτωμα περιέχεται σε όλα τα σχολικά εγχειρίδια (που έχουν περιεχόμενα για τον 20ό αιώνα).

Στα εγχειρίδια που περιέχουν το Ολοκαύτωμα ανιχνεύθηκαν 2 κλιμακωτές κατευθύνσεις αναφορών, προσδιορισμών και περιγραφών. Στην (β) το Ολοκαύτωμα αναφέρεται περιφραστικά ή επιδερμικά (ουδέτερα) χωρίς να υπάρχει η έννοια, ο σχολιασμός του και ο ορισμός του ως ναζιστικό έγκλημα κατά της ανθρωπότητας. Σε αυτήν την ουδέτερη κατεύθυνση απροσδιοριστίας κατατάσσονται 3 εγχειρίδια από την χουντική περίοδο μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, όταν και η (β) εγκαταλείπεται οριστικά, κυριαρχεί απόλυτα η κατεύθυνση, στην οποία (γ) το Ολοκαύτωμα αναφέρεται (σε σχετικά μεγάλο πλήθος αναφορών) ως ναζιστικό έγκλημα κατά της ανθρωπότητας και συνάπτεται αιτιωδώς με την φυλετική-ναζιστική ιδεολογία. Σε αυτήν την κατεύθυνση υπάγονται 11 εγχειρίδια. Αρχής γενομένης από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 κυριαρχεί ως σήμερα, ενώ από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 όλα τα εγχειρίδια που αναφέρονται στον Β΄ Π.Π. έχουν περιεχόμενα για το Ολοκαύτωμα και υπάγονται όλα σε αυτό το ερμηνευτικό σχήμα / κατεύθυνση αναφορών.

Συνολικά για το 3ο ερώτημα, πέρα από τις μόνιμες αποσιωπήσεις που σημειώσαμε εισαγωγικά, διακρίνεται ένας κλιμακωτός μετασχηματισμός των αναφορών για το Ολοκαύτωμα που κινούνται από την αποσιώπησή του ως την κατάδειξή του ως ναζιστικό έγκλημα κατά της ανθρωπότητας. Το πρώτο σημείο τομής είναι τα μέσα της δεκαετίας του 1970, όταν και παύει η ισχυρή αποσιώπωσή του και αρχίζει να αναφέρεται, έστω και περιφραστικά-ουδέτερα. Το βασικό σημείο τομής είναι τα μέσα της δεκαετίας του 1980 όταν και αρχίζει να κυριαρχεί η αναφορά στην ναζιστική εγκληματική φύση του. Ενώ, ένα τελευταίο χρονικά σημείο τομής είναι τα τέλη της δεκαετίας του 1990, όταν και παύουν εντελώς και οι τελευταίες αποσιωπήσεις που είχαν απομείνει στα σχολικά εγχειρίδια μόνο του Δημοτικού από τις αρχές της δεκαετίας του 1980.

Το 4ο ερευνητικό ερώτημα αφορούσε τα ερμηνευτικά σχήματα σχετικά με την ρίψη της ατομικής βόμβας. Εισαγωγικά, μπορούμε να κάνουμε κι εδώ μια παρατήρηση: σε κανένα εγχειρίδιο δεν υπάρχει η ερμηνεία πως αυτή έγινε για λόγους εκφοβισμού των λαών και κατάδειξης της επικείμενης κανοναρχίας του κόσμου υπό τις ΗΠΑ· για καθαρά γεωπολιτικούς λόγους, δηλαδή, ως προειδοποιητικό σήμα κατά της επικείμενης αποαποικιοποίησης, των πιθανών λαϊκών εξεγέρσεων και την αμφισβήτηση της παγκόσμιας ηγεμονίας των ΗΠΑ από την ανερχόμενη ΕΣΣΔ.

Πέρα από αυτό, κατ' αρχάς (α) η ρίψη της ατομικής βόμβας δεν αναφέρεται (αποσιώπηση) σε 3 εγχειρίδια του Δημοτικού από την χουντική περίοδο μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1980. Από τότε, όλα τα εγχειρίδια που περιέχουν την ιστορία του 20ού αιώνα δεν την αποσιωπούν. Από τα εγχειρίδια που αναφέρονται στην ρίψη της ατομικής βόμβας, ανιχνεύθηκαν 3 σχετικά ερμηνευτικά σχήματα που κινούνται κλιμακωτά. Το ένα (β) κρίνει ως αναγκαία την ρίψη της ατομικής βόμβας για την συνθηκολόγηση της Ιαπωνίας, χωρίς να κάνει λόγο για την φρίκη που προκάλεσε (εστίαση στην αναγκαιότητα). Αυτό ανιχνεύεται σε 6 εγχειρίδια και επιμερίζεται σε δύο χρονικές περιόδους: από την χούντα και μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970

κυριαρχεί σε 4 εγχειρίδια, εμφανίζεται ξανά για ένα σύντομο διάστημα στο εγχειρίδιο του Δημοτικού της δεκαετίας του 1990 (πριν την αναθεώρησή του το 1997) και μετά επανέρχεται στο εν χρήσει εγχειρίδιο του Λυκείου από το 2007, το οποίο μάλιστα περιέχει πολλαπλές αναφορές και πολύπλευρη δικαιολόγηση (ή απολογητική) της επαναφοράς αυτού του σχήματος. Το άλλο ερμηνευτικό σχήμα (γ) εξισορροπεί την αναγκαιότητα της ρίψης της ατομικής βόμβας με την φρίκη που προκάλεσε αυτή (εξισορρόπηση αναγκαιότητας και φρίκης). Αυτό υπάρχει σε 5 εγχειρίδια αρχής γενομένης από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 ως σήμερα, ενώ δεν διακρίνεται κάποια ιδιαίτερη περίοδος έντασης του αφού κατανέμεται σχεδόν με ομοιομορφία σε όλη αυτήν την χρονική περίοδο. Τέλος, στο τρίτο ερμηνευτικό σχήμα (δ) η εστίαση γίνεται στην φρίκη της ρίψης της ατομικής βόμβας και τον εγκληματικό χαρακτήρα της κατά της ανθρωπότητας. Αυτό ανιχνεύεται σε 5 εγχειρίδια, αρχής γενομένης από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980 σε 1 εγχειρίδιο, έπειτα εξαφανίζεται στις αρχές της δεκαετίας του 1990 και ξαναεμφανίζεται το 1997 συνεχίζοντας μέχρι σήμερα σε 4 εγχειρίδια.

Συνολικά για το 4ο ερευνητικό ερώτημα, ο αδρομερής μετασχηματισμός που παρατηρείται είναι πως τα ερμηνευτικά σχήματα κινούνται κλιμακωτά σε όλη την εξεταζόμενη χρονική περίοδο. Ένα σημείο τομής είναι τα τέλη της δεκαετίας του 1980, όταν και παύει η αποσιώπηση της ρίψης της ατομικής βόμβας (και από τα εγχειρίδια του Δημοτικού· από κει και πέρα εντάσσεται σε όλα τα εγχειρίδια (για τον 20ό αιώνα) ως περιεχόμενο.

Όσον αφορά την αξιολόγηση-ερμηνεία της, στην χουντική περίοδο κυριαρχεί η ερμηνεία της ως αναγκαιότητα. Από την μεταπολίτευση τα περιεχόμενα αρχίζουν να αναφέρουν και την φρίκη που αυτή προκάλεσε, χωρίς όμως να εγκαταλείπεται η αιτιολόγηση της ρίψης της ως αναγκαίας· ουσιαστικά, εξισορροπείται το προγενέστερο αφήγημα εστίασης στην αναγκαιότητα. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 εμφανίζεται η εστίαση στην φρίκη και τον εγκληματικό της χαρακτήρα, συνυπάρχοντας υπό την κυριαρχία του αφηγήματος της εξισορρόπησης. Τέλος, από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 και κυρίως από τις αρχές της δεκαετίας του 2010 το αφήγημα υφίσταται μια απόλυτη τριχοτόμηση μεταξύ των ερμηνευτικών σχημάτων, αφού συνυπάρχουν και τα 3 ταυτόχρονα και ισότιμα: η εστίαση στην αναγκαιότητα στο εν χρήσει εγχειρίδιο του Λυκείου, η εξισορρόπηση στο εν χρήσει εγχειρίδιο του Δημοτικού και η εστίαση στην φρίκη και τον εγκληματικό της χαρακτήρα στο εν χρήσει εγχειρίδιο του Γυμνασίου.

Κατανομή των ερμηνευτικών σχημάτων

Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος (το διεθνές πλαίσιο)

1. Ποια τα αίτια και η πορεία προς τον Β΄ Π.Π. και ποιες οι συμμαχίες που συγκροτούνται, μεταξύ ποιων δυνάμεων και γιατί;

Α) Στάση της Δύσης (δυτικών δυνάμεων)

α) ενεργή αντίσταση στον ναζισμό (με ή χωρίς κατευνασμό)

Γ1 (1966-1976)
ΣΤ2 (1969-1973)
Γ2 (1969)
ΣΤ3 (1974-1980)
ΣΤ4 (1980-1989)
ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)
Γ5 (1991-2006),
ΣΤ6 (2006-2007)
Λ4 (2007-2022)
ΣΤ7 (2012-2022)

β) κριτική στον κατευνασμό της Δύσης – προωθεί την ναζιστική απειλή και οδηγεί στο ξέσπασμα του πολέμου

Γ3 (1976-1984) [όμως εμμέσως αποδίδεται στην παρελκυστική τακτική της ΕΣΣΔ για την αντιφασιστική συμμαχία με την Δύση]
Λ2 (1983-2007)
Γ4 (1984-1991)
ΚΛ7 (2001-2014)
Λ3 (2002)
Γ6 (2006-2022)

γ) Κατευνασμός με βαθύτερο στόχο τον αντικομμουνισμό και την επίθεση της Γερμανίας στην ΕΣΣΔ (για να στραφεί η Γερμανία προς την ΕΣΣΔ για «ζωτικό χώρο»)

Γ6 (2006-2022)

B) Στάση της ΕΣΣΔ

α) Καμία αναφορά

ΣΤ6 (2006-2007)
ΣΤ7 (2012-2022)

β) Σύμφωνο φιλίας με τους Ναζί ή/και διαμοιρασμός Πολωνίας για εδαφικά οφέλη (ή ευνοϊκή ουδετερότητα)

Γ1 (1966-1976)
ΣΤ1 (1967-1969)
ΣΤ2 (1969-1973)
Γ2 (1969)
Λ2 (1983-2007)
Γ5 (1991-2006)
ΚΛ7 (2001-2014)
Λ3 (2002)
Λ4 (2007-2022)

γ) Σύμφωνο μη επίθεσης – ουδετερότητα περιγραφής/ερμηνείας

Γ3 (1976-1984)
Γ4 (1984-1991)

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)

δ) Σύμφωνο μη επίθεσης – τακτική κίνηση της ΕΣΣΔ για να κερδίσει χρόνο ώστε να προετοιμαστεί για τον πόλεμο (τακτικισμός)

Γ6 (2006-2022)

ε) Τακτική Λαϊκών Μετώπων ενάντια στην φασιστική απειλή

Γ2 (1969) αρνητική φόρτιση

Λ2 (1983-2007)

Γ4 (1984-1991)

Γ6 (2006-2022)

Λ4 (2007-2022) [αποσιώπηση]

στ) Πρωτοβουλίες-έκκληση της ΕΣΣΔ για σύμπτυξη αντιφασιστικής συμμαχίας με την Δύση

Λ2 (1983-2007)

ΚΛ7 (2001-2014) [πολύ εμμέσως]

Λ3 (2002) [εμμέσως]

Γ6 (2006-2022)

Λ4 (2007-2022) [αποσιώπηση]

Γ) Κύριος στόχος–εχθρός της ναζιστικής Γερμανίας

α) η Δύση κυρίως – Ολοκληρωτικός χαρακτήρας Άξονα κατά της δημοκρατίας

Γ1 (1966-1976)

ΣΤ1 (1967-1969)

ΣΤ2 (1969-1973)

Γ2 (1969)

ΣΤ3 (1974-1980)

Γ3 (1976-1984)

ΣΤ4 (1980-1989)

Λ2 (1983-2007) [μόνο λόγω ποσότητας αναφορών]

Γ5 (1991-2006)

Λ4 (2007-2022)

β) η ΕΣΣΔ κυρίως – αντικομμουνιστικός χαρακτήρας Άξονα (ή ΚΑΙ η ΕΣΣΔ)

Λ2 (1983-2007) [εμμέσως – πρώτη φορά αντικομμουνιστικός χαρακτήρας Αντικομιντέρν]

Γ4 (1984-1991)

Γ6 (2006-2022)

γ) όλοι / απουσία συγκεκριμένου κύριου αντιπάλου (ή εναντίον όλων ισόποσα-ισομερώς) – αναζήτηση ζωτικού χώρου προς όλες τις κατευθύνσεις

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)

ΚΛ4 (1998)
ΚΛ7 (2001-2014)
Λ3 (2002)
ΣΤ6 (2006-2007)
ΣΤ7 (2012-2022)

2. Ποια πλευρά συμβάλλει περισσότερο στο τελικό αποτέλεσμα στρατιωτικά (αποφασιστικές μάχες και κρίσιμες καμπές) ή/και μέσω των θυμάτων της;

α) Όλοι (σχεδόν) ισόποσα-ισότιμα-ισοδύναμα

ΣΤ1 (1967-1969)
Γ3 (1976-1984)
ΣΤ4 (1980-1989)
Λ2 (1983-2007)
ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)
Γ5 (1991-2006)

β) Δυτικός κόσμος/Αγγλία-Γαλλία-ΗΠΑ

Γ1 (1966-1976)
ΣΤ2 (1969-1973)
Γ2 (1969)
ΚΛ1 (1973)
ΣΤ3 (1974-1980)
ΚΛ7 (2001-2014)
Λ4 (2007-2022)
ΣΤ7 (2012-2022)

γ) ΕΣΣΔ

Γ4 (1984-1991)
Λ3 (2002)
ΣΤ6 (2006-2007)
Γ6 (2006-2022)

3. Πώς κρίνεται το Ολοκαύτωμα και ποιος ο χαρακτήρας του;

α) Δεν αναφέρεται

Γ1 (1966-1976)
ΣΤ1 (1967-1969)
Γ2 (1969)
ΚΛ1 (1973)
ΣΤ4 (1980-1989)
ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [πριν το 1997]

β) Περιφραστική και επιδερμική αναφορά του χωρίς την έννοια και σχολιασμό (ουδέτερα), μη ορισμός του ως έγκλημα κατά της ανθρωπότητας

ΣΤ2 (1969-1973)
Γ3 (1976-1984)
ΣΤ3 (1974-1980)

γ) Ναζιστικό έγκλημα κατά της ανθρωπότητας (σύνδεση με μοναδικότητα ή/και με φυλετική ιδεολογία) – πλήθος αναφορών

Λ2 (1983-2007)

Γ4 (1984-1991)

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [μετά το 1997]

Γ5 (1991-2006)

ΚΛ4 (1998)

ΚΛ7 (2001-2014)

Λ3 (2002)

ΣΤ6 (2006-2007)

Γ6 (2006-2022)

Λ4 (2007-2022)

ΣΤ7 (2012-2022)

4. Πώς κρίνεται η ρίψη της ατομικής βόμβας και ποια η αιτιολογία της χρήσης της;

α) Δεν αναφέρεται

ΣΤ1 (1967-1969)

ΣΤ3 (1974-1980)

ΣΤ4 (1980-1989)

β) Αναγκαία η ρίψη/δικαιολόγηση για την συνθηκολόγηση της Ιαπωνίας

Γ1 (1966-1976)

ΣΤ2 (1969-1973)

Γ2 (1969)

ΚΛ1 (1973)

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [πριν το 1997]

Λ4 (2007-2022) [σ' αυτό μάλιστα πολλαπλές αναφορές και πολύπλευρη δικαιολόγηση με σκοπό την επαναφορά του σχήματος]

γ) Φρίκη αλλά και αναγκαιότητα για τερματισμό πολέμου (αναγκαίο κακό)

Γ3 (1976-1984)

Λ2 (1983-2007)

Γ5 (1991-2006)

ΚΛ7 (2001-2014)

ΣΤ7 (2012-2022)

δ) Εστίαση στην φρίκη / έγκλημα κατά της ανθρωπότητας

Γ4 (1984-1991)

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [μετά το 1997]

Λ3 (2002)

ΣΤ6 (2006-2007)

Γ6 (2006-2022)

4.4.2 Η Ελλάδα στην Δεκαετία του 1940

Στην προηγούμενη κατηγορία είδαμε πώς αρθρώνεται το αφήγημα για τον Β΄ Π.Π. στο διεθνές του πλαίσιο άνευ της εμπλοκής της Ελλάδας, ενώ τα τέλη της δεκαετίας του 1940 για τον υπόλοιπο κόσμο αναλύονται στην επόμενη ενότητα, αυτήν του μεταπολεμικού κόσμου, καθώς οργανικά και νοηματικά εντάσσονται σε αυτήν.

Η παρούσα κατηγορία αφορά την ανάλυση των περιεχομένων των σχολικών εγχειριδίων που αναφέρονται στην εμπλοκή της Ελλάδας όχι μόνο στον Β΄ Π.Π., αλλά συνολικά για την δεκαετία του 1940, κομμάτι της οποίας αποτελεί, προφανώς, και ο Β΄ Π.Π. με τις συνεπαγωγές του. Αυτό γίνεται διότι η ελληνική περίπτωση είναι ιδιόμορφη σε σχέση με τις τύχες των υπόλοιπων ευρωπαϊκών κρατών μεταπολεμικά, καθώς μόνο σε αυτήν ακολούθησε εμφύλιος πόλεμος (ή *πολιτικός πόλεμος* για να ακολουθήσουμε τον ξενόγλωσσο όρο *civil war*), του οποίου το πολεμικό-στρατιωτικό σκέλος έληξε στα τέλη της δεκαετίας του 1940, ενώ οι κοινωνικοπολιτικές, ιδεολογικές, πολιτισμικές και νομικές συνέπειές του εξακολούθησαν μετά το τυπικό τέλος του να παραμένουν για καιρό ως συντεταγμένες των ελληνικών πραγμάτων στην μετεμφυλιακή (πρώτιστα) ή την μεταπολεμική (δευτερευόντως) Ελλάδα.

Η δεκαετία του 1940 είναι πολύ σημαντική για την ελληνική ιστορία του 20ού αιώνα καθώς σε αυτήν συναρθρώνεται όλο σχεδόν το ιδεολογικό, κοινωνικό και πολιτικό δυναμικό που επηρέασε καθοριστικά το αρκετά μακρύ μέλλον των ελληνικών πραγμάτων μέσα στον αιώνα, ενώ οι απτές απολήξεις και «ουρές» του αποτυπώνονται εμπράγματα και υλικά στην μετεμφυλιακή κατάσταση της Ελλάδας που κορυφώνεται στην χούντα για να αρχίσει έπειτα να αίρεται σταδιακά στην μεταπολίτευση και από τις αρχές της δεκαετίας του 1980. Κάτι, εξάλλου, που παρατηρείται, εντοπίζεται και αποτυπώνεται και στα πλαίσια αυτής της εργασίας, στα ίδια τα εγχειρίδια της σχολικής ιστορίας που αφηγούνται την ιστορία του 20ού αιώνα και στον τρόπο με τον οποίον αλλάζουν τα ερμηνευτικά τους σχήματα αναδιατάσσοντας και ανασηματοδοτώντας κάθε φορά το συνολικό αφήγημα. Παρακολουθώντας την ιστορία της δεκαετίας του 1940 για την Ελλάδα στα ελληνικά σχολικά εγχειρίδια από την χούντα κι έπειτα υποθέτουμε πως θα είμαστε σε θέση να παρατηρήσουμε όλη εκείνη την πορεία του φάσματος ερμηνειών που διένυσε η ελληνική κοινωνία και το ελληνικό κράτος στην προσπάθειά τους να διαχειριστούν μέσω της σχολικής Ιστορίας (ως μια μορφή επίσημης ιστοριογραφίας, επίσημης Δημόσιας ιστορίας και θεσμικής μνήμης) τα τραύματα, τα αναπάντητα ερωτήματα, τα επίδικα, τις αντιφάσεις, αλλά και τον πόνο και την φρίκη που σκόρπισε αυτή η δεκαετία στο πέρασμά της μαζί με τις συνεπαγόμενες απολήξεις της.

Αυτό, μάλιστα, το ευρύ φάσμα ερμηνειών που έχει καταγραφεί ιστοριογραφικά για την ελληνική περίπτωση της δεκαετίας του 1940 συνάπτεται και με τη νέα ιδεολογική τομή που άνοιξε αυτή η δεκαετία, την τομή μεταξύ της Αριστεράς και της Δεξιάς, την τομή μεταξύ σοσιαλισμού-κομμουνισμού και ακροδεξιάς-φασισμού που αίρει την προγενέστερη ιδεολογική τομή του Εθνικού Διχασμού μεταξύ βενιζελικών και αντιβενιζελικών (ή βασιλικών) της προηγούμενης τριακονταετίας για να πάρει την θέση της. Είναι ακριβώς αυτή η ιδεολογική τομή που πρωταγωνιστεί στον

εμφύλιο πόλεμο, πέραν των υπερκαθοριστικών κοινωνικών ανισοτήτων που δεν αποτυπώνονται μονοσήμαντα στο ιδεολογικό πεδίο και την πολιτική έκφραση. Και είναι πάλι ακριβώς αυτή η νέα ιδεολογική τομή που μετά την νίκη της Δεξιάς και του κυβερνητικού στρατού στον εμφύλιο μετασχηματίζεται στην επιβεβλημένη νομική (παρασυνταγματική) πλέον τομή μεταξύ των εθνικοφρόνων και των διωκόμενων «μειωμένης εθνικής συνείδησης», η οποία πρωταγωνιστεί στο μετεμφυλιακό κράτος των νικητών και την χουντική περίοδο, τουλάχιστον. Και, τελικά, είναι αυτή η νέα ιδεολογική τομή και ένας από τους παράγοντες – ίσως όχι ο βασικός, αλλά που επηρεάζει καταλυτικά τα πολιτικά πράγματα – που οδηγούν στην χούντα, όταν αμφισβητείται έστω και στο ελάχιστο αυτή η αναχρονιστική ακαμψία της νέας πραγματικότητας που έχει επιβάλει η πλευρά των νικητών μετεμφυλιακά.

Αυτό το πλούσιο ιδεολογικό ενδιαφέρον που έχει αυτή η δεκαετία αποτυπώνεται και στο μεγάλο εύρος των ιστοριογραφικών ερμηνειών της, η «βεντάλια» των οποίων εκτείνεται από την πιο ακραιφνή ακροδεξιά και φασιστική στράτευση μέχρι την πιο σοσιαλιστική και κομμουνιστική, ενώ αυτό δεν περιορίζεται μόνο στις ερμηνείες επί των γεγονότων, όπως είναι π.χ. οι αξιολογικές κρίσεις, οι ιστοριογραφικές οπτικές, οι αιτιώδεις σχέσεις, η περιοδολόγηση κ.λπ., αλλά διεισδύει και στα ίδια τα γεγονότα και την αφήγησή τους, στην ίδια την ιστορική μνήμη και τις μαρτυρίες, στις οποίες η μνήμη διαθλάται ιστορικά μέσα και από τον διαρκή ιδεολογικό-πολιτικό παροντισμό του υποκειμένου-φορέα της. Κάτι που είναι σύνηθες, βέβαια, να συμβαίνει στην ιστορία και την ιστοριογραφία, αλλά που συμβαίνει και αποτυπώνεται με μεγαλύτερη ένταση όσο πιο κοντά χρονικά βρίσκεται η ερευνούμενη ιστορική περίοδος από εμάς, όσο πιο κοντά χρονικά βρίσκεται το πραγματικό παρελθόν από το υποκείμενο που δρώντας διαμεσολαβητικά μέσω της ιστορικής του καταγραφής και ερμηνείας καλείται να το ιστορικοποιήσει, να το μετατρέψει σε ιστορικό παρελθόν. Και πόσω μάλλον όταν αυτό το υποκείμενο είναι ταυτόχρονα πολιτικό υποκείμενο μιας εποχής που επηρεάζεται πολλαπλά από αυτό το παρελθόν.

Η διαδικασία αυτή είναι και που οδηγεί στις τόσες ιστοριογραφικές οπτικές για την δεκαετία του 1940 ως μια μάχη για το περιεχόμενο της ιστορικοποίησης και της ιστοριογραφίας που διαμεσολαβείται και από ιδεολογικές επιλογές, αλλά και από επιλογές στην ιστορική μεθοδολογία. Αναζωπύρωση αυτής της διαμάχης πραγματοποιήθηκε εξάλλου και στις αρχές της δεκαετίας του 2000, εκκινώντας συγκεκριμένα από το 2004 και την έντονη εμφάνιση του «Νέου Κύματος» στην ελληνική ιστοριογραφία, σε μια εποχή «κυπεράνω υποψίας» θα έλεγε κάποιος, ενώ ο διάλογος και τα επιχειρήματα που διημείφθησαν μεταξύ των αντιμαχόμενων πλευρών εξακολουθούν να επηρεάζουν και σήμερα την κοινότητα των ιστορικών σύγχρονης ιστορίας στην Ελλάδα πρωτίστως, αλλά και διεθνώς, υπό την έννοια ότι τα επιχειρήματα που κομίζονται στον διάλογο είναι σαφώς επηρεασμένα και από διεθνή ιστοριογραφικά ρεύματα, απόψεις και μεθοδολογίες²⁵⁸.

²⁵⁸ Για την εμφάνιση του «Νέου Κύματος» (ή της «μετα-αναθεωρητικής» σχολής), τις απόψεις του και την κριτική που δέχθηκε, αλλά και τον γενικότερο διάλογο που ακολούθησε στον Τύπο και αναζωπύρωσε το ιστορικό και ιστοριογραφικό ενδιαφέρον για την δεκαετία του 1940 στην Ελλάδα βλ. Τζούκας, 2012. Για το χαρακτηριστικότερο δείγμα γραφής του «Νέου Κύματος» που αποτελεί μια συμπύκνωση και κατάθεση των θέσεων-απόψεών του, όσον αφορά την ιστορία της Ελλάδας στην

Ήταν μια εποχή «υπεράνω υποψίας», σε μια στιγμή που η Δημόσια Ιστορία, οι πρακτικές της και κυρίως ο δημόσιος διάλογος και η διαμάχη γύρω από αυτήν δεν είχε γνωρίσει ακόμα την έκρηξη που επρόκειτο να γνωρίσει στην κρισιακή συγκυρία της εποχής των μνημονίων. Ήταν σαν ένα προοίμιο που υποψίαζε ελάχιστα για τα όσα θα επακολουθούσαν, για την κυρίαρχη θέση που θα έπαιρνε και πάλι η δεκαετία του 1940 στην ελληνική πραγματικότητα. Αυτή τη φορά όχι μέσω εμπράγματων, υλικών συνεπειών και νόμων (ή Παρασυνταγμάτων) που θα σήμαιναν διώξεις, κακουχίες, εκτελέσεις, εκτοπισμούς και αφαιρέσεις της ουσιαστικής ιδιότητας του πολίτη του έθνους-κράτους και των δικαιωμάτων που αυτή συνεπάγεται, αλλά μέσα από το συλλογικό φαντασιακό που βίωνε την σύγχρονή του κρίση ως επανάληψη της κρίσης της δεκαετίας του 1940 και άρα, μέσα από αυτήν άντλησε επιχειρήματα, συνθήματα, ιστορικές αναλογίες, πολιτικές στρατεύσεις και «διδάγματα» για το τι έπρεπε να πράξει. Η δεκαετία του 1940 ξαναήρθε στο προσκήνιο με ένταση στον πολιτικό και δημόσιο λόγο αντλώντας και από την διαμάχη μεταξύ των ιστορικών που είχε ξεκινήσει λίγο καιρό πριν.

Ας μας επιτραπεί εδώ μια μικρή παρέμβαση εν είδει προσωπικού σχολιασμού των παραπάνω. Ο διαρκής παροντισμός που βιώνει μια κοινωνία στο πλαίσιο της μετανεωτερικότητας (ή ρευστής νεωτερικότητας) και του ύστερου καπιταλισμού έχει την εμπράγματη βάση της στα αδιέξοδα που δημιουργούν αυθόρμητα οι υλικές συνθήκες που την περικυκλώνουν παρεμποδίζοντάς την όχι μόνο να εξελιχθεί και να αναπτυχθεί, αλλά της επιβάλλουν, στο μέτρο της αδυναμίας της να ανταποκριθεί σε αυτές ανατρέποντάς τες, να κάνει πολλά βήματα πίσω από τις ανάγκες της, να φτωχοποιηθεί και να συντηρητικοποιηθεί. Στο δεδομένο πλαίσιο μιας τέτοιας κοινωνίας που βιώνει μια παρατεταμένη οικονομική, κοινωνική και ανθρωπιστική κρίση – όπως η ελληνική κοινωνία της δεκαετίας του 2010 – δεν αργεί ο καιρός που αυτή η κρίση, ελλείψει λύσεων και προοπτικής, θα μεταφραστεί και θα διαθλαστεί στο ιδεολογικό και συνειδησιακό πεδίο, σηματοδοτώντας την κρίση της συνείδησης και λειτουργώντας η ίδια ως συνείδηση της κρίσης (Παυλίδης, 2012: 178), ως μια συνείδηση που επιζητά την κατανάλωση της Δημόσιας Ιστορίας ως «κατανάλωση» παρελθόντος με όρους θεάματος, ακριβώς επειδή κανείς – με όρους ανάθεσης – δεν δύναται να της υποσχεθεί κάποιο μέλλον με αισιόδοξη προοπτική, εντός του οποίου το ιστορικό παρελθόν θα εντάσσεται ως οργανική και αιτιώδης στιγμή της ανάγκης διαλεκτικής άρσης του. Είναι σε ένα βαθμό μοιραίο, εφ' όσον εκλείπει ο θετικός προσδιορισμός του μέλλοντος, να αναζωπυρώνεται ο αρνητικός ετεροκαθορισμός της κοινωνίας σε σχέση με το παρελθόν της. Και μάλιστα, σε μια κρισιακή συγκυρία χωρίς διαφαινόμενη θετική προοπτική, αυτό το παρελθόν προβάλλει για την κοινωνία ως εκείνο το «περιβόλι» της νοσταλγίας που επιστρέφει συνεχώς διαθλώμενο στο

δεκαετία του 1940 βλ. Καλύβας & Μαραντζίδης, 2016. Ενώ, για μια επισκόπηση και αποτίμηση της ελληνικής ιστοριογραφίας και της δημόσιας μνήμης, όσον αφορά πάντα την ιστορία της Ελλάδας στη δεκαετία του 1940, από τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια μέχρι και την δεκαετία του 2000, όπου αναδεικνύεται η διαλεκτική ιδεολογίας-πολιτικής του παρόντος και ιστορικοποίησης του παρελθόντος, ο τρόπος που αυτή μετασχηματίζεται για το συγκεκριμένο ιστορικό θέμα και οι διαμάχες μέσα από τις οποίες αυτός διέρχεται σε ακαδημαϊκή/επιστημονική και δημόσια σφαίρα βλ. Voglis & Nioutsikos, 2017 και Avgeridis, 2017.

παρόν της και στην ακόμα πιο αρνητική προοπτική που (δήθεν) θα σήμαινε μια ενδεχόμενη εναλλαγή πορείας για το μέλλον της.

Στη βάση αυτών μπορεί να εξηγηθεί ίσως και η τεράστια έκρηξη των φαινομένων νοσταλγίας (ή μετα-νοσταλγίας), η τεράστια έκρηξη της Δημόσιας Ιστορίας σε κινηματογραφικές ταινίες, σε τηλεοπτικές και ραδιοφωνικές εκπομπές, στον έντυπο και ηλεκτρονικό Τύπο, στον πολιτικό διάλογο και την συνθηματολογία, στο γενικό ιδεολογικό περιεχόμενο που εφόρμησε μέσα και από το παρελθόν για να λάβει τις μεγάλες διαστάσεις που του αναλογούσαν σε μια μεγάλη κρίση. Διασαφηνίζουμε πως με τα παραπάνω δεν επιχειρούμε μια κριτική στην Δημόσια Ιστορία και τις πρακτικές της σε αντιπαράθεση με την επιστημονική/ακαδημαϊκή ιστοριογραφία. Αυτή θα ήταν μια θετικιστικού τύπου ανώφελη αντιδιαστολή, υπό την έννοια ότι αυτές βρίσκονται σε διαρκή επικοινωνία και παράλληλα σε αλληλόδραση και με την σχολική Ιστορία που αποτελεί αντικείμενο της παρούσας εργασίας (βλ. 2.3). Παρά, επιχειρούμε να συζητήσουμε τους όρους και τους λόγους για τους οποίους η Δημόσια Ιστορία και η ιστοριογραφία σημείωσαν τέτοια έκρηξη την δεκαετία του 2010 για την δεκαετία του 1940, αλλά και τους όρους και τους λόγους που αυτές βρήκαν τόσο μεγάλη ανταπόκριση από την κοινωνία που, ανατροφοδώντας αυτό το ενδιαφέρον και την ζήτηση, οδήγησε σε ακόμα πιο μεγάλη έκρηξη. Κλείνουμε εδώ αυτή την παρέκβαση.

Μέχρι τώρα έχει γίνει σαφές και εμφανές πως η δεκαετία του 1940 για την ελληνική περίπτωση προκαλεί τεράστιο ενδιαφέρον ιστορικά, κοινωνικά, ιδεολογικά, πολιτικά και πολιτισμικά προκαλώντας μια διευρυμένη, διαθεματική και διεπιστημονική συζήτηση γύρω από τα γεγονότα, τα επίδικα, τις ερμηνείες και την συνολική ιστοριοποίησή της. Είναι μια έμφορτη ιδεολογικού περιεχομένου δεκαετία, κάτι που δεν γίνεται να μην αντανάκλαται και στην ιστορική καταγραφή της, όσες προσπάθειες κι αν έγιναν δήθεν «ουδέτερης» και «νηφάλιας» ιστοριοποίησής της «πέρα από ιδεολογικοπολιτικούς προσδιορισμούς αφετηριών και στοχεύσεων».

Και είναι εμφανές, επίσης, πως από μια τέτοια δεκαετία τα ερευνητικά ερωτήματα που μπορούν να τεθούν στα ελληνικά σχολικά εγχειρίδια που την περιγράφουν και την καταγράφουν επενδύοντάς τη με ερμηνείες είναι αμέτρητα. Στην προσπάθειά μας, όπως σε κάθε κατηγορία της παρούσας εργασίας, να αντλούμε από το ερευνώμενο υλικό εκείνα τα ερμηνευτικά σχήματα που θα εφαρμόζουν-καλύπτουν όσο το δυνατόν περιεκτικότερα τα ίδια τα περιεχόμενα της σχολικής Ιστορίας, αλλά και που θα μπορούν να φωτίζουν όσο εναργέστερα γίνεται τον μετασχηματισμό του ιδεολογικού τους περιεχομένου, επιλέξαμε να διερευνήσουμε την συγκεκριμένη κατηγορία θέτοντας τα εξής ερευνητικά ερωτήματα που εκτείνονται από τον ελληνοϊταλικό πόλεμο μέχρι και το τέλος του εμφυλίου και κατηγοριοποιούνται ως εξής:

Ιταλική εισβολή

---

1. Ποιος είπε ουσιαστικά το «Όχι» στο ιταλικό τελεσίγραφο; (ο Μεταξάς, ο λαός ή η Μ. Βρετανία;)

Κατοχή και Αντίσταση

---

2. Τι κάνει το αστικό πολιτικό σύστημα και ο βασιλιάς επί κατοχής; (αντίσταση από το εξωτερικό ή εγκαταλείπουν τον λαό;)
3. Ποια πλευρά συμβάλλει περισσότερο στην Αντίσταση; (και με ποιο στόχο συνδέεται, με ποιο πολιτικό και ιδεολογικό περιεχόμενο;)
4. Υπάρχουν συνεργάτες-δοσίλογοι των κατοχικών δυνάμεων, Τάγματα Ασφαλείας και Μαύρη Αγορά και πώς συνεργάζονται με τις δυνάμεις κατοχής; (γιατί, τι κάνουν και με ποιο τρόπο;)

Απελευθέρωση

---

5. Ποιος προκάλεσε τα Δεκεμβριανά; (είτε και μέσω του επίδικού τους)
6. Το ΚΚΕ θέλει να πάρει την εξουσία, από ποια χρονική στιγμή και την αξίζει ή όχι; (στηρίζεται από τον λαό ή λειτουργεί πραξικοπηματικά;)
7. Εαμοκρατία ή Λευκή Τρομοκρατία; (ποια πλευρά δεν τηρεί την Συμφωνία της Βάρκιζας;)

Εμφύλιος

---

8. Πότε αρχίζει ουσιαστικά ο εμφύλιος (ή εμφύλιες συγκρούσεις); (1943, 1944, 1946 και πώς ονομάζονται οι αντιμαχόμενες πλευρές;)
9. Ποια πλευρά (ή τι) προκαλεί τον εμφύλιο; (ποια τα αίτιά του, το επίδικο και η στόχευση των δύο πλευρών;)
10. Τι υπερκαθορίζει την πορεία προς τον Εμφύλιο και την εξέλιξή του; (ποια η σχέση μεταξύ θέλησης ξένων παραγόντων μέσω επεμβάσεων και θέλησης ελληνικού λαού, ποια η σχέση/ισορροπία μεταξύ διεθνούς περιβάλλοντος και εσωτερικής κατάστασης της χώρας;) – τελικά, τι είναι δίκαιο να γίνει;

Το ερώτημα αυτό επιμερίζεται στα παρακάτω δύο ερωτήματα (10Α και 10Β) προκειμένου να συνεξεταστεί το διεθνές πλαίσιο του ελληνικού εμφυλίου μαζί με την εσωτερική κοινωνικοπολιτική κατάσταση και την θέληση του ελληνικού λαού:

10Α) Περί ξένων επεμβάσεων και «μοιράσματος κόσμου» (μέσα από ποια αξιολογική ματιά αναφέρεται η επέμβαση της Αγγλίας και των ΗΠΑ στα ελληνικά πράγματα; Συνδέεται η συμφωνία των «ποσοστών» και των σφαιρών επιρροής με τον ελληνικό εμφύλιο, άρα ο Στάλιν έχει συμφωνήσει στην «παράδοση» της Ελλάδας στην Δύση μεταπολεμικά;)

10Β) Ποια η θέληση του ελληνικού λαού; (και άρα, εμμέσως, τι είναι δίκαιο να γίνει;)

11. Τι σημαίνει η λήξη του Εμφυλίου και η νίκη της κυβερνητικής πλευράς; (συνέπειες, αποτελέσματα, απολογισμός)

Μέσα από την διαμόρφωση και επιλογή των παραπάνω ερευνητικών ερωτημάτων προσπαθούμε να αναδείξουμε βασικές όψεις του συνολικού αφηγήματος για την δεκαετία του 1940 στα ελληνικά σχολικά εγχειρίδια. Έτσι, τέθηκαν ερωτήματα για την επιλογή της Ελλάδας να αντισταθεί στην ιταλική εισβολή, για την κατοχή και τις δυνάμεις που πρωταγωνιστούν στο εσωτερικό (αντιστασιακές οργανώσεις, δοσίλογοι, αστικό πολιτικό-πολιτειακό σύστημα), για την απελευθέρωση και τα Δεκεμβριανά

και την αμέσως μετά περίοδο τρομοκρατίας, για τα αίτια, την πρόκληση, την έναρξη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου, τον υπερκαθορισμό της εξέλιξης και έκβασής του (ως αξιολογική κρίση-εκτίμηση), αλλά και τον τελικό απολογισμό μετά την λήξη του.

Ποιοτική Ανάλυση

Ιταλική εισβολή

---

1. Ποιος είπε ουσιαστικά το «Όχι» στο ιταλικό τελεσίγραφο; (ο Μεταξάς, ο λαός ή η Μ. Βρετανία;)

α) Εθνική ενότητα υπό τον Μεταξά και τον Βασιλιά – ο λαός υπακούει στην ηγεσία

Σε μια σειρά εγχειριδίων το «Όχι» στην ιταλική εισβολή αποδίδεται όχι μόνο στον Μεταξά κατά κυριολεκτικό τρόπο, αλλά συμβολικά γίνεται το επίκεντρο της δόμησης της εθνικής ενότητας της Ελλάδας, ένα σχήμα κατά το οποίο η απόφαση εκπορεύεται από την ηγεσία (Μεταξά και Γεώργιο Β΄) με τον ελληνικό λαό να υπακούει. Υπό την έννοια αυτή, το «Όχι» δεν ανήκει αυθόρμητα στον ελληνικό λαό και την έμπρακτη θέλησή του για αντίσταση στην ιταλική εισβολή, παρά περισσότερο στην πολιτειακή και δικτατορική ηγεσία, στην οποία και υπακούει ο ελληνικός λαός. Έτσι, η ελληνική κοινωνία μπροστά στην ιταλική εισβολή εμφανίζεται ως φωτεινό παράδειγμα εθνικής ενότητας, υπηγμένης – σ' εκείνη την ιστορική συγκυρία – στην δικτατορική ηγεσία του Μεταξά:

«“Όχι” άπλητησεν ο πρωθυπουργός Ιωάννης Μεταξάς. “Όχι” είπεν αμέσως και ο βασιλεύς Γεώργιος Β΄ και ολόκληρος ό ελληνικός λαός. Καί αμέσως ήρχισεν ό άνισος Έλληνοϊταλικός πόλεμος [...] Καί όταν εις τούς τελευταίους χρόνους οί ισχυροί τής γής κατά τήν 28ην Οκτωβρίου 1940 ήθέλησαν νά καταλύσουν τάς ελευθερίας μας, ολόκληρον τό Έθνος ως ένας άνθρωπος άπλητησεν το υπερήφανον “Όχι”, όπως ακριβώς άλλοτε άπλητησεν ό Λεωνίδας εις τούς Πέρσας (480 π. Χ.) και ό Κωνσταντίνος Παλαιολόγος εις τον Μωάμεθ Β΄ (1453 μ. Χ.)».

ΣΤ1 (1967-1969), σ. 156, 160

«Τήν 28ην Οκτωβρίου 1940 οί Ιταλοί έζήτησαν νά εισέλθουν εις τά ελληνικά εδάφη. Τότε ό Ίωαν. Μεταξάς ήρνήθη. Είπε τό ιστορικόν “ΟΧΙ”. Ήτο τό “μολών λαβέ”, τό όποιον έπρόβαλεν ό Λεωνίδας εις τάς Θερμοπύλας. Από τήν χαραυγήν τής 28ης Οκτωβρίου: “... Μέ πίστιν εις τόν Θεόν και τά πεπρωμένα τής Φυλής, τό Έθνος σύσσωμον και πειθαρχούν ως εις άνθρωπος, θά άγωνισθή υπέρ βωμών και εστιών μέχρι τής τελικής νίκης” (Γεώργιος Β΄)».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 165

Στο Γ1 (1966-1976) αυτό το σχήμα επεκτείνεται μέσα από την αναφορά πως οι εχθροί αναθαρρεύουν μετά τον θάνατο του Μεταξά (εξαίρεται, έτσι, και η συμβολή

του Μεταξά στην απόκρουση της ιταλικής επίθεσης) και πως ο Γεώργιος Β΄ λέει το δεύτερο «Όχι», στην γερμανική εισβολή αυτή την φορά. Εκφράζεται, έτσι, ξανά το ίδιο σχήμα εθνικής ενότητας υπό την πολιτειακή ηγεσία, η οποία αποφασίζει θαρραλέα και ο λαός υπακούει κι εκτελεί:

«Πράγματι τήν 3ην πρωινήν ώραν τής 28ης Ὀκτωβρίου 1940 ὁ Ἰταλός πρεσβευτής Γκράτσι ἀνήλθεν εἰς Κηφισιάν, ὅπου ἡ κατοικία του Μεταξά, καί ἐπέδωκεν ἐκ μέρους τῆς κυβερνήσεώς του τελεσίγραφον, διά του ὁποίου ἡ Ἰταλία ἀπῆτει νά τῆς παραδοθούν ὠρισμένοι περίοχαί τῆς Ἑλλάδος, εἰ Δ΄ ἄλλως, τά ἰταλικά στρατεύματα τήν 6^{ην} πρωινήν θά εἰσέβαλλον εἰς τό ελληνικόν ἔδαφος. **Ὁ Ἕλλην πρωθυπουργός ἀπήντησε: “Δέν δύναται οὔτε λόγος καν νά γίνη περί ἐλευθέρας διαβάσεως. Ὁ χι!”** [...] Οὐδείς ἐλιποψύχησε καί **τά τέκνα τῆς Ἑλλάδος μέ ἐνθουσιασμόν ὑπήκουσαν εἰς τήν φωνήν τῆς Πατρίδος** [...] Αἱ περίλαμπροι αὐταί νίκαι του στρατοῦ μας ἐπλημύρισαν ἀπό ἀγαλλίασιν καί εθνικήν υπερηφάνειαν **τον ελληνικόν λαόν, ὁ ὅποιος ἠνωμένος ὅσον ποτέ συμμετείχε σύσσωμος εἰς τον ἀγῶνα του ἔθνους** [...] Ἐν τῷ μεταξύ τήν 29ην Ἰανουάριου 1941 **ἀπέθανεν αἰφνιδίως ὁ Μεταξάς** καί τον διεδέχθη ὁ Ἀλεξ. Κορνζής. **Οἱ ἐχθροί ἀναθαρρήσαντες** προητοίμασαν ἐκλεκτάς δυνάμεις μέ νέον ἀρχιστράτηγον [...] **Αποφασιστική καί ἀκαμπτος ἐστάθη ἡ μικρά Ἑλλάς** προ του τρομεροῦ γίγαντος καί **ἀντέταξε τό δεύτερον “όχι” μέ τό ἱστορικόν διάγγελμα του βασιλέως Γεωργίου Β΄**».

Γ1 (1966-1976), σ. 246, 249, 251

Για το Γ2 (1969) εισαγωγικά αναφέρουμε πως τα περιεχόμενα που αφορούν αυτήν την θεματική κατηγορία εκτείνονται σε λίγο πάνω από 140 σελίδες, συγκεκριμένα στις σ. 87-230. Γι' αυτό και ξεκαθαρίζοντας εξ αρχής τον υπερβολικά μεγάλο όγκο των περιεχομένων και των αποσπασμάτων, εδώ θα καταγράψουμε μονάχα τα χαρακτηριστικότερα εξ αυτών, τηρώντας όμως και κάποια αρχή αναλογίας (παραθέτοντας, δηλαδή, τόσο μέρος των περιεχομένων σε χαρακτηριστικά αποσπάσματα ώστε και να γίνεται εμφανές το ερμηνευτικό σχήμα που εμπρικλείεται σε αυτά, όσο και η έκτασή τους να ανταποκρίνεται αναλογικά και στην έκταση των σχετικών περιεχομένων των εγχειριδίων). Έτσι, στο Γ2 (1969) η επίσκεψη του Ιταλού πρεσβευτή Γκράτσι στην οικία του Ι. Μεταξά και ο διάλογός τους παρατίθεται σε περίπου 3 σελίδες (σ. 97-99), ενώ επαναλαμβάνεται το ίδιο σχήμα της ιεραρχικά νοούμενης εθνικής ενότητας στην βάση της υπακοής και πίστης του ελληνικού λαού στις αποφάσεις της δικτατορικής και πολιτειακής ηγεσίας. Ενώ, αντίστοιχα, στο συγκεκριμένο εγχειρίδιο, ο θάνατος του Μεταξά αποτελεί πλήγμα για το έθνος και την πολεμική προσπάθειά του, θέτοντας έτσι αναμφισβήτητα τον Μεταξά στο βάθρο του λαοφιλή ηγέτη που υπακούει με χαρά ο λαός:

«Ὁ Μεταξάς, μόλις ἀνέγνωσε το ἔγγραφο, εἶπεν εἰς τόν Γκράτσι: **“Ὡστε ἔχομεν πόλεμον;”** [...] ὁ Μεταξάς του ἐτόνισεν: **“Ὁχι. Οὔτε λόγος δύναται νά γίνη περί ἐλευθέρας διελεύσεως”**. Συνεχίζων δέ του εἶπεν ὅτι **καί εἰάν ἀκόμη εἶχε τήν διάθεσιν νά δώσῃ τοιαύτην διαταγήν — τήν ὅποιαν, ἐτόνισεν ἐκ νέου, δέν ἦτο διατεθειμένος νά δώσῃ — ἦτο ἀδύνατον νά τό πράξῃ, ἐλλείψει χρόνου**. Συνεπῶς, κατέληξεν, ἡ Ἰταλία, μή παρέχουσα τήν δυνατότητα ἐκλογῆς μεταξύ πολέμου καί εἰρήνης, κηρύσσει οὐσιαστικῶς τόν πόλεμον κατὰ τῆς Ἑλλάδος. **Ἐγερθεῖς δέ, διά νά δείξῃ εἰς τόν Γκράτσι ὅτι ἡ συνομιλία ἐτελείωσεν, ἐπανελάβε :** **“Πολύ καλά, λοιπόν, ἔχομεν πόλεμον”**. [...] Ἀντιθέτως πρὸς ὅ,τι ἠλπίζεν ὁ Μουσσολίνι ἡ Ἑλλάς

δέν υπέστη αιφνιδιασμόν. Όλα όσα έχρειάζοντο διά τήν άμυναν τής χώρας συνετελέσθησαν εντός ελάχιστων ωρών. Τό διάταγμα γενικής έπιστρατεύσεως, ή κήρυξις τον στρατιωτικού νόμου, ή όργάνωσις τής άεραμύνης, ή άνάθεσις τής άρχηγίας του στρατού είς τόν μέχρι τότε αρχηγόν του Γενικού Έπιτελείου αντιστράτηγον Άλεξ. Παπάγον, ή κινητοποίησις του στόλου καί τής άεροπορίας, ή ένημέρωσις τών κυβερνήσεων Μ. Βρεταννίας, Τουρκίας καί Νοτιοσλαβίας, ή σύνταξις καί ή δημοσίευσις τών διαγγεμάτων τού Βασιλέως καί τού Πρωθυπουργού, διά τών όποιων έκαλείτο ό ελληνικός λαός είς τόν υπέρ τών όλων αγώνα. Καί υπήρξεν ομόθυμος ή άνταπόκρισις είς τήν έκκλησιν. Ο ενθουσιασμός μέ τόν όποιον υπεδέχθησαν οί Αθηναίοι τόν Βασιλέα Γεώργιον Β΄ καί τόν πρόεδρον τής κυβερνήσεως Ιωάννην Μεταξάν, όταν τάς προΐνάς ώρας τής 28^{ης} Οκτωβρίου περιήλθον τάς Αθήνας επ' αυτοκινήτου καί ή χαρά μέ τήν όποιαν προσήρχοντο οί έπιστρατευόμενοι έφεδροι διά νά καταταγούν είς τάς μονάδας, άπετέλεσαν τά πρώτα δείγματα τής άποφάσεως τού έλληνικού λαού όπως άποκρούση τήν ιταλικήν εισβολήν [...] Ένώ τό Έθνος ολόκληρον άνέπνεε τόν άνεμον τής δόξης υπέστη σκληρόν πλήγμα. [...] Η άπώλεια του Ι. Μεταξά έσήμαινε τήν άπώλειαν του ήγέτου τής πολεμικής προσπαθείας. Είχε τήν ευθύνην τών πολιτικών και διπλωματικών χειρισμών. Άλλ' είχε καί τήν ευθύνην τών στρατηγικών καί τακτικών χειρισμών. Η ιδιώτης του ως επιφανούς επιτελούς τού έδημιούργει τήν ύποχρέωσιν νά κατευθύνη καί τάς στρατιωτικός επιχειρήσεις. Απέδειξε δέ ότι οί χειρισμοί του, διπλωματικοί καί στρατηγικοί, υπήρξαν έξαιρετικώς έπιτυχείς [...] Λαός καί στρατός άπέβλεπον είς αυτόν ως τόν μόνον ήγέτην [...] Οί Άγγλοι έθρήνησαν είλικρινώς τόν Μεταξάν. Οί Γερμανοί καί οί Ιταλοί δέν άπέκρυσαν τήν χαράν των. Έπίστευσαν ότι ό θάνατός του θά έπέφερε κατάρρευσιν τής ελληνικής άντιστάσεως».

Γ2 (1969), σ. 99-100, 105-106

«Η επίθεσις έξεδηλώθη είς τήν Αλβανίαν τήν 28ην Οκτωβρίου 1940 ενώ είς τάς Αθήνας άπέρριπτεν μέ το ιστορικόν “όχι” ό πρωθυπουργός Ιωάννης Μεταξάς τήν ιταμήν άπαίτησιν τών Ιταλών νά διέλθουν διά τής Ελλάδος. Η ιταλική επίθεσις άπεκρούσθη καί οί ήρωισμοί τών Ελλήνων στρατιωτών έδόξαζαν τά ελληνικά όπλα».

ΚΑ1 (1973), σ. 88

Στο ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) υπάρχει διαφορά στην διατύπωση του αποσπάσματος που σχετίζεται με το παρόν ερμηνευτικό σχήμα, ωστόσο δεν θεωρούμε πως υπάρχει ουσιαστική διαφορά στο ερμηνευτικό σχήμα που εκφράζεται. Η μόνη τους διαφορά είναι διαφορά «απόχρωσης», αφού στην έκδοση πριν το 1997 ο Μεταξάς αποφασίζει κι ο λαός κάνει δεκτή την απόφαση και την ακολουθεί με ενθουσιασμό, ενώ στην έκδοση μετά το 1997 δεν υπάρχει αναφορά στην αντίδραση του λαού, παρά μόνο στο «Όχι» του Μεταξά. Ωστόσο, από την παρακάτω περιγραφή του πολέμου, έστω και έμμεσα, εκφράζεται το ίδιο σχήμα, δηλαδή πως ο Μεταξάς αποφασίζει κι ο λαός υπακούει και ακολουθεί, χωρίς να γίνεται αναφορά στην αντίθεση λαού και δικτάτορα Μεταξά:

«Ο Μεταξάς απέρριψε το ιταλικό τελεσίγραφο. Αυτό είναι το θρυλικό ΟΧΙ απέναντι στη φασιστική απειλή. Το ΟΧΙ έγινε δεκτό με ενθουσιασμό από ολόκληρο τον ελληνικό λαό».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [πριν το 1997], σ. 279

«Στις 28 Οκτωβρίου 1940 η Ιταλία ζήτησε από τον πρωθυπουργό Ι. Μεταξά την παράδοση της χώρας. Η απάντηση ήταν: **ΟΧΙ**. Λίγο αργότερα τα ιταλικά στρατεύματα εισέβαλαν στα εδάφη μας από τα ελληνοαλβανικά σύνορα. **Ο ελληνικός στρατός, αφού απέκρουσε την ξαφνική επίθεση στα βουνά της Πίνδου, προχώρησε νικηφόρα και μπήκε στη Βόρεια Ήπειρο, όπου οι Έλληνες κάτοικοι τον υποδέχτηκαν ως ελευθερωτή**».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [μετά το 1997], σ. 241

Στο **Λ4 (2007-2022)** επανέρχεται το σχήμα της εθνικής ενότητας υπό τον Μεταξά και την απόφασή του που υιοθετείται από τον ελληνικό λαό, υπονοώντας κάποιο κλίμα γενικής συναίνεσης που εκπορεύεται από την ηγεσία. Μάλιστα, στο γεγονός της απόφασης του Μεταξά αφιερώνονται δύο εκτεταμένες πηγές του εγχειριδίου, μια επιλογή που υποδεικνύει την μεγάλη σημασία και την περίοπτη θέση που καταλαμβάνει το «Όχι» του Μεταξά (και όχι του λαού) στα περιεχόμενα του εγχειριδίου:

«Τα χαράματα της 28ης Οκτωβρίου 1940, παρακάμπτοντας τις επιφυλάξεις του Βερολίνου, η Ιταλία απαίτησε τελεσιγραφικά από την Αθήνα την εκχώρηση της κυριαρχίας επί σημαντικού τμήματος του ελληνικού εθνικού εδάφους. **Ο Ιωάννης Μεταξάς απέρριψε την ιταμή αξίωση: η Ελλάδα θα υπεράσπιζε, έστω και με τα όπλα, τα κυριαρχικά της δικαιώματα. Η αντίδραση του Έλληνα πρωθυπουργού θα συνοψιστεί έκτοτε στη λέξη “ΟΧΙ”.** Την ίδια στάση υιοθέτησαν αμέσως και όλοι οι Έλληνες, σπεύδοντας με ενθουσιασμό στο μέτωπο των επιχειρήσεων και στηρίζοντας έκτοτε με κάθε μέσο την αντίσταση στον εισβολέα».

Λ4 (2007-2022), σ. 118-119

[πηγή]

«**Ο Ιταλός πρέσβης, Εμανουέλε Γκράτσι, επιδίδει στον πρωθυπουργό της Ελλάδας, Ιωάννη Μεταξά, το ιταλικό τελεσίγραφο στις 28 Οκτωβρίου 1940:** “Την καθορισμένη ώρα, δέκα περίπου λεπτά πριν από τις 3, ο Στρατιωτικός Ακόλουθος, ο διερμηνέας και εγώ φθάσαμε στην καγκελλόπορτα της μικρής βίλλας, όπου έμενε ο Πρωθυπουργός. Ο comm. De Santo είπε στον φρουρό να ειδοποιήσει τον Πρωθυπουργό ότι ο Πρέσβης της Ιταλίας επιθυμούσε να γίνει δεκτός για μία άκρως επείγουσα ανακοίνωση. Ο φρουρός άρχισε να κτυπά ένα ηλεκτρικό κουδούνι που επικοινωνούσε με το εσωτερικό του σπιτιού, αλλά το υπηρετικό προσωπικό κοιμόταν. Περιμέναμε για μερικά ατέλειωτα λεπτά μπροστά στην καγκελλόπορτα. Μες στην βαθειά σιωπή της νύχτας ακουγόταν το γαύγισμα ενός σκύλου. Επί τέλους το κουδούνισμα ξύπνησε τον ίδιο τον Μεταξά, ο οποίος έκαμε την εμφάνισή του σε μία μικρή πόρτα υπηρεσίας και, αναγνωρίζοντάς με, διέταξε τον φρουρό να με αφήσει να περάσω. Οι δύο συνοδοί μου έμειναν στον δρόμο περιμένοντάς με, έξω από την καγκελλόπορτα. Ο Μεταξάς είχε φορέσει μία σκούρη μάλλινη ρόμπα, από τον γιακά της οποίας φαινόταν ένα μετριότατο βαμβακερό νυκτικό. Μου έσφιξε το χέρι, με έβαλε μέσα και με άφησε να περάσω σε ένα μικρό σαλόνι, το συνηθισμένο σαλονάκι μιας μικροαστικής εξοχικής βιλίτσας. Αυτό το περιβάλλον αλά Guido Gozzano, με τα κακόγουστα “καλά” του πράγματα μ’ έκανε να αναλογιστώ προς στιγμήν με κάποιο πικρό κρυφό χαμόγελο την Βίλλα Τορλόνια. Μόλις καθίσαμε του

είπα ότι η Κυβέρνησή μου μου είχε αναθέσει να του κάμω μία άκρως επείγουσα ανακοίνωση και χωρίς άλλα λόγια του έδωσα το κείμενο. **Ο Μεταξάς άρχισε να το διαβάξει. Τα χέρια που κρατούσαν το χαρτί έτρεμαν ελαφρά και μέσα από τα γυαλιά έβλεπα τα μάτια να βουρκώνουν, όπως συνήθιζε όταν ήταν συγκινημένος. Όταν τελείωσε την ανάγνωση, με κοίταξε κατά πρόσωπο και μου είπε με φωνή λυπημένη αλλά σταθερή: “Alors, c’ est la guerre”**”.

Εμμανουέλε Γκράτσι, *Η αρχή του τέλους (η επιχείρηση κατά της Ελλάδος)*, μτφρ. Χρυσώ Γκίκα, Εστία, Αθήνα 1980, σ. 284-285».

Λ4 (2007-2022), σ. 118-119

[πηγή]

«**Μεταξάς για τον πόλεμο (1940): “Περισσότερο καθησυχαστική ήταν η απάντηση του Μεταξά στο βρετανικό ερώτημα ως προς τις προθέσεις του μετά την ήττα της Ιταλίας [σε εμπιστευτική συζήτησή τους τον Δεκέμβριο του 1940]. Ο Πάλερετ έθεσε το ερώτημα χωρίς περιστροφές. Γνώριζε ότι σε περίπτωση γερμανικής επιθέσεως η Ελλάς θα πρόβαλλε αντίσταση. Αν όμως δεν εισέβαλλε η Γερμανία, “θα κήρυσσε η Ελλάς τον πόλεμο εναντίον της”; Όταν ο Μεταξάς απάντησε καταφατικά, ο Βρετανός πρεσβευτής ρώτησε αν οι Έλληνες δεν θα θεωρούσαν ότι, μετά την ήττα της Ιταλίας, δεν ήταν σκόπιμη ένοπλη αναμέτρηση με τη Γερμανία για να πάρει την απάντηση: “Μπορείτε ν’ αφήσετε σ’ εμένα αυτή την ευθύνη”. Διέθετε, όπως δήλωσε στον πρεσβευτή, όσα στοιχεία χρειαζόνταν εναντίον της Γερμανίας και ήταν διατεθειμένος να τα δημοσιεύσει. Διαβεβαίωσε επίσης ο Μεταξάς τον Πάλερετ ότι ήταν καθήκον της Ελλάδος να “συμπαρασταθή” στη Βρετανία εναντίον της Γερμανίας, όπως η Βρετανία είχε συμπαρασταθεί στην Ελλάδα εναντίον της Ιταλίας — διαβεβαίωση που είναι βέβαιο πως ήταν προϊόν ειλικρινούς ευγνωμοσύνης και όχι πικρίας. Άλλωστε, δεν μπορούσε να υπάρξει ειρήνη για καμιά χώρα πριν από την ήττα της Γερμανίας, όπως εξήγησε ο δικτάτορας, προς μεγάλη ικανοποίηση του πρεσβευτή. Ο Μεταξάς απέφυγε ακόμη —προς μεγάλη ανακούφιση του Πάλερετ— να θίξει την πιο επίμαχη πλευρά της ανεπίσημης αλλά στενής συνεργασίας ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Βρετανία: τις συγκεκριμένες υποχρεώσεις που ήταν διατεθειμένη ν’ αναλάβει η Βρετανία σε αντάλλαγμα για την παραμονή της Ελλάδος στον πόλεμο ως την τελική ήττα του Άξονος”**.

Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, *Η δικτατορία του Μεταξά και ο πόλεμος του ‘40*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 230-231».

Λ4 (2007-2022), σ. 119-120

Το ίδιο σχήμα επαναλαμβάνεται και στο **ΣΤ7 (2012-2022)**, το οποίο είναι, άλλωστε, του ίδιου επικεφαλής της συγγραφικής ομάδας, και στην κύρια αφήγηση και με πηγή που εξαίρει την εθνική ενότητα υπό την δικτατορική και βασιλική ηγεσία:

«**χαράματα της 28ης Οκτωβρίου, ο Ιταλός πρέσβης στην Αθήνα Γκράτσι επέδωσε στον Μεταξά τελεσίγραφο ζητώντας την παράδοση της χώρας. Η άρνηση του Μεταξά εξ ονόματος όλων των Ελλήνων σήμανε την αρχή του πολέμου**».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 205

[πηγή]

«2. Η 28η Οκτωβρίου 1940 στην Αθήνα: “Σιγά-σιγά η Αθήνα παίρνει το ύφος των μεγάλων εθνικών εορτών, κάτι που θυμίζει λ.χ. τα Εκατόχρονα της Ελληνικής Επανάστασης, αλλά πιο αυθόρμητα και πιο νεανικά. Καιρός θαυμάσιος, καταγάλανος ουρανός. Πλήθη νέων, με στολές της ΕΟΝ ή με πολιτικά, έχουν χυθεί στους κεντρικούς δρόμους, με λάβαρα, σημαίες, δάφνες, μουσικές. Κρατούν εικόνες του βασιλιά, του Μεταξά, του καταδρομικού Έλλη με την επιγραφή: Δεν λησμονούμε. Ο κόσμος συμμετέχει σ’ αυτές τις εκδηλώσεις, χειροκροτεί, ζητωκραυγάζει. Είχα πολλά, παρά πολλά χρόνια να δω τέτοιο ενθουσιασμό στην Αθήνα. Αισθάνεται κανείς ένα πάθος μες στον αέρα, ένα φανατισμό, μια λεβεντιά. Ξύπνησε το ελληνικό φιλότιμο, είναι κάτι ωραίο. Και μια τέλεια εθνική ενότητα. Είναι η πρώτη φορά στη ζωή μου που αισθάνομαι τέτοια ομόνοια να βασιλεύει στον τόπο: Κανείς δεν σκέπτεται αυτή τη στιγμή ότι ο εχθρός είναι δέκα φορές ισχυρότερος, ότι ο θάνατος κρέμεται από πάνω μας μέσα σ’ αυτόν τον λαμπρό ουρανό. Αισθάνομαι μια μεγάλη αγάπη για τον ελληνικό λαό, μια αγάπη γεμάτη αλληλεγγύη, στοργή και αντρική εκτίμηση. Είναι ένας όμορφος, λεβέντικος, ευγενικός και έξυπνος λαός, είναι ένας λαός που αξίζει περισσότερο από ορισμένους μεγάλους λαούς του κόσμου και ασφαλώς πολύ περισσότερο απ’ αυτούς τους ξιπασμένους που ξεκίνησαν σήμερα να μας κατακτήσουν”.

Γιώργος Θεοτοκάς, Τετράδια Ημερολογίου 1939-1953, εισαγωγή, επιμέλεια Δημήτρης Τζιόβας, Αθήνα χχ, σσ. 170-171».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 206

β) Η Ελλάδα γενικά (εθνική ενότητα)

«Η Ελλάδα άρνήθηκε καί στις 28 Οκτωβρίου 1940 ή Ιταλία κήρυξε τόν πόλεμο καί τά στρατεύματά της άρχισαν νά προχωρούν μέσα στό έλληνικό έδαφος στήν Ήπειρο. [...] Ή Ελλάδα τότε ξεσηκώθηκε. Μέσα σέ λίγες ώρες συμπλήρωσε τήν έπιστράτευσή της κι έστειλε τις δυνάμεις της νά υπερασπίσουν τό έθνικό έδαφος. Άνδρες, γυναίκες, παιδιά, στρατιώτες, ναύτες, αεροπόροι, εργάτες, όλοι, μέ μιά θέληση καί μέ μιά άπόφαση πρόταξαν τά στήθη τους κι έφραξαν τό δρόμο στήν περήφανη στρατιά τών Ιταλών».

ΣΤ3 (1974-1980), σ. 121

«Η Ελληνική Κυβέρνηση κράτησε καί πάλι τήν ψυχραιμία της, γιά νά μή ρίξει τόν ελληνικό λαό στή θύελλα του πολέμου. Ο Μουσολίνι όμως είχε αποφασίσει τόν πόλεμο. Καί τή νύχτα τής 27-28 Οκτωβρίου 1940 ζήτησε νά επιτρέψουμε στόν ιταλικό στρατό νά μπει στήν Ελλάδα καί νά καταλάβει ορισμένα στρατηγικά σημεία. Ή Ελλάδα άρνήθηκε μέ τό ιστορικό της “ΟΧΙ” καί στις 28 Οκτωβρίου 1940 ή Ιταλία μάς κήρυξε τόν πόλεμο. [...] Ο ήρωικός στρατός μας, ήλεκτρισμένος άπό τό μεγάλο “όχι”, έτρεξε στά Ηπειρωτικά βουνά»

ΣΤ4 (1980-1989), σ. 175

«Η Ελλάδα μπαίνει στον πόλεμο στις 28 Οκτωβρίου 1940, όταν απαντά αρνητικά στο τελεσίγραφο του Μουσολίνι».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 109

γ) Ο Μεταξάς αποφασίζει κι εκφράζει την θέληση του λαού

«Ο Μεταξάς κατάργησε την ελευθεροτυπία, διέλυσε τά κόμματα και όργάνωσε τή νεολαία κατά τά φασιστικά πρότυπα. Όταν όμως οί Ιταλοί ζήτησαν νά περάσουν στην Ελλάδα, ό Μεταξάς άρνήθηκε, σύμφωνα μέ τό καθολικό αίσθημα του έλληνικού λαού [...] στις 28 Οκτωβρίου 1940, στις 3 τά μεσάνυχτα, ό πρεσβευτής τής Ιταλίας Γκράτσι ζύπνησε τόν πρωθυπουργό Ίω. Μεταξά και του έδωσε τελεσίγραφο πού άπαιτούσε στρατιωτικές βάσεις στην Ελλάδα. Ο Μεταξάς άρνήθηκε».

Γ3 (1976-1984), σ. 314

«Στις 28 Οκτωβρίου, τρεις ώρες μετά τα μεσάνυχτα, ο Ιταλός πρέσβης στην Αθήνα πήγε στο σπίτι του πρωθυπουργού Μεταξά στην Κηφισιά και του επέδωσε τελεσίγραφο, με το οποίο η ιταλική κυβέρνηση ζητούσε να επιτραπεί στον ιταλικό στρατό να μπει στην Ελλάδα και να καταλάβει στρατηγικές θέσεις. Η απάντηση έπρεπε να δοθεί την ίδια νύχτα, ως τις 6 το πρωί. Ο Μεταξάς, που ήταν ενημερωμένος για τις προθέσεις της Ιταλίας από τις ελληνικές διπλωματικές υπηρεσίες, εκφράζοντας εκείνη τη στιγμή τη θέληση ολόκληρου του ελληνικού λαού, αφού διάβασε το τελεσίγραφο, το απέρριψε με τη φράση: “Λοιπόν, αυτό σημαίνει πόλεμο!”. Και πράγματι, πριν εκπνεύσει η προθεσμία που είχε δοθεί για την είσοδο των ιταλικών στρατευμάτων στη χώρα, άρχισε η ιταλική επίθεση στα ελληνοαλβανικά σύνορα. Οι σειρήνες που ήχησαν στην Αθήνα και στις άλλες πόλεις, αντί να προκαλέσουν πανικό σήμαναν κυριολεκτικά πανεθνικό συναγερμό. Μόλις δημοσιεύτηκε το διάταγμα της επιστράτευσης, όλοι οι στρατεύσιμοι, αστοί και αγρότες, έσπευδαν στις μονάδες τους και η καθολική αντίδραση στην εισβολή εκφράστηκε με το σύνθημα: “Όχι!”».

Γ5 (1991-2006), σ. 351-352

[πηγή]

«Απόσπασμα από το ραδιοφωνικό διάγγελμα του πρωθυπουργού Ι. Μεταξά το πρωί της 28ης Οκτωβρίου: Η στιγμή επέστη που θα αγωνισθώμεν δια την ανεξαρτησίαν της Ελλάδος, την ακεραιότητα και την τιμήν της... Τώρα θα αποδείξωμεν εάν πράγματι είμεθα άξιοι των προγόνων μας και της ελευθερίας, την οποίαν μας εξησφάλισαν οι προπάτορές μας. Όλον το έθνος ας εγερθή σύσσωμον. Αγωνισθήτε δια την πατρίδα, τας γυναίκας, τα παιδιά σας και δια τας ιεράς μας παραδόσεις. Νυν υπέρ πάντων ο αγών».

Γ5 (1991-2006), σ. 352

Στο ΚΑ7 (2001-2014) υπάρχει ασύνδετο σχήμα μεταξύ της αρνητικής απάντησης του Μεταξά και της θέλησης του λαού για αντίσταση στην ιταλική εισβολή. Από το γεγονός πως αν και αναφέρεται πρώτα η απάντηση του Μεταξά, μετά το «Όχι» αποδίδεται στο λαό ως *ανυπότακτο*, θεωρούμε πως αυτό που υπονοείται είναι πως ο Μεταξάς εκφράζει με την άρνησή του την θέληση του λαού και όχι πως ο λαός απλώς υπακούει κι εκτελεί:

«Το πρωί της 28ης Οκτωβρίου 1940 η Ιταλία έκανε γνωστή στην ελληνική κυβέρνηση την πρόθεσή της να καταλάβει τμήματα της ελληνικής επικράτειας. Με άλλα λόγια, κατέλυε την ανεξαρτησία και την εδαφική ακεραιότητα της χώρας. Η απάντηση του Έλληνα πρωθυπουργού Ιωάννη Μεταξά: “Λοιπόν, έχουμε

πόλεμο”, το ανυπότακτο ΟΧΙ του ελληνικού λαού, έφερε τους Ιταλούς εισβολείς στα ελληνικά εδάφη. Τα ιταλικά στρατεύματα χτύπησαν τις ελληνικές δυνάμεις στα ελληνοαλβανικά σύνορα».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 124

Στο **Λ3 (2002)** σχεδόν το ίδιο ερμηνευτικό σχήμα εκφράζεται στην επιφάνεια, αλλά με μια μεγάλη διαφορά που συνιστά εξόχως διαφορετική «απόχρωση» εντός του. Η διαφορά αυτή είναι πως εδώ ο Μεταξάς όχι μόνο δεν εκφράζει διαχρονικά την θέληση του λαού, όπως σε άλλα εγχειρίδια που περιέχουν το παρόν ερμηνευτικό σχήμα, αλλά ακριβώς μόνο η στιγμή του «Όχι» είναι αυτή που προκαλεί πρόσκαιρα ένα κλίμα συναίνεσης και ομοψυχίας. Αυτό γίνεται φανερό από τις υπόλοιπες αναφορές που καταγράφουν την εικόνα ενός στυγνού δικτατορικού καθεστώτος Μεταξά που είχε ελάχιστους υποστηρικτές και καμία συναίνεση από τον λαό, πέραν της στιγμής του «Όχι» και της συμπτωματικής ταύτισης με την αντιφασιστική θέληση του ελληνικού λαού. Η έκφραση του λαού από τον Μεταξά προβάλλει εδώ ως μόνο στιγμιαία και συμπτωματική:

«**Ο Μεταξάς αντιτάχθηκε (το “Όχι”)**, και στις 28 Οκτωβρίου του 1940 ο ιταλικός στρατός εισέβαλε από την Αλβανία στην Ελλάδα. Ο Μουσσολίνι δεν έκανε, όπως περίμενε, περίπατο... **Ενώ έως τότε ελάχιστοι Έλληνες συμπαθούσαν το δικτατορικό καθεστώς, η αντίσταση στην ξένη επέμβαση δημιούργησε πρωτοφανές κλίμα ομοψυχίας.** Παρά την κακή οργάνωση του στρατού και την άρνηση της κυβέρνησης να επαναφέρει τους αντιμοναρχικούς αξιωματικούς (που είχαν κατά εκατοντάδες αποταχτεί το 1935 και αρκετοί, όπως ο Στέφανος Σαράφης, ήταν ικανότατοι), η εισβολή αποκρούστηκε. [...] **Ολόκληρος σχεδόν ο γραφειοκρατικός μηχανισμός του καθεστώτος που επέβαλαν οι Γερμανοί, περιλαμβανόμενης της δικαιοσύνης, αλλά και των σωμάτων ασφαλείας, αποτελούσε συνέχεια της μεταξικής εποχής. Μάλιστα, τα ίδια άτομα και οι ίδιες κινήσεις, που υπήρξαν θύματα του αστυνομικού κράτους του Μεταξά, έγιναν τώρα στόχοι των τρομοκρατικών συμμοριών των δοσιλόγων**» (Γιάννης Ιατρίδης)».

Λ3 (2002), σ. 201-202

Στο **Γ6 (2006-2022)**, δεν αναφέρεται άμεσα πως ο Μεταξάς αποφασίζει και εκφράζει την θέληση του λαού, ωστόσο θεωρούμε πως έμμεσα αυτό υπονοείται εφ’ όσον η άρνηση του Μεταξά προηγείται και έπειτα καταγράφεται στη συνείδηση του λαού, προφανώς εκφράζοντάς την:

«Τα ξημερώματα της 28ης Οκτωβρίου 1940 η Ιταλία απαίτησε να γίνει δεκτή η είσοδος στρατευμάτων της στην Ελλάδα. **Η άρνηση του Μεταξά καταγράφηκε στη συνείδηση του ελληνικού λαού ως ΟΧΙ.** Σήμερα, η 28η Οκτωβρίου αποτελεί εθνική γιορτή των Ελλήνων. Ταυτόχρονα ξεκίνησε η ιταλική εισβολή».

Γ6 (2006-2022), σ. 130

δ) Κόντρα στην θέληση του Μεταξά – αλλά αναγκασμένος να εκφράσει την θέληση του λαού

Στο **Λ2 (1983-2007)** έχουμε για πρώτη φορά μια αντιστροφή της κοινής γραμμής και του ερμηνευτικού πυρήνα των προηγούμενων-προγενέστερων ερμηνευτικών σχημάτων (σύμφωνα με τα οποία ο Μεταξάς αποφασίζει κι ο λαός ακολουθεί και συντάσσεται υπάκουα), αφού για πρώτη φορά αναφέρεται πως το «Όχι» εκφράζει μονάχα την θέληση του λαού και όχι αυτή του Μεταξά, ο οποίος στη συγκεκριμένη χρονική συγκυρία ήταν αναγκασμένος εκ των πραγμάτων να το πει, αλλιώς κινδύνευαν να αποκολληθούν οι αρμοί της δικτατορικής εξουσίας και του καθεστώτος του, λόγω του επερχόμενου πολέμου και της διαφαινόμενης αντίδρασης-αντίστασης του ελληνικού λαού στους εισβολείς. Σύμφωνα με αυτό το ερμηνευτικό σχήμα, η κίνηση της ιστορίας μέσω των πολιτικών αποφάσεων αποδίδεται στις μάζες και όχι στις ηγεσίες, κινείται «από τα κάτω» προς «τα πάνω», και όχι το αντίστροφο:

«Το τελεσίγραφο της 28ης Οκτωβρίου 1940, με το οποίο η Ιταλία ζητά την ελεύθερη δίοδο των στρατευμάτων της από το ελληνικό έδαφος, **απορρίπτεται από τον τότε πρωθυπουργό Ιωάννη Μεταξά ο οποίος, αυτή τη συγκεκριμένη στιγμή, γινόταν ο εκφραστής της κοινής θέλησης του ελληνικού λαού παρά τη βαθύτερη θέλησή του**».

Λ2 (1983-2007), σ. 243

Στο **Γ4 (1984-1991)** έχουμε περίπου το ίδιο σχήμα, όπου το «Όχι» λέγεται κόντρα στην βαθιά θέληση του Μεταξά για μια σειρά από λόγους. Πέρα από την αναφορά στα αντιφασιστικά αισθήματα του ελληνικού λαού, εδώ το σχήμα προεκτείνεται στην πολλαπλή εξάρτηση της Ελλάδας από την Αγγλία και στην εξωτερική πολιτική που χάρασσε ο βασιλιάς περισσότερο (ή αποκλειστικά), παρά ο ίδιος ο Μεταξάς. Έτσι, ο Μεταξάς με την άρνησή του εκφράζει την θέληση και του ελληνικού λαού και της αγγλόφιλης εξωτερικής πολιτικής του βασιλιά:

«Ο Δεύτερος Παγκόσμιος πόλεμος έφερε πολλά δεινά στον ελληνικό λαό, όπως και σε όλους τους λαούς που έλαβαν μέρος σ' αυτόν· **ο Ι. Μεταξάς δεν μπορούσε να ταχθεί με το μέρος των “ομοειδών” καθεστώτων, δηλαδή της Γερμανίας και της Ιταλίας, γιατί η επιρροή, οικονομική και πολιτική, της Αγγλίας στην Ελλάδα ήταν πολύ σημαντική, γιατί ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄ ήταν αγγλόφιλος και γιατί ο ελληνικός λαός είχε σαφέστατα αντιφασιστικά αισθήματα** [...] στις 28 Οκτωβρίου 1940 η Ιταλία ζήτησε από την κυβέρνηση Μεταξά να δεχτεί την ελεύθερη δίοδο των στρατευμάτων της από την Ελλάδα· **ο Μεταξάς απόρριψε το αίτημα** και ο ελληνικός στρατός μπήκε στον πόλεμο για να αντιμετωπίσει την ιταλική επίθεση».

Γ4 (1984-1991), σ. 320

Κατοχή και Αντίσταση

---

2. Τι κάνει το αστικό πολιτικό σύστημα και ο βασιλιάς επί κατοχής; (αντίσταση από το εξωτερικό ή εγκαταλείπει τον λαό;)

α) Καμία αναφορά

Δεν συναντούμε καμία σχετική αναφορά στα εξής εγχειρίδια:

ΚΛ1 (1973)

«Όσοι στρατός, ναυτικό και αεροπορία σώθηκαν, πήγαν στη Μέση Ανατολή και συνέχισαν τον αγώνα στο πλευρό των συμμάχων μας ως την τελική νίκη».

ΣΤ4 (1980-1989), σ. 179

Γ4 (1984-1991)

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)

ΣΤ6 (2006-2007)

β) Αντίσταση

Στο Γ1 (1966-1976) η υμνολογία του ελληνικού πολιτικού-πολιτειακού συστήματος και της αντίστασής του δια του εξωτερικού αναφέρεται σε αρκετά σημεία, στα οποία γίνονται άμεσες και πολλές αναφορές στην συμβολή του ελληνικού στρατού στις μάχες των δυτικών συμμάχων (αποσιωπώντας, βέβαια, την εκκαθάρισή του από αντιφασιστικά στοιχεία, την Αντιφασιστική Στρατιωτική Οργάνωση), στην Ορεινή Ταξιαρχία και τον Ιερό Λόχο και τις διπλωματικές ενέργειες της ελληνικής κυβέρνησης στα πλαίσια των πρωτοβουλιών των δυτικών συμμάχων. Όλες αυτές οι ενέργειες αναφέρεται πως προκαλούν την εθνική υπερηφάνεια του ελληνικού λαού, ο οποίος παρέχει την πλήρη ηθική υποστήριξή του. Προοικονομούνται, έτσι, τα αντίστοιχα ερμηνευτικά σχήματα των Δεκεμβριανών και του ελληνικού εμφυλίου:

«Τέλος τὰ συμμαχικά στρατεύματα προ τής πίεσεως του υπερέτερου έχθρου μετεφέρθησαν εν σπουδή εις Αίγυπτον, διά νά συνεχίσουν τον αγώνα εις άλλα μέτωπα. Δραματική ύπήρξεν ή θέση του βασιλέως Γεωργίου Β΄ και τών μελών τής κυβερνήσεως κατά τήν διάρκειαν του 20ημέρου σφυροκοπήματος τής νήσου - κατόπιν πολλών περιπετειών εις τά κρητικά όρη και μέ τήν βοήθειαν τών άδαμάστων κατοίκων έφυγαδεύθησαν διά θαλάσσης εις Μέσην Ανατολήν. [...] Τα όπλα τής Ελλάδος και εις τό μέτωπον τής βορείου Αφρικής έκαλύφθησαν υπό δόξης. Μία ελληνική ταξιαρχία, υπό τās διαταγās του συνταγματάρχου Κατσώτα, διεκρίθη εις τήν μάχην του Ήλ - Άλαμείν διά τήν ανδρείαν της και έλαβε τόν έπαινον του άνωτάτου διοικητού στρατάρχου Αλεξάντερ. Ελληνικόν αίμα έβαψε και τήν αφρικανικήν γήν. Μεγαλοπρεπές μνημείον επί του πεδίου τής μάχης καλύπτει τούς ένδόξως πεσόντας Έλληνας και συμμάχους στρατιώτας. Επίσης και εις τό Σφάξ τής Τυνησίας γενναίως έπολέμησεν ό ελληνικός “Ιερός Λόχος” (μέ διοικητήν τον Τσιγάντε) συγκροτημένος μόνον από Έλληνας άξιωματικούς. [...] έθεσαν τās βάσεις συνεργασίας του ελευθέρου κόσμου “προς μίαν ειρήνην, ή οποία νά έξασφαλίξη εις όλους τούς ανθρώπους ζωήν έλευθέραν, άπηλλαγμένην φόβου και στερήσεων”. Τήν 1ην Ιανουαρίου 1942 οί αντιπρόσωποι 20 εθνών, μεταξύ τών οποίων και ή Ελλάς, ίδρυσαν τά “Ηνωμένα Έθνη” και έδήλωσαν ότι δέν θά υπογράψουν χωριστήν ειρήνην μετά τών έχθρών. [...] Κατά τήν νικηφόρον πορείαν τών συμμαχικών δυνάμεων προς τήν βόρειον Ιταλίαν έλαβε μέρος και ή “3η ορεινή ελληνική ταξιαρχία”, υπό τόν συνταγματάρχην Τσακαλώτον, ως τμήμα τής θρυλικής 8ης άγγλικής στρατιάς. Η ελληνική ταξιαρχία εις τόν τομέα προελάσεως της κατέλαβε διά θυελλώδους έξορμήσεως τήν πόλιν Ρίμινι, τήν

όποιαν ύπεστήριζε μία επίλεκτος μεραρχία Γερμανών άλεξιπρωτιστών μέ βαρέα πυροβόλα, όλμους κλπ. **Η ξιφολόγη του Έλληνοσ ήστραψε και πάλιν** και ό εχθρός έτράπη εις άτακτον ύποχώρησιν (21 Σεπτεμβρίου 1944). Ο Δήμαρχος **παρέδωσεν άνευ όρων τας κλειδας τής πόλεως εις τούς Έλληνας. Η είδησις, γνωσθείσα εις τήν υπόδουλον Ελλάδα, προεκάλεσεν ενθουσιασμόν και έθνικήν ύπερηφάνειαν**». Γ1 (1966-1976), σ. 252, 254-255, 257-258

«Ο Βασιλεύς και ή Κυβέρνησις κατέφυγον εις τήν Κρήτην. Έκεί **άντεστάθησαν κατά τών Γερμανών μέχρι τής 20ής. Μαΐου. Τέλος, όταν ή αθάνατος Κρήτη επνίγη εις τό αίμα, επέρασαν εις τήν Αίγυπτον, διά νά συνεχίσουν εκεί τον αγώνα παρά τό πλευρόν τών άλλων συμμάχων**». ΣΤ1 (1967-1969), σ. 156-157

«Οί Γερμανοί όμως κατέλαβον τήν Κρήτην (2 Ιουνίου) και ό βασιλεύς μέ τήν **κυβέρνησιν κατέφυγον εις τήν Μέσην Ανατολήν, ίνα συνεχίσουν τόν αγώνα**». ΣΤ2 (1969-1973), σ. 167

Στο Γ2 (1969) περιγράφονται με κάθε λεπτομέρεια οι ενέργειες του βασιλιά και τα ζητήματα που είχε να αντιμετωπίσει μαζί με την ελληνική κυβέρνηση στο εξωτερικό, ενώ όλες οι αναφορές στοιχειοθετούν μια υμνολογία στον τρόπο με τον οποίο συνέβαλε στην Αντίσταση αντιμετωπίζοντας επιτυχώς όλα τα ζητήματα που ανέκυπταν:

«Ο Βασιλεύς Γεώργιος Β΄ και τά μέλη τής ελληνικής κυβερνήσεως είχαν μεταφερθή εις Αλεξάνδρειαν από τής 23ης Μαΐου. Ο στρατηγός Φρέυμπεργκ είχε ζητήσει, όπως άναχωρήσουν προ τής έναρξεως τής γερμανικής επίθεσεως. Έφοβείτο μήπως ό Βασιλεύς ή ό πρωθυπουργός συλληφθούν αιχμάλωτοι. 'Αλλ' ό Γεώργιος ήρνήθη νά **έγκαταλείψη τήν νήσον. Έπείσθη νά τό πράξει, όταν έκινδύνευσε νά πραγματοποιηθή ό,τι έφοβήθη ό Νεοζηλανδός στρατηγός [...]** έπεβιβάσθη βρεταννικού πολεμικού πλοίου, αφού προηγουμένως **άπηύθυνε διάγγελμα προς τόν ελληνικόν λαόν. [...]** Ο Βασιλεύς και ή κυβέρνηση Τσουδερού, τούς οποίους οί Σύμμαχοι **άνεγνώριζον ως τούς μόνους εκπροσώπους τού ελληνικού κράτους, έγκατεστάθησαν εις τό έξωτερικόν και ήσυχολούντο μέ τήν όργάνωσιν νέων πολεμικών μονάδων [...]** Η έλευθέρα ελληνική κυβέρνηση, ή όποια θά ήμπορούσε **νά κατευθίνη τας μάζας, έστερείτο μέσων έπικοινωνίας, διότι όλα έτέλουν υπό τόν έλεγχον τής βρεταννικής κυβερνήσεως. [...]** Η **άφιξις του Βασιλέως και τής κυβερνήσεως εις Αλεξάνδρειαν έχαιρετίσθη μέ θερμότητα υπό τής πολυαριθμου ελληνικής παροικίας και τών βρεταννικών στρατιωτικών άρχών**».

Γ2 (1969), σ, 124, 127, 136

«Η ελληνική κυβέρνηση, μετά τήν άφιξίν της εις Αλεξάνδρειαν και τήν, έν **συνεχεία, έγκατάστασιν της εις Λονδίνο, είχε νά άντιμετωπίση τά ακόλουθα σοβαρώτατα θέματα:** 1) Τήν άναδιοργάνωσιν τών ενόπλων δυνάμεων, ώστε νά καταστούν αξιόμαχοι και ίκαναί νά μετάσχουν τών συνεχιζομένων πολεμικών επιχειρήσεων. 2) Τόν **επισιτισμόν τής λιμοκτονούσης Ελλάδος.** 3) Τήν έξασφάλισιν ύποστηρίξεως τών έθνικών διεκδικήσεών μας (Δωδεκάνησα, Βορ. "Ηπειρος, εύνοϊκή διαρρύθμισις τών έλληνοβουλγαρικών συνόρων, Κύπρος). 4) Τήν περιθάλψιν τών προσφύγων οί όποιοι διέφυγον έξ Ελλάδος. 5) Τήν **ταχύτεραν δυνατήν**

άπελευθέρωσιν του εθνικού εδάφους. [...] Ο Βασιλεύς Γεώργιος Β΄ ήτο ό μοναδικός νόμιμος εκπρόσωπος τής χώρας και ό συμβολίζων τήν έθνικήν ένότητα είς τήν αντίστασιν κατά του Άξονος».

Γ2 (1969), σ. 137, 146

«Όσος στρατός, ναυτικό και άεροπορία σώθηκε, πήγε μαζί με τόν βασιλιά στη Μέση Ανατολή και συνέχισε τόν άγώνα στό πλευρό τών συμμάχων».

ΣΤ3 (1974-1980), σ. 122

«Οί Γερμανοί προχώρησαν και μπήκαν στην Αθήνα στις 27 Απριλίου 1941. Ό Γεώργιος Β΄ και ή έλληνική κυβέρνηση πέρασαν στην Κρήτη. Λίγο άργότερα οί Γερμανοί κατόρθωσαν νά καταλάβουν και τήν Κρήτη με στρατεύματα άλεξιπτωτιστών, παρά τή γενναία αντίσταση τών κατοίκων. Η κυβέρνηση και ό έλληνικός στρατός έφυγαν στην Αίγυπτο, όπου συνέχισαν τόν άγώνα».

Γ3 (1976-1984), σ. 323

«Στις 22 Απριλίου, όταν μετά τη συνθηκολόγηση του Τσολάκογλου το μέτωπο στην ηπειρωτική Ελλάδα είχε καταρρεύσει, ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄ και η ελληνική κυβέρνηση, με πρωθυπουργό τον Εμμανουήλ Τσουδερό, έφυγαν για την Κρήτη, για να συνεχίσουν από εκεί τον άγώνα [...] Ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄ και η ελληνική κυβέρνηση κατέφυγαν στην Αίγυπτο, ενώ στην Αθήνα σχηματίστηκε κατοχική κυβέρνηση (κυβέρνηση κουϊσλιγκς) με πρωθυπουργό τον Τσολάκογλου».

Γ5 (1991-2006), σ. 359-360

Στο **Λ4 (2007-2022)**, επίσης, υιοθετείται το σχήμα της αντίστασης του βασιλιά δια του εξωτερικού. Ενώ, για τον περαιτέρω τονισμό της δεν αρκεί μία μόνο αναφορά, αλλά γίνεται εκτενής καταγραφή των αντιστασιακών πράξεων, στις οποίες, ειρήσθω εν παρόδω, αποσιωπούνται οι μαζικές εκκαθαρίσεις του στρατού από την πλειοψηφική φιλοεαμική μερίδα. Με αυτόν τον τρόπο, η αντίσταση της εξόριστης κυβέρνησης υπό τον βασιλιά λαμβάνει στα περιεχόμενα του εγχειριδίου περίπου ισάξια θέση (αν όχι σημαντικότερη) και από την Εθνική Αντίσταση στην κατεχόμενη Ελλάδα:

«ο διάδοχός του, Εμμανουήλ Τσουδερός, καθώς και ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄ θα δοκιμάσουν να αντισταθούν από κοινού με τους Βρετανούς στην Κρήτη [...] Η εξόριστη πλέον ελληνική κυβέρνηση, μετά την επίσημη αναγνώρισή της από τα συμμαχικά κράτη, θα υπερασπίσει, με όσα μέσα διαθέτετε, τα εθνικά συμφέροντα. Προέταξε, στο όνομα των μόλις διακηρυγμένων αρχών του “Χάρτη του Ατλαντικού”, τη διεκδίκηση των εξακολουθητικά αλύτρωτων εδαφών της Δωδεκανήσου, της Βόρειας Ηπείρου και —διακριτικά έναντι της συμμάχου Μ. Βρετανίας— της Κύπρου. Παράλληλα, αναζήτησε λύσεις στο επισιτιστικό πρόβλημα των κατοίκων της κατεχόμενης Ελλάδας. Τέλος, συγκρότησε αξιόμαχα ένοπλα σώματα που συνέχισαν τον πόλεμο στα μέτωπα της Ανατολικής Μεσογείου. Άξια ιδιαίτερης μνείας είναι η συμμετοχή του στρατού ξηράς στις μάχες του *Ελ Αλαμίν* και του *Ρίμνι*, οι επιδρομές του *Ιερού Λόχου* στο Αιγαίο, η πλούσια δράση του ναυτικού —θρυλικά τα ονόματα των αντιτορπιλικών “*Βασίλισσας Όλγας*” και “*Αδρία*”— και η ενεργή παρουσία της πολεμικής αεροπορίας».

γ) Σώζει τον χρυσό της Ελλάδας μεριμνώντας για τον λαό

Στο Γ2 (1969) γίνεται λόγος για τα αποθέματα χρυσού που πήρε μαζί του ο βασιλιάς με την ελληνική κυβέρνηση στο εξωτερικό με την ερμηνεία πως όχι μόνο αυτό ήταν τεράστιο επίτευγμα, αλλά και ότι η διαχείρισή του έγινε με τέτοια φειδώ, φροντίδα και πρόβλεψη, έτσι ώστε να στηριχτεί η ανόρθωση της ελληνικής οικονομίας μετά την απελευθέρωση, στην κατεύθυνση της μεταπολεμικής ευημερίας του ελληνικού λαού, για την οποία και μεριμνά ο βασιλιάς:

«είς τό ζήτημα ἀναλήψεως του εἰς χρυσόν ἀποθέματος τῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος, τό ὅποιον, μεταφερθέν, μέσω Κρήτης, μέ μυριάς δυσχερείας, εἶχεν ἐναποθηκευθῆ εἰς τήν Ἐθνικήν Τράπεζαν τῆς Αἰγύπτου [...] Εὐτυχώς, ὅτι εἶχον ἔλθει μετά τῆς κυβερνήσεως ὁ Διοικητής τῆς Καθηγητής Κυρ. Βαρβαρέσος καί ὁ ὑποδιοικητής Γεωρ. Μαντζαβίνος καί ὅτι εἶχε προβλεφθῆ, διά νόμου, ὅτι κατά τήν διάρκειαν του πολέμου ἔδρα τῆς Τραπεζῆς θά ἴτο ἡ ἐκάστοτε ἔδρα τῆς κυβερνήσεως. Μετά πολλά διαβήματα ὁ χρυσός, βάρους 608.350 οὐγγιών, παρεδόθη καί μετεφέρθη εἰς Πραιτώριον ὅπου ἐναπετέθη πρὸς φύλαξιν εἰς τὰ θησαυροφυλάκια τῆς Νοτιοαφρικανικῆς Ὁμοσπονδιακῆς Τραπεζῆς. Ὁ χρυσός αὐτός, μετά τῶν εἰς συνάλλαγμα διαθεσίμων τῆς Τραπεζῆς, θά ἀποτελέσῃ τήν ἀρχικὴν βάσιν τῆς ἀνορθώσεως τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας, μετά τήν ἀπελευθέρωσιν [...] Πρέπει νὰ τονισθῆ ὅτι ἡ ὅλη διαχείρισις τοῦ δημοσίου χρήματος ἐγινε μέ μεγάλην φειδῶ».

Γ2 (1969), σ. 136, 144

δ) Εγκαταλείπει την χώρα – αποδρά

Στο Λ2 (1983-2007), αντίθετα με τα προηγούμενα-προγενέστερα ερμηνευτικά σχήματα, ο βασιλιάς και η κυβέρνηση μπροστά στην γερμανική εισβολή απλώς εγκαταλείπουν την χώρα στην μοίρα της αποδρώντας από την δύσκολη κατάσταση, ενώ η αντίσταση του λαού στην Κρήτη συνεχίζεται:

«Στις 6 Ἀπριλίου 1941, ἡ Γερμανία, συντρίβοντας ταυτόχρονα τὴ γιουγκοσλαβικὴ ἀντίσταση, κτυπά τὴν Ἑλλάδα. Ὁ ἑλληνικὸς στρατός, ποὺ υπερασπιζόταν τὰ μακεδονικὰ οχυρά στα ἐλληνοβουλγαρικὰ σύνορα, περικυκλώνεται καὶ μετὰ ἀπο ἡρωικὴ ἀντίσταση ἀναγκάζεται νὰ υποκύψει. Μπροστὰ στὴν προέλαση τῶν γερμανικῶν στρατιῶν, ἡ κυβέρνησις καὶ ὁ βασιλιάς ἐγκαταλείπουν τὴ χώρα, ἐνῶ ἡ στρατιωτικὴ ἡγεσία συνθηκολογεῖ στις 24 Ἀπριλίου. Ἡ ἀντίσταση ὅμως στὴν Κρήτη κρατᾷ ἀκόμη ὡς τὸ Μάιο τοῦ 1941 [...] Ἐνῶ ἡ ἑλληνικὴ βασιλικὴ κυβέρνησις τοῦ Καΐρου ἦταν ἐντελῶς ἀποκομμένη ἀπὸ τὴ χώρα, οἱ ὑπόδουλοι Ἕλληνες ἀρχισαν νὰ ἀναζητοῦν τρόπους ἀντίστασις στὸν κατακτητή».

Λ2 (1983-2007), σ. 256, 274

Στην κύρια αφήγηση του Γ6 (2006-2022) δεν χρωματίζεται η μετάβαση του βασιλιά στην Αίγυπτο με θετικό ή αρνητικό τρόπο. Ωστόσο, στην πηγή της σ. 131 που παρατίθεται γίνεται σαφής λόγος για το πολιτικό χάσμα που ανοίγει ανάμεσα στην ελληνική κοινωνία και την πολιτική και πολιτειακή ηγεσία της, επειδή ακριβώς η

τελευταία είτε την πρόδωσε συνεργαζόμενη με τον κατακτητή, είτε την εγκατέλειψε δραπετεύοντας απ' τη χώρα:

«Ο Γεώργιος Β΄ και η κυβέρνησή του κατέληξαν στο Κάιρο, όπου και εγκαταστάθηκε η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση (κυβέρνηση του Καΐρου)».

Γ6 (2006-2022), σ. 131

[πηγή]

«2. Η πολεμική περίοδος 1940-1941 αφετηρία καταλυτικών εξελίξεων: Οι τελευταίες εβδομάδες του πολέμου στην Αλβανία ήταν εξαιρετικά πλούσιες σε πολιτικές διεργασίες στο επίπεδο των πολεμιστών του μετώπου και της κοινωνίας [...]. Η ρήξη ανάμεσα στην ελληνική κοινωνία και την ηγεσία της έγραψε τις ημέρες αυτές το πρώτο της κεφάλαιο. [...] Για τους εκατοντάδες χιλιάδες φαντάρους που πήραν το δρόμο του γυρισμού με τα πόδια [...], ο τρόπος της κατάρρευσης δεν άφηνε καμία αμφιβολία. Η στρατιωτική ηγεσία πρόδωσε, η πολιτική δραπέτευσε. Στην ατελείωτη πεζοπορία και στη μιζέρια που αντίκρισαν πίσω όσοι επέστρεψαν, τέτοιου είδους συμπεράσματα βρήκαν σταθερά επιχειρήματα, έτσι ώστε να μεταβληθούν σε βαθιά ριζωμένη πεποίθηση και πολιτική κρίση.

Γ. Μαργαρίτης, «Ο πόλεμος 1940-1941», *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, τόμ. 8ος, σ. 30-32».

Γ6 (2006-2022), σ. 131

ε) Απλή αναφορά – μετάβαση

«Το αγγλικό εκστρατευτικό σώμα στην Ελλάδα αποχώρησε προς την Κρήτη. Το ίδιο έκαναν η ελληνική κυβέρνηση και ο βασιλιάς [...] Η ελληνική κυβέρνηση και ο βασιλιάς είχαν ήδη φύγει για την Αίγυπτο [...] Η “εξόριστη” σχηματίστηκε στην Αίγυπτο, όπου κατέφυγαν ο Βασιλιάς και τα μέλη της κυβέρνησης μετά την εισβολή των Γερμανών».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 125-127

«Η ελληνική κυβέρνηση, υπό τον Εμμανουήλ Τσουδερό που είχε καταφύγει αρχικά στην Κρήτη αναγκάστηκε να μεταβεί στη βρετανοκρατούμενη Μέση Ανατολή όπου συνέχισε να λειτουργεί με έδρα το Κάιρο. [...] Μετά τη δραπέτευση της βασιλικής κυβέρνησης και ενός σημαντικού μέρους των ενόπλων δυνάμεων από την Ελλάδα, το Μάιο του 1941, επίκεντρο της επίσημης ελληνικής πολιτικής και στρατιωτικής δραστηριότητας έγινε η βρετανοκρατούμενη Αίγυπτος».

Λ3 (2002), σ. 201, 204

«Τον Οκτώβριο του 1944 η ελληνική Κυβέρνηση, που είχε καταφύγει στη Μέση Ανατολή, επέστρεψε στην Αθήνα. Ήταν η στιγμή της Απελευθέρωσης».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 213

3. Ποια πλευρά συμβάλλει περισσότερο στην Αντίσταση; (όλοι; ή ποια είναι η πιο μαζική αντιστασιακή οργάνωση και με ποιο στόχο συνδέεται;)

α) Αποσιώπηση αντίστασης – καμία αναφορά

Στο Γ3 (1976-1984) η μόνη αναφορά στην Αντίσταση αφορά γενικώς και αόριστα τις «ευρωπαϊκές χώρες» και δεν επικεντρώνεται στην Ελλάδα, για την Αντίσταση της οποίας δεν υπάρχει καμία άλλη αναφορά:

«**Στήν Ελλάδα** άρχισε μιά τριπλή κατοχή Γερμανών, Ιταλών και Βουλγάρων, (Οί τελευταίοι κατέλαβαν τή Μακεδονία). Η παραγωγή άπορροφήθηκε από τά γερμανικά στρατεύματα, τό νόμισμα έχασε τήν άξία του. **Ο έλληνικός πληθυσμός μειώθηκε φοβερά** από τήν πείνα, τις σφαγές και τις καταστροφές κάθε είδους (600000 νεκροί). [...] **Στις εύρωπαϊκές χώρες** οργανώθηκαν ομάδες αντίστασεως πού προκαλούσαν μεγάλες φθορές στους Γερμανούς».

Γ3 (1976-1984), σ. 323-324

β) Οι «εθνικές» ανταρτικές ομάδες– το ΕΑΜ δεν αναφέρεται

«Και υπόδουλος ο Ελληνικός λαός συνέχισε τήν αντίστασίν του. [...] Πολλοί, διά νά άποφύγουν τά δεινά τής τυραννίας, μέ κίνδυνον τής ζωής των κατέφυγον εις τήν Αίγυπτον, όπου εσχημάτισαν τάς Έλληνικές ταξιαρχίας, αί όποίαι εδόξασαν τά Ελληνικά όπλα μέ τά ήρωϊκά κατορθώματά των από τό Έλ-Αλαμείν τής Αφρικής έως το Ρίμινι τής Ιταλίας. **Αλλά και εντός τής Ελλάδος εσχηματίσθησαν πολλαί Έθνικαί ανταρτικά ομάδες** και άνέβησαν εις τά ένδοξα Ελληνικά βουνά, διά νά αρχίσουν από εκεί νέον αγώνα κατά τών Γερμανοϊταλών κατακτητών και τών αίμοβόρων Βουλγάρων, οί όποίοι κατεπάτησαν τήν Ανατ. Μακεδονίαν και Θράκην».

ΣΤ1 (1967-1969), σ. 157

γ) Οι «εθνικές» ανταρτικές ομάδες – με σταδιακά προδοτικό ρόλο του ΕΑΜ

Στο Γ1 (1966-1976) ως σημαντικότερη αντιστασιακή οργάνωση αναφέρεται, μέσω της συμβολής της στις μάχες εναντίον των Γερμανών, ο ΕΔΕΣ, ενώ εξαιρείται και η βοήθεια των δυτικών συμμάχων στην δράση αυτή. Το ΕΑΜ αναφέρεται τελευταίο μετά την απαρίθμηση των πλείστων «εθνικών» αντιστασιακών οργανώσεων, ενώ αξιολογείται, αποτιμάται και ερμηνεύεται ως μια αντιστασιακή οργάνωση που αρχικά κινητοποιεί ανθρώπους με αγνά εθνικά αισθήματα, αλλά σταδιακά και με δόλια μέσα αυτοί, ως η συντριπτική του πλειοψηφία, τίθενται υπό την ιδεολογική-πολιτική κυριαρχία της μειοψηφίας των κομμουνιστών και του προδοτικού τους ρόλου προκαλώντας, τελικά, καταστροφές για την Ελλάδα:

«Τάς σκληράς αύτάς δοκιμασίας, μέ τάς οποίας οί έπιδρομείς ήλπισαν οτι θα παραλύσουν τήν αντίστασιν του Γένους, οί Έλληνες άντιμετώπισαν καρτερικώς και μέ εύψυχίαν. **Τό πνεύμα τής αντίστασεως κατά τών κατακτητών ένέπνευσεν εις όλους τούς Έλληνας και Ελληνίδας(*)**, άνεξαρτήτως κοινωνικής τάξεως, σταθεράν και άπόλυτον άρνησιν πάσης προς αύτούς συνεργασίας, καθώς και πράξεις ήρωισμού, αί όποίαι επανειλημμένως έπέσυραν άπανθρώπους τιμωρίας έκ μέρους τών τυράννων τής χώρας [...]«Η αντίστασις δηλ. του έλληνικού λαού υπήρξε : 1) π α θ η τ ι κ ή, διότι κανείς δέν έβοήθησε τον έχθρόν ούτε έδέχθη νά συμπολεμήσει μέ τούς σταυρωτάς τής πατρίδος του. Αντιθέτως δέν ήσαν ολίγοι

εκείνοι πού περιέθαλπαν τούς άγρίως διωκομένους Εβραίους ή έναπομείναντας Βρεταννούς στρατιώτας. 2) ενεργητική, άφ' ενός μέν διά τής συλλογής πληροφοριών, διά τής κρυφής έκδόσεως εφημερίδων προς διαφώτισιν του λαού καί διά του δικτύου κατασκοπείας, πού ύφαιναν αί μυστικάί οργανώσεις, άφ' έτέρου δέ μέ δολιοφθοράς — “σαμποτάζ” έχθρικού ύλικού — είς τάς πόλεις καί τήν ύπαιθρον καί μέ άλλην μαχητικήν δράσιν ένοπλων εθνικών ομάδων είς βάρος τών κατακτητών. Ακόμη καί **άνοικταί συγκρούσεις διεξήχθησαν, έξ ών σοβαρωτέρα ή μάχη τής Μενίνας είς Θεσπρωτίαν μεταξύ τής οργανώσεως ΕΔΕΣ (ύπό τον στρατηγόν Ζέρβαν) καί γερμανικού στρατού. Αξιόλογον δράσιν ανέπτυξαν έπίσης καί αί άνταρτικάί ομάδες του Φωστερίδη είς ανατολικήν Μακεδονίαν-Θράκην, του Ψαρρού είς Φωκίδα, τού Χούτα είς Ακαρνανίαν, τών Δροσοπούλου καί Καραχάλιου είς Πελοπόννησον, του Μπαντουβά είς Κρήτην καί του ΕΑΜ.** Μεταξύ τών επαναστατικών οργανώσεων (*) [*1. Τάς οργανώσεις αύτάς ένίσχυε κρυφίως τό Συμμαχικόν Στρατηγείον Μέσης Ανατολής μέ ρίψεις εφοδίων, χρήματαποστολών καί “κομάντος”· δηλ. άνδρών είδικώς εκπαιδευμένων δι' έργα δολιοφθοράς είς τά μετόπισθεν του έχθρου] τό **Εθνικόν Απελευθερωτικόν Μέτωπον (ΕΑΜ) ειχε περιλάβει είς τούς κόλπους του άγνούς πατριώτας, πού τούς έφλόγιζεν ή πίστις των είς τό Έθνος καί τήν νίκην. Μέ τον καιρόν όμως τό ΕΑΜ έγινε αιχμάλωτον τής μειοψηφίας δηλ. τών κομμουνιστών. Αύτοί μεθοδικώς καί μέ καταχθόνια μέσα παρέσυραν άπό τήν έθνικήν της άποστολήν τήν συμπαγεστέραν άπελευθερωτικήν όργάνωσιν είς πράξεις βίας καί καταστροφής καί έπεσώρευσαν είς τήν χώραν έρείπια καί συμφοράς».**

Γ1 (1966-1976), σ. 262-263

«**Η έθνική άντίστασις. [..] Πολλοί έφευγον κρυφίως καί μέ όποιονδήποτε μέσον πρός τήν Αίγυπτον ή τήν Μέσην Ανατολήν διά νά πλαισιώσουν τήν Ελληνικήν κυβέρνησιν. Άλλοι εφευγον είς τά βουνά διά νά συγκροτήσουν άνταρτικάς ομάδας. Όλοι συμμετείχον είς μίαν καθολικήν παθητικήν ή ενεργητικήν άντίστασιν κατά τών εχθρών. Αί έσωτερικάί διενέξεις τών κομμάτων καί ή έλλειψις κοινής οργανώσεως έπέτρεψαν είς τούς κομμουνιστάς νά δώσουν είς τό Εθνικόν Απελευθερωτικόν Μέτωπον (Ε.Α.Μ.) εύρυτάτην βάσην. Άντιθέτως περιώρισαν τάς έθνικάς οργανώσεις (ΕΔΕΣ) καί έξώντωσαν άλλας (Ψαρρόν). Τελικώς μετέτρεψαν τό ΕΑΜ είς καθαρώς κομμουνιστικόν όργανον καί άντί τού άγώνος κατά τών εχθρών ήσυχολήθησαν μέ τήν μεταπελευθερωτικήν επικράτησίν των».**

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 167-168

δ) Οι «εθνικές» ανταρτικές ομάδες (και η κυβέρνηση) – με εξαρχής υποκριτικό και προδοτικό ρόλο του ΕΑΜ

Στο Γ2 (1969) η αυθεντική Αντίσταση του ελληνικού λαού διενεργείται μόνο σε σχέση με τον βρετανικό-συμμαχικό παράγοντα και μόνο στον βαθμό που συνδέεται μαζί του. Δηλαδή, η Αντίσταση διενεργείται μόνο από τις «εθνικές» αντιστασιακές οργανώσεις που προκύπτουν είτε αυθόρμητα, είτε με την πρωτοβουλία των συμμαχικών υπηρεσιών. Στην κατεύθυνση αυτής της αφήγησης, αντιστασιακές θεωρούνται οι οργανώσεις που η δράση τους υπάγεται στη θέληση, τα σχέδια και τις εντολές των δυτικών συμμάχων:

«**Η αντίστασις του ελληνικού λαού κατά των τριών δυνάμεων κατοχής υπήρξε καθολική και ήρχισεν ευθύς άμέσως μετά τόν τερματισμόν τών τακτικών έπιχειρήσεων επί ελληνικού εδάφους. [...] Καθ' όλην τήν διάρκειαν τής κατοχής έλειτούργησεν έπιτυχώς ό παράνομος μηχανισμός συγκεντρώσεως και μεταδόσεως πληροφοριών τόσοσν προς τάς βρεταννικάς μυστικάς ύπηρεσίας, όσον και προς τήν έλευθέραν κυβέρνησιν τής Ελλάδος. Πολλοί δέ Έλληνες πατριώται έπλήρωσαν μέ τήν ζωήν των τήν είς τόν τομέα αυτόν δράστηριότητά των. Αί πληροφορίαί, όμως, περί τών κινήσεων του έχθρου είς τάς ύπ' αυτού κατεχομένας περιοχάς, έκάλυπτε μόνον τήν μίαν πλευράν τού βρεταννικού και έν συνεχεία τού άμερικανικού ένδιαφέροντος. Ή άλλη πλευρά άνεφέρετο είς τήν δημιουργίαν άνταρτικών όργανώσεων, αί όποίαί μέ δολιοφθοράς, ένέδρας, αιφνιδιαστικός έπιθέσεις, θά καθήλωναν μεγάλον αριθμόν γερμανικών και ιταλικών μεραρχιών μακράν τών πολεμικών μετώπων. Όπου αί άνταρτικάί όργανώσεις συνεκροτούντο πρωτοβουλία τών κατεχομένων, αί είδικαί διά τόν ανταρτοπόλεμον συμμαχικάί ύπηρεσίαί έσπευδον νά τάς βοηθήσουν διά τής αποστολής όπλων, πολεμοφοδίων, χρημάτων και έμπειρογωνωμόνων. Όπου δέν έξεδηλούντο παρόμοιαί πρωτοβουλίαί, αί συμμαχικάί ύπηρεσίαί άνελάμβανον τήν εύθύνην τής όργανώσεως άνταρτικών ομάδων [...] Είς τήν Ελλάδα, τήν πρωτοβουλίαν άνέλαβον Έλληνες. Αί δύο πρώται μικραί άνταρτικάί ομάδες συνεκροτήθησαν τό φθινόπωρον τού 1941, ή μία είς τήν περιφέρειαν τής Κοζάνης, ύπό τήν άρχηγίαν δημοδιδασκάλου, ό όποιος συνελήφθη και έξετελέσθη ύπό τών Ιταλών, ή άλλη είς τήν περιοχήν Παρνασσίδος ύπό τόν λοχαγόν τού πυροβολικού Ευθύμιον Δεδούσην. Και ή δεύτερα ομάς διελύθη, εύθύς ώς, κατόπιν καταδόσεως, συνελήφθη ύπό τών Ιταλών ό άρχηγός της. Ελλείψει στοιχείων, διέφυγε τήν είς θάνατον καταδίκην. Ήδραπέτευσε τόν Μάρτιον 1943 και άμέσως συνειργάσθη μέ τήν άνταρτικήν όργάνωσιν τού Δημ. Ψαρρού. Έν τώ μεταξύ, τά τέλη Σεπτεμβρίου 1941, συνεκροτήθη είς Αθήνας τό Εθνικόν Απελευθερωτικόν Μέτωπον (ΕΑΜ) ύπό τού Κομμουνιστικού Κόμματος. Χρειάζεται μία μικρά αναδρομή διά νά καταστή φανερά ή σημασία τής κομμουνιστικής πρωτοβουλίας. Τό Κ.Κ.Ε. και ή προδοτική δραστηριότης του».**

Γ2 (1969), σ. 129-130

Το ΕΑΜ αναφέρεται με εξαρχής κομμουνιστικό χαρακτήρα και προδοτικό ρόλο, ο οποίος συνίσταται στο ότι καθορίζεται πλήρως από το ΚΚΕ και την Κομμουνιστική Διεθνή, δεν κάνει αντίσταση ενάντια στις κατοχικές δυνάμεις, αλλά επιτίθεται στις «εθνικές» (και αυθεντικά) αντιστασιακές οργανώσεις, προκειμένου να ισχυροποιηθεί και να διεκδικήσει την εξουσία κατά την απελευθέρωση πραξικοπηματικά και βίαια, για να αποσπάσει εδάφη της ελληνικής επικράτειας για λογαριασμό του διεθνούς κομμουνισμού. Πρόκειται για ένα κλασικό ερμηνευτικό σχήμα των τριών γύρων, το οποίο μάλιστα εδώ λαμβάνει την πιο ακραία μορφή του, την πιο εθνικόφρονα και ακροδεξιά εκδοχή του. Σε αυτό το εγχειρίδιο της χούντας προφανώς και αυτό το σχήμα έχει πρωταγωνιστικό ρόλο, γι' αυτό και είναι τόσο μεγάλη η πληθώρα των αναφορών και των «τεκμηρίων» που προσπαθεί να παραθέσει στα περιεχόμενα, για να δικαιολογηθεί όλο το μετεμφυλιακό και χουντικό καθεστώς του ελληνικού κράτους. Για να καταστεί αυτό εμφανές, παραθέτουμε κι εμείς αρκετά από τα σχετικά αποσπάσματα με αναφορές στον προδοτικό ρόλο του ΕΑΜ:

«Τέσσαρες ημέρας μετά την ιταλική επίθεση, ο Ν. Ζαχαριάδης απηύθυνεν επιστολήν προς τόν υπουργόν Ασφαλείας Κ. Μανιαδάκην, διά τής οποίας έκηρύσσετο υπέρ τής αντίστασεως κατά του επίδρομέως και προέτρεπε τους οπαδούς του νά ενισχύσουν τόν διεξαγόμενον αγώνα. **Ενήργησε, προφανώς, βάσει τής υπό τού 7ου Συνεδρίου τής Κ.Δ. χαραχθείσης γραμμής. Ολίγον άργότερον, τήν 26ην Νοεμβρίου 1940, απέστειλεν επιστολήν προς τόν Ι. Μεταξάν, διά τής οποίας ύπεδείκνυε μεσολάβησιν τής Σοβ. Ένώσεως διά τήν επίτευξιν έλληνοϊταλικής ειρήνης και άποχώρησιν τών Βρεταννών έξ Ελλάδος, διότι, ως προσέθετεν, ή χώρα μας δέν είχε θέσιν εις τόν μεταξύ Αγγλίας άφ' ενός, Ιταλίας - Γερμανίας άφ' έτέρου “ιμπεριαλιστικόν πόλεμον”. Έπεδίωξε δι' αυτής νά διαφοροποιήση τήν στάσιν τού Κ.Κ.Ε. από εκείνη τού συνόλου τού έλληνικού λαού και νά εύρεθή έγγύτερον προς τήν άλλαγήν πορείας, τήν όποιαν είχε χαράξει ή Κ.Δ. μετά τήν ύπογραφήν τού γέρμανοσοβιετικού συμφώνου. Είς τήν διαφοροποίησιν θά έμμείνη τό Κ.Κ.Ε. μέχρι τής γερμανικής επίθεσεως κατά τής Σοβ. Ένώσεως. Η κατοχή άπεδείχθη επωφελής διά τούς κομμουνιστάς. Οί Γερμανοί, καθ' ύπόδειξιν τής Βουλγαρίας, άπηλευθέρωσαν πολλούς έκ τών έξ αύτών κρατουμένον. Κατεβλήθη κατόπιν τούτου προσπάθεια άνασυγκροτήσεως του κόμματος και έν συνεχεία δημιουργίας “λαϊκού μετώπου”. Δι' αυτόν τόν σκοπόν συνεκροτήθη τό Ε.Α.Μ. Ουδόλως έσκέφθη ή ήγεσία τού Κ.Κ.Ε. τήν όργάνωσιν άνταρτικών ομάδων. Ένα δευτερεύον στέλεχος του, τό όποιον είχεν ύπογράψει “δήλωσιν μετανοίας” και ήθελε νά άποκατασταθή “κομματικώς”, ό Αθανάσιος Κλάρας ή Μιζέριας (περισσότερον γνωστός μέ τό ψευδώνυμον Άρης Βελουχιώτης), έσχημάτισε τήν πρώτην κομμουνιστικήν άνταρτικήν ομάδα, τόν Μάϊον του 1942, εις τήν Σπερχειάδα. Ο Κλάρας είχεν ως μοναδικόν σκοπόν τήν άπόκτησιν δυνάμεως διά τήν υπό τών κομμουνιστών κατάκτησιν τής έξουσίας, άμέσως μετά τήν άπελευθέρωσιν τής χώρας. Δι' αυτό και από τής πρώτης στιγμής ήρχισε νά φονεύη προκρίτους τής περιοχής Λαμίας, ως και πάντα άρνούμενον νά ύποταχθή εις τήν θέλησιν του. Επίσης, έφόνευεν κάθε αξιωματικόν ό όποιος άπεπειράτο νά όργανώσει άνταρτικήν ομάδα. Τό Ε.Α.Μ. άπεφάσισε νά υιοθετήση τήν γραμμήν του ανταρτοπολέμου όταν διεπίστωσεν ότι ή ένοπλος αντίστασις κατά του έχθρού άπετέλει καθολικόν πόθον του έλληνικού λαού, μέ σκοπόν νά άποκτήση τήν υλικήν δύναμιν, ή όποία θά του ήτο απαραίτητος διά τήν μελλοντικήν κατάκτησιν τής έξουσίας».**

Γ2 (1969), σ. 133-134

Οι Άγγλοι φαίνεται για κάποιο λόγο να μεροληπτούν υπέρ του ΕΑΜ και αυτό ερμηνεύεται στα περιεχόμενα του εγχειριδίου ως μια υπέρ του δέοντος υποχώρηση και παραχώρηση του συμμαχικού παράγοντα, ως μια αχρείαστη ήπια ενέργεια προς τους κομμουνιστές που προκαλεί από απορίες έως αγανάκτηση:

«Ο Γοργοπόταμος: Τά τέλη Ιουλίου 1942 ό συνταγματάρχης έ. ά. Ναπολέον Ζέρβας ήρχισεν εις τās περιοχάς Βάλτου και Άρτης τήν όργάνωσιν άνταρτικών ομάδων. Τό συγκρότημα τών ομάδων εις τό όποιον, συν τώ χρόνω, προσήλθον νά ύπερετήσουν πολλοί έν ενεργεία αξιωματικοί, έλαβε τήν όνομασίαν **Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Στρατός (ΕΔΕΣ). Πολιτική όργάνωσις, υπό τό ίδιον όνομα, συνεκροτήθη εις Αθήνας και έτέθη υπό τήν ήγεσίαν τού στρατηγού Ν. Πλαστήρα** (άπουσιάζοντος εις Γαλλίαν) και **Στ. Γόνατά** [...] όταν έπληροφορήθη τήν άφιξιν τής ομάδος, άπέφυγε νά έλθη εις έπαφήν μετ' αυτής. Μόνον όταν ή ομάς

έπετυχε νά ελθη εἰς ἐπαφήν μέ τόν Ζέρβαν καί οὔτος προθύμως ἀπεδέχθη νά παράσχη τήν αἰτουμένην βοήθειαν, ὁ Βελουχιώτης ἠναγκάσθη καί αὐτός νά μετάσχη τῆς ἐπιχειρήσεως. Ἡ κωλυσιεργία του [...] τό στρατηγεῖον Μ. Ανατολῆς διέταξε τούς ἀποτελοῦντας τήν ομάδα ἀξιωματικούς νά παραμείνουν εἰς Ελλάδα ὡς **Βρετανική Στρατιωτική Αποστολή πλησίον τῶν ἑλληνικῶν ἀνταρτικῶν ομάδων**. Ἔργον τῆς ἀποστολῆς θά ἦτο νά συντονίζη τήν πολεμικήν προσπάθειαν τῶν ἀνταρτῶν καί νά τούς ἐφοδιάζη, προβαίνουσα εἰς σχετικές υποδείξεις πρὸς τό Στρατηγεῖον, μέ τόν ἀναγκαῖον ὀπλισμόν καί τὰ ἀπαραίτητα ἐφόδια. **Δυστυχῶς, ὁ ταξίαρχος Μέγιερς ἀντί νά προκρίνη ὡς ἐδραν τῆς ἀποστολῆς τήν περιοχὴν του Ζέρβα, ἐπέλεξεν ἐκείνην του Βελουχιώτη. Ἡ ἐπιλογή αὐτὴ ἀπετέλεσεν οὐσιώδη προσφοράν πρὸς τούς κόμμουνιστάς».**

Γ2 (1969), σ. 134-135

Στις σ. 137-142 αναφέρονται ὅλες οἱ πολεμικὲς ἐνέργειες τοῦ στρατοῦ τῆς Μ. Ανατολῆς ὑπὸ τις διαταγές τῆς ἐλληνικῆς κυβέρνησης, ἐνῶ σε ἀνάλογης ἐκτασης ἀφήγησις ἐπιχειρεῖται νά δικαιολογηθῆ ἡ ἐκκαθάρισή του ἀπὸ τα κομμουνιστικὰ στοιχεῖα καὶ τούς συνοδοιπόρους λόγῳ τοῦ πρακτορικοῦ καὶ διαβρωτικοῦ τοῦς ρόλου:

«Διὰ τῆς ὑπογραφείσης συμφωνίας τό Σ.Μ.Α. ἀνεγνώριζε τὰς ἀνταρτικὰς ομάδας, ὡς τμήματά του ἐντὸς τοῦ ἐχθρικοῦ ἐδάφους. Οἱ κομμουνισταὶ ἦσαν ὑποχρεωμένοι νά συνεργασθοῦν. Ἐνδεχομένη ἀντίδρασις θά ὠδήγει εἰς πλήρη ἐξουδετέρωσιν τῶν εἰς περίπτωσιν συμμαχικῆς ἀποβάσεως [...] Οἱ Κομμουνισταὶ δὲν περιώρισαν τήν προσπάθειαν ἐπιβολῆς τῶν μόνον εἰς τήν κατεχομένην χώραν. Διὰ πρακτόρων τῶν, στρατολογηθέντων εἰς τό ἐξωτερικόν, κυρίως μεταξὺ τῶν ναυτεργατῶν, καί τοῦ αἰγυπτιώτου ἑλληνισμοῦ ἢ ἀποσταλέντων ἐξ Ελλάδος, ἐπέτυχον νά διαβρώσουν τὰς ἐνοπλοὺς δυνάμεις [...] Αὐτὴν τὴν εἰκόνα μετέδιδεν εἰς Λονδίνον ὁ ὑπὸ παραίτησιν ὑπουργός Ἐθνικῆς Ἀμύνης. Ἐξ ἄλλου, ὁ ταγματάρχης Ἀλεξ. Χρηστέας, ἐπιτελής τῆς μεραρχίας, ἀνέφερεν εἰς τόν Τσουδερόν, τὴν 13ην Μαρτίου : “Ὁ σκοπὸς τῆς στάσεως ἦτο νά διατηρηθῶσιν εἰς τὰς ταξιαρχίας στελέχη ἐπιδεκτικὰ μονοπλευρῶν κατευθύνσεων, ἤτοι δημιουργίαν στρατοῦ, ὅστις, ἀναχωρῶν ἐκ τῆς Μ. Ανατολῆς, μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς πατρίδος, νά μεταβῆ εἰς ταύτην καί νά ἐπιβάλλῃ διὰ τῆς βίας ὠρισμένην πολιτικὴν κατάστασιν. Διὰ τοῦτο δὲ καί ἀπεμακρύνθησαν, βία, κακοποιηθέντες καί ἐξευτελισθέντες οἱ νομιμόφρονες ἀξιωματικοὶ τῆς 2ας Ταξιαρχίας”».

Γ2 (1969), σ. 145-146, 150

Ἐνῶ, το καταληκτικὸ συμπέρασμα προκύπτει ἀβίαστα:

«Καθίστατο φανερόν ὅτι τό ΕΑΜ, προβλέπον ὡς ἐπικειμένην τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς χώρας, ἐπεδίωκε τὴν διάλυσιν τῶν ἐνοπλῶν δυνάμεων τῆς ἐλευθέρας κυβερνήσεως, ὥστε νά ἀπομείνῃ ὡς μόνη στρατιωτικὴ δύναμις ὁ ‘Ἑλάς».

Γ2 (1969), σ. 152

Αναφέρεται, ἐπίσης, γιὰ τὴν συγκρότησις τοῦ ΕΛΑΣ ὅτι μοναδικὸς σκοπὸς τῆς ἦταν ἡ σύγκρουσις με τὶς ἐθνικὲς ἀντιστασιακὲς οργανώσεις, σε ὀρισμένες περιπτώσεις σε συνδρομὴ τῶν κατακτητῶν, ἐννοώντας εὐθέως κάποιου εἶδους συνεργασία, τουλάχιστον προσωρινή. Προκύπτει ἓνα σχῆμα ὅπου ἤδη ἀπὸ τα χρόνια τῆς κατοχῆς

και Αντίστασης μάχονται από τη μία οι «δημοκρατικές δυνάμεις» («εθνικές» αντιστασιακές οργανώσεις, ελληνική κυβέρνηση και εκκαθαρισμένος ελληνικός στρατός σε συμμαχία με τον δυτικό βρετανικό παράγοντα) και από την άλλη οι «ολοκληρωτικές δυνάμεις» (δυνάμεις κατοχής με κομμουνιστικές αντιστασιακές οργανώσεις). Το σχήμα αυτό απλώνεται για όλη σχεδόν την δεκαετία του 1940:

«Τάς άρχάς του 1943 τό ΕΑΜ άπεφάσισε νά υίοθετήση τό άνταρτικόν κίνημα τού Άρη Βελουχιώτη καί νά τό θέση υπό τήν καθοδήγησίν του. **Αί κομμουνιστικάί άνταρτικάί ομάδες θά έλάμβανον τήν επωνυμίαν Εθνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός (Ελάς).** Σκοπός τού στρατού αύτού θά ήτο νά θέση υπό τόν έλεγχόν του τό σύνολον τής όρεινής ήπειρωτικής Ελλάδος, τών περιοχών, δηλαδή, όπου άπεκλείετο μόνιμος στάθμευσις στρατευμάτων κατοχής. Διά νά έπιτευχθή ό σκοπός αύτός έχρειάζετο ή έξουδετέρωσις κάθε άνταρτικής ομάδος, ή όποία θά ήρνείτο νά ύπαχθή είς τό κομμουνιστικόν συγκρότημα [...] **Επίθεσις κατά του ΕΛΕΣ καί τρομοκρατία:** Η ιταλική συνθηκολόγησις προσέφερεν είς τό ΕΑΜ μίαν άπροσδόκητον εύκαιρίαν αύξήσεως τού οπλισμού του καί έπεκτάσεως τού έλέγχου του επί τών περιφερειών, τάς όποιας οί Γερμανοί, ελλείψει δυνάμεων, έγκατέλειψαν».

Γ2 (1969), σ. 153, 156

«Τήν περίοδον αύτήν, καθ' ήν κατεβάλλετο προσπάθεια άπελευθερώσεως εστω καί τμημάτων του έλληνικού έδάφους, τό ΕΑΜ έπέλεξε διά νά έξαπολύση επίθεσιν εναντίον Ελλήνων, καί μάλιστα, έν συνεργασία μέ τούς Γερμανούς. Οί τελευταίοι, άναμένοντες συμμαχικήν άπόβασιν είς τήν Δυτικήν Ελλάδα, άπεφάσισαν νά εκκαθαρίσουν τήν Ήπειρον από τόν Έδές, ώστε νά εκλείψη ή έξ αύτού άπειλή. Η ήγεσία του ΕΑΜ, έξ άλλου, πιστεύουσα ότι επέκειτο ή άπελευθέρωσις τής χώρας, ήθέλησε νά έξοντώση τήν ίσχυροτέραν μετ' αύτό όργάνωσιν, διά νά παραμείνη κύριον τής καταστάσεως. Ησθάνετο δέ έαυτό άρκετά Ισχυρόν, διότι ή Β.Σ.Α. έπέτρεψεν ώστε ό οπλισμός, μετά τών πυροβόλων, ό ματισμός καί άλλα έφόδια τής μεραρχίας “Πινερόλο” νά περιέλθουν είς τόν Έλάς, ό όποιος, από τής στιγμής εκείνης, έπαυσε νά έξαρτάται διά τόν έφοδιασμόν του από τούς Βρετανούς. Συγχρόνως απέκτησε τήν δυνατότητα νά αύξηση τήν είς άνδρας δύναμίν του δι' άναγκαστικής στρατολογίας είς τάς υπό τόν έλεγχόν του περιφερείας. Η επίθεσις του Έλάς κατά του Έδές ήρχισε τήν 9ην Οκτωβρίου. Η επίθεσις τών Γερμανών τήν 16ην. Η ήγεσία του Έδές, έξήτησεν άμέσως κατάπαυσιν τής έμφυλίου συρράξεως καί δημιουργίαν κοινού μετώπου εναντίον του κατακτητού. Ο Έλάς ήρνήθη [...] Τήν 10ην Μαρτίου 1944 τό ΕΑΜ εκήρυξεν άνοικτήν επανάστασιν. Συνέστησεν, υπό τόν τίτλον “Πολιτική Επιτροπή Έθνικής Απελευθερώσεως” (ΠΕΕΑ), κυβέρνησιν [...] έλεγεν ότι “άποβλέττει πρωτίστως είς τόν σχηματισμόν κυβερνήσεως γενικής έθνικής ένότητος”. Έπρόκειτο περί άπάτης».

Γ2 (1969), σ. 159-161

Εν είδει κατακλείδας, γίνεται μία σύνοψη όλων των εγκλημάτων ή/και εγκληματικών πολιτικών στοχεύσεων, για τα οποία κατηγορείται το ΕΑΜ, ο ΕΛΑΣ και το ΚΚΕ και τα οποία αργότερα θα δώσουν στον κρατικό μηχανισμό την βάση νομιμοποίησης του Τρίτου Ψηφίσματος:

«Όλοι οί εκπρόσωποι του πολιτικού κόσμου καί τών έθνικών οργανώσεων ήσκησαν δριμυτάτην κριτικήν τής όλης πολιτικής του Έάμ. Κατηγορήθη διά τήν άσκουμένην παρ' αυτού τρομοκρατίαν, διά τόν έξαπολυθέντα παρ' αυτού έμφύλιον πόλεμον, διά τήν προσπάθειαν μονοπωλήσεως τού Έθνικού Άγώνος (Τό σύνθημά του ήτο ότι “όποιος δέν είναι Έαμίτης, είναι Γκεσταπίτης”, δηλαδή, όργανον τής γερμανικής μυστικής άστυνομίας), διά τά κινήματα τής Μ. Ανατολής. (Οί άντιπρόσωποι του ΕΑΜ - ΚΚΕ ήναγκάσθησαν νά άποκηρύξουν τό κίνημα του Απριλίου τό όποιον έχαρακτήρισαν ώς “έγκλημα κατά τής πατρίδος” καί νά συμφωνήσουν εις τήν έπιβολήν κυρώσεων). Έξιστορήθη όλη ή τραγωδία του Ψαρρού καί έδόθησαν λεπτομερή στοιχεία διά τάς έναντίον του Έδές καί τών άλλων έθνικών οργανώσεων επιθέσεις του Έλάς».

Γ2 (1969), σ. 169

Τέλος, παραθέτουμε ένα απόσπασμα που αποτελεί ένα άκρον άωτον αυτού του ερμηνευτικού σχήματος και στο οποίο μπορεί να εντοπιστεί ο εντελώς παροντικός καθορισμός του εγχειριδίου, το οποίο φτάνει ακόμα και στο σημείο να εξυμνήσει το ελληνικό εφοπλιστικό κεφάλαιο πλέκοντάς του το εγκώμιο για την συμβολή του στην Αντίσταση και την μάχη ενάντια στον φασισμό:

«(Τήν 1ην Σεπτεμβρίου 1939 ή δύναμις τού ελληνικού έμπορικού στόλου άνήρχετο εις 577 άτμόπλοια συνολικής χωρητικότητας 1.837.315 τόννων. Επί πλέον, ύπήρχον 124 άτμόπλοια, χωρητικότητας 454.318 τόννων, ελληνικής πλοιοκτησίας, άλλα πλέοντα ύπό ξένην σημαίαν. Τό γεγονός καί μόνον ότι κατά τήν διάρκειαν τού πολέμου άπώλεσε τά 72% τής δυνάμεώς του απέδειξε πόσον πολύτιμος ύπήρξεν ή εις τήν συμμαχικήν πολεμικήν προσπάθειαν συμβολή του)».

Γ2 (1969), σ. 138

ε) Όλοι γενικά (γενίκευση, απροσδιοριστία) ή Εθνική Αντίσταση γενικά (εξισορρόπηση)

«Είς τήν Ελλάδα έν τώ μεταξύ συνεχίζετο ό άγών εναντίον τών κατακτητών μέ θυσίας καί ήρωισμούς. Μέ τό τέλος του πολέμου άπελευθερώθη καί ή Ελλάς».

ΚΑ1 (1973), σ. 90

«Η Ελλάδα όμως έμεινε στην κατοχή τών Γερμανών, Ιταλών καί Βουλγάρων κι έζησε τέσσερα σχεδόν χρόνια κάτω από άφάνταστες στερήσεις καί πιέσεις. Σ' όλο όμως τό μακρό αυτό διάστημα, ούτε μιά στιγμή δέν έπαψε νά έλπίζει στή νίκη τών συμμαχικών όπλων καί νά εργάζεται μέ δολιοφθορές, μυστικές οργανώσεις καί άνταρτικά σώματα για τή φθορά τού έχθρου. Αφθονο ελληνικά αίμα χύθηκε από τούς Βουλγάρους στή Μακεδονία καί από τούς Γερμανούς στή υπόλοιπη Ελλάδα. Οί ομαδικές εκτελέσεις τών Ελλήνων στά Καλάβρυτα, στό Δίστομο, στή Σπάρτη, στό Δοξάτο καί σέ άλλα μέρη τής χώρας θά μαρτυρούν αιώνια τις θυσίες του ελληνικού έθνους για τις άνθρώπινες έλευθερίες στάν κόσμο».

ΣΤ3 (1974-1980), σ. 122

«Τέσσερα περίπου χρόνια ό ελληνικός λαός εμεινε κάτω από τό βαρύ πέλμα των βάρβαρων κατακτητών Γερμανών, Ιταλών καί Βουλγάρων. Από τόν Απρίλιο τού 1941 ώς τόν Όκ τώβριο τού 1944 ήταν τά χρόνια τής μισητής κατοχής. Ο χειμώνας

τού 1941 ήταν άπαισιος. Οί Έλληνες πέθαιναν κατά εκατοντάδες στους δρόμους από την πείνα και τό κρύο. Όσοι έζησαν, ήταν άγνώριστοι από τόν υποσιτισμό και σκελετωμένοι. Κάι υπόδουλος όμως ό έλληνικός λαός συνέχισε τήν αντίστασή του [...] Πολλοί, γιά νά άποφύγουν τά δεινά τής τυραννίας, διέφυγαν μέ κίνδυνο τής ζωής τους στήν Αίγυπτο και συμπλήρωσαν τίς εκεί ένοπλες δυνάμεις. Έτσι σχηματίστηκαν οί έλληνικές ταξιαρχίες, πού δόξασαν τά έλληνικά όπλα μέ τά ηρωικά κατορθώματά τους στό *Έλ-Αλαμείν* τής Αφρικής, στό *Ρίμινι* τής Ιταλίας και σέ πολλές συγκρούσεις στή θάλασσα. Αλλά και στήν υποδουλωμένη Ελλάδα σχηματίστηκαν πολλές άνταρτικές ομάδες. Ανέβηκαν στά ελληνικά βουνά και άρχισαν σκληρό άγώνα κατά τών κατακτητών. Ακόμα και μέσα στίς πόλεις σχηματίστηκαν μυστικές πολιτικές οργανώσεις, πού μέ δολιοφθορές έφεραν φθορά στόν κατακτητή. Οί σκληροί κατακτητές, γιά νά λυγίσουν τό φρόνημα του άδούλωτου λαού μας μεταχειρίστηκαν κάθε σκληρό και απάνθρωπο μέσο: άρπαγές, καταστροφές, φυλακίσεις, απαγχονισμούς και τίς τρομερές ομαδικές εκτελέσεις. Οί ομαδικές εκτελέσεις στά Καλάβρυτα, στό Δίστομο, στή Σπάρτη, στό Δοξάτο, στήν Αθήνα και σέ άλλα μέρη τής χώρας **θά μαρτυρούν αιώνια τί είναι ικανός νά αντιμετώπισει ένας λαός, πού άγωνίζεται γιά τήν ελευθερία του [...]** Ο έλληνικός λαός κάτω από τήν τριπλή ξενική κατοχή (Ιταλίας-Γερμανίας-Βουλγαρίας) πέρασε, όπως μάθαμε, πολλές συμφορές. Μά δέ λύγισε. Διατήρησε άδούλωτο φρόνημα, **οργάνωσε τήν εθνική αντίσταση, πολέμησε μέ κάθε τρόπο τόν κατακτητή και βοήθησε στόν πόλεμο τούς συμμάχους μας (Αγγλους-Αμερικανούς και Ρώσους)**».

ΣΤ4 (1980-1989), σ. 180-182, 185

Στις δύο εκδόσεις του ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) υπάρχουν ορισμένες διαφορές στα σχετικά περιεχόμενα που αφορούν το ερευνητικό ερώτημα της μεγαλύτερης συμβολής στην Αντίσταση. Η διαφορά αυτή συνίσταται σε ορισμένες προσθήκες που υπάρχουν στην έκδοση μετά το 1997, όπου γίνεται νύξη σε αντιστασιακές ενέργειες όπως η αντιμετώπιση της πείνας και η ακύρωση της πολιτικής επιστράτευσης για αποστολή εργατών στην Γερμανία. Γίνεται, επίσης, λίγο μεγαλύτερη νύξη στην δημιουργία της Ελεύθερης Ελλάδας στα ελληνικά βουνά. Ωστόσο, αυτή δεν αποδίδεται στο ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, αλλά γενικά στην Αντίσταση και τις αντιστασιακές οργανώσεις, δίχως αυτές ούτε να κατονομάζονται, ούτε να προσδιορίζονται οι πολιτικές-ιδεολογικές αρχές ή στοχεύσεις τους, συνεπώς και οι διαφορές τους ή η συμβολή τους. Γι' αυτό και κατατάσσουμε το συγκεκριμένο εγχειρίδιο, παρά τις διαφορές των δύο εκδόσεων, στο παρόν ερμηνευτικό σχήμα της «ουδέτερης», αποϊδεολογικοποιημένης και με κατεύθυνση εξισορρόπησης (ή αποσιώπησης) καταγραφής της ελληνικής Αντίστασης:

«Ο λαός, όμως, δεν έσκυψε το κεφάλι. Σύντομα δημιουργήθηκαν αντιστασιακές οργανώσεις και άρχισε ο ανταρτοπόλεμος εναντίον των κατακτητών Η Εθνική αντίσταση όμως θέριευε και προκαλούσε στον κατακτητή σοβαρές απώλειες. Κορυφαίο κατόρθωμα ήταν η ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοπόταμου (25 Νοεμβρίου 1942). Με την καταστροφή της καθυστέρησε ο ανεφοδιασμός των στρατευμάτων του Άξονα, που πολεμούσαν στην Αφρική. Από την άλλη μεριά η αντίσταση ανάγκασε τους κατακτητές να διατηρήσουν πολύ στρατό στην Ελλάδα, ενώ τους ήταν απαραίτητος σε άλλα μέτωπα. Ήταν μια ακόμη προσφορά των

Ελλήνων στη συμμαχική νίκη εναντίον των δυνάμεων του Άξονα. Αυτή η νίκη οδήγησε και στην απελευθέρωση της Ελλάδας στις 12 Οκτωβρίου 1944 [...] **Στη διάρκεια της Κατοχής έδρασαν αρκετές αντιστασιακές οργανώσεις. Ανάμεσά τους όμως παρουσιάστηκαν διαφορές για τον τρόπο διακυβέρνησης της χώρας μετά την απελευθέρωση** [...] Τον τελευταίο χρόνο της Κατοχής οι διαφορές ανάμεσα στις αντιστασιακές οργανώσεις φάνηκε πως θα ρυθμιζόνταν. Λίγο πριν την απελευθέρωση **είχε σχηματιστεί στην Ελλάδα ένα είδος κυβέρνησης, η “Κύβερνηση του βουνού”, που την υποστήριζε μεγάλο μέρος των αντιστασιακών δυνάμεων.** Στην Αίγυπτο υπήρχε η κυβέρνηση που είχε φύγει από την Ελλάδα, μετά την εισβολή των Γερμανών. Οι δυο αυτές κυβερνήσεις ήρθαν σε συνεννόηση και σχηματίστηκε κυβέρνηση **εθνικής ενότητας**».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [πριν το 1997], σ. 280, 285

«**Ο λαός, όμως, δεν έσκυψε το κεφάλι, παρότι βρέθηκαν, όπως και στην υπόλοιπη Ευρώπη, κάποιοι άνθρωποι που δε δίστασαν να συνεργαστούν με τους κατακτητές. Σύντομα δημιουργήθηκαν αντιστασιακές οργανώσεις στις πόλεις, που αντιμετώπισαν αρχικά το ζήτημα της επιβίωσης του πληθυσμού** μετά την τρομερή εμπειρία των εκατοντάδων χιλιάδων νεκρών της πείνας το χειμώνα του 1941-42 στην Αθήνα και τον Πειραιά, και **στη συνέχεια οργάνωσαν την αντίσταση στην πολιτική επιστράτευση που επέβαλε την υποχρεωτική αποστολή Ελλήνων εργατών στη Γερμανία.** Παράλληλα, **άρχισε ο ανταρτοπόλεμος εναντίον των κατακτητών στα ελληνικά βουνά. Περιοχές ολόκληρες απελευθερώθηκαν και στην “Ελεύθερη Ελλάδα” που δημιουργήθηκε με τον τρόπο αυτό λειτούργησαν νέοι θεσμοί.** [...] **Η Εθνική αντίσταση** θέριευε και προκαλούσε στον κατακτητή **σοβαρές απώλειες.** Κορυφαίο κατόρθωμα, κατά την πρώτη φάση ανάπτυξης της αντίστασης, ήταν η ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοπόταμου (25 Νοεμβρίου 1942). Με την καταστροφή της καθυστέρησε ο ανεφοδιασμός των στρατευμάτων του Άξονα, που πολεμούσαν στην Αφρική. Από την άλλη μεριά **η αντίσταση** ανάγκασε τους κατακτητές να διατηρήσουν πολύ στρατό στην Ελλάδα, ενώ τους ήταν απαραίτητος σε άλλα μέτωπα. **Ήταν μια ακόμη προσφορά των Ελλήνων στη συμμαχική νίκη** εναντίον των δυνάμεων του Άξονα. Αυτή η νίκη οδήγησε και στην απελευθέρωση της Ελλάδας στις 12 Οκτωβρίου 1944».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [μετά το 1997], σ. 241-242, 249

Στο **Γ5 (1991-2006)** οι αντιστασιακές οργανώσεις κατονομάζονται, προσδιορίζονται και καταγράφεται ένα σημαντικό μέρος της δράσης τους σε αρκετά εκτεταμένο μέρος (σ. 361-368) σε σχέση με την έκταση του σχετικού κεφαλαίου (σ. 351-371). Η συμβολή τους στην Εθνική Αντίσταση προκύπτει να είναι, σύμφωνα με τα περιεχόμενα του εγχειριδίου, σχεδόν ισόποσα μοιρασμένη, αφού οι αναφορές σε αυτές είναι μοιρασμένες, ενώ δεν υπάρχει ξεκάθαρη διατύπωση για μεγαλύτερη συμβολή κάποιας πλευράς. Έτσι, οι αντιστασιακές οργανώσεις ΕΑΜ, ΕΔΕΣ και ΕΚΚΑ αρχικά παρατίθενται σύμφωνα με τους στόχους και το πεδίο δράσης τους. Ύστερα, στα περιεχόμενα διαφοροποιείται ελαφρώς το ΕΑΜ μέσα από την σύνδεσή του με την ΠΕΕΑ και την Ελεύθερη Ελλάδα, χωρίς ωστόσο να γίνεται κάποια επικέντρωση της αφήγησης εκεί, ούτε να αναδεικνύεται το ζήτημα της μεγαλύτερης συμβολής του:

«Μέσα από τις τραγικές αυτές ώρες γεννήθηκε η εθνική αντίσταση, που οι ιστορικοί του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου, τη θεωρούν μια από τις σημαντικότερες στην Ευρώπη. [...] Στις αρχές του φθινοπώρου του 1941 ιδρύθηκαν οι πρώτες, αλλά και κυριότερες αντιστασιακές οργανώσεις: το ΕΑΜ, ο ΕΛΕΣ και η ΕΚΚΑ. Το ΕΑΜ (*Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο*), ιδρύθηκε στην Αθήνα στις 27 Σεπτεμβρίου 1941, σε μυστική σύσκεψη εκπροσώπων κομμάτων της Αριστεράς, με πρωτοβουλία του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας. Σκοπός του ΕΑΜ, σύμφωνα με το καταστατικό του, ήταν «η απελευθέρωση και πλήρης ανεξαρτησία του έθνους» και «ο σχηματισμός προσωρινής κυβέρνησης αμέσως μετά την απελευθέρωση για την προκήρυξη εκλογών Συντακτικής Συνέλευσης». Λίγο αργότερα, το ΕΑΜ οργάνωσε τον ΕΛΑΣ (*Ελληνικό Λαϊκό Απελευθερωτικό Στρατό*), με επικεφαλής το στρατηγό Στέφανο Σαράφη και τον Άρη Βελουχιώτη και το Φεβρουάριο του 1943 ιδρύθηκε η ΕΠΟΝ (*Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων*). Στις 10 Μαρτίου 1944, σχηματίστηκε από το ΕΑΜ στην Ευρυτανία η «Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης» (ΠΕΕΑ) -κυβέρνηση των βουνών- με πρόεδρο τον καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών Αλέξανδρο Σβάλο, σοσιαλδημοκράτη. Στις εκλογές που προκήρυξε η ΠΕΕΑ σε όλη την Ελλάδα -ελεύθερη και κατεχόμενη- ψήφισαν μυστικά ένα εκατομμύριο άτομα και για πρώτη φορά οι γυναίκες. Οι διακόσιοι πενήντα αντιπρόσωποι που εκλέχτηκαν, αποτέλεσαν το «Εθνικό Συμβούλιο» (Εθνοσυνέλευση), που συνήλθε για πρώτη φορά στο χωριό Κορυσχάδες της Ευρυτανίας (24-27 Μαΐου 1944). Ο ΕΛΕΣ (*Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος*) ιδρύθηκε τον Οκτώβριο του 1941 με σκοπό, σύμφωνα με το καταστατικό του, «να συμβάλει δια της δημιουργίας Εθνικού Επαναστατικού στρατού εις την ταχύτεραν επίτευξιν της Συμμαχικής νίκης» και να εργαστεί για να εγκαθιδρυθεί στην Ελλάδα μετά την απελευθέρωσή της δημοκρατικό πολίτευμα. Επίτιμος αρχηγός του ΕΛΕΣ ορίστηκε ο στρατηγός Νικόλαος Πλαστήρας, που βρισκόταν τότε εξόριστος στη Γαλλία. Η ανταρτική δράση των μελών του ΕΛΕΣ άρχισε από την Ήπειρο στις αρχές του 1942. Το στρατιωτικό τμήμα του ΕΛΕΣ (*Εθνικές Ομάδες Ελλήνων Ανταρτών* - ΕΟΕΑ), με αρχηγό το στρατηγό Ναπολέοντα Ζέρβα και υπαρχηγό τον Κομνηνό Προμοάγλου, αναπτύχθηκε στη βορειοδυτική και στην κεντρική Ελλάδα. Η δράση της ΕΚΚΑ (*Εθνική και Κοινωνική Απελευθέρωση*), με αρχηγό το συνταγματάρχη Δημήτριο Ψαρρό, υπήρξε επίσης αξιόλογη. Το ανταρτικό της τμήμα (το «Σύνταγμα 5/42») έδρασε στην περιοχή της Παρνασσίδας από τον Απρίλιο του 1943 ως τον Απρίλιο του 1944, όταν ο Ψαρρός βρήκε τραγικό θάνατο, θύμα εμφύλιας διαμάχης [...]. Ο ένοπλος αγώνας εναντίον των κατακτητών κάλυψε όλη την Ελλάδα. Από τις πρώτες μεγάλες συγκρούσεις με τα κατοχικά στρατεύματα στο τέλος Οκτωβρίου 1942 (του ΕΛΑΣ στα Ρυκά της Παρνασσίδας και του ΕΛΕΣ στη Σκουληκαριά της Άρτας) ως την απελευθέρωση, οι απώλειες των Γερμανών και των Ιταλών υπήρξαν βαρύτερες και υποχρέωσαν τα επιτελεία τους να διατηρούν ισχυρές δυνάμεις σε όλα τα σημεία της χώρας. Ανάλογες ήταν και οι καταστροφές που προξένησαν οι αντιστασιακές οργανώσεις με δολιοφθορές (σαμποτάζ) σε στρατιωτικές εγκαταστάσεις και σε μεταφορικά μέσα. Κορυφαία πράξη στον τομέα αυτόν ήταν η ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοποτάμου στις 25 Νοεμβρίου 1942, που πραγματοποιήθηκε από τις ενωμένες δυνάμεις του ΕΛΑΣ, του ΕΛΕΣ και Άγγλων κομάντος. Στην ενίσχυση του αγωνιστικού πνεύματος συνέβαλαν αποφασιστικά και άλλοι παράγοντες και κυρίως ο παράνομος τύπος της κατοχής. Σε πολλές δεκάδες υπολογίζονται οι αντιστασιακές

εφημερίδες [...] Η διαδήλωση των φοιτητών της Αθήνας στις 25 Μαρτίου 1942 και το προσκύνημα στο μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη, η κηδεία του ποιητή Κωστή Παλαμά (28 Φεβρουάριου 1943), που μεταβλήθηκε σε παναθηναϊκή εθνική εκδήλωση, η γενική απεργία στην Αθήνα (5 Μαρτίου 1943), που ματαίωσε την επιστράτευση εργατών και την αποστολή τους στα γερμανικά εργοστάσια, αποτελούν λίγες μόνο από τις μοναδικές στην Ευρώπη πράξεις αντίστασης των αμάχων εναντίον της ναζιστικής κατοχής».

Γ5 (1991-2006), σ. 361-367

[λεζάντα]

«Σε μια κορυφαία στιγμή της Εθνικής Αντίστασης ενωμένες δυνάμεις του ΕΛΑΣ και του ΕΛΕΣ ανατίναξαν τη γέφυρα του Γοργοπόταμου».

Γ5 (1991-2006), σ. 366

Ενώ, πέρα από τις αναφορές σε αυτές τις τρεις οργανώσεις της ελληνικής επικράτειας, παρατίθενται ισότιμα και τα ελληνικά στρατιωτικά σώματα που δημιουργήθηκαν έπειτα από την «εκκαθάριση» τους στην Μέση Ανατολή, εμφανώς σε μια κατεύθυνση αξιολογικής εξίσωσης των δυνάμεων που εμπλέκονται μετέπειτα στα Δεκεμβριανά, ώστε να ξεδιπλωθεί ομαλά και να τηρηθεί το σχήμα των ίσων αποστάσεων, όσον αφορά την Αντίσταση:

«Εκτός από τις οργανώσεις αυτές ιδρύθηκαν και άλλες στην Αθήνα, στη Θεσσαλονίκη, στην Κρήτη και σε άλλες περιοχές. Παράλληλα στην Αίγυπτο συγκροτήθηκε ο “*Ιερός Λόχος*”, από αξιωματικούς του ελληνικού στρατού, μαθητές των στρατιωτικών σχολών και πολίτες, που είχαν διαφύγει στη Μέση Ανατολή μετά την κατάληψη της Ελλάδας από τους Γερμανούς. Ο “*Ιερός Λόχος*” έλαβε μέρος στις συμμαχικές επιχειρήσεις εναντίον των δυνάμεων του Άξονα στη Βόρεια Αφρική (*Ελ Αλαμείν*). Στην Αίγυπτο επίσης σχηματίστηκε η “*Ορεινή Ταξιαρχία*”, που πολέμησε κατά τη συμμαχική απόβαση στην Ιταλία (*Ρίμινι*)».

Γ5 (1991-2006), σ. 363

«Οι αντιστασιακές ομάδες στην Αλβανία, δεν ενεργούσαν μόνο εναντίον του εχθρού, αλλά και για την ελευθερία της Β. Ηπείρου. Το “*Μέτωπο Απελευθέρωσης της Β. Ηπείρου*” συνεργαζόταν με αντιστασιακές ομάδες στην Ελλάδα».

ΚΑ5 (1998), σ. 80

«Μετά την κατάκτηση της Ελλάδας από τις δυνάμεις του Άξονα, ο ελληνικός λαός οργάνωσε σθεναρή εθνική αντίσταση και υποβλήθηκε σε μεγάλες θυσίες. Τη λήξη του πολέμου ακολούθησε ο καταστροφικότερος εμφύλιος πόλεμος που γνώρισε η χώρα, στον οποίο νικήτρια αναδείχθηκε η παράταξη των αστικών κομμάτων».

ΚΑ6 (1999-2022), σ. 111

Στο ΚΑ7 (2001-2014) πέρα από την αναφορά στην μαζικότητα του ΕΑΜ, οι σχετικές αναφορές είναι μοιρασμένες και κινούνται στην κατεύθυνση της περιγραφής μιας εξισορροπημένης συμβολής των δύο πλευρών στην Αντίσταση:

«Ο ελληνικός λαός αγωνίζεται να αντιμετωπίσει τις απάνθρωπες συνθήκες της κατοχής. Οι κατακτητές καταληστεύουν τον πλούτο της χώρας. Η πείνα θερίζει τους ανθρώπους. Δεκάδες χιλιάδες οι θάνατοι. **Αυτά όμως δεν κάμπτουν ηθικά το λαό κι έτσι αρχίζει η αντίσταση· πρώτα η αυθορμησία ατόμων και μικρών ομάδων, ύστερα η οργάνωση των πολλών.** Ο αντιστασιακός κόσμος αγωνίζεται εναντίον του κατακτητή, αλλά και οραματίζεται ένα καλύτερο μέλλον για την ελληνική κοινωνία. **Το 1941 και το 1942 δημιουργήθηκαν οι τρεις σημαντικότερες αντιστασιακές οργανώσεις: το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΑΜ), ο Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Στρατός (ΕΔΕΣ), η Εθνική και Κοινωνική Απελευθέρωση (ΕΚΚΑ). Μεγαλύτερη και μία από τις μαζικότερες στην Ευρώπη ήταν το ΕΑΜ.** Οι οργανώσεις αυτές ήταν ένοπλες και διεξήγαν αντάρτικο πόλεμο. **Παράλληλα υπήρχαν και άλλες οργανώσεις χωρίς αυτά τα χαρακτηριστικά. [..]** Οι αντιστασιακές οργανώσεις, καθώς ο χρόνος περνούσε, αποκτούσαν και πολιτικό χαρακτήρα: οι συγκρούσεις μεταξύ τους έμελλε να είναι αναπόφευκτες. Τις αντιθέσεις μεταξύ των Ελλήνων υπέθαλπαν οι Γερμανοί στρέφοντας τους μεν εναντίον των δε· η αλληλοεξόντωση δεν έλειψε. Δεν έλειψε όμως και **η συνεργασία· κορυφαία εκδήλωση της κοινής προσπάθειας κατά του κατακτητή ήταν η ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοπόταμου (1942)».**
ΚΛ7 (2001-2014), σ. 126-127

Κατ' αρχάς, στο Λ4 (2007-2022) κατέχει σημαντική θέση η συμβολή της εξόριστης κυβέρνησης και του βασιλιά στην Αντίσταση, όπως προαναφέρθηκε στο προηγούμενο ερευνητικό ερώτημα και ερμηνευτικό σχήμα. Όσον αφορά την Αντίσταση στο εσωτερικό της ελληνικής επικράτειας, αυτή καταλαμβάνει λιγότερη έκταση σε σχέση με άλλα εγχειρίδια του Λυκείου (της ίδιας εκπαιδευτικής βαθμίδας). Σε αυτήν την έκταση, οι αντιστασιακές δυνάμεις παρατίθενται *κατά σειρά σπουδαιότητας* με πρώτο στη σειρά το ΕΑΜ. Ωστόσο, αυτή η σπουδαιότητα δεν τεκμηριώνεται από τα υπόλοιπα περιεχόμενα, καθώς δεν αναφέρονται πουθενά οι συγκεκριμένες ενέργειες, η μαζικότητα και η λαϊκή υποστήριξη του ΕΑΜ. Επίσης, ενώ αναφέρεται η ΠΕΕΑ, εντούτοις δεν αναφέρεται η Ελεύθερη Ελλάδα από τον ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, ούτε η διενέργεια των εκλογών, ενώ, σε όλες τις αντιστασιακές οργανώσεις *δεξιές και αριστερές* αποδίδονται *εξαγγελίες κοινωνικής απελευθέρωσης και κοινωνικής δικαιοσύνης*, σχετικοποιώντας έτσι τους στόχους και την απήχησή τους, σχετικοποιώντας σε τελική ανάλυση το λαϊκό τους έρεισμα δια της αμοιβαίας τους εξίσωσης. Οι σύντομοι και απομονωμένοι χαρακτηρισμοί του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ ως *σπουδαιότερης* και *ισχυρότερης* αντιστασιακής οργάνωσης δεν τεκμηριώνουν την μεγαλύτερη συμβολή της μιας πλευράς στην Αντίσταση, πόσω μάλλον όταν αυτή δεν μπορεί να *εξαχθεί* από τα υπόλοιπα σχετικά περιεχόμενα, τα οποία συντείνουν προς την εξισορρόπηση και το μοίρασμα της συμβολής, αν όχι της υπέρτερης συμβολής της δεξιάς πλευράς, αν το συνδυάσει κανείς με τα εκτενή περιεχόμενα στην αντιστασιακή δράση της εξόριστης κυβέρνησης και του βασιλιά:

«**Η Εθνική Αντίσταση** κατά των δυνάμεων του Άξονα και η σημασία της: **Η ανάπτυξη ενός ισχυρού κινήματος Εθνικής Αντίστασης στην κατεχόμενη Ελλάδα υπήρξε αποτέλεσμα της άρνησης του ελληνικού λαού να συμβιβαστεί με το καθεστώς της τριπλής εχθρικής κατοχής —Γερμανών, Ιταλών και Βουλγάρων— σε βάρος των θεμελιωδών δικαιωμάτων και των ελευθεριών του. Τις *αρχικές***

μεμονωμένες πράξεις αντίστασης κατά του κατακτητή διαδέχτηκαν η σύσταση και η δράση ισχυρών μαζικών οργανώσεων, όπως ήταν, κατά σειρά σπουδαιότητας, το ΕΑΜ*, ο ΕΔΕΣ* και η ΕΚΚΑ*. Αριθμητικά ασθενέστερες υπήρξαν οι οργανώσεις των πόλεων, “αόρατες στρατιές”, οι οποίες, σε συνεργασία με το Συμμαχικό Στρατηγείο Μέσης Ανατολής, είχαν κυρίως επωμιστεί την ευθύνη για τη διενέργεια δολιοφθορών και κατασκοπείας. Πουθενά στην Ευρώπη η αντιστασιακή κίνηση δεν υπήρξε, αναλογικά με τον πληθυσμό της χώρας, τόσο καθολική και ο αριθμός των συνεργατών του κατακτητή τόσο περιορισμένος! Μόνοι οι Έλληνες εξάλλου μεταξύ των κατακτημένων λαών κατόρθωσαν, αντιδρώντας μαζικά, να μη συμμετάσχουν στην εκστρατεία κατά της Σοβιετικής Ένωσης. Το τίμημα όμως της αντίστασης αυτής υπήρξε βαρύ: εκτελέσεις, βασανισμοί, φυλακίσεις έπληξαν χιλιάδες αγωνιστές».

Λ4 (2007-2022), σ. 123-124

«Θα επιλεγόταν η οδός της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας που εφαρμοζόταν στη Δύση ή εκείνη του υπαρκτού σοσιαλισμού που είχε υιοθετήσει η Σοβιετική Ένωση; Υπέρ της πρώτης επιλογής τασσόταν η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση και ένα μέρος των αντιστασιακών δυνάμεων στο εσωτερικό της κατακτημένης Ελλάδας: υπέρ της δεύτερης φάνηκε, ολοένα και περισσότερο με την πάροδο του χρόνου, να κλίνει η ισχυρότερη ένοπλη αντιστασιακή οργάνωση, το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ*. Το πολιτικό παράγωγό της, η Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης, είχε συγκροτηθεί στην ορεινή Στερεά Ελλάδα στις 10 Μαρτίου 1944. Η επίκληση βραχυπρόθεσμων τακτικών στόχων από τους πρώτους ή τους δεύτερους δεν αρκούσε, τελικά, για να επικαλύψει τον διαφορετικό στρατηγικό προσανατολισμό που τους κατηύθυνε [...] προσδοκίες για κοινωνική απελευθέρωση και κοινωνική δικαιοσύνη, που είχαν επαγγελθεί κατά τη διάρκεια του πολέμου όλες ανεξαιρέτως οι αντιστασιακές οργανώσεις, δεξιές και αριστερές».

Λ4 (2007-2022), σ. 135, 145

[πηγή]

«Γεώργιος Παπανδρέου, Λόγος της Απελευθέρωσης, Αθήνα, 18 Οκτωβρίου 1944: “Ασπαζόμεθα την ιερών γην της Ελευθέρας Πατρίδος... Οι Βάρβαροι, αφού εβεβήλωσαν, επυρπόλησαν και εδήωσαν, επί τρία και ήμισυ έτη, πιεζόμενοι πλέον από την συμμαχικήν νίκην και την εθνικήν μας αντίστασιν τρέπονται εις φυγήν. Και η Κυανόλευκος κυματίζει μόνη εις την Ακρόπολιν... Από τα βάθη της Ιστορίας οι ελληνικοί αιώνες πανη- γυρίζουν την επάνοδον της Ελευθερίας εις την αρχαίαν Πατρίδα της. Και στεφανώνουν την Γενεάν μας. Διότι ολόκληρος ο Λαός μας υπήρξε αγωνιστής της Ελευθερίας. Δεν ευρίσκεται ασφαλώς εις την κατεχομένην Ευρώπην άλλο παράδειγμα τόσης καθολικής αντιστάσεως και τόσης ακλονήτου αισιοδοξίας διά την τελικήν Νίκην [...]. Ολόκληρος ο Ελληνικός Λαός έχει καταστή άξιος της Πατρίδος. Με το πέρασμα των καιρών, εις το περίλαμπρον έπος της Αλβανίας θα προστεθή και ο μύθος της καθολικής αντιστάσεως...”

Γ. Παπανδρέου, *Η απελευθέρωση της Ελλάδος*, Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία, Αθήνα 1948, σ. 186-187».

Λ4 (2007-2022), σ. 135

Το ίδιο επαναλαμβάνεται και στο ΣΤ7 (2012-2022) σε πιο σύντομη έκταση (λόγω της χρήσης του εγχειριδίου στο Δημοτικό), ενώ χρησιμοποιείται η ίδια πηγή για την ανάδειξη της καθολικής «αχρωμάτιστης» Αντίστασης των Ελλήνων:

«Η κατοχή της Ελλάδας κράτησε ως τον Οκτώβριο του 1944 και προκάλεσε πολλά δεινά στον ελληνικό λαό. **Οι Έλληνες όμως αντιστάθηκαν στους κατακτητές**».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 212

«Ταυτόχρονα με την Κατοχή ξεκίνησε και η **αντίσταση των κατακτημένων Ελλήνων**. Στις 30 Μαΐου του 1941 δύο φοιτητές, ο Μανώλης Γλέζος και ο Απόστολος Σάντας, κατέβασαν τη γερμανική σημαία από την Ακρόπολη, τραυματίζοντας με την πράξη τους αυτή το γόητρο των κατακτητών. Λίγους μήνες αργότερα, με την ηθική και υλική υποστήριξη της Βρετανίας, δημιουργήθηκαν **τρεις αντιστασιακές οργανώσεις, το Ε.Α.Μ./Ε.Λ.Α.Σ. σε όλη σχεδόν τη χώρα, ο Ε.Λ.Ε.Σ. που έδρασε κυρίως στην Ήπειρο και η Ε.Κ.Κ.Α. Κορυφαίο κατόρθωμα της κοινής ελληνικής αντιστασιακής δράσης ήταν η ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοποτάμου (25 Νοεμβρίου 1942). Με την καταστροφή της καθυστέρησε ο ανεφοδιασμός των στρατευμάτων του Άξονα, που πολεμούσαν στην Αφρική. Οι πράξεις αντίστασης προκάλεσαν όμως τα αντίπονα των κατακτητών**».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 213

[πηγή]

«**2. Απόσπασμα από τον λόγο της Απελευθέρωσης που εκφώνησε ο πρωθυπουργός Γεώργιος Παπανδρέου στο Σύνταγμα, στις 18 Οκτωβρίου 1944: “Ασπαζόμεθα την ιεράν γην της ελευθέρως πατρίδος! Οι βάρβαροι, αφού εβεβήλωσαν, επυρπόλησαν και εδήωσαν, επί τρία και ημισυ έτη, πιεζόμενοι πλέον από την γενικήν συμμαχικήν νίκην και την εθνικήν μας αντίστασιν, τρέπονται εις φυγήν. Και η κυανόλευκος κυματίζει μόνη εις την Ακρόπολιν. Από τα βάθη της ιστορίας οι Ελληνικοί αιώνες πανηγυρίζουν την επάνοδον της Ελευθερίας εις την αρχαίαν Πατρίδα της. Και στεφανώνουν την Γενεάν μας. Διότι ολόκληρος ο λαός μας υπήρξεν αγωνιστής της Ελευθερίας. Δεν ευρίσκεται ασφαλώς εις την κατεχόμενην Ευρώπην άλλο παράδειγμα τόσο καθολικής αντιστάσεως και τόσο ακλονήτου αισιοδοξίας διά την τελικήν Νίκην”**».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 214

στ) Κυρίως το ΕΑΜ και οι εαμικές οργανώσεις

Στο Λ2 (1983-2007) για πρώτη φορά οι αναφορές στην Αντίσταση καλύπτουν κυρίως την πλευρά του υποδουλωμένου λαού (και όχι τις ενέργειες, για παράδειγμα, του βασιλιά και της εξόριστης κυβέρνησης, όπως συμβαίνει σε ερμηνευτικά σχήματα προγενέστερων εγχειριδίων), αλλά και το συντριπτικά μεγαλύτερο πλήθος αυτών των αναφορών αφιερώνεται στην δράση του ΕΑΜ και των εαμικών οργανώσεων, χωρίς όμως να παραλείπεται η περιορισμένη αναφορά σε δράση των οργανώσεων της αντίπερα όχθης. Προκύπτει, έτσι, ένα εν μέρει συμβιβαστικό ερμηνευτικό σχήμα που όμως έχει σαφείς εμφάσεις (και ποιοτικά και ποσοτικά) στην συντριπτικά μεγαλύτερη συμβολή του ΕΑΜ. Μάλιστα, το πιο εκτεταμένο μέρος του εγχειριδίου για την δεκαετία του 1940 (όσον αφορά την Ελλάδα) αναφέρεται ακριβώς σε αυτήν την

Αντίσταση, ενώ αρκετά μικρότερη έκταση καταλαμβάνουν οι αναφορές στην περίοδο μετά τα Δεκεμβριανά.

Συγκεκριμένα, πάμπολλες είναι οι αναφορές που γίνονται στον αυθόρμητο λαϊκό χαρακτήρα της Αντίστασης ενάντια στις κατοχικές δυνάμεις, μια Αντίσταση που προσδιορίζεται με αντιφασιστικά χαρακτηριστικά:

«Σε όλες τις χώρες της Ευρώπης η αντίσταση κατά των Γερμανών κορυφώνεται. Στην αντίσταση αυτή η Ελλάδα βρίσκεται στην πρωτοπορία. [...] Κατά τη διάρκεια της τριπλής κατοχής ο ελληνικός λαός, στη συντριπτική του πλειοψηφία και ανεξάρτητα από πολιτικές πεποιθήσεις, πολέμησε τους κατακτητές στις πόλεις και στα βουνά χωρίς να κάμπτεται από τις εκατόμβες των νεκρών. [...] Ο ελληνικός λαός αντιμετωπίζει αυτή τη ζοφερή κατάσταση χωρίς να χάσει το θάρρος του και την αγωνιστική του διάθεση. Η επιβίωση πρόβαλλε από την αρχή της κατοχής ως υπόθεση του ίδιου του λαού, υπόθεση αγωνιστικής κινητοποίησης και πάλης. Και για να κατορθωθεί η προσωπική και εθνική επιβίωση χρειαζόταν συνδυασμένη δράση. Η οργάνωση της εσωτερικής αντίστασης κατά των κατακτητών επιβάλλεται [...] Η πρώτη μαζική εξέγερση του ελληνικού λαού η οποία έλαβε καθαρά μαχητικό και επαναστατικό χαρακτήρα συνέβη στην περιοχή Δράμας [...] Η αυθόρμητη αυτή εξέγερση, καταπνίγεται από τους βουλγάρους φασίστες που εκτελούν ομαδικά 3.000 πατριώτες στην πόλη της Δράμας και στο χωριό Δοξάτο [...] Ενώ η ελληνική βασιλική κυβέρνηση του Καΐρου ήταν εντελώς αποκομμένη από τη χώρα, οι υπόδουλοι Έλληνες άρχισαν να αναζητούν τρόπους αντίστασης στον κατακτητή. Η πάλη για την επιβίωση του λαού ήταν ήδη μια πρώτη αυθόρμητη αντιστασιακή πράξη. Τα λαϊκά συσσίτια που άρχισαν να λειτουργούν με την πρωτοβουλία των πιο δραστήριων στοιχείων των διαφόρων επαγγελματικών οργανώσεων και συλλόγων των εργαζομένων αποτελούν την πρώτη νίκη που απόσπασε ο ελληνικός λαός από τους κατακτητές. Όμως το πρώτο αποτελεσματικό ράπισμα στα στρατεύματα κατοχής δόθηκε με το κατέβασμα της χιτλερικής σημαίας από την Ακρόπολη της Αθήνας. Τη νύχτα της 30ης Μαΐου 1941 δύο νέοι φοιτητές, ο Μανόλης Γλέζος της Ανωτάτης Σχολής Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών και ο Αποστόλης Σάντας της Νομικής εκφραστές της ψυχικής διάθεσης όλου του ελληνικού λαού, σκαρφαλώνουν στον ιερό βράχο από τη Β.Δ. πλευρά και χωρίς να γίνουν αντιληπτοί από τη γερμανική φρουρά πλησιάζουν τον ιστό και κατεβάζουν τη γερμανική σημαία».

Λ2 (1983-2007), σ. 263, 268, 274

Όταν γίνεται λόγος για την οργανωμένη αντίσταση του ελληνικού λαού, αυτή περικλείεται στο σχήμα της Εθνικής Αντίστασης, ωστόσο οι αναφορές και στην κύρια αφήγηση, αλλά και στις πηγές καταγράφουν το ΕΑΜ ως την πιο μαζική, λαϊκή και δυναμική αντιστασιακή οργάνωση που οργανώνει τον ελληνικό λαό:

«Σιγά σιγά η αντίσταση του ελληνικού λαού κατά των κατακτητών άρχισε να απλώνεται και να οργανώνεται. Στις 11 Σεπτεμβρίου 1941 αναγγέλλεται η ίδρυση του “Εθνικού Δημοκρατικού Ελληνικού Συνδέσμου” (Ε.Δ.Ε.Σ.). Την πολιτική ηγεσία του Ε.Δ.Ε.Σ. διευθύνει ο στρατηγός Νικόλαος Πλαστήρας, ενώ στρατιωτικός αρχηγός του είναι ο στρατηγός Ναπολέων Ζέρβας. Λίγο αργότερα ιδρύεται η “Εθνική και Κοινωνική Απελευθέρωση” (Ε.Κ.Κ.Α.) με αρχηγούς το συνταγματάρχη Ευριπίδη Μπακιρτζή, το συνταγματάρχη Δημήτριο Ψαρρό και τον

Γεώργιο Καρτάλη, ως πολιτικό εκφραστή. Τέλος, στις 28 Σεπτεμβρίου του 1941 γνωστοποιείται στον ελληνικό λαό με διάγγελμα η ίδρυση του “Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου” (Ε.Α.Μ.). Την ιδρυτική του πράξη υπόγραψαν οι αντιπρόσωποι τεσσάρων κομμάτων, του Κ.Κ.Ε. (Λευτέρης Αποστόλου), του Σ.Κ.Ε.* (Χρήστος Χωμενίδης), της Ε.Λ.Δ.* (Ηλίας Τσιριμώκος) και του Α.Κ.Ε.* (Απόστολος Βογιατζής). Η τελευταία αυτή οργάνωση κατόρθωσε να γίνει η περισσότερο μαζική. Με την ίδρυση του Ε.Α.Μ. ολοκληρώνεται ο κύκλος της αντιστασιακής οργάνωσης του ελληνικού λαού. Σε λίγο ο αγώνας εναντίον των κατακτητών στα βουνά και στις πόλεις της Ελλάδας θα αρχίσει».

Λ2 (1983-2007), σ. 274-276

«στις πόλεις ο αγώνας έπαιρνε άλλη μορφή. Σ’ αυτόν, με πρωτοπόρα τη νεολαία, μετέχουν πολίτες κάθε κοινωνικής τάξης και κάθε πολιτικής απόχρωσης. Δίπλα στους ανώνυμους αγωνιστές η πνευματική ηγεσία του τόπου, ακαδημαϊκοί δάσκαλοι, συγγραφείς, καλλιτέχνες, δίνει κι αυτή το παρόν στο αντιστασιακό προσκλητήριο. Στις 25 Μαρτίου του 1942 η Αθήνα παίρνει το “βάπτισμα” του πυρός με την πρώτη φοιτητική διαδήλωση ενώ στις 22 Απριλίου του ίδιου χρόνου η πρώτη καθολική απεργία των δημοσίων υπαλλήλων αιφνιδιάζει και την κυβέρνηση Τσολάκογλου και τις αρχές κατοχής. [...] Το Φεβρουάριο του 1943 το Ε.Α.Μ. ιδρύει τη νεολαιίστικη οργάνωσή του “Εθνική Πανελλαδική Οργάνωση Νεολαίας” (ΕΠΟΝ) και μ’ αυτήν οι αγώνες της νεολαίας συντονίζονται [...] στις 5 Μαρτίου 1943 μια γενική απεργία στην πρωτεύουσα ματαιώνει την επιστράτευση των ελλήνων εργατών, τους οποίους οι Γερμανοί σκόπευαν να τους στείλουν στη Γερμανία για να δουλέψουν στα γερμανικά εργοστάσια».

Λ2 (1983-2007), σ. 279-282

[πηγή]

«Τα συσσίτια σώζουν το λαό: [...] Επίσημα, το συσσίτιο ήταν έργο των δημαρχιών, των συλλόγων ή και του Κράτους. Στην πραγματικότητα, η επιχείρηση, που απαιτούσε τεράστιο αριθμό από διαβήματα, ριψοκίνδυνες μεταφορές, κρυφές μάχες στα υπουργεία και τις Κομμουντατούρες, καθώς κι ένα έλεγχο και μια αφοσίωση την κάθε στιγμή, στηριζόταν στο ακέραιο στο ΕΑΜ, τη μεγάλη Οργάνωση Αντίστασης που είχε μόλις ιδρυθεί με την πιο μεγάλη μυστικότητα. Έτσι παράδοξα, η πρώτη εκδήλωση αυτής της κρυφής και μαχητικής οργάνωσης έπαιρνε, για την ώρα, νόμιμα πλαίσια, για να διαφυλάξει την ίδια την ύπαρξη των μελλοντικών μαχητών της. Το συσσίτιο αποτέλεσε, γι’ αναρίθμητους Έλληνες το μοναδικό μέσο επιβίωσης στον τρομερό χειμώνα της πείνας 1941-1942 και τον sine qua non όρο της μελλοντικής τους αντιστασιακής δραστηριότητας. Χωρίς την άθλια σούπα από ξεροφάσολα, που σεβριζόταν μια φορά την ημέρα, οι 300.000 νεκροί από πείνα αυτού του ολέθριου χειμώνα θα ήταν εκατομμύρια.

Ανδρέα Κέδρου, Η Ελληνική Αντίσταση 1940-1944, τ. Α’ σ. 106-107 (μετ. Αντ. Μοσχοβάκη)».

Λ2 (1983-2007), σ. 273

[πηγή]

«Μια απεργία στη γερμανοκρατούμενη Αθήνα. Βουίζει η Αθήνα με μια είδηση εφιαλτική. Πολιτική επιστράτευση. Ήρθε η διαταγή από το Βερολίνο. Όλοι οι

νέοι Έλληνες να σταλούν στη Γερμανία να εργαστούν. Η εφημερίδα “*Γερμανικό Νέα για την Ελλάδα*” το λέει ξεκάθαρα. Φόβος και τρόμος στις ψυχές όλων μας. Η πόλη έχει ανάψει. Συλλαλητήρια στους δρόμους, απεργίες φωτιά στο Υπουργείο Εργασίας. Οι Ιταλοί και οι Γερμανοί πυροβολούν τα πλήθη. Έχουμε πολλούς σκοτωμένους. Από τις 5 του μηνός απεργεί και η Τηλεφωνική, που θεωρείται στρατιωτική υπηρεσία. Απεργούν και τα παιδιά των σχολείων. Κηρύχτηκε πανελλαδική απεργία.

Ιωάννας Τσάτσου, *Φύλλα κατοχής*».

Λ2 (1983-2007), σ. 281

[πηγές]

«**Η Θυσία της Ηλέκτρας Αποστόλου στις 26 Ιούλη 1944** [...] Η ηρωίδα **Ηρώ Κωνσταντοπούλου**: Στις 5 Σεπτέμβρη 1944 εκτελέσθηκε στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής η ηρωίδα **επονίτισσα Ηρώ Κωνσταντοπούλου**. Είχε γεννηθεί από Σπαρτιάτες γονείς στις 16 Ιούλη 1927 και ζούσε στην Αθήνα. Ήταν μαθήτρια Γυμνασίου και οργανωμένη στην ΕΠΟΝ, όπου είχε αναπτύξει έντονη εθνικοαπελευθερωτική δράση, παρά το νεαρό της ηλικίας της [...]».

Λ2 (1983-2007), σ. 284

Επίσης, πάρα πολλές και εκτεταμένες αναφορές γίνονται στην αντιστασιακή δράση του ΕΛΑΣ, στη σύγκρουσή του με τις κατοχικές δυνάμεις, στην απελευθέρωση περιοχών και την γέννηση της Ελεύθερης Ελλάδας με τους δημοκρατικούς θεσμούς της. Γίνεται αναλυτική περιγραφή του πώς λειτουργούσε η, απελευθερωμένη από τον ΕΛΑΣ, Ελεύθερη Ελλάδα και στην κύρια αφήγηση, αλλά και σε πηγές και λεζάντες. Ενώ, ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στις διακηρύξεις, τα ψηφίσματα και την δράση της ΠΕΕΑ για να αναδειχθεί ο λαϊκός και δημοκρατικός χαρακτήρας της:

«**Από τις αρχές του 1942 η αντίσταση του ελληνικού λαού κατά των κατακτητών άρχισε να παίρνει μαζική μορφή.** Από όλη την κατεχόμενη Ευρώπη κυρίως στην Ελλάδα και στη Γιουγκοσλαβία η αντίσταση έλαβε χαρακτήρα λαϊκής εξέγερσης. Το Φεβρουάριο του 1942 η κεντρική επιτροπή του Ε.Α.Μ. αποφασίζει την ίδρυση ένοπλων αντάρτικων σωμάτων, στα οποία δόθηκε η ονομασία “**Εθνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός**” (Ε.Λ.Α.Σ.). Τα πρώτα αυτά ανταρτικά σώματα θα δρούσαν στη Στερεά Ελλάδα. Επικεφαλής τους ορίστηκε από το Ε.Α.Μ. ο γεωπόνος από τη Λαμία *Θανάσης Κλάρας*, ο οποίος έλαβε αμέσως το ψευδώνυμο *Άρης Βελουχιώτης*. Στις 22 Μαΐου ένα αντάρτικο απόσπασμα μπαίνει στο χωριό *Δομνίστα* της Ευρυτανίας και αναγγέλλει στους χωρικούς την έναρξη του ενόπλου αγώνα κατά των κατακτητών. Η εθνική αντιστασιακή εποποιία είχε αρχίσει. Στις 9 Σεπτεμβρίου 1942, στα *Ρυκά της Παρνασσίδας* δίνεται η πρώτη μάχη ανάμεσα στους αντάρτες του Βελουχιώτη και στα ιταλικά στρατεύματα κατοχής. Οι Ιταλοί εξοντώνονται. Μετά την πρώτη αυτή νίκη, σε μεγάλες περιοχές της ορεινής Στερεάς Ελλάδας οι αντάρτες αποπλίζουν τη χωροφυλακή και απόλυτοι κύριοι στα χωριά αρχίζουν να οργανώνουν την εξουσία του Ε.Α.Μ. Σε κάθε χωριό όριζαν “*υπεύθυνους*” στις διάφορες δραστηριότητες. Έτσι στις ορεινές περιοχές άρχισε να δημιουργείται ένα ελεύθερο κράτος με τη συνεργασία αγροτών και ανταρτών. Στα χωριά άρχισαν να λειτουργούν νέοι θεσμοί που προσπαθούσαν να εκσυγχρονίσουν τις οικονομικές και κοινωνικές δομές. Οι θεσμοί αυτοί βασίζονταν στην αρχή της λαϊκής συμμετοχής για όλα τα θέματα

που αφορούσαν την κοινότητα. Έτσι η τοπική αυτοδιοίκηση απέκτησε ουσιαστικά περιεχόμενο με την αναβίωση των κοινοτικών παραδόσεων της Τουρκοκρατίας. Συγχρόνως η πνευματική και πολιτιστική ανάπτυξη, έστω και κατά υποτυπώδη τρόπο στην αρχή, με τη μορφή του βιβλίου, του θεάτρου και της μουσικής εισβάλλει για πρώτη φορά στην ελληνική ύπαιθρο και προσπαθεί να κατακτήσει τον αγροτικό πληθυσμό. [...] Αποτέλεσμα του συντονισμού αυτού ήταν η ανατίναξη της *γέφυρας του Γοργοποτάμου*, στις 25 Νοεμβρίου 1942. Στην ανατίναξη έλαβαν μέρος 120 άνδρες του Ε.Λ.Α.Σ., 65 των Ε.Ο.Ε.Α. και 12 Άγγλοι κάτω από την προσωπική καθοδήγηση του Άρη Βελουχιώτη και του Ναπολέοντα Ζέρβα [...] Στο μεταξύ στην ύπαιθρο η αντίσταση δυναμώνει. Στα 1943 οι αντάρτες του Ε.Λ.Α.Σ. ελέγχουν τρεις πόλεις, την Καρδίτσα, τα Τρίκαλα και το Καρπενήσι και μια συνολική έκταση 30.000 τ.χ. με πληθυσμό 750.000 κατοίκων. Εννέα μεραρχίες των στρατευμάτων κατοχής είναι καθηλωμένες στην ελληνική ύπαιθρο».

Λ2 (1983-2007), σ. 277-279, 282-283

[λεζάντα]

«*Δυο ανεπανάληπτες φωτογραφίες από την ταινία που τράβηξε στην Ελεύθερη Ελλάδα, το καλοκαίρι του 1944, ο φωτογράφος Δημ. Μεγαρίδης. Γυναίκες, άντρες και παιδιά, όλο σχεδόν το χωριό με τον παπά του, παρακολουθούν με βαθιά προσοχή αντάρτικο θέατρο, οργανωμένο από το ΕΑ.Μ., στο χωριό Βλάση της ορεινής Αργιθέας*».

Λ2 (1983-2007), σ. 278

[πηγή]

«Ένας άγγλος περιγράφει τη ζωή στην ελεύθερη ορεινή Ελλάδα: Το Ε.Α.Μ. αποκτώντας τον έλεγχο σε όλη σχεδόν την ύπαιθρο, εκτός από τις βασικές συγκοινωνιακές αρτηρίες που χρησιμοποιούσαν οι Γερμανοί, πρόσφερε στους αγρότες άγνωστες έως τότε δυνατότητες. Ποτέ έως τότε, ή ακόμη και μετά την απελευθέρωση δεν ήταν τόσο ικανοποιητικά τα μέσα επικοινωνίας — τηλέφωνο, ασύρματος — στις ορεινές περιοχές. Το Ε.Α.Μ. επισκεύασε και χρησιμοποιούσε τους αυτοκινητόδρομους... Τα αγαθά του πολιτισμού έφτασαν για πρώτη φορά στα βουνά. Άρχισαν πάλι να λειτουργούν τα σχολεία, η τοπική διοίκηση, τα δικαστήρια και οι κοινωνικές υπηρεσίες που είχαν κλείσει με την έναρξη του πολέμου. Για πρώτη φορά άρχισαν να λειτουργούν θέατρα, εργοστάσια, και να πραγματοποιούνται συνελεύσεις. Η κοινωνική ζωή οργανώθηκε καταργώντας τον παραδοσιακό ατομικισμό του έλληνα αγρότη.

Κρίστοφερ Μόνταγκιου Γουίντχάουζ. *Το μήλον της έριδος*, σελ. 146».

Λ2 (1983-2007), σ. 278-279

[πηγή]

«*Η ιδρυτική πράξη της ΠΕΕΑ: (Το κείμενο της ιστορικής πράξης της ΠΕΕΑ είναι το παρακάτω)* Έχοντας υπ' όψη: 1. Τις υπέρτατες εθνικές ανάγκες και την επιτακτική απαίτηση του ελληνικού λαού για τη δημιουργία μέσα στη χώρα ενός κεντρικού πολιτικού οργάνου που να συντονίζει τις προσπάθειες και τον αγώνα για την εθνική απολύτρωση και να αναλάβει την ευθύνη διοίκησης των ελευθέρων και ελευθερούμενων περιοχών της χώρας και 2. Την από 15 Δεκεμβρίου 1943 πρόσκληση της Κεντρικής επιτροπής του Εθνικοαπελευθερωτικού μετώπου σε όλα

τα κόμματα και τις οργανώσεις καθώς και την κυβέρνηση Τσουδερού, για το σχηματισμό κυβέρνησης γενικού εθνικού συνασπισμού. Συγκροτούμε: Πολιτική επιτροπή εθνικής απελευθέρωσης που αποτελείται προσωρινά από τα υπογραφόμενα μέλη. **Κύριος και πρωταρχικός σκοπός της Επιτροπής είναι: Να συντονίσει και να διεξαγάγει με όλα τα μέσα και με όλες τις δυνάμεις μέσα στην Ελλάδα και στο πλευρό των Συμμάχων μας, τον αγώνα κατά των κατακτητών. Να αγωνιστεί για το διώξιμο από τη χώρα και τη συντριβή των Γερμανών και Βουλγάρων εισβολέων, για την ολοκληρωτική εθνική απελευθέρωση και για την κατοχύρωση της ανεξαρτησίας και της ακεραιότητας της χώρας. Να επιδιώξει την εθνική μας αποκατάσταση με βάση την αρχή της αυτοδιάθεσης των λαών σύμφωνα με τον χάρτη του Ατλαντικού και τη συμφωνία της Τεχεράνης και τη στρατηγική διαρρύθμιση των συνόρων μας.**

Το κείμενο στην *“Ιστορία της Αντίστασης 1940-1945”*, τ. 3ος, σ. 1051-1052».

Λ2 (1983-2007), σ. 288-289

[πηγή]

«**Το ιστορικό ψήφισμα του Εθνικού Συμβουλίου:** Με το τέλος των εργασιών του το Εθνικό Συμβούλιο δέχτηκε ομόφωνα το παρακάτω ιστορικό ψήφισμα: **Η κατοχύρωση των λαϊκών Ελευθεριών — όλες οι εξουσίες πηγάζουν και ασκούνται απ’ το λαό.** Γενικές Διατάξεις: Το Εθνικό Συμβούλιο Συγκροτημένο από αντιπροσώπους ολοκλήρου του Ελληνικού λαού, που συνήλθαν για να διακηρύξουν την ακατάβλητη θέλησή του, να πολεμήσει ως την τελευταία του πνοή για την απελευθέρωση της χώρας, την πλήρη συντριβή του φασισμού και την αποκατάσταση της εθνικής ενότητας και της λαϊκής κυριαρχίας. Θέλοντας να καθορίσει τον τρόπο άσκησης όλων των εξουσιών στην ελεύθερη Ελλάδα, Ψηφίζει: Άρθρο 1: Κυρώνεται η ιδρυτική Πράξη της ΠΕΕΑ, της 10 του Μάρτη 1944. Άρθρο 2: **Όλες οι εξουσίες πηγάζουν απ’ το λαό και ασκούνται απ’ το λαό.** Η Αυτοδιοίκηση και η λαϊκή Δικαιοσύνη είναι θεμελιώδεις θεσμοί του δημοσίου βίου των Ελλήνων. Άρθρο 3: Το Εθν. Συμβούλιο είναι το ανώτερο όργανο της Λαϊκής Κυριαρχίας. Η Πολ. Επιτροπή Εθν. Απελευθέρωσης έχει τις εξουσίες που καθορίζει αυτό το ψήφισμα. Άρθρο 4: **Οι λαϊκές ελευθερίες είναι ιερές και απαραβίαστες. Το αγωνιζόμενο έθνος θα τις προστατέψει από κάθε απειλή, από οπουδήποτε και αν προέρχεται.** Άρθρο 5: **Όλοι οι Έλληνες, άντρες και γυναίκες, έχουν ίσα πολιτικά και αστικά δικαιώματα.** Άρθρο 6: **Η εργασία είναι βασική κοινωνική λειτουργία και δημιουργεί δικαίωμα για την απόλαυση των αγαθών της ζωής.** Άρθρο 7: Επίσημη γλώσσα για όλες τις εκδηλώσεις της δημόσιας ζωής και για όλους τους βαθμούς της εκπαίδευσης, είναι η γλώσσα του λαού.

Το κείμενο στην *“Ιστορία της Αντίστασης 1940-1945”*, τ. 3ος, σ. 1190-1192».

Λ2 (1983-2007), σ. 289-290

Στην αντίπερα όχθη, ελάχιστες αναφορές αφορούν τον ΕΔΕΣ ή την ΕΚΚΑ:

«**Παράλληλα, με την ίδρυση του Ε.Λ.Α.Σ., στις 28 Ιουλίου 1942, ο στρατηγός Ναπολέων Ζέρβας αναγγέλλει την ίδρυση των “Εθνικών Ομάδων Ελλήνων Ανταρτών” (Ε.Ο.Ε.Α.) ως ένοπλο τμήμα του Ε.Λ.Ε.Σ.** Οι πρώτες ανταρτικές δυνάμεις του στρατηγού Ζέρβα έδρασαν στην περιοχή του Βάλτου, στην Αιτωλοακαρνανία. Τέλος η τρίτη αντιστασιακή οργάνωση, η Ε.Κ.Κ.Α., ιδρύει και αυτή με τη σειρά της ανταρτικό σώμα, με αρχηγό τον Δημήτριο Ψαρρό. Το ανταρτικό αυτό σώμα έδρασε κυρίως στην περιοχή της Γκιώνας».

Συνοπτικά, η συντριπτική μαζικότητα και συμβολή του ΕΑΜ περιγράφεται με αδιαμφισβήτητο τρόπο μαζί με τους λαϊκούς δημοκρατικούς θεσμούς που αυτό γεννά: θεσμοί, οι οποίοι λαμβάνουν μια εκ των πραγμάτων νομιμοποιημένη και οιονεί κρατική υπόσταση λίγο πριν την απελευθέρωση της χώρας:

«Οι οργανώσεις Ε.Δ.Ε.Σ. και Ε.Κ.Κ.Α. δυσανασχετούσαν επειδή το Ε.Α.Μ., στο πλαίσιο του οποίου κύριο ρόλο έπαιζε το Κομμουνιστικό Κόμμα, είχε εξασφαλίσει μια αναμφισβήτητη πολιτική κυριαρχία. Οι ελπίδες των οργανώσεων αυτών να εμποδίσουν το ρεύμα προς τα αριστερά μετά τη λήξη του πολέμου θα μειώνονταν σημαντικά, αν δεν κατόρθωναν να οργανώσουν μια στρατιωτική δύναμη ίση ή μεγαλύτερη από του Ε.Λ.Α.Σ. [...] Έτσι, τις παραμονές της απελευθέρωσης, ο Ε.Λ.Α.Σ. ήταν κυρίαρχος στην ελληνική ύπαιθρο. Στο μεταξύ στις 10 Μαρτίου του 1944 το Ε.Α.Μ. δημιουργεί την “Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης” (Π.Ε.Ε.Α.), ένα είδος κυβέρνησης της ελεύθερης Ελλάδας. Η Π.Ε.Ε.Α. καθορίζει ως αποστολή της α) να οργανώσει και να κατευθύνει τον εθνικό αγώνα για την Απελευθέρωση, β) να διοικήσει τις μέχρι τότε ελεύθερες περιοχές και γ) να εξασφαλίσει τη λαϊκή κυριαρχία σε ολόκληρη τη χώρα. Η Π.Ε.Ε.Α. περιλάμβανε στους κόλπους της σημαντικό αριθμό μη κομμουνιστών και πρόεδρός της, από τις 18 Απριλίου 1944 ήταν ο καθηγητής του Πανεπιστημίου της Αθήνας Αλέξανδρος Σβάβλος, διαπρεπής συνταγματολόγος. Στο τέλος Απριλίου με πρωτοβουλία της Π.Ε.Ε.Α. πραγματοποιείται μια πρωτοφανής για κατεχόμενη χώρα ενέργεια. Διοργανώνονται μυστικές εκλογές στην ελεύθερη Ελλάδα, όπως και στην κατεχόμενη, και ιδιαίτερα στην Αθήνα και στις άλλες μεγάλες πόλεις. Πάνω από ένα εκατομμύριο Έλληνες ψηφίζουν και στέλνουν αντιπροσώπους σε μια εθνοσυνέλευση που παίρνει το όνομα “Εθνικό Συμβούλιο”. Το Συμβούλιο συνέρχεται για πρώτη φορά στο χωριό Κορυσχάδες της Ευρυτανίας. Συνεδριάζοντας από τις 14 ως τις 27 Μαΐου, επικυρώνει την εξουσία της Π.Ε.Ε.Α. ως αντιπροσωπευτικής κυβέρνησης με έδρα την Ελλάδα. Έτσι δημιουργείται μια δεύτερη ελληνική αρχή, παράλληλη με τη νόμιμη κυβέρνηση του Καΐρου».

Λ2 (1983-2007), σ. 287-289

Στο Γ4 (1984-1991), επίσης, αναδεικνύεται η μεγαλύτερη συμβολή των λαών στην Αντίσταση και του ΕΑΜ ειδικότερα στην ελληνική περίπτωση:

«3. Το νόημα των αντιστάσεων: Οι οργανωμένες και αυθόρμητες αντιστάσεις των λαών κατά των κατακτητών του Άξονα είναι από τις πιο μεγαλειώδεις σελίδες της νεότερης ιστορίας. Οι αντιστάσεις αυτές εξέφραζαν τον έντονο πόθο των λαών για ελευθερία και ταυτόχρονα ήταν μια συλλογική εκδήλωση αντίθεσης προς το φασισμό. Στις χώρες που κατέκτησαν οι Γερμανοί η αντίσταση των λαών ήταν ιδιαίτερα έντονη και σε πολλές περιπτώσεις προσέλαβε πανεθνικό χαρακτήρα, καθώς η χιτλερική Γερμανία εφάρμοζε πρόγραμμα απομύζησης των πηγών πλούτου των κατακτημένων χωρών και προκαλούσε την εξαθλίωση των λαών. Ιδιαίτερη έξαρση γνώρισε το αντιστασιακό κίνημα στη βόρεια Γαλλία, στην Πολωνία, στη Σοβιετική Ένωση, στη Γιουγκοσλαβία και στην Ελλάδα· στη Γιουγκοσλαβία και στην Ελλάδα η εθνική αντίσταση είχε και

κοινωνικό περιεχόμενο, απόβλεπε δηλαδή σε δυο στόχους: στην απομάκρυνση του κατακτητή και στην εγκαθίδρυση σοσιαλιστικού καθεστώτος».
Γ4 (1984-1991), σ. 289-290

Σε αρκετά σημεία του η έμφαση δίνεται στην αγωνιστική διάθεση ολόκληρου του ελληνικού λαού που συμμετέχει στην Αντίσταση, επικεφαλής της οποίας είναι οι διάφορες αντιστασιακές οργανώσεις, οι οποίες παρατίθενται στην κύρια αφήγηση χωρίς κάποιον ποσοτικό προσδιορισμό της συμμετοχής και του κοινωνικού τους ερείσματος:

[λεζάντες]

«Η Αντίσταση στη διάρκεια της Κατοχής ήταν ένα γεγονός που ξεσήκωσε ολόκληρο σχεδόν τον ελληνικό λαό [...] Ο αθηναϊκός λαός γιόρτασε το γεγονός ως μια δική του νίκη, αφού με τη μεγαλειώδη Αντίστασή του ολόκληρος ο ελληνικός λαός εκδήλωσε την άρνησή του υποταγή».

Γ4 (1984-1991), σ. 308, 319

«3. Το μεγαλείο της Αντίστασης: Η Αντίσταση του ελληνικού λαού στα γερμανικά στρατεύματα κατοχής ήταν από τις πιο μεγαλειώδεις σε ολόκληρη την Ευρώπη και υποβοήθησε σημαντικά τους Συμμάχους, γιατί υποχρέωσε το Χίτλερ να διατηρεί ισχυρό στρατό στην Ελλάδα, τη στιγμή που τον χρειαζόταν αλλού. Η ενεργός συμμετοχή του ελληνικού λαού στην Αντίσταση ήταν ευρύτατη· πέρα όμως από την ενεργό συμμετοχή, εκείνο που επίσης είχε πολύ μεγάλη σημασία ήταν ότι η αντιστασιακή διάθεση του ελληνικού λαού ήταν σχεδόν ομόθυμη. Βέβαια, επικεφαλής της Αντίστασης ήταν οι αντιστασιακές οργανώσεις· αυτές είχαν διαφορετικό πολιτικό στόχο η μια από την άλλη. Οι κυριότερες αντιστασιακές οργανώσεις ήταν: το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΑΜ), η Εθνική και Κοινωνική Απελευθέρωση (ΕΚΚΑ) και ο Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος (ΕΔΕΣ)».

Γ4 (1984-1991), σ. 321-322

Ωστόσο, μέσα από την μαρτυρία της σ. 322 γίνεται εμφανής η αναφορά στην συντριπτική πλειοψηφία του ελληνικού λαού που συμμετέχει, ακολουθεί ή ενεργεί μέσα από το ΕΑΜ, ενώ παράλληλα εξάιρεται και η μεγαλύτερη συμβολή του ΕΑΜ στην ελληνική Αντίσταση, μέσα από την οποία αντιπροσωπεύει τον μεγαλύτερο κίνδυνο-εχθρό για τις δυνάμεις κατοχής:

[μαρτυρία]

«Τα 90% των Ελλήνων είναι σήμερα ομόθυμα εχθρικά προς τις Δυνάμεις του Άξονα και έτοιμα για ανοιχτή εξέγερση... Το ΕΑΜ με τις αγωνιστικές οργανώσεις του είναι το κύριο στήριγμα όλου του αντιστασιακού κινήματος εναντίον των Δυνάμεων του Άξονα. Το μεγαλύτερο μέρος των συμμοριών υποτάσσεται σ' αυτό. Από πολιτική άποψη κρατά την ηγετική θέση και, επειδή είναι πολύ δραστήριο και διαθέτει ενιαία ηγεσία, αντιπροσωπεύει για τις κατοχικές δυνάμεις το μεγαλύτερο κίνδυνο...

Απόσπασμα από Έκθεση των γερμανικών υπηρεσιών για την κατάσταση στην Ελλάδα το 1943».

Γ4 (1984-1991), σ. 322

Στο Λ3 (2002), δηλώνεται η πρωτοκαθεδρία της συμβολής του ΕΑΜ στην ελληνική Αντίσταση μέσα από μια πλειάδα αναφορών, οι οποίες είναι ξεκάθαρες ως προς την συμβολή, την λαϊκή υποστήριξη, την πολιτική στόχευση και τον ρόλο των αντιστασιακών οργανώσεων. Στα εκτεταμένα σχετικά αποσπάσματα του εγχειριδίου, επίσης, από την άλλη μεριά καταδεικνύεται ο μειωμένος και ύποπτος ρόλος του ΕΔΕΣ στην Αντίσταση (λόγω της ανακωχής του με τους Γερμανούς από κάποια στιγμή κι έπειτα) και η ίδρυσή του εκ μέρους των αστών ως αντιστάθμισμα στο ΕΑΜ και το λαϊκό του έρεισμα. Συνεπώς, όσον αφορά την Εθνική Αντίσταση στο Λ3 (2002) δεν αποσιωπάται τίποτα από αυτά που θα μπορούσαν να θεωρηθούν «άκομψα» για την αστικών σκοπών πλευρά της Αντίστασης. Αντίθετα, αναλύονται οι κοινωνικοοικονομικές καταβολές της κάθε αντιστασιακής οργάνωσης, οι πολιτικές και ιδεολογικές αφετηρίες και η βάση της εαμικής ευρείας λαϊκής συμμετοχής και κινητοποίησης στην Αντίσταση:

«**Η πρώτη μαζική αντιστασιακή οργάνωση, το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (Ε.Α.Μ.),** ιδρύθηκε στις 28 Σεπτεμβρίου του 1941 με πρωτοβουλία στελεχών του Κομμουνιστικού Κόμματος που είχαν δραπετεύσει από τις φυλακές ή από τους τόπους εξορίας. Γύρω τους συσπειρώθηκαν διάφορες σοσιαλιστικές ομάδες κι εργατικές οργανώσεις. Απεναντίας, οι αστοί πολιτικοί αρνήθηκαν να συμπράξουν, επειδή φοβούνταν πως δεν θα μπορούσαν να ελέγξουν τη λαϊκή κινητοποίηση. Ευνόησαν την ίδρυση ένοπλων ομάδων, όπως της αντιβασιλικής Ε.Κ.Κ.Α., του αντικομμουνιστικού Ε.Δ.Ε.Σ., και της, μοναρχικών και φασιστικών τάσεων, Χ, ο αρχηγός της οποίας, συνταγματάρχης Γεώργιος Γρίβας, προσφέρθηκε το 1943 να συνεργαστεί με τις αρχές κατοχής. Βασικοί άξονες του προγράμματος του Ε.Α.Μ. ήταν η με κάθε μέσο αντίσταση στους κατακτητές και η εγκαθίδρυση, μετά την απελευθέρωση, αβασίλευτης δημοκρατίας, η οποία θα προωθούσε κοινωνικές μεταρρυθμίσεις. Το χειμώνα του 1941-42 το Ε.Α.Μ. απέκτησε ευρεία υποστήριξη στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, ενώ την επόμενη άνοιξη οργάνωσε την πρώτη απεργία στην κατεχόμενη Ευρώπη. Σύντομα συγκέντρωσε την υποστήριξη της μεγάλης πλειοψηφίας του ελληνικού λαού. Η νεολαία προσχωρούσε μαζικά στην Ενωμένη Πανελλήνια Οργάνωση Νεολαίας (Ε.Π.Ο.Ν.). Ο Εθνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός (Ε.Λ.Α.Σ.) απέκτησε τον έλεγχο εκτεταμένων περιοχών της υπαίθρου, ιδίως στα ορεινά, και προς το τέλος του πολέμου αριθμούσε περίπου πενήντα χιλιάδες στρατιώτες. Όταν απέτυχαν οι διαπραγματεύσεις με τους εκπροσώπους των παλαιών κομμάτων, το Μάρτιο του 1944, το ΕΑΜ. ίδρυσε ένα πρόπλασμα κυβέρνησης των απελευθερωμένων περιοχών, την Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης (Π.Ε.ΕΑ.). Τον επόμενο Μάιο προσχώρησε στην Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας, που είχε σχηματιστεί ήδη στη Μέση Ανατολή υπό τον Γεώργιο Παπανδρέου. Παράλληλα προς τον Ε.Λ.Α.Σ. δρούσε, κυρίως στην Ήπειρο, ο Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος (Ε.Δ.Ε.Σ.) του Ναπολέοντα Ζέρβα, τον οποίο έλεγχαν οι Βρετανοί. Ο Ε.Δ.Ε.Σ. έθεσε σε πρώτη προτεραιότητα την καταπολέμηση του ΕΑΜ. και συνήψε ανακωχή με τους Γερμανούς την κρίσιμη περίοδο μεταξύ Νοεμβρίου του 1943 και Αυγούστου του 1944 (όταν, σύμφωνα και με τις βρετανικές εκθέσεις, ο Ε.Λ.Α.Σ. είχε επωμιστεί τη “μερίδα του λέοντος” στην αντιστασιακή δράση). Η Αντίσταση είχε αποτελέσματα στρατιωτικά, πολιτικά

και ηθικά. [...] Από πολιτική άποψη, η Εθνική Αντίσταση περιθωριοποίησε τα παλαιά κόμματα, που δεν συμμετείχαν σε αυτήν και ανέδειξε νέες δυνάμεις με προοδευτικό πρόγραμμα. Επίσης, έδειξε στον ελληνικό λαό τη σημασία της αυτοοργάνωσης και επέτρεψε σε πολλές απελευθερωμένες περιοχές να συντελεστεί μια μικρογραφία κοινωνικής επανάστασης που ανέτρεψε τις ισορροπίες υπέρ των φτωχότερων στρωμάτων, των νέων και των γυναικών. Από ηθική άποψη, τέλος, εκπαίδευσε τους απλούς ανθρώπους στην αντίσταση εναντίον μιας εγκληματικής εξουσίας, τους ενστάλαξε τις αξίες της ατομικής υπευθυνότητας και της πίστης στη συλλογική προσπάθεια και τους πρόσφερε την αίσθηση της ελευθερίας και της ελπίδας, βασική για τον πόλεμο όσο και για την ειρήνη. Γενικά θα λέγαμε ότι τους μετέτρεψε σε ιστορικούς πρωταγωνιστές, σε δημιουργούς πολιτισμού».

Λ3 (2002), σ. 203-204

«Ε.Α.Μ. Το τελευταίο δέχτηκε να συμμετάσχει στην κυβέρνηση με ελάχιστους υπουργούς, μολονότι, διέθετε ασυγκρίτως μεγαλύτερη ισχύ και κύρος από κάθε άλλη παράταξη στην κατεχόμενη χώρα. [...] Το Ε.Α.Μ. δεν είχε προετοιμαστεί για ανοιχτή ρήξη μετά την αποχώρηση των Γερμανών. Αισθανόταν ασφαλές, αφού διέθετε την υποστήριξη όχι μόνο των περισσότερων Ελλήνων, αλλά και των σημαντικών στρατιωτικών δυνάμεων που είχε συγκροτήσει στην Αντίσταση. Έλεγε με αυτές σχεδόν ολόκληρη τη χώρα, με εξαίρεση ορισμένες περιοχές της Αθήνας και του Πειραιά. Μπορούσε, λοιπόν, να επικρατήσει με δημοκρατικά μέσα και περίμενε ότι οι αντίπαλοι θα προσπαθούσαν να συμβιβαστούν μαζί του».

Λ3 (2002), σ. 205

Στο ΣΤ6 (2006-2007) αναφέρεται μόνο πως το ΕΑΜ ήταν μεγαλύτερη αντιστασιακή οργάνωση από τον ΕΔΕΣ και την ΕΚΚΑ, χωρίς κάποια άλλη αναφορά στο μερίδιο συνεισφοράς και συμβολής του στην Αντίσταση. Ωστόσο, επειδή οι κύριες αφηγήσεις του εγχειριδίου είναι όλες εξαιρετικά σύντομες, θεωρούμε πως είναι επαρκές για να καταταχθεί σε αυτό το ερμηνευτικό σχήμα, λαμβάνοντας υπόψη τους περιορισμούς:

«Απέναντι σ' αυτή την τριπλή κατοχή οργανώνεται η αντίσταση των Ελλήνων με τη δημιουργία του Ε.Α.Μ., αλλά και μικρότερων αντιστασιακών οργανώσεων όπως του Ε.Δ.Ε.Σ. και της Ε.Κ.Κ.Α.».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 112

Στο Γ6 (2006-2022) πολλές και εκτενείς είναι οι αναφορές στην κύρια αφήγηση που συντείνουν στην υποστήριξη της θέσης περί μέγιστης συμβολής του εαμικού κινήματος στην Αντίσταση σε σχέση με τις άλλες οργανώσεις. Αυτό δηλώνεται με αναφορές στην μαζική λαϊκή υποστήριξη που είχε, με την καταγραφή των πολλών αντιστασιακών ενεργειών στις οποίες είχε την πρωτοβουλία και με αναφορές στην απελευθέρωση μεγάλου μέρους της Ελλάδας πριν την επίσημη απελευθέρωση και την δημιουργία της Ελεύθερης Ελλάδας που βασιζόταν σε μαζικές εκλογικές διαδικασίες:

«Το φθινόπωρο του 1941 δημιουργήθηκαν οι πρώτες οργανώσεις αντίστασης. Το *Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο* (ΕΑΜ), η μεγαλύτερη οργάνωση αντίστασης, ιδρύθηκε με πρωτοβουλία του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας (ΚΚΕ) και τη συνεργασία μικρότερων αριστερών κομμάτων. Σύμφωνα με τις διακηρύξεις

του, κύριοι σκοποί του ήταν η οργάνωση του αγώνα εναντίον των κατακτητών, αλλά και η διασφάλιση της δυνατότητας των Ελλήνων να επιλέξουν μόνοι τους, μετά την απελευθέρωση, τη μορφή διακυβέρνησης της χώρας. Ο *Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος* (ΕΔΕΣ) δημιουργήθηκε από τον συνταγματάρχη Ναπολέοντα Ζέρβα με σκοπό την απελευθέρωση της Ελλάδας και την εγκαθίδρυση μετά τον πόλεμο αβασίλευτης δημοκρατίας. Παράλληλα, έδρασαν και διάφορες μικρότερες οργανώσεις, με σημαντικότερη ανάμεσά τους την *Εθνική Και Κοινωνική Απελευθέρωση* (ΕΚΚΑ), τη μόνη από αυτές που διέθετε ένοπλο τμήμα με επικεφαλής τον συνταγματάρχη Δημήτρη Ψαρρό. Τον Φεβρουάριο του 1942 ιδρύθηκε, με πρωτοβουλία του ΕΑΜ, ο *Εθνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός* (ΕΛΑΣ). Στις αρχές Ιουνίου του 1942 μια ομάδα ανταρτών με επικεφαλής έναν κομμουνιστή γεωπόνο από τη Λαμία, τον Θανάση Κλάρα, που έγινε γνωστός με το αντιστασιακό ψευδώνυμο *Άρης Βελουχιώτης*, εμφανίστηκε στο χωριό Δομνίστα της Ευρυτανίας καλώντας σε ένοπλο αγώνα. Σύντομα ο Βελουχιώτης έγινε ο αναμφισβήτητος ηγέτης του ΕΛΑΣ. Την ίδια περίπου εποχή έκαναν την εμφάνισή τους και ένοπλες ομάδες του ΕΔΕΣ. Τμήματα του ΕΛΑΣ και του ΕΔΕΣ μαζί με Βρετανούς καταδρομείς ανατίναξαν, τον Νοέμβριο του 1942, τη γέφυρα του Γοργοπόταμου (νότια της Λαμίας), διακόπτοντας τον εφοδιασμό του γερμανικού στρατού της Αφρικής μέσω Ελλάδας. Παράλληλα, αναπτύχθηκε η αντίσταση και στις πόλεις. Τον Απρίλιο του 1942 απεργία των υπαλλήλων των τηλεπικοινωνιών, από τις πρώτες στην κατεχόμενη Ευρώπη, υποχρέωσε τις αρχές να προβούν σε παροχές. Επίσης, μεγάλη γενική απεργία, τον Ιανουάριο του 1943, εμπόδισε τις αρχές κατοχής να στείλουν Έλληνες στη Γερμανία για εργασία. Την ίδια εποχή, η κηδεία του Κωστή Παλαμά έγινε αφορμή για ένα ακόμη ογκώδες συλλαλητήριο κατά των κατακτητών. Σε αυτές τις κινητοποιήσεις ιδιαίτερη υπήρξε η συμμετοχή της νεολαίας κυρίως μετά την ίδρυση, με απόφαση του ΕΑΜ, της *Ενιαίας Πανελλαδικής Οργάνωσης Νέων* (ΕΠΟΝ). Πολλές Ελληνίδες πήραν μέρος στον αγώνα εναντίον των κατακτητών. Μερικές, μάλιστα, έγραψαν με αίμα τη δική τους ιστορία αντίστασης. Η Ηλέκτρα Αποστόλου, η Λέλα Καραγιάννη, η Ηρώ Κωνσταντοπούλου και η Παναγιώτα Σταθοπούλου είναι μερικά μόνο παραδείγματα γυναικών που θυσιάστηκαν. Επίσης, αρκετές γυναίκες εντάχθηκαν στα ένοπλα τμήματα του ΕΛΑΣ [...]. Επιπλέον, οι κατακτητές, σε συνεργασία με τις κυβερνήσεις δωσιλόγων, δημιούργησαν τα *τάγματα ασφαλείας*, ένοπλα σώματα Ελλήνων που χρησιμοποιήθηκαν εναντίον του ΕΑΜ, του ΕΛΑΣ και αμάχων [...]. Η «ελεύθερη Ελλάδα»: Οι περιοχές της Ελλάδας που χάρη στην Αντίσταση δεν ελέγχονταν από τους κατακτητές ονομάστηκαν «ελεύθερη Ελλάδα». Εκεί, με πρωτοβουλία του ΕΑΜ, η τοπική αυτοδιοίκηση πέρασε στον έλεγχο των κατοίκων, ιδρύθηκαν λαϊκές επιτροπές για την εκπαίδευση, την κοινωνική πρόνοια και την ασφάλεια, λαϊκά δικαστήρια με αιρετούς δικαστές, οργανώθηκαν θεατρικές παραστάσεις και εκδόθηκαν εφημερίδες και άλλα έντυπα. Τον Μάρτιο του 1944 το ΕΑΜ δημιούργησε την *Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης* (ΠΕΕΑ), γνωστότερη ως *κυβέρνηση του βουνού*, η οποία ανέλαβε τη διοίκηση των απελευθερωμένων περιοχών. Λίγο καιρό αργότερα οργανώθηκαν, όπου ήταν εφικτό, εκλογές για την ανάδειξη Εθνικού Συμβουλίου (εθνοσυνέλευση). Τότε ψήφισαν για πρώτη φορά στην Ελλάδα γυναίκες αλλά και νέοι από 18 ετών. Το Εθνικό Συμβούλιο, στο οποίο εκλέχτηκαν και πέντε γυναίκες, συνήλθε στο χωριό Κορυσχάδες της Ευρυτανίας».

Επίσης, παρατίθεται ως πηγή ένα απόσπασμα από το ιδρυτικό κείμενο του ΕΑΜ, όπου ξεκαθαρίζονται οι στόχοι του και οι μορφές αντίστασης που θα υλοποιούσε αργότερα (και τα οποία αναφέρονται και στην κύρια αφήγηση):

[πηγή]

«1. Οι μορφές αντίστασης: **Το ΕΑΜ** κυκλοφόρησε τον Σεπτέμβριο του 1942 ένα ολιγοσέλιδο κείμενο στο οποίο **παρουσίαζε τις επιδιώξεις του**. Συντάκτης του κειμένου ήταν ο παιδαγωγός Δημήτρης Γληνός. Απόσπασμα από αυτό είναι το κείμενο που ακολουθεί. Οι μορφές της πάλης είναι άπειρες. Αρχίζουνε από τις πιο απλές ενέργειες [...] και φτάνουν ως την ένοπλη σύγκρουση στο πεδίο της μάχης. [...] **Πρώτα-πρώτα η άρνηση κάθε συνεργασίας με τους ξένους**. [...] Ν' αποφεύγετε να τους μιλάτε, ν' αποφεύγετε να δίνετε κάθε πληροφορία [...]. Κάθε δουλική προθυμία στην εξυπηρέτησή τους είναι εγκληματική. [...] Ν' αποφεύγετε όσο μπορείτε κάθε συναλλαγή με τους ξένους καταχτητές, κάθε αγοραπωλησία. [...] **Να κυνηγάτε και να στιγματίζετε όλους τους χαφιέδες, τους προδότες, τους καταδότες, τους συνεργάτες της Γκεστάπο και των Καραμπινιέρων να τους περιβάλλετε με την κοινή καταφρόνηση και με την απειλή της φοβερότερης τιμωρίας**. [...] Περνώντας τώρα στην **ενεργητική αντίσταση**, πρέπει να **αγωνίζεστε για τα δικαιώματά σας**, κάθε στιγμή [...]. Τα **απεργιακά κινήματα** είναι η σπουδαιότερη μορφή της ομαδικής πάλης και η αποτελεσματικότερη. [...] Αν σκύβαμε το κεφάλι θα είμαστε πεθασμένοι και ελεεινοί δούλοι του κατακτητή. [...] Μα η **ενεργητική αντίσταση προχωρεί όλο και σε ανώτερες μορφές πάλης, φτάνοντας ως τον ανταρτοπόλεμο** [...] και τέλος ως την **μαζική ένοπλη αντίσταση**, όταν θα παρουσιαστεί η κατάλληλη στιγμή.

Δ. Γληνού, *Τι είναι και τι θέλει το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο*, Αθήνα 1942, σ. 59-62».

Γ6 (2006-2022), σ. 132

4. Υπάρχουν συνεργάτες-δοσίλογοι των κατοχικών δυνάμεων, Τάγματα Ασφαλείας και Μαύρη Αγορά και πώς συνεργάζονται με τις δυνάμεις κατοχής;

α) Αποσιώπηση

Σε μια σειρά εγχειριδίων υπάρχει πλήρης αποσιώπηση, όσον αφορά την συνεργασία με τις κατοχικές δυνάμεις. Συγκεκριμένα:

Στο ΣΤ1 (1967-1969) δεν υπάρχουν σχετικές αναφορές.

«Είς τήν Ελλάδα έν τώ μεταξύ συνεχίζετο ό άγών εναντίον τών κατακτητών μέ θυσίας καί ήρωισμούς. Μέ τό τέλος του πολέμου άπελευθερώθη καί ή Ελλάς».

ΚΑ1 (1973), σ. 90

«Η Ελλάδα όμως έμεινε στήν κατοχή τών Γερμανών, Ιταλών καί Βουλγάρων κι έζησε τέσσερα σχεδόν χρόνια κάτω άπό άφάνταστες στερήσεις καί πιέσεις. Σ' όλο όμως τό μακρό αυτό διάστημα, ούτε μιά στιγμή δέν έπαψε νά έλπίζη στή

νίκη τών συμμαχικών όπλων καί νά έργάζεται μέ δολιοφθορές, μυστικές οργανώσεις καί άνταρτικά σώματα γιά τή φθορά τού έχθρού. Αφθονο έλληνικά αίμα χύθηκε από τούς Βουλγάρους στή Μακεδονία καί από τούς Γερμανούς στήν ύπόλοιπη Ελλάδα. Οί ομαδικές έκτελέσεις τών Ελλήνων στά Καλάβρυτα, στό Δίστομο, στή Σπάρτη, στό Δοξάτο καί σέ άλλα μέρη τής χώρας θά μαρτυρούν αιώνια τις θυσίες του έλληνικού έθνους γιά τις άνθρώπινες έλευθερίες στάν κόσμο».

ΣΤ3 (1974-1980), σ. 122

«Στήν Ελλάδα άρχισε μιά τριπλή κατοχή Γερμανών, Ιταλών καί Βουλγάρων, (Οί τελευταίοι κατέλαβαν τή Μακεδονία). Ή παραγωγή άπορροφήθηκε από τά γερμανικά στρατεύματα, τό νόμισμα έχασε τήν άξία του. Ο έλληνικός πληθυσμός μειώθηκε φοβερά από τήν πείνα, τις σφαγές καί τις καταστροφές κάθε είδους (600000 νεκροί). [...] Στις εύρωπαϊκές χώρες όργανώθηκαν ομάδες άντιστάσεως πού προκαλούσαν μεγάλες φθορές στους Γερμανούς».

Γ3 (1976-1984), σ. 323-324

«Τέσσερα περίπου χρόνια ό έλληνικός λαός εμεινε κάτω από τό βαρύ πέλμα των βάρβαρων κατακτητών Γερμανών, Ιταλών καί Βουλγάρων. Από τόν Απρίλιο τού 1941 ως τόν Οκ τώβριο τού 1944 ήταν τά χρόνια τής μισητής κατοχής. Ο χειμώνας τού 1941 ήταν άπαισιος. Οί Έλληνες πέθαιναν κατά έκατοντάδες στους δρόμους από τήν πείνα καί τό κρύο. Όσοι έζησαν, ήταν άγνώριστοι από τόν υποσιτισμό καί σκελετωμένοι. Καί υπόδουλος όμως ό έλληνικός λαός συνέχισε τήν άντίστασή του».

ΣΤ4 (1980-1989), σ. 180

«Έτσι, για την Ελλάδα, άρχισε η φρίκη της τριπλής κατοχής. Πείνα και εξαθλίωση μάστιζε το λαό. Τα τρόφιμα ήταν ελάχιστα, αφού τα περισσότερα τα έπαιρναν οι κατακτητές. Η κατάσταση στις πόλεις και κυρίως στην Αθήνα ήταν πολύ δύσκολη. Ο λαός, όμως, δεν έσκυψε το κεφάλι. Σύντομα δημιουργήθηκαν αντιστασιακές οργανώσεις και άρχισε ο ανταρτοπόλεμος εναντίον των κατακτητών».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [πριν το 1997], σ. 279-280

Και στα:

ΣΤ6 (2006-2007)

ΣΤ7 (2012-2022)

β) Αποσιώπηση με ρητή αναφορά «Καμία συνεργασία»

«Τάς σκληράς αύτάς δοκιμασίας, μέ τάς οποίας οί έπιδρομείς ήλπισαν οτι θά παραλύσουν τήν άντίστασιν του Γένους, οί Έλληνες άντιμετώπισαν καρτερικώς καί μέ εύψυχίαν. Τό πνεύμα τής άντιστάσεως κατά τών κατακτητών ένέπνευσεν εις όλους τούς Έλληνας καί Ελληνίδας(*), άνεξαρτήτως κοινωνικής τάξεως, σταθεράν καί άπόλυτον άρνησιν πάσης προς αύτούς συνεργασίας, καθώς καί πράξεις ήρωισμού, αί όποίαι έπανειλημμένως έπέσυραν άπανθρώπους τιμωρίας έκ μέρους τών τυράνων τής χώρας [...] Η άντίστασις δηλ. του έλληνικού λαού υπήρξε :

1) π α θ η τ ι κ ή, διότι κανείς δέν έβοήθησε τον έχθρόν ούτε έδέχθη νά συμπολεμήση μέ τούς σταυρωτάς τής πατρίδος του».

γ) Ελάχιστοι – μεμονωμένα (χωρίς προσδιορισμό)

«Τά στρατεύματα τής Κατοχής διήρπασαν διά τής βίας καί διά τής εκδόσεως χαρτονομίσματος κατοχής όλον τόν πλούτον τής χώρας. Χιλιάδες Έλληνες απέθανον έκ πείνης [...]. Όλοι συμμετείχον εἰς μίαν καθολικήν παθητικήν ἢ ενεργητικήν ἀντίστασιν κατά τών εχθρών. **Ελάχιστοι ἦσαν οἱ καιροσκόποι καί οἱ δοσίλογοι**».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 167-168

Στο Γ2 (1969) επαναλαμβάνεται το σχήμα των μεμονωμένων απροσδιόριστων συνεργατών των κατοχικών δυνάμεων. Σε αυτούς προστίθεται και η κατοχική ελληνική κυβέρνηση συνεργασίας με το ελαφρυντικό πως είχε καλές προθέσεις ότι με αυτήν την ενέργεια ίσως να μπορούσε να βοηθήσει τον ελληνικό λαό διαμεσολαβώντας ανάμεσα σε αυτόν και τις δυνάμεις κατοχής. Η μομφή προς αυτήν είναι πως είχε αυταπάτες-πλάνη σχετικά με την συνεργασία της και το αποτέλεσμα της:

«Αἱ Ἀθήναι κατελήφθησαν ὑπό τών Γερμανῶν τήν 27ην Ἀπριλίου. Κατά τήν εἰσοδόν τών γερμανικῶν τμημάτων εἰς τήν πρωτεύουσαν, οἱ Ἀθηναῖοι παρέμειναν κλεισμένοι εἰς τάς οἰκίας των. Μετά δύο ἡμέρας, **συνεκροτεῖτο κυβέρνησις συνεργασίας μέ τόν κατακτητήν ὑπό τόν ἀντιστράτηγον Γ. Τσολάκογλου**, εἰς τήν ὅποιαν μετέσχον οἱ διοικηταί του Α΄ καί Β΄ Σώματος Στρατοῦ, καί τρεῖς υποστράτηγοι διοικηταί μεραρχιών οἱ Χ. Κατσιμήτρος, Ν. Μάρκου καί Σ. Μουτούσης, διακριθέντες εἰς τό ἀλβανικόν μέτωπον. **Οἱ ἐξ στρατηγοῦ ἐπίστευον ὅτι θυσιαζόμενοι θά προσέφερον υπηρεσίας εἰς τόν ἐλληνικόν λαόν. Δέν ἐβράδυναν νά διαπιστώσουν ὅτι ἐπλανήθησαν [...].** Εἰς τάς Ἀθήνας εὐρίσκετο μία κυβέρνησις, στηριζομένη ἐπί τής δυνάμεως τοῦ εἰσβολέως, ἢ ὅποια ἴσκει περιορισμένην, ἀν ὄχι ἐλάχιστην, ἐξουσίαν. Οὐδεμίαν δέ ἐπιρροήν εἶχεν ἐπί τών λαϊκῶν μαζῶν, αἱ ὅποια, κατά τήν μεγίστην των πλειονοψηφίαν, ἤρνούντο νά συνεργασθούν μέ τούς εἰσβολείς».

Γ2 (1969), σ. 119, 127

Ενώ, ο βασιλιάς, η ελληνική κυβέρνηση και πριν και μετά την απελευθέρωση δεν έχουν καμία σχέση με τους μεμονωμένους συνεργάτες: επίσης, προσπαθούν μετά την απελευθέρωση να τους αποβάλλουν από το πολιτικό σύστημα:

«ὁ Βασιλεύς [...] ἀπήλυθε πρὸς τόν ἐλληνικόν λαόν **διάγγελμα** εἰς τό ὅποιον, μεταξύ ἄλλων, ἐτόνιζε καί τά ἀκόλουθα : “Ἐφ’ ὅσον οἱ ἐχθροί καταδυναστεύουν ἀκόμη τήν πατρίδα μας, **πρέπει νά ἐχωμεν ἐκτός της Ελλάδος μίαν κυβέρνησιν, ὅσον τό δυνατόν πλέον Ἀντιπροσωπευτικήν, συγκειμένην ἀπό ὅλα τά ρεύματα τής πατριωτικῆς κοινῆς γνώμης, ἀποκλειομένων μόνων τών συνεργασθέντων μετὰ τοῦ ἐχθροῦ**”».

Γ2 (1969), σ. 162

Ενώ, χωρίς κάποιο πολιτικό-ιδεολογικό ή οποιονδήποτε άλλο κοινωνικό προσδιορισμό γίνεται και μερική νύξη στους μαυραγορίτες, από την δράση των

οποίων φαίνεται να επωφελούνται οι κομμουνιστές για να δράσουν προπαγανδιστικά και λαϊκιστικά:

«Δέν ελήφθη υπ' όψιν τό γεγονός ότι κατά τήν διάρκειαν τής κατοχής είχαν διαμορφωθή ιδιότυποι συναλλακτικοί συνήθειαι καί ότι ό μόνος τρόπος άποβολής των ήτο ή αύξησις τών προσφερομένων άγαθών. Ούτω, καθωρίσθη πολιτική λιτότητος καί αστυνομικών μέτρων, ή όποία έδημιούργησε τήν έντύπωσιν ότι συνεχίζετο ή κατοχική περίοδος. Οί μόνου κερδισμένοι ήσαν οί κομμούνιστάι οί όποιοι έγγραφον τήν 3ην Σεπτεμβρίου, έπαύριον τής παραιτήσεως τού Κυρ. Βαρβαρέσσου, ότι “ή προχθεσινή ήμερα ένεθύμιζε τίς δύσκολες μέρες τής πείνας του 42”».

Γ2 (1969), σ. 199-200

Στο ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011), στην έκδοση μετά την αναθεώρηση του 1997, υπάρχει κάποια νύξη σε μεμονωμένους συνεργάτες των κατοχικών δυνάμεων, αποϊδεολογικοποιημένα και αόριστα, ενώ στην έκδοση πριν το 1997 υπάρχει πλήρης αποσιώπηση:

«Πείνα και εξαθλίωση μάστιζε το λαό. Τα τρόφιμα ήταν ελάχιστα, αφού τα περισσότερα τα έπαιρναν οι κατακτητές. Η κατάσταση στις πόλεις και κυρίως στην Αθήνα ήταν απελπιστική. Ο λαός, όμως, δεν έσκυψε το κεφάλι, παρότι βρέθηκαν, όπως και στην υπόλοιπη Ευρώπη, κάποιοι άνθρωποι που δε δίστασαν να συνεργαστούν με τους κατακτητές».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [μετά το 1997], σ. 241

Στο ΚΛ7 (2001-2014) η αναφορά σε δοσίλογους (δίχως κάποιον προσδιορισμό) γίνεται επ' αφορμή της καταγραφής των όρων της συνθήκης της Βάρκιζας, ενώ στο απόσπασμα για την Κατοχή και την Αντίσταση δεν υπάρχει καμία αναφορά, με συνέπεια να προβάλλουν ως μεμονωμένοι· ενώ, η αναφορά στο ότι οι Γερμανοί στρέφουν τους Έλληνες τους μεν εναντίον των δε, μόνο ως συγκεκριμένη διατύπωση ίσων αποστάσεων μπορεί να αντιμετωπιστεί που συνδυάζει την αοριστία και τον σχετικισμό όσον αφορά την συνεργασία με τους Γερμανούς και άρα το ποιος είναι/θεωρείται και ποιος δεν είναι/θεωρείται δοσίλογος:

«Τις αντιθέσεις μεταξύ των Ελλήνων υπέθαλπαν οι Γερμανοί στρέφοντας τους μεν εναντίον των δε· η αλληλοεξόντωση δεν έλειψε. [...] Συμφωνία της Βάρκιζας (12 Φεβρουάριου 1945). Αυτή προέβλεπε τον αφοπλισμό των ανταρτών, τη δημιουργία εθνικού στρατού, την αποπομπή από τον κρατικό μηχανισμό των δωσίλογων».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 127-128

Στο Λ4 (2007-2022), τέλος, στην κύρια αφήγηση μόνο μια φράση αφιερώνεται στον δοσιλογισμό που τον ερμηνεύει ως περιορισμένο φαινόμενο που αφορά ελάχιστους μη πολιτικά, κοινωνικά ή οικονομικά προσδιορισμένους. Επίσης, παρατίθεται μια πηγή από τον λόγο του Γ. Παπανδρέου κατά την Απελευθέρωση που επαναλαμβάνει το ίδιο σχήμα καθολικής Αντίστασης και ελάχιστης, μη προσδιορισμένης συνεργασίας με τον κατακτητή:

«Πουθενά στην Ευρώπη η αντιστασιακή κίνηση δεν υπήρξε, αναλογικά με τον πληθυσμό της χώρας, τόσο καθολική και ο αριθμός των συνεργατών του κατακτητή τόσο περιορισμένος!».

[πηγή]

«Γεώργιος Παπανδρέου, Λόγος της Απελευθέρωσης, Αθήνα, 18 Οκτωβρίου 1944: *“Ασπαζόμεθα την ιερών γην της Ελευθέρας Πατρίδος... Οι Βάρβαροι, αφού εβεβήλωσαν, επυρπόλησαν και εδήωσαν, επί τρία και ήμισυ έτη, πιεζόμενοι πλέον από την συμμαχικήν νίκην και την εθνικήν μας αντίστασιν τρέπονται εις φυγήν. Και η Κυανόλευκος κυματίζει μόνη εις την Ακρόπολιν... Από τα βάθη της Ιστορίας οι ελληνικοί αιώνες πανηγυρίζουν την επάνοδον της Ελευθερίας εις την αρχαίαν Πατρίδα της. Και στεφανώνουν την Γενεάν μας. Διότι ολόκληρος ο Λαός μας υπήρξε αγωνιστής της Ελευθερίας. Δεν ευρίσκεται ασφαλώς εις την κατεχομένην Ευρώπην άλλο παράδειγμα τόσης καθολικής αντιστάσεως και τόσης ακλονήτου αισιοδοξίας διά την τελικήν Νίκην [...]. Ολόκληρος ο Ελληνικός Λαός έχει καταστή άξιος της Πατρίδος. Με το πέραςμα των καιρών, εις το περίλαμπρον έπος της Αλβανίας θα προστεθή και ο μύθος της καθολικής αντιστάσεως...”*

Γ. Παπανδρέου, *Η απελευθέρωση της Ελλάδος*, Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία, Αθήνα 1948, σ. 186-187».

Λ4 (2007-2022), σ. 135

δ) Τα Τάγματα Ασφαλείας – καταδικαστέα μεν, αλλά αντιμετώπισαν τον κομμουνιστικό κίνδυνο δε

Στο Γ2 (1969) αναφέρονται για πρώτη φορά τα Τάγματα Ασφαλείας μέσω της καταδίκης τους από τον βασιλιά. Όμως, στην αφήγηση η δράση τους και η διευρυμένη συνεργασία-δοσιλογισμός συσκοτίζεται, ενώ επιχειρείται να «απαλυνθεί» και να εξωραϊστεί μέσα από την αντικομμουνιστική τους στόχευση. Έτσι, από την μία τα Τάγματα Ασφαλείας καταδικάζονται για την δράση τους (μέσα από την υιοθέτηση της υποκριτικής στάσης του βασιλιά και της ελληνικής κυβέρνησης), ενώ από την άλλη νομιμοποιούνται και αποκαθίστανται ηθικά στη βάση του κοινού αντικομμουνιστικού σκοπού, δημιουργώντας έτσι μια γκριζα ζώνη ερμηνείας και αξιολογικής κρίσης τους. Αποσιωπάται, βέβαια, ο ρόλος τους στα Δεκεμβριανά και η σκιώδης κρατική και παρακρατική εγκόλπωσή τους, μετά την απελευθέρωση, από την κυβερνητική πλευρά και μετέπειτα από το μετεμφυλιακό ελληνικό κράτος:

«Η σύσκεψις τού Μυροφύλλου [...] Επί δύο θεμάτων μόνον συνεφώνησαν οί συσκεφθέντες : 1) Επί τής **καταγγελίας τών Ταγμάτων Ασφαλείας ως όργανων τού έχθρου**. 2) Επί τής οριστικής διακοπής τών μεταξύ τών δύο οργανώσεων έχθροπραξιών [...] **θέματος τών Ταγμάτων Ασφαλείας**. Οί άνήκοντες εις αυτά άξιωματικοί καί όπλίται ή θά έκαλούντο νά μεταβούν εις τās οικίας των ή νά παραδοθουν εις τόν Σπηλιωτόπουλον. Περί τής προσφορωτέρας λύσεως θά άπεφάσιζεν ό στρατιωτικός διοικητής έν συνεννοήσει μετά του άστυνομικού διευθυντου Αθηνών Άγγ . Έβερτ. Έάν προεκρίνετο ή παράδοσις, οί άνήκοντες εις τά Τάγματα θά άφοπλίζοντο καί θά έκρατούντο αίχμάλωτοι, μέχρις ότου ή έλληνική κυβέρνησις έλάμβανεν άποφάσεις περί τής τύχης των. **Τά τάγματα Ασφαλείας ήσαν στρατιωτικοί μονάδες συγκροτηθείσαι υπό τής κυβερνήσεως Ι. Ράλλη**. (Μετά τήν παραίτησίν τής πρώτης υπό τόν Γ. Τσολάκογλου κυβερνήσεως συνεργασίας μέ τόν έχθρον, τόν Νοέμβριον 1942, έσχηματίσθη δεύτερα υπό τόν καθηγητήν τού

Πανεπιστημίου Κ. Λογοθετόπουλον. Τόν Απρίλιον 1943 παρητήθη καί αὐτή. Τήν διεδέχθη ἡ τρίτη καί τελευταία κυβέρνησις συνεργασίας ὑπό τόν πρῶν ὑπουργόν Ι. Ράλλη). **Ἀπετελοῦντο ἐξ ἐθελοντῶν. Εἶχον ἐξοπλισθῆ διά γερμανικῶν ὀπλῶν. Σκοπός τῶν ἤτο ἡ ἀντιμετώπισις τοῦ κομμουνιστικοῦ κινδύνου. Ἡ ἐλευθέρᾳ κυβέρνησις τὰ εἶχε καταδικάσει.** Πρῶτη καταγγελία τῶν ἐγένεν ὑπό τῆς κυβερνήσεως Τσουδεροῦ τὰς ἀρχάς Ιανουαρίου 1944. Δευτέρα ὑπό τοῦ συνεδρίου τοῦ Λιβάνου. Τρίτη ὑπό τῆς κυβερνήσεως Παπανδρέου. **Τέλος εἰς τήν συμφωνίαν τῆς Καζέρτας τὰ Τάγματα ἐχαρακτηρίζοντο ὡς ὄργανα τοῦ ἐχθροῦ. Προσετίθετο ὅτι θά ἐθεωροῦντο ἐχθρικός σχηματισμός, ἐκτός ἐάν παρεδίδοντο “συμφώνως πρὸς διαταγὰς ἐκδοθησομένας ὑπό τοῦ στρατηγοῦ διοικητοῦ τῶν ἐν Ἑλλάδι δυνάμεων”.** Ἐξ ου καί αἱ ὁδηγίαι τοῦ Σκόμπι πρὸς τόν Σπηλιωτόπουλον. **Ἡ τήρησις τῆς τάξεως εἰς Αθήνας - Πειραιά, μετὰ τήν ἀποχώρησιν τῶν Γερμανῶν, καί ἡ παρεμπόδισις τῆς ὑπό τῶν κομμουνιστῶν ἀμέσου καταλήψεως τῆς ἐξουσίας δέν ἦτο εὐκόλος ὑπόθεσις. [...] ἔλλειψις ὀργανωμένων δυνάμεων — οἱ Βρεταννοί, δυστυχῶς, εἶχον ἐπιτρέψει εἰς τό ΕΑΜ - ΚΚΕ νά διαλύσῃ ὅλας τὰς ἐκεῖ ἐθνικὰς ομάδας ἀνταρτῶν — τοῦ ἀφησε πλήρη ἐλευθερίαν δράσεως, μέ ἀποτέλεσμα τὰς μεγάλας σφαγὰς εἰς Πηγὰδα τοῦ Μελιγαλά, Καλάμας καί Πύλον. [...] δέν κατώρθωσε νά τό ἐμποδίσῃ, ἤτο νά περιέλθῃ ὁ ὀπλισμός τοῦ εἰς Τρίπολιν Τάγματος Ασφαλείας εἰς τοὺς κομμουνιστάς».**
Γ2 (1969), σ. 160, 174-175

ε) Το ΕΑΜ – οι κομμουνιστές

Στο Γ2 (1969) αναφέρεται σε κάποιου είδους συνεργασία μεταξύ των εαμικών δυνάμεων και των δυνάμεων κατοχής έναντι των «εθνικών» αντιστασιακών οργανώσεων, κάτι που παραπέμπει ἔμμεσα σε κάποιο εἶδος δοσιλογισμοῦ εκ μέρους του ΕΑΜ και των κομμουνιστῶν, ἔστω και προσωρινού, πρόσκαιρου ἢ τακτικού χαρακτήρα:

«Τὴν περίοδον αὐτήν, καθ’ ἣν κατεβάλλετο προσπάθεια ἀπελευθερώσεως εστω καί τμημάτων τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους, τό ΕΑΜ ἐπέλεξε διά νά ἐξαπολύσῃ ἐπίθεσιν ἐναντίον Ἑλλήνων, καί μάλιστα, ἐν συνεργασίᾳ μέ τοὺς Γερμανοὺς. Οἱ τελευταῖοι, ἀναμένοντες συμμαχικὴν ἀπόβασιν εἰς τὴν Δυτικὴν Ἑλλάδα, ἀπεφάσισαν νά ἐκκαθαρίσουν τὴν Ἠπειρον ἀπὸ τὸν Ἑδῆς, ὥστε νά ἐκλειψῇ ἡ ἐξ αὐτοῦ ἀπειλή. Ἡ ἡγεσία τοῦ ΕΑΜ, ἐξ ἄλλου, πιστεύουσα ὅτι ἐπέκειτο ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς χώρας, ἠθέλησε νά ἐξοντώσῃ τὴν ἰσχυροτέραν μετ’ αὐτό ὀργανώσιν, διά νά παραμείνῃ κύριον τῆς καταστάσεως. Ἦσθάνετο δὲ ἐαυτὸ ἀρκετὰ Ἰσχυρόν, διότι ἡ Β.Σ.Α. ἐπέτρεπεν ὥστε ὁ ὀπλισμός, μετὰ τῶν πυροβόλων, ὁ ματισμός καὶ ἄλλα ἐφόδια τῆς μεραρχίας “Πινερόλο” νά περιέλθουν εἰς τὸν Ἑλᾶς, ὁ ὅποιος, ἀπὸ τῆς στιγμῆς ἐκείνης, ἐπαυσε νά ἐξαρτᾶται διά τὸν ἐφοδιασμόν τοῦ ἀπὸ τοὺς Βρεταννοὺς. Συγχρόνως ἀπέκτησε τὴν δυνατότητα νά αὐξήσῃ τὴν εἰς ἀνδρας δυνάμιν τοῦ δι’ ἀναγκαστικῆς στρατολογίας εἰς τὰς ὑπὸ τὸν ἐλεγχόν τοῦ περιφερείας. Ἡ ἐπίθεσις τοῦ Ἑλᾶς κατὰ τοῦ Ἑδῆς ἤρχισε τὴν 9ην Ὀκτωβρίου. Ἡ ἐπίθεσις τῶν Γερμανῶν τὴν 16ην. Ἡ ἡγεσία τοῦ Ἑδῆς, ἐζήτησεν ἀμέσως κατάπανσιν τῆς ἐμφυλίου συρράξεως καὶ δημιουργίαν κοινού μετώπου ἐναντίον τοῦ κατακτητοῦ. Ὁ Ἑλᾶς ἠρνήθη».

Γ2 (1969), σ. 159

στ) Τα Τάγματα Ασφαλείας – καταδικαστέα

Το **Λ2 (1983-2007)** είναι το πρώτο εγχειρίδιο που περιέχει αναφορά στα Τάγματα Ασφαλείας με αρνητική κατεύθυνση και κατάδειξη του προδοτικού, δοσιλογικού και εγκληματικού τους ρόλου:

«Όμως, όσο η αντίσταση του ελληνικού λαού κορυφώνεται, τόσο η αντίδραση των στρατευμάτων κατοχής σκληραίνει και αρχίζουν οι εκατόμβες των εκτελέσεων. Στις προσπάθειες των κατακτητών για την κατάπνιξη της εθνικής αντίστασης συμμετέχουν τόσο οι κατοχικές κυβερνήσεις, που διαδέχονται η μία την άλλη, όσο και το εκτελεστικό τους όργανο, τα “τάγματα ασφαλείας”, τα οποία επάνδρωναν Έλληνες, συνεργάτες των Γερμανών. Τα στρατόπεδα πολιτικών κρατουμένων του Χαϊδαρίου στην Αθήνα και του Παύλου Μελά στη Θεσσαλονίκη υπήρξαν οι έμπυχες αποθήκες δεσμοτών από τις οποίες ο κατακτητής αλίευε στην τύχη τα θύματά του και τα εκτελούσε στο σκοπευτήριο της Καισαριανής ή στο Επταπύργιο, σε αντίποινα για δολιοφθορές εις βάρος του στρατού κατοχής. Στην ύπαιθρο ολόκληρα χωριά και κωμοπόλεις καίγονται και ο πληθυσμός τους εκτελείται».

Λ2 (1983-2007), σ. 283-287

Ενώ, στο **Λ3 (2002)** γίνεται, επίσης, νύξη στον ακροδεξιό ιδεολογικό τους χαρακτήρα και στις ιδεολογικά στενές συγγενικές διασυνδέσεις τους με τον ΙΔΕΑ και γενικότερα τους μοναρχικούς:

«επάνδρωσε τον ανεξέλεγκτο στρατό, στον οποίο κυριαρχούσε η παράνομη ακροδεξιά οργάνωση “Ιερός Δεσμός Ελλήνων Αξιωματικών” (ΙΔΕΑ), με μοναρχικούς και πρώην μέλη των Ταγμάτων Ασφαλείας. Με δυο λόγια, η ήττα του Ε.Α.Μ. στη Μάχη της Αθήνας παρέδωσε τη χώρα στην παρακρατική άκρα δεξιά, η οποία είχε ενσωματώσει και τον κύριο όγκο των συνεργατών των Γερμανών».

Λ3 (2002), σ. 206

Στο **Γ6 (2006-2022)** αναφέρεται ο βασικός στόχος των Ταγμάτων Ασφαλείας, που δεν είναι γενικώς η επίθεση στην Εθνική Αντίσταση, αλλά συγκεκριμένα στο μεγαλύτερο κομμάτι της, το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και τους άμαχους συνοδοιπόρους του. Με δυο λόγια, γίνεται έμμεση νύξη στο γεγονός πως τα δοσιλογικά Τάγματα Ασφαλείας (και οι δοσιλογικές κυβερνήσεις που τα δημιούργησαν) είχαν από κοινού με τις ναζιστικές κατοχικές δυνάμεις ως συγκεκριμένο εχθρό την ευρύτερη αντιφασιστική Αριστερά που εντάχθηκε ή συμπορεύτηκε με το εθνικοαπελευθερωτικό μέτωπο κατά την κατοχή:

«Μαζικά αντίποινα και τάγματα ασφαλείας Αντιμέτωποι με την κλιμάκωση της αντίστασης, οι κατακτητές, έκαναν, σε πολλές περιοχές της Ελλάδας, μαζικές εκτελέσεις αμάχων ως αντίποινα. Τον Δεκέμβριο του 1943, οι ναζί έκαψαν τα Καλάβρυτα και εκτέλεσαν περίπου 1.100 κατοίκους τους ενώ τον Αύγουστο του 1944, μετά από μπλόκο, εκτέλεσαν δεκάδες κατοίκους στην Κοκκινιά του Πειραιά. Επιπλέον, οι κατακτητές, σε συνεργασία με τις κυβερνήσεις δωσιλόγων, δημιούργησαν τα τάγματα ασφαλείας, ένοπλα σώματα Ελλήνων που χρησιμοποιήθηκαν εναντίον του ΕΑΜ, του ΕΛΑΣ και αμάχων».

[πηγή]

«3. **Οι μαζικές εκτελέσεις και τα τάγματα ασφαλείας:** Με την είσοδο του 1944, η **πρακτική των μαζικών εκτελέσεων γενικεύτηκε.** [...] Πολύ δύσκολα βρίσκεται περιοχή της Ελλάδας που να μην έχει τη δική της μερίδα σε αυτή τη θανατηφόρα λαίλαπα. Ο συνολικός αριθμός των θυμάτων είναι ακόμα δύσκολο να προσδιοριστεί με ακρίβεια. **Οι διαρκείς εκτελέσεις σε μικρή κλίμακα δεν καταγράφονταν, όπως δεν καταγραφόταν μεγάλο ποσοστό του “μεριδίου” των ταγμάτων ασφαλείας και των άλλων παραστρατιωτικών, αστυνομικών ή άλλων σχηματισμών των συνεργατών του κατακτητή, εξαιρετικά θανατηφόρων στις επιδρομές τους.**

Γ. Μαργαρίτης, «Η ένοπλη Αντίσταση», *Ιστορία του νέου ελληνισμού*,
Ελληνικά Γράμματα, τόμ. 8ος, σ. 141-142».

Γ6 (2006-2022), σ. 134

ζ) Μαύρη αγορά – μαυραγορίτες

Το **Λ2 (1983-2007)** είναι το πρώτο εγχειρίδιο που περιέχει κάποια αναφορά στην μαύρη αγορά· η οποία αναφορά, βέβαια, είναι αρκετά ελλιπής και στην οποία δεν γίνεται νύξη στα υποκείμενα-ωφελούμενους αυτής της μαύρης αγοράς:

«Συγχρόνως **τα εισοδήματα, οι μισθοί και τα ημερομίσθια εκμηδενίζονται με ραγδαίο ρυθμό κάτω από την πίεση ενός καλπάζοντα πληθωρισμού, ενώ η εξαφάνιση των τροφίμων έχει ως άμεσο επακόλουθο την εμφάνιση της μαύρης αγοράς.** Η όλη αυτή κατάσταση, ήδη από το καλοκαίρι του 1941 είχε ως συνέπεια τον υποσιτισμό του λαού και αργότερα, η πείνα αρχίζει να μαστίζει την Ελλάδα. Χιλιάδες άνθρωποι πεθαίνουν τον τρομερό χειμώνα του 1941-42».

Λ2 (1983-2007), σ. 270

Στο **Γ4 (1984-1991)** ως παράδειγμα δοσιλογισμού αναφέρεται μόνο το φαινόμενο της μαύρης αγοράς. Ωστόσο, εδώ η αναφορά στην μαύρη αγορά δεν γίνεται ελλειπτικά ή ξεκομμένα από τις κοινωνικο-οικονομικές ομάδες της Κατοχής, καθώς αυτή καταγράφεται με ταξικό πρόσημο και σαφείς προσδιορισμούς: η μαύρη αγορά δημιουργεί την *νέα πλουτοκρατική ομάδα, τους Μαυραγορίτες*, που αναδείχθηκε μέσα από τον δοσιλογισμό και την φρίκη της Κατοχής για τον ελληνικό λαό:

«η φρίκη δημιουργούνταν από την πείνα, τους θανάτους από πείνα, από το κρύο και τις αρρώστιες, τους διωγμούς και τις εκτελέσεις πατριωτών, καθώς και από την **άγρια εκμετάλλευση μέσω της Μαύρης Αγοράς, που είχε εκπληκτική διάδοση και επέτρεψε το σχηματισμό μιας νέας πλουτοκρατικής ομάδας (Μαυραγορίτες)**».

Γ4 (1984-1991), σ. 321

[λεζάντα]

«Φτωχά παιδιά της Κατοχής: η πείνα και το κρύο τα παραμόρφωσαν. Την ίδια στιγμή κάποιοι άλλοι κερδοσκοπούσαν και πλούτιζαν με τη “Μαύρη Αγορά”».

Γ4 (1984-1991), σ. 321

Στο Γ5 (1991-2006) η μαύρη αγορά αναφέρεται απλά ως φαινόμενο:

«στην Αθήνα σχηματίστηκε κατοχική κυβέρνηση (κυβέρνηση *κουϊσλιγκς**) με πρωθυπουργό τον Τσολάκογλου. Από τις πρώτες μέρες της τριπλής κατοχής, άρχισε η συστηματική λεηλασία των αγροτικών προϊόντων και των πρώτων υλών, που μεταφέρονταν στη Γερμανία και στην Ιταλία, καθώς και η επίταξη των ειδών διατροφής. Λίγες εβδομάδες αργότερα η έλλειψη τροφίμων ήταν ιδιαίτερα αισθητή, ιδίως στις μεγάλες πόλεις, με αποτέλεσμα την εμφάνιση της μαύρης αγοράς και την άνοδο των τιμών σε απλησίαστα ύψη».

Γ5 (1991-2006), σ. 360

Αντίθετα, στο Λ3 (2002) το φαινόμενο της μαύρης αγοράς έχει κοινωνικές αιτίες, σαφή οικονομικό μηχανισμό και κοινωνικοοικονομικά υποκείμενα που επωφελούνται πραγματοποιώντας την, σε βάρος των υπόδουλων ανθρώπων που οδηγούνται μαζικά στην πλήρη αποστέρηση και τον θάνατο:

«Η πολεμική αναστάτωση και οι ανεξέλεγκτες επιτάξεις και λεηλασίες των αρχών κατοχής εξάρθρωσαν καταστροφικά την ελληνική οικονομία. Αυτά είχαν ως αποτέλεσμα τον υπερπληθωρισμό, που εξαφάνισε τις οικονομίες των μεσαίων στρωμάτων, επίσης, το λιμό, που έπληξε ιδίως τα νησιά και τις μεγάλες πόλεις. Οι μισθωτοί πουλούσαν τα σπίτι, τους για λίγους τενεκέδες λάδι ή μερικά σακιά αλεύρι, ενώ οι μαυραγορίτες, που συχνά συνεργάζονταν με τις αρχές, πλούτιζαν. Το χειμώνα του 1942 εκατοντάδες άνθρωποι πέθαιναν καθημερινά στους δρόμους από την πείνα και το κρύο. Υπολογίζεται πως από τα 7.000.000 κατοίκων που αριθμούσε τότε η Ελλάδα, στη διάρκεια της Κατοχής έχασε από τις στερήσεις και τις επιδημίες σχεδόν μισό εκατομμύριο. Ανυπολόγιστες ήταν, τέλος, οι καταστροφές στην οικονομική υποδομή της χώρας».

Λ3 (2002), σ. 202

[λεζάντα]

«Μαυραγορίτες: κατά την περίοδο της Κατοχής πραγματοποιούσαν αθέμιτα κέρδη πουλώντας σε υπέρογκες τιμές τα είδη διατροφής που σπάνιζαν».

Λ3 (2002), σ. 202

Στο Γ6 (2006-2022) γίνεται μια απλή αναφορά στο φαινόμενο, δίχως να συνδέεται με την κοινωνική τάξη που αναδεικνύεται μέσα απ' αυτό:

«Οι κατακτητές δέσμευσαν κάθε οικονομικό πόρο της Ελλάδας, με αποτέλεσμα την έλλειψη ειδών πρώτης ανάγκης και την εμφάνιση φαινομένων μαύρης αγοράς (πώληση αγαθών σε υπερβολικά υψηλές τιμές). Η πείνα θέριζε τους ανθρώπους. Τον χειμώνα 1941-1942 υπολογίζεται ότι πέθαιναν κάθε μέρα περίπου 300 άνθρωποι από πείνα μόνο στην Αθήνα».

Γ6 (2006-2022), σ. 132

η) Προδοτικές φασιστικές οργανώσεις

«Τον ίδιο χρόνο, στις 22 Σεπτεμβρίου, μια σοβαρή αντιστασιακή πράξη πραγματοποιείται στην πρωτεύουσα. Μέλη μιας μικρής αντιστασιακής οργάνωσης, της ΠΕΑΝ (Πανελλήνιος Ένωσις Αγωνιζομένων Νέων), η οποία συνεργαζόταν με τους Άγγλους, κατόρθωσαν να ανατινάξουν, στο κέντρο της Αθήνας τα γραφεία

της προδοτικής φασιστικής οργάνωσης ΕΣΠΟ (Εθνική Σοσιαλιστική Πατριωτική Οργάνωση)». Λ2 (1983-2007), σ. 279-282

[λεζάντα]

«Η ξυλογραφία αυτή της Κατοχής παρουσιάζει μια επιδρομή των ναζιστικών στρατευμάτων σε μια συνοικία της Αθήνας. Ο πληθυσμός συγκεντρώνεται στην πλατεία. Ένας προδότης με κουκούλα υποδεικνύει τους αγωνιστές της Αντίστασης, που οι ναζί βασανίζουν και εκτελούν επί τόπου». Λ2 (1983-2007), σ. 283

Στο Λ3 (2002) όχι μόνο αναδεικνύεται ο ρόλος των προδοτικών φασιστικών οργανώσεων (με παράδειγμα την Χ), αλλά η πρωτοβουλία ίδρυσής τους συνδέεται με αστικές μερίδες του πολιτικού συστήματος. Επίσης, επισημαίνεται ο γκρίζος (ή διπλός) ρόλος – για ένα χρονικό διάστημα – του ΕΔΕΣ που κάνει ανακωχή με τους Γερμανούς και στρέφεται μαζί τους αποκλειστικά εναντίον του ΕΑΜ, χωρίς, βέβαια, να συγκαταλέγεται ευθέως σε καθαρά προδοτικές οργανώσεις σαν την Χ:

«Απεναντίας, οι αστοί πολιτικοί αρνήθηκαν να συμπράξουν, επειδή φοβούνταν πως δεν θα μπορούσαν να ελέγξουν τη λαϊκή κινητοποίηση. Ευνόησαν την ίδρυση ένοπλων ομάδων, όπως της αντιβασιλικής Ε.Κ.Κ.Α., του αντικομμουνιστικού Ε.Δ.Ε.Σ., και της, μοναρχικών και φασιστικών τάσεων, Χ, ο αρχηγός της οποίας, συνταγματάρχης Γεώργιος Γρίβας, προσφέρθηκε το 1943 να συνεργαστεί με τις αρχές κατοχής».

Λ3 (2002), σ. 203

«Παράλληλα προς τον Ε.Λ.Α.Σ. δρούσε, κυρίως στην Ήπειρο, ο Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος (Ε.Δ.Ε.Σ.) του Ναπολέοντα Ζέρβα, τον οποίο έλεγχαν οι Βρετανοί. Ο Ε.Δ.Ε.Σ. έθεσε σε πρώτη προτεραιότητα την καταπολέμηση του ΕΑΜ. και συνήψε ανακωχή με τους Γερμανούς την κρίσιμη περίοδο μεταξύ Νοεμβρίου του 1943 και Αυγούστου του 1944 (όταν, σύμφωνα και με τις βρετανικές εκθέσεις, ο Ε.Λ.Α.Σ. είχε επωμιστεί τη “μερίδα του λέοντος” στην αντιστασιακή δράση)».

Λ3 (2002), σ. 204

θ) Ο μηχανισμός του καθεστώτος Μεταξά (που συνεχίζεται και μετά την Απελευθέρωση)

Το Λ3 (2002) είναι το πρώτο εγχειρίδιο που συνδέει το ελληνικό ναζιστικό καθεστώς συνεργασίας με τις κατοχικές δυνάμεις και με τον κρατικό μηχανισμό του καθεστώτος Μεταξά, καταδεικνύοντας μεταξύ τους μια σχέση ιδεολογικοπολιτικής συγγένειας και συνέχειας που (συνεχίζει να) έχει αντικομμουνιστικό στόχο όχι μόνο μετά την κατάκτηση της Ελλάδας από τους ναζί, αλλά και μετά την Απελευθέρωση:

«Μεταξύ των κατακτητών και του ελληνικού λαού μεσολαβούσαν οι κυβερνήσεις δοσιλόγων, με τις οποίες συνέπραττε ο κρατικός μηχανισμός. Όπως σημειώνει ένας Ελληνοαμερικανός ιστορικός, “το φάσμα της δουλικής συνεργασίας με τους κατακτητές, που γενικά θεωρήθηκε προδοσία του έθνους

για προσωπικά οφέλη, δημιούργησε στους Έλληνες αίσθημα πικρίας και ξανάνοιξε τις παλιές πληγές του διχασμού. Ολόκληρος σχεδόν ο γραφειοκρατικός μηχανισμός του καθεστώτος που επέβαλαν οι Γερμανοί, περιλαμβανόμενης της δικαιοσύνης, αλλά και των σωμάτων ασφαλείας, αποτελούσε συνέχεια της μεταξικής εποχής. Μάλιστα, τα ίδια άτομα και οι ίδιες κινήσεις, που υπήρξαν θύματα του αστυνομικού κράτους του Μεταξά, έγιναν τώρα στόχοι των τρομοκρατικών συμμοριών των δοσιλόγων” (Γιάννης Ιατρίδης)».

Λ3 (2002), σ. 202

«αποτελεσματική υλική και ηθική στήριξη των συντηρητικών, ακόμη και των έως τότε συνεργατών των Γερμανών, από τους Βρετανούς [...] Προσπάθησε, ενώ η οικονομική κρίση μαινόταν, να ελέγξει το συνδικαλισμό τοποθετώντας δοσιλόγους επικεφαλής της Γ.Σ.Ε.Ε. [...] επάνδρωσε τον ανεξέλεγκτο στρατό, στον οποίο κυριαρχούσε η παράνομη ακροδεξιά οργάνωση “Ιερός Δεσμός Ελλήνων Αξιωματικών” (ΙΔΕΑ), με μοναρχικούς και πρώην μέλη των Ταγμάτων Ασφαλείας. Με δυο λόγια, η ήττα του Ε.Α.Μ. στη Μάχη της Αθήνας παρέδωσε τη χώρα στην παρακρατική άκρα δεξιά, η οποία είχε ενσωματώσει και τον κύριο όγκο των συνεργατών των Γερμανών».

Λ3 (2002), σ. 205-206

Το ίδιο επαναλαμβάνεται σε πιο αδρές γραμμές και στο Γ6 (2006-2022):

«Η κατεχόμενη Ελλάδα χωρίστηκε σε τρεις ζώνες, τη γερμανική (Κρήτη, Αττική, ορισμένα νησιά του Αιγαίου, το μεγαλύτερο τμήμα της Μακεδονίας), τη βουλγαρική (τμήμα της ανατολικής Μακεδονίας και Θράκη) και την ιταλική (η υπόλοιπη ηπειρωτική Ελλάδα, τα μη γερμανοκρατούμενα νησιά του Αιγαίου και τα Επτάνησα). Οι κατακτητές διόρισαν κυβέρνηση από Έλληνες συνεργάτες τους (δωσίλογοι) με πρωθυπουργό τον Γ. Τσολάκογλου, η οποία βασίστηκε, όσον αφορά τα πρόσωπα, στο καθεστώς Μεταξά».

Γ6 (2006-2022), σ. 132

Απελευθέρωση

---

5. Ποιος προκάλεσε τα Δεκεμβριανά; (είτε και μέσω του επίδικού τους)

α) Δεν αναφέρονται

ΣΤ1 (1967-1969)

ΚΛ1 (1973)

ΣΤ3 (1974-1980)

Γ3 (1976-1984)

ΣΤ4 (1980-1989)

ΣΤ6 (2006-2007)

ΣΤ7 (2012-2022)

β) Αδιαλλαξία κομμουνιστών που τρομοκρατούν – η κυβέρνηση και η Μ. Βρετανία επιζητεί ομαλότητα (πρόσχημα κομμουνιστών) – η Μ. Βρετανία βοηθάει δικαίως την Ελλάδα

«Οι κομμούνισται εξήτησαν και την ταυτόχρονον αποστράτευσην τής ταξιαρχίας Ρίμινι και τού Ιερού Λόχου. Υπό τό πρόσχημα δε αυτό διέλυσαν τας έθνικάς ομάδας Ηπειρου - Μακεδονίας, κατέλαβον τας πόλεις και συνεκεντρώθησαν εξωθι τών Αθηνών. Αμέσως αί κομμουνιστικάί μεραρχαί έξεχύθησαν κατά τών Αθηνών, ενώ ταυτοχρόνως τά εγκληματικά και άνατρεπτικά στοιχεία έκινήθησαν από όλα τά σημεία. Οί ολίγοι όπλισμένοι και εγκατεσπαρμένοι εις διάφορα σημεία άστυφύλακες άπεμονώθησαν ή έσφάγησαν. Καθ' όμοιον τρόπον έξουδετερώθησαν και αί μικραί άγγλικαί δυνάμεις. Τό Δεκεμβριανόν κομμουνιστικόν κίνημα έδημιούργησεν εις τήν χώραν δύσκολον κατάστασιν. [...] Ο Παπανδρέου έθεώρει αδύνατον τήν εγκατάλειψιν τού ελληνικού λαού από τούς συμμάχους του, διά νά καταστή δούλος μιάς τρομοκρατικής μειοψηφίας [...] Ο Τσώρτσιλ έπραγματοποίησε σύσκεψιν, εις τήν οποίαν παρέστησαν και αντιπρόσωποι τών άλλων συμμάχων (Αμερικανών - Ρώσων). Οί πάντες ήλπιζον εις μίαν συμφωνίαν, μέ τήν όποιαν οί κομμούνισται θά επανήρχοντο εις τήν κυβέρνησιν. Τήν ανέλπιστον αύτήν εύκαιρίαν, δέν ήθέλησαν νά εκμεταλλευθούν οί κομμούνισται. Έγιναν μάλιστα και άπαιτητικώτεροι και περισσότερον άδιάλλακτοι. Ο Τσώρτσιλ άνεχώρησε μέ πικρίαν και άπογοήτευσιν».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 169-170

«Η 12η Οκτωβρίου 1944 είναι ή λαμπρά ημέρα τής άπελευθερώσεως τών Αθηνών από την γερμανικήν τυραννίαν. Μετά δύο ήμέρας έφθασεν εις τήν έλευθεραν πρωτεύουσαν τής Ελλάδος ή σχηματισθείσα εις Αίγυπτον κυβέρνησις “έθνικής ένότητος” μέ πρωθυπουργόν τόν Γεώργιον Παπανδρέον. Έν τω μεταξύ παντοδύναμον τό ΕΑΜ ειχεν εξαπολύσει άγρίαν τρομοκρατίαν κατά τών πληθυσμών τής υπαίθρου. Χιλιάδες έθνικοφόνων πολιτών έξωντώθησαν, ενώ αί λοιπαί άνταρτικά ομάδες διελύθησαν. Τήν 3ην Δεκεμβρίου οί άντάρται τού ΕΑΜ, μολοντί ή όργάνωσίς των συμμετείχεν μέ 7 υπουργούς εις τήν κυβέρνησιν “έθνικής ένότητος”, έπεχείρησαν νά καταλάβουν τήν εξουσίαν διά τής βίας και νά επιβάλουν κομμουνιστικόν καθεστώς. Είσώρμησαν λοιπόν πάνοπλοι εις τας Αθήνας- τό έλεύθερον κράτος ειχε περιορισθή εις τήν πλατειάν Συντάγματος, όπου ή έδρα τής κυβερνήσεως, εις το Σύνταγμα Χωροφυλακής “Μακρυγιάννη” και εις τούς στρατώνας τής Σχολής Εύελπίδων. Η πρωτεύουσα υπέστη επί ένα μήνα τήν φρίκην τής αίματηρας “λαοκρατίας” και ειχεν άμέτρητα θύματα και μεγάλας καταστροφάς. Ο τόπος έσώθη από τόν όλεθρον μέ τήν επέμβασιν τών άγγλικών στρατευμάτων, τά όποια κατώρθωσαν έν συνεργασία μέ τήν συγκροτηθείσαν έντοπιαν έθνοφυλακήν νά άποθήσουν τούς κομμουνιστάς και νά άποκαταστήσουν τήν τάξιν. Άλλά οί δράσται του “Δεκεμβριανού κινήματος” δέν κατέθεταν τά όπλα. Έχρειάσθη νά ανατεθή εις τον δημοκράτην στρατηγόν Πλαστήραν ή κυβέρνησις, ή οποία έπεισε τούς άντάρτας νά άφήσουν τόν άγώνα. Τούτο έπετεύχθη μέ τήν “συμφωνίαν τής Βάρκιζας” 12 - 2 - 1945, ή οποία έδιδεν άμνηστειαν εις όλας τας πράξεις τής κατοχής εκτος από τά προσωπικά εγκλήματα».

Γ1 (1966-1976), σ. 264

Στο Γ2 (1969) επαναλαμβάνεται σε μια πιο ακραία εκδοχή το ίδιο ερμηνευτικό σχήμα, κατά το οποίο οι κομμουνιστές δεν θέλουν κανέναν συμβιβασμό και επινοούν προφάσεις προκειμένου να πάρουν πραξικοπηματικά την εξουσία, κόντρα στον ελληνικό λαό που εκφράζεται από την κυβέρνηση και επικροτεί τους Άγγλους που δικαίως επεμβαίνουν για να σώσουν την Ελλάδα στα Δεκεμβριανά από τον κομμουνιστικό κίνδυνο του «δεύτερου γύρου». Με μια πλειάδα αναφορών η επέμβαση των Άγγλων στα Δεκεμβριανά προβάλλει ως πράξη διεθνιστικής βοήθειας και αλληλεγγύης, διασφάλισης της δημοκρατίας της Ελλάδας και προστασίας της:

«Ετόνιζεν εις αυτό ότι “άπεκόμισε τήν έντύπωσιν ότι **υπάρχει εις τά Βουνά μία μερίς αδιάλλακτος, ή όποία άντιδρά έναντίον της καθολικής έθνικής ένωσης καί έφευρίσκει προφάσεις διά νά τήν ματαιώση**”. Μετά μίαν εβδομάδα τό Έάμ-ΚΚΕ **ύπέβαλε νέους όρους** [...] Η κυβέρνηση όμοφώνως άπέρριψε τούς όρους αύτούς. **Αποδοχή των θά έσήμαινεν ούσιαστικήν παράδοσιν της έξουσίας εις τούς κομμούνιστάς** [...] Έφυγαν, αφήνοντα έρείπια. Όλοι αύται αί καταστροφαι θά έπρεπε νά είχαν προληφθή, εάν αί δυνάμεις του Έλάς έξετέλουν τάς διαταγάς του συμμαχικού στρατηγείου. **Άλλ’ αί κομμούνιστικάί δυνάμεις άντί νά κινηθούν κατά τών Γερμανών, κατηυθύνθησαν πρός Αθήνας καί Ήπειρον, διά νά κατακτήσουν τό σύνολον τής χώρας.** [...] Τήν έπομένην, τό ΕΑΜ έζήτησεν άδειαν συγκεντρώσεως εις τήν Πλατείαν Συντάγματος διά τήν Κυριακήν 3ην Δεκεμβρίου. Τού έδόθη. **Άλλά τήν έσπέραν τής 2ας Δεκεμβρίου ή κυβέρνηση έπληροφορήθη ότι τό ΕΑΜ είχε αποφασίσει :** 1) **Νά γίνη γενική άπεργία.** 2) **Νά μή συμμορφωθή ή Πολιτοφυλακή πρός τήν διαταγήν τής κυβερνήσεως.** 3) **Νά άνασυγκροτηθή ή Κεντρική Έπιτροπή του Έλάς, όπερ έσήμαινε παραβίασιν τής συμφωνίας τής Καζέρτας. Καί αί τρεις αποφάσεις ήσαν επαναστατικάί.** Η κυβέρνηση, κατόπιν τούτου, άπηγόρευσε τήν συγκέντρωσιν καί έξέδωσε διάταγμα περί άποστρατεύσεως τών άνταρτικών σωμάτων. Η άποστράτευσις θά έπραγματοποιείτο από 10-20 Δεκεμβρίου. **Τά μέτρα αύτά ήσαν άπαραίτητα διά νά ύπογραμμισθή τό παράνομον τών έαμικών ενεργειών. Δέν έπρόκειτο νά έπηρεάσουν τάς αποφάσεις του ΕΑΜ, τό όποιον ήτο έτοιμον διά τήν ένοπλον έξέγερσιν. Τήν προετοιμαζεν από τής άφίξεως τής κυβερνήσεως εις Αθήνας.** [...] Η συγκέντρωσις, παρά τήν άπαγόρευσιν, έγινε. **Οι προσελθόντες εις αυτήν ήσαν ένοπλοι. Κατά τήν διάρκειαν τής προσελεύσεως ομάς κομμουνιστών έπετέθη κατά τής οικίας του πρωθυπουργού, διά χειροβομβίδων, τραυματισθέντος ενός άστυφύλακος.** Ακολούθως, εις τήν πλατείαν Συντάγματος, **όταν έκλήθησαν νά διαλυθούν, έπετέθησαν κατά τού μεγάρου (γωνία Βασ. Σοφίας — Έλευθ. Βενιζέλου) τής Αστυνομικής Διευθύνσεως Αθηνών, άφώπλισαν άστυφύλακας, εφόνευσαν ενα άρχιφύλακα. Έξηνάγκασαν τήν Αστυνομίαν νά άμυνθή διά τών όπλων. Από τής στιγμής εκείνης ήρχισεν ό “δεύτερος γύρος”, ή δεύτερα δηλαδή ένοπλος προσπάθεια τών κομμουνιστών νά καταλάβουν τήν έξουσίαν.** Αύτήν τήν φοράν θά ήτο άρκετόν, διά τήν έπιτυχίαν τού σκοπού των, νά καταλάβουν τό κέντρον τής πρωτευούσης. [...] **Έναντι τής δυνάμεως αύτής, ό στρατηγός Σκόμπι, ό όποιος από τής 1ης Δεκεμβρίου είχε προειδοποιήσει τούς κομμούνιστάς ότι ήτο αποφασισμένος “νά προστατεύση τήν κυβέρνησιν έναντίον οίασδήποτε άποπειρας πραξικοπήματος ή άλλης πράξεως βιαίας καί άντισυνταγματικής”** [...] Τό ΚΚΕ **διέθετε, κατά τήν εναρξιν τής επίθέσεως, τριπλασίαν δύναμιν τών άμυνομένων.** [...] ή Βουλή τών Κοινοτήτων, παρά τάς συνεχείς επικρίσεις τού βρετανικού καί

αμερικανικού τύπου διά την βρεταννικήν επέμβασιν εἰς Ελλάδα, εἶχεν ἐκφράσει **διά** **μεγίστης** **πλειονοψηφίας** **τὴν ἐμπιστοσύνην** **τῆς πρὸς τὴν κυβέρνησιν** **τοῦ Τσώρτσιλ**. [...] **Ὁ Τσώρτσιλ δὲν ἦτο ἀδιάφορος** **διά τὴν δοκιμασίαν** **τὴν ὁποίαν ὑφίστατο ἡ συμμαχική πολεμική προσπάθεια**. Ἄλλὰ **διέβλεπεν** **ὅτι ἐγκαταλείψει** **τῆς** **Ελλάδος** **εἰς τοὺς κομμουνιστάς, θὰ ὠδήγει ἀργότερον** **εἰς** **πολλὰς** **ἄλλας ἐγκαταλείψεις** **(Ἰταλίας, Μ. Ανατολῆς)**. Ἐφ' ὧ καὶ ἀπεφάσισε **νά ἐλθῆ** **εἰς** **Ἀθήνας**, **διά** **νά σχηματίσῃ** **προσωπικὴν γνώμην** **ἐπὶ τῆς καταστάσεως**. Ἐπὶ ἑνὸς σημείου δὲν ἐπρόκειτο **νά ὑποχωρήσῃ**. Ἡ **πολιτικὴ λύσις** **θὰ ἤρχετο** **μετὰ τὴν ἀπόθησιν** **τῶν κομμουνιστῶν** **ἐκ τῆς πρωτευούσης**. [...] **Τὸ σύνολον** **δὲ τῶν καθ' ὅλην τὴν Ελλάδα** **θυμάτων τῆς κομμουνιστικῆς θηριωδίας** **ἔφθασε** **τάς 65.000 ψυχῶν**. **Οὐδεμία δικαιολογία, οὐδεμία σκοπιμότης** **ἠμπορεῖ** **νά καλύψῃ** **τά φρικτὰ αὐτὰ ἐγκλήματα**. **Οὔτε συγγνώμη, οὔτε λήθη** **εἶναι δυνατὴ** [...] **Δύο ἡμέρας** **μετὰ τὴν υπογραφὴν** **τῆς συμφωνίας** **ἔφθασεν** **εἰς** **Ἀθήνας**, **προερχόμενος** **ἐκ** **Γιάλτας**, **ὁ Βρεταννὸς πρωθυπουργὸς Οὐῆνστον Τσώρτσιλ**. **Ὁ λαὸς τῆς πρωτευούσης** **τοῦ ἐπεφύλαξεν** **ἐξαιρετικῶς ἐνθουσιώδη υποδοχὴν**. Ἐξέφραζεν **οὕτω** **τάς ευχαριστίας** **τοῦ πρὸς τὸν γηραιὸν ἡγέτην**, **διότι** **ἔσωσε τὴν Ελλάδα** **ἀπὸ τὸν κομμουνιστικὸν κατακλυσμὸν**».

Γ2 (1969), σ. 171, 177, 179-181, 183, 185, 187-188, 190

γ) Ἡ κατάπνιξη τοῦ εαμικοῦ κινήματος – ἀδιαλλαξία κυβερνητικῆς πλευρᾶς – Ἡ Μ. Βρετανία ἐπεμβαίνει στα ἐσωτερικὰ τῆς Ελλάδας ΑΔΙΚΩΣ

Στο **Λ2 (1983-2007)** παρουσιάζεται **για** **πρῶτη** **φορὰ** **αναλυτικὰ** **ἡ** **κλιμακωτὴ** **σύγκρουση** **για** **τὸ** **μεταπολεμικὸ** **πολιτικὸ** **μέλλον** **τῆς** **Ελλάδας**, **στο** **οποῖο** **τὸ** **ισχυρὸ** **αντιστασιακὸ** **κίνημα** **τοῦ** **ΕΑΜ** **δεν** **ἔχει** **θέση** **κατὰ** **τοὺς** **σχεδιασμοὺς** **τῆς** **κυβέρνησης** **καὶ** **τοῦ** **αστικοῦ** **πολιτικοῦ** **συστήματος**. **Αυτὴν** **τὴν** **επερχόμενη** **επίθεση** **ἐκ** **μέρους** **τῆς** **κυβερνητικῆς** **πλευρᾶς** **τὴν** **προετοιμάζει**, **τὴν** **επικουρεῖ** **καὶ** **σε** **ἕνα** **βαθμὸ** **τὴν** **καθοδηγεῖ** **ἡ** **Ἀγγλία** **ἐπεμβαίνοντας** **ὡμὰ** **στα** **ἐσωτερικὰ** **πράγματα** **τῆς** **Ελλάδας**:

«Ἐνῶ **ἀρχικὰ** **οἱ** **τρεις** **βασικὲς** **αντιστασιακὲς** **οργανώσεις** **συνεργάζονταν**, **ἀπὸ** **τα** **μέσα** **τοῦ** **1943** **ἀρχισαν** **να** **εμφανίζονται** **τα** **πρῶτα** **σημεῖα** **ἀνταγωνισμοῦ** **μεταξύ** **τοῦς**. **Οἱ** **οργανώσεις** **Ε.Δ.Ε.Σ.** **καὶ** **Ε.Κ.Κ.Α.** **δυσανασχετοῦσαν** **επειδὴ** **τὸ** **Ε.Α.Μ.**, **στο** **πλαῖσιον** **τοῦ** **οποῖου** **κύριον** **ρόλον** **ἐπαιξε** **τὸ** **Κομμουνιστικὸ** **Κόμμα**, **εἶχε** **εξασφαλίσει** **μια** **ἀναμφισβήτητη** **πολιτικὴ** **κυριαρχία**. **Οἱ** **ἐλπίδες** **τῶν** **οργανώσεων** **αὐτῶν** **να** **ἐμποδίσουν** **τὸ** **ρεύμα** **πρὸς** **τὰ** **ἀριστερὰ** **μετὰ** **τὴ** **λήξιν** **τοῦ** **πολέμου** **θα** **μειώνονταν** **σημαντικὰ**, **ἀν** **δεν** **κατόρθωναν** **να** **οργανώσουν** **μια** **στρατιωτικὴ** **δύναμι** **ἴση** **ἢ** **μεγαλύτερη** **ἀπὸ** **τοῦ** **Ε.Λ.Α.Σ.** **Ἀπὸ** **τὴν** **ἄλλη** **πλευρὰ** **τὸ** **Ε.Α.Μ.** **γινόταν** **ὄλο** **καὶ** **περισσότερο** **εχθρικό** **πρὸς** **τις** **υπόλοιπες** **οργανώσεις**, **οἱ** **οποῖες** **ἀμφισβητοῦσαν** **τὴν** **ἐξουσία** **τοῦ**. Ἐτσι, **μια** **ἀντίθεση** **ποῦ** **ξεκίνησε** **στὴν** **ἀρχὴ** **ἀπὸ** **τὴν** **κοινὴ** **ἐπιθυμία** **ὅλων** **τῶν** **οργανώσεων** **να** **ἐνισχύσουν** **τις** **δυνάμεις** **τοῦς**, **ἀπέκτησε** **τελικὰ** **ἐντονὴ** **πολιτικὴ** **ἀπόχρωση**, **μια** **καὶ** **οἱ** **ἀντιστασιακὲς** **οργανώσεις** **στὴν** **ἀπροκάλυπτη** **ἀντίθεσίν** **τοῦς** **με** **τὸ** **Ε.Α.Μ.** **ἀναζητοῦν** **στηρίγματα** **στὴ** **βασιλικὴ** **κυβέρνηση**, **μόνη** **μέχρι** **τότε** **νόμιμη** **ἐκπρόσωπο** **τοῦ** **ἐλληνικοῦ** **κράτους**. **Στὴν** **εξέλιξιν** **αὐτὴ** **βασικὸ** **ρόλον** **ἐπαιζαν** **καὶ** **οἱ** **Ἀγγλοὶ** **οἱ** **οποῖοι**, **ἐνῶ** **στὴν** **ἀρχὴ** **ἐφοδίαζαν** **με** **ὄπλα** **καὶ** **χρήματα** **ὅλες** **τις** **ἀντιστασιακὲς** **οργανώσεις**, **στὴ** **συνέχεια** **ἐνίσχυναν** **με** **κάθε** **μέσον** **μόνον** **τὸν** **Ε.Δ.Ε.Σ.** **καὶ** **τὴν** **Ε.Κ.Κ.Α.** **Στις** **ἀρχές** **τοῦ** **1944**, **ὅταν** **ἡ** **ὥρα** **τῆς** **ἀπελευθέρωσης** **πλησιάζει**, **οἱ** **ἀντιθέσεις** **ἀνάμεσα** **στις** **ἀντιστασιακὲς** **οργανώσεις** **οδηγούνται** **σε** **ἀνοιχτὴ** **ρήξιν**. **Τὸν** **Ἀπρίλιον** **τοῦ** **1944** **ὁ**

Ε.Λ.Α.Σ., μετά από σκληρές μάχες, εξουδετερώνει τις ανταρτικές δυνάμεις της Ε.Κ.Κ.Α. στην περιοχή της Γκιώνας. Ο συνταγματάρχης Ψαρρός συλλαμβάνεται αιχμάλωτος και κάτω από ανεξακρίβωτες συνθήκες φονεύεται από έναν αντάρτη του Ε.Λ.Α.Σ. Συγχρόνως ο Ε.Λ.Α.Σ. οργανώνει ευρείας κλίμακας επίθεση εναντίον των αντάρτικων τμημάτων του Ε.Δ.Ε.Σ. και τα περιορίζει σε ένα τμήμα της Ηπείρου. Έτσι, τις παραμονές της απελευθέρωσης, ο Ε.Λ.Α.Σ. ήταν κυρίαρχος στην ελληνική ύπαιθρο. Στο μεταξύ στις 10 Μαρτίου του 1944 το Ε.Α.Μ. δημιουργεί την “Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης” (Π.Ε.Ε.Α.), ένα είδος κυβέρνησης της ελεύθερης Ελλάδας. Η Π.Ε.Ε.Α. καθορίζει ως αποστολή της α) να οργανώσει και να κατευθύνει τον εθνικό αγώνα για την Απελευθέρωση, β) να διοικήσει τις μέχρι τότε ελεύθερες περιοχές και γ) να εξασφαλίσει τη λαϊκή κυριαρχία σε ολόκληρη τη χώρα. Η Π.Ε.Ε.Α. περιλάμβανε στους κόλπους της σημαντικό αριθμό μη κομμουνιστών και πρόεδρός της, από τις 18 Απριλίου 1944 ήταν ο καθηγητής του Πανεπιστημίου της Αθήνας *Αλέξανδρος Σβώλος*, διαπρεπής συνταγματολόγος. Στο τέλος Απριλίου με πρωτοβουλία της Π.Ε.Ε.Α. πραγματοποιείται μια πρωτοφανής για κατεχόμενη χώρα ενέργεια. Διοργανώνονται μυστικές εκλογές στην ελεύθερη Ελλάδα, όπως και στην κατεχόμενη, και ιδιαίτερα στην Αθήνα και στις άλλες μεγάλες πόλεις. Πάνω από ένα εκατομμύριο Έλληνες ψηφίζουν και στέλνουν αντιπροσώπους σε μια εθνοσυνέλευση που παίρνει το όνομα “Εθνικό Συμβούλιο”. Το Συμβούλιο συνέρχεται για πρώτη φορά στο χωριό *Κορυσχάδες* της Ευρυτανίας. Συνεδριάζοντας από τις 14 ως τις 27 Μαΐου, επικυρώνει την εξουσία της Π.Ε.Ε.Α. ως αντιπροσωπευτικής κυβέρνησης με έδρα την Ελλάδα. Έτσι δημιουργείται μια δεύτερη ελληνική αρχή, παράλληλη με τη νόμιμη κυβέρνηση του Καΐρου. Η Π.Ε.Ε.Α., από την πρώτη στιγμή της ίδρυσής της θέτει ως πρωταρχικό στόχο την αντικατάσταση της κυβέρνησης Τσουδερού, που βρισκόταν στην Αίγυπτο, με κυβέρνηση εθνικής ενότητας, στην οποία θα μετείχε και η ίδια. Τα ελληνικά στρατιωτικά σώματα που μάχονταν στο πλευρό των συμμάχων στη Μέση Ανατολή δέχονται ευμενώς τις σκέψεις της Π.Ε.Ε.Α. για σχηματισμό κυβέρνησης εθνικής ενότητας και στις 30 Μαρτίου, μια συντονιστική επιτροπή των δύο όπλων ζητεί ακρόαση από τον πρωθυπουργό Εμμανουήλ Τσουδερό και του υποβάλλει ένα υπόμνημα υπογραμμένο από την πλειοψηφία των στρατιωτών, ναυτών και αξιωματικών. Με το υπόμνημα ζητείται η παραίτηση της κυβέρνησης Τσουδερού και η άμεση συγκρότηση κυβέρνησης εθνικής ενότητας. Ο Εμμ. Τσουδερός, κάτω από την πίεση των Άγγλων που φοβόντουσαν ότι δε θα είχαν τη δυνατότητα να ελέγχουν αποτελεσματικά μια κυβέρνηση εθνικής ενότητας, αρνείται να παραιτηθεί και τότε εκδηλώνεται στα ελληνικά στρατιωτικά σώματα ανταρσία η οποία καταπνίγεται από τους Άγγλους. Το ελληνικό εκστρατευτικό σώμα σχεδόν διαλύθηκε και περίπου 20.000 άνδρες, το μισό του δυναμικού του, στάλθηκε σε στρατόπεδα συγκέντρωσης της Λιβύης και της Ερυθραίας. Η εξαιρετικά τεταμένη ατμόσφαιρα που δημιουργείται μετά την ανταρσία του ελληνικού στρατιωτικού σώματος είναι ελάχιστα ευνοϊκή για την επικράτηση μετριοπαθών και λογικών λύσεων. Μετά την κατάπνιξη της ανταρσίας παραιτείται ο Εμμ. Τσουδερός και αναλαμβάνει την πρωθυπουργία αρχικά ο *Σοφοκλής Βενιζέλος* (14 Απριλίου 1944), και ακολούθως ο Γεώργιος Παπανδρέου (27 Απριλίου 1944) πρώην υπουργός του Ελευθερίου Βενιζέλου και γνωστός για τα συνεπή δημοκρατικά του φρονήματα. Ο Γεώργιος Παπανδρέου, μετά από εργώδεις διαπραγματεύσεις κατορθώνει, το Μάιο του 1944, να συγκαλέσει διάσκεψη στο Λίβανο, όπου συμμετείχαν αντιπρόσωποι

όλων των κομμάτων και των αντιστασιακών οργανώσεων. Η διάσκεψη, μετά από δύσκολες διαπραγματεύσεις ανάμεσα στους αντιπροσώπους της Π.Ε.Ε.Α. και στους αντιπροσώπους των άλλων αντιστασιακών οργανώσεων και των κομμάτων, κατέληξε σε συμφωνία συγκρότησης κυβέρνησης εθνικής ενότητας με πρωθυπουργό τον *Γεώργιο Παπανδρέου*, στην οποία θα συμμετείχε και η Π.Ε.Ε.Α. **Η συμφωνία του Λιβάνου (20 Μαΐου 1944) επήλθε χωρίς να έχουν λυθεί οι βασικές διαφορές που χώριζαν τον εαμικό και τον αντιεαμικό κόσμο και κυρίως το πρόβλημα του αφοπλισμού των ενόπλων ανταρτικών σωμάτων μετά την απελευθέρωση. Αυτές οι εκκρεμότητες θα προκαλέσουν σοβαρότατες επιπλοκές στην πορεία προς την ομαλότητα.** Πάντως, στις 3 Σεπτεμβρίου 1944, σχηματίζεται η νέα κυβέρνηση, στην οποία η Π.Ε.Ε.Α. μετείχε με έξι υπουργούς. Στις 12 Οκτωβρίου οι Γερμανοί εγκατέλειψαν την Αθήνα και στις 18 ο πρωθυπουργός και τα μέλη της εθνικής κυβέρνησης εισήλθαν στην πόλη. Μια νέα δραματική περίοδος της ελληνικής Ιστορίας άρχιζε».

Λ2 (1983-2007), σ. 287-291

Έπειτα από όλη αυτή την αναλυτική καταγραφή της πορείας των πολιτικών διεργασιών που καταλήγει στην Απελευθέρωση, αναδεικνύονται οι αφορμές που οδηγούν στα Δεκεμβριανά και οι οποίες, αν και φωτίζονται με ουδέτερο τρόπο, σκιαγραφούν στη βάση της προηγούμενης καταγραφής το παρόν ερμηνευτικό σχήμα, στο οποίο κυριαρχεί η αδιαλλαξία της κυβερνητικής πλευράς και της Αγγλίας προκειμένου να μην έχει καμία θέση το εαμικό κίνημα στο μεταπολεμικό πολιτικό μέλλον της Ελλάδας:

«α. Τα Δεκεμβριανά: Ενώ ο λαός ζητούσε ειρήνη για την επούλωση των πληγών του, η εθνική κυβέρνηση σπαρασσόταν από εσωτερικές αντιθέσεις, που την παρέλυαν. Συγχρόνως οι Άγγλοι επεμβαίνουν αποκάλυπτα στις εσωτερικές υποθέσεις της χώρας και συντελούν στην αύξηση της οξύτητας. Ο Γεώργιος Παπανδρέου δεν μπορούσε να ελέγξει την κατάσταση. Το κορυφαίο πρόβλημα που αντιμετώπιζε η κυβέρνηση είναι η μεθόδευση του αφοπλισμού των διαφόρων ανταρτικών ομάδων και η δημιουργία ενός ενιαίου εθνικού στρατού. Ο Γεώργιος Παπανδρέου προτείνει γενικό αφοπλισμό από τον οποίο όμως θα εξαιρούνταν η τρίτη ελληνική ορεινή ταξιαρχία και ο Ιερός Λόχος, μονάδες που είχαν συγκροτηθεί από τους Άγγλους μετά την καταστολή της ανταρσίας της Μέσης Ανατολής και είχαν λάβει μέρος στις πολεμικές επιχειρήσεις της Ιταλίας (Μάχη του Ρίμινι). Οι εαμικοί υπουργοί αντιπροτείνουν ταυτόχρονο αφοπλισμό όλων των ανταρτικών σωμάτων και των στρατιωτικών σχηματισμών της Μέσης Ανατολής. Το αντισχέδιο του Ε.Α.Μ. απορρίπτεται. Σε απάντηση, στις 2 Δεκεμβρίου 1944, οι εαμικοί υπουργοί παραιτούνται. Στις 3 Δεκεμβρίου το Ε.Α.Μ. οργανώνει διαδήλωση διαμαρτυρίας στην πλατεία Συντάγματος η οποία καταλήγει σε αιματοχυσία· απολογισμός: 28 νεκροί και 100 τραυματίες ανάμεσα στους διαδηλωτές πέφτουν στην άσφαλο. Την άλλη μέρα, 4 Δεκεμβρίου, ξεσπά η γενική απεργία που έχει κηρύξει το Ε.Α.Μ. Συγχρόνως μονάδες του Ε.Λ.Α.Σ. καταλαμβάνουν τα αστυνομικά τμήματα και αφοπλίζουν τους αστυνομικούς. Τα Δεκεμβριανά, η πρώτη φάση του εμφυλίου πολέμου άρχισε. Οι δύο αντίπαλοι είχαν πάρει θέσεις μάχης μέσα στην Αθήνα. Ο Ε.Λ.Α.Σ. είχε παρατάξει στην Αθήνα 13.500 άνδρες. Η κυβέρνηση, που την υποστηρίζουν και αγγλικές μηχανοκίνητες δυνάμεις υπό την αρχηγία του στρατηγού Σκόμπν, διέθετε συνολικά 20.700

άνδρες. Οι μάχες στην Αθήνα διαρκούν περίπου ένα μήνα. Ενώ ο πρωθυπουργός Γεώργιος Παπανδρέου έχει υποβάλει την παραίτησή του, **ο πρωθυπουργός της Αγγλίας Ουίνστον Τσόρτσιλ φτάνει στην Αθήνα στις 26 Δεκεμβρίου και προσπαθεί να επιβάλει λύση».**

Λ2 (1983-2007), σ. 292-293

Ομοίως, στο **Γ4 (1984-1991)** η κατάπνιξη του εαμικού κινήματος φαίνεται να είναι το βασικό επίδικο των Δεκεμβριανών μέσα από την πρόθεση των Άγγλων και της κυβερνητικής πλευράς (η οποία αναφέρεται ως *συνεργάτες των Άγγλων* και όχι το αντίστροφο):

«Τον τελευταίο χρόνο της Κατοχής (1944) φάνηκε πως οι διαφορές ανάμεσα στις πολιτικές παρατάξεις και αντιστασιακές οργανώσεις θα ρυθμιζόνταν: ο βασιλιάς είχε δεχτεί να γίνει δημοψήφισμα για τη μορφή του πολιτεύματος μετά την απελευθέρωση, είχε σχηματιστεί κυβέρνηση εθνικής ενότητας με πρωθυπουργό το Γεώργιο Παπανδρέου και με συμμετοχή του ΕΑΜ και το ΕΑΜ είχε δεχτεί να αποβιβαστεί αγγλικός στρατός στην Αθήνα. Εντούτοις, τα γεγονότα έδειξαν ότι η εμφύλια σύγκρουση ήταν πολύ κοντά: Η άρνηση του ΕΛΑΣ (της ένοπλης οργάνωσης του ΕΑΜ) να συμφωνήσει στη διάλυσή του, ήταν το σημείο έναρξης σκληρών ένοπλων συγκρούσεων: είναι τα Δεκεμβριανά (3 Δεκεμβρίου 1944), που έδειξαν την πρόθεση των Άγγλων και των συνεργατών τους να προχωρήσουν σε ανοιχτό πόλεμο με το ΕΑΜ, αν αυτό δε δεχόταν να παραδοθεί χωρίς όρους».

Γ4 (1984-1991), σ. 323

«Από το φθινόπωρο του 1943, οπότε οι Σύμμαχοι αποφάσισαν να μην πραγματοποιήσουν την απόβαση στα Βαλκάνια, οι Βρετανοί επιδίωξαν με κάθε μέσο να υπονομεύσουν το Ε.Α.Μ. και να επαναφέρουν τον αντιδημοφιλή βασιλιά Γεώργιο. Θεωρούσαν πως μεταπολεμικά η Ελλάδα θα είχε ακόμη μεγαλύτερη αξία για αυτούς, ως αντίβαρο στην αναμενόμενη σοβιετική προέλαση στα Βαλκάνια. Όταν, όμως, έγινε φανερό πως δεν θα αργούσαν να αποχωρήσουν οι Γερμανοί, στις αρχές Απριλίου του 1944, οι ελληνικές ένοπλες δυνάμεις της Μέσης Ανατολής, προσπαθώντας να ματαιώσουν την επάνοδο του Γεωργίου, τάχθηκαν υπέρ του Ε.Α.Μ. Το αποτέλεσμα ήταν να τις καταστείλουν σκληρά, με στρατιωτικά μέσα, οι ίδιοι οι Βρετανοί, οι οποίοι έπειτα προχώρησαν σε εκτεταμένες εκκαθαρίσεις. Συγχρόνως, ανέθεσαν την πρωθυπουργία στον Γεώργιο Παπανδρέου. [...] Ε.Α.Μ. Το τελευταίο δέχτηκε να συμμετάσχει στην κυβέρνηση με ελάχιστους υπουργούς, μολονότι, διέθετε ασυγκρίτως μεγαλύτερη ισχύ και κύρος από κάθε άλλη παράταξη στην κατεχόμενη χώρα. Με αυτό τον τρόπο όμως διευκόλυνε τους Βρετανούς να προχωρήσουν στην αποδυνάμωσή του. Το φθινόπωρο του 1944 ολοκληρώθηκε η αποχώρηση των Γερμανών από την Ελλάδα και στις 18 Οκτωβρίου η κυβέρνηση Παπανδρέου αποβιβάστηκε, με τη συνοδεία βρετανικών στρατευμάτων, στον Πειραιά. Ολόκληρος ο λαός για λίγες ημέρες πανηγύριζε. Ωστόσο, η ανοικοδόμηση αποδείχθηκε δύσκολη και κάθε λογής προβλήματα, από τον επισιτισμό μέχρι την κάθαρση των δοσιλόγων και κυρίως τον αποπλισμό των ανταρτικών σωμάτων, εξακολουθούσαν να διαιρούν την κυβέρνηση και τους πολίτες. [...] Το Ε.Α.Μ. δεν είχε προετοιμαστεί για ανοιχτή ρήξη μετά την αποχώρηση των Γερμανών. Αισθανόταν ασφαλές, αφού διέθετε την υποστήριξη όχι μόνο των περισσότερων Ελλήνων, αλλά και των σημαντικών

στρατιωτικών δυνάμεων που είχε συγκροτήσει στην Αντίσταση. Έλεγε με αυτές σχεδόν ολόκληρη τη χώρα, με εξαίρεση ορισμένες περιοχές της Αθήνας και του Πειραιά. Μπορούσε, λοιπόν, να επικρατήσει με δημοκρατικά μέσα και περίμενε ότι οι αντίπαλοι θα προσπαθούσαν να συμβιβαστούν μαζί του. Δεν είχε υπολογίσει, όμως, την αποτελεσματική υλική και ηθική στήριξη των συντηρητικών, ακόμη και των έως τότε συνεργατών των Γερμανών, από τους Βρετανούς. Οι υπουργοί του, οι οποίοι έβλεπαν να παραγκωνίζονται στα σημαντικότερα ζητήματα, παραιτήθηκαν από την κυβέρνηση στις 2 Δεκεμβρίου του 1944. Την επομένη η αστυνομία, απρόκλητα, άνοιξε πυρ σε μια μεγάλη λαϊκή συγκέντρωση στην Πλατεία Συντάγματος, με αποτέλεσμα να υπάρξουν πλήθος νεκροί. Σε απάντηση ο Ε.Λ.Α.Σ., ο οποίος είχε ισχυρές δυνάμεις στα περίχωρα της πρωτεύουσας, προσπάθησε να την εκκαθαρίσει από τις μονάδες που υποστήριζαν την κυβέρνηση. Ήταν η Μάχη της Αθήνας (Δεκεμβριανά). Τεκμηριωμένη απάντηση για τους σκοπούς που επεδίωξε με την εξέγερση το Ε.Α.Μ, δεν υπάρχει, αφού τα σχετικά αρχεία παραμένουν κλειστά, οι περισσότεροι ιστορικοί όμως δέχονται πως δεν ήθελε να καταλάβει την εξουσία, αλλά απλώς και μόνο να επιβάλει την αλλαγή του πρωθυπουργού. Τη σύγκρουση, στην οποία και οι δυο πλευρές στράφηκαν και κατά αμάχων, έκρινε η παρέμβαση του βρετανικού στρατού. Ο στρατηγός Σκόμπι με συνδυασμένη επίθεση πεζικού, τεθωρακισμένων και αεροπλάνων, και δίνοντας σκληρές μάχες, κατέλαβε το μεγαλύτερο μέρος της πρωτεύουσας».

Λ3 (2002), σ. 204-205

Πιο αδρομερώς και μετριοπαθώς το ίδιο σχήμα περιέχεται και στο Γ6 (2006-2022), όχι τόσο μέσα από την κύρια αφήγηση που είναι πιο συμβιβαστική, αλλά μέσα από την παράθεση της πηγής που καταγράφει τον σχεδιασμό των Άγγλων για απρόκλητη και απροειδοποίητη επίθεση προς το ΕΑΜ, κάτι που αναφέρεται από τους ίδιους ως εξαιρετικά σημαντικό:

«Αμέσως μετά την Απελευθέρωση, η απόφαση της κυβέρνησης εθνικής ενότητας για αφοπλισμό μόνο του ΕΛΑΣ προκάλεσε την αντίδραση του ΕΑΜ, που οργάνωσε συλλαλητήριο διαμαρτυρίας στο κέντρο της Αθήνας (3 Δεκεμβρίου 1944). Οι συγκεντρωμένοι δέχτηκαν πυρά και περίπου 30 άνθρωποι σκοτώθηκαν. Τότε ξεκίνησαν μάχες σε ολόκληρη την Αθήνα ανάμεσα στον ΕΛΑΣ και τις κυβερνητικές δυνάμεις, που υποστηρίζονταν από βρετανικό στρατό».

Γ6 (2006-2022), σ. 150

[πηγή]

«1. Η αγγλική ανάμειξη στα Δεκεμβριανά: Είναι εξαιρετικά σημαντικό να χτυπήσουμε απροειδοποίητα, χωρίς να προηγηθεί καμιά φανερή κρίση. Αυτός είναι ο καλύτερος τρόπος για να προκαταλάβουμε το ΕΑΜ. Τηλεγράφημα του Τσόρτσιλ προς τον Ήντεν (υπ. Εξωτερικών της Αγγλίας).

Πηγή: Γ. Ανδρικόπουλος, 1944, Κρίσιμη χρονιά, τόμ. Β', κείμε. 197».

Γ6 (2006-2022), σ. 150

δ) Λάθη και παραλείψεις όλων (ουδετερότητα ή/και εξισορρόπηση)

Εισαγωγικά, αναφέρουμε, πως στις δύο εκδόσεις του ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011), πριν και μετά το 1997, δεν υπάρχει καμία διαφορά στις διατυπώσεις που αφορούν την περίοδο της Απελευθέρωσης και του εμφυλίου πολέμου, ενώ αντίθετα αρκετές (μικρο)διαφορές υπάρχουν για την περίοδο του Όχι και της Κατοχής. Όσον αφορά το παρόν ερευνητικό ερώτημα για το πώς προκλήθηκαν τα Δεκεμβριανά, το ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) είναι το πρώτο εγχειρίδιο που και δεν τα αποσιωπά, όπως σχεδόν όλα τα προγενέστερα εγχειρίδια του Δημοτικού, και επιχειρεί να διατυπώσει μια όσο γίνεται πιο αποϊδεολογικοποιημένη και «ουδέτερη» θέση σχετικά με την υπαιτιότητα της πρόκλησής τους, κάτι που δεν γίνεται στα προγενέστερα εγχειρίδια που αναφέρουν τα Δεκεμβριανά. Έτσι, εδώ προκύπτει ένα ερμηνευτικό σχήμα όπου γενικά και αόριστα λάθη και παραλείψεις όλων των πλευρών οδηγούν στη μάχη της Αθήνας, ενώ η νύξη στην αγγλική ανάμειξη είναι αρκούντως αόριστη/απροσδιόριστη για να μην προκύπτει κάποια αξιολογική κρίση, ούτε καν η σαφής τοποθέτησή του υπέρ της μίας ή της άλλης πλευράς· κάτι που είναι απολύτως αναμενόμενο αφού και προηγουμένως δεν κατονομάζονται και δεν προσδιορίζονται οι αντιστασιακές οργανώσεις, παρά αναφέρονται και αυτές με αόριστο/απροσδιόριστο τρόπο:

«Στη διάρκεια της Κατοχής έδρασαν αρκετές αντιστασιακές οργανώσεις. Ανάμεσά τους όμως παρουσιάστηκαν διαφορές για τον τρόπο διακυβέρνησης της χώρας μετά την απελευθέρωση. Οι διαφορές αυτές με την ανάμειξη των συμμάχων, που είχαν συγκρουόμενα συμφέροντα στην περιοχή μας, μεγάλωσαν και οδήγησαν σε ένοπλες συγκρούσεις. Εξάλλου οι τρεις Μεγάλες δυνάμεις (Μ. Βρετανία, Η.Π.Α., Σοβ. Ένωση) είχαν συμφωνήσει, ώστε καθεμιά να έχει λόγο στον τρόπο διακυβέρνησης κάποιων μικρότερων χωρών. Η Ελλάδα βρέθηκε στη σφαίρα επιρροής της Αγγλίας. Τον τελευταίο χρόνο της Κατοχής οι διαφορές ανάμεσα στις αντιστασιακές οργανώσεις φάνηκε πως θα ρυθμιζόνταν. Λίγο πριν την απελευθέρωση είχε σχηματιστεί στην Ελλάδα ένα είδος κυβέρνησης, η “Κυβέρνηση του βουνού”, που την υποστήριζε μεγάλο μέρος των αντιστασιακών δυνάμεων. Στην Αίγυπτο υπήρχε η κυβέρνηση που είχε φύγει από την Ελλάδα, μετά την εισβολή των Γερμανών. Οι δυο αυτές κυβερνήσεις ήρθαν σε συνεννόηση και σχηματίστηκε κυβέρνηση εθνικής ενότητας. Η κυβέρνηση αυτή είχε να λύσει πολλά και δύσκολα προβλήματα. Τελικά όμως τα μέλη της, δε συμφώνησαν σ’ ένα κοινό πρόγραμμα. Από λάθη και παραλείψεις όλων των παρατάξεων και την ανάμειξη των Άγγλων, ξέσπασαν στην Αθήνα άγριες συγκρούσεις (Δεκέμβριος 1944). Νέες καταστροφές και νέοι νεκροί προστέθηκαν σ’ εκείνους του πολέμου και της Κατοχής. Το μίσος ανάμεσα στο λαό γινόταν ολοένα και βαθύτερο».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [πριν το 1997], σ. 285

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [μετά το 1997], σ. 249

Στο Γ5 (1991-2006) επιχειρείται μια εξισορρόπηση και αντιστάθμιση των αιτιών που οδηγούν στην μάχη της Αθήνας. Έτσι, η αρχή του προβλήματος αποδίδεται εμμέσως στο ΕΑΜ και την παραίτηση των υπουργών του για το ζήτημα του αφοπλισμού, χωρίς όμως να γίνεται νύξη στην αιτιότητα (ή και τον συμβολικό σκοπό) αυτής της πολιτικής ενέργειας. Από την άλλη, το δεύτερο βήμα της κλιμάκωσης της έντασης που οδηγεί στην σύγκρουση των Δεκεμβριανών αποδίδεται στην κυβερνητική πλευρά

με την *απρόκλητη* αιματοχυσία της διαδήλωσης του ΕΑΜ. Έτσι, το ερμηνευτικό σχήμα αντισταθμίζεται με την απόδοση έμμεσης υπαιτιότητας, προκλήσεων και κλιμάκωσης και στις δύο πλευρές αμοιβαία:

«Στις 18 Οκτωβρίου, η *πρώτη μεταπελευθερωτική κυβέρνηση με πρωθυπουργό το Γεώργιο Παπανδρέου έφτασε στην Αθήνα, μέσα σε παραλήρημα ενθουσιασμού του λαού. Τα προβλήματα που αντιμετώπιζε η χώρα ήταν οξύτατα. Η οικονομία είχε καταστραφεί, οι πρόσφυγες και οι άστεγοι ανέρχονταν σε πολλές χιλιάδες, οι ανάγκες σε τρόφιμα ήταν επιτακτικές ενώ η ανάγκη συγκρότησης ενιαίου εθνικού στρατού υπήρξε ένα από τα σοβαρότερα ζητήματα που απασχόλησαν την κυβέρνηση. Στο θέμα αυτό εκδηλώθηκαν οι πρώτες αντιθέσεις και, όταν προτάθηκε ο αφοπλισμός μόνο των ανταρτικών δυνάμεων και όχι του “Ιερού Λόχου” και της “Ορεινής ταξιαρχίας”, οι υπουργοί που προέρχονταν από το ΕΑΜ παραιτήθηκαν (2 Δεκεμβρίου). Την επομένη η διαδήλωση διαμαρτυρίας του ΕΑΜ στην πλατεία Συντάγματος στην Αθήνα κατέληξε σε απρόκλητη αιματοχυσία, που υπήρξε η αφετηρία ένοπλης σύγκρουσης μεταξύ του ΕΛΑΣ από το ένα μέρος και των στρατιωτικών μονάδων της κυβέρνησης και των αγγλικών δυνάμεων, που είχαν έλθει στην Ελλάδα με το στρατηγό Σκόμπυ, από το άλλο».*

Γ5 (1991-2006), σ. 369-370

Το ΚΛ7 (2001-2014) ορίζει τα Δεκεμβριανά ως αφετηρία του εμφυλίου πολέμου, χωρίς ωστόσο να τα περιγράφει ή να αναφέρει ξεκάθαρα το επίδικό τους, μια και η κύρια αφήγηση φτάνει μέχρι την απελευθέρωση και μετά πιάνει το ιστορικό νήμα ξανά από το 1946. Ωστόσο, συνδυάζοντας την απλή αναφορά των Δεκεμβριανών ως αφετηρία του εμφυλίου πολέμου και την ερμηνεία του εγχειριδίου για την αιτία που καθιστούσε την εμφύλια σύγκρουση αναπόφευκτη, και που συνοψίζεται στην (απροσδιόριστη) ασυμφωνία οραμάτων των δύο πλευρών για το μεταπολεμικό μέλλον της Ελλάδας, κατατάσσουμε το εγχειρίδιο σε αυτό το ερμηνευτικό σχήμα της εξισορρόπησης / τήρησης ίσων αποστάσεων:

«Το 1944 η Ελλάδα είχε τρεις κυβερνήσεις: την “κατοχική”, την “εξόριστη” (στη Μέση Ανατολή) και “του βουνού”. Καθεμιά είχε και διαφορετικά στηρίγματα. Αλλά οι πολιτικές δυνάμεις βρίσκουν βάση πολιτικής συνεργασίας. Στις 12 Οκτωβρίου 1944 οι γερμανικές δυνάμεις αποχωρούν από την Αθήνα και η κατοχή βαίνει προς το τέλος της. Στις 18 Οκτωβρίου αναλαμβάνει την εξουσία η κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας υπό το Γεώργιο Παπανδρέου. Την ίδια ημέρα στον ιερό βράχο της Ακρόπολης ο πρωθυπουργός υψώνει την ελληνική σημαία. Σ’ αυτή την πράξη συμπυκνώνεται η εθνική λύτρωση [...] Η αντίσταση κατά του κατακτητή έκλεινε μέσα της τα στοιχεία της εμφύλιας σύγκρουσης και αυτό γιατί δεν είχαν όλοι τα ίδια οράματα για το μέλλον της Ελλάδας. Ο εμφύλιος πόλεμος (1946-49) θεωρείται τέκνο της ταραγμένης πολιτικά δεκαετίας 1930-40, αλλά και αποτέλεσμα της νέας κατάστασης που διαμορφώθηκε με την ήττα του Άξονα. Αφετηρία του εμφυλίου πολέμου σε πολιτικό επίπεδο υπήρξαν τα Δεκεμβριανά (1944) και η Συμφωνία της Βάρκιζας (12 Φεβρουάριου 1945)».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 127-128

ε) Η ιδεολογική σύγκρουση του Ψυχρού πολέμου (που αντανακλάται σε ενδοκυβερνητικές διαφωνίες proxy παραγόντων)

Το Λ4 (2007-2022) είναι το πρώτο εγχειρίδιο, στο οποίο εισάγεται ένα εντελώς νέο ερμηνευτικό σχήμα σχετικά με το επίδικο και την σύγκρουση των Δεκεμβριανών, ένα σχήμα που θα επαναληφθεί βέβαια και αργότερα, όσον αφορά τα περιεχόμενα της μετέπειτα περιόδου της ελληνικής δεκαετίας του 1940. Σε αυτό το σχήμα, απόλυτος υπερκαθοριστικός παράγοντας των ελληνικών συγκρούσεων είναι ο Ψυχρός Πόλεμος, η ιδεολογική σύγκρουση μεταξύ των συστημάτων Δύσης και Ανατολής, μεταξύ των τρόπων ζωής και των συγκροτημένων στρατοπέδων και των μπλοκ δυνάμεων χωρών, ήδη από το 1943, όπως αναφέρεται, κάτι που καταλήγει να συμπυκνώνεται και να εκρήγνυται στην μάχη της Αθήνας τον Δεκέμβρη του 1944. Το ερμηνευτικό αυτό σχήμα παραβλέπει οποιονδήποτε άλλο κοινωνικό-πολιτικό παράγοντα, παραβλέποντας εξίσου και κοινωνικούς-οικονομικούς προσδιορισμούς του άμεσου παρελθόντος της Κατοχής και της Αντίστασης. Γι' αυτό και θεωρούμε πως προκειμένου αυτή η παράβλεψη-παράκαμψη να μην δημιουργεί αφηγηματική «τρύπα», πρέπει παράλληλα να αντικατασταθεί με κάτι άλλο που θα πάρει την θέση της. Αυτό το άλλο είναι ο Ψυχρός Πόλεμος, ήδη από τα χρόνια της Αντίστασης, που υπερκαθορίζει τις και αντανακλάται στις αντιστασιακές οργανώσεις της Ελλάδας, με τέτοιο τρόπο που αυτές ενεργούν σαν άμεσή του προέκταση και αποτύπωση, σαν αντιπρόσωποι (proxy) αρχής εξαρχής των διεθνών συσχετισμών δυνάμεων, σαν εκπρόσωποι των δύο διαφορετικών προτάσεων, επιλογών και προτύπων για την χάραξη του μεταπολεμικού χάρτη και την κανονάρχηση του κόσμου. Το ερμηνευτικό σχήμα αυτό, τελικά, ανάγει τις συγκρούσεις στο εσωτερικό της Ελλάδας μόνο σε γεωπολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο, από τη μία στο επίπεδο της υψηλής πολιτικής των κορυφών των ισχυρότερων του κόσμου και από την άλλη στο πεδίο των ιδεών, εκτοπίζοντας εντελώς και τον κοινωνικοοικονομικό παράγοντα και το άμεσο παρελθόν της Κατοχής και Αντίστασης από τα επίδικα:

«Η πολιτική κρίση στην Ελλάδα και τα “Δεκεμβριανά”. “Συλλογισζόμουνα ότι η ειδυλλιακή Πλάκα είναι το μέρος όπου έγινε η πρώτη μάχη του Δυτικού και του Ανατολικού κόσμου”, έγραψε ο Γιώργος Σεφέρης παρατηρώντας τα γεγονότα που εκτυλίσσονταν στην Αθήνα τον Δεκέμβριο του 1944. Η διαίρεση μεταξύ των Ελλήνων αποτέλεσε, πράγματι, αντανάκλαση της ευρύτερης αντιπαράθεσης που θα σφράγιζε και το δεύτερο ήμισυ του 20ού αιώνα — του δυτικού, καπιταλιστικού-φιλελεύθερου, και του κομμουνιστικού προτύπου. Παράλληλα με την κοινή στόχευση εναντίον του κατακτητή διατυπώνονταν, ήδη από το 1943, δύο διαφορετικές προτάσεις με αναφορά στη μεταπολεμική πορεία και της Ελλάδας. Θα επιλεγόταν η οδός της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας που εφαρμοζόταν στη Δύση ή εκείνη του υπαρκτού σοσιαλισμού που είχε υιοθετήσει η Σοβιετική Ένωση; Υπέρ της πρώτης επιλογής τασσόταν η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση και ένα μέρος των αντιστασιακών δυνάμεων στο εσωτερικό της κατακτημένης Ελλάδας· υπέρ της δεύτερης φάνηκε, ολοένα και περισσότερο με την πάροδο του χρόνου, να κλίνει η ισχυρότερη ένοπλη αντιστασιακή οργάνωση, το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ*. Το πολιτικό παράγωγο της, η Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης, είχε συγκροτηθεί στην ορεινή Στερεά Ελλάδα στις 10 Μαρτίου

1944. Η επίκληση βραχυπρόθεσμων τακτικών στόχων από τους πρώτους ή τους δεύτερους δεν αρκούσε, τελικά, για να επικαλύψει τον διαφορετικό στρατηγικό προσανατολισμό που τους κατηύθυνε. Προκειμένου να κατευνάσει τις αντιθέσεις, ο *Γεώργιος Παπανδρέου* περιέλαβε στην εξόριστη ελληνική κυβέρνηση εκπροσώπους όλων των αντιμαχόμενων μερίδων. Κατά το Σύμφωνο εξάλλου που συνομολογήθηκε στην Καζέρτα της Ιταλίας, στις 26 Σεπτεμβρίου 1944, μεταξύ των συμμαχικών και των ελληνικών πολιτικών και στρατιωτικών αρχών —με τη συμμετοχή εκπροσώπων του ΕΛΑΣ και του ΕΔΕΣ— ανατέθηκε η διοίκηση των στρατιωτικών δυνάμεων στην Ελλάδα στον Βρετανό στρατηγό *Σκόμπυ*. Η απελευθέρωση εντούτοις της Αθήνας, στις 12 Οκτωβρίου 1944, συνοδεύτηκε από ενδοκυβερνητικές διαφωνίες και τελικά από την παραίτηση των εαμικών υπουργών, με αποτέλεσμα να συγκρουστούν τον Δεκέμβριο του 1944 στην καρδιά της πρωτεύουσας οι φιλοκυβερνητικές δυνάμεις —μικρό τμήμα του ελληνικού στρατού, χωροφυλακή και το βρετανικό εκστρατευτικό σώμα— με τις δυνάμεις του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ».

Λ4 (2007-2022), σ. 135-136

Ενώ, για την περαιτέρω επεξήγηση αυτών των δύο διαφορετικών ιδεολογικών προτάσεων δεν υπάρχει κανένα άλλο σημείο στο εγχειρίδιο (στην ίδια ενότητα) πέραν του λόγου και της ερμηνείας που δίνει η μία πλευρά και η οποία παρατίθεται ως πηγή μέσα από τα λόγια του Χάρρυ Τρούμαν που αναπτύσσει (όχι με κάποιον κριτικό τρόπο ασφαλώς) ολόκληρη την ρητορεία του «Ελεύθερου Κόσμου» περί των δύο αυτών ιδεολογικών προτάσεων:

[πηγή]

«Η ρητορεία του Ψυχρού Πολέμου: Στις 12 Μαρτίου 1947 ο Αμερικανός πρόεδρος *Χάρυ Τρούμαν*, με ομιλία του στο Κογκρέσο, διακήρυξε το δόγμα του και ζήτησε τη χορήγηση οικονομικής βοήθειας στην Ελλάδα και την Τουρκία. **Περιέγραψε επίσης τον δυτικό και τον ανατολικό κόσμο, χρησιμοποιώντας τη φρασεολογία του Ψυχρού Πολέμου. Ακολουθεί σχετικό απόσπασμα.** “Κατά την παρούσαν στιγμήν εις την Ιστορίαν του Κόσμου σχεδόν κάθε έθνος οφείλει να εκλέξη μεταξύ των τρόπων ζωής. Η εκλογή συχνάκις δεν είναι ελευθέρα. Ο εις τρόπος ζωής βασίζεται επί της θελήσεως της πλειοψηφίας και διακρίνεται διά των ελευθέρων θεσμών της αντιπροσωπευτικής Κυβερνήσεως, των ελευθέρων εκλογών, των εγγυήσεων της ατομικής ελευθερίας, ελευθερίας λόγου και θρησκείας και ελευθερίας από πάσης πολιτικής καταπίεσεως. Ο δεύτερος τρόπος ζωής βασίζεται επί της θελήσεως μιας μειοψηφίας, δυναμικώς επιβληθείσης επί της πλειοψηφίας. Ο τρόπος ούτος στηρίζεται επί της τρομοκρατίας και της καταπίεσεως, επί ελεγχόμενου Τύπου και ραδιοφώνου, επί προκαθορισμένου αποτελέσματος εκλογών και καταπίεσεως της ατομικής ελευθερίας. Πιστεύω ότι η πολιτική των Ην. Πολιτειών δέον να υποστηρίξη τους ελευθέρους λαούς, οι οποίοι ανθίστανται εις την επιχειρουμένην υποδοούλωσίν των εκ μέρους ενόπλων μειοψηφιών ή δι’ εξωτερικών πιέσεων. Πιστεύω ότι οφείλομεν να βοηθήσωμεν τους ελευθέρους λαούς να καθορίσουν τα πεπρωμένα των κατά τον ίδιον αυτών τρόπον. Πιστεύω ότι η βοήθειά μας πρέπει πρωταρχικώς να συνίσταται εις οικονομικήν αρωγήν, ήτις είναι αναγκαία διά την οικονομικήν σταθερότητα και την ομαλήν πολιτικήν εξέλιξιν”.

Εφημ. *Η Καθημερινή*, φ. 13^{ης} Μαρτίου 1947».

Λ4 (2007-2022), σ. 143

6. Το ΚΚΕ θέλει να πάρει την εξουσία, από ποια χρονική στιγμή και την αξίζει ή όχι;

Καμία αναφορά – ούτε έμμεσα

ΚΛ1 (1973)

ΣΤ3 (1974-1980)

ΣΤ4 (1980-1989)

Γ3 (1976-1984)

Το ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) είναι το πρώτο εγχειρίδιο που επιχειρεί να εκφράσει ένα αποϊδεολογικοποιημένο ερμηνευτικό σχήμα, αφού στα περιεχόμενά του δεν διακρίνεται καμία πρόθεση του ΚΚΕ ή του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ (τα οποία δεν κατονομάζονται πουθενά) σχετικά με το μεταπολεμικό μέλλον της Ελλάδας ή το επίδικο των συγκρούσεων με τις αντιστασιακές οργανώσεις της αντίπερα όχθης. Το μόνο που μπορεί να εξαχθεί ως πρόθεση είναι η φράση για τις *διαφορές για τον τρόπο διακυβέρνησης της χώρας μετά την απελευθέρωση*, όπου όμως δεν γίνεται κάποια νύξη ούτε κατ' ελάχιστο στο ποιοι είναι αυτοί οι διαφορετικοί τρόποι διακυβέρνησης:

«Στη διάρκεια της Κατοχής έδρασαν **αρκετές αντιστασιακές οργανώσεις. Ανάμεσά τους όμως παρουσιάστηκαν διαφορές για τον τρόπο διακυβέρνησης της χώρας μετά την απελευθέρωση.** Οι διαφορές αυτές με την ανάμειξη των συμμάχων, που είχαν συγκρουόμενα συμφέροντα στην περιοχή μας, **μεγάλωσαν και οδήγησαν σε ένοπλες συγκρούσεις.** [...] Τον τελευταίο χρόνο της Κατοχής οι διαφορές ανάμεσα στις αντιστασιακές οργανώσεις φάνηκε πως θα ρυθμιζόνταν. Λίγο πριν την απελευθέρωση είχε **σηματιστεί στην Ελλάδα ένα είδος κυβέρνησης, η “Κυβέρνηση του βουνού”, που την υποστήριξε μεγάλο μέρος των αντιστασιακών δυνάμεων.** Στην Αίγυπτο υπήρχε η κυβέρνηση που είχε φύγει από την Ελλάδα, μετά την εισβολή των Γερμανών. Οι δυο αυτές κυβερνήσεις ήρθαν σε συνεννόηση και σχηματίστηκε κυβέρνηση εθνικής ενότητας. Η κυβέρνηση αυτή είχε να λύσει πολλά και δύσκολα προβλήματα. Τελικά όμως τα μέλη της, **δε συμφώνησαν σ' ένα κοινό πρόγραμμα. Από λάθη και παραλείψεις όλων των παρατάξεων και την ανάμειξη των Άγγλων, ξέσπασαν στην Αθήνα άγριες συγκρούσεις (Δεκέμβριος 1944).** Νέες καταστροφές και νέοι νεκροί προστέθηκαν σ' εκείνους του πολέμου και της Κατοχής. Το μίσος ανάμεσα στο λαό γινόταν ολοένα και βαθύτερο».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [πριν το 1997], σ. 285

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [μετά το 1997], σ. 249

Γ5 (1991-2006)

«Οι αντιστασιακές οργανώσεις, καθώς ο χρόνος περνούσε, **αποκτούσαν και πολιτικό χαρακτήρα:** οι συγκρούσεις μεταξύ τους έμελλε να είναι αναπόφευκτες τις αντιθέσεις μεταξύ των Ελλήνων υπέθαλπαν οι Γερμανοί στρέφοντας τους μεν εναντίον των δε [...] Η αντίσταση κατά του κατακτητή έκλεινε μέσα της τα **στοιχεία της εμφύλιας σύγκρουσης και αυτό γιατί δεν είχαν όλοι τα ίδια οράματα για το**

μέλλον της Ελλάδας. Ο εμφύλιος πόλεμος (1946-49) θεωρείται τέκνο της ταραγμένης πολιτικά δεκαετίας 1930-40, αλλά και αποτέλεσμα της νέας κατάστασης που διαμορφώθηκε με την ήττα του Άξονα».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 126-128

[λεζάντα]

«Οι κυβερνήσεις του 1944: Η “κατοχική” σχηματίστηκε με εντολή των αρχών κατοχής. Η “εξόριστη” σχηματίστηκε στην Αίγυπτο, όπου κατέφυγαν ο Βασιλιάς και τα μέλη της κυβέρνησης μετά την εισβολή των Γερμανών. Η “κυβέρνηση του βουνού” σχηματίστηκε με απόφαση της κεντρικής επιτροπής του ΕΑΜ (Μάρτιος 1944) στην Ευρυτανία».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 127

ΣΤ6 (2006-2007)

ΣΤ7 (2012-2022)

α) Θέλει – Ήδη από την Κατοχή-Αντίσταση

«Αί έσωτερικά διενέξεις τών κομμάτων καί ή έλλειψις κοινής οργανώσεως επέτρεψαν είς τούς κομμουνιστάς νά δώσουν είς τό Εθνικόν Απελευθερωτικόν Μέτωπον (Ε.Α.Μ.) εύρυτάτην βάσιν. Άντιθέτως περιώρισαν τάς έθνικάς οργανώσεις (ΕΔΕΣ) καί έξώντωσαν άλλας (Ψαρρόν). Τελικώς μετέτρεψαν τό ΕΑΜ είς καθαρώς κομμουνιστικόν όργανον καί άντί τού άγώνος κατά τών εχθρών ήσχολήθησαν μέ τήν μεταπελευθερωτικήν επικράτησίν των».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 168

«Μέ τον καιρόν όμως τό ΕΑΜ έγινεν αιχμάλωτον τής μειοψηφίας δηλ. τών κομμουνιστών. Αύτοί μεθοδικώς καί μέ καταχθόνια μέσα παρέσυραν από τήν έθνικήν της άποστολήν τήν συμπαγεστέραν άπελευθερωτικήν όργάνωσιν είς πράξεις βίας καί καταστροφής καί έπεσώρευσαν είς τήν χώραν έρείπια καί συμφοράς [...] Έν τω μεταξύ παντοδύναμον τό ΕΑΜ ειχεν εξαπολύσει άγρίαν τρομοκρατίαν κατά τών πληθυσμών τής υπαίθρου. Χιλιάδες έθνικοφόνων πολιτών έξωντώθησαν, ενώ αί λοιπαί άνταρτικά ομάδες διελύθησαν. Τήν 3ην Δεκεμβρίου οί άντάρται τού ΕΑΜ, μολονότι ή όργάνωσις των συμμετείχεν μέ 7 υπουργούς είς τήν κυβέρνησιν “έθνικής ένότητος”, έπεχείρησαν νά καταλάβουν τήν εξουσίαν διά τής βίας καί νά επιβάλουν κομμουνιστικόν καθεστώς».

Γ1 (1966-1976), σ. 263-264

Στο Γ2 (1969) υπάρχει στην πιο καθαρή μορφή της (δίχως παραφράσεις, δηλαδή, και έμμεσες αναφορές) η θεωρία των «τριών γύρων», κατά την οποία το ΕΑΜ-ΚΚΕ θέλει να πάρει την εξουσία ήδη από τα χρόνια της Αντίστασης-Κατοχής, επιτεθέμενο στις «εθνικές» αντιστασιακές οργανώσεις και οργανώνοντας τρομοκρατία στις περιοχές που είχε την ισχύ, προετοιμάζοντας την μεταπολεμική πολιτική κατάσταση ηγεμονίας και κυριαρχίας του. Ο «δεύτερος γύρος» τοποθετείται στα Δεκεμβριανά, ενώ ο « τρίτος γύρος» στο 1946:

«Δι' αυτόν τόν σκοπόν συνεκροτήθη τό Ε.Α.Μ. Ουδόλως έσκέφθη ή ήγεσία του Κ.Κ.Ε. τήν όργάνωσιν άνταρτικών ομάδων. Ένα δευτερεύον στέλεχος του, τό όποιοι είχαν ύπογράψει “δήλωσιν μετανοίας” και ήθελε νά άποκατασταθή “κομματικώς”, ό Αθανάσιος Κλάρας ή Μιζέριαν (περισσότερον γνωστός μέ τό ψευδώνυμον Άρης Βελουχιώτης), έσχημάτισε τήν πρώτην κομμουνιστικήν άνταρτικήν ομάδα, τόν Μάϊον του 1942, εις τήν Σπερχειάδα. Ο Κλάρας ειχεν ώς μοναδικόν σκοπόν τήν άπόκτησιν δυνάμεως διά τήν υπό τών κομμουνιστών κατάκτησιν τής έξουσίας, άμέσως μετά τήν άπελευθέρωσιν τής χώρας. Δι' αυτό και άπό τής πρώτης στιγμής ήρχισε νά φονεύη προκρίτους τής περιοχής Λαμίας, ώς και πάντα άρνούμενον νά ύποταχθή εις τήν θέλησιν του. Επίσης, έφόνευεν κάθε αξιωματικόν ό όποιος άπεπειράτο νά όργανώση άνταρτικήν ομάδα. Τό Ε.Α.Μ. άπεφάσισε νά υιοθετήση τήν γραμμήν του ανταρτοπολέμου όταν διεπίστωσεν ότι ή ένοπλος άντίστασις κατά του έχθρου άπετέλει καθολικόν πόθον του έλληνικού λαού, μέ σκοπόν νά άποκτήση τήν υλικήν δύναμιν, ή όποία θά του ήτο απαραίτητος διά τήν μελλοντικήν κατάκτησιν τής έξουσίας [...] Τάς άρχάς του 1943 τό ΕΑΜ άπεφάσισε νά υιοθετήση τό άνταρτικόν κίνημα του Άρη Βελουχιώτη και νά τό θέση υπό τήν καθοδήγησιν του. Αί κομμουνιστικάί άνταρτικάί ομάδες θά έλάμβανον τήν επωνυμίαν Εθνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός (Ελάς). Σκοπός του στρατού αυτού θά ήτο νά θέση υπό τόν έλεγχόν του τό σύνολον τής όρεινής ήπειρωτικής Ελλάδος, τών περιοχών, δηλαδή, όπου άπεκλείετο μόνιμος στάθμευσις στρατευμάτων κατοχής. Διά νά έπιτευχθή ό σκοπός αυτός έχρειάζετο ή έξουδετέρωσις κάθε άνταρτικής ομάδος, ή όποία θά ήρνείτο νά ύπαχθή εις τό κομμουνιστικόν συγκρότημα. [...] Τήν περίοδον αυτήν, καθ' ήν κατεβάλλετο προσπάθεια άπελευθερώσεως έστω και τμημάτων του έλληνικού έδάφους, τό ΕΑΜ επέλεξε διά νά έξαπολύση επίθεσιν έναντίον Ελλήνων, και μάλιστα, έν συνεργασία μέ τούς Γερμανούς. Οί τελευταίοι, άναμένοντες συμμαχικήν άπόβασιν εις τήν Δυτικήν Ελλάδα, άπεφάσισαν νά έκκαθαρίσουν τήν Ήπειρον άπό τόν Έδές, ώστε νά έκλειψη ή έξ αυτού άπειλή. Η ήγεσία του ΕΑΜ, έξ άλλου, πιστεύουσα ότι επέκειτο η άπελευθέρωσις τής χώρας, ήθέλησε νά έξοντώση τήν ισχυροτέραν μετ' αυτό όργάνωσιν, διά νά παραμείνη κύριον τής καταστάσεως. [...] Η επίθεσις του Έλάς κατά του Έδές ήρχισε τήν 9ην Οκτωβρίου. Η επίθεσις τών Γερμανών τήν 16ην. Η ήγεσία του Έδές, εξήτησεν άμέσως κατάπαυσιν τής έμφυλίου συρράξεως και δημιουργίαν κοινού μετώπου έναντίον του κατακτητού. Ο Έλάς ήρνήθη. [...] Η συγκέντρωσις, παρά τήν άπαγόρευσιν, έγινε. Οι προσελθόντες εις αυτήν ήσαν ένοπλοι. Κατά τήν διάρκειαν τής προσελεύσεως όμάς κομμουνιστών έπετέθη κατά τής οικίας του πρωθυπουργού, διά χειροβομβίδων, τραυματισθέντος ενός άστυφύλακος. Ακολούθως, εις τήν πλατείαν Συντάγματος, όταν εκλήθησαν νά διαλυθούν, έπετέθησαν κατά του μεγάρου (γωνία Βασ. Σοφίας — Έλευθ. Βενιζέλου) τής Αστυνομικής Διευθύνσεως Αθηνών, άφώπλισαν άστυφύλακα, εφόνευσαν ενα άρχιφύλακα. Έξηνάγκασαν τήν Αστυνομίαν νά άμυνθή διά τών όπλων. Από τής στιγμής εκείνης ήρχισεν ό “δεύτερος γύρος”, ή δεύτερα δηλαδή ένοπλος προσπάθεια τών κομμουνιστών νά καταλάβουν τήν έξουσίαν. Αύτήν τήν φοράν θά ήτο άρκετόν, διά τήν έπιτυχίαν του σκοπού των, νά καταλάβουν τό κέντρον τής πρωτευούσης [...] Η Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε., συνελθούσα έν όλομελεία τήν 12ην Φεβρουάριου 1946, έπεκύρωσε τήν άπόφασιν περί νέας ένόπλου άποπειρας προς έγκαθίδρυσιν κομμουνιστικού καθεστώτος εις τήν χώραν μας [...] Η έναρξις τής νέας — τρίτης, κατά σειράν, εις διάστημα μικρότερον τών τριών ετών — ένόπλου προσπαθείας προς

υποταγήν τής Ελλάδος εἰς τόν κομμουνισμόν, ἐσημειώθη τήν νύκτα τής 30ῆς Μαρτίου 1946, παραμονῆς τών βουλευτικῶν ἐκλογῶν».
Γ2 (1969), σ. 133-134, 153, 159, 180, 210-211

Στο Λ4 (2007-2022) επαναλαμβάνεται το ίδιο σχήμα του σκοπού που απορροφά και υπερκαθορίζει όλη την πορεία προς αυτόν, καθώς όλες οι αντιστασιακές ενέργειες του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ ερμηνεύονται ως απλώς βραχυπρόθεσμα τακτικά μέσα, προκειμένου να επιτευχθεί ο τελικός στόχος που είναι η κατάληψη της εξουσίας από το ΚΚΕ και η εγκαθίδρυση σοβιετικού τύπου καθεστώτος, κάτι το οποίο αντιμετωπίζεται από το κειμενικό περιβάλλον ως αρνητικό ενδεχόμενο πιθανής εξέλιξης των πραγμάτων:

«Η διαίρεση μεταξύ των Ελλήνων αποτέλεσε, πράγματι, αντανάκλαση της ευρύτερης αντιπαράθεσης που θα σφράγιζε και το δεύτερο ήμισυ του 20ού αιώνα — του δυτικού, καπιταλιστικού-φιλελεύθερου, και του κομμουνιστικού προτύπου. Παράλληλα με την κοινή στόχευση εναντίον του κατακτητή διατυπώνονταν, ήδη από το 1943, δύο διαφορετικές προτάσεις με αναφορά στη μεταπολεμική πορεία και της Ελλάδας. Θα επιλεγόταν η οδός της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας που εφαρμοζόταν στη Δύση ή εκείνη του υπαρκτού σοσιαλισμού που είχε υιοθετήσει η Σοβιετική Ένωση; Υπέρ της πρώτης επιλογής τασσόταν η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση και ένα μέρος των αντιστασιακών δυνάμεων στο εσωτερικό της κατακτημένης Ελλάδας· υπέρ της δεύτερης φάνηκε, ολοένα και περισσότερο με την πάροδο του χρόνου, να κλίνει η ισχυρότερη ένοπλη αντιστασιακή οργάνωση, το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ*. Το πολιτικό παράγωγό της, η Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης, είχε συγκροτηθεί στην ορεινή Στερεά Ελλάδα στις 10 Μαρτίου 1944. Η επίκληση βραχυπρόθεσμων τακτικών στόχων από τους πρώτους ή τους δεύτερους δεν αρκούσε, τελικά, για να επικαλύψει τον διαφορετικό στρατηγικό προσανατολισμό που τους κατηύθυνε».

Λ4 (2007-2022), σ. 135

β) Θέλει – μετά την Συμφωνία της Βάρκιζας

«ή Πατρίς μας εύρεθη εἰς τήν ἀνάγκην νά συνέχισι τόν ἀγῶνα ἐναντίον νέων ἐχθρῶν, τῶν συμμοριτῶν. Οἱ συμμορίται ἦσαν Ἕλληνες, τοὺς οποίους ἐξώπλιζον καί ἐστελλον ἐναντίον τῆς πατρίδος μας οἱ βόρειοι γείτονές μας, οἱ ὁποῖοι ἠγωνίζοντο μεταπολεμικῶς, διὰ νά ἀποσπάσουν τὰ Ἑλληνικά ἐδάφη τῆς Μακεδονίας».

ΣΤ1 (1967-1969), σ. 158

γ) Θέλει – Ἦδη ἀπό τήν Κατοχή-Αντίσταση (δεν εἶναι μεμπτό, ἐξάλλου ὅλοι ἔχουν πολιτικούς στόχους)

Στο Γ4 (1984-1991) το ΕΑΜ ταυτίζεται εν μέρει με όλη την ελληνική εθνική Αντίσταση, αφού αποδίδεται σε αυτήν συλλήβδην ο απώτερος στόχος της εγκαθίδρυσης σοσιαλιστικού καθεστώτος. Παράλληλα, αποδίδεται απώτερος πολιτικός στόχος για την μεταπολεμική κατάσταση της χώρας σε όλες τις αντιστασιακές οργανώσεις, κάτι που καθιστά μη μεμπτό το γεγονός πως το ΕΑΜ και οι κομμουνιστές είχαν κι αυτοί την δική τους ιδιαίτερη κοινωνικοπολιτική στόχευση

για την μεταπολεμική προοπτική της Ελλάδας. Από την συνολική αφήγηση εξάγεται, επίσης, το ερμηνευτικό σχήμα πως όχι μόνο δεν είναι μεμπτό για το ΕΑΜ να στοχεύει στην αλλαγή του κοινωνικοοικονομικού συστήματος της Ελλάδας, αλλά αυτός ο στόχος νομιμοποιείται ακριβώς μέσα από την μεγαλύτερη συμβολή του στην Αντίσταση και την υποστήριξή του από το συντριπτική μερίδα του ελληνικού λαού:

«στην Ελλάδα η εθνική αντίσταση είχε και κοινωνικό περιεχόμενο, απόβλεπε δηλαδή σε δυο στόχους: στην απομάκρυνση του κατακτητή και στην εγκαθίδρυση σοσιαλιστικού καθεστώτος [...] επικεφαλής της Αντίστασης ήταν οι αντιστασιακές οργανώσεις: αυτές είχαν διαφορετικό πολιτικό στόχο η μια από την άλλη. Οι κυριότερες αντιστασιακές οργανώσεις ήταν: το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΑΜ), η Εθνική και Κοινωνική Απελευθέρωση (ΕΚΚΑ) και ο Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος (ΕΔΕΣ) [...] ΕΑΜ και στον ΕΔΕΣ· ήταν δυο οργανώσεις με διαφορετικές κοινωνικές και ιδεολογικές βάσεις».

Γ4 (1984-1991), σ. 290, 322-323

Στην ίδια κατεύθυνση συντείνουν και οι σχετικές αναφορές στο Γ6 (2006-2022), το οποίο περιέχει μια ελαφρώς διαφορετική απόχρωση αυτού του ερμηνευτικού σχήματος. Εδώ η διεκδίκηση της εξουσίας και της αλλαγής του κοινωνικοοικονομικού συστήματος εκ μέρους του ΕΑΜ (ή του ΚΚΕ) δεν νομιμοποιείται σε σχέση με τους μεταπολεμικούς στόχους που έχουν όλες οι αντιστασιακές οργανώσεις για κάποιου είδους πολιτικό μετασχηματισμό σε σχέση με την προπολεμική κατάσταση, αλλά μέσα από τον δημοκρατικό τρόπο και την λαϊκή συμμετοχή που θα γινόταν αυτό, αν γινόταν:

«Το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΑΜ), η μεγαλύτερη οργάνωση αντίστασης, ιδρύθηκε με πρωτοβουλία του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας (ΚΚΕ) και τη συνεργασία μικρότερων αριστερών κομμάτων. Σύμφωνα με τις διακηρύξεις του, κύριοι σκοποί του ήταν η οργάνωση του αγώνα εναντίον των κατακτητών, αλλά και η διασφάλιση της δυνατότητας των Ελλήνων να επιλέξουν μόνοι τους, μετά την απελευθέρωση, τη μορφή διακυβέρνησης της χώρας».

Γ6 (2006-2022), σ. 133

[πηγή]

«2. Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος ως κοινωνική επανάσταση: Κάθε εμφύλιος πόλεμος αντιπροσωπεύει, τελικά, μια μορφή κοινωνικής επανάστασης [...]. Έτσι, και ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος, αν εξεταστεί στην ουσία του, πέρα από τα πολιτικά επιφαινόμενα, τις στρατιωτικές του πτυχές και τις διεθνείς διαπλοκές του, εμφανίζεται, στην πρώτιστη δομή του, ως μια κοινωνική επανάσταση η οποία, με αφετηρία υπαρκτές, οξυμένες αντιθέσεις της ελληνικής κοινωνίας, αποσκοπούσε στην ανατροπή των υφισταμένων δομών εξουσίας και στην αναδιάρθρωση του πλέγματος των κοινωνικών σχέσεων, σε μια προοπτική σοσιαλιστικού μετασχηματισμού, με τους τρόπους, προφανώς, που οι κομμουνιστές της εποχής εκείνης αντιλαμβάνονταν και “οικοδομούσαν” το σοσιαλισμό.

Φ. Ηλιού, «Η πορεία προς τον εμφύλιο», Η. Νικολακόπουλος, Α. Ρήγος, Γ. Ψαλίδας (επιμ.), *Ο εμφύλιος πόλεμος*, Θεμέλιο, Αθήνα 2002, σ. 25».

Γ6 (2006-2022), σ. 151

δ) Θέλει εκδημοκρατισμό (εξάλλου όλοι θέλουν την αλλαγή στο μεταπολεμικό μέλλον της Ελλάδας)

Στο **Λ2 (1983-2007)** για πρώτη φορά εμφανίζεται το ερμηνευτικό σχήμα, σύμφωνα με το οποίο το ΚΚΕ δια μέσου του ΕΑΜ και της ΠΕΕΑ, όχι μόνο δεν θέλει να πάρει πραξικοπηματικά δια της βίας και της τρομοκρατίας την εξουσία, αλλά αντίθετα επιζητά μια βαθιά ριζική αλλαγή εκδημοκρατισμού στο μεταπολεμικό πολιτικό τοπίο της Ελλάδας. Εξάλλου όλες οι αντιστασιακές οργανώσεις διακατέχονται από μια δική τους ιδιαίτερη επιθυμία για πολιτική αλλαγή στα μεταπολεμικά πράγματα της Ελλάδας, άρα η επιθυμία του ΕΑΜ δεν συνιστά κάποιου είδους ψόγο προς αυτό:

«Τέλος, στις 28 Σεπτεμβρίου του 1941 γνωστοποιείται στον ελληνικό λαό με διάγγελμα η ίδρυση του “Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου” (Ε.Α.Μ.). Την ιδρυτική του πράξη υπόγραψαν οι αντιπρόσωποι τεσσάρων κομμάτων, του Κ.Κ.Ε. (Λευτέρης Αποστόλου), του Σ.Κ.Ε.* (Χρήστος Χωμενίδης), της Ε.Λ.Δ.* (Ηλίας Τσιριμώκος) και του Α.Κ.Ε.* (Απόστολος Βογιατζής). [...] Η αστάθεια των πολιτειακών θεσμών κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου και οι αρνητικές εμπειρίες από το ολοκληρωτικό καθεστώς της 4ης Αυγούστου δημιούργησαν στο λαό τον πόθο για μια ουσιαστική αλλαγή μετά την απελευθέρωση. Το γενικό αυτό λαϊκό αίτημα αντικατοπτρίζεται στα ιδρυτικά καταστατικά και των τριών κυριότερων αντιστασιακών οργανώσεων. Σύμφωνα με αυτά και οι τρεις αντιστασιακές οργανώσεις ξεκινούν από κοινές αφητηρίες· θέτουν έναν άμεσο και έναν απώτερο στόχο. Άμεσος στόχος είναι ο αγώνας κατά των κατακτητών και η απελευθέρωση της Ελλάδας. Απώτερος στόχος είναι η αλλαγή στην κοινωνική, οικονομική, πολιτική και πολιτιστική ζωή της χώρας και η δημιουργία των προϋποθέσεων για την οικοδόμηση ενός σταθερού δημοκρατικού πολιτεύματος».

Λ2 (1983-2007), σ. 276

Ενώ, γίνεται σαφής αναφορά στους δημοκρατικούς λαϊκούς θεσμούς της ΠΕΕΑ και στα αιτήματα που έχει, όχι για βίαιη κατάληψη της εξουσίας εκ μέρους των κομμουνιστών, αλλά για συγκρότηση κυβέρνησης εθνικής ενότητας στην οποία απλώς θα μετέχει και η ίδια. Η νομιμοποίηση αυτών των αιτημάτων αντλείται από την μεγάλη λαϊκή συμμετοχή στις εκλογές που ήδη έχουν γίνει στα εδάφη που το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ έχει απελευθερώσει:

«Στο μεταξύ στις 10 Μαρτίου του 1944 το Ε.Α.Μ. δημιουργεί την “Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης” (Π.Ε.Ε.Α.), ένα είδος κυβέρνησης της ελεύθερης Ελλάδας. Η Π.Ε.Ε.Α. καθορίζει ως αποστολή της α) να οργανώσει και να κατευθύνει τον εθνικό αγώνα για την Απελευθέρωση, β) να διοικήσει τις μέχρι τότε ελεύθερες περιοχές και γ) να εξασφαλίσει τη λαϊκή κυριαρχία σε ολόκληρη τη χώρα. Η Π.Ε.Ε.Α. περιλάμβανε στους κόλπους της σημαντικό αριθμό μη κομμουνιστών και πρόεδρος της, από τις 18 Απριλίου 1944 ήταν ο καθηγητής του Πανεπιστημίου της Αθήνας Αλέξανδρος Σβώλος, διαπρεπής συνταγματολόγος. Στο τέλος Απριλίου με πρωτοβουλία της Π.Ε.Ε.Α. πραγματοποιείται μια πρωτοφανής για κατεχόμενη χώρα ενέργεια. Διοργανώνονται μυστικές εκλογές στην ελεύθερη Ελλάδα, όπως και στην

κατεχόμενη, και ιδιαίτερα στην Αθήνα και στις άλλες μεγάλες πόλεις. Πάνω από ένα εκατομμύριο Έλληνες ψηφίζουν και στέλνουν αντιπροσώπους σε μια εθνοσυνέλευση που παίρνει το όνομα “Εθνικό Συμβούλιο”. Το Συμβούλιο συνέρχεται για πρώτη φορά στο χωριό Κορυσχάδες της Ευρυτανίας. Συνεδριάζοντας από τις 14 ως τις 27 Μαΐου, επικυρώνει την εξουσία της Π.Ε.Ε.Α. ως αντιπροσωπευτικής κυβέρνησης με έδρα την Ελλάδα. Έτσι δημιουργείται μια δεύτερη ελληνική αρχή, παράλληλη με τη νόμιμη κυβέρνηση του Καΐρου. Η Π.Ε.Ε.Α., από την πρώτη στιγμή της ίδρυσής της θέτει ως πρωταρχικό στόχο την αντικατάσταση της κυβέρνησης Τσουδερού, που βρισκόταν στην Αίγυπτο, με κυβέρνηση εθνικής ενότητας, στην οποία θα μετείχε και η ίδια».

Λ2 (1983-2007), σ. 288-289

«Βασικοί άξονες του προγράμματος του Ε.Α.Μ. ήταν η με κάθε μέσο αντίσταση στους κατακτητές και η εγκαθίδρυση, μετά την απελευθέρωση, αβασίλευτης δημοκρατίας, η οποία θα προωθούσε κοινωνικές μεταρρυθμίσεις. [...] Το Ε.Α.Μ. δεν είχε προετοιμαστεί για ανοιχτή ρήξη μετά την αποχώρηση των Γερμανών. Αισθανόταν ασφαλές, αφού διέθετε την υποστήριξη όχι μόνο των περισσότερων Ελλήνων, αλλά και των σημαντικών στρατιωτικών δυνάμεων που είχε συγκροτήσει στην Αντίσταση. Έλεγχε με αυτές σχεδόν ολόκληρη τη χώρα, με εξαίρεση ορισμένες περιοχές της Αθήνας και του Πειραιά. Μπορούσε, λοιπόν, να επικρατήσει με δημοκρατικά μέσα και περίμενε ότι οι αντίπαλοι θα προσπαθούσαν να συμβιβαστούν μαζί του. [...] Τεκμηριωμένη απάντηση για τους σκοπούς που επεδίωξε με την εξέγερση το Ε.Α.Μ, δεν υπάρχει, αφού τα σχετικά αρχεία παραμένουν κλειστά, οι περισσότεροι ιστορικοί όμως δέχονται πως δεν ήθελε να καταλάβει την εξουσία, αλλά απλώς και μόνο να επιβάλει την αλλαγή του πρωθυπουργού [...] Το Κομμουνιστικό Κόμμα ήθελε να ενταχθεί στο πολιτικό σύστημα (και γι’ αυτό διέλυσε τον Ε.Λ.Α.Σ. και απομάκρυνε ασυμβίβαστα στελέχη του, όπως τον Άρη Βελουχιώτη), αλλά ο ξένος παράγοντας και οι κυρίαρχες πολιτικές δυνάμεις δεν του το επέτρεψαν».

Λ3 (2002), σ. 203, 205-206

7. ΕΑΜοκρατία ή Λευκή Τρομοκρατία; Ποιος δεν τηρεί την Συμφωνία της Βάρκιζας;

α) Δεν αναφέρεται ξεχωριστά η περίοδος

ΣΤ1 (1967-1969)

ΚΛ1 (1973)

ΣΤ3 (1974-1980)

Γ3 (1976-1984)

ΣΤ4 (1980-1989)

ΣΤ6 (2006-2007)

Στο Λ4 (2007-2022) η αφήγηση «κόβεται» απότομα μετά την αναφορά των όρων της συνθήκης της Βάρκιζας και ύστερα ξαναρχίζει από το 1946 και το τελικό ξέσπασμα του ελληνικού εμφυλίου πολέμου ως το πρώτο πεδίο της ένοπλης αντιπαράθεσης του

Ψυχρού Πολέμου, παραβλέποντας και παρακάμπτοντας με αυτόν τον τρόπο όλα τα ενδιαμέσα χρονικά γεγονότα στο εσωτερικό της Ελλάδας που οδηγούν σ' αυτόν. Πρόκειται για μια εμφανή αφηγηματική τρύπα, η οποία δεν γίνεται για λόγους χώρου και έκτασης, αφού το εγχειρίδιο περιέχει εκτενή αφήγηση για όλη την δεκαετία του 1940. Είναι συνεπώς, θεωρούμε, μια συγκεκριμένη ιστοριογραφική επιλογή να παρακαμφθεί η διετία 1945-1946, προκειμένου ο ελληνικός εμφύλιος να αντιμετωπιστεί αποκλειστικά ως ένας *proxy war*, και μάλιστα ο εναρκτήριο, του Ψυχρού Πολέμου και να αποσυνδεθεί ερμηνευτικά από την Αντίσταση και τους κοινωνικοοικονομικούς προσδιορισμούς της:

«**Η έκβαση της σύγκρουσης υπέρ των πρώτων ακολουθήθηκε από τη Συμφωνία της Βάρκιζας**, στις 12 Φεβρουαρίου 1945, η οποία προέβλεπε τη διεξαγωγή ελεύθερων εκλογών και δημοψηφίσματος επί του πολιτειακού ζητήματος [...] **Το 1946 άρχισε ο ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος. Οι Δυτικοί φοβήθηκαν ότι σε περίπτωση νίκης των κομμουνιστικών δυνάμεων στην Ελλάδα η ΕΣΣΔ θα αποκτούσε έξοδο στη Μεσόγειο** [...] Ο ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος. **Η Ελλάδα, που γνώρισε τον Εμφύλιο Πόλεμο το 1946-1949, υπήρξε το πρώτο πεδίο ένοπλης αντιπαράθεσης του Ψυχρού Πολέμου**».

Λ4 (2007-2022), σ. 136, 143, 145

Τέλος, το ΣΤ7 (2012-2022) επίσης δεν αναφέρει ξεχωριστά την εν λόγω περίοδο.

β) Οι κομμουνιστές – προετοιμάζονται και επιζητούν εμφύλιο

«**Μετά την συντριβή των κατά τό Δεκεμβριανόν κίνημα, οί κομμουνισταί έκαιροφυλάκτουν διά τόν “τρίτον γύρον”, όπως έλεγαν. Προς τόν σκοπόν αυτόν οργανώθησαν** είς τάς χώρας του Παραπετάσματος (Αλβανίαν, Γιουγκοσλαβίαν, Βουλγαρίαν). Έκεί είχαν τάς βάσεις άνεφοδιασμου των καί περιθάλψεως τραυματιών, έκπαιδεύσεως δολιοφθορέων κλπ. [...] **Τά πρώτα κρούσματα ήρχισαν από τόν Αύγουστον του 1946 μέ εισβολήν συμμοριών από την Αλβανίαν, Γιουγκοσλαβίαν καί Βουλγαρίαν. Αύται έφόνευον τούς άνδρας τών σταθμών χωροφυλακής καί μεμονωμένων στρατιωτικών μονάδων**».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 171

«Έν τω μεταξύ παντοδύναμον τό ΕΑΜ ειχεν εξαπολύσει άγρίαν τρομοκρατίαν κατά τών πληθυσμών τής υπαίθρου. Χιλιάδες έθνικοφόνων πολιτών έξωντώθησαν, ενώ αί λοιπαί άνταρτικαί ομάδες διελύθησαν. [...] Άλλά οί δράσται του “Δεκεμβριανού κινήματος” δέν κατέθεταν τά όπλα. Έχρειάσθη νά άνατεθή είς τον δημοκράτην στρατηγόν Πλαστήραν ή κυβέρνησις, ή οποία έπεισε τούς άντάρτας νά αφήσουν τόν άγώνα. Τούτο έπετεύχθη μέ την “συμφωνίαν τής Βάρκιζας” 12 - 2 - 1945, ή οποία έδιδεν άμνηστειαν είς όλας τάς πράξεις τής κατοχής έκτος από τά προσωπικά έγκλήματα. Η υπογραφή τής συνθήκης ειρήνης του Β' παγκοσμίου πολέμου εύρε μίαν Ελλάδα αίμοστάζουσαν ακόμη έκ τών πληγών τού εθνοκτόνου κινήματος καί την νέαν κυβέρνησιν του ναυάρχου *Βούλγαρη* νά τής προσφέρη τας πρώτας βοήθειας. Δι' άλλην μίαν φοράν ένεκα τής διχονοίας ό ελληνικός λαός επέπρωτο έκ τής τέφρας τών έρειπίων καί του αδελφικού αίματος νά άρχιση την άνασυγκρότησίν του είς την νέαν περίοδον τής

ειρήνης [...] Τό Κομμουνιστικόν Κόμμα (ΚΚΕ) μολονότι υπέγραψε τήν συμφωνίαν τής Βάρκιζας, δέν ήθέλησε νά προσαρμοσθή εις ομαλόν συνταγματικόν βίον. Τον Μάρτιον του 1946, ύποκινούμενον άπο τάς χώρας του “σιδηρού παραπετάσματος”, έξαπέλυσε νέαν άνταρσίαν. Επειδή αί βάσεις, όπου έστρατολογούντο οί συμμορίται, εύρίσκοντο εις τάς χώρας τών βορείων γειτόνων, ή ανταρσία έξεδηλώθη εις τάς άκριτικάς περιφερείας καί εκείθεν έξηπλώθη γοργώς καί εις τήν άλλην Ελλάδα, διότι τό ΚΚΕ ειχεν άποκρύψει παντού πολεμοφόδια καί όπλα».

Γ1 (1966-1976), σ. 264-267

Στο Γ2 (1969) αναφέρεται η τρομοκρατία του ΕΑΜ στην ελληνική ύπαιθρο και η βίαη στρατολόγηση πληθυσμών πολύ πριν την συνθήκη της Βάρκιζας, ήδη από τα χρόνια της Κατοχής-Αντίστασης που στο γενικότερο ερμηνευτικό σχήμα του εγχειριδίου αυτά χαρακτηρίζονται από εμφύλιες συγκρούσεις-συρράξεις μεταξύ των αντιστασιακών ομάδων με αποκλειστική υπαιτιότητα του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ που επιτίθεται απρόκλητα:

«Τήν περίοδον αυτήν, καθ' ήν κατεβάλλετο προσπάθεια άπελευθερώσεως εστω καί τμημάτων τού έλληνικού έδάφους, τό ΕΑΜ επέλεξε διά νά έξαπολύση επίθεσιν έναντίον Ελλήνων, καί μάλιστα, έν συνεργασία μέ τούς Γερμανούς. [...] Ή ήγεσία του ΕΑΜ, έξ άλλου, πιστεύουσα ότι επέκειτο ή άπελευθέρωσις τής χώρας, ήθέλησε νά έξοντώση τήν ίσχυροτέραν μετ' αυτό όργάνωσιν, διά νά παραμείνη κύριον τής καταστάσεως. Ήσθάνετο δέ έαυτό άρκετά ισχυρόν, διότι ή Β.Σ.Α. επέτρεψεν ώστε ό οπλισμός, μετά τών πυροβόλων, ό ιματισμός καί άλλα έφόδια τής μεραρχίας “Πινερόλο” νά περιέλθουν εις τόν Έλάς, ό όποιος, άπό τής στιγμής εκείνης, έπαυσε νά έξαρτάται διά τόν έφοδιασμόν του άπό τούς Βρεταννούς. Συγχρόνως απέκτησε τήν δυνατότητα νά αύξήση τήν εις άνδρας δύναμίν του δι' άναγκαστικής στρατολογίας εις τάς ύπό τόν έλεγχόν του περιφερείας».

Γ2 (1969), σ. 159

Η εαμική τρομοκρατία αναφέρεται και για την περίοδο της Απελευθέρωσης και πριν τα Δεκεμβριανά:

«αί κομμουνιστικάί δυνάμεις αντί νά κινηθούν κατά τών Γερμανών, κατηυθύνθησαν πρός Αθήνας καί Ήπειρον, διά νά κατακτήσουν τό σύνολον τής χώρας. [...] Ή κυβέρνησις Γ. Παπανδρέου, διά νά άποκτήση πραγματικήν έξουσίαν, έπρεπε νά έπιτύχη άφοπλισμόν του Έλάς, ό όποιος, κατά τόν άρχηγόν του Στ. Σαράφην, ειχε δύναμιν τά μέσα Οκτωβρίου έκ 5.130 άξιωματικών, 1.070 καθοδηγητών καί 48.940 οπλιτών. Επίσης έπρεπε νά έπιτύχη νά παύση άσκούσα άστυνομικά καθήκοντα ή έξαρτωμένη έκ τού ΕΑΜ “Εθνική Πολιτοφυλακή”».

Γ2 (1969), σ. 177-178

Ενώ, για την συμφωνία της Βάρκιζας αναφέρεται πως αυτή δεν τηρήθηκε από την πλευρά των κομμουνιστών, την ώρα μάλιστα που αυτή ήταν ευνοϊκή για αυτούς, καθώς βρήκαν την ευκαιρία και τον χρόνο να προετοιμαστούν καλύτερα για τον «τρίτο γύρο». Παράλληλα, αναφέρεται πως προοδευτικά απισχνάται η εξουσία του ΕΑΜ στην ύπαιθρο από την ελληνική κυβέρνηση, υπονοώντας έτσι πως το ΕΑΜ είχε τον έλεγχο αυτής – ασφαλώς – δια της τρομοκρατίας:

«**Η συμφωνία της Βάρκιζας ήτο έπωφελής διά τούς Βρεταννούς και τούς κομμουνιστάς.** Οί πρώτοι ήμπορούσαν νά άποσύρουν προοδευτικώς τά στρατεύματά των έξ Ελλάδος και νά τά χρησιμοποιήσουν εΐς τά κύρια θέατρα πολέμου και νά άπαλλαγούν των περι έπεμβάσεως εΐς τά έσωτερικά πράγματα τής χώρας μας έπικρίσεων, αΐ όποΐαι διευτυπώντο εΐς Μ. Βρεταννίαν και Η.Π.Α. (Δέν πρέπει νά λησμονήται, επί πλέον, ότι τό πρώτον δεκαήμερον τού Φεβρουάριου έπραγματοποιήθη ή διάσκεψης τής Γιάλτας, εΐς τήν οποιάν οί Ρούζβελτ, Τσώρτσιλ και Στάλιν προσεπάθησαν νά θέσουν τάς βάσεις τής μεταπολεμικής συνεργασίας των). **Οί κομμουνιστάι, έξ άλλου, έπέτυχον νά κερδίσουν χρόνον, πρός ανασύνταξιν τών δυνάμεών των, ώστε νά δώσουν τήν νέαν μάχην, όταν αΐ συνθήκαι θά ήσαν εύνοϊκότεραι δι' αυτούς.** 'Απόδειξις ήτο ή άπόκρυψις μεγαλυτέρας ποσότητος όπλισμου τής παραδοθείσης, (μέχρι τέλους Δεκεμβρίου 1946 άνεκαλύφθησαν υπό τών έθνικών δυνάμεων 41.437 τυφέκια, 810 πολυβόλα, 2.010 αύτόματα, 168 βαρείς όλμοι, 96 πυροβόλα, 137 άντιαρματικά τυφέκια, 3.534 περίστροφα), ή διαφυγή εΐς Νοτιοσλαβίαν και Βουλγαρίαν 5.000 Έλασιτών μετά του όπλισμου των και ή παραμονή εΐς τά βουνά άρκετών άλλων υπό τόν Άρην Βελουχιώτην [...]. Μετά τήν συμφωνίαν τής Βάρκιζας ό έλεγχος τής κυβερνήσεως άποκατεστάθη εΐς όλόκληρον τήν έπικράτειαν. Άλλ' όλα τά άλλα προβλήματα παρέμενον εκκρεμή. Καΐ ήσαν πολιτικά, οΐκονομικά, όργανωτικά».

Γ2 (1969), σ. 189-190, 194

«**Τήν 15ην Δεκεμβρίου 1945 μέλη τής Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ συνητηθήσαν εΐς Πετρίτσι τής Βουλγαρίας μέ εκπροσώπους τών Γενικών Επιτελείων τής Νοτιοσλαβίας και Βουλγαρίας.** Οΐ συναντηθέντες άπεφάσισαν τήν αναδιοργάνωσιν του Έλάς, ό όποιος εφεξής θά άπεκαλείτο “Δημοκρατικός Στρατός”, ώστε νά αναλάβη έπίθεσιν κατά τής Ελλάδος. 'Η Νοτιοσλαβία υπεσχέθη άμέριστον βοήθειαν εΐς υλικόν. 'Ηδη από του Ιουνίου 1945 είχεν αναδιοργανωθή ή “Επιμελητεΐα του Αντάρτη”, και είχε πραγματοποιήσει συγκέντρωσιν πολεμικού ύλικού και εφοδίων εΐς κρησφύγετα κείμενα πλησίον τών Έλληνονοτιοσλαβικών συνόρων. 'Η Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε., συνελθούσα έν όλομελεία τήν 12ην Φεβρουάριου 1946, έπεκύρωσε τήν άπόφασιν περί νέας ένοπλου άποπειρας πρός έγκαθίδρυσιν κομμουνιστικού καθεστώτος εΐς τήν χώραν μας. Εΐς τό άρχικόν στάδιον ή κομμουνιστική δύναμις κρούσεως θά άπετελείτο έκ τών Έλασιτών, περι τούς 4.000, οΐ όποιοι είχον άρνηθή νά άφοπλισθούν μετά τήν συμφωνίαν τής Βάρκιζας και έκρύπτοντο εΐς διαφόρους άπομεμακρυσμένας όρεινάς περιοχάς. [...] Ακολούθως θά ένισχύοντο υπό τών Έλασιτών οΐ όποιοι είχον καταφύγει εΐς Νοτιοσλαβίαν και άνήρχοντο εΐς 8.000. Ούτοι είχον συγκεντρωθή εΐς τό στρατόπεδον του Μπούλκες, κείμενον εΐς άπόστασιν 50 χιλιομέτρων Β.Δ. του Βελιγραδιού, και έξεπαιδεύοντο στρατιωτικώς υπό τών Νοτιοσλάβων. Επίσης θά ένισχύοντο και υπό έμπειροπολέμων Έλασιτών, οΐ όποιοι είχον συμμορφωθή πρός τήν διαταγήν του άφοπλισμού. Η έπιστράτευσις, αναγκαστική ή έθελοντική, θά άπετέλει τό τελευταίον στάδιον συγκεντρώσεως δυνάμεων».

Γ2 (1969), σ. 210

γ) Λευκή Τρομοκρατία – η κυβερνητική πλευρά

Στο **Λ2 (1983-2007)** γίνεται για πρώτη φορά λόγος για την Λευκή Τρομοκρατία και τις διώξεις ενάντια στο εαμικό κίνημα που συνιστούν παραβίαση της συμφωνίας της Βάρκιζας με την δημιουργία κλίματος βίας και τρομοκρατίας, εντός του οποίου δεν καθίσταται δυνατή η αδιάβλητη και διαφανής διενέργεια ελεύθερων εκλογών με υπαιτιότητα της κυβερνητικής πλευράς και όχι του ΚΚΕ που κηρύσσει την αποχή από αυτές:

«μετά από συμφωνία του Ε.Α.Μ. με τον άγγλο στρατηγό Σκόμπυ, οι μάχες στην περιοχή της Αθήνας σταματούν. Στο μεταξύ η κυβέρνηση Πλαστήρα **συνάπτει τη Συμφωνία της Βάρκιζας (12 Φεβρουάριου 1945) με το Ε.Α.Μ. Η συμφωνία αυτή πρόβλεπε τη δημιουργία των απαραίτητων συνθηκών για τη διεξαγωγή, το γρηγορότερο, εκλογών και δημοψηφίσματος το οποίο θα έκρινε την τύχη της μοναρχίας στην Ελλάδα. Η συμφωνία πρόβλεπε ακόμη τη διάλυση των ανταρτικών οργανώσεων και την παράδοση των όπλων του Ε.Λ.Α.Σ. μέσα σε δύο εβδομάδες. Ακόμη δόθηκε αμνηστία στους στρατιώτες του Ε.Λ.Α.Σ. Μερικές όμως μονάδες του Ε.Λ.Α.Σ. , όπως και ο ίδιος ο Άρης Βελουχιώτης, αρνήθηκαν να δεχτούν τη συμφωνία της Βάρκιζας και κατέφυγαν πάλι στα βουνά. Αλλά το Ε.Α.Μ. τους αποκήρυξε αμέσως. Ο ίδιος ο Βελουχιώτης για να μη συλληφθεί σκοτώθηκε. Με τη συμφωνία της Βάρκιζας τερματίζεται η πρώτη φάση του εμφυλίου πολέμου. [...] Η αμνηστία που πρόβλεπε η συμφωνία της Βάρκιζας δεν αφορούσε ποινικά αδικήματα που διαπράχθηκαν κατά την περίοδο των Δεκεμβριανών. Αυτή η παράλειψη αποδείχτηκε μοιραία για την ομαλή πορεία των πολιτικών εξελίξεων στην Ελλάδα. Ενώ η ηγεσία του Ε.Α.Μ., που οι ενέργειές της κατά τα Δεκεμβριανά ενέπιπταν στον κύκλο των πολιτικών πράξεων, κινείται ελεύθερα, ένα πλήθος από κατώτερα στελέχη ή απλά μέλη καταδιώκεται για ποινικά αδικήματα. Πολλά στελέχη του Ε.Α.Μ για να αποφύγουν τις διώξεις καταφεύγουν πάλι στο βουνά. Το κλίμα της συμφιλίωσης δηλητηριάζεται. Η κυβέρνηση Πλαστήρα παραιτείται στις 8 Απριλίου 1945 και αναλαμβάνει το σχηματισμό της νέας κυβέρνησης ο ναύαρχος Πέτρος Βούλγαρης. Μετά από την παραίτηση και αυτής της νέας κυβέρνησης (17 Οκτωβρίου 1945), σχηματίζεται νέα κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον αρχηγό των Φιλελευθέρων Θεμ. Σοφούλη (22 Νοεμβρίου 1945), που ως κύριο έργο της θα είχε τη διενέργεια εκλογών. Οι εκλογές προσδιορίζονται για τις 31 Μαρτίου 1946, όμως το κλίμα που επικρατεί δεν είναι καθόλου ευνοϊκό για την ελεύθερη άσκηση του εκλογικού δικαιώματος. Στην ύπαιθρο ένοπλες αντίπαλες ομάδες τρομοκρατούν τους χωρικούς ενώ στην Αθήνα τα επεισόδια ανάμεσα σε δεξιούς και αριστερούς πολλαπλασιάζονται. Το Κομμουνιστικό Κόμμα και οι ομάδες που είχαν συνεργαστεί μαζί του στο Ε.Α.Μ., κηρύττουν αποχή από τις εκλογές. Οι εκλογές τελικά διενεργούνται στις 31 Μαρτίου με αποχή των εαμικών κομμάτων. Η κάλπη δίνει την πλειοψηφία στο συντηρητικό *Λαϊκό κόμμα*, το οποίο κατά τη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας ως κύριο στόχο του είχε θέσει την επαναφορά του βασιλιά Γεωργίου του Β΄. Στις 17 Απριλίου ο αρχηγός του Λαϊκού κόμματος Κων. Τσαλόαρης σχηματίζει κυβέρνηση. Την 1η Σεπτεμβρίου του 1946 διενεργείται δημοψήφισμα που αποβαίνει υπέρ της μοναρχίας με ποσοστό 69%. Ενώ στις 27 Σεπτεμβρίου ο Γεώργιος ο Β΄ επιστρέφει στην Ελλάδα, οι κομμουνιστές κατηγορούν το δημοψήφισμα ως νόθο και αποφασίζουν να αντιδράσουν με ένοπλο αγώνα εξωθούμενοι κυρίως από τη “λευκή τρομοκρατία” που έχει απλωθεί σε όλη τη χώρα εναντίον εαμικού λαού».**

Λ2 (1983-2007), σ. 294-295

Στην ίδια πλευρά, την κυβερνητική, αποδίδεται η μη τήρηση της Συμφωνίας της Βάρκιζας και στο Γ4 (1984-1991), με κάπως πιο σύντομο τρόπο:

«**Η Συμφωνία της Βάρκιζας δεν έλυσε τα πολιτικά προβλήματα** με αποτέλεσμα η χώρα να οδηγηθεί στον Εμφύλιο πόλεμο, ύστερα μάλιστα από τις εκλογές (Μάρτιος 1946) και το Δημοψήφισμα (Σεπτέμβριος 1946) και τις “νίκες” των φιλοβασιλικών κομμάτων, με αποχή ορισμένων από τους αντιπάλους τους: στις εκλογές “νίκησε” το Λαϊκό κόμμα και με το Δημοψήφισμα επανήλθε ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄. Οι “νίκες” αυτές της βασιλόφρονης παράταξης της επέτρεψαν να οργανώσει και να εξαπολύσει μια χωρίς προηγούμενο τρομοκρατία (φυλακίσεις, βασανιστήρια, εκτοπίσεις, εξορίες) εναντίον των αντιπάλων της και κυρίως εναντίον των αντιστασιακών του ΕΑΜ».

Γ4 (1984-1991), σ. 323-324

Και στο Λ3 (2002) με εκτεταμένες αναφορές:

«**Στις 10 Ιανουαρίου του 1945 οι αντίπαλοι συμφώνησαν ανακωχή, ενώ στις 12 Φεβρουάριου υπέγραψαν τη Συμφωνία της Βάρκιζας**, η οποία αποσκοπούσε άμεσα στον τερματισμό της σύγκρουσης που είχε αρχίσει το Δεκέμβριο και μακροπρόθεσμα στην πολιτική εξομάλυνση. **Ωστόσο, η κυβέρνηση δεν τήρησε τους όρους της συμφωνίας. Διατήρησε τους καταπιεστικούς νόμους της μεταξικής δικτατορίας, εμπόδιζε την κυκλοφορία του αριστερού τύπου, έδιωξε τους αριστερούς από τις δημόσιες υπηρεσίες και ακόμη και από την Εκκλησία. Προσπάθησε, ενώ η οικονομική κρίση μαινόταν, να ελέγξει το συνδικαλισμό τοποθετώντας δοσιλόγους επικεφαλής της Γ.Σ.Ε.Ε. Το κυριότερο ήταν, όμως, πως εξαπέλυσε μαζικές δικαστικές διώξεις εναντίον των “εαμικών” (παραπάνω από σαράντα χιλιάδες φυλακίστηκαν μόνο το πρώτο τετράμηνο του 1945) και επάνδρωσε τον ανεξέλεγκτο στρατό, στον οποίο κυριαρχούσε η παράνομη ακροδεξιά οργάνωση “Ιερός Δεσμός Ελλήνων Αξιωματικών” (ΙΑΕΑ), με μοναρχικούς και πρώην μέλη των Ταγμάτων Ασφαλείας. Με δυο λόγια, η ήττα του Ε.Α.Μ. στη Μάχη της Αθήνας παρέδωσε τη χώρα στην παρακρατική άκρα δεξιά, η οποία είχε ενσωματώσει και τον κύριο όγκο των συνεργατών των Γερμανών. Μπροστά της ήταν ανίσχυροι οι μετριοπαθείς πολιτικοί που τυπικώς διοικούσαν τη χώρα: οι κυβερνήσεις άλλαζαν διαρκώς, ενώ την πραγματική εξουσία διατηρούσε ο Βρετανός πρέσβυς. Το Κομμουνιστικό Κόμμα ήθελε να ενταχθεί στο πολιτικό σύστημα (και γι’ αυτό διέλυσε τον Ε.Λ.Α.Σ. και απομάκρυνε ασυμβίβαστα στελέχη του, όπως τον Άρη Βελουχιώτη), αλλά ο ξένος παράγοντας και οι κυρίαρχες πολιτικές δυνάμεις δεν του το επέτρεψαν. Η συστηματική δίωξη όλων των δημοκρατικών και η παρατεταμένη περίοδος κρατικής τρομοκρατίας αφενός και μια σειρά άστοχων αποφάσεων του ΚΚΕ αφετέρου, οδήγησαν στον Εμφύλιο Πόλεμο του 1946-49».**

Λ3 (2002), σ. 205-206

Τέλος, στο Γ6 (2006-2022) περιέχεται το ίδιο ερμηνευτικό σχήμα σε μια σύντομη αναφορά, αλλά με μια κάπως πιο μετριοπαθή απόχρωση, αφού γίνεται λόγος για κυρίως ανοχή τέτοιων παραβάσεων από την κυβερνητική πλευρά και λιγότερο συχνά για ενθάρρυνσή τους:

«Λίγο μετά υπογράφηκε, από την κυβέρνηση και το ΕΑΜ, **συμφωνία ειρήνης στη Βάρκιζα** της Αττικής (12 Φεβρουαρίου 1945). Με βάση τους όρους της, δινόταν αμνηστία για ορισμένα από τα αδικήματα που διαπράχθηκαν κατά τα Δεκεμβριανά και προβλεπόταν ότι ο ΕΛΑΣ θα διαλυόταν, θα οργανωνόταν νέος εθνικός στρατός, θα διασφαλιζόνταν οι ελευθερίες όλων των πολιτών, θα γινόταν δημοψήφισμα για να αποφασίσει ο λαός αν θα επιστρέψει ή όχι ο βασιλιάς και θα απομακρύνονταν από τις κρατικές υπηρεσίες όσοι συνεργάστηκαν με τη μεταξική δικτατορία και τους κατακτητές. **Η συμφωνία της Βάρκιζας δεν έφερε την ειρήνευση, επειδή κύριες ρυθμίσεις της δεν εφαρμόστηκαν. Αντιθέτως, εξαπολύθηκαν διώξεις σε βάρος αριστερών πολιτών, που έγιναν με την ανοχή, κάποτε και με την ενθάρρυνση, της κυβέρνησης».**

Γ6 (2006-2022), σ. 151

δ) Απέτυχε γενικά και αόριστα ή/και από λάθη και παραλείψεις όλων των πλευρών

Το ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011), όπως και για πολλά ερευνητικά ερωτήματα της περιόδου της ελληνικής δεκαετίας του 1940, είναι το πρώτο εγχειρίδιο στο οποίο ακολουθείται η επιλογή τα περιεχόμενά του να μην αποσιωπήσουν περιόδους και γεγονότα, αλλά παράλληλα να τα απονευρώσουν από οποιαδήποτε συγκεκριμένη αιτιότητα και να τα αποϊδεολογικοποιήσουν τηρώντας «ουδέτερη» κατεύθυνση και ίσες αποστάσεις. Η ίδια επιλογή ακολουθείται για πρώτη φορά σχετικά και με την συμφωνία της Βάρκιζας και την μη τήρησή της, όπου ενώ αναφέρεται η περίοδος, εντούτοις δεν γίνεται καμία νύξη, έστω και έμμεση, σε συγκεκριμένη υπαιτιότητα ή γεγονότα ή πολιτικά-ιδεολογικά προσδιορισμένες πλευρές. Πρόκειται, ουσιαστικά, για μια μορφή αποσιώπησης δια της υπεκφεύγουσας αποστασιοποιημένης γενικότητας. Παρατηρείται, έτσι, η τάση του εγχειριδίου να αναφέρει τις περιόδους, ενώ παράλληλα να μην επιχειρεί να «ακουμπήσει» κανένα επίδικο αυτών, με αποτέλεσμα να μην εξάγεται κάποια, έστω και συγκεχυμένη, ιστορική αιτιότητα, πέραν της πρόθεσης περί αυστηρής ουδετερότητας, απροσδιοριστίας και ασάφειας:

«**Από λάθη και παραλείψεις όλων των παρατάξεων και την ανάμειξη των Άγγλων, ξέσπασαν στην Αθήνα άγριες συγκρούσεις (Δεκέμβριος 1944). Νέες καταστροφές και νέοι νεκροί προστέθηκαν σ' εκείνους του πολέμου και της Κατοχής. Το μίσος ανάμεσα στο λαό γινόταν ολοένα και βαθύτερο. Το Φεβρουάριο του 1945 οι αντίπαλες παρατάξεις υπέγραψαν τη συμφωνία της Βάρκιζας για την επίλυση των διαφορών τους. Η συμφωνία αυτή όμως δεν έφερε την ηρεμία που περίμενε ο λαός. Αντίθετα, ξέσπασε ένας φοβερός εμφύλιος πόλεμος, που κράτησε 4 χρόνια, ως το 1949».**

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [πριν το 1997], σ. 285

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [μετά το 1997], σ. 249

Στο Γ5 (1991-2006) ακολουθείται, επίσης, η γραμμή της ουδετερότητας με το αποϊδεολογικοποιημένο ερμηνευτικό σχήμα των ίσων αποστάσεων, καθώς υπό την φράση *νέες πολιτικές συνθήκες που δημιουργήθηκαν και ακρότητες* τίθενται όλα τα γεγονότα που μεσολαβούν από την υπογραφή της συνθήκης της Βάρκιζας μέχρι το

ξέσπασμα του εμφυλίου. Έτσι, δεν γίνεται καμία μνεία σε συγκεκριμένους προσδιορισμούς των ακροτήτων και των νέων αυτών πολιτικών συνθηκών, ούτε και στους όρους κάτω από τους οποίους αυτές δημιουργήθηκαν και καθόρισαν τις εκλογικές διαδικασίες στο πλαίσιο των διώξεων, της αποχής και της τρομοκρατίας:

«στις 12 Φεβρουάριου 1945 υπογράφηκε η συμφωνία της Βάρκιζας, αφού το αίμα είχε βάνει την ελληνική πρωτεύουσα. Η συμφωνία αυτή προέβλεπε, ανάμεσα σε άλλα την άρση του στρατιωτικού νόμου, την αμνηστία των πολιτικών αδικημάτων, την αποστράτευση του ΕΛΑΣ και τη συγκρότηση εθνικού στρατού. Προβλεπόταν επίσης η προκήρυξη εκλογών και δημοψήφισμα για τη μορφή του πολιτεύματος. Η γαλήνη που επανήλθε στη χώρα υπήρξε επιφανειακή και πολλοί από τις δύο πλευρές δεν είχαν αποδεχτεί τη συμφωνία της Βάρκιζας. Μέσα από τις νέες πολιτικές συνθήκες που δημιουργήθηκαν (αποχή εαμικών κομμάτων από τις εκλογές, επάνοδος του βασιλιά Γεωργίου Β΄, στις 27 Σεπτεμβρίου 1946, ακρότητες), μια νέα ένοπλη σύγκρουση φαινόταν να πλησιάζει. Ενώ οι άλλοι λαοί της Ευρώπης, με τη λήξη του πολέμου, ξαναγύριζαν στα ειρηνικά τους έργα, στην Ελλάδα άρχιζε σκληρός ο εμφύλιος πόλεμος».

Γ5 (1991-2006), σ. 370-371

«Αφετηρία του εμφυλίου πολέμου σε πολιτικό επίπεδο υπήρξαν τα Δεκεμβριανά (1944) και η Συμφωνία της Βάρκιζας (12 Φεβρουάριου 1945). Αυτή προέβλεπε τον αφοπλισμό των ανταρτών, τη δημιουργία εθνικού στρατού, την αποπομπή από τον κρατικό μηχανισμό των δωσίλογων, την αποκατάσταση της δημοκρατίας, την πραγματοποίηση δημοψηφίσματος για την επάνοδο του βασιλιά και τη διενέργεια εκλογών. Με ένα λόγο, έθετε τις βάσεις της ειρηνικής πολιτικής ζωής στην Ελλάδα. Αυτό όμως δεν έγινε. [...] Από το 1946 ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα είναι ήδη πραγματικότητα».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 128-129

Εμφύλιος

Δεν αναφέρεται καθόλου ο εμφύλιος – πλήρης αποσιώπηση εμφυλίου

«Στις 12 Οκτωβρίου του 1944 ή ελληνική σημαία άνυψώθηκε και πάλι πάνω στον ιερό βράχο της Ακροπόλεως στην Αθήνα και ή Ελλάδα ανάπνευσε και πάλι τό ζωογόνο αέρα της Ελευθερίας. Τό 1945 ό πόλεμος τελείωσε. Η Ελλάδα πήρε πάλι τά εδάφη της και προσάρτησε καί τή Δωδεκάνησο πού είχαν ώς τότε οί Ιταλοί. Ο βασιλιάς Γεώργιος ό Β΄ επανήλθε στό θρόνο του, αλλά τήν 1^η Απριλίου 1947 πέθανε στά ανάκτορα τών Αθηνών από καρδιακή προσβολή και τόν διαδέχτηκε στόν θρόνο ό άδελφός του Παύλος ό Α΄».

ΣΤ3 (1974-1980), σ. 123

8. Πότε αρχίζει ουσιαστικά ο Εμφύλιος (ή εμφύλιες συγκρούσεις); 1943, 1944 ή 1946;

α) Στην Αντίσταση

Στο ΣΤ2 (1969-1973), αν και ο εμφύλιος αναφέρεται πως αρχίζει το 1946, ωστόσο αυτό είναι το τυπικό του σκέλος, αφού η αφήγηση αναγνωρίζει στο ΕΑΜ πρόθεση εξουσίας μέσω πρόκλησης συγκρούσεων έναντι άλλων αντιστασιακών οργανώσεων ήδη από τα χρόνια της Αντίστασης:

«Αί έσωτερικά διενέξεις τών κομμάτων και ή έλλειψις κοινής οργανώσεως επέτρεψαν εις τούς κομμουνιστάς νά δώσουν εις τό Εθνικόν Απελευθερωτικόν Μέτωπον (Ε.Α.Μ.) εύρυτάτην βάσιν. Άντιθέτως περιώρισαν τάς έθνικάς οργανώσεις (ΕΔΕΣ) και έξώντωσαν άλλας (Ψαρρόν). Τελικώς μετέτρεψαν τό ΕΑΜ εις καθαρώς κομμουνιστικόν όργανον και άντί τού άγώνος κατά τών εχθρών ήσχολήθησαν μέ τήν μεταπελευθερωτικήν επικράτησίν των [...]. Ο άγών όμως κατά τών συμμοριτών (1946 - 1949)».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 168

«Μέ τον καιρόν όμως τό ΕΑΜ έγινε αιχμάλωτον τής μειοψηφίας δηλ. τών κομμουνιστών. Αύτοί μεθοδικώς και μέ καταχθόνια μέσα παρέσυραν από τήν έθνικήν της άποστολήν τήν συμπαγεστέραν άπελευθερωτικήν όργάνωσιν εις πράξεις βίας και καταστροφής και έπεσώρευσαν εις τήν χώραν έρειπια και συμφοράς [...]. Έν τω μεταξύ παντοδύναμον τό ΕΑΜ ειχεν εξαπολύσει άγρίαν τρομοκρατίαν κατά τών πληθυσμών τής υπαίθρου. Χιλιάδες έθνικοφόνων πολιτών έξωντώθησαν, ενώ αί λοιπαί άνταρτικά ομάδες διελύθησαν. Τήν 3ην Δεκεμβρίου οί άντάρται τού ΕΑΜ, μολονότι ή όργάνωσις των συμμετείχεν μέ 7 υπουργούς εις τήν κυβέρνησιν “έθνικής ένότητος”, έπεχείρησαν νά καταλάβουν τήν εξουσίαν διά τής βίας και νά έπιβάλουν κομμουνιστικόν καθεστώς [...]. Η υπογραφή τής συνθήκης ειρήνης του Β΄ παγκοσμίου πολέμου εύρε μίαν Ελλάδα αιμοστάζουσαν ακόμη έκ τών πληγών τού εθνοκτόνου κινήματος [...]. ένεκα τής διχονοίας ό ελληνικός λαός επέπρωτο έκ τής τέφρας τών έρειπίων και του αδελφικού αίματος νά άρχιση τήν άνασυγκρότησίν του [...]. Ο ΔΕΥΤΕΡΟΣ ΚΑΙ ΤΡΙΤΟΣ ΣΥΜΜΟΡΙΤΟΠΟΛΕΜΟΣ: Σφοδροτέρα έξεδηλώθη ή διάστασις τών “Μεγάλων” έξ άφορμής του Β΄ συμμοριτοπολέμου εις τήν Ελλάδα. Τό Κομμουνιστικόν Κόμμα (ΚΚΕ) μολονότι υπέγραψε τήν συμφωνίαν τής Βάρκιζας, δέν ήθέλησε νά προσαρμοσθή εις ομαλόν συνταγματικόν βίον. Τον Μάρτιον του 1946, ύποκινούμενον άπο τάς χώρας του “σιδηρού παραπετάσματος”, έξαπέλυσε νέαν άνταρσίαν».

Γ1 (1966-1976), σ. 263-264, 267

Στο Γ2 (1969) στο γενικότερο ερμηνευτικό σχήμα των «τριών γύρων» ως πρώτος γύρος της εμφύλιας σύρραξης (με αυτήν την ορολογία) ορίζεται η επίθεση του ΕΛΑΣ κατά του ΕΔΕΣ το 1943, εν μέσω Κατοχής και Αντίστασης:

«Τάς άρχάς του 1943 τό ΕΑΜ άπεφάσισε νά υίοθετήση τό άνταρτικόν κίνημα τού Άρη Βελουχιώτη και νά τό θέση υπό τήν καθοδήγησίν του. Αί κομμουνιστικάί άνταρτικάί ομάδες θά έλάμβανον τήν επωνυμίαν Εθνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός (Ελός). Σκοπός τού στρατού αύτου θά ήτο νά θέση υπό τόν έλεγχόν του τό σύνολον τής όρεινής ήπειρωτικής Ελλάδος, τών περιοχών, δηλαδή, όπου άπεκλείετο μόνιμος στάθμευσις στρατευμάτων κατοχής. Διά νά έπιτευχθή ό σκοπός αύτός έχρειάζετο ή έξουδετέρωσις κάθε άνταρτικής

ομάδος, ή οποία θά ήρνείτο νά ύπαχθή εΐς τό κομμουνιστικόν συγκρότημα [...] Τήν περίοδον αὐτήν, καθ' ήν κατεβάλλετο προσπάθεια ἀπελευθερώσεως ἔστω καί τμημάτων του ἑλληνικοῦ ἐδάφους, τό ΕΑΜ ἐπέλεξε διά νά ἐξαπολύσῃ ἐπίθεσιν ἐναντίον Ἑλλήνων, καί μάλιστα, ἐν συνεργασία μέ τούς Γερμανούς. Οἱ τελευταῖοι, ἀναμένοντες συμμαχικήν ἀπόβασιν εἰς τήν Δυτικήν Ἑλλάδα, ἀπεφάσισαν νά ἐκκαθαρίσουν τήν Ἡπειρον ἀπό τόν Ἑδέξ, ὥστε νά ἐκλειψῇ ἡ ἐξ αὐτοῦ ἀπειλή. Ἡ ἡγεσία του ΕΑΜ, ἐξ ἄλλου, πιστεύουσα ὅτι ἐπέκειτο ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς χώρας, ἠθέλησε νά ἐξοντώσῃ τήν ἰσχυροτέραν μετ' αὐτό ὀργάνωσιν, διά νά παραμείνῃ κύριον τῆς καταστάσεως. [...] Συγχρόνως ἀπέκτησε τήν δυνατότητα νά αὐξήσῃ τήν εἰς ἀνδρας δύναμίν του δι' ἀναγκαστικῆς στρατολογίας εἰς τάς ὑπό τόν ἐλεγχόν του περιφερείας. Ἡ ἐπίθεσις του Ἑλάς κατά του Ἑδέξ ἤρχισε τήν 9ην Ὀκτωβρίου. Ἡ ἐπίθεσις τῶν Γερμανῶν τήν 16ην. Ἡ ἡγεσία του Ἑδέξ, ἐζήτησεν ἀμέσως κατάπαυσιν τῆς ἐμφυλίου συρράξεως καί δημιουργίαν κοινού μετώπου ἐναντίον του κατακτητοῦ. Ὁ Ἑλάς ἠρνήθη [...] Ὅλοι οἱ ἐκπρόσωποι του πολιτικοῦ κόσμου καί τῶν ἐθνικῶν ὀργανώσεων ἤσκησαν δριμυτάτην κριτικήν τῆς ὅλης πολιτικῆς του Ἑάμ. Κατηγορήθη διά τήν ἀσκουμένην παρ' αὐτοῦ τρομοκρατίαν, διά τόν ἐξαπολυθέντα παρ' αὐτοῦ ἐμφύλιον πόλεμον, διά τήν προσπάθειαν μονοπωλήσεως τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀγῶνος (Τό σύνθημά του ἦτο ὅτι “ὅποιος δέν εἶναι Ἑαμίτης, εἶναι Γκεσταπίτης”, δηλαδή, ὄργανον τῆς γερμανικῆς μυστικῆς ἀστυνομίας), διά τά κινήματα τῆς Μ. Ανατολῆς [...] εἰς τήν πλατείαν Συντάγματος, ὅταν ἐκλήθησαν νά διαλυθούν, ἐπετέθησαν κατά τοῦ μεγάρου (γωνία Βασ. Σοφίας — Ἐλευθ. Βενιζέλου) τῆς Αστυνομικῆς Διευθύνσεως Ἀθηνῶν, ἀφώπλισαν ἀστυφύλακας, ἐφόνευσαν ἐνα ἀρχιφύλακα. Ἐξηνάγκασαν τήν Αστυνομίαν νά ἀμυνθῇ διά τῶν ὀπλων. Ἀπό τῆς στιγμῆς ἐκείνης ἤρχισεν ὁ “δεύτερος γύρος”, ἡ δεύτερα δηλαδή ἐνοπλος προσπάθεια τῶν κομμουνιστῶν νά καταλάβουν τήν ἐξουσίαν. Αὐτήν τήν φοράν θά ἦτο ἀρκετόν, διά τήν ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ των, νά καταλάβουν τό κέντρον τῆς πρωτευούσης».

Γ2 (1969), σ. 153, 159, 169, 180

«Ὁ Εμφύλιος πόλεμος εἶχε ουσιαστικά ἀρχίσει μέσα στην Κατοχή ἀνάμεσα στο ΕΑΜ καί στις ἄλλες ἀντιστασιακές ὀργανώσεις, κυρίως ἀνάμεσα στο ΕΑΜ καί στον ΕΛΕΣ· ἦταν δυο ὀργανώσεις με διαφορετικές κοινωνικές καί ἰδεολογικές βάσεις [...] κι ἔτσι ἀρχισε ἡ κυριότερη φάση του Εμφυλίου πολέμου (1946-1949)».

Γ4 (1984-1991), σ. 322-324

Κατ' ἀρχάς, στο Λ4 (2007-2022) ἀναφέρεται πῶς ὁ εμφύλιος πόλεμος ἀρχίζει το 1946:

«Το 1946 ἀρχισε ὁ ἑλληνικός Εμφύλιος Πόλεμος. Οἱ Δυτικοὶ φοβήθηκαν ὅτι σε περίπτωση νίκης των κομμουνιστικῶν δυνάμεων στην Ἑλλάδα ἡ ΕΣΣΔ θα ἀποκτούσε ἐξοδὸ στη Μεσόγειο [...] Ὁ ἑλληνικός Εμφύλιος Πόλεμος. Ἡ Ἑλλάδα, που γνώρισε τον Εμφύλιο Πόλεμο το 1946-1949, υπῆρξε το πρῶτο πεδίο ἐνοπλῆς ἀντιπαράθεσης του Ψυχροῦ Πολέμου».

Λ4 (2007-2022), σ. 143, 145

Ὡστόσο, αὐτό θεωροῦμε πῶς ἀποτελεῖ μονάχα ἓνα ἐπιφαινόμενο τῆς ἀφήγησις καί του ἐρμηνευτικοῦ σχήματος που ἐπιλέγεται, ἀφοῦ οἱ αἰτίες του εμφυλίου – που ἀναφέρεται πῶς ξεσπάει το 1946 – ἐντοπίζονται ἐρμηνευτικά στην ἀφήγησις ἤδη ἀπὸ

το 1943. Με δεδομένο το αφηγηματικό κενό-«τρύπα» που έχει το εγχειρίδιο για την διετία 1945-1946 από την υπογραφή της Συνθήκης της Βάρκιζας μέχρι το ξέσπασμα του εμφυλίου, όπως είδαμε στο προηγούμενο ερευνητικό ερώτημα, ενισχύεται η μηχανιστική ερμηνεία του προδιαγεγραμμένου ξεσπάσματος του εμφυλίου ήδη από το 1943, λόγω των δύο διαφορετικών προτάσεων για το μέλλον της Ελλάδας που κομίζουν οι αντιστασιακές οργανώσεις. Γι' αυτούς τους λόγους το ταξινομούμε εδώ, αν και θα μπορούσε ίσως να ταξινομηθεί στο ερμηνευτικό σχήμα του 1946, αν τα περιεχόμενά του αναγνωστούν σε ένα πρώτο επιφανειακό επίπεδο:

«Η διαίρεση μεταξύ των Ελλήνων αποτέλεσε, πράγματι, αντανάκλαση της ευρύτερης αντιπαράθεσης που θα σφράγιζε και το δεύτερο ήμισυ του 20ού αιώνα — του δυτικού, καπιταλιστικού-φιλελεύθερου, και του κομμουνιστικού προτύπου. **Παράλληλα με την κοινή στόχευση εναντίον του κατακτητή διατυπώνονταν, ήδη από το 1943, δύο διαφορετικές προτάσεις με αναφορά στη μεταπολεμική πορεία και της Ελλάδας. Θα επιλεγόταν η οδός της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας που εφαρμοζόταν στη Δύση ή εκείνη του υπαρκτού σοσιαλισμού που είχε υιοθετήσει η Σοβιετική Ένωση; Υπέρ της πρώτης επιλογής τασσόταν η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση και ένα μέρος των αντιστασιακών δυνάμεων στο εσωτερικό της κατακτημένης Ελλάδας· υπέρ της δεύτερης φάνηκε, ολοένα και περισσότερο με την πάροδο του χρόνου, να κλίνει η ισχυρότερη ένοπλη αντιστασιακή οργάνωση, το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ***. Το πολιτικό παράγωγό της, η *Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης*, είχε συγκροτηθεί στην ορεινή Στερεά Ελλάδα στις 10 Μαρτίου 1944. Η επίκληση βραχυπρόθεσμων τακτικών στόχων από τους πρώτους ή τους δεύτερους δεν αρκούσε, τελικά, για να επικαλύψει τον διαφορετικό στρατηγικό προσανατολισμό που τους κατηύθυνε».

Λ4 (2007-2022), σ. 135

β) Στα Δεκεμβριανά (1944)

«ενώ ο πόλεμος έληξε δι' όλους τους άλλους λαούς, ή Πατρίς μας εύρεθη εἰς τήν ανάγκην νά συνεχίση τόν αγώνα εναντίον νέων εχθρών, τών συμμοριτών. [...] Καί ὁ νέος αὐτός πόλεμος διήρκεσε περίπου 4 ἔτη».

ΣΤ1 (1967-1969), σ. 158

Στο ΚΛ1 (1973) υπονοείται πως η πρώτη φάση της *κομμουνιστικής ανταρσίας* τοποθετείται χρονικά στα Δεκεμβριανά, εφ' όσον αναφέρεται η περίοδος 1946-1949 ως ο «δεύτερος γύρος» του *συμμοριτοπολέμου*:

«Εἰς τήν Ελλάδα ἐν τῷ μεταξύ συνεχίζετο ὁ ἀγών εναντίον τῶν κατακτητῶν μέ θυσίας καί ἥρωισμούς. Μέ τό τέλος του πολέμου ἀπελευθερώθη καί ἡ Ελλάς. **Αλλά ἐπρόκειτο νά γνωρίση νέας περιπετείας, ἐς αἰτίας τῆς κομμουνιστικῆς ἀνταρσίας, τῆς ὁποίας ἡ δεύτερα φάσις εἶναι ὁ συμμοριτοπόλεμος καί ὁ ὁποῖος διήρκεσεν ἀπό του 1946-1949 καί ὁ ὁποῖος τελικῶς ἔληξεν μέ τήν νίκην του εθνικοῦ στρατοῦ».**

ΚΛ1 (1973), σ. 90

«Ἡ Ελλάδα ἐλευθερώθηκε στις 12 Ὀκτωβρίου 1944. Πριν προφτάση ὁμως νά κλείση τις πληγές του πολέμου, δοκιμάστηκε ἀπό ἕνα **φοβερό ἐμφύλιο πόλεμο (1944-1945**

καί 1945-1949), πού άνοιξε βαθιές πληγές, κατέστρεψε τή χώρα, ύποδαύλισε τά μίση καί έμπόδισε τήν όμαλή πολιτική εξέλιξη για πολλά χρόνια».
Γ3 (1976-1984), σ. 331

«Η έθνική όμως αντίσταση δέν έμεινε δυστυχώς, ενωμένη. Αρχισαν προστριβές μεταξύ τών άρχηγών μέ άποτέλεσμα νά χωριστούν σέ παρατάξεις, πού βρίσκονταν σέ διαμάχη. Τή διαμάχη αυτή υπόθαλψαν, δυστυχώς, καί οί σύμμαχοι, πού καθέννας τους ένδιαφερόταν νά έξασφαλίσει για λογαριασμό του τήν επιρροή του στην Ελλάδα μετά τή λήξη τού πολέμου. Έτσι ή άπελευθέρωση τής Ελλάδας (Οκτώβριος 1944) βρήκε τό λαό χωρισμένο, σέ μιά στιγμή πού περισσότερο άπό κάθε άλλη χρειαζόταν ομόνοια καί ένότητα, για νά επανορθώσει τίς καταστροφές τής χώρας καί άδερφωμένος νά συνεχίσει τό ειρηνικό του έργο. Η διαίρεση αυτή του λαού οδήγησε στό φοβερό εμφύλιο πόλεμο τού 1944-45 καί 1946-49».
ΣΤ4 (1980-1989), σ. 185

Ακόμα και το Λ2 (1983-2007) που εισάγει μια πληθώρα νέων ερμηνευτικών σχημάτων, ωστόσο, εδώ ορίζει και αυτό την έναρξη του εμφυλίου στα Δεκεμβριανά ως την πρώτη φάση του (και όχι «γύρο»), ορίζοντας παράλληλα το 1946 ως την έναρξη της δεύτερης φάσης του. Αν και περιγράφει τον ανταγωνισμό και την εχθρότητα μεταξύ των αντιστασιακών οργανώσεων ήδη από το 1943 με έντονη πολιτική απόχρωση και την ανοιχτή ρήξη μεταξύ τους στις αρχές του 1944, ωστόσο δεν ορίζει αυτές τις συγκρούσεις ως έναρξη του εμφυλίου πολέμου, παρά μόνο στα Δεκεμβριανά:

«Ενώ αρχικά οι τρεις βασικές αντιστασιακές οργανώσεις συνεργάζονταν, από τα μέσα του 1943 άρχισαν να εμφανίζονται τα πρώτα σημεία ανταγωνισμού μεταξύ τους. [...] Έτσι, μια αντίθεση που ξεκίνησε στην αρχή από την κοινή επιθυμία όλων των οργανώσεων να ενισχύσουν τις δυνάμεις τους, απέκτησε τελικά έντονη πολιτική απόχρωση, μια και οι αντιαμικές οργανώσεις στην αποκάλυπτη αντίθεσή τους με το Ε.Α.Μ. αναζητούν στηρίγματα στη βασιλική κυβέρνηση, μόνη μέχρι τότε νόμιμη εκπρόσωπο του ελληνικού κράτους. Στην εξέλιξη αυτή βασικό ρόλο έπαιζαν και οι Άγγλοι οι οποίοι, ενώ στην αρχή εφοδίαζαν με όπλα και χρήματα όλες τις αντιστασιακές οργανώσεις, στη συνέχεια ενίσχυναν με κάθε μέσο μόνο τον Ε.Λ.Ε.Σ. και την Ε.Κ.Κ.Α. Στις αρχές του 1944, όταν η ώρα της απελευθέρωσης πλησιάζει, οι αντιθέσεις ανάμεσα στις αντιστασιακές οργανώσεις οδηγούνται σε ανοιχτή ρήξη. Τον Απρίλιο του 1944 ο Ε.Λ.Α.Σ., μετά από σκληρές μάχες, έξουδετερώνει τις ανταρτικές δυνάμεις της Ε.Κ.Κ.Α. στην περιοχή της Γκιώνας. [...] Συγχρόνως ο Ε.Λ.Α.Σ. οργανώνει ευρείας κλίμακας επίθεση εναντίον των αντάρτικων τμημάτων του Ε.Δ.Ε.Σ. και τα περιορίζει σε ένα τμήμα της Ηπείρου. Έτσι, τις παραμονές της απελευθέρωσης, ο Ε.Λ.Α.Σ. ήταν κυρίαρχος στην ελληνική ύπαιθρο [...] Τα Δεκεμβριανά, η πρώτη φάση του εμφυλίου πολέμου άρχισε. Οι δύο αντίπαλοι είχαν πάρει θέσεις μάχης μέσα στην Αθήνα. Ο Ε.Λ.Α.Σ. είχε παρατάξει στην Αθήνα 13.500 άνδρες. Η κυβέρνηση, που την υποστηρίζουν και αγγλικές μηχανοκίνητες δυνάμεις υπό την αρχηγία του στρατηγού Σκόμπν, διέθετε συνολικά 20.700 άνδρες [...] Με τη συμφωνία της Βάρκιζας τερματίζεται η πρώτη φάση του εμφυλίου πολέμου [...] Ενώ το Κομμουνιστικό κόμμα κηρύσσεται παράνομο, η Ελλάδα βάδιζε προς έναν

ολοκληρωτικό εμφύλιο πόλεμο με απρόβλεπτες συνέπειες. **Η πρώτη περίοδος του πολέμου, από το καλοκαίρι του 1946 μέχρι την άνοιξη του 1947**». Λ2 (1983-2007), σ. 287-288, 293-295

[λεζάντα]

«**Στη διάρκεια των “Δεκεμβριανών” ήρθε στην Ελλάδα ο πρωθυπουργός της Αγγλίας Ουϊνστον Τσώρτσιλ για να επιδιώξει τον τερματισμό της εμφύλιας σύγκρουσης** [...] στις 12 Φεβρουάριου 1945 **υπογράφηκε η συμφωνία της Βάρκιζας**, αφού το αίμα είχε βάψει την ελληνική πρωτεύουσα. [...] **μια νέα ένοπλη σύγκρουση φαινόταν να πλησιάζει**. Ενώ οι άλλοι λαοί της Ευρώπης, με τη λήξη του πολέμου, ξαναγύριζαν στα ειρηνικά τους έργα, **στην Ελλάδα άρχισε σκληρός ο εμφύλιος πόλεμος**».

Γ5 (1991-2006), σ. 370-371

«το τέλος του πολέμου δεν έφερε το βηματισμό της ειρήνης στην Ελλάδα· αντίθετα **για πέντε χρόνια τυλίχτηκε στη συμφορά ενός εμφύλιου πολέμου (1944-49)** [...] **Αφετηρία του εμφύλιου πολέμου σε πολιτικό επίπεδο υπήρξαν τα Δεκεμβριανά (1944)** και η Συμφωνία της Βάρκιζας (12 Φεβρουάριου 1945). [...] **Από το 1946 ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα είναι ήδη πραγματικότητα**».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 119, 128, 130

«**Τα Δεκεμβριανά ήταν η πρώτη φάση της εμφύλιας σύγκρουσης**. Κύρια αιτία του εμφύλιου πολέμου ήταν οι αντιτιθέμενες απόψεις που υπήρχαν σε ευρύτερα τμήματα της ελληνικής κοινωνίας σχετικά με το πολιτικό μέλλον της Ελλάδας. Στο θέμα αυτό είχε λόγο, πλέον, και η Βρετανία, καθώς η Ελλάδα ανήκε στη δική της σφαίρα επιρροής».

Γ6 (2006-2022), σ. 151

γ) Αμέσως μετά την Συμφωνία της Βάρκιζας

«**Το Φεβρουάριο του 1945 οι αντίπαλες παρατάξεις υπέγραψαν τη συμφωνία της Βάρκιζας για την επίλυση των διαφορών τους. Η συμφωνία αυτή όμως δεν έφερε την ηρεμία που περίμενε ο λαός. Αντίθετα, ξέσπασε ένας φοβερός εμφύλιος πόλεμος, που κράτησε 4 χρόνια, ως το 1949**».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [πριν το 1997], σ. 285

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [μετά το 1997], σ. 249

δ) Το 1946

Το Λ3 (2002) είναι το πρώτο εγχειρίδιο που τοποθετεί ξεκάθαρα την έναρξη του εμφυλίου στα 1946. Τις συγκρούσεις της προηγούμενης περιόδου (αυτές των «δύο» πρώτων «γύρων», κατά άλλα ερμηνευτικά σχήματα) δεν τις προσδιορίζει ως εμφύλιες (συγκρούσεις, μάχες, συρράξεις κ.λπ.), αλλά ως συγκρούσεις με πρωτοβουλία της πλευράς του ΕΔΕΣ και των Βρετανών κατά του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, το οποίο ενώ κάνει αντίσταση στους Γερμανούς προετοιμάζοντας την Απελευθέρωση, παράλληλα δέχεται αυτή την επίθεση που αποσκοπεί στον περιορισμό της πολιτικής του επιρροής

ενόψει της Απελευθέρωσης, κάτι που επαναλαμβάνεται και στα Δεκεμβριανά. Υπό την έννοια αυτή, δεν ορίζονται ως εμφύλιες οι συγκρούσεις, αλλά ως επιθέσεις στα πλαίσια του διπλού ρόλου του ΕΔΕΣ και των Βρετανών, ενώ ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος ξεκινάει το 1946:

«Παράλληλα προς τον Ε.Λ.Α.Σ. δρούσε, κυρίως στην Ήπειρο, ο Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος (Ε.Δ.Ε.Σ.) του Ναπολέοντα Ζέρβα, τον οποίο έλεγχαν οι Βρετανοί. Ο Ε.Δ.Ε.Σ. έθεσε σε πρώτη προτεραιότητα την καταπολέμηση του ΕΑΜ και συνήψε ανακωχή με τους Γερμανούς την κρίσιμη περίοδο μεταξύ Νοεμβρίου του 1943 και Αυγούστου του 1944 (όταν, σύμφωνα και με τις βρετανικές εκθέσεις, ο Ε.Λ.Α.Σ. είχε επωμιστεί τη “μερίδα του λέοντος” στην αντιστασιακή δράση). [...] Η συστηματική δίωξη όλων των δημοκρατικών και η παρατεταμένη περίοδος κρατικής τρομοκρατίας αφενός και μια σειρά άστοχων αποφάσεων του ΚΚΕ αφετέρου, οδήγησαν στον Εμφύλιο Πόλεμο του 1946-49».

Λ3 (2002), σ. 203, 206

«Εμφύλιο πόλεμο, που ξεσπά το 1946, ανάμεσα στο δημοκρατικό στρατό και την κυβέρνηση».

ΣΤ6 (2006-2007)

«Ο Εμφύλιος ξέσπασε το 1946 και “μάτωσε” την Ελλάδα για τρία ολόκληρα χρόνια. Ο αδελφοκτόνος πόλεμος τερματίστηκε στα τέλη του καλοκαιριού του 1949, με την ήττα του Δημοκρατικού Στρατού, πολλές χιλιάδες θύματα και ανυπολόγιστες καταστροφές».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 213

9. Ποια πλευρά (ή τι) προκαλεί τον Εμφύλιο (υπαιτιότητα); Αίτια, επίδικο και στόχευση των δύο πλευρών

α) Οι «συμμορίτες» - ξενοκίνητος υπό των Σλάβων-βόρειων γειτόνων για κομμουνιστική κατάληψη Μακεδονίας (σε πρώτο στάδιο) και ολόκληρης της Ελλάδας (σε δεύτερο στάδιο) [ΠΛΕΙΟΔΟΣΙΑ απολογητικής Γ΄ Ψηφίσματος]

Στο Γ2 (1969) το ΚΚΕ προκαλεί τον εμφύλιο σε «τρεις γύρους». Λειτουργεί ως ξενοκίνητο και ενεργούμενο της ΕΣΣΔ και του διεθνούς κομμουνισμού. Αυτή η πρόκληση των «τριών γύρων» του εμφυλίου συνδέεται με τον μεσοπόλεμο και το σύνθημα για την ανεξάρτητη Μακεδονία-Θράκη (1924, 5^ο συνέδριο Κ.Δ.), γι' αυτό και το ΕΑΜ στην αφήγηση φαίνεται εξαρχής να προσβλέπει στην κομμουνιστική κατάληψη ολόκληρης της Ελλάδας μεταπολεμικά κι όχι μόνο της Μακεδονίας-Θράκης. Σε ένα πρώτο στάδιο της επίθεσης, δηλαδή, θα πραγματωνόταν το σύνθημα του 1924 και σε ένα δεύτερο στάδιο θα επιχειρούνταν η κατάληψη ολόκληρης της ελληνικής επικράτειας: όχι απλώς το «μέρος εκ του όλου», όπως ανέφερε το Γ΄ Ψήφισμα, αλλά «το όλο εκ του όλου». Όλες οι συντονισμένες προσπάθειες των κομμουνιστών και στον μεσοπόλεμο και στην δεκαετία του 1940 φαίνεται να επικεντρώνονται σε αυτόν τον στόχο, ενώ το σύνθημα περί ισοτιμίας των μειονοτήτων και περί «Λαϊκών Μετώπων» (7^ο Συνέδριο Κ.Δ.) λειτουργεί

τουλάχιστον παραπλανητικά ως προκάλυμμα των αληθινών επιδιώξεων του ΚΚΕ που ενεργεί ως όργανο της Κομμουνιστικής Διεθνούς και ειδικότερα της Μόσχας. Με την παραπάνω επιχειρηματολογία, η οποία πλειοδοτεί της βασικής αντικομμουνιστικής προπαγάνδας περί ξενοκίνητης επίθεσης, οι κομμουνιστές και το εαμικό κίνημα τίθενται εκτός της κοινότητας του έθνους και της ιδιότητας του Έλληνα πολίτη, ενώ η επιλογή του όρου *συμμοριτών* δικαιολογείται και «τεκμηριώνεται» με την άκρως δηλωτική του πνεύματος φράση *διότι αυτός ήτο ο έπισήμως και διεθνώς χρησιμοποιηθείς όρος χαρακτηρισμού των*:

«**Το Κ.Κ.Ε. και η προδοτική δραστηριότης του:** [...] Από τής πρώτης στιγμής, οι Έλληνες Κομμουνισταί ανέπτυξαν άνεθνικήν δράσιν [...] τό περί Μακεδονίας καί Θράκης προδοτικόν σύνθημα τό έστέρησε πολλών στελεχών του, άρνηθέντων νά γίνουν όργανα του βουλγαρικού έπεκτατισμού [...] Πιστόν εις τάς έκ Μόσχας οδηγίας, τό Κ.Κ.Ε. άντικατέστησε, τόν Δεκέμβριον 1935, τό σύνθημα τής “ένιαίας καί άνεξάρτητης Μακεδονίας καί Θράκης” μέ τό σύνθημα “πλέρια ισοτιμία στις Μειονότητες”. Αλλά *παρείχε τήν διευκρίνησιν ότι ή αλλαγή του συνθήματος, δέν άπετέλει καί άλλαγήν στόχου*. Διότι, ώς έτόνιζεν, εις τήν άπόφασιν του συνελθόντος κατά τόν άνωτέρω μήνα συνεδρίου του, “Τό Κόμμα (κομμουνιστικόν) δέν παύει νά διακηρύττη πώς τελικά καί όριστικά τό μακεδονικόν ζήτημα θά λυθή αδελφικά μετά τή νίκη τής σοβιετικής έξουσίας στα Βαλκάνια. Μόνον τότε ό μακεδονικός λαός θά βρή τήν πλέρια έθνική του αποκατάσταση”. **Η βασική γραμμή του, δηλαδή, παρέμενεν αμετάβλητος : Ανεξάρτητος Μακεδονία καί Θράκη.** [...] Η κατοχή άπεδείχθη επωφελής διά τούς κομμουνιστάς. Οί Γερμανοί, καθ’ ύπόδειξιν τής Βουλγαρίας, άπληλευθέρωσαν πολλούς έκ τών έξ αύτών κρατουμένων [...] Τό Ε.Α.Μ. άπεφάσισε νά υιοθετήση τήν γραμμήν του ανταρτοπολέμου όταν διεπίστωσεν ότι ή ένοπλος άντίστασις κατά του έχθρου άπετέλει καθολικόν πόθον του έλληνικού λαού, μέ σκοπόν νά άποκτήση τήν υλικήν δύναμιν, ή όποία θά του ήτο **απαραίτητος διά τήν μελλοντικήν κατάκτησιν τής έξουσίας**».

Γ2 (1969), σ. 130-134

«**Η ΞΕΝΟΚΙΝΗΤΟΣ ΕΠΙΘΕΣΙΣ:** Τήν 15ην Δεκεμβρίου 1945 μέλη τής Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ συνηντήθησαν εις Πετρίτσι τής Βουλγαρίας μέ εκπροσώπους τών Γενικών Επιτελείων τής Νοτιοσλαβίας καί Βουλγαρίας. Οί συναντηθέντες άπεφάσισαν τήν άναδιοργάνωσιν του Έλάς, ό όποιος εφεξής θά άπεκαλείτο “Δημοκρατικός Στρατός”, ώστε νά αναλάβη επίθεσιν κατά τής Ελλάδος. Η Νοτιοσλαβία υπεσχέθη άμέριστον βοήθειαν εις υλικόν. Ηδη από του Ιουνίου 1945 είχεν άναδιοργανωθή ή “Επιμελητεία του Αντάρτη”, καί είχε πραγματοποιήσει συγκέντρωσιν πολεμικού υλικού καί εφοδίων εις κρησφύγετα κείμενα πλησίον τών Έλληνονοτιοσλαβικών συνόρων. Η Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε., συνελθούσα έν όλομελεία τήν 12ην Φεβρουάριου 1946, έπεκύρωσε τήν άπόφασιν περί νέας ένοπλου άποείρας προς έγκαθίδρυσιν κομμουνιστικού καθεστώτος εις τήν χώραν μας. [...] Ακολούθως θά ένισχύοντο υπό τών Έλασιτών οί όποιοι είχον καταφύγει εις Νοτιοσλαβίαν καί άνήρχοντο εις 8.000. Ούτοι είχον συγκεντρωθή εις τό στρατόπεδον του Μπούλκες, κείμενον εις άπόστασιν 50 χιλιομέτρων Β.Δ. του Βελιγραδιού, καί έξεπαιδεύοντο στρατιωτικώς υπό τών Νοτιοσλάβων [...] Η έναρξις τής νέας — τρίτης, κατά σειράν, εις διάστημα μικρότερον τών τριών ετών — ένόπλου προσπαθείας προς υποταγήν τής Ελλάδος εις τόν κομμουνισμόν [...] Από τής νυκτός τής 30ής προς 31ην Μαρτίου 1946, ή χώρα μας άντεμετώπισε, χωρίς

δυστυχώς εϋθύς ἐξ αρχῆς ὁ λαός μας καί ἡ ἡγεσία του νά συνειδητοποιήσουν τό μέγεθος του κινδύνου, μίαν σατανικῶς σχεδιασμένην καί ἐπιμελῶς ὀργανωμένην κομμουνιστικὴν ἐπιθέσιν. Οἱ ἀναλαβόντες τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ἐπιθέσεως ἦσαν ἑλληνικῆς καταγωγῆς. Ἄλλ' εἶχον τὴν διπλωματικὴν, οικονομικὴν καί ἠθικὴν συμπαράστασιν ολοκλήρου τοῦ κομμουνιστικοῦ συνασπισμοῦ [...]. Τό πρῶτον στάδιον τῆς κομμουνιστικῆς ἐπιθέσεως χαρακτηρίζεται ἀπὸ αἰφνιδιαστικὰς ἐπιδρομὰς ἐναντίον σταθμῶν χωροφυλακῆς κειμένων εἰς τὰς ὄρεινὰς περιοχὰς τῆς Μακεδονίας καί Θεσσαλίας. Οὕτω θὰ ἐξεκαθαρίζοντο οἱ ὄρεινοὶ ὄγκοι Καϊμακτσαλάν, Βερμίου, Ὀλύμπου, Πίνδου καί θὰ ἐδημιουργούντο ἀσφαλεῖς διάδρομοι εἰσόδου τῶν εἰς τὰς γειτονικὰς χώρας ἐκπαιδευομένων κομμουνιστῶν. Κατὰ τὸ δεϋτερον στάδιον θὰ ἐπεδιώκετο ἡ κατάληψις τῶν ὄρεινῶν ὄγκων Στερεᾶς Ἑλλάδος καί Πελοποννήσου. Ἡ ἐδαφολογικὴ διαμόρφωσις τῆς χώρας μας προσέφερεν, ὡς παρεδέχοντο οἱ Σοβιετικοί, εἴκοσι πέντε ὄρεινοὺς ὄγκους ὡς ὀρμητήρια συμμοριῶν. (Ἐφεξῆς αἱ κομμουνιστικαὶ ὀμάδες θὰ ἀποκαλοῦνται συμμορία, διότι αὐτός ἦτο ὁ ἐπισήμως καὶ διεθνῶς χρησιμοποιοηθεὶς ὀρος χαρακτηρισμοῦ των)».

Γ2 (1969), σ. 210-212

β) Οἱ «συμμορίτες» - ξενοκίνητος ὑπὸ των Σλάβων-βόρειων γειτόνων για τὴν Μακεδονία (ξενοκίνητοι κομμουνιστὲς «συμμορίτες») «ἀπόσπαση μέρους ἐκ τοῦ ὅλου» [απολογητικὴ Γ΄ Ψηφίσματος]

«Τὸ Κομμουνιστικόν Κόμμα (ΚΚΕ) [...] Τον Μάρτιον τοῦ 1946, ὑποκινούμενον ἀπο τὰς χώρας τοῦ “σιδηροῦ παραπετάσματος”, ἐξαπέλυσε νέαν ἀνταρσίαν. Ἐπειδὴ αἱ βάσεις, ὅπου ἐστρατολογούντο οἱ συμμορίται, εὑρίσκοντο εἰς τὰς χώρας τῶν βορείων γειτόνων, ἡ ἀνταρσία ἐξεδηλώθη εἰς τὰς ἀκριτικὰς περιφερείας καί ἐκεῖθεν ἐξηπλώθη γοργῶς καί εἰς τὴν ἄλλην Ἑλλάδα, διότι τὸ ΚΚΕ εἶχεν ἀποκρύψει παντοῦ πολεμοφόδια καί ὄπλα. [...] Ἀλλὰ καί τὸ Συμβούλιον Ἀσφαλείας καί ἡ Γενικὴ Συνέλευσις τοῦ ΟΗΕ ἀπασχολήθη μὲ τὴν ἐναντίον τῆς χώρας μας ἐπιβουλὴν τοῦ διεθνούς κομμουνισμοῦ, ἐπειτα ἀπὸ ἐπίσημον καταγγελίαν τῆς ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως. Ἐστειλε μάλιστα δύο ἐρευνητικὰς ἐπιτροπὰς εἰς τὰς περιφερείας ὅπου διεξήγετο ὁ συμμοριτοπόλεμος. Αἱ ἐπιτροπαὶ ἐβεβαιώθησαν ὅτι πραγματικὰ οἱ βόρειοι γείτονες ὑπεδαύλιζον τὸν συμμοριτοπόλεμον, μὲ τὸν ἀπώτερον σκοπὸν νά ἀποσπάσουν ἐδάφη ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καί νά ἐπιβάλλουν διὰ τῶν ὄπλων κομμουνιστικὸν καθεστῶς. Μετὰ τὴν διαπίστωσιν αὐτὴν ὁ ΟΗΕ συνέστησεν εἰς τὰς κυβερνήσεις τῆς Γιουγκοσλαβίας, τῆς Βουλγαρίας καί τῆς Ἀλβανίας νά σταματήσουν τὰς ἐχθρικὰς ἐνεργείας των κατὰ τῆς Ἑλλάδος. Καί ἡ μὲν Γιουγκοσλαβία συνεμορφώθη· οἱ ἄλλοι ὅμως γείτονες ἐσυνέχισαν τὴν βοήθειαν των πρὸς τοὺς συμμορίτας».

Γ1 (1966-1976), σ. 267-269

«Τὸ χειρότερον δὲ ἦτο ὅτι, ἐνῶ ὁ πόλεμος ἐλήξε δι' ὅλους τοὺς ἄλλους λαούς, ἡ Πατρίς μας εὑρέθη εἰς τὴν ἀνάγκην νά συνεχίσῃ τὸν ἀγῶνα ἐναντίον νέων ἐχθρῶν, τῶν συμμοριτῶν. Οἱ συμμορίται ἦσαν Ἕλληνας, τοὺς ὁποίους ἐξώπλιζον καί ἐστελλον ἐναντίον τῆς πατρίδος μας οἱ βόρειοι γείτονές μας, οἱ ὁποῖοι ἠγωνίζοντο μετὰπολεμικῶς, διὰ νά ἀποσπάσουν τὰ Ἑλληνικὰ ἐδάφη τῆς Μακεδονίας».

ΣΤ1 (1967-1969), σ. 158

«4. 'Ο κατά τών συμμοριτών εθνικός άγών. Μετά τήν συντριβήν των κατά τό Δεκεμβριανόν κίνημα, οί κομμουνισταί έκαιροφυλάκτουν διά τόν “τρίτον γύρον”, όπως έλεγον. Προς τόν σκοπόν αυτόν ώργανώθησαν εις τάς χώρας του Παραπετάσματος (Αλβανίαν, Γιουγκοσλαβίαν, Βουλγαρίαν). Έκει είχαν τας βάσεις άνεφοδιασμού των και περιθάλψεως τραυματιών, έκπαιδεύσεως δολιοφθορέων κλπ. Δι' αυτό ό κατά τών συμμοριτών άγών έπαυσε νά έχη τήν μορφήν του Δεκεμβριανού κινήματος. Ήτο πλέον εθνικός άγών κατά του σλαυϊσμού».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 171

γ) Κυρίως ο Τίτο για την απόσπαση της ελληνικής Μακεδονίας – το ΚΚΕ ταλαντεύεται αλλά εντέλει ενδίδει στην γραμμή του Τίτο, υιοθετεί έτσι αντικειμενικά ύποπτη και ζημιογόνα εθνικά πολιτική

Χωρίς να γίνεται ευθεία αναφορά σε «συμμορίτες», με έμμεσο αλλά διεξοδικό τρόπο στο ΚΑ5 (1998) δηλώνεται η πρόθεση των Γιουγκοσλάβων να καταλάβουν μετά τον Β΄ Π.Π. τον χώρο της ελληνικής Μακεδονίας, δηλαδή με τις ενέργειές τους κατά τον ελληνικό εμφύλιο, ο οποίος έτσι αποδίδεται – έστω και έμμεσα – σε δικές τους προθέσεις, μοχλεύσεις και πρωτοβουλίες. Το ΚΚΕ εμφανίζεται αρχικά να ταλαντεύεται (διακινδυνεύοντας την ελληνική Μακεδονία), αλλά τελικά να υιοθετεί γραμμή «απόλειας της ελληνικής Μακεδονίας», ενώ γίνεται ξεκάθαρα λόγος για προσπάθεια «απόσπασης εδαφών από τον Τίτο» μέσω ενδεχόμενης νίκης των κομμουνιστών στον ελληνικό εμφύλιο. Έτσι, ο ελληνικός εμφύλιος, στα πλαίσια αυτής της ενότητας του εγχειριδίου εμφανίζεται συνολικά ως ένα ακόμα στάδιο αναθεωρητικής πολιτικής στην διαχρονική απόπειρα προσάρτησης της ελληνικής Μακεδονίας, ο στρατηγικός σχεδιασμός και στόχος της οποίας πολιτικής υπερκαθορίζει και την αντίστοιχη πολιτική στάση του ΚΚΕ, η οποία, αν και ταλαντευόμενη, όπως αναφέρει η αφήγηση, εν τέλει ενδίδει στις εθνικιστικές επιδιώξεις του βορείου κομμουνιστικού περιβάλλοντος μειοδοτώντας εθνικά. Στα πλαίσια αυτής της αφήγησης το Μακεδονικό Ζήτημα δεν είναι ένα μέρος του ελληνικού εμφυλίου, αλλά αντίθετα, ο ελληνικός εμφύλιος είναι απλά ένα μέρος του Μακεδονικού Ζητήματος, κάτι που συνδέεται εν μέρει, βέβαια, και με το επιχείρημα περί «εαμοβουλγαρισμού», το οποίο σχετικώς υιοθετείται σε μια πιο «εκσυγχρονισμένη», μετριοπαθή και επαμφοτερίζουσα εκδοχή και σίγουρα όχι με αυτήν την παρωχημένη διατύπωση. Αυτό γίνεται εμφανές σε πολλά σημεία της αφήγησης, η οποία επιμένει στο ζήτημα με πλήθος αναφορών και αφιερώνοντας μεγάλη έκταση. Αυτή η ποσότητα των αναφορών δείχνει, εξάλλου, την ένταση και την επιμονή με την οποία προσεγγίζει το θέμα το συγκεκριμένο εγχειρίδιο, ώστε να υποστηρίξει το ερμηνευτικό του σχήμα:

«Από τους σλαβόφωνους του ελληνικού μακεδονικού χώρου όσοι εκδηλώθηκαν ως σλαβόφιλοι-Βούλγαροι ή Σλαβομακεδόνες, από το 1941 ως το 1949, αποχώρησαν τελικά από το ελληνικό έδαφος, αρχικά το 1944 και αργότερα το 1949, μέσα σε περιστάσεις που οι ίδιοι είχαν επιλέξει».

ΚΑ5 (1998), σ. 59

«δ. Στάδιο 4ο: Η επιδίωξη των Γιουγκοσλάβων να θέσουν υπό τον έλεγχο τους ολόκληρο τον ευρύτερο γεωγραφικά, μακεδονικό χώρο. Γι' αυτό στο νότιο τμήμα της χώρας τους ιδρύουν ένα ομόσπονδο κράτος, τη “Σοσιαλιστική Δημοκρατία της Μακεδονίας” (Σ.Δ.Μ.), αναγνωρίζουν τους σλάβους κατοίκους της ως χωριστή “μακεδονική” εθνότητα και με διάφορους τρόπους επιδιώκουν να προσαρτήσουν την Ελληνική Μακεδονία και την περιοχή Πιρίν της Βουλγαρίας. Με τον τρόπο αυτό επιδίωκαν όχι μόνο να εξασφαλίσουν τον έλεγχο στην δική τους περιοχή και στον πληθυσμό της, αλλά να βάλουν τις βάσεις για τη διεκδίκηση των μακεδονικών εδαφών της Ελλάδας καθώς και της ελληνικής ιστορικής και πολιτιστικής κληρονομιάς στη Μακεδονία».

ΚΛ5 (1998), σ. 42

«Άρχισε η Γιουγκοσλαβία να διακηρύσσει ότι θα αναδιαμορφωνόταν ως ομοσπονδιακό κράτος με έξι ομόσπονδα τμήματα-Δημοκρατίες-ανάμεσά τους και η “Μακεδονία” (περιοχή των Σκοπίων, νότιας Γιουγκοσλαβίας). Οι άλλες Δημοκρατίες ήταν η Σερβία, Κροατία, Σλοβενία, Βοσνία-Ερζεγοβίνη και το Μαυροβούνιο. Επιπλέον, ανακοίνωσε απόφαση του Κ.Κ.Γ. να θεωρεί τους σλαβόφωνους της περιοχής αυτής “Μακεντόντσι”, απόφαση-χειρονομία που τους έδινε χωριστή εθνική και κρατική υπόσταση. Έτσι το γεωγραφικό ή διοικητικό όνομα Μακεδονία χρησιμοποιήθηκε ως εθνικό. Οι περιστάσεις ευνοούσαν το εγχείρημα: οι κάτοικοι της περιοχής, που είχαν υποφέρει και από τους Σέρβους-στη διάρκεια του Μεσοπολέμου-και από τους Βουλγάρους-στη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου-ένιωθαν ξαφνικά ότι αποκτούσαν ισοτιμία, οντότητα, λύτρωση. Για την επίτευξη του σκοπού του ο Τίτο ζήτησε στη διάρκεια του πολέμου και την επίνευση του Στάλιν (ο οποίος κατά το Μεσοπόλεμο είχε ευνοήσει το Κ.Κ.Β, και τις επιδιώξεις του στη Μακεδονία). Ο Στάλιν δε δυσκολεύτηκε να εγκρίνει τα σχέδια του Τίτο, εφόσον εκείνη την ώρα το γιουγκοσλαβικό παρτιζανικό κίνημα πρόσφερε σημαντική υπηρεσία εναντίον των Γερμανών. Από την ώρα εκείνη ο Τίτο χρειαζόταν να φέρει κάτω από την επιρροή του τα κομμουνιστικά κόμματα των γειτονικών χωρών. Και πρότεινε τη δημιουργία Κοινού Στρατηγείου Ανταρτών Βαλκανικής (1943). Ήταν εύκολη η προσέγγιση προς το Κ.Κ. Αλβανίας. Αντίστοιχη προσέγγιση προς το Κ.Κ.Β, δεν είχε σημασία από στρατιωτική άποψη, γιατί εκεί δεν υπήρχε υπολογίσιμο αντιστασιακό κίνημα. Ήταν όμως αναγκαία για πολιτικούς λόγους. Πιο δύσκολη ήταν η περίπτωση του ελληνικού αντιστασιακού κινήματος, ειδικά μάλιστα στην περιοχή της Μακεδονίας. Για την προώθηση του σχεδίου στην Ελλάδα, ο Βουκμάνοβιτς-Τέμπο, από τους άμεσους συνεργάτες του Τίτο, έφτασε στην κατεχόμενη Ελλάδα το καλοκαίρι του 1943. Στις συναντήσεις του με την ηγεσία του Κ.Κ.Ε. πρότεινε τη σύσταση Κοινού Βαλκανικού Στρατηγείου. [...] Ήταν προφανής η προσπάθεια του Τέμπο να εξασφαλίσει προγεφυρώματα μέσα στο χώρο της ελληνικής Μακεδονίας, ώστε αργότερα να υπάρξει βάση διεκδίκησης και ενσωμάτωσης του χώρου αυτού στη Γιουγκοσλαβία. Οι Έλληνες κομμουνιστές ηγέτες απέρριψαν την ιδέα του Κοινού Βαλκανικού Στρατηγείου, γιατί την ίδια ακριβώς εποχή βρισκόνταν σε συνεννοήσεις με τους Βρετανούς, για την ένταξη όλων των ελληνικών αντιστασιακών οργανώσεων υπό το συμμαχικό Στρατηγείο της Μέσης Ανατολής, όπως και έγινε (Ιούλιο 1943). (Όταν στα τέλη του 1943 η ηγεσία του ΚΚΕ διεμήνυσε

στον Τίτο ότι επιθυμεί τη σύσταση του Κοινού Βαλκανικού Στρατηγείου, ο Τίτο είχε επιπλέον εγκαταλείψει την ιδέα λόγω άλλων προτεραιοτήτων). Παρόλα αυτά το Κ.Κ.Ε. έκανε ορισμένες παραχωρήσεις στους γιουγκοσλάβους παρτιζάνους σε σχέση με το Μακεδονικό. Επέτρεψε την ίδρυση μιας πολιτικής οργάνωσης των Σλαβομακεδόνων, δηλαδή των σλαβοφώνων εκείνων που είχαν υιοθετήσει τη γιουγκοσλαβική γραμμή στο Μακεδονικό. Η οργάνωσή τους, το “Σλαβομακεδονικό Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο” (ΣΝΟΦ, από τα αρχικά των αντίστοιχων σλαβικών λέξεων) ιδρύθηκε στα τέλη του 1943 και άρχισε αμέσως μετά τον προσηλυτισμό των σλαβοφώνων του ελληνικού χώρου στην τιτοϊκή “μακεδονική” εθνική ιδεολογία. Επιπλέον, η ηγεσία του ΚΚΕ επέτρεψε την είσοδο στο ελληνικό έδαφος γιουγκοσλαβομακεδονικών παρτιζανικών μονάδων καθώς και προπαγανδιστικών για να δια φωτίσουν τους σλαβόφωνους χωρικούς και να τους αποσπάσουν από τη βουλγαρική επιρροή. Στην πράξη, όμως, οι προπαγανδιστές αυτοί στράφηκαν κατά κύριο λόγο εναντίον του ελληνικού στοιχείου-ελληνόφωνου και σλαβόφωνου-για να εξουδετερώσουν έγκαιρα κάθε δυνατότητα ελληνικής αντίδρασης, όταν θα έμπαιναν σε εφαρμογή τα σχέδια του Τίτο για ενοποίηση της Μακεδονίας. Κατά ένα περίεργο παιχνίδι της ιστορίας οι επιθέσεις των Σλάβομακεδόνων εναντίον των φορέων του Ελληνισμού, στη γερμανοκρατούμενη Δυτική Μακεδονία, το 1944, είχαν μία εκπληκτική ομοιότητα με αντίστοιχες ενέργειες των Βουλγάρων, στον ίδιο, αλλά τουρκοκρατούμενο χώρο, στα χρόνια του Μακεδονικού Αγώνα. Τότε οι κομιτατζήδες εκτελούσαν ιερείς, δασκάλους, προεστούς, για να τρομοκρατήσουν και συμπαράσφουρον τις μάζες των χωρικών. Για την πολιτική, όμως, αυτή η ηγεσία του ΚΚΕ αντιμετώπιζε ισχυρές αντιδράσεις μέσα στους κόλπους του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ, δηλαδή τις αντιστασιακές οργανώσεις που έλεγχε το ΚΚΕ με τους μηχανισμούς του. Στις οργανώσεις αυτές υπήρχαν άτομα με βαθειά γνώση του Μακεδονικού προβλήματος, τα οποία συνειδητοποιούσαν ότι οι παραχωρήσεις που γίνονταν στους Γιουγκοσλάβους θα είχαν πολύ αρνητικές επιπτώσεις για την Ελλάδα. Από την άλλη πλευρά, όμως, το ΚΚΕ απέδιδε μεγάλη σημασία στη διατήρηση άριστων σχέσεων με ο ΚΚΓ εν όψει μελλοντικών εξελίξεων στην Ελλάδα και στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο. Έτσι, στην κρίσιμη τελευταία χρονιά της ξενικής κατοχής (1944), η στάση του κόμματος αυτού στο Μακεδονικό θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ταλαντευόμενη. Αυτό φαίνεται από ορισμένα συγκεκριμένα γεγονότα. Το Μάιο π.χ., μπροστά στις προκλητικές ενέργειες των οπαδών του ΣΝΟΦ, προχώρησε στη διάλυση της οργάνωσης αυτής, τα στελέχη της οποίας κατέφυγαν στη Γιουγκοσλαβία. Τον Αύγουστο, όμως, όχι μόνο δέχτηκε την επιστροφή των στελεχών αυτών, αλλά επέτρεψε και το σχηματισμό σλαβομακεδονικών ταγμάτων σε μεγάλες μονάδες του ΕΛΑΣ. Αλλά όταν, τις τελευταίες μέρες της Κατοχής (αρχές Οκτωβρίου), τα τμήματα αυτά φάνηκαν ότι ήταν έτοιμα να στασιάσουν, ζητώντας την αυτονόμηση περιοχών της Δ. Μακεδονίας, μονάδες του ΕΛΑΣ κινήθηκαν εναντίον τους και τους απώθησαν έξω από τα ελληνικά σύνορα. Μαζί τους έφυγαν από τη χώρα και πολλοί ομοϊδεάτες τους. Θα πρέπει εδώ να προστεθεί ότι ο κίνδυνος να κατέβουν προς τη Θεσσαλονίκη εκείνες τις κρίσιμες μέρες του Οκτωβρίου-Νοεμβρίου μεραρχίες των γιουγκοσλάβων παρτιζανών ήταν πολύ πιθανός. Αποτράπηκε όμως την τελευταία στιγμή, καθώς η διεθνής κατάσταση δεν επέτρεψε στον Τίτο να ριψοκινδυνεύσει τέτοια ενέργεια».

«**Η αμοιβαία αναγνώριση σφαιρών επιρροής ανάμεσα στους Μεγάλους προστάτευσε τότε τη βόρεια Ελλάδα από επιβουλή των βορείων γειτόνων. Αλλά ο Τίτο συνέχιζε τη Μακεδονική πολιτική του προς άλλη κατεύθυνση.** Πρόσφερε διπλωματική υποστήριξη στη Βουλγαρία (που ήταν με τους νικημένους του πολέμου αλλά είχε ενταχθεί μετά τον πόλεμο στο σοβιετικό στρατόπεδο), για να διεκδικήσει, χωρίς βέβαια επιτυχία, στη Διάσκεψη Ειρήνης του Παρισιού (1946) την ελληνική Δυτική Θράκη. Σε αντάλλαγμα οι Βούλγαροι δέχτηκαν ότι οι Σλάβοι του ευρύτερου μακεδονικού χώρου (νότιας Γιουγκοσλαβίας και νοτιοδυτικής Βουλγαρίας-περιοχής του Πιρίν) αποτελούν χωριστή “μακεδονική” εθνότητα. Στις συναντήσεις τους το 1947 οι ηγέτες των δύο χωρών, Τίτο και Δημητρώφ, συζήτησαν και το ενδεχόμενο ένταξης και της ελληνικής Μακεδονίας στο κυοφορούμενο από τη δική τους πολιτική ενιαίο και ομόσπονδο Μακεδονικό Κράτος, εφόσον θα το επέτρεπαν οι εξελίξεις στον ελληνικό Εμφύλιο (1946-49). Αυτή η διπλωματική επιτυχία ενθάρρυνε τον Τίτο να προχωρεί σε άλλες ενέργειες. **Οι Σλαβομακεδόνες (δηλ. οι σλαβικής συνείδησης σλαβόφωνοι) που είχαν καταφύγει από την Ελλάδα στη Γιουγκοσλαβική Μακεδονία το 1944, ίδρυσαν εκεί επαναστατική οργάνωση με τίτλο: Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (Ν.Ο.Φ. στη γλώσσα τους), με στόχους ανθελληνικούς·** οργάνωσαν προπαγάνδα για να παρασύρουν το σλαβόφωνο πληθυσμό υπέρ της Ενιαίας Μακεδονίας στα πλαίσια της Γιουγκοσλαβικής Ομοσπονδίας. **Οι ενέργειες του ΝΟΦ καταγγέλλθηκαν, εκείνη την εποχή, ακόμα και από το ΚΚΕ, ως πράξεις “προβοκατόρικες”, που έδιναν τη δυνατότητα στην κυβερνητική παράταξη να λάβει κατασταλτικά μέτρα στις παραμεθόριες περιοχές.** Ένα χρόνο, όμως αργότερα, καθώς η υπό τον Νίκο Ζαχαριάδη ηγεσία του ΚΚΕ πήρε την απόφαση να αρχίσει την ένοπλη εξέργηση που οδήγησε στον Εμφύλιο Πόλεμο, η στάση του κόμματος άλλαξε. Μετά από συμφωνία με το ΚΚΓ και την ηγεσία του ΝΟΦ, τα στελέχη της σλαβομακεδονικής αυτής οργάνωσης και πολλοί φυγάδες Σλαβομακεδόνες του 1944, επέστρεψαν στο ελληνικό έδαφος και εντάχθηκαν στις αντάρτικες κομμουνιστικές μονάδες που είχαν αρχίσει να σχηματίζονται στην ορεινή βόρεια Ελλάδα. Αυτοί βέβαια, όπως θα δούμε στη συνέχεια, αποχώρησαν από το ελληνικό έδαφος οριστικά το 1949. Τρία χρόνια κράτησε εκείνος ο αδελφοκτόνος πόλεμος των Ελλήνων. Στην περίοδο εκείνη η Γιουγκοσλαβία του Τίτο υπήρξε ο κύριος αγωγός της βοήθειας προς τον αγώνα του ΚΚΕ. Ίσως την εποχή εκείνη δεν μπορούσαν να γίνουν γνωστές όλες οι διαστάσεις αυτής της βοήθειας. Μετά, όμως, τη δημοσίευση των Γιουγκοσλαβικών πηγών αλλά και μέρους των αρχείων του ΚΚΕ, βγαίνει ακόμα σαφέστερα η άμεση σχέση που υπήρχε μεταξύ του Βελιγραδίου-Σκοπίων και της ηγεσίας του ΚΚΕ, τουλάχιστον ως τα τέλη του 1948. **Το ερώτημα που πλανάται ακόμα είναι ως ποιο βαθμό ο ηγέτης του ΚΚΕ Ν. Ζαχαριάδης, είχε δεσμευτεί απέναντι στον Τίτο για την τύχη των περιοχών της ελληνικής Μακεδονίας μετά την τυχόν αίσια γι' αυτόν έκβαση του αγώνα.** Εκείνο πάντως που δεν αμφισβητείται είναι οι προθέσεις του Τίτο, ο οποίος ήλπιζε-όπως φάνηκε και από τις συμφωνίες του Μπλεντ με τους Βουλγάρους-να ολοκληρώσει και προς την κατεύθυνση της ελληνικής Μακεδονίας τα σχέδιά του για την ενοποίηση της Μακεδονίας υπό Γιουγκοσλαβικό έλεγχο. Ωστόσο, τα μεγαλεπίβολα σχέδια του Γιουγκοσλάβου στρατάρχη δεν είχαν ευτυχή κατάληξη γι' αυτόν. [...] Από την πλευρά του και το ΚΚΕ ευθυγραμμίστηκε με τη Σοβιετική Ένωση, παρόλο που τα

συμφέροντά του το καλούσαν να κρατήσει ανοικτές τις γραμμές επικοινωνίας και εφοδιασμού με τη γειτονική Γιουγκοσλαβία. Στη συνέχεια όμως ο Ζαχαριάδης πήρε μια τολμηρή πρωτοβουλία στο Μακεδονικό, που έμελλε να προκαλέσει αλυσσιδωτές αντιδράσεις. Με απόφαση της Κεντρικής Επιτροπής (5η Ολομέλεια, 31.1.49). Το Κόμμα υιοθετούσε στην ουσία, την προπολεμική γραμμή της Κομιντέρν στο Μακεδονικό, υπέρ της δημιουργίας ενός ανεξάρτητου και ενιαίου μακεδονικού κράτους στα πλαίσια μιας μελλοντικής βαλκανικής κομμουνιστικής Ομοσπονδίας. Η ερμηνεία που δόθηκε τότε ήταν ότι η απόφαση εκείνη ήταν υπαγορευμένη από τη Σοβιετική Ένωση για να ασκήσει πρόσθετη πίεση στον Τίτο, ανατρέποντας τη μακεδονική του πολιτική. Ο ίδιος ο Ζαχαριάδης, όμως, εξήγησε –και φαίνεται ότι σε σημαντικό βαθμό αυτό είναι ακριβές–ότι η απόφαση που πήρε είχε σκοπό να δαλεάσει τους Σλαβομακεδόνες για να στηρίξουν τον αγώνα του ΚΚΕ αντί να καταφύγουν στη Γιουγκοσλαβία. Όποιες εξηγήσεις κι αν δόθηκαν αργότερα, η νέα πολιτική που υιοθέτησε το ΚΚΕ υπήρξε ολέθρια για το κομμουνιστικό κίνημα στην Ελλάδα. Το μήνυμα που έβγαине προς τον ελληνικό λαό ήταν ότι τυχόν επικράτηση της κομμουνιστικής επανάστασης θα σήμαινε και απώλεια της ελληνικής Μακεδονίας. Η κοινή γνώμη στράφηκε εντονότερα κατά της συνέχισης του ένοπλου αγώνα, ενώ από την πλευρά του ο Τίτο έκλεινε τα σύνορα στους Έλληνες αντάρτες. Κάτω από ευνοϊκότερες πλέον πολιτικές συνθήκες τον Αύγουστο του 1949 ο Εθνικός Στρατός ήταν σε θέση να καταφέρει τα τελευταία πλήγματα στο Δημοκρατικό Στρατό, πάνω στα βουνά Γράμμο και Βίτσι. Οι αντάρτες και μαζί οι Σλαβομακεδόνες, ένοπλοι ή άμαχοι, εγκατέλειπαν τη χώρα. Ο εμφύλιος πόλεμος είχε φτάσει στο τέρμα του. Με το τέλος του έκλεινε και μία σημαντική φάση του μεταπολεμικού Μακεδονικού ζητήματος. Οι προσπάθειες του Τίτο να αποσπάσει, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, τα μακεδονικά εδάφη των δύο γειτονικών χωρών-Ελλάδας και Βουλγαρίας - είχαν αποτύχει. [...] - Η συντριπτική πλειοψηφία των σλαβοφώνων που είχαν ασπαστεί την ιδεολογία του “μακεδονισμού” (χωριστό έθνος, χωριστό κράτος) μετά τον Εμφύλιο (1949) κατέφυγαν οριστικά στη Γιουγκοσλαβία, όπου πήραν και νέα υπηκοότητα. - Όσοι σλαβόφωνοι είχαν απομείνει στο ελληνικό έδαφος (περίπου 40.000 κατά την απογραφή του 1951 ήταν κατά τεκμήριο τα άτομα, που, όπως είδαμε, με ποικίλους τρόπους είχαν ενεργά εκφράσει την ελληνική συνείδησή τους όχι μόνο στο Μακεδονικό Αγώνα, αλλά και στις πολεμικές συγκρούσεις της δεκαετίας 1940-1949, και δε διέφεραν σε τίποτα από τους υπόλοιπους Έλληνες».

ΚΛ5 (1998), σ. 56-60

δ) Οι «συμμορίτες» (χωρίς αναφορά σκοπών)

«Είς τήν Ελλάδα έν τώ μεταξύ συνεχίζετο ό άγών εναντίον τών κατακτητών μέ θυσίας καί ήρωισμούς. Μέ τό τέλος του πολέμου άπελευθερώθη καί ή Ελλάς. Αλλά έπρόκειτο νά γνωρίση νέας περιπετείας, ές αιτίας τής κομμουνιστικής άνταρσίας, τής οποίας ή δεύτερα φάσις είναι ό συμμοριτοπόλεμος καί ό όποιος διήρκεσεν από του 1946-1949 καί ό όποιος τελικώς έληξεν μέ τήν νίκην του εθνικού στρατού».

ΚΛ1 (1973), σ. 90

ε) Κανείς – προκύπτει ουδέτερα

«Η Ελλάδα έλευθερώθηκε στις 12 Οκτωβρίου 1944. Πριν προφτάσει όμως να κλείσει τις πληγές του πολέμου, δοκιμάστηκε από ένα φοβερό εμφύλιο πόλεμο (1944-1945 και 1945-1949), που άνοιξε βαθιές πληγές, κατέστρεψε τη χώρα, υποδαύλισε τή μίση και έμπόδισε τήν όμαλή πολιτική εξέλιξη για πολλά χρόνια».

Γ3 (1976-1984), σ. 331

«Το Φεβρουάριο του 1945 οι αντίπαλες παρατάξεις υπέγραψαν τη συμφωνία της Βάρκιζας για την επίλυση των διαφορών τους. Η συμφωνία αυτή όμως δεν έφερε την ηρεμία που περίμενε ο λαός. Αντίθετα, ξέσπασε ένας φοβερός εμφύλιος πόλεμος, που κράτησε 4 χρόνια, ως το 1949».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [πριν το 1997], σ. 285

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [μετά το 1997], σ. 249

«η ανάγκη συγκρότησης ενιαίου εθνικού στρατού υπήρξε ένα από τα σοβαρότερα ζητήματα που απασχόλησαν την κυβέρνηση. Στο θέμα αυτό εκδηλώθηκαν οι πρώτες αντιθέσεις [...] Η γαλήνη που επανήλθε στη χώρα υπήρξε επιφανειακή και πολλοί από τις δύο πλευρές δεν είχαν αποδεχτεί τη συμφωνία της Βάρκιζας [...] μια νέα ένοπλη σύγκρουση φαινόταν να πλησιάζει. Ενώ οι άλλοι λαοί της Ευρώπης, με τη λήξη του πολέμου, ξαναγύριζαν στα ειρηνικά τους έργα, στην Ελλάδα άρχισε σκληρός ο εμφύλιος πόλεμος. Από τον Οκτώβριο του 1946 ως το καλοκαίρι του 1949, ολόκληρη σχεδόν η ηπειρωτική Ελλάδα είχε μετατραπεί σε πεδίο μαχών μεταξύ του τακτικού ελληνικού στρατού και του στρατού των ανταρτών, που είχε ονομαστεί “Δημοκρατικός Στρατός” και τον αποτελούσαν στελέχη και άντρες του ΕΛΑΣ».

Γ5 (1991-2006), σ. 369-371

«Οι αντιστασιακές οργανώσεις, καθώς ο χρόνος περνούσε, αποκτούσαν και πολιτικό χαρακτήρα· οι συγκρούσεις μεταξύ τους έμελλε να είναι αναπόφευκτες τις αντιθέσεις μεταξύ των Ελλήνων υπέθαλπαν οι Γερμανοί στρέφοντας τους μεν εναντίον των δε [...] Η αντίσταση κατά του κατακτητή έκλεινε μέσα της τα στοιχεία της εμφύλιας σύγκρουσης και αυτό γιατί δεν είχαν όλοι τα ίδια οράματα για το μέλλον της Ελλάδας. Ο εμφύλιος πόλεμος (1946-49) θεωρείται τέκνο της ταραγμένης πολιτικά δεκαετίας 1930-40, αλλά και αποτέλεσμα της νέας κατάστασης που διαμορφώθηκε με την ήττα του Άξονα. [...] Το πολιτικό πρόβλημα της Ελλάδας ήταν, όπως προαναφέρθηκε, μέρος της νέας κατάστασης που διαμορφώθηκε μετά την ήττα των δυνάμεων του Άξονα [...] Μετά το τέλος του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου επικράτησε στην Ελλάδα πολιτική αστάθεια και αρρυθμία. Βραχύβιες κυβερνήσεις, μεταβαλλόμενα κυβερνητικά σχήματα, αποχή από τις εκλογές και αμφισβήτηση του εκλογικού αποτελέσματος βάδιζαν πλάι – πλάι με τον εμφύλιο πόλεμο. Τα σημαντικότερα γεγονότα πολιτειακού χαρακτήρα ήταν η επάνοδος του Γεωργίου Β΄ στο θρόνο της Ελλάδας (δημοψήφισμα, 1946)».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 126-129, 141

«Στις αρχές του 1944, ενώ η απελευθέρωση της Ελλάδας πλησιάζει, οι αντιθέσεις ανάμεσα στις πολιτικές δυνάμεις μεγαλώνουν. Οι αντιθέσεις αυτές εκφράζονται

με συγκρούσεις ανάμεσα στις αντιστασιακές οργανώσεις. Η απελευθέρωση βρίσκει, έτσι, την Ελλάδα χωρισμένη στα δύο. Από τη μια μεριά είναι το Ε.Α.Μ., το οποίο από το Μάρτιο του 1944 έχει σχηματίσει την “Κυβέρνηση του Βουνού”. Από την άλλη βρίσκεται η εξόριστη ελληνική Κυβέρνηση του βασιλιά, ο Ε.Δ.Ε.Σ. και η Ε.Κ.Κ.Α. Η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας, η οποία σχηματίζεται από τις δύο παραπάνω κυβερνήσεις, δεν καταφέρνει να αποτρέψει τον Εμφύλιο πόλεμο, που ξεσπά το 1946, ανάμεσα στο δημοκρατικό στρατό και την κυβέρνηση».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 112

στ) Οι ηγεσίες των παρατάξεων της Αντίστασης και οι ξένες συμμαχικές δυνάμεις – λάθη και παραλείψεις και των δύο πλευρών

«Η εθνική όμως αντίσταση δέν έμεινε δυστυχώς, ενωμένη. Αρχισαν προστριβές μεταξύ τών άρχηγών μέ άποτέλεσμα νά χωριστούν σέ παρατάξεις, πού βρίσκονταν σέ διαμάχη. Τή διαμάχη αυτή υπόθαλψαν, δυστυχώς, καί οι σύμμαχοι, πού καθέννας τους ένδιαφερόταν νά έξασφαλίσει για λογαριασμό του τήν επιρροή του στην Ελλάδα μετά τή λήξη τού πολέμου. Έτσι ή απελευθέρωση τής Ελλάδας (Οκτώβριος 1944) βρήκε τό λαό χωρισμένο, σέ μιά στιγμή πού περισσότερο από κάθε άλλη χρειαζόταν ομόνοια καί ένότητα, για νά επανορθώσει τίς καταστροφές τής χώρας καί άδερφωμένος νά συνεχίσει τό ειρηνικό του έργο. Η διαίρεση αυτή του λαού οδήγησε στό φοβερό εμφύλιο πόλεμο τού 1944-45 καί 1946-49».

ΣΤ4 (1980-1989), σ. 185

«Ήταν η στιγμή της Απελευθέρωσης. Ωστόσο, νέα δεινά περίμεναν τον ελληνικό λαό. Οι ελληνικές πολιτικές δυνάμεις παρέμεναν διχασμένες: από τη μια ο βασιλιάς και η αναγνωρισμένη από τους Συμμάχους ελληνική Κυβέρνηση και από την άλλη το Ε.Α.Μ., που από τον Μάρτιο του 1944 είχε σχηματίσει δική του κυβέρνηση στην ορεινή Ελλάδα. Λάθη και παραλείψεις των δύο πλευρών καθώς και παρεμβάσεις των ξένων Δυνάμεων οδήγησαν τελικά σε Εμφύλιο Πόλεμο».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 213

ζ) Η κυβερνητική πλευρά (αντιστασιακές αντιστασιακές οργανώσεις, κυβέρνηση, Μ. Βρετανία)

Στο Λ2 (1983-2007) για πρώτη φορά εμφανίζεται το ερμηνευτικό σχήμα που επιρρίπτει την ευθύνη για την πρόκληση του εμφυλίου στην αντιστασιακή πλευρά. Για να περιγραφεί για πρώτη φορά αυτή η πρόκληση στην ολότητά της χρησιμοποιούνται σχετικές αναφορές που εκκινούν από τις αρχικές συγκρούσεις μεταξύ εαμικών και αντιστασιακών οργανώσεων πριν τα Δεκεμβριανά, στην κλιμάκωση και όξυνση των οποίων συμβάλλουν και η βασιλική κυβέρνηση και οι Άγγλοι υποστηρίζοντας την αντιστασιακή πλευρά:

«Ενώ αρχικά οι τρεις βασικές αντιστασιακές οργανώσεις συνεργάζονταν, από τα μέσα του 1943 άρχισαν να εμφανίζονται τα πρώτα σημεία ανταγωνισμού μεταξύ τους. Οι οργανώσεις Ε.Δ.Ε.Σ. και Ε.Κ.Κ.Α. δυσανασχετούσαν επειδή το Ε.Α.Μ.,

στο πλαίσιο του οποίου κύριο ρόλο έπαιξε το Κομμουνιστικό Κόμμα, είχε εξασφαλίσει μια αναμφισβήτητη πολιτική κυριαρχία. Οι ελπίδες των οργανώσεων αυτών να εμποδίσουν το ρεύμα προς τα αριστερά μετά τη λήξη του πολέμου θα μειώνονταν σημαντικά, αν δεν κατόρθωναν να οργανώσουν μια στρατιωτική δύναμη ίση ή μεγαλύτερη από του Ε.Λ.Α.Σ. Από την άλλη πλευρά το Ε.Α.Μ. γινόταν όλο και περισσότερο εχθρικό προς τις υπόλοιπες οργανώσεις, οι οποίες αμφισβητούσαν την εξουσία του. Έτσι, μια αντίθεση που ξεκίνησε στην αρχή από την κοινή επιθυμία όλων των οργανώσεων να ενισχύσουν τις δυνάμεις τους, απέκτησε τελικά έντονη πολιτική απόχρωση, μια και οι αντιεαμικές οργανώσεις στην απροκάλυπτη αντίθεσή τους με το Ε.Α.Μ. αναζητούν στηρίγματα στη βασιλική κυβέρνηση, μόνη μέχρι τότε νόμιμη εκπρόσωπο του ελληνικού κράτους. Στην εξέλιξη αυτή βασικό ρόλο έπαιζαν και οι Άγγλοι οι οποίοι, ενώ στην αρχή εφοδίαζαν με όπλα και χρήματα όλες τις αντιστασιακές οργανώσεις, στη συνέχεια ενίσχυναν με κάθε μέσο μόνο τον Ε.Δ.Ε.Σ. και την Ε.Κ.Κ.Α. Στις αρχές του 1944, όταν η ώρα της απελευθέρωσης πλησιάζει, οι αντιθέσεις ανάμεσα στις αντιστασιακές οργανώσεις οδηγούνται σε ανοιχτή ρήξη. Τον Απρίλιο του 1944 ο Ε.Λ.Α.Σ., μετά από σκληρές μάχες, εξουδετερώνει τις ανταρτικές δυνάμεις της Ε.Κ.Κ.Α. στην περιοχή της Γκιώνας. Ο συνταγματάρχης Ψαρρός συλλαμβάνεται αιχμάλωτος και κάτω από ανεξακρίβωτες συνθήκες φονεύεται από έναν αντάρτη του Ε.Λ.Α.Σ. Συγχρόνως ο Ε.Λ.Α.Σ. οργανώνει ευρείας κλίμακας επίθεση εναντίον των αντάρτικων τμημάτων του Ε.Δ.Ε.Σ. και τα περιορίζει σε ένα τμήμα της Ηπείρου. Έτσι, τις παραμονές της απελευθέρωσης, ο Ε.Λ.Α.Σ. ήταν κυρίαρχος στην ελληνική ύπαιθρο».

Λ2 (1983-2007), σ. 287-288

Η σταδιακή πρόκληση του εμφυλίου συνεχίζεται στην περίοδο πριν τα Δεκεμβριανά, όπου οι διαπραγματεύσεις ναυαγούν και με υπαιτιότητα της Αγγλίας, η οποία στέκεται αδιάλλακτη στην προοπτική να έχει κάποια, έστω και μειοψηφική, θέση το εαμικό κίνημα στην μεταπολεμική πολιτική κατάσταση της χώρας και πιέζει την κυβερνητική πλευρά, ώστε οι μετριοπαθείς προτάσεις της εαμικής πλευράς τελικά να απορριφθούν, επιτείνοντας έτσι το πολιτικό αδιέξοδο:

«Με το υπόμνημα ζητείται η παραίτηση της κυβέρνησης Τσουδερού και η άμεση συγκρότηση κυβέρνησης εθνικής ενότητας. Ο Εμμ. Τσουδερός, κάτω από την πίεση των Άγγλων που φοβόντουσαν ότι δε θα είχαν τη δυνατότητα να ελέγχουν αποτελεσματικά μια κυβέρνηση εθνικής ενότητας, αρνείται να παραιτηθεί και τότε εκδηλώνεται στα ελληνικά στρατιωτικά σώματα ανταρσία η οποία καταπνίγεται από τους Άγγλους. Το ελληνικό εκστρατευτικό σώμα σχεδόν διαλύθηκε και περίπου 20.000 άνδρες, το μισό του δυναμικού του, στάλθηκε σε στρατόπεδα συγκέντρωσης της Λιβύης και της Ερυθραίας. Η εξαιρετικά τεταμένη ατμόσφαιρα που δημιουργείται μετά την ανταρσία του ελληνικού στρατιωτικού σώματος είναι ελάχιστα ευνοϊκή για την επικράτηση μετριοπαθών και λογικών λύσεων. [...] Ενώ ο λαός ζητούσε ειρήνη για την επούλωση των πληγών του, η εθνική κυβέρνηση σπαρασσόταν από εσωτερικές αντιθέσεις, που την παρέλυναν. Συγχρόνως οι Άγγλοι επεμβαίνουν απροκάλυπτα στις εσωτερικές υποθέσεις της χώρας και συντελούν στην αύξηση της οξύτητας. [...] Ο Γεώργιος Παπανδρέου προτείνει γενικό αφοπλισμό από τον οποίο όμως θα εξαιρούνταν η τρίτη ελληνική ορεινή

ταξιαρχία και ο Ιερός Λόγος, μονάδες που είχαν συγκροτηθεί από τους Άγγλους μετά την καταστολή της ανταρσίας της Μέσης Ανατολής και είχαν λάβει μέρος στις πολεμικές επιχειρήσεις της Ιταλίας (Μάχη του Ρίμινι). Οι εαμικοί υπουργοί αντιπροτείνουν ταυτόχρονο αφοπλισμό όλων των ανταρτικών σωμάτων και των στρατιωτικών σχηματισμών της Μέσης Ανατολής. Το αντισχέδιο του Ε.Α.Μ. απορρίπτεται».

Λ2 (1983-2007), σ. 290, 292

Ενώ, συνεχίζεται και με την βία και την τρομοκρατία που ακολουθεί στην περίοδο μετά την συμφωνία της Βάρκιζας και η οποία τελικά οδηγεί στην αυτοάμυνα του εαμικού κινήματος μέσω της συγκρότησης του ΔΣΕ και την ανοιχτή διεξαγωγή του εμφυλίου πολέμου:

«Η συμφωνία αυτή [της Βάρκιζας] πρόβλεπε τη δημιουργία των απαραίτητων συνθηκών για τη διεξαγωγή, το γρηγορότερο, εκλογών και δημοψηφίσματος το οποίο θα έκρινε την τύχη της μοναρχίας στην Ελλάδα. [...] Η αμνηστία που πρόβλεπε η συμφωνία της Βάρκιζας δεν αφορούσε ποινικά αδικήματα που διαπράχθηκαν κατά την περίοδο των Δεκεμβριανών Αυτή η παράλειψη αποδείχτηκε μοιραία για την ομαλή πορεία των πολιτικών εξελίξεων στην Ελλάδα. Ενώ η ηγεσία του Ε.Α.Μ., που οι ενέργειές της κατά τα Δεκεμβριανά ενέπιπταν στον κύκλο των πολιτικών πράξεων, κινείται ελεύθερα, ένα πλήθος από κατώτερα στελέχη ή απλά μέλη καταδιώκεται για ποινικά αδικήματα. Πολλά στελέχη του Ε.Α.Μ για να αποφύγουν τις διώξεις καταφεύγουν πάλι στο βουνά. Το κλίμα της συμφιλίωσης δηλητηριάζεται. [...] Οι εκλογές προσδιορίζονται για τις 31 Μαρτίου 1946, όμως το κλίμα που επικρατεί δεν είναι καθόλου ευνοϊκό για την ελεύθερη άσκηση του εκλογικού δικαιώματος. Στην ύπαιθρο ένοπλες αντίπαλες ομάδες τρομοκρατούν τους χωρικούς ενώ στην Αθήνα τα επεισόδια ανάμεσα σε δεξιούς και αριστερούς πολλαπλασιάζονται. Το Κομμουνιστικό Κόμμα και οι ομάδες που είχαν συνεργαστεί μαζί του στο Ε.Α.Μ., κηρύττουν αποχή από τις εκλογές. [...] Ενώ στις 27 Σεπτεμβρίου ο Γεώργιος ο Β΄ επιστρέφει στην Ελλάδα, οι κομμουνιστές κατηγορούν το δημοψήφισμα ως νόθο και αποφασίζουν να αντιδράσουν με ένοπλο αγώνα εξωθούμενοι κυρίως από τη “λευκή τρομοκρατία” που έχει απλωθεί σε όλη τη χώρα εναντίον εαμικού λαού. Ο γενικός γραμματέας του Κ.Κ.Ε. Νίκος Ζαχαριάδης, που κατά τη διάρκεια της κατοχής ήταν αιχμάλωτος των Γερμανών σε στρατόπεδο συγκέντρωσης, αναθέτει στο Μάρκο Βαφειάδη τη συγκρότηση “Δημοκρατικού Στρατού” στα βουνά. Ενώ το Κομμουνιστικό κόμμα κηρύσσεται παράνομο, η Ελλάδα βάδιζε προς έναν ολοκληρωτικό εμφύλιο πόλεμο με απρόβλεπτες συνέπειες».

Λ2 (1983-2007), σ. 294-295

«Η Συμφωνία της Βάρκιζας δεν έλυσε τα πολιτικά προβλήματα με αποτέλεσμα η χώρα να οδηγηθεί στον Εμφύλιο πόλεμο, ύστερα μάλιστα από τις εκλογές (Μάρτιος 1946) και το Δημοψήφισμα (Σεπτέμβριος 1946) και τις “νίκες” των φιλοβασιλικών κομμάτων, με αποχή ορισμένων από τους αντιπάλους τους: στις εκλογές “νίκησε” το Λαϊκό κόμμα και με το Δημοψήφισμα επανήλθε ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄. Οι “νίκες” αυτές της βασιλόφρονης παράταξης της επέτρεψαν να οργανώσει και να εξαπολύσει μια χωρίς προηγούμενο τρομοκρατία (φυλακίσεις, βασανιστήρια, εκτοπίσεις, εξορίες) εναντίον των αντιπάλων της και κυρίως

εναντίον των αντιστασιακών του ΕΑΜ. Αυτοί οι τελευταίοι κατέφυγαν στα βουνά, όπου σχημάτισαν αντάρτικες ομάδες, και έτσι άρχισε η κυριότερη φάση του Εμφύλιου πολέμου (1946-1949)».

Γ4 (1984-1991), σ. 323-324

«Από το φθινόπωρο του 1943, οπότε οι Σύμμαχοι αποφάσισαν να μην πραγματοποιήσουν την απόβαση στα Βαλκάνια, οι Βρετανοί επιδίωξαν με κάθε μέσο να υπονομεύσουν το Ε.Α.Μ. και να επαναφέρουν τον αντιδημοφιλή βασιλιά Γεώργιο. Θεωρούσαν πως μεταπολεμικά η Ελλάδα θα είχε ακόμη μεγαλύτερη αξία για αυτούς, ως αντίβαρο στην αναμενόμενη σοβιετική προέλαση στα Βαλκάνια [...] Με δυο λόγια, η ήττα του ΕΑ.Μ. στη Μάχη της Αθήνας παρέδωσε τη χώρα στην παρακρατική άκρα δεξιά, η οποία είχε ενσωματώσει και τον κύριο όγκο των συνεργατών των Γερμανών. Μπροστά της ήταν ανίσχυροι οι μετριοπαθείς πολιτικοί που τυπικώς διοικούσαν τη χώρα: οι κυβερνήσεις άλλαζαν διαρκώς, ενώ την πραγματική εξουσία διατηρούσε ο Βρετανός πρέσβυς. Το Κομμουνιστικό Κόμμα ήθελε να ενταχθεί στο πολιτικό σύστημα (και γι' αυτό διέλυσε τον Ε.Λ.Α.Σ. και απομάκρυνε ασυμβίβαστα στελέχη του, όπως τον Άρη Βελουχιώτη), αλλά ο ξένος παράγοντας και οι κυρίαρχες πολιτικές δυνάμεις δεν του το επέτρεψαν. Η συστηματική δίωξη όλων των δημοκρατικών και η παρατεταμένη περίοδος κρατικής τρομοκρατίας αφενός και μια σειρά άστοχων αποφάσεων του ΚΚΕ αφετέρου, οδήγησαν στον Εμφύλιο Πόλεμο του 1946-49».

Λ3 (2002), σ. 204, 206

Το **Γ6 (2006-2022)**, όπως και σε άλλα ερμηνευτικά σχήματα που περιέχει για αυτή την κατηγορία και που διαπνέονται από την ίδια ιστορική ερμηνευτική οπτική, περιέχει μια πιο μετριοπαθή απόχρωση. Εδώ ο εμφύλιος προκαλείται κυρίως από την κυβερνητική πλευρά, αφού η υπονόμηση της συνθήκης της Βάρκιζας γίνεται υπ' ευθύνη της (ή από φιλικά προσκείμενες σε αυτήν δυνάμεις που είτε τις ανέχεται, είτε τις ενθαρρύνει), αλλά λίγο πριν το ξέσπασμα του εμφυλίου και οι δύο πλευρές κινούνται στην ίδια λογική της εμφύλιας διαμάχης. Υπό την έννοια αυτή, το εγχειρίδιο δεν μπορεί να ενταχθεί στο ερμηνευτικό σχήμα των «ίσων αποστάσεων», αλλά σε μια μετριοπαθή «συμβιβαστική» απόχρωση της απόδοσης της ευθύνης εξ ολοκλήρου στην κυβερνητική πλευρά, την οποία και σημειώσαμε:

«Τα Δεκεμβριανά ήταν η πρώτη φάση της εμφύλιας σύγκρουσης. Κύρια αιτία του εμφύλιου πολέμου ήταν οι αντιτιθέμενες απόψεις που υπήρχαν σε ευρύτερα τμήματα της ελληνικής κοινωνίας σχετικά με το πολιτικό μέλλον της Ελλάδας. Στο θέμα αυτό είχε λόγο, πλέον, και η Βρετανία, καθώς η Ελλάδα ανήκε στη δική της σφαίρα επιρροής. Λίγο μετά υπογράφηκε, από την κυβέρνηση και το ΕΑΜ, συμφωνία ειρήνης στη Βάρκιζα της Αττικής (12 Φεβρουαρίου 1945). Με βάση τους όρους της, δινόταν αμνηστία για ορισμένα από τα αδικήματα που διαπράχθηκαν κατά τα Δεκεμβριανά και προβλεπόταν ότι ο ΕΛΑΣ θα διαλυόταν, θα οργανωνόταν νέος εθνικός στρατός, θα διασφαλιζόνταν οι ελευθερίες όλων των πολιτών, θα γινόταν δημοψήφισμα για να αποφασίσει ο λαός αν θα επιστρέψει ή όχι ο βασιλιάς και θα απομακρύνονταν από τις κρατικές υπηρεσίες όσοι συνεργάστηκαν με τη μεταξική δικτατορία και τους κατακτητές. Η συμφωνία της Βάρκιζας δεν έφερε την ειρήνευση, επειδή κύριες ρυθμίσεις της δεν εφαρμόστηκαν. Αντιθέτως, εξαπολύθηκαν διώξεις σε βάρος αριστερών πολιτών,

που έγιναν με την ανοχή, κάποτε και με την ενθάρρυνση, της κυβέρνησης. Σε αυτές τις συνθήκες, το ΚΚΕ αποφάσισε να απέχει από τις εκλογές του 1946, θεωρώντας ότι θα ήταν νόθευ. Οι εκλογές, που έγιναν με σοβαρές παρατυπίες, ανέδειξαν νικητή το φιλοβασιλικό Λαϊκό κόμμα. Την παραμονή των εκλογών ομάδα ένοπλων κομμουνιστών επιτέθηκε σε αστυνομικές δυνάμεις στο Λιτόχωρο Πιερίας, γεγονός που θεωρήθηκε το έναυσμα του Εμφυλίου. Στις αρχές του 1946, τόσο η Δεξιά όσο και η Αριστερά κινούνταν, πλέον, στη λογική της ένοπλης σύγκρουσης. Σε αυτό το κλίμα, ένα, αμφίβολης γνησιότητας, δημοψήφισμα (Σεπτέμβριος 1946) επέτρεψε την επιστροφή στην Ελλάδα του Γεώργιου Β΄, τον οποίο διαδέχθηκε, μετά τον θάνατό του (1947), ο αδερφός του Παύλος. Παράλληλα, στην ύπαιθρο συγκροτούνταν ένοπλες αριστερές ομάδες που πήραν την ονομασία *Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας* (Δεκέμβριος 1946)».

Γ6 (2006-2022), σ. 151

η) Οξυμένες κοινωνικές αντιθέσεις – γείωση εμφυλίου σε επίπεδο κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού Ελλάδας [εστίαση στο κοινωνικό πεδίο]

Το Γ6 (2006-2022) είναι το πρώτο και μοναδικό εγχειρίδιο που επιχειρεί να προσεγγίσει (δίχως να το κάνει με απόλυτη ευκρίνεια) την οξυμένη κοινωνική σύγκρουση που οδηγεί στον εμφύλιο πόλεμο γειώνοντας τις αιτίες του στην ίδια την κατάσταση της ελληνικής κοινωνίας. Αυτό γίνεται κυρίως μέσω της πηγής της σ. 151 που αναγιγνώσκει ερμηνευτικά τον εμφύλιο ως απόπειρα κοινωνικής επανάστασης δεδομένου των κοινωνικών αντιθέσεων. Ενώ στην πηγή η εστίαση γίνεται στην κοινωνική σύγκρουση, στην κύρια αφήγηση αυτή μετατοπίζεται προς την σύγκρουση των ιδεών. Παρ' όλα αυτά, θεωρούμε, πως γίνεται έστω και μια έμμεση απόπειρα παρουσίασης ενός νέου ερμηνευτικού σχήματος σχετικά με την πρόκληση του εμφυλίου από τις οξυμένες κοινωνικές αντιθέσεις της ελληνικής κοινωνίας:

[πηγή]

«2. Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος ως κοινωνική επανάσταση: Κάθε εμφύλιος πόλεμος αντιπροσωπεύει, τελικά, μια μορφή κοινωνικής επανάστασης [...]. Έτσι, και ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος, αν εξεταστεί στην ουσία του, πέρα από τα πολιτικά επιφαινόμενα, τις στρατιωτικές του πτυχές και τις διεθνείς διαπλοκές του, εμφανίζεται, στην πρώτιστη δομή του, ως μια κοινωνική επανάσταση η οποία, με αφετηρία υπαρκτές, οξυμένες αντιθέσεις της ελληνικής κοινωνίας, αποσκοπούσε στην ανατροπή των υφισταμένων δομών εξουσίας και στην αναδιάρθρωση του πλέγματος των κοινωνικών σχέσεων, σε μια προοπτική σοσιαλιστικού μετασχηματισμού, με τους τρόπους, προφανώς, που οι κομμουνιστές της εποχής εκείνης αντιλαμβάνονταν και «οικοδομούσαν» το σοσιαλισμό.

Φ. Ηλιού, «Η πορεία προς τον εμφύλιο», Η. Νικολακόπουλος, Α. Ρήγος, Γ. Ψαλίδας (επιμ.), *Ο εμφύλιος πόλεμος*, Θεμέλιο, Αθήνα 2002, σ. 25».

Γ6 (2006-2022), σ. 151

θ) Ιδεολογική σύγκρουση σχετικά με το μεταπολεμικό πολιτικό μέλλον της Ελλάδας [εστίαση στο ιδεολογικό πεδίο]

Στο Γ6 (2006-2022) ενώ σε πηγή του (της σ. 151), όπως προαναφέρθηκε, γίνεται νύξη στην ελληνική κοινωνία γειώνοντας τις αιτίες του εμφυλίου στην οξυμένη κοινωνική σύγκρουση, εντούτοις σε ένα σύντομο απόσπασμα της κύριας αφήγησης ως επίδικο αναφέρεται η ιδεολογικοπολιτική διαφορά, και μόνο αυτή, σχετικά με το μέλλον της Ελλάδας. Αποσυνδέονται, δηλαδή, οι αιτίες του εμφυλίου από τις υλικές συνθήκες και τοποθετούνται στο ιδεολογικό πεδίο του πολιτικού οραματισμού σχετικά με την επιλογή του βέλτιστου πιθανού μέλλοντος. Ενώ στην πηγή η εστίαση γίνεται στην κοινωνική σύγκρουση, στην κύρια αφήγηση μετατοπίζεται προς την καθαρή σύγκρουση των ιδεών που αφορά ευρύτερα τμήματα της ελληνικής κοινωνίας:

«Τα Δεκεμβριανά ήταν η πρώτη φάση της εμφύλιας σύγκρουσης. **Κύρια αιτία του εμφυλίου πολέμου ήταν οι αντιτιθέμενες απόψεις που υπήρχαν σε ευρύτερα τμήματα της ελληνικής κοινωνίας σχετικά με το πολιτικό μέλλον της Ελλάδας.** Στο θέμα αυτό είχε λόγο, πλέον, και η Βρετανία, καθώς η Ελλάδα ανήκε στη δική της σφαίρα επιρροής».

Γ6 (2006-2022), σ. 151

Το Α4 (2007-2022) εντάσσεται στο ίδιο ερμηνευτικό σχήμα της καθαρά ιδεολογικής σύγκρουσης για το πολιτικό μέλλον της Ελλάδας περιέχοντας μια ιδιαίτερη απόχρωση, αυτή του απόλυτου υπερκαθορισμού του ξεσπάσματος του εμφυλίου από τον Ψυχρό Πόλεμο και το διεθνές περιβάλλον. Σε αυτήν την απόχρωση η ιδεολογική σύγκρουση αποτελεί αντανάκλαση όχι των εσωτερικών κοινωνικοοικονομικών διεργασιών, οι οποίες δεν αναφέρονται ούτε κατ' ελάχιστο, αλλά της γεωπολιτικής σύγκρουσης φιλελεύθερου δυτικού και σοσιαλιστικού ανατολικού κόσμου. Σε αυτό το πλαίσιο και με αυτό το επίδικο διεξάγεται ο ελληνικός εμφύλιος, όπου την πρώτη λύση υποστηρίζουν, όπως αναφέρεται, η Δεξιά και το Κέντρο και την δεύτερη το ΚΚΕ:

«Μεταξύ όμως των ίδιων των Συμμάχων θα εκδηλωθούν έντονες ιδεολογικοπολιτικές διαφορές, οι οποίες και θα καταστούν εμφαντικότερες στη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου. Το αντίτιμο της διαίρεσης θα είναι βαρύ για την Ελλάδα, όπου, κατ' επέκταση, θα εκδηλωθεί εμφύλια σύρραξη».

Α4 (2007-2022), σ. 111

«Ο ανταγωνισμός μεταξύ των Συμμάχων και οι συμφωνίες για το μέλλον της Ευρώπης: Προτού τερματιστούν οι επιχειρήσεις κατά του Άξονα, είχαν ήδη διαφανεί οι διαφορές που έμελλαν μεταπολεμικά να διχάσουν τους ίδιους τους Συμμάχους. Πολλοί ήταν εκείνοι —ανάμεσά τους και ο Γεώργιος Παπανδρέου— που είχαν θεωρήσει ως αναπόφευκτη τελικά την ένταση του ανταγωνισμού μεταξύ της σοσιαλιστικής Ανατολής και της φιλελεύθερης Δύσης. Ήδη κατά το δεύτερο δεκαήμερο του Οκτωβρίου 1944, ο Τσόρτσιλ και ο Στάλιν, ερήμην του Ρούζβελτ, είχαν κατανειμίει την επιρροή τους στη νότια Βαλκανική Χερσόνησο, Ελλάδα, Βουλγαρία και Γιουγκοσλαβία, υπέρ της Βρετανίας στην πρώτη, υπέρ της Σοβιετικής Ένωσης στη δεύτερη και κατ' ισομοιρία στην τρίτη περίπτωση. [...] Όσα γεγονότα εντούτοις ακολουθήσουν θα επιβεβαιώσουν τη σταθερή πρόθεση της Σοβιετικής Ένωσης να επιβάλει τον έλεγχο της στην Ανατολική Ευρώπη, αλλά και τη ριζική αντίθεση των δυτικών Συμμάχων στην πολιτική αυτή, καθώς

και την απόφασή τους να μην επιτρέψουν την επέκτασή της δυτικά της Πολωνίας και νότια της Βουλγαρίας».

Λ4 (2007-2022), σ. 134-135

«Η διαίρεση μεταξύ των Ελλήνων αποτέλεσε, πράγματι, αντανάκλαση της ευρύτερης αντιπαράθεσης που θα σφράγιζε και το δεύτερο ήμισυ του 20ού αιώνα — του δυτικού, καπιταλιστικού-φιλελεύθερου, και του κομμουνιστικού προτύπου. Παράλληλα με την κοινή στόχευση εναντίον του κατακτητή διατυπώνονταν, ήδη από το 1943, δύο διαφορετικές προτάσεις με αναφορά στη μεταπολεμική πορεία και της Ελλάδας. Θα επιλεγόταν η οδός της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας που εφαρμοζόταν στη Δύση ή εκείνη του υπαρκτού σοσιαλισμού που είχε υιοθετήσει η Σοβιετική Ένωση; Υπέρ της πρώτης επιλογής τασσόταν η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση και ένα μέρος των αντιστασιακών δυνάμεων στο εσωτερικό της κατακτημένης Ελλάδας· υπέρ της δεύτερης φάνηκε, ολοένα και περισσότερο με την πάροδο του χρόνου, να κλίνει η ισχυρότερη ένοπλη αντιστασιακή οργάνωση, το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ* [...] Η επίκληση βραχυπρόθεσμων τακτικών στόχων από τους πρώτους ή τους δεύτερους δεν αρκούσε, τελικά, για να επικαλύψει τον διαφορετικό στρατηγικό προσανατολισμό που τους κατηύθυνε».

Λ4 (2007-2022), σ. 135

«Ο ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος: Η Ελλάδα, που γνώρισε τον Εμφύλιο Πόλεμο το 1946-1949, υπήρξε το πρώτο πεδίο ένοπλης αντιπαράθεσης του Ψυχρού Πολέμου. Κατά τον Εμφύλιο Πόλεμο συγκρούστηκαν από τη μία πλευρά οι φιλοδυτικές δυνάμεις του Κέντρου και της Δεξιάς (κύριοι εκπρόσωποί τους ήταν το *Κόμμα των Φιλελευθέρων* και το *Λαϊκό Κόμμα* αντίστοιχα), με ένοπλη δύναμη τον *Εθνικό Στρατό*, και από την άλλη οι δυνάμεις του *Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας* (ΚΚΕ), με ένοπλη δύναμη τον *Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας* (ΔΣΕ). Το ΚΚΕ τέθηκε εκτός νόμου τον Δεκέμβριο του 1947 και παρέμεινε στην παρανομία έως το 1974. Ο Εμφύλιος Πόλεμος τελείωσε το καλοκαίρι του 1949 με νίκη των φιλοδυτικών δυνάμεων».

Λ4 (2007-2022), σ. 145

ι) Τα πολιτικά πάθη και η αντεκδικητική βία Αριστεράς και Δεξιάς στο καθημερινό επίπεδο

Το Λ4 (2007-2022) πέρα από το βασικό ερμηνευτικό σχήμα στην κύρια αφήγησή του, αυτό της ιδεολογικής σύγκρουσης στα πλαίσια του Ψυχρού Πολέμου όπως προαναφέρθηκε, περιέχει σε μια πηγή του και ένα νέο σχήμα, το οποίο επικεντρώνει στα «πολιτικά εμφύλια πάθη» που γεννάει η βία σε μια αλυσιδωτή αντίδραση αντεκδικήσεων μεταξύ Αριστεράς και Δεξιάς στο καθημερινό επίπεδο. Μάλιστα, αυτή η βία που γεννάει βία και κλιμακώνεται μέχρι το ξέσπασμα του εμφυλίου δεν αποδίδεται στην κυβερνητική-κρατική πολιτική διώξεων ούτε καν ως αφετηρία της, αλλά τοποθετείται ειδικά σε περιοχές της υπαίθρου, όπου δεν φτάνει το κράτος.

Αν ληφθεί υπόψη και το έτερο ερμηνευτικό σχήμα περί πρόκλησης του εμφυλίου, συνολικά για το Λ4 (2007-2022) το ξέσπασμα του εμφυλίου ανάγεται στο εντελώς καθημερινό προσωπικό-ατομικό επίπεδο πολλών μεμονωμένων πράξεων βίας και

αντεκδικήσεων που συσσωρεύονται έως του σημείου να προκαλέσουν εμφύλιο, την ίδια ώρα που αυτός ο εμφύλιος αντανακλά μονοσήμαντα τον διεθνή περίγυρο και την ψυχροπολεμική ιδεολογική του σύγκρουση στο ακέραιο. Από τη μία έχουμε, δηλαδή, το καθαρά ατομικό μικρο-επίπεδο και από την άλλη το διεθνές μακρο-ιδεολογικό, ενώ στο ενδιάμεσο απουσιάζει εντελώς το ελληνικό κράτος και οι πολιτικές που εφαρμόζει:

[πηγή]

«**Η αδυναμία συμφιλίωσης της Δεξιάς με την Αριστερά: ““Η βία”, σύμφωνα με ξένο παρατηρητή στη Μακεδονία την εποχή αυτή, “ήταν το ορατό σημάδι της φωτιάς που αργόκαιγε στην Ελλάδα”. Η φωτιά αυτή ήταν η αδυναμία συμφιλίωσης ή συμβιβασμού της Δεξιάς με την Αριστερά ή, σωστότερα, η διάχυτη πεποίθηση ότι δεν ήταν δυνατό να επιτευχθούν ο συμβιβασμός τους και τελικά η συμφιλίωση στην Ελλάδα της εποχής. Παρ’ όλα όσα εγράφοντο τότε και εγράφησαν εκ των υστέρων για τη δυνατότητα συμβιβασμού και συμφιλίωσης των δύο παρατάξεων και παρ’ όλο που μπορεί να θεωρείται βέβαιον ότι ο λαός, στην συντριπτική του πλειοψηφία, προτιμούσε τον συμβιβασμό και τη συμφιλίωση από τη σύγκρουση, οι αντικειμενικές συνθήκες και τα συσσωρευμένα πάθη δεν άφηναν τις εκατέρωθεν κατευναστικές και συμφιλιοτικές προσπάθειες να ευοδωθούν. Οι συνθήκες αυτές και τα πάθη καλλιεργούσαν την πεποίθηση ότι δεν υπήρχε περιθώριο συμβιβασμού και ευνοούσαν την προσφυγή στη βία, την οποία και οι δύο παρατάξεις ανέχονταν, όταν προερχόταν από την πλευρά τους, και την προέβαλλαν ως δικαιολογημένη και νόμιμη άμυνα εναντίον της παράνομης βίας του αντιπάλου. Η βία γεννούσε τη βία και πράξεις αντεκδικήσεως, ιδίως στην ύπαιθρο, όπου η παρουσία του κράτους ήταν εξαρχής σκιώδης”.**

Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, *Λεηλασία φρονημάτων*, τ. Β΄: *Το Μακεδονικό Ζήτημα στην περίοδο του Εμφυλίου Πολέμου (1945-1949) στη Δυτική Μακεδονία*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 55-57».

Λ4 (2007-2022), σ. 145

10. Τι υπερκαθορίζει την πορεία προς τον Εμφύλιο και την εξέλιξή του; (ποια η σχέση μεταξύ θέλησης ξένων παραγόντων μέσω επεμβάσεων και θέλησης ελληνικού λαού, ποια η σχέση/ισορροπία μεταξύ διεθνούς περιβάλλοντος και εσωτερικής κατάστασης της χώρας;) – τελικά, τι είναι δίκαιο να γίνει;

10α. Ξένες επεμβάσεις: δικαιολογείται η ανάμειξη Μ. Βρετανίας και ΗΠΑ; Ο Στάλιν τι κάνει; (περί «συμφωνίας ποσοστών», σφαιρών επιρροής και μοιράσματος κόσμου)

α) Δεν αναφέρεται το διεθνές πλαίσιο και η ξένη επέμβαση

ΣΤ1 (1967-1969)

«ή Ελλάς. Αλλά επρόκειτο νά γνωρίση νέας περιπετειάς, ές αιτίας τής κομμουνιστικής άνταρσίας, τής οποίας ή δεύτερα φάσις είναι **ó συμμοριτοπόλεμος καί ó όποίος διήρκεσεν από του 1946-1949** καί ó όποίος τελικώς έληξεν μέ τήν νίκην του εθνικού στρατού».

ΚΛ1 (1973), σ. 90

«**Η Ελλάδα έλευθερώθηκε στις 12 Οκτωβρίου 1944. Πριν προφτάση όμως νά κλείση τις πληγές του πολέμου, δοκιμάστηκε από ένα φοβερό έμφύλιο πόλεμο (1944-1945 καί 1945-1949), πού άνοιξε βαθιές πληγές, κατέστρεψε τή χώρα, ύποδαύλισε τά μίση καί έμπόδισε τήν όμαλή πολιτική εξέλιξη για πολλά χρόνια.**

Γ3 (1976-1984), σ. 331

«**Η έθνική όμως αντίσταση δέν έμεινε δυστυχώς, ενωμένη. Αρχισαν προστριβές μεταξύ των άρχηγών μέ άποτέλεσμα νά χωριστούν σέ παρατάξεις, πού βρίσκονταν σέ διαμάχη. Τή διαμάχη αυτή υπόθαλψαν, δυστυχώς, καί οί σύμμαχοι, πού καθέννας τους ενδιαφερόταν νά εξασφαλίσει για λογαριασμό του τήν επιρροή του στην Ελλάδα μετά τή λήξη του πολέμου. Έτσι ή άπελευθέρωση τής Ελλάδας (Οκτώβριος 1944) βρήκε τό λαό χωρισμένο, σέ μία στιγμή πού περισσότερο από κάθε άλλη χρειαζόταν ομόνοια καί ένότητα, για νά επανορθώσει τίς καταστροφές τής χώρας καί άδερφωμένος νά συνεχίσει τό ειρηνικό του έργο. Η διαίρεση αυτή του λαού οδήγησε στό φοβερό εμφύλιο πόλεμο του 1944-45 καί 1946-49».**

ΣΤ4 (1980-1989), σ. 185

ΣΤ6 (2006-2007)

Στο ΣΤ7 (2012-2022) η μόνη αυτή αναφορά σε ξένες δυνάμεις δεν μπορεί να συγκροτήσει οποιοδήποτε ερμηνευτικό σχήμα περί των επεμβάσεων τους στα ελληνικά πράγματα:

«**Λίγους μήνες αργότερα, με την ηθική και υλική υποστήριξη της Βρετανίας, δημιουργήθηκαν τρεις αντιστασιακές οργανώσεις, το Ε.Α.Μ./Ε.Λ.Α.Σ. σε όλη σχεδόν τη χώρα, ο Ε.Δ.Ε.Σ. που έδρασε κυρίως στην Ήπειρο και η Ε.Κ.Κ.Α. [...]** Λάθη και παραλείψεις των δύο πλευρών καθώς και **παρεμβάσεις των ξένων Δυνάμεων** οδήγησαν τελικά σε Εμφύλιο Πόλεμο».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 213

β) Η Ελλάδα ανήκει στην Δύση ή σφαίρα επιρροής της (απόλυτα δικαιολογημένη η επέμβαση της Δύσης - ο Στάλιν έχει συμφωνήσει αλλά προκαλεί με την στήριξη των κομμουνιστών στην Ελλάδα)

«**Η άπάντησις τού βασιλέως ήτο πειστική καί υπερήφανος. Ύπενθύμιζεν ότι χιλιάδες Έλληνες έφονεύθησαν όχι μόνον διά τήν Ελλάδα, αλλά καί διά τήν Αγγλίαν καί διά τό καλόν ολοκλήρου τής άνθρωπότητος. [...]** Η κρατική άμυνα κατά των κομμουνιστών έσυνεχίζετο παντού. Ήδη κατέφθανον μεγάλοι άγγλικοί δυνάμεις καί τά ρουκετοβόλα άεροπλάνα διέλυον τάς κομμουνιστικάς συγκεντρώσεις. Ταυτοχρόνως τά βαρέα άγγλικά τάνκς ένεφανίσθησαν είς τούς δρόμους των Αθηνών. [...] **Άγγλοι καί Έλληνες τώρα άνέλαβον τόν άγώνα τής έκκαθαρίσεως τής καταστάσεως [...]** Μετά ένα μήνα ύπεγράφη ή συμφωνία τής

Βάρκιζας, ενώ την ίδιαν ημέραν (12 Φ/ρίου 1945) υπεγράφετο ή συμφωνία τής Γιάλτας μεταξύ τών συμμάχων. Ο Στάλιν είχεν επίτγχει τόσα πολλά, ώστε δέν ήτο δυνατόν νά ριψοκινδυνεύση ταύτα μέ τήν ενίσχυσιν τών Ελλήνων κομμουνιστών. Άντιθέτως είς τήν συνδιάσκεψιν τού Πότσδαμ (2 Αύγουστου 1945) είχεν επίτγχει πλέον τά πάντα καί ήδύνατο νά κατηγορήση τήν Αγγλίαν διά τήν “κατάπνιζιν τών ελευθεριών τού ελληνικού λαού”. [...] Ολίγον άργότερον ό Πρόεδρος τών Η.Π.Α. διεκήρυξεν ότι ή Αμερική θά προστατεύση τήν ανεξαρτησίαν καί ακεραιότητα τών λαών “Δόγμα Τρούμαν”. Η Ελλάς έλαβεν οικονομικήν βοήθειαν καί ήσχολείτο μέ τήν άνασυγκρότησίν της». ΣΤ2 (1969-1973), σ. 169-171

«Ας παρακολουθήσουμε όμως τι συνέβαινε τότε στη διεθνή πολιτική σκηνή και επηρέαζε ευεργετικά τις τύχες της Ελληνικής Μακεδονίας. Οι ισχυροί εταίροι του αντιχιτλερικού συνασπισμού προωθούσαν συμφωνία για τον τρόπο κατανομής του μεταπολεμικού κόσμου σε ζώνες επιρροής. Ο Στάλιν διεκδικούσε επιρροή στην Ανατολική Ευρώπη και στη Βαλκανική, αλλά ως προς την Ελλάδα συνάντησε έντονες αντιρρήσεις από τον Τσώρτσιλ. Η σχετική συμφωνία τους συζητήθηκε αρχές Οκτωβρίου 1944 στη Μόσχα: η Ελλάδα έμενε στην περιοχή ευθύνης της Αγγλίας. Αυτό δε μαθεύτηκε παρά αργότερα. Το γνώριζαν όμως οι Μεγάλες Δυνάμεις. Αυτό εξηγεί:

- Γιατί ο σοβιετικός στρατός που έφτασε ως τα ελληνοβουλγαρικά σύνορα στα μέσα Οκτωβρίου 1944 δεν πέρασε τα ελληνικά σύνορα.
- Γιατί συμφώνησε και ο Στάλιν να αποσυρθούν τα βουλγαρικά στρατεύματα από τα ελληνικά εδάφη, δυσσαρεστώντας έτσι και τους καινούριους συμμάχους του, τους Βουλγάρους.
- Γιατί δεν επιτράπηκε στον Τίτο να “βοηθήσει” στην απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης, όπως το ζητούσαν τότε πολλοί παρτιζάνοι της γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας, με την ελπίδα να βάλουν πόδι στην ελληνική Μακεδονία. Η αμοιβαία αναγνώριση σφαιρών επιρροής ανάμεσα στους Μεγάλους προστάτευσε τότε τη βόρεια Ελλάδα από επιβουλή των βορείων γειτόνων. Αλλά ο Τίτο συνέχιζε τη Μακεδονική πολιτική του προς άλλη κατεύθυνση. Πρόσφερε διπλωματική υποστήριξη στη Βουλγαρία (που ήταν με τους νικημένους του πολέμου αλλά είχε ενταχθεί μετά τον πόλεμο στο σοβιετικό στρατόπεδο), για να διεκδικήσει, χωρίς βέβαια επιτυχία, στη Διάσκεψη Ειρήνης του Παρισιού (1946) την ελληνική Δυτική Θράκη. Σε αντάλλαγμα οι Βούλγαροι δέχτηκαν ότι οι Σλάβοι του ευρύτερου μακεδονικού χώρου (νότιας Γιουγκοσλαβίας και νοτιοδυτικής Βουλγαρίας-περιοχής του Πιρίν) αποτελούν χωριστή “μακεδονική” εθνότητα. Στις συναντήσεις τους το 1947 οι ηγέτες των δύο χωρών, Τίτο και Δημητρώφ, συζήτησαν και το ενδεχόμενο ένταξης και της ελληνικής Μακεδονίας στο κυοφορούμενο από τη δική τους πολιτική ενιαίο και ομόσπονδο Μακεδονικό Κράτος, εφόσον θα το επέτρεπαν οι εξελίξεις στον ελληνικό Εμφύλιο (1946-49). Αυτή η διπλωματική επιτυχία ενθάρρυνε τον Τίτο να προχωρεί σε άλλες ενέργειες».

ΚΑ5 (1998), σ. 56-57

«Ένα χρόνο, όμως αργότερα, καθώς η υπό τον Νίκο Ζαχαριάδη ηγεσία του ΚΚΕ πήρε την απόφαση να αρχίσει την ένοπλη εξέργεση που οδήγησε στον Εμφύλιο

Πόλεμο, η στάση του κόμματος άλλαξε. Μετά από συμφωνία με το ΚΚΓ και την ηγεσία του ΝΟΦ, τα στελέχη της σλαβομακεδονικής αυτής οργάνωσης και πολλοί φυγάδες Σλαβομακεδόνες του 1944, επέστρεψαν στο ελληνικό έδαφος και εντάχθηκαν στις αντάρτικες κομμουνιστικές μονάδες που είχαν αρχίσει να σχηματίζονται στην ορεινή βόρεια Ελλάδα. Αυτοί βέβαια, όπως θα δούμε στη συνέχεια, αποχώρησαν από το ελληνικό έδαφος οριστικά το 1949. Τρία χρόνια κράτησε εκείνος ο αδελφοκτόνος πόλεμος των Ελλήνων. Στην περίοδο εκείνη η Γιουγκοσλαβία του Τίτο υπήρξε ο κύριος αγωγός της βοήθειας προς τον αγώνα του ΚΚΕ. Ίσως την εποχή εκείνη δεν μπορούσαν να γίνουν γνωστές όλες οι διαστάσεις αυτής της βοήθειας. Μετά, όμως, τη δημοσίευση των Γιουγκοσλαβικών πηγών αλλά και μέρους των αρχείων του ΚΚΕ, βγαίνει ακόμα σαφέστερα η άμεση σχέση που υπήρχε μεταξύ του Βελιγραδίου-Σκοπίων και της ηγεσίας του ΚΚΕ, τουλάχιστον ως τα τέλη του 1948. **Το ερώτημα που πλανάται ακόμα είναι ως ποιο βαθμό ο ηγέτης του ΚΚΕ Ν. Ζαχαριάδης, είχε δεσμευτεί απέναντι στον Τίτο για την τύχη των περιοχών της ελληνικής Μακεδονίας μετά την τυχόν αίσια γι' αυτόν έκβαση του αγώνα.** Εκείνο πάντως που δεν αμφισβητείται είναι οι προθέσεις του Τίτο, ο οποίος ήλπιζε-όπως φάνηκε και από τις συμφωνίες του Μπλεντ με τους Βουλγάρους-να ολοκληρώσει και προς την κατεύθυνση της ελληνικής Μακεδονίας τα σχέδιά του για την ενοποίηση της Μακεδονίας υπό Γιουγκοσλαβικό έλεγχο. Ωστόσο, τα μεγαλεπίβολα σχέδια του Γιουγκοσλάβου στρατάρχη δεν είχαν ευτυχή κατάληξη γι' αυτόν».

ΚΑ5 (1998), σ. 58

«Ο εμφύλιος πόλεμος είχε φτάσει στο τέρμα του. Με το τέλος του έκλεινε και μία σημαντική φάση του μεταπολεμικού Μακεδονικού ζητήματος. Οι προσπάθειες του Τίτο να αποσπάσει, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, τα μακεδονικό εδάφη των δύο γειτονικών χωρών-Ελλάδας και Βουλγαρίας - είχαν αποτύχει».

ΚΑ5 (1998), σ. 60

Το ίδιο επαναλαμβάνεται μέσα από μια τεράστια πλειάδα αναφορών και στο Λ4 (2007-2022), όπου η επέμβαση των δυτικών δυνάμεων στα ελληνικά πράγματα δικαιολογείται και νομιμοποιείται στην βάση της «συμφωνίας των ποσοστών» και της αξιολογικής μεροληψίας που χαρακτηρίζει την αφήγηση και είναι υπέρ της Δύσης στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου, όπου η Δύση πάντα εμφανίζεται να τηρεί τα συμφωνηθέντα όντας καχύποπτη και αμυνόμενη στις ήδη διαπραχθείσες ή μελλοντικές καταπατήσεις από την πλευρά της ΕΣΣΔ. Έτσι, η ανάμειξη της Δύσης στα ελληνικά πράγματα δεν είναι καταδικαστέα και δεν χρωματίζεται ούτε κατ' ελάχιστο αρνητικά. Απεναντίας, φαίνεται να βοηθάει την Ελλάδα να επιλέξει την επιθυμητή οδό του δημοκρατικού φιλελεύθερου μέλλοντος, ανάσχοντας παράλληλα την σοβιετική-σοσιαλιστική επέκταση προς την Μεσόγειο:

«Μεταξύ όμως των ίδιων των Συμμάχων θα εκδηλωθούν έντονες ιδεολογικοπολιτικές διαφορές, οι οποίες και θα καταστούν εμφαντικότερες στη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου. Το αντίτιμο της διαίρεσης θα είναι βαρύ για την Ελλάδα, όπου, κατ' επέκταση, θα εκδηλωθεί εμφύλια σύρραξη».

Λ4 (2007-2022), σ. 111

«Ο ανταγωνισμός μεταξύ των Συμμάχων και οι συμφωνίες για το μέλλον της **Ευρώπης**: Προτού τερματιστούν οι επιχειρήσεις κατά του Άξονα, είχαν ήδη διαφανεί οι διαφορές που έμελλαν μεταπολεμικά να διχάσουν τους ίδιους τους Συμμάχους. Πολλοί ήταν εκείνοι —ανάμεσά τους και ο Γεώργιος Παπανδρέου— που είχαν θεωρήσει ως **αναπόφευκτη τελικά την ένταση του ανταγωνισμού μεταξύ της σοσιαλιστικής Ανατολής και της φιλελεύθερης Δύσης**. Ήδη κατά το δεύτερο δεκαήμερο του **Οκτωβρίου 1944, ο Τσόρτσιλ και ο Στάλιν, ερήμην του Ρούζβελτ, είχαν καταναείμει την επιρροή τους στη νότια Βαλκανική Χερσόνησο, Ελλάδα, Βουλγαρία και Γιουγκοσλαβία, υπέρ της Βρετανίας στην πρώτη, υπέρ της Σοβιετικής Ένωσης στη δεύτερη και κατ’ ισομοιρία στην τρίτη περίπτωση**. Οι τριγμοί στο συμπαγές συμμαχικό οικοδόμημα έγιναν περισσότερο αισθητοί την επαύριο της **Συνδιάσκεψης των Τριών Μεγάλων, Τσόρτσιλ, Ρούζβελτ και Στάλιν, στη Γιάλτα**, στις 4-11 Φεβρουαρίου 1945, στη διάρκεια της οποίας είχε συμφωνηθεί η συγκρότηση κυβερνήσεων αντιπροσωπευτικών όλων των δημοκρατικών τάσεων με στόχο τη διενέργεια ελεύθερων εκλογών, υπό τον τριμερή συμμαχικό έλεγχο. Ενώ όμως οι Σοβιετικοί προέλαυναν στην Ανατολική Ευρώπη και στη συνέχεια στην ίδια τη Γερμανία, οι δυτικοί σύμμαχοι θεώρησαν ότι η συμφωνία αυτή είχε καταπατηθεί από τον Στάλιν, διαδοχικά, στη Ρουμανία και την Πολωνία. Το θέμα συζητήθηκε εκ νέου κατά την επόμενη Συνδιάσκεψη κορυφής των Τριών στο *Πότσταμ*, τον Ιούλιο του 1945. Όσα γεγονότα εντούτοις ακολουθήσουν θα επιβεβαιώσουν τη σταθερή πρόθεση της Σοβιετικής Ένωσης να επιβάλει τον έλεγχο της στην Ανατολική Ευρώπη, αλλά και τη ριζική αντίθεση των δυτικών Συμμάχων στην πολιτική αυτή, καθώς και την απόφασή τους να μην επιτρέψουν την επέκτασή της δυτικά της Πολωνίας και νότια της Βουλγαρίας».

Λ4 (2007-2022), σ. 134-135

«Προκειμένου να κατευνάσει τις αντιθέσεις, ο Γεώργιος Παπανδρέου περιέλαβε στην εξόριστη ελληνική κυβέρνηση εκπροσώπους όλων των αντιμαχόμενων μερίδων. **Κατά το Σύμφωνο εξάλλου που συνομολογήθηκε στην Καζέρτα της Ιταλίας, στις 26 Σεπτεμβρίου 1944, μεταξύ των συμμαχικών και των ελληνικών πολιτικών και στρατιωτικών αρχών —με τη συμμετοχή εκπροσώπων του ΕΛΑΣ και του ΕΛΕΣ— ανατέθηκε η διοίκηση των στρατιωτικών δυνάμεων στην Ελλάδα στον Βρετανό στρατηγό Σκόμπυ**. Η απελευθέρωση εντούτοις της Αθήνας, στις 12 Οκτωβρίου 1944, συνοδεύτηκε από ενδοκυβερνητικές διαφωνίες και τελικά από την παραίτηση των εαμικών υπουργών, με αποτέλεσμα να συγκρουστούν τον Δεκέμβριο του 1944 στην καρδιά της πρωτεύουσας οι φιλοκυβερνητικές δυνάμεις —μικρό τμήμα του ελληνικού στρατού, χωροφυλακή και το βρετανικό εκστρατευτικό σώμα— με τις δυνάμεις του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ».

Λ4 (2007-2022), σ. 135-136

«**Παρά την αρχική εντύπωση ότι οι νικητές “μοίρασαν τον κόσμο” στις Συνδιασκέψεις της Γιάλτας (Φεβρουάριος 1945) και του Πότσταμ (Ιούλιος-Αύγουστος 1945), σε αυτές τις συναντήσεις δε συνήφθη μια συνολική συμφωνία για τον μεταπολεμικό κόσμο**: αντίθετα, έγιναν διαβουλεύσεις για τρέχοντα ζητήματα, όπως τη διοίκηση της κατεχόμενης Γερμανίας, εδαφικές διευθετήσεις στην Ανατολική Ευρώπη και τη λειτουργία του ΟΗΕ. **Η μόνη ρύθμιση που αφορούσε ορισμό σφαιρών επιρροής ήταν η λεγόμενη “συμφωνία ποσοστών”, που συνήψαν στη Μόσχα τον Οκτώβριο του 1944 ο Βρετανός πρωθυπουργός Ουίνστον**

Τσόρτσιλ και ο Σοβιετικός ηγέτης Ιωσήφ Στάλιν: βάσει αυτής, η ΕΣΣΔ θα έλεγχε τις χώρες του εσωτερικού των Βαλκανίων, ενώ η Ελλάδα θα περιερχόταν υπό βρετανική επιρροή. Ωστόσο, η συμφωνία αυτή επικεντρωνόταν σε ένα μόνο τμήμα της Ευρώπης».

Λ4 (2007-2022), σ. 143

«Το 1946 άρχισε ο ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος. Οι Δυτικοί φοβήθηκαν ότι σε περίπτωση νίκης των κομμουνιστικών δυνάμεων στην Ελλάδα η ΕΣΣΔ θα αποκτούσε έξοδο στη Μεσόγειο. Τον Φεβρουάριο του 1947 διαφάνηκε ότι η Βρετανία δεν μπορούσε πλέον να συνεχίσει τη βοήθεια προς τη φιλοδυτική ελληνική κυβέρνηση. Ο Αμερικανός πρόεδρος Χάρυ Τρούμαν εξήγγειλε το λεγόμενο Δόγμα Τρούμαν (12 Μαρτίου 1947), βάσει του οποίου η αμερικανική κυβέρνηση προσέφερε σημαντική οικονομική και στρατιωτική βοήθεια στην Ελλάδα και στην Τουρκία, ώστε να “αντισταθούν στον κομμουνισμό”. Η βοήθεια αυτή έπαιξε σημαντικό ρόλο στη νίκη των φιλοδυτικών κυβερνητικών δυνάμεων στον ελληνικό Εμφύλιο Πόλεμο, αν και συνοδεύτηκε από τη διείσδυση Αμερικανών συμβούλων στη διαδικασία λήψης αποφάσεων στην Αθήνα και έτσι προκάλεσε εξάρτηση της Ελλάδας από τις ΗΠΑ».

Λ4 (2007-2022), σ. 143

«Ωστόσο, το Σχέδιο Μάρσαλ προκάλεσε τη δυσπιστία της ΕΣΣΔ, που θεώρησε ότι οι ΗΠΑ προσπαθούσαν να “εξαγοράσουν” τις χώρες της ηπείρου. Σε απάντηση οι Σοβιετικοί ενέτειναν τον έλεγχό τους στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Έτσι όμως επήλθε η ρήξη του Γιουγκοσλάβου ηγέτη Τίτο με τον Στάλιν, το καλοκαίρι του 1948, καθώς ο πρώτος δεν αποδέχτηκε τον αυξημένο σοβιετικό έλεγχο».

Λ4 (2007-2022), σ. 144-145

[πηγή]

«Η ρητορεία του Ψυχρού Πολέμου: Στις 12 Μαρτίου 1947 ο Αμερικανός πρόεδρος Χάρυ Τρούμαν, με ομιλία του στο Κογκρέσο, διακήρυξε το δόγμα του και ζήτησε τη χορήγηση οικονομικής βοήθειας στην Ελλάδα και την Τουρκία. Περιέγραψε επίσης τον δυτικό και τον ανατολικό κόσμο, χρησιμοποιώντας τη φρασεολογία του Ψυχρού Πολέμου. Ακολουθεί σχετικό απόσπασμα. “Κατά την παρούσαν στιγμήν εις την Ιστορίαν του Κόσμου σχεδόν κάθε έθνος οφείλει να εκλέξη μεταξύ των τρόπων ζωής. Η εκλογή συχνάκις δεν είναι ελευθέρα. Ο εις τρόπος ζωής βασίζεται επί της θελήσεως της πλειοψηφίας και διακρίνεται διά των ελευθέρων θεσμών της αντιπροσωπευτικής Κυβερνήσεως, των ελευθέρων εκλογών, των εγγυήσεων της ατομικής ελευθερίας, ελευθερίας λόγου και θρησκείας και ελευθερίας από πάσης πολιτικής καταπίεσεως. Ο δεύτερος τρόπος ζωής βασίζεται επί της θελήσεως μιας μειοψηφίας, δυναμικώς επιβληθείσης επί της πλειοψηφίας. Ο τρόπος ούτος στηρίζεται επί της τρομοκρατίας και της καταπίεσεως, επί ελεγχόμενου Τύπου και ραδιοφώνου, επί προκαθορισμένου αποτελέσματος εκλογών και καταπίεσεως της ατομικής ελευθερίας. Πιστεύω ότι η πολιτική των Ην. Πολιτειών δέον να υποστηρίξη τους ελευθέρους λαούς, οι οποίοι ανθίστανται εις την επιχειρουμένην υποδούλωσιν των εκ μέρους ενόπλων μειοψηφιών ή δι’ εξωτερικών πιέσεων. Πιστεύω ότι

οφείλομεν να βοηθήσωμεν τους ελευθέρους λαούς να καθορίσουν τα πεπρωμένα των κατά τον ίδιον αυτών τρόπον. Πιστεύω ότι η βοήθειά μας πρέπει πρωταρχικώς να συνίσταται εις οικονομικήν αρωγήν, ήτις είναι αναγκαία διά την οικονομικήν σταθερότητα και την ομαλήν πολιτικήν εξέλιξιν”.

Εφημ. *Η Καθημερινή*, φ. 13^{ης} Μαρτίου 1947».

Λ4 (2007-2022), σ. 143

γ) Ο εμφύλιος ως οργανικό μέρος του Ψυχρού Πολέμου – της παγκόσμιας επίθεσης της ΕΣΣΔ προς τον «ελεύθερο κόσμο» - ο δυτικός κόσμος σώζει την Ελλάδα από την κομμουνιστική επιβουλή

«**Η ΚΡΙΣΙΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ:** Οί λαοί έπερίμεναν από τον Ο.Η.Ε. νά έξομαλύνη τάς διαφοράς τών “Μεγάλων” και νά δώση τήν οριστικήν ειρήνην, αλλά και εκεί το δικαίωμα άρνησικυρίας (τό veto) τής Ρωσίας έδιδεν εις αυτήν ένα ισχυρόν όπλον, ώστε νά άκυρώνη κάθε άπόφασιν, που δέν ήνύνει τά συμφέροντα της. Αί 'Ηνωμένοι Πολιτείαί προσεφέρθησαν νά χορηγήσουν διά του Ο.Η.Ε. οικονομικήν βοήθειαν προς άνόρθωσιν τών κατεστραμμένων χωρών και νά συνεργασθούν μέ τά άλλα ήνωμένα έθνη προς επιβολήν τής ομαλής διακυβερνήσεως εις τάς χώρας αύτάς, αλλά συνήντησαν τήν αντίδρασιν τής Σοβιετικής κυβερνήσεως και προσέφυγαν εις τον Ο.Η.Ε. Έκει κατήγγειλαν τήν Ρωσίαν ότι αντίδρά εις τήν άποκατάστασιν τής ειρήνης. Έτσι έμειναν πολλά προβλήματα άλυτα και ό ψυχρός πόλεμος έσυνεχίσθη. Αί πλέον νευραλγικαί περιοχαί αί όποιαί παρουσίασαν τήν μεγαλυτέραν κρίσιν του ψυχρού πολέμου ήσαν ή Άπω Ανατολή, ή Μέση Ανατολή, ή Ελλάς και ή Γερμανία. [...] πραγματικά οί βόρειοι γείτονες ύπεδαύλιζον τόν συμμοριτοπόλεμον, μέ τον άπώτερον σκοπόν νά άποσπάσουν εδάφη από τήν Έλλάδα και νά έπιβάλλουν διά τών όπλων κομμουνιστικόν καθεστώς. [...] Ό τόπος έσώθη από τόν όλεθρον μέ τήν έπέμβασιν τών άγγλικών στρατευμάτων, τά όποια κατώρθωσαν έν συνεργασία μέ τήν συγκροτηθείσαν έντοπίαν έθνοφυλακήν νά άπωθήσουν τούς κομμουνιστάς και νά άποκαταστήσουν τήν τάξιν. [...] Σφοδροτέρα έξεδηλώθη ή διάστασις τών “Μεγάλων” έξ άφορμής του Β΄ συμμοριτοπολέμου εις τήν Ελλάδα. [...] Από τήν δύσκολον αύτήν κατάστασιν έσωσε τήν Ελλάδα ή Αμερική. Βάσει του “Δόγματος Τρούμαν” (Μάρτιος του 1947) αι Ηνωμένοι Πολιτείαί έχορήγησαν εις τήν χώραν μας 300 έκατομμ. δολλάρια δια να συντρίψη την ανταρσία».

Γ1 (1966-1976), σ. 264, 266-268

Στο Γ2 (1969) υπάρχουν πολλές και εκτεταμένες αναφορές, στις οποίες καθαγιάζεται η επέμβαση των δυτικών δυνάμεων (Μ. Βρετανίας και ΗΠΑ) στην Ελλάδα ως σωτήρια, ενώ από την άλλη καυτηριάζεται η ΕΣΣΔ και οι κομμουνιστικές χώρες ως ευθέως υποκινήτριες της κομμουνιστικής επίθεσης στην Ελλάδα. Κατ' αρχάς, ο Τσώρτσιλ παρουσιάζεται ως λαοφιλής στην Ελλάδα, λόγω του ενδιαφέροντος που δείχνει (κόντρα και στην βρετανική αντιπολίτευση) για να αποτρέψει το κομμουνιστικό πραξικόπημα στην Ελλάδα διασφαλίζοντας την ελευθερία της με κάθε κόστος:

«ό Τσώρτσιλ έτόνιζεν εις τόν Βρεταννόν ύπουργόν τών Εξωτερικών ότι άπεκλείετο νά ριφθή “ό Παπανδρέου βορά εις τούς λύκους, μέ τά πρώτα ούρλιάσματα αυτών τών άθλιων Ελλήνων (κομμουνιστών) ληστών”. Δύο

έβδομάδας αργότερον ἐζήτει καί ἐλάμβανε τήν συγκατάθεσιν του Αμερικανού Προέδρου, ὅπως ἐχῆ ἐτοιμῆν ἐπαρκή βρετανικὴν δύναμιν πρὸς τήρησιν τῆς τάξεως εἰς τὴν Ελλάδα, μετὰ τὴν ἐκκένωσίν της ὑπὸ τῶν Γερμανῶν. [...] ὁ στρατηγὸς Σκόμπι, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τῆς 1ης Δεκεμβρίου εἶχε προειδοποιήσει τοὺς κομμουνιστὰς ὅτι ἦτο ἀποφασισμένος “νά προστατεύσῃ τὴν κυβέρνησιν ἐναντίον οἰασδήποτε ἀποπείρας πραξικοπήματος ἢ ἄλλης πράξεως βιαίας καὶ ἀντισυνταγματικῆς” [...] Ἡ ἀποστολὴ τῶν δυνάμεων αὐτῶν ἐξησθένει τὴν πολεμικὴν προσπάθειαν τῶν συμμάχων, καθ’ ἣν στιγμὴν, μάλιστα, ἐξεδηλώθη καὶ ἡ γερμανικὴ ἀντεπίθεσις [...] Τσώρτσιλ δὲν ἦτο ἀδιάφορος διὰ τὴν δοκιμασίαν τὴν ὁποῖαν ὑφίστατο ἡ συμμαχικὴ πολεμικὴ προσπάθεια. Ἀλλὰ διέβλεπεν ὅτι ἐγκαταλείψει τῆς Ελλάδος εἰς τοὺς κομμουνιστὰς, θὰ ὠδήγῃ αργότερον εἰς πολλὰς ἄλλας εγκαταλείψεις (Ἰταλίας, Μ. Ανατολῆς). Ἐφ’ ὧ καὶ ἀπεφάσισε νὰ ἐλθῇ εἰς Αθήνας, διὰ νὰ σχηματίσῃ προσωπικὴν γνώμην ἐπὶ τῆς καταστάσεως. Ἐπὶ ἑνὸς σημείου δὲν ἐπρόκειτο νὰ ὑποχωρήσῃ. Ἡ πολιτικὴ λύσις θὰ ἤρχετο μετὰ τὴν ἀπόθησιν τῶν κομμουνιστῶν ἐκ τῆς πρωτευούσης. [...] Σκοπὸς τοῦ Τσώρτσιλ δὲν ἦτο νὰ συνθηκολογήσῃ, ἀλλὰ νὰ ἀποκαλύψῃ τοὺς πραγματικοὺς σκοποὺς τῶν κομμουνιστῶν [...] Δύο ἡμέρας μετὰ τὴν υπογραφὴν τῆς συμφωνίας ἐφθασεν εἰς Αθήνας, προερχόμενος ἐκ Γιάλτας, ὁ Βρεταννὸς πρωθυπουργὸς Οὐϊνστον Τσώρτσιλ. Ὁ λαὸς τῆς πρωτευούσης του ἐπεφύλαξεν ἐξαιρετικῶς ἐνθουσιώδη υποδοχὴν. Ἐξέφραζεν οὕτω τὰς ευχαριστίας του πρὸς τὸν γηραιὸν ἡγέτην, διότι εσωσε τὴν Ελλάδα ἀπὸ τὸν κομμουνιστικὸν κατακλυσμὸν».

Γ2 (1969), σ. 176, 180, 185-186, 190

Επίσης, γίνεται αναφορά στο διεθνές πλαίσιο και στις περίφημες «σφαίρες επιρροῆς» ως καθοριστικῆς σημασίας για την ελληνική περίπτωση, ἔτσι ὥστε να νομιμοποιηθεῖ ἡ παρουσία καὶ ἡ επέμβαση τῶν δυτικῶν δυνάμεων (Μ. Βρετανίας καὶ ΗΠΑ) καὶ να στηλιτευθεῖ ἡ ἐπιμονὴ τῆς ΕΣΣΔ καὶ τῶν κομμουνιστικῶν χωρῶν να ἐνισχύουν το ΚΚΕ μὴν τηρώντας τὴν συμφωνία τους:

«τό πρῶτον δεκαήμερον τοῦ Φεβρουάριου ἐπραγματοποιήθη ἡ διάσκεψις τῆς Γιάλτας, εἰς τὴν ὁποῖαν οἱ Ρούζβελτ, Τσώρτσιλ καὶ Στάλιν προσεπάθησαν νὰ θέσουν τὰς βάσεις τῆς μεταπολεμικῆς συνεργασίας τῶν [...] Ἡ σοβιετικὴ ἐπέμβασις εἶχεν ὡς συνέπειαν τὴν διακοπὴν τῶν διαπραγματεύσεων μὲ τοὺς Ἀγγλοαμερικανούς. Ἡ πρωτοβουλία περιήλθεν εἰς τοὺς Σοβιετικούς. Ἀγωνία κατέλαβε τὴν ἐλληνικὴν κυβέρνησιν, μήπως, κατόπιν τούτου, ἡ Βουλγαρία δὲν ἐξεκένωνε τὰ κατεχόμενα παρ’ αὐτῆς ἐλληνικὰ ἐδάφη. Ἦσκησε πίεσιν ἐπὶ τῆς βρετανικῆς ὅπως προστατεύσῃ τὰ ἐλληνικὰ συμφέροντα. Οἱ Βρεταννοὶ ἦσαν ἤδη ἀνήσυχτοι ἐκ τῶν ἐξελίξεων εἰς τὴν Βαλκανικὴν. Τὴν 9ην Ὀκτωβρίου, οἱ Τσώρτσιλ καὶ Ἦντεν ἐφθασαν εἰς Μόσχαν. Τὴν ἐσπέραν τῆς ἰδίας ἡμέρας, ὁ Βρεταννὸς πρωθυπουργὸς προήρχετο εἰς συμφωνίαν μὲ τὸν Στάλιν περὶ σφαιρῶν ἐπιρροῆς. Βάσει τῆς συμφωνίας αὐτῆς ἡ Σοβ. Ἐνωσις θὰ εἶχεν ἀποκλειστικὴν ἐπιρροὴν εἰς Ρουμανίαν καὶ ἡ Μ. Βρεταννία εἰς Ελλάδα. Ἀμφότεραι αἱ δύο Μεγάλαι Δυνάμεις θὰ ἐπέβλεπον τὴν ἐξέλιξιν τῆς καταστάσεως εἰς Νοτιοσλαβίαν καὶ Οὐγγαρίαν. Διὰ τὴν Βουλγαρίαν ἀνεγνωρίζετο ὅτι τὸ σοβιετικὸν ἐνδιαφέρον ἔπρεπε νὰ εἶναι μεγαλύτερον τοῦ βρεταννικοῦ».

Γ2 (1969), σ. 189, 208-209

Ειδικότερα, για τον ρόλο της ΕΣΣΔ αναφέρεται πως αυτή έχει θέσει ως πρώτο στόχο της την μετατροπή του ψυχρού πολέμου – που έχει προκαλέσει η ίδια – σε θερμό πόλεμο στην Ελλάδα. Την κατεύθυνση αυτή ενισχύει η διπλωματική πίεση που ασκεί εναντίον της ελληνικής κυβέρνησης και της Δύσης μέσω συκοφαντιών που όμως καταρρέουν:

«Κατά τήν διάρκειαν τής διασκέψεως τού Πότσδαμ ὁ Στάλιν διετύπωσεν, εἰς ἰδιαιτέραν συνομιλίαν μέ τόν Τσώρτσιλ, τάς πρώτας εἰς βάρος τής Ελλάδος κατηγορίας. Παρεπονέθη ὅτι ἐξτρεμιστικά στοιχεῖα προεκάλλουν ἐπεισόδια εἰς τά βουλγαρικά καί ἀλβανικά σύνορα καί προητοίμαζον εἰσβολήν εἰς τά δύο ὄμορα κράτη. Αἱ κατηγορίαι ἦσαν ἀστήρικτοι, ἀλλ' ἐπρόδιδον τάς προθέσεις τού Σοβιετικοῦ ἡγέτου. [...] **Ἡ ΕΛΛΑΣ ΠΡΩΤΟΣ ΣΤΟΧΟΣ ΤΗΣ ΣΟΒ. ΕΝΩΣΕΩΣ** [...] Σοβιετική προσφυγή: Ἡ διενέργεια ἐκλογῶν, ἀπαραίτητος προϋπόθεσις ἐπανόδου εἰς τήν νομιμότητα, κατέστη καί ἐπιτακτική ἀνάγκη μετά τήν ἐξαπολυθεῖσαν ἐναντίον τής Ελλάδος καί Μ. Βρεταννίας σοβιετικήν ἐπίθεσιν. Τήν 21ην Ἰανουαρίου 1946, ἡ σοβιετική κυβέρνησις προσέφυγεν εἰς τό Συμβούλιον Ασφαλείας τῶν Ἦνωμ. Ἐθνῶν, κατηγοροῦσα τήν Μ. Βρεταννίαν ὅτι ἀδικαιολογήτως διετῆρει βρεταννικά στρατεύματα εἰς τήν Ελλάδα μετά τήν λήξιν τού πολέμου [...] Ἐνώ ὅμως συνεχίζοντο οἱ πανηγυρικοί λόγοι διά τήν ἐναρξιν λειτουργίας τού νέου διεθνούς οργανισμοῦ, ἡ Σοβ. Ἐνωσις κατέθεσε τήν προσφυγήν της. Ὁ Ἕλλην πρωθυπουργός ἐσπευσεν, ἀμέσως, νά δηλώσῃ ὅτι “τά βρεταννικά στρατεύματα εὐρίσκονται ἐν Ἑλλάδι μέ τήν ἀπόλυτον συγκατάθεσιν τής ἑλληνικῆς κυβερνήσεως καί δροῦν ἐν εἰλικρινεῖ συνεργασία μετ' αὐτῆς”. Διά τῆς δηλώσεως αὐτῆς ἐνομιμοποιεῖτο πλήρως ἡ παρουσία τῶν βρεταννικῶν στρατευμάτων εἰς τήν χώραν μας [...] “...Αἱ δηλώσεις κατεχωρίσθησαν εἰς τά πρακτικά τῶν συνεδριάσεων του Συμβουλίου, τό ὅποιον βεβαιώνει ὅτι θεωρεῖ οὕτω τό ζήτημα ὡς τερματισθέν”. Ἡ σοβιετική προσφυγή εἶχεν ἀπορριφθῆ, ἀλλ' ὁ ψυχρός πόλεμος εἶχεν ἀρχίσει μέ πρώτον στόχον τήν Ελλάδα. Ἐντός ὀλίγων μηνῶν θά προσελάμβανε θερμήν μορφήν διά τήν χώραν μας. [...] μίαν σατανικῶς σχεδιασμένην καί ἐπιμελῶς ὀργανωμένην κομμουνιστικήν ἐπίθεσιν. Οἱ ἀναλαβόντες τήν ἐκτέλεσιν τῆς ἐπιθέσεως ἦσαν ἑλληνικῆς καταγωγῆς, Ἀλλ' εἶχον τήν διπλωματικήν, οικονομικήν καί ἠθικήν συμπαράστασιν ολοκλήρου τού κομμουνιστικοῦ συνασπισμοῦ [...] ἐξαπόλυσις τῶν πρώτων συμμοριῶν συνεχρονίσθη μέ ἐπίθεσιν ἐπί του διπλωματικοῦ πεδίου του σοβιέτικου συνασπισμοῦ. [...] ἡ πλειονοψηφία τῆς Επιτροπῆς ἀπεδέχετο ὅτι ἡ Ἀλβανία, Νοτιοσλαβία καί Βουλγαρία παρείχον, πράγματι, κάθε δυνατήν βοήθειαν εἰς τοὺς συμμορίτας (ἐνίσχυσιν εἰς ὕλικόν, καταφύγιον, περίθαλψιν καί ἐκπαίδευσιν εἰς τά ἐδάφη των, βάσεις ἐξορμήσεως). Ἡ μειονοψηφία, ἐκ τῆς Σοβ. Ἐνώσεως καί τῆς Πολωνίας, ἐθεώρησεν ὡς ἀποκλειστικῶς ὑπεύθυνον διά τάς εἰς Ελλάδα “ταραχάς” τήν ἑλληνικήν κυβέρνησιν».

Γ2 (1969), σ. 193, 195-198, 211, 213-214

Για τις ΗΠΑ αναφέρεται πως αναλαμβάνουν την προστασία της Ελλάδας και, εμμέσως πλην σαφώς, πως σε αυτές οφείλει την ελευθερία του το ελληνικό μεταπολεμικό κράτος· νομιμοποιώντας η αφήγηση, έτσι, πλήρως και τον ρόλο των ΗΠΑ στα μετεμφυλιακά πράγματα. Οι ΗΠΑ, φυσικά, προβάλλουν ως αμυνόμενες στην Ελλάδα και γενικότερα ως υπεραμυνόμενες των αξιών του δυτικού πολιτισμού, της ελευθερίας, της δημοκρατίας και της ανεξαρτησίας:

«μόνη ή παρουσία τών βρετανικών στρατευμάτων είχε μέχρι εκείνης τής στιγμής αποτρέψει τήν κατάκτησιν τής Ελλάδος υπό τού σοβιετικού συνασπισμού [...] τήν 12ην Μαρτίου 1947, καί έξήτησε τήν έγκρισιν όπως προσφέρη βοήθειαν εις τήν Ελλάδα καί τήν Τουρκίαν επί τής οποίας, από τών άρχών 1945, ήσκει πίεσιν ή Σοβ. Ένωσις [...] Είς μήνυμά του, ό Πρόεδρος Τρούμαν έτόνισεν ότι “ή υπόστασις του έλληνικού κράτους άπειλείται, υπό τής τρομοκρατικής δράσεως χιλιάδων τινών ενόπλων διευθυνομένων υπό κομμουνιστών”, ότι “ή έλληνική κυβέρνησις δέν είναι εις θέσιν νά άντιμετωπίση τήν κατάστασιν. Ο έλληνικός στρατός είναι ολιγάριθμος καί πενιχρώς έξωπλισμένος”. Καί συνέχιζεν: “Εάν ή Ελλάς περιπέση εις τόν ελεγχον μιάς ένοπλου μειονοψηφίας, τό άποτέλεσμα επί τής γείτονος Τουρκίας θά είναι άμεσον και σοβαρόν. Συγχρόνως, άνωμαλίας θά διαχυθούν εις ολόκληρον τήν Μ. Ανατολήν. Έτι μάλλον, ή έξαφάνισις τής Ελλάδος ως άνεξαρτήτου κράτους θά άσκήση βαθείαν επίδρασιν έφ’ όλων τών χωρών τής Εύρώπης. Αν δέν βοηθήσωμεν τήν Ελλάδα καί τήν Τουρκίαν, κατά τήν μοιραίαν αύτήν ώραν, αί συνέπειαι θά είναι βαρυσήμαντοι διά τήν Δύσιν καί τήν Ανατολήν”. [...] Αυτή ή διακήρυξις, περισσότερο καί τής βοηθείας, κατέστησε δυνατήν τήν σωτηρίαν τής χώρας μας. Διότι ό Στάλιν άντελήφθη ότι αί Η.Π.Α. ήσαν άποφασισμένοι νά πολεμήσουν, διά νά κρατήσουν τήν Ελλάδα καί τήν Τουρκίαν έκτος του παραπετάσματος. [...] Αί Ένωμένοι Πολιτεΐαι είχαν αναλάβει τήν ήγεσίαν καί τήν ευθύνην διασώσεως τού έλευθέρου κόσμου. [...] από άμερικανικής καί άγγλικής πλευράς, ύπεδείχθη εις τόν Τσαλδάρην, ή ανάγκη διευρύνσεως τής κυβερνήσεως, ώστε νά στερηθή ή διεθνής κομμουνιστική προπαγάνδα τού έπιχειρήματος τής μονοπλεύρου συνθέσεώς της».

Γ2 (1969), σ. 214-216

Ενώ, τέλος, προσθετικά των παραπάνω λειτουργεί και η κριτική στον Ζαχαριάδη σχετικά με την τακτική του, στο πλαίσιο της οποίας αναγιγνώσκει και λαμβάνει υπόψη του με λανθασμένο τρόπο το διεθνές πλαίσιο και την ρήξη Στάλιν-Τίτο· κάτω το οποίο αφενός προσμετράται ως μομφή στον σοσιαλιστικό-κομμουνιστικό συνασπισμό δυνάμεων και αφετέρου προστίθεται στο επιχείρημα περί ξενοκίνητης κομμουνιστικής επίθεσης, η οποία πλέον χάνοντας το εξωτερικό έρεισμά της καταρρέει:

«ρήξιν Στάλιν - Τίτο καί εις τήν πεποίθησιν τού Ζαχαριάδη ότι οί συμμορίται διέθετον δύναμιν ικανήν νά καταφέρη καιρία πλήγματα κατά τών έθνικών δυνάμεων. Η άναγγελία τής εκδιώξεως τής Νοτιοσλαβίας εκ τής Κομινφόρμ (του διεθνούς κομμουνιστικού όργάνου πού τό 1947 είχε διαδεχθή τήν Κομμιτέρν, δηλαδή τήν Γ' Διεθνή, τήν όποίαν, διά λόγους έντυπώσεων διέλυσε τό 1943 ό Στάλιν) έγινε τήν 28ην Ιουνίου 1948. Τά διάφορα Κ.Κ., μεταξύ τών όποίων καί τό έλληνικόν, έπρεπε νά λάβουν θέσιν επί τής ρήξεως, δηλαδή νά στραφούν κατά τού Τίτο. Άλλ' ή Νοτιοσλαβία άπετέλει τήν βάση άνεφοδιασμού τού συμμοριτισμού. Εχθρική στάσις τού Κ.Κ.Ε. κατά τού Τίτο θά έσήμαινε διακοπήν τής βοηθείας. Υποστήριξις τού Τίτο δέν ήτο έξ άλλου δυνατή, διότι τότε θά άπεμονούτο τό Κ.Κ.Ε. από τόν κομμουνιστικόν κόσμον. Δέν ήτο, έξ άλλου, βέβαιον ότι τά ήγετικά στελέχη θά έτάσσοντο υπέρ τής ρήξεως μέ τήν Μόσχαν. Ο Ζαχαριάδης δέν είχε άλλην διεξοδον, παρά νά έπιχειρήση τήν άπόσπασιν έντυπωσιακής νίκης. Η υίοθέτησις τής γραμμής Βαφειάδη, περι έπανόδου του συμμοριτισμού εις τήν

άρχικη μορφή δράσεως κατά μικράς ομάδας, δέν τόν συνέφερε, διότι θά άπετέλει όμολογία ήττης. Άπεφάσισε νά συνεχίση τόν άγώνα, μέ τήν ματαία έλπίδα ότι κάτι θά ήμπορούσε νά σώση. Καί ήκολούθησε τακτική ή όποία ώδήγει είς τήν άναπότρεπτον συντριβήν τού συμμοριτισμού».

Γ2 (1969), σ. 227

Στο ΚΑ5 (1998), στην αφιερωμένη στις ελληνοτουρκικές σχέσεις ενότητα, αναφέρεται πως η νοτιοανατολική πτέρυγα του ΝΑΤΟ (Ελλάδα-Τουρκία) αποτελούσε την ασπίδα άμυνας του δυτικού κόσμου κατά του κομμουνιστικού κινδύνου που τις απειλούσε αμφοτέρως. Συνεπώς, η επέμβαση των ΗΠΑ ήταν πέρα από θεμιτή και αναγκαία. Στο εν λόγω απόσπασμα, υιοθετείται η νατοϊκή οπτική σε μια πιο «εκσυγχρονισμένη» εκδοχή, γι' αυτό και διασταλτικά και υπό τις παραπάνω διασαφηνίσεις μπορεί να ενταχθεί σε αυτό το ερμηνευτικό σχήμα, αποτελώντας μια μετριοπαθή απόχρωση εντός του:

«οι ηγεμονικές φιλοδοξίες του Σοβιετικού ηγέτη Στάλιν στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου οδήγησαν στην επιδείνωση των τουρκοσοβιετικών σχέσεων το 1945-1948. [...] Η τουρκική κυβέρνηση έντρομη από τη σοβιετική απειλή έσπευσε να ζητήσει τη βοήθεια της Αγγλίας και των ΗΠΑ. Από την άλλη πλευρά η συμφορά της Κατοχής (1941-1944) και του Εμφύλιου πολέμου (1945-1949) και η έναρξη του Ψυχρού Πολέμου, σφράγισαν την προθυμία της ελληνικής κυβέρνησης να ενταχθεί στην κοινότητα των δυτικών χωρών και στους συμμαχικούς στρατιωτικούς συνασπισμούς. Επιπλέον η Μόσχα είχε υποστηρίξει το 1945-1946 τις διεκδικήσεις της κομμουνιστικής Βουλγαρίας για διέξοδο στο Αιγαίο. Οι φιλοδοξίες του Στάλιν σε βάρος της Τουρκίας και της Ελλάδας οδήγησαν την αμερικανική κυβέρνηση να συνειδητοποιήσει την ανάγκη επέμβασης στην περιοχή αυτή. Με το Δόγμα Τρούμαν (Μάρτιος 1947) οι Αμερικάνοι εγγυήθηκαν την εδαφική ακεραιότητα Ελλάδας και Τουρκίας και δεσμεύονταν να τις ενισχύσουν οικονομικά και στρατιωτικά. [...] Το 1946-1947 ο κοινός κομμουνιστικός κίνδυνος και η σταδιακή προσχώρηση της Ελλάδας και της Τουρκίας στην κοινότητα των δυτικών χωρών σηματοδότησαν μια νέα περίοδο ελληνοτουρκικής προσέγγισης [...] Το 1947, με το Δόγμα Τρούμαν, ο ελληνοτουρκικός χώρος μετατρεπόταν σε προπύργιο της αμυντικής ασπίδας του δυτικού κόσμου».

ΚΑ5 (1998), σ. 110-11

δ) Η Ελλάδα ανήκει στην Δύση ή την σφαίρα επιρροής της (ουδέτερη αντιμετώπιση)

«Εξάλλου οι τρεις Μεγάλες δυνάμεις (Μ. Βρετανία, Η.Π.Α., Σοβ. Ένωση) είχαν συμφωνήσει, ώστε καθεμιά να έχει λόγο στον τρόπο διακυβέρνησης κάποιων μικρότερων χωρών. Η Ελλάδα βρέθηκε στη σφαίρα επιρροής της Αγγλίας. [...] Από λάθη και παραλείψεις όλων των παρατάξεων και την ανάμειξη των Άγγλων, ξέσπασαν στην Αθήνα άγριες συγκρούσεις (Δεκέμβριος 1944). Νέες καταστροφές και νέοι νεκροί προστέθηκαν σ' εκείνους του πολέμου και της Κατοχής. Το μίσος ανάμεσα στο λαό γινόταν ολοένα και βαθύτερο».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [πριν το 1997], σ. 285

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [μετά το 1997], σ. 249

[λεζάντα]

«Η διάσκεψη της Γιάλτας: Στη Γιάλτα, πόλη της Κριμαίας της Σοβιετικής Ένωσης, οι αρχηγοί των κρατών της Αμερικής, της Ρωσίας και της Αγγλίας συναντήθηκαν, λίγους μήνες πριν τελειώσει ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος. Εκεί συζήτησαν τι έπρεπε να κάνουν, για να φτάσουν στην τελική νίκη· πήραν σημαντικές αποφάσεις για τη στάση που θα κρατούσαν μετά τον πόλεμο και **αποφάσισαν ποιες περιοχές θα ήταν κάτω από την επιρροή καθεμιάς από τις Μεγάλες δυνάμεις**».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [πριν το 1997], σ. 276

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [μετά το 1997], σ. 237

Στο Γ5 (1991-2006) μέσα από μια πλειάδα αναφορών που αφορούν στο ζήτημα των σφαιρών επιρροής εκφράζεται το ερμηνευτικό σχήμα περί Ελλάδας που ανήκει στη Δύση και άρα, περί νομιμοποίησης του δικαιώματος των δυτικών δυνάμεων να επεμβαίνουν στα εσωτερικά της:

«Το Φεβρουάριο του 1945, όταν είχε γίνει φανερό ότι η κατάρρευση του Άξονα ήταν ζήτημα ελάχιστου χρόνου, πραγματοποιήθηκε στη Γιάλτα, πόλη της Κριμαίας, **διάσκεψη, στην οποία πήραν μέρος οι ηγέτες των τριών νικητριών δυνάμεων (Τσόρτσιλ, Ρούσβελτ, Στάλιν)**, που συζήτησαν για την αντιμετώπιση των προβλημάτων του μεταπολεμικού κόσμου και **καθόρισαν τις σφαίρες επιρροής τους στην Ευρώπη** [...] Η δεκαετία από το 1940 ως το 1950 υπήρξε καθοριστική για τις εσωτερικές εξελίξεις της χώρας μας και για τους διεθνείς της προσανατολισμούς. **Η Ελλάδα με τη συμφωνία της Γιάλτας εντάχθηκε στη σφαίρα επιρροής της Αγγλίας**. Αμέσως όμως μετά τον τερματισμό του παγκόσμιου πολέμου, **οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής**, καθώς άρχισαν οι προστριβές με τη Σοβιετική Ένωση, **ανέλαβαν ηγετικό ρόλο στις χώρες της δυτικής Ευρώπης και κατά τη διάρκεια του ελληνικού εμφύλιου πολέμου ενισχύθηκε η επιρροή τους στην Ελλάδα (δόγμα Τρούμαν, σχέδιο Μάρσαλ)**».

Γ5 (1991-2006), σ. 346-347, 372

[λεζάντες]

«**Δόγμα Τρούμαν**: Με τον όρο αυτό είναι γνωστή η απόφαση του προέδρου των Ηνωμένων Πολιτειών Χάρρυ Τρούμαν (1945-1953) **να ενισχύσει οικονομικά και στρατιωτικά χώρες που ανήκαν, κατά τη συμφωνία της Γιάλτας, στη σφαίρα επιρροής των Ηνωμένων Πολιτειών και της Αγγλίας, και ιδιαίτερα την Ελλάδα κατά τη διάρκεια του εμφύλιου πολέμου**.

Σχέδιο Μάρσαλ: Πρόγραμμα οικονομικής ανόρθωσης των χωρών της δυτικής και της νότιας Ευρώπης μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο με χρηματοδότηση των Ηνωμένων Πολιτειών. Εισηγητής του προγράμματος ήταν ο Υπουργός Εξωτερικών των Ηνωμένων Πολιτειών Τζωρτζ Μάρσαλ. **Μετά την επιτυχία του σχεδίου στην Ευρώπη επεκτάθηκε από τον πρόεδρο των Η.Π.Α. Τρούμαν και σε άλλες χώρες του κόσμου**».

Γ5 (1991-2006), σ. 372

Μάλιστα, αυτή η επέμβαση μέσα από τις διατυπώσεις όχι μόνο νομιμοποιείται, αλλά φαίνεται να έχει έως και ειρηνικούς σκοπούς ή τουλάχιστον ουδέτερους, αφού απλώς

βοηθά την ελληνική κυβέρνηση να εφαρμόσει τα συμφωνηθέντα περί ποσοστών στη συμφωνία της Γιάλτας:

«Την επομένη η διαδήλωση διαμαρτυρίας του ΕΑΜ στην πλατεία Συντάγματος στην Αθήνα κατέληξε σε απρόκλητη αιματοχυσία, που υπήρξε η αφετηρία ένοπλης σύγκρουσης μεταξύ του ΕΛΑΣ από το ένα μέρος και των στρατιωτικών μονάδων της κυβέρνησης και των αγγλικών δυνάμεων, που είχαν έλθει στην Ελλάδα με το στρατηγό Σκόμπυ, από το άλλο».

Γ5 (1991-2006), σ. 370, 372

[λεζάντα]

«Στη διάρκεια των “Δεκεμβριανών” ήρθε στην Ελλάδα ο πρωθυπουργός της Αγγλίας Ουϊνστον Τσώρτσιλ για να επιδιώξει τον τερματισμό της εμφύλιας σύγκρουσης. Στην φωτογραφία ο Τσώρτσιλ με τον Αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό»

Γ5 (1991-2006), σ. 370

Το ΚΛ7 (2001-2014) αναπαράγει το ερμηνευτικό σχήμα για την Ελλάδα ως κτήμα της Δύσης λόγω της συμφωνίας των σφαιρών επιρροής-ποσοστών, επεκτείνοντάς το με μια επιπλέον απολογητική της επέμβασης των ΗΠΑ, αφού αναφέρεται πως οι ΗΠΑ επεμβαίνουν για να αποτρέψουν την σοβιετική επέκταση, επειδή δεν γνώριζαν ότι η ΕΣΣΔ δεν θα αναμειγνυόταν, αν και είχαν μοιράσει τον κόσμο μαζί σε σφαίρες επιρροής μια τετραετία πριν. Έτσι, ο εμφύλιος πόλεμος της Ελλάδας υπερκαθορίζεται από τις ξένες επεμβάσεις που νομιμοποιούνται στη βάση των ξένων συμφωνιών και της απουσίας αναφοράς σε συγκεκριμένα κοινωνικοπολιτικά ζητήματα της ελληνικής εσωτερικής κατάστασης και στην θέληση του ελληνικού λαού ενόψει του εμφυλίου:

«Το πολιτικό πρόβλημα της Ελλάδας ήταν, όπως προαναφέρθηκε, μέρος της νέας κατάστασης που διαμορφώθηκε μετά την ήττα των δυνάμεων του Άξονα. Στάλιν και Τσώρτσιλ, ηγέτες της Σοβιετικής Ένωσης και της Αγγλίας αντίστοιχα, είχαν καθορίσει τα ποσοστά επιρροής τους στα Βαλκάνια ήδη από το 1944· η Ελλάδα ανήκε στη ζώνη επιρροής των Βρετανών. Ήταν αναπόφευκτο λοιπόν να εμπλακούν βρετανικές στρατιωτικές δυνάμεις στο πολιτικό πρόβλημα της Ελλάδας [...] Από το 1948 στον εμφύλιο πόλεμο επεμβαίνουν οι Αμερικανοί, όταν οι Βρετανοί τους πληροφορούν ότι αδυνατούν να προσφέρουν βοήθεια στην Ελλάδα. Η επέμβαση των Αμερικανών υπαγορεύτηκε από την πολιτική τους να εμποδίσουν τη σοβιετική επέκταση. Οι Η.Π.Α. δε γνώριζαν τότε ότι η Σοβιετική Ένωση δεν προέτρεπε τους Έλληνες κομμουνιστές να ξεκινήσουν εμφύλιο πόλεμο. Οι τελευταίοι περίμεναν βέβαια τη βοήθεια της Μόσχας, αλλά αυτή δεν ήρθε. Η αμερικανική επέμβαση άλλαξε τα δεδομένα της εμφύλιας σύγκρουσης. Το καίριο πλήγμα όμως δέχτηκαν οι αντάρτες, όταν η Γιουγκοσλαβία τερμάτισε τη βοήθειά της προς αυτούς και έκλεισε τα σύνορά της (Ιούλιος 1949) [...] Βέβαια οι τρεις μεγάλοι (Τσώρτσιλ, Στάλιν, Ρούσβελτ) όσο διαρκούσε ο πόλεμος, μοίρασαν τον κόσμο σε ζώνες επιρροής και ρύθμισαν παγκόσμια ζητήματα».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 129-130, 132

Στο Γ6 (2006-2022), επίσης, οι σχετικές αναφορές συντείνουν, στο ότι η Βρετανία (και κατ' επέκταση η Δύση) έχει λόγο στα ελληνικά πράγματα, έπειτα από την συμφωνία των ποσοστών και των σφαιρών επιρροής, ενώ η ερμηνεία αυτής της

ανάμειξης στα εσωτερικά άλλης χώρας ως ωμής επέμβασης αποδίδεται στην κριτική που ασκεί σε αυτήν την ανάμειξη η ΕΣΣΔ, δίχως η αφήγηση του εγχειριδίου να την υιοθετεί. Συνεπώς, οι αναφορές στις ξένες επεμβάσεις τίθενται υπό αυτό το γενικό ερμηνευτικό σχήμα της ως ένα βαθμό σχετικής νομιμοποίησής τους:

«Οι ΗΠΑ, προκειμένου να αποτρέψουν κάτι τέτοιο και θέλοντας να εμποδίσουν μια ενδεχόμενη επέκταση της σοβιετικής επιρροής, παραχώρησαν στην Ευρώπη, μέσω του *σχεδίου Μάρσαλ* (βλέπε γλωσσάριο), περίπου 13 δισεκατομμύρια δολάρια. Η Σοβιετική Ένωση κατήγγειλε το *σχέδιο Μάρσαλ* ως μια μορφή επέμβασης στα εσωτερικά των ευρωπαϊκών χωρών και πίεσε τις λαϊκές δημοκρατίες να μη δεχτούν την αμερικανική βοήθεια, όπως και έγινε».

Γ6 (2006-2022), σ. 139

«Αρχικά, ο πρόεδρος των ΗΠΑ Τρούμαν διατύπωσε ένα πολιτικό αξίωμα, το *δόγμα Τρούμαν*, σύμφωνα με το οποίο η χώρα του θα βοηθούσε εκείνα τα κράτη της Δύσης που δέχονταν πιέσεις από τον κομμουνισμό και μάχονταν να αποφύγουν την επικράτησή του στο έδαφός τους (Μάρτιος 1947). Μάλιστα, εφάρμοσε την πολιτική αυτή, για πρώτη φορά, στην Ελλάδα, ενισχύοντας, από το 1947, τις κυβερνητικές δυνάμεις εναντίον των κομμουνιστών στον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο, που είχε ξεκινήσει λίγο νωρίτερα».

Γ6 (2006-2022), σ. 141-142

«Τα Δεκεμβριανά ήταν η πρώτη φάση της εμφύλιας σύγκρουσης. Κύρια αιτία του εμφύλιου πολέμου ήταν οι αντιτιθέμενες απόψεις που υπήρχαν σε ευρύτερα τμήματα της ελληνικής κοινωνίας σχετικά με το πολιτικό μέλλον της Ελλάδας. Στο θέμα αυτό είχε λόγο, πλέον, και η Βρετανία, καθώς η Ελλάδα ανήκε στη δική της σφαίρα επιρροής. [...] Στις αρχές του 1947 οι ΗΠΑ ανακοίνωσαν την πρόθεσή τους να αναλάβουν ενεργό ρόλο στην Ελλάδα (*δόγμα Τρούμαν*), μετά την απόφαση της Βρετανίας να αποσυρθεί, στρατιωτικά, από τη χώρα. Οι ΗΠΑ επιδίωκαν να περιορίσουν τη σοβιετική επιρροή, καθώς εκτιμούσαν ότι η Σοβιετική Ένωση προέτρεπε το ΚΚΕ σε σύγκρουση. Οι Σοβιετικοί, ωστόσο, δεν αναμείχθηκαν, άμεσα, στον ελληνικό Εμφύλιο. [...] Η αμερικανική επέμβαση και η ρήξη Σοβιετικής Ένωσης-Γιουγκοσλαβίας (που στέρησε τον Δημοκρατικό Στρατό από ένα σημαντικό στήριγμα, τη γιουγκοσλαβική βοήθεια) άλλαξαν τα δεδομένα του Εμφυλίου. Τελικά, ο κυβερνητικός στρατός, υπό την ηγεσία του στρατηγού Αλέξανδρου Παπάγου, απώθησε τον Δημοκρατικό Στρατό προς τα ελληνοαλβανικά σύνορα και τον νίκησε (Αύγουστος 1949)».

Γ6 (2006-2022), σ. 151

[πηγή]

«1. Η αγγλική ανάμειξη στα Δεκεμβριανά: Είναι εξαιρετικά σημαντικό να χτυπήσουμε απροειδοποίητα, χωρίς να προηγηθεί καμιά φανερή κρίση. Αυτός είναι ο καλύτερος τρόπος για να προκαταλάβουμε το ΕΑΜ. Τηλεγράφημα του Τσόρτσιλ προς τον Ήντεν (υπ. Εξωτερικών της Αγγλίας).

Πηγή: Γ. Ανδρικόπουλος, *1944, Κρίσιμη χρονιά*, τόμ. Β', κείμ. 197».

Γ6 (2006-2022), σ. 150

«Τότε ξεκίνησαν μάχες σε ολόκληρη την Αθήνα ανάμεσα στον ΕΛΑΣ και τις κυβερνητικές δυνάμεις, που υποστηρίζονταν από βρετανικό στρατό».

Γ6 (2006-2022), σ. 150

[λεζάντα]

«2. Ο στρατηγός Βαν Φλιτ (αριστερά), επικεφαλής της αμερικανικής αποστολής στην Ελλάδα στη διάρκεια του Εμφυλίου, και ο στρατηγός Παπάγος (δεξιά), επικεφαλής του κυβερνητικού στρατού, το Πάσχα του 1949».

Γ6 (2006-2022), σ. 151

ε) Η Ελλάδα ανήκει στην Δύση ή την σφαίρα επιρροής της ΑΛΛΑ οι δυτικές δυνάμεις παρεμβαίνουν ωμά και αδίκως στα εσωτερικά πράγματα της Ελλάδας

[λεζάντα]

«Στην πρώτη σειρά: Τσόρτσιλ, Τρούμαν, Στάλιν· ο Άγγλος, ο Αμερικανός και ο Σοβιετικός. Ήταν οι μεγάλοι νικητές του πολέμου. Η εικόνα είναι από τη διάσκεψη της Γιάλτας, στην οποία μοίρασαν τον κόσμο σε σφαίρες επιρροής [...] [λεζάντα] Στα δυο έμοιαζε διαιρεμένη και ολόκληρη η Ευρώπη. Ήταν η σοσιαλιστική και η καπιταλιστική Ευρώπη [...] ο κόσμος μοιράστηκε σε σφαίρες επιρροής ανάμεσα στην Αγγλία-ΗΠΑ από τη μια μεριά και στη Σοβιετική Ένωση από την άλλη [...] τα Δεκεμβριανά (3 Δεκεμβρίου 1944), που έδειξαν την πρόθεση των Άγγλων και των συνεργατών τους να προχωρήσουν σε ανοιχτό πόλεμο με το ΕΑΜ, αν αυτό δε δεχόταν να παραδοθεί χωρίς όρους [...] Με την έναρξή του σχεδόν, η αγγλική κυβέρνηση πληροφόρησε την κυβέρνηση των ΗΠΑ ότι δεν ήταν σε θέση να εκπληρώσει την υποχρέωση που είχε αναλάβει για την υπεράσπιση της ελευθερίας και για υποβοήθηση της ανασυγκρότησης στην Ελλάδα. Τότε οι ΗΠΑ, με το δόγμα του προέδρου τους Τρούμαν, ανέλαβαν αυτή την υποχρέωση. Ήταν μια πολιτική πράξη που εντασσόταν στο πλαίσιο της ανάληψης της ηγεσίας του λεγόμενου δυτικού κόσμου από τις ΗΠΑ και της εξασφάλισης στρατηγικών στηριγμάτων στην ανατολική Μεσόγειο, τη στιγμή που ο υπόλοιπος βαλκανικός χώρος εντασσόταν στη σφαίρα επιρροής και ελέγχου της ΕΣΣΔ».

Γ4 (1984-1991), σ. 283, 292-293, 323-324

Το Α3 (2002) περιέχει πάμπολλες αναφορές στο μοίρασμα του κόσμου από τις τρεις νικήτριες δυνάμεις του Β΄ Π.Π., σύμφωνα με το οποίο η Ελλάδα συμφωνήθηκε να ανήκει στην σφαίρα επιρροής της Δύσης, γεγονός το οποίο κρίνεται αξιολογικά μάλλον με αρνητικό τρόπο στην αφήγηση του εγχειριδίου. Όμως, παρατίθεται ως γεγονός συμφωνημένο και από τις δύο πλευρές και συνδέεται με τον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο:

«Στη Συνάντηση της Μόσχας (9-18 Οκτωβρίου 1944) ο Τσόρτσιλ και ο Στάλιν μοίρασαν τις σφαίρες επιρροής στα Βαλκάνια: στην Ελλάδα θα κυριαρχούσαν οι Βρετανοί και στη Γιουγκοσλαβία θα είχαν ίση επιρροή με τους Σοβιετικούς, ενώ στις υπόλοιπες χώρες της περιοχής (πλην της ουδέτερης Τουρκίας) θα κυριαρχούσαν οι Σοβιετικοί. Στη Διάσκεψη της Γιάλτας (4-11 Φεβρουάριου 1945), όταν η νίκη διαγραφόταν πλέον καθαρά, ο Ρούζβελτ, ο Τσόρτσιλ και ο Στάλιν ρύθμισαν σε γενικές γραμμές το μέλλον των απελευθερωμένων χωρών [...] Το Μάρτιο του

1947, με αφορμή τον ελληνικό Εμφύλιο, ο Αμερικανός πρόεδρος Τρούμαν διακήρυξε το περίφημο δόγμα του, σύμφωνα με το οποίο οι ΗΠΑ εμπόδιζαν να εγκατασταθούν στις χώρες του “ελεύθερου κόσμου” κυβερνήσεις που δεν ήταν αρεστές στην Ουάσιγκτον [...] αποφασιστικό ρόλο έπαιξε σε αυτήν η οικονομική βοήθεια του Σχεδίου Μάρσαλ που εξήγγειλαν οι ΗΠΑ τον Ιούνιο του 1947. Χορηγώντας πρώτες ύλες και κεφαλαιουχικό εξοπλισμό, καθώς και πιστώσεις και δωρεάν βοήθεια στις ερειπωμένες χώρες της Δ. Ευρώπης, οι Ηνωμένες Πολιτείες τις βοηθούσαν να ανοικοδομήσουν την οικονομία τους και κατ’ επέκταση να σταθεροποιήσουν το δημοκρατικό καθεστώς τους. Δημοκρατία περιορισμένη, όμως, στο μέτρο που αποκλειόταν η άνοδος, ακόμη και με εκλογές, της Αριστεράς στην εξουσία: οι ΗΠΑ σχέδιαζαν επέμβαση στην Ιταλία το 1948, αν τυχόν κέρδιζε τις εκλογές το ισχυρό κομμουνιστικό κόμμα. Το ίδιο και στη μετεμφυλιακή Ελλάδα και την Τουρκία, που ήταν οι κυριότεροι αποδέκτες της αμερικανικής βοήθειας [...] κανένας από τους αντιπάλους δεν αμφισβήτησε, μέχρι την κατάρρευση της ΕΣΣΔ το 1989, τη διανομή του κόσμου που είχε συμφωνηθεί στις διασκέψεις κορυφής του 1943-45. Μόνο στις αποικίες, το μέλλον των οποίων δεν είχε συμφωνηθεί, υπήρξαν ένοπλες συγκρούσεις».

Λ3 (2002), σ. 211, 220-221, 223

Ωστόσο, περιέχονται, επίσης, πάρα πολλές και εκτεταμένες αναφορές στον ωμά επεμβατικό ρόλο των Βρετανών στην Ελλάδα καθ’ όλη την περίοδο, και πριν την συμφωνία των ποσοστών και σφαιρών επιρροής, ήδη από τα χρόνια της Αντίστασης και Κατοχής, με αποκορύφωμα την μεθόδευση των Δεκεμβριανών και τις πολιτικές εξελίξεις μετά την Συμφωνία της Βάρκιζας έως τον εμφύλιο και την παράδοση της «φρουράς» στις ΗΠΑ. Υπό την έννοια αυτή, η Ελλάδα να μην μπορεί να ανήκει στη σφαίρα επιρροής της Δύσης, όμως η βρετανική ωμή επέμβαση στα εσωτερικά της δεν μπορεί να νομιμοποιηθεί και λόγω του τρόπου της, αλλά και λόγω του ότι αυτή συντείνει στον αντικομμουνιστικό στόχο ενάντια στην θέληση της πλειοψηφίας του ελληνικού λαού πολύ πριν το λεγόμενο «μοίρασμα του κόσμου» μεταξύ Δύσης και Ανατολής, μεταξύ καπιταλιστικού και σοσιαλιστικού-κομμουνιστικού κόσμου:

«ο Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος (Ε.Δ.Ε.Σ.) του Ναπολέοντα Ζέρβα, τον οποίο έλεγχαν οι Βρετανοί. Ο Ε.Δ.Ε.Σ. έθεσε σε πρώτη προτεραιότητα την καταπολέμηση του ΕΑΜ. και συνήψε ανακωχή με τους Γερμανούς την κρίσιμη περίοδο μεταξύ Νοεμβρίου του 1943 και Αυγούστου του 1944 (όταν, σύμφωνα και με τις βρετανικές εκθέσεις, ο Ε.Λ.Α.Σ. είχε επωμιστεί τη “μερίδα του λέοντος” στην αντιστασιακή δράση). [...] Από το φθινόπωρο του 1943, οπότε οι Σύμμαχοι αποφάσισαν να μην πραγματοποιήσουν την απόβαση στα Βαλκάνια, οι Βρετανοί επιδίωξαν με κάθε μέσο να υπονομεύσουν το ΕΑΜ. και να επαναφέρουν τον αντιδημοφιλή βασιλιά Γεώργιο. Θεωρούσαν πως μεταπολεμικά η Ελλάδα θα είχε ακόμη μεγαλύτερη αξία για αυτούς, ως αντίβαρο στην αναμενόμενη σοβιετική προέλαση στα Βαλκάνια. Όταν, όμως, έγινε φανερό πως δεν θα αργούσαν να αποχωρήσουν οι Γερμανοί, στις αρχές Απριλίου του 1944, οι ελληνικές ένοπλες δυνάμεις της Μέσης Ανατολής, προσπαθώντας να ματαιώσουν την επάνοδο του Γεωργίου, τάχθηκαν υπέρ του ΕΑΜ. Το αποτέλεσμα ήταν να τις καταστείλουν σκληρά, με στρατιωτικά μέσα, οι ίδιοι οι Βρετανοί, οι οποίοι έπειτα προχώρησαν σε εκτεταμένες εκκαθαρίσεις. Συγχρόνως, ανέθεσαν την πρωθυπουργία στον Γεώργιο Παπανδρέου. [...] Με αυτό τον τρόπο όμως διευκόλυνε τους Βρετανούς να

προχωρήσουν στην αποδυνάμωσή του. [...] την αποτελεσματική υλική και ηθική στήριξη των συντηρητικών, ακόμη και των έως τότε συνεργατών των Γερμανών, από τους Βρετανούς. [...] Τη σύγκρουση, στην οποία και οι δυο πλευρές στράφηκαν και κατά αμάχων, έκρινε η παρέμβαση του βρετανικού στρατού. Ο στρατηγός Σκόμπι με συνδυασμένη επίθεση πεζικού, τεθωρακισμένων και αεροπλάνων, και δίνοντας σκληρές μάχες, κατέλαβε το μεγαλύτερο μέρος της πρωτεύουσας. Ο ίδιος ο Ουίνστον Τσόρτσιλ, βάζοντας προσωρινά στο περιθώριο τον αγώνα εναντίον των Γερμανών, ήρθε στην Αθήνα για να κατευθύνει προσωπικά τις στρατιωτικές επιχειρήσεις για την απόκρουση του Ε.Α.Μ. Παρακάμπτοντας τις αντιρρήσεις του Γεωργίου, ανέθεσε την αντιβασιλεία στον μετριοπαθή αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό και την πρωθυπουργία στον Νικόλαο Πλαστήρα, γνωστό στρατιωτικό με αντιμοναρχικό παρελθόν. [...] την πραγματική εξουσία διατηρούσε ο Βρετανός πρέσβης. Το Κομμουνιστικό Κόμμα ήθελε να ενταχθεί στο πολιτικό σύστημα (και γι' αυτό διέλυσε τον Ε.Λ.Α.Σ. και απομάκρυνε ασυμβίβαστα στελέχη του, όπως τον Άρη Βελουχιώτη), αλλά ο ξένος παράγοντας και οι κυρίαρχες πολιτικές δυνάμεις δεν του το επέτρεψαν. [...] Το Μάρτιο του 1947 οι Αμερικανοί έδειξαν ότι θα αντικαθιστούσαν τους Βρετανούς στην υποστήριξη και καθοδήγηση της κυβέρνησης. Στο πλαίσιο του Δόγματος Τρούμαν και του Σχεδίου Μάρσαλ, η υπερατλαντική βοήθεια, στρατιωτική και οικονομική, άρχισε να καταφθάνει πλουσιοπάροχη. Αξιοποιώντας τον εξωτερικό πακτωλό η κυβέρνηση του Θεμιστοκλή Σοφούλη άρχισε να επιβάλλεται στις περιοχές που είχε υπό τον έλεγχό της. [...] Για αρκετό καιρό ο Δημοκρατικός Στρατός διέθετε την πρωτοβουλία των κινήσεων. Έως την άνοιξη του 1948 έλεγχε τη μισή έκταση της χώρας και πάνω από το ένα τρίτο του πληθυσμού. Ωστόσο έχασε τη γιουγκοσλαβική υποστήριξη τον Ιανουάριο του 1949, όταν ο Τίτο συγκρούστηκε με τον Στάλιν. Στο μεταξύ τις κυβερνητικές δυνάμεις αναδιοργάνωσε, με τη βοήθεια πλήθους Αμερικανών στρατιωτικών συμβούλων και ασκώντας δικτατορικές σχεδόν εξουσίες, ο στρατηγός Παπάγος».

Λ3 (2002), σ. 204-206

στ) Οι δυτικές δυνάμεις παρεμβαίνουν ωμά και αδίκως στα εσωτερικά πράγματα της Ελλάδας

Το Λ2 (1983-2007) είναι το πρώτο εγχειρίδιο που κρίνει ως άδικες, μη θεμιτές και προκλητικές τις πολύμορφες επεμβάσεις (πολιτικές, διπλωματικές και στρατιωτικές) των δυτικών δυνάμεων (Αγγλίας και ΗΠΑ) στα εσωτερικά πολιτικά πράγματα της Ελλάδας:

«Στην εξέλιξη αυτή βασικό ρόλο έπαιζαν και οι Άγγλοι οι οποίοι, ενώ στην αρχή εφοδίαζαν με όπλα και χρήματα όλες τις αντιστασιακές οργανώσεις, στη συνέχεια ενίσχυναν με κάθε μέσο μόνο τον Ε.Α.Ε.Σ. και την Ε.Κ.Κ.Α. [...] Ο Εμμ. Τσουόερός, κάτω από την πίεση των Άγγλων που φοβόντουσαν ότι δε θα είχαν τη δυνατότητα να ελέγχουν αποτελεσματικά μια κυβέρνηση εθνικής ενότητας, αρνείται να παραιτηθεί και τότε εκδηλώνεται στα ελληνικά στρατιωτικά σώματα ανταρσία η οποία καταπνίγεται από τους Άγγλους. Το ελληνικό εκστρατευτικό σώμα σχεδόν διαλύθηκε και περίπου 20.000 άνδρες, το μισό του δυναμικού του, στάλθηκε σε στρατόπεδα συγκέντρωσης της Λιβύης και της Ερυθραίας [...] γενικό αφοπλισμό από τον οποίο όμως θα εξαιρούνταν η τρίτη ελληνική ορεινή ταξιαρχία

και ο Ιερός Λόγος, μονάδες που είχαν συγκροτηθεί από τους Άγγλους μετά την καταστολή της ανταρσίας της Μέσης Ανατολής και είχαν λάβει μέρος στις πολεμικές επιχειρήσεις της Ιταλίας (Μάχη του Ρίμινι). [...] Η κυβέρνηση, που την υποστηρίζουν και αγγλικές μηχανοκίνητες δυνάμεις υπό την αρχηγία του στρατηγού Σκόμπυ, διέθετε συνολικά 20.700 άνδρες. Οι μάχες στην Αθήνα διαρκούν περίπου ένα μήνα. Ενώ ο πρωθυπουργός Γεώργιος Παπανδρέου έχει υποβάλει την παραίτησή του, ο πρωθυπουργός της Αγγλίας Ουίνστον Τσώρτσιλ φτάνει στην Αθήνα στις 26 Δεκεμβρίου και προσπαθεί να επιβάλει λύση [...] Οι ενέργειες του Κων. Τσαλδάρη στον Ο.Η.Ε. το Δεκέμβριο του 1946 είχαν σαν άμεσο αποτέλεσμα να κινηθεί το αμερικανικό ενδιαφέρον για την Ελλάδα, το οποίο μορφοποιείται στις 12 Μαρτίου με την εξαγγελία του “δόγματος Τρούμαν”. Το “δόγμα” τόνιζε ότι οι Ενωμένες Πολιτείες θα βοηθούσαν με κάθε μέσο την Ελλάδα στον αγώνα της εναντίον του κομμουνισμού. [...] Οι Αμερικανοί, που μετά την εξαγγελία του “δόγματος Τρούμαν” επενέβαιναν ανοιχτά στα ελληνικά πολιτικά πράγματα, επιδίωξαν το σχηματισμό της κυβέρνησης συνασπισμού γιατί πίστευαν ότι μία δημοκρατική προσωπικότητα, όπως ο Σοφούλης, θα κατόρθωνε να συγκεντρώσει γύρω της τα μετριοπαθή στοιχεία. Έτσι, κατά τη γνώμη τους ο αντικομμουνιστικός αγώνας θα αποκτούσε ευρύτερη βάση [...] Μια άλλη σοβαρή συνέπεια του Εμφύλιου είναι ότι άνοιξε το δρόμο για απροκάλυπτη επέμβαση των συμμάχων στα εσωτερικά της χώρας (οικονομία, άμυνα, ασφάλεια, στρατιωτική οργάνωση): οι επιπτώσεις του γεγονότος αυτού θα φανούν ιδιαίτερα δυσμενείς αργότερα. [...] Στην Ελλάδα, όπου η αμερικανική βοήθεια επιτρέπει στα κυβερνητικά στρατεύματα να νικήσουν τους κομμουνιστές στα 1949».

Λ2 (1983-2007), σ. 288, 290, 292-293, 295-296, 299, 303

[πηγή]

«Ο πρόεδρος Τρούμαν ζητεί την έγκριση της βοήθειας προς την Ελλάδα από το Κογκρέσο (12 Μαρτίου 1947): “...Αι Ηνωμένοι Πολιτείαί έλαβον εκ μέρους της ελληνικής κυβερνήσεως επείγουσαν έκκλησιν δι’ οικονομικήν βοήθειαν. Αι προκαταρκτικά πληροφορία εκ μέρους της αμερικανικής οικονομικής αποστολής, η οποία ευρίσκεται ήδη εις την Ελλάδα, καθώς και αι πληροφορία του πρεσβευτού μας εις Αθήνας ενισχύουν την δήλωσιν της ελληνικής κυβερνήσεως, η οποία συνίσταται εις το ότι η βοήθεια είναι επιτακτική αν η Ελλάς πρόκειται να επιζήσει ως ελεύθερον έθνος... ..Η Ελληνική κυβέρνησις δεν είναι εις θέσιν να αντιμετώπισει την κατάστασιν. Ο ελληνικός στρατός είναι ολιγάριθμος και πενιχρά εξοπλισμένος... χρειάζεται εφόδια και εξοπλισμό...”».

Λ2 (1983-2007), σ. 295

Ενώ, οι αντίστοιχες αναφορές για τις σοσιαλιστικές χώρες και την ΕΣΣΔ αναφέρουν τον ανεφοδιασμό, παρ’ όλα αυτά δεν τον αξιολογούν ως επέμβαση στα ελληνικά πράγματα, πόσω μάλλον που περισσότερο φαίνεται οι σοσιαλιστικές χώρες να προκαλούν διλήμματα και να βλάπτουν, παρά να βοηθούν τον ΔΣΕ στη διεξαγωγή του εμφύλιου πολέμου, ενώ προκαλούν εν μέρει και την οριστική του ήττα:

«Ο Μάρκος Βαφειάδης στοχεύει στην κατάληψη μιας μεγάλης πόλης, στην οποία θα μπορούσε να εγκατασταθεί μια αριστερή ελληνική κυβέρνηση, η οποία θα αναγνωριζόταν από τα κομμουνιστικά κράτη. [...] Η ρήξη Τίτο-Στάλιν είχε ως

συνέπεια την αποχώρηση της Γιουγκοσλαβίας από την Κομμουνιστική. Η ηγεσία του Κ.Κ.Ε. βρίσκεται απροκάλυπτα στο πλευρό του Στάλιν, αλλά μια ανοιχτή αποκήρυξη του Τίτο από μέρους της θα είχε ολέθριες συνέπειες για την πορεία του ανταρτικού αγώνα, επειδή η Γιουγκοσλαβία ήταν κέντρο εφοδιασμού των ανταρτών και τα στρατεύματα του Βαφειάδη, όταν κινδύνευαν, διέσχιζαν αμέσως τη μεθόριο. Η νέα κατάσταση δημιουργεί δίλημμα στους κομμουνιστές με άμεση συνέπεια την πτώση του ηθικού των ανταρτών. Συγχρόνως ο γενικός γραμματέας του Κ.Κ.Ε. Νίκος Ζαχαριάδης έρχεται σε σύγκρουση με τον Βαφειάδη για θέματα στρατιωτικής τακτικής. Ο Ζαχαριάδης είναι υπέρ της εφαρμογής της τακτικής του συμβατικού πολέμου, ενώ ο Βαφειάδης προτιμά τον ανταρτοπόλεμο. Τελικά ο Βαφειάδης απομακρύνεται από την ηγεσία του “Δημοκρατικού Στρατού” και τον αντικαθιστά σ’ αυτήν ο ίδιος ο Ζαχαριάδης ο οποίος εφαρμόζει στις πολεμικές επιχειρήσεις την τακτική του συμβατικού πολέμου. [...] Τα αποτελέσματα της εφαρμογής της τακτικής του συμβατικού πολέμου στάθηκαν καταστρεπτικά για τους κομμουνιστές. Τον Ιούλιο, ενώ ο Τίτο κλείνει τα γιουγκοσλαβικά σύνορα για τους αντάρτες μια μεγάλη επίθεση του κυβερνητικού στρατού στο Καϊμακτσαλάν, στα ελληνογιουγκοσλαβικά σύνορα, αποκόπτει τις δυνάμεις των ανταρτών στα δύο».

Λ2 (1983-2007), σ. 296-298

10β. Ποια η θέληση του ελληνικού λαού (τι είναι δίκαιο να γίνει);

α) Δεν αναφέρεται

«Η Ελλάδα ελευθερώθηκε στις 12 Οκτωβρίου 1944. Πριν προφτάσει όμως να κλείσει τις πληγές του πολέμου, δοκιμάστηκε από ένα φοβερό έμφυλο πόλεμο (1944-1945 και 1945-1949), που άνοιξε βαθιές πληγές, κατέστρεψε τη χώρα, ύποδαύλισε τά μίσση και εμπόδισε την ομαλή πολιτική εξέλιξη για πολλά χρόνια».

Γ3 (1976-1984), σ. 331

Στο Γ5 (1991-2006) ο ελληνικός λαός και η βούλησή του παραμένει μονάχα στο φόντο, στο παρασκήνιο των γεγονότων. Οι αναφορές σε αυτόν είναι ελάχιστες και συγκεχυμένες σε βαθμό που είναι σαν να μην αναφέρεται καθόλου, πόσω μάλλον να εξάγεται κάποια κατεύθυνση ή ερμηνεία σχετικά με την βούλησή του. Έτσι, ενώ η αφήγηση αναφέρεται στον λαό για τις εκλογές της Ελεύθερης Ελλάδας και για τον ενθουσιασμό της απελευθέρωσης και της υποδοχής της κυβέρνησης Παπανδρέου, εντούτοις από εκείνο το σημείο κι έπειτα, ο λαός εξαφανίζεται εντελώς από την αφήγηση. Από τα Δεκεμβριανά και έπειτα, τα γεγονότα, ακόμα κι εκείνα που τον αφορούν στενά, όπως π.χ. οι εκλογές, η αποχή, το δημοψήφισμα κ.λπ, παρουσιάζονται απρόσωπα, ουδέτερα και αόριστα δίχως την εμπλοκή και την θέληση των υποκειμένων, σαν δίχως την συμμετοχή του λαού:

«Στις 10 Μαρτίου 1944, σχηματίστηκε από το ΕΑΜ στην Ευρυτανία η “Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης” (ΠΕΕΑ) -κυβέρνηση των βουνών- με πρόεδρο τον καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών Αλέξανδρο Σβάλο, σοσιαλδημοκράτη. Στις εκλογές που προκήρυξε η ΠΕΕΑ σε όλη την Ελλάδα -

ελεύθερη και κατεχόμενη- ψήφισαν μυστικά ένα εκατομμύριο άτομα και για πρώτη φορά οι γυναίκες. Οι διακόσιοι πενήντα αντιπρόσωποι που εκλέχτηκαν, αποτέλεσαν το “Εθνικό Συμβούλιο” (Εθνοσυνέλευση), που συνήλθε για πρώτη φορά στο χωριό Κορυσχάδες της Ευρυτανίας (24-27 Μαΐου 1944). [...] Στις 18 Οκτωβρίου, η πρώτη μεταπελευθερωτική κυβέρνηση με πρωθυπουργό το Γεώργιο Παπανδρέου έφτασε στην Αθήνα, μέσα σε παραλήρημα ενθουσιασμού του λαού [...] Η γαλήνη που επανήλθε στη χώρα υπήρξε επιφανειακή και πολλοί από τις δύο πλευρές δεν είχαν αποδεχτεί τη συμφωνία της Βάρκιζας. Μέσα από τις νέες πολιτικές συνθήκες που δημιουργήθηκαν (αποχή εαμικών κομμάτων από τις εκλογές, επάνοδος του βασιλιά Γεωργίου Β΄, στις 27 Σεπτεμβρίου 1946, ακρότητες), μια νέα ένοπλη σύγκρουση φαινόταν να πλησιάζει».

Γ5 (1991-2006), σ. 362, 369, 371

Στο ΚΛ7 (2001-2014) υπάρχει η αναφορά στην μαζικότητα του ΕΑΜ σε σχέση με τις άλλες αντιστασιακές οργανώσεις και στην συγκρότηση της κυβέρνησης της ΠΕΕΑ, χωρίς όμως να αναφέρεται τι πληθυσμό αφορούσε και πόσος κόσμος συμμετείχε στην ανάδειξή της. Παρομοίως, η πολιτική κατάσταση από την συμφωνία της Βάρκιζας κι έπειτα καταγράφεται ως ανώμαλη και ταραγμένη με τις αναφορές στην εκλογική αποχή, στην αμφισβήτηση των εκλογικών αποτελεσμάτων και στην επάνοδο του Γεωργίου Β΄ με το δημοψήφισμα να μην περιέχουν καμία σαφή νύξη στη θέληση του λαού. Ο λαός φαίνεται μέσα από τις διατυπώσεις να υπάρχει μόνο στο φόντο ως έρμαιο των καταστάσεων της πολιτικής και της γεωπολιτικής των κορυφών. Απουσιάζει, έτσι, παντελώς η θέλησή του, η θέληση της πλειοψηφίας του από την εξέλιξη των γεγονότων που οδηγούν προς την έκρηξη του εμφυλίου πολέμου:

«Το 1941 και το 1942 δημιουργήθηκαν οι τρεις σημαντικότερες αντιστασιακές οργανώσεις: το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΑΜ), ο Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Στρατός (ΕΔΕΣ), η Εθνική και Κοινωνική Απελευθέρωση (ΕΚΚΑ). Μεγαλύτερη και μία από τις μαζικότερες στην Ευρώπη ήταν το ΕΑΜ [...] Το 1944 η Ελλάδα είχε τρεις κυβερνήσεις: την “κατοχική”, την “εξόριστη” (στη Μέση Ανατολή) και “του βουνού”. Καθεμιά είχε και διαφορετικά στηρίγματα [...] [λεζάντα] Η “κυβέρνηση του βουνού” σχηματίστηκε με απόφαση της κεντρικής επιτροπής του ΕΑΜ (Μάρτιος 1944) στην Ευρυτανία».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 126-127

«Μετά το τέλος του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου επικράτησε στην Ελλάδα πολιτική αστάθεια και αρρυθμία. Βραχύβιες κυβερνήσεις, μεταβαλλόμενα κυβερνητικά σχήματα, αποχή από τις εκλογές και αμφισβήτηση του εκλογικού αποτελέσματος βάδιζαν πλάι – πλάι με τον εμφύλιο πόλεμο. Τα σημαντικότερα γεγονότα πολιτειακού χαρακτήρα ήταν η επάνοδος του Γεωργίου Β΄ στο θρόνο της Ελλάδας (δημοψήφισμα, 1946)».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 141

ΣΤ6 (2006-2007)

ΣΤ7 (2012-2022)

β) Νίκη του έθνους και καταστολή της ανταρσίας (εθνική ενότητα κατά των κομμουνιστών) ΑΛΛΑ κριτική στο πολιτικό σύστημα και εξύμνηση του βασιλιά

Στο Γ2 (1969) ασφαλώς και υπάρχει το ερμηνευτικό σχήμα της πάνδημης λαϊκής υποστήριξης στην ελληνική κυβέρνηση και την αστική πλευρά στον ελληνικό εμφύλιο. Στην αφήγηση το ΕΑΜ, ο ΕΛΑΣ και ο ΔΣΕ στρατολογούν κυρίως δια της βίας τα μέλη-μαχητές τους και στις περιοχές στις οποίες κυριαρχούν αυτό γίνεται κατόπιν τρομοκρατίας, ενώ για την άλλη πλευρά αναφέρεται πως ο Τσώρτσιλ απολαμβάνει θερμότατης υποδοχής μετά τα Δεκεμβριανά στην Αθήνα, πως οι ελληνικές κυβερνήσεις απολαμβάνουν ανάλογης αποδοχής και πως πάνω απ' όλα ο λαός αγαπά και τιμά τον βασιλιά. Αυτό το αφήγημα διατρέχει όλα τα σχετικά περιεχόμενα, ενώ επιχειρείται να τεκμηριωθεί αριθμητικά εξονυχιστικά μέσα από την καταγραφή των αποτελεσμάτων των εκλογών του 1946 και του δημοψηφίσματος για την επιστροφή του βασιλιά:

«(Ο συσχετισμός δυνάμεως μεταξύ ΕΑΜ και των δύο άλλων οργανώσεων δέν έδικαιολόγει τήν προνομιακήν μεταχείρισίν του. Κανονικά θά έπρεπε νά του δοθούν, τό πολύ, τρεις θέσεις)».

Γ2 (1969), σ. 154-155

«Τήν έξασφάλισιν κατά τήν προσεχή από κοινού μετά των συμμαχικών δυνάμεων άπελευθέρωσιν τής πατρίδος τής τάξεως και τής έλευθερίας του έλληνικού λαου, εις τρόπον ώστε, άπηλλαγμένος και ύλικής και ψυχολογικής βίας, νά άποφασίση κυρίαρχος και διά τό πολίτευμα και διά τό κοινωνικόν καθεστώς και διά τήν κυβέρνησιν τής άρεσκείας του».

Γ2 (1969), σ. 170

«Δύο ήμέρας μετά τήν υπογραφήν τής συμφωνίας έφθασεν εις Αθήνας, προερχόμενος έκ Γιάλτας, ό Βρετανός πρωθυπουργός Ουϊνστον Τσώρτσιλ. Ό λαός τής πρωτεύουσής του έπεφύλαξεν έξαιρετικώς ένθουσιώδη υποδοχήν. Έξέφραζεν ούτω τας ευχαριστίας του προς τόν γηραιόν ήγέτην, διότι έσωσε τήν Ελλάδα από τόν κομμουνιστικόν κατακλυσμόν».

Γ2 (1969), σ. 190

«Αί έκλογαί τής 31ης Μαρτίου 1946 διενηργήθησαν υπό τήν έποπτεϊαν συμμαχικής έπιτροπής, ή όποία περιελάμβανεν άντιπροσώπους τών ΗΠΑ, τής Μ. Βρετανίας και τής Γαλλίας. Ή Σοβ. Ένωσις, προσκληθείσα, δέν έδέχθη νά άποστείλη άντιπροσώπους της μέ τήν δικαιολογίαν ότι ή παρακολούθησις τών έκλογών άπετέλει ανάμιξιν εις τας έσωτερικάς υποθέσεις συμμάχου χώρας. Εις τήν πραγματικότητα, ήθελε νά άποφύγη τήν δημιουργίαν προηγούμενου, τό όποιον θά τήν ύπεχρέωνε νά δεχθή άναλόγου συνθέσεως έπιτροπάς εις τας έκλογάς τών υπό τόν έλεγχόν της χωρών και τήν παροχήν παρ' αυτής πιστοποιητικού περί γνήσιας έκφράσεως τού λαϊκού φρονήματος. Τό τελευταίον έβάρυνεν όλιγώτερον εις τόν καθορισμόν τής στάσεώς της, δεδομένου ότι θά τής ήτο δύσκολον νά άμφισβητήση τό γνήσιον τού έκλογικού αποτελέσματος, έφ' όσον περι άυτό θά παρείχον έγγύησιν αί τρεις άλλαι μεγάλαι δυνάμεις. Τό ΚΚΕ τό όποιον διά τής συμφωνίας τής Βάρκιζας, είχεν έπιτύχει, νά έπιβάλη τήν άποψιν διενεργείας δημοψηφίσματος,

έντός τού 1945, καί άμέσως, έν συνεχεία, έκλογών συντακτικής συνελεύσεως, έλαβε τήν άπόφασιν, τήν 7^{ην} Φεβρουάριου 1946, ν' **άπόσχη. Απόφασιν περί άποχής, ένα μήνα άργότερον, έλαβον καί άλλοι παράγοντες, ως οί Γ. Καφαντάρης, Έμμ. Τσουδερός, Γ. Καρτάλης, Ι. Σόφιανόπουλος, μέ τήν έλπίδα ότι θά έξεβίαζον άναβολήν τών έκλογών. Ή άποχή του ΚΚΕ ώφείλετο είς τήν βεβαιότητα ότι έκ τών έκλογών θά άνεδεικνύετο μικρά μειονοψηφία, ένω ίσχυρίζετο ότι έξεπροσώπει τήν πλειονοψηφίαν τοϋ λαού, καί είς τήν έλλειψιν διαθέσεως όπως άναγνωρίση τήν νομιμότητα τοϋ καθεστώτος, έναντίον τοϋ όποίου προητοίμαζε νέαν ένοπλον έξόρμησιν. Ή άποχή θά του επέτρεπε νά άμφισβητήση τό άποτέλεσμα ως νόθον».**

Γ2 (1969), σ. 202

«Αί έκλογαί διεξήχθησαν κατά τρόπον έξασφαλίσαντα τήν άπόλύτως γνησίαν έκφρασιν του λαϊκού φρονήματος. Η διά πολιτικούς λόγους άποχή δέν ύπερέβη, κατά τους υπολογισμούς τής συμμαχικής έπιτροπής, τό 15% τών έγγεγραμμένων έκλογέων ή 280.000. Έκ τοϋ ποσοστού αύτοϋ μόνον τό 9,3% ή 172.000, έδέχετο ή έπιτροπή, ένεφάνιζε τούς πειθαρχήσαντας είς τήν έντολήν τοϋ ΚΚΕ. Ή διαφορά μέχρι τοϋ 15% άντεπροσώπευε τούς άποσχόντας μή κομμουνιστάς. Ότι αύτό ήτο τό ποσοστόν τής κομμουνιστικής δυνάμεως προέκυπτε καί έκ τής μειώσεως τοϋ άριθμού τών μελών τοϋ ΚΚΕ άπό 380.000, κατά τόν Όκτώβριον 1945, είς 120.000, τά τέλη 1945, παρά τήν πλήρη έλευθερίαν δράσεως, τήν έξασφαλισθείσαν διά τής συμφωνίας τής Βάρκιζας».

Γ2 (1969), σ. 203

«Τό έκλογικόν άποτέλεσμα έδειξε σαφώς ότι ό έλληνικός λαός έκτός του ότι άπεδοκίμαζε τό Κ.Κ.Ε., έπεθύμει καί τήν άμεσον έπιστροφήν του βασιλέως. Ή Η.Π.Ε., τό Έθνικόν καί ή Ένωσις Έθνικοφρόνων είχον κατέλθει είς τάς έκλογάς μέ αύτό τό σύνθημα καί συνεκέντρωσαν πλέον τοϋ 65% τών ψήφων. Ως έκ τούτου ή Δ' Αναθεωρητική Βουλή μόλις συνελθούσα άπεφάσισε τήν διενέργειαν δημοψηφίσματος τήν 1ην Σεπτεμβρίου 1946. Είς τό δημοψήφισμα, διενεργηθέν υπό τήν έποπτείαν διεθνούς έπιτροπής, μετέσχον και οί άποσχόντες τών έκλογών, τοϋ ΚΚΕ συμπεριλαμβανομένου. Έψηφισαν είς αύτό 1.480.668, έκ τών έγγεγραμμένων είς τούς εκλογικούς καταλόγους, καί 184.252, βάσει ειδικών δελτίων καί πιστοποιητικών, σύνολον 1.664.920. Ύπέρ τής έπανόδου τοϋ Βασιλέως εύρέθησαν 1.136.280 ψηφοδέλτια ή 68,3%, έναντίον 524.771 ή 31,5%. Έάν ληφθή ύπ' όψιν ότι είς τάς έκλογάς τής 31ης Μαρτίου ή ΕΠΕ, τά κόμματα Φιλελευθέρων καί Αγροτικών, κεκηρυγμένα κατά τής έπανόδου τοϋ Βασιλέως, έλαβον 370.693 ψήφους, συμπεραίνεται ότι οί άποσχόντες έξ αύτών, λόγω πειθαρχίας είς τό σύνθημα τής άποχής, άνήρχοντο είς 154.078 ή 8,3% επί τοϋ άριθμού τών έγγεγραμμένων έκλογέων τόν όποιον είχε δεχθή ή συμμαχική έπιτροπή. Σύγκρισις μεταξύ τών ψηφισάντων τήν 31ην Μαρτίου (1.121.693) και τών ψηφισάντων τήν 1ην Σεπτεμβρίου (1.480.668) (οί βάσει ειδικών δελτίων καί πιστοποιητικών δέν ύπολογίζονται, διότι δέν είχον δικαίωμα ψήφου ή άν είχον δέν ήδύναντο νά τό άσκήσουν τήν 31ην Μαρτίου) δέν έπηρεάζει τό συμπέρασμα. Τήν 31ην Μαρτίου τά ύπέρ τής έπανόδου τοϋ βασιλέως κεκηρυγμένα κόμματα έλαβον τό 67% τών ψήφων καί τά έναντίον τό 33%. Έκ τών επί πλέον ψηφισάντων είς τό δημοψήφισμα, μόνον τό 25,2% έψηφισε έναντίον τής έπανόδου. (Επί πλέον ψηφίσαντες 543.227 μείον επί πλέον ύπέρ τοϋ βασιλέως

ψηφοδέλτια 406.567 = 137.660 ή 25,2 %) . Έξ ου και ή αύξησις τού ύπέρ τού βασιλέως ποσοστού κατά 1,3%. Αύτή δέ ή αύξησις παρουσιάζει και τήν επί τού αποτελέσματος άρνητικήν επίδρασιν τήν οποίαν είχαν ή συμμετοχή τού ΚΚΕ και τών άλλων άποσχόντων εις τό δημοψήφισμα. Τήν έπαύριον τού δημοψηφίσματος, τό κόμμα τών Φιλελευθέρων, ή ΕΠΕ και τό Αγροτικόν έδήλωσαν ότι έθεώρουν άπολύτως έγκυρον τό αποτέλεσμα και έπιβεβλημένην τήν επάνοδον τού Βασιλέως. Ούτος επανήλθε και ανέλαβε τά καθήκοντά του τήν 27ην Σεπτεμβρίου, γενόμενος ένθουσιωδώς δεκτός υπό τού άθηναϊκού λαού. Η πολιτειακή έκκρεμότης είχε τερματισθή».

Γ2 (1969), σ. 203-204

«Ο άγών διά τήν άπόκρουσιν τής κομμουνιστικής έπιθέσεως ύπήρξε δυσχερέστατος. Ηχθη εις αίσιον πέρας διότι άπόφασις τής μεγίστης μερίδος τού έλληνικού λαού ήτο νά άρνηθή τήν ύποταγήν της εις τόν κομμουνιστικόν τρόπον ζωής».

Γ2 (1969), σ. 229

Υπάρχει, ωστόσο, μια κρίσιμη απόχρωση στο Γ2 (1969) σε σχέση με τα υπόλοιπα εγχειρίδια που περιέχουν το ερμηνευτικό σχήμα της «εθνικής ενότητας κατά των κομμουνιστών» που μας οδηγεί να το ταξινομήσουμε σε αυτό το διαφορετικό ερμηνευτικό σχήμα. Η διαφορά είναι πως εδώ – παράλληλα με την εθνική ενότητα που υποστηρίζεται από τον λαό κατά των κομμουνιστών – επιχειρείται μια κριτική στο αστικό πολιτικό σύστημα όσον αφορά την μη συνεννόηση, την μη σύμπνοιά του μπροστά στον κοινό εχθρό, τους κομμουνιστές, και την μη τήρηση σκληρής στάσης όσο θα έπρεπε απέναντί τους. Σε αντιπαραβολή αυτής της κριτικής στο αστικό πολιτικό σύστημα, το εγχειρίδιο ομνύει απόλυτα στον βασιλιά και την ακλόνητη αντικομμουνιστική στάση που τηρεί, η οποία είναι ευθυγραμμισμένη και με την πολιτική του «ελεύθερου κόσμου», αλλά κυρίως και με την συντριπτική λαϊκή θέληση.

Θα λέγαμε πως η χουντική περίοδος στην οποία χρησιμοποιείται το εγχειρίδιο τίθεται ως υπόδειγμα, όσον αφορά την επιχειρηματολογία, για την εμφυλιακή περίοδο που καταγράφει. Σύμφωνα με αυτήν την επιχειρηματολογία, όπως για παράδειγμα, η χούντα δικαιολογεί την ύπαρξή της λόγω της ασυνεννοησίας των πολιτικών κομμάτων μπροστά στον κομμουνιστικό κίνδυνο για τον οποίο και απαιτούνται άμεσες, σκληρές και μη δημοκρατικές λύσεις, το ίδιο φαίνεται να μεταφέρεται και στην εθνικόφρονα αφήγηση της εμφυλιακής πολιτικής κατάστασης, κατά την οποία ο βασιλιάς εγγυάται την ελευθερία και ανεξαρτησία του έθνους, ενώ τα αστικά πολιτικά κόμματα, αν και επιθυμούν το ίδιο, υποπίπτουν και εκπίπτουν σε μικροκομματικές σκοπιμότητες και μικροπολιτικά παιχνίδια που λειτουργούν παρελκυστικά προς την εφαρμογή καιρίων και σκληρών αποφάσεων για το βασικό επίδικο της κομμουνιστικής απειλής. Με δυο λόγια, ο βασιλιάς, όπως η χούντα, είναι ο σταθερός αντικομμουνιστικός φρουρός του έθνους (και του «ελεύθερου κόσμου»), όταν η δημοκρατία του αστικού πολιτικού συστήματος τίθεται ως ανασταλτικό εμπόδιο για την άμεση λύση των επείγοντων εθνικών ζητημάτων, όπως αυτό της καταστολής της κομμουνιστικής επίθεσης:

«Άπροσδόκητον βοήθειαν εἰς τὴν προσπάθειάν των αὐτὴν τους προσέφευρον ἢ ἐκ μέρους τοῦ πολιτικοῦ κόσμου ἀνακίνησις πολιτειακοῦ θέματος. Ὁ Βασιλεὺς Γεώργιος Β΄ ἦτο ὁ μοναδικὸς νόμιμος εκπρόσωπος τῆς χώρας καὶ ὁ συμβολίζων τὴν ἐθνικὴν ἐνότητα εἰς τὴν ἀντίστασιν κατὰ τοῦ Ἄξονος. Οἱ κομμουνισταὶ δὲν ἀπετόλμησαν πρῶτοι νὰ στραφούσιν ἐναντίον του. Ἐπιθυμοῦντες, ἄλλωστε, νὰ στρατολογήσουν ὅσον τὸ δυνατόν μεγαλύτερον ἀριθμὸν οπαδῶν εἰς τὸ Ε.Α.Μ., δὲν ἤθελον νὰ θίξουν τὰ αἰσθήματα τῶν βασιλοφρόνων. Θὰ προσέλθουν τελευταῖοι εἰς τὸν ἀντιβασιλικὸν ἀγῶνα, ὅταν ὁ πολιτικὸς κόσμος θὰ ἔχῃ ὑποσκάψῃ τὸ γόητρον τοῦ βασιλέως καὶ θὰ ἐχη θέσει ὑπὸ ἀμφισβήτησιν τὸν μόνον φορέα νομιμότητος.[...] ὑπέγραψον πρακτικὸν διὰ τοῦ ὁποῦ ἐτόνιζον ὅτι τὸ πολιτειακὸν θὰ ἐλύετο μετὰ τὸν πόλεμον δι' ἐλευθέρου δημοψηφίσματος. Τὰ ὑπογράψαντα τὸ πρακτικὸν κόμματα συνεφώνησαν, ἐπὶ πλέον, ὅπως εἰς τὸ δημοψήφισμα λάβουν ἀνεπιφύλακτον θέσιν ὑπὲρ τῆς ἀβασιλεύτου Δημοκρατίας, μὲ τὴν πεποιθήσιν ὅτι τοιοῦτοτρόπως συνετέλουν εἰς τὴν παγίωσιν τῆς γαλήνης εἰς τὴν χώραν καὶ ἐξυπηρετοῦν τὰ ἀληθῆ καὶ διαρκῆ συμφέροντα τοῦ ἔθνους καὶ τοῦ λαοῦ. Οὐδόλως, προφανῶς, ὑποπεύθησαν ὅτι, ἀμφισβητούμενα τὴν ἐκφραζομένην ὑπὸ τοῦ Βασιλέως νομιμότητα, παρείχον εἰς τοὺς κομμουνιστὰς τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐπιχειρήσουν τὴν δημιουργίαν τετελεσμένων γεγονότων καὶ ντὲ φάκτο καταστάσεων, χωρὶς νὰ ἐμφανίζονται παρανομοῦντες, ἀφοῦ τὰ ἀστικά κόμματα δὲν ἀνεγνώριζον ὡς νόμιμον τὸν Βασιλέα καὶ, κατ' ἀκολουθίαν, οὔτε τὴν ὑπ' αὐτοῦ διορισθεῖσαν ἐλευθέραν κυβέρνησιν».

Γ2 (1969), σ. 146

«Ἡ ἀποστολή, ὡς καὶ ἡ ἀμερικανικὴ πρεσβεία, αἱ ὁποῖαι ἐνδιέφεροντο διὰ τὴν ἀποτελεσματικὴν ἀντιμετώπισιν τῆς καταστάσεως, ἔκρινον ὅτι ἐχρειάζετο ὁ σχηματισμὸς κυβερνήσεως συνεργασίας τῶν δύο παλαιῶν κομμάτων, Φιλελεύθερων καὶ Λαϊκοῦ, ὡς πλέον ἀντιπροσωπευτικῶν [...] κυβερνήσεως Σοφούλη, ἢ ὁποῖα ἐτυχε τῆς ὑποστηρίξεως καὶ τῶν ἄλλων ἐν τῇ Βουλῇ κομμάτων, προσέφευρον ἀμνηστίαν εἰς τοὺς συμμορίτας, ἐάν ἐντὸς ὀρισμένης προθεσμίας (ἀρχικῶς ἐνός μηνός καὶ ἀργότερον δύο) παρεδίδοντο μετὰ τοῦ ὀπλισμοῦ των. Ἡ προσφορὰ δὲν ἀπέδωσε. Μόνον 3.419 καὶ αὐτοὶ ὄχι μάχιμοι, παρεδόθησαν. Κατόπιν αὐτοῦ ἤρχισε ἡ ἐφαρμογὴ σκληρᾶς πολιτικῆς. Τὴν 24ην Δεκεμβρίου, τὸ Κ.Κ.Ε. καὶ ὅλαι αἱ παραφυάδες του ἐκηρύχθησαν ἐκτος νόμου. Ἐπαυσεν οὕτω τὸ περιέργον φαινόμενον, τὸ Κ.Κ.Ε. νὰ εὐρίσκεται ἐν ἐπαναστάσει καὶ, συγχρόνως, νὰ ἀπολαμβάνῃ πλήρους ἐλευθερίας πολιτικῆς δραστηριότητος».

Γ2 (1969), σ. 217-218

«Ὁ Βασιλεὺς ἐδήλωσεν ὅτι ἐντὸς εξαμήνου ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς χώρας θὰ διεξήγοντο, ὑπὸ κυβερνήσεως ἐγγυωμένης τὴν γνησίαν ἐκφρασιν τοῦ λαϊκοῦ φρονήματος, ἐκλογαὶ πρὸς ἀνάδειξιν Συντακτικῆς Συνελεύσεως. Πρῶτος ἐγώ, κατέληγε, θὰ σεβασθῶ τὰς αποφάσεις τῆς Συνελεύσεως [...] Εἰς τὴν ἐπιστολήν, τὴν ὁποῖαν ὑπέγραψε καὶ ὁ Π. Κανελλόπουλος, ἐτονίζετο ὅτι “χάριν τῆς ἐθνικῆς ἐνότητος, ἥτις μόνη διασφαλίζει τὴν εὐδῶσιν τοῦ ἐθνικοῦ ἀγῶνος καὶ τὴν ομαλήν ἐξέλιξιν τοῦ πολιτικοῦ βίου τῆς χώρας, παρίσταται ἀνάγκη νὰ δηλωθῇ ὑπευθύνως ὅτι ὁ Βασιλεὺς δὲν θέλει ἐπανέλθῃ εἰς τὴν Ελλάδα πρὶν ἢ ὁ λαὸς ἀποφανθῇ ἐπὶ τοῦ πολιτεύματος”».

Γ2 (1969), σ. 152, 155

«Μετά την συμφωνίαν τής Βάρκιζας ό ελεγχος τής κυβερνήσεως άποκατεστάθη είς όλόκληρον τήν έπικράτειαν. Άλλ' όλα τά άλλα προβλήματα παρέμενον εκκρεμή. Καί ήσαν πολιτικά, οίκονομικά, οργανωτικά. Θα έχρειάζετο κυβέρνησις συνεργασίας όλων τών έθνικοφρόνων κομμάτων, διά νά δοθούν ταχείαι καί ικανοποιητικοί λύσεις. Ή διαφορά άντιλήψεων επί του πολιτειακού κατέστησεν άδύνατον τήν συνεργασίαν. Ούτω, έντός τού 1945, έσχηματίσθησαν πέντε κυβερνήσεις, μονοπλεύρου εκάστη προσανατολισμού. Βασική διαφωνία υπήρχεν ως πρός τόν χρόνον διενεργείας τού δημοψηφίσματος. Οί κεκηρυγμένοι υπέρ τής επανόδου τού Βασιλέως, τόν όποιον έθεώρουν ως τόν μόνον σταθερόν παράγοντα είς τήν έπικρατούσαν σύγχυσιν καί αστάθειαν, έζήτουν τήν έντός βραχυτάτου χρονικού διαστήματος διεξαγωγήν τού δημοψηφίσματος, πεπεισμένοι ότι ή μεγάλη πλειονοψηφία τού λαού θα έψηφίzen υπέρ αυτού. Οί άντιβασιλικοί, διαπιστούντες τό υπέρ τού Βασιλέως λαϊκόν ρεύμα, απέβλεπον είς τήν άναβολήν τού δημοψηφίσματος, ώστε νά παρέλθη ή εκ τών Δεκεμβριανών επίδρασις επί τών μαζών. Είχον, δηλαδή, τήν έντύπωσιν ότι ή κομμουνιστική επανάστασις καί αι διαπραχθείσαι ωμότητες είχαν άλλοιώσει τας άντιλήψεις τού λαού».

Γ2 (1969), σ. 194

«Ο Γεώργιος Β' διέθετε πολλές άρετάς, ψυχραιμίαν, μόρφωσιν, σύνεσιν, σεμνότητα, άποφασιστικότητα. Έξ άλλου είχε πολιτικήν, διπλωματικήν καί στρατιωτικήν εμπειρίαν. Ή άπόφασις του δε, έν συνεχεία τών δύο "Όχι", όπως ή Ελλάς συνέχιση τόν άγώνα καί μετά τήν κατάληψιν τών έδαφών της υπό τών δυνάμεων του Άξονος, τόν καθιέρωσεν ως μίαν τών ήρωϊκών προσωποκοτήτων του ελευθέρου κόσμου. Ή γνώμη του ήκούετο μετά προσοχής υπό τών Αμερικανών καί τών Βρετανών. Ένέπνεε, παρά τας δημιουργηθείσας άντιθέσεις, σεβασμόν είς όλους τούς Έλληνας πολιτικούς καί στρατιωτικούς. Ο θάνατός του, εξ μόλις μήνας μετά τήν επάνοδόν του είς τήν Ελλάδα καί είς στιγμάς κρισίμους διά τήν χώραν, άπετέλεσε βαρύ πλήγμα διά τό Έθνος».

Γ2 (1969), σ. 217

γ) Νίκη του έθνους και καταστολή της ανταρσίας (εθνική ενότητα κατά των κομμουνιστών)

«Ο κίνδυνος διά τήν Ελληνικήν φυλήν υπήρξε σοβαρώτατος, διότι, εάν έπετύγγανον τά σχέδια τών βορείων εχθρών μας, θα εξηφανίζετο από προσώπου τής γής. Χάρις όμως είς τό άκμαίον Εθνικόν φρόνημα του λαού μας καί τόν ήρωϊσμόν του εθνικού μας στρατού ή Ελληνική φυλή έσώθη από τόν κίνδυνον τών Σλάβων καί ή μαρτυρική γή διετηρήθη ακέραια».

ΣΤ1 (1967-1969), σ. 158

«Μετά άγώνα τεσσάρων ετών ό άγών κατά τών συμμοριτών έτελείωσε μέ τήν θριαμβευτικήν νίκην τού Ελληνικού λαού καί τού ήρωϊκού στρατού του. Ήτο μία εθνική νίκη».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 172

«ή Ελλάς. Αλλά έπρόκειτο νά γνωρίση νέας περιπετείας, ές αιτίας τής κομμουνιστικής άνταρσίας, τής οποίας ή δεύτερα φάσις είναι ό συμμοριτοπόλεμος

καί ό όποίος διήρκεσεν από του 1946-1949 καί ό όποίος τελικώς έληξεν μέ τήν νίκην του εθνικού στρατού».

ΚΑ1 (1973), σ. 90

Στο ΚΑ5 (1998) το Μακεδονικό Ζήτημα είναι απολύτως υπερκαθοριστικό του ελληνικού εμφυλίου, συνεπώς η ήττα των κομμουνιστών (και η νίκη του «εθνικού», όπως αναφέρεται, στρατού) σημαίνει πρώτα απ' όλα ήττα των Σλαβομακεδόνων που επιβουλεύονταν την ελληνική Μακεδονία· άρα, αυτό το αποτέλεσμα του εμφυλίου αντιμετωπίζεται ως αναγκαίο και ευτυχές συνολικά για το ελληνικό έθνος:

«Στη συνέχεια όμως ο Ζαχαριάδης πήρε μια τολμηρή πρωτοβουλία στο Μακεδονικό, που έμελλε να προκαλέσει αλυσσιδωτές αντιδράσεις. Με απόφαση της Κεντρικής Επιτροπής (5η Ολομέλεια, 31.1.49). Το Κόμμα υιοθετούσε στην ουσία, την προπολεμική γραμμή της Κομιντέρν στο Μακεδονικό, υπέρ της δημιουργίας ενός ανεξάρτητου και ενιαίου μακεδονικού κράτους στα πλαίσια μιας μελλοντικής βαλκανικής κομμουνιστικής Ομοσπονδίας. Η ερμηνεία που δόθηκε τότε ήταν ότι η απόφαση εκείνη ήταν υπαγορευμένη από τη Σοβιετική Ένωση για να ασκήσει πρόσθετη πίεση στον Τίτο, ανατρέποντας τη μακεδονική του πολιτική. Ο ίδιος ο Ζαχαριάδης, όμως, εξήγησε –και φαίνεται ότι σε σημαντικό βαθμό αυτό είναι ακριβές–ότι η απόφαση που πήρε είχε σκοπό να δελεάσει τους Σλαβομακεδόνες για να στηρίξουν τον αγώνα του ΚΚΕ αντί να καταφύγουν στη Γιουγκοσλαβία. Όποιες εξηγήσεις κι αν δόθηκαν αργότερα, η νέα πολιτική που υιοθέτησε το ΚΚΕ υπήρξε ολέθρια για το κομμουνιστικό κίνημα στην Ελλάδα. Το μήνυμα που έβγαине προς τον ελληνικό λαό ήταν ότι τυχόν επικράτηση της κομμουνιστικής επανάστασης θα σήμαινε και απώλεια της ελληνικής Μακεδονίας. Η κοινή γνώμη στράφηκε εντονότερα κατά της συνέχισης του ένοπλου αγώνα, ενώ από την πλευρά του ο Τίτο έκλεινε τα σύνορα στους Έλληνες αντάρτες. Κάτω από ευνοϊκότερες πλέον πολιτικές συνθήκες τον Αύγουστο του 1949 ο Εθνικός Στρατός ήταν σε θέση να καταφέρει τα τελευταία πλήγματα στο Δημοκρατικό Στρατό, πάνω στα βουνά Γράμμο και Βίτσι».

ΚΑ5 (1998), σ. 58-60

δ) Νίκη του έθνους και καταστολή της ανταρσίας (εθνική ενότητα κατά των κομμουνιστών) – (αυτό εκφράζεται με τις εκλογές του 1946 και την αποδοχή του Βασιλιά)

«Μέ τον καιρόν όμως τό ΕΑΜ έγινε αιχμάλωτον τής μειοψηφίας δηλ. τών κομμουνιστών. Αύτοί μεθοδικώς καί μέ καταχθόνια μέσα παρέσυραν από τήν έθνικήν της άποστολήν τήν συμπαγεστέραν άπελευθερωτικήν όργανωσιν εις πράξεις βίας καί καταστροφής καί έπεσώρευσαν εις τήν χώραν έρείπια καί συμφοράς [...] Έν τώ μεταξύ εις τάς έκλογάς τής 31ης Μαρτίου 1946 έπλειοψήφησε τό Λαϊκόν Κόμμα, τό όποιον ειχε τάξει ως σκοπόν τήν συντριβήν τής ανταρσίας καί τήν κάθαρσιν τής καταστάσεως πού προέκυψε μετά τό Δεκεμβριανόν κίνημα. Ή νέα κυβέρνησις υπό τόν Κ. Τσαλδάρην έκαμε δημοψήφισμα, μέ τό όποιον ό λαός άπεφάνθη υπέρ της έπαναφοράς του βασιλέως Γεωργίου Β΄. Ούτος έπανήλθεν, αλλά τήν 1ην Απριλίου 1947 άπέθανεν εις Αθήνας καί τόν διεδέχθη ό άδελφός του Παύλος».

Γ1 (1966-1976), σ. 263, 267-268

ε) Είναι διχασμένος και «τυφλωμένος» από τα πολιτικά μίση και τις διαμάχες, ενώ θέλει ηρεμία (έκκληση να ξεχαστούν οι διαφορές, για εθνική ενότητα και ομόνοια)

«Η εθνική όμως αντίσταση δέν έμεινε δυστυχώς, ενωμένη. Αρχισαν προστριβές μεταξύ τών άρχηγών μέ άποτέλεσμα νά χωριστούν σέ παρατάξεις, πού βρίσκονταν σέ διαμάχη. Τή διαμάχη αυτή υπόθαλψαν, δυστυχώς, καί οί σύμμαχοι, πού καθέννας τους ένδιαφερόταν νά έξασφαλίσει γιά λογαριασμό του τήν επιρροή του στήν Ελλάδα μετά τή λήξη τού πολέμου. Έτσι ή **άπελευθέρωση τής Ελλάδας (Οκτώβριος 1944) βρήκε τό λαό χωρισμένο, σέ μιά στιγμή πού περισσότερο από κάθε άλλη χρειαζόταν ομόνοια καί ενότητα, γιά νά επανορθώσει τίς καταστροφές τής χώρας καί άδερφωμένος νά συνεχίσει τό ειρηνικό του έργο.** Η διαίρεση αυτή του λαού οδήγησε στό φοβερό εμφύλιο πόλεμο τού 1944-45 καί 1946-49. Στόν εμφύλιο αυτό πόλεμο ή Ελλάδα δοκιμάστηκε πολύ. Αφθονο άδελφικό αίμα πότισε τά έλληνικά χώματα, άνυπολόγιστες ζημιές προξενήθηκαν στήν οικονομία τής χώρας καί υποδαυλίστηκαν τά μίση, πού καί σήμερα άκόμα έπηρεάζουν, δυστυχώς, τήν όμαλή πολιτική εξέλιξη τής χώρας. Επειδή όμως εχουμε πικρή πείρα γιά τά καταστρεπτικά άποτελέσματα τών έμφυλίων πολέμων, εχουμε όλοι οί Έλληνες υποχρέωση, από άγάπη πρός τήν πατρίδα μας καί χωρίς νά λησμονούμε τήν ιστορία της, νά ξεχάσουμε τίς διαφορές μας, πού μάς διαιρούν ως λαό, καί ενωμένοι καί άδερφωμένοι νά περιφρουρήσουμε τήν ανεξαρτησία καί τήν άκεραιότητα τής πατρίδας μας, γιατί οί κίνδυνοι δέν έξέλιπαν. Έτσι ενωμένοι καί μέ όλες μας τίς δυνάμεις νά δουλέψουμε γιά τήν άνόρθωση τής χώρας μας καί νά πάρουμε ως λαός τή θέση πού μάς ανήκει ανάμεσα στους πιό προοδευμένους λαούς. Κάθε γενιά πρέπει νά παραδίνει στή νέα γενιά τήν πατρίδα ενωμένη καί ευτυχισμένη, πού νά τή ζηλεύουν οί φίλοι καί νά τή σέβονται οί εχθροί. Τό σύνθημά μας πρέπει νά είναι: **εργασία, ενότητα, παιδεία.** Πρέπει νά κάνουμε δική μας τήν επιστήμη καί τίς τέχνες, πού είναι δυό σπουδαιές δυνάμεις γιά τήν πρόοδο του ανθρώπου. Αδερφωμένοι μέ τούς λαούς πού αγαπούν τήν ειρήνη, τή συνεννόηση καί τή συνεργασία, νά προχωρήσουμε πρός τά έμπρός γιά ένα καλύτερο μέλλον, δικό μας καί τής άνθρωπότητας. **Η πολύχρονη καί ένδοξη ιστορία μας μάς επιβάλλει μεγάλες υποχρεώσεις! Λαμπρό παρελθόν μάς υποχρεώνει γιά λαμπρό παρόν καί λαμπρότερο μέλλον.** Η επιτυχία τους όμως προϋποθέτει ομόνοια καί ενότητα όλου του λαού μας καί εσωτερική γαλήνη. Έτσι τό Έθνος μας, άπερίσπαστο από εσωτερικές άνωμαλίες, θά μπορέσει νά βαδίσει τό δρόμο τής προόδου καί τών πεπρωμένων τής φυλής μας».

ΣΤ4 (1980-1989), σ. 185-186

«Λίγο πριν την απελευθέρωση είχε σχηματιστεί στην Ελλάδα ένα είδος κυβέρνησης, η “Κυβέρνηση του βουνού”, που την υποστήριζε μεγάλο μέρος των αντιστασιακών δυνάμεων. Στην Αίγυπτο υπήρχε η κυβέρνηση που είχε φύγει από την Ελλάδα, μετά την εισβολή των Γερμανών. Οι δυο αυτές κυβερνήσεις ήρθαν σε συνεννόηση και σχηματίστηκε κυβέρνηση εθνικής ενότητας. Η κυβέρνηση αυτή είχε να λύσει πολλά και δύσκολα προβλήματα. Τελικά όμως τα μέλη της, δε συμφώνησαν σ’ ένα κοινό πρόγραμμα. Από λάθη και παραλείψεις όλων των παρατάξεων και την ανάμιξη των Άγγλων, ξέσπασαν στην Αθήνα

άγριες συγκρούσεις (Δεκέμβριος 1944). Νέες καταστροφές και νέοι νεκροί προστέθηκαν σ' εκείνους του πολέμου και της Κατοχής. **Το μίσος ανάμεσα στο λαό γινόταν ολοένα και βαθύτερο.** Το Φεβρουάριο του 1945 οι **αντίπαλες παρατάξεις** υπέγραψαν τη συμφωνία της Βάρκιζας για την επίλυση των διαφορών τους. **Η συμφωνία αυτή όμως δεν έφερε την ηρεμία που περίμενε ο λαός.** [...] Το χειρότερο ήταν ότι **τα μίσση του εμφυλίου είχαν δηλητηριάσει τις σχέσεις των Ελλήνων και εξακολούθησαν να τις δηλητηριάζουν για πολλά χρόνια. Η ομοψυχία, που χρειαζόταν η χώρα για να προκόψει, είχε λείψει».**

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [πριν το 1997], σ. 285

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [μετά το 1997], σ. 249

Στο **Λ4 (2007-2022)**, κατ' αρχάς, το ΕΑΜ δεν αναφέρεται ως η μεγαλύτερου κοινωνικού ερείσματος και συμμετοχής αντιστασιακή οργάνωση, ενώ δεν αναφέρεται, επίσης, η λαϊκή συμμετοχή στις εκλογές ανάδειξης της «Κυβέρνησης του βουνού». Αντ' αυτών, το ΕΑΜ αναφέρεται ως η *ισχυρότερη* οργάνωση (η δύναμη κατέχουσα την πειθώ δια της βίας), ενώ για την «Κυβέρνηση του βουνού» αναφέρεται πως δεν κατορθώνει να αναγνωριστεί ούτε από τις φίλιες σοσιαλιστικές χώρες:

«η ισχυρότερη ένοπλη αντιστασιακή οργάνωση, το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ*. Το πολιτικό παράγωγό της, η Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης, είχε συγκροτηθεί στην ορεινή Στερεά Ελλάδα στις 10 Μαρτίου 1944».

Λ4 (2007-2022), σ. 135

[πηγή]

«Η Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση: Μετά την ανακήρυξη της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης από τις δυνάμεις του ΚΚΕ, τον Δεκέμβριο του 1947, ο Πέτρος Ρούσος, που ηγούνταν του τομέα των εξωτερικών σχέσεων, απευθύνει επιστολή στην υπουργό Εξωτερικών της Ρουμανίας, Άννα Πάουκερ, με την οποία ζητεί την αναγνώριση της Προσωρινής Κυβέρνησης. Η επιστολή αυτή, όπως και άλλες που απευθύνονταν σε κυβερνήσεις χωρών της Ανατολικής Ευρώπης, έμεινε χωρίς απάντηση· η “Προσωρινή Κυβέρνηση” δεν αναγνωρίστηκε μέχρι το τέλος του Εμφύλιου Πολέμου. Ακολουθεί απόσπασμα της επιστολής [...].»

Λ4 (2007-2022), σ. 144

Επίσης, μέσω της αναφοράς στα κόμματα που υποστηρίζουν τις δύο αντιμαχόμενες πλευρές αφήνεται έμμεσα να εννοηθεί πως ο λαός είναι απόλυτα διχασμένος καθ' όλη την περίοδο, αν και ο λαός, όπως προείπαμε, δεν αναφέρεται ευθέως πουθενά στην κύρια αφήγηση:

«Κατά τον Εμφύλιο Πόλεμο συγκρούστηκαν από τη μία πλευρά οι φιλοδυτικές δυνάμεις του Κέντρου και της Δεξιάς (κύριοι εκπρόσωποί τους ήταν το *Κόμμα των Φιλελευθέρων* και το *Λαϊκό Κόμμα* αντίστοιχα), με ένοπλη δύναμη τον Εθνικό Στρατό, και από την άλλη οι δυνάμεις του *Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας (ΚΚΕ)*, με ένοπλη δύναμη τον Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας (ΔΣΕ)».

Λ4 (2007-2022), σ. 145

Μόνο μέσω της πηγής της σ. 145 γίνεται μια σύντομη άμεση αναφορά στον λαό που, αν και προτιμάει στην συντριπτική του πλειοψηφία, τον συμβιβασμό και τη συμφιλίωση από τη σύγκρουση, εντούτοις εμπλέκεται σε ένα σπινάλ αλληλοτροφοδοτούμενης βίας μεταξύ Αριστεράς και Δεξιάς σαν τυφλωμένος από τα πολιτικά μίσση και τις προσωπικές διαμάχες:

[πηγή]

«Η αδυναμία συμφιλίωσης της Δεξιάς με την Αριστερά: “**“Η βία”, σύμφωνα με ξένο παρατηρητή στη Μακεδονία την εποχή αυτή, “ήταν το ορατό σημάδι της φωτιάς που αργόκαιγε στην Ελλάδα”.** Η φωτιά αυτή ήταν η **αδυναμία συμφιλίωσης ή συμβιβασμού της Δεξιάς με την Αριστερά** [...] Παρ’ όλα όσα εγράφοντο τότε και εγράφησαν εκ των υστέρων για τη δυνατότητα συμβιβασμού και συμφιλίωσης των δύο παρατάξεων και παρ’ όλο που **μπορεί να θεωρείται βέβαιον ότι ο λαός, στην συντριπτική του πλειοψηφία, προτιμούσε τον συμβιβασμό και τη συμφιλίωση από τη σύγκρουση**, οι αντικειμενικές συνθήκες και τα συσσωρευμένα πάθη δεν άφηναν τις εκατέρωθεν κατευναστικές και συμφιλιοτικές προσπάθειες να ευοδωθούν”.

Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, *Λεηλασία φρονημάτων*, τ. Β': *Το Μακεδονικό Ζήτημα στην περίοδο του Εμφυλίου Πολέμου (1945-1949) στη Δυτική Μακεδονία*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 55-57».

Λ4 (2007-2022), σ. 145

στ) Εκδημοκρατισμό και δημοκρατική ειρηνική ομαλότητα – στην γραμμή του ΕΑΜ και της ΠΕΕΑ

Στο Λ2 (1983-2007) για πρώτη φορά περιγράφεται πολλαπλά η μεγάλη λαϊκή υποστήριξη του ΕΑΜ και της ΠΕΕΑ, καθώς και οι συμμετοχικοί δημοκρατικοί θεσμοί που λειτουργούν στα πλαίσια της Ελεύθερης Ελλάδας. Αναφέρεται, επίσης, η επιρροή του ΕΑΜ στην πλειοψηφία των Ελλήνων στρατιωτών στα σώματα της Μέσης Ανατολής και η αντίστοιχη στο εσωτερικό της χώρας πριν τα Δεκεμβριανά και την ωμή καταστολή εκ μέρους της κυβέρνησης και των Άγγλων. Ο λαός σε όλη αυτήν την περίοδο φαίνεται να συντάσσεται με την πρόταση του ΕΑΜ και της ΠΕΕΑ για εθνική ανεξαρτησία, λαϊκή κυριαρχία και δημοκρατική ομαλότητα που θα εκφραζόταν με την ένταξη των εαμικών δυνάμεων στο μεταπολεμικό πολιτικό σύστημα της Ελλάδας. Επίσης, η αφήγηση δέχεται πως οι εκλογές και το δημοψήφισμα δεν θα μπορούσαν να αποτυπώσουν την αυθεντική έκφραση του λαού (ένα επιχείρημα που υπάρχει και σε άλλα ερμηνευτικά σχήματα), ενώ αναφέρεται, επίσης, πως οι Αμερικανοί πασχίζουν να διαμορφώσουν συναίνεση γύρω από τον αντικομμουνιστικό αγώνα που διεξάγει η κυβέρνηση, χωρίς όμως να το καταφέρνουν:

«**στα χωριά αρχίζουν να οργανώνουν την εξουσία του Ε.Α.Μ.** Σε κάθε χωριό όριζαν “υπεύθυνους” στις διάφορες δραστηριότητες. Έτσι στις ορεινές περιοχές άρχισε να δημιουργείται ένα ελεύθερο κράτος με τη συνεργασία αγροτών και ανταρτών. Στα χωριά άρχισαν να λειτουργούν νέοι θεσμοί που προσπαθούσαν να εκσυγχρονίσουν τις οικονομικές και κοινωνικές δομές. Οι θεσμοί αυτοί βασίζονταν στην αρχή της λαϊκής συμμετοχής για όλα τα θέματα που αφορούσαν

την κοινότητα. Έτσι η τοπική αυτοδιοίκηση απέκτησε ουσιαστικά περιεχόμενο με την αναβίωση των κοινοτικών παραδόσεων της Τουρκοκρατίας [...] Οι οργανώσεις Ε.Δ.Ε.Σ. και Ε.Κ.Κ.Α. δυσανασχετούσαν επειδή το Ε.Α.Μ., στο πλαίσιο του οποίου κύριο ρόλο έπαιζε το Κομμουνιστικό Κόμμα, είχε εξασφαλίσει μια αναμφισβήτητη πολιτική κυριαρχία. Οι ελπίδες των οργανώσεων αυτών να εμποδίσουν το ρεύμα προς τα αριστερά μετά τη λήξη του πολέμου θα μειώνονταν σημαντικά, αν δεν κατόρθωναν να οργανώσουν μια στρατιωτική δύναμη ίση ή μεγαλύτερη από του Ε.Λ.Α.Σ. [...] τις παραμονές της απελευθέρωσης, ο Ε.Λ.Α.Σ. ήταν κυρίαρχος στην ελληνική ύπαιθρο. Στο μεταξύ στις 10 Μαρτίου του 1944 το Ε.Α.Μ. δημιουργεί την “Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης” (Π.Ε.Ε.Α.), ένα είδος κυβέρνησης της ελεύθερης Ελλάδας. Η Π.Ε.Ε.Α. καθορίζει ως αποστολή της α) να οργανώσει και να κατευθύνει τον εθνικό αγώνα για την Απελευθέρωση, β) να διοικήσει τις μέχρι τότε ελεύθερες περιοχές και γ) να εξασφαλίσει τη λαϊκή κυριαρχία σε ολόκληρη τη χώρα. Η Π.Ε.Ε.Α. περιλάμβανε στους κόλπους της σημαντικό αριθμό μη κομμουνιστών και πρόεδρός της, από τις 18 Απριλίου 1944 ήταν ο καθηγητής του Πανεπιστημίου της Αθήνας *Αλέξανδρος Σβώλος*, διαπρεπής συνταγματολόγος. Στο τέλος Απριλίου με πρωτοβουλία της Π.Ε.Ε.Α. πραγματοποιείται μια πρωτοφανής για κατεχόμενη χώρα ενέργεια. Διοργανώνονται μυστικές εκλογές στην ελεύθερη Ελλάδα, όπως και στην κατεχόμενη, και ιδιαίτερα στην Αθήνα και στις άλλες μεγάλες πόλεις. Πάνω από ένα εκατομμύριο Έλληνες ψηφίζουν και στέλνουν αντιπροσώπους σε μια εθνοσυνέλευση που παίρνει το όνομα “Εθνικό Συμβούλιο”. Το Συμβούλιο συνέρχεται για πρώτη φορά στο χωριό *Κορυσχάδες* της Ευρυτανίας. Συνεδριάζοντας από τις 14 ως τις 27 Μαΐου, επικυρώνει την εξουσία της Π.Ε.Ε.Α. ως αντιπροσωπευτικής κυβέρνησης με έδρα την Ελλάδα. Έτσι δημιουργείται μια δεύτερη ελληνική αρχή, παράλληλη με τη νόμιμη κυβέρνηση του Καΐρου. [...] Τα ελληνικά στρατιωτικά σώματα που μάχονταν στο πλευρό των συμμάχων στη Μέση Ανατολή δέχονται ευμενώς τις σκέψεις της Π.Ε.Ε.Α. για σχηματισμό κυβέρνησης εθνικής ενότητας και στις 30 Μαρτίου, μια συντονιστική επιτροπή των δύο όπλων ζητεί ακρόαση από τον πρωθυπουργό Εμμανουήλ Τσουδερό και του υποβάλλει ένα υπόμνημα υπογραμμένο από την πλειοψηφία των στρατιωτών, ναυτών και αξιωματικών. Με το υπόμνημα ζητείται η παραίτηση της κυβέρνησης Τσουδερού και η άμεση συγκρότηση κυβέρνησης εθνικής ενότητας. Ο Εμμ. Τσουδερός, κάτω από την πίεση των Άγγλων που φοβόντουσαν ότι δε θα είχαν τη δυνατότητα να ελέγχουν αποτελεσματικά μια κυβέρνηση εθνικής ενότητας, αρνείται να παραιτηθεί και τότε εκδηλώνεται στα ελληνικά στρατιωτικά σώματα ανταρσία η οποία καταπνίγεται από τους Άγγλους. Το ελληνικό εκστρατευτικό σώμα σχεδόν διαλύθηκε και περίπου 20.000 άνδρες, το μισό του δυναμικού του, στάλθηκε σε στρατόπεδα συγκέντρωσης της Λιβύης και της Ερυθραίας [...] α. Τα Δεκεμβριανά: Ενώ ο λαός ζητούσε ειρήνη για την επούλωση των πληγών του, η εθνική κυβέρνηση σπαρασσόταν από εσωτερικές αντιθέσεις, που την παρέλυαν. Συγχρόνως οι Άγγλοι επεμβαίνουν απροκάλυπτα στις εσωτερικές υποθέσεις της χώρας και συντελούν στην αύξηση της οξύτητας. Ο Γεώργιος Παπανδρέου δεν μπορούσε να ελέγξει την κατάσταση. [...] Οι εκλογές προσδιορίζονται για τις 31 Μαρτίου 1946, όμως το κλίμα που επικρατεί δεν είναι καθόλου ευνοϊκό για την ελεύθερη άσκηση του εκλογικού δικαιώματος. [...] Οι Αμερικανοί, που μετά την εξαγγελία του “δόγματος Τρούμαν” επενέβαιναν ανοιχτά στα ελληνικά πολιτικά πράγματα, επιδίωξαν το σχηματισμό της κυβέρνησης συνασπισμού γιατί

πίστευαν ότι μία δημοκρατική προσωπικότητα, όπως ο Σοφούλης, θα κατόρθωνε να συγκεντρώσει γύρω της τα μετριοπαθή στοιχεία. Έτσι, κατά τη γνώμη τους ο αντικομμουνιστικός αγώνας θα αποκτούσε ευρύτερη βάση».

Λ2 (1983-2007), σ. 278, 287-290, 292, 294-296

[λεζάντα]

«*Δυο ανεπανάληπτες φωτογραφίες από την ταινία που τράβηξε στην Ελεύθερη Ελλάδα, το καλοκαίρι του 1944, ο φωτογράφος Δημ. Μεγαρίδης. Γυναίκες, άντρες και παιδιά, όλο σχεδόν το χωριό με τον παπά του, παρακολουθούν με βαθιά προσοχή αντάρτικο θέατρο, οργανωμένο από το Ε.Α.Μ., στο χωριό Βλάση της ορεινής Αργιθέας*».

Λ2 (1983-2007), σ. 278

[πηγή]

«Ένας άγγλος περιγράφει τη ζωή στην ελεύθερη ορεινή Ελλάδα: Το Ε.Α.Μ. [...] πρόσφερε στους αγρότες άγνωστες έως τότε δυνατότητες. Ποτέ έως τότε, ή ακόμη και μετά την απελευθέρωση δεν ήταν τόσο ικανοποιητικά τα μέσα επικοινωνίας — τηλέφωνο, ασύρματος — στις ορεινές περιοχές. Το Ε.Α.Μ. επισκεύασε και χρησιμοποίησε τους αυτοκινητόδρομους... Τα αγαθά του πολιτισμού έφτασαν για πρώτη φορά στα βουνά. Άρχισαν πάλι να λειτουργούν τα σχολεία, η τοπική διοίκηση, τα δικαστήρια και οι κοινωνικές υπηρεσίες που είχαν κλείσει με την έναρξη του πολέμου. Για πρώτη φορά άρχισαν να λειτουργούν θέατρα, εργοστάσια, και να πραγματοποιούνται συνελεύσεις. Η κοινωνική ζωή οργανώθηκε καταργώντας τον παραδοσιακό ατομικισμό του έλληνα αγρότη.

Κρίστοφερ Μόνταγκιου Γούντχάουζ. *Το μήλον της έριδος*, σελ. 146».

Λ2 (1983-2007), σ. 278-279

[λεζάντα]

«*Στις μυστικές εκλογές που οργάνωσε η ΠΕΕΑ. Ελληνίδες ψηφίζουν για πρώτη φορά για την ανάδειξη των μελών του Εθνικού Συμβουλίου*».

Λ2 (1983-2007), σ. 289

Στο Γ4 (1984-1991) υπάρχουν μόνο έμμεσες αναφορές στον λαό στην κύρια αφήγηση. Αυτές γίνονται μέσω των εισαγωγικών, εντός των οποίων τίθενται οι λέξεις «νίκες» στις εκλογικές διαδικασίες της περιόδου 1946-1947 αξιολογώντας έτσι, τρόπον τινά, τις νίκες αυτές ως νόθες. Μονάχα σε πηγή γίνεται νύξη στο μεγάλο λαϊκό ρεύμα που συμμετείχε και ακολουθούσε (και πολιτικά το ΕΑΜ), οπότε συνδυάζοντας αυτήν την νύξη με τον υπαινιγμό για τις νόθες εκλογικές νίκες της κυβερνητικής πλευράς θεωρούμε πως – έστω και έμμεσα – το συγκεκριμένο εγχειρίδιο εντάσσεται σε αυτό το ερμηνευτικό σχήμα:

[μαρτυρία]

«Τα 90% των Ελλήνων είναι σήμερα ομόθυμα εχθρικά προς τις Δυνάμεις του Άξονα και έτοιμα για ανοιχτή εξέγερση... Το ΕΑΜ με τις αγωνιστικές οργανώσεις του είναι το κύριο στήριγμα όλου του αντιστασιακού κινήματος εναντίον των Δυνάμεων του Άξονα. Το μεγαλύτερο μέρος των συμμοριών υποτάσσεται σ' αυτό. Από πολιτική άποψη κρατά την ηγετική θέση και, επειδή είναι πολύ

δραστήριο και διαθέτει ενιαία ηγεσία, αντιπροσωπεύει για τις κατοχικές δυνάμεις το μεγαλύτερο κίνδυνο...

Απόσπασμα από Έκθεση των γερμανικών υπηρεσιών για την κατάσταση στην Ελλάδα το 1943».

Γ4 (1984-1991), σ. 322

«στην Ελλάδα η εθνική αντίσταση είχε και κοινωνικό περιεχόμενο, απόβλεπε δηλαδή σε δυο στόχους: στην απομάκρυνση του κατακτητή και στην εγκαθίδρυση σοσιαλιστικού καθεστώτος[...] ΕΑΜ και στον ΕΔΕΣ· ήταν δυο οργανώσεις με διαφορετικές κοινωνικές και ιδεολογικές βάσεις[...] Η Συμφωνία της Βάρκιζας δεν έλυσε τα πολιτικά προβλήματα με αποτέλεσμα η χώρα να οδηγηθεί στον Εμφύλιο πόλεμο, ύστερα μάλιστα από τις εκλογές (Μάρτιος 1946) και το Δημοψήφισμα (Σεπτέμβριος 1946) και τις “νίκες” των φιλοβασιλικών κομμάτων, με αποχή ορισμένων από τους αντιπάλους τους: στις εκλογές “νίκησε” το Λαϊκό κόμμα και με το Δημοψήφισμα επανήλθε ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄. Οι “νίκες” αυτές της βασιλόφρονης παράταξης της επέτρεψαν να οργανώσει και να εξαπολύσει μια χωρίς προηγούμενο τρομοκρατία (φυλακίσεις, βασανιστήρια, εκτοπίσεις, εξορίες) εναντίον των αντιπάλων της και κυρίως εναντίον των αντιστασιακών του ΕΑΜ».

Γ4 (1984-1991), σ. 290, 323-324

Επίσης, στο Λ3 (2002) πολλές είναι οι αναφορές που υποστηρίζουν την συντριπτικά μεγαλύτερη λαϊκή υποστήριξη του ΕΑΜ, το οποίο καλλιέργησε στον λαό όχι μόνο το αντιστασιακό πνεύμα ενάντια στον κατακτητή, αλλά και νέους λαϊκούς δημοκρατικούς θεσμούς στην Ελεύθερη Ελλάδα που αποτελούσαν το πρόπλασμα της νέας κοινωνικής κατάστασης πλήρους εκδημοκρατισμού που επεδίωκε έχοντας την ευρεία λαϊκή στήριξη και συμμετοχή:

«Η πρώτη μαζική αντιστασιακή οργάνωση, το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (Ε.Α.Μ.), ιδρύθηκε στις 28 Σεπτεμβρίου του 1941 με πρωτοβουλία στελεχών του Κομμουνιστικού Κόμματος που είχαν δραπετεύσει από τις φυλακές ή από τους τόπους εξορίας. Γύρω τους συσπειρώθηκαν διάφορες σοσιαλιστικές ομάδες κι εργατικές οργανώσεις. Απεναντίας, οι αστοί πολιτικοί αρνήθηκαν να συμπράξουν, επειδή φοβούνταν πως δεν θα μπορούσαν να ελέγξουν τη λαϊκή κινητοποίηση. Ευνόησαν την ίδρυση ένοπλων ομάδων, όπως της αντιβασιλικής Ε.Κ.Κ.Α., του αντικομμουνιστικού Ε.Δ.Ε.Σ., και της, μοναρχικών και φασιστικών τάσεων, Χ, ο αρχηγός της οποίας, συνταγματάρχης Γεώργιος Γρίβας, προσφέρθηκε το 1943 να συνεργαστεί με τις αρχές κατοχής [...] Σύντομα συγκέντρωσε την υποστήριξη της μεγάλης πλειοψηφίας του ελληνικού λαού. Η νεολαία προσχωρούσε μαζικά στην Ενωμένη Πανελλήνια Οργάνωση Νεολαίας (Ε.Π.Ο.Ν.). Ο Εθνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός (Ε.Λ.Α.Σ.) απέκτησε τον έλεγχο εκτεταμένων περιοχών της υπαίθρου, ιδίως στα ορεινά, και προς το τέλος του πολέμου αριθμούσε περίπου πενήντα χιλιάδες στρατιώτες [...] το Μάρτιο του 1944, το Ε.Α.Μ. ίδρυσε ένα πρόπλασμα κυβέρνησης των απελευθερωμένων περιοχών, την Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης (Π.Ε.ΕΑ.). [...] Από πολιτική άποψη, η Εθνική Αντίσταση περιθωριοποίησε τα παλαιά κόμματα, που δεν συμμετείχαν σε αυτήν και ανέδειξε νέες δυνάμεις με προοδευτικό πρόγραμμα. Επίσης, έδειξε στον ελληνικό λαό τη σημασία της αυτοοργάνωσης και επέτρεψε σε πολλές

απελευθερωμένες περιοχές να συντελεστεί μια μικρογραφία κοινωνικής επανάστασης που ανέτρεψε τις ισορροπίες υπέρ των φτωχότερων στρωμάτων, των νέων και των γυναικών. Από ηθική άποψη, τέλος, εκπαίδευσε τους απλούς ανθρώπους στην αντίσταση εναντίον μιας εγκληματικής εξουσίας, τους ενστάλαξε τις αξίες της ατομικής υπευθυνότητας και της πίστης στη συλλογική προσπάθεια και τους πρόσφερε την αίσθηση της ελευθερίας και της ελπίδας, βασική για τον πόλεμο όσο και για την ειρήνη. Γενικά θα λέγαμε ότι τους μετέτρεψε σε ιστορικούς πρωταγωνιστές, σε δημιουργούς πολιτισμού [...] οι ελληνικές ένοπλες δυνάμεις της Μέσης Ανατολής, προσπαθώντας να ματαιώσουν την επάνοδο του Γεωργίου, **τάχθηκαν υπέρ του Ε.Α.Μ.** [...] Ε.Α.Μ. Το τελευταίο δέχτηκε να συμμετάσχει στην κυβέρνηση με ελάχιστους υπουργούς, μολονότι, **διέθετε ασυγκρίτως μεγαλύτερη ισχύ και κύρος από κάθε άλλη παράταξη στην κατεχόμενη χώρα.** [...] Το Ε.Α.Μ. δεν είχε προετοιμαστεί για ανοιχτή ρήξη μετά την αποχώρηση των Γερμανών. **Αισθανόταν ασφαλές, αφού διέθετε την υποστήριξη όχι μόνο των περισσότερων Ελλήνων, αλλά και των σημαντικών στρατιωτικών δυνάμεων που είχε συγκροτήσει στην Αντίσταση.** Έλεγε με αυτές σχεδόν ολόκληρη τη χώρα, με εξαίρεση ορισμένες περιοχές της Αθήνας και του Πειραιά. **Μπορούσε, λοιπόν, να επικρατήσει με δημοκρατικά μέσα** [...] Την επομένη η αστυνομία, απρόκλητα, άνοιξε πυρ σε μια **μεγάλη λαϊκή συγκέντρωση στην Πλατεία Συντάγματος** [...] Τεκμηριωμένη απάντηση για τους σκοπούς που επεδίωξε με την εξέγερση **το Ε.Α.Μ.**, δεν υπάρχει, αφού τα σχετικά αρχεία παραμένουν κλειστά, οι περισσότεροι ιστορικοί όμως δέχονται πως **δεν ήθελε να καταλάβει την εξουσία, αλλά απλώς και μόνο να επιβάλει την αλλαγή του πρωθυπουργού.** [...] **Το Κομμουνιστικό Κόμμα ήθελε να ενταχθεί στο πολιτικό σύστημα** (και γι' αυτό διέλυσε τον Ε.Λ.Α.Σ. και απομάκρυνε ασυμβίβαστα στελέχη του, όπως τον Άρη Βελουχιώτη, αλλά ο ξένος παράγοντας και οι κυρίαρχες πολιτικές δυνάμεις δεν του το επέτρεψαν. **Η συστηματική δίωξη όλων των δημοκρατικών και η παρατεταμένη περίοδος κρατικής τρομοκρατίας».**

Λ3 (2002), σ. 203-206

Στο Γ6 (2006-2022), επίσης, μέσα από εκτεταμένες και πολλές αναφορές εξάγεται η ερμηνεία πως ο λαός επιζητά ελεύθερες διαδικασίες και δημοκρατική ομαλότητα προκειμένου να αποφασίσει κυρίαρχα σχετικά με το πολιτικό μέλλον της χώρας, συμμεριζόμενος τις διακηρύξεις και τον στόχο του εαμικού κινήματος, των κομμουνιστών και της ευρύτερης κοινωνικής μερίδας που συνοδοιπορεί μαζί του ήδη από τα χρόνια της Κατοχής και της Αντίστασης:

«Το *Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο* (ΕΑΜ), η μεγαλύτερη οργάνωση αντίστασης, ιδρύθηκε με πρωτοβουλία του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας (ΚΚΕ) και τη συνεργασία μικρότερων αριστερών κομμάτων. Σύμφωνα με τις διακηρύξεις του, **κύριοι σκοποί του ήταν η οργάνωση του αγώνα εναντίον των κατακτητών, αλλά και η διασφάλιση της δυνατότητας των Ελλήνων να επιλέξουν μόνοι τους, μετά την απελευθέρωση, τη μορφή διακυβέρνησης της χώρας.** [...] Παράλληλα, αναπτύχθηκε η αντίσταση και στις πόλεις. Τον Απρίλιο του 1942 **απεργία των υπαλλήλων των τηλεπικοινωνιών, από τις πρώτες στην κατεχόμενη Ευρώπη,** υποχρέωσε τις αρχές να προβούν σε παροχές. Επίσης, **μεγάλη γενική απεργία,** τον Ιανουάριο του 1943, εμπόδισε τις αρχές κατοχής να στείλουν Έλληνες στη Γερμανία για εργασία. Την ίδια εποχή, η κηδεία του Κωστή Παλαμά έγινε

αφορμή για ένα ακόμη ογκώδες συλλαλητήριο κατά των κατακτητών. Σε αυτές τις κινητοποιήσεις ιδιαίτερη υπήρξε η συμμετοχή της νεολαίας κυρίως μετά την ίδρυση, με απόφαση του ΕΑΜ, της *Ενιαίας Πανελλαδικής Οργάνωσης Νέων* (ΕΠΟΝ). [...] Επίσης, αρκετές γυναίκες εντάχθηκαν στα ένοπλα τμήματα του ΕΛΑΣ».

Γ6 (2006-2022), σ. 133

«Η “ελεύθερη Ελλάδα”: Οι περιοχές της Ελλάδας που χάρη στην Αντίσταση δεν ελέγχονταν από τους κατακτητές ονομάστηκαν “ελεύθερη Ελλάδα”. Εκεί, με πρωτοβουλία του ΕΑΜ, η τοπική αυτοδιοίκηση πέρασε στον έλεγχο των κατοίκων, ιδρύθηκαν λαϊκές επιτροπές για την εκπαίδευση, την κοινωνική πρόνοια και την ασφάλεια, λαϊκά δικαστήρια με αιρετούς δικαστές, οργανώθηκαν θεατρικές παραστάσεις και εκδόθηκαν εφημερίδες και άλλα έντυπα. Τον Μάρτιο του 1944 το ΕΑΜ δημιούργησε την *Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης* (ΠΕΕΑ), γνωστότερη ως *κυβέρνηση του βουνού*, η οποία ανέλαβε τη διοίκηση των απελευθερωμένων περιοχών. Λίγο καιρό αργότερα οργανώθηκαν, όπου ήταν εφικτό, εκλογές για την ανάδειξη Εθνικού Συμβουλίου (εθνοσυνέλευση). Τότε ψήφισαν για πρώτη φορά στην Ελλάδα γυναίκες αλλά και νέοι από 18 ετών. Το Εθνικό Συμβούλιο, στο οποίο εκλέχθηκαν και πέντε γυναίκες, συνήλθε στο χωριό Κορυσχάδες της Ευρυτανίας».

Γ6 (2006-2022), σ. 134

«Αντιθέτως, εξαπολύθηκαν διώξεις σε βάρος αριστερών πολιτών, που έγιναν με την ανοχή, κάποτε και με την ενθάρρυνση, της κυβέρνησης. Σε αυτές τις συνθήκες, το ΚΚΕ αποφάσισε να απέχει από τις εκλογές του 1946, θεωρώντας ότι θα ήταν νόθες. Οι εκλογές, που έγιναν με σοβαρές παρατυπίες, ανέδειξαν νικητή το φιλοβασιλικό Λαϊκό κόμμα. [...] Σε αυτό το κλίμα, ένα, αμφίβολης γνησιότητας, δημοψήφισμα (Σεπτέμβριος 1946) επέτρεψε την επιστροφή στην Ελλάδα του Γεώργιου Β΄, τον οποίο διαδέχθηκε, μετά τον θάνατό του (1947), ο αδερφός του Παύλος. Παράλληλα, στην ύπαιθρο συγκροτούνταν ένοπλες αριστερές ομάδες που πήραν την ονομασία *Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας* (Δεκέμβριος 1946). [...] Παράλληλα, δημιουργήθηκαν στρατόπεδα συγκεντρώσεως, στα οποία οδηγήθηκαν χιλιάδες αριστεροί πολίτες. Το μεγαλύτερο από αυτά ήταν στη Μακρόνησο, ένα έρημο νησί απέναντι από το νότιο άκρο της Αττικής. Το ΚΚΕ και το ΕΑΜ κηρύχθηκαν παράνομα (τέλη 1947)».

Γ6 (2006-2022), σ. 151

[πηγή]

«2. Η πολεμική περίοδος 1940-1941 αφετηρία καταλυτικών εξελίξεων: Οι τελευταίες εβδομάδες του πολέμου στην Αλβανία ήταν εξαιρετικά πλούσιες σε πολιτικές διεργασίες στο επίπεδο των πολεμιστών του μετώπου και της κοινωνίας [...]. Η ρήξη ανάμεσα στην ελληνική κοινωνία και την ηγεσία της έγραψε τις ημέρες αυτές το πρώτο της κεφάλαιο. [...] Για τους εκατοντάδες χιλιάδες φαντάρους που πήραν το δρόμο του γυρισμού με τα πόδια [...], ο τρόπος της κατάρρευσης δεν άφηνε καμία αμφιβολία. Η στρατιωτική ηγεσία πρόδωσε, η πολιτική δραπετεύσε. Στην ατελείωτη πεζοπορία και στη μιζέρια που αντίκρισαν πίσω όσοι επέστρεψαν, τέτοιου είδους συμπεράσματα βρήκαν σταθερά

επιχειρήματα, έτσι ώστε να μεταβληθούν σε βαθιά ριζωμένη πεποίθηση και πολιτική κρίση.

Γ. Μαργαρίτης, «Ο πόλεμος 1940-1941», Ιστορία του νέου ελληνισμού, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, τόμ. 8ος, σ. 30-32».

Γ6 (2006-2022), σ. 131

11. Τι σημαίνει η λήξη του Εμφυλίου και η νίκη της κυβερνητικής πλευράς; (συνέπειες, αποτελέσματα, απολογισμός)

α) Ελευθερία για το Έθνος

«Ο κίνδυνος διά τήν Ελληνικήν φυλήν υπήρξε σοβαρώτατος, διότι, εάν επέτύγχανον τά σχέδια τών βορείων εχθρών μας, θά εξηφανίζετο από προσώπου τής γής. Χάρις όμως εις τό άκμαίον Εθνικόν φρόνημα του λαού μας και τόν ήρωισμόν του εθνικού μας στρατού ή Ελληνική φυλή έσώθη από τόν κίνδυνον τών Σλάβων και ή μαρτυρική γή διετηρήθη ακέραια. Καί ήδη τό Έθνος μας ελεύθερον και άπερίσπαστον από κάθε κίνδυνον, υπό τήν φωτισμένην καθοδήγησιν τών λαοφιλών Βασιλέων μας βαδίζει τόν δρόμον τών πεπρωμένων του. Καί θα βαδίζει πάντα υπερήφανον εμπρός μέ υψωμένην τήν σημαίαν τής έλευθερίας και τής τιμής».

ΣΤ1 (1967-1969), σ. 158

«Μια δεκαετία αγώνων και θυσιών για την ελευθερία (1941 – 1949)».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 212

β) Ελευθερία για το Έθνος που εκπροσωπεί την Δύση (δυτικό «ελεύθερο κόσμο») ενταγμένο στον Ψυχρό Πόλεμο

«Μετά άγώνα τεσσάρων ετών ό άγών κατά τών συμμοριτών έτελείωσε μέ τήν θριαμβευτικήν νίκην τού Ελληνικού λαού και τού ήρωϊκού στρατού του. Ήτο μία εθνική νίκη. Ή Ελλάς, συντετριμμένη από τόν τιτάνειον άγώνα κατά τού άξονος και τής τριπλής κατοχής και αίμάσσουσα από τας πληγάς τού Δεκεμβριανού κινήματος, ώρθώθη εναντίον τών έχθρών τής έλευθερίας. Όλοι οί ελεύθεροι άνθρωποι άνεγνώρισαν τήν νίκην αύτήν ως τήν πλέον σημαντικήν τού έλευθέρου κόσμου κατά τής κομμουνιστικής έπιβουλής [...] ή Ελλάς ήγωνίζετο διά τήν άπαλλαγήν της από τόν κομμουνισμόν».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 172-173

«Η ΚΡΙΣΙΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: Αί Ήνωμένοι Πολιτεΐαι προσεφέρθησαν νά χορηγήσουν διά του Ο.Η.Ε. οικονομικήν βοήθειαν προς άνόρθωσιν τών κατεστραμμένων χωρών και νά συνεργασθούν μέ τά άλλα ήνωμένα έθνη προς επιβολήν τής ομαλής διακυβερνήσεως εις τας χώρας αύτάς, αλλά συνήντησαν τήν αντίδρασιν τής Σοβιετικής κυβερνήσεως και προσέφυγαν εις τον Ο.Η.Ε. Εκεί κατήγγειλαν τήν Ρωσίαν ότι άντιδρά εις τήν άποκατάστασιν τής ειρήνης. Έτσι έμειναν πολλά προβλήματα άλυτα και ό ψυχρός πόλεμος έσυνεχίσθη. Αί πλέον νευραλγικάι περιοχαί αί όποΐαι παρουσίασαν τήν μεγαλυτέραν κρίσιν του

ψυχρού πολέμου ήσαν ή Άπω Ανατολή, ή Μέση Ανατολή, ή Ελλάδα καί ή Γερμανία. [...] **πραγματικά οί βόρειοι γείτονες ύπεδαύλιζον τόν συμμοριτοπόλεμον, μέ τον άπώτερον σκοπόν νά άποσπάσουν εδάφη από τήν Ελλάδα καί νά επιβάλλουν διά τών όπλων κομμουνιστικών καθεστώσ. [...] Ο τόπος έσώθη από τόν όλεθρον μέ τήν επέμβαση τών άγγλικών στρατευμάτων, τά όποια κατώρθωσαν έν συνεργασία μέ τήν συγκροτηθείσαν έντοπίαν έθνοφυλακήν νά άπωθήσουν τούς κομμουνιστάς καί νά άποκαταστήσουν τήν τάξιν. [...] Σφοδροτέρα έξεδηλώθη ή διάσταση τών “Μεγάλων” έξ άφορμής του Β΄ συμμοριτοπολέμου εις τήν Ελλάδα. [...] Από τήν δύσκολον αύτήν κατάστασιν έσωσε τήν Ελλάδα ή Αμερική. Βάσει του “Δόγματος Τρούμαν” (Μάρτιος του 1947) αι Ηνωμένα Πολιτεία έχορήγησαν εις τήν χώραν μας 300 έκατομμ. δολάρια δια να συντρίψη την ανταρσίαν [...] έναντίον τής χώρας μας επιβουλήν του διεθνούς κομμουνισμού [...] Έτσι έληξεν ό συμμοριτοπόλεμος, ό όποιος έγέννησε νέον διχασμόν καί νέα δεινά εις την εξηντλημένην από τήν κατοχήν καί τό “Δεκεμβριανόν κίνημα” χώραν μας».**

Γ1 (1966-1976), σ. 264, 266-269

Στο Γ2 (1969) η νίκη της κυβερνητικής πλευράς σημαίνει εθνική ελευθερία, ανεξαρτησία και επιτυχή προάσπιση και διασφάλιση των ιδεωδών του «ελεύθερου κόσμου» της Δύσης, με την οποία είναι ταυτισμένη ιδεολογικά η Ελλάδα, πέραν της βοήθειας που της προσφέρεται από αυτήν:

«Δύο ήμέρας μετά τήν υπογραφήν τής συμφωνίας έφθασεν εις Αθήνας, προερχόμενος έκ Γιάλτας, ό Βρεταννός πρωθυπουργός **Ουΐνστον Τσόρτσιλ**. Ο λαός τής πρωτεύουσής του έπεφύλαξεν έξαιρετικώς ένθουσιώδη υποδοχήν. Έξέφραζεν ούτω τās ευχαριστίας του προς τόν γηραιόν ήγγετην, διότι **έσωσε τήν Ελλάδα από τόν κομμουνιστικόν κατακλυσμόν** [...] Από τής νυκτός τής 30ής προς 31ην Μαρτίου 1946, ή χώρα μας άντεμετώπισε, χωρίς δυστυχώς εύθύς έξ αρχής ό λαός μας καί ή ήγεσία του νά συνειδητοποιήσουν τό μέγεθος του κινδύνου, μίαν σατανικώς σχεδιασμένην καί έπιμελώς ώργανωμένην κομμουνιστικήν επίθεσιν. Οί άναλαβόντες τήν εκτέλεσιν τής επίθέσεως ήσαν έλληνικής καταγωγής, αλλ΄ είχαν τήν διπλωματικήν, οικονομικήν καί ήθικήν συμπαράστασιν ολοκλήρου τού κομμουνιστικού συνασπισμού. Έάν ή Ελλάδα επέζησε τής δοκιμασίας αύτής — καί είναι τό μόνον έθνος εις τόν κόσμον τό όποίον απέκρουσεν επιτυχώς τρεις κομμουνιστικάς επίθεσεις — **οφείλεται εις τήν πίστιν τών τέκνων της προς αύτήν καί τά ιδεώδη τά όποία ένσαρκώνει. Ιδεώδη τά όποία άποτελούν τήν άστείρευτον πηγήν τού συγχρόνου πολιτισμού καί στηρίζονται εις τήν μεγάλην άρχήν τού σεβασμού τού άνθρώπου.** Διά τήν άπόκρουσιν τής κομμουνιστικής επίθέσεως έχρειάσθη σκληρός άγών διαρκείας τριών έτών καί πέντε μηνών [...] **Ο άγών διά τήν άπόκρουσιν τής κομμουνιστικής επίθέσεως υπήρξε δυσχερέστατος. Ήχθη εις αίσιον πέρας διότι άπόφασις τής μεγίστης μερίδος τού έλληνικού λαού ήτο νά άρνηθή τήν ύποταγήν της εις τόν κομμουνιστικόν τρόπον ζωής.** Πολύτιμος υπήρξεν ή άμερικανική βοήθεια. Συνέβαλον εις τήν επιτάχυσιν τής λήξεως τού άγώνος τά λάθη τής κομμουνιστικής ήγεσίας καί αι ένδοκομμουνιστικά έρίδες. Αλλ΄ **άποφασιστικός παράγων διά τήν επίτευξιν τού νικηφόρου άποτελέσματος υπήρξεν ή άκατάβλητος θέλησις τών έθνικών δυνάμεων νά διατηρήσουν τήν Ελλάδα έλευθέραν καί ανεξάρτητον.** Αί άπώλειαι τās όποιας υπέστησαν αι έθνικαί δυνάμεις μέχρι τέλους Αύγούστου 1949 όμιλούν σαφώς περι τής θελήσεως αύτής:

Αξιωματικοί νεκροί 877, όπλίται νεκροί 9.591, άξιωματικοί τραυματίαι 2.129, όπλίται τραυματίαι 31.669, άξιωματικοί έξαφανισθέντες 193, όπλίται έξαφανισθέντες 5.276, σύνολον 49.735. Είς τας άπωλείας αύτάς πρέπει νά προστεθούν οί 1.515 νεκροί, οί 159 άγνοούμενοι και οί 2.605 τραυματίαι τής Χωροφυλακής, ώς και οί 3.023 έκτελεσθέντες υπό τών συμμοριτών ιδιώται, διότι, παρά τήν άπειλήν του θανάτου, ήρνήθησαν νά τούς προσφέρουν τήν συνεργασίαν των. Έπληρώθη έκ νέου άκριβά ή διασφάλις τής έλευθερίας και τής ανεξαρτησίας».

Γ2 (1969), σ. 190, 211, 229-230

«Όποιες εξηγήσεις κι αν δόθηκαν αργότερα, η νέα πολιτική που υιοθέτησε το ΚΚΕ υπήρξε ολέθρια για το κομμουνιστικό κίνημα στην Ελλάδα. Το μήνυμα που έβγαине προς τον ελληνικό λαό ήταν ότι τυχόν επικράτηση της κομμουνιστικής επανάστασης θα σήμαινε και απώλεια της ελληνικής Μακεδονίας. Η κοινή γνώμη στράφηκε εντονότερα κατά της συνέχισης του ένοπλου αγώνα, ενώ από την πλευρά του ο Τίτο έκλεινε τα σύνορα στους Έλληνες αντάρτες. Κάτω από ευνοϊκότερες πλέον πολιτικές συνθήκες τον Αύγουστο του 1949 ο Εθνικός Στρατός ήταν σε θέση να καταφέρει τα τελευταία πλήγματα στο Δημοκρατικό Στρατό, πάνω στα βουνά Γράμμο και Βίτσι. Οι αντάρτες και μαζί οι Σλαβομακεδόνες, ένοπλοι ή άμαχοι, εγκατέλειπαν τη χώρα. Ο εμφύλιος πόλεμος είχε φτάσει στο τέρμα του. Με το τέλος του έκλεινε και μία σημαντική φάση του μεταπολεμικού Μακεδονικού ζητήματος. Οι προσπάθειες του Τίτο να αποσπάσει, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, τα μακεδονικό εδάφη των δύο γειτονικών χωρών-Ελλάδας και Βουλγαρίας - είχαν αποτύχει».

ΚΑ5 (1998), σ. 60

γ) Ανασυγκρότηση-πρόοδος

«Οί Έλληνες μετά τήν συντριβήν τής κομμουνιστικής ανταρσίας έπεδόθησαν μέ ζήλον, εργατικότητα, δραστηριότητα και πάθος είς τήν ανοικοδόμησίν τής πατρίδος. Από του 1950 μέχρι σήμεραν έπετελέσθη τεραστία πρόοδος. Ή Ελλάς ή οποία είχεν άποδιοργανωθή έξ αιτίας του πολέμου και τής κομμουνιστικής ανταρσίας, ήρχισεν νά οργανούται και νά εισέρχεται είς τήν οδόν τής μεγάλης προόδου».

ΚΑ1 (1973), σ. 91

Στο Γ5 (1991-2006) η έμφαση δίνεται στην ανασυγκρότηση της χώρας που άρχισε να πραγματοποιείται μετά το τέλος του εμφυλίου. Γίνεται αναφορά στην ένταξή της στην σφαίρα επιρροής των ΗΠΑ, αλλά αυτή ενέχει περισσότερο την ερμηνεία της βοήθειας στην ανασυγκρότηση, την ανάπτυξη και την πρόοδο, παρά στην εξάρτησή της. Επίσης, η αναφορά στις πολιτικές αντιπαραθέσεις δεν έχουν την ερμηνεία των πολιτικών παθών ή της ανώμαλης πολιτικής κατάστασης της μετεμφυλιακής Ελλάδας, αλλά περισσότερο αναφέρονται ως εμπόδια, παρά την ύπαρξη των οποίων κατόρθωσε να προχωρήσει σταθερά η ανασυγκρότηση της Ελλάδας:

«Η χώρα βρέθηκε στη δραματικότερη περίοδο της νεότερης Ιστορίας της. Οι υλικές καταστροφές υπήρξαν ανυπολόγιστες και οι νεκροί έφτασαν στις σαράντα χιλιάδες περίπου και στα δυό μέτωπα. Κατά τον τρίτο χρόνο των συγκρούσεων, εκατό χιλιάδες περίπου άτομα, εκούσια ή αναγκαστικά, πέρασαν τα σύνορα και

εγκαταστάθηκαν στις βαλκανικές χώρες και στη Ρωσία. Οι τελευταίες σκληρές μάχες δόθηκαν στα βουνά Γράμμο και Βίτσι και έληξαν με ήττα των ανταρτών που υποχώρησαν στο αλβανικό έδαφος. [...] Η δεκαετία από το 1940 ως το 1950 υπήρξε καθοριστική για τις εσωτερικές εξελίξεις της χώρας μας και για τους διεθνείς της προσανατολισμούς. Η Ελλάδα με τη συμφωνία της Γιάλτας εντάχθηκε στη σφαίρα επιρροής της Αγγλίας. Αμέσως όμως μετά τον τερματισμό του παγκόσμιου πολέμου, οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, καθώς άρχισαν οι προστριβές με τη Σοβιετική Ένωση, ανέλαβαν ηγετικό ρόλο στις χώρες της δυτικής Ευρώπης και κατά τη διάρκεια του ελληνικού εμφύλιου πολέμου ενισχύθηκε η επιρροή τους στην Ελλάδα (δόγμα Τρούμαν*, σχέδιο Μάρσαλ*). [...] [λεζάντα] Σχέδιο Μάρσαλ: Πρόγραμμα οικονομικής ανόρθωσης των χωρών της δυτικής και της νότιας Ευρώπης μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο με χρηματοδότηση των Ηνωμένων Πολιτειών [...] Η ανασυγκρότηση της χώρας άρχισε να πραγματοποιείται σταθερά από τα μέσα της δεκαετίας του 1950, παρά τις τραυματικές συνέπειες των προηγούμενων χρόνων και τις έντονες πολιτικές αντιπαραθέσεις, και συνεχιζόταν ως την άνοιξη του 1967».

Γ5 (1991-2006), σ. 371-372

«Το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου έφερε την Ελλάδα αντιμέτωπη με **σοβαρά πολιτικά και κοινωνικά προβλήματα, που επιβράδυναν την ανασυγκρότησή της.** [...] Μετά το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου η Ελλάδα είχε να αντιμετωπίσει πολλά προβλήματα. Ωστόσο, **σταδιακά άρχισε και πάλι να προοδεύει**».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 219, 218

δ) Πολιτικά πάθη - μακρόχρονη πολιτική ανωμαλία (απροσδιόριστα)

«Η Ελλάδα ελευθερώθηκε στις 12 Οκτωβρίου 1944. Πριν προφτάσει όμως να κλείσει τις πληγές του πολέμου, δοκιμάστηκε από ένα **φοβερό εμφύλιο πόλεμο (1944-1945 και 1945-1949)**, πού άνοιξε **βαθείς πληγές**, κατέστρεψε τη χώρα, **υποδαύλισε τά μιση και εμπόδισε τήν όμαλή πολιτική εξέλιξη για πολλά χρόνια**».

Γ3 (1976-1984), σ. 331

«Η διαίρεση αυτή του λαού οδήγησε στο φοβερό εμφύλιο πόλεμο του 1944-45 και 1946-49. Στόν εμφύλιο αυτό πόλεμο ή Ελλάδα δοκιμάστηκε πολύ. **Αφθονο άδελφικό αίμα** πότισε τά ελληνικά χώματα, άνυπολόγιστες ζημιές προξενήθηκαν στην οικονομία τής χώρας και **υποδαυλίστηκαν τά μιση, πού και σήμερα άκόμα έπηρεάζουν, δυστυχώς, τήν όμαλή πολιτική εξέλιξη τής χώρας.** Επειδή όμως έχουμε πικρή πείρα για τά καταστρεπτικά άποτελέσματα τών εμφυλίων πολέμων, **έχουμε όλοι οί Έλληνες υποχρέωση, από άγάπη πός τήν πατρίδα μας και χωρίς να λησμονούμε τήν ιστορία της, να ξεχάσουμε τίς διαφορές μας, πού μάς διαιρούν ως λαό, και ενωμένοι και άδερφωμένοι να περιφρουρήσουμε τήν άνεξαρτησία και τήν άκεραιότητα τής πατρίδας μας, γιατί οί κίνδυνοι δέν εξέλιπαν.** Έτσι **ένωμένοι και μέ όλες μας τίς δυνάμεις** να δουλέψουμε για τήν ανόρθωση τής χώρας μας και να πάρουμε ως λαός τή θέση πού μάς άνήκει ανάμεσα στους πιό προοδευμένους λαούς. [...] Λαμπρό παρελθόν μάς ύποχρεώνει για λαμπρό παρόν και λαμπρότερο μέλλον. Η επιτυχία τους όμως **προϋποθέτει ομόνοια και ενότητα όλου του λαού μας και εσωτερική γαλήνη.** Έτσι τό Έθνος μας, **άπερίσπαστο από εσωτερικές**

άνωμαλίες, θά μπορούσει νά βαδίσει τό δρόμο τής προόδου καί τών πεπρωμένων τής φυλής μας».

ΣΤ4 (1980-1989), σ. 185-186

«Από τον εμφύλιο σπαραγμό η χώρα βγήκε κυριολεκτικά ρημαγμένη. Τα θύματα του πολέμου ήταν πολλές χιλιάδες και οι καταστροφές ανυπολόγιστες. Το χειρότερο ήταν ότι τα μίση του εμφυλίου είχαν δηλητηριάσει τις σχέσεις των Ελλήνων και εξακολούθησαν να τις δηλητηριάζουν για πολλά χρόνια. Η ομοψυχία, που χρειαζόταν η χώρα για να προκόψει, είχε λείψει».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [πριν το 1997], σ. 285

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [μετά το 1997], σ. 249

«Μετά την κατάκτηση της Ελλάδας από τις δυνάμεις του Άξονα, ο ελληνικός λαός οργάνωσε σθεναρή εθνική αντίσταση και υποβλήθηκε σε μεγάλες θυσίες. Τη λήξη του πολέμου ακολούθησε ο καταστροφικότερος εμφύλιος πόλεμος που γνώρισε η χώρα, στον οποίο νικήτρια αναδείχθηκε η παράταξη των αστικών κομμάτων. Η πολιτική κατάσταση άργησε να εξομαλυνθεί. Η σκιά του εμφυλίου πολέμου βάραινε την πολιτική ζωή της χώρας μέχρι τη δικτατορία των συνταγματαρχών το 1967, η οποία έθεσε τέρμα στην ασθμαίνουσα νεαρή μεταπολεμική δημοκρατία. Η κατάσταση άλλαξε ριζικά μετά την πτώση της δικτατορίας το 1974».

ΚΛ6 (1999-2022), σ. 111

«Ο εμφύλιος πόλεμος έληξε. Μαζί του όμως πήρε πάνω από 50.000 ψυχές. Στέρησε τη χώρα από 80.000 Έλληνες που έφυγαν πρόσφυγες στις ανατολικές χώρες. Ανάμεσα σ' αυτούς ήταν πάνω από 25.000 παιδιά. Ξεσπίτωσε περισσότερους από 700.000 κατοίκους ορεινών χωριών της Θεσσαλίας και της Βόρειας Ελλάδας, που μεταφέρθηκαν στα πεδινά (“ανταρτόπληκτοι”). Δεκάδες χιλιάδες υπήρξαν οι τραυματίες και ανυπολόγιστες οι υλικές ζημιές· η Ελλάδα ήταν ερειπωμένη. Κι ενώ για τις άλλες χώρες ο πόλεμος τελείωσε το 1945 και άρχισε η ανοικοδόμηση, η Ελλάδα δεν μπόρεσε ούτε να διεκδικήσει ό,τι της αναλογούσε με βάση τις θυσίες της. Πιο φοβερά όμως ήταν τα κατάλοιπα στη μνήμη και στις συνειδήσεις των ανθρώπων. Ένας νέος διχασμός και τείχη αδιαπέραστα υψώθηκαν μεταξύ των Ελλήνων. Τρεις δεκαετίες δεν ήταν αρκετές για να γκρεμιστούν. Περίσσευαν η εκδίκηση, ο φανατισμός, η εκμηδένιση του αντιπάλου».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 130

«Τον Οκτώβριο του 1949 ο Εμφύλιος πόλεμος ολοκληρώνεται με την ήττα του δημοκρατικού στρατού, πολλές χιλιάδες θύματα και μεγάλες καταστροφές. [...] Έχει όμως να αντιμετωπίσει σοβαρά πολιτικά και κοινωνικά προβλήματα, τα οποία δυσκολεύουν τη διαδικασία ανασυγκρότησής της. Πολλά από αυτά σχετίζονται με τον Εμφύλιο πόλεμο και τις επιπτώσεις του. Οι Έλληνες παραμένουν χωρισμένοι σε νικητές και σε ηττημένους του Εμφυλίου πολέμου και δεν έχουν τα ίδια δικαιώματα. Τα προβλήματα αυτά υποχωρούν κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου, καθώς γίνονται προσπάθειες για τον εκδημοκρατισμό της χώρας».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 112, 115

Επίσης, στο **Λ4 (2007-2022)**, ενώ γίνεται αναφορά στα «έκτακτα μέτρα» του εμφυλίου, ωστόσο αυτά δεν αναφέρονται συγκεκριμένα και περιβάλλονται με ασάφεια. Με την ίδια ασάφεια γίνεται και η αναφορά στις *διακρίσεις* εναντίον της Αριστεράς, οι οποίες δεν εκλαμβάνονται απαραίτητα ως δεδομένες και αληθείς, αλλά ως κάτι που η ίδια το καταγγέλει. Η γενική κατεύθυνση της ερμηνείας, συνεπώς, είναι μια γενικώς ταραγμένη πολιτική κατάσταση ασαφώς προσδιορισμένη, κατά την οποία κυριαρχούν τα εμφυλιακά τραύματα και τα πολιτικά πάθη:

«το 1952 εγκρίθηκε νέο Σύνταγμα, χωρίς όμως να καταργηθούν πολλά από τα “έκτακτα μέτρα” της περιόδου του Εμφύλιου Πολέμου. Το ίδιο έτος εκτελέστηκαν το ηγετικό στέλεχος του ΚΚΕ Νίκος Μπελογιάννης και συνεργάτες του. [...] Οι πληγές του Εμφύλιου Πολέμου δεν είχαν επουλωθεί και συχνές ήταν οι καταγγελίες του κόμματος της ΕΔΑ (Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά) για διακρίσεις σε βάρος της»

Λ4 (2007-2022), σ. 157-158

ε) Τραύματα [«ψυχολογικοποίηση»]

Στο **Λ4 (2007-2022)** εισάγεται ένα νέο ερμηνευτικό σχήμα, όπου οι σημαντικότερες συνέπειες του εμφυλίου συνοψίζονται στο ατομικό-προσωπικό επίπεδο των βαθιών ψυχολογικών τραυμάτων που αυτός άφησε στην ελληνική κοινωνία:

«Κατά τη δεκαετία του 1940 η Ελλάδα είχε γνωρίσει πόλεμο, τριπλή ξένη κατοχή, πείνα και εμφύλιο σπαραγμό. Το διάστημα 1949-1967 χαρακτηρίζεται από τα έντονα τραύματα που άφησε ο Εμφύλιος Πόλεμος [...] η εμφύλια σύγκρουση διέψευσε με τρόπο επώδυνο τις προσδοκίες για κοινωνική απελευθέρωση και κοινωνική δικαιοσύνη, που είχαν επαγγελθεί κατά τη διάρκεια του πολέμου όλες ανεξαιρέτως οι αντιστασιακές οργανώσεις, δεξιές και αριστερές. Τέλος, ίσως το σημαντικότερο, ο Εμφύλιος Πόλεμος προκάλεσε βαθιά ψυχολογικά τραύματα στην ελληνική κοινωνία, τα οποία χρειάστηκαν πολλά χρόνια για να επουλωθούν».

Λ4 (2007-2022), σ. 139, 145

Κάτι που επαναλαμβάνεται και στο **ΣΤ7 (2012-2022)** που είναι, άλλωστε, του ίδιου επικεφαλής της συγγραφικής ομάδας:

«Ο αδελφοκτόνος πόλεμος τερματίστηκε στα τέλη του καλοκαιριού του 1949, με την ήττα του Δημοκρατικού Στρατού, πολλές χιλιάδες θύματα και ανυπολόγιστες καταστροφές. Μπορεί οι ένοπλες συγκρούσεις να τελείωσαν, αλλά τα τραύματα στις ψυχές των Ελλήνων παρέμειναν ανοιχτά για πολλές ακόμη δεκαετίες [...] [Ματιά στο παρελθόν] Ο Εμφύλιος Πόλεμος: Ο Εμφύλιος Πόλεμος υπήρξε μία από τις πιο τραγικές σελίδες της ελληνικής Ιστορίας. Χιλιάδες Έλληνες αλληλοσκοτώθηκαν, πολλοί περισσότεροι πήραν το δρόμο της προσφυγιάς, ενώ οι πληγές του αδελφοκτόνου πολέμου βασάνιζαν για πολλές δεκαετίες την ελληνική κοινωνία».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 213, 215

στ) Μετεμφυλιακό αντικομμουνιστικό κράτος τρομοκρατίας εναντίων των Αριστερών-εαμιτών και ωμών επεμβάσεων των ξένων δυνάμεων στα ελληνικά πράγματα

Στο **Λ2 (1983-2007)** για πρώτη φορά γίνεται λόγος για το μετεμφυλιακό κράτος τρομοκρατίας εναντίον των αριστερών που κληροδότησε η νίκη της κυβερνητικής πλευράς, όπως και για την πολύμορφη βαθιά εξάρτηση της χώρας από τον δυτικό παράγοντα, ο οποίος έχοντας συμβάλλει συντριπτικά στη διάσωση του αστικού κοινωνικοοικονομικού συστήματος στην Ελλάδα κατά τον εμφύλιο, ανοίγει τον δρόμο για την μετέπειτα σταθερή επέμβασή του στην εσωτερική και εξωτερική πολιτική της χώρας, πάντα στην ψυχροπολεμική κατεύθυνση του αντικομμουνισμού:

«γ. **Τα αποτελέσματα του εμφυλίου: Η Ελλάδα βγήκε από τον εμφύλιο με βαριά ηθικά και υλικά τραύματα.** Οι νεκροί, σύμφωνα με τις επίσημες στατιστικές, ανέρχονται σε 40.000 ή κατ' άλλους υπολογισμούς σε 80.000. Συγχρόνως εκατοντάδες χιλιάδες κάτοικοι των χωριών έμειναν άστεγοι, γεγονός που τους αναγκάζει, μαζί με τον τρόπο των αντεκδικήσεων, να τραπούν προς τις μεγάλες πόλεις και ιδιαίτερα προς την Αθήνα. Τέλος 80.000 ως 100.000 άτομα διέσχισαν τα σύνορα και εγκαταστάθηκαν στις σοσιαλιστικές χώρες. Όμως οι υλικές καταστροφές και οι απώλειες τόσων ανθρωπίνων υπάρξεων είναι μέρος μόνο των συνεπειών του εμφυλίου. Το ουσιαστικότερο μέρος της κληρονομιάς του, αυτό που δηλητηρίασε ολόκληρη τη μετέπειτα πορεία της Ελλάδας, ήταν το ιδεολογικό, πολιτικό και πολιτιστικό χάσμα που χώρισε τον ελληνικό λαό. Αναπόφευκτο επακόλουθο κάθε εμφυλίου πολέμου είναι η **καταπίεση που ασκούν οι νικητές στους ηττημένους.** Στην Ελλάδα διώχτηκαν και εξοντώθηκαν πολλοί οπαδοί της αριστεράς (π.χ. καταδίκη και εκτέλεση των κομμουνιστών Νίκου Μπελογιάννη, Νίκου Πλουμπίδη και άλλων το 1952) και το μετεμφυλιοπολεμικό κράτος κατέστησε τον **αντικομμουνισμό κυρίαρχο στοιχείο στην πολιτική, κοινωνική και πολιτιστική ζωή του τόπου.** Όμως είναι αναμφισβήτητο ότι οι περισσότεροι Έλληνες είχαν βαθιά συνείδηση των κινδύνων που δημιουργούσε η διαιώνιση του χάσματος. Γι' αυτό η προσπάθεια του λαού για συμφιλίωση και για επούλωση των ψυχικών τραυμάτων του εμφυλίου θα σφραγίσει ολόκληρη την πορεία της χώρας από το 1950 και μετά. Μια **άλλη σοβαρή συνέπεια του Εμφυλίου είναι ότι άνοιξε το δρόμο για απροκάλυπτη επέμβαση των συμμάχων στα εσωτερικά της χώρας (οικονομία, άμυνα, ασφάλεια, στρατιωτική οργάνωση)· οι επιπτώσεις του γεγονότος αυτού θα φανούν ιδιαίτερα δυσμενείς αργότερα».**

Λ2 (1983-2007), σ. 298-299

«στο πλαίσιο της ανάληψης της ηγεσίας του λεγόμενου δυτικού κόσμου από τις ΗΠΑ και της εξασφάλισης στρατηγικών στηριγμάτων στην ανατολική Μεσόγειο [...] Οι συνέπειες του Εμφυλίου πολέμου επηρέασαν σοβαρά τις πολιτικές εξελίξεις στη χώρα για 25 χρόνια. Ήταν μια δύσκολη περίοδος για όλη τη χώρα, όπου διωκόταν κάθε αντίθετη πνευματική εκδήλωση, κάθε αντίθετη πολιτική και κοινωνική δράση· το αποτέλεσμα ήταν να εγκαθιδρυθεί ένας **ανώμαλος πολιτικός βίος.** [...] η οικονομική ανάπτυξη της χώρας καθυστέρησε και η οικονομική εξάρτησή της από το ξένο κεφάλαιο έγινε καθεστώς».

Γ4 (1984-1991), σ. 324-325

Το ΚΛ7 (2001-2014) εκφράζει μια μετριοπαθή εκδοχή-απόχρωση αυτού του ερμηνευτικού σχήματος, αφού ενώ περιγράφει το αντικομμουνιστικό αντιδημοκρατικό κράτος που κληροδότησε ο εμφύλιος, εντούτοις δεν αντιμετωπίζει την σταθερή έκτοτε ανάμειξη των ΗΠΑ στα ελληνικά πράγματα ως ωμή και άδικη επέμβαση, αλλά αντιθέτως την δικαιολογεί ως αντιστάθμισμα στην γειτονία της Ελλάδας με τον σοσιαλιστικό συνασπισμό χωρών:

«Η περίοδος αυτή είναι από τις πιο ταραγμένες πολιτικά. Το κλίμα του εμφύλιου πολέμου σφράγισε τις πολιτικές αλλά και τις κοινωνικές εξελίξεις. Οι νικητές του εμφύλιου επέβαλαν την εξουσία τους επικαλούμενοι κυρίως τον κίνδυνο του έθνους από τον κομμουνισμό. Πάνω σ' αυτή την απειλή οικοδομήθηκε ο κρατικός μηχανισμός αλλά και παρακρατικά κέντρα εξουσίας. Στην πράξη αυτό σήμαινε αποκλεισμό “επικίνδυνων” πολιτών από την εξουσία, τη διοίκηση, ακόμη κι από την εκπαίδευση. Σήμαινε καταδίκες, εκτοπίσεις. Οι ηττημένοι έβλεπαν τους νικητές ως το μεγάλο εχθρό, με τον οποίο δεν υπήρχαν περιθώρια επικοινωνίας. Η καχυποψία φώλιαζε στην ψυχή των ανθρώπων. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η Ελλάδα ανήκε στο Ν.Α.Τ.Ο. (1952) και ότι όλοι οι βόρειοι γείτονές της ανήκαν στο κομμουνιστικό στρατόπεδο. Έτσι δεχόταν έντονα τις πιέσεις των Η.Π.Α.».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 141-142

Στο Λ3 (2002) το ίδιο ερμηνευτικό σχήμα καταγράφεται σε πλήρη ανάπτυξη και αναδεικνύεται η οργανική διασύνδεση του αντικομμουνισμού και της δυτικής επιρροής, παράλληλα με τον μη εκδημοκρατισμό, το παρασύνταγμα, τον διαχωρισμό των πολιτών σε εθνικόφρονες και μη και την γενικευμένη αντισυνταγματική (ή παρασυνταγματική) τρομοκρατία έναντι των δεύτερων που έτσι, υποβιβάστηκαν στη θέση του μη ισότιμου πολίτη· όλα ενδεικτικά και χαρακτηριστικά του πλαισίου τρομοκρατίας, διώξεων και αποκλεισμού της Αριστεράς από την πολιτική ζωή του μετεμφυλιακού ελληνικού κράτους ως αποτέλεσμα της νίκης της κυβερνητικής πλευράς στον εμφύλιο:

«Ο Εμφύλιος Πόλεμος (1946-49) συγκαταλέγεται, μαζί με τη Ρωσική Επανάσταση (1917-21), τον Ισπανικό Εμφύλιο (1936-39) και τα γεγονότα της διάλυσης της Γιουγκοσλαβίας (1991-;) στις τέσσερις μεγάλες εσωτερικές συγκρούσεις της Ευρώπης τον 20ό αι. Έληξε, όπως είδαμε, με την ολοσχερή ήττα της Αριστεράς και ανέστειλε επί τριάντα χρόνια τον εκδημοκρατισμό της Ελλάδας. Στο εξής το παρακράτος, όπου περιλαμβάνονταν μυστικές οργανώσεις και ένοπλες ομάδες, ανεξέλεγκτα καταδίωκε όποιον χαρακτηριζόταν αριστερός ή και απλώς αντιμοναρχικός. Η τελευταία φάση της σύγκρουσης, όμως, χαρακτηρίστηκε και από κυβερνητικά μέτρα που απέβλεπαν στο μακροπρόθεσμο αποκλεισμό της Αριστεράς από την πολιτική ζωή. Πλήθος έκτακτων μέτρων τιμωρούσαν, ακόμη και με την ποινή του θανάτου, όχι πράξεις, αλλά ιδέες και προθέσεις, πράγμα απαράδεκτο για τον ευρωπαϊκό νομικό πολιτισμό. Δεκάδες χιλιάδες “ύποπτοι” εκτοπίστηκαν χωρίς δικαστική απόφαση, ενώ το στρατόπεδο συγκέντρωσης της Μακρονήσου λειτουργούσε χωρίς νομοθετική πρόβλεψη. Εκτεταμένα εφαρμόστηκε η αρχή της συλλογικής ευθύνης, ενώ χρειαζόταν πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων για την άσκηση οποιοσδήποτε επαγγελματικής

δραστηριότητας. Από δεκάδες χιλιάδες πολίτες αφαιρέθηκε η ελληνική ιθαγένεια και κατασχέθηκε η περιουσία τους. Η κυρίαρχη ιδεολογία της εθνικοφροσύνης έθεσε εκτός νόμου όχι μόνον τον κομμουνισμό, αλλά κάθε τάση αντίθεσης στις παραδοσιακές αξίες και στην κατεστημένη τάξη πραγμάτων. [...] Με τη λήξη του Εμφύλιου Πολέμου κυρίαρχοι πολιτικοί πόλοι στην Ελλάδα ήταν η αμερικανική πρεσβεία και ο μυστικός σύνδεσμος των αξιωματικών ΙΔΕΑ. Αμφότεροι υποστήριζαν το στρατάρχη Παπάγο, ο οποίος εγκατέλειψε το στρατό για να ηγηθεί ενός προσωπικού κόμματος».

Λ3 (2002), σ. 206-207, 227

[πηγή]

«Σύνταγμα και παρασύνταγμα: “Ο αντικομμουνισμός, που ως τότε δεν αποτελούσε παρά μόνο ένα σύνθημα στην πολιτική γλώσσα των μελλοντικών νικητών, έγινε ο ακρογωνιαίος λίθος της κυρίαρχης ιδεολογίας. Υπείσθη στους θεσμούς του κράτους κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου, καθόρισε το νομικό καθεστώς των ελευθεριών και προσδιόρισε την πραγματική τους διάσταση. Στο ουσιαστικό επίπεδο, ο αντικομμουνισμός επέτρεψε το διαχωρισμό των πολιτών σε δύο κατηγορίες... Από τη μια, ήταν η κατηγορία των “εθνικοφρόνων”, που κοινό τους παρονομαστή αποτελούσε η προσήλωση στις αξίες μιας παραδοσιακής Ελλάδας, προπύργιου του “ελευθέρου κόσμου” εναντίον της “σλαβοκομμουνιστικής” απειλής. Από την άλλη, η κατηγορία των “μη εθνικοφρόνων”, που περιλάμβανε όλους εκείνους που, με τη μια ή την άλλη μορφή, ήταν αντίθετοι σε αυτό που από την περίοδο του μεσοπολέμου και μετά συνηθίστηκε να αποκαλείται “κρατούν πολιτικόν και κοινωνικόν καθεστώς”. Η ελευθερία των μεν δεν μπορούσε παρά να βασίζεται στην υποταγή των δε, αφού η ισότητα όλων μπροστά στο νόμο ήταν αδιανόητη κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου... Στο τυπικό επίπεδο, ο αντικομμουνισμός αντικατοπτρίστηκε στο νομικό καθεστώς των ελευθεριών, κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου, καθώς οι ελευθερίες των “εθνικοφρόνων” ρυθμίστηκαν από το τυπικό σύνταγμα, ενώ εκείνες των “μη εθνικοφρόνων” από το ετερογενές εκείνο συνονθύλευμα κανόνων που θα χαρακτηρίσουμε ως “παρασύνταγμα”, και το οποίο, έχοντας διαμορφωθεί κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού της δεκαετίας του 1940, παρέμεινε σε ισχύ ως την πτώση -της δικτατορίας των συνταγματαρχών, παρά την προφανή ανίθεσή του προς τους κανόνες του τυπικού συντάγματος”.

Πηγή: Νίκος Αλιβιζάτος, Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας, Θεμέλιο, Αθήνα 1986, σ. 447-8».

Λ3 (2002), σ. 226-227

Το ίδιο ερμηνευτικό σχήμα περιέχεται, τέλος, και στο Γ6 (2006-2022), όπου, επίσης, σκιαγραφείται και στην κύρια αφήγηση και σε πηγή το αντικομμουνιστικό αντιδημοκρατικό μετεμφυλιακό ελληνικό κράτος της δυτικής εξάρτησης ως αποκύημα ακριβώς της διαδικασίας και της έκβασης του εμφυλίου, τον οποίο και φέρει ως σφραγίδα σε κάθε του έκφανση:

«Ο Εμφύλιος άφησε πίσω του περίπου 50.000 νεκρούς, περίπου 80.000 πολιτικούς πρόσφυγες, που κατέφυγαν στις χώρες της Α. Ευρώπης, 700.000 ανθρώπους που υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους και τεράστιες υλικές ζημιές.

Επιπλέον, ο Εμφύλιος άνοιξε ένα βαθύ χάσμα ανάμεσα στους Έλληνες το οποίο σφράγισε τη μεταπολεμική ελληνική κοινωνία. [...] Το πολίτευμα της μετεμφυλιακής Ελλάδας ήταν βασιλευόμενη κοινοβουλευτική δημοκρατία. Οι πολίτες, ωστόσο, που κρίνονταν ύποπτοι αριστερών φρονημάτων στέλνονταν στις φυλακές και στα στρατόπεδα εξορίας. Κάποιοι εκτελούνταν. Το κράτος απαιτούσε την υπογραφή “δηλώσεων νομιμοφροσύνης”. Το σύνταγμα του 1952, αν και παραχωρούσε πολιτικά δικαιώματα και στις γυναίκες, ήταν αυταρχικό και κάλυπτε, νομικά, αυτές τις αντιδημοκρατικές πρακτικές. Με άλλα λόγια, το ελληνικό πολίτευμα εμφάνιζε σοβαρές δυσλειτουργίες. Κύρια στηρίγματα του καθεστώτος ήταν οι ΗΠΑ, η μοναρχία και το παρακράτος (βλέπε γλωσσάριο). Οι ΗΠΑ, με εδραιωμένη την επιρροή τους μετά την ένταξη της Ελλάδας στο ΝΑΤΟ (1952) και την εγκατάσταση αμερικανικών στρατιωτικών βάσεων στη χώρα (1953), είχαν πρωτεύοντα λόγο στα ελληνικά πράγματα. Οι βασιλείς αναμειγνύονταν διαρκώς στην πολιτική ζωή. Οι παρακρατικοί δεν δίσταζαν να επιτίθενται εναντίον των πολιτικών αντιπάλων του καθεστώτος».

Γ6 (2006-2022), σ. 152

[γλωσσάριο]

«Παρακράτος: Αφανής μηχανισμός με αντικομμουνιστικές ιδέες που διαμορφώθηκε στην Ελλάδα κατά τη μετεμφυλιακή εποχή, συνδεόταν με κρατικές υπηρεσίες και δρούσε στο όνομα της προστασίας του κοινωνικού καθεστώτος».

Γ6 (2006-2022), σ. 189

[πηγή]

«3. Οι επιπτώσεις του εμφύλιου πολέμου στις πολιτικές ελευθερίες: Το πεδίο των ελευθεριών ήταν εκείνο στο οποίο έγιναν, ίσως περισσότερο από κάθε άλλο, αισθητές οι επιπτώσεις του εμφύλιου πολέμου στις δεκαετίες του 1950 και του 1960: στο θεσμικό καταρχήν επίπεδο, όπου, παράλληλα με ένα σύνταγμα που κι αυτό έφερε τα σημάδια των ψυχώσεων της περιόδου 1946-1949, διατηρήθηκαν σε όλη τη διάρκεια της περιόδου [...] τα λεγόμενα “έκτακτα” μέτρα, τα οποία είχαν υιοθετηθεί κατά τη διάρκεια του εμφύλιου πολέμου [...]· κατά δεύτερο λόγο, στο επίπεδο της καθημερινής άσκησης των ελευθεριών, όπου ο διαχωρισμός των πολιτών ανάλογα με την ιδεολογική και πολιτική τους ένταξη συνεχίστηκε [...].

Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1983, σ. 525».

Γ6 (2006-2022), σ. 152

Συγκριτική Ανάλυση και Μετασηματισμός των ερμηνευτικών σχημάτων

Η δεκαετία του 1940 για την Ελλάδα κατέχει δεσπόζουσα θέση συνολικά για την καταγραφή του 20ού αιώνα στα ελληνικά σχολικά εγχειρίδια ιστορίας που άπτονται της σύγχρονης ιστορίας και αποτελούν το ερευνώμενο υλικό της παρούσας έρευνας. Αυτό καταδεικνύεται, με μια πρώτη ματιά, και μέσα από τον όγκο και την έκταση που καταλαμβάνουν τα σχετικά αποσπάσματα των περιεχομένων τους και

επιχειρήθηκαν να καταγραφούν παραπάνω, όχι στο σύνολό τους, αλλά στο ελάχιστο εκείνο κειμενικό πλαίσιο ερμηνευτικής εξακρίβωσης, προκειμένου να αναδειχθούν με όσο πιο ευκρινή τρόπο γίνεται τα ερμηνευτικά τους σχήματα.

Μια πρώτη εμπειρική ποσοτική παρατήρηση, επομένως, είναι πως η δεκαετία του 1940 για την Ελλάδα είναι η πιο εκτενής θεματική-χρονική κατηγορία στα ελληνικά σχολικά εγχειρίδια σύγχρονης ιστορίας από την χούντα μέχρι σήμερα, όσον αφορά τα περιεχόμενά τους για τον 20ό αιώνα. Κάτι που συναρτάται, ασφαλώς, και με το αυξημένο ενδιαφέρον για την ιστορία αυτής της δεκαετίας, όχι μόνο ιστοριογραφικά και ιδεολογικά, αλλά και ως το άμεσο και πιο επιδραστικό ιστορικό παρελθόν (και σε συμβολικό επίπεδο) της χρονικής περιόδου χρήσης των εγχειριδίων που εξετάζουμε.

Σε αυτήν την παρατήρηση θα μπορούσε να διατυπωθεί ως αντίλογος πως η δεκαετία του 1940 για την Ελλάδα περιέχει εντός της τρεις διαφορετικές κατηγορίες σύμφωνα με την διακριτή περιοδολόγησή της: τον ελληνοϊταλικό πόλεμο, την Κατοχή-Αντίσταση και τον εμφύλιο πόλεμο. Αποτελεί, άρα, μια διευρυμένη θεματική-χρονική κατηγορία, αφού εντός της συνενώνει τρεις διαφορετικές τέτοιες, είναι μια «τριπλή» κατηγορία και γι' αυτό εμφανίζεται και στην παρούσα ποιοτική ανάλυση, που αντανακλά εν μέρει και την ποσοτική διάρθρωση-κατανομή των περιεχομένων του ερευνώμενου υλικού, ως συντριπτικά εκτενέστερη από άλλες κατηγορίες.

Το παραπάνω επιχείρημα θεωρούμε πως ευσταθεί και λήφθηκε υπόψη στην προβληματική αντιμετώπισης της ανάλυσης. Παρ' όλα αυτά, επιλέχθηκε να αντιμετωπιστεί και να αναλυθεί η δεκαετία του 1940 για την Ελλάδα ως ενιαία κατηγορία, στην οποία να περιέχονται ως ημι-διακριτές οι τρεις προαναφερθείσες εσωτερικές κατηγορίες της. Η μεθοδολογική επιλογή αυτής της περιοδολόγησης υπαγορεύτηκε από το γεγονός πως η τεκμηρίωση των ερμηνευτικών σχημάτων (ως απαντήσεις των εγχειριδίων στα ερευνητικά ερωτήματα) εκτείνεται σε περιεχόμενα που αφορούν σχεδόν όλη την δεκαετία, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις εντάσσονται και στις ενότητες των εγχειριδίων για τον μεταπολεμικό κόσμο. Υπό την έννοια αυτή, ήταν αναγκαίο τα περιεχόμενα να αντιμετωπιστούν, να ερευνηθούν και να αναλυθούν ενιαία, καθώς και η καταγραφή των ερμηνευτικών σχημάτων τους να υπαχθεί στις τρεις σχετικά διακριτές εσωτερικές κατηγορίες.

Μετά από αυτές τις απαραίτητες διασαφηνίσεις των επιλογών, των περιορισμών και των ορίων τους, προχωράμε στην καθαυτή συγκριτική ανάλυση των μετασχηματισμών των ερμηνευτικών σχημάτων που εντοπίστηκαν. Κατ' αρχάς, η χρονική-θεματική κατηγορία διερευνήθηκε μέσα από 11 ερευνητικά ερωτήματα (το ένα εκ των οποίων έχει δύο σκέλη), προκειμένου να επιτευχθεί μια όσο το δυνατόν καλύτερη εποπτεία και ανάδειξη των ιδεολογικών γραμμών και κατευθύνσεων που περιέχει το κάθε εγχειρίδιο σχετικά με ζητήματα που από τη μία άπτονται διαφορετικών ιδεολογικών φορτίσεων και από την άλλη καλύπτουν, όσο το δυνατόν, ομοιόμορφα-ισόποσα την δεκαετία του 1940 για την Ελλάδα. Αυτή η παράλληλη κίνηση πραγματοποιήθηκε, θυμίζουμε, εξάλλου σε όλες τις κατηγορίες και αποτελεί την «λογική» της επιλογής των ερευνητικών ερωτημάτων: από τη μία μέσω της διερεύνησης και καταγραφής διαφορετικών ιδεολογικά προσδιορισμένων απαντήσεων και από την άλλη, όσο γίνεται, μέσω της πιο εναρμοσμένης εφαρμογής

στα ίδια τα περιεχόμενα των εγχειριδίων (βλ. 3.3). Ας τα δούμε, όμως, συγκεκριμένα παράλληλα με την συγκριτική τους ανάλυση στον άξονα του χρόνου.

ΙΤΑΛΙΚΗ ΕΙΣΒΟΛΗ (ΕΛΛΗΝΟΪΤΑΛΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ)

Το 1ο ερευνητικό ερώτημα αφορούσε το ποιος ουσιαστικά λέει το Όχι στους Ιταλούς, όχι για το τυπικό του πράγματος, αλλά πού δίνει την εστίασή του το κάθε εγχειρίδιο σε σχέση με το υποκείμενο που εκφράζει ουσιαστικά την άρνηση να παραδοθεί η Ελλάδα στην φασιστική Ιταλία. Εδώ ανιχνεύτηκαν 4 ερμηνευτικά σχήματα. Το σχετικά κυρίαρχο είναι αυτό που συμπυκνώνει την ιδέα πως (α) ο Μεταξάς και ο βασιλιάς λένε το Όχι και ο λαός υπακούει και ακολουθεί την απόφαση της ηγεσίας του [εθνική ενότητα υπό την ηγεσία]. Το σχήμα αυτό εντοπίζεται σε 8 εγχειρίδια, εκ των οποίων τα 5 καλύπτουν την περίοδο της χούντας μέχρι το 1976, ενώ τα υπόλοιπα 3 την περίοδο από το 1989 μέχρι σήμερα. Η κύριά του ένταση είναι κατά την χουντική περίοδο και από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 ως σήμερα. Ακολουθεί το σχήμα που ερμηνεύει (β) το Όχι ως απόφαση του Μεταξά που εκφράζει ταυτόχρονα απόλυτα την θέληση του λαού [η ηγεσία εκφράζει αυθόρμητα τον λαό]. Αυτό ανιχνεύεται σε 5 εγχειρίδια: το 1 από το 1976 ως το 1984 και τα υπόλοιπα 4 από τις αρχές της δεκαετίας του 2000 ως σήμερα, με περίοδο έντασής του από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 ως σήμερα. Το τρίτο σχήμα αποπροσωποποιεί το υποκείμενο άρνησης αναφέροντας πως (γ) το Όχι το είπε η Ελλάδα [ομοιογενής εθνική ενότητα]. Αυτό υπάρχει σε 3 εγχειρίδια του Δημοτικού: τα 2 χρησιμοποιούνται διαδοχικά από το 1976 μέχρι το 1989, ενώ το τρίτο είναι το αποσυρθέν εγχειρίδιο της περιόδου 2006-2007. Τέλος, το πιο ανίσχυρο ερμηνευτικό σχήμα είναι αυτό που περιέχει την ερμηνεία πως (δ) το Όχι είναι κόντρα στη θέληση του Μεταξά, αλλά αυτός είναι αναγκασμένος να το πει εξαιτίας της αντιφασιστικής θέλησης του λαού [αντιπαραβολή και εναντίωση θέλησης ηγεσίας και λαού], το οποίο υπάρχει σε 2 εγχειρίδια της Δευτεροβάθμιας που χρησιμοποιούνται την περίοδο 1983-2007, με κύρια περίοδο έντασής του το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980.

Συνολικά για το 1ο ερώτημα μπορούμε να διακρίνουμε τον εξής γενικό μετασχηματισμό. Κατά την χουντική περίοδο κυριαρχεί απόλυτα και αποκλειστικά το (α), το οποίο και εξαφανίζεται (προσωρινά) με την έναρξη της Μεταπολίτευσης. Αντ' αυτού, τότε εμφανίζονται το (β) και το (γ) συνυπάρχοντας σχεδόν ισότιμα μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980, όταν και εμφανίζεται το (δ), το οποίο κυριαρχεί μέχρι τα τέλη της ίδιας δεκαετίας. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 το (γ) εξαφανίζεται, ενώ αντίθετα επανεμφανίζεται το (α) και συνυπάρχει μαζί με το (δ) και το (β). Τέλος, από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 και μέχρι σήμερα το (α) γίνεται ξανά κυρίαρχο, ενώ από τα άλλα σχήματα μόνο το (β) εξακολουθεί να υπάρχει ως ανίσχυρο.

ΚΑΤΟΧΗ ΚΑΙ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ

Το 2ο ερευνητικό ερώτημα αφορούσε την ερμηνεία της φυγής του βασιλιά (και της κυβέρνησής του) από την Ελλάδα λίγο πριν την τριπλή κατοχή ή/και το τι κάνει/κάνουν στη Μέση Ανατολή. Κατ' αρχάς δεν υπάρχει καμία αναφορά

(αποσιώπηση) σε 5 εγχειρίδια, 1 της χουντικής περιόδου και 4 από το 1980 ως το 2011. Από τα υπόλοιπα εγχειρίδια στα οποία υπάρχει αναφορά, διακρίθηκαν 4 ερμηνευτικά σχήματα. Απόλυτα κυρίαρχο είναι αυτό που αναφέρει πως ο βασιλιάς (α) φεύγει από την χώρα για να ή/και κάνει Αντίσταση (θετική κατεύθυνση), το οποίο υπάρχει σε 8 εγχειρίδια σχεδόν καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο, με μοναδική εξαίρεση το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980. Το δεύτερο αναφέρεται σε (β) απλή μετάβαση-φυγή δίχως κάποια πρόθεση ή αναφορά Αντίστασης (ουδέτερη κατεύθυνση), το οποίο υπάρχει σε 3 εγχειρίδια από τις αρχές της δεκαετίας του 2000 ως σήμερα. Το τρίτο αναφέρει πως (γ) αποδρά από την χώρα εγκαταλείποντας τον λαό (αρνητική κατεύθυνση), το οποίο υπάρχει σε 2 εγχειρίδια από το 1983 ως σήμερα. Τέλος, μια ακραία εκδοχή του (α) σχήματος είναι αυτή που αναφέρει πως (δ) σώζει τον χρυσό της χώρας μεριμνώντας για τον λαό, το οποίο υπάρχει σε 1 εγχειρίδιο της χουντικής περιόδου.

Συνολικά για το 2ο ερώτημα διακρίνεται ο εξής μετασχηματισμός. Καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο 1967-2022 κυρίαρχο σχήμα είναι το (α) μαζί με ακραίες εκδοχές του κατά την χουντική περίοδο, όπως το (δ). Το (α) είναι αποκλειστικό σε όλα τα εγχειρίδια (και άρα πανίσχυρο) μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1980, όταν και αρχίζουν να μην υπάρχουν σχετικές αναφορές στην φυγή του βασιλιά και στο τι κάνει. Στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980 το (α) εκλείπει εντελώς. Αντ' αυτού και αντικαθιστώντας το, την ίδια περίοδο εμφανίζεται και κυριαρχεί το (γ). Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, το (α) και το (γ) συνυπάρχουν, ενώ σε αυτά προστίθεται από τις αρχές της δεκαετίας του 2000 και το (β). Από τις αρχές της δεκαετίας του 2010 παύουν να μην υπάρχουν καθόλου σχετικές αναφορές (παύει η σχετική αποσιώπηση) και τα τρία σχήματα (α), (β) και (γ) συνυπάρχουν ισότιμα.

Το 3ο ερευνητικό ερώτημα αφορούσε το ποια πλευρά των αντιστασιακών οργανώσεων είχε μεγαλύτερη συμβολή στην Αντίσταση. Εδώ εντοπίστηκαν, όπως ήταν φυσικό, 3 ερμηνευτικά σχήματα. Απόλυτα κυρίαρχο είναι το (α) της ισότιμης (ή μη ποσοτικά ή/και ποιοτικά διαχωρισμένης) συμβολής όλων των πλευρών στην Εθνική Αντίσταση [εξισορρόπηση], το οποίο υπάρχει σε 10 εγχειρίδια από την Μεταπολίτευση ως σήμερα, με κύρια περίοδο έντασής του από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 ως σήμερα. Δεύτερο σε ισχύ είναι το ερμηνευτικό σχήμα (β) της μεγαλύτερης συμβολής του ΕΑΜ και των εαμικών οργανώσεων στην Εθνική Αντίσταση, το οποίο υπάρχει σε 5 εγχειρίδια από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 ως σήμερα, με κύρια περίοδο έντασής του το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980. Τρίτο σε ισχύ είναι το (γ) της αποκλειστικής συμβολής των «εθνικών» αντιστασιακών οργανώσεων (με παράλληλη αναφορά στον υποκριτικό/προδοτικό ρόλο του ΕΑΜ²⁵⁹), το οποίο υπάρχει σε 4 εγχειρίδια της χουντικής περιόδου. Τέλος, ένα εγχειρίδιο που χρησιμοποιείται την περίοδο 1976-1984 δεν περιέχει καμία αναφορά στην Αντίσταση (πλήρης αποσιώπηση).

²⁵⁹ Ειδικότερα, εντός αυτού του ερμηνευτικού σχήματος της αποκλειστικής συμβολής των «εθνικών» αντιστασιακών οργανώσεων διακρίθηκαν 3 αποχρώσεις σε σχέση με την παράλληλη αναφορά στο ΕΑΜ. Έτσι, 1 εγχειρίδιο αναφέρεται σε εξαρχής υποκριτικό/προδοτικό ρόλο του ΕΑΜ, 2 εγχειρίδια σε όχι εξαρχής αλλά σταδιακά υποκριτικό/προδοτικό ρόλο του ΕΑΜ, ενώ 1 εγχειρίδιο δεν έχει καθόλου αναφορά στο ΕΑΜ. Όλα αυτά τα εγχειρίδια χρησιμοποιήθηκαν κατά την χουντική περίοδο.

Συνολικά για το 3ο ερώτημα, διακρίνονται ξεκάθαρες χρονικές τομές μετασχηματισμού των ερμηνευτικών σχημάτων. Κατά την χουντική περίοδο κυριαρχεί απόλυτα το (γ), το οποίο και εξαφανίζεται οριστικά από την Μεταπολίτευση κι έπειτα. Στις αρχές της Μεταπολίτευσης εμφανίζεται το (α) και είναι το αποκλειστικό ερμηνευτικό σχήμα μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1980, ενώ την ίδια περίοδο υπάρχει και η μοναδική πλήρης αποσιώπηση της Αντίστασης. Στα μέσα της δεκαετίας του 1980 εμφανίζεται το (β) που αμέσως κυριαρχεί μέχρι τα τέλη της ίδιας δεκαετίας, συνυπάρχοντας με το (α). Αυτό αντιστρέφεται από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 όταν και το (α) γίνεται ξανά κυρίαρχο συνυπάρχοντας με το (β) που είναι πλέον ανίσχυρο.

Το 4ο ερευνητικό ερώτημα αφορούσε τις αναφορές σε μορφές δοσιλογισμού και συνεργασίας με τις δυνάμεις κατοχής²⁶⁰. Κατ' αρχάς εδώ, κυρίαρχη είναι η ολική αποσιώπηση σε κάθε είδους δοσιλογισμό, η οποία υπάρχει σε 9 εγχειρίδια σχεδόν καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο από την χούντα μέχρι σήμερα σχεδόν ομοιόμορφα κατανομημένη, με μοναδικό «διάλειμμα» την περίοδο 1997-2006. Στα 8 εγχειρίδια εξ αυτών παραλείπονται κάθε είδους αναφορές σε δοσιλογισμό/συνεργασία²⁶¹, ενώ σε 1 της χουντικής περιόδου η αποσιώπηση γίνεται με ρητή αναφορά σε καμία συνεργασία/δοσιλογισμό.

Από τα υπόλοιπα εγχειρίδια που περιέχουν κάποιου είδους αναφορά σε μορφές δοσιλογισμού/συνεργασίας εντοπίστηκαν 7 κατευθύνσεις αναφορών. Η κυρίαρχη αναφέρει πως (α) ελάχιστοι ή μεμονωμένοι συνεργάστηκαν (χωρίς προσδιορισμό), η οποία υπάρχει σε 5 εγχειρίδια, εκ των οποίων τα 2 χρησιμοποιήθηκαν κατά την χουντική περίοδο και τα υπόλοιπα 3 από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 ως σήμερα.

Σε ένα εγχειρίδιο της χουντικής περιόδου εντοπίζονται δύο κατευθύνσεις αναφορών, όπου η μία αναφέρεται στα (β) δοσιλογικά Τάγματα Αφαλείας, αλλά αυτά εξωραϊζονται λόγω της συμβολής τους στην αντιμετώπιση του «κομμουνιστικού κινδύνου» και η άλλη (γ) στη συνεργασία ΕΑΜ/κομμουνιστών με τις κατοχικές δυνάμεις. Οι δύο αυτές κατευθύνσεις εντοπίζονται στο ίδιο εγχειρίδιο της χουντικής περιόδου και πουθενά αλλού.

Από κει και έπειτα, οι επόμενες 3 κατευθύνσεις αναφορών εμφανίζονται μαζί το 1983. Αυτή που αναφέρεται (δ) στα Τάγματα Ασφαλείας και υπάρχει σε 3 εγχειρίδια από το 1983 ως σήμερα· αυτή που αναφέρεται (ε) στη Μαύρη Αγορά σε 5 εγχειρίδια από το 1983 ως σήμερα· και αυτή που αναφέρεται σε (στ) προδοτικές φασιστικές οργανώσεις σε 2 εγχειρίδια από το 1983 ως το 2007, όταν και εξαφανίζεται. Τέλος, το 2002 εμφανίζεται (στο αποσυρθέν εγχειρίδιο του Λυκείου) η κατεύθυνση αναφορών στον (ζ) μηχανισμό/ανθρώπους του μεταξικού καθεστώτος που επανδρώνουν τον δοσιλογικό κρατικό μηχανισμό (και που δεν αποκαθλώνεται μετά την Απελευθέρωση) [συνέχεια κρατικού μηχανισμού μεταξικού καθεστώτος –

²⁶⁰ Πέραν της δοσιλογικής κατοχικής κυβέρνησης, στην οποία αναφέρονται τα εγχειρίδια σχεδόν όλων των περιόδων και συνεπώς δεν θεωρήθηκε ιδεολογικά «επίδικο» ζήτημα, προκειμένου να ερευνηθεί ξεχωριστά στην παρούσα εργασία.

²⁶¹ Είτε με διατυπώσεις που οδηγούν στο συμπέρασμα δια της ατόπου απαγωγής, όπως π.χ. πως όλοι αντιστάθηκαν (άρα, κανείς δεν συνεργάστηκε).

δοσιλογικού κράτους – μεταδεκεμβριανού κράτους]. Αυτή η κατεύθυνση επανεμφανίζεται το 2006 στο εν χρήσει εγχειρίδιο του Γυμνασίου.

Συνολικά για το 4ο ερώτημα μπορούμε να διακρίνουμε ξεκάθαρα σημεία τομής μετασχηματισμού των κατευθύνσεων των σχετικών αναφορών. Κατ' αρχάς, σχεδόν καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο (με εξαίρεση την περίοδο 1997-2006) κυριαρχεί η πλήρης αποσιώπηση κάθε μορφής δοσιλογισμού/συνεργασίας με τις κατοχικές δυνάμεις. Αυτή η αποσιώπηση αφορά σχεδόν τα μισά εγχειρίδια της περιόδου.

Από τα υπόλοιπα μισά εγχειρίδια που περιέχουν αναφορές, κατά την χουντική περίοδο αυτές αφορούν είτε τα Τάγματα Ασφαλείας (τα οποία, όμως, παράλληλα εξωραϊζονται λόγω της συμβολής τους στην αντιμετώπιση του «κομμουνιστικού κινδύνου»), είτε το ΕΑΜ και τους κομμουνιστές (ως συνεργάτες, έστω και τακτικούς, των Γερμανών), είτε ελάχιστους και μεμονωμένους δοσίλογους/συνεργάτες με τις κατοχικές δυνάμεις (χωρίς ιδεολογικο-πολιτικό ή κοινωνικο-οικονομικό προσδιορισμό τους).

Από την αρχή της Μεταπολίτευσης και μέχρι το 1983 κανένα εγχειρίδιο δεν περιέχει αναφορά σε κάποιου είδους συνεργασία/δοσιλογισμό. Ή αντίστροφα, από την αρχή της Μεταπολίτευσης ως το 1983 κυριαρχεί απόλυτα και αποκλειστικά η αποσιώπηση σε κάθε μορφή δοσιλογισμού/συνεργασίας.

Από το 1983 αρχίζουν παράλληλα οι αναφορές στα Τάγματα Ασφαλείας, την Μαύρη Αγορά και τις προδοτικές φασιστικές οργανώσεις. Η τελευταία αυτή κατεύθυνση (σε προδοτικές φασιστικές οργανώσεις) τερματίζεται το 2007, ενώ οι πρώτες δύο υπάρχουν ως σήμερα. Από το 1997 επανεμφανίζεται με αρκετή ισχύ η αναφορά σε μεμονωμένους, ελάχιστους συνεργάτες/δοσίλογους (άνευ προσδιορισμού) και συνεχίζει να υπάρχει ως σήμερα.

Ενώ, τέλος, από το 2002 και έπειτα από το 2006 ως σήμερα προστίθεται η αναφορά στην επάνδρωση του δοσιλογικού κρατικού μηχανισμού με πρόσωπα/στελέχη του μεταξικού καθεστώτος, τα οποία δεν εκκαθαρίστηκαν ούτε μετά την Απελευθέρωση [συνέχεια κρατικού μηχανισμού μεταξικού καθεστώτος – δοσιλογικού κράτους – μεταδεκεμβριανού κράτους].

ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ

Το 5ο ερευνητικό ερώτημα αφορούσε το ποια πλευρά προκάλεσε τα Δεκεμβριανά. Κατ' αρχάς, σχεδόν στα μισά εγχειρίδια (σε 8) δεν αναφέρονται καθόλου τα Δεκεμβριανά και η περιόδός τους (αποσιώπηση). Η αποσιώπηση αυτή κατανέμεται σε δύο χρονικές περιόδους: από την χούντα μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1980 (σε 2 εγχειρίδια της χούντας και 3 της μεταπολιτευτικής περιόδου) και ύστερα, από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 ως σήμερα (σε 2 εγχειρίδια του Δημοτικού), ενώ στο χρονικό διάστημα από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 ως τα μέσα της δεκαετίας του 2000 τα Δεκεμβριανά αναφέρονται σε όλα τα εγχειρίδια (ολική έλλειψη αποσιώπησης).

Από τα υπόλοιπα εγχειρίδια, στα οποία αναφέρονται τα Δεκεμβριανά, εντοπίστηκαν 4 ερμηνευτικά σχήματα. Κατ' αρχάς, σε 3 εγχειρίδια της χουντικής περιόδου η πρόκληση των Δεκεμβριανών αποδίδεται (α) στην αδιαλλαξία των κομμουνιστών που τρομοκρατούν και του εαμικού κινήματος (ενώ η Αγγλία βοηθάει

δικαίως την κυβέρνηση που επιζητά λύση). Το δεύτερο ερμηνευτικό σχήμα αποδίδει την πρόκληση των Δεκεμβριανών (β) στην αδιαλλαξία της κυβερνητικής πλευράς που επιδιώκει την πλήρη κατάπνιξη του εαμικού κινήματος (ενώ η Αγγλία επεμβαίνει αδίκως), το οποίο υπάρχει σε 4 εγχειρίδια από την αρχική του εμφάνιση το 1983 ως σήμερα, με κύρια περίοδο έντασής του το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980. Το τρίτο ερμηνευτικό σχήμα είναι αυτό που (γ) αποδίδει «λάθη και παραλείψεις» και στις δύο πλευρές [αμφότερη πρόκληση Δεκεμβριανών – ουδετερότητα και εξισορρόπηση], το οποίο ανιχνεύεται σε 3 εγχειρίδια από το 1989, όταν και εμφανίζεται για πρώτη φορά, ως το 2011, όταν και πλέον εξαφανίζεται. Τέλος, ένα τέταρτο ερμηνευτικό σχήμα είναι αυτό που αποδίδει τα Δεκεμβριανά (δ) στον Ψυχρό Πόλεμο που αντανακλάται στην εσωτερική σύγκρουση (άνευ υπαιτιότητας κάποιας πλευράς) [τα Δεκεμβριανά ως proxy war του Ψυχρού Πολέμου], το οποίο υπάρχει από το 2007 στο εν χρήσει εγχειρίδιο του Λυκείου.

Συνολικά για το 5ο ερώτημα διακρίνονται αρκετά καθαρά χρονικά σημεία τομής των μετασχηματισμών των ερμηνευτικών σχημάτων που περιέχονται στα περιεχόμενα των εγχειριδίων. Κατά την χουντική περίοδο, κυριαρχεί απόλυτα και αποκλειστικά η υπαιτιότητα της εαμικής πλευράς, ενώ υπάρχει και αποσιώπηση των Δεκεμβριανών. Από την έναρξη της Μεταπολίτευσης ως τα μέσα της δεκαετίας του 1980 κυριαρχεί απόλυτα η αποσιώπηση (ολική αποσιώπηση), καθώς κανένα εγχειρίδιο δεν περιέχει αναφορά στα Δεκεμβριανά.

Στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980 κυριαρχεί η υπαιτιότητα της κυβερνητικής πλευράς, ενώ υπάρχει ακόμα (φθίνουσα) αποσιώπηση. Η αποσιώπηση αυτή λήγει προσωρινά στις αρχές της δεκαετίας του 1990, όταν και εμφανίζεται το σχήμα της εξισορρόπησης, το οποίο κυριαρχεί απόλυτα μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 2010.

Ενώ, από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 εμφανίζεται το σχήμα της αναπόδραστης πρόκλησης των Δεκεμβριανών λόγω αντανάκλασης του Ψυχρού Πολέμου στην Ελλάδα. Έτσι, από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 ως σήμερα συνυπάρχουν σχεδόν ισότιμα όλα τα ερμηνευτικά σχήματα, πλην αυτού της εαμικής πρόκλησης. Συνυπάρχουν, δηλαδή, τα σχήματα της κυβερνητικής πρόκλησης, της εξισορρόπησης, της πρόκλησης λόγω Ψυχρού Πολέμου, μαζί με την αποσιώπηση, η οποία επανεμφανίζεται.

Το 6ο ερευνητικό ερώτημα αφορούσε το αν το ΚΚΕ ήθελε να πάρει την εξουσία (από ποια στιγμή και μετά και πώς αξιολογείται αυτό ως πρόθεση). Πρόκειται για ένα γενικό ερώτημα, στο οποίο μέσα από σύνθεση αναφορών προπαθήσαμε να δούμε αν υπάρχει κάποια έμμεση ή άμεση απάντηση στο ζήτημα του απώτερου στόχου και τελικού σκοπού του ΚΚΕ και των κομμουνιστών (μέσα και από το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, αλλά και το ΔΣΕ), αν αυτός συναρτάται με την εξουσία, τι θα σήμαινε αυτή η εξουσία και πώς αυτό κρίνεται αξιολογικά από τα περιεχόμενα. Αναφέρουμε τα παραπάνω εισαγωγικά για να ορίσουμε το πλαίσιο εντός του οποίου θεωρήσαμε χρήσιμο αυτό το ερώτημα, αν και τα εγχειρίδια σε αρκετές περιπτώσεις δεν απαντούν σε αυτό, δίχως αυτό να θεωρούμε πως είναι αποσιώπηση, παρά για διαφορετικούς λόγους επιλογή μη ευθείας εισχώρησης σε αυτό το ζήτημα.

Υπό την έννοια αυτή, σε 9 εγχειρίδια από την αρχή της Μεταπολίτευσης ως σήμερα δεν μπορέσαμε να εντοπίσουμε (ούτε έμμεσα) αποσπάσματα περιεχομένων που να δίνουν (έστω και έμμεσα) κάποιου είδους απάντηση σε αυτό το ερώτημα. Άρα, σχεδόν τα μισά εγχειρίδια δεν περιέχουν απάντηση. Από τα εγχειρίδια που μπορέσαμε να εξάγουμε κάποια σχετική (έστω και έμμεση) απάντηση, διακρίθηκαν 4 ερμηνευτικά σχήματα, εκ των οποίων τα 2 ανήκουν στην αρνητική κατεύθυνση αξιολογικής κρίσης και τα άλλα 2 στην θετική κατεύθυνση αξιολογικής κρίσης. Ομαδοποιώντας τα με αυτό τον τρόπο, τα αναφέρουμε συγκεκριμένα.

Στην αρνητική κατεύθυνση: το πρώτο ερμηνευτικό σχήμα αναφέρει πως (α) το ΚΚΕ θέλει να πάρει την εξουσία ήδη από την Κατοχή-Αντίσταση [με αρνητική αξιολόγηση], το οποίο εντοπίζεται σε 4 εγχειρίδια, εκ των οποίων τα 3 της χουντικής περιόδου και το εν χρήσει εγχειρίδιο του Λυκείου από το 2007. Το δεύτερο αναφέρει πως (β) το ΚΚΕ θέλει να πάρει την εξουσία μετά την Συμφωνία της Βάρκιζας [με αρνητική αξιολόγηση], το οποίο υπάρχει σε 1 εγχειρίδιο της χούντας.

Στην θετική κατεύθυνση: το πρώτο ερμηνευτικό σχήμα αναφέρει πως (γ) το ΚΚΕ θέλει να πάρει την εξουσία από την Κατοχή-Αντίσταση, αλλά αυτό δεν είναι μεμπτό-κατακριτέο αφού όλοι έχουν πολιτικούς στόχους [με θετική αξιολόγηση], το οποίο υπάρχει σε 2 εγχειρίδια των περιόδων 1984-1991 και από το 2006 ως σήμερα. Το δεύτερο αναφέρει πως (δ) το ΚΚΕ δεν θέλει να πάρει την εξουσία αλλά στόχος του είναι ο εκδημοκρατισμός της μεταπολεμικής πολιτικής κατάστασης [με θετική αξιολόγηση], το οποίο υπάρχει σε 2 εγχειρίδια της περιόδου 1983-2007.

Συνολικά για το 6ο ερώτημα διακρίνεται η εξής χρονική κατανομή των ερμηνευτικών σχημάτων. Στην χουντική περίοδο κυριαρχεί αποκλειστικά η αρνητική κατεύθυνση της απόδοσης επιδίωξης εξουσίας του ΚΚΕ κυρίως ήδη από τα χρόνια της Αντίστασης-Κατοχής, αλλά και μειοψηφικά μετά την Συνθήκη της Βάρκιζας. Η αρνητική κατεύθυνση σταματάει (προσωρινά) με την έναρξη της Μεταπολίτευσης. Από την αρχή της Μεταπολίτευσης και μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980 δεν υπάρχει καμία αναφορά σε αυτό το ερώτημα. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 εμφανίζεται και κυριαρχεί μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 2000 η θετική κατεύθυνση, στην οποία συνυπάρχουν από τη μία η απόδοση επιδίωξης εξουσίας από το ΚΚΕ ήδη από τα χρόνια της Κατοχής-Αντίστασης και από την άλλη η απόδοση προθέσεως εκδημοκρατισμού από το ΚΚΕ και όχι επιδίωξης εξουσίας. Η πρώτη με μια διακοπή την περίοδο 1991 ως το 2006 συνεχίζεται ως σήμερα, ενώ η δεύτερη εξαφανίζεται το 2007. Παράλληλα με αυτά τα δύο σχήματα της θετικής κατεύθυνσης συνυπάρχει καθ' όλη αυτήν την περίοδο και η έλλειψη σχετικών αναφορών, ενώ από το 2007 εμφανίζεται ξανά, με μια σαφή μετριοπάθεια σε σχέση με το παρελθόν της χουντικής περιόδου, και η αρνητική κατεύθυνση. Τελικά, από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 ως σήμερα συνυπάρχει η θετική με την αρνητική κατεύθυνση και με την έλλειψη σχετικών αναφορών.

Το 7ο ερευνητικό ερώτημα αφορούσε το ποια πλευρά δεν τηρεί την Συμφωνία της Βάρκιζας (ή με υπαιτιότητα ποιας πλευράς υπονομεύεται η Συνθήκη της Βάρκιζας). Κατ' αρχάς, δεν υπάρχει καμία αναφορά στη Συνθήκη της Βάρκιζας (πλήρης αποσιώπηση) σε 8 εγχειρίδια, δηλαδή σχεδόν στα μισά, που κατανέμονται χρονικά ως εξής: σε 5 από την χουντική περίοδο ως τα τέλη της δεκαετίας του 1980 και σε 3 από

τα μέσα της δεκαετίας του 2000 ως σήμερα. Αντίστροφα, αυτό σημαίνει πως από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 ως τα μέσα της δεκαετίας του 2000 όλα τα εγχειρίδια περιέχουν σχετικές αναφορές στην Συνθήκη της Βάρκιζας και την μετέπειτα περίοδο προς την υπονόμυσή της.

Από τα εγχειρίδια που περιέχουν σχετικές αναφορές στη Συνθήκη της Βάρκιζας ανιχνεύτηκαν 3 ερμηνευτικά σχήματα. Το πρώτο αναφέρει πως (α) η εαμική πλευρά/κομμουνιστές δεν τηρεί και υπονομεύει την Συμφωνία της Βάρκιζας, το οποίο υπάρχει 3 εγχειρίδια της χουντικής περιόδου. Το δεύτερο αναφέρει πως (β) η κυβερνητική πλευρά δεν τηρεί και υπονομεύει την Συμφωνία της Βάρκιζας, το οποίο υπάρχει σε 4 εγχειρίδια από το 1983 ως σήμερα, με κύρια περίοδο έντασής του το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980. Και το τρίτο είναι αυτό που αναφέρει πως (γ) η Συνθήκη της Βάρκιζας αποτυγχάνει γενικά και αόριστα/απροσδιόριστα ή από λάθη και παραλείψεις όλων των πλευρών [αοριστία ή εξισορρόπηση], το οποίο υπάρχει σε 3 εγχειρίδια από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 ως τις αρχές της δεκαετίας του 2010 με αρκετή ένταση κυρίως μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 2000.

Συνολικά για το 7ο ερώτημα διακρίνουμε τον εξής αδρομερή μετασχηματισμό. Στην χουντική περίοδο κυριαρχεί απόλυτα η υπαιτιότητα της εαμικής πλευράς. Από την αρχή της Μεταπολίτευσης μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980 κυριαρχεί αποκλειστικά η αποσιώπηση. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 ως τα τέλη της εμφανίζεται και κυριαρχεί η υπαιτιότητα της κυβερνητικής πλευράς. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 ως τις αρχές της δεκαετίας του 2010 εμφανίζεται και κυριαρχεί η αοριστία/εξισορρόπηση της υπαιτιότητας (αντικαθιστώντας εν πολλοίς την αποσιώπηση που περίπου στο ίδιο διάστημα εξαφανίζεται), συνυπάρχοντας με την ανίσχυρη πλέον υπαιτιότητα της κυβερνητικής πλευράς. Ενώ, τέλος, από τις αρχές της δεκαετίας του 2010 κυριαρχεί η αποσιώπηση συνυπάρχοντας με την υπαιτιότητα της κυβερνητικής πλευράς.

ΕΜΦΥΛΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

Κατ' αρχάς, σε ένα και μοναδικό εγχειρίδιο, ενώ υπάρχουν περιεχόμενα για την Ελλάδα στην δεκαετία του 1940, εντούτοις αποσιωπάται πλήρως ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος [ολική αποσιώπηση]. Αυτό συμβαίνει στο εγχειρίδιο του Δημοτικού από την αρχή της Μεταπολίτευσης ως τις αρχές της δεκαετίας του 1980. Από τα υπόλοιπα εγχειρίδια που περιέχουν σχετικές αναφορές στον εμφύλιο προέκυψαν τα παρακάτω.

Το 8ο ερευνητικό ερώτημα αφορούσε το χρονικό σημείο-περίοδο της ουσιαστικής έναρξης του εμφυλίου πολέμου. Εδώ εντοπίστηκαν 4 ερμηνευτικά σχήματα. Το πρώτο ορίζει την (α) ουσιαστική έναρξη του εμφυλίου ήδη από την Κατοχή-Αντίσταση, το οποίο υπάρχει σε 5 εγχειρίδια, εκ των οποίων τα 3 στη χουντική περίοδο, το ένα την περίοδο 1984-1991 και το άλλο από το 2007 ως σήμερα. Το δεύτερο τοποθετεί την (β) ουσιαστική έναρξη του εμφυλίου στα Δεκεμβριανά, το οποίο υπάρχει σε 8 εγχειρίδια, εκ των οποίων τα 2 την χουντική περίοδο και τα υπόλοιπα 6 από την Μεταπολίτευση ως σήμερα. Έτσι, το σχήμα της τοποθέτησης της έναρξης του εμφυλίου στα Δεκεμβριανά κυριαρχεί υπάρχοντας σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο σχεδόν ομοιόμορφα κατανομημένο. Το τρίτο τοποθετεί την (γ)

ουσιαστική έναρξη του εμφυλίου αμέσως μετά την Συνθήκη της Βάρκιζας (1945), το οποίο υπάρχει μόνο σε ένα εγχειρίδιο, αυτό του Δημοτικού της περιόδου 1989-2011 (με διάλειμμα το 2006-2007). Το τέταρτο τοποθετεί την (δ) ουσιαστική έναρξη του εμφυλίου στα 1946, το οποίο υπάρχει σε 3 εγχειρίδια: στο αποσυρθέν εγχειρίδιο του Λυκείου το 2002, στο επίσης αποσυρθέν εγχειρίδιο του Δημοτικού του 2006-2007 και στο εγχειρίδιο του Δημοτικού από το 2012 ως σήμερα.

Συνολικά για το 8ο ερώτημα διακρίνεται ο εξής γενικός μετασχηματισμός. Κατά την χουντική περίοδο κυριαρχεί το αφετηριακό σημείο της Κατοχής-Αντίστασης, συνυπάρχοντας με αυτό των Δεκεμβριανών. Από την αρχή της Μεταπολίτευσης ως τα μέσα της δεκαετίας του 1980 κυριαρχεί αποκλειστικά το αφετηριακό σημείο των Δεκεμβριανών. Από τότε κι έπειτα ως σήμερα συνεχίζει να κυριαρχεί, αλλά όχι αποκλειστικά, αφού: κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980 συνυπάρχει με το αφετηριακό σημείο της Αντίστασης-Κατοχής και από το 1989 ως το 2011 συνυπάρχει με το αφετηριακό σημείο της Συνθήκης της Βάρκιζας (1945). Τέλος, από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 ως σήμερα συνυπάρχουν ισότιμα το αφετηριακό σημείο των Δεκεμβριανών, με αυτό του 1946 και με αυτό της Αντίστασης-Κατοχής, το οποίο επανεμφανίζεται.

Το 9ο ερευνητικό ερώτημα αφορούσε το ποια πλευρά προκαλεί τον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο (ή με υπαιτιότητα ποιας πλευράς προκαλείται ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος). Εδώ εντοπίστηκαν 7 ερμηνευτικά σχήματα.

Το πρώτο αναφέρει πως (α) ο εμφύλιος προκλήθηκε με υπαιτιότητα της εαμικής πλευράς (των «συμμοριτών»), το οποίο υπάρχει συνολικά σε 6 εγχειρίδια: κυριαρχεί αποκλειστικά κατά την χουντική περίοδο υπάρχοντας και στα 5 εγχειρίδια που χρησιμοποιούνται τότε, ενώ επανεμφανίζεται (σε μια ιδιαίτερη, μετριοπαθή απόχρωση) σε εγχειρίδιο μαθήματος επιλογής του Λυκείου το 1998. Αυτό το ερμηνευτικό σχήμα της εαμικής (ή «συμμοριτικής») υπαιτιότητας πρόκλησης του εμφυλίου περιέχει 4 διαφορετικές αποχρώσεις εντός του, σχετικά με τον σκοπό πρόκλησης του εμφυλίου. Η (α1) αναφέρει πως οι «συμμορίτες» ήταν ξενοκίνητοι υπό των Σλάβων για να αποσπάσουν «μέρος εκ του όλου» της ελληνικής επικράτειας [απολογητική του Γ΄ Ψηφίσματος], η οποία υπάρχει σε 3 εγχειρίδια της χουντικής περιόδου και είναι η κυρίαρχη απόχρωση. Η (α2) αναφέρει πως οι «συμμορίτες» ήταν ξενοκίνητοι υπό των Σλάβων για να αποσπάσουν σταδιακά ολόκληρη την ελληνική επικράτεια [πλειοδοσία απολογητικής του Γ΄ Ψηφίσματος], η οποία υπάρχει σε 1 εγχειρίδιο της χουντικής περιόδου. Η (α3) που αναφέρει πως οι «συμμορίτες» προκαλούν τον εμφύλιο χωρίς να προσδιορίζεται ο σκοπός τους, η οποία υπάρχει σε 1 εγχειρίδιο της χουντικής περιόδου. Ενώ, η τελευταία πιο μετριοπαθής απόχρωση επικεντρώνεται στο ζήτημα της Μακεδονίας κι αυτή, αναφέροντας πως (α4) ο εμφύλιος προκλήθηκε κυρίως από τον Τίτο για το σχέδιο απόσπασης της ελληνικής Μακεδονίας (το ΚΚΕ ταλαντεύεται, αλλά εντέλει ενδίδει στην γραμμή του Τίτο προωθώντας, έτσι, μια αντικειμενικά ύποπτη και ζημιογόνο εθνικά πολιτική), η οποία υπάρχει σε 1 εγχειρίδιο μαθήματος επιλογής του Λυκείου το 1998.

Το δεύτερο ερμηνευτικό σχήμα αναφέρει πως (β) ο εμφύλιος προέκυψε ουδέτερα χωρίς να τον προκαλέσει κάποια συγκεκριμένη πλευρά [ουδετερότητα, αοριστία, εξισορρόπηση], το οποίο υπάρχει σε 5 εγχειρίδια από το 1976 ως το 2011 (με

διακοπή μόνο κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980), και με κύρια ένταση από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 ως τα μέσα της δεκαετίας του 2000.

Το τρίτο ερμηνευτικό σχήμα αναφέρει πως (γ) ο εμφύλιος προέκυψε από λάθη και παραλείψεις των ηγεσιών των δύο πλευρών και με την ανάμειξη των ξένων δυνάμεων [εξισορρόπηση και υπαιτιότητα των ηγεσιών], το οποίο υπάρχει σε 2 εγχειρίδια του Δημοτικού: ένα ολόκληρης της δεκαετίας του 1980 και το εν χρήσει από το 2012.

Το τέταρτο ερμηνευτικό σχήμα αναφέρει πως (δ) ο εμφύλιος προκλήθηκε με υπαιτιότητα της κυβερνητικής πλευράς (και των συμμάχων της), το οποίο υπάρχει σε 4 εγχειρίδια από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 ως σήμερα, με κύρια ένταση κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980.

Το πέμπτο ερμηνευτικό σχήμα αναφέρει πως (ε) ο εμφύλιος προκλήθηκε από τις οξυμένες κοινωνικές αντιθέσεις [εστίαση στο κοινωνικό πεδίο], το οποίο υπάρχει μόνο στο εν χρήσει εγχειρίδιο του Γυμνασίου από το 2006.

Το έκτο ερμηνευτικό σχήμα αναφέρει πως (στ) ο εμφύλιος προκλήθηκε από την οξυμένη ιδεολογική-γεωπολιτική σύγκρουση για το μεταπολεμικό πολιτικό μέλλον της Ελλάδας [εστίαση στο ιδεολογικό-γεωπολιτικό πεδίο], το οποίο υπάρχει στα 2 εν χρήσει εγχειρίδια της Δευτεροβάθμιας από τα μέσα της δεκαετίας του 2000.

Το έβδομο ερμηνευτικό σχήμα αναφέρει πως (ζ) ο εμφύλιος προκλήθηκε από τα «πολιτικά πάθη» και την αντεκδικητική βία Αριστεράς και Δεξιάς σε καθημερινό-ατομικό επίπεδο [εστίαση σε «πολιτικά πάθη» και ατομική βία], το οποίο υπάρχει μόνο στο εν χρήσει εγχειρίδιο του Λυκείου από το 2007.

Συνολικά για το 9ο ερώτημα διακρίνεται μια ευρεία «βεντάλια» ερμηνευτικών σχημάτων, τα οποία ακολουθούν τον εξής γενικό μετασχηματισμό. Κατά την χουντική περίοδο κυριαρχεί απόλυτα η απόδοση υπαιτιότητας στην εαμική πλευρά (ως «συμμοριτών»), η οποία συνάπτεται με τον χαρακτηρισμό τους ως σλαβοκίνητων υποχείριων που επιζητούν με τον εμφύλιο να αποσπάσουν εδάφη της Ελλάδας. Αυτό το ερμηνευτικό σχήμα εξαφανίζεται σχεδόν οριστικά με την έναρξη της Μεταπολίτευσης, ενώ μια μετριοπαθής εκδοχή του επανεμφανίζεται στα τέλη της δεκαετίας του 1990 παραμένοντας, όμως, περιθωριακή. Κατά την πρώτη δεκαετία της Μεταπολίτευσης συνυπάρχει η μη απόδοση υπαιτιότητας [αοριστία] και η απόδοση υπαιτιότητας στα λάθη και τις παραλείψεις των ηγεσιών και των δύο πλευρών. Στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980 εμφανίζεται και αμέσως κυριαρχεί η απόδοση υπαιτιότητας στην κυβερνητική πλευρά και τους συμμάχους της. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 ως τα μέσα της δεκαετίας του 2000 η υπαιτιότητα στην κυβερνητική πλευρά εξασθενεί και κυριαρχεί πλέον η αοριστία στην απόδοση υπαιτιότητας. Ενώ, τέλος, από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 ως σήμερα συνυπάρχουν, κατά περιόδους, σχεδόν ισότιμα πολλαπλά ερμηνευτικά σχήματα: η απόδοση υπαιτιότητας στην κυβερνητική πλευρά, η μη απόδοση υπαιτιότητας [αοριστία], η απόδοση υπαιτιότητας στις ηγεσίες και των δύο πλευρών, οι οξυμένες κοινωνικές αντιθέσεις ως αίτιο του εμφυλίου, η οξυμένη ιδεολογική-γεωπολιτική σύγκρουση για το μεταπολεμικό πολιτικό μέλλον της Ελλάδας και, τέλος, η απόδοση υπαιτιότητας στα «πολιτικά πάθη» και στην καθημερινή αντεκδικητική βία σε προσωπικό-ατομικό επίπεδο, της οποίας η αλυσιδωτή αντίδραση οδηγεί στο ξέσπασμα του εμφυλίου. Να σημειωθεί πως από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 ως

σήμερα είναι συχνό φαινόμενο ένα εγχειρίδιο να περιέχει παραπάνω από ένα ερμηνευτικά σχήματα σχετικά με αυτό το ερευνητικό ερώτημα, γι' αυτό και παρατηρούμε να προκύπτει αυτή η πλειάδα τους.

Το 10ο ερευνητικό ερώτημα ήταν συνδυαστικό ερώτημα και αφορούσε τον βαθμό υπερκαθορισμού του ελληνικού εμφυλίου πολέμου από το διεθνές γεωπολιτικό πλαίσιο αφενός και την θέληση του ελληνικού λαού αφετέρου [μερίδιο-ποσοστό εστίασης σε ελληνικό λαό ή ξένες δυνάμεις σχετικά με τον εμφύλιο και με ποια ανάγνωση-ερμηνεία τους]. Συνεπώς, λόγω της συνδυαστικότητας με την οποία εξετάζεται, αυτό επιμερίζεται σε 2 υποερωτήματα. Ας τα δούμε συγκεκριμένα, προκειμένου μετά να τα εξετάσουμε συνδυαστικά επιχειρώντας την σύνθεσή τους.

Το ερώτημα 10α αφορούσε το διεθνές πλαίσιο του ελληνικού εμφυλίου και την εμπλοκή των ξένων δυνάμεων. Κατ' αρχάς, σε 6 εγχειρίδια δεν αναφέρεται καθόλου το διεθνές πλαίσιο (αποσιώπηση – μηδενική εμπλοκή), εκ των οποίων τα 2 είναι της χουντικής περιόδου, τα επόμενα 2 της Μεταπολίτευσης ως το 1989 και τα υπόλοιπα 2 από το 2006 ως σήμερα. Όσον αφορά τα εγχειρίδια που περιέχουν σχετικές αναφορές στο διεθνές πλαίσιο διεξαγωγής του ελληνικού εμφυλίου, αυτά κατηγοριοποιήθηκαν σε 5 ερμηνευτικά σχήματα. Το πρώτο είναι αυτό που αναφέρει πως (α) η Ελλάδα αποτελεί τον πρώτο στόχο επίθεσης της ΕΣΣΔ προς τον «Ελεύθερο Κόσμο» κατά τον Ψυχρό Πόλεμο (συνεπώς η Δύση με την επέμβασή της διασώζει την Ελλάδα από την κομμουνιστική επιβουλή), το οποίο υπάρχει σε 2 εγχειρίδια της χούντας και σε ένα μαθήματος επιλογής του Λυκείου το 1998. Το δεύτερο είναι αυτό που αναφέρει πως (β) η Ελλάδα ανήκει δικαιωματικά στην σφαίρα επιρροής της Δύσης και η ΕΣΣΔ έχει συμφωνήσει, εντούτοις προκαλεί με την στάση της (συνεπώς είναι απόλυτα δικαιολογημένη και βοηθητική η επέμβαση της Δύσης στην Ελλάδα), το οποίο υπάρχει σε ένα εγχειρίδιο της χούντας, σε ένα εγχειρίδιο μαθήματος επιλογής του Λυκείου το 1998 και στο εν χρήσει εγχειρίδιο του Λυκείου από το 2007. Το τρίτο είναι αυτό που αναφέρει πως (γ) η Ελλάδα ανήκει στην σφαίρα επιρροής της Δύσης (αλλά τηρείται μετριοπάθεια-ουδετερότητα ως προς την επέμβαση της Δύσης), το οποίο υπάρχει σε 4 εγχειρίδια από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 ως σήμερα. Το τέταρτο είναι αυτό που αναφέρει πως (δ) η Ελλάδα ανήκει στην σφαίρα επιρροής της Δύσης (αλλά είναι καταδικαστέα η ωμή επέμβαση της Δύσης στην Ελλάδα), το οποίο υπάρχει σε 2 εγχειρίδια, και τα 2 αποσυρθέντα: του Γυμνασίου της περιόδου 1984-1991 και του Λυκείου του 2002. Το πέμπτο είναι αυτό που αναφέρει πως (ε) η επέμβαση της Δύσης στην Ελλάδα είναι ωμή, άδικη και απολύτως καταδικαστέα, το οποίο υπάρχει μόνο στο μακρόχρονο εγχειρίδιο του Λυκείου της περιόδου 1983-2007.

Το ερώτημα 10β αφορούσε το ποια είναι η θέληση του ελληνικού λαού ενόψει της και κατά την διεξαγωγή του ελληνικού εμφυλίου πολέμου²⁶². Κατ' αρχάς, δεν υπάρχει καμία σχετική αναφορά στον ελληνικό λαό (και την θέλησή του) σε 5

²⁶² Στο ερώτημα αυτό συνδυάστηκαν και αποσπάσματα από τα περιεχόμενα των εγχειριδίων για όλη την δεκαετία του 1940, τα οποία θα μπορούσαν, έστω και έμμεσα, να φανερώσουν στοιχεία της θέλησης του ελληνικού λαού προκειμένου για τον εμφύλιο και την πλευρά με την οποία τάσσεται ή είναι θετικά ή μάλλον θετικά διακείμενος, έστω και αμέτοχα, συναρτώντας την θέλησή του με τις διαφορετικές επιδιώξεις και σκοπούς των αντιμαχόμενων πλευρών.

εγχειρίδια, εκ των οποίων το 1 της περιόδου 1976-1984 και τα υπόλοιπα 4 από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 ως σήμερα. Από τα υπόλοιπα εγχειρίδια που περιέχουν σχετικές αναφορές, εντοπίστηκαν 3 ερμηνευτικά σχήματα. Το πρώτο είναι αυτό που αναφέρει πως (α) θέλει την νίκη της κυβερνητικής πλευράς ως νίκη του έθνους, το οποίο υπάρχει συνολικά σε 6 εγχειρίδια: και στα 5 εγχειρίδια της χουντικής περιόδου και επανέρχεται σε μια πιο εκσυγχρονισμένη μορφή και μετριοπαθή διατύπωση σε εγχειρίδιο μαθήματος επιλογής του Λυκείου το 1998. Αυτό το ερμηνευτικό σχήμα περιέχει εντός του 3 διαφορετικές αποχρώσεις, σχετικά με το πώς εκφράζεται η θέληση και υποστήριξη του ελληνικού λαού για να νικήσει η κυβερνητική πλευρά. Όλες εκφράζουν το μίνιμουμ πως σε γενικές γραμμές ο λαός θέλει νίκη του έθνους και καταστολή της κομμουνιστικής ανταρσίας, αλλά: η (α1) αναφέρει πως ο λαός υποστηρίζει πάντα ενιαία το αστικό πολιτικό-πολιτειακό σύστημα και τις κυβερνήσεις [πλήρης εθνική ενότητα κατά των κομμουνιστών], η οποία υπάρχει σε 3 εγχειρίδια της χούντας και σε ένα μαθήματος επιλογής του Λυκείου το 1998. Η (α2) αναφέρει πως ο λαός υποστηρίζει πάντα κυρίως τον βασιλιά, ενώ αντίθετα γίνεται κριτική στο αστικό πολιτικό σύστημα-κυβερνήσεις για μετριοπαθή στάση έναντι της κομμουνιστικής ανταρσίας [εθνική ενότητα κατά των κομμουνιστών υπό τον βασιλιά], το οποίο υπάρχει σε 1 εγχειρίδιο της χούντας. Ενώ, η (α3) αναφέρει πως ο λαός εκφράζεται υπέρ της κυβερνητικής πλευράς μέσα από τα αποτελέσματα των εκλογών και του δημοψηφίσματος [απόπειρα εκλογικής τεκμηρίωσης του λαϊκού ερείσματος-θέλησης], το οποίο υπάρχει σε 1 εγχειρίδιο της χουντικής περιόδου.

Το δεύτερο ερμηνευτικό σχήμα που ανιχνεύτηκε είναι αυτό που αναφέρει πως (β) ο λαός είναι διχασμένος και τυφλωμένος από τα πολιτικά πάθη-μίση, αλλά κατά βάση θέλει ηρεμία (άνευ όρων, άνευ υποστήριξης κάποιας πλευράς), το οποίο υπάρχει σε 3 εγχειρίδια από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 ως σήμερα.

Το τρίτο, τέλος, είναι αυτό που αναφέρει πως (γ) ο λαός θέλει εκδημοκρατισμό της πολιτικής ζωής με ειρηνική ομαλότητα (εν μέρει υποστήριξη των επιδιώξεων του ΕΑΜ και της ΠΕΕΑ), το οποίο υπάρχει σε 4 εγχειρίδια από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 ως σήμερα, με κύρια ένταση κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980.

Συνολικά για το 10ο ερώτημα και συνδυάζοντας αδρομερώς τα δύο υποερωτήματα τα οποία αναλύθηκαν παραπάνω, διακρίνεται ο εξής γενικός μετασχηματισμός. Κατά την περίοδο της χούντας κυριαρχεί απόλυτα το αφήγημα πως ο λαός θέλει την νίκη του έθνους έναντι της κομμουνιστικής ανταρσίας, ενώ η Ελλάδα ανήκει στην Δύση και δέχεται επίθεση από τον διεθνή κομμουνισμό. Συνεπώς, και ο ελληνικός λαός και οι δυτικές δυνάμεις συντείνουν στην νίκη της κυβερνητικής πλευράς, η οποία είναι απολύτως ηθική και επιθυμητή για να διασωθεί το ελληνικό έθνος από την κομμουνιστική επιβουλή. Αυτό το σχήμα σε μια πιο μετριοπαθή διατύπωση επανεμφανίζεται στα τέλη της δεκαετίας του 1990 παραμένοντας, όμως, περιθωριακό.

Από την αρχή της Μεταπολίτευσης και περίπου μέχρι τις αρχές (ή, κυρίως, τα μέσα) της δεκαετίας του 1980 το διεθνές πλαίσιο και οι ξένες δυνάμεις δεν αναφέρονται (αποσιώπηση), το ίδιο και η θέληση του ελληνικού λαού (αποσιώπηση). Έχουμε συνεπώς μια πλήρη διπλή αποσιώπηση που κυριαρχεί την εν λόγω περίοδο.

Κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980 η επέμβαση της Δύσης στην Ελλάδα κρίνεται ως ωμή και άδικη (παρ' όλο που σε ορισμένες περιπτώσεις

αναφέρεται πως η Ελλάδα ανήκει στην σφαίρα επιρροής της Δύσης), ενώ ο λαός αναφέρεται πως ζητά εκδημοκρατισμό και ειρηνική ομαλότητα ή πως είναι διχασμένος από τα πολιτικά μίσση, θέλοντας όμως κατά βάση ηρεμία.

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 το παραπάνω αφήγημα σταδιακά μετριάζεται και εξασθενεί. Δεν εξαφανίζεται οριστικά, αλλά στη θέση του πλέον εισάγεται και σταδιακά κυριαρχεί ένα μετριοπαθές συνδυαστικό αφήγημα, κατά το οποίο η Ελλάδα ανήκει στην Δύση (χωρίς να αξιολογείται η επέμβαση της Δύσης σε αυτήν, αλλά υπονοώντας νομιμοποίηση), ενώ αρχίζει σταδιακά να κερδίζει ισχύ η μη αναφορά στην θέληση του λαού (αποσιώπηση).

Τέλος, από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 και ως σήμερα το παραπάνω αφήγημα μετασχηματίζεται, όσον αφορά το διεθνές πλαίσιο, κλίνοντας ακόμα περισσότερο προς την νομιμοποίηση της επέμβασης της Δύσης, ενώ ακόμα περισσότερη είναι η αποσιώπηση της θέλησης του λαού και περισσότερες οι αναφορές σε πολιτικά πάθη και μίσση.

Το 11ο ερευνητικό ερώτημα αφορούσε το ποια είναι η σημασία της νίκης της κυβερνητικής πλευράς στον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο [οπτική απολογισμού της επικράτησης της αστικής πλευράς]²⁶³. Εδώ ανιχνεύτηκαν 6 ερμηνευτικά σχήματα. Το πρώτο αναφέρει πως η νίκη της κυβερνητικής πλευράς στον εμφύλιο σημαίνει (α) ελευθερία για το έθνος, το οποίο υπάρχει σε ένα εγχειρίδιο της χούντας και στο εν χρήσει εγχειρίδιο του Δημοτικού από το 2012. Το δεύτερο είναι μια μορφή επαύξησης του (α), καθώς αναφέρει πως η νίκη της κυβερνητικής πλευράς στον εμφύλιο σημαίνει (β) ελευθερία για το έθνος, το οποίο εκπροσωπεί τον «Ελεύθερο Κόσμο» της Δύσης [η ελευθερία του ελληνικού έθνους ως πρώτη νίκη της Δύσης στον Ψυχρό Πόλεμο], το οποίο υπάρχει σε 3 εγχειρίδια της χουντικής περιόδου και σε ένα μαθήματος επιλογής του Λυκείου το 1998. Το τρίτο αναφέρει πως η νίκη της κυβερνητικής πλευράς στον εμφύλιο σημαίνει (γ) έναρξη της μεταπολεμικής ανασυγκρότησης και προόδου της Ελλάδας, το οποίο υπάρχει σε 3 εγχειρίδια, εκ των οποίων 1 της χουντικής περιόδου και 2 από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 ως σήμερα. Το τέταρτο αναφέρει πως η νίκη της κυβερνητικής πλευράς στον εμφύλιο σημαίνει (δ) μακρόχρονη πολιτική ανωμαλία και πολιτικά πάθη απροσδιόριστα [αοριστία, απροσδιοριστία], το οποίο υπάρχει σε 7 εγχειρίδια από την αρχή της Μεταπολίτευσης ως σήμερα. Το πέμπτο αναφέρει πως η νίκη της κυβερνητικής πλευράς στον εμφύλιο σημαίνει (ε) «τραύματα» στις ψυχές της ελληνικής κοινωνίας [απροσδιόριστη ψυχολογικοποίηση], το οποίο υπάρχει σε 2 εγχειρίδια από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 ως σήμερα. Τέλος, το έκτο αναφέρει πως η νίκη της

---

²⁶³ Και εδώ αξιοποιήθηκαν αποσπάσματα από όλα τα περιεχόμενα των εγχειριδίων που αφορούν την σημασία και το απότερο νόημα της επικράτησης της αστικής τάξης στην Ελλάδα μετά από όλα τα «τραντάγματα» και την αμφισβήτηση που δέχτηκε κατά την δεκαετία του 1940. Αυτή η νίκη της συναρτάται και συνάδει ευθέως με την οικοδόμηση του μετεμφυλιακού κράτους και την ιδιομορφία του, ακριβώς επειδή αυτό στηρίχθηκε στην κυβερνητική νίκη στον εμφύλιο πόλεμο. Υπό την έννοια αυτή, δεν καταγράφηκαν και δεν κατηγοριοποιήθηκαν αναφορές σε θύματα και καταστροφές του εμφυλίου, καθώς αυτές αφενός αφορούν σχεδόν όλα τα εγχειρίδια (με άλλη οπτική, βέβαια, κάθε φορά) και αφετέρου δεν συναρτώνται άμεσα με το νόημα και την σημασία της ερμηνείας που επιχειρεί να αναδείξει το συγκεκριμένο ερευνητικό ερώτημα μέσα από τα περιεχόμενα των εγχειριδίων.

κυβερνητικής πλευράς στον εμφύλιο σημαίνει (στ) την έναρξη του αντικομμουνιστικού αντιδημοκρατικού μετεμφυλιακού κράτους της τρομοκρατίας, του αποκλεισμού και των διώξεων έναντι της εαμικής πλευράς και της εξάρτησης της χώρας από την Δύση, το οποίο υπάρχει σε 5 εγχειρίδια από το 1983 ως σήμερα, με κύρια ένταση κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980.

Συνολικά για το 11ο ερώτημα διακρίνεται ο εξής αδρομερής μετασχηματισμός των ερμηνευτικών σχημάτων. Κατά την χουντική περίοδο, κυριαρχεί η ερμηνεία της νίκης της κυβερνητικής πλευράς ως ελευθερίας του ελληνικού έθνους, το οποίο εκπροσωπεί τον δυτικό «Ελεύθερο Κόσμο» έναντι της διεθνούς αυταρχικής κομμουνιστικής απειλής. Από την έναρξη της Μεταπολίτευσης και ως σήμερα κυριαρχεί σχετικά το ερμηνευτικό σχήμα των μακρόχρονων πολιτικών παθών και της πολιτικής ανωμαλίας ως απόρροια της έκβασης του εμφυλίου. Αυτό το σχήμα συνυπάρχει διαδοχικά με τα παρακάτω νεο-εισερχόμενα σχήματα.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 συνυπάρχει με αυτό της έναρξης του αντικομμουνιστικού κράτους των διώξεων κατά της εαμικής πλευράς και της δυτικής εξάρτησης, το οποίο έχει αρκετή ισχύ (μάλιστα, αυτό το σχήμα κυριαρχεί κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980). Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 προστίθεται, επίσης, το σχήμα της έναρξης της μεταπολεμικής ανασυγκρότησης-προόδου της Ελλάδας, το οποίο είναι αρκετά ανίσχυρο, και επανεμφανίζεται, ως περιθωριακό πλέον, το σχήμα της ελευθερίας του ελληνικού έθνους που εκπροσωπεί τον δυτικό «Ελεύθερο Κόσμο», με μία πιο μετριοπαθή διατύπωση. Από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 προστίθεται, επίσης, το σχήμα των «τραυμάτων»-ψυχολογικοποίησης και από τις αρχές της δεκαετίας του 2010 το σχήμα της ελευθερίας του έθνους που επανέρχεται με σαφώς πιο μετριοπαθή τρόπο απ' ό,τι στις χουντικές εκδοχές του. Παρατηρούμε, δηλαδή, πως από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 ως σήμερα συνυπάρχουν πολλαπλά (συγκεκριμένα: 4 ως 5) ερμηνευτικά σχήματα, κατά περιόδους, ενώ μερικά εγχειρίδια της εν λόγω περιόδου περιέχουν περισσότερα του ενός ερμηνευτικά σχήματα διασπώντας και ρευστοποιώντας το συμπαγές του συνολικού ερμηνευτικού αφηγήματος και στις δύο βαθμίδες της σχολικής εκπαίδευσης.

Κατανομή των ερμηνευτικών σχημάτων

Η Ελλάδα στην Δεκαετία του 1940

Ιταλική εισβολή (ελληνοϊταλικός πόλεμος)

1. Ποιος είπε ουσιαστικά το «Όχι» στο ιταλικό τηλεσίγραφο; (ο Μεταξάς, ο λαός ή η Μ. Βρετανία;)

α) Εθνική ενότητα υπό τον Μεταξά και τον Βασιλιά – ο λαός υπακούει στην ηγεσία

ΣΤ1 (1967-1969)

ΣΤ2 (1969-1973)

Γ1 (1966-1976)
Γ2 (1969)
ΚΛ1 (1973)
ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)
Λ4 (2007-2022)
ΣΤ7 (2012-2022)

β) Η Ελλάδα γενικά (εθνική ενότητα)

ΣΤ3 (1974-1980)
ΣΤ4 (1980-1989)
ΣΤ6 (2006-2007)

γ) Ο Μεταξάς αποφασίζει κι εκφράζει την θέληση του λαού

Γ3 (1976-1984)
Γ5 (1991-2006)
ΚΛ7 (2001-2014)
Λ3 (2002)
Γ6 (2006-2022)

δ) Κόντρα στην θέληση του Μεταξά – αλλά αναγκασμένος να εκφράσει την θέληση του λαού

Λ2 (1983-2007)
Γ4 (1984-1991)

Κατοχή και Αντίσταση

---

2. Τι κάνει το αστικό πολιτικό σύστημα και ο βασιλιάς επί κατοχής; (αντίσταση από το εξωτερικό ή εγκαταλείπει τον λαό;)

α) Καμία αναφορά

ΚΛ1 (1973)
ΣΤ4 (1980-1989)
Γ4 (1984-1991)
ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)
ΣΤ6 (2006-2007)

β) Αντίσταση

ΣΤ1 (1967-1969)
ΣΤ2 (1969-1973)
Γ1 (1966-1976)
Γ2 (1969)
ΣΤ3 (1974-1980)
Γ3 (1976-1984)
Γ5 (1991-2006)
Λ4 (2007-2022)

γ) Σώζει τον χρυσό της Ελλάδας μεριμνώντας για τον λαό

Γ2 (1969)

δ) Εγκαταλείπει την χώρα – αποδρά

Λ2 (1983-2007)

Γ6 (2006-2022)

ε) Απλή αναφορά – μετάβαση

ΚΛ7 (2001-2014)

Λ3 (2002)

ΣΤ7 (2012-2022)

3. Ποια πλευρά συμβάλλει περισσότερο στην Αντίσταση; (όλοι; ή ποια είναι η πιο μαζική αντιστασιακή οργάνωση και με ποιο στόχο συνδέεται;)

α) Αποσιώπηση αντίστασης – καμία αναφορά

Γ3 (1976-1984)

β) Οι «εθνικές» ανταρτικές ομάδες – το ΕΑΜ δεν αναφέρεται

ΣΤ1 (1967-1969)

γ) Οι «εθνικές» ανταρτικές ομάδες – με σταδιακά προδοτικό ρόλο ΕΑΜ

ΣΤ2 (1969-1973)

Γ1 (1966-1976)

δ) Οι «εθνικές» ανταρτικές ομάδες (και η κυβέρνηση)– με εξαρχής υποκριτικό και προδοτικό ρόλο του ΕΑΜ

Γ2 (1969)

ε) Όλοι γενικά (γενίκευση, απροσδιοριστία) ή Εθνική Αντίσταση γενικά (εξισορρόπηση)

ΚΛ1 (1973)

ΣΤ3 (1974-1980)

ΣΤ4 (1980-1989)

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)

Γ5 (1991-2006)

ΚΛ5 (1998)

ΚΛ6 (1999-2022)

ΚΛ7 (2001-2014)

Λ4 (2007-2022)

ΣΤ7 (2012-2022)

στ) Κυρίως το ΕΑΜ και οι εαμικές οργανώσεις

Λ2 (1983-2007)

Γ4 (1984-1991)

Λ3 (2002)

ΣΤ6 (2006-2007)

Γ6 (2006-2022)

4. Υπάρχουν συνεργάτες-δοσίλογοι των κατοχικών δυνάμεων, Τάγματα Ασφαλείας και Μαύρη Αγορά και πώς συνεργάζονται με τις δυνάμεις κατοχής;

α) Αποσιώπηση

ΣΤ1 (1967-1969)

ΚΛ1 (1973)

ΣΤ3 (1974-1980)

Γ3 (1976-1984)

ΣΤ4 (1980-1989)

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [πριν το 1997]

ΣΤ6 (2006-2007)

ΣΤ7 (2012-2022)

β) Αποσιώπηση με ρητή αναφορά «Καμία συνεργασία»

Γ1 (1966-1976)

γ) Ελάχιστοι – μεμονωμένα (χωρίς προσδιορισμό)

ΣΤ2 (1969-1973)

Γ2 (1969)

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011), [μετά το 1997]

ΚΛ7 (2001-2014)

Λ4 (2007-2022)

δ) Τα Τάγματα Ασφαλείας – καταδικαστέα μεν, αλλά αντιμετώπισαν τον κομμουνιστικό κίνδυνο δε

Γ2 (1969)

ε) Το ΕΑΜ – οι κομμουνιστές

Γ2 (1969)

στ) Τα Τάγματα Ασφαλείας – καταδικαστέα

Λ2 (1983-2007)

Λ3 (2002)

Γ6 (2006-2022)

ζ) Μαύρη αγορά – μαυραγορίτες

Λ2 (1983-2007)

Γ4 (1984-1991)

Γ5 (1991-2006)

Λ3 (2002)

Γ6 (2006-2022)

η) Προδοτικές φασιστικές οργανώσεις

Λ2 (1983-2007)

Λ3 (2002)

θ) Ο μηχανισμός του καθεστώτος Μεταξά (που συνεχίζεται και μετά την Απελευθέρωση)

Λ3 (2002)

Γ6 (2006-2022)

Απελευθέρωση

---

5. Ποιος προκάλεσε τα Δεκεμβριανά; (είτε και μέσω του επίδικού τους)

α) Δεν αναφέρονται

ΣΤ1 (1967-1969)

ΚΛ1 (1973)

ΣΤ3 (1974-1980)

Γ3 (1976-1984)

ΣΤ4 (1980-1989)

ΣΤ6 (2006-2007)

ΣΤ7 (2012-2022)

β) Αδιαλλαξία κομμουνιστών που τρομοκρατούν – η κυβέρνηση και η Μ. Βρετανία επιζητεί ομαλότητα (πρόσχημα κομμουνιστών) – η Μ. Βρετανία βοηθάει δικαίως την Ελλάδα

ΣΤ2 (1969-1973)

Γ1 (1966-1976)

Γ2 (1969)

γ) Η κατάπιξη του εαμικού κινήματος – αδιαλλαξία κυβερνητικής πλευράς – Η Μ. Βρετανία επεμβαίνει στα εσωτερικά της Ελλάδας ΑΔΙΚΩΣ

Λ2 (1983-2007)

Γ4 (1984-1991)

Λ3 (2002)

Γ6 (2006-2022)

δ) Λάθη και παραλείψεις όλων (ουδετερότητα ή/και εξισορρόπηση)

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)

Γ5 (1991-2006)

ΚΛ7 (2001-2014)

ε) Η ιδεολογική σύγκρουση του Ψυχρού πολέμου (που αντανακλάται σε ενδοκυβερνητικές διαφωνίες proxy παραγόντων)

Λ4 (2007-2022)

6. Το ΚΚΕ θέλει να πάρει την εξουσία, από ποια χρονική στιγμή και την αξίζει ή όχι;

Καμία αναφορά – ούτε έμμεσα

ΚΛ1 (1973)
ΣΤ3 (1974-1980)
ΣΤ4 (1980-1989)
Γ3 (1976-1984)
ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)
Γ5 (1991-2006)
ΚΛ7 (2001-2014)
ΣΤ6 (2006-2007)
ΣΤ7 (2012-2022)

α) Θέλει – Ήδη από την Κατοχή-Αντίσταση

ΣΤ2 (1969-1973)
Γ1 (1966-1976)
Γ2 (1969)
Λ4 (2007-2022)

β) Θέλει – μετά την Συμφωνία της Βάρκιζας

ΣΤ1 (1967-1969)

γ) Θέλει – Ήδη από την Κατοχή-Αντίσταση (δεν είναι μεμπτό, εξάλλου όλοι έχουν πολιτικούς στόχους)

Γ4 (1984-1991)
Γ6 (2006-2022)

δ) Θέλει εκδημοκρατισμό (εξάλλου όλοι θέλουν την αλλαγή στο μεταπολεμικό μέλλον της Ελλάδας)

Λ2 (1983-2007)
Λ3 (2002)

7. ΕΑΜοκρατία ή Λευκή Τρομοκρατία; Ποιος δεν τηρεί την Συμφωνία της Βάρκιζας;

α) Δεν αναφέρεται ξεχωριστά η περίοδος

ΣΤ1 (1967-1969)
ΚΛ1 (1973)
ΣΤ3 (1974-1980)
Γ3 (1976-1984)
ΣΤ4 (1980-1989)
ΣΤ6 (2006-2007)
Λ4 (2007-2022)
ΣΤ7 (2012-2022)

β) Οι κομμουνιστές – προετοιμάζονται και επιζητούν εμφύλιο

ΣΤ2 (1969-1973)
Γ1 (1966-1976)
Γ2 (1969)

γ) Λευκή Τρομοκρατία – η κυβερνητική πλευρά

Λ2 (1983-2007)
Γ4 (1984-1991)
Λ3 (2002)
Γ6 (2006-2022)

δ) Απέτυχε γενικά και αόριστα ή/και από λάθη και παραλείψεις όλων των πλευρών

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)
Γ5 (1991-2006)
ΚΛ7 (2001-2014)

Εμφύλιος

Δεν αναφέρεται καθόλου ο εμφύλιος – πλήρης αποσιώπηση εμφυλίου

ΣΤ3 (1974-1980)

8. Πότε αρχίζει ουσιαστικά ο Εμφύλιος (ή εμφύλιες συγκρούσεις); 1943, 1944 ή 1946;

α) Στην Αντίσταση

ΣΤ2 (1969-1973)
Γ1 (1966-1976)
Γ2 (1969)
Γ4 (1984-1991)
Λ4 (2007-2022)

β) Στα Δεκεμβριανά (1944)

ΣΤ1 (1967-1969)
ΚΛ1 (1973)
Γ3 (1976-1984)
ΣΤ4 (1980-1989)
Λ2 (1983-2007)
Γ5 (1991-2006)
ΚΛ7 (2001-2014)
Γ6 (2006-2022)

γ) Αμέσως μετά την Συμφωνία της Βάρκιζας

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)

δ) Το 1946

Λ3 (2002)
ΣΤ6 (2006-2007)
ΣΤ7 (2012-2022)

9. Ποια πλευρά (ή τι) προκαλεί τον Εμφύλιο (υπαιτιότητα); Αίτια, επίδικο και στόχευση των δύο πλευρών

α) Οι «συμμορίες» - ξενοκίνητος υπό των Σλάβων-βόρειων γειτόνων για κομμουνιστική κατάληψη Μακεδονίας (σε πρώτο στάδιο) και ολόκληρης της Ελλάδας (σε δεύτερο στάδιο) [ΠΛΕΙΟΔΟΣΙΑ απολογητικής Γ΄ Ψηφίσματος]
Γ2 (1969)

β) Οι «συμμορίες» - ξενοκίνητος υπό των Σλάβων-βόρειων γειτόνων για την Μακεδονία (ξενοκίνητοι κομμουνιστές «συμμορίες») «απόσπαση μέρους εκ του όλου» [απολογητική Γ΄ Ψηφίσματος]
ΣΤ1 (1967-1969)
ΣΤ2 (1969-1973)
Γ1 (1966-1976)

γ) Κυρίως ο Τίτο για την απόσπαση της ελληνικής Μακεδονίας – το ΚΚΕ ταλαντεύεται αλλά εντέλει ενδίδει στην γραμμή του Τίτο, υιοθετεί έτσι αντικειμενικά ύποπτη και ζημιογόνα εθνικά πολιτική
ΚΛ5 (1998)

δ) Οι «συμμορίες» (χωρίς αναφορά σκοπών)
ΚΛ1 (1973)

ε) Κανείς – προκύπτει ουδέτερα
Γ3 (1976-1984)
ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)
Γ5 (1991-2006)
ΚΛ7 (2001-2014)
ΣΤ6 (2006-2007)

στ) Οι ηγεσίες των παρατάξεων της Αντίστασης και οι ξένες συμμαχικές δυνάμεις – λάθη και παραλείψεις και των δύο πλευρών
ΣΤ4 (1980-1989)
ΣΤ7 (2012-2022)

ζ) Η κυβερνητική πλευρά (αντιστασιακές οργανώσεις, κυβέρνηση, Μ. Βρετανία)
Λ2 (1983-2007)
Γ4 (1984-1991)
Λ3 (2002)
Γ6 (2006-2022)

η) Οξυμένες κοινωνικές αντιθέσεις – γείωση εμφυλίου σε επίπεδο κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού Ελλάδας [εστίαση στο κοινωνικό πεδίο]
Γ6 (2006-2022)

θ) Ιδεολογική σύγκρουση σχετικά με το μεταπολεμικό πολιτικό μέλλον της Ελλάδας [εστίαση στο ιδεολογικό πεδίο]

Γ6 (2006-2022)

Λ4 (2007-2022)

ι) Τα πολιτικά πάθη και η αντεκδικητική βία Αριστεράς και Δεξιάς στο καθημερινό επίπεδο

Λ4 (2007-2022)

10. Τι υπερκαθορίζει την πορεία προς τον Εμφύλιο και την εξέλιξή του; (ποια η σχέση μεταξύ θέλησης ξένων παραγόντων μέσω επεμβάσεων και θέλησης ελληνικού λαού, ποια η σχέση/ισορροπία μεταξύ διεθνούς περιβάλλοντος και εσωτερικής κατάστασης της χώρας;) – τελικά, τι είναι δίκαιο να γίνει;

10α. Ξένες επεμβάσεις: δικαιολογείται η ανάμειξη Μ. Βρετανίας και ΗΠΑ; Ο Στάλιν τι κάνει; (περί «συμφωνίας ποσοστών», σφαιρών επιρροής και μοιράσματος κόσμου)

α) Δεν αναφέρεται το διεθνές πλαίσιο και η ξένη επέμβαση

ΣΤ1 (1967-1969)

ΚΛ1 (1973)

Γ3 (1976-1984)

ΣΤ4 (1980-1989)

ΣΤ6 (2006-2007)

ΣΤ7 (2012-2022)

β) Η Ελλάδα ανήκει στην Δύση ή σφαίρα επιρροής της (απόλυτα δικαιολογημένη η επέμβαση της Δύσης - ο Στάλιν έχει συμφωνήσει αλλά προκαλεί με την στήριξη των κομμουνιστών στην Ελλάδα)

ΣΤ2 (1969-1973)

ΚΛ5 (1998)

Λ4 (2007-2022)

γ) Ο εμφύλιος ως οργανικό μέρος του Ψυχρού Πολέμου – της παγκόσμιας επίθεσης της ΕΣΣΔ προς τον «ελεύθερο κόσμο» - ο δυτικός κόσμος σώζει την Ελλάδα από την κομμουνιστική επιβουλή

Γ1 (1966-1976)

Γ2 (1969)

ΚΛ5 (1998)

δ) Η Ελλάδα ανήκει στην Δύση ή την σφαίρα επιρροής της (ουδέτερη αντιμετώπιση)

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)

Γ5 (1991-2006)

ΚΛ7 (2001-2014)

Γ6 (2006-2022)

ε) Η Ελλάδα ανήκει στην Δύση ή σφαίρα επιρροής της ΑΛΛΑ οι δυτικές δυνάμεις παρεμβαίνουν ωμά και αδίκως στα εσωτερικά πράγματα της Ελλάδας

Γ4 (1984-1991)

Λ3 (2002)

στ) Οι δυτικές δυνάμεις παρεμβαίνουν ωμά και αδίκως στα εσωτερικά πράγματα της Ελλάδας

Λ2 (1983-2007)

10β. Ποια η θέληση του ελληνικού λαού (τι είναι δίκαιο να γίνει);

α) Δεν αναφέρεται

Γ3 (1976-1984)

Γ5 (1991-2006)

ΚΛ7 (2001-2014)

ΣΤ6 (2006-2007)

ΣΤ7 (2012-2022)

β) Νίκη του έθνους και καταστολή της ανταρσίας (εθνική ενότητα κατά των κομμουνιστών) ΑΛΛΑ κριτική στο πολιτικό σύστημα και εξύμνηση του βασιλιά

Γ2 (1969)

γ) Νίκη του έθνους και καταστολή της ανταρσίας (εθνική ενότητα κατά των κομμουνιστών)

ΣΤ1 (1967-1969)

ΣΤ2 (1969-1973)

ΚΛ1 (1973)

ΚΛ5 (1998)

δ) Νίκη του έθνους και καταστολή της ανταρσίας (εθνική ενότητα κατά των κομμουνιστών) – (αυτό εκφράζεται με τις εκλογές του 1946 και την αποδοχή του Βασιλιά)

Γ1 (1966-1976)

ε) Είναι διχασμένος και «τυφλωμένος» από τα πολιτικά μίσση και τις διαμάχες, ενώ θέλει ηρεμία (έκκληση να ξεχαστούν οι διαφορές, για εθνική ενότητα και ομόνοια)

ΣΤ4 (1980-1989)

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)

Λ4 (2007-2022)

στ) Εκδημοκρατισμό και δημοκρατική ειρηνική ομαλότητα – στην γραμμή του ΕΑΜ και της ΠΕΕΑ

Λ2 (1983-2007)

Γ4 (1984-1991)
Λ3 (2002)
Γ6 (2006-2022)

11. Τι σημαίνει η λήξη του Εμφυλίου και η νίκη της κυβερνητικής πλευράς; (συνέπειες, αποτελέσματα, απολογισμός)

α) Ελευθερία για το Έθνος

ΣΤ1 (1967-1969)
ΣΤ7 (2012-2022)

β) Ελευθερία για το Έθνος που εκπροσωπεί την Δύση (δυτικό «ελεύθερο κόσμο») ενταγμένο στον Ψυχρό Πόλεμο

ΣΤ2 (1969-1973)
Γ1 (1966-1976)
Γ2 (1969)
ΚΛ5 (1998)

γ) Ανασυγκρότηση-πρόοδος

ΚΛ1 (1973)
Γ5 (1991-2006)
ΣΤ7 (2012-2022)

δ) Πολιτικά πάθη - μακρόχρονη πολιτική ανωμαλία (απροσδιόριστα)

Γ3 (1976-1984)
ΣΤ4 (1980-1989)
ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)
ΚΛ6 (1999-2022)
ΚΛ7 (2001-2014)
ΣΤ6 (2006-2007)
Λ4 (2007-2022)

ε) Τραύματα [«ψυχολογικοποίηση»]

Λ4 (2007-2022)
ΣΤ7 (2012-2022)

στ) Μετεμφυλιακό αντικομμουνιστικό κράτος τρομοκρατίας εναντίων των Αριστερών-εαμιτών και ωμών επεμβάσεων των ξένων δυνάμεων στα ελληνικά πράγματα

Λ2 (1983-2007)
Γ4 (1984-1991)
ΚΛ7 (2001-2014)
Λ3 (2002)
Γ6 (2006-2022)

4.5 ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΨΥΧΡΟΠΟΛΕΜΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

4.5.1 Μεταπολεμικός Κόσμος (το διεθνές πλαίσιο)

Η παρούσα θεματική κατηγορία εξετάζει μια ιστορική περίοδο, η οποία ως η πιο εγγύτερη χρονικά προς την περίοδο συγγραφής και χρήσης των εξεταζόμενων σχολικών εγχειριδίων, συχνά απουσιάζει από τα περιεχόμενά τους. Εντούτοις, είναι ακριβώς αυτή η χρονική εγγύτητα που την καθιστά τόσο σημαντική ιδεολογικά, καθώς οι συναρθρώμενες με την ιδεολογική-πολιτική τοποθέτηση ιστοριογραφικές επιλογές των εγχειριδίων προβάλλουν ως ακόμα πιο ρευστές και κρίσιμες, αφού αφορούν θέματα τα οποία, εκείνη την περίοδο ή μέχρι ένα μέρος εκείνης της περιόδου, μερικά από αυτά βρίσκονται ακόμα εν εξελίξει.

Τέτοια είναι τα θέματα του μεταπολεμικού κόσμου (ή μεταπολεμικής εποχής) που εκκινεί από το τέλος του Β΄ Π.Π. και συμβατικά-χρονολογικά καλύπτει το υπόλοιπο μισό του 20ού αιώνα, ενώ στη βάση μιας πιο ιστοριογραφικής περιοδολόγησης θα λέγαμε πως η βραχεία του εκδοχή εκτείνεται μέχρι την διάλυση της ΕΣΣΔ (Hobsbawm, 2010), ενώ η μακρά του εκδοχή μέχρι την παγκόσμια δομική καπιταλιστική οικονομική κρίση του 2007-08 (Λιάκος, 2021).

Ο μεταπολεμικός κόσμος (στο διεθνές του πλαίσιο και πέραν των πραγμάτων της Ελλάδας, η μετεμφυλιακή ιστορία της οποίας θα εξεταστεί στην επόμενη κατηγορία) χαρακτηρίζεται κεντρικά από την έναρξη του Ψυχρού Πολέμου μεταξύ του δυτικού καπιταλιστικού κόσμου με ηγέτιδα δύναμη τις ΗΠΑ και στρατιωτικό σκέλος το ΝΑΤΟ και του σοσιαλιστικού-κομμουνιστικού κόσμου με ηγέτιδα δύναμη την ΕΣΣΔ και στρατιωτικό σκέλος το Σύμφωνο της Βαρσοβίας.

Αυτή η τεράστια τομή που ανοίγει ανάμεσα στις νικήτριες δυνάμεις του Β΄ Π.Π. και διαχωρίζει μεταπολεμικά το σύνολο σχεδόν των χωρών του πλανήτη (με την παράλληλη ύπαρξη του ισχυρού κινήματος των Αδέσμευτων χωρών) υπερκαθορίζει με έναν ολιστικό τρόπο τις μεταπολεμικές εξελίξεις. Στα πλαίσια του Ψυχρού Πολέμου κυριαρχεί ο γενικευμένος ολικός ανταγωνισμός των δύο κοινωνικοοικονομικών συστημάτων, τρόπων παραγωγής και ιδεολογιών: του καπιταλιστικού-κεφαλαιοκρατικού κοινωνικοοικονομικού συστήματος παραγωγής με τις αστικού τύπου κοινοβουλευτικές δημοκρατίες και του σοσιαλιστικού κοινωνικοοικονομικού συστήματος παραγωγής με τις λαϊκές σοβιετικού τύπου δημοκρατίες. Αυτή η αντίθεση μεταξύ των δύο αυτών πόλων διαπερνά όλη την μεταπολεμική εποχή βρίσκοντας την αντανάκλασή της ακόμα και στους τομείς της επιστήμης, του πολιτισμού, της τέχνης, του αθλητισμού, του τρόπου αντίληψης και σκέψης, του τρόπου ζωής κ.λπ. και σε όλο αυτό το σύνολο της ανθρώπινης και κοινωνικής δραστηριότητας που τίθεται υπό τον γενικευμένο ανταγωνισμό των «δύο κόσμων», οι οποίοι βρίσκονται στον ακραίο στρατιωτικό ανταγωνισμό της «ισορροπίας του τρόμου», λόγω της αμοιβαίας κτήσης της ατομικής βόμβας και συνεπώς, της δυνατότητας-πιθανότητας αμοιβαίας καταστροφής τους. Αυτός ο ανταγωνισμός των δύο κόσμων γίνεται το βασικό πεδίο επιρροής των υπόλοιπων

χωρών που καλούνται να επιλέξουν στρατόπεδο είτε με ειρηνευτικά μέσα δια της ιδεολογίας, της επιστήμης, των επιτευγμάτων και του πολιτισμού, είτε πειθαναγκαστικά δια οικονομικών και στρατιωτικών μέσων, όπως με ροές κεφαλαίων και οικονομική βοήθεια, με στρατιωτικές επεμβάσεις, διάφορες μοχλεύσεις και επιχειρήσεις ωμής πολιτικής ανάμειξης στο εσωτερικό τους.

Έτσι, γύρω από τον Ψυχρό Πόλεμο οργανώνεται η αναδιάταξη του παγκόσμιου χάρτη και η ανακατανομή ισχύος υπέρ της μίας ή της άλλης πλευράς, αφού σε μια σειρά χωρών έχουμε στρατιωτικές επεμβάσεις και πραξικοπήματα, ενώ σε άλλες σημειώνονται επαναστάσεις και εξεγέρσεις που διεκδικούν την πολιτική αλλαγή. Σε αυτήν την διαδικασία σταδιακών και διαδοχικών ανακατατάξεων συμβάλλει και ο γενικευμένος ανταποικιακός αγώνας που ξεσπάει μεταπολεμικά σε μια σωρεία αποικιών που διεκδικούν την ανεξαρτησία τους και την απόσπασή τους από το ιμπεριαλιστικό σύστημα των ευρωπαϊκών δυνάμεων και του δυτικού κόσμου.

Στην Ευρώπη η πρώτη μεταπολεμική τριακονταετία χαρακτηρίζεται ως τα «χρυσά χρόνια» της σοσιαλδημοκρατίας και του κοινωνικού κράτους, όπου σημειώθηκαν τακτικές παραχωρήσεις των κυρίαρχων τάξεων προς τους λαούς, οι οποίοι με ισχυρά σοσιαλδημοκρατικά, σοσιαλιστικά, κομμουνιστικά κόμματα και αγωνιστικές διεκδικήσεις στα πλαίσια του εργατικού-λαϊκού και φοιτητικού κινήματος, αλλά και των πολλών κινημάτων που εμφανίστηκαν την δεκαετία του 1960 και του 1970, κατάφεραν να αποσπάσουν δικαιώματα και καλύτερο βιοτικό επίπεδο. Σε αυτήν την προοδευτική κατεύθυνση συνέβαλλε και η πολιτική πίεση που ασκούσε η ΕΣΣΔ στον δυτικό κόσμο με τις κοινωνικές-εργατικές κατακτήσεις που πρέσβευε μέσα από το ζωντανό παράδειγμά της. Ενώ, από την άλλη, η ανοικοδόμηση της Ευρώπης μετά τον Β΄ Π.Π., η οικονομική βοήθεια από τις ΗΠΑ, η ιμπεριαλιστική (οικονομική πλέον) εξάρτηση χωρών του Τρίτου Κόσμου και η αποκόμιση υπερκερδών-υπεραξίας απ' αυτές κατάφεραν να διατηρήσουν στις ισχυρές ευρωπαϊκές χώρες μια ικανοποιητική μεσαία-μικροαστική τάξη, η ύπαρξη της οποίας επιχειρούσε να μετριάσει τις αναπόφευκτες κοινωνικές ανισότητες του καπιταλιστικού κόσμου και να λειτουργήσει ως εκείνο το πρότυπο του «αμερικανικού ονείρου», στο οποίο συνοψίστηκε το ιδανικό μοντέλο ζωής που πρέσβευαν συμβολικά και υπόσχονταν οι δυτικές κοινωνίες.

Σε αυτό το πλαίσιο αναδύθηκε το ισχυρό αντιπολεμικό κίνημα ενάντια στις ιμπεριαλιστικές επεμβάσεις και υπέρ της ειρήνης και του αφοπλισμού, ενώ μέσω του κινήματος της νεολαίας εισήχθησαν σταδιακά νέες ιδέες, αντιλήψεις και οράματα που αποτέλεσαν την πρωτοπορία στην επιστήμη, την τέχνη και τις κοινωνικές σχέσεις κυριαρχώντας τα επόμενα χρόνια σε μια ολοένα και πιο μαζική Τριτοβάθμια εκπαίδευση που συγκέντρωνε τα όνειρα ενός δυναμικού φοιτητικού κινήματος που διεκδικούσε τα δικά του δικαιώματα στην μόρφωση και την προοδευτική αλλαγή του κόσμου.

Η κίνηση αυτή αγγίζει τα όριά της στον δυτικό κόσμο με το τέλος της δεκαετίας του 1970 και το πέρασμα του καπιταλισμού στο νεοφιλελεύθερο στάδιο διαχείρισής του, κατά το οποίο επιχειρείται στρατηγικά η μαζική «επιστροφή» της αγοράς σε όλο και περισσότερους τομείς κατακρημνίζοντας σταδιακά το κοινωνικό κράτος που είχε οικοδομηθεί προγενέστερα ως αποτέλεσμα του συνδυασμού οικονομικής ανάπτυξης

και οξυμένων εργατικών διεκδικήσεων. Η επιβολή του νεοφιλελευθερισμού και του σκληρού ατομικού ανταγωνισμού που αυτός περικλείει στον ιδεολογικό του πυρήνα προκαλεί την βαθμιαία συντηρητικοποίηση των κοινωνιών, ενώ από την δεκαετία του 1980, επίσης, ξεκινούν και οι «πόλεμοι των ιστορικών» μαζί με μια απόπειρα αναθεώρησης της ιστορίας του Β΄ Π.Π. (βλ. 4.3.1 και 4.4.1), την ώρα που η αποναζιστικοποίηση της Ευρώπης αποτελούσε ακόμα ζητούμενο σε μια εποχή που εμφανίζονται ξανά περιθωριακά φασιστικά φαινόμενα, αντλώντας από την διαχρονική βάση του εθνικισμού και του αντικομμουνισμού.

Ενώ, στα τέλη της δεκαετίας του 1980 ο Ψυχρός Πόλεμος τερματίζεται με την καπιταλιστική παλινόρθωση στην ΕΣΣΔ και την μετέπειτα διάλυσή της, την πτώση του Τείχους του Βερολίνου και τον τερματισμό του στρατιωτικού ανταγωνισμού. Η πτώση της ΕΣΣΔ αποτέλεσε τομή για την ιστορία του 20ού αιώνα²⁶⁴, αφού τα επόμενα χρόνια φέρουν το στίγμα αυτής ακριβώς της απώλειας και στο διεθνές πλαίσιο, αλλά και στο εσωτερικό των κοινωνιών και του κόσμου της εργασίας. Σε εκείνη την εποχή, η νίκη του δυτικού κόσμου χαρακτηρίστηκε από τις υποσχέσεις αισιοδοξίας για την αιώνια ειρήνη και τις διακηρύξεις για το «τέλος της ιστορίας» (Fukuyama, 1992): στη διεθνή σκηνή (με την πλήρη επικράτηση των ΗΠΑ και των νατοϊκών συμμάχων τους που θα κανοναρχούσαν πλέον τον κόσμο δίχως αντίβαρο στη διεθνή σκηνή), στην οικονομία (με την πλήρη επικράτηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και της αγοράς), στην ιδεολογία-πολιτική (με την πλήρη επικράτηση του φιλελευθερισμού και της αστικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας), στον πολιτισμό (με την πλήρη επικράτηση του καταναλωτικού δυτικού προτύπου ζωής και του «αμερικανικού ονείρου»). Σε αυτό το νέο παγκοσμιοποιημένο πλαίσιο της μετανεωτερικότητας και της πλήρους και βαθύτερης κυριαρχίας της αγοράς προστίθεται η ολοκλήρωση της ΕΟΚ σε Ευρωπαϊκή Ένωση που διανύει την δική της περίοδο θριάμβου και αισιοδοξίας υποσχόμενη ειρήνη για την ευρωπαϊκή ήπειρο και ευημερία για τους λαούς της.

Ο 20ός αιώνας κλείνει χρονολογικά με την παγκοσμιοποίηση σε πλήρη ανάπτυξη, την πλήρη κυριαρχία του ευρωατλαντικού κόσμου που κανοναρχώντας στο διεθνές πεδίο διεξάγει πολέμους και πολιτικές ή στρατιωτικές επεμβάσεις χωρίς αντίβαρο, ψάχνοντας νέους «εχθρούς της δημοκρατίας και των δικαιωμάτων» για να επιβάλλει την ιμπεριαλιστική ειρήνη του (πόλεμος του Κόλπου, διάλυση Γιουγκοσλαβίας κ.λπ.). Αλλά ιστοριογραφικά θεωρούμε πως ο 20ός αιώνας κλείνει είτε με την διάλυση της ΕΣΣΔ σε μια σύντομη εκδοχή (όπως προαναφέρθηκε), είτε σε μια πιο μακρά ιστορική προοπτική με την μεγάλη δομική καπιταλιστική οικονομική κρίση του 2007-08 και τα επακόλουθα ολόκληρης της επόμενης δεκαετίας. Η ανθρωπότητα (κυρίως, του ευρωπαϊκού και δυτικού κόσμου) έπειτα από μια μεταπολεμική σύντομη και εν μέρει πλασματική μπελ επόχ που πέρασε πριν να μεταβεί στην νεοφιλελεύθερη διαχείριση και από εκεί να βυθιστεί στην οικονομική κρίση, με σημείο τομής το 2007-08, αρχίζει να βυθίζεται σε νέα ακόμα πιο βαθιά προβλήματα: την φτωχοποίηση, την συντηρητικοποίηση και τον εκφασισμό, την επιστροφή των

---

²⁶⁴ Κατά μία πολύ σημαντική ιστοριογραφική περιοδολόγηση, αυτό ακριβώς είναι και το χρονικό σημείο τερματισμού του «σύντομου εικοστού αιώνα» (Hobsbawm, 2010).

πανδημιών, την κλιματική αλλαγή και την ανάδυση ενός νέου ψυχροπολεμικού κλίματος με την παράλληλη παγκόσμια ανακατανομή ισχύος να μεταφέρεται σταδιακά από την Ευρώπη και τις ΗΠΑ προς την Ανατολή. Σε έναν κόσμο επιστροφής της μισαλλοδοξίας και των εθνικισμών, σε έναν κόσμο απονεύρωσης των κοινωνιών και των κοινωνικών δεσμών που αφήνονται έρμαιο στην παντοδυναμία της αγοράς, σε έναν κόσμο διαδοχικών πολύμορφων κρίσεων που οι πιο σκοτεινές εκδοχές του μέλλοντος μοιάζουν πλέον όλο και πιο πιθανές με έναν νέο εν εξελίξει γενικευμένο πόλεμο που μαίνεται μεταξύ του παλαιού ψυχροπολεμικού μπλοκ δυνάμεων και επηρεάζει πολλαπλά κυρίως την Ευρώπη απειλώντας παράλληλα ολόκληρη την ανθρωπότητα.

Αυτή η ιστορική περίοδος του μεταπολεμικού (και μεταψυχροπολεμικού) κόσμου εν μέρει ταυτίζεται και με την χρονική περίοδο χρήσης των ερευνώμενων σχολικών εγχειριδίων, τα οποία και ερευνούμε με τα παρακάτω ερευνητικά ερωτήματα, προκειμένου να διακρίνουμε τις αδρομερείς ιδεολογικές γραμμές ερμηνείας που περιέχουν σχετικά με το σύνολο της πορείας της μεταπολεμικής εποχής (του διεθνούς πλαισίου, εκτός των ελληνικών πραγμάτων). Συγκεκριμένα, τα ερευνητικά ερωτήματα που θέσαμε σε αυτήν την κατηγορία είναι τα εξής:

1. Ποια πλευρά προκαλεί-αρχίζει τον Ψυχρό Πόλεμο (υπαιτιότητα) υπονομεύοντας την μεταπολεμική ειρήνη; (ποια πλευρά είναι επιτιθέμενη και ποια αμυνόμενη;)
2. Πώς αξιολογούνται οι δύο αντίπαλοι του Ψυχρού Πολέμου (μέσα από πράξεις, επεμβάσεις, ιδεολογίες, συστήματα, προθέσεις κ.λπ.); [επιλεκτικές καταγραφές και αξιολογικές κρίσεις – με ποια πλευρά φαίνεται να συντάσσεται το κάθε εγχειρίδιο;]
3. Πώς χαρακτηρίζεται/αξιολογείται (αν καταγράφεται) ο ανταποικιακός αγώνας (θετικά, αρνητικά ή ουδέτερα). Συνδέεται με την σοσιαλιστική ιδεολογία και την ΕΣΣΔ; Και αντίστροφα, η αποικιοκρατία που αρχίζει να απομοιώνεται συνδέεται με τον δυτικό κόσμο;
4. Πώς ερμηνεύεται η ανατροπή της ΕΣΣΔ (αίτια), ποια η σημασία του γεγονότος και πώς αξιολογείται; (θετικά, αρνητικά ή ουδέτερα)
5. Τι είναι (χαρακτηριστικά) και τι θέλει (στόχοι-προοπτική) η Ε.Ο.Κ. (Ε.Ε.);

Με τα παραπάνω ερωτήματα επιχειρούμε μία ει δυνατόν ανατομία της κατηγορίας του μεταπολεμικού κόσμου (του διεθνούς πλαισίου) που χαρακτηρίζεται από την έναρξη του Ψυχρού Πολέμου, την πορεία-εξέλιξή του με τις κορυφώσεις και τις υφέσεις, την αποαποικιοποίηση, την σφοδρή ιδεολογική σύγκρουση διεθνώς μεταξύ των δύο πόλων και τον τερματισμό του με την διάλυση του σοσιαλιστικού-κομμουνιστικού πόλου και την ταυτόχρονη ολοκλήρωση της Ε.Ε. που εγκαινιάζουν την πλήρη κυριαρχία του δυτικού κόσμου για τουλάχιστον δύο δεκαετίες πριν το ξέσπασμα της νέας βαθιάς οικονομικής κρίσης του 2007-08 και το πέρασμα, θεωρούμε, σε μια νέα ιστορική εποχή, στον 21ο αιώνα.

Ποιοτική Ανάλυση

Καμία αναφορά

ΣΤ1 (1967-1969)
ΚΛ1 (1973)
ΣΤ3 (1974-1980)
ΣΤ4 (1980-1989)
ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)
ΣΤ6 (2006-2007)

1. Ποια πλευρά αρχίζει-προκαλεί τον Ψυχρό Πόλεμο; (υπαιτιότητα)

α) Οι κομμουνιστικές χώρες (ΕΣΣΔ) άμεσα – επιτίθενται

«Μετά την συντριβή των κατά τό Δεκεμβριανόν κίνημα, οί κομμουνισταί έκαιροφυλάκτουν διά τόν “τρίτον γύρον”, όπως έλεγαν. Προς τόν σκοπόν αυτόν ώργανοοθησαν είς τάς χώρας του Παραπετάσματος (Αλβανίαν, Γιουγκοσλαβίαν, Βουλγαρίαν). Έκεί είχον τάς βάσεις άνεφοδιασμού των και περιθάλψεως τραυματιών, έκπαιδεύσεως δολιοφθορέων κλπ. Δι’ αυτό ό κατά τών συμμοριτών άγών έπαυσε νά έχη τήν μορφήν του Δεκεμβριανού κινήματος. Ήτο πλέον εθνικός άγών κατά του σλαβισμού. Τά πρώτα κρούσματα ήρχισαν από τόν Αύγουστον του 1946 μέ εισβολήν συμμοριών από τήν Αλβανίαν, Γιουγκοσλαβίαν και Βουλγαρίαν».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 171

Στο Γ1 (1966-1976) πάμπολλες είναι οι αναφορές που εμφανίζουν κατά την μεταπολεμική εποχή την ΕΣΣΔ και τις κομμουνιστικές χώρες επιτιθέμενες προς τον υπόλοιπο κόσμο, του οποίου ηγούνται οι ΗΠΑ για να διασφαλίσουν την ελευθερία του, ενώ όλοι οι λαοί επιθυμούν την ειρήνη, την οποία τερπιλίζει και υπονομεύει ποικιλοτρόπως και επανειλημμένως το σοσιαλιστικό μπλοκ δυνάμεων προκειμένου να επεκταθεί επιβάλλοντας τον κομμουνισμό και σε άλλες χώρες:

«Περισσότερον όμως έδυσκόλευε τήν ειρήνην ή άνόρθωσις τών περιοχών πού είχον περιέλθει εις τήν κατοχήν τών κατακτητών. Η Σοβιετική Ένωσις έτορπιλλίξε τήν άνόρθωσιν και τήν άποκατάστασιν τής τάξεως. Έπροτιμούσε τό χάος και τήν σύγχυσιν, διότι τής έδιδον τήν εύκαιρίαν νά έπιβάλη τό σύστημά της. Έτσι έπέτυχε νά φέρη υπό τον έλεγχόν της τας χώρας πού είχεν έλευθερώσει ό “Έρυθρός Στρατός”. Η Ρουμανία, ή Βουλγαρία, ή Αλβανία, ή Γιουγκοσλαβία, ή Τσεχοσλοβακία, ή Πολωνία, τά Βαλτικά κράτη, ή Μαντζουρία και ή βόρειος Κορέα έχασαν τήν άνεξαρτησίαν των και απέβησαν “δορυφόροι” τής Ρωσίας. Άπετελέσθη ούτω μία έρυθρά άυτοκρατορία πού άποκαλείται έκτοτε “σιδηρούν παραπέτασμα”, διότι είς τας χώρας αυτές απέβη δύσκολος ή επαφή τών σοβιετικών μέ τούς δυτικούς. Η τακτική αυτή τής Ρωσίας έδημιούργησεν έντασιν είς τας σχέσεις τής Ρωσίας μέ τούς Δυτικούς, ή οποία μάς έγινε γνωστή μέ τον διπλωματικόν όρον “ψυχρός πόλεμος”. Οί λαοί έπερίμεναν από τον Ο.Η.Ε. νά έξομαλύνη τας διαφοράς τών “Μεγάλων” και νά δώση τήν οριστικήν ειρήνην, αλλά και εκεί το δικαίωμα άρνησικυρίας (τό veto) τής Ρωσίας έδιδεν είς αυτήν ένα ισχυρόν όπλον, ώστε νά άκυρώνη κάθε άπόφασιν, που δέν ηνύνει τά συμφέροντά της. Αί Ηνωμένα Πολιτείαί προσεφέρθησαν νά χορηγήσουν διά του

Ο.Η.Ε. οικονομική βοήθειαν προς ανόρθωσιν τών κατεστραμμένων χωρών και νά συνεργασθούν μέ τά άλλα ήνωμένα έθνη προς επιβολήν τής ομαλής διακυβερνήσεως εις τās χώρας αύτάς, αλλά συνήντησαν τήν αντίδρασιν τής Σοβιετικής κυβερνήσεως και προσέφυγαν εις τον Ο.Η.Ε. Έκει κατήγγειλαν τήν Ρωσίαν ότι αντίδρά εις τήν αποκατάστασιν τής ειρήνης. Έτσι έμειναν πολλά προβλήματα άλυτα και ό ψυχρός πόλεμος έσυνεχίσθη».

Γ1 (1966-1976), σ. 265-266

Επίσης, το ΝΑΤΟ ερμηνεύεται ως επωφελής για τους λαούς αμυντικό όργανο έναντι της κομμουνιστικής επιθετικότητας και της σοβιετικής επεκτατικής πολιτικής. Στην ίδια κατεύθυνση, το δόγμα Τρούμαν και το σχέδιο Μάρσαλ θωρακίζουν την άμυνα του «ελεύθερου» δυτικού κόσμου έναντι των χωρών του «παραπετάσματος»:

«Η ΑΜΕΡΙΚΗ ΑΝΑΛΑΜΒΑΝΕΙ ΤΗΝ ΗΓΕΣΙΑΝ ΤΩΝ ΔΥΤΙΚΩΝ: Μέ τήν κρίσιν εις τήν Κίναν και τήν Ελλάδα άπεδείχθη ότι μόνον αί Η.Π.Α. από τās Δυνάμεις τού δυτικού Κόσμου ειχον τήν ικανότητα και τά μέσα νά αναλάβουν ήγετικόν ρόλον εις τά παγκόσμια προβλήματα και νά θέσουν φραγμόν εις τās έπεκτατικάς διαθέσεις τού κομμουνισμού. Επειδή όμως ή Ρωσία μετά τον πόλεμον ειχεν άποβή ισχυρά στρατιωτική και βιομηχανική δύναμις και ήτο δυσκολοπολέμητος έζήτησαν τήν συνεργασίαν και τών άλλων έλευθέρων λαών, ώστε διά συλλογικής δράσεως νά αντιδράσουν κατά τών ρωσικών σχεδίων και νά αποκαταστήσουν τήν ειρήνην. Διά τήν προσπάθειαν αυτήν οί Δυτικοί ίδρυσαν τά επόμενα συλλογικά όργανα: 1) Τόν Όργανισμόν του Βορειοατλαντικού Συμφώνου (ΝΑΤΟ). Εις αυτόν συνεργάζονται μέ τās Η.Π.Α. ή Αγγλία, Γαλλία, Βέλγιον, Ολλανδία και άλλαι 11 χώραι προς κοινήν άμυναν εναντίον παντός επιτιθεμένου. Ό ΝΑΤΟ ιδρύθη τό 1949. Η Ελλάδα εισήλθεν εις αυτόν τό 1950 [...] μέ τό “Δόγμα Τρούμαν”. Αυτό άποτελεί επίσημον διακήρυξιν του Προέδρου τών Ηνωμένων Πολιτειών Τρούμαν (άνοιξιν του 1947) ενώπιον του Κογκρέσσου, ότι αί Η.Π.Α. θά παρεχώρουν προθύμως στρατιωτικήν βοήθειαν εις τās άπειλουμένας από τον κομμουνισμόν χώρας. Η πρώτη χειρονομία έγινε εις τήν Ελλάδα και τήν Τουρκίαν, πού ήπειλοϋντο από τον κομμουνισμόν. Δεύτερον μέ τό “Σχέδιον Μάρσαλ”, τό όποιον φέρει τό ονομα του ύπουργού τών εξωτερικών τών Η.Π.Α. Μάρσαλ. Ούτος τό 1947 έζήτησεν από 16 φιλικά προς τήν Αμερικήν κράτη νά καταρτίσουν πίνακα τών αναγκών των, ώστε νά δυνηθούν αί Η.Π.Α. νά βοηθήσουν τήν οικονομικήν ανόρθωσιν τών χωρών αύτών. Διά τον σκοπόν αυτόν ή Αμερική έχει διαθέσει μέχρι σήμερον πολλά δισεκατομμύρια δολλαρίων. Τά έπωφελή αύτά διά τούς έλευθέρους λαούς όργανα και σχέδια συνετέλεσαν, ώστε έπειτα από τον θάνατον του Στάλιν (1953) ή Ρωσία υπό τον νέον ήγέτην της Κρούτσεφ νά φανή υποχωρητική και νά δεχθή ως προς τās διεθνείς σχέσεις τήν αρχήν τής “συνυπάρξεως”, πού σημαίνει ότι αί δυτικά δημοκρατία και τά Σοβιέτ δύνανται νά συνυπάρξουν άνευ συγκρούσεων».

Γ1 (1966-1976), σ. 272-273

Ομοίως, στο Γ2 (1969) επαναλαμβάνεται το ίδιο ερμηνευτικό σχήμα στην ακραία του χουντική αντικομμουνιστική εκδοχή:

«Αλλά τό 1945 συνέβη και κάτι άλλο. Η Σοβ. Ένωσις έθεσε, μεταξύ αυτής και τού υπολοίπου κόσμου, ένα “σιδηρούν παραπέτασμα”, ως τό άπεκάλεσεν ό Τσώρτσιλ, όπισθεν τού όποιου προσεπάθησε νά διαμορφώση ένα ίδιόν της κόσμον, τελείως

ξένον πρὸς τὸν μέχρι τότε γνωστὸν, τελείως ἀπεστερημένον τὸν μεγάλων ἀρχῶν τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Καί εἰς τὸν κόσμον αὐτὸν περιέλαβεν, ὡς ἐπαθλον τῆς νίκης, παραβιάζουσα συμπεφωνημένα καὶ ἀθετούσα ὑποσχέσεις, διὰ τῆς ἐπιβολῆς τῆς στρατιωτικῆς ἰσχύος τῆς, τὴν Πολωνίαν, τὴν Οὐγγαρίαν, τὴν Ρουμανίαν, τὴν Βουλγαρίαν, τὴν Νοτιοσλαβίαν, τὴν Ἀλβανίαν, τὴν Ανατολικὴν Γερμανίαν, τὴν Τσεχοσλοβακίαν».

Γ2 (1969), σ. 191

«Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς διασκέψεως τοῦ Πότσδαμ ὁ **Στάλιν** διετύπωσεν, εἰς ἰδιαίτεραν συνομιλίαν μὲ τὸν Τσώρτσιλ, **τάς πρώτας εἰς βᾶρος τῆς Ἑλλάδος κατηγορίας**. Παρεπονέθη ὅτι ἐξτρεμιστικά στοιχεῖα προεκάλουν ἐπεισόδια εἰς τὰ βουλγαρικά καὶ ἄλβανικά σύνορα καὶ προητοίμαζον εἰσβολὴν εἰς τὰ δύο ὄμορα κράτη. **Αἱ κατηγορίαι ἦσαν ἀστήρικτοι, ἀλλ' ἐπρόδιδον τὰς προθέσεις τοῦ Σοβιετικοῦ ἡγέτου**. Ὅπως καὶ οἱ πρὸς τὸν Τσώρτσιλ ὑπαινιγμοί, περὶ παραχωρήσεως τῆς Ἀλεξανδρουπόλεως, ὡς ναυτικῆς βάσεως, εἰς τὴν Σοβ. Ἐνωσιν [...] **Ἡ ἙΛΛΑΣ ΠΡΩΤΟΣ ΣΤΟΧΟΣ ΤΗΣ ΣΟΒ. ΕΝΩΣΕΩΣ** [...] Ἡ διενέργεια ἐκλογῶν, ἀπαραίτητος προϋπόθεσις ἐπανόδου εἰς τὴν νομιμότητα, κατέστη καὶ ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη μετὰ τὴν **ἐξαπολυθεῖσαν ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος καὶ Μ. Βρεταννίας σοβιετικὴν ἐπίθεσιν**. Τὴν 21ην Ἰανουαρίου 1946, ἡ σοβιετικὴ κυβέρνησις προσέφυγεν εἰς τὸ Συμβούλιον Ασφαλείας τῶν Ἦνωμ. Ἐθνῶν, κατηγοροῦσα τὴν Μ. Βρεταννίαν ὅτι ἀδικαιολογήτως διετῆρει βρεταννικά στρατεύματα εἰς τὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν λήξιν τοῦ πολέμου [...] **σοβιετικὴ προσφυγὴ εἶχεν ἀπορριφθῆ, ἀλλ' ὁ ψυχρὸς πόλεμος εἶχεν ἀρχίσει μὲ πρῶτον στόχον τὴν Ἑλλάδα**. Εντὸς ὀλίγων μηνῶν θὰ προσελάμβανε θερμὴν μορφήν διὰ τὴν χώραν μας. [...] **μόνη ἡ παρουσία τῶν βρεταννικῶν στρατευμάτων εἶχε μέχρι ἐκείνης τῆς στιγμῆς ἀποτρέψει τὴν κατάκτησιν τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τοῦ σοβιετικοῦ συνασπισμοῦ**. [...] ὁ Πρόεδρος Τρούμαν ἐτόνισεν ὅτι **“ἡ ὑπόστασις τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἀπειλεῖται, ὑπὸ τῆς τρομοκρατικῆς δράσεως χιλιάδων τινῶν ἐνόπλων διευθυνομένων ὑπὸ κομμουνιστῶν”** [...] Τὸ μήνυμα αὐτὸ πού ἀπεκλήθη **“Δόγμα Τρούμαν”**, ἀπετέλεσεν ἀποφασιστικὴν στροφὴν εἰς τὴν ἀμερικανικὴν ἐξωτερικὴν πολιτικὴν. Δι' αὐτοῦ διεκηρύσσεται, ὡς ὁ ἴδιος ὁ Πρόεδρος ἐτόνισεν, ὅτι οἰαδήποτε ἐπίθεσις, ἀμεσος ἢ ἐμμεσος, ἀπειλοῦσα τὴν εἰρήνην θὰ ἀπετέλει, συγχρόνως, καὶ ἀπειλὴν κατὰ τῆς ἀσφαλείας τῶν Ἦνωμ. Πολιτειῶν. Αὕτῃ ἡ διακήρυξις, περισσότερον καὶ τῆς βοηθείας, κατέστησε δυνατὴν τὴν σωτηρίαν τῆς χώρας μας. Διότι ὁ Στάλιν ἀντελήφθη ὅτι αἱ Η.Π.Α. ἦσαν ἀποφασισμέναι νὰ πολεμήσουν, διὰ νὰ κρατήσουν τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Τουρκίαν ἔκτος τοῦ παραπετάσματος. [...] δεδομένης καὶ τῆς ἀπὸ τοῦ τέλους Ἰουνίου 1950 προκληθείσης διεθνούς ἐντάσεως, κατόπιν τῆς ἐναντίον τῆς νοτίου Κορέας κομμουνιστικῆς ἐπιθέσεως [...] Τὸ Σύμφωνον τοῦ Βορείου Ἀτλαντικοῦ ὑπεγράφη τὴν 4ην Ἀπριλίου 1949, εἰς Οὐάσιγκτων, ὑπὸ τῶν ὑπουργῶν τῶν Ἐξωτερικῶν τοῦ Βελγίου, Καναδά, Δανίας, Γαλλίας, Ἰσλανδίας, Ἰταλίας, Λουξεμβούργου, Ὀλλανδίας, Νορβηγίας, Πορτογαλλίας, Μ. Βρεταννίας καὶ Ἦνωμ. Πολιτειῶν. Τὸ Σύμφωνον ἀπετελείτο ἐκ 14 ἀρθρῶν. **Προέβλεπε τὴν συνεργασίαν τῶν 12 χωρῶν εἰς τὸν στρατιωτικόν, πολιτικόν, οἶκο νομικόν καὶ κοινωνικόν τομέα**. Εἰς τὴν **πραγματικότητα ἐπρόκειτο περὶ ἀμυντικῆς στρατιωτικῆς συμμαχίας**. Ἡ δημιουργία Ὄργανισμοῦ τοῦ Βορειοατλαντικοῦ Συμφώνου (NATO), μὲ ἀνώτατον ὄργανον διευθύνσεως (τὸ συμβούλιον τῶν ὑπουργῶν Ἐξωτερικῶν) καὶ ἀνώτατον κοινόν στρατηγεῖον, ἐπιστοποίησεν ὅτι **πρωταρχικὸς σκοπὸς τῆς Συμμαχίας ἦτο ἡ**

άμυνα κατά ένδεχομένης κομμουνιστικής επίθεσεως [...] Ο Θάνατος τού Στάλιν, τήν 5ην Μαρτίου 1953, επέτρεψε τήν έκ μέρους τής σοβιετικής κυβερνήσεως εφαρμογήν μεθόδων έξωτερικής πολιτικής πλέον ελαστικών. Ή υπεροχή τών Ήνωμ. Πολιτειών εἰς βιομηχανικόν έξοπλισμόν, εἰς ἔθνικόν εισόδημα καί πυρηνικά όπλα, καθίστα ἀδύνατον τήν πραγματοποιήσιν τού παγίου σκοπού τής σοβιετικής πολιτικής, τής ἐπιβολῆς δηλαδή τού κομμουνιστικοῦ τρόπου ζωῆς εἰς όλον τόν κόσμον διά τής βίας».

Γ2 (1969), σ. 193, 195-196, 198, 214-215, 231-233, 253

Στο **ΚΛ5 (1998)**, στην θεματική του ενότητα για τις ελληνοτουρκικές σχέσεις, διακρίνουμε να εκφράζεται σχεδόν η ίδια απόλυτα νατοϊκή ιδεολογική κατεύθυνση σχετικά με την μεταπολεμική κατάσταση, σε μια πιο μετριοπαθή διατύπωση:

«οι ηγεμονικές φιλοδοξίες του Σοβιετικού ηγέτη Στάλιν στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου οδήγησαν στην επιδείνωση των τουρκοσοβιετικών σχέσεων το 1945-1948. Η ένταση μεταξύ της Μόσχας και της Άγκυρας κορυφώθηκε με την αξίωση της Σοβιετικής Ένωσης για την επιστροφή των περιοχών Καρς και Αρνταχάν και την παραχώρηση ναυτικών βάσεων (στην ΕΣΣΔ) στα Στενά. Η τουρκική κυβέρνηση έντρομη από τη σοβιετική απειλή έσπευσε να ζητήσει τη βοήθεια της Αγγλίας και των ΗΠΑ. Από την άλλη πλευρά η συμφορά της Κατοχής (1941-1944) και του Εμφύλιου πολέμου (1945-1949) και η έναρξη του Ψυχρού Πολέμου, σφράγισαν την προθυμία της ελληνικής κυβέρνησης να ενταχθεί στην κοινότητα των δυτικών χωρών και στους συμμαχικούς στρατιωτικούς συνασπισμούς. Επιπλέον η Μόσχα είχε υποστηρίξει το 1945-1946 τις διεκδικήσεις της κομμουνιστικής Βουλγαρίας για διέξοδο στο Αιγαίο. Οι φιλοδοξίες του Στάλιν σε βάρος της Τουρκίας και της Ελλάδας οδήγησαν την αμερικανική κυβέρνηση να συνειδητοποιήσει την ανάγκη επέμβασης στην περιοχή αυτή. Με το Δόγμα Τρούμαν (Μάρτιος 1947) οι Αμερικάνοι εγγυήθηκαν την εδαφική ακεραιότητα Ελλάδας και Τουρκίας και δεσμεύονταν να τις ενισχύσουν οικονομικά και στρατιωτικά. [...] Το 1946-1947 ο κοινός κομμουνιστικός κίνδυνος και η σταδιακή προσχώρηση της Ελλάδας και της Τουρκίας στην κοινότητα των δυτικών χωρών σηματοδότησαν μια νέα περίοδο ελληνοτουρκικής προσέγγισης [...] Το 1947, με το Δόγμα Τρούμαν, ο ελληνοτουρκικός χώρος μετατρεπόταν σε προπύγιο της αμυντικής ασπίδας του δυτικού κόσμου».

ΚΛ5 (1998), σ. 110-111

Επίσης, ιδιαίτερα χαρακτηριστικές της ιδεολογικής κατεύθυνσης της εν λόγω ενότητας του ΚΛ5 (1998) είναι και οι εξής αναφορές:

«Και οι δυο χώρες επιθυμούσαν να ενταχθούν στο ΝΑΤΟ που είχε ιδρυθεί το 1949. Η κυβέρνηση Μεντερές αποφασίζει την αποστολή μιας ταξιαρχίας στην Κορέα, για να ενισχύσει τις εκεί επιχειρήσεις του ΟΗΕ. Η Ελλάδα ακολουθεί το παράδειγμά της. Το ΝΑΤΟ όμως δε θέλει την είσοδο της Τουρκίας στους κόλπους του. Έτσι, απορρίπτει δυο αιτήσεις της με το αιτιολογικό ότι γεωγραφικά και ιδεολογικά βρισκόταν έξω από τα όρια που η Συμμαχία είχε κληθεί να υπερασπιστεί. Τελικά, με τη συμπράσταση των ΗΠΑ, το ΝΑΤΟ δέχεται την Τουρκία μαζί με την Ελλάδα (1952)».

ΚΛ5 (1998), σ. 111

Ενώ, στην ενότητα του ίδιου εγχειριδίου για την Ευρωπαϊκή Ένωση, η ενοποίηση αυτή αποδίδεται και στον κίνδυνο περί σοβιετικού-κομμουνιστικού επεκτατισμού:

«Εκτός από τις πολιτικοοικονομικές συνέπειες του πολέμου, τη μετατόπιση των διεθνών κέντρων εξουσίας και την αμφισβήτηση του παραδοσιακού ρόλου του εθνικού κράτους στην ευρωπαϊκή ήπειρο, δύο επιπλέον συντελεστές έπαιξαν θετικό ρόλο στην ιδέα της ευρωπαϊκής ενοποίησης: α. Η πολιτική κυριαρχία της Σοβιετικής Ένωσης στην Ανατολική Ευρώπη σε συνάρτηση με την εμφάνιση του ψυχρού πολέμου, κατέστησε την ενότητα των χωρών της Δυτικής Ευρώπης αναγκαία για την αντιμετώπιση του σοβιετικού επεκτατισμού».

ΚΑ5 (1998), σ. 160

β) Οι κομμουνιστικές χώρες (ΕΣΣΔ) εμμέσως – απομονώνονται

Στο Γ3 (1976-1984) η ευθύνη έναρξης του Ψυχρού Πολέμου αποδίδεται πάλι στην ΕΣΣΔ, ωστόσο εδώ αυτή δεν συνάπτεται με επιθετικές ενέργειες εκ μέρους των σοσιαλιστικών χωρών, αλλά με την απομόνωσή τους από τον υπόλοιπο κόσμο πίσω από το «σιδηρούν παραπέτασμα», κάτι που υιοθετείται από την αφήγηση ως όρος δηλωτικός και ενισχυτικός της ερμηνείας που εμπεριέχει:

«Η Αμερική έμεινε άθικτη από τις καταστροφές του πολέμου, ξεπέρασε την οικονομική κρίση του 1929, ανάπτυξε σε τεράστια κλίμακα τη βιομηχανία της και συγκέντρωσε τεράστια κεφάλαια. Η Ρωσία είχε πάθει φοβερές καταστροφές και είχε τά περισσότερα ανθρώπινα θύματα (είκοσι εκατομμύρια νεκρούς) ήταν όμως μία άπεραντη χώρα με πολύ μεγάλες οικονομικές δυνατότητες. Ο πόλεμος τής έδωσε την ευκαιρία να επεκταθή προς την Απω Ανατολή και προς την κεντρική Ευρώπη. Σύντομα οι δύο υπερδυνάμεις με τά διαφορετικά πολιτικοοικονομικά συστήματα και τά συγκρουόμενα συμφέροντα βρέθηκαν αντιμετώπιες. Η Ρωσία έκοψε τότε κάθε επικοινωνία ανάμεσα στις χώρες της και στον υπόλοιπο κόσμο (“σιδερένιο παραπέτασμα” όνόμασε ό Τσώρτσιλ αυτή την απομόνωση). Η Αμερική έγκαινίασε ένα μεγάλο πρόγραμμα οικονομικής ενίσχυσης για την ανόρθωση τής Ευρώπης (σχέδιο Μάρσαλ-Marshall, 1947). [...] Ο μεγάλος άμερικανοσοβιετικός ανταγωνισμός (ψυχρός πόλεμος) μειώθηκε μετά τόν θάνατο του Στάλιν (1953), όταν έπεκράτησε στη Ρωσία μία πιά εύελικτη πολιτική, ιδίως μετά τή σύγκρουση με τήν Κίνα (1962). [...] Από τά 1956 τόν ανταγωνισμό τών υπερδυνάμεων άντικατάστησε ό όρος “συνύπαρξη”, πού είναι κάτι άνάλογο με τήν παλιά εύρωπαϊκή ισορροπία, σε παγκόσμια τώρα κλίμακα».

Γ3 (1976-1984), σ. 326-327

γ) Οι κομμουνιστικές χώρες (ΕΣΣΔ) – απορρίπτουν σχέδιο Μάρσαλ και ιδρύουν την Κομινφόρμ

Το Λ2 (1983-2007) είναι το εγχειρίδιο που αφιερώνει τις περισσότερες σελίδες (σ. 300-393, κάτι λιγότερο από 100 στο σύνολο των 522 σελίδων του εγχειριδίου) στην μεταπολεμική εποχή (του διεθνούς πλαισίου, πέραν των ελληνικών πραγμάτων). Περιέχει εκτενέστετες αναφορές για τον Ψυχρό Πόλεμο, την περιγραφή των αντίπαλων στρατοπέδων, τον ανταποικιακό αγώνα, αλλά και τις εξελίξεις σε όλες τις

ηπείρους μεταπολεμικά εκφράζοντας μια τάση ανοίγματος της αφήγησης προς την παγκόσμια και όχι μόνο την ευρωπαϊκή ή δυτική ιστορία.

Όσον αφορά την έναρξη του Ψυχρού Πολέμου, η ευθύνη φαίνεται να αποδίδεται πάλι στην ΕΣΣΔ, με σημείο τομής-ρήξης την επιβολή της εξωτερικής πολιτικής της στις ανατολικές χώρες, ώστε αυτές να απορρίψουν το σχέδιο Μάρσαλ και παράλληλα να υιοθετήσουν το αδιάλλακτο δόγμα Ζντάνωφ, ώστε να συγκροτηθεί η Κομινφόρμ ως καθοδηγητικό όργανο μεθόδευσης του αγώνα κατά της Δύσης:

«β. Οι αρχές του ψυχρού πολέμου Το 1947, ο πρόεδρος των Ενωμένων Πολιτειών **Τρούμαν (Harry Truman)** αναγγέλλει ότι η χώρα του θα βοηθήσει την Ευρώπη στον αγώνα της για ανοικοδόμηση. Σαν υλοποίηση στην εξαγγελία του προέδρου Τρούμαν, λίγο αργότερα, ο υπουργός των εξωτερικών των Ενωμένων Πολιτειών **Μάρσαλ (G. Marshall)** προτείνει σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες την προσφορά οικονομικής βοήθειας από μέρους των Ενωμένων Πολιτειών με τον όρο ότι οι χώρες που θα δεχτούν τη βοήθεια, θα συνεννοηθούν και θα ιδρύσουν μια επιτροπή που θα καθορίσει το ποσό βοήθειας για κάθε κράτος και τον τρόπο της χρησιμοποίησής της. **Ο Στάλιν, που φοβόταν ότι με την βοήθεια αυτή θα μεγάλωνε η αμερικανική επιρροή στην Ευρώπη απορρίπτει το “σχέδιο Μάρσαλ”** για λογαριασμό της Σοβιετικής Ένωσης και αναγκάζει και τις άλλες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, που ήταν κάτω από τον απόλυτο έλεγχο της Σοβιετικής Ένωσης να κάνουν το ίδιο. Η ρήξη ανάμεσα στις χώρες που δέχτηκαν την αμερικανική βοήθεια και σ’ αυτές που την αρνήθηκαν γίνεται λίγο αργότερα οριστική, όταν ένας από τους σπουδαιότερους αξιωματούχους του σοβιετικού καθεστώτος, ο Ζντάνωφ, επιβάλλει στους κομμουνιστές ιθύνοντες της Ευρώπης την ιδέα ότι ο κόσμος είναι χωρισμένος σε δύο εχθρικούς συνασπισμούς που ανάμεσά τους κάθε προσπάθεια συνεννόησης είναι αδύνατη. Οι συνασπισμοί αυτοί αποτελούνται, κατά τον Ζντάνωφ, από το ένα μέρος από τα *καπιταλιστικά κράτη* που βρίσκονται κάτω από την κηδεμονία των Ενωμένων Πολιτειών και από το άλλο μέρος από τα *σοσιαλιστικά κράτη* τα οποία καθοδηγούνται από τη Σοβιετική Ένωση. Για να μεθοδευτεί ο αγώνας του ανατολικού συνασπισμού κατά του δυτικού ιδρύεται από τη Μόσχα ένα καθοδηγητικό όργανο των κομμουνιστικών κομμάτων, η *Κομινφόρμ*. Δύο χρόνια μετά τη λήξη του πολέμου ο κόσμος φαίνεται να βαδίζει σε μια καινούργια σύρραξη ανάμεσα στους δύο συνασπισμούς. **Ο ψυχρός πόλεμος είχε αρχίσει».**

Λ2 (1983-2007), 266-267

Ενώ οι δύο αντικρουόμενες πηγές που παρατίθενται λειτουργούν σαφώς ενισχυτικά της κύριας αφήγησης, αφού από τη μία η δυτική αφήγηση εστιάζει στην πρόθεση εκ μέρους των ΗΠΑ για την βοήθεια των λαών (μέσω οικονομικής ενίσχυσης), προκειμένου να είναι σε θέση εκείνοι να επιλέξουν το μέλλον τους, ενώ η σοβιετική αφήγηση εστιάζει στην ανάγνωση της νέας κατάστασης εκ μέρους της ΕΣΣΔ ως αναπόφευκτη και αδιάλλακτη σύγκρουση των δύο κόσμων:

[πηγή]

«Ο ψυχρός πόλεμος: **Το “δόγμα Τρούμαν”**: (Την άνοιξη του 1947, η σοβιετική πίεση στην Τουρκία και ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα αναγκάζουν τις Ενωμένες Πολιτείες να επέμβουν. Ο πρόεδρος Τρούμαν προσδιορίζει “τη θέση που οι Ενωμένες Πολιτείες οφείλουν να λάβουν απέναντι στην πρόκληση του νέου

ολοκληρωτισμού”). “Φρονώ ότι οι Ενωμένες Πολιτείες οφείλουν να υποστηρίξουν τους ελεύθερους λαούς οι οποίοι αντιστέκονται στις πιέσεις που ασκούνται σ’ αυτούς είτε από οπλισμένες μειοψηφίες στο εσωτερικό τους, είτε από δυνάμεις εξωτερικές. Φρονώ ότι οφείλουμε να βοηθήσουμε τους ελεύθερους λαούς ώστε να μπορέσουν, μόνοι τους, να καθορίσουν το μέλλον τους. Φρονώ ότι η βοήθειά μας πρέπει να λάβει τη μορφή οικονομικής ενίσχυσης”».

Λ2 (1983-2007), σ. 266-267

[πηγή]

«**Το “δόγμα Ζντάνωφ”**: (Κατά την ίδρυση της Κομμουνιστικής Κεντρικής Επιτροπής, τον Οκτώβριο του 1947, ο σοβιετικός αξιωματούχος Ζντάνωφ, στενός συνεργάτης του Στάλιν, συνέταξε τη διακήρυξη που δημοσιεύτηκε στο τέλος των εργασιών της συνόδου). Στον κόσμο δημιουργήθηκαν δύο στρατόπεδα: από το ένα μέρος το ιμπεριαλιστικό και αντιδημοκρατικό στρατόπεδο, το οποίο έχει θέσει, ως κύριο στόχο του, την προετοιμασία της παγκόσμιας κυριαρχίας για τον αμερικάνικο ιμπεριαλισμό και το πνίξιμο της δημοκρατίας: από το άλλο μέρος βρίσκεται **το αντιιμπεριαλιστικό και δημοκρατικό στρατόπεδο το οποίο ως κύριο στόχο του έχει το σταμάτημα της προόδου του ιμπεριαλισμού, το δυνάμωμα της δημοκρατίας και το ξερίζωμα των λειψάνων του φασισμού.**

Αναφέρονται από τον Α. Φονταίν, *Ιστορία του Ψυχρού παλέμου*».

Λ2 (1983-2007), σ. 266

Παρακάτω στην κύρια αφήγηση, ξανά οι ενέργειες των ΗΠΑ νομιμοποιούνται και δικαιολογούνται στη βάση της σοβιετικής επεκτατικής και συγκρουσιακής διάθεσης, την οποία και, πρώτα απ’ όλα, επιβάλλει η ΕΣΣΔ με αυταρχικό τρόπο στις υπόλοιπες σοσιαλιστικές χώρες. Ενώ, αντίθετα οι ΗΠΑ φαίνεται να λειτουργούν αμυντικά και να ενεργούν μέσω του ΟΗΕ, κάτι που προσδίδει μια έμμεση συναίνεση των υπόλοιπων χωρών συμμάχων τους στην πολιτική τους:

«Μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, οι ελπίδες για ειρήνη που είχαν στηριχθεί στην ίδρυση του ΟΗΕ διαψεύδονται γρήγορα. **Η διάδοση και η επέκταση του κομμουνισμού στον κόσμο δημιουργεί δύο εχθρικούς συνασπισμούς που κατευθύνονται από τις Ενωμένες Πολιτείες και την Σοβιετική Ένωση.** Για μερικά χρόνια επικρατεί ο ψυχρός πόλεμος. [...] οι αντιθέσεις παραμένουν έντονες, ιδιαίτερα στην περιφέρεια του Τρίτου Κόσμου, μήλο της έριδας των δύο συνασπισμών [...] **Οι προστριβές ανάμεσα στις Ε.Π.Α. και τη Σοβιετική Ένωση άρχισαν αμέσως σχεδόν μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου.** Η Σοβιετική Ένωση δυσανασχετεί, γιατί **οι Ε.Π.Α. διατηρούν τις στρατιωτικές τους βάσεις στην Ευρώπη και μετά το τέλος του πολέμου.** Οι Ε.Π.Α. βλέπουν με καχυποψία την προσάρτηση από τη Σοβιετική Ένωση των βαλτικών κρατών (Εσθονία, Λιθουανία, Λεττονία), της Βεσσαραβίας και ενός τμήματος της Βουκοβίνιας που ανήκουν στη Ρουμανία. Το σχέδιο Μάρσαλ και η απόρριψή του από τους Σοβιετικούς και τους συμμάχους τους βαθαίνουν το χάσμα μεταξύ των δύο συνασπισμών. Τα κράτη που δέχτηκαν την αμερικανική οικονομική βοήθεια εντάσσονται στο δυτικό συνασπισμό (μπλοκ), στον οποίο κυριαρχούν οι Ε.Π.Α. Από την άλλη μεριά ο Στάλιν απαιτεί από όλες τις κυβερνήσεις του ανατολικού (σοσιαλιστικού) συνασπισμού τυφλή υπακοή. Τα σοσιαλιστικά κόμματα που υπήρχαν στην Ουγγαρία, την Πολωνία, τη Ρουμανία, την Τσεχοσλοβακία διαλύονται

ή ενσωματώνονται στα κομμουνιστικά. Δημιουργείται έτσι ένας συμπαγής κομμουνιστικός συνασπισμός με εξαίρεση τη Γιουγκοσλαβία». Λ2 (1983-2007), σ. 300-302

«Ο φόβος για την επέκταση του κομμουνισμού και η αυτοπεποίθηση της μεγάλης δύναμης που δίνει στις Ε.Π.Α. η κατοχή της ατομικής βόμβας (το 1945 οι Ε.Π.Α. είναι η μόνη χώρα που κατέχει ατομική βόμβα) οδηγούν την αμερικανική πολιτική σε σκλήρυνση απέναντι στη Σοβιετική Ένωση. Το 1945 ο νέος πρόεδρος των Ε.Π.Α. Χάρυ Τρούμαν (Harry Truman, 1884-1972) διατυπώνει το “*δόγμα Τρούμαν*”, το οποίο σκοπεύει να συγκρατήσει τους κομμουνιστές στις χώρες όπου έχουν επικρατήσει και να τους εμποδίσει να επεκταθούν αλλού. Είναι η λεγόμενη *πολιτική της συγκράτησης (containment)*. Εκδηλώσεις της νέας πολιτικής σημειώνονται: *Στην Ελλάδα*, όπου η αμερικανική βοήθεια επιτρέπει στα κυβερνητικά στρατεύματα να νικήσουν τους κομμουνιστές στα 1949. *Στη Γερμανία*, όπου οι Αμερικανοί, οι Άγγλοι και οι Γάλλοι, για να αντιμετωπίσουν τη *σοβιετική προπαγάνδα* που στόχευε στον πόθο των Γερμανών για ενοποίηση της χώρας τους, ιδρύουν στις ζώνες κατοχής τους ένα νέο κράτος, την *Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας*, με τον πρόεδρό της, την κυβέρνησή της, που εδρεύει στη Βόννη και το νόμισμά της. *Οι Σοβιετικοί αντιδρούν αποκόπτοντας οδικά το Δυτικό Βερολίνο. Είναι ο αποκλεισμός του Βερολίνου*. Για πολλούς μήνες η εγκλωβισμένη στην Ανατολική Γερμανία πόλη τροφοδοτείται από μια αερογέφυρα. *Στην Κορέα*: Από το 1945 η χώρα είναι χωρισμένη σε δύο ζώνες: στο Νότο εδρεύει μια κυβέρνηση που στηρίζεται από τους Αμερικανούς, στο Βορρά επικρατούν οι κομμουνιστές που υποστηρίζονται από τους Σοβιετικούς. Τον Ιούνιο του 1950 πόλεμος ξεσπά ανάμεσα στις δύο Κορέες και *τα στρατεύματα του Βορρά επιχειρούν να καταλάβουν το Νότο. Ύστερα από αίτηση των Αμερικανών, ο Ο.Η.Ε. καταδικάζει την εισβολή της Βόρειας Κορέας και ζητεί από τα μέλη του να βοηθήσουν τη Νότια*. Η επέμβαση των Αμερικανών στο πλευρό της Νότιας Κορέας και των Κινέζων στο πλευρό της Βόρειας δημιουργεί άμεσο κίνδυνο παγκόσμιας ανάφλεξης. Τελικά τα δύο στρατόπεδα δέχονται την κατάπαυση του πυρός και την αναγνώριση της πριν από την εισβολή των Βορείων κατάστασης».

Λ2 (1983-2007), σ. 303-304

Ενώ, ακόμα και η ίδρυση του NATO ερμηνεύεται με την απόδοση σε αυτό αμυντικού χαρακτήρα και πρόθεσης, αφού μέσω αυτού επιχειρείται από τις ΗΠΑ η προαναφερόμενη «πολιτική ανασχεσης-συγκράτησης» της κομμουνιστικής επιρροής και επέκτασης:

«Παράλληλα, με πρωτοβουλία των Ε.Π.Α., δημιουργούνται στρατιωτικοί συνασπισμοί μεταξύ των Ενωμένων Πολιτειών και των συμμάχων τους. Στόχος των συνασπισμών αυτών είναι η περικύκλωση των κομμουνιστικών χωρών και η απόκρουση μιας παραπέρα επέκτασης των κομμουνιστών. Τον Απρίλιο του 1949 δημιουργείται στην Ευρώπη ο *Οργανισμός Βορειοατλαντικού Συμφώνου (North Atlantic Treaty Organisation - N.A.T.O.)*. Το N.A.T.O. περιλαμβάνει 15 συμμαχικά προς τις Ε.Π.Α. κράτη. Δεν είναι μόνο στρατιωτικός οργανισμός, αλλά το καταστατικό του προβλέπει κοινή δράση των συμμάχων και στον πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό τομέα. Προβλέπει επίσης τη διαρκή παρουσία αμερικανικών στρατευμάτων στην Ευρώπη [...] Η Σοβιετική Ένωση και οι

σύμμαχοι της αντιδρούν: το 1949, ως απάντηση στο σχέδιο Μάρσαλ, ιδρύουν το Συμβούλιο αμοιβαίας οικονομικής βοήθειας (COMECON). Το 1955 ιδρύεται το Σύμφωνο της Βαρσοβίας που είναι το ανάλογο προς το ΝΑΤΟ στρατιωτικό σύμφωνο του ανατολικού συνασπισμού στην Ευρώπη. Η διαίρεση του κόσμου είναι πια μια εφιαλτική πραγματικότητα. Οι ζώνες επιρροής και τα συστήματα συμμαχιών είναι σαφώς καθορισμένα και αποκλείουν εξωτερική επέμβαση χωρίς τον κίνδυνο παγκόσμιας ανάφλεξης».

Λ2 (1983-2007), σ. 304-305

Ενώ, η πηγή για το δόγμα Τρούμαν, μέσα από την ομιλία του ίδιου του Τρούμαν, λειτουργεί επιβεβαιωτικά και ενισχυτικά του παραπάνω ερμηνευτικού σχήματος, αφού συνδέει άμεσα την αμερικανική κανοναρχία του δυτικού κόσμου όχι με την ιμπεριαλιστική πολιτική, αλλά με το δόγμα εθνικής ασφαλείας των ΗΠΑ που περνάει μέσα από την προβολή ισχύος (είτε διπλωματικής, είτε στρατιωτικής) στις άλλες χώρες και κυρίως στις ευρωπαϊκές. Έτσι, επιτυγχάνεται η νομιμοποίησή του και η απόδοση της πρόκλησης του Ψυχρού Πολέμου στο αντίπαλο σοσιαλιστικό στρατόπεδο:

[πηγή]

«Ο πρόεδρος Τρούμαν υπερασπίζεται στο Κογκρέσο την αμερικανική πολιτική των συμμαχιών (Μάρτιος 1947): Υπάρχουν ορισμένοι οι οποίοι θα επιθυμούσαν να μας έβλεπαν να περιοριζόμαστε στην αμερικανική ήπειρο και να στηρίζαμε την εθνική μας άμυνα σε ένα μόνο χαρτί, στο χαρτί της αεροπορικής και ναυτικής ισχύος. Αν ρίξουμε μια ματιά σε μερικές από τις ζωτικές πρώτες ύλες που είναι αναγκαίες για την αεροπορική και ναυτική ισχύ, θα εννοήσουμε εύκολα ότι μια τέτοια στάση θα μας οδηγούσε στην αυτοκαταστροφή. Τα 4/5 ή και περισσότερο του μαγνησίου, του χάλυβα και του χρωμίου μιας τορπιλακάτου ή ενός αμερικανικού καταδιωκτικού αεροπλάνου προέρχονται από περιοχές που βρίσκονται έξω από το δυτικό ημισφαίριο. Εάν στρέψαμε τα νώτα στον υπόλοιπο κόσμο, δε θα χάναμε μόνο αυτές τις πολύτιμες πρώτες ύλες αλλά, πιθανότατα, η Σοβιετική Ένωση θα τις προσέθετε στο οπλοστάσιό της. Χωρίς τους φίλους μας του εξωτερικού η απειλή της εισβολής θα πλησίαζε επικίνδυνα τις ακτές μας. Χωρίς τους στρατούς τους και τις βάσεις που έχουν εγκατασταθεί στα εδάφη τους χωρίς τις πρώτες ύλες που προέρχονται από τα δάση τους και από τα ορυχεία τους η στρατιωτική μας ισχύς θα δυσκολευόταν να εξασφαλίσει τις Ενωμένες Πολιτείες και το σύνολο της οικονομίας μας θα εξασθενούσε. Επομένως η υποστήριξη και η αρωγή των Ενωμένων Πολιτειών προς τα άλλα έθνη δεν είναι ελεημοσύνη. Δεν είναι δώρα που μπορούμε να προσφέρουμε ή να αποσύρουμε σύμφωνα με τη θέλησή μας χωρίς να υπολογίζουμε την επίδραση αυτής της στάσης μας στην ίδια μας την ασφάλεια. Το πρόβλημα της επιβίωσης της Αμερικής θα γινόταν περιπλοκότερο, αν επρόκειτο να αντιμετωπίσουμε τη σοβιετική απειλή χωρίς την υποστήριξη και τη βοήθεια των άλλων εθνών».

Λ2 (1983-2007), σ. 303-304

δ) Οι κομμουνιστικές χώρες (ΕΣΣΔ) – καταπατούν τις συμφωνίες και τείνουν να επεκταθούν

Στο Λ4 (2007-2022) η ευθύνη για την πρόκληση του Ψυχρού Πολέμου αποδίδεται στην ΕΣΣΔ και στην εκ μέρους της καταπάτηση των συμφωνιών με την Δύση. Στην αφήγηση υιοθετείται όχι μόνο το επιχείρημα της Δύσης για επιβολή ελέγχου από την ΕΣΣΔ στην Ανατολική Ευρώπη και επιθυμία επέκτασής της δυτικότερα, αλλά εμμέσως και ο όρος του «σιδηρούν παραπέτασματος», η επεξήγηση του οποίου τίθεται και σε ερώτηση προς περαιτέρω εμπέδωση. Έτσι, συνολικά νομιμοποιείται το αφήγημα της ανάγκης ανάσχεσης της ΕΣΣΔ με την εφαρμογή του δόγματος Τρούμαν:

«6. Ο ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ ΣΤΟ ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΟ ΤΩΝ ΝΙΚΗΤΩΝ: Ο ανταγωνισμός μεταξύ των Συμμάχων και οι συμφωνίες για το μέλλον της Ευρώπης: **Προτού τερματιστούν οι επιχειρήσεις κατά του Άξονα, είχαν ήδη διαφανεί οι διαφορές που έμελλαν μεταπολεμικά να διχάσουν τους ίδιους τους Συμμάχους.** Πολλοί ήταν εκείνοι —ανάμεσά τους και ο Γεώργιος Παπανδρέου— που είχαν θεωρήσει ως **αναπόφευκτη τελικά την ένταση του ανταγωνισμού μεταξύ της σοσιαλιστικής Ανατολής και της φιλελεύθερης Δύσης.** Ήδη κατά το δεύτερο δεκαήμερο του Οκτωβρίου 1944, ο Τσόρτσιλ και ο Στάλιν, ερήμην του Ρούζβελτ, είχαν κατανειμίει την επιρροή τους στη νότια Βαλκανική Χερσόνησο, Ελλάδα, Βουλγαρία και Γιουγκοσλαβία, υπέρ της Βρετανίας στην πρώτη, υπέρ της Σοβιετικής Ένωσης στη δεύτερη και κατ' ισομοιρία στην τρίτη περίπτωση. Οι τριγμοί στο συμμαχές συμμαχικό οικοδόμημα έγιναν περισσότερο αισθητοί την επαύριο της Συνδιάσκεψης των Τριών Μεγάλων, Τσόρτσιλ, Ρούζβελτ και Στάλιν, στη Γιάλτα, στις 4-11 Φεβρουαρίου 1945, στη διάρκεια της οποίας **είχε συμφωνηθεί η συγκρότηση κυβερνήσεων αντιπροσωπευτικών όλων των δημοκρατικών τάσεων με στόχο τη διενέργεια ελεύθερων εκλογών, υπό τον τριμερή συμμαχικό έλεγχο.** Ενώ όμως οι Σοβιετικοί προέλαυναν στην Ανατολική Ευρώπη και στη συνέχεια στην ίδια τη Γερμανία, οι δυτικοί σύμμαχοι θεώρησαν ότι η συμφωνία αυτή είχε καταπατηθεί από τον Στάλιν, διαδοχικά, στη Ρουμανία και την Πολωνία. Το θέμα συζητήθηκε εκ νέου κατά την επόμενη Συνδιάσκεψη κορυφής των Τριών στο Πότσνταμ, τον Ιούλιο του 1945. **Όσα γεγονότα εντούτοις ακολουθήσουν θα επιβεβαιώσουν τη σταθερή πρόθεση της Σοβιετικής Ένωσης να επιβάλει τον έλεγχό της στην Ανατολική Ευρώπη, αλλά και τη ριζική αντίθεση των δυτικών Συμμάχων στην πολιτική αυτή, καθώς και την απόφασή τους να μην επιτρέψουν την επέκτασή της δυτικά της Πολωνίας και νότια της Βουλγαρίας: ο Τσόρτσιλ θα μιλήσει για “iron curtain” (“σιδηρούν παραπέτασμα”)* που έτεινε να υψωθεί ανάμεσα στη ζώνη υπό σοβιετική επιρροή και τη λοιπή Ευρώπη.** Ο θάνατος εξάλλου του Ρούζβελτ πριν από τη Συνδιάσκεψη του Πότσνταμ δεν αφήνει να διαγνωστεί αν η σκλήρυνση έκτοτε και της αμερικανικής στάσης αποτέλεσε, ή όχι, επιλογή του διαδόχου του, Χάρυ Τρούμαν. Ούτως ή άλλως όμως η ανθρωπότητα, προτού καν διατυπωθούν οι όροι της ειρήνης, εισερχόταν σε νέα φάση ανελέητου ανταγωνισμού μεταξύ των νικητών του πολέμου, στην περίοδο του Ψυχρού Πολέμου [...]Τα εδαφικά όρια της μεταπολεμικής Γερμανίας διαμορφώθηκαν νωρίς. Προς τα δυτικά δεν υπήρξαν ουσιαστικές μεταβολές, αλλά προς τα ανατολικά προβλέφθηκε, βάσει διμερούς ρωσοπολωνικής συμφωνίας που υπογράφηκε στις 17 Αυγούστου 1945, η μετακίνηση κατά 200 χιλιόμετρα των συνόρων της Πολωνίας προς τα δυτικά, έως τη γραμμή Όντερ-Νάισε, ενώ, ακόμη ανατολικότερα, εδάφη που κατέχονταν παλαιότερα από την Πολωνία ενσωματώθηκαν στην ΕΣΣΔ. [...] Η συνομολόγηση, κατά συνέπεια, των συνθηκών κατοχύρωσε την επιρροή της Μόσχας στις τέσσερις πρώτες περιπτώσεις.

Ειδικότερα, το εδαφικό καθεστώς της Ρουμανίας και της Βουλγαρίας δε διαφοροποιούνταν αισθητά από το προπολεμικό, ενώ της Φινλανδίας και της Ουγγαρίας **ρυθμιζόταν με τρόπο που να ικανοποιεί τις σοβιετικές απόψεις**».

Λ4 (2007-2022), σ. 134-135, 137-138

[ερωτήσεις]

«1. Τι σήμαινε ο όρος «Σιδηρούν παραπέτασμα» και ποιος ήταν ο εισηγητής του;
2. Ποιες ρυθμίσεις έγιναν υπέρ της Σοβιετικής Ένωσης; Πιστεύετε ότι ικανοποίησαν τους λαούς των αντίστοιχων χωρών;».

Λ4 (2007-2022), σ. 136

ε) Και οι δύο λόγω αντιθέσεων, αλλά ελαφρώς περισσότερο οι κομμουνιστικές χώρες (ΕΣΣΔ) – η Δύση αναζητά στρατιωτικό αντισταθμισμα

Στο Γ5 (1991-2006) το ερμηνευτικό σχήμα που εκφράζεται σχετικά με την πρόκληση του Ψυχρού Πολέμου τείνει προς την ουδετερότητα (είτε τον προκάλεσαν και οι δύο πλευρές, είτε καμία και απλώς «προκύπτει»), αλλά σε μερικά σημεία εμμέσως γίνεται νύξη στην υπαιτιότητα της ΕΣΣΔ και των σοσιαλιστικών χωρών, αφού η Δύση εμφανίζεται να αναζητά στρατιωτικό αντισταθμισμα στην Ευρώπη. Στο πλαίσιο αυτού του σχήματος, το ΝΑΤΟ ορίζεται ως αμυντικός (και όχι επιθετικός) οργανισμός της Δύσης, ενώ το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ εμφανίζονται εξωραϊσμένα απλώς ως βοήθεια της Δύσης προς τις χώρες της Ευρώπης, δίχως να συνδέονται με επίθεση ή ανάσχεση προς την ΕΣΣΔ:

«Οι εξελίξεις στην άλλη Ευρώπη: Η κατάρρευση της χιτλερικής Γερμανίας και η ίδρυση του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών ενίσχυσαν τις ελπίδες των λαών για μόνιμη ειρήνη στον κόσμο. **Οι αντιθέσεις όμως ανάμεσα στους νικητές δημιούργησαν νέα προβλήματα, κυρίως ανάμεσα στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής και τη Σοβιετική Ένωση. Οι Ηνωμένες Πολιτείες μετά τον πόλεμο αναδείχθηκαν ηγεμονική δύναμη της Δύσης και η Σοβιετική Ένωση επικράτησε πολιτικά και στρατιωτικά σε χώρες της κεντρικής και της νοτιοανατολικής Ευρώπης (ανατολικό τμήμα της Γερμανίας, Ουγγαρία, Πολωνία, Τσεχοσλοβακία, Ρουμανία, Βουλγαρία, Γιουγκοσλαβία, Αλβανία). Η Ευρώπη χωρίστηκε σε δύο συνασπισμούς, το δυτικό και τον ανατολικό, με διαφορετικά πολιτικά και οικονομικά συστήματα, η ειρήνη αποδείχθηκε εύθραυστη και οι ανταγωνισμοί οδήγησαν στην ένταση των εξοπλισμών και στη δημιουργία κλίματος “ψυχρού πολέμου”. Ο διαμελισμός της Γερμανίας σε δύο κράτη (Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας και Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας), το τείχος των Βερολίνου αργότερα (1961), οι τοπικοί πόλεμοι (Κορέα, Βιετνάμ κ.ά.), συντήρησαν τον ψυχρό πόλεμο· και μόνο η “ισορροπία του τρόμου” απομάκρυνε μια νέα παγκόσμια σύρραξη. Στο αποκορύφωμα του ψυχρού πολέμου ιδρύθηκε (το 1949) το Ν.Α.Τ.Ο. (Οργάνωση των χωρών του Βορειοατλαντικού συμφώνου), που είχε σκοπό να εξασφαλίσει ένα αντισταθμισμα στη σοβιετική στρατιωτική παρουσία στην Ευρώπη. Το 1955, όταν εντάχθηκε στο Ν.Α.Τ.Ο. η Δυτική Γερμανία, ιδρύθηκε με το “σύμφωνο της Βαρσοβίας” αντίστοιχη οργάνωση από τη Σοβιετική Ένωση και τις άλλες χώρες που ανήκαν στον ανατολικό συνασπισμό».**

[λεζάντα]

«**NATO (North Atlantic Treaty Organization): Ο πυρήνας του Βορειοατλαντικού Συμφώνου βρίσκεται στο άρθρο 5: “Τα κράτη-μέλη συμφωνούν ότι μια ένοπλη επίθεση εναντίον ενός ή περισσότερων από αυτά, στην Ευρώπη ή στη Βόρεια Αμερική, θα θεωρηθεί ως επίθεση εναντίον όλων των κρατών-μελών και συμφωνούν, κατά συνέπεια, ότι αν πραγματοποιηθεί μια τέτοια επίθεση, το καθένα από αυτά... θα συνδράμει το μέλος ή τα μέλη που θα έχουν δεχθεί την επίθεση, παίρνοντας, αυτό το ίδιο χωριστά ή σε συντονισμό με άλλα μέλη, μέτρα τα οποία θα κρίνει απαραίτητα, συμπεριλαμβανομένης της χρήσης ένοπλης βίας, για την αποκατάσταση και τη διατήρηση της ασφάλειας στην περιοχή του Βόρειου Ατλαντικού”**».

Γ5 (1991-2006), σ. 381

[λεζάντες]

«**Δόγμα Τρούμαν:** Με τον όρο αυτό είναι γνωστή η απόφαση του προέδρου των Ηνωμένων Πολιτειών Χάρρυ Τρούμαν (1945-1953) να ενισχύσει οικονομικά και στρατιωτικά χώρες που ανήκαν, κατά τη συμφωνία της Γιάλτας, στη σφαίρα επιρροής των Ηνωμένων Πολιτειών και της Αγγλίας, και ιδιαίτερα την Ελλάδα κατά τη διάρκεια του εμφύλιου πολέμου [...] **Σχέδιο Μάρσαλ:** Πρόγραμμα οικονομικής ανόρθωσης των χωρών της δυτικής και της νότιας Ευρώπης μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο με χρηματοδότηση των Ηνωμένων Πολιτειών. Εισηγητής του προγράμματος ήταν ο Υπουργός Εξωτερικών των Ηνωμένων Πολιτειών Τζωρτζ Μάρσαλ. Μετά την επιτυχία του σχεδίου στην Ευρώπη επεκτάθηκε από τον πρόεδρο των Η.Π.Α. Τρούμαν και σε άλλες χώρες του κόσμου».

Γ5 (1991-2006), σ. 372

Στο ΚΛ7 (2001-2014) συναντούμε το ίδιο σχήμα, αφού στα περιεχόμενά του ο Ψυχρός Πόλεμος φαίνεται να προκύπτει από μία παρεξήγηση καχυποψίας των Αμερικανών απέναντι στους Σοβιετικούς σχετικά με πιθανή επέκτασή τους στην Ευρώπη, ενώ στο ίδιο πλαίσιο αιτιολογείται η ίδρυση του NATO ως αποτρεπτικού και ανασχετικού μηχανισμού και η οικονομική βοήθεια του Σχεδίου Μάρσαλ ως αποτροπή της αποσύνθεσης της Ευρώπης, προκειμένου αυτή να μπορέσει να αντιμετωπίσει τους Σοβιετικούς:

«**Η επέμβαση των Αμερικανών υπαγορεύτηκε από την πολιτική τους να εμποδίσουν τη σοβιετική επέκταση. Οι Η.Π.Α. δε γνώριζαν τότε ότι η Σοβιετική Ένωση δεν προέτρεπε τους Έλληνες κομμουνιστές να ξεκινήσουν εμφύλιο πόλεμο. Οι τελευταίοι περίμεναν βέβαια τη βοήθεια της Μόσχας, αλλά αυτή δεν ήρθε. Η αμερικανική επέμβαση άλλαξε τα δεδομένα της εμφύλιας σύγκρουσης [...] Βέβαια οι τρεις μεγάλοι (Τσόρτσιλ, Στάλιν, Ρούσβελτ) όσο διαρκούσε ο πόλεμος, μοίρασαν τον κόσμο σε ζώνες επιρροής και ρύθμισαν παγκόσμια ζητήματα. Από κει και πέρα όμως υπήρχε η τεράστια διαφορά της ιδεολογίας των καθεστώτων (κομμουνισμός-καπιταλισμός). Αυτή η διάσταση σφράγισε τις μεταπολεμικές εξελίξεις για 40 περίπου χρόνια (1947-1989). Η Ευρώπη ως δύναμη παγκόσμια υποχώρησε. Κυρίαρχες δυνάμεις αναδείχτηκαν οι Η.Π.Α. και η Σοβιετική Ένωση.**»

Κάτω από αυτές στεγάστηκαν δύο κόσμοι, ο δυτικός και ο ανατολικός αντίστοιχα. Η μόνιμη εχθρότητα μεταξύ τους, που απειλούσε τον πλανήτη με ολοκληρωτική καταστροφή, είναι γνωστή με τον όρο Ψυχρός Πόλεμος [...] Για να αποτρέψουν την αποσύνθεση και για να αντιμετωπίσουν τους Σοβιετικούς, οι Η.Π.Α. ίδρυσαν το ΝΑΤΟ και έδωσαν, με το Σχέδιο Μάρσαλ (1947-51), σε 16 ευρωπαϊκά κράτη περίπου 12 δισ. Δολάρια».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 130, 132-133

[Ματιά στο παρελθόν]

«[...] η Ελλάδα εντάχθηκε στο Βορειοατλαντικό Σύμφωνο (ΝΑΤΟ), οργάνωση που ιδρύθηκε με πρωτοβουλία των Αμερικανών ως αντιστάθμισμα στην παρουσία της Σοβιετικής Ένωσης στην Ευρώπη [...] Ο τερματισμός του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου ήταν πραγματικότητα. Ωστόσο, νέα μέτωπα είχαν ήδη ανοίξει, καθώς ο κόσμος εισήλθε σταδιακά στην περίοδο του “Ψυχρού Πολέμου” με την έντονη αντιπαράθεση των ΗΠΑ και της ΕΣΣΔ».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 219, 221

στ) Καμία πλευρά – απλώς προκύπτει

Στο **Γ4 (1984-1991)** δεν αναφέρεται ο όρος «ψυχρός πόλεμος», ωστόσο γίνεται νύξη σε αυτόν έμμεσα και περιφραστικά σε ορισμένα σημεία, χωρίς να αποδίδεται υπαιτιότητα για την πρόκλησή του σε κάποια από τις δύο πλευρές. Ο «ψυχρός πόλεμος» (χωρίς να αναφέρεται έτσι) ως μεταπολεμική κατάσταση φαίνεται να προκύπτει ουδέτερα μέσα από το μοίρασμα του κόσμου σε σφαίρες επιρροής και τον ανταγωνισμό των δύο υπερδυνάμεων:

«Μετά τον πόλεμο ο πολιτικός χάρτης του κόσμου, ιδιαίτερα της Ευρώπης, ήταν εντελώς διαφορετικός: η Γερμανία αφοπλίστηκε και χωρίστηκε σε δυο κράτη με διαφορετικά κοινωνικά-πολιτικά καθεστώτα (αστικό, σοσιαλιστικό), ο κόσμος μοιράστηκε σε σφαίρες επιρροής ανάμεσα στην Αγγλία-ΗΠΑ από τη μια μεριά και στη Σοβιετική Ένωση από την άλλη».

Γ4 (1984-1991), σ. 292-293

«Τότε οι ΗΠΑ, με το δόγμα του προέδρου τους Τρούμαν, ανέλαβαν αυτή την υποχρέωση. Ήταν μια πολιτική πράξη που εντασσόταν στο πλαίσιο της ανάληψης της ηγεσίας του λεγόμενου δυτικού κόσμου από τις ΗΠΑ και της εξασφάλισης στρατηγικών στηριγμάτων στην ανατολική Μεσόγειο, τη στιγμή που ο υπόλοιπος βαλκανικός χώρος εντασσόταν στη σφαίρα επιρροής και ελέγχου της ΕΣΣΔ».

Γ4 (1984-1991), σ. 324

[λεζάντα]

«Με τη λήξη του Δεύτερου Παγκόσμιου πολέμου, η Γερμανία καταλήφθηκε από τους στρατούς της Αγγλίας, της Γαλλίας, της ΕΣΣΔ και των ΗΠΑ και διαιρέθηκε σε δυο κράτη. Στα δυο έμοιαζε διαιρεμένη και ολόκληρη η Ευρώπη. Ήταν η σοσιαλιστική και η καπιταλιστική Ευρώπη».

Γ4 (1984-1991), σ. 292

ζ) Οι ΗΠΑ – επιτίθενται, ενώ η ΕΣΣΔ κάνει χειρονομίες καλής θέλησης

Το Λ3 (2002) είναι το πρώτο εγχειρίδιο, όπου το ερμηνευτικό σχήμα αλλάζει άρδην με τις ΗΠΑ να προκαλούν τον Ψυχρό Πόλεμο και την ΕΣΣΔ να επιζητά την αποφυγή του κάνοντας χειρονομίες καλής θέλησης προς την Δύση και ακολουθώντας μια υποχωρητική και συμβιβαστική πολιτική ειρηνικής συνύπαρξης με τον καπιταλιστικό κόσμο:

«Όταν έληξε ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, η Σοβιετική Ένωση βρέθηκε κυρίαρχη της κεντροανατολικής Ευρώπης και των Βαλκανίων πλην της Ελλάδας. Εσωτερικά όμως ήταν εξουθενωμένη: ερειπωμένη, οικονομικά αποδιοργανωμένη και με πληθυσμό απίστευτα ταλαιπωρημένο. Ο Στάλιν, γνωρίζοντας την αδυναμία της απέναντι στις Δυτικές Δυνάμεις, απέβλεψε στη διατήρηση παντού των αντιφασιστικών συμμαχιών και στη μακροπρόθεσμη συμβίωση του κομμουνιστικού με το καπιταλιστικό σύστημα. Πρώτιστο σκοπό είχε την εσωτερική ανασυγκρότηση. Όσο αμείλικτος ήταν με τους εγχώριους αντιπάλους του, τόσο φοβόταν τις περιπέτειες στο εξωτερικό. Αποστράτευσε αμέσως τα 3/4 του Κόκκινου Στρατού και αποθάρρυνε τις κομμουνιστικές εξεγέρσεις στην Ελλάδα, τη Γιουγκοσλαβία, την Αλβανία και ακόμη και στην Κίνα. Μάλιστα, ήδη από τη διάρκεια του πολέμου είχε προχωρήσει σε χειρονομίες καλής θέλησης, όπως ήταν η διάλυση της Κομμουνιστικής Διεθνούς και του Κομμουνιστικού Κόμματος των ΗΠΑ. Αμέσως μετά τη λήξη του πολέμου, όμως, οι ΗΠΑ τήρησαν επιθετική στάση. Κρίσιμη από αυτή την άποψη ήταν η αντικατάσταση του διαλλακτικού προέδρου Ρούζβελτ από τον Τρούμαν, ο οποίος επέλεξε την πολιτική πυγμής. Διατάζοντας να ριχτούν οι ατομικές βόμβες στην Ιαπωνία ήθελε να φοβίσει τους Σοβιετικούς, και λίγες εβδομάδες μετά τη λήξη του πολέμου το επιτελείο του ετοίμασε σχέδια για τον ατομικό βομβαρδισμό είκοσι μεγάλων σοβιετικών πόλεων. Το 1946-47 τα κομμουνιστικά κόμματα διώχτηκαν από τις κυβερνήσεις συνασπισμού των Δυτικών χωρών (της Γαλλίας, της Ιταλίας και άλλων). Το Μάρτιο του 1947, με αφορμή τον ελληνικό Εμφύλιο, ο Αμερικανός πρόεδρος Τρούμαν διακήρυξε το περίφημο δόγμα του, σύμφωνα με το οποίο οι ΗΠΑ εμπόδιζαν να εγκατασταθούν στις χώρες του “ελεύθερου κόσμου” κυβερνήσεις που δεν ήταν αρεστές στην Ουάσινγκτον. Η εξαιρετικά επικίνδυνη αυτή περίοδος διήρκεσε έως τον Απρίλιο του 1951, όταν εσπευσμένα αποστρατεύτηκε ο Αμερικανός στρατηγός Μακ Άρθουρ, που ετοιμαζόταν να ρίξει πυρηνικές βόμβες στην εξεγερμένη Κορέα. Οι ΗΠΑ αναγκάστηκαν να υιοθετήσουν πιο μετριοπαθή στάση, καθώς η ΕΣΣΔ είχε ήδη αποκτήσει και αυτή ατομική βόμβα (από το 1949)» [...] Η στρατιωτική όψη της αντισοβιετικής συσπείρωσης ήταν το Βορειοατλαντικό Σύμφωνο (ΝΑΤΟ), η συμμαχία στην οποία συμμετείχαν οι περισσότερες χώρες της Δ. Ευρώπης μαζί με τις ΗΠΑ και τον Καναδά (1949). Λίγο αργότερα η Ελλάδα και η Τουρκία αποτέλεσαν τη νοτιοανατολική πτέρυγά του (1952). Με τη συμμαχία αυτή εδραιώθηκε η στρατιωτική κυριαρχία και η πολιτική πρωτοκαθεδρία των Ηνωμένων Πολιτειών στην Ευρώπη, οι οποίες παρά τις ανησυχίες της Γαλλίας επέβαλαν τον επανεξοπλισμό της Δ. Γερμανίας. Το Σύμφωνο της Βαρσοβίας (1955), όπου κυριαρχούσαν οι Σοβιετικοί, ήταν η αντίστοιχη συμμαχία της ανατολικής πλευράς».

Λ3 (2002), σ. 219-221

η) Και οι δύο λόγω αντιθέσεων, αλλά ελαφρώς περισσότερο οι ΗΠΑ ως παντοδύναμες-ηγεμονικές για να περιορίσουν την επιρροή της ΕΣΣΔ

Στο Γ6 (2006-2022) η πρόκληση του Ψυχρού Πολέμου φαίνεται να προκύπτει μέσα από τον γενικευμένο ανταγωνισμό των δύο υπερδυνάμεων, ωστόσο η πλάστιγγα της υπαιτιότητας της πρόκλησής του φαίνεται να γέρνει περισσότερο προς την πλευρά των ΗΠΑ, αφού αυτές προβάλλουν ως η μόνη πραγματικά ηγεμονική υπερδύναμη που με το σχέδιο Μάρσαλ, το δόγμα Τρούμαν και την αντικομμουνιστική πολιτική στο εσωτερικό και κυρίως το εξωτερικό τους επιθυμούν να διευρύνουν και να εμβαθύνουν την ηγεμονία τους, περιορίζοντας αντίστοιχα την επιρροή της ΕΣΣΔ σε ένα γεωπολιτικό παίγνιο μηδενικού αθροίσματος.

Συγκεκριμένα, υπάρχουν αναφορές που περιγράφουν τον γενικευμένο ανταγωνισμό και των δύο πλευρών· έναν ανταγωνισμό που, όμως, υπονοείται πως ξεκινάει από τις ΗΠΑ αφού αυτές πρώτες δημιουργούν στρατιωτική συμμαχία, το ΝΑΤΟ, ενώ έπεται το Σύμφωνο της Βαρσοβίας από την ΕΣΣΔ σε απάντηση στο τετελεσμένο της ίδρυσης του ΝΑΤΟ:

«Η κατεστραμμένη Ευρώπη του 1945 ήταν, πλέον, αντικείμενο ανταγωνισμού των δύο νέων υπερδυνάμεων, των ΗΠΑ και της Σοβιετικής Ένωσης. [...] Ο ΟΗΕ, ωστόσο, έγινε από νωρίς πεδίο ανταγωνισμού των ισχυρών, κυρίως των ΗΠΑ και της Σοβιετικής Ένωσης [...] Διπολισμός και Ψυχρός Πόλεμος: Η ύπαρξη δύο υπερδυνάμεων οδήγησε στον διπολισμό, ένα σύστημα διεθνών σχέσεων που ισορροπούσε σε δύο αντίπαλους πόλους. Ο έντονος και πολύμορφος ανταγωνισμός (ιδεολογικός, οικονομικός, πολιτικός, πολιτιστικός, αθλητικός) ανάμεσα στις δύο υπερδυνάμεις, που άρχισε στα τέλη του Β΄ Παγκόσμιου πολέμου και τερματίστηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1980, χωρίς ποτέ να εξελιχθεί σε ένοπλη σύγκρουση μεταξύ τους, ονομάστηκε Ψυχρός Πόλεμος. Η πρώτη φάση του Ψυχρού Πολέμου (1947-1962 περίπου): Κατά την πρώτη και πιο επικίνδυνη φάση του Ψυχρού Πολέμου η ένταση κλιμακώθηκε επικίνδυνα. Αρχικά, ο πρόεδρος των ΗΠΑ Τρούμαν διατύπωσε ένα πολιτικό αξίωμα, το δόγμα Τρούμαν, σύμφωνα με το οποίο η χώρα του θα βοηθούσε εκείνα τα κράτη της Δύσης που δέχονταν πιέσεις από τον κομμουνισμό και μάχονταν να αποφύγουν την επικράτησή του στο έδαφός τους (Μάρτιος 1947) [...] Με την ίδια λογική οι ΗΠΑ δημιούργησαν, το 1949, το ΝΑΤΟ (North Atlantic Treaty Organization = Οργανισμός Βορειοατλαντικού Συμφώνου), μια στρατιωτική συμμαχία στην οποία αρχικά συμμετείχαν οι ίδιες, ο Καναδάς και οι περισσότερες χώρες της Δ. Ευρώπης. Στο ΝΑΤΟ εντάχθηκαν, από το 1952, η Ελλάδα και η Τουρκία. Σε απάντηση, η Σοβιετική Ένωση ίδρυσε, το 1955, το σύμφωνο της Βαρσοβίας, στο οποίο συμμετείχε η ίδια και οι λαϊκές δημοκρατίες της Α. Ευρώπης. Ενώ στην Ευρώπη συνέβαιναν αυτά, στην Κίνα επικράτησαν οι κομμουνιστές, με επικεφαλής τον Μάο Τσε Τουνγκ, δημιουργώντας ένα τεράστιο σοσιαλιστικό κράτος (1949). Λίγο αργότερα, οι Βορειοκορεάτες κομμουνιστές προσπάθησαν να καταλάβουν τη Νότια Κορέα. Οι ΗΠΑ και οι σύμμαχοί τους —ανάμεσά τους και η Ελλάδα— επενέβησαν ένοπλα».

Γ6 (2006-2022), σ. 136, 141-142

Σε αυτό το πλαίσιο λειτουργούν και οι αντικρουόμενες πηγές που παρατίθενται σχετικά με τον ανταγωνισμό Δύσης και ΕΣΣΔ για την ανοικοδόμηση της Ευρώπης μετά τον πόλεμο, κάτι που θα συνεπάγετο και το πολιτικό της μέλλον:

[πηγές]

«Η πολιτική αναδιοργάνωση της μεταπολεμικής Ευρώπης: α. Οι θέσεις του Βρετανού πρωθυπουργού Τσόρτσιλ: Από το Στεττίνο στη Βαλτική μέχρι την Τεργέστη στην Αδριατική, ένα Σιδηρούν Παραπέτασμα έχει υψωθεί και διασχίζει την (ευρωπαϊκή) ήπειρο. [...] Πίσω από τη διαχωριστική αυτή γραμμή βρίσκονται όλες οι πρωτεύουσες παλαιών κρατών στην κεντρική και ανατολική Ευρώπη. [...] Δεν πιστεύω η Ρωσία να επιθυμεί τον πόλεμο. Αυτό που επιθυμεί είναι οι καρποί του πολέμου και η απεριόριστη εξάπλωση της ισχύος της.

Αποσπάσματα ομιλίας του Τσόρτσιλ στις ΗΠΑ, 5 Μαρτίου 1946. Πηγή: S. Bernstein & P. Milza, Ιστορία της Ευρώπης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, τόμ. 3, σ. 177».

Γ6 (2006-2022), σ. 138

«β. Οι θέσεις του Σοβιετικού ηγέτη Στάλιν: Κατά τη διάρκεια της γερμανικής εισβολής και κατοχής, η Σοβιετική Ένωση είχε 20 εκατομμύρια περίπου απώλειες σε ανθρώπινες ζωές. [...] Μπορεί κάποιος να προσπαθούν να ριξουν στη λήθη αυτές τις θυσίες των Σοβιετικών, που συνέβαλαν στην απελευθέρωση της Ευρώπης από τον χιτλερικό ζυγό. Αλλά η Σοβιετική Ένωση δεν μπορεί να τις ξεχάσει. Επομένως, πώς μπορεί να εκπλήσσει κάποιος, επειδή η Σοβιετική Ένωση, μεριμνώντας για τη μελλοντική της ασφάλεια, προσπαθεί ώστε αυτές οι χώρες να έχουν κυβερνήσεις φιλικές προς τη Σοβιετική Ένωση;

Αποσπάσματα συνέντευξης του Στάλιν στην εφημερίδα *Πράβντα*, 14 Μαρτίου 1946. Πηγή: *Η Μεγάλη Ιστορία του 20ού αιώνα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2002, τόμ. 5, σ. 14».

Γ6 (2006-2022), σ. 138

Και οι αντικρουόμενες πηγές σχετικά με την εξωτερική πολιτική που θα ακολουθούσαν μεταπολεμικά οι ΗΠΑ, οι οποίες εκφράζουν την διχογνωμία Ρούσβελτ και Τρούμαν:

[πηγές]

«Δύο αντίθετες απόψεις για τον διεθνή ρόλο των ΗΠΑ: α. Η άποψη του προέδρου των ΗΠΑ Ρούζβελτ: Δεν θέλω οι Ηνωμένες Πολιτείες να επωμιστούν το μεταπολεμικό φορτίο ανοικοδόμησης της Γαλλίας, της Ιταλίας και των Βαλκανίων. Δεν είναι κάτι που εντάσσεται στα καθήκοντά μας από μια απόσταση 5.500 χιλιομέτρων. Θα πρέπει, επιτέλους, να ασχοληθούμε και με τα εσωτερικά μας. Η θέση των ΗΠΑ δεν είναι στην Ευρώπη.

Επιστολή του προέδρου των ΗΠΑ Ρούζβελτ στον Τσόρτσιλ, 1944 [απόσπασμα]. Πηγή: H. Kissinger, *Διπλωματία*, μτφρ. Γ. Κοβαλένκο, Νέα Σύνορα-Λιβάνης, Αθήνα 1995, σ. 442».

Γ6 (2006-2022), σ. 141

«β. Η άποψη του προέδρου των ΗΠΑ Τρούμαν: Χωρίς τους φίλους μας του εξωτερικού, η απειλή της σοβιετικής εισβολής θα πλησίαζε επικίνδυνα τις ακτές μας. Χωρίς τους στρατούς τους και τις βάσεις που έχουν εγκατασταθεί στα

εδάφη τους [...], η στρατιωτική μας ισχύς θα δυσκολευόταν να εξασφαλίσει τις ΗΠΑ και η οικονομία μας θα εξασθενούσε. Επομένως, η υποστήριξη των ΗΠΑ προς τα άλλα έθνη δεν είναι ελεημοσύνη. [...] Το πρόβλημα της επιβίωσης των ΗΠΑ θα γινόταν πιο περίπλοκο, αν επρόκειτο να αντιμετωπίσουμε τη σοβιετική απειλή μόνοι μας.

Ομιλία του προέδρου των ΗΠΑ **Τρούμαν** στο Κογκρέσο, **1947** [αποσπάσματα].
Πηγή: Η. Kissinger, *Διπλωματία*, μτφρ. Γ. Κοβαλένκο, Νέα Σύνορα-Λιβάνης, Αθήνα 1995, σ. 458».

Γ6 (2006-2022), σ. 141

Ενώ, από το παρακάτω απόσπασμα που αναφέρει την επιθετική εξωτερική πολιτική αντικομμουνισμού των ΗΠΑ για τον περιορισμό της επιρροής (ιδεολογικής, και όχι στρατιωτικής επέκτασης) της ΕΣΣΔ, θεωρούμε πως η αφήγηση κλίνει ελαφρώς περισσότερο προς την υπαιτιότητα των ΗΠΑ, αφού στο τέλος του Β΄ Π.Π. μόνο αυτές, λόγω της αποκλειστικής κτήσης της ατομικής βόμβας, θεωρούνται υπερδύναμη και άρα, έχουν την πρωτοβουλία των κινήσεων στη διεθνή σκηνή επιβάλλοντας με οικονομικά και πολιτικά μέσα το δόγμα της δικής τους εξωτερικής πολιτικής:

«Η ανοικοδόμηση της Δ. Ευρώπης Οι ανθρώπινες και υλικές απώλειες της Ευρώπης, εξαιτίας του πολέμου, υπήρξαν τεράστιες. **Στη Δ. Ευρώπη το οικονομικό και κοινωνικό σύστημα βρισκόταν στα πρόθυρα της κατάρρευσης. Οι ΗΠΑ, προκειμένου να αποτρέψουν κάτι τέτοιο και θέλοντας να εμποδίσουν μια ενδεχόμενη επέκταση της σοβιετικής επιρροής, παραχώρησαν στην Ευρώπη, μέσω του σχεδίου Μάρσαλ (βλέπε γλωσσάριο), περίπου 13 δισεκατομμύρια δολάρια. Η Σοβιετική Ένωση κατήγγειλε το σχέδιο Μάρσαλ ως μια μορφή επέμβασης στα εσωτερικά των ευρωπαϊκών χωρών και πίεσε τις λαϊκές δημοκρατίες να μη δεχτούν την αμερικανική βοήθεια, όπως και έγινε... [...] Οι ΗΠΑ και η Σοβιετική Ένωση γίνονται υπερδυνάμεις: Το τέλος του Β΄ Παγκόσμιου πολέμου ανέδειξε τις ΗΠΑ σε υπερδύναμη. Πανίσχυρες οικονομικά και στρατιωτικά, ήταν η μόνη χώρα που διέθετε τότε το πιο φοβερό όπλο, την ατομική βόμβα. Παρ' όλα αυτά, η αμερικανική ηγεσία είχε θορυβηθεί από την επέκταση της σοβιετικής επιρροής στην Α. Ευρώπη. Οι ηγέτες των ΗΠΑ πίστευαν ότι, για να διασφαλίσουν σε παγκόσμιο επίπεδο τα συμφέροντα της χώρας τους, θα έπρεπε να αναλάβουν αγώνα εναντίον του κομμουνισμού: η χορήγηση στρατιωτικής και οικονομικής βοήθειας, οι επενδύσεις από Αμερικανούς κεφαλαιούχους, αλλά και η ανατροπή καθεστώτων που ακολουθούσαν πολιτική αντίθετη προς τα αμερικανικά συμφέροντα υπήρξαν τα κύρια μέσα άσκησης της εξωτερικής τους πολιτικής. Παράλληλα, στο εσωτερικό των ΗΠΑ εντάθηκε ο αντικομμουνισμός. Με επικεφαλής τον γερουσιαστή Μακάρθι εξαπολύθηκαν άγριες διώξεις εναντίον πολιτών που ήταν ή θεωρήθηκαν ότι ήταν κομμουνιστές. Καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση αυτής της πολιτικής έπαιξε ο Χάρι Τρούμαν, νέος πρόεδρος των ΗΠΑ μετά τον Ρούζβελτ. Παράλληλα, στη δεκαετία του '50 η Σοβιετική Ένωση, χάρη στη συνεργασία της με τα άλλα κομμουνιστικά καθεστάτα, την εξαιρετικά γρήγορη οικονομική της ανάπτυξη και την κατασκευή ατομικής βόμβας, εξελίχθηκε και αυτή σε υπερδύναμη».**

Γ6 (2006-2022), σ. 139, 141

2. Πώς αξιολογούνται οι δύο αντίπαλοι του Ψυχρού Πολέμου;

1^η κατεύθυνση – οι ΗΠΑ θετικότερα

α) Νατοϊκή αντικομμουνιστική οπτική – Ελεύθερος δημοκρατικός κόσμος Δύσης vs κομμουνιστικός κόσμος κατά της ελευθερίας και δημοκρατίας

Σε μια σειρά εγχειριδίων της χούντας εκφράζεται η ακραία αντικομμουνιστική εκδοχή αξιολόγησης των δύο συνασπισμών χωρών του μεταπολεμικού κόσμου. Έτσι, τον έναν συνασπισμό εκπροσωπεί η Δύση συμβολίζοντας την δημοκρατία και την ελευθερία και τον άλλο η ΕΣΣΔ και οι σοσιαλιστικές χώρες συμβολίζοντας το απόλυτο κακό:

«**Η Ελλάδα**, συντετριμμένη από τόν τιτάνειον αγώνα κατά τού άξονος καί τής τριπλής κατοχής καί αίμάσσουσα από τας πληγάς τού Δεκεμβριανού κινήματος, **ώρθωθη εναντίον τών έχθρών τής ελευθερίας. Όλοι οί ελεύθεροι άνθρωποι άνεγνώρισαν τήν νίκην αúτην ως τήν πλέον σημαντικήν τού ελευθέρου κόσμου κατά τής κομμουνιστικής έπιβουλής**».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 172

«Τον Αύγουστον του 1941 ό πρόεδρος τών Ηνωμένων Πολιτειών **Ρούζβελτ** καί ό Βρεταννός πρωθυπουργός **Τσώρτσιλ** συνητηθήσαν επί πλοίου έν τώ μέσω του Ατλαντικού Ωκεανού καί **συνέταξαν έγγραφον παγκοσμίου σημασίας, γνωστόν ως “Χάρτης του Ατλαντικού”. Δι’ αúτου έθεσαν τας βάσεις συνεργασίας του ελευθέρου κόσμου “προς μίαν ειρήνην, ή οποία νά έξασφαλίξη εις όλους τούς ανθρώπους ζωήν έλευθέραν, άπηλλαγμένην φόβου καί στερήσεων”** [...] Περισσότερον όμως έδυσκόλευε τήν ειρήνην ή άνόρθωσις τών περιοχών πού ειχον περιέλθει εις τήν κατοχήν τών κατακτητών. **Η Σοβιετική Ένωσις** έτορπίλλιζε τήν άνόρθωσιν καί τήν άποκατάστασιν τής τάξεως. **Έπροτιμούσε τό χάος καί τήν σύγχυσιν, διότι τής έδιδον τήν εύκαιρίαν νά έπιβάλη τό σύστημά της. Έτσι έπέτυχε νά φέρη υπό τον έλεγχόν της τας χώρας πού ειχεν έλευθερώσει ό “Ερυθρός Στρατός”. Η Ρουμανία, ή Βουλγαρία, ή Αλβανία, ή Γιουγκοσλαβία, ή Τσεχοσλοβακία, ή Πολωνία, τά Βαλτικά κράτη, ή Μαντζουρία καί ή βόρειος Κορέα έχασαν τήν άνεξαρτησίαν των καί απέβησαν “δορυφόροι” τής Ρωσίας. Άπετελέσθη οúτω μία έρυθρά αυτοκρατορία πού άποκαλείται έκτοτε “σιδηρούν παραπέτασμα”, διότι εις τας χώρας αúτας απέβη δύσκολος ή επαφή τών σοβιετικών μέ τούς δυτικούς**».

Γ1 (1966-1976), σ. 257, 265

«Αλλά τό 1945 συνέβη καί κάτι άλλο. **Η Σοβ. Ένωσις έθεσε, μεταξύ αúτης καί τού ύπολοίπου κόσμου, ένα “σιδηρούν παραπέτασμα”, ως τό άπεκάλεσεν ό Τσώρτσιλ, όπισθεν τού όποιου προσεπάθησε νά διαμορφώσει ένα ιδικόν της κόσμον, τελείως ξένον πρός τόν μέχρι τότε γνωστόν, τελείως άπεστερημένον τών μεγάλων άρχών τού εύρωπαϊκού πολιτισμού. Καί εις τόν κόσμον αúτον περιέλαβεν, ως έπαθλον τής νίκης, παραβιάζουσα συμπεφωνημένα καί άθετούσα**

ύποσχέσεις, διά τής έπιβολής τής στρατιωτικής ισχύος της, τήν Πολωνίαν, τήν Ούγγαρίαν, τήν Ρουμανίαν, τήν Βουλγαρίαν, τήν Νοτιοσλαβίαν, τήν Αλβανίαν, τήν Ανατολικήν Γερμανίαν, τήν Τσεχοσλοβακίαν [...] Αί Ήνωμένοι Πολιτείαί είχαν αναλάβει τήν ήγεσίαν και τήν εϋθύνην διασώσεως τού έλευθέρου κόσμου [...] αί ΗΠΑ θά παρείχον τήν βοήθειάν των είς τά κράτη τής Εϋρώπης, διά νά έπανεύρουν τό προπολεμικόν επίπεδον ζωής και νά προχωρήσουν είς ανάπτυξιν τής οικονομίας των. Διότι, χωρίς ύγιά οίκονομίαν, ούτε ή πολιτική σταθερότης, ούτε ή είρήνη διασφαλίζεται [...] Τήν τάσιν αϋτήν διακριτικού ανοίγματος τού παραπετάσματος άνέστειλεν ή σημειωθείσα παγκόσμιος αντίδρασις είς τήν έπέμβασιν τών σοβιετικών ένόπλων δυνάμεων, τόν Νοέμβριον 1956, είς Ούγγαρίαν, διά τήν καταστολήν τού έπαναστατικού ούγγρικου κινήματος, τό όποιον απέβλεπεν είς τήν άνατροπήν τού κομμουνιστικού καθεστώτος και έγκαθίδρυσιν φιλελευθέρως δημοκρατίας».

Γ2 (1969), σ. 191, 215-216, 254

β) Μετριοπαθώς θετικότερα η Δύση και αρνητικότερα οι κομμουνιστικές χώρες

Στο Γ3 (1976-1984) διακρίνουμε έναν μετριασμό του προηγούμενου ερμηνευτικού σχήματος αξιολογικής κρίσης των δύο συνασπισμών χωρών, όπου ο μανιχαϊστικός δυϊσμός υποχωρεί χάριν μιας πιο μετριοπαθούς οπτικής, κατά την οποία όμως σαφώς η Δύση εξακολουθεί να ερμηνεύεται θετικά και, αντίθετα, αρνητικά οι χώρες του σοσιαλιστικού μπλοκ:

«Η Ρωσία προσάρτησε τή Βεσσαραβία, τά βαλτικά κράτη και ένα μέρος τής Πολωνίας και τής Α. Πρωσίας. Γύρω στά ρωσικά σύνορα στην Εϋρώπη οργανώθηκαν οί λαϊκές δημοκρατίες τής Γιουγκοσλαβίας, Βουλγαρίας, Ρουμανίας, Πολωνίας, Ούγγαρίας, Τσεχοσλοβακίας. Έκτός από τή Γιουγκοσλαβία, πού άποσπάστηκε (1948), οί άλλες έμειναν κάτω από τή ρωσική έπιρροή. Μέ τή Γερμανία δέν έγινε καμιά συνθήκη. Η τύχη της καθορίστηκε από τά έδάφη τά όποια είχαν καταλάβει τά συμμαχικά στρατεύματα. Στά 1948 οί δυτικές δυνάμεις απέσυραν τά στρατεύματά τους και στά 1949 σχηματίστηκαν δύο γερμανικά κράτη: ή όμοσπονδιακή δημοκρατία τής Δ. Γερμανίας μέ πρωτεύουσα τήν Μπόν (Βοηη) και ή λαϊκή δημοκρατία τής Α. Γερμανίας μέ πρωτεύουσα τό Α. Βερολίνο, πού έμεινε κάτω από τή ρωσική έπιρροή. [...] Η Αμερική έμεινε άθικτη από τις καταστροφές του πολέμου, ξεπέρασε τήν οικονομική κρίση του 1929, άνάπτυξε σέ τεράστια κλίμακα τή βιομηχανία της και συγκέντρωσε τεράστια κεφάλαια. Η Ρωσία είχε πάθει φοβερές καταστροφές και είχε τά περισσότερα άνθρώπινα θύματα (είκοσι έκατομμύρια νεκρούς) ήταν όμως μιά άπέραντη χώρα μέ πολύ μεγάλες οικονομικές δυνατότητες. Ο πόλεμος τής έδωσε τήν εϋκαιρία νά έπεκταθή πρός τήν Άπω Ανατολή και πρός τήν κεντρική Εϋρώπη. Σύντομα οί δύο ύπερδυνάμεις μέ τά διαφορετικά πολιτικοοικονομικά συστήματα και τά συγκρουόμενα συμφέροντα βρέθηκαν άντιμέτωπες. Η Ρωσία έκοψε τότε κάθε έπικοινωνία άνάμεσα στις χώρες της και στον υπόλοιπο κόσμο (“σιδερένιο παραπέτασμα” όνόμασε ό Τσώρτσιλ αϋτή τήν άπομόνωση). Η Αμερική έγκαινίασε ένα μεγάλο πρόγραμμα οικονομικής ενίσχυσης για τήν άνόρθωση τής Εϋρώπης (σχέδιο Μάρσαλ-Marshall, 1947). Από τό σχέδιο αϋτό και γενικά από τήν άμερικανική βοήθεια έπωφελήθηκε ή Δ. Γερμανία, πού έχοντας πηγές ένεργείας (γαιάνθρακα), τεχνικό και έργατικό προσωπικό κατάλληλο, και τήν παλιά

βιομηχανική παράδοση, κατόρθωσε μέσα σε λίγο χρονικό διάστημα να αναπτύξει την οικονομία της έτσι, ώστε να γίνει η πρώτη βιομηχανική δύναμη στην Ευρώπη. Τήν ίδια εποχή με πρόταση του προέδρου Τρούμαν (δόγμα Τρούμαν, 1947) ψηφίστηκε βοήθεια για την Τουρκία και για την Ελλάδα, την εποχή του έμφυλιου πολέμου. Στά 1949 οί δυτικοευρωπαϊκές χώρες, ή Αμερική και ό Καναδάς ενώθηκαν σε μιά συμμαχία (Βορειοατλαντικό σύμφωνο, Ν.Α.Τ.Ο.) Στο Ν.Α.Τ.Ο. πήραν μέρος και ή Ελλάδα και ή Τουρκία (1951). Οί σύμμαχοι θά είχαν ενιαία στρατιωτική όργάνωση. Ανάλογες συμμαχίες έγιναν άργότερα στη Μέση και στην Άπω Ανατολή. Αντίστοιχα όργάνωσε και ή Ρωσία τις λαϊκές δημοκρατίες τής Α. Ευρώπης (σύμφωνο Βαρσοβίας). Παράλληλα συνεχίστηκε ό ανταγωνισμός τών πυρηνικών έξοπλισμών: ή Ρωσία κατασκεύασε τήν πρώτη άτομική βόμβα στά 1949- ή Αμερική τή βόμβα ύδρογόνου στά 1952· στά 1953 τήν άκολούθησε ή Ρωσία. Οί συμμαχίες και οί ύπερεξοπλισμοί έκαναν τούς λαούς να ζούν πάλι κάτω από τό άγχος ενός τρίτου φοβερότερου παγκοσμίου πολέμου - όμως ή επίγνωση τής τρομακτικής δύναμης του άντιπάλου, ή πρόσφατη πείρα, ίσως και άλλοι ύπολογισμοί, έκαναν τις δύο ύπερδυνάμεις διατακτικές για μετωπική σύγκρουση, αλλά δέν απέκλεισαν τις περιφερειακές άναμετρήσεις και αυτό δέν είναι άσχετο μέ τή σειρά τών τοπικών συγκρούσεων πού χαρακτηρίζουν τή μεταπολεμική εποχή. Ό μεγάλος άμερικανοσοβιετικός ανταγωνισμός (ψυχρός πόλεμος) μειώθηκε μετά τόν θάνατο του Στάλιν (1953), όταν έπεκράτησε στη Ρωσία μιά πίο εύéλικτη πολιτική».

Γ3 (1976-1984), σ. 325-327

Επίσης, στο ΚΛ7 (2001-2014) οι αναφορές που γίνονται στους δύο συνασπισμούς τηρούν μια τυπική ουδετερότητα και ίση απόσταση, αλλά είναι ελαφρώς χρωματισμένες αρνητικότερα για το σοσιαλιστικό μπλοκ, για το οποίο επισημαίνονται οι επεμβάσεις σε ξεχωριστή παράγραφο, ενώ για τις ΗΠΑ είναι πιο αόριστες στην παράγραφο σχετικά με την Λατινική Αμερική, χωρίς να προχωράει η αφήγηση σε κάτι πιο συγκεκριμένο. Κατά της ΕΣΣΔ αναφέρονται τα εξής:

«Η Ανατολική Ευρώπη: Οι περιοχές της Ευρώπης ανατολικά της γραμμής Έλβα - Αδριατικής αποτέλεσαν τον ανατολικό κόσμο ή τις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού. Το καθεστώς στις χώρες αυτές ακολούθησε σταδιακά το σοβιετικό - σταλινικό πρότυπο. Οι ίδιες χώρες συγκρότησαν στρατιωτική συμμαχία, το Σύμφωνο της Βαρσοβίας, και οικονομική ένωση, την ΚΟΜΕΚΟΝ. Ο κόσμος αυτός παρέμεινε έως το 1989 υπό τον πλήρη έλεγχο της Σοβιετικής Ένωσης, πλην της Γιουγκοσλαβίας και της Αλβανίας. Όπου αμφισβητήθηκε η κυριαρχία της και έγιναν προσπάθειες να γίνει πιο φιλελεύθερο το καθεστώς (Ουγγαρία, Τσεχοσλοβακία), η σοβιετική αντίδραση υπήρξε άμεση και βίαιη. Οι οικονομικές σχέσεις μεταξύ Ανατολικής και Δυτικής Ευρώπης ήταν περιορισμένες. Το ίδιο συνέβαινε και στο επίπεδο της επικοινωνίας. Το “τείχος του Βερολίνου” εξέφραζε χαρακτηριστικά τη διαίρεση των δύο κόσμων».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 134

Ενώ, κατά των ΗΠΑ εμμέσως και με πιο αόριστο τρόπο τα εξής:

«Μια σειρά από επαναστατικά κινήματα και δικτατορίες σφράγισαν τη μεταπολεμική ιστορία της Λατινικής Αμερικής. Η Κούβα αποτέλεσε το μοναδικό κομμουνιστικό κράτος στην αμερικανική ήπειρο. Όπου αλλού

επιχειρήθηκε η εγκαθίδρυση μαρξιστικού καθεστώτος, είχε λίγη ζωή ή απέτυχε. Οι χούντες υπήρξαν επιδημικό φαινόμενο στην περιοχή. Με άμεσες ή έμμεσες επεμβάσεις οι Η.Π.Α. κρατούσαν υπό τον έλεγχό τους όλη την Αμερική».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 138

[λεζάντα]

«Από το 1945 και μετά η Λατινική Αμερική ήταν ένα “καζάνι που έβραζε”:
κοινωνικές επαναστάσεις (Γουατεμάλα, Κούβα, Νικαράγουα, Χιλή, Βολιβία, Περού), μεταρρυθμιστικές προσπάθειες (Νικαράγουα, Βενεζουέλα, Χιλή, Αργεντινή), αντάρτικα κινήματα (Ουρουγουάη, Αργεντινή, Μεξικό), στρατοκρατικά καθεστώτα (Ελ Σαλβαδόρ, Ισημερινός, Αργεντινή, Ουρουγουάη, Βραζιλία, Βολιβία, Χιλή, Παραγουάη). Ο κομμουνισμός επικράτησε μόνο στην Κούβα (Φιντέλ Κάστρο)».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 139

Στο Λ4 (2007-2022) μέσα από πάρα πολλές και εκτενείς αναφορές φαίνεται να υποστηρίζεται σαφώς θετικότερα η Δύση στον πολιτικό, οικονομικό και ιδεολογικό τομέα στο πλαίσιο του ανταγωνισμού της με τις σοσιαλιστικές χώρες. Κατ’ αρχάς η πρώτη αποτίμηση των δύο κοινωνικοοικονομικών συστημάτων και τρόπων παραγωγής κλίνει αξιακά υπέρ των πολυκομματικών φιλελεύθερων κοινοβουλευτικών δημοκρατιών έναντι στον μονοκομματικό υπαρκτό σοσιαλισμό της παντοδυναμίας του Κομμουνιστικού Κόμματος:

«Η διαίρεση μεταξύ των Ελλήνων αποτέλεσε, πράγματι, αντανάκλαση της ευρύτερης αντιπαράθεσης που θα σφράγιζε και το δεύτερο ήμισυ του 20ού αιώνα — του δυτικού, καπιταλιστικού-φιλελεύθερου, και του κομμουνιστικού προτύπου. Παράλληλα με την κοινή στόχευση εναντίον του κατακτητή διατυπώνονταν, ήδη από το 1943, δύο διαφορετικές προτάσεις με αναφορά στη μεταπολεμική πορεία και της Ελλάδας. Θα επιλεγόταν η οδός της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας που εφαρμοζόταν στη Δύση ή εκείνη του υπαρκτού σοσιαλισμού που είχε υιοθετήσει η Σοβιετική Ένωση; [...] Οι δύο υπερδυνάμεις εκπροσωπούσαν επίσης διαφορετικές μορφές οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης. Οι ΗΠΑ ακολουθούσαν την ελεύθερη οικονομία και το πολυκομματικό πολιτικό σύστημα, ενώ η ΕΣΣΔ υιοθετούσε την κρατική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής και ένα μονοκομματικό πολιτικό σύστημα, βασισμένο στην παντοδυναμία του Κομμουνιστικού Κόμματος».

Λ4 (2007-2022), σ. 135, 139-140

Στο ίδιο πλαίσιο λειτουργεί ενισχυτικά η παράθεση πηγής με την φρασεολογία του Ψυχρού Πολέμου στην δυτική της εκδοχή, η οποία, όμως δεν αμφισβητείται, δεν αντικρούεται, ούτε ανασκευάζεται στην κύρια αφήγηση και έτσι φαίνεται, τουλάχιστον εν μέρει, να υιοθετείται:

[πηγή]

«Η ρητορεία του Ψυχρού Πολέμου: Στις 12 Μαρτίου 1947 ο Αμερικανός πρόεδρος Χάρυ Τρούμαν, με ομιλία του στο Κογκρέσο, διακήρυξε το δόγμα του και ζήτησε τη χορήγηση οικονομικής βοήθειας στην Ελλάδα και την Τουρκία. Περιέγραψε επίσης τον δυτικό και τον ανατολικό κόσμο, χρησιμοποιώντας τη φρασεολογία του Ψυχρού Πολέμου. Ακολουθεί σχετικό απόσπασμα: “Κατά την

παρούσαν στιγμήν εις την Ιστορίαν του Κόσμου σχεδόν κάθε έθνος οφείλει να εκλέξη μεταξύ των τρόπων ζωής. Η εκλογή συχνάκις δεν είναι ελευθέρα. Ο εις τρόπος ζωής βασίζεται επί της θελήσεως της πλειοψηφίας και διακρίνεται διά των ελευθέρων θεσμών της αντιπροσωπευτικής Κυβερνήσεως, των ελευθέρων εκλογών, των εγγυήσεων της ατομικής ελευθερίας, ελευθερίας λόγου και θρησκείας και ελευθερίας από πάσης πολιτικής καταπίεσεως. Ο δεύτερος τρόπος ζωής βασίζεται επί της θελήσεως μιας μειοψηφίας, δυναμικώς επιβληθείσης επί της πλειοψηφίας. Ο τρόπος ούτος στηρίζεται επί της τρομοκρατίας και της καταπίεσεως, επί ελεγχόμενου Τύπου και ραδιοφώνου, επί προκαθορισμένου αποτελέσματος εκλογών και καταπίεσεως της ατομικής ελευθερίας. Πιστεύω ότι η πολιτική των Ην. Πολιτειών δέον να υποστηρίξη τους ελευθέρους λαούς, οι οποίοι ανθίστανται εις την επιχειρουμένην υποδούλωσιν των εκ μέρους ενόπλων μειοψηφιών ή δι' εξωτερικών πιέσεων. Πιστεύω ότι οφείλομεν να βοηθήσωμεν τους ελευθέρους λαούς να καθορίσουν τα πεπρωμένα των κατά τον ίδιον αυτών τρόπον. Πιστεύω ότι η βοήθειά μας πρέπει πρωταρχικώς να συνίσταται εις οικονομικήν αρωγήν, ήτις είναι αναγκαία διά την οικονομικήν σταθερότητα και την ομαλήν πολιτικήν εξέλιξιν”.

Εφημ. Η Καθημερινή, φ. 13^{ης} Μαρτίου 1947».

Λ4 (2007-2022), σ. 143

Όσον αφορά τον ανταγωνισμό των δύο αντιπάλων του Ψυχρού Πολέμου στο εξωτερικό τους, σε πολλά αποσπάσματα φαίνεται η ΕΣΣΔ να επιβάλλει έλεγχο, να καταπατά και να αποκλείει, ενώ, αντίθετα, η Δύση φαίνεται να βοηθάει και να απαντάει ανασχετικά στις προκλητικές ενέργειες της ΕΣΣΔ:

«Μετά το 1945 διαφωνίες ανέκυψαν σχετικά με το μέλλον της Ανατολικής Ευρώπης και της Γερμανίας. Στην Ανατολική Ευρώπη, που είχε καταληφθεί από τον Ερυθρό Στρατό, οι Σοβιετικοί εγκατέστησαν φιλικά προς αυτούς πολιτεύματα μέχρι το 1947. Οι Σοβιετικοί θεωρούσαν ότι ο έλεγχος της περιοχής αυτής, από όπου είχε εξαπολυθεί η γερμανική επίθεση το 1941, ήταν απαραίτητος για την ασφάλεια της χώρας τους. Από την πλευρά τους όμως οι δυτικές δυνάμεις φοβήθηκαν ότι η Μόσχα προωθούσε μια πολιτική επεκτατική, με στόχο την κυριαρχία της και στο δυτικό τμήμα της ηπείρου [...] το Σχέδιο Μάρσαλ προκάλεσε τη δυσπιστία της ΕΣΣΔ, που θεώρησε ότι οι ΗΠΑ προσπαθούσαν να “εξαγοράσουν” τις χώρες της ηπείρου. Σε απάντηση οι Σοβιετικοί ενέτειναν τον έλεγχό τους στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Έτσι όμως επήλθε η ρήξη του Γιουγκοσλάβου ηγέτη Τίτο με τον Στάλιν, το καλοκαίρι του 1948, καθώς ο πρώτος δεν αποδέχτηκε τον αυξημένο σοβιετικό έλεγχο. Παράλληλα, από τον Ιούνιο του 1948, οι Σοβιετικοί απέκλεισαν τις δυτικές ζώνες κατοχής στο Βερολίνο (αποκλεισμός του Βερολίνου), το οποίο ανεφοδίαζαν επί ένα σχεδόν έτος αμερικανικά αεροσκάφη. Αυτές οι σοβιετικές ενέργειες φόβισαν τώρα τη Δύση και διευκόλυναν τις διαπραγματεύσεις για τη σύναψη μιας συμμαχίας των δυτικοευρωπαϊκών χωρών με τις ΗΠΑ. Η συμμαχία αυτή, το Βορειοατλαντικό Σύμφωνο (ΝΑΤΟ), υπογράφηκε στην Ουάσινγκτον στις 4 Απριλίου 1949».

Λ4 (2007-2022), σ. 143-145

Το επίκεντρο τίθεται, επίσης, στην ανέγερση του Τείχους του Βερολίνου στην κατεύθυνση της δυτικής αφήγησης περί απρόκλητης βαρβαρότητας, ενώ παράλληλα

υμνολογείται ο Κένεντι και παρατίθεται σε πηγή η απολογητική της αμερικανικής επέμβασης στο Βιετνάμ στο πλαίσιο της στρατηγικής ανάσχεσης των ΗΠΑ κατά του κομμουνισμού:

«Τον Αύγουστο του 1961 η ΕΣΣΔ και η Ανατολική Γερμανία ανήγειραν, γύρω από το Δυτικό Βερολίνο, το περιβόητο Τείχος, ώστε να εμποδίσουν την επικοινωνία μεταξύ των δύο τμημάτων της πόλης και τη διαφυγή Ανατολικογερμανών, κυρίως νέων, στη Δύση. Στα επόμενα χρόνια πολλοί Ανατολικογερμανοί έχασαν τη ζωή τους προσπαθώντας να περάσουν το Τείχος και να διαφύγουν στη Δύση, η οποία κατήγγειλε την ανέγερση του Τείχους ως εκδήλωση βαρβαρότητας».

Λ4 (2007-2022), σ. 146

[λεζάντα]

«Αμερικανικά αεροσκάφη μεταφέρουν τρόφιμα στο αποκλεισμένο από τους Σοβιετικούς Δυτικό Βερολίνο. Ο αποκλεισμός του Δυτικού Βερολίνου αποτέλεσε μία από τις πρώτες εκδηλώσεις του Ψυχρού Πολέμου. Η επιτυχής παροχή βοήθειας από τους Αμερικανούς ανάγκασε τους Σοβιετικούς να άρουν τον αποκλεισμό».

Λ4 (2007-2022), σ. 144

[λεζάντα]

«Το Τείχος του Βερολίνου ανεγέρθηκε τον Αύγουστο του 1961 από τους Σοβιετικούς και τους Ανατολικογερμανούς και αποτέλεσε σύμβολο της ψυχροπολεμικής αντιπαράθεσης έως την κατεδάφισή του, το 1989, όταν πλέον το Ανατολικό Μπλοκ είχε αρχίσει να καταρρέει».

Λ4 (2007-2022), σ. 147

[λεζάντα]

«Το 1960 εκλέχθηκε πρόεδρος των ΗΠΑ ο Τζον Φ. Κένεντι, πολιτικός νέος, με εντυπωσιακό λόγο και παρουσία. Ο Κένεντι εξέφρασε τις ελπίδες του δυτικού κόσμου για μια νέα εμπνευσμένη ηγεσία, αλλά η δολοφονία του τον Νοέμβριο του 1963, σε συνθήκες που ακόμη εγείρουν συζητήσεις, προκάλεσε μεγάλη απογοήτευση».

Λ4 (2007-2022), σ. 146

[πηγή]

«Ο Αμερικανός πρόεδρος Τζον Φ. Κένεντι εκφωνεί ομιλία ενώπιον του Τείχους του Βερολίνου (Πλατεία Ρούντολφ Βίλντε, Δυτικό Βερολίνο, 26 Ιουνίου 1963): “Η Ελευθερία είναι αδιαίρετη, και όταν ένας άνθρωπος είναι σκλαβωμένος, τότε κανείς δεν είναι ελεύθερος. Όταν όλοι οι άνθρωποι ελευθερωθούν, θα μπορούμε να περιμένουμε την έλευση εκείνης της ημέρας που η πόλη αυτή και η χώρα αυτή και η μεγάλη ήπειρος της Ευρώπης θα ενωθούν σε έναν ειρηνικό και ελπιδοφόρο κόσμο. Και όταν εκείνη η ημέρα έρθει επιτέλους, και θα έρθει, ο λαός του Δυτικού Βερολίνου θα περηφανεύεται για το γεγονός ότι βρέθηκε στην πρώτη γραμμή για σχεδόν δύο δεκαετίες. Όλοι οι ελεύθεροι άνθρωποι, όπου κι αν ζουν, είναι πολίτες του Βερολίνου, και επομένως, ως ελεύθερος άνθρωπος, είμαι περήφανος να λέω “Ich bin ein Berliner” [=Είμαι Βερολινέζος]”».

[πηγή]

«Οι ρίζες της αμερικανικής ανάμειξης στο Βιετνάμ: “Αξιοματούχοι των κυβερνήσεων Κένεντυ και Τζόνσον συχνά επέμεναν ότι η πολιτική τους στο Βιετνάμ εναρμονιζόταν με τη γενική κατεύθυνση της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής μετά το 1947: η σύγκρουση αυτή, τόνιζαν, δεν ήταν παρά ένα ακόμη βήμα στη μακρά σειρά των προσπαθειών να δειχθεί ότι η [σοβιετική] επιθετικότητα δεν έφερνε αποτελέσματα. “Η πρόκληση που αντιμετωπίζουμε σήμερα στη νοτιοανατολική Ασία”, έλεγε ο Τζόνσον, “είναι η ίδια πρόκληση που αντιμετωπίσαμε με θάρρος και με ισχύ στην Ελλάδα και την Τουρκία, στο Βερολίνο και στην Κορέα, στο Λίβανο και την Κούβα”. Το “μεγάλο μάθημα αυτής της γενιάς” ήταν ότι, “όποτε αντισταθήκαμε, η επιθετικότητα τελικά σταμάτησε”. Το να αμφισβητήσει κανείς την ανάγκη για μία παρόμοια ανάμειξη στο Νότιο Βιετνάμ, υπονούσαν αυτές οι δηλώσεις, ισοδυναμούσε με το να αμφισβητήσει τις βάσεις που είχαν στηρίξει τη στρατηγική της ανάσχεσης από την αρχή της”.

Απόσπασμα από το βιβλίο του John Lewis Gaddis, *Strategies of Containment: a Critical Appraisal of Postwar American National Security Policy*, Oxford University Press, 1982, σ. 238».

Λ4 (2007-2022), σ. 147-148

Ενώ, από την άλλη πλευρά, παρατίθενται επικριτικά όλες οι επεμβάσεις της ΕΣΣΔ εντασσόμενες οργανικά στο πλαίσιο της ερμηνείας περί επιθετικής επεκτατικής πολιτικής της:

«Από την Κορέα στο Βιετνάμ, 1950-1973: Μετά την ίδρυση του NATO η διεθνής ένταση μεταφέρθηκε στην Ασία. Το φθινόπωρο του 1949 οι κομμουνιστές, με ηγέτη τον Μάο Τσε-τουνγκ, επικράτησαν στον κινεζικό εμφύλιο πόλεμο και ίδρυσαν τη Λαϊκή Δημοκρατία της Κίνας. Τον Ιούνιο του 1950 η επίθεση της κομμουνιστικής Βόρειας Κορέας εναντίον της φιλοαμερικανικής Νότιας Κορέας οδήγησε σε έναν ακόμη τοπικό πόλεμο, στον οποίο ενεπλάκησαν οι ΗΠΑ και η κομμουνιστική Κίνα και ο οποίος τελείωσε με ανακωχή που συνήφθη το 1953. [...] Στο 20ό Συνέδριο του Κομμουνιστικού Κόμματος της Σοβιετικής Ένωσης (ΚΚΣΕ), στις αρχές του 1956, ο Χρουστσόφ εξήγγειλε την πολιτική της αποσταλινοποίησης*, που διαβεβαίωνε ότι δε θα επαναλαμβάνονταν ορισμένες από τις υπερβολές της σταλινικής περιόδου. Ωστόσο, η εξαγγελία αυτή παρερμηνεύτηκε από ορισμένες χώρες στην Ανατολική Ευρώπη. Το φθινόπωρο του 1956 η Ουγγαρία ανήγγειλε την αποχώρησή της από το Σύμφωνο της Βαρσοβίας, αλλά σοβιετικά στρατεύματα εισέβαλαν στη χώρα και κατέστειλαν την εξέγερση. Πάντως η Δύση δεν μπόρεσε να εκμεταλλευτεί την κρίση αυτή, καθώς τις ίδιες ακριβώς ημέρες οι Αγγλογάλλοι εισέβαλαν στην Αίγυπτο, για να ανατρέψουν τον ηγέτη της, Γκαμάλ Αμπντέλ Νάσερ, αλλά αναγκάστηκαν να αποχωρήσουν μετά από σοβιετική και αμερικανική πίεση».

Λ4 (2007-2022), σ. 146

«Ωστόσο, και η Σοβιετική Ένωση αντιμετώπισε σειρά προβλημάτων: το 1968 η απόπειρα της Τσεχοσλοβακίας να τηρήσει αποστάσεις από τη Μόσχα

αντιμετωπίστηκε με εισβολή των κρατών-μελών του Συμφώνου της Βαρσοβίας στη χώρα [...] Για να περιορίσει την επιρροή των ισλαμιστών, η Σοβιετική Ένωση εισέβαλε τον Δεκέμβριο του 1979 στο Αφγανιστάν. Τα γεγονότα αυτά προκάλεσαν ραγδαία αύξηση της διεθνούς έντασης στα επόμενα χρόνια. Το 1981 την προεδρία των ΗΠΑ ανέλαβε ο Ρόναλντ Ρίγκαν, πρώην ηθοποιός, ο οποίος όμως ως πολιτικός επέδειξε σημαντικές επικοινωνιακές ικανότητες. Ο Ρίγκαν θεωρούσε ότι οι Σοβιετικοί είχαν εκμεταλλευτεί την ύφεση για να προωθήσουν τις θέσεις τους διεθνώς. Παράλληλα, ένταση προκλήθηκε από την απόφαση της ΕΣΣΔ να εγκαταστήσει νέους πυραύλους στην Ευρώπη και την απάντηση του ΝΑΤΟ, το οποίο ανέπτυξε αντίστοιχους αμερικανικούς πυραύλους. Επίσης, σημειώθηκε αναταραχή στην κομμουνιστική Πολωνία, όπου δημιουργήθηκε ένα μη ελεγχόμενο από το κομμουνιστικό κόμμα εργατικό συνδικάτο, η “Αλληλεγγύη”, με ηγέτη τον Λεχ Βαλέσα. Το 1981 ο πολωνικός στρατός διενήργησε πραξικόπημα, εγκατέστησε στρατιωτική δικτατορία υπό τον στρατηγό Βόϊτσεχ Γιαρουζέλσκι και έθεσε εκτός νόμου την “Αλληλεγγύη”».

Λ4 (2007-2022), σ. 147-148

Αντίθετα, απουσιάζουν αναφορές στις πάμπολλες επεμβάσεις των ΗΠΑ και στην εγκαθίδρυση δικτατορικών καθεστώτων, ενώ η κριτική για την αμερικανική ανάμειξη στο Βιετνάμ, πέραν του ότι είναι ελλιπή, νομιμοποιείται από την κομμουνιστική επίθεση του βορείου Βιετνάμ στο νότιο:

«Από την Κορέα στο Βιετνάμ, 1950-1973: Μετά την ίδρυση του ΝΑΤΟ η διεθνής ένταση μεταφέρθηκε στην Ασία. Το φθινόπωρο του 1949 οι κομμουνιστές, με ηγέτη τον Μάο Τσε-τουνγκ, επικράτησαν στον κινεζικό εμφύλιο πόλεμο και ίδρυσαν τη Λαϊκή Δημοκρατία της Κίνας. Τον Ιούνιο του 1950 η επίθεση της κομμουνιστικής Βόρειας Κορέας εναντίον της φιλοαμερικανικής Νότιας Κορέας οδήγησε σε έναν ακόμη τοπικό πόλεμο, στον οποίο ενεπλάκησαν οι ΗΠΑ και η κομμουνιστική Κίνα και ο οποίος τελείωσε με ανακωχή που συνήφθη το 1953. Η διαίρεση της Κορέας σε Βόρεια και Νότια διατηρήθηκε [...] Η δεκαετία του 1960 σηματοδεύτηκε από τον πόλεμο του Βιετνάμ. Η χώρα αυτή, στη Νοτιοανατολική Ασία, βρισκόταν υπό γαλλική αποικιακή εξουσία έως το 1954, οπότε η ήττα των Γάλλων από τις κομμουνιστικές δυνάμεις του Χο Τσι Μινχ οδήγησε στη δημιουργία νέων κρατών: του κομμουνιστικού Βόρειου Βιετνάμ και του φιλοαμερικανικού Νότιου Βιετνάμ, της Καμπότζης και του Λάος. Στις αρχές ωστόσο της δεκαετίας του 1960 στο Νότιο Βιετνάμ ξέσπασε εμφύλια διαμάχη, στην οποία τις κομμουνιστικές δυνάμεις ενίσχυναν οι Βορειοβιετναμέζοι. Οι Αμερικανοί αποφάσισαν να παρέμβουν με την αποστολή πρώτα στρατιωτικών συμβούλων, κατόπιν αεροπορικών δυνάμεων και, από το 1964, στρατού. Τα παρθένα όμως δάση του Βιετνάμ και η σχεδόν καθολική αντίσταση του λαού εναντίον των Αμερικανών δεν επέτρεπαν τη νίκη των τελευταίων. Επιπλέον, οι ακρότητες που διέπραξαν οι αμερικανικές δυνάμεις στο Βιετνάμ [...] Το 1975 το Βόρειο Βιετνάμ επιτέθηκε στο Νότιο, νίκησε και η χώρα επανενώθηκε υπό κομμουνιστική εξουσία. Ο πόλεμος του Βιετνάμ προκάλεσε μεγάλο πλήγμα στο αμερικανικό γόητρο διεθνώς».

Λ4 (2007-2022), σ. 146-147

Τέλος, η παράθεση των γεγονότων του Ψυχρού Πολέμου στο χρονολόγιο του εγχειριδίου ενισχύει το στίγμα της έντονης κριτικής εναντίωσης προς το σοσιαλιστικό στρατόπεδο περισσότερο, παρά προς το δυτικό, το οποίο αντιμετωπίζεται με διάθεση νομιμοποίησης (ή αποσιώπησης της ευθύνης) των ενεργειών του, αφού π.χ. η δολοφονία του Τσε ή η χούντα του Πινοσέτ δεν συνδέονται με την ευρωατλαντική εξωτερική πολιτική:

[χρονολόγιο]

«1948 Αποκλεισμός του Δυτικού Βερολίνου από τους Σοβιετικούς.[..] . 1950-53 Πόλεμος της Κορέας. Οι δυνάμεις του ΟΗΕ, υπό την ηγεσία των ΗΠΑ, αποτρέπουν την κατάκτηση της φιλοδυτικής Νότιας Κορέας από την κομμουνιστική Βόρεια. [...] 1961 Ανέγερση του Τείχους του Βερολίνου, με το οποίο οι Ανατολικογερμανοί απομονώνουν το Δυτικό Βερολίνο και αποτρέπουν τη μετακίνηση ανατολικογερμανικού πληθυσμού προς τη Δυτική Γερμανία. 1962 Κρίση των πυραύλων της Κούβας. Ο Κουβανός ηγέτης Φιντέλ Κάστρο προσεγγίζει τη Μόσχα και δέχεται στο έδαφος της Κούβας σοβιετικούς πυραύλους εξοπλισμένους με πυρηνικές κεφαλές. Οι ΗΠΑ αντιδρούν, αποκλείουν την Κούβα με τον στόλο τους και αποτρέπουν την εγκατάσταση των πυραύλων. [...] 1961-73 Πόλεμος του Βιετνάμ. Οι Αμερικανοί επεμβαίνουν στη σύγκρουση μεταξύ του κομμουνιστικού Βόρειου Βιετνάμ και του φιλοδυτικού Νότιου Βιετνάμ. [...] 1968 “Ανοιξη της Πράγας”. Εκδηλώνεται λαϊκή πίεση για μεταρρυθμίσεις στην Τσεχοσλοβακία. Για να αποτρέψουν αποχώρησή της από το Σύμφωνο της Βαρσοβίας, οι Σοβιετικοί και οι σύμμαχοί τους εισβάλλουν στη χώρα και ανατρέπουν την κυβέρνηση. [...] Τέλη δεκαετίας 1960 Κορυφώνεται η επαναστατική αναταραχή στη Λατινική Αμερική. Ιδιαίτερο ρόλο παίζει ο νέος επαναστάτης Ερνέστο “Τσε” Γκεβάρα, ο οποίος σκοτώνεται το 1968 στην Κολομβία. [...] 1973 Ανατροπή του αριστερού προέδρου της Χιλής Σαλβατόρ Αλιέντε από πραξικόπημα υπό την ηγεσία του στρατηγού Αουγκούστο Πινοσέτ. 1975 Το Βόρειο Βιετνάμ κατακτά το Νότιο. [...] 1979 Ισλαμική επανάσταση στο Ιράν. Σοβιετική εισβολή στο Αφγανιστάν. 1979-83 Το ΝΑΤΟ αποφασίζει να αναπτύξει νέους αμερικανικούς πυραύλους μέσω βεληνεκούς στην Ευρώπη, σε απάντηση για την εγκατάσταση αντίστοιχων σοβιετικών. 1980-81 Εργατική αναταραχή στην Πολωνία. Ίδρυση του μη ελεγχόμενου από το κομμουνιστικό κόμμα εργατικού συνδικάτου “Αλληλεγγύη”. Το 1981 ο πολωνικός στρατός, υπό την ηγεσία του στρατηγού Βόϊτσεχ Γιαρουζέλσκι, διενεργεί πραξικόπημα και διαλύει την “Αλληλεγγύη”».

Λ4 (2007-2022), σ. 150

2^η κατεύθυνση [εξισορρόπηση]

γ) Και οι δύο σχεδόν εξίσου αρνητικά (ίσες αποστάσεις) – θετική αξιολόγηση σε εθνικό δρόμο προς τον σοσιαλισμό [οπτική Τρίτου Κόσμου, Αδέσμευτων ή/και εξαρτημένων χωρών]

Στο Λ2 (1983-2007) μέσα από εκτενείς αναφορές στην δράση και τον χαρακτήρα των δύο αντίπαλων συνασπισμών του Ψυχρού Πολέμου, προκύπτει μια αμοιβαία κριτική

και αρνητική αξιολόγηση και για τους δύο. Αντίθετα, υιοθετείται περισσότερο η οπτική γωνία του Τρίτου Κόσμου, ο οποίος όντας «πεδίο ανταγωνισμού» και «μήλον της έριδος» μεταξύ των δύο πόλων-κόσμων, αγωνίζεται να χαράξει μια δική του αδέσμευτη πορεία. Αυτό είναι κάτι που θα αναδειχτεί εναργέστερα στην ανάλυση των περιεχομένων σχετικά με την αποαποικιοποίηση. Ωστόσο, ως κάτι που αφορά και το παρόν ερευνητικό ερώτημα και ερμηνευτικό σχήμα, μπορούμε να αναφέρουμε εισαγωγικά πως γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο στο Λ2 (1983-2007) αφιερώνονται τόσες πολλές σελίδες (οι συντριπτικά περισσότερες και ποσοστιαία από κάθε άλλο εγχειρίδιο) στην περιγραφή των εξελίξεων του Τρίτου Κόσμου σε όλες τις ηπείρους μεταπολεμικά, στις χώρες δηλαδή που δεν ανήκουν στους δύο αντιμαχόμενους συνασπισμούς δυνάμεων και υφίστανται με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, κατά την ερμηνεία του εγχειριδίου, τις συνέπειες του ψυχρού τους πολέμου. Αυτό σχετίζεται επίσης, όπως θα δούμε παρακάτω (στην κατηγορία για την μεταπολεμική περίοδο της Ελλάδας), και με την ανάγνωση της ίδιας της Ελλάδας ως εξαρτημένης χώρας της περιφέρειας που πρέπει να ακολουθήσει μια αδέσμευτη πολιτική:

«Η διάδοση και η επέκταση του κομμουνισμού στον κόσμο δημιουργεί δύο εχθρικούς συνασπισμούς που κατευθύνονται από τις Ενωμένες Πολιτείες και τη Σοβιετική Ένωση. Για μερικά χρόνια επικρατεί ο ψυχρός πόλεμος. Παντού κομμουνιστές και σύμμαχοι των Αμερικανών αλληλοϋποβλέπονται και σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως στην Κορέα, συγκρούονται [...] οι αντιθέσεις παραμένουν έντονες, ιδιαίτερα στην περιφέρεια του Τρίτου Κόσμου, μήλο της έριδας των δύο συνασπισμών».

Λ2 (1983-2007), σ. 300

Αναφέρονται συγκρητικά (δια του συγκερασμού τους) οι στρατιωτικές επεμβάσεις Αμερικανών και Σοβιετικών, χωρίς να γίνεται κάποια διαφοροποίηση:

«Παρόλες όμως τις προσπάθειες για να εδραιωθεί η ύφεση, δε γίνεται κατορθωτό να εκλείψουν οι αμοιβαίες καχυποπίες αλλά και προστριβές μεταξύ των δύο υπερδυνάμεων και, κατά συνέπεια, των συμμάχων τους. Έτσι, μετά το 1974, αρχίζει να δημιουργείται νέα ένταση στις σχέσεις Ανατολής-Δύσης. Τη νέα ένταση τροφοδοτούν: η υποστήριξη που παρέχουν οι Ε.Π.Α. σε δικτατορικά και αυταρχικά καθεστώτα στη Λατινική Αμερική (π.χ. Χιλή, Ουρουγουάη), στην Αφρική (π.χ. Ζαΐρ), στην Ασία (π.χ. Φιλιπίνες), η αποσταθεροποιητική πολιτική που ακολουθούν απέναντι σε δημοκρατικά προοδευτικά καθεστώτα, τα οποία θίγουν ορισμένα οικονομικά και πολιτικοστρατιωτικά συμφέροντά τους με έμμεσες επεμβάσεις της C.I.A., η οποία υποκινεί ελεγχόμενα στρατιωτικά πραξικοπήματα (π.χ. Χιλή του Αλιέντε, 1973), η εχθρότητά τους απέναντι στα επαναστατικά κινήματα του Τρίτου Κόσμου που έχουν ως στόχο την ανατροπή δικτατοριών και την αλλαγή των κοινωνικών δομών της χώρας τους (π.χ. Νικαράγουα, Ελ Σαλβαδόρ), οι ανοικτές στρατιωτικές επεμβάσεις της Σοβιετικής Ένωσης στην Τσεχοσλοβακία (1968) και στο Αφγανιστάν (1979) και των Ε.Π.Α. στη Γρενάδα (1983), οι διωγμοί των αντικαθεστωτικών στις κομμουνιστικές χώρες και τέλος η πολωνική κρίση και η επιβολή στρατιωτικού νόμου στην Πολωνία (1981). Ο ένας συνασπισμός κατηγορεί τον άλλον ότι δε σέβεται τα Δικαιώματα του Ανθρώπου και παράλληλα ότι παραβιάζει τις αρχές της Τελικής Πράξης του Ελσίνκι. Η ένταση οξύνεται από την αντιπαράθεση των

δύο υπερδυνάμεων στον Τρίτο Κόσμο και κυρίως στην Αφρική κατά τη δεκαετία του 1970. Η καθεμιά προσπαθεί να επηρεάσει (με αποστολή όπλων και χρηματοδότηση) τα απελευθερωτικά κινήματα που μάχονται για την ανεξαρτησία της χώρας τους. Στην Ανγκόλα π.χ. δρουν εναντίον των πορτογάλων αποικιοκρατών τρία απελευθερωτικά κινήματα που υποστηρίζονται ξεχωριστά από την Ε.Σ.Σ.Δ., τις Ε.Π.Α. και την Κίνα».

Λ2 (1983-2007), σ. 312-313

Ενώ, ξεχωριστά για τις ΗΠΑ γίνεται κριτική όσον αφορά την (νεο)ιμπεριαλιστική πολιτική με την εγκαθίδρυση ή στήριξη δικτατορικών καθεστώτων και τις επεμβάσεις σε όλο τον κόσμο (ειδικά στη Λατινική Αμερική), την οικονομική εξάρτηση που επιβάλλουν στην Δυτική Ευρώπη (που μεταπολεμικά τελεί υπό την κηδεμονία των ΗΠΑ), την ακραιφνώς αντικομμουνιστική πολιτική του Μακαρθισμού, τις φυλετικές διακρίσεις και το χαμηλό βιοτικό επίπεδο στο εσωτερικό τους, ενώ σε πολλά σημεία του εγχειριδίου γίνεται λόγος για την αντικομμουνιστική τους εξωτερική πολιτική ανάσχεσης του σοσιαλιστικού κόσμου με κάθε μέσο.

Συγκεκριμένα, για την νεοαποικιοκρατική (ή ιμπεριαλιστική) εξωτερική πολιτική των ΗΠΑ που μετατρέπει πολλές χώρες σε αμερικανικά προτεκτοράτα αναφέρονται τα εξής:

«Πολλά κράτη του Τρίτου Κόσμου ανησύχησαν και κατάγγειλαν τη νεοαποικιοκρατία που επέτρεπε στις μεγάλες δυνάμεις να διατηρούν την κυριαρχία τους επάνω στις υπανάπτυκτες χώρες όχι πια με την πολιτική τους ισχύ αλλά με τη μορφή της οικονομικής βοήθειας. Και η κατηγορία αυτή για νεοαποικιοκρατία στρέφεται προς όλες τις δυνάμεις ακόμη και προς αυτές που δεν είχαν ποτέ αποικίες όπως οι Ενωμένες Πολιτείες που κατηγορούνται ότι καταπιέζουν τη Λατινική Αμερική και άλλες περιοχές με την οικονομική τους επιρροή [...] Ο ψυχρός πόλεμος ενισχύει περισσότερο την αμερικανική επιρροή. Οι χώρες που φοβούνται την κομμουνιστική επέκταση στρέφονται προς τους Αμερικανούς και συνδέονται μαζί τους με στρατιωτικά σύμφωνα. Δέχονται να εγκατασταθούν στα εδάφη τους αμερικανικά στρατιωτικά τμήματα και υποστηρίζουν σε κάθε περίπτωση την πολιτική της αμερικανικής κυβέρνησης Ένα μεγάλο μέρος του κόσμου εμφανίζεται σαν αμερικανικό προτεκτοράτο».

Λ2 (1983-2007), σ. 320-321, 324

Για την οικονομική εξάρτηση της Δυτικής Ευρώπης από τις ΗΠΑ:

«Όμως, η οικονομική κυρίως πολιτική των Ε.Π.Α. αντιμετωπίζει έντονες επικρίσεις από τη μεριά των δυτικοευρωπαίων συμμάχων, οι οποίοι κατηγορούν τις Ε.Π.Α. ότι δε συνεργάζονται για μια συνολική ανάκαμψη της δυτικής οικονομίας, αλλά ενδιαφέρονται μόνο για τη δική τους οικονομική ευρωστία. Με την οικονομική τους ισχύ οι Ενωμένες Πολιτείες εξασφαλίζουν την κυριαρχία τους στον κόσμο. Ένα μεγάλο μέρος των χωρών του Τρίτου Κόσμου εξαρτιέται οικονομικά από τις Ενωμένες Πολιτείες [...] Αλλά και οι βιομηχανικά αναπτυγμένες χώρες στηρίζονται στα αμερικανικά δολάρια, για να συνεχίσουν την ανάπτυξή τους και πολλές ευρωπαϊκές επιχειρήσεις ανήκουν στην πραγματικότητα σε αμερικανικές και λειτουργούν με αμερικανικά κεφάλαια. Αυτή η κατάσταση ανησυχεί πολλές κυβερνήσεις, οι οποίες φοβούνται ότι εάν οι Ενωμένες Πολιτείες

αποφασίσουν να κλείσουν εργοστάσια που λειτουργούν στο εξωτερικό με αμερικανικά κεφάλαια, αυτό θα προκαλέσει ανεργία ή θα χρησιμεύσει ως μέσο πίεσης των Αμερικανών, για να λάβουν οι ξένες κυβερνήσεις αποφάσεις ευνοϊκές γι' αυτούς. Η οικονομική κυριαρχία των Ενωμένων Πολιτειών κρίνεται από πολλούς ξένους ηγέτες ως απειλή για την εθνική ανεξαρτησία των χωρών τους».

Λ2 (1983-2007), σ. 326-327

Για την κηδεμονία της Ιαπωνίας από τις ΗΠΑ ως φράγμα στην κομμουνιστική επιρροή:

«Το φιλελεύθερο δημοκρατικό κόμμα που κυβερνά συνεχώς τη χώρα, στο μεν εσωτερικό επιδιώκει την οικονομική ανάπτυξη, στο δε εξωτερικό υποστηρίζει την αμερικανική πολιτική. Το 1952 η Ιαπωνία επανακτά την ανεξαρτησία της και το 1956 γίνεται μέλος του Ο.Η.Ε. Μετά τον πόλεμο της Κορέας, οι Ενωμένες Πολιτείες επιδιώκουν τη σύναψη στενών σχέσεων με την Ιαπωνία, για να τη χρησιμοποιήσουν ως φράγμα στην κομμουνιστική επέκταση στην Ασία. Γι' αυτό το 1951, υπογράφουν με την Ιαπωνία συνθήκη συμμαχίας και βοηθούν οικονομικά την ανοικοδόμηση της χώρας. [...] Στρατιωτικά η Ιαπωνία εξαρτιέται από τις Ε.Π.Α. Οι Ενωμένες Πολιτείες επανεξοπλίζουν τη χώρα, αν και θεωρητικά το ιαπωνικό σύνταγμα απαγορεύει τον εξοπλισμό της. Αυτή όμως η προσκόλληση της Ιαπωνίας στο στρατιωτικό άρμα των Ε.Π.Α. προκαλεί συχνά αντιδράσεις σε μια χώρα που γνώρισε τη φρίκη της Χιροσίμα· τα αριστερά κόμματα, τα ειρηνιστικά κινήματα και οι φοιτητές εκδηλώνουν, πολλές φορές βίαια, την αντίθεσή τους στον επανεξοπλισμό της χώρας».

Λ2 (1983-2007), σ. 348, 350-351

Για την υποστήριξη δικτατορικών καθεστώτων στην Ασία ως φράγμα, πάλι, στην κομμουνιστική επιρροή:

«Τα δικτατορικά καθεστώτα που επικρατούν στα κράτη με φιλοδυτικό προσανατολισμό έχουν ως κύριο σκοπό τους τη διατήρηση με κάθε μέσο της εξουσίας και τη δημιουργία ενός φράγματος που θα παρεμποδίζει την παραπέρα επέκταση του κομμουνισμού στην περιοχή. Καμιά μέριμνα δεν υπάρχει για προγραμματισμό και κοινωνικές μεταρρυθμίσεις, οι οποίες θα βελτίωναν τις συνθήκες διαβίωσης του πληθυσμού. Η αθλιότητα (υλική και ηθική), μέσα στην οποία εξαναγκάζονται να ζουν οι πληθυσμοί της περιοχής, οδηγεί συχνά σε εξεγέρσεις και ταραχές (π.χ. Φιλιπίνες, Ινδονησία, Ταϊλάνδη)».

Λ2 (1983-2007), σ. 353

Ενώ, οι εκτενέστερες αναφορές σχετίζονται με την ωμή εγκληματική πολιτική των ΗΠΑ στην Λατινική Αμερική, η οποία λειτουργεί οιονεί ως αποικία τους μεταπολεμικά:

«Στον εξωτερικό τομέα η αμερικανική πολιτική δε διαφοροποιήθηκε ουσιαστικά. Κατά τη διάρκεια της προεδρίας Κέννεντυ οι Ε.Π.Α. επιχειρούν με εισβολή να ανατρέψουν το νεοσύστατο σοσιαλιστικό καθεστώς της Κούβας (1961, εισβολή στον Κόλπο των Χοίρων). Η εισβολή αποκρούστηκε από τους Κουβανούς. Την ίδια εποχή οι Ε.Π.Α. εμπλέκονται εντονότερα στον πόλεμο του Βιετνάμ».

Λ2 (1983-2007), σ. 325

«Η απόλυτη κυριαρχία (οικονομική, στρατιωτική και πολιτική) του αμερικανικού Βορρά πάνω στον αμερικανικό Νότο είναι το σημαντικότερο πρόβλημα που αντιμετωπίζει σήμερα ο λατινοαμερικανικός χώρος. Το κυριότερο χαρακτηριστικό της λατινοαμερικανικής κοινωνίας είναι η *έντονη κοινωνική ανισότητα*. Μια μειοψηφία κατοίκων, που προέρχεται κυρίως από την κοινότητα των παλιών αποίκων, ιδιοποιούμενη το φυσικό πλούτο της χώρας αναπτύχθηκε κατά τα πρότυπα των βορειοαμερικανών. Ο υπόλοιπος πληθυσμός, αγροτικός στην πλειοψηφία του, εργάζεται στα μεγάλα γαιοκτήματα, τα *λατιφούντιος* (latifundios) που ανήκουν σε ολιγάριθμες οικογένειες και ζει σε άθλιες συνθήκες».

Λ2 (1983-2007), σ. 361

«Αν και όλα τα λατινοαμερικανικά κράτη από την αρχή της ανεξαρτησίας τους (αρχές 19ου αι.) προσπάθησαν να εγκαθιδρύσουν δημοκρατικό καθεστώς η εξουσία πέρασε γρήγορα στα χέρια της οικονομικής ολιγαρχίας ενώ τα διάφορα στρατιωτικά πραξικοπήματα, που ευνοούσαν διάφορες ομάδες της ίδιας ολιγαρχίας διαδέχονταν το ένα το άλλο. Το κυριότερο όμως πρόβλημα της Λατινικής Αμερικής είναι οι σχέσεις της με τις Ε.Π.Α. Από την εποχή του δόγματος Μονρόε (1823) οι Ε.Π.Α. θεωρούν τη Λατινική Αμερική ως ένα χώρο που τους ανήκει αποκλειστικά. Η κυριαρχία των Ε.Π.Α. στο χώρο αυτό είναι καθολική. Οι μεγάλες αμερικανικές εταιρείες έχουν σχεδόν το μονοπώλιο στην εκμετάλλευση του λατινοαμερικανικού πλούτου. Επενδύουν κεφάλαια (π.χ. στα ορυχεία χαλκού της Χιλής στις φυτείες της Γουατεμάλα), τα οποία τους αποφέρουν τεράστια κέρδη εξαιτίας των χαμηλών εργατικών ημερομισθίων. Τα κέρδη τους όμως αυτά δεν τα επανεπενδύουν κι έτσι η περιοχή είναι δύσκολο να αναπτυχθεί οικονομικά. Για το οικονομικό αυτό μονοπώλιο πρέπει να είναι σύμφωνες και οι λατινοαμερικανικές κυβερνήσεις. Έτσι οι Ε.Π.Α. υποστηρίζουν και ενισχύουν όλα τα “σταθερά” δικτατορικά καθεστώτα της περιοχής με την προϋπόθεση ότι αυτά εφαρμόζουν πιστά τα οικονομικά συμβόλαια που έχουν συναφθεί με τις αμερικανικές εταιρείες απαγορεύουν τις εργατικές κινητοποιήσεις αγωνίζονται εναντίον της διάδοσης αριστερών ιδεών και δε σκέπτονται να εθνικοποιήσουν ορισμένες πλουτοπαραγωγικές πηγές. Στην περίπτωση που μια κυβέρνηση προσπαθήσει να εθνικοποιήσει τον πλούτο της χώρας οι Ε.Π.Α. δε διστάζουν να επέμβουν δυναμικά, άλλοτε χρησιμοποιώντας τη στρατιωτική τους δύναμη κι άλλοτε υποκινώντας πραξικόπημα εναντίον αυτής της κυβέρνησης. Π.χ. το 1954 αμερικανικά στρατεύματα εισβάλλουν στη Γουατεμάλα και ανατρέπουν το συνταγματάρχη Άρμπενζ, ο οποίος ήθελε να εθνικοποιήσει τις εκτάσεις που εκμεταλλευόταν η αμερικανική εταιρεία Γιουνάιτεντ Φρουτ (United Fruit): το 1973 η C.I.A. παίζει πρωταρχικό ρόλο στην ανατροπή του σοσιαλιστή χιλιανού προέδρου *Σαλβαδόρ Αλιέντε*, ο οποίος προχώρησε σε εθνικοποιήσεις και προετοίμαζε το σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της χώρας του. Η οικονομική και πολιτική καταπίεση ωθεί τους Λατινοαμερικανούς στην ένοπλη επαναστατική δράση εναντίον των δικτατορικών καθεστώτων. Στη Βολιβία, κατά τη δεκαετία του 1960, αναπτύχθηκε στην ύπαιθρο ένοπλο ανταρτικό κίνημα υπό την ηγεσία του *Ερνέστο Τσε Γκεβάρα*. Στην Ουρουγουάη έδρασαν, κατά τη δεκαετία του 1970, μέσα στις μεγάλες πόλεις οι “αντάρτες των πόλεων”, οι *Τουπαμάρος*. Στην Κεντρική Αμερική (Ελ Σαλβαδόρ, Γουατεμάλα) και σε άλλες χώρες (π.χ. Χιλή) το επαναστατικό κίνημα εξακολουθεί να αγωνίζεται εναντίον των δικτατορικών

καθεστώτων. Σε δύο χώρες η επανάσταση επικράτησε: στην Κούβα και στη Νικαράγουα. Στην πρώτη η επανάσταση εδραιώθηκε και δημιούργησε τη σοσιαλιστική Κούβα, η οποία κατόρθωσε να εξαλείψει την αθλιότητα και να μπει στο δρόμο της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης. Στη Νικαράγουα το σοσιαλιστικό καθεστώς απειλείται με εισβολή από τις Ε.Π.Α. και από τις γειτονικές χώρες που είναι σύμμαχες των Ε.Π.Α.».

Λ2 (1983-2007), σ. 363-364

«Για την καταπολέμηση των αριστερών επαναστατικών κινημάτων οι κυβερνήσεις των κρατών της Λατινικής Αμερικής καταφεύγουν στην “τρομοκρατία του κράτους”: αυθαίρετες συλλήψεις, εξαφανίσεις, βασανιστήρια, δολοφονίες από την αστυνομία, το στρατό και διάφορες παρακρατικές οργανώσεις (π.χ. η δολοφονία του προοδευτικού αρχιεπισκόπου του Ελ Σαλβαδόρ Ρομέρο το 1980 - οι ομαδικοί τάφοι που ανακαλύπτονται σήμερα στην Αργεντινή μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας στη χώρα). Κάθε διεκδίκηση που έχει ως στόχο την πραγματική εθνική ανεξαρτησία, τη δημοκρατία ή αποβλέπει σε μια δικαιότερη οικονομική πολιτική θεωρείται πράξη ανατρεπτική και φιλοκομμουνιστική, που πρέπει να κατασταλεί. Ο Οργανισμός των Αμερικανικών Κρατών (ιδρύθηκε το 1948 και βρίσκεται υπό την επιρροή των Ε.Π.Α) αδυνατεί να επιλύσει τα φλέγοντα προβλήματα του λατινοαμερικανικού χώρου. Μετά την κουβανική επανάσταση προσπάθησε κυρίως να μειώσει την κομμουνιστική διείσδυση και επίδραση στην περιοχή».

Λ2 (1983-2007), σ. 365

Επίσης, για το εσωτερικό των ΗΠΑ, τους απόκληρους που δημιουργεί το καπιταλιστικό σύστημα, τον ρατσισμό κατά των μαύρων και την αντικομμουνιστική εκστρατεία του Μακαρθισμού αναφέρονται τα εξής:

«Πρωταγωνιστές του αντικομμουνιστικού αγώνα στον κόσμο, οι Ενωμένες Πολιτείες καταδιώκουν και στη δική τους χώρα όλους εκείνους που είναι ύποπτοι ότι τρέφουν συμπάθεια προς τον κομμουνισμό. Είναι η περίοδος του “Μακ-Καρθισμού”: με την εποπτεία του γερουσιαστή Μακ-Κάρθου (Mac Carthy) οργανώνεται ένας αληθινός διωγμός των φιλελεύθερων, των κομμουνιστών και γενικά των αριστερών στις Ενωμένες Πολιτείες. Οι καταγγελίες διαδέχονται η μία την άλλη· οι κρατικοί υπάλληλοι, οι συνδικαλιστές, οι εκπαιδευτικοί, οι καλλιτέχνες οι συγγραφείς επιτηρούνται αυστηρά. Μια αποπνικτική ατμόσφαιρα κυριαρχεί στη χώρα [...] Η άνιση κατανομή του εισοδήματος προκαλεί δυσαρέσκειες σε πολλές κατηγορίες Αμερικανών. Οι άνεργοι, θύματα των περιοδικών κρίσεων του καπιταλιστικού συστήματος, ανέρχονται περίπου στα 8.000.000 και ζουν μόνο από την κρατική επιχορήγηση· το βιοτικό τους επίπεδο είναι χαμηλό. Οι γεωργοί, που το εισόδημά τους είναι κατώτερο από του βιομηχανικού εργάτη, απαιτούν από την κυβέρνηση να δίνει υψηλές τιμές ασφαλείας στα προϊόντα τους. Τέλος οι Μαύροι αντιμετωπίζουν μεγάλες δυσκολίες. Η πολιτική των φυλετικών διακρίσεων τους θεωρεί ακόμη όντα δεύτερης κατηγορίας [...] Η ανισότητα της κατανομής του εισοδήματος, το πρόβλημα των Μαύρων, η τάση των Ενωμένων Πολιτειών να παίζουν το ρόλο του χωροφύλακα του κόσμου συνεργαζόμενες ή επιβάλλοντας πολλές φορές στυγνά δικτατορικά καθεστώτα σε χώρες που τους ενδιαφέρουν, η ήττα στο

Βιετνάμ δημιούργησαν μια αμφισβήτηση των δομών της αμερικανικής κοινωνίας: η διαμαρτυρία αυτή είχε κυρίως ως κέντρο τα αμερικανικά πανεπιστήμια, εκδηλώθηκε με ογκώδη συλλαλητήρια και συγκρούσεις στους δρόμους, οι οποίες αντιμετωπίστηκαν με βίαιες επεμβάσεις της αστυνομίας».
Λ2 (1983-2007), σ. 324, 327-329

[λεζάντα]

«Δύο από τα θύματα της αντικομμουνιστικής εκστρατείας στις Ε.Π.Α. κατά τη διάρκεια του Μακ-Καρθισμού: το ζεύγος Ρόζεμπεργκ. Ύποπτοι, μετά από καταγγελία, για κατασκοπεία υπέρ της Σοβιετικής Ένωσης καταδικάστηκαν και εκτελέστηκαν, χωρίς να αποδειχτεί ποτέ πραγματικά η ενοχή τους (1951)».
Λ2 (1983-2007), σ. 324

[πηγή]

«Η τύχη των Μαύρων στις Ενωμένες Πολιτείες: Το μαύρο νήπιο που γεννιέται σήμερα στην Αμερική, σ' όλες ανεξαρτήτως τις Πολιτείες, έχει περίπου τις μισές πιθανότητες να τελειώσει τις γυμνασιακές σπουδές του απ' ότι το λευκό νήπιο που γεννήθηκε την ίδια μέρα στον ίδιο τόπο. Οι πιθανότητες περιορίζονται στο 1/3 για τις πανεπιστημιακές σπουδές και για την άσκηση ενός ελεύθερου επαγγέλματος. Αντίθετα οι πιθανότητες να αντιμετωπίσει ανεργία είναι διπλάσιες. Έχει μεγάλες πιθανότητες να ζήσει λιγότερα χρόνια από το λευκό και οφείλει να αντιμετωπίσει την προοπτική ότι θα κερδίζει τα μισά χρήματα. Ο πυρήνας του προβλήματος βρίσκεται στο ότι πρέπει να γνωρίζουμε, εάν όλοι οι Αμερικανοί οφείλουν να έχουν τα ίδια δικαιώματα και τις ίδιες πιθανότητες για επιτυχία στη ζωή, εάν επιθυμούν να είναι οι συμπολίτες τους όμοιοι με αυτούς. Εάν ένας Αμερικανός, επειδή το δέρμα του είναι σκούρο, δεν μπορεί να γευματίσει σε ένα εστιατόριο, εάν δεν μπορεί να στείλει τα παιδιά του στο καλύτερο κρατικό σχολείο, εάν δεν μπορεί να ψηφίσει, για να εκλέξει τους ανθρώπους που θα τον αντιπροσωπεύσουν, εάν, με λίγα λόγια, δεν μπορεί να απολαύσει σε όλη τους την πληρότητα τα αγαθά της ζωής, τότε ποιος ανάμεσά μας θα δεχόταν να αλλάξει το δέρμα του και να πάρει τη θέση του;... Κηρύσσουμε την αξία της ελευθερίας στον κόσμο ολόκληρο και είμαστε ειλικρινείς σ' αυτή μας τη θέση: αγαπάμε την ελευθερία που τα αγαθά της απολαμβάνουμε: σ' αυτή τη χώρα κατοικούν ελεύθεροι άνθρωποι εκτός από τους Μαύρους;

Λόγος του προέδρου Κέννεντυ στις 12 Ιουνίου 1963».

Λ2 (1983-2007), σ. 327-328

Για την ΕΣΣΔ ξεχωριστά, της ασκείται μια ισόποση (με αυτή κατά των ΗΠΑ) αρνητική κριτική, η οποία αναφέρεται, όσον αφορά το εσωτερικό της, στην καλλιέργεια προσωπολατρίας, την προπαγάνδα, την διολίσθησή της σε δικτατορικού τύπου καθεστώς, τα φαινόμενα γραφειοκρατίας και την μη ικανοποίηση των καταναλωτικών αναγκών του πληθυσμού της από την κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία της, ενώ πολύ έντονη κριτική ασκείται και, όσον αφορά την εξωτερική πολιτική της, για τις στρατιωτικές επεμβάσεις και την ασφυκτική πολιτική επιρροή της στις χώρες του σοσιαλιστικού στρατοπέδου.

Συγκεκριμένα, για την εσωτερική πολιτική της ασκείται η εξής κριτική που αφορά κυρίως την σταλινική περίοδο, αλλά υποθέτουμε πως κατά μία έννοια άπτεται και της πρώτης μεταπολεμικής δεκαετίας, αφού στο εγχειρίδιο αξιολογείται θετικά η στροφή της ΕΣΣΔ προς την αγορά μετά το 1956:

«α. Η εξέλιξη της Σοβιετικής Ένωσης: Στα 1945 η Σοβιετική Ένωση είναι μια χώρα καταστρεμμένη από τον πόλεμο. Περίπου 18 εκατομμύρια νεκροί, χιλιάδες εργοστάσια ερειπωμένα, τεράστιες εκτάσεις γης εγκαταλειμμένες. **Το έργο της ανοικοδόμησης είναι τεράστιο. Ο Στάλιν αφιερώνει σ' αυτό όλες τις δυνάμεις της χώρας. Συγχρόνως θέλει να προετοιμάσει τη χώρα, για να αντιμετωπίσει μια ενδεχόμενη επίθεση των καπιταλιστικών χωρών και κυρίως των Ενωμένων Πολιτειών.** Γι' αυτό ασχολείται κυρίως με την ανάπτυξη της βαριάς βιομηχανίας που θα επιτρέψει στη Σοβιετική Ένωση να καλύψει την καθυστέρησή της απέναντι στις Ενωμένες Πολιτείες. **Μια τέτοια προσπάθεια προϋποθέτει την απόλυτη πειθαρχία και υπακοή όλων. Το καθεστώς ολισθαίνει προς μια δικτατορία όλο και περισσότερο πιο έντονη. Η προπαγάνδα εξυμνεί το “μεγαλοφυή Στάλιν” και οργανώνει γύρω από το πρόσωπό του ένα είδος λατρείας.** Μετά το θάνατο του Στάλιν, το 1953, την εξουσία ασκεί μια συλλογική ηγεσία. Από αυτή διακρίνεται ο *Νικήτας Κρούτσεφ* που θα εκλεγεί γενικός γραμματέας του κομμουνιστικού κόμματος και πρόεδρος της σοβιετικής κυβέρνησης. Στην εξωτερική πολιτική ο **Κρούτσεφ εγκαταλείπει τον “ψυχρό πόλεμο” και αποβλέπει στην “ειρηνική συνύπαρξη”**, ενώ, στο εσωτερικό, περιορίζει την προσωπολατρία της σταλινικής περιόδου. **Το 1956, στο 20ο συνέδριο του κόμματος ο Κρούτσεφ κατηγορεί δημόσια τον Στάλιν ότι καλλιέργησε την προσωπολατρία και διέπραξε πλήθος εγκλημάτων. Η αποσταλινοποίηση έχει αρχίσει. Όμως ο Κρούτσεφ αντιμετωπίζει δυσκολίες. Ο περιορισμός της αυστηρής αστυνομικής επιτήρησης προκαλεί εξεγέρσεις σε ορισμένες κομμουνιστικές χώρες της Ανατολικής Ευρώπης (Πολωνία, Ουγγαρία), η Κίνα δε δέχεται την καταδίκη του Στάλιν, η οικονομία αποδιοργανώνεται.** Το 1964 ο Κρούτσεφ καθαιρείται. Τον κατηγορούν ότι έδρασε κινούμενος από ορμέφυτο και χωρίς μέθοδο. **Η ομάδα που αντικατέστησε τον Κρούτσεφ με επικεφαλής τον *Λεονίντ Μπρέζνιεφ (1906-1982)* συνεχίζει μεθοδικότερα την πολιτική του.** Η σοβιετική οικονομία προσανατολίζεται προς την ικανοποίηση του πληθυσμού σε τρόφιμα και είδη πρώτης ανάγκης. Συμφωνίες με το εξωτερικό προβλέπουν την προμήθεια αυτών των ειδών και η σοβιετική οικονομία αναδιοργανώνεται λαμβάνοντας υπόψη τις επιθυμίες των καταναλωτών. **Η Σοβιετική Ένωση, βαθμιαία, πλησίασε τη βιομηχανική ανάπτυξη των άλλων προηγμένων χωρών και το βιοτικό επίπεδο του λαού της συνεχώς ανέρχεται».**
Λ2 (1983-2007), σ. 334-336

«**Στα σοσιαλιστικά καθεστώτα τα μέσα παραγωγής ανήκουν στο κράτος.** Έτσι ο σχεδιασμός και η ανάπτυξη μιας σοσιαλιστικής επιχείρησης πραγματοποιείται με κρατικές επενδύσεις. Η παραγωγή της δεν είναι ανταγωνιστική, αλλά στοχεύει στην ικανοποίηση των βασικών υλικών αναγκών του κοινωνικού συνόλου. **Με εξαίρεση τη Γιουγκοσλαβία, το σύστημα παραγωγής στην Ε.Σ.Σ.Δ. και στις άλλες σοσιαλιστικές χώρες είναι συγκεντρωτικό. Οι πρωτοβουλίες των επιχειρήσεων και η αυτονομία τους είναι περιορισμένες, η ποσότητα και η ποιότητα της παραγωγής καθορίζεται από ορισμένους γραφειοκράτες των οικονομικών υπουργείων. Για το λόγο αυτό πολλές φορές η παραγωγή είναι κακής ποιότητας**

και μειωμένη σε ποσότητα. Από το 1956 άρχισε μια προσπάθεια βελτίωσης της σοσιαλιστικής επιχείρησης. Η προσπάθεια αποβλέπει στον περιορισμό της κρατικής γραφειοκρατίας με τη χορήγηση σχετικής αυτονομίας στις επιχειρήσεις. Δίνεται ιδιαίτερη σημασία στην πληρέστερη συνεργασία μεταξύ ομοειδών επιχειρήσεων, στο συγκεκριμένο προγραμματισμό, ο οποίος θα πρέπει να προσαρμόζεται στις τοπικές συνθήκες και στις ανάγκες του πληθυσμού. **Με τα διάφορα πριμ που χορηγούνται στους εργάτες επιδιώκεται να αυξηθεί και να βελτιωθεί η παραγωγή. Η μεταρρυθμιστική προσπάθεια συνεχίζεται με στόχο την ικανοποίηση της αγοράς σε καταναλωτικά είδη».**

Λ2 (1983-2007), σ. 379

[πηγή]

«**Η προσωπολατρία του Στάλιν: Η προσωπολατρία έλαβε τέτοιες τερατώδεις διαστάσεις κυρίως από το γεγονός ότι ο ίδιος ο Στάλιν, χρησιμοποιώντας όλες τις δυνατές μεθόδους, ενθάρρυνε την αποθέωση του προσώπου του. Ένα από τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα αυτής της αυτοαποθέωσης και της τέλει έλλειψης της ιδέας του μέτρου στον Στάλιν είναι η δημοσίευση, το 1948, της “Σύντομης βιογραφίας” του. Σ’ αυτήν ο Στάλιν κολακεύεται και λιβανίζεται σαν είδωλο και θεωρείται σαν ένας αλάνθαστος σοφός, “ο μεγαλύτερος από τους ηγέτες”, ο “μεγαλύτερος στρατηγός όλων των εποχών”. Καταλήγουμε να μη βρίσκουμε πια λέξεις αρκετά δυνατές για να υμνήσουμε τις αρετές του. Αρκούμαι να τονίσω ότι όλες αυτές οι υπερβολές είχαν γίνει δεκτές από τον ίδιο τον Στάλιν, ο οποίος είχε προσθέσει και άλλες με το ίδιο του το χέρι.**

Νικήτα Κρούτσεφ, Εισήγηση στο 20ό συνέδριο του σοβιετικού κομμουνιστικού κόμματος».

Λ2 (1983-2007), σ. 335

Για την εξωτερική πολιτική και τις στρατιωτικές επεμβάσεις της ΕΣΣΔ αναφέρονται τα εξής:

«**β. Οι λαϊκές δημοκρατίες: σοβιετικό πρότυπο ή εθνικός δρόμος;** Μετά το τέλος του πολέμου στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης που απελευθερώθηκαν με τη βοήθεια του Κόκκινου Στρατού (Πολωνία, Τσεχοσλοβακία, Ουγγαρία, Ρουμανία, Βουλγαρία) σχηματίστηκαν εθνικά μέτωπα από κομμουνιστές, σοσιαλιστές χριστιανοδημοκράτες και από άλλα στοιχεία που είχαν αγωνιστεί κατά του ναζισμού. Τα κομμουνιστικά κόμματα, έχοντας την υποστήριξη της Σοβιετικής Ένωσης και με την καθοδήγηση της Κομινφόρμ εξελίσσονται στους κύριους παράγοντες αυτών των κομματικών συνασπισμών. Στα 1947, στις αρχές του ψυχρού πολέμου, τα “εθνικά μέτωπα” διαλύονται, οι μη κομμουνιστές απομακρύνονται από τις κυβερνήσεις και τα κράτη μεταβάλλονται σε *λαϊκές δημοκρατίες*. Το 1949, η μετατροπή της σοβιετικής ζώνης κατοχής της Γερμανίας σε Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας, προσθέτει ένα νέο κράτος στο ευρωπαϊκό σοσιαλιστικό στρατόπεδο. Στον πολιτικό τομέα οι λαϊκές δημοκρατίες, κατά τη διάρκεια του ψυχρού πολέμου, υποστηρίζουν τη Σοβιετική Ένωση· στον οικονομικό μμούνται το σοβιετικό πρότυπο και στρέφουν κυρίως τις προσπάθειές τους στη δημιουργία βαριάς βιομηχανίας· στο γεωργικό τομέα αναπτύσσεται το κολεκτιβιστικό σύστημα, όπως στη Σοβιετική Ένωση. [...] Ο θάνατος του Στάλιν και η αποσταλινοποίηση στη Σοβιετική Ένωση δημιουργούν στις λαϊκές

δημοκρατίες της Ευρώπης τάσεις αμφισβήτησης ορισμένων όψεων του κομμουνιστικού συστήματος. Περισσότερα καταναλωτικά αγαθά και περισσότερη ελευθερία είναι τα κυριότερα αιτήματα. Όμως η καθυστέρηση που παρατηρείται σε κάθε είδους μεταρρύθμιση δημιουργεί έντονες λαϊκές αντιδράσεις, οι οποίες κλονίζουν τη μονολιθικότητα του σοσιαλιστικού στρατοπέδου. Στο Ανατολικό Βερολίνο (1953), στην Πολωνία και στην Ουγγαρία (1956) ξεσπούν απεργίες που γρήγορα μεταβάλλονται σε εξεγέρσεις, οι οποίες όμως καταπνίγονται με τη βοήθεια και σοβιετικών στρατευμάτων. Το ίδιο συμβαίνει και στην Τσεχοσλοβακία, το 1968, όταν το κομμουνιστικό κόμμα της χώρας αναλαμβάνει, υπό την καθοδήγηση του γενικού γραμματέα Αλεξάντερ Ντούπτσεκ, μια προσπάθεια φιλελευθεροποίησης: η σοβιετική επέμβαση ματαιώνει τη μεταρρυθμιστική προσπάθεια. Η επίσημη εκδοχή της σοβιετικής κυβέρνησης υποστηρίζει ότι στην Τσεχοσλοβακία είχε αναπτυχθεί αντεπαναστατικό κίνημα και ότι η τσεχοσλοβακική κυβέρνηση κάλεσε τα στρατεύματα του Συμφώνου της Βαρσοβίας να τη βοηθήσουν στην εξουδετέρωση αυτού του κινήματος. Αντίθετα στην Ουγγαρία η εμπειρία από την εξέγερση του 1956 οδήγησε σε αξιόλογες μεταρρυθμίσεις στο εσωτερικό της χώρας, οι οποίες επέφεραν μεγαλύτερη οικονομική ανάπτυξη και κοινωνική γαλήνη. Στην Πολωνία, εξαιτίας της οικονομικής επιδείνωσης, ξεσπούν τον Αύγουστο του 1980 απεργίες στη βιομηχανική περιοχή του Γκντανσκ που γρήγορα εξαπλώνονται σ' ολόκληρη τη χώρα. Τις απεργίες διοργανώνει η αυτόνομη συνδικαλιστική οργάνωση "Αλληλεγγύη" με αρχηγό τον Λεχ Βαλέσα. Ύστερα από διαπραγματεύσεις με την κυβέρνηση η "Αλληλεγγύη" νομιμοποιείται, αναγνωρίζεται το δικαίωμα της απεργίας καθώς και το δικαίωμα της αυτοδιαχείρισης του συνδικαλιστικού κινήματος. Οι αντιδράσεις όμως εναντίον της "Αλληλεγγύης" εκ μέρους της Σοβιετικής Ένωσης και ορισμένων κομματικών στελεχών του πολωνικού κομμουνιστικού κόμματος ήταν έντονες. Κατηγορούν την "Αλληλεγγύη" για αντισοσιαλισμό και για συνεργασία με τον ιμπεριαλισμό με απώτερο στόχο τη δημιουργία εμφυλίου πολέμου στη χώρα. Τελικά το Δεκέμβριο του 1981 ο στρατηγός Γιαρουζέλσκι κηρύσσει στρατιωτικό νόμο στην Πολωνία. Η "Αλληλεγγύη" διαλύεται και αρκετά από τα στελέχη της συλλαμβάνονται και φυλακίζονται. Ουσιαστικά η Σοβιετική Ένωση φοβάται μήπως η φιλελευθεροποίηση οδηγήσει σε εσωτερική διάβρωση τις λαϊκές δημοκρατίες, η οποία θα επιφέρει κλονισμό των κομμουνιστικών καθεστώτων και τη διάλυση του ανατολικού συνασπισμού, ο οποίος στηρίζεται σε συμμαχίες με τις υπόλοιπες σοσιαλιστικές χώρες. Οι συμμαχίες αυτές είναι αναγκαίες στη Σοβιετική Ένωση, για να υπερασπίζεται τα δυτικά της σύνορα. Παρόλες όμως τις αντιξοότητες οι σοσιαλιστικές χώρες έχουν πραγματοποιήσει αξιόλογα βήματα στην προσπάθεια για την άνοδο του βιοτικού επιπέδου του λαού τους, την πολιτιστική και επιστημονική ανάπτυξη».

Λ2 (1983-2007), σ. 337, 339-341

«Η κατάσταση οξύνεται με τα γεγονότα του Αφγανιστάν: το 1978 εκδηλώθηκε και επικράτησε φιλοσοβιετικό κίνημα. Το νέο καθεστώς δεν μπόρεσε να ισορροπήσει τις διάφορες τάσεις που υπήρχαν στους κόλπους του· μέσα σ' ένα χρόνο έγιναν δύο πραξικοπήματα που ανέτρεψαν τις προηγούμενες κυβερνήσεις. Συγχρόνως αναπτύχθηκε από τους μουσουλμάνους Αφγανούς ανταρτικό κίνημα εναντίον του καθεστώτος· οι αντάρτες υποστηρίζονται από το Πακιστάν, τις Ε.Π.Α.

και την Κίνα. Για να διατηρήσει την επιρροή της, η Ε.Σ.Σ.Δ. επεμβαίνει στρατιωτικά (1979) και επιβάλλει φιλοσοβιετικό καθεστώς στη χώρα. Η Ε.Σ.Σ.Δ. υποστηρίζει ότι την ενέργειά της αυτή επέβαλε η ασφάλεια των συνόρων της. Η σοβιετική ηγεσία πιστεύει ότι η πολιτική των Ε.Π.Α. στοχεύει στην περικύκλωση της Ε.Σ.Σ.Δ. σε τρία μέτωπα διαμέσου μιας άτυπης συμμαχίας μεταξύ Κίνας, Ιαπωνίας και Δ. Ευρώπης. Η Κίνα όμως αρνείται ότι η πολιτική της έχει τέτοιο στόχο».

Λ2 (1983-2007), σ. 354

[λεζάντα]

«4 Νοεμβρίου 1956: τα σοβιετικά στρατεύματα εισέρχονται στη Βουδαπέστη και καταπνίγουν την εξέγερση στην Ουγγαρία».

Λ2 (1983-2007), σ. 338

[πηγή]

«Το δόγμα Μπρέζνιεφ για την περιορισμένη ανεξαρτησία: (Μετά την επέμβαση των στρατευμάτων του Συμφώνου της Βαρσοβίας στην Τσεχοσλοβακία ο Μπρέζνιεφ δηλώνει το Νοέμβριο του 1968): Στην περίπτωση που εσωτερικές και εξωτερικές δυνάμεις εχθρικές προς το σοσιαλισμό, επιχειρούν να επηρεάσουν την εξέλιξη μιας σοσιαλιστικής χώρας και να επιχειρήσουν επανίδρυση του καπιταλιστικού συστήματος στην περίπτωση που ξεπηδάει ένας κίνδυνος για την ασφάλεια ολόκληρης της σοσιαλιστικής κοινότητας τότε το γεγονός αυτό μεταβάλλεται σε κοινό πρόβλημα, σε αντικείμενο μέριμνας για όλες τις σοσιαλιστικές χώρες».

Λ2 (1983-2007), σ. 340

[λεζάντα]

«Πράγα, Αύγουστος 1968: στρατεύματα του Συμφώνου της Βαρσοβίας εισβάλλουν στην Τσεχοσλοβακία. Στη φωτογραφία ένα πλήθος Τσεχοσλοβάκων έχει περικυκλώσει το σοβιετικό άρμα μάχης με εχθρικές διαθέσεις: οι σοβιετικοί στρατιώτες κρατούν το πλήθος σε απόσταση».

Λ2 (1983-2007), σ. 341

Ενώ, αυτή η κριτική στην ΕΣΣΔ γίνεται, θα λέγαμε, από μία φιλοσοσιαλιστική σκοπιά και θέση, αφού φαίνεται πως το εγχειρίδιο αξιολογεί θετικά την πολιτική του Τίτο, του Μάο και γενικά την πολιτική του εθνικού δρόμου προς τον σοσιαλισμό ως το δημοκρατικό σοσιαλιστικό αντίβαρο στα σοβιετικού τύπου καθεστώτα, μια πολιτική που κρίνεται ως πιο ευέλικτη (και γι' αυτό και πιο κατάλληλη) για τις ιδιαίτερες της κάθε χώρας:

«Μόνο η κομμουνιστική Γιουγκοσλαβία αποφεύγει την πλήρη ταύτισή της με τη Σοβιετική Ένωση. Το 1948 ο Τίτο, εφαρμόζει στη χώρα του ένα κομμουνιστικό σύστημα που διαφεύγει από το σοβιετικό. Ένα μεγάλο μέρος των γαιών διανεμήθηκε στους χωρικούς, για να τις καλλιεργούν ατομικά έχοντας σ' αυτές πλήρη κυριότητα. Τα εργοστάσια δε διοικούνται από το κράτος αλλά από τους αντιπροσώπους των εργατών. Η οικονομία προσανατολίζεται προς τις ανάγκες των καταναλωτών και αποβλέπει, κυρίως, στην άνοδο του βιοτικού επιπέδου του πληθυσμού».

Λ2 (1983-2007), σ. 339

«Η νέα πορεία βασίζεται στην πεποίθηση του Μάο ότι για την οικοδόμηση του σοσιαλισμού πρέπει να λαμβάνεται υπόψη η πραγματικότητα κάθε χώρας. Σύμφωνα με τον κινέζο ηγέτη η Κίνα δεν μπορούσε να εφαρμόσει το πρότυπο ανάπτυξης της Σοβιετικής Ένωσης ή των άλλων σοσιαλιστικών χωρών, γιατί στη χώρα υπήρχε ένα τεράστιο αγροτικό προλεταριάτο σε αντίθεση με το εργατικό προλεταριάτο που η ανάπτυξή του παρέμενε σε πολύ χαμηλά επίπεδα. Κατά τον Μάο το πέρασμα στο σοσιαλισμό έπρεπε να γίνει με τη στενή συνεργασία της αγροτικής, της εργατικής και της εθνικής αστικής τάξης. Με τις “Λαϊκές Κοινότητες” θεμελιωνόταν αυτή η συνεργασία με στόχο την αύξηση κυρίως της αγροτικής παραγωγής. Με τις εξαγωγές των αγροτικών προϊόντων θα μπορούσε η Κίνα να εισαγάγει μηχανήματα για την εκβιομηχάνισή της. Με την εκβιομηχάνιση θα αναπτυσσόταν και η εργατική τάξη, πάνω στην οποία θα βασιζόταν η οικοδόμηση του κομμουνισμού. Συγχρόνως επιτρέπεται, μέσα στα πλαίσια του καθεστώτος, η ελεύθερη έκφραση κριτικής, γνώμης ή πρωτοβουλίας. Είναι η πολιτική των “Εκατό λουλουδιών” (“*Ας ανθίσουν εκατό λουλούδια, ας ανταγωνιστούν εκατό σχολές*”) είναι ένα από τα κυριότερα συνθήματα του Μάο). Διαμορφώνονται έτσι δύο γραμμές: μία που υποστηρίζεται από τον Μάο και επιδιώκει την ανάπτυξη του σοσιαλισμού χωρίς άκαμπτους δογματισμούς και μία δεύτερη που εκφράζεται από τον τότε πρόεδρο της δημοκρατίας Λιου Σάο Σι και υποστηρίζει την εφαρμογή του σοβιετικού προτύπου δίνοντας έμφαση στην ενίσχυση της κρατικής μηχανής».

Λ2 (1983-2007), σ. 343

«Αλλά κυρίως η εμφάνιση του “κινεζικού προτύπου”, μετά από τη γιουγκοσλαβική εμπειρία, έδειξε ότι υπάρχουν πολλοί δρόμοι, τελείως διαφορετικοί, για την οικοδόμηση του σοσιαλισμού, ανάλογα με τις εθνικές ιδιορρυθμίες της κάθε χώρας και ότι το σοβιετικό πρότυπο δεν εναρμονιζόταν προς τις ανάγκες όλων των λαών. Νέες εμπειρίες δοκιμάζονται τώρα στην Κούβα, στη Νικαράγουα ή στην Ουγγαρία, οι οποίες ακολουθούν ξεχωριστούς πρωτότυπους δρόμους. Μεγάλα κομμουνιστικά κόμματα αναπτυγμένων χωρών, όπως της Ιταλίας, της Ιαπωνίας, της Ισπανίας, της Γαλλίας, μιλούν τώρα “για έναν εθνικό δρόμο προς το σοσιαλισμό”».

Λ2 (1983-2007), σ. 348

Στο ΚΛ3 (1984-1989) η κριτική στις ΗΠΑ και την ΕΣΣΔ δεν είναι ισομερής, ωστόσο η οπτική του είναι κυρίως αυτή των (σχεδόν) ίσων αποστάσεων από τις δύο υπερδυνάμεις του Ψυχρού Πολέμου, με την παράλληλη υποστήριξη προς τις εξαρτημένες χώρες και τους λαούς του Τρίτου Κόσμου και την θετική προοπτική για επίλυση των παγκόσμιων προβλημάτων μέσα από νέους θεσμούς και ιδέες πραγματικής κοινωνικής απελευθέρωσης προς όφελος όλης της ανθρωπότητας.

Συγκεκριμένα, η κριτική προς τις ΗΠΑ είναι δριμυία για στρατιωτικές επεμβάσεις, επιβολές στρατιωτικών δικτατοριών, ανατροπές δημοκρατικά εκλεγμένων κυβερνήσεων και ιμπεριαλιστική οικονομική εκμετάλλευση χωρών του Τρίτου Κόσμου μέσα από ελεγχόμενες διεθνείς τράπεζες, πολυεθνικές εταιρείες και διεθνείς οργανισμούς όπως το Δ.Ν.Τ.:

«Ο Σαλβατόρ Αλλιέντε κέρδισε τις εκλογές του 1970 με το σύνθημα “Ahora, el Cobre es Chileno”. (Τώρα ο χαλκός είναι Χιλιανός). Μόλις έγινε Πρόεδρος, ο Αλλιέντε εθνικοποίησε τα ορυχεία χαλκού. Αποζημίωσε με μικροποσά τις Αμερικανικές Εταιρείες, με το επιχείρημα ότι είχαν ήδη πολύ γενναιοδωρα αμειφθεί με τα υπέρογκα κέρδη που είχαν πραγματοποιήσει από το 1910. **Η αντίδραση της Ουάσιγκτον ήταν η ίδια, όπως είναι σε ολόκληρο τον κόσμο σε περίπτωση που θεωρεί ότι απειλούνται τα Αμερικανικά συμφέροντα. Ο Αλλιέντε κατηγορήθηκε ότι δεν ήταν Χιλιανός εθνικιστής που υπεράσπιζε τα Χιλιανά εθνικά συμφέροντα, αλλά ένας Μαρξιστής που διέδιδε το διεθνή κομμουνισμό.** Ο Υπουργός Εξωτερικών Χένρυ Κίσιντζερ (Henry Kissinger), είπε “Δε βλέπω το λόγο να παραμείνουμε θεατές σε μια χώρα που γίνεται Κομμουνιστική εξαιτίας της ανευθυνότητας του λαού της” , (που σήμαινε ότι η Ουάσιγκτον θα αποφάσιζε ποια έθνη στον κόσμο θεωρούνται “υπεύθυνα ή ανεύθυνα”), Ο Πρόεδρος Ρίτσαρντ Νίξον (Richard Nixon) απλώς εφάρμοξε τη θεωρία του επεμβατισμού, όταν έδωσε τη διαταγή: “Η Χιλή πρέπει να σωθεί... 100 εκατομμύρια δολάρια διαθέσιμα, και περισσότερα αν παραστεί ανάγκη... ώστε να κάνει την οικονομία της Χιλής να στενάζει”, (που σήμαινε ότι η Ουάσιγκτον θα “έσωζε” τη Χιλή από τους Χιλιανούς!) **Και η εντολή του Νίξον εκτελέστηκε. Η οικονομία της Χιλής εξαναγκάστηκε να “στενάζει”.** Παλιότερα η Χιλή είχε κάνει εισαγωγή Αμερικανικού σιταριού με πίστωση. Τώρα τα φορτία με σιτάρι σταμάτησαν να έρχονται, όπως επίσης σταμάτησαν οι πιστώσεις από διεθνείς οργανισμούς, όπως π.χ. από τη Διεθνή Τράπεζα. Επίσης στάλθηκαν μυστικά χρήματα, για να υποστηρίξουν τους αντιπάλους του Αλλιέντε μέσα στη Χιλή. Τελικά ο Χιλιανός Στρατός, που είχε ενισχυθεί κατάλληλα από την Ουάσιγκτον, ανέτρεψε τη νόμιμη κυβέρνηση το Σεπτέμβριο του 1973. Ο Αλλιέντε δολοφονήθηκε στο Προεδρικό μέγαρο στη διάρκεια του πραξικοπήματος. Μόλις ο Στρατηγός Πινοσέτ εγκαθίδρυσε τη στρατιωτική δικτατορία, 600.000 τόνοι Αμερικανικό σιτάρι άρχισε να ρέει κυριολεκτικά στη Χιλή και μάλιστα με πίστωση. Ταυτόχρονα η Διεθνής Τράπεζα και άλλοι διεθνείς οικονομικοί οργανισμοί άρχισαν πάλι τη χορήγηση δανείων στη Χιλή. **Όσα συνέβησαν στη Χιλή αποτελούν μάλλον τον κανόνα παρά την εξαίρεση. Όταν οι λαοί του Τρίτου Κόσμου προσπαθούν να αλλάξουν, προς όφελός τους, τις άνισες σχέσεις τους με τις πλούσιες χώρες του Πρώτου Κόσμου, προβάλλεται η απειλή της άλλης Υπερδύναμης και πίσω από το προκάλυμμα αυτό μεθοδεύονται οικονομικές - και πολλές φορές στρατιωτικές - ενέργειες, για να διατηρηθεί το Status Quo που λειτουργεί προς το συμφέρον των Διεθνών Τραπεζών και των πολυεθνικών εταιρειών. Κάποιες φορές οι στρατιωτικές ενέργειες είναι απροκάλυπτες, όπως συνέβη στην περίπτωση του Βιετνάμ. Συνηθέστερα όμως είναι ενέργειες μυστικές - όπως έγινε στη Χιλή - χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι ενέργειες αυτές δεν είναι σε γνώση ή τουλάχιστον με την ανοχή της πολιτικής ηγεσίας (βλ. υποσημείωση 2 'σελ. 117). Οι συγκαλυμμένες αυτές ενέργειες και δραστηριότητες, που έχουν ακτίνα δράσης σ' ολόκληρο τον πλανήτη, πραγματοποιούνται κύρια από τις μυστικές υπηρεσίες και ο αριθμός τους είναι πράγματι εντυπωσιακός. Το σημαντικό γεγονός πάντως είναι ότι συνδυάζονται με δραστηριότητες των διεθνών οικονομικών Οργανισμών, όπως της Διεθνούς Τράπεζας και του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (Δ.Ν.Τ.). Επειδή οι Η.Π.Α. συνεισφέρουν κατά το μεγαλύτερο ποσοστό σ' αυτούς τους οργανισμούς, ασκούν την επιρροή τους για τη διάθεση των δανείων. Τα δάνεια αυτά χορηγούνται κάτω από συγκεκριμένους όρους που επιβάλλουν συμπίεση των**

αμοιβών των εργαζομένων, διευκόλυνση της κερδοσκοπικής δραστηριότητας των ιδιωτικών επιχειρήσεων, περιστολή των κοινωνικών δαπανών κτλ., δηλαδή αναπαράγουν τις σχέσεις ανισότητας και στο εσωτερικό της χώρας μεταξύ της εργασίας και του κεφαλαίου και μεταξύ της χώρας αυτής και των πλουσίων χωρών. Τα δικτατορικά και αυταρχικά καθεστώτα παρέχουν εγγυήσεις ότι δε θα πραγματοποιηθούν σημαντικές μεταβολές στις σχέσεις αυτές- γι' αυτό και ενισχύονται και οικονομικά και στρατιωτικά».

ΚΛ3 (1984-1989), σ. 141-142

«Οι ΗΠΑ επιδιώκοντας να διατηρήσουν τις ζωτικές ισορροπίες στην περιοχή στηρίζουν τα δικτατορικά καθεστώτα της περιοχής (Ελ Σαλβαντόρ) στρατιωτικά και οικονομικά, ενώ ταυτόχρονα συμβάλλουν - ή και καθοδηγούν - στις αποσταθεροποιητικές ενέργειες κατά των καθεστώτων που προκύψαν από την πτώση δικτατορικών καθεστώτων (Νικαράγουα). Ως ιδεολογικό πρόσχημα παρόμοιων παρεμβάσεων χρησιμοποιείται πάντα σχεδόν ο φόβος της άλλης Υπερδύναμης, που “δικαιολογεί” τη λήψη οποιωνδήποτε μέτρων, προκειμένου να διασφαλιστούν τα συμφέροντα του “ελεύθερου κόσμου”».

ΚΛ3 (1984-1989), σ. 144

«Η ομοιότητα μεταξύ εκείνου του εμπορικού αποκλεισμού και του σημερινού αποκλεισμού της Κούβας του Κάστρο είναι ολοφάνερη. Με αυτό το “εμπάργκο” έγινε προσπάθεια να ανακοπεί το “απειλητικό” παράδειγμα μιας ελεύθερης δημοκρατίας των μαύρων στην Αϊτή. Σήμερα το εμπάργκο στρέφεται ενάντια σε ένα εξίσου απειλητικό παράδειγμα μιας σοσιαλιστικής δημοκρατίας στην Κούβα».

ΚΛ3 (1984-1989), σ. 105

«Οι Δυτικές δυνάμεις ενδιαφέρονταν πρωταρχικά να διατηρήσουν τις επενδύσεις τους και τις ευνοϊκές γι' αυτούς εμπορικές συμφωνίες. Έτσι ήταν έτοιμοι να υποστηρίξουν οποιεσδήποτε ομάδες οποιεσδήποτε πολιτικής απόχρωσης, προκειμένου να μην απειληθούν τα συμφέροντα τους. Γι' αυτό οι ιμπεριαλιστικές δυνάμεις υποστήριζαν αντιδραστικές παλιές δυναστείες, όπως τους Μαντσού εναντίον του Τάϊν και τη δυναστεία των Κατζάρ (Qajar) στην Τεχεράνη εναντίον της μερίδας των Περσών Συνταγματικών. Η ίδια κατάσταση επικρατεί σήμερα που οι Δυτικές δυνάμεις, για να προστατέψουν τα συμφέροντα τους, υποστηρίζουν στρατιωτικές δικτατορίες στη Λατινική Αμερική και τις ρατσιστικές κυβερνήσεις του Απαρθάιντ (Apartheid) στη Νότια Αφρική. [...] Οι στρατηγοί των Η.Π.Α. αντέδρασαν με εμπρησμούς χωριών και ξεριζωμό χωρικών, ακριβώς όπως θα έκαναν αρκετές δεκαετίες αργότερα στο Βιετνάμ. Αλλά στο Βιετνάμ, χάρη στους δημοσιογράφους και τους κινηματογραφιστές της τηλεόρασης, όλος ο κόσμος ήξερε τι συνέβαινε και οι Βιετναμέζοι εθνικιστές έπαιρναν αρκετή βοήθεια από το εξωτερικό. Αυτή η βοήθεια δεν ήρθε μόνο από τη Ρωσία και την Κίνα, αλλά κι από την Ευρώπη κι ακόμα κι από τον κόσμο των Η.Π.Α.».

ΚΛ3 (1984-1989), σ. 106

«Ένας Τανζανός όμως επίσημος απάντησε στον Αμερικανό δημοσιογράφο ως εξής: **“Ο Τύπος είναι ανεξάρτητος μέσα στις Η.Π.Α., αλλά στο εξωτερικό εκπροσωπεί εθνικά συμφέροντα μαζί με το Υπουργείο Εξωτερικών και τις πολυεθνικές εταιρείες”**. Όταν η Γερουσία των Η.Π.Α. ερευνούσε πώς ο Πρόεδρος Αλλιέντε της Χιλής ανατράπηκε το 1973, αποκαλύφθηκε ότι η **C.I.A.** είχε πληρώσει τεράστια ποσά σε Χιλιανές εφημερίδες για εκστρατεία εναντίον του Αλλιέντε. Η έρευνα της Γερουσίας έδειξε επίσης ότι σε ολόκληρο τον κόσμο **“τουλάχιστον το 29% των μυστικών ενεργειών της C.I.A. επί σειρά ετών αφορούσε τα μέσα πληροφόρησης και προγράμματα προπαγάνδας”**».

ΚΛ3 (1984-1989), σ. 117

Για την ΕΣΣΔ και τις χώρες του σοσιαλισμού η κριτική του εγχειριδίου είναι πιο αμυδρή, και αφορά κυρίως το ζήτημα της γραφειοκρατίας και του μη ουσιαστικού εργατικού ελέγχου στην παραγωγή:

«Φοβούνται ότι, αν αυτό το σύστημα εφαρμοστεί σε όλα τα εργοστάσια, οι εργάτες ίσως αρχίσουν να ερωτούν μήπως δεν υπάρχει ανάγκη για αρχιεργάτες, διευθυντές και ιδιοκτήτες. Μερικοί ίσως ρωτήσουν γιατί παράγουν “πεταμένα” σκουπίδια που είναι υπόθεση κερδοφορία αλλά και σπατάλη εργατικής ενέργειας και φυσικών πόρων. Στις σοσιαλιστικές χώρες, όπως είναι η Γιουγκοσλαβία και Σοβιετική Ένωση, οι ιδιώτες εργοστασιάρχες παραμερίστηκαν ολοσχερώς στη διάρκεια της επανάστασης. Αλλά και η αληθινή συμμετοχή των εργατών στη λήψη αποφάσεων είναι ένας μύθος μάλλον παρά πραγματικότητα σ' αυτές τις χώρες. Οι αξιωματούχοι του Κομμουνιστικού Κόμματος και τεχνικοί εμπειρογνώμονες παίρνουν τις αποφάσεις και εκδίδουν τις διαταγές, παρά τα συνθήματα για τον **“έλεγχο από τους εργάτες”** στη Γιουγκοσλαβία, και για **“σοσιαλιστικό ανταγωνισμό”** στη Σοβιετική Ένωση. Ο καθηγητής Τζόσιπ Ζουπάνοβ (J. Zupanov) του Πανεπιστημίου του Ζάγκρεμπ μελέτησε τη λειτουργία των εργοστασίων στη Γιουγκοσλαβία και ανέφερε ότι, παρά τα πολλά συνθήματα και τις συναντήσεις, το **“ολιγαρχικό πρότυπο”** είναι το ίδιο με αυτό των Αμερικανικών εργοστασίων. Όπως το έθεσε ο Ζουπάνοβ **“το θεσμικό περίβλημα”** είναι σοσιαλιστικό, αλλά μέσα σ' αυτό το περίβλημα **“η ιεραρχική οργάνωση έχει επιζήσει”**. Η μετάβαση στο χώρο εργασίας από τον αυταρχικό έλεγχο στη συμμετοχική διαδικασία είναι το ίδιο δύσκολη σήμερα, όπως ήταν η μετάβαση από την αριστοκρατία στη δημοκρατία στο χώρο της πολιτικής το 19ο αιώνα. Έτσι σήμερα δε μπορούμε να παραδεχτούμε ότι η αυταρχικότητα στο χώρο εργασίας είναι φυσιολογική και αναπόφευκτη, όπως θεωρούνταν στο παρελθόν η αριστοκρατία».

ΚΛ3 (1984-1989), σ. 170

«Αντί γι' αυτό, οι άνθρωποι σε ολόκληρο τον κόσμο προσπαθούν να βρουν τις δικές τους λύσεις στα προβλήματά τους. Γι' αυτό σήμερα υπάρχει περισσότερος κοινωνικός πειραματισμός παρά ποτέ στην Ιστορία. Στην Κίνα ο Μάο εργάστηκε σκληρά, για να επιφέρει κοινωνική καθώς και πολιτική επανάσταση, τώρα όμως οι διάδοχοι του κάνουν τις δικές τους αλλαγές. Στη Σοβιετική Ένωση η Επανάσταση των Μπολσεβίκων ακολουθήθηκε από τα Πενταετή προγράμματα κι από εκστρατείες να δημιουργήσουν **“το νέο Σοβιετικό άνθρωπο”**. Στην Τανζανία, ο Νιερέρε αναδιοργανώνει τη χώρα του πάνω στις αρχές του **“Αφρικανικού δημοκρατικού σοσιαλισμού”**. Στη Μέση Ανατολή ο

Νάσερ μιλούσε για “Αραβικό σοσιαλισμό”. Στη Λατινική Αμερική οι Καθολικοί ηγέτες κηρύττουν την “Θεολογία της Απελευθέρωσης”, μια επαναστατική μορφή του Χριστιανισμού. Και στις Ηνωμένες Πολιτείες κάθε πρόεδρος στα τελευταία χρόνια έχει το δικό του ριζοσπαστικό σύνθημα, όπως ο Ρούσβελτ με το New Deal, ο Κένεντυ με το New Frontier, ο Τζόνσον με το Great Society κι ο Ρέγκαν με το New Federalism . (Προγράμματα κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής μεταρρύθμισης στις Η.Π.Α.). Με όλο αυτό το κοινωνικό πειραματισμό θα περίμενε κανείς μεγάλη πρόοδο για τη λύση των παγκόσμιων προβλημάτων. Αλλά ο κόσμος φαίνεται να πισωγυρίζει, αντί να προχωράει. Το άσχημο είναι ότι τα συνθήματα και τα προγράμματα έχουν παραμείνει μόνο στη θεωρία. Λίγα άλλαξαν στη βάση. Οι διαταγές εξακολουθούν να έρχονται από ψηλά -από την κορυφή- παρ’ όλες τις συζητήσεις που γίνονται για δημοκρατία και σοσιαλισμό. Το αποτέλεσμα είναι ότι εξακολουθεί να υπάρχει αδιαφορία στη βάση».

ΚΛ3 (1984-1989), σ. 163-164

Ενώ, πάντα από την οπτική του Τρίτου Κόσμου και των εξαρτημένων χωρών, η κριτική σε μερικά σημεία είναι κοινή-συγκεραστική και κατά των ΗΠΑ/δυτικού κόσμου και κατά της ΕΣΣΔ/σοσιαλιστικού κόσμου:

«Η αυτοδιάθεση του Τρίτου Κόσμου παρεμποδίζεται όχι μόνο από εξωτερικές οικονομικές πιέσεις αλλά κι από πολιτικές παρεμβάσεις. Έτσι οι δυο υπερδυνάμεις θεωρούν τις μικρές χώρες σαν πόνια που τα κινούν, όπως επιθυμούν, πάνω στη διεθνή σκακιέρα. Για παράδειγμα, στις 2 Μαΐου του 1965, μετά την αποστολή 25.000 Πεζοναυτών στη Δομινικανή Δημοκρατία, ο Πρόεδρος Τζόνσον διεκήρυξε το “Δόγμα Τζόνσον”. Αυτό έδινε στις Ηνωμένες Πολιτείες το δικαίωμα της στρατιωτικής επέμβασης σε οποιαδήποτε χώρα της Αμερικανικής ηπείρου που θα κινδύνευε να πέσει στα χέρια της Κομμουνιστικής “Διεθνούς συνομοσίας”. Τρία χρόνια αργότερα η Μόσχα αξίωσε το ίδιο δικαίωμα επέμβασης στις υποθέσεις ξένων χωρών. Μετά τη Σοβιετική Εισβολή στην Τσεχοσλοβακία, η σοβιετική εφημερίδα Πράβδα δημοσίευσε το “Δόγμα Μπρέζνιεφ” στις 25 Σεπτεμβρίου 1968. Το δόγμα αναφέρει ότι, όταν μια σοσιαλιστική χώρα απειλείται από “αντι-σοσιαλιστικές δυνάμεις”, τότε η “σοσιαλιστική κοινότητα” μπορεί να επέμβει. Το αποτέλεσμα της διατύπωσης του Δόγματος Johnson ήταν η συγκαλυμμένη Αμερικανική επέμβαση στη Χιλή και η ανοιχτή επέμβαση στη Κεντρική Αμερική. Το αποτέλεσμα εξάλλου του Δόγματος Μπρέζνιεφ ήταν η συγκαλυμμένη Σοβιετική επέμβαση στην Πολωνία και η ανοιχτή επέμβαση στο Αφγανιστάν. Παρ’ όλα αυτά δεν έχουν πολλές πιθανότητες ούτε το δόγμα Τζόνσον ούτε το δόγμα Μπρέζνιεφ να ισχύσουν για πολύ ακόμα».

ΚΛ3 (1984-1989), σ. 161

«Όμως σήμερα οι υπερδυνάμεις του 20ου αιώνα δεν μπορούν να κάνουν ό,τι η Βρετανία έκανε τον 19ο αιώνα. Ένας βασικός λόγος είναι ότι, όπως έχουμε διαπιστώσει, οι λαϊκές μάζες σήμερα μετέχουν ενεργά και δεν παρακολουθούν μόνο παθητικά. Ένας άλλος λόγος είναι ότι οι χώρες του Τρίτου Κόσμου τώρα είναι βαριά εξοπλισμένες. Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1970, ακόμη και οι εκτός του OPEC χώρες, αγόραζαν κάθε χρόνο όπλα αξίας 10 δισ/ρίων δολλαρίων. Ένας αξιωματούχος του Αμερικανικού Πενταγώνου πρόσφατα είπε: “Δε μιλάμε για

βαρβάρους με μαχαίρια. Τα στρατεύματα του Τρίτου Κόσμου έχουν πολύ εξοπλισμό... δεν μπορούμε να σταθεροποιήσουμε μια περιοχή απλώς με την παρουσία μας, με το να δείξουμε απλώς τις προθέσεις μας". Ένας τρίτος λόγος είναι ότι οι χώρες του Τρίτου Κόσμου σήμερα δεν μπορούν να ελεγχθούν, γιατί έχουν διεθνή υποστήριξη. Αυτό είναι σήμερα ένα μεγάλο πλεονέκτημα σε σύγκριση με την απομόνωση τους τον 19ο αιώνα. [...] Στη διάρκεια του πολέμου του Βιετνάμ, αντίθετα, οι επαναστάτες δέχονταν βοήθεια όχι μόνο από τη Σοβιετική Ένωση και την Κίνα, αλλά κι από πολλές οργανώσεις και μεμονωμένα άτομα από τη Δυτική Ευρώπη κι ακόμη από τις ίδιες τις Ηνωμένες Πολιτείες. Με τον ίδιο τρόπο οι επαναστάτες στην Κεντρική Αμερική και στο Αφγανιστάν σήμερα δέχονται βοήθεια απ' όλο τον κόσμο, σε αντίθεση με τις προηγούμενες γενιές επαναστατών, που είχαν αγωνισθεί μόνοι τους. Τα παραδείγματα αυτά δείχνουν καθαρά πως και τα δυο Δόγματα, του Τζόνσον και του Μπρέζνιεφ, είναι θνησιγενή. [...] Ο Φουέντες είπε στη Διάσκεψη ότι οι Λατινοαμερικανικές δημοκρατίες που αγωνίζονται σήμερα, για να πάψουν να είναι "δημοκρατίες της μπανάνας" κάτω από τη κυριαρχία της Αμερικής, δε θα γίνουν αύριο "δημοκρατίες της μπαλαλάικα" κάτω από την κυριαρχία των Σοβιέτ».

ΚΛ3 (1984-1989), σ. 162

Ενώ, το πρόταγμα για την θετική προοπτική της μεταπολεμικής εποχής βρίσκεται στην άμεση συμμετοχή των λαών και στις νέες ιδέες της εφικτής (στις σύγχρονες του εγχειριδίου συνθήκες) ουτοπίας του πραγματικού εργατικού ελέγχου στην παραγωγή, της πλήρους ισοτιμίας των φύλων, των χωρών και των λαών και της ουσιαστικής «συμμετοχικής δημοκρατίας». Ένα πρόταγμα που, αν συνδυαστεί με την πολύ θετική οπτική για τον Τρίτο Κόσμο και τις εξαρτημένες φτωχές χώρες, προσιδιάζει με την υποστήριξη ενός ιδιότυπου εθνικού δρόμου προς τον δημοκρατικό σοσιαλισμό στην βάση του διεθνικού πλουραλισμού για την πραγματική ελευθερία των λαών και των εργαζομένων εντός κάθε χώρας:

«Έτσι και στις σοσιαλιστικές και στις καπιταλιστικές κοινωνίες πολλά χρειάζονται να γίνουν ακόμα, πριν οι σύγχρονες γυναίκες φτάσουν στο επίπεδο της ισότητας που είχαν οι τροφοσυλλέκτριες προγονοί τους. Αν όμως οι γυναίκες στις βιομηχανικές κοινωνίες ακόμη αντιμετωπίζουν πολλά εμπόδια, το μεγαλύτερο μέρος των γυναικών στις υπανάπτυκτες κοινωνίες βρίσκεται σε πολύ χειρότερη μοίρα».

ΚΛ3 (1984-1989), σ. 147

«Δεν μπορεί σ' αυτό να δοθεί μια ενιαία απάντηση για όλους τους λαούς. Έχουμε δει ότι οι άνθρωποι παντού ξυπνούν, δραστηριοποιούνται και μεθοδεύουν τις δικές τους λύσεις σε αρμονία με τις ατομικές τους συνθήκες και παραδόσεις. Έτσι ένα οικουμενικό πρωτότυπο σχέδιο για όλους τους ανθρώπους είναι ανέφικτο σήμερα. Εν τούτοις μερικά βασικά προβλήματα αντιμετωπίζονται από όλους τους λαούς και θα εξετάσουμε τρία από αυτά σε τούτο το κεφάλαιο: πώς να αποφύγουμε τον πυρηνικό πόλεμο, πώς να εξασφαλίσουμε πλήρη εθνική ανεξαρτησία και πώς να φτάσουμε στο σημείο να εξασφαλίσουμε πλήρη συμμετοχική δημοκρατία. [...] Εκτός από το κίνημα εναντίον του πυρηνικού πολέμου και της προετοιμασίας για πόλεμο, υπάρχει σήμερα και η έντονη επιθυμία των λαών για πλήρη εθνική ανεξαρτησία».

«Αν επανεξετάσουμε αυτά τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι άνθρωποι σ' ολόκληρο τον κόσμο, μπορούμε να δούμε την ίδια ανάγκη παντού. Είναι η ανάγκη να αναγνωρίσουμε και να σεβαστούμε την ατομική ελευθερία και τα δικαιώματα στο ανώτατο επίπεδο, κάτι που είναι απαραίτητο για την εποχή της Επανάστασης Υψηλής Τεχνολογίας. Είναι η ανάγκη να συμμετέχουν οι πολίτες ενεργά στις υποθέσεις που τους αφορούν, αντί να ψηφίζουν απλά κάθε φορά που καλούνται στις κάλπες. Είναι η ανάγκη για τους εργάτες να έχουν λόγο στον εργασιακό χώρο, αντί να παίρνουν διαταγές σαν να είναι παιδιά. Είναι η ανάγκη για τους αγρότες να αλληλοβοηθούνται στην καλλιέργεια και στην πώληση των προϊόντων τους, αντί να γίνονται οι ίδιοι αντικείμενα εκμετάλλευσης από ξένους. Είναι η ανάγκη για τις γυναίκες να γίνονται αποδεκτές και να ενεργούν σαν ίσες προς ίσους κι όχι μόνο στη θεωρία αλλά κύρια στην καθημερινή ζωή. Είναι η ανάγκη για τους μαθητές να έχουν λόγο στην εκπαίδευση τους και να εκφράζουν τη γνώμη τους στην τάξη, αντί απλώς να ακούνε. Πάνω από όλα, είναι η ανάγκη για όλους τους ανθρώπους να αντιτάσσονται στις προετοιμασίες για πόλεμο, αντί να περιμένουν με απάθεια τον οριστικό αφανισμό τους. Τελειώνοντας, ίσως φανεί ουτοπία να εγείρονται τέτοια θέματα, όπως είναι η εθνική ανεξαρτησία, η ατομική αυτοδιάθεση, η δημοκρατία στο χώρο εργασίας, η ποιότητα ζωής, ο πόλεμος και η ειρήνη. Πρέπει όμως να θυμηθούμε ότι πριν λίγο καιρό φαινόταν εξίσου ουτοπιστικό να περιμένουμε να δώσουν οι νόμοι κάποτε ίσα δικαιώματα στις γυναίκες κι όλοι ν' αποκτήσουν το δικαίωμα να ψηφίζουν και να εντάσσονται σε εργατικά συνδικάτα. Η "ουτοπία" του σήμερα μπορεί να γίνει η πραγματικότητα του αύριο».

ΚΛ3 (1984-1989), σ. 172-173

«5. Συμπεράσματα: Στο συνεχώς μεταβαλλόμενο κόσμο που ζούμε αλλάζει όχι μόνο το φυσικό αλλά και το κοινωνικό περιβάλλον. Και η προσαρμογή μας στο νέο αυτό περιβάλλον απαιτεί νέες ιδέες και νέους θεσμούς. [...] Έχουμε δει ότι η κοινωνική αλλαγή υπήρξε το βασικό πρόβλημα στη διάρκεια όλης της ιστορίας. Η τεχνολογική αλλαγή έχει γίνει αποδεκτή και είναι και ευπρόσδεκτη. Η κοινωνική όμως αλλαγή, που πρέπει να συνοδεύει την τεχνολογική, πάντα βρίσκει αντίσταση και καθυστέρει. Αυτό ισχύει και για την εποχή μας όπως ίσχυε και για το 19ο αιώνα, όταν το δικαίωμα της ψήφου και της δημιουργίας εργατικών συνδικάτων πολεμήθηκε με το αιτιολογικό του laissezfaire. Η χρονική καθυστέρηση της κοινωνικής αλλαγής μετά την τεχνολογική είναι η αιτία που όλες οι κοινωνίες σήμερα βρίσκονται σε αναταραχή ή σε κρίση, οικονομική, πολιτική, πολιτιστική. Τονίσαμε προηγούμενα ότι τα οφέλη από τις παλιές επαναστάσεις έπαψαν πια να υπάρχουν. Το 19ο αιώνα έγινε ένα βήμα μπροστά με την αντιπροσωπευτική δημοκρατία. Αυτό ήταν πράγματι ένα τεράστιο άλμα. Οι άνθρωποι ήταν ελεύθεροι να εκλέγουν τους δικούς τους εκπροσώπους κι όχι να κυβερνιούνται από μια κληρονομική αριστοκρατία. Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία εργάστηκε καλά για ένα αιώνα, τώρα όμως προκύπτει η ανάγκη να διευρυνθεί. Ένας λόγος είναι ότι οι πολίτες τώρα έχουν περισσότερα εισοδήματα, καλύτερη εκπαίδευση και μεγαλύτερη αγοραστική δύναμη από τους προγόνους τους. Επομένως δεν ικανοποιούνται απλώς με το να ψηφίζουν μια φορά το χρόνο ή μια φορά κάθε τέσσερα χρόνια. Επιπλέον η σύγχρονη κοινωνία είναι πολύ περίπλοκη, για να

κυβερνηθεί από ένα μικρό σώμα εκλεγμένων αντιπροσώπων που συναντιούνται περιοδικά σε μια πρωτεύουσα. Να γιατί οι περισσότερες κυβερνήσεις σήμερα δυσκολεύονται να καλύψουν απαραίτητες ανάγκες όπως **πλήρη απασχόληση των εργαζομένων, την εφαρμογή του νόμου, τη διατήρηση της τάξης, την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος, την εξασφάλιση κάποιου ανεκτού επιπέδου στη μόρφωση, τη στέγαση και τη δημόσια υγεία**. Κατά συνέπεια οι άνθρωποι στις περισσότερες χώρες είναι δυσαρεστημένοι με τις κυβερνήσεις τους και οι περισσότεροι δεν ενδιαφέρονται ούτε και για τις εκλογές. Αισθάνονται ότι οι πολιτικοί δίνουν πολλές υποσχέσεις στη διάρκεια των προεκλογικών τους εκστρατειών, αλλά τις ξεχνούν μετά τις εκλογές. γι' αυτό τι ωφελεί να ψηφίζουμε; Η απάντηση είναι ότι δεν μπορούμε πια να μένουμε στα σπίτια μας και να μην ενεργούμε καθόλου. Μάλλον πρέπει να κάνουμε το αντίθετο. **Είναι ανάγκη όλοι οι πολίτες να συμμετέχουν πραγματικά στις υποθέσεις που αφορούν την καθημερινή τους ζωή. Αυτό βέβαια απαιτεί κάτι παραπάνω από συνθήματα και ομιλίες. Απαιτεί από τον πολίτη ένα νέο και υψηλότερο επίπεδο συμμετοχής του.** Όπως σημειώθηκε η εξέλιξη τον 19ο αιώνα από την αριστοκρατία στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία, έτσι και τώρα ήρθε η ώρα για ένα άλλο βήμα από την αντιπροσωπευτική στη συμμετοχική δημοκρατία. Ποια μορφή όμως θα πάρει η συμμετοχική δημοκρατία αυτό θα εξαρτηθεί, θα ποικίλλει από χώρα σε χώρα, σύμφωνα με τις τοπικές συνθήκες και παραδόσεις. Γενικά, η κυβέρνηση πρέπει να αποκεντρωθεί, ώστε να έχουν οι πολίτες την ευκαιρία να κάνουν κάτι για τα θέματα που επηρεάζουν την καθημερινή τους ζωή. **Στόχος πρέπει να είναι το δικαίωμα συμμετοχής όλων των πολιτών, των εργατών, των γεωργοκτηνοτρόφων, των γυναικών, των νέων και των ανθρώπων που καλύπτουν όλες τις εθνικές μειονότητες σε μια χώρα».**

ΚΛ3 (1984-1989), σ. 165-166

«Ο βασικός στόχος μας, επομένως, δεν πρέπει να είναι το ανώτατο όριο παραγωγικότητας ή το ανώτατο όριο κέρδους αλλά το ανώτατο όριο ικανοποίησης των αναγκών των πολιτών. Αυτό όμως δεν μπορεί να γίνει από λίγους επιχειρηματίες ή πολιτικούς. Μπορεί να επιτευχθεί μόνο, αν οι πολίτες μετέχουν ενεργά στη διαμόρφωση και λήψη των αποφάσεων».

ΚΛ3 (1984-1989), σ. 167

δ) Αρνητικά και οι δύο (ίσες αποστάσεις)

Το **Λ3 (2002)** περιέχει ισόποση αρνητική κριτική και για τις δύο υπερδυνάμεις που πρωταγωνιστούν στον Ψυχρό Πόλεμο, χωρίς όμως να υιοθετεί την σκοπιά των Αδέσμευτων χωρών και του εθνικού δρόμου προς τον σοσιαλισμό, διαχωριζόμενο ως προς αυτό το σημείο με το **Λ2 (1983-2007)**.

Συγκεκριμένα, όσον αφορά την ΕΣΣΔ, η αρνητική κριτική στρέφεται κυρίως προς τις επεμβάσεις του σοβιετικού στρατού και την εσωτερική λειτουργία του καθεστώτος την περίοδο του Στάλιν, ενώ για την μετέπειτα περίοδο αναφέρεται πως διακρίνονται κάποια θετικά βήματα:

«Η λογοκρισία τέλος, καθώς και ο έλεγχος των σωμάτων ασφαλείας, εδραίωσαν την ηγεμονία των κομμουνιστικών κομμάτων. [...] **Β. Επιβάλλεται ο σταλινισμός και στις ανατολικές χώρες:** Ωστόσο, οι εξελίξεις στις χώρες της Α. Ευρώπης δεν

ήταν αυτόνομες, αλλά εξαρτώνταν από την πορεία των σχέσεων μεταξύ της Δύσης και της ΕΣΣΔ. Καθώς εντεινόταν ο Ψυχρός Πόλεμος, περιορίζονταν τα περιθώρια ελευθερίας τους. Το 1947 δημιουργήθηκε, για το συντονισμό των ανατολικοευρωπαϊκών κομμουνιστικών κομμάτων, η Κομινφόρμ, όπου κυριαρχούσαν οι Σοβιετικοί. Πρώτος συγκρούστηκε με το συγκεντρωτισμό του Στάλιν το 1948 ο Τίτο, ο ηγέτης των Γιουγκοσλάβων ανταρτών, ο οποίος αρνούνταν να υποταγεί στις διπλωματικές προτεραιότητες της Μόσχας. Την επόμενη πενταετία στις υπόλοιπες ανατολικές χώρες (με εξαίρεση τη Φινλανδία, όπου η Ε.Σ.Σ.Δ. είχε δεχτεί να εγκατασταθεί κοινοβουλευτικό σύστημα) επιβλήθηκε ο σταλινισμός: οι κυβερνήσεις τους προσπάθησαν, με πολιτικής και οικονομικής φύσης επεμβάσεις (όπως δίκες ανεξάρτητων κομματικών στελεχών και αντιφρονούντων, αστυνομική τρομοκρατία και βίαιη εκβιομηχάνιση) να τις προσαρμόσουν στα σοβιετικά πρότυπα. Έκριναν πως η κοινωνική επανάσταση απαιτούσε αφενός αστυνομική καταστολή και αφετέρου Πενταετή Σχέδια εκβιομηχάνισης, προσαρμοσμένα σε εκείνα της μεσοπολεμικής ΕΣΣΔ. Μόνο έτσι θα έκλεινε, όπως πίστευαν, το οικονομικό χάσμα που χώριζε την Α. από τη Δ. Ευρώπη. Γενικότερα, η διοχέτευση υπερβολικού μέρους των διαθέσιμων πόρων σε βιομηχανικές επενδύσεις και όχι στην κατανάλωση αποξένωσε μερίδες του πληθυσμού και συνέβαλε στις εξεγέρσεις του 1953 στην Α. Γερμανία και του 1956 στην Ουγγαρία και την Πολωνία. Ο θάνατος του Στάλιν, το 1953, σηματοδότησε αλλαγές πορείας. Η κολлекτιβοποίηση της γεωργίας εγκαταλείφθηκε στη Γιουγκοσλαβία και την Πολωνία. Η ισχύς της μυστικής αστυνομίας περιορίστηκε, τα θύματα των προηγούμενων εκκαθαρίσεων αποκαταστάθηκαν και οι διώκτες τους διώχθηκαν. Ο διάδοχος του Στάλιν Χρουστσόφ ευνόησε τον «εθνικό κομμουνισμό» των αδελφών κομμάτων, ούτως ώστε να μη γίνονται τόσο εύκολα στόχοι του διαδεδομένου αντιρωσισμού. Τα κομμουνιστικά κόμματα έγιναν μετριοπαθέστερα και στράφηκαν προς τις τεχνοκρατικές ιδεολογίες που ήταν της μόδας τις δεκαετίες του 1950 και του 1960. Συμφωνούσαν με πολλούς Δυτικούς ομολόγους τους πως τις λύσεις θα έδιναν η επιστημονική και τεχνολογική πρόοδος, η οικονομική ανάπτυξη και η κυριαρχία των ειδικών».

Λ3 (2002), σ. 218-219

[χρονολόγιο]

«1956: Αιματηρή επέμβαση του σοβιετικού στρατού στην Ουγγαρία. Ο σοβιετικός ηγέτης Νικήτα Χρουστσόφ καταδικάζει τα σταλινικά εγκλήματα. [...] 1985: Ο Μιχαήλ Γκορμπατσώφ γίνεται πρόεδρος της Σοβιετικής Ένωσης και αρχίζει το μεταρρυθμιστικό του έργο. [...] 1989: Στην πλατεία Τιενανμέν του 1979 Πεκίνου πνίγεται στο αίμα η διαδήλωση των φοιτητών για τον εκδημοκρατισμό του κινεζικού κράτους. [...] 1948: Κομμουνιστική δικτατορία επιβάλλεται στην Τσεχοσλοβακία. Αποστασία της Γιουγκοσλαβίας από το σοβιετικό μπλοκ υπό την ηγεσία του στρατάρχη Τίτο. [...] 1953: Οι Σοβιετικοί καταστέλλουν την εξέγερση στην Α. Γερμανία. [...] 1956: Ο Νικήτα Χρουστσόφ καταγγέλλει τον Στάλιν σε ομιλία του στο 20ό Συνέδριο του Σοβιετικού Κομμουνιστικού Κόμματος. Ο Βλαντισλάβ Γκομούλκα επικεφαλής του Πολωνικού Κομμουνιστικού Κόμματος. Οι Σοβιετικοί κατασιέλλουν την επανάσταση στην Ουγγαρία. [...] 1968: Οι Σοβιετικοί εισβάλλουν στην Τσεχοσλοβακία και τερματίζουν τις μεταρρυθμίσεις του Αλεξάντερ Ντούμπτσεκ».

Λ3 (2002), σ. 209-210

[λεζάντες]

«Η εξέγερση στη Βουδαπέστη (2 Νοεμβρίου 1966) [...] Στις 23 Οκτωβρίου 1966 οι Ούγγροι γκρεμίζουν το άγαλμα του Στάλιν. [...] Η καταστολή της εξέγερσης στη Βουδαπέστη από τα σοβιετικά στρατεύματα [...] Σκίτσο στους δρόμους της Πράγας. Αντιπαραθέτει τους διαδικιτικούς ρόλους του σοβιετικού στρατού ως ελευθερωτή και ως δυνάστη».

Λ3 (2002), σ. 219-220

Η αρνητική κριτική προς τις ΗΠΑ αφορά κυρίως τον ακραιφνή αντικομμουνισμό στο εσωτερικό τους που χρησίμευσε ως το πρόσχημα-«σκιάχτρο» της ιμπεριαλιστικής πολιτικής τους· την οικονομική, πολιτική και ιδεολογική εξάρτηση των χωρών της Δ. Ευρώπης, στις οποίες ανασχέθηκε η Αριστερά· και την επιθετική αντιδημοκρατική πολιτική τους σχεδόν σε όλο τον κόσμο, στο πλαίσιο του ρόλου του «παγκόσμιου χωροφύλακα» που ανέλαβαν οι ΗΠΑ στον Ψυχρό Πόλεμο:

«Το κύρος του τρώθηκε, όμως, όταν κάλυψε την εισβολή των Αμερικανών και των συμμάχων τους στην Κορέα (1950-53) [...] Η ιδεολογία του αντικομμουνισμού δεν ξεκίνησε από την Ευρώπη. Στις εκλογές που ακολούθησαν τη λήξη του πολέμου, παντού εκτός από τις ΗΠΑ σημειώθηκε έντονη μετατόπιση των ψηφοφόρων προς τα αριστερά. Στην ίδια τη Βρετανία ηττήθηκε ο συντηρητικός Ουίνστον Τσώρτσιλ ο αρχιτέκτονας της νίκης, και πήραν την εξουσία οι Εργατικοί. Στις Ηνωμένες Πολιτείες όμως βαθμιαία εδραιώθηκε η ιδεολογία του αντικομμουνισμού. Όχι πως ο κομμουνισμός απειλούσε την εσωτερική τους ασφάλεια: εκεί ήταν σχεδόν ανύπαρκτος. Για να χρησιμοποιήσουμε την εύστοχη παρομοίωση του Χόμπσμπαουμ, ήταν επικίνδυνος “όσο και ο βουδισμός στην Ιρλανδία”. Ωστόσο, ο αντικομμουνισμός χρειαζόταν για λόγους διεθνούς πολιτικής. Οι αμερικανικές ελίτ φοβούνταν μήπως ο λαός τους επέστρεφε, όπως είχε κάνει μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, στον απομονωτισμό. Έπρεπε λοιπόν να βρουν τρόπους για να πείσουν τον απλό πολίτη πως άξιζε να θυσιάσει τα χρήματά του ή ακόμη και τη ζωή του, για χάρη ξένων χωρών, τις οποίες δεν είχε καν ακουστά. Έπρεπε, με δυο λόγια, να γίνει συνείδηση των Αμερικανών πως οι Ηνωμένες Πολιτείες είχαν πλέον παγκόσμια δικαιώματα και ευθύνες υπερδύναμης. Χρειαζόταν ένας ισχυρός εξωτερικός εχθρός, για να αποσπάσει το μέσο Αμερικανό από την εσωστρέφειά του — και τέτοιος έγινε ο κομμουνισμός. Τη δεκαετία του 1950, λοιπόν, επίσημη ιδεολογία πολλών κρατών της εξαρτημένης Ευρώπης έγινε ο αντικομμουνισμός. Σε χώρες, όπως η Γερμανία και η Ελλάδα, τα κομμουνιστικά κόμματα απαγορεύτηκαν, ενώ νευραλγικό κέντρο του νέου πανευρωπαϊκού πολέμου κατά των “κόκκινων” έγινε το Γραφείο Πολιτικού Συντονισμού της αμερικανικής Κεντρικής Υπηρεσίας Πληροφοριών (CIA). Από το 1949 έως το 1953 ο προϋπολογισμός του ανέβηκε από τα 4,7 στα 200 εκατομμύρια δολάρια. Ολόκληρη η Ευρώπη μετατράπηκε σε εργαστήριο, όπου δοκιμάζονταν διάφορες θεωρίες ψυχολογικού πολέμου. Όλα τα μέσα της διαφήμισης, της κουλτούρας και του κινηματογράφου χρησιμοποιούνταν κατά της ριζοσπαστικής αριστεράς».

Λ3 (2002), σ. 212, 216-217

«Στην Κορέα οι ΗΠΑ και οι σύμμαχοί τους εκστράτευσαν για να εμποδίσουν το κομμουνιστικό καθεστώς του βορρά να επεκταθεί στο νότο. Αποτέλεσμα, έπειτα

από τρία χρόνια πολυαίμακτου πολέμου (όπου οι Αμερικανοί έριξαν περισσότερες βόμβες απ' όσες σε ολόκληρο το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο), ήταν η διαίρεση της χώρας, η οποία συνεχίζεται έως σήμερα. Η Κούβα, η οποία βρίσκεται δίπλα στις ΗΠΑ, λίγο μετά την επανάσταση του Φιντέλ Κάστρο δέχτηκε να εγκαταστήσει ρωσικούς πυραύλους ως αντιστάθμισμα των πυραύλων που είχαν προηγουμένως εγκαταστήσει οι Αμερικανοί στην Τουρκία, κατά μήκος των σοβιετικών συνόρων. Με την απειλή παγκόσμιου πυρηνικού ολοκαυτώματος ο πρόεδρος Κέννεντυ ανάγκασε το Σοβιετικό ηγέτη Νικήτα Χρουστσόφ να αποσύρει τους ρωσικούς πυραύλους, αλλά απέσυρε και αυτός τους αμερικανικούς πυραύλους από την Τουρκία [...] Στο Βιετνάμ οι ΗΠΑ, οι οποίες μετά την απομάκρυνση των Γάλλων στήριζαν το δικτατορικό καθεστώς του νότιου τμήματος της χώρας, επενέβησαν άμεσα το 1964 βομβαρδίζοντας τον κομμουνιστικό βορρά. Μολονότι επέκτειναν τον πόλεμο στις γειτονικές χώρες (Καμπότζη και Λάος) και χρησιμοποίησαν μαζικά εμπρηστικές βόμβες ναβάλμ και χημικά όπλα, ηττήθηκαν και διώχτηκαν το 1975. Στο Αφγανιστάν οι Σοβιετικοί επί οχτώ χρόνια πολέμησαν εναντίον των φονταμενταλιστών ανταρτών, που υποστηρίζονταν από τις ΗΠΑ και από το γειτονικό Πακιστάν. Απέτυχαν κι εγκατέλειψαν τη χώρα το 1988. [...] Ένα νέο κύμα επαναστάσεων σάρωσε πολλά φιλοαμερικανικά καθεστώτα της Ευρώπης και του Τρίτου Κόσμου από το 1974 έως το 1979 (ανατροπή των δικτατοριών στην Ελλάδα και την Πορτογαλία, Αιθιοπία, Αγκόλα, Μοζαμβίκη και άλλες χώρες στην Αφρική, Νικαράγουα στην Κ. Αμερική, Ιράν στη Μέση Ανατολή, Αφγανιστάν και Ν. Βιετνάμ στην Ασία). [...] Μια άλλη συνέπεια του Ψυχρού Πολέμου ήταν η ανάδυση της ενωμένης Ευρώπης. Για την ώρα ας αναφέρουμε μόνον πωσαποφασιστικό ρόλο έπαιξε σε αυτήν η οικονομική βοήθεια του Σχεδίου Μάρσαλ που εξήγγειλαν οι ΗΠΑ τον Ιούνιο του 1947. Χορηγώντας πρώτες ύλες και κεφαλαιουχικό εξοπλισμό, καθώς και πιστώσεις και δωρεάν βοήθεια στις ερειπωμένες χώρες της Δ. Ευρώπης, οι Ηνωμένες Πολιτείες τις βοηθούσαν να ανοικοδομήσουν την οικονομία τους και κατ' επέκταση να σταθεροποιήσουν το δημοκρατικό καθεστώς τους. Δημοκρατία περιορισμένη, όμως, στο μέτρο που αποκλείονταν η άνοδος, ακόμη και με εκλογές, της Αριστεράς στην εξουσία: οι ΗΠΑ σχέδιαζαν επέμβαση στην Ιταλία το 1948, αν τυχόν κέρδιζε τις εκλογές το ισχυρό κομμουνιστικό κόμμα. Το ίδιο και στη μετεμφυλιακή Ελλάδα και την Τουρκία, που ήταν οι κυριότεροι αποδέκτες της αμερικανικής βοήθειας».

Λ3 (2002), σ. 221-223

ε) Ουδέτερα και οι δύο (απροσδιοριστία)

Στο Γ4 (1984-1991) η μεταπολεμική κατάσταση του κόσμου καλύπτει ελάχιστη έκταση. Στα ελάχιστα αυτά αποσπάσματα που αναφέρονται στις δύο υπερδυνάμεις που πρωταγωνιστούν στον ψυχρό πόλεμο, δεν υπάρχει κάποιο σημείο που να προκρίνει την μία ή την άλλη, παρά αξιολογούνται ουδέτερα και οι δύο μέσα από τον ανταγωνισμό τους, τα επιτεύγματά τους και τον τρόπο του Γ' Π.Π. που προκαλούν στον κόσμο στα πλαίσια αυτού του ανταγωνισμού τους:

«Είναι αλήθεια πως ό,τι φαίνεται ως αποτέλεσμα τώρα προκαλεί τρόμο και αγωνία: — πολλοί λένε πως ο Τρίτος Παγκόσμιος πόλεμος, που θα σημάνει τον αφανισμό της ανθρωπότητας, είναι κοντά και η ανταγωνιστική οξύτητα των

εξοπλισμών των δυο υπερδυνάμεων ενισχύει αυτή την άποψη — όλοι βλέπουμε πως η παγκόσμια οικονομία περνάει μια σοβαρή κρίση και η ανεργία αυξάνει». Γ4 (1984-1991), σ. 356-357

[λεζάντα]

«Το 1969 οι Αμερικανοί Όλντριν και Άρμστρογκ ταξίδεψαν στο φεγγάρι· το ταξίδι αυτό προκάλεσε μεγάλη συγκίνηση στην ανθρωπότητα. Ήταν μια από τις συγκεκριμένες αποδείξεις της τεράστιας προόδου που είχε συντελεστεί στην επιστήμη και στην Τεχνολογία».

Γ4 (1984-1991), σ. 355

[λεζάντα]

«Ο Σοβιετικός λοχαγός Γκαγκάριν ήταν ο πρώτος άνθρωπος που ταξίδεψε στο διάστημα (1961). Η εξερεύνηση του διαστήματος και η χρησιμοποίησή του για τον έλεγχο του κόσμου είναι ένα από τα σπουδαιότερα πεδία ανταγωνισμού των δυο σύγχρονών μας υπερδυνάμεων, της ΕΣΣΔ και των ΗΠΑ».

Γ4 (1984-1991), σ. 356

στ) Δεν υπάρχει αξιολόγηση

Γ5 (1991-2006)

ΣΤ7 (2012-2022)

3^η κατεύθυνση – ΕΣΣΔ θετικότερα

ζ) Μετριοπαθώς θετικότερα οι Λαϊκές Δημοκρατίες (όσον αφορά την κοινωνική πολιτική) και αρνητικότερα οι ΗΠΑ

Το ΚΛ3 (1984-1989), αν και διαπνέεται από την διμέτωση, κατά των δύο υπερδυνάμεων του Ψυχρού Πολέμου, οπτική του Τρίτου Κόσμου και των εξαρτημένων/υπανάπτυκτων χωρών, ωστόσο δεν ασκεί ίδιας έντασης κριτική στις ΗΠΑ/δυτικό κόσμο και την ΕΣΣΔ/σοσιαλιστικό κόσμο. Αυτό μπορεί να εξαχθεί και από τα σχετικά για τις ΗΠΑ και την ΕΣΣΔ παραθέματα του ΚΛ3 (1984-1989) που εντάσσονται στο ερμηνευτικό σχήμα της «θετικής οπτικής για τον Τρίτο Κόσμο και τις εξαρτημένες χώρες». Ωστόσο, θεωρούμε πως από τα παρακάτω δύο σύντομα αποσπάσματα γίνεται ήδη εμφανές το γεγονός πως ο σοσιαλιστικός κόσμος αντιμετωπίζεται μετριοπαθώς θετικότερα από τον δυτικό των ΗΠΑ, κυρίως λόγω των κατακτήσεων στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής και της πρωτοπορίας του στην διαστημική:

«Το τρίτο κύριο στοιχείο στην Επανάσταση Υψηλής Τεχνολογίας είναι η **διαστημική επιστήμη** που ξεκίνησε στη διάρκεια του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου. Όταν οι Γερμανοί βομβάρδιζαν το Λονδίνο με τα V-2, χρησιμοποιούσαν πυραύλους που λίγα χρόνια αργότερα οδήγησαν στην εποχή του Διαστήματος. **Στις 4 Οκτωβρίου 1957 οι Ρώσοι εκτόξευσαν το Σπούτνικ Ι σε τροχιά γύρω από τη Γη. Για πρώτη φορά οι άνθρωποι είχαν σπάσει τα δεσμά της βαρύτητας και ήταν**

ελεύθεροι να εξερευνησουν το διάστημα. Αυτό το επίτευγμα μπορεί να συγκριθεί με εκείνο των πρώτων αμφίβιων ζώων, όταν σύρθηκαν από το νερό στην ξηρά περισσότερο από 300 εκατομμύρια χρόνια πριν».

ΚΛ3 (1984-1989), σ. 113

«Ας δούμε τι συμβαίνει μέσα στις δύο υπερδυνάμεις, τη Σοβιετική Ένωση και τις Ηνωμένες Πολιτείες. Οι Αμερικανοί πολίτες έχουν ένα υψηλό βιοτικό επίπεδο, πολυκομματικές εκλογές, ελευθερία λόγου, ελευθερία για συνδικαλιστικές ενώσεις ή όποιες άλλες οργανώσεις επιθυμούν. Οι Σοβιετικοί πολίτες με όμοιο τρόπο έχουν κάνει σημαντικά βήματα από την Επανάσταση του 1917. Σήμερα απολαμβάνουν το ανερχόμενο βιοτικό επίπεδο, έχουν δωρεάν παιδεία, ιατρική περίθαλψη, συντάξεις γήρατος, επιδόματα ασθενείας και αναπηρίας και πληρωμένες διακοπές. Κι όμως συμπτώματα δυσaráεσκιας και απογοήτευσης υπάρχουν πολλά και στις δύο κοινωνίες, που εκδηλώνονται με τον αλκοολισμό, τον υψηλό αριθμό διαζυγίων, τη δυσaráεσκια στο χώρο εργασίας και τις εκδηλώσεις κυνισμού για τους θεσμούς ή και τους ηγέτες. Φαίνεται ότι τα κέρδη μόνο από τις μεγάλες επαναστάσεις του παρελθόντος, Αγγλική, Αμερικανική, Γαλλική, Ρωσική, Κινεζική έχουν πια εξαντληθεί. Η στιγμή έχει έρθει για όλες τις κοινωνίες, ώστε να σκεφτούν και να αναθεωρήσουν τις αξίες και τους θεσμούς τους. Όπως ακριβώς η αριστοκρατία υποχώρησε μπροστά στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία, έτσι μερικοί αναρωτιούνται αν σήμερα κι αυτή πρέπει να τη διαδεχθεί η συμμετοχική δημοκρατία».

ΚΛ3 (1984-1989), σ. 164

Στο Γ6 (2006-2022) υπάρχουν σαφώς αρνητικές αναφορές και για τις δύο πλευρές του Ψυχρού Πολέμου. Ωστόσο, η αφήγηση φαίνεται να κλίνει περισσότερο προς μια θετικότερη αντιμετώπιση των Λαϊκών Δημοκρατιών εστιάζοντας στην κοινωνική φιλολαϊκή πολιτική τους, ενώ για τις ΗΠΑ εστιάζει περισσότερο στον αντικομμουνισμό που εφαρμόζουν με διώξεις στο εσωτερικό τους στα πλαίσια του Μακαρθισμού και με την πολιτική ανάσχεσης στο εξωτερικό τους επεμβαίνοντας ένοπλα, όπου κρίνουν πως η σοβιετική επιρροή επεκτείνεται ή τείνει να επεκταθεί. Συγκεκριμένα, για τις ΗΠΑ αναφέρονται τα εξής:

«Στη Δ. Ευρώπη το οικονομικό και κοινωνικό σύστημα βρισκόταν στα πρόθυρα της κατάρρευσης. Οι ΗΠΑ, προκειμένου να αποτρέψουν κάτι τέτοιο και θέλοντας να εμποδίσουν μια ενδεχόμενη επέκταση της σοβιετικής επιρροής, παραχώρησαν στην Ευρώπη, μέσω του *σχεδίου Μάρσαλ* (βλέπε γλωσσάριο), περίπου 13 δισεκατομμύρια δολάρια. [...] Το τέλος του Β΄ Παγκόσμιου πολέμου ανέδειξε τις ΗΠΑ σε υπερδύναμη. Πανίσχυρες οικονομικά και στρατιωτικά, ήταν η μόνη χώρα που διέθετε τότε το πιο φοβερό όπλο, την ατομική βόμβα. Παρ' όλα αυτά, η αμερικανική ηγεσία είχε θορυβηθεί από την επέκταση της σοβιετικής επιρροής στην Α. Ευρώπη. Οι ηγέτες των ΗΠΑ πίστευαν ότι, για να διασφαλίσουν σε παγκόσμιο επίπεδο τα συμφέροντα της χώρας τους, θα έπρεπε να αναλάβουν αγώνα εναντίον του κομμουνισμού: η χορήγηση στρατιωτικής και οικονομικής βοήθειας, οι επενδύσεις από Αμερικανούς κεφαλαιούχους, αλλά και η ανατροπή καθεστώτων που ακολουθούσαν πολιτική αντίθετη προς τα αμερικανικά συμφέροντα υπήρξαν τα κύρια μέσα άσκησης της εξωτερικής τους πολιτικής. Παράλληλα, στο εσωτερικό των ΗΠΑ εντάθηκε ο αντικομμουνισμός.

Με επικεφαλής τον γεροϋσιαστή Μακάρθι εξαπολύθηκαν άγριες διώξεις εναντίον πολιτών που ήταν ή θεωρήθηκε ότι ήταν κομμουνιστές. Καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση αυτής της πολιτικής έπαιξε ο Χάρι Τρούμαν, νέος πρόεδρος των ΗΠΑ μετά τον Ρούζβελτ. [...] Λίγο αργότερα, οι Βορειοκορεάτες κομμουνιστές προσπάθησαν να καταλάβουν τη Νότια Κορέα. **Οι ΗΠΑ και οι σύμμαχοί τους —ανάμεσά τους και η Ελλάδα— επενέβησαν ένοπλα.** Ο πόλεμος της Κορέας (1950-1953) έληξε με τη δημιουργία δύο κρατών, της υπό σοβιετική επιρροή Βόρειας Κορέας και της υπό αμερικανική επιρροή Νότιας Κορέας. [...] Οι πόλεμοι, ωστόσο, δεν έλειψαν. **Οι ΗΠΑ πολέμησαν εναντίον του κομμουνιστικού Βόρειου Βιετνάμ, υπερασπιζόμενες τη δικτατορία του Νότιου Βιετνάμ (1964-1975). Τα μέσα που χρησιμοποίησαν, ακόμη και εναντίον αμάχων, οι βαριές τους απώλειες και η τελική ήττα του αμερικανικού στρατού άφησαν ανεξίτηλα σημάδια στην αμερικανική κοινωνία».**
Γ6 (2006-2022), σ. 139, 141-143

Για την ΕΣΣΔ:

«Σύντομα, ωστόσο, εμφανίστηκαν σημαντικά προβλήματα. Τα κομμουνιστικά κόμματα διαχειρίζονταν μονοπωλιακά την εξουσία, η δυνατότητα ελεύθερης έκφρασης πολιτικών απόψεων ήταν περιορισμένη, οι διώξεις αντιφρονούντων συχνό φαινόμενο, ενώ ο στενός έλεγχος της αγοράς, από το κράτος, προκαλούσε, συχνά, ελλείψεις σε καταναλωτικά αγαθά. Μετά τον θάνατο του Στάλιν (1953), ασκήθηκε έντονη κριτική στις παραπάνω πρακτικές, χωρίς, ωστόσο, να αλλάξει, ουσιαστικά, η κατάσταση. Αποτέλεσμα της δυσαρέσκειας, που συνεχώς μεγάλωνε, ήταν η έκρηξη σειράς εξεγέρσεων στην Α. Ευρώπη (1953: Α. Γερμανία, 1956: Ουγγαρία και Πολωνία, 1968: Τσεχοσλοβακία), ορισμένες από τις οποίες αντιμετωπίστηκαν με την επέμβαση σοβιετικού στρατού. Ιδιαίτερες περιπτώσεις υπήρξαν η Γιουγκοσλαβία και η Αλβανία, δύο χώρες στις οποίες, μετά την υποχώρηση των ναζί, την εξουσία κατέλαβαν εθνικά αντιστασιακά κινήματα με κομμουνιστική ιδεολογία. Καθώς οι χώρες αυτές δεν καταλήφθηκαν από σοβιετικό στρατό αλλά είχαν κομμουνιστικές κυβερνήσεις, αποτέλεσαν ιδιόμορφες περιπτώσεις σοβιετικής επιρροής. Το 1948 η Γιουγκοσλαβία ήρθε σε σύγκρουση με τη Σοβιετική Ένωση και ακολούθησε ένα δικό της σοσιαλιστικό δρόμο. Η Αλβανία, αφού συνδέθηκε διαδοχικά με τη Γιουγκοσλαβία, τη Σοβιετική Ένωση και την Κίνα, επέλεξε, τελικά, την πλήρη απομόνωση».
Γ6 (2006-2022), σ. 139

«Η Σοβιετική Ένωση κατήγγειλε το σχέδιο Μάρσαλ ως μια μορφή επέμβασης στα εσωτερικά των ευρωπαϊκών χωρών και πίεσε τις λαϊκές δημοκρατίες να μη δεχτούν την αμερικανική βοήθεια, όπως και έγινε. Πάντως, στη Δ. Ευρώπη τα αποτελέσματα φάνηκαν γρήγορα, καθώς, από το 1948 ακόμη, η παραγωγή και το εμπόριο είχαν επανέλθει στα προπολεμικά επίπεδα».
Γ6 (2006-2022), σ. 139

«Το 1962 η Σοβιετική Ένωση αποφάσισε να εγκαταστήσει πυραύλους λίγα χιλιόμετρα από το αμερικανικό έδαφος, στο νησιωτικό κράτος της Κούβας, όπου, με επανάσταση, είχε επικρατήσει, από το 1959, φιλοσοβιετικό καθεστώς με ηγέτη τον Φιντέλ Κάστρο. Οι ΗΠΑ αντέδρασαν έντονα. Η απειλή ενός Γ΄

Παγκόσμιος πόλεμος ξεπεράστηκε με συμβιβασμό: απομακρύνθηκαν τόσο οι σοβιετικοί πύραυλοι από την Κούβα όσο και αμερικανικοί πύραυλοι που βρίσκονταν εγκατεστημένοι στην Τουρκία, κοντά στα νότια σύνορα της Σοβιετικής Ένωσης».

Γ6 (2006-2022), σ. 142

[λεζάντα]

«1 και 2. Όψεις των λαϊκών δημοκρατιών της Α. Ευρώπης: Αριστερά, η ανάπτυξη των σοβιετικών σιδηροδρόμων (1955). Δεξιά, εισβολή σοβιετικών τανκς στην Τσεχοσλοβακία (1968)».

Γ6 (2006-2022), σ. 139

Ενώ, υπάρχουν θετικές αναφορές για την κοινωνική πολιτική των Λαϊκών Δημοκρατιών:

«Οι λαϊκές δημοκρατίες της Α. Ευρώπης Μέχρι το 1950 εγκαθιδρύθηκαν, στις χώρες που βρίσκονταν υπό σοβιετική επιρροή (Α. Γερμανία, Πολωνία, Ουγγαρία, Ρουμανία, Βουλγαρία και Τσεχοσλοβακία), καθεστώτα παρόμοια με το σοβιετικό καθεστώς που ονομάστηκαν *λαϊκές δημοκρατίες* (βλέπε γλωσσάριο). Εκεί οι προπολεμικές κυρίαρχες κοινωνικές τάξεις παραμερίστηκαν. Τα κομμουνιστικά κόμματα που κατέλαβαν την εξουσία εφάρμοσαν εκτεταμένες κρατικοποιήσεις. Επιτυχίες σημειώθηκαν στον βιομηχανικό τομέα και στην οργάνωση συστημάτων υγείας και εκπαίδευσης. Επίσης, βελτιώθηκε αισθητά η θέση της γυναίκας».

Γ6 (2006-2022), σ. 138-139

η) Θετική επιρροή των Λαϊκών Δημοκρατιών στο κοινωνικό κράτος της Δυτικής Ευρώπης

Για πρώτη φορά στο Γ6 (2006-2022) η ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους των κρατών της Δυτικής Ευρώπης συνδέεται και με την θετική επιρροή που άσκησε το παράδειγμα κοινωνικής πολιτικής των Λαϊκών Δημοκρατιών της Ανατολικής Ευρώπης:

«Τα κράτη της Δ. Ευρώπης, βασισμένα σε απόψεις σαν τις παραπάνω, αλλά και επηρεασμένα από την κοινωνική πολιτική των λαϊκών δημοκρατιών της Α. Ευρώπης, προχώρησαν σε εκτεταμένες παροχές προς τους πολίτες τους. Σύντομα, η ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, η κοινωνική ασφάλιση και η εκπαίδευση έγιναν κτήμα εκατομμυρίων ανθρώπων».

Γ6 (2006-2022), σ. 140

3. Πώς χαρακτηρίζεται/αξιολογείται ο ανταποικιακός αγώνας;

1^η κατεύθυνση – αρνητικά ή ουδέτερα

α) Αρνητικά – ως διατάραξη της ειρήνης και υποκινούμενος από την ΕΣΣΔ (αποικιοκρατική-δυτικοκεντρική οπτική)

«Οί λαοί είδον μέ άγαλλίασιν τήν κατάπαυσιν τών εχθροπραξιών. Έπερίμεναν ότι οί “Μεγάλοι Σύμμαχοι”, όπως συνειργάσθησαν διά νά κερδίσουν τον πόλεμον, θά έπραττον τό ίδιον διά νά άποκαταστήσουν καί τήν ειρήνην· ή έλπίς των όμως διεψεύσθη. Από τους συμμαχούς ή Αγγλία καί ή Γαλλία διήρχοντο δυσκόλους στιγμάς από τήν άνάπτυξιν ισχυρού έθνικιστικού πνεύματος είς τούς αποικιακούς λαούς. Αυτό τό έξεμεταλλεύετο ή Ρωσία καί ύπεκίνει αύτούς είς άγώνας προς αύτοδιάθεσιν. Έτσι πολλάί άποικίαι (όπως αί Ίνδίαί, τό Πακιστάν, ή Ινδονησία, αί Φιλιππίνας κλπ.) διά τής συνεχούς πάλης καί τής ύποστηρίξεως καί του Ο.Η.Ε. απέκτησαν τήν ανεξαρτησίαν των. [...] Αί πλέον νευραλγικάί περιοχαί αί όποίαί παρουσίασαν τήν μεγαλυτέραν κρίσιν του ψυχρού πολέμου ήσαν ή Άπω Ανατολή, ή Μέση Ανατολή, ή Ελλάδα καί ή Γερμανία. [...] Είς τήν Κίναν διά τής βοήθειας τών Σοβιέτ ό Μάο Τσέ Τούγκ κατώρθωσε νά έπιβάλη κομμουνιστικόν καθεστώς καί νά άναγκάση τήν εθνικιστικήν κυβέρνησιν του Τσάγκ Κάι Σέκ νά καταφύγη είς τήν νήσον Φορμόζαν. Τό 1950 στρατεύματα τής βορειοκορεατικής κυβερνήσεως είσέβαλον είς τήν νότιον Κορέαν. Δυνάμεις όμως του Ο.Η.Ε. (είς τάς οποίας συμμετέσχε καί ελληνικόν έκστρατευτικόν σώμα) τά έξεδίωξαν καί θά διέλυναν τό κομμουνιστικόν κράτος τής βορείου Κορέας, εάν είς βοήθειαν του δέν έσπευδον δυνάμεις τής κομμουνιστικής Κίνας. Είς τήν Ινδοκίναν (Βιέτ Νάμ), όταν κομμουνιστικάί δυνάμεις έπανεστάτησαν κατά τών Γάλλων, ή κομμουνιστική Κίνα τάς έβοήθησεν νά νικήσουν καί νά ιδρύσουν το ανεξάρτητον κράτος του Βιέτ Μίνχ (βορείου Ινδοκίνας)».

Γ1 (1966-1976), σ. 265-266

β) Έμμεση ουδέτερη αναφορά

Στο Γ2 (1969) δεν γίνεται άμεση αναφορά στον αντιαποικιακό αγώνα, παρά μόνο γίνεται έμμεση νύξη στα αποτελέσματα αυτού: στην ανεξαρτητοποίηση πολλών κρατών, για την οποία και τηρείται από ουδέτερη έως ευρωκεντρική οπτική, αφού αναφέρεται μόνο η σκοπιά των αποικιοκρατικών ευρωπαϊκών δυνάμεων:

«Ο αριθμός δέ τών κρατών μελών του Οργανισμού ηύξανεν από έτους είς έτος έφ' όσον τά παλαιά άποικιακά έδάφη άνεκηρύσσοντο ανεξάρτητα κράτη (άπό 50 τό 1945 ό αριθμός τών μελών του Ο.Η.Ε. άνήλθεν είς 111 τό 1963 καί είς 126 τό 1968). Τόν Απρίλιον 1955, ό Αρχιεπίσκοπος Μακάριος μετέσχε διασκέψεως 39 άφρικανικών καί άσιατικών κρατών, ή όποία συνήλθεν είς Μπαντούγκ τής Ινδονησίας. Κατά τά έπόμενα έτη ώργανώθησαν είδικαί άποστολαί είς διάφορα άσιατικά καί άφρικανικά κράτη. Πρέπει νά τονισθή ότι αί πρώην γαλλικάί ή άγγλικάί άποικίαι έπηρεάζοντο είς τήν διαμόρφωσιν τής έξωτερικής πολιτικής των από τήν στάσιν τής παλαιάς μητροπόλεως. Δεδομένου δέ ότι ή Γαλλία άντεμετώπιζε κινήματα άνεξαρτησίας τών άποικιών της, ως καί ή Μ. Βρετανία, ήτο φυσικόν ή γραμμή της είς τά Η.Ε. νά είναι ευθυγραμμισμένη προς τήν βρετανικήν».

Γ2 (1969), σ. 255

2^η κατεύθυνση – θετική αξιολόγηση

γ) Μετριοπαθώς θετικά – «εθνική κίνηση» ή ελάχιστη αναφορά

Στο Γ3 (1976-1984) για πρώτη φορά διακρίνεται μια, έστω και μετριοπαθής ως προς την ποιότητά της και περιορισμένη ως προς την ένταση και την έκταση των αναφορών, θετική οπτική προς την αποαποικιοποίηση στην μεταπολεμική εποχή:

«Με την άπελευθέρωση των άποικιακών κρατών, οί Εύρωπαίοι ύποχρεώθηκαν νά φύγουν άπό τις άποικίες [...] Ἡ άπελευθέρωση των άποικιών. Αδέσμευτες χώρες: Ἡ εθνική κίνηση στην Ἀσία καί την Αφρική, πού είχε άρχισει μετά τόν Α΄ παγκόσμιο πόλεμο, όλοκληρώθηκε στην εποχή μας. Από τό 1947 καί ύστερα ή Ινδία, τό Πακιστάν, τό Κογκό, ή Λιβύη, ή Αλγερία καί γενικά οί παλιές άφρικανικές καί άσιατικές άποικίες έγιναν ανεξάρτητα κράτη. Τά κράτη αυτά είχαν πολλά έσωτερικά προβλήματα - τούς έλειπαν τά κεφάλαια, ή οικονομία τους ήταν γεωργική καί τό βιοτικό επίπεδο πολύ χαμηλό. Πήραν όμως μέρος στον Ο.Η.Ε. καί μέ πρωτοβουλία τής Ινδίας καί συμμετοχή τής Γιουγκοσλαβίας σχημάτισαν μιά μεγάλη ομάδα αδέσμευτων χωρών, πού παίζει ένα ρόλο όλο καί πιο σημαντικό στη λύση των διεθνών προβλημάτων άπό τόν Ο.Η.Ε.».

Γ3 (1976-1984), σ. 325, 327

Στο Γ4 (1984-1991) η αναφορά στον αντιαποικιακό αγώνα γίνεται μόνο μέσω μιας λεζάντας σε έναν χάρτη της Αφρικής με τις νέες χώρες που δημιουργήθηκαν μετά την αποαποικιοποίηση. Σε αυτήν την ελάχιστη αναφορά (ελάχιστες είναι οι αναφορές του συγκεκριμένου εγχειριδίου γενικά στον μεταπολεμικό κόσμο) διακρίνεται μια θετική στάση που εμμέσως συνδέεται μόνο με εθνικά χαρακτηριστικά και όχι με την σοσιαλιστική ιδεολογία ή το σοσιαλιστικό στρατόπεδο:

[λεζάντα]

«Όπως ξέρουμε ολόκληρη η Αφρική ήταν αποικίες των Ευρωπαίων· μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο η απελευθέρωση των αποικιών έγινε με μεγάλη ταχύτητα και το 1978 είχαν σχηματιστεί ένα πλήθος κράτη που άρχισαν να αναζητούν το δρόμο της οργάνωσης μιας ανεξάρτητης ζωής. Η λήξη της αποικιοκρατίας, που διαμορφώθηκε σταδιακά από το 16ο αιώνα, είναι ένα από τα σημαντικά χαρακτηριστικά της εποχής μας (αρκετές από τις χώρες έχουν στο μεταξύ αλλάξει ονομασία)».

Γ4 (1984-1991), σ. 357

Στο ΚΑ5 (1998) υπάρχουν ελάχιστες αναφορές για τον αντιαποικιακό αγώνα (κυρίως μέσα στην αφιερωμένη ενότητα για το Κυπριακό Ζήτημα), όπου αυτός αξιολογείται θετικά:

«Ο μεταπολεμικός κόσμος από το 1945 και εξής διαμορφώνεται στο κλίμα των ελπίδων που εμπνέουν οι νέες αρχές του ΟΗΕ και η διάλυση των αποικιακών αυτοκρατοριών. Η Βρετανία εγκαταλείπει το 1947 τον κεντρικό κορμό της υπερπόντιας αυτοκρατορίας της στην αχανή ήπειρο των Ινδιών και, κατά συνέπεια, η αποικιακή της πολιτική εισέρχεται σε ένα στάδιο επαναπροσδιορισμού. Σ' αυτό το πλαίσιο ανακινείται και το πρόβλημα του μέλλοντος της Κύπρου».

ΚΑ5 (1998), σ. 141

Στο ΚΛ7 (2001-2014) αναφέρεται με θετικό τρόπο η αποαποικιοποίηση ως μια διαδικασία εξόδου από την εκμετάλλευση, από την οποία όμως απουσιάζει και ο πολιτικός ρόλος του Τρίτου Κόσμου και η επιρροή των σοσιαλιστικών ιδεών σε αυτόν ή του Κινήματος των Αδεσμεύτων. Αντ' αυτών, υπάρχει η ουδέτερη αναφορά πως *άλλα κράτη ακολουθούσαν φιλοδυτική και άλλα φιλοσοβιετική πολιτική, παραπέμποντας τρόπον τινά στα «εθνικά» τους συμφέροντα (ή την «εθνική» τους πολιτική στρατηγική) και μόνο:*

«β. Αφρική: Όλη η αφρικανική ήπειρος αποτελούσε έως τον πόλεμο προέκταση της Ευρώπης. Οι Ευρωπαίοι την είχαν μετατρέψει σε απέραντο πεδίο αποικιακής εκμετάλλευσης. Ύστερα απ' αυτόν όμως άρχισε η έξοδος της Αφρικής από την αποικιοκρατία, που κράτησε μισό αιώνα. Μια εκπληκτική ποικιλία κρατών προέκυψε. Παλιά ονόματα έμειναν αλλά και νέα δόθηκαν στα κράτη αυτά. Άλλα άλλαξαν ονόματα στην πορεία. Η αποικιοκρατία δεν ευνοούσε την ομαλή πορεία και την ανάπτυξη των νέων κρατών. Τα μόνα προϊόντα που μπορούσαν να εξάγουν ήταν τα γεωργικά και οι πρώτες ύλες. Δε διέθεταν εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό. Δεν παρήγαν βιομηχανικά προϊόντα. Δε διέθεταν κεφάλαια. Η οικονομία τους ξεκινούσε από τα σπάργανα. Τα οικονομικά προβλήματα επέτειναν τα κοινωνικά: λιμοί, αρρώστιες, συνεχείς μετακινήσεις πληθυσμών, φυλετικοί πόλεμοι, υπερπληθυσμός. Η Αφρική αναζητούσε τροφή, στέγη, εργασία στην Ευρώπη. Η παρουσία των Αφρικανών σ' αυτήν έχει ήδη διαμορφώσει μια νέα κατάσταση. Ορισμένοι μιλούν για την εκδίκηση της μαύρης ηπείρου ή για την ειρηνική κατάκτηση της γηραιάς ηπείρου. Σήμερα η παρουσία της Αφρικής στο παγκόσμιο σκηνικό είναι μια πραγματικότητα. γ. Ασία: Η περιοχή από το Λίβανο έως το ακρότατο όριο της Ν.Α. Ασίας ήταν υπό τον άμεσο ή τον έμμεσο έλεγχο των Ευρωπαίων. Στην Άπω Ανατολή κυρίαρχη δύναμη ήταν η Ιαπωνία. Και σ' αυτή την ήπειρο η κατάσταση έχει αλλάξει άρδην [...] Μεταπολεμικά προέκυψε ένα τεράστιο κομμουνιστικό κράτος, η Κίνα, με ηγέτη το Μάο Τσε Τουνγκ (1949), που αποτελούσε την άλλη έκφραση του κομμουνισμού. Τα κινήματα στην Ινδοκίνα δημιούργησαν κι εκεί κομμουνιστικά κράτη (Κορέα, Βιετνάμ κ.ά.). Οι Γάλλοι αποχώρησαν (1954), οι Αμερικανοί ήρθαν. Η ήττα τους όμως στο Βιετνάμ διαμόρφωσε μια νέα κατάσταση. Οι αποικίες της Βρετανίας στη Ν.Α. Ασία αποτέλεσαν δύο ανεξάρτητα κράτη, την Ινδία και το Πακιστάν (1947). Στις χώρες του Ειρηνικού και της Ανατολικής Ασίας έγινε μεταπολεμικά η μεγάλη επανάσταση. Η Ιαπωνία και οι “τέσσερις δράκοι” (Ν. Κορέα, Ταϊβάν, Σιγκαπούρη, Χονγκ - Κονγκ) παρουσίασαν την ταχύτερη οικονομική ανάπτυξη στον κόσμο. Τα προϊόντα τους κατέκλυσαν την παγκόσμια αγορά. Δυτικότερα στη Μέση Ανατολή, επικρατεί έως σήμερα η μεγαλύτερη αστάθεια. Κι εδώ την αποικιοκρατία διαδέχτηκε η δημιουργία ανεξάρτητων αραβικών κρατών. Το μόνο μη αραβικό κράτος είναι το Ισραήλ, που ιδρύθηκε το 1948. Τα αραβικά κράτη πολέμησαν με το Ισραήλ αλλά και μεταξύ τους. Οι νεκροί του πολέμου Ιράν – Ιράκ (1980-88) ξεπέρασαν τις 400 χιλιάδες. Άλλα κράτη ακολουθούσαν φιλοδυτική και άλλα φιλοσοβιετική πολιτική. Η διαδικασία συμφιλίωσης μεταξύ του αραβικού κόσμου και του Ισραήλ έχει προωθήσει την ειρήνευση της περιοχής. Η οικονομική ανάπτυξη που παρουσιάστηκε μεταπολεμικά στις χώρες της Μέσης Ανατολής βασίστηκε στις εξαγωγές πετρελαίου. Τα περισσότερα κράτη κυβερνιούνται από μονοκομματικά καθεστώτα. Τα ίδια πρόσωπα παραμένουν στην εξουσία για ολόκληρες δεκαετίες. Η απόσταση από τις σύγχρονες δημοκρατίες είναι πολύ μεγάλη. δ. Αμερική: Στην

αμερικανική ήπειρο δεν υπήρξαν αλλαγές μετά τον πόλεμο στο εδαφικό καθεστώς των χωρών ούτε προέκυψαν νέα κράτη. Στη Βόρεια Αμερική δέσποζαν τα δύο σύμμαχα κράτη, οι Η.Π.Α. και ο Καναδάς. Υπήρξαν όμως διαφοροποιήσεις στην πολιτική κατάσταση, την οικονομία και στην κοινωνία. **Μια σειρά από επαναστατικά κινήματα και δικτατορίες σφράγισαν τη μεταπολεμική ιστορία της Λατινικής Αμερικής. Η Κούβα αποτέλεσε το μοναδικό κομμουνιστικό κράτος στην αμερικανική ήπειρο. Όπου αλλού επιχειρήθηκε η εγκαθίδρυση μαρξιστικού καθεστώτος, είχε λίγη ζωή ή απέτυχε. Οι χούντες υπήρξαν επιδημικό φαινόμενο στην περιοχή. Με άμεσες ή έμμεσες επεμβάσεις οι Η.Π.Α. κρατούσαν υπό τον έλεγχό τους όλη την Αμερική.** Η Λατινική Αμερική μαστιζόταν από οικονομική κακοδαιμονία: φτώχεια, ανεργία, άθλιες συνθήκες διαβίωσης των ανθρώπων, χρεοκοπία κρατών. Τα τελευταία μόλις χρόνια αλλάζει σχετικά το σκηνικό με τον εκδημοκρατισμό και τις οικονομικές μεταρρυθμίσεις»».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 135, 138

[λεζάντα]

«Από το 1945 και μετά η Λατινική Αμερική ήταν ένα “καζάνι που έβραζε”: κοινωνικές επαναστάσεις (Γουατεμάλα, Κούβα, Νικαράγουα, Χιλή, Βολιβία, Περού), μεταρρυθμιστικές προσπάθειες (Νικαράγουα, Βενεζουέλα, Χιλή, Αργεντινή), **αντάρτικα κινήματα** (Ουρουγουάη, Αργεντινή, Μεξικό), **στρατοκρατικά καθεστώτα** (Ελ Σαλβαδόρ, Ισημερινός, Αργεντινή, Ουρουγουάη, Βραζιλία, Βολιβία, Χιλή, Παραγουάη). **Ο κομμουνισμός επικράτησε μόνο στην Κούβα** (Φιντέλ Κάστρο)».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 139

Στο **Λ4 (2007-2022)** δεν αναφέρεται η σοσιαλιστική-κομμουνιστική επιρροή που διέπνεε πολλά από τα κινήματα εθνικής ανεξαρτησίας και αποαποικιοποίησης, τα οποία σε όσες αναφορές προσδιορίζονται χαρακτηρίζονται ως εθνικά κινήματα, ενώ διαρκής είναι και η ευρωκεντρική οπτική του εγχειριδίου· όχι βέβαια στο μέτρο των ίσων αποστάσεων, αλλά στο μέτρο μιας μετριοπαθούς θετικής οπτικής προς τις πρώην αποικίες. Ενώ, και η ΕΣΣΔ, αλλά και οι ΗΠΑ φαίνεται να είναι ενάντιες στην αποικιοκρατία, χωρίς να προσδιορίζονται και να διαχωρίζονται οι διαφορετικοί λόγοι αυτής τους της εναντίωσης:

«4. Η ΑΠΟΑΠΟΙΚΙΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ Ο ΤΡΙΤΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: Η πτώση των αποικιακών αυτοκρατοριών: Οι μεγάλες αποικιακές αυτοκρατορίες δέχτηκαν ισχυρά πλήγματα κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι, που διεξήχθησαν στο όνομα της ελευθερίας, έδωσαν ώθηση στο αίτημα της εθνικής ανεξαρτησίας των αποικιοκρατούμενων λαών. Η πολεμική κινητοποίηση των αποικιών, ιδιαίτερα της Ινδίας, επέφερε την πολύ πιο συστηματική οργάνωση των κοινωνιών τους, οικονομικά και στρατιωτικά· κοινωνίες που είχαν γνωρίσει παρόμοια επίπεδα κινητοποίησης δεν μπορούσαν πλέον να ελέγχονται από μικρούς αποικιακούς στρατούς, όπως συνέβαινε έως τότε. Η παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929, πλήττοντας τις τιμές των αγροτικών προϊόντων που παρήγαγαν οι αποικίες, επέτεινε τις οικονομικές και κοινωνικές αναταραχές στους κόλπους τους. Το 1941-1942 οι Ιάπωνες κατέκτησαν μεγάλες περιοχές της Ασίας από τις δυτικές δυνάμεις, με το σύνθημα “η Ασία στους Ασιάτες”, και έμπρακτα κατέδειξαν ότι οι αποικιοκράτες δεν ήταν ανίκητοι.

Τέλος, θετική προς την αποικιοκρατία δεν ήταν καμία από τις δύο υπερδυνάμεις της μεταπολεμικής εποχής: ούτε η σοσιαλιστική ΕΣΣΔ ούτε οι ΗΠΑ, η πρώτη αποικία που απέκτησε την ανεξαρτησία της. Όλα αυτά τα στοιχεία έδωσαν ισχυρή ώθηση στη διαδικασία της *αποαποικιοποίησης*, δηλαδή της αποχώρησης των αποικιοκρατικών δυνάμεων από τις περιοχές που έλεγχαν. Στην Ινδία οι Βρετανοί αντιμετώπιζαν από την περίοδο μεταξύ των δύο πολέμων το κίνημα του *Μαχάτμα Γκάντι*, υποστηρικτή της μη βίας. Κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο οι Βρετανοί υποσχέθηκαν να αποδώσουν στην Ινδία την ανεξαρτησία της. Αυτό έγινε το 1947, αλλά συνοδεύτηκε από έναν σκληρότατο εμφύλιο πόλεμο μεταξύ ινδουιστών και μουσουλμάνων, που οδήγησε τελικά στη διχοτόμηση της χώρας και τη δημιουργία δύο κρατών: της Ινδίας και του μουσουλμανικού Πακιστάν. Η πτώση της Βρετανικής Αυτοκρατορίας των Ινδίων επέφερε επίσης την ανεξαρτησία της Κεϊλάνης, της Βιρμανίας (από τους Βρετανούς), της Ινδονησίας (από τους Ολλανδούς, το 1949) και των κρατών της Ινδοκίνας, μετά την ήττα των Γάλλων από τους Βιετναμέζους κομμουνιστές το 1954. Η επόμενη σύγκρουση αφορούσε την περιοχή της Μέσης Ανατολής. Εκεί αναπτυσσόταν ο αραβικός εθνικισμός υπό την ηγεσία του *Γκαμάλ Αμπντέλ Νάσερ*, προέδρου της Αιγύπτου από το 1954, ο οποίος προσπάθησε να απαλλάξει τη χώρα του από τη βρετανική επιρροή. Παράλληλα, από το 1954, εξελισσόταν ένας αιματηρός πόλεμος στην Αλγερία εναντίον της γαλλικής αποικιακής εξουσίας. Το φθινόπωρο του 1956, προσπαθώντας να αντιδράσουν στη νασερική πολιτική, οι Αγγλογάλλοι εισέβαλαν στην Αίγυπτο, και συγκεκριμένα στο Σουέζ, από όπου όμως αναγκάστηκαν αμέσως να αποχωρήσουν λόγω της αντίδρασης της ΕΣΣΔ και των ΗΠΑ. Η ήττα των δύο παλαιών αυτοκρατορικών δυνάμεων στο Σουέζ κατέδειξε την παρακμή της ισχύος τους και επιτάχυνε δραστικά τη διαδικασία της αποαποικιοποίησης. Με μια θαρραλέα πολιτική ο νέος Γάλλος ηγέτης, στρατηγός *Κάρολος Ντε Γκολ*, παραχώρησε ανεξαρτησία στις γαλλικές αποικίες της Αφρικής το 1960 και στην Αλγερία το 1962. Το 1960 το Βέλγιο αποχώρησε από το Κονγκό και η Βρετανία από τις δικές της αφρικανικές αποικίες έως το 1965. Τέλος, η Πορτογαλία, υπό δικτατορικό καθεστώς, διατήρησε τις δικές της αφρικανικές αποικίες (Μοζαμβίκη, Αγκόλα, Γουινέα-Μπισάου) έως το 1975, οπότε η κατάρρευση της δικτατορίας οδήγησε στην αποχώρηση των Πορτογάλων από τις αποικίες τους. Στην Αφρική απέμειναν δύο ακόμη κατάλοιπα της αποικιοκρατίας, τα ρατσιστικά καθεστώτα της Ροδεσίας και της Νότιας Αφρικής, τα οποία αντιμετώπισαν αυξανόμενη διεθνή απομόνωση. Το πρώτο παρέδωσε την εξουσία το 1980 (η χώρα μετονομάστηκε σε Ζιμπάμπουε): το δεύτερο στα μέσα της δεκαετίας του 1990, μετά από πολυετείς αγώνες της πλειονότητας των κατοίκων του, με κύριο ηγέτη τον Νέλσωνα Μαντέλα».

Λ4 (2007-2022), σ. 151-152

[πηγή]

«Ένα παράδειγμα αντιαποικιακού λόγου: Ο Φραντς Φανόν, θεωρητικός του βίαιου αντιαποικιακού αγώνα της Αλγερίας, αναφέρεται στην πολιτιστική σύγκρουση του αποικιοκράτη/εποίκου με τον αποικιοκρατούμενο: “Ο έποικος γράφει ιστορία και το κάνει συνειδητά. Και επειδή συνεχώς αναφέρεται στην ιστορία της πατρίδας του, υποδηλώνει σαφώς ότι και αυτός ο ίδιος είναι μια προέκταση της πατρίδας του. Έτσι η ιστορία που γράφει δεν είναι η ιστορία της χώρας που λεηλατεί, αλλά η ιστορία του έθνους του αναφορικά με ό,τι αυτό απομυζά, ό,τι

βιάζει και οδηγεί στη λιμοκτονία. Η ακινησία [...] στην οποία ο ιθαγενής είναι καταδικασμένος μπορεί να αμφισβητηθεί, μόνον εάν ο ιθαγενής αποφασίσει να βάλει ένα τέλος στην ιστορία της αποικιοκρατίας —στην ιστορία της διαρπαγής— και να δώσει υπόσταση στην ιστορία του έθνους — στην ιστορία της αποαποικιοποίησης”.

Φραντς Φανόν, “Της γης οι κολασμένοι”, (1961), αναφέρεται στο Edward W. Said, Κουλτούρα και ιμπεριαλισμός, μτφρ. Βανέσα Λάππα, Νεφέλη, Αθήνα 1996, σ. 307». Λ4 (2007-2022), σ. 151

Επίσης, παρουσιάζονται τα προβλήματα των πρώην αποικιών (ως πλέον χωρών του Τρίτου Κόσμου) όχι σε σχέση με την ιμπεριαλιστική τους εξάρτηση, πόσω μάλλον της νεοαποικιοκρατίας οικονομικού τύπου που υφίστανται ή του παρελθόντος τους ως αποικιών· αλλά αποκλειστικά σε σχέση με το εσωτερικό τους και την «αφ’ εαυτού τους» κακοδαιμονία που οδηγεί σε αναταραχές, πολιτική αστάθεια, εμφύλιους πολέμους κ.λπ., χωρίς την ανάμειξη ή επέμβαση ιμπεριαλιστικών δυνάμεων. Προβάλλει έτσι το γεγονός πως η αποαποικιοποίηση τις ωφέλησε, αλλά μονάχα σε έναν μικρό βαθμό, χωρίς να ευθύνεται κάποιου είδους εξωτερική επέμβαση γι’ αυτό και χωρίς να υφίστανται οι ίδιες κάποιου είδους, μετέπειτα της αποικιοκρατικής, εκμετάλλευση:

«Ο Τρίτος Κόσμος: Τα νέα κράτη που ανέκυψαν από τη διαδικασία της αποαποικιοποίησης, κυρίως στην Ασία και στην Αφρική, συγκρότησαν τον Τρίτο Κόσμο. Οι χώρες αυτές αντιμετώπιζαν στην πλειονότητά τους τεράστιες οικονομικές δυσχέρειες. Επιπλέον, έπρεπε να διαχειριστούν προβλήματα, όπως τη ραγδαία αύξηση του πληθυσμού τους και εσωτερικές αναταραχές, που συχνά οδηγούσαν σε σκληρότατους εμφύλιους πολέμους. Κύριες επιδιώξεις τους ήταν η κατοχύρωση της εθνικής ανεξαρτησίας τους (ώστε να μη συνεχιστεί ο αποικιακός έλεγχος με άλλα μέσα, κυρίως οικονομικά) και η οικονομική τους ανάπτυξη. Το βασικό πλεονέκτημά τους ήταν ο αριθμός τους: ήδη από τη δεκαετία του 1960 διέθεταν την πλειοψηφία στη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ, η οποία όμως δε λαμβάνει δεσμευτικές αποφάσεις. Οι χώρες του Τρίτου Κόσμου επομένως δε διέθεταν ούτε τις οικονομικές ούτε τις θεσμικές προϋποθέσεις για να αμφισβητήσουν τις πραγματικότητες του διπολικού κόσμου. Πάντως, στον Τρίτο Κόσμο εντάσσονταν και ορισμένες χώρες με σημαντικές πλουτοπαραγωγικές πηγές (π.χ. πετρέλαιο), καθώς και η ισχυρή Ινδία, η οποία, παρά τις διαρκείς διαμάχες της με το γειτονικό Πακιστάν, εξελίχθηκε σε αξιόλογη ασιατική δύναμη υπό την ηγεσία του Τζαβάχαρλαλ (“Παντί”) Νεχρού και της κόρης του, Ιντιρα Γκάντι».

Λ4 (2007-2022), σ. 152-153

Τέλος, ο πολιτικός ρόλος των χωρών του Τρίτου Κόσμου ελαχιστοποιείται στο πλαίσιο του φιλόδοξου, αλλά ανίσχυρου και ανεπαρκούς πολιτικού ρόλου του Κινήματος των Αδελφωμάτων:

«Οι περισσότερες αποικίες απέκτησαν την ανεξαρτησία τους μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1960. Η πλειονότητα των χωρών αυτών συγκρότησε τον Τρίτο Κόσμο, που δεν κατάφερε όμως να αμφισβητήσει τον διπολικό χαρακτήρα του μεταπολεμικού διεθνούς συστήματος [...] Τέλος, οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι

επιτάχυναν την παρακμή των παλαιών ευρωπαϊκών αποικιακών αυτοκρατοριών. Έως τα μέσα της δεκαετίας του 1960 οι περισσότερες αποικίες απέκτησαν την ανεξαρτησία τους. **Η πλειονότητα των νέων αυτών κρατών συγκρότησε τον Τρίτο Κόσμο***, ο οποίος όμως δεν κατάφερε να αμφισβητήσει τον θεμελιωδώς διπολικό χαρακτήρα του μεταπολεμικού διεθνούς συστήματος».

Λ4 (2007-2022), σ. 139-141

«Επιπλέον, στους κόλπους του Τρίτου Κόσμου αναπτύχθηκε το *Κίνημα των Αδεσμεύτων*, το οποίο συγκροτήθηκε επίσημα το 1961 στη Διάσκεψη του Βελιγραδίου. Οι Αδέσμευτοι δεν επιζητούσαν απλώς τη διατήρησή τους εκτός των δύο συνασπισμών, δυτικού και ανατολικού, αλλά μια ενεργητική ουδετερότητα στον Ψυχρό Πόλεμο, ώστε να επηρεάσουν, ως αυτόνομος παράγοντας, τη διεθνή σκηνή. Τα ισχυρότερα μέλη του Κινήματος των Αδεσμεύτων ήταν η Ινδία, η Αίγυπτος και η Γιουγκοσλαβία του *Τίτο*. Στο Κίνημα μετείχε και η Κύπρος. Η δραστηριότητα των Αδεσμεύτων έφερε στο προσκήνιο το ζήτημα της ανακατανομής των πόρων του πλανήτη και οδήγησε, τις δεκαετίες του 1970 και του 1980, σε έναν διάλογο Βορρά-Νότου, με σκοπό τη μείωση των ανισοτήτων. Πάντως, το Κίνημα των Αδεσμεύτων δε διέθετε επαρκή ισχύ ή και συνοχή, ώστε να επιτύχει τους φιλόδοξους στόχους του. Ορισμένες από τις χώρες του Τρίτου Κόσμου γνώρισαν, από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, εντυπωσιακή οικονομική ανάπτυξη (Νότια Κορέα, Σιγκαπούρη, Ταϊβάν, Ινδία, Κίνα). Οι περισσότερες ωστόσο αντιμετώπισαν τεράστια οικονομικά προβλήματα, εσωτερικές διαμάχες (πολιτικές, φυλετικές ή εθνοτικές), λιμούς και εμφύλιους πολέμους. Το πρόβλημα της εξαθλίωσης και της αστάθειας στον Τρίτο Κόσμο παραμένει ακόμη μία από τις μεγαλύτερες προκλήσεις για το μέλλον της ανθρωπότητας».

Λ4 (2007-2022), σ. 153

Επίσης, στο ΣΤ7 (2012-2022) του ίδιου επικεφαλής της συγγραφικής ομάδας, σε μικρότερη έκταση εκτός της κύριας αφήγησης, η οποία δεν αναφέρεται στα διεθνή του μεταπολεμικού κόσμου (δηλαδή εκτός των ελληνικών πραγμάτων), αναφέρονται τα εξής:

[Ματιά στο παρελθόν]

«[...] Μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου πολλές από τις χώρες του Τρίτου Κόσμου προσπάθησαν να κερδίσουν την ανεξαρτησία τους από τις αποικιοκρατικές δυνάμεις της Δύσης. Ανάμεσα στις χώρες αυτές ιδιαίτερη θέση κατέχει η Ινδία, που με ηγέτη τον Μαχάτμα Γκάντι (φωτ. Κάτω αριστερά) κέρδισε την ανεξαρτησία της από τους Βρετανούς το 1947. Κατά την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου, πάλι, ξεχωρίζει ο πόλεμος στο Βιετνάμ (1961-1973), η πρώτη ουσιαστικά μεγάλη σύγκρουση των δύο αντίπαλων συνασπισμών, που με επικεφαλής τις ΗΠΑ και την ΕΣΣΔ προέκυψαν από τις στάχτες του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Και στον πόλεμο αυτό τα εγκλήματα σε βάρος των αμάχων υπήρξαν μεγάλα (φωτ. κάτω δεξιά)».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 221

3^η κατεύθυνση – σαφώς θετικά ΑΛΛΑ με άλλες αναγνώσεις του μεταπολεμικού κόσμου ως σύστημα σχέσεων ισχύος

δ) Πολύ θετικά ως κατάκτηση ανεξαρτησίας και κριτική στην νεοαποικιοκρατία οικονομικής μορφής

Το **Λ2 (1983-2007)** είναι το πρώτο εγχειρίδιο που εκφράζει μια πολύ θετική στάση και αξιολόγηση για τον αντιαποικιοκρατικό αγώνα και την σταδιακή ανεξαρτητοποίηση των πρώην αποικιοκρατούμενων χωρών του Τρίτου Κόσμου. Υπάρχει μεγάλη πλειάδα αναφορών στην πορεία του αντιαποικιακού αγώνα ξεχωριστά για κάθε ήπειρο (κυρίως στις σ. 341-368 και σε μερικά σημεία μέχρι την σ. 395), ενώ υιοθετείται ξεκάθαρα η οπτική του Τρίτου Κόσμου και η αντίθεση στο αποικιοκρατικό ευρωκεντρικό σύστημα. Αναφέρεται, επίσης, με κριτικό τρόπο η νεοαποικιοκρατία, ως μια νέας μορφής αποικιακού τύπου πολλαπλή μη στρατιωτική διείσδυση των παλιών μητροπόλεων στις πρώην αποικίες που οδηγεί στην οικονομική εξάρτηση των δεύτερων από τις πρώτες. Ενώ σε αυτήν την ανάλυση του εγχειριδίου πρωταγωνιστεί ως λέξη-κλειδί και κεντρική έννοια αυτή της «υπανάπτυξης», η οποία αναφέρεται και σε πολλά άλλα σημεία πέραν της μεταπολεμικής εποχής.

Συγκεκριμένα, κατ' αρχάς, γίνεται εκτενής λεπτομερειακή αναφορά με πολύ θετική κατεύθυνση στην ανεξαρτητοποίηση των πρώην αποικιών και σε αυτές τις χώρες που βρίσκονταν ακόμα (το 1983) σε αγώνα εθνικής ανεξαρτησίας και αποαποικιοποίησης:

«Τέλος πολλές χώρες της Αφρικής και της Ασίας, που δεν έχουν ακόμη αποκτήσει την ανεξαρτησία τους ή που ζουν κάτω από ανελεύθερα δικτατορικά καθεστώτα, αγωνίζονται να αποκτήσουν την εθνική και πολιτική τους ελευθερία. Από το 1953 Σοβιετικοί και Αμερικανοί προσπαθούν να επεκτείνουν την επιρροή τους προς τις χώρες αυτές. Το ίδιο συμβαίνει και με τις χώρες του Τρίτου Κόσμου που είχαν τηρήσει ουδέτερη στάση κατά τη διάρκεια του ψυχρού πολέμου ή με αυτές που ήδη έχουν αποκτήσει την ανεξαρτησία τους. Οι νέες αυτές απόπειρες διείσδυσης δημιουργούν νέες εντάσεις μεταξύ των δύο συνασπισμών. Η αντιπαράθεση στη ζώνη του Τρίτου Κόσμου οδηγεί Αμερικανούς και Σοβιετικούς σε νέο αδιέξοδο».

Λ2 (1983-2007), σ. 309

«Η πτώση της αποικιοκρατίας και η άνοδος του Τρίτου Κόσμου: α. Η ανεξαρτησία των αποικιών: Ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος παρά τη νίκη των συμμάχων, προκάλεσε αληθινό σεισμό στο αποικιακό τους σύστημα. Κατά τη διάρκεια του πολέμου οι μητροπόλεις έχασαν μεγάλο μέρος από το κύρος τους. Νικήθηκαν και καταλήφθηκαν από τους Γερμανούς (Γαλλία, Βέλγιο, Ολλανδία) ή βγήκαν εξαντλημένες από τη σύρραξη (Αγγλία). Επίσης, οι μεγάλοι νικητές του πολέμου (Ε.Π.Α. και Ε.Σ.Σ.Δ.) διάκεινται εχθρικά προς την αποικιοκρατία για διαφορετικούς λόγους ο καθένας. Οι λαοί της Ασίας ήταν οι πρώτοι που κέρδισαν την ανεξαρτησία τους μετά το τέλος του πολέμου — Στην Ινδία, όπου οι Άγγλοι αντιμετώπιζαν παλιά δυσκολίες παραχωρήθηκε η πλήρης ανεξαρτησία το 1947. Επειδή οι Ινδουιστές και οι Μουσουλμάνοι αρνήθηκαν να συνυπάρξουν σε ένα

κράτος η χώρα διαιρέθηκε σε δύο επικράτειες, στην Ινδική Δημοκρατία και στο Πακιστάν, στο οποίο συγκεντρώθηκαν οι Μουσουλμάνοι. Ενώ το Πακιστάν αδυνατεί να σταθεροποιηθεί, η Ινδική Δημοκρατία σφυρηλατεί στέρεους δημοκρατικούς θεσμούς και στα πρώτα χρόνια της ζωής της με την καθοδήγηση ενός μεγάλου πολιτικού ηγέτη, του Παντίτ Νεχρού (1889-1964), κατορθώνει να αναδειχτεί σε κορυφαία δύναμη του Τρίτου Κόσμου. — Η Ινδονησία αποκτά την ανεξαρτησία της τους Ολλανδούς το 1947 και με την καθοδήγηση του Αχμέτ Σοεκάρνο αναδεικνύεται και αυτή σε υπολογίσιμο παράγοντα της Νοτιοδυτικής Ασίας. Αντίθετα από την Αγγλία και την Ολλανδία, η Γαλλία αρνείται να αναγνωρίσει το Βιετνάμ ως ανεξάρτητο κράτος. Η ανεξαρτησία αυτή πραγματοποιήθηκε από το αριστερό αντάρτικο κίνημα Βιετ-Μινχ με ηγέτη τον Χο-Τσι-Μινχ. Η άρνηση της Γαλλίας είχε ως άμεσο αποτέλεσμα την έκρηξη ενός σκληρού πολέμου. Το 1954 οι Γάλλοι, κυκλωμένοι στο Ντιεν-Μπιεν-Φου, αναγκάζονται να υποχωρήσουν. Με τη συνθήκη της Γενεύης (1954) η Γαλλία παραχωρεί ανεξαρτησία στις αποικίες της της Ινδοκίνας».

Λ2 (1983-2007), σ. 316

«Το Βιετνάμ χωρίζεται σε δύο κράτη, το Βόρειο και το Νότιο, ενώ δημιουργούνται και όου άλλα, το Λάος και η Καμπότζη. Μόλις τελειώσει ο πόλεμος της Ινδοκίνας, η Γαλλία αντιμετωπίζει την εξέγερση του λαού της Αλγερίας. Οι επαναστάτες έχουν την αμέριστη υποστήριξη των αραβικών κρατών και ενός μεγάλου μέρους της παγκόσμιας κοινής γνώμης. Κάτω από την πίεση των γάλλων αποίκων που δε θέλουν να εγκαταλείψουν την Αλγερία, η Γαλλία αναλαμβάνει έναν πόλεμο που θα διαρκέσει περισσότερο από εφτά χρόνια και θα προκαλέσει τρομακτικές καταστροφές. Τέλος, το 1962, η Γαλλία αναγνωρίζει την ανεξαρτησία της Αλγερίας, ενώ προηγουμένως το 1958, είχε ανεξαρτητοποιήσει τα δύο προτεκτοράτα της, το Μαρόκο και την Τύνιδα. Συγχρόνως η Αγγλία αναγκάζεται να παραχωρήσει την ανεξαρτησία σε όλες τις αποικίες της στην Αφρική και την ακολουθεί και η Γαλλία. Το Βέλγιο επίσης αποχωρεί από το Κογκό το 1960. Για ορισμένες χώρες της Αφρικής ο αγώνας για την ανεξαρτησία ήταν σκληρός. Στην Ανγκόλα και τη Μοζαμβίκη αναπτύχθηκε έντονος ένοπλος αγώνας από τα εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα των χωρών αυτών εναντίον των Πορτογάλων. Τελικά οι δύο χώρες κατέκτησαν την ανεξαρτησία τους το 1975 μετά την κατάρρευση στην Πορτογαλία του δικτατορικού καθεστώτος του Σαλαζάρ και του Καετάνο (1974). Στη Ζιμπάμπουε (πρώην Ροδεσία), η οποία ήταν ανεξάρτητο κράτος από το 1965, το εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα αγωνίστηκε εναντίον του ρατσιστικού καθεστώτος του λευκού Ίαν Σμιθ και μόλις το 1980 η πλειοψηφία των αφρικανών κατοίκων κατέλαβε την εξουσία. Στη Νότια Αφρική (ανεξάρτητη από το 1910) επικρατεί ρατσιστικό καθεστώς. Την εξουσία κατέχει η ισχνή μειοψηφία των λευκών, ενώ η μαύρη πλειοψηφία καταπιέζεται χωρίς να έχει κανένα δικαίωμα. Στη χώρα αυτή οι μαύροι κάτοικοι της αγωνίζονται ακόμη για την ανεξαρτησία τους. Το ίδιο συμβαίνει και με τη Ναμίμπια, όπου το εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα της χώρας αγωνίζεται εναντίον του ρατσιστικού καθεστώτος της Νότιας Αφρικής που έχει καταλάβει τη χώρα. Το ρατσιστικό αυτό καθεστώς προκαλεί προβλήματα και στην Ανγκόλα και τη Μοζαμβίκη με τις συχνές ένοπλες επιθέσεις του εναντίον των χωρών αυτών. Βαθμιαία όλες οι αποικίες μεταβάλλονται σε ελεύθερα κράτη και δημιουργούν

μια ομάδα εθνών, τελείως διαφορετική από την ομάδα των βιομηχανικών χωρών. Η νέα αυτή ομάδα ονομάζεται Τρίτος Κόσμος».

Λ2 (1983-2007), σ. 317-318

[πηγή]

«**Διακήρυξη της ανεξαρτησίας της Λαϊκής Δημοκρατίας του Βιετνάμ (2-9-1945):** “Όλοι οι άνθρωποι δημιουργήθηκαν ίσοι... Ο δημιουργός τους τους παραχώρησε ορισμένα αναφαίρετα δικαιώματα. Ανάμεσα σ’ αυτά είναι η ζωή, η ελευθερία και η αναζήτηση της ευτυχίας”. Αυτά τα αθάνατα λόγια υπάρχουν στη Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας των Ενωμένων Πολιτειών της Αμερικής το 1776... Η Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη της Γαλλικής Επανάστασης βροντοφωνάζει επίσης ότι “οι άνθρωποι είναι ίσοι και παραμένουν, δικαιωματικά, ελεύθεροι και ίσοι”. Αυτά είναι αλήθειες αναμφισβήτητες. Όμως εδώ και ογδόντα χρόνια, οι γάλλοι ιμπεριαλιστές αρνούμενοι τις αρχές τους: ελευθερία, ισότητα, αδελφότητα, εβίασαν τη γη των προγόνων μας και καταπίεσαν τους συμπατριώτες μας. Οι πράξεις τους είναι αντίθετες με τα ιδανικά του ανθρωπισμού και της δικαιοσύνης... Γι’ αυτούς τους λόγους, Εμείς μέλη της προσωρινής κυβέρνησης, διακηρύσσουμε ότι στο εξής δε θα έχουμε κανένα δεσμό με τη Γαλλία, θα ακυρώσουμε όλες τις συνθήκες που η Γαλλία υπέγραψε στο όνομα του Βιετνάμ, θα καταργήσουμε όλα τα προνόμια που με τη βία οι Γάλλοι απέκτησαν στη χώρα μας».

Λ2 (1983-2007), σ. 316-317

[λεζάντα]

«Με τη συνθήκη του Εβιάν (Μάρτιος 1962) η Αλγερία κατακτά την ανεξαρτησία της ύστερα από έναν αιματηρό αγώνα. Στη φωτογραφία οι Αλγερινοί πανηγυρίζουν για την ανεξαρτησία τους».

Λ2 (1983-2007), σ. 317

Αντίθετα, ασκείται εκτενής και δριμεία κριτική στην νεοαποικιοκρατία που υφίστανται αυτές οι χώρες μετά την ανεξαρτησία τους από τις μητροπόλεις και η οποία τις καταδικάζει σε μόνιμη υπανάπτυξη και οικονομική εξάρτηση, μην αφήνοντάς τες να ακολουθήσουν έναν εθνικά κυρίαρχο δρόμο ανεξάρτητης ανάπτυξης. Η κριτική στην νεοαποικιοκρατία συνάπτεται εδώ με μια έντονη φιλοσοσιαλιστική αντιιμπεριαλιστική οπτική συνιστώντας, έτσι, μια αντίστοιχη «απόχρωση» εντός του παρόντος ερμηνευτικού σχήματος:

«Μετά το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, οι περισσότερες από τις αποικίες κατακτούν την ανεξαρτησία τους. Αυτά τα νέα κράτη συγκροτούν μια ιδιαίτερη ομάδα εθνών, την οποία ονομάζουμε Τρίτο Κόσμο. Πολλά από τα κράτη του Τρίτου Κόσμου διατήρησαν έντονα ίχνη από το αποικιακό παρελθόν τους και όλα πένονται, γιατί είναι υπανάπτυκτα. Η βοήθεια που δέχονται από τις πλούσιες χώρες είναι ανεπαρκής και δημιουργεί νέες μορφές οικονομικής εξάρτησης, τη νεοαποικιοκρατία. Η Συνδιάσκεψη της Μπαντούνγκ (1955) μεταβάλλει τον Τρίτο Κόσμο σε αξιόλογο πολιτικό παράγοντα της παγκόσμιας σκηνής και οι δυο συνασπισμοί προσπαθούν να τον προσεταιρισθούν».

Λ2 (1983-2007), σ. 301

«β. Τα προβλήματα του Τρίτου Κόσμου: **Οι χώρες του Τρίτου Κόσμου και μετά την ανεξαρτησία τους διατηρούν πολλά στοιχεία από το αποικιακό τους παρελθόν.** Τα σύνορά τους ανταποκρίνονται σε διαχωριστικές γραμμές αποικιακών περιοχών και περιλαμβάνουν λαούς πολλές φορές τελείως διαφορετικούς. Οι εθνικές γλώσσες μιλιούνται μόνο από τους χωρικούς ενώ η άρχουσα τάξη εξακολουθεί να μιλεί τη γλώσσα της μητρόπολης. **Τα σχολεία παρέχουν, σε αρκετές από τις χώρες αυτές, παιδεία που ακολουθεί τα πρότυπα της παιδείας των πρώην αποικιών.** Όπου η ανεξαρτησία δεν κερδήθηκε με εθνική λαϊκή επανάσταση, τους αποικιοκράτες αντικατέστησε η άρχουσα τάξη των χωρών αυτών, η οποία συχνά καταπιέζει το ίδιο τους λαούς αυτούς. Αλλά το σοβαρότερο επακόλουθο της αποικιοκρατίας είναι η οικονομική καθυστέρηση των νέων κρατών, η *υπανάπτυξη*. Η αποικιοκρατία είχε στρέψει την οικονομία των αποικιών όχι προς τομείς που θα εξυπηρετούσαν τις ανάγκες των λαών, αλλά προς την παραγωγή των απαραίτητων για τη βιομηχανία της μητρόπολης πρώτων υλών ή προς εξειδικευμένες καλλιέργειες που τα προϊόντα τους προορίζονταν για εξαγωγή στις πλούσιες χώρες. Αυτά τα προϊόντα έχουν χαμηλές τιμές ενώ τα νέα κράτη οφείλουν να αγοράζουν πανάκριβα από το εξωτερικό τα βιομηχανικά προϊόντα που τους είναι απολύτως αναγκαία, μια και δεν έχουν εργοστάσια, για να τα παράγουν. **Ο Τρίτος Κόσμος είναι ένας κόσμος φτωχός.** Αντίθετα ο πληθυσμός συνεχώς αυξάνεται, γιατί οι αποικιακές χώρες είχαν εφαρμόσει τους εμβολιασμούς και διαδώσει την ιατρική περίθαλψη, παράγοντες που ελαττώνουν τη θνησιμότητα. **Η αύξηση του πληθυσμού του Τρίτου Κόσμου έχει ως συνέπεια τον υποσιτισμό, γιατί τα τρόφιμα στις διάφορες χώρες δεν επαρκούν για τη διατροφή του. Ο θάνατος από πείνα είναι ένα συχνό φαινόμενο, κυρίως στην Αφρική, ύστερα από περίοδο φυσικών καταστροφών που μειώνουν την παραγωγή. Ο Τρίτος Κόσμος δεν έχει τη δυνατότητα να ξεπεράσει το στάδιο της υπανάπτυξης, γιατί το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού του είναι απαίδευτο.** Πώς οι αγρότες θα μάθουν τις νέες γεωργικές μεθόδους που θα τους επιτρέψουν να αυξήσουν την παραγωγή τους, πώς οι εργάτες θα μπορέσουν να διαβάσουν ένα σχέδιο ή τις οδηγίες για ένα μηχάνημα; Και πώς θα ιδρυθούν σχολεία για έναν πληθυσμό που συνεχώς αυξάνεται, αφού τα κράτη δεν έχουν χρήματα; **Είναι ο φαύλος κύκλος της υπανάπτυξης. Μιας υπανάπτυξης που οφείλεται κατά κύριο λόγο στην αποικιοκρατία, αφού οι μητροπόλεις δεν ενδιαφέρθηκαν ποτέ να παιδεύσουν τους λαούς αυτούς, αφού τους έβλεπαν μόνο σαν πηγή εκμετάλλευσης και πλουτισμού τους· αφού δε νοιάστηκαν να δημιουργήσουν τις κατάλληλες υποδομές, ώστε η ανεξαρτησία των λαών αυτών να τους οδηγούσε σε μια σωστή οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική ανάπτυξη.** Έτσι και μετά την ανεξαρτησία τους πολλές χώρες του Τρίτου Κόσμου είναι υποχρεωμένες να εξαρτιούνται από τις βιομηχανικές μητροπόλεις, για να προμηθεύονται τα βιομηχανικά προϊόντα και τον απαραίτητο τεχνολογικό εξοπλισμό. Μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου, το πρόβλημα των υπανάπτυκτων χωρών, που αντιπροσωπεύουν τα 2/3 του συνολικού πληθυσμού της ανθρωπότητας άρχισε να απασχολεί τον ΟΗΕ. Ο οργανισμός αυτός προσπάθησε (και προσπαθεί) να τις βοηθήσει με την αποστολή τροφίμων, χρημάτων, τεχνικών συμβούλων για τη γεωργία και τη βιομηχανία, δασκάλων για τα σχολεία. **Η βοήθεια όμως αυτή ήταν ανεπαρκής και η κατάσταση στις υπανάπτυκτες χώρες όλο και χειρότερη.** Έτσι σε λίγο οι παλιές μητροπόλεις προσφέρονται να βοηθήσουν τις πρώην αποικίες τους με την αποστολή τεχνικών συμβούλων, δασκάλων και χρημάτων για την ανάπτυξη της γεωργίας, της βιομηχανίας και

του εκπαιδευτικού συστήματος. Σαν αντάλλαγμα ζητούν οικονομικές διευκολύνσεις και πολιτικές παραχωρήσεις (δικαίωμα για εγκατάσταση στρατιωτικών βάσεων). Με αυτό τον τρόπο μερικές χώρες του Τρίτου Κόσμου κατόρθωσαν να βελτιώσουν ουσιαστικά την οικονομία τους, αλλά κινδύνευαν να γίνουν υποχείρια των χωρών που τις βοηθούσαν. Πολλά κράτη του Τρίτου Κόσμου ανησύχησαν και κατάγγειλαν τη νεοαποικιοκρατία που επέτρεπε στις μεγάλες δυνάμεις να διατηρούν την κυριαρχία τους επάνω στις υπανάπτυκτες χώρες όχι πια με την πολιτική τους ισχύ αλλά με τη μορφή της οικονομικής βοήθειας. Και η κατηγορία αυτή για νεοαποικιοκρατία στρέφεται προς όλες τις δυνάμεις ακόμη και προς αυτές που δεν είχαν ποτέ αποικίες όπως οι Ενωμένες Πολιτείες που κατηγορούνται ότι καταπιέζουν τη Λατινική Αμερική και άλλες περιοχές με την οικονομική τους επιρροή».

Λ2 (1983-2007), σ. 319-321

[λεζάντα]

«Εικόνα από την ανεξάρτητη Ινδία. Το πρόβλημα της οικονομικής ανάπτυξης και η δικαιότερη κατανομή του παγκόσμιου πλούτου είναι ένα από τα βασικότερα αιτήματα των χωρών του Τρίτου Κόσμου».

Λ2 (1983-2007), σ. 323

Το ΚΛ3 (1984-1989), κατ' αρχάς, αντιμετωπίζει ως εξαιρετικά θετική την μεταπολεμική αποαποικιοποίηση:

«Στον Τρίτο Κόσμο των υπανάπτυκτων χωρών η περίοδος της Επανάστασης Υψηλής Τεχνολογίας είναι μια περίοδος αντιφάσεων. Είναι η περίοδος που οι παλιές αποικίες απέκτησαν την πολιτική τους ανεξαρτησία, ενώ πρώην αποικίες παραμένουν οικονομικά εξαρτημένες. Έτσι η πολιτική ανεξαρτησία δεν είχε την ιδιαίτερη σημασία που φαινομενικά έδειχνε ότι είχε. Η πολιτική ανεξαρτησία αποκτήθηκε κυρίως μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι αποικιακές δυνάμεις εξασθένησαν σημαντικά στη διάρκεια του πολέμου. Οι αποικίες τους στην Ασία κατέχονταν από τους Ιάπωνες, ενώ οι μητροπόλεις στην Ευρώπη από τους Γερμανούς. Επιπλέον εκατομμύρια υπηκόων από τις αποικίες έλαβαν μέρος στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ως εργάτες ή στρατιώτες κάτω από τις σημαίες των Βρετανών, των Γάλλων, των Ιταλών και των Ιαπώνων. Οι εμπειρίες του πολέμου αφύπνισαν αυτούς τους κατοίκους των αποικιών κι έτσι με το τέλος του πολέμου δεν είχαν καμιά διάθεση να δεχτούν εκ νέου την επιβολή της Ευρωπαϊκής κυριαρχίας. Αυτό συνέβη, επειδή ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος ακολουθήθηκε από πολλούς πολέμους στις αποικίες. Η Γαλλία πολέμησε για χρόνια, για να διατηρήσει τον έλεγχο στην Ινδοκίνα και την Αλγερία. Για τον ίδιο λόγοι οι Άγγλοι πολέμησαν στη Μαλαισία, οι Ολλανδοί στην Ινδονησία και Οι Πορτογάλοι στις Αφρικανικές τους αποικίες Αγκόλα, Μοζαμβίκη και Γουϊνέα - Μπισάου. Στο τέλος οι αποικιακές δυνάμεις δεν κατάφεραν να πατάξουν το εκτεταμένο παγκόσμιο κίνημα για απελευθέρωση. Μεταξύ, του 1944 και 1955 οι αποικίες στη Μ. Ανατολή και Νοτιοανατολική Ασία απέκτησαν την ανεξαρτησία τους. Μετά το 1955 οι αποικίες στην Αφρική και σε άλλα μέρη της γης απέκτησαν κι αυτές την ελευθερία τους. Έτσι ένα σύνολο από 90 πρώην αποικίες έγιναν ανεξάρτητα κράτη μεταξύ του 1944 και 1980. Συμπεριλάμβαναν περίπου το 1/3 του συνολικού πληθυσμού της γης».

Και παράλληλα, ερμηνεύει αυτήν την αποαποικιοποίηση (και τον αντιαποικιακό αγώνα) ως μονάχα το πρώτο θετικό βήμα προς την κατάκτηση της πλήρους ανεξαρτησίας των πρώην αποικιών, η οποία δεν έχει επιτευχθεί ακόμα (το 1984). Αναφέρεται πως οι πρώην αποικίες παρά την βαθμιαία κατάκτηση της πολιτικής ανεξαρτησίας τους, η οικονομική τους εκμετάλλευση από τις χώρες της μητρόπολης του δυτικού κόσμου όχι μόνο δεν επιβραδύνθηκε, αλλά αντίθετα, μεταπολεμικά αυξήθηκε, εντάθηκε και διευρύνθηκε. Με συνέπεια η ανεξαρτησία τους να είναι πέρα για πέρα φαινομενική, αφού βιώνουν μια νεοαποικιοκρατία ακόμα πιο μεγάλης οικονομικής εκμετάλλευσης από τις χώρες της παγκόσμιας μητρόπολης:

«Ένα άλλο επιχείρημα υπέρ των αυτοκρατοριών ήταν οικονομικό. Ήταν η θεωρία του συγκριτικού πλεονεκτήματος. Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, οι αυτοκρατορίες έφεραν τα προϊόντα όλων των αποικιών μαζί σε μια παγκόσμια οικονομική αγορά. Κάθε αποικία συγκέντρωνε κάθε προσπάθεια της στη παραγωγή αυτών των αγαθών που ευνοούνταν περισσότερο σε αυτή. Έτσι το αποτέλεσμα ήταν μεγαλύτερη παραγωγή σε ολόκληρο τον κόσμο και μεγαλύτερα κέρδη για τον καθένα στον κόσμο. Η θεωρία φαινόταν λογική, αλλά στην εφαρμογή της τα πράγματα ήταν διαφορετικά. Οι αποικίες παρήγαν όχι όσα χρειαζόνταν αλλά όσα οι Ευρωπαίοι κύριοι τους αποφάσιζαν να πουλήσουν με το μεγαλύτερο κέρδος. Έτσι τα προϊόντα που προορίζονταν για εξαγωγή καλλιεργούνταν σε μεγάλες ποσότητες και οι Δυτικές εταιρίες πραγματοποιούσαν τεράστια κέρδη. Αλλά αυτά δεν έμεναν στις αποικίες, πήγαιναν στα αυτοκρατορικά κεφάλαια. Έτσι εξηγείται το διευρυνόμενο οικονομικό χάσμα ανάμεσα στις αυτοκρατορικές δυνάμεις και τις αποικίες ή, όπως ονομάζονται σήμερα, ανάμεσα στον Πρώτο και τον Τρίτο Κόσμο. Η διαφορά κατά μέσο όρο στο κατά κεφαλήν εισόδημα μεταξύ του Πρώτου και του Τρίτου Κόσμου ήταν σε γενικές γραμμές 3 προς 1 το 1500, και αυξήθηκε σε 5 προς 1 το 1850, σε 6 προς 1 το 1900 και σε 14 προς 1 το 1970».

ΚΛ3 (1984-1989), σ. 103-104

Σε πάρα πολλά σημεία εκφράζεται αυτή η μεγάλη έμφαση του εγχειριδίου σε αυτό το ερμηνευτικό σχήμα φαινομενικής πολιτικής ανεξαρτησίας των πρώην αποικιών, αλλά ουσιαστικά βαθύτερης οικονομικής τους εκμετάλλευσης, ένα φαινόμενο που έχει ρίζες στο αποικιακό παρελθόν του ιμπεριαλισμού των τελών του 19ου αιώνα:

«Επομένως ο υπερπληθυσμός της Ινδίας και τα άλλα οικονομικά προβλήματα προέρχονται από τις επιδράσεις του ιμπεριαλισμού καθώς και από το γεγονός ότι η προγενέστερη ανεξάρτητη οικονομία της Ινδίας έχασε την αυτονομία της και έγινε αντικείμενο εκμετάλλευσης των άλλων. Αυτή η εμπειρία των Ινδών ήταν βασικά η ίδια με αυτή των άλλων ιθαγενών, γεγονός που δικαιολογεί την ύπαρξη των προβλημάτων των χωρών του Τρίτου Κόσμου στην εποχή μας».

ΚΛ3 (1984-1989), σ. 99

«Σε ολόκληρο τον Τρίτο Κόσμο έχει γίνει πια συνείδηση ότι, αφού κερδίζεται η πολιτική ανεξαρτησία, ένας νέος αγώνας για οικονομική ανεξαρτησία πρέπει να ξεκινάει. Κι αυτός ο δεύτερος αγώνας είναι σε πολλά σημεία δυσκολότερος από

τον πρώτο [...] Και μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η διάλυση των αυτοκρατοριών ολοκληρώθηκε και οι λαοί των αποικιών κέρδισαν την πολιτική τους ανεξαρτησία. Σήμερα ο αγώνας συνεχίζεται, για να ολοκληρωθεί η διαδικασία της ανεξαρτησίας που θα σημάνει και την απόκτηση της οικονομικής ανεξαρτησίας».

ΚΛ3 (1984-1989), σ. 105-106

«Όσα ανέφερε ο Πρωθυπουργός Ντισραέλι το 1845 για τους Βρετανούς στο βιβλίο του: “Δύο Έθνη: ΠΛΟΥΣΙΟΙ ΚΑΙ ΦΤΩΧΟΙ”, ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα του 1914, και για το ίδιο θέμα παραμένουν και σήμερα πέρα για πέρα αληθινά. Αν και βελτιώθηκε γενικά το βιοτικό επίπεδο στην Ευρώπη στο τέλος του 19ου αιώνα, δεν παρουσιάστηκε παράλληλο φαινόμενο στις αποικίες [...] Με άλλα λόγια, τα οφέλη της Βιομηχανικής Επανάστασης συγκεντρώθηκαν κυρίως στις βιομηχανικές χώρες. Δεν έφτασαν στις αποικίες, όπου ζούσε η μεγάλη πλειονότητα των ανθρώπων. Ακόμα και σήμερα, που οι κάτοικοι των αποικιών έχουν αποκτήσει την ανεξαρτησία τους, το χάσμα μεταξύ των πλούσιων και φτωχών χωρών εξακολουθεί να ευρύνεται. Μένει ακόμα να κερδηθεί ο αγώνας για οικονομική ανεξαρτησία και ισότητα».

ΚΛ3 (1984-1989), σ. 107

«Τα 25 χρόνια που πέρασαν μετά το τέλος του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου ήταν η χρυσή εποχή της Κεφαλαιοκρατίας. Ήταν η εποχή του οικονομικού επεκτατισμού και της ευημερίας ιδιαίτερα στο Δυτικό Κόσμο. Υπάρχουν αρκετοί λόγοι που εξηγούν την πρωτοφανή οικονομική ανάπτυξη και ευημερία μεταξύ του 1945 και του 1970. Ένας λόγος ήταν η ανάγκη για ανοικοδόμηση που προβάλλονταν έντονη εκείνη την εποχή λόγω των μεγάλων καταστροφικών συνεπειών που είχαν οι πόλεμοι σε όλη την Ευρώπη και την Ιαπωνία, όπου κυριολεκτικά άφησαν ερείπια. [...] Η παγκόσμια οικονομική ανάπτυξη στηρίχτηκε στα άφθονα εργατικά χέρια και τις φτηνές πρώτες ύλες από τον Τρίτο Κόσμο. [...] Τελικά, η παγκόσμια οικονομική ανάπτυξη στηρίχτηκε στις πολυεθνικές εταιρείες των Η.Π.Α., της Δυτικής Ευρώπης και της Ιαπωνίας. Αυτές κατάφεραν να δραστηριοποιηθούν σε πολλές χώρες σε ολόκληρο τον κόσμο».

ΚΛ3 (1984-1989), σ. 123-124

«Αλλά τα 90 νέα κράτη του Τρίτου Κόσμου συνειδητοποίησαν σύντομα πως η πολιτική ανεξαρτησία δε σήμαινε και οικονομική ανεξαρτησία. Στην πραγματικότητα, η Επανάσταση Υψηλής Τεχνολογίας έδωσε στις βιομηχανικές δυνάμεις την τεχνολογία που χρειάζονταν για μεγαλύτερη διείσδυση και έλεγχο στον Τρίτο Κόσμο. Είδαμε με ποιο τρόπο οι πολυεθνικές εταιρείες χρησιμοποίησαν ηλεκτρονικούς υπολογιστές και δορυφορικές επικοινωνίες, για να συνεχίσουν τις επιχειρήσεις τους σε ολόκληρο το κόσμο. Αυτές οι πολυεθνικές διπλασιάζουν τουλάχιστο τα κεφάλαια τους με τις επενδύσεις τους στον Τρίτο Κόσμο παρά στις βιομηχανικές χώρες. Το αποτέλεσμα είναι ότι τα χρήματα ρέουν από το φτωχό Τρίτο Κόσμο στον πλούσιο Πρώτο Κόσμο κι όχι αντίστροφα, όπως γενικά πιστεύεται. Αυτός είναι ο λόγος που το οικονομικό χάσμα μεταξύ των πλούσιων και των φτωχών χωρών συνεχίζει να μεγαλώνει χρόνο με το χρόνο».

ΚΛ3 (1984-1989), σ. 128

Ενώ, αυτό το ερμηνευτικό σχήμα αναφέρεται και επ' αφορμή ερμηνείας του παρόντος και μέλλοντος της «Πράσινης Επανάστασης»:

«Εντούτοις η Πράσινη Επανάσταση δεν βελτίωσε τη ζωή των χωρικών του Τρίτου Κόσμου. Αντίθετα, έκανε τη ζωή χειρότερη για τους περισσότερους από αυτούς. Ο λόγος είναι ότι οι “θαυματοουργοί” σπόροι χρειάζονται άρδευση, λιπάσματα και εντομοκτόνα. Όλα αυτά όμως στοιχίζουν ακριβά και οι χωρικοί δεν μπορούν να αντεπεξέλθουν στα έξοδα. Έτσι οι πλούσιοι γαιοκτήμονες είναι εκείνοι που εκμεταλλεύονται την Πράσινη Επανάσταση [...] Η Πράσινη Επανάσταση δεν ωφέλησε τους χωρικούς αλλά τους γαιοκτήμονες καθώς και τις πολυεθνικές εταιρείες που πουλούν τους νέους “θαυματοουργούς” σπόρους, τα λιπάσματα και τα εντομοκτόνα. Οι πολυεθνικές ελέγχουν επίσης την κίνηση της αγοράς (μάρκετινγκ) των γεωργικών προϊόντων του Τρίτου Κόσμου. Πέντε εταιρείες ελέγχουν το παγκόσμιο εμπόριο σε σιτάρι, αραβόσιτο, βρώμη και σόγια. Δυο εταιρείες κυριαρχούν στις παγκόσμιες πωλήσεις αγροτικών μηχανών. Λίγες εταιρ είες επίσης δεσπάζουν στο παγκόσμιο εμπόριο σπόρων, λιπασμάτων και εντομοκτόνων. [...] Η Πράσινη Επανάσταση ζημίωσε τους χωρικούς όχι μόνο γιατί τους έδωσε από τη γη τους αλλά και γιατί έκανε ακριβότερη την τροφή τους, που τώρα πρέπει να την αγοράζουν, αντί να την παράγουν από τη γη τους [...] Τα αποτελέσματα της Πράσινης Επανάστασης μπορούμε να τα δούμε σε ολόκληρο τον Τρίτο Κόσμο. Παντού αυξάνονται οι καλλιέργειες παραγωγής τροφής, όμως όλο και περισσότεροι άνθρωποι πεινούν. Στην Ινδία η παραγωγή τροφών αυξήθηκε 100% μεταξύ του 1956 και 1978».

ΚΛ3 (1984-1989), σ. 128, 130

Για να καταλήξει, μέσα από την αναφορά του παραδείγματος της Βραζιλίας, στο συμπέρασμα της διακρίβωσης των τεράστιων ταξικών αντιθέσεων και ανισοτήτων που διαπερνούν όχι μόνο τις σχέσεις εκμετάλλευσης μεταξύ χωρών στο πλαίσιο του ιμπεριαλισμού, αλλά και το εσωτερικό του κάθε κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού αυτών των χωρών. Ειδικά το παράδειγμα της Βραζιλίας με το τεράστιο δημόσιο χρέος της κατά την δεκαετία του 1980 μάς θυμίζει – τηρουμένων των αναλογιών – την Ελλάδα της κρίσης και των μνημονίων στην δεκαετία του 2010:

«Εξετάζοντας στη συνέχεια τους εργάτες του Τρίτου Κόσμου βρίσκουμε πάλι μια επιδείνωση των συνθηκών ζωής. Φυσιολογικά θα περιμέναμε να τους βοηθήσει η μεταφορά των βιομηχανιών από τις αναπτυγμένες στις υπανάπτυκτες χώρες. Στην πραγματικότητα όμως η βιομηχανική παραγωγή αυξήθηκε στον Τρίτο Κόσμο, όπως συνέβη με τη γεωργική παραγωγή. Κι οι εργάτες ζουν πολύ χειρότερα. Τα κέρδη δεν κατέληξαν σε αυτούς αλλά στους ντόπιους μεγαλοβιομήχανους και στις πολυεθνικές εταιρείες. [...] Ενώ οι στρατηγοί της Βραζιλίας κρατούσαν τα ημερομίσθια σε χαμηλά επίπεδα, ο πληθωρισμός ανέβασε τις τιμές στα ύψη. Το αποτέλεσμα ήταν ότι το Α.Ε.Π. στη Βραζιλία ανέβηκε στο 56% μεταξύ του 1965 και 1974 αλλά η πραγματική αξία του ελάχιστου ημερομισθίου έπεσε στο 55%. Έτσι ένας εργάτης ήταν αναγκασμένος να δουλεύει διπλά το 1974 από όσο το 1965, για να αγοράσει την ίδια ποσότητα τροφίμων. Αυτός είναι ο λόγος που ο υποσιτισμός είναι συνηθισμένο φαινόμενο στη Βραζιλία σήμερα, παρά το γεγονός ότι συντελέστηκε το “Βραζιλιάνικο θαύμα”. Πολλά παιδιά δε γνωρίζουν παιδική ηλικία, γιατί πρέπει να δουλέψουν από τα δέκα τους χρόνια. Ο μισός

αριθμός των παιδιών πάνω από 10 χρονών κόβουν ζαχαροκάλαμο, φτιάχνουν τούβλα, δουλεύουν στις αγορές, καθαρίζουν σπίτια και κάνουν μικροεργασίες στους δρόμους. Τόσο μεγάλη είναι η εκμετάλλευση και η αδικία, που οι Καθολικοί επίσκοποι και αρχιεπίσκοποι της Βραζιλίας δήλωσαν δημόσια ότι η χώρα υποφέρει από υποσιτισμό, παιδική θνησιμότητα, πορνεία, αμορφωσιά, ανεργία, πολιτιστική και πολιτική ανισότητα. Έτσι κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι «το λεγόμενο οικονομικό θαύμα (της Βραζιλίας) είναι απλώς ένα μέσο, για να κάνει τους πλούσιους πλουσιότερους και τους φτωχούς φτωχότερους»».

ΚΛ3 (1984-1989), σ. 130-131

«το 1983 το χρέος της Βραζιλίας σε χώρες του εξωτερικού ανέβηκε απότομα στα 90 δισεκατομμύρια δολάρια, που ήταν το μεγαλύτερο χρέος στον κόσμο. Οι ξένες τράπεζες χορηγούσαν περισσότερα δάνεια, για να μπορεί η Βραζιλία να πληρώσει τον τόκο των παλιών δανείων. Αλλά οι τράπεζες χορηγούσαν τα δάνεια μόνο με τον όρο ότι η Βραζιλιανή Κυβέρνηση θα μείωνε την παροχή κοινωνικών υπηρεσιών για την εξοικονόμηση χρημάτων και την εξόφληση των χρεών. Εφόσον το βιοτικό επίπεδο ήταν ήδη τόσο χαμηλό, ο λαός αντέδρασε με διαδηλώσεις και ταραχές. Τα γεγονότα στη Βραζιλία έχουν ιδιαίτερη σημασία, επειδή η κατάσταση είναι πανομοιότυπη με άλλες χώρες του Τρίτου Κόσμου, όπως με το Μεξικό, την Ινδονησία και τη Νιγηρία. Όλες αυτές οι χώρες είναι πλούσιες σε φυσικούς πόρους. Όλες χρεώθηκαν υπερβολικά με υψηλά επιτόκια για την κατασκευή βιομηχανιών και σιδηροδρόμων. Όλες διατήρησαν τα ημερομίσθια χαμηλά, για να προσελκύσουν ξένους επενδυτές. Όλες αδυνατούν να βρουν αγορές στο εξωτερικό για τα βιομηχανικά προϊόντα και τις πρώτες ύλες τους. Έτσι τώρα αντιμετωπίζουν το δίλημμα των ανεπαρκών αγορών και στο εσωτερικό και στο εξωτερικό. Να γιατί τα εργοστάσια στον Τρίτο Κόσμο, όπως και στον Πρώτο Κόσμο κλείνουν ή υπολειπώνονται, ενώ οι εργάτες χρειάζονται δουλειά κι ο κόσμος έχει ανάγκη από προϊόντα που θα μπορούσαν να παράγουν τα εργοστάσια».

ΚΛ3 (1984-1989), σ. 132

«Το συμπέρασμα είναι ότι η Επανάσταση Υψηλής Τεχνολογίας είχε την ίδια επίδραση στις υπανάπτυκτες όπως και στις αναπτυγμένες χώρες. Και στις δύο περιπτώσεις μια μειονότητα στην κορυφή ευημερεί, ενώ η πλειονότητα στη βάση δυστυχεί είτε αυτοί είναι εργάτες των αυτοκινητοβιομηχανιών στο Ντητρόιτ είτε ξεριζωμένοι χωρικοί στο Μεξικό είτε τέλος κακοπληρωμένοι εργάτες εργοστασίων στο Σάο Πάολο».

ΚΛ3 (1984-1989), σ. 132

Στο Γ5 (1991-2006), επίσης, ανιχνεύεται το ίδιο σχήμα σε μια πιο μετριοπαθή «απόχρωσή» του, αφού δεν υιοθετείται η φιλοσοσιαλιστική ή αντιιμπεριαλιστική οπτική:

«Το τέλος της αποικιοκρατίας: Από την περίοδο του μεσοπολέμου το αποικιακό καθεστώς στην Ασία και στην Αφρική είχε αρχίσει να κλονίζεται. Πρωτεργάτης του αγώνα για την απελευθέρωση των αποικιών υπήρξε ο Μαχάτμα Γκάντι, που από το 1919 κάλεσε τον ινδικό λαό σε παθητική αντίσταση εναντίον των Άγγλων. Μετά το τέλος του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου, στις ευρωπαϊκές αποικίες της

Ασίας και της Αφρικής ο αγώνας για χειραφέτηση πήρε μορφή εθνικιστικών και κοινωνικών κινημάτων που αντιμετωπίστηκαν με σκληρότητα, η κατάρρευση όμως των αποικιακών αυτοκρατοριών (Αγγλίας, Γαλλίας, Ολλανδίας) που άρχισε από το 1945 επιταχύνθηκε. Στις δεκαετίες του 1960 και 1970 οι αποικίες έγιναν ανεξάρτητες και νέα κράτη δημιουργήθηκαν. Σε πολλές περιπτώσεις η αποικιοκρατία συνεχίστηκε με μορφή οικονομικής εξάρτησης, ως πολιτική κυριαρχία όμως ο υπερπόντιος αποικισμός ανήκει στο παρελθόν. Τα κατάλοιπα εν τούτοις της μακράιωνης εκμετάλλευσης του πληθυσμού των αποικιών παραμένουν ακόμη και πολλά κράτη της Ασίας και της Αφρικής εξακολουθούν να παραμένουν οικονομικά και πολιτιστικά υπανάπτυκτα. Οι στερήσεις αναγκάζουν πολλούς κατοίκους χωρών του Τρίτου κόσμου να μεταναστεύουν στην Ευρώπη και στη Βόρεια Αμερική, ενώ σε άλλες έχουν πραγματοποιηθεί σημαντικά βήματα στον οικονομικό και πολιτιστικό τομέα. Οι ρατσιστικές διακρίσεις εις βάρος των μαύρων συνεχίστηκαν ως τις μέρες μας σε ορισμένες χώρες της Αφρικής όπου κυβερνούσαν οι λευκοί, παρά τη διεθνή κατακραυγή και τις προσπάθειες του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών να τις εξαλείψει. Στη Ροδεσία το ρατσιστικό καθεστώς τερματίστηκε το 1979. Στη Νότια Αφρική (“Νοτιοαφρικανική ένωση”) οι Ευρωπαίοι άποικοι εξακολουθούσαν να κρατούν υπόδουλους δώδεκα εκατομμύρια μαύρους. Στις 17 Μαρτίου 1992 έγινε δημοψήφισμα μεταξύ των λευκών της Νότιας Αφρικής και ένα μεγάλο ποσοστό (68%) ψήφισε εναντίον των φυλετικών διακρίσεων (απαρτχάιντ). Για πρώτη φορά στην ιστορία της περιοχής αυτής ανοίγει ο δρόμος για την παροχή πολιτικών δικαιωμάτων στους μαύρους».

Γ5 (1991-2006), σ. 383

[λεζάντες]

«Η κατάλυση της αποικιοκρατίας στην Αφρική. Τα νέα κράτη που δημιουργήθηκαν με τη χρονολογία που απέκτησαν την ανεξαρτησία τους [...] **απαρτχάιντ (Apartheid)**: Νοτιοαφρικανική λέξη που σημαίνει το συστηματικό διαχωρισμό των μαύρων από τους λευκούς σε όλες τις κοινωνικές ή πολιτικές δραστηριότητες».

Γ5 (1991-2006), σ. 382-383

Στο **Λ3 (2002)** γίνεται λεπτομερής αναφορά στην αποαποικιοποίηση και την κατάκτηση της ανεξαρτησίας των πρώην αποικιών από εξόχως αντιαποικιακή σκοπιά:

[χρονολόγιο]

«i. Τα αντιαποικιακά κινήματα: Α. Το τέλος του κλασικού ιμπεριαλισμού:

Η ΜΕΣΗ ΑΝΑΤΟΛΗ, Η ΑΣΙΑ ΚΑΙ Η ΑΦΡΙΚΗ ΜΕΤΑ ΤΟ 1945

1947: **Ινδία και Πακιστάν ανεξαρτητοποιούνται από τη Μεγάλη Βρετανία.** 1948: Το Ισραήλ κηρύσσει την ανεξαρτησία του. 1949: **Η Ινδονησία κερδίζει την ανεξαρτησία της από την Ολλανδία.** [...] 1952: **Η επανάσταση στην Αίγυπτο ανατρέπει τον Βασιλιά Φαρούκ και οδηγεί στη δικτατορία του Γκαμέλ Αμπντούλ Νάσερ.** 1954: **Η Γαλλία αποσύρεται από την Ινδοκίνα.** 1956: **Η Αίγυπτος εθνικοποιεί τη Διώρυγα του Σουέζ.** **Μεγάλη Βρετανία, Γαλλία και Ισραήλ επίθενται στην Αίγυπτο, αλλά ηττώνται.** 1957: **Η Χρυσή Ακτή, βρετανική αποικία της Δυτικής Αφρικής, γίνεται ανεξάρτητη με την ονομασία**

«Γκάνα». 1958: Η Γουινέα ανεξαρτητοποιείται από τη Γαλλία. 1960: Η Νιγηρία ανεξαρτητοποιείται από τη Μεγάλη Βρετανία. Γίνονται ανεξάρτητες οι περισσότερες από τις αφρικανικές αποικίες της Γαλλίας. Το Κουγκό ανεξαρτητοποιείται από το Βέλγιο. 1961: Η Νοτιοαφρικανική Ένωση αποσύρεται από τη Βρετανική Κοινοπολιτεία. 1962: Η Αλγερία ανεξαρτητοποιείται από τη Γαλλία. 1965: Οι ΗΠΑ αναλαμβάνουν την κύρια στρατιωτική ευθύνη στο Ν. Βιετνάμ. Η Ροδεσία ανακηρύσσει μονομερώς την ανεξαρτησία της από τη Μεγάλη Βρετανία [...] 1971: Το Μπαγκλαντές ανεξαρτητοποιείται από το Πακιστάν. 1973: Το Ισραήλ νικά την Αίγυπτο και τη Συρία στον Πόλεμο του Γιομ Κιπούρ. Οι ΗΠΑ αποσύρουν τα στρατεύματά τους από το Ν. Βιετνάμ».

Λ3 (2002), σ. 223

«Η αποαποικιοποίηση επέστρεψε μια μακρόχρονη διαδικασία. Η ιστορία των μη ευρωπαϊογενών λαών στις αρχές του 20ού αι. καθοριζόταν από τις σχέσεις τους με τις εδραιωμένες Δυνάμεις, που ήταν κυρίαρχες απέραντων αυτοκρατοριών και προνομιούχοι κάτοχοι του μοναδικού δρόμου προς τον σύγχρονο κόσμο. Την πρώτη ρωγή στην παντοκρατορία των ιμπεριαλιστικών χωρών άνοιξε η Ρωσική Επανάσταση. Αποφασιστικός για την αποσταθεροποίηση των ευρωπαϊκών αυτοκρατοριών στάθηκε όμως ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Αποδείχτηκε πως οι αποικιοκρατικές Δυνάμεις δεν ήταν άτρωτες, ούτε πανίσχυρες. Οι κτήσεις στην Ασία δέχτηκαν άμεσο πλήγμα όταν η Ιαπωνία κατέλαβε τις γαλλικές και βρετανικές κτήσεις στην Ινδοκίνα, καθώς και την έως τότε ολλανδική Ινδονησία. Στην Ινδία ο Γιαβαχαρλάλ Νεχρού, πατέρας της Ίντιρας Γκάντι, κήρυξε την αντιβρετανική εξέγερση το 1942. Παντού αναδείχθηκαν σε ηγέτες εθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων νεαροί διανοούμενοι, οι οποίοι συχνά είχαν σπουδάσει σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια, όπου είχαν διαποτιστεί με ιδέες κοινωνικά και πολιτικά ριζοσπαστικές. Στα κινήματα αυτά, συνήθως αντιθρησκευτικού και εκσυγχρονιστικού χαρακτήρα, συχνά πρωτοστατούσαν σοσιαλιστές και κομμουνιστές (Αίγυπτος, Συρία, Ιράκ, Κίνα, Κορέα, Ινδοκίνα). Οι ελίτ των περιφερειακών χωρών επένδυναν σε αυτά ελπίδες για την αναδιοργάνωση των κοινωνιών τους, ώστε να μπου — επιτέλους— στο “δρόμο της ανάπτυξης”. Ονειρεύονταν να παραγάγουν πλούτο και δύναμη, επιστήμη και πολιτισμό, ώστε να καλύψουν το χάσμα που τις χώριζε από τις ανεπτυγμένες χώρες. Βασική προϋπόθεση ήταν η απαλλαγή από τον ξένο δυνάστη, αλλά συνάμα βασικό μέσο ήταν η οικειοποίηση των ιδεολογιών του: φιλελεύθερων, σοσιαλιστικών ή εθνικιστικών».

Λ3 (2002), σ. 224

«8. Οι αυτοκρατορίες διαλύονται: Όσο και αν πλήγηκαν από τον πόλεμο και υπέφεραν από το ναζιστικό ρατσισμό, οι ευρωπαϊκές χώρες αρχικά δεν ήθελαν να εγκαταλείψουν τις αποικίες τους. Οι Γάλλοι, για παράδειγμα, σκότωσαν περί τις σαράντα χιλιάδες Αφρικανούς στην Εξέγερση του Σετίφ (Μάιος του 1945) και κάπου εκατό χιλιάδες στη Μαδαγασκάρη το 1947. Οι αριθμοί αυτοί θα φαίνονταν αμελητέοι λίγα χρόνια αργότερα, μπροστά στις εκατοντάδες χιλιάδες νεκρών της Ινδοκίνας και στο ενάμισι εκατομμύριο θυμάτων που κόστισε η ανεξαρτησία της Αλγερίας. Ωστόσο, οι αποικιοκράτες σύντομα διαπίστωσαν πως δεν είχαν τη δυνατότητα να διατηρήσουν τις αυτοκρατορίες τους. Πρώτες κέρδισαν την

ανεξαρτησία αποικίες σχετικά ανεπτυγμένες (όπως ο Λίβανος και η Συρία το 1945, οι Φιλιππίνες το 1946). Έπειτα άλλες, υπερβολικά ταραγμένες και μεγάλες για να ελεγχθούν (όπως οι Βρετανικές Ινδίες, οι οποίες χωρίστηκαν το 1947 στην Ινδία και το Πακιστάν). Ακολούθησαν άλλες, όπου η ιαπωνική κατοχή είχε υποσκάψει τη Δυτική εξουσία (Ινδονησία και Σρι Λάνκα το 1948) ή όπου η συνέχιση της αποικιοκρατίας είχε γίνει αδύνατη (Ισραήλ, τον ίδιο χρόνο). Οι Γάλλοι προσπάθησαν αιματηρά να καταπνίξουν τη μαζική εξέγερση της Ινδοκίνας (1946-54), αλλά γνώρισαν αιματηρή ήττα. Η ταπεινωτική παράδοση του φρουρίου Ντιεν Μπτεν Φου στους ξυπόλητους άνδρες του στρατηγού Χο Τσι Μινχ (1954) έδειξε πόσο τρωτοί ήταν. Τον ίδιο χρόνο διασπάστηκε το Βιετνάμ σε Βόρειο (κομμουνιστικά) και Νότιο, ενώ ανεξαρτητοποιήθηκαν το Λάος και η Καμπότζη. Λίγο καλύτερα τα κατάφεραν οι Βρετανοί στην εξεγερμένη Μαλαισία, η οποία πάντως κέρδισε επίσης την ανεξαρτησία της το 1957. Τη δεκαετία του 1950 ανατράπηκαν τα φιλοδυτικά καθεστώτα στην Αίγυπτο (από τον Νάσερ το 1952), τη Συρία και το Ιράκ, που ήταν ήδη τυπικά ανεξάρτητες χώρες. Ανεξαρτητοποιήθηκαν η Τυνησία και το Μαρόκο. Ωστόσο, σπαρασσόταν από μακρόχρονο και αιματηρό πόλεμο η Αλγερία, η οποία δεν θεωρούνταν αποικία, αλλά τμήμα της μητροπολιτικής Γαλλίας, μολονότι οι ντόπιοι βρίσκονταν σε πολύ υποδεέστερη θέση από τους Ευρωπαίους εποίκους. Από το 1960 έως το 1962 ανεξαρτητοποιήθηκαν κατά κύματα οι αφρικανικές αποικίες, εκτός από εκείνες της Πορτογαλίας (κυρίως Αγκόλα και Μοζαμβίκη). Χωριστό δρόμο πήραν η Ν. Αφρική και η Ζιμπάμπουε (τότε Ν. Ροδεσία), όπου οι πολυάριθμοι λευκοί αρνούσαν να δώσουν πολιτικά δικαιώματα στη μαύρη πλειοψηφία. Έως το 1981 είχαν ανεξαρτητοποιηθεί, εκτός από τις πορτογαλικές αποικίες, και όλα σχεδόν τα νησιά της Καραϊβικής, του Ινδικού και του Ειρηνικού Ωκεανού. Η τελευταία σημαντική αποικία, το Χονγκ Κονγκ, παραδόθηκε το 1997 στην Κίνα, από την οποία είχε αποσπαστεί ενάμισι αιώνα νωρίτερα».

Λ3 (2002), σ. 224-225

Ενώ, επίσης γίνεται έμμεση αναφορά στην νεοαποικιοκρατία οικονομικής μορφής που υφίσταται ο Τρίτος Κόσμος (μετά την ανεξαρτησία του) από το ιμπεριαλιστικό σύστημα των ισχυρών, πρώην αποικιοκρατικών και μη, δυτικών δυνάμεων:

«Η ανεξαρτησία, ωστόσο, δεν έλυσε τα προβλήματα των τέως αποικιακών λαών. Αυτοί ζούσαν στις λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές του κόσμου, οι οποίες από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 καθιερώθηκε να αποκαλούνται συλλογικά Τρίτος Κόσμος (“Πρώτος Κόσμος” ήταν οι ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, ενώ “Δεύτερος Κόσμος” η Σοβιετική Ένωση και οι σύμμαχοί της στην Α. Ευρώπη). Στον Τρίτο Κόσμο περιλαμβάνονταν, λοιπόν, τα εκτός Ευρώπης καθυστερημένα κράτη (όπως οι χώρες της Λατινικής Αμερικής, οι οποίες ήταν εξαρτημένες οικονομικά και πολιτικά από τις Ηνωμένες Πολιτείες) και οι τέως αποικίες στην Αφρική, την Ασία και τη Μέση Ανατολή. [...] τα νέα κράτη αποδείχτηκαν πολιτικώς ασταθή, με αποτέλεσμα συχνά να πέφτουν στα χέρια στρατιωτικών ή δικτατορικών κυβερνήσεων [...] Από οικονομική άποψη, οι περισσότερες χώρες του Τρίτου Κόσμου απέτυχαν να χρησιμοποιήσουν προς όφελός τους την παγκοσμιοποίηση της οικονομίας. Βεβαίως, στο νέο διεθνή καταμερισμό της εργασίας τονώθηκε η βιομηχανία τους, αφού το εργατικό κόστος παρέμενε χαμηλό. Αλλά είτε επέλεξαν την κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία είτε την ελεύθερη

αγορά, στο ανταγωνιστικό παγκόσμιο περιβάλλον δύσκολα μπορούσαν να απαλλαγούν από την καθυστέρηση. [...] Όλα αυτά είχαν ως συνέπεια την ανάπτυξη πολύ μεγαλύτερων ανισοτήτων απ' ό,τι στις ευρωπαϊκές χώρες. Στη Βραζιλία, λόγω χάρη, το πλουσιότερο δέκατο του πληθυσμού νέμεται το μισό εθνικό εισόδημα, ενώ το φτωχότερο πέμπτο απολαμβάνει μόλις το 2,5% του εθνικού εισοδήματος. Ανάλογη κατάσταση επικρατεί στη Ν. Αφρική».

Λ3 (2002), σ. 225-226

«ένα σύνολο πλούσιων και “αναπτυγμένων” χωρών ή κοινωνικών στρωμάτων, στο Δυτικό κυρίως κόσμο, περιστοιχίζεται ή “πολιορκείται” από μία πλειοψηφία φτωχών και “υπανάπτυκτων” πληθυσμών, που αντιμετωπίζουν οξύ το πρόβλημα της φτώχειας και της ανεργίας. Οι καπιταλιστικές δομές παράγουν κοινωνίες μεγάλων ανισοτήτων: Το 1/6 του παγκόσμιου πληθυσμού διαθέτει τα 4/5 του παγκόσμιου πλούτου και της παγκόσμιας ενέργειας. Ο πληθυσμός των Η.Π.Α. ανέρχεται στο 4% του παγκόσμιου πληθυσμού, αλλά καταναλώνει, ή καλύτερα σπαταλά, το 1/4 της παγκόσμιας ενέργειας. Διαμέσου των μηχανισμών άνισης ανταλλαγής, η “ανάπτυξη” των πρώτων στηρίζεται στην εκμετάλλευση και την “υπανάπτυξη” των δευτέρων. Το χάσμα μεταξύ πλούσιων και φτωχών διευρύνεται σταθερά».

Λ3 (2002), σ. 234

Στο Γ6 (2006-2022), επίσης, σε πολλά σημεία φωτίζεται πολύ θετικά ο ανταποικιακός αγώνας όλων των πρώην αποικιών για την κατάκτηση της ελευθερίας και της ανεξαρτησίας τους, ενώ και η ΕΣΣΔ και οι ΗΠΑ φαίνεται να υποστηρίζουν αυτόν τον αγώνα:

«Το τέλος της αποικιοκρατίας και η ανάδυση του Τρίτου Κόσμου: Τα ανταποικιακά κινήματα ανεξαρτησίας: Η μετατροπή αποικιών σε ανεξάρτητα κράτη, δηλαδή η αποαποικιοποίηση, ήταν ένα φαινόμενο που εκδηλώθηκε, αρχικά με αργά βήματα, στα χρόνια του Μεσοπολέμου, και πήρε ευρύτερες διαστάσεις στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Τότε, εκατομμύρια άνθρωποι, κυρίως στην Αφρική και στην Ασία, κινητοποιήθηκαν, δημιούργησαν ανταποικιακά κινήματα και διεκδίκησαν την ανεξαρτησία τους από τους αποικιοκράτες. Παράγοντες των ανταποικιακών κινήματων: Πολλοί ήταν οι παράγοντες που οδήγησαν στην ανάπτυξη των ανταποικιακών κινήματων. Ένας από αυτούς ήταν η διαμόρφωση στις αποικίες ενός κοινωνικού στρώματος που συνειδητοποιούσε απόλυτα το χάσμα ανάμεσα στην αληθινή ελευθερία και το καθεστώς καταπίεσης που είχαν επιβάλει οι αποικιοκράτες. Οι άνθρωποι αυτοί ήταν μορφωμένοι, υιοθετούσαν ιδέες ριζοσπαστικές και από αυτούς προήλθαν οι ηγέτες των ανταποικιακών κινήματων. Ονειρεύονταν να οδηγήσουν τις χώρες τους στον δρόμο της ανάπτυξης και της ευημερίας, καλύπτοντας το χάσμα που τις χώριζε από τις αναπτυγμένες χώρες. Ένας άλλος αποφασιστικός παράγοντας στάθηκε ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος. Η εύκολη κατάκτηση κάποιων μητροπόλεων (Γαλλία, Βέλγιο, Ολλανδία) από τους ναζί έδειξε ότι οι αποικιοκράτες κάθε άλλο παρά άτρωτοι ήταν. Παράλληλα, η κατάταξη των κατοίκων των αποικιών στους στρατούς των μητροπόλεων και η συμμετοχή τους σ' έναν πόλεμο που έγινε στο όνομα της ελευθερίας τους έκανε να μη συμβιβάζονται, πλέον, με τη στέρηση της δικής τους ελευθερίας. Τέλος, σημαντικό ρόλο έπαιξαν οι πολιτικές συνθήκες μετά

τον πόλεμο. Οι μητροπόλεις (Βρετανία, Γαλλία, Βέλγιο, Ολλανδία) είχαν αποδυναμωθεί και δεν μπορούσαν να επιβάλουν τη θέλησή τους στις αποικίες. **Παράλληλα, τόσο η Σοβιετική Ένωση όσο και οι ΗΠΑ ήταν υπέρ της χειραφέτησης των αποικιών, η καθεμιά για τους δικούς της λόγους. Η ανάδυση του Τρίτου Κόσμου:** Κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, ο πολιτικός χάρτης του κόσμου άλλαξε ριζικά όψη, **ύστερα από σκληρούς αντιαποικιακούς αγώνες. Στους κυριότερους από αυτούς, οι Ινδοί κέρδισαν την ανεξαρτησία τους από τη Βρετανία (1947), οι Ινδονήσιοι από την Ολλανδία (1947), οι Βιετναμέζοι από τη Γαλλία (1954), οι Κύπριοι από τη Βρετανία (1960) και οι Αλγερινοί από τη Γαλλία (1962). Αυτά τα παραπάνω νέα κράτη και άλλα ακόμη αποτέλεσαν τον λεγόμενο Τρίτο Κόσμο (βλέπε γλωσσάριο).** Ιδιόμορφη παρέμεινε η κατάσταση σε ορισμένες χώρες της Αφρικής, για πολλά χρόνια μετά την ανεξαρτησία τους. Σ' αυτές τις χώρες κυβερνούσαν μειοψηφίες λευκών εφαρμόζοντας την πολιτική του *απαρτχάιντ*, δηλαδή διαχωρίζοντας τους ανθρώπους, σε κάθε κοινωνική δραστηριότητα, με κριτήριο τη φυλή (*race*: φυλή, *racism*: ρατσισμός) και επιβάλλοντας σε βάρος της πλειονότητας των μαύρων φυλετικές διακρίσεις. **Στη Ζιμπάμπουε (πρώην Ροδεσία) το ρατσιστικό καθεστώς καταργήθηκε το 1980, ενώ στη Νότια Αφρική έγιναν για πρώτη φορά εκλογές με συμμετοχή και μαύρων μόλις το 1994».**

Γ6 (2006-2022), σ. 144-145

[πηγή]

«3. **Η οικονομική οργάνωση των αποικιών από τους αποικιοκράτες:** Μπορεί να σας ενδιαφέρει να μάθετε ότι **ακόμη και σήμερα ο αναποφλοιώτος καφές είναι γνωστός στην Ουγκάντα ως *κιμπόκο*. Η λέξη “κιμπόκο” σημαίνει μαστίγωμα. Προέρχεται από το ότι, πριν τη δεκαετία του 1930, αν ένας αγρότης αρνιόταν να καλλιεργήσει καφέ μετά από αποικιακή εντολή, θα μαστιγωνόταν [...]** Υποχρεωνόμασταν να παράγουμε προϊόντα που δεν καταναλώναμε και να καταναλώνουμε αυτά που δεν παρήγαμε.

Γιοβερί Μουσεβενί, Πρόεδρος της Ουγκάντα, Λόγος για τις δομικές αλλαγές που πρέπει να γίνουν στην Αφρική, 1989. *Πηγή:* Εγκυκλοπαίδεια *Grand Larousse*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001, τόμ. 2, σ. 62».

Γ6 (2006-2022), σ. 146

[λεζάντα]

«1. Ο Παντίτ Νεχρού (αριστερά) και ο Μαχάτμα Γκάντι (δεξιά), ηγέτες του αντιαποικιακού αγώνα των Ινδών εναντίον της βρετανικής κυριαρχίας. 3. Η αποαποικιοποίηση της Ασίας. [...] 4. Η αποαποικιοποίηση της Αφρικής».

Γ6 (2006-2022), σ. 144-145

[πηγή]

«1. **Η Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας της Λαϊκής Δημοκρατίας του Βιετνάμ:** Η Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη της γαλλικής επανάστασης βροντοφωνάζει ότι «οι άνθρωποι είναι ίσοι και παραμένουν, δικαιωματικά, ελεύθεροι και ίσοι». [...] Όμως, εδώ και ογδόντα χρόνια, οι Γάλλοι ιμπεριαλιστές, αρνούμενοι τις αρχές τους —ελευθερία, ισότητα, αδελφότητα— βίασαν τη γη των προγόνων μας και καταπίεσαν τους συμπατριώτες μας. Οι πράξεις τους είναι αντίθετες με τα ιδανικά του

ανθρωπισμού και της δικαιοσύνης [...]. Γι' αυτούς τους λόγους, εμείς, μέλη της προσωρινής κυβέρνησης, διακηρύσσουμε ότι στο εξής δε θα έχουμε κανένα δεσμό με τη Γαλλία, θα ακυρώσουμε όλες τις συνθήκες που η Γαλλία υπέγραψε στο όνομα του Βιετνάμ, θα καταργήσουμε όλα τα προνόμια που με τη βία οι Γάλλοι απέκτησαν στη χώρα μας.

Πηγή: www.nhandan.org.vn/english/history/index.html (δικτυακός τόπος της επίσημης εφημερίδας της σοσιαλιστικής δημοκρατίας του Βιετνάμ)».

Γ6 (2006-2022), σ. 144

[πηγή]

«2. Χο Τσι Μινχ (1890-1969): Χαρακτηριστική περίπτωση ηγέτη ανταποικιακού κινήματος, ο Χο Τσι Μινχ σπούδασε στη Γαλλία, μύηθηκε εκεί στον κομμουνισμό και έγινε ο ηγέτης του αγώνα των Βιετναμέζων τόσο εναντίον της Γαλλίας όσο και εναντίον των ΗΠΑ».

Γ6 (2006-2022), σ. 144

[πηγή]

«2. Ο Νέλσον Μαντέλα μιλά για την Αφρική των ονείρων του: Κατά τη διάρκεια της ζωής μου, αφιέρωσα τον εαυτό μου σ' αυτή την πάλη για τον αφρικανικό λαό. Αγωνίστηκα κατά της λευκής κυριαρχίας και κατά της μαύρης κυριαρχίας. Υποστήριξα το ιδανικό μιας δημοκρατικής και ελεύθερης κοινωνίας, στην οποία όλοι οι άνθρωποι ζουν μαζί αρμονικά και με ίσες ευκαιρίες. Είναι ένα ιδανικό το οποίο ελπίζω να ζήσω για να το πετύχω. Ωστόσο, είναι ένα ιδανικό, για το οποίο είμαι έτοιμος και να πεθάνω.

N. Μαντέλα, Απολογία στη δίκη του για προδοσία, 20 Απριλίου 1964. Πηγή: Εγκυκλοπαίδεια Grand Larousse, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001, τόμ. 2, σ. 64.

5. Απαρτχάιντ στη Νότια Αφρική: οι μη Ευρωπαίοι δεν επιτρεπόταν να χρησιμοποιούν τη σκάλα που χρησιμοποιούσαν οι Ευρωπαίοι».

Γ6 (2006-2022), σ. 146

Επίσης, υπάρχει και εκτεταμένη κριτική στην νέα οικονομική και πολιτική εξάρτηση των πρώην αποικιών από τις πρώην μητροπόλεις, χωρίς όμως να χρησιμοποιείται ο όρος *νεοαποικιοκρατία*:

«Τα κύρια προβλήματα του Τρίτου Κόσμου: Οι χώρες του Τρίτου Κόσμου, μετά την απόκτηση της ανεξαρτησίας τους, βρέθηκαν αντιμέτωπες με τα τεράστια προβλήματα που άφησε πίσω της η πολύχρονη αποικιοκρατία. Το κύριο πρόβλημα ήταν η οικονομική ανάπτυξη. Ο τρόπος που οι αποικιοκράτες είχαν οργανώσει τις οικονομίες των αποικιών δεν ανταποκρινόταν στις ανάγκες των κατοίκων τους αλλά στις απαιτήσεις των μητροπόλεων. Έτσι, οι περισσότερες τέως αποικίες, παρά τα σημαντικά βήματα ανάπτυξης ορισμένων από αυτές, υποχρεώνονται, ακόμα και σήμερα, να αγοράζουν σε υψηλές τιμές πολλά προϊόντα από τις παλιές μητροπόλεις. Με αυτό τον τρόπο συνεχίζεται, σ' ένα βαθμό, η οικονομική και πολιτική εξάρτησή τους από τις πρώην μητροπόλεις. Το πρόβλημα του υπερπληθυσμού επιδεινώνει την κατάσταση. Κατά την περίοδο 1950-1990 ο παγκόσμιος πληθυσμός διπλασιάστηκε και η αύξηση αυτή αφορούσε σε συντριπτικό ποσοστό τις φτωχότερες από τις χώρες του Τρίτου Κόσμου. Άμεσο αποτέλεσμα είναι ο υποσιτισμός και οι μαζικοί θάνατοι από πείνα, φαινόμενο

αρκετά συχνό, ιδίως στην Αφρική. Η έλλειψη καθαρού νερού είναι μια ακόμη μάστιγα. Υπολογίζεται ότι τα αμέσως επόμενα χρόνια εκατομμύρια κάτοικοι φτωχών χωρών του Τρίτου Κόσμου θα πεθάνουν από έλλειψη καθαρού νερού. Επίσης, στα σοβαρά προβλήματα του Τρίτου Κόσμου θα πρέπει να συμπεριληφθούν η πολιτική αστάθεια, τα αυταρχικά καθεστώτα, ο θρησκευτικός φανατισμός που οδηγεί σε ακρότητες, οι συχνοί και άγριοι πόλεμοι μεταξύ φυλών, καθώς και το μεγάλο πρόβλημα του AIDS. Τα δύο τελευταία είναι ιδιαίτερα έντονα στην Αφρική. Όλα τα παραπάνω αποτελούν τις κύριες αιτίες της μαζικής μετανάστευσης που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια από τον Τρίτο Κόσμο προς τον Πρώτο Κόσμο (βλέπε γλωσσάριο)».

Γ6 (2006-2022), σ. 145-146

Ενώ, οι χώρες του Τρίτου Κόσμου δεν φαίνεται να διαδραματίζουν κάποιον ιδιαίτερα επιτυχή πολιτικό ρόλο στο πλαίσιο του κινήματος των Αδεσμεύτων:

«Το κίνημα των Αδεσμεύτων: Οι χώρες του Τρίτου Κόσμου προσπάθησαν να βρουν ανεξάρτητη πολιτική έκφραση, δημιουργώντας το 1955 το κίνημα των Αδεσμεύτων. “Αδέσμευτα” επικράτησε να ονομάζονται όλα εκείνα τα κράτη που προσπαθούσαν να κρατούν ίσες αποστάσεις από τις δύο υπερδυνάμεις και έδιναν ιδιαίτερη σημασία σε ζητήματα οικονομικής ανάπτυξης».

Γ6 (2006-2022), σ. 145

ε) Σημαντικός πολιτικός ρόλος πρώην αποικιών Τρίτου Κόσμου (και ως θετική η προοπτική για ένταξή του στο Κίνημα των Αδεσμεύτων)

Στο Λ2 (1983-2007) όχι μόνο για πρώτη φορά εξάιρεται ως πολύ θετικό γεγονός η αποαποικιοποίηση και ο αγώνας της ανεξαρτησίας των πρώην αποικιών, αλλά παράλληλα περιγράφεται ο σημαντικός πολιτικός τους ρόλος στο νέο γεωπολιτικό πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου και αναλύεται με θετική προοπτική η θέση τους στο πλευρό του κινήματος των Αδέσμευτων χωρών:

«γ. Ο πολιτικός ρόλος και η σπουδαιότητα του Τρίτου Κόσμου. Το Κίνημα των Αδεσμεύτων: Το 1955 συνέρχεται στην Μπαντούνγκ της Ινδονησίας η *Αφροασιατική Συνδιάσκεψη*, η οποία συγκεντρώνει είκοσι εννέα νεοαπελευθερωμένα κράτη της Ασίας και της Αφρικής με συνολικό πληθυσμό 1.500.000.000 κατοίκους. **Για πρώτη φορά αποκλείονται από μια διεθνή συνδιάσκεψη οι λευκές και βιομηχανικά αναπτυγμένες χώρες. Η διάσκεψη αυτή σημειώνει την εμφάνιση του Τρίτου Κόσμου στο παγκόσμιο πολιτικό προσκήνιο. Στα χρόνια που ακολούθησαν η ανεξαρτησία των πρώην αποικιών μεταβάλλει τη φυσιογνωμία του κόσμου. Στον Ο.Η.Ε. τα μισά από τα κράτη μέλη είναι χώρες που πρόσφατα είχαν απελευθερωθεί: η αφρικανοασιατική ομάδα, η οποία αποτελείται, σχεδόν αποκλειστικά από κράτη πρώην αποικίες, είναι η συμπαγέστερη. Τα περισσότερα από τα νέα κράτη αρνήθηκαν να ενσωματωθούν στους δύο υπάρχοντες συνασπισμούς και, ακολουθώντας τη γραμμή του προέδρου Νεχρού, κηρύχθηκαν *Αδέσμευτα*. Τη συνδιάσκεψη της Μπαντούνγκ ακολούθησαν κι άλλες συνδιασκέψεις, μέσα από τις οποίες φάνηκαν ορισμένες πολιτικές διαφορές των Αδεσμεύτων. Δύο τάσεις διαμορφώθηκαν: η μία, με επικεφαλής την Κούβα, υποστηρίζει ότι ο κύριος εχθρός των υπανάπτυκτων χωρών του Τρίτου Κόσμου είναι ο ιμπεριαλισμός των μεγάλων καπιταλιστικών κρατών. Στον αγώνα**

εναντίον αυτού του ιμπεριαλισμού τα σοσιαλιστικά κράτη πρέπει να θεωρούνται κράτη φιλικά. Η άλλη τάση, με επικεφαλής τη Γιουγκοσλαβία, υποστηρίζει ότι το Κίνημα των Αδεσμεύτων είναι ανάγκη να διατηρήσει ίση απόσταση μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Παρόλες όμως τις πολιτικές διαφορές εκείνο που ενδιαφέρει περισσότερο και ενώνει τα κράτη του Κινήματος των Αδεσμεύτων είναι το πρόβλημα της οικονομικής τους ανάπτυξης. **Αγωνίζονται για μια νέα παγκόσμια οικονομική πολιτική, η οποία θα τους επιτρέψει να ξεφύγουν από την υπανάπτυξη και απαιτούν από τον εκβιομηχανισμένο και πλούσιο Βορρά να συμβάλλει, με συγκεκριμένες πράξεις και χωρίς υστεροβουλίες, στην ανάπτυξη των χωρών του οικονομικά καθυστερημένου Νότου.** Αλλά ο πλούτος των χωρών του Τρίτου Κόσμου σε πρώτες ύλες και η αναγκαιότητα να συνεργάζονται με τις μεγάλες δυνάμεις για να κατορθώσουν να αναπτυχθούν, δημιουργούν πρόσθετα προβλήματα. **Οι μεγάλες δυνάμεις ενθαρρύνονται και πολλαπλασιάζουν τις επεμβάσεις τους, τις περισσότερες όμως φορές με λιγότερο εμφανείς τρόπους».**
Λ2 (1983-2007), σ. 322-324

[πηγή]

«Οι αρχές του Κινήματος των Αδεσμεύτων όπως διατυπώθηκαν στη Συνδιάσκεψη του Βελιγραδίου (Σεπτέμβριος 1961): Τα Αδέσμευτα κράτη οφείλουν: 1. Να ακολουθούν μια ανεξάρτητη πολιτική στηριγμένη στην ειρηνική συνύπαρξη και στη μη ένταξη σε συνασπισμούς ή να υιοθετούν μια στάση ευνοϊκή απέναντι σ' αυτή την πολιτική. 2. Να υποστηρίζουν πάντοτε τα εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα. 3. Να μη λαμβάνουν μέρος σε καμιά συλλογική στρατιωτική συμμαχία στο πλαίσιο των συγκρούσεων μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων. 4. Να μη συνάπτουν καμιά διμερή συμμαχία με μια μεγάλη δύναμη. 5. Να μη δέχονται με τη θέλησή τους την εγκατάσταση στο έδαφος τους στρατιωτικών βάσεων που ανήκουν σε μια ξένη δύναμη».
Λ2 (1983-2007), σ. 323

[πηγή]

«Ο αλγερινός πρόεδρος Μπουμεντιέν προσδιορίζει τις θέσεις του Κινήματος των Αδεσμεύτων απέναντι στα αναπτυγμένα κράτη (Συνδιάσκεψη του Αλγερίου, Σεπτέμβριος 1973). Οι αληθinoί μας φίλοι είναι αυτοί που απέχουν από κάθε ανάμειξη στις εσωτερικές μας υποθέσεις κάτω από οποιαδήποτε μορφή. Είναι αυτοί που μας προσφέρουν την αναγκαία υλική υποστήριξη, για να εξέλθουμε από την υπανάπτυξη, την άγνοια και την πενία: αυτοί που μας εξασφαλίζουν την πολιτική τους υποστήριξη, για να εδραιώσουμε την ανεξαρτησία μας και που προσφέρουν τη συνδρομή τους για την πολιτιστική μας χειραφέτηση. Είναι τέλος αυτοί που δε χρησιμοποιούν αυτές τις συνδρομές και αυτά τα στηρίγματα, για να ωθήσουν τη χώρα μας στη σφαίρα των ποικίλων ζωνών επιρροής».
Λ2 (1983-2007), σ. 323-324

Το ΚΛ3 (1984-1989) υιοθετεί την πολιτική οπτική των χωρών του Τρίτου Κόσμου (ή του παγκόσμιου Νότου) ενθαρρύνοντας τις πολιτικές τους πρωτοβουλίες και ερμηνεύοντάς τες ως προοπτική μείωσης των παγκόσμιων ανισοτήτων, ενάντια και στον Πρώτο (δυτικό/καπιταλιστικό) και στον Δεύτερο (ανατολικό/σοσιαλιστικό) κόσμο. Έτσι, αν και δεν αναφέρεται ρητά, θεωρούμε (δια της απόπου απαγωγής) πως

υπονοείται εμμέσως η απελευθερωτική προοπτική του Τρίτου Κόσμου εντός του κινήματος των Αδεσμεύτων:

«Με τη φράση “Τρίτος Κόσμος” εννοούνται οι υπανάπτυκτες περιοχές του κόσμου (Ασία, Αφρική και Λατ. Αμερική). Ο “Πρώτος Κόσμος” δηλώνει τις αναπτυγμένες βιομηχανικές καπιταλιστικές χώρες (Η.Π.Α., Ιαπωνία και Δυτ. Ευρώπη) ενώ ο “Δεύτερος Κόσμος” τις αναπτυγμένες βιομηχανικές σοσιαλιστικές χώρες (Σοβ. Ένωση και Αν. Ευρώπη)».

ΚΛ3 (1984-1989), σ. 118

«Τη λογική αυτή, που ουσιαστικά εντάσσει την πορεία των χωρών του Τρίτου Κόσμου στους “ζωτικούς χώρους” και τα συμφέροντα των Υπερδυνάμεων δεν είναι δυνατόν να αποδεχτούν οι λαοί του Τρίτου Κόσμου. [...] Οι δηλώσεις αυτές δεν εκφράζουν παρά την κραυγή της αγωνίας του Τρίτου Κόσμου που ζητά να καθορίσει τις τύχες του πέρα από τις σκοπιμότητες και τα συμφέροντα των Μεγάλων Δυνάμεων, που ζητά να ανατρέψει τις άνισες σε βάρος του σχέσεις και να προχωρήσει σε μια νέα πορεία ανεξαρτησίας, κοινωνικής δικαιοσύνης και προκοπής. Όσο ο ανταγωνισμός των Υπερδυνάμεων σε εξοπλισμούς θα εντείνεται και όσο η ανισότητα των πλούσιων χωρών του Βορρά σε βάρος των φτωχών χωρών του Νότου θα διευρύνεται θα προβάλλει η αδήριτη αναγκαιότητα για μια άλλη κοινωνική πορεία, που θα επιτρέψει σ’ ολόκληρη την ανθρωπότητα να εκμεταλλευτεί τα αγαθά της τεχνολογικής επανάστασης, να δώσει τέλος στο δράμα των “φτωχών χωρών” που ζουν σήμερα σ’ ένα “πλούσιο κόσμο”».

ΚΛ3 (1984-1989), σ. 144

Ανάλογη οπτικής ανάδειξη εκφράζεται και στο Λ3 (2002) με λιγότερες αναφορές:

«Από πολιτική άποψη, ο Τρίτος Κόσμος έκανε αισθητή την παρουσία του με τη δημιουργία του Κινήματος των Αδεσμεύτων το 1955, στη διεθνή Συνδιάσκεψη του Μπαντούγκ της Ινδονησίας. Στο κίνημα αυτό πρωτοστατούσαν σημαντικές χώρες με σοσιαλιστικό προσανατολισμό, όπως η Ινδία του Νεχρού και της κόρης του Ίντιρας Γκάντι, η Γιουγκοσλαβία του στρατάρχη Τίτο, η Αίγυπτος του Γκαμάλ Αμπντέλ Νάσερ και η Ινδονησία του Σουκάρνο, ο οποίος μερικά χρόνια αργότερα θα ανατρεπόταν από ένα αιματηρό πραξικόπημα. Οι Αδέσμευτες Χώρες κρατούσαν ίσες αποστάσεις από τις δύο υπερδυνάμεις, αλλά στην πράξη έκλιναν προς τη Σοβιετική Ένωση, η οποία συχνά τις ενίσχυε στρατιωτικά και οικονομικά. Αντιθέτως, οι ΗΠΑ υποστήριζαν συντηρητικά καθεστώτα του Τρίτου Κόσμου, όπως της Τουρκίας, του Ιράν επί Σάχη, του Ιράκ πριν από την εθνικιστική επανάσταση του 1958, του Πακιστάν και των Φιλιππινών του δικτάτορα Μάρκος, τη Νοτιοαφρικανική Ένωση του ρατσιστικού απαρτχάιντ, καθώς και μια σειρά από περισσότερο ή λιγότερο ωμές δικτατορίες στη Ν. Αμερική».

Λ3 (2002), σ. 226

στ) Θετική επιρροή της ΕΣΣΔ στον ανταποικιακό αγώνα

Αν και σε μερικά σημεία του Λ2 (1983-2007) ο Τρίτος Κόσμος χαρακτηρίζεται, όπως προαναφέρθηκε, ως σχετικά αντίθετος και με την αμερικανική αλλά και με την σοβιετική πολιτική, αφού ο ίδιος αποτελεί το πεδίο συγκρούσεων του Ψυχρού Πολέμου, ωστόσο αναγνωρίζεται επαρκώς η θετική επιρροή της ΕΣΣΔ σε αυτόν.

Έτσι, αν και αξιολογείται ως θετική η προοπτική ένταξης των χωρών του Τρίτου Κόσμου στο κίνημα των Αδεσμεύτων παρά στο σοσιαλιστικό στρατόπεδο, εντούτοις για πρώτη φορά αναφέρεται ως θετική η επιρροή της ΕΣΣΔ στον ανταποικιακό αγώνα ανεξαρτησίας των αποικιών. Επίσης, καταγράφονται αρκετά λεπτομερώς και τα φιλοσοβιετικά σοσιαλιστικά χαρακτηριστικά των καθεστώτων που εγκαθιδρύονται σε πολλές από αυτές τις πρώην αποικίες σε σύγκρουση με το ιμπεριαλιστικό σύστημα των μεγάλων δυνάμεων:

«Η κατάσταση οξύνεται με τα γεγονότα του Αφγανιστάν: το 1978 εκδηλώθηκε και επικράτησε φιλοσοβιετικό κίνημα. Το νέο καθεστώς δεν μπόρεσε να ισορροπήσει τις διάφορες τάσεις που υπήρχαν στους κόλπους του· μέσα σ' ένα χρόνο έγιναν δύο πραξικοπήματα που ανέτρεψαν τις προηγούμενες κυβερνήσεις. Συγχρόνως αναπτύχθηκε από τους μουσουλμάνους Αφγανούς ανταρτικό κίνημα εναντίον του καθεστώτος· οι αντάρτες υποστηρίζονται από το Πακιστάν, τις Ε.Π.Α. και την Κίνα. **Για να διατηρήσει την επιρροή της, η Ε.Σ.Σ.Δ. επεμβαίνει στρατιωτικά (1979) και επιβάλλει φιλοσοβιετικό καθεστώς στη χώρα.** Η Ε.Σ.Σ.Δ. υποστηρίζει ότι την ενέργειά της αυτή επέβαλε η ασφάλεια των συνόρων της. Η σοβιετική ηγεσία πιστεύει ότι η πολιτική των Ε.Π.Α. στοχεύει στην περικύκλωση της Ε.Σ.Σ.Δ. σε τρία μέτωπα διαμέσου μιας άτυπης συμμαχίας μεταξύ Κίνας, Ιαπωνίας και Δ. Ευρώπης. Η Κίνα όμως αρνείται ότι η πολιτική της έχει τέτοιο στόχο».

Λ2 (1983-2007), σ. 354

«Σε ορισμένες χώρες επικρατούν σοσιαλιστικά καθεστώτα (π.χ. Ανγκόλα, Μοζαμβίκη, Κογκό). Και αυτά τα καθεστώτα αντιμετωπίζουν δυσκολίες που έχουν σχέση με την προσαρμογή του σοσιαλισμού στα αφρικανικά δεδομένα, ενώ στην Ανγκόλα υπάρχει και ένοπλο κίνημα (UNITA), που χρηματοδοτείται κυρίως από τις δυτικές δυνάμεις και μάχεται εναντίον του σοσιαλιστικού καθεστώτος της χώρας».

Λ2 (1983-2007), σ. 358

«Η άλλη τάση εκπροσωπείται από τους Άραβες που ήλθαν σε επαφή με τη δυτική σκέψη (ως φοιτητές σε δυτικά πανεπιστήμια), επηρεάστηκαν από τις σοσιαλιστικές ιδέες και οίνουν το προβάδισμα στις κοινωνικές μεταρρυθμίσεις, χωρίς να παραμερίζουν όμως και το θρησκευτικό συναίσθημα. Μετά την κατάκτηση της ανεξαρτησίας οι εκπρόσωποι της δεύτερης τάσης καταλαμβάνουν σε πολλά αραβικά κράτη την εξουσία και εκδιώκουν τις παλιές μοναρχίες (ο Νάσερ στην Αίγυπτο—1952, ο Μπουργκίμπα στην Τυνησία—1957, ο Κάσεμ στο Ιράκ—1958, ο Καντάφι στη Λιβύη—1969). Τα νέα καθεστώτα δημιουργούν επαναστατικά συμβούλια με τα οποία κυβερνούν τις χώρες τους. Σε άλλα αραβικά κράτη (Σαουδική Αραβία, Εμιράτα του Περσικού κόλπου, Ιορδανία, Μαρόκο) παρέμειναν οι μοναρχίες και σε ορισμένα επικρατεί θεοκρατικό κλίμα. Στην Αλγερία και στη Ν. Υεμένη (επανάσταση του 1967) επικράτησε το σοσιαλιστικό καθεστώς».

Λ2 (1983-2007), σ. 366-367

[λεζάντα]

«Το 1980 η σοσιαλιστική κυβέρνηση της Νικαράγουα άρχισε μια εθνική εκστρατεία εναντίον του αναλφαβητισμού. Στη φωτογραφία ένας πατέρας οκτώ παιδιών σε προχωρημένη ηλικία αρχίζει να μαθαίνει γράμματα».

Λ2 (1983-2007), σ. 384

«Στην Ινδοκίνα, παρά τη συνθήκη της Γενεύης, ο πόλεμος επαναλαμβάνεται. Στο Νότιο Βιετνάμ, κομμουνιστές αντάρτες που υποστηρίζονται από το Βόρειο Βιετνάμ, τη Σοβιετική Ένωση και την Κίνα προσπαθούν να ανατρέψουν το φιλοαμερικανικό δικτατορικό καθεστώς. Για να το ενισχύσουν, οι Αμερικανοί στέλνουν χιλιάδες στρατιώτες στο Νότιο βομβαρδίζουν ανελέητα το Βόρειο και ανατρέπουν το ουδέτερο καθεστώς της γειτονικής Καμπότζης. Δεν κατορθώνουν όμως να συντρίψουν τους αντάρτες. Τελικά, τον Απρίλιο του 1975, το φιλοαμερικανικό καθεστώς του Νότιου Βιετνάμ καταρρέει και οι κομμουνιστές ενώνουν τις δύο ζώνες. Στην Κούβα, ο δικτάτορας Μπατίστα ανατρέπεται το 1959 από λαϊκή εξέγερση με ηγέτη τον Φιντέλ Κάστρο. Μπροστά στην εχθρότητα των Ενωμένων Πολιτειών ο Κάστρο στρέφεται προς τη Σοβιετική Ένωση, η οποία έχει βοηθήσει τη λαϊκή αυτή εξέγερση».

Λ2 (1983-2007), σ. 306-307

Στο Λ3 (2002), επίσης, αναδεικνύεται η θετική συμβολή της ΕΣΣΔ στον αντιαποικιακό αγώνα, η οποία παράλληλα αντιπαραβάλλεται με την κατάδειξη του αρνητικού και αντιδραστικού ρόλου των ΗΠΑ:

«Παντού αναδείχθηκαν σε ηγέτες εθνικοαπελευθερωτικών κινήματων νεαροί διανοούμενοι, οι οποίοι συχνά είχαν σπουδάσει σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια, όπου είχαν διαποτιστεί με ιδέες κοινωνικά και πολιτικά ριζοσπαστικές. Στα κινήματα αυτά, συνήθως αντιθρησκευτικού και εκσυγχρονιστικού χαρακτήρα, συχνά πρωτοστατούσαν σοσιαλιστές και κομμουνιστές (Αίγυπτος, Συρία, Ιράκ, Κίνα, Κορέα, Ινδοκίνα). Οι ελίτ των περιφερειακών χωρών επένδυσαν σε αυτά ελπίδες για την αναδιοργάνωση των κοινωνιών τους, ώστε να μπου — επιτέλους— στο “δρόμο της ανάπτυξης”. Ονειρεύονταν να παραγάγουν πλούτο και δύναμη, επιστήμη και πολιτισμό, ώστε να καλύψουν το χάσμα που τις χώριζε από τις ανεπτυγμένες χώρες. Βασική προϋπόθεση ήταν η απαλλαγή από τον ξένο δυνάστη, αλλά συνάμα βασικό μέσο ήταν η οικειοποίηση των ιδεολογιών του: φιλελεύθερων, σοσιαλιστικών ή εθνικιστικών [...] Από πολιτική άποψη, ο Τρίτος Κόσμος έκανε αισθητή την παρουσία του με τη δημιουργία του Κινήματος των Αδεσμεύτων το 1955, στη διεθνή Συνδιάσκεψη του Μπαντούνγκ της Ινδονησίας. Στο κίνημα αυτό πρωτοστατούσαν σημαντικές χώρες με σοσιαλιστικό προσανατολισμό, όπως η Ινδία του Νεχρού και της κόρης του Ίντιρας Γκάντι, η Γιουγκοσλαβία του στρατάρχη Τίτο, η Αίγυπτος του Γκαμάλ Αμπντέλ Νάσερ και η Ινδονησία του Σουκάρνο, ο οποίος μερικά χρόνια αργότερα θα ανατρεπόταν από ένα αιματηρό πραξικόπημα. Οι Αδέσμευτες Χώρες κρατούσαν ίσες αποστάσεις από τις δύο υπερδυνάμεις, αλλά στην πράξη έκλιναν προς τη Σοβιετική Ένωση, η οποία συχνά τις ενίσχυε στρατιωτικά και οικονομικά. Αντιθέτως, οι ΗΠΑ υποστήριζαν συντηρητικά καθεστώτα του Τρίτου Κόσμου, όπως της Τουρκίας, του Ιράν επί Σάχη, του Ιράκ πριν από την εθνικιστική επανάσταση του 1958, του Πακιστάν και των Φιλιππινών του δικτάτορα Μάρκος, τη Νοτιοαφρικανική Ένωση του ρατσιστικού απαρτχάιντ, καθώς και μια σειρά από περισσότερο ή λιγότερο ωμές δικτατορίες στη Ν. Αμερική».

Λ3 (2002), σ. 224-226

ζ) Παγκόσμια αντίθεση αναπτυγμένου Βορρά (κυριαρχία δυτικών καπιταλιστικών μονοπωλίων) vs υπανάπτυκτου Νότου και Τρίτου κόσμου (υπανάπτυξη και εξάρτηση)

Το Λ2 (1983-2007), στα πλαίσια της καταγραφής και ανάλυσης του αντιαποικιακού αγώνα και της κριτικής στην νεοαποικιοκρατία (όπως προαναφέρθηκε), εντοπίζει στον αγώνα για ουσιαστική (και οικονομική) ανεξαρτησία του Τρίτου Κόσμου την αντίθεσή του προς τα καπιταλιστικά μονοπώλια και τις μεγάλες πολυεθνικές των παλιών και νέων μητροπόλεων του καπιταλισμού:

«Ο μονοπωλιακός καπιταλισμός δημιούργησε ένα νέο τύπο επιχείρησης την πολυεθνική επιχείρηση. Οι οικονομικές δραστηριότητες της πολυεθνικής επιχείρησης επεκτείνονται σε πολλά κράτη, αναπτυγμένα και υπανάπτυκτα. Οι πολυεθνικές καλύπτουν όλους τους τομείς παραγωγής δείχνουν όμως μια προτίμηση στους τομείς της τεχνολογίας αιχμής (ηλεκτρονική, πληροφορική, τηλεπικοινωνίες χημεία κ.ά.) και στους τομείς επεξεργασίας των πρώτων υλών. Είναι εξοπλισμένες με το τελειότερο τεχνολογικό υλικό, διαθέτουν εργαστήρια διαρκούς και προωθημένης έρευνας· απασχολούν εκατομμύρια εργάτες ειδικευμένο προσωπικό, τεχνοκράτες και επιστήμονες. Παράγουν προϊόντα υψηλής ποιότητας και λειτουργούν με γνώμονα τη μεγαλύτερη δυνατή αποδοτικότητα της επιχείρησης και την αποκόμιση του μεγαλύτερου δυνατού κέρδους. Οι πολυεθνικές στοχεύουν περισσότερο στα οικονομικά οφέλη παρά στην εξυπηρέτηση των κοινωνικών αναγκών. Σήμερα οι πολυεθνικές ελέγχουν το 40% της παγκόσμιας αγοράς κεφαλαίων και το 1/3 του παγκόσμιου εμπορίου. Οι περισσότερες είναι αμερικανικές και ακολουθούν οι ιαπωνικές και οι ευρωπαϊκές. Οι πολυεθνικές εταιρείες είναι τεράστιες οικονομικές δυνάμεις και επηρεάζουν την πολιτική των αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών. Πολύ όμως περισσότερο επηρεάζουν την πολιτική των ασθενών υπανάπτυκτων χωρών. Εάν μία κυβέρνηση υπανάπτυκτης χώρας θέσει σε κίνδυνο τα συμφέροντά τους, έχουν τη δυνατότητα να της προκαλέσουν αρκετά προβλήματα, ακόμη και να την ανατρέψουν. Τα κέρδη τους είναι δύσκολο να φορολογηθούν και σχεδόν πάντοτε τα φυγαδεύουν από τη χώρα που τα αποκόμισαν, για να τα τοποθετήσουν σε χώρες με προσφορότερες αγορές, όπου οι όροι εργασίας είναι καλύτεροι γι' αυτές (π.χ. χαμηλά ημερομίσθια). Σε περίπτωση κοινωνικών αναταραχών αποσύρουν τα κεφάλαιά τους. Με την κατάλληλη και εντατική διαφήμιση και με την περιποιημένη εξωτερική παρουσίαση ενός προϊόντος έχουν τη δυνατότητα να χειραγωγούν το καταναλωτικό κοινό προς την αγορά ενός συγκεκριμένου προϊόντος. Ορισμένες πολυεθνικές ειδικεύονται στην παραγωγή οπλικών συστημάτων (πολεμικά αεροπλάνα, πυρηνικά όπλα κ.ά.). Επειδή δαπανούν τεράστια ποσά σ' αυτόν τον τομέα, πιέζουν τις κυβερνήσεις να τ' αγοράσουν συμβάλλοντας έτσι στον ανταγωνισμό των εξοπλισμών».

Λ2 (1983-2007), σ. 377-379

[πηγή]

«Η πολιτική των πολυεθνικών εταιρειών στον Τρίτο Κόσμο: Ισχυρότερες και από τα πιο ισχυρά κράτη οι πολυεθνικές εταιρείες ελέγχουν ένα μέρος της κοινωνικής ζωής, εισδύουν στην πολιτική, επηρεάζουν και θέτουν στην υπηρεσία τους τους στρατιωτικούς συσπειρώνονται, για να δημιουργήσουν ένα

νέο οικονομικό επεκτατισμό, συνωμοτούν εναντίον των κυβερνήσεων που αντιστέκονται σ' αυτές αρπάζουν ακόμη τις πρώτες ύλες των φτωχών χωρών και λεηλατούν τον πλούτο τους τον οποίο σπαταλούν στις πλούσιες χώρες.

Από άρθρο του Χέλντερ Καμάρρα, αρχιεπισκόπου της Ρεσίφε (Βραζιλία) στη γαλλική εφημερίδα Λα Κρουά (7 Μαρτίου 1975)».

Λ2 (1983-2007), σ. 378

Ενώ, κρίνει πως την θέση του παλιού αποικιοκρατικού συστήματος της αντίθεσης μητρόπολης-αποικίας λαμβάνει η νεοαποικιοκρατία (όπως προαναφέρθηκε) με την νέα βασική παγκόσμια αντίθεση να είναι αυτή ανάμεσα στον αναπτυγμένο Βορρά (μητρόπολη) και τον υπανάπτυκτο Νότο (περιφέρεια), στον οποίο εντάσσεται και ο Τρίτος Κόσμος με τις πρώην αποικίες και τις νυν οικονομικά εξαρτώμενες χώρες. Είναι προφανές πως η οπτική γωνία του εγχειριδίου μέσα από την ανάλυση αυτής της νέας παγκόσμιας ιμπεριαλιστικής αντίθεσης συντάσσεται με τον υπανάπτυκτο Νότο, κάτι που συνάπτεται και με την ανάλογη υποστήριξη στο κίνημα των Αδεσμεύτων:

«Η αντίθεση Βορρά-Νότου: Η οικονομία των υπανάπτυκτων κρατών: **Σήμερα ο κόσμος είναι χωρισμένος σε δύο οικονομικές ζώνες: στη ζώνη του βορείου ημισφαιρίου, στο οποίο ανήκουν οι αναπτυγμένες χώρες και στη ζώνη του νοτίου ημισφαιρίου, στο οποίο ανήκουν οι υπανάπτυκτες χώρες του Τρίτου Κόσμου.** Στα περισσότερα υπανάπτυκτα κράτη επικρατεί η κλειστή αγροτική οικονομία με αρχαϊκές δομές, ικανή να ικανοποιήσει ως ένα βαθμό τις τοπικές αγορές. Αλλά και εκεί που έχει γίνει αγροτική μεταρρύθμιση, η σύνδεση μεταξύ αγροτικής παραγωγής και βιομηχανίας είναι υποτυπώδης. **Εξάλλου η βιομηχανία βρίσκεται σε εμβρυώδη κατάσταση και στα χέρια ξένων. Το σημαντικό ορυκτό πλούτο των χωρών αυτών τον εκμεταλλεύονται οι πολυεθνικές, οι οποίες αποτελούν ένα κλειστό κύκλωμα, που πολύ λίγη σχέση έχει με την εθνική οικονομία των χωρών του Τρίτου Κόσμου. Οι οικονομικές δραστηριότητες των πολυεθνικών, που εδρεύουν στις υπανάπτυκτες χώρες είναι στραμμένες προς τις οικονομίες των αναπτυγμένων χωρών, αφού προς αυτές διοχετεύουν τα κέρδη τους.** Εξάλλου η επεξεργασία των πρώτων υλών σπάνια γίνεται στις χώρες που τις παράγουν αυτή γίνεται στις αναπτυγμένες χώρες, οι οποίες κατόπιν τους πωλούν τα επεξεργασμένα προϊόντα σε αρκετά υψηλές τιμές. Ο υπερπληθυσμός της υπαίθρου δεν επιτρέπει σε όλους τους αγρότες να ασχοληθούν με την εκμετάλλευση της γης. **Η ανεργία και η υποαπασχόληση πλήττουν τις υπανάπτυκτες χώρες και δημιουργούν την αγροτική έξοδο προς τις μεγάλες πόλεις. Η ανάπτυξη των μεγάλων πόλεων στον Τρίτο Κόσμο δεν είναι σύμπτωμα οικονομικής προόδου, όπως στην Ευρώπη του 19ου αι. κατά τη διάρκεια της βιομηχανικής επανάστασης, αλλά επακόλουθο της υπανάπτυξης.** Έτσι στις μεγάλες πόλεις, και κυρίως στην περιφέρεια, συγκεντρώνεται ένα υποπρολεταριάτο χωρίς μόνιμη εργασία που ζει μέσα στις λεγόμενες **“τενεκεδουπόλεις”.** Η φτώχεια των πόλεων αυτών και η ταχύτατη ανάπτυξή τους οδηγούν σε μια πολεοδομική αναρχία, ενδεικτική για τις περιοχές αυτές: στις περισσότερες συνοικίες των **“τενεκεδουπόλεων” δεν υπάρχει ηλεκτροφωτισμός, ύδρευση, αποχέτευση.** Οι κυβερνήσεις των χωρών του Τρίτου Κόσμου, για να λύσουν το πρόβλημα, προσπαθούν να προσελκύσουν ξένα κεφάλαια για τη δημιουργία βιομηχανίας που θα δώσει εργασία σ' όλον αυτόν τον κόσμο. **Οι πολυεθνικές όμως εταιρείες δεν ιδρύουν μεγάλες επιχειρήσεις στις υπανάπτυκτες χώρες. Οι παραδοσιακές βιομηχανίες των υπανάπτυκτων χωρών (π.χ.**

υφαντουργία) είναι μικρές και δεν μπορούν να δημιουργήσουν πολλές θέσεις εργασίας. Συχνά η μετανάστευση στις πρώην μητροπόλεις αποτελεί τη μόνη λύση, για να αποφύγουν οι άνθρωποι αυτοί την ανέχεια. Αλλά και εκεί τους περισσότερους τους περιμένει μια νέα μιζέρια· ζώντας στο περιθώριο της ζωής των χωρών αυτών, κλεισμένοι στα γκέτο των περιφερειακών συνοικιών των ευρωπαϊκών πόλεων κάνουν οποιαδήποτε εργασία δεν καταδέχονται να κάνουν οι “πρώην κύριοι” των αποικιών. Η οικονομική ανάπτυξη των μεγάλων ευρωπαϊκών κρατών οφείλεται και στην εργασία των μεταναστών. **Η πενία του Τρίτου Κόσμου είναι μία από τις αιτίες πλούτου των κοινωνιών της αφθονίας** (όπως είδαμε και στη σελίδα 319). **Εδώ βρίσκεται η κύρια αντίθεση Βορρά-Νότου. Και το ερώτημα: Γιατί και έως πότε μια μειοψηφία ανθρώπων (χώρες του Βορρά) θα καρπώνονται τον πλούτο της γης, ενώ η πλειοψηφία των κατοίκων της γης (χώρες του Νότου) θα βρίσκεται στα όρια της επιβίωσης;».**
Λ2 (1983-2007), σ. 379, 381, 385

Το **ΚΛ3 (1984-1989)** αναλύει, επίσης, την μεταπολεμική νεοαποικιοκρατική σύγχρονη του διεθνή κατάσταση ως μια αντίθεση ανισότητας και εκμετάλλευσης μεταξύ των πλούσιων, βιομηχανοποιημένων, αναπτυγμένων ιμπεριαλιστικών χωρών του Παγκόσμιου Βορρά (αλλά και του «Δεύτερου» ή σοσιαλιστικού κόσμου) και των φτωχών, υπανάπτυκτων, νεοαποικιοκρατούμενων και υφιστάμενων οικονομική εκμετάλλευση χωρών του Τρίτου Κόσμου ή του Παγκόσμιου Νότου. Οι τελευταίες αποτελούν τις «φτωχές χώρες σε έναν πλούσιο κόσμο» κατά την χαρακτηριστική διατύπωση του εγχειριδίου:

«Όσα ανέφερε ο Πρωθυπουργός Ντισραέλι το 1845 για τους Βρετανούς στο βιβλίο του: “Δύο Έθνη: ΠΛΟΥΣΙΟΙ ΚΑΙ ΦΤΩΧΟΙ”, ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα του 1914, και για το ίδιο θέμα παραμένουν και σήμερα πέρα για πέρα αληθινά. Αν και βελτιώθηκε γενικά το βιοτικό επίπεδο στην Ευρώπη στο τέλος του 19ου αιώνα, δεν παρουσιάστηκε παράλληλο φαινόμενο στις αποικίες [...] Με άλλα λόγια, τα οφέλη της Βιομηχανικής Επανάστασης συγκεντρώθηκαν κυρίως στις βιομηχανικές χώρες. Δεν έφτασαν στις αποικίες, όπου ζούσε η μεγάλη πλειονότητα των ανθρώπων. **Ακόμα και σήμερα, που οι κάτοικοι των αποικιών έχουν αποκτήσει την ανεξαρτησία τους, το χάσμα μεταξύ των πλούσιων και φτωχών χωρών εξακολουθεί να ευρύνεται. Μένει ακόμα να κερδηθεί ο αγώνας για οικονομική ανεξαρτησία και ισότητα».**

ΚΛ3 (1984-1989), σ. 107

«Σήμερα, ενώ η Επανάσταση Υψηλής Τεχνολογίας βρίσκεται σε εξέλιξη, παρατηρείται, ωστόσο, η ίδια χρονική διαφορά εξέλιξης μεταξύ της τεχνολογικής και της κοινωνικής αλλαγής. Και αφού η Επανάσταση αυτή επηρεάζει ολόκληρη την οικουμένη, μπορούμε να διακρίνουμε τις δυσμενείς επιπτώσεις εξαιτίας αυτής της χρονικής διαφοράς σε όλα τα μέρη του κόσμου, θα εξετάσουμε στις επόμενες σελίδες χαρακτηριστικές συνέπειες αυτής της διαφοράς. **Μια τέτοια συνέπεια είναι η αντινομία που παρουσιάζεται και αφορά τις φτωχές χώρες μέσα σε έναν πλούσιο κόσμο.** [...] **Φτωχές χώρες σε έναν πλούσιο κόσμο:** Ενώ η Επανάσταση Υψηλής Τεχνολογίας αυξάνει την παραγωγικότητα και την ευημερία, **το χάσμα μεταξύ των πλούσιων και φτωχών χωρών συνεχίζει να διευρύνεται. Και ο ρυθμός αυτής της διεύρυνσης όλο και επιταχύνεται. Ο μέσος όρος του κατά κεφαλήν εισοδήματος**

στον Πρώτο Κόσμο σε αναλογία με τον Τρίτο Κόσμο ήταν 3 προς 1 το 1500. Είχε αυξηθεί σε 5 προς 1 το 1850, σε 6 προς 1 το 1900, σε 14 προς 1 το 1970 και σύμφωνα με σημερινές εκτιμήσεις υπολογίζεται να φτάσει σε 30 προς 1 το 2000 [...] Αυτή η τραγική αντίθεση ανάμεσα στον πλούσιο Βορρά και το φτωχό Νότο είναι ένα σύγχρονο φαινόμενο».

ΚΛ3 (1984-1989), σ. 136-137

«Τη λογική αυτή, που ουσιαστικά εντάσσει την πορεία των χωρών του Τρίτου Κόσμου στους “ζωτικούς χώρους” και τα συμφέροντα των Υπερδυνάμεων δεν είναι δυνατόν να αποδεχτούν οι λαοί του Τρίτου Κόσμου. [...] Οι δηλώσεις αυτές δεν εκφράζουν παρά την κραυγή της αγωνίας του Τρίτου Κόσμου που ζητά να καθορίσει τις τύχες του πέρα από τις σκοπιμότητες και τα συμφέροντα των Μεγάλων Δυνάμεων, που ζητά να ανατρέψει τις άνισες σε βάρος του σχέσεις και να προχωρήσει σε μια νέα πορεία ανεξαρτησίας, κοινωνικής δικαιοσύνης και προκοπής. Όσο ο ανταγωνισμός των Υπερδυνάμεων σε εξοπλισμούς θα εντείνεται και όσο η ανισότητα των πλούσιων χωρών του Βορρά σε βάρος των φτωχών χωρών του Νότου θα διευρύνεται θα προβάλλει η αδήριτη αναγκαιότητα για μια άλλη κοινωνική πορεία, που θα επιτρέψει σ’ ολόκληρη την ανθρωπότητα να εκμεταλλευτεί τα αγαθά της τεχνολογικής επανάστασης, να δώσει τέλος στο δράμα των “φτωχών χωρών” που ζουν σήμερα σ’ ένα “πλούσιο κόσμο”».

ΚΛ3 (1984-1989), σ. 144

Το ίδιο σχήμα του νέου ιμπεριαλισμού εκφράζεται και στο Λ3 (2002), όπου την θέση του παγκόσμιου Βορρά λαμβάνει πιο συγκεκριμένα η Δύση, και του παγκόσμιου Νότου ο Τρίτος Κόσμος ως εξαρτημένος και θύμα της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας, απόλυτα εκτεθειμένος στις καπιταλιστικές κρίσεις που διαιωνίζουν την υπανάπτυξη και εκμετάλλευσή του. Ενώ αυτή η παγκοσμιοποιημένη οικονομία, ως νέος διεθνής καταμερισμός εργασίας, αντανακλάται και στην εμβάθυνση των ήδη υφιστάμενων κοινωνικοοικονομικών και πολιτικών προβλημάτων του Τρίτου Κόσμου και στην διεύρυνση των εσωτερικών του ανισοτήτων:

«Η ανεξαρτησία, ωστόσο, δεν έλυσε τα προβλήματα των τέως αποικιακών λαών. Αυτοί ζούσαν στις λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές του κόσμου, οι οποίες από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 καθιερώθηκε να αποκαλούνται συλλογικά Τρίτος Κόσμος (“Πρώτος Κόσμος” ήταν οι ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, ενώ “Δεύτερος Κόσμος” η Σοβιετική Ένωση και οι σύμμαχοί της στην Α. Ευρώπη). Στον Τρίτο Κόσμο περιλαμβάνονταν, λοιπόν, τα εκτός Ευρώπης καθυστερημένα κράτη (όπως οι χώρες της Λατινικής Αμερικής, οι οποίες ήταν εξαρτημένες οικονομικά και πολιτικά από τις Ηνωμένες Πολιτείες) και οι τέως αποικίες στην Αφρική, την Ασία και τη Μέση Ανατολή. [...] τα νέα κράτη αποδείχτηκαν πολιτικώς ασταθή, με αποτέλεσμα συχνά να πέφτουν στα χέρια στρατιωτικών ή δικτατορικών κυβερνήσεων [...] Από οικονομική άποψη, οι περισσότερες χώρες του Τρίτου Κόσμου απέτυχαν να χρησιμοποιήσουν προς όφελός τους την παγκοσμιοποίηση της οικονομίας. Βεβαίως, στο νέο διεθνή καταμερισμό της εργασίας τονώθηκε η βιομηχανία τους, αφού το εργατικό κόστος παρέμενε χαμηλό. Αλλά είτε επέλεξαν την κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία είτε την ελεύθερη αγορά, στο ανταγωνιστικό παγκόσμιο περιβάλλον δύσκολα μπορούσαν να

απαλλαγούν από την καθυστέρηση. Συχνά βραχυκυκλώνονταν όχι μόνον από θεμελιώδη προβλήματα, όπως η έλλειψη οικονομικής (π.χ. ενέργεια, συγκοινωνίες, επικοινωνίες) και πολιτισμικής υποδομής (π.χ. αναλφαβητισμός, ή έλλειψη τεχνοκρατών και στελεχών), αλλά και από την πολιτική αδυναμία να δημιουργήσουν κράτη αποτελεσματικά που να σέβονται τις δημοκρατικές ελευθερίες. Όλα αυτά είχαν ως συνέπεια την ανάπτυξη πολύ μεγαλύτερων ανισοτήτων απ' ό,τι στις ευρωπαϊκές χώρες. Στη Βραζιλία, λόγω χάρη, το πλουσιότερο δέκατο του πληθυσμού νέμεται το μισό εθνικό εισόδημα, ενώ το φτωχότερο πέμπτο απολαμβάνει μόλις το 2,5% του εθνικού εισοδήματος. Ανάλογη κατάσταση επικρατεί στη Ν. Αφρική».

Λ3 (2002), σ. 225-226

«Τη δεκαετία του 1970 το παγκόσμιο σύστημα εισήλθε, έστω και αν αυτό δεν φάνηκε αμέσως, σε μια παρατεταμένη περίοδο κρίσης [...] δεν ανέκοψε την ανάπτυξη των ισχυρών χωρών, η οποία συνεχίστηκε, έστω και με αρκετά χαμηλότερους ρυθμούς, έως τις αρχές της δεκαετίας του 1990. Ωστόσο, είχε πολύ σημαντικότερο αντίκτυπο στις περιφερειακές χώρες. Τις δεκαετίες του 1980 και του 1990 το μεγαλύτερο μέρος της ανθρωπότητας, ιδίως στις χώρες της Αφρικής, της Δ. Ασίας και της Λατινικής Αμερικής, έγινε φτωχότερο [...] Κοινωνικό, διότι ένα σύνολο πλούσιων και “αναπτυγμένων” χωρών ή κοινωνικών στρωμάτων, στο Δυτικό κυρίως κόσμο, περιστοιχίζεται ή “πολιορκείται” από μία πλειοψηφία φτωχών και “υπανάπτυκτων” πληθυσμών, που αντιμετωπίζουν οξύ το πρόβλημα της φτώχειας και της ανεργίας. Οι καπιταλιστικές δομές παράγουν κοινωνίες μεγάλων ανισοτήτων: Το 1/6 του παγκόσμιου πληθυσμού διαθέτει τα 4/5 του παγκόσμιου πλούτου και της παγκόσμιας ενέργειας. Ο πληθυσμός των Η.Π.Α. ανέρχεται στο 4% του παγκόσμιου πληθυσμού, αλλά καταναλώνει, ή καλύτερα σπαταλά, το 1/4 της παγκόσμιας ενέργειας. Διαμέσου των μηχανισμών άνισης ανταλλαγής, η “ανάπτυξη” των πρώτων στηρίζεται στην εκμετάλλευση και την “υπανάπτυξη” των δευτέρων. Το χάσμα μεταξύ πλούσιων και φτωχών διευρύνεται σταθερά. [...] Τα εκατομμύρια των φτωχών, των περιθωριακών, των αστέγων και των προλετάρων, των οποίων ο αριθμός δεν παύει να αυξάνεται διαρκώς, συγκροτούν μια μόνιμη εστία αναταραχής, καθώς οι στερήσεις και η απελπισία συνδυαλίζουν μορφές γενικευμένης ανομίας και βίας. Από τις περιοχές αυτές, στρατιές ανέργων νέων μεταναστεύουν, νόμιμα και μη, προς την “πλούσια Δύση” με το όραμα να υπερβούν τον κοινωνικό τους αποκλεισμό. Εκεί, όμως, τους περιμένουν — συνηθέστερα — οι διακρίσεις και η ξενοφοβία. Είναι, όμως, το πρόβλημα και πολιτικό διότι, ενώ, βέβαια, ειδικοί επιστήμονες είναι σε θέση να υποδείξουν τι ακριβώς πρέπει να γίνει για να αποφευχθεί μία μη αναστρέψιμη οικολογική και κοινωνική κρίση, παραμένει, ωστόσο, άγνωστο το ποιος, οργανισμός κρατών ή άλλος συλλογικός φορέας, θα αποφασίσει και θα εφαρμόσει τα δέοντα σε παγκόσμιο επίπεδο. Πώς θα ελεγχθεί η αλόγιστη κατανάλωση; Είναι εφικτή η αναδιανομή των πλεονασμάτων προς όφελος των ασθενέστερων; Πώς θα συγκρατηθεί η εκρηκτική δημογραφική αύξηση, ιδιαίτερα των υπανάπτυκτων περιοχών του πλανήτη;».

Λ3 (2002), σ. 233-235

4. Πώς ερμηνεύεται η ανατροπή της ΕΣΣΔ (αίτια), ποια η σημασία του γεγονότος και πώς αξιολογείται;

Όλες οι ερμηνείες την αντιμετωπίζουν λίγο-πολύ θετικά

α) Θετική η πτώση της ΕΣΣΔ και η Περεστρόικα – τερματισμός Ψυχρού Πολέμου και Δημοκρατία

Το Γ5 (1991-2006), αμέσως μετά την διάλυση της ΕΣΣΔ, αναφέρεται σε αυτήν με μάλλον θετική οπτική αφού εγκαινιάζει τον τερματισμό του Ψυχρού Πολέμου, σημαίνει πολυκομματικές δημοκρατίες για το πρώην σοσιαλιστικό μπλοκ χωρών και ενοποίηση της Γερμανίας. Στην βάση αυτή, ως θετικές αξιολογούνται η περεστρόικα και η γκλάσνοστ, αφού συντείνουν στην προσέγγιση της ΕΣΣΔ με τις ΗΠΑ:

«Από τη δεκαετία του 1970, η διεθνής ένταση άρχισε να υποχωρεί, και το 1985 η άνοδος του Μιχαήλ Γκορμπατσόφ στη θέση του Γενικού Γραμματέα του Κομμουνιστικού Κόμματος της Σοβιετικής Ένωσης υπήρξε καθοριστική για την πορεία της Ευρώπης και για τις κοσμογονικές αλλαγές της εποχής μας. Οι μεταρρυθμίσεις που πραγματοποίησε, (η “περεστρόικα” [=ανασυγκρότηση] και η “γκλάσνοστ” [=διαφάνεια] συντέλεσαν στην προσέγγιση των δυο συνασπισμών και οι εξελίξεις υπήρξαν ραγδαίες. Το 1989 τα καθεστώτα των χωρών της ανατολικής Ευρώπης κατέρρευσαν το ένα μετά το άλλο και αντικαταστάθηκαν από πολυκομματικές δημοκρατίες και το Νοέμβριο του ίδιου χρόνου άρχισε η κατεδάφιση του “τείχους του Βερολίνου”. Μετά τις πρώτες ελεύθερες εκλογές στην Ανατολική Γερμανία (Μάρτιος 1990) άρχισε η διαδικασία για την ενοποίηση της χώρας, που πραγματοποιήθηκε στις 3 Οκτωβρίου του ίδιου χρόνου. Το Δεκέμβριο του 1991 στο Μινσκ της Ρωσίας συμφωνήθηκε η ίδρυση Κοινοπολιτείας μεταξύ των προέδρων της Ρωσίας, της Λευκορωσίας και της Ουκρανίας και διακηρύχθηκε ότι η “Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών” δεν υπάρχει πια. Στην Κοινοπολιτεία προσχώρησαν αμέσως κατόπιν σχεδόν όλες οι ανεξάρτητες πια Δημοκρατίες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης. Στις 31 Δεκεμβρίου 1991 έγινε η υποστολή της σημαίας με το σφυροδρέπανο και η έπαρση της τρίχρωμης ρωσικής σημαίας στο Κρεμλίνο».

Γ5 (1991-2006), σ. 381

«Στα σχέδια αναδιοργάνωσης του κόσμου, μερικοί από τους ηγέτες των επαναστατών, όπως ο Τρότσκι, μίλησαν για τις “ενωμένες σοσιαλιστικές πολιτείες της Ευρώπης”. Ο στόχος τους όμως ήταν η παγκόσμια επανάσταση. Αλλά στη δεκαετία του 1920 η επανάσταση έμεινε σε μια μόνη χώρα, τη Σοβιετική Ένωση. Κλεισμένη στον εαυτό της, έχοντας να αντιμετωπίσει έναν εχθρικό περίγυρο και την τεράστια καθυστέρηση, εκφυλίστηκε στο δικτατορικό καθεστώς του Στάλιν. Έως τη δεκαετία του 1980, σ’ αυτό το μέρος της Ευρώπης δεν ίσχυαν ούτε η ανεκτικότητα ούτε τα ατομικά δικαιώματα ούτε ο πλουραλισμός. Όλα αυτά θεωρούνταν “αστικές ιδέες” και απορρίπτονταν συλλήβδην».

ΚΛ4 (1998), σ. 184

«Τα τελευταία χρόνια, με την κατάρρευση των ολοκληρωτικών καθεστώτων της Ανατολικής Ευρώπης και τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης, τερματίστηκε η περίοδος του ψυχρού πολέμου και η διαίρεση της Ευρώπης. Η αλλαγή αυτή σηματοδοτεί την πορεία προς τη δημοκρατία, το σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, της πολιτικής πολυφωνίας (του πλουραλισμού), της κοινωνικής δικαιοσύνης· προς τη συνεργασία και τις ειρηνικές σχέσεις. Περικλείει όμως και κινδύνους όπως η αναβίωση του εθνικισμού, του ρατσισμού και της αστάθειας, που έχουν γίνει ήδη ορατοί (Βαλκάνια, Κεντρική Ευρώπη, πρώην ΕΣΣΔ)».

ΚΛ5 (1998), σ. 167

Επίσης, στο Λ4 (2007-2022) η πτώση της ΕΣΣΔ προκύπτει από τις ελευθερίες που αφήνει στους πολίτες η διαδικασία της περεστρόικα, η οποία αξιολογείται θετικά, όπως και ο Γκορμπατσόφ και ο Γιέλτσιν. Αντίθετα, πολύ αρνητικά ως *ακραίες δυνάμεις στο σοβιετικό σύστημα* προσδιορίζονται οι δυνάμεις που τάσσονται ενάντια στην παλινόρθωση. Τέλος, η κατάρρευση της ΕΣΣΔ και των Λαϊκών Δημοκρατιών σημαίνουν το ευτυχές (όπως προκύπτει από το συγκεκριμένο) τέλος του Ψυχρού Πολέμου υπέρ της φιλελεύθερης Δύσης:

«Πάντως η Σοβιετική Ένωση ήδη αντιμετώπιζε σοβαρά οικονομικά προβλήματα. Το 1985 ανήλθε στην εξουσία ο Μιχαήλ Γκορμπατσόφ, νέος πολιτικός, που προσπάθησε να μεταρρυθμίσει τη χώρα του. Η μεγαλύτερη διαφάνεια, ήλπιζε ο Γκορμπατσόφ, θα συνέβαλε στην οικονομική ανασύνταξη της ΕΣΣΔ. Ωστόσο, στην πολιτική του Γκορμπατσόφ δε δόθηκε χρόνος, ώστε να φέρει αποτελέσματα. Σύντομα εκδηλώθηκαν εθνικιστικές αναταραχές στην Αρμενία, στη Γεωργία και στις χώρες της Βαλτικής. Το φθινόπωρο του 1989 ο Γκορμπατσόφ επισκέφτηκε το Ανατολικό Βερολίνο και τάχθηκε υπέρ της ελεύθερης επικοινωνίας του με το Δυτικό. Αυτό προκάλεσε λαϊκή αναταραχή στην Ανατολική Γερμανία. Ομάδες πολιτών άρχισαν να γκρεμίζουν τμήματα του Τείχους και να περνούν στο Δυτικό Βερολίνο. Η πτώση του Τείχους, γεγονός μεγάλης συμβολικής σημασίας, οδήγησε το επόμενο έτος (1990) στην επανένωση της Γερμανίας. Παράλληλα κατέρρευσαν και τα άλλα φιλοσοβιετικά καθεστώτα στην Ανατολική Ευρώπη. Τα γεγονότα αυτά τρομοκράτησαν ακραίες δυνάμεις στο σοβιετικό σύστημα, οι οποίες το καλοκαίρι του 1991 προσπάθησαν με πραξικόπημα να ανατρέψουν τον Γκορμπατσόφ. Το πραξικόπημα απέτυχε λόγω της αντίδρασης του λαού της Μόσχας, ο οποίος κατέβηκε στους δρόμους υπό την ηγεσία του προέδρου της Ρωσικής Ομοσπονδίας, του Μπόρις Γιέλτσιν. Παράλληλα όμως το πραξικόπημα σήμανε και το τέλος της ίδιας της Σοβιετικής Ένωσης. Ο Γιέλτσιν συμφώνησε με τους ηγέτες των άλλων σοβιετικών δημοκρατιών πάνω στη βάση της διάλυσης της Σοβιετικής Ένωσης και της δημιουργίας μιας χαλαρής “Κοινοπολιτείας Ανεξάρτητων Κρατών”. Τον Δεκέμβριο του 1991 η συμφωνία αυτή τέθηκε σε ισχύ. Η ΕΣΣΔ είχε διαλυθεί και ο διπολικός κόσμος είχε φθάσει στο τέλος του».

Λ4 (2007-2022), σ. 148-149

Επίσης, στο ΣΤ7 (2012-2022) του ίδιου επικεφαλής της συγγραφικής ομάδας αναφέρονται τα εξής:

[Ματιά στο παρελθόν]

«Η περίοδος από τον τερματισμό του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και έως τα τέλη της δεκαετίας του 1980 χαρακτηρίζεται με τον όρο “Ψυχρός Πόλεμος”. Ήταν η εποχή που οι δύο αντίπαλοι συνασπισμοί, με επικεφαλής τις ΗΠΑ και την ΕΣΣΔ αντίστοιχα, καθόρισαν τις παγκόσμιες εξελίξεις. Ωστόσο, η κατάσταση σήμερα έχει διαφοροποιηθεί. Η κατάρρευση των παραπάνω συνασπισμών, με συμβολικό δείγμα την πτώση του Τοίχους του Βερολίνου (βλ. φωτ. επάνω), δημιούργησε νέα δεδομένα. [...]»

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 232

β) Ως αποτέλεσμα της αποσυσπείρωσής της μετά την λήξη του Ψυχρού Πολέμου το 1986-87 – Όξυνση όλων των προβλημάτων, έλλειψη ελέγχου μετά τις θετικές μεταρρυθμίσεις και του εχθρού της Δύσης που την κρατούσε συμπαγή

Στο Λ3 (2002) συναντούμε μια αντιστροφή του παραπάνω σχήματος, αφού εδώ πρώτα τελειώνει ουσιαστικά ο Ψυχρός Πόλεμος (στις διασκέψεις μεταξύ ΗΠΑ και ΕΣΣΔ στα 1986-1987) και αυτή η λήξη γίνεται η κύρια αιτία (ή τουλάχιστον μόνο αυτή αναφέρεται) για να διαλυθεί η ΕΣΣΔ λίγα χρόνια αργότερα, εξαιτίας της αποσυσπείρωσης που επιφέρει (στο εσωτερικό της και στις χώρες που την συγκροτούν) η απώλεια του φόβητρου της Δύσης ως κοινού εχθρού και ο Ψυχρός Πόλεμος ως κατάσταση μόνιμης έκτακτης ανάγκης μέχρι τότε. Σε αυτά τα πλαίσια η γκλάσνοστ, η περεστρόικα και ο Γκορμπατσώφ αξιολογούνται θετικά:

«Στο μεταξύ η πολιτική του υπουργού Εξωτερικών Κίσιγκερ, καθώς και των διαδόχων του, είχε και σημαντικές επιτυχίες. Εξασφάλισε την υποστήριξη, εναντίον της ΕΣΣΔ, της Αιγύπτου (η οποία έλεγχε τη στρατηγικής σημασίας Διώρυγα του Σουέζ) και της Κίνας. Κλιμάκωσε τον ανταγωνισμό των εξοπλισμών, ο οποίος οδήγησε σε οικονομική αφαιμάξη την πολύ ασθενέστερη Σοβιετική Ένωση. Η μεταρρυθμιστική ηγεσία της τελευταίας υπό τον Μιχαήλ Γκορμπατσώφ στα μέσα της δεκαετίας του 1980 αντιλήφθηκε πως οδηγούσε σε αδιέξοδο η συνέχιση των υπέρογκων πολεμικών δαπανών (έφταναν πλέον σχεδόν το 1/4 του εθνικού προϊόντος) και της ψυχροπολεμικής ρητορείας. Δρομολόγησε, λοιπόν, τη γκλάσνοστ* (διαφάνεια) και την περεστρόικα* (αναδόμηση) στο εσωτερικό, ενώ προσπάθησε να συνδιαλλαγεί με τις Η.Π.Α. με σκοπό μια νέα παγκόσμια ισορροπία συνύπαρξης μάλλον παρά αντιπαράθεσης. Ο πρόεδρος Ρήγκαν ανταποκρίθηκε. Σε μια σειρά διασκέψεων κορυφής (κυρίως του Ρεϋκιάβικ το 1986 και της Ουάσιγκτον το 1987) δόθηκε τέλος στον Ψυχρό Πόλεμο. Λίγο αργότερα κατέρρευσε η ίδια η Σοβιετική Ένωση, εν μέρει επειδή στερήθηκε τις δυνάμεις συνοχής που της πρόσφερε έως τότε η άκαμπτη ιδεολογική και πρακτική αντίθεση στο Δυτικό κόσμο. [...] Ο “Δεύτερος Κόσμος” άλλωστε, με πληθυσμό περί τα τετρακόσια εκατομμύρια κατοίκους, κατέρρευσε πολιτικά το 1989, και έκτοτε η οικονομία του δεν έχει πάψει να ολισθαίνει».

Λ3 (2002), σ. 222, 233

[λεζάντα]

«Γκλάσνοστ, περεστρόικα: α) διαφάνεια ή ελευθερία της πληροφόρησης, και β) αναδόμηση οικονομική και πολιτική πολιτικές που, ωστόσο, δεν πέτυχαν την ομαλή φιλελευθεροποίηση και τον εκδημοκρατισμό του σοβιετικού

σοσιαλισμού, παρά τις προσπάθειες του μεταρρυθμιστή προέδρου της Ε.Σ.Σ.Δ., Μιχαήλ Γκορμπατσώφ».
Λ3 (2002), σ. 222

Στο Γ6 (2006-2022), επίσης, η πτώση της ΕΣΣΔ καταλαμβάνει αρκετή έκταση και φαίνεται να αποδίδεται στην όξυνση όλων των προβλημάτων (οικονομικών και πολιτικών) του σοσιαλιστικού μπλοκ κατά την δεκαετία του 1980, ενώ οι μεταρρυθμίσεις του Γκορμπατσώφ (που αντιμετωπίζονται θετικά) επιταχύνουν την αποδιοργάνωση του σοσιαλιστικού συστήματος, του οποίου βασικό συστατικό και συνεκτικός δεσμός φαίνεται πως ήταν ο έλεγχος. Η χαλάρωση αυτού του ελέγχου στα πλαίσια των μεταρρυθμίσεων Γκορμπατσώφ φαίνεται πως υπήρξε ο καταλύτης των αποσχιστικών τάσεων και της διάλυσης της ΕΣΣΔ και του σοσιαλιστικού στρατοπέδου, κάτι που συνδυάζεται χρονικά με τον μόνο τυπικό και συμβολικό τερματισμό του Ψυχρού Πολέμου, αφού αυτός σύμφωνα με την αφήγηση έχει ουσιαστικά τερματιστεί από το 1986-1987:

«Ακριβώς εκείνα τα χρόνια ο νέος ηγέτης της Σοβιετικής Ένωσης Μιχαήλ Γκορμπατσώφ, βλέποντας ότι ο ανταγωνισμός των εξοπλισμών είχε οδηγήσει τη χώρα του σε οικονομικό αδιέξοδο, προσπάθησε να συνδιαλλαγεί με τις ΗΠΑ με σκοπό μια νέα παγκόσμια ισορροπία συνύπαρξης. Με τις διασκέψεις κορυφής στο Ρέικιαβικ της Ισλανδίας, το 1986, και στην Ουάσινγκτον, το 1987, επήλθε το τέλος του Ψυχρού Πολέμου».

Γ6 (2006-2022), σ. 143

«Η κατάρρευση των λαϊκών δημοκρατιών και η μεταψυχροπολεμική Ευρώπη: Όξυνση των προβλημάτων των λαϊκών δημοκρατιών: Τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι λαϊκές δημοκρατίες της Α. Ευρώπης οξύνθηκαν στη δεκαετία του '80. Η οικονομία δεν ανταποκρινόταν στις σύγχρονες ανάγκες, πράγμα που φαινόταν ιδιαίτερα στην ανεπάρκεια καταναλωτικών αγαθών. Η Σοβιετική Ένωση ξόδευε σε εξοπλισμούς, για να μην υστερήσει από τις ΗΠΑ, ποσά πολύ μεγαλύτερα από αυτά που άντεχε η οικονομία της. Παράλληλα, το σύστημα λήψης αποφάσεων είχε γίνει τόσο συγκεντρωτικό, που οι πολίτες ένιωθαν ολότελα ξένοι προς αυτό. Οι μεταρρυθμίσεις Γκορμπατσώφ: Η ανάδειξη, το 1985, του Μιχαήλ Γκορμπατσώφ στη θέση του ηγέτη της Σοβιετικής Ένωσης υπήρξε καταλυτική. Ο Γκορμπατσώφ επικέντρωσε τις προσπάθειές του στην αναδιάρθρωση της οικονομικής και πολιτικής δομής της χώρας (περεστρόικα: ανασυγκρότηση, κατάργηση του αυστηρού κρατικού ελέγχου της οικονομίας και εκδημοκρατισμός των πολιτικών διαδικασιών) και στην επίτευξη της διαφάνειας, της ελεύθερης πληροφόρησης και διατύπωσης γνώμης (γκλάσνοστ). Παράλληλα, ενθάρρυνε την κριτική, παραχώρησε κάποιες πολιτικές ελευθερίες και χαλάρωσε τους δεσμούς της Μόσχας με τις άλλες σοβιετικές δημοκρατίες αλλά και με τις λαϊκές δημοκρατίες της Α. Ευρώπης. Η σύγχυση, ωστόσο, που προκλήθηκε από την απόπειρα εφαρμογής των μεταρρυθμίσεων οδήγησε σε δραματική οικονομική κρίση. Ταυτόχρονα, άρχισαν να εκδηλώνονται αποσχιστικές τάσεις σε διάφορες περιοχές της Σοβιετικής Ένωσης. Επιπλέον, ο Γκορμπατσώφ βρέθηκε αντιμέτωπος με στελέχη του ίδιου του καθεστώτος που δεν επιθυμούσαν τις μεταρρυθμίσεις. Η κατάρρευση των λαϊκών δημοκρατιών της Α. Ευρώπης: Η επιλογή του Γκορμπατσώφ να πάψει η Σοβιετική Ένωση να ασκεί έλεγχο στις χώρες της Α.

Ευρώπης και η πίεση που άσκησε σ' αυτές για μεταρρυθμίσεις οδήγησαν στην κατάρρευση των λαϊκών δημοκρατιών. Στο πλαίσιο αυτό, γεγονότα με τεράστια πολιτική αλλά και συμβολική σημασία υπήρξαν η κατεδάφιση του τείχους του Βερολίνου (Νοέμβριος 1989) και η ένωση της Γερμανίας (3 Οκτωβρίου 1990). Σ' αυτές τις συνθήκες, αξιωματούχοι του σοβιετικού καθεστώτος οργάνωσαν πραξικόπημα εναντίον του Γκορμπατσόφ (Αύγουστος 1991), το οποίο απέτυχε, επιταχύνοντας την πορεία προς την κατάρρευση. Παράλληλα, πολλές από τις Δημοκρατίες της Σοβιετικής Ένωσης διακήρυξαν την ανεξαρτησία τους. Υπό το βάρος αυτών των εξελίξεων επήλθε η επίσημη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης (Δεκέμβριος 1991). Στις 31 Δεκεμβρίου 1991 έγινε η υποστολή της κόκκινης σημαίας με το σφυροδρέπανο και η έπαρση της τρίχρωμης ρωσικής σημαίας».

Γ6 (2006-2022), σ. 147-148

[πηγή]

«Ο Μιχαήλ Γκορμπατσόφ αναφέρεται στη σημασία της περεστρόικα: Η περεστρόικα είναι επιτακτική αναγκαιότητα που πηγάζει από τις διαδικασίες ανάπτυξης στη σοσιαλιστική κοινωνία μας. Αυτή η κοινωνία είναι πλέον ώριμη για αλλαγή. Την αποζητούσε από πολύ καιρό. Κάθε καθυστέρηση στην έναρξη της περεστρόικα θα μπορούσε να οδηγήσει, στο κοντινό μέλλον, σε μια οξυμένη εσωτερική κατάσταση, η οποία, για να το θέσω ωμά, θα εγκυμονούσε σοβαρές κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές κρίσεις.

Μ. Γκορμπατσόφ, *Περεστρόικα*, μτφρ. Α. Βερυκοκάκη, Νέα Σύννορα-Λιβάνης, Αθήνα 1987, σ. 22. 2. Μιχαήλ Γκορμπατσόφ: Ο τελευταίος ηγέτης της Σοβιετικής Ένωσης δεν κατάφερε να ελέγξει τις μεταρρυθμίσεις που προσπάθησε να εφαρμόσει, με αποτέλεσμα την ανατροπή τόσο του ίδιου όσο και του σοβιετικού καθεστώτος».

Γ6 (2006-2022), σ. 147

γ) Δημιουργία νέων κρατών-«θύμάτων» της κατάρρευσης του κομμουνισμού που πολεμούν μεταξύ τους

Στο ΚΛ7 (2001-2014) η διάλυση της ΕΣΣΔ συνδέεται αποκλειστικά με την αλλαγή του χάρτη του πρώην σοσιαλιστικού στρατοπέδου και τα νέα κράτη που προκύπτουν και πολεμούν μεταξύ τους. Το γεγονός αυτό συνάπτεται αιτιωδώς με τον κομμουνισμό (στον οποίον γίνεται αρνητική κριτική αξιολόγηση) και την κατάρρευσή του, αφού τα κράτη αυτά χαρακτηρίζονται ως *θύματα της κατάρρευσής του*. Εντύπωση προκαλεί, επίσης, πως η ίδια οπτική υιοθετείται και για την διάλυση της Γιουγκοσλαβίας που *προκαλεί την παγκόσμια κοινότητα και την ξένη επέμβαση*, σαν αυτή η επέμβαση να πρόκειται για κάτι το ειρηνευτικό:

«Ο συμπαγής αυτός κόσμος διαλύθηκε μονομιάς· η κατάρρευση του καθεστώτος της Σοβιετικής Ένωσης (1989) συμπαρέσυρε τα καθεστώτα όλων των κρατών - δορυφόρων της. Έκτοτε ο χάρτης στην Κεντρική, Ανατολική και Νοτιοανατολική Ευρώπη άλλαξε ριζικά. Από την Τσεχοσλοβακία προέκυψαν αθόρυβα δύο νέα κράτη, η Τσεχία και η Σλοβακία. Ειρηνικά επίσης ενώθηκε η Ανατολική με τη Δυτική Γερμανία. Δεν έγινε όμως το ίδιο με τη Σοβιετική Ένωση και τη Γιουγκοσλαβία. Στα εδάφη της πρώτης δημιουργήθηκε πλήθος από ανεξάρτητα κράτη. Μεταξύ αυτών υπήρξαν συγκρούσεις για διαφιλονικούμενες

περιοχές. Κάποιες μάλιστα συνεχίζονται. Η χώρα όμως που υπήρξε κυριολεκτικά θύμα της κατάρρευσης του κομμουνισμού υπήρξε η ομόσπονδη Γιουγκοσλαβία. Από το 1991 έως το 1999 διεξήχθησαν φονικότατες συγκρούσεις στα εδάφη της, που προκάλεσαν την προσοχή της παγκόσμιας κοινότητας και την ξένη επέμβαση. Ήδη πέντε νέα κράτη έχουν δημιουργηθεί εκεί».
ΚΛ7 (2001-2014), σ. 134-135

5. Τι είναι (χαρακτηριστικά) και τι θέλει (στόχοι-προοπτική) η Ε.Ο.Κ. (Ε.Ε.);

1^η κατεύθυνση – πολύ θετική στάση

α) Πρώτη προσπάθεια για ευρωπαϊκή ενοποίηση έγινε από τις αντιστασιακές οργανώσεις της Ευρώπης κατά τον Β΄ Π.Π. (και όχι από την Ναζιστική Νέα Ευρώπη υπό τον Άξονα)

«Οι πρώτες προσπάθειες για ενοποίηση έγιναν κατά τη διάρκεια του πολέμου. Οι αντιστασιακές οργανώσεις πρώτες υποστήριζαν ότι τα εθνικά σύνορα έπρεπε να αντικατασταθούν από ένα ευρύτερο ευρωπαϊκό πλαίσιο».
ΚΛ5 (1998), σ. 161

β) Τελωνειακή Ένωση – θέλει οικονομική ανάπτυξη όλων των χωρών

Στο πλαίσιο της ελληνοκεντρικής οπτικής του Γ2 (1969), η ΕΟΚ περιγράφεται μόνο εμμέσως ως τελωνειακή ένωση, ενώ η εστίαση γίνεται σχεδόν αποκλειστικά στα προσδοκώμενα οφέλη της Ελλάδας από την σύνδεσή της με αυτήν:

«**Η Ε.Ο.Κ. ιδρύθη**, διά τής υπογραφείσης εις Ρώμην, τήν 25ην Μαρτίου 1957 συνθήκης υπό τής Γαλλίας, Δυτ. Γερμανίας, Ιταλίας, Βελγίου, Ολλανδίας και Λουξεμβούργου. **Η Ε.Ο.Κ., μετά μίαν δεκαετίαν από τής ιδρύσεώς της θά μετετρέπετο εις τελωνειακήν ένωσιν τών εξ χωρών.** (Η Ένωσις έπραγματοποιήθη τήν 1ην Ιουλίου 1968). Η συμφωνία συνδέσεως Ελλάδος - Ε.Ο.Κ. ύπεγράφη εις Αθήνας τήν 9ην Ιουλίου 1961. Ήσαν προσηρημένα εις αυτήν 20 πρωτόκολλα, 4 πίνακες και 9 δηλώσεις. **Σκοπόν ή σύνδεσις είχαν, ως ώρίζετο εις τό άρθρον 2 τής συμφωνίας, “νά προαγάγη τήν διαρκή και ισόρροπον ένίσχυσιν τών έμπορικών και οίκονομικών σχέσεων μεταξύ τών Μερών, λαμβανομένης πλήρως ύπ’ όψιν τής Ανάγκης όπως έξασφαλισθή ή επίταχυνσις τής αναπτύξεως τής οίκονομίας τής Ελλάδος, ως και ή άνύψωσις τού έπιπέδου άπασχολήσεως και τών βιοτικών συνθηκών τού έλληνικού λαού”**».
Γ2 (1969), σ. 257-258

γ) Πολιτική και οικονομική ένωση για συνεννόηση και πρόοδο λαών Ευρώπης [ειρήνη, ελευθερία και άνοδος βιοτικού επιπέδου εργαζομένων]

Στο ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) και στην έκδοση πριν το 1997 και μετά το 1997 η Ε.Ο.Κ. πλέον παρουσιάζεται ως μια οικονομική και πολιτική ένωση των λαών της Ευρώπης που σχηματίστηκε για την αμοιβαία τους πρόοδο και συνεννόηση:

«Ιδιαίτερη προσπάθεια καταβλήθηκε να μπει η χώρα στην **Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (Ε.Ο.Κ.), τη σημερινή Ευρωπαϊκή Ένωση (Ε.Ε.), τη μεγάλη πολιτική και οικονομική ένωση των ευρωπαϊκών κρατών.** Τα εμπόδια υπήρξαν πολλά. Τελικά ξεπεράστηκαν, και η Ελλάδα έγινε το 1979 ισότιμο μέλος. Αρχίζει έτσι μια νέα εποχή για τη χώρα. Από τον Ιανουάριο του '95 η Ε.Ε. προβλέπεται να διευρυνθεί και να περιλάβει ως νέα μέλη την Αυστρία, τη Σουηδία, τη Νορβηγία και τη Φιλανδία».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [πριν το 1997], σ. 305

«Η χώρα, μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης από το 1979, συμβάλλει ενεργά στην πρόοδο και τη συνεννόηση των λαών της Ευρώπης. - Γιατί πολλές ευρωπαϊκές χώρες αποφάσισαν να ενωθούν; Ποια οφέλη μπορεί να προκύψουν για την Ευρώπη από αυτήν την ένωση;».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [μετά το 1997], σ. 263

Το ίδιο γίνεται και στο Γ5 (1991-2006), αλλά μονάχα σε λεζάντα που βρίσκεται σε πλαίσιο, και όχι στην κύρια αφήγηση του εγχειριδίου, όπου δεν υπάρχει αναφορά στην ΕΟΚ:

[λεζάντα]

«**ΕΟΚ (Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα):** Ιδρύθηκε στις 25 Μαρτίου 1957 από έξι χώρες (Γαλλία, Δυτική Γερμανία, Ιταλία, Βέλγιο, Ολλανδία, Λουξεμβούργο). Τον Ιανουάριο του 1972 προσχώρησαν στην ΕΟΚ η Μεγάλη Βρετανία, η Δανία και η Ιρλανδία, το Μάιο του 1979 η Ελλάδα και τον Ιούνιο του 1985 η Πορτογαλία και η Ισπανία. Η ΕΟΚ έχει ως σκοπό να δημιουργήσει τις βάσεις για μια διαρκώς στενότερη συνεργασία των ευρωπαϊκών λαών και να εξασφαλίσει με κοινή δράση την οικονομική και κοινωνική πρόοδο των κρατών-μελών και τη σταθερή βελτίωση των όρων διαβίωσης των εργαζομένων. Τελικός στόχος είναι η παγίωση και διαφύλαξη της ειρήνης και της ελευθερίας».

Γ5 (1991-2006), σ. 376

Στο ΚΑ4 (1998) η πορεία προς την οικονομική και πολιτική ένωση φαίνεται να είναι αμετάκλητη και να στηρίζεται στα θετικά στοιχεία του δυτικού πολιτισμού και της ευρωπαϊκής ιδέας που αφορούν τα ανθρώπινα, κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα:

«Το ίδιο έτος, με πρωτοβουλία της “Διεθνούς Επιτροπής των Συντονιστικών Οργάνων για την Ενωμένη Ευρώπη” **συνήλθε στη Χάγη το πρώτο Συνέδριο για την ενιαία Ευρώπη.** Πρόεδρος ο Ούνιστον Τσώρτσιλ. Συμμετείχαν εφτακόσιες είκοσι περίπου προσωπικότητες της πολιτικής ζωής και της διανοήσεως. **Σκοπός τους ήταν να διερευνήσουν τις δυνατότητες να δημιουργηθεί μια ευρωπαϊκή οικονομική και πολιτική ένωση, χωρίς να θιγεί η εθνική κυριαρχία των συμβαλλομένων κρατών.** Το αποτέλεσμα ήταν η ίδρυση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα στη Χάγη. Το 1949 ιδρύθηκε το Συμβούλιο της Ευρώπης με έδρα το Στρασβούργο. Οι κύριοι σκοποί του ήταν: 1ον) **Η διαφύλαξη και προώθηση κοινών αρχών και ιδεωδών που έχουν ως επίκεντρο τα ατομικά δικαιώματα, το δημοκρατικό πολίτευμα, το κράτος δικαίου και τις συνδικαλιστικές ελευθερίες.** 2ον) Η νομική συνεργασία των κρατών-μελών. 3ον) Η τεχνολογική και οικονομική συνεργασία. 4ον) **Η θέσπιση ενιαίας νομοθεσίας για την προστασία του φυσικού και του**

ανθρωπογενούς περιβάλλοντος και 5ον) η στενή συνεργασία στους τομείς της παιδείας, της μέριμνας για τη δημόσια υγεία και της κατοχύρωσης των κοινωνικών δικαιωμάτων. [...] Παρά τον προφανή οικονομικό χαρακτήρα της ΕΟΚ και της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η οικονομική σύγκλιση των κρατών-μελών δεν αντιμετωπίζεται σήμερα ως αυτοσκοπός, αλλά ως μοχλός για την κοινή ανάπτυξη. Στόχος δηλαδή είναι η δημιουργία ενός ενιαίου και υπερεθνικού πολιτικού οργανισμού, που θα σέβεται την προσωπικότητα και τα δικαιώματα των πολιτών, τις πολιτισμικές και εθνικές ιδιαιτερότητες, θα έχει συναινετική βάση, θα εκφράζει την πολιτική βούληση των λαών. Για να ενοποιηθεί η Ευρώπη χρειάζεται να καλλιεργηθεί επίσης και η “ευρωπαϊκή ιδέα”. Χρειάζεται δηλαδή να βρουν οι Ευρωπαίοι τα κοινά στοιχεία που τους συνδέουν και την ιδιαιτερότητα που τους επιτρέπει να είναι μαζί. Στην ιστορία βέβαια μπορεί να βρει κανείς στοιχεία που χωρίζουν και στοιχεία που ενώνουν. Στοιχεία που δείχνουν πόσο μεγάλες είναι οι διαφορές ανάμεσα στους Ευρωπαίους και στοιχεία που δείχνουν πόσο μικρές είναι οι διαφορές αυτές απέναντι στους κατοίκους των άλλων ηπείρων. Εξάλλου, ο ευρωπαϊκός πολιτισμός είναι δύσκολο να διακριθεί από αυτό που ονομάζεται δυτικός πολιτισμός ή πολιτισμός της μοντέρνας εποχής και της νεωτερικότητας».

ΚΑ4 (1998), σ. 185-187

Στο ΚΑ5 (1998) υπάρχει ξεχωριστή ενότητα αφιερωμένη στην Ευρωπαϊκή Ένωση (και την ένταξη και πορεία της Ελλάδας σε αυτήν), όπου επιχειρείται μια πλήρης υμνολογία, χωρίς ίχνος κάποιου έστω ψήγματος κριτικής ή αποστασιοποίησης. Παραθέτουμε εκτεταμένα αποσπάσματα για να γίνει αντιληπτή και η έκταση και ένταση αυτών των αναφορών:

«Παρά τις κοινές πολιτιστικές ρίζες, η ιστορία της Ευρώπης ως το 1945 είναι γεμάτη από αιματηρές συγκρούσεις. Από το χρονικό αυτό σημείο και μετά επικρατεί ειρήνη και σταθερότητα. Εξαιρέσεις αποτελούν η εισβολή του Αττίλα στην Κύπρο (1974) και η πρόσφατη εμφύλια γιουγκοσλαβική διαμάχη. Ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες, που συντέλεσαν στην ειρηνική συνύπαρξη των ευρωπαϊκών λαών, είναι αναμφισβήτητα η προώθηση της ενοποίησής τους. Με τη δημιουργία της Ευρωπαϊκής Κοινότητας (Ε.Κ.), αποφάσισαν να θέσουν τέρμα στους πολέμους και να αναζητήσουν τρόπους συνεργασίας για την επίλυση των προβλημάτων και την προαγωγή των κοινών στόχων και συμφερόντων. Για να επιτευχθεί η Ευρωπαϊκή ενοποίηση, χρειάζεται, μέσα από δημοκρατικές διαδικασίες, να δημιουργηθούν: θεσμοί για επίλυση των προβλημάτων και προαγωγή κοινών συμφερόντων. Μια ενιαία εσωτερική αγορά. Κοινή πολιτική σε ορισμένους τομείς (γεωργία, εμπόριο, μεταφορές). Ενιαίο νόμισμα-Ευρώ. Απώτερος σκοπός είναι η εγκαθίδρυση της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε ομοσπονδιακές βάσεις, οι Ηνωμένες Πολιτείες της Ευρώπης. Αυτό σε καμιά περίπτωση δε σημαίνει την εξαφάνιση των εθνικών κρατών ούτε την εξάλειψη των εθνικών πολιτιστικών ταυτοτήτων. Η Ένωση προβάλλεται αναγκαία, γιατί σήμερα κανένα εθνικό κράτος δεν μπορεί από μόνο του να επιλύσει τα περίπλοκα προβλήματα (οικονομία, περιβάλλον, τεχνολογία, ναρκωτικά, μετανάστευση κ.ά.). Αυτή, κατά συνέπεια, θα συμβάλει στην εμπέδωση της ειρήνης και στη μεγιστοποίηση της ευημερίας».

ΚΑ5 (1998), σ. 159-160

Χαρακτηριστικό αυτής της ευρωκεντρικής-ευρωενωσιακής οπτικής είναι πως η γεωπολιτική αναβάθμιση της Ευρώπης μέσω της συγκρότησης της Ε.Ε. ισοδυναμεί με γενικό ευρωπαϊκό καλό ομόφωνα και ομοιόμορφα για όλες τις χώρες και, έτσι, αυτή αποτιμάται ως θεμιτή αναγκαιότητα για το καλό των λαών της:

«Με το τέλος, όμως, του πολέμου δυο νέες δυνάμεις, οι Η.Π.Α. και η Σοβιετική Ένωση, αρχίζουν να κυριαρχούν στο διεθνή χώρο. Η Ευρώπη είχε ηττηθεί. Για πρώτη φορά, τα κέντρα πολιτικής δύναμης (Ουάσιγκτον, Μόσχα) έχουν μεταφερθεί έξω από τα ευρωπαϊκά σύνορα. Πολιτικά και στρατηγικά, ο ευρωπαϊκός χώρος είχε ισοπεδωθεί. Γι' αυτό όλες σχεδόν οι χώρες του άρχισαν να συνειδητοποιούν ότι μόνο “Μια Ενωμένη Ευρώπη θα μπορούσε να αποκαταστήσει στους λαούς, από κοινού, μέρος από τη δύναμη και ίσως από τις κτήσεις που καθένας ξεχωριστά είχε χάσει”. Παράλληλα, ο ρόλος του εθνικού κράτους άρχισε να αμφισβητείται ως πλαίσιο και μέσο που εξασφάλιζε διεθνή σταθερότητα, ειρήνη, ευημερία και πρόοδο».

ΚΛ5 (1998), σ. 160

«Ο ρόλος που άρχισε να διαδραματίζει η ΕΚ για την εδραίωση της ειρήνης, της δημοκρατίας και της ασφάλειας της Ευρώπης οδήγησε και άλλες ευρωπαϊκές χώρες να ζητήσουν την ένταξή τους [...] Τα μέλη της Επιτροπής δεν εκπροσωπούν τις χώρες τους, είναι ανεξάρτητα και προωθούν το γενικότερο “ευρωπαϊκό συμφέρον”».

ΚΛ5 (1998), σ. 162-163

«Το περιεχόμενο και οι Στόχοι της Ένωσης: Σύμφωνα με τη Συνθήκη της Ρώμης, η Ένωση έχει ως αποστολή “με τη δημιουργία μιας κοινής αγοράς και την προοδευτική προσέγγιση της οικονομικής πολιτικής των κρατών-μελών, να προάγει την αρμονική ανάπτυξη των οικονομικών δραστηριοτήτων στο σύνολο της Κοινότητας, τη συνεχή και ισόρροπη επέκταση της οικονομίας, αυξημένη σταθερότητα, επιταχυνόμενη ανύψωση του βιοτικού επιπέδου και σχέσεις περισσότερο στενές μεταξύ των κρατών που συνενώνει”. Η υλοποίηση των παραπάνω στόχων επιχειρείται από την Κοινότητα με: - την κατάργηση των δασμών μεταξύ των κρατών-μελών και τη θέσπιση κοινού δασμολογίου προς τρίτες χώρες, - την ελεύθερη κυκλοφορία προσώπων, υπηρεσιών και κεφαλαίων μεταξύ των κρατών-μελών, - τη θέσπιση κοινής πολιτικής στον τομέα γεωργίας και μεταφορών, - την εξασφάλιση ανόθευτου συναγωνισμού μέσα στην κοινή αγορά, - το συντονισμό της οικονομικής πολιτικής των κρατών-μελών και την άρση των διαταραχών στην ισορροπία των ισοζυγίων πληρωμών τους, - την προσέγγιση των εθνικών νομοθεσιών, που απαιτείται για την ομαλή λειτουργία της κοινής αγοράς, - την ίδρυση Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου και Ευρωπαϊκής Τράπεζας Επενδύσεων, - τη σύνδεση με τις υπερπόντιες χώρες για αύξηση των συναλλαγών και προώθηση της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης».

ΚΛ5 (1998), σ. 163-164

«Στα σαράντα περίπου χρόνια της ζωής της, η Ευρωπαϊκή Ένωση συνέβαλε ουσιαστικά στην εδραίωση της ειρήνης και τη συμφιλίωση ανάμεσα στις χώρες-μέλη. Στην ευημερία και στην διεθνή συνεργασία και ανάπτυξη. Εκπλήρωσε,

κατά συνέπεια, τους βασικούς στόχους της. Η οικονομική ενοποίηση με τη δημιουργία της μεγάλης, ενιαίας αγοράς, της “Ευρώπης χωρίς σύνορα”, είναι πια γεγονός αναμφισβήτητο. [...] **Καλείται συνεπώς να διαδραματίσει ένα νέο ιστορικό ρόλο: να συμβάλλει στην οικοδόμηση μιας “νέας ευρωπαϊκής αρχιτεκτονικής”, σε πανευρωπαϊκό επίπεδο.** Για να γίνει αυτό, χρειάζεται να προχωρήσει στην ενοποίηση με την ανάπτυξη των θεσμών και της πολιτικής της. **Αυτό ακριβώς προσπάθησε να επιτύχει με τη συνθήκη που υπέγραψαν οι χώρες-μέλη της στο Maastricht της Ολλανδίας, το Φεβρουάριο του 1992 και τη συνθήκη του Άμστερνταμ.** Με τις συνθήκες αυτές εγκαθιδρύεται η **Ευρωπαϊκή Ένωση** με ειδικότερους στόχους: [...] Έτσι, **θα καταστεί το θεσμικό πλαίσιο για την οργάνωση της Ευρώπης στο μέλλον. Και θα αποτελέσει ένα από τα τρία ισχυρά πολιτικά κέντρα** (τα άλλα δύο είναι οι ΗΠΑ και η Ιαπωνία) για τη διαμόρφωση της παγκόσμιας ισορροπίας. **Είναι, κατά συνέπεια, απαραίτητη για την ειρήνη, τη σταθερότητα, την ευημερία και την ποιότητα ζωής».**
ΚΑ5 (1998), σ. 167-168

Ενώ, υπάρχει αναφορά και στην υποστήριξη των «ευρωπαϊκών αξιών» από την ευρωπαϊκή νεολαία:

«Η “ευρωπαϊκή αξία” στην οποία είναι περισσότερο προσηλωμένοι οι νέοι Ευρωπαίοι ηλικίας 15 έως 24 ετών είναι η ειρήνη. Πράγματι, το 40 % των νέων που ερωτήθηκαν, τοποθέτησαν την ειρήνη στην πρώτη θέση των θεμάτων που τους απασχολούν, μπροστά από τη **δημοκρατία** (37 %), τον **πολιτισμό** (36 %), τον **τρόπο ζωής** (30 %), την **ποιότητα ζωής** (28 %) και το **επίπεδο ζωής** (25 %). Τα αποτελέσματα αυτά προέκυψαν από σφυγμομέτρηση που πραγματοποιήθηκε την άνοιξη του 1990 στις δώδεκα χώρες της Ευρωπαϊκής Κοινότητας. (*Ευρωβαρόμετρο, αριθ. 33*)».

ΚΑ5 (1998), σ. 168

Στο **ΚΑ7 (2001-2014)** ανιχνεύεται το ίδιο σχήμα αισιοδοξίας για την ΕΟΚ και την ΕΕ. Κατ’ αρχάς, γίνεται μια αναδρομή στο παρελθόν της ιδέας της ευρωπαϊκής ενοποίησης, η οποία αποδίδεται σε αντιφασιστικά κίνητρα και ειρηνικές επιδιώξεις στη βάση της σοσιαλδημοκρατικής μεταπολεμικής συναίνεσης:

«α. Ευρώπη: Η Δυτική Ευρώπη: Η Ευρώπη είχε υποστεί τις μεγαλύτερες καταστροφές κατά τον πόλεμο. Το οικονομικό και το κοινωνικό της σύστημα κινδύνευε να καταρρεύσει. Για να αποτρέψουν την αποσύνθεση και για να αντιμετωπίσουν τους Σοβιετικούς, οι Η.Π.Α. ίδρυσαν το NATO και έδωσαν, με το Σχέδιο Μάρσαλ (1947-51), σε 16 ευρωπαϊκά κράτη περίπου 12 δισ. δολάρια. **Ιδιωτική πρωτοβουλία, κρατική παρέμβαση και κράτος πρόνοιας αποτελούσαν θεμελιακό τρίπτυχο της μη κομμουνιστικής Ευρώπης.** Κυρίαρχο πολιτικό σύστημα ήταν το κοινοβουλευτικό [...] Τα παθήματα του Μεσοπολέμου έγιναν μαθήματα για τους Ευρωπαίους. Τώρα πια η οικονομική εξαθλίωση δε θα έριχνε τους ανθρώπους στην αγκαλιά απάνθρωπων πολιτικών συστημάτων. Το εργατικό κίνημα δε θα αντιμετώπιζε το καθεστώς της ελεύθερης οικονομίας ως τον αποκλειστικό παράγοντα της δυστυχίας των εργαζόμενων. Θα μπορούσε να πει κάποιος ότι η Δυτική Ευρώπη περιόριζε τα αρνητικά στοιχεία του καπιταλισμού και αξιοποιούσε τα θετικά του σοσιαλισμού. Έτσι μπορεί να εξηγηθεί στο επίπεδο των ευρωπαϊκών κοινωνιών, η σταδιακή σύγκλιση που οδήγησε στη

σημερινή, ενιαία περίπου, έκφρασή της. Η συσπείρωση της Δυτικής Ευρώπης ήταν ένας δρόμος μετ' εμποδίων· οι “ξυπόλυτοι” έπρεπε να αποφύγουν ποικίλα “αγκάθια”. Η πορεία αυτή έχει ήδη κλείσει μισό αιώνα ζωής. Σήμερα η Ευρωπαϊκή Ένωση περιλαμβάνει 15 κράτη. Τις πόρτες της χτυπούν άλλα 12. Κοινό νόμισμα είναι το ευρώ».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 133-134

Ενώ, τα αποσπάσματα για την Ε.Ε. αυτή καθαυτή αναφέρονται στο όραμα της πολιτικής και οικονομικής ενοποίησης με μεγάλη αισιοδοξία, σημειώνοντας την συλλογικότητα με την οποία λαμβάνονται οι αποφάσεις, την ιδιότητα του Ευρωπαίου πολίτη και την εξίσωση προς τα πάνω του βιοτικού επιπέδου των ευρωπαϊκών λαών σε όλους τους τομείς. Αντιθέτως, τα προβλήματα που σημειώνονται κινούνται στα πλαίσια της ίδιας αισιοδοξίας και αφορούν είτε μόνιμα ζητήματα (όπως η ανεργία), είτε την διαφορά απόψεων μεταξύ των χωρών που είναι παρελκυστική της ακόμα πιο διευρυμένης και πλήρους ενοποίησης:

«**Προβλήματα και Ελπίδες: α. Η Ευρώπη σήμερα:** Στην Ευρώπη η κατάσταση έχει σταθεροποιηθεί πολιτικά· οι χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχουν κατά βάση ίδιο σύστημα πολιτικής διακυβέρνησης. Κατάκτηση αλλά και ζητούμενο είναι η οικονομική σύγκλιση, που έχει περίπου εξισώσει το βιοτικό επίπεδο των λαών, πράγμα αδιανόητο στο παρελθόν. Το κύριο κριτήριο με το οποίο λαμβάνονται οι αποφάσεις είναι η συλλογικότητα. Η ιδιότητα του πολίτη μιας χώρας συνυπάρχει με την ιδιότητα του ευρωπαίου πολίτη. Η ευρωπαϊκή κοινωνία, ανοιχτή στα αγαθά, στις μετακινήσεις, στις σπουδές, στις ιδέες, δημιουργεί ένα πλατύ πεδίο δραστηριοτήτων στον πολίτη κάθε χώρας. Ωστόσο τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν είναι λίγα. Η ευρωπαϊκή ενοποίηση δεν μπορεί να έχει τέρμα· την ενοποίηση σε έναν τομέα θα διαδέχεται η ενοποίηση σε άλλον. Αυτό είναι εξαιρετικά δύσκολο, γιατί οι χώρες - μέλη δεν έχουν τις ίδιες απόψεις. Ένα άλλο μεγάλο πρόβλημα που αντιμετωπίζουν οι χώρες της Ε.Ε. είναι η ανεργία. Λόγω του υψηλού επιπέδου ζωής σε όλους τους τομείς, η Ευρώπη αποτελεί το καταφύγιο και τον “παράδεισο” για τους οικονομικούς μετανάστες, τους πολιτικούς πρόσφυγες, για όσους γενικά επιθυμούν να ζήσουν ανθρωπινότερα. Είναι πολύ δύσκολο να κάνεις ένα μετανάστη να μην αισθάνεται ξένος. Η διεύρυνση της Ε.Ε. αποτελεί μια άλλη διάσταση των προβλημάτων της. Δώδεκα χώρες είναι ήδη υποψήφιες για ένταξη. Η ένταξή τους στην Ε.Ε. είναι δύσκολη για δύο λόγους: ο πρώτος αφορά την οικονομική (με εξαίρεση την Κύπρο) και την πολιτική κατάστασή τους. Ο δεύτερος συνδέεται με τις αντιλήψεις για το τι είναι Ευρώπη και μέχρι πού φτάνουν τα όριά της. Η τρίτη διάσταση των προβλημάτων της Ε.Ε. αφορά τις σχέσεις της με τον έξω κόσμο. Ουσιαστικά υπάρχουν σήμερα τρεις οικονομικοί κολοσσοί: η Ε.Ε., οι Η.Π.Α. και οι χώρες της Ν.Α. Ασίας. Μεταξύ αυτών υπάρχει ανταγωνισμός σκληρός για την κατάκτηση των αγορών. Οι πρώην κομμουνιστικές χώρες της Ευρώπης διέρχονται μεταβατικό στάδιο προσαρμογής των οικονομιών τους αλλά και της πολιτικής κατάστασής τους στα νέα δεδομένα».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 147

[ερώτηση]

«1. Στο βιβλίο σας σημειώνεται ότι η ένταξη μιας χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση σχετίζεται και με το τι είναι Ευρώπη και μέχρι πού φτάνουν τα όριά της. Πώς αντιλαμβάνεστε το περιεχόμενο αυτό; Μπορείτε να ανατρέξετε στο παρελθόν και να διακρίνετε σε γενικές γραμμές πώς σχηματίστηκε η έννοια “Ευρώπη” με το περιεχόμενο που της δίνουμε σήμερα;».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 154

Το ίδιο εκφράζεται και στο ΣΤ6 (2006-2007), όπου παρά την μικρή έκταση της κύριας αφήγησης σε όλο το σώμα του εγχειριδίου και την έλλειψη αναφορών στο διεθνές πλαίσιο του μεταπολεμικού κόσμου (τον Ψυχρό Πόλεμο, την αποαποικιοποίηση κ.λπ.), αφιερώνεται ξεχωριστή υποενότητα (σ. 124-126) για την Ε.Ο.Κ. και την Ε.Ε., ενώ για πρώτη φορά εδώ αναφέρεται η 9η Μάη ως «Ημέρα της Ευρώπης» (αντί για «Ημέρα της Αντιφασιστικής Νίκης των Λαών»):

«12. Η Ευρωπαϊκή Ένωση: Η ιδέα της ένωσης των ευρωπαϊκών κρατών διατυπώνεται για πρώτη φορά από τον Ρομπέρ Σουμάν, στις 9 Μαΐου του 1950, ημέρα που γιορτάζεται από τότε ως “Ημέρα της Ευρώπης”. Το 1951, έξι ευρωπαϊκές χώρες – Γαλλία, Γερμανία, Ιταλία, Βέλγιο, Ολλανδία, Λουξεμβούργο – υπογράφουν την πρώτη Συνθήκη με στόχο την οικονομική συνεργασία μεταξύ τους. Το 1957, οι ίδιες χώρες ιδρύουν την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (Ε.Ο.Κ.). Η Κοινότητα σταδιακά διευρύνεται με την είσοδο και άλλων ευρωπαϊκών κρατών. Η Ελλάδα εντάσσεται το 1981. Η Κοινότητα αλλάζει χαρακτήρα. Το 1992, αποφασίζεται στο Μάαστριχτ να γίνει οικονομική, νομισματική και πολιτική Ένωση. Ψηφίζεται νέα συνθήκη και η Ε.Ο.Κ. αλλάζει όνομα. Μετονομάζεται σε Ευρωπαϊκή Ένωση (Ε.Ε.). Το 2004, μετά την τελευταία διεύρυνση, στην Ε.Ε. συμμετέχουν πια, είκοσι πέντε ευρωπαϊκά κράτη. Από αυτά, τα δώδεκα έχουν και κοινό νόμισμα, το ευρώ. Η λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης στηρίζεται σε πέντε όργανα. Το καβένα από αυτά, το Ευρωκοινοβούλιο, το Συμβούλιο της Ε.Ε., η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο και το Ελεγκτικό Συνέδριο, έχει συγκεκριμένες αρμοδιότητες. Οι χώρες-μέλη της Ε.Ε. προσπαθούν να χαράζουν ενιαία εξωτερική πολιτική και να λειτουργούν συλλογικά σε μια σειρά θεμάτων όπως η ειρήνη, ο πολιτισμός, το περιβάλλον. Πολλές από τις αποφάσεις της Ε.Ε. είναι δεσμευτικές για τα κράτη - μέλη της, τα οποία οφείλουν να προσαρμόζονται σ’ αυτές και να τις εφαρμόζουν».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 124

«• Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο αποτελούν 732 ευρωβουλευτές όλων των κρατών - μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. • Οι ευρωβουλευτές εκλέγονται άμεσα από τους πολίτες κάθε κράτους-μέλους, κάθε πέντε χρόνια. • Ο αριθμός των ευρωβουλευτών κάθε κράτους-μέλους είναι ανάλογος με τον πληθυσμό του π.χ. η Ελλάδα συμμετέχει με 24 ευρωβουλευτές. • Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο ψηφίζει νόμους και ελέγχει την εκτελεστική εξουσία».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 126

[ερωτήσεις]

«Ποιο πολιτικό σώμα της χώρας μου μου θυμίζει το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο; [...] Από ποιους αποτελείται το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο; Ποιο είναι το έργο τους;».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 126

[λεζάντα]

«Έξι από τις Επιτροπές του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, οι οποίες ασχολούνται με διάφορα ζητήματα της Ευρωπαϊκής Ένωσης: γεωργίας, κτηνοτροφίας & αλιείας [...] νεότητας, πολιτισμού, Αθλητισμού [...] ενέργειας, ερευνών & τεχνολογίας [...] δικαιώματα των Γυναικών [...] κοινωνικών υποθέσεων & απασχόλησης [...] περιβάλλοντος & δημόσιας υγείας».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 126

[ερωτήσεις]

«Αναφέρω τα θέματα με τα οποία ασχολούνται οι Επιτροπές του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου; [...] Με ποια ζητήματα ασχολείται η Ευρωπαϊκή Ένωση; Πώς λειτουργεί η Ευρωπαϊκή Ένωση;».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 126

Στο Γ6 (2006-2022), επίσης, υποστηρίζεται η ερμηνεία περί συγκρότησης της Ε.Ο.Κ. και της Ε.Ε. ως μιας ευρωπαϊκής οικονομικής και πολιτικής ενοποίησης που κινείται στην κατεύθυνση επίτευξης πολλαπλών στόχων και κυρίως προς την ειρήνη, την ευημερία και γενικά την πρόοδο των ευρωπαϊκών λαών:

«Παράλληλα, οι Ευρωπαίοι ήρθαν πιο κοντά. Αφού πέρασαν αιώνες σκληρών αναμετρήσεων, οι λαοί της Ευρώπης ανακαλύπτουν σήμερα, ίσως περισσότερο από κάθε άλλη εποχή, ότι, πέρα από τις διαφορές των γλωσσών και των εθίμων, είναι φορείς, παρά τις επιμέρους διαφορές, ενός κοινού πολιτισμού. Παράλληλα, η σύγκλιση που σημειώνεται στον τρόπο ζωής και στις κοινωνικές και πολιτιστικές πρακτικές των ευρωπαϊκών λαών αποτελεί θεμελιακό στοιχείο που θα μπορούσε, παρά τις δυσκολίες, να οδηγήσει στη δημιουργία μιας ισχυρής ευρωπαϊκής ταυτότητας [...] τις προσπάθειες πολιτικής και οικονομικής ενοποίησης της Ευρώπης κατά την περίοδο 1951-2001 [...] Παράγοντες που επηρέασαν την ευρωπαϊκή ενοποίηση: Οι προσπάθειες ενοποίησης της Ευρώπης προχώρησαν επηρεαζόμενες κυρίως από την ταχύρρυθμη οικονομική ανάπτυξη που σημειώθηκε στη γηραιά ήπειρο, ιδίως κατά τις δεκαετίες του 1960 και του 1970, καθώς και από το εκάστοτε διεθνές περιβάλλον. Η θεαματική οικονομική ανάπτυξη της Ευρώπης κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες επέτρεψε τη διαμόρφωση συνθηκών οικονομικής ευημερίας για μεγάλο αριθμό Ευρωπαίων. Η βελτίωση του μέσου βιοτικού επιπέδου έφερε αύξηση των αναγκών και αυτή με τη σειρά της σταθερή οικονομική ανάπτυξη και συνεχή διεύρυνση των αγορών. Παράλληλα, η ευημερία εξασφάλισε και την πολιτική σταθερότητα. Επιπλέον, η πορεία της ευρωπαϊκής ενοποίησης επηρεάστηκε από πολλούς παράγοντες, όπως οι σχέσεις μεταξύ των κρατών-μελών της ΕΟΚ, οι σχέσεις της ΕΟΚ με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, αλλά και οι σχέσεις της ΕΟΚ με τις ΗΠΑ. Ήταν άλλωστε εξ αρχής σαφές —και πρέπει να είναι και σήμερα— ότι η διαδικασία ενοποίησης της Ευρώπης δεν υπήρξε και δεν είναι ένα θέμα που εξαρτάται αποκλειστικά και μόνο από τις διαθέσεις των Ευρωπαίων. Αντιθέτως, επηρεάστηκε και επηρεάζεται, συχνά σε μεγάλο βαθμό, από την παγκόσμια πολιτική ατμόσφαιρα και τους διεθνείς συσχετισμούς δυνάμεων. Η ωρίμανση της ευρωπαϊκής ενοποίησης: Στο πλαίσιο αυτό, προχώρησε και η ωρίμανση της ευρωπαϊκής ενοποίησης στον πολιτικό, οικονομικό και θεσμικό τομέα. Σημαντικό βήμα προς την κατεύθυνση αυτή υπήρξε

η υπογραφή, το 1986, της *Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης*. Με αυτή επιταχύνθηκαν οι διαδικασίες διαμόρφωσης ενιαίας εσωτερικής αγοράς και ενίσχυσης της οικονομικής συνοχής της Ευρώπης. Για να επιτευχθεί αυτό, καταρτίστηκαν τα **Κοινοτικά Πλαίσια Στήριξης (ΚΠΣ)**, δηλαδή ειδικά προγράμματα χρηματοδότησης των οικονομικά ασθενέστερων κρατών-μελών. Ιδιαίτερα σημαντική για την προώθηση της ευρωπαϊκής ενοποίησης ήταν η υπογραφή, τον Φεβρουάριο του 1992, της *συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση*, που έγινε ευρύτερα γνωστή ως *συνθήκη του Μάαστριχτ* (ολλανδική πόλη όπου υπογράφηκε). Με αυτή ιδρύθηκε η *Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ)*, η οποία ενσωμάτωσε την ΕΟΚ, τέθηκε ο στόχος της **Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης (ΟΝΕ)** έως το 1999, **διευρύνθηκαν οι αρμοδιότητες της Κοινότητας και θεσπίστηκαν η κοινή εξωτερική πολιτική και η συνεργασία σε θέματα ασφάλειας**. Το ευρώ (σε λογιστική μορφή, όχι σε φυσική μορφή) υιοθετήθηκε ως νόμισμα έντεκα κρατών-μελών της ΕΕ από την 1η Ιανουαρίου 1999».

Γ6 (2006-2022), σ. 148-149, 166, 168

[πηγή]

«**1. Η συνθήκη ίδρυσης της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (1957):** Άρθρο 1. Με την παρούσα συνθήκη, τα ανωτέρω συμβαλλόμενα μέρη θεσπίζουν μεταξύ τους μια ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ. Άρθρο 2. **Η Κοινότητα θα έχει ως στόχο της, με την καθιέρωση μιας κοινής αγοράς και μιας οικονομικής και νομισματικής ένωσης και με την εφαρμογή κοινών πολιτικών [...], να προωθήσει σε όλη την Κοινότητα μια αρμονική και ισορροπημένη ανάπτυξη των οικονομικών δραστηριοτήτων, της βιώσιμης και μη πληθωριστικής ανάπτυξης που θα σέβεται το περιβάλλον, έναν υψηλό βαθμό σύγκλισης της οικονομικής επίδοσης, ένα υψηλό επίπεδο απασχόλησης και κοινωνικής προστασίας, τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου και την ποιότητα της ζωής, την οικονομική και κοινωνική συνοχή και την αλληλεγγύη μεταξύ των κρατών-μελών.**

Πηγή: *www.europa.eu.int* (ο δικτυακός τόπος της Ευρωπαϊκής Ένωσης)».

Γ6 (2006-2022), σ. 166

Στο **Λ4 (2007-2022)**, επίσης, η Ε.Ε. προβάλλει ως μια ευρωπαϊκή οικονομική και πολιτική ενοποίηση στην βάση της ευρωπαϊκής ταυτότητας και ιδέας για την επίτευξη πολλών κοινών στόχων, όπως η σύγκλιση και ανάπτυξη των οικονομιών για την ευημερία των πολιτών, η ειρήνη, η δημοκρατία και η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Με την διαφορά, από τα προηγούμενα εγχειρίδια που εντάσσονται στο ίδιο ερμηνευτικό σχήμα, πως εδώ εκφράζεται μια υπέρτερη αισιοδοξία για την Ε.Ε., καθώς αυτή ερμηνεύεται ήδη από τα πρώτα στάδια της ως μια ιδέα επαναστατικής ενοποίησης στηριζόμενη στα ιδεώδη και τους στόχους της δημοκρατικής, ευημερούσας και ειρηνικής Ευρώπης και στο ιδεώδες της ευρωπαϊκής ταυτότητας που περιλαμβάνεται στην έννοια της *υπερεθνικότητας* ως κάτι το οποίο υπερβαίνει θετικά τα όρια της απλής συνεργασίας. Ενώ, άλλη μία διαφορά είναι πως εδώ δεν ανιχνεύονται καθόλου σημεία κριτικής ή διαφοροποίησης, όπως σε κάποια άλλα εγχειρίδια με το ίδιο σχήμα:

«Στην ίδια την Ευρώπη, που έχασε πλέον την παλαιά δεσπόζουσα θέση της, συνειδητοποιήθηκε σταδιακά η ανάγκη για μια νέα αρχή. Η **αναζήτηση μιας**

συνεργασίας, ικανής να φέρει τη συμφιλίωση και την ευημερία, επέφερε την ανάπτυξη του κινήματος της ευρωπαϊκής ενοποίησης, με κυριότερο σταθμό τη δημιουργία, το 1957, της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας, προδρόμου της σημερινής Ευρωπαϊκής Ένωσης».

Λ4 (2007-2022), σ. 140

«ΠΟΡΕΙΑ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΟΠΙΩΣΗ: ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ: Η αναζήτηση της δυτικοευρωπαϊκής ενότητας. Μετά το 1945 η Ευρώπη, διαιρεμένη και κυριαρχούμενη από τις δύο υπερδυνάμεις, καλούνταν να αναζητήσει μια νέα θέση στον κόσμο. Ήδη από τα χρόνια του πολέμου υψώνονταν φωνές που ζητούσαν μια νέα δημοκρατική ευρωπαϊκή συνεργασία μετά την ήττα του φασισμού. Την επαύριο του πολέμου οι δυτικοευρωπαϊκές χώρες συνειδητοποιούσαν πλέον την ανάγκη να ξεπεράσουν τους εθνικιστικούς ανταγωνισμούς του παρελθόντος, που τόση καταστροφή είχαν φέρει σε ολόκληρη την ήπειρο κατά τη διάρκεια των δύο παγκόσμιων πολέμων. Τα γιγάντια προβλήματα της ανασυγκρότησης και της ανοικοδόμησης, καθώς και η ανάγκη για εδραίωση της δημοκρατίας απαιτούσαν μια συνεργασία που θα υπερέβαινε τα στενά εθνικά σύνορα. Εξάλλου, η επιτυχία του Σχεδίου Μάρσαλ κατέδειξε τα οφέλη της κοινής προσπάθειας. Τον Μάιο του 1949 ιδρύθηκε το Συμβούλιο της Ευρώπης, διεθνής οργανισμός που αποσκοπεί στην ανάδειξη της κοινής ευρωπαϊκής πολιτιστικής κληρονομιάς και στην προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. [...] Για την ευρωπαϊκή ενοποίηση η διακυβερνητική συνεργασία δεν ήταν αρκετή, αλλά και η άμεση ομοσπονδιοποίηση δεν ήταν εφικτή. Υπήρχε όμως και μία τρίτη οδός: ο λεγόμενος “λειτουργισμός”, που πρόβλεπε ότι θα έπρεπε να ενοποιηθούν πρώτα ορισμένοι βασικοί τομείς της οικονομίας, ώστε να δημιουργηθούν οι πρακτικές προϋποθέσεις της ενότητας. Η διαδικασία αυτή θα συνέβαλε επιπλέον στην κατοχύρωση της ευρωπαϊκής ειρήνης. Μετά την επιτυχία σε αυτά τα πεδία θα ερχόταν στο μέλλον και η πολιτική ενότητα. Η αντίληψη αυτή τέθηκε σε εφαρμογή με τη δημιουργία των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων. Οι εκπρόσωποί της, όπως οι Γάλλοι Ρομπέρ Σουμάν και Ζαν Μονέ, ο Βέλγος Πολ-Ανρί Σπάακ, ο Γερμανός Κόνραντ Αντενάουερ, έμειναν στην ευρωπαϊκή μνήμη ως “πατέρες της Ευρώπης”».

Λ4 (2007-2022), σ. 154

«Η υπερεθνικότητα, δηλαδή η δυνατότητα της ΕΚΑΧ (αλλά και των άλλων Κοινοτήτων και της σημερινής Ευρωπαϊκής Ένωσης) να λαμβάνει αποφάσεις δεσμευτικές για τα κράτη-μέλη, είναι το στοιχείο που διαφοροποιεί τη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης από τους άλλους διεθνείς οργανισμούς, οι οποίοι προωθούν την απλή διακυβερνητική συνεργασία. [...] στις 25 Μαρτίου 1957 υπογράφηκε η Συνθήκη της Ρώμης, που ίδρυε την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ), επικεντρωμένη στις βασικές ελευθερίες της διακίνησης προϊόντων, κεφαλαίων και ατόμων. Η Συνθήκη της Ρώμης κάνει ρητώς αναφορά σε μια “διαρκώς στενότερη ένωση” των ευρωπαϊκών λαών. Ιδρύθηκε επίσης η Ευρωπαϊκή Κοινότητα Ατομικής Ενέργειας (ΕΚΑΕ ή Ευρατόμ). Η ΕΟΚ σημείωσε μεγάλη οικονομική επιτυχία από τα πρώτα χρόνια της ζωής της. Άλλωστε, η περίοδος από το 1950 έως τις αρχές της δεκαετίας του 1970 ήταν μια εποχή αδιάκοπης οικονομικής ανάπτυξης για την Ευρώπη. Στην ΕΟΚ προσχώρησαν το 1973 η Βρετανία, η Ιρλανδία και η Δανία (“βόρεια διεύρυνση”), η Ελλάδα το 1981, η

Ισπανία και η Πορτογαλία το 1986 (“νότια διεύρυνση”). Επίσης, ένα σημαντικό βήμα για την προώθηση της ενοποίησης έγινε το 1985, με την έγκριση της **Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης, που προέβλεπε στενότερη οικονομική και πολιτική ενότητα. Η Ευρωπαϊκή Ένωση.** Μετά τη λήξη του Ψυχρού Πολέμου έγιναν νέες προσπάθειες εμβάθυνσης και διεύρυνσης. Το 1992 υπογράφηκε η **Συνθήκη του Μάαστριχτ**, που προέβλεπε τη μετεξέλιξη των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων στη σημερινή *Ευρωπαϊκή Ένωση* (Ε.Ε.), καθώς και τη **σύσταση της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης της Ευρώπης (ΟΝΕ), που θα απέφερε τη δημιουργία κοινού νομίσματος.** Το 1994 στην Ευρωπαϊκή Ένωση προσχώρησαν η Σουηδία, η Φινλανδία και η Αυστρία, ενώ επιμέρους αλλαγές στην εσωτερική λειτουργία της Ε.Ε. έγιναν με τις *Συνθήκες του Άμστερνταμ* το 1997 και της *Νίκαιας* το 1999. **Το 2001 τέθηκε σε ισχύ το νέο νόμισμα, το ευρώ,** ενώ το 2004 στην Ε.Ε. εντάχθηκαν δέκα νέα μέλη, κυρίως από τον χώρο της παλαιάς Ανατολικής Ευρώπης, αλλά και η Κύπρος. Το 2007 προσχώρησαν επίσης η Βουλγαρία και η Ρουμανία. **Παρά τα προβλήματα που κατά καιρούς εμφανίστηκαν στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης, η Ε.Ε. και η αρχή της υπερεθνικότητας εκπροσωπούν μια επανάσταση στις διεθνείς σχέσεις, καθώς και μια ελπιδοφόρα αλλαγή του ρου της ευρωπαϊκής ιστορίας, μακριά από τις εθνικιστικές αντιπαλότητες του παρελθόντος και προς την κατεύθυνση της ενότητας. Η ενοποιητική διαδικασία κατοχυρώνει τη δημοκρατία, επεκτείνει το πεδίο εφαρμογής των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, επιτρέπει την άμβλυνση των περιφερειακών ανισοτήτων και δίνει στην Ευρώπη μια αυξημένη επιρροή στις διεθνείς σχέσεις. Ωστόσο, η ένωση της Ευρώπης δεν έχει ακόμη επιτευχθεί και αποτελεί ένα ζητούμενο για το μέλλον.** Λ4 (2007-2022), σ. 155-156

[λεζάντα]

«Ο Ρομπέρ Σουμάν (Robert Schuman) και ο Ζαν Μονέ (Jean Monnet), οι “πατέρες” της ιδέας της Ευρωπαϊκής Ένωσης».

Λ4 (2007-2022), σ. 154

[πηγή]

«Ένας από τους «πατέρες της Ευρώπης» αναφέρεται στο Σχέδιο Σουμάν: απόσπασμα από επιστολή του Ζαν Μονέ, που κυκλοφόρησε στο Συμβούλιο της Ευρώπης τον Ιούνιο του 1950: “Οι προτάσεις Σουμάν είναι επαναστατικές ή δεν είναι τίποτα. Η θεμελιώδης τους αρχή είναι η παραχώρηση κυριαρχίας σ’ έναν περιορισμένο αλλά αποφασιστικό τομέα. Κατά τη γνώμη μου, ένα σχέδιο που δεν ξεκινά από την αρχή αυτή δεν μπορεί να προσφέρει καμιά συνεισφορά χρήσιμη για τη λύση των μεγάλων προβλημάτων που μας πλήττουν. Η συνεργασία ανάμεσα στα έθνη, όσο κι αν είναι σημαντική, δε λύνει τίποτα. Αυτό που πρέπει να επιδιώκεται είναι η συνένωση συμφερόντων των ευρωπαϊκών λαών κι όχι απλώς η διατήρηση της ισορροπίας αυτών των συμφερόντων”.

Jean Monnet, Απομνημονεύματα, Ροές, Αθήνα 1988, σ. 332».

Λ4 (2007-2022), σ. 154

[πηγή]

«Οι στόχοι της ευρωπαϊκής ενοποίησης: απόσπασμα από το προοίμιο της Συνθήκης “περί Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας” (Ρώμη, 25 Μαρτίου 1957): “Η Αυτού Μεγαλειότης ο Βασιλεύς των Βέλγων, ο Πρόεδρος της

Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, ο Πρόεδρος της Γαλλικής Δημοκρατίας, ο Πρόεδρος της Ιταλικής Δημοκρατίας, η Αυτής Βασιλική Υψηλότης η Μεγάλη Δούκισσα του Λουξεμβούργου, η Αυτής Μεγαλειότης η Βασίλισσα των Κάτω Χωρών, ΑΠΟΦΑΣΙΣΜΕΝΟΙ να θέσουν τις βάσεις μιας διαρκώς στενότερης ενώσεως των ευρωπαϊκών λαών, ΑΠΟΦΑΣΙΣΜΕΝΟΙ να εξασφαλίσουν με κοινή δράση την οικονομική και κοινωνική πρόοδο των χωρών τους καταργώντας τους φραγμούς που διαιρούν την Ευρώπη, ΘΕΤΟΝΤΑΣ ως κύριο σκοπό των προσπαθειών τους τη σταθερή βελτίωση των όρων διαβίωσης και απασχολήσεως των λαών τους, ΑΝΑΓΝΩΡΙΖΟΝΤΑΣ ότι η εξάλειψη των υφισταμένων εμποδίων απαιτεί συντονισμένη δράση για να εξασφαλισθεί σταθερότης στην επέκταση της οικονομίας, ισορροπία στις συναλλαγές και ευθύτης στον ανταγωνισμό, ΜΕΡΙΜΝΩΝΤΑΣ να ενισχύσουν την ενότητα των οικονομιών τους και να προωθήσουν την αρμονική τους ανάπτυξη, μειώνοντας τις υφιστάμενες ανισότητες μεταξύ των διαφόρων περιοχών και την καθυστέρηση των λιγότερο ευνοημένων, ΕΠΙΘΥΜΩΝΤΑΣ να συμβάλουν, ασκώντας κοινή εμπορική πολιτική, στην προοδευτική κατάργηση των περιορισμών στις διεθνείς συναλλαγές, ΠΡΟΤΙΘΕΜΕΝΟΙ να εδραιώσουν την αλληλεγγύη που συνδέει την Ευρώπη με τις υπερπόντιες χώρες και επιθυμώντας να εξασφαλίσουν την ανάπτυξη της ευημερίας τους σύμφωνα με τις αρχές του Χάρτου των Ηνωμένων Εθνών, ΑΠΟΦΑΣΙΣΜΕΝΟΙ να παγιώσουν, με τη συνένωση των οικονομικών τους δυνάμεων, τη διαφύλαξη της ειρήνης και της ελευθερίας και καλώντας τους άλλους λαούς της Ευρώπης που συμμερίζονται τα ιδεώδη τους να συμμετάσχουν στην προσπάθειά τους, ΑΠΕΦΑΣΙΣΑΝ...”.

Επίσημη ελληνική μετάφραση, όπως παρατίθεται στον Νόμο 945 της 10/27.7.1979, Περί κυρώσεως της Συνθήκης Προσχωρήσεως της Ελλάδας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες».

Λ4 (2007-2022), σ. 155-156

[ερωτήσεις]

«1. Να επισημάνετε τα αίτια για την ανάπτυξη του κινήματος της ευρωπαϊκής ενοποίησης. 2. Τι είναι η υπερεθνική συνεργασία; Σε τι διαφέρει από τη συνεργασία στο πλαίσιο των κλασικών διακρατικών διεθνών οργανισμών;».

Λ4 (2007-2022), σ. 156

Επίσης, στο ΣΤ7 (2012-2022) του ίδιου επικεφαλής της συγγραφικής ομάδας, εκφράζεται το ίδιο σχήμα, ενώ επίσης αναφέρεται η ημερομηνία της 9ης Μάη ως Ημέρα της Ευρώπης και όχι της Αντιφασιστικής Νίκης των Λαών [κάτι που γίνεται προγενέστερα και στο ΣΤ6 (2006-2007)]:

«Πρώτος διατύπωσε την αρχική ιδέα ο Γάλλος υπουργός των Εξωτερικών Ρομπέρ Σουμάν στις 9 Μαΐου του 1950, ημερομηνία που καθιερώθηκε να γιορτάζεται από τότε ως “Ημέρα της Ευρώπης”. Το 1957 έξι ευρωπαϊκά κράτη σχημάτισαν την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (Ε.Ο.Κ.). Στη συνέχεια πολλές ακόμη ευρωπαϊκές χώρες εντάχθηκαν σ’ αυτήν. Η Ελλάδα εντάχθηκε στην Ε.Ο.Κ. το 1981. Από τότε συμμετέχει ενεργά στις περισσότερες ευρωπαϊκές πρωτοβουλίες. Το 1992 ήταν ένας ακόμη σταθμός στην πορεία προς την ένωση της Ευρώπης. Με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ αποφασίστηκε η χρήση κοινού νομίσματος και η δημιουργία ενιαίας αγοράς. Η υπογραφή της συνθήκης οδήγησε επίσης στη

μετεξέλιξη της Ε.Ο.Κ. σε Ε.Ε. (Ευρωπαϊκή Ένωση) έναν χρόνο αργότερα, το 1993. Το ευρώ μπήκε στη ζωή πολλών Ευρωπαίων πολιτών, διευκολύνοντας τις μεταξύ τους οικονομικές συναλλαγές. Η Ελλάδα υιοθέτησε το κοινό νόμισμα το 2001. Σήμερα στην Ευρωπαϊκή Ένωση συμμετέχουν 27 κράτη-μέλη. Ζητήματα όπως η ενίσχυση των δημοκρατικών ελευθεριών, η καταπολέμηση της ανεργίας και των οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων, η βελτίωση της εκπαίδευσης αλλά και ο σεβασμός στο περιβάλλον αποτελούν τις μεγαλύτερες προκλήσεις για τους Ευρωπαίους στην αυγή του 21ου αιώνα».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 231

[Ματιά στο παρελθόν]

«[...] Μέσα στο σύγχρονο κόσμο ο ρόλος της Ευρώπης γίνεται και πάλι ρυθμιστικός. Με βασικό σύνθημα “Ενότητα στην Πολυμορφία”, η Ευρωπαϊκή Ένωση οικοδομείται προοδευτικά βασισμένη στις αξίες και τα ιδανικά των επιμέρους πολιτισμών της.

Πληροφορίες για τη λειτουργία και τη δράση της Ευρωπαϊκής Ένωσης μπορείτε να βρείτε στην ιστοσελίδα».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 232

δ) Κεντρική ιστορική προϋπόθεση και βάση της ευρωπαϊκής ιδέας/ενοποίησης το κοινωνικό κράτος πρόνοιας [το κοινωνικό κράτος ως ευρωπαϊκή ιδιαιτερότητα αποσυνδεδεμένη από τον ιμπεριαλισμό και την αποικιοκρατική εκμετάλλευση]

«3. Το κράτος πρόνοιας: Για τις κοινωνικές μεταρρυθμίσεις δεν ενδιαφέρονταν μόνο οι σοσιαλιστές. Καθώς από τα τέλη του περασμένου αιώνα, η Ευρώπη πλούτιζε και κάθε κράτος επιδίωκε την υποστήριξη των εργατών σε καιρό πολέμου, οι κοινωνικές μεταρρυθμίσεις άρχισαν να επεκτείνονται έως ότου, μετά τη δοκιμασία του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου, οδηγήσουν σ’ ένα ολοκληρωμένο σύστημα, το “Κράτος Πρόνοιας”. Οι κοινωνικές μεταρρυθμίσεις και το κράτος πρόνοιας στην Ευρώπη δημιούργησαν τις κατάλληλες συνθήκες για την προστασία ης μεγάλης πλειοψηφίας των πολιτών. Αυτό είναι ένα από τα ισχυρά ζητήματα στα οποία η Ευρώπη διαφοροποιείται από την Αμερική καθώς και από τις νέες βιομηχανικές κοινωνίες στην Άπω Ανατολή. Αποτελεί επομένως μια από τις ιδιαιτερότητες της ευρωπαϊκής κοινωνίας. Οι κοινωνικές μεταρρυθμίσεις οδήγησαν σε μετασχηματισμό του κράτους. Από κράτος δικαίου, δηλαδή εγγυητή της νομιμότητας, των ελευθεριών και των πολιτικών δικαιωμάτων των πολιτών, έγινε κράτος πρόνοιας. Με άλλα λόγια, το κράτος έπαιξε το ρόλο του μεσολαβητή στην αναδιανομή του κοινωνικού εισοδήματος προς όφελος των ασθενέστερων οικονομικά τάξεων. Στήριξε την υγεία και την παιδεία, τα αγαθά που αφορούν όλους τους πολίτες. Βελτίωσε τους όρους εργασίας και το βιοτικό επίπεδο των εργαζομένων. Για να πετύχει αυτά, το κράτος κατοχύρωσε συνταγματικά το δικαίωμα της εργασίας για όλους, το χρόνο εργασίας, το συνδικαλισμό, την κοινωνική ασφάλιση έναντι των ατυχημάτων, τη μητρότητα και τα γηρατειά. Υιοθέτησε την προοδευτική φορολόγηση των εισοδημάτων, δηλαδή οι φόροι αυξάνονταν ανάλογα με το εισόδημα. Ενθάρρυνε τις συλλογικές διαπραγματεύσεις ανάμεσα στους εργοδότες και τα συνδικάτα. Ακόμη, με την

υιοθέτηση των θεωριών του Άγγλου οικονομολόγου Κένυς, στήριξε την απασχόληση και τα ασθενέστερα εισοδήματα με διάφορους τρόπους, όπως εκτεταμένα δημόσια έργα, έργα κοινωνικής ωφέλειας, δάνεια κ.λ.π. Η πολιτική αυτή βέβαια στοίχιζε οικονομικά στις ανώτερες τάξεις, αλλά εξασφάλιζε τη συμφωνία των διαφορετικών τάξεων της κοινωνίας στο κοινοβουλευτικό σύστημα και στην εγγύηση της ελεύθερης λειτουργίας της οικονομίας της αγοράς, του καπιταλισμού. Αποσκοπούσε δηλαδή να συνδυάσει την εργασιακή ειρήνη με την οικονομική ανάπτυξη και την κοινωνική ευημερία. Στο κοινωνικό κράτος και την παρέμβαση του κράτους στην οικονομία ασκήθηκε η κριτική ότι προκάλεσε πληθωρισμό και ότι παρενέβαλε εμπόδια στην ανάπτυξη της οικονομίας με αποτέλεσμα την αύξηση της ανεργίας. Ακόμη ότι η προστασία του κράτους δημιούργησε μια νοοτροπία εξάρτησης από αυτούς που ευεργετούνταν με αποτέλεσμα την αποθάρρυνση της ατομικής πρωτοβουλίας. Ενδεχομένως, η κριτική αυτή να μην είναι αστήριχτη. Ωστόσο, το κοινωνικό κράτος δημιούργησε ένα αίσθημα ασφάλειας στα ασθενέστερα κοινωνικά στρώματα για δεκαετίες, εμπόδισε ακραία φαινόμενα φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού και εξασφάλισε πολιτική συμμετοχή των μαζών πολύ μεγαλύτερη απ' ό,τι στις ΗΠΑ. Από την άλλη μεριά, απομάκρυνε από την Ευρώπη την απειλή μιας βίαιης κοινωνικής έκρηξης και διατήρησε τα κοινοβουλευτικά καθεστώτα. Δημιούργησε δηλαδή τον τύπο της δυτικής δημοκρατίας, που κυριάρχησε στο δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα και έκανε δυνατή την πορεία προς την ενοποίηση της Ευρώπης».

ΚΛ4 (1998), σ. 149-150

2^η κατεύθυνση – ουδέτερη («ρεαλιστική» γεωπολιτική ανάγνωση)

ε) Γεωπολιτική αναβάθμιση και συσπείρωση Ευρώπης (ως αντιστάθμισμα στην αποαποικιοποίηση) [η νέα Μεγάλη Ιδέα των ευρωπαϊκών ελίτ]

«Κεφάλαιο Έβδομο: Η πορεία προς την Ευρωπαϊκή Ένωση: Στα χαρακώματα του Βερντέν, τον καιρό του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου, οι Ευρωπαίοι συνειδητοποίησαν ότι ο ευρωπαϊκός κόσμος έπαψε πλέον να είναι συνώνυμος του παγκόσμιου πολιτισμού. Τη στιγμή της καταστροφής και της βαθιάς πολιτισμικής κρίσης ακούστηκαν οι πρώτες φωνές διανοητών και πολιτικών που οραματίστηκαν τη δημιουργία δεσμών συνεργασίας και αλληλεγγύης μεταξύ των ρημαγμένων ευρωπαϊκών χωρών. Η Ευρώπη, έλεγαν, θα έπρεπε να βρεί μια μορφή συνεργασίας μεταξύ των κρατών για δυο κυρίως λόγους: για να εμποδίσει τις διαφορές ανάμεσα στα ευρωπαϊκά κράτη να εξελιχθούν σε ένα νέο πόλεμο· για να ενισχύσει την Ευρώπη απέναντι στον ανταγωνισμό της Αμερικής και τον κίνδυνο που προερχόταν από τη Σοβιετική Ένωση [...] Η παλιά γαλλογερμανική έριδα εξαφανίστηκε και η ιδέα της δυτικο-ευρωπαϊκής οικονομικής και πολιτικής συνεργασίας δε φαινόταν πια σαν ουτοπία. Έγινε αισθητή σαν πολιτική αναγκαιότητα. Οι Ευρωπαίοι πολιτικοί και διανοούμενοι καταλάβαιναν ότι η ήπειρός τους υποβαθμίστηκε απέναντι στις δύο υπερδυνάμεις της μεταπολεμικής εποχής. Αλλά και οι Αμερικανοί ενδιαφέρονταν για τη στρατηγική και οικονομική ενοποίηση του δυτικο-ευρωπαϊκού χώρου, για να

μπορεί να εμποδίσει την επέκταση του σοβιετικού Συνασπισμού που απορρόφησε την Ανατολική Ευρώπη. **Η πρώτη απόπειρα θεσμικής οργάνωσης της ευρωπαϊκής κοινότητας είχε αποκλειστικά οικονομικό χαρακτήρα και πήρε τη μορφή της τελωνειακής ένωσης. Πρόκειται για την Benelux».**

ΚΛ4 (1998), σ. 183, 185

Στο **Λ3 (2002)** η ΕΟΚ-ΕΕ αναγιγνώσκεται ως η νέα Μεγάλη Ιδέα των ευρωπαϊκών ελίτ: ως η απόπειρά τους να δημιουργήσουν αφενός ένα γεωπολιτικό αντίβαρο στις δύο υπερδυνάμεις του Ψυχρού Πολέμου και αφετέρου ένα οικονομικό αντιστάθμισμα στις απώλειες των υπερκερδών τους κατά την αποαποικιοποίηση και την συρρίκνωση των αποικιακών τους κτήσεις:

«Ωστόσο, η κίνηση αυτή απέκτησε ορμή μετά την καταστροφή της Ευρώπης το 1945 και κυρίως με την απώλεια των αποικιακών αυτοκρατοριών. Φάνηκε καθαρά πως την εποχή των υπερδυνάμεων τα ευρωπαϊκά κράτη έπρεπε να ενωθούν, αν δεν ήθελαν να παραγκωνιστούν από την παγκόσμια σκηνή ή και να βυθιστούν σε νέους πολέμους. Συγχρόνως, οι διεθνείς συγκυρίες ευνοούσαν την ενοποίηση της Δ. Ευρώπης. Την ήθελαν οι Αμερικανοί ως ανάχωμα της σοβιετικής επέκτασης, αλλά και οι ίδιοι οι Δυτικοευρωπαίοι, οι οποίοι έλπιζαν έτσι να ανασχέσουν τη μακροπρόθεσμη παρακμή της “Γηραιάς Ηπείρου”. Από αντίκρουσμα απέκτησε η τάση προς την ευρωπαϊκή ενοποίηση από τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, με τη δημιουργία διεθνών ενώσεων πολιτών (κατά κανόνα μελών των ελίτ) που την υποστήριζαν. Τα πρώτα σημαντικά βήματα έγιναν όμως στο πεδίο της οικονομίας. Το 1948 δημιουργήθηκε η τελωνειακή ένωση Μπενελούξ, όπου συμμετείχαν το Βέλγιο, η Ολλανδία και το Λουξεμβούργο. Το ίδιο έτος ιδρύθηκε, με τη συμμετοχή και της Ελλάδας, ο μελλοντικός Οργανισμός Οικονομικής Ανάπτυξης και Συνεργασίας (Ο.Ο.ΣΑ.), ο οποίος αποσκοπούσε στην οικονομική ανάπτυξη της Δ. Ευρώπης και τη διαχείριση της αμερικανικής βοήθειας. Ευρύτερες βλέψεις είχε το Συμβούλιο της Ευρώπης, που ιδρύθηκε το 1949 (η Ελλάδα έγινε δεκτή το 1950). Σκοποί του ήταν η σύγκλιση των νομοθεσιών των ευρωπαϊκών χωρών, η κοινωνική, οικονομική και πολιτισμική τους συνεργασία, και η προστασία και διασφάλιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των δημοκρατικών θεσμών. Τα πολυάριθμα μέλη του συνυπέγραψαν την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, η οποία ισχύει και νομικά τα δεσμεύει από το 1953. Πολλά, όμως, από αυτά συχνά αμελούν την εφαρμογή της σε ζητήματα, όπως των προσφύγων, του πολιτικού ασύλου, των βασανιστηρίων κ.ά.».

Λ3 (2002), σ. 229

«Παράλληλα, οι Ευρωπαίοι ήρθαν πιο κοντά. Αφού πέρασαν αιώνες σκληρών αναμετρήσεων, οι λαοί της Ευρώπης ανακαλύπτουν σήμερα, ίσως περισσότερο από κάθε άλλη εποχή, ότι, πέρα από τις διαφορές των γλωσσών και των εθίμων, είναι φορείς, παρά τις επιμέρους διαφορές, ενός κοινού πολιτισμού. Παράλληλα, η σύγκλιση που σημειώνεται στον τρόπο ζωής και στις κοινωνικές και πολιτιστικές πρακτικές των ευρωπαϊκών λαών αποτελεί θεμελιακό στοιχείο που θα μπορούσε, παρά τις δυσκολίες, να οδηγήσει στη δημιουργία μιας ισχυρής ευρωπαϊκής ταυτότητας. Όλα δείχνουν ότι η Ευρώπη βρίσκεται σε μια νέα ιστορική εποχή, μια εποχή που τα τελευταία χαρακτηριστικά της βρίσκονται ακόμη υπό

διαμόρφωση. Σε μια εποχή που οι ΗΠΑ μοιάζουν παντοδύναμες και νέες δυνάμεις αναδύθηκαν και αναδύονται στην Ανατολή (Ιαπωνία, Κίνα, Ινδία), η Ευρώπη, ο αστερισμός που άρχισε να συγκροτείται πριν από πενήντα περίπου χρόνια, μπορεί να γίνει ισχυρός παράγοντας παγκόσμιας ισορροπίας και ειρήνης. Το αν πράγματι θα συμβεί κάτι τέτοιο στον 21ο αιώνα θα εξαρτηθεί από τη διεθνή συγκυρία και από τις επιλογές των ίδιων των Ευρωπαίων [...] Παράγοντες που οδήγησαν στην ευρωπαϊκή ενοποίηση: Το θέμα άρχισε να συζητείται συστηματικά κυρίως μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. **Καθοριστικό ρόλο γι' αυτό έπαιξαν οι καταστροφές που είχαν υποστεί σχεδόν όλες οι ευρωπαϊκές χώρες και κατ' επέκταση η ανάγκη κοινής προσπάθειας, η απώλεια των αποικιών που στερούσε την Ευρώπη από σημαντικούς οικονομικούς πόρους».**

Γ6 (2006-2022), σ. 148-149, 166

3^η κατεύθυνση – κριτική στάση

στ) Απόπειρα οικονομικής ενοποίησης ΑΛΛΑ με εσωτερική σύγκρουση – χάσμα βιομηχανικού πλούσιου Βορρά και υπανάπτυκτου Νότου [κριτική στην ΕΟΚ] και εξάρτηση από ΗΠΑ

Το Λ2 (1983-2007) είναι το πρώτο (και μοναδικό) εγχειρίδιο στο οποίο περιέχεται κάποια αρνητική πλευρά της ΕΟΚ υπό την μορφή κριτικής όσον αφορά την ίδια την συγκρότησή της και την ομοιογένεια των χωρών που συμμετέχουν και την συναποτελούν. Το γενικό ερμηνευτικό σχήμα του εγχειριδίου για τον μεταπολεμικό κόσμο (το οποίο είναι αυτό της παγκόσμιας αντίθεσης ανάμεσα στον αναπτυγμένο Βορρά και τον υπανάπτυκτο Νότο και τον Τρίτο Κόσμο) μεταφέρεται και για την ΕΟΚ, αφού γίνεται λόγος για σύγκρουση και χάσμα ανάμεσα στις χώρες του βιομηχανικού πλούσιου Βορρά και αυτές του υπανάπτυκτου Νότου, στις οποίες υπονοείται πως εντάσσεται και η Ελλάδα, ενώ η αιχμή αυτής της κριτικής αφορά κυρίως την Κοινή Αγροτική Πολιτική:

«Μέχρι σήμερα έχει πραγματοποιηθεί η τελωνειακή ένωση μεταξύ των κρατών-μελών της Ε.Ο.Κ. και έχει εφαρμοστεί μια κοινή αγροτική πολιτική, παρά τις δυσκολίες που προκύπτουν από τις ανταγωνιστικές αγροτικές παραγωγές ορισμένων κρατών-μελών (π.χ. τα γαλλικά και ιταλικά κρασιά) [...] Η Ε.Ο.Κ. όμως κλυδωνίζεται από ποικίλα προβλήματα: η προσπάθεια για τη δημιουργία ενός ευρωπαϊκού νομισματικού συστήματος, για να αποφεύγονται οι επικίνδυνες διακυμάνσεις ισοτιμίας των ευρωπαϊκών νομισμάτων, απέτυχε. Η Ε.Ο.Κ. δεν κατόρθωσε να καθιερώσει ένα δικό της νόμισμα ικανό να ανταγωνιστεί στην παγκόσμια αγορά το δολάριο. Η σταδιακή σύγκλιση των οικονομιών των κρατών-μελών της, που είχε τεθεί ως στόχος πριν από την οικονομική κρίση του 1974, σταματάει εξαιτίας αυτής της κρίσης που πλήττει ολόκληρο τον καπιταλιστικό κόσμο. Το κάθε κράτος προσπαθεί να βρει δικά του μέσα, για να αντιμετωπίσει την κρίση. Δεν μπόρεσε να δημιουργήσει ακόμη μια δική της ενεργειακή πολιτική, ούτε μια κοινή πολιτική στον τομέα της τεχνολογίας και της έρευνας ενώ υπάρχουν οι δυνατότητες, ώστε να ανταγωνιστεί τις Ε.Π.Α. και την Ιαπωνία. Η αύξηση των ιδίων πόρων της Κοινότητας είναι προβληματική, αφού ορισμένα μέλη

αρνούνται να συνεισφέρουν περισσότερο στα κοινοτικά ταμεία, ώστε να μπορέσει η Ε.Ο.Κ. να ανταποκριθεί στις αυξημένες ανάγκες της. Η Ε.Ο.Κ., στην αρχή, περιλάμβανε κράτη με υψηλό δείκτη οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης. Με τη διεύρυνσή της όμως εισέρχονται στην Κοινότητα και κράτη που έχουν μικρότερο δείκτη ανάπτυξης (π.χ. Ιρλανδία, Ελλάδα). Τα κράτη αυτά απορροφούν μεν τη βιομηχανική παραγωγή των βορείων εκβιομηχανισμένων κρατών, αλλά απαιτούν από την Κοινότητα να τους δοθούν οι οικονομικές δυνατότητες, για να αναπτυχθούν και αυτά. Μέσα όμως στη σημερινή οικονομική κρίση, τα βόρεια εκβιομηχανισμένα κράτη δε δείχνουν μεγάλη προθυμία για μια ισομερή οικονομική ανάπτυξη, κυρίως του ευρωπαϊκού Νότου. Οι θεσμοί της Ε.Ο.Κ. συχνά είναι αδύνατο να λειτουργήσουν εξαιτίας των εθνικιστικών ανταγωνισμών των κρατών-μελών. [...] Και το ερώτημα: θα μπορέσει η Ε.Ο.Κ. να ξεπεράσει τους εθνικιστικούς ανταγωνισμούς των κρατών-μελών της, να ανανεώσει τους θεσμούς της, να βοηθήσει σε μια ισομερή ανάπτυξη όλων των μελών της, να δημιουργήσει μια δική της εναλλακτική λύση για το μέλλον των λαών της αλλά και του κόσμου;».

Λ2 (1983-2007), σ. 330, 331-334

[πηγή]

«Η διαμάχη για τα αγροτικά προϊόντα (από μια γαλλική εφημερίδα): Το αγγλικό αρνίσιο κρέας είναι πιο φτηνό από το δικό μας. Οι Βρετανοί λοιπόν επιθυμούν να το εξάγουν. Για τη δική τους κατανάλωση προτιμούν να εισάγουν αρνίσιο κρέας από τη Νέα Ζηλανδία. Για να υπερασπίσει τους κτηνοτρόφους της, η Γαλλία επιβάλλει δασμούς στο αγγλικό αρνίσιο κρέας για να εξισορροπήσει τις τιμές. Η επιβολή όμως αυτών των δασμών φέρνει τη Γαλλία σε αντιπαράθεση με τις διατάξεις της συμφωνίας της Ρώμης... Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο υποχρέωσε το Παρίσι να εφαρμόσει την κοινοτική νομοθεσία.

Εφημερίδα *Le Pouán*, Νοέμβριος 1979».

Λ2 (1983-2007), σ. 330-331

[πηγή]

«Οι δυσκολίες της αγροτικής πολιτικής: Ο απολογισμός αυτής της πολιτικής υπήρξε, στο σύνολό του, θετικός, αλλά σήμερα η εφαρμογή της βρίσκεται αντιμέτωπη με δισεπίλυτα προβλήματα. Για πολλά βασικά προϊόντα εμφανίστηκαν πλεονάσματα· η διακίνηση των γαλακτοκομικών προϊόντων είναι, μερικές φορές σχεδόν αδύνατη· η πώληση των δημητριακών πραγματοποιείται σε τιμή κατώτερη από αυτή που έχει καθορίσει η Κοινή Αγορά. Οι άγγλοι βουλευτές χρησιμοποίησαν ως επιχείρημα την πώληση βουτύρου σε χαμηλή τιμή στην ΕΣΣΔ, για να επιτεθούν εναντίον της αγγλικής συμμετοχής στον κοινοτικό προϋπολογισμό. Το Συμβούλιο υπουργών έχει μεταβληθεί σ' έναν τόπο, όπου συγκρούονται τα εθνικά συμφέροντα και θυμίζει ελάχιστα το θεσμό που σκοπό του έχει να εμψυχήσει σε όλους το κοινοτικό πνεύμα. Το δεύτερο πρόβλημα αφορά στην πώληση του αρνίσιου κρέατος. Το αρνίσιο κρέας είτε κατεψυγμένο που εισάγεται σε φτηνή τιμή από τη Νέα Ζηλανδία, είτε νωπό που κοστίζει ακριβότερα, αποτελεί για τους Άγγλους από τα 1880, εθνικό φαγητό. Αντίθετα στη Γαλλία, που η τιμή του είναι διπλάσια, αποτελεί ένα φαγητό πολυτελείας.

Εφημερίδα *Μοντ*, Νοέμβριος 1979».

Λ2 (1983-2007), σ. 331

Η άλλη μορφή κριτικής στην ΕΟΚ είναι αυτή της μεγάλης επιρροής που της ασκείται από τις ΗΠΑ και η οποία καθιστά την πολιτική της (κυρίως την οικονομική) εξαρτημένη και όχι αυτόφωτη στο διεθνές πεδίο:

«Στα 1945 η Ευρώπη ήταν μια ήπειρος καταστρεμμένη και εξαντλημένη. Οι Αμερικανοί, έχοντας το φόβο ότι η οικονομική καχεξία θα μπορούσε να ευνοήσει τη διάδοση του κομμουνισμού, απεφάσισαν να βοηθήσουν στην ανοικοδόμηση και στην οικονομική ανάπτυξη της μη κομμουνιστικής (Δυτικής) Ευρώπης. Παράλληλα η ίδια η Δ. Ευρώπη αρχίζει να παίρνει δειλά-δειλά το μέλλον στα χέρια της. Οι πρώτες προτάσεις για την ενοποίηση της Δ. Ευρώπης εμφανίζονται αμέσως μετά τον πόλεμο. Απέβλεπαν σε μια πολιτική ενοποίηση, η οποία θα έδινε τη δυνατότητα στις δυτικές δημοκρατίες να ακολουθήσουν μια αυτόνομη οικονομική και πολιτική πορεία. Η ιδέα όμως αυτή προσέκρουσε στον εθνικισμό των δυτικοευρωπαϊκών κρατών. Συγχρόνως το σχέδιο Μάρσαλ και το Ν.Α.Τ.Ο. έθεσαν την Ευρώπη κάτω από την επιρροή των Ε.Π.Α. Οι αρχικές σκέψεις για πολιτική ενοποίησης η παραχωρούν τη θέση τους στην ιδέα της οικονομικής ενοποίησης [...] Έτσι, στο διεθνές πλαίσιο, η Ε.Ο.Κ. δεν κατόρθωσε να βρει τη δική της πολιτική ταυτότητα, να ξεφύγει από την επιρροή των Ε.Π.Α. και να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις εκείνες που θα επέβαλαν μια αλλαγή στο παγκόσμιο διπολικό σύστημα δυνάμεων [...] Θα μπορέσει να ενώσει τις οικονομικές της δυνάμεις, ώστε να γίνει πραγματικά ανεξάρτητη; Αν όχι, πολλοί πιστεύουν πως η Δ. Ευρώπη θα αναγκαστεί να παραμείνει στο περιθώριο των παγκόσμιων εξελίξεων, αδύναμη να αντιδράσει στις οικονομικές και πολιτικές πιέσεις των Ε.Π.Α. αλλά και στην οικονομική επίθεση της Ιαπωνίας».

Λ2 (1983-2007), σ. 329, 334

ζ) «Ανάχωμα» των ΗΠΑ στην ΕΣΣΔ στα πλαίσια του Ψυχρού Πολέμου

«Η παλιά γαλλογερμανική έριδα εξαφανίστηκε και η ιδέα της δυτικο-ευρωπαϊκής οικονομικής και πολιτικής συνεργασίας δε φαινόταν πια σαν ουτοπία. Έγινε αισθητή σαν πολιτική αναγκαιότητα. Οι Ευρωπαίοι πολιτικοί και διανοούμενοι καταλάβαιναν ότι η ήπειρός τους υποβαθμίστηκε απέναντι στις δύο υπερδυνάμεις της μεταπολεμικής εποχής. Αλλά και οι Αμερικανοί ενδιαφέρονταν για τη στρατηγική και οικονομική ενοποίηση του δυτικο-ευρωπαϊκού χώρου, για να μπορεί να εμποδίσει την επέκταση του σοβιετικού Συνασπισμού που απορρόφησε την Ανατολική Ευρώπη. Η πρώτη απόπειρα θεσμικής οργάνωσης της ευρωπαϊκής κοινότητας είχε αποκλειστικά οικονομικό χαρακτήρα και πήρε τη μορφή της τελωνειακής ένωσης. Πρόκειται για την Benelux, το πρώτο στο σύγχρονο κόσμο κύτταρο οικονομικής συνεργασίας μεταξύ γειτονικών κρατών, που χαρακτηρίζονται από αναλογία γεωφυσικών συνθηκών, κοινές παραγωγικές δομές και παρεμφερείς ρυθμούς ανάπτυξης. Ιδρύθηκε το 1948 από το Βέλγιο, την Ολλανδία και το Λουξεμβούργο. Την ίδια χρονιά ιδρύθηκε ο “Ευρωπαϊκός Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης” (ΟΟΣΑ). Συμμετείχαν όλες οι δυτικοευρωπαϊκές χώρες. Άμεσος σκοπός του ήταν η δίκαιη κατανομή της αμερικανικής βοήθειας για την οικονομική ανασυγκρότηση των ευρωπαϊκών λαών, γνωστή ως σχέδιο Μάρσαλ. Μεσοπρόθεσμος σκοπός ήταν η δημιουργία μηχανισμών αλληλεξάρτησης των εθνικών οικονομιών, ώστε να δημιουργηθούν οι

κατάλληλες συνθήκες για την πολιτική σύμπνοια των ευρωπαϊκών λαών, **ώστε να συγκροτήσουν ένα συμπαγές μέτωπο εναντίον του σοβιετικού μπλοκ σύμφωνα με το δόγμα Τρούμαν».**

ΚΛ4 (1998), σ. 185

Αντίθετα, στο ΚΛ5 (1998) αντί για την αρνητικά φορτισμένη έννοια του «αναχώματος» των ΗΠΑ, έχουμε αντίστροφα μια θετική έννοια, καθώς η ευρωπαϊκή ενοποίηση προβάλλει ως αναγκαία ασπίδα του δυτικού κόσμου ενάντια στον κίνδυνο σοβιετικού επεκτατισμού:

«Εκτός από τις πολιτικοοικονομικές συνέπειες του πολέμου, τη μετατόπιση των διεθνών κέντρων εξουσίας και την αμφισβήτηση του παραδοσιακού ρόλου του εθνικού κράτους **στην ευρωπαϊκή ήπειρο, δύο επιπλέον συντελεστές έπαιξαν θετικό ρόλο στην ιδέα της ευρωπαϊκής ενοποίησης: α. Η πολιτική κυριαρχία της Σοβιετικής Ένωσης στην Ανατολική Ευρώπη σε συνάρτηση με την εμφάνιση του ψυχρού πολέμου, κατέστησε την ενότητα των χωρών της Δυτικής Ευρώπης αναγκαία για την αντιμετώπιση του σοβιετικού επεκτατισμού».**

ΚΛ5 (1998), σ. 160

Στο **Λ3 (2002)** ο στόχος της ΕΟΚ για γεωπολιτική αναβάθμιση των ίδιων των ισχυρών κρατών της Δ. Ευρώπης συνάδει με και ευνοείται από την χρησιμοποίησή της από τις ΗΠΑ ως γεωπολιτικό ανάχωμα προς την ΕΣΣΔ και ως εργαλείο ανάσχεσης της ιδεολογικής επιρροής των σοσιαλιστικών-κομμουνιστικών ιδεών:

«**Ωστόσο, η κίνηση αυτή απέκτησε ορμή μετά την καταστροφή της Ευρώπης το 1945** και κυρίως με την απώλεια των αποικιακών αυτοκρατοριών. Φάνηκε καθαρά πως την εποχή των υπερδυνάμεων τα ευρωπαϊκά κράτη έπρεπε να ενωθούν, αν δεν ήθελαν να παραγκωνιστούν από την παγκόσμια σκηνή ή και να βυθιστούν σε νέους πολέμους. Συγχρόνως, οι διεθνείς συγκυρίες ευνοούσαν την ενοποίηση της Δ. Ευρώπης. **Την ήθελαν οι Αμερικανοί ως ανάχωμα της σοβιετικής επέκτασης, αλλά και οι ίδιοι οι Δυτικοευρωπαίοι, οι οποίοι έλπιζαν έτσι να ανασχέσουν τη μακροπρόθεσμη παρακμή της “Γηραιάς Ηπείρου”.** Από αντίκρουσμα απέκτησε η τάση προς την ευρωπαϊκή ενοποίηση από τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, με τη δημιουργία διεθνών ενώσεων πολιτών (κατά κανόνα μελών των ελίτ) που την υποστήριζαν. Τα πρώτα σημαντικά βήματα έγιναν όμως στο πεδίο της οικονομίας».

Λ3 (2002), σ. 229

«**Οι κυριότεροι σταθμοί στις προσπάθειες ενοποίησης της Ευρώπης (1951-2001):** [...] **Παράγοντες που οδήγησαν στην ευρωπαϊκή ενοποίηση: Το θέμα άρχισε να συζητείται συστηματικά κυρίως μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Καθοριστικό ρόλο γι’ αυτό έπαιξαν οι καταστροφές που είχαν υποστεί σχεδόν όλες οι ευρωπαϊκές χώρες και κατ’ επέκταση η ανάγκη κοινής προσπάθειας, η απώλεια των αποικιών που στερούσε την Ευρώπη από σημαντικούς οικονομικούς πόρους και η ανάδυση δύο υπερδυνάμεων, των ΗΠΑ και της Σοβιετικής Ένωσης, που έλεγχαν πλέον τις διεθνείς εξελίξεις.** Τα δεδομένα αυτά έκαναν αναγκαία την αποφυγή νέων πολέμων, αλλά και τη συνεργασία μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών. **Επιπλέον, η ευρωπαϊκή ενοποίηση ήταν μια διαδικασία που ενισχύοταν και από τις ΗΠΑ, οι οποίες έβλεπαν σε μια ισχυρή και ενωμένη Ευρώπη ένα αποτελεσματικό εμπόδιο στην επέκταση της σοβιετικής επιρροής στην ευρωπαϊκή ήπειρο».**

η) Κριτική για έλλειμμα δημοκρατίας και τεχνοκρατισμό [κριτική στους διακηρυγμένους στόχους της Ε.Ε.]

Στο **Λ3 (2002)** για πρώτη και μοναδική φορά εκφράζεται η αρνητική κριτική στην Ε.Ε. για το έλλειμμα δημοκρατίας και την κυριαρχία του τεχνοκρατισμού που αφήνει τους λαούς έξω από τις ουσιώδεις αποφάσεις για την λειτουργία και το μέλλον της:

«δημιουργία διεθνών ενώσεων πολιτών (κατά κανόνα μελών των ελίτ) που την υποστήριζαν. Τα πρώτα σημαντικά βήματα έγιναν όμως στο πεδίο της οικονομίας. Το 1948 δημιουργήθηκε η τελωνειακή ένωση Μπενελούξ, όπου συμμετείχαν το Βέλγιο, η Ολλανδία και το Λουξεμβούργο. Το ίδιο έτος ιδρύθηκε, με τη συμμετοχή και της Ελλάδας, ο μελλοντικός Οργανισμός Οικονομικής Ανάπτυξης και Συνεργασίας (Ο.Ο.ΣΑ.), ο οποίος αποσκοπούσε στην οικονομική ανάπτυξη της Δ. Ευρώπης και τη διαχείριση της αμερικανικής βοήθειας. Ευρύτερες βλέψεις είχε το Συμβούλιο της Ευρώπης, που ιδρύθηκε το 1949 (η Ελλάδα έγινε δεκτή το 1950). Σκοποί του ήταν η σύγκλιση των νομοθεσιών των ευρωπαϊκών χωρών, η κοινωνική, οικονομική και πολιτισμική τους συνεργασία, και η προστασία και διασφάλιση των ανθρώπινων δικαιωμάτων και των δημοκρατικών θεσμών. Τα πολυάριθμα μέλη του συνυπέγραψαν την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, η οποία ισχύει και νομικά τα δεσμεύει από το 1953. Πολλά, όμως, από αυτά συχνά αμελούν την εφαρμογή της σε ζητήματα, όπως των προσφύγων, του πολιτικού ασύλου, των βασανιστηρίων κ.ά. [...] Πρότεινε την επίτευξη κοινωνικών στόχων μέσω της μεικτής οικονομίας, δηλαδή μιας οικονομικής πολιτικής που θα στηριζόταν στην κρατική παρέμβαση όσο και στην οικονομία της αγοράς. Θεμελιώδεις αρχές της ήταν, πρώτον, πως η πολιτική επιλογή της ενοποίησης θα καθόριζε και τις λύσεις στα εκάστοτε επιμέρους προβλήματα, και δεύτερον, πως οι ουσιώδεις αποφάσεις θα λαμβάνονταν από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, δηλαδή το μη αιρετό ανώτατο εκτελεστικό όργανο της κοινότητας. Εξαρχής, λοιπόν, η κυριαρχία τεχνοκρατών στα ανώτατα κλιμάκια της κοινότητας δημιούργησε το δημοκρατικό έλλειμμα, στο οποίο έκτοτε αποδίδεται η αδιαφορία που δείχνουν συχνά οι πολίτες γι' αυτήν. Βασικό στοιχείο της ήταν η τελωνειακή ένωση, δηλαδή η κατάργηση των δασμών μεταξύ των χωρών-μελών και η θέσπιση ενιαίου δασμολογίου για τα εμπορεύματα των εξωκοινοτικών χωρών. Επίσης, θα θεσπιζόταν κοινή πολιτική των έξι χωρών στους τομείς της γεωργίας και των μεταφορών. Η Κοινή Αγροτική Πολιτική, η οποία απέβλεπε στην επισιτιστική αυτάρκεια της ΕΟΚ, όντως άρχισε να εφαρμόζεται το 1968».

Λ3 (2002), σ. 229

Σε αυτήν την ερμηνεία συνεπικουρεί η άποψη πως η Ε.Ε. φαίνεται να είναι «φιλική» και επωφελής προς τους λαούς, στο μέτρο που μπορεί ανά χρονικές περιόδους καπιταλιστικής ανάπτυξης να τους ενσωματώνει οικονομικά και πολιτικά, εκτονώνοντας τις αντιδράσεις τους και σφυρηλατώντας μια διευρυμένη κοινωνική και πολιτική συναίνεση να προχωρά σε επέκταση της ενιαίας αγοράς της ενσωματώνοντας και άλλες χώρες της Ευρώπης:

«II. Η Ευρωπαϊκή Ένωση: Στην ένωση της Δ. Ευρώπης συντέλεσαν αφενός η επεξεργασία και η διάδοση των κατάλληλων ιδεών, με άλλα λόγια των “ευρωπαϊκών ιδανικών”, και αφετέρου η ύπαρξη εξωτερικών προϋποθέσεων. Η διαδικασία αυτή, δηλαδή, δεν άρχισε και τελείωσε στην Ευρώπη, αλλά σε μεγάλο βαθμό επηρεαζόταν από το παγκόσμιο πλαίσιο — ιστορικό, διπλωματικό, οικονομικό και τεχνολογικό. Ζωτικά συνέβαλε στη σύγκλιση των χωρών μελών, τις δεκαετίες του 1960 και του 1970, η οικονομική ανάπτυξη. Δημιουργώντας οικονομίες που χαρακτηρίζονταν από οικονομικό σχεδιασμό, μαζική κατανάλωση, ελάχιστη ανεργία και σταθερά διευρυνόμενη κοινωνική πρόνοια, οι χώρες της Κοινής Αγοράς εκτόνωναν τις ενδεχόμενες κοινωνικές αντιδράσεις. Οι κυβερνήσεις παρενέβαιναν έντονα στην οικονομία, εποπτεύοντας την αναδιανομή των κερδών που προέκυπταν από την αύξηση της παραγωγικότητας. Έτσι η υψηλή κερδοφορία των επιχειρήσεων επέτρεπε αυξήσεις μισθών και από την άλλη μεριά η αυξημένη κατανάλωση των εργαζόμενων τόνωνε τη ζήτηση των αγαθών, με αποτέλεσμα η αγορά να διευρύνεται σταθερά. Η οικονομική σταθερότητα, με τη σειρά της, έφερνε την πολιτική σταθερότητα, η οποία περιθωριοποίησε τα κόμματα της συντηρητικής δεξιάς όσο και της ριζοσπαστικής αριστεράς. Η σταθερότητα επέτρεψε την επέκταση. [...] Μέσα από πειραματισμούς και συγκρούσεις προχωρά λοιπόν ένα φαινόμενο χωρίς ιστορικό προηγούμενο, δηλαδή η συγχώνευση μιας ομάδας κυρίαρχων εθνικών κρατών σε μια υπερεθνική ένωση με ολόένα ευρύτερες αρμοδιότητες».

Λ3 (2002), σ. 230

θ) Δυναμική διαδικασία ανοιχτή σε ερμηνείες [αποστασιοποίηση, σχετικοποίηση]

Στο ΚΛ4 (1998) αυτό το σχήμα εκφράζεται μέσα από την αντιφατική ιστορική κληρονομιά της Ευρώπης και της ευρωπαϊκής ιδέας σε σχέση κυρίως με το αποικιοκρατικό παρελθόν της και τις ρατσιστικές θεωρίες που το συνόδεψαν και που έγιναν αργότερα το ιδεολογικό υπόστρωμα της ανάπτυξης του φασισμού-ναζισμού στην ευρωπαϊκή ήπειρο:

«Για να ενοποιηθεί η Ευρώπη χρειάζεται να καλλιεργηθεί επίσης και η “ευρωπαϊκή ιδέα”. Χρειάζεται δηλαδή να βρουν οι Ευρωπαίοι τα κοινά στοιχεία που τους συνδέουν και την ιδιαιτερότητα που τους επιτρέπει να είναι μαζί. Στην ιστορία βέβαια μπορεί να βρει κανείς στοιχεία που χωρίζουν και στοιχεία που ενώνουν. Στοιχεία που δείχνουν πόσο μεγάλες είναι οι διαφορές ανάμεσα στους Ευρωπαίους και στοιχεία που δείχνουν πόσο μικρές είναι οι διαφορές αυτές απέναντι στους κατοίκους των άλλων ηπείρων. Εξάλλου, ο ευρωπαϊκός πολιτισμός είναι δύσκολο να διακριθεί από αυτό που ονομάζεται δυτικός πολιτισμός ή πολιτισμός της μοντέρνας εποχής και της νεοτερικότητας. Όπως κάθε μεγάλος θεσμός, η Ευρώπη συγκροτεί και αυτή τη γενεαλογία της. Αλλά η γενεαλογία αυτή δεν μπορεί και δε χρειάζεται να μοιάζει με τις εθνικές ιστορίες του περασμένου αιώνα. Δε χρειάζεται να είναι απολογητική ούτε να εξυμνεί την Ευρώπη. Αντίθετα, πρέπει να περιλαμβάνει και τις φωτεινές και τις σκοτεινές στιγμές της ευρωπαϊκής ιστορίας. Να περιλαμβάνει τις δύσκολες σχέσεις της Ευρώπης με τους εξωευρωπαϊκούς λαούς, τις πολλές εκδοχές της Ευρώπης. Από την άλλη μεριά, δε θα πρέπει να παραβλέπουμε το γεγονός ότι στην Ευρώπη αναπτύχθηκαν αξίες, οι

οποιές δεν αφορούν μόνο τους Ευρωπαίους , αλλά όλους τους ανθρώπους. Αξίες οικουμενικές . Όλα μαζί συγκροτούν την ιστορία της και διασφαλίζουν το παρόν της».

ΚΛ4 (1998), σ. 187

[πηγή]

«Σκέψεις του Γ. Θεοτοκά που είδαν το φως της δημοσιότητας το 1954 (Εφημ. “Ελεύθερος Λόγος” 11 Απρ. 1954): “Για να φθάσει κάποτε στην ολοκλήρωσή της, η ιδέα της ευρωπαϊκής ενότητας θα έχει να υπερνικήσει βουνά ολόκληρα από μύθους, προλήψεις, προκαταλήψεις, μνησικακίες, ζήλειες, δυσπιστίες, ομαδικές ψυχώσεις και νευρώσεις, που κληρονόμησαν στα έθνη της Ευρώπης οι χιλιόχρονοι αιματηροί τους αγώνες. Τα περασμένα τους είναι πολύ βαριά, πολύ τυραννικά. Δε θα είναι απλό ζήτημα να πείσει κανείς τις μάζες να ανασυνθέσουν την ιστορία τους σ’ ένα ανώτερο πνευματικό επίπεδο, όπου το Παρίσι και το Βερολίνο, η Στοκχόλμη κι η Βιέννη, οι Βρυξέλλες κι η Μαδρίτη, η Ρώμη κι η Αθήνα θα είναι μέρη αναπόσπαστα ενός ενιαίου συνόλου, κοινά σύμβολα ενός μεγάλου , πολύγλωσσου ευρωπαϊκού λαού. Η ανάγκη, ωστόσο, υπάρχει, είτε το θέλουμε είτε όχι, και μας επιβάλλει αυτή την κατεύθυνση για την καινούργια εποχή στην οποία έχουμε μπει. Πρέπει κάπως να αρχίσουμε να βαδίζουμε προς τα εκεί και πρώτα-πρώτα να κατανικήσουμε μέσα μας το φόβο που γεννά σε πολλούς από μας, εκ πρώτης όψεως, η ιδέα μιας υπερεθνικής Ομοσπονδίας. **Βέβαια κι ο Χίτλερ μιλούσε για την Ένωση της Ευρώπης και την εννοούσε σαν μια τυραννική δεσποτεία του έθνους του.** Μα η ένωση εκείνη αποδείχτηκε ότι δεν ήταν βιώσιμη, γιατί από την πρώτη στιγμή τα καταπιεσμένα έθνη αποφάσισαν να της αντισταθούν μέχρι εσχάτων. **Βιώσιμη θα είναι μόνο μια δημοκρατική Ομοσπονδία, της οποίας το καθεστώς θα στηρίζεται στον οφειλόμενο σεβασμό προς την ελευθερία των ατόμων και των εθνών.** Αυτή δε θα πρέπει να τη φοβηθούμε. Δε θα καταλύσει τον εθνισμό μας, αλλά τουναντίον θα τον προφυλάξει, θα τον εξασφαλίσει και θα του δώσει καινούργιες δυνατότητες για να αναπτύξει ό,τι καλύτερο μέσα του έχει. Πιστεύω ότι το πρόβλημα της ευρωπαϊκής ενότητας θα είναι το κεντρικό πολιτικό κα ιδεολογικό πρόβλημα που θα τεθεί στη συνείδησή μας και στη σκέψη μας στα χρόνια που έρχονται. Ας φροντίσουμε να το συνειδητοποιήσουμε εγκαίρως, για να μη βρεθούμε απροετοίμαστοι όταν ακουστεί το κάλεσμα της ιστορίας» .

[Αν ζούσε ο Γ . Θεοτοκάς και συνέκρινε τις παραπάνω σκέψεις του με τη σημερινή πραγματικότητα της Ευρώπης, σε ποιες διαπιστώσεις θα κατέληγε;]”».

ΚΛ4 (1998), σ. 186-187

Στο **Λ3 (2002)** εκφράζεται – πέρα από τα υπόλοιπα ερμηνευτικά σχήματα που αφορούν την Ε.Ο.Κ.-Ε.Ε. και είναι κριτικά – και μια σχετική αποστασιοποίηση, με την παράθεση δύο αντικρουόμενων ερμηνειών-προσεγγίσεων, όσον αφορά την ουσία της Ε.Ε. και την σχέση της με την Ευρώπη και την ευρωπαϊκή ή τις εθνικές ταυτότητες. Μέσα από αυτήν την παράθεση δύο αντικρουόμενων θεωριών εκφράζεται εμμέσως η θέση πως πρόκειται για μια δυναμική διαδικασία ανοιχτή στους εξωγενείς και ενδογενείς παράγοντες του ιστορικού πλαισίου, εντός του οποίου αυτή εξελίσσεται χωρίς προδιαγεγραμμένο στόχο και αποτέλεσμα:

«B. Τί είναι, λοιπόν, η Ενωμένη Ευρώπη; Κοινωνικές και πολιτικές διεργασίες τόσο μεγάλης εμβελείας είναι απαραίτητο, για να επιτύχουν, να συνοδεύονται από ιδεολογικά ερείσματα. Από αυτή την άποψη, δύο κυρίως ερμηνείες προτάθηκαν για τη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Η πρώτη από αυτές είναι η ουσιολογική προσέγγιση, η οποία ονομάζεται έτσι, επειδή θεωρεί πως η Ευρώπη είναι ένα “πράγμα” απτό, πως υπάρχει μια συγκεκριμένη ευρωπαϊκή πολιτισμική ταυτότητα. Αυτή η προσέγγιση αντιμετωπίζει την Ευρώπη ως μια αυθύπαρκτη ιστορική οντότητα, με σαφή πολιτισμικά και ιστορικά χαρακτηριστικά, η οποία αφυπνίζεται στις νέες συνθήκες και διεκδικεί τον κοσμοϊστορικό της ρόλο. Βασικό πρόβλημα αυτής της αντίληψης είναι πως δεν παρέχει κάποιο αναμφισβήτητο κριτήριο για να διακρίνουμε ποια είναι τα πραγματικά όρια της Ευρώπης. Περιστασιακά χρησιμοποιήθηκε μάλιστα για να αποκλειστούν από την ευρωπαϊκή ιδέα λαοί, όπως ο ελληνικός, ο ρωσικός κ.λπ. Η αντίθετη κατασκευαστική προσέγγιση τονίζει, απεναντίας, ότι δεν υπάρχει καμία δεδομένη ευρωπαϊκή ταυτότητα. Θεωρεί πως η πολιτισμική ταυτότητα και η πολιτική ενοποίηση της Ευρώπης δεν προϋπάρχουν, αλλά πλάθονται από τους ίδιους τους Ευρωπαίους. Η Ευρωπαϊκή Ένωση είναι σκοπός, όχι μίρα. Η δήθεν ενιαία και συμπαγής ευρωπαϊκή ταυτότητα, η οποία ποτέ όμως δεν καθορίστηκε επακριβώς, δεν είναι παρά μύθος. Αντιθέτως, ειδοποιό γνώρισμα της Ευρώπης είναι η πολυμορφία. Η πολιτισμική ετερογένεια βοηθά να αναδυθεί η ενιαία Ευρώπη, όχι ως ιστορική νομοτέλεια, αλλά επειδή το θέλουν οι λαοί της, “από τα κάτω” και όχι “από τα πάνω”. Στη νέα Ευρώπη θα είναι σεβαστή η πολιτισμική ιδιαιτερότητα όλων, και συνάμα οι διάφορες ταυτότητες δεν θα είναι στεγανές και περιχαρακωμένες, αλλά ανοιχτές και σε διαρκή αλληλεπίδραση μεταξύ τους. Η υπερεθνική Ευρώπη δεν θα χτιστεί με αποκλεισμούς, αλλά με την κατοχύρωση των πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων όλων των Ευρωπαίων και με τη θέσπιση του δικαιώματος της αυτόματης ευρωπαϊκής ιθαγένειας για όλα τα παιδιά που γεννιούνται στην επικράτεια της Ευρωπαϊκής Ένωσης».

Λ3 (2002), σ. 232-233

«Ο ρυθμός και η κατεύθυνση της ευρωπαϊκής ενοποίησης δεν ήταν προκαθορισμένα, αλλά σχετιζόταν με τις εσωτερικές και εξωτερικές πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις. Για παράδειγμα, μολονότι από την πρώτη στιγμή υπήρχαν οπαδοί της ομοσπονδιακής προσέγγισης, η οποία προέκρινε παντού τη δημιουργία υπερεθνικών θεσμών και την κατάρτιση κοινού ευρωπαϊκού συντάγματος, τα ιδρυτικά μέλη της ΕΟΚ προτίμησαν τη λιγότερο φιλόδοξη λειτουργική προσέγγιση στην ευρωπαϊκή ενοποίηση. Σύμφωνα με την τελευταία, πρωταρχικοί φορείς της εξουσίας θα παρέμεναν τα εθνικά κράτη, ενώ δεν θα συντασσόταν κοινό σύνταγμα και οι υπερεθνικοί θεσμοί θα περιορίζονταν σε συγκεκριμένα πεδία. Οι περίοδοι “ευρωευφορίας” (όπως ήταν το 1950-57), κατά τις οποίες σχεδιάζονταν ή πραγματοποιούνταν φιλόδοξες πρωτοβουλίες, εναλλάσσονταν με περιόδους χαλάρωσης, “ευρωαπαισιοδοξίας” και αμφιβολιών ως προς την κατεύθυνση που έπρεπε να πάρει η ένωση. Για παράδειγμα, το 1963 ο Γάλλος ηγέτης Ντε Γκωλ πρόβαλε βέτο στην είσοδο της Βρετανίας στην Κοινότητα και αμέσως μετά υπέγραψε την ιστορική Γαλλογερμανική Συνθήκη Φιλίας, με την οποία τερματίστηκε ο ανταγωνισμός μεταξύ των δύο χωρών και εδραιώθηκε ο άξονας, που θα καθόριζε την πορεία της ΕΟΚ τις επόμενες δεκαετίες».

Λ3 (2002), σ. 229-230

ι) Αντιφαστικό παρελθόν ευρωπαϊκής ιδέας περί ευρωπαϊκής ενοποίησης – [ενοποίηση της Ευρώπης επεδίωκε και ο ναζισμός]

«Στη Γερμανία και την Ιταλία εκείνα τα στρώματα που τρομοκρατήθηκαν από την επανάσταση, γρήγορα έγιναν βορά στις δημαγωγικές ορέξεις του Χίτλερ και του Μουσσολίνι. **Ο φόβος είναι κακός σύμβουλος. Από τα βάθη του λαϊκού υποσυνείδητου βγήκαν καταστροφικές τάσεις.** Οι Εβραίοι, οι πολιτικοί αντίπαλοι, οι μειοψηφίες έγιναν στόχος μιας οργανωμένης καταδίωξης. **Τα ιδεώδη του Διαφωτισμού, η ανεξιθρησκία, τα φυσικά δικαιώματα, ο πολιτικός ορθολογισμός αντικαταστάθηκαν από τη φυλετική υπεροψία (η άρεια φυλή), από τη λατρεία του αρχηγού (του Φύρερ και του Ντούτσε), από τη δικτατορία. Ο ναζισμός και ο φασισμός, με τους μιμητές τους σε όλη σχεδόν την Ευρώπη, άρχισαν να συσσωρεύουν νέα σύννεφα πολέμου πάνω από την γηραιά ήπειρο. Είναι ενδιαφέρον ότι και ο ναζισμός πρόβαλε μια εκδοχή της ευρωπαϊκής ιδέας. Ο πόλεμος εναντίον των συμμαχικών στρατευμάτων (αμερικανικών, ρωσικών και αγγλικών) παρουσιάστηκε από την προπαγάνδα τους ως πόλεμος εναντίον εχθρικών προς την Ευρώπη δυνάμεων. Για τους ναζί, η Ευρώπη δεν ήταν ο πολιτισμός της και οι πολιτικές της παραδόσεις, αλλά μια Ευρώπη της ξανθής φυλής και της φυλετικής καθαρότητας. Η εξόντωση όλων των Εβραίων της Ευρώπης, των Τσιγγάνων και εκατομμυρίων ανθρώπων σλαβικής καταγωγής, αυτό το σχέδιο υπηρετούσε, την εκκαθάριση της Ευρώπης από τα “ξένα”, μη ευρωπαϊκά στοιχεία. Η ιδέα της Ευρώπης απέκτησε και την εφιαλτικ ή της σκιά;».**

ΚΛ4 (1998), σ. 184-185

[πηγή]

«Σκέψεις του Γ. Θεοτοκά που είδαν το φως της δημοσιότητας το 1954 (Εφημ. “Ελεύθερος Λόγος” 11 Απρ. 1954): “Για να φθάσει κάποτε στην ολοκλήρωσή της, η ιδέα της ευρωπαϊκής ενότητας θα έχει να υπερνικήσει βουνά ολόκληρα από μύθους, προλήψεις, προκαταλήψεις, μνησικακίες, ζήλεις, δυσπιστίες, ομαδικές ψυχώσεις και νευρώσεις, που κληρονόμησαν στα έθνη της Ευρώπης οι χιλιόχρονοι αιματηροί τους αγώνες. Τα περασμένα τους είναι πολύ βαριά, πολύ τυραννικά. [...] **Βέβαια κι ο Χίτλερ μιλούσε για την Ένωση της Ευρώπης και την εννοούσε σαν μια τυραννική δεσποτεία του έθνους του. Μα η ένωση εκείνη αποδείχτηκε ότι δεν ήταν βιώσιμη, γιατί από την πρώτη στιγμή τα καταπιεσμένα έθνη αποφάσισαν να της αντισταθούν μέχρι εσχάτων. Βιώσιμη θα είναι μόνο μια δημοκρατική Ομοσπονδία, της οποίας το καθεστώς θα στηρίζεται στον οφειλόμενο σεβασμό προς την ελευθερία των ατόμων και των εθνών. [...]**»

[Αν ζούσε ο Γ. Θεοτοκάς και συνέκρινε τις παραπάνω σκέψεις του με τη σημερινή πραγματικότητα της Ευρώπης, σε ποιες διαπιστώσεις θα κατέληγε;]».

ΚΛ4 (1998), σ. 186-187

Συγκριτική Ανάλυση και Μετασχηματισμός των ερμηνευτικών σχημάτων

Αν και τα περιεχόμενα των ελληνικών σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας που αναλύονται στην παρούσα εργασία αφορούν το σύνολο του 20ού αιώνα (χρονολογικά – πέρα από τις διάφορες περιοδολογήσεις), τα περιεχόμενα που αναλύθηκαν σε μια μόνο κατηγορία, στην παρούσα, αφορούν τον μισό από αυτόν: τον μεταπολεμικό κόσμο από το 1945 μέχρι το τέλος του 20ού αιώνα (όσον αφορά το διεθνές πλαίσιο). Αυτό συμβαίνει επειδή τα σχολικά εγχειρίδια, λόγω του εύρους χρήσης τους (1967-2022), δεν αντιμετωπίζουν ομοιόμορφα την μεταπολεμική ιστορία του διεθνούς περιβάλλοντος για διάφορους λόγους υποκειμενικούς (επιλογής), αλλά και αντικειμενικούς (χρονικούς). Οι πρώτοι σχετίζονται με το ιδεολογικοπολιτικό πλαίσιο και αντικατοπτρίζονται στα ερμηνευτικά σχήματα, τις εμφάσεις, τις κατευθύνσεις και τις αποσιωπήσεις των περιεχομένων τους. Οι δεύτεροι σχετίζονται είτε με το πολύ πρόσφατο ιστορικό παρελθόν που δεν έχει προλάβει να ιστορικοποιηθεί από την σχολική ιστορία ώστε να ενταχθεί στα περιεχόμενά της, είτε ακόμα πιο αντικειμενικά, επειδή μέρος του 20ού αιώνα αποτελούν και αυτά τα ίδια τα σχολικά εγχειρίδια, με συνέπεια κάποια γεγονότα ή περίοδοι για άλλα εγχειρίδια να αποτελούν παρελθόν (ιστορικοποιημένο ή μη), για άλλα παρόν και για άλλα κοντινό ή μακρινό μέλλον.

Μια άλλη παρατήρηση, προτού προχωρήσουμε στην συγκριτική ανάλυση των μετασχηματισμών των ερμηνευτικών σχημάτων, είναι πως αυτή η κατηγορία του Μεταπολεμικού Κόσμου (διεθνές πλαίσιο) όντας η εγγύτερη χρονικά στο ερευνώμενο υλικό, αποτελεί παράλληλα και την ιδεολογικά πιο ρευστή σε αυτό, καθώς όπως θα δούμε τα ερμηνευτικά σχήματα που εξήχθησαν είναι σχετικά περισσότερα από τα αντίστοιχα των ερευνητικών ερωτημάτων άλλων κατηγοριών. Υπενθυμίζουμε πως προσπαθήσαμε και εδώ – όπως και στις άλλες κατηγορίες – την διπλή κίνηση διαφοροποίησης-διαχωρισμού και ομαδοποίησης-συγκερασμού στην εξαγωγή των ερμηνευτικών σχημάτων, με τα όρια αυτών να τίθενται πάντα υπό την αίρεση των περιορισμών, των όρων και των ορίων που ενέχει η ίδια η οπτική ερμηνεία του γράφοντος· γι' αυτό εξάλλου τέθηκε και η ανάγκη (εξαντλητικής) καταγραφής των σχετικών αποσπασμάτων στην λειτουργία τους εντός του στενού συγκεκριμένου τους. Ωστόσο, η επιλογή των 5 ερευνητικών ερωτημάτων με την βοήθεια των οποίων επιχειρήσαμε να αναλύσουμε τα σχετικά περιεχόμενα, όπως και η εξαγωγή των ερμηνευτικών σχημάτων που αυτά μας απέδωσαν, θεωρούμε πως καλύπτει με αρκετή ενάργεια τον τρόπο με τον οποίο ιστορικοποιήθηκε το διεθνές πλαίσιο του μεταπολεμικού κόσμου στην σχολική ιστορία από την χούντα μέχρι σήμερα. Ας τα δούμε, όμως, συγκεκριμένα και παράλληλα με την συγκριτική τους ανάλυση στον άξονα του χρόνου.

Κατ' αρχάς, τα εγχειρίδια που δεν περιέχουν καμία αναφορά (ή σχεδόν καμία, δηλαδή, δεν έχουν ξεχωριστή ενότητα για τον μεταπολεμικό κόσμο εκτός των ελληνικών πραγμάτων) είναι 6, τα 5 εκ των οποίων είναι του Δημοτικού και καλύπτουν όλο το χρονικό εύρος από την χούντα μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 2010. Το εν χρήσει εγχειρίδιο του Δημοτικού, αν και πάλι δεν υπάρχει σε αυτό σχετική ξεχωριστή ενότητα, εντούτοις καλύπτει σχεδόν όλα τα ερευνητικά

ερωτήματα που τέθηκαν μέσα από το πληροφοριακό υλικό που παρέχει εκτός της κύριας αφήγησής του. Γι' αυτό και το διαχωρίζουμε από τα υπόλοιπα.

Το 1ο ερευνητικό ερώτημα αφορούσε το ποια πλευρά προκαλεί-ξεκινά τον Ψυχρό Πόλεμο και γιατί, σε μια προσπάθειά μας να ανιχνεύσουμε κατ' αρχάς την απόδοση υπαιτιότητας που περιέχει το κάθε εγχειρίδιο για τον Ψυχρό Πόλεμο και την αιτία (προθετικότητα της υπαίτιας πλευράς). Εδώ ανιχνεύθηκαν 8 ερμηνευτικά σχήματα, τα οποία κατατάσσονται σε 3 κατευθύνσεις: 1) σε αυτήν που αποδίδει στον έναν ή τον άλλο βαθμό την υπαιτιότητα στην ΕΣΣΔ (ή/και τις κομμουνιστικές χώρες) με τον ένα ή τον άλλο τρόπο-αίτιο, 2) σε αυτήν που αποδίδει στον έναν ή τον άλλο βαθμό την υπαιτιότητα στις ΗΠΑ με τον ένα ή τον άλλο τρόπο-αίτιο και 3) σε αυτήν που τηρεί μια ουδέτερη στάση είτε μην αποδίδοντας αίτια, είτε αποδίδοντας κοινή και ισομερή ευθύνη στις δύο πλευρές.

Συγκεκριμένα, η 1η κατεύθυνση [υπαιτιότητα της ΕΣΣΔ ή/και κομμουνιστικών χωρών] είναι σαφώς η κυρίαρχη σε σχέση με τις άλλες δύο, αφού σε αυτήν κατατάσσονται τα περισσότερα εγχειρίδια: πρόκειται για 10 εγχειρίδια που περιέχουν 5 ερμηνευτικά σχήματα. Στα 3 πρώτα ερμηνευτικά σχήματα αποδίδεται πλήρης υπαιτιότητα στην ΕΣΣΔ με διαφορετικό τρόπο έκφρασής της. Έτσι, στο (1α) η ΕΣΣΔ είναι υπαίτια γιατί επιτίθεται στη Δύση, το οποίο εντοπίζεται συνολικά σε 4 εγχειρίδια, εκ των οποίων τα 3 είναι της χουντικής περιόδου και το ένα είναι μαθήματος επιλογής του Λυκείου το 1998. Στο (1β) η ΕΣΣΔ είναι υπαίτια γιατί επιλέγει να απομονωθεί από την Δύση, το οποίο εντοπίζεται στο εγχειρίδιο του Γυμνασίου με χρήση από το 1976 ως το 1984. Στο (1γ) η ΕΣΣΔ είναι υπαίτια γιατί απορρίπτει το σχέδιο Μάρσαλ και ιδρύει την Κομινφόρμ, το οποίο εντοπίζεται στο εγχειρίδιο του Λυκείου με χρήση από το 1983 ως το 2007. Στο (1δ) η ΕΣΣΔ είναι υπαίτια γιατί καταπατά τις Συμφωνίες με την Δύση και τείνει να επεκταθεί, το οποίο εντοπίζεται στο εν χρήσει από το 2007 εγχειρίδιο του Λυκείου. Το πέμπτο διαφοροποιείται από τα προηγούμενα 4 στον βαθμό που δεν αποδίδει πλήρη υπαιτιότητα στην ΕΣΣΔ, αλλά σχετική ή περισσότερη από αυτή των ΗΠΑ. Έτσι, στο (1ε) η ΕΣΣΔ είναι ελαφρώς περισσότερο υπαίτια από τις ΗΠΑ για τον Ψυχρό Πόλεμο, γιατί οι ΗΠΑ αναζητούν στρατιωτικό αντιστάθμισμα ενάντια σε αυτή (την επιδίωξη επέκτασης της ΕΣΣΔ, όπως υπονοείται), το οποίο εντοπίζεται σε 3 εγχειρίδια από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 ως σήμερα, με διακοπή του το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 2000.

Η 2η κατεύθυνση [υπαιτιότητα των ΗΠΑ ή/και της Δύσης] είναι σαφώς ανίσχυρη της πρώτης, αφού απαντάται μόνο σε 2 εγχειρίδια (έναντι 9) που αντιστοιχούν σε 2 ερμηνευτικά σχήματα, τα οποία διαχωρίζονται μεταξύ τους σε σχέση με τον βαθμό της υπαιτιότητας. Έτσι, στο (2α) οι ΗΠΑ είναι υπαίτιες γιατί επιτίθενται, ενώ η ΕΣΣΔ κάνει χειρονομίες καλής θέλησης προς την Δύση, το οποίο υπάρχει σε ένα εγχειρίδιο το οποίο δεν διδάχθηκε καν, το αποσυρθέν εγχειρίδιο του Λυκείου του 2002. Στο (2β) οι ΗΠΑ είναι ελαφρώς περισσότερο υπαίτιες για τον Ψυχρό Πόλεμο, γιατί εκμεταλλεύονται την ηγεμονία-παντοδυναμία τους προκειμένου να ελαχιστοποιήσουν με κάθε τρόπο την επιρροή της ΕΣΣΔ, το οποίο εντοπίζεται στο εν χρήσει από το 2006 εγχειρίδιο του Γυμνασίου.

Τέλος, η 3η κατεύθυνση [πλήρης εξισορρόπηση] απαντάται μόνο σε 1 εγχειρίδιο, αυτό του Γυμνασίου της περιόδου 1984-1991 περιέχοντας το ερμηνευτικό σχήμα πως (3α) καμία πλευρά δεν προκαλεί τον Ψυχρό Πόλεμο – αυτός προκύπτει ουδέτερα.

Συνολικά για το 1ο ερώτημα μπορούμε να διακρίνουμε τον εξής μετασχηματισμό. Καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο (1967-2022) κυρίαρχη είναι η απόδοση υπαιτιότητας για τον Ψυχρό Πόλεμο στην ΕΣΣΔ, ενώ σε όλα σχεδόν τα εγχειρίδια του Δημοτικού (όλης της περιόδου, δηλαδή) δεν υπάρχει αναφορά στον μεταπολεμικό κόσμο και άρα, ούτε στην πρόκληση του Ψυχρού Πολέμου.

Όσον αφορά την κυρίαρχη ερμηνευτική κατεύθυνση, αυτή της απόδοσης υπαιτιότητας στην ΕΣΣΔ, κατά την χουντική περίοδο αυτή συνοδεύεται από ακραιφνή αντικομμουνισμό αφού αποδίδεται ευθεία επίθεση της ΕΣΣΔ στον δυτικό κόσμο, κάτι που επανέρχεται σε μια πιο εξευγενισμένη διατύπωση στα τέλη της δεκαετίας του 1990 ως περιθωριακό πλέον σχήμα. Από την μεταπολίτευση και έπειτα η απόδοση αιτίας διαφέρει. Έτσι, μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980 το αίτιο είναι η απομόνωση της ΕΣΣΔ από τον δυτικό κόσμο. Από τότε και μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 2000 το αίτιο είναι η απόρριψη του σχεδίου Μάρσαλ και η ίδρυση της Κομινφόρμ και έπειτα μέχρι σήμερα το αίτιο είναι η καταπάτηση των Συμφωνιών από την ΕΣΣΔ και η τάση της προς επέκταση. Παράλληλα, από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 μέχρι σήμερα (με ένα αμελητέο «διάλειμμα» στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 2000) αποδίδεται σχετική (ή μετριασμένη) υπαιτιότητα στην ΕΣΣΔ με τις ΗΠΑ να αναζητούν στρατιωτικό αντιστάθμισμα ενάντια τους (υπονοώντας πως υπάρχει αδιόρατη τάση της ΕΣΣΔ για επέκταση).

Η απόδοση υπαιτιότητας στην ΕΣΣΔ κυριαρχεί απόλυτα και αποκλειστικά μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980, όταν και εμφανίζεται το σχήμα εξισορρόπησης (καμία πλευρά δεν προκαλεί τον Ψυχρό Πόλεμο – αυτός προκύπτει ουδέτερα) μέχρι το τέλος της ίδιας δεκαετίας, όταν και το ένα εγχειρίδιο που περιέχει αυτό το σχήμα αποσύρεται. Για ολόκληρη την δεκαετία του 1990 και μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 2000 η απόδοση υπαιτιότητας στην ΕΣΣΔ κυριαρχεί ξανά απόλυτα και αποκλειστικά, αλλά πλέον συνυπάρχει με την μετριασμένη της εκδοχή, αυτή της σχετικά περισσότερης υπαιτιότητας της ΕΣΣΔ. Στις αρχές του 2000 γίνεται μια απόπειρα εισαγωγής της απόδοσης υπαιτιότητας πλήρως στις ΗΠΑ, αλλά σε εγχειρίδιο που αποσύρεται πριν καν διδαχθεί. Πρέπει να φτάσουμε στα μέσα της δεκαετίας του 2000 για να εισαχθεί το σχήμα της σχετικά περισσότερης (ή μετριασμένης) υπαιτιότητας των ΗΠΑ, το οποίο υπάρχει μέχρι σήμερα σαφώς ανίσχυρο.

Το 2ο ερευνητικό ερώτημα αφορούσε την αξιολόγηση των δύο αντίπαλων συνασπισμών του Ψυχρού Πολέμου (σύγκριση του δυτικού-καπιταλιστικού και του ανατολικού-σοσιαλιστικού κόσμου στα πλαίσια του Ψυχρού Πολέμου) μέσα από αναφορές στην ιδεολογία, την οικονομία, την πολιτική στο εσωτερικό και το εξωτερικό τους. Εδώ ανιχνεύθηκαν 8 ερμηνευτικά σχήματα, τα οποία κατατάσσονται σε 3 κατευθύνσεις: 1) σε αυτήν που αποδίδει στον έναν ή τον άλλο βαθμό την θετικότερη αξιολόγηση στις ΗΠΑ και τον δυτικό κόσμο, 2) σε αυτήν που αποδίδει στον έναν ή τον άλλο βαθμό την θετικότερη αξιολόγηση στην ΕΣΣΔ και τον σοσιαλιστικό κόσμο, 3) σε αυτήν που δεν προκρίνει καμία πλευρά ως θετικότερη (ή

αρνητικότερη την αντίπαλή της) είτε αξιολογώντας ουδέτερα και τις δύο, είτε εξίσου αρνητικά και τις δύο, είτε μην περιέχοντας καθόλου αναφορές που θα μπορούσαν να προσληφθούν ως – έστω και έμμεση – αξιολόγηση, ενώ εντός αυτής της 3ης κατεύθυνσης, διακρίνεται και μια ενδιαφέρουσα απόχρωση.

Συγκεκριμένα, η 1η κατεύθυνση [θετικότερη αξιολόγηση των ΗΠΑ/δυτικού κόσμου] είναι η ελαφρώς κυρίαρχη, αφού σε αυτήν κατατάσσονται 6 εγχειρίδια που περιέχουν 2 ερμηνευτικά σχήματα. Στο ένα έχουμε (1α) εξαιρετική αξιολόγηση των ΗΠΑ με πλήρως δυτική αντικομμουνιστική οπτική (ελεύθερος δημοκρατικός κόσμος Δύσης vs κομμουνιστικός κόσμος κατά της ελευθερίας και της δημοκρατίας), το οποίο εντοπίζεται σε 3 εγχειρίδια της χουντικής περιόδου. Στο άλλο έχουμε (1β) μετριοπαθώς θετικότερη αξιολόγηση των ΗΠΑ/δυτικού κόσμου και αρνητικότερη της ΕΣΣΔ/σοσιαλιστικού κόσμου, το οποίο περιέχεται σε 3 εγχειρίδια, εκ των οποίων το ένα από την μεταπολίτευση ως τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και τα άλλα 2 από τις αρχές (ή τα μέσα) της δεκαετίας του 2000 ως σήμερα.

Η 2η κατεύθυνση [θετικότερη αξιολόγηση της ΕΣΣΔ/σοσιαλιστικού κόσμου] είναι μακράν η πιο ανίσχυρη και περιθωριακή, αφού υπάρχει μόνο σε 2 εγχειρίδια, τα οποία περιέχουν 2 ερμηνευτικά σχήματα. Έτσι, σε ένα εγχειρίδιο (αποσυρθέν) Α΄ Λυκείου της δεκαετίας του 1980 και στο εν χρήσει του Γυμνασίου από το 2006, έχουμε την (2α) μετριοπαθώς θετικότερη αξιολόγηση της ΕΣΣΔ/σοσιαλιστικού κόσμου και αρνητικότερη των ΗΠΑ/δυτικού κόσμου εστιάζοντας κυρίως στην εσωτερική κοινωνική πολιτική των Λαϊκών Δημοκρατιών, ενώ αυτό το σχήμα εξειδικεύεται στο (2β) με την θετική επιρροή της κοινωνικής πολιτικής των Λαϊκών Δημοκρατιών στο κοινωνικό κράτος πρόνοιας των δυτικών ευρωπαϊκών κρατών μεταπολεμικά, ένα σχήμα που υπάρχει μόνο στο εν χρήσει από το 2006 εγχειρίδιο του Γυμνασίου.

Η 3η κατεύθυνση [ισότιμης αξιολόγησης των δύο πλευρών – εξισορρόπησης] έχει ίση ένταση με την 1η, αφού περιέχεται σε 6 εγχειρίδια (όπως σε 6 περιέχεται και η 1η), τα οποία κατατάσσονται σε 4 ερμηνευτικά σχήματα. Έτσι, έχουμε στο (3α) ουδέτερη αντιμετώπιση και των δύο πλευρών, το οποίο υπάρχει στο εγχειρίδιο του Γυμνασίου της περιόδου 1984-1991. Στο (3β) δεν υπάρχει καθόλου αξιολόγηση για καμία πλευρά, το οποίο υπάρχει σε 2 εγχειρίδια από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 ως σήμερα, με σύντομο «διάλειμμα» το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 2000. Στο (3γ) εξίσου αρνητική αξιολόγηση και των δύο πλευρών, το οποίο υπάρχει στο αποσυρθέν εγχειρίδιο του Λυκείου του 2002. Ενώ, το τελευταίο σχήμα, αποτελεί μια ενδιαφέρουσα απόχρωση, αφού εκφράζει την (3δ) εξίσου αρνητική αξιολόγηση και των δύο πλευρών, αλλά από την φιλοσοσιαλιστική οπτική του εθνικού δρόμου προς τον σοσιαλισμό [οπτική Αδέσμευτων ή/και εξαρτημένων χωρών], το οποίο υπάρχει στο εγχειρίδιο του Λυκείου από το 1983 ως το 2007 και στο αποσυρθέν εγχειρίδιο Α΄ Λυκείου της δεκαετίας του 1980.

Συνολικά για το 2ο ερώτημα διακρίνεται ο εξής μετασχηματισμός. Από την αρχή της εξεταζόμενης περιόδου (1967) ως τα μέσα της δεκαετίας του 1980 κυριαρχεί απόλυτα η θετικότερη αξιολόγηση των ΗΠΑ/δυτικού κόσμου, η οποία κατά την χουντική περίοδο λαμβάνει διαστάσεις ακραιφνούς νατοϊκής αντικομμουνιστικής οπτικής, ενώ από την μεταπολίτευση αυτή μετριάζεται και μεταφράζεται σε απλά

θετικότερη αξιολόγηση των ΗΠΑ/δυτικού κόσμου σε σχέση με τις σοσιαλιστικές χώρες. Αυτή η κατεύθυνση παύει (προσωρινά) στα μέσα της δεκαετίας του 1980, όταν και εμφανίζεται η εξισορρόπηση (ισότιμη αξιολόγηση και των δύο πλευρών), η οποία κυριαρχεί απόλυτα μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 2000. Το ένα νήμα αυτής της κατεύθυνσης εκφράζεται αρχικά από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 ως τις αρχές της δεκαετίας του 1990 με την ουδέτερη αντιμετώπιση και των δύο πλευρών, έπειτα και μέχρι σήμερα με την έλλειψη αξιολόγησης και για τις δύο πλευρές, ενώ στις αρχές του 2000 έχουμε την αρνητική αξιολόγηση και των δύο πλευρών, η οποία όμως δεν διδάχθηκε καθόλου. Το άλλο νήμα της κατεύθυνσης εξισορρόπησης εμφανίζεται και αυτό στα μέσα της δεκαετίας του 1980 μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 2000 (όταν και παύει οριστικά) εκφράζοντας την αρνητική αξιολόγηση και των δύο πλευρών, αλλά μέσα από την πολύ θετική αξιολόγηση των Αδέσμευτων χωρών και την υιοθέτηση της οπτικής του εθνικού δρόμου προς τον σοσιαλισμό. Τέλος, με πρώτη του εισαγωγή στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980 και απόσυρση, αλλά κυρίως από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 και ως σήμερα, εμφανίζεται για πρώτη φορά η κατεύθυνση της μετριοπαθούς θετικότερης αξιολόγησης της ΕΣΣΔ/σοσιαλιστικού κόσμου εστιάζοντας κυρίως στην κοινωνική πολιτική της που αποτέλεσε παράδειγμα (ή και πίεση) για την δημιουργία του κοινωνικού κράτους πρόνοιας της σοσιαλδημοκρατικής διαχείρισης στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης μεταπολεμικά. Παράλληλα με αυτήν την κατεύθυνση, από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 επανεμφανίζεται η θετικότερη αξιολόγηση των ΗΠΑ/δυτικού κόσμου (που είχε πάψει από τα μέσα της δεκαετίας του 1980). Οι δύο αυτές αντιθετικές κατευθύνσεις συνυπάρχουν με την κατεύθυνση εξισορρόπησης (της έλλειψης αξιολόγησης και για τις δύο πλευρές).

Το 3ο ερευνητικό ερώτημα αφορούσε την αξιολόγηση και τα χαρακτηριστικά του ανταποικιακού αγώνα. Εδώ ανιχνεύθηκαν 7 ερμηνευτικά σχήματα, τα οποία μπορούν να καταταχθούν σε 3 κατευθύνσεις: 1) σε αυτήν που αξιολογεί αρνητικά ή ουδέτερα τον ανταποικιακό αγώνα, 2) σε αυτήν που αξιολογεί κατά βάση (ή μετριοπαθώς) θετικά τον ανταποικιακό αγώνα, 3) σε αυτή που πέρα από την πολύ θετική αξιολόγηση του ανταποικιακού αγώνα, προχωρά σε ερμηνεία-τοποθέτησή του εντός του μεταπολεμικού συστήματος γεωπολιτικής ισχύος.

Συγκεκριμένα, η 1η κατεύθυνση [αρνητική ή ουδέτερη αξιολόγηση του ανταποικιακού αγώνα] είναι περιθωριακή και εντοπίζεται μόνο σε 2 εγχειρίδια της χουντικής περιόδου, το ένα εκ των οποίων εκφράζει το ερμηνευτικό σχήμα πως (1α) ο ανταποικιακός αγώνας υποκινείται από την ΕΣΣΔ για να διαταράξει την παγκόσμια ειρήνη (αποικιοκρατική-δυτικοκεντρική-αντικομμουνιστική οπτική) και διδάσκεται μέχρι το 1976, ενώ στο άλλο (1β) υπάρχει απλώς ελάχιστη και ουδέτερη αναφορά στον ανταποικιακό αγώνα χωρίς κάποιον προσδιορισμό-αξιολόγηση.

Η 2η κατεύθυνση [κατά βάση θετική ή μετριοπαθής αξιολόγηση του ανταποικιακού αγώνα] εντοπίζεται σε 6 εγχειρίδια. Αυτά εκφράζουν το ίδιο ερμηνευτικό σχήμα πως (2α) ο ανταποικιακός αγώνας αξιολογείται μετριοπαθώς θετικά και αποτελεί κατά βάση μόνο εθνική κίνηση, το οποίο εκτείνεται σε δύο χρονικές περιόδους: σε 2 εγχειρίδια από την μεταπολίτευση ως τις αρχές της

δεκαετίας του 1990 και στα υπόλοιπα 4 από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 ως σήμερα με κύρια ένταση από τις αρχές της δεκαετίας του 2010 ως σήμερα.

Η 3η κατεύθυνση [πολύ θετική αξιολόγηση του αντιαποικιακού αγώνα με τοποθέτηση-ερμηνεία του εντός του μεταπολεμικού συστήματος γεωπολιτικής ισχύος] εντοπίζεται σε 5 εγχειρίδια, τα οποία εκφράζουν 4 ερμηνευτικά σχήματα. Αυτά, διατηρώντας την κοινή τους κατεύθυνση, διαχωρίζονται ως εξής. Στο (3α) γίνεται έμμεση ή άμεση κριτική στην (νεο)αποικιοκρατία (νέας) οικονομικής μορφής ή στην οικονομική εξάρτηση του Τρίτου Κόσμου από τις μητροπόλεις της Δύσης, το οποίο περιέχεται και στα 5 εγχειρίδια από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 ως σήμερα με κύρια ένταση από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 ως τα μέσα της δεκαετίας του 2000. Στο (3β) αναδεικνύεται ο σημαντικός πολιτικός ρόλος των πρώην αποικιών του Τρίτου Κόσμου και αντιμετωπίζεται θετικά η (προοπτική) διασύνδεσή(ς) του(ς) με το Κίνημα των Αδέσμευτων, το οποίο υπάρχει σε 3 εγχειρίδια του Λυκείου από το 1983 ως το 2007, εκ των οποίων τα δύο είναι αποσυρθέντα: το ένα της Α΄ Λυκείου της δεκαετίας του 1980 και το άλλο του Λυκείου του 2002 που αποσύρθηκε πριν καν διδαχθεί. Σε αυτά τα ίδια 3 εγχειρίδια περιέχεται και αυτό που προχωράει πέρα από το σχήμα της νεοαποικιοκρατίας οικονομικής μορφής (3γ) ερμηνεύοντας το νέο διεθνές γεωπολιτικό σύστημα ισχύος μετά την αποαποικιοποίηση ως μια παγκόσμια αντίθεση μεταξύ μητροπολιτικού-πλούσιου-αναπτυγμένου Βορρά/Δύσης (και των μονοπωλίων του) και φτωχού-περιφερειακού-υπανάπτυκτου Νότου / Τρίτου Κόσμου [θεωρία περί ιμπεριαλισμού εξάρτησης ή μητρόπολης-περιφέρειας], ενώ στα δύο εξ αυτών της περιόδου 1983-2007 περιέχεται, τέλος, το σχήμα (3δ) που αναφέρει την θετική επιρροή της ΕΣΣΔ/σοσιαλιστικών χωρών και των σοσιαλιστικών-κομμουνιστικών ιδεών στον αντιαποικιακό αγώνα αξιολογώντας την θετικά.

Συνολικά για το 3ο ερώτημα, διακρίνεται ο εξής μετασχηματισμός. Κατά την χουντική περίοδο ο αντιαποικιακός αγώνας αντιμετωπίζεται είτε αρνητικά εκφράζοντας την αντικομμουνιστική-αποικιοκρατική οπτική πως υποκινείται από την ΕΣΣΔ για να διαταράξει την παγκόσμια ειρήνη στα πλαίσια της επίθεσής της στον δυτικό «ελεύθερο» κόσμο, είτε αντιμετωπίζεται με ελάχιστες νύξεις εντελώς ουδέτερα. Από την μεταπολίτευση μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1990 αντιμετωπίζεται κατά βάση (λίγο ή περισσότερο) θετικά, αλλά ερμηνεύεται μονάχα ως εθνική κίνηση ανεξαρτησίας. Αυτή η κατεύθυνση παύει προσωρινά στις αρχές της δεκαετίας του 1990, ενώ ήδη έχει εμφανιστεί από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 η κατεύθυνση που αξιολογεί σαφώς (πολύ ή περισσότερο) θετικά τον αντιαποικιακό αγώνα συνδέοντάς τον με το μεταπολεμικό πλαίσιο διεθνούς γεωπολιτικής ισχύος. Αυτή η κατεύθυνση καθίσταται κυρίαρχη από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 ως τα μέσα της δεκαετίας του 2000 και εκφράζεται με διαφορετικούς τρόπους: καθ' όλη αυτήν την περίοδο με το σχήμα περί (νεο)αποικιοκρατίας (νέας) οικονομικής μορφής που ακολουθεί την κατάκτηση της ανεξαρτησίας των πρώην αποικιών του Τρίτου Κόσμου, ενώ από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 ως τα μέσα της δεκαετίας του 2000 εκφράζεται επίσης η θετική επιρροή της ΕΣΣΔ/σοσιαλιστικού κόσμου και των κομμουνιστικών/σοσιαλιστικών ιδεών στον αντιαποικιακό αγώνα, ο σημαντικός πολιτικός ρόλος των χωρών του Τρίτου Κόσμου με θετική προοπτική την ένταξή τους στο Κίνημα των Αδέσμευτων και το σχήμα περί παγκόσμιας αντίθεσης αναπτυγμένου

παγκόσμιου Βορρά/Δύσης vs υπανάπτυκτου παγκόσμιου Νότου/Τρίτου Κόσμου, όπου ο δεύτερος εξαρτάται απόλυτα και υφίσταται οικονομική εκμετάλλευση από τον πρώτο. Τέλος, από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 και κυρίως από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 συνυπάρχει το σχήμα περί (νεο)αποικιοκρατίας (νέας) οικονομικής μορφής με την μετριοπαθή θετική αξιολόγηση του αντιαποικιακού αγώνα ως μονάχα εθνικής κίνησης, με το δεύτερο αυτό σχήμα να είναι σχετικά κυρίαρχο έναντι του πρώτου.

Το 4ο ερευνητικό ερώτημα αφορούσε την πτώση της ΕΣΣΔ/Λαϊκών Δημοκρατιών Ανατολικής Ευρώπης και την αξιολόγησή της ή/και την εκτίμηση των αιτίων/αποτελεσμάτων της. Εδώ ανιχνεύθηκαν 3 ερμηνευτικά σχήματα στα 8 εγχειρίδια που την περιλαμβάνουν στα περιεχόμενά τους από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, κάτι που σημαίνει πως εξαιρετικά γρήγορα ιστοριοποιήθηκε και εντάχθηκε στην σχολική ιστορία. Το πρώτο ερμηνευτικό σχήμα (α) αξιολογεί θετικά την κατάρρευση της ΕΣΣΔ (και την Περεστρόικα) ως τερματισμό του Ψυχρού Πολέμου και έναρξη περιόδου ειρήνης και δημοκρατίας, το οποίο υπάρχει σε 5 εγχειρίδια από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 ως σήμερα, με κύρια περίοδο έντασής του αρχικά από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 και κυρίως από τις αρχές της δεκαετίας του 2010 ως σήμερα. Το δεύτερο (β) εστιάζει στα αρνητικά αποτελέσματα της δημιουργίας νέων κρατών που πολεμούν μεταξύ τους στον μετασοβιετικό χώρο ως «θύματα» και του κομμουνισμού και της κατάρρευσης της ΕΣΣΔ, το οποίο υπάρχει μόνο σε ένα εγχειρίδιο ΕΠΑΛ του 2001. Το τρίτο (γ) αξιολογεί μάλλον (ή μετριοπαθώς) θετικά την πτώση της ΕΣΣΔ με αίτια την αποσυσπείρωσή της μετά την λήξη του Ψυχρού Πολέμου το 1986-87, την όξυνση όλων των προβλημάτων, την έλλειψη ελέγχου μετά τις θετικές μεταρρυθμίσεις της Περεστρόικα και την έλλειψη του εχθρού της Δύσης που την κρατούσε συμπαγή, το οποίο υπάρχει σε 2 εγχειρίδια από τις αρχές της δεκαετίας του 2000 (στο αποσυρθέν του Λυκείου που δεν διδάχθηκε καν), αλλά κυρίως από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 στο εν χρήσει εγχειρίδιο του Γυμνασίου.

Συνολικά για το 4ο ερώτημα η κοινή συνισταμένη και κατεύθυνση και των 3 ερμηνευτικών σχημάτων είναι η κατά βάση θετική (ή μετριοπαθώς και αποστασιοποιημένα θετική) αξιολόγηση της πτώσης της ΕΣΣΔ και των σοσιαλιστικών χωρών της Ανατολικής Ευρώπης. Διακρίνεται εντός της ίδιας αυτής κατεύθυνσης ο εξής μετασχηματισμός. Σε όλη την περίοδο από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 ως σήμερα κυριαρχεί το (α) σχήμα, το οποίο συνυπάρχει διαδοχικά από τις αρχές της δεκαετίας του 2000 με το (β) και από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 και ως σήμερα με το (γ). Εξειδικεύοντάς το, θα λέγαμε πως καθ' όλη την περίοδο η πτώση της ΕΣΣΔ αντιμετωπίζεται θετικά, ενώ αυτή η θετική αξιολόγηση μετριάζεται κάπως από τα μέσα της δεκαετίας του 2000, χωρίς να γίνεται ποτέ κυρίαρχη.

Το 5ο ερευνητικό ερώτημα αφορούσε την αξιολόγηση της ύπαρξης, του χαρακτήρα/φύσης, της λειτουργίας και των σκοπών της Ε.Ο.Κ.-Ε.Ε. και συνοψίζεται στο γενικό ερώτημα «τι είναι και τι θέλει η Ε.Ο.Κ.-Ε.Ε.»». Μια πρώτη παρατήρηση είναι πως την θεματική της ευρωπαϊκής ενοποίησης την περιέχουν ακόμα και εγχειρίδια του Δημοτικού (υπάρχει σε όλα από τις αρχές της δεκαετίας του 1990), τα

οποία δεν περιλαμβάνουν την θεματική του διεθνούς πλαισίου του μεταπολεμικού κόσμου (δηλαδή, τον Ψυχρό Πόλεμο, τον αντιαποικιακό αγώνα κ.λπ.). Για αυτό το ερευνητικό ερώτημα ανιχνεύθηκαν σε 12 εγχειρίδια (που περιέχουν την θεματική) 10 ερμηνευτικά σχήματα, τα οποία μπορούν να κατηγοριοποιηθούν στη βάση της αξιολόγησης της Ε.Ο.Κ.-Ε.Ε. σε τρεις κατευθύνσεις: 1) σε αυτήν που αξιολογεί πολύ θετικά την ύπαρξη, φύση/χαρακτήρα, λειτουργία και τους σκοπούς της Ε.Ο.Κ.-Ε.Ε., 2) σε αυτήν που επιχειρεί μια σχετικά ουδέτερη γεωπολιτική «ρεαλιστική» ανάγνωση της ύπαρξης, φύσης/χαρακτήρα, λειτουργίας και σκοπών της Ε.Ο.Κ.-Ε.Ε. και 3) σε αυτήν που τηρεί μια (εν μέρει) κριτική στάση σε στοιχεία της ύπαρξης, φύσης/χαρακτήρα, λειτουργίας και σκοπών της Ε.Ο.Κ.-Ε.Ε.

Συγκεκριμένα, η 1η κατεύθυνση [πολύ θετική αξιολόγηση της Ε.Ο.Κ.-Ε.Ε.] είναι σαφώς η κυρίαρχη, αφού εντοπίζεται σε 10 εγχειρίδια, τα οποία εκφράζουν 4 ερμηνευτικά σχήματα. Το πρώτο είναι περιθωριακό, αφού εντοπίζεται μόνο σε ένα εγχειρίδιο της χουντικής περιόδου και συνοψίζεται στο ότι (1α) η Ε.Ο.Κ. είναι τελωνειακή ένωση που θέλει την οικονομική ανάπτυξη όλων των κρατών-μελών της. Μάλιστα, αυτό το εγχειρίδιο είναι το μόνο που έχει σχετικά περιεχόμενα για την Ε.Ο.Κ καθ' όλη την περίοδο από την αρχή της χούντας έως και τα μέσα της δεκαετίας του 1980. Το δεύτερο ερμηνευτικό σχήμα αυτής της κατεύθυνσης συνοψίζεται στην (1β) εξαιρετικά θετική αξιολόγηση της Ε.Ε. ως μιας πολιτικής και οικονομικής ένωσης για την συνεννόηση και πρόοδο των λαών της Ευρώπης (για ειρήνη, δημοκρατία, ελευθερία και άνοδο του βιοτικού επιπέδου των εργαζομένων) και είναι το απόλυτα κυρίαρχο, αφού εντοπίζεται σε 9 εγχειρίδια από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 μέχρι και σήμερα με μεγάλη ένταση καθ' όλη αυτή την περίοδο. Τα δύο τελευταία περιέχονται το καθένα μονάχα σε ένα εγχειρίδιο (όχι το ίδιο) μαθήματος επιλογής του Λυκείου στα τέλη της δεκαετίας του 1990: αυτό που αναφέρει πως (1γ) η πρώτη προσπάθεια για ευρωπαϊκή ενοποίηση έγινε από τις αντιστασιακές οργανώσεις της Ευρώπης κατά τον Β' Π.Π. (και όχι από την Ναζιστική Νέα Ευρώπη υπό τον Άξονα) και αυτό, κατά το οποίο (1δ) κεντρική ιστορική προϋπόθεση και βάση της ευρωπαϊκής ιδέας/ενοποίησης ήταν/είναι το κοινωνικό κράτος πρόνοιας [το κοινωνικό κράτος ως ευρωπαϊκή ιδιαιτερότητα αποσυνδεδεμένη από τον ιμπεριαλισμό και την αποικιοκρατική εκμετάλλευση].

Η 2η κατεύθυνση [σχετικά ουδέτερη γεωπολιτική «ρεαλιστική» αξιολόγηση της Ε.Ο.Κ.-Ε.Ε.] είναι περιθωριακή, αφού εντοπίζεται σε μόνο 3 εγχειρίδια. Αυτά εκφράζουν το ίδιο ερμηνευτικό σχήμα της (2α) γεωπολιτικής αναβάθμισης και συσπείρωσης της Δυτικής Ευρώπης μέσα από την Ε.Ο.Κ. (ως αντιστάθμισμα στην αποαποικιοποίηση και ως νέα Μεγάλη Ιδέα των ευρωπαϊκών ελίτ), το οποίο υπάρχει σε αυτά τα 3 εγχειρίδια από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 και κυρίως από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 στο εν χρήσει εγχειρίδιο του Γυμνασίου.

Η 3η κατεύθυνση [κριτική στάση σε στοιχεία της Ε.Ο.Κ.-Ε.Ε.] είναι και αυτή σχετικά περιθωριακή και ανίσχυρη, αφού εντοπίζεται σε 5 εγχειρίδια, των οποίων τα σχετικά περιεχόμενα μπορούν να καταταχθούν σε 5 ερμηνευτικά σχήματα. Στο (3α) η Ε.Ο.Κ. ορίζεται ως απόπειρα οικονομικής ενοποίησης αλλά με εσωτερική σύγκρουση-χάσμα βιομηχανικού πλούσιου Βορρά vs υπανάπτυκτου Νότου και εξάρτηση από τις ΗΠΑ, το οποίο εντοπίζεται σε ένα εγχειρίδιο, αυτό του Λυκείου

από το 1983 ως το 2007. Μάλιστα, αυτό είναι το εγχειρίδιο, το οποίο, μετά από μια μακρά περίοδο έλλειψης σχετικών περιεχομένων για την Ε.Ο.Κ. στα σχολικά εγχειρίδια από το τέλος της χούντας, περιέχει ξανά στα μέσα της δεκαετίας του 1980 την σχετική θεματική εκφράζοντας αυτό το ερμηνευτικό σχήμα κριτικής στάσης.

Στο (3β) η Ε.Ο.Κ. ενέχει και στοιχεία «αναχώματος» των ΗΠΑ/δυτικού κόσμου κατά της ΕΣΣΔ/σοσιαλιστικού κόσμου στα πλαίσια του Ψυχρού Πολέμου στην Ευρώπη, το οποίο υπάρχει σε 3 εγχειρίδια: αρχής γενομένης από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 σε ένα εγχειρίδιο μαθήματος επιλογής του Λυκείου, ενώ από τα άλλα 2 εγχειρίδια που το περιέχουν, το ένα είναι το αποσυρθέν πριν καν διδαχθεί εγχειρίδιο του Λυκείου του 2002 και το άλλο το εν χρήσει από το 2006 εγχειρίδιο του Γυμνασίου. Το ίδιο σχήμα του «αναχώματος», αλλά αντεστραμμένο και με πολύ θετική αξιολόγησή του, υπάρχει επίσης σε εγχειρίδιο μαθήματος επιλογής του Λυκείου από τα τέλη της δεκαετίας του 1990.

Στο (3γ) γίνεται κριτική στην Ε.Ε. για έλλειμμα δημοκρατίας και τεχνοκρατισμό, όσον αφορά τις διακηρυγμένες της αρχές περί δημοκρατίας, το οποίο περιέχεται στο αποσυρθέν εγχειρίδιο του Λυκείου του 2002, ενώ για πρώτη φορά αναφέρεται στο (3δ) το αντιφατικό παρελθόν της ευρωπαϊκής ιδέας περί ευρωπαϊκής ενοποίησης, αφού ενοποίηση της Ευρώπης επεδίωκε και ο ναζισμός, το οποίο υπάρχει από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 σε εγχειρίδιο μαθήματος επιλογής του Λυκείου. Τέλος, στο (3ε) τηρείται μια αποστασιοποιημένη κριτική στάση αντιμετωπίζοντας την ευρωπαϊκή ενοποίηση της Ε.Ε. ως μια δυναμική διαδικασία ανοιχτή σε συγκρουσιακές ερμηνείες, το οποίο εμφανίζεται σε εγχειρίδιο μαθήματος επιλογής του Λυκείου στα τέλη της δεκαετίας του 1990 και στο αποσυρθέν πριν καν διδαχθεί εγχειρίδιο του Λυκείου του 2002.

Συνολικά για το 5ο ερώτημα διακρίνεται ο εξής μετασχηματισμός των κατευθύνσεων και των ερμηνευτικών σχημάτων τους. Κατά την χουντική περίοδο υπάρχει θετική στάση προς την Ε.Ο.Κ., παράλληλα με την μη αναφορά της. Από το τέλος της χούντας και μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980 δεν υπάρχουν καθόλου σχετικές αναφορές για την Ε.Ο.Κ. ή την ευρωπαϊκή ενοποίηση.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 οι αναφορές στην Ε.Ο.Κ. επιστρέφουν με μια κριτική στάση σχετικά με το εσωτερικό χάσμα-σύγκρουση των οικονομιών των κρατών-μελών της (αναπτυσσόμενος Βορράς vs υπανάπτυκτος Νότος). Από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 οι αναφορές στα εγχειρίδια πληθαίνουν θεαματικά, ενώ σχεδόν κάθε εγχειρίδιο (ακόμα και αυτά του Δημοτικού) περιέχει αναφορές στην Ε.Ο.Κ.-Ε.Ε., οι οποίες πλέον είναι εξαιρετικά θετικές προς αυτήν. Συγκεκριμένα, από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 και μέχρι σήμερα κυριαρχεί απόλυτα η εξαιρετικά θετική αξιολόγηση της Ε.Ο.Κ.-Ε.Ε. ως μια οικονομική και (με προοπτική) πολιτική(ς) ενοποίηση της Ευρώπης στη βάση των αξιών της ειρήνης, της δημοκρατίας, της ελευθερίας και της ανόδου του βιοτικού επιπέδου των λαών που την συγκροτούν.

Παράλληλα με αυτό το απόλυτα κυρίαρχο ερμηνευτικό σχήμα, εμφανίζονται από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 και παραμένουν περιθωριακά τρία σχήματα: αυτό που αποδίδει την πρώτη ιδέα της ευρωπαϊκής ενοποίησης στις αντιστασιακές οργανώσεις κατά του Άξονα, αυτό που – αντίθετα – την αποδίδει στον φασιστικό/ναζιστικό Άξονα επισημαίνοντας το αντιφατικό παρελθόν της ιδέας περί

ευρωπαϊκής ενοποίησης και αυτό που θεωρεί ως φυσική βάση και προϋπόθεση της ευρωπαϊκής ενοποίησης το κοινωνικό της κράτος.

Η πολύ θετική στάση συνεχίζει να είναι κυρίαρχη, αλλά συνυπάρχει από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 και κυρίως τα μέσα της δεκαετίας του 2000 με την σχετικά κριτική στάση προς την Ε.Ο.Κ. που την ερμηνεύει ως γεωπολιτικό «ανάχωμα»-αντισταθμισμα των ΗΠΑ κατά της ΕΣΣΔ/σοσιαλιστικού κόσμου στην Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου και την ερμηνεία της συγκρότησής της ως απόπειρα των ευρωπαϊκών ελίτ να αντισταθμίσουν την διαδικασία αποαποικιοποίησης αναβαθμιζόμενες οι ίδιες γεωπολιτικά μέσα από την ενοποίηση και την συσπείρωσή τους. Και τα δύο αυτά ερμηνευτικά σχήματα είναι εντελώς ανίσχυρα, αφού η δεύτερη εισαγωγή τους (μετά την πρώτη εμφάνισή τους) αποπειράται το 2002 στο αποσυρθέν πριν καν διδαχθεί εγχειρίδιο του Λυκείου, με συνέπεια τα σχήματα αυτά να παραμείνουν εξαιρετικά περιθωριακά. Ενώ σε αυτό το εγχειρίδιο επίσης, είχε γίνει απόπειρα να εισαχθούν άλλα δύο ερμηνευτικά σχήματα κριτικής στάσης σε στοιχεία της Ε.Ε.: απόπειρα εισαγωγής για το σχήμα που ασκούσε κριτική στον τεχνοκρατισμό και το έλλειμμα δημοκρατίας της (το οποίο «αποσύρθηκε» κι αυτό μαζί με αυτό το εγχειρίδιο) και απόπειρα ενίσχυσης του σχήματος (το οποίο είχε πρωτοεισαχθεί ως περιθωριακό στα τέλη της δεκαετίας του 1990) που τηρούσε μια αποστασιοποιημένη οπτική ανάγνωσης της Ε.Ε. ως δυναμικής διαδικασίας ανοιχτής σε συγκρουσιακές μεταξύ τους ερμηνείες, σχετικοποιώντας και αποφυσικοποιώντας το εξαιρετικά θετικό αφήγημα για την ύπαρξη, τον χαρακτήρα/φύση, την λειτουργία, τους διακηρυγμένους σκοπούς της Ε.Ο.Κ.-Ε.Ε. και τα βήματα-πολιτικές προς την επίτευξή τους.

Κατανομή των ερμηνευτικών σχημάτων

Μεταπολεμικός κόσμος (διεθνές πλαίσιο)

Καμία αναφορά

ΣΤ1 (1967-1969)

ΚΛ1 (1973)

ΣΤ3 (1974-1980)

ΣΤ4 (1980-1989)

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)

ΣΤ6 (2006-2007)

1. Ποια πλευρά αρχίζει-προκαλεί τον Ψυχρό Πόλεμο; (υπαιτιότητα)

α) Οι κομμουνιστικές χώρες (ΕΣΣΔ) άμεσα- επιτίθενται

ΣΤ2 (1969-1973)

Γ1 (1966-1976)

Γ2 (1969)

ΚΛ5 (1998)

β) Οι κομμουνιστικές χώρες (ΕΣΣΔ) εμμέσως – απομονώνονται

Γ3 (1976-1984)

γ) Οι κομμουνιστικές χώρες (ΕΣΣΔ) – απορρίπτουν σχέδιο Μάρσαλ και ιδρύουν την Κομινφόρμ

Λ2 (1983-2007)

δ) Οι κομμουνιστικές χώρες (ΕΣΣΔ) – καταπατούν τις συμφωνίες και τείνουν να επεκταθούν

Λ4 (2007-2022)

ε) Και οι δύο λόγω αντιθέσεων, αλλά ελαφρώς περισσότερο οι κομμουνιστικές χώρες (ΕΣΣΔ) – η Δύση αναζητά στρατιωτικό αντιστάθμισμα

Γ5 (1991-2006)

ΚΛ7 (2001-2014)

ΣΤ7 (2012-2022)

στ) Καμία πλευρά – απλώς προκύπτει

Γ4 (1984-1991)

ζ) Οι ΗΠΑ – επιτίθενται, ενώ η ΕΣΣΔ κάνει χειρονομίες καλής θέλησης

Λ3 (2002)

η) Και οι δύο λόγω αντιθέσεων, αλλά ελαφρώς περισσότερο οι ΗΠΑ ως παντοδύναμες-ηγεμονικές για να περιορίσουν την επιρροή της ΕΣΣΔ

Γ6 (2006-2022)

2. Πώς αξιολογούνται οι δύο αντίπαλοι του Ψυχρού Πολέμου;

1^η κατεύθυνση – οι ΗΠΑ θετικότερα

α) Νατοϊκή αντικομμουνιστική οπτική – Ελεύθερος δημοκρατικός κόσμος Δύσης vs κομμουνιστικός κόσμος κατά της ελευθερίας και δημοκρατίας

ΣΤ2 (1969-1973)

Γ1 (1966-1976)

Γ2 (1969)

β) Μετριοπαθώς θετικότερα η Δύση και αρνητικότερα οι κομμουνιστικές χώρες

Γ3 (1976-1984)

ΚΛ7 (2001-2014)

Λ4 (2007-2022)

2^η κατεύθυνση [εξισορρόπηση]

γ) Και οι δύο σχεδόν εξίσου αρνητικά (ίσες αποστάσεις) – θετική αξιολόγηση σε εθνικό δρόμο προς τον σοσιαλισμό [οπτική Τρίτου Κόσμου, Αδέσμευτων ή/και εξαρτημένων χωρών]

Λ2 (1983-2007)

ΚΛ3 (1984-1989)

δ) Αρνητικά και οι δύο (ίσες αποστάσεις)

Λ3 (2002)

ε) Ουδέτερα και οι δύο (απροσδιοριστία)

Γ4 (1984-1991)

στ) Δεν υπάρχει αξιολόγηση

Γ5 (1991-2006)

ΣΤ7 (2012-2022)

3^η κατεύθυνση – ΕΣΣΔ θετικότερα

ζ) Μετριοπαθώς θετικότερα οι Λαϊκές Δημοκρατίες (όσον αφορά την κοινωνική πολιτική) και αρνητικότερα οι ΗΠΑ

ΚΛ3 (1984-1989)

Γ6 (2006-2022)

η) Θετική επιρροή των Λαϊκών Δημοκρατιών στο κοινωνικό κράτος της Δυτικής Ευρώπης

Γ6 (2006-2022)

3. Πώς χαρακτηρίζεται/αξιολογείται ο ανταποικιακός αγώνας;

1η κατεύθυνση – αρνητικά ή ουδέτερα

α) Αρνητικά – ως διατάραξη της ειρήνης και υποκινούμενος από την ΕΣΣΔ (αποικιοκρατική-δυτικοκεντρική οπτική)

Γ1 (1966-1976)

β) Έμμεση ουδέτερη αναφορά

Γ2 (1969)

2^η κατεύθυνση – θετική αξιολόγηση

γ) Μετριοπαθώς θετικά – «εθνική κίνηση» ή ελάχιστη αναφορά

Γ3 (1976-1984)

Γ4 (1984-1991)

ΚΛ5 (1998)

ΚΛ7 (2001-2014)

Λ4 (2007-2022)

ΣΤ7 (2012-2022)

3^η κατεύθυνση – σαφώς θετικά ΑΛΛΑ με άλλες αναγνώσεις του μεταπολεμικού κόσμου ως σύστημα σχέσεων ισχύος

δ) Πολύ θετικά ως κατάκτηση ανεξαρτησίας και κριτική στην νεοαποικιοκρατία οικονομικής μορφής

Λ2 (1983-2007)

ΚΛ3 (1984-1989)

Γ5 (1991-2006)

Λ3 (2002)

Γ6 (2006-2022)

ε) Σημαντικός πολιτικός ρόλος πρώην αποικιών Τρίτου Κόσμου (και ως θετική η προοπτική για ένταξή του στο Κίνημα των Αδεσμεύτων)

Λ2 (1983-2007)

ΚΛ3 (1984-1989)

Λ3 (2002)

στ) Θετική επιρροή της ΕΣΣΔ στον αντιαποικιακό αγώνα

Λ2 (1983-2007)

Λ3 (2002)

ζ) Παγκόσμια αντίθεση αναπτυγμένου Βορρά (κυριαρχία δυτικών καπιταλιστικών μονοπωλίων) vs υπανάπτυκτου Νότου και Τρίτου κόσμου (υπανάπτυξη και εξάρτηση)

Λ2 (1983-2007)

ΚΛ3 (1984-1989)

Λ3 (2002)

4. Πώς ερμηνεύεται η ανατροπή της ΕΣΣΔ (αίτια), ποια η σημασία του γεγονότος και πώς αξιολογείται;

Όλες οι ερμηνείες την αντιμετωπίζουν λίγο-πολύ θετικά

α) Θετική η πτώση της ΕΣΣΔ και η Περestrojka – τερματισμός Ψυχρού Πολέμου και Δημοκρατία

Γ5 (1991-2006)

ΚΛ4 (1998)

ΚΛ5 (1998)

Λ4 (2007-2022)

ΣΤ7 (2012-2022)

β) Ως αποτέλεσμα της αποσυσπείρωσής της μετά την λήξη του Ψυχρού Πολέμου το 1986-87 – Όξυνση όλων των προβλημάτων, έλλειψη ελέγχου μετά τις θετικές μεταρρυθμίσεις και του εχθρού της Δύσης που την κρατούσε συμπαγή

Λ3 (2002)

Γ6 (2006-2022)

γ) Δημιουργία νέων κρατών-«θυμάτων» της κατάρρευσης του κομμουνισμού που πολεμούν μεταξύ τους

ΚΛ7 (2001-2014)

5. Τι είναι (χαρακτηριστικά) και τι θέλει (στόχοι-προοπτική) η Ε.Ο.Κ. (Ε.Ε.);

1^η κατεύθυνση – πολύ θετική στάση

α) Πρώτη προσπάθεια για ευρωπαϊκή ενοποίηση έγινε από τις αντιστασιακές οργανώσεις της Ευρώπης κατά τον Β΄ Π.Π. (και όχι από την Ναζιστική Νέα Ευρώπη υπό τον Άξονα)

ΚΛ5 (1998)

β) Τελωνειακή Ένωση – θέλει οικονομική ανάπτυξη όλων των χωρών

Γ2 (1969)

γ) Πολιτική και οικονομική ένωση για συνεννόηση και πρόοδο λαών Ευρώπης [ειρήνη, ελευθερία και άνοδος βιοτικού επιπέδου εργαζομένων]

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)

Γ5 (1991-2006)

ΚΛ4 (1998)

ΚΛ5 (1998)

ΚΛ7 (2001-2014)

ΣΤ6 (2006-2007)

Γ6 (2006-2022)

Λ4 (2007-2022)

ΣΤ7 (2012-2022)

δ) Κεντρική ιστορική προϋπόθεση και βάση της ευρωπαϊκής ιδέας/ενοποίησης το κοινωνικό κράτος πρόνοιας [το κοινωνικό κράτος ως ευρωπαϊκή ιδιαιτερότητα αποσυνδεδεμένη από τον ιμπεριαλισμό και την αποικιοκρατική εκμετάλλευση]

ΚΛ4 (1998)

2^η κατεύθυνση – ουδέτερη («ρεαλιστική» γεωπολιτική ανάγνωση)

ε) Γεωπολιτική αναβάθμιση και συσπείρωση Ευρώπης (ως αντιστάθμισμα στην αποαποικιοποίηση) [η νέα Μεγάλη Ιδέα των ευρωπαϊκών ελίτ]

ΚΛ4 (1998)

Λ3 (2002)

Γ6 (2006-2022)

3^η κατεύθυνση – κριτική στάση

στ) Απόπειρα οικονομικής ενοποίησης ΑΛΛΑ με εσωτερική σύγκρουση – χάσμα βιομηχανικού πλούσιου Βορρά και υπανάπτυκτου Νότου [κριτική στην ΕΟΚ] και εξάρτηση από ΗΠΑ

Λ2 (1983-2007)

ζ) «Ανάχωμα» των ΗΠΑ στην ΕΣΣΔ στα πλαίσια του Ψυχρού Πολέμου

ΚΛ4 (1998)

ΚΛ5 (1998) [ΑΛΛΑ αντί για την αρνητικά φορτισμένη έννοια του «αναχώματος» των ΗΠΑ, έχουμε αντίστροφα μια θετική έννοια]

Λ3 (2002)

Γ6 (2006-2022)

η) Κριτική για έλλειμμα δημοκρατίας και τεχνοκρατισμό [κριτική στους διακηρυγμένους στόχους της Ε.Ε.]

Λ3 (2002)

θ) Δυναμική διαδικασία ανοιχτή σε ερμηνείες [αποστασιοποίηση, σχετικοποίηση]

ΚΛ4 (1998)

Λ3 (2002)

ι) Αντιφατικό παρελθόν ευρωπαϊκής ιδέας περί ευρωπαϊκής ενοποίησης – [ενοποίηση της Ευρώπης επεδίωκε και ο ναζισμός]

ΚΛ4 (1998)

4.5.2 Η Μετεμφυλιακή, Χουντική, Μεταπολιτευτική και Ευρωενωσιακή Ελλάδα

Η ιστορία της Ελλάδας κατά το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα χαρακτηρίζεται από το διαδοχικό πέρασμά της από μια σειρά περιόδων: την μετεμφυλιακή, την χουντική, την μεταπολιτευτική και την ευρωενωσιακή. Στην παρούσα θεματική κατηγορία συνεξετάζονται αυτές οι περίοδοι σχετικά με τον τρόπο που αυτές αποτυπώνονται και καταγράφονται στα σχολικά εγχειρίδια της εγγύς χρονικά και εν μέρει ταυτιζόμενης (με αυτές τις περιόδους που εξετάζει αυτή η κατηγορία) περιόδου 1967-2022. Η συνεξέταση αυτή κρίνεται σκόπιμη λόγω των περιορισμένων περιεχομένων των εγχειριδίων για αυτές τις περιόδους, ενώ μερικά εγχειρίδια δεν περιέχουν καθόλου αναφορές και λόγω ιστοριογραφικής-ιδεολογικής επιλογής, αλλά και αντικειμενικά επειδή η συγγραφή τους σε ορισμένες περιπτώσεις προηγείται χρονολογικά από τις επιμέρους περιόδους που εξετάζονται εδώ (βλ. και 4.5.1, όπου συμβαίνει κάτι αντίστοιχο).

Αρχικά, εξετάζεται η περίοδος του μετεμφυλιακού κράτους της Ελλάδας, κατά την οποία κυριαρχεί το «τρίγωνο εξουσίας» μεταξύ του παλατιού, του στρατού και του αμερικανικού παράγοντα, το οποίο και συνεπικουρείται από το πανίσχυρο παρακράτος. Το μείγμα της κυρίαρχης ιδεολογίας που χαρακτηρίζει αυτήν την περίοδο, το οποίο και θα αποκορυφωθεί κατά την χούντα των συνταγματαρχών, είναι ο ακραιφνής αντικομμουνισμός, ο εθνικισμός και η ακροδεξιά πατριδοκαπηλεία. Οι πρακτικές του κράτους που υπαγορεύει αυτή την κυρίαρχη ιδεολογία κινείται στο ίδιο μήκος κύματος με τον διαχωρισμό των πολιτών σε δύο κατηγορίες: τους «εθνικόφρονες» (πολίτες πλήρων δικαιωμάτων) και τους «μη εθνικόφρονες» ή «μειωμένης εθνικής συνείδησης» (πολίτες μειωμένων δικαιωμάτων και υποψήφιοι για παντός είδους κυρώσεις και διώξεις). Αυτό το παρασύνταγμα δίνει την δυνατότητα στο μετεμφυλιακό κράτος της Δεξιάς για τρομοκρατία, φυλακίσεις, δολοφονίες, εξορίες και εκτοπίσεις έναντι των νικημένων του εμφυλίου και των συνοδοιπόρων τους, έναντι ολόκληρης της Αριστεράς και των δημοκρατικών πολιτών, έναντι ενός λαού που ασφυκτιά υπό το βάρος του εμφυλίου και της ατιμωρησίας του κατοχικού μηχανισμού και των δοσιλόγων.

Η δεκαετία του 1960 πριν την επιβολή της χούντας των συνταγματαρχών αποτελεί μια σταδιακή κατάρρευση ακόμα και του επιφανόμενου αστικής δημοκρατίας (βασιλευομένης), αφού έχει προηγηθεί η ανασύνταξη της Αριστεράς (μέσω της ΕΔΑ) και η ισχυροποίηση του κινήματος που αρχίζει να προβάλλει τις εργατικές και δημοκρατικές διεκδικήσεις του. Σε αυτό απαντούν οι εκλογές «βίας και νοθείας», η δολοφονία του Γ. Λαμπράκη και η σκλήρυνση του «τριγώνου εξουσίας», ενώ παράλληλα εντείνεται η ήδη οξυμένη ταξική πάλη με την διεύρυνση των δημοκρατικών αιτημάτων και τον πολλαπλασιασμό των λαϊκών κινητοποιήσεων. Η σύγκρουση Γ. Παπανδρέου - Κωνσταντίνου και η Αποστασία οδηγούν στην εξέγερση των Ιουλιανών και την ανάγκη εκ μέρους του Κωνσταντίνου, του στρατού και του αμερικανονατοϊκού παράγοντα για πιο ριζικές «λύσεις». Έτσι, την προετοιμασία της χούντας των Στρατηγών προλαβαίνει η επιβολή της χούντας των Συνταγματαρχών

και η είσοδος της Ελλάδας σε μια ακόμα πιο σκοτεινή περίοδο που αποτελεί το αποκορύφωμα της μετεμφυλιακής, πλειοδοτώντας σε όλες τις αντικομμουνιστικές και αντιδημοκρατικές πλευρές και πρακτικές της.

Η αντίσταση στην χούντα και η ανάδυση του φοιτητικού κινήματος οδηγούν στην εξέγερση του Πολυτεχνείου και υποχρεώνουν την χούντα σε «αλλαγή φρουράς», η οποία κινείται με πραξικόπημα κατά του Μακαρίου, το οποίο αποβαίνει στην πρώτη τουρκική εισβολή και κατοχή του βόρειου τμήματος της Κύπρου. Η πτώση της χούντας υπό το βάρος αυτών των εξελίξεων και η αποκατάσταση της Δημοκρατίας εγκαινιάζουν την μεταπολιτευτική περίοδο της Ελλάδας.

Κατά την Μεταπολίτευση, το παρελθόν της μακρόχρονης δίωξης κατά της Αριστεράς και η παράλληλη τεράστια συμβολή της στον αντιδικτατορικό αγώνα επιβάλλουν de facto την νομιμοποίησή της στα πλαίσια του κράτους (νομιμοποίηση του ΚΚΕ), αφού είχε προηγηθεί η ευρεία νομιμοποίησή της στην συνείδηση της κοινωνίας. Το γεγονός αυτό αποτελεί εφιαλτήριο και δίνει το έναυσμα για την ευρεία προοδευτική πολιτικοποίηση του λαού, την ανασύνταξη και την ισχυροποίηση του εργατικού-λαϊκού και αντι-ιμπεριαλιστικού κινήματος, την διεκδίκηση και κατάκτηση δικαιωμάτων και την βελτίωση της θέσης του λαού και του βιοτικού του επιπέδου. Ενώ, παράλληλα με αυτά και με σημείο τομής το 1981 επιταχύνεται ο εκδημοκρατισμός, ο εκσυγχρονισμός της πολιτικής ζωής και η αναγνώριση (και) της εαμικής πλευράς της Εθνικής Αντίστασης (1982), κάτι που συνιστά την ουσιαστική ένταξη της εαμικής πλευράς στα πλήρη δικαιώματα του εθνικού συνόλου. Το ελληνικό κράτος ακολουθεί έπειτα μια πορεία εθνικής συμφιλίωσης, χωρίς όμως να έχει προηγηθεί η αναμενόμενη και αναγκαία αποχουντοποίηση που θα ικανοποιούσε το κοινό περί δικαίου αίσθημα του ελληνικού λαού που εξορίστηκε, βασανίστηκε, εκδιώχθηκε, λογοκρίθηκε και βίωσε την αυταρχικότητα από τους πρωτεργάτες και πρωταγωνιστές της επταετίας.

Στην επόμενη περίοδο, η προοπτική ένταξης της Ελλάδας στην Ε.Ο.Κ. (και την Ε.Ε.) προβάλλει ως η νέα Μεγάλη Ιδέα της ελληνικής αστικής τάξης, η οποία μετά την διάλυση του σοσιαλιστικού μπλοκ διαβλέπει στα Βαλκάνια τον προνομιακό οικονομικό «ζωτικό» της χώρο, προκειμένου να αναβαθμίσει τη θέση της στην περιοχή και την περιφερειακή «ιμπεριαλιστική πυραμίδα», κατά ορισμένες αναγνώσεις. Μέσα από αυτή την προοπτική και την ένταξή της στον «ισχυρό πυρήνα» της Ε.Ε. ατενίζει το μέλλον με αισιοδοξία κατά την δεκαετία του 1990 υποσχόμενη, από τη μία, στον λαό βελτίωση του βιοτικού του επιπέδου και καλλιεργώντας του, από την άλλη, εθνικιστικά αντανάκλαστα με αφορμή το Μακεδονικό ζήτημα που ανακύπτει και τα σχετικά συλλαλητήρια, καθώς και με το μεγάλο κύμα μετανάστευσης που εισρέει στην Ελλάδα από τις γειτονικές βαλκανικές χώρες (κυρίως από την Αλβανία).

Ο 20ός αιώνας κλείνει χρονολογικά για την Ελλάδα με πλήρη αισιοδοξία μετά και από την ανάληψη διοργάνωσης των Ολυμπιακών Αγώνων, παρά τα συνεχή προβλήματα με την Τουρκία και την διατήρηση της κατοχής του βορείου τμήματος της Κύπρου. Ενώ, ιστορικά ο 20ός αιώνας κλείνει για την Ελλάδα με την διεθνή κρίση του 2007-08 και την εποχή των μνημονίων που εγκαινιάζεται με την είσοδο του ελληνικού λαού στην σκληρή δεκαετία του 2010, η οποία συνεχίζεται επί μακρόν

συσσωρεύοντας περισσότερα και βαθύτερα προβλήματα (οικονομίας, δημοκρατίας, κοινωνίας, δημόσιας υγείας, χρέους, πολεμικών ανταγωνισμών) και με την απαισιοδοξία και την αβεβαιότητα να κυριαρχεί για το μέλλον, αντιστρέφοντας μέσα σε δυο δεκαετίες το κλίμα ευφορίας της εισόδου στον 21ο αιώνα.

Αυτήν την ιστορική περίοδο, που εν μέρει ταυτίζεται με την χρονική περίοδο χρήσης των ερευνώμενων σχολικών εγχειριδίων, επιχειρούμε να την διερευνήσουμε ως προς τις ιδεολογικές της ερμηνείες, εμφάνσεις, εστιάσεις και επιλογές μέσα από τα εξής συγκεκριμένα ερευνητικά ερωτήματα:

1. Ποια ήταν τα χαρακτηριστικά του ελληνικού μετεμφυλιακού κράτους;
2. Ποια ήταν τα αίτια επιβολής της χούντας;
3. Ποια ήταν η πολιτική της χούντας και υπήρξε ενάντια της (και ποια) αντίδραση σε εσωτερικό / εξωτερικό;
4. Ποιος ευθύνεται για την τουρκική εισβολή και κατοχή του βορείου τμήματος της Κύπρου; (υπαιτιότητα) (χούντα μόνο ή και ΝΑΤΟ;)
5. Ποια ήταν τα χαρακτηριστικά της Μεταπολίτευσης; (γίνεται διαχωρισμός μεταξύ πολιτικής ΝΔ και ΠΑΣΟΚ;) και μεταψυχροπολεμικά (από την δεκαετία του 1990 κι έπειτα);
6. Πώς κρίνεται η προοπτική ένταξης (ή η πραγματοποιημένη ένταξη) της Ελλάδας στην Ε.Ο.Κ. (Ε.Ε.);

Με τα παραπάνω ερευνητικά ερωτήματα επιχειρούμε μία ει δυνατόν ανατομία και κάλυψη της μετεμφυλιακής, χουντικής, μεταπολιτευτικής και ευρωενωσιακής Ελλάδας· μιας εξαιρετικού ενδιαφέροντος μακράς περιόδου της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας με τομές, συνέχειες, ασυνέχειες και διαφορετικές αφηγήσεις-ερμηνείες καταγραφής της, από την βάση των οποίων αντλούνται πολιτικά επιχειρήματα και για τον σύγχρονο δημόσιο λόγο στην παρατεταμένη και σκληρή κρισιακή δεκαετία του 2010.

Ποιοτική Ανάλυση

Καμία αναφορά

ΣΤ3 (1974-1980)

ΣΤ4 (1980-1989)

1. Ποια ήταν τα χαρακτηριστικά του ελληνικού μετεμφυλιακού κράτους;

Για οικονομία

Θετική κατεύθυνση

α) Ανάπτυξη-ανασυγκρότηση

Σε μια σειρά εγχειριδίων επισημαίνεται η οικονομική ανάπτυξη και η ανασυγκρότηση ως βασικό χαρακτηριστικό (ή ως βαρύνουσα συνιστώσα των χαρακτηριστικών) του ελληνικού μετεμφυλιακού κράτους:

«ήδη τό Έθνος μας ελεύθερον καί άπερίσπαστον άπό κάθε κίνδυνον, υπό τήν φωτισμένην καθοδήγησιν τών λαοφιλών Βασιλέων μας βαδίζει τόν δρόμον τών πεπρωμένων του. Καί θα βαδίζει πάντα ύπερήφανον εμπρός μέ υψωμένην τήν σημαίαν τής έλευθερίας καί τής τιμής».

ΣΤ1 (1967-1969), σ. 158

«Η ΕΛΛΑΣ ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΟΝ: 1. Προσπάθεια διά τήν ανασυγκρότησιν καί ανάπτυξιν τής Χώρας. Μετά τας έκ του πολέμου καταστροφάς καί τήν Εθνικήν νίκην κατά του Κομμουνισμού, ή Ελλάς ήσυχλήθη μέ τήν γενικήν ανασυγκρότησιν (οικονομικήν, κοινωνικήν, εκπαιδευτικήν κ.λ.π.). Μέσα άπό τά έρείπια τού πολέμου ήρχισε νά άνορθώνεται μία νέα Ελλάς. Οί συμμοριόπληκτοι έπέστρεψαν εις τά χωριά των καί έδωσαν ζωήν εις τήν ελληνικήν ύπαιθρον, ή όποία είχεν έρημωθή. Αντί νά ζούν εις βάρος τού Κρατικού προϋπολογισμού συνεισφέρουν πλέον διά τήν άνόρθωσιν τής οικονομίας τής Χώρας. Αί κατεστραμμένοι οίκια των άνηγέρθησαν, ή γεωργία καί ή κτηνοτροφία ήρχισαν νά άποδίδουν. Ή γαλήνη, ή χαρά καί ή πρόοδος βασιλεύουν εις τήν ύπαιθρον. Ή ζωή έπήρε τόν κανονικόν της ρυθμόν καί εις τά άστικά κέντρα. Εις όλην τήν Ελλάδα σημειώνεται πρόοδος. Οί κατεστραμμένοι ναοί καί τά σχολεία άνεγείρονται, οί δημόσιοι δρόμοι καί αί γέφυραι έπισκευάζονται καί όλα τά έργα κοινής ώφελείας βελτιώνονται ή δημιουργούνται έκ νέου. Εργοστάσια διάφορα άνεγείρονται διά τήν δημιουργίαν βιομηχανίας. Τά έργα έξηλεκτρισμού τής Χώρας έδωσαν νέαν ώθησιν εις τήν οικονομικήν ζωήν της καί έβελτίωσαν τας συνθήκας ζωής τών κατοίκων τής υπαίθρου. Μέ όλην αυτήν τήν προσπάθειαν, μέ τήν εισροήν συναλλάγματος έκ τού τουρισμού καί τής αναπτύξεως τής ναυτιλίας, τό εθνικόν εισόδημα ήρχισε νά παρουσιάζη αύξησιν. Ή Ελλάς εισέρχεται εις τήν περιοχήν τών άνεπτυγμένων χωρών. Ή πρώτη σταθερά μεταπολεμική Κυβέρνησις υπήρξεν ή του Ελληνικού Συναγερμού υπό τόν Άλ. Παπάγον (1952 - 1955). Αύτη έρριψε τό βάρος εις τήν οικονομικήν ανάπτυξιν τής χώρας καί επέτυχε ταύτην διά τής άναπροσαρμογής τού νομίσματος (9-4-1953). Έλαβε σημαντικάς πιστώσεις έκ τού εξωτερικού διά τής έπισηφίσεως τού νόμου περί προσελκύσεως ξένων κεφαλαίων. Τό 1956 άνέλαβε τήν έξουσίαν ό Κ. Καραμανλής επί κεφαλής του κόμματος τής Ε.Ρ.Ε. (Εθνικής Ριζοσπαστικής Ένώσεως). Ούτος έκυβέρνησεν επί μακράν περίοδον καί συνέχισε τήν οικονομικήν ανασυγκρότησιν καί ανάπτυξιν τής Χώρας».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 177-178

«Τήν έπούλωσιν τών πληγών τής Ελλάδος έκ του άλληλοσπαραγμού έκλήθησαν κατόπιν έκλογών καί άνέλαβον κατά σειράν αί κυβερνήσεις Ε.Π.Ε.Κ. - Φιλελευθέρων (Πλαστήρας), Ελληνικού Συναγερμού (Παπάγος) και Εθνικής Ριζοσπαστικής Ένώσεως (Καραμανλής). Αύταί μέ ζήλον έπεδόθησαν εις τήν άνόρθωσιν του τόπου έκ τών έρειπίων καί είργάσθησαν δραστηρίως διά τήν ανασυγκρότησιν καί πρόοδον τής χώρας εις ολους τους τομείς».

«Η Ελλάδα είχε εισέλθει εις τό στάδιον τής οικονομικής ανάπτυξεως. Τό κεφάλαιον αυτό θά κλείσωμεν αναφέροντες τήν έπιτελεσθείσαν πρόοδον μέχρι τού έτους 1951, παρά τόν συμμοριτοπόλεμον. Τό έθνικόν εισόδημα είχε υπερβή, τό 1949, τό προπολεμικόν κατά 8,4%. Ή γεωργική και βιομηχανική παραγωγή ήσαν εις άνώτερα επίπεδα τού προπολεμικού. Αί συγκοινωνίαι είχαν άποκατασταθή. Ή έλνοσία και ή φυματίωσις είχαν έξαλειφθή. Αί καλλιέργειαι όρύζης και βάμβακος άφηνον πλεόνασμα δι' έξαγωγήν. Ή άπόδοσις τής άλιείας είχε διπλασιασθή. Ο αριθμός τών έπιβατηγών άεροπλάνων είχε τριπλασιασθή, τών δέ αυτοκινήτων ηύξήθη κατά 40%. Αμέσως δέ μετά τήν σταθεροποίησιν τού νομίσματος ηύξήθησαν αί έξαγωγαί τών γεωργικών προϊόντων, μέ αντίστοιχον αύξησιν τής παραγωγής και τού άγροτικού εισοδήματος, έτονώθη ή βιομηχανική παραγωγή και αί τιμαί ήρχισαν νά διαμορφούνται βάσει τού νόμου προσφοράς και ζητήσεως. [...] Η έπελθούσα συμβιβαστική λύσις τού κυπριακού ώδήγησεν εις έξάλειψιν τής δυσφορίας τού έλληνικού λαού έναντι τών συμμάχων μας. Τήν άποκατάστασιν τού γνησίου φιλοδυτικού πνεύματος έβεβαίωσεν ή μεγαλειώδης ύποδοχή τήν όποίαν έπεφύλαξεν ό λαός τών Αθηνών εις τόν Πρόεδρον τών Η.Π.Α. (1952 - 1960) στρατηγόν Ντουάιτ Άϊζενχάουερ όταν έπεσκέφθη τήν έλληνικήν πρωτεύουσιν τήν 14ην Δεκεμβρίου 1959. Ήτο ό πρώτος Αμερικανός Πρόεδρος ό όποίος έπεσκέπτετο τήν χώραν μας. Επίσης έγένετο ένθουσιωδώς δεκτός τόν Ιούλιον 1962, ό τότε Αντιπρόεδρος και από 22/11/1963 μέχρι 20/1/1969 Πρόεδρος τών Η.Π.Α. Λύντον Τζόνσον, ως και ό Πρόεδρος τής Γαλλικής Δημοκρατίας, στρατηγός Κάρολος Ντέ Γκώλ, τόν Απρίλιον 1963. [...] Η κυβέρνησις Κ. Καραμανλή, μετά τήν ρύθμισιν τού Κυπριακού, έστρεψε τήν προσοχήν της εις τήν έπιτάχυνσιν τής οικονομικής ανάπτυξεως. Τά έπιτευχθέντα μέχρι του 1958 εις τόν οικονομικόν τομέα ήσαν ικανοποιητικά, άλλ' όχι όσα έπρεπε νά γίνουν. Τό έθνικόν εισόδημα είχε διπλασιασθή μέ βάση τό 1948 και είχε αύξηθή κατά 78,2% έναντι τού προπολεμικού (1938). Ο μέσος ρυθμός αύξήσεως τής δεκαετίας 1949 - 1958 ήτο 7,3%».

Γ2 (1969), σ. 240, 255-256

«Οικονομική και βιομηχανική ανάπτυξις τής Ελλάδος κατά τα τελευταία έτη: Οί Έλληνες μετά τήν συντριβήν τής κομμουνιστικής ανταρσίας έπεδόθησαν μέ ζήλον, εργατικότητα, δραστηριότητα και πάθος εις τήν ανοικοδόμησιν τής πατρίδος. Από του 1950 μέχρι σήμεραν έτετελέσθη τεραστία πρόοδος. Ή Ελλάδα ή οποία ειχεν άποδιοργανωθή έξ αιτίας του πολέμου και τής κομμουνιστικής ανταρσίας, ήρχισεν νά οργανούται και νά εισέρχεται εις τήν οδόν τής μεγάλης προόδου. Κατά πρώτον ιδρύθησαν οί διάφοροι οργανισμοί κοινής ώφελείας, όπως είναι ή ΔΕΗ, ο ΟΤΕ και άλλοι. Κατασκευάσθησαν δρόμοι, εργοστάσια ήλεκτρικής ένεργείας, έκσυγχρονίσθησαν τά λιμάνια και οργανούνται αί ύπηρεσίαι. Τό έθνικόν εισόδημα αυξάνεται και ιδίως κατά τά τελευταία έτη εφθασεν εις λίαν ικανοποιητικόν επίπεδον».

ΚΑ1 (1973), σ. 191

«Η Ελλάδα, όπου τά τελευταία χρόνια είχαν γίνει σημαντικές προσπάθειες για τήν τουριστική άξιοποίηση, τή συγκοινωνία, τή βιομηχανική ανάπτυξη, τή

σύνδεση με την Ευρωπαϊκή Κοινότητα, την αναδιοργάνωση της παιδείας, πέρασε από μία μεγάλη πολιτική κρίση, ή οποία κατέληξε στο πραξικόπημα και στην έπιβολή της δικτατορίας του 1967-1974, που όδήγησε τή χώρα σε έθνικό, πολιτικό και οικονομικό άδιέξοδο και στην κρίση του κυπριακού».

Γ3 (1976-1984), σ. 332

Στο Λ4 (2007-2022) είναι πάρα πολλές οι αναφορές στην ανασυγκρότηση και την θεαματική οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας κατά την μετεμφυλιακή περίοδο, με χαρακτηριστικότερη διατύπωση αυτή που χαρακτηρίζει τους ρυθμούς ανάπτυξης της Ελλάδας μετεμφυλιακά ως *τους ταχύτερους στην Ευρώπη (με εξαίρεση την Δ. Γερμανία)*. Τα προβλήματα, όπως αυτό της μετανάστευσης, αναφέρονται φευγαλέα και παραμένουν περιθωριακά (και στην περιγραφή τους και στην έκταση), ενώ φαίνεται να αποτελούν μονάχα συνέπειες του εμφυλίου και άρα, δεν συναρτώνται (τουλάχιστον όχι άμεσα) με την μετεμφυλιακή διακυβέρνηση της χώρας. Εν τέλει, το σύνολο της σχετικής αφήγησης του εγχειριδίου εστιάζει στην ραγδαία μετεμφυλιακή ανάπτυξη:

«**Το ανορθωτικό έργο των κυβερνήσεων 1950-1967.** Κατά τη δεκαετία του 1940 η Ελλάδα είχε γνωρίσει πόλεμο, τριπλή ξένη κατοχή, πείνα, υπερπληθωρισμό και εμφύλιο σπαραγμό. **Μετά το 1949 ήταν απαραίτητο να υπάρξει πρώτα ανοικοδόμηση** (δηλ. αποκατάσταση των υλικών ζημιών που είχαν προκληθεί κατά την προηγούμενη δεκαετία) **και κατόπιν οικονομική ανάπτυξη, η οποία θα διασφάλιζε την άνοδο του βιοτικού επιπέδου του λαού.** Οι εκλογές του 1950 και του 1951 έφεραν στην εξουσία τον συνασπισμό της *Εθνικής Προοδευτικής Ένωσης Κέντρου* (ΕΠΕΚ), με αρχηγό τον στρατηγό *Νικόλαο Πλαστήρα*, και του *Κόμματος των Φιλελευθέρων*, με αρχηγό τον *Σοφοκλή Βενιζέλο*, γιο του Ελευθερίου Βενιζέλου. **Σημαντικό έργο επιτελέστηκε στον οικονομικό τομέα, ιδίως το 1952, όταν υπουργός Συντονισμού ήταν ο Γεώργιος Καρτάλης.** [...] Στις εκλογές του Νοεμβρίου 1952 επικράτησε το κόμμα του *Ελληνικού Συναγερμού*, υπό τον στρατάρχη *Αλέξανδρο Παπάγο*. Την άνοιξη του 1953 η κυβέρνηση, με πρωτοβουλία του υπουργού Συντονισμού *Σπύρου Μαρκεζίνη*, **προχώρησε στην υποτίμηση της δραχμής (κατά 100%) και έλαβε μια σειρά οικονομικών μέτρων, τα οποία εγκαινίασαν το πέρασμα στην ανάπτυξη.** [...]. Κατόπιν, ο βασιλιάς Παύλος κάλεσε τον υπουργό Δημοσίων Έργων *Κωνσταντίνο Καραμανλή* να σχηματίσει κυβέρνηση. **Ο Καραμανλής ίδρυσε ένα νέο κόμμα, την *Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση* (ΕΡΕ), και παρέμεινε στην εξουσία για οκτώ χρόνια, έως το 1963.** Κατά την περίοδο αυτή σημειώθηκε ραγδαία οικονομική ανάπτυξη και πραγματοποιήθηκαν μεγάλα έργα στους τομείς της γεωργίας, στη βελτίωση του οδικού δικτύου, στον τουρισμό, καθώς και στη βιομηχανία. Το 1955-63 η Ελλάδα είχε τους ταχύτερους ρυθμούς ανάπτυξης από όλες τις ευρωπαϊκές χώρες, με εξαίρεση τη Δυτική Γερμανία. Στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής προωθήθηκε η επίλυση του Κυπριακού, το 1959, με τη δημιουργία της Κυπριακής Δημοκρατίας. **Κυρίως αναζητήθηκε ένας μακροπρόθεσμος προσανατολισμός για την ελληνική οικονομία και κοινωνία, μέσω της σύνδεσης της Ελλάδας με την ΕΟΚ.** Η συμφωνία για τη Σύνδεση της Ελλάδας υπογράφηκε στην Αθήνα στις 9 Ιουλίου 1961 και προέβλεπε τη μελλοντική πλήρη ένταξη της χώρας στην Κοινότητα. Σύμφωνα με τους εμπνευστές της πολιτικής αυτής, η σύνδεση με την ΕΟΚ θα επέφερε την οργανική ενσωμάτωση της Ελλάδας στο δυτικοευρωπαϊκό

οικονομικό και πολιτικό σύστημα, θα σταθεροποιούσε τη δημοκρατία, θα ενίσχυε την οικονομική ανάπτυξη της χώρας και, τέλος, θα την ισχυροποιούσε στο διεθνές πεδίο. Η Ελλάδα ήταν το πρώτο ευρωπαϊκό κράτος, πλην των αρχικών έξι, που αναγνώρισε τη δυναμική της ευρωπαϊκής ενοποίησης και επιζήτησε τη συμμετοχή του σε αυτήν. **Οπωσδήποτε όμως εξακολουθούσαν να υπάρχουν σημαντικά προβλήματα. Ένα σημαντικό μέρος του ανθρώπινου δυναμικού της χώρας μετανάστευε κυρίως σε δυτικοευρωπαϊκές χώρες».**

Λ4 (2007-2022), σ. 157

Το ίδιο επαναλαμβάνεται και στο ΣΤ7 (2012-2022), όπου η Ελλάδα τα καταφέρνει και αναπτύσσεται ραγδαία από το τέλος του εμφυλίου ως και το τέλος της χούντας παρά τις δυσκολίες, οι οποίες είναι μονάχα απότοκες του εμφυλίου και όχι της μετεμφυλιακής πολιτικής-οικονομικής κατάστασης, του τρόπου διακυβέρνησης ή του κοινωνικού χάσματος που διευρύνθηκε με συγκεκριμένο τρόπο κατά την δεκαετία του 1940:

«Η μεταπολεμική ανασυγκρότηση της Ελλάδας (1950 - 1974): Μετά το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου η Ελλάδα είχε να αντιμετωπίσει πολλά προβλήματα. **Ωστόσο, σταδιακά άρχισε και πάλι να προοδεύει** [...] Το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου έφερε την Ελλάδα αντιμέτωπη με **σοβαρά πολιτικά και κοινωνικά προβλήματα, που επιβράδυναν την ανασυγκρότησή της.** [...] Στις εκλογές του 1956, στις οποίες ψήφισαν για πρώτη φορά και οι γυναίκες, εκλέχθηκε πρωθυπουργός ο **Κωνσταντίνος Καραμανλής.** Ο Σερραϊός πολιτικός **στα οχτώ χρόνια της πρωθυπουργίας** του επιδίωξε να πετύχει συμβιβασμό στο κυπριακό και ν' αποκαταστήσει τις σχέσεις της χώρας με τη Βρετανία και τις ΗΠΑ. Προσανατόλισε επίσης με συνέπεια την Ελλάδα προς την Ευρώπη. [...] Ο Εμφύλιος, η φτώχεια και οι δύσκολες συνθήκες ζωής στην ύπαιθρο οδήγησαν μεγάλο τμήμα του αγροτικού πληθυσμού να εγκατασταθεί στις πόλεις, αναζητώντας δουλειά. Εκεί οικοδομήθηκαν πλήθος πολυκατοικιών. Δόθηκε επίσης έμφαση στην ανάπτυξη της βιομηχανίας αλλά και των τουριστικών επιχειρήσεων, ενός νέου κλάδου απασχόλησης. Πολλοί Έλληνες **μετανάστευσαν στην Αυστραλία αλλά και σε χώρες της Ευρώπης, της Αμερικής και της Αφρικής, επιζητώντας μια καλύτερη ζωή».**

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 218-219

Ουδέτερη κατεύθυνση

β) Ανάπτυξη-ανασυγκρότηση με δυσκολίες για τον λαό (π.χ. μετανάστευση, χαμηλό βιοτικό επίπεδο κ.λπ.)

Στο ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) και στις δύο εκδόσεις του (πριν το 1997 και μετά) εκφράζεται το ίδιο σχήμα. Ωστόσο, στην έκδοση πριν το 1997 η αναπτυξιακή περίοδος συνδέεται ιδιαίτερα και αποκλειστικά με την διακυβέρνηση του Κ. Καραμανλή, ενώ στην έκδοση μετά το 1997 προστίθεται και η αναφορά στη συμβολή του Γ. Παπανδρέου. Επίσης, στην έκδοση πριν το 1997 γίνεται λόγος για την σημαντική ανάπτυξη της ναυτιλίας και τον δανεισμό, ο οποίος δεν αξιοποιείται στο

έπακρο λόγω της ανώμαλης πολιτικής κατάστασης, ενώ στην έκδοση μετά το 1997 σημειώνεται ο δανεισμός, αλλά και η οικονομική βοήθεια από τις ΗΠΑ:

«Οι κυβερνήσεις έδωσαν ιδιαίτερη σημασία στην ανάπτυξη των μεγάλων πόλεων, όπου μπορούσε κανείς να βρει δουλειά ευκολότερα παρά στην ύπαιθρο. Πολλοί Έλληνες, για να βρουν καλύτερη τύχη, αναγκάστηκαν να φύγουν και να πάνε να εργαστούν στο εξωτερικό – στην Αυστραλία και σε χώρες της Ευρώπης της Αμερικής και της Αφρικής. Η χώρα πήρε βοήθεια και δάνεια, αλλά η ανώμαλη μετεμφυλιακή κατάσταση δεν επέτρεπε να αξιοποιηθούν όπως θα έπρεπε. Παρ’ όλα αυτά, εκείνη την περίοδο, που για ένα μεγάλο διάστημα πρωθυπουργός της χώρας ήταν ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, δημιουργήθηκαν νέες επιχειρήσεις, άρχισε η ανάπτυξη του τουρισμού και ήταν σημαντική η ανάπτυξη της ναυτιλίας. Στη βελτίωση της οικονομικής κατάστασης βοήθησαν και τα χρήματα που έστελναν στις οικογένειές τους οι ναυτικοί και οι μετανάστες. Οι περισσότεροι, όμως, εργαζόμενοι εξακολουθούσαν να έχουν χαμηλό εισόδημα και πολλοί να μη βρίσκουν δουλειά».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [πριν το 1997], σ. 293

«Οι κυβερνήσεις έδωσαν ιδιαίτερη σημασία στην ανάπτυξη των μεγάλων πόλεων, όπου μπορούσε κανείς να βρει δουλειά ευκολότερα παρά στην ύπαιθρο. Πολλοί Έλληνες, για να βρουν καλύτερη τύχη, αναγκάστηκαν να φύγουν και να πάνε να εργαστούν στο εξωτερικό - στην Αυστραλία και σε χώρες της Ευρώπης, της Αμερικής και της Αφρικής. Για να ξεπεράσει τα οικονομικά προβλήματα η χώρα πήρε δάνεια. Σημαντική ήταν κατά την περίοδο αυτή και η οικονομική βοήθεια από τις Η.Π.Α. Αλλά και τα χρήματα που έστελναν οι ναυτικοί και οι μετανάστες στους συγγενείς τους βοήθησαν στην ανόρθωση της ελληνικής οικονομίας, που άρχισε να αναπτύσσεται. Δύο σημαντικοί Έλληνες πολιτικοί, ο Κ. Καραμανλής και ο Γ. Παπανδρέου, ως πρωθυπουργοί, προσπάθησαν να βελτιώσουν την οικονομική και κοινωνική κατάσταση του λαού. Παρ’ όλα αυτά, πολλοί εξακολουθούσαν να μη βρίσκουν δουλειά ή να έχουν χαμηλά εισοδήματα».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [μετά το 1997], σ. 253

«Η ανασυγκρότηση της χώρας άρχισε να πραγματοποιείται σταθερά από τα μέσα της δεκαετίας του 1950, παρά τις τραυματικές συνέπειες των προηγούμενων χρόνων και τις έντονες πολιτικές αντιπαραθέσεις, και συνεχιζόταν ως την άνοιξη του 1967 [...] Η οικονομία: Αμέσως μετά το τέλος του εμφύλιου πολέμου άρχισε η προσπάθεια για την οικονομική ανασυγκρότηση της χώρας και πραγματοποιήθηκε σημαντική πρόοδος σε έργα υποδομής. Το 1950 η “Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού” (ΔΕΗ) αντικατέστησε τις ιδιωτικές επιχειρήσεις και η ηλεκτροδότηση έχει καλύψει σήμερα όλη την Ελλάδα. Δημιουργήθηκαν μεγάλοι εθνικοί δρόμοι, που συνδέουν την Αθήνα με τη Θεσσαλονίκη, την Πάτρα, τα Ιωάννινα και άλλες πόλεις, ενώ παράλληλα βελτιώθηκε και συμπληρώθηκε το οδικό δίκτυο που απλώνεται σε απρόσιτες προηγουμένως περιοχές. Εκσυγχρονίστηκαν οι λιμενικές εγκαταστάσεις και οι θαλάσσιες μεταφορές στο εσωτερικό πραγματοποιούνται με άνετα μεγάλα πλοία. Η εμπορική ποντοπόρος ναυτιλία αναπτύχθηκε με αλματώδη ρυθμό και το 1977 είχε καταλάβει τη δεύτερη θέση στην παγκόσμια εμπορική ναυτιλία (με πρώτη την Αγγλία στον ευρωπαϊκό χώρο) πριν από τον πόλεμο βρισκόταν στην ένατη θέση.

Τα παλαιά αεροδρόμια εκσυγχρονίστηκαν και κατασκευάστηκαν πολλά νέα. Η εκβιομηχάνιση της χώρας παρουσίασε σημαντική άνοδο, όχι όμως σε σημείο ανταγωνιστικό με άλλες χώρες της δυτικής Ευρώπης. Την ίδια περίοδο, παρά τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου σε σχέση με τα προπολεμικά χρόνια, η διαφορά των συνθηκών ζωής μεταξύ του πληθυσμού των αστικών κέντρων και των αγροτικών περιοχών ήταν μεγάλη. Η μετακίνηση των κατοίκων, από τα ορεινά κυρίως χωριά προς την πρωτεύουσα και τις άλλες μεγάλες πόλεις, που είχε αρχίσει από τα χρόνια του πολέμου, πραγματοποιήθηκε με γοργούς ρυθμούς. Ο πληθυσμός των πόλεων αυξήθηκε υπέρμετρα, με αποτέλεσμα την υποαπασχόληση και την ανεργία, που στη δεκαετία 1961-1971 έφτασε στο 17% του ενεργού πληθυσμού. **Μέσα σ' αυτές τις συνθήκες η μετανάστευση στο εξωτερικό έλαβε δραματικές διαστάσεις.** Υπολογίζεται ότι στα χρόνια αυτά περίπου ενιακόσιες χιλιάδες Έλληνες μετανάστευσαν στην Αμερική, στην Αυστραλία ή πήγαν να εργαστούν σε χώρες της δυτικής Ευρώπης (κυρίως στη δυτική Γερμανία). **Το μεταναστευτικό ρεύμα ανακόπηκε μετά το 1975** και αρκετοί από τους μετανάστες έχουν επιστρέψει στην Ελλάδα. **Τα προβλήματα εν τούτοις της ελληνικής οικονομίας υπάρχουν ακόμη και για την ανάκαμψή της έχουν καταβληθεί σημαντικές προσπάθειες -όχι πάντοτε καρποφόρες- από τις κυβερνήσεις της τελευταίας δεκαεπταετίας».**
Γ5 (1991-2006), σ. 372, 376-378

Στο ΚΑ5 (1998) στοιχεία για την αφήγηση της μετεμφυλιακής περιόδου της Ελλάδας και των προβλημάτων της αντλούμε από την αφιερωμένη στον Απόδημο ελληνισμό ενότητα του εγχειριδίου, η οποία επικεντρώνεται κυρίως στην μετανάστευση ως αιμορραγία:

«**Τρίτη περίοδος. Νέα μετανάστευση άρχισε μετά τον πόλεμο, πήρε δραματικές διαστάσεις κατά τη δεκαετία του 1950-60 και ανακόπηκε περί το 1970.** Οι μετανάστες κινήθηκαν, είτε για προσωρινή αναζήτηση εργασίας προς την Κεντρική Ευρώπη (κυρίως Ομοσπονδιακή Γερμανία), είτε για μονιμότερη εγκατάσταση προς υπερπόντιες χώρες υποδοχής μεταναστών: Αυστραλία, Βόρεια Αμερική. [...] **Υπολογίζεται ότι μεταξύ του 1947 και 1965 έφτασαν στις ΗΠΑ περίπου 75.000 μετανάστες Έλληνες που άμεσα ή έμμεσα έφευγαν για λόγους πολιτικούς. Κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου και κυρίως με το τέλος του (1946-49) έφυγαν εκούσια ή ακούσια περίπου 35.000 άλλοι Έλληνες** (τα λείψανα του Δημοκρατικού Στρατού, μέλη των οικογενειών τους και άλλα άτομα νεαρής ηλικίας, θύματα κι αυτά του Εμφυλίου). **Όλοι αυτοί αποτέλεσαν την πολιτική προσφυγιά και διοχετεύτηκαν σε χώρες σοσιαλιστικές (τότε):** Αλβανία, Γιουγκοσλαβία, Βουλγαρία, Ρουμανία, Ουγγαρία, Τσεχοσλοβακία, Πολωνία, Σοβιετική Ένωση. Σε μερικές από τις χώρες αυτές για πρώτη φορά έφταναν Έλληνες μετανάστες σε τέτοιο πλήθος. **Και ύστερα από τον Εμφύλιο η πολιτική κακοδαιμονία που επιβίωνε εξωθούσε πολλούς σε μετανάστευση, αυτή την περίοδο προς Αυστραλία, Καναδά και Δυτική Ευρώπη (κυρίως Γαλλία).** [...] Χαρακτηριστικό της μεταπολεμικής μετανάστευσης ήταν η αύξηση του ετήσιου αριθμού των μεταναστών: 117.167 άτομα το 1965 έναντι 37.957 του 1914, που ήταν η χρονιά με τη μεγαλύτερη έξοδο κατά την προηγούμενη φάση. Έφτασε η μεταναστευτική αιμορραγία να υπερβαίνει την ετήσια φυσική αύξηση του πληθυσμού. Πάντως ο αριθμός αυτός (των μεταναστών προς την Αυστραλία) αντιπροσωπεύει μόνο τα 13 % του συνόλου της μεταπολεμικής μεταναστευτικής αιμορραγίας. Γιατί ο κύριος όγκος στράφηκε προς τη δυτική

Ευρώπη, ειδικότερα προς τη Γαλλία, το Βέλγιο και κυριότατα προς την Ομοσπονδιακή Γερμανία. Οι χώρες αυτές (και σε μικρότερο βαθμό οι: Αυστρία, Ολλανδία, Ελβετία, Σουηδία) την ανασυγκρότηση της οικονομίας τους και την επέκταση της βιομηχανίας τους τη στήριξαν στην εκμετάλλευση της φτηνής εργατικής δύναμης των μεταναστών. Αυτοί γίνονταν δεκτοί ως φιλοξενούμενοι εργάτες (Gastarbeiter). Με αυτό το μεταναστευτικό καθεστώς εγκαταστάθηκαν “προσωρινά” στην τότε Ομοσπονδιακή Γερμανία 623.320 Έλληνες (53% του συνολικού αριθμού μεταναστών μας της τρίτης περιόδου)».

ΚΑ5 (1998), σ. 176, 198, 200-202

«Η οικονομική ανάπτυξη κατά τη μεταπολεμική περίοδο προχώρησε με ταχύτερους ρυθμούς σε σχέση με τις πολιτικές εξελίξεις. Τότε κατασκευάστηκαν εγχειοβελτιωτικά έργα, μονάδες παραγωγής ενέργειας, άξονες οδικού δικτύου. Η εξωτερική βοήθεια, η ορθολογιστική πολιτική και η εργατικότητα των Ελλήνων ανοικοδόμησαν την Ελλάδα, που την είχαν ρημάξει η κατοχή και ο εμφύλιος. Μεγάλη ήταν η συμβολή των λεγόμενων “αδήλων πόρων” (ναυτιλιακό, μεταναστευτικό, τουριστικό συνάλλαγμα). Τότε όμως δημιουργήθηκε και το ρεύμα φυγής από την επαρχία στα αστικά κέντρα. Στο λεκανοπέδιο της Αττικής ζει σήμερα ο μισός σχεδόν πληθυσμός της χώρας. Με το σύστημα “αντιπαροχής” οι πολυκατοικίες φύτευαν σαν μανιτάρια. Χιλιάδες σπίτια στην περιφέρεια χτίζονταν λαθραία, κατά κανόνα νύχτα και σε μη ιδιόκτητα οικόπεδα, για να στεγάσουν τους “φυγάδες” της επαρχίας, οι οποίοι αναζητούσαν προπάντων μια θέση “θυρωρού”. Τα σπίτια αυτά δεν πληρούσαν ούτε τους πιο στοιχειώδεις όρους υγιεινής. Ένα άλλο μεταναστευτικό ρεύμα έδωσε διέξοδο εργασίας σε περισσότερους από 1 εκ. Έλληνες. Χώρες προορισμού ήταν στην αρχή οι υπερπόντιες, αργότερα η Δυτική Ευρώπη και κυρίως η Δυτική Γερμανία (600.000). Ολόκληρες περιοχές της επαρχίας και προπάντων της Μακεδονίας άδειασαν από τον πληθυσμό τους: στην αρχή ο άνδρας, μετά η γυναίκα, αργότερα και τα παιδιά. Το μεταναστευτικό συνάλλαγμα ήταν ασφαλώς πικρό».

ΚΑ7 (2001-2014), σ. 142-143

«Εντούτοις το μεταναστευτικό κύμα προς τη Δ. Ευρώπη, που εγκαινιάζεται το 1954, καθώς και τα πρώτα βήματα της οικονομικής ανασυγκρότησης με τη βοήθεια των πολεμικών αποζημιώσεων και του Σχεδίου Μάρσαλ, εκτονώνουν κάπως τις κοινωνικές πιέσεις. Ο διάδοχός του Κωνσταντίνος Καραμανλής εδραιώνεται στην εξουσία από το 1955 ως το 1963, χάρη στην υποστήριξη του Θρόνου και των Αμερικανών και με τη βοήθεια του δικού του προσωπικού κόμματος, της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ένωσης (ΕΡΕ) σημειώνει μεγάλες επιτυχίες στην οικονομική πολιτική. Συστηματικά προωθεί την εκβιομηχάνιση της χώρας και τη δημιουργία υποδομής, κατορθώνοντας ετήσιους ρυθμούς ανάπτυξης της τάξης του 6%. Από το 1956 αρχίζουν και οι μεγάλες ιδιωτικές επενδύσεις. Συνάμα ο νέος πρωθυπουργός δειλά προωθεί την πολιτική φιλελευθεροποίηση, απολύοντας μεγάλο μέρος των φυλακισμένων κι εκτοπισμένων αριστερών».

Λ3 (2002), σ. 227

Στο ΣΤ6 (2006-2007) δίνεται ιδιαίτερη έκταση και έμφαση και στην ανασυγκρότηση της χώρας, αλλά και στα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα που παραμένουν για τον λαό κατά την μετεμφυλιακή περίοδο:

«Έχει όμως να αντιμετωπίσει **σοβαρά πολιτικά και κοινωνικά προβλήματα, τα οποία δυσκολεύουν τη διαδικασία ανασυγκρότησής της.** Πολλά από αυτά σχετίζονται με τον Εμφύλιο πόλεμο και τις επιπτώσεις του. Οι Έλληνες παραμένουν χωρισμένοι σε νικητές και σε ηττημένους του Εμφύλιου πολέμου και δεν έχουν τα ίδια δικαιώματα [...] **Σημαντικό κοινωνικό πρόβλημα στα μεταπολεμικά χρόνια είναι και η φτώχεια που επικρατεί στην ελληνική ύπαιθρο.** Μεγάλο μέρος του αγροτικού πληθυσμού μετακινείται στα αστικά κέντρα, κυρίως στην Αθήνα, για αναζήτηση εργασίας. **Πολλοί Έλληνες μεταναστεύουν και σε χώρες του εξωτερικού αναζητώντας εργασία και μια καλύτερη ζωή.** Στον οικονομικό τομέα, **αν και η γεωργία παραμένει ο σημαντικότερος κλάδος της ελληνικής οικονομίας, δίνεται μεγάλη σημασία στην ανάπτυξη της βιομηχανίας.** Μεγάλες και μικρότερες βιομηχανικές μονάδες δημιουργούνται σε μεγάλες πόλεις. Η δημιουργία βιομηχανικών περιοχών, δίπλα στα αστικά κέντρα, **αυξάνει και την ανοικοδόμηση,** κυρίως από τη δεκαετία του 1960, οπότε χιλιάδες ανθρώπων συγκεντρώνονται εκεί».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 115

[λεζάντα]

«**Σταθμός παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος στο Νέο Φάληρο Αττικής (1957). Μεταξύ 1955 και 1973 η παραγωγή ηλεκτρικού ρεύματος ενδεκαπλασιάζεται.**

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 115

[ερώτηση]

«**Συνδέω την παραγωγή ηλεκτρικού ρεύματος με την προσπάθεια ανασυγκρότησης της Ελλάδας στα μεταπολεμικά χρόνια.**

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 115

[πηγή]

«**Έλληνας μετανάστης, από την Πάτρα, αφηγείται (1970):** “Εγώ είμαι στη Γερμανία από το 1960. Και στην Ελλάδα εργάτης ήμουνα, στα Καμίνια, βγάλαμε τούβλα. **Αρα για να φύγω από κει και να ‘ρθω εδώ στην ξενιτιά, έπεται ότι δεν τα περνούσα και τόσο καλά στην Ελλάδα κι έψαχνα για κάτι καλύτερο.** Και ναι μεν εδώ στη Γερμανία βρήκαμε περισσότερη δουλειά κι από μισό παπούτσι που λέει ο λόγος που είχαμε στην Ελλάδα, **εδώ αποκτήσαμε τρία και τέσσερα ζευγάρια, αλλά το τίμημα είναι βαρύ...**”».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 117

[πηγή]

«**Έλληνας μετανάστης στη Γερμανία αφηγείται (1971):** “Έχω σκοπό να μείνω ακόμα δέκα χρόνια εδώ. Τώρα δουλεύει και η γυναίκα μου, κερδίζουμε καλά. Έχουμε βρει καλό σπιτάκι, το παιδί πάει στο γερμανικό σχολείο, εμείς δεν έχουμε δυσκολίες με τους Γερμανούς. Έχουμε και φίλους, [...] έρχονται στο σπίτι και συζητάμε. **Κι αυτοί έχουνε τους ίδιους καημούς μόνο που είναι στην πατρίδα**

τους. Νομίζω πως εμείς οι ξένοι έχουμε κακή γνώμη για τους Γερμανούς γιατί δεν τους ξέρουμε, δε μιλάμε μαζί τους...”».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 117

[ερώτηση]

«Για ποιους λόγους μεταναστεύουν οι Έλληνες στη Γερμανία κατά τη μεταπολεμική περίοδο, σύμφωνα με την πηγή;».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 117

«Οι ρυθμοί οικονομικής ανάπτυξης, παρά τα εσωτερικά πολιτικά προβλήματα, ήταν υψηλοί. Το 1950 ιδρύθηκε η Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού (ΔΕΗ). Κατά την οκταετία Καραμανλή έγιναν σημαντικά έργα υποδομής (δρόμοι, γέφυρες, εγγειοβελτιωτικά έργα) και μεγάλες ξένες επενδύσεις. Γεγονός-σταθμός υπήρξε η έναρξη, το 1961, της διαδικασίας ένταξης της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ). Η συγκέντρωση της οικονομικής δραστηριότητας στην Αττική, αλλά και ο φόβος πολιτικών αντεκδικήσεων έφεραν χιλιάδες ανθρώπους στην Αθήνα, που αναπτύχθηκε δίχως σχέδιο. Την ίδια στιγμή εκατοντάδες χιλιάδες Έλληνες μετανάστευαν στο εξωτερικό. Η φυγή τους υπήρξε μια αληθινή αιμορραγία για την Ελλάδα».

Γ6 (2006-2022), σ. 152-153

Κριτική κατεύθυνση

γ) Καθυστέρηση οικονομικής ανάπτυξης λόγω της εξάρτησης από το ξένο κεφάλαιο

Στο Λ2 (1983-2007) για πρώτη φορά αμφισβητείται το «οικονομικό θαύμα» της μετεμφυλιακής Ελλάδας, αφού στην αφήγηση εισάγονται αναφορές στα σοβαρά κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα αυτής της μετεμφυλιακής οικονομικής ανάπτυξης και ανασυγκρότησης:

«Οι διαδοχικές ελληνικές κυβερνήσεις (Νικολάου Πλαστήρα, 1950-1952· Αλεξάνδρου Παπάγου, 1952-1955· Κωνσταντίνου Καραμανλή, 1955-1963· Γεωργίου Παπανδρέου, 1963-1965) παρά το αξιόλογο έργο τους στην ανοικοδόμηση της χώρας [...] 4. Οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα: [...] Όταν, το Σεπτέμβριο του 1949, τερματίζεται ο εμφύλιος, η Ελλάδα, βαριά πληγωμένη, αλλαγμένη από την πολεμική εμπειρία, αρχίζει, σχεδόν από το μηδέν, την ανορθωτική της προσπάθεια. Η εκβιομηχάνιση της χώρας η οποία θα οδηγούσε την Ελλάδα από την υπανάπτυξη στην πλήρη ανάπτυξη, τίθεται ως πρώτος στόχος. Στα μεταπολεμικά χρόνια η γεωργία παραμένει πάντα ο σημαντικότερος κλάδος της ελληνικής οικονομίας αλλά, παρόλα τα μέτρα που πάρθηκαν για τον εκσυγχρονισμό της, εξακολουθεί να παραμένει σε μορφές καλλιέργειας ξεπερασμένες. Ο τριτογενής τομέας (εμπόριο, μεταφορές ελεύθερα επαγγέλματα), αναπτυγμένος υπερβολικά, παραμένει γενικά ο περισσότερο επικερδής κλάδος. Η βιομηχανική παραγωγή, η οποία έχει αυξηθεί πάνω από 200% από την προπολεμική, απασχολεί το 24% του ενεργού πληθυσμού. Ο εμπορικός στόλος σημειώνει αλματώδη αύξηση και το ακαθάριστο εθνικό

εισόδημα τον ακολουθεί. Από 80 δολάρια κατά κεφαλή που ήταν το 1940, ξεπερνά τις 3000 δολάρια στο τέλος της δεκαετίας του 1970. [...] **4. Οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα: Το μεταναστευτικό πρόβλημα συνδέεται άμεσα με το οικονομικό. Μετά τον εμφύλιο παρατηρείται ένα διπλό μεταναστευτικό ρεύμα του λαού της υπαίθρου.** Από το ένα μέρος γίνεται μια μαζική μετακίνηση αγροτικών πληθυσμών προς τα αστικά κέντρα, και ιδιαίτερα προς την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, και από το άλλο ένας συμπαγής αγροτικός κυρίως πληθυσμός εγκαταλείπει την Ελλάδα, για να αναζητήσει εργασία στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης και ιδιαίτερα στη Δυτική Γερμανία. **Υπολογίζεται ότι περίπου 1.600.000 Έλληνες μετακινήθηκαν κατά την εικοσαετία 50-70. Από αυτούς περίπου 900.000 ζήτησαν εργασία στο εξωτερικό. Από το πληθυσμιακό αυτό σύνολο ένα τμήμα επέστρεψε στην Ελλάδα, ενώ το μεγαλύτερο μέρος εξακολουθεί να εργάζεται στο εξωτερικό».**

Λ2 (1983-2007), σ. 395, 406-408

Στο ΚΛ3 (1984-1989) αναφέρεται εμμέσως πως το ξένο κεφάλαιο παρεμποδίζει την ανάπτυξη της χώρας μετεμφυλιακά, μέσα από την αναφορά που γίνεται στην μαζική μετανάστευση των Ελλήνων προς τις χώρες της κεντρικής και βόρειας Ευρώπης. Αυτή η μετανάστευση αφορά όχι μόνο την Ελλάδα, αλλά γενικά τις χώρες του ευρωπαϊκού (και παγκόσμιου) Νότου. Με αυτήν οι βιομηχανικές χώρες καρπώνονται την υπεραξία του ξένου φθηνού εργατικού δυναμικού και παρεμποδίζουν έτσι περαιτέρω την ανάπτυξη χωρών σαν την Ελλάδα. Έτσι, επιτείνουν την υπανάπτυξή τους και διευρύνουν την ανισότητα μεταξύ των χωρών του κέντρου και της περιφέρειας σε ευρωπαϊκό, αλλά και παγκόσμιο επίπεδο:

«Εκατομμύρια Λατινοαμερικάνοι από το Μεξικό, τις χώρες της Καραϊβικής και της Κεντρικής Αμερικής εργάζονται στα Αμερικανικά εργοστάσια, αγροκτήματα και σπίτια. Παρόμοια, εκατομμύρια εργάτες από τη Ν. Ευρώπη (Πορτογαλία, Ισπανία, Ιταλία, Γιουγκοσλαβία, Ελλάδα και Τουρκία) εργάζονται στα εργοστάσια της Κεντρικής και Βόρειας Ευρώπης. Οι εργάτες είναι ευχαριστημένοι να απασχοληθούν σε αυτές τις δουλειές, επειδή τα ημερομίσθια είναι ψηλότερα από τις χώρες τους. Επίσης οι νοτιοευρωπαϊκές κυβερνήσεις δέχονται με ικανοποίηση τα χρήματα που οι εργάτες στέλνουν πίσω στις οικογένειες τους. Αλλά **μακροπρόθεσμα οι αναπτυγμένες χώρες επωφελούνται περισσότερο από τους “φιλοξενούμενους εργάτες”.** Οι χώρες που εξάγουν εργατικό δυναμικό ωφελούνται πολύ λιγότερο, απ’ ό,τι πιστεύεται γενικά. **Ας δούμε πώς επηρεάζεται η Ελλάδα, όταν οι νέοι της φεύγουν για την Κεντρική και Βόρεια Ευρώπη.** Η Ελληνική Κυβέρνηση βοηθιέται οικονομικά από τα χρήματα που στέλνουν οι εργάτες. Οι οικογένειες τους στην Ελλάδα μπορούν να ζουν καλύτερα με τα χρήματα που λαμβάνουν. Αλλά υπάρχει και η άλλη πλευρά αυτής της εικόνας. Αναρωτιέται κανείς αν πράγματι ήταν ωφέλιμο για την Ελλάδα που 1,95 εκατομμύρια των πολιτών της, δηλαδή το 20% του συνολικού της πληθυσμού, εγκατέλειπαν τη πατρίδα τους ανάμεσα στα τέλη της δεκαετίας του 50 και τις αρχές της δεκαετίας του 1970. Δεν είναι όμως μόνο οι ανειδίκευτοι εργάτες που μεταναστεύουν. Οι βορειοευρωπαϊκές χώρες επιλέγουν εργάτες που υπερβαίνουν τον κανονικό μέσο όρο στην υγεία, την ευφυΐα και τις δεξιότητες. Το 1963, πάνω από το 50% ταξινομούνταν ως ειδικευμένοι εργάτες βιομηχανιών με γνώσεις δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Από τότε το ποσοστό των ειδικευμένων εργατών ολοένα ανέρχεται. Αυτό σημαίνει ότι η

Ελλάδα έχασε ακόμα και την ποιότητα του εργατικού δυναμικού που χρειάζεται για τη δική της οικονομική ανάπτυξη. Όσο για τους ανειδίκευτους, πολύ λίγοι εκπαιδεύονται στα ξένα εργοστάσια. Κι αν εκπαιδεύονται, είναι πιθανό ότι εγκαθίστανται μόνιμα στον τόπο εκπαίδευσής τους. Ακόμα κι αν γυρίσουν, οι νέες τους δεξιότητες συνήθως είναι άχρηστες για την Ελλάδα, γιατί αφορούν ειδικευση για εργοστάσια που δεν υπάρχουν στην Ελλάδα. Τελικά, όσα κι αν κερδίζουν οι εργάτες, λίγο συνεισφέρουν στην οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας».

ΚΛ3 (1984-1989), σ. 122-123

Επίσης, στο Γ4 (1984-1991):

«Ο Δεύτερος Παγκόσμιος πόλεμος, η περίοδος της κατοχής και ο Εμφύλιος πόλεμος προκάλεσαν μεγάλες υλικές καταστροφές στη χώρα. Για να πετύχουν την ανασυγκρότηση και να θέσουν τις βάσεις για ανόρθωση της οικονομίας, οι κυβερνήσεις της χώρας χρησιμοποίησαν την αμερικανική οικονομική βοήθεια, το δανεισμό στο εξωτερικό και τις αθρόες ξένες επενδύσεις κεφαλαίων. Η οικονομία της χώρας θα είχε ωφεληθεί, αν όλοι αυτοί οι τρόποι εξεύρεσης κεφαλαίων είχαν χρησιμοποιηθεί για την προγραμματισμένη αναδιάρθρωση της παραγωγής. Επειδή όμως δε χρησιμοποιήθηκαν έτσι, η οικονομική ανάπτυξη της χώρας καθυστέρησε και η οικονομική εξάρτησή της από το ξένο κεφάλαιο έγινε καθεστώς. Στην τελευταία μόνο δεκαετία, δηλαδή από το 1974, είναι δυνατό να γίνει λόγος για κάποιο προγραμματισμό και για ενίσχυση της εγχώριας βιομηχανίας [...] Η Ελλάδα των τελευταίων 20-30 χρόνων ήταν μια χώρα με σημαντική καθυστέρηση στην οικονομία της, με πολύ σημαντική για τις διεθνείς ισορροπίες γεωγραφική θέση και με στενή εξάρτηση (οικονομική και στρατιωτικοπολιτική) από τις ΗΠΑ».

Γ4 (1984-1991), σ. 325, 329

Για πολιτική

Θετική κατεύθυνση

α) Πολιτική αναταραχή με υπαιτιότητα διακυβέρνησης της Ένωσης Κέντρου

«Ο Καραμανλής εις τας έπομένας έκλογάς έχασε τήν πλειοψηφίαν και άνεχώρησεν εις τό Εξωτερικόν. Τάς έκλογάς έκέρδισε τό κόμμα τής Ένώσεως Κέντρου με άρχηγόν τόν Γεώργιον Παπανδρέου, όστις και έσχημάτισε τήν νέαν Κυβέρνησιν (Φεβρουάριον 1964). Ήκολούθησαν όξύταται πολιτικά διαμάχαι, σπατάλαι και κομματική συναλλαγή. Αί κυβερνήσεις διεδέχοντο ή μία τήν άλλην και ή Χώρα ώδηγείτο εις κατάπτωσιν και παρακμήν».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 178

«Τό άποτέλεσμα τών έκλογών έδωσεν εις τήν Ε.Ρ.Ε. τά 50,81% τών ψήφων και 176 έδρας, εις τόν συνασπισμόν Ε.Κ. – Προοδευτικοί τά 33,66% τών ψήφων και 100 έδρας και εις τήν Ε.Δ.Α τά 14,63% τών ψήφων και 24 έδρας. Δέν ίκανοποίησε τήν

Ε.Κ., ή οποία υπελόγιζε, παρά τό ότι ήτο άρτιγενής καί άνομοιογενής, είς πλειονοψηφίαν. **Ήρχισε λοιπόν νά καταγγέλλη τό άποτέλεσμα ώς προϊόν βίας καί νοθείας, συνεπικουρούμενη καί υπό τής ΕΔΑ, ή οποία βαρέως έφερε τήν μείωσιν τής έκλογικής δυνάμεώς της. 'Εάν ή άντιπολίτευσις περιωρίζετο είς άμφισβήτησιν του έκλογικού άποτελέσματος, ουδεμία άνωμαλία θά προεκαλείτο. Αποτελεί παράδοσιν, οί ήττημένοι είς τάς έλληνικάς έκλογάς νά άποδίδουν τήν ήττάν των είς άλλα έκτός τής μειωμένης άκτινοβολίας των αίτια. Άλλ' ή Ε.Κ. καί ή Ε.Δ.Α. έστρεψαν τά βέλη των καί κατά του Άνωτάτου Άρχοντος τόν όποίον κατηγορήσαν καί διά τήν κυβέρνησιν Δόβα καί διότι άνέθεσεν είς τόν Κ. Καραμανλήν έκ νέου τήν πρωθυπουργίαν. Τόν εκάλουν δέ νά τόν άποπέμψη, διότι άλλως θά καθίστατο υπεύθυνος. Ή όλη επίθεσις κατά του Βασιλέως ήτο έστερημένη οίουδήποτε άλλου νοήματος, πλήν εκείνου τής άσκήσεως έπ' αυτού ήθικής πιέσεως [...]** Όλα αυτά ή ήγεσία τής Ε.Κ. τά ήγνόησεν. **Ή επίθεσις της έστράφη καί κατά του Άνωτάτου Άρχοντος. (Ο άρχηγός καί τά στελέχη τής Ε.Κ. ήρνήθησαν νά παραστούν είς δεξιώσεις δοθείσας υπό του Βασιλέως πρós τιμήν του Προέδρου τής Ιταλικής Δημοκρατίας, του Προέδρου Μακαρίου, του Προέδρου Ντέ Γκώλ, ώς καί είς τους γάμους τής πριγκιπίσσης Σοφίας) καί κατά τής ήγεσίας του στρατεύματος, τήν όποίαν έθεώρει συνεργών είς τήν άσκηθείσαν βίαν καί νοθείαν. Έπρόκειτο καθαρώς περί ένεργείας εύρισκομένης εκτός τών πλαισίων του πολιτεύματος. 'Άλλ' ή επίθεσις δέν είχεν άπήχησιν είς τόν λαόν [...]** Ο θάνατός του έστέρησε τόν πολιτικόν κόσμον τής χώρας ενός σώφρονος πολιτικού ηγέτου καί τήν Ε.Κ. τού πεπειραμένου ψυχραίμου καί κατέχοντος έντονον τό αίσθημα ευθύνης συναρχηγού. Η άπουσία τού Σοφ. Βενιζέλου έκ τής δευτέρας κυβερνήσεως Παπανδρέου άπετέλεσεν τήν αίτίαν όλων τών διαπραχθέντων υπ' αυτής σφαλμάτων. Η παρουσία του θά άπέτρεπε τήν **έθνικώς επικίνδυνον δραστηριότητα του 'Ανδρέου Παπανδρέου, είς τόν όποίον ό πατήρ του άνέθεσε τήν διεύθυνσιν του ύπουργείου Προεδρίας Κυβερνήσεως. [...]** Βαρύ πλήγμα κατά του γοήτρου τής κυβερνήσεως κατέφερον αί δημοτικά καί κοινοτικά έκλογαί τής 5ης Ιουλίου. Τά δύο μεγάλα κόμματα άπέφυγον νά προσδώσουν είς αύτάς πολιτικόν χαρακτήρα. Δέν έπραξε τό αυτό ή ΕΔΑ, ώς καί πλείστα τοπικά στελέχη τής Ε.Κ., τά όποία **συνειργάσθησαν μετά τής Άκρας Αριστεράς. Έκ τού άποτελέσματος τών έκλογών αυτών προέκυψεν ότι ή Ε.Κ. άπώλεσε σημαντικές δυνάμεις τόσον είς τά άστικά κέντρα, όσον καί είς τήν ύπαιθρον υπέρ τής ΕΔΑ. Είς τόν δήμον Αθηναίων αί ψήφοι τής Ε.Κ. έμειώθησαν κατά 25% έν σχέσει πρós τάς έκλογάς τής 16ης Φεβρουαρίου. Ο ύποψήφιος τής ΕΔΑ κατέκτησε τήν πρώτην θέσιν. Ή κυβέρνησις Παπανδρέου, αντί νά συναγάγη τά άπαραίτητα έκ τής ένισχύσεως τής ΕΔΑ συμπεράσματα καί νά χαράξη πολιτικήν άνασχέςεως τού πρós τά άριστερά ρεύματος ήκολούθησε τήν άκριβώς αντίθετον τακτικήν [...]** Ενω υπετίθετο ότι ή κυβέρνησις Κέντρου ένεπνέετο από τήν δημοκρατικήν άρχήν τής παρεμποδίσεως τής κομμουνιστικής δραστηριότητος, ή όποία απέβλεπεν είς τήν κατάλυσιν τής δημοκρατίας, αντίθέτως παρέσχε κάθε ευχέρειαν τονώσεώς της. **Ή ανάπτυξις τής όργανώσεως τών Λαμπράκηδων (Η όργάνωσις ιδρύθη υπό τής Άκρας Αριστεράς άμέσως μετά τόν φόνον είς Θεσσαλονίκην, τήν 22αν Μαΐου 1963, υπό άνευθύνων στοιχείων του συνεργαζομένου μετά τής ΕΔΑ βουλευτού Πειραιώς Γρ. Λαμπράκη), επί κυβερνήσεως Παπανδρέου έπραγματοποιήθη. [...]** Η στροφή πρós τά άριστερά κατέστη περισσότερο έκδηλος άρχομένου του 1965 [...] Διά νά εκβιάση δέ τήν λύσιν αύτήν, ήρχισε τήν όργάνωσιν από κοινού μετά τής ΕΔΑ **μαχητικών διαδηλώσεων, άντιβασιλικού χαρακτήρος. (Η άκρα**

άριστερά προθύμως και εύχαρίστως έδέχετο τήν συνοδοιπορίαν τής Ε.Κ., διότι ή ήγεσία της, ήδη προ τών εκλογών τής 3^{ης} Νοεμβρίου 1963, είχε καταλήξει είς τό συμπέρασμα ότι “ό δρόμος τής ΕΔΑ περνά από τήν αύλήν τής Ε.Κ.”). Αί διαδηλώσεις αύται συνεχίσθησαν επί 70 ήμέρας, μέ άποκορύφωμα τας σκηνάς τής 20ής Αύγούστου, όποτε καθαρά διεγράφη ή άπειλή και έμπρησμού τών Αθηνών. [...] Η έμφανής πρός τά άριστερά έκτροπή του Παπανδρέου και ιδίως ή προσπάθειά του τας τελευταίας ήμέρας νά θέσει υπό προσωπικών ελεγχόν του και τόν στρατόν, είχε προκαλέσει εύλογους άνησυχίας είς τήν συντηρητικήν μερίδα τής Ε.Κ. [...] ό Γ. Παπανδρέου, διεπιστώθη ότι ούτος ένέμενεν άδιαλλάκτως είς τό αίτημά του περί νέων εκλογών, τήν διεξαγωγήν τών όποιων, υπό τας κρατούσας συνθήκας τρομοκρατήσεως υπό τών Λαμπράκηδων έθεώρουν ως λίαν επικίνδυνον όλοι οί άρμόδιοι παράγοντες και άπέστεργον τά άλλα εθνικόφρονα κόμματα».

Γ2 (1969), σ. 260-261, 264, 266-267, 269-270

β) Εκδημοκρατισμός με «τραύματα» και επιτυχία της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής η ένταξη στο NATO

Στο Λ4 (2007-2022) διακρίνεται ένα οξύμωρο ερμηνευτικό σχήμα, στο οποίο συνδυάζεται η ανάγνωση περί πορείας εκδημοκρατισμού της χώρας μετεμφυλιακά (αφού όπως αναφέρεται, η Ένωση Κέντρου προσπαθεί να εκδημοκρατίσει περαιτέρω την Ελλάδα) παράλληλα με τα τραύματα και τα έκτακτα μέτρα της περιόδου του εμφυλίου που παραμένουν, χωρίς όμως αυτά να προσδιορίζονται. Στο πλαίσιο αυτού του οξύμωρου σχήματος ερμηνεύεται ως μεγάλη επιτυχία της εξωτερικής πολιτικής η ένταξη της Ελλάδας στο NATO, την ίδια ώρα που αναφέρεται η εκτέλεση του Ν. Μπελογιάννη και των συντρόφων του (ακριβώς στην προηγούμενη φράση), χωρίς όμως να αναφέρεται η αιτιολογία της ή να εξάγεται κάπως πιο συγκεκριμένα από την άοριστη έννοια των τραυμάτων του εμφυλίου. Στο ίδιο μήκος κύματος αναφέρονται οι συχνές καταγγελίες της ΕΔΑ για διακρίσεις σε βάρος της και η δολοφονία του βουλευτή της Γ. Λαμπράκη από το παρακράτος χωρίς άμεση ή έμμεση ανάμειξη της κυβέρνησης και χωρίς να συνδέεται κατά οποιονδήποτε τρόπο με το πολιτικό πλαίσιο της περιόδου· σαν να πρόκειται για μεμονωμένα και ασύνδετα με την εποχή περιστατικά που παρατίθενται ατάκτως ερριμμένα συμπληρώνοντας μια συμπιλημένη αφήγηση που εστιάζει σε μια στρατηγική κατεύθυνση πορείας εκδημοκρατισμού, η οποία απλώς επιβραδύνεται από τέτοιες απρόσμενες και αναπάντεχες αναταράξεις:

«Κατά τη δεκαετία του 1940 η Ελλάδα είχε γνωρίσει πόλεμο, τριπλή ξένη κατοχή, πείνα και εμφύλιο σπαραγμό. Το διάστημα 1949-1967 χαρακτηρίζεται από τα έντονα τραύματα που άφησε ο Εμφύλιος Πόλεμος. Η δικτατορία των συνταγματαρχών (1967-1974) ανακόπτει τον εκδημοκρατισμό της ελληνικής κοινωνίας και απομονώνει διεθνώς τη χώρα, ιδίως στην Ευρώπη [...] η εμφύλια σύγκρουση διέψευσε με τρόπο επώδυνο τις προσδοκίες για κοινωνική απελευθέρωση και κοινωνική δικαιοσύνη, που είχαν επαγγελθεί κατά τη διάρκεια του πολέμου όλες ανεξαιρέτως οι αντιστασιακές οργανώσεις, δεξιές και αριστερές. Τέλος, ίσως το σημαντικότερο, ο Εμφύλιος Πόλεμος προκάλεσε βαθιά ψυχολογικά τραύματα στην ελληνική κοινωνία, τα οποία χρειάστηκαν πολλά χρόνια για να επουλωθούν».

«Επίσης, το 1952 εγκρίθηκε νέο Σύνταγμα, χωρίς όμως να καταργηθούν πολλά από τα “έκτακτα μέτρα” της περιόδου του Εμφύλιου Πολέμου. Το ίδιο έτος εκτελέστηκαν το ηγετικό στέλεχος του ΚΚΕ Νίκος Μπελογιάννης και συνεργάτες του. Στην εξωτερική πολιτική οι κυβερνήσεις Πλαστήρα-Βενιζέλου σημείωσαν μεγάλη επιτυχία, εξασφαλίζοντας την ένταξη της Ελλάδας στο ΝΑΤΟ, τον Φεβρουάριο του 1952. [...] Οι πληγές του Εμφύλιου Πολέμου δεν είχαν επουλωθεί και συχνές ήταν οι καταγγελίες του κόμματος της ΕΔΑ (Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά) για διακρίσεις σε βάρος της. Μάλιστα, τον Μάιο του 1963, μια παρακρατική οργάνωση*, χωρίς άμεση ή έμμεση ανάμειξη της κυβέρνησης, δολοφόνησε στη Θεσσαλονίκη τον βουλευτή της ΕΔΑ Γρηγόρη Λαμπράκη. Τέλος, το πολιτικό σύστημα έδειχνε ανίκανο να μεταρρυθμιστεί: μία πρόταση του Καραμανλή για αναθεώρηση του Συντάγματος, το 1963, δεν απέφερε καρπούς, αφού τον Ιούνιο του έτους αυτού ο πρωθυπουργός εξαναγκάστηκε σε παραίτηση από τον βασιλιά Παύλο. Στις εκλογές του Νοεμβρίου 1963 και του Φεβρουαρίου 1964 επικράτησε το κόμμα της Ένωσης Κέντρου, που σχημάτισε κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Γεώργιο Παπανδρέου. Η κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου προσπάθησε, στο λίγο χρονικό διάστημα που έμεινε στην εξουσία, να εκδημοκρατίσει περαιτέρω την Ελλάδα, ενώ πραγματοποίησε και σημαντική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση».

Στο ΣΤ7 (2012-2022) επίσης η ένταξη της Ελλάδας στο ΝΑΤΟ αξιολογείται ως επιτυχία που εξασφαλίζει την δυτική πορεία της χώρας και την εθνική ασφάλειά της (εμμέσως έναντι του κομμουνισμού, εφ’ όσον αυτόν μάχεται διακηρυκτικά το ΝΑΤΟ), ενώ ο προσανατολισμός της χώρας προς την Ευρώπη υπονοεί (από το συγκεκριμένο) επιτυχημένες προσπάθειες εκδημοκρατισμού από τον Κ. Καραμανλή:

«Για να προστατεύσει την εδαφική της ακεραιότητα και να προσεγγίσει τη Δύση, η Ελλάδα εντάχθηκε στο Βορειοατλαντικό Σύμφωνο (ΝΑΤΟ), οργάνωση που ιδρύθηκε με πρωτοβουλία των Αμερικανών ως αντιστάθμισμα στην παρουσία της Σοβιετικής Ένωσης στην Ευρώπη [...] εκλέχθηκε πρωθυπουργός ο Κωνσταντίνος Καραμανλής. Ο Σερραίος πολιτικός στα οχτώ χρόνια της πρωθυπουργίας του επιδίωξε να πετύχει συμβιβασμό στο κυπριακό και ν’ αποκαταστήσει τις σχέσεις της χώρας με τη Βρετανία και τις ΗΠΑ. Προσανατόλισε επίσης με συνέπεια την Ελλάδα προς την Ευρώπη».

Επίσης, η μετεμφυλιακή περίοδος χαρακτηρίζεται από τραύματα του εμφυλίου στις ψυχές των Ελλήνων που δεν προσδιορίζονται και δεν συναρτώνται με την πολιτική κατάσταση της χώρας:

«Ο αδελφοκτόνος πόλεμος τερματίστηκε στα τέλη του καλοκαιριού του 1949, με την ήττα του Δημοκρατικού Στρατού, πολλές χιλιάδες θύματα και ανυπολόγιστες καταστροφές. Μπορεί οι ένοπλες συγκρούσεις να τελείωσαν, αλλά τα τραύματα στις ψυχές των Ελλήνων παρέμειναν ανοιχτά για πολλές ακόμη δεκαετίες [...] [Ματιά στο παρελθόν] Ο Εμφύλιος Πόλεμος: Ο Εμφύλιος Πόλεμος υπήρξε μία από τις πιο τραγικές σελίδες της ελληνικής Ιστορίας. Χιλιάδες Έλληνες

αλληλοσκοτώθηκαν, πολλοί περισσότεροι πήραν το δρόμο της προσφυγιάς, ενώ **οι πληγές του αδελφοκτόνου πολέμου βασάνιζαν για πολλές δεκαετίες την ελληνική κοινωνία».**

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 213, 215

Ουδέτερη κατεύθυνση

γ) Μη ομαλή πολιτική εξέλιξη απροσδιόριστα

«Η Ελλάδα ελευθερώθηκε στις 12 Οκτωβρίου 1944. Πριν προφτάσει όμως να κλείσει τις πληγές του πολέμου, δοκιμάστηκε από ένα **φοβερό εμφύλιο πόλεμο (1944-1945 και 1945-1949), πού άνοιξε βαθιές πληγές**, κατέστρεψε τη χώρα, **υποδαύισε τά μίσση και εμπόδισε τήν ομαλή πολιτική εξέλιξη για πολλά χρόνια.** Στή μεταπολεμική περίοδο βασίλευσαν ο Γεώργιος Β΄ (1946- 1947), ο αδελφός του Παύλος Α΄ (1947-1964) και ο γιος του Παύλου Κων/νος Β΄ (1964-1974). Τόν Δεκέμβριο 1974 μέ δημοψήφισμα ή βασιλεία καταργήθηκε και άνακηρύχτηκε δημοκρατία».

Γ3 (1976-1984), 331

«Η διαίρεση αυτή του λαού οδήγησε στό φοβερό εμφύλιο πόλεμο τού 1944-45 και 1946-49. Στόν εμφύλιο αυτό πόλεμο ή Ελλάδα δοκιμάστηκε πολύ. Άφθονο άδελφικό αίμα πότισε τά έλληνικά χώματα, άνυπολόγιστες ζημιές προξενήθηκαν στήν οικονομία τής χώρας και **υποδανλίστηκαν τά μίσση, πού και σήμερα άκόμα έπηρεάζουν, δυστυχώς, τήν ομαλή πολιτική εξέλιξη τής χώρας.** Επειδή όμως έχουμε πικρή πείρα για τά καταστρεπτικά άποτελέσματα τών εμφυλίων πολέμων, έχουμε όλοι οί Έλληνες υποχρέωση, **άπό άγάπη προς τήν πατρίδα μας και χωρίς νά λησμονούμε τήν ιστορία τής, νά ξεχάσουμε τίς διαφορές μας, πού μάς διαιρούν ως λαό, και ενωμένοι και άδερφωμένοι νά περιφρουρήσουμε τήν άνεξαρτησία και τήν άκεραιότητα τής πατρίδας μας, γιατί οί κίνδυνοι δέν εξέλιπαν. [...] Ή επιτυχία τους όμως προϋποθέτει ομόνοια και ενότητα όλου του λαού μας και εσωτερική γαλήνη. Έτσι τό Έθνος μας, άπερίσπαστο άπό εσωτερικές άνωμαλίες, θά μπορέσει νά βαδίσει τό δρόμο τής προόδου και τών πεπρωμένων τής φυλής μας».**

ΣΤ4 (1980-1989), σ. 185-186

«Η ανασυγκρότηση της χώρας άρχισε να πραγματοποιείται σταθερά άπό τα μέσα της δεκαετίας του 1950, **παρά τις τραυματικές συνέπειες των προηγούμενων χρόνων και τις έντονες πολιτικές αντιπαραθέσεις, και συνεχιζόταν ως την άνοιξη του 1967».**

Γ5 (1991-2006), σ. 372

«Τη λήξη του πολέμου ακολούθησε ο καταστροφικότερος εμφύλιος πόλεμος που γνώρισε η χώρα, στον οποίο νικήτρια αναδείχθηκε η παράταξη των αστικών κομμάτων. **Η πολιτική κατάσταση άργησε να εξομαλυνθεί. Η σκιά του εμφυλίου πολέμου βάραινε την πολιτική ζωή της χώρας μέχρι τη δικτατορία των συνταγματαρχών το 1967, η οποία έθεσε τέρμα στην ασθμαίνουσα νεαρή**

μεταπολεμική δημοκρατία. Η κατάσταση άλλαξε ριζικά μετά την πτώση της δικτατορίας το 1974».

ΚΛ6 (1999-2022), σ. 111

«Τον Οκτώβριο του 1949 ο Εμφύλιος πόλεμος ολοκληρώνεται με την ήττα του δημοκρατικού στρατού, πολλές χιλιάδες θύματα και μεγάλες καταστροφές. [...] Έχει όμως να αντιμετωπίσει **σοβαρά πολιτικά και κοινωνικά προβλήματα, τα οποία δυσκολεύουν τη διαδικασία ανασυγκρότησής της**. Πολλά από αυτά **σχετίζονται με τον Εμφύλιο πόλεμο και τις επιπτώσεις του. Οι Έλληνες παραμένουν χωρισμένοι σε νικητές και σε ηττημένους του Εμφύλιου πολέμου και δεν έχουν τα ίδια δικαιώματα. Τα προβλήματα αυτά υποχωρούν κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου, καθώς γίνονται προσπάθειες για τον εκδημοκρατισμό της χώρας**».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 112, 115

δ) Αρνητική κριτική στον Βασιλιά και όχι στο πολιτικό σύστημα [υποκατάσταση πολιτικού συστήματος από Βασιλιά και παρακράτος, το οποίο δεν ελέγχει η κυβέρνηση Καραμανλή]

Στο Λ2 (1983-2007) γίνεται, επίσης, για πρώτη φορά κριτική στον Βασιλιά (και όχι στο πολιτικό σύστημα) για την υποκατάσταση του πολιτικού συστήματος εκ μέρους του, για την καταβράθρωση του κύρους του πολιτικού συστήματος με την Αποστασία, την πρόκληση περαιτέρω διχασμού και την γενικότερη προετοιμασία του δρόμου προς την δικτατορική εκτροπή:

«**Η πολιτική ζωή της χώρας κάτω από το σύνδρομο του εμφυλίου πολέμου: Η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά και ο εμφύλιος πόλεμος, φάσεις της γενικότερης κρίσης των δημοκρατικών θεσμών στη χώρα, συνετέλεσαν στο να συνειδητοποιήσουν οι Έλληνες ότι η δημιουργία των προϋποθέσεων για την απρόσκοπτη λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών ήταν το πρώτιστο καθήκον των πολιτών. Δυστυχώς οι εγγενείς αδυναμίες των ελληνικών πολιτικών κομμάτων, τα οποία στηρίζονταν περισσότερο στην ακτινοβολία μιας ορισμένης χαρισματικής πολιτικής προσωπικότητας (Νικόλαος Πλαστήρας-Εθνική Πολιτική Ένωση Κέντρου· Αλέξανδρος Παπάγος-Ελληνικός Συναγερμός· Κωνσταντίνος Καραμανλής-Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση· Γεώργιος Παπανδρέου-Ένωση Κέντρου) και όχι σε συγκεκριμένες αρχές και η συνεχής επέμβαση της Αυλής στην πολιτική ζωή της χώρας δεν επέτρεψαν την ομαλή λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος. Οι βασιλείς Παύλος (1947-1964) και Κωνσταντίνος ο Β΄ (1964-1967) προσπάθησαν να υποκαταστήσουν τα κόμματα, να κατευθύνουν αυτοί, σύμφωνα με τις προσωπικές πεποιθήσεις τους, την πορεία του κράτους και να ελέγχουν όλους τους ουσιαστικούς τομείς της εξουσίας (στράτο, σώματα ασφαλείας διοίκηση). Στο διάστημα των ετών 1949-1967 ολόκληρη η πολιτική ζωή της χώρας χαρακτηρίζεται από τα έντονα τραύματα που άφησε ο εμφύλιος. Οι διαδοχικές ελληνικές κυβερνήσεις (Νικολάου Πλαστήρα, 1950-1952· Αλεξάνδρου Παπάγου, 1952-1955· Κωνσταντίνου Καραμανλή, 1955-1963· Γεωργίου Παπανδρέου, 1963-1965) παρά το αξιόλογο έργο τους στην ανοικοδόμηση της χώρας δεν κατόρθωσαν να εξαλείψουν τις μνήμες του εμφυλίου, να επιβάλουν τη λήθη και να περιορίσουν τις ανακτορικές επεμβάσεις οι οποίες δηλητηρίαζαν την**

πολιτική ζωή και δημιουργούσαν στεγανά στον κρατικό μηχανισμό που δεν ελέγχονταν από τις εκάστοτε κυβερνήσεις. Η δολοφονία του βουλευτή της *Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς (Ε.Δ.Α.) Γρηγόρη Λαμπράκη* στη Θεσσαλονίκη (22 Μαΐου 1962) αποτελεί κορυφαίο σύμπτωμα ύπαρξης μηχανισμών που δρούσαν ανεξάρτητα από την επίσημη κυβέρνηση [...] Η άνοδος του Γεωργίου Παπανδρέου στο πρωθυπουργικό αξίωμα μετά τη νίκη της Ένωσης Κέντρου σε δύο αλληπάλληλες εκλογικές αναμετρήσεις (Νοέμβριος 1963 Φεβρουάριος 1964) δίνει λαβή σε σειρά αυλικών παρεμβάσεων οι οποίες κορυφώνονται με την αποπομπή του Γεωργίου Παπανδρέου από την πρωθυπουργία στις 15 Ιουλίου 1965 και με τις βασιλικές κυβερνήσεις που σχηματίζονται. Οι κυβερνήσεις αυτές, που διαδέχονται η μία την άλλη, καταρρακώνουν κάθε έννοια πολιτικού βίου στη χώρα και προσφέρουν το πρόσχημα για την επιβολή εξωκοινοβουλευτικών λύσεων».

Λ2 (1983-2007), σ. 395-396

[πηγή]

«Η 15η Ιουλίου 1965 από τα κείμενα: (Η πολιτική κρίση που εκδηλώθηκε στις 15 Ιουλίου 1965 αναμφίβολα θα περάσει στην Ιστορία της Χώρας μας σαν μια από τις πιο βαθιές κρίσεις της μεταπολεμικής περιόδου. Το έναυσμα για την κρίση έδωσαν οι επιστολές που ανταλλάγησαν ανάμεσα στο βασιλιά Κωνσταντίνο και τον πρωθυπουργό Γεώργιο Παπανδρέου)».

Λ2 (1983-2007), σ. 395

«Ο Γεώργιος Παπανδρέου, εκπρόσωπος της κεντρίας φιλελεύθερης πολιτικής παράταξης, και ο τέως βασιλιάς Κωνσταντίνος Β΄. Ο πρώτος, πολιτικός με μεγάλη πείρα, ως πρωθυπουργός της χώρας από το τέλος του 1963, προσπάθησε να πετύχει τον εκδημοκρατισμό του δημόσιου βίου, του στρατού και των σωμάτων ασφαλείας· ο δεύτερος, με μια πρωτοφανή πολιτική πρακτική, υποχρέωσε τον πρώτο σε παραίτηση και, χρησιμοποιώντας ασυνήθιστα κοινοβουλευτικά τεχνάσματα, βύθισε τη χώρα σε μια πολιτική κρίση, από την οποία επωφελήθηκε η φασιστική μερίδα των αξιωματικών για να επιβάλει τη δικτατορία της 21ης Απριλίου 1967 [...] η έντονη “παρουσία” των ξένων - η αύξηση του πολιτικού ρόλου του στρατού - η μετατροπή των Ανακτόρων σε κέντρο πολιτικών δολοπλοκιών· η ανάμειξη της βασιλικής οικογένειας στην πολιτική ήταν ανοιχτή και συχνά περιφρονητική απέναντι στη θέληση του λαού· οι πολιτικές διενέξεις που ήταν διαρκείς και έντονες και έφτασαν ως και την πολιτική δολοφονία - η πλήρης και αγωνιστική αντίθεση της πλειοψηφίας του ελληνικού λαού σε όλα αυτά τα φαινόμενα».

Γ4 (1984-1991), σ. 326-327

Στην έκδοση του ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) πριν το 1997 γίνεται αρνητική κριτική στην πρακτική του βασιλιά να διακόψει τον εκδημοκρατισμό που επιχειρούσε ο Γ. Παπανδρέου μέσω της σύγκρουσης μαζί του. Κάτι που, αντίθετα, δεν γίνεται στην έκδοση του ίδιου εγχειριδίου μετά το 1997, όπου δεν υπάρχουν αναφορές στον βασιλιά κατά την μετεμφυλιακή περίοδο και η πολιτική αστάθεια αποδίδεται γενικώς στη λαϊκή δυσαρέσκεια:

«Όταν έγινε πρωθυπουργός ο Γεώργιος Παπανδρέου πήρε ορισμένα μέτρα που ικανοποίησαν κάπως το λαό: δόθηκαν καλύτερες τιμές στα αγροτικά προϊόντα, ο κόσμος ένιωθε πιο ελεύθερα, έγινε μεταρρύθμιση στην εκπαίδευση κ.ά. Όταν όμως ο πρωθυπουργός θέλησε να κάνει αλλαγές και το στρατό ήρθε σε αντίθεση με τον βασιλιά Κωνσταντίνο και αναγκάστηκε να παραιτηθεί (Ιούλιος 1965). Η χώρα μπήκε σε περίοδο νέας πολιτικής αστάθειας και για δύο χρόνια περίπου οι κυβερνήσεις διαδέχονταν η μία την άλλη. Ήταν μία ακόμα “εθνική κρίση”».
ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [πριν το 1997], σ. 293

«Ακόμα, οι διαφορές που είχε δημιουργήσει ο εμφύλιος δεν είχαν ξεπεραστεί. Συχνά ξεσπούσαν διαδηλώσεις και απεργίες με αιτήματα περισσότερη δικαιοσύνη και δημοκρατία αλλά και καλύτερες συνθήκες διαβίωσης. Η λαϊκή δυσανεμία οδήγησε πολλές φορές τη χώρα σε πολιτική αστάθεια. Η μία κυβέρνηση διαδεχόταν την άλλη».
ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [μετά το 1997], σ. 253

«Πάνω σ’ αυτή την απειλή οικοδομήθηκε ο κρατικός μηχανισμός αλλά και παρακρατικά κέντρα εξουσίας. Στην πράξη αυτό σήμαινε αποκλεισμό “επικίνδυνων” πολιτών από την εξουσία, τη διοίκηση, ακόμη κι από την εκπαίδευση. Σήμαινε καταδίκες, εκτοπίσεις [...] Παράγοντες πολιτικής αποσταθεροποίησης ήταν και τα Ανάκτορα. Οι βασιλείς, παρ’ όλο που το Σύνταγμα (1952) τους επέβαλε να βασιλεύουν, επιθυμούσαν και να κυβερνούν».
ΚΛ7 (2001-2014), σ. 141-142

Στο Λ3 (2002) επίσης συναντούμε το ίδιο σχήμα, όπου αφενός οι αναφορές στο παρακράτος είναι αρκετές, αφετέρου η κριτική στον αρνητικό αυταρχικό ρόλο του Βασιλιά επίσης πολύ πιο συγκεκριμένες. Βέβαια, δεν γίνεται ξεκάθαρο το αν το παρακράτος ελέγχεται από τον βασιλιά και τον στρατό ή την Δεξιά, αφού η αναφορά στον κρατικό μηχανισμό που το συγκαλύπτει μόνο έμμεσα μπορεί να συνδεθεί με τον έναν ή τον άλλο πόλο εξουσίας του μετεμφυλιακού κράτους:

«Στο εξής το παρακράτος, όπου περιλαμβάνονταν μυστικές οργανώσεις και ένοπλες ομάδες, ανεξέλεγκτα καταδίωκε όποιον χαρακτηριζόταν αριστερός ή και απλώς αντιμοναρχικός. Η τελευταία φάση της σύγκρουσης, όμως, χαρακτηρίστηκε και από κυβερνητικά μέτρα που απέβλεπαν στο μακροπρόθεσμο αποκλεισμό της Αριστεράς από την πολιτική ζωή. [...] Ο Γεώργιος Παπανδρέου, επικεφαλής της νεοπαγούς Ένωσης Κέντρου (ΕΚ) κηρύσσει, στις αρχές της δεκαετίας του 1960, τον Ανένδοτο Αγώνα, δηλαδή τη λαϊκή κινητοποίηση εναντίον του “κομματικού κράτους”, που είχε εγκαθιδρύσει η δεξιά παράταξη. Οι αιτιάσεις του Παπανδρέου φάνηκαν να δικαιώνονται όταν το παρακράτος δολοφόνησε στη Θεσσαλονίκη, το Μάιο του 1963, τον αριστερό βουλευτή Γρηγόρη Λαμπράκη. Και ακόμη περισσότερο όταν ο κρατικός μηχανισμός προσπάθησε να συγκαλύψει τους ενόχους».
Λ3 (2002), σ. 206, 227

«Λίγες εβδομάδες αργότερα ο Καραμανλής συγκρούεται με τα Ανάκτορα, αναγκάζεται να παραιτηθεί και φεύγει στο εξωτερικό, ενώ τις πρόωρες εκλογές που ακολουθούν κερδίζει ο Γεώργιος Παπανδρέου. Το Φεβρουάριο του 1964

πραγματοποιούνται νέες εκλογές, οι πρώτες από το Μεσοπόλεμο που ήταν πράγματι ελεύθερες. Η ΕΚ παίρνει 53% και αποκτά σαφή κοινοβουλευτική πλειοψηφία, η ΕΡΕ (υπό τον μετριοπαθή Παναγιώτη Κανελλόπουλο) 35% και η ΕΔΑ 12%. Όσο συντηρητική πολιτική και αν ακολουθεί ο πρωθυπουργός Γ. Παπανδρέου, οι μικρές παραχωρήσεις του συσπειρώνουν εναντίον του τον άπειρο όσο και αυταρχικό Βασιλιά Κωνσταντίνο, το στρατό και το παρακράτος, που φοβούνται ότι θα απωλέσουν το μονοπώλιο της εξουσίας. Το καλοκαίρι του 1965 ο βασιλιάς Κωνσταντίνος εξαναγκάζει σε παραίτηση τον Παπανδρέου και προσπαθεί να διασπάσει την Ένωση Κέντρου. Ο Παπανδρέου, από την άλλη μεριά, συνέχισε να οργανώνει λαϊκές κινητοποιήσεις. Η διετής αστάθεια που επακολούθησε έστρεψε τα ανώτατα κλιμάκια της εξουσίας, που απεύχονταν κάθε αλλαγή, προς την κατάλυση του κοινοβουλευτισμού. Παραμονές των εκλογών που είχαν οριστεί για την άνοιξη του 1967, κι ενώ ήδη διαφαινόταν ένας συμβιβασμός μεταξύ των ηγετών της ΕΡΕ και της ΕΚ, δύο ανταγωνιστικές ομάδες στρατιωτικών ετοιμάζαν πραξικόπημα. Η Χούντα των Συνταγματαρχών, υπό τον Γεώργιο Παπαδόπουλο, κατέλαβε την εξουσία την 21η Απριλίου, προλαβαίνοντας τη “Χούντα των Στρατηγών”, την οποία ευνοούσε ο Κωνσταντίνος».

Λ3 (2002), σ. 227

«Κύρια στηρίγματα του καθεστώτος ήταν οι ΗΠΑ, η μοναρχία και το παρακράτος (βλέπε γλωσσάριο). [...] Οι βασιλείς αναμειγνύονταν διαρκώς στην πολιτική ζωή. Οι παρακρατικοί δεν δίσταζαν να επιτίθενται εναντίον των πολιτικών αντιπάλων του καθεστώτος. [...] Σε αυτό το κλίμα, παρακρατικοί δολοφόνησαν, με τη συνεργασία της αστυνομίας (όπως αποδείχτηκε στη δίκη που ακολούθησε), τον βουλευτή της ΕΔΑ Γρηγόρη Λαμπράκη στη Θεσσαλονίκη (1963). Ο Κ. Καραμανλής, αντιμετωπίζοντας προβλήματα στις σχέσεις του με τα ανάκτορα, παραιτήθηκε (1963) και εγκαταστάθηκε στο Παρίσι (1964). [...] Το 1965, ωστόσο, ξέσπασε σοβαρή κρίση στις σχέσεις του Γ. Παπανδρέου με τον βασιλιά Κωνσταντίνο, που είχε ανέβει στον θρόνο το 1964, μετά τον θάνατο του πατέρα του Παύλου. Βλέποντας τις αλλαγές που έκανε ή δοκίμαζε να κάνει ο Γ. Παπανδρέου, ο Κωνσταντίνος και όλο το μετεμφυλιακό κατεστημένο φοβήθηκαν μήπως χάσουν τον πλήρη έλεγχο του στρατού, του κύριου στηρίγματός τους. Με πρόσχημα, λοιπόν, καταγγελίες της αντιπολίτευσης ότι δήθεν στον στρατό δρούσε, με την ανοχή της κυβέρνησης Παπανδρέου, μια αντιβασιλική οργάνωση αξιωματικών, ο Κωνσταντίνος αξίωσε να επιλέξει ο ίδιος τον υπουργό Εθνικής Άμυνας, πράγμα αντίθετο με το σύνταγμα. Επίσης, δεν επέτρεψε στον πρωθυπουργό να αναλάβει ο ίδιος αυτό το νευραλγικό υπουργείο. Όπως ήταν αναμενόμενο, ο Γ. Παπανδρέου αντέδρασε. Τότε ο Κωνσταντίνος, όχι μόνο εξανάγκασε, τον Ιούλιο του 1965, τον πρωθυπουργό σε παραίτηση, αλλά και προχώρησε σε διάσπαση του κόμματός του, της Ενώσεως Κέντρου, πείθοντας, με ποικίλους τρόπους, στελέχη του να εγκαταλείψουν τον αρχηγό τους. Οι πολιτικοί αυτοί ονομάστηκαν, από τον λαό, αποστάτες και η ενέργειά τους αποστασία [...] Σχεδόν ταυτόχρονα τεράστιες διαδηλώσεις αποδοκίμασαν τις βασιλικές ενέργειες το καλοκαίρι του 1965 (Ιουλιανά)».

Γ6 (2006-2022), σ. 152, 154

[πηγή]

«1. **Επιστολές του βασιλιά Κωνσταντίνου προς τον πρωθυπουργό Γεώργιο Παπανδρέου:** β [...] **Η αποστολή σε εμένα για υπογραφή σχεδίου Βασιλικού Διατάγματος με θέμα την αντικατάσταση του υπουργού Εθνικής Άμυνας, χωρίς να έχει προηγηθεί συνεργασία μας [...] αποτελεί πράξη αήθη αλλά και προσβλητική [...].** Ως εγγυητής της διαφύλαξης του Συντάγματος είμαι υποχρεωμένος να ενδιαφερόμαι ιδιαίτερα για τις Ένοπλες Δυνάμεις [...] (10 Ιουλίου 1965). β **Μην επιμείνετε να αναλάβετε αυτή τη στιγμή το Υπουργείο Εθνικής Άμυνας. [...]** Θεωρώ αναγκαίο, η αποχώρηση του σημερινού υπουργού να συνοδευτεί από ταυτόχρονο διορισμό και ορκωμοσία υπουργού, **τον οποίο θα έχουμε επιλέξει σε συνεργασία [...].** Δεν πρόκειται να ωφεληθείτε από την τεχνητή [...] δημιουργία στην κοινή γνώμη κλίματος που στρέφεται εναντίον μου [...] (14 Ιουλίου 1965).

Πηγή: Η Μεγάλη Ιστορία του 20ού αιώνα, Ελληνικά Γράμματα, τόμ. 6, σ. 235».

Γ6 (2006-2022), σ. 154

Στο Λ4 (2007-2022) υπάρχει, επίσης, αναφορά σε αντισυνταγματικές ενέργειες του βασιλιά κατά την μετεμφυλιακή περίοδο, χωρίς όμως αυτές να συγκροτούν μια δομική δριμεία κριτική του μετεμφυλιακού συστήματος εξουσίας στην Ελλάδα, όπως γίνεται σε άλλα εγχειρίδια του ίδιου ερμηνευτικού σχήματος. Πρόκειται για μια ήπια εκδοχή κριτικής και, συνεπώς, για μια ήπια απόχρωση εντός αυτού του ερμηνευτικού σχήματος:

«Οι πληγές του Εμφύλιου Πολέμου δεν είχαν επουλωθεί και **συχνές ήταν οι καταγγελίες του κόμματος της ΕΔΑ (Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά) για διακρίσεις σε βάρος της. Μάλιστα, τον Μάιο του 1963, μια παρακρατική οργάνωση*, χωρίς άμεση ή έμμεση ανάμειξη της κυβέρνησης, δολοφόνησε στη Θεσσαλονίκη τον βουλευτή της ΕΔΑ Γρηγόρη Λαμπράκη [...]** Τέλος, **το πολιτικό σύστημα έδειχνε ανίκανο να μεταρρυθμιστεί:** μία πρόταση του Καραμανλή για αναθεώρηση του Συντάγματος, το 1963, δεν απέφερε καρπούς, αφού τον Ιούνιο του έτους αυτού **ο πρωθυπουργός εξαναγκάστηκε σε παραίτηση από τον βασιλιά Παύλο [...]** Στα επόμενα χρόνια εντάθηκε η πολιτική κρίση και τα πολιτικά πάθη αναζωπυρώθηκαν. **Η κυβέρνηση του Γεωργίου Παπανδρέου ανατράπηκε μετά από αντισυνταγματική παρέμβαση του νέου βασιλιά Κωνσταντίνου Β΄, τον Ιούλιο του 1965· κυβέρνηση σχημάτισαν πρώην βουλευτές της Ένωσης Κέντρου, που έμειναν γνωστοί ως “αποστάτες”».**

Λ4 (2007-2022), σ. 157-158

Στο ΣΤ7 (2012-2022), του ίδιου επικεφαλής της συγγραφικής ομάδας, ακόμα και αυτή η κριτική αντιστρέφεται, αφού στο σχετικό απόσπασμα μέσα από την διατύπωση φαίνεται ο Γ. Παπανδρέου να διαφωνεί με τον Κωνσταντίνο και όχι ο δεύτερος με τον πρώτο· σαν δηλαδή ο πρωθυπουργός να προκαλεί την ρήξη μέσω της διαφωνίας (ως μη όφειλε από την θεσμική του θέση) και όχι ο βασιλιάς, με συνέπεια να εκφαινεται, τρόπον τινά και σίγουρα όχι με ξεκάθαρο τρόπο, μια αντιστροφή της υπαιτιότητας. Υπό αυτές τις διασαφηνίσεις, σημειώνουμε αυτή την άρρητη διαφοροποίηση:

«Το 1963 πήρε την εξουσία ο **Γεώργιος Παπανδρέου**, που είχε διατελέσει **πρωθυπουργός** και το 1944. **Διαφώνησε όμως με τον βασιλιά Κωνσταντίνο και**

αναγκάστηκε να παραιτηθεί το 1965. Μία από τις σημαντικές πρωτοβουλίες του κατά τη διάρκεια της σύντομης θητείας του ήταν η *εκπαιδευτική μεταρρύθμιση*». ΣΤ7 (2012-2022), σ. 219

Αρνητική-κριτική κατεύθυνση

ε) Αιτήματα εκδημοκρατισμού / λαϊκή δυσαρέσκεια (και πολιτική αστάθεια)

Στο ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) χωρίς να αναφέρεται ο αντικομμουνιστικός διωκτικός χαρακτήρας του μετεμφυλιακού κράτους, γίνεται λόγος για λαϊκή δυσαρέσκεια και αιτήματα εκδημοκρατισμού κατά την μετεμφυλιακή περίοδο.

Υπάρχουν διαφορές «απόχρωσης» μεταξύ των εκδόσεων πριν και μετά το 1997, οι οποίες έγκεινται στα εξής. Στην έκδοση πριν το 1997 γίνεται λόγος για λήψη μέτρων από τον Γ. Παπανδρέου που ικανοποιούν εν μέρει τον λαό και στο ζήτημα του εκδημοκρατισμού, ενώ στην έκδοση μετά το 1997 δεν γίνεται αναφορά στη διακυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου. Επίσης, στην έκδοση πριν το 1997, η πολιτική αστάθεια προκύπτει με υπαιτιότητα του βασιλιά και της σύγκρουσής του με τον Γ. Παπανδρέου, ενώ στην έκδοση μετά το 1997 υπεύθυνη για την πολιτική αστάθεια θεωρείται απροσδιόριστα η λαϊκή δυσαρέσκεια:

«Κι ακόμα ο λαός ζητούσε να ξεχαστούν οι διαφορές του εμφυλίου και να επικρατήσει περισσότερη ελευθερία και δικαιοσύνη. Με αφορμή αυτά γίνονταν απεργίες και διαδηλώσεις. Όταν έγινε πρωθυπουργός ο Γεώργιος Παπανδρέου πήρε ορισμένα μέτρα που ικανοποίησαν κάπως το λαό: δόθηκαν καλύτερες τιμές στα αγροτικά προϊόντα, ο κόσμος ένιωθε πιο ελεύθερα, έγινε μεταρρύθμιση στην εκπαίδευση κ.ά. Όταν όμως ο πρωθυπουργός θέλησε να κάνει αλλαγές και το στρατό ήρθε σε αντίθεση με τον βασιλιά Κωνσταντίνο και αναγκάστηκε να παραιτηθεί (Ιούλιος 1965). Η χώρα μπήκε σε περίοδο νέας πολιτικής αστάθειας και για δύο χρόνια περίπου οι κυβερνήσεις διαδέχονταν η μία την άλλη. Ήταν μία ακόμα “εθνική κρίση”».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [πριν το 1997], σ. 293

«Ακόμα, οι διαφορές που είχε δημιουργήσει ο εμφύλιος δεν είχαν ξεπεραστεί. Συχνά ξεσπούσαν διαδηλώσεις και απεργίες με αιτήματα περισσότερη δικαιοσύνη και δημοκρατία αλλά και καλύτερες συνθήκες διαβίωσης. Η λαϊκή δυσαρέσκεια οδήγησε πολλές φορές τη χώρα σε πολιτική αστάθεια. Η μία κυβέρνηση διαδεχόταν την άλλη».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [μετά το 1997], σ. 253

«Μεγαλύτερο νόμιμο κόμμα της Αριστεράς ήταν η *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά* (ΕΔΑ), που ιδρύθηκε το 1951. Το ΚΚΕ βρισκόταν εκτός νόμου. Στα τέλη της περιόδου που εξετάζουμε η πολιτική κρίση οξύνθηκε. Η εκλογική νίκη της ΕΡΕ, το 1961, αμφισβητήθηκε έντονα. Παράλληλα, αναπτύχθηκαν σημαντικοί κοινωνικοί αγώνες. Χιλιάδες πολίτες κατέβηκαν στους δρόμους ζητώντας δημοκρατικές ελευθερίες, βελτίωση των οικονομικών συνθηκών ζωής και αύξηση των δαπανών για την εκπαίδευση».

στ) Αντικομμουνισμός, παρασύνταγμα έναντι της Αριστεράς και εξάρτηση από τους συμμάχους

Το **Λ2 (1983-2007)** είναι το πρώτο εγχειρίδιο, στο οποίο η αόριστη «πολιτική ανωμαλία» και «κρίση» της μετεμφυλιακής Ελλάδας καταγράφεται με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και προσδιορισμούς ως κυριαρχία του αντικομμουνισμού, του Παρασυντάγματος και του διαχωρισμού των πολιτών μέσω αυτού, ως δίωξη της Αριστεράς και ως οικονομική (και, συνεπώς, και πολιτική) εξάρτηση της Ελλάδας από τους συμμάχους της, δίχως να κατονομάζονται όμως με συγκεκριμένο τρόπο οι ΗΠΑ και το ΝΑΤΟ:

«γ. Τα αποτελέσματα του εμφυλίου: Η Ελλάδα βγήκε από τον εμφύλιο με βαριά ηθικά και υλικά τραύματα. Οι νεκροί, σύμφωνα με τις επίσημες στατιστικές, ανέρχονται σε 40.000 ή κατ' άλλους υπολογισμούς σε 80.000. Συγχρόνως εκατοντάδες χιλιάδες κάτοικοι των χωριών έμειναν άστεγοι, γεγονός που τους αναγκάζει, μαζί με τον τρόπο των αντεκδικήσεων, να τραπούν προς τις μεγάλες πόλεις και ιδιαίτερα προς την Αθήνα. Τέλος 80.000 ως 100.000 άτομα διέσχισαν τα σύνορα και εγκαταστάθηκαν στις σοσιαλιστικές χώρες. Όμως οι υλικές καταστροφές και οι απώλειες τόσων ανθρωπίνων υπάρξεων είναι μέρος μόνο των συνεπειών του εμφυλίου. Το ουσιαστικότερο μέρος της κληρονομιάς του, αυτό που δηλητηρίασε ολόκληρη τη μετέπειτα πορεία της Ελλάδας, ήταν το ιδεολογικό, πολιτικό και πολιτιστικό χάσμα που χώρισε τον ελληνικό λαό. Αναπόφευκτο επακόλουθο κάθε εμφυλίου πολέμου είναι η καταπίεση που ασκούν οι νικητές στους ηττημένους. Στην Ελλάδα διώχτηκαν και εξοντώθηκαν πολλοί οπαδοί της αριστεράς (π.χ. καταδίκη και εκτέλεση των κομμουνιστών Νίκου Μπελογιάννη, Νίκου Πλουμπίδη και άλλων το 1952) και το μετεμφυλιοπολεμικό κράτος κατέστησε τον αντικομμουνισμό κυρίαρχο στοιχείο στην πολιτική, κοινωνική και πολιτιστική ζωή του τόπου. Όμως είναι αναμφισβήτητο ότι οι περισσότεροι Έλληνες είχαν βαθιά συνείδηση των κινδύνων που δημιουργούσε η διαιώνιση του χάσματος. Γι' αυτό η προσπάθεια του λαού για συμφιλίωση και για επούλωση των ψυχικών τραυμάτων του εμφυλίου θα σφραγίσει ολόκληρη την πορεία της χώρας από το 1950 και μετά. Μια άλλη σοβαρή συνέπεια του Εμφυλίου είναι ότι άνοιξε το δρόμο για απροκάλυπτη επέμβαση των συμμάχων στα εσωτερικά της χώρας (οικονομία, άμυνα, ασφάλεια, στρατιωτική οργάνωση)· οι επιπτώσεις του γεγονότος αυτού θα φανούν ιδιαίτερα δυσμενείς αργότερα».

Λ2 (1983-2007), σ. 298-299

Το ίδιο σχήμα ανιχνεύεται, σε μια πιο μετριάσμενη εκδοχή, και στο **Γ4 (1984-1991)**, όπου η έμφαση δίνεται κυρίως στην εξάρτηση της χώρας από το ξένο κεφάλαιο και την γενικευμένη δίωξη κάθε αντίθετης πολιτικής άποψης, και όχι τόσο στο Παρασύνταγμα:

«στο πλαίσιο της ανάληψης της ηγεσίας του λεγόμενου δυτικού κόσμου από τις ΗΠΑ και της εξασφάλισης στρατηγικών στηριγμάτων στην ανατολική Μεσόγειο [...] Οι συνέπειες του Εμφυλίου πολέμου επηρέασαν σοβαρά τις

πολιτικές εξελίξεις στη χώρα για 25 χρόνια. Ήταν μια δύσκολη περίοδος για όλη τη χώρα, όπου διωκόταν κάθε αντίθετη πνευματική εκδήλωση, κάθε αντίθετη πολιτική και κοινωνική δράση· το αποτέλεσμα ήταν να εγκαθιδρυθεί ένας ανώμαλος πολιτικός βίος. [...] η οικονομική ανάπτυξη της χώρας καθυστέρησε και η οικονομική εξάρτησή της από το ξένο κεφάλαιο έγινε καθεστώς [...] Η Ελλάδα των τελευταίων 20-30 χρόνων ήταν μια χώρα με σημαντική καθυστέρηση στην οικονομία της, με πολύ σημαντική για τις διεθνείς ισορροπίες γεωγραφική θέση και με στενή εξάρτηση (οικονομική και στρατιωτικοπολιτική) από τις ΗΠΑ».
Γ4 (1984-1991), σ. 324-325, 329

Και στο ΚΛ7 (2001-2014) υπάρχει μια ανάλογη μετριοπαθής εκδοχή αυτού του ερμηνευτικού σχήματος: «λειαίνονται» κάπως οι «γωνίες» του, αφού δεν αναφέρεται άμεσα το Παρασύνταγμα εναντίον της Αριστεράς (αλλά εναντίον «επικίνδυνων» πολιτών) και ο αντικομμουνισμός της περιόδου, παρά μόνο εμμέσως:

«Μετά το τέλος του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου επικράτησε στην Ελλάδα πολιτική αστάθεια και αρρυθμία. Βραχύβιες κυβερνήσεις, μεταβαλλόμενα κυβερνητικά σχήματα, αποχή από τις εκλογές και αμφισβήτηση του εκλογικού αποτελέσματος βάδιζαν πλάι – πλάι με τον εμφύλιο πόλεμο. Τα σημαντικότερα γεγονότα πολιτειακού χαρακτήρα ήταν η επάνοδος του Γεωργίου Β΄ στο θρόνο της Ελλάδας (δημοψήφισμα, 1946) και η ψήφιση Συντάγματος (1952). Από το 1952 έως το 1963 τη χώρα κυβέρνησε αδιάλειπτα η συντηρητική παράταξη. Τα πολιτικά σχήματά της ήταν δύο· ο Ελληνικός Συναγερμός (Αλέξ. Παπάγος) και η Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση (Ε.Ρ.Ε., Κων. Καραμανλής). Ο κεντρώος ή φιλελεύθερος χώρος με κύριο πολιτικό σχήμα την Ένωση Κέντρου (Γ. Παπανδρέου) κυβέρνησε από το 1963 έως το 1965. Η Αριστερά είχε ως κύρια πολιτική έκφραση την Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (Ε.Δ.Α.). Η περίοδος αυτή είναι από τις πιο ταραγμένες πολιτικά. Το κλίμα του εμφύλιου πολέμου σφράγισε τις πολιτικές αλλά και τις κοινωνικές εξελίξεις. Οι νικητές του εμφύλιου επέβαλαν την εξουσία τους επικαλούμενοι κυρίως τον κίνδυνο του έθνους από τον κομμουνισμό. Πάνω σ' αυτή την απειλή οικοδομήθηκε ο κρατικός μηχανισμός αλλά και παρακρατικά κέντρα εξουσίας. Στην πράξη αυτό σήμαινε αποκλεισμό “επικίνδυνων” πολιτών από την εξουσία, τη διοίκηση, ακόμη κι από την εκπαίδευση. Σήμαινε καταδίκες, εκτοπίσεις. Οι ηττημένοι έβλεπαν τους νικητές ως το μεγάλο εχθρό, με τον οποίο δεν υπήρχαν περιθώρια επικοινωνίας. Η καχυποψία φώλιαζε στην ψυχή των ανθρώπων. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η Ελλάδα ανήκε στο Ν.Α.Τ.Ο. (1952) και ότι όλοι οι βόρειοι γείτονές της ανήκαν στο κομμουνιστικό στρατόπεδο. Έτσι δεχόταν έντονα τις πιέσεις των Η.Π.Α.».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 141-142

[λεζάντα]

«Εξόριστοι στον Αη Στράτη. Φωτογραφικά Ίχνη [1940-1970].

Αρχείο Βασίλη Μανικάκη, κείμενα Γιώργου Νικολακάκη, έκδ.: Υπουργείο Αιγαίου, Διεύθυνση Πολιτισμού, Αθήνα 1999».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 141

Αντίθετα, στο **Λ3 (2002)** υπάρχουν πολύ πιο ξεκάθαρες και εκτενείς αναφορές και μια πηγή αφιερωμένη ακριβώς πάνω στο ζήτημα του μετεμφυλιακού Παρασύνταγματος, των χαρακτηριστικών του και του τρόπου λειτουργίας του:

«Ο Εμφύλιος Πόλεμος (1946-49) συγκαταλέγεται, μαζί με τη Ρωσική Επανάσταση (1917-21), τον Ισπανικό Εμφύλιο (1936-39) και τα γεγονότα της διάλυσης της Γιουγκοσλαβίας (1991-;) στις τέσσερις μεγάλες εσωτερικές συγκρούσεις της Ευρώπης τον 20ό αι. Έληξε, όπως είδαμε, με την ολοσχερή ήττα της Αριστεράς και ανέστειλε επί τριάντα χρόνια τον εκδημοκρατισμό της Ελλάδας. Στο εξής το παρακράτος, όπου περιλαμβάνονταν μυστικές οργανώσεις και ένοπλες ομάδες, ανεξέλεγκτα καταδίωκε όποιον χαρακτηριζόταν αριστερός ή και απλώς αντιμοναρχικός. Η τελευταία φάση της σύγκρουσης, όμως, χαρακτηρίστηκε και από κυβερνητικά μέτρα που απέβλεπαν στο μακροπρόθεσμο αποκλεισμό της Αριστεράς από την πολιτική ζωή. Πλήθος έκτακτων μέτρων τιμωρούσαν, ακόμη και με την ποινή του θανάτου, όχι πράξεις, αλλά ιδέες και προθέσεις, πράγμα απαράδεκτο για τον ευρωπαϊκό νομικό πολιτισμό. Δεκάδες χιλιάδες “ύποπτοι” εκτοπίστηκαν χωρίς δικαστική απόφαση, ενώ το στρατόπεδο συγκέντρωσης της Μακρονήσου λειτουργούσε χωρίς νομοθετική πρόβλεψη. Εκτεταμένα εφαρμόστηκε η αρχή της συλλογικής ευθύνης, ενώ χρειαζόταν πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων για την άσκηση οποιοσδήποτε επαγγελματικής δραστηριότητας. Από δεκάδες χιλιάδες πολίτες αφαιρέθηκε η ελληνική ιθαγένεια και κατασχέθηκε η περιουσία τους. Η κυρίαρχη ιδεολογία της εθνικοφροσύνης έθεσε εκτός νόμου όχι μόνον τον κομμουνισμό, αλλά κάθε τάση αντίθεσης στις παραδοσιακές αξίες και στην κατεστημένη τάξη πραγμάτων [...] Με τη λήξη του Εμφύλιου Πολέμου κυρίαρχοι πολιτικοί πόλοι στην Ελλάδα ήταν η αμερικανική πρεσβεία και ο μυστικός σύνδεσμος των αξιωματικών ΙΔΕΑ. Αμφότεροι υποστήριζαν το στρατάρχη Παπάγο, ο οποίος εγκατέλειψε το στρατό για να ηγηθεί ενός προσωπικού κόμματος. Όσο είχε την πρωθυπουργία (από τις εκλογές του 1952 έως το θάνατό του, το 1955) θεσμοθέτησε την ουσιαστική αυτονομία του στρατού έναντι της πολιτικής εξουσίας. Επίσης ανέσχεσε την τάση κατευνασμού και επιείκειας που χαρακτήριζε τις προηγούμενες κεντρικές κυβερνήσεις: δεν μπορούμε να μιλήσουμε για πολιτικά δικαιώματα και ελευθερίες αυτή την περίοδο».

Λ3 (2002), σ. 206-207, 227

[πηγή]

«Σύνταγμα και παρασύνταγμα: “Ο αντικομμουνισμός, που ως τότε δεν αποτελούσε παρά μόνο ένα σύνθημα στην πολιτική γλώσσα των μελλοντικών νικητών, έγινε ο ακρογωνιαίος λίθος της κυρίαρχης ιδεολογίας. Υπεισλήθε στους θεσμούς του κράτους κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου, καθόρισε το νομικό καθεστώς των ελευθεριών και προσδιόρισε την πραγματική τους διάσταση. Στο ουσιαστικό επίπεδο, ο αντικομμουνισμός επέτρεψε το διαχωρισμό των πολιτών σε δύο κατηγορίες... Από τη μια, ήταν η κατηγορία των “εθνικοφρόνων”, που κοινό τους παρονομαστή αποτελούσε η προσήλωση στις αξίες μιας παραδοσιακής Ελλάδας, προπύργιου του “ελευθέρου κόσμου” εναντίον της “σλαβοκομμουνιστικής” απειλής. Από την άλλη, η κατηγορία των “μη εθνικοφρόνων”, που περιλάμβανε όλους εκείνους που, με τη μια ή την άλλη μορφή, ήταν αντίθετοι σε αυτό που από την περίοδο του μεσοπολέμου και μετά

συνηθίστηκε να αποκαλείται “κρατούν πολιτικών και κοινωνικών καθεστώσ”. Η ελευθερία των μεν δεν μπορούσε παρά να βασίζεται στην υποταγή των δε, αφού η ισότητα όλων μπροστά στο νόμο ήταν αδιανόητη κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου... Στο τυπικό επίπεδο, ο αντικομμουνισμός αντικατοπτρίστηκε στο νομικό καθεστώς των ελευθεριών, κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου, καθώς οι ελευθερίες των “εθνικοφρόνων” ρυθμίστηκαν από το τυπικό σύνταγμα, ενώ εκείνες των “μη εθνικοφρόνων” από το ετερογενές εκείνο συνονθύλευμα κανόνων που θα χαρακτηρίσουμε ως “παρασύνταγμα”, και το οποίο, έχοντας διαμορφωθεί κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού της δεκαετίας του 1940, παρέμεινε σε ισχύ ως την πτώση -της δικτατορίας των συνταγματαρχών, παρά την προφανή ανιθέσή του προς τους κανόνες του τυπικού συντάγματος”.

Πηγή: Νίκος Αλιβιζάτος, Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας, Θεμέλιο, Αθήνα 1986, ο. 447-8».
Λ3 (2002), σ. 226-227

Στο Γ6 (2006-2022), επίσης, αναφέρεται ο αντισυνταγματικός διαχωρισμός των πολιτών και η δίωξη της Αριστεράς στο πλαίσιο του αντικομμουνισμού, της μοναρχίας, του παρακράτους και της αμερικανικής εξάρτησης:

«Ο Εμφύλιος άφησε πίσω του περίπου 50.000 νεκρούς, περίπου 80.000 πολιτικούς πρόσφυγες, που κατέφυγαν στις χώρες της Α. Ευρώπης, 700.000 ανθρώπους που υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους και τεράστιες υλικές ζημιές. Επιπλέον, ο Εμφύλιος άνοιξε ένα βαθύ χάσμα ανάμεσα στους Έλληνες το οποίο σφράγισε τη μεταπολεμική ελληνική κοινωνία. [...] Το πολίτευμα της μετεμφυλιακής Ελλάδας ήταν βασιλευόμενη κοινοβουλευτική δημοκρατία. Οι πολίτες, ωστόσο, που κρίνονταν ύποπτοι αριστερών φρονημάτων στέλνονταν στις φυλακές και στα στρατόπεδα εξορίας. Κάποιοι εκτελούνταν. Το κράτος απαιτούσε την υπογραφή “δηλώσεων νομιμοφροσύνης”. Το σύνταγμα του 1952, αν και παραχωρούσε πολιτικά δικαιώματα και στις γυναίκες, ήταν αυταρχικό και κάλυπτε, νομικά, αυτές τις αντιδημοκρατικές πρακτικές. Με άλλα λόγια, το ελληνικό πολίτευμα εμφάνιζε σοβαρές δυσλειτουργίες. Κύρια στηρίγματα του καθεστώτος ήταν οι ΗΠΑ, η μοναρχία και το παρακράτος (βλέπε γλωσσάριο). Οι ΗΠΑ, με εδραιωμένη την επιρροή τους μετά την ένταξη της Ελλάδας στο ΝΑΤΟ (1952) και την εγκατάσταση αμερικανικών στρατιωτικών βάσεων στη χώρα (1953), είχαν πρωτεύοντα λόγο στα ελληνικά πράγματα. Οι βασιλείς αναμειγνύονταν διαρκώς στην πολιτική ζωή. Οι παρακρατικοί δεν δίσταζαν να επιτίθενται εναντίον των πολιτικών αντιπάλων του καθεστώτος [...] Μεγαλύτερο νόμιμο κόμμα της Αριστεράς ήταν η *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά* (ΕΔΑ), που ιδρύθηκε το 1951. Το ΚΚΕ βρισκόταν εκτός νόμου».

Γ6 (2006-2022), σ. 152

[γλωσσάριο]

«Παρακράτος: Αφανής μηχανισμός με αντικομμουνιστικές ιδέες που διαμορφώθηκε στην Ελλάδα κατά τη μετεμφυλιακή εποχή, συνδεόταν με κρατικές υπηρεσίες και δρούσε στο όνομα της προστασίας του κοινωνικού καθεστώτος».

Γ6 (2006-2022), σ. 189

[πηγή]

«3. Οι επιπτώσεις του εμφύλιου πολέμου στις πολιτικές ελευθερίες: Το πεδίο των ελευθεριών ήταν εκείνο στο οποίο έγιναν, ίσως περισσότερο από κάθε άλλο, αισθητές οι επιπτώσεις του εμφύλιου πολέμου στις δεκαετίες του 1950 και του 1960: στο *θεσμικό* καταρχήν επίπεδο, όπου, παράλληλα με ένα σύνταγμα που κι αυτό έφερε τα σημάδια των ψυχώσεων της περιόδου 1946-1949, διατηρήθηκαν σε όλη τη διάρκεια της περιόδου [...] τα λεγόμενα “έκτακτα” μέτρα, τα οποία είχαν υιοθετηθεί κατά τη διάρκεια του εμφύλιου πολέμου [...]· κατά δεύτερο λόγο, στο *επίπεδο της καθημερινής άσκησης των ελευθεριών*, όπου ο *διαχωρισμός των πολιτών ανάλογα με την ιδεολογική και πολιτική τους ένταξη* συνεχίστηκε [...].

N. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1983, σ. 525».

Γ6 (2006-2022), σ. 152

[λεζάντα]

«3. Νίκος Μπελογιάννης, στέλεχος του ΚΚΕ: Θύμα του μετεμφυλιακού κλίματος, καταδικάστηκε σε θάνατο και εκτελέστηκε, με τρεις συντρόφους του, τον Μάρτιο του 1952».

Γ6 (2006-2022), σ. 152

2. Ποια ήταν τα αίτια της επιβολής της χούντας;

Απολογητική κατεύθυνση

α) Κομμουνιστικός κίνδυνος και διάβρωση του κράτους – η χούντα παρεμβαίνει και σώζει την Ελλάδα

«2. Κομμουνιστική προπαγάνδα και οί εκ του κομμουνισμού έθνικοί κίνδυνοι. Οί Κομμουνισταί ήττήθησαν βεβαίως τό 1949, αλλά δέν έπαυσαν νά αποτελούν κίνδυνον διά τήν Ελλάδα. Ήδη έκινούντο νομοτύπως μέσα είς τά πλαίσια τού κοινοβουλευτισμού καί έκτος αύτού, συνωμοτικώς διά τών μυστικών καί παρανόμων οργανώσεων των προς άνατροπήν τοῦ πολιτεύματος. Ή κομμουνιστική προπαγάνδα απέβλεπεν είς τήν διά παντός μέσου διάβρωσιν τού Κράτους καί τής Κοινωνίας. Πορείαι, διαμαρτυρία, συλλαλητήρια, άπεργίαί καί συμπλοκαί μέ τήν άστυνομίαν ήσαν κάτι τό σύνηθες. Παραλλήλως οί Κομμουνισταί ένίσχουν ώρισμένα κόμματα, τά όποια έδέχοντο τήν εισφοράν αυτήν διά λόγους κομματικούς. Εντός τοῦ Κοινοβουλίου οί διαπληκτισμοί κατέστησαν φαινόμενον σύνηθες καί τό κύρος του Κοινοβουλίου κατερρακώθη. Τά πάντα έβαινον κατά κρημών καί οί μόνοι οί όποίοι ωφελούντο ήσαν οί κομμούνισταί. Άλλ’ οί Έλληνες δέν έχρειάζοντο άλλα πειράματα. Είχον άλλωστε άποκομίσει άρκετήν πείραν κατά τό παρελθόν. Οί παλαιότεροι έζησαν μέσα είς τόν “κομμουνιστικόν παράδεισον” κατά τήν Κατοχήν, τό Δεκεμβριανόν κίνημα καί τόν Συμμοριτοπόλεμον. Οί νεώτεροι είδον τά τρομερά άποτελέσματα τών άναστατώσεων καί καταστροφών, τά όποια έπέφερεν ό κομμουνισμός. Ευτυχώς όμως είς τήν

Ελλάδα υπήρχον ανέκαθεν, υπάρχουν και θά υπάρχουν πάντοτε αϊ δυνάμεις τής σωτηρίας. [...] Τόν Εθνικόν κίνδυνον διέκρινεν ό στρατός μας, ό άγρυπνος φρουρός τής Πατρίδος μας. Τήν άπόφασιν δέ του στρατού, νά σώση τήν Πατρίδα μας από τόν Κομμουνιστικόν κίνδυνον και τήν πολιτικήν αστάθειαν και φαυλότητα, τήν έπραγματοποίησε μία μικρά όμάς γενναίων άξιωματικών. Μέ τους άξιους αυτούς ήγέτας έτέθη τέρμα εις τήν άναρχίαν και άνέτειλεν ή Σωτήριος διά τό Έθνος 21η 1 Απριλίου 1967. Ούτω ήρχισε μία νέα δημιουργική περίοδος διά τό Έθνος. Έτο μία άναίμακτος και ειρηνική έπανάστασις τού ελληνικού λαού διά τού εθνικού στρατού του. Έκτοτε ή 21η Απριλίου 1967 άποτελεί ένα νέον ορόσημον εις τά πεπρωμένα τής φυλής μας. Απόλυτος ήσυχία και ασφάλεια έπικρατεί εις τήν χώραν».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 178-179

«**Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ ΤΗΣ 21ΗΣ ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1967** [...] **Η** κυβέρνησις Στ. Στεφανοπούλου είχε τά ακόλουθα προβλήματα νά λύση : 1) Τήν διεύρυνσιν τής κοινοβουλευτικής βάσεώς της και τήν όργάνωσιν εις νέον πολιτικόν σχηματισμόν τών άποσχισθέντων εκ τής Ε.Κ. 45 βουλευτών, ώστε νά υπάρξη πολιτική στέγη δι' όσους εις τό μέλλον θά ήθελον νά έγκαταλείψουν τόν Γ. Παπανδρέου και τόν υιόν του. 2) **Νά άποκαταστήση τήν τάξιν.** 3) **Νά έφαρμόση** οικονομικήν πολιτικήν ή όποία θά επανέφερε τήν έμπιστοσύνην εις τό κλονισθέν νόμισμα και τās δυνατότητας περαιτέρω αναπτύξεως τής χώρας. 4) **Νά δημιουργήση συνθήκας όμαλής πολιτικής εξέλιξεως.** Όλα αυτά έπρεπε νά τά επιτύχη άγωνιζομένη εναντίον του δημιουργηθέντος μετώπου Ε.Κ. - ΕΔΑ, τό όποίον έχρησιμοποιεί όλα τά μέσα, άνευ ένδοιασμού, πρός έκφοβισμόν τών αντιπάλων του. [...] Η άδυναμία τής κυβερνήσεως Στεφανοπούλου νά συλλάβη τό νόημα τών ενεργειών του Παπανδρέου, ν' αντιληφθή, δηλαδή, ότι ούτος ήσκησεν έκβιασμόν επί του Βασιλέως, διά νά επιτύχη τόν έλεγchon και επί τών ένοπλων δυνάμεων, άφού είχεν έξασφαλίσει τήν επί του υπολοίπου κρατικού μηχανισμού κυριαρχίαν του, άπετέλεσε τήν βασικήν αιτίαν τής άποτυχίας της. Διότι δέν έλαβε τά άπαιτούμενα μέτρα έκκαθαρίσεως του κρατικού μηχανισμού, ώστε νά παύση ό έπ' αυτού έλεγχος του Παπανδρέου και τής συνεργαζομένης μετ' αυτού ΕΔΑ, τής όποίας πολλοί όπαδοί είχον εισέλθει εις τās δημοσίας υπηρεσίας. Διότι δέν προέβη εις τήν διάλυσιν τής όργανώσεως τών “Λαμπράκηδων”, άλλ' αντιθέτως τής έπέτρεψε νά αναπτυχθή άκόμη περισσότερο. Τέλος, διότι δέν έχάραξε μίαν σαφώς ιδιικήν της πολιτικήν επί του οικονομικού και κοινωνικού τομέως. [...] Ευθύς άμα τή προκηρύξει τών εκλογών κατεφάνη ότι ό προεκλογικός άγών θά προσελάμβανεν άσυνήθη όξύτητα και ότι δέν άπεκλείοντο άκόμη και αϊ αίματηραί συγκρούσεις. Έξ άλλου ήτο μαθηματικώς βέβαιον ότι εκλογική επιτυχία τής ΕΚ θά είχεν ως άποτέλεσμα τήν έπιβολήν μονοκομματικής άριστεράς ύφής κυβερνήσεως. (Όλα αυτά έπεβεβαιώθησαν εκ τών υστερών δι' έγγράφων τά όποία εύρέθησαν εις τά γραφεία τής ΕΔΑ και τού Α. Παπανδρέου). Γενική ήτο ή έντύπωσις ότι ή χώρα έβαινε σταθερώς πρός έμφύλιον πόλεμον. Η προεκλογική συγκέντρωσις τήν όποίαν είχεν όργανώσει ή ΕΚ διά τήν Κυριακήν 23ην Απριλίου εις Θεσσαλονίκην ήτο φανερόν ότι θά εξειλίσσετο εις άναμέτρησιν δυνάμεων μεταξύ τής Κεντροαριστεράς και τών Έθνικοφρόνων. Αίματηρά γεγονότα προεξωφλούντο ως βέβαια. (Τά όσα συνέβησαν τήν 10ην Ιουλίου 1966, όταν δυσηρέστημενοι άγρόται εκ τής τιμής συγκεντρώσεως τού σίτου, καθοδηγούμενοι υπό κεντροαριστερών, έπεδίωξαν νά καταλύσουν τās άρχάς εις τήν μακεδονικήν

προτεύουσαν, άπετέλουν μικρόν δείγμα τών όσων ήδύναντο νά συμβούν τήν 23^{ην} Απριλίου). Ενώπιον τού κινδύνου έκρήξεως έμφυλίου πολέμου ή έπιβολής μονοκομματικού καθεστώτος αί ένοπλοι δυνάμεις τής χώρας άπεφάσισαν νά έπέμβουν. Τήν 6.30 π.μ. τής Παρασκευής 21ης Απριλίου ό ραδιοφωνικός σταθμός τών ένόπλων δυνάμεων μετέδωσε τήν άκόλουθον άνακοίνωσιν: “Λόγω τής δημιουργηθείσης έκρύθμου καταστάσεως, άπό τού μεσονυκτίου ό στρατός άνέλαβε τήν διακυβέρνησιν τής χώρας”. [...] Τό κλιμάκιον άπηύθυνε διάγγελμα πρós τόν έλληνικόν λαόν εις τό όποιον έτονίζετο ότι είχε δημιουργηθή “κλίμα άναρχίας και χάους”, ότι έκαλλιεργούνται “συνθήκαι μίσους και διχασμού”, ότι, υπό τās συνθήκας αυτές, άπεκλείετο όμαλή διεξαγωγή τών έκλογών, τών όποιών, άλλωστε, τό άποτέλεσμα, οίονδήποτε και άν ήτο, θά ώδήγει τήν χώραν εις τήν “αίματοχυσίαν και τό χάος”. Επιτακτική, ώς έκ τούτου, κατέστη ή έπέμβασις του στρατού διά τήν σωτηρίαν τής πατρίδος. Εν συνεχεία, εις τό διάγγελμα ύπεγραμμίζετο ότι ή νέα κυβέρνησις δέν άνήκεν εις πολιτικόν κόμμα ή παράταξι, ούτε εις τήν οίκονομικήν όλιγαρχίαν, ότι οί άποτελούντες αύτήν άνήκον εις τήν τάξι του μόχθου και θά έστέκοντο εις τό πλευρόν τών πτωχών Ελλήνων, ότι άποκλειστική έπιδιώξις των θά ήτο ή κατάργησις τής φαυλοκρατίας, ή έξυγιάνσις τού δημοσίου βίου, ή άπομάκρυνσις τής σήψεως άπό τήν όποιαν έκινδύνευσεν ό οργανισμός τής χώρας, ή άποτροπή τού διχασμού και τής άλληλοσφαγής, ή δημιουργία ύγιών βάσεων διά τήν ταχείαν έπάνοδον τής χώρας εις τόν άληθή όρθόδοξον κοινοβουλευτικόν βίον. Διά τήν έπαναστατικήν κυβέρνησιν, προσετίθετο, “δέν ύπάρχουν Δεξιόί, Κεντρώοι, Αριστεροί. Υπάρχουν μόνον Έλληνες, οί όποιοι πιστεύουν εις τήν Ελλάδα, εις εν εύγενές, άνώτερον και πλήρες ιδεώδες τής άληθούς Δημοκρατίας και όχι τής δημοκρατίας τού πεζοδρομίου, τής όχλοκρατίας και τής άναρχίας”. Τό διάγγελμα κατέληγε μέ τήν έκκλησιν όπως όλοι πειθαρχήσουν εις τό κράτος, όπως συμβαίνει εις όλας τās πολιτισμένους χώρας και τήν προειδοποίησιν ότι οίανδήποτε αντίδρασις εις τό έθνικόν εργον τής άλλαγής, θά έπατάσσετο διά παντός εις τήν διάθεσιν τής κυβερνήσεως μέσου».

Γ2 (1969), σ. 275-276, 278-279

Ουδέτερη κατεύθυνση

β) Η πολιτική κρίση / αστάθεια που προηγήθηκε – άόριστα

«Η Ελλάδα, όπου τά τελευταία χρόνια είχαν γίνει σημαντικές προσπάθειες για τήν τουριστική άξιοποίηση, τή συγκοινωνία, τή βιομηχανική άνάπτυξη, τή σύνδεση μέ τήν Εύρωπαϊκή Κοινότητα, τήν άναδιοργάνωση τής παιδείας, πέρασε άπό μιá μεγάλη πολιτική κρίση, ή όποία κατέληξε στό πραξικόπημα και στην έπιβολή τής δικτατορίας του 1967-1974, που ώδήγησε τή χώρα σε έθνικό, πολιτικό και οικονομικό άδιέξοδο και στην κρίση του κυπριακού».

Γ3 (1976-1984), 332

Στο ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) επαναλαμβάνεται πάλι το σχήμα της άόριστης πολιτικής αστάθειας, η οποία βρίσκεται σε χαλαρή σύνδεση αιτιότητας με την έπιβολή της χούντας [αοριστία ή έλλειψη αιτίας]. Η διαφορά «απόχρωσης» είναι πως

ενώ στην έκδοση πριν το 1997 η πολιτική αστάθεια συνδέεται με την ωμά παρεμβατική πρακτική του βασιλιά, στην έκδοση μετά το 1997 αυτή συνδέεται με την λαϊκή δυσaráσκεια, ενώ ο βασιλιάς και η παρεμβατική πρακτική του δεν αναφέρονται:

«Όταν όμως ο πρωθυπουργός θέλησε να κάνει αλλαγές και το στρατό ήρθε σε αντίθεση με τον βασιλιά Κωνσταντίνο και αναγκάστηκε να παραιτηθεί (Ιούλιος 1965). Η χώρα μπήκε σε περίοδο νέας πολιτικής αστάθειας και για δύο χρόνια περίπου οι κυβερνήσεις διαδέχονταν η μία την άλλη. Ήταν μία ακόμα “εθνική κρίση”».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [πριν το 1997], σ. 293

«Η λαϊκή δυσaráσκεια οδήγησε πολλές φορές τη χώρα σε πολιτική αστάθεια. Η μία κυβέρνηση διαδεχόταν την άλλη».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [μετά το 1997], σ. 253

«Ανατροπή και αποκατάσταση της δημοκρατίας: Ύστερα από αλληπάληλες αλλαγές κυβερνήσεων, τα κόμματα συμφώνησαν να γίνουν νέες εκλογές. Οι εκλογές όμως αυτές δεν πρόλαβαν να γίνουν, γιατί στις 21 Απριλίου 1967 η δημοκρατία ανατράπηκε από μια ομάδα αξιωματικών, γνωστή ως χούντα των συνταγματαρχών».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [πριν και μετά το 1997], σ. 297, 255

Στο ΚΑ7 (2001-2014) συναντούμε μια ενδιαφέρουσα απόχρωση του ίδιου ερμηνευτικού σχήματος, αφού η επιβολή της χούντας ναι μεν αποδίδεται σε μια αόριστη πολιτική αστάθεια που προηγήθηκε, αλλά επιπροσθέτως αποδίδεται και στην *δυσaráσκεια που προκάλεσε στον μέσο πολίτη* αυτή η πολιτική αστάθεια. Έτσι, για πρώτη φορά εδώ φαίνεται να εισάγεται το στοιχείο είτε της μη επαγρύπνησης των πολιτών, είτε της κεκαλυμμένης συναίνεσής τους σε μη δημοκρατικές λύσεις για την προσδοκώμενη *πολιτική «κάθαρση»*, με κοινή συνισταμένη την τελική εκμετάλλευση της κατάστασης από τους συνταγματάρχες για να επιβάλουν τη χούντα τους:

«β. *Στρατιωτική δικτατορία (1967-74)*: Για επτά χρόνια (1967-74) επιβλήθηκε στρατιωτική δικτατορία στην Ελλάδα με επικεφαλής μεσαία στελέχη του στρατού (συνταγματάρχες). [...] Αλλά πώς επιβλήθηκε και κράτησε για τόσα χρόνια ακλόνητο ένα καθεστώς βίας και τρόμου; Ασφαλώς υπήρχε το πρόσφορο έδαφος. Η δικτατορία ήρθε ως άγγελος της πολιτικής “κάθαρσης”. Εκμεταλλεύτηκε ποικιλότητα τη δυσaráσκεια του μέσου πολίτη από την παραγμένη πολιτική ζωή στα μετεμφυλιακά χρόνια. Του υποσχέθηκε τάξη και ασφάλεια. Και αυτός τα εκτίμησε ως μεγαλύτερα αγαθά από τη δημοκρατία και την ελευθερία. Το δεύτερο στοιχείο ήταν η απεριόριστη χρήση βίας: όσοι αντιστέκονταν έβγαιναν από τη μέση».

ΚΑ7 (2001-2014), σ. 143

«Η στρατιωτική δικτατορία: Την 21η Απριλίου 1967, μια ομάδα συνταγματάρχων, με αρχηγό τον Γεώργιο Παπαδόπουλο, εκμεταλλεύεται την πολιτική αστάθεια και επιβάλλει στην Ελλάδα στρατιωτική δικτατορία. Διακόπτει έτσι την πορεία της χώρας προς τον εκδημοκρατισμό, που διαμορφώνεται από την αρχή της δεκαετίας του 1960».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 118

«Μετά την παραίτηση του Παπανδρέου, η Ελλάδα αντιμετώπισε πολιτική κρίση. Στις 21 Απριλίου του 1967 μια ομάδα στρατιωτικών, με επικεφαλής τον συνταγματάρχη Γεώργιο Παπαδόπουλο, επέβαλε δικτατορία».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 219

γ) Δεν υπάρχουν αίτια – η χούντα προκύπτει

Στο Γ5 (1991-2006) η χούντα προβάλλει ως να επιβάλλεται ξαφνικά χωρίς κάποιο άμεσο ή έμμεσο αίτιο που ενυπάρχει στην προϋπάρχουσα κατάσταση. Η διατύπωση περί έντονων πολιτικών αντιπαραθέσεων πέραν του ότι δεν συνδέεται αιτιωδώς, έστω και εμμέσως, με την επιβολή της χούντας, δεν επαρκεί για να παραπέμψει στην έννοια της προϋπάρχουσας «πολιτικής αστάθειας» ή «ανωμαλίας», όπως γίνεται σε άλλο ερμηνευτικό σχήμα αυτού του ερευνητικού ερωτήματος:

«Η ανασυγκρότηση της χώρας άρχισε να πραγματοποιείται σταθερά από τα μέσα της δεκαετίας του 1950, παρά τις τραυματικές συνέπειες των προηγούμενων χρόνων και τις έντονες πολιτικές αντιπαραθέσεις, και συνεχιζόταν ως την άνοιξη του 1967. Στις 21 Απριλίου 1967, μια μικρή ομάδα αξιωματικών κατέλαβε με πραξικόπημα την εξουσία και επέβαλε δικτατορικό καθεστώς στη χώρα».

Γ5 (1991-2006), σ. 372

«πραξικόπημα. Αιφνιδιαστική στρατιωτική ή πολιτική ενέργεια, με την οποία μια ομάδα, παραβιάζοντας το σύνταγμα της χώρας, αναλαμβάνει την εξουσία και περιορίζει τις ελευθερίες του λαού».

Γ5 (1991-2006), σ. 372

Κριτική κατεύθυνση

δ) Υπαιτιότητα Βασιλιά ή/και κυβερνήσεων Αποστασίας

Στο Λ2 (1983-2007) καταδεικνύεται για πρώτη φορά η υπαιτιότητα του Βασιλιά και των κυβερνήσεων Αποστασίας για την προετοιμασία της επιβολής της χούντας:

«Η άνοδος του Γεωργίου Παπανδρέου στο πρωθυπουργικό αξίωμα μετά τη νίκη της Ένωσης Κέντρου σε δύο αλληπάλλληλες εκλογικές αναμετρήσεις (Νοέμβριος 1963 Φεβρουάριος 1964) δίνει λαβή σε σειρά αυλικών παρεμβάσεων οι οποίες κορυφώνονται με την αποπομπή του Γεωργίου Παπανδρέου από την πρωθυπουργία στις 15 Ιουλίου 1965 και με τις βασιλικές κυβερνήσεις που σχηματίζονται. Οι κυβερνήσεις αυτές, που διαδέχονται η μία την άλλη, καταρρακώνουν κάθε έννοια πολιτικού βίου στη χώρα και προσφέρουν το πρόσχημα για την επιβολή εξωκοινοβουλευτικών λύσεων».

Λ2 (1983-2007), σ. 396

«Ο μεταπολεμικός πολιτικός βίος της χώρας δεν ήταν καθόλου ομαλός. Οι δημοκρατικοί θεσμοί και οι ατομικές ελευθερίες αποτελούσαν βέβαια βασικές

διατάξεις του Συντάγματος, αλλά δε λειτούργησαν και δεν προστατεύθηκαν· μόνον από το 1974 και μετά μπορούμε να μιλούμε για σταδιακή θεμελίωση της φιλελεύθερης αστικής δημοκρατίας σε όλα τα επίπεδα του δημόσιου βίου. Τα κυριότερα χαρακτηριστικά της πολιτικής ζωής της χώρας και των πολιτικών εξελίξεων από το τέλος του Εμφύλιου πολέμου είναι: -η **σχεδόν πλήρης κυριαρχία των συντηρητικών πολιτικών δυνάμεων στη διακυβέρνηση της χώρας** -η εξασφάλιση αυτής της κυριαρχίας στηρίχτηκε στη δίωξη κάθε φιλελεύθερης κίνησης με πρόσχημα την αποτροπή του κομμουνιστικού κινδύνου - η έντονη **“παρουσία” των ξένων** - η αύξηση του πολιτικού ρόλου του στρατού - η μετατροπή των Ανακτόρων σε κέντρο πολιτικών δολοφονιών· η ανάμειξη της βασιλικής οικογένειας στην πολιτική ήταν ανοιχτή και συχνά περιφρονητική απέναντι στη θέληση του λαού· οι πολιτικές διενέξεις που ήταν διαρκείς και έντονες και έφτασαν ως και την πολιτική δολοφονία - η πλήρης και αγωνιστική αντίθεση της πλειοψηφίας του ελληνικού λαού σε όλα αυτά τα φαινόμενα - η κορύφωση της πολιτικής κρίσης και ανωμαλίας με την επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας της 21ης Απριλίου 1967· μια από τις φασιστικές χούντες που είχαν σχηματιστεί στο στρατό κατέλαβε βίαια την εξουσία».

Γ4 (1984-1991), σ. 326-327

«Το 1965, ωστόσο, ξέσπασε σοβαρή κρίση στις σχέσεις του Γ. Παπανδρέου με τον βασιλιά Κωνσταντίνο, που είχε ανέβει στον θρόνο το 1964, μετά τον θάνατο του πατέρα του Παύλου. [...] Τότε ο Κωνσταντίνος, όχι μόνο εξανάγκασε, τον Ιούλιο του 1965, τον πρωθυπουργό σε παραίτηση, αλλά και προχώρησε σε διάσπαση του κόμματός του, της Ενώσεως Κέντρου, πείθοντας, με ποικίλους τρόπους, στελέχη του να εγκαταλείψουν τον αρχηγό τους. Οι πολιτικοί αυτοί ονομάστηκαν, από τον λαό, **αποστάτες** και η ενέργειά τους **αποστασία**. Η πορεία προς τη δικτατορία (1965-1967): **Σχεδόν ταυτόχρονα τεράστιες διαδηλώσεις αποδοκίμασαν τις βασιλικές ενέργειες το καλοκαίρι του 1965 (Ιουλιανά)**. Ύστερα από δύο αποτυχημένες προσπάθειες, **σχηματίστηκε**, και με τις ψήφους της ΕΡΕ, κυβέρνηση από πολιτικούς που είχαν εγκαταλείψει την Ένωση Κέντρου (κυβέρνηση αποστατών). Η πολιτική ζωή, ωστόσο, δεν εξομαλύνθηκε [...] προκηρύχθηκαν εκλογές για τον Μάιο του 1967. Μπροστά στο ενδεχόμενο να προκύψουν πολιτικές λύσεις ανεπιθύμητες στο μετεμφυλιακό κατεστημένο, ομάδα στρατηγών **σχεδίαζε να ζητήσει τη συνεργασία του βασιλιά προκειμένου να εγκαθιδρύσει δικτατορία**. Η απριλιανή δικτατορία (1967-1974): **Ωστόσο, τα σχέδια των στρατηγών πρόφτασε να τα κάνει πράξη μια άλλη συνωμοτική ομάδα μεσαίων και ανώτερων αξιωματικών (χούντα, βλέπε γλωσσάριο), με επικεφαλής τον συνταγματάρχη Γεώργιο Παπαδόπουλο, η οποία, την 21^η Απριλίου 1967, κατέλαβε, με πραξικόπημα, την εξουσία. Οι πραξικοπηματίες επικαλέστηκαν, για να δικαιολογήσουν τις αντιδημοκρατικές πράξεις τους, την ανικανότητα των πολιτικών να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα και τον κίνδυνο επιβολής κομμουνισμού στην Ελλάδα**. Μετά την εκδήλωση του πραξικοπήματος, ο Κωνσταντίνος **συνεργάστηκε με τους πραξικοπηματίες, και μάλιστα ο πρώτος πρωθυπουργός της δικτατορίας διορίστηκε με υπόδειξή του**».

Γ6 (2006-2022), σ. 154-155

Στο Λ4 (2007-2022) η εστίαση της αφήγησης για την επιβολή της χούντας αφορά κυρίως την πολιτική κρίση και την αναζωπύρωση των πολιτικών παθών, στην οποία συμβάλλουν και την οποία επιτείνουν οι αντισυνταγματικές παρεμβάσεις του Βασιλιά και οι κυβερνήσεις Αποστασίας, οι οποίες όμως δεν συνδέονται ξεκάθαρα μεταξύ τους. Αν και φαίνεται πως στην επιβολή της χούντας οδηγεί κυρίως η πολιτική κρίση, εντούτοις, εφ' όσον αυτή η πολιτική κρίση συνδέεται με τον Βασιλιά και τους αποστάτες κατατάσσουμε το εγχειρίδιο σε αυτό το ερμηνευτικό σχήμα, αν και εκφράζει μια αρκετά «θολή» απόχρωσή του· με την υποσημείωση πως θα μπορούσε ίσως να ταξινομηθεί και στο ερμηνευτικό σχήμα της «αόριστης πολιτικής κρίσης / αστάθειας» ή ακόμα και σε αυτό της «μη ύπαρξης ξεκάθαρων αιτίων»:

«Στα επόμενα χρόνια εντάθηκε η πολιτική κρίση και τα πολιτικά πάθη αναζωπυρώθηκαν. Η κυβέρνηση του Γεωργίου Παπανδρέου ανατράπηκε μετά από αντισυνταγματική παρέμβαση του νέου βασιλιά Κωνσταντίνου Β΄, τον Ιούλιο του 1965· κυβέρνηση σχημάτισαν πρώην βουλευτές της Ένωσης Κέντρου, που έμειναν γνωστοί ως “αποστάτες”. Η πολιτική κρίση συνεχίστηκε με αμείωτη ένταση, έως ότου την 21η Απριλίου 1967 συνωμότες αξιωματικοί κατέλυσαν το δημοκρατικό πολίτευμα, επιβάλλοντας δικτατορία».

Λ4 (2007-2022), σ. 158

ε) Ξένες δυνάμεις [για να υπηρετήσει η χούντα ξένα συμφέροντα]

Στο Γ4 (1984-1991) για πρώτη φορά τα αίτια επιβολής της χούντας συνδέονται και με την εκ των προτέρων πρόθεσή της να εξυπηρετήσει συμφέροντα ξένου παράγοντα σε μια περίοδο κρίσης στην Μέση Ανατολή, χωρίς βέβαια να κατονομάζονται ξεκάθαρα οι ΗΠΑ ή το ΝΑΤΟ:

«η κορύφωση της πολιτικής κρίσης και ανωμαλίας με την επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας της 21ης Απριλίου 1967· μια από τις φασιστικές χούντες που είχαν σχηματιστεί στο στρατό κατέλαβε βίαια την εξουσία και κατάργησε το κοινοβούλιο και τις ατομικές ελευθερίες· η στρατιωτική δικτατορία επιβλήθηκε για να υπηρετήσει ξένα συμφέροντα, σε μια στιγμή που η κρίση στη Μέση Ανατολή βρισκόταν σε μεγάλη ένταση, καταπνίγοντας κάθε ελευθερία στο εσωτερικό της χώρας».

Γ4 (1984-1991), σ. 327

στ) Νομοτελειακή κατάληξη και φυσική συνέχεια του μετεμφυλιακού κράτους

Στο Λ2 (1983-2007) για πρώτη φορά η επιβολή της χούντας ερμηνεύεται ως νομοτελειακή κατάληξη και φυσική συνέχεια της λειτουργίας και του χαρακτήρα του μετεμφυλιακού ελληνικού κράτους:

«Η στρατιωτική δικτατορία της 21ης Απριλίου 1967, με όλα τα δεινά που επέφερε στην Ελλάδα με κορύφωση το διαμελισμό της Κύπρου, αποτελεί ακραίο σύμπτωμα και νομοτελειακή κατάληξη της εσωτερικής οργανικής αδυναμίας του μεταπολεμικού ελληνικού δημοκρατικού πολιτεύματος».

Λ2 (1983-2007), σ. 396

«Ο μεταπολεμικός πολιτικός βίος της χώρας δεν ήταν καθόλου ομαλός. Οι δημοκρατικοί θεσμοί και οι ατομικές ελευθερίες αποτελούσαν βέβαια βασικές διατάξεις του Συντάγματος, αλλά δε λειτούργησαν και δεν προστατεύθηκαν· μόνον από το 1974 και μετά μπορούμε να μιλούμε για σταδιακή θεμελίωση της φιλελεύθερης αστικής δημοκρατίας σε όλα τα επίπεδα του δημόσιου βίου. Τα κυριότερα χαρακτηριστικά της πολιτικής ζωής της χώρας και των πολιτικών εξελίξεων από το τέλος του Εμφύλιου πολέμου είναι: -η σχεδόν πλήρης κυριαρχία των συντηρητικών πολιτικών δυνάμεων στη διακυβέρνηση της χώρας -η εξασφάλιση αυτής της κυριαρχίας στηρίχτηκε στη δίωξη κάθε φιλελεύθερης κίνησης με πρόσχημα την αποτροπή του κομμουνιστικού κινδύνου - η έντονη “παρουσία” των ξένων - η αύξηση του πολιτικού ρόλου του στρατού - η μετατροπή των Ανακτόρων σε κέντρο πολιτικών δολοπλοκιών· η ανάμειξη της βασιλικής οικογένειας στην πολιτική ήταν ανοιχτή και συχνά περιφρονητική απέναντι στη θέληση του λαού· οι πολιτικές διενέξεις που ήταν διαρκείς και έντονες και έφτασαν ως και την πολιτική δολοφονία - η πλήρης και αγωνιστική αντίθεση της πλειοψηφίας του ελληνικού λαού σε όλα αυτά τα φαινόμενα - η κορύφωση της πολιτικής κρίσης και ανωμαλίας με την επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας της 21ης Απριλίου 1967· μια από τις φασιστικές χούντες που είχαν σχηματιστεί στο στρατό κατέλαβε βίαια την εξουσία».

Γ4 (1984-1991), σ. 326-327

ζ) Φόβος απώλειας μονοπωλίου εξουσίας από Βασιλιά και στρατό – φόβος εκδημοκρατισμού

Στο Λ3 (2002) για πρώτη φορά αναφέρεται η προετοιμασία της χούντας των Στρατηγών από τον Βασιλιά και η αρχική υποστήριξή του στην χούντα των Συνταγματάρχων, για την οποία νόμιζε πως θα του παρέδιδε την εξουσία, δείγμα του ότι η επιβολή της ήταν μια εξέλιξη την οποία προσδοκούσε με θετικό τρόπο. Όσον αφορά τα αίτια, αυτό που αναφέρεται είναι ο φόβος για την απώλεια του μονοπωλίου της εξουσίας από τους μη δημοκρατικούς πυλώνες εξουσίας του μετεμφυλιακού κράτους, τον Βασιλιά και τον στρατό, οι οποίοι δεν ανέχονται και δεν διατίθενται να επιτρέψουν την παραμικρή δημοκρατική παραχώρηση από το αστικό πολιτικό σύστημα:

«Όσο συντηρητική πολιτική και αν ακολουθεί ο πρωθυπουργός Γ. Παπανδρέου, οι μικρές παραχωρήσεις του συσπειρώνουν εναντίον του τον άπειρο όσο και αυταρχικό Βασιλιά Κωνσταντίνο, το στρατό και το παρακράτος, που φοβούνται ότι θα απωλέσουν το μονοπώλιο της εξουσίας. Το καλοκαίρι του 1965 ο βασιλιάς Κωνσταντίνος εξαναγκάζει σε παραίτηση τον Παπανδρέου και προσπαθεί να διασπάσει την Ένωση Κέντρου. Ο Παπανδρέου, από την άλλη μεριά, συνέχισε να οργανώνει λαϊκές κινητοποιήσεις. Η διετής αστάθεια που επακολούθησε έστρεψε τα ανώτατα κλιμάκια της εξουσίας, που απεύχονταν κάθε αλλαγή, προς την κατάλυση του κοινοβουλευτισμού. Παραμονές των εκλογών που είχαν οριστεί για την άνοιξη του 1967, κι ενώ ήδη διαφαινόταν ένας συμβιβασμός μεταξύ των ηγετών της ΕΡΕ και της ΕΚ, δύο ανταγωνιστικές ομάδες στρατιωτικών ετοιμάζαν πραξικόπημα. Η Χούντα των Συνταγματάρχων, υπό τον Γεώργιο Παπαδόπουλο, κατέλαβε την εξουσία την 21η Απριλίου, προλαβαίνοντας τη “Χούντα των

Στρατηγών”, την οποία ευνοούσε ο Κωνσταντίνος [...] Ο Κωνσταντίνος επί αρκετούς μήνες συνεργάστηκε με τους “χουντικούς”, αλλά όταν κάπως καθυστερημένα αντιλήφθηκε πως δεν σκόπευαν να του παραδώσουν την πρωτοκαθεδρία, οργάνωσε με τη σειρά του ένα ερασιτεχνικό κίνημα, το Δεκέμβριο του 1967. **Απέτυχε και δραπέτευσε στο εξωτερικό».**
Λ3 (2002), σ. 227-228

Το ίδιο σχήμα εκφράζεται και στο Γ6 (2006-2022):

«**Η πορεία προς τη δικτατορία (1965-1967):** Σχεδόν ταυτόχρονα τεράστιες διαδηλώσεις αποδοκίμασαν τις βασιλικές ενέργειες το καλοκαίρι του 1965 (Ιουλιανά). Ύστερα από δύο αποτυχημένες προσπάθειες, σχηματίστηκε, και με τις ψήφους της ΕΡΕ, κυβέρνηση από πολιτικούς που είχαν εγκαταλείψει την Ένωση Κέντρου (κυβέρνηση αποστατών). Η πολιτική ζωή, ωστόσο, δεν εξομαλύνθηκε. Με κοινή απόφαση του Γ. Παπανδρέου και του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, που είχε διαδεχθεί τον Κ. Καραμανλή στην ηγεσία της ΕΡΕ, προκηρύχθηκαν εκλογές για τον Μάιο του 1967. **Μπροστά στο ενδεχόμενο να προκύψουν πολιτικές λύσεις ανεπιθύμητες στο μετεμφυλιακό κατεστημένο, ομάδα στρατηγών σχεδίαζε να ζητήσει τη συνεργασία του βασιλιά προκειμένου να εγκαθιδρύσει δικτατορία. Η απριλιανή δικτατορία (1967-1974):** Ωστόσο, τα σχέδια των στρατηγών πρόφτασε να τα κάνει πράξη μια άλλη συνωμοτική ομάδα μεσαίων και ανώτερων αξιωματικών (χούντα, βλέπε γλωσσάριο), με επικεφαλής τον συνταγματάρχη Γεώργιο Παπαδόπουλο, η οποία, την 21^η Απριλίου 1967, κατέλαβε, με πραξικόπημα, την εξουσία. Οι πραξικοπηματίες επικαλέστηκαν, για να δικαιολογήσουν τις αντιδημοκρατικές πράξεις τους, την ανικανότητα των πολιτικών να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα και τον κίνδυνο επιβολής κομμουνισμού στην Ελλάδα. **Μετά την εκδήλωση του πραξικοπήματος, ο Κωνσταντίνος συνεργάστηκε με τους πραξικοπηματίες, και μάλιστα ο πρώτος πρωθυπουργός της δικτατορίας διορίστηκε με υπόδειξή του.** Λίγο αργότερα, έδειξε, με κινητοποίηση πιστών του στρατιωτικών μονάδων, ότι θέλει να ανατρέψει τη δικτατορία. Ωστόσο, μετά την αποτυχία αυτής της προσπάθειας, αναχώρησε ανενόχλητος στο εξωτερικό».

Γ6 (2006-2022), σ. 154-155

3. Ποια ήταν η πολιτική της χούντας και υπήρξε ενάντιά της (και ποια) αντίδραση σε εσωτερικό / εξωτερικό;

Θετική

α) Οικονομική ανάπτυξη, ασφάλεια, εθνική ενότητα και πραγματική Δημοκρατία

«Έκτοτε ή 21η Απριλίου 1967 αποτελεί ένα νέο ορόσημον εις τά πεπρωμένα τής φυλής μας. Απόλυτος ήσυχία και ασφάλεια επικρατεί εις τήν χώραν. Ο έλληνικός λαός αποκτά υγείαν, εργασίαν, κατοικίαν, τροφήν, μόρφωσιν. Όλοι οί Έλληνες καθίστανται δημιουργικά μέλη μιας εύτυχισμένης κυψέλης. Οί πλέον

εύποροι αναλαμβάνουν έθνωφελώς δράσιν. Υψώνουν τήν γαλανόλευκον εἰς τά πλοία των, ιδρύουν εργοστάσια, προσφέρουν τόν πλούτον καί τόν μόχθον των διά τό γενικώτερον καλόν τοῦ Έθνους. Ἡδη, ἡ Εθνική Κυβέρνησις, ἐν συνεργασία μετά τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ, συνέταξε τό νέον Σύνταγμα, τό ὅποιον ὁ λαός ἐπέκύρωσε μέ μεγάλην πλειοψηφίαν (1968) καί ἤρχισε νά λειτουργή σταδιακῶς. Εὐρισκόμεθα πλέον μακράν ἀπό τό καταθλιπτικόν προεπαναστατικόν καθεστῶς. Τό εθνικόν εἰσόδημα ἠῤῥήθη. Ἡ δραχμή μας συναγωνίζεται τά σταθερώτερα νομίσματα. Ἡ οικονομική μας ἀνάπτυξις ἐξελίσσεται μέ ταχύν ρυθμόν. Μία νέα καί υγιής Δημοκρατία, ἡ πραγματική, οἰκοδομεῖται σιγά, σταθερά, μέ σύνεσιν καί περίσκεψιν, ἡ ὁποία αὐτή τήν φοράν θεμελιούται στερεά, ὥστε νά μήν ἀπειληθῆ ποτέ».

ΣΤ2 (1969-1973), σ. 179-181

«Ἡ ἐπαναστατική κυβέρνησις ἐκινήθη μέ ταχύτητα πρὸς ἀναδιοργάνωσιν τοῦ κράτους καί πρὸς ἐξάλειψιν ὅλων τῶν αἰτίων δυσφορίας τῶν λαϊκῶν τάξεων, αἱ ὁποῖαι μέ ἀνακούφισιν ἐδέχθησαν τήν ἐπελθούσαν ἀλλαγὴν. Ἐπραγματοποιήθη ἡ ἐκκαθάρισις τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ, τῶν ὀργανισμῶν κοινῆς ὠφελείας καί τῶν Ν.Π.Δ.Δ. ἐξ ὅλων τῶν στοιχείων, πού παρημποδίζον τήν ὁμαλήν λειτουργίαν των ἐλλείπει ἰκανότητος ἡ ἐθνικῆς πίστεως. Καθιερώθη ἡ ἀπ' εὐθείας ἐπαφή τοῦ πολίτου μέ τὰς κρατικὰς ὑπηρεσίας, ὥστε νά παραμερισθῶν οἱ πάσης φύσεως μεσάζοντες, οἱ ὅποιοι ἐκμεταλλεζόμενοι τήν γραφειοκρατικὴν δυσκινησίαν ἀπέβλεπον διά τῆς προσφοράς τῆς ὑπηρεσίας των νά ἀποκομίσουν κομματικά ἢ οἰκονομικά ὀφέλη. Ἐπραγματοποιήθη ριζικὴ μεταβολὴ τῆς ἐκπαιδεύσεως, ὥστε νά ἐπανεύρη τήν ἐθνικὴν γραμμὴν τῆς καί νά ἀποκτήσῃ ἀληθῶς προοδευτικόν περιεχόμενον. Κατηρτίσθη ἐντὸς συντόμου χρονικοῦ διαστήματος πενταετὲς πρόγραμμα οικονομικῆς ἀναπτύξεως, στηριζόμενον βασικῶς εἰς ἐξ ἑλληνικῶν πηγῶν χρηματοδότησιν. Συνεκροτήθη εἰκοσαμελὴς ἐπιτροπὴ ἐξ ἐπιφανῶν νομομαθῶν ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ ἐπιτίμου Προέδρου τοῦ Συμβουλίου Ἐπικρατείας Χαρ. Μητρέλια διά τὴν ἀναθεώρησιν τοῦ Συντάγματος. Εἰς τὴν ἐπιτροπὴν ἐτάχθη ἐξάμηνος προθεσμία, ἡ ὁποία ἐλγχε τὴν 15ην Δεκεμβρίου 1967, πρὸς περαιώσιν τοῦ ἔργου τῆς. Ἐπεδιώχθη καί ἐπετεύχθη ἐξυγιάνσις τῶν δημοσίων οικονομικῶν. [...] Ἡ νέα κυβέρνησις ἀνεκοίνωσεν ὅτι ἐχορήγει ἀμνηστίαν εἰς ὅλους τοὺς μετασχόντας τῆς ἀντεπαναστάσεως, ὡς καί εἰς ὅσους ἐβαρύνοντο μέ ἀδικήματα διαπραχθέντα μέχρι τῆς 21ης Ἀπριλίου 1967. Οὕτω ἐδόθη ἀμνηστία καί εἰς τὴν ὑπόθεσιν ΑΣΠΠΑ καί ἀπηλευθερώθη ὁ Α. Παπανδρέου, ὁ ὅποιος ἐκρατεῖτο εἰς τὰς φυλακὰς βάσει ἐντάλματος τοῦ τακτικοῦ ἀνακριτοῦ. Ἐν συνεχείᾳ ἀνεκοίνωσεν ὅτι **τό δημοψήφισμα** διά τό νέον Σύνταγμα, τοῦ ὁποίου τό κείμενον παρέδωσεν εἰς τόν πρωθυπουργόν ὁ Πρόεδρος τῆς Ἐπιτροπῆς, ἐν ἐπισήμῳ τελετῇ, τὴν 23^{ην} Δεκεμβρίου, θά διεξήγετο τό ἀργότερον μέχρι 15ης Σεπτεμβρίου 1968. Μετά τρεῖς μῆνας, ὁ πρωθυπουργός ἐδωσεν εἰς τὴν δημοσιότητα τό σχέδιον Συντάγματος τῆς ἐπιτροπῆς, ὥστε νά διεξαχθῆ δημοσία αὐτοῦ συζήτησις, καί ὥρισεν ὡς ἡμερομηνίαν διεξαγωγῆς τοῦ δημοψηφίσματος τὴν 1ην Σεπτεμβρίου 1968. Ἡ νέα κυβέρνησις ἔλαβεν, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ 1968, σειράν ριζοσπαστικῶν μέτρων ὑπὲρ τῶν ἀπορωτέρων τάξεων. Ὑψωσε τὰ κατώτατα ἐπίπεδα μισθοῦ καί ἡμερομισθίων, ἐχάρισεν τὰ μέχρις 100.000 δραχμῶν δάνεια τῶν ἀγροτῶν, τὰ συναφθέντα πρὸ τῆς 21ης Ἀπριλίου, ὥρισεν ὅτι οἱ σπουδασταὶ θά ἐλάμβανον δωρεάν τὰ ἀπαραίτητα διά τὰς σπουδὰς των ἐπιστημονικά συγγράμματα καί θά ἐδικαιούντο σπουδαστικῶν δανείων, διά τὴν πραγματοποιήσιν τῶν σπουδῶν των. Συγχρόνως, ἐχάραξε τοὺς

ιδεολογικούς προσανατολισμούς του έθνους με βάση τον έλληνοχριστιανικό πολιτισμό [...] Τό όριστικό κείμενο του Συντάγματος, επί του οποίου εκλήθη να εκφράσει την γνώμη του ο έλληνικός λαός, εδόθη προς δημοσίευσιν την 16ην Σεπτεμβρίου 1968. Τά αποτελέσματα του δημοψηφίσματος, τά επικυρωθέντα υπό του Αρείου Πάγου, ήσαν τά Ακόλουθα: Εγγεγραμμένοι εις τούς εκλογικούς καταλόγους: 6.606.111, έψηφισαν : 5.133.906, έγκυρα ψηφοδέλτια: 5.117.250, άκυρα: 16.256, έψηφισαν υπέρ τής έγκρίσεως του Συντάγματος : 4.713.421 ή τό 92,108% καί έναντίον 403.829 ή τό 7,892%. Τό έγκριθέν υπό του λαού Σύνταγμα, άφου άπερρίφθησαν υπό του Άρείου Πάγου αί ύποβληθεΐσαι κατά τής διεξαγωγής του δημοψηφίσματος ένστάσεις, έδημοσιεύθη εις την Εφημερίδα τής Κυβερνήσεως την 15ην Νοεμβρίου 1968, άφ' ής καί ήρχισε να ισχύη. Τό νέον σύνταγμα περιέχει πολλάς καινοτομίας. [...] 3) Η πρόβλεψις περί δημοκρατικής οργανώσεως τών κομμάτων. Όρίζεται Επίσης ότι ή δράσις των πρέπει να εκφράζει την λαϊκήν θέλησιν καί να συμβάλη εις την προαγωγήν του εθνικού συμφέροντος. Ούδέν κόμμα δικαιούται να μετάσχη τών εκλογών, εάν τό καταστατικό του δέν έγκριθί υπό του Συνταγματικού Δικαστηρίου. Η λειτουργία τών κομμάτων τελεί υπό τόν διαρκή ελεγχον του δικαστηρίου αυτού, τό όποιον δικαιούται να διατάξη την διάλυσιν κόμματος παραβαίνοντος τό Σύνταγμα ή τούς νόμους. Επίσης προβαίνει εις την διάλυσιν κομμάτων τών όποιών ο σκοπός καί ή δράσις άντιτίθενται έμφανώς ή συγκεκριμένως προς τό πολίτευμα ή τείνουν εις άνατροπήν του ύφισταμένου κοινωνικού καθεστώτος ή εκθέτουν εις κίνδυνον την έδαφικήν άκεραιότητα του Κράτους ή την δημοσίαν ασφάλειαν [...] Άλλ' ή σπουδαιότερα καινοτομία είναι τό προοίμιον του Συντάγματος, τό όποιον ύπογραμμίζει τās μεγάλας άρχάς επί τών όποιών έδράζεται ή Έλληνική Πολιτεία. Έχει ούτω: “Ο Έλληνικός λαός, έν έπιγνώσει τής ιστορικής ευθύνης του έναντι τών έπερχομένων γενεών, πιστός εις τās άξίας του έλληνικού καί του χριστιανικού πολιτισμού καί τās άρχάς τής έθνικής κυριαρχίας, τής δημοκρατίας, τής ειρήνης καί τής προόδου καί έμφορούμενος από την θέλησιν να διασφαλίση την έθνικήν καί κρατικήν ένότητα, να έδραιώση τό πολίτευμα τής Βασιλευομένης Δημοκρατίας έν έλευθερία, ισότητι καί δικαιοσύνη, ν' ανακαινίση τόν πολιτικόν καί κοινοβουλευτικόν βίον, να κατοχυρώση την έσωτερικήν ειρήνην καί ασφάλειαν, να συμβάλη εις την κοινωνικήν πρόοδον καί ευημερίαν καί να έξυπηρετήση, ως ισότιμον μέλος τής παγκοσμίου κοινωνίας τών λαών, την διεθνή ειρήνην έν δικαιοσύνη καί έλευθερία, έγκρίνει τό παρόν Σύνταγμα διά Δημοψηφίσματος”. Μια νέα περίοδος εις την Ιστορίαν τής Ελλάδος διεγράφετο εις τόν όρίζοντα την έπαύριον τής 29ης Σεπτεμβρίου 1968».

Γ2 (1969), σ. 280, 282-285, 286-287

β) Οικονομική ανάπτυξη

«Οικονομική και βιομηχανική ανάπτυξις τής Ελλάδος κατά τα τελευταία έτη: [...] Τό εθνικόν εισόδημα αυξάνεται καί ιδίως κατά τά τελευταία έτη εφθασεν εις λίαν ικανοποιητικόν επίπεδον. Η πρόοδος είναι ιδιαίτερος σημαντική κατά τά τελευταία έτη κατά τά όποια παρατηρείται αύξησις τής βιομηχανικής παραγωγής ίδρυσις νέων εργοστασίων πάσης φύσεως, εργοστασίων παραγωγής ένεργείας, διύλιστηρίων πετρελαίου, εργοστασίων μηχανών, φαρμάκων κ.λ.π. Αναπτύσσονται επίσης σημαντικότερα τό έμπόριον καί ο τουρισμός,

έκσυγχρονίζονται αί ύπηρεσίαι καί ή προσοχή του κράτους στρέφεται πρὸς τήν ανάπτυξιν τής παιδείας ή οποία είναι ὁ βασικότερος παράγων τής μελλοντικής προόδου εἰς υψηλότερα επίπεδα καί ἀνταποκρίνεται ἄλλωστε πρὸς τήν βαθυτέραν φύσιν του Ἑλληνοσ, ὁ ὅποιος μέ πάθος αγαπά τά γράμματα καί τόν πολιτισμόν. **Χαρακτηριστικόν τής ραγδαίας προόδου πού παρατηρεῖται εἰς τήν Ελλάδα είναι τό γεγονός ὅτι τό κατά κεφαλὴν εθνικόν εισόδημα κατά τό 1950 ἤτο περίπου 200 — 250 δολλάρια, ἐφθασεν τό 1972 τά 1200 δολλάρια.** Τούτο είναι λίαν ενθαρρυντικόν σημεῖον καί προοιωνίζει λαμπρόν μέλλον διά τήν ελληλικήν φυλήν».

ΚΑ1 (1973), σ. 191

Στο ΣΤ7 (2012-2022) μέσα ἀπό τήν περιοδολόγηση που υπάρχει στο εγχειρίδιο φαίνεται πως η Ελλάδα ανασυγκροτεῖται (εμμέσως, αναπτύσσεται οικονομικά) μέχρι και το τέλος της χούντας· συμπεριλαμβάνεται, δηλαδή, και η χουντική περίοδος στην μεταπολεμική ανασυγκρότηση:

«**Η μεταπολεμική ανασυγκρότηση της Ελλάδας (1950 - 1974):** Μετά το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου η Ελλάδα είχε να αντιμετωπίσει πολλά προβλήματα. Ωστόσο, σταδιακά ἄρχισε και πάλι να προοδεύει».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 218

Αρνητική

γ) Αρνητική γενικά και ἀόριστα

Στο Γ3 (1976-1984), ενώ αναφέρεται πως η χούντα οδήγησε την Ελλάδα σε πολλαπλό ἀδιέξοδο, εντούτοις δεν αναφέρεται κάτι συγκεκριμένο ἀπό τήν αρνητική πολιτική που ἐφάρμοσε:

«**Η Ελλάδα, ὅπου τά τελευταία χρόνια είχαν γίνει σημαντικές προσπάθειες γιά τήν τουριστική ἀξιοποίηση, τή συγκοινωνία, τή βιομηχανική ἀνάπτυξη, τή σύνδεση μέ τήν Εὐρωπαϊκή Κοινότητα, τήν ἀναδιοργάνωση τής παιδείας, πέρασε ἀπό μιά μεγάλη πολιτική κρίση, ή ὅποια κατέληξε στό πραξικόπημα καί στήν ἐπιβολή τής δικτατορίας του 1967-1974, πού ὀδήγησε τή χώρα σέ ἔθνικό, πολιτικό και οικονομικό ἀδιέξοδο και στήν κρίση του κυπριακού».**

Γ3 (1976-1984), 332

Το Λ2 (1983-2007), ἐπίσης, δεν αναφέρει κάτι συγκεκριμένο στην αρνητική πολιτική της χούντας σε ἐσωτερικό και ἐξωτερικό, οὔτε τήν συνδέει με τήν πολιτική των ΗΠΑ και του ΝΑΤΟ:

«**Η στρατιωτική δικτατορία της 21ης Ἀπριλίου 1967, με ὅλα τα δεινά που ἐπέφερε στην Ελλάδα με κορύφωση το διαμελισμό της Κύπρου, ἀποτελεῖ ἀκραίο σύμπτωμα και νομοτελειακή κατάληξη τής ἐσωτερικής οργανικής ἀδυναμίας του μεταπολεμικού ελληλικού δημοκρατικού πολιτεύματος».**

Λ2 (1983-2007), σ. 396

δ) Ἀντίσταση στη χούντα

Το **Λ2 (1983-2007)** είναι το πρώτο εγχειρίδιο που αναφέρεται στην αντιδικτατορική δράση του ελληνικού λαού μέσα από εκτενείς αναφορές, ενώ ακολουθούν σχεδόν όλα τα μεταγενέστερα εγχειρίδια με λιγότερες ή περισσότερες αναφορές:

«Οι κορυφαίες στιγμές της αντίδρασης του ελληνικού λαού στη δικτατορία της 21ης Απριλίου».

Λ2 (1983-2007), σ. 397

[λεζάντες]

«Τον Αύγουστο του 1968 ο Αλέξανδρος Παναγούλης, επιχειρεί, χωρίς επιτυχία, στο δρόμο του Σουνίου, να ανατινάξει το αυτοκίνητο του Γεωργίου Παπαδόπουλου, ισχυρού άνδρα του καθεστώτος. Στη φωτογραφία ο Αλέξανδρος Παναγούλης μετά τη σύλληψή του. Ο Γεώργιος Παπανδρέου πεθαίνει το Νοέμβριο του 1968. Η κηδεία του, που την παρακολούθησε πάνω από μισό εκατομμύριο λαού, μεταβλήθηκε σε μια αγωνιστική διαμαρτυρία εναντίον του καθεστώτος που καταπίεζε τη χώρα. Στη φωτογραφία μια φάση της πορείας της κηδείας του Γ. Παπανδρέου».

Λ2 (1983-2007), σ. 397

[λεζάντες]

«Οι φοιτητές, πρωτοπόροι στον αγώνα κατά της δικτατορίας, αρχίζουν από το 1973, να οργανώνονται και προχωρούν σε δυναμικές αναμετρήσεις με το καθεστώς. Το Μάρτιο του 1973 οι φοιτητές καταλαμβάνουν τη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου της Αθήνας και η ενέργειά τους αυτή από το ένα μέρος κλονίζει το καθεστώς και από το άλλο δίνει κουράγιο στο λαό. Στη φωτογραφία φοιτητές και φοιτήτριες, στην ταράτσα της Νομικής Σχολής, έχουν σχηματίσει με πανώ τη λέξη “ελευθερία”. Το κορύφωμα της αντίδρασης του ελληνικού λαού κατά της δικτατορίας υπήρξε η εξέγερση του Πολυτεχνείου (14-17 Νοεμβρίου 1973). Η μαχητική αυτή κινητοποίηση φοιτητών και λαού επιτάχυνε την κατάρρευση του καθεστώτος της 21 ης Απριλίου. Στη φωτογραφία μια σκηνή έξω από το Πολυτεχνείο της Αθήνας τις ημέρες της εξέγερσης».

Λ2 (1983-2007), σ. 398

[λεζάντες]

«Τα χαράματα της 17 Νοεμβρίου, μετά από κυβερνητική διαταγή, ένα άρμα μάχης γκρεμίζει την κεντρική πύλη του Πολυτεχνείου και δίνει το σύνθημα για γενική εισβολή στρατού και αστυνομίας στο εσωτερικό του κτιρίου. Στις συμπλοκές που ακολούθησαν σκοτώθηκαν πολλοί φοιτητές και τραυματίστηκαν ακόμη περισσότεροι. Στη φωτογραφία η συντριμμένη κεντρική πύλη του Πολυτεχνείου Στις 24 Ιουλίου 1974 το καθεστώς της 21ης Απριλίου έχει καταρρεύσει κάτω από το βάρος της κυπριακής τραγωδίας και από την αντίδραση του λαού. Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, μετά από σύσκεψη των πολιτικών ηγετών που τον προσκάλεσαν, επιστρέφει στην Αθήνα από τη Γαλλία, όπου είχε ζήσει όλη τη διάρκεια της δικτατορίας και γίνεται ενθουσιωδώς δεκτός από το λαό. Στη φωτογραφία ένα χαρακτηριστικό στιγμιότυπο από την υποδοχή του Κ. Καραμανλή στην Αθήνα».

Λ2 (1983-2007), σ. 399

«καταπνίγοντας κάθε ελευθερία στο εσωτερικό της χώρας. Η αδυναμία της χούντας ήταν ότι δεν μπόρεσε να αποχτήσει κάποια λαϊκή βάση. [...] Καθολική υπήρξε η αντίδραση του λαού να αποδεχτεί τη δικτατορία. Κορυφαία πράξη αποτέλεσαν τα γεγονότα του Πολυτεχνείου (Νοέμβριος 1973)».

Γ4 (1984-1991), σ. 327

«Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος στην αρχή φάνηκε να δέχεται τη δικτατορία. Αργότερα, όταν επιχείρησε να αντιδράσει, (Δεκέμβριος 1967), απέτυχε κι αναγκάστηκε να φύγει από τη χώρα. Καθώς περνούσε ο καιρός και γινόταν ολοένα και πιο φανερή η σκληρότητα της δικτατορίας, οι πράξεις αντίστασης δηλώνονταν εντονότερες, ενώ πολλοί αναγκάστηκαν να φύγουν στο εξωτερικό, όπου συνέχισαν τον αγώνα εναντίον της δικτατορίας. Η δυσαρέσκεια του λαού ήταν γενική. Ο φοιτητικός κόσμος βρισκόταν σε αναβρασμό. Οι φοιτητές κατέλαβαν τη Νομική σχολή της Αθήνας και διαλύθηκαν ύστερα από σοβαρά επεισόδια. Κορυφαία αντιστασιακή πράξη εναντίον της τυραννίας ήταν η κατάληψη του Πολυτεχνείου από τους φοιτητές (Νοέμβριος 1973) στην Αθήνα και των πανεπιστημιακών κτιρίων στη Θεσσαλονίκη και την Πάτρα. Τότε οι δικτάτορες διέταξαν το στρατό να χτυπήσει τους φοιτητές στο Πολυτεχνείο. Νεκροί και τραυματίες προστέθηκαν έτσι στα άλλα θύματα του στρατιωτικού καθεστώτος».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011), σ. 297, 255

[λεζάντες]

«Πορεία για να τιμηθεί η επέτειος του Πολυτεχνείου. [...] Οι φοιτητές κλεισμένοι στο Πολυτεχνείο φωνάζουν συνθήματα εναντίον της χούντας».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011), σ. 298, 256

«Παρά τις εξορίες, τις φυλακίσεις και τα βασανιστήρια, η αντιδικτατορική κίνηση υπήρξε έντονη στο εσωτερικό και στο εξωτερικό. Το Μάρτιο του 1973 η εξέγερση των φοιτητών του Πανεπιστημίου Αθηνών στο κτίριο τη Νομικής Σχολής και το Νοέμβριο του ίδιου χρόνου η εξέγερση στο Πολυτεχνείο υπήρξαν το πρώτο σοβαρό πλήγμα εναντίον του ανελεύθερου καθεστώτος της χούντας, που η πτώση της πραγματοποιήθηκε λίγους μήνες αργότερα».

Γ5 (1991-2006), σ. 372, 374

[λεζάντες]

«Στην κηδεία του Γεωργίου Παπανδρέου (Νοεμβρίου 1968) μισό εκατομμύριο Αθηναίοι ακολούθησαν την πορεία προς το νεκροταφείο με αντιδικτατορικά συνθήματα, με το κρητικό τραγούδι “Πότε θα κάνει ξαστεριά” και με τον Εθνικό Ύμνο [...] Η πρώτη μαχητική εκδήλωση εναντίον της δικτατορίας της 21ης Απριλίου 1967 πραγματοποιήθηκε από φοιτητές στο μέγαρο των Θεωρητικών Επιστημών (Νομικής Σχολής) του Πανεπιστημίου Αθηνών το Φεβρουάριο του 1973. Ήταν το πρώτο παράθυρο ελπίδας για την αποκατάσταση της Δημοκρατίας. Στην ταράτσα του κτιρίου οι φοιτητές έχουν απλώσει πανώ με τη λέξη “Ελευθερία” [...] Η εξέγερση του Πολυτεχνείου (14-17 Νοεμβρίου 1973) αποτέλεσε το κορύφωμα της αντίδρασης του ελληνικού λαού εναντίον του δικτατορικού καθεστώτος. Ο πρόχειρος ραδιοφωνικός σταθμός που είχε κατασκευασθεί από τους

φοιτητές μετέδιδε το μήνυμα της αντίστασης στο λαό της Αθήνας. Στη φωτογραφία ένα από τα τανκς της χούντας έχει καταστρέψει την Πύλη του ιδρύματος, που βάφτηκε με το αίμα των άοπλων φοιτητών».

Γ5 (1991-2006), σ. 373

«Το δεύτερο στοιχείο ήταν η απεριόριστη χρήση βίας· όσοι αντιστέκονταν έβγαιναν από τη μέση. Το στρατιωτικό καθεστώς στηρίχτηκε ποικιλότητα και από ξένες δυνάμεις (κυρίως τις Η.Π.Α.). Κορυφαία εκδήλωση του αντιδικτατορικού αγώνα αποτελεί η εξέγερση του Πολυτεχνείου (1973)».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 143

[λεζάντα]

«Πολυτεχνείο, Νοέμβριος 1973: Η κορυφαία στιγμή της αντίστασης κατά της Χούντας Σε λίγο το άρμα μάχης θα γκρεμίσει την πύλη του Πολυτεχνείου και η εξέγερση θα κατασταλεί.

(Φωτ.: Β. Καραμανώλη) Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΣΤ΄, Εκδοτική Αθηνών, σ. 484».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 144

«Αμέσως οι πραξικοπηματίες φυλάκισαν ή απομόνωσαν όσους πολιτικούς έδειχναν τάσεις αντίστασης [...] Ωστόσο, η σχετική φιλελευθεροποίηση έφερε στο προσκήνιο την αντίσταση. Αιχμή της ήταν η νεολαία και κατεξοχήν οι φοιτητές. Το Νοέμβριο του 1973 κατέλαβαν το Πολυτεχνείο, καλώντας τον κόσμο να ανατρέψει τη δικτατορία. Την εξέγερση κατέστειλε στις 17 του μηνός ο στρατός, με μεγάλη σκληρότητα και πολλούς νεκρούς και τραυματίες».

Λ3 (2002), σ. 227- 228

Στο ΣΤ6 (2006-2007), στην κατεύθυνση της καλλιέργειας δημοκρατικής πολιτειότητας, οι αναφορές στην αντιδικτατορική αντίσταση είναι πάρα πολλές, εκτενείς και πολύμορφες στην κύρια αφήγηση, τις πηγές και τις λεζάντες:

«Οι πολίτες αντιδρούν στη δικτατορία. Άλλοι φεύγουν σε χώρες του εξωτερικού και οργανώνουν από εκεί την αντίσταση κατά του δικτατορικού καθεστώτος ενώ πολλοί παραμένουν στη χώρα και οργανώνονται για την ανατροπή του. Κορυφαία στιγμή αντίστασης κατά της δικτατορίας αποτελούν τα γεγονότα που έχουν σχέση με το φοιτητικό κίνημα. Φοιτητές και φοιτήτριες καταλαμβάνουν τη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, το Φεβρουάριο του 1973, και οργανώνουν κινητοποιήσεις στη Θεσσαλονίκη, την Πάτρα και τα Ιωάννινα. Η εξέγερση του Πολυτεχνείου, το Νοέμβριο του 1973, γίνεται γνωστή σε όλο τον κόσμο και επηρεάζει τη διεθνή κοινή γνώμη εναντίον του δικτατορικού καθεστώτος στην Ελλάδα. Η στρατιωτική δικτατορία κλονίζεται και, τελικά, το 1974 καταρρέει. Η δημοκρατία αποκαθίσταται, σχηματίζεται κυβέρνηση εθνικής ενότητας και πρωθυπουργός ορίζεται ο Κωνσταντίνος Καραμανλής».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 118

[πηγή]

«“Το δικτατορικό καθεστώς που είχε επιβάλει το πραξικόπημα των συνταγματαρχών, αναστάτωσε κυριολεκτικά του Έλληνες της Γερμανίας που κοντά στον πόνο της

ξενιτιάς, τους βασάνιζε τώρα και η αγωνία για τους δικούς τους στην Ελλάδα. Ξεσηκωμοί, φοιτητικές ταραχές, φυλακίσεις, βασανιστήρια, εξορίες και χίλια δυο άλλα που μάθαιναν, τους ανησυχούσαν φοβερά, μια που δεν μπορούσαν να μάθουν και λεπτομέρειες για το τι ακριβώς συνέβαινε. Ότι μάθαιναν, το μάθαιναν από τις ξένες εφημερίδες. Οι ελληνικές τα παρουσίαζαν όλα ρόδινα”.

Σαλούρου Β., *Απ’ τη ζωή μας μετανάστριας*, Αθήνα 1986, σ. 146».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 119

[λεζάντες]

«*II. Η εξέγερση των φοιτητών και των φοιτητριών* [...] Το κτίριο του Μετσόβιου Πολυτεχνείου τις μέρες της φοιτητικής εξέγερσης, το Νοέμβριο του 1973 [...] Φοιτητές και φοιτήτριες στο προαύλιο του Πολυτεχνείου διαδηλώνουν κατά της στρατιωτικής δικτατορίας (Νοέμβριος 1973) [...] Άρμα μάχης λίγο πριν εισβάλει, με εντολή του στρατιωτικού καθεστώτος, στο χώρο του Πολυτεχνείου (17.11.1973)».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 120

[ερώτηση]

«*Ποια είναι τα συνθήματα των φοιτητών και των φοιτητριών κατά την εξέγερση του Πολυτεχνείου*, το Νοέμβριο του 1973; [5.93] & [5.94]».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 120

[πηγή]

«*Μηνύματα του ραδιοφωνικού σταθμού που λειτουργεί παράνομα στο χώρο του Πολυτεχνείου*: “Εδώ Πολυτεχνείο, Εδώ Πολυτεχνείο σάς μιλά ο ελεύθερος ραδιοφωνικός σταθμός των ελεύθερων αγωνιζόμενων φοιτητών, των ελεύθερων αγωνιζόμενων Ελλήνων...” “Αυτή τη στιγμή δεκάδες χιλιάδες λαού έχουν κατακλύσει σε μεγάλη ακτίνα γύρω από το Πολυτεχνείο, όπου βρισκόμαστε, όλους τους δρόμους, όλες τις πλατείες”. “Η νίκη μας είναι κοντά. Όλος ο λαός να κατέβει στους δρόμους της Αθήνας. Γενική κινητοποίηση. Πρέπει να νικήσουμε”. “Στρατός - λαός μαζί όλοι ενωμένοι, ενάντια στη Χούντα”».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 120

«Παρ’ όλα αυτά, δημοκρατικοί πολίτες που είχαν διαφύγει τη σύλληψη άρχισαν να δημιουργούν πυρήνες αντίστασης. Οι κηδείες του Γ. Παπανδρέου (1968) και του νομπελίστα ποιητή Γ. Σεφέρη (1971) μετατράπηκαν σε μεγάλες αντιδικτατορικές διαδηλώσεις. Κορυφαίες αντιδικτατορικές εκδηλώσεις υπήρξαν η απόπειρα δολοφονίας του δικτάτορα Γ. Παπαδόπουλου από τον Αλέκο Παναγούλη (Αύγουστος 1968), το κίνημα του Ναυτικού (Μάιος 1973), που έδειξε ότι στις ένοπλες δυνάμεις υπήρχαν πολλοί αξιωματικοί που δυσφορούσαν για την κατάλυση της δημοκρατίας, και το φοιτητικό κίνημα σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη, με σημαντικότερες εκδηλώσεις του τις καταλήψεις, από φοιτητές, του κτιρίου της Νομικής Σχολής (Φεβρουάριος-Μάρτιος 1973) και του Πολυτεχνείου (Νοέμβριος 1973). Ειδικά η κατάληψη του Πολυτεχνείου υπήρξε σημείο-σταθμός στον αντιδικτατορικό αγώνα. Ο μεγάλος αριθμός φοιτητών και άλλων πολιτών που είχαν συγκεντρωθεί μέσα και γύρω από το Πολυτεχνείο, καθώς και τα αντιδικτατορικά συνθήματα που εξέπεμπε ο ραδιοφωνικός σταθμός των εξεγερμένων ανησύχησαν σοβαρά τους δικτάτορες, που απάντησαν

με ωμή βία: ένα άρμα μάχης έριξε την κεντρική πύλη του Πολυτεχνείου τα ξημερώματα της 17ης Νοεμβρίου 1973».

Γ6 (2006-2022), σ. 155

[πηγή]

«3. Η διακήρυξη της Συντονιστικής Επιτροπής κατάληψης του Πολυτεχνείου, 16 Νοεμβρίου 1973 (απόσπασμα): Πρωταρχική προϋπόθεση για την επίλυση όλων των λαϊκών προβλημάτων θεωρούμε την άμεση παύση του τυραννικού καθεστώτος της χούντας και την παράλληλη εγκαθίδρυση της λαϊκής κυριαρχίας. Η εγκαθίδρυση της λαϊκής κυριαρχίας συνδέεται αναπόσπαστα με την εθνική ανεξαρτησία από τα ξένα συμφέροντα, που χρόνια στήριζαν την τυραννία στη χώρα μας.

Πηγή: Καθημερινή, «Ιστορικό Λεύκωμα», 1973, σ. 40, 42».

Γ6 (2006-2022), σ. 156

[λεζάντα]

«4. Η εξέγερση του Πολυτεχνείου, τον Νοέμβριο του 1973, υπήρξε η κορυφαία πράξη αντίστασης εναντίον της δικτατορίας των συνταγματαρχών. Η φωτογραφία από τον εορτασμό της 1ης επετείου».

Γ6 (2006-2022), σ. 156

[λεζάντα]

«5. Το άρμα μάχης που έριξε την πύλη του Πολυτεχνείου, λίγο πριν την εισβολή. Η 17η Νοεμβρίου αποτελεί σήμερα σχολική γιορτή».

Γ6 (2006-2022), σ. 156

Στο Λ4 (2007-2022), επίσης, πολλές είναι οι αναφορές στην αντιδικτατορική δράση, οι οποίες όμως φαίνεται να εστιάζουν πρωτευόντως στα πολιτικά πρόσωπα της συντηρητικής παράταξης και του Κέντρου (στον αστικό πολιτικό κόσμο) και δευτερευόντως στους φοιτητές και τον λαό:

«Ο ελληνικός πολιτικός κόσμος αντιτάχθηκε έντονα και αντιστάθηκε στη δικτατορία, με πρωτοστάτες τον Γεώργιο Παπανδρέου (η κηδεία του, το 1968, μετατράπηκε σε συλλαλητήριο κατά του καθεστώτος), τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο, τον Γεώργιο Μαύρο, τον Γεώργιο Ράλλη. Ο Καραμανλής, αυτοεξόριστος στο Παρίσι, κατήγγειλε τη δικτατορία. Στο εξωτερικό, επίσης, ανέπτυξαν αντιστασιακή δράση ο Ανδρέας Παπανδρέου (αρχηγός του ΠΑΚ), ο συνθέτης Μίκης Θεοδωράκης, η Μελίνα Μερκούρη. Από τις πράξεις αντίστασης στο εσωτερικό ξεχωρίζει η απόπειρα του Αλέκου Παναγούλη να σκοτώσει τον δικτάτορα Γεώργιο Παπαδόπουλο· ο Παναγούλης συνελήφθη και βασανίστηκε άγρια. Τον Μάιο του 1973 απέτυχε προσπάθεια του Πολεμικού Ναυτικού να ανατρέψει τους δικτάτορες. Κορύφωση του αντιστασιακού ρεύματος αποτέλεσαν οι φοιτητικές εξεγέρσεις της Νομικής Σχολής στην Αθήνα, τον Φεβρουάριο του 1973, και του Πολυτεχνείου, τον Νοέμβριο του ίδιου έτους. Η εξέγερση του Πολυτεχνείου κατεστάλη από στρατιωτικές δυνάμεις τη νύχτα της 17ης Νοεμβρίου 1973: πολλοί πολίτες βρήκαν τον θάνατο, ενώ άλλοι συνελήφθησαν και υπέστησαν βασανισμούς».

Λ4 (2007-2022), σ. 159

[λεζάντα]

«**Οι φοιτητές πρωτοστάτησαν στον αντιδικτατορικό αγώνα.** Η μαζική κατάληψη της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, στις 22 Φεβρουαρίου 1973, **βρήκε εντυπωσιακή λαϊκή ανταπόκριση.** Στη φωτογραφία, φοιτητές στην ταράτσα της Νομικής διαδηλώνουν κατά της δικτατορίας».

Λ4 (2007-2022), σ. 158

[λεζάντα]

«**Το άρμα μάχης λίγο πριν παραβιάσει την πύλη του Πολυτεχνείου. Η εξέγερση του Πολυτεχνείου (14-17 Νοεμβρίου 1973), αποκορύφωμα των λαϊκών κινητοποιήσεων κατά του δικτατορικού καθεστώτος, και η βίαιη καταστολή της αποτέλεσαν σύμβολο στον αγώνα για την εδραίωση της δημοκρατίας.** Τις πρώτες μεταμεσονύκτιες ώρες της 17ης Νοεμβρίου ένα άρμα μάχης γκρέμισε την κεντρική πύλη του Πολυτεχνείου και έδωσε το σύνθημα για έφοδο στρατιωτικών και αστυνομικών δυνάμεων στο εσωτερικό του. Οι συμπλοκές που ακολούθησαν στον χώρο του ιδρύματος, αλλά και στις γύρω περιοχές τις επόμενες ώρες και την άλλη ημέρα έγραψαν τον **αιματηρό επίλογο της εξέγερσης**».

Λ4 (2007-2022), σ. 159

«**Το αυταρχικό και ανελεύθερο καθεστώς καταδικάστηκε από πολιτικούς και από ανθρώπους των γραμμάτων και της τέχνης αλλά και απλούς πολίτες.** Ορισμένοι κατέφυγαν σε χώρες του εξωτερικού ενώ άλλοι παρέμειναν, **οργανώνοντας αντίσταση για να ανατρέψουν τους δικτάτορες.** **Πρώτοι εξεγέρθηκαν μαζικά την άνοιξη του 1973 οι φοιτητές, με κορύφωση τα γεγονότα στο Πολυτεχνείο της Αθήνας το Νοέμβριο του ίδιου χρόνου.** Η δικτατορία κατέρρευσε το 1974, όταν οι Τούρκοι εισέβαλαν στην Κύπρο».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 219

ε) Εν μέρει λαϊκή συναίνεση στη χούντα (ή την επιβολή της)

Για πρώτη φορά στο **ΚΛ7 (2001-2014)** γίνεται έμμεση νύξη, πέρα από τις εκτεταμένες διώξεις και την αντίσταση, και στην συναίνεση που είχε η χούντα από μια μερίδα του λαού, η οποία βέβαια διατυπώνεται κάπως αόριστα: ως ότι η χούντα του υποσχέθηκε [του μέσου πολίτη] *τάξη και ασφάλεια. Και αυτός τα εκτίμησε ως μεγαλύτερα αγαθά από τη δημοκρατία και την ελευθερία:*

«**Αλλά πώς επιβλήθηκε και κράτησε για τόσα χρόνια ακλόνητο ένα καθεστώς βίας και τρόμου; Ασφαλώς υπήρχε το πρόσφορο έδαφος. Η δικτατορία ήρθε ως άγγελος της πολιτικής “κάθαρσης”.** Εκμεταλλεύτηκε ποικιλότητα τη δυσαρέσκεια του μέσου πολίτη από την ταραγμένη πολιτική ζωή στα μετεμφυλιακά χρόνια. Του υποσχέθηκε **τάξη και ασφάλεια.** Και αυτός τα εκτίμησε ως **μεγαλύτερα αγαθά από τη δημοκρατία και την ελευθερία.** Το δεύτερο στοιχείο ήταν η απεριόριστη χρήση βίας: όσοι αντιστέκονταν έβγαιναν από τη μέση».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 143

στ) Φασιστική και συγκεκριμένα αρνητική (και στην οικονομία)

Στο Γ4 (1984-1991) για πρώτη φορά η χούντα προσδιορίζεται ως φασιστική και γίνεται αναφορά στις συγκεκριμένες πολιτικές της, όσον αφορά τα ζητήματα ατομικών ελευθεριών, την οικονομία, τα εθνικά θέματα, την γενικευμένη διαφθορά, αλλά και την υπηρέτηση ξένων συμφερόντων:

«η κορύφωση της πολιτικής κρίσης και ανωμαλίας με την επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας της 21ης Απριλίου 1967· μια από τις φασιστικές χούντες που είχαν σχηματιστεί στο στρατό κατέλαβε βίαια την εξουσία και κατέργησε το κοινοβούλιο και τις ατομικές ελευθερίες· η στρατιωτική δικτατορία επιβλήθηκε για να υπηρετήσει ξένα συμφέροντα, σε μια στιγμή που η κρίση στη Μέση Ανατολή βρισκόταν σε μεγάλη ένταση, καταπνίγοντας κάθε ελευθερία στο εσωτερικό της χώρας. Η αδυναμία της χούντας ήταν ότι δεν μπόρεσε να αποχτήσει κάποια λαϊκή βάση. Η δικτατορία έμεινε στην εξουσία επτά χρόνια και εγκαθίδρυσε τη διαφθορά και την ανηθικότητα στο δημόσιο βίαι· δεν έπεσε παρά αφού διέλυσε την οικονομία και συσσώρευσε εθνικά προβλήματα (πραξικόπημα κατά του Μακαρίου και εισβολή των Τούρκων στην Κύπρο τον Ιούλιο του 1974), για τα οποία είναι απολύτως υπεύθυνη [...]. Ο δικτάτορας Γεώργιος Παπαδόπουλος έλεγε πως ο ελληνικός λαός δε γνωρίζει το συμφέρον του και δεν είναι ώριμος για να έχει δημοκρατία· γι' αυτό χρειάζεται χειρουργική επέμβαση· και όσο δε μένει ακίνητος στο χειρουργικό κρεβάτι, τόσο θα καθυστερεί η αποκατάσταση της υγείας του, δηλαδή της δημοκρατίας. Είναι ένα γνωστό επιχείρημα των ανά τον κόσμο δικτατόρων, που, απρόσκλητοι, αναλαμβάνουν να “σώσουν” το λαό “τους”· είναι ένα καθαρά φασιστικό επιχείρημα, που εκφράζει την πλήρη περιφρόνηση προς τους λαούς».

Γ4 (1984-1991), σ. 327

ζ) Συγκεκριμένα αρνητική με έμφαση στην αυταρχικότητα ή/και τις πολιτικές διώξεις (όχι οικονομία)

Το ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) είναι το πρώτο εγχειρίδιο, στο οποίο η περιγραφή των συγκεκριμένων αρνητικών πολιτικών της χούντας εστιάζει κυρίως στην αυταρχικότητα και τις πολιτικές διώξεις, χωρίς να επεκτείνεται σε άλλους τομείς, όπως π.χ. στην οικονομία:

«Η χούντα, για να μπορεί να ελέγχει την κατάσταση, κατέργησε τη βουλή και απαγόρευσε τη λειτουργία των πολιτικών κομμάτων. Κατέργησε άρθρα του συντάγματος, που αναφέρονταν στις βασικές δημοκρατικές ελευθερίες του λαού· επέβαλε λογοκρισία στον τύπο, συνέλαβε τους πολιτικούς αρχηγούς και πολίτες, που θεώρησε επικίνδυνους για το καθεστώς· και τους έστειλε εξορία ή τους έκλεισε στη φυλακή. Σύστησε ειδικά δικαστήρια (στρατοδικεία), όπου δικάζονταν όσοι αντιδρούσαν στο καθεστώς ή θεωρούνταν ύποπτοι».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011), σ. 297, 255

Το ίδιο συμβαίνει και στο Γ5 (1991-2006):

«Οι ατομικές και πολιτικές ελευθερίες καταργήθηκαν, η βία και η αυθαιρεσία επικράτησαν σε όλες τις εκδηλώσεις της δημόσιας και της ιδιωτικής ζωής.

Παρά τις εξορίες, τις φυλακίσεις και τα βασανιστήρια, η αντιδικτατορική κίνηση υπήρξε έντονη στο εσωτερικό και στο εξωτερικό».

Γ5 (1991-2006), σ. 372

«χούντα: Ισπανική λέξη (junta). Στη μεσαιωνική περίοδο σήμαινε πολιτικό συμβούλιο ή συνέλευση. Στα νεότερα χρόνια χούντα ονομάζεται κάθε συνωμοτική στρατιωτική ή πολιτική οργάνωση, που αποβλέπει στη νόθευση ή στην κατάλυση του πολιτεύματος και στην επιβολή απόλυτης εξουσίας και ελέγχου σε κάθε εκδήλωση του δημόσιου βίου».

Γ5 (1991-2006), σ. 374

Και στο **ΚΛ7 (2001-2014)**:

«β. Στρατιωτική δικτατορία (1967-74): Για επτά χρόνια (1967-74) επιβλήθηκε στρατιωτική δικτατορία στην Ελλάδα με επικεφαλής μεσαία στελέχη του στρατού (συνταγματάρχες). **Τα τανκς επέβαλαν το δικό τους νόμο· οι δικτάτορες κατέργησαν τη νόμιμη κυβέρνηση, κατέλυσαν το Σύνταγμα, συνέλαβαν τους πολιτικούς, καταδίωξαν τους αντιφρονούντες. Επρόκειτο για την πιο επώδυνη πολιτική εκτροπή. Πίσω της άφησε την Ελλάδα τραυματισμένη πολιτικά, κοινωνικά, οικονομικά.** Η Ελλάδα εξέπεσε στα μάτια της διεθνούς κοινότητας. Προπάντων όμως άφησε μια ανεπανόρθωτη καταστροφή, την κυπριακή τραγωδία. Αλλά πώς επιβλήθηκε και κράτησε για τόσα χρόνια ακλόνητο ένα **καθεστώς βίας και τρόμου**; Ασφαλώς υπήρχε το πρόσφορο έδαφος. Η δικτατορία ήρθε ως άγγελος της πολιτικής “κάθαρσης”. Εκμεταλλεύτηκε ποικιλότητα τη δυσaréσκεια του μέσου πολίτη από την ταραγμένη πολιτική ζωή στα μετεμφυλιακά χρόνια. **Του υποσχέθηκε τάξη και ασφάλεια. Και αυτός τα εκτίμησε ως μεγαλύτερα αγαθά από τη δημοκρατία και την ελευθερία.** Το δεύτερο στοιχείο ήταν η **απεριόριστη χρήση βίας· όσοι αντιστέκονταν έβγαιναν από τη μέση.** Το στρατιωτικό καθεστώς στηρίχτηκε ποικιλότητα και από ξένες δυνάμεις (κυρίως τις Η.Π.Α.). Κορυφαία εκδήλωση του αντιδικτατορικού αγώνα αποτελεί η εξέγερση του Πολυτεχνείου (1973). Όπως προαναφέρθηκε, η χούντα των συνταγματαρχών **άφησε μέχρι σήμερα μια ανοιχτή πληγή για τον ελληνισμό, που έκτοτε αγωνίζεται χρόνια να την κλείσει:** το 1974 ανέτρεψε τον πρόεδρο της Κυπριακής Δημοκρατίας αρχιεπίσκοπο Μακάριο και επέβαλε καθεστώς υποταγμένο σ’ αυτήν. Αυτή η ενέργεια έδωσε την ευκαιρία, που από πολύ καιρό περίμενε η Τουρκία, να εισβάλει στο νησί (“Αττίλας”) και να επιβάλει το καθεστώς που ισχύει έως σήμερα· τα τουρκικά στρατεύματα έχουν καταλάβει το βόρειο μέρος της Κύπρου και στηρίζουν με τη δύναμη των όπλων ένα κράτος (“τουρκοκυπριακό”), που δεν έχει νομιμότητα και διεθνή αναγνώριση. **Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας η Ελλάδα αποβλήθηκε από το Συμβούλιο της Ευρώπης και πάγωσαν οι διαδικασίες ένταξής της στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (Ε.Ο.Κ.)».**

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 143-144

[λεζάντα]

«Η δημοκρατία στην κρεμάλα».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 144

Στο Λ3 (2002) στο δεδομένο ερμηνευτικό σχήμα προστίθεται και η (μόνο αρχική) συνεργασία του Κωνσταντίνου με την χούντα, όπως και του συνόλου του προδικτατορικού κρατικού μηχανισμού:

«Αμέσως οι πραξικοπηματίες φυλάκισαν ή απομόνωσαν όσους πολιτικούς έδειχναν τάσεις αντίστασης. Μεταξύ αυτών όλους τους ηγέτες της Αριστεράς, καθώς και το γιο του τέως πρωθυπουργού, Ανδρέα Παπανδρέου, ο οποίος πρωτοστατούσε στην αριστερή πτέρυγα της Ένωσης Κέντρου. Επίσης, βασάνισαν, φυλάκισαν και εκτόπισαν χιλιάδες πολίτες (μεταξύ τους το συνθέτη Μίκη Θεοδωράκη και την ηθοποιό Μελίνα Μερκούρη) και άρχισαν να εκκαθαρίζουν τις δημόσιες υπηρεσίες. Ο κρατικός μηχανισμός, συμπεριλαμβανομένης της Δικαιοσύνης, κατά το μέγιστο μέρος του συνεργάστηκε με το δικτατορικό καθεστώς, το οποίο είχε επίσης την κρίσιμη υποστήριξη των ΗΠΑ, όχι όμως και των περισσότερων ευρωπαϊκών χωρών. Η σύνδεση της Ελλάδας με την Ευρωπαϊκή Κοινότητα αναστάλθηκε και η χώρα αποβλήθηκε από το Συμβούλιο της Ευρώπης εξαιτίας της παρατεταμένης και συστηματικής παραβίασης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Ο Κωνσταντίνος επί αρκετούς μήνες συνεργάστηκε με τους “χουντικούς”, αλλά όταν κάπως καθυστερημένα αντιλήφθηκε πως δεν σκόπευαν να του παραδώσουν την πρωτοκαθεδρία, οργάνωσε με τη σειρά του ένα ερασιτεχνικό κίνημα, το Δεκέμβριο του 1967. Απέτυχε και δραπέτευσε στο εξωτερικό. Το 1973 ο δικτάτορας Γεώργιος Παπαδόπουλος κατήργησε τη βασιλεία και αυτοανακηρύχθηκε Πρόεδρος της Δημοκρατίας. Προσπαθώντας να απαλύνει τις διεθνείς κι εσωτερικές αντιδράσεις, το στρατιωτικό καθεστώς παρέδωσε την κυβέρνηση σε πολιτικούς, αλλά δεν εγκατέλειψε τα ήνια της πραγματικής εξουσίας. Ωστόσο, η σχετική φιλελευθεροποίηση έφερε στο προσκήνιο την αντίσταση. Αιχμή της ήταν η νεολαία και κατεξοχήν οι φοιτητές. Το Νοέμβριο του 1973 κατέλαβαν το Πολυτεχνείο, καλώντας τον κόσμο να ανατρέψει τη δικτατορία. Την εξέγερση κατέστειλε στις 17 του μηνός ο στρατός, με μεγάλη σκληρότητα και πολλούς νεκρούς και τραυματίες».

Λ3 (2002), σ. 227-228

«Διακόπτει έτσι την πορεία της χώρας προς τον εκδημοκρατισμό, που διαμορφώνεται από την αρχή της δεκαετίας του 1960. Πολιτικά πρόσωπα, άνθρωποι των γραμμάτων αλλά και απλοί πολίτες, γνωστοί για τις δημοκρατικές αντιλήψεις τους, γίνονται από την πρώτη στιγμή στόχος του καθεστώτος της χούντας. Φυλακές αλλά και τόποι εξορίας, όπου οδηγούνται όσοι θεωρούνται επικίνδυνοι για το καθεστώς, γεμίζουν με ανθρώπους που διώκονται για τις ιδέες τους. Η χούντα καταργεί κάθε ελευθερία και ατομικό δημοκρατικό δικαίωμα του πολίτη».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 118

[πηγή]

«Ι. Η ζωή στα χρόνια της δικτατορίας: Απόσπασμα από Βασιλικό Διάταγμα (21 Απριλίου 1967): “Εν ονόματι του άρθρου 91... Απαγορεύονται οι δημόσιες και ιδιωτικές συγκεντρώσεις ...”».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 119

«Απόσπασμα από δημοσίευμα εφημερίδας της εποχής: “Το Στρατοδικείον της Θεσσαλονίκης κατεδίκασε [...] τον Κ.Δ. εις τετραετή φυλάκιση, διότι επώλησεν δίσκο του Θεοδωράκη, του οποίου η μουσική είναι απαγορευμένη”».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 119

[ερώτηση]

«Σε ποιες απαγορεύσεις, κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, αναφέρονται οι πηγές; [5.88] & [5.89]».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 119

[λεζάντα]

«Γελοιογραφία του Η. Σκουλά για την έλλειψη ελευθεροτυπίας (ελευθερίας του Τύπου) στα χρόνια της δικτατορίας».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 119

«Οι πραξικοπηματίες επικαλέστηκαν, για να δικαιολογήσουν τις αντιδημοκρατικές πράξεις τους, την ανικανότητα των πολιτικών να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα και τον κίνδυνο επιβολής κομμουνισμού στην Ελλάδα. Μετά την εκδήλωση του πραξικοπήματος, ο Κωνσταντίνος συνεργάστηκε με τους πραξικοπηματίες, και μάλιστα ο πρώτος πρωθυπουργός της δικτατορίας διορίστηκε με υπόδειξή του. Λίγο αργότερα, έδειξε, με κινητοποίηση πιστών του στρατιωτικών μονάδων, ότι θέλει να ανατρέψει τη δικτατορία. Ωστόσο, μετά την αποτυχία αυτής της προσπάθειας, αναχώρησε ανενόχλητος στο εξωτερικό. Αξίζει να επισημανθεί, επίσης, το γεγονός ότι, ενώ η ΕΟΚ ανέστειλε τη διαδικασία σύνδεσης με την Ελλάδα, οι ΗΠΑ συνεργάστηκαν με τους δικτάτορες, θέτοντας, έτσι, σε δοκιμασία, και μάλιστα μακροχρόνια, τα αισθήματα των Ελλήνων απέναντί τους. Οι δικτάτορες ανέστειλαν βασικά άρθρα του συντάγματος, διέκοψαν τη λειτουργία του Κοινοβουλίου, διέλυσαν τα κόμματα και οργάνωσαν συστηματικές διώξεις πολιτικών, κάθε πολίτη αριστερού παρελθόντος ή όποιου εκδήλωνε φανερά την αντίθεσή του στη δικτατορία. Οι εκτοπίσεις, οι φυλακίσεις, τα βασανιστήρια, οι καταδίκες μελών αντιστασιακών οργανώσεων αποτέλεσαν συνήθη πρακτική [...]. Ο μεγάλος αριθμός φοιτητών και άλλων πολιτών που είχαν συγκεντρωθεί μέσα και γύρω από το Πολυτεχνείο, καθώς και τα αντιδικτατορικά συνθήματα που εξέπεμπε ο ραδιοφωνικός σταθμός των εξεγερμένων ανησύχησαν σοβαρά τους δικτάτορες, που απάντησαν με ωμή βία: ένα άρμα μάχης έριξε την κεντρική πύλη του Πολυτεχνείου τα ξημερώματα της 17ης Νοεμβρίου 1973. Ακολούθησαν δολοφονίες, συλλήψεις και ξυλοδαρμοί πολιτών».

Γ6 (2006-2022), σ. 155-156

[πηγή]

«2. Ο δικτάτορας Παπαδόπουλος παρουσιάζει τις “μεθόδους” του: Κάθε ένας ο οποίος δεν κάθεται καλά, έστω και αν μου κοστίζει ως κράτος ακριβά, θα τον θέτω υπό περιορισμόν. [...] Δεν θα τους αφήσω να γίνουν θηρία κάτω από τα κομμουνιστικά κελεύσματα. Διότι εάν γίνουν θηρία και απολυθούν από το κλουβί, θα υποχρεωθώ να τους τουφεκώ [...] Προκειμένου λοιπόν να τους τουφεκώ και να έχω αίματα εις την ασφάλτον, δεν θα τους αφήσω, έστω και αν προσβάλλεται ο προηγμένος ανθρωπισμός ορισμένων ...

Πηγή: Αρ. Μάνεσης, “Ο εύκολος βιασμός της νομιμότητας και η δύσκολη νομιμοποίηση της βίας”, στο συλλογικό τόμο Η δικτατορία 1967-1974, Καστανιώτης, Αθήνα 1999, σ. 37».

Γ6 (2006-2022), σ. 155

Στο Λ4 (2007-2022), επίσης, η αφήγηση εστιάζει στα αυταρχικά χαρακτηριστικά και την πολιτική της χούντας, χωρίς ωστόσο να αναφέρονται βασικά στοιχεία, όπως π.χ. η λογοκρισία και ο αντικομμουνισμός: συνιστά, έτσι, μια πλημμελή εκδοχή-απόχρωση του ίδιου ερμηνευτικού σχήματος:

«**Η δικτατορία των συνταγματαρχών, 1967-1974.** Η δικτατορία βρισκόταν υπό την ηγεσία των συνταγματαρχών Γεωργίου Παπαδόπουλου και Νικολάου Μακαρέζου και του ταξίαρχου Στυλιανού Παττακού. Σε σύντομο χρονικό διάστημα οι δικτάτορες απέκτησαν τον έλεγχο του κρατικού μηχανισμού και του στρατού. Καταπατώντας τα δημοκρατικά δικαιώματα των πολιτών, η δικτατορία αποτέλεσε μια οδυνηρή περίοδο της ελληνικής ιστορίας. Επίσης, η χώρα απομονώθηκε διεθνώς, ιδίως στην Ευρώπη: η σύνδεση με την ΕΟΚ “πάγωσε” και η Ελλάδα εκδιώχτηκε από το Συμβούλιο της Ευρώπης. Μόνον οι ΗΠΑ εξακολουθούσαν να τηρούν μια στάση ανοχής προς τους δικτάτορες. Αυτό προκάλεσε την αντίδραση του ελληνικού λαού, που απέδωσε στις ΗΠΑ την επιβολή και την επιβίωση του τυραννικού καθεστώτος. Ο ελληνικός πολιτικός κόσμος αντιτάχθηκε έντονα και αντιστάθηκε στη δικτατορία [...] η απόπειρα του Αλέκου Παναγούλη να σκοτώσει τον δικτάτορα Γεώργιο Παπαδόπουλο· ο Παναγούλης συνελήφθη και βασανίστηκε άγρια. [...] Η εξέγερση του Πολυτεχνείου κατεστάλη από στρατιωτικές δυνάμεις τη νύχτα της 17ης Νοεμβρίου 1973: πολλοί πολίτες βρήκαν τον θάνατο, ενώ άλλοι συνελήφθησαν και υπέστησαν βασανισμούς. Στις 25 Νοεμβρίου 1973 ο ταξίαρχος Δημήτριος Ιωαννίδης, με νέο πραξικόπημα, εγκαθίδρυσε το δικό του, ακόμη σκληρότερο, δικτατορικό καθεστώς».

Λ4 (2007-2022), σ. 158-159

[πηγή]

«**Η 21η Απριλίου 1967 - Η εμπειρία του Ηλία Ηλιού:** “Του ζήτησα να μου πει για τη σύλληψή του και την κακομεταχείριση που του επιφύλαξαν — αν βέβαια τον κακομεταχειρίστηκαν. Είπε ότι δεν νόμιζε ότι ήταν σπουδαίο να μιλήσουμε για την προσωπική του εμπειρία, όσο επώδυνη και αν ήταν. Καθώς όμως επέμεινα, μου μίλησε για την πρώτη βραδιά της σύλληψής του. Ο ίδιος, μαζί με άλλους 6.000 που συνελήφθησαν εκείνη τη νύχτα, κρατήθηκε σε ένα γήπεδο. Οι φρουροί τους (λίγοι σε σύγκριση με τους συλληφθέντες) ήταν πολύ νευρικοί και πολύ φοβισμένοι. Φαίνεται, μάλλον, ότι κάποιος από αυτούς έριξε την ιδέα ότι θα βοηθούσε να κρατήσουν το πλήθος υπό έλεγχο, αν χτυπούσαν κάποιον σημαντικό. Έτσι τον “εκακοποίησαν”. Τον κακομεταχειρίστηκαν αρκετά, προκειμένου να ελέγξουν το πλήθος”.

Θεόδωρος Α. Κουλουμπής, ...71...74: Σημειώσεις ενός πανεπιστημιακού, μτφρ. Νικηφόρος Σταματάκης, Πατάκης, Αθήνα 2002, σ. 121».

Λ4 (2007-2022), σ. 159

Το ίδιο συμβαίνει και στο ΣΤ7 (2012-2022), του ίδιου επικεφαλής της συγγραφικής ομάδας, σε μικρότερη έκταση αναφορών:

«Το αυταρχικό και ανελεύθερο καθεστώς καταδικάστηκε από πολιτικούς και από ανθρώπους των γραμμάτων και της τέχνης αλλά και απλούς πολίτες. Ορισμένοι κατέφυγαν σε χώρες του εξωτερικού ενώ άλλοι παρέμειναν, οργανώνοντας αντίσταση για να ανατρέψουν τους δικτάτορες. Πρώτοι εξεγέρθηκαν μαζικά την άνοιξη του 1973 οι φοιτητές, με κορύφωση τα γεγονότα στο Πολυτεχνείο της Αθήνας το Νοέμβριο του ίδιου χρόνου. Η δικτατορία κατέρρευσε το 1974, όταν οι Τούρκοι εισέβαλαν στην Κύπρο».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 219

η) Υποστήριξη της χούντας από ΗΠΑ (με ρητή αναφορά)

Το ΚΛ7 (2001-2014), εγχειρίδιο με χρήση στα ΕΠΑΛ, είναι το πρώτο στο οποίο γίνεται ρητή αναφορά της υποστήριξης των ΗΠΑ (και μερικών ευρωπαϊκών κρατών) στην χούντα της 21ης Απρίλη:

«Το δεύτερο στοιχείο ήταν η απεριόριστη χρήση βίας· όσοι αντιστέκονταν έβγαιναν από τη μέση. Το στρατιωτικό καθεστώς στηρίχτηκε ποικιλότροπα και από ξένες δυνάμεις (κυρίως τις Η.Π.Α.)».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 143

Από τα εγχειρίδια του Ενιαίου Λυκείου, για πρώτη φορά υπάρχει τέτοια αναφορά στο Λ3 (2002):

«Ο κρατικός μηχανισμός, συμπεριλαμβανομένης της Δικαιοσύνης, κατά το μέγιστο μέρος του συνεργάστηκε με το δικτατορικό καθεστώς, το οποίο είχε επίσης την κρίσιμη υποστήριξη των ΗΠΑ, όχι όμως και των περισσότερων ευρωπαϊκών χωρών».

Λ3 (2002), σ. 228

«Αξίζει να επισημανθεί, επίσης, το γεγονός ότι, ενώ η ΕΟΚ ανέστειλε τη διαδικασία σύνδεσης με την Ελλάδα, οι ΗΠΑ συνεργάστηκαν με τους δικτάτορες, θέτοντας, έτσι, σε δοκιμασία, και μάλιστα μακροχρόνια, τα αισθήματα των Ελλήνων απέναντί τους».

Γ6 (2006-2022), σ. 155

[πηγή]

«3. Η διακήρυξη της Συντονιστικής Επιτροπής κατάληψης του Πολυτεχνείου, 16 Νοεμβρίου 1973 (απόσπασμα): Πρωταρχική προϋπόθεση για την επίλυση όλων των λαϊκών προβλημάτων θεωρούμε την άμεση παύση του τυραννικού καθεστώτος της χούντας και την παράλληλη εγκαθίδρυση της λαϊκής κυριαρχίας. Η εγκαθίδρυση της λαϊκής κυριαρχίας συνδέεται αναπόσπαστα με την εθνική ανεξαρτησία από τα ξένα συμφέροντα, που χρόνια στήριζαν την τυραννία στη χώρα μας.

Πηγή: Καθημερινή, «Ιστορικό Λεύκωμα», 1973, σ. 40, 42».

Γ6 (2006-2022), σ. 156

Στο Λ4 (2007-2022), αντίθετα, επιχειρείται να αποδομηθεί και να αντιστραφεί αυτό το ερμηνευτικό σχήμα με την ρητή αναφορά πως οι ΗΠΑ τηρούν απλώς μια στάση

ανοχής προς την χούντα, αντίθετα με ό,τι τις καταλόγησε ο ελληνικός λαός για συμβολή στην επιβολή της, συνεργασία με αυτήν και στήριξή της:

«Μόνον οι ΗΠΑ εξακολουθούσαν να τηρούν μια στάση ανοχής προς τους δικτάτορες. Αυτό προκάλεσε την αντίδραση του ελληνικού λαού, που απέδωσε στις ΗΠΑ την επιβολή και την επιβίωση του τυραννικού καθεστώτος».

Λ4 (2007-2022), σ. 158

4. Ποιος ευθύνεται για την τουρκική εισβολή και κατοχή του βορείου τμήματος της Κύπρου; (υπαιτιότητα)

α) Η χούντα και τα «διεθνή συμφέροντα» (αόριστα, χωρίς επεξήγηση ή προσδιορισμό)

«Η Τουρκία όμως, πού ή αντίδρασή της υποδαυλίστηκε και από τά διεθνή συμφέροντα, επιδιώκει τή διχοτόμηση του νησιού και αυτό προκάλεσε άλλεπάλληλες κρίσεις. Η μεγαλύτερη (μέ άφορμή ένα πραξικόπημα κατά του προέδρου τής Κυπριακής Δημοκρατίας, αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ΄) τό καλοκαίρι του 1974 άρχισε μέ τουρκική απόβαση στό νησί και μέ τόν έκπατρισμό πολλών χιλιάδων Ελλήνων Κυπρίων. Τό πρόβλημα δέν έχει ακόμα λυθή [...] πέρασε από μιά μεγάλη πολιτική κρίση, ή όποία κατέληξε στό **πραξικόπημα και στην έπιβολή τής δικτατορίας του 1967-1974, πού όδήγησε τή χώρα σέ έθνικό, πολιτικό και οικονομικό άδιέξοδο και στην κρίση του κυπριακού».**

Γ3 (1976-1984), 331-332

Στο Γ4 (1984-1991) επαναλαμβάνεται το ίδιο σχήμα με την διαφορά πως εδώ αποδίδεται η εκ των προτέρων πρόθεση του ξένου παράγοντα (χωρίς αυτός να κατονομάζεται) στην επιβολή της χούντας στην Ελλάδα, ώστε να εξυπηρετηθούν τα συμφέροντά του στο δεδομένο ιστορικό πλαίσιο της κρίσης στην Μέση Ανατολή. Η συγκεκριμένη διατύπωση πως *η στρατιωτική δικτατορία επιβλήθηκε για να υπηρετήσει ξένα συμφέροντα, σε μια στιγμή που η κρίση στη Μέση Ανατολή βρισκόταν σε μεγάλη ένταση* είναι χαρακτηριστική, αφού αποδίδει εκ των προτέρων πρόθεση προδοσίας στα εθνικά θέματα. Υπό την έννοια αυτή, στο Γ4 (1984-1991) εκφράζεται μια πιο ξεκάθαρη απόχρωση αυτού του ερμηνευτικού σχήματος όσον αφορά το κυπριακό:

«η πλήρης και αγωνιστική αντίθεση της πλειοψηφίας του ελληνικού λαού σε όλα αυτά τα φαινόμενα - η κορύφωση της πολιτικής κρίσης και ανωμαλίας με την **επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας της 21ης Απριλίου 1967· μια από τις φασιστικές χούντες που είχαν σχηματιστεί στο στρατό κατέλαβε βίαια την εξουσία και κατάργησε το κοινοβούλιο και τις ατομικές ελευθερίες· η στρατιωτική δικτατορία επιβλήθηκε για να υπηρετήσει ξένα συμφέροντα, σε μια στιγμή που η κρίση στη Μέση Ανατολή βρισκόταν σε μεγάλη ένταση, καταπνίγοντας κάθε ελευθερία στο εσωτερικό της χώρας. Η αδυναμία της χούντας ήταν ότι δεν μπόρεσε να αποχτήσει κάποια λαϊκή βάση. Η δικτατορία έμεινε στην εξουσία εφτά χρόνια και εγκαθίδρυσε τη διαφθορά και την ανηθικότητα στο δημόσιο βίαι· δεν έπεσε παρά αφού διέλυσε την οικονομία και **συσσώρευσε εθνικά προβλήματα (πραξικόπημα κατά του Μακαρίου και εισβολή των Τούρκων στην Κύπρο τον****

Ιούλιο του 1974), για τα οποία είναι απολύτως υπεύθυνα [...] Στην Κύπρο μάλιστα η διεκδίκηση έγινε πράξη με την εισβολή τουρκικού στρατού και με την κατάληψη του 40% περίπου του κυπριακού εδάφους το 1974· το τμήμα αυτό μάλιστα του νησιού ανακηρύχθηκε παράνομα σε τουρκοκυπριακό κράτος στο τέλος του 1983. Τα προβλήματα αυτά δημιουργήθηκαν κυρίως από τη μεγαλοκρατική εξωτερική πολιτική της Τουρκίας -δεν έχει παρέλθει μακρός χρόνος από τότε που η Τουρκία ήταν Οθωμανική Αυτοκρατορία-, που βρίσκει υποστηρικτές σε ξένες δυνάμεις».

G4 (1984-1991), σ. 327, 329

[λεζάντα]

«Σήμερα το 40% του κυπριακού εδάφους κατέχεται από τον τουρκικό στρατό, ύστερα από την ιμπεριαλιστική εισβολή της Τουρκίας το 1974. Στο τέλος του 1983 το τμήμα αυτό της Κύπρου ανακηρύχθηκε ανεξάρτητο κράτος με την ονομασία Τουρκική Δημοκρατία της Βόρειας Κύπρου».

G4 (1984-1991), σ. 329

β) Η χούντα ΜΟΝΟ (ΧΩΡΙΣ αναφορά σε διεθνή παράγοντα, ΗΠΑ-NATO)

Στο Λ2 (1983-2007) αναφέρεται μόνο η υπαιτιότητα της χούντας, χωρίς να γίνεται κάποια νύξη σε διεθνή παράγοντα ή διεθνή συμφέροντα:

«Η στρατιωτική δικτατορία της 21ης Απριλίου 1967, με όλα τα δεινά που επέφερε στην Ελλάδα με κορύφωση το διαμελισμό της Κύπρου, αποτελεί ακραίο σύμπτωμα και νομοτελειακή κατάληξη της εσωτερικής οργανικής αδυναμίας του μεταπολεμικού ελληνικού δημοκρατικού πολιτεύματος [...] Από τότε το κυπριακό πρόβλημα περνά από διάφορες φάσεις για να καταλήξει, τον Ιούλιο-Αύγουστο 1974, μετά το οργανωμένο από το δικτατορικό καθεστώς της Αθήνας πραξικόπημα κατά του αρχιεπισκόπου Μακαρίου στην ανοικτή επέμβαση της Τουρκίας και στην κατάληψη από τον τουρκικό στρατό ολόκληρης της Βόρειας Κύπρου (40% του εδάφους). Έκτοτε το κυπριακό πρόβλημα παραμένει ανοικτό με άμεση συνέπεια τη δημιουργία έντασης στις σχέσεις της Ελλάδας με την Τουρκία. Η Ελλάδα, σε στενή συνεργασία με την κυπριακή κυβέρνηση [μετά το θάνατο του αρχιεπισκόπου Μακαρίου (1977) εκλέγεται πρόεδρος ο Σπύρος Κυπριανού], προσπαθεί, με ειρηνικά κυρίως μέσα, να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις οι οποίες θα επιτρέψουν τη λύση του κυπριακού προβλήματος χωρίς να παραβλάπτονται τα δικαιώματα του ελληνικού κυπριακού λαού, ο οποίος ακριβώς όπως όλοι οι λαοί της γης, πρέπει να αποκτήσει το δικαίωμα να καθορίζει μόνος του την τύχη του και να είναι κύριος του εθνικού του εδάφους».

Λ2 (1983-2007), σ. 396, 402

«Τον Ιούλιο του 1974, πραξικόπημα που οργάνωσε η χούντα εναντίον του προέδρου της Κυπριακής Δημοκρατίας αρχιεπισκόπου Μακαρίου απέτυχε, η Τουρκία, όμως, ως “εγγυήτρια δύναμη” εκμεταλλεύτηκε τα γεγονότα, εισέβαλε με μεγάλες δυνάμεις (20 Ιουλίου 1974) στο νησί και κατέλαβε περίπου το 40% του κυπριακού εδάφους. [...] Την κρίσιμη για τον ελληνισμό στιγμή της τουρκικής εισβολής στην Κύπρο και, ενώ η χούντα* κατέρρευε κάτω από το βάρος της

εθνικής συμφοράς, ο πολιτικός κόσμος της Ελλάδας κάλεσε τον Κωνσταντίνο Καραμανλή να αναλάβει την πρωθυπουργία της χώρας». Γ5 (1991-2006), σ. 374, 376

Στο ΚΑ5 (1998), στην αφιερωμένη ενότητά του για το Κυπριακό Ζήτημα, αν και αναφέρονται το ΝΑΤΟ και οι ΗΠΑ ως παράγοντες που ευνοούν μια διχοτομική λύση στο Κυπριακό (στην οποία αντιστεκόταν και εναντιωνόταν ο Μακάριος), ωστόσο δεν αναφέρεται κάποια συμμετοχή τους στο πραξικόπημα της ελληνικής χούντας κατά του Μακαρίου ή/και στις συνέπειές του:

«Μετά την εξέλιξη αυτή η πρόοδος προς λύση του Κυπριακού δεν φαινόταν ορατή και διάφορες άλλες πρωτοβουλίες, ιδίως των ΗΠΑ και του ΝΑΤΟ, για προώθηση λύσεων που θα περιέστελλαν, θα περιορίζαν, το βαθμό ανεξαρτησίας της Κύπρου, για να ικανοποιηθεί η Τουρκία, προσέκρουσαν στην αντίσταση του αρχιεπισκόπου Μακαρίου και έμειναν χωρίς συνέχεια. Όμως η επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας στην Ελλάδα το 1967 δημιούργησε νέες περιπλοκές στο Κυπριακό, γιατί η δικτατορία και τα όργανά της στην Κύπρο επιδόθηκαν σε εκστρατεία υπονόμευσης και αποσταθεροποίησης, με πρόσχημα την προώθηση “ενωτικής” λύσης. Στην ουσία όμως η “ένωση” θα συγκάλυπτε τη διχοτόμηση της νήσου, αφού θα περιλάμβανε παραχώρηση εδαφικού τμήματος ή “βάσης” προς την Τουρκία. Γι’ αυτό και ο αρχιεπίσκοπος Μακάριος σθεναρά απόκρουσε κάθε πρόταση τέτοιας λύσης κατά την περίοδο μετά το 1964. Οι ενέργειες αυτές, που κλιμακώθηκαν την περίοδο 1967-1974, άνοιξαν το δρόμο προς την Κυπριακή τραγωδία που άρχισε τον Ιούλιο του 1974 και συνεχίζεται. [...] Η πρόοδος αυτή προς μια λύση του Κυπριακού την οποία θα διαπραγματεύονταν οι άμεσα ενδιαφερόμενοι, δηλαδή ο λαός της Κύπρου, ανακόπτεται από την καταστροφή του 1974. [...] Στις 15 Ιουλίου 1974, τα όργανα της στρατιωτικής δικτατορίας της Ελλάδας στην Κύπρο επιχείρησαν πραξικόπημα με στόχο την ανατροπή και δολοφονία του νόμιμου προέδρου της Κυπριακής Δημοκρατίας αρχιεπισκόπου Μακαρίου. Το πραξικόπημα ήταν πολύ αιματηρό και προκάλεσε μεγάλες καταστροφές. Το προεδρικό μέγαρο καταστράφηκε και παραδόθηκε στις φλόγες. Το νεοβυζαντινό μέγαρο της Αρχιεπισκοπής Κύπρου πολιορκήθηκε με βαρύ πυροβολικό και υπέστη σοβαρές καταστροφές. Ο αρχιεπίσκοπος όμως διασώθηκε και κατέφυγε στην Πάφο, από όπου απηύθυνε ραδιοφωνικό διάγγελμα προς τον κυπριακό λαό, καλώντας τον σε αντίσταση κατά της χούντας. Στη Λευκωσία εγκαταστάθηκε δικτατορική κυβέρνηση που κατευθυνόταν από τη δικτατορία των Αθηνών. Η παραβίαση αυτή της συνταγματικής τάξης στην Κύπρο από ένα από τα συμβαλλόμενα μέρη της Συνθήκης Εγγυήσεως πρόσφερε στην Τουρκία την αφορμή να εισβάλει στρατιωτικά στην Κύπρο. Αρχικά η τουρκική κυβέρνηση πρότεινε στη βρετανική να αναλάβουν κοινή δράση για την αποκατάσταση της συνταγματικής νομιμότητας στην Κύπρο. Όταν όμως η Βρετανία αρνήθηκε να συμπράξει, η Τουρκία εισέβαλε στις 20 Ιουλίου 1974 και, μετά σκληρές μάχες, κατόρθωσε να δημιουργήσει στρατιωτικό προγεφύρωμα δυτικά της Κερήνειας, στη βόρεια ακτή της Κύπρου. Παρά τη σύναψη αλληπάλληλων ανακωχών μετά τις 22 Ιουλίου, η Τουρκία εξακολούθησε να διευρύνει το προγεφύρωμά της και να μεταφέρει στρατιωτικές δυνάμεις στην Κύπρο. Ψηφίσματα και εκκλήσεις του Συμβουλίου Ασφαλείας και συνομιλίες, στις οποίες μετείχε η ίδια η Τουρκία στη Γενεύη στις 12 και 13 Αυγούστου, δεν εμπόδισαν την

κλιμάκωση της στρατιωτικής παρουσίας της στην Κύπρο, που έφτασε στο ύψος των 40.000 στρατού και τριακοσίων τεθωρακισμένων αρμάτων μάχης. Με τις δυνάμεις αυτές στις 14 και 15 Αυγούστου 1974 η Τουρκία πραγματοποίησε την επιχείρηση Αττίλας II, επιφέροντας το βίαιο διαμελισμό της Κύπρου και επεκτείνοντας τη στρατιωτική κατοχή της περίπου στα 36,7% του κυπριακού εδάφους».

ΚΛ5 (1998), σ. 151-152

Στο ΚΛ7 (2001-2014) αν και αναγνωρίζεται η στήριξη της χούντας από τις ΗΠΑ (σ. 143), εντούτοις αυτές δεν εμπλέκονται στις ενέργειες της χούντας σχετικά με το κυπριακό ζήτημα:

«Προπάντων όμως άφησε μια ανεπανόρθωτη καταστροφή, την κυπριακή τραγωδία. [...] Όπως προαναφέρθηκε, η χούντα των συνταγματαρχών άφησε μέχρι σήμερα μια ανοιχτή πληγή για τον ελληνισμό, που έκτοτε αγωνίζεται χρόνια να την κλείσει: το 1974 ανέτρεψε τον πρόεδρο της Κυπριακής Δημοκρατίας αρχιεπίσκοπο Μακάριο και επέβαλε καθεστώς υποταγμένο σ' αυτήν. Αυτή η ενέργεια έδωσε την ευκαιρία, που από πολύ καιρό περίμενε η Τουρκία, να εισβάλει στο νησί ("Αττίλας") και να επιβάλει το καθεστώς που ισχύει έως σήμερα· τα τουρκικά στρατεύματα έχουν καταλάβει το βόρειο μέρος της Κύπρου και στηρίζουν με τη δύναμη των όπλων ένα κράτος ("τουρκοκυπριακό"), που δεν έχει νομιμότητα και διεθνή αναγνώριση».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 143-144

Ομοίως, στο Λ3 (2002) αν και υπάρχει η σαφής αναφορά στην υποστήριξη των ΗΠΑ στην χούντα (σ. 228), ωστόσο δεν υπάρχει αναφορά στην εμπλοκή τους ή τον ρόλο τους όσον αφορά το χουντικό πραξικόπημα κατά του Μακαρίου και την τουρκική εισβολή που ακολούθησε:

«Μετά το 1967 η στρατιωτική δικτατορία στην Ελλάδα προσπάθησε να απομακρύνει τον πρόεδρο Μακάριο, θεωρώντας πως έτσι θα κατόρθωνε την Ένωση. Υπέθαλψε, λοιπόν, την τρομοκρατική οργάνωση ΕΟΚΑ Β', η δράση της οποίας όμως έφερε τα αντίθετα αποτελέσματα και συσπείρωσε τους Ελληνοκύπριους γύρω από τον Μακάριο. Τότε οι δικτάτορες αποφάσισαν να ανατρέψουν τον πρόεδρο με στρατιωτικό πραξικόπημα, το οποίο και επιχείρησαν τον Ιούλιο του 1974. Ακολούθησε η τουρκική εισβολή του Αττίλα, η οποία κατέληξε στη ντε φάκτο διχοτόμηση του νησιού, το διωγμό δεκάδων χιλιάδων Ελληνοκύπριων από τις εστίες τους και στη δημιουργία, στο βόρειο τμήμα της Κύπρου, ενός τουρκοκυπριακού κρατικού μορφώματος, που δεν αναγνωρίζεται από τη διεθνή κοινότητα. [...] Ακολούθησε νέο πραξικόπημα των "σκληρών" της χούντας, υπό τον ταξίαρχο Ιωαννίδη. Η νέα δικτατορία ήταν ακόμη στυγνότερη στο εσωτερικό, ενώ άρχισε να οργανώνει πραξικόπημα και στην Κύπρο, εναντίον του προέδρου Μακαρίου. Αυτό εκδηλώθηκε στις 15 Ιουλίου του 1974, με την απόπειρα δολοφονίας του Μακαρίου. Αντί για την Ένωση, που ήθελαν πραξικοπηματικά να επιβάλουν οι εθνικόφρονες αξιωματικοί, επακολούθησε η εισβολή της Τουρκίας και η διχοτόμηση του νησιού. Στις 23 Ιουλίου οι στρατιωτικοί διαπίστωσαν πως ήταν αδύνατο πλέον να διατηρήσουν την εξουσία και κάλεσαν τον Κωνσταντίνο Καραμανλή».

Λ3 (2002), σ. 225, 228

Επίσης, στο **ΣΤ6 (2006-2007)** μέσα από την κύρια αφήγηση και τις πηγές που παρατίθενται εκφράζεται η αποκλειστικότητα της ευθύνης της χούντας δίχως κάποια ξένη επιρροή ή κάποιο κίνητρο ξένου παράγοντα:

«Τον Ιούλιο του 1974, η ελληνική χούντα προσπαθεί με πραξικόπημα να ανατρέψει τον πρόεδρο της Κυπριακής Δημοκρατίας. Η Τουρκία εισβάλλει τότε στην Κύπρο και τα στρατεύματά της καταλαμβάνουν το βόρειο τμήμα του νησιού. Σχηματίζουν εκεί ένα τουρκοκυπριακό κράτος, το οποίο δεν αναγνωρίζεται από τη διεθνή κοινότητα. Μεγάλος αριθμός Ελληνοκυπρίων εκτοπίζεται βίαια και το νησί διχοτομείται. Από τότε η Κύπρος παραμένει διχοτομημένη και το κυπριακό πρόβλημα άλυτο. Η ένταξη της Κύπρου στην Ευρωπαϊκή Ένωση, το 2004, δίνει νέες ελπίδες για τη λύση του ζητήματος».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 121

[πηγή]

«*Το πραξικόπημα και η εισβολή το 1974: “Η ελληνική κυβέρνηση [...] διέταξε [...] τους έλληνες αξιωματικούς της εθνοφρουράς* να καταλάβουν την εξουσία στην Κύπρο και να δολοφονήσουν τον Μακάριο. Έτσι στις 15 Ιουλίου (1974) οι δυνάμεις αυτές κινήθηκαν εναντίον του προεδρικού μεγάρου και άλλων στρατηγικών σημείων της Λευκωσίας και των άλλων κυριότερων πόλεων. Αιματηρές μάχες διεξήχθησαν παντού [...] Ο Μακάριος κατάφερε να διαφύγει στη Πάφο...”*

Κρανιδιώτης Γ., *Το κυπριακό πρόβλημα 1960-1974*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σ. 240».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 123

[πηγή]

«Απόσπασμα από το **Διάγγελμα του Μακάριου** στις 15 Ιουλίου 1974: “Ελληνικέ Κυπριακέ λαέ! [...] Είμαι ο Μακάριος. Είμαι εκείνος τον οποίον συ εξέλεξες δια να είναι ο ηγέτης σου. **Δεν είμαι νεκρός όπως η χούντα των Αθηνών και οι εδώ εκπρόσωποί της θα ήθελαν.** Είμαι ζωντανός και είμαι μαζί σου, συναγωνιστής και σημαιοφόρος εις τον κοινόν αγώνα. Το πραξικόπημα της χούντας απέτυχε...”».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 123

«Στις 25 Νοεμβρίου 1973 ο ταξίαρχος Δημήτριος Ιωαννίδης, με νέο πραξικόπημα, εγκαθίδρυσε το δικό του, ακόμη σκληρότερο, δικτατορικό καθεστώς. **Τον Ιούλιο του 1974 ο Ιωαννίδης προσπάθησε να ανατρέψει τον πρόεδρο Μακάριο στην Κύπρο. Ακολούθησε η τουρκική εισβολή στη Μεγαλόνησο, ύστερα από την οποία η δικτατορία κατέρρευσε και οι αρχηγοί των ενόπλων δυνάμεων κάλεσαν τον Κων. Καραμανλή να αναλάβει την εξουσία [...]** Η δικτατορία των συνταγματαρχών έβλεπε τον Μακάριο, εκλεγμένο και λαοφιλή ηγέτη ενός τμήματος του ελληνισμού, με μεγάλη καχυποψία. Μετά από μία νέα ελληνοτουρκική κρίση, στα τέλη του 1967, η δικτατορία απέσυρε την ελληνική μεραρχία από τη νήσο. Πάντως οι δικτάτορες φαίνεται ότι ενθάρρυναν τον Γρίβα να επιστρέψει στην Κύπρο και να οργανώσει ένοπλη προσπάθεια ανατροπής του Μακαρίου μέσω της οργάνωσης ΕΟΚΑ Β', το 1972-74. Στις 15 Ιουλίου 1974 ο δικτάτορας Ιωαννίδης οργάνωσε πραξικόπημα κατά του Μακαρίου, το οποίο όμως έδωσε στην

Τουρκία το πρόσχημα να εισβάλει παράνομα στην Κύπρο στις 20 Ιουλίου (επιχείρηση “Αττίλας”). Στις 14 Αυγούστου 1974 τα τουρκικά στρατεύματα εξαπέλυσαν δεύτερη εισβολή (επιχείρηση “Αττίλας 2”) και κατέλαβαν το 38% του νησιού, εκδιώκοντας από τις εστίες τους περίπου 200.000 Έλληνες Κυπρίους. [...] **Ωστόσο, η Δημοκρατία αντιμετώπισε την κατάσταση με επιτυχία.** Από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 η Κύπρος γνώρισε ραγδαία οικονομική ανάπτυξη, που χαρακτηρίστηκε διεθνώς **κυπριακό “οικονομικό θαύμα”**».

Λ4 (2007-2022), σ. 159, 164

[πηγή]

«Απόσπασμα από βαρυσήμαντη ομιλία του **Μακαρίου** προς τον κυπριακό λαό (6 Δεκεμβρίου 1974): **“Η επάνοδός μου σημαίνει αποκατάστασιν της συνταγματικής τάξεως, την οποία ανέτρεψεν η χούντα και εξεμεταλλεύθη η Τουρκία.** Προέβαλεν η Τουρκία διεθνώς το πρόσχημα ότι διά της στρατιωτικής επεμβάσεώς της εις την νήσον επεδίωκεν ως μία των Εγγυητριών Δυνάμεων την επαναφοράν της συνταγματικής τάξεως [...]».

Λ4 (2007-2022), σ. 165

«Το 1967 ανακλήθηκε από την Κύπρο, με εντολή της δικτατορίας των Αθηνών, η ελληνική μεραρχία που είχε σταλεί στη Μεγαλόνησο. **Οι σχέσεις του Μακαρίου με τους δικτάτορες μοιραία επιδεινώθηκαν. Το 1974 η ελληνική χούντα ανέτρεψε με πραξικόπημα τον Μακάριο.** Αμέσως μετά τουρκικά στρατεύματα, με το πρόσχημα της προστασίας της τουρκικής μειονότητας, εισέβαλαν στο νησί και κατέλαβαν το βόρειο τμήμα του (σχέδιο Αττίλας). Η Εθνική Φρουρά της Κύπρου αντιστάθηκε στη στρατιωτική μηχανή της Τουρκίας, δίνοντας σκληρές μάχες και προσμετρώντας στο τέλος πληθώρα νεκρών, τραυματιών και αγνοουμένων. Οι Τούρκοι κατέλαβαν το 37% της Κύπρου εκδιώκοντας τους Ελληνοκύπριους, που κατέφυγαν στο ελεύθερο τμήμα του νησιού για να σωθούν. Ταυτόχρονα, μετέφεραν εποίκους από την Τουρκία προς μόνιμη εγκατάσταση, αλλοιώνοντας έτσι την πληθυσμιακή σύνθεση του νησιού. Στα εδάφη που κυρίευσαν, σχημάτισαν ένα τουρκοκυπριακό ψευδοκράτος, το οποίο όμως δεν αναγνωρίστηκε από τη διεθνή Κοινότητα. Η Δημοκρατία της Κύπρου εντάχθηκε επίσημα στην Ευρωπαϊκή Ένωση την 1η Μαΐου 2004. Η κατοχή μεγάλου τμήματος της Κύπρου από τον τουρκικό στρατό συνεχίζεται, παρά την καταδίκη της από τον Ο.Η.Ε. και άλλους διεθνείς οργανισμούς».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 225

γ) Η χούντα ΜΟΝΟ για αντιπερισπασμό και «εξαγωγή» της εσωτερικής κρίσης μετά το Πολυτεχνείο

Στο ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) δεν αναφέρεται η ανάμειξη ή η πρόθεση ανάμειξης κάποιας ξένης δύναμης στην πρόκληση της τουρκικής εισβολής στην Κύπρο. Ωστόσο, αυτό που διαφοροποιεί αυτό το ερμηνευτικό σχήμα είναι πως η πρόθεση που αποδίδεται στην ελληνική χούντα για την οργάνωση του πραξικοπήματος στην Κύπρο είναι ο αντιπερισπασμός του λαού από την εσωτερική κατάσταση και η «εξαγωγή» της εσωτερικής κρίσης του καθεστώτος μετά την αιματηρή κατάπνιξη της εξέγερσης του Πολυτεχνείου:

«Κορυφαία αντιστασιακή πράξη εναντίον της τυραννίας ήταν η κατάληψη του Πολυτεχνείου από τους φοιτητές (Νοέμβριος 1973) στην Αθήνα και των πανεπιστημιακών κτιρίων στη Θεσσαλονίκη και την Πάτρα. Τότε οι δικτάτορες διέταξαν το στρατό να χτυπήσει τους φοιτητές στο Πολυτεχνείο. **Νεκροί και τραυματίες προστέθηκαν έτσι στα άλλα θύματα του στρατιωτικού καθεστώτος. Οι δικτάτορες τότε προσπάθησαν να στρέψουν την προσοχή του λαού στα εξωτερικά ζητήματα. Οργάνωσαν πραξικόπημα στην Κύπρο και ανέτρεψαν τον πρόεδρο της Κύπρου αρχιεπίσκοπο Μακάριο. Η Τουρκία βρήκε ευκαιρία να εισβάλει στην Κύπρο (Ιούλιος 1974), ενώ το στρατιωτικό καθεστώς της Ελλάδας βρέθηκε τελειώς ανέτοιμο να αντιμετωπίσει την κατάσταση. Επικράτησε χάος και η δικτατορία κατέρρευσε».**

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011), σ. 297, 255

«**Στη διάρκεια της δικτατορίας οι σχέσεις μεταξύ των κυβερνήσεων Κύπρου και Ελλάδας γινόταν όλο και ψυχρότερες. Τον Ιούλιο του 1974 η στρατιωτική χούντα οργάνωσε πραξικόπημα στην Κύπρο και ανέτρεψε τον Αρχιεπίσκοπο Μακάριο. Η Τουρκία βρήκε τότε αφορμή να καταλάβει το βόρειο τμήμα του νησιού, ισχυριζόμενη ότι ήθελε τάχα, ως εγγυήτρια δύναμη, να προστατέψει τους τουρκοκυπρίους».**

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [πριν το 1997], σ. 302

«**Η Τουρκία όμως με τη δικαιολογία ότι προστάτευε τη μειοψηφία των Τουρκοκυπρίων πάντα δημιουργούσε προβλήματα. Όταν τον Ιούλιο του 1974 το στρατιωτικό καθεστώς της Ελλάδας οργάνωσε το πραξικόπημα στην Κύπρο, τουρκικός στρατός εισέβαλε στο νησί και κατέλαβε το βόρειο τμήμα του (σχέδιο Αττίλας)».**

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [μετά το 1997], σ. 259

δ) Η χούντα ΚΑΙ οι ΗΠΑ

Το Γ6 (2006-2022) είναι το πρώτο και το μοναδικό εγχειρίδιο στο οποίο αναφέρεται η εμπλοκή των ΗΠΑ (και όχι απροσδιόριστα μέσω αναφορών στον «διεθνή παράγοντα» ή σε «ξένες δυνάμεις») στο πραξικόπημα της χούντας στην Κύπρο, έστω και έμμεσα με την διατύπωση πως ο Μακάριος *δεν ήταν αρεστός ούτε στις ΗΠΑ ούτε στους δικτάτορες* και γι' αυτό ακολούθησε το πραξικόπημα εναντίον του και η τουρκική εισβολή στην Κύπρο:

«**οι ΗΠΑ συνεργάστηκαν με τους δικτάτορες, θέτοντας, έτσι, σε δοκιμασία, και μάλιστα μακροχρόνια, τα αισθήματα των Ελλήνων απέναντί τους [...]. Η δικτατορία κατέρρευσε από ένα δικό της εγκληματικό λάθος. Προκάλεσε πραξικόπημα στην Κύπρο, με το οποίο ανέτρεψε, πρόσκαιρα, τον πρόεδρο της Κυπριακής Δημοκρατίας αρχιεπίσκοπο Μακάριο, που δεν ήταν αρεστός ούτε στις ΗΠΑ ούτε στους δικτάτορες.** Τότε η Τουρκία, με το πρόσχημα ότι ήταν μία από τις εγγυήτριες δυνάμεις της Κυπριακής Δημοκρατίας, αποβίβασε στρατό στην Κύπρο και κατέλαβε μεγάλο μέρος του νησιού. Αδυνατώντας η δικτατορική κυβέρνηση να αντιμετωπίσει την κρίση, παρέδωσε, στις 23 Ιουλίου 1974, την εξουσία στους πολιτικούς».

Γ6 (2006-2022), σ. 155-156

5. Ποια ήταν τα χαρακτηριστικά της Μεταπολίτευσης; (γίνεται διαχωρισμός μεταξύ πολιτικής ΝΔ και ΠΑΣΟΚ;) και μεταψυχροπολεμικά (από την δεκαετία του 1990 κι έπειτα);

α) Ανάγκη για εθνική ενότητα και ανασυγκρότηση

«Μέ την επάνοδο στην κοινοβουλευτική ομαλότητα (1974) ή Ελλάδα έχει ν' αντιμετώπιση, πέρα από τό κυπριακό, μιά μεγάλη προσπάθεια για γενική- ανασυγκρότηση και προσαρμογή στις εύρωπαϊκές και στις παγκόσμιες συνθήκες. Σ' αυτή την προσπάθεια πρέπει νά χρησιμοποιηθούν όλες οι πνευματικές και υλικές δυνάμεις, πού ο έλληνισμός διαθέτει. Παρά τις πολιτικές καί οικονομικές δυσκολίες ή Ελλάδα έδωσε στα μεταπολεμικά χρόνια ένα μεγάλο αριθμό από επιστήμονες καί καλλιτέχνες μέ διεθνή αναγνώριση». Γ3 (1976-1984), σ. 332

«Η διαίρεση αυτή του λαού οδήγησε στο φοβερό εμφύλιο πόλεμο τού 1944-45 καί 1946-49. Στόν εμφύλιο αυτό πόλεμο ή Ελλάδα δοκιμάστηκε πολύ. Άφθονο άδελφικό αίμα πότισε τά έλληνικά χώματα, άνυπολόγιστες ζημιές προξενήθηκαν στην οικονομία τής χώρας καί υποδανλίστηκαν τά μίση, πού καί σήμερα άκόμα έπηρεάζουν, δυστυχώς, την ομαλή πολιτική εξέλιξη τής χώρας. Επειδή όμως έχουμε πικρή πείρα για τά καταστρεπτικά άποτελέσματα τών εμφυλίων πολέμων, έχουμε όλοι οι Έλληνες υποχρέωση, από άγάπη προς την πατρίδα μας καί χωρίς νά λησμονούμε την ιστορία τής, νά ξεχάσουμε τίς διαφορές μας, πού μάς διαιρούν ως λαό, καί ενωμένοι καί άδερφωμένοι νά περιφρουρήσουμε την άνεξαρτησία καί την άκεραιότητα τής πατρίδας μας, γιατί οι κίνδυνοι δέν έξέλειπαν. Έτσι ενωμένοι καί μέ όλες μας τίς δυνάμεις νά δουλέψουμε για την άνόρθωση τής χώρας μας καί νά πάρουμε ως λαός τή θέση πού μάς ανήκει ανάμεσα στους πιό προοδευμένους λαούς. Κάθε γενιά πρέπει νά παραδίνει στή νέα γενιά την πατρίδα ενωμένη καί ευτυχισμένη, πού νά τή ζηλεύουν οι φίλοι καί νά τή σέβονται οι εχθροί. Τό σύνθημά μας πρέπει νά είναι: **εργασία, ενότητα, παιδεία**. Πρέπει νά κάνουμε δική μας την επιστήμη καί τίς τέχνες, πού είναι δυό σπουδαίες δυνάμεις για την πρόοδο του ανθρώπου. Άδερφωμένοι μέ τούς λαούς πού αγαπούν την ειρήνη, τή συνεννόηση καί τή συνεργασία, νά προχωρήσουμε προς τά εμπρός για ένα καλύτερο μέλλον, δικό μας καί τής άνθρωπότητας. Η πολύχρονη καί ένδοξη ιστορία μας μάς επιβάλλει μεγάλες ύποχρεώσεις! Λαμπρό παρελθόν μάς ύποχρεώνει για λαμπρό παρόν καί λαμπρότερο μέλλον. Η επιτυχία τους όμως προϋποθέτει ομόνοια καί ενότητα όλου του λαού μας καί εσωτερική γαλήνη. Έτσι τό Έθνος μας, άπερίσπαστο από εσωτερικές άνωμαλίες, θά μπορέσει νά βαδίσει τό δρόμο τής προόδου καί τών πεπρωμένων τής φυλής μας [...] Καί τώρα ή σημερινή Ελλάδα, ελεύθερη καί άφοσιωμένη στα ειρηνικά της εργα, άγωνίζεται εργαζόμενη μέ φιλοτιμία νά καλυτερέψει τόν πολιτισμό τής καί νά προαγάγει τό κοινωνικό καί βιοτικό τής επίπεδο· καί έκσυγχρονίζοντας τή βιομηχανία τής νά ζήσει ειρηνικά καί άδελφωμένα μέ τούς γύρω τής Βαλκανικούς, Ευρωπαϊκούς καί άλλους λαούς. Τό έργο αυτό τό έφεραν ως εδώ οι παλαιότερες γενεές μέ πάρα πολλές δυσκολίες καί τό εμπιστεύονται στις νεώτερες γενεές νά τό συνεχίσουν καί νά τό συμπληρώσουν. Αυτή είναι ή επιταγή τής Πατρίδας μας, πού οφείλουμε νά την αγαπάμε καί νά

τήν υπερασπιζόμαστε με όλες μας τις δυνάμεις, γιατί από τήν ευημερία της εξαρτάται και ή δική μας ευημερία και προκοπή».
ΣΤ4 (1980-1989), σ. 185-186, 192-193

β) Εκδημοκρατισμός και ανάπτυξη

«Προς την ενωμένη Ευρώπη: Η κυβέρνηση εθνικής ενότητας, που σχηματίστηκε μετά την πτώση της χούντας, είχε να αντιμετωπίσει πολλά προβλήματα. Η Κύπρος περνούσε τραγικές ημέρες με την τουρκική εισβολή. Στο εσωτερικό της χώρας η αποκατάσταση ήρεμης και δημοκρατικής ζωής συναντούσε πολλές δυσκολίες. Πολλοί απ' αυτούς που είχαν συνεργαστεί με το δικτατορικό καθεστώς κατείχαν σημαντικές κρατικές θέσεις κι έφερναν εμπόδια. Γενική επίσης ήταν η απαίτηση να τιμωρηθούν οι *πραξικοπηματίες* και να αποκατασταθούν εκείνοι που είχαν διωχθεί στη διάρκεια της δικτατορίας. Με τη συμπαράσταση του λαού, η κυβέρνηση κατάφερε να ξεπεράσει τις δυσκολίες και σε λίγους μήνες έγιναν εκλογές. Σ' αυτές πήραν μέρος όλα τα κόμματα, αφού νομιμοποιήθηκε και το *Κομμουνιστικό κόμμα*, που ήταν παράνομο από τον εμφύλιο. Έτσι αποκαταστάθηκε η πολιτική ομαλότητα. Μετά τις εκλογές σχηματίστηκε νέα κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον *Κωνσταντίνο Καραμανλή*. Η νέα κυβέρνηση έκαμε *δημοψήφισμα* για τη μορφή του πολιτεύματος και ο λαός, με μεγάλη πλειοψηφία, ψήφισε *προεδρευόμενη δημοκρατία*. Για τη λειτουργία του νέου πολιτεύματος ψηφίστηκε *νέο σύνταγμα* (1975). Σε δίκες που έγιναν, οι αρχηγοί της χούντας και οι στενοί συνεργάτες τους καταδικάστηκαν σε πολύχρονη φυλάκιση. **Σταδιακά αποκαταστάθηκε η ομαλή λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών. Σ' όλη τη χώρα επικρατούσε ομοψυχία και διάθεση για δημιουργία.** Στην περίοδο αυτή η δημοτική, η γλώσσα που ένιωθε και μιλούσε ο λαός, καθιερώθηκε ως επίσημη γλώσσα του κράτους. Τα σχολικά βιβλία, που τα περισσότερα ήταν γραμμένα στην καθαρεύουσα, γράφτηκαν όλα στη δημοτική. Στη δημοτική συντάσσονταν πια και όλα τα δημόσια έγγραφα. **Ενισχύθηκε η άμυνα της χώρας και ιδιαίτερα των νησιών του ανατολικού Αιγαίου για την αντιμετώπιση του τουρκικού κινδύνου. Έγινε επίσης προσπάθεια να αποκατασταθούν καλές σχέσεις με όλες τις χώρες και να ξεφύγει η χώρα από την απομόνωση, στην οποία είχε βρεθεί, εξαιτίας του δικτατορικού καθεστώτος».**

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011), σ. 305, 263

«Η πολιτική κατάσταση άργησε να εξομαλυνθεί. Η σκιά του εμφυλίου πολέμου βάραινε την πολιτική ζωή της χώρας μέχρι τη δικτατορία των συνταγματαρχών το 1967, η οποία έθεσε τέρμα στην ασθμαίνουσα νεαρή μεταπολεμική δημοκρατία. Η κατάσταση άλλαξε ριζικά μετά την πτώση της δικτατορίας το 1974. Με πολύ γρήγορους ρυθμούς εδραιώθηκε αβασίλευτο δημοκρατικό πολίτευμα, οι διχασμοί του παρελθόντος ξεπεράστηκαν, και η χώρα εισήλθε σε μία διαδικασία εκσυγχρονισμού και ανανέωσης».

ΚΛ6 (1999-2022), σ. 111

«γ. *Μεταπολίτευση (1974-1989)*: Από το 1974 και ύστερα η Ελλάδα διέρχεται την πιο ήρεμη πολιτική περίοδο. Ουδέποτε ο ελληνικός λαός απολάμβανε σε τέτοια έκταση και ποιότητα τα αγαθά του δημοκρατικού βίου. Ο πολιτικός δυναμισμός και η ανανέωση συμβαδίζουν με τη φρόνηση και την ωριμότητα. Στους μεγάλους

άθλους της περιόδου ανήκει η **μετάβαση από τη δικτατορία στη δημοκρατία χωρίς κλυδωνισμούς και ο τερματισμός της διαίρεσης και διάκρισης των Ελλήνων με βάση τα δεδομένα του εμφύλιου πολέμου (1946-49)**. Επιστημότερη έκφραση του πνεύματος της συμφιλίωσης των Ελλήνων αποτέλεσε η **αναγνώριση και νομοθετικά της Εθνικής Αντίστασης**. Χωρίς τους κλυδωνισμούς του παρελθόντος, έγινε και η πολιτειακή μεταβολή (1975): το δημοψήφισμα που διενεργήθηκε έφερε την κατάργηση της Βασιλείας και την εγκαθίδρυση της Προεδρευόμενης Δημοκρατίας. Κατά τη Μεταπολίτευση η Ελλάδα ακολούθησε εξωτερική πολιτική που της επέτρεψε να **αναγνωρίζεται ως παράγοντας σταθερότητας, ειρήνης αλλά και ανάπτυξης. Καλλιέργησε με τις λοιπές βαλκανικές χώρες όχι απλώς σχέσεις καλής γειτονίας αλλά και συνεργασίας σε όλα σχεδόν τα επίπεδα. Το ίδιο έκανε και στην ευρύτερη περιοχή της ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου**. Το σημαντικότερο γεγονός όσον αφορά τις εξωτερικές σχέσεις της χώρας υπήρξε η **συνθήκη ένταξης της στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (Ε.Ο.Κ.)**. Η συμφωνία ένταξης εμπλουτίστηκε στη συνέχεια με όρους επωφελείς γι' αυτή. Σήμερα η Ελλάδα είναι ισότιμο μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε.Ε.), που αποτελεί την εξέλιξη της Ε.Ο.Κ. Σ' έναν κόσμο που εξελίσσεται ραγδαία η Ελλάδα έχει να διαδραματίσει σπουδαίο ρόλο: τον εγγυώνται η μακρά ιστορική παράδοσή της, ο πολιτισμός της και η προσαρμοστικότητα της σε νέα δεδομένα».

ΚΛ7 (2001-2014), σ. 145

«Οι Έλληνες παραμένουν χωρισμένοι σε νικητές και σε ηττημένους του Εμφύλιου πολέμου και δεν έχουν τα ίδια δικαιώματα. **Τα προβλήματα αυτά υποχωρούν κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου, καθώς γίνονται προσπάθειες για τον εκδημοκρατισμό της χώρας** [...] Η μεταπολεμική Ελλάδα προσπαθεί να επουλώσει τις πληγές της από τους πολέμους. Έχει επίσης ν' αντιμετωπίσει κοινωνικά και οικονομικά ζητήματα, που αναγκάζουν πολλούς ανθρώπους να μεταναστεύσουν. Καλείται ακόμα να λύσει το κυπριακό ζήτημα, την ανεξαρτησία της Κύπρου, που είναι έως το 1960 υπό αγγλική κατοχή. **Η δικτατορία του 1967 ανακόπτει την πορεία εκδημοκρατισμού και εξευρωπαϊσμού της χώρας**. Περιπλέκει επίσης την κατάσταση στην Κύπρο. **Με την πτώση της Χούντας και την αποκατάσταση της δημοκρατίας, η Ελλάδα εντάσσεται στη σύγχρονη δημοκρατική Ευρώπη**».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 115, 136

[λεζάντα]

«Δυο παγκόσμιοι πόλεμοι σημαδεύουν την ελληνική και ευρωπαϊκή ιστορία του 20ού αιώνα και πολλές αλλαγές στα σύνορα των κρατών, στη φυσιογνωμία των πόλεων, στην καθημερινότητα των κατοίκων. **Η Ελλάδα κυρίως μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας το 1974, γίνεται σταδιακά ένα σύγχρονο ευρωπαϊκό κράτος και εντάσσεται στην Ευρωπαϊκή Ένωση**».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 137

Στο **Λ4 (2007-2022)** η αφήγηση επικεντρώνεται στο ζήτημα του πλήρους εκδημοκρατισμού της χώρας κατά την Μεταπολίτευση, ενώ εστιάζει υπερβολικά (σε κύρια αφήγηση και πηγές) στο πρόσωπο του Κ. Καραμανλή ως τον αποκλειστικό πρωτεργάτη αυτού του «ελληνικού θαύματος» της μετάβασης από την δικτατορία

στον ταχύ και αναίμακτο εκδημοκρατισμό· σκιαγραφώντας τον ως τον απόλυτα ισχυρό και ικανό «μεγάλο» πολιτικό άνδρα, κάτι που παραπέμπει βέβαια και στην αντίστοιχου τύπου ιστοριογραφική κατεύθυνση περί «Μεγάλων Ανδρών» της ιστορίας:

«Η Μεταπολίτευση: Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής ανέλαβε την εξουσία τη νύχτα της 23ης προς 24η Ιουλίου 1974 και ξεκίνησε τη διαδικασία που αποκλήθηκε “Μεταπολίτευση”, όρος που περιγράφει τη μετάβαση από τη δικτατορία σε ένα σύγχρονο, ευρωπαϊκό δημοκρατικό καθεστώς. Το εγχείρημα παρουσίαζε μεγάλες δυσκολίες: στο εσωτερικό ο στρατός ελεγχόταν σε μεγάλο βαθμό από τους νοσταλγούς της δικτατορίας, έτοιμους να ανατρέψουν τη νέα κυβέρνηση. Παράλληλα, στο εξωτερικό, ο Καραμανλής έπρεπε να αντιμετωπίσει την τεράστια κρίση που είχε προκληθεί από την τουρκική εισβολή στην Κύπρο και από τη διατύπωση τουρκικών διεκδικήσεων στον χώρο του Αιγαίου και κυρίως στο ζήτημα της υφαλοκρηπίδας* (δηλαδή του βυθού της θάλασσας και του υπεδάφους του, πέραν των χωρικών υδάτων). Μάλιστα, μετά τη δεύτερη φάση της τουρκικής εισβολής στην Κύπρο, τον Αύγουστο του 1974, ο Καραμανλής ανακοίνωσε την αποχώρηση της Ελλάδας από το στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ. Ο Καραμανλής σχημάτισε κυβέρνηση εθνικής ενότητας, με υπουργό Εξωτερικών τον κεντρώο ηγέτη Γεώργιο Μαύρο, και με ταχύτητα προχώρησε στην αποκατάσταση της δημοκρατικής ομαλότητας: αποκατέστησε τον πολιτικό έλεγχο στον στρατό και στη διοίκηση, νομιμοποίησε το ΚΚΕ και προετοίμασε εκλογές. Σύντομα ιδρύθηκαν νέα κόμματα: το *Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα* (ΠΑΣΟΚ) υπό τον Ανδρέα Παπανδρέου, η *Νέα Δημοκρατία* υπό τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, η *Ένωση Κέντρου-Νέες Δυνάμεις* υπό τον Γεώργιο Μαύρο. Οι εκλογές έγιναν στις 17 Νοεμβρίου 1974, ακριβώς στην πρώτη επέτειο της εξέγερσης του Πολυτεχνείου, και νικήτρια από αυτές εξήλθε η Νέα Δημοκρατία. Ακολούθησε, τον Δεκέμβριο, δημοψήφισμα για τη μορφή του πολιτεύματος, στο οποίο επικράτησαν οι υποστηρικτές της αβασίλευτης δημοκρατίας και το οποίο επέλυσε, για πρώτη φορά με τρόπο οριστικό και μη αμφισβητήσιμο, το πολιτειακό ζήτημα*, που είχε προκαλέσει τόσα πάθη στην ελληνική ιστορία. Νέο Σύνταγμα εγκρίθηκε από τη Βουλή τον Ιούνιο του 1975 και Πρόεδρος της Δημοκρατίας εκλέχτηκε ο Κωνσταντίνος Τσάτσος. Η επιτυχής, ταχεία και αναίμακτη αποκατάσταση της δημοκρατίας εντυπωσίασε τη διεθνή κοινή γνώμη. Μάλιστα ο διεθνής Τύπος αποκάλεσε τη διαδικασία αυτή “ελληνικό θαύμα”».

Λ4 (2007-2022), σ. 160

[πηγή]

«Το πολιτικό κλίμα μετά την πτώση της δικτατορίας. Σχόλια και ελπίδες που διατυπώνει ο Τύπος: • “Η ορκωμοσία πολιτικής Κυβερνήσεως ελπίζεται ότι θα αποτελέσει απαρχή επανόδου σε συνταγματική τάξη, ύστερα από την παρένθεση επτάμισι περίπου ετών αποτυχημένων πειραματισμών και παρεκκλίσεων. Και λογίζεται βέβαια μόνον σαν απαρχή, γιατί η συνταγματική τάξη συνδέεται άρρηκτα με διενέργεια ελευθέρων εκλογών, αίτημα που δεν έπαυσαν να προβάλλουν οι δημοκρατικά σκεπτόμενοι Έλληνες”.

Εφημερίδα Το Βήμα, φύλλο 24ης Ιουλίου 1974.

• “Η διακυβέρνηση της χώρας ανετέθη στους πολιτικούς, εκλήθη ο Καραμανλής, ήλθε, ωρκίσθηκε πρωθυπουργός και ανέλαβε την εξουσία. Μαζί με την αλλαγή

και τον Καραμανλή ήλθε ο άνεμος της δημοκρατίας, το χαμόγελο — ο ξέφρενος παλλαϊκός πανηγυρισμός”.

Εφημερίδα Απογευματινή, φύλλο 24ης Ιουλίου 1974.

• “Προσευχηθείτε για μένα, είπε φεύγοντας από το Παρίσι ο κ. Κωνσταντίνος Καραμανλής. Προσενχόμεθα. Και του ευχόμεθα από το βάθος της καρδιάς μας να επιτύχη. Γνωρίζομεν τις αρετές του. Όπως και τις αδυναμίες του. Αλλά γνωρίζουμε επίσης ότι ο τόπος δεν έχει άλλα περιθώρια ανοχής και αντοχής. Βεβαίως δεν περιμένει θαύματα από έναν άνθρωπο. Ούτε και έχει αυταπάτες. Αν χθες τον υποδέχθηκε σαν ημίθεο, ήταν γιατί πίστευε πως γινόταν το πρώτο μεγάλο βήμα στον δύσκολο δρόμο της ανορθώσεως του τόπου. Το επόμενο βήμα θα πρέπει να είναι η πλαισίωσή του από όλες τις πολιτικές δυνάμεις, καινούργιες και παλιές, που αντιστάθηκαν στη δικτατορία, για να οδηγήσουν τον τόπο στις ελεύθερες εκλογές”.

Εφημερίδα Αθηναϊκή, φύλλο 24ης Ιουλίου 1974».

Λ4 (2007-2022), σ. 160

[πηγή]

«**Διάγγελμα του πρωθυπουργού Κ. Καραμανλή στις 25 Ιουλίου 1974, αμέσως μετά την ορκωμοσία του πρώτου κλιμακίου της κυβέρνησης εθνικής ενότητας:** “Έλληνίδες, Έλληνες, Αναλαμβάνω την ευθύνη της διακυβερνήσεως της χώρας υπό συνθήκας κρισίμους και δι’ αυτήν και δι’ ολόκληρον τον Ελληνισμόν. Με στηρίζει όμως η πεποίθησις ότι και αι μεγαλύτεραι δυσχέρειαι ημπορούν να αντιμετωπισθούν με την επιστράτευσιν όλων των δυνάμεων και των αρετών του Έθνους. Προς τούτο, **απευθύνομαι προς όλους σας και ιδιαίτερα προς την νεολαίαν και τας Ενόπλους Δυνάμεις της χώρας, με πρωτοβουλία των οποίων ήνοιξεν ο δρόμος προς την ομαλότητα.** Και σας ζητώ να εξαρθήτε εις το ύψος των περιστάσεων. **Η ομόνοια, η σύμπνοια, η συναδέλφωσις λαού και στρατού, αποτελούν εθνικήν επιταγήν.** Είναι επίσης αυτήν την ώραν εθνική επιταγή **η σωφροσύνη, η ψυχραιμία, η συνειδητοποίηση των ευθυνών.** Η κυβέρνησις, ο σχηματισμός της οποίας ολοκληρώνεται αύριον, έχει πρώτον και υπέρτατον χρέος να αντιμετωπίση όλους τους εξωτερικούς κινδύνους που επεσωρεύθησαν από τα πρόσφατα, δραματικά γεγονότα. Την ώραν αυτήν η σκέψις μου στρέφεται πρωτίστως προς την δοκιμαζομένην Μεγαλόνησον, της οποίας την ανεξαρτησίαν και ακεραιότητα θα προασπίσωμεν δι’ όλων μας των δυνάμεων με σταθερότητα και με πίστιν εις τας αρχάς του δικαίου και τας παραδόσεις της Ιστορίας μας. **Εις την εθνικήν αυτήν αποστολήν θα αφιερώση η κυβέρνησις εις πρώτον στάδιον τας δυνάμεις της.** Διά τούτο δεν έχει ούτε κομματικόν ούτε πολιτικόν χαρακτήρα. Έχει χαρακτήρα σαφώς εθνικόν. Όταν, συν Θεώ —και θέλω να ελπίζω συντομότατα— θα έχει αντιμετωπισθεί το εθνικόν θέμα, που συνταράσσει ολόκληρον τον Ελληνισμόν, η κυβέρνησις, ενισχυομένη με τας νέας δυνάμεις, θα ασχοληθή με τα πιεστικώτερα προβλήματα του τόπου. Και το κυριώτερον εξ αυτών είναι η **ταχεία χάραξις της διαδικασίας που θα οδηγήση στην θεμελίωσιν μιας πραγματικής και προοδευτικής δημοκρατίας, στο πλαίσιο της οποίας θα έχουν θέσιν όλοι οι Έλληνες.** Εις την ζωήν όλων των Εθνών υπάρχουν στιγμαί που επιβάλλουν έξαρσιν ηθικήν και εθνικήν. Είναι αι στιγμαί εκείναι κατά τας οποίας ένας λαός, απογοητευμένος από το πρόσφατον και απώτερον παρελθόν, αναζητεί με αγωνίαν τον δρόμον του. Και τας στιγμάς αυτάς ακριβώς ζη σήμερον η χώρα μας. **Το στάδιον που μεσολαβεί μεταξύ της δικτατορίας και της πλήρους αποκαταστάσεως της**

δημοκρατίας είναι πάντοτε κρίσιμον. Για να αξιοποιηθεί ωφέλιμα, χρειάζεται πολιτική ωριμότης. Είμαι βέβαιος ότι οι Έλληνες και οι Ελληνίδες, μετά την οδυνηρήν δοκιμασίαν των τελευταίων ετών, θα αποδείξουν ότι κατέχουν την βασικήν αυτήν πολιτικήν αρετήν. Και ότι θα την ασκήσουν κατά τρόπον ώστε να διανοιγεί, αποφασιστικά πλέον, ο δρόμος για την ελευθερίαν, την δημοκρατίαν και την ευημερίαν του Έθνους”».

Λ4 (2007-2022), σ. 160-161

Το ίδιο συμβαίνει και στο ΣΤ7 (2012-2022) του ίδιου επικεφαλής της συγγραφικής ομάδας:

«Η χρονική περίοδος από την αποκατάσταση της δημοκρατίας στην Ελλάδα, τον Ιούλιο του 1974, μέχρι σήμερα ονομάζεται Μεταπολίτευση. Κατά τη διάρκειά της καταβλήθηκαν συντονισμένες προσπάθειες για να ενισχυθούν οι δημοκρατικοί θεσμοί και να καλλιεργηθούν οι διεθνείς σχέσεις του κράτους. Παρά τις επιμέρους διαφορές τους, όλες οι κυβερνήσεις της Μεταπολίτευσης εργάστηκαν για τον εκσυγχρονισμό και τη βελτίωση της ποιότητας ζωής των Ελλήνων πολιτών. Έτσι, το βιωτικό επίπεδο των Ελλήνων βελτιώθηκε εντυπωσιακά. Παράλληλα με την υλική ευημερία, η πνευματική ζωή της Ελλάδας γνώρισε μεγάλη άνθηση, με κορυφαίες στιγμές την απονομή του βραβείου Νόμπελ Λογοτεχνίας στους ποιητές Γιώργο Σεφέρη (1963) και Οδυσσέα Ελύτη (1979)».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 231

[πηγή]

«3. Απόσπασμα από την αγόρευση του πρωθυπουργού Ανδρέα Παπανδρέου στη Βουλή σχετικά με την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης (Αύγουστος 1982): “Ήλθε τώρα η ώρα, δίπλα στους ήρωες του 1821, να τοποθετήσουμε στην εθνική μας μνήμη ενωμένους αυτούς που έπεσαν το 1940-1944: τα στρατευμένα παιδιά του λαού, που έγραψαν σελίδες δόξας στον μεγάλο αμυντικό πόλεμο, πόλεμο στον οποίο τελικά οφείλεται η πτώση της ναζιστικής δικτατορίας, του ναζισμού. Αυτούς επίσης που συνέχισαν τον αγώνα στα βουνά και στις πόλεις, φτιάχνοντας ένα μαζικό λαϊκό κίνημα με πολυβόλα και συλλαλητήρια με περιφρόνηση προς τον θάνατο, με πάθος για τη λευτεριά, με άμετρη αυτοθυσία, άνδρες και γυναίκες στην Πίνδο και στη Ρούμελη, στον Γοργοπόταμο, στην Αθήνα, στην Κοκκινιά, στο Χαϊδάρι, στην Καισαριανή, στα Καλάβρυτα, στο Δίστομο, στις πόλεις, στα χωριά, στην Ελλάδα, στη Μέση Ανατολή, στα γερμανικά στρατόπεδα. Δεν είναι μόνο η πολιτική θέληση που καθοδηγεί το χρέος μας, δεν είναι μόνο η ανάγκη να φανούμε συνεπείς προς τις υποχρεώσεις μας, είναι κυρίως η ηθική επιταγή να αποδώσουμε στον Ελληνικό Λαό ένα μεγάλο ακόμα σύμβολο θυσιών και αγώνων που του ανήκει, ένα σύμβολο εθνικής ενότητας απαραίτητης, όσο ποτέ άλλοτε, για έναν Λαό που αγωνίζεται να κατοχυρώσει την εθνική του ανεξαρτησία και να περιφρουρήσει την εδαφική του ακεραιότητα”».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 232

γ) Εκδημοκρατισμός και Ανάπτυξη ΑΛΛΑ με κοινωνικά-οικονομικά προβλήματα

Στο **Λ2 (1983-2007)** ως βασικό χαρακτηριστικό της Μεταπολίτευσης προβάλλει ο συνεχής εκδημοκρατισμός (από όλες τις κυβερνήσεις). Αναφέρεται η οικονομική ανάπτυξη, για την οποία όμως δεν μεταφέρεται μια καθαγιασμένη και εξωραϊσμένη εικόνα, παρά σημειώνονται και τα σημαντικά κοινωνικά-οικονομικά προβλήματα που παρέμεναν άλυτα:

«Μετά την αποκατάσταση της Δημοκρατίας στη χώρα (24 Ιουλίου 1974) η μεταδικτατορική πολιτική ηγεσία θέτει ως πρώτο στόχο της την εδραίωση της δημοκρατίας στην Ελλάδα και την εξάλειψη των τραυματικών εμπειριών του εμφυλίου. Οι κυβερνήσεις του Κ. Καραμανλή (1974-1980) ως αρχηγού της Νέας Δημοκρατίας του Γεωργίου Ράλλη, διαδόχου του Κ. Καραμανλή στην ηγεσία της Νέας Δημοκρατίας (1980-1981) και του Ανδρέα Παπανδρέου (1981-) ως αρχηγού του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος εργάστηκαν προς αυτή την κατεύθυνση. Σταθμοί σ' αυτή την πορεία είναι η νομιμοποίηση του Κ.Κ.Ε. (κυβέρνηση Καραμανλή), η διενέργεια δημοψηφίσματος (8 Δεκεμβρίου 1974) και η εγκαθίδρυση της προεδρικής δημοκρατίας στη χώρα (κυβέρνηση Καραμανλή), η ψήφιση του νέου συντάγματος [9 Ιουνίου 1975, κυβέρνηση Καραμανλή· σύμφωνα με τις διατάξεις του νέου συντάγματος πρώτος πρόεδρος της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας εκλέγεται ο Κωνσταντίνος Τσάτσος (1975-1980) και δεύτερος ο Κωνσταντίνος Καραμανλής (1980-)] και ο νόμος για την ανάγνωση της Εθνικής Αντίστασης (1982, κυβέρνηση Ανδρέα Παπανδρέου). Κατά την περίοδο που αρχίζει μετά τη λήξη του εμφυλίου και συνεχίζεται ως τις ημέρες μας η εξωτερική πολιτική της χώρας διέρχεται από δύο διαδοχικές φάσεις. Η πρώτη φάση σφραγίζεται από την είσοδο της Ελλάδας στο Ν.Α.Τ.Ο. και από τον προσανατολισμό της χώρας προς την αμερικανική σφαίρα επιρροής. Μετά την πτώση της δικτατορίας (1974) ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, ως πρωθυπουργός, εχάραξε νέα εξωτερική πολιτική η οποία χαρακτηρίζεται από μια τάση αποδέσμευσης από την αμερικανική εξάρτηση και από τολμηρά ανοίγματα προς τις σοσιαλιστικές χώρες και προς τα κράτη του τρίτου κόσμου. Την πολιτική αυτή διευρύνει η κυβέρνηση Ανδρέα Παπανδρέου».

Λ2 (1983-2007), σ. 396, 400-401

[λεζάντα]

«[...] Στις 24 Ιουλίου 1974 το καθεστώς της 21ης Απριλίου έχει καταρρεύσει κάτω από το βάρος της κυπριακής τραγωδίας και από την αντίδραση του λαού. Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, μετά από σύσκεψη των πολιτικών ηγετών που τον προσκάλεσαν, επιστρέφει στην Αθήνα από τη Γαλλία, όπου είχε ζήσει όλη τη διάρκεια της δικτατορίας και γίνεται ενθουσιωδώς δεκτός από το λαό. Στη φωτογραφία ένα χαρακτηριστικό στιγμιότυπο από την υποδοχή του Κ. Καραμανλή στην Αθήνα».

Λ2 (1983-2007), σ. 399

«4. Οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα: [...] Παρόλες όμως αυτές τις εντυπωσιακές επιτεύξεις η οικονομία μας εξακολουθεί να πάσχει από μian έντονη ρευστότητα και όχι ισορροπημένο χαρακτήρα. Παρά τις ευκολίες που του παραχωρήθηκαν, ο βιομηχανικός τομέας παραμένει εξαιρετικά αδύνατος. Αποτελείται κυρίως από μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις με περιορισμένο κεφάλαιο, προσανατολισμένες στην παραγωγή καταναλωτικών αγαθών. Ο

τριτογενής τομέας έχει λάβει μια μορφή λίγο-πολύ παρασιτική και με τα μεγάλα κέρδη που πραγματοποιεί στρέφεται προς την απόκτηση καταναλωτικών αγαθών και έτσι συντελεί στο να παρουσιάζονται έντονες πληθωριστικές τάσεις. Το μεταναστευτικό πρόβλημα συνδέεται άμεσα με το οικονομικό. Μετά τον εμφύλιο παρατηρείται ένα διπλό μεταναστευτικό ρεύμα του λαού της υπαίθρου. Από το ένα μέρος γίνεται μια μαζική μετακίνηση αγροτικών πληθυσμών προς τα αστικά κέντρα, και ιδιαίτερα προς την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, και από το άλλο ένας συμπαγής αγροτικός κυρίως πληθυσμός εγκαταλείπει την Ελλάδα, για να αναζητήσει εργασία στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης και ιδιαίτερα στη Δυτική Γερμανία. Υπολογίζεται ότι περίπου 1.600.000 Έλληνες μετακινήθηκαν κατά την εικοσαετία 50-70. Από αυτούς περίπου 900.000 ζήτησαν εργασία στο εξωτερικό. Από το πληθυσμιακό αυτό σύνολο ένα τμήμα επέστρεψε στην Ελλάδα, ενώ το μεγαλύτερο μέρος εξακολουθεί να εργάζεται στο εξωτερικό. Η Ελλάδα προσπαθεί να αποτρέψει τον αφελληνισμό αυτών των μεταναστών, γιατί ελπίζει ότι αν αυξηθεί ο ρυθμός της βιομηχανικής ανάπτυξης της χώρας μελλοντικά, οι Έλληνες της Ευρώπης θα μπορέσουν να βρουν εργασία στην πατρίδα τους και θα συντελέσουν στην οικονομική της ανάπτυξη».

Λ2 (1983-2007), σ. 406-409

Στο ΚΛ3 (1984-1989) παρουσιάζεται το βασικό πρόβλημα της μετανάστευσης που ξεκινάει από την δεκαετία του 1950, αλλά παραμένει ως πρόβλημα μέχρι και την σύγχρονη εποχή του εγχειριδίου (1984), το οποίο και το περιγράφει όχι μόνο στο ανθρώπινο μικροεπίπεδο, αλλά και στο μακρο-οικονομικό, καθώς η μετανάστευση ερμηνεύεται ως μορφή αφαίμαξης υπεραξίας που καρπώνονται οι χώρες του ευρωπαϊκού Κέντρου-Βορρά από τις χώρες του ευρωπαϊκού Νότου· ερμηνεύοντας αυτήν την διαδικασία ως διαδικασία που μακροχρόνια εντείνει την υπανάπτυξη της Ελλάδας και επιτείνει τις ανισότητες και τις αντιθέσεις μεταξύ των χωρών του κέντρου και της περιφέρειας:

«Εκατομμύρια Λατινοαμερικάνοι από το Μεξικό, τις χώρες της Καραϊβικής και της Κεντρικής Αμερικής εργάζονται στα Αμερικανικά εργοστάσια, αγροκτήματα και σπίτια. Παρόμοια, εκατομμύρια εργάτες από τη Ν. Ευρώπη (Πορτογαλία, Ισπανία, Ιταλία, Γιουγκοσλαβία, Ελλάδα και Τουρκία) εργάζονται στα εργοστάσια της Κεντρικής και Βόρειας Ευρώπης. Οι εργάτες είναι ευχαριστημένοι να απασχοληθούν σε αυτές τις δουλειές, επειδή τα ημερομίσθια είναι ψηλότερα από τις χώρες τους. Επίσης οι νοτιοευρωπαϊκές κυβερνήσεις δέχονται με ικανοποίηση τα χρήματα που οι εργάτες στέλνουν πίσω στις οικογένειες τους. Αλλά μακροπρόθεσμα οι αναπτυγμένες χώρες επωφελούνται περισσότερο από τους “φιλοξενούμενους εργάτες”. Οι χώρες που εξάγουν εργατικό δυναμικό ωφελούνται πολύ λιγότερο, απ’ ό,τι πιστεύεται γενικά. Ας δούμε πώς επηρεάζεται η Ελλάδα, όταν οι νέοι της φεύγουν για την Κεντρική και Βόρεια Ευρώπη. Η Ελληνική Κυβέρνηση βοηθιέται οικονομικά από τα χρήματα που στέλνουν οι εργάτες. Οι οικογένειες τους στην Ελλάδα μπορούν να ζουν καλύτερα με τα χρήματα που λαμβάνουν. Αλλά υπάρχει και η άλλη πλευρά αυτής της εικόνας. Αναρωτιέται κανείς αν πράγματι ήταν ωφέλιμο για την Ελλάδα που 1,95 εκατομμύρια των πολιτών της, δηλαδή το 20% του συνολικού της πληθυσμού, εγκατέλειπαν τη πατρίδα τους ανάμεσα στα τέλη της δεκαετίας του 50 και τις αρχές της δεκαετίας του 1970. Δεν είναι όμως μόνο οι ανειδίκευτοι εργάτες που μεταναστεύουν. Οι

βορειοευρωπαϊκές χώρες επιλέγουν εργάτες που υπερβαίνουν τον κανονικό μέσο όρο στην υγεία, την ευφυΐα και τις δεξιότητες. Το 1963, πάνω από το 50% ταξινομούταν ως ειδικευμένοι εργάτες βιομηχανιών με γνώσεις δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Από τότε το ποσοστό των ειδικευμένων εργατών ολοένα ανέρχεται. Αυτό σημαίνει ότι η Ελλάδα έχασε ακόμα και την ποιότητα του εργατικού δυναμικού που χρειάζεται για τη δική της οικονομική ανάπτυξη. Όσο για τους ανειδίκευτους, πολύ λίγοι εκπαιδεύονται στα ξένα εργοστάσια. Κι αν εκπαιδεύονται, είναι πιθανό ότι εγκαθίστανται μόνιμα στον τόπο εκπαίδευσης τους. Ακόμα κι αν γυρίσουν, οι νέες τους δεξιότητες συνήθως είναι άχρηστες για την Ελλάδα, γιατί αφορούν ειδικευση για εργοστάσια που δεν υπάρχουν στην Ελλάδα. Τελικά, όσα κι αν κερδίζουν οι εργάτες, λίγο συνεισφέρουν στην οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας. Συνήθως τα κέρδη τους ξοδεύονται, για ν' ανοίξουν ένα μικροκατάστημα ή να χτίσουν ένα σπίτι ή να αγοράσουν καταναλωτικά αγαθά, όπως συσκευές τηλεοράσεων, ψυγεία ή μοτοσυκλέτες. Αυτό βέβαια κάνει πιο ευχάριστη τη ζωή σήμερα, αλλά ελάχιστα βοηθάει στην ανάπτυξη της Ελληνικής οικονομίας. Και δεν είναι σίγουρο πως οι μελλοντικές γενιές των Ελλήνων δε θα αναγκαστούν να εγκαταλείψουν την πατρίδα τους, για να βρουν δουλειά σε ξένα μέρη. Το Βρετανικό Ινστιτούτο για τις Σχέσεις των Φυλών έφτασε στο εξής συμπέρασμα σχετικά με το θέμα που αξίζει να το λάβουν προσεκτικά υπόψη χώρες σαν την Ελλάδα. «Σήμερα η μετανάστευση είναι εξαιρετικά κερδοσκοπική για το Δυτικοευρωπαϊκό καπιταλισμό. Παράλληλα δεν προσφ έρει τίποτε, για να ανακουφίσει τις υπανάπτυκτες χώρες, από όπου προέρχονται οι μετανάστες στην πραγματικότητα είναι συχνά εμπόδιο για ανάπτυξη. Η μετανάστευση των εργατών είναι μάλλον μια μορφή βοήθειας που δίνεται από τις φτωχές, για να αναπτυχτούν οι πλούσιες χώρες»».

ΚΛ3 (1984-1989), σ. 122-123

Ομοίως, στο Γ4 (1984-1991):

«Στην τελευταία μόνο δεκαετία, δηλαδή από το 1974, είναι δυνατό να γίνει λόγος για κάποιο προγραμματισμό και για ενίσχυση της εγχώριας βιομηχανίας. Εντούτοις, ακόμη και σήμερα (1983) η χώρα αντιμετωπίζει σοβαρά οργανωτικά προβλήματα στον οικονομικό τομέα, που επιτείνονται από τη διεθνή οικονομική κρίση και από τον πληθωρισμό. Πάντως, εδώ και δέκα περίπου χρόνια η χώρα έχει πάψει να ανήκει στην κατηγορία των υπανάπτυκτων. Στη φάση αυτή πραγματοποιήθηκε και η πλήρης ένταξη της χώρας, ως δέκατου ισότιμου μέλους, στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ), το 1981».

Γ4 (1984-1991), σ. 325-326

«Τον Ιούλιο του 1974 σχηματίστηκε κυβέρνηση εθνικής ενότητας, με πρωθυπουργό τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, που από το 1963 είχε αποσυρθεί από την ενεργό πολιτική και ζούσε στο Παρίσι. Η κυβέρνηση αυτή έθεσε τις βάσεις για την αποκατάσταση της δημοκρατίας και έλαβε μέτρα για την οικονομική ανάπτυξη της χώρας: έκανε βουλευτικές εκλογές, που τις κέρδισε η Νέα Δημοκρατία, δηλαδή το κόμμα του Κ. Καραμανλή με μεγάλη πλειοψηφία, και δημοψήφισμα για τη μορφή του πολιτεύματος, που κατέληξε στην αβασίλευτη δημοκρατία με συντριπτική πλειοψηφία. Επίσης επανέφερε στη νομιμότητα το ΚΚΕ, και προσανατόλισε την οικονομική πολιτική της χώρας προς την ένταξη

στην ΕΟΚ. Από το 1974 έως το 1981 η εξομάλυνση του πολιτικού βίου ήταν τέτοια, ώστε ένα νέο κόμμα, το Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα (ΠΑΣΟΚ), με πρόεδρο τον Ανδρέα Γ. Παπανδρέου και με σοσιαλιστικό πρόγραμμα, κέρδισε άνετα τις εκλογές και σχημάτισε κυβέρνηση, πράγμα που θα ήταν αδιανόητο δεκαπέντε χρόνια πριν».

Γ4 (1984-1991), σ. 327-328

[λεζάντα]

«Τον Ιούλιο του 1974 η δικτατορία της 21ης Απριλίου έπεσε, αφού συσώρευσε πολλά δεινά στον τόπο. Αμέσως μετά την πτώση της ολόκληρος ο πολιτικός κόσμος της χώρας άρχισε να καταβάλλει προσπάθειες για την αποκατάσταση ομαλού πολιτικού βίου και για τη στερέωση των δημοκρατικών θεσμών».

Γ4 (1984-1991), σ. 328

«Την κρίσιμη για τον ελληνισμό στιγμή της τουρκικής εισβολής στην Κύπρο και, ενώ η χούντα* κατέρρευε κάτω από το βάρος της εθνικής συμφοράς, ο πολιτικός κόσμος της Ελλάδας κάλεσε τον Κωνσταντίνο Καραμανλή να αναλάβει την πρωθυπουργία της χώρας. Ο Καραμανλής, που είχε διατελέσει και παλαιότερα πρωθυπουργός και είχε αποσυρθεί από την ενεργό πολιτική το 1963, από το Παρίσι όπου ζούσε έφτασε στην Ελλάδα (24 Ιουλίου) και αμέσως σχηματίστηκε κυβέρνηση εθνικής ενότητας. Μια νέα πορεία άρχισε για την Ελλάδα, με κύριο στόχο την εδραίωση της δημοκρατίας. Με το δημοψήφισμα της 8ης Δεκεμβρίου 1974, εγκαθιδρύθηκε στην Ελλάδα το πολίτευμα της προεδρευόμενης δημοκρατίας και η πολιτική ομαλότητα ολοκληρώθηκε με τη νομιμοποίηση του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας. Μεγάλο επίτευγμα της περιόδου αυτής υπήρξε η ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ). [...] Η εμπορική ποντοπόρος ναυτιλία αναπτύχθηκε με αλματώδη ρυθμό και το 1977 είχε καταλάβει τη δεύτερη θέση στην παγκόσμια εμπορική ναυτιλία (με πρώτη την Αγγλία στον ευρωπαϊκό χώρο) πριν από τον πόλεμο βρισκόταν στην ένατη θέση. Τα παλαιά αεροδρόμια εκσυγχρονίστηκαν και κατασκευάστηκαν πολλά νέα. Η εκβιομηχάνιση της χώρας παρουσίασε σημαντική άνοδο, όχι όμως σε σημείο ανταγωνιστικό με άλλες χώρες της δυτικής Ευρώπης. Την ίδια περίοδο, παρά τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου σε σχέση με τα προπολεμικά χρόνια, η διαφορά των συνθηκών ζωής μεταξύ του πληθυσμού των αστικών κέντρων και των αγροτικών περιοχών ήταν μεγάλη. Η μετακίνηση των κατοίκων, από τα ορεινά κυρίως χωριά προς την πρωτεύουσα και τις άλλες μεγάλες πόλεις, που είχε αρχίσει από τα χρόνια του πολέμου, πραγματοποιήθηκε με γοργούς ρυθμούς. Ο πληθυσμός των πόλεων αυξήθηκε υπέρμετρα, με αποτέλεσμα την υποαπασχόληση και την ανεργία, που στη δεκαετία 1961-1971 έφτασε στο 17% του ενεργού πληθυσμού. Μέσα σ' αυτές τις συνθήκες η μετανάστευση στο εξωτερικό έλαβε δραματικές διαστάσεις. Υπολογίζεται ότι στα χρόνια αυτά περίπου ενιακόσιες χιλιάδες Έλληνες μετανάστευσαν στην Αμερική, στην Αυστραλία ή πήγαν να εργαστούν σε χώρες της δυτικής Ευρώπης (κυρίως στη δυτική Γερμανία). Το μεταναστευτικό ρεύμα ανακόπηκε μετά το 1975 και αρκετοί από τους μετανάστες έχουν επιστρέψει στην Ελλάδα. Τα προβλήματα εν τούτοις της ελληνικής οικονομίας υπάρχουν ακόμη και για την ανάκαμψή της έχουν καταβληθεί σημαντικές προσπάθειες - όχι πάντοτε καρποφόρες- από τις κυβερνήσεις της τελευταίας δεκαεπταετίας».

Γ5 (1991-2006), σ. 376-378

[λεζάντα]

«Μετά την πτώση της χούντας η Δημοκρατία ξαναγεννιέται. Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής κατά την επιστροφή του από το Παρίσι, για να αναλάβει την πρωθυπουργία της πρώτης μεταδικτατορικής Κυβέρνησης εθνικής ενότητας, γίνεται δεκτός με ενθουσιασμό από τον ελληνικό λαό».

Γ5 (1991-2006), σ. 376

«Στις 23 Ιουλίου οι στρατιωτικοί διαπίστωσαν πως ήταν αδύνατο πλέον να διατηρήσουν την εξουσία και κάλεσαν τον Κωνσταντίνο Καραμανλή. Την επομένη ορκίστηκε η **Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας**, στην οποία συμμετείχαν συντηρητικοί και κεντρώοι πολιτικοί. **Η νέα κυβέρνηση για πρώτη φορά από το Μεσοπόλεμο απομάκρυνε το στρατό από την πολιτική και αποκατέστησε τις πολιτικές ελευθερίες και τα ανθρώπινα δικαιώματα. Νομιμοποίησε το Κομμουνιστικό Κόμμα**, οργάνωσε ελεύθερες εκλογές το Νοέμβριο του 1974 και **απάλλαξε τη χώρα από τη μοναρχία**, έπειτα από ένα δημοψήφισμα όπου η συντριπτική πλειοψηφία του λαού τάχθηκε υπέρ της Δημοκρατίας. Στο νέο πολιτικό τοπίο κυριαρχούσε η **Νέα Δημοκρατία**, το κόμμα που ίδρυσε ο Κ. Καραμανλής. Αξιοματική αντιπολίτευση ήταν η Ένωση Κέντρου υπό τον παλαίμαχο πολιτικό **Γεώργιο Μαύρο**, ενώ το **Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα (ΠΑΣΟΚ)**, που ίδρυσε ο Ανδρέας Παπανδρέου με πρόγραμμα μια **Ελλάδα αδέσμευτη και σοσιαλιστική**, άρχισε να αναπτύσσει την πολιτική του δυναμική. Τέλος, **το Κ.Κ.Ε. μαζί με το ευρωκομμουνιστικό (δηλαδή επικριτικό απέναντι στην Ε.Σ.Σ.Δ.) Κ.Κ.Ε. Εσωτερικού** συγκέντρωσαν περί το 1/10 των ψήφων. **Η Κυβέρνηση Καραμανλή εδραίωσε τους δημοκρατικούς θεσμούς, έβγαλε πρόσκαιρα την Ελλάδα από το στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ, δρομολόγησε την ένταξη στην ΕΟΚ, προσέγγισε τη Βουλγαρία για να αντισταθμίσει τις τουρκικές πιέσεις και θεσμοθέτησε την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση.** Στις εκλογές του 1977 πάντως το ΠΑΣΟΚ συγκέντρωσε το 1/4 των ψήφων και φάνηκε ότι όδευε προς την εξουσία. **Το 1980 ο Καραμανλής μεταπήδησε στην προεδρία της Δημοκρατίας**, αφήνοντας επικεφαλής της κυβέρνησης και της Νέας Δημοκρατίας τον μετριοπαθή Γεώργιο Ράλλη. **Το επόμενο έτος κέρδισε τις εκλογές το ΠΑΣΟΚ και πρωθυπουργός ανέλαβε ο Ανδρέας Παπανδρέου.** Αρχισε έτσι η προσπάθεια για την πολιτική και κοινωνική ενσωμάτωση των περιθωριοποιημένων μικροαστικών, εργατικών και αγροτικών στρωμάτων και για την υπέρβαση των εμφυλιοπολεμικών αντιθέσεων».

Λ3 (2002), σ. 228

«Η Γ΄ Ελληνική Δημοκρατία, 1974-2001: **Με τη Μεταπολίτευση** (βλέπε γλωσσάριο), δηλαδή την επάνοδο στη δημοκρατία, το 1974, και την ψήφιση δημοκρατικού συντάγματος, το 1975, **άνοιξε η μεγαλύτερη περίοδος πολιτικής ομαλότητας της νεότερης ελληνικής ιστορίας.** Αυτή η περίοδος διαρκεί μέχρι σήμερα [...] **Η κυβέρνηση εθνικής ενότητας απελευθέρωσε, αμέσως, όλους τους πολιτικούς κρατούμενους και φρόντισε να απομακρύνει στελέχη του δικτατορικού καθεστώτος από τις θέσεις τους, προκειμένου να αποκτήσει τον έλεγχο του κράτους και, κυρίως, του στρατού.** Επίσης, η νέα κυβέρνηση προσπάθησε να αντιμετωπίσει, με διπλωματικά μέσα, τη σοβαρότατη κρίση που προκλήθηκε από την τουρκική προέλαση στην Κύπρο, δίχως, όμως, αποτέλεσμα,

καθώς ο τουρκικός στρατός κατέλαβε τελικά το 37% του κυπριακού εδάφους. Αντιδρώντας στην αδράνεια του NATO, ο Κ. Καραμανλής αποφάσισε την αποχώρηση της Ελλάδας από το στρατιωτικό του σκέλος. **Η πλήρης αποκατάσταση της δημοκρατικής νομιμότητας απαιτούσε τη διεξαγωγή εκλογών και δημοψηφίσματος, με το οποίο ο λαός θα αποφάσιζε για τη μορφή του πολιτεύματος, καθώς και τη σύνταξη νέου συντάγματος.** Στο πλαίσιο αυτό, ιδρύθηκαν δύο νέα κόμματα, η *Νέα Δημοκρατία* (ΝΔ), με ηγέτη τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, και το *Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα* (ΠΑΣΟΚ), με ηγέτη τον Ανδρέα Παπανδρέου, γιο του Γ. Παπανδρέου, ενώ επανεμφανίστηκε η προδικτατορική *Ένωση Κέντρου*, με ηγέτη τον Γεώργιο Μαύρο. Επίσης, νομιμοποιήθηκε το ΚΚΕ, που ήταν εκτός νόμου από το 1947. **Κυβερνήσεις Νέας Δημοκρατίας, 1974-1981:** Οι εκλογές του 1974 ανέδειξαν νικήτρια τη Νέα Δημοκρατία, η οποία με επικεφαλής τον Κ. Καραμανλή συγκέντρωσε το υψηλότερο εκλογικό ποσοστό της μεταπολεμικής εποχής (54,37%). **Η κυβέρνηση Καραμανλή εστίασε την προσοχή της κυρίως στην οικοδόμηση μιας νέας, δημοκρατικής νομιμότητας, καθώς και στην εδραίωση του ευρωπαϊκού προσανατολισμού της χώρας.** Στις 8 Δεκεμβρίου 1974 έγινε δημοψήφισμα για τη μορφή του πολιτεύματος και ο ελληνικός λαός αποφάσισε, με ποσοστό 69,2%, την κατάργηση της μοναρχίας. Έτσι, λύθηκε —για πρώτη φορά κατά τρόπο μη αμφισβητήσιμο— ένα από τα προβλήματα που είχαν ταλανίσει την ελληνική κοινωνία πολλές φορές κατά τον 20ό αιώνα [...] **από τη νέα κυβέρνηση πραγματοποιήθηκαν:** – η επίσημη ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ (υπογράφηκε στις 28 Μαΐου 1979 και άρχισε να ισχύει από την 1η Ιανουαρίου 1981), καθώς ο Κ. Καραμανλής εκτιμούσε ότι η κίνηση αυτή ήταν ένας ακόμη τρόπος για να σταθεροποιηθούν οι δημοκρατικοί θεσμοί και ότι αυτό θα εξυπηρετούσε μακροπρόθεσμα την ασφάλεια της χώρας – η επανένταξη της Ελλάδας στο στρατιωτικό σκέλος του NATO (1980) – εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, η οποία, μεταξύ άλλων, αύξησε τη βασική υποχρεωτική εκπαίδευση από έξι σε εννιά χρόνια – η αναγνώριση της δημοτικής ως γλώσσας της εκπαίδευσης και ως επίσημης γλώσσας του κράτους. Τέλος, οι κυβερνήσεις Καραμανλή χρειάστηκε να αντιμετωπίσουν, ιδίως κατά την περίοδο 1974-1977, σοβαρά οικονομικά προβλήματα. Πολλά από αυτά ήταν επιπτώσεις της μεγάλης διεθνούς πετρελαϊκής κρίσης του 1974 (ξαφνική αύξηση των διεθνών τιμών του πετρελαίου), ενώ άλλα είχαν κληροδοτηθεί από τη δικτατορία. Παρά τα κυβερνητικά μέτρα, που βελτίωσαν κάπως την κατάσταση, δεν ξεπεράστηκε η κρίση, που οφειλόταν, σε μεγάλο βαθμό, στην αρνητική διεθνή συγκυρία. Παράλληλα, οι κυβερνήσεις Καραμανλή πήραν μέτρα αναδιοργάνωσης της οικονομίας και ενίσχυσης των υποδομών της χώρας».

Γ6 (2006-2022), σ. 157-159

[λεζάντες]

«1. Ο Καραμανλής επιστρέφει στην Ελλάδα το 1974 και γίνεται δεκτός από πλήθος κόσμου. 2. Πολίτες περιμένουν στο λιμάνι της Ραφήνας την επιστροφή των εξορίστων από το στρατόπεδο της Γυάρου, που έκλεισε στις 24 Ιουλίου 1974. 3. Πολίτες πανηγυρίζουν τη νίκη της Δημοκρατίας, στο δημοψήφισμα του 1974. 4. Μεγάλη συγκέντρωση της Νέας Δημοκρατίας στη Θεσσαλονίκη, λίγο πριν τις εκλογές του 1974, με ομιλητή τον Κωνσταντίνο Καραμανλή».

Γ6 (2006-2022), σ. 157-158

[πηγή]

«2. Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και η ομαλή μετάβαση της Ελλάδας στη δημοκρατία: Η Ελλάδα κατάφερε όχι απλώς να αντεπεξέλθει στις δυσκολίες, αλλά, σε λιγότερο από ένα χρόνο, και αναίμακτα, να αποκτήσει ένα νέο Σύνταγμα, να υποβάλει αίτηση για ένταξη στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες, και στα επόμενα χρόνια να κατοχυρώσει τους δημοκρατικούς θεσμούς, να διαχειριστεί την εξωτερική κρίση και να γίνει πλήρες μέλος της ενοποιούμενης Ευρώπης. Παρά το γεγονός ότι από δυνάμεις της αντιπολίτευσης εκφράστηκαν επιφυλάξεις ως προς την έκταση της πολιτικής αλλαγής, από άλλες πλευρές η διαδικασία αυτή χαρακτηρίστηκε ως το “ελληνικό θαύμα”, ένα από τα μεγαλύτερα επιτεύγματα της σύγχρονης ιστορίας της χώρας, που συγκέντρωσε τον θαυμασμό της παγκόσμιας κοινής γνώμης και σε μεγάλο βαθμό αποδόθηκε στην πράγματι καταλυτική πολιτική παρουσία του Κωνσταντίνου Καραμανλή.

Ευ. Χατζηβασιλείου, “Η σύσταση και εδραίωση του δημοκρατικού πολιτεύματος, 1974-1981”, Ιστορία του ελληνικού έθνους, Εκδοτική Αθηνών, τ. ΙΣΤ/, σ. 294-295». Γ6 (2006-2022), σ. 158

δ) Τιμωρία των πρωταίτιων της χούντας / αποχουντοποίηση

Στο ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011), πέρα από τον εκδημοκρατισμό, για πρώτη φορά γίνεται λόγος και για την τιμωρία των υπαίτιων και πρωταίτιων της χούντας και για την αποχουντοποίηση της Ελλάδας μετά την πτώση της δικτατορίας:

«Προς την ενωμένη Ευρώπη: Η κυβέρνηση εθνικής ενότητας, που σχηματίστηκε μετά την πτώση της χούντας, είχε να αντιμετωπίσει πολλά προβλήματα. [...] Στο εσωτερικό της χώρας η αποκατάσταση ήρεμης και δημοκρατικής ζωής συναντούσε πολλές δυσκολίες. Πολλοί απ’ αυτούς που είχαν συνεργαστεί με το δικτατορικό καθεστώς κατείχαν σημαντικές κρατικές θέσεις κι έφερναν εμπόδια. Γενική επίσης ήταν η απαίτηση να τιμωρηθούν οι *πραξικοπηματίες* και να αποκατασταθούν εκείνοι που είχαν διωχθεί στη διάρκεια της δικτατορίας. [...] Σε δίκες που έγιναν, οι αρχηγοί της χούντας και οι στενοί συνεργάτες τους καταδικάστηκαν σε πολύχρονη φυλάκιση. Σταδιακά αποκαταστάθηκε η ομαλή λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011), σ. 305, 263

«Με την ψήφιση νέου συντάγματος (7 Ιουνίου 1975), θεσπίστηκε το πολίτευμα της προεδρευόμενης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, που ισχύει και σήμερα στη χώρα μας. Παράλληλα, οι πρωτεργάτες της δικτατορίας οδηγήθηκαν σε δίκη και οι κορυφαίοι ανάμεσα σ’ αυτούς καταδικάστηκαν σε θάνατο, επειδή, καταλύοντας τη δημοκρατία, διέπραξαν έγκλημα εσχάτης προδοσίας, δηλαδή πρόδωσαν την πατρίδα. Ωστόσο, η ποινή τους μετατράπηκε σε ισόβια, καθώς κρίθηκε ότι δεν ήταν αναγκαία η εκτέλεσή τους».

Γ6 (2006-2022), σ. 159

ε) Πλήρης εκδημοκρατισμός στα όρια του σοσιαλιστικού προγράμματος-διακηρύξεων του ΠΑΣΟΚ

Στο Γ4 (1984-1991) το επίπεδο επίτευξης του μεταπολιτευτικού εκδημοκρατισμού στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται από την μεγάλη εκλογική νίκη ενός κόμματος με σοσιαλιστικό πρόγραμμα, γεγονός που προβάλλει ως διεύρυνση και εμβάθυνση της διαδικασίας εκδημοκρατισμού, η οποία ξεκινάει μεν από την μεταπολίτευση, αλλά πραγματοποιεί ποιοτική μετάβαση/άλμα με αυτή την σχετική ασυνέχεια/τομή που συνιστά η εκλογική νίκη του ΠΑΣΟΚ σε σχέση με την προηγούμενη διακυβέρνηση της συντηρητικής παράταξης:

«Από το 1974 έως το 1981 η εξομάλυνση του πολιτικού βίου ήταν τέτοια, ώστε ένα νέο κόμμα, το Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα (ΠΑΣΟΚ), με πρόεδρο τον Ανδρέα Γ. Παπανδρέου και με σοσιαλιστικό πρόγραμμα, κέρδισε άνετα τις εκλογές και σχημάτισε κυβέρνηση, πράγμα που θα ήταν αδιανόητο δεκαπέντε χρόνια πριν».

Γ4 (1984-1991), σ. 328

Επίσης, στο Γ6 (2006-2022) η εκλογική νίκη του ΠΑΣΟΚ το 1981 συνιστά τομή στην μεταπολεμική ιστορία της Ελλάδας, αφού αυτή φαίνεται να εμβαθύνει τον εκδημοκρατισμό της Μεταπολίτευσης στα όρια του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού ή, τουλάχιστον, των διακηρύξεων περί αυτού:

«Κυβερνήσεις ΠΑΣΟΚ, 1981-1985 Η νίκη του ΠΑΣΟΚ με επικεφαλής τον Ανδρέα Παπανδρέου στις εκλογές του 1981 αποτέλεσε μια σημαντική τομή στην ελληνική μεταπολεμική ιστορία, καθώς για πρώτη φορά ανέλαβε τη διακυβέρνηση της χώρας ένα κόμμα με τόσο ριζοσπαστικό πρόγραμμα. Το ΠΑΣΟΚ κέρδισε τις εκλογές απευθυνόμενο στην κοινωνική κατηγορία των “μη προνομιούχων” και προβάλλοντας μια ριζοσπαστική πρόταση μετασχηματισμού της κοινωνίας που συνοψιζόταν στο σύνθημα “Αλλαγή” και εκφραζόταν με το τρίπτυχο “λαϊκή κυριαρχία, εθνική ανεξαρτησία, κοινωνική δικαιοσύνη”».

Γ6 (2006-2022), σ. 160

[πηγή]

«1. Διακήρυξη βασικών αρχών και στόχων του ΠΑΣΟΚ, 3 Σεπτεμβρίου 1974 (αποσπάσματα) [...] Βασικός, κυρίαρχος στόχος του Κινήματος είναι η δημιουργία πολιτείας απαλλαγμένης από έλεγχο ή επιρροή της οικονομικής ολιγαρχίας, πολιτείας ταγμένης στην προστασία του έθνους και στην υπηρεσία του λαού. Η εθνική ανεξαρτησία είναι αναπόσπαστα δεμένη με τη λαϊκή κυριαρχία, με τη δημοκρατία σε κάθε φάση της ζωής του τόπου, με την ενεργό συμμετοχή του πολίτη σ’ όλες τις αποφάσεις που τον αφορούν. [...]. Και βέβαια πρέπει η Ελλάδα να αποχωρήσει και από το στρατιωτικό και από το πολιτικό ΝΑΤΟ. [...] Μα πίσω από το ΝΑΤΟ, πίσω από τις αμερικανικές βάσεις είναι οι μονοπωλιακές, πολυεθνικές επιχειρήσεις και τα ντόπια υποκατάστατά τους. Γι’ αυτό η κοινωνική απελευθέρωση, ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός, αποτελεί τον θεμέλιο λίθο του Κινήματός μας. [...]

Πηγή: Χρ. Χαλαζιάς (επιμ.), Ανδρέας Παπανδρέου, 31 χρόνια πολιτικής δημιουργίας, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996, σ. 137-144».

Γ6 (2006-2022), σ. 160

[πηγή]

«2. Οι λόγοι που έφεραν το ΠΑΣΟΚ στην εξουσία: η ερμηνεία ενός μελετητή: Το ΠΑΣΟΚ θεμελίωσε την απήγησή του στο εκλογικό σώμα σε μια ριζοσπαστική πρόταση για τον “σοσιαλιστικό” μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας [...] Χρ. Λυριντζής, “Το ΠΑΣΟΚ στην εξουσία”», Ιστορία του ελληνικού έθνους, Εκδοτική Αθηνών, τόμ. ΙΣΤ΄, σ. 350-351».
Γ6 (2006-2022), σ. 161

Μεταψυχροπολεμικά – από δεκαετία του 1990

α) Πιο θετική η διακυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ της δεκαετίας του 1980 απ’ ότι της ΝΔ και των μετέπειτα

Στο Γ6 (2006-2022) αρκετά μεγάλη έκταση καταλαμβάνουν οι περίοδοι μετά την δεκαετία του 1970 της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου, ενώ η αφήγηση φτάνει μέχρι την περίοδο πριν την έκδοση του εγχειριδίου το 2007. Στην αφήγηση αυτών των περιόδων περίοπτη θέση κατέχει η καταγραφή της διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ την δεκαετία του 1980, για την οποία σημειώνονται σε πολύ θετική κατεύθυνση οι ενέργειές της στην κοινωνική πολιτική με την στήριξη των μικρομεσαίων και των εργατικών-αγροτικών στρωμάτων, την δημιουργία του Εθνικού Συστήματος Υγείας, την ισότητα των φύλων, την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης (του ΕΑΜ), την εξωτερική πολιτική με την πυγμή έναντι της Τουρκίας και την διεκδίκηση μεγαλύτερων κονδυλίων από την ΕΟΚ για τις αδύναμες χώρες του υπανάπτυκτου Νότου. Αυτές οι ενέργειες ερμηνεύονται ως ριζοσπαστικοποίηση και τομή της διαδικασίας εκδημοκρατισμού της μεταπολιτευτικής περιόδου:

«Κυβερνήσεις ΠΑΣΟΚ, 1981-1985 Η νίκη του ΠΑΣΟΚ με επικεφαλής τον Ανδρέα Παπανδρέου στις εκλογές του 1981 αποτέλεσε μια σημαντική τομή στην ελληνική μεταπολεμική ιστορία, καθώς για πρώτη φορά ανέλαβε τη διακυβέρνηση της χώρας ένα κόμμα με τόσο ριζοσπαστικό πρόγραμμα. Το ΠΑΣΟΚ κέρδισε τις εκλογές απευθυνόμενο στην κοινωνική κατηγορία των “μη προνομιούχων” και προβάλλοντας μια ριζοσπαστική πρόταση μετασχηματισμού της κοινωνίας που συνοψιζόταν στο σύνθημα «Αλλαγή» και εκφραζόταν με το τρίπτυχο “λαϊκή κυριαρχία, εθνική ανεξαρτησία, κοινωνική δικαιοσύνη”. Οι εκλογές του 1981 εγκαινίασαν την πρώτη περίοδο πρωθυπουργίας του Ανδρέα Παπανδρέου, η οποία κράτησε, μετά και την εκλογική νίκη του 1985, έως το 1989 και σφραγίστηκε από μια σειρά σημαντικών πολιτικών επιλογών. Πρώτα απ’ όλα, η επίσημη αναγνώριση όλων των αντιστασιακών οργανώσεων —δηλαδή, πρακτικά, των οργανώσεων της Αριστεράς, που δεν είχαν αναγνωριστεί μετά τον Εμφύλιο— διαμόρφωσε ένα εντελώς νέο πολιτικό κλίμα, επουλώνοντας πληγές ανοιχτές για σαράντα χρόνια. Η απόφαση αυτή συνοδεύτηκε από τιμητικές συνταξιοδοτήσεις και άλλες παροχές (μετάλλια, τιμητικά διπλώματα), καθώς και από την άρση πολλών δυσμενών συνεπειών του Εμφυλίου και της μετεμφυλιακής εποχής. Στο πλαίσιο αυτό, διευκολύνθηκε και η επιστροφή χιλιάδων πολιτικών προσφύγων από τη Σοβιετική Ένωση και τις άλλες λαϊκές

δημοκρατίες της Α. Ευρώπης. Μέτρα κοινωνικού χαρακτήρα, όπως ο διπλασιασμός των κατώτατων συντάξεων και οι σημαντικές αυξήσεις των κατώτατων μισθών και ημερομισθίων στόχο είχαν να ανακουφίσουν τα ασθενέστερα κοινωνικά στρώματα. Ιδιαίτερη αναφορά αξίζει να γίνει στη δημιουργία του Εθνικού Συστήματος Υγείας (ΕΣΥ), το οποίο, παρά τα προβλήματα που εμφανίστηκαν στην εφαρμογή του, υπήρξε ένας από τους πιο επιτυχημένους θεσμούς αυτής της περιόδου. Πυρήνας του ΕΣΥ ήταν η δημιουργία τριών νοσηλευτικών βαθμίδων: κέντρων υγείας, περιφερειακών νοσοκομείων και νομαρχιακών νοσοκομείων. Σημαντική καινοτομία υπήρξε το γεγονός ότι, στο πλαίσιο του ΕΣΥ, δικαίωμα στην περίθαλψη σε νοσοκομεία είχαν όλοι οι πολίτες, χωρίς όρους και προϋποθέσεις. Η καθιέρωση του πολιτικού γάμου και του συναινετικού διαζυγίου αποτέλεσαν τομές στο ελληνικό οικογενειακό δίκαιο, ενώ η θεσμική αναγνώριση της ισότητας των δύο φύλων και η κατάργηση της προίκας συνέβαλαν, σε συνδυασμό με τους αγώνες του γυναικείου κινήματος, στη βελτίωση της θέσης της γυναίκας. Σε ό,τι αφορά την εξωτερική πολιτική, υπήρξαν σημαντικές πρωτοβουλίες που απέβλεπαν στη βελτίωση των όρων συμμετοχής της Ελλάδας στην ΕΟΚ. Αποτέλεσμα αυτών των πρωτοβουλιών ήταν να αυξηθούν τα κονδύλια που δίνονταν από την ΕΟΚ στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες του ευρωπαϊκού νότου, στις οποίες ανήκε και η Ελλάδα. Παράλληλα, έγιναν ανοίγματα προς τις χώρες της Α. Ευρώπης και προς τον Τρίτο Κόσμο, ιδίως προς τις αραβικές χώρες. Τέλος, απέναντι στην Τουρκία χρησιμοποιήθηκε επανειλημμένα σκληρή γλώσσα, ιδίως μετά την προκλητική ίδρυση του τουρκικού ψευδοκράτους στην κατεχόμενη βόρεια Κύπρο (Νοέμβριος 1983). Επίσης, κατασκευάστηκαν διάφορα δημόσια έργα και επιχειρήθηκε η εξυγίανση επιχειρήσεων, που αντιμετώπιζαν προβλήματα (προβληματικές επιχειρήσεις), προκειμένου να καταστούν παραγωγικές και να διασφαλιστούν οι θέσεις εργασίας. Τέλος, ακολουθήθηκε πολιτική ενίσχυσης του εισοδήματος των αγροτών και των μικρομεσαίων επιχειρηματιών. Κυβερνήσεις ΠΑΣΟΚ, 1985-1989: Οι κυβερνήσεις της δεύτερης τετραετίας του ΠΑΣΟΚ βρέθηκαν αντιμέτωπες με σοβαρά οικονομικά προβλήματα και εφάρμοσαν, ιδίως κατά τη διετία 1985-1987, σταθεροποιητικό οικονομικό πρόγραμμα με σκοπό τη μείωση των ελλειμμάτων και του πληθωρισμού. Επίσης, στα 1985-1986 έγινε αναθεώρηση του συντάγματος με την οποία περιορίστηκαν οι εξουσίες του προέδρου της Δημοκρατίας και ενισχύθηκαν οι ρόλοι του Κοινοβουλίου και του πρωθυπουργού στο πλαίσιο του πολιτεύματος. Σημαντικές εξελίξεις υπήρξαν, ακόμη, στο πεδίο των ελληνοτουρκικών σχέσεων, όπου, ενώ αρχικά η ελληνική πλευρά έδειξε καλή θέληση, στη συνέχεια αντέδρασε αποφασιστικά στην απόπειρα της Τουρκίας να δημιουργήσει “τετελεσμένη” κατάσταση συνεκμετάλλευσης του πετρελαίου του Αιγαίου. Υπό την απειλή ενδεχόμενου πολέμου, η Τουρκία υποχρεώθηκε να υποχωρήσει (Μάρτιος 1987). Στα τέλη της τετραετίας, οι καταγγελίες σε βάρος στελεχών της κυβέρνησης για οικονομικά σκάνδαλα όξυναν την πολιτική αντιπαράθεση. Επιπλέον, η κατάσταση επιβαρύνθηκε από τα σοβαρά προβλήματα υγείας που αντιμετώπιζε ο Α. Παπανδρέου».

Γ6 (2006-2022), σ. 160-162

[πηγή]

«3. Η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης: [...] Πήραμε από τη μια πλευρά μια σειρά από μέτρα που έχουν συμβολικό χαρακτήρα συλλογικής μνήμης και εθνικής

ενότητας, όπως για παράδειγμα η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης ενάντια στην Κατοχή κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου. Από την άλλη, μια σειρά μέτρα που κλείνουν ένα κεφάλαιο της ιστορίας μας που σηματοδεύτηκε από τις συνέπειες του εμφύλιου πολέμου της δεκαετίας του '40, όπως για παράδειγμα ο ελεύθερος επαναπατρισμός των πολιτικών προσφύγων [...]

Α. Παπανδρέου, Ομιλία στη συνάντηση των σοσιαλιστών ηγετών, Παρίσι, 23.01.1983».

Γ6 (2006-2022), σ. 162

[λεζάντα]

«4. Ο Α. Παπανδρέου μιλά σε τελετή εορτασμού της Εθνικής Αντίστασης στον Γοργοπόταμο. Το 1982, η 25η Νοεμβρίου (ημέρα ανατίναξης της γέφυρας του Γοργοπόταμου) καθιερώθηκε ως ημέρα επίσημου εορτασμού της Εθνικής Αντίστασης».

Γ6 (2006-2022), σ. 162

[ερώτηση]

«Ποια από τις αλλαγές που έγιναν, κατά την περίοδο 1981-1989, συνέβαλε καθοριστικά στη θεαματική αλλαγή του πολιτικού κλίματος;».

Γ6 (2006-2022), σ. 162

Αντίθετα, για την κυβέρνηση της ΝΔ υπό τον Κ. Μητσοτάκη οι αναφορές κινούνται σε μια ουδέτερη κατεύθυνση, εστιάζοντας κυρίως στις ιδιωτικοποιήσεις (με μετριοπαθώς αρνητικό τρόπο) και στην υπογραφή της Συνθήκης του Μάαστριχτ (με πολύ θετικό τρόπο):

«**Η Ελλάδα στη μεταψυχροπολεμική εποχή (1989-2001).** Οι εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις: Περίοδος πολιτικής αστάθειας, 1989-1990: Οι εκλογές του Ιουνίου 1989 δεν έδωσαν αυτοδυναμία σε κανένα κόμμα. Δημιουργήθηκε κυβέρνηση συνεργασίας της Νέας Δημοκρατίας και του Συνασπισμού της Αριστεράς και της Προόδου, ενός σχηματισμού στον οποίο συμμετείχαν το ΚΚΕ και άλλα κόμματα της Αριστεράς. Κυβέρνηση Νέας Δημοκρατίας, 1990-1993 Μετά από δύο νέες εκλογικές αναμετρήσεις (Νοέμβριος 1989 και Απρίλιος 1990) σχηματίστηκε **κυβέρνηση Νέας Δημοκρατίας με πρωθυπουργό τον Κωνσταντίνο Μητσοτάκη. Η νέα κυβέρνηση επιδίωξε την ιδιωτικοποίηση δημόσιων επιχειρήσεων, που κρίθηκε ότι δεν ήταν βιώσιμες. Επίσης, εξαιρετικά σημαντική εξέλιξη υπήρξε η υπογραφή —και από την Ελλάδα— της συνθήκης του Μάαστριχτ (βλέπε ενότητα 59).** Λίγο αργότερα, ωστόσο, σοβαρές διαφωνίες στο εσωτερικό της κυβέρνησης Μητσοτάκη οδήγησαν στην παραίτησή της (Σεπτέμβριος 1993)».

Γ6 (2006-2022), σ. 163

Για τις μετέπειτα κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ οι αναφορές κινούνται σε πιο θετική κατεύθυνση εστιάζοντας κυρίως στην επίτευξη των προϋποθέσεων για την ένταξη της Ελλάδας στην Ο.Ν.Ε. και στην υλοποίηση μεγάλων δημόσιων έργων:

«**Κυβερνήσεις ΠΑΣΟΚ, 1993-2000** Οι εκλογές του Οκτωβρίου 1993 έφεραν ξανά στην κυβέρνηση το ΠΑΣΟΚ. Τον Ιανουάριο του 1996, όμως, ο Α. Παπανδρέου, που αντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα υγείας, παραιτήθηκε. **Νέος πρωθυπουργός αναδείχθηκε ο Κώστας Σημίτης,** που ανέλαβε και την ηγεσία του ΠΑΣΟΚ μετά τον

θάνατο του ιδρυτή του (Ιούνιος 1996) και παρέμεινε πρωθυπουργός μέχρι το τέλος της περιόδου που εξετάζουμε. Την ίδια εποχή, με αφορμή τη διεκδίκηση της βραχονησίδας Ίμια, στα Δωδεκάνησα, ξέσπασε κρίση στις ελληνοτουρκικές σχέσεις που αποκλιμακώθηκε με αμοιβαίες υποχωρήσεις (1996). **Στα χρόνια αυτά, δόθηκε ιδιαίτερο βάρος στην κατασκευή μεγάλων δημόσιων έργων που, σε σημαντικό βαθμό, χρηματοδοτήθηκαν από την Ευρωπαϊκή Ένωση (οδικός άξονας Πάτρας-Αθήνας-Θεσσαλονίκης-συνόρων με πρώην Γ.Δ.Μ., Εγνατία οδός, αεροδρόμιο “Ελευθέριος Βενιζέλος”, γέφυρα Ρίου- Αντιρρίου, μετρό της Αθήνας). Επίσης, σημαντικό γεγονός υπήρξε η ανάληψη από την Ελλάδα, το 1997, των Ολυμπιακών Αγώνων, που έγιναν με επιτυχία το 2004. Πάντως, κύριος στόχος των κυβερνήσεων Σημίτη υπήρξε η εκπλήρωση των κριτηρίων οικονομικής σύγκλισης που έθετε η Ευρωπαϊκή Ένωση (χαμηλός πληθωρισμός, χαμηλό δημόσιο έλλειμμα, χαμηλό δημόσιο χρέος, σταθερό νόμισμα κ.ά.), προκειμένου η Ελλάδα να ενταχθεί πλήρως στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση (ΟΝΕ) και να υιοθετήσει το ευρωπαϊκό νόμισμα, το ευρώ. Πράγματι, την 1η Ιανουαρίου 2001 η Ελλάδα εντάχθηκε στην ΟΝΕ και από την 1η Ιανουαρίου 2002 άρχισε η χρησιμοποίηση του ευρώ, το οποίο αντικατέστησε τη δραχμή».**

Γ6 (2006-2022), σ. 163

β) Ισότιμη αξιολόγηση των κυβερνήσεων με ευρωπαϊκή στρατηγική (εθνική συνέχεια ΑΛΛΑ πιο θετική η αξιολόγηση της κυβέρνησης Κωνσταντίνου Καραμανλή)

Στο Λ4 (2007-2022) η κυβέρνηση της ΝΔ υπό τον Κ. Καραμανλή καταλαμβάνει την μερίδα του λέοντος στα σχετικά περιεχόμενα και ποσοτικά ως προς την έκταση των αναφορών και ποιοτικά ως προς την θετική αξιολόγηση και την κατεύθυνσή τους²⁶⁵ συγκριτικά με όλες τις μετέπειτα μεταπολιτευτικές κυβερνήσεις, για τις οποίες η αφήγηση εστιάζει ισότιμα στο εσωτερικό τους έργο με θετικό τρόπο (χωρίς να περιέχει κάποια κριτική), ενώ κυρίως εστιάζει και αξιολογεί με πολύ θετικό τρόπο την κοινή ευρωπαϊκή στρατηγική τους για την πλήρη ένταξη της Ελλάδας στην Ε.Ε. και την Ο.Ν.Ε.. Στο πλαίσιο αυτό, αναφέρεται χαρακτηριστικά πως *οι κυβερνήσεις του Ανδρέα Παπανδρέου διατήρησαν τη χώρα στον δυτικό κόσμο διαμορφώνοντας σταδιακά την συναίνεση για την θέση της Ελλάδας στον κόσμο, ενώ για τα κοινωνικά μέτρα υπονοείται και μια κριτική, η οποία εκφράζεται εμμέσως στο γεγονός πως η επέκταση των δημόσιων δαπανών αντιμετωπίστηκε με το πρόγραμμα σταθεροποίησης της οικονομίας, που εφάρμοσε ο υπουργός Εθνικής Οικονομίας (μετέπειτα πρωθυπουργός) Κωνσταντίνος Σημίτης:*

«Στις εκλογές του 1981 και του 1985 επικράτησε το ΠΑΣΟΚ υπό την ηγεσία του Ανδρέα Παπανδρέου. Η νέα κυβέρνηση επικέντρωσε τις προσπάθειές της σε ζητήματα κοινωνικά, όπως στη μεταρρύθμιση του Οικογενειακού Δικαίου που επέφερε την εξίσωση και νομικά των δύο φύλων, στη δημιουργία του Εθνικού Συστήματος Υγείας, στην αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης και στην αναδιανομή του εθνικού εισοδήματος. Η επέκταση των δημόσιων δαπανών αντιμετωπίστηκε με το πρόγραμμα σταθεροποίησης της οικονομίας, που

²⁶⁵ βλ. τις σχετικές αναφορές στο αντίστοιχο ερμηνευτικό σχήμα.

εφάρμοσε ο υπουργός Εθνικής Οικονομίας (μετέπειτα πρωθυπουργός) *Κωνσταντίνος Σημίτης*. Στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής οι κυβερνήσεις του *Ανδρέα Παπανδρέου* διατήρησαν τη χώρα στον δυτικό κόσμο, υποστηρίζοντας πάντως τη μείωση του ψυχροπολεμικού ανταγωνισμού, τον πυρηνικό αφοπλισμό και την αναδιανομή των πόρων προς όφελος του δοκιμαζόμενου Τρίτου Κόσμου. Με αυτόν τον τρόπο οι κυβερνήσεις του 1981-1989 κατέδειξαν τη σταθερότητα της ελληνικής δημοκρατίας και τη διαμόρφωση, σταδιακά, μιας συναίνεσης για τη θέση της Ελλάδας στον κόσμο».

Λ4 (2007-2022), σ. 162

[πηγή]

«Απόσπασμα από την αγόρευση του πρωθυπουργού *Ανδρέα Παπανδρέου* στη Βουλή σχετικά με την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης (Αύγουστος 1982): “*Ηλθε τώρα η ώρα, δίπλα στους ήρωες του 1821, να τοποθετήσουμε στην εθνική μας μνήμη ενωμένους αυτούς που έπεσαν το 1940-1944: τα στρατευμένα παιδιά του λαού, που έγραψαν σελίδες δόξας στον μεγάλο αμυντικό πόλεμο, πόλεμο στον οποίο τελικά οφείλεται η πτώση της ναζιστικής δικτατορίας, του ναζισμού· αυτούς επίσης που συνέχισαν τον αγώνα στα βουνά και στις πόλεις, φτιάχνοντας ένα μαζικό λαϊκό κίνημα με πολυβόλα και συλλαλητήρια με περιφρόνηση προς τον θάνατο, με πάθος για τη λευτεριά, με άμετρη αυτοθυσία, άνδρες και γυναίκες στην Πίνδο και στη Ρούμελη, στον Γοργοπόταμο, στην Αθήνα, στην Κοκκινιά, στο Χαϊδάρι, στην Καισαριανή, στα Καλάβρυτα, στο Δίστομο, στις πόλεις, στα χωριά, στην Ελλάδα, στη Μέση Ανατολή, στα γερμανικά στρατόπεδα. Δεν είναι μόνο η πολιτική θέληση που καθοδηγεί το χρέος μας, δεν είναι μόνο η ανάγκη να φανούμε συνεπείς προς τις υποσχέσεις μας, είναι κυρίως η ηθική επιταγή να αποδώσουμε στον Ελληνικό Λαό ένα μεγάλο ακόμα σύμβολο θυσιών και αγώνων που του ανήκει, ένα σύμβολο εθνικής ενότητας απαραίτητης, όσο ποτέ άλλοτε, για έναν Λαό που αγωνίζεται να κατοχυρώσει την εθνική του ανεξαρτησία και να περιφρουρήσει την εδαφική του ακεραιότητα”*».

Λ4 (2007-2022), σ. 161-162

«Μετά από μια περίοδο κυβερνητικής αστάθειας, το 1989-1990, κυβέρνηση σχημάτισε η *Νέα Δημοκρατία*, με πρωθυπουργό τον *Κωνσταντίνο Μητσotάκη*. Η κυβέρνηση αυτή υπέγραψε τη *Συνθήκη του Μάαστριχτ* και προσπάθησε να ενισχύσει την οικονομία. Το 1993-1995 επανήλθε στην εξουσία το ΠΑΣΟΚ και ο *Ανδρέας Παπανδρέου*, ο οποίος όμως —λόγω των προβλημάτων υγείας που αντιμετώπιζε— στις αρχές του 1996 αντικαταστάθηκε στην πρωθυπουργία από τον *Κ. Σημίτη*, που παρέμεινε στο αξίωμα αυτό έως τις εκλογές του 2004. Το κυριότερο επίτευγμα αυτής της περιόδου είναι η συμμετοχή της χώρας στην *Οικονομική και Νομισματική Ένωση (ONE)* της Ευρώπης και η υιοθέτηση του ευρώ, το 2001. Η πορεία της Ελλάδας στη μεταπολεμική εποχή ήταν δύσκολη αλλά επιτυχημένη. Η χώρα πλέον έχει ξεπεράσει τα πολιτικά πάθη και τους επώδυνους διχασμούς του παρελθόντος, έχει γνωρίσει αξιόλογη οικονομική ανάπτυξη, διαθέτει μια εδραιωμένη σύγχρονη δημοκρατία και μετέχει δημιουργικά, ως πλήρες μέλος, στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Επίσης, διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην προσπάθεια σταθεροποίησης των Βαλκανίων. Τα επιτεύγματα αυτά ωστόσο ήρθαν μετά από μεγάλες προσπάθειες, αγώνες και θυσίες του ελληνικού λαού».

Λ4 (2007-2022), σ. 162

γ) Αναβάθμιση γεωπολιτικής και οικονομικής θέσης Ελλάδας στα Βαλκάνια μεταψυχροπολεμικά [ισχυρή Ελλάδα ως δύναμη σταθερότητας]

Στο ΚΛ5 (1998) για πρώτη φορά εμφανίζεται εμμέσως αυτό το σχήμα (του οποίου την «καθαρή» και πιο άμεση μορφή θα δούμε στα αμέσως επόμενα εγχειρίδια) μέσα από την αφιερωμένη ενότητά του για τις ελληνοαλβανικές σχέσεις. Εκεί γίνεται μία αντίστοιχη μεταξύ κομμουνιστικής Αλβανίας και Αλβανίας στην μεταψυχροπολεμική εποχή, όταν και η Ελλάδα την βοηθάει οικονομικά και πολιτικά, ως ο ισχυρός πόλος των Βαλκανίων:

«Η κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων στην Ευρώπη, που άρχισε να επιταχύνεται μετά το 1989, επηρέασε και την Αλβανία. Παρά τις ενθαρρυντικές, όμως, εξελίξεις στο εσωτερικό της, οι σχέσεις της με την Ελλάδα συναντούσαν κάποιες δυσκολίες [...] Από τη στιγμή που εγκαθιδρύθηκε στην Αλβανία το κομμουνιστικό καθεστώς, άρχισε τον πόλεμο κατά της θρησκείας - κυρίως της ορθοδοξίας: Εθνικοποίησε την εκκλησιαστική περιουσία και έκλεισε ναούς και τζαμιά. Συνταγματικά το κράτος έγινε αθεϊστικό. Σταδιακά από το 1990 άρχισε η αποκατάσταση της θρησκευτικής λατρείας. [...] Τελικά, η πλήρης ανατροπή του κομμουνιστικού καθεστώτος στην Αλβανία (Μάρτιος 1992) αποτέλεσε έναυσμα για την έναρξη μιας νέας συνεργασίας με την Ελλάδα. [...] Η Ελλάδα, μετά από αυτά, άρχισε να αποστέλλει ανθρωπιστική βοήθεια, τόσο στην ελληνική μειονότητα όσο και στον αλβανικό λαό, για να απαλύνει τα καινά επισιτιστικά προβλήματα και να ανακόψει το κύμα φυγής προς τα εδάφη της. (Τα σύνορα Αλβανίας - Ελλάδας έχουν έκταση 246,7 χιλιομέτρων και είναι δύσκολο να επιτηρούνται αποτελεσματικά. Κατά συνέπεια, πολλές χιλιάδες Αλβανοί και Βορειοηπειρώτες έχουν καταφύγει στην Ελλάδα, όπου οι συνθήκες διαβίωσης είναι καλύτερες από αυτές στην Αλβανία). Ταυτόχρονα άρχισε μια ακόμα πιο συστηματική προσπάθεια υποβοήθησης της Αλβανίας σε βασικούς τομείς της οικονομίας. Αυτή κρίθηκε αναγκαία, ώστε με τη φιλία, που θα αναπτυχθεί και την παράλληλη προς τον αλβανικό πληθυσμό ανάπτυξη της βορειοηπειρωτικής μειονότητας, να δημιουργηθούν οι συνθήκες που θα αρθρώσουν, κατά κοινό τρόπο, το μέλλον των δύο λαών. [...] Η εγκατάσταση του κομμουνιστικού καθεστώτος στα Τίρανα (1946) επρόκειτο να αποτελέσει μια πολύ σκληρότερη δοκιμασία για τους Βορειοηπειρώτες. Το νέο καθεστώς αναγνώρισε την ύπαρξη ελληνικής μειονότητας, αλλά αυθαίρετα χαρακτήρισε "μειονοτικές περιοχές" μόνο τους νομούς Αγ. Σαράντα και Αργυροκάστρου, χωρίς τις πρωτεύουσές τους».

ΚΛ5 (1998), σ. 82-83, 86

Καταλήγοντας στο ότι:

«στο πλαίσιο του έντονου ενδιαφέροντος της διεθνούς κοινότητας για τη σταθερότητα της Αλβανίας και της πολυσχιδούς βοήθειας που παρέχει στη γείτονα, η Ελλάδα συμμετέχει στην αναμόρφωση των ενόπλων και αστυνομικών δυνάμεων με την παρουσία εκεί σημαντικού αριθμού Ελλήνων αξιωματικών, οπλιτών και αστυνομικών. Στόχος της συμμετοχής αυτής της Ελλάδας είναι να βοηθήσει την Αλβανία στη δημιουργία ενός σύγχρονου δημοκρατικού κράτους, ενός κράτους όπου θα κυριαρχεί ευνομία, ειρήνη και ασφάλεια, ώστε να είναι σε θέση να αντιμετωπίσει κάθε εσωτερικό κίνδυνο ανωμαλίας και να προχωρήσει στην αναγκαία

οικονομική πρόοδο. [...] Αντίστοιχα, η βελτίωση της ατμόσφαιρας έχει επιτρέψει μια πολύ έντονη επιχειρηματική παρουσία των Ελλήνων βιομηχάνων στην Αλβανία, παρουσία που συντελεί στην γενική άνοδο του βιοτικού επιπέδου των περιοχών που έχουν εγκατασταθεί. Οι σχέσεις Αλβανίας-Ελλάδας έχουν φτάσει πια σε μια ικανοποιητική και σύγχρονη τροχιά. Έχουν αναβαθμιστεί σημαντικά. Οι προϋποθέσεις έχουν τεθεί για την παραμονή και άνθηση της μειονότητάς μας στα προγονικά εδάφη της και την επιστροφή σ' αυτά όσων επέλεξαν καταφύγιο στην Ελλάδα κατά τις περιόδους των κρίσεων».

ΚΑ5 (1998), σ. 88-89

Στο **Γ6 (2006-2022)** γίνεται λόγος για την γεωπολιτική αναβάθμιση της Ελλάδας στον βαλκανικό χώρο κατά την μεταψυχροπολεμική εποχή, η οποία διαδραματίζοντας τον ρόλο του οικονομικά ισχυρού παράγοντα σταθερότητας της περιοχής πρωτοστατεί στην στρατηγική προοπτική του ευρωπαϊκού (ευρω-ενωσιακού) μέλλοντος των βαλκανικών χωρών:

«Οι αλλαγές στα Βαλκάνια και η νέα διεθνής θέση της Ελλάδας: [...] Κατά τη δεκαετία του 1990 οι ελληνικές κυβερνήσεις έθεσαν ως κύριο στόχο τους τη δημιουργία ισχυρών αμοιβαίων οικονομικών συμφερόντων ανάμεσα στην Ελλάδα και τις βαλκανικές χώρες. Αυτή η “οικονομική διπλωματία” στηρίχτηκε στις ελληνικές επενδύσεις στα Βαλκάνια. Παράλληλα, οργανώθηκε, χάρη σε ελληνική πρωτοβουλία, συνάντηση των ηγετών των βαλκανικών χωρών (Κρήτη, Νοέμβριος 1997). Έτσι, η Ελλάδα άρχισε να διεκδικεί έναν σημαντικότερο ρόλο στην περιοχή. Η ελληνική διπλωματία δραστηριοποιήθηκε με σκοπό την ένταξη των βαλκανικών χωρών στην Ευρωπαϊκή Ένωση, εκτιμώντας ότι αυτό αποτελεί βασική προϋπόθεση για την εδραίωση της σταθερότητας και της δημοκρατίας στα Βαλκάνια, καθώς και για την οικονομική ανάπτυξη της περιοχής».

Γ6 (2006-2022), σ. 163-165

Στο **Λ4 (2007-2022)** η Ελλάδα εμφανίζεται πάλι ως παράγοντας σταθεροποίησης των Βαλκανίων στην μεταψυχροπολεμική εποχή, και άρα εμμέσως ως η ισχυρότερη οικονομικά δύναμη της περιοχής που καλείται να παίξει σταθεροποιητικό ηγεμονικό ρόλο:

«Επίσης, διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην προσπάθεια σταθεροποίησης των Βαλκανίων. Τα επιτεύγματα αυτά ωστόσο ήρθαν μετά από μεγάλες προσπάθειες, αγώνες και θυσίες του ελληνικού λαού».

Λ4 (2007-2022), σ. 162

δ) Μακεδονικό ζήτημα και συλλαλητήρια [ουδέτερη παρουσίαση και κριτική στην στάση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής]

Στο **Γ6 (2006-2022)** παρουσιάζεται το μακεδονικό ζήτημα της δεκαετίας του 1990 με ουδέτερες αναφορές στην εξέλιξη του μέχρι την Μεταβατική Συμφωνία του 1995, ενώ υπάρχει και εικονιστική πηγή με τα συλλαλητήρια στην Ελλάδα για το ζήτημα του ονόματος της (πλέον) Βόρειας Μακεδονίας:

«Η θέση της Ελλάδας στα Βαλκάνια στα τέλη του 20ού αιώνα: Οι αλλαγές στα Βαλκάνια (1989-1991) ανέτρεψαν ισορροπίες επωφελείς για την Ελλάδα.

Ειδικότερα, από τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας προέκυψε ένα κράτος που υιοθέτησε την ονομασία “Δημοκρατία της Μακεδονίας” (Σεπτέμβριος 1991), διατύπωνε στο σύνταγμά του διεκδικήσεις κατά της Ελλάδας και χρησιμοποιούσε ως έμβλημα το “αστέρι ή ήλιο της Βεργίνας” (16άκτινο αστέρι ή ήλιος, έμβλημα των Μακεδόνων βασιλέων κατά την αρχαιότητα, κοσμή τη χρυσή βασιλική λάρνακα που βρέθηκε στους τάφους της Βεργίνας). Η Ελλάδα απαίτησε, προκειμένου να αναγνωρίσει επίσημα αυτό το κράτος, να δεσμευτεί το τελευταίο ότι δεν έχει διεκδικήσεις έναντι γειτονικών κρατών, δεν θα ασκεί εχθρική προπαγάνδα και δεν θα χρησιμοποιεί το όνομα «Μακεδονία». Η πολιτική αυτή διαμορφώθηκε σε σειρά συσκέψεων των πολιτικών αρχηγών. Παράλληλα, έγιναν μεγάλα συλλαλητήρια σε Θεσσαλονίκη και Αθήνα (1992). Η Ελλάδα απευθύνθηκε και στην Ευρωπαϊκή Ένωση, η οποία αποφάσισε (Σύνοδος Κορυφής της Λισαβόνας, Ιούνιος 1992) να μην αναγνωριστεί το κράτος αυτό με το όνομα “Μακεδονία”. Λίγο καιρό αργότερα, ο ΟΗΕ δέχτηκε ως μέλος του τη νέα χώρα με το προσωρινό όνομα “Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας” (ΠΓΔΜ), αλλά δεν της επέτρεψε να χρησιμοποιεί τη σημαία με το αστέρι της Βεργίνας. Παράλληλα, οι ευρωπαϊκές χώρες και οι ΗΠΑ προχώρησαν σε σύναψη διπλωματικών σχέσεων με την ΠΓΔΜ (1994), αλλά η Ελλάδα, αντιδρώντας, κήρυξε οικονομικό εμπάργκο (απαγόρευση εμπορίου ως μέσο επιβολής κυρώσεων ή άσκησης πίεσης) σε βάρος αυτής της χώρας. Ύστερα από νέες διαπραγματεύσεις, ωστόσο, υπογράφηκε η λεγόμενη Μεταβατική Συμφωνία της Νέας Υόρκης (Σεπτέμβριος 1995). Η Ελλάδα αναγνώρισε τη γείτονα χώρα με το προσωρινό της όνομα και της παρέιχε οικονομικές διευκολύνσεις. Η ΠΓΔΜ άλλαξε επίμαχα άρθρα του συντάγματός της και αφαίρεσε το αστέρι της Βεργίνας από τη σημαία της. Το θέμα του ονόματος παραπέμφθηκε σε μελλοντικές διαπραγματεύσεις».

Γ6 (2006-2022), σ. 164

[λεζάντα]

«3. Συλλαλητήριο στη Θεσσαλονίκη το 1992 για το ζήτημα της ονομασίας της πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας».

Γ6 (2006-2022), σ. 164

Ωστόσο, πέρα από τις ουδέτερες αναφορές στην παρουσίαση της εξέλιξης του ζητήματος κατά την δεκαετία του 1990, παρατίθεται και η παρακάτω πηγή, η οποία ασκεί κριτική στην στάση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής σε σχέση με το «μακεδονικό», αφού αντί να είναι μέρος της λύσης, αντίθετα αποτελεί μέρος του προβλήματος και για την ευρύτερη περιοχή και για την ίδια την Ελλάδα, δεδομένου του ότι αυτή χάνει διπλωματικό κεφάλαιο στις διεθνείς της σχέσεις και συμμαχίες υπονομεύοντας η ίδια τον ισχυρό σταθεροποιητικό της ρόλο στα Βαλκάνια ως η μόνη ηγεμονική ευρωενωσιακή δύναμη της περιοχής:

[πηγή]

«1. Η Ελλάδα και η διένεξη με την ΠΓΔΜ την περίοδο 1991-1995: Η διένεξη περί το “Σκοπιανό” —όπως εξορκιστικά μεταλλάχθηκε το παραδοσιακό “Μακεδονικό”— κυριάρχησε στις διεθνείς σχέσεις και, σε σημαντικό βαθμό και στην εσωτερική πολιτική της χώρας, κατά την κρίσιμη πενταετία 1991-1995. Επικριτές της μονομέρειας αυτής, ομιλούν, όχι άδικα, για “σκοπιανοποίηση” της ελληνικής

εξωτερικής πολιτικής. Γιατί η εμμονή σε μαξιμαλιστικές θέσεις και η επιλογή μεθόδων εξαναγκασμού ενός αδύναμου γείτονα, με την επιβολή εμπάργκο, εξάντλησαν τα αποθέματα καλής διάθεσης που έχαιρε η Ελλάδα μέσα στις συμμαχίες της και έστρεψαν εναντίον της τη διεθνή κοινή γνώμη, τις ποικιλόμορφες μη κυβερνητικές οργανώσεις και, τελικά, τις κυβερνήσεις των εταίρων και συμμάχων. Έτσι, καθώς μαίνονταν η μία μετά την άλλη οι κρίσεις στα Βαλκάνια, η Ελλάδα αντί να διαδραματίζει τον ρόλο του σταθεροποιητικού παράγοντα στην περιοχή, κινδύνευε να καταστεί μέρος του προβλήματος.

Ευ. Κωφός, «Ελλάδα και Βαλκάνια», Ιστορία του ελληνικού έθνους, Εκδοτική Αθηνών, τόμ. ΙΣΤ', σ. 418».

Γ6 (2006-2022), σ. 164

Ενώ, στο Λ4 (2007-2022) δεν αναφέρεται το μακεδονικό ζήτημα της δεκαετίας του 1990.

ε) Μακεδονικό ζήτημα – εύλογα η Ελλάδα αντιτίθεται στην υφαρπαγή της ελληνικής ιστορικής και πολιτισμικής κληρονομιάς της στην Μακεδονία – υμνολόγηση και απόλυτη ηθική νομιμοποίηση των συλλαλητηρίων για το Μακεδονικό ως πράξη αντίστασης του ελληνισμού

Στο ΚΛ5 (1998) υπάρχει μια εξοντωτική παράθεση των επιχειρημάτων υποστήριξης των συλλαλητηρίων για το Μακεδονικό (σ. 61-67), τα οποία αναφέρονται στην καλλιέργεια (ή «κατασκευή») της μακεδονικής ταυτότητας, γλώσσας και ιστορίας από την πλευρά της τότε π.Γ.Δ.Μ. (Βόρειας Μακεδονίας) και στον διπλωματικό αγώνα καθ' όλο το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα, ενώ παράλληλα με αυτήν την παράθεση γίνεται μια συστηματική προσπάθεια αποδόμησης αυτών των αντίπαλων επιχειρημάτων και απόλυτης ηθικής νομιμοποίησης των συλλαλητηρίων για το Μακεδονικό ως πράξη αντίστασης του ελληνισμού²⁶⁶. Παραθέτουμε υπογραμμισμένα τα πιο βασικά σημεία της αφήγησης εντάσσοντάς τα, βέβαια, μέσα στο ευρύτερο κειμενικό τους πλαίσιο, ώστε να γίνουν εμφανή και ως προς την ποσοτική τους έκταση και ένταση:

«Μετά την κατάρρευση της Γιουγκοσλαβικής Ομοσπονδίας το 1991 η Σ.Δ.Μ. ανακηρύσσεται ως πλήρες ανεξάρτητο κράτος με το όνομα “Δημοκρατία της Μακεδονίας”. Η Ελλάδα εύλογα αντιτίθεται στην ονομασία αυτήν που υποδηλώνει διεκδικήσεις σε ολόκληρο το γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας και βέβαια και την Ελληνική Μακεδονία. Επιπλέον, με την οικειοποίηση του μακεδονικού ονόματος επιδιώκεται η μονοπώλησή του, ώστε καθετί το μακεδονικό να θεωρείται ότι δικαιωματικά ανήκει στο σλαβικό αυτό κράτος και στο λαό του. Έτσι όμως αρχίζει μια επικίνδυνη διαδικασία υφαρπαγής της ελληνικής ιστορικής και πολιτιστικής κληρονομιάς στη Μακεδονία».

ΚΛ5 (1998), σ. 42

²⁶⁶ Θυμίζουμε πως στο ΚΛ5 (1998) υπάρχει ξεχωριστή ενότητα αφιερωμένη στο Μακεδονικό Ζήτημα, όντας εγχειρίδιο που έχει ως θεματικές του τα «εθνικά» θέματα-ζητήματα.

«Στο μεταξύ όμως το Μακεδονικό είχε γίνει εσωτερικό πρόβλημα για τη Γιουγκοσλαβία. Για να μην ολισθαίνει ο πληθυσμός της “Σοσιαλ. Δημοκρατίας της Μακεδονίας” προς φιλοβουλγαρικές εκδηλώσεις, όπως στο παρελθόν, οι ιθύνοντες της Γιουγκοσλαβίας επιδόθηκαν συστηματικά σε μια πολιτική ιδεολογικής πειθούς (προς τον πληθυσμό της περιοχής) ότι: - Αποτελούν αυθύπαρκτο έθνος - με ιδιαίτερη αυτοτελή γλώσσα - με ανεξάρτητη Εκκλησία - και ιδιαίτερο εθνικό όνομα. - Και μια Μεγάλη Ιδέα, που στόχευε στη μελλοντική ενοποίηση των τριών κομμάτων του ευρύτερου γεωγραφικού χώρου της Μακεδονίας. Με την ίδρυση το 1944 της ομόσπονδης “Σοσ. Δημοκρατίας της Μακεδονίας” (ΣΔΜ) δόθηκε πρώτα επίφαση ιδιαίτερης κρατικής υπόστασης (“μακεδονική”, βουλή, “μακεδονική” κυβέρνηση, “μακεδονική” Ακαδημία και άλλα “μακεδονικά” ιδρύματα). Έπειτα μεθοδεύτηκε η κατασκευή μιας φιλολογικής “μακεδονικής” γλώσσας, με γραμματική, συντακτικό και εμπλουτισμένο λεξιλόγιο (έχοντας ωστόσο αφετηρία τις σλαβοβουλγαρικές διαλέκτους της περιοχής των Σκοπίων) με πρόσμιξη σέρβο-κροατικών στοιχείων. Για να ολοκληρωθεί η διαδικασία “μετάλλαξης” των συνειδήσεων αναγνωρίστηκε με κρατικό διάταγμα και μια Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη “Μακεδονική” Εκκλησία. Η επιλογή του “μακεδονικού” ονόματος ως εθνικού προσδιορισμού: - Χώριζε οριστικά τους νέους “Μακεδόνες” από Βουλγαρία και Σερβία. - Ήταν αφομιώσιμο, γιατί ήταν όνομα γνωστό ως γεωγραφικό στους κατοίκους. - Είχε ένδοξο ιστορικό παρελθόν, έστω κι αν ανήκε σε άλλο έθνος: τους Έλληνες. - Μπορούσε να αγκαλιάσει όλους τους κατοίκους του ευρύτερου μακεδονικού χώρου, άρα περιέκλειε τη δυνατότητα επεκτατισμού, σε χώρους και πληθυσμούς εκτός των ορίων της Σ.Δ.Μ. Την “ανακάλυψη” της ιστορίας του νεογέννητου έθνους ανέλαβαν οι ιστορικοί, οι οποίοι επανερμήνευσαν την ιστορία της Μακεδονίας με τρόπο που να εξυπηρετεί τους ευρύτερους πολιτικούς σκοπούς του τότε καθεστώτος. Κινήθηκαν προς τις ακόλουθες κατευθύνσεις παραδοχές: - Οι Σλάβοι εγκαταστάθηκαν στην περιοχή της Μακεδονίας γύρω στον 7^ο αιώνα μ.Χ., δηλ. πριν 13 αιώνες. - Εκεί βρήκαν τους παλαιότερους κατοίκους, τους Μακεδόνες. - Αυτοί όμως - κατά τους ιστορικούς των Σκοπίων - δεν ήταν Έλληνες, ήταν ένας άλλος αυθύπαρκτος λαός, ίσως συγγενείς με τους αρχαίους Ιλλυρίους ή τους αρχαίους Θράκες. - Ό,τι ελληνικό υπάρχει στην ιστορία της αρχαίας Μακεδονίας ήταν-λένε-στοιχείο εισαγόμενο από τις ελληνικές πόλεις του νότου και τις αποικίες τους στη Χαλκιδική και τα άλλα παράλια της Μακεδονίας. - Οι Σλάβοι που έφτασαν τον 7ο αιώνα αναμίχθηκαν με τους παλαιούς κάτοικους κι έτσι γεννήθηκε ένα νέο σλαβικό μακεδονικό έθνος, που δικαιούται να διεκδικεί τη μακεδονική κληρονομιά! [...] - Με τον τρόπο αυτό οι μαθητές διδάσκονται στα σχολεία τους ότι και αυτοί τώρα μπορούν να περηφανεύονται ότι έχουν προγόνους τον Μέγα Αλέξανδρο, το Φίλιππο, κτλ ... Ιδιαίτερη φροντίδα κατέβαλαν οι ιστορικοί των Σκοπίων να διαγράψουν και κάθε ανάμνηση βουλγαρική από τη μεσαιωνική ιστορία της περιοχής τους, χαρακτηρίζοντας τον τσάρο Σαμουήλ “μακεδόνα” τσάρο. Για να δικαιολογήσουν πως δεν εμφανίστηκε ο “μακεδονικός” εθνισμός-εθνικισμός το 19ο αιώνα, παράλληλα με τον ελληνικό και το βουλγαρικό βρήκαν μια απλή εξήγηση: δεν υπήρχε-λένε-τότε “μακεδονική” αστική τάξη, ο φορέας του νεότερου και σύγχρονου εθνισμού. Προηγήθηκαν οι αστικές τάξεις των άλλων βαλκανικών λαών, οι οποίοι το 1912-13 απομάκρυναν την οθωμανική εξουσία και οδήγησαν το “μακεδονικό λαό” σε νέα “υποδούλωση” (στην Ελλάδα, στη Σερβία, στη Βουλγαρία). Επιπλέον, ισχυρίζονται ότι κατά την περίοδο της διαμάχης Ελλήνων και

Βουλγάρων για τη Μακεδονία (από την ίδρυση της Βουλγαρικής Εξαρχίας-1872 και ύστερα) οι Σλάβοι του ευρύτερου γεωγραφικού μακεδονικού χώρου αντιμετώπιζαν το δίλημμα: ή να παραμείνουν πιστοί στο Πατριαρχείο και να θεωρούνται Έλληνες ή να προσχωρήσουν στη Βουλγαρική Εξαρχία και να θεωρηθούν Βούλγαροι. **Αλλά, οι ιστορικοί των Σκοπίων υποστηρίζουν ότι προς το τέλος του 19ου αιώνα εμφανίστηκε και “μακεδονική” αστική τάξη. Τότε πια ο “μακεδονικός” λαός μέσα σε επαναστατικές διαδικασίες, υπό την καθοδήγηση της Εσωτερικής Μακεδονικής Επαναστατικής Οργάνωσης (Ε.Μ.Ε.Ο.), απόκτησε συνείδηση χωριστής εθνικής ταυτότητας και μεταμορφώθηκε σε έθνος. Επρόκειτο, δηλ. για πλήρη διαστρέβλωση της ιστορικής δεοντολογίας.** Άλλη επιδίωξη των ιστορικών των Σκοπίων ήταν (και είναι) να χαρακτηρίζουν “μακεδονικό” - με το νόημα που αυτοί δίνουν στον όρο - κάθε ανθρώπινη πράξη, κάθε πολιτιστικό δημιούργημα μέσα στο μακεδονικό χώρο κατά τη διάρκεια των 13 αιώνων, από την εγκατάσταση των Σλάβων στην περιοχή ως στις μέρες μας. **Ετσι δημιούργησαν δική τους εθνική “μακεδονική” κληρονομιά και μ’ αυτή γαλούχησαν τις νέες γενιές στο σχολείο, από το 1945 και ύστερα. Και δεν περιορίστηκαν σε ό,τι είχε εκεί συντελεστεί κατά την αρχαιότητα ή τους μεσαιωνικούς -βυζαντινούς χρόνους. Οικειοποιήθηκαν και γεγονότα της νεότερης ιστορίας, ακόμη και του 1940.** Λόγου χάρη, οι “Μακεδόνες” – λένε – χάρισαν στην Ευρώπη την πρώτη νίκη κατά των Ιταλών στο αλβανικό μέτωπο! Τι είχε συμβεί; Οι μονάδες του ελληνικού στρατού τότε αποτελούνταν από στρατιώτες, λίγο-πολύ της ίδιας περιοχής, γι’ αυτό και ήταν γνωστές και με τα ονόματά των γεωγραφικών διαμερισμάτων της χώρας, π.χ. μεραρχία Κρήτης, Πελοποννήσου, Μακεδονίας, Νήσων, κτλ. **Αφού λοιπόν η μεραρχία Μακεδονίας πρώτη απόκρουσε τους Ιταλούς στο αλβανικό μέτωπο, το Νοέμβριο 1940, άρα οι “Μακεντόντσι” πρέπει να θεωρούνται ότι αυτοί κατατρόπωσαν τους φασίστες του Μουσολίνι!** Επιπλέον προβάλλουν τη θεωρία ότι ο εμφύλιος πόλεμος των Ελλήνων (1946-49) ήταν απελευθερωτικός αγώνας των “Μακεδόνων” εναντίον των Ελλήνων! **Η επόμενη επιδίωξη της ιστοριογραφίας των Σκοπίων ήταν να προβάλουν μια δική τους Μεγάλη Ιδέα, να μιλήσουν δηλ. για αλύτρωτους αδελφούς, που προσδοκούν απελευθέρωση. Σ’ αυτό τους εξυπηρετούσε η ιδεολογία της Ενιαίας Μακεδονίας- μόνο ελεύθερο έδαφος θεωρήθηκε η ΣΔΜ και “αλύτρωτα” δηλ. υπόδουλα τμήματα, η ελληνική Μακεδονία και η “Μακεδονία του Πιρίν”. (βουλγαρικό έδαφος).** Στις δεκαετίες που ακολούθησαν εκδηλώθηκαν κατά καιρούς τριβές ανάμεσα στα Σκόπια (Βελιγράδι) και τη Σόφια, που παρακολουθούσε με εύλογη καχυποψία την πλαστογράφηση και της βουλγαρικής ιστορίας. **Ολη αυτή η δραστηριότητα των Σκοπίων στόχευε αρχικά, όπως είδαμε, στη “μετάλλαξη” των κατοίκων της ΣΔΜ σε “Μακεδόνες”. Στη συνέχεια, όμως, καθώς άρχισαν να γίνονται σαφέστεροι οι στόχοι και να αμφισβητείται η ελληνική ιστορία και ο πολιτισμός καθώς και η ελληνική ταυτότητα των ελληνικών εδαφών και πληθυσμών, άρχισε να αφυπνίζεται ο Ελληνισμός και να αντιδρά».**

ΚΛ5 (1998), σ. 61-63

«Διάδοση της σλαβομακεδονικής ιδεολογίας σε χώρες μετανάστευσης: Την επιχείρηση της “μετάλλαξης” οι ιθύνοντες της ΣΔΜ την επέκτειναν από το 1960 και ύστερα στις χώρες όπου ζούσαν μετανάστες από τη Μακεδονία (στον Καναδά, τις Η.Π.Α, την Αυστραλία). Στις χώρες αυτές, που είναι πολύ-πολιτισμικές, δεν υπήρχε κάποια αντίσταση από την πλευρά της τοπικής εξουσίας. Και οι εθνοκήρυκες

αυτοί δε στρέφονταν μόνο σε μετανάστες από τη ΣΔΜ αλλά και σε μετανάστες από την ελληνική Μακεδονία, ιδιαίτερα σε σλαβοφώνους που είχαν εμπλακεί στη δίνη του Εμφυλίου (1946-1949) και είχαν μεταφέρει μαζί με τις πικρές τους αναμνήσεις και τραυματικές εμπειρίες. Εκεί μάλιστα οι προπαγανδιστές είχαν μεγαλύτερη άνεση να πλαστογραφούν την ιστορία σύμφωνα με τις απόψεις τους, γιατί αντιμετώπιζαν μετανάστες με χαμηλή παιδεία και έντονη την επιθυμία να νιώσουν τη στοργή κάποιας Πατρίδας. Δε δυσκολεύονταν να οικειοποιούνται όλη τη μακεδονική ιστορία ως ιστορία του “μακεδονικού έθνους”. Η τακτική αυτή προκαλεί τις αντιδράσεις των Μακεδόνων μεταναστατών μας. Έτσι δημιουργήθηκαν από την πλευρά των Ελλήνων μακεδονικά σωματεία και παμμακεδονικές ομοσπονδίες (στις ΗΠΑ, στον Καναδά, στην Αυστραλία), που ενισχύονταν επιστημονικά από το εθνικό κέντρο με την αποστολή δασκάλων, καλλιτεχνών, ιστορικών, γενικά εκφραστών της ελληνικής εθνικής ιδέας. Το Μακεδονικό Ζήτημα είχε μεταναστεύσει κι αυτό στο εξωτερικό, όταν πια από πλευρά πληθυσμιακή είχε εκλείψει στην ελληνική Μακεδονία. Παράλληλα οι ιθύνοντες της ΣΔΜ επιδίωξαν από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 να επιτύχουν διεθνή αποδοχή της “μακεδονικής εθνότητας”, και αποκλειστική χρήση του μακεδονικού ονόματος: με διμερείς πολιτιστικές συμφωνίες, με διεθνή συνεδρία, που είχαν θέμα την ιστορία της περιοχής, με υποτροφίες προς ξένους. Βέβαια οι σοβαροί μελετητές γνωρίζουν να ανατρέχουν στις ιστορικές πηγές, για να εκτιμήσουν την αλήθεια. Ωστόσο, ορισμένοι πολιτικοί εκτιμούν μερικές φορές με υποκειμενικές σκοπιμότητες. Η ελληνική αντίδραση άρχισε να γίνεται αισθητή κυρίως από τα τέλη της δεκαετίας του 1970,- που βοηθήθηκε και με την ανακάλυψη σπουδαίων μακεδονικών αρχαιοτήτων - και την προώθηση της επιστημονικής έρευνας και εκδόσεων για την ιστορία της Μακεδονίας. Όμως η ευαισθητοποίηση των Ελλήνων γενικεύτηκε και εντάθηκε κυρίως από το 1991, με την κατάρρευση της Γιουγκοσλαβίας, όταν πρόκυψε ζήτημα δημιουργίας ανεξάρτητου κράτους με την ονομασία “Δημοκρατία της Μακεδονίας” (κορύφωση μαζικής αντίδρασης- υπήρξαν μεγάλα συλλαλητήρια στη Θεσσαλονίκη και την Αθήνα, άνοιξη και φθινόπωρο του 1992, αντίστοιχα, καθώς και ογκώδεις διαδηλώσεις ομογενών στην Ευρώπη, Β. Αμερική και Αυστραλία)».

ΚΛ5 (1998), σ. 64

«Ανακήρυξη ανεξάρτητου κράτους στα Σκόπια και η πολιτική της Ελλάδας: Από την πλευρά Σκοπίων η ανοιχτή αντιπαράθεση με την Ελλάδα είχε αρχίσει λίγο νωρίτερα (1988) με αστήρικτες καταγγελίες εναντίον της χώρας μας σε διεθνείς οργανισμούς, για δήθεν καταπίεση μιας ανύπαρκτης “μακεδονικής” μειονότητας. Πρωτοστατούσαν μάλιστα στην κίνηση αυτή παιδιά πολιτικών φυγάδων (της δεκαετίας 1940-50). Οι σχέσεις Ελλάδας – Γιουγκοσλαβίας εντάθηκαν τότε καθώς η ομοσπονδιακή κυβέρνηση του Βελιγραδίου φαινόταν ότι αδυνατούσε πια να ελέγχει τον αναπτυσσόμενο “μακεδονικό” νεοεθνικισμό και υποχωρούσε στην πίεση των Σκοπίων, που ως το 1991 ήταν τμήμα της ενιαίας Γιουγκοσλαβίας. Στις 8 Σεπτεμβρίου 1991 με δημοψήφισμα η μέχρι τότε ομόσπονδη Σ.Δ.Μ. ανακηρύχθηκε ανεξάρτητη “Δημοκρατία της Μακεδονίας”. Και πριν από την ανακήρυξη της ανεξαρτησίας σε εσωτερικές πολυκομματικές εκλογές (Δεκέμβριος 1990) το εθνικιστικό κόμμα VMRO (Εσωτ. Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση, Ε.Μ.Ε.Ο.) διακήρυσσε ότι αποβλέπει στην ενοποίηση των τμημάτων της

Μακεδονίας (“των τριών Μακεδονιών”) και χρησιμοποιούσε ως έμβλημα του τον ήλιο της Βεργίνας, δηλ. έμβλημα Μακεδόνων βασιλέων που βρέθηκε στη χρυσή λάρνακα με τα οστά του φιλίππου, και σε άλλα σημεία στις ανασκαφές της Βεργίνας. Ήταν η εποχή που οι εθνικιστές των Σκοπίων δε δίσταζαν να προβάλλουν επεκτατικές βλέψεις ως το Αιγαίο. Οι εξελίξεις αυτές ήταν φυσικό να αναστατώσουν την ελληνική κοινή γνώμη, όχι τόσο λόγω των εθνικιστικών εκδηλώσεων στη γειτονική επικράτεια, αλλά κυρίως γιατί ένα κράτος μικρό, και αποκλεισμένο και πολυεθνικό μπορεί εύκολα να χρησιμοποιηθεί για την πρόκληση αναστατώσεων εξυπηρετικών για άλλους. Οι Έλληνες δεν ξεχνούν ότι τρεις φορές μέσα σε τούτο τον αιώνα εκδηλώθηκε επιβουλή κατά των βορείων επαρχιών στα πλαίσια γενικότερων πολεμικών αναστατώσεων. Η ελληνική διπλωματία κινητοποιήθηκε προς όλες τις κατευθύνσεις. Ζήτησε από την Ευρωπαϊκή Ένωση και έγινε δεκτό με απόφαση της 16.12.1991 ότι: για να αναγνωριστούν τα Σκόπια ως ανεξάρτητο κράτος όφειλαν να πληρούν τρεις προϋποθέσεις: α. Ότι δεν έχουν εδαφικές διεκδικήσεις, β. Ότι δε θα ασκούν εχθρική προπαγάνδα σε βάρος της χώρας μας, γ. Ότι δε θα χρησιμοποιήσουν ονομασία που να υποδηλώνει αλυτρωτικές βλέψεις. Την απόφαση εκείνη των Υπουργών Εξωτερικών επιβεβαίωσε και η Σύνοδος Κορυφής των Πρωθυπουργών των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης στη Λισσαβόνα στις 27 Ιουνίου 1992, κάνοντας σαφέστερη τη θέση ότι το νέο κράτος δεν μπορεί να λέγεται Μακεδονία. Όμως οι δραματικές εξελίξεις στην τέως Γιουγκοσλαβία, το ανθρώπινο δράμα στη Βοσνία και ο κίνδυνος επέκτασης της σύρραξης σ’ όλες τις περιοχές της πρώην Γιουγκοσλαβίας (άρα και στην περιοχή των Σκοπίων), αλλά και σ’ άλλες βαλκανικές χώρες, ανάγκασαν τις ευρωπαϊκές χώρες, τις ΗΠΑ και Ρωσία ν’ αποδεχθούν το νέο κράτος ως μέλος του ΟΗΕ. Αναγνωρίζοντας όμως ταυτόχρονα τη βασιμότητα των ελληνικών επιχειρημάτων για το όνομα του κράτους, το Συμβούλιο Ασφαλείας του ΟΗΕ υιοθέτησε (7 Απριλίου 1993) την απόφαση που έλεγε: «Θα γίνει δεκτό το κράτος με προσωρινή ονομασία “Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία Μακεδονίας” (ΠΓΔΜ), μέχρις ότου ρυθμισθεί το θέμα του ονόματος, και χωρίς τη σημαία του, που φέρει ως έμβλημα τον ήλιο της Βεργίνας. Ένας μαραθόνιος διπλωματικών διαβουλεύσεων συνεχίστηκε επί 21/2 χρόνια, υπό την αιγίδα του ΟΗΕ, για να επιτευχθεί μια συμφωνημένη λύση στη διένεξη. Για ένα διάστημα λόγω της αδιαλλαξίας της πολιτικής ηγεσίας στα Σκόπια να εφαρμόσει την απόφαση του ΟΗΕ για κοινά αποδεκτή λύση, η ελληνική κυβέρνηση αναγκάστηκε να επιβάλλει μια σειρά “αντιμέτρων”, όπως τα αποκάλεσε. Συγκεκριμένα απαγόρευσε τη διακίνηση ανθρώπων και αγαθών από τα σύνορα με εξαίρεση τρόφιμα. Το “εμπάργκο” αυτό διάρκεσε ως το Σεπτέμβριο 1995, όταν οι δύο κυβερνήσεις, με τη διαμεσολάβηση του ΟΗΕ υπέγραψαν στη Νέα Υόρκη τη “Μεταβατική Συμφωνία” με την οποία ομαλοποιούνταν οι σχέσεις τους. Το “εμπάργκο” καταργήθηκε και η σημαία της ΠΓΔΜ με έμβλημα τον “ήλιο της Βεργίνας” αντικαταστάθηκε. Οι δύο πλευρές αναλάμβαναν τη ρητή υποχρέωση να συνεχίσουν τις διαβουλεύσεις, πάντα στα πλαίσια του ΟΗΕ, για αμοιβαία αποδεκτή λύση στο όνομα. Έως ότου η εκκρεμότητα συνεχίζεται, παραμένει ως προσωρινή διεθνής ονομασία η “Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας” (ΠΓΔΜ). Στο μεταξύ η πολιτική ηγεσία της χώρας ακολουθεί τους χειρισμούς της, οι Έλληνες όμως όλοι είναι ανάγκη να μαθαίνουν την ιστορία τους. Γιατί η υπεράσπιση της ιστορικής και πολιτιστικής κληρονομιάς και ταυτότητας δεν είναι λιγότερο σημαντικό από την υπεράσπιση της εδαφικής ακεραιότητας και

κυριαρχίας της πατρίδας μας. Αναμφίβολα, το Μακεδονικό ζήτημα, όπως αυτό διαμορφώθηκε στα χρόνια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου από το ΚΚ Γιουγκοσλαβίας, φαίνεται να έχει φτάσει στις μέρες μας στο τέρμα του. Αν οι ιθύνοντες και ο λαός της ΠΓΔΜ συνειδητοποιήσουν ότι το μακροπρόθεσμο συμφέρον τους και η επιβίωση του κράτους τους είναι η καλλιέργεια καλών και στενών σχέσεων με την Ελλάδα, η οποία δε διεκδικεί τίποτα από αυτούς, τότε το μέλλον διαγράφεται ελπιδοφόρο για ολόκληρη την περιοχή. Αρκεί να μην επανέλθουν οι νοσταλγοί που θέλησαν να στηρίξουν αυτό το νέο κράτος πάνω σε **απαρχαιωμένες εθνικιστικές βάσεις και οράματα που μόνο συγκρούσεις και συμφορές επισώρευαν σε αυτή την περιοχή των Βαλκανίων σε άλλες εποχές**. Οι φίλοι της ειρήνης και οι υποστηρικτές της πορείας προς μια δημοκρατική και ενοποιημένη Ευρώπη του 21ου αιώνα, εύχονται να επικρατήσουν οι δυνάμεις εκείνες που δε θα επιτρέψουν πλέον την αναβίωση των εθνικιστικών φαντασμάτων του 19ου αιώνα και του πρώτου μισού του εικοστού αιώνα».

ΚΑ5 (1998), σ. 65-67

Ενώ, στο ίδιο εγχειρίδιο, και μέσα από την αφιερωμένη ενότητα στον Απόδημο ελληνισμό, εξάιρεται η συμβολή του απόδημου ελληνισμού στην διεθνή προβολή των εθνικών ζητημάτων, όπως το Μακεδονικό, στις αρχές της δεκαετίας του 1990:

«**Πάντως, οι κινητοποιήσεις όλων έδειξαν ομόνοια και συνοχή, όταν υπήρξε ανάγκη για την προβολή και υπεράσπιση των εθνικών συμφερόντων (τα τελευταία χρόνια)**. [...] Ειδικά για τις σχέσεις με τους απόδημους Μακεδόνες και τις **Παμμακεδονικές ενώσεις** τους ενδιαφέρεται το Κέντρο Απόδημων Μακεδόνων, που εδρεύει στη Θεσσαλονίκη. Όλες αυτές οι οργανωτικές προσπάθειες **υπηρετούν ποικίλους αλληλένδετους στόχους**: - αντιμετώπιση των προβλημάτων των Απόδημων - φροντίδα επανένταξης των Παλιννοστούντων - **προώθηση και προβολή των εθνικών θεμάτων**. [...] Στις επιτυχίες επίσης της **ελληνοκαναδικής ομογένειας** θα πρέπει να προσγραφεί και η **άρνηση της καναδικής κυβέρνησης να αποδεχθεί την αναγνώριση της Δημοκρατίας των Σκοπίων με το όνομα της Μακεδονίας (1992)**. Το τελευταίο έχει ιδιαίτερη σημασία, επειδή στην πολυεθνική κοινωνία του Καναδά (όπως άλλωστε και της Αυστραλίας) είχαν στο μεταξύ **αναδυθεί αρκετοί και ισχυροί συνήγοροι της ψευδομακεδονικής προπαγάνδας**. (Στον Καναδά έχουν μεταναστεύσει πολλοί Σκοπιανοί ύστερα από τον πόλεμο). [...] άλλες όμως συστάθηκαν στις τελευταίες δεκαετίες - όπως π.χ. η Παναυστραλιανή Συντονιστική Επιτροπή “Δικαιοσύνη για την Κύπρο” και το **Αυστραλιανό Ινστιτούτο Μακεδονικών Σπουδών - με στόχο ακριβώς την υπεράσπιση των ελληνικών δικαίων στην αυστραλιανή κοινωνία**. Λαμβάνοντας, λοιπόν υπόψη τα δεδομένα αυτά μπορούμε σχετικά εύκολα να ερμηνεύσουμε και τις **τεράστιες σε αριθμούς και παλμό κινητοποιήσεις των Ελλήνων της Αυστραλίας και τις θέσεις, που κατά καιρούς προώθησαν στις αυστραλιανές κυβερνήσεις (σε πολιτειακό και ομοσπονδιακό επίπεδο)**, τόσο έναντι της τουρκικής εισβολής στην Κύπρο, όσο και, περισσότερο, έναντι των προσπαθειών για την αναγνώριση της **ψευδώνυμης Δημοκρατίας των Σκοπίων**».

ΚΑ5 (1998), σ. 211-214

στ) Αρχική εκμετάλλευση και μετέπειτα επιτυχής ενσωμάτωση του μεγάλου μεταναστευτικού ρεύματος από τις βαλκανικές χώρες - πρώην Λαϊκές Δημοκρατίες

Στο Γ6 (2006-2022) αναφέρεται, επίσης, η πολύ επιτυχής ενσωμάτωση του μεγάλου μεταναστευτικού ρεύματος κυρίως, αλλά και των παλιννοστούντων, κατά την δεκαετία του 1990· ενώ γίνεται κριτική αναφορά στην αρχική εργασιακή εκμετάλλευση που υφίσταντο από το ελληνικό κράτος και το κεφάλαιο, προτού αποκτήσουν ισότιμα δικαιώματα με την υποστήριξη των εργατικών οργανώσεων:

«Η Ελλάδα χώρα υποδοχής μεταναστών και παλιννοστούντων: Η πτώση των λαϊκών δημοκρατιών και οι συνακόλουθες αλλαγές στα Βαλκάνια είχαν ως άμεσο αποτέλεσμα την άφιξη στην Ελλάδα μεγάλου αριθμού οικονομικών μεταναστών και παλιννοστούντων ελληνικής καταγωγής, από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 και μετά. Τα πρώτα χρόνια εργάζονταν με εξευτελιστικές αμοιβές σε εποχιακές, συνήθως, εργασίες. Με το πέρασμα των χρόνων, όμως, πολλοί μετανάστες ενσωματώθηκαν στην ελληνική κοινωνία, απέκτησαν μόνιμη εργασία και αξιοπρεπείς αμοιβές. Αποτελούν το 8-10% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού της Ελλάδας, ενώ η αύξηση του πληθυσμού της Ελλάδας, την περίοδο 2000-2001, οφειλόταν αποκλειστικά σε αυτούς. Το ελληνικό κράτος επιχείρησε κατά καιρούς την καταγραφή και τη νομιμοποίηση των μεταναστών, υπό όρους. Παράλληλα, οι ελληνικές εργατικές οργανώσεις απαιτήσαν τη νομιμοποίησή τους, τη σταθεροποίηση του αριθμού τους και την εξίσωση των δικαιωμάτων τους με εκείνα των Ελλήνων εργαζομένων».

Γ6 (2006-2022), σ. 163-164

6. Πώς κρίνεται η προοπτικής ένταξης (ή η πραγματοποιημένη ένταξη) της Ελλάδας στην Ε.Ο.Κ. (Ε.Ε.);

Πολύ θετική κατεύθυνση

α) Προοπτική οικονομικής ανάπτυξης / οικονομική ανάπτυξη Ελλάδας

«Επί πλέον ή κυβερνήσεις Καραμανλή επεδίωξε και πέτυχε την σύνδεση της Ελλάδος με την Εύρωπαϊκήν Οικονομικήν Κοινότητα, την περισσότερον γνωστήν ως Κοινήν Αγοράν. Ἡ Ε.Ο.Κ. ιδρύθη, διά τῆς ὑπογραφείσης εἰς Ρώμην, τὴν 25ην Μαρτίου 1957 συνθήκης ὑπὸ τῆς Γαλλίας, Δυτ. Γερμανίας, Ἰταλίας, Βελγίου, Ὁλλανδίας καὶ Λουξεμβούργου. Ἡ Ε.Ο.Κ., μετὰ μίαν δεκαετίαν ἀπὸ τῆς ἰδρύσεώς της θά μετετρέπετο εἰς τελωνειακὴν ἑνωσιν τῶν ἐξ χωρῶν. (Ἡ Ἐνωσις ἐπραγματοποιήθη τὴν 1ην Ἰουλίου 1968). Ἡ συμφωνία συνδέσεως Ελλάδος - Ε.Ο.Κ. ὑπεγράφη εἰς Ἀθήνας τὴν 9ην Ἰουλίου 1961. Ἦσαν προσηρητημένα εἰς αὐτὴν 20 πρωτόκολλα, 4 πίνακες καὶ 9 δηλώσεις. Σκοπὸν ἢ σύνδεσις εἶχεν, ὡς ὀρίζετο εἰς τὸ ἄρθρον 2 τῆς συμφωνίας, “νά προαγάγη τὴν διαρκὴ καὶ ἰσόρροπον ἐνίσχυσιν τῶν ἐμπορικῶν καὶ οἰκονομικῶν σχέσεων μεταξύ τῶν Μερῶν, λαμβανομένης πλήρως ὑπ’ ὄψιν τῆς Ἀνάγκης ὅπως ἐξασφαλισθῇ ἡ

έπιτάχυνσις τῆς ἀναπτύξεως τῆς οἰκονομίας τῆς Ἑλλάδος, ὡς καί ἡ ἀνύψωσις τοῦ ἐπιπέδου ἀπασχολήσεως καί τῶν βιοτικῶν συνθηκῶν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ”. Διά τὴν ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ ἡ Ἑλλάς θά εἰσῆρχετο εἰς τὴν τελωνειακὴν ἔνωσιν μετὰ μίαν δωδεκαετίαν ἀπὸ τῆς θέσεως εἰς ἰσχύν τῆς συμφωνίας, (ἡ τοιαύτη μεταβατικὴ περίοδος, ὡς ἀπεκαλεῖτο, ὠρίζετο διὰ τὰ βιομηχανικά προϊόντα εἰς 22 ἔτη), θά ἐνηρμόνιζε τὴν πολιτικὴν τῆς (οἰκονομικὴν) πρὸς ἐκείνην τῆς Ε.Ο.Κ. καί θά ἐλάμβανε πόρους προοριζομένους νά διευκολύνουν τὴν ἐπιτάχυνσιν τῆς ἀναπτύξεώς τῆς. Οἱ πόροι αὐτοί, κατὰ τὸ ὑπ’ ἀριθ. 19 προσηρητημένον πρωτόκολλον, χορηγούμενοι ὑπὸ μορφήν δανείων μέσω τῆς Εὐρωπαϊκῆς Τραπεζῆς Ἐπενδύσεων, θά ἠδύναντο νά ἀνέλθουν εἰς 125 ἑκατ. δολλαρίων διὰ τὴν πρώτην πενταετίαν ἀπὸ τῆς ἰσχύος τοῦ πρωτοκόλλου. Κυρωθεῖσα ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς Βουλῆς καί τῶν κοινοβουλίων τῶν ἐξ ἄλλων χωρῶν ἡ συμφωνία συνδέσεως ἤρχισεν ἰσχύουσα ἀπὸ τοῦ Νοεμβρίου 1962. Ἀπὸ τῆς ἡμερομηνίας αὐτῆς ἤρχισε νά μετρήται καί ὁ χρόνος τῆς μεταβατικῆς περιόδου. Κατ’ ἀκολουθίαν, τὸν Νοέμβριον 1974 θά εἰσέλθωμεν εἰς τὴν τελωνειακὴν ἔνωσιν, τὸν δὲ Νοέμβριον 1984 θά παύσῃ ἡ εἰδικὴ μεταχειρίσις τῶν ἑλληνικῶν βιομηχανικῶν προϊόντων». Γ2 (1969), σ. 257-258

«Ἡ Κοινότητα δέχτηκε τὴν ἑλληνικὴ αἴτησι με ἐνθουσιασμό, ὄχι μόνο γιὰ λόγους πολιτικούς ἀλλὰ καὶ οικονομικούς: Ἡ ἑλληνικὴ ἀγορὰ ἀπορροφούσε ἐξαγωγές ἰσῆς σχεδὸν ἀξίας μ’ αὐτές που ἀπορροφούσε ἡ Ἰαπωνία, ἡ Αὐστραλία ἢ ὁ Καναδάς. Ἐπειτα, με τὴν Ἑλλάδα, διεύρυνε τὴν ἐπιρροή τῆς στο μεσογειακὸ καὶ τὸν ἀραβικὸ κόσμον. [...] Οἱ ρυθμίσεις αὐτές ἀνταποκρίνονταν ἀπόλυτα στα ἑλληνικά συμφέροντα. [...] Κατὰ τὴν περίοδον τῶν διαπραγματεύσεων, ὀρισμένες πολιτικὲς δυνάμεις ἦταν ἀντίθετες με τὴν ἔνταξιν. Σήμερα τὸ σύνολον σχεδὸν τῶν πολιτικῶν δυνάμεων τῆς χώρας ὑποστηρίζει τὴ διαδικασία τῆς ἐυρωπαϊκῆς ἐνοποίησης. Σ’ αὐτὸ συνετέλεσαν ἀναμφισβήτητα τὰ οικονομικά καὶ πολιτικά ὀφέλη που ἀποκόμισε ἡ χώρα ἀπὸ τὴν Κοινότητα [...] 5. Ἀντλήσει ἀπὸ τὸν κοινοτικὸ προϋπολογισμό καὶ τὰ κοινοτικά ταμεῖα, μετὰ τῶν ἐτῶν 1981 καὶ 1991, δωρεάν χορηγήσει 2.458 τρισεκατομμύρια δραχμές. Οἱ πόροι αὐτοί, συνεχῶς αὐξανόμενοι, τῆς ἐπιτρέπουν νὰ προχωρήσει σε οικονομικὸ καὶ κοινωνικὸ ἐκσυγχρονισμό καὶ νὰ προσεγγίσει τὶς οικονομικὰ ἀναπτυγμένες χώρες-μέλη, σε ἐπίπεδο ἀνάπτυξης καὶ ἐπιβίωσης. 6. Ἀπέκτησε τὴν τεράστια κοινοτικὴ ἀγορὰ γιὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς οἰκονομίας τῆς, τὴν προώθησιν τῶν ἐξαγωγῶν καὶ τὴ βελτίωσιν τῆς ἀνταγωνιστικότητος καὶ τῆς παραγωγικότητος. Νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι περίπου τὰ 65 % τῶν ἑλληνικῶν ἐξαγωγῶν καὶ εἰσαγωγῶν προέρχονται ἀπὸ ἢ κατευθύνονται πρὸς τὶς χώρες-μέλη τῆς Κοινότητος. Γιὰ ὅλους αὐτοὺς τοὺς λόγους ἡ Ἑλλάδα ὑποστηρίζει τὴν ἐξέλιξιν τῆς Κοινότητος σε Ἑυρωπαϊκὴ Ἐνωσιν σε ὁμοσπονδιακὰς βάσεις».

ΚΑ5 (1998), σ. 165-166

Στο Γ6 (2006-2022) δὲν ὑπάρχει ἀπλῶς ἡ προοπτικὴ οικονομικὴ ἀνάπτυξιν τῆς Ἑλλάδος ὡς ἐλπίδα, ἀλλὰ δίνεται ἐπιβεβαιωτικὰ μέσα ἀπὸ τὴν καταγραφὴ τῆς κατασκευῆς τῶν μεγάλων δημοσίων ἔργων που χρηματοδοτήθηκαν σε σημαντικὸ βαθμὸ ἀπὸ τὴν Ἑυρωπαϊκὴ Ἐνωσιν, τεκμηριώνοντας τὴν οικονομικὴ-ἀναπτυξιακὴ ὀφέλεια τῆς χώρας ἀπὸ τὴν ἔνταξιν τῆς:

«Στα χρόνια αυτά, δόθηκε ιδιαίτερο βάρος στην κατασκευή μεγάλων δημόσιων έργων που, σε σημαντικό βαθμό, χρηματοδοτήθηκαν από την Ευρωπαϊκή Ένωση (οδικός άξονας Πάτρας-Αθήνας-Θεσσαλονίκης-συνόρων με πρώην Γ.Α.Μ., Εγνατία οδός, αεροδρόμιο “Ελευθέριος Βενιζέλος”, γέφυρα Ρίου-Αντιρρίου, μετρό της Αθήνας). Επίσης, σημαντικό γεγονός υπήρξε η ανάληψη από την Ελλάδα, το 1997, των Ολυμπιακών Αγώνων, που έγιναν με επιτυχία το 2004. Πάντως, κύριος στόχος των κυβερνήσεων Σημίτη υπήρξε η εκπλήρωση των κριτηρίων οικονομικής σύγκλισης που έθετε η Ευρωπαϊκή Ένωση (χαμηλός πληθωρισμός, χαμηλό δημόσιο έλλειμμα, χαμηλό δημόσιο χρέος, σταθερό νόμισμα κ.ά.), προκειμένου η Ελλάδα να ενταχθεί πλήρως στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση (ΟΝΕ) και να υιοθετήσει το ευρωπαϊκό νόμισμα, το ευρώ. Πράγματι, την 1η Ιανουαρίου 2001 η Ελλάδα εντάχθηκε στην ΟΝΕ και από την 1η Ιανουαρίου 2002 άρχισε η χρησιμοποίηση του ευρώ, το οποίο αντικατέστησε τη δραχμή».

Γ6 (2006-2022), σ. 163

Ενώ, αυτή η προοπτική παρουσιάζεται ακόμα πιο αισιόδοξα μέσα από την ελπίδα η Ελλάδα να αποκτήσει διευρυνόμενο ρόλο με την ένταξή της στον «σκληρό πυρήνα» της Ε.Ε, κάτι που θα οδηγήσει στην περαιτέρω οικονομική ανάπτυξη και την αναβάθμιση του περιφερειακού γεωπολιτικού της ρόλου:

«Μετά το 1996 η Ελλάδα επιτάχυνε τις διαδικασίες εκπλήρωσης όλων των προϋποθέσεων (χαμηλός πληθωρισμός, χαμηλό δημόσιο έλλειμμα, χαμηλό δημόσιο χρέος, σταθερό νόμισμα κ.ά.) που είχαν τεθεί προκειμένου μια χώρα να ενταχθεί στην ΟΝΕ και να υιοθετήσει το κοινό ευρωπαϊκό νόμισμα, το ευρώ. Πράγματι, παρά τις αρχικές δυσκολίες, η Ελλάδα κατάφερε να ενταχθεί στον λεγόμενο “σκληρό πυρήνα” της ΕΕ. Έτσι, από την 1η Ιανουαρίου 2001 η Ελλάδα υιοθέτησε το ευρώ (σε λογιστική μορφή), το οποίο άρχισε να χρησιμοποιείται σε φυσική μορφή από την 1η Ιανουαρίου 2002. Επίσης, το 2004 εντάχθηκε στην Ευρωπαϊκή Ένωση, χάρη και σε ελληνικές προσπάθειες, η Κύπρος μαζί με άλλες χώρες. Στις αρχές του 21ου αιώνα η Ελλάδα εμφανίζεται να υιοθετεί τη λογική της διαδικασίας ευρωπαϊκής ενοποίησης. Το γεγονός αυτό πιστεύεται ότι θα ενισχύσει τη θέση της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, θα συμβάλει στην περαιτέρω οικονομική ανάπτυξη της χώρας και θα τονώσει τον περιφερειακό και διεθνή ρόλο της».

Γ6 (2006-2022), σ. 170

Και στο Λ4 (2007-2022) η ένταξη στην Ε.Ο.Κ. και την Ο.Ν.Ε. αποτελούν κορυφαία επιτεύγματα και εξαιρετική προοπτική ενίσχυσης της ελληνικής οικονομίας και ανάπτυξης:

«Κυρίως αναζητήθηκε ένας μακροπρόθεσμος προσανατολισμός για την ελληνική οικονομία και κοινωνία, μέσω της σύνδεσης της Ελλάδας με την ΕΟΚ. Η συμφωνία για τη Σύνδεση της Ελλάδας υπογράφηκε στην Αθήνα στις 9 Ιουλίου 1961 και προέβλεπε τη μελλοντική πλήρη ένταξη της χώρας στην Κοινότητα. Σύμφωνα με τους εμπνευστές της πολιτικής αυτής, η σύνδεση με την ΕΟΚ θα επέφερε την οργανική ενσωμάτωση της Ελλάδας στο δυτικοευρωπαϊκό οικονομικό και πολιτικό σύστημα, θα σταθεροποιούσε τη δημοκρατία, θα ενίσχυε την οικονομική ανάπτυξη της χώρας και, τέλος, θα την ισχυροποιούσε στο διεθνές πεδίο. Η

Ελλάδα ήταν το πρώτο ευρωπαϊκό κράτος, πλην των αρχικών έξι, που αναγνώρισε τη δυναμική της ευρωπαϊκής ενοποίησης και επιζήτησε τη συμμετοχή του σε αυτήν».
Λ4 (2007-2022), σ. 158

«**Παράλληλα, στο οικονομικό πεδίο, με την ένταξη στην ΕΟΚ επιδιωκόταν ο αποτελεσματικότερος εκσυγχρονισμός της ελληνικής οικονομίας μέσα στο ευρωπαϊκό πλαίσιο** [...] Μετά από μια περίοδο κυβερνητικής αστάθειας, το 1989-1990, κυβέρνηση σχημάτισε η Νέα Δημοκρατία, με πρωθυπουργό τον *Κωνσταντίνο Μητσοτάκη*. **Η κυβέρνηση αυτή υπέγραψε τη Συνθήκη του Μάαστριχτ και προσπάθησε να ενισχύσει την οικονομία.** [...] πρωθυπουργία από τον *Κ. Σημίτη*, που παρέμεινε στο αξίωμα αυτό έως τις εκλογές του 2004. **Το κυριότερο επίτευγμα αυτής της περιόδου είναι η συμμετοχή της χώρας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση (ΟΝΕ) της Ευρώπης και η υιοθέτηση του ευρώ, το 2001**».
Λ4 (2007-2022), σ. 161-162

[ερώτηση]

«1. Ποιοι ήταν οι πολιτικοί και οικονομικοί στόχοι της ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ;».

Λ4 (2007-2022), σ. 162

β) Η Ελλάδα στην Ευρώπη της δημοκρατίας και της προόδου / εξευρωπαϊσμός χώρας

Στο **ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)** στην έκδοση **μετά το 1997**, για πρώτη φορά εισάγεται το σχήμα της θετικής προοπτικής για την Ελλάδα και του πολλαπλού οφέλους που προκύπτει από την ένταξή της στην Ε.Ο.Κ., χωρίς όμως να γίνεται αναφορά στην οικονομία, παρά στην πρόοδο και την συνεννόηση των λαών της Ευρώπης:

«**Η χώρα, μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης από το 1979, συμβάλλει ενεργά στην πρόοδο και τη συνεννόηση των λαών της Ευρώπης. - Γιατί πολλές ευρωπαϊκές χώρες αποφάσισαν να ενωθούν; Ποια οφέλη μπορεί να προκύψουν για την Ευρώπη από αυτήν την ένωση;**».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [μετά το 1997], σ. 263

Στο **ΣΤ6 (2006-2007)**, επίσης, υπάρχουν αρκετές αναφορές στην πολύ θετική πορεία εκδημοκρατισμού της Ελλάδας μέσω και του εξευρωπαϊσμού της μετά την ένταξή της στην Ε.Ο.Κ.-Ε.Ε.:

«**Η Κοινότητα σταδιακά διευρύνεται με την είσοδο και άλλων ευρωπαϊκών κρατών. Η Ελλάδα εντάσσεται το 1981.** [...] **Οι χώρες-μέλη της Ε.Ε. προσπαθούν να χαράξουν ενιαία εξωτερική πολιτική και να λειτουργούν συλλογικά σε μια σειρά θεμάτων όπως η ειρήνη, ο πολιτισμός, το περιβάλλον.** Πολλές από τις αποφάσεις της Ε.Ε. είναι δεσμευτικές για τα κράτη - μέλη της, τα οποία οφείλουν να προσαρμόζονται σ' αυτές και να τις εφαρμόζουν [...] **Η δικτατορία του 1967 ανακόπτει την πορεία εκδημοκρατισμού και εξευρωπαϊσμού της χώρας.** Περιτλέκει επίσης την κατάσταση στην Κύπρο. **Με την πτώση της Χούντας και**

την αποκατάσταση της δημοκρατίας, η Ελλάδα εντάσσεται στη σύγχρονη δημοκρατική Ευρώπη».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 124, 136

[λεζάντα]

«Η Ελλάδα κυρίως μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας το 1974, γίνεται σταδιακά ένα σύγχρονο ευρωπαϊκό κράτος και εντάσσεται στην Ευρωπαϊκή Ένωση».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 137

[λεζάντα]

«Ο πρωθυπουργός της Ελλάδας, Κ. Καραμανλής, υπογράφει, στις 28.5.1979, τη Συμφωνία Ένταξης της χώρας στην Ε.Ο.Κ.».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 125

[ερώτηση]

«Ποιος υπογράφει και πότε τη Συμφωνία ένταξης της Ελλάδας στην Ε.Ο.Κ.;».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 125

Ενώ θετική προοπτική αποδίδεται και για την ένταξη της Κύπρου σχετικά με την λύση του κυπριακού ζητήματος:

«Η ένταξη της Κύπρου στην Ευρωπαϊκή Ένωση, το 2004, δίνει νέες ελπίδες για τη λύση του ζητήματος».

ΣΤ6 (2006-2007), σ. 121

Στο Γ6 (2006-2022) μέσα από πηγή (η οποία φαίνεται να απαντά σε κριτική που ασκείται στην λειτουργία και τους στόχους της Ε.Ε.) εκφράζεται η ισχυρή διασύνδεση της πορείας Ελλάδας και Ε.Ε. μέσα από τον πολυδιάστατο θετικό ρόλο της δεύτερης στον κόσμο:

[πηγή]

«2. Ελλάδα και Ευρώπη: [...] Η προοπτική της Ελλάδας εξαρτάται από την πορεία της Ευρώπης. Ποιας Ευρώπης, θα διερωτηθούν πολλοί; Της Ευρωπαϊκής Ένωσης που αρκείται να μοιράζει επιδοτήσεις και να εξασφαλίζει την κυκλοφορία του κεφαλαίου; Που εμφανίζεται ως ένας απρόσωπος και απόμακρος γραφειοκρατικός μηχανισμός; Της Ευρωπαϊκής Ένωσης που αδυνατεί να λύσει καίρια προβλήματα της κοινωνικής ζωής και της καθημερινότητας των πολιτών; Που δεν είναι σε θέση να ορθώσει το ανάστημά της σε προκλήσεις της παγκόσμιας σκηνής; Όχι βέβαια. Μιλώ για την Ευρώπη που ως πολιτικό εγχείρημα κατάφερε μέχρι σήμερα να κατακτήσει αθροιστικά το ύψιστο πολιτιστικό αγαθό. Να συγκεράσει ειρήνη, δημοκρατία, ελευθερία, ευημερία και κοινωνική δικαιοσύνη σε πρωτόγνωρο βαθμό στην ιστορία του παγκόσμιου πολιτισμού. Αυτή η Ευρώπη μπορεί να ολοκληρωθεί, μπορεί να δώσει και τις άλλες απαντήσεις.

Κ. Σημίτης, ομιλία με θέμα «Το μέλλον της Ευρώπης», 1η Δεκεμβρίου 2004».

Γ6 (2006-2022), σ. 170

Στο Λ4 (2007-2022), επίσης, η ένταξη της Ελλάδας στην διαδικασία οικονομικής και πολιτικής ενοποίησης της Ευρώπης συνιστά ενεργό συμμετοχή της χώρας (και ελπίδα) στην *ενίσχυση της ειρήνης και της δημοκρατίας σε όλο τον κόσμο*:

[πηγή]

«Ο πρωθυπουργός Κ. Καραμανλής, σε ομιλία του προς τους αντιπροσώπους των έξι κρατών-μελών της ΕΟΚ, αμέσως μετά την υπογραφή της Συμφωνίας Σύνδεσης, στις 9 Ιουλίου 1961, εξηγεί τους λόγους για τους οποίους τάσσεται η Ελλάδα υπέρ της ευρωπαϊκής ενοποίησης: “Εις την συνείδησιν των Ελλήνων, η Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότης δεν συνιστά απλώς μίαν οικονομικήν κοινοπραξίαν, αλλά αποτελεί οντότητα με ευρύτεραν πολιτικήν αποστολήν και σημασίαν. Εάν πρώτοι επιδιώξαμεν την μετά της Κοινότητος Σύνδεσίν μας, επράξαμεν τούτο εμπνεόμενοι από την πίστιν ότι η οικονομική ενοποίησης της Ευρώπης θα οδηγήση εις την ουσιαστικήν ευρωπαϊκήν ενότητα και δι’ αυτής εις την ενίσχυσιν της δημοκρατίας και της ειρήνης εις ολόκληρον τον κόσμον. Οι ευρωπαϊκοί λαοί επλήρωσαν ακριβά εις αίμα και εις καταστροφάς τους εθνικούς και οικονομικούς ανταγωνισμούς των. Εχρειάσθησαν δοκιμασίαι αιώνων διά να συνειδητοποιήσουν την αλήθειαν ότι ουχί διά της κυριαρχίας του ενός επί των άλλων, αλλά διά της ισοτίμου συνεργασίας και της ενεργού αλληλεγγύης είναι δυνατόν να ασφαλισθεί η επιβίωσις και η ευημερία της Ευρώπης. Την οδόν αυτήν, η οποία απετέλεσε το μέγιστον μάθημα της ιστορίας του αιώνος μας, ηκολούθησαν αι χώραι αι συμπήξασαι την ΕΟΚ”».

Λ4 (2007-2022), σ. 157

γ) Νέα εποχή για την χώρα – σταθμός για την ελληνική ιστορία [εξαιρετικά θετική προοπτική]

Στο ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) στην έκδοση πριν το 1997, για πρώτη φορά εισάγεται το σχήμα της πολύ θετικής προοπτικής για την χώρα, σε σημείο η ένταξη της στην Ε.Ο.Κ. να σημαίνει την είσοδό της σε μια νέα εποχή, σε μια νέα περίοδο της ελληνικής ιστορίας χρωματισμένη με εξαιρετικά θετική κατεύθυνση· και ως κάτι για το οποίο η χώρα κατέβαλε ιδιαίτερη προσπάθεια προκειμένου να ξεπεράσει τα πολλά εμπόδια. Προσδίδεται έτσι στην τελική της ένταξη και η έννοια του κορυφαίου επιτεύγματος:

«Ιδιαίτερη προσπάθεια καταβλήθηκε να μπει η χώρα στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (Ε.Ο.Κ.), τη σημερινή Ευρωπαϊκή Ένωση (Ε.Ε.), τη μεγάλη πολιτική και οικονομική ένωση των ευρωπαϊκών κρατών. Τα εμπόδια υπήρξαν πολλά. Τελικά ξεπεράστηκαν, και η Ελλάδα έγινε το 1979 ισότιμο μέλος. Αρχιζε έτσι μια νέα εποχή για τη χώρα. Από τον Ιανουάριο του ‘95 η Ε.Ε. προβλέπεται να διευρυνθεί και να περιλάβει ως νέα μέλη την Αυστρία, τη Σουηδία, τη Νορβηγία και τη Φιλανδία».

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [πριν το 1997], σ. 305

Στο Γ5 (1991-2006) εκφράζεται μια ακόμα πιο διαυγής εκδοχή αυτού του ερμηνευτικού σχήματος, αφού η ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ χαρακτηρίζεται ως *μεγάλο επίτευγμα της περιόδου και ως μια από τις σημαντικότερες στιγμές στην ιστορία του Ελληνικού κράτους*:

«Μεγάλο επίτευγμα της περιόδου αυτής υπήρξε η ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ). Οι σχετικές διαπραγματεύσεις είχαν αρχίσει από την κυβέρνηση Καραμανλή το 1961 και διακόπηκαν στα χρόνια της δικτατορίας. Μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας στην Ελλάδα, οι διαπραγματεύσεις συνεχίστηκαν και το Μάιο του 1979 υπογράφηκε στην Αθήνα η “συμφωνία ένταξης στην ΕΟΚ”. Η χώρα μας έγινε ισότιμο μέλος της Κοινότητας την 1η Ιανουαρίου 1981».

Γ5 (1991-2006), σ. 376

[λεζάντες]

«Μια από τις σημαντικότερες στιγμές στην ιστορία του Ελληνικού κράτους. Ο πρωθυπουργός Κωνσταντίνος Καραμανλής υπογράφει τη συμφωνία για την είσοδο της Ελλάδας στην ΕΟΚ [...] Η σημαία της ΕΟΚ, η σημαία της Ενωμένης Ευρώπης».

Γ5 (1991-2006), σ. 377

Στο ΚΑ5 (1998) ολόκληρη η αφιερωμένη στην Ευρωπαϊκή Ένωση ενότητα αποτελεί μια υμνολόγηση σε αυτήν και στις εξαιρετικά θετικές προοπτικές που έχει αποκομίσει και θα αποκομίσει η Ελλάδα από την ένταξή της στην Ε.Ο.Κ. και την μετεξέλιξή της σε Ε.Ε.. Γι’ αυτό και δεν έχει νόημα να παραθέσουμε ολόκληρο το περιεχόμενο των σ. 159-172 που συντείνει σε αυτό το ερμηνευτικό σχήμα, αρκούν μόνο τα πιο βασικά σημεία του:

«Με τη σύσταση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, οι χώρες-μέλη της αποφάσισαν να εκχωρήσουν εξουσίες σ’ ορισμένους θεσμούς, για να οικοδομήσουν την Ενωμένη Ευρώπη ως βάση ενός πολιτικού συστήματος, το οποίο θα λειτουργεί αυτόνομα και ανεξάρτητα. Ενός, δηλαδή, συστήματος υπερεθνικού, με τελικό στόχο την εξέλιξή του σε Ευρωπαϊκή Ένωση ομοσπονδιακής οργάνωσης. Είναι η πρώτη φορά στην ιστορία της ανθρωπότητας που επιχειρείται κάτι τέτοιο. [...] Το γεγονός ότι μια μικρή χώρα, όπως η Ελλάδα, αποφάσισε να συνδέσει την πολιτική και οικονομική πορεία της με αυτή της κοινότητας, αποτελούσε έκφραση εμπιστοσύνης προς το νεοσύστατο οργανισμό [...] Για την Ελλάδα η απόφαση σύνδεσης ήταν μια πράξη πολιτικού προσανατολισμού. Ήταν η αρχή της διαδικασίας για πλήρη ενσωμάτωσή της στην Κοινότητα. [...] Η Ελλάδα υποστηρίζει, με κάθε τρόπο, την οικοδόμηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης. “Η Ελλάδα είναι η πατρίδα μας αλλά η Ευρωπαϊκή Ένωση είναι το μέλλον μας”».

ΚΑ5 (1998), σ. 162, 165, 168

«Αξιόλογα επίσης γεγονότα της περιόδου είναι η σύνδεση της Ελλάδας με την Ε.Ο.Κ. (1962) και η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση (1964) [...] Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας η Ελλάδα αποβλήθηκε από το Συμβούλιο της Ευρώπης και πάγωσαν οι διαδικασίες ένταξής της στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (Ε.Ο.Κ.) [...] Το σημαντικότερο γεγονός όσον αφορά τις εξωτερικές σχέσεις της χώρας υπήρξε η συνθήκη ένταξής της στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (Ε.Ο.Κ.). Η συμφωνία ένταξης εμπλουτίστηκε στη συνέχεια με όρους επωφελείς γι’ αυτή. Σήμερα η Ελλάδα είναι ισότιμο μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε.Ε.), που αποτελεί την εξέλιξη της Ε.Ο.Κ. Σ’ έναν κόσμο που εξελίσσεται ραγδαία η

Ελλάδα έχει να διαδραματίσει σπουδαίο ρόλο· τον εγγυώνται η μακρά ιστορική παράδοσή της, ο πολιτισμός της και η προσαρμοστικότητά της σε νέα δεδομένα».
ΚΛ7 (2001-2014), σ. 143-145

«Η Γ΄ Ελληνική Δημοκρατία, 1974-2001: [...] Γι' αυτό ως τομή, προσωρινά, μπορεί να θεωρηθεί το 2001, έτος ένταξης της Ελλάδας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση (ΟΝΕ) [...] σχηματίστηκε κυβέρνηση Νέας Δημοκρατίας με πρωθυπουργό τον Κωνσταντίνο Μητσοτάκη. Η νέα κυβέρνηση επιδίωξε την ιδιωτικοποίηση δημόσιων επιχειρήσεων, που κρίθηκε ότι δεν ήταν βιώσιμες. Επίσης, εξαιρετικά σημαντική εξέλιξη υπήρξε η υπογραφή —και από την Ελλάδα— της συνθήκης του Μάαστριχτ (βλέπε ενότητα 59) [...]».

Γ6 (2006-2022), σ. 157, 163

«Ωστόσο, η σημαντικότερη πρωτοβουλία αφορούσε την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ ως πλήρους μέλους. Οι στόχοι της χώρας αφορούσαν κυρίως το πολιτικό πεδίο: την οργανική ένταξη σε μια μεγάλη διεθνή συσσωμάτωση, την εξισορρόπηση των διεθνών σχέσεων της χώρας, αλλά και την εδραίωση του νεαρού δημοκρατικού πολιτεύματος μέσω της συμμετοχής σε μια Κοινότητα δημοκρατικών κρατών [...] πρωθυπουργία από τον Κ. Σημίτη, που παρέμεινε στο αξίωμα αυτό έως τις εκλογές του 2004. Το κυριότερο επίτευγμα αυτής της περιόδου είναι η συμμετοχή της χώρας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση (ΟΝΕ) της Ευρώπης και η υιοθέτηση του ευρώ, το 2001».

Λ4 (2007-2022), σ. 161-162

Ενώ, στο ΣΤ7 (2012-2022) εκφράζεται ξεκάθαρα η εξαιρετικά θετική προοπτική και η τομή στην ελληνική ιστορία, μέσα από την αναγωγή της ένταξης της Ελλάδας στην Ε.Ο.Κ. σε σύγχρονη Μεγάλη Ιδέα του Έθνους, όπως διατυπώνεται από τον Κ. Καραμανλή:

[πηγή]

«1. Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής για τη νέα “Μεγάλη Ιδέα” της Ελλάδας: “Θα ήθελα προπαντός να σας καταστήσω κοινωνούς ενός οράματος. Το όραμα δηλαδή μιας Ελλάδος που θα ευημερεί στο εσωτερικό και θ’ ακτινοβολεί πολιτισμικά στο εξωτερικό. Μιας Ελλάδος χωρίς συμπλέγματα κατωτερότητας και χωρίς αγωνίες για το μέλλον της. Είναι το όραμα μιας Ελλάδος ικανής να διαδραματίσει στα πλαίσια της Ενωμένης Ευρώπης ρόλο υπέρτερο από την αριθμητική της δύναμη, αξιοποιώντας το ανθρώπινο δυναμικό της, σε συνδυασμό με την μοναδική πολιτισμική κληρονομιά της. Το όραμα αυτό μπορεί και πρέπει η γενιά σας να το αναγάγει στη σύγχρονη Μεγάλη Ιδέα του Έθνους. Ιδέα που θα συνεγείρει τις πνευματικές και ηθικές αρετές του Έθνους και θα επιτρέψει στη γενιά σας ν’ αξιοποιήσει τους καινούριους και πλατείς ορίζοντες που διανοίγονται μπροστά σας”».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 232

[ερώτηση]

«Ποιο ήταν το όραμα του Κωνσταντίνου Καραμανλή για την Ελλάδα; Θα σας βοηθήσει η Πηγή 1».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 233

δ) Για λόγους θωράκισης των δημοκρατικών θεσμών της Ελλάδας και την ασφάλεια της χώρας

«2. θωράκισε την εξωτερική ασφάλεια και ανεξαρτησία της. Με τη μετεξέλιξη της Κοινότητας σε Ευρωπαϊκή Ένωση “τα σύνορα της Ελλάδας γίνονται σύνορα της Ενωμένης Ευρώπης”. Ετσι, διασφαλίζεται η εδαφική της ακεραιότητα και η επιβίωση μέσα στην ασταθή και ρευστή γεωγραφική περιοχή όπου βρίσκεται. [...] 3. Συμμετέχει ενεργά στη διαμόρφωση του μέλλοντος της Ευρώπης, όταν όλες οι ευρωπαϊκές χώρες, μαζί και οι βαλκάνιοι γείτονες, θέλουν να ενταχθούν στην Κοινότητα. 4. Εδραίωσε το δημοκρατικό της πολίτευμα και τους θεσμούς, γιατί η Κοινότητα αποτελείται από δημοκρατικές χώρες-μέλη, με προσήλωση στις ανθρωπιστικές αξίες και τα ατομικά δικαιώματα».

ΚΑ5 (1998), σ. 166

Στο Γ6 (2006-2022) ως στόχοι της Ελλάδας από την ένταξή της στην Ε.Ο.Κ. παρουσιάζονται για πρώτη φορά ο εκδημοκρατισμός των θεσμών της Ελλάδας (μέσα σε μια δημοκρατική ενωμένη Ευρώπη) και η εθνική ασφάλεια της χώρας. Ο στόχος της σταθεροποίησης της δημοκρατίας στην Ελλάδα συνδέεται κατά τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια με την ένταξή της στην Ε.Ο.Κ., ενώ ο στόχος της εθνικής ασφάλειας συνδέεται και με την λειτουργία του πολιτεύματος, αλλά και με την εθνική ανεξαρτησία, υπονώντας ίσως την εξάρτησή της από τις ΗΠΑ και το ΝΑΤΟ, στην οποία η Ε.Ο.Κ. θα λειτουργούσε αντισταθμιστικά:

«η επίσημη ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ (υπογράφηκε στις 28 Μαΐου 1979 και άρχισε να ισχύει από την 1η Ιανουαρίου 1981), καθώς ο Κ. Καραμανλής εκτιμούσε ότι η κίνηση αυτή ήταν ένας ακόμη τρόπος για να σταθεροποιηθούν οι δημοκρατικοί θεσμοί και ότι αυτό θα εξυπηρετούσε μακροπρόθεσμα την ασφάλεια της χώρας [...] Μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας, το 1974, η πρώτη μεταπολιτευτική κυβέρνηση Καραμανλή αποφάσισε να υποβάλει αίτηση για πλήρη ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ, παρακινήμένη όχι μόνο από τα οικονομικά οφέλη που θα είχε η χώρα αλλά και από σοβαρούς πολιτικούς λόγους. Ο Κ. Καραμανλής εκτιμούσε ότι η ένταξη στην ΕΟΚ θα βοηθούσε τη σταθεροποίηση των δημοκρατικών θεσμών στην Ελλάδα και θα εξυπηρετούσε μακροπρόθεσμα την ασφάλεια της χώρας».

Γ6 (2006-2022), σ. 159, 169

[πηγή]

«3. Η ομιλία του Κωνσταντίνου Καραμανλή κατά την τελετή υπογραφής της συνθήκης προσχωρήσεως της Ελλάδας στην ΕΟΚ, 28 Μαΐου 1979 [αποσπάσματα] [...] Η Ευρωπαϊκή Ένωση θα σταθεί αποφασιστικός παράγοντας της ειρήνης στον κόσμο. [...] Θα σταθεροποιήσει και [...] θα διασώσει τους δημοκρατικούς μας θεσμούς που διέρχονται σήμερα αναμφισβήτητη κρίση. [...] Με την ενοποίηση εξ άλλου, θα διασωθεί και εν συνεχεία θα προαχθεί ο ευρωπαϊκός πολιτισμός. Αλλά εξίσου θεμελιώδης για την επιβίωση της Ευρώπης είναι η σταδιακή οικονομική της ενοποίηση [...]».

Πηγή: Κ. Σβολόπουλος (επιμ.), Κ. Καραμανλής, Αρχείο. Γεγονότα και έγγραφα, Ίδρυμα Κ. Καραμανλής - Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1997, τόμ. 11, σελ. 144, 146».

[πηγή]

«1. Οι ελληνικές προσδοκίες από την ένταξη στην ΕΟΚ: Η Ελλάς προσέρχεται στην Ευρώπη με τη βεβαιότητα ότι στα πλαίσια της ευρωπαϊκής αλληλεγγύης εμπεδώνεται για όλα τα μέρη η εθνική ανεξαρτησία, κατοχυρώνονται οι δημοκρατικές ελευθερίες, επιτυγχάνεται η οικονομική ανάπτυξη και γίνεται με τη συνεργασία όλων κοινός καρπός η κοινωνική και οικονομική πρόοδος [...] Παράλληλα, όμως, η χώρα μας φιλοδοξεί να συμβάλει, στο μέτρο των δυνατοτήτων της, στην πραγματοποίηση της ιδέας της Ενωμένης Ευρώπης, στην οποία βαθύτατα πιστεύει.

Κ. Καραμανλής, Ομιλία κατά την τελετή υπογραφής της συνθήκης Προσχώρησης της Ελλάδας στην ΕΟΚ, Αθήνα, 28 Μαΐου 1979. Πηγή: Κ. Σβολόπουλος, «Η εξωτερική πολιτική της Ελλάδας, 1974-1981», Ιστορία του ελληνικού έθνους, Εκδοτική Αθηνών, τόμ. ΙΣΤ', σ. 345».

Γ6 (2006-2022), σ. 169

Το ίδιο και στο Λ4 (2007-2022), όπου η προοπτική της εθνικής ασφάλειας και εξισορρόπησης των διεθνών σχέσεων της Ελλάδας περνάει μέσα από την ένταξη της στην Ε.Ο.Κ. και αφορά εξίσου και την πλήρη ένταξη της Κύπρου στην Ε.Ε.:

«Σύμφωνα με τους εμπνευστές της πολιτικής αυτής, η σύνδεση με την ΕΟΚ θα επέφερε την οργανική ενσωμάτωση της Ελλάδας στο δυτικοευρωπαϊκό οικονομικό και πολιτικό σύστημα, θα σταθεροποιούσε τη δημοκρατία [...] Η Ελλάδα στην Ευρώπη: Η Νέα Δημοκρατία επικράτησε και πάλι στις εκλογές του 1977. Το 1980 ο Καραμανλής εκλέχτηκε Πρόεδρος της Δημοκρατίας. Την ηγεσία της Νέας Δημοκρατίας και τη θέση του πρωθυπουργού ανέλαβε ο Γεώργιος Ράλλης. Στα χρόνια αυτά η Ελλάδα ανέπτυξε επίσης μια πολυδιάστατη εξωτερική πολιτική [...] Ωστόσο, η σημαντικότερη πρωτοβουλία αφορούσε την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ ως πλήρους μέλους. Οι στόχοι της χώρας αφορούσαν κυρίως το πολιτικό πεδίο: την οργανική ένταξη σε μια μεγάλη διεθνή συσσωμάτωση, την εξισορρόπηση των διεθνών σχέσεων της χώρας, αλλά και την εδραίωση του νεαρού δημοκρατικού πολιτεύματος μέσω της συμμετοχής σε μια Κοινότητα δημοκρατικών κρατών».

Λ4 (2007-2022), σ. 158, 161

«Σημαντικές ελπίδες για το μέλλον προσφέρει η πλήρης ένταξη της Κυπριακής Δημοκρατίας, τον Μάιο του 2004, στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Η ευρωπαϊκή πορεία της Κύπρου μπορεί να κατοχυρώσει την ασφάλεια, την ευημερία και τα δικαιώματα όλων των πολιτών της, Ελλήνων και Τούρκων. Ωστόσο, η παράλληλη προσπάθεια επίλυσης του Κυπριακού μέσω του Σχεδίου Ανάν δεν κατέληξε σε επιτυχία, μετά την απόρριψη του σχεδίου από τα τρία τέταρτα των Ελλήνων Κυπρίων. Μέχρι την επίλυσή του πάντως το Κυπριακό θα εξακολουθήσει να αποτελεί μια οδυνηρή ανοικτή πληγή για ολόκληρο το ελληνικό έθνος».

Λ4 (2007-2022), σ. 165

ε) Η Ελλάδα πρωτοπόρος στο ευρωπαϊκό όραμα ενοποίησης – αναπόσπαστη με πολιτισμικούς-ιστορικούς όρους από την ιδέα της Ευρώπης

Στο ΚΑ5 (1998) γίνεται σε πολλά σημεία λόγος, μέσα από πολιτισμικό και ιστορικό πρίσμα, για την πρωτοπορία της Ελλάδας στην ιδέα της Ευρώπης και την ενοποίησή της:

«Από την Ευρώπη ξεκίνησε η δημοκρατική προσπάθεια ανάπτυξης και ολοκλήρωσης του ανθρώπου με τη δημιουργία πολιτισμού. Αφετηρία της υπήρξε η αρχαία ελληνική σκέψη, ο ελληνικός πολιτισμός. Άλλωστε, η λέξη Ευρώπη είναι ελληνική. Ελλάδα, λοιπόν, και Ευρώπη είναι έννοιες αλληλένδετες. Η Ευρώπη ως πολιτιστική έννοια γεννήθηκε στην Ελλάδα και Ελλάδα χωρίς Ευρώπη, όπως και το αντίθετο, δε νοείται. Και σε άλλες περιοχές αναπτύχθηκαν πολιτιστικά συστήματα αξιών και θεσμών. Κανένα όμως εκτός από αυτό που αναπτύχθηκε στην Ευρώπη, με αφετηρία την ελληνική σκέψη και εμπλουτισμένο με τη ρωμαϊκή και χριστιανική, δεν έβαλε ως βασικό του στόχο το σεβασμό και την ολοκλήρωση του ανθρώπου, μέσα από την ελεύθερη έκφραση και δράση του [...] Η Ελλάδα ήταν από τις πρώτες ευρωπαϊκές χώρες που υποστήριξαν την ιδέα της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου επικρότησαν με ενθουσιασμό τις πρώτες σκέψεις για ενοποίηση, που διατυπώθηκαν στα τέλη της δεκαετίας του 1920. Η ελληνική αίτηση για σύνδεση υποβλήθηκε, λίγους μήνες μετά την έναρξη λειτουργίας της Κοινότητας, από τον τότε πρωθυπουργό Κωνσταντίνο Καραμανλή (Ιούνιος 1959). Η συμφωνία σύνδεσης υπογράφηκε στην Αθήνα στις 9 Ιουλίου 1961 (“Συμφωνία Αθηνών”) [...] Με άλλα λόγια, η προσχώρηση της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα το 1981 είχε αποφασιστεί είκοσι χρόνια πριν, ταυτόχρονα δηλαδή με τη δημιουργία της ίδιας της Κοινότητας».

ΚΑ5 (1998), σ. 159, 165

Ενώ, χαρακτηριστική του σχήματος είναι και η έκφραση «με κάθε τρόπο» που τίθεται με έντονα γράμματα στο τέλος της αφιερωμένης στην Ευρωπαϊκή Ένωση ενότητας του ίδιου εγχειριδίου:

«Η Ελλάδα υποστηρίζει, με κάθε τρόπο, την οικοδόμηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης. “Η Ελλάδα είναι η πατρίδα μας αλλά η Ευρωπαϊκή Ένωση είναι το μέλλον μας”».

ΚΑ5 (1998), σ. 168

Στο Λ4 (2007-2022) μέσα από την παράθεση πηγής προβάλλει ο οραματισμός της ευρωπαϊκής ενοποίησης και του ευρωπαϊκού (ευρω-ενωσιακού) μέλλοντος της Ελλάδας, ήδη από τα χρόνια της ναζιστικής κατοχής το 1942· εκφράζοντας, έτσι, τις πολύ βαθιές ιστορικές ρίζες (και προσδοκίες) που έχει η ιδέα της ευρωπαϊκής ενοποίησης στην Ελλάδα, η οποία πρωτοπορεί σε αυτήν ήδη, πολύ πριν από τις ισχυρές χώρες της Ευρώπης:

[πηγή]

«Οραματισμός του ευρωπαϊκού μέλλοντος της Ελλάδας μέσα στις φλόγες του πολέμου: “9 Δεκεμβρίου 1942. [...] Μου είναι αδύνατον να ξεχωρίσω την έγνοια μου για την Ελλάδα από την έγνοια μου για την Ευρώπη ολόκληρη. Ο εθνικισμός στις μέρες μας είναι επαρχιωτισμός. Πώς είναι νοητή μια καινούρια Ελλάδα χωρίς μια καινούρια Ευρώπη, χωρίς έναν καινούριο κόσμο; Μονάχα

αφελείς και καθυστερημένοι τύποι μπορούν να φαντάζονται ότι μια μεγαλωμένη Ελλάδα αρκεί για την ευτυχία του ελληνικού λαού. Άλλος ο δέκατος ένατος και άλλος ο εικοστός αιώνας. Για την ευτυχία του ελληνικού λαού απαραίτητο είναι ό,τι ακριβώς είναι απαραίτητο για την ευτυχία όλων των ευρωπαϊκών λαών: μια καινούρια Ευρώπη, αληθινότερη, θεμελιωμένη σ' ένα ενιαίο, οργανικά διαρθρωμένο, υπερεθνικό πολιτικό καθεστώς”.

Παναγιώτης Κανελλόπουλος, Ημερολόγιο Κατοχής, 31 Μαρτίου 1942 – 4 Ιανουαρίου 1945, Εστία, Αθήνα 2003, σ. 243. Ο Π. Κανελλόπουλος διατέλεσε αντιπρόεδρος και υπουργός Εθνικής Άμυνας της εξόριστης κυβέρνησης Εμμ. Τσουδερού».

Λ4 (2007-2022), σ. 123

Επίσης, πάλι μέσα από πηγή εκφράζεται η βαθιά ιστορική και πολιτισμική διασύνδεση της Ελλάδας και της Ευρώπης, η οποία μεταφράζεται στο διαχωριστό της ελληνικής και της ευρωπαϊκής ταυτότητας στο σήμερα δια μέσου των αιώνων. Βέβαια, εντέχνως γίνεται σύμφυση μεταξύ Ευρώπης ως γεωγραφικού χώρου και Ευρωπαϊκής Ένωσης ως οικονομικής-πολιτικής ενοποίησης και οντότητας, προκειμένου να καταδειχθεί πως η ΕΕ είναι όχι μόνο φυσικός χώρος για την Ελλάδα, αλλά και ότι η Ελλάδα αποτελεί για την ΕΕ (Ευρώπη και Δύση) ιστορικά την πολιτισμική της πρωτοπορία. Με αυτόν τον τρόπο επιχειρείται να τεκμηριωθεί έτι περαιτέρω η ένταξη της Ελλάδας στην Ε.Ο.Κ. όχι μόνο ως ένα εξαιρετικά θετικό γεγονός, αλλά και ως απολύτως φυσικό, υπονομεύοντας συνεπώς εκ των προτέρων οποιαδήποτε κριτική ή αντίθετη άποψη:

[πηγή]

«Ένας Έλληνας διανοούμενος γράφει, το 1958, για τη συμμετοχή της Ελλάδας στην ευρωπαϊκή ενοποίηση: “Όταν λέμε πως είμαστε Ευρωπαίοι, δεν εννοούμε, απλώς και μόνο, ότι συμβαίνει να κατοικούμε στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Εννοούμε κάτι βαθύτερο: ότι η παράδοσή μας, ο χαρακτήρας μας, η νοοτροπία μας, ολόκληρη η συλλογική υπόστασή μας έχουν σχηματιστεί από τα ίδια βασικά στοιχεία που συνθέτουν τον ευρωπαϊκό πολιτισμό. Η αρχαία σκέψη γεννήθηκε στον τόπο μας, διατηρήθηκε ζωντανή στο Ελληνικό Βυζάντιο και, κατά μέγιστο μέρος, μεταβιβάστηκε στη Δυτική Ευρώπη [από] τους λογίους μας της Αναγέννησης. Όσον αφορά τα δύο άλλα κύρια συνθετικά του ευρωπαϊκού πνεύματος, που μας ήρθαν το ένα από τη Ρώμη και το άλλο από την Ιουδαία, ρίζωσαν στην Ελλάδα πριν από δύο χιλιετηρίδες, αφομοιώθηκαν βαθύτατα και καλλιεργήθηκαν και πλουτίστηκαν εδώ όσον ίσως πουθενά αλλού. Παράλληλα προς την κλασσική μας παιδεία, το πνεύμα των πατέρων της εκκλησίας και η επεξεργασία του ρωμαϊκού δικαίου από τους βυζαντινούς νομικούς συνέβαλαν ανυπολόγιστα στη διαμόρφωση της Ευρώπης των νεωτέρων χρόνων. Ωστε δεν είναι δυνατό να νοηθεί η Ευρώπη σαν κάτι έξω από εμάς. Ευρώπη γνησιότατη είμαστε κι εμείς. Η Ευρώπη είναι το μεγάλο σπίτι μας, σπίτι που πολύ δουλέψαμε, στο παρελθόν, για να στηθεί. Εκεί είναι φυσικό να ενταχθούμε, γιατί εκεί βρίσκουμε κοινότητα πολιτιστικών παραδόσεων, συγγένειες του πνεύματος και του χαρακτήρα, δυνατότητες για μια βαθύτερη συνεννόηση, εκεί ως έθνος έχουμε σημασία και ιστορικά δικαιώματα, ενώ έξω από εκεί, όπου αλλού κι αν πάμε, θα είμαστε ξεριζωμένοι και χαμένοι. Δεν μπορεί να φανταστεί κανείς την Ευρώπη δίχως την Ελλάδα και δίχως το δίδαγμα και τον θρύλο της Ελλάδος. Αυτό όλη η Ευρώπη το ξέρει και το

παραδέχεται και θα ήταν για μας, αληθινά, μια εκδήλωση απίθανου ομαδικού παραλογισμού να το αγνοήσουμε και να παραγνωρίσουμε τα ηθικά ωφελήματα που προσπορίζει στον τόπο μας το γεγονός αυτό. Αλλά, από την άλλη μεριά, **κι η Ελλάδα δεν βλέπει κανείς πώς θα κατόρθωνε να έχει κάποιαν υπόσταση σαν εθνική και πολιτιστική μονάδα, αν χωριζότανε από τον ευρωπαϊκό κορμό”**.

Γιώργος Θεοτοκάς, Στοχασμοί και θέσεις: πολιτικά κείμενα, 1925-1966, τ. Β΄, 1950-1966, επιμ. Νίκος Κ. Αλιβιζάτος και Μιχάλης Τσαπόγας, Εστία, Αθήνα 1996, σ. 823-824».

Λ4 (2007-2022), σ. 157-159

Ενώ, με την εξής φράση στην κύρια αφήγηση η Ελλάδα προβάλλει εγγύτερα από οποιαδήποτε άλλη ευρωπαϊκή χώρα στον κεντρικό ισχυρό πυρήνα των έξι αρχικών κρατών της ευρωπαϊκής ενοποίησης, συμμεριζόμενη τον οραματισμό τους από τα πολύ αρχικά στάδια. Φαίνεται έτσι να πρωτοπορεί και αυτή στην ιδέα της ευρωπαϊκής ενοποίησης, σαν να είναι το έβδομο κράτος του αρχικού της πυρήνα:

«Η Ελλάδα ήταν το πρώτο ευρωπαϊκό κράτος, πλην των αρχικών έξι, που αναγνώρισε τη δυναμική της ευρωπαϊκής ενοποίησης και επιζήτησε τη συμμετοχή του σε αυτήν».

Λ4 (2007-2022), σ. 158

Το ίδιο και στο ΣΤ7 (2012-2022) του ίδιου επικεφαλής της συγγραφικής ομάδας, όπου η Ελλάδα εμφανίζεται ως πρωτοπόρος στην ιδέα της ευρωπαϊκής ενοποίησης:

«Η Ελλάδα και η ευρωπαϊκή της πορεία: Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ξεκίνησε η προσπάθεια της ένωσης της Ευρώπης. Η Ελλάδα είναι μία από τις χώρες που πρωταγωνίστησε στις εξελίξεις αυτές [...] Πρωταρχικός στόχος της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής στάθηκε η προώθηση της ευρωπαϊκής πορείας της χώρας. Η Ελλάδα συγκαταλέγεται στα κράτη που μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο είχαν υποστηρίξει με θέρμη την ιδέα της ένωσης της Ευρώπης. Η ευρωπαϊκή ενοποίηση άρχισε να οικοδομείται σταδιακά από τις αρχές της δεκαετίας του 1950».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 230-231

Και αναπόσπαστη ιστορικά και πολιτισμικά από την Ευρώπη, τον ευρωπαϊκό πολιτισμό και την ευρωπαϊκή ταυτότητα:

[πηγή]

«2. Απόσπασμα από την ομιλία του Κ. Καραμανλή στο Ζάππειο Μέγαρο κατά την τελετή υπογραφής της Συνθήκης Προσχώρησης της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα: **“Η Ελλάς από σήμερα αποδέχεται οριστικά την ιστορική πρόκληση και την ευρωπαϊκή της μοίρα. Διατηρώντας την εθνική της ταυτότητα. Έχουμε εμπιστοσύνη και στην Ευρώπη και στην Ελλάδα. Έχουμε την απόφαση να είμαστε όλοι Ευρωπαίοι, όπως θα έλεγε ο Τσώρτσιλ, και όλοι Έλληνες, όπως θα έλεγε ο Σέλλεϋ. Γιατί, όπως έγραψε ο Ισοκράτης, Έλληνες δεν είναι εκείνοι που γεννήθηκαν στην Ελλάδα, αλλά εκείνοι που υιοθέτησαν το πνεύμα το κλασικό”**.

Κωνσταντίνος Καραμανλής. Αρχείο. Γεγονότα και κείμενα, τόμ. 11, επιμέλεια Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, Αθήνα 1996, σ. 146».

ΣΤ7 (2012-2022), σ. 232

Ουδέτερη ή κριτική κατεύθυνση

στ) Υπό προϋποθέσεις επωφελής η ένταξη στην Ε.Ο.Κ. [συγκρατημένη αισιοδοξία]

Το Λ2 (1983-2007) είναι το πρώτο εγχειρίδιο στο οποίο υπάρχει συγκρατημένη και μετριασμένη αισιοδοξία για την ένταξη της Ελλάδας στην Ε.Ο.Κ., κυρίως όσον αφορά το ζήτημα της κατάλληλης προσαρμογής των θεσμών της:

«Ένα άλλο πρόβλημα της μεταπολεμικής Ελλάδας, το οποίο αυτή τη στιγμή είναι οξύ, είναι η κατάλληλη προσαρμογή των θεσμών του ελληνικού κράτους αλλά και της ίδιας της νοοτροπίας των Ελλήνων, ώστε να γίνει επωφελής για τη χώρα μας η ένταξή της στην *Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ)*. Η Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα ιδρύθηκε στα 1957 με πρώτα μέλη της τη Γαλλία, τη Δυτική Γερμανία, την Ιταλία, την Ολλανδία, το Βέλγιο και το Λουξεμβούργο. Το καταστατικό της κοινότητας προέβλεπε την κατάργηση των τελωνειακών δασμών για τα αγροτικά προϊόντα ανάμεσα στα κράτη μέλη και την ελεύθερη μετακίνηση των υπηκόων τους. Αργότερα μέλη της Ευρωπαϊκής Κοινότητας έγιναν η Μεγάλη Βρετανία, η Δανία και η Ιρλανδία. **Η Ελλάδα, από το 1961, είχε αρχίσει να διαπραγματεύεται την είσοδό της στην Κοινότητα. Η δικτατορία, το 1967, ανέστειλε τις προσπάθειες για οργανική ένωση της χώρας μας με την ΕΟΚ. Μετά την επιστροφή της Δημοκρατίας στην Ελλάδα, ο πρωθυπουργός Κ. Καραμανλής έθεσε ως πρωταρχικό στόχο της εξωτερικής πολιτικής της κυβέρνησής του την είσοδο της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Στις 12 Ιουνίου 1975 υποβάλλεται η επίσημη αίτηση της Ελλάδας για την εισδοχή της και η επίσημη πράξη της οργανικής εισόδου της υπογράφεται στην Αθήνα στις 28 Μαΐου 1979. Από την 1 Ιανουαρίου 1981 η Ελλάδα γίνεται ισότιμο μέλος της Κοινότητας. Στη συμφωνία της Ευρώπης η Ελλάδα, με τη μοναδική πολιτιστική κληρονομιά της, καλείται να δώσει έναν ιδιαίτερο τόνο.**»

Λ2 (1983-2007), σ. 409

Ενώ, αν αυτό συνδυαστεί με το γεγονός πως η Ε.Ο.Κ. παρουσιάζεται ως μια δομή με εσωτερικό χάσμα ανισοτιμίας και σύγκρουση ανομοιογένειας και ανισομέρειας ανάμεσα στις οικονομίες του αναπτυγμένου-βιομηχανικού Βορρά και του υπανάπτυκτου Νότου, θα λέγαμε πως εμμέσως γίνεται κάποια νύξη στους κινδύνους αυτής της ένταξης· χωρίς να διασαλεύεται, βέβαια, η υπό προϋποθέσεις θετική προοπτική της ένταξης στην Ε.Ο.Κ. που αποτελεί το βασικό αφήγημα για την Ελλάδα:

«Μέχρι σήμερα έχει πραγματοποιηθεί η τελωνειακή ένωση μεταξύ των κρατών-μελών της Ε.Ο.Κ. και έχει εφαρμοστεί μια κοινή αγροτική πολιτική, παρά τις δυσκολίες που προκύπτουν από τις ανταγωνιστικές αγροτικές παραγωγές ορισμένων κρατών-μελών (π.χ. τα γαλλικά και ιταλικά κρασιά) [...] Η Ε.Ο.Κ. όμως κλυδωνίζεται από ποικίλα προβλήματα: [...]. Η σταδιακή σύγκλιση των οικονομιών των κρατών-μελών της, που είχε τεθεί ως στόχος πριν από την οικονομική κρίση του 1974, σταματάει εξαιτίας αυτής της κρίσης που πλήττει

ολόκληρο τον καπιταλιστικό κόσμο. Το κάθε κράτος προσπαθεί να βρει δικά του μέσα, για να αντιμετωπίσει την κρίση. [...] Η αύξηση των ιδίων πόρων της Κοινότητας είναι προβληματική, αφού ορισμένα μέλη αρνούνται να συνεισφέρουν περισσότερο στα κοινοτικά ταμεία, ώστε να μπορέσει η Ε.Ο.Κ. να ανταποκριθεί στις αυξημένες ανάγκες της. Η Ε.Ο.Κ., στην αρχή, περιλάμβανε κράτη με υψηλό δείκτη οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης. Με τη διεύρυνσή της όμως εισέρχονται στην Κοινότητα και κράτη που έχουν μικρότερο δείκτη ανάπτυξης (π.χ. Ιρλανδία, Ελλάδα). Τα κράτη αυτά απορροφούν μεν τη βιομηχανική παραγωγή των βορείων εκβιομηχανισμένων κρατών, αλλά απαιτούν από την Κοινότητα να τους δοθούν οι οικονομικές δυνατότητες, για να αναπτυχθούν και αυτά. Μέσα όμως στη σημερινή οικονομική κρίση, τα βόρεια εκβιομηχανισμένα κράτη δε δείχνουν μεγάλη προθυμία για μια ισομερή οικονομική ανάπτυξη, κυρίως του ευρωπαϊκού Νότου. [...] Και το ερώτημα: θα μπορέσει η Ε.Ο.Κ. να ξεπεράσει τους εθνικιστικούς ανταγωνισμούς των κρατών-μελών της, να ανανεώσει τους θεσμούς της, να βοηθήσει σε μια ισομερή ανάπτυξη όλων των μελών της, να δημιουργήσει μια δική της εναλλακτική λύση για το μέλλον των λαών της αλλά και του κόσμου;».

Λ2 (1983-2007), σ. 330, 331-334

ζ) Μάλλον θετικά (χωρίς να αναφέρεται κάποια κρίση-αξιολόγηση)

«Πάντως, εδώ και δέκα περίπου χρόνια η χώρα έχει πάψει να ανήκει στην κατηγορία των υπανάπτυκτων. Στη φάση αυτή πραγματοποιήθηκε και η πλήρης ένταξη της χώρας, ως δέκατου ισότιμου μέλους, στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ), το 1981 [...] έκανε βουλευτικές εκλογές, που τις κέρδισε η Νέα Δημοκρατία, δηλαδή το κόμμα του Κ. Καραμανλή με μεγάλη πλειοψηφία, και δημοψήφισμα για τη μορφή του πολιτεύματος, που κατέληξε στην αβασίλευτη δημοκρατία με συντριπτική πλειοψηφία. Επίσης επανέφερε στη νομιμότητα το ΚΚΕ, και προσανατόλισε την οικονομική πολιτική της χώρας προς την ένταξη στην ΕΟΚ».

Γ4 (1984-1991), σ. 325-326, 328

η) Εντελώς ουδέτερη-αποστασιοποιημένη αναφορά

Στο Λ3 (2002) οι αναφορές στην ένταξη της Ελλάδας στην Ε.Ο.Κ.-Ε.Ε. είναι εντελώς αποστασιοποιημένες και ουδέτερες (σαν να πρόκειται για οποιαδήποτε χώρα), ενώ δεν υπάρχει ξεχωριστό κομμάτι της αφήγησης για την Ελλάδα και την ένταξή της (ή την προοπτική ένταξής της), όπως συμβαίνει σε άλλα εγχειρίδια:

«Ευρύτερες βλέψεις είχε το Συμβούλιο της Ευρώπης, που ιδρύθηκε το 1949 (η Ελλάδα έγινε δεκτή το 1950). [...] Η σταθερότητα επέτρεψε την επέκταση. Η πρώτη διεύρυνση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας πραγματοποιήθηκε το 1973, οπότε προσχώρησαν τρεις χώρες της ατλαντικής περιφέρειας, που είχαν λίγα κοινά με τα ιδρυτικά μέλη, η Βρετανία, η Δανία και η Ιρλανδία. Το 1981 ακολούθησε η Ελλάδα και το 1985 η Ισπανία και η Πορτογαλία: έτσι ενσωματώθηκαν οι μεσογειακές χώρες της Ευρώπης [...] Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (ή Ευρωκοινοβούλιο) εκλέγεται άμεσα, από το 1979, από τους πολίτες των κρατών-μελών. Οι έδρες του κατανέμονται στα τελευταία αναλόγως του πληθυσμού τους: από δύο στο

Λουξεμβούργο έως ενενήντα εννέα στη Γερμανία, ενώ στην Ελλάδα αντιστοιχούν είκοσι πέντε».

Λ3 (2002), σ. 229-230, 232

θ) Αναφορά της αντίθεσης της Αριστεράς στην ένταξη της Ελλάδας στην Ε.Ο.Κ. (χωρίς προσδιορισμό των λόγων)

Στο ΚΛ5 (1998) στα πλαίσια της γενικότερης εξύμνησης της Ε.Ε. αναφέρονται ορισμένες διαφωνίες που διατυπώθηκαν σχετικά με την ένταξη της Ελλάδας στην Ε.Ο.Κ., ωστόσο αυτές δεν προσδιορίζονται ως προς το περιεχόμενό τους, τον πολιτικό χώρο προέλευσης, τους φορείς τους και τους λόγους αυτής της αντίθεσης. Αντίθετα, ξεκαθαρίζεται πως «σήμερα» το σύνολο σχεδόν των πολιτικών δυνάμεων είναι υπέρ της ένταξης, λόγω της de facto ωφέλειας από αυτήν:

«Κατά την περίοδο των διαπραγματεύσεων, ορισμένες πολιτικές δυνάμεις ήταν αντίθετες με την ένταξη. Σήμερα το σύνολο σχεδόν των πολιτικών δυνάμεων της χώρας υποστηρίζει τη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Σ' αυτό συνετέλεσαν αναμφισβήτητα τα οικονομικά και πολιτικά οφέλη που αποκόμισε η χώρα από την Κοινότητα».

ΚΛ5 (1998), σ. 166

Το Γ6 (2006-2022) είναι το πρώτο και το μόνο εγχειρίδιο στο οποίο αναφέρεται η αντίθεση για την ένταξη της Ελλάδας στην Ε.Ο.Κ. με παράλληλο προσδιορισμό του πολιτικού χώρου προέλευσης αυτής: την Αριστερά και την Κεντροαριστερά. Ωστόσο, δεν αναφέρονται οι λόγοι αυτής της αντίθεσης και έτσι, δεν αναφέρεται ούτε εδώ η ερμηνεία της Ε.Ο.Κ. ως μιας ιμπεριαλιστικής ένωσης των ευρωπαϊκών μονοπωλίων για την μεγαλύτερη άντληση υπεραξίας και υπερκερδών στα πλαίσια μιας ενιαίας ευρωπαϊκής αγοράς. Στην αντίθεση της Αριστεράς για την ένταξη της Ελλάδας προστίθεται συγκεραστικά και η αντίθεση ορισμένων ευρωπαϊκών κρατών-μελών που εκτιμούσαν πως η Ελλάδα δεν ήταν ακόμη ώριμη οικονομικά για να ενταχθεί στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες, κάτι που μπορεί να συναρτηθεί με την υπερκέρραση των εμποδίων από την Ελλάδα και την επιτυχή ένταξή της, με την διάψευση δηλαδή εκ μέρους της των αμφισβητήσεων που αντιμετώπισε από ισχυρότερα κράτη για το αν θα τα κατάφερνε να ανταποκριθεί στην ευρωπαϊκή πρόκληση ή όχι. Υπό την έννοια αυτή, πρόκειται για μια κατεύθυνση αναφορών που πέραν του γεγονότος πως είναι μερικώς αποσιωπητική, ίσως λειτουργεί περισσότερο ενισχυτικά παρά κριτικά:

«Πράγματι, τον Ιούνιο του 1975 υποβλήθηκε η ελληνική αίτηση ένταξης στην ΕΟΚ. Την αντίθεσή τους εξέφρασαν το ΠΑΣΟΚ, το ΚΚΕ, καθώς και τμήματα της ελληνικής κοινωνίας προσκείμενα στην Αριστερά. Επιφυλάξεις διατυπώθηκαν, επίσης, και από ορισμένα κράτη-μέλη της ΕΟΚ, που θεωρούσαν ότι η Ελλάδα δεν ήταν ακόμη ώριμη οικονομικά για να ενταχθεί στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες. Τελικά, μετά από κοπιώδεις διαπραγματεύσεις, υπογράφηκε, στις 28 Μαΐου 1979 στην Αθήνα, η συνθήκη Προσχωρήσεως της Ελλάδας στην ΕΟΚ. Η επίσημη ένταξη της χώρας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες έγινε την 1η Ιανουαρίου 1981. Λίγους μήνες αργότερα (Οκτώβριος 1981) ανήλθε στην εξουσία το ΠΑΣΟΚ, που αντιμετώπιζε τουλάχιστον με σκεπτικισμό την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ».

ι) Διεκδίκηση-διαπραγμάτευση της Ελλάδας εντός της ΕΟΚ για καλύτερη μεταχείριση των χωρών της Μεσογείου και του ευρωπαϊκού Νότου

Στο Γ6 (2006-2022) για πρώτη και μοναδική φορά αναφέρεται η διαπραγμάτευση των όρων ένταξης της Ελλάδας ως μια εν μέρει συγκρουσιακή διαδικασία μεταξύ των ισχυρών κρατών της Ευρώπης και της Ελλάδας, η οποία ανήκει στην συσσωμάτωση των ασθενέστερων ευρωπαϊκών κρατών είτε της Μεσογείου αρχικά, είτε έπειτα του ευρωπαϊκού Νότου. Αυτό το σχήμα παραπέμπει σε μια ενωμένη Ευρώπη πολλών ταχυτήτων, όπου οι αδύναμοι μόνο μέσα από συγκρουσιακές διαπραγματεύσεις βελτιώνουν τη θέση τους. Εκφράζεται, δηλαδή, εμμέσως ένα σχήμα μη ομοιογενούς Ευρώπης, αλλά έμφορτης οικονομικών διαφορών και διεκδικήσεων, εντός των οποίων και για τις οποίες η Ελλάδα παίρνει την πρωτοβουλία και τα καταφέρνει για λογαριασμό των ανίσχυρων χωρών:

«Σε ό,τι αφορά την εξωτερική πολιτική, υπήρξαν σημαντικές πρωτοβουλίες που απέβλεπαν στη βελτίωση των όρων συμμετοχής της Ελλάδας στην ΕΟΚ. Αποτέλεσμα αυτών των πρωτοβουλιών ήταν να αυξηθούν τα κονδύλια που δίνονταν από την ΕΟΚ στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες του ευρωπαϊκού νότου, στις οποίες ανήκε και η Ελλάδα».

Γ6 (2006-2022), σ. 161

«Κατά την περίοδο 1981-1985 η πολιτική των ελληνικών κυβερνήσεων απέναντι στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα στηρίχτηκε σε δύο κύριες εκτιμήσεις: πρώτον, ότι δεν συνέφερε πλέον την Ελλάδα να αποχωρήσει από την ΕΟΚ, γιατί το κόστος θα ήταν μεγάλο· δεύτερον, ότι η Ελλάδα θα έπρεπε μέσα στην ΕΟΚ να προσπαθήσει, διαφοροποιούμενη από πολιτικές που έκρινε ότι ήταν βλαπτικές για τα συμφέροντά της, να βελτιώσει τη θέση της. Στο πλαίσιο αυτό, η Ελλάδα διεκδίκησε και πέτυχε την εκπόνηση των Μεσογειακών Ολοκληρωμένων Προγραμμάτων (ΜΟΠ), που αφορούσαν τη χρηματοδότηση από την ΕΟΚ διαφόρων αναπτυξιακών έργων στα μεσογειακά κράτη-μέλη της. Στο ίδιο πολιτικό πλαίσιο, κατά την περίοδο 1985-1989 οι ελληνικές κυβερνήσεις ακολούθησαν μια πολιτική διαπραγμάτευσης με την ΕΟΚ που είχε ως κύριο σκοπό την ανάδειξη των ιδιαιτεροτήτων των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών του ευρωπαϊκού Νότου. Τα ευνοϊκά αποτελέσματα ήρθαν λίγο αργότερα, όταν η ΕΟΚ με μια δέσμη μέτρων (γνωστή ως πακέτο Ντελόρ, από το όνομα του τότε προέδρου της Ευρωπαϊκής Επιτροπής) διπλασίασε τους πόρους που διέθετε στα μεσογειακά κράτη-μέλη της. Κατά την περίοδο 1989-1996 όλες οι ελληνικές κυβερνήσεις συμμετείχαν στις διαπραγματεύσεις για την επεξεργασία της συνθήκης του Μάαστριχτ, εξασφάλισαν την παραχώρηση από την ΕΕ και την εφαρμογή στην Ελλάδα ειδικών προγραμμάτων με σκοπό την ανάπτυξη της χώρας (Κοινοτικά Πλαίσια Στήριξης – ΚΠΣ), προώθησαν τις διαδικασίες ένταξης της Κύπρου στην Ευρωπαϊκή Ένωση ως πλήρους μέλους και έλαβαν μέτρα προετοιμασίας της χώρας για την ένταξή της στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση (ΟΝΕ)».

Γ6 (2006-2022), σ. 169-170

Συγκριτική Ανάλυση και Μετασηματισμός των ερμηνευτικών σχημάτων

Στην κατηγορία αυτή ανιχνεύθηκαν και τέθηκαν σε ταξινόμηση και ανάλυση τα ερμηνευτικά σχήματα που αφορούν τα τεκταινόμενα της Ελλάδας για το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα, από την λήξη του εμφυλίου μέχρι και την μεταψυχροπολεμική εποχή και τα πρώτα βήματά της στον 21ο αιώνα. Για τις ανάγκες της τοποθέτησης των ερευνητικών ερωτημάτων επιχειρήσαμε μια περιοδολόγηση, η οποία ενσωματώνει τέσσερις διαφορετικές εποχές της Ελλάδας: την μετεμφυλιακή, την χουντική, την μεταπολιτευτική και την ευρωενωσιακή, εκ των οποίων οι τρεις τελευταίες ταυτίζονται χρονικά και με την περίοδο χρήσης του υλικού που ερευνούμε, των ελληνικών σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας από το 1967 ως το 2022.

Έτσι, για τους παραπάνω αντικειμενικούς λόγους, σε αυτήν την κατηγορία συμβαίνει η εγγύτερη χρονικά καταγραφή των ιστορικών γεγονότων και παραγωγή ερμηνευτικών σχημάτων για αυτά: με δυο λόγια, σ' αυτήν την κατηγορία γίνεται η εγγύτερη χρονικά (αλλά και χωρικά, υπό την έννοια ότι αφορά τα ελληνικά πράγματα) ιστορικοποίηση του παρελθόντος από την σχολική ιστορία. Με άμεση συνέπεια, προφανώς, να μην είναι δυνατόν να καταγράφουν όλες τις περιόδους όλα τα εγχειρίδια, αφού για μερικά από αυτά οι εν λόγω περίοδοι αποτελούν είτε ζώσα ιστορία του παρόντος τους, είτε κοντινό ή μακρύτερο μέλλον (βλ. και 4.5.1).

Παρ' όλα αυτά, όπου έχουμε καταγραφή, αυτή η επιχειρούμενη ιστορικοποίηση και εισαγωγή της στην επίσημη ιστορική αφήγηση του σχολείου αποτελεί, λόγω της χρονικής (και χωρικής) της εγγύτητας, τον πιο ευαίσθητο «παλμογράφο» των αλλαγών που επισυμβαίνουν στην ελληνική πραγματικότητα, ενόσω τα γεγονότα που πρόκειται να ιστορικοποιηθούν (και ιστορικοποιούνται) είναι ακόμη εξαιρετικά ρευστά και επηρεάζουν με άμεσο τρόπο το ιστορικό παρόν των εγχειριδίων: η ιστορικοποίηση εδώ λαμβάνει τις πιο ευαίσθητες στην ιδεολογική διακύμανση του παρόντος εκδοχές της, επηρεαζόμενη ακόμα πιο άμεσα από τη διαλεκτική σχέση ιστορικού παρόντος και παρελθόντος, η οποία αποτελεί στόχο διερεύνησης, άλλωστε, για το σύνολο της παρούσας εργασίας. Ή διαφορετικά: στον βαθμό που το ιστορικό παρελθόν προσεγγίζει χρονικά το ιστορικό παρόν, η ιστορικοποίηση του πρώτου από το δεύτερο τείνει να αντανακλά με ακόμα περισσότερη ενάργεια τον εαυτό του και τις ιδεολογικές επιλογές του. Σε αυτό συντείνει και η αρκετά μεγάλη γκάμα ερμηνευτικών σχημάτων που ανιχνεύονται σε αυτήν την κατηγορία.

Μια άλλη παρατήρηση είναι πως τα περισσότερα εκ των ελληνικών εγχειριδίων σύγχρονης Ιστορίας συμπεριλαμβάνουν στην ύλη τους πολύ πρόσφατα γεγονότα της ελληνικής ιστορίας, τείνοντας να τερματίζουν την αφήγησή τους φτάνοντάς την μέχρι μονάχα λίγα χρόνια πριν από την έκδοσή τους. Αυτό, όπως θα δούμε πιο συγκεκριμένα και αναλυτικά στην συγκριτική ανάλυση, δεν συμβαίνει πάντα και δεν αφορά το σύνολό τους, αλλά τον γενικό τους κανόνα όπως αυτός εξάγεται εμπειρικά.

Σε αυτό το δεδομένο συντείνει και η δεύτερη παρατήρηση πως σχεδόν όλα τα εγχειρίδια περιέχουν σχετικές αναφορές για την παρούσα κατηγορία, κάτι που δεν συμβαίνει για την αντίστοιχη κατηγορία του διεθνούς πλαισίου του μεταπολεμικού

κόσμου, όπου τα περισσότερα εγχειρίδια του Δημοτικού δεν περιέχουν καθόλου σχετικά περιεχόμενα. Αντίθετα, σχεδόν όλα τους αναφέρονται στα ελληνικά πράγματα της πολύ σύγχρονης ιστορίας του δεύτερου μισού του 20ού αιώνα. Αυτό μπορεί να αποδοθεί στην διπλή τάση των εγχειριδίων του Δημοτικού: πρώτον, για μικρότερη ύλη (και έκταση) σε σχέση με τα εγχειρίδια της Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης λόγω σαφώς παιδαγωγικών λόγων, και δεύτερον, για περισσότερη ελληνοκεντρικότητα (ή ευρωκεντρικότητα) εντός αυτής της μικρότερης ύλης (και έκτασης). Συγκεκριμένα, μονάχα ένα εγχειρίδιο Δημοτικού της περιόδου 1974-1980 δεν περιέχει καθόλου περιεχόμενα σχετικά της παρούσας κατηγορίας, αφού τερματίζει την ύλη του πριν τον ελληνικό εμφύλιο. Ενώ, το αντίστοιχο εγχειρίδιο Δημοτικού της περιόδου 1980-1989 περιέχει μόνο έμμεσες σχετικές αναφορές, χωρίς να αφιερώνει ξεχωριστή ενότητα για τον μεταπολεμικό κόσμο ή την μεταπολεμική Ελλάδα. Ας επικεντρωθούμε όμως, στα εγχειρίδια που περιέχουν σχετικές αναφορές και ας τα δούμε συγκεκριμένα και παράλληλα με την συγκριτική τους ανάλυση στον άξονα του χρόνου.

Το 1ο ερευνητικό ερώτημα αφορούσε τα χαρακτηριστικά του μετεμφυλιακού κράτους, στα οποία δίνεται έμφαση ή γίνεται απλή νύξη από τα εγχειρίδια, σε μια προσπάθεια να εξάγουμε μέσα από τα περιεχόμενά τους την σκιαγράφιση των κυρίαρχων χαρακτηριστικών ολόκληρης αυτής της περιόδου. Τα 9 ερμηνευτικά σχήματα που ανιχνεύθηκαν εδώ μπορούν να χωριστούν σε δυο κατηγορίες, εκ των οποίων η μία αφορά κυρίως την οικονομία και η άλλη κυρίως την πολιτική.

Όσον αφορά την οικονομία ανιχνεύθηκαν 3 ερμηνευτικά σχήματα σε 18 εγχειρίδια. Τα 3 αυτά ερμηνευτικά σχήματα ανήκουν το ένα στην θετική κατεύθυνση, το άλλο στην ουδέτερη και το τρίτο στην κριτική-αρνητική. Συγκεκριμένα, στη (α) γενική οικονομική ανάπτυξη-ανασυγκρότηση της μετεμφυλιακής περιόδου [θετική κατεύθυνση] αναφέρονται τα 8 εγχειρίδια, εκ των οποίων τα 6 χρησιμοποιούνται από την χούντα μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980 (τα 5 κατά την χουντική περίοδο και το 1 κατά την μεταπολίτευση), ενώ τα υπόλοιπα 2 από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 ως σήμερα. Αυτό το ερμηνευτικό σχήμα [θετικής κατεύθυνσης], δηλαδή, εκλείπει εντελώς από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 ως τα μέσα της δεκαετίας του 2000. Στην (β) οικονομική ανάπτυξη-ανασυγκρότηση της μετεμφυλιακής περιόδου αλλά με προβλήματα-δυσκολίες για τον λαό (π.χ. μετανάστευση, χαμηλό βιοτικό επίπεδο κ.λπ.) [ουδέτερη κατεύθυνση] αναφέρονται 7 εγχειρίδια από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 ως σήμερα, με κύρια ένταση από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 ως τα μέσα της δεκαετίας του 2000. Ενώ, στην (γ) καθυστέρηση της οικονομικής ανάπτυξης κατά την μετεμφυλιακή περίοδο λόγω της ισχυρής εξάρτησης της Ελλάδας από το ξένο κεφάλαιο [κριτική-αρνητική κατεύθυνση] αναφέρονται μόνο 3 εγχειρίδια από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 ως τα μέσα της δεκαετίας του 2000, με κύρια και μεγάλη ένταση κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980.

Όσον αφορά την πολιτική κατάσταση και τις πολιτικές εξελίξεις της μετεμφυλιακής περιόδου ανιχνεύθηκαν σε σχεδόν όλα τα εγχειρίδια 6 ερμηνευτικά σχήματα που μπορούν να ταξινομηθούν ανά δύο σε 3 κατευθύνσεις: την θετική, την ουδέτερη και την κριτική-αρνητική κατεύθυνση.

Συγκεκριμένα, στην 1) θετική κατεύθυνση ανήκουν τα εξής. Αυτό που (1α) αξιολογεί αρνητικά την πολιτική αναταραχή που προκαλεί η Ένωση Κέντρου, το οποίο εντοπίζεται σε 2 εγχειρίδια της χουντικής περιόδου και αυτό που αναφέρεται στον (1β) εκδημοκρατισμό με μετεμφυλιακά «τραύματα» καθ' όλη την μετεμφυλιακή περίοδο και την ένταξη της Ελλάδας στο ΝΑΤΟ ως επιτυχία της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, το οποίο εντοπίζεται σε 2 εγχειρίδια από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 ως σήμερα.

Στην 2) ουδέτερη κατεύθυνση ανήκουν τα εξής. Αυτό που αναφέρεται σε (2α) μη ομαλή πολιτική εξέλιξη απροσδιόριστα, το οποίο υπάρχει σε 5 εγχειρίδια από την αρχή της μεταπολίτευσης μέχρι σήμερα, αλλά κυρίως ως τα μέσα της δεκαετίας του 2000 και αυτό που ασκεί (2β) αρνητική κριτική στον βασιλιά ή/και το παρακράτος για την πολιτική κατάσταση, αλλά όχι στο πολιτικό σύστημα που (ο βασιλιάς ή/και το παρακράτος) υποκαθιστούν, το οποίο υπάρχει σε 7 εγχειρίδια από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 ως σήμερα.

Στην 3) κριτική-αρνητική κατεύθυνση ανήκουν τα εξής. Αυτό που αναφέρεται στην (3α) πολιτική αστάθεια που συνοδεύεται από λαϊκά αιτήματα εκδημοκρατισμού / λαϊκή δυσαρέσκεια και κινητοποιήσεις, το οποίο υπάρχει σε 2 εγχειρίδια από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 ως σήμερα και αυτό που αναφέρεται (3β) στο πλέγμα αντικομμουνισμού, Παρασυντάγματος / διώξεων έναντι της Αριστεράς και εξάρτησης από τους συμμάχους, το οποίο υπάρχει σε 5 εγχειρίδια από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 μέχρι σήμερα.

Συνολικά για το 1ο ερώτημα, συνδυάζοντας τα πολλά ερμηνευτικά σχήματα που προέκυψαν για οικονομία και πολιτική, διακρίνουμε τον εξής αδρομερή μετασχηματισμό. Κατά την χουντική περίοδο η οικονομία της μετεμφυλιακής περιόδου χαρακτηρίζεται από ανάπτυξη-ανασυγκρότηση μόνο, ενώ η πολιτική κατάσταση τορπιλίζεται με υπαιτιότητα της Ένωσης Κέντρου, η οποία και αξιολογείται αρνητικά.

Κατά την πρώτη δεκαετία της μεταπολίτευσης η οικονομία εξακολουθεί να χαρακτηρίζεται μονάχα από ανάπτυξη-ανασυγκρότηση, ενώ για την πολιτική κατάσταση το σχήμα αλλάζει και πλέον αυτή χαρακτηρίζεται ουδέτερα και απροσδιόριστα ως μη ομαλή.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 διακρίνονται ριζικές αλλαγές και στους δύο τομείς. Στην οικονομία, εισάγεται το σχήμα της καθυστέρησης της οικονομικής ανάπτυξης της Ελλάδας λόγω της εξάρτησής της από το ξένο κεφάλαιο. Αυτό το σχήμα κυριαρχεί στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980, ενώ παραμένει σε μειωμένη ισχύ μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 2000 όταν και εξαφανίζεται οριστικά. Για την πολιτική κατάσταση, εισάγονται, επίσης, διαφορετικά σχήματα: αυτό της αρνητικής κριτικής στον βασιλιά και το παρακράτος και αυτό του πλέγματος αντικομμουνισμού, Παρασυντάγματος, διώξεων έναντι της Αριστεράς και εξάρτησης της ελληνικής πολιτικής από τον ξένο παράγοντα. Αυτά κυριαρχούν, επίσης, κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980.

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 και ως τα μέσα της δεκαετίας του 2000 διακρίνεται μια μετριοπαθής αναδίπλωση (σε σχέση με τα κυρίαρχα ερμηνευτικά σχήματα του δεύτερου μισού της δεκαετίας του 1980) και για την καταγραφή της

οικονομίας και για την αντίστοιχη της πολιτικής κατάστασης της μετεμφυλιακής περιόδου. Όσον αφορά την οικονομία, κυριαρχεί πλέον η ερμηνεία περί οικονομικής ανάπτυξης-ανασυγκρότησης αλλά με προβλήματα-δυσκολίες για τον λαό, ενώ όσον αφορά την πολιτική κατάσταση εισάγεται το σχήμα περί αιτημάτων εκδημοκρατισμού και λαϊκής δυσaráσκειας / κινητοποιήσεων, το οποίο συνυπάρχει με τα 3 προϋπάρχοντα (τα 2 της ουδέτερης και το 1 της αρνητικής-κριτικής κατεύθυνσης).

Από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 και ως σήμερα είναι η περίοδος, όπου συνυπάρχουν μεταξύ τους τα περισσότερα ερμηνευτικά σχήματα και οι περισσότερες κατευθύνσεις τους. Έτσι, για την οικονομία, επιστρέφει η θετική κατεύθυνση (με το σχήμα της οικονομικής ανάπτυξης-ανασυγκρότησης μόνο) και συνυπάρχει με την ουδέτερη κατεύθυνση (με το σχήμα της οικονομικής ανάπτυξης-ανασυγκρότησης αλλά με προβλήματα-δυσκολίες για τον λαό). Για την πολιτική, η ριζική αλλαγή που έχουμε είναι η εισαγωγή ενός νέου ερμηνευτικού σχήματος (το οποίο ανήκει στην θετική κατεύθυνση) που χαρακτηρίζει όλη την μετεμφυλιακή περίοδο ως μια πορεία εκδημοκρατισμού παράλληλα με τα μετεμφυλιακά απροσδιόριστα «τραύματα» (στην χώρα ή/και τον λαό) και την ένταξη της Ελλάδας στο ΝΑΤΟ ως επιτυχία-επίτευγμα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Αυτό συνυπάρχει με προαναφερθέντα σχήματα της ουδέτερης και αρνητικής-κριτικής κατεύθυνσης, ενώ έχει τερματιστεί στα μέσα της δεκαετίας του 2000 το σχήμα περί απροσδιόριστης μη ομαλής πολιτικής κατάστασης.

Το 2ο ερευνητικό ερώτημα αφορούσε τα αίτια επιβολής της χούντας των Συνταγματαρχών, για τα οποία ανιχνεύθηκαν 7 ερμηνευτικά σχήματα που μπορούν να κατηγοριοποιηθούν σε 3 κατευθύνσεις: την θετική-απολογητική, την ουδέτερη και την κριτική-αρνητική.

Συγκεκριμένα, στην 1) θετική-απολογητική κατεύθυνση ανήκει το σχήμα που ερμηνεύει την επιβολή της χούντας (1α) θετικά: λόγω του κομμουνιστικού κινδύνου και της διάβρωσης του κράτους η χούντα παρεμβαίνει και σώζει την Ελλάδα, το οποίο υπάρχει σε 2 εγχειρίδια της χουντικής περιόδου.

Στην 2) ουδέτερη κατεύθυνση ανήκουν δύο ερμηνευτικά σχήματα, αυτό που αποδίδει την επιβολή της χούντας (2α) με αόριστο τρόπο στην πολιτική κρίση-αστάθεια που προηγήθηκε, το οποίο υπάρχει σε 5 εγχειρίδια από την αρχή της μεταπολίτευσης ως σήμερα (με μοναδική «διακοπή» του κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980), και αυτό στο οποίο (2β) δεν υπάρχουν καθόλου αίτια της επιβολής της χούντας – αυτή απλώς προκύπτει, το οποίο υπάρχει μόνο σε ένα εγχειρίδιο, αυτό του Γυμνασίου της περιόδου 1991-2006, ενώ με μια διασταλτική ανάγνωση μπορεί να αποδοθεί και στα εν χρήσει εγχειρίδια του Λυκείου (από το 2007) και του Δημοτικού (από το 2012).

Στην 3) κριτική-αρνητική κατεύθυνση ανήκουν τα περισσότερα ερμηνευτικά σχήματα, τα εξής 4, εκ των οποίων τα 3 εμφανίζονται στα μέσα της δεκαετίας του 1980. Αυτό που αποδίδει την επιβολή της χούντας (3α) (και) στην υπαιτιότητα του βασιλιά ή/και των κυβερνήσεων Αποστασίας, το οποίο υπάρχει κυρίως σε 3 εγχειρίδια (με μια διασταλτική ανάγνωση σε 4) από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 ως σήμερα. Αυτό που αποδίδει την επιβολή της χούντας (3β) (και) στην εμπλοκή

ξένων δυνάμεων-παραγόντων για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων των οποίων επιβάλλεται η χούντα, το οποίο υπάρχει σε ένα εγχειρίδιο, αυτό του Γυμνασίου της περιόδου 1984-1991. Αυτό που ερμηνεύει την επιβολή της χούντας (3γ) (και) ως νομοτελειακή κατάληξη και φυσική συνέχεια του μετεμφυλιακού κράτους, το οποίο υπάρχει σε 2 εγχειρίδια από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 ως τα μέσα της δεκαετίας του 2000 με κύρια ένταση κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980. Και αυτό που αποδίδει την επιβολή της χούντας (3δ) (και) στον φόβο απώλειας του μονοπωλίου εξουσίας από τον βασιλιά και τον στρατό [φόβος και μη ανοχή του παραμικρού εκδημοκρατισμού του μετεμφυλιακού συστήματος εξουσίας], το οποίο γίνεται μια απόπειρα να εισαχθεί στις αρχές της δεκαετίας του 2000 στο αποσυρθέν πριν καν διδαχθεί εγχειρίδιο του Λυκείου του 2002, ενώ εισάγεται αργότερα στο εν χρήσει από το 2006 εγχειρίδιο του Γυμνασίου.

Συνολικά για το 2ο ερώτημα διακρίνεται ο εξής μετασχηματισμός. Κατά την χουντική περίοδο, η επιβολή της χούντας αντιμετωπίζεται εξαιρετικά θετικά ως σωτηρία της χώρας από την κομμουνιστική απειλή και την διάβρωση του κράτους (θετική-απολογητική κατεύθυνση).

Κατά την πρώτη δεκαετία της μεταπολίτευσης, σε όποια εγχειρίδια η μετεμφυλιακή περίοδος δεν απουσιάζει από τα περιεχόμενα, η επιβολή της χούντας αποδίδεται στην πολιτική κρίση-αστάθεια που προηγήθηκε με αόριστο τρόπο (ουδέτερη κατεύθυνση).

Οι ριζικές αλλαγές συμβαίνουν στα μέσα της δεκαετίας του 1980, όταν και εισάγονται ταυτόχρονα τα 3 από τα 4 ερμηνευτικά σχήματα της κριτικής-αρνητικής κατεύθυνσης. Αυτό που την αποδίδει στην εμπλοκή ξένων δυνάμεων-παραγόντων για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους, το οποίο τερματίζεται στις αρχές της δεκαετίας του 1990· αυτό που την ερμηνεύει ως νομοτελειακή κατάληξη της λειτουργίας και φύσης/χαρακτήρα του μετεμφυλιακού κράτους, το οποίο τερματίζεται στα μέσα της δεκαετίας του 2000· και αυτό που δίνει έμφαση στην υπαιτιότητα του βασιλιά ή/και των κυβερνήσεων Αποστασίας, το οποίο συνεχίζεται ως σήμερα.

Τα δύο τελευταία ερμηνευτικά σχήματα της αρνητικής-κριτικής κατεύθυνσης έχουν μειωμένη ένταση και συνυπάρχουν ως σαφώς ανίσχυρα από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 με την ουδέτερη κατεύθυνση που επιστρέφει (μετά από μια 5ετία απουσίας της κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980) με μεγάλη ένταση μέσα από δύο σχήματα. Αυτό της έλλειψης αιτιών για την επιβολή της χούντας που απλώς προκύπτει χωρίς να συνδέεται με κάτι, το οποίο διαρκεί μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 2000, ενώ με μια διασταλτικότερη ανάγνωση διαρκεί μέχρι σήμερα· και κυρίως μέσα από το σχήμα της πολιτικής κρίσης-αστάθειας που προηγήθηκε με αόριστο τρόπο, το οποίο συνεχίζεται με μεγάλη ένταση από τότε (αρχές δεκαετίας του 1990 και ενισχύεται στα μέσα της δεκαετίας του 2000) μέχρι σήμερα.

Σε αυτήν την σχεδόν ισότιμη συνύπαρξη της ουδέτερης με την αρνητική κατεύθυνση από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 ως σήμερα, έρχεται να εισαχθεί ακόμα ένα ανίσχυρο σχήμα της αρνητικής κατεύθυνσης. Αυτό που αποδίδει την επιβολή της χούντας στον φόβο απώλειας του μονοπωλίου εξουσίας από τον βασιλιά και τον στρατό [μη ανοχή στον παραμικρό εκδημοκρατισμό του μετεμφυλιακού

συστήματος εξουσίας], το οποίο αποπειράται να εισαχθεί από τις αρχές του 2000 στο αποσυρθέν πριν καν διδαχθεί εγχειρίδιο του Λυκείου του 2002 και εισάγεται τελικά στο εν χρήσει από το 2006 εγχειρίδιο του Γυμνασίου.

Το 3ο ερευνητικό ερώτημα αφορούσε το ποια ήταν η πολιτική της χούντας των Συνταγματαρχών και αν υπήρξε αντίσταση σε αυτήν, για το οποίο ανιχνεύθηκαν 8 ερμηνευτικά σχήματα που κατηγοριοποιούνται διχοτομικά σε δύο κατευθύνσεις, την θετική και την αρνητική-επικριτική.

Συγκεκριμένα, στην 1) θετική κατεύθυνση ανήκουν 2 ερμηνευτικά σχήματα. Το ένα περιγράφει την πολιτική της χούντας ως (1α) ανάπτυξη, ασφάλεια, εθνική ενότητα και πραγματική Δημοκρατία, το οποίο υπάρχει σε 2 εγχειρίδια, προφανώς της χουντικής περιόδου. Το άλλο είναι αυτό που αναφέρει την (1β) οικονομική ανάπτυξη (και) κατά την περίοδο της χούντας, το οποίο υπάρχει σε ένα εγχειρίδιο της χουντικής περιόδου και στο από το 2012 εν χρήσει εγχειρίδιο του Δημοτικού.

Στην 2) αρνητική-επικριτική κατεύθυνση ανήκουν στον έναν ή τον άλλο βαθμό τα υπόλοιπα 6 ερμηνευτικά σχήματα. Έχουμε στο (2α) μια αρνητική πολιτική της χούντας γενικά και αόριστα [απροσδιοριστία], το οποίο εντοπίζεται σε 2 εγχειρίδια από την αρχή της μεταπολίτευσης ως τα μέσα της δεκαετίας του 2000. Στο (2β) αναφορές στην αντιδικτατορική δράση-αντίσταση του ελληνικού λαού, φοιτητών ή/και του πολιτικού-καλλιτεχνικού κόσμου, το οποίο υπάρχει σε 10 εγχειρίδια από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 ως σήμερα. Αντίθετα, έχουμε στο (2γ) μια εν μέρει λαϊκή συναίνεση προς την χούντα, η οποία εξαπατώντας τον λαό αποσπά την εν μέρει στήριξή του (η οποία δεν έχει ιδεολογικά χαρακτηριστικά), το οποίο υπάρχει μόνο σε ένα εγχειρίδιο ΕΠΑΛ της περιόδου 2001-2014. Στο (2δ) τον ορισμό της χούντας ως φασιστικής και την συγκεκριμένη περιγραφή της αρνητικής πολιτικής της σε όλους τους τομείς και στην οικονομία, το οποίο υπάρχει μόνο σε ένα εγχειρίδιο, αυτό του Γυμνασίου της περιόδου 1984-1991. Σε ομοιότητα και διαφορά με αυτό, στο (2ε) περιγράφεται συγκεκριμένα η αρνητική πολιτική της χούντας με έμφαση στα αυταρχικά χαρακτηριστικά της και τις πολιτικές διώξεις, αλλά χωρίς αναφορά στην οικονομία, το οποίο υπάρχει σε 8 εγχειρίδια από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 ως σήμερα. Στο (2στ) δηλώνεται με ρητή αναφορά η υποστήριξη της χούντας από τις ΗΠΑ, το οποίο υπάρχει κυρίως σε 3 εγχειρίδια από τις αρχές του 2000 ως σήμερα, ενώ υπάρχει και η απόχρωση της «απλής ανοχής των ΗΠΑ προς την χούντα» στο εν χρήσει από το 2007 εγχειρίδιο του Λυκείου, όπου επιχειρείται να μετριαστεί αυτό το σχήμα και να αποδομηθεί το έρεισμα του αντιαμερικανικού αισθήματος του ελληνικού λαού, όπως δηλώνεται περιφραστικά στην αφήγησή του.

Συνολικά για το 3ο ερώτημα διακρίνεται ο εξής γενικός μετασχηματισμός. Όπως ήταν απόλυτα αναμενόμενο, κατά την χουντική περίοδο κυριαρχεί η θετική κατεύθυνση προς την πολιτική της χούντας. Αυτή εκφράζεται είτε περιορισμένα με το σχήμα περί οικονομικής ανάπτυξης κατά την χουντική περίοδο, είτε με την προσθήκη στην οικονομική ανάπτυξη και των στοιχείων της ασφάλειας των πολιτών, της εθνικής ενότητας και της πραγματικής Δημοκρατίας ως γενικότερα χαρακτηριστικά της πολιτικής της χούντας. Κατά την πρώτη δεκαετία της μεταπολίτευσης μόνο ένα εγχειρίδιο περιέχει σχετικές αναφορές κι αυτές εντάσσονται στην αρνητική κατεύθυνση, βεβαίως, αλλά εκφράζοντας το σχήμα της αρνητικής πολιτικής της

χούντας γενικά και αόριστα [με απροσδιοριστία]. Το σχήμα αυτό συνεχίζεται, χωρίς ιδιαίτερη ένταση, μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 2000, όταν και πλέον παύει. Οι αναφορές στην πολιτική της χούντας αρχίζουν να πληθαίνουν από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, όταν και εμφανίζονται με πολύ μεγάλη ένταση οι αναφορές στην αντιδικτατορική δράση-αντίσταση λαού-φοιτητών ή/και πολιτικού-καλλιτεχνικού κόσμου, οι οποίες γίνονται κυρίαρχες από τότε μέχρι σήμερα. Επίσης, στα μέσα της δεκαετίας του 1980 εμφανίζεται το σχήμα περί προσδιορισμού της χούντας ως φασιστικής μαζί με την συγκεκριμένη περιγραφή της αρνητικής πολιτικής της και στον οικονομικό τομέα· αυτό το σχήμα παύει οριστικά στις αρχές της δεκαετίας του 1990, όταν και αποσύρεται το μοναδικό εγχειρίδιο που το περιείχε.

Το παραπάνω σχήμα τερματίζοντας την παρουσία του, κατά κάποιον τρόπο δίνει τη θέση του σε μια πιο μετριοπαθή εκδοχή του, σε ένα σχήμα που εμφανίζεται στα τέλη της δεκαετίας του 1980 περιγράφοντας συγκεκριμένα την αρνητική πολιτική της χούντας (χωρίς τον χαρακτηρισμό «φασιστική») και δίνοντας έμφαση στην αυταρχικότητα/πολιτικές διώξεις αλλά χωρίς αναφορά στον οικονομικό τομέα· αυτό το σχήμα μαζί με τις αναφορές στην αντιδικτατορική δράση-αντίσταση γίνονται κυρίαρχα έκτοτε ως τις μέρες μας.

Από κει και πέρα, έχουμε την σταδιακή εισαγωγή ερμηνευτικών σχημάτων από την δεκαετία του 2000 και έπειτα, τα οποία όμως παραμένουν αρκετά ανίσχυρα σε σχέση με τα δύο απολύτως κυρίαρχα που προαναφέραμε. Για πρώτη φορά στην Ενιαία εκπαίδευση εισάγεται το 2002 στο εγχειρίδιο του Λυκείου η ρητή αναφορά στην υποστήριξη της χούντας από τις ΗΠΑ. Ωστόσο, αυτό παραμένει μονάχα ως απόπειρα, αφού το συγκεκριμένο εγχειρίδιο αποσύρθηκε πριν καν διδαχθεί. Το ίδιο σχήμα έχει εισαχθεί ήδη σε εγχειρίδιο μαθήματος ΕΠΑΛ της περιόδου 2001-2014 και εμφανίζεται ξανά στο εν χρήσει εγχειρίδιο του Γυμνασίου από το 2006. Επίσης, το 2001 εισάγεται για πρώτη και μοναδική φορά μια νύξη στην εν μέρει λαϊκή συναίνεση που απέσπασε η χούντα εξαπατώντας τον λαό.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 επιχειρείται να μετριαστεί το ήδη ανίσχυρο ποσοτικά σχήμα της ρητής υποστήριξης των ΗΠΑ προς την χούντα, το οποίο μετατρέπεται πλέον σε απλή στάση ανοχής, η οποία, όπως αναφέρεται στο από το 2007 εν χρήσει εγχειρίδιο του Λυκείου, δεν δικαιολογεί τα αντιαμερικανικά αισθήματα και εκδηλώσεις του ελληνικού λαού έκτοτε. Ενώ, τέλος, από τις αρχές της δεκαετίας του 2010 κάνει την επανεμφάνισή της η θετική κατεύθυνση, σε μια πολύ πιο μετριασμένη και περιορισμένη εκδοχή βέβαια, αφού στο εν χρήσει από το 2012 εγχειρίδιο του Δημοτικού εισάγονται ξανά – έστω και έμμεσες – αναφορές στην οικονομική ανάπτυξη της χουντικής περιόδου.

Το 4ο ερευνητικό ερώτημα αφορούσε την υπαιτιότητα για το πραξικόπημα κατά του Μακαρίου και την τουρκική εισβολή στην Κύπρο (πέραν της υπαιτιότητας της Τουρκίας), για το οποίο ανιχνεύθηκαν 4 ερμηνευτικά σχήματα σε 12 εγχειρίδια. Τα σχήματα αυτά διευρύνουν προοδευτικά την ερμηνεία τους από την υπαιτιότητα της χούντας αποκλειστικά μέχρι την συμπερίληψη και της εμπλοκής των ΗΠΑ στο πραξικόπημα κατά του Μακαρίου. Συγκεκριμένα, το απόλυτα κυρίαρχο σχήμα είναι πως (α) υπαίτια είναι αποκλειστικά η χούντα, το οποίο εντοπίζεται σε 8 εγχειρίδια από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 ως σήμερα. Το ίδιο σχήμα πως η χούντα είναι

αποκλειστικά υπαίτια αναπαράγεται και στο επόμενο σχήμα, μόνο που εδώ προστίθεται το αίτιο πως (β) η χούντα προκαλεί το πραξικόπημα του Μακαρίου ως αντιπερισπασμό για να εξάγει την εσωτερική της κρίση μετά την εξέγερση του Πολυτεχνείου (και είναι αποκλειστικά υπαίτια), το οποίο υπάρχει μόνο σε ένα εγχειρίδιο, αυτό του Δημοτικού της περιόδου 1989-2006 και 2007-2011. Το πρώτο σχήμα που κάνει μια νύξη στον διεθνή παράγοντα είναι αυτό, κατά το οποίο (γ) υπαίτια είναι και η χούντα και τα «διεθνή συμφέροντα» (αόριστα, χωρίς επεξήγηση ή προσδιορισμό τους), το οποίο υπάρχει σε 2 εγχειρίδια του Γυμνασίου από την αρχή της μεταπολίτευσης ως τις αρχές της δεκαετίας του 1990. Ο «διεθνής» αυτός «παράγοντας» προσδιορίζεται και κατονομάζεται στο επόμενο σχήμα, όπου (δ) υπαίτια είναι η χούντα και οι ΗΠΑ (με ρητή αναφορά), το οποίο υπάρχει μόνο σε ένα εγχειρίδιο, το εν χρήσει από το 2006 εγχειρίδιο του Γυμνασίου.

Συνολικά για το 4ο ερώτημα διακρίνεται ο εξής μετασχηματισμός. Από την αρχή της μεταπολίτευσης ως τα μέσα της δεκαετίας του 1980 η μοναδική ερμηνεία είναι η υπαιτιότητα της χούντας και του «διεθνούς παράγοντα» αόριστα χωρίς συγκεκριμένο προσδιορισμό. Αυτή η ερμηνεία έπειτα γίνεται ανίσχυρη και παύει οριστικά στις αρχές της δεκαετίας του 1990. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 έχουμε την εμφάνιση του σχήματος που αποδίδει την υπαιτιότητα αποκλειστικά στην χούντα, το οποίο κυριαρχεί απόλυτα από την εμφάνισή του ως τις μέρες μας. Στα τέλη της δεκαετίας του 1980 εμφανίζεται το σχήμα που προσθέτει στην αποκλειστική υπαιτιότητα της χούντας το αίτιο πως αυτή προκαλεί το πραξικόπημα στην Κύπρο για αντιπερισπασμό, προκειμένου να εξάγει την εσωτερική της κρίση μετά την εξέγερση του Πολυτεχνείου. Αυτό το σχήμα παραμένει περιθωριακό και παύει οριστικά στις αρχές της δεκαετίας του 2010. Τέλος, στα μέσα της δεκαετίας του 2000 εμφανίζεται η ρητή αναφορά και στην υπαιτιότητα των ΗΠΑ πέρα από αυτήν της χούντας, το οποίο παραμένει περιθωριακό και συνεχίζει ως τις μέρες μας μέσα από το εν χρήσει από το 2006 εγχειρίδιο του Γυμνασίου.

Το 5ο ερευνητικό ερώτημα αφορούσε τα χαρακτηριστικά της μεταπολίτευσης²⁶⁷, για το οποίο ανιχνεύθηκαν 5 ερμηνευτικά σχήματα σε 14 εγχειρίδια, ενώ η απόληξη αυτού του ερωτήματος καταλήγει στην εξέταση των χαρακτηριστικών και της μεταψυχροπολεμικής περιόδου της Ελλάδας, στα 3 εγχειρίδια που έχουν περιεχόμενα για αυτήν.

Συγκεκριμένα, όσον αφορά την μεταπολιτευτική περίοδο, αυτή χαρακτηρίζεται-συνοψίζεται στο (α) ως ανάγκη-προτροπή για εθνική ενότητα και ανασυγκρότηση, ένα σχήμα που υπάρχει σε 2 εγχειρίδια από την αρχή της μεταπολίτευσης ως τα τέλη της δεκαετίας του 1980. Τα χαρακτηριστικά της μεταπολιτευτικής περιόδου είναι στο (β) ο εκδημοκρατισμός και η οικονομική ανάπτυξη-ανασυγκρότηση, το οποίο υπάρχει σε 6 εγχειρίδια από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 ως σήμερα, με κύρια περίοδο έντασης από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 ως σήμερα. Στο (γ) ο εκδημοκρατισμός και η οικονομική ανάπτυξη-ανασυγκρότηση αλλά με κοινωνικά-οικονομικά προβλήματα που παραμένουν για τον λαό, το οποίο υπάρχει, επίσης, σε 6

---

²⁶⁷ Και αντιστοιχεί, τρόπον τινά, με το 1ο ερευνητικό ερώτημα της παρούσας κατηγορίας που εξετάζει τα χαρακτηριστικά της μετεμφυλιακής περιόδου.

εγχειρίδια από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 ως σήμερα, με κύρια περίοδο έντασης από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980 και ως τα μέσα της δεκαετίας του 2000. Εντοπίζονται αναφορές στην (δ) τιμωρία των πρωταίτιων της χούντας / αποχουντοποίηση, κάτι που υπάρχει σε 2 εγχειρίδια από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 ως σήμερα. Ενώ, η ύστερη μεταπολίτευση προβάλλει στο (ε) ως πλήρης εκδημοκρατισμός στα όρια του σοσιαλιστικού προγράμματος-διακηρύξεων του ΠΑΣΟΚ, κάτι που υπάρχει σε 2 εγχειρίδια, στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980 και από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 ως σήμερα.

Όσον αφορά την μεταψυχροπολεμική περίοδο, αναφορές σε αυτήν έχουμε αρχικά από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 (σε εγχειρίδιο μαθήματος επιλογής του Λυκείου), αλλά κυρίως από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 στα εν χρήσει εγχειρίδια του Γυμνασίου και του Λυκείου. Αναφορικά με αυτήν την περίοδο εντοπίζονται τα εξής 6 ερμηνευτικά σχήματα.

Η (α) πιο θετική αξιολόγηση της διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ της δεκαετίας του 1980 απ' ότι της ΝΔ και των μετέπειτα, η οποία υπάρχει στο εγχειρίδιο του Γυμνασίου· ενώ η (β) ισότιμη αξιολόγηση των κυβερνήσεων με ευρωπαϊκή στρατηγική [εθνική συνέχεια, αλλά πιο θετική η αξιολόγηση της κυβέρνησης Κωνσταντίνου Καραμανλή] υπάρχει στο εγχειρίδιο του Λυκείου. Σε όλα τα εγχειρίδια (και στα 3) υπάρχει από κοινού η (γ) αναβάθμιση της γεωπολιτικής και οικονομικής θέσης της Ελλάδας στα Βαλκάνια μεταψυχροπολεμικά [ισχυρή Ελλάδα ως δύναμη σταθερότητας]. Ενώ, μονάχα στο εγχειρίδιο του Γυμνασίου υπάρχουν επιπροσθέτως (δ) το μακεδονικό ζήτημα και τα συλλαλητήρια (με ουδέτερη παρουσίασή τους και κριτική στην στάση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής) και (ε) η αρχικά εργασιακή εκμετάλλευση και η μετέπειτα επιτυχής ενσωμάτωση του μεγάλου μεταναστευτικού ρεύματος από τις βαλκανικές χώρες / πρώην Λαϊκές Δημοκρατίες. Αντίθετα, στο εγχειρίδιο του μαθήματος επιλογής του Λυκείου του 1998 για το Μακεδονικό Ζήτημα υπάρχει η (στ) υμνολόγηση και απόλυτη ηθική νομιμοποίηση των συλλαλητηρίων για το Μακεδονικό ως πράξη αντίστασης του ελληνισμού και υποβάλλεται η ιδέα πως εύλογα η Ελλάδα αντιτίθεται στην υφαρπαγή της ελληνικής ιστορικής και πολιτισμικής κληρονομιάς της στην Μακεδονία.

Συνολικά για το 5ο ερώτημα έχουμε τον εξής γενικό μετασχηματισμό. Από την αρχή της μεταπολίτευσης και μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1980 κυριαρχεί ως σχήμα η ανάγκη για εθνική ενότητα και ανασυγκρότηση. Στα μέσα της δεκαετίας του 1980 εμφανίζεται το σχήμα περί οικονομικής ανάπτυξης αλλά με κοινωνικά-οικονομικά προβλήματα για τον λαό, το οποίο έχει μεγάλη ένταση κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980 και έκτοτε συνεχίζει ως σήμερα, αλλά αρκετά πιο ανίσχυρο. Επίσης, τότε εμφανίζεται ως περιθωριακό και το σχήμα του πλήρους εκδημοκρατισμού στα όρια του σοσιαλιστικού προγράμματος-διακηρύξεων του ΠΑΣΟΚ, το οποίο τερματίζεται στις αρχές της δεκαετίας του 1990. Στα τέλη της δεκαετίας του 1980 έχουμε μια αναδίπλωση του προηγούμενου σχήματος, αφού εμφανίζεται το σχήμα περί οικονομικής ανάπτυξης και ανασυγκρότησης (χωρίς όμως αναφορά σε κοινωνικά-οικονομικά προβλήματα του λαού), το οποίο συνεχίζεται ως σήμερα αυξάνοντας σταδιακά την έντασή του ωσότου γίνει πια κυρίαρχο από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 και μετά. Στα τέλη της δεκαετίας του 1980, επίσης,

εμφανίζονται οι αναφορές στην τιμωρία των πρωταίτιων της χούντας (αποχουντοποίηση), το οποίο συνεχίζεται με μικρή ισχύ ως σήμερα. Επίσης, από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 επιστρέφει με μικρή ισχύ ως σήμερα το σχήμα του πλήρους εκδημοκρατισμού με αναφορές στην πρώτη διακυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ της δεκαετίας του 1980, το οποίο είχε εγκαταλειφθεί στις αρχές της δεκαετίας του 1990.

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 και κυρίως από τα μέσα της δεκαετίας του 2000, επίσης, αρχίζουν να υπάρχουν αναφορές στην μεταψυχροπολεμική περίοδο της Ελλάδας, για την οποία υπάρχει γενική και απόλυτη συμφωνία μόνο σχετικά με την γεωπολιτική αναβάθμιση της Ελλάδας και της οικονομικής της θέσης στα Βαλκάνια σκιαγραφώντας το σχήμα της «ισχυρής Ελλάδας ως δύναμης σταθερότητας». Από κει και πέρα, υπάρχει διχογνωμία σχετικά με την αξιολόγηση των κυβερνήσεων από την μεταπολίτευση μέχρι σήμερα, με το εν χρήσει εγχειρίδιο του Γυμνασίου να αξιολογεί θετικότερα την πρώτη διακυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ της δεκαετίας του 1980 και το εν χρήσει εγχειρίδιο του Λυκείου να αξιολογεί θετικότερα μόνο την πρώτη μεταπολιτευτική διακυβέρνηση της ΝΔ υπό τον Καραμανλή (του οποίου η πολιτική προσωπικότητα εξαιρείται ιδιαίτερα), ενώ για τις επόμενες κυβερνήσεις τηρείται μια ισότιμη αξιολογική στάση στον βαθμό που προσανατολίζουν την χώρα προς την Ευρωπαϊκή Ένωση. Τέλος, αναφορές στο Μακεδονικό ζήτημα με ουδέτερη παρουσίαση των συλλαλητηρίων (και κριτική στην στάση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής) και αναφορές στην επιτυχή ενσωμάτωση του μεγάλου ματαναστευτικού ρεύματος από τα Βαλκάνια και τις πρώην Λαϊκές Δημοκρατίες (με κριτική στην αρχική εργασιακή τους εκμετάλλευση από την Ελλάδα) έχουμε μόνο στο εν χρήσει εγχειρίδιο του Γυμνασίου. Τα θέματα αυτά απουσιάζουν από το εν χρήσει εγχειρίδιο του Λυκείου, ενώ, αντίθετα, ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 μέσα από εγχειρίδιο μαθήματος επιλογής του Λυκείου εκφράζεται η υποστήριξη και απόλυτη ηθική νομιμοποίηση των συλλαλητηρίων για το Μακεδονικό με την εξαιρετικά θετική αξιολόγησή τους ως πράξεις αντίστασης του ελληνισμού κατά της υφαρπαγής της ελληνικής ιστορικής και πολιτισμικής κληρονομιάς στην Μακεδονία.

Το 6ο ερευνητικό ερώτημα αφορούσε την αξιολόγηση της ένταξης (ή της προοπτικής ένταξης) της Ελλάδας στην Ε.Ο.Κ.-Ε.Ε., για την οποία ανιχνεύθηκαν 10 ερμηνευτικά σχήματα σε σχεδόν όλα τα εγχειρίδια που περιέχουν αναφορές σχετικές με την παρούσα κατηγορία. Τα σχήματα αυτά μπορούν να κατηγοριοποιηθούν σε δύο κατευθύνσεις: την πολύ θετική-εξαιρετική και την ουδέτερη-κριτική, εκ των οποίων απόλυτα κυρίαρχη είναι η πρώτη, αφού περιέχεται σε 10 εγχειρίδια, ενώ αρκετά ανίσχυρη η δεύτερη, η οποία περιέχεται σε μόνο 4 εγχειρίδια.

Συγκεκριμένα, στην 1) πολύ θετική-εξαιρετική κατεύθυνση ανήκουν 5 ερμηνευτικά σχήματα. Η ένταξη της Ελλάδας στην Ε.Ο.Κ.-Ε.Ε. αντιμετωπίζεται (1α) με εστίαση στην προοπτική οικονομικής ανάπτυξης / οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας, το οποίο υπάρχει σε 4 εγχειρίδια, εκ των οποίων το ένα της χουντικής περιόδου και τα υπόλοιπα 3 από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 ως σήμερα. Έχουμε στο (1β) την Ελλάδα στην Ευρώπη της δημοκρατίας και της προόδου [γενικός εξευρωπαϊσμός της χώρας], το οποίο υπάρχει σε 4 εγχειρίδια από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 ως σήμερα, με κύρια ένταση από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 ως σήμερα. Η ένταξη της Ελλάδας στην Ε.Ο.Κ.-Ε.Ε. σηματοδοτεί στο (1γ) νέα εποχή

για την χώρα και σταθμό για την ελληνική ιστορία [εξαιρετικά θετική προοπτική/εξέλιξη], το οποίο υπάρχει σε 7 εγχειρίδια από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 ως σήμερα με ισχυρή ένταση καθ' όλη την περίοδο, κάτι που το καθιστά το κυρίαρχο σχήμα από την θετική κατεύθυνση και γενικότερα. Τα δύο επόμενα σχήματα είναι αρκετά ανίσχυρα σε σχέση με τα προηγούμενα, αφού έκαστο αναπαράγεται σε 3 εγχειρίδια της ίδιας περιόδου, από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 ως σήμερα: αυτό που για την ένταξη στην Ε.Ο.Κ.-Ε.Ε. εστιάζει (1δ) σε λόγους θωράκισης των δημοκρατικών θεσμών της Ελλάδας και την εθνική ασφάλειά της και αυτό που ορίζει την (1ε) Ελλάδα ως πρωτοπόρο στο ευρωπαϊκό όραμα ενοποίησης και αναπόσπαστη (με πολιτισμικούς-ιστορικούς όρους) από την ιδέα της Ευρώπης.

Στην 2) ουδέτερη/κριτική κατεύθυνση ανήκουν εξίσου 5 ερμηνευτικά σχήματα, αλλά σε 4 εγχειρίδια, καθιστώντας την κατεύθυνση αυτή γενικά ανίσχυρη. Το πρώτο σχήμα εμφανίζεται ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και είναι η αξιολόγηση της ένταξης στην Ε.Ο.Κ.-Ε.Ε. ως (2α) υπό προϋποθέσεις επωφελής [συγκρατημένη αισιοδοξία], το οποίο υπάρχει μόνο σε ένα εγχειρίδιο, το μακροβιότερο του Λυκείου της περιόδου 1983-2007. Επίσης, στα μέσα της δεκαετίας του 1980 εμφανίζεται και το σχήμα, όπου η ένταξη αντιμετωπίζεται (2β) μάλλον θετικά ή ουδέτερα χωρίς κάποια συγκεκριμένη αξιολόγηση, το οποίο υπάρχει μόνο στο εγχειρίδιο του Γυμνασίου της περιόδου 1984-1991. Μετά από μια δεκαετία, στις αρχές και τα μέσα της δεκαετίας του 2000 εισάγονται νέα ερμηνευτικά σχήματα της ουδέτερης/κριτικής κατεύθυνσης. Έτσι, έχουμε στο (2γ) μια εντελώς αποστασιοποιημένη-ουδέτερη οπτική, το οποίο περιεχόταν μόνο στο αποσυρθέν εγχειρίδιο του Λυκείου του 2002. Ενώ, στα μέσα της δεκαετίας του 2000 και μονάχα στο εν χρήσει από το 2006 εγχειρίδιο του Γυμνασίου έχουμε την (2δ) αναφορά της αντίθεσης της Αριστεράς στην ένταξη της Ελλάδας στην Ε.Ο.Κ. (χωρίς προσδιορισμό των λόγων)²⁶⁸ και την (2ε) διεκδίκηση-διαπραγμάτευση της Ελλάδας εντός της Ε.Ο.Κ. για την καλύτερη μεταχείριση των χωρών της Μεσογείου και του ευρωπαϊκού Νότου.

Συνολικά για το 6ο ερώτημα διακρίνεται ο εξής μετασχηματισμός των κατευθύνσεων και των ερμηνευτικών σχημάτων. Κατά την χουντική περίοδο έχουμε μόνο μια αναφορά που εστιάζει στην προοπτική οικονομικής ανάπτυξης της Ελλάδας από την ένταξή της στην Ε.Ο.Κ., ενώ έκτοτε και μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980 απουσιάζουν παντελώς σχετικές αναφορές στην προοπτική ένταξης της Ελλάδας στην Ε.Ο.Κ..

Στα μέσα της δεκαετίας του 1980 επανεμφανίζονται σχετικές αναφορές, οι οποίες ανήκουν μέχρι τα τέλη της ίδιας δεκαετίας μόνο στην ουδέτερη/κριτική κατεύθυνση αξιολογώντας της ένταξη είτε ως μόνο υπό προϋποθέσεις επωφελή για την Ελλάδα [με συγκρατημένη αισιοδοξία], είτε με ουδέτερο τρόπο. Από τα τέλη της δεκαετίας

---

²⁶⁸ Αναφορά στην αντίθεση ένταξης της Ελλάδας στην Ε.Ο.Κ. έχουμε για πρώτη φορά στα τέλη της δεκαετίας του 1990 σε εγχειρίδιο μαθήματος επιλογής του Λυκείου, αλλά σε αυτό δεν προσδιορίζονται, ούτε οι λόγοι της αντίθεσης (όπως και στο Γυμνάσιο), αλλά ούτε και ο πολιτικός χώρος προέλευσής τους. Αντίθετα, ξεκαθαρίζεται πως «σήμερα» το σύνολο σχεδόν των πολιτικών δυνάμεων είναι υπέρ της ένταξης, λόγω της πανθομολογούμενης και de facto ωφέλειας της χώρας. Γι' αυτό και δεν συμπεριλαμβάνουμε αυτό το εγχειρίδιο στην κατεύθυνση ουδέτερης/κριτικής στάσης, παρά το αναφέrouμε εδώ.

του 1980 επανέρχεται με μεγάλη ένταση η θετική κατεύθυνση που αξιολογεί την ένταξη είτε ως εξευρωπαϊσμό της χώρας που εντάσσεται στην Ευρώπη της δημοκρατίας και της προόδου, είτε ως σταθμό στην ελληνική ιστορία που εγκαινιάζει μια νέα εποχή εξαιρετικής αισιοδοξίας, ενώ παράλληλα μειώνεται σε ένταση η ουδέτερη/κριτική κατεύθυνση.

Η θετική κατεύθυνση σταδιακά αυξάνει ακόμα περισσότερο την έντασή της και γίνεται απόλυτα κυρίαρχη από την δεκαετία του 1990 και μέχρι σήμερα, ενώ σε αυτήν εντάσσονται από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 κι άλλα δύο σχήματα: αυτό που συνδυάζει την ένταξη με την ωφέλεια της χώρας όσον αφορά τον εκδημοκρατισμό και την εθνική της ασφάλεια και αυτό που ορίζει την Ελλάδα ως πρωτοπόρο στο ευρωπαϊκό όραμα ενοποίησης και αναπόσπαστη με πολιτισμικούς-ιστορικούς όρους από την ιδέα της Ευρώπης. Ενώ, την ίδια περίοδο επανέρχεται ξανά η εστίαση στην πραγματοποιημένη οικονομική ανάπτυξη της χώρας από την ένταξή της, κάτι που εμφανιζόταν ως προοπτική στο μοναδικό εγχειρίδιο με παρόμοιες αναφορές, αυτό της χουντικής περιόδου.

Παράλληλα, η ουδέτερη/κριτική κατεύθυνση που είναι κυρίαρχη μόνο κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980 και έκτοτε συνεχίζει ως ανίσχυρη, στις αρχές, αλλά κυρίως από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 εμφανίζει 3 νέα σχήματα, εξίσου ανίσχυρα κι αυτά ως σήμερα. Αυτό που κρατά μια αποστασιοποιημένη-ουδέτερη στάση (το οποίο δεν διδάχθηκε καν, αφού περιέχεται μόνο στο αποσυρθέν πριν καν διδαχθεί εγχειρίδιο του Λυκείου του 2002), αυτό που αναφέρει την αντίθεση της Αριστεράς στην ένταξη της Ελλάδας στην Ε.Ο.Κ. (χωρίς προσδιορισμό των λόγων) και αυτό που περιγράφει την διεκδίκηση-διαπραγμάτευση της Ελλάδας εντός της Ε.Ο.Κ. για την καλύτερη μεταχείριση των χωρών της Μεσογείου και του ευρωπαϊκού Νότου. Τα δύο αυτά σχήματα περιέχονται στο ίδιο εγχειρίδιο, το εν χρήσει από το 2006 εγχειρίδιο του Γυμνασίου.

Συνολικά η ουδέτερη/κριτική κατεύθυνση παραμένει περιθωριακή, και κυρίως περισσότερο ουδέτερη και ελάχιστα κριτική καθ' όλη την περίοδο που αυτή εντοπίζεται από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 ως σήμερα. Αντίθετα, η θετική κατεύθυνση κινείται στον άξονα του χρόνου όχι μόνο ποσοτικά με αυξανόμενη ένταση, αλλά και ποιοτικά με όλο και περισσότερο θετικές (ή εξαιρετικά θετικές) εκδοχές αξιολόγησης της ένταξης της Ελλάδας στην Ε.Ο.Κ.-Ε.Ε. από τα τέλη της δεκαετίας του 1980, όταν και επανεμφανίζεται (μετά την πρώτη της εμφάνιση κατά την χουντική περίοδο) και ως σήμερα.

Κατανομή των ερμηνευτικών σχημάτων

Η Μετεμφυλιακή, Χουντική, Μεταπολιτευτική και Ευρωενωσιακή Ελλάδα

Καμία αναφορά

ΣΤ3 (1974-1980) [καμία αναφορά ούτε για τον εμφύλιο]

ΣΤ4 (1980-1989) [ελάχιστες αναφορές, αλλά όχι σε ξεχωριστή ενότητα]

1. Ποια ήταν τα χαρακτηριστικά του ελληνικού μετεμφυλιακού κράτους;

Για οικονομία

Θετική κατεύθυνση

α) Ανάπτυξη-ανασυγκρότηση

ΣΤ1 (1967-1969)

ΣΤ2 (1969-1973)

Γ1 (1966-1976)

Γ2 (1969)

ΚΛ1 (1973)

Γ3 (1976-1984)

Λ4 (2007-2022)

ΣΤ7 (2012-2022)

Ουδέτερη κατεύθυνση

β) Ανάπτυξη-ανασυγκρότηση με δυσκολίες για τον λαό (π.χ. μετανάστευση, χαμηλό βιοτικό επίπεδο κ.λπ.)

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)

Γ5 (1991-2006)

ΚΛ5 (1998)

ΚΛ7 (2001-2014)

Λ3 (2002)

ΣΤ6 (2006-2007)

Γ6 (2006-2022)

Κριτική κατεύθυνση

γ) Καθυστέρηση οικονομικής ανάπτυξης λόγω της εξάρτησης από το ξένο κεφάλαιο

Λ2 (1983-2007)

ΚΛ3 (1984-1989)

Γ4 (1984-1991)

Για πολιτική

Θετική κατεύθυνση

α) Πολιτική αναταραχή με υπαιτιότητα διακυβέρνησης της Ένωσης Κέντρου

ΣΤ2 (1969-1973)

Γ2 (1969)

β) Εκδημοκρατισμός με «τραύματα» και επιτυχία της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής η ένταξη στο NATO

Λ4 (2007-2022)

ΣΤ7 (2012-2022)

Ουδέτερη κατεύθυνση

γ) Μη ομαλή πολιτική εξέλιξη απροσδιόριστα

Γ3 (1976-1984)
ΣΤ4 (1980-1989)
Γ5 (1991-2006)
ΚΛ6 (1999-2022)
ΣΤ6 (2006-2007)

δ) Αρνητική κριτική στον Βασιλιά και όχι στο πολιτικό σύστημα [υποκατάσταση πολιτικού συστήματος από Βασιλιά και παρακράτος, το οποίο δεν ελέγχει η κυβέρνηση Καραμανλή]

Λ2 (1983-2007)
Γ4 (1984-1991)
ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [πριν το 1997]
ΚΛ7 (2001-2014)
Λ3 (2002)
Γ6 (2006-2022)
Λ4 (2007-2022) [πολύ ελαφρότερα]
ΣΤ7 (2012-2022) [αντιστροφή της κριτικής προς τον Παπανδρέου]

Αρνητική-κριτική κατεύθυνση

ε) Αιτήματα εκδημοκρατισμού / λαϊκή δυσαρέσκεια (και πολιτική αστάθεια)

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)
Γ6 (2006-2022)

στ) Αντικομμουνισμός, παρασύνταγμα έναντι της Αριστεράς και εξάρτηση από τους συμμάχους

Λ2 (1983-2007)
Γ4 (1984-1991)
ΚΛ7 (2001-2014)
Λ3 (2002)
Γ6 (2006-2022)

2. Ποια ήταν τα αίτια της επιβολής της χούντας;

Απολογητική κατεύθυνση

α) Κομμουνιστικός κίνδυνος και διάβρωση του κράτους – η χούντα παρεμβαίνει και σώζει την Ελλάδα

ΣΤ2 (1969-1973)
Γ2 (1969)

Ουδέτερη κατεύθυνση

β) Η πολιτική κρίση / αστάθεια που προηγήθηκε – αόριστα

Γ3 (1976-1984)
ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)

ΚΛ7 (2001-2014)
ΣΤ6 (2006-2007)
ΣΤ7 (2012-2022)

γ) Δεν υπάρχουν αίτια – η χούντα προκύπτει

Γ5 (1991-2006)

Κριτική κατεύθυνση

δ) Υπαιτιότητα Βασιλιά ή/και κυβερνήσεων Αποστασίας

Λ2 (1983-2007)

Γ4 (1984-1991)

Γ6 (2006-2022)

Λ4 (2007-2022) [πολύ ελαφρότερα έως απροσδιόριστα, προσιδιάζει σε «απουσία αιτίων» ή «αόριστη πολιτική κρίση»]

ε) Ξένες δυνάμεις [χούντα για να υπηρετήσει ξένα συμφέροντα]

Γ4 (1984-1991)

στ) Νομοτελειακή κατάληξη και φυσική συνέχεια του μετεμφυλιακού κράτους

Λ2 (1983-2007)

Γ4 (1984-1991)

ζ) Φόβος απώλειας μονοπωλίου εξουσίας από Βασιλιά και στρατό – φόβος εκδημοκρατισμού

Λ3 (2002)

Γ6 (2006-2022)

3. Ποια ήταν η πολιτική της χούντας και υπήρξε ενάντια της (και ποια) αντίδραση σε εσωτερικό / εξωτερικό;

Θετική

α) Ανάπτυξη, ασφάλεια, εθνική ενότητα και πραγματική Δημοκρατία

ΣΤ2 (1969-1973)

Γ2 (1969)

β) Οικονομική ανάπτυξη

ΚΛ1 (1973)

ΣΤ7 (2012-2022)

Αρνητική

γ) Αρνητική γενικά και αόριστα

Γ3 (1976-1984)

Λ2 (1983-2007)

δ) Αντίσταση στη χούντα

Λ2 (1983-2007)

Γ4 (1984-1991)
ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)
Γ5 (1991-2006)
ΚΛ7 (2001-2014)
Λ3 (2002)
ΣΤ6 (2006-2007)
Γ6 (2006-2022)
Λ4 (2007-2022)
ΣΤ7 (2012-2022)

ε) Εν μέρει λαϊκή συναίνεση στη χούντα (ή την επιβολή της)

ΚΛ7 (2001-2014)

στ) Φασιστική και συγκεκριμένα αρνητική (και στην οικονομία)

Γ4 (1984-1991)

ζ) Συγκεκριμένα αρνητική με έμφαση στην αυταρχικότητα ή/και τις πολιτικές διώξεις (όχι οικονομία)

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)
Γ5 (1991-2006)
ΚΛ7 (2001-2014)
Λ3 (2002)
ΣΤ6 (2006-2007)
Γ6 (2006-2022)
Λ4 (2007-2022)
ΣΤ7 (2012-2022)

η) Υποστήριξη της χούντας από ΗΠΑ (με ρητή αναφορά)

ΚΛ7 (2001-2014)
Λ3 (2002)
Γ6 (2006-2022)
Λ4 (2007-2022) [αντιστρέφεται και επιχειρείται να αποδομηθεί το παρόν ερμηνευτικό σχήμα]

4. Ποιος ευθύνεται για την τουρκική εισβολή και κατοχή του βορείου τμήματος της Κύπρου; (υπαιτιότητα)

α) Η χούντα και τα «διεθνή συμφέροντα» (αόριστα, χωρίς επεξήγηση ή προσδιορισμό)

Γ3 (1976-1984)
Γ4 (1984-1991)

β) Η χούντα ΜΟΝΟ (ΧΩΡΙΣ αναφορά σε διεθνή παράγοντα, ΗΠΑ-NATO)

Λ2 (1983-2007)
Γ5 (1991-2006)
ΚΛ5 (1998)
ΚΛ7 (2001-2014)

Λ3 (2002)
ΣΤ6 (2006-2007)
Λ4 (2007-2022)
ΣΤ7 (2012-2022)

γ) Η χούντα ΜΟΝΟ για αντιπερισπασμό και «εξαγωγή» της εσωτερικής κρίσης μετά το Πολυτεχνείο

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)

δ) Η χούντα ΚΑΙ οι ΗΠΑ

Γ6 (2006-2022)

5. Ποια ήταν τα χαρακτηριστικά της Μεταπολίτευσης; (γίνεται διαχωρισμός μεταξύ πολιτικής ΝΔ και ΠΑΣΟΚ;) και μεταψυχροπολεμικά (από την δεκαετία του 1990 κι έπειτα);

α) Ανάγκη για εθνική ενότητα και ανασυγκρότηση

Γ3 (1976-1984)
ΣΤ4 (1980-1989)

β) Εκδημοκρατισμός και ανάπτυξη

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)
ΚΛ6 (1999-2022)
ΚΛ7 (2001-2014)
ΣΤ6 (2006-2007)
Λ4 (2007-2022)
ΣΤ7 (2012-2022)

γ) Εκδημοκρατισμός και Ανάπτυξη ΑΛΛΑ με κοινωνικά-οικονομικά προβλήματα

Λ2 (1983-2007)
ΚΛ3 (1984-1989)
Γ4 (1984-1991)
Γ5 (1991-2006)
Λ3 (2002)
Γ6 (2006-2022)

δ) Τιμωρία των πρωταίτιων της χούντας / αποχουντοποίηση

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011)
Γ6 (2006-2022)

ε) Πλήρης εκδημοκρατισμός στα όρια του σοσιαλιστικού προγράμματος-διακηρύξεων του ΠΑΣΟΚ

Γ4 (1984-1991)
Γ6 (2006-2022)

α) Πιο θετική η διακυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ της δεκαετίας του 1980 απ' ότι της ΝΔ και των μετέπειτα

Γ6 (2006-2022)

β) Ισότιμη αξιολόγηση των κυβερνήσεων με ευρωπαϊκή στρατηγική (εθνική συνέχεια ΑΛΛΑ πιο θετική η αξιολόγηση της κυβέρνησης Κωνσταντίνου Καραμανλή)

Λ4 (2007-2022)

γ) Αναβάθμιση γεωπολιτικής και οικονομικής θέσης Ελλάδας στα Βαλκάνια μεταψυχροπολεμικά [ισχυρή Ελλάδα ως δύναμη σταθερότητας]

ΚΛ5 (1998)

Γ6 (2006-2022)

Λ4 (2007-2022)

δ) Μακεδονικό ζήτημα και συλλαλητήρια [ουδέτερη παρουσίαση και κριτική στην στάση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής]

Γ6 (2006-2022)

Στο Λ4 (2007-2022) ΔΕΝ υπάρχει αναφορά

ε) Μακεδονικό ζήτημα – εύλογα η Ελλάδα αντιτίθεται στην υφαρπαγή της ελληνικής ιστορικής και πολιτισμικής κληρονομιάς της στην Μακεδονία – υμνολόγηση και απόλυτη ηθική νομιμοποίηση των συλλαλητηρίων για το Μακεδονικό ως πράξη αντίστασης του ελληνισμού

ΚΛ5 (1998)

στ) Αρχική εκμετάλλευση και μετέπειτα επιτυχής ενσωμάτωση του μεγάλου μεταναστευτικού ρεύματος από τις βαλκανικές χώρες - πρώην Λαϊκές Δημοκρατίες

Γ6 (2006-2022)

6. Πώς κρίνεται η προοπτική ένταξης (ή η πραγματοποιημένη ένταξη) της Ελλάδας στην Ε.Ο.Κ. (Ε.Ε.);

Πολύ θετική κατεύθυνση

α) Προοπτική οικονομικής ανάπτυξης / οικονομική ανάπτυξη Ελλάδας

Γ2 (1969)

ΚΛ5 (1998)

Γ6 (2006-2022)

Λ4 (2007-2022)

β) Η Ελλάδα στην Ευρώπη της δημοκρατίας και της προόδου / εξευρωπαϊσμός χώρας

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [μετά το 1997]
ΣΤ6 (2006-2007)
Γ6 (2006-2022)
Λ4 (2007-2022)

γ) Νέα εποχή για την χώρα – σταθμός για την ελληνική ιστορία (εξαιρετικά θετική προοπτική)

ΣΤ5 (1989-2006 & 2007-2011) [πριν το 1997]
Γ5 (1991-2006)
ΚΛ5 (1998)
ΚΛ7 (2001-2014)
Γ6 (2006-2022)
Λ4 (2007-2022)
ΣΤ7 (2012-2022)

δ) Για λόγους θωράκισης των δημοκρατικών θεσμών της Ελλάδας και την ασφάλεια της χώρας

ΚΛ5 (1998)
Γ6 (2006-2022)
Λ4 (2007-2022)

ε) Η Ελλάδα πρωτοπόρος στο ευρωπαϊκό όραμα ενοποίησης – αναπόσπαστη με πολιτισμικούς-ιστορικούς όρους από την ιδέα της Ευρώπης

ΚΛ5 (1998)
Λ4 (2007-2022)
ΣΤ7 (2012-2022)

Ουδέτερη ή κριτική κατεύθυνση

στ) Υπό προϋποθέσεις επωφελής η ένταξη στην Ε.Ο.Κ. [συγκρατημένη αισιοδοξία]

Λ2 (1983-2007)

ζ) Μάλλον θετικά (χωρίς να αναφέρεται κάποια κρίση-αξιολόγηση)

Γ4 (1984-1991)

η) Εντελώς ουδέτερη-αποστασιοποιημένη αναφορά

Λ3 (2002)

θ) Αναφορά της αντίθεσης της Αριστεράς στην ένταξη της Ελλάδας στην Ε.Ο.Κ. (χωρίς προσδιορισμό των λόγων)

ΚΛ5 (1998) [δεν προσδιορίζονται ποιες δυνάμεις της Αριστεράς, ούτε και οι λόγοι της αντίθεσής τους. Αντίθετα, ξεκαθαρίζεται πως «σήμερα» το σύνολο σχεδόν των πολιτικών δυνάμεων είναι υπέρ, λόγω της de facto ωφέλειας]
Γ6 (2006-2022)

ι) Διεκδίκηση-διαπραγμάτευση της Ελλάδας εντός της ΕΟΚ για καλύτερη μεταχείριση των χωρών της Μεσογείου και του ευρωπαϊκού Νότου

Γ6 (2006-2022)

Κεφάλαιο 5
Σύνοψη και διαπιστώσεις

5.1 Πανόραμα ερευνητικών ερωτημάτων και ερμηνευτικών σχημάτων της εργασίας

1. Αρχές 20ού Αιώνα

1.1 Ιμπεριαλισμός και Αποικιοκρατία

1. Ποια η εννοιολογική σχέση μεταξύ ιμπεριαλισμού και αποικιοκρατίας;

- α) Μόνο «αποικιοκρατία» ή ταύτιση του χαρακτήρα της με τον «ιμπεριαλισμό»
- β) Σύνδεση αποικιοκρατίας με ιμπεριαλισμό και καπιταλιστικό σύστημα

2. Ποια τα αίτια/κίνητρα του ιμπεριαλισμού και της αποικιοκρατίας;

- α) Επιχείρημα εκπολιτισμού (ακραία ευρωκεντρική οπτική)
- β) Εστίαση σε υλικά κίνητρα ή/και «ζωτικό χώρο»: ως ανάγκη ανάπτυξης (μετριασμένη ευρωκεντρική οπτική)
- γ) Μόνο υλικά κίνητρα (ως εκμετάλλευση-αρπαγή) και/ή αποδόμηση επιχειρήματος εκπολιτισμού (μη ευρωκεντρική οπτική)

3. Ποιες οι συνέπειες του ιμπεριαλισμού και της αποικιοκρατίας για τους αποικιοκρατούμενους λαούς;

- α) Αποσιώπηση δουλείας ή έμμεση αναφορά της
- β) Άμεση αναφορά δουλείας
- γ) Αναφορά εξόντωσης ανθρώπων και πολιτισμών

4. Ποιοι υποστηρίζουν την πολιτική του ιμπεριαλισμού και της αποικιοκρατίας στις αποικιοκρατικές/ιμπεριαλιστικές ευρωπαϊκές δυνάμεις;

- α) Γενική υποστήριξη αποικιοκρατίας (ύπαρξη εθνικής ενότητας)
- β) Εθνικιστική υποστήριξη αποικιοκρατίας (ή ύπαρξη κοινωνικών τάξεων, ιδεολογικής σύγκρουσης και αντίπαλων κοινωνικών συμφερόντων)

5. Ποιες θεωρίες συνοδεύουν τον ιμπεριαλισμό και συνδέονται με το πλαίσιο του συστήματος παραγωγής και των υλικών όρων και συμφερόντων;

- α) ρατσιστική θεωρία και κοινωνικός δαρβινισμός (ως υποστηρικτική)
- β) σοσιαλισμός και μαρξισμός (ως αντίσταση)

1.2 Μακεδονικός Αγώνας και Βαλκανικοί Πόλεμοι

1. Ποιος διεκδικεί εδάφη στην Μακεδονία;

- α) Εστίαση στην βουλγαρική επεκτατικότητα και απληστία - Η Ελλάδα σε αυτονόητη άμυνα και ανάγκη προστασίας κι απελευθέρωσης πληθυσμών
- β) Εστίαση στους βαλκανικούς εθνικισμούς, αλυτρωτισμούς και επεκτατισμούς (ουδέτερη γεωπολιτική ανάλυση διεθνών σχέσεων)
- γ) Εστίαση στο ότι η Ελλάδα διεκδικεί κι αυτή μέσω της Μεγάλης Ιδέας (και ελληνικός επεκτατισμός)

2. Πώς διεκδικεί η Βουλγαρία εδάφη στη Μακεδονία;

- α) με μέσο πίεσης κυρίως ιδεολογικό και πολιτισμικό (εκπαιδευτικό, θρησκευτικό)
- β) με μέσο πίεσης κυρίως την τρομοκρατία (βία, αρπαγές, δολοφονίες κ.λπ.)

3. Σε ποιον ανήκει «δικαιωματικά» η Μακεδονία, ποια είναι η Μακεδονία και ποια η πληθυσμιακή σύνθεσή της στις αρχές του 20ού αιώνα;

- α) Επιχείρημα διαχρονικής και αδιαμφισβήτητης ελληνικότητας Μακεδονίας (είτε ως συμπαγής πληθυσμιακά ελληνική περιοχή, είτε ως πατρογονικό ελληνικό έδαφος από την αρχαιότητα)
- β) Αναφορά άλλων πληθυσμών στην Μακεδονία, αλλά με πλειοψηφικό το ελληνικό στοιχείο
- γ) Αναφορά άλλων πληθυσμών στην Μακεδονία χωρίς άλλη εθνική συνείδηση πέραν της ελληνικής
- δ) Αναφορά διαφορετικών εθνοτήτων και αλυτρωτισμών στην Μακεδονία ισότιμα ως «μωσαϊκό»

4. Πόσο ικανοποιητική ήταν η συνθήκη του Βουκουρεστίου για την Ελλάδα; (βαθμός επίτευξης ελληνικών στόχων)

- α) Αναφορά (είτε εθνικά φορτισμένη, είτε ουδέτερη) στις ακόμη αλύτρωτες ελληνικές περιοχές που προέκυψαν από την συνθήκη του Βουκουρεστίου
- β) Ουδέτερη περιγραφή των νέων συνόρων χωρίς καμία αξιολόγηση
- γ) Εστίαση μόνο στα κέρδη και την ικανοποίηση της Ελλάδας από την συνθήκη του Βουκουρεστίου

5. Ποιος θεσμός πιστώνεται περισσότερο την ελληνική νίκη στους βαλκανικούς πολέμους;

- α) Έμφαση στην θετική συμβολή της βασιλείας στους βαλκανικούς πολέμους (περισσότερες και θετικότερες αναφορές σε βασιλιάδες παρά στον Βενιζέλο)
- β) Έμφαση στην συνεργασία των δύο θεσμών στους βαλκανικούς πολέμους και την εθνική ενότητα (ισοδύναμες αναφορές σε βασιλιάδες και Βενιζέλο)
- γ) Έμφαση στην θετική συμβολή του Βενιζέλου στους βαλκανικούς πολέμους (περισσότερες και θετικότερες αναφορές σε Βενιζέλο παρά σε βασιλιάδες ή/και κριτική της βασιλείας)

1.3 Γουδί 1909

1. Τι ήταν τα γεγονότα στο Γουδί το 1909; (χαρακτήρας / φύση τους)

- α) Επανάσταση/εξέγερση (αυξημένη σημαντικότητα / τομή στην σύγχρονη ελληνική ιστορία ή/και επεξήγηση)
- β) Απλώς κίνημα (μειωμένη σημαντικότητα / δεν είναι τομή στην σύγχρονη ελληνική ιστορία)

2. Γιατί έγιναν (αίτια) και ποιους εξέφρασαν (συγκεκριμένες κοινωνικές δυνάμεις ή συνολικά το ελληνικό έθνος);

- α) Κυρίως εθνική ταπείνωση και αγανάκτηση στρατού και λαού
- β) Κυρίως εκσυγχρονισμός-εξυγίανση του κράτους και του πολιτικού βίου ως εθνικό-λαϊκό-πανελλήνιο αίτημα
- γ) Εκσυγχρονισμός κράτους σε σύνδεση με ελληνική αστική τάξη (ως αστικό αίτημα)

2. Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος

2.1 Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος (διεθνές πλαίσιο)

1. Ποια είναι τα αίτια του Α΄ Π.Π.; [Βάθος ανάλυσης των αιτίων του ή/και ποιος ευθύνεται; Προκαλεί ένας (η Γερμανία) ή όλοι μαζί;]

- α) Καθόλου αίτια ή μόνο η αφορμή-δολοφονία
- β) Όλοι, αλλά περισσότερο η Γερμανία – βασική αλλά μη μονομερής ευθύνη
- γ) Όλοι εξίσου (ουδέτερη γεωπολιτική οπτική, χωρίς αναφορά σε ιμπεριαλισμό)
- δ) Ιμπεριαλιστικοί ανταγωνισμοί – βαθιά αίτια

2. Μοναδικότητα Α΄ Π.Π. και εσωτερικό των κοινωνιών (αντιπολεμική κοινωνική αντίθεση, εθνικιστική-μιλιταριστική προπαγάνδα, πλήρης εθνικιστική συστράτευση, κ.λπ.)

- α) Αναφορές σε μοναδικότητα πολέμου μέχρι τότε ή και σε ολοκληρωτικό πόλεμο (που στρέφεται και εναντίον των κοινωνιών και των αμάχων)
- β) Αναφορά σε εθνικιστική προπαγάνδα, αντιπολεμικό κίνημα-μήνυμα Σοβιετικών, σε κομμουνιστικά-σοσιαλδημοκρατικά κόμματα ή σε Β΄ Διεθνή
- γ) Καμία αναφορά στο εσωτερικό των κοινωνιών
- δ) Πλήρης συστράτευση εθνικιστική-μιλιταριστική

3. Συνθήκη των Βερσαλλιών και Γερμανία

- α) Καμία περιγραφή των όρων
- β) Απλή ουδέτερη περιγραφή των όρων ειρήνης

γ) Αρνητική αξιολόγηση της συνθήκης – δυσβάσταχτοι όροι και προετοιμασία νέου πολέμου

4. Επαναστάσεις στην Ευρώπη μετά τον Α΄ Π.Π. και χαρακτήρας τους

α) Καμία αναφορά

β) Αόριστες ελλειπείς αναφορές – χωρίς να προσδιορίζεται το είδος/χαρακτήρας των επαναστάσεων

γ) Συγκεκριμένες αναφορές (και) στον χαρακτήρα των επαναστάσεων

2.2 Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και Ελλάδα – Εθνικός Διχασμός

Καμία αναφορά σε Διχασμό (άμβλυνση ή/και αποσιώπηση)

1. Γιατί έγινε ο Εθνικός Διχασμός (αίτια) και ποιους εξέφραζε (κοινωνικές δυνάμεις);

α) Μόνο διαφωνία κορυφής για τον πόλεμο

β) Και διαφωνία κορυφής και οικονομικές-κοινωνικές αιτίες (αναφέρονται) και ποιους εκφράζει η κάθε παράταξη

2. Ποιος κυρίως προκάλεσε τον Εθνικό Διχασμό; (υπαιτιότητα)

α) Η στάση του Βενιζέλου – που κλιμάκωσε την διαφωνία

β) Η στάση του Κωνσταντίνου – ήταν λανθασμένη/άδικη/εχθρική ενέργεια η ουδετερότητα

γ) Οι Μεγάλες Δυνάμεις – θεώρησαν εχθρική ενέργεια την ουδετερότητα

δ) Κανείς και όλοι – προέκυψε συνδυαστικά

3. Ποια πλευρά είχε δίκιο σχετικά με τα διακυβεύματα του Εθνικού Διχασμού και ποια άδικο;

α) Θετικότερες αναφορές στην στάση Κωνσταντίνου (και/ή κριτική στη στάση Βενιζέλου/Φιλελεύθερων)

β) Έμμεσες θετικότερες αναφορές στη στάση Βενιζέλου και στην Εθνική Άμυνα (και/ή κριτική στη στάση Κωνσταντίνου/βασιλικών)

γ) Άμεσες θετικότερες αναφορές στην στάση Βενιζέλου και στην Εθνική Άμυνα (και/ή κριτική στη στάση Κωνσταντίνου/βασιλικών)

δ) Καμία θέση και αξιολογική κρίση για το ποιος είχε δίκιο

4. Υπάρχουν αναφορές σε τραυματικά γεγονότα του Εθνικού Διχασμού και σε ποια εξ αυτών;

α) Καμία – ούτε καν οι «πιέσεις» της Αντάντ

β) Απλές «πιέσεις» και παρεμβάσεις των δυνάμεων της Αντάντ (μερική αποσιώπηση)

γ) Οικονομική εκμετάλλευση της Ελλάδας από τους Συμμάχους

δ) Αναφορά και της πρόκλησης πείνας, θανάτων ή/και βομβαρδισμών από Αντάντ

- ε) Αναφορά μόνο διώξεων «επίστρατων» και βασιλικών εναντίον των βενιζελικών
- στ) Αναφορά στις εκατέρωθεν διώξεις και των δύο παρατάξεων

2.3 Οκτωβριανή επανάσταση 1917

Καμία αναφορά (πλήρης αποσιώπηση)

1. Ποιος ερμηνευτικός όρος χρησιμοποιείται για να περιγράψει το γεγονός;

- α) Πραξικόπημα
- β) Επιβολή του σοσιαλισμού από μπολσεβίκους (έννοια της «επιβολής» ή «με τη βία»)
- γ) Επανάσταση
- δ) Ανάληψη εξουσίας (απλή εναλλαγή)

2. Η οκτωβριανή επανάσταση ερμηνεύεται περισσότερο σε σχέση με τον Α΄ Π.Π. (ως παραπροϊόν του) ή με την παγκόσμια ιστορία (ως τομή);

- α) Ως παραπροϊόν του Α΄ Π.Π. βοηθώντας ακούσια ή εκκούσια, άμεσα ή έμμεσα την Γερμανία
- β) Ήταν αντιπολεμικό παράδειγμα
- γ) Μοναδικότητά της ή/και τομή για την παγκόσμια ιστορία (αυξημένη σημαντικότητα για τον κόσμο)

3. Γιατί έγινε η οκτωβριανή επανάσταση; (αίτια)

- α) Καθόλου αίτια – απλά προέκυψε
- β) Εστίαση κυρίως σε αίτημα άμεσης ανακωχής και ειρήνης λόγω απωλειών στον Α΄ Π.Π.
- γ) Εστίαση και σε κοινωνικοοικονομικούς λόγους (βαθείς αιτίες) πέρα από το αίτημα άμεσης ανακωχής

4. Ποιος έκανε την οκτωβριανή επανάσταση; (εξέφραζε τον λαό; την ήθελε, την υποστήριζε;)

- α) Πραξικόπημα-κίνημα των μπολσεβίκων
- β) Εστίαση σε ικανότητα-επιδεξιότητα Λένιν και μπολσεβίκων
- γ) Αναφορές σε λαό και σοβιέτ (επανάσταση σοσιαλιστική υποστηριζόμενη από τις λαϊκές μάζες)

5. Για τον ρωσικό εμφύλιο που ακολούθησε (αξιολογικές κρίσεις για Λευκούς, ξένη στρατιωτική επέμβαση και συμμετοχή Ελλάδας σ' αυτήν)

Καμία αναφορά

- α) αναφορά εκστρατείας ως συμβολή στην αντίσταση των Λευκών
- β) αναφορά εκστρατείας ως μόχλευση/υποδαύλιση του εμφυλίου από τις δυτικές δυνάμεις

- γ) αναφορά εκστρατείας (ως ωμή και άδικη ιμπεριαλιστική παρέμβαση) στην ΕΣΣΔ για την ανατροπή της
- δ) αναφέρεται η συμμετοχή της Ελλάδας και πώς (για ποιο λόγο έγινε);
- δ1) Για βοήθεια και άμυνα έναντι της κομμουνιστικής απειλής
- δ2) Για παροχή ανταλλαγμάτων και επίτευξη εύνοιας από Μ. Δυνάμεις

2.4 Μικρασιατική εκστρατεία

1. Ποιος ο χαρακτήρας της μικρασιατικής εκστρατείας (τα κίνητρα);

- α) Επιβολή των εθνικών δικαίων και των Συνθηκών ή/και εφαρμογή των υποσχέσεων των Μ. Δυνάμεων (ή/και ευέλικτη έξυπνη εξωτερική πολιτική Βενιζέλου που εκμεταλλεύεται καταστάσεις)
- β) Αλυτρωτισμός, Μεγάλη Ιδέα αλλά και οικονομικά συμφέροντα και μικροϊμπεριαλισμός - μεγαλοϊδεατισμός Ελλάδα στο πλαίσιο του γενικότερου ιμπεριαλισμού

2. Ποιος ο ρόλος-στάση των Μεγάλων Δυνάμεων;

- α) Μη αναφορά της αλλαγής στάσης – καμία ανάμειξη (ελληνοτουρκική υπόθεση μόνο)
- β) Καμία αιτιολόγηση/ερμηνεία της αλλαγής στάσης
- γ) Αναφορά αλλαγής στάσης λόγω γενικά αντιθέσεων και συμφερόντων
- δ) Αναφορά αλλαγής στάσης (δικαιολόγησή της λόγω επανόδου Κωνσταντίνου)
- ε) Αναφορά αλλαγής στάσης ή/και κριτική (ανάλυση των ιμπεριαλιστικών οικονομικών τους συμφερόντων στην περιοχή, θύμα των οποίων έπεσε και η Ελλάδα)
- στ) Παρουσία των Μ. Δυνάμεων κατά την πυρπόληση της Σμύρνης
  - στ1) Βοηθούν τους Έλληνες
  - στ2) ΔΕΝ βοηθούν τους Έλληνες

3. Ποιος ευθύνεται για την μικρασιατική καταστροφή (αίτια καταστροφής και ευθύνες/υπαιτιότητα);

- α) Ουδέτερα ή στρατιωτικά-στρατηγικά σφάλματα (π.χ. στον υπολογισμό των δυνάμεων και αντοχών του ελληνικού στρατού, στην λήψη σωστών στρατιωτικών-στρατηγικών αποφάσεων κ.λπ.)
- β) Κυρίως οι Μεγάλες Δυνάμεις
- γ) Και οι χειρισμοί/επιλογές/εξωτερική πολιτική της αντιβενιζελικής παράταξης (έμμεσα ή άμεσα) με δεδομένο το πλαίσιο
- δ) Όλα μαζί – ισότιμα και ισομερώς πολυπαραγοντικό ζήτημα (Εθνικός Διχασμός και Μ. Δυνάμεις)
- ε) Οι Μεγάλες Δυνάμεις, αλλά με αναφορά στο ιμπεριαλιστικό πλαίσιο ανταγωνισμού τους
- στ) Η ελληνική Μεγάλη Ιδέα

4. Δίκαιη ή άδικη η Δίκη των Έξι;

- α) Δεν αναφέρεται
- β) Μάλλον δίκαιη
- γ) Σύνδεση με Διχασμό και κινήματα μεσοπολέμου
- δ) Ουδέτερη περιγραφή
- ε) Άδικη – βαλβίδα εκτόνωσης – αναφορά των αντιδράσεων
- στ) Ιστορικά αναγκαία «κάθαρση»

5. Αναφορές σε εγκλήματα ελληνικού στρατού

6. Αναφορές στην στάση της ΕΣΣΔ και των Ελλήνων κομμουνιστών (ΣΕΚΕ)

Στην στάση της ΕΣΣΔ

- α) Αρνητικά
- β) Ουδέτερα
- γ) Με δικαιολόγηση ιμπεριαλιστικού πλαισίου

Στην στάση των Ελλήνων κομμουνιστών

- α) με αντικομμουνισμό
- β) με δικαιολόγηση

3. Μεσοπόλεμος

3.1 Φασισμός – Ναζισμός

Καμία αναφορά

1. Τι είναι φασισμός-ναζισμός; (ορισμός και χαρακτηριστικά)

- α) Κανονική/απλή διακυβέρνηση (χωρίς κάποιο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό)
- β) Δικτατορική διακυβέρνηση – δικτατορικά κράτη
- γ) Κάτι παραπάνω από απλή δικτατορία (ολοκληρωτισμός, ολοκληρωτικό πολίτευμα)
- δ) ΚΑΙ σύνδεση με καπιταλισμό και αναφορά πολλαπλών πτυχών του ναζιστικού-φασιστικού καθεστώτος (εσωτερική τρομοκρατία και διώξεις, προπαγάνδα, οικονομία προετοιμασίας επεκτατικού πολέμου κ.λπ.)

2. Τι έκαναν τα φασιστικά-ναζιστικά καθεστώτα (τι πολιτική εφάρμοσαν);

- α) Έκαναν την χώρα τους ισχυρή δύναμη
- β) Αναφορά της κοινωνικής πολιτικής (και της κριτικής της)
- γ) Μόνο αναφορές σε εξωτερική επιθετική πολιτική
- δ) Μόνο αναφορές στην εσωτερική πολιτική διώξεων
- ε) Πολλαπλές φασιστικές ενέργειες σε εσωτερικό και εξωτερικό
- στ) Απόπειρα πλήρους σκιαγράφησης και ανάλυσης του φασιστικού κράτους

3. Ποιες θεωρίες συνοδεύουν τον φασισμό-ναζισμό (και αντίστοιχα, σε ποιες θεωρίες στηρίζεται και διαχέει);

- α) Κυρίως Μόνο Παγγερμανισμός
- β) Κυρίως Ρατσισμός – Φυλετισμός (καθαρό αίμα κ.λπ.) (εσωτερικό)
- γ) Κυρίως Ρατσισμός-Φυλετισμός και Ιμπεριαλισμός (εσωτερικό και εξωτερικό)
- δ) Κυρίως εστίαση σε εκμηδένιση ατομικών δικαιωμάτων μπροστά στο έθνος-φυλή και υπακοή-πειθαρχία
- ε) Αναφορά πολλαπλών στοιχείων (απόπειρα πλήρους ανάλυσης) της φασιστικής-ναζιστικής ιδεολογίας

4. Ποια ήταν τα αίτια γέννησης του φασισμού-ναζισμού;

Αντικειμενικοί λόγοι

A. Πολιτικοί-κοινωνικοί λόγοι

- α) γενικά κι αόριστα πολιτική αστάθεια-αναταραχή
- β) ως απάντηση στο κομμουνιστικό-εργατικό κίνημα
- γ) κρίση φιλελευθερισμού-δημοκρατίας

B. Οικονομικοί λόγοι

- α) έμμεση σύνδεση με κρίση 1929
- β) άμεση σύνδεση με κρίση 1929
- γ) Εξήγηση του μηχανισμού οικονομική κρίση-άνοδος φασισμού
- δ) Σύνδεση (άμεση ή έμμεση) ανόδου φασισμού με λειτουργία καπιταλιστικού-ιμπεριαλιστικού πλαισίου αγοράς

Λόγοι ιστορικής ή εθνικής ιδιομορφίας

Γ. Γερμανική ιδιαιτερότητα

- α) Ιδιαίτεροι ιστορικοί λόγοι Γερμανίας (εθνολογικοί, ιδεολογικοί και πολιτισμικοί κυρίως)
- β) Συνθήκη Βερσαλλιών ή/και γεωπολιτικοί λόγοι

5. Σε ποιες χώρες επικράτησαν φασιστικά καθεστώτα μεσοπολεμικά; (Στην Ιταλία και την Γερμανία ή/και Ισπανία ή σχεδόν σε όλη την Ευρώπη;)

- α) Μόνο στην Γερμανία
- β) Στην Γερμανία και την Ιταλία (ή/και την Ισπανία)
- γ) Σχεδόν σε όλη την Ευρώπη

6. Πώς ήρθε στην εξουσία ο ναζισμός-φασισμός (για Ιταλία και Γερμανία);

- α) Δεν αναφέρεται συγκεκριμένη διαδικασία / αόριστα «ανάληψη ή κατάληψη αρχής ή εξουσίας»
- β) Με εκλογές καθαρές (με καθαρά δημοκρατική διαδικασία)
- γ) Με βία, τρομοκρατία, διώξεις ή διενέργεια εκλογών σε τέτοιες συνθήκες
- δ) Με ανάθεση – παράδοση εξουσίας από αστικό πολιτικό σύστημα

7. Ποια η σχέση του φασισμού-ναζισμού με άλλες ιδεολογίες και καθεστώτα (φιλελευθερισμό και κομμουνισμό) και ποια η σχέση του με τις κοινωνικές τάξεις (κεφάλαιο, μικροαστοί, εργατική τάξη κ.λπ.);

- α) Εχθρός κομμουνισμού – αντικομμουνιστικός φασισμός (ο φασισμός ως ακραία εκδοχή συντηρητισμού)
- β) Εχθρός και κομμουνισμού και φιλελευθερισμού (Διαφωτισμός vs Αντι-Διαφωτισμός)
- γ) Παρόμοιος με κομμουνισμό (Θεωρία Δύο Άκρων) και εχθρός φιλελευθερισμού [φιλελευθερισμός vs ολοκληρωτισμός]
- δ) Ομοιότητες (στην πρακτική και την καταστολή) και διαφορές (στην ιδεολογική αφετηρία, τις αξίες και τον σκοπό) όσον αφορά την σταλινική περίοδο: αναφορά κοινής εχθρότητας φασισμού-ναζισμού και κομμουνισμού εναντίον φιλελευθερισμού (χωρίς όμως να παρομοιάζονται-ταυτίζονται καταστατικά)
- ε) Στήριξη από κεφάλαιο – αστική τάξη
- στ) Στήριξη από μικροαστούς / μεσαία στρώματα
- ζ) Στήριξη από όλους, όλες τις πληττόμενες κοινωνικές τάξεις (γενικά από λαό – και από εργάτες-αγρότες)

8. Ποιος ο χαρακτήρας και η στόχευση του Συμφώνου Αντικομιντέρν;

Δεν αναφέρεται

- α) Ουδέτερη περιγραφή
- β) Κυρίως κατά των δυτικοευρωπαϊκών φιλελεύθερων δυνάμεων
- γ) Αντικομμουνιστικός χαρακτήρας

3.2 ΕΣΣΔ του Μεσοπολέμου

Καμία αναφορά

1. Τι καθεστώς ήταν η ΕΣΣΔ; (ορισμός/όρος που χρησιμοποιείται, αναφέρεται ή επεξηγείται το διαφορετικό σύστημα παραγωγής που θέλει να οικοδομήσει;)

- α) Ουδέτερη περιγραφή ή αοριστία – δεν υπάρχει άμεση επεξήγηση περί του τι είναι
- β) Αυταρχικό / ανελεύθερο / μη δημοκρατικό / δικτατορικό
- γ) Ολοκληρωτικό καθεστώς
- δ) Σοσιαλιστικό / κομμουνιστικό / λαϊκή δημοκρατία και με επεξήγηση των δημοκρατικών διαδικασιών ή/και του διαφορετικού τρόπου / συστήματος παραγωγής

2. Ποια τα αρνητικά χαρακτηριστικά της όσον αφορά τις πολιτικές της και την γενικότερη λειτουργία της στο εσωτερικό της;

- α) Κατάργηση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας (αφήγηση από σκοπιά υπέρ της ιδιωτικής ιδιοκτησίας)
- β) Προσωπολατρία
- γ) Λογοκρισία και παντοκρατορία του κομμουνιστικού κόμματος
- δ) σταλινική και κομμουνιστική-ερυθρά τρομοκρατία (διώξεις, φυλακίσεις, εκτελέσεις, Γκούλαγκ κ.λπ)

ε) μετριασμός των αρνητικών χαρακτηριστικών που αναφέρονται ως ιστορικά εξηγήσιμα ή/και αναγκαία για την διαφύλαξη της επανάστασης

3. Ποια τα θετικά χαρακτηριστικά της όσον αφορά τις πολιτικές της και την γενικότερη λειτουργία της στο εσωτερικό της;

- α) Ανάπτυξη της χώρας (ουδέτερα) από την σκοπιά της κρατικής πολιτικής
- β) Κοινωνικές ή/και εθνοτικές κατακτήσεις (από την σκοπιά του λαού και των εθνοτήτων)

4. Ποια ήταν η στρατηγική στόχευση της ΕΣΣΔ όσον αφορά το εξωτερικό της περιβάλλον και ποια η σχέση/επίδρασή της με/στους λαούς του κόσμου; (θετική ή αρνητική);

- α) Να κατακτήσει τον κόσμο – να επιβάλει κομμουνισμό – ίδιο με ιμπεριαλισμό (αρνητική κατεύθυνση)
- β) Να βοηθήσει-απελευθερώσει τον κόσμο δίνοντας ελπίδα στους λαούς (θετική κατεύθυνση)

3.3 Μεταξικό Καθεστώς

1. Πώς πήρε την εξουσία ο Μεταξάς και γιατί;

- α) Φόβος από την άνοδο του λαϊκού κινήματος και κομμουνιστικός κίνδυνος (δικαιολόγηση-απολογητική, αντιμετώπιση του κινδύνου)
- β) Φόβος από την άνοδο του λαϊκού κινήματος – κομμουνιστικός κίνδυνος (κατάδειξη-αποκάλυψη)
- γ) Με ανάθεση/συγκατάθεση από τον βασιλιά
- δ) Με ανάθεση από τον βασιλιά, συγκατάθεση από Αγγλία και αστική τάξη και σε ΑΝΤΙΘΕΣΗ και ΕΝΑΝΤΙΑ στα κόμματα και τον λαό
- ε) Ανώμαλη πολιτική κατάσταση/αδυναμία συνεννόησης του πολιτικού /πολιτειακού συστήματος, το οποίο ΟΜΩΣ ΔΕΝ ΣΥΝΑΙΝΕΙ/ΣΥΜΜΕΤΕΧΕΙ στην άνοδο του Μεταξά στην εξουσία
- στ) Πλήρης ασυνεννοησία και χρεοκοπία του πολιτικού συστήματος που συναινεί και αναθέτει (μαζί με τον βασιλιά) την διακυβέρνηση στον Μεταξά [Ανώμαλη πολιτική κατάσταση/αδυναμία συνεννόησης του πολιτικού /πολιτειακού συστήματος, το οποίο ΣΥΝΑΙΝΕΙ/ΣΥΜΜΕΤΕΧΕΙ στην άνοδο του Μεταξά στην εξουσία]
- ζ) Ανώμαλη πολιτική κατάσταση/αδυναμία συνεννόησης του πολιτικού /πολιτειακού συστήματος που ΑΝΑΘΕΤΕΙ ΔΙΚΑΙΟΛΟΓΗΜΕΝΑ την εξουσία στον Μεταξά

2. Τι ήταν το μεταξικό καθεστώς (χαρακτήρας του);

- α) Δικτατορία με λαϊκή ή/και πολιτική υποστήριξη
- β) Απλή δικτατορία
- γ) Φασιστική / φασιστικού τύπου δικτατορία ή προσπάθεια για φασιστικοποίηση

δ) Δοτό στο βασιλιά καθεστώς (ουσιαστικά ο βασιλιάς κυβερνάει και ο Μεταξάς είναι αχυράνθρωπός του)

3. Ποια ήταν η εσωτερική πολιτική του μεταξικού καθεστώτος: Κοινωνική φιλεργατική πολιτική ή Αντικομμουνισμός και διώξεις;

- α) Ανάπτυξη χώρας ή/και κοινωνική φιλεργατική πολιτική
- β) Αντιλαϊκή πολιτική / ψευδεπίγραφη κοινωνική/φιλεργατική πολιτική
- γ) Στρατιωτική ή/και διπλωματική προπαρασκευή (επιτυχής)
- δ) Στρατιωτική ή/και διπλωματική προπαρασκευή (ουδέτερη / κριτική)
- ε) Αντικομμουνισμός και διώξεις (δικαιολόγηση και απολογητική, ως αντιμετώπιση του κινδύνου)
- στ) Αντικομμουνισμός και διώξεις (κατάδειξη και αποκάλυψη)

4. Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος

4.1 Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος (διεθνές πλαίσιο)

1. Ποια τα αίτια και η πορεία προς τον Β΄ Π.Π. και ποιες οι συμμαχίες που συγκροτούνται, μεταξύ ποιων δυνάμεων και γιατί;

A) Στάση της Δύσης (δυτικών δυνάμεων)

- α) ενεργή αντίσταση στον ναζισμό (με ή χωρίς κατευνασμό)
- β) κριτική στον κατευνασμό της Δύσης – προωθεί την ναζιστική απειλή και οδηγεί στο ξέσπασμα του πολέμου
- γ) Κατευνασμός με βαθύτερο στόχο τον αντικομμουνισμό και την επίθεση της Γερμανίας στην ΕΣΣΔ (για να στραφεί η Γερμανία προς την ΕΣΣΔ για «ζωτικό χώρο»)

B) Στάση της ΕΣΣΔ

- α) Καμία αναφορά
- β) Σύμφωνο φιλίας με τους Ναζί ή/και διαμοιρασμός Πολωνίας για εδαφικά οφέλη (ή ευνοϊκή ουδετερότητα)
- γ) Σύμφωνο μη επίθεσης – ουδετερότητα περιγραφής/ερμηνείας
- δ) Σύμφωνο μη επίθεσης – τακτική κίνηση της ΕΣΣΔ για να κερδίσει χρόνο ώστε να προετοιμαστεί για τον πόλεμο (τακτικισμός)
- ε) Τακτική Λαϊκών Μετώπων ενάντια στην φασιστική απειλή
- στ) Πρωτοβουλίες-έκκληση της ΕΣΣΔ για σύμπτυξη αντιφασιστικής συμμαχίας με την Δύση

Γ) Κύριος στόχος-εχθρός της ναζιστικής Γερμανίας

- α) η Δύση κυρίως – Ολοκληρωτικός χαρακτήρας Άξονα κατά της δημοκρατίας
- β) η ΕΣΣΔ κυρίως – αντικομμουνιστικός χαρακτήρας Άξονα (ή ΚΑΙ η ΕΣΣΔ)
- γ) όλοι / απουσία συγκεκριμένου κύριου αντιπάλου (ή εναντίον όλων ισόποσα-ισομερώς) – αναζήτηση ζωτικού χώρου προς όλες τις κατευθύνσεις

2. Ποια πλευρά συμβάλλει περισσότερο στο τελικό αποτέλεσμα στρατιωτικά (αποφασιστικές μάχες και κρίσιμες καμπές) ή/και μέσω των θυμάτων της;

- α) Όλοι (σχεδόν) ισόποσα-ισότιμα-ισοδύναμα
- β) Δυτικός κόσμος/Αγγλία-Γαλλία-ΗΠΑ
- γ) ΕΣΣΔ

3. Πώς κρίνεται το Ολοκαύτωμα και ποιος ο χαρακτήρας του;

- α) Δεν αναφέρεται
- β) Περιφραστική και επιδερμική αναφορά του χωρίς την έννοια και σχολιασμό (συνδέτερα), μη ορισμός του ως έγκλημα κατά της ανθρωπότητας
- γ) Ναζιστικό έγκλημα κατά της ανθρωπότητας (σύνδεση με μοναδικότητα ή/και με φυλετική ιδεολογία) – πλήθος αναφορών

4. Πώς κρίνεται η ρίψη της ατομικής βόμβας και ποια η αιτιολογία της χρήσης της;

- α) Δεν αναφέρεται
- β) Αναγκαία η ρίψη/δικαιολόγηση για την συνθηκολόγηση της Ιαπωνίας
- γ) Φρίκη αλλά και αναγκαιότητα για τερματισμό πολέμου (αναγκαίο κακό)
- δ) Εστίαση στην φρίκη / έγκλημα κατά της ανθρωπότητας

4.2 Ελλάδα στην δεκαετία του 1940

Ιταλική εισβολή (ελληνοϊταλικός πόλεμος)

1. Ποιος είπε ουσιαστικά το «Όχι» στο ιταλικό τηλεσίγραφο; (ο Μεταξάς, ο λαός ή η Μ. Βρετανία;)

- α) Εθνική ενότητα υπό τον Μεταξά και τον Βασιλιά – ο λαός υπακούει στην ηγεσία
- β) Η Ελλάδα γενικά (εθνική ενότητα)
- γ) Ο Μεταξάς αποφασίζει κι εκφράζει την θέληση του λαού
- δ) Κόντρα στην θέληση του Μεταξά – αλλά αναγκασμένος να εκφράσει την θέληση του λαού

Κατοχή και Αντίσταση

2. Τι κάνει το αστικό πολιτικό σύστημα και ο βασιλιάς επί κατοχής; (αντίσταση από το εξωτερικό ή εγκαταλείπει τον λαό;)

- α) Καμία αναφορά
- β) Αντίσταση
- γ) Σώζει τον χρυσό της Ελλάδας μεριμνώντας για τον λαό
- δ) Εγκαταλείπει την χώρα – αποδρά
- ε) Απλή αναφορά – μετάβαση

3. Ποια πλευρά συμβάλλει περισσότερο στην Αντίσταση; (όλοι; ή ποια είναι η πιο μαζική αντιστασιακή οργάνωση και με ποιο στόχο συνδέεται;)

- α) Αποσιώπηση αντίστασης – καμία αναφορά
- β) Οι «εθνικές» ανταρτικές ομάδες – το ΕΑΜ δεν αναφέρεται
- γ) Οι «εθνικές» ανταρτικές ομάδες – με σταδιακά προδοτικό ρόλο του ΕΑΜ
- δ) Οι «εθνικές» ανταρτικές ομάδες (και η κυβέρνηση) – με εξαρχής υποκριτικό και προδοτικό ρόλο του ΕΑΜ
- ε) Όλοι γενικά (γενίκευση, απροσδιοριστία) ή Εθνική Αντίσταση γενικά (εξισορρόπηση)
- στ) Κυρίως το ΕΑΜ και οι εαμικές οργανώσεις

4. Υπάρχουν συνεργάτες-δοσίλογοι των κατοχικών δυνάμεων, Τάγματα Ασφαλείας και Μαύρη Αγορά και πώς συνεργάζονται με τις δυνάμεις κατοχής;

- α) Αποσιώπηση
- β) Αποσιώπηση με ρητή αναφορά «Καμία συνεργασία»
- γ) Ελάχιστοι – μεμονωμένα (χωρίς προσδιορισμό)
- δ) Τα Τάγματα Ασφαλείας – καταδικαστέα μεν, αλλά αντιμετώπισαν τον κομμουνιστικό κίνδυνο δε
- ε) Το ΕΑΜ – οι κομμουνιστές
- στ) Τα Τάγματα Ασφαλείας – καταδικαστέα
- ζ) Μαύρη αγορά – μαυραγορίτες
- η) Προδοτικές φασιστικές οργανώσεις
- θ) Ο μηχανισμός του καθεστώτος Μεταξά (που συνεχίζεται και μετά την Απελευθέρωση)

Απελευθέρωση

---

5. Ποιος προκάλεσε τα Δεκεμβριανά; (είτε και μέσω του επίδικού τους)

- α) Δεν αναφέρονται
- β) Αδιαλλαξία κομμουνιστών που τρομοκρατούν – η κυβέρνηση και η Μ. Βρετανία επιζητεί ομαλότητα (πρόσχημα κομμουνιστών) – η Μ. Βρετανία βοηθάει δικαίως την Ελλάδα
- γ) Η κατάπνιξη του εαμικού κινήματος – αδιαλλαξία κυβερνητικής πλευράς – Η Μ. Βρετανία επεμβαίνει στα εσωτερικά της Ελλάδας ΑΔΙΚΩΣ
- δ) Λάθη και παραλείψεις όλων (ουδετερότητα ή/και εξισορρόπηση)
- ε) Η ιδεολογική σύγκρουση του Ψυχρού πολέμου (που αντανακλάται σε ενδοκυβερνητικές διαφωνίες proxy παραγόντων)

6. Το ΚΚΕ θέλει να πάρει την εξουσία, από ποια χρονική στιγμή και την αξίζει ή όχι;

- Καμία αναφορά – ούτε έμμεσα
- α) Θέλει – Ήδη από την Κατοχή-Αντίσταση
  - β) Θέλει – μετά την Συμφωνία της Βάρκιζας

γ) Θέλει – Ήδη από την Κατοχή-Αντίσταση (δεν είναι μεμπτό, εξάλλου όλοι έχουν πολιτικούς στόχους)

δ) Θέλει εκδημοκρατισμό (εξάλλου όλοι θέλουν την αλλαγή στο μεταπολεμικό μέλλον της Ελλάδας)

7. ΕΑΜοκρατία ή Λευκή Τρομοκρατία; Ποιος δεν τηρεί την Συμφωνία της Βάρκιζας;

α) Δεν αναφέρεται ξεχωριστά η περίοδος

β) Οι κομμουνιστές – προετοιμάζονται και επιζητούν εμφύλιο

γ) Λευκή Τρομοκρατία – η κυβερνητική πλευρά

δ) Απέτυχε γενικά και αόριστα ή/και από λάθη και παραλείψεις όλων των πλευρών

Εμφύλιος

Δεν αναφέρεται καθόλου ο εμφύλιος – πλήρης αποσιώπηση εμφυλίου

8. Πότε αρχίζει ουσιαστικά ο Εμφύλιος (ή εμφύλιες συγκρούσεις); 1943, 1944 ή 1946;

α) Στην Αντίσταση

β) Στα Δεκεμβριανά (1944)

γ) Αμέσως μετά την Συμφωνία της Βάρκιζας

δ) Το 1946

9. Ποια πλευρά (ή τι) προκαλεί τον Εμφύλιο (υπαιτιότητα); Αίτια, επίδικο και στόχευση των δύο πλευρών

α) Οι «συμμορίτες» - ξενοκίνητος υπό των Σλάβων-βόρειων γειτόνων για κομμουνιστική κατάληψη Μακεδονίας (σε πρώτο στάδιο) και ολόκληρης της Ελλάδας (σε δεύτερο στάδιο) [ΠΛΕΙΟΔΟΣΙΑ απολογητικής Γ΄ Ψηφίσματος]

β) Οι «συμμορίτες» - ξενοκίνητος υπό των Σλάβων-βόρειων γειτόνων για την Μακεδονία (ξενοκίνητοι κομμουνιστές «συμμορίτες») «απόσπαση μέρους εκ του όλου» [απολογητική Γ΄ Ψηφίσματος]

γ) Κυρίως ο Τίτο για την απόσπαση της ελληνικής Μακεδονίας – το ΚΚΕ ταλαντεύεται αλλά εντέλει ενδίδει στην γραμμή του Τίτο, υιοθετεί έτσι αντικειμενικά ύποπτη και ζημιογόνα εθνικά πολιτική

δ) Οι «συμμορίτες» (χωρίς αναφορά σκοπών)

ε) Κανείς – προκύπτει ουδέτερα

στ) Οι ηγεσίες των παρατάξεων της Αντίστασης και οι ξένες συμμαχικές δυνάμεις – λάθη και παραλείψεις και των δύο πλευρών

ζ) Η κυβερνητική πλευρά (αντιστασιακές οργανώσεις, κυβέρνηση, Μ. Βρετανία)

η) Οξυμένες κοινωνικές αντιθέσεις – γείωση εμφυλίου σε επίπεδο κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού Ελλάδας [εστίαση στο κοινωνικό πεδίο]

θ) Ιδεολογική σύγκρουση σχετικά με το μεταπολεμικό πολιτικό μέλλον της Ελλάδας [εστίαση στο ιδεολογικό πεδίο]

ι) Τα πολιτικά πάθη και η αντεκδικητική βία Αριστεράς και Δεξιάς στο καθημερινό επίπεδο

10. Τι υπερκαθορίζει την πορεία προς τον Εμφύλιο και την εξέλιξή του; (ποια η σχέση μεταξύ θέλησης ξένων παραγόντων μέσω επεμβάσεων και θέλησης ελληνικού λαού, ποια η σχέση/ισορροπία μεταξύ διεθνούς περιβάλλοντος και εσωτερικής κατάστασης της χώρας;) – τελικά, τι είναι δίκαιο να γίνει;

10α. Ξένες επεμβάσεις: δικαιολογείται η ανάμειξη Μ. Βρετανίας και ΗΠΑ; Ο Στάλιν τι κάνει; (περί «συμφωνίας ποσοστών», σφαιρών επιρροής και μοιράσματος κόσμου)

- α) Δεν αναφέρεται το διεθνές πλαίσιο και η ξένη επέμβαση
- β) Η Ελλάδα ανήκει στην Δύση ή σφαίρα επιρροής της (απόλυτα δικαιολογημένη η επέμβαση της Δύσης - ο Στάλιν έχει συμφωνήσει αλλά προκαλεί με την στήριξη των κομμουνιστών στην Ελλάδα)
- γ) Ο εμφύλιος ως οργανικό μέρος του Ψυχρού Πολέμου – της παγκόσμιας επίθεσης της ΕΣΣΔ προς τον «ελεύθερο κόσμο» - ο δυτικός κόσμος σώζει την Ελλάδα από την κομμουνιστική επιβουλή
- δ) Η Ελλάδα ανήκει στην Δύση ή την σφαίρα επιρροής της (ουδέτερη αντιμετώπιση)
- ε) Η Ελλάδα ανήκει στην Δύση ή την σφαίρα επιρροής της ΑΛΛΑ οι δυτικές δυνάμεις παρεμβαίνουν ωμά και αδίκως στα εσωτερικά πράγματα της Ελλάδας
- στ) Οι δυτικές δυνάμεις παρεμβαίνουν ωμά και αδίκως στα εσωτερικά πράγματα της Ελλάδας

10β. Ποια η θέληση του ελληνικού λαού (τι είναι δίκαιο να γίνει);

- α) Δεν αναφέρεται
- β) Νίκη του έθνους και καταστολή της ανταρσίας (εθνική ενότητα κατά των κομμουνιστών) ΑΛΛΑ κριτική στο πολιτικό σύστημα και εξύμνηση του βασιλιά
- γ) Νίκη του έθνους και καταστολή της ανταρσίας (εθνική ενότητα κατά των κομμουνιστών)
- δ) Νίκη του έθνους και καταστολή της ανταρσίας (εθνική ενότητα κατά των κομμουνιστών) – (αυτό εκφράζεται με τις εκλογές του 1946 και την αποδοχή του Βασιλιά)
- ε) Είναι διχασμένος και «τυφλωμένος» από τα πολιτικά μίση και τις διαμάχες, ενώ θέλει ηρεμία (έκκληση να ξεχαστούν οι διαφορές, για εθνική ενότητα και ομόνοια)
- στ) Εκδημοκρατισμό και δημοκρατική ειρηνική ομαλότητα – στην γραμμή του ΕΑΜ και της ΠΕΕΑ

11. Τι σημαίνει η λήξη του Εμφυλίου και η νίκη της κυβερνητικής πλευράς; (συνέπειες, αποτελέσματα, απολογισμός)

- α) Ελευθερία για το Έθνος
- β) Ελευθερία για το Έθνος που εκπροσωπεί την Δύση (δυτικό «ελεύθερο κόσμο») ενταγμένο στον Ψυχρό Πόλεμο
- γ) Ανασυγκρότηση-πρόοδος
- δ) Πολιτικά πάθη - μακρόχρονη πολιτική ανωμαλία (απροσδιόριστα)
- ε) Τραύματα [«ψυχολογικοποίηση»]
- στ) Μετεμφυλιακό αντικομμουνιστικό κράτος τρομοκρατίας εναντίων των Αριστερών-εαμιτών και ωμών επεμβάσεων των ξένων δυνάμεων στα ελληνικά πράγματα

5. Μεταπολεμική και μεταψυχροπολεμική εποχή

5.1 Μεταπολεμικός κόσμος (διεθνές πλαίσιο)

Καμία αναφορά

1. Ποια πλευρά αρχίζει-προκαλεί τον Ψυχρό Πόλεμο; (υπαιτιότητα)

- α) Οι κομμουνιστικές χώρες (ΕΣΣΔ) άμεσα – επιτίθενται
- β) Οι κομμουνιστικές χώρες (ΕΣΣΔ) εμμέσως – απομονώνονται
- γ) Οι κομμουνιστικές χώρες (ΕΣΣΔ) – απορρίπτουν σχέδιο Μάρσαλ και ιδρύουν την Κομινφόρμ
- δ) Οι κομμουνιστικές χώρες (ΕΣΣΔ) – καταπατούν τις συμφωνίες και τείνουν να επεκταθούν
- ε) Και οι δύο λόγω αντιθέσεων, αλλά ελαφρώς περισσότερο οι κομμουνιστικές χώρες (ΕΣΣΔ) – η Δύση αναζητά στρατιωτικό αντιστάθμισμα
- στ) Καμία πλευρά – απλώς προκύπτει
- ζ) Οι ΗΠΑ – επιτίθενται, ενώ η ΕΣΣΔ κάνει χειρονομίες καλής θέλησης
- η) Και οι δύο λόγω αντιθέσεων, αλλά ελαφρώς περισσότερο οι ΗΠΑ ως παντοδύναμες-ηγεμονικές για να περιορίσουν την επιρροή της ΕΣΣΔ

2. Πώς αξιολογούνται οι δύο αντίπαλοι του Ψυχρού Πολέμου;

1^η κατεύθυνση – ΗΠΑ θετικότερα

- α) Νατοϊκή αντικομμουνιστική οπτική – Ελεύθερος δημοκρατικός κόσμος Δύσης vs κομμουνιστικός κόσμος κατά της ελευθερίας και δημοκρατίας
- β) Μετριοπαθώς θετικότερα η Δύση και αρνητικότερα οι κομμουνιστικές χώρες

2^η κατεύθυνση [εξισορρόπηση]

- γ) Και οι δύο σχεδόν εξίσου αρνητικά (ίσες αποστάσεις) – θετική αξιολόγηση σε εθνικό δρόμο προς τον σοσιαλισμό [οπτική Τρίτου Κόσμου, Αδέσμευτων ή/και εξαρτημένων χωρών]
- δ) Αρνητικά και οι δύο (ίσες αποστάσεις)
- ε) Ουδέτερα και οι δύο (απροσδιοριστία)

στ) Δεν υπάρχει αξιολόγηση

3^η κατεύθυνση – ΕΣΣΔ θετικότερα

ζ) Μετριοπαθώς θετικότερα οι Λαϊκές Δημοκρατίες (όσον αφορά την κοινωνική πολιτική) και αρνητικότερα οι ΗΠΑ

η) Θετική επιρροή των Λαϊκών Δημοκρατιών στο κοινωνικό κράτος της Δυτικής Ευρώπης

3. Πώς χαρακτηρίζεται/αξιολογείται ο αντιαποικιακός αγώνας;

1^η κατεύθυνση – αρνητικά ή ουδέτερα

α) Αρνητικά – ως διατάραξη της ειρήνης και υποκινούμενος από την ΕΣΣΔ (αποικιοκρατική-δυτικοκεντρική οπτική)

β) Έμμεση ουδέτερη αναφορά

2^η κατεύθυνση – θετική αξιολόγηση

γ) Μετριοπαθώς θετικά – «εθνική κίνηση» ή ελάχιστη αναφορά

3^η κατεύθυνση – σαφώς θετικά ΑΛΛΑ με άλλες αναγνώσεις του μεταπολεμικού κόσμου ως σύστημα σχέσεων ισχύος

δ) Πολύ θετικά ως κατάκτηση ανεξαρτησίας και κριτική στην νεοαποικιοκρατία οικονομικής μορφής

ε) Σημαντικός πολιτικός ρόλος πρώην αποικιών Τρίτου Κόσμου (και ως θετική η προοπτική για ένταξή του στο Κίνημα των Αδεσμεύτων)

στ) Θετική επιρροή της ΕΣΣΔ στον αντιαποικιακό αγώνα

ζ) Παγκόσμια αντίθεση αναπτυγμένου Βορρά (κυριαρχία δυτικών καπιταλιστικών μονοπωλίων) vs υπανάπτυκτου Νότου και Τρίτου κόσμου (υπανάπτυξη και εξάρτηση)

4. Πώς ερμηνεύεται η ανατροπή της ΕΣΣΔ (αίτια), ποια η σημασία του γεγονότος και πώς αξιολογείται;

Όλες οι ερμηνείες την αντιμετωπίζουν λίγο-πολύ θετικά

α) Θετική η πτώση της ΕΣΣΔ και η Περεστρόικα – τερματισμός Ψυχρού Πολέμου και Δημοκρατία

β) Ως αποτέλεσμα της αποσυσπείρωσής της μετά την λήξη του Ψυχρού Πολέμου το 1986-87 – Όξυνση όλων των προβλημάτων, έλλειψη ελέγχου μετά τις θετικές μεταρρυθμίσεις και του εχθρού της Δύσης που την κρατούσε συμπαγή

γ) Δημιουργία νέων κρατών-«θυμάτων» της κατάρρευσης του κομμουνισμού που πολεμούν μεταξύ τους

5. Τι είναι (χαρακτηριστικά) και τι θέλει (στόχοι-προοπτική) η Ε.Ο.Κ. (Ε.Ε.);

1^η κατεύθυνση – πολύ θετική στάση

α) Πρώτη προσπάθεια για ευρωπαϊκή ενοποίηση έγινε από τις αντιστασιακές οργανώσεις της Ευρώπης κατά τον Β΄ Π.Π. (και όχι από την Ναζιστική Νέα Ευρώπη υπό τον Άξονα)

β) Τελωνειακή Ένωση – θέλει οικονομική ανάπτυξη όλων των χωρών

γ) Πολιτική και οικονομική ένωση για συνεννόηση και πρόοδο λαών Ευρώπης [ειρήνη, ελευθερία και άνοδος βιοτικού επιπέδου εργαζομένων]

δ) Κεντρική ιστορική προϋπόθεση και βάση της ευρωπαϊκής ιδέας/ενοποίησης το κοινωνικό κράτος πρόνοιας [το κοινωνικό κράτος ως ευρωπαϊκή ιδιαιτερότητα αποσυνδεδεμένη από τον ιμπεριαλισμό και την αποικιοκρατική εκμετάλλευση]

2^η κατεύθυνση – ουδέτερη («ρεαλιστική» γεωπολιτική ανάγνωση)

ε) Γεωπολιτική αναβάθμιση και συσπείρωση Ευρώπης (ως αντιστάθμισμα στην αποαποικιοποίηση) [η νέα Μεγάλη Ιδέα των ευρωπαϊκών ελίτ]

3^η κατεύθυνση – κριτική στάση

στ) Απόπειρα οικονομικής ενοποίησης ΑΛΛΑ με εσωτερική σύγκρουση – χάσμα βιομηχανικού πλούσιου Βορρά και υπανάπτυκτου Νότου [κριτική στην ΕΟΚ] και εξάρτηση από ΗΠΑ

ζ) «Ανάχωμα» των ΗΠΑ στην ΕΣΣΔ στα πλαίσια του Ψυχρού Πολέμου

η) Κριτική για έλλειμμα δημοκρατίας και τεχνοκρατισμό [κριτική στους διακηρυγμένους στόχους της Ε.Ε.]

θ) Δυναμική διαδικασία ανοιχτή σε ερμηνείες [αποστασιοποίηση, σχετικοποίηση]

ι) Αντιφατικό παρελθόν ευρωπαϊκής ιδέας περί ευρωπαϊκής ενοποίησης – [ενοποίηση της Ευρώπης επεδίωκε και ο ναζισμός]

5.2 Η Μετεμφυλιακή, Χουντική, Μεταπολιτευτική και Ευρωενωσιακή Ελλάδα

Καμία αναφορά

1. Ποια ήταν τα χαρακτηριστικά του ελληνικού μετεμφυλιακού κράτους;

Για οικονομία

Θετική κατεύθυνση

α) Ανάπτυξη-ανασυγκρότηση

Ουδέτερη κατεύθυνση

β) Ανάπτυξη-ανασυγκρότηση με δυσκολίες για τον λαό (π.χ. μετανάστευση, χαμηλό βιοτικό επίπεδο κ.λπ.)

Κριτική κατεύθυνση

γ) Καθυστέρηση οικονομικής ανάπτυξης λόγω της εξάρτησης από το ξένο κεφάλαιο

Για πολιτική

Θετική κατεύθυνση

α) Πολιτική αναταραχή με υπαιτιότητα διακυβέρνησης της Ένωσης Κέντρου

β) Εκδημοκρατισμός με «τραύματα» και επιτυχία της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής η ένταξη στο ΝΑΤΟ

Ουδέτερη κατεύθυνση

γ) Μη ομαλή πολιτική εξέλιξη απροσδιόριστα

δ) Αρνητική κριτική στον Βασιλιά και όχι στο πολιτικό σύστημα [υποκατάσταση πολιτικού συστήματος από Βασιλιά και παρακράτος, το οποίο δεν ελέγχει η κυβέρνηση Καραμανλή]

Αρνητική-κριτική κατεύθυνση

ε) Αιτήματα εκδημοκρατισμού / λαϊκή δυσαρέσκεια (και πολιτική αστάθεια)
στ) Αντικομμουνισμός, παρασύνταγμα έναντι της Αριστεράς και εξάρτηση από τους συμμάχους

2. Ποια ήταν τα αίτια της επιβολής της χούντας;

Απολογητική κατεύθυνση

α) Κομμουνιστικός κίνδυνος και διάβρωση του κράτους – η χούντα παρεμβαίνει και σώζει την Ελλάδα

Ουδέτερη κατεύθυνση

β) Η πολιτική κρίση / αστάθεια που προηγήθηκε – αόριστα
γ) Δεν υπάρχουν αίτια – η χούντα προκύπτει

Κριτική κατεύθυνση

δ) Υπαιτιότητα Βασιλιά ή/και κυβερνήσεων Αποστασίας
ε) Ξένες δυνάμεις [χούντα για να υπηρετήσει ξένα συμφέροντα]
στ) Νομοτελειακή κατάληξη και φυσική συνέχεια του μετεμφυλιακού κράτους
ζ) Φόβος απώλειας μονοπωλίου εξουσίας από Βασιλιά και στρατό – φόβος εκδημοκρατισμού

3. Ποια ήταν η πολιτική της χούντας και υπήρξε ενάντια της (και ποια) αντίδραση σε εσωτερικό / εξωτερικό;

Θετική

α) Ανάπτυξη, ασφάλεια, εθνική ενότητα και πραγματική Δημοκρατία
β) Οικονομική ανάπτυξη

Αρνητική

γ) Αρνητική γενικά και αόριστα
δ) Αντίσταση στη χούντα
ε) Εν μέρει λαϊκή συναίνεση στη χούντα (ή την επιβολή της)
στ) Φασιστική και συγκεκριμένα αρνητική (και στην οικονομία)
ζ) Συγκεκριμένα αρνητική με έμφαση στην αυταρχικότητα ή/και τις πολιτικές διώξεις (όχι οικονομία)
η) Υποστήριξη της χούντας από ΗΠΑ (με ρητή αναφορά)

4. Ποιος ευθύνεται για την τουρκική εισβολή και κατοχή του βορείου τμήματος της Κύπρου; (υπαιτιότητα)

α) Η χούντα και τα «διεθνή συμφέροντα» (αόριστα, χωρίς επεξήγηση ή προσδιορισμό)
β) Η χούντα ΜΟΝΟ (ΧΩΡΙΣ αναφορά σε διεθνή παράγοντα, ΗΠΑ-NATO)
γ) Η χούντα ΜΟΝΟ για αντιπερισπασμό και «εξαγωγή» της εσωτερικής κρίσης μετά το Πολυτεχνείο

δ) Η χούντα ΚΑΙ οι ΗΠΑ

5. Ποια ήταν τα χαρακτηριστικά της Μεταπολίτευσης; (γίνεται διαχωρισμός μεταξύ πολιτικής ΝΔ και ΠΑΣΟΚ;) και μεταψυχροπολεμικά (από την δεκαετία του 1990 κι έπειτα);

- α) Ανάγκη για εθνική ενότητα και ανασυγκρότηση
- β) Εκδημοκρατισμός και ανάπτυξη
- γ) Εκδημοκρατισμός και Ανάπτυξη ΑΛΛΑ με κοινωνικά-οικονομικά προβλήματα
- δ) Τιμωρία των πρωταίτιων της χούντας / αποχουντοποίηση
- ε) Πλήρης εκδημοκρατισμός στα όρια του σοσιαλιστικού προγράμματος-διακηρύξεων του ΠΑΣΟΚ

Μεταψυχροπολεμικά – από δεκαετία του 1990 κι έπειτα

- α) Πιο θετική η διακυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ της δεκαετίας του 1980 απ' ότι της ΝΔ και των μετέπειτα
- β) Ισότιμη αξιολόγηση των κυβερνήσεων με ευρωπαϊκή στρατηγική (εθνική συνέχεια ΑΛΛΑ πιο θετική η αξιολόγηση της κυβέρνησης Κωνσταντίνου Καραμανλή)
- γ) Αναβάθμιση γεωπολιτικής και οικονομικής θέσης Ελλάδας στα Βαλκάνια μεταψυχροπολεμικά [ισχυρή Ελλάδα ως δύναμη σταθερότητας]
- δ) Μακεδονικό ζήτημα και συλλαλητήρια [ουδέτερη παρουσίαση και κριτική στην στάση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής]
- ε) Μακεδονικό ζήτημα – εύλογα η Ελλάδα αντιτίθεται στην υφαρπαγή της ελληνικής ιστορικής και πολιτισμικής κληρονομιάς της στην Μακεδονία – υμνολόγηση και απόλυτη ηθική νομιμοποίηση των συλλαλητηρίων για το Μακεδονικό ως πράξη αντίστασης του ελληνισμού
- στ) Αρχική εκμετάλλευση και μετέπειτα επιτυχής ενσωμάτωση του μεγάλου μεταναστευτικού ρεύματος από τις βαλκανικές χώρες - πρώην Λαϊκές Δημοκρατίες

6. Πώς κρίνεται η προοπτική ένταξης (ή η πραγματοποιημένη ένταξη) της Ελλάδας στην Ε.Ο.Κ. (Ε.Ε.);

Πολύ θετική κατεύθυνση

- α) Προοπτική οικονομικής ανάπτυξης / οικονομική ανάπτυξη Ελλάδας
- β) Η Ελλάδα στην Ευρώπη της δημοκρατίας και της προόδου / εξευρωπαϊσμός χώρας
- γ) Νέα εποχή για την χώρα – σταθμός για την ελληνική ιστορία [εξαιρετικά θετική προοπτική]
- δ) Για λόγους θωράκισης των δημοκρατικών θεσμών της Ελλάδας και την ασφάλεια της χώρας
- ε) Η Ελλάδα πρωτοπόρος στο ευρωπαϊκό όραμα ενοποίησης – αναπόσπαστη με πολιτισμικούς-ιστορικούς όρους από την ιδέα της Ευρώπης

Ουδέτερη ή κριτική κατεύθυνση

- στ) Υπό προϋποθέσεις επωφελής η ένταξη στην Ε.Ο.Κ. [συγκρατημένη αισιοδοξία]
- ζ) Μάλλον θετικά (χωρίς να αναφέρεται κάποια κρίση-αξιολόγηση)
- η) Εντελώς ουδέτερη-αποστασιοποιημένη αναφορά
- θ) Αναφορά της αντίθεσης της Αριστεράς στην ένταξη της Ελλάδας στην Ε.Ο.Κ. (χωρίς προσδιορισμό των λόγων)
- ι) Διεκδίκηση-διαπραγμάτευση της Ελλάδας εντός της Ε.Ο.Κ. για καλύτερη μεταχείριση των χωρών της Μεσογείου και του ευρωπαϊκού Νότου

5.2 Διαπιστώσεις και συμπεράσματα

Η παρούσα εργασία κινήθηκε σε μαρξιστικό θεωρητικό πλαίσιο εστίασης στον πολιτικό-ιδεολογικό ρόλο του σχολικού εγχειριδίου Ιστορίας, τον οποίο και ερεύνησε με ένα μεθοδολογικό μείγμα ποιοτικής και συγκριτικής ανάλυσης σε κριτική κατεύθυνση, όσον αφορά τα περιεχόμενα για τον 20ό αιώνα κατά την περίοδο από την χούντα (1967) ως σήμερα (2022). Λόγω της μεγάλης αυτής έκτασης και των πολλών κατηγοριών (οι οποίες καλύπτουν σε μεγάλο βαθμό τον 20ό αιώνα), οι πιο ειδικές διαπιστώσεις που αφορούν συγκεκριμένες κατηγορίες της ανάλυσης-έρευνας έχουν ενταχθεί και αναδειχθεί στα αντίστοιχα υποκεφάλαια «συγκριτικής ανάλυσης και μετασχηματισμού των ερμηνευτικών σχημάτων» κάθε κατηγορίας. Γι' αυτό και δεν μπορούμε να τις επαναλάβουμε εδώ, παρά να τις αξιοποιήσουμε και να τις ενσωματώσουμε ως δεδομένες στις τελικές διαπιστώσεις, ώστε να διακριθούν οι γενικότερες εξ αυτών, έτσι όπως προέκυψαν από τις αναλύσεις και τα αποτελέσματα της έρευνας.

Σε αυτό το μέρος των διαπιστώσεων-συμπερασμάτων, κινούμαστε, λοιπόν, από τις ειδικές διαπιστώσεις και τους ειδικούς μετασχηματισμούς κάθε κατηγορίας, όπως έχουν ήδη καταγραφεί και αναδειχθεί, προς τις γενικές διαπιστώσεις και τους γενικούς μετασχηματισμούς για όλο τον 20ό αιώνα καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο 1967-2022. Συνεπώς, η καταγραφή αυτών των γενικών διαπιστώσεων-συμπερασμάτων συνομιλεί από την μία με τα ειδικά ευρήματα της έρευνας-ανάλυσης και από την άλλη με το θεωρητικό πλαίσιο, προκειμένου να απαντηθεί το συνολικό ερώτημα που τέθηκε στους σκοπούς της εργασίας και το οποίο υπάρχει ήδη στον τίτλο (και τον υπότιτλό) της κινούμενο από το ειδικό προς το γενικό.

Έτσι, ενώ έχει ήδη απαντηθεί μέσα από την ποιοτική και συγκριτική ανάλυση του ερευνώμενου υλικού το ειδικό ερώτημα «πώς καταγράφηκε ο 20ός αιώνας, με ποια ερμηνευτικά σχήματα και πώς μετασχηματίστηκαν (στα ελληνικά σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας της περιόδου 1967-2022);», προχωρούμε τώρα στην απάντηση του γενικού ερωτήματος «πώς καταγράφηκε ο 20ός αιώνας, με ποιες ιδεολογικές κατευθύνσεις και πώς μετασχηματίστηκαν (στα ελληνικά σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας της περιόδου 1967-2022);», επιχειρώντας, παράλληλα, από την μία να σκιαγραφήσουμε-σχηματοποιήσουμε τις δυναμικές και τα μοτίβα στα οποία υπακούει αυτός ο μετασχηματισμός τους και από την άλλη να διακρίνουμε συμπληρωματικούς και προεκτεινόμενους παράγοντες και ευρήματα που λειτουργούν επικουρικά σε αυτόν, η επισήμανση του πλαισίου των οποίων θα τον φωτίσει πληρέστερα.

Στη βάση των παραπάνω διασαφηνίσεων, οι διαπιστώσεις μας χωρίζονται σε δύο μέρη: το 1ο μέρος περιλαμβάνει τα σημεία Α' και Β', ενώ το 2ο μέρος τα σημεία Γ' και Δ'. κλιμακώνονται από το 1ο μέρος προς το 2ο μέρος και διαδοχικά από το σημείο Α' προς το Β', το Γ' και το Δ', ενώ στο τέλος προτείνονται ιδέες και κατευθύνσεις για πιθανές προεκτάσεις και περαιτέρω ανάπτυξη της παρούσας έρευνας.

1ο μέρος: Για τον μετασχηματισμό των ιδεολογικών κατευθύνσεων οριζόντια (σε Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια) και κάθετα την περίοδο 1967-2022 (μια περιοδολόγηση) και τις επιρροές (παράγοντες επιρροής) του *Politicum* ρόλου του σχολικού εγχειριδίου Ιστορίας από το κοινωνικό πλαίσιο:

Α) *Οριζόντια:* στατικές γενικές διαφορές στα περιεχόμενα μεταξύ Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας: στην Πρωτοβάθμια κυρίως απλοϊκά ερμηνευτικά σχήματα ή αοριστία-απροσδιοριστία, στην Δευτεροβάθμια βήματα προς επίπεδο ερμηνείας-εξήγησης:

Η έρευνα έδειξε πως στα εγχειρίδια του Δημοτικού βρίσκονται οι περισσότερες περιπτώσεις αποσιωπήσεων σχετικά με συγκρουσιακά και τραυματικά ζητήματα, την διάρθρωση της κοινωνίας κατά κοινωνικές τάξεις και την ερμηνεία των ιστορικών γεγονότων-περιόδων μέσα από την σύγκρουση οικονομικών και κοινωνικών συμφερόντων. Στα εγχειρίδια του Δημοτικού η δηλωτική γνώση κινείται κυρίως σε ημι-αποσιωπητικό περιγραφικό επίπεδο (δίχως να επιχειρείται περαιτέρω εξήγηση ή ερμηνεία), κατά το οποίο το ερμηνευτικό σχήμα, όπου προκύπτει σε καθαρή μορφή, προκύπτει κυρίως μέσω της χρονικής ακολουθίας των γεγονότων της αφήγησης, ενώ σε αυτήν την χρονική εξιστόρηση και ακολουθία η απόκρυψη-αποσιώπηση γεγονότων σημαίνει και μερική ή ολική αλλαγή του ερμηνευτικού σχήματος ή έκπτωση σε αοριστία-απροσδιοριστία και θολότητα της αιτιώδους ερμηνείας. Η εστίαση της ιστοριογραφικής λογικής των εγχειριδίων του Δημοτικού βρίσκεται κυρίως στις δράσεις ανθρώπων («σημαντικών ανδρών») ή στην δράση εθνών-κρατών, τα οποία λειτουργούν ανταγωνιστικά σε διεθνές επίπεδο και ενωτικά σε εθνικό επίπεδο. Οι βασικές ιδέες που πρωταγωνιστούν είναι αυτές της σημαντικής προσωπικότητας, της εθνικής ενότητας και του ανταγωνισμού των εθνών, που λειτουργούν πάνω στην έλλειψη αναφοράς σε κοινωνικές τάξεις και αντικρουόμενα συμφέροντά τους, οικονομικό σύστημα παραγωγής, διεθνές πλαίσιο ιμπεριαλισμού και ιδεολογίες.

Στα εγχειρίδια της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης υπάρχουν λιγότερες περιπτώσεις αποσιωπήσεων και αοριστίας-απροσδιοριστίας απ' ό,τι στα της Πρωτοβάθμιας, η εξιστόρηση ακολουθεί πάλι (τις περισσότερες φορές) την χρονική ακολουθία των γεγονότων, ωστόσο εδώ επιχειρείται σε μεγαλύτερο βαθμό η απόπειρα ερμηνείας και αιτιώδους συνάφειας των γεγονότων, των ιστορικών περιόδων και των καταστάσεων, με συνέπεια να εκφράζονται σε εναργέστερη-ευκρινέστερη μορφή τα ερμηνευτικά τους σχήματα. Τα εγχειρίδια της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, μέσω και της μεγαλύτερης έκτασής τους, κινούνται σε ένα εκτενέστερο και πιο ολοκληρωμένο περιγραφικό επίπεδο καταγραφής της δηλωτικής γνώσης που αγγίζει, συνάμα, περισσότερο τις εξηγητικές-ερμηνευτικές εκφάνσεις μια ιστοριογραφικής γραφής που έχει την πρόθεση να εξηγήσει και να ερμηνεύσει την ροή των γεγονότων. Με λίγα λόγια, οι προτεινόμενες ερμηνείες και η πολιτική-ιδεολογική κατεύθυνση των εγχειριδίων εντοπίζονται ευκολότερα, η ιδεολογία τους εκφράζεται με σχετικά σαφέστερο τρόπο και δεν περιορίζεται στην αοριστία-απροσδιοριστία της απλής ροής των γεγονότων (σαν σε χρονολόγιο), όπως στα εγχειρίδια του Δημοτικού. Η εστίαση της ιστοριογραφικής λογικής-οπτικής των εγχειριδίων της Δευτεροβάθμιας

συμπεριλαμβάνει εντός της την αντίστοιχη αυτών του Δημοτικού, αλλά την προχωρά (ως έναν βαθμό) σε ένα επόμενο πιο συγκεκριμένο επίπεδο, όπου περιέχονται περισσότερες αναφορές σε κοινωνικές τάξεις, έθνη, οικονομικά, κοινωνικά ή εθνικά συμφέροντα, οικονομικό σύστημα παραγωγής, διεθνές πλαίσιο διακρατικών σχέσεων και ιδεολογίες· με αποτέλεσμα να γίνονται πιο ευκρινείς οι ερμηνευτικές επιλογές σε αίτια, αποτελέσματα, χαρακτηρισμό γεγονότων και σε αξιολογικές κρίσεις ιστορικών προσώπων, κομμάτων, κοινωνικών ομάδων, εθνών, διεθνικών συσσωματώσεων κ.λπ.. Ωστόσο, αν και διακρίνεται η τάση και η επιδίωξη του εγχειριδίου της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης να διαβαίνει συχνά το κατώφλι αυτού του δεύτερου επιπέδου και να περιέχει τέτοιες αναφορές, αυτό γίνεται, σε αρκετές περιπτώσεις, με τάση και διάθεση απλής εξειδίκευσης του πρώτου επιπέδου: διακρίνεται, δηλαδή, μια τάση για εξήγηση-ερμηνεία περί του γιατί είναι σημαντική η εστίαση στην δράση σημαντικών ανθρώπων, γιατί είναι σημαντική η εθνική ενότητα και γιατί τα έθνη-κράτη ανταγωνίζονται ως υποκείμενα, με συνέπεια την υιοθέτηση ίδιας ιδεολογικής κατεύθυνσης με εγχειρίδια της Πρωτοβάθμιας. Η τάση αυτή, και υπό αυτήν τη μορφή, δεν αφορά προφανώς όλα τα εγχειρίδια της Δευτεροβάθμιας, παρά μόνο την γενική στατική τους εικόνα, ενώ οι σχετικά πιο συγκεκριμένες εξηγήσεις-ερμηνείες που περιέχονται σε αυτά, λαμβάνουν την ειδική τους μορφή υπό την επίδραση της ιδεολογικής οπτικής του κάθε εγχειριδίου και η οποία διαφέρει από περίοδο σε περίοδο, όπως θα δούμε παρακάτω στην περιοδολόγηση που θα επιχειρήσουμε.

Συνοπτικά, και όσον αφορά τα γενικά στατικά χαρακτηριστικά²⁶⁹ της ιστοριογραφικής λογικής των εγχειριδίων, μπορούμε να εξάγουμε την διαπίστωση πως στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση διακρίνονται κυρίως και περισσότερο είτε απροσδιόριστα-αόριστα, είτε απλοϊκά ερμηνευτικά σχήματα, με μια ιδεολογική κατεύθυνση του «μέσου (κοινωνικά αποδεκτού) όρου» που δεν εκφράζεται με άμεσο τρόπο, κάτι που συνάδει, θεωρούμε, και με την ηλικία των αποδεκτών (μαθητών/τριών) και με την έκταση των εγχειριδίων, ενώ, ίσως λόγω της επιδίωξης κάποιας πιο ευρείας και αδιατάρακτης ιδεολογικής-πολιτικής συναίνεσης και συνέχειας, στο Δημοτικό τείνουν να είναι και περισσότερο αμετάβλητα τα ερμηνευτικά σχήματα, ενώ ποτέ δεν αγγίζουν ριζοσπαστικές εκδοχές.

Αντίθετα, στο Γυμνάσιο και στο Λύκειο τα εγχειρίδια κατά κανόνα τείνουν προς πιο σύνθετα-πολυπαραγοντικά και συγκεκριμένα ερμηνευτικά σχήματα και λόγω της έκτασής τους και λόγω της ηλικίας των αποδεκτών (μαθητών/τριών) που συνάπτεται με τις γνωστικές τους ικανότητες, αλλά και την πρώτη επαφή τους με ιδεολογικές ανησυχίες που οδηγούν βαθμιαία στην πρώτη τους πολιτικοποίηση. Υπό την έννοια αυτή, η διάθεση ένθεσης ερμηνευτικών σχημάτων εκ μέρους των συντακτών των εγχειριδίων και η απόπειρα για μεγαλύτερη ευκρινείά τους συνιστά μια συμβατή χρονικά ιδεολογική παρέμβαση μέσω της εκμάθησης της Ιστορίας, αφού γίνεται σε μια στιγμή που οι μαθητές/τριες αναπτύσσουν ανησυχίες για τον κόσμο γύρω τους

---

²⁶⁹ Ο όρος «στατικά χαρακτηριστικά» χρησιμοποιείται για να εννοήσει ότι τα εν λόγω χαρακτηριστικά νοούνται παρμένα συνολικά για την εξεταζόμενη περίοδο 1967-2022 και, συνεπώς, δεν λαμβάνονται υπόψη ούτε αναλύονται οι ιδιαίτεροι μετασχηματισμοί τους εντός της περιόδου, παρά μόνο η γενική «στατική» τους εικόνα ως ενιαία για όλη την εν λόγω περίοδο.

και είναι ευεπίφοροι ηλικιακά για να επηρεαστούν ιδεολογικά-πολιτικά. Η ιδεολογική παρέμβαση μέσω της Ιστορίας στην Δευτεροβάθμια συνάδει, συνεπώς, με την ηλικία της πρώτης πολιτικοποίησης και είναι πιο έντονη, σαφής και ευκρινής στοχεύοντας στην βέλτιστη επιδραστικότητα επί της και για την πολιτικοποίηση της νέας γενιάς πολιτών.

Ωστόσο, είναι αναγκαίο να ληφθεί υπόψη το γεγονός πως αυτή η διαπίστωση συναρτάται και με το προσδοκώμενο σπουδών των μαθητών/τριών, με συνέπεια αυτός ο κανόνας να παρεκκλίνει σε προγενέστερες εποχές (δεκαετία του 1960 και του 1970), όταν και οι προσδοκώμενες σπουδές ήταν σε μεγάλο βαθμό μέχρι το Δημοτικό ή και το Γυμνάσιο, και όχι ως το Λύκειο, όπως ήταν (ως έναν βαθμό) αυτονόητες από την δεκαετία του 1980 και έπειτα. Σε αυτές τις περιπτώσεις, όπου δεν υπάρχει γενική και αυτονόητη προοπτική φοίτησης στο Λύκειο, ο ιδεολογικός χαρακτήρας στην Πρωτοβάθμια προβάλλει αναβαθμισμένος, γίνεται σχετικά πιο έντονος και βρίσκεται σε στενή συνάφεια, θεωρούμε, με την επιδίωξη συγκεκριμένης κατεύθυνσης των δυνάμενων ηλικιακά βαθμών πολιτικοποίησης των μαθητών/τριών, κάτι για το οποίο δεν επρόκειτο να δοθεί «ευκαιρία» σε μεταγενέστερο στάδιο σχολικής φοίτησης.

B) Κάθετα: μια εν δυνάμει περιοδολόγηση των ιδεολογικών κατευθύνσεων των σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας της περιόδου 1967-2022:

Επί των γενικών γραμμών της διαπίστωσης του σημείου Α' προτείνουμε μια αδρή περιοδολόγηση του μετασχηματισμού των ιδεολογικών κατευθύνσεων, όπως αυτές προκύπτουν σύμφωνα με τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας για τα ερμηνευτικά σχήματα στα σχολικά εγχειρίδια. Έπειτα, παραθέτουμε ορισμένες επισημάνσεις για την σχέση τους με το κοινωνικό πλαίσιο και τους παράγοντες επιρροής τους.

Η προτεινόμενη περιοδολόγηση είναι η εξής²⁷⁰:

---

²⁷⁰ Η περιοδολόγηση αυτή που προκύπτει μέσα από την παρούσα έρευνα σε γενικές γραμμές επαληθεύει και επιβεβαιώνει την αντίστοιχη περιοδολόγηση του Παληκίδη (2019: 516-527) που προέκυψε μέσα από την έρευνά του για την δεκαετία του 1940 στα ελληνικά σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας από την μετεμφυλιακή περίοδο ως σήμερα. Η περιοδολόγηση του Α. Παληκίδη συνίσταται στις εξής 5 περιόδους: 1. Μετεμφυλιακή περίοδος (δεκαετίες 1950-1960), 2. Δικτατορία των Συνταγματαρχών (1967-1974), 3. Πρώιμη Μεταπολίτευση (1975-αρχές δεκαετίας 1980), 4. Εθνική συμφιλίωση και αποκατάσταση της Αριστεράς (μέσα δεκαετίας 1980-αρχές δεκαετίας 2000), 5. Τολμηρά εγχειρήματα και συντηρητική αναδίπλωση (δεκαετία 2000 μέχρι σήμερα). Με την διαφορά πως στην δική μας έρευνα η πρώτη περίοδος (η μετεμφυλιακή) δεν αποτελεί μέρος της εξεταζόμενης περιόδου, οι υπόλοιπες περίοδοι φαίνεται να ταυτίζονται ως προς τις βασικές γραμμές των μετασχηματισμών του ιδεολογικού περιεχομένου των εγχειριδίων. Κάτι που ίσως αποτελεί μια ένδειξη πως η αφήγηση της δεκαετίας του 1940 στα ελληνικά σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας αποτελεί τρόπον τινά ένα «μοτίβο-πρότυπο», έναν γενικό «κανόνα» για τους μετασχηματισμούς της Κυρίαρχης Ιδεολογίας στο σύνολο των περιεχομένων τους για τον 20ό αιώνα. Μια επιμέρους διαπίστωση που μπορεί να εξαχθεί από αυτή την σύγκριση είναι πως η Κυρίαρχη Ιδεολογία τείνει να αντανακλάται σε καθαρότερη μορφή στα εγχειρίδια όσο πιο ιδεολογικά και συγκρουσιακά είναι τα ιστορικά ζητήματα που καλείται να διαχειριστεί ερμηνευτικά και αφηγηματικά, δεδομένου πως η δεκαετία του 1940 αποτελεί τέτοιο ζήτημα καθ' όλη σχεδόν την εξεταζόμενη περίοδο και ίσως το πιο ιδεολογικά

Α. Κατά την χουντική περίοδο κυριαρχεί η καθαρά ακροδεξιά αντικομμουνιστική εκδοχή της σχολικής Ιστορίας για τον 20ό αιώνα στα πλαίσια της φασιστικής-ακροδεξιάς ιδεολογικής κατεύθυνσης. Αρκετές πλευρές αυτής της αντίληψης (ερμηνευτικά σχήματα) θα πάψουν για πάντα με την Μεταπολίτευση, άλλα θα συνεχίσουν, ενώ μερικά θα επανεμφανιστούν σε μια πιο μετριοπαθή και «εκσυγχρονισμένη» εκδοχή από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 και τα μέσα της δεκαετίας του 2000.

Β. Κατά την πρώτη δεκαετία της Μεταπολίτευσης (πρώιμη Μεταπολίτευση) κυριαρχεί μια εκδημοκρατισμένη συντηρητική εκδοχή της σχολικής Ιστορίας για τον 20ό αιώνα στα πλαίσια της μετριοπαθούς συντηρητικής ιδεολογικής κατεύθυνσης. Η περίοδος αυτή συνιστά προοδευτικό βήμα σε σχέση με την χουντική περίοδο, αλλά διακρίνεται από μια γενικότερη αμηχανία επιλογής της επίσημης ιστορικής αφήγησης, με συνέπεια αυτή να καταφεύγει συχνά σε αοριστίες/απροσδιοριστίες υπό το πρόταγμα της εθνικής ενότητας.

Γ. Στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980 (ώριμη Μεταπολίτευση) κυριαρχεί η πιο ριζοσπαστική και μαρξίζουσα εκδοχή της σχολικής Ιστορίας για τον 20ό αιώνα στα πλαίσια μιας αντιιμπεριαλιστικής, αντιμονοπωλιακής ιδεολογικής κατεύθυνσης. Αυτή έχει ως κεντρικές έννοιες της ανάλυσης της την αντίθεση κέντρου-περιφέρειας, Βορρά-Νότου, Πρώτου Κόσμου-Τρίτου Κόσμου, τηρεί σχεδόν ίσες αποστάσεις μεταξύ Δύσης και ΕΣΣΔ, είναι πολύ θετικά διακείμενη προς το Κίνημα των Αδέσμευτων χωρών, ενώ θεωρεί πως τα συμφέροντα της Ελλάδας συμπίπτουν αντικειμενικά με αυτά του Κινήματος, αφού αντιλαμβάνεται την Ελλάδα εντός του ιμπεριαλιστικού συστήματος ως χώρα που ανήκει στις υπανάπτυκτες και που είναι οικονομικά εκμεταλλεζόμενη από τις ισχυρές χώρες της Δύσης και τα μονοπώλιά τους. Η περίοδος αυτή είναι περίοδος κατά την οποία εμφανίζονται για πρώτη φορά πολλά νέα ερμηνευτικά σχήματα προοδευτικής κατεύθυνσης, τα περισσότερα εκ των οποίων, μετέπειτα, είτε θα καταστούν ανίσχυρα ως προς την ένταση και την ριζοσπαστική εκδοχή τους, είτε θα εξαφανιστούν εντελώς με την λήξη αυτής της περιόδου.

Δ. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 ως και τα μέσα της δεκαετίας του 2000 εκφράζεται μια συντηρητική αναδίπλωση και απομάκρυνση από τις ριζοσπαστικές εκδοχές του δεύτερου μισού της δεκαετίας του 1980. Κυριαρχεί μια μετριοπαθώς φιλελεύθερη εκδοχή της σχολικής Ιστορίας για τον 20ό αιώνα στα πλαίσια μιας φιλελεύθερης ευρωενωσιακής ιδεολογικής κατεύθυνσης, ενώ επανέρχονται και εθνικιστικά στοιχεία συντηρητισμού. Η περίοδος αυτή μπορεί να συγκριθεί με αυτήν της πρώιμης Μεταπολίτευσης, καθώς αποτελούν το πριν και το μετά της «ριζοσπαστικής παρένθεσης» του δεύτερου μισού της δεκαετίας του 1980· περίοδοι που συγγενεύουν αρκετά ως προς την μετριοπάθεια των ερμηνευτικών τους σχημάτων και την τάση αποϊδεολογικοποίησης. Ωστόσο, η διαφορά τους είναι πως

συγκρουσιακό ζήτημα του 20ού αιώνα για την Ελλάδα. Γι' αυτό και οι μετασχηματισμοί των ερμηνευτικών σχημάτων γι' αυτήν την περίοδο, την δεκαετία του 1940, τείνουν να αντιστοιχούν προς το γενικό μοτίβο μετασχηματισμού των ιδεολογικών κατευθύνσεων για όλο τον 20ό αιώνα, τηρουμένων βέβαια των αναλογιών, των περιορισμών και των ορίων που φέρουν εγγενώς οι παραπάνω έρευνες.

αυτή η περίοδος κλίνει περισσότερο προς μια φιλελεύθερη ιδεολογική κατεύθυνση που έχει ως κύριο πρόταγμα αυτό της ευρωπαϊκής ταυτότητας και ενότητας με διάχυτη αισιοδοξία (κοσμοπολιτισμός στη βάση της ευρωπαϊκής ταυτότητας του πολίτη), ενώ τα στοιχεία συντηρητισμού που φέρει δεν μπορούν να συγκριθούν με την κυριαρχία αυτών κατά την περίοδο της πρώιμης Μεταπολίτευσης, η οποία τείνει περισσότερο προς μια συντηρητική ιδεολογική κατεύθυνση που έχει ως πρόταγμα της την εθνική ενότητα και την συγκρατημένα αισιόδοξη προοπτική του μέλλοντος με βασική επωδό την ανασυγκρότηση της χώρας προς αποφυγή μελλοντικών κινδύνων (εκδημοκρατισμένος εθνικισμός στη βάση της εθνικής ταυτότητας του πολίτη).

Ε. Από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 και ως σήμερα διακρίνεται ένα αντιφατικό άνοιγμα της «βεντάλιας» των ερμηνευτικών σχημάτων στα σχετικά περιεχόμενα των υπό έρευνα σχολικών εγχειριδίων που εκφράζεται με μια διχοτομημένη εκδοχή της σχολικής Ιστορίας για τον 20ό αιώνα στα πλαίσια μιας διασπασμένης ιδεολογικής κατεύθυνσης. Συγκεκριμένα, σε αυτήν την περίοδο (α) κυριαρχεί μια περαιτέρω συντηρητική αναδίπλωση που εκφράζεται με φιλελεύθερης-ευρωενωσιακής υφής ερμηνευτικά σχήματα και στοιχεία, αλλά και έντονη επιστροφή και παρουσία συντηρητικών-εθνικιστικών και αντικομμουνιστικών στοιχείων, η οποία (β) συνυπάρχει με την συνέχιση μιας διαφορετικού τύπου προοδευτικής ιδεολογικής κατεύθυνσης που εκφράζεται με την ύπαρξη διαφορετικής μορφής ριζοσπαστικών στοιχείων από αυτά της ώριμης Μεταπολίτευσης, τα οποία συνδέονται περισσότερο με μια ευρωπαϊκή προοδευτική αριστερή οπτική και ανάγνωση, παρά με μια αντιμπεριαλιστική-αντιμονοπωλιακή με επίκεντρο την Ελλάδα ως χώρα υπανάπτυξης και ξένης οικονομικής εκμετάλλευσης. Σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο (αρχές δεκαετίας του 1990 ως τα μέσα της δεκαετίας του 2000) που χαρακτηριζόταν από μια τάση ευρωενωσιακής αποϊδεολογικοποίησης, εδώ έχουμε σαφή βήματα προς την ευρωενωσιακή ιδεολογικοποίηση με διπλή κατεύθυνση: την εκσυγχρονισμένη συντηρητική ιδεολογική κατεύθυνση που κυριαρχεί και την προοδευτική που συνυπάρχει ως ανίσχυρη· αυτές εκφράζονται με την διπλή ενίσχυση και αναβάθμιση και των στοιχείων συντηρητισμού, εθνικισμού και αντικομμουνισμού, αλλά και των στοιχείων προοδευτισμού. Υπό την έννοια αυτή, αυτή η περίοδος και η πολυδιάσπασή της μπορεί να χαρακτηριστεί ως κληροδότημα κυρίως των περιόδων της πρώιμης Μεταπολίτευσης (στη βάση του συντηρητισμού-εθνικισμού) και αυτής των αρχών της δεκαετίας του 1990 μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 2000 (στη βάση του ευρωενωσιακού φιλελευθερισμού) και δευτερευόντως της περιόδου της ώριμης Μεταπολίτευσης (στη βάση των προοδευτικών στοιχείων). Ενώ, σε μερικές περιπτώσεις, επιστρέφουν σε αυτήν την περίοδο και ορισμένα σχήματα της χουντικής περιόδου με εκσυγχρονισμένες και πιο μετριοπαθείς μορφές και διατυπώσεις. Συνοπτικά, αυτή η περίοδος μπορεί να χαρακτηριστεί από ένα ιδεολογικά αντίρροπο κράμα συντηρητικών, φιλελεύθερων και προοδευτικών στοιχείων, μεταξύ των οποίων κυριαρχούν σαφώς τα δύο πρώτα.

Κατά την παραπάνω περιοδολόγηση, σχηματικά και στη βάση του διπόλου συντήρηση-πρόοδος, συνολικά η εξεταζόμενη περίοδος μπορεί να χαρακτηριστεί από τον εξής μετασηματισμό στα ιστορικά ερμηνευτικά σχήματα των σχετικών

περιεχομένων των υπό έρευνα εγχειριδίων: στην περίοδο της χούντας έχουμε την πιο ακραία και ακραιφνή μορφή συντηρητισμού, η οποία αίρεται βαθμιαία με προοδευτικά βήματα κατά την πρώιμη Μεταπολίτευση και φτάνει σε ένα άνω άκρο προόδου κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980· από κει και πέρα, το βέλος αντιστρέφεται και ο προοδευτισμός αρχίζει να αίρεται, αφού από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 επέρχεται η πρώτη συντηρητική αναδίπλωση, η οποία βαθαίνει ακόμα περισσότερο από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 σε συνύπαρξη με μια ανίσχυρη επανεμφάνιση προοδευτικών στοιχείων.

Στην βάση του διπόλου *ιδεολογικοποίηση-αποϊδεολογικοποίηση* η έντονη ιδεολογικοποίηση ακροδεξιάς-φασιστικής υφής της περιόδου της χούντας αίρεται κατά την πρώιμη Μεταπολίτευση στο πέρασμά της προς την αντίθετου τύπου ριζοσπαστική ιδεολογικοποίηση του δεύτερου μισού της δεκαετίας του 1980, η οποία αίρεται κι αυτή με την σειρά της την επόμενη περίοδο, ενώ από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 η ιδεολογικοποίηση επανέρχεται με την διπλή προαναφερθείσα διχοτομημένη τάση.

Στην βάση της *οπτικής της ίδιας της χώρας και του ρόλου της εντός του κόσμου που την περιβάλλει*, κατά τη χουντική περίοδο αυτή γίνεται αντιληπτή ως προκεχωρημένο φυλάκιο της Δύσης στον αντικομμουνιστικό αγώνα κατά της ΕΣΣΔ και των σοσιαλιστικών χωρών· κατά την πρώιμη Μεταπολίτευση η αντίληψη ότι η χώρα ανήκει στην Δύση παραμένει, ωστόσο με κάποια αμηχανία και εσωστρέφεια που επικεντρώνεται στην εθνική ενότητα· κατά την ώριμη Μεταπολίτευση η Ελλάδα γίνεται αντιληπτή ως υπανάπτυκτη χώρα που βιώνει ιμπεριαλιστική οικονομική εκμετάλλευση από τα δυτικά μονοπώλια και ανήκει φύσει στο κίνημα των Αδέσμευτων (ή και του εθνικού δρόμου προς τον σοσιαλισμό)· από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 η οπτική διχοτομείται μεταξύ της εξωστρέφειας προς την αισιόδοξη ευρωενωσιακή προοπτική της εξευρωπαϊσμένης, δημοκρατικής και φιλελεύθερης Ελλάδας και την εσωστρέφεια της εθνικής ενότητας με επίκεντρο τα εθνικά θέματα εξωτερικής πολιτικής και του ισχυρού ρόλου της Ελλάδας στα Βαλκάνια· μια διχοτόμηση οπτικής που εντείνεται από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 κλίνοντας και προς την ευρωενωσιακή προοπτική και προς την εθνική ενότητα, αμφότερες με στοιχεία αντικομμουνισμού.

Στο σημείο αυτό θα επιχειρήσουμε, σύμφωνα με το θεωρητικό μας πλαίσιο, ορισμένες ερμηνείες σε σχέση με το *κοινωνικό και ιστορικό συγκείμενο* και τους *παράγοντες επιρροής* αυτού του μετασχηματισμού, περνώντας στο 2ο μέρος των διαπιστώσεων και ειδικότερα στο σημείο Γ'.

2ο μέρος: *Για τις συγκεκριμένες και γενικές διαλεκτικές σχέσεις επί της ιστοριογραφίας, της ιστορίας και της ιδεολογίας δια μέσου του σχολικού εγχειριδίου Ιστορίας:*

Γ) *Διαλεκτική σχέση ιστορικού παρελθόντος και ιστοριογραφικού παρόντος εντοπισμένη στην ιδεολογική κατεύθυνση του εγχειριδίου: η συγκεκριμένη ιστορικοποίηση του 20ού αιώνα αντανακλά και αλληλεπιδρά με την ιστορικότητα της περιόδου 1967-2022, το ιστορικό-κοινωνικό πλαίσιο και τον συσχετισμό δύναμης των παραγόντων επιρροής:*

Όπως προκύπτει από την έρευνα, ο μετασχηματισμός των ιδεολογικών κατευθύνσεων των ελληνικών σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας της περιόδου 1967-2022 δια μέσου του μετασχηματισμού των ερμηνευτικών τους σχημάτων για την Ιστορία του 20ού αιώνα μπορεί να μάς αφηγηθεί με έναν έμμεσο τρόπο την ιστορία της περιόδου 1967-2022 δια μέσου των ιστοριογραφικών και ιδεολογικών επιλογών που εκφράζονται σε κάθε περίοδο και βρίσκονται σε συνάρτηση με το ιστορικό-κοινωνικό συγκείμενο και τον συσχετισμό δύναμης των παραγόντων επιρροής.

Έτσι μπορεί να ερμηνευθεί η φασίζουσα ακροδεξιά και ακραιφνώς αντικομμουνιστική εκδοχή Ιστορίας της περιόδου της χούντας και η αμηχανία εύρεσης αφηγήματος κατά την πρώιμη Μεταπολίτευση στη βάση της εθνικής ενότητας και του μετριοπαθούς εκδημοκρατισμού. Αυτή η πορεία καταλήγει, παρακολουθώντας τις εξελίξεις της ελληνικής Ιστορίας, στην ριζική αλλαγή της κατεύθυνσης κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980 και στα νέα ερμηνευτικά σχήματα που εμφανίζονται, ως απόρροια της ανάγκης ενσωμάτωσης μεγάλου μέρους του δυναμικού των λαϊκοδημοκρατικών αιτημάτων της Μεταπολίτευσης με την παράλληλη αναβάθμιση των διεκδικήσεων του κινήματος που αντανάκλαστηκαν στο πολιτικό και ιδεολογικό πεδίο. Στην περίοδο αυτή, οι βάσεις του εκδημοκρατισμού της Τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και του κράτους, η αναγνώριση και η άρση της λογοκρισίας της εαμικής πλευράς (εθνική συμφιλίωση) συναντήθηκαν με ένα διάχυτο αντιαμερικανικό και αντιμπεριαλιστικό-αντιμονοπωλιακό αίσθημα του ελληνικού λαού που αντανάκλαστηκε στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας της περιόδου, κυρίως της Δευτεροβάθμιας (βλ. σημείο Α') βρίσκοντας την έκφρασή του στα σχετικά περιεχόμενα για τον 20ό αιώνα. Από κει και πέρα, από την δεκαετία του 1990 και ως τις μέρες μας, φαίνεται πως η ευρωενωσιακή στρατηγική υπερκαθορίζει και την αφήγηση των εγχειριδίων, ενώ αίρονται ως ένα σημείο τα προοδευτικά κληροδοτήματα της προηγούμενης περιόδου για να καταλήξουμε στην πιο πρόσφατη περίοδο από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 και έπειτα, όταν και το άνοιγμα της «ιδεολογικής βεντάλιας» μεταξύ της εναλλακτικής ριζοσπαστικής εκδοχής, της εναλλακτικής ακραίας συντηρητικής εκδοχής και της αντικομμουνιστικής αναδίπλωσης ίσως αντανάκλα μια διάχυτη αμηχανία στην εύρεση στρατηγικής εντός του ευρωενωσιακού περιβάλλοντος και την απουσία ιδεολογικοπολιτικής συναίνεσης που αναπληρώνεται από την διάσπαση του αφηγήματος και τον πλουραλισμό των ιδεολογικών κατευθύνσεων και των ερμηνευτικών σχημάτων.

Τα παραπάνω επιβεβαιώνουν την θεωρητική υπόθεση πως τα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας ως *Política* (και ιδιαίτερα για την σύγχρονη Ιστορία) βρίσκονται σε άμεση ή πιο έμμεση συνάφεια, συνομιλία και αλληλεπίδραση με:

(α) *την πορεία της ταξικής ιδεολογικής πάλης* και της ιστορικής συγκυρίας στην οποία βρίσκεται το κίνημα (βρίσκεται σε δυναμική έξαρση και διεκδίκηση, σε περίοδο ήττας ή σε στατική αναδίπλωση και στάση αναμονής;) και η άρχουσα αστική τάξη (είναι σίγουρη για τον εαυτό της και την κοινωνική αναπαραγωγή ή βρίσκεται σε εποχή κρίσης, αναταραχής και κοινωνικής αμφισβήτησης;).

Το (α) σημείο συναρτάται εντός της ιστορικής αφήγησης των εγχειριδίων και διαφοροποιείται υπό την επίδραση του:

(β) της χρονικής απόστασης από τα γεγονότα, τις περιόδους και τις καταστάσεις που εξιστορούνται. Έτσι, ένας αδρομερής σχετικός διαχωρισμός είναι αυτός που διακρίνει ανάμεσα σε γεγονότα, περιόδους και καταστάσεις που απέχουν χρονικά και πραγματολογικά (δηλαδή, στερούνται άμεσης ιδεολογικής επιρροής και δεν συνδέονται με ανάλογα πολιτικά και ιδεολογικά επίδικα του παρόντος) από το εκάστοτε παρόν, πράγμα που τείνει στην ιδεολογική αποφόρτιση της ερμηνείας τους, στο πάγωμα και την «συνταγματοποίηση» της ερμηνείας τους ή το παράλληλο «άνοιγμά» τους σε προοδευτικές εκδοχές ερμηνείας ως ένα είδος «παραχώρησης» και φιλελεύθερου πλουραλισμού της κυρίαρχης ιδεολογίας. Η ερμηνεία τους δηλαδή ή παγώνει και «συνταγματοποιείται» ως σταθερός νόμος πια στο μείγμα της κυρίαρχης ιδεολογίας-αφήγησης ή επιχειρείται το «άνοιγμά» της ως άλλοθι πλουραλισμού σε γεγονότα που απέχουν χρονικά και άρα, δεν αφορούν άμεσα την τρέχουσα ζωή και ιδεολογία· περιέρονται, έτσι, σε μια σχετική εν υπνώσει κατάσταση απονέκρωσης κι αποσύνδεσης από το εκάστοτε παρόν, όντας πια μη φέροντα ιδεολογική φόρτιση άξια επιρροής.

Ένα παράδειγμα προς επίρρωση των παραπάνω αποτελεί η σύγκριση μεταξύ της περιόδου της ώριμης Μεταπολίτευσης και των μετέπειτα. Τα εγχειρίδια του δεύτερου μισού της δεκαετίας του 1980 με την πληθώρα προοδευτικών μαρξιστικών στοιχείων μπορούν να ερμηνευθούν ως μια παραχώρηση της κυρίαρχης ιδεολογίας σε ανταγωνιστικές προοδευτικές ιστορικές προσεγγίσεις και ερμηνείες, τις οποίες και ενσωματώνει συναινετικά εντός του Politicum ρόλου του σχολικού εγχειριδίου Ιστορίας. Το γεγονός αυτό συμβαδίζει, συνυφίνεται, συνάπτεται και συνάδει και με τις υλικές (κοινωνικές-οικονομικές) παραχωρήσεις του αστικού κράτους και με τις αναβαθμισμένες διεκδικήσεις και κατακτήσεις του κινήματος.

Έτσι, φαίνεται πως η ύπαρξη, η αύξηση και η διεύρυνση του κοινωνικού κράτους αποτελεί παράλληλη τακτική με την ύπαρξη και αύξηση των κοινωνικών προοδευτικών στοιχείων στα περιεχόμενα των σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας, ενώ και τα δύο (όπως και άλλα παρόμοια σε υλική ή ιδεολογική μορφή) υπάγονται στην γενικευμένη παραχώρηση του αστικού κράτους σε καιρούς ευημερίας, όταν και μπορεί να επιτυγχάνει με ασφάλεια την πολιτική ηγεμονία (της καπιταλιστικής κοινωνικής ειρήνης)· όταν έχει την ευχέρεια να διευρύνει το κρατικά αποδεκτό ιδεολογικό πεδίο στο πλαίσιο του εκδημοκρατισμού του και να αυξάνει τους βαθμούς αντανάκλασης-αποτύπωσης-συμπύκνωσης της ιδεολογικής πάλης του πολιτικού-κοινωνικού πεδίου στο εσωτερικό των ιδεολογικών μηχανισμών του, όπως αυτό της Εκπαίδευσης (βλ. 2.1).

Στην ίδια κατεύθυνση συμβάλλει-συγκλίνει και η ανάπτυξη του εργατικού-λαϊκού και εκπαιδευτικού-φοιτητικού κινήματος όταν κατακτά νίκες που μεταφράζονται και στην είσοδο-εισχώρηση της δικής του προοδευτικής ριζοσπαστικής ιδεολογίας σε θεσμούς του εξωτερικού πυρήνα του κράτους (των «ήπιων» μηχανισμών, των ιδεολογικών μηχανισμών) με όρους ταξικής πάλης και στο πολιτισμικό-ιδεολογικό πεδίο, κάτι που συνέβη την δεκαετία του 1980, όταν και εκφράστηκε με τον εντονότερο τρόπο το αντιδικτατορικό λαϊκό περιεχόμενο της μεταπολίτευσης και του εκδημοκρατισμού που αυτή συνεπαγόταν κατά την ώριμή της περίοδο.

Αντίθετα, σε κρισιακές περιόδους καταστολής και συρρίκνωσης του κοινωνικού κράτους (ή στο σημερινό νέο στάδιο του καπιταλισμού, όπου βασική κυρίαρχη ιδεολογία γίνεται ο νεοφιλελευθερισμός-νεοσυντηρητισμός και αμφισβητείται το δημοκρατικό περιεχόμενο της Μεταπολίτευσης και η σημασία της αντιδικτατορικής και λαϊκής πάλης), όταν το κράτος τείνει να συμπυκνώνεται στον κατασταλτικό του πυρήνα και να οργανώνεται γύρω από αυτόν, η προηγούμενη κίνηση «ανοίγματος» και ιδεολογικής διεύρυνσης ακολουθεί πλέον την αντίθετη-αντίστροφη πορεία: απομειώνοντας το σώμα της κυρίαρχης ιδεολογίας από προοδευτικά στοιχεία, διεξάγοντας πλέον καταστολή σε διεκδικήσεις ταξικής πάλης και στον ιδεολογικό-πολιτισμικό τομέα, με συνέπεια τα περιεχόμενα των σχολικών εγχειριδίων και οι ιστορικές προσεγγίσεις-ερμηνείες τους να τείνουν κι αυτά να συντηρητικοποιούνται και να ευθυγραμμίζονται με τον σκληρό πυρήνα της αστικής κυρίαρχης ιδεολογίας, τον αντικομμουνισμό, αντεργατισμό, αντι-κοινωνισμό και νεοφιλελευθερισμό-νεοσυντηρητισμό. Γι' αυτό και σε γενικές γραμμές, παρατηρούμε οι ηπιότερου αντικομμουνισμού ερμηνείες της περιόδου της χούντας, τρόπον τινά, να επιστρέφουν ξανά σε μετριασμένη-μετριοπαθή εκδοχή από την δεκαετία του 1990 και μέχρι σήμερα, κυριαρχώντας στην παράλληλη συνύπαρξή τους με «ξεθυμασμένες» ή/και πιο μετριοπαθείς ριζοσπαστικές εκδοχές, οι οποίες τείνουν σταδιακά ποσοτικά να απομειώνονται και ποιοτικά να ατονούν ως προς το σύνολό τους (και ως επιμέρους αυτές καθαυτές, αλλά και ως σύνολο σχέσεων ερμηνειών που δημιουργούν την «ατμόσφαιρα» και το ερμηνευτικό πλέγμα-κανόνα ολόκληρων εγχειριδίων) μέχρι σήμερα.

Υπό την έννοια αυτή, επιβεβαιώνεται η διαλεκτική ιδεολογικού-ιστοριογραφικού παρόντος και ιστορικής αφήγησης-ερμηνείας του παρελθόντος. Όπως επιβεβαιώνεται και ο *Politicum* ρόλος του σχολικού εγχειριδίου Ιστορίας που επηρεάζεται από και παρακολουθεί τις γενικότερες εξελίξεις του κοινωνικού-ιστορικού πλαισίου, ενώ παράλληλα προανακρούει τις γενικότερες εξελίξεις του· αποτελώντας παράλληλα ένα είδος ενδείκτη για τις γενικότερες πολιτικές-ιδεολογικές μετατοπίσεις που έχουν επισυμβεί και τροchioδρομικής βολής για την παρούσα και μέλλουσα εσωτερική και εξωτερική πολιτική του κράτους. Το σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας συνομιλεί με την βασική εσωτερική και εξωτερική πολιτική του κράτους δικαιολογώντας, τρόπον τινά, τις επιλογές των βασικών του κατευθύνσεων (τις στρατηγικές του), και παρακολουθώντας παράλληλα τα ανακλύπτοντα θέματα στην Δημόσια Ιστορία αποπειρώμενο να παρέμβει ιδεολογικά παρέχοντας για αυτά μια θεσμική ιστορική ερμηνεία, έναν ιστορικό κανόνα εναρμονισμένο με την κρατική πολιτική, άλλοτε συμβιβαστικό των αντιθέσεων και άλλοτε κλίνοντας προς την μία πλευρά ακολουθώντας και ενισχύοντας το ρεύμα της με θεσμικό τρόπο.

Μπορούμε, έτσι, να επιβεβαιώσουμε μέσα από τα ευρήματα της παρούσας έρευνας και την σύναψη μεταξύ ιστορικής αφήγησης (για το παρελθόν) και ιδεολογικής στρατηγικής (για το μέλλον) δια μέσου του συνδυαστικού κρίκου της θεσμικά εκπορευόμενης ιστορικής ερμηνείας και σχήματος στο κάθε παρόν. Επιβεβαιώνεται, επομένως, μέσα από αυτήν την σχέση και η θεωρητική θέση πως το σχολικό εγχειρίδιο της Ιστορίας είναι και προϊόν/αποτύπωμα/αντανάκλαση της πολιτικής και της ιδεολογίας (εφ' όσον το ίδιο έχει ιστορικότητα), αλλά και

διαμορφωτής/εργαλείο/όργανο της πολιτικής και της ιδεολογίας (εφ' όσον το ίδιο παράγει ιστορικοποίηση παρέχοντας πολιτικά επιχειρήματα).

Η έρευνα έδειξε πως εγχειρίδια ίδιας ιδεολογικής κατεύθυνσης τείνουν να υιοθετούν τα ίδια ερμηνευτικά σχήματα, τα οποία, με την σειρά τους, εκκινούν από τις ίδιες ιδεολογικές παραδοχές και εφαρμόζουν-επιλέγουν τις ίδιες ιστοριογραφικές αντιλήψεις-προτιμήσεις για την ερμηνεία ιστορικών γεγονότων, περιόδων και προσώπων. Η διαφοροποίηση που διαπιστώνεται, ωστόσο, είναι πως το φάσμα των ερμηνευτικών σχημάτων τείνει να διευρύνεται στα πιο σύγχρονα γεγονότα που παραμένουν ρευστά στη βάση της άμεσης επιρροής τους στο εκάστοτε σύγχρονο παρόν, ενώ αντίθετα, τείνει να παγιώνεται για γεγονότα και περιόδους του μακρινότερου παρελθόντος που δεν επηρεάζουν πια με άμεσο τρόπο αυτό το παρόν. Αυτή η διαφοροποίηση εντείνεται ακόμα περισσότερο όταν πρόκειται για συγκρουσιακά ή ιδεολογικά θέματα, όπου το φάσμα τείνει να διευρύνεται περαιτέρω είτε μέσω πλουραλισμού ερμηνευτικών σχημάτων, είτε μέσω αποχρώσεων τους εντός του ίδιου ερμηνευτικού σχήματος. Για παράδειγμα, η «βεντάλια» των ερμηνευτικών σχημάτων ανοίγει για σύγχρονα γεγονότα που επηρεάζουν αισθητά το εκάστοτε παρόν (όπως το ζήτημα του ελληνικού εμφυλίου από την περίοδο της χούντας μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1990), ενώ αντίθετα, η «βεντάλια» κλείνει και η ερμηνεία παγιώνεται και «συνταγματοποιείται» για πολύ παλιότερα γεγονότα και αντιθέσεις π.χ. την αντίθεση βενιζελικών και βασιλικών κατά τον Εθνικό Διχασμό, όπου η ερμηνεία συντάσσεται μετά την Μεταπολίτευση αναφανδόν και διαχρονικά σε απόλυτο βαθμό με την βενιζελική πλευρά. Τα ζητήματα που ανακύπτουν και επανέρχονται από το παρελθόν με διαφορετική μορφή, αφορούν κυρίως άμεσα ιδεολογικά ζητήματα π.χ. τον αντικομμουνισμό· ή γεγονότα και πρόσωπα, οι πράξεις των οποίων ακουμπούν σε σύγχρονα ζητήματα και συνάπτονται με εν δυνάμει πολιτικές επιλογές του κράτους π.χ. το ζήτημα της «οικονομικής ανάπτυξης» της χούντας ή η φιλοτέχνηση ενός πιο ανθρώπινου-κοινωνικού προσώπου του μεταξικού καθεστώτος και η μεταβολή της αξιολόγησης του Μεταξά από την καταδίκη ως φασίστα δικτάτορα προς μια πιο αμφιλεγόμενη εκδοχή αξιολογικής κρίσης. Τέτοια ζητήματα δείχνουν να επανέρχονται στη σχολική Ιστορία με αναθεωρητική διάθεση σε μια περίοδο οικονομικής κρίσης, κρίσης του πολιτικού συστήματος (κρίση πολιτικής εκπροσώπησης) και δυναμικών διεκδικήσεων του κινήματος, πλευρά της κρατικής διαχειριστικής στρατηγικής της οποίας είναι ο αντικομμουνισμός, το δημοκρατικό έλλειμμα και η άμεση καταστολή. Τα παραπάνω παραδείγματα είναι ενδεικτικά, καθώς εντός των συγκριτικών αναλύσεων της κάθε κατηγορίας υπάρχουν πάμπολλα τέτοια που επιδέχονται ανάλογης ερμηνείας και σύνδεσης με το ιστορικό-κοινωνικό πλαίσιο, ωστόσο θεωρούμε πως υπακούουν κατά βάση στον προαναφερθέντα κανόνα-μοτίβο.

Καταλήγοντας, για να συνθέσουμε τις παραπάνω διαπιστώσεις σε ένα συνεκτικό συμπέρασμα σχετικά με τον μετασχηματισμό των περιεχομένων μέσα από την επιρροή τους από το κοινωνικό-ιστορικό πλαίσιο και την αντίστοιχη διαμόρφωση του μείγματος της κυρίαρχης ιδεολογίας, μπορούμε να αναφέρουμε τα εξής.

Το μείγμα της κυρίαρχης ιδεολογίας, όπως αυτό εκφάνεται στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας, βρίσκεται σε διαρκή ιστορικό μετασχηματισμό, ο οποίος εκφράζεται στην

αλλαγή των «δοσολογιών» στο εσωτερικό του (με την ανασηματοδότηση και αναδιάταξη των εννοιών του) αλληλεπιδρώντας με: την ίδια την ιστορία (τις πηγές «έκκρισης» ιστορικών αφηγήσεων) ή την Διδακτική της και το εξωτερικό του πεδίο (τον κοινωνικοπολιτισμικό και ιδεολογικό περίγυρο-συγκείμενο ως απόρροια-αποκρυστάλλωση και της προηγούμενης πρόσφατης ιστορικής περιόδου). Συγκεκριμένα, βρίσκεται σε συνάρτηση και αλληλεπίδραση (συμπύκνωση, αποκρυστάλλωση, αντανάκλαση και αλληλοεπενέργεια), αλλά και σχετική-ανίσχυρη αυτονομία, ως ιδιόμορφη κατάσταση σχετικής ασυμφωνίας, με:

1. *Την διαλεκτική (σχέση) ενότητα παρόντος-παρελθόντος*: εδώ εντάσσεται η διαπίστωση περί χρονικής απόστασης από το γεγονός και ιδεολογικής του «αποφόρτισης» ή εισαγωγής του ως ιστοριογραφικού κανόνα σε φυσικοποιημένη και απαμφισβητούμενη μορφή, η οποία πρέπει να ιδωθεί σε συνάρτηση με την Διδακτική της Ιστορίας, όσον αφορά την μέθοδο (μορφή) παράθεσης των περιεχομένων των εγχειριδίων και την μεταφορά-υιοθέτηση των κατακτήσεών της στην ελληνική πραγματικότητα.

2. *Την ταξική και ιδεολογική πάλη, την πολιτική του κράτους (οικονομική-κοινωνική, εκπαιδευτική, εξωτερική), το πολιτικό σύστημα και την πορεία του εγχώριου (και διεθνούς στον βαθμό που ιμπεριαλιστικά επηρεάζεται) καπιταλισμού*, όπως αντανακλώνεται και στο ιδεολογικό πεδίο. Λειτουργεί, δηλαδή, σαν συμπύκνωση της προηγούμενης και σύγχρονης ταξικής πάλης στο ιδεολογικό-πολιτιστικό πεδίο κατισχύοντας, επιβάλλοντας και παγιώνοντας ιστορικές ερμηνείες και περιεχόμενα με παρόμοιο τρόπο όπως το Σύνταγμα των νόμων παγιώνει το αποτέλεσμα των αμέσως προηγούμενων ταξικών αγώνων με σκοπό να το αναπαράγει ως τέτοιο, ως δίκαιο, και υπό ευνοϊκότερους όρους να επιχειρήσει να το εμβαθύνει. Θεωρούμε πως είναι δόκιμη αυτή η παρομοίωση, αφού αφορά σχετικά παρόμοιες διαδικασίες εμφάνισης και παγίωσης του Κανόνα ως συμπύκνωση-αποκρυστάλλωση της αμέσως προηγούμενης ταξικής πάλης, ως αποτέλεσμα και ως προϋπόθεση για νέα αποτελέσματα, ως αναπαραγωγή και εμπέδωση του υπάρχοντος και απόπειρα διεύρυνσης και εμβάθυνσής του. Εκφράζεται, συνεπώς, μια διττή ενιαία διαδικασία: η συμπύκνωση της προηγούμενης ταξικής πάλης και η αντανάκλαση των αποτελεσμάτων της στο πεδίο της κυρίαρχης ιδεολογίας μετατρέπεται σε εργαλείο της σύγχρονης ταξικής πάλης από την πλευρά του κράτους και της άρχουσας τάξης.

Σε αυτά τα δύο κύρια σημεία, πρέπει να ληφθούν υπόψη, ως συνεπικουρικά και τα παρακάτω:

3. *Ο ρόλος των κοινωνικών-ανθρωπιστικών αντικειμένων-πειθαρχιών και μαθημάτων (μέρος των οποίων είναι η σχολική Ιστορία)* και ο ρόλος που καλούνται να διαδραματίσουν στο πλαίσιο της εκάστοτε εκπαιδευτικής πολιτικής και όσον αφορά την διακριτή ποιότητά τους (ρόλο-κατεύθυνσή τους) και όσον αφορά την ποσότητά τους (συρρίκνωση ή διεύρυνση ανθρωπιστικών-κοινωνικών γνωστικών αντικειμένων), κάτι που επηρεάζει και το κοινωνικό κύρος και την βαρύτητα αυτών των μαθημάτων στην αντίληψη των γονέων, των εκπαιδευτικών και των μαθητών. Αυτό το σημείο συνδέεται και με την πορεία της γενικής ιδεολογικής ταξικής πάλης (βλ. σημείο 2), τον γενικό ρόλο του σχολείου, της εκπαίδευσης και ιδιαίτερα τους

τρόπους που αυτός αντανακλάται στις αντιλήψεις μιας κοινωνίας για αυτόν (με κύρος ή απαξίωση;).

4. Το δεδομένο άνοιγμα της ιστορίας στη δημόσια σφαίρα δια μέσου και της τεχνολογίας, της ανάπτυξης δηλαδή των παραγωγικών δυνάμεων και του θεάματος. Η πορεία διεύρυνσης του πεδίου της Δημόσιας Ιστορίας δημιουργεί, κατά συνθήκη, το υπόστρωμα των προϋπαρχουσών γνωστικών συνθηκών (γνωστικών προϋποθέσεων) της σχολικής ιστορίας (στην διδασκαλία και τα περιεχόμενα, τις μεθόδους και τις ερμηνείες) και την επιβεβαιωτική, συναινετική ή συγκρουσιακή ατμόσφαιρα του κοινωνικοπολιτισμικού συγκεκριμένου για τα περιεχόμενα της σχολικής Ιστορίας. Η Δημόσια Ιστορία από τη μία εντάσσεται και αυτή ως στιγμή της ταξικής πάλης του ιδεολογικού πεδίου (βλ. πάλι σημείο 2) και από την άλλη συμβάλλοντας είτε στην συρρίκνωση, είτε στην διεύρυνση της σημασίας της σχολικής ιστορίας (σε σχέση με το κοινωνικό ενδιαφέρον που προκαλεί για αυτήν ή για συγκεκριμένα ιστορικά θέματα), θέτει την τελευταία υπό την άμεση επιρροή και κηδεμονία της, καθώς η διαφαινόμενη τάση είναι να μην υπάρχει γνωστική σύγκρουση των δύο, μα συμφωνία και αρμονία, αν όχι ταύτιση. Ως εμπειρικό παράδειγμα των τελευταίων, μπορούν να ιδωθούν οι περιπτώσεις απόσυρσης σχολικών εγχειριδίων, όπου αυτή περνάει σε μεγάλο βαθμό από την Δημόσια Ιστορία και ιδεολογική διαμάχη, κρίνεται εκεί πρώτιστα (στη δημοσιότητα) και μετά εφαρμόζεται στην εκπαιδευτική πολιτική του μαθήματος της Ιστορίας εγκολπώνοντας παράλληλα και τα αποτελέσματα της διαμάχης για την επίτευξη της μέγιστης δυνατής συναίνεσης. Βέβαια, παραπέμποντας και στην αντίληψη περί δομικής θέσης των μηχανισμών του κράτους (βλ. 2.1 Θεωρητικού Μέρους), επισημαίνουμε πως τα περιεχόμενα του σχολικού εγχειριδίου της Ιστορίας αποτελούν συμπύκνωση-αποτύπωση συσχετισμών δύναμης μέχρι ενός ορίου, η υπέρβαση του οποίου τείνει να αμφισβητεί την ίδια την ουσία της Κυρίαρχης Ιδεολογίας και της κρατικής αστικής εξουσίας. Το όριο αυτό διαχωρίζει ως «φράγμα» την δυνατότητα της Κυρίαρχης Ιδεολογίας για συμπύκνωση-αποτύπωση των συσχετισμών του ιδεολογικού πεδίου στο σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας, από την ανάγκη για αναδίπλωση της Κυρίαρχης Ιδεολογίας στον κατασταλτικό της πυρήνα του καθαρά εργαλειακού ρόλου επιβολής της στο ιδεολογικό πεδίο (και δια μέσου του σχολικού εγχειριδίου Ιστορίας).

Δ) Γενική διαλεκτική σχέση Ιστοριογραφίας και Ιδεολογίας μέσω των συνάψεων ιστοριογραφικών και ιδεολογικών επιλογών-κατευθύνσεων του εγχειριδίου:

Στο σημείο αυτό επιχειρούμε να προεκτείνουμε τις πιο συγκεκριμένες διαπιστώσεις των σημείων Α', Β' και Γ' σε ένα πιο αφηρημένο και γενικό επίπεδο κατάθεσης κάποιων θεωρητικών υποθέσεων, καταλήγοντας, στο τέλος, και στην κατάθεση ορισμένων ιδεών για περαιτέρω εμβάθυνση και έρευνα με αφορμή την παρούσα εργασία.

Αφετηρία της παρούσας διαπίστωσης είναι η μεγάλη σημασία που έχει, όπως έδειξε η έρευνα, το ερμηνευτικό σχήμα στην δηλωτική γνώση του εγχειριδίου της Ιστορίας, το οποίο είτε αν, εν απουσία της καθαρής-σαφούς μορφής του, συντεθεί

από τις παράλληλες εμφάνσεις, αποσιωπήσεις και αξιολογικές κρίσεις που το αφορούν, είτε αν συνεξεταστεί με αυτές, αποτελεί ένα πολύ χρήσιμο αφετηριακό σημείο για την διερεύνηση της (κυρίαρχης) ιδεολογίας μέσα από την ανίχνευση των κρίσιμων ιστοριογραφικών επιλογών (και των κυρίαρχων εξ αυτών). Η ποσοτική και ποιοτική συσσώρευση και ένταση ερμηνευτικών σχημάτων αποτελεί έναν ασφαλή ενδείκτη για την εξακρίβωση της ιδεολογικής κατεύθυνσης του εγχειριδίου ή μιας σειράς εγχειριδίων (μιας χρονικής περιόδου), ενώ η ποιοτική διαφοροποίηση εντός του αυτού ερμηνευτικού σχήματος μπορεί να παρέχει ενδείκτες «αποχρώσεων» με τις οποίες επενδύεται το ίδιο ερμηνευτικό σχήμα, εντός διαφορετικών ιδεολογικών κατευθύνσεων που παρουσιάζουν, εντούτοις, ιδεολογικές και ιστοριογραφικές συγκλίσεις, ελαφρώς παραλλαγμένες και μετασχηματισμένες υπό το φως και την «ατμόσφαιρα» της διαφορετικής ιστορικής περιόδου.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, επιβεβαιώνεται εν μέρει μέσα από την έρευνα η υποθετική αντιστοίχιση που έγινε στο Θεωρητικό Μέρος: μεταξύ των ερμηνευτικών σχημάτων (στην ευρεία τους έννοια) με τα ιδεολογικά στοιχεία της περιμέτρου μιας ιδεολογικής σύνθεσης και των ιδεολογικών κατευθύνσεων με τις κεντρικές ιδεολογικές έννοιες του πυρήνα μιας ιδεολογικής σύνθεσης (βλ. 1.4 και 1.5). Έτσι, θα μπορούσε να εξαχθεί θεωρητικά πως το όλον μιας συγκεκριμένης ιστοριογραφικής αφήγησης συνίσταται σε ένα ορισμένο σύνολο αμοιβαίως αλληλοσυσχετιζόμενων ερμηνευτικών σχημάτων και ιδεολογικών κατευθύνσεων, όπως το όλον μιας συγκεκριμένης ιδεολογικής σύνθεσης συνίσταται σε ένα σύνολο αμοιβαίως αλληλοσυσχετιζόμενων ιδεολογικών στοιχείων, κεντρικών εννοιών και σημασιών. Στη βάση αυτής της αντιστοίχισης, θα λέγαμε πως τα ερμηνευτικά σχήματα εφαρμόζονται πάνω σε συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα, περιόδους, πρόσωπα κ.λπ. απαμφισβητώντας την ανοιχτότητα της ερμηνείας τους υπό το φως της δικής τους ερμηνείας και φυσικοποιώντας την, μετέπειτα, εντός της δικής τους ιστοριογραφικής-ιδεολογικής κατεύθυνσης. Ακριβώς, όπως, κατά την μορφολογική ανάλυση των ιδεολογιών του Freedden, οι κεντρικές έννοιες μιας ιδεολογικής σύνθεσης απαμφισβητούν τις νέες περιφερειακές έννοιες αποδίδοντάς τους συγκεκριμένες σημασίες εντός του δικού τους ιδεολογικού πλαισίου και οι περιφερειακές έννοιες, με την σειρά τους, δίνουν συγκεκριμένες ερμηνείες, οπτικές και «λύσεις» σε τρέχοντα ιδεολογικά-πολιτικά επίδικα. Το αποτέλεσμα, σε αυτήν την περίπτωση, είναι η φυσικοποίηση της έννοιας υπό μία συγκεκριμένη (ιδεολογικά προσδιορισμένη) σημασία έναντι των άλλων, ενώ στην περίπτωση των σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας, το αποτέλεσμα είναι η φυσικοποίηση της αφήγησης ενός γεγονότος, περιόδου ή αξιολογικής κρίσης ενός ιστορικού προσώπου υπό μια συγκεκριμένη ερμηνεία και ιστοριογραφική-ιδεολογική κατεύθυνση έναντι των άλλων.

Επιπροσθέτως, σε περιπτώσεις όπου τα ερμηνευτικά σχήματα αλλάζουν χωρίς να επηρεάζεται ουσιαστικά η ιδεολογική κατεύθυνση, μπορούμε να υποθέσουμε πως αυτή η αλλαγή είναι προϊόν της αλλαγής του ιστορικού-κοινωνικού πλαισίου, η οποία επηρεάζει ιστορικά την ιδεολογική κατεύθυνση αλλάζοντας τα περιφερειακά της στοιχεία (τα ερμηνευτικά σχήματα), αλλά όχι τον παραδοσιακό της πυρήνα, τον λογικό πυρήνα των βασικών ιδεολογικών αντιλήψεων και παραδοχών, ο οποίος είναι πολύ πιο δύσκολο να μεταβληθεί. Αν είναι έτσι, αφού τα ερμηνευτικά σχήματα

χαρακτηρίζονται (όπως τα ιδεολογικά στοιχεία) από τις ιδιότητες της *εγγύτητας*, της *προτεραιότητας*, της *διαπερατότητας* και της *αναλογικότητας* (βλ. 1.4), μόνον πέραν ενός ορίου ποσοτικής συσσώρευσης ποιοτικώς μετασχηματισμένων ερμηνευτικών σχημάτων μπορούμε να μιλάμε για πέρασμα σε μια άλλη ιδεολογική-ιστοριογραφική κατεύθυνση και όχι απλώς σε μια νέα μορφή-απόχρωση της ίδιας κατεύθυνσης, οι διαφορετικές μορφές της οποίας προσαρμόζονται και εφαρμόζουν σε διαφορετικά ιστορικά-κοινωνικά πλαίσια.

Μέσα από αυτήν την αναλογία, τα ερμηνευτικά σχήματα μπορούν να ιδωθούν ως τα περιφερειακά στοιχεία του πυρήνα μιας ιδεολογικής-ιστοριογραφικής κατεύθυνσης: τα ερμηνευτικά σχήματα κινούνται στην επιφάνεια-περιφέρεια παρέχοντας συγκεκριμένες ερμηνείες και αξιολογικές κρίσεις για συγκεκριμένα γεγονότα, περιόδους και πρόσωπα, ενώ η ιστοριογραφική-ιδεολογική κατεύθυνση αποτελεί τον δομικό πυρήνα, το βάθος και την ουσία από την οποία εκκινούν και στην οποία καταλήγουν. Η συνένωση και συνάρθρωση περιφέρειας και πυρήνα, επιφάνειας και βάθους-ουσίας συνιστά το συγκεκριμένο διαμορφωμένο όλον της ιστοριογραφικής-ιδεολογικής κατεύθυνσης εντός μιας συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου.

Αν τα ερμηνευτικά σχήματα εφαρμόζονται σε συγκεκριμένα γεγονότα, περιόδους, ιστορικά πρόσωπα κ.λπ., ο οικείος πυρήνας τους (της ιστοριογραφικής-ιδεολογικής κατεύθυνσης) σχετίζεται με το αμετάβλητο σύνολο παραδοχών και αντιλήψεων δομικού τύπου και βάθους που αφορούν την αξιωματική εστίαση της ιστοριογραφικής γραφής και αντίληψης. Έτσι, ανάλογα με την αξιωματικού τύπου διαφορετική εστίαση στην κοινωνία και την ιστορία της ανθρωπότητας μπορούμε αδρομερώς να επιχειρήσουμε μια κατηγοριοποίηση αυτών των ιστοριογραφικών-ιδεολογικών κατευθύνσεων ως εξής:

α) η εστίαση στο έθνος και την κοινότητα ως υποκειμένου της ιστορίας συνάπτεται με μια εθνικιστική-συντηρητική ιδεολογική-ιστοριογραφική κατεύθυνση (ενώ αν αυτή προβάλλει επιθετικά, τότε εκπίπτει σε φασίζουσες ή φασιστικές εκδοχές). Κύριο πεδίο αφήγησης εδώ είναι η εθνική ενότητα, οι σημαντικές προσωπικότητες του έθνους και οι μάχες του έθνους με εχθρούς στο εσωτερικό ή το εξωτερικό.

β) η εστίαση στον πολίτη (μεμονωμένο άτομο) ως υποκειμένου της ιστορίας συνάπτεται με μια φιλελεύθερη-κοσμοπολίτικη ιδεολογική-ιστοριογραφική κατεύθυνση. Κύριο πεδίο αφήγησης εδώ είναι η ισότητα και ελευθερία πολιτών-ατόμων ενταγμένων σε διαταξικές κοινωνικές ομάδες ή υπερεθνικές οντότητες, τις οποίες χαρακτηρίζει η διαπολιτισμική ενότητα και ο αλληλοσεβασμός των ταυτοτήτων και των ατομικών δικαιωμάτων.

γ) η εστίαση στις κοινωνικές τάξεις ή στο σύνολο της ανθρωπότητας ως υποκειμένου της ιστορίας συνάπτεται με μια ριζοσπαστική μαρξίζουσα ή μαρξιστική ιδεολογική-ιστοριογραφική κατεύθυνση. Κύριο πεδίο αφήγησης εδώ είναι η ταξική διάρθρωση της κοινωνίας σε αντιτιθέμενες κοινωνικές τάξεις με διαφορετικά οικονομικά συμφέροντα και ιδεολογίες, το κοινωνικοοικονομικό σύστημα παραγωγής, το συγκρουσιακό διεθνές ιμπεριαλιστικό σύστημα διακρατικής εκμετάλλευσης και ο διεθνισμός των καταπιεζόμενων τάξεων.

Από τις παραδοχές-αντιλήψεις των παραπάνω βασικών ιδεολογικών-ιστοριογραφικών κατευθύνσεων, θεωρούμε πως εκκινεί το πλήθος των ερμηνευτικών σχημάτων που εντοπίστηκαν στην παρούσα έρευνα για να ερμηνεύσει υπό το φως τους την ιστορία του 20ού αιώνα.

Έτσι, για την περαιτέρω έρευνα, ένα βασικό ερώτημα, που αξιοποιώντας τις παραπάνω παραδοχές θα κινείται οριζόντια μεταξύ των διαφόρων πηγών «έκκρισης» ιστορικών αφηγήσεων, είναι το κατά πόσο μπορεί να χρησιμεύσει ως βάση το ερμηνευτικό σχήμα και η ιδεολογική κατεύθυνση για α) την σύγκριση των αποτελεσμάτων της παρούσας έρευνας, που επικεντρώθηκε στην σχολική Ιστορία, με τις τάσεις της Δημόσιας Ιστορίας και της επιστημονικής-ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας της αντίστοιχης περιόδου για τον 20ό αιώνα (ή αντίστοιχων περιόδων στο εσωτερικό της), προκειμένου να ανιχνευθούν με συγκεκριμένο τρόπο οι διαδρομές δομικής και χρονικής αλληλεπίδρασης μεταξύ τους, προκειμένου να ανιχνευθεί το μεταξύ τους μετασχηματιζόμενο πλέγμα πολύπλοκων σχέσεων και αλληλεπιδράσεων που τις χαρακτηρίζει θεωρητικά.

Επίσης, τα θεωρητικά και μεθοδολογικά εργαλεία της παρούσας εργασίας προτείνονται να χρησιμοποιηθούν στην έρευνα των σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας (κάθετα) για: β) την διερεύνηση άλλων περιόδων αναφοράς (π.χ. για τον 19ο αιώνα), γ) άλλων περιόδων χρήσης σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας, ενώ τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας μπορούν δ) να συγκριθούν, ως προς τα περιεχόμενα της διεθνούς ή ευρωπαϊκής σχολικής Ιστορίας για τον 20ό αιώνα, με αντίστοιχης περιόδου χρήσης σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας άλλων χωρών.

Ως προέκταση και περαιτέρω ανάπτυξη της ανάλυσης της παρούσας εργασίας ε) μπορούν να τεθούν συγκεκριμένα ερωτήματα σχετικά με τους συγκεκριμένους βαθμούς αλληλοσυσχέτισης των ερμηνευτικών σχημάτων σε διαφορετικές κατηγορίες π.χ. για τον ρόλο των Μεγάλων Δυνάμεων διαχρονικά σε όλες τις χρονικές-θεματικές κατηγορίες του 20ού αιώνα, η δημιουργία του πλέγματος αλληλοσυσχέτισής τους μέσω της σύγκρισης θα προσφέρει μια συνολική εικόνα νέων δεδομένων επί νέων ερευνητικών ερωτημάτων. Ενώ, τέλος, η παρούσα έρευνα στ) διατηρώντας την ίδια περίοδο αναφοράς (20ό αιώνα) και την ίδια ερευνώμενη περίοδο χρήσης των ελληνικών σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας (1967-2022) μπορεί να εμπλουτιστεί με ερευνητικά ερωτήματα που θα στοχεύουν στην ανίχνευση της «βαθιάς δομής» των ιστορικών αφηγήσεων, ώστε να εντοπιστεί ο μετασχηματισμός τους και να συγκριθεί με τα ευρήματα της παρούσας έρευνας. Τα ερωτήματα αυτά θα άπτονται της προβληματικής της Κριτικής και Θεωρησιακής Φιλοσοφίας της Ιστορίας και της επιστημολογίας της στοχεύοντας στην διερεύνηση θεμάτων όπως: η ιστορική κίνηση και οι παράγοντες (υποκείμενά) της, η αντίληψη περί κοινωνικής και διεθνούς δομής σχέσεων και αλληλοσυσχετίσεων, οι παράγοντες αιτιότητας των ιστορικών γεγονότων, η σύγκριση των ιστορικών εννοιών α' και β' τάξης που εκφράζονται υπόρρητα στα περιεχόμενα των εγχειριδίων κ.λπ., σε μια προσπάθεια να διερευνηθεί η γενικότερη οπτική πάνω στις φιλοσοφικές ορίζουσες της ιστοριογραφίας και της ιστορίας που φέρουν υπόρρητα τα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας κάτω από την επιφανειακή αφήγηση της χρονικής εκτύλιξης των γεγονότων που αποτελεί τον ιστοριογραφικό τους κανόνα. Αυτό, βέβαια, είναι ένα γενικότερο

ζήτημα διασύνδεσης της Φιλοσοφίας της Ιστορίας και της σχολικής Ιστορίας, ένα ανοιχτό ερώτημα προς διερεύνηση για κάποια μελλοντική απόπειρα που θα εμπλουτίσει το πεδίο έρευνας των σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας, στοχεύοντας στην και ανιχνεύοντας την ακόμα πιο «βαθιά δομή» και «πυρήνα» των αφηγήσεων-περιεχομένων τους με νέα θεωρητικά εργαλεία ευρύτερης εστίασης και μεγαλύτερης εμβάθυνσης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πρωτογενείς πηγές (τα σχολικά εγχειρίδια της έρευνας)

[24 ελληνικά σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας, Γενικής και Τεχνικοεπαγγελματικής Εκπαίδευσης της περιόδου 1967-2022]
Με χρονολογική σειρά κατά εκπαιδευτική βαθμίδα:

Δημοτικό

Κυριαζόπουλος, Α. & Διαμαντόπουλος, Ν. (1967). *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, ΣΤ' Τάξεως Δημοτικού σχολείου, β' έτος συνδιδασκαλίας*. Αθήναι & Πάτραι: Χ. Ι. Καγιάφα.

Σακκαδάκης, Κ. (1969). *Ελληνική Ιστορία των νεώτερων χρόνων, ΣΤ' Δημοτικού*. Αθήναι: ΟΕΔΒ.

Καφεντζής, Γ. (1974). *Ιστορία των νεώτερων χρόνων, Τάξη ΣΤ' Δημοτικού*. Αθήναι: ΟΕΔΒ.

Διαμαντόπουλος, Ν. & Κυριαζόπουλος, Α. (1979). *Ελληνική ιστορία των νεώτερων χρόνων, ΣΤ' Δημοτικού*. Αθήναι: ΟΕΔΒ.

Ακτύπης, Δ., Βελαλίδης, Α., Καΐλα, Μ., Κατσουλάκος, Θ., Παπαγρηγορίου, Γ. & Χωρεάνθης, Κ. (1989). *Στα νεότερα χρόνια, ΣΤ' Δημοτικού*. Αθήναι: ΟΕΔΒ. [Κατσουλάκος, Θ., Κυρκίνη, Α. & Σταμοπούλου, Μ. (αναθεώρηση, 1997), Μελάς, Δ. (καθοδήγηση και εποπτεία, 2007)].

Ρεπούση, Μ., Ανδρεάδου, Χ., Πουταχίδης, Α. & Τσιβάς, Α. (2006). *Στα νεότερα και σύγχρονα χρόνια, Ιστορία για την ΣΤ' Δημοτικού*. Αθήναι: ΟΕΔΒ.

Κολιόπουλος, Ι., Μιχαηλίδης, Ι., Καλλιανιώτης, Α. & Μηνάογλου, Χ. (2012). *Ιστορία του νεότερου και σύγχρονου κόσμου, ΣΤ' Δημοτικού*. Αθήναι: ΟΕΔΒ.

Γυμνάσιο

Ματαράσης, Α. & Παπασταματίου, Σ. (1966). *Ιστορία των νεώτερων και των νεώτατων χρόνων, Γ' Γυμνασίου*. Αθήναι: ΟΕΔΒ.

Δαφνής, Γ. (1969). *Συνοπτική ιστορία της συγχρόνου Ελλάδος*. Αθήναι: ΟΕΔΒ.

Κουλικούρδη, Γ. Π. (1976). *Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία: από τον 15ο αιώνα μ.Χ. ως σήμερα, για την Γ' τάξη του Γυμνασίου*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.

Κρεμμυδάς, Β. (1984). *Ιστορία Νεότερη-Σύγχρονη: Ελληνική-Ευρωπαϊκή και Παγκόσμια, Γ' τάξη Γυμνασίου*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.

Σφυρόερας, Β. Β. (1991). *Ιστορία νεότερη και σύγχρονη, Γ' Γυμνασίου*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.

Λούβη, Ε. & Ξιφαράς, Δ. Χ. (2006). *Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία, Γ' Γυμνασίου*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.

Λύκειο (Γενικής Παιδείας)

Θεοδωρίδης, Χ. & Λαζάρου, Α. (1972). *Ιστορία Ελληνική και Ευρωπαϊκή των νέων χρόνων, ΣΤ' Γυμνασίου*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.

Σκουλάτος, Β., Δημακόπουλος, Ν. & Κόνδης, Σ. (1983). *Ιστορία νεότερη και σύγχρονη, τεύχος γ', Γ' Λυκείου*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.

Κόκκινος, Γ., Αλεξάκη, Ε., Βατούγιου, Σ., Γατσωτής, Π., Κάββουρα, Θ., Κοντογιώργη, Έ., Κώστογλου, Α-Ο., Μαρκέτος, Σ., Παπαθεοδώρου, Γ., Προύσαλη, Ε., Ράπτης, Κ. & Συριάτου, Α. (2002). *Ιστορία του νεότερου και σύγχρονου κόσμου, Γ' Ενιαίου Λυκείου, Γενικής Παιδείας*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.

Κολιόπουλος, Ι., Σβολόπουλος, Κ. Χατζηβασιλείου, Ε., Νημάς, Θ. & Σχολινάκη-Χελιώτη, Χ. (2007). *Ιστορία του νεότερου και του σύγχρονου κόσμου (από το 1815 έως σήμερα), Γ' Γενικού Λυκείου και Δ' Εσπερινού Λυκείου, Γενικής Παιδείας*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.

Λύκειο (Μαθήματος Κατεύθυνσης, Δέσμης, Τεχνικής Εκπαίδευσης, Μαθημάτων Επιλογής)

Καραγιάννης, Γ. Σ. (1973). *Ιστορία ευρωπαϊκή και ελληνική, για την Β' Τάξη των κατωτέρων τεχνικών σχολών*. Αθήνα: εκδόσεις «Θεοδοσίου».

Βώρος, Φ. Κ., Οικονομοπούλου, Ξ., Ασημομύτης, Β. Δ., Δημακόπουλος, Ν. Π. & Κατσουλάκος, Θ. (1984). *Θέματα νεότερης και σύγχρονης ιστορίας από τις πηγές, Γ' Λυκείου, δέση γ', δέση δ'*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.

Σταυριανός, Λ. (1984). *Ιστορία του ανθρώπινου γένους, Α' Λυκείου*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.

Λιάκος, Α., Γαγανάκης, Κ., Γαζή, Έ., Κόκκινος, Γ., Πεντάζου, Ι. & Σμπιλίρης, Γ. (1998). *Ελληνικός και Ευρωπαϊκός Πολιτισμός, Α' Τάξη Γενικού Λυκείου, Μάθημα Επιλογής*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.

Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Μ., Κωφός, Ε., Αιλιανός, Κ., Αλεξανδρής, Α., Κιτρομηλίδης, Π., Ιωακειμίδης, Π., Χασιώτης, Ι. & Φωτιάδης, Κ. (1998). *Θέματα Ιστορίας: το Μακεδονικό Ζήτημα, Ελληνοαλβανικές σχέσεις, Ελληνοτουρκικές σχέσεις, το Κυπριακό Ζήτημα, Ελλάδα και Ευρωπαϊκή Ένωση, ο Ελληνισμός της Διασποράς, Παρευξείνιος Ελληνισμός, Β' Ενιαίου Λυκείου, Μάθημα Επιλογής*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.

Μαργαρίτης, Γ., Αζέλης, Α., Ανδριώτης, Ν., Δετοράκης, Θ. & Φωτιάδης, Κ. (1999). *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας, Γ' Γενικού Λυκείου (Θεωρητική Κατεύθυνση)*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.

Κατσουλάκος, Θ., Κυρκίνη, Α., Μπαφούνης, Γ. & Σμπιλίρης, Γ. (2001). *Ιστορία του Νεότερου και Σύγχρονου Κόσμου από το 1453 μ.Χ. έως σήμερα, Β' Τάξη Ιου Κύκλου ΤΕΕ [Α' ΕΠΑΛ Γενικής Παιδείας]*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Αβδελά, Έ. (1997α). Η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας στο ελληνικό σχολείο: «εμείς» και οι «άλλοι». Στο Φραγκουδάκη, Α. & Δραγώνα, Θ. (επιμ.) *«Τι είν' η πατρίδα μας;»: Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση* (σσ. 27-45). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Αβδελά, Έ. (1997β). Χρόνος, ιστορία, εθνική ταυτότητα στο ελληνικό σχολείο. Φραγκουδάκη, Α. & Δραγώνα, Θ. (επιμ.) *«Τι είν' η πατρίδα μας;»: Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση* (σσ. 49-71). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Αβδελά, Έ. (1998). *Ιστορία και σχολείο*. Αθήνα: Νήσος.

Αβδελά, Έ. (2007). *Διδάσκοντας Ιστορία: Κλειδιά και Αντικλειδιά*. ΥΠΕΠΘ/Πανεπιστήμιο Αθηνών: Αθήνα.

Αδάμου-Ράση, Μ. (2004). Η «ιστορία» ... της Ιστορίας και οι ιδεολογικοί άξονες της Διδακτικής της στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο. Στο *Πρακτικά 3ου Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας Εκπαίδευσης*. Εργαστήριο Ιστορικού Αρχείου Νεοελληνικής και Διεθνούς Εκπαίδευσης, 1-3 Οκτωβρίου 2004, Πάτρα.

Ανακτήθηκε από:

https://www.eleie.gr/images/synedria/3---_compressed.pdf

Αθανασιάδης, Χ. (2015). *Τα αποσυρθέντα βιβλία: έθνος και σχολική ιστορία στην Ελλάδα 1858-2008*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Αλιβιζάτος, Ν. (1995). *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974: όψεις της ελληνικής εμπειρίας*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Αλιβιζάτος, Ν. (2012). *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στην Νεοελληνική Ιστορία 1800-2010*. Αθήνα: Πόλις.

Altbach, P. G. (1991). Textbooks: The International Dimension. In Apple, M. W. & Christian-Smith, L. K. (eds.) *The Politics of the Textbook* (pp. 242-258). New York: Routledge.

Αλτουσέρ, Λ. (1978). *Για τον Μαρξ*. Αθήνα: γράμματα.

Αλτουσέρ, Λ. (1999). Ιδεολογία και ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους. Στο *Θέσεις*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Ανδρέου, Α. (2003). Οι εθνικοί μας μύθοι και η διαιώνισή τους. Έλεος πια με το “Κρυφό Σχολείο”. *Μακεδόν, 11*, 345-356.

Ανδρέου Α. Π. & Ηλιάδου-Τάχου, Σ. (2008). Οι δομές της παιδείας στα «Κρυφά Σχολεία» (1453-1912). Από το μύθο στην επιστημονική προσέγγιση της ελληνικής παιδείας την περίοδο της Οθωμανοκρατίας. Στο Ανδρέου Α. Π. (επιμ.). *Η διδακτική της ιστορίας στην Ελλάδα και η έρευνα στα σχολικά εγχειρίδια* (σσ. 269-300). Αθήνα: Μεταίχμιο.

Ανδρέου, Α. Π. & Κασβίκης, Κ. (2008). Το μετέωρο Βήμα της σχολικής Ιστορίας στα νέα εγχειρίδια για το Δημοτικό Σχολείο. Στο Ανδρέου, Α. Π. (επιμ.). *Η Διδακτική της Ιστορίας στην Ελλάδα και η Έρευνα στα Σχολικά Εγχειρίδια* (σσ. 81-128). Αθήνα: Μεταίχμιο.

Ανδρέου, Α., Κακουριώτης, Σ., Κόκκινος, Γ., Λεμονίδου, Έ., Παπανδρέου, Ζ. & Πασχαλούδη, Ε. (επιμ.) (2015). *Η Δημόσια Ιστορία στην Ελλάδα: Χρήσεις και καταχρήσεις της ιστορίας*. Θεσσαλονίκη: Μεταίχμιο.

Ανδρέου, Α. & Κασβίκης, Κ. (2015). Θεσσαλονίκη-Bitola: Δημόσιες εκδοχές της μακεδονικής ιστορίας σε δύο αγάλματα του βασιλιά Φιλίππου Β΄. Στο Ανδρέου, Α., Κακουριώτης, Σ., Κόκκινος, Γ., Λεμονίδου, Έ., Παπανδρέου, Ζ. & Πασχαλούδη, Ε. (επιμ.) *Η Δημόσια Ιστορία στην Ελλάδα: Χρήσεις και καταχρήσεις της ιστορίας* (σσ. 133-150). Θεσσαλονίκη: Μεταίχμιο.

Ανδρέου, Α. Π. & Βαμβακίδου, Ι. (2006). *Ο πληθυσμός των αγαλμάτων, η περίπτωση της Φλώρινας: Αναγνώσεις δημόσιων μνημείων και ασκήσεις Ιστορίας*. Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Αντ. Σταμούλη.

Andreou, A. P. & Kasvikis, K. (2015). A new “old-fashioned” textbook for Greek Primary education: Going backwards after the conflict. *International Journal of Historical Learning, Teaching and Research (IJHLTR)*, Vol. 13 (1), 36-48.

Ανδρίκου, Α. (2022). *Διερεύνηση των απόψεων και των πρακτικών υποψήφιων εκπαιδευτικών για την διδασκαλία της Ιστορίας μέσα από την εφαρμογή και την αξιολόγηση εναλλακτικών διδακτικών προσεγγίσεων* (Α δημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή). Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Φλώρινα.

Angvik, M. & Von Borries, B. (Eds.) (1997). *Youth and History: a comparative European survey on historical consciousness and political attitudes among adolescents*. Volume A: Description, Volume B: Documentation. Hamburg: Körber-Stiftung.

Apostolidou, E. (2012). Teaching and discussing historical significance with 15-year old students in Greece. *International Journal of History Teaching and Learning Research*, 11 (7), 7-23.

Αποστολίδου, Ε. (2019). *Μαθήματα Διδακτικής της Ιστορίας*. Αθήνα: Πεδίο.

Apple, M. (1986). *Ιδεολογία και Αναλυτικά Προγράμματα*. Θεσσαλονίκη: παρατηρητής.

Apple, M. (2008). *Επίσημη Γνώση*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Apple, M. W. (1991). The Culture and Commerce of the Textbook. In Apple, M. W. & Christian-Smith, L. K. (eds.) *The Politics of the Textbook* (pp. 22-40). New York: Routledge.

Apple, M. W. & Christian-Smith, L. K. (1991). The Politics of the Textbook. In Apple, M. W. & Christian-Smith, L. K. (eds.) *The Politics of the Textbook* (pp. 1-21). New York: Routledge.

Arendt, H. (1988). *Το Ολοκληρωτικό Σύστημα*. Αθήνα: Ευρύαλος.

Arrighi, G. (2010). *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times*. Verso: London / New York.

Αρώνη-Τσίχλη, Κ. (2008). *Ιστορικές σχολές και μέθοδοι: Εισαγωγή στην ευρωπαϊκή Ιστοριογραφία*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Ασκούνη, Ν. (1997). Απέναντι σε δύο αντιθετικές φιγούρες του «εθνικού άλλου»: στοιχεία από μια ανάλυση του λόγου των εκπαιδευτικών. Στο Φραγκουδάκη, Α. &

Δραγώνα, Θ. (επιμ.). «Τι είν' η πατρίδα μας»: Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση (σσ. 283-322). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Avgeridis, M. (2017). Debating the Greek 1940s: histories and memories of a conflicting past since the end of the Second World War. *historein*, 16 (1-2), 8-46.
<https://doi.org/10.12681/historein.9400>

Άχλης, Ν. Χ. (1983). *Οι γειτονικοί μας λαοί, Βούλγαροι και Τούρκοι στα σχολικά βιβλία Ιστορίας Γυμνασίου και Λυκείου*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.

Βαζιούλιν, Β. Α. (1988). *Η διαλεκτική του ιστορικού προτσές και η μεθοδολογία της έρευνάς του*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Βαζιούλιν, Β. Α. (2013). *Η Λογική της Ιστορίας: Ζητήματα Θεωρίας και Μεθοδολογίας*. Αθήνα: εκδόσεις ΚΨΜ.

Βαζιούλιν, Β. Α. (2021). *Το γίνεσθαι της μεθόδου επιστημονικής έρευνας του Κ. Μαρξ (Λογική πτυχή)*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Βαζούρα, Ζ. (2014). *Σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας Γενικής Παιδείας Γ' Τάξης Γενικού Λυκείου (2002-2009): ποσοτική και ποιοτική ανάλυση*. (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή). Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Φλώρινα.

Βακαλιός, Θ. (1986). Ιδεολογία και ταξική συνείδηση. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 60, 177-207.

Βακαλόπουλος, Α. Ε. (2020). *Νέα Ελληνική Ιστορία: από το 1204 έως τις αρχές του 21ου αιώνα*. Αθήνα: Ηρόδοτος.

Barton, K. C., & Levstik, L. S. (2004). *Teaching History for the Common Good*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

Barton, K. C. (2008). "You'd be wanting to know about the past": Social contexts of children's historical understanding in Northern Ireland and the U.S.A. In Levstik, L. S, & Barton, K. C. *Researching history education: theory, method, and context* (pp. 333-354). London and New York: Routledge.

Βασιλείου, Α. (2017). *Ο εθνικολαϊκισμός της ελληνικής Άκρας Δεξιάς: Η ιδεολογική χρήση της ιστορίας στο ακροδεξιά διαδίκτυο* (Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή Διατριβή). Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, Θεσσαλονίκη.

Bauman, Z. (2000). *Liquid modernity*. Cambridge, UK: Polity Press.

- Bauman, Z. (2002). *Η μετανεωτερικότητα και τα δεινά της*. Αθήνα: Ψυχογιός.
- Bell, D. (1962). *The End of Ideology: on the exhaustion of political ideas in the fifties*. New York: Free Press.
- Benjamin, W. (2014). *Θέσεις για τη Φιλοσοφία της Ιστορίας*. Αθήνα: Λέσχη Κατασκόπων 21^{ου} αιώνα.
- Bernstein, E. (1993). *The Preconditions of Socialism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Blackburn, R. (ed.) (1973). *Ideology in Social Science: Readings in Critical Social Theory*. New York: Vintage Books.
- Blainey, G. (2008). *Συνοπτική Ιστορία του 20ού Αιώνα*. Αθήνα: Φυτράκης.
- Βόγλη, Ε. (2015). *Τι πρέπει να γνωρίζει ο ιστορικός για την επιστήμη και το επάγγελμά του*. Αθήνα: Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα.
- Βλαχάκη, Μ. (2022). Το νέο πρόγραμμα σπουδών της Ιστορίας στο Δημοτικό Σχολείο: επισημαίνοντας τις αντιφάσεις. *Νέα Παιδεία*, 181, 57-71.
- Bourdieu, P. & Passeron, J-C. (2014). *Η αναπαραγωγή: Στοιχεία για μια θεωρία του εκπαιδευτικού συστήματος*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Bourdillon, H. (Ed.) (1994). *Teaching history*. London and New York: Routledge.
- Boutet, J. (1999). *Εισαγωγή στην Κοινωνιογλωσσολογία*. Αθήνα: Γρηγόρη.
- Burke, P. (2002). *Ιστορία και κοινωνική θεωρία*. Αθήνα: νήσος.
- Γαζή, Έ. (2011). *Πατρίς, Θρησκεία, Οικογένεια: ιστορία ενός συνθήματος 1880-1930*. Αθήνα: Πόλις.
- Γαλάνη, Χ. (2011). *Σχολικά εγχειρίδια ιστορίας και διδασκαλία της ιστορίας στη γαλλική δευτεροβάθμια εκπαίδευση – College – Γυμνάσιο (1968-2008)* (Αδημοσίευτη Διδακτρική Διατριβή). Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ), Αθήνα.
- Γαρδίκας, Κ., Δρουμπούκη, Α. Μ., Καραμανωλάκης, Β. & Ράπτης, Κ. (επιμ.) (2015). *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του 1940: Πόλεμος – Κατοχή – Αντίσταση – Εμφύλιος. Τόμος αφιερωμένος στον Χάγκεν Φλάισερ*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Carroll, E. H. (2015). *Τι είναι Ιστορία: Σκέψεις για τη θεωρία της ιστορίας και τον ρόλο του ιστορικού*. Αθήνα: Πατάκης.

- Carr, E. H. (2016). *Μικρή Ιστορία της Ρωσικής Επανάστασης*. Αθήνα: Πατάκης.
- Carrier, P. (2018). The Nation, Nationhood, and Nationalism in Textbook Research from 1951 to 2017. In Fuchs, E. & Bock, A. (eds.) *The Palgrave Handbook of Textbook Studies* (pp. 181-198). New York: Palgrave Macmillan.
- Γατσωτής, Π. (2004). Ο λόγος των μαθητών. Στο Κόκκινος, Γ. & Νάκου, Ε. (επιμ.). *Προσεγγίζοντας την ιστορική εκπαίδευση στις αρχές του 21ου αιώνα*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Γατσωτής, Π. (2022). Τα προγράμματα σπουδών Ιστορίας του 2021/2015. Μια κριτική από διεθνή σκοπιά. *Νέα Παιδεία*, 181, 47-56.
- Γιώτης, (2012). *Η διδασκαλία της ιστορίας στην ελληνική πρωτοβάθμια εκπαίδευση (1914 και εξής)*. (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή). Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, ΠΤΔΕ, Αθήνα.
- Γκιούρας, Θ. (2012). *Ελευθερία και Ιστορία: Με βασική αναφορά στις θέσεις «Για την Έννοια της Ιστορίας» του Walter Benjamin*. Αθήνα: ΚΨΜ.
- Γκόλια, Π. (2008). Οι ιστορικές επέτειοι στον σχολικό χωροχρόνο (1924-2007): Οι αναπαραστάσεις της σχολικής Ιστορίας μέσα από τους επετειακούς εορτασμούς. Στο Ανδρέου Α. Π. (επιμ.). *Η διδακτική της ιστορίας στην Ελλάδα και η έρευνα στα σχολικά εγχειρίδια* (σσ. 549-587). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Γκόλια, Π. (2011). *Υμνώντας το Έθνος: ο ρόλος των σχολικών γιορτών στην εθνική και πολιτική διαπαιδαγώγηση (1924-2010)*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Clark, C. (2014). *Οι υπνοβάτες: πώς η Ευρώπη πήγε στον πόλεμο το 1914*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Γληνός, Δ. & Κουγέας, Σ. Β. (2020). *Ο εθνικισμός στα σχολικά εγχειρίδια: τα ελληνικά σχολικά βιβλία κατά και μετά τον Μεγάλο Πόλεμο*. Αθήνα: Τόπος (Μοτίφο Εκδοτική).
- Clogg, R. (2015). *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας: 1770-2013*. Αθήνα: Κάτοπτρο.
- Close, D. (2007). *Ελλάδα, 1945-2004. Επίτομη Ιστορία: Πολιτική, Κοινωνία, Οικονομία*. Θεσσαλονίκη: Θύραθεν.
- Γούναρη, Π. & Γρόλλιος, Γ. (επιμ.) (2010). *Κριτική Παιδαγωγική: μια συλλογή κειμένων*. Αθήνα: Gutenberg.

- Γούτσος, Δ. & Μπέλλα, Σ. (επιμ.) (2022). *Κοινωνιογλωσσολογία*. Αθήνα: Gutenberg.
- Γράβαρης, Δ. (2017). Εκπαίδευση και οικονομική ανάπτυξη: Μια μαρξιστική ανάγνωση. Στο Γούλας, Χ & Λιντζέρης, Π. (επιμ.) *Διά βίου μάθηση, επαγγελματική κατάρτιση, απασχόληση και οικονομία: Νέα δεδομένα, προτεραιότητες και προκλήσεις* (σσ. 25-38). Αθήνα: ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ και ΙΝΕ ΓΣΕΕ.
- Γρόλλιος, Γ. Δ. (2011). *Προοδευτική Εκπαίδευση και Αναλυτικό Πρόγραμμα*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Δαφερμάκης, Μ. (2004). Ιστορία της Παιδείας και Λογική της Ιστορίας. Στο Μπουζάκης, Σ. (επιμ.), *Ιστορικές προσεγγίσεις της εκπαίδευσης* (σσ. 77-102). Αθήνα: Gutenberg.
- Δερτιλής, Γ. Β. (2018). *Ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας: 1750-2015*. Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης (Π.Ε.Κ.).
- Dosse, F. (2000). *Η Ιστορία σε ψίχουλα: Από τα Annales στη «Νέα Ιστορία»*. Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Duby, G. (1988). Κοινωνική ιστορία και ιδεολογία των κοινωνιών. Στο Λε Γκοφ, Ζ. & Νορά, Π. (επιμ.) *Το έργο της Ιστορίας. Βιβλίο Τρίτο*. (σσ. 13-38). Αθήνα: εκδόσεις Ράππα.
- Δραγώνα, Θ., Κουζέλης, Γ., Ασκούνη, Ν. (1997). Περιγραφή των αποτελεσμάτων της έρευνας πεδίου. Στο Φραγκουδάκη, Α. & Δραγώνα, Θ. (επιμ.). *«Τι είν' η πατρίδα μας»: Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση* (σσ. 220-282). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Eagleton, T. (2018). *Ιδεολογία: Μια εισαγωγή*. Αθήνα: Πεδίο.
- Εξερζόγλου, Χ. (2020). *Η Δημόσια Ιστορία: Μια Εισαγωγή*. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Ελλενστίν, Ζ. (1976). *Ιστορία της Σοβιετικής Ένωσης. Τόμος Α': Η κατάκτηση της εξουσίας 1917-1921, σοσιαλισμός σε μια μόνη χώρα 1922-1939*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Εμβαλωτής, Α. (επιμ.). (2009). *Νέα σχολικά βιβλία. Εμπειρίες των Εκπαιδευτικών: Συνοπτικό τεύχος με τα ευρήματα της έρευνας του Ι.Π.Ε.Μ. για τα νέα σχολικά βιβλία*. Αθήνα: Ι.Π.Ε.Μ. – Δ.Ο.Ε.
- Ένγκελς, Φ. (2007). *Ο Λουδοβίκος Φόιερμπαχ και το τέλος της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Evans, R. J. (2009). *Για την υπεράσπιση της Ιστορίας*. Αθήνα: Σαβάλλας.

- Ζέρβας, Θ. Γ. (2018). *Η διαμόρφωση της νεοελληνικής ταυτότητας: Εκπαίδευση, εθνικισμός και διδασκαλία της ιστορίας του ελληνικού έθνους*. Αθήνα: Σ. Ι. Ζαχαρόπουλος.
- Fairclough, N. (1989). *Language and Power*. London: Longman.
- Fairclough, N. (1992). *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press.
- Fairclough, N. (2003). *Analyzing Discourse: Textual Analysis for Social Research*. London: Routledge.
- Ferro, M. (2001). *Πώς αφηγούνται την ιστορία στα παιδιά σε ολόκληρο τον κόσμο*. Αθήνα: Μεταίχιμο.
- Fine, B. (1985). *Οικονομική Θεωρία και Ιδεολογία*. Αθήνα: κάλβος.
- Frietzsche, K-P. (1992). Τα σχολικά εγχειρίδια ως αντικείμενο έρευνας. Ματιές στην διεθνή έρευνα σχολικών εγχειριδίων. *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, 17, 173-183.
- Freeden, M. (1996). *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach*. Oxford: Clarendon Press.
- Freeden, M. (2006). *Ιδεολογία: Η εποχή μας σε 15 λέξεις*. Αθήνα: Ελληνικά γράμματα.
- Freeden, M. (2021). *Ideology Studies: New Advances and Interpretations*. London & New York: Routledge.
- Fuchs, E. (2011). Current Trends in History and Social Studies Textbook Research. *Journal of International Cooperation in Education*, 14 (2), 17-34.
- Fuchs, E. & Bock, A. (eds.) (2018). *The Palgrave Handbook of Textbook Studies*. New York: Palgrave Macmillan.
- Fukuyama, F. (1992). *Το Τέλος της Ιστορίας και ο Τελευταίος Άνθρωπος*. Αθήνα: Λιβάνης.
- Fuller, S. (2015). *Κουν κατά Πόππερ: ο αγώνας για την ψυχή της επιστήμης*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Geuss, R. (1981). *The Idea of a Critical Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.

Giroux, H. A. (2020). *Neoliberalism's War on Higher Education*. Chicago: Haymarket Books.

Grever, M. (2017). Why national narratives are perpetuated: a literature review on new insights from history textbook research. *London Review of Education*, 15 (2), 286-301.

Griffin, A. (1962). History in *World Book Encyclopedia*. Chicago: Field Educational Enterprises Corporation.

Hawkes, D. (2004). *Ideology: The new Critical Idiom*. New York & London: Routledge.

Heywood, A. (2006). *Εισαγωγή στην Πολιτική*. Αθήνα: Πόλις.

Heywood, A. (2007). *Πολιτικές Ιδεολογίες*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Higgs, J. (2013). Μια Ιστορία του 20ού αιώνα: ο αιώνας των μεγάλων αλλαγών. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Ηλιοπούλου, Ι. (2002). *Το μάθημα της Ιστορίας στην ελληνική εκπαίδευση: Ιστορικές, παιδαγωγικές και διδακτικές διαστάσεις* (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή). Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Σχολή Επιστημών Αγωγής, Ιωάννινα.

Ηλιού, Φ. (1993). Σχολικά εγχειρίδια και εθνικισμός: Η προσέγγιση του Δημήτρη Γληνού. Στο Ε.Λ.Ι.Α (επιμ.). *Η Ελλάδα των Βαλκανικών πολέμων: 1910-1914* (σσ: 259-278). Αθήνα: Ε.Λ.Ι.Α.

Hobsbawm, E. (1998). *Για την ιστορία*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Hobsbawm, E. J. (2010). *Η Εποχή των Άκρων: Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Hobsbawm, E. J. (2012). *Η Εποχή των Αυτοκρατοριών: 1875-1914*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Höhne, T. (2002). *Schulbuchwissen: Umriss einer Wissens und Medientheorie des Schulbuches*. Frankfurt/M.: Goethe-Universität.

Höhne, T. (2008). Die thematische Diskursanalyse - dargestellt am Beispiel von Schulbüchern. *Forschungspraxis*, 2, 423-453.

Huntington, S. (2007). *Η σύγκρουση των Πολιτισμών και ο ανασχηματισμός της Παγκόσμιας Τάξης*. Αθήνα: Πατάκης.

Husbands, C. (2004). *Τι σημαίνει διδασκαλία της Ιστορίας; Γλώσσα, ιδέες και νοήματα*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Ιγγλέση, Χ. (1997). «Να πάμε ξανά σε κάποιους δρόμους των παππούδων μας, των αρχαίων προγόνων»: Ο φόβος εθνικής αλλοίωσης και η εθνική αυτοεικόνα στο λόγο των εκπαιδευτικών. Συμπεράσματα μέρους των πιλοτικών συνεντεύξεων. Στο Φραγκουδάκη, Α. & Δραγώνα, Θ. (επιμ.). «*Τι είν' η πατρίδα μας*»: *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση* (σσ. 323-343). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Υγκερς, Γ. (1999). *Η Ιστοριογραφία στον 20ό αιώνα: Από την επιστημονική αντικειμενικότητα στην πρόκληση του μεταμοντερνισμού*. Αθήνα: Νεφέλη.

Jameson, F. (1999). *Το μεταμοντέρνο ή η πολιτισμική λογική του ύστερου καπιταλισμού*. Αθήνα: Νεφέλη.

Johnsen, B. E. (1993). *Textbooks in the kaleidoscope: A critical survey of literature and research on educational texts*. Oxford: Oxford University Press.

Jost, J. T. (2006). The end of the end of ideology. *American Psychologist*, 61 (7), 651–670.

Κάββουρα, Δ. (2011). Πολυτροπικότητα και ιστορική σκέψη. Στο Πουρκός, Μ. & Κατσαρού, Ε. (επιμ.). *Βίωμα, Μεταφορά και Πολυτροπικότητα* (σσ. 626-635). Αθήνα: Νησίδες.

Καζαμίας, Α. Μ. (2003). Για μια νέα ανάγνωση της ιστορικο-συγκριτικής μεθόδου: προβληματισμοί και σχεδίασμα. *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, 1, 9-22.

Κακογιάννης, Α-Α. (2021). *Το «μακεδονικό ζήτημα» στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας Λυκείου Ελλάδας και Βόρειας Μακεδονίας (π. FYROM): Μια συγκριτική προσέγγιση* (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή). Πανεπιστήμιο Πατρών, Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης και Κοινωνικής Εργασίας, Πάτρα.

Καλλέ, Σ. & Παληκίδης, Α. (2015). Πολλαπλό σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας: μύθος ή πραγματικότητα στη μεταπολεμική Ελλάδα;. Στο *Πρακτικά του 7ου Επιστημονικού Συνεδρίου με Διεθνή συμμετοχή: Ποια γνώση έχει την πιο μεγάλη αξία: ιστορικές – συγκριτικές προσεγγίσεις, Β' Τόμος* (σσ. 17-29). Εργαστήριο Ιστορικού Αρχείου Νεοελληνικής και Διεθνούς Εκπαίδευσης – Π.Τ.Δ.Ε. Πατρών, Πανεπιστήμιο Πατρών (27-29 Ιουνίου 2014), Πάτρα.

Καλύβας, Σ. Ν. & Μαραντζίδης, Ν. (2016). *Εμφύλια πάθη: 23+2 ερωτήσεις και απαντήσεις για τον Εμφύλιο*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Κανέλλας, Γ. Α. (2019). *Πολιτικές και διαδικασίες παραγωγής σχολικών εγχειριδίων στην Ελλάδα (1996-2009)* (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή). Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Θεσσαλονίκη.

Κανέλλας, Γ. (2022). Η έρευνα των σχολικών εγχειριδίων στην Ελλάδα: Μια πρώτη απόπειρα χαρτογράφησης του πεδίου. Στο Σούλης, Σ.-Γ. & Λιακοπούλου, Μ. (επιμ.) *Εκπαίδευση στον 21ο αιώνα: σύγχρονες προκλήσεις και προβληματισμοί. Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Ιωάννινα. Α' Τόμος* (σσ. 325-334). Αθήνα: Gutenberg.

Καραμανώλη, Ε. (2022). Τα Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών της Ιστορίας: «ο πίθος των Δαναΐδων». *Νέα Παιδεία*, 181, 72-83.

Καρρ, Ε. Χ. (1978). *Ιστορία της Σοβιετικής Ένωσης Α 1917-1923. Τόμος 2*. Αθήνα: Υποδομή.

Κασβίκης, Κ. (2004), *Αρχαιολογικές αφηγήσεις και εκπαίδευση. Ανάλυση περιεχομένου και εικονογράφησης στα σχολικά εγχειρίδια του Δημοτικού* (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή). Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας – Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη.

Kasvikis, K. & Kouseri, G. (2019). Antiquity revisited: Challenges and opportunities in the creation of the new Greek history curriculum. *History Education Research Journal*, 16 (2), 182–194.

DOI <https://doi.org/10.18546/HERJ.16.2.03>

Κασίδου, Σ. (2008α). *Η μυθιστορία στην υπηρεσία της συγκρότησης του εθνικού όλου και της κατασκευής κυρίαρχων ιδεολογικών σχημάτων. Ο ρόλος της σχολικής ιστορίας στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση (1917-2007)*. (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή). Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Παιδαγωγική Σχολή Φλώρινας, Φλώρινα.

Κασίδου, Σ. (2008β). «Η Ιστορία είναι ένα χαζό, βαρετό και ηλίθιο μάθημα, γεμάτο ονόματα και χρονολογίες»: Το περιεχόμενο της έννοιας «Ιστορία» μέσα από τον γραπτό λόγο των μαθητών της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης. Στο Ανδρέου Α. Π. (επιμ.). *Η διδακτική της ιστορίας στην Ελλάδα και η έρευνα στα σχολικά εγχειρίδια* (σσ. 511-548). Αθήνα: Μεταίχμιο.

Κάτσικας, Χ. (2021, 21 Νοεμβρίου). *Τα νέα Προγράμματα Σπουδών και το πολλαπλό βιβλίο... χωρίς «γραβάτα»!*. Alfavita.

Ανακτήθηκε από:

https://www.alfavita.gr/ekpaideysi/363652_ta-nea-programmata-spoydon-kai-pollaplo-biblio-horis-grabata

Kautsky, K. (1988). *The Materialist Conception of History*. London: Yale University Press.

Καψάλης, Α. Γ. & Χαραλάμπους, Δ. Φ. (1995). *Σχολικά Εγχειρίδια: Θεσμική Εξέλιξη και Σύγχρονη Προβληματική*. Αθήνα: εκδόσεις έκφραση.

Καψάλης, Α. Γ., Μπονίδης, Κ. & Σιπητάνου, Α. (επιμ.) (2000). *Η εικόνα του «άλλου» / γείτονα στα σχολικά βιβλία των βαλκανικών χωρών. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Θεσσαλονίκη 16-18 Οκτωβρίου 1998*. Αθήνα: Τυπωθήτω / Γ. Δαρδανός.

Kelley, R. (1978). "Public History": Its Origins, Nature, and Prospects. *The Public Historian*, 1, 16-28.

Κογκούλη, Π. Ι. (2016). *Η διδασκαλία των «συγκρουσιακών θεμάτων» στο μάθημα της Ιστορίας στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση* (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή). Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής, Θεσσαλονίκη.

Κόκκινος, Γ. (1998α). *Από την ιστορία στις ιστορίες. Προσεγγίσεις στην ιστορία της ιστοριογραφίας, την επιστημολογία και τη διδακτική της ιστορίας*. Ελληνικά γράμματα.

Κόκκινος, Γ. (1998β). Η Διδακτική της Ιστορίας. Διεπιστημονικό, αλλά και αυτόνομο γνωστικό αντικείμενο: η ελληνική απόκλιση. *Μνήμων*, 20, 245-250. <https://doi.org/10.12681/mnimon.676>

Κόκκινος, Γ. (2003). *Επιστήμη, Ιδεολογία, Ταυτότητα: Το μάθημα της Ιστορίας στον αστερισμό της υπερεθνικότητας και της παγκοσμιοποίησης*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Κόκκινος, Γ. (2004). Θεωρητικά ζητήματα ανάλυσης ιστορικών πηγών. Στο Αγγελάκος, Κ. & Κόκκινος, Γ. (επιμ.) *Η διαθεματικότητα στο σύγχρονο σχολείο & Η διδασκαλία της Ιστορίας με τη χρήση πηγών* (σσ. 57-79). Αθήνα: Μεταίχμιο.

Κόκκινος, Γ. (2006α). *Διδακτικές προσεγγίσεις στο μάθημα της Ιστορίας: Για μια νέα διδακτική μεθοδολογία στην υπηρεσία της κριτικής ιστορικής σκέψης*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Κόκκινος, Γ. (2006β). *Συμβολικοί πόλεμοι για την Ιστορία και την Κουλτούρα: Το παράδειγμα της σχολικής ιστορίας στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Κόκκινος, Γ. (2013). Ιστορικός αναθεωρητισμός και άρνηση του Ολοκαυτώματος (negationnisme). Στο Παληκίδης, Ά. (επιμ.) *Κριτικές προσεγγίσεις του ναζιστικού φαινομένου: Από την ιστοριογραφία και την πολιτική θεωρία στη σχολική ιστορική μάθηση* (σσ. 57-74). Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Κόκκινος, Γ. (2015). *Το Ολοκαύτωμα: Η διαχείριση της τραυματικής μνήμης – θύτες και θύματα*. Αθήνα: Gutenberg.

Kokkinos, G. (2019). A report on Greek history education. *History Education Research Journal*, 16 (2), 179–181.

DOI <https://doi.org/10.18546/HERJ.16.2.02>

Κόκκινος, Γ. (2020). *Το Ολοκαύτωμα και η ευρωπαϊκή ιστορική συνείδηση*. Αθήνα: Παπαζήση.

Κόκκινος, Γ., Αθανασιάδης, Η., Βούρη, Σ., Γατσωτής, Π., Τραντάς, Π. & Στέφος, Ε. (2005). *Ιστορική κουλτούρα και συνείδηση: Απόψεις και στάσεις μαθητών και εκπαιδευτικών της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης για την ιστορία*. Αθήνα: Νοόγραμμα.

Κόκκινος, Γ. & Γατσωτής, Π. (2008α). Οι εξετάσεις στο μάθημα της Ιστορίας ως «μηχανισμός παρακυβέρνησης» της εκπαίδευσης: Παιδαγωγική παρεκτροπή με κοινωνικές διαστάσεις. Στο Ανδρέου Α. Π. (επιμ.). *Η διδακτική της ιστορίας στην Ελλάδα και η έρευνα στα σχολικά εγχειρίδια* (σσ. 445-464). Αθήνα: Μεταίχμιο.

Κόκκινος Γ. & Γατσωτής Π. (2008β). Επιστημολογία της Ιστορίας, Διδακτική της Ιστορίας και εκπαιδευτική έρευνα. Στο Ανδρέου, Α. (Επιμ.). *Η Διδακτική της Ιστορίας στην Ελλάδα και η Έρευνα στα Σχολικά Εγχειρίδια* (σσ. 389-444). Αθήνα: Μεταίχμιο.

Κόκκινος, Γ. & Γατσωτής, Π. (2008γ). *Η χαρτογράφηση των ερευνητικών πεδίων της Διδακτικής της Ιστορίας στην Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση (1974) μέχρι σήμερα*. Στο Ανδρέου Α. Π. (επιμ.). *Η διδακτική της ιστορίας στην Ελλάδα και η έρευνα στα σχολικά εγχειρίδια* (σσ. 363-387). Αθήνα: Μεταίχμιο.

Κόκκινος, Γ. & Μαυροσκούφης, Δ. Κ. (επιμ.) (2018). *Το Τραύμα, τα Συγκρουσιακά Θέματα και οι Ερμηνευτικές Διαμάχες στην Ιστορική Εκπαίδευση*. Αθήνα: Ταξιδευτής.

Κονδύλης, Π. (1991). *Ισχύς και Απόφαση: Η διαμόρφωση των κοσμοεικόνων και το πρόβλημα των αξιών*. Αθήνα: στιγμή.

Κονδύλης, Π. (2007). *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού: από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή κι από τον φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Κοντοβά, Μ. (2014). *Ελλάδα και Βαλκάνια στα ελληνικά σχολικά βιβλία Ιστορίας της περιόδου 1967-2007*. (Διδακτορική Διατριβή). Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Θεσσαλονίκη.

- Κοντράτιεφ, Ν. Κ. (2020). *Οι μεγάλοι κύκλοι της οικονομικής συγκυρίας*. Αθήνα: Εκάτη.
- Κουλούρη, Χ. (1987). Σχολικά εγχειρίδια και ιστορική έρευνα. *Μνήμων*, 11, 219–224.
- Κουλούρη, Χ. (1988). *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914): γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.
- Koulouri, C., & Venturas, L. (1994). Research on Greek textbooks: a survey of current trends. *Paradigm*, 14, 42-46.
- Krippendorff, K. (1980). *Content Analysis: An Introduction to its Methodology*. Newbury Park: Sage Publications.
- Kuhn, T. (2008). *Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων*. Αθήνα: Σύγχρονα Θέματα.
- Κωνσταντινίδου, Ε. (2000). *Εθνική ταυτότητα και εκπαίδευση για την ειρήνη: Η περίπτωση των ελληνικών σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας*. (Α δημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή). Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.
- Λαμπίρη-Δημάκη, Ι. & Παναγιωτόπουλος, Ν. (επιμ.) (1995). *Pierre Bourdieu: Κοινωνιολογία της Παιδείας*, Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Λαμπροπούλου, Έ. (1994). *Κοινωνικός έλεγχος του εγκλήματος*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Larrain, J. (1979). *The Concept of Ideology*. London: Hutchinson.
- Larrain, J. (1983). *Marxism and Ideology*. London and Basingstoke: MacMillan Press LTD.
- Λε Γκοφ, Ζ. (1998). *Ιστορία και Μνήμη*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Lee, P. J. (1983). History teaching and philosophy of history. *History and theory*, 22 (4), 19-49.
- Λέκκας, Π. Ε. (1996). *Η εθνικιστική ιδεολογία: Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*. Αθήνα: Κατάρτι.
- Λεμονίδου, Έ. (2015). *Δημόσια ιστορία: Η διεθνής εμπειρία και το ελληνικό παράδειγμα*. Στο Ανδρέου, Α., Κακουριώτης, Σ., Κόκκινος, Γ., Λεμονίδου, Έ.,

Παπανδρέου, Ζ. & Πασχαλούδη, Ε. (επιμ.) *Η Δημόσια Ιστορία στην Ελλάδα: Χρήσεις και καταχρήσεις της ιστορίας* (σσ.83-98). Θεσσαλονίκη: Μεταίχμιο.

Λένιν, Β. Ι. (1964). *Ο ιμπεριαλισμός ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Levesque, S. (2008). *Thinking historically educating students for the twenty first century*. Toronto: University of Toronto.

Λιάκος, Α. (2007). *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία;*. Αθήνα: Πόλις.

Λιάκος, Α. (2011). Οι πόλεμοι της Ιστορίας: σημειώσεις επί του πεδίου. Στο Παπαδημητρίου, Δ. Ι. & Σεφεριάδης Σ. Ι. (επιμ.) *Αθέατες Όψεις της Ιστορίας: κείμενα αφιερωμένα στον Γιάνη Γιανουλόπουλο*. Αθήνα: Ασίνη.

Ανακτήθηκε από:

<https://antonisliakos.files.wordpress.com/2011/04/cebfcceb9-cf80cf8ccebcbceb5cebcbfcceb9-cf84ceb7cf82-ceb9cf83cf84cebfcf81ceafceb1cf821.pdf>

Λιάκος, Α. (2012). *Αποκάλυψη, Ουτοπία, Ιστορία: Οι μεταμορφώσεις της ιστορικής συνείδησης*. Αθήνα: Πόλις.

Λιάκος, Α. (2021). *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*. Αθήνα: Πόλις.

Λούκατς, Γ. (1980). *Φρειδ. Νίτσε: κάτω από το φως του μαρξισμού*. Αθήνα: Εκδόσεις Μαρή.

Λυοτάρ, Ζ-Φ. (1993). *Η μεταμοντέρνα κατάσταση*. Αθήνα: Γνώση.

Μακρής, Σ. (2007). *Πολιτικό σύστημα & Διεθνείς σχέσεις: η ελληνική περίπτωση μέσα από τη συγκριτική προοπτική*. Αθήνα: Παπαζήση.

Mannheim, K. (1997). *Ιδεολογία και Ουτοπία*. Αθήνα: Γνώση.

Μαργαρίτης, Γ. (2012). *Πλημμυρίδα και Άμπωτη: ο ευρωπαϊκός 20ός αιώνας. Μέρος Πρώτο: Από τον αποικισμό στη ναζιστική Νέα Ευρώπη (1873-1942)*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Μαργαρίτης, Γ. (2019, 18 Σεπτεμβρίου). *1922. Η δεύτερη γέννηση του ελληνικού κράτους* [διάλεξη σε βίντεο]. Παρουσιάστηκε στο: Μικρασιατική καταστροφή 1922. Μνήμες και στοχασμοί: 97 χρόνια από την μικρασιατική καταστροφή. Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (Αμφιθέατρο Λ. Ζέρβα, Βασ. Κωνσταντίνου 48), 18-Sep-2019, p. 00:30:23.

Ανακτήθηκε από:

<https://hdl.handle.net/10442/16301>

Μαργαρίτης, Γ. (2022, 6 Σεπτεμβρίου). *1922-2022 | 100 Χρόνια από την Μικρασιατική Καταστροφή* [εισήγηση σε βίντεο]. Παρουσιάστηκε στο: Διαρκές ανοικτό συνέδριο του Δήμου Καισαριανής.

Ανακτήθηκε από:

https://www.youtube.com/watch?v=k8TCnbiQJKc&ab_channel=Mikrasiatis

Marcuse, H. (1986). *The Aesthetic Dimension*. Basingstoke and London: MacMillan.

Μαριόλης, Δ. (2013). *Εθνική ταυτότητα και ιδεολογία στα σχολικά εγχειρίδια της ΣΤ' Δημοτικού της μετεμφυλιακής περιόδου (1950-1974)*. (Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή εργασία). Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα.

Μαρκέτος, Σ. (2021). Οι επιδημίες σε ιστορική προοπτική. *Τετράδια Μαρξισμού*, 13, 33-50.

Μαρξ, Κ. (1975). *Οικονομικά και Φιλοσοφικά χειρόγραφα*. Αθήνα: γλάρος.

Μαρξ, Κ. (1976). *Το Κεφάλαιο. Τόμος Πρώτος*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Κ. (2010). *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Κ. & Ένγκελς, Φ. (1985). *Το μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Κ. & Ένγκελς, Φ. (1997). *Η Γερμανική Ιδεολογία. Τόμος Πρώτος*. Αθήνα: Gutenberg.

Marwick, A. (1989). *The Nature of History*. London: MacMillan.

Matozzi, I. (2006). Είναι δυνατή μια γνώση με ορίζοντα την παγκόσμια ιστορία στο Δημοτικό Σχολείο; Στο Κόκκινος, Γ. & Νάκου, Ε. (επιμ.). *Προσεγγίζοντας την ιστορική εκπαίδευση στις αρχές του 21ου αιώνα* (σσ. 133-159). Αθήνα: Μεταίχμιο.

Μαυροσκούφης, Δ. (1997α). *Η σχολική Ιστορία στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (1975-1995): η μεταπολιτευτική εκδοχή του σισύφειου μύθου*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Αφοί Κυριακίδη.

Μαυροσκούφης, Δ. (1997β). Οι κυρίαρχες ιδεολογικές επιρροές στην ελληνική εκπαίδευση: το παράδειγμα της σχολικής ιστορίας. *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, 26, 37-59.

Μαυροσκούφης, Δ. (2008). Τα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας: Καταστροφική διδακτική ή στρατηγική πρόκλησης ηθικών πανικών; Στο Ανδρέου Α. Π. (επιμ.). *Η διδακτική της ιστορίας στην Ελλάδα και η έρευνα στα σχολικά εγχειρίδια* (σσ. 69-80). Αθήνα: Μεταίχμιο.

Μαυροσκούφης, Δ. (2015). *Αναζητώντας τα ίχνη της Ιστορίας: ιστοριογραφία, διδακτική μεθοδολογία, ιστορικές πηγές*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Κυριακίδη.

Μαυροσκούφης, Δ. (2021, 17 Νοεμβρίου). Τα «νέα» Προγράμματα Σπουδών Ιστορίας: Απελπιστικά πρόχειρο συνονθύλευμα από παλιότερα προγράμματα!. Alfavita. Ανακτήθηκε από:

<https://www.alfavita.gr/ekpaideysi/363338-ta-nea-programmata-spydon-istorias-apelpistika-proheiro-synonthyleyma-apo>

Μαυροσκούφης, Δ. (2022). Το Frankenstein Curriculum του μαθήματος της Ιστορίας. *Νέα Παιδεία*, 181, 13-26.

Mayring, P. (2022). *Qualitative Content Analysis: A Step-by-Step Guide*. London: Sage.

Mazower, M. (2014). *Σκοτεινή Ήπειρος: ο Ευρωπαϊκός Εικοστός Αιώνας*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

McLellan, D. (1986). *Ideology*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Mepham, J. (1972). The Theory of Ideology in Capital. *Radical Philosophy*, 2, 12-19.

Μηλιός, Γ. (1984). *Εκπαίδευση και Εξουσία*. Αθήνα: θεωρία.

Μηλιός, Γ. (2000). *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός: από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*. Αθήνα: Κριτική.

Μήλλας, Η. (2001). *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων. Σχολικά βιβλία, ιστοριογραφία, λογοτεχνία και εθνικά στερεότυπα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Moniot, H. (2002). *Η διδακτική της Ιστορίας*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Μπαγιόνας, Α. (1970). *Η έννοια της Προόδου και η μεθοδολογία της Ιστορίας*. Αθήνα: Παπαζήση.

Μπαγιόνας, Α. (1980). *Η θεωρία της Ιστορίας από τον Θουκυδίδη στον Sartre: Πανεπιστημιακές Παραδόσεις*. Θεσσαλονίκη.

Μπαζαρίδης, Κ. (επιμ.) (2013). *Ψυχανάλυση και Ιδεολογίες. 7ο Διεθνές Ψυχαναλυτικό Συμπόσιο Δελφών*. Αθήνα: Εκδόσεις Καπόν.

Μπιλάλης, Μ. (2015). Ιο-πολιτική και ιστορική κουλτούρα. Στο Ανδρέου, Α., Κακουριώτης, Σ., Κόκκινος, Γ., Λεμονίδου, Έ., Παπανδρέου, Ζ. & Πασχαλούδη, Ε. (επιμ.) *Η Δημόσια Ιστορία στην Ελλάδα: Χρήσεις και καταχρήσεις της ιστορίας* (σσ. 65-81). Θεσσαλονίκη: Μεταίχμιο.

Μπογιατζής, Β. (2013). Μελετώντας το Απόλυτο Κακό: μια επισκόπηση της ιστοριογραφίας του Ναζισμού από τις πρώτες ερμηνείες ως τη *New Consensus* και τη συνθετική προσέγγιση του Rogger Griffin. Στο Παληκίδης, Ά. (επιμ.) *Κριτικές προσεγγίσεις του ναζιστικού φαινομένου: Από την ιστοριογραφία και την πολιτική θεωρία στη σχολική ιστορική μάθηση* (σσ. 19-42). Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Μπονίδης, Κ. & Χοντολίδου, Ε. (1997). Έρευνα σχολικών εγχειριδίων: από την ποσοτική ανάλυση περιεχομένου σε ποιοτικές μεθόδους ανάλυσης – το παράδειγμα της Ελλάδας. Στο Βάμβουκας, Μ. & Χουρδάκης, Α. (επιμ.) *Παιδαγωγική Επιστήμη στην Ελλάδα και στην Ευρώπη: τάσεις και προοπτικές, Πρακτικά Ζ' Διεθνούς Συνεδρίου Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδας* (σσ. 188-224). Αθήνα: ελληνικά γράμματα.

Μπονίδης, Κ. (1998). *Έρευνα των προδιαγραφών της διδασκαλίας στην Ελληνική Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση: Η ανάλυση των εν χρήσει σχολικών εγχειριδίων του γλωσσικού μαθήματος υπό το πρίσμα της Παιδαγωγικής της Ειρήνης*. (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή). Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.

Μπονίδης, Κ. Θ. (2004). *Το περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου ως αντικείμενο έρευνας: διαχρονική εξέταση της σχετικής έρευνας και μεθοδολογικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Μπονίδης, Κ. (2005). Διαδικασία και κριτήρια αξιολόγησης των σχολικών βιβλίων. Στο Βέικου, Χ. (επιμ.). *Πρακτικά Συνεδρίου με θέμα: Διδακτικό βιβλίο και εκπαιδευτικό υλικό στο σχολείο: προβληματισμοί, δυνατότητες και προοπτικές* (σσ. 109-119). Θεσσαλονίκη: Ζήτη.

Μπονίδης, Κ. (2009). Κριτικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις στην έρευνα των σχολικών βιβλίων: θεωρητικές παραδοχές και «παραδείγματα» ανάλυσης. *Συγκριτική και Διεθνής Εκπαιδευτική Επιθεώρηση*, 13, 86-122.

Μπουζάκης, Σ. (2003). Η παιδεία του πολίτη στο παράδειγμα των μεταρρυθμίσεων 1913, 1964, 1976, 1985 και 1997/98. Στο Σ. Μπουζάκης (επιμ.) *Η παιδεία στην αυγή του 21ου αιώνα: Ιστορικοσυγκριτικές προσεγγίσεις. Πρακτικά 2ου Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας Εκπαίδευσης*. Πάτρα, Εργαστήριο Ιστορικού Αρχείου Νεοελληνικής και Διεθνούς Εκπαίδευσης.

Ανακτήθηκε από:

https://www.eleie.gr/images/synedria/2---_compressed.pdf
<http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio2/praktika/bouzakis.htm>

Μπουζάκης, Σ. (2005). *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα. Β΄ Τόμος. Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Γενική και Τεχνικοεπαγγελματική Εκπαίδευση. Μεταρρυθμιστικές προσπάθειες 1959, 1964, 1976/77, 1985, 1997/98*. Αθήνα: Gutenberg.

Μπουζάκης, Σ. (2006). *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1998)*. Αθήνα: Gutenberg.

Μπουζάκης, Σ. (επιμ.). (2011). *Πανόραμα Ιστορίας της Εκπαίδευσης: Όψεις και Απόψεις. Νεοελληνική Εκπαίδευση 1821-2010. Τόμος Β΄*. Αθήνα: Gutenberg.

Μπουζάκης, Σ. & Κανταρτζή, Ε. (2019). *Τα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας του Δημοτικού Σχολείου (1917-2017): Η Διαχείριση των Εθνικών Τραυμάτων, Επιτευγμάτων και Μύθων*. Αθήνα: Gutenberg.

Νάκου, Ε. (2000). *Τα παιδιά και η Ιστορία: Ιστορική σκέψη, γνώση και ερμηνεία*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Νάκου, Ε. (2006). Διδακτική της Ιστορίας, υλικός πολιτισμός και μουσεία. Στο Κόκκινος, Γ. & Νάκου, Ε. (επιμ.) *Προσεγγίζοντας την ιστορική εκπαίδευση στις αρχές του 21ου αιώνα*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Nietzsche, F. (2014). *Η Θέληση για Δύναμη*. Αθήνα: Πανοπτικών.

Νικολακόπουλος, Η. (2001). *Η καχεκτική Δημοκρατία: Κόμματα και εκλογές 1946-1967*. Αθήνα: Πατάκη.

Νίνος, Ι. (2021). *Η σχέση λογικού και ιστορικού στο γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής: επιστημολογικές έρευνες στο έργο των Χέγκελ, Μαρξ και Βαζιούλιν*. (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή). Πολυτεχνείο Κρήτης, Κρήτη.

Νόβα-Καλτσούνη, Χ. (2010). *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*. Αθήνα: Gutenberg.

Noiriel, G. (2005). *Τι είναι η σύγχρονη ιστορία;* Αθήνα: Gutenberg.

Παληκίδης, Α. (2007). *Ο ρόλος της εικόνας στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (1950-2000): διδακτική, ιδεολογική και αισθητική λειτουργία των εικόνων* (Διδακτορική Διατριβή). Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Ιωάννινα.

Παληκίδης, Ά. (2009). *Ο ρόλος της εικόνας στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (1950-2002)*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.

Παληκίδης, Ά. (2013). Ο Ναζισμός στα ελληνικά σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας. Στο Παληκίδης, Ά. (επιμ.) *Κριτικές προσεγγίσεις του ναζιστικού φαινομένου: Από την ιστοριογραφία και την πολιτική θεωρία στη σχολική ιστορική μάθηση* (σσ. 75-128). Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Παληκίδης, Ά. (2019). Μια δεκαετία που δεν τέλειωσε ακόμη: η δεκαετία του 1940 στη σχολική ιστορία. Στο Ηλιάδου-Τάχου, Σ., Ανδρέου, Α. Π., Κασβίκης, Κ. & Μπέτσας, Ι. (επιμ.) *Κατοχή και Εμφύλιος στη Δυτική Μακεδονία* (σσ. 509-534). Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Palikidis, A. (2020). Why is Medieval History Controversial in Greece? Revising the Paradigm of Teaching the Byzantine Period in the New Curriculum (2018-19). *Espacio, Tiempo y Educación*, 7 (2), 177-191.
DOI <http://dx.doi.org/10.14516/ete.314>

Παληκίδης, Ά. (2021, 1 Δεκεμβρίου). *Κριτική στα νέα Προγράμματα Σπουδών Ιστορίας*. Εφημερίδα των Συντακτών (efsyn.gr).
Ανακτήθηκε από:
https://www.efsyn.gr/stiles/apopseis/321638_kritiki-sta-nea-programmata-spydon-istorias

Παληκίδης, Ά. (2022). Το Πρόγραμμα Σπουδών Ιστορίας για το Λύκειο: ορισμένες κριτικές επισημάνσεις. *Νέα Παιδεία*, 181, 27-33.

Παπαδημητρίου, Δ. Ι. (2009). *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνοκροφρώνων: η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*. Αθήνα: Σαββάλας.

Παπακώστα, Κ. (2016). *Σχολικά εγχειρίδια και αρχαιολογικές αφηγήσεις: η κατασκευή της εθνικής ταυτότητας στην Ελλάδα (1952–2010)*. (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή). Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.

Πασουκάνης, Ε. (1977). *Μαρξισμός και Δίκαιο*. Αθήνα: οδυσσέας.

Πατέλης, Δ. (2002). Η παιδεία ως συνιστώσα της δομής και της ιστορίας της κοινωνίας. Εκπαίδευση και αξιολόγηση. Στο Κάτσικας, Χ. & Καββαδίας, Γ. (επιμ.) *Η αξιολόγηση στην εκπαίδευση: Ποιος, ποιον και γιατί*; (σσ. 53-97). Αθήνα: Σαββάλας.

Πατέλης, Δ. (2008). Η παιδεία ως συνιστώσα της δομής και της ιστορίας του πολιτισμού. Στο Βουδούρης, Κ. (επιμ.) *Παιδεία: η εκπαίδευση στην εποχή της οικουμενικότητας* (σσ. 224-237). Αθήνα: εκδόσεις Ιωνία.

- Πατέλης, Δ. (2009). Οι περιπέτειες της αντιδιαλεκτικής μεθοδολογίας: Κριτικές επισημάνσεις. *Ουτοπία*, 86, 65-90.
- Πατέλης, Δ. Σ. (2019). *Έρευνα, τεχνολογία και προοπτική ενοποίησης της ανθρωπότητας: Η ερευνητική και τεχνολογική δραστηριότητα στη διαλεκτική της αλληλεπίδρασης της ανθρωπότητας με τη φύση*. Αθήνα: ΚΨΜ.
- Παυλίδης, Π. (2004). Το γίνεσθαι της ιδεολογίας και η εκπαιδευτική θεσμικότητα. *Το βήμα των κοινωνικών επιστημών*, 41, 65-88.
- Παυλίδης, Π. (2012). *Η γνώση στη διαλεκτική της κοινωνικής εξέλιξης*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Παυλίδης, Π. (2017). *Ιστορία και Κομμουνισμός*. Αθήνα: ΚΨΜ.
- Παυλίδης, Π. (2022). *Το έργο των εκπαιδευτικών στην «κοινωνία της γνώσης»*. Αθήνα: ΚΨΜ.
- Paxton, R. O. (2006). *Η ανατομία του φασισμού*. Αθήνα: Κέδρος.
- Πετρίδης, Δ. Γ. (1881). *Στοιχειώδεις πρακτικά οδηγία περί διδασκαλίας μαθημάτων εν τοις δημοτικοίς σχολείοις*. Αθήνα.
- Πετροπούλου, Α. (2012). *Η πρώτη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στη μεταπολιτευτική Ελλάδα (1974-1997): ιδεολογικές, κοινωνικές και πολιτικές προσεγγίσεις*. (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή). Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη.
- Plamenatz, J. (1981). *Ιδεολογία: έννοια και ιστορία του όρου*. Αθήνα: κάλβος.
- Pingel, F. (2009). *UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision: 2nd revised and updated edition*. Paris/Braunschweig: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization / Georg Eckert Institute for International Textbook Research.
- Πυργιωτάκης, Ι. Ε. (2009). *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική Επιστήμη*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Ρεπούση, Μ. (2004). *Μαθήματα Ιστορίας: από την Ιστορία στην ιστορική εκπαίδευση*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Repoussi, M & Tutiaux-Guillon, N. (2010). New Trends in History Textbook Research: Issues and Methodologies toward a School Historiography. *Journal of Educational Media, Memory and Society*, 2 (1), 154-170.

Rosenberg, A. (2017). *Φιλοσοφία των Κοινωνικών Επιστημών*. Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης (Π.Ε.Κ.).

Σακελλαρόπουλος, Σ. (1998). *Τα αίτια του απριλιανού πραξικοπήματος 1949-1967: Το κοινωνικό πλαίσιο της πορείας προς την δικτατορία*. Αθήνα: Λιβάνη.

Σακκά, Β. (2018). Ο Εθνικός Διχασμός και ο Μεγάλος Πόλεμος. Η σχολική ιστορία και η προσέγγιση των γεγονότων στη σκιά των παθογενειών της ελληνικής ιστορικής εκπαίδευσης. Στο *1915 – 2015: 100 Χρόνια από τον Εθνικό Διχασμό – Οι πολιτικές, πολιτειακές, κοινωνικές διαστάσεις των γεγονότων και οι μεταγενέστερες επιδράσεις. Πρακτικά διημερίδας, 7-8 Νοεμβρίου, 2015* (σσ. 197-207). Άργος.

Σαλβάνου, Α. (2021). *Πώς μαθαίνουμε ιστορία χωρίς να τη διδαχθούμε; Ιστορική κουλτούρα, δημόσια ιστορία, ιστορική εκπαίδευση*. Αθήνα: Ασίνη.

Sandwell W. R. (Ed.) (2006). *To the past: History Education, Public Memory, and Citizenship in Canada*. Toronto: University of Toronto Press.

Seliger, M. (1976). *Ideology and Politics*. London: Allen & Unwin.

Σεφεριάδης, Σ. Ι. (2014). *Στις διαδρομές της Ιστοριογραφίας: Κριτική επισκόπηση από το πρίσμα της κοινωνικής επιστήμης*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Σεφεριάδης, Σ. Ι. (2021). *Λαϊκισμός, Δημοκρατία, Αριστερά: Η πρόκληση της μεθόδου*. Αθήνα: Τόπος (Μοτίβο εκδοτική).

Sewell, W. H. (2013). *Λογικές της Ιστορίας: Κοινωνική Θεωρία και κοινωνικός μετασχηματισμός*. Αθήνα: εκδόσεις Ξιφαράς.

Shannon, C. (2006). *Θεωρία Πληροφοριών: Μια μαθηματική θεωρία της επικοινωνίας*. Αθήνα: Leader Books.

Σκυθιώτης, Π. (2018, 21 Ιανουαρίου). *Η ηγεμονία του ατομικού ως ο πρωταρχικός παράγοντας ερμηνείας*. Κατιούσα.

Ανακτήθηκε από:

<http://www.katioua.gr/apopseis/igemonia-tou-atomikou-os-o-protarchikos-paragontas-ermineias/>

Σκυθιώτης, Π. & Κάτσαρης, Μ. (2021). Τα ρολόγια στα ερείπια: η έννοια του Χρόνου και της Ιστορίας μέσα από τις Θέσεις του Benjamin. *Shades Magazine: κριτική της ιδεολογίας και άλλες ανταγωνιστικές προσεγγίσεις*, 3, 83-116.

Σκυθιώτης, Π. (2022). Δια βίου εκπαίδευση και αγορά: αντιφάσεις και όρια για τις κοινωνικές ανάγκες του 21^{ου} αιώνα. Στο Καλδή, Σ., Ρουσσάκης, Ι. Τζίκια, Β., Χατζή, Μ. & Μαλαφάντης, Κ. (επιμ.) *Πρακτικά ΙΣΤ' Διεθνούς Συνεδρίου της Παιδαγωγικής*

Εταιρείας της Ελλάδος. Το σχολείο στη δημοκρατία, η δημοκρατία στο σχολείο. Α΄ Τόμος. (σσ. 840-851). Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας.

Σταυρακάκης, Γ. (2019). *Λαϊκισμός: μύθοι, στερεότυπα και αναπροσανατολισμοί*. Αθήνα: εκδόσεις Ελληνικού Ανοιχτού Πανεπιστημίου.

Steger, M. B. (1997). *The quest for evolutionary socialism: Eduard Bernstein and social democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.

Σύρου, Σ. (2009). *Αναλυτικά Προγράμματα Ιστορίας και σχολικά εγχειρίδια Γυμνασίου (1964-2004): Αντιλήψεις του Χρόνου και Ιδεολογία στη Σχολική Ιστορία* (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή). Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Αθήνα.

Σωτηρόπουλος, Δ. Π. (2002). *Η πολιτική εξουσία στην Ελλάδα (1946-1967)* (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή). Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας, Αθήνα – Κέρκυρα.

Τζαρέλλας, Δ. (2016). *Η σχέση οικονομίας και πολιτικής στη μαρξιστική θεωρία: αστικό κράτος και καπιταλιστική κρίση*. (Διδακτορική Διατριβή). Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα.

Τζούκας, Β. (2012). «Ο Εμφύλιος μέσα τους»: Σύγχρονες ερμηνείες για τη δεκαετία 1940-1950 και πολιτικές διαμάχες στην ελληνική μετανεωτερικότητα. Στο: Δαλκαβούκης, Β. Κ., Πασχαλούδη, Ε., Σκουλίδας, Η. & Τσέκου, Κ. (επιμ.) *Αφηγήσεις για τη δεκαετία του 1940: Από το λόγο του κατοχικού κράτους στη μετανεωτερική ιστοριογραφία* (σσ. 399-417). Αθήνα: Επίκεντρο.

Thuillier, G. & Tulard, J. (1993). *Οι ιστορικές σχολές*. Καρδαμίτσας: Αθήνα.

Τολούδη, Φ. (2003). *Εκπαίδευση και εξωτερική πολιτική: το Μακεδονικό Ζήτημα στα βουλγαρικά σχολικά εγχειρίδια της ιστορίας κατά την περίοδο 1944-1949* (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή). Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.

Traverso, E. (2016). *Η ιστορία ως πεδίο μάχης: Ερμηνεύοντας τις βιαιότητες του 20ού αιώνα*. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.

Traverso, E. (2021). *Ιδιότυπα παρελθόντα: Το «εγώ» στη γραφή της Ιστορίας*. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.

Τσουκαλάς, Κ. (1987). *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή: ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Τσιάκαλος, Γ. (1990). Σχολικό βιβλίο εξετάσεις. Στο Πατάκης Σ. (επιμ.) *Το σχολικό βιβλίο: Πρακτικά διημέρου* (σσ. 22-27). Αθήνα: Πατάκης.

Τσιανάκας, Ε. (2006). *Η εικόνα του άλλου στα σύγχρονα τουρκικά αναλυτικά προγράμματα και σχολικά εγχειρίδια ιστορίας και πολιτικής αγωγής της υποχρεωτικής εκπαίδευσης*. (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή). Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.

van Dijk, T. A. (1984). *Prejudice in Discourse*. Amsterdam: John Benjamins.

Vlachaki, M., Kokkinos, G. & Papandreou, Z. (2019). Approaching mythology in the history curriculum of compulsory education in Greece. *History Education Research Journal*, 16 (2), 229–247.

DOI <https://doi.org/10.18546/HERJ.16.2.06>

Voglis, P. & Nioutsikos, I. (2017). The Greek Historiography of the 1940s. A Reassessment. *Südosteuropa*, 65 (2), 316-333.

Φαρδή, Κ. (2022). Κριτική ανάγνωση του Νέου Προγράμματος Σπουδών για την Ιστορία. *Νέα Παιδεία*, 181, 34-46.

Φιλοσοφικό Κοινωνιολογικό Λεξικό (Πεντάτομο) (1994). Αθήνα: Εκδόσεις Καπόπουλος.

Φλάισερ, Χ. (2008). *Οι πόλεμοι της μνήμης: Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στη Δημόσια Ιστορία*. Αθήνα: Νεφέλη.

Φουκό, Μ. (1987). *Εξουσία, Γνώση και Ηθική*. Αθήνα: Ύψιλον / βιβλία.

Φουντοπούλου, Μ. (1995) Το σχολικό εγχειρίδιο ως εργαλείο της εκπαιδευτικής διαδικασίας. *Διαβάζω*, 357, 44-51.

Φουρτούνης, Γ. (2007). Δομή, Ιδεολογία και Ιστορία: Στοιχεία για τη θεμελίωση του δομιστικού μαρξισμού. *Αξιολογικά*, 17, 211-234.

Φραγκουδάκη, Α. (1978). *Τα αναγνωστικά βιβλία του δημοτικού σχολείου: ιδεολογικός Πειθαναγκασμός και Παιδαγωγική βία*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Φραγκουδάκη, Α. (1985). *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης: Θεωρίες για την Κοινωνική Ανισότητα στο Σχολείο*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Φραγκουδάκη, Α. (1997). Οι πολιτικές συνέπειες της ανιστορικής παρουσίασης του ελληνικού έθνους. Στο Φραγκουδάκη, Α. & Δραγώνα, Θ. (επιμ.) *«Τι είν' η πατρίδα μας;»: Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση* (σσ. 143-201). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Φραγκουδάκη, Α. (2004). *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και Φιλελεύθεροι Διανοούμενοι: Άγονοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*. Αθήνα: Κέδρος.

Φραγκουδάκη, Α. & Δραγώνα, Θ. (επιμ.) (1997). «*Τι είν' η πατρίδα μας;*»: *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Φραγκουδάκη, Α. (1999). *Γλώσσα και Ιδεολογία: Κοινωνιολογική Προσέγγιση της Ελληνικής Γλώσσας*. Αθήνα: οδυσσεάς.

Χαραλάμπης, Δ. (1985). *Στρατός και πολιτική εξουσία. Η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Αθήνα: Εξάντας.

Χατζηγεωργίου, Γ. (2012). *Γνώθι το Curriculum: γενικά και ειδικά θέματα Αναλυτικών Προγραμμάτων και Διδακτικής*. Αθήνα: Διάδραση.

Χατζηϊωσήφ Χρήστος (επιμ.). (1999-2009). *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, (Τόμοι 1-5). Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Χατζόπουλος, Μ. (2002). Έθνος και Εθνικισμός: συνοπτική επισκόπηση ενός σύγχρονου επιστημονικού διαλόγου. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 19, 109-127.

Χριστοδουλίδη-Μαζαράκη, Α. (2009). *Προβλήματα Θεωρίας της Ιδεολογίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Χριστόπουλος, Γ. (2017). *Ιστορική Παιδεία και Εθνική Διαπαιδαγώγηση: Αντιλήψεις και πρακτικές των εκπαιδευτικών για το μάθημα της Ιστορίας*. (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή). Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Σχολή Επιστημών της Αγωγής, Αθήνα.

Χρύσης, Α. (1993). *Ιδεολογία και Κριτική: Λόγος και Αντίλογος στη μαρξιστική θεωρία της Ιδεολογίας*. Αθήνα: Στάχυ.

Wallerstein, I. (2009). *Για να καταλάβουμε τον κόσμο μας: εισαγωγή στην ανάλυση κοσμοσυστημάτων*. Θεσσαλονίκη: Θύραθεν.

Wallerstein, I. (2011). *The Modern World-System IV. Centrist Liberalism Triumphant 1789-1914*. University of California Press.

Walsh, W. H. (1994). *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία της Ιστορίας*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Wiener, N. (1970). *Κυβερνητική και κοινωνία*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Williams, R. (1965). *The long revolution*. London: Pelican.

Williams, R. (1977). *Marxism and Literature*. Oxford: Oxford University Press.

Wodak, R. (ed.) (1989). *Language, Power and Ideology*. Amsterdam: John Benjamins.

Wodak, R. (2001). The discourse-historical approach. In Wodak, R. & Meyer, M. (eds.) *Methods of Critical Discourse Analysis* (pp. 63-94). London: Sage.